

મોક્ષ પત્રિકા સંવત ૯૧—૯૨—૯૩ પુસ્તક ૧૬ નો વધારો
તથા નં. ૧૭-૧૮

શ્રીમદ્ભાગવત

એકાદશ સ્કંધ

[અ. ૧ થી ૧૧ ચાલુ]

સંવત ૧૯૮૬

રામચંકર મોનલ બટ્ટ

તંત્રી અને પ્રકાશક : મોક્ષ પત્રિકા-અમદાવાદ.

કીંમત રૂ. ૬-૦-૦

भारत विद्यापीठ संस्थान

पुणे, महाराष्ट्र, भारत

क्रमांक

२११८८

किंमत

₹ १००

विवरण

मोठा २११८८

७७७७७७७७

શ્રી મોક્ષપત્રિકા

સંવત ૯૧ નો વધારો, તથા ૯૨ અને ૯૩.

પુસ્તક ૧૬ ના ૧૯ ફરમા, અને પુસ્તક ૧૭ તથા ૧૮.

શ્રીમદ્ભાગવત એકાદશસ્કંધ.

અ. ૧ થી ૧૧

[મુળ પ્રલોકો, પદ્મછંદ, અર્થ અને વિસ્તારવાળી ટિકા.]

ટિકાકાર અને પ્રકાશક:—

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

ઠે. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ થી

સંવત ૧૯૯૫

કીંમત રૂ-૦-૦

પોસ્ટેજ ૦-૧૩-૦ જુદા.

અમદાવાદ—ધી રાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ કેવીદાસ હવનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં.

- ૧ શેઠ નગીનદાસ ડુલચંદ ચીનાઈ, નં. ૨૯૭, મસીદ બંદરોડ—મુંબઈ.
- ૨ રા. રા. બાલકૃષ્ણ નારાયણ ત્રવાડી,
કોલભાત લેન મોરારજી ગોકળદાસ ગૌમાતાનો માળો, પહેલે દાદર—મુંબઈ.
- ૩ શેઠ હીરાલાલ રણછોડદાસ ઠે. કાલબાદેવી દાદી શેઠ અગીઆરી લાઘન
કાવેલ નં. ૪ રણછોડ ભુવન, મુ. મુંબઈ.
- ૪ શેઠ નારાયણદાસ દામજી ઠે. માંડવી નારાયણ ધ્રુવ સ્ટ્રીટને નાકે, કેનવાસવાળા મુંબઈ નં. ૩
- ૫ રા. રા. જવેરચંદ જાદવજી સોની ઠે. કોટમાં હોળી ચકલો મુંબઈ, પુસ્તકોપણ અહીંથી મળશે.
- ૬ રા. રા. કાંતિલાલ ટી. દેશાઈ, ટીકીટ માસ્તર. ઠે. દાદાવાડી, વીલેપારલા.
- ૭ શેઠ પરભુદાસ ગંગાદાસ રેશમના વેપારી, રામપુરા—સુરત.
- ૮ શેઠ ત્રાગજી દામજી. કાથા દોરડાના વેપારી, ઠે. ખોરીગાર્ડન, મુ. કરાંચી—સીંધ
- ૯ અચુભાઈ C/O. ગૌરીશંકર મોનજી, રાણીકા કંસારા શેરી ભાવનગર—કાઠીયાવાડ.
- ૧૦ જોશી ગોપાળજી જીવન, ઠે. ઠંકર પ્લોટ-પોરબંદર.
- ૧૧ દીવાન બહાદુર ગોવિંદદાસજી ચત્રભુજદાસજી,
નં. ૪૫૯ મીન્ટ સ્ટ્રીટ પાર્ક ટાઉન—મદ્રાસ.
- ૧૨ ડાહ્યાભાઈ એન. દેસાઈ, સ્ટેશન માસ્તર. મુ. આણંદ.
- ૧૩ દરજી ડાહ્યાભાઈ પુ. પોસ્ટઓફિસ નં. ૪૨૭ મોંબાસા. (આફ્રીકા)
- ૧૪ શેઠ રૂગનાથ ગોકળદાસ મુ. કંપાલા. (આફ્રીકા)

દશમસ્કંધ—એકાદશ એટલે અમૃતનાં ભોજન. તે જન્મે નિરોગ હોય તે. માંદાને મીઠાઇ કામની નથી. દશમ વાંચીને નિરોગ થાઓ ! ગીતામાં ગોવિંદ ડાહ્યા દેખાય. એકાદશમાં ઉદ્ધવ સાથે દાવકા દેખાય; પણ દશમસ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણના રંગદંડ, કાચાપોચાને શંકાની ગટરમાં ફેંકી દે. તેના મનમાન્યા ખુલાસા, અહીંથી દશમની કરેલી ટિકામાં છે. વાંચીને નિરોગ થાઓજી !

બે બાલ.

એકાદશ રકંધના બે બાલમાં શું કહું ! તે મને આવડતું નથી. એટલુંજ સમજું છઉં- કે-કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરું; કે-તેમની કૃપાથી, આવી સુંદર તક મળે છે. સંત બ્રાહ્મણો, પરમહંસો, ભક્તો, પવિત્ર વૈષ્ણવો અને જીવ-મુક્ત પુરુષોને પ્રણામ કરું ! કે તેમના શુભાશિર્વાદનું આ ફળ છે. બે કાંધ વિશેષ સાંભળવા ચાહતા હો-તો-શ્રીકૃષ્ણ એટલે-કેાધ અનેાખી-અદિતીય-વ્યક્તિ; તેમ ઉદ્ધવ એટલે પશુ એમજ. તે બેનો સંવાદ સાંભળવાની તક, તે જીવનની લ્હાણ !

બે ચાર આનાની પાધડી, જ્યાં ત્યાં મુકાય; પણ પચાસ પોણોસોની, ચંદેરી પાધડી, સાફસફ કરેલે રથળે મુકાય. એટલે આપ સૌ, એવા ઉત્તમ અધિકારી થઇને; જીવનની જલચક્ર સુધારી લઇને, એકાદશની આ ટિકા ગ્રેમથી વાંચશોજી. મૂળ શ્લોકોમાં ધણો માલ છે. સાથે શબ્દે શબ્દની ટિકા છે. તો યોદ્ધાને હથીઆર મળ્યા જેટલો આનંદ થાય.

દશમરકંધની ટિકા બરાબર વાંચી ગયા હશોજ. ‘નહો’-તો ‘કેમ નહો’? પ્રમાદ કરવો કેમ થતે છે ? હવે તો તમે પોતે, પોતાને પૂછો; કે-‘આમ ક્યાં સુધી ?’ ‘પાથરતાં વ્હાણું વાથું; તો સુવાશે ક્યારે ?’

શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવનો સંવાદ, એટલે લાખ વાતની એક વાત. સર્વ શાસ્ત્રોનો, અને સંતોનો અભિપ્રાય એકત્ર કરીને, આપેલો ઉપદેશ ! વેદોનો સાર ઉપનિષદો; ઉપનિષદોનો સાર ગીતા; ગીતાનો સાર એકાદશરકંધ. યોગવાસિષ્ઠમાં અને બ્રહ્મસૂત્રમાં, જે લાંબું લાંબું કરીને કહ્યું છે; તે એકાદશરકંધમાં થોડામાં કહી દીધું છે. આપણાં આયુષ્ય ટુંકાં; અને ઉપાધિઓ પાર વિનાની ! તે તમામ બાબતનો વિચાર કરીને, જલ્દી પ્રભુ બોલ્યા ન હોય ! પિતા વિદાય થતાં, ચાલતાં ચાલતાં પુત્રના હિતની, બેપાંચ મુદ્દા મુદ્દાની વાતો, કહી દે; તેમ જલ્દી-પ્રભુ મુદ્દા મુદ્દાની વાત ઉદ્ધવને કહી દેતા ન હોય ! વળી એકાદશની બાપા ધણીજ સરલ છે. મન મુંઝાઈ જાય; એવી વેદાંતની અથવા યોગની પ્રક્રિયાઓ, એકાદશમાં નથી. સાહિત્યના ધમકમાં ઘેરાએલા પંડિતો, અગર પ્રેરિસરો, એવું અધર્મ લખે છે કે-તેમાં બજેલાં પણ ભરમાય; એવી આ બાપા નથી. છતાં રસીઆને રસપૂરે; રાનીને રાન પૂરે; ભક્તોને ભક્તિ પૂરે; અને વૈરાગીઓને વૈરાગ્યના કુટંડા પામ; એવી સંપૂર્ણ ગોઠવણ, આ એકાદશમાં છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાણી; ત્યાં ત્યાં આ ટિકામાં ખુલાસા કર્યો છે. અન્ય શરૂ કરતા પહેલાં, પદોની, દષ્ટાંતોની, અને સારાસારા લેખોની અનુક્રમશીકા વાંચી-સમજી જવી જોઈએ. તે વાંચતાં, આ ગ્રન્થનો ધણો ખ્યાલ આવશે. બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદ, કાવ્યો, પુરાણો તથા એવાં બીજાં સત્શાસ્ત્રોમાંથી મળેલાં, અમૂલ્ય રત્નો, યોગ્યતા પ્રમાણે ગોઠવી દીધાં છે. સુંદર સુંદર ચિત્રો પણ, મળી શક્યાં; તે યોગ્યસ્થાને ગોઠવી દીધાં છે. સુંદરી અને વળી શબ્દગાર !

સંવત ૧૯૯૧ માં વધારાના ૧૯ ફરમા કાઢીને એકાદશ રકંધની શરૂઆત કરી હતી. પછી સંવત ૯૨ થી એકાદશરકંધ માસીકમાં ચાલ્યો. એમ સં. ૯૧-૯૨-૯૩ ત્રણ વરસનો,

આ અંથ છે. તથા વરસની કીંમત પાંચ રૂપૈયા અને એક રૂપૈયો બાઈન્ડિંગ ચિત્રો અનુ-
ક્રમશઃ વિગેરે મળીને, કીંમત રૂપૈયા છ રાખી છે. પોસ્ટેજ ૦-૧૩-૦ જુદું.

તથા વરસમાં ૧૧ અધ્યાય પૂરા થઇ શકયા નથી. આ અન્યમાં ૧૨૪ પટો છે. ૯૦
દૃષ્ટાંતો છે. અને પાને પાને સારા સારા લેખ છે. તોપણ તેમાંથી ચુંટી લીધેલા ૩૧૮
સારા સારા લેખો, અનુક્રમશઃકામાં બતાવ્યા છે. એકાદશની ટિકા, એટલે માત્ર બાવા
થવાની વાતો; પરમહંસપદની પ્રાપ્તિની કથા; એટલુંજ નહીં; પણ માણસ જોઈએ એવો
આણુસ કેવી રીતે બને; તે બોધ પણ તેમાં છે. પુત્ર સપુત કેવી રીતે થાય; સ્ત્રી સમારી કેવી
રીતે થાય; પુત્રવધૂ કુલદીપક, સાસુ સસરાનું લાડકું બાળક, કેવી રીતે બને—તે તમામ તરી
આવે એવી, હૃદયની વાતો, આ અન્યમાં છે ! કાલજે અડકી જાય; એવી આત્મીક કમાણી !
પોતાને પોતાનું જ્ઞાન થાય; એવી બલામણી !

વધારે શું કહું ? વધારામાં એટલુંજ—કે—હું માનવી-જૂલોને પાત્ર છઉં. ! જૂલચૂક જણાય;
તો ઉદાર બાવથી ક્ષમા કરશેજી; અને કાંઈ લખવા જેવું હોય; તો રાગદ્વેષની છુદ્તા
તજીને લખશેજી; જેથી બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થઇ શકે.

વાંચીને રાજી થાઓ; તો આશીર્વાદ આપજો કે—અમારી વૃત્તિ, સદા શ્રીકૃષ્ણના
ચરણમાં રહે.

અમદાવાદ-મોક્ષમંદિર,
૧૯૯૪ ના બાદરવા શુદ્ધી ૧૧
અ. સો. ભાગ્યની મરણતીથિ.

}

રામશંકર મોનજી બાક.

રાસપંચાધ્યાયી—રાસના પાંચ અધ્યાયો. આખો દશમસ્કંધ ન લખ શકો તો
'રાસપંચાધ્યાયી' અહીંથી બહાર પાડી છે. તે વાંચો ! કીંમત રૂ. ૧-૮-૦ ગ્રાહકોને
પોસ્ટેજ (૦-૪-૦) માફ.

અધ્યાયોની અનુક્રમણિકા.

	પાનું.
૧ શો અધ્યાય—ચાલ્લોને બ્રાહ્મણોથી થએલો શાપ.	૨ થી ૨૪
૨ જો અધ્યાય—નવ યોગેશ્વરોનો સંવાદ.	૨૪ થી ૬૮
૩ જો અધ્યાય— „ માયા અને તેને તરવાના ઉપાયો. બ્રહ્મ અને કર્મ. ૬૮ થી ૨૦૦	
૪ શો અધ્યાય— „ ભગવાનની અવતાર લીલા.	૨૦૧ થી ૨૬૮
૫ મો અધ્યાય— „ ભક્તિરહિત લોકોની ગતિ, અને પૂજનો વિધિ. ૨૬૮ થી ૪૦૬	
૬ ઠો અધ્યાય—સ્વધામમાં પધારવા, દેવોએ કરેલી સ્તુતિ.	૪૦૬ થી ૪૬૩
૭ મો અધ્યાય—દત્તાત્રેયના આઠ ગુરુનું વર્ણન.	૪૬૩ થી ૫૬૧
૮ મો અધ્યાય—દત્તાત્રેયના બીજા નવ ગુરુનું વર્ણન.	૫૬૧ થી ૬૬૭
૯ મો અધ્યાય—દીકાડો વિગેરે ગુરુનું વર્ણન.	૬૬૭ થી ૭૩૦
૧૦ મો અધ્યાય—સંસારનું મિથ્યાપણું.	૭૩૧ થી ૮૩૩
૧૧ મો અધ્યાય—બદ્ધ, મુક્ત, સાધુ, અને ભક્તનાં લક્ષણો.	૮૩૩ થી ૯૫૨
	આશુ.

પદોની અનુક્રમણિકા.

	પાનું.
જય જય સચ્ચિદ્ધન આનંદ.	૧
હે જગ ત્રાતા ! વિશ્વ વિધાતા !	૨
સિરિ કૃષ્ણ લાજ રખ મોરી, મેં શરણ પડી હું તોરી.	૫
આજ મેરી લાજ હરિ, આય કે બચાઇએ.	૫
નાથ કેસે દુપદી કે ચીર બદાયે !	૫
મુખડું મેં જોયું તારું.	૧૧-૧૫૧
જરે સુંદર સ્યામ સોહામણા.	૧૧-૧૫૭
શૌભા સલુણા સ્યામની, તું જોને સખિ !	૧૨
રાધા ને કૃષ્ણ રમેરે, રાધા ને કહાન રમેરે.	૧૨
એવેરે દિવસ ક્યારે આવશે ? જે દિન શાંતિમાં વાસ.	૩૧
પધારો મોંઘેરાં મહેમાન, સમર્પું રનેહભર્યાં સન્માન.	૪૨
ધન્ય આજ ધડી, સંત પધારી, પ્રેમે પાવન કીધાં.	૪૨
મળે જીવનમુક્ત હરિતણા, ટળે અંતર તન મન તાપ.	૪૨-૪૦૨-૪૮૧
હારે ધન્ય આજની ધડી રળીયામણી-રે....	૪૩
આ કુલંભ મનુષ્યા દેહનો દહાવો લીજીએ.	૫૨
જીતનો હેત હમસેરે પીયાજી, હરિસે.	{ ૫૬-૨૬૨ ૫૫૬-૬૫૫-૮૨૨
શરણ પડે કી લાજ, આજ તુમ રાખો ભગવાના.	૬૧
ભટકતાં ભવમાં રે—ગયા કાળ કોટિ વહી.	૬૫
મેમ લાગ્યો પરમેશ્વરસે, તબ જૂલી ગયો.	૭૨

ન લાજ ત્રિન લોકકી, ન વેદકો કલો કરે.	૭૨
રસ અગમ અપાર, સુરનર પાર ન પામે, મન વાણી વડે.	૭૫-૭૬૧
(૨૨) એક એક મોતી મારે, સવા સવા લાખનું.	૮૩
વૈષ્ણવજનને વિષયથી ટળવું, હળવું કરવું મનરે	૮૪
હરિનો મારગ છે શરનો, નહીં કાયરનું કામ જોને.	૮૮
અમ ભક્તનકે-ભક્ત હમારે.	૯૭
અગર હે મોક્ષકી વાંચા, છોડ દુનિયાકી ચારી હૈ.	૯૮
અગર હે જ્ઞાનકી પરવા, તો ગુરુકે જ ચરણ ધાઇ	૧૧૫
સાંભરે એવા ગુરુ, જેનાં નયનમાં અમૃત તરે-જેનાં વચનમાં અમૃત ઝરે.	૧૧૫
નાથ ! મોહી અપકી ભેર ઉગારે !	૧૨૬
રામના નામનીરે, આવો તો ધૂન મચાવીએ.	૧૬૬
સ્વામી થઇને એકા આપ, એતો મનને વળગ્યું પાપ.	૧૮૨
દેહાભિમાન હતું પાશર, વિદ્યા ભણતાં વાધ્યું શેર.	૧૮૨-૧૭૮
આવોને મારા, રઠીયાળા રણછોડરે	૧૯૨
એક મૂરખને એવી ટેવ, પત્યર એટલા પૂજે દેવ.	૧૯૩
જનનો જાતિ સ્વભાવ ન જાય; હાં કરોને કોટિ ઉપાય-હાં.	૩૦૩
સદા સુખીયા જગતમાં સંત, દુરીજન દુષ્પિયારે.	૩૨૪
એતેતો એતાવું તુંને, પામર પ્રાણી !	૩૩૧-૬૨૮
મન તુંહી તુંહી મોક્ષરે-આ સપના જેવું તન છે તારું.	૩૩૭
એવોરે દિવસ ક્યારે આવશે ? થઇશું જગથી ઉદાસ.	૩૩૯
દોષે કરોડો દામ, માનવ દેહ આ મળતો નથી.	૩૪૧
શ્રમ કરી સૌ વિદ્યા ભણ્યો, મહા પંડિત કહાવ્યો જન.	૩૫૨-૮૬૩
થનગન નાચું, નિહાળી ધનસ્થામ.	૩૬૩
કીર્તન ભક્તિ દેરે છોગાળા, કીર્તન ભક્તિ દે. એવો અપરાધી કાણુછેરે-જેને {	૩૬૪
ભજન ન ભાવે ? ભજન ખીન ભવજલ કોન તરે ?	૩૬૬
જાયું તો જગજીવન જાયું, નાયું તો હરિ આગળ નાયું.	૩૬૬
ભૂતજ ભક્તિ પદારથ મોટું, ઘસલોકમાં નાંહીરે.	૩૬૯
સુરતા લાગીરે, જેની ભમણાઓ ભાંગી-જેને	૩૬૯
સંસારી કહેછેરે-ભગતડાં ઘેલાં છે.	૩૭૨
ઘેલાં અમે ભલે થયારે, આઇ મુંને ઘેલામાં ગુણ લાખ્યો.	૩૭૩
આમ્હી જાતે આમુએ ગાવા; આમ્હી ચેતો આતાં (તુકારામ)	૩૮૧
(૫૩) જીને પ્રેમરસ આપ્યો નહીં, અમૃત પીયા તો કયા હુવા ?	૩૮૨
ભલે પધારો ! લ'યક નાથ !	૩૮૪
દેહ મનુષ્ય ધરી, મોહન નવ વિસારશીરે.	૩૮૫
પ્રથમ પતિનાં વચનો પાળી, વિનય થકી વશ કીધો;	૩૯૪
જોકે મન લાગ્યો નંદલાલહિ, તાહિ ઓર નહીં ભાવે હો.	૩૯૮

બોંધર ખોદો શીખો સરોદો, તત્ત્વ વિચારો તાત્ત્વ.	૪૨૬
અબ્બ તુમ દયા કરો જગદીશજી, સખ વિશ્વ રચાને વાલે.	૪૩૦
અયે કૃષ્ણ તેરે નામપે, કુર્બાન હો રહી.	૪૩૪
પ્રભાસ પંચમ ધામ, તીર્થમાં પ્રભાસ પંચમધામ.	૪૪૬
કૃષ્ણ કથામૃત પી-પી-પી, પ્રાણી હો કૃષ્ણ કથામૃત પી.	૪૫૬
ભક્તિ થકી વશ થાય, દયા નિધિ ભક્તિ થકી વશ થાય.	૪૫૮
આરતિ-કમલ નયન શ્રીપતિ-પુરૂષોત્તમ પ્યારા.	૪૬૩-૭૩૨
શરણુ-હે નાથ ! નથી કર્યા કાંઈ પુણ્ય કર્યો.	૪૬૪
કહો રમાડે રાસ, કૃષ્ણને કહો રમાડે રાસ. એજ એક છે આશ-કૃષ્ણને.	૪૬૫
આકૃતનો દિવસરે એક દિ આવશે; તે દિ સાથે.	૪૬૭
એવો અલકનિરંજન એક, જેતાં માઈ મન દરે.	૪૮૬
પોતે જેતાં પૂરણુ બ્રહ્મ, જોતો જેતાં સર્વે ચર્મ.	૫૦૦
કાંટો વાગ્યેરે મુંને કાળજે, કાઢે કાઢે જગતનો નાથરે-કાંટો.	૫૦૦
કોઈ હાલમસ્ત, કોઈ માલમસ્ત, કોઈ તુતી મૈના સુયેમે.	૫૧૫
ચાની તેજ, જે ગોપી જસા, તેજ ચાની, જેને ગોપીની દયા.	૫૧૫
માખાપ-નમજો નમજો, તેમને નેહયારે લોલ.	૫૨૩
સંતો સુધારે શું કર્યું? કરી જોજો વિચારે-સંતો.	૫૪૬
માને છે માઈ માઈરે-જગીને જોને.	૫૫૩
હવે પુસ્તક ૧૮ મું—		
તાત મિલે પુનિ માત મિલે, સુત બ્રાત મિલે, યુવતિ સુખદાઇ.	૫૬૬
વખત પલટાય છે ત્યારે, યધું પલટાય છે ત્યારે.	૫૭૪
લાંબે રાગે-જોને જોતાં, હૃદય મલકે, આંખ સતકાર આપે.	૫૭૬
જે આહુબળથી મેળવ્યું, તે ભોગવી પણ ના શક્યો.	૫૮૧
વિષય વાત મમ માત તજીને, કૃષ્ણ ભજન મુંને કરવા દે.	૫૯૦
અમારે વંદનમાં વિશ્વાસ-અમારે વંદનમાં વિશ્વાસ.	૬૦૪
પહેલું પહેલું મંગળીયું વરતાયરે હો-પહેલે મંગળ.	૬૦૭
જન આપકું જોયા નહોં, મન મેલકું ધોયા નહોં;	૬૧૦
કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણ, કૃપા ભ્યાં કરોછોરે	૬૨૬
મને કૃષ્ણ જોયાના કોડ, સહિયર ચાલોને.	૬૪૬
જીલું જીલું જીવતર, ખઈ જાણુમારે	૬૪૮
શોડો ફાટી જ કોણુ છે ચોરીરે-પ્રાણીયા પાપીરે.	૬૪૮
રે-સગપણુ હરિવરનું સાચું, ખીજી તો સર્વે ક્ષણુજંચુર કાચુ-રે સગપણુ.	૬૫૧
(૮૯) હરિ આવોને માહરે મહેલેરે-સેજ ખીજવુંરે.	૬૫૫
એવો અખંડ અમર વર હું વરી, ફરી પડશે નહોં જવ ફંદ.	૬૫૭
તંતર જાણો, મંતર જાણો, જંતર જાણો ટાળા.	૬૫૮
પાંચ મળે, તો પચીશની આશા, પરણે તો પુત્રની આશા.	૬૬૪

સુખ છે તમારા શરણમાં, હો શામળીયાણ	૬૬૫
આ બાહરે મારા, શાંતિ પમાડે; તેને તો સંત કહીએ.	૬૭૭
અનુભવિને એકલા, આનંદમાં રહેવુંરે.	૬૮૧
ગ્રીષ્મી માયા તે જાની જરી, મીઠી થઇને મારે ખરી.	૬૮૨
અંગ્રેજ-Speak gently	૬૮૭
કહે શું થયું જે ધણું તું કમાયો ? કહે શું થયું ? પૂર્ણ પૈસા જમાયો ?	૭૦૯
મતિ સોનામુસાફર નિંદ જરી, તુમ પરદેશી ચાર જુલે પડે હો.	૭૧૫
થાળ-જાનો માનો છે'ડે આવે માવલા જે ! ઘેર મારે બધજીની ખીકજો.	૭૩૧
ધ્યોને ! ધ્યોનેરે ! શામળીયા ! ખીડી પાન પાનકી.	૭૩૨
'કૃષ્ણ ? કૃષ્ણ !' તું કહે; પશુ કૃષ્ણ તારો કાણુ છે ?	૭૩૯
આ કુનિયા છે દલ બરેલી, ઉપરથી ચોલીશ કરેલી.	૭૭૨
મથૂરધ્વજ રાગનું મન હરિ લેવા, હરિ આવ્યા જે ટાણે.	૭૭૮
પાનીમે' મીન પ્યાસી, મોયે દેખત આવત હાંસીરે-પાનીમે'ં	૭૮૯
તારે માથે નગારાં વાજે મોતનારે, નથી એક ધડીનો નિર્ધાર-	૭૮૯
આ જુદી કુનિયા, કુનિયાના જુદા વ્યવહાર છે.	૮૧૦
તારે માથે કાપી રહ્યો છે કાળરે, હંધ તને કેમ આવે ?	૮૧૭
રાજ્યો-માળી વીણે રૂંડાં પુલડારે, કળાઓ કરે છે, કલોલરે.	૮૨૩
સળગી રહ્યો છે ઘેર-દાવાનળ, અમારા શિરપર.	૮૨૪
એક બાપના બે દિકરા, બાધ રામ રામજીરે.	૮૪૨
દહા ઢોલ વગાડી કહ્યું, રૂડા પુરપને હૃદયે રહ્યું.	૮૫૦
લાખોની પાંખો, ગઇ છે પીંખાઇ, જેની મુછ પર લીંચુ ઠેરાણું.	૮૫૩
તેરી શરણુ પડા મેં આય, નાથ મોહે દે દર્શન પ્યારા.	૮૮૧
અકલ વિચારો આપકી, ગઇ અંધેરી રાત.	૮૯૨
બલે આપ્યા વિશ્વમાં, વન્દિ-વિપત્તિનાં બળે.	૮૯૩
[૧૧૭] શિશ મુગટ તિલક બાલ, કાનન કુંડળ વિશાળ.	૮૯૭
તેરી હંમર ખીતી જાય-રે પ્રાણી રામ સુમર લે... ..	૯૦૯
કાળ સામે ઝુંઝવા, તલવાર કાઢી ચ્યાનથી	૯૦૯
શરણુ પડેકી લાજ, આજ તુમ રાખો ભગવાના	૯૧૧
ધર્મ કાળે સુખને, સળગાવવા તૈયાર જઈ	૯૧૫
દંતુશળો દિગ્પાળના, વૃટ્ટી પડે અમ ધાકથી	૯૧૫
અમારી આ મૂર્ખતા, પશુ મહત્તા મરદાઇ છે	૯૧૫
[૧૨૪] જન્યું તો જગજીવન જન્યું, નાન્યું તો હરિ આગળ નાન્યું	૯૪૩

૯૫૨ પાના સુધી ચાલુ છે.

દષ્ટાંતોની અનુક્રમણિકા.

દ્રોપદી...કેટલાં દુઃખ ! દુઃખની હદ રહી નહીં	૪
એકનાથ મહારાજના દાદા બાનુદાસ; અગવાન બકતની રક્ષા, અટપટી રીતે કરે છે.	૬
નામદેવજી-શ્રીરંગજીના મંદિરમાં. પગના જોડા બગલમાં	૨૧
તુકારામ દાહીજથી પંદરપુર જતાં	૩૯
મીરાં-દેવીના મંદિરમાં-અનન્ય ભાવનો પરચો	૪૦-૪૯૨
બકરીબાઇ સિદ્ધના પગલાંને ચરણે	૬૦
રામનું બચપણ. કૌશલ્યાએ ચંદ્રને નીચે ઉતાર્યો	૭૫
શેઠાણી સંતનો સંવાદ-કથા કેવી રીતે સંભળાય	૭૮
હરિબાઇ કાપડીયો. લોકોનાં ગળાં કરીને મીઠાઇ ઉડાવે	૮૬
ચુરોપના એક તરવણચાસ પુરુષ	૯૦
દીપર બાબીને પૂછે છે-‘તમને મારા બાઇ બહાલા; એટલો વહાલો હું કેમ નહીં ?’	૯૪
નેમીનાથ રાજમલિને નસ જોધને, મોહ પામ્યા	૯૬
મુક્તાનંદ સ્વામી કોણ ? (સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય)	૧૨૬
બાલામાં લાડવા-પણ જમતાં આવડે; તે જમે એવા અધરા-	૧૭૪
પિતાને બે પુત્ર-હરખામણો અને અળખામણો	૧૭૫
નવલશાને સકામ ભાવનામાંથી, નિષકામ ભાવનામાં પ્રીતિ	૧૭૭
ગીધ અને ગીધણ સુધી, યુદ્ધસ્થાનમનો ધર્મ	૧૯૬
રામ અને ભરત ઇર્ષ્યા ત્યાં પેસી શકી નહીં	૨૧૦
બે બાઇ, અને આપની મીઠકતનો કજીયો-નાના બાઈની વહુની ઉદારભાવના...	૨૧૦
બાળ વિધવા જમનાને, પિતા દુઃખમાં, સુખમાં દર્શન કરાવે છે.	૨૧૯
પુર્રવા અને ઉર્વશીનો ફંદ	૨૩૧
જીવાન પુત્ર અને પુત્રવધૂ દહીં વલોવે છે. વૃદ્ધ માતાપિતા જોષ રહ્યાં છે	૨૩૮
પરશુરામની અવતારલીલા	૨૪૮
કુરાનમાંથી મોઝીઝની કથા	૨૮૦
ધટાટક્ય મરાતાં અર્જુનનો શોક, અને શ્રીકૃષ્ણનો રાજપો	૨૮૨
બુદ્ધદેવ	૨૮૩
વિશાખા-બુદ્ધદેવની શિષ્યા-સસરાને સત્યનું બાન કરાવ્યું.	૨૮૬
નકુલ માતા-બુદ્ધદેવની બીજી શિષ્યા...	૨૮૭
અપૈય દિક્ષીત-એમ કહેવાય છે કે	૩૧૯
ઉપનિષદની જનશ્રુતિ રામની અને રૈકવની કથા...	૩૨૯
શ્રીધર સ્વામી	૩૭૪
બીલ્વમંગળ	૩૭૫
હરિહર, યાનેશ્વર, તુકારામ	૩૭૬
આપિ તિશ્વલ્લુવર	૩૮૩

નામદેવજી	૩૮૪
ભક્ત દામાજી પંત	૩૮૫
ભક્ત મકનોજી બોધરાજ	૩૮૬
લક્ષ્મણ યોગી તથા સદાશિવેન્દ્ર સરસ્વતી	૩૮૭
મહર્ષિ રામન, મહાત્મા ત્યાગરાજ, શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ.	૩૮૮
શિબિ રાજ અને સહોત્રના રથ સામસામા-નાનો કોણ થાય ? નાનો થાય;				
તે ચીલો કાપી આવે. સમજે; તે મોટો	૪૦૮
બાદશાહ અને બિલાડીઓ	૪૩૩
કુર્બોગી-ભગો જનમાં ગયો; ત્યાં ઘીની ખોટ નહોતી; પણ ભગાને કંસારમાં				
કર્મના સંજોગે દીવેલ મળ્યું....	૪૪૮
અભિમાની રાજાને કથાની અસર થતી નહીં	૪૬૨
રાત્રે દોરડીને સર્પ માનીને, બહાર બેસી રહ્યાં.	૪૭૬
રાજાના પારસમણિ, લોહાના પાટાને સોનું કેમ ન બનાવી શકયો ?	૪૯૧
અવધૂત ગુરૂ દત્તાત્રેય કોણ હતા ?	૫૦૧
(૧૧) મદાલસાનું અને અલકાનું જીવનચરિત્ર.	૫૦૭
ભાગવંત ગોત્રનો મહામતિ, પૂર્વોવતારમાં તૈયારી કરી આવેલો (માર્કટેય પુરાણ.)				૫૩૦
પાટણ-હારીજ.	૫૬૪
હોલાનો ગ્રહસ્થાશ્રમ જાગ્યો; અને ભાંગી પડ્યો.	૫૫૭-૫૮૯
ચિંતામણિ.	૫૮૯
સંત શિરોમણી યુધિષ્ઠિર અને ધૃતરાષ્ટ્ર	૫૯૭
મનહરપુરાની સૌભાગ્ય સુંદરીનો ગૃહસંસાર	૬૨૫
વેશ્યાનો પૈસો, શ્રી રંગજીને મુગટમાં.	૬૨૮
વેશ્યા પિંગળાને-આશા હિ પરમં દુઃખં.	૬૩૬
કેટલી વાંકી વળેલી ડોશી, જીવાની શોધે છે.	૬૪૯
ટિટોડાનું દુઃખ, અને પાછળથી થએલી સમજણ.	૬૬૭
યજ્ઞવિજય અને જૈન સમાજ.	૬૬૯
બાદશાહથી મોટું કોણ ?	૬૭૩
પ્રુશીધાનો રાજા મહાન્ ફેડરીક.	૬૭૯
સંસારથી કંટાળેલો કણુખી, સંતને શરણે.	૬૭૯
એક પુરુષ બે સ્ત્રી વચ્ચે પિલાય છે.	૭૦૦
ચોર પણ ખાનદાન.	૭૦૫
સુલોચના પ્રત્યે રામની માણસાઈ-દુશ્મન દુશ્મનનાં વખાણ કરે.	૭૦૫
અકબરના દરબારમાં એક બારોટ ઉધાડે માથે. માગણ પણ ખાનદાન.	૭૦૬
રૂપચંદ મોદીને જીવે. બોધ.	૭૧૦
ત્યાગી કેમ થવાય; તેનો બોધ, સંત અને મુમુક્ષુનો સંવાદ.	૭૧૬
મોટો સિંહ નાના સિંહને, પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે.	૭૧૭

ડોશી રજુ ચડે છે-પાછી પડે છે.	૭૧૬
ઘટાલીનો શુષ્કવેદાંતી છુનો, તત્ત્વચાનનો ડોળ કરતાં માર્યો ગયો. તથા પાદરીયોનો
ભયંકર ત્રાસ	૭૨૨
મહામહોપાધ્યાયનો અને ગૌરાંગ મહાપ્રભુજીનો સંવાદ. ચુર પ્રભુ કેવી રીતે ?	૭૫૭
દીવાન સારાભાઈનો રંગપો, બીજી સ્ત્રીની ગોઠવણ, અને પુત્રોનું કહાપણ.	૭૭૩
જનકને સ્વર્ગનું	૭૮૮
દીલ્લીનો દીવાન માનસિંગ, પોતાને સુખી માને છે. તે સુખ નથી, પણ
ગુલામ છે.	૮૦૨
આ ક્રાંતિ યુગમાં વરવહુ કેવાં હોય ?	૮૦૭
મોટા મહેલની સુંદરીને, મરણની ખબર નહોતી.	૮૧૨
તડાકે લાખ કમાએલા સટોડીયાને, સંતનો ઉપદેશ.	૮૧૪
રામનો શંગવેરમાં સત્કાર.	૮૨૪
કથામાં આવનારી જીવકોરની શાંતિ. વહુએ વડાના લોટનો કંસાર કર્યો ત્યારે.	૮૬૪
મીઠનાપુરના લહેરી અને શાંતા.	૯૦૪
હળદીઘાટના યુદ્ધમાં પ્રતાપ તથા સલીમનો સંવાદ.	૯૧૫
કુંતાજીનો અને કૃષ્ણનો સંવાદ.	૯૧૭
ખેડુ ગોપાળજીને બદલે, દેકાળજીને ભજવા લાગ્યો.	૯૨૫
સંતે આપેલી પારસમણીનો ઉપયોગ, હીરાભાઈ કરી શક્યા નહીં. લોહું બેળું
કરવાની મહેનત માથે પડી.	૯૨૬
રાજા રાણીને પુળમાં જોડે છે.	૯૪૭
(૬૦) ઈંદુમતી અને સુંદરલાલ. ભાવિનું બળ.	૯૫૦

સારા સારા લેખો

એકાદશ સ્કંધને પાને પાને, સારા સારા લેખો છે. તોપણ થોડા લેખો ગણાવી દઉં.—

૧ આવા દિવસ અમારે આંગણે ક્યાંથી હોય !	૧
દૈત્યોને માર્યા; અને કળયો ઉત્પલ કરાવ્યો; એવા ભગવાન હોય ?	૩
જીગર, અપમાન, પરદારા.	૪
વૈભવ દેખીને કાણુ વંદ્યાં નથી ?	૭
પોતાનું કુટુંબ-કુળાઓ દૂર વસતી નથી-પાસેજ વસે છે.	૭
કેટલાએક કહે છે કે ભગવાનને વળત શણગાર શા ?—શાભા શી ?	૧૨
પ્રભુની વાણી.	૧૩
૩ પગલાં.	૧૩
સંગનો રંગ કેમ ન લાગે ?	૧૫
રૂપમાં ભય	૧૬
કુલં સંહર્તુમ્ પેચ્છત-શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કુળનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો.
તે શું ?	૧૬

દરીયામાં કામ કરનારને દરીયાના તોફાનનો અભ્યાસ કરવોજ જોઇએ. આકા-		
શમાં કામ કરનારને, આકાશનાં તોફાનનો અભ્યાસ કરવોજ જોઇએ; તેમ		
સંસારમાં કામ કરનારને, સંસારનાં તોફાનનો અભ્યાસ કરવોજ પડે-તે શું ?	...	૨૨
દેવો પશુ અપેક્ષા રાખે, એવો માનવદેહ કેમ-કેવી રીતે ?	...	૨૭
સંસાર કેવો ?-કે વિચિત્ર દુઃખવાળો અને સર્વત્ર ભય ભરેલો.	૩૨
ઋષભજી મોક્ષ સંબંધી ધર્મો કહેવા આવ્યા હતા.	૩૫
‘સમત્વ’ યોગ ઉચ્ચતે-તુકારામ	૩૬-૭૬
(૧૭) નવ યોગેશ્વરોનો સત્કાર નિમિ રાજ કરે છે.	૪૨
પરાયણ બકતોનાં ત્રણ મુખ્ય સાધન-નિશ્ચય-નિયમ અને પાલન.	૪૪
તેમનું મુખ્ય મથક બ્રહ્મચર્ય.	૪૬
રહમા શ્લોકમાં માનવદેહની વડાઈ બતાવી; તો તે કઈ રીતે ?	...	૫૦
‘આત્મ’તિક’ ક્ષેત્ર-કેવલ્ય શું ?	...	૫૩
ઉપાસના અને મત	૫૬
અરાનની હદ રહી નથી-	૬૨
એટલે હે અર્જુન! શેઠ થવું રહેવા દે; ગુમાસ્તો થઈ જા.	૬૬
મનને રોકવું-તે રીત	૬૯
કીર્તનબક્તિ.	૭૧
પોઝીશન.	૭૨
કૌશલ્યાએ રામને માટે, આકાશથી ચંદ્રને નીચે ઉતાર્યો.	૭૫
ક્યા કલાસમાં આપ છે; તે દેખાય એવું છે. ત્રણ પ્રકાર.	૮૧
બક્ત કેવી રીતે સંસાર ભોગવે ? બકતોને જોઇને સંસાર જૂલો કેમ પડે છે ?	...	૮૫
(‘આનું વિવેચન શું કરીએ !’ ત્યાંથી શરૂ કરો.)	...	૮૫
આ હોય; ત્યાં સુધી તે હોય નહીં.	૮૬
નામસ્મરણનો મહિમા	૯૫
આ બાબતમાં (ક્યા સાંભળવાની બાબતમાં) સૌનો એક મત છે-મહાવીરનોમત.	૧૦૦
પંચ મહાજૂતોને પરસ્પરસ અનુકુળતા, અને પરસ્પર વૈર હોય છે.	૧૦૩
જે વસ્તુતઃ નથી; તેને બતાવે તે માયા.	૧૦૪
અહો આ (શરીર) કેમ-કેવા પુણ્યથી મળ્યું ?	...	૧૦૭
સર્જનશક્તિ અને પ્રલયશક્તિ	૧૧૦
સાચો પ્રલય.	૧૧૩
પ્રથમ કહ્યું કે-‘કર્મો કરવાં.’	૧૧૩
ચોપન વરસથી રખડતા હશે; પણ કોઈ ટેકાણે ગુરૂ ભાવ છે ?	...	૧૧૪
સૌને સમાન ગણવાની ના નથી; તો પણ-યથોચિત્તમ-જેમ થટે તેમ.	૧૨૧
નિયંતાપણથી ધૈર્ય રહેલ છે.	૧૨૪
જીવને બહાલાં કોણ ?	...	૧૨૭
નિરુણ અને સગુણ.	૧૩૧

(૪૫) તુંબડું એકનેજ તારે, તાપો ચારને તારે	
બુદ્ધિયોગ	૧૩૪
નવધાબકિતનું વર્ણન	૧૩૫
સો વરસ સુધી દેવદર્શન કરીએ-પણ-	૧૩૮
બ્રહ્મવિદ્યા માટે કેવા પ્રકારનું મૌન જોઈએ	૧૩૯
જીવબ્રહ્મની વાતો જાણનારાં આ પુરુષોએ	૧૪૨
આવીકો કહે છે-યોગાચાર કહે છે-કે-	૧૪૩
અજ્ઞાનથી કેટલું અવળું દેખાય છે !	૧૪૪
બ્રહ્મના સંબંધમાં શ્રુતિઓ.	૧૪૬
ભગવાનના અવતાર.	૧૪૬
શ્રીકૃષ્ણ આરા કરી કે-‘ આયોના ત્યાગ કરવો; અને આયોના સંગીઓના પણ	
ત્યાગ કરવો ’ તે શું ?	૧૫૪
વર્ણુ અને આશ્રમધર્મનો વિચાર કરીએ	૧૫૫
જેમ સરકારના કાયદા તોડનારને, સરકાર જલમાં પૂરે છે તેમ કુદરતના કાયદા-	૧૬૦
અમુક શબ્દો	૧૬૨
ધન-પુત્ર અને પ્રતિષ્ઠાની મમતા તજવી મુશ્કેલ છે	૧૬૭
કર્મયોગ	૧૬૮
નૈષ્કર્મસિદ્ધિ, તથા ત્રયસુગંધ	૧૭૦
વેદવાદો ન લૌકિક: વેદના કાયદા લૌકિક નથી	૧૭૧
તત્ત્વ સુરય: મુદ્ધંતિ-વેદના અર્થમાં, વિદ્વાનો પણ મોહ પામે છે.	૧૭૩
છદ્વિશે જીતવાની વાત કરવી; તે સહેલું; પણ	૧૭૬
દેવપૂજનની જરૂર શી ?	૧૭૮
અર્ચાચારી-આચરે અને અચરારે તે આચાર્ય. ‘સ્વામી થઈને બેઠા આપ,	
એતો મનને વળગ્યું પાપ. શિષ્ય કર્યાનો શિરપર બાર, ઉપર ત્યાગ	
અને અંતર રાગ. વિગેરે’-(અખો)	૧૮૧
મૂર્તિ-સગુણનિર્ગુણની ચર્ચા	૧૮૨
સનાતન ધર્મના માનનીય મંત્રીઓને	૧૮૫
(૬૯) રોતલ અમને ગમતા નથી	૧૮૬
મૂર્તિમાં અને હૃદયમાં-એસ બે પૂજન	૧૯૧
વેદોક્ત અને તત્ત્વોક્ત શું ?	૧૯૫
જ: સંઘર્ષાં સંઘર્ષે-સંધ્યા કરતા નથી; તે બ્રહ્મણ્ય છે ?	૧૯૬
દેવના પુળરીતી યોગ્યતા	૧૯૮
અતિથિના સંબંધમાં જાણવાનું.	૨૦૦
કેટલી વિશાળદૃષ્ટિથી આ વાત થાય છે-દુઃખિલ યોગેશ્વર	૨૦૨
અવતાર સંબંધી કથાઓ	૨૦૩
આટલી બધી સ્પષ્ટ વાતો-શિવ વિષ્ણુની એકતા સંબંધી	૨૦૫

એકેશ્વરવાદ	૨૦૫
દ્વિજધર્મસેતુ:-શ્વાદ્વિજાની અને ધર્મની રક્ષા કરનાર ભગવાન	૨૦૬
ઓપોઝીશન-સામા થવું તે. તેમાં પણ કાંઈક છે ?	૨૦૯
ધર્મી કયાં નથી ?	૨૦૯
વસંતઋતુ	૨૧૨
વસંતને બહાને નવાં નવાં લખાણ, જગતમાં ઉચ્ચ પાથલ કરી રહ્યાં છે	૨૧૪
સુનાતન ગ્રેમીઓ !	૨૧૭
સ્ત્રીઓના લોભમાં ન લોભાવું; તે સાધારણ વાત નથી.	૨૧૯
કહેવાનો ભાવ એ છે કે-જીવાન વિધવા કામદેવને નમાવે છે	૨૨૨
સ્વયં પરે વતલ્લુ વિચિત્રં ન	૨૨૪
મોટા ચાલસો કરે; નાનાએ વિચારીને ચાલવું.	૨૨૬
ચિત્ત અને ચિત્તની શક્તિ-રાનેશ્વર, એકનાથ, સેંટએવીયર વિગેરે સંબંધી કાંઈક	૨૨૬
સૌ સૌનાં માપ જુદાં-દષ્ટિ જુદી-	૨૩૧
પ્રલ્હાદની ભક્તિ	૨૪૪
મલાડનું મહિલામંડળ-‘સ્ત્રિયો અને અસારનો સુધારો, નામનું પુસ્તક છે-તે-	૨૫૩
નિરખતાં નયણે તે પ્રેમનાં આંસુરે	૨૬૧
આ મુસાફરીમાં એક હિંદુભાઈ અમને મળ્યા હતા-‘હું ઇશ્વરને માનતો નથી’ તે.	૨૬૬
(૬૫) નિશાળો	૨૭૦
સંસારમાં રહેવાની ના નથી; સ્વચ્છંદી થવાની ના છે-પણ	૨૭૧
આ તો હીરાની ખાણો; સેફના દાગીના	૨૭૮
મૂર્તિપૂજન-દેશ દેશની વાતો	૨૮૨
વિદ્વનો-શેઠનો સ્વભાવ કેવો છે ?	૨૮૬
વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા ‘વર્ણવ્યવસ્થા’નું પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તે	૩૦૦
આ કર્મભૂમિ છે	૩૦૮
ખાળકો માટે નિશાળો, x x x તેમ આખ્યાત્મિક વિકાસ માટે	૩૧૦
ગાન એવી અટપટી વસ્તુ છે કે-	૩૧૨
મુર્ખા: (અપિ) પંડિતમાનિન: મૂર્ખો પોતાને પંડિત માની રહ્યા છે	૩૧૪
ધોરલંકરણ: પોતાના સ્વાર્થ માટે ધોર કર્મ કરનારા	૩૧૫
લૈ: ઉપાસિતા: સ્ત્રિય:-જે સ્ત્રીઓની સેવા કરી રહ્યા છે	૩૧૭
મૈથુન્યસુલેષુ ગૃહેષુ આશિષ:-બી અને ધર, જેમ મૈથુન સુખનાં સ્થાન	૩૧૭
છે-તેમ બેઉ, દેવી સુખની સગવડ વાળાં છે	૩૧૭
બે પાંચ પૈસા મળે; ત્યાં પોતાને ઈંદ્ર કરતાં પણ મોટો માને...	૩૨૦
સુખની ભૂખ	૩૨૩
એક એનજીન એવી અટપટી વસ્તુ છે કે	૩૨૬
શાસ્ત્રો ધણાં, શાસ્ત્રોનું શ્રવણ ધણું; તેના કહેનારા પણ ધણા; પણ	૩૩૩
વિસંબધા:-પોતે કરે છે તેજ ખરું; એમ માનનારા	૩૩૫

આ અર્ધદગ્ધતા સંબંધી છે	૩૩૭
મોક્ષ	૩૩૮
જાપાનમાં સત્યયુગ	૩૪૩
સંતોનું મહારાજ પદ	૩૫૦
સુમેષ્વર: કેવા હોય ?	૩૫૨
(૧૧૮) ચરણ્યારવિદનાં વિશેષણો સાંભળો	૩૫૪
રામને ભગવાન ન ગણીએ; અને માણસ ગણીએ; તોપણ	૩૫૮
કહો ! આપણાં કેટલાં ભાગ્ય છે ?	૩૬૩
આર્થસંસ્કૃતિનું અને અનાર્થસંસ્કૃતિનું—એમ બે હીરો	૩૬૫
નારાયણપરાયણા:—	૩૬૬
ક્ષણિક ક્ષણિક—એવા ભક્ત કો કોઇ	૩૭૦
શ્રાદ્ધ સરાવલું; તે જરૂરનું છે ?	૩૬૦
ભગવાનના આપાની સાથે પણ, સંત કેવો કરાર કરે છે; તે સાંભળ્યો ?	૩૬૬
સેવાધર્મ	૩૬૬
વિદ્યાન અને ધંધરનું અસ્તિત્વ—જુદા જુદા વિદ્યાનીઓના મત	૪૦૦
હિત આંગણે આવે; પણ ઝાળખાય નહીં—કારણ ? અડઅંગાધ	૪૦૨
જેમ દીવામાં મોગરો આવે; તેમ પુદ્ધિમાં માયાનો માગરો આવે	૪૦૪
મોહ છોડી દીધો (વસુદેવ દેવકીએ)	૪૦૫
જ્યાં રાજા ખીરાજે, ત્યાં મોટા મોટા અમલદારો અવારનવાર આવ્યાજ કરે	૪૦૭
લોકવાયકા છે કે-પાખંડી પૂજ્ય; ત્યારે શું આ કૃષ્ણ મોટો પાખંડી હશે ?	૪૧૧
બેદાબેદ-તથા સમ્યક્	૪૧૨
દારકાં-શું ?	૪૧૩
હોલીવુડ (અમેરિકા)	૪૧૫
અદ્ભુતદર્શન: કૃષ્ણ-	૪૧૬
બુદ્ધીવિષયમાનમનોબલોમિ:—બુદ્ધિ, પ્રાણ, મન વાણી સહિત, દેવો	૪૧૭
પ્રભુને નમે છે	૪૧૭
(૧૩૮) કર્મમયોરુપાશાત્ વિગેરે-કર્મપાશના બંધનમાંથી છૂટવા માટે,	૪૧૭
મુમુક્ષુઓ ભાવથી હૃદયમાં, આપના ચરણ્યારવિદને ચિંતવે છે; તે શું ?	૪૧૭
માયા-અને દુર્વિમાલ્ય વ્યક્ત મનથી પણ તર્કમાં ન આવે, એવું જગત્	૪૧૬
એકાદશનો આ શ્લોક, ભગવાનના યશના અવલુનો મહિમા ગાય છે.	૪૨૧
દેવમંદિરો અને કથા વાર્તા	૪૨૧
અશુભ વાસનાઓનો ભય દેવાને પણ છે	૪૨૩
બ્રહ્માદિ દેવાદિથી પીડા પામે	૪૨૭
શ્રીસ્વામીનારાયણ જેવા વિલક્ષણ-ચતુર-ત્યાગીને, એમજ લાગ્યું કે-મંદિરોમાં અને	૪૨૨
કથાવાર્તામાં, ક્રીપુરૂષોને જુદાંજ રાખવાં. વળી ત્યાગી બ્રહ્મચારીને	૪૨૨
તો, ક્રીની જરા જેટલી ગંધ પણ, ભયંકર છે; એમ કહ્યું. એમ કહ્યું	૪૨૨
સૌએ-પણ માન્યું સ્વામીનારાયણના સાધુ બ્રહ્મચારીઓએ	૪૨૨

શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરીએ; દર્શન કરીએ; તેમનું ભાગવત સાંભળીએ; પશુ			
સંયમ-વીતરાગ ન પાળીએ-તો; તે તમામ	૪૩૩
કથા વાતી શું ? ગાથા શું ? સાંભળવા જેવું શું ?	૪૩૭
ભેટ ધરે તોજ કથા-તે-કંગાલોની કથા	૪૩૮
ઉઠે તે ખીસે; ખીસે તે કરમાય; કરમાય તે ચાલ્યાં જાય	૪૩૯
‘આપને ઘેર આવીશ’ સંતને કેવી રીતે પંધરાવાય ?	૪૪૩
(૧૫૦) ૮ મી સદીમાં આ મુલક (પ્રભાસ)	૪૪૫
આવા ભગવાન હોય ?	૪૪૭
સંસારના સુખમાં, જીવને અનાદિકાળથી મોટો રાગ થઇ પડ્યો છે-તે શું ?			૪૪૭
પ્રભુ કૃપાળ છે. મરતાં મરતાં પશુ કાંઈક કરાવી લે. સોનાની દારકા છુટી			
જવાની છે. પશુ તેમાંથી ખેંચી લેવરાવ્યું-તે (પુણ્ય) આગળ ચાલ્યું.			૪૪૯
આ ઉદ્ધવ છે-તેમનું વિશેષપણ સાંભળો	૪૫૧
હે પુણ્યશ્રવણકીર્તન ! એવા શ્રીકૃષ્ણ	૪૫૩
અમીરાત બાળ છે; અને કાલ નથી; તેનો વિયોગ	૪૫૭
ગૂંચવું એકું ખાવું-તે શું છે ?	૪૫૮
કેવા ભાવ ? (કેમ ન કમાય) ?	૪૬૦
જે વાતો ઉદ્ધવે શ્રીકૃષ્ણને પૂછી; તે વાતો પૂછવાની કોઇને ના નહોતી;			
પણ તે પૂછાય કેમ ? પણ તે બને કેમ ?	૪૬૨
હે મહાભાગ ! એમ પ્રભુએ ઉદ્ધવને કહ્યું-તે કેમ ?	૪૬૫
અવતાર	૪૬૬
ગમે એવું મોટું કુળ હોય; પણ સ્વચ્છંદ, ઉદ્ધતાઇ અને અંદર અંદરનો કળયો			
ન્યારે થાય; ત્યારે તે નાશજ પામે; તેનો પુરાવો શ્રીકૃષ્ણ અને યાદળ			
કુળ-તે સંબંધી શું ?	૪૬૭
કળાયુગ છે ભયંકર. ધનવાનને પણ ધનમાં ધમી નાંખે	૪૬૯
આ તો બાપુના બોલ ! જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા	૪૭૧
ગોકર્ણનો પિતાને બોધ	૪૭૭
અત્યારનો સુધારો	૪૭૮
(૧૬૬) શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે-આત્માનો અનુભવ ન થાય; ત્યાં સુધી			
વર્ણશ્રમની રીતિ પ્રમાણે કર્મ કરવાંજ જોઇએ	૪૮૧
સંત શાસ્ત્રમાં હેત થાય; શ્રવણમાં નિયમસર હાજર રહેવાય, વિગેરે-તે કાંઈક			
ઉચ્ચું ગણાય	૪૮૨
સંન્યાસલક્ષણ: ત્યાગ: તે શું ?	૪૮૪
સાધારણરીતે માણસો, સંસારને ધડી બે ધડી પણ, તણ શકતાં નથી;			
તે શું છે ?	૪૮૬
ઉદ્ધવને સદ્ગુણરૂપે પ્રભુ મળ્યા. ગુરુ શું છે ?	૪૮૮
નારાયણ નરહર્ષ શરણં પ્રપદ્યે ઉદ્ધવજ નમી પડ્યા તે શું ?	૪૮૯

પુરુષસ્ય વિચીષ્ણતઃ (હું પુરુષમાં વિશેષ છઉં) તે શું ?	૪૯૧
અત્યારે આથી ઉલટું છે. ચેતનના કરતાં જડ ડાઘાં છે.	૪૯૨
૨૧ માં શ્લોકને નીચેનું વેદવાક્ય પશ્ય મળે છે	૪૯૫
અજ્ઞ-આ મનુષ્ય દેહમાં બની શકશે	૪૯૬
શ્રીકૃષ્ણનો આ ઉપદેશ (કયા કયા ધર્મોને મળતો છે)	૪૯૭
અવધૂત દત્તત્રાયેય કાણ ?	૫૦૧
બાળવત્-બાળકની માફક નિદોષ	૫૦૬
વિદ્યં વૃત્તરસં પીપ્પલા-આંખાનો રસ પીનારી કાયલ ગર્વ કરતી નથી;			
અને ખાભોચીયાનું જળ પીનારો દેડકો, 'ડેડે' કરે છે-તે શું ?	૫૦૭
મદાલસાઅલકર્ની ચાનચર્ચા	૫૦૯
આ અંતીમ અવસ્થાની વાતો છે	૫૧૩
જેમ ગાડો-દિવાનો, દિવાને દેખીને કુદાકુદ કરે; તેમ ક્ષુદ્ર માણસ, સંસારનાં મિથ્યા			
સુખ જોઇને ગર્વ કરે.	૫૧૬
ચક્રુરાજનું છેલ્લું વિશેષણ જોયું ? પ્રજ્ઞવાચનર્ત	૫૧૯
આપણી પોતાની અધમ મક્કમતા	૫૧૯
ગીતમ-મહાવીર જેવી સહનશીલતા ન હોય; તો માફ; પશ્ય	૫૨૨
જગતમાં મોટામાં મોટાં તીર્થો કયાં ?-માખાપ-તે શું ?	૫૨૩
(૧૮૭) કથા વાર્તાનાં સ્થાન-મહારાણી વિના સુંદર પોશાકમાં સજ્જ થએલી			
દાસીઓ શોભતી નથી	૫૨૪
સાફ સાફ ખાતું; તે પશ્ય એક ભયંકર રોગ છે; ભયંકર વ્યસન છે	૫૨૭
ધણું લીં ચોપડીને ખાનારી શેઠાણી, કર્મ સંજોગે કુતરી કે ખીલાડી થઇ			
હોય; ત્યારે તેને કુપ્પુ' ન ભાવે	૫૨૮
ભાગવં ગોત્રના મહામતિનો, પિતા સાથે સંવાદ [માંકડેય પુરાણ]	૫૩૦
શિષિખિવજ અને ચૂડાલાનો સંવાદ [મોગવસિધ]	૫૩૩
જળ જેવા શુદ્ધ અને પવિત્ર રહેવાની વાત કરી. જળને પશ્ય	૫૩૫
અત્યારે દુનિયા શું પોકારે છે—	૫૩૭
તેજસ્વી-જે ધન એકડું કરે; તે ધનવાન; તેમ જ પુરુષ દેહના સર્વરૂપ			
વીર્યની રક્ષા કરે; તે તેજસ્વી-તે સંબંધી	૫૪૧
જૈનશાસ્ત્ર-ધર્મને નામે પશ્ય પરિગ્રહ કેમ કરાય ? પરિગ્રહથી થએલી શુદ્ધ			
આર્ચને મુંઝવણ	૫૪૫
અંદ્રમા-શ્રીધરનો મત-યુરોપના વિજ્ઞાનની તુલના...	૫૪૯
આપણને સમજણ ન પડે; એવી રીતે આપણે જુદા બની જઇએ છઇએ	૫૫૧
લીધા મૂક્યાનો આગ્રહ-લીધા હીધાનો આગ્રહ-શું છે ?	૫૫૨
સ્નેહવાન્ સ્નેહલેડનિયં-જેણે સ્નેહ કર્યો; તે બળ્યાજ કરે...	૫૫૪
હોલાનું ધર-આવું ન્યાં જુઓ ત્યાં; ઓરડે ઓરડે-વરધેલી વહુ; અને વહુધેલો વર-અરે			
આ શું ?	૫૫૭

ઋષિએ માગ્યું; તે' ઠીક કે અઠીક; તેનો વિચાર કર્યા વિના, ઋષિ જે માગે; તે લાવી આપે; તે અજતેન્દ્રિય-ઋષિ લોલુપ-કામી હોલો	૫૬૦
જેને બાળક નહોતું; તે ધર સ્થાન જેવું ઉજડ; તોપણ તેમાં કાંઈક લાભ છે કેમ સમજાય છે ને ? આ તો એકાદશ ! નર્યું ધર્મ્યમૃત	૫૬૨
કયાંથી આદતો છુટશે; કયે દિવસે આપણે આંગણે કોલાહલ (મારા આપરે એવી ચોકા) મચશે-તેનું શું ?	૫૭૧
વખત પડ્યાય છે જ્યારે, બધું પડ્યાય છે ત્યારે-તે શું ?	૫૭૪
વિધવાઓને અને વિધુરાને જાણવાનું-આ લેખ પુસ્તકમાં બહાર પડ્યો છે... આવા અનેક હોલા, ગામે ગામ વસે છે-તે માનવહોલા, આપધાત કરી નાંખતા નથી; પણ સુવા જેવુંજ જીવે છે. હોલો અકળાઈને બોલ્યો	૫૮૫
સાંભળો ! સાંભળો ! માનવ એટલે.	૫૮૬
વિષયભોગ.	૫૮૭
ચોગી એટલે 'એકલો' લાંબાં પહોળાં પુંછડાવાળો નહોતો-દંબી નહોતો	૫૯૨
ધર અને ઋષિ પુત્રાદિ, કેટલી ભયંકર વસ્તુ છે; તે હવે કહે છે.	૫૯૩
સાધનસહિત બાળકને શું કરવું ?	૫૯૬
'હું પોતેજ બ્રહ્મ છઉં.' તે નારાયણપરાયણ હોવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રની કથા.	૫૯૭
ઋષિ, સંતોની અને વીરોની માતા છે; છતાં નિંદા કેમ થાય છે ?	૬૦૦
સાઠ વરસે શું કરવું ? (મોતને પડકાર) આ લેખ જુદા પુસ્તકમાં લીધો છે	૬૦૧
પૃથ્વીને ઉચ્ચલપાચલ કરી નાંખે; એવા વિશ્વામિત્ર પરાશર જેવા સમર્થ, ઋષિમાં લપટાઈ ગયા; ત્યારે	૬૧૩
દેવમંદિરોમાં દર્શન કરવા આવતી બહેનો પ્રત્યે, દવાખાનામાં, સુધારાના મંડળોમાં આવતી ઋષિઓ પ્રત્યે વિગેરે	૬૧૬
મધુગરીની રીત અને સુપાત્રતા	૬૧૮
જે બાવા-સાધુ x x બાવાપીવામાં લલચાય છે	૬૧૯
માન તોડવાનાં સ્થાન	૬૨૧
જે સુખી થવા ઇચ્છતા હોય; તેમણે ઋષિને સ્પર્શ કરવો નહોતો	૬૨૪
ઋષિને મત્યુરૂપ કીધો; તેથી ઋષિએ જરા પણ ખીજવું નહોતું; કારણકે-	૬૨૭
માખીઓએ મધ કીધું; ન ખાધું ન ખાવા દીધું.	૬૨૮
સુંદરીઓને દેખીને, દેવના દીકરા જૂલા પડ્યા; તો અત્યારે ખાનદાન દેખાતા, અંતરે અંધારાવાળા પુરૂષો કાણુ માત્ર ?	૬૩૦
માછલાને ખાવાની જળમાં ખોટ નથી; તો પણ લોટની ગોળાઓ ખાવા લલચાય છે.	૬૩૨
આગુર છેને ?	૬૩૩
જે જે દેવમંદિરોમાં મીઠા પ્રસાદ; ત્યાં પ્રસાદ કેમ ?	૬૩૫
જૂખરૂપી રોગને મટાડવા માટે બિલા.	૬૩૬

શ્લોક ૨૨મો-પિંગળા વેશ્યા.	૬૩૬-૬૬૭
યશોવિજય અને જૈન સમાજ.	૬૬૯
(૨૩૧) બાદશાહથી મોટું કાણુ ?	૬૭૩
જૈનોના શાંત સુધારસમાં-એકાંતના આનંદની વાત.	૬૭૬
લશ્કરી ડીસીલીન સંબંધી.	૬૭૯
કર્મરેણુ-વાસનાઓ.	૬૮૪
કેટલાંએક કહે છે-કે-ભગવાનને ભજવા; એટલે કાંઈ નહીં, રામરામ કરીએ.	૬૮૫
મનને છટકવાનો સ્વભાવ છે; અને આપણે તેને પ્રભુ શરણમાં લાવવુંજ છે....	૬૮૫
એકાગ્રતામાં ધણું બળ છે	૬૯૨
દેહનાં સુખ-પ્રાણીમાત્રને ગમે છે.	૬૯૮
સ લેહ: વૃક્ષધર્મ:-આ દેહમાં વૃક્ષના જેવો ધર્મ છે. તે શું ?	૬૯૯
ધર્મ શબ્દથી ભડક્યા નથી ને ? ધર્મ એટલે મનુષ્ય તરીકેનું કર્તવ્ય. પણ મનુષ્ય કાણુ છે ? ' પ્રથમ ખીરતી થવા કરતાં, પ્રથમ મનુષ્ય બનવું; તે વધારે ઉત્તમ છે.'	૭૦૪ થી
ધણા મતોથી ફાયદો શું ?	૭૧૩
અદૈત શું ?	૭૧૩
જગતને મિથ્યા કેમ કહેવાય ?	૭૧૪
ગાંડાની હોસ્પીટલમાં લાય (અગ્નિ) લાગે; ત્યારે ગાંડાં બહુ ખુશી થાય-કુદકા મારે-તે શું ?	૭૧૬
ઢેઢવાડે અવતર્યા; પણ જે સંત હતા; તે સંતજ કહેવાયા.	૭૧૭
ભગવાન છે એમ કહેવું; તે ઠીક વાત છે; x x x પણ 'હું ભગવાન છઉં'; એમ કહેવું અધર્મ કામ છે.	૭૧૮
અદૈત દૈત એક બીજને અનુકુળ છે-એક બીજના વૈરી નથી...	૭૧૯
અભયમાં ભય-ડહાપણમાં ગાંડપણ-અને જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન-તે શું ?	૭૨૧
જુનોનો લુખો વેદાંત માર્ગ-અને પાદરીઓનો ત્રાસ.	૭૨૨
'નારદપંચરાત્ર' શું છે ?	૭૩૪
વૈષ્ણવો, અવહિત: (સાવધાન), અને માગણ. તે શું ?	૭૩૬
(૨૫૨) વર્ણશ્રમકુલાચારમ્ સમાચરેત-ધરમાં રહીને મોક્ષ કેવી રીતે મેળવવો; તે-યુધિષ્ઠિર નારદનો સંવાદ.	૭૩૭
શ્રી સંસારનું મોટું હેડક્વૉર્ટર્સ-માયાનું મોટું મથક.	૭૪૦
આ શ્રીહરિના પોતાના ભાલ, પાણીપતનું મેદાન ખેત્યા પછીના ભાલ-	૭૪૨
વિદ્વાનોનાં અનેક બ્યાખ્યાનોનો આ સમ-વય છે.	૭૪૭
નિત્યકર્મ.	૭૪૮
સકામ નિષ્ઠ છે ? ના તદ્દન નિષ્ઠ નથી	૭૫૧
જીસાસમાં-'જીસાસ' એટલે આત્મ વિચાર.	૭૫૨
કડવી તુંબડીને ધોવી; તે કાંઈક સહેલું; પણ	૭૫૩

ત્યારે ભગવાન કેટલા ?	૭૫૫
ગૌરાંગસાવજી મસંવાદ-ગાન ભક્તિની ઝલક. શુરની ખાસ આવશ્યકતા.	૭૫૭-૭૬૬
આ શ્લોકમાં ઉત્તમ ચારિત્રના નવ લક્ષણ.	૭૭૦
હીવાન પરણવા ચાલ્યા. પિતા પુત્રોનો સંવાદ-વડીલને અવળે રસ્તેથી કેવી રીતે વળાય; તેનો સચોટ બોધ.	૭૭૩
દેહ કેટલાક ?	૭૮૧
ત્યારે આત્મા શું છે ?	૭૮૨
આત્માની અને દેહની સરખામણી.	૭૮૫
મનુષ્યની અક્ષયમાં, ધણી ચતુરકૃતિ છે.	૭૮૭
કબીર બોલે છે-પાનીએ મીન પ્યાસી.	૭૮૯
બ્રહ્મવિદ્યા શું છે ?	૭૯૧
રસ પીળો, પીવાને ટાણે; પછી નહી મળે ખરચે નાણે.	૭૯૨
કર્મકાંડ-પૂર્વમીમાંસા.	૭૯૭
ત્યારે શું સકામ કર્મમાર્ગ નકામો છે ?	૭૯૯
જ્યાં જન્મ મરણ હોય; ત્યાં કુપ્પ હોયજ-માનસિંહ ચિતોડમાં.	૮૦૨
વૈદરાજ પણ માંદો! માંદો તો હોય; પણ મરીએ જાય-તે કેમ ?	૮૦૩
અભિમન્યુનો ઉત્સાહ કેટલો ? બળ કેટલું ?	૮૦૪
ફાંસીના લાકડે લટકવા પહેલાં, ગુન્હેગારને કાંઈક સુખ આપતો રીવાજ-તે શું ?	૮૦૬
અમુક વરસના પટાથી ઘર ભાડે આપ્યું હોય.	૮૧૩
આત્મા કર્તા બોક્તા નથી; આ વાત.	૮૧૯
મીમાંસકો કહે છે કે-આત્મા અનેક છે.	૮૨૧
રેલ્વેના એનજીનમાં વરાળ તો જોઈએજ.	૮૨૨
મનુષ્યનાં બે સ્વરૂપ છે. એક આ જો દેખાય છે; તે. અને બીજું વાસના શરીર.	૮૨૨
(૨૨૨) વહુ જાણે કે સાસુને પીકું; પણ વહુને ખતર નથી કે-તારા કર્મ તારે ભોગવવાં પડશે. તને પીડવા એક કુમારિકા તૈયાર થતી આવે છે.	૮૨૪
મુક્તિ અથવા મોક્ષ અને કૈવલ્ય-તે શું છે ?	૮૨૫
અશ્વ પુછવાની છટા કેવી છે ! કારંટોમાં કેસ ચાલે; ત્યારે	૮૨૯
ગાન લેવાની ગરજ અને સદૃશ કેવો જોઈએ ?	૮૩૧-૨
કાંધરવના સંદેશા ક્રિશ્ચિયન દુનિયા સાંભળે	૮૩૪
(અહ મમરૂપી) આ બચકર રોગને, દીલો કરવાનાં સ્થાન.	૮૩૭
જીવ અનેક છતાં ચૈતન્યરૂપે એક છે.	૮૪૨
જીવની અંધારી	૮૪૩
જીવ બ્રહ્મજ છે; અન્ય નથી	૮૪૬
નાટકના થીએટર ઉપર સ્ત્રી અનેલો નટ, પતિ અનેલા નટને પ્રાણાધાર !	૮૫૦
કહે છે; પણ-ત્યાં સંતાન ન હોય	૮૫૦
આજ્ઞા ગુરુનામવિચારણીયા-ધરમાં પિતાની આરા તોજ આરા. તેમાં વિચાર કરવાની જરૂર નથી.	૮૫૧

પ્રથમ દેહથી એકાંતમાં રહેતાં શીખવું. પછી મનથી;	૮૫૪
વિવેક અને વૈરાગ્ય બે સાથે રહેવાં જોઈએ.	૮૫૬
નિદા-કહેવાય છે કે.	૮૫૯
ત્યારે સંસાર સાગરમાં થાકેલાંઓના વિશ્રામ ઘાટ કયો ?	૮૬૧
(વિશ્વા કેવી જોઈએ ?) પંડિતાદ્યને ડોળ કરતા હોય; પણ ઘડી ઘડીમાં કોષ	૮૬૩
કરતા હોય; લોભમાં લેવાતા હોય; કામમાં કળાતા હોય.	૮૬૩
ગરજ વિનાની સ્ત્રી, તથા રોગી શરીર.	૮૬૬
(૩૦૦) કપુત પુત્રો, પાત્રને નહીં દેવાએલી લક્ષ્મી, તથા વાણી.	૮૬૭
વિચારના બળને વધારવા માટે-શું કરવું ?	૮૬૮
ઉપાસના માર્ગ અને અંબરીશ	૮૭૩
સંપ્રદાયો.	૮૭૪
કથાનો મહિમા શા માટે ?	૮૭૬
ગાનનું ગાંડપણ-તથા સંતોની સેવાનો લાભ.	૮૭૮
જન્માંધ કાલ્યાદેવી રોડ ઉપર	૮૮૨
સંતોને-‘પરીગ્રહનો ભય’	૮૮૬
ભલો ભાઇડો પોતાની સ્ત્રીને કહે છે કે-‘તારા મોઢમાં હું મોલી બન્યો’-તે શું ?	૮૮૮
૨૮ લક્ષણ કયાં ? ‘માનવીઓનો મેવો, અને માનવીએ લેવો જોવો’ તે પુસ્તક	૮૯૧થી-
થયું છે-તે સંબંધી વિવેચન-	૮૯૧થી-
આ જમાનામાં મૂર્તિપૂજા-શા માટે ? મૂર્તિપૂજા અને દેવમંદિરોનું પુસ્તક	૯૨૮-૯૩૭
બહાર પાડયું છે.	૯૪૦
અમારે ત્યાં ઘણાં ઘણાં આત્મા; તેમાં આવાં પણ આત્મા છે.	૯૪૧
કેટલાએક રાચક કથાઓથી કંટાળે છે; પણ-તેમાં કાંઈક છે.	૯૪૪
વૈદિકી દીક્ષા અને તાંત્રિકી દીક્ષા-તે શું ?	૯૪૫
મહા વ્રત કયાં ? બસ ! આમજ ?	૯૪૬
જુદા જુદા મતપંથ	૯૪૮
શિવનિર્માણ ન લેવાય; દેવદ્રવ્ય ન લેવાય. પતીત કરે.	૯૫૧
મોહ.	૯૫૨
(૩૧૮) સંસારનો વંટોળ ઉડતો હોય-નરી ધૂળ ઉડતી હોય; ત્યારે ?	૯૫૨

યોગવેદાંત—ભાગવત વાંચનારને, યોગવેદાંતનું ગ્હાન હોવુંજ જોઈએ. તે માટે નીચેના ગ્રન્થો, ઘણીજ સરલ ટિકા સાથે અહીં તૈયાર થયા છે.

૧ પાતંજલયોગદર્શન	૨-૪-૦	૧ યોગતારાવલી	૦-૨-૦
૧ વિવેકચૂડામણિ	૧-૧૨-૦	૧ વેદાંતકેસરી	૧-૪-૦
૧ તત્ત્વબોધ	૦-૩-૬	૧ આત્મબોધ	૦-૩-૬
૧ તમે કયાં છો ?	૦-૦-૩	૧ વેદાંતના એકકા	૦-૦-૬

મંગળાચરણ—

વસુદેવસુતં દેવં, કંસચાણુરમદંનમ્ ।

દેવકીપરમાનંદં, કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્^૧ ॥૧॥

અખંડમંડલાકારં, વ્યાપ્તં ચેન ચરાચરમ્ ॥

તત્પદં દર્શિતં ચેન, તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥૨॥

અજ્ઞાનતિમિરાંધસ્ય, જ્ઞાનાંજનશલાકયા ॥

ચક્ષુરન્મીલિતં ચેન, તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥૩॥

નમોસ્તુ ગુરવે તસ્મૈ, ઇષ્ટદેવ સ્વરૂપિણે ॥

યસ્ય વાક્યામૃતં હંતિ, વિષં સંસારસંજિતમ્ ॥૪॥

એકં સત્, વિપ્રાઃ ખલુધા વદંતિ ॥ ઋગ્વેદ ॥૫॥

અર્થ—વસુદેવના પ્રતાપી પુત્ર, કંસને અને ચાણુર નામના દૈત્યોને મારનાર, દેવકીને ધણોજ આનંદ આપનાર, અને જે જગત્તા ગુરુ છે; એવા શ્રીકૃષ્ણને, હું પ્રણામ કરું છઉં. [૧] સચરાચરમાં વ્યાપીને જે તત્ત્વ રહ્યું છે; તે તત્ત્વના બતાવનારા સદ્ગુરને, મારા પ્રણામ છે. [૨] અજ્ઞાનરૂપી રોગથી અંધ થએલાને, જ્ઞાનરૂપી સળી આંખમાં ફેરવીને, દેખતા કરનાર ગુરુને મારા પ્રણામ છે. [૩] જે ગુરુના અમૃત સરખા ઉપદેશથી, સંસારરૂપી સાપના ડંખથી, મારા મનમાં વ્યાપી રહેલું વિષ, નાશ પામ્યું; તે ઇશ્વરતુલ્ય ગુરુને, મારા ધણા ધણા પ્રણામ છે. [૪] ઇશ્વર એક છે; તેા પણ બ્રાહ્મણો તેનું વર્ણન, અનેક પ્રકારે કરે છે. [૫] જે પરમેશ્વરને, શિવના ઉપાસકો ‘શિવ’ કહીને ભજે છે; જે પરમેશ્વરને વેદાંતિઓ

૧ આજકાલ ‘જગદ્ગુરુ’ શબ્દ માટે, જઘડા થઈ રહ્યા છે. તે તમામ, શ્રીકૃષ્ણને જઘડાનું મૂળ (જગદ્ગુરુપદ) આપી દે; તેા જઘડાથી મુક્ત થાય. ગુરુ એટલે વજનદાર-ભારે. એટલે જે પુરૂષ ચારિત્રથી શુદ્ધ, વિદ્યા અને વેરાવ્યમાં આગળ; ઉપદેશ આપવામાં કુશળ હોય; તેજ ગુરુ કહેવાય. ‘લઘુ’ એટલે કામ કોષાદિથી ઘેરાએલા. લઘુએ ગુરુ બનીને, પછી ગુરુપદની ચાહના કરવી. માત્ર વકીલના દિકરા હોય; તે વકીલાત ન કરી શકે; પણ સરકારના કાયદા ભણીગણીને, તેમાં પાસ થઈને, સનદ મેળવી હોય; તે વકીલાત કરી શકે. તેમ ‘માત્ર ગુરુના દિકરા’ એમ કહેવાથી, ગુરુપદને લાયક ન બની શકે. ગુરુ બનવાની તાકાદ નથી; તે જગદ્ગુરુ કયાંથી બની શકે! પોતાના જ સંપ્રદાયના, પાંચ, ગુરુને માને છે; પંચોતેર ગુરુની હારી કરે છે; છતાં ગુરુ કહે છે કે—“હું જગદ્ગુરુ કેમ નહીં ?” જગત્ કેવડું છે; અને કયાં સુધી પોતાની આજ્ઞા ચાલે છે; તેની પણ તમને ખબર નથી. પ્રભુ અચાવે; તેા આવા નકામા જઘડામાં ન પડતાં, આવા ખોટા મોહને ચાળે ન થડતાં, જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અને એકાદશમાં, જે ઉપદેશ આપ્યો છે; તે સ્વપ્નબની વાણીનેા, જ્યાં ત્યાં પ્રચાર કરવો. પ્રારતી-ઓને કાઠરની વાણીરૂપ બાધબલ; જોનેને મહાવીરની વાણીરૂપ ઉત્તરાયનનાં સૂત્રો; મુસલમાનોને મહમદ સાહેબની વાણીરૂપ કુરાન; તેમ આપણે, શ્રીકૃષ્ણની વાણીરૂપ ગીતા અને એકાદશસ્કંધ છે. એકાદશસ્કંધ ભાગરતમાં છે; તેથી તે ‘પુરાણકથા’ છે; એવા જમમાં કદિ પડતું નહીં. તે ગીતાથી વિશેષ સમજવે છે. આ માત્ર પેગંબરના શ હો નથી; પણ પરમાત્માના શબ્દો છે. વેદના કરતાં વધારે અમૂલ્ય છે; કારણ કે વેદના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ છે.

શાદ્દલ—

યં શૈવા સમુપાસતે, શિવ ઇતિ, અક્ષેતિ વેદાંતિનઃ ।

બૌદ્ધા યુદ્ધ ઇતિ પ્રમાણપટવઃ, કર્તેતિ નૈયાયિકાઃ ॥

અર્હન્તિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ, કર્મેતિ મીમાંસકાઃ ।

સૌડયં નો વિધ્યાતુ વાંછિતફલં, ત્રૈલોક્યનાથો હરિઃ ॥૬॥

કિં વેદેઃ સ્મૃતિભિઃ પુરાણપઠનૈઃ, શાસ્ત્રેર્મહાવિસ્તરૈઃ ।

સ્વર્ગઆમકુટીનિવાસફલદૈઃ, કર્મક્રિયાવિશ્રમૈઃ ॥

મુક્તૈર્લોકં ભવખંધદુઃખરચના-વિધ્વંસકાલાનલં ।

સ્વાત્માનંદપદપ્રવેશકલનં, શેષા વણિગ્વૃત્તયઃ ॥૭॥

જન્તાં નરજન્મ દુર્લભમતઃ, પુંસ્ત્વં તતો વિપ્રતા ।

તસ્માદ્વેદિકધર્મમાર્ગપરતા, વિદ્વત્વમસ્માત્ પરમ્ ॥

આત્માનાત્મવિવેચનં સ્વનુભવો, અક્ષાત્મના સંસ્થિતિર્ ।

મુક્તિર્નો શતજન્મકોટિસુકૃતૈઃ, પુણ્યૈર્વિના લભ્યતે ॥૮॥

સ્નાતં તેન સમસ્તતીર્થસલિલે, સર્વાપિ ક્ષતાવનિરૂ-

ચજ્ઞાનાં ચ સહસ્રભિષ્ઠમખિલા, દેવાશ્ચ સંપૂજિતાઃ ॥

સંસારાચ્ચ સમુદ્ધૃતાઃ સ્વપિતરસ્-ત્રૈલોક્યપૂજ્યૌડયસૌ ।

યસ્ય અક્ષવિચારણે ક્ષણમપિ, સ્થૈર્ય મનઃ પ્રાપ્નુયાત્ ॥૯॥

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા, વિશ્વંજરા પુણ્યવતી ચ તેન ।

અપારસવિત્સુખસાગરેડરિંમલ્-લીનં પરે અક્ષણિ યસ્ય ચેતઃ ॥૧૦॥

‘અક્ષ’ કહીને બળે છે; જે પરમેશ્વરને બોલે ‘યુદ્ધ’ કહીને બળે છે; પ્રમાણ આપવામાં કુશળ, એવા ન્યાયિકો, જે પરમેશ્વરને ‘કર્તા’ એવા નામથી બળે છે; જૈન ભાષ્યો જે પરમેશ્વરને, ‘અર્હન્’ કહીને બળે છે; કર્મકાંડીઓ જે પરમેશ્વરને ‘કર્મ’ કહીને બળે છે; તે આ સચરાચરમાં વ્યાપીને રહેલા પરમેશ્વર, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, અગ્રોને જે અભિ-લાષા થઇ છે; તે સફળ કરેા. [૬] ભર્તૃહરિ કહે છે કે (વૈરાગ્યચતક-૭૯) જેમાં સકામ કર્મનો મહિમા, ધણો બતાવ્યો છે; એવા વેદાનું; ધર્મ-અર્થ-અને કામ સંબંધી, જેમાં ધણાં વિવેચન થયાં છે; એવી સ્મૃતિઓનું; દાન-પુણ્ય-અને વ્રતની વિધિ, અને તેનાં ફળ જણાવનારાં પુરાણોના પાઠોનું; મોટા વિસ્તારવાળાં શાસ્ત્રો, તથા સ્વર્ગરૂપી એક ગામની, એક છુંપડી (મહેલ) માં, નિવાસરૂપી ફળને આપનારાં, યજ્ઞયાગાદિક કર્મના વિલાસોનું, (કર્મમાં પ્રીતિનું) -એટલે ઉપર જણાવેલાં-તે તમામનું શું પ્રયોજન છે ? કાંઇ પ્રયોજન નથી. એટલે તે મનુ-ષ્યદેહનું સાચું ધ્યેય નથી. સંસારના બંધનરૂપી દુઃખની રચનાનો નાશ કરવો; તે મનુષ્યનું ધ્યેય છે. પ્રલયના અગ્નિરૂપી, જે એક અક્ષજ્ઞાન છે; તેમાં પ્રવેશ કર્યા વિના-અર્થાત્ તેનો અભ્યાસ કર્યા વિના, અજ્ઞાનનો નાશ કદિ થતો નથી. અક્ષજ્ઞાન સિવાયનાં બીજાં અનેક

સાધનો, આપાર જેવાં છે—આજિવકાપુરતાં છે. [૭] શ્રી શંકરાચાર્ય વિવેકચૂડામણિ—૨માં કહે છે કે—પ્રાણીઓમાં અગર જીવોમાં, મનુષ્ય અવતાર દુર્લભ છે. મનુષ્યોમાં પણ, સ્ત્રીના અવતારના કરતાં, પુરુષનો અવતાર દુર્લભ છે. પુરુષના અવતારોમાં પ્રાણીપણું દુર્લભ છે; પ્રાણીપણું પ્રાપ્ત થયા પછી, વેદની આગ્રા પ્રમાણે, પાળવામાં આવતા ધર્મોમાં, પ્રીતિ થાય; તો તે દુર્લભ છે; સહધર્મમાં એ પ્રમાણે પ્રીતિ થયા પછી, ખ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાના પરમ સાધનરૂપ, સહ-અર્થોમાં પ્રીતિ થાય; તો તે દુર્લભ છે. વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, આત્મા અનાત્માનો વિવેક પ્રાપ્ત થાય; તો તે દુર્લભ છે. વિવેક પ્રાપ્ત થયા પછી, અસત્યમાં અપ્રીતિ, અને સત્યમાં પ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય; તે દુર્લભ છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થએલા સાક્ષાત્કારમાં—તન્મયતામાં ટકી રહેવું તે દુર્લભ છે. આ પ્રકારની સુક્તિ અસંખ્ય જન્મોનાં પુણ્ય વિના, જીવને પ્રાપ્ત થતી નથી. [૮] જે મનુષ્યનું ચિત્ત, બ્રહ્મ વિચારમાં, એક ધડીવાર પથ્થ, સ્થિરતા પામે; તે મનુષ્યે સકળ તીર્થના જળમાં સ્નાન કર્યું છે; (એમ સમજવું.) તેણે સકળ પૃથ્વીનું દાન કર્યું છે. તેણે હજારો યજ્ઞો કર્યા છે; તેણે સર્વ દેવોને સારી રીતે પૂજ્યા છે; અને તેણે પોતાના પિતૃ-ઓનો ઉદ્ધાર પણ કર્યો છે. તે મનુષ્ય આ ત્રણ લોકમાં પૂજ્ય છે. [૯] જે મનુષ્યનું ચિત્ત અપારગ્ધાન, અને આનંદના સાગરરૂપ પરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે; તેનું કુળ પવિત્ર છે; તેની માતાને ધન્ય છે; અને તેના ચાલવાથીજ આ પૃથ્વી પાવન થાય છે. [૧૦]

અથવા

મંગળાચરણ બીજું.

ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુ, ગુરુર્દેવ મહેશ્વર; ગુરુરેવ પરબ્રહ્મ, તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ૧
મુકું કરોતિ વાચાલં, પંચું લંધયતે ગિરિમ્, યત્કૃપા તમહં વંદે, પરમાનંદમાધવમ્ ૨

પ્રેમ સહિત શ્રીકૃષ્ણનું—ક્યાંકીર્તન જ્યાં નિત્ય થાય;
કાટિ તીરથ આવી ત્યાં વસે, જેનું ભાગ્ય હોય તે ન્હાય;
નાહો તે માટે પવિત્ર પ્રમાણું, તે વિના સર્વેને સુતકી જાણું;

જીવતા શય સરખા સૌ તેહ, જીવતા ભાર ભર્યો ધરિ દેહ—
કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસના, ધરીએ રૂઢિયામાં ધ્યાન;
હરીરે નહીં ગર્ભાસમાં, હરીએ ઠીક નિદાન. કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ૦

પરવારી સૌ કામથી, કોઇ મૃત્યુ ન પામ્યો જન;
આ કીધું, આ કરવું છે, એમ કરતાં આવશે અંત.

અલ્યા અંત આવશે; અને હરિ ક્યારે કહીશ ?
ચેત—ચેત—નહીં—તો—પસ્તાધર.
મરણ નહીં આવે કાનમાં કહીને, થાશે અધારે આચિતું દધને. કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ૦

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશસ્કંધ

છ દર્શનો શું છે ? તે સાથે.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. ડૉ. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.
અમદાવાદ:—ધી કાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ હજનલાલે છાપ્યું.

જેમ વેદાંતકેસરી શરૂ કરવા પહેલાં, ‘તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથી’ તૈયાર કરી આપી હતી; તેમ એકાદશસ્કંધ શરૂ કરવા પહેલાં, ‘છ દર્શનો શું છે?’ તે સંબંધી થોડી વાત કરી હતી; તો ઠીક. તેમ કરવાથી એકાદશસ્કંધ સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે. તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથી વાંચ્યા પછી, આ પોથી વાંચવી. [તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરનારા કોણ કોણ? સંપ્રદાય ચલાવનારા મહાન પુરૂષો કોણ કોણ? ક્યારે થયા? તેમના વિચારો શા? વેદવેદાંતના મૂળતત્ત્વો વિગેરે ઘણું જાણવા જેવું, તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથીમાં છે. તેની કીમત માત્ર ૦-૨-૦ છે.]

અખાઓ કહ્યું છે કે—

‘છ દર્શનનાં ઝુઝવા મતાં, સમજ્યા નહિ તેણે ખાધી ખતા.’

છ દર્શનનું જ્ઞાન, જ્ઞાનભક્તિના વિષયને ઘણુંજ ઉપયોગી છે. જુદી જુદી દિશાઓમાંથી પરમાત્માને પામવાના રસ્તાઓનું નિરૂપણ કરીને, ‘પરમાત્માત્મ વસ્તુ છે;’ અને ‘તે આવી છે;’ એમ સૌ બોલી ઉઠ્યા. આ છ દર્શનો, વેદને માને છે; તેથી તે આસ્તીકદર્શનો કહેવાય છે. ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન વિગેરે વેદને માનતા નથી; તેથી હિંદુ ધર્મની દૃષ્ટિથી, તેમનાં દર્શનો ‘નાસ્તીકદર્શનો’ કહેવાય છે. દર્શન એટલે ધર્મરત્ન ઓળખવા માટે જ્ઞાનની અસુક પ્રકારની પદ્ધતિ. એક દર્શન કહે છે કે—‘અમને પરમાત્માનો અનુભવ આ રીતે થયો; અને બીજું દર્શન કહે છે કે—‘અસુક રસ્તે અમે પરમાત્માનો પાર પામ્યા’ વિગેરે. દર્શનોનો વિષય ઘણોજ ગહન છે; અને મને કાંઈ આવડતું નથી. તોપણ નવી નવી પુત્રવધૂની વાંકીચૂંકી રોટલીઓ, જેમ કૃષ્ણ સાસુ સસરા પ્રેમથી જમે; તેમ આપ સૌ વાત્સલ્ય ભાવથી—પ્રેમથી—જે કાંઈ મળે, તે વાંચજો. વિષય ગહન છે; તોપણ છ દર્શનોની આપણને કાંઈક જાંખી થાય; એવા હેતુથી આ લખ્યું છઉં. ભાગવતમાં તથા વેદાંતના દરેક સારા સારા ગ્રંથોમાં, છ દર્શનો સંબંધી કાંઈક કાંઈક વર્ણન હોય છે. તેથી દર્શનો સંબંધી કાંઈક જાણવાની ખાસ જરૂર છે. વળી ભરતખંડમાં અવતર્યો; અને ભરતખંડનાં

મોટાં મોટાં શહેરનાં નામ પણ જાણ્યા નહીં; તે જેમ પામર ગણાય. તેમ જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવા બેઠા; પણ જ્ઞાનનાં મોટાં મોટાં મથકરૂપ છ દર્શન સાંભળ્યાં પણ નહીં; તે પામર ગણાય. હવે શાંતિથી સાંભળો—

દરેક દર્શનની થોડી થોડી વાતો કરી દઉં—

છ દર્શનો.

‘દર્શન’ એટલે શું ?—અમુક લોકસમુહો, ઇશ્વરને ઓળખવા માટે સ્વિકારી લીધેલી, અમુક પ્રકારની પદ્ધતિ—માન્યતા. તે માન્યતાનું સ્પષ્ટિકરણ—તેનું નામ દર્શન. ૧ ન્યાય (તેના કર્તા ગૌતમ), ૨ વૈશેષિક (તેના કર્તા કણ્વ), ૩ સાંખ્ય (તેના કર્તા કપિલ), ૪ યોગ (તેના કર્તા પતંજલિ), ૫ પૂર્વમીમાંસા (તેના કર્તા જેમિન), ૬ ઉત્તરમીમાંસા (તેના કર્તા વેદવ્યાસ).

છઠ્ઠે દર્શનનો ટુંકો સાર—ન્યાયદર્શનમાં ૧૬ પદાર્થોનું નિરૂપણ, વૈશેષિકમાં ૭ પદાર્થોનું નિરૂપણ, સાંખ્ય દર્શનમાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિનું નિરૂપણ, યોગદર્શનમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાયોનું નિરૂપણ, પૂર્વમીમાંસામાં વૈદિક કર્મો કયાં કયાં; અને તે કેવી રીતે કરવાં—તેનું નિરૂપણ. ઉત્તરમીમાંસામાં જીવબ્રહ્માના અભેદનું નિરૂપણ.

જે વખતે ભારતના પંડિતો વિદ્યાવિકસને નીચ કાર્ય સમજતા હતા; નોકરીને અધમ સમજતા હતા; ધનવાનોનાં આંગણુને કોઈક દિવસજ જવા જેવાં માનતા હતા; તે દિવસે વિદ્વાનોની રમતગમત વિદ્યામાં હતી. તે દિવસે વિદ્વાનોએ જ્ઞાનના ભંડાર ભરી દીધા જણાય છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો, ભારતનાં દર્શનશાસ્ત્રો વાંચીને કહે છે કે—‘India is world’s cradle, cradle of human race, or cradle of humanity.’ ‘માતાના પારણામાં ઝુલતું બાળક, જેમ ધીમે ધીમે મોટું થાય; તેમ ભારતનાં દર્શનશાસ્ત્રો વાંચીને, માણસ ધીમે ધીમે સાચો માણસ બને.’ [વિષય ગહન છે; તેથી શાંતિથી વાંચવું. સમજણ ન પડે; તો પ્રભુને સંભારી, ફરી ફરી વાંચવું.]

ન્યાયદર્શન—

ન્યાયદર્શન એટલે કે—જેમાં કોઈપણ પદાર્થના યથાર્થ જ્ઞાન માટે, વિચારોની જેવી બેઠકો તેવી કરેલી ગોઠવણ. યથાર્થ અથવા સમ્યક્ના ઉપર ઘણો ભાર મૂકીને, પદાર્થને બારબાર—સમ્યક્ સિદ્ધ કરવો; તેનું નામ ન્યાયપદ્ધતિ. લોહું કાપે; પણ સળવેલું લોહું. તેમ ખુદ્ધિ સમજે; પણ સળવેલી ખુદ્ધિ સમજે.

ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ખુદ્ધિ સૂક્ષ્મ—તીવ્ર થાય છે. વસ્તુના સ્વરૂપને—વસ્તુના રહસ્યને, ખુદ્ધિ ત્વરાથી સમજી શકે છે. ગમે એવા કપટછળના પ્રસંગ—

ગમાં, નૈયાયિકા ભાગ્યેજ છેતરાય. ન્યાયાધીશ વકીલોનો પણ વકીલ હોવો જોઈએ. રાજ્યાસન કરતાં પણ ન્યાયાસન મોટું ગણાય છે. છ દર્શનનું દર્શન કરે; તેમને આત્મદર્શન થાય--એ હેતુ છે.

ન્યાયદર્શન પ્રમાણુ ૧૬ પદાર્થો લેવામાં આવ્યા છે. આ ૧૬ પદાર્થોનું સમ્યક્જ્ઞાન થાય; તો અપવર્ગ (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ થાય.

સોળ પદાર્થો—પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, ભતિ અને નિગ્રહસ્થાન.

પ્રમાણુ—આર છે--પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ. [આ દરેક પ્રમાણો સંબંધી ઘણું જાણવાનું છે.]

૨ પ્રમેય—પ્રમેય એટલે જાણવા લાયક પદાર્થો. તે આર છે--આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિયો, અર્થ, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પુનર્જન્મ (પ્રિત્યભાવ--મરણ), ફલ (સુખદુઃખનો અનુભવ), દુઃખ અને મોક્ષ.

૩ સંશય—એક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી જ્ઞાન થાય; તેનું નામ સંશય.

૪ પ્રયોજન—દુઃખ આપનારાં સાધનનો ત્યાગ, અને સુખ આપનારાં સાધનનો સ્વિકાર કરવો, તે પ્રયોજન.

૫ દૃષ્ટાંત—સિદ્ધાંત દઢ કરવા દાખલા-ઉદાહરણ આપવાં તે દૃષ્ટાંત.

૬ સિદ્ધાંત—શાસ્ત્રસિદ્ધ અર્થના નિશ્ચયનું નામ સિદ્ધાંત. સિદ્ધાંત આર પ્રકારનાં છે. સ્વતંત્ર, પ્રતિતંત્ર, અભ્યુપગમ અને અધિકરણ. ૧ સ્વતંત્ર--સર્વ શાસ્ત્રસિદ્ધ. જેમકે 'સત્ય બોલવું'. ૨ પ્રતિશાસ્ત્રસિદ્ધ હોય; તે પ્રતિતંત્ર. જેમકે સાંખ્યના મતથી પુરૂષ અને પ્રકૃતિ બે મુખ્ય તત્ત્વ; અને વેદાંતીઓના મતથી, પુરૂષ એકજ મુખ્યતત્ત્વ. ૩ એક વસ્તુની સિદ્ધિથી બીજી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય, તે 'અભ્યુપગમ સિદ્ધાંત' કહેવાય. દૃષ્ટાંત-દેહને જીવતો સ્વિકારીએ; તો તે સાથે પ્રાણ પણ છે, એમ સ્વિકારવુંજ પડે. ચોથો અધિકરણ-પરીક્ષા કર્યા વિના સ્વિકારેલી વસ્તુની પરીક્ષા કરીને, સિદ્ધાંત ખાંધવો; તે અધિકરણ સિદ્ધાંત.

૭ અવયવ--અવયવ પાંચ છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ (કારણ), ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન. આ પાંચ અવયવથી જે યુક્ત હોય; તે અવયવીને અનુમાન કહેવામાં આવે છે. પર્વત અગ્નિથી યુક્ત છે; તે 'પ્રતિજ્ઞા.' હેતુ શું ? કે ધુમાડાથી. કોની માફક ? કે-રસોડાની માફક. રસોડું એ 'ઉદાહરણ.' ઘરમાં જ્યાં ધુમાડો થાય; તે જેમ અગ્નિયુક્ત રસોડું; તેમ પર્વતમાં ધુમાડો થાય; તો પર્વત અગ્નિવાળો. આ લક્ષણનું નામ 'ઉપનય.' આ ઉપરથી નિર્ણય થયો કે-પર્વત અગ્નિવાળોજ છે. આ નિર્ણયનું નામ 'નિગમન.'

૮ તર્ક--અમુક વસ્તુની પ્રમાણથી સિદ્ધિ થયા પછી, પ્રમાણ સહોષ છે; કે અદોષ છે એવો જે આસ્તિક સંશય થાય; તે તર્ક.

૯ નિર્ણય—સદોષ નિર્દોષ એમ બેઉ પક્ષ બરાબર તપાસ્યા પછી, જે પરિણામ આવે તે નિર્ણય.

૧૦ વાદ—અમુક નિર્ણય માટે બે પક્ષ ઉભા થાય; ત્યારે કોઈને મધ્યસ્થ રાખીને, તે મધ્યસ્થની સમક્ષ, યુક્તિ તથા પૂર્વે કહેલા પંચાવયવ પ્રતિજ્ઞાદિ વડે, જે ચર્ચાથાય; તે વાદ કહેવાય. પક્ષ, વિપક્ષ અને સપક્ષ એમ પક્ષના ત્રણ પ્રકાર છે. [જદ્વપ' અને 'વિતંડા'—એવા બે દોષથી, વાદ દૂષિત થઈ શકે છે; તે હવે કહે છે.] મુદ્દાસર લડાઈ, અને તે સત્યથી—તે વાદ.

૧૧ જદ્વપ—સાચાં કારણોને પડયાં મેલી છળ, કપટથી પોતાના સિદ્ધાંતને સાબીત કરવા, જે ચર્ચા થાય; તે જદ્વપ. મુદ્દાસર લડાઈ, પણ કપટથી, તે જદ્વપ.

૧૨ વિતંડા—પોતાના કોઈ નિર્ણયનું સ્થાપન કર્યા વિના, પરપક્ષનું ખંડન કરવા, ખાલી બકવાદ કરવો તે. મુદ્દાવિનાની લડાઈ.

૧૩ હેત્વાભાસ—હેતુનો આભાસ. મુક્તિ માટે ઘર બાર તળને સન્યાસ લીધો; અને પાછા મઠાધીશ થઈ મમતા બાંધી; તે હેત્વાભાસ. જે હેતુ માટે કાર્ય કર્યું હોય; તે હેતુને બાબુએ મુકી દેવો; તે હેત્વાભાસ.

૧૪ છળ—છળ ત્રણ પ્રકારનું. સામાન્ય છળ, ઉપચાર છળ, અને વાકુ છળ. (વાણીનું છળ). [૧] સામાના વચ્ચેનો પોટી કદ્દપના કરીને છેતરવો તે. પદ્ધિતઃ બ્રાહ્મણઃ એટલે 'પદ્ધિત બ્રાહ્મણ' એવો સામાન્ય અર્થ થાય; તોમણ તેમાંથી એવો અર્થ કાઢે કે—'જે પદ્ધિત હોય; તેજ બ્રાહ્મણ ગણાય.' ૨ લક્ષણથી અર્થ બાણવા યોગ્ય વાક્યના શક્યાર્થની કદ્દપના કરી, નિરર્થક કહેવાનું નામ ઉપચાર છળ. જેમકે. 'મંચાઃ ક્રોશંતિ' એટલે મંચ બોલે નહીં, છતાં એમ કહ્યું કે 'મંચ બોલે છે.' એમ કહીને મંચમાં બેઠેલા માણસોની મશકરી કરી. ૩ 'અશ્વત્થામા' નામનો હાથી કુરૂક્ષેત્રમાં મરાયો હતો; એમ સ્ફોટ કર્યા વિના, માત્ર 'અશ્વત્થામા મરાયો' એટલાજ શબ્દો, યુધિષ્ઠિર મહારાજે દ્રોણ ચુરૂને કહ્યા હતા. દ્રોણે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને મરેલો બાણી; તેનો શોક કર્યો તે વાકુછળ.

૧૫ જાતિ—જાતિના ૨૪ પ્રકાર છે. વર્ણ્યસમા, અવર્ણ્યસમા, ઉત્કર્ણસમા, અપકર્ણસમા, સાધર્મ્યસમા, વૈધર્મ્યસમા, વિકલ્પસમા, સાધ્યસમા, પ્રાપ્તિસમા, અપ્રાપ્તિસમા, પ્રસંગસમા, પ્રતિદષ્ટાંતસમા, અનુત્પત્તિસમા, સંશયસમા, પ્રકરણસમા, હેતુસમા, અર્થાપત્તિસમા, અવિજ્ઞેયસમા, ઉપપત્તિસમા, ઉપલબ્ધિસમા, અનુપલબ્ધિસમા, નિત્યસમા, અનિત્યસમા, અને [૨૪] કાર્યસમા. મનુષ્ય માત્ર એકજ જાતિ ગણાય; તો પણ તેમાં હિંદુ—મુસલમાન—પારસી એવી અનેક જાતિ છે. હિંદુઓમાં પણ અનેક જાતિ છે. એક ખાતાના નોકર તે એક જાતિ. એક પ્રકારના જીજ્ઞાસુ તે એક જાતિ. એક પ્રકારના દુઃખી તે એક જાતિ. વિગેરે.

૧૬ નિમ્નસ્થાન—વશ થવાનાં—હારી જવાનાં—સ્થાન. આ સ્થાન ૨૨ પ્રકારનાં છે. પ્રતિજ્ઞાહાનિ, પ્રતિજ્ઞાન્તર, પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, પ્રતિજ્ઞાસન્ધ્યાસ, હેત્વન્તર, અર્થાન્તર, નિરર્થક, અવિજ્ઞાતાર્થ, અપાર્થક, અપ્રાપ્તકાળ, ન્યૂન, અધિક, પુનરૂક્તિ, અનનુભાષણ, અજ્ઞાન, અપ્રતિભા, વિક્ષેપ, મતાનુજ્ઞા, પર્યનુયોજ્યાપેક્ષણ, નિરનુયોજ્યાપેક્ષણ, અપસિદ્ધાંત, અને હેત્વાભાવ. આ સઘળાનો વિસ્તાર ગોતમસૂત્રોમાં છે. જરૂર જણાય; તો તે વાંચવાં.

પ્રલય—ન્યાય અને વૈશેષિક બંનેમાં પ્રલયનો સ્વિકાર છે. પ્રલયના બે ભાગ છે. અવાન્તર પ્રલય, અને મહાપ્રલય. પરમાણુઓ મળીને પૃથ્વી થાય છે. તેથી પૃથ્વીના અવયવ પરમાણુઓ છે. પૃથ્વીના અવયવ પરમાણુઓની વિભાગ રૂપે જે સ્થિતિ, તે સ્થિતિનું નામ પૃથ્વીનો અવાંતર પ્રલય. પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય માત્રના, સંપૂર્ણ નાશનું નામ મહાપ્રલય. આ પ્રમાણે જળ, વાયુ, તેજના પણ બે પ્રકારના પ્રલય સમજવા. સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળમાં પરમાત્મા સૃષ્ટિની ઇચ્છા કરે; ત્યારે પરમાણુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થઈને, સંયોગ થાય છે. બે પરમાણુ એકઠા થાય; તે દ્વયણુક; ત્રણ પરમાણુ એકઠા થાય; તે ત્ર્યણુક; ચાર પરમાણુ એકઠા થાય; તે ચતુરણુકાદિ; એમ મહા પૃથ્વી સુધી પરમાણુઓ એકઠા થયા કરે છે. આ પ્રમાણે જળ, વાયુ, અને તેજની સૃષ્ટિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાબતમાં ઇશ્વર, ઇશ્વરની ઇચ્છા, અને પ્રાણીઓના અદૃષ્ટ આદિ નિમિત્ત કારણ છે; અને પરમાણુઓના સંયોગ સમવાદિ (ઉપાદાન) કારણ છે. વિગેરે.

ન્યાયદર્શનનાં સૂત્રો જ્ઞાતમનાં. તેના ઉપર વાત્સ્યાયન મુનિનું લાબ્ય. તે લાબ્ય ઉપર ટિકા લખનાર ઉદ્યોતકર. આ ટિકા સાતમી સદીના પ્રારંભમાં લખાણી. ‘વાસવ ક્ત્તાકાર સુબંધુ’ નામના નૈયાયિકે, મહુનાગ, ન્યાયસ્થિતિ, ધર્મકીર્તિ અને ઉદ્યોતકર—આ ચાર નૈયાયિકોનાં નામ—પોતાના ગ્રંથમાં આપ્યાં છે. ઘણું કરીને આ ચાર સાતમી સદીની આસપાસ થયા. ઇ. સ. ૬૮૪ આસપાસ બીજા ઉદયને ‘કુસુમાંજલિ’ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ લખ્યો. આ ગ્રંથમાં તેણે ન્યાય દૃષ્ટિથી ઇશ્વરની સત્તા સિદ્ધ કરી. આસ્તિકવાદ ઉપર લખાએલા ગ્રંથોમાં, આ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે. ઉદયનની તર્કશૈલી, અને પ્રતિપાદનવિધિ, ઘણીજ વિદ્વતાપૂર્ણ અને આશ્ચર્યજનક છે. આઠમી સદીમાં બૌદ્ધોઓએ અને જૈનોએ પણ, ન્યાયદર્શન સંબંધી કાંઈ કાંઈ લખ્યું. નાલંદામાં રહેનારા ધર્મપાલ (બૌદ્ધ)ના શિષ્ય ધર્મકીર્તિએ ‘ન્યાયખંડુ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. જૈન વિદ્વાન હેમચંદ્રસુરીએ, સૂત્રશૈલી પર ‘પ્રમાણમીમાંસા’ લખ્યું. ઇ. સ. ૧૨૦૦ની આસપાસ બંગાળના નવદ્વીપમાં, ગંગેશી, ‘તત્ત્વચિંતામણિ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો.

૫છી વિશ્વનાથ પંડિતે ‘સિદ્ધાંતસુક્તાવળી’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. ન્યાયને અને વૈશેષિકને એકત્ર કરી, અન્નભટ્ટે ‘તર્કસંગ્રહ’ લખ્યો.

વૈશેષિકદર્શન—

આ દર્શનના કર્તા મહર્ષિ કણ્વાદ છે. આ દર્શનમાં પદાર્થોનો વિચાર અને દ્રવ્યોનું નિરૂપણ છે. આ દર્શન ન્યાયદર્શન સાથે કેટલીએક સમાનતા ધરાવે છે. સિદ્ધાંત પક્ષમાં માત્ર ‘ન્યાય’ કહેવાથી, ‘ન્યાય’ અને વૈશેષિક બેઉ દર્શન સમબલ્ય છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે—ગૌતમના ન્યાયમાં, પ્રમાણપક્ષ પ્રધાન છે; અને કણ્વાદના વૈશેષિકમાં, પ્રમેયપક્ષ પ્રધાન છે. ઇન્દ્ર, જગત, જીવ, આદિના સંબંધમાં, બન્નેનાં સિદ્ધાંત એક છે. ન્યાયમાં ખાસ કરીને તર્કપદ્ધતિ, અથવા પ્રમાણ વિષયનું નિરૂપણ છે. વૈશેષિકમાં આથી આગળ વધીને દ્રવ્યોની પરીક્ષા કરી છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન આ નવ દ્રવ્ય છે. આ નવ દ્રવ્યની વિશેષતાઓ ખતાવવાના કારણથી, આ દર્શનનું નામ વૈશેષિક પડ્યું છે. આ નવ-માંથી પહેલાં ચાર, પરમાણુ અવસ્થામાં નિત્ય, અને સ્થુલ અવસ્થામાં અનિત્ય છે. બીજાં ચાર દ્રવ્ય, નિત્ય અને સર્વવ્યાપક છે. નવમું દ્રવ્ય—મન નિત્ય છે; તોપણ તે સર્વવ્યાપક નથી. વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે પદાર્થ કેવળ છ છે. તે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાય. પાછળથી અભાવ નામનો સાતમો પદાર્થ ઉમેરાયો. ૨૪ ગુણોનાં નામ—રૂપ, રસ, ગંધ; સ્પર્શ સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ (ચિકાશ), શબ્દ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ અધર્મ અને સંસ્કાર. સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, વેગ નામનો સંસ્કાર, રૂપ, રસ અને ગંધ એ ચૌદ પૃથ્વીના ગુણ છે. ગંધ ગુણ સિવાયના ૧૩, અને સ્નેહ (ચિકાશ) નામનો ગુણ મળીને, ચૌદે ગુણ જળના છે. સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ તથા વેગ નામનો સંસ્કાર એમ ૬ ગુણ વાયુના છે; વિગેરે વિગેરે.

વૈશેષિકનો પરમાણુવાદ પ્રસિદ્ધ છે. તે પરમાણુને નિત્ય અને અક્ષર માને છે. પરમાણુઓની યોજનાથી પદાર્થ બને છે; અને સૃષ્ટિ થાય છે. ‘પ્રશસ્તપાદ’નો ‘પદાર્થધર્મ-સંગ્રહ’ નામનો ગ્રંથ, ઇ. સ. ૭૦૦માં બન્યો. વૈશેષિક સંપ્રદાયનો આ પ્રમાણિક ગ્રંથ છે. ઇ. સ. ૬૯૧માં શ્રીધરસ્વામીએ આ પુસ્તક ઉપર ઉત્તમ વ્યાખ્યા લખી. જેમ જેમ સમય આગળ ચાલ્યો; તેમ તેમ, ન્યાય અને વૈશેષિક સંપ્રદાયો, વધારે વધારે પાસે આવવા લાગ્યા. અક્ષ-ભટે ‘તર્કસંગ્રહ’ નામનો ગ્રંથ લખીને, ન્યાય વૈશેષિકને એક બનાવ્યાં છે. આ ગ્રંથ ઘણીજ પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે. તે કોલેજમાં પણ ચાલે છે. તે સંબંધી થોડી વાતો કરીએ.

તર્કસંગ્રહ—આ ગ્રન્થ અજ્ઞાનને લખ્યો. તેના ઉપર ગોવર્ધન પડિતે લખેલી ‘ન્યાયબોધિની’ અને ચંદ્રજસિંહે લખેલી ‘પદ્મકૃત્ય’ નામની ટિકાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં સાત પદાર્થ, નવ દ્રવ્ય, ૨૪ ગુણો, અને ૫ કર્મ વિગેરે છે. [ઉપર વૈશેષિકમાં તે તમામ બતાવ્યાં છે.]

પ્રાણી પદાર્થનું નામ તે ઉદ્દેશ કહેવાય છે. ઉદ્દેશ અગર નામથી તે પ્રાણી પદાર્થનું થોડું સરખું જ્ઞાન થાય. યથાર્થ નહીં—સમ્યક્ નહીં. સમ્યક્ જ્ઞાન કરવા માટે, તે પદાર્થનું ખાસ લક્ષણ શું છે; તે બાણુનું જોઈએ. ખાસ લક્ષણ બાણુ પછી; તે પદાર્થ બીજા પદાર્થોથી જુદો પડી બચે છે.

સામાન્ય બે પ્રકારનું છે—પરમ્ અને અપરમ્. ઘણા દેશોમાં ફેલાઈને રહે; તે પરપાણું, અને થોડા દેશોમાં ફેલાઈને રહે; તે અપરપાણું. જે દ્રવ્યોમાં વિશેષપણું ફેલાઈને રહે; તે **વિશેષ** કહેવાય છે.

વ્યાપ્તિ અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ—ન્યાય વૈશેષિકમાં આ શબ્દો ઘણી વાર આવે છે; તેનો ખુલાસો સાંભળો. જે ખાસ લક્ષણ તે વ્યાપ્તિ. ગાયને કંઠે કામળો લબડે છે; એવું કોઈ પણ પ્રાણીને નથી. તેથી કામળો લબડે અને આઉ આદિ હોય; તે ગાય. ગાયનું આ ખાસ લક્ષણ છે. માટે તે વ્યાપ્તિ. કોઈ કોઈ ગાયના અમુક ભાગમાં કાબરચિત્રા રંગ હોય; પણ તે લક્ષણ બધી ગાયોમાં ન હોય; તેથી તે અવ્યાપ્તિ. ‘શીંગડાં હોય તે ગાય’ એમ ન કહેવાય; કારણ કે ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં, એમ ઘણાંને શીંગડાં છે. તેથી આ લક્ષણ **અતિવ્યાપ્તિ** હોષ ગણાય.

ગાયને ખરીમાં ફાડ હોવાથી, બે ખરી છે. છતાં ‘એક ખરી વાળી હોય; તે ગાય;’ એમ કહેવું; તે **અસંભવ** હોષ ગણાય.

અસાધારણ ધર્મ; લક્ષણ અસાધારણ ચિન્હ હોય; તેજ લક્ષણ. વ્યાપ્તિ એજ લક્ષણ; અને બાકી બધા હોષ. પૃથ્વીના અણુએ અણુમાં ગંધ છે; માટે ગંધ એ પૃથ્વીનું ખાસ લક્ષણ ગણાય છે.

કારણ—કારણનાં ત્રણ પ્રકાર છે. સમવાયિ કારણ, નિમિત્ત કારણ અને અસમવાયિ કારણ. જેના વિના બીલકુલ ચાલેજ નહીં; તે સમવાયિ કારણ. વસ્ત્રનું સમવાયિ કારણ તંતુ; ઘડાનું સમવાયિ કારણ માટી. સમવાયિ કારણનું બીજું નામ ઉપાદાન કારણ. ઘડામાં કુંભાર, ચાકડો વિગેરે નિમિત્ત કારણ. ઘડામાં માટી સમવાયિ કારણ; કુંભાર નિમિત્ત કારણ; અને ઘડો અમુક રીતે બન્યો; તે ક્રિયા પણ ઘડામાં કારણ છે. આ કારણનું નામ અસમવાયિ કારણ. માટીના લોંદામાં અમુક પ્રકારની ક્રિયા થાય; તેજ ઘડો થયો; અને અમુક પ્રકારની ક્રિયા કરી હોત; તે એજ લોંદાનો ગોળો બનત. આ અમુક પ્રકારની ક્રિયાનું નામ અસમવાયિ કારણ. સમવાયિ કારણ દ્રવ્ય હોય; અને અસમવાયિ કારણ ક્રિયા હોય. [સમવાયિકારણ (માટી), ઘડો બન્યો; તે પહેલાં

હતી; અને ઘડાનો નાશ થાય; તો પણ તે (માટી) રહે. અસમવાયિકારણ ઘડાની સાથેજ પ્રગટે; અને ઘડાના નાશની સાથેજ નાશ પામે. જળનો ધોધ પડે; ત્યાં ગુરૂત્વસ્પંધી આદ્ય પતન સ્પંધી ક્રિયાનું નામ અસમવાયિકારણ; આદ્યપતન પછી પાણી પડે; તે ક્રિયાના વેગને લઈને થાય છે; એમ સમજવું.

સમવાય—એટલે નિત્ય સંબંધ. ગોળ અને ગળપણ; દુધ અને ઘોળાશ, આ નિત્ય સંબંધનું નામ ‘સમવાયસંબંધ’ ગણાય છે.

અભાવ—ચાર પ્રકારના છે. ૧ અભાવ એટલે ગેરહાજરી. રહિતપણું. ૨ નાશથી અભાવ. ૩ અત્યંત અભાવ. ૪ અરસપરસ અભાવ. એક હોય તો બીજું ન આવે; જેમ અધાર અને અજવાળું.

વિગેરે વિગેરે—આવા આવા સાધનોથી, પદાર્થોનાં યથાર્થ સ્વરૂપ જોઈને, એક આત્મતત્ત્વજ લેવા જેવું છે; એમ ખાતરી કરીને, પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી; એવો આ બે-ન્યાય અને વૈશેષિકનો હેતુ છે.

સમ્યક્દષ્ટિ, સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્ સેવા, સમ્યક્ કાર્ય વિગેરે કેટલું જરૂરનું છે; તે ન્યાય અને વૈશેષિક શાસ્ત્ર બરાબર શીખવે છે. દષ્ટિ સૌની, એટલે સૌ આંખો ઉઘાડી રાખીને ચાલે છે; પણ જેમની સમ્યક્દષ્ટિ હોય; તે વસ્તુને યથાર્થ દેખી શકે છે. દષ્ટિ એટલે ‘સમ્યક્જ્ઞાન’ પણ થાય છે. કાર્ય સૌ કરે; પણ જેને સમ્યક્ કાર્ય કરવાની ટેવ પડી હોય છે; તે સંસારમાં વિજય પામે છે.

સાંખ્યદર્શન—

સાંખ્યદર્શનની પ્રવૃત્તિ કરનારા શ્રી કપિલભગવાન, કર્દમના અને દેવહુતીના પુત્ર. તે ઈશ્વરનો અવતાર ગણાય છે. તેમણે આ દર્શનનાં સૂત્રો રચ્યાં કહેવાય છે. **કૃષિં પ્રસૂતં કપિલં, યસ્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્બિંભતિ ।** [શ્વેતાશ્વતરઉપનિષદ ૫-૨] વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે--શુદ્ધ સાત્ત્વિકી બુદ્ધિમાં સ્થિરભાવે રહેનારાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય—આ ચાર કપિલમુનિમાં જન્મથીજ હતાં. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કર્દમના આશ્રમમાં, શ્રીકપિલે દેવહુતિ માતાને સાંખ્યનો ઉત્તમ યોગ કયો છે. પ્રકૃતિ આદિ જડ તત્ત્વોની, અને પુરૂષસ્વરૂપ ચેતનની, સમ્યક્ પ્રકારે ગણના કરીને, તેના સ્વરૂપાદિને સમજાવનારૂં સાંખ્યશાસ્ત્ર છે. આ સંસારમાં આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારના તાપોથી, નિરંતર તપતા લોકસમુહને અચાવી લઈ, ઈશ્વર તરફ વાળવા આ પ્રયત્ન છે. પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોથી જગદાદિ પદાર્થોનો વિકાસ થાય છે. પ્રકૃતિ પરિણામ પામે ત્યારેજ આ બધું બને; તેથી આ શાસ્ત્ર પરિણામવાદી ગણાય છે. આ શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ મુખ્ય છે; તેથી આ શાસ્ત્ર પ્રકૃતિવાદીશાસ્ત્ર પણ કહેવાય છે. પુરૂષને ભોગની સિદ્ધિ, અને પુરૂષને મોક્ષની સિદ્ધિ, કરી આપનાર પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિનું બીજું નામ ‘પ્રધાન’ પણ છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ ગુણની સામ્યાવસ્થાનું નામ પ્રધાન, અથવા પ્રકૃતિ. આ પ્રધાન નિત્ય અને નિરવયવ છે.

આ પ્રધાન મહત્ત્વાદિનું કારણ છે. પુરુષ-વસ્તુતાએ ઉદાસીન છતાં, પ્રકૃતિની સાથે અલોદ્ધ માની, લોકતાપણના અભિમાન વડે બંધાય છે. પછી તે પુરુષપ્રકૃતિના અને પોતાના ભિન્નપણાના સાક્ષાત્કાર વડે, પોતાના અસંગ-પણાના અનુભવવડે, દુઃખરૂપ બંધનમાંથી મૂક્ત થાય છે; એમ સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે.

એમ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં રોગ, રોગનું કારણ, રોગની નિવૃત્તિ, અને રોગની નિવૃત્તિના ઉપાયો—એમ ચાર વસ્તુ સુખ્ય હોય છે; તેમ આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ ‘હિય,’ હેયનું કારણ, ‘હાન,’ અને હાનના ઉપાયો; એમ ચાર સુખ્ય વસ્તુ હોય છે. આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો, તજવા લાયક છે; માટે તે ‘હિય’ કહેવાય છે. પ્રકૃતિપુરુષના કલ્પિત સંયોગદ્વારા, તે બન્નેનો અવિવેક, તે હેયનું કારણ છે. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ તે ‘હાન’ કહેવાય છે. વિવેકજ્યાતિ (જ્ઞાનાદિ) દુઃખની નિવૃત્તિના (એટલે હાનના) ઉપાયો છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ (બુદ્ધિ), અહંકાર, ૧૦ ઇન્દ્રિયો અને ૧૧ મું મન, પંચવિષયો અને પંચમહાભૂત—એમ ૨૫ મૂખ્ય તત્ત્વો છે. આ તત્ત્વોની સંખ્યામાં, કોઈ વિદ્વાન વધઘટ કરે; તો તે તેમાંને તેમાંજ છે; એમ સમજી, શંકાશીલ થવું નહીં. કોઈ વિદ્વાન આ સંખ્યા વધારીને ૬૦ તત્ત્વો ગણાવે છે. તેથી સાંખ્યશાસ્ત્રને ‘ષષ્ઠિતંત્ર’ પણ કહેવામાં આવે છે. પંચશિખાચાર્યે ષષ્ઠિતંત્ર ઉપર નિબંધ લખ્યો હતો. પંચશિખાચાર્ય પછી થયેલા ઇશ્વરકૃષ્ણ નામના વિદ્વાન, સાંખ્યકારિકાની ૭૨ મી કારિકામાં લખે છે કે ‘ષષ્ઠિતંત્રમાં આપેલાં ઉદાહરણો, અને બીજાના વાદનું ખંડન, એ બે વિષયો પડ્યા મેલીને, બાકીના તમામ વિષયોનું નિરૂપણ મેં સાંખ્યકારિકામાં કર્યું છે.

સાંખ્ય ઇશ્વરવાદી છે? કે નિરીશ્વરવાદી છે?—ઉપનિષદમાં સાંખ્યવાદ સેશ્વર જણાય છે. તોપણ સામાન્યરીતે સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી કહેવાય છે. કારણકે તેનાં કેટલાંએક સૂત્રોમાં, ઇશ્વરનો નિષેધ કરેલો જોવામાં આવે છે. નૈયાયિકો નિત્યજ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઇશ્વરને માને છે. તેનો સાંખ્યશાસ્ત્ર નિષેધ કરે છે. તેથી આ શાસ્ત્રમાં ઇશ્વરનું ખંડન જોવામાં આવે છે. વળી જો આ શાસ્ત્રમાં નિત્યૈશ્વર્યવાળા ઇશ્વરનો નિષેધ ન કરત; તો—‘તે ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય—પરિપૂર્ણ, નિત્ય અને નિર્દોષ છે;’ એવું શ્રવણ કર્યા પછી, તેવા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો મોહ, સુસુક્ષ્મોના ચિત્તમાં ઉપજત. તાત્પર્ય—ઐશ્વર્યવાળા ઇશ્વરનું ખંડન, વૈરાગ્યના પ્રતિપાદન માટેજ છે. ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું ખંડન કરવું; એવો સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ નથી; તે ધ્યાનમાં રાખવું. સુસુક્ષ્મો અને વિવેકયુક્ત જ્ઞાનસંપાદન કરાવવું, એવો સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રધાનઉદ્દેશ છે.

વળી ‘સર્વ પ્રાણીઓને પ્રેરણા કરનાર ઈશ્વર છે;’ એવું સાંભળ્યા પછી, આ સમુદ્ધું ઈશ્વરની પ્રેરણાથીજ થાય છે. પછી પુરૂષાર્થની કાંઈ જરૂર નથી; એવી ભ્રમણામાં મુસુકુઓ, જ્ઞાન અને જ્ઞાનનાં સાધનોની પરવા રાખે નહીં. તે કારણથી પણ, ગૌણપણે ઈશ્વરનું ખંડન કર્યું હોય; એમ જણાય છે. સાંખ્યશાસ્ત્રના ‘અથ ત્રિવિધદુઃસ્થાત્યંતનિવૃત્તિરત્યંતપુરુષાર્થઃ ॥ ૧ ॥ ત્રિવિધ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ માટે, અત્યંત પુરૂષાર્થની જરૂર છે’ એમ કહ્યું છે. એટલે જ્ઞાસુઓએ પુરૂષાર્થ કરવોજ જોઈએ. સાંખ્યશાસ્ત્ર સૈશ્વરવાદી છે. તેથી તે આસ્તીક ગણાય છે. માયાવિશિષ્ટ ચેતનરૂપ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, અનુમાન, આગમ, અને યોગીના સ્વાનુભવથી સિદ્ધ થયેલું છે. આવા કારણોથી ‘સાંખ્યશાસ્ત્ર નિરીશ્વરવાદી છે;’ એવી ખોટી ભ્રમણામાં, સમયને વ્યતીત કરવો નહીં. ‘આ સૂત્રો કપિલનાં છે ? કે કોઈ અન્યનાં ? અથવા આ કપિલ કઈમનો પુત્ર ? કે અન્યનો પુત્ર ? અથવા આ કપિલ કાલ થયા ? કે પરમહિવસે થયા ?’ એવી ભ્રમણામાં પણ ઉતરવું નહીં. નિવૃત્તિથી વિચારવા જેવાં તેનાં સૂત્રો છે. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું અને શૂન્ય વાદનું ખંડન કરનારાં કેટલાંએક સૂત્રો, સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જણાય છે. તે કયારે અને કોણે વધાર્યાં ? તે કહી શકાય એમ નથી. માટે તે વિષય પાછળ પણ, વખત ગાળવો નહીં. સાંખ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવડે, જ્ઞાસુ માણસોએ, પોતાના ચેતનસ્વરૂપ આત્માને, પ્રકૃતિથી અને તેના તેના કાર્ય બુદ્ધિઆદિકથી, બુદ્ધો સમજવો જોઈએ. તે પ્રમાણે અનુભવ પણ કરવો જોઈએ. જે પુરૂષ-પ્રકૃતિથી, અને તેના ધર્મોથી, પોતાના વ્યાપક સ્વરૂપને, ભિન્ન અનુભવે, તે ત્રિવિધ તાપની ઐકાંતિક અને આત્યંતિક નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી, કૈવલ્યનાં સુખને અનુભવે.

સાંખ્યના ગ્રન્થો—સાંખ્યનાં સૂત્રો કપિલે ‘આસુરી’ નામના શિષ્યને કહ્યાં. આસુરીએ ‘પંચશિખ’ નામના શિષ્યને કહ્યાં. પંચાશિખે ‘ષષ્ટિતંત્ર’ નામનો નિબંધ લખ્યો. તે પછી પંચશિખે અગર ખીજ કોઈ વિદ્વાને, સાંખ્યસૂત્રોને વ્યવસ્થા પૂર્વક ગોઠવીને, શાસ્ત્રના રૂપમાં મૂક્યાં જણાય છે. તેના આચાર્યો શ્રીકપિલ, શ્રીઆસુરી, શ્રીપંચશિખાચાર્ય, શ્રીસનંદનાચાર્ય, શ્રીવાર્ષગણ્ય અને શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણાદિ થયા છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર ઉપર (૧) શ્રીઅનિસ્લદ્ધ ભટ્ટકૃત, (૨) શ્રીમહાદેવ વેદાંતિકૃત, (૩) શ્રીનાગેશભટ્ટકૃત, (૪) અને શ્રીમાધવ પરિવાજક કૃત—એમ ચાર સંસ્કૃત ટિકાઓ છે; તથા વિજ્ઞાનાંભણુકૃત ભાષ્ય છે. તે પછી ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા સુવિખ્યાત છે. અચારમા સૈકામાં ‘અલખેસ્વની’ નામનો આરભ મુસાફર હિંદમાં આવ્યો હતો; તેણે ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકામાંથી, કેટલાંએક ઉદાહરણો લીધાં છે. કોલેજોમાં આ કારિકા ચાલે છે. આ સાંખ્યકારિકા ઉપર વાચસ્પતિ મિશ્રે ‘સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી’ નામની સુંદર સંસ્કૃત ટિકા લખી છે. તેનું અગ્રેજી ભાષાંતર, દરભંગના મહારાજની પ્રેરણાથી,

પડિત ગંગાનાથ જહાં એમ. એ. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં કર્યું હતું. સાંખ્યદર્શન ઉપર હિંદી ટિકાઓ પણ થઈ છે. ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં પ્રાતઃસ્મરણીય, મહાત્મા નથુરામશર્માએ, સાંખ્યદર્શનનું ગુજરાતી ભાષાંતર ઇ. સ. ૧૯૧૬માં કર્યું છે.

સાંખ્યદર્શનમાં—(૧) વિષયાધ્યાય, (૨) પ્રધાનકાર્યાધ્યાય, (૩) વૈરાગ્યાધ્યાય, (૪) આખ્યાયિકાધ્યાય, (૫) પરપક્ષનિર્જયાધ્યાય, (૬) તત્ત્વાર્થસંક્ષેપાધ્યાય એમ છ અધ્યાય છે. વિષયાધ્યાયમાં (૧૬૪) સૂત્રો છે. પ્રધાનકાર્યાધ્યાયમાં (૪૭) સૂત્રો છે. વૈરાગ્યાધ્યાયમાં (૮૪) સૂત્રો છે. આખ્યાયિકાધ્યાયમાં. (૩૨) સૂત્રો છે. પરપક્ષનિર્જયાધ્યાયમાં (૧૨૯) સૂત્રો છે. તત્ત્વાર્થસંક્ષેપાધ્યાયમાં (૭૦) સૂત્રો છે.

શ્રીયોગદર્શન—

યોગદર્શનના લખનાર ‘પતંજલિ’ ઋષિ.

પતંજલિ કોણ ?—હિમાલયની ઉત્તરે આવેલા ‘ઈલાવૃત’ દેશમાં, દ્વાપરના અંતમાં પતંજલિ લગવાન જન્મ્યા; એમ પુરાણાદિ ઉપરથી જણાય છે. એમના પિતાનું નામ ‘અંગી’, અને માતાનું નામ ‘ગોણિકા’ હતું. તે ‘સતી’ પણ કહેવાતાં હતાં. આ સ્ત્રી પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે, તપ કરતાં હતાં; અને સૂર્યને પૂજતાં હતાં. એક દિવસે જેવાં તે જળથી હથેલી ભરીને, સૂર્યને અર્ધ્ય આપવા, હાથ ઉંચો કરતાં હતાં; તે વખતે હાથમાંથી એક નાનકડો બાળક નીચે પડ્યો. તે બાળકને ગોણિકાએ પોતાનો પુત્ર માન્યો. તે અંજલિમાંથી પડ્યો; માટે તેનું નામ ‘પતંજલિ’ પાડ્યું. ‘આપ જ્યારે યાદ કરશો; ત્યારે આપની પાસે આવીશ,’ એમ માતાને કહીને, તે બાળક તપ કરવા ચાલ્યો ગયો. એમની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થએલા મહાદેવજીએ, તેમને મહાભાષ્યાદિ રચવાનું સામર્થ્ય આપ્યું. પછી તેણે વ્યાકરણના પાણિનીસૂત્રો ઉપર ‘મહાભાષ્ય’ લખ્યું; યોગવિદ્યાના પ્રચાર માટે, યોગસૂત્રો લખ્યાં. ‘ચરક’ નામનું વૈદકનું પુસ્તક રચ્યું. તે ત્રણ ગ્રંથો જોઈને વિદ્વાનો બોલ્યા કે—

રાગ ઉપભતિ.

યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાચાં, મલે શરીરસ્ય ચ વૈષકેન ॥

યોડપાકરોત્ તં પ્રથરં મુનીનાં, પતંજલિ પ્રાંજલિરાનતોડસ્મિ ॥

જેમણે ચિત્તના મળ, યોગસૂત્રોથી; વાણીના મળ, પાણિનિમુનિનાં સૂત્રો-પર લખેલા મહાભાષ્યરૂપ પદશાસ્ત્રથી, અને શરીરના મળ ચરક નામનો વૈદક સંખ્યાથી ગ્રંથ લખવાથી, દૂર કર્યો; તે મુનિઓમાં ઉત્તમ એવા પતંજલિ લગવાનને, હું બે હાથ જોડી પ્રણામ કરું છઉં.

શ્રી સદાશિવ પાસેથી વરદાન લઈને, તે 'ગોનર્દ' નામના દેશમાં વસ્યા હતા. [આ દેશ અયોધ્યા પાસે હોય એમ જણાય છે.] 'લોહુપા' નામની સ્ત્રીને તે પરણ્યા હતા.

બીજી માન્યતા—બીજી એવી માન્યતા પણ છે કે—'ગોનર્દ' દેશમાં 'પાણિનિ' નામના મુનિ એક દિવસ સંધ્યોપાસન કરતા હતા. તે વખતે સૂર્યને અર્ધ આપતાં, તેમની અંજલિમાંથી એક નાનો સર્પ નીચે પડ્યો. જોત જોતામાં તે બાળક બની ગયો. બાળકને જોઈને ગભરાયેલા પાણિનિ મુનિએ, 'કો મવાન ?' (આપ કોણ ?) એમ કહેવાને બદલે 'કોર્મેવાન' એમ કહ્યું; તેના જવાબમાં બાળકે 'સર્પો અહમ' એમ કહેવાને બદલે, 'સર્પો અહમ' એમ કહ્યું. પાણિનિ મુનિએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો કે—'રેફઃ કુત્ર ગતઃ' ? (રેફ કયાં ગયો ?). તેના જવાબમાં બાળકે કહ્યું કે—'ત્વયા હૃતઃ—તે રેફ આપે કયારનો લઈ લીધો છે.' બાળકના જવાબથી મુનિ પ્રસન્ન થયા. ગુરૂકૃપાથી ગુરૂના સૂત્રો ઉપર તે બાળકે 'મહાભાષ્ય' રચ્યું. તે પછી યોગસૂત્રો લખ્યાં; અને 'ચરક' નો ગ્રન્થ પણ લખ્યો.

યોગના પ્રકાર—મંત્રયોગ, લયયોગ, હઠયોગ અને રાજયોગ.

યોગ શું ?—જોડાઈ જવું તે યોગ. જ્યાં ત્યાં જોડાઈ જવાનો મહિમા નથી. પરમેશ્વર સાથે જોડાઈ જવું; તેનો મહિમા છે. પરમેશ્વર સાથે કેવી રીતે જોડાઈ જવું ! તેમાં કોણ કોણ વિઘ્ન કરે છે ? અને કોણ કોણ સહાય કરે છે ?—તે તમામની ઓળખાણ કરાવે; તે યોગશાસ્ત્ર. પરમેશ્વર વસ્તુ શું છે ? જીવ વસ્તુ શું છે ? અને તે બે વચ્ચે વહેનારી—મોહ નદી—પ્રકૃતિ, વસ્તુ શું છે ? આ તમામના ખુલાસા યોગશાસ્ત્રમાં છે. 'પતંજલ' એ બનાવેલું—ગુંથેલું—ગોઠવેલું—માટે 'પાતંજલયોગશાસ્ત્ર' કહેવાય છે.

યોગમાં મુખ્ય વિઘ્ન કરનારાં કોણ ? ચિત્ત, ચિત્તવૃત્તિઓ, અને અંતઃકરણની મલીન વાસનાઓ. યોગશાસ્ત્ર શરૂ કરતાં, સમાધિપાદના બીજા સૂત્રમાં યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ—ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો; તેજ યોગ. પ્રાણને રોકીને, ચિત્તને રોકતાં શીખવું. ચિત્ત શી વસ્તુ છે; અને તેની વૃત્તિઓ શી વસ્તુ છે. તેના ખુલાસા આ શાસ્ત્રમાં છે. આગળ બારમા સૂત્રમાં કહે છે કે—અમ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ ॥૧૨॥ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તેનો નિરોધ થાય છે.

યોગવાસિષ્ઠમાં શ્રીવસિષ્ઠ શ્રીરામને કહે છે કે—

વાસના ત્રિવિધા પ્રોક્તા, શુદ્ધાતિમલિના તથા ।

શુદ્ધા જન્મક્ષયે હેતુર—મલિના જન્મકારણમ્ ॥

શુભાશુભાભ્યાં માર્ગાભ્યાં, વર્હતી વાસનાસરિત્ ।

પૌરુષેણ પ્રયત્નેન, યોજનીયા શુભે પથિ ॥

અર્થ—શુદ્ધ અને અતિ મલિન એમ બે પ્રકારની વાસનાઓ છે. શુદ્ધ વાસનાઓ, જન્મના ક્ષયમાં હેતુ-કારણ છે; અને મલિન વાસનાઓ, પુનર્જન્મનું કારણ છે. વાસનાઓ સ્વપ્ની નહીંયો, શુભ માર્ગે, અને અશુભ માર્ગે વહે છે. વાસનાઓને યોગાદિ પ્રયત્નો વડે, શુભ માર્ગમાં લાવવી.

આ કામ અભ્યાસ વિના થતું નથી; એમ 'યોગરસાયનમાં' કહ્યું છે. આ યોગશાસ્ત્રમાં પણ—'અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ ॥ ૧૨ ॥ (સમાધિપાદ) અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથીજ ચિત્તનો નિરોધ થાય છે.

જે દુઃખ ગયું તે ગયું; જે દુઃખ છે; તે પ્રારબ્ધદુઃખ છે; અને તે ભોગવ્યેજ છૂટકો છે. પણ જે દુઃખ આવવાનું છે; તે માટે પતંજલિ કહે છે કે—'દૈર્ઘ્યં વુલ્લમનાગતમ ભાવિ દુઃખ તજવા જેવું છે. એટલે ભાવિ દુઃખને તજવા, પ્રયત્ન કરવા માટેજ, આ મનુષ્ય દેહ છે. 'ત્રણ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ માટે અત્યંત પુરૂષાર્થ કરવો'; એમ કપિલ તથા ગૌતમ પણ કહે છે. ભાવિ દુઃખની નિવૃત્તિ એટલે પુનર્જન્મની નિવૃત્તિ. કારણકે પુનર્જન્મ હોય; ત્યાં સુધી ભાવિ દુઃખ હોય. પાપ પુણ્ય અથવા ધર્માધર્મ હોય; ત્યાં સુધી પુનર્જન્મ હોય; પાપ પુણ્ય મટી જાય; તો પુનર્જન્મ પણ મટી જાય. રાગ દ્વેષ હોય; ત્યાં સુધી ધર્માધર્મ અથવા પાપ પુણ્ય રહે. કારણકે રાગદ્વેષી માણસ, જે કાંઈ કર્મ કરે; તે અભિમાનથી યુક્ત હોય. અવિદ્યાની અગર મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય; તો રાગ દ્વેષ શમી જાય. તે સંબંધી યોગશાસ્ત્રમાં ઘણા ખુલાસા છે. મહર્ષિ ગૌતમ [ન્યાયશાસ્ત્ર વાળા] પણ કહે છે—'દુઃલ્લજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનના મુક્તરોત્તરાપાયે તદંતરાપાયાદપવર્ગઃ ॥ દુઃખ, જન્મ, પુણ્ય પાપસ્વપ્ન પ્રવૃત્તિ, રાગદ્વેષ સ્વપ્ની દોષ, અને મિથ્યા જ્ઞાનમાં ઉત્તરોત્તરની નિવૃત્તિમાં તેના કાર્ય સ્વપ્ન પૂર્વ પૂર્વની નિવૃત્તિથી પુરૂષને મૂકિત થાય છે.

યોગની આવશ્યકતા શી?—વિજ્ઞાનનાં ભાષણો કોલેએમાં થાય. તે માત્ર સાંભળી જવાથી, પાકું જ્ઞાન થાય નહીં; પણ પ્રયોગશાળામાં સાંભળેલાના પ્રયોગ કરી જુઓ; ત્યારે તે સાંભળનારને પાકું જ્ઞાન થાય. સાંખ્યાદિ તે પ્રમાણે વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપે; પણ યોગની પ્રયોગશાળામાં, સાંભળેલા જ્ઞાનનો અનુભવ થાય; ત્યારે તે પાકું જ્ઞાન ગણાય. ગીતામાં અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે—સાંખ્ય અને યોગ શું જુદા જુદા છે? તેના જવાબમાં ગોવિંદ બોલ્યા કે—

સાંખ્યયોગો પ્રથમ્બાહ્યાઃ, પ્રવદંતિ ન પંચિતાઃ ।

સાંખ્યને અને યોગને જે પ્રથમ (જુદા) કહે છે; તે પંડિતો નથી.

માત્ર શ્રવણથી દિવળે એમ નથી. યાજ્ઞવલ્ક્ય ચોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયિને કહે છે કે ‘આત્મા શ્વ અરે દ્રષ્ટવ્યઃ, શ્રોતવ્યો મંતવ્યો, નિદિધ્યાસિતવ્યઃ’ ॥ હે સ્ત્રી ! આ જગત્માં જન્મીને એવા લાયક કાંઈ વસ્તુ હોય, તે તે આત્મા છે, તેથી પ્રથમ તેનું શ્રવણ કરવું; પછી તેનું મનન કરવું—ચિંતવન કરવું; પછી તેનું ધ્યાન ધરવું. તાત્પર્ય—ઘણું સાંભળ્યા પછી, અને ઘણું ચિંતવન કર્યા પછી, ચિંતની એકાગ્રતા કરી, આત્માનું ધ્યાન ધરવું—સમાધિ કરવી. બીજી શ્રુતિ પણ કહે છે કે—તદ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ, અદ્વાભક્તિધ્યાનયોગાદવેદિ—તે પ્રદ્ધનાં દર્શનનો મૂખ્ય ઉપાય યોગ છે. શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાનરૂપ યોગથી, આત્માને બાળી લે. મનુ ભગવાન કહે છે કે—દ્વદ્વમતાં ચાન્વવેક્ષેત, યોગેન પરમાત્મનઃ ॥ યોગવડે પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાનો અનુભવ કરવો. શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કહે છે કે—

ઈજ્યાત્તારદમાર્હિસા-દાનસ્વાધ્યાયકર્મણામ્ ॥

અર્થ તુ પરમો ધર્મો, યથોગેનાત્મદર્શનમ્ ॥

અર્થ—યજ્ઞ, આચાર, દમ, અર્હિસા, દાન, સ્વાધ્યાય, અને એવાં બીજાં અનેક કર્મો છે. તેમાં યોગ ઉત્તમ વસ્તુ છે; કારણ કે યોગથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પુરાણો પણ કહે છે કે—

યોગાત્ સંજાયતે જ્ઞાનં, યોગો મર્યેકચિત્તતા ॥ આદિત્ય પુરાણ.

‘મારામાં એકાગ્રતા થાય; તે યોગ. આવા યોગથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.’

યોગાગ્નિર્વદ્ધતિ ક્ષિપ્ર-મરોષં પાપપંજરમ્ ।

પશ્ચાત્ જાયતે જ્ઞાનં, જ્ઞાનાન્નિર્વાણમુચ્છતિ ॥

અર્થ—યોગરૂપી અગ્નિ સમગ્રપાપના ઢગલાને ત્વરાથી બાળી દે છે. પછી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાનથી નિર્વાણ (મુક્તિ) ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આત્મજ્ઞાનેન મુક્તિઃ સ્યાત્, તત્ત્વ યોગાદતે ન હિ । (સ્કંદપુરાણ).

શ્રી વસિષ્ઠ કહે છે કે—

દ્વૌ કર્મૌ ચિત્તનાશસ્ય, યોગો જ્ઞાનં ચ રાઘવ ॥

યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ, જ્ઞાનં સમ્યગવેક્ષણમ્ ॥

હે રાઘવ ! ચિત્તનાશના બે કર્મ છે. યોગ અને જ્ઞાન. ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ; અને વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન તે જ્ઞાન કહેવાય છે.

વિદ્યારણ્યસ્વામી પંચદશીના ધ્યાનદ્વીપમાં કહે છે કે—

બહુવ્યાકુલચિત્તાનાં, વિષ્વારાત્ તત્ત્વધીર્ન હિ ॥

યોગો મુહ્યસ્તતસ્તેષાં, ધીર્ધર્પસ્તેન નરયતિ ॥

બહુ વ્યાકુળ ચિત્તવાળા પુરૂષોને માત્ર શ્રવણથી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી. તેથી તેમને યોગ મુખ્ય છે. યોગવડે તેમની બુદ્ધિના વિક્ષેપ દૂર થઈ જાય છે.

વાયુચારોત્સર્ગ માત્ર, તત્ત્વિક્યાં કર્તુમક્ષમાઃ ।

કલ્પૌ વેદાંતિનો ભંતિ, ફાલ્ગુને ચાલકા દ્વ ॥

અર્થ—માત્ર ભાષણ કરવામાં કુશળ, અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં અશક્ત. કાગળ માસમાં બાળકો જેમ ગમેએમ બકવાદ કરે છે; તેમ આવા શુષ્કવેદાંતીઓ પણ ગમેતેમ બકવાદ કરે છે.

આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રો અને સંતો, યોગને સાક્ષાત્કારમાં મૂખ્ય સાધન માને છે.

યોગનું દુઃકું સ્વરૂપ—યોગનાં આઠ અંગો—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.

યમ—પાંચ પ્રકારના છે—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. આ પાંચ ‘મહાવ્રત’ પણ કહેવાય છે.

નિયમ—પાંચ પ્રકારના છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇન્દ્રિયપ્રશ્નિધાન.

આસન—૮૪ છે. તેમાં સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન વિગેરે.

પ્રાણાયામ—પ્રાણને અમુક રીતે હૃદયમાં લેવો, રોકવો અને તેને બહાર કાઢવો તે વિદ્યા.

પ્રત્યાહાર—ઇન્દ્રિયોને પોત પોતાના વિષયોમાંથી વાળીને, અનુકુળ કરવી; તે પ્રત્યાહાર.

ધારણા—નાકની આળી ઉપર, મૂર્તિમાં, દીવામાં અગર કોઈ વસ્તુમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તે ધારણા.

ધ્યાન—ધારણાવડે વૃત્તિ પાકી થતાં, તેને પરિણામે ચિત્ત ધ્યાન કરી શકે.

સમાધિ—ધ્યેયાકાર વૃત્તિજ પ્રગળ રહે; એવી અંતઃકરણની અવસ્થા, તે સમાધિ. ‘સંપ્રજ્ઞાત’ અને ‘અસંપ્રજ્ઞાત’—એમ બે પ્રકારની સમાધિ છે.

સંયમ—ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ, એકજ વિષયમાં થાય; તે સંયમ.

વિવેકખ્યાતિ—પુરૂષ અને પ્રકૃતિના ભેદનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન; તે વિવેકખ્યાતિ કહેવાય.

આ તો થોડી થોડી વાતો કરી; આમાંથી પતંજલિ લગવાને મોટો ફેલાવો કર્યો.

પતંજલિના મતમાં, ઇન્દ્રિય, જીવ અને પ્રધાન એમ ત્રણ મૂખ્ય તત્ત્વ છે. કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશય—એમ ચારના સંબંધીથી જે રહિત; તે

ધ્મિર. કેલેશાદિ ચારથી જે પુરૂષ યુક્ત હોય, તે જીવ કહેવાય. સત્વ, રજ, અને તમ નામના ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાનું નામ પ્રધાન છે. કેલેશાદિનો નાશ કરી, જીવને સંસારના બંધનોમાંથી બચાવી લેવો; અને હરિ-શરણમાં હેળવી દેવો; તે યોગ શાસ્ત્રનો મૂખ્ય હેતુ છે. અણિમાદિ સિદ્ધિઓમાં પણ, નહીં લોભાતાં, મૂકિત સુધિ પ્રયત્ન કરવો; તે સુસુક્ષ્મોનો મૂખ્ય ધર્મ છે.

યોગમાં વિધ્નો—નવ છે. ૧ વ્યાધિ [સ્થૂલ શરીરમાં રોગાદિ]. ૩ સંશય [યોગ સિદ્ધ થતો હશે કે નહીં ?] ૪ પ્રમાદ [યોગના સાધનોના અનુષ્ઠાનમાં ઉદાસીનપણું]. ૫. આળસ [કંઈથી શરીરનું ભારે થવું. અથવા તમોગુણથી ભારે થવું.] ૬ અવિરતિ [વિષયતૃષ્ણા]. ૭ ભ્રાંતિદર્શન [યોગનાં સાધનોમાં, અસાધનપણાની યુદ્ધિ; અને જે યોગનાં સાધનો નથી; તેમાં સાધનપણાની યુદ્ધિ.] ૮ અલબ્ધભૂમિકત્વ [યોગની કોઈ પણ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ ન થવી તે.] ૯ અનવસ્થિત્વ. [પ્રાપ્ત થયેલી યોગ ભૂમિમાં ચિત્તની સ્થિરતા ન થવી તે.]

યોગશાસ્ત્ર—શ્વેતાશ્વતર, કઠ, મૈત્રાયણીય, વિગેરે ઉપનિષદોમાં યોગની છૂટી છવાઈ વાતો છે. તે તમામને એકત્ર કરીને, પરમકૃપાળુ પતંજલિ ભગવાને, એક આખો ગ્રન્થ બનાવ્યો. (૧) સમાધિપાદ, (૨) સાધનપાદ, (૩) વિભૂતિપાદ; અને (૪) કૈવલ્યપાદ, એમ ચાર પાદ (અધ્યાયો) તેમાં છે. સમાધિ પાદમાં (૫૧) સૂત્રો છે. સાધનપાદમાં (૫૫) સૂત્રો છે. વિભૂતિપાદમાં (૫૫) સૂત્રો છે. કૈવલ્યપાદમાં (૩૪) સૂત્રો છે.

સૂત્ર શું ?

અલ્પાક્ષરમસન્દિગ્ધં, સારવદ્વિશ્વતો મુક્તમ્ ।

અસ્તોમં અનવદ્યં ચ, સૂત્રં સૂત્રચિદો વિદુઃ ॥

અર્થ—થોડા અક્ષરવાળું હોય; સંદેહરહિત હોય; સારવાળું હોય; સર્વ ભાષી મુખવાળું હોય, એટલે સહેલાઈથી અનવય થાય એવું હોય; નકામા શબ્દ વિનાનું હોય; અને નિર્દોષ હોય; તેને સૂત્રવેત્તાઓ સૂત્ર કહે છે.

સૂત્રોના અર્થ સમજાય; એવા હેતુથી, વ્યાસ ભગવાને પાતંજલયોગ દર્શન ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે. ભાષ્યને પણ કઠણ જોઈને વાચસ્પતિમિત્રે ‘તત્ત્વવૈશારદી’ નામની ટિકા વખી છે. આ શાસ્ત્ર ઉપર ભવદેવકૃત ‘પાતંજલીય ‘અભિનવભાષ્ય,’ તથા શ્રીરામાનુજકૃત ‘યોગસૂત્રભાષ્ય’ એમ બે બીજાં ભાષ્યો છે. શ્રી વ્યાસના ભાષ્ય ઉપર વિજ્ઞાનભિક્ષુએ વાર્તિક લખ્યું છે; ‘વિજ્ઞાનભિક્ષુને ‘યોગસારસંગ્રહ’ નામનો ગ્રન્થ પ્રમાણિક છે. અને પંડિતરાજ નાગેશી વ્યાખ્યા લખી છે.

આ ઉપરાંત ભોજરામએ કરેલી, ‘રાજમાર્તંડ’ નામની ટિકા છે. નારાયણભિક્ષુએ ‘યોગસૂત્રગૂઢાર્થઘોતનિકા’; ઉદયશંકરે લખેલી ‘યોગવૃત્તિસંગ્રહ’; આનંદના શિષ્યકૃત ‘યોગસુધાકર’; ઉમાપતિ ત્રિપાઠીકૃત ‘પાતંજલ્યવૃત્તિ’; ક્ષેત્રાનંદ દીક્ષિતકૃત ‘નવયોગકલ્પલોહ’; ભાવાગણેશકૃત ‘યોગાનુશાસનવૃત્તિ’; જ્ઞાનાનંદકૃત ‘યોગસૂત્રવૃત્તિ’; રામાનંદ તીર્થકૃત ‘યોગમણિપ્રભા’; અનંતશર્માકૃત ‘યોગચંદ્રિકા’; રાઘવાનંદ ચત્રિકૃત ‘પાતંજલ્યરહસ્ય’; સદાશિવકૃત ‘યોગસૂત્રવૃત્તિ’ શ્રીશંકરકૃત ‘યોગસૂત્રવૃત્તિ’; વૃંદાવનશુકલકૃત ‘યોગસૂત્રવૃત્તિ,,’ અને બીજું ‘પદ્મોદિની,’ પડિત બાલારામજી કૃત ‘ટિપ્પણ.’ આ ગ્રન્થોમાંથી કેટલાંએક છપાયા છે; અને કેટલાંએક અપ્રગટ છે. ‘ધર્મશાસ્ત્રોને પાકૃત ભાષામાં લખવાં, તે પહેલાં અયોગ્ય ગણાતું હતું. તુલસીદાસજી જેવા વિકાને, રામાયણ જેવા ગ્રન્થને, હિંદીભાષામાં તૈયાર કર્યા પછી; તે વખતના વિકાનોએ, સારા સારા ગ્રન્થોનું, હિંદીમાં ભાષાંતર કરવા માંડયું. પાતંજલ્યયોગદર્શનનાં પણ, હિંદીમાં ભાષાંતર થયાં છે. પડિત બાલારામ ઉદાસીએ, ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ‘પાતંજલ્યદર્શનપ્રકાશ’ હિંદીમાં બહાર પાડયું. સદ્ગત સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપ મહારાજ (હરદ્વારવાળા), બાલારામના શિષ્ય થાય. ભાવનગરના નાગર સદ્ગત સવાધલાલ છોટમલાલ વોરાએ, સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપની આજ્ઞાથી, ‘પાતંજલ્યદર્શનપ્રકાશ’ નું ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યું; જે. ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં મુંબઈ ગુજરાતી પ્રેસે છપાવ્યું.

ગુજરાતમાં પાતંજલ્યયોગદર્શનનું ગુજરાતી ભાષાંતર—મુંબઈમાં કોઈ રા. રા. મંગળગુપ્ત જમનાદાસે સંવત ૧૯૪૬ માં બહાર પાડયું. તે પછી સંવત ૧૯૪૭ માં મહાત્મા શ્રી નથુરામશર્માએ પહેલી આવૃત્તિ બહાર પાડી. સંવત ૧૯૫૭ માં બીજી આવૃત્તિ ઘણા સુધારા વધારા સાથે બહાર પાડી. પછી ત્રીજી આવૃત્તિ, અને પછી સંવત ૧૯૮૨ માં ચોથી આવૃત્તિ બહાર પાડી. ભાવનગર શામળદાસ કોલેજના પ્રોફેસર, સદ્ગત કણ્ઠીયા સાહેબે, પાતંજલ્યયોગનું ભાષાંતર લગભગ ૧૯૦૦ માં કર્યું. તે પછી સદ્ગત સંગીત માસ્તર ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બર્વેએ, પૂર્વ પશ્ચિમના વિચારોને એકત્ર કરી, ‘યોગદ્વિવાકર પ્રથમખંડ’, ઇ. સ. ૧૯૦૨માં ગુજરાતીભાષામાં બહાર પાડ્યો. સ્વામી વિવેકાનંદે પાતંજલ્યયોગદર્શનનું ભાષાંતર અંગ્રેજીમાં કર્યું છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર, સસ્તાસાહિત્યે ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં કર્યું. રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્રે ૧૯૨૦-૨૧ માં યોગદર્શન ઉપર ‘રાજયોગ’ નામનો ગ્રન્થ ગુજરાતને આપ્યો છે. આપણે અહીં શરૂ કરેલ ભાષાંતર, ઇ. સ. ૧૯૩૦ માં પુરું થયું. પાછલાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો, આપણને વાંચવા મળ્યાં. તે સૌનો આપણે ઉપકાર માનીએ છઈએ—તેમને ધન્યવાદ હઈએ છઈએ.

પાજ્ઞતલયોગસૂત્રને બાબુએ મૂકી, યોગ ઉપર લખાએલાં બીજા પુસ્તકો-૧ યાજ્ઞવલ્ક્યસંહિતા, યોગકૌસ્તુભ, અમનસ્કખંડ, સિદ્ધસિદ્ધાંત પદ્ધતિ, ગોરખશતક, ખેચરીપટલ, ઘેરંડસંહિતા, પવનવિજય, હઠયોગ પ્રદીપિકા, શિવસંહિતા, યોગસારસંગ્રહ, રાજયોગ, યોગબીજ, યોગતારાવલી, પદ્મ્યકનિરૂપણ, કપિલગીતા, યોગવિચાર, અર્વિંદઘોશના યોગસંબંધિના અનુભવનું ગુજરાતી ભાષાંતર, ‘યોગિનીકુમારી’ બે ભાગ, વિગેરે.

મહારાજ અશોકે દેશોદેશમાં મોકલેલા બોધસાધુઓએ, મિસર, મધ્યએશિયા, ઈરાક, સિરિયા, અને તેથી આગળના દેશોમાં, યોગવિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો. ભારતની આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિથી મુગ્ધ બની ગયેલા ‘પિથેગોરાસ’ ‘ક્રાઈચાન’ અને તેના જેવા પરદેશી જ્ઞાનપિપાસુઓ, ‘તક્ષશિલા’ અને ‘નાલંદા’ ના વિદ્યાલયોમાં ભણવા આવતા, અને જ્ઞાનનું ભાતું લઈને, પોતાના દેશમાં જતા. ઋષિઓએ પાળેલી પોષેલી વિદ્યાનાં અમૃત, અરબોએ, ઇસાઈઓએ અને યવનોએ પણ પીધાં; અને તેનાં નવતીત ઇસુના અને મહંમદ સાહેબના ઉપદેશમાં નીતર્યા. પછી લડાઈના મોરચા મંડાયા. અઢારમી સદીમાં, જડવાદથી થાકેલા યુરોપ અમેરિકાના જ્ઞાનપીપાસુઓ, આર્યદેશમાં આવ્યા. હિંદ અવ્યવસ્થીત હતો; તોપણ જ્ઞાનધનથી તે સમૃદ્ધ દેખાયો. ૧૮૫૭ ના બળવાના સમાચાર મીરત દિલ્હીથી, વગર તારે, વગર ટપાલે, વગર વાયરલેસે, કલકત્તામાં સંભળાયા. ભારતની યોગવિદ્યાના ભણકારા વાગ્યા. તેઓએ શોધખોળ કરનારાં મંડળો સ્થાપ્યાં. ધનના ઢગલા કરી, જે પુસ્તકો મળ્યાં; તે ખરીદી લીધાં. વેચાતાં ન મળ્યાં; તેની નકલો કરાવી લીધી. પંડિતોને રોકીને, કેટલાએક સારા સારા ગ્રંથો ભણવા લાગ્યા. તમામ વિદ્યાઓમાં યોગના ચમત્કારથી, તેઓ બહુ ચમક્યા-અંજાયા-આકર્ષાયા. યોગવિદ્યામાં માત્ર ચમત્કારોજ નથી; પણ તે માનવશરીરને, અને માનવમનને, મજબૂત અને પવિત્ર બનાવે છે; એમ તેમને ખાત્રી થઈ. પોતે જે જાણ્યું; તે પુસ્તકો દ્વારા, પ્રગટ કરવા માંડ્યું. મેસમેરીઝમ, હીપનોટીઝમ, મેંટલટેલેપેથી, માઈન્ડરીડીંગ, પ્રાણ વિનિમય, પ્રેતાવાહન, મનોબળના ચમત્કાર, વિગેરે વિષયોને ચર્ચાતાં, હજારો પુસ્તકો, બહાર પડવા માંડ્યાં. અમેરિકા સૌથી આગળ વધ્યું. ત્યાંના બુદ્ધિમાન લેખકો-વાણીની છટામાં, અને તર્કની પ્રભામાં, કોઈથી ઉતરે એવા નથી. એકના એક વિષય ઉપર, પાંચ પચીસ પુસ્તકો, કેવી રીતે લખી નાંખવાં; અને એકની એક વાત, અનેકવાર જુદે જુદે રૂપે, વાંચનારને કેવી રીતે કહેવી; તે હુન્નરમાં તેઓ પ્રવીણ હોય છે. જેવા લેખક તેવીજ અમેરિકાની જ્ઞાનપિપાસુ ઉદાર પ્રજા. પુસ્તક બહાર પડે, કે તુરત, હજારો નકલો ખપી જાય. આ જાતનાં પુસ્તકોને, તેના લેખકોએ ‘ન્યુથોટસ ઓફ અમેરિકા’ અથવા ‘નવવિચારવિજ્ઞાન’ એવું નામ આપ્યું. આવાં લખો પુસ્તકો હિંદમાં પણ આવ્યાં.

વિલિયમ વૉકર એટ્કિન્સન, નવવિજ્ઞાનસાહિત્યનો, એક જાણીતો લેખક છે. તેમણે ‘યોગી રામચરક’ એવા નામથી, યોગના અનેક ગ્રન્થો લખી નાંખ્યા છે. હઠયોગ, શ્વસનવિજ્ઞાન, રાજયોગ, જ્ઞાનયોગ, યોગતત્ત્વ, ખ્રિસ્તીધર્મનું આંતરિક રહસ્ય, યોગવિદ્યાના ચૌદ અભ્યાસપાઠ, ઉંચા વર્ગના સાધકો માટે યોગના અભ્યાસ પાઠ, ભગવદ્ગીતા વિગેરે, તેના મૂખ્ય ગ્રન્થો છે. યોગતત્ત્વનું ગુજરાતી ભાષાંતર સસ્તાસાહિત્યે સંવત ૧૯૮૧ માં કરી આપ્યું છે. કેટલા એક ભયંકર દરદીઓને યોગવિદ્યાના બળથી, અમેરિકાના ડૉક્ટરો આરોગ્ય આપે છે. મુંબઈ પાસે લોનાવલામાં મોટું યોગાશ્રમ છે. ત્યાં પણ દરદીઓની સાર વાર થાય છે. ત્યાંથી યોગ સંબંધી એક પેપર પણ નીકળે છે. આ દેશની યોગવિદ્યા સ્વપ્ની અમોલી દોલત, બહાર અઢળક વપરાય છે; ત્યારે આ દેશ તેની સામે જોવા પણ નવરો નથી. કેટલાએક તો યોગનાં પુસ્તકોને અડકતાં પણ અભડાય છે. હવે-યોગ સંબંધી ઘણી વાત કરી.

પૂર્વમીમાંસાદર્શન—

પૂર્વ મીમાંસાના કર્તા જૈમિનિ ઋષિ છે. વેદમાં જણાવેલાં કર્મો, કરવાની અને કરાવવાની રીત, આ દર્શનમાં બતાવવામાં આવી છે. યજ્ઞ, બલિદાન અને સંસ્કારો ઉપર, વિશેષ ભાર દેવામાં આવ્યો છે. જૈમિનીએ તર્ક અને યુક્તિઓનો વ્યવહાર બહુ કર્યો છે. તેથી કેટલાએક આ દર્શનને ન્યાયદર્શન કહે છે. તેમના મત પ્રમાણે, જગતમાં ‘જડ’ અને ‘ચેતન’ એમ બેજ પદાર્થો છે. આ બન્ને પદાર્થોને, તેઓ નિત્ય માને છે. જડ પરિણામિ નિત્ય છે; અને ચેતન કૂટસ્થ નિત્ય છે. કર્મના બે પ્રકાર છે. એક-વિહિત અને બીજું નિષિધ. જે કર્મો કરવાની, વેદે આજ્ઞા કરી; તે વિહિત કર્મો; અને જે કર્મો કરવાની વેદે મના કરી; તે નિષિધકર્મો. વિહિતકર્મ ચાર પ્રકારનું છે. ૧ નિત્યકર્મ. (સંધ્યાવંદનાદિ), ૨ નૈમિત્તિક (ગ્રહણશ્રાદ્ધાદિ), ૩ કામ્ય (પુત્રેષ્ટિ-પુત્ર માટે કરેલો યજ્ઞ વિગેરે), ૪ પ્રાયશ્ચિત (પાપની નિવૃત્તિ માટે ઉપવાસાદિ કર્મ કરવાં તે). કર્મોના બીજી રીતે પણ, ત્રણ પ્રકાર છે-સંચિત, ક્રિયમાણ, અને પ્રારબ્ધ. ક્ષણ આપવાને તૈયાર નહીં થએલાં-એવાં અપકવ કર્મ ‘સંચિત’ કહેવાય છે. વર્તમાન જન્મમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે; તે ‘ક્રિયમાણકર્મ’ કહેવાય છે. જે કર્મ ક્ષણ દેવાને તૈયાર થયાં છે; તથા જે કર્મોવડે જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ નક્કી થઈ થઈ ગએલાં છે; તે ‘પ્રારબ્ધકર્મ’ કહેવાય છે. વિહિતનું અનુષ્ઠાન (કરવું તે), અને નિષિધનો ત્યાગ, મનુષ્યનું કલ્યાણ કરે છે. કર્મ કાંડીયો કર્મને સર્વનું નિયામક (ઈશ્વર) માને છે. એટલે ઈશ્વરને બાળુ ઉપર મૂકી દઈ ને, કર્મનાં

ફળરૂપ સ્વર્ગોદિને મૂખ્ય માને છે. વેદાંતિઓ કર્મને ‘જડ’ માને છે. એટલે— ‘કર્મને સ્ફુર્તિ આપનાર-કર્મનો નિયામક ઇશ્વર છે;’ એમ વેદાંતિઓ માને છે. પૂર્વ મીમાંસામાં ૧૨ અધ્યાય છે. તેનું પ્રથમ સૂત્ર—

ૐ અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

‘આ પ્રમાણે યોગ્યતા મેળવ્યા પછી, ધર્મ જીજ્ઞાસા થાય છે.’ સકામ અને નિષ્કામ, એમ ધર્મ બે પ્રકારનો છે. પૂર્વ મીમાંસામાં વર્ણવેલો ધર્મ, મૂખ્યત્વે કરીને સકામ છે. એટલે ધર્મની આ પદ્ધતિ સ્વર્ગોદિનાં સુખ સુધીની હોય છે. તેથી આગળ જ્યાં બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ નથી; તે ઉપદેશ ઉત્તર મીમાંસામાં છે. સ્વર્ગોદિની લાલચો બતાવીને, કર્મકાંડમાં પ્રીતિ કરાવવી, તે બહુ સારી વાત છે; પણ તેથી આગળ વધી—‘જીવને નિષ્કામ કર્મનો માર્ગ બતાવવો; એટલે જીવને કર્મનાં બંધનોમાંથી મુક્ત રાખી, મુક્તિનાં સુખ આપવાં.’ એવો જે વેદનો મૂખ્ય હેતુ છે; તેને પૂર્વ મીમાંસામાં ગ્રુપ રાખ્યો છે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં, પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ॥

વેદવાદરતાઃ પાર્થ, નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ તદ્દશા

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા, જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥

ક્રિયાવિશેષબહુલાં, ભોગૈશ્વર્યગતિ પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં, તયાપહતચેતસામ્ ॥

વ્યસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ, સમાર્થો ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥ [અ. ૨.]

અર્થ—હે અર્જુન ! એવા કામનાઓથી ભરેલા અજ્ઞાની પુરૂષો, કર્મોનાં ફળ સાંભળીને, રાજી થઈ ગયેલા, અને સ્વર્ગનેજ સર્વોપરી સમજનારા હોવાથી, ‘એથી શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી;’ એમ કહીને, ભોગ અને ઐશ્વર્ય તરફ પ્રેરનારી, જન્મ તથા કર્મનાં ફળની સમજણ આપનારી, અને જેમાં અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓનો વિસ્તાર છે; એવી પુષ્પ જેવી સુંદર અને કોમળવાણીને તેઓ વદે છે. [૪૨-૪૩] આવી આકર્ષક વાણીને લીધે, જે મનુષ્યોનાં ચિત્ત ભોગ અને ઐશ્વર્ય પ્રતિ ખેંચાઈને, આસક્ત થયેલાં હોય છે; તેમનાં અંતઃકરણમાં, પરમાત્મપ્રાપ્તિના નિશ્ચયવાળી યોગબુદ્ધિ બગૃત થઈ શકતી નથી. (૪૪)

આગળ નવમા અધ્યાયમાં વળી પ્રભુ બોલ્યા છે કે—

ત્રૈવિષ્ણા માં સોમપાઃ પૂતપાપા, યજ્ઞૈરિદ્ધિ સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયંતે ।

તે પુણ્યમાસાઘ સુરેંદ્રલોક-મશ્નંતિ દિવ્યાન્ દિવિ દેવભોગાન્ ॥૨૦॥

તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં, ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ॥

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना, गतागतं कामकामा लभते ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—ત્રણે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મો કરનારા, સોમરસ પીનારા, અને પાપોથી રહિત થયેલા એવા સકામી પુરૂષો, કે જેઓ યજ્ઞો વડે મને પૂજીને,

સ્વર્ગપ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરે છે; તેઓ પવિત્ર ઇંદ્રલોકને પામીને, સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે. (૨૦) આ પ્રમાણે સ્વર્ગના વિશાળ સુખોને ભોગવીને, પુણ્યક્ષીણ થતાં, પાછા મૃત્યુલોકમાં જન્મ લે છે. આ પ્રમાણે ત્રણે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મો કરીને, ભોગની લાલચ રાખનારા જીવો, જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે. (૨૨).

શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં આપિહોત્ર નામના છઠ્ઠા યોગેશ્વર કહે છે કે—

પરોક્ષવાદો વેદોડયં, બાલાનામનુશાસનમ્ ॥

કર્મમોક્ષાય કર્મણિ, વિધતે દ્વગદં યયા ॥ ૪૪ ॥

નાચરેષસ્તુ વેદોક્તં, સ્વયમક્ષોડ્જિતેન્દ્રિયઃ ॥

વિકર્મણા દ્વાધર્મેણ, મૃત્યોર્મૃત્યુમુપેતિ સઃ ॥ ૪૫ ॥

વેદોક્તમેવ કુષાળોઽ, નિઃસંગોપિતમીશ્વરે ॥

જૈષ્ઠકર્મ્યા લભતે સિદ્ધિઃ, રોચનાર્થાં ફલશ્રુતિઃ ॥ ૪૬ ॥ અ. ૩.

અર્થ—હું નિમિ રાજા ! વેદ ‘પરોક્ષવાદ’ રૂપ છે. (જેમાં એક પ્રકારથી રહેલા વિષયને, ગુપ્ત રાખવા માટે, બીજા પ્રકારથી કહેવામાં આવે; તે ‘પરોક્ષવાદ’ સમજવો.) વેદમાં કર્મો કરવાની જે આજ્ઞા કરી છે; તે કર્મો કરાવવા માટે નથી; પણ કર્મો છોડાવવા માટે છે; માટે તે પરોક્ષવાદ ગણાય છે. જેમ પિતા, પોતાના બાળક પુત્રને, ઓસડ પાવાના સમયમાં, ખાંડના લાડુની લાલચ આપીને, ઓસડ પાય છે; અને ખાંડનો લાડુ આપે છે પણ ખરો. એમ કરવાથી ઓસડ પીવાનો બદલો લાડુ નથી; પણ આરોગ્ય છે. તેમ વેદ પણ જીવોને કર્મમાં પ્રેમ કરાવવા માટે, વચ્ચે સ્વર્ગાદિનાં સુખની લાલચ આપે છે. કર્મ કરાવ્યાં પછી, સ્વર્ગાદિ આપે પણ ખરો. પણ એમ કરવાથી, કર્મનું ફળ માત્ર સ્વર્ગજ નથી; કર્મનું ફળ તેથી આગળ-મોક્ષ-છે. કર્મોને પ્રથમથી છોડી દેવાં; એવો હેતુ પણ વેદનો નથી; કારણકે સંસારમાં રચ્યા પચ્યા જીવોને-અજ્ઞાતેન્દ્રિય જીવોને, કર્મો કરીને, બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે. બુદ્ધિ નિર્મળ થયા પહેલાં, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. જ્ઞાનની યોગ્યતા આપનાર નિષ્કામ કર્મોનું પાલન છે. વળી વેદોક્ત કર્મ ન કરવાથી, જીવને પાપ લાગે છે. પરિણામે જીવ જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે. ‘આત્માને બાધ્યા વિના જે પુરૂષ મરે છે; તે કંગાલ છે. આત્માને બાળવા માટે જ્ઞાન; અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, બ્રહ્મચર્ય, તપ અને યજ્ઞાદિ નિષ્કામ કર્મો.’ એમ વેદનો ગુપ્ત ઉપદેશ છે. (૪૪-૪૫-૪૬).

તાત્પર્ય—ચિત્ત શુદ્ધિ માટે કર્મ કાંડની ઘણીજ જરૂર છે; પણ કરેલાં કર્મો ફળહાતા ન હોય; તોજ હવે પછીના સારા ખોટા જન્મોમાંથી જીવ બચી શકે.

આ લોક પરલોકનાં સુખો માટે, યાત્રીકો યજ્ઞોમાં પશુ, અને કોઈ કોઈ કેકાણે તો, મનુષ્ય પણ, યજ્ઞોમાં હોમતા હતા. લીલનો રાજ જડભરતને હોમવા તૈયાર થયો હતો. જરાસંઘે ૨૧૦૦૦ રાજ્યોને હોમીને, ચક્રવર્તી રાજ થવાનો ઈરાદો કર્યો હતો. પ્રાચીન બહીં રાજ્યો, આ લોક પરલોકનાં સુખ માટે, ગંગાબુમનાના કાંઠા ઉપરના મુલકો, યજ્ઞોથી પાવન કરી દીધા હતા. સુખની લાલચોમાં, અને કર્મકાંડના ઓઠામાં, વામમાર્ગ ફાલી ગયો હતો. માંસ, મદિરા, અને મૈથુનનો, ધર્મને ખડાને, ખડોગો ઉપયોગ થવા લાગ્યો હતો. અજ્ઞાનમાં ભારત છવાઈ ગયું. ગૌતમ બુદ્ધે અહિંસાને આગળ કરી, યજ્ઞ અટકવ્યા. અત્યારે પણ કેટલાએક કર્મકાંડીઓ, અંદરખાનેથી વામમાર્ગી હોય છે. શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે, માહિષ્મતીમાં, મોટા કર્મકાંડી-મંડન પંડિત-ને વાઢમાં હરાવ્યો.

શ્રીશંકરાચાર્યે મંડન કર્મકાંડીને હરાવ્યો; એટલે ‘કર્મકાંડનો નાશ કર્યો; એવું કદિ સમજવું નહીં. કર્મકાંડની તો જરૂર છે. માત્ર જેમ અને તેમ સકામ કર્મો ઓછાં કરી, બુદ્ધિને સંસારી સુખની લાલચમાંથી મુક્ત કરી, વૈરાગ્યની નીસરણીએ ચડાવવી; એ વેદનો મૂળ્ય હેતુ છે. તે હેતુ શ્રી શંકરે વાઢમાં સમજાવ્યો.

માન્યતા—પૂર્વમીમાંસાના સંપ્રદાયમાં, દક્ષીણમાં ‘પ્રભાકર’ નામનો મોટો કર્મકાંડી થઈગયો છે. તેણે કર્મકાંડ ઉપર કેટલાએક ગ્રન્થો લખ્યા છે. પ્રભાકર ચેતન, અચેતન-બે પદાર્થોને નિત્ય માને છે. તેમાં ચેતનનું નામ ‘જીવ’ છે. આ જીવ શરીર શરીરપ્રતિ ભિન્ન છે. આ જીવ કર્તા, લોકતા, દ્રષ્ટા અને વ્યાપક છે. જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, વિગેરે જીવના ગુણ છે. ‘આ લોક પરલોકનાં સુખો પ્રાપ્ત થતાં, દુઃખોનો અભાવ થાય; તે મોક્ષ છે;’ એમ તે માને છે.

અનાત્મ પદાર્થો આઠ પ્રકારના છે—દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, સમવાય, સંખ્યા, શક્તિ અને સાદૃશ્ય.

દ્રવ્ય-આઠ છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા અને મન છે.

ગુણ—એકવીશ છે—રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ, પરિમાણ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, અદૃષ્ટ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન છે.

કર્મ—ચલનક્રિયા તે કર્મ છે.

સામાન્ય—ઘટત્વ પટત્વાદિકનાં નામ.

સમવાય—ન્યાય શાસ્ત્રાનુસાર છે.

સંખ્યા—અનંત છે.

શક્તિ—સહજશક્તિ, પદ્મશક્તિ અને આધેયશક્તિ એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

સાદૃશ્ય—બે વસ્તુમાં રહેવાવાળા એક ધર્મનું નામ સાદૃશ્ય છે.

પ્રમાણો—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અને અર્થોપત્તિ એવા પાંચ પ્રમાણો છે. વાદીઓ ઉપલાં સોગઠાં લઇને, આ પાંચ પ્રમાણોથી વાદમાં ઉતરે છે.

કુમારિલભટ્ટ—પ્રભાકરમતના જેવો ‘કુમારિલભટ્ટનો મત’ પણ આ સંપ્રદાયમાં છે. શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય આ કુમારિલ ભટ્ટને મળ્યા હતા. તે કર્મનેજ ઇશ્વર માને છે. તે જગતનો નાશ અગર ઉત્પત્તિ માનતા નથી. જગત્ પરિણામી નિત્ય છે; એમ તે માને છે.

મુરારિમિશ્ર, મંડનમિશ્ર, પાર્થસારથિમિશ્ર, અને એવા બીજા અનેક સમર્થ મીમાંસકો થઈ ગયા છે. તેઓના મત કાંઈકે કાંઈકે એક બીજાથી ભિન્ન હતા. આ ભિન્નતામાં ઉતરવાની આપણે જરૂર નથી.

જ્યાં પ્રભુને જ ભૂદયા; ત્યાં માયાને માનવીજ પડે. માયાને માનો; એટલે પછી માયાને જેમ ઘટાવો, તેમ માયા ઘટે. તરગાળો નવા નવા વેશ પહેરીને, રંગ ભૂમિમાં રમવા આવે; પણ સાચો રાજા રંગ ભૂમિમાં રમવા આવે નહીં. તળગાળાને જેવો બનાવો, તેવો તે બને. રાજા તો રાજાજ રહે.

સાર—આ આસ્તીકદર્શન છે. વેદને માને છે. માટે ‘આ દર્શન ઇશ્વરને નથી માનતું’; એમ કદિ કહેવું નહીં. ‘કર્મને મૂખ્ય માને છે; અને ઇશ્વરને ગૌણ માને છે.’ એમ કહેવામાં બાદ નથી. બીજી વાત—કર્મનાં ફળોમાં પ્રીતિ કરાવે છે; તે ઠીક વાત છે; પણ અધીકારી જીવોને તેથી આગળ વધારી, નિષ્કામ કર્મોનો રંગ ચખાડવાનું કામ, આ દર્શન કરતું નથી—તે ખોડસ્વ છે. આ ખોડ હિરણ્યકશીપુને પ્રલ્હાદે પૂરી આપી. હિરણ્યકશીપુ ચમકયો. આ ખોડ નારદે પ્રાચીન બહીરાજને પૂરી આપી; પ્રાચીનબહીરાજ ચમકયો. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—[શ્રીવસિષ્ઠજી શ્રીરામને કહે છે.]

ચોપાઈ—છૂટે મલ કીં મલહીકે ધોયે, ત કીં પાવ કોઈ વારિ વલોયે !

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૭૦ A]

સકામ યજ્ઞો કરીને, સ્વર્ગ મળ્યું—તો ત્યાં પણ ‘મારે તારે; કામ, ક્રોધ, લોભ; અને અપ્સરાઓના લોગવિલાસ.’ આ સંસારમાં કલ્યાણીનાં અવરોધક હતાં; તે કરતાં સ્વર્ગમાં કલ્યાણીનાં અવરોધક વધી પડ્યાં. માટે શ્રી તુલસીદાસજી કહે છે કે—‘કચરાને કચરાથી ધોતાં, કચરો મટે નહીં. અને પાણી વલોવવાથી કોઈને ધી મળે નહીં. ત્યારે શુ કરવું બેઈએ ? તેના જવાબમાં તેઓશ્રી કહે છે કે—

ચોપાઈ—પ્રેમભક્તિ જલ બીનુ રઘુરાઈ, અભ્યંતર મલ કબહુ ન બાઈ,

અર્થ—પ્રેમભક્તિના જળના ધોધ વિના—ધર્મ્યોમૃત વિના, અંતરમાં રહેલો મળ-કચરો—અજ્ઞાન, કદિ ધોવાય તેમ નથી. જે આટલુંજ સમજે તે—

ચોપાઈ—સોઈ સર્વજ્ઞ તજ સોઈ પડિત, સોઈ ગુણજ્ઞ વિજ્ઞાન અખડિત;
દક્ષ સકલ લક્ષણયુત સોઈ, બકે પદસરોજ રતિ હોઈ.

જૈમિનીનાં સૂત્રો ઉપર, પ્રાચીન લાખ્ય ‘શબર’ સ્વામીનું મળી આવે છે. તે લગભગ પાંચમી સદીમાં લખાયું હશે. કુમારિલલટ સાતમી સદીમાં થયા. તેમણે ‘કાતંત્રવાર્તિક’ અને ‘સ્થોકવાર્તિક’ બે ગ્રંથો લખ્યા. આમાં તેણે બોદ્ધોનું ખંડન બહુ કર્યું છે. મધ્વાચાર્યે ‘સારસંગ્રહ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તે ‘ન્યાયમાલાવિસ્તાર’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વાચસ્પતિ મિશ્રે ‘ન્યાય-કણ્ણિકા’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

સ્વામીશ્રી શાંત્યાનંદ સરસ્વતીએ પૂર્વમીમાંસાનું ભાષાંતર કર્યું છે; અને ‘માનસોદ્ધાસ’ નામનો ગ્રંથ કર્મકાંડ ઉપર લખ્યો છે. ઇતિ શં.

ઉત્તરમીમાંસા—

ઉત્તરમીમાંસા એટલે જ્ઞાનમાર્ગ. દ્વાપર યુગના અંતમાં શ્રીવેદવ્યાસે સમગ્રવેદના—ઋક્, યજુષ્, સામ અને અથર્વ—એવા ચાર ભાગ કર્યા. આ ચાર ભાગ, ચાર વેદના નામથી ઓળખાય છે. પછી તે વેદો પોતાના શિષ્યોને શીખવ્યા. જૈમિનીને વેદના કર્મ ભાગનું શીક્ષણ આપ્યું; તેણે પોતે લીધેલા શીક્ષણ ઉપર, સૂત્રરૂપે ‘પૂર્વમીમાંસા’ અથવા ‘કર્મમીમાંસા’ નામનો નિબંધ લખ્યો. શ્રી વેદવ્યાસે વેદના જ્ઞાન ભાગઉપર સૂત્રરૂપે નિબંધ લખ્યો. તે બ્રહ્મસૂત્રના નામથી ઓળખાય છે. જૈમિનિનો મૂખ્ય અભિપ્રાય, અશુદ્ધ અંતઃ-કરણવાળા જીવો પાસે, વૈદિક કર્મો કરાવીને, તેમનાં ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી. ચિત્ત શુદ્ધિ થાય; તો તે જ્ઞાનમાર્ગના અધિકારી થાય. વિષયોમાં રચાપચ્યા જીવો, સુખની લાલચ વિના, કાંઈ કામ કરે નહીં; તેથી વેદે વચ્ચે સકામ કર્મનો મહિમા, અને સ્વર્ગોદ્ધિ સુખનો લાભ બતાવ્યો છે. તે લાભ જૈમિનિએ સ્પષ્ટ કર્યો. સકામ કર્મો યથાવિધિ થાય; તોજ તેનું ફળ મળે. કર્મો યથાવિધિ કરવા માટે, ચિત્ત સંસારમાંથી નવરૂં પડી, કર્મોમાં આગ્રહપૂર્વક જોડાય. કેટલા એક જીવો, તેથી આગળ વધી, નિષ્કામ કર્મ કરી, જ્ઞાનના અધિકારી પણ થાય છે. વ્યાસે બનાવેલા ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ ને ‘બ્રહ્મમીમાંસા,’ ‘ઉત્તરમીમાંસા,’ અથવા ‘વેદાંતદર્શન’ એવાં નામ પણ અપાયાં છે. ઉત્તરમીમાંસામાં ચાર અધ્યાયો છે; અને પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાઠ (પ્રકરણ) છે. તેમાં ૧૫૫૫ સૂત્રો છે.

૧ આ સૂત્રસંખ્યા શ્રીશંકરભાષ્યાનુસાર છે. શ્રીરામાનુજચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૪૬ સૂત્રો છે; મધ્વાચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૬૩ સૂત્રો છે; શ્રી વલ્લભાચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૫૪ સૂત્રો છે. આ ફેરફાર ઘણું કરીને બે સૂત્રોને એક સૂત્ર ગણવાથી, અને કોઈ ઠેકાણે એક સૂત્રને બે સૂત્રરૂપ ગણવાથી થયો જણાય છે:

બ્રહ્મસૂત્રના ગ્રન્થ ઉપર અનેક ભાષ્ય, અનેક વૃત્તિઓ, અને અનેક વાર્તિકો લખાયાં છે. પોત પોતાના મતને અનુકુળ, વેદાંતદર્શનનું ભાષ્ય નહિ હોય; એવા કોઈ પ્રસિદ્ધ વૈદિક, અથવા પૌરાણિક સંપ્રદાય, ભારતવર્ષમાં નહીં હોય. હાલના કાળમાં ત્રણ ભાષ્ય મુખ્ય ગણાય છે. (૧) શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યનું ‘શાંકરભાષ્ય’ અથવા ‘શારીરિકભાષ્ય’; (૨) શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્યનું ‘શ્રીભાષ્ય’; (૩) શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનું ‘અણુભાષ્ય’. ભાવનગર શામળદાસ કોલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર કણ્વીયા સાહેબે, મહાકાળમાં શાંકરભાષ્ય ઉપર ટિકા કરી હતી. મહાત્માશ્રી નથુરામશર્માએ પણ શાંકરભાષ્ય ઉપર ગુજરાતી ટિકા કરી છે. અણુભાષ્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર, પ્રોફેસર જેઠાલાલ ગો.એ કર્યું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ, શાંકરભાષ્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર સફળત કમળાશંકર પ્રાણશંકર પાસે કરાવ્યું છે. સફળત મગનભાઈ ચતુરભાઈ (બેરીસ્ટર એટ-લો) એ ‘બ્રહ્મમી-માંસાન્વયોતિ’ નામના પોતાના ગ્રન્થમાં, બ્રહ્મસૂત્રના દરેક સૂત્રો ઉપર, સાંં વિવેચન કર્યું છે.

‘અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’—

વેદાંતદર્શનનું આ પ્રથમ સૂત્ર છે. અથ અને અતઃ શબ્દો સૂચવે છે કે—શમદ્વમાદિ સાધનસંપન્ન જે પુરૂષ થાય; તે પછી—બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અધિકારી થાય. જેને બાળપણ આવે; તેનેજ જુવાની આવે; અને જુવાની આવે; તેનેજ ઘડપણ આવે; તેમ જેમને ‘ધર્મજિજ્ઞાસા’ થાય; તે પુરૂષજ સાધન સંપન્ન થવા પ્રયત્ન કરે. સાધનસંપન્ન થાય; તેનેજ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા પ્રાપ્ત થાય. દર્શનોમાં વેદાંતદર્શનનો નંબર છઠ્ઠો છે. એટલે પાંચ દર્શનોનું જેમને કાંઈક જ્ઞાન હોય. તે પુરૂષજ આ છઠ્ઠા દર્શન સંબંધી કાંઈક સમજી શકે. એટલે—કોઈ પરભાર્યું વેદાંતદર્શન વાંચવા અગર સાંભળવા માંડે; તો તે જ્ઞાની થઈ શકે નહીં. ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનની છાંટ, ઇ.સ. પૂર્વે ૪૦૦ વરસ પહેલાં, યુરોપમાં સોક્રીટીસ અને પ્લોટો ઉપર પડી. ઇ.સ. સ્થાપનાર કાઈસ્તના જીવનમાં, ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન નિતરું. પેગંબરો—મુસા અને મહમદ—પણ આનું કાંઈક સમજ્યા હતા. ઇસ્લામ ધર્મના પ્રખ્યાત મનસુર હલ્લાજે, જ્યારે ‘અનલહક’—‘હું બ્રહ્મ છઉ’ એમ કહ્યું; ત્યારે બગદાદના ખલિફે, તેને દેહાંત ફંડની શિક્ષા કરી. ‘અનલહક’ આરખી શબ્દ છે.

જ્યાં સુધી જગત્ સાચું; ત્યાં સુધી જીવ સભય; અને જ્યારે જગતનું મિથ્યાત્વ અનુભવાય; ત્યારે એનોએ જીવ અભય. જે જ્ઞાનથી જીવ અભય થાય; અને પરમાત્મામાં પ્રીતિ કરે; તે તત્ત્વજ્ઞાન. ઉપનિષદો અને ગીતા વેદાંત દર્શનનાં ખાસ અંગો છે. શ્રીશંકરે પાર્વતીને તત્ત્વજ્ઞાનના પાન કરાવ્યાં. યાજ્ઞવલ્ક્યે અને અષ્ટાવક્રે મિથિલાનગરીના જનકરાબાબોને, શ્રીવસિષ્ઠે શ્રીરામને,

અને જનકે શ્રીશુકદેવને જ્ઞાનામૃત પાયાં; મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆતમાં, શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને, અને યુદ્ધ પછી બાણશય્યા ઉપરથી, લીખે યુધિષ્ઠિર મહા-રાજને, (શાંતિપર્વમાં) જ્ઞાનનાં અમૃત પાયાં. અવતારબાણ સંકેલતાં, શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને એકાદશ સ્કંધમાં, જ્ઞાનામૃત પાયાં. શ્રીઆદ્યશંકારાચાર્યે ‘જગત મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય’ ઉપર, અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખી આપ્યા. વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ, પંચદશી વિગેરે ગ્રંથો લખી આપ્યા. સ્વામી મધુસૂદનસરસ્વતીએ ‘અદ્વૈત સિદ્ધિ’ નો ગ્રંથ લખી આપ્યો. જમાનો બદલાયો; તે સાથે સંસ્કૃત અભ્યાસ ઓછો થયો. તે વખતે નિશ્ચલદાસજીએ ‘વિચારસાગર,’ અને ‘વૃત્તિપ્રભાકર; સુંદરદાસજીએ ‘સુંદરવિલાસ’; અખાએ અખેગીતા, અનુભવબિંદુ વિગેરે; છોટમે, ઋષિરાજે અને ગણપતે પદ માળાઓ ગુથી આપી. તાત્પર્ય—આ ક્ષેત્રમાં સૌ પોત પોતાની પાંખ પ્રમાણે ઉડ્યા.

શ્રી આદ્યશંકારાચાર્ય ધર્મક્ષેત્રમાં પધાર્યા; ત્યારે ખોદ્યો, જૈનો અને ચાર્વાક ઉપરાંત, મહેશ્વરમત, પાશુપતમત, શૈવમત, કાપાલિક, રસેશ્વરમત, કુમારીલ ભટ્ટ તથા પ્રભાકરનો કર્મકાંડ માર્ગ—જેમાં મંડન પંડિતને શ્રીશંકરાચાર્યે હરાવ્યો—તે; તથા બીજા અનેક મતમતાંતરો હતા.

આ બધા મતોમાંથી થોડા લઘુએ—ખોદ્યોનો શન્યવાદ, જૈનોનો સ્થાત્-વાદ, શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યનો કેવલ+અદ્વૈતવાદ, શ્રીરામાનુજનો વિશિષ્ટ+અદ્વૈત, મધ્વાચાર્યનો દ્વૈતમત; અને નિબકાચાર્યનો દ્વૈત+અદ્વૈત, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનો શુદ્ધ+અદ્વૈત—એમ અનેકવાદ (મત) થયા. તે તમામનાં મંતવ્ય જુદાં; તેા પણ હેતુ એક—એમ સમજી, કોઈ સાથે વાદ કરવો નહીં. જુદા જુદા મતોના, આચાર વિચાર ભલે જુદા જુદા છે; ટીલાં ટપકાં અને કંઠી ભલે જુદાં જુદાં છે; તેાપણ તે સૌને પોતાના કલ્યાણ માટે—ગમે છે કે—

૧ ઈંદ્રિયોના શુભામ થવું નહીં; આ લોકના અને પરલોકના ભોગોને—કાગવિષ્ણુ સમાન સમજી, તેમાં લોભાવું નહીં; સ્ત્રી, પુત્ર અને ઘર, મોહની મોટી સાંકળો છે. તેને મુવા પહેલાં છેદી; તેમાંથી મુક્ત થવું; મોહ અને મમતા મુનીવરોને પણ કલ્યાણને રસ્તેથી ફેંકી દેછે; રાગ અને દ્વેષ આલોક અને પરલોક બગાડનારા છે; માટે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૨ ક્યા, ક્ષમા, ઉદારતા, સહનશીલતા, બ્રહ્મચર્ય, નિર્વૈર, સદાચાર, અને વૈરાગ્ય, ધર્મજિજ્ઞાસા, શાસ્ત્રવાસના, શુદ્ધસેવા, સ્વધર્મપાલન વિગેરે શુભ લક્ષણો વિના, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એમ નથી; માટે તેમાં રાગ રાખીને, તેનો અભ્યાસ કરવો. ખરો પુરૂષાર્થ આત્માને ઓળખવો તેજ.

ચાર મહા વાક્યો કયાં ?—(૧) રૂગ્વેદના ઐતરેય ઉપનિષદનું—પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ (જીવબ્રહ્મ છે) (૨) યજુર્વેદના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદનું—અદ્વૈતબ્રહ્માસ્મિ—(હું) બ્રહ્મ

છઈ. (૩) સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપાનિષદનું—તત્ત્વમસિ—તે (બ્રહ્મ) તું છે, (૪) અથર્વ વેદના માંડુક્ય ઉપનિષદનું—અયં આત્મા બ્રહ્મ—આ જીવાત્મા બ્રહ્મ છે.

શ્રીશંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મ થઈ શકે; અને પોતપોતાના મંતવ્યને સાચવનારા, બીજા આચાર્યો કહે છે કે—‘જીવ તો જીવજ રહે; જીવ બ્રહ્મ થઈ શકેજ નહીં.’ શ્રીશંકરાચાર્ય શ્રુતિને આધારે કહે છે કે—‘જગત્ મિથ્યા છે.’ બીજા આચાર્ય કહે છે કે—‘જગત્ અનાદિ છે—મિથ્યા નથી.’ શ્રીશંકરાચાર્ય એક બ્રહ્મનેજ સત્ય માને છે; ત્યારે કોઈ કોઈ આચાર્યો માયાને પણ સત્ય માને છે. જીવ, બ્રહ્મ અને માયા, એમ ત્રણ મૂખ્ય તત્ત્વો છે—તેના સત્યાસત્યના ઝઘડા છે; તેના આદિ અનાદિના ઝઘડા છે. આવા ઝઘડામાં ઘણી અવકાશવાળા અને ઘણી વિદ્યાવાળા ઉતરે; તો તેમને પોસાય. થોડી અવકાશ વાળાઓએ, અને થોડી વિદ્યાવાળાઓએ, આવા ઝઘડામાં નહીં ઉતરતાં; કામ ક્રોધાદિને તજવા; અને દયા, ક્ષમા, નિર્વૈર, આદિને પ્રાપ્ત કરવા સતત પ્રયત્ન કરવો.

જગત્ને મિથ્યા કહીએ; તો પછી વ્યવહાર કેમ ચાલે ?—તેના જવાબમાં શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા છે કે—સ્વકાલે સત્યવદ્માતિ, પ્રબોધે સત્યસદ્ભવેત (આત્મબોધ). વ્યવહાર દશામાં, જગત્ સત્ય છે. પતિ, પુત્રો ધન, સ્ત્રીઓ, વિગેરે સત્ય છે. જ્ઞાન થતાં તે તમામ મિથ્યા જણાય છે મિથ્યા જણાય છે; એટલે નાંખી દેવાનું કહ્યું નથી; પણ તેના ચથાર્થ સ્વસ્વપને સમજી, તેમને અનિત્ય—નાશવાન—સમજી; તેમાં અનાસક્ત રહેવું; એ ભાવ છે. વસિષ્ઠાદિ બ્રાહ્મણો સ્ત્રી સાથે ઝુપડીમાં રહેતા હતા; તોપણ જીવન્મુક્ત ગણાતા હતા; રામ, જનક યુધિષ્ઠિર વિગેરે રાજાઓ, હાથમાં ધનુષ્ય બાણ લઈને પ્રજાની રક્ષા કરતા હતા; અને તુલાધારાદિ વૈશ્યો વેપાર કરતા હતા; તોપણ તેઓ જીવન્મુક્ત ગણાતા હતા. સજનો કસાઈ, રોહિદાસ વિગેરે ઢઢવાડે ચામડાં યુથતા હતા; તો પણ તેઓ જીવન્મુક્ત ગણાતા હતા.

ત્યાગના ત્રણ માર્ગ—૧ શ્રીશુકદેવજી જેવા તીવ્રવૈરાગીઓએ, ઘરમાંથી બહાર નીકળી જઈને, ભગવાનને સાધવા તે; (૨) જનક, શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા જીવન્મુક્ત પુરૂષો, લોકમર્યાદા માટે, સંસારમાં રમતા દેખાય તે. અને (૩) જેઓ તીવ્ર વૈરાગી નથી; પણ વૈરાગ્યના જાણુ છે—કાચા ચોગી છે; તેઓ સંસારમાં રમે; પણ આ રમતમાં અનાસક્તિ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય; તેની સાધના સાધનારા. ‘તિવ્ર વૈરાગ્ય થયા વિના, સન્યાસાશ્રમમાં જવું નહીં;’ એવું શાસ્ત્રો અનેક ઠેકાણે બોલ્યાં; તે જેમણે માન્યું નહીં; તેઓ ભગવાં પહેરીને વગેવાયા—તેમના બેઉ બગડ્યા. કેટલાએક અસંયમી બાવા સાધુઓ, સ્ત્રી પરણીને, ગૃહસ્થાશ્રમી થયા છે; તે સારી વાત છે. પણ આવી સ્થિતિમાં, તેમણે ચાચકવૃત્તિ તદ્દન તજી દેવી જોઈએ. ચાચકવૃત્તિ બ્રાહ્મણોને પણ મલીન કરી નાંખે છે; ત્યારે બીજાની વાત શું કરીએ !

આવા ઉત્તમ જ્ઞાનને કટાઈ ગએલું સમજીને, ગોવિંદે ગીતા ગાઈ; અના-સકત કર્મયોગનો ઉપદેશ કર્યો. ગીતામાં કહેવાનું બાકી રહ્યું હતું; તે શ્રીમદ્-ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં, ઉદ્ધવને ખ્હાને, જગત્તને કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લામાં છેલ્લો સંદેશો એકાદશસ્કંધ છે. માટે તેને સમજવા પ્રયત્ન કરજો.

બોદ્ધાદિ અનેક મતોની થોડી થોડી વાતો કરી લઈએ તો ઠીક ! આપને સાંભળવાની અવકાશ છે ને ? સાંભળો ત્યારે—

૧ આર્વાક—તેમના મત પ્રમાણે શરીરથી ભિન્ન જીવ નથી. ઇશ્વર એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. સંસારનો વહીવટ કુદરતથી ચાલે છે. માતાપિતાના સંયોગથી પુત્રાદિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં ઇશ્વરનું કંઈ પ્રયોજન નથી. પાપ પુણ્ય એવી કોઈ વસ્તુ નથી. સ્વર્ગનરક પણ છે નહીં. ખાતું પીવું અને મોજમજ કરવી; એજ સંસારનો હેતુ છે: અર્થ અને કામ આ બેજ પુરુષાર્થ છે. ધર્મ એવી વસ્તુ તો પાખંડીઓ લાવ્યા છે. શાસ્ત્રો પાખંડી-ઓનાં રચેલાં છે. મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરવાની કંઈ જરૂર હોય નહીં. મરવાથીજ મોક્ષ થાય. વિગેરે-વિગેરે. આવા આર્વાકો હાલ પણ ઘણા છે. સંભાળીને ચાલજો.

૨ ૨ બૌદ્ધમત—તેના મુખ્ય બે ભાગ છે, A. શન્યવાદ. B. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ.

A શન્યવાદ—આ મત વેદને અને બ્રાહ્મણોને માનતો નથી. યજ્ઞથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય; અગર મોક્ષ થાય; એમ પણ તે મત માનતો નથી. તેઓ પાંચ રસ્કંધોને માને છે. પાંચ રસ્કંધો ?—૧ રૂપ (શબ્દાદિ પંચ વિષયો, અને પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.) ૨ વિજ્ઞાન-બુદ્ધિ, ૩ વેદના (સુખદુઃખાદિનો અનુભવ), ૪ સંસાર (વસ્તુનું નામ અને તેનું જ્ઞાન), ૫. રાગદ્વેષના સંસ્કાર. આ પાંચ રસ્કંધો, સંપૂર્ણપણે નાશ પામે; ત્યારે પુરુષને નિર્વાણ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય.

B. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ—આલયવિજ્ઞાનધારા અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા-એવાં બુદ્ધિનાં બે સ્વરૂપો છે. ‘હું-હું’ એવું જે જ્ઞાન, તે ‘આલયવિજ્ઞાનધારા,’ અને ઘટપટાદિને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન, તે ‘પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા.’ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારાનો આલયવિજ્ઞાનધારામાં લય થાય; ત્યારે મોક્ષ થાય; એવો તેમનો મત છે. અથવા ઉપર જણાવ્યા; તે પાંચ રસ્કંધોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો; તેજ મોક્ષ. તેમના મત પ્રમાણે, જીવન અને તેનાં સુખોની લાલસા, દુઃખમુલક છે. પવિત્ર જીવનથી આ લાલસાઓ નષ્ટ થાય છે.

બુદ્ધ સંબંધી થોડી વિશેષ વાત પણ કરીએ—વામમાર્ગના અત્યાચારથી ગ્રન્થ ત્રાસી ગઈ હતી. ધર્મને ખ્હાને હિંસા, મદિરાપાન વિગેરે ચાલી રહ્યાં હતાં; તે સમયે બુદ્ધ ભગવાનના હૃદયમાં દયા અને પ્રેમ સ્ફુર્ચી.

બુદ્ધદેવને લાગ્યું કે—‘મનની મલિનતાનો નાશ થાય; પ્રાણી માત્ર એક બીજા ઉપર પ્રેમ કરે; પ્રાણી માત્ર એક બીજાથી નિર્ભય રહે’; એજ મહાન ધર્મ છે. ઇશ્વર એવી કોઈ વસ્તુ હોય; તો તે પછી; પણ પહેલું આ. ઉત્તમ ચારિત્રને અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમને, તેણે આગળ કર્યો. આ બેને તેણે ઇશ્વરથી પણ અધિક માન્યાં. આ બેજ તેનો ધર્મ, અને આ બેજ તેનો ઇશ્વર. ઉત્તમ ચારિત્ર અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ જ્યાં ન હોય; ત્યાં ધર્મ અને ઇશ્વર એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી; એમ તેણે માન્યું. આ વસ્તુને જીવનમાં ઉતાર-

રવા; તે વારંવાર વિચાર કરતા. તેની સમાધિમાં ધ્યેય પશુ, પ્રાણી માત્ર ઉપર ગ્રેમજ હતો—‘એટલે વિશ્વવ્યાપક ગ્રેમ’ એજ તેનો ધ્યાનદેવતા હતો. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા (આનંદ) અને ઉપેક્ષા (ત્યાગબુદ્ધિ અગર ઉદાસીનતા) એવા ચાર ભાગ, તેની ધ્યાન ભાવનાના હતા. તે પોતાના શિષ્યોને શીખવતા કે—‘ધ્યાન માટે એકાંતમાં બહાસનસ્થ થઇને એસવું. શરીરને સમતોલ રાખી, આંખો બંધ કરવી. પછી મનને મનથી અંત-સુખ કરવું. પછી મૈત્રી યુક્ત ચિત્તવડે એક દિશાને ભરી લેવી. ‘હું પ્રાણી માત્રનો મિત્ર છઉં’; અને ‘પ્રાણીમાત્ર મારા મિત્ર છે’ એવી ભાવનાને, ઈચાડે ઈવાડામાં પ્રસરાવી, એક દિશાને પ્રથમ ભરી લેવી. તે દિશામાં મારે કોઇનો દ્વેષ નથી; એવા નિર્ણય પર આવવું. પછી બીજી, ત્રીજી અને ચોથી, એમ ચારે દિશાએ મિત્રભાવનાથી ભરી દેવી. પછી ક્રમે ક્રમે કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા નામની ત્રણે વૃત્તિઓને, અંતરમાં ઉતારવી. અંતરમાં તેની ઉત્તમતાની ખાતરી થયા પછી, ચારે દિશામાં તેનો અંતરથી પ્રસાર કરવો.’ આ ભાવનાને બૌદ્ધો ‘બ્રહ્મવિહાર’ નામની ક્રિયા કહે છે. આ ભાવનાના બળથી, બુદ્ધે જગતને આકર્ષ્યું; પોતાને શરણે આણ્યું.

‘સુખોપભોગમાં ન ફસાઇ જતાં, સાદાઇથી રહેવું. દેહને બહુ કષ્ટ ન પડે; એવા તપ વ્રતથી સુખોપભોગનો ત્યાગ કરવો;’ એમ તે બોધ કરતો હતો. પોતાના સંસારી જીવન સંબંધી તે પોતાના શિષ્યવર્ગને કહેતો કે—

“ભિક્ષુઓ ! હું અલંત સુકુમાર હતો. મારા સુખને માટે મારા પિતાએ, ઠેકઠેકાણે નાનાં મોટાં સરોવરો બંધાવીને, તેમાં અનેક પ્રકારનાં કમળોના વેલા પ્રસરાવેલા હતા. હું ધરમાંથી બહાર નીકળતો; ત્યારે તડકા ન લાગે; તે માટે, નોકર ભોકા, મારે માથે ધોળું છત્ર ધરતા હતા. મચ્છર માખી ન કરડે; તે માટે ચામર ઢાળતા હતા. મારો પોશાક તદ્દન રેશમી વસ્ત્રોનો હતો. શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ, આ ત્રણે ઋતુમાં રહેવા માટે, મારે માટે, મારા પિતાએ જુદા જુદા રાજમહેલ બંધાવ્યા હતા. ચોમાસાના ચાર મહિના, મહેલમાંથી બિલકુલ બહાર નહિ નીકળતાં, મને પ્રસન્ન રાખવા માટે, યુવતીઓ મારી પાસે ગીતનૃત્યાદિ કર્યો કરતી હતી. આ સુખ વિલાસમાં મને વૈરાગ્યના ભણુકારા વાગ્યા. ‘વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ ચોક્કસ આવવાનાં છે; તે માટે મેં શી તૈયારી કરી રાખી છે ?’ એમ મને માઈ મન પૂછવા લાગ્યું ? ‘હું સુખી છઉં; પશુ દુઃખીઓ માટે મેં શું કર્યું ?’ તે મને માઈ મન પૂછવા લાગ્યું. ‘વૈરાગ્ય અધ્યાત્મ ઉત્તતિનું પ્રથમ પગથીયું છે. ઈંદ્રિયો અતુલવે; તે સુખ સત્ય નથી; પશુ અક્ષોબુધ અંતઃકરણને પ્રસન્નતા થાય; એજ સાચું સુખ છે; એવું મને જ્ઞાન થયું. વિગેરે-વિગેરે. આવા વિચારોની જવાળાઓમાં, મારાં રાજસુખ અને દેહસુખ ઓગળી ગયાં-વિગેરે વિગેરે.”

નિર્વાણ—બુદ્ધે ‘નિર્વાણ’ માર્ગ સ્થાપ્યો કહેવાય છે. ‘નિર્વાણ’ એટલે—‘સર્વદુષ્ટવા-સનાઓનો નાશ થયા પછી; અંતઃકરણની જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય; તે સ્થિતિનું નામ નિર્વાણ.’ તૃષ્ણા એજ મલીનતા. તૃષ્ણાનો ત્યાગ એજ નિર્વાણ. ગીતાના ૫ મા અધ્યાયમાં ૨૩ મા શ્લોકમાં પ્રભુ બોલ્યા છે કે—‘જે પુરુષ આ દેહને છોડ્યા પહેલાં, (એટલે મરણ આવે તે પહેલાં), કામથી અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થએલા વેગને, સહન કરી લેવા, શક્તિમાન હોય; તે પુરુષજ સમજ્યો ગણાય છે; અને તે પુરુષજ સુખી ગણાય છે, [૨૩]

ચૌડતઃસુચૌડતરામસુ-તયાંતર્યોતિરેવ ચઃ ॥

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણ, બ્રહ્મચર્યોડધિગચ્છતિ ॥૨૪॥

અર્થ—જે પુરુષ અંતરાત્મામાં સુખી છે. વળી જે અંતરાત્મામાં આરામ ભોગવે છે; તથા જેના અંતરાત્મામાં પ્રકાશ થએલો છે; તે કર્મયોગી પુરુષ, બ્રહ્મરૂપ થઈને, બ્રહ્મ-નિર્વાણને પામે છે.” (૨૪)

બુદ્ધનો કર્મભાગ—‘અંતઃકરણની નિર્મળતા માટે યાનપ્રાપ્ત કરવું, અને તે યાનને પાળવું; અમલમાં મૂકવું; તેજ યમ. નિર્મળભાવથી દુઃખીઓનાં દુઃખ ધોવાં; તેજ યમ; આપણી ખાતર કોઈને દુઃખી ન કરવું; તેજ યમ. અહિંસા એજ પરમ ધર્મ.’ આવા ઉપદેશ બુદ્ધે જગતને આપ્યો. આ સાંભળી, વૈદિક કર્મને માનનારા લોકો અમકયા.

વેદ, ઇશ્વર અને બ્રાહ્મણ—વેદને અને ઇશ્વરને પૂજાને, હિંસાવાળા યજ્ઞો થતા હતા; તેથી તેણે વેદને અને ઇશ્વરને આધાં મૂક્યાં. બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ, યજ્ઞની હિંસામાં ભાગ લેતો હતો; તેથી તેણે બ્રાહ્મણોને પણ દૂર રાખ્યા. બ્રાહ્મણોને દૂર રાખ્યા; એટલે—સૌને સમાન ગણી, વર્ણવ્યવસ્થા તોડી નાંખી. વેદ, બ્રાહ્મણ અને વર્ણવ્યવસ્થા સનાતન ધર્મના મૂખ્ય અંગ છે. આ ત્રણે અંગનો તદ્દન અનંદર થવાથી, આવા સારો ધર્મ તૂટી પડ્યો. બુદ્ધે તો એમ પણ કહી દીધું હતું કે—‘આત્મા જલદીથી જાણી લેવાય એવો નથી; માટે ‘આત્મા આવો,’ અને ‘આત્મા એવો,’ એવી ચર્ચાઓમાં વખત ગાળવા કરતાં, ચારિત્ર ધડવામાં, ચારિત્ર પાળવામાં, અને દુઃખીઓની સેવા કરવામાં, સમયને ગાળવો.’ તાત્પર્ય—ચારિત્ર ધડાશે અને પળાશે; તથા દુઃખીઓનાં દુઃખ ધોવાશે; તો પરમાત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ, અનાયાસે બહાર આવશે—સમજશે. કઠોર સાધનાઓથી આત્માને દુઃખ દેવાની બાબતમાં બુદ્ધ વિરુદ્ધ છે.

બુદ્ધના નિર્વાણ (મરણ) પછી, બિશ્વુઓને ઇશ્વર (ઉપાસ્યદેવ) વિના અંધાઈ લાગ્યું. તેથી તેમણે બુદ્ધને ઉપાસ્ય દેવ માન્યા; અને દેક દેકાણે બુદ્ધની મૂર્તિઓ કરાવીને સ્થાપી. આ ઉપાસનામાર્ગ—ભક્તિમાર્ગ—બન્યો. તેનું નામ ‘મહાયાન’ પડ્યું. બીજા ભાગનું નામ ‘હીનયાન’ પડ્યું. મહાયાન મત, ધીમે ધીમે સનાતન ધર્મ જોડે જોડાઈ ગયો. **યવ્યવ્વિમ્મતિમત્ સ્વચ્ચ, ધીમવ્વસિતમેવ વા ।** [ગીતા અ. ૧૦.] જે જે પ્રાણી પદાર્થ તેજોમય, પ્રભાવશાળી, સૌંદર્યવાન અથવા પરાક્રમી હોય; તેમાં ઇશ્વરનો અંશ વિશેષ છે; એમ માનનારા બ્રાહ્મણોએ, બુદ્ધને ઇશ્વરનો અવતાર માન્યો. ધણા પ્રાચીન કાળથી ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખનારી આર્ય પ્રજાને, અનિશ્ચરવાદ લાંગે કાળ ગમ્યો નહોતો. કુમારીલભટ્ટ અને શંકરાચાર્યના પ્રયાસોનું બળ વધી પડ્યું. ક્ષત્રિઓએ અહિંસાના સૂત્રને, બુદ્ધ દ્વારા દીધું કરી નાંખ્યું. યજ્ઞો બંધ પડ્યા હતા; તે શરૂ થયા. બૌદ્ધોની માફક શ્રી શંકરાચાર્યે પણ જગતને મિથ્યા કહ્યું; અને શમદમાદિ સાધનો ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો; તેથી શ્રી શંકરાચાર્યને કેદલાએક નિદેકો ‘**પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધઃ**’ (યુગ બૌદ્ધ) કહે છે.

જૈન મત—આ પણ બૌદ્ધ ધર્મના જેટલોજ જુનો ધર્મ છે. જૈનો મહાવીરને ૨૪ મા તિર્થંકર માને છે. એટલે મહાવીરના પહેલાં પણ, જૈન ધર્મ હતો—એમ તેઓ માને છે. તેઓનો ‘સ્યાત’ વાદ છે. ‘સ્યાત’ એટલે એમ પણ હોય. એટલે આ સંસાર નિત્ય નથી. સંસારનાં દુઃખ સુખ પણ નિત્ય નથી. આત્મવસ્તુ નિત્ય છે તેમાં પ્રીતિ કરવી. જીવ,

ધર્મર અને જગતને તેઓ માને છે. જગતનો કર્તા ધર્મર છે; એમ તેઓ માનતા નથી. જગતને અનાદિ માને છે. જૈનો કર્મોને બહુ માને છે. સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન, અને સમ્યક્ ચરિત્ર—આ ત્રણ, જૈન ધર્મમાં રત્નો છે. આ ત્રણના પાલનથી જીવ કર્મના બંધનોથી મુક્ત થાય છે. પંચ મહાવ્રત (અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અભયચર્ય અને અપરિગ્રહ), ક્ષમા, નિરાભિમાનતા, તૃષ્ણા ત્યાગ, તપ, સંયમ, સત્ય, શીય, અક્રિયન, અને અભયચર્ય વિગેરે શ્રમણ ધર્મોને પાળનારો ગુરુ કહેવાય છે. જૈનામાં અતુલિત સંધ છે—સાધુઓ, સાધ્વિઓ, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ. દયા અને અહિંસા જૈનોના મૂખ્ય ધર્મ છે. તેઓ વેદ, બ્રાહ્મણ, વર્ણશ્રમ તથા યજ્ઞને માનતા નથી; તોપણ વિદ્યાને અને વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને (શિક્ષણ લેવા માટે) માને છે. વ્રત, ઉપવાસ અને તપસ્યાનો આદર પ્રેમથી કરે છે. જૈનોમાં બે મૂખ્ય ભાગ છે. દિગંબર અને શ્વેતાંબર. શ્વેતાંબરના બે ભાગ છે; દેરાવાસી અને અને સ્થાનકવાસી (માત્ર અપાસરા વાળા). દેરાવાસી મૂર્તિઓને પૂજે છે; અને સ્થાનકવાસીને દેરાસર હોતું નથી. તેઓ મૂર્તિને પૂજતા નથી. તેઓ હુંડીયા કહેવાય છે. દિગંબરો પણ મૂર્તિને પૂજે છે; પણ શ્વેતાંબરીની માફક પુષ્પ, ધૂપ વસ્ત્ર વિગેરે કંઈ વાપરતા નથી. તેમનો ભાવ એવો છે કે—તિર્થંકરો વિતરાગી હતા, તેમને રાગવાળી સામગ્રી ધરીને, સરાગી બનાવવા; તે પાપ છે.

ગુજરાતમાં કુમાળપાળ રાજાએ, હેમાચાર્ય માર્કટ જૈનોને સારો આશ્રય આપ્યો. પછી દિલ્હીના બાદશાહ અકબરે પણ જૈનોનો સત્કાર કર્યો હતો. સંપ્રદાય નાનો છે; તો પણ સાધુઓ અને શ્રાવકો સાવધાનતા પૂર્વક સંપ્રદાયને સાચવે છે; અને તેમાં જોડાઈને તેવા નવા નવા સુધારા કર્યા કરે છે. સાધુ સાધ્વીઓ, વિદ્યા અને વૈજ્ઞાન્યમાં રસ લે છે. જૈનો આહમ ચોદસને પવિત્ર માને છે.

યાહુદીઓનો મત—આ જુનો ધર્મ છે. તેનો પેગંબર ‘મુસા’ છે. તેઓ શની-વારને પવિત્ર ગણે છે. તેમના મતે—ધર્મર જીવને અને જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ પુનર્જન્મને માનતા નથી. તેમના મતે—પુણ્યવાન પુરુષ કાયમને માટે સ્વર્ગમાં જાય છે; અને પાપી માણસ કાયમ માટે નરકમાં જાય છે. તેઓ નિમાજ, રોજા અને સુન્નતને કર્તવ્ય રૂપ માને છે. તેઓ માને છે કે—‘કયામતને દિવસે ધર્મર સૌનો ન્યાય કરશે.’

ખ્રીસ્તિ મત—તેમનો પેગંબર જીસસ ક્રીસ્ટ. જીસસ ક્રીસ્ટનો અવધા યાહુદી ધર્મની અંધાધૂતી સામે હતો. તેઓનું ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલ. તેઓ સ્વિચારને પવિત્ર માને છે. રોમન કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, અને ઓક્યર્ચ ઓવા ત્રણ ભાગ છે. પ્રોટેસ્ટન્ટનો સ્થાપનાર માર્ટીન લ્યુથર હતો. તેઓ પુનર્જન્મને માનતા નથી. તેમના મતે પુણ્યશાળીઓ કાયમને માટે સ્વર્ગમાં જાય છે; અને પાપીઓ કાયમ માટે નરકમાં જાય છે. મરતી વખતે ધર્મગુરુ પાસે મરનાર, પોતાનાં પાપ પુણ્ય કહી આપે છે. તે વખતે ધર્મગુરુ સ્વર્ગની ચીકી લખી આપે; તો તે સ્વર્ગમાં જાય છે; એમ તેઓ માને છે. ખ્રીસ્તિ ધર્મનો સ્વિકાર થાય; ત્યારે ‘બેપટીઝમ’ની ક્રિયા થાય છે. તેઓ માને છે કે—કયામતને દિવસે ધર્મર સૌનો ન્યાય કરશે.

મુસલમાન ધર્મ—તેમના પેગંબર ‘મહમદ સાહેબ.’ તેમનાં ધર્મશાસ્ત્ર ‘કુરાન’ અને ‘હદીસ’. હદીસમાં મહમદ પેગંબરનાં વચનામૃત, અને તેમની રહેણી કહેણીનું વર્ણન છે. શીયા અને સુની એવા બે ભાગ છે. તેઓ માને છે કે—જીવને અને જગતને ધર્મર ઉત્પન્ન

કરે છે. મુસલમાન ધર્મનો સ્વિકાર થાય છે; ત્યારે પુરુષને 'સુન્નત'ની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તેઓ પુનર્જન્મને માનતા નથી. ચાહુદી તથા ખ્રીસ્તિઓની માફક તેઓ માને છે કે—પાપીઓને કાયમ માટે નરક મળે છે; અને પુણ્યશાળીને કાયમ માટે સ્વર્ગ મળે છે. ચાહુદીઓ, ખ્રીસ્તીઓ અને મુસલમાનો માને છે કે—કયામતને દિવસે ઈશ્વર બધાનો ન્યાય કરશે. તેઓ એક ઈશ્વરને માને છે. તેઓ મૂર્તિઓને માનતા નથી. તોપણ કબ્રોને તેઓ પૂજે છે. તેની પાસે દીવા ધૂપ વિગેરે કરે છે. દરેક મુસલમાન ઉપર પાંચ પ્રકારનું કર્તવ્ય છે. તે—એ કે—૧ કલમો પઢવો; ૨ પાંચ વખત નિમાઝ પઢવો; ૩ રમળમ માસમાં રોઝા રાખવો, ૪ જકાત આપવી (એટલે મીલકત ઉપર અઢી ટકા ધર્મોદો આપવો), ૫ શક્તિ હોય તો મકકે હજ (યાત્રા) કરવા જવું. તેઓ શુક્રવારને પવિત્ર માને છે.

સનાતન ધર્મ—તેમાં શૈવ સંપ્રદાય, વિષ્ણુ સંપ્રદાય, અને શક્તિ સંપ્રદાય આ ત્રણ મૂખ્ય ભાગ છે. પાશુપત, કાપાલિક, પ્રત્યક્ષિના, વિગેરે શિવ સંપ્રદાયની શાખાઓ છે. તેઓ ધણેખરે ભાગે કેવલાદૈતને માને છે. વિષ્ણુ સંપ્રદાયમાં—વિષ્ણુ સ્વામી, શ્રી રામાનુજ સ્વામી, શ્રીરામાનંદ સ્વામી, શ્રીમધ્વાચાર્ય, શ્રીનિળકાચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને શ્રીસ્વામી-નારાયણ મૂખ્ય ગણાય છે.

શક્તિ સંપ્રદાયમાં—ઈશ્વરનાં અને દેવોનાં નામોને, સ્ત્રીલિંગમાં મૂકી, તે તે દેવોની શક્તિઓની ઉપાસના, તે શક્તિસંપ્રદાય. બ્રાહ્મી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, નારસિંહી, અને ચૈત્રા, આ સાત શક્તિઓ માતૃકા કહેવાય છે. કેટલીએક રૂઢ અને બધંકર શક્તિઓ પણ છે. તેમનાં નામ—કાલી, કરાલી, કાપાલી, ચામુંડા અને ચંડી. વિષયસુખ માટે ભજતી દેવીઓ—આનંદ ભૈરવી, ત્રિપુરસુંદરી અને લલિતા છે.

આ ઉપરાંત ગણેશ પૂજન, ભૈરવ પૂજન વિગેરે છે. કૌલમત તે ભૈરવની ઉપાસનાનો માર્ગ છે.

આ તમામ સનાતનનાં અંગો છે. વેદ, બ્રાહ્મણ, વર્ણશ્રમ અને ઈશ્વરને માનનારા છે; તોપણ તેમના મતવ્ય ભુદાં ભુદાં છે. તે સંબંધી થોડી વાત કરું—

મીશંકરાચાર્યનો મત—‘કેવલાદૈત’. ‘જગત મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય’ એ શ્રુતિ ઉપર મતનું બંધારણ છે. જીવ બ્રહ્મ થઇ શકે છે. દોહરો—પશુકી પેળની હોત, નરકી કછુ ન હોત; નર જે શુભ કરણી કરે; તો નરનારાયણ હોત. તે પંચદેવને માને છે. સગણ નિર્ગુણ બેઉને માને છે. પુનર્જન્મને અને ઈશ્વરના અવતારોને પણ માને છે.

શ્રીરામાનુજાચાર્યનો મત—‘વિશિષ્ટાદૈત’. એટલે જીવ અને માયારૂપ વિશેષણવાળું અદૈત માનનારો સંપ્રદાય. તેઓ ૧ ઈશ્વર, ૨ અચિત્—માયા અને ૩ ચિત્—જીવ એ ત્રણ પદાર્થને અનાદિ માને છે. માયા અને જીવના નિર્ધારતા ઈશ્વર છે. જીવ આણુ જેવડો છે. તે સદા આણુ જેવડાજ રહે છે. ભક્તિમાર્ગ એટલે સેવકસેવ્યભાવ, તેમાં મૂખ્ય છે. આ મતમાં સેવા પૂજનનો મહિમા બહુ છે. ભગવાનની સેવા કરવી; એજ જીવનું કર્તવ્ય મનાય છે. ઉપાસના દ્વારા ગ્લાન અને મુક્તિ મળે; એમ તેઓ માને છે. આચારને બહુ આગળ કરેછે; અને શ્રી હંકારજીને ભોગાદિ સામગ્રિઓ નિયમસર ધરે છે. તેઓ તીર્થક, કંઠી, મુદ્રાઓ (શંખચક્રાદિ ચિન્હો) આગ્રહપૂર્વક ધારણ કરે છે. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શ્રીરામાનુજ સ્વામીએ કરેલું જે ભાષ્ય, તે શ્રીભાષ્ય કહેવાય છે.

શ્રીરામાનંદ સ્વામી—આ શ્રીરામાનુજસંપ્રદાયની શાખા છે. તેમણે વિશેષતા એટલી કરી કે-ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર સૌને સાધુ થવાની રજા આપી. પીપો, દાદુ, કબીરજી, મીરાં, તુલસીદાસ વિગેરે સમર્થ સંતા આ સંપ્રદાયનાં છે. નિર્વાણી, ખાખીઓ, માર્ગી અને પરમહંસો પણ આ સંપ્રદાયમાં છે.

મધ્વાચાર્યના મત—તે દ્વૈત મત છે. તેમને મતે સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એમ બે તત્ત્વો છે. વિષ્ણુ સ્વતંત્ર તત્ત્વ, અને જીવ તથા જગત્ પરતંત્ર તત્ત્વ છે. તેઓની સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ અંકન, ૨ નામકરણ અને ૩ ભજન. ૧ અંકન-ભગવાનનું વારંવાર સ્મરણ થાય; તે માટે શરીર ઉપર શંખચક્રાદિનાં ચિન્હો કરવાં તે. ૨ નામકરણ-ભગવાનનું નામ વારંવાર લેવાય; તે માટે પુત્રાદિનાં નામ પણ, કેશવ કૃષ્ણાદિ પાડવાં તે. ૩ ભજન-૧ દયા, ૨ ભગવત્ સ્પૃહા, ૩ શ્રદ્ધા, ૪ સત્ય વાક્ય, ૫ હિત વાક્ય, ૬ પ્રિય વાક્ય, ૭ સ્વાધ્યાય, ૮ દાન, ૯ પોતાનું અને અન્યનું રક્ષણ, ૧૦ પૂજા-આ દસ પ્રકારની ક્રિયા નારાયણને સમર્પણ કરવી; તે ભજન. (બાકી ઉપર પ્રમાણે.)

નિંબાર્કાચાર્યના મત—તેઓ દ્વૈતાદ્વૈતને માને છે. એટલે વ્યવહાર કાળે તેઓ દ્વૈતને માને છે. અને મોક્ષકાળે તેઓ અદ્વૈતને અંગીકાર કરે છે. તેઓ નવધાભક્તિને માને છે. તેમાંથી ગમે તે ભક્તિ દ્વારા વિષ્ણુ લોકમાં જવું તે મોક્ષ.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના મત—તેઓ શુદ્ધાદ્વૈતને માને છે. એટલે તે માયા વિનાના અદ્વૈતને માનનારો મત છે. તેમના મત પ્રમાણે જીવ અણુ જેવડો છે. જીવ તથા જગત્ બ્રહ્મના અવિકારી પરિણામરૂપ હોવાથી સત્ છે. શિષ્યને કંઠી બાંધી બ્રહ્મ સંબંધ કરાવી, ‘શ્રીકૃષ્ણ શરણું મમ’ નો મંત્ર આપે છે; તે વૈષ્ણવી દાક્ષા ગણાય છે. તેઓ ગોલોકાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણને, એટલે શ્રીકૃષ્ણના બાળ સ્વરૂપને-વૃંદાવનમાં રહ્યા હતા; એટલા નાના સ્વરૂપને પોતાના ઇષ્ટ દેવ માને છે. ‘મર્યાદી’ અને ‘પુષ્ટિય’ એમ બે પ્રકારના મુમુક્ષુઓ તેમાં છે. મર્યાદી એટલે અમુક અમુક પ્રકારના નિયમો-વ્રતો-અરાબર પાળીને, છદ્મિએને ક્ષીણ કરી; મનને ભગવદ્ સન્મુખ વાળનારા. મર્યાદી પહેલું ધોરણ; પુષ્ટિય બીજું ધોરણ. આચાર, સેવા અને સામગ્રિ મૂખ્ય વસ્તુ ગણાય છે. ‘પુષ્ટિ’ એટલે ભગવદ્ભાવમાં-આત્મોત્તમતામાં-જે અધીકતા તે પુષ્ટિ સમજવી. ગોલોકની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ. (પુરુષોત્તમ માસની કથામાં ગોલોકનું વર્ણન છે.)

ચૈતન્ય ગૌરાંગ-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સંપ્રદાય.

શ્રીસ્વામીનારાયણના મત—આ ‘ઉદ્ધવસંપ્રદાય’ કહેવાય છે. તે શ્રીરામાનુજ સંપ્રદાયની છાયા જેવો છે. તેઓ ઈશ્વર માયા અને જીવને અનાદિ અનંત માને છે. જીવને અણુ જેવડો માને છે. અક્ષરધામવાસી નારાયણને તેઓ માને છે. દરેક શિષ્યે લેવાનાં શ્રી સ્વામીનારાયણનાં પાંચ વર્તમાન (નિયમ)-૧ દાઝ ન પીવો, ૨ માંસ ન ખાવું, ૩ ચોરી ન કરતી, ૪ વ્યભિચાર ન કરવો, ૫ વટલાવું અને વટલાવું નહીં. શ્રી સ્વામીનારાયણે ખતાવેલા વૈરાગ્યનાં પાંચ અંગ-નિષ્કામ, નિર્માન, નિર્લોભ, નિઃસ્નેહ, અને નિઃસ્વાદ. ઉભા તિલકમાં ચાંદલો વધારીને, અને કંઠી પણ જુદી જાતની બનાવી, વલ્લભી વૈષ્ણવથી શ્રીસ્વામીનારાયણ જુદા પડ્યા. શિવ વિષ્ણુની એકતા સ્વિકારી, ભક્તિમાર્ગના સંપ્રદાયોમાં ભાત પાડી. પુરુષને આચાર્ય કંઠી બાંધે; અને સ્ત્રીઓને આચાર્યપત્ની ગુરૂ બની કંઠી બાંધે છે. સ્ત્રીપુરુષના વહીવટ જુદા કરી આપી, કળીયુગમાં સ્ત્રીઓથી કેળી રીતે બચવું; તે ખતાવ્યું. વિગેરે-વિગેરે.

નાનકે શીખ ધર્મ સ્થાપ્યો. માત્ર ગ્રન્થજ પુસ્તક. વ્રજમાં શ્રી હિતહરિવંશચંદ્રે રાધાવલ્લભી સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. જંદાવનમાં તેમની મૂખ્ય ગાદી છે. આગ્રામાં રાધાસ્વામી ધર્મ સ્થપાયો. પ્રાણનાથજી નામના સંતે બુદ્ધલખાંડ-પના-માં, ‘પ્રણ્યામી ધર્મ’ (ખીજડપંથ) સ્થાપ્યો. તેઓ ગ્રન્થને ધર્મર માને છે. તેમના ગ્રન્થમાં કુરાનના અને વેદના સિદ્ધાંતો સેળસેળ છે. જામનગર, સુરત, વિગેરે સ્થળે તેમનાં મંદિરો છે. નડીયાદમાં સંતરામનો પંથ. તેઓ દીવાની જ્યોતને નમે છે. થીઓસોફી, પારસીઓનો ધર્મ, આર્યસમાજ, બ્રહ્મસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ વિગેરે-વિગેરે-અનેક પંથો હિંદમાં છે. તે દરેકની માન્યતાઓમાં કાંઈ કાંઈ ફેર હોય છે; તોપણ યાદ રાખવું કે-તેના સ્થાપકો સાધારણ પુરૂષો નહોતા. તે દરેકનો હેતુ—**હુસીનાં વૈશ્વિત્રાવ્-ફઝુલુદિલ-નાનાપથજીવાં** ।

નૃણામેકો ગમ્યસ્-ત્વમસિ પયસા-મર્ણવ મિથ ॥૭॥ [મહિમ્નઃ સ્તોત્ર]

જુદી જુદી નદીઓના રસ્તા વાંકાચૂકા; તોપણ તે નદીઓ જેમ સમુદ્રને જ મળે છે; તેમ દરેક મત-સંપ્રદાય-ના મંતવ્ય જુદાં જુદાં, તોપણ-તે ધર્મરને પામવા માટે જ છે. મત દેખી પડિતાના ઉપદેશ, આકર્ષક હોય; તોપણ તે સુંદર કપસી ચોડેલા, હવા પ્રકાશવાળા જાનજી જેવા છે. સંપ્રદાયોમાં જેઓ કાંઈક ભણ્યા-જેઓ કાંઈક સમજ્યા; તેમણે સોચે પંચાણું ટકા, અહંકારને અને ઈર્ષ્યાને પોપણ આપ્યું. લાભના કરતાં હાનિ વધારે કરી આપી. શાફલવિકીડિત.

યં શૈવા સમુપાસતે શિવ इति, ब्रह्मेति वेदांतिनः ।

बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः, कर्तेति जैनायिकाः ॥

अर्हन्निस्त्यथ जैनशासनरताः, कर्मेति मीमांसकाः ।

सोऽयं नो विदधातु वांछितफलं, वैलोक्यनाથો हरिः ॥

વિગેરે વચ્ચેના કહી રહ્યાં છે કે—“સૌના ઇષ્ટનાં નામ જુદાં જુદાં છે; તોપણ તે બધા નામવાળો એકજ છે.” ઝોરડામાં બેસીએ; ત્યારે કાંઈ થોડું થોડું દેખાય; અને ચોથેમાળ આગાશીમાં આવ્યા; કે આખું નગર દેખાય. “અમારે જ ખડે; અને આખા જગતનું ખોડું” એમ હવે ધણેભાગે લોકો કહેતા નથી. જેમને પ્રતિજ્ઞાનો અને પૈસાનો લોભ નથી; તે આચાર્યો પણ-તે મહત્તો પણ-જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પોતે અને પોતાનો સંપ્રદાય દયાં ઉભાં છે; તે પુરત કહી શકે છે. આ નવા નવા મતોમાં એક ભયંકર વાત ધુસી ગઈ છે. તે પણ જાણવી જોઈએ. તે એ કે-અનાચાર, વર્ણ અને આશ્રમ વ્યવસ્થાનો નાનો મોટો ભંગ, વૈદિક કર્મોનું થોડું ધણું અપાલન, ઉત્તમ કોમોમાં પુનર્લગ્નની ભલામણ, બાવા મતધારી-મદધારી, પગે ખૂટ, કંઠે કોટ કે પહેરણ. વળી કેટલાએક સાધુ શિખાસૂત્રવાળા. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ ચાલ્યું.

સંપ્રદાયનાં મંતવ્યો સાંભળ્યા પછી, કયો સંપ્રદાય કયાં ઉભો છે; તે આપ સમજી શક્યા હશે. તે સંબંધી થોડી વાતો કરીએ.

બૌદ્ધોનાં અને જૈનોનાં દાન-વૈરાગ્ય ઉચાં; પણ હજી તેઓ તિર્થંકરોને પૂજે છે. ધર્મરને-નિયંતાને-નહીં. તેઓ કર્મને મૂખ્ય માને છે. ‘કર્મને ભાંગી તોડી નાંખવા ધર્મર સમર્થ છે.’ તેમાં તેઓ શંકા રાખે છે. આપણને ગીતામાં ગોવિંદે પોતાની સત્તાનું જાન કરાવ્યું છે કે—ગીતા અ. ૧૮.

सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो, मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ૬૬ ॥

તમામ પાપથી તને બચાવી લઇશ. તેથી તારા પાપની બાબતમાં તું શોક કરીશ નહીં. રામાયણમાં રામ બોલ્યા છે કે—

ચોપાદ—સન્મુખ હોય જીવ મોહ જાણી, જન્મ કાટિ અથ નારીં તપહિ.

ખ્રિસ્તીઓના બાઈબલમાં લખ્યું છે કે—‘Love your neighbour, as you love thyself. તારા પોતાના ઉપર તું જેટલો પ્રેમ રાખે છે; તેટલો પ્રેમ તું તારા પાડોશી ઉપર રાખ.’ આવી ઉત્તમ ભાવના બાઈબલમાં છે; તોપણ-ગોર્ડીઆનો ‘જીનો’ નામનો સાધુ, ‘સર્વ આત્મારૂપ છે;’ એમ બોલ્યો; ત્યારે તેનો ધર્મગુરુ ચમકી ગયો. તેણે તેને જીવતા બાળી મુકવાની શિક્ષા કરી. ‘તત્ત્વમ્ અસિ’ એવું સુંદર વાક્ય, તે ધર્મગુરુએ બોલ્યું હોત; તો જીનોને બાળી મુકવાના પાપમાંથી બચી શકત. મુસલમાનો એકેશ્વર વાદને માને છે; પણ સુન્ની ‘મનસુર હક્કાને’ બગદાદના ખલીફને ‘અનલહક’ (હું પરમાત્મા છઉં) એમ કહ્યું; ત્યારે તે ખલીફે તેને દેહાંત દંડની શીક્ષા કરી. ‘અહં બ્રહ્માઽસ્મિ’ (હું બ્રહ્મ છઉં); એવું સુંદર વાક્ય તેની પાસે હોત; તે ખલીફે, પુરાણભાવનાથી આગળ વધેલી તત્ત્વ દાષ્ટને સમજી શકત. સાચું કહેતાં, સોક્રેટીસ અને ક્રાઇસ્ટ કચરાઇ ગયા. કચરાતાં સત્યની સુગંધ પ્રસરી. તાત્પર્ય—હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ધણે અંશે પૂર્ણ છે.

તત્ત્વદષ્ટિ અને પુરાણભાવના—દરેક દેશમાં પુરાણભાવના હોય છે. દરેક ધર્મ, અગર સંપ્રદાય, પોતાના ગુરૂને અને પોતાના ગુરૂના ઉપદેશને માને છે. એટલે પોતાનાં સંપ્રદાયનાં નવાં રચેલાં શાસ્ત્રો-પુરાણો-પ્રમાણે વર્તે છે. સનાતન ધર્મમાં પણ, શ્રુતિ-સ્મૃતિ પ્રમાણે ધર્મ, કર્મ કરવાં; સ્વધર્મમાં રહેવું; તે પુરાણભાવનાનું રૂપ છે. દર્શન અને જ્ઞાનમાર્ગ તે તત્ત્વદષ્ટિનું રૂપ છે. પુરાણભાવનાનું હુંકું રૂપ ‘આચાર’-સદાચાર; અને તત્ત્વદષ્ટિનું હુંકું રૂપ ‘વિચાર.’ સૂક્ષ્મયુદ્ધિવાળા જીવાને, દર્શનમાં-જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાથી સંતોષ થાય છે. તેથીજ પુરાણભાવના કરતાં તત્ત્વદષ્ટિનો મહિમા વધારે ગવાય છે. તત્ત્વદષ્ટિમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી; તે મંદ બુદ્ધિવાળા લોકો પણ, તત્ત્વદષ્ટિને ઉંચું સ્થાન આપે છે. આમ છે; તોપણ પુરાણભાવનાઓ દ્વારા, અનેક પ્રયત્નશીલ પુરૂષો, તત્ત્વનાં દર્શન કરી શક્યાં છે. ‘સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞને પણ પુરાણભાવનાવાળા જીવો ભેટયા છે;’ એમ માંડળીકના દરબારમાં, નરસીમહેતે સન્યાસીઓને સાખીત કરી આપ્યું છે. જ્ઞાનદેવજીએ પાડા પાસે વેદ બોલાવીને, પેંદણના વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને બતાવી આપ્યું કે-પુરાણભાવના સાથે બીજી કાંઇક વિશેષ છે. તેથી યાદ રાખવું ઘટે છે કે-પુરાણભાવના અને તત્ત્વદષ્ટિ-એ બે સગી બહેનો છે. એકનો આદર કરી બીજાનો અનાદર કરવો; તે અજ્ઞાન સિવાય બીજી કાંઈ નથી. બહારની દુનિયા પણ હવે જાગ્રત થઈ છે. પ્રો. હક્ષલીએ ધર્મ (સદાચાર) અને તત્ત્વજ્ઞાનને Twin sisters જોડે અવતરેલી બહેનો કહી છે. અને તેની એક રૂપતા બતાવવા, તેણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

આર્યાવર્તમાં અનાદિકાળથી પુરાણભાવના અને તત્ત્વદષ્ટિ સાથે સાથે ચાલ્યાં આવે છે. દેવોમાં પણ વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, શક્તિ અગર ભૂત પ્રેત બ્રહ્મભાવનાથી ભળાય છે. ‘ગમે તેને જાણે; તે મને જ જાણે છો;’ એમ ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા. તેથી આગળ વધીને જીઓ; તો આપણે અનેક દેવને જાણીએ; છતાં આપણે એકેશ્વર વાદી છઇએ.

પોતાનાજ સંપ્રદાયોમાં, જેઓ પુરાણભાવનાને અને તત્ત્વદષ્ટિને સમજી શકતાં નથી; તેઓ એક બીજાને નિંદે છે; અને અંદર અંદર કલહ કરે છે. પુરાણભાવના એ પ્રથમ ધોરણ છે. પ્રથમ ધોરણમાં પાસ થાય; તે બીજા ધોરણમાં બેસે-એટલે સ્વધર્મ પાળનારા

લોકોજ, તત્ત્વદષ્ટિના અધિકારી બની શકે. અન્યધર્મની પુરાણભાવના, ભલે આપણને ન ગમે; ભલે આપણને તેની સમજણ ન પડે; પણ તે મોટા પુરુષનાં પગલાં છે—મોટા પુરુષોની આરાઓ છે; એમ સમજ, ઉદાર દિલથી, તેનો સત્કાર કરવો ઘટે—તેને તોડી પાડવી ન ઘટે. ‘આપણું જ ખર્ચ; અને બીજાનું ખોટું;’ એમ માનનારા લોકો, ધીમે ધીમે બીજાઓનો દેષ કરતાં શીખે છે. આ ભયંકર દોષ તેમને સમજણ ન પડે; એવી રીતે, તેમની પોતાની ધર્મભાવનાને મલીન કરી નાંખે છે. જગતનો ઇતિહાસ આ વાતની સાખ પૂરે છે. પૂર્વે આરબોએ, ધાર્મિક ઇર્ષાથી, અલેકઝાંડ્રીયાનું મહાન પુસ્તકાલય બાળી દીધું. તેમાંથી બચેલાં થોડાં પુસ્તકોનો નાશ, આવી જ (ધાર્મિક) ઇર્ષાથી, રોમના પોપે કરાવી નાંખ્યો. આપણા દેશમાંજ જુઓને! મુસલમાનોએ ઘણાં પુસ્તકાલયો પાચમાલ કરી નાંખ્યાં. પુસ્તકાલય એટલે પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ; તેનો નાશ એટલે જગતની પ્રગતિનો નાશ. તત્ત્વદષ્ટિ એટલે ‘જ્ઞાન’. જ્ઞાન હોય તે લોકો એમ કહી કરે નહીં. જ્ઞાન કેવું હોય ? સાંભળો—

અમાનિત્વમર્દમિત્વ-મહિતા ક્ષાંતિરાજર્જમ્ ॥ વિગેરે-વિગેરે.

‘અમે જ્ઞાની છીએ;’ ‘અમે બધું જાણ્યું છે;’ ‘અમે જીવનમુક્ત છીએ;’ એમ ઘણા લોકો આજકાલ બોલે છે; તેઓએ પોતાનું સુખ આ ચાટલામાં જોઈને, પોતે ક્યાં છે; તે સમજ જતું જોઈએ. સાંભળો તેનો અર્થ—જ્ઞાની કોને કહેવાય ?—જ્ઞાનીનાં લક્ષણ શાં ?—‘અમાનિપણું, અદ્ભૂતપણું, અહિંસા, ક્ષમા, સરલતા, આચાર્યસેવા, પવિત્રતા, સ્થિરતા, મનોનિગ્રહ, ઇદ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકારરહિતપણું; તેમજ જનમ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિમાં રહેલાં દુઃખ તથા દોષોનું ચિંતન, વળી કર્મમાં અનાસક્તિ, પુત્ર, સ્ત્રી-ધર-ધન ઇત્યાદિમાં અલોભપતા, ઇષ્ટ તેમજ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિંતની સદાય સમાનતા, (૮ થી ૧૦) તથા મારામાં અનન્ય ભાવયુક્ત અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, પવિત્રતા, એકાંત સ્થળનું સેવન, પ્રાકૃત લોકસમુદ્ધમાં અપ્રીતિ, સદાય અધ્યોત્તમજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા, તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર, આ સર્વનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે. આથી જે ઉલટું તે સર્વ અજ્ઞાન કહેવાય છે. [૧૧-૧૨]

પ્રાચીન ઋષિઓએ ઘણો પરિશ્રમ લઇ, અંતીમ સુખ માટે વેદાંતશાસ્ત્ર રચ્યું છે. આ દેહે સાક્ષાત્કાર થાય નહીં; તો કાંઈ નહીં; પણ આપણે શાસ્ત્ર સમજીએ; તો તે પણ ઘણું છે. પ્રવૃત્તિમાં ઘણા જ આગળ વધેલા જીવો પણ, પાંચ દસ કે પચીસ વરસે પ્રવૃત્તિથી હારીને—થાકીને, નિવૃત્તિની અપેક્ષા રાખે છે; પણ આ પ્રવૃત્તિમાંથી કેમ પાછા વળવું; તે તેમને આવડતું નથી. ન આવડવાનાં અનેક કારણોમાં, મૂખ્ય કારણ, તેનો પોતાનો કલ્હ છે. ‘સાચું શું ?’ તે સમજવાની અર્જુનને ગરજ થઇ; ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે—**શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥** (અ. ૨-૭). આવાં દીનવચનો, જરા પણ દંભ હોય; ત્યાં સુધી બોલી શકાય નહીં. કસરતશાળાના મેદાનમાં, જેમ કુટબોલ આમ-તેમ અથડાય; તેમ કથાવાર્તાઓમાં, આવા દંભો જીવો અથડાયા કરે છે. કરીને બેસી શકતા નથી. અનુભવ, તર્ક અને શ્રુતિના બળથી શાસ્ત્રો અને સંતો કહે છે; કે જગતમાં જાણુવા લાયક અને માણુવા લાયક, જે એકજ વસ્તુ છે; તે ‘બ્રહ્મ’ છે. આ ઉત્તરમીમાંસા તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ શાસ્ત્ર છે; તો પણ તે અધિકારીની અપેક્ષા રાખે છે. હ્યો ત્યારે ઘણાજ હેતુથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર
વેશક ૧૯૯૦

લી. રામરાજેકર મોનજી ભટ્ટ

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત-એકાદશસ્કંધ.

ત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ટે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રભુનાં પરમ લાડીલાં સ્ત્રીપુરુષો !

આવા દિવસ અમારે આંગણે (હૃદયે) ક્યાંથી હોય ! નિર્ધનને ધનના ઢગલા ! આપને સારને-કંકુ છાંડીને કંકોત્રી-લખુ' છઉં. જ્યાં મેઠા હો-ત્યાંથી હોડયા આવજો. જે કરતા હો-તે પડયું મેલીને અહીં આવજો. એટલે શાંતિથી આ વાતો સાંભળજો. એકાદશ સ્કંધ એટલે શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો સંદેશો; ભક્તરાજ નારદની કલ્યાણકારી કથા; અને અવધૂત ગુરૂ દત્તાત્રયના અતુલવનો ઉપદેશ. એટલે છેલ્લું વીલ, છેલ્લો દસ્તાવેજ. મહોર સીકા મારીને શ્રી શુકદેવજીએ રજીસ્ટર કરી આપ્યું તે.

ઉપનિષદો એટલે વેદ ઉપર ઉત્તમ ખુલાસો; ગીતા એટલે ઉપનિષદો ઉપર ઉત્તમ ખુલાસો; તેમ એકાદશસ્કંધ એટલે ગીતા ઉપર ઉત્તમ ખુલાસો; શ્રીમદ્ ભાગવતનું રળીમા-મણું રતન. પુરાણોને ગરબોડાં સમજનારાં, પોતાને સુધરેલાં માનનારાં, સ્ત્રીપુરુષો પણ, એકાદશસ્કંધ વાંચવા લલચાય છે. એકાદશનાં અનેક ભાષામાં ભાષાંતર પણ થઈ ગયાં છે. તાત્પર્ય-જેમને મરવું છે; તેમને અભયનો આનંદ આપે; એવી આ રામબાણુ દવા છે. જેમને મરવું છે; તેમને હસતાં હસતાં મરણ પથારીએ સુવાડે; એવું આ અમૃત છે. કેટલાએક મોટા પુરુષોનાં વચનામૃતો, આ ગંગાનાં જળ છે. એવી મોંઘી વસ્તુ, આજ આપણે હાથ આવી છે. તેના મંગળાચરણમાં, પ્રભુનો જય જયકાર કરીએ—

૫૬

જય જય સચ્ચિદ્ધન આનંદ, જય જય કૃપાકાંત સુખકંદ; ૧
જય જય જગદીશ્વર જગવંશ, પ્રભુમે સકલ ભક્તજન વૃંદ. ૨
જય જય જગદાધાર દયાળ, જય જય પ્રભુત ભક્ત પ્રતિપાળ; ૩
જય જય માત તાત ને ભાત, જાણો સકળ હૃદયની વાત. ૪
જય જય વિશ્વંભર વિશ્વેશ, હરશો પાપ તાપ નિઃશેષ; ૫
જય જય મંગળમય મહારાજ, રાખો શરણાંગતની લાજ. ૬
જય જય ભવતારક ભગવાન, આપો તમે અભયનાં દાન; ૭
જય જય સકલ સૃષ્ટિ આધાર, કરજો કૃપાતણા વિસ્તાર; ૮

નમઃ નમઃ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ, પ્રેરો સદા તમે શુભ કર્મ; હ
નમઃ નમઃ નમઃ નમઃ નમઃ નમઃ નમઃ, હાગે સહુજન મંડળ પાપ. ૧૦

[કેમ ! સી સાથે છોને ?]

કીડી મેરને તાણવા ચાલી; પણ પોકારે કૃષ્ણ ત્યારાને—

રાગ ભેરવી—તીનતાલ.

હે જગ ત્રાતા ! વિશ્વવિધાતા ! હે સુખ-શાંતિનિકેતન હે !

પ્રેમ કે સિંધો ! દિન કે બંધો ! કુઃખ દરિદ્ર વિનાશન હે !—ટક૦ હે જગત્રાતા૦

નિત્ય, અખંડ, અનંત, અનાદિ; પૂરણ બ્રહ્મ-સત્તાતન હે !

જગ આશ્રય, જગપતિ, જગવંદન; અનુપમ, અલખ, નિરંજન હે !—હે જગત્રાતા૦

બસ ! થવાલો-થવાલો—

આ તો સમજે; તે કહી ન શકે; એવી વાતો છે !

ભાષાંતર—ભાગવતનાં ભાષાંતર કર્યાં; તેમને ધન્યવાદ દઇએ; પણ દષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી કરેલાં શંકાસમાધાન, અને સુંદર પદ વિના, તે વાંચન અપૂર્ણ ગણાય. માટે રસીક જીવોએ—સાચા ગરજી જીવોએ—આ ટિકા પ્રેમથી વાંચવી. અર્થથી ડરતા હો—તો એવા અર્થ, તમે ઘણાં કરો છો; તે તપાસી જોજો.

ટિકાઓ—જે જે સંસ્કૃત ટિકાઓ થઈ છે; તે પણ સોએ અઢાણું ટકા, શ્લોકના અર્થપૂરતી છે. શ્લોકોના રહસ્યપૂરતી નથી. તે પણ તપાસી જોજો.

એકનાથ મહારાજ—દક્ષિણમાં એકનાથ મહારાજે એકાદશ સ્કંધ ઉપર ટિકા કરી છે; બહુજ કૃપા કરી છે; પણ વાંચતાં ખાત્રી થશે કે—આવું લ'બાણ વાંચવા વખત નથી; તેમ તેને ખરીદવા સૌ પાસે એટલા બધા પૈસા નથી. વળી ભાષા મરાઠી. આ તો આંગણે આંગળે પાક્યો છે. ખાત્રી કરીને કામ કરજો—

હવે આપણે કથા શરૂ કરીએ—

અધ્યાય ૧ લો

[વિષય—આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ યાદવકુળના નાશનો વિચાર કરી, બ્રાહ્મણો પાસે ઉદ્ધત યાદવોને શાપ અપાવશે. જેનું નામ તેનો નાશ; એમ જગતને સૂચવી, વૈરાગ્યનો પાઠ ભણાવશે.]

પ્રભુએ પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો; તે સંબંધી કહે છે—

શ્રીબાદરાયણિરુવાચ—

કૃત્વા દૈત્યવધં કૃષ્ણઃ, સરામો યદુભિર્હૃતઃ ॥

શુવોઽવતારયદ્મારં, જવિર્ઠં જનયન્ કલિમ્ ॥ ૧ ॥

વસંતતિલકા—

યે કોપિતાઃ સુબહુ પાંડુસુતાઃ સપત્નૈર્-દુર્યોતહેલનકચગ્રહણાદિભિસ્તાન ॥

કૃત્વા નિમિત્તમિતરેતરતઃ સમેતાન્, હત્વા નૃપાભિરહરત્ ક્ષિતિભારમીશઃ ॥૨॥

૧. પદ્યહેતુ—બાદરાયણસ્ય અપત્યં-પુમાન્ બાદરાયણિઃ—વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજી.
ઉવાચ—બોલ્યા. સરામઃ યદુભિઃ હૃતઃ કૃષ્ણઃ—બળબદ્ધ તથા યાદવોને સાથે રાખીને

અર્થ;—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—બળભદ્ર અને યાદવો સહિત (એટલે બળભદ્ર અને યાદવોને સાથે રાખીને,) શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, દેત્યોને માર્યા; પછી કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે, મોટો કળયો ઉત્પન્ન કરાવનાર શ્રીકૃષ્ણે, પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. (૧) દુર્યોધનાદિક શત્રુઓએ પાંડવોને, દુષ્ટ ભુગરની રમત રમાડી; તેમનાં અપમાન કર્યાં; દ્રૌપદીના કેશ પકડી, સભા વચ્ચે આણી; (વળી વસ્ત્રો ખેંચ્યાં; લાખા ગ્રહમાં પાંડવોને બાળવા પ્રયત્ન કર્યો;) વિગેરે દુષ્ટ કૃત્યો કરીને, પાંડવોને ઘણીવાર કચવાવતાં, પાંડવોને કળયાનું નિમિત્ત બનાવીને, પ્રભુએ પાંડવ-કૌરવ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ કરાવ્યું. એ યુદ્ધમાં કૌરવોનો નાશ કરવા ઉપરાંત, તે યુદ્ધમાં સહાયતા કરવા માટે, બન્ને પક્ષમાં લેખા થએલા રાજાઓને, એક બીજાના હાથથી મરાવીને, પ્રભુએ પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. (૨)

૧-૨ વિવેચન—

દેત્યોને માર્યા; અને કળયો ઉત્પન્ન કરાવ્યો; એવા ભગવાન હોય ?—ભગવાન તો નિરંજન, નિરાકાર, નિષ્ક્રિય અને નિર્વિકાર છે. તેમાં આતું કેમ સંભવે છે ?—એવી શંકા થાય; ત્યારે ગીતાને યાદ કરવી—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ॥

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય, તદાડ્ડત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં, વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ॥

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥ (ગીતા અ. ૪)

(હે અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય; અને અધર્મ વધી પડે; ત્યારે ત્યારે સંતોની રક્ષા માટે, અને પાપીઓનો સંહાર કરવા; યુગે યુગે હું આતું છઉં—પ્રગટ થાઉં છઉં. (૭-૮)

જેમ ચંદ્ર સોળ કળાથી યુક્ત; તેમ ભગવાન કૃષ્ણ અનેક કળાઓથી યુક્ત. તે આવા કેમ ? અને આવા કેમ નહીં ? એમ કહેવાયજ નહીં. તે અંદર હોય અને બહાર હોય; તે દયાળુ ખરા; અને ક્રૂર પણ ખરા. તે સગુણ નિર્ગુણ બેઉ. સગુણ નિર્ગુણ બેઉને સમભાવથી માને; તે સનાતન. ભગવાનના એકજ અંગને માનનારા, વારંવાર ભૂલા પડે—તર્કીના પૂરમાં તણાય.

ગીતા ચોથા અધ્યાયના ૫ મા શ્લોકમાં, પ્રભુ એમ ખોલ્યા છે કે—**बहूनि मे व्यतीतानि, जन्मानि तव चार्जुन !** હે અર્જુન ! મારા અને તારા પુષ્કળ જન્મો પણ થઈ ગયા

શ્રીકૃષ્ણે. **दैत्यवधं कृत्वा**—દેત્યોનો નાશ કરીને. પછી **जविष्टं कलिम् जनयन्**—પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે ભયંકર કળયો ઉત્પન્ન કરાવનારા (શ્રીકૃષ્ણે). **भुवः भारं अवतारयत्**—પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. ૨ પદ્યછેડે—**दुर्युतहेलनकचग्रहणादिभिः**—દુષ્ટ ભુત એટલે ભુગારની ખરાબ રમત, અપમાન અને દ્રૌપદીના વાળ ખેંચવા વિગેરે કામ કરવાથી; **संपत्नैः सुबहु कोपिताः ये पांडुसुताः**—દુર્યોધનાદિક શત્રુઓથી જેઓ ઘણાજ ક્રોધ યુક્ત થયા હતા તે પાંડવો. **तान् निमित्तम् कृत्वा**—તે પાંડવોને નિમિત્તરૂપ-કારણરૂપ કરીને. **समेतान् वृषान् इतरेतरतः हत्वा**—પાંડવ કૌરવોએ સહાયતા કરવા માટે એકઠા થએલા રાજાઓને એક બીજાના હાથથી મરાવીને. **ईशः क्षितिभारम् निरहरत्**—પ્રભુએ પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો.

છે ?' પ્રભુના જન્મ-તે-પણ જૂલવણી છે. 'શું ભગવાન જન્મ લેતા હશે !' એવી શંકા થાય; ત્યારે આ વચનો કામનાં છે. જ દર્શનામાં આપણે ન્યાય-વૈશેષિકની જે વાતો કરી; તે સમ્યક્જ્ઞાન સિદ્ધ કરવા માટે કરી. એક પ્રાણી પદાર્થ લેવો; તેના તમામ ગુણદોષ જાણવા; તે તેનું સમ્યક્જ્ઞાન.

નોંધ—દશમસ્કંધમાં દરેક બાબતના વિશેષ ખુલાસા કર્યા છે; માટે પ્રથમ દશમસ્કંધ વાંચજો. પછી એકાદશ શરૂ કરશો; તો એકાદશસ્કંધ સમજવાની શક્તિ વધશે.

વૈવેચયર્થ—પૂતના, બકાસર, કંસ, શિશુપાળ, દંતવકત્ર, શાલ્વ વિગેરે અનેક અસુ-રાને માર્યા. આણુસુરના હાથ કાપી લીધા.

અવિષ્ટ કલિમ્—પ્રબળ કળયો-ભયંકર કળયો. આવાં કામ, પ્રભુ કરે; તે ઠીક; પણ આપણે કદિ કરવાં નહીં. કળ્યામાં લીલા સુકાં, સૌ બળીને ખાખ થઈ જાય. અમિતા કરતાં; કળયો ભયંકર વસ્તુ છે. બહુ બોલવાની જેમને કટેવ હોય છે; તે અનાયાસે કળયા સળગાવે છે. અત્યારે આપણી કાટોં કળયાથી ભરી છે. લોકો ખેતન છે. કળયા શમાવતાં શીખજો; પણ કળયો કરાવવાનું શીખશો નહીં. શાંતિના પાદ ભણાવે; તે J. P. (જર્ટીસ ઓફ ધી પીસ.) ગણાય છે.

જુગાર—જેને દરેક જમાનો નિંદે; જેને સરકાર પીરે; એવો જુગાર, યુધિષ્ઠિર મહારાજ જેવા રમે; ત્યારે પ્રભુ ગ્રેરણજ સમજવી. સદાવાળા કોષવાર ઘડીમાં ધનવાન થાય છે; તોપણ તેઓ જાણે છે કે-મહેનતથી જે મળ્યું તેજ ખર્ચે. તેથી ગેરવ્યાજબી લાભમાં રૂડા પુરૂષે કદિ લોભાતું નહીં. પરીક્ષિતે કલિયુગને જુગારમાં રહેવાની રજા આપી છે, એટલે ન્યાં જુગાર હોય; ત્યાં કપટછળ હોયજ. જેમ ખાનદાન અમલદારો લાંચ રશવતને ધંધાના કલંક રૂપ માને છે; તેમ સારા વેપારીઓ સદાને, અને એવા જુગારને, ધંધાના કલંક રૂપ માને છે.

અપમાન—લૂતમાં પાંડવો હાર્યા; એમ ઠરાવી, તેમના રાજપોષક પણ ઉતારાવી લીધા. તેમની હાજરીમાં દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચ્યાં વિગેરે-વિગેરે.

પરદારા—પરદારા ઝેર કરતાં વધારે ઝેરી વસ્તુ છે. જે હોળીમાં રાજાજી અને દુર્યોધન જેવા બળીને ખાખ થઈ ગયા; તે હોળીમાં આપણે કેવી રીતે બચીશું ?—એમ મનને પચીસવાર પુછી, પછી તેમાંથી પાછું વળવું. કદિ લોભાઈ ગયા હોઈએ; તો અમિતો સ્પર્શ થતાં, જેમ અંગને ખેંચી લઈએ છઈએ; તેમ મનને ખેંચી લેવું. કદિ મન-માનતું ન હોય; તો કોઈ રૂડા પુરૂષને આ વાત કરી; તેમના સંગમાં રહેવું. જે ઘોડો આપણી મરજી પ્રમાણે ચાલે; તે આપણને ધારેલે સ્થાને લઇ જાય; પણ જે ઘોડો તેની પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે; તે આપણને રખડાવી પાડે. તેવુંજ આપણું મન છે.

દ્રૌપદી—રાજસૂય યજ્ઞમાં યુધિષ્ઠિર મહારાજની પડખે ખેસનારી-પટરાણીને, ધક્કા મારીને, દુશાસને રાજ સભામાં આણી. વળી દ્રૌપદી રજસ્વળા-એકવસ્ત્રે; છતાં માનવજીવનની મર્યાદા મૂકીને વર્તનારા કૌરવો, કાંઈ સમજ્યા નહીં. આજકાલ ઘેર ઘેર પાછાઓ કહે છે કે-‘અમારે બહુ દુઃખ છે.’ ‘અરે ! અમે તો દુઃખમાં દટાઈ ગયાં છઈએ;’ તે બહેનોએ ચિત્તને શાંત કરીને, દ્રૌપદીના દુઃખનો વિચાર કરવો. વિચાર કરતાં આવડશે; તો ખાત્રી થશે કે-દ્રૌપદીને દુઃખના દરિયા રેલાયા હતા. પ્રતાપી પાંડવો સામે ખેડા હતા; તોપણ દ્રૌપદીને તેમની પાસેથી મદદની આશા નહોતી. અબળાએ સંબળને યાદ કર્યો હતો—

રાગ-બનજરા તાલ.

સિરિ કૃષ્ણ લાજ રખ મેરી-મેં શરણ પડી હું તેરી— ૮૬૦
 દુર્યોધન કપટ ચલાયા, સખ પાંડવ રાજ્ય હરાયાજી;
 મુજે બીચ સભામેં ઘેરી— મેં શરણું સિરીકૃષ્ણું
 દુશાસન હાથ પસારે, મેરે તનસેં ચીર ઉતારેજી;
 સખલોક ખડે ચહું ફેરી— મેં શરણું સિરીકૃષ્ણું
 અખ સકલ જગતકે માંહી, મેરા કોઈ સહાયક નાંહિજી;
 મુજે એક આશ તુજ ફેરી— મેં શરણું સિરીકૃષ્ણું
 તુમ ભક્તનકે સુખદાઈ, અખ વેગે ખખર લો આપજી;
 અહ્માનંદ ચરણકી મેરી— મેં શરણું સિરીકૃષ્ણું

પ્રભુ મોંધા-મોત્યાજ નહોં-દ્રૌપદીએ ફેરી પોકાર કર્યો—
 પ્રભાતી-તાલ દાદરા.

આજ મેરી લાજ, હરિ ! આય કે બચાધયે; ૮૬૦
 કૌરવોકી સભાખીચ, જુડે મુજે લોક નીચ;
 ખીંચ રહે કેશ મેરે, વેગસેં છુડાધયે— આજ મેરી.
 પતિ હમારે શરવીર, ધર્મ હેત ધરે ધીર;
 ચીર હરણ કરત દુષ્ટ, દેર ના લગાધયે—
 હે-દેર ના લગાધયે—
 હે-દેર ના લગાધયે— આજ મેરી.
 બીખમ દ્રોણ કણ્વ વર્મ, લોભ હેત તળ ધર્મ;
 કર્મ ખુરા કરે નાથ, હાથ દે રખાધયે— આજ મેરી.
 સકલ જગત કે આધાર, પ્રભુ મેરી સુન પુકાર;
 અહ્માનંદ હો સવાર, ગરૂપેં સિધાધયે— આજ મેરી.

સિંહોની વચ્ચે મૃગલી ધુળે; તેમ કૌરવોની વચ્ચે દ્રૌપદી ધુળે છે. અહ્માનંદ સ્વામી ગાય છે કે—

બરહંસ-તાલ ધમાલ.

નાથ કેસે દ્રુપદકે ચીર બઢાયે ! જકો દેખી સખી બિસમાયે—નાથ.
 કૌરવ પાંડવ મિલ આપુસમેં, જૂવા ખેલ રચાયે; (૨)
 ડાર કપટકા પાસા શકુની (૨), પાંડવરાજ્ય હરાયે—નાથ.
 દ્રુપદસુતાકો બીચ સભામેં, નગન કરણકો લાયે; (૨)
 દારકાનાથ લાજ રખ મેરી, (૨) તુમબિન કોણ સહાયે—
 હે-તુમબિન કોણ સહાયે—નાથ.
 દુશાસનને પકડ કેશસેં, ચીર બદનસેં હટાયે; (૨)
 ખેંચત ખેંચત અંત ન આયો, (૨) અંખર દેર લગાયે—નાથ.
 બીખમ દ્રોણ કણ્વ દુર્યોધન, સખ મનમેં શરમાયે; (૨)
 અહ્માનંદ જિનકે હરિ પાલક, (૨) તિનકો કોન દુઃખાયે—નાથ.

આવા પરચા દેખાડ્યા; તોપણ કૌરવો સમજ્યા નહીં. કેટલીએક વખત આપણને પણ, પ્રભુ પરચા દેખાડે છે; ધોળે દહાડે તારા દેખાડે છે; અથવા સુઠીમાં મોત દેખાડે છે. ‘અસ ! આટલીજ વાર; તારી આજીને સંકેલતાં;’ એમ પ્રભુ જાણે કહેતા નહોય !—પણ આપણે કૌરવોના કાકા બનીને, પ્રભુને માનતા નથી. વિચાર કરી જોજો. કૌરવો પાપી હતા; તોપણ ભાગ્યશાળી હતા; કારણકે તેમને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન વારંવાર થતાં હતાં. ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચવે છે કે—બીમને ઝેર આપ્યું; પાંડવોને લાખાગૃહમાં આળી નાંખવા પ્રયત્નો કર્યા; વિગેરે.

તાન નિમિત્તં કૃત્વા—પાંડવોને નિમિત્ત બતાવીને, પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. મહા-ભારતના યુદ્ધમાં પેસતાં; અર્જુન ગભરાયો; ભારે પ્રભુએ તેને કહ્યું હતું કે—(ગીતા અ. ૧૧)

મયૈવૈતે નિદ્રતાઃ પૂર્વમેવ, નિમિત્તમાત્રં ભવ સત્યસાચિન ॥૩૩॥

(આ બધાને મેં પ્રથમથીજ હણી રાખેલા છે; તેમાં તું માત્ર નિમિત્ત થા.)

નિમિત્ત થવું—આપણે અગ્નિમાં એટલા બધા ઘેરાઈ ગયાં છઈયે; કે—ક્યાં નિમિત્ત થવું; અને ક્યાં નિમિત્ત ન થવું; તે વાત આપણે ઘણીવાર સમજતાં નથી. યાદ રાખવું કે—મનુષ્યોને પાપમાં પ્રીતિ વધારે હોય છે.

ચોપાઈ—સહજ પાપપ્રિય તામસ દેહા, યથા ઉલ્કહિ તમપર નેહા^૩

જેમ ધુડને અંધારા ઉપર પ્રીતિ; તેમ પાપી જીવોને, પાપમાં વધારે પ્રીતિ હોય છે. જ્યારે કોઈ ખોટાં કામમાં નિમિત્ત થઈએ; ત્યારે આપણાં પાપ સમજવાં; અને સારા કામમાં નિમિત્ત થઈએ; ત્યારે આપણાં પુણ્ય સમજવાં. આંખ વીંચીને સત્કર્મ કરો; અને ઉઘાડી આંખે પાપથી બચો—સમજીને પાપથી પાછા વળો.

પ્રભુ આગળ શા વિચાર કરે છે; તે ભાવથી સાંભળો—વસંતતિલકા—

भूभारराजपूतना यदुभिर्निरस्य, गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः ॥

मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं, यथादवं कुलमहो ब्रविषक्षमास्ते ॥૩॥

नैवान्यतः 'परिभवोऽस्य भवेत् कथंचित्-मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् ॥

अन्तः कलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्-तंवस्य वह्निमिव शान्तिमुपैमि धाम ॥૪॥

૩ પદ્મછેદ—સ્વબાહુભિઃ ગુપ્તૈઃ યદુભિઃ—પોતાના હાથથી રક્ષાએલા યાદવો વડે. **ભૂભારરાજપૂતનાઃ નિરસ્ય**—પૃથ્વીના ભારરૂપી રાજસેનાઓનો નાશ કરીને. **અપ્રમેયઃ**—જેમનું કર્તવ્ય કોઈના ધારવામાં આવતું નથી એવા શ્રીકૃષ્ણ. **અચિન્તયત્**—વિચાર કર્યો કે. **નનુ અવનેઃ (ભારઃ) ગતઃ અપિ**—પૃથ્વીનો ભાર ઉતર્યો પણ તેમાં શંકા છે. **ભારં અગતં (इति अहम्) हि मन्ये**—ભાર હજી નથીજ ઉતર્યો; એમ હું માનું છઉં. **યત્**—કારણકે. **અહો અવિષક્ષં યાદવં કુલં**—અરે! સહન ન થાય એવું (એટલે જીતી ન શકાય એવું ભયંકર) યાદવોનું કુટુંબ. **हि-હજી સુધી. આસ્તે**—હૈયાત છે—કુશળ છે.

૪ પદ્મછેદ—અથ મત્સંશ્રયસ્ય—આ કે જેને મારો આશ્રય છે એવા યુદ્ધકળનો. **પરિભવઃ**—નાશ. **અન્યતઃ કથંચિત્ ન યથ ભવેત્**—બીજા કોઈથી કોઈ પણ પ્રકારે થાય તેમ નથી. **નિત્યમ્**—સદા. **વિમવૈઃ ડગ્મહનં (ઉન્નમ્નખલપણું) યસ્મિન્ તત્ વિમવોન્નહનં તસ્ય વિમવોન્નહનસ્ય**—હાથી, ધોડા, પાલખી, વિગેરે વૈભવોથી ઉન્નમ્નખળ બનેલા

एवं व्यवसितो राजन्, सत्यसंकल्प ईश्वरः ॥

શ્રાપવ્યાજેન વિમાર્ગાં, સંજઞ્ઞે સ્વકુલં વિશુઃ ॥૫॥

અર્થ—પોતાની બુદ્ધિએ વડે, રક્ષણ પામેલા ચાહવાના હાથથી, પૃથ્વીના મારગમાં, બીજા રાજાઓની સેનાઓને પણ મરાવીને, જેમનું કર્તવ્ય કોઈના બળવામાં આવતું નથી; એવા ભગવાને વિચાર કર્યો કે—‘લોકો પૃથ્વીના ભારને ઉતાર્યો માને છે; પણ હું ધારું છઉં કે—પૃથ્વીનો ભાર હજી (બરાબર) ઉતર્યો નથી. કારણ કે કોઈથી જિતી ન શકાય એવું ચાહવકુળ—કે જેને મારા પોતાના હાથથી મારવું અયોગ્ય છે; તે હજી સુધી એમનું એમ છે. એટલે હજી સુધી ક્ષેમ કુશળ છે. [૩] આ ચક્રકુળને મારા પોતાનો આશ્રય છે; તેથી તેનો પરાભવ બીજા કોઈથી થઈ શકે એમ નથી; [આ ચક્રકુળ જગતમાં હયાત રહે; તો તેથી શું હરકત છે? તે હવે કહે છે—] હાથી, ઘોડા, પાલખી આદિ વૈભવોને લીધે, આ ચક્રકુળ નિરંતર ઉચ્છ્રંખલ પણાથી વર્તે છે. માટે તેનો સંહાર કર્યા વિના પણ ચાલે તેમ નથી. એટલા માટે વાંસના વનમાં (એકબીજા વાંસના ઘસાવાથી જેમ) દાવાનળ લાગે; તેમ ચક્રકુળની અંદર અંદર કંઈયો ઉત્પન્ન કરાવીને, (અને એકબીજાથી તેમનો નાશ કરાવીને), પછી હું શાંતિ પામીશ; અને પછી હું મારા ધામમાં જઈશ. ” (૪) હે પરીક્ષિત રાજા ! સત્ય સંકલ્પ વાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, આવો નિશ્ચય કરીને, બ્રાહ્મણોના શાપના પહોંચાથી, પોતાના કુળનો સંહાર કર્યો. (૫)

૩ થી ૫ વિવેચન—

વૈભવ દેખીને કાણ વંઠ્યા નથી ! ધનવાનોના ઘરમાં યોગબદ્ધ પુરૂષો હશે; તે બધા હશે. આંખલી આય; તેના દાંત અંબાઈ બન્યા; તેમ વૈભવ મળે; તે અનાયાસે શાસ્ત્રોને અને સંતોને હસી કાઢે; પરિણામે સ્વચ્છંદી દુરાચારી થાય. આપણું સાહિત્ય ગૌરવવાળું છે; આપણું ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન તેજસ્વી છે; તોપણ આપણે જોતજોતામાં બહુ બગડ્યા છીએ. સંયમની સાંકળો બહુ ઢીલી પડી ગઈ છે. ગટર ઉપર જાળી; આપણે કાંઈપણ ઇન્દ્રિયદ્વાર ઉપર જાળીજ નહીં. ગમે તે ખાવું; અને ગમે તેમ જોડવું.

પોતાનું કુટુંબ—કુળોએ દૂર વસતી નથી—પાસેજ વસે છે. ઘોડા ભાગ્યશાળી જીવોને ખાદ્ય કરીએ; તો ધણીખરાને, પોતાનું કુટુંબજ નડે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના

(ચક્રકુળ)નો. **वेणुस्तंबस्य वह्निम् इव**—વાંસનું વન જેમ અંદર અંદરના વાંસો ઘસાવાથી સળગી ઉઠે છે તેમ. **चक्रकुलस्य अंतः कलिं विधास्य**—ચક્રકુળમાં અંદર અંદર કંઈયો ઉત્પન્ન કરીને—કરાવીને; (અને એકબીજાથી તેમનો નાશ કરાવીને); **शान्तिं धाम** (જ) **उपैमि**—પછી શાંતિ પામીશ અને પછી સ્વધામ જઈશ.

૫ પદ્મછેદ—**राजन्**—હે પરીક્ષિત રાજા ! **सत्यसंकल्पः ईश्वरः** **एवं व्यवसितः विभुः**—સત્ય સંકલ્પવાળા બ્યાપક ધર્મશ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે દર્શાવ કરીને. **विमार्गानां** **श्रापव्याजेन**—બ્રાહ્મણોના શાપના પહોંચાથી. **स्वकुलं संजज्ञे**—પોતાના કુળનો નાશ કર્યો.

પરિવારને વઠેલા દેખી, ધનસંપત્તિને શાપરૂપ સમજે છે; તેમ બધા ધનવાનો પોતાના વઠેલા પરિવારને જોઈને, સંપત્તિને શાપરૂપ સમજે છે. તેમને સુધારવા બનતો પ્રયત્ન કરવો. બાકી યાદ રાખવું કે-સૌ સૌનાં ભાતાં લાભ્યાં છે; તે ખાય છે. જગત્માં જે સમજતા નથી; તેમને જગત્ સમજાવે છે-સીધા બનાવે છે. નાના મોટા સૌને, સમજ્યા વિના ચાલતું નથી. જુદાએ યાદ રાખવું કે-આવા દુઃખી વિચારોમાં બહુ રમ્યાપમ્યા રહેવું નહીં. સંતોના દવાખાનામાં જઈ, શાંતિના પાઠ શીખવા; અને અનાસ-ક્રિતિ-વૈરાગ્યને-આમંત્રણ કરવું. જેની આખર બગડી; તેનું બધું બગડ્યું. અણર્થવાળો રાગી, જેમ પાચનની દવાઓ ખાઈને, અન્નને પચાવે છે; તેમ સંસારના તાપથી શેકાતા જીવોએ, શાંતિના પાઠ શીખી, દુઃખને પચાવતાં શીખવું. ધંધુકારીના તાપથી શેકાતા આત્મદેવ ગભરાણા; ત્યારે તેમને ગોકર્ણ કંઠું હતું કે—

અસારઃ સ્વલ્લુ સંસારો, દુઃસ્વરૂપી વિમોહકઃ ॥

સુતઃ કસ્ય ધનં કસ્ય, સ્નેહવાજ્ઞહલતેઽનિશ્ચમ્ ॥૭૪॥

ન ચૈવ્રસ્ય સુખં કિંચન-ન સુખં ચક્રવર્તિનઃ ॥

સુક્ષ્મસ્તિ ચિરક્તસ્ય, મુનેરેકાંતજીવિનઃ ॥૭૫॥

મુંચાક્ષાને પ્રજારૂપં, મોહતો નરકે ગતિઃ ॥

નિપતિવ્યતિ દેહોઽયં, સર્થં ત્યક્ત્વા ધનં વ્રજ ॥૭૬॥

હે પુત્ર ! વનમાં જઈને શું કરું ? તેના જવાબમાં ગોકર્ણ કહે છે કે-વંશરથ—
દેહેઽસ્થિમાંસરુષિરેઽભિમતિં ત્યજ ત્વં; જાયાસુતાદિષુ સદા, મમતાં વિમુચ્ચ ॥
પશ્યાઽનિશં જગદિદં, ક્ષણભંગનિષ્ઠં, વૈરાગ્યરાગરસિકો, ભવ ભક્તિનિષ્ઠઃ ॥૭૭॥
ધર્મં મજસ્વ સતતં, ત્યજ લોકધર્માનં; સેવસ્ય સાધુપુરુષાઞ્જહિ કામતૃષ્ણામ્ ॥
અન્યસ્ય દોષગુણચિંતન-માશુ મુક્ત્વા; સેવાકથારસમહો, નિતરાં પિવ ત્વં ॥૮૦॥

[આ તો રત્નો છે—કંઠમાં પહેરી રાખવાં જેવાં.]

અર્થ—ગોકર્ણ કહે છે કે—હે પિતા ! સંસાર ખરેખર અસાર છે. મોહ કરાવે એવો છે. છતાં દુઃખરૂપી છે. તેમાં પુત્ર કેના ! ધન કેનું ! ધનપુત્ર માટે જેઓ રત્નો રાખી રહ્યા છે; તેઓનાં અંતઃકરણ ચિંતાના તાપથી સળગ્યાં કરે છે. [૭૪] હે પિતા ! તમે સુખને માટે પૂછતા હો તો—છત્રને પણ કાંઈ સુખ નથી; અને ચક્રવર્તી રાજાને પણ સુખ નથી. સુખ તો—જે વિરક્ત પુરૂષ, એકાંત જીવન ગાળી રહ્યો હોય છે; તેને હોય છે. [૭૫] હે પિતા ! મોહથી નરકમાં ગતિ થાય છે; માટે પ્રજારૂપી આરાધનને તજ દો. આ દેહ પણ એકવાર એકસ પડી જશે. માટે સર્વનો ત્યાગ કરી, વનમાં જાઓ. [૭૬] (હે પુત્ર ! વનમાં જઈને શું કરું ? તેના જવાબમાં ગોકર્ણ કહે છે કે)—હે પિતા ! હાડકાં, માંસ અને ભોદિથી શોભતા આ દેહમાં પ્યાર રાખશો નહીં; બીપુત્રાદિમાં મમતા રાખશો નહિ; અહરનિશં વિચાર્યો કરો કે-આ જગત્-ક્ષણભંગુર છે; માટે વૈરાગ્યના રાગમાં રસીક થાઓ; અને ભગવાનની ભક્તિમાં નિષ્ઠા રાખો. [૭૮] હે પિતા ! સદા ધર્મનું સેવન કરો; અને લોકધર્મને—લોકીક વ્યવહારને—તજો; સાધુપુરૂષોને સેવો; અને કામતૃષ્ણાઓને તજ દેજો. બીજાઓના દોષગુણનું ચિંતનને સંબંધી વિચારો—ને એકદમ તજો, સેવા કથાના રસનું સદા પાવ કરો.] [૮૦]

કે. નં. ૨. આ. ૯૦.

આક્ષપત્રિકાનો વધારો.

ભગવાન કૃષ્ણ પોતાના કુળનો સંહાર કરાવવા, સમર્થ છે; આપણને એવો વિચાર કરતાં પણ, દોષ લાગે. આપણે તો-હિનાળે નદીનાં જળ, કાંઠા મૂકીને સંકોચાતાં જાય; તેમ આપણા સંસારરાગને-આપણી મોહમતતાને, જ્ઞાનવૈરાગ્યથી સંકોચવાં.

સુપાત્ર બાળકોને કાંઈ કહીએ-રળા ખપીને પોતાનું સર્વસ્વ આપે; અને જીવતાં સુધી આશીર્વાદ આપ્યા કરે; એવાં અન્નેડ ભાવવાળાં માઆપને, જે પુત્રો પળવે; તે પુત્રો તદ્દન પામર છે. તેમના સુખના સાગર સુકાતા જાય છે; તે તેઓ જાણતા પણ નથી.

વળી બીજી વાત-જેમ કેળ ઉપરથી ફળ લઈ લીધા પછી, માળી કેળને કાઢી નાંખવાના વિચાર કરે છે; તેમ યાદવકુળનું જે પ્રયોજન હતું; તે પ્રયોજન સિદ્ધ કર્યા પછી, શ્રીકૃષ્ણ યાદવકુળનો નાશ કરવાના વિચાર કરે છે.

વૈરાગ્ય-આ રકંઘમાં તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરવાની છે; પરીક્ષિતને વેદાંતરસનું પાન કરાવવું છે; પરીક્ષિતને જીવન્-મુક્તિનાં સુખ આપવાં છે; તેથી યાદવકુળના નાશની વાત કરીને, વૈરાગ્યનાં બીજ શ્રીકૃષ્ણકદેવજી વાવે છે. વળી જગતને પણ મૂચવે છે કે-‘તત્ત્વજ્ઞાન અથવા કલ્યાણની વાતો, વૈરાગ્યના ક્ષેત્રમાંજ હોય-વૈભવના ક્ષેત્રમાં કદિ હોય નહીં.’

અપ્રમેયઃ-જેમનું કામકાજ, કોઈની સમજણમાં ઉતરતું નથી; એવા પ્રભુ. સુખ સમજીને કરીએ; ત્યાં દુઃખ થાય; અને દુઃખ સમજીને કરીએ; ત્યાં સુખ થાય.

દષ્ટાંત-એકનાથ મહારાજના દાદા ભાનુદાસ, પૈઠણમાં રહેતા હતા; પણ ન્યાં ન્યાં મેળો હોય; ત્યાં ત્યાં પોતાના ઘોડા ઉપર સામાન લાદીને, વેચવા જતા હતા. એક વખત એક ગામમાં, દિવસે સામાન વેચીને, રાત્રે ધર્મશાળામાં ઘોડો બાંધીને, સામાનની ગાંસડીને અદેહીને, માળા ફેરવતા ફેરવતા બેઠા હતા. ત્યાં કાંસીબેઠાં સાંભળ્યાં. કાન દબને સાંભળ્યું; તો કોઈ ભક્તમંડળી ભજન કીર્તન કરતી જણાણી. તુરત ત્યાં ગયા; કીર્તન ભક્તિના પૂરમાં તણાયા. અહીં ધર્મશાળામાં ભાનુદાસની સાથે ઉતર્યા હતા; તે વેપારીઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે-‘અલ્યા એ ! આ ભાનુદાસ કેવો ! અત્યારે પણ જન્મતો નથી. મોટી રાતે આવીને, આપણને પણ જગાડશે.’ ત્યાં બીજો બોલ્યો કે-‘અરે ! એને એવી ટેવ પડી છે-ન્યાં જાય; ત્યાં ભક્તમંડળી દેખે; કે ગાંડો ઘેલો !’ ત્યાં ત્રીજો બોલ્યો-‘આપણે ધર્માર્થી લોકને, આવી કુટેવ પોસાય !’ ત્યાં ચોથો બોલ્યો-‘જીએને પોસાય છેને ! આપણુ જાણે તેના આપના નોકર ! કે તેનો માલ સાચવીએ ! પણ આજ તમે કહો; તો-તેની કટેવ જીલ્ડી દબએ !’ ત્રણે બોલી ઉઠ્યા-‘હા ! એવું કાંઈક આજ તો કરો.’ તે સાંભળી ચોથો બોલ્યો-‘એમાં વાર શી ! તેનો ઘોડો દૂરને વડલે બાંધી દો; અને તેની ગાંસડી પેલા ખાડામાં નાંખી દો.’ સૌએ ઉઠીને તેમ કર્યું. પછી ચારે જણુ નિરાંતે સૂતા. રાતના અગ્યાર બાર અને એક વાગ્યો; પણ ભાનુદાસ પાછા આવ્યા નહીં. લગભગ બે વાગે, ધર્મશાળામાં દસબાર ઘોડા-વાળા હથિયારબંધ ચોર આવ્યા. તેઓ હુંટ કરીને સર્વ સામાન ઉપાડી ગયા. ઘોડા પણ લઈ ગયા; અને જોઓએ ટેકું કર્યું; તેમને ધાયલ પણ કર્યા. મળસકે ચાર વાગતાં, ભજન કીર્તન બંધ થયાં. ભાનુદાસ પ્રેમમગન થઈને ડોલતા ડોલતા પાંચ વાગે ધર્મશાળામાં આવ્યા. ત્યાં હુંટારાના સમાચાર મળ્યા. પોતાનો ઘોડો અને પોતાની ગાંડડી દેખ્યાં નહીં. ચારે મિત્રોને ધવાઈને પડેલા દેખી, ભાનુદાસ જળજળા થઈ ગયા.

બાનુદાસ—‘અરે ! તમે મારી સાથે આવ્યા હોત; તો માર તો ન ખાત !’

ચારે જણા—‘અરે’ પણ અમે એમ કરીએ-કેમ !’

બાનુદાસ—કેમ ન કરો ?

ચારે જણ—અમારાં પાપ ઝોઝાં નથી. અમારા ઉપર પ્રભુની કૃપા નથી.

દોહરો—ગીરળ સંત સમાગમ, સમ ન લાભ કછુ આન !

બીનુ હરિ કૃપા ન હોય સો, ગાવહિ વેદ પુરાણ.

તમારા ઉપર પ્રભુની કૃપા છે; કારણ કે—તમે મારમાંથી અચ્ચા; અને તમારો સામાન અને ઘોડો સહીસલામત છે. જુઓ પેલે વડે તમારો ઘોડો બાંધ્યો છે; અને સામા ખાડામાં તમારો સામાન પડ્યો છે.

બાનુદાસ—પણ આમ બન્યું કેમ ? કેવી રીતે મારો માલ અચ્ચો ?

ચારે જણ—પ્રભુ કૃપા; બીનું કાંઈ નહોં.

બાનુદાસ બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યા. સામે વડેથી ઘોડાને છોડી લાવ્યા; અને ખાડામાંથી ગાંસડી ઉઠાવી લાવ્યા. જેવી પોતે બાંધી હતી; તેવીજ સહીસલામત ગાંસડી હતી.

તાત્પર્ય—દરેક કાર્યના ગર્ભમાં શું છે ? તે પ્રભુ જાણે છે; આપણે જાણતા નથી.

ડાહ્યા થવાની ના નથી; પણ બહુ ડાહ્યા થવું નહોં. ઘોડાક પ્રભુનો ભરાસો પણ રાખવો. કર્તાહર્તા નારાયણ છે; એમ પણ કાંઈક માનવુંજ પડે.

દોહરો—કાપે ઉદર કંડીયો; સાપ ઉદરને ખાય;

ઉલ્લેગે અવળો પડે, ધણીનું ધાર્યું થાય.

દુષ્ટબુદ્ધિએ ચંદ્રહાસને માતાના મંદિરમાં મરાવી નાંખવા મોકલ્યો; તે બચી ગયો; અને રાગની કન્યા પરણ્યો. દુષ્ટબુદ્ધિનો પોતાનો દીકરો, માતાના મંદિરમાં માર્યો ગયો. જોતજોતામાં મોંધીરપટણા ખડેર બની ગયાં. કોણે કર્યું; અને કેમ થયું ? એમ બહુ લાંબાં લાંબાં વિચાર કર્યા પછી—‘પ્રભુ મરજી’—એમ કહેવુંજ પડ્યું. આવા ધણા દાખલા, નજર પાસે બને છે; પણ જેમ ધ્રુવડને અજવાળે અંધારાં; તેમ આપણને માનવદેહ, શાસ્ત્રો અને સંતોની સુંદર સગવડ છતાં, અજવાળે અંધારાં. વિચાર કરી જોજો. ‘હું’—‘હું’—‘હું’ કાંઈક શમે; ચારે અજવાળાં અંતરે આવે; એ વાત યાદ રાખજો.

ધંશ્વરના અવતારના હેતુ, શ્રીશુકદેવજી હવે બતાવે છે—

સ્વમૃત્યૌ લોકલાવણ્ય-નિર્મુક્ત્યા લોચનં નૃણામ્ ॥

ગીર્મિસ્તાઃ સ્મરતાં ચિત્તં, પદૈસ્તાનીક્ષતાં ક્રિયાઃ ॥૬॥

આચ્છિદ્ય કીર્તિં મુશ્લોકાં, વિતત્ય હ્રજસા નુ કૌ ॥

તમોઽનયા તરિણ્યન્તી-ત્યગાત્સ્વં પદમીશ્વરઃ ॥ ૭ ॥

૬/૭ પદ્યછંદ—લોકલાવણ્યનિર્મુક્ત્યા સ્વમૃત્યૌ—જેમાં અલીકીક૩૫ છે એવી પોતાની શરીરની આકૃતિથી, અગર એવા પોતાના રૂપથી. નૃણામ્ લોચનં આચ્છિદ્ય—લોકોનાં નેત્રોને અત્યંત આસક્ત કરીને. ગીર્મિઃ તાઃ સ્મરતાં ચિત્તં આચ્છિદ્ય—પોતાની વાણીથી તે વાણીનું સ્મરણ કરનારાઓનાં ચિત્તને એથી લઈને. પદૈઃ તાન્ દૈક્ષતાં ક્રિયાઃ આચ્છિદ્ય—વૃજની રજમાં પડેલાં પોતાનાં પગલાંઓથી, તે પગલાંને જોનારાઓની બીજા

અર્થ—લોકીકરુપથી જે સ્વપ્ન એક હતું; એવા સ્વપ્નવાળા પોતાના શરીરથી; અથવા પોતાના શરીરની ઘણીજ સુંદર આકૃતિથી, પોતાને જોનારાનાં નેત્રોને આસક્ત કરીને, [એટલે પોતાને જોનારાઓની દૃષ્ટિ ખેંચી લઈને, તેમને ખીજું કંઈ જોવું ન ગમે; એમ કરી દઈને], તથા પોતાની વાણીથી તે વાણીનું સ્મરણ કરનારા—‘પ્રભુ આમ યોદ્યા હતા’—‘પ્રભુ આમ કહેતા હતા’—એમ યાદ કરનારા લોકોનાં ચિત્તને ખેંચી લઈને, [એટલે જેમણે પ્રભુએ કરેલી વાતચીત—ઉપદેશ—વારંવાર યાદ કર્યા; તેમને ખીજી વસ્તુનું ચિત્તવન કરવું ગમેજ નહીં; એમ કરી દઈને,] તથા રજમાં ઉઠેલાં પોતાનાં પગલાંઓથી તે પગલાંઓને જોનારાઓની ખીજા સ્થાનમાં જવાની ગતિ રોકી દઈને, [એટલે જેમણે પ્રભુનાં પગલાં દેખ્યાં; તે ત્યાંજ આગોટી પડ્યા; તેમને ખીજે કયાંઈ ગમ્યુંજ નહીં, એવો ભાવ સમજવો. પગલાંનો અર્થ ‘ચરણ કમળ.’ લવિષ્યમાં થનારી પ્રભ, અનાયાસે સંસારસાગર તરી જાય, એવા હેતુથી, આ ત્રણ પ્રકારનાં ચારિત્રોસ્પષ્ટી, સુંદર શ્લોકોમાં ગવાએલી પોતાની કીર્તિને, જગતમાં ફેલાવીને, શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામમાં ગયા. [૬-૭]

૬-૭ વિવેચન—

પ્રભુનાં રૂપ, વાણી, અને પગલાં; આ ત્રણ મૂખ્ય સંભારણાં લાગ્યાં—
પ્રથમ રૂપની વાત કરીએ—

રૂપમાં મીરાં મોહી પડી—

પદ.

મુખકું મેં જોયું તારું; જુગ સરવે થયું ખાઈ;

મન માઈ રહ્યું ન્યાંરે—મોહન તારાં

મુખડાની માયા લાગીરે મોહન તારાં.

x x x x

મુખ તો નરસિંએ (રાસમાં) જોયું. મહેતાજીએ મશાલ પકડી હતી. તેલ પૂરવું બૂલી ગયા. મશાલ સળગી ઉઠી; તેની સાથે હાથ પણ સળગ્યો; પણ ભાન રહ્યું નહીં.

પ્રીતમે ગાયું છે કે—

‘જીરે! સુંદર શ્યામ સોહામણ્યા, (૨) જેને નિગમ નિરંતર ગાય;

તેને બળે ભાવથી. ટેકો

જીરે શિવ વિરંચીને શારદા, (૨) રજ ચરણ કમળ ચિત્ત ચઢાય—તેને બળે’
વિગેરે-વિગેરે.

સ્થાનમાં જવા આદિ ક્રિયાઓને રોકી દઈને. અનયા—આ રીતિથી—એટલે આવા પ્રકારની રીતભાતથી. દિ અંજસા તમઃ (સંસારને) તરિષ્યંતિ इति—(લવિષ્યકાળની પ્રભ) અનાયાસે—એટલે થોડા પરિશ્રમથી, ખરેખર સંસાર સાગરને તરી જશે એવા હેતુથી. સુશ્લોકાં કીર્તિ કૌં (પૃથ્વીમાં) જિતત્થ—સારા શ્લોકોમાં રચાએલી—એટલે સંતપુરુષોએ ગાએલી—પોતાની કીર્તિને જગતમાં ફેલાવીને. ईश्वरः एवं पदं अवाप्त—શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામ ગયા.

દયારામ રાસમાં ઉભા હશે. ત્યાં તેમણે શ્રીકૃષ્ણને ગોપીકાઓની વચ્ચે દેખીને ગાયું કે-
૫૬.

શોભા સલુણા સ્યામની, તું જોને સખિ ! શોભા સલુણા સ્યામની;
કોટિ કંઠપને લગવે એનું મુખકું, (૨) શ્રીકૃષ્ણ પડે છે કળા કામની—તું જોને-
નટવર નાગર સુખના સાગર, (૨) બલિહારી છે જેના નામની—તું જોને-
જાણે તેને સાર સરવેના, (૨) બીજી વસ્તુ નથી કામની—તું જોને-
અનુપમ અવિચલ એ અલભેલો, (૨) જીવનમુડી છે દયારામની—તું જોને-
૫૬.

રાધાને કૃષ્ણ રમેરે—રાધાને કહાન રમેરે—બૂલે બૂલામણીરે—
બહેનો મને કૃષ્ણ બતાવો, બાઈઓ મને કાન બતાવો, આહું વધામણીરે. ટેક-
—રાધાને બહેનો-

અમે જતાં ગોર પૂજવા, બહાલો ત્યાં આવતારે;
નંદાજનો લાલ મારે મન ભાવતારે—રાધાને બહેનો-
શરદ પૂનમની રાત—કદમ ફેરી છાંયડીરે; (૨)
મહારો બહાલોજ રમતાં રાસ, લોડાવે બાંવડીરે—
રે—લોડાવે બાંવડીરે—
હાં—લોડાવે—બાંવડીરે—રાધાને બહેનો-
કમર કછેટા ભીડીયા, પનવટ આકરીરે; (૨)
મારો બહાલોજ વાતા વેણુ, ગોપી બની આવરીરે—રાધાને બહેનો-
મારો બહાલોજ મીડી દ્રાક્ષ, ગુન્ન ફેરી સુખડીરે; (૨)
બહાલોજનું મુખ જોતાં, ભાંગે ભુખડીરે—
રે—ભાંગે ભુખડીરે—
હાં—ભાંગે ભુખડીરે—[થવાલો—થવાલો.] રાધાને બહેનો-
ગોપી ચાલી સૌ શોધવા, બહાલાને દીઠડારે;
નંદાજનો લાલ, લાગે મને મીઠડારે—રાધાને બહેનો-
બહાલાજને સ્કંધે રાધાજ મલપતારે,
રાધાજનો મદ દેખી, મેલ્યાં લટકતાંરે—રાધાને બહેનો-
નરસીના સ્વામી શામળા, તારૂં કામ છે રે;
બહાલાજને મળવા, મુને હામ છેરે—રાધાને બહેનો-

શ્રીકૃષ્ણની શોભા શી હશે; તે તો ગોપીઓ કાંઈક સમજી; અને આવા ભકતો કાંઈ સમજ્યા. બાકી તો—તે વખતે જેઓ જીવતા હતા; તેઓ પણ સમજી શક્યા નથી.

કેટલાએક કહે છે કે ભગવાનને વળી શણગાર શા ?—શોભા શી ?—તેમણે યાદ રાખ-
જોઈએ કે—ન્યાં સુધી આપણી દૃષ્ટિ રાગવાળી છે; ત્યાં સુધી આપણી દૃષ્ટિને શણગાર જોવ
ગમે છે. સ્ત્રી આદિના શણગાર જોવા કરતાં, ભગવાનના શણગાર જોઈને તેમાં રાગ કરવો
તે ઉત્તમ વસ્તુ છે. સ્ત્રીનાં રૂપ અને શણગાર જોઈને, સ્ત્રીનું ચિંતન કરીએ; તેના કરતા
પ્રજનનાં રૂપ અને શણગાર જોઈને, પ્રજનનું ચિંતન કરીએ; તો કલ્યાણ થાય. એવા શુભ

હેતુથી શયુગારની સગવડ થઈ જાયુષ છે. કુતરો-પણ રાજનો; તેને સૌ તેડે; તેમ શયુ-
ગાર પણ પ્રભુના. પ્રભુમાં રાગ રાખે; તે પ્રભુના શયુગારનો અણગમો કરે નહીં. આવા
શયુગાર ધરનારી મૂર્તિઓ પાસે રહેનારા, બાવા સાધુ અગર બ્રાહ્મણોએ બહુજ વૈરાગ્યથી
રહેવું. પ્રભુના શયુગાર ધરવાનું પુનરીને પોતાને મન થયું; તો તે માયાના પૂરમાં તણાયા
એમ સમજવું. પુનરી પોતે લાલ બન્યા; તો માલ ચાલ્યો ગયો; એમ સમજવું. પ્રભુને
ધરાવેલી પાનખીડી પણ, પોતાને ખવાય નહીં. સગુણ ઉપાસના જેટલી સહેલી છે; એટ-
લીજ ભયંકર ભુલવણીવાળી છે.

પ્રભુની વાણી-ચોરાસી લાખ અવતારોમાં, ત્રાસી લાખ નવસે નવાણુ મુખે, તાળાં
માર્ચી છે. મનુષ્યનું મુખજ ઉઘાડું રાખ્યું છે. મનુષ્યોએ વાણીનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો;
તે શીખવવા, સંતોને મોકલ્યા; અને પ્રભુ પોતે પણ પધાર્યો; તોપણ જગત સામે નજર
કરો; તો હજી ધણાં સારાં સારાં ગણ્યતાં સ્ત્રી પુરુષોને-બોલતાં આવડતું નથી. કોલેજે,
કન્યાશાળાઓ અને વનિતા વિશ્રામો સ્થપાયાને ઘણા કાળ થયો; ઉપનિષદો અને ગીતા
સાંભળ્યાં; તોપણ જગતમાં પંચોતર ટકા કળ્યા, વાણીના છે. હૈયાં નિર્મળ નથી. જે હૈયામાં હોય;
તે ત્વરાથી હોડે આવે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને રાજી કરવા ખુશી હો-તો; તમારૂં પોતાનું કલ્યાણ
ચાહતા હો-તો; હૃદયને નિર્મળ કરો; અને વાણીનો સંયમ કરો. ગમ ખાતાં શીખશો; તો ધણા
કળ્યા ઝોછા થઈ જશે. આ દવા વાપરી જોજો. અવળું બોલવા કરતાં, મીન રાખવું; તે
સારૂં; અને મીન રાખવા કરતાં, શ્રીહરિના ગુણ ગાવા, અથવા હરિનું સ્મરણ કરવું; તે
સારૂં. વળી આ યુગમાં તો-

ચોપાધ—ઈહ કલિકાલ ન સાધન દૂળ, યોગયમ જપ તવવ્રત પૂળ.

કલિયુગમેં સાધન નહિ કોઈ, રામભજન રામાયણ હોઈ.

રામની કથા, અને રામનું સ્મરણ, બેજ સાધન-તેમાં વાણીનો ઉપયોગ કરવો.

૩ પગલાં—ચરણનાં પગલાં; તેને જોધને ગોપીકાઓ ગાંડી થઈ; પછી અફૂર ગાંડા
થયા. બ્યાં બ્યાં પ્રભુ હયાં ફયાં; તે સ્થાનો-તીર્થ બન્યાં. પગલાના ઉંડાણમાં ચરણ અને,
અને ચરણના ઉંડાણમાં શરણ. ચરણનો અને શરણનો મહિમા બહુ ગવાયો. સનકાદિ-
કોએ પણ ‘હરિ શરણ’-‘હરિશરણ’ નો નાદ કર્યો. ગીતામાં ગોવિંદે, ૧૮ મે અધ્યાયે-
‘મામેક શરણં બ્રહ્મ-ભારે શરણે આવ; એમ કહ્યું. શરણે આવવું જેટલું સહેલું, તેટલુંજ
અઘરું. શરણે કોણ રહી શકે? પોતાના કહાપણ માત્રને મૂકી દે તે.-પોતાના હથીયાર
નીએ મૂકે તે. ત્યાંજ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે-‘સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય’-તમારી તમામ નાની
મોટી વાતોને પડી મેલીને, ભારે શરણે આવો; એટલે હું કહું તેમ કરો.

આપ ગુર કરતા હશો; પણ ગુરને શરણે રહી નહીં શકતા હો-ગુર કહે; તેમ નહી
કરી શકતા હો; ત્યારે પરમાત્માના શરણની વાત ક્યાં કરીએ! ગરજ હોય; તો ગુર પાસે
રહીને, ગુરની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું પ્રથમ શીખો. આજ્ઞાપાલન એ ઉંચા પ્રકારનું તપ છે.

ત્રણ પ્રકારે પોતાનાં સંભારણાં મૂકીને, શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ધામમાં ગયા.

૫૬—વિષ્ણુ રૂપે વૈકુંઠ, શ્રીકૃષ્ણના બાળસ્વરૂપે ગોલોક; અને સગુણરૂપે નિગુણ
સ્વરૂપ. ઠંડી ગએલું ઘી હતું; તે ઝોગળીને પાતળું બની ગયું. બરફ મટીને જળ બની
ગયું-તેના જેવું, આ છે. જેમ કહો તેમ કહેવાય.

હવે પરીક્ષિત રાજા થ'કા કરે છે—

॥ રાજોવાણ ॥

ब्रह्मण्यानां वदान्यानां, नित्यं वृद्धोपसेविनाम् ॥

विमशापः कथमभूद्-वृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥८॥

यन्निमित्तः स वै शापो, यादृशो द्विजसत्तम ॥

कथमेकात्मनां भेद, एतत्सर्वं वदस्व मे ॥९॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા પૂછે કે—જેઓ બ્રાહ્મણોને માનનારા છે; જેઓ બ્રાહ્મણોને દાન આપવાળા—ઉદાર; જેઓ વડીલોની સેવા કરવામાં તત્પર, તથા જેઓનાં ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં હતા—એવા યાદવોને, બ્રાહ્મણોનો શાપ કેમ સંભવે ? (૮) કયા કારણથી તે શાપ થયો ? તે શાપ કેવા પ્રકારનો હતો ? હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! વળી જેઓનું ચિત્ત એકમાંજ—એક ભગવાનમાંજ—હતું; તેમને માંહો-માંહે કશુંયે કેમ થયો ? તે તમામ વાત આપ મને કહો. (૯)

૮-૯ વિવેચન—

યાદવોનાં વિશેષણ સાંભળ્યાં ?—**ब्रह्मण्यानां** (બ્રાહ્મણોને માન આપનારા), **वदान्यानां** (અતિ ઉદાર) **वृद्धोपसेविनां** (વૃદ્ધોની સેવા કરનારા), **कृष्णचेतसां** (શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખનારા) અને **एकात्मनां**—(જેઓ એક સરખા વિચારના છે). એટલે યાદવો ઉત્તમ પ્રકારનો યુદ્ધસ્થાત્રમ ભોગવતા હતા. તોપણ શ્રીકૃષ્ણના ઘરમાં આમ કેમ ? વૈભવથી વંદી ગએલા કેમ ? ‘**न वासुदेवभक्तानां, अशुभं विद्यते क्वचित् ॥** ભગવાનના ભક્તોનું કદિ ભુકું થતું નથી.’ એવું વાક્ય છે. છતાં અહીં કુળના નાશની વાત કેમ થઇ ! યાદ રાખવું કે—જેમ સૌના ચહેરા જુદા; તેમ સૌની જુલિ, સ્વભાવ અને કર્મ પણ જુદાં જુદાં હોય છે. આંખે કેરીજ આવે; અને બાવળીયે પરડાજ આવે; એવો નિયમ મનુષ્યોમાં નથી. યાનીને ઘેર અચાની; મહેતાજીને ઘેર અભજી; અચાનીને ઘેર ચાની; અભજીને ઘેર મહેતાજી, દીવાનના દીકરા પ્રમાદધન; પંડિતને ઘેર પાપી—વિગેરે—વિગેરે. દાસીના પુત્ર નારદ; હિર-પ્રયકશીપુનો પુત્ર પ્રહ્લાદ; અંગ રાજાનો પુત્ર વેન. આ વિષયમાં જરા ઉંડા ઉતરીને જોઇએ; તો જેમ ભરતખંડ કર્મજૂમિ કહેવાય છે; તેમ માનવદેહ પણ કર્મજૂમિ છે. કરેલાં કર્મો અહીં ભોગવવાં, અને નવાં કર્મ બાંધવાં. ધણીજ પ્રયત્નશીલ પુરૂષો, કર્મના રહસ્યને સમજી શકે છે; અને સમજ્યા પછી બંધન થાય; એવા નવાં કર્મ કદિ બાંધતા નથી.

૮ પદ્મછેદ—**ब्रह्मसु साधवः ब्रह्मण्याः तेषां ब्रह्मण्यानां-બ્રાહ્મણોને માનનારા. वदान्यानाम्-બ્રાહ્મણોને દાન આપવા વાળા-ઉદાર. नित्यं-હમેશાં. वृद्धोपसेविनाम्-વડીલોની સેવા કરવામાં તત્પર એવા યાદવોને. कृष्णचेतसां वृष्णीनां-જેઓનાં ચિત્ત ભગવાનમાં છે એવા યાદવોને. विमशापः कथम् अभूद्-બ્રાહ્મણોનો શાપ કેવી રીતે સંભવે ?**

૯ પદ્મછેદ—**यन्निमित्तः सः-वै शापः-કયા કારણથી તે શાપ થયો ? यादृशः (सः वै शापः) તે શાપ કેવા પ્રકારનો હતો ? द्विजसत्तम-હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! कथं एकात्मनां भेदः-વળી જેઓ એકજ વિચારના હતા તેમને માંહોમાંહે કશુંયે કેમ થયો ? एतत् सर्वं-તે તમામ વાત. मे वदस्व-મને કહો.**

મુગનો અવતાર આવતાં, જડ ભરત જાગી ગયા. કોઇના કંદમાં પડ્યા નહીં. ઉત્તમ કોમળી સ્ત્રી, અને ઉત્તમ કોટિનો પુરુષ, રાંડ્યા પછી ફરી પરણ્યાં નથી; સંસાર માંડતાં નથી-તેનું મૂખ્ય કારણ, બંધન-થાય; એવાં નવાં કર્મો ન કરવાં તેજ. અથવા જે કર્મો છે; તેને ભોગવીને, ખપાવી લેવાં તેજ.

સંગનો રંગ કેમ ન લાગે ?—કૃષ્ણના પુત્રો આવા ! મુંબઈમાં પંડિતરાજ... પધાર્યાં. તેમની વિદ્વતા, વકતૃત્વ, અને શીલાદિ આચરણ જોઇ; સનાતની દુનિયા બહુ રાજ થઈ. જ્યાં જોઈ એ ત્યાં પંડિતજનાં વખાણ થાય; પણ પંડિતજનાં ધર્મપત્ની, ધડી ધડીમાં પંડિતજ ઉપર ખીન્નય; અને કહે કે—“હું આ લોકો જેવી ગાંડી-ભોળા નથી; કે તમે કહો; તે હું માની જાઉં.” ત્યારે ગાંડું કાણુ ! તે ભગવાન જાણે ! પંડિતજનું કહ્યું માને; તે ગાંડું ! કે ન માને તે ગાંડું ! તે સ્ત્રી પંડિતજના સંગમાં સદા રહે છે; પણ પંડિતજના સંગનો રંગ, જરા પણ ખેસવા દેતી નથી. પાસે રહે; પણ પુણ્યવિના સદૃશ્ય કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

હવે શ્રીશુકદેવજી શું જવાબ આપે છે; તે સાંભળો—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

વસંત તિ.

વિશ્વરૂપુઃ સકલસુન્દરસંનિવેશં, કર્માચરન શ્રુતિ સુમજ્જલમાત્મકામઃ ॥

આસ્થાય ધામ રમમાણ ઉદારકીર્તિઃ, સંહર્તુમૈચ્છત કુલં સ્થિતકૃત્યશેષઃ ॥૧૦॥

કર્માણિ પુણ્યનિવહાનિ સુમંગલાનિ, ગાયજ્જગત્કલિમલાપહરાણિ કૃત્વા ॥

કાલાત્મના નિવસતા યદુદેવગેહે, પિંડારકં સમગમન્યુનયો વિસૃષ્ટાઃ ॥૧૧॥

વિશ્વામિત્રોઽસિતઃ કણ્ઠો, દુર્વાસા મૃગુરંગિરાઃ

કશ્યપો વામદેવોઽત્રિ-વસિષ્ઠો નારદાદયઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘શ્રીકૃષ્ણ સર્વોત્તમ રૂપાળા હતા; તેા પણ વિષયોમાં તત્પર નહોતા. તેમને કોઈ પણ પ્રકારની કામનાઓ નહોતી;

૧૦ ૫૬૨છેદ—સકલસુન્દરસંનિવેશં વપુઃ વિશ્વત્-સર્વોત્તમ રૂપાળા શરીરને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ. શ્રુતિ સુમંગલમ્ કર્મ આચરન-પૃથ્વીમાં મંજળ કર્મને કરતા એવા શ્રીકૃષ્ણ. આત્મકામઃ—પૂર્ણકામ. આસ્થાય ધામ રમમાણઃ—પૂર્ણકામ છતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને નાના પ્રકારની ક્રિડા કરનાર શ્રીકૃષ્ણ. ઉદારકીર્તિઃ—ઉદાર કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણ સ્થિતકૃત્યશેષઃ—યદુકુળના સંહાર માટે જેઓ, આયુષ્ય ભોગવતા હતા તે શ્રીકૃષ્ણ. કુલં સંહર્તુમૈચ્છત—કુળનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી.

૧૧ ૫૬૨છેદ—સુમંગલાનિ પુણ્યનિવહાનિ ગાયત્ જગત્ કલિમલાપહરાણિ કર્માણિ કૃત્વા—કેવળ પુણ્યનેજ ઉત્પન્ન કરવાવાળાં ઉત્તમ કર્મો, કે જેને લોકો કીર્તનાદિકથી ગામ તો, કળિયુગના મેલને ટાળી દે, એવાં કર્મો શ્રીકૃષ્ણે કરીને. યદુદેવગેહે નિવસતા કાલાત્મના—વસુદેવના ઘરમાં વસતા અને કાળરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણથી. વિસૃષ્ટાઃ સુખઃ—છૂટા કરાએલા રૂપો. પિંડારકં સમગમન—‘પિંડારક’ નામના ક્ષેત્રમાં ગયા.

૧૨ ૫૬૨છેદ—વિશ્વામિત્રઃ, અસિતઃ, કણ્ઠઃ, દુર્વાસા, મૃગુ, અંગિરાઃ, કશ્યપઃ, વામદેવઃ, અત્રિઃ, વસિષ્ઠઃ, નારદાદયઃ—નારદ વિગેરે.

એટલે શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણકામ હતા; તોપણ શુભ કર્મો કરતા હતા. પૂર્ણકામ છતાં, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને, નાના પ્રકારના શુભ કર્મો કરીને, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ કેવી રીતે જીવન ગાળવું; તે પ્રભુ-શ્રીકૃષ્ણ શીખવતા હતા. આવા ઉદાર ક્રીતિવાળા શ્રીકૃષ્ણ, કે-જે યદુકુળના સંહાર માટે આયુધ્ય લોગવતા હતા; તે શ્રીકૃષ્ણે કુળનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી. તાત્પર્ય—હે પરીક્ષિત ! આ બાબતમાં ઇન્દ્રની ઇચ્છાજ મૂખ્ય હતી. ઉચ્છ્રંખલ કુટુંબને જીવંત રાખવું; પ્રભુને ગમ્યું નહીં એ ભાવ. [૧૦] કેટલાંએક અશ્વમેધાદિ યજ્ઞો કેવળ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરે છે; પુત્રેષ્ટિ જેવાં કેટલાંએક કર્મો, પુત્રને રમાડવા આદિ સુખનેજ ઉત્પન્ન કરે છે; અને કૃત્વ્યાંદ્રાયણાદિક (પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કર્મો) કેવળ પાપનેજ હરે છે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને, જે જે કર્મો કર્યા; તે કેવળ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરવાવાળાં ઉત્તમ કર્મો હતાં; કે જેને લોકો કીર્તનાદિકથી ગાય; તો કળીયુગના મેલનો નાશ થાય-અંતકરણ શુદ્ધ થાય. આવાં કર્મ કરવા સાડુ, બોલાવેલા વિશ્વામિત્ર, અસિત, કણ્વ, દુર્વાસા, ભૃગુ, અંગિરા, કશ્યપ, વામદેવ, અત્રિ, વસિષ્ઠ અને નારદાદિ બ્રાહ્મણોને, એ સઘળાં કર્મો પહોંચી લઇને, વસુદેવના ઘરમાં રહેતા કાળસ્વરૂપે ભગવાને, પિંડારામાં જવાનું કહેતાં; તે બ્રાહ્મણો પિંડારામાં ગયા. (૧૧-૧૨)

૧૦ થી ૧૨ વિવેચન—

રૂપમાં ભય-જેમને સુંદર રૂપ મળે છે; તેઓ વિષયોના પૂરમાં તણાઈ નય છે. આ સામાન્ય નિયમ શ્રીકૃષ્ણને લાગુ પડ્યો નથી. સુંદરરૂપ પ્રાપ્ત કરીને, શ્રીકૃષ્ણે વિષયોમાં રાગ રાખ્યો નહીં; પણ સત્કર્મ કરવામાં રાગ રાખ્યો. ઇશ્વરને પાપ પુણ્યનો સવાલ ન હોય; એમ બરાબર યાદ રાખવું. એટલે શ્રીકૃષ્ણ જે જે સત્કર્મ કરે; તે જગતને શીખવવા માટેજ હોય. પ્રભુએ જગતને શીખવ્યું કે—“ તમે સુંદર શરીરનો અને સુંદર વૈભવનો ઉપયોગ, વિષયભોગમાં નહીં કરતાં, સત્કર્મમાંજ કરજો. કાલ માટે જીવજો; આજ માટે નહીં. એટલે આ અવતારમાં જે જે સુંદર સાધન મળે; તેનો લાભ લઇને, પુનર્જન્મને અહીંજ ધડળે-અહીંજ તૈયાર કરજો-વિગેરે વિગેરે.”

કુલં સંહર્તુમ્ પેચ્છત—કુળનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો. પાથરવું અને સંકેલવું, જન્મવું અને મરવું, ખીલવું અને કરમાવું-એવો જગતનો ક્રમ છે. પ્રથમ કાર્ય (પાથરવું જન્મવું-ખીલવું) સૌ રાજ થઇને કરે; ખીણું કાર્ય (સંકેલવું, મરવું, કરમાવું) બહુ થોડા-નેજ આવડે. આવડે કે ન આવડે; પણ તે ચોક્કસ થવાનું જ છે; એમ સૌ જાણે છે. જાણે છે છતાં, તે (સંકેલવાનું) કામ બહુજ થોડાને આવડે છે. કોશેટા અને કરોળાઓ બેઉ પોતાના મુખમાંની લાળ-તાંતણી-કાઠીને જળ બાંધે છે; પણ કરોળાઓ પોતે પાથરેલી જળને; સંકેલી શકે છે; અને કોશેટા પોતે પાથરેલી જળને, સંકેલી શકતા નથી. પરિણામે કોશેટાને ઉના પાણીમાં બળી મરવું પડે છે. સનાતનધર્માનુસાર બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમ માયાનો વિસ્તાર કરનારાં છે; અને વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસ માયાને સંકેલનારાં છે. પ્રથમ એ

આશ્રમોના કરતાં, છેલ્લાં એ આશ્રમો વધારે મહત્વવાળાં છે. કારણકે સંસારમાં થતોલી જૂલો ત્યાં સુધરે છે. પ્રથમના એ આશ્રમોમાં સંસાર પ્રવૃત્તિ ઘણી હોય છે; પછીના એ આશ્રમોમાં સંસાર નિવૃત્તિ ઘણી હોય છે. પ્રથમના એ આશ્રમોમાં, મોહમતના ખીલા ખોડાય છે; અને પછીના એ આશ્રમોમાં મોહ મતના ખીલા ઉખેડી નાંખવા પ્રયત્ન થાય છે. પ્રથમના એ આશ્રમો, માયાને ખોલે મંડાય છે; પછીના એ આશ્રમો, ઈશ્વરને ખોલે મંડાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજવું નહીં; કે પ્રથમના એ આશ્રમો ખોટાં છે. તે એ આશ્રમોનું યથાર્થ પાલન થાય; તોજ પછીના એ આશ્રમોમાં ઘણી અનુકૂળતાઓ આવીને ઉભી રહે. પ્રથમનાં એ યગડયાં છે; તેથીજ પછીનાં એ અત્યારે યગડી ગયાં છે. સંતો કહે છે કે-“અમે ક્યાં મરીએ; કે ન્યાં અમારું કોઈ ન હોય!” પાંડવો ક્યાં મુવા; કે ન્યાં ચોતાના કોઈ નહોતા. કાશીમાં રહીને મરવું; ઉત્તર ખંડમાં (હિમાલય ઉપર) રહીને મરવું; તે વ્યામનો હેતુ તપાસીએ; તો માલમ પડશે કે-તમે ભલે સંસારને પાથરો; પણ જરૂર પડે; ત્યારે સંકલતાં આવડવું જોઈએ.

૧૧ મા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે-બ્રાહ્મણોને બોલાવીને, પ્રભુ સહકર્મ કરતા હતા. આ પ્રમાણે એક વખત કરીને બ્રાહ્મણોને, પિંડારક નામના દારકાની પાસેના એક તીર્થમાં, થોડો વખત રહેવાની પ્રેરણા કરી. બ્રાહ્મણોને પાસે રાખવાના હેતુ એમ જણાય છે કે-યાદવોના ઉદ્ધત બાળકો, તેમની પાસે જઈ શકે. પછી તેમનો અપરાધ કરીએ, શાપ પણ લઈ શકે.

બારમા શ્લોકમાં બ્રાહ્મણોનાં નામ આપ્યાં છે. ભરતખંડ બ્રાહ્મણોનો છે; તે સંખ્યદ્વી-‘બ્રાહ્મણદેશ’-નામનો એક સુંદર લેખ, ૧૪મા પુસ્તકમાં પાનુ ૨૫૮૯થી ૯૫માં આપ્યો છે. તે ખાસ વાંચવા જવો છે. [એકની એક વાત વારંવાર કરીએ; તે ઠીક નહીં.]

હે વાદવ કુમારો બ્રાહ્મણોનો અપરાધ કરવા આવે છે—

ક્રીડન્તસ્તાનુપવ્રજ્ય, કુમારા યદુનન્દનાઃ ॥

ઉપસંગૃહ્ય પમચ્છુ-રવિનીતા વિનીતવત્ ॥ ૧૩ ॥

તે વેષયિત્વા સ્ત્રીવૈષેઃ, સામ્બં જામ્બવતીસુતમ્ ॥

૯ષા પૃચ્છતિ વો વિપ્રા, અન્તર્વૈત્ન્યસિતેક્ષ્ણા ॥ ૧૪ ॥

પ્રપ્તું વિલજ્જતી સાક્ષાત્, પ્રજ્ઞતામોઘદર્શનાઃ ॥

પ્રસોષ્યન્તી પુત્રકામા, કિસ્વિત્સંજનયિષ્યસિ ॥ ૧૫ ॥

૧૩ પદ્યછંદ—ક્રીડન્તઃ યદુનન્દનાઃ કુમારા-યાદવોના બાળકોએ રમતાં રમતાં. અવિનીતવતઃ વિનીતવત્—ઉદ્ધત હતા છતાં વિવેકીપણુનો ડોળ કરીને. તાન્ ઉપવ્રજ્ય-તે ઋષિઓ પાસે જઈને. ઉપસંગૃહ્ય-તથા પ્રણામ કરીને. પમચ્છુઃ-પુછ્યું.

૧૪ પદ્યછંદ—તે-તે બાળકો જામ્બવતીસુતમ્ સાંબં સ્ત્રીવૈષેઃ વેષયિત્વા-ગંભીર-વંતીના પુત્ર સાંબને સ્ત્રીનાં અલંકાર પહેરાવીને. વિપ્રાઃ-હે બ્રાહ્મણો. ૯ષા અસિતેક્ષ્ણા અન્તર્વૈત્ન્ય સઃ પૃચ્છતિ-આ સ્થામનેત્રવાળી સર્ગભા સ્ત્રી આપને પુછે છે.

૧૫ પદ્યછંદ—સાક્ષાત્ પ્રપ્તું વિલજ્જતી-આપને રમણ પૂછતાં લાગે એવી આ

અર્થ—યાદવોના કુમારપુત્રો, રમતાં રમતાં તે બ્રાહ્મણો પાસે (પિંડા રકામાં) ગયા. એ કુમારો ઝાંબવતીના પુત્ર સાંબને, સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવીને, સાથે લઈ ગયા હતા. તે કુમારો નમ્રતા વિનાના હતા; તે પણ ખોટી નમ્રતા દેખાડીને, અને બ્રાહ્મણોના પગ ઝાલીને, તેઓએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે—“હે અ-મોઘ દર્શનવાળા બ્રાહ્મણો ! આ ગર્ભવાળી સ્ત્રી, કે જે જણાવાની તૈયારીમાં છે; અને પોતાને પેટે પુત્ર આવે; એવી તેણીની ઈચ્છા છે; તે આપ લોકોને મોઢામોઢ પૂછતાં લલચ છે; તેથી અમારી મારફત આપને પૂછાવે છે; તે આપ કહો કે—આ સ્ત્રી શું જણશે ? [૧૩-૧૪-૧૫]

૧૩ થી ૧૫ વિવેચન—

વૈભવે કોને વગોવ્યા નથી ! ગરીબના દીકરાને, શી વાત તે આપ ! ‘આપ રળીને લાવે છે; તો આપણે ખાઈએ છઈએ !’ ધનવાનના દિકરાને, એમ થાય; કે—‘ક્યારે આ જમી ઉઠે !’ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને ધનવાનનો આશરો હોય છે; તોપણ તેમણે, એમ માનવુંજ પડે છે—કે—સોએ નવાણુ ટકા ધનવાનો, બ્રાહ્મણ સાધુને રમકડાં જેવાં ગણે છે; ધર્મને અને શાસ્ત્રને કારસ જેવાં માને છે. તેથી સમજી બ્રાહ્મણોએ અને સંતોએ, અને ત્યાં સુધી, ધનવાનોને ઘેર જવું નહીં. બ્રાહ્મણોએ અને સાધુઓએ, ગરીબાઇને અલંકારરૂપ માની, અને તેટલો પ્રભુનો આશરો રાખેલા. કોડીને પાંખ આવે ત્યારે તેનું મોત આવે; તેમ બ્રાહ્મણોનો અપરાધ કરે; ત્યારે ન હોય ત્યાંથી આફતો દોડી આવે.

મસ્કરીનો જવાબ બ્રાહ્મણે શું આપે છે; તે સાંભળો—

एवं प्रलब्धा मुनयस्-तान्नुचुः कुपिता नृप ॥

जनयिष्यति वो मन्दा, मुसलं कुलनाशनम् ॥ १६ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે ઠગાએલા બ્રાહ્મણોએ કોપ કરીને તેમને કહ્યું કે—હે મંદ ભાગ્યો ! આ સ્ત્રી તમારા કુળનો નાશ કરે; એવું મુસલ જણશે. (૧૬)

૧૬ વિવેચન—

બનાવવા ગયા; ત્યાં પોતે બન્યા.

વડીલોની મસ્કરી કરવી; તે વિવેકને તોડી ફોડીને ફેંકી દેવા જેવું; માણસાઈને

સ્ત્રી. **અમોઘદર્શના**—દર્શનથી અમોઘ લાભ આપવાવાળા હે બ્રાહ્મણો. **પ્રસોજ્યંતી પુત્ર-કામા**—જણવાની તૈયારીવાળી તથા પુત્રની કામનાવાળી આ સ્ત્રી. **કિંસ્વિત્ત સંજનયિષ્યતિ (ઈતિ)**—શું જણશે તે વાત. **પ્રક્રૂત**—કહો.

૧૬ પદ્યછંદઃ—**एवं प्रलब्धाः कुपिताः मुनयः**—આ પ્રમાણે મસ્કરીમાં પુછાએલા અને તેથી કોપ પામેલા મુનીઓ. **तान् ऊचुः**—તેઓને કહ્યું. **मन्दाः**—હે મૂખોઓ ! **वः कुलनाशनं मुसलं जनयिष्यति**—તમારા કુળનો નાશ કરે એવા મુશળને (આ સ્ત્રી) જન્મ આપશે.

મારી નાંખવા જેવું. સભ્ય માતાપિતાના પુત્રો, અસભ્યતા બતાવે; તેમને ભયંકર શિક્ષા થાયજ. જ્ઞાન માટે ગુર શોધવા, માણસો બહાર નીકળે; પણ જેમને ઘેર ગુર; તેમણે કાંઈ ન લીધું; તેા તેઓ શિક્ષાપાત્ર ગણાયજ. આંખાના દીકરા પરડા; આંખાની દીકરી લીંબોળા. દેવતાના દિકરા કોલસા. તેમ યાદવોના દીકરા બ્રાહ્મણોની મસ્કરી કરવા નીકળ્યા! એવા. અમે કાના છઈએ; અને અમારે કેમ વર્તવું જોઈએ; તે નાના મોટા સૌએ સમજી જવું જોઈએ. જાતવાન બળદ અને જાનવાન ઘોડો પણ, આ વાત જૂલતો નથી; ત્યારે જાતવાન માણસ પાસેથી, અવિવેકની આશા કેમ રખાય!

કેમ સાવધાન છોને? કે વાતો હવામાં ઉડી જાય છે? બ્રાહ્મણો કેટલા નિડર હતા! સનકાદિકોએ જયવિજયને આકાશમાંથી પાતાળમાં પાડ્યા. 'નારદે કુબેરના પુત્ર હયગ્રીવ મણિગ્રીવને વૃક્ષ બનાવી દીધાં. વિગેરે વિગેરે. તપ અને વિદ્યા બ્રાહ્મણોનાં શસ્ત્ર, રામ અને કૃષ્ણ જેવા અવતારી પુરૂષોને પણ, નમાવી દે-એવાં બ્રાહ્મણોનાં શસ્ત્રો. આવા પવિત્ર બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરી આગળ વધીએ.

પછી યાદવ કુમારોએ શું કર્યું?

તચ્છુત્વા તેઽતિસંત્રસ્તા, ત્રિમુચ્ય સહસોદરમ્ ॥

સામ્બસ્ય દદશુસ્તસ્મિન્, મુસલં સ્વલ્વયસ્મયમ્ ॥ ૧૭ ॥

કિં કૃતં મન્દમાર્ગ્યેનઃ, કિં વદિષ્યન્તિ નો જનાઃ ॥

ઇતિ વિહ્વલિતા ગેહા-નાદાય મુસલં યયુઃ ॥ ૧૮ ॥

તત્ત્વોપનીય સદસિ, પરિમ્લ્લાનમુલ્લશ્રિયઃ ॥

રાજ્ઞ આવેદયાંચક્રુઃ, સર્વેયાદવસંનિધૌ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—આ સાંભળીને બહુ ત્રાસ પામેલા તે કુમારોએ, તુરત સાંખનું પેટ છોડીને બેસ્યું, તેા તેમાંથી કુળનો નાશ કરે એવું, લોહાનું મુસલ બેવામાં આવ્યું. [૧૭] 'અહો આપણે કે જે મંદ ભાગ્યવાળા છઈએ; તેમણે આ શું કર્યું? લોહો આપણને શું કહેશે?' એમ વિહ્વળ થએલા તે કુમારો, ઘેર આવ્યા. [૧૮] જેઓના મુખની શોભા કરમાઈ ગઈ હતી; એવા તે કુમારોએ, તે મુસલને સભામાં લઈ જઈને, સર્વ યાદવોના દેખતાં, રાજા ઉચ્ચેસેનને, તે

૧૭-૧૮ પદ્યછંદ—તે અતિ સંત્રસ્તા—તે કુમારો કે જેઓ ધણાજ ડરી ગયાહતા, તેઓએ. સહસ્રા સાંબસ્ય ઉદરમ ત્રિમુચ્ય—એકદમ સાંખનું ઉદર એટલે સાંખને પેટ બાંધેલું કપડું ખેલતાં. તસ્મિન્ સ્વલુ અયસ્મયમ્ મુસલં દદશુઃ—તેમાં (તેઓએ) લોહાનું બનાવેલું મુસળ દેખ્યું. ૧૮ પદ્યછંદ—મંદમાર્ગ્યેઃ—મંદભાગ્યવાળા જે આપણે છઈએ તેમનાથી. નઃ કિં કૃતં—આપણું આ શું થયું? જનાઃ નઃ કિં વદિષ્યન્તિ—લોકો આપણને શું કહેશે? કેવો કપકો આપશે? ઇતિ વિહ્વલિતાઃ—આ પ્રમાણે વિહ્વળ થએલા તે કુમારો. મુસલં આદાય—મુસળને ઉપાડીને. ગેહાન યયુઃ—ઘેર આવ્યા.

૧૯ પદ્યછંદ—પરિમ્લ્લાનમુલ્લશ્રિયઃ—જેઓનાં મુખની શોભા કરમાઈ ગઈ હતી

સુસલ જાળી સઘળી વાત કરી દેખાડી. (આ વાત તેઓએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહી નહીં; એમ આદિ રાખવું.) [૧૬].

૧૭ થી ૧૮ વિવેચન—

વચનસિદ્ધિ—બોલે તે પ્રમાણે અનાયાસે થાય. વચનસિદ્ધિ સત્ત્વ (અંતઃકરણ) શુદ્ધિની ઝાંથે રહે છે. દિવસમાં દસ વખત શરીર શુદ્ધ કરવું તે સહેલું છે; કાશીહરદ્વાર અગર બગોત્રીમાં જઈને, શરીરને સ્વચ્છ કરવું; તે પણ સહેલું; પણ અંતઃકરણને સ્વચ્છ કરવું; તે ઘણુંજ અઘરું કામ છે. અઘરું છે; તોપણ તે થઈ શકે છે; માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રોગનો કેસ થયો હોય; તે ધરને, મ્યુનીસીપાલીટી જેમ ડીસઈફેક્ટ (સાફસફ) કરે છે; તે પ્રમાણે અશુદ્ધ અંતઃકરણને, ઘણેઘણે પ્રકારે ડીસઈફેક્ટ કરવું જોઈએ. તે સંબંધી આગળ કથા આવશે.

આગકોનો પસ્તાવો—કાચની શીશી હાથમાંથી પડી ગઈ. કકડે કકડા થઈ ગયા. પછી પોક મૂકવી નકામી છે. પછી ત્યાં પડેલા કકડા ઉપાડીને; ફેંકી દેવા એટલુંજ કામ રહ્યું.

આગકોએ આ વાત શ્રીકૃષ્ણને કરી નથી; તેમ શ્રીકૃષ્ણે આ બાબતમાં, માર્થ માર્યું પણ નહીં. યાદવોમાં જે ડાહ્યા હતા; તેમને, બ્રાહ્મણોના શાપદારા, પ્રશ્નએ સમજાવી દીધા કે—

૫૬.

“ દીવામાં દીવેલ ખૂટયું; હવે નથી વાર—પ્રાણી મનમાં વિચાર. ”

આવી નોટીસો મળે; અને જે જાગી જાય; તે ભાગ્યશાળી ગણાય. આયું કાંઈક ઉદ્ધવ સમજ્યા. તે કથા આગળ કહેવાશે.

મુશલને જોઈને આગળ શું થયું ?—

શ્રુત્વાઽમોઘં વિમશાપં, દૃષ્ટ્વા ચ મુસલં નૃપ ॥

વિસ્મિતા મયસંત્રસ્તા, વમ્બુવુર્દારકૌકસઃ ॥૨૦॥

તત્કૂર્ણયિત્વા મુસલં, યદુરાજઃ સ આહુકઃ ॥

સમુદ્રસલિલે પ્રાસ્યલ-લોહં ચાસ્યાવશેષિતમ્ ॥૨૧॥

અર્થ—હે રાજા ! બ્રાહ્મણોનો અમોઘ શાપ સાંભળીને, તથા તે સુસલ એવા તે કુમારોએ. તત્ત્વ સદસિ ઉપનીય—તે મુશળને સભામાં લઈ જઈને. સર્વ વાત્સલ્યમિત્રો—સર્વ યાદવોની સમક્ષ. રાક્ષે—રાજા ઉત્તરેનને. આવેદયાંચકુઃ—નીવેદન કર્યું. મુસળ સંબંધી કહી સંભળાવ્યું.

૨૦ પદ્યછંદ—નૃપ—હે રાજા ! અમોઘ વિમશાપં શ્રુત્વા—બ્રાહ્મણોના અમોઘ શાપને સાંભળીને. ચ—અને મુસલં દૃષ્ટ્વા—મુશળને જોઈને. દારકૌકસઃ—દારકાનાં રહેવા-સાથે, યાદવો. વિસ્મિતાઃ મયસંત્રસ્તાઃ વમ્બુઃ—વિસ્મય પામ્યા અને ભય પામ્યા.

૨૧ પદ્યછંદ—સઃ આહુકઃ યદુરાજઃ—ઉત્તરેન રાજાએ તત્ત્વ મુસલં કૂર્ણયિત્વા—તે મુશળનો બૂકો કસંવીને તેને. ચ—અને અવશેષિતમ્ લોહં—ધસતાં બાકી રહેલી લોહાની કટકી. સમુદ્રસલિલે પ્રાસ્યત—સમુદ્રના જળમાં ફેંકી દીધી.

(પથ) પ્રત્યક્ષ જોઈને, દ્વારકાના યાદવોને વિશ્વમય થયો, અને ભયથી તેઓ ત્રાસી ગયા. [૨૦] (તે સાંભળીને) ઉગ્રસેન રાજાએ, ભગવાનને નહિ પૂછતાં, તે મુસલને ઘસાવી નાંખીને, તેના ભૂકો સમુદ્રના જળમાં નંખાવી દીધો. ઘસતાં બાકી રહેલી, લોહાની નાની કટકી પણ, તેઓએ સમુદ્રમાં ફેંકી દીધી. [૨૧]

૨૦-૨૧ વિવેચન—

મુસલે વ હજ્જા—મુસલને પ્રત્યક્ષ જોઈને; એટલે કાંઈ કાંઈ બોલે, તે ઠીક; પણ તે પ્રમાણેજ તુરત થાય; ત્યારે ભય લાગે.

દર્શાવે—દક્ષીણમાં શ્રીરંગજીના મંદિરના ચોકમાં ભજન-કીર્તન થઈ રહ્યાં હતાં. તે વખતે ત્યાં થઈને એક ભક્ત—નામદેવજી—નીકળ્યા. મંડળીમાં ભળી જઈને, ભજન-કીર્તનના રંગ ઉડાડવાનું, તેને પણ મન થયું. પણ પગમાં નવા જોડા-ઉપાનહ; અને બીડ ભારે. ‘રખે કોઈ જોડા લઈ જાય; તો આપણે ગરીબ માણસને નાહક નુકસાન થાય;’ એમ વિચારી જોડા પગમાંથી કાઢી, ખભે નાખવાની પછેડીમાં (જોડા) બાંધ્યા. બગલમાં જોડાનું પોટલું લઈ, ભક્ત મંડળમાં પેઠા. ભજનની ધૂત મચી-રંગ જાગ્યો. ગામ હોય ત્યાં જેમ ઢેઢવાડો હોય; તેમ ભજન મંડળીમાં પણ, બળ-મશ્કરા હોય. તેમની નજર ભક્તની પોટલી પર પડી.

બળ—અહો ભગતજી ! બગલમાં આ શું છે ?

ભક્ત—કાંઈ નહીં.

બળ—કાંક છેને ? કોને ધૂતી લાવ્યા છે ?

ભક્ત—ધૂતે કોને !

બળ—ના-પણ ! કાંઈક પ્રસાદ (ખાવાનું) જેવું લાગે છે.

બળની વાત સાંભળીને, બીજે બળ, તેની વાતને ટેકો દેવા આવ્યો. ભગતજી ‘ના ! ના !’ કરતા રહ્યા; અને પેલા જેએ બગલમાંથી પોટલું ખેંચી લીધું. પોટલું છૂટી ગયું; અને જોડા ઉડી પડ્યા. જોડા દેખીને—

બે બળ—‘અરે ! આ તો જીવો ! મંદિરમાં જોડા ! આ તે ભગત ! કે બગ ભગત ! મંદિર અભગશે; તેની તેને શીકરજ નહી !’ મંદિરના પૂજારીઓ પણ ઉડી પડ્યા.

આ સાંભળી બીજા લોકો પણ, ભક્તના ઉપર તુટી પડ્યા. ધરપા ઉપર ધરપા. ભક્ત નાહા; તે મંદિરની પાછળ જઈને બેઠા.

પાછાં ભજન કીર્તન ચાલતાં હતાં; તેમ ચાલવા લાગ્યાં. હો-હો મચી રહી. કોઈએ જોયું; તો મુખ્ય મંદિરને દારજ નહીં. નરી બીત દેખાણી. તેણે બીજાને કહ્યું; બીજાએ ત્રીજાને કહ્યું. સૌએ જોયું; તો દારજ નહીં-ભીંતજ દેખી. ભજન બંધ થયાં. સૌ તપાસે નીકળ્યાં. તપાસ કરતાં ખાત્રી થઈ કે-પાછળ પેલા જોડાવાળો ભગત બેઠો છે; તેની સામે દાકારનું દાર છે. શ્રીહરિને પોતાના ભક્ત બહુ વ્હાલા છે; એમ જાણી, સૌને પશ્ચાન્નાય થયો. સૌએ ભક્તને આજીજી કહી, ભજન મંડળીમાં આણ્યો. ભક્તે ભજન ઉપાડ્યું અને સૌએ રંગબેર ઝીલ્યું. પ્રજા રાજ થયા. મુખ્ય મંદિરનું દાર હતું એવું, પાછું જોવામાં આવ્યું. શ્રીરંગ દાકારની સૌએ જય બોલાવી. સૌએ ભગતને પ્રજ્ઞામ કર્યાં. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-જે રોકડું બતાવી શકે; એ મોટા પુરુષ કહેવાય. શ્રીસ્વામીનારાયણે કળીયુગમાં

કામ કર્યું; પણ તે બધું પરચાને પ્રતાપે. યોગીઓની અજબ શક્તિ ! આ પ્રમાણે આઠાણેએ માત્ર શાપ દીધો; એટલુંજ નહોં; પણ, મુસલનાં દર્શન કરાવ્યાં. મુસલ દેખીને સૌ ચમક્યાં.

મુસલનો નાશ કરવા, ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પણ જે થવાનું છે; તે તેમના પોતાના પ્રયત્નમાંથીજ થવાનું છે. બચવાનો પ્રયત્ન પણ, કોઇ વખત થવાની વસ્તુને અનુકુળતા આપી, બંધનમાં લાવી દે, એમ સદ્ભાગ્યેજ જીવ સમજી શકે. ગીતામાં ગોવિંદે અર્જુનને કહી દીધું છે કે—“સ્વધર્મને અનુસરીને પ્રાપ્ત થએલું કર્મ તારે યથાર્થ કરવું; એટલીજ તારી ફરજ છે. તે કર્મનું ફળ થું આવશે; તેની જોખમદારી તારે માથે નથી; વિગેરે.”

ઉપરોક્ત કરેલા પ્રયત્નનું ફળ થું આવ્યું તે સાંભળો—

કથિન્મત્સ્યોઽગ્રસીલ્લોહં, ચૂર્ણાનિ તરલૈસ્તતઃ ॥

ઉદ્દમાનાનિ વેલાયાં, લમ્પાન્યાસન્ કિલૈરકાઃ ॥૨૨॥

મત્સ્યો ગૃહીતો મત્સ્યઘ્નૈર્-જાલેનાન્યૈઃ સહર્ણવે ॥

તસ્યોદરગતં લોહં, સ શલ્યે લુન્થકોઽકરોત્ ॥૨૩॥

અર્થ—કોઇ માછલું તે કટકીને ગળી ગયું. સમુદ્રના જળમાં નાંખેલો મુસલનો ભૂકો, પાણીનાં તરંગોથી તણાતો તણાતો, (ફરના એટલે પ્રભાસ પાસેના), સમુદ્રના કાંઠામાં ચોંટી ગયો. અને તેમાંથી પાન ઉગી. (૨૨) મચ્છી મારે સમુદ્રમાં જળ નાંખી, બીજાં માછલાં સાથે, પેલા માછલાને પકડયો. માછલાના પેટમાં ગએલી કટકીને, તે મચ્છીમારે ખડાર કાઢી, બાણુની અણી બનાવી. (૨૩)

૨૨-૨૩ વિવેચન—

મોટા જંકશન રેશનમાં, કઈ ગાડી ક્યારે લાવવી, અને ક્યારે લઈ જવી; અને અમુક ઠેકાણે તેને ક્યારે પહોંચાડવી; તે વ્યવસ્થા જેમ દ્રાષ્ટીક સુપ્રીં કર્યો કરે છે; તેમ આ સંસારમાં કર્મોનાં ફળની વ્યવસ્થા, પ્રભુ કર્યો કરે છે. તેમાં ફેરફાર કરવાની ધ્વિષ્ટા થાય; ત્યારે જેમ આંબલી ખાઈને ગોળ ખાઇએ; તે ખટાશ કાંઈક ઓછી થાય; તેમ સત્કર્મ કરવા મન્યા રહેવું. સત્કર્મ કરવાથી, પાપનું બળ કાંઈક ક્ષીણ થશે.

દરીયામાં કામ કરનારને, દરીયાના તોફાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આકાશ કામ કરનારને આકાશનાં તોફાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમ સંસારમાં રહેનારને, સંસાર-

૨૨-૨૩ પદ્યછંદઃ—**કથિન્મત્સ્યઃ**—કોઈ માછલું. **લોહં અગ્રસીત્**—તે લોહાના કકડાને ગળી ગયું. **તત્તઃ**—તે કાંઠાથી. **તરલૈઃ ઉદ્દમાનાનિ ચૂર્ણાનિ**—પાણીના મોળાં અગર તરંગોથી તણાતો તણાતો તે ભૂકો. **વેલાયાં લમ્પાનિ**—સમુદ્રના કાંઠામાં ચોંટયો. **કિલ**—અને **પરકાઃ આસન્-પાન** બની. ૨૩ પદ્યછંદઃ—**અન્યૈઃ સહ મત્સ્યઃ**—બીજાં માંછલાં સાથે આ મત્સ્ય. **અર્ણવૈઃ-સમુદ્રમાં મત્સ્યઘ્નૈઃ જાલેન ગૃહીતઃ**—મચ્છી મારેથી જળમાં પકડાયેલો. અગર પકડાયો. **તસ્ય ઉદરગતં લોહં**—તેના પેટમાં ગએલી લોહાના કટકીને. **સઃ લુન્થકઃ**—તે મચ્છીમારે શલ્યે અકરોત્—બાણુની અણીમાં ઘાલી. એટલે તે લોહાની કટકીથી બાણુની અણી બનાવી.

રનાં તોદાનનેા અભ્યાસ કરવો જોઇએ. એટલે સંસારમાં આવી પડે; તે આક્રતોને ઝાળખવી જોઇએ. જન્મ એટલેજ આક્રત; સંસાર એટલેજ આક્રત; ધન એટલેજ આક્રત; પુત્રાદિ એટલેજ આક્રત; અમલ એટલેજ આક્રત. આ આક્રતો ઠીક ઠીક ચાલે; ત્યાં સુધી તો ઠીક; પણ જ્યારે પવન કવાય; આક્રતો વિકરે-ત્યારે તે આક્રતોને કેવી રીતે શમાવવી; અથવા તે આક્રતોને કેવી રીતે વેડી લેવી; તે બરાબર જાણવું જોઇએ. યુરોપના મોટા યુદ્ધને પરિણામે, જર્મન બાદશાહ કેસરવિલીયમ પદભ્રષ્ટ થયા. જે દેશના પોતે સાર્વભૌમ રાજા હતા; તે દેશમાં પગ મુકવાની તેમને મનાઇ થઇ. કેસરના કુટુંબને જર્મનીમાં આવવાની રજા મળી. કેસરની રાણી જ્યાં મહારાણી પદે હતાં; ત્યાં એક અમીરની પત્નીની માફક હરે ફરે છે. જ્યાં યુવરાજને ખમા-મમા થતી; ત્યાં યુવરાજ એક સાધારણ અમીરની માફક જર્મનીમાં હરે ફરે છે. એ પણ કાળ; અને આ પણ કાળ; એમ પણ બંને. જગત્ રાને રંક કરે; અને રંકને રા કરે; વિગેરે બાબતો પવન કવાય; ત્યારે મનુષ્યે માનવીજ પડે. માનવી પડે એટલુંજ નહીં; પણ અનુભવવી પડે. આક્રતમાંથી બચવા પ્રયત્ન થાય; તે અવશ્ય કરવો; પણ પ્રયત્ન કરતાં શ્રીહરિને શરણે રહેવું. અને કદિ ન ફાવે; ત્યારે-‘શ્રીહરિની એમ મરજી છે-’ એમ સમજી સંતોષ રાખવો. હરિ શરણે રહેવું. હરિ રાખે તેમ રહેવું. જગત્માં જેઓ ફાવે નહીં; તેમણે જરૂર હરિશરણે રહેવું-સંતોને અને શાસ્ત્રોને સેવવાં.

શ્રીકૃષ્ણ આ વાત જાણતા હતા કે નહીં? તે હવે કહે છે—

મગવાન જ્ઞાતસર્વાર્થ, ईश्वरोऽपि तदन्यथा ॥

कर्तुं नैच्छद्विप्रशपं, कालरूप्यन्वमोदत ॥૨૪॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पकदाशस्कन्धे विप्रशपाो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥૧॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આ બધું જાણતા હતા, અને બ્રાહ્મણોના શાપને અન્યથા (૨૬) કરવા, પ્રભુ સમર્થ હતા; તોપણ તે શાપને રદ કરવા પ્રભુએ ઇચ્છ્યું નહીં. પોતે કાળરૂપ હોવાથી-પોતે પોતાના કુળનેા અંત આણવાનો વિચાર કરેલો હોવાથી, ઉગ્રસેને જે કર્યું; તેમાં પ્રભુએ પોતાની સંમતિ આપી. [૨૪] ૨૪ વિવેચન—

આ વાત જાણ્યા પછી પ્રભુએ સંમતી આપી કે-‘તમે કર્યું તે બરાબર છે.’ બ્રાહ્મણોના શાપને ફેરવી નાંખવાની પ્રભુમાં શક્તિ છે.’ એમ કહીને, પ્રભુની પ્રભુતા સૂચવી. પ્રભુએ ગુરૂનો મરી ગએલો પુત્ર આણી આપ્યો. દેવકીજના મરી ગએલા પુત્રો આણી આપ્યા. સુતી મથુરાને દારકામાં પ્રભુ લાવ્યા. સર્વથી પર જો કોઇ હોય; તો તે આ છે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે-‘અહં સર્વસ્ય પ્રમથઃ, મતઃ સર્થ પ્રવર્તેતે ॥ સર્વેના પ્રભુ હું છઉં; અને મારાથીજ બધું થાય છે.’

બકતો બોલે છે કે—

૨૪ પદ્મછેદઃ—મગવાન જ્ઞાતસર્વાર્થઃ ईश्वरः अपि-ભગવાન સધળું જાણતા હતા અને સમર્થ હતા છતાં. તત્ત્વ વિપ્રશપં અન્યથા કર્તું-બ્રાહ્મણોના તે શાપને બોટા પાડવા. ન ચેચ્છત્-ઇચ્છ્યું નહીં. કાલરૂપી અન્વમોદત-પોતે કાળરૂપ હોવાથી તેમાં સંમતિ આપી.

‘ધણીને ધાર્યો મનસૂઓ, હરખડાથી નવ કરે;
કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે, ચિત્ત તું શિદને ચિતા ધરે !’

હતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવત એકાદશ રકંધનો પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર. આસપાસ બેઠાં હોય તેમને પ્રેમથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો. એકાદશરકંધનો મહિમા, ધણા લોકો જાણે છે. તેમને પ્રેમથી તમારે આંગણે તેડી, આ કથા સંભાળજો. રાજ થશે.

અમહાવાદ, મોક્ષમંદિર
ભાદરવો ૧૯૬૦.

લી. રામશંકર મોનલ ભટ્ટ.

અધ્યાય બીજો.

વિષય—આ બીજા અધ્યાયમાં વસુદેવજીએ પૂછતાં, નારદજી નિમિ રાજાનો અને યોગેશ્વરનો સંવાદ—જેમાં ભગવતસંબંધી ધર્મો છે; તે કહેશે.

નારદજીને દક્ષ પ્રજાપતિનો શાપ હતો કે—તે એક કેકાણે હરીને બેસે નહીં; છતાં તે દ્વારકામાં કેમ હરીને બેસતા? તે સંબંધી કહે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ગોવિન્દશુજગુપ્તાયાં, દ્વારવત્યાં કુરુદ્રહ ॥

અવાત્સીશ્વારદોઽમીક્ષ્ણં, કૃષ્ણોપાસનલાલસઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—હે પરીક્ષિત રાજા ! નારદજીને દક્ષનો શાપ હતો; તેથી તે કયાંઈ હરીને રહી શકતા નહીં; તો પણ ભગવાનની ભુજાથી રક્ષાએલી દ્વારકામાં, શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનામાં લાલચવાળા નારદજી, વારંવાર (આવીને) વસતા હતા. [૧].

૧ વિવેચન—

નારદ કોણુ ?—કે **કૃષ્ણોપાસનલાલસઃ**—ભગવાનની ઉપાસના કરવાની જેમને લાલચ હતી તે નારદ. આપણને ધનની, વિષય સુખની, પુત્રાદિની અને પ્રતિષ્ઠાની જેટલી લાલચ છે; તેટલી ભગવાનની ભક્તિની લાલચ નથી. અંબાલાલ ભાઈ મ્યુ.ના મેં’અરને ચાળે ચડ્યા; તે એક હળર વાપર્યો. પછી સત્યનારાયણની કથા કરાવી. તેમાં સવા રૂપૈયો—તે પણ માંડ માંડ—વાપર્યો. સોપારી સડેલાં, અને ચોખા જડા આપી બ્રાહ્મણને પતાવ્યો. પાંચહળર ખરચીને પરણ્યા હોય; તે સ્ત્રીને પણ, પતિના શેઠ થવું ગમે; પતિની ભક્તિ કરવી ગમે નહીં. પુત્રને પિતાની મીઠકત લેવી ગમે; પિતાની ભક્તિ કરવી ગમે નહીં. શિષ્યો ગુરૂ પાસેથી કરોડનો નફો લે; પણ સેવાભાવી ન હોય. હોય તો બહુ ભાગ્યશાળી. ‘સદ્ગુરૂ સંગે—રહેવું રંગે’ આનંદ વાઘે અંગે;’ એવું તો ભાગ્ય હોય તોજ બને. સેવા કરનારના ઉપર, સેવા લેનારના ચારે હાથ હોય છે. પંચવટીમાં રામ લક્ષ્મણને કહે છે કે—

૧ પદ્મછેદ—**કુરુદ્રહ**—હે પરીક્ષિત રાજા ! **ગોવિન્દશુજગુપ્તાયાં દ્વારવત્યાં**—ભગવાનની ભુજાથી રક્ષા પામેલી દ્વારકામાં. **કૃષ્ણસ્ય ઉપાસને લાલસા યસ્ય સઃ**—કૃષ્ણોપાસનલાલસઃ—કૃષ્ણની સેવામાં જેને ઘણી લાલચ છે એવા. **નારદઃ**—અમીક્ષ્ણં—નારદ ઘણી વાર. **અવાત્સીત્વ**—વસતા હતા.

ચોપાદ—જમતે વિરતિ યોગતે યાના, યાન મોક્ષપદ વેદ જ્ઞાના;
જતે વેગિ દ્રવીં મેં બાધ, સો મમ ભક્તિ ભક્ત સુખદાઈ.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૩૩ A]

હતુમાનને શ્રીરામે કહ્યું છે કે—

ચોપાદ—સમદર્શી મોહી કહ સખ કાઉ, સેવક પ્રિય અનન્યગતિ હોઉ.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૪૦ A]

ગીતાના ૯ મે અધ્યાયે ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

સમોડઈ સર્વમૃતેષુ, ન મે દ્વેષ્યોડસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે મર્જતિ તુ માં મક્ત્યા, મયિ તે તેષુ ચાપ્યદમ્ ॥ ૨૯ ॥

ત્યાંજ વળી કહ્યું છે કે—

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં, યો મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ॥ ૨૬ ॥

સંતો એમ પણ બોલ્યા છે કે—

મક્ત્યા તુષ્યતિ કેવલં ન તુ ગુણેદ-મક્તિપ્રિયો માધવઃ ॥

તાત્પર્ય—પ્રભુને ભક્ત વ્હાલા. તેથી પોતાની ભુજના બળથી રક્ષાએલી દારકામાં,

નારદજી આવતા હતા.

શું નારદજી જેવા યાત્રી હજી ઉપાસના કરતા હતા ?—તેનો ખુલાસો કરે છે—

કો નુ રાજભિન્દ્રિયવાન, મુકુન્દચરણામ્બુજમ્ ॥

ન મજેત્સર્વતોમૃત્યુ-રૂપાસ્યમમરોત્તમૈઃ ॥૨॥

અર્થ—હે રાજા ! સર્વસ્થળમાં જેને માટે મૃત્યુ ભમે છે; એવો કયો ઇન્દ્રિયવાળો (સમજી) પુરૂષ, મોટા દેવો જેની ઉપાસના કરે છે; એવા ભગવાનના ચરણારવિંદને ન ભજે ! એટલે ભજેજ. એટલે નારદાદિ પણ હરિચરણનું સ્મરણ કરતા હતા. (૨)

૨ વિવેચન—

શ્રી રામચંદ્ર અયોધ્યાવાસીઓને કહે છે કે—

દોહરા—જીવન-મુક્ત પ્રજા પર, ચરિત સુનહિ તજિ ધ્યાન;

જે હરિ કથા ન કરહિ રતિ, તિનકે હૃદય પથાણુ—સીયાં.

મરવું તે જેમ નક્કી છે; તેમ કાંઇ કરવું; તે પણ નક્કી છે. કાંઇ કરવું એટલુંજ નહીં; પણ કાંઇ ત્વરાથી કરી લેવું; તે હડાપણનું કામ છે. તે સમજણવાળાનું કામ છે. ઇન્દ્રિય એટલે યાત્રેન્દ્રિય અથવા સમજણ. ઇન્દ્રિયવાન એટલે સમજણવાળો. તે સમજે છે કે મૃત્યુનો ભય ક્ષણે ક્ષણે છે. તેથી હરિ ભજવામાં આગસ કરવું; તે ભયંકર ભૂલ છે. જેમ નાનું આળક આપાની આંગળીએ વળગીને ચાલ્યું આવે; તો તે અનેક ભયમાંથી બચી જાય; તેમ ભક્તો પણ પ્રભુની છાયામાં રહીને, માયાના અનેક ભયમાંથી બચી જાય.

૨ પદ્મછંદઃ—રાજન—હે રાજા ! અમરેષુ ઉત્તમાઃ, તૈઃ અમરોત્તમૈઃ—અમરોત્તમૈઃ

ઉપાસ્યમ્ મુકુન્દચરણામ્બુજમ્—મોટા દેવોને (પણ) સેવવા લાયક મુકુંદ ભગવાનના ચરણને. કઃ ફ્રિયવાન સર્વતોમૃત્યુઃ—સર્વ સ્થળમાં જેને માટે મૃત્યુ ફરે છે એવો કયો ઇન્દ્રિયવાળો સમજી પુરૂષ. ન મજેત્—ભજે નહીં.

હવે કથાનો મુખ્ય વિષય શરૂ થાય છે—

તમેકદા તુ દેવર્ષિં, વસુદેવો ગૃહાગતમ્ ॥

અર્ચિતં સુત્રમાસીન-મભિવાદેદમબ્રવીત્ ॥૩॥

॥ વસુદેવ ઉવાચ ॥

ભગવન્ ભવતો યાત્રા, સ્વસ્તયે સર્વદેહિનામ્ ॥

કૃપણાનાં યથા પિત્રો-રુત્તમશ્લોકવર્ત્માનામ્ ॥૪॥

અર્થ—આ નારદજી, એક દિવસે વસુદેવને ઘરે આવી ચડતાં, વસુદેવે તેમનું પૂજન કર્યું. પછી તેમને સારી રીતે બેસાડીને, અને પ્રણામ કરીને, કહ્યું કે—(૩) હે મહારાજ ! જેમ માળાપતું આવતું, બાળકોનાં કલ્યાણ માટેજ હોય છે; તેમ સત્પુરુષોનું આવાગમ ત્રણે તાપથી તપેલાં તમામ પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટેજ હોય છે. તે પ્રમાણેજ આપનું (અહીં) આવતું, (અમારા) કલ્યાણ માટેજ છે. [૪]

૩-૪ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણના પિતાને કેવો વિવેક છે ! કૃષ્ણ જેવા પુત્ર અને સોનાની દારકા ! માયિક સુખ જીવને બહુ ભમાવે છે. આજ દે એવો પ્રકાશ સામેથી આવતો હોય; ત્યારે આપણે સાવધાન થઈ જઈએ છઈએ—કે રખે ! કયાંક અફળાઈ પડીએ ! તેમ સંસારનાં સુખ સામાં ચાલ્યા આવતાં હોય, ત્યારે સાવધાન થઈ જવું; કે રખે અભિમાનરૂપી શીકારી વાઘ હૃદયમાં પેસી ન જાય ! રખે ગરીબોને ન સતાવાય ! રખે સંતોનો અનાદર ન થાય ! રખે ધર્મભાવના-દેવ ભાવના-શાસ્ત્રભાવના કમી થઈ ન જાય ! વિગેરે.

જેમ પંખો ફરે; અને પવન આવે; તેમ સંતો ફરે; અને સંસારના તાપથી તપેલાં લોકોને શાંતિ મળે. સંતો અને જળ વહેતાં સારાં રહે. સમાજને પણ તેથી ધણું લાભ રહે. બાવાજી મકાન બાંધીને બેઠા કે-વહેતા બંધ થઈ ગયા. વળી જ્યાં બેઠા; ત્યાં ઘર જમાવ્યું. એક ઘરમાંથી નીકળી; બીજા ઘરમાં આવ્યા. ઘણીનો બળદ ઘણું ફરે; પણ ત્યાંનો ત્યાંજ દેખાય. પવિત્ર બ્રાહ્મણોએ પણ, વરસમાં બે પાંચ મહિના, અનુકૂળતા પ્રમાણે વિચરવુંજ જોઈએ.

૩ પદ્મછેદ—**પ્રકદા**—એક દિવસ તમ્ ગૃહાગતમ્ **દેવર્ષિ**—ઘરે આવેલા તે દેવર્ષિ નારદને. **વસુદેવ**—વસુદેવે. **અર્ચિતં સુત્રમ્ આસીનમ્**—પૂજન કરીને. તથા સારી રીતે બેસાડીને. **અભિવાચ**—પ્રણામ કરીને. **ઇદમ્ અબ્રવીત્**—આ પ્રમાણે કહ્યું.

૪ પદ્મછેદ—**ભગવન્**—હે મહારાજ ! **યથા પિત્રો**—(યાત્રા બાલકાનામ્ **સ્વસ્તયે તથા**)—માતા પિતાનું આગમન જેમ બાળકોના કલ્યાણ માટેજ હોય તેમ. **કૃપણાનામ્ સર્વદેહિનામ્**—ત્રણે તાપથી તપેલાં તમામ પ્રાણીઓના. **સ્વસ્તયે**—કલ્યાણને માટે. **રુત્તમ-શ્લોકવર્ત્માનાં યાત્રા**—સંત પુરુષોનું આવાગમન. તે પ્રમાણે. **મન્તઃ યાત્રા**—આપનું (અહીં) પધારવું (છે).

હવે સતોને દેવો સાથે સરખાવે છે—

ભૂતાનાં દેવચરિતં, દુઃસ્વાય ચ સુસ્વાય ચ ॥

સુસ્વાયૈવ હિ સાધૂનાં, ત્વાદશમચ્યુતાત્મનામ્ ॥૫॥

ભજન્તિ તે યથા દેવાન્, દેવા અપિ તથૈવ તાન્ ॥

છાયેવ કર્મસચિવાઃ, સાધવો દીનવત્સલાઃ ॥૬॥

અર્થ—દેવતાઓનું આવવું, પ્રાણીઓના દુઃખને માટે હોય; અને સુખને માટે પણ હોય; (એટલે દેવતાઓ વૃષ્ટિથી સુખ આપે; અને અતિવૃષ્ટિથી દુઃખ પણ આપે.); અને ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવાવાળા આપ સરખા સાધુ પુરૂષોનું આવવું, સુખ માટેજ હોય. (૫) લોકો જે પ્રમાણમાં દેવોને ભજે છે; તે પ્રમાણમાં કર્મપ્રધાન દેવો, લોકોને સુખ આપે છે. કારણકે પુરૂષ જેટલું કામ કરે છે; તેટલુંજ તેનો પડછાયો પણ કરે છે. એટલે પુરૂષ જેવાં કર્મ કરે; તેવાંજ ફળ દેવતાઓ આપી શકે છે; અને આપ જેવા સાધુપુરૂષો તો, સેવાનું પ્રમાણ ન જોતાં, સર્વોત્તમ ફળને આપનારા છે. (૬)

૫—૬ વિવેચન—

દેવો પણ અપેક્ષા રાખે; એવો માનવ દેહ. માનવ દેહમાં અપેક્ષા કરવા લાયક—સુસુક્ષ્મતા. દેવોને પણ રાગદ્વેષ, કામ ક્રોધ અને લોભ. એ તમામ દોષો ન્યાં શમી નય; એવું સંતનું જીવન. કાળીદાસે ઋષિજીવનનું વર્ણન કર્યું છે કે—

રાગ શાર્દુલવિં

પ્રાણાનામનિલેન વૃત્તિરુચિતા, સત્કલ્પવૃક્ષે વને ।

તોયે કાંચનપચ્ચરેણુકપિચે, ધર્માભિષેકક્રિયાઃ ॥

ધ્યાનં રત્નશિલાતલેષુ વિબુધ-શ્ચીસંનિધૌ સંયમઃ ।

ચત્ત્વર્ણાંઈતિ તપોમિરન્યમુનયસ્-તર્હિમસ્તપસ્વંત્યમી ॥

[શાર્દુલ નાટક]

અર્થ—[કલ્પના કરો કે તુરત ફળ આપે; તે કલ્પવૃક્ષ] મુનિયો કલ્પવૃક્ષના વનમાં વસે; તો પણ કાંઈ કામના નહીં રાખતાં, વાયુના અહારથીજ દેહને ટકાવી રાખે છે. સોનાના જેવા રંગ વાળા નહીં; પણ સોનાનાંજ કમળો, જે જળાશયમાં થાય; ત્યાંથી

૫ પદ્મછેદ—**દેવચરિતં**—દેવતાઓની વર્તણૂક. **ભૂતાનાં દુઃસ્વાય ચ સુસ્વાય ચ**—પ્રાણીઓમાં દુઃખને માટે હોય અને સુખને માટે પણ હોય. **હિ-પણ. અચ્યુતાત્મનામ્ ત્વાદશાં સાધૂનાં (ચરિતં)**—ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવાવાળા, આપ સરખા સાધુ પુરૂષોની વર્તણૂક. **સુસ્વાય** **એવ**—સુખને માટેજ છે.

૬ પદ્મછેદ—**યે યથા દેવાન્ ભજન્તિ**—તેઓ જે પ્રમાણમાં દેવોને ભજે છે. **કર્મસચિવાઃ દેવાઃ અપિ તાન તથા એવ છાયા ઇવ (ભજન્તિ)**—સૌ સૌનાં કર્મના પ્રમાણમાં આપનારા દેવો પણ, ભક્તોને તેમની સેવાના પ્રમાણમાં—છાયાની માફક—ભજે છે એટલે પ્રસન્ન કરે છે. **સાધવઃ દીનવત્સલાઃ**—અને આપ જેવા સાધુપુરૂષો તો સેવાનું પ્રમાણ ન જોતાં સર્વોત્તમ ફળને આપનારા છે.

મુનિયો સોનાનાં તે કમળો વીણી લઇને, સોનું એકું કરવાની દરકાર રાખતા નથી; પણ તે જળને માત્ર નાવા ધોવામાં વાપરે છે. રત્ન જેવી નહીં, પણ રત્નોનીજ શીલાઓ ન્યાં અસંખ્ય હોય; ત્યાં મુનિયો વસે; તો પણ તેઓ તે શીલાઓની દરકાર રાખતા નથી. માત્ર તે શીલાઓ ઉપર ખેસીને પરમાત્માનું ધ્યાન ધરે છે. ઉર્વશી જેવી અનેક દેવાંગનાઓ, ન્યાં મનવાંચ્છીત ભોગ આપવા તૈયાર રહે છે; ત્યાં મુનિયો સંયમના બળથી, તેમના સાચું પણ જોતા નથી. જે અનાત્મ પદાર્થો માટે છદ્મો, હિરણ્યકશીપુ, રાવણ અને બાણાસુર આદિ પુરૂષોએ ભયંકર તપ કર્યો છે. તે પદાર્થોના ત્યાગ માટે, મુનિઓ તપ કરી રહ્યા છે. એટલે એવા નાશવંત પદાર્થોમાંથી મમતા તોડવા, મુનિઓ તપ કરી રહ્યા છે.

[અભિજ્ઞાન શાકુંતલ ૭/૧૨]

હજી સાંભળો—

રાગ શાદ્દૃલ.

નાસ્માર્ક શિથિકા ન વાસ્તિ કટકા-ચાલંક્રિયાસ્તિક્યા ।

નોતુંગસ્તુરગો ન કશ્ચિદ્નુગો, નાપ્યંબરં સુંદરે ॥

કિં તુ ક્ષમાતલ્લભ્યર્થદોષવિદુર્વા, સાહિત્યવિદ્યાજુષામ્ ।

ચેતસ્તોષકરી શિરોનતિકરી, વિષાનવિદ્યાસ્તિ નઃ ॥

અર્થ—મુનિયો કહે છે કે—આ સંસારમાં અમારે પાલખીની દરકાર નથી. સોનાનાં કડાં, શાલ, દુશાલા, આદિ સત્કારના પદાર્થોની પણ અમારે દરકાર નથી. પાણીદાર ઘોડો પણ અમારે જોઇતો નથી. કોઈ નોકરની પણ અમારે જરૂર નથી. સુંદર વસ્ત્રની અમારે દરકાર નથી. અમારે એકજ વસ્તુની દરકાર છે; તે એ કે—આ સંસારમાં રહેનારા સાહિત્યકલાવિલાસી અનેક વિદ્વાનોની પ્રસાદી રૂપ, સર્વોગ સુંદર, ચિત્તમાં શાંતિ ફેલાવી દે એવા, અને બુદ્ધિને નમ્રતાનો સ્વભાવ શીખવી દે; એવા જ્ઞાનની અમારે જરૂર છે. એટલે એવા જ્ઞાનની અગર એવા જ્ઞાનીની અગર એવા જ્ઞાનથી લખેલાં પુસ્તકોની અમારે દરકાર છે.

સાધવો વીનવત્સલા:—સાધુ પુરૂષો દીનના ઉપર ભાવ રાખનારા છે. વ્યાસ મુંબયા ત્યારે ત્યાં જઈ તેમને નારદે જ્ઞાન આપ્યું. વાલ્મીકિને પાવન કર્યો. ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ અને એવા બીજા ધણાને સહબોધ આપી નારદે ન્યાલ કર્યો. સંતોનાં આ ચારિત્ર, દેવોનાં ચારિત્ર કરતાં વધી પડે છે.

હવે વસુદેવ નારદજીને ભાગવત ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે—

બ્રહ્મંસ્તથાપિ પૃચ્છામો, ધર્માન્ ભાગવતાંસ્તવ ॥

યાન્ શ્રુત્વા શ્રદ્ધયા મર્ત્યો, મુચ્યતે સર્વતો મયાત્ ॥૭॥

અર્થ—આપનાં દર્શનથીજ અમે કૃતાર્થ થયા છઈએ; તોપણ હે મહારાજ ! ભાગવત સંબંધી ધર્મો આપને અમે પુછીએ છઈએ; જે ધર્મોને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવાથી, મનુષ્ય સઘળા ભયથી મુક્ત થાય છે. [૭]

૭ પદ્મોદ—**તથાપિ**—આપનાં દર્શનથીજ અમે કૃતાર્થ થયા છઈએ તોપણ. **બ્રહ્મન્**—હે મહારાજ ! **ભાગવતાન્ ધર્માન્ તવ પ્રચ્છામઃ**—ભાગવત સંબંધી ધર્મો આપને પુછીએ છઈએ. **યાન્ શ્રુત્વા શ્રદ્ધયા**—જે ધર્મોને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવાથી. **મર્ત્યઃ સર્વતઃ મયાત્ મુચ્યતે**—મનુષ્ય સઘળા ભયથી મુક્ત થાય છે.

૭ વિવેચન—

સંતોનાં દર્શનથી કૃતાર્થ થઈ એ; તો પણ જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેવી જોઈ એ. શ્રુતિ પણ કહે છે કે—‘જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી.’ સુતાર આપણે ઘેર કામે આવે; પણ પાસે હથીયાર ન હોય; તો નકામે! ધાંચળે આપણે ઘેર આવે; પણ કોથળી, પોતાને ઘેર ભૂલી ગયો હોય તો! તેમ બ્રહ્મણ સાધુ આપણને મળે; પણ તેમની પાસે જ્ઞાન ન હોય તો! શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીસ્વામીનારાયણ વિગેરે જે જે, અત્યાર સુધી વંદનીય ગણાય છે; તે તેમનાં ચારિત્ર અને જ્ઞાનથી. તેમણે ઠેક ઠેકાણે જ્ઞાનના યગ્ન કર્યો.

વસુદેવે કયો પ્રશ્ન કર્યો?—**ભાગવતાનુ ધર્માનુ** ભાગવત ધર્મો સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો.

તે સાંભળવાનું કળ?—મનુષ્યને સર્વ પ્રકારના ભયથી મુક્તિ મળે—તે.

કેવી રીતે તે સાંભળવું? શ્રદ્ધાપૂર્વક.

ભાગવત ધર્મ શું?—તે સંબંધી હવે ઘણી વાતો આવશે; તોપણ થોડું આપને હાલ કહું. ભગવાન સંબંધી જે ધર્મો, તે ભાગવત ધર્મ. તેનો ટુંકામાં ટુંકો ખુલાસો—ભગવાનને પામવા માટે, જે જે કરવું ઘટે; તે ભાગવત ધર્મ. જેમાં જીવ, ઈશ્વર અને જગત્ સંબંધી ખુલાસા કરી; જ્ઞાન, કર્મ, અને ભક્તિ, અથવા જ્ઞાન-વૈરાગ્ય અને ભક્તિનું ઉત્તમ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું હોય—તે ભાગવત ધર્મ. ગીતામાં ભાગવત ધર્મ છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં, યુધાધિર મહારાજના કલ્યાણ માટે, ૧૭૪ મા અધ્યાયથી **ઐકાદશસ્કંધ** પર્વ તેમને સંભળાવ્યું હતું; તે ભાગવત ધર્મ છે. સસ્તા સાહિત્યની કૃપાથી, ઘેર ઘેર મહાભારતનાં પુસ્તકો પઢીંચી ગયાં છે; તે પુસ્તકો ઉઘાડો—તો કાંઈક મોહું. સાંભળો—

૧૭૪ મા અધ્યાયમાં—બ્રહ્મણ અને સેનગિતની કથા;

૧૭૫ મા અધ્યાયમાં—કાળના મુખમાં મુસ્તક છે માટે સાવધ થા.

૧૭૬ મા અધ્યાયમાં—શંપાક ગીતા.

૧૭૭ મા અધ્યાયમાં—મંકી ગીતા.

૧૭૮ થી ૧૮૧—માં-મોધ્ય ગીતા.

૧૮૨ થી ૧૯૫—માં-ભૂગુભારદ્વાજસંવાદ.

૧૯૬ થી ૨૦૦—માં-જનપકોપાખ્યાન.

૨૦૧ થી ૨૦૯—માં-મનુબ્રહ્મરૂપતિનો સંવાદ.

૨૧૦ થી ૨૧૭—માં-વાણ્ણીયાધ્યાત્મ કથન.

૨૧૮ થી ૨૨૧—માં-જનકપંચશિષ્ય સંવાદ.

૨૨૨ થી ૨૩૦—માં-ઈદ્ર પ્રજ્ઞા સંવાદ.

૨૩૧ થી ૨૫૫—માં-વ્યાસશુકનો સંવાદ.

[આતું નામ તે પિતાપુત્ર; જેમણે જ્ઞાન ચર્ચા કરી.]

૨૫૬ થી ૨૬૦—માં-મૃત્યુ અને બ્રહ્માનો સંવાદ.

૨૬૧ થી ૨૬૪—માં-તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ.

૨૬૫ થી ૨૬૭—માં-વિચખતુ ગીતા.

૨૬૮ થી ૨૭૭—માં-કપિલ ગીતા.

૨૭૮ ,,—હારિત ગીતા—કોણુ અવિનાશી સ્થાનમાં જાય છે ?

૨૭૯ થી ૨૮૯—માં—વૃત્ર ગીતા.

૨૯૦ થી ૩૦૧—માં—પારાશર ગીતા.

૩૦૨ થી ૩૦૯—માં—વસિષ્ઠ જનક સંવાદ.

૩૧૦ થી ૩૨૦—માં—યામુવદ્ધ્ય ગીતા.

૩૨૧ થી ૩૩૩—માં—શુકચરિત્ર.

૩૩૪ થી ૩૫૧—માં—નારાયણીય આખ્યાન.

૩૫૨ થી ૩૬૫—માં—આશ્રમ વિશે-ઉચ્છવૃત્તિ આખ્યાન.

પુસ્તકો જોતાં, અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાઓ જોતાં, ખાત્રી થાય છે કે-ભારતમાં આ કામ કરવાનો ભાર ઉત્સાહ હશે-ઉત્તમ ખંત હશે. ઉત્સાહ અને ખંત વાળા જીવો, અવકાશને ખુલ્લો ખોલેથી શોધી લાવે-પકડી લાવે.

યોગવાસિષ્ઠ તરફ નજર કરો; તો તેમાં પણ, ભાગવત ધર્મની કથાઓ છે. આ સંવાદ રામ અને વસિષ્ઠ વચ્ચે છે. તેમાં કયા કયા પ્રકરણ છે? ગામના મૂખ્ય મૂખ્ય લોકોએ તો જાણવાજ્ઞ જોઈએ. સાંભળો—(૧) વૈરાગ્ય પ્રકરણ. (૨) સુસુક્ષ્મ પ્રકરણ. (૩) ઉત્પત્તિ પ્રકરણ. (૪) રિયતિ પ્રકરણ. (૫) ઉપશમ પ્રકરણ. (૬) નિર્વાણ (મોક્ષ) પ્રકરણ. આ છેલ્લું પ્રકરણ આગળના પાંચે પ્રકરણ જેવું છે.

જાણવાનું ધણું છે; તોપણ ભાગવત ધર્મ ન જાણ્યા; તેમણે કાંઈ જાણ્યું નથી; એમ બુદ્ધરૂપિ સંહિતા કહે છે—

અજ્ઞાતમગવદ્ધર્મા, મંત્રવિજ્ઞાનસંવિદઃ ।

નરાસ્તે ગોક્ષરા જ્ઞેયા, અપિ મૂપાલંબદિતાઃ ॥

અર્થ—મંત્ર, વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનથી યુક્ત હોય; અને રામજ્ઞો તેમને પ્રણામ કરતા હોય; પણ જો તેઓ ભાગવતધર્મોને જાણતા ન હોય; તો તે ગોખર-ગધેકા જેવા છે.

વેદાંત એટલે માત્ર જ્ઞાનની વાતો; ઉપાસના, એટલે માત્ર ભક્તિમાર્ગ; અને પૂર્વ મીમાંસા એટલે માત્ર કર્મ માર્ગ; પણ ભાગવતધર્મો એટલે તેમાં સૌનો સમાવેશ. ગીતા, મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ અને બીજાં પુરાણો થયાં પછી, શ્રીમદ્ભાગવતનો અન્ય, વ્યાસજીએ રચ્યો છે; તેથી—જેમ કોઈ હોશીયાર વૈદ્ય ધણી, દવાઓની મેળવણી કરીને, એક સુદર ડોઝ બનાવે; અને તે ડોઝ રોગરોગમાં પ્રસરી માંદાને સતેજ બનાવી દે; તેમ વ્યાસજીએ ધણું શાસ્ત્રોના સાર લઈને, એકાદશ સ્કંધ રૂપી ડોઝ બનાવ્યો છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળે; તેને અવસ્થ લાભ થાય. પુદ્ધ અને મહાવીરના આગમોમાં, કાંઈસના બાધબલમાં, મહમદ સાહેબના કુરાનમાં, નાનક સાહેબના અન્યસાહેબમાં, અને એવા બીજા અર્વાચીન મહાત્માઓના અન્યોમાં, તત્ત્વજ્ઞાનની જે કાંઈ ઝમક છે; તે ભારતના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની છાયા છે. આ એકાદશ સ્કંધમાં થોડામાં ધણું છે; માટે ભાવથી સાંભળજો.

વસુદેવ કહે છે કે—હજી મારે મોક્ષ સંબંધી કામ બાકી છે—

અહં કિલ પુરાજનન્તં, પ્રજાઽર્થો મુવિ મુક્તિદમ્ ॥

અપૂજ્યં ન મોક્ષાય, મોહિતો દેવમાયયા ॥ ૮ ॥

૮ પદ્મછંદ—**દેવમાયયા મોહિતઃ**—દેવની માયાથી મોહ પામેલા એવા મેં. પુરા

અર્થ—વસુદેવ આગળ કહે છે કે—દેવની માયાથી મોહ પામેલો એવો જે હું—તેણે પૂર્વે સુક્તિ આપનારા ભગવાનને, પ્રભ અર્થે, પૂજ્યા હતા; પણ મોક્ષને માટે નહીં. (આ વાત ભગવાને પોતાના જન્મ વખતે મને કહી હતી. તેથી હવે મોક્ષને માટે શું કરવું; તે હું આપને પુછું છઉં. (૮)

૮ વિવેચન—

મોક્ષનું કામ મુદ્દાનું છે. જેમ પાધડીનો છેડો ખીલી, તેમ જીવનો છેડો મોક્ષ. સંસારમાં સત્રાટ થાય; પણ મોક્ષની વાત તો દૂરજ રહે. ત્યારે મોક્ષ એટલે શું ?—

૫૬.

સાખી—એવો રે દિવસ ક્યારે આવશે ! જે દિન શાંતિમાં વાસ,
હું ને માઈ રે મટી જશે, પડશે પૂરણ પ્રકાશ-વાટ જોઈ રે એ દીનની.

સાખી—ક્ષમા—દયાના ઉભરા, સાથે સાચો વૈરાગ્ય,
ભલે રે રહું મારા ધરવિશે, તૂટે સૌથી રે રાગ-વાટ જોઈ રે એ દીનની.

અહો ! એવો દિવસ ક્યારે આવે ? કે-જ્યારે હું આ છઉં; તે નહીં; એમ અનુભવથી સમજાય ! હું આ નહીં; પણ હું તે. ભગવાનના જન્મ સંબંધી થોડી પાછલી વાતો કરીએ. એટલે વસુદેવ જે મોક્ષ છે; તે યરાયર સમજાય. સાંભળો. દશમસ્કંધના ૩૦ અધ્યાયમાં, શ્રીકૃષ્ણે વિષ્ણુરૂપે, વસુદેવ દેવકીને કારાગૃહમાં દર્શન દીધું હતું. પ્રભુએ તે બેઠને ત્યાં કહ્યું હતું કે—‘ તમે પૂર્વજન્મમાં પ્રશ્નિ અને સુતપા નામે નિર્દોષ પ્રજાપતિ હતા. મારે માટે તમે ભયંકર તપ કર્યું હતું. મેં આ રૂપે તમને ત્યાં દર્શન દીધાં. ‘ વર માગો ’ એમ કહેતાં, તમોએ મારા જેવો પુત્ર માગ્યો. તમોએ સંસારનાં વિષયસુખ ભોગવ્યાં નહોતાં; અને તમારે સંતાન પણ થયું ન હોતું. તેથી માયાના મોહને લીધે, તમોએ મારી પાસેથી મોક્ષ માગ્યો નહીં. મારા જેવો પુત્ર માગ્યો. મારા જેવો હું એકજ છઉં; તેથી તે અવતારમાં ‘ પૃથ્વિગર્ભ ’ નામે હું તમારો પુત્ર થયો. ખીજે અવતારે તમે કશ્યપ અને અદિતિ થયાં હતાં. ત્યાં ઉપેન્દ્ર (વામન) એવા નામથી, હું તમારો પુત્ર થયો હતો. આ ત્રીજા અવતારમાં, તમે વસુદેવ દેવકી બન્યાં છો; અને હું હવે કૃષ્ણરૂપે તમારો પુત્ર થઈશિ. ” પછી ૪૫ મા શ્લોકમાં પ્રભુ આગળ કહે છે કે—

યુષાં માં પુત્રભાવેન, બ્રહ્મભાવેન વાસકૃત ॥

ચિંતયતૈત્તૈ કૃતસ્નેહૌ, યાસ્યેથે મદ્ગતિં પરમ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—તમે પુત્રભાવથી અને બ્રહ્મભાવથી—બેઉભાવથી, માઈ વારંવાર ચિંતવન કરજો; અને મારામાં સ્નેહ રાખજો. તેથી હવે તમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે. [૪૫]

મોક્ષનો કાલ પ્રભુ વસુદેવને આપી ચૂક્યા છે; પણ પુત્રભાવમાં જુલા પડેલા વસુદેવજી, તે વાત ચૂકી ગયા જણાય છે. અથવા જુદોએ સંતોના સમાગમમાં બેસીને, બ્રહ્મવાર્તા સાંભળવીજ નેહ્યો; એવો ભાવ પણ હોય.

વિકલ-પ્રથમ ખરેખર. મુક્તિવદ્ અનંત અહમ્ પ્રજાર્થઃ અપૂજ્ય-મુક્તિ આપવાવાળા ભગવાનને મેં પ્રભુ માટે પુજ્યા હતા. ન મોક્ષાય-મોક્ષ માટે નહીં.

હવે સંસારનું સ્વરૂપ કહીને તેમાંથી બચવાનો ઉપાય વસુદેવ પૂછે છે—
યથા વિચિત્રવ્યસનાત્-ભવઙ્ગિવિન્ધતો મયાત્ ॥

મુચ્યેમઞ્જસૈવાદ્યા, તથા નઃ શાધિ સુવ્રત ॥ ૯ ॥

અર્થ—હે સુવ્રત !—હે મુનિ ! આપની કૃપાથી, અમે આ વિચિત્રદુઃખ-
 વાળા, અને સર્વ સ્થળમાં ભયથી ભરેલા સંસારમાંથી, જેવી રીતે અનાયાસે
 મુક્ત થઈએ; તે રીતનો ઉપદેશ આપ અમને બરાબર કરો. (૯)

૯ વિવેચન—

સુવ્રત !—હે સુવ્રત ! અહિંસાદિ સારાં વ્રત લેનારા હે પવિત્ર પુરુષ ! શબ્દને સમજત
 શીખો ! હીરાના ભાવ કાઢીયા મહાજનને ન પૂછાય-અવેરીને પૂછાય. તેમ જ્ઞાનની ચર્ચા
 રજળતા અંતઃકરણવાળા સંતાને ન પૂછાય-સુવ્રતને પૂછાય.

સંસાર કેવો ? કે વિચિત્ર દુઃખવાળો, તથા સર્વ સ્થળમાં ભયથી ભરેલો. સંસારમ
 દુઃખના પ્રકારનો પાર નહીં; તેમ બયના પ્રકારનો પણ પાર નહીં; ગામકું મુકોને શહેરમ
 આવ્યા-પાંચમાં પૂછાય એવા થયા. પછી તે ભાઇનાં દુઃખ વિચિત્ર; અને ભય પણ
 અનેક. ગામડામાં એકાદ વૈદ્ય અને શહેરમાં પોણે પોણે પાંચ દસ વૈદ્ય. અનેક રોગ
 અને અનેક દુઃખ. ગામડામાં કોઈ દિવસે કળ્યો; અને શહેરમાં-રહેતાં ન આવડે તો-
 ધડી ધડીમાં કોર્ટે-કળ્યા દોડે. ગામડામાં કોઇ દિવસ અકસ્માત; અને શહેરમાં જોત-
 જોતામાં અકસ્માત. જે જે ગામડામાં શહેરની હવા બહુ આવી; તે ગામડાનાં વાતાવરણ
 પણ બગડી ગયાં છે. આ ઉપાધિઓ ઉપરાંત કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મમતા વિગે
 ભયંકર શત્રુઓ જીવને પીડયા કરે છે. બી. બી. એન્ડ સી. આઈના એનજીનનું યાંત્રણ તપે
 તેમ ઉપાધિવાળાઓનું અંતઃકરણ તપે-ફાટ્યું કે ફાટશે. ધડી ધડીમાં હાટફેઇલ. આવા
 સંસારમાંથી અનાયાસે કેમ છૂટાય; તે વાત વસુદેવજી નારદને પૂછે છે.

આ પ્રશ્ન સાંભળી નારદજીના અંતઃકરણ ઉપર શી અસર થઈ; તે સાંભળો—
શ્રીશુક ઉવાચ ॥

રાજન્નેવં કૃતપ્રશ્નો, વસુદેવેન ધીમતા ॥

પ્રીતસ્તમાહ દેવર્ષિર્-હરેઃ સંસ્મારિતો ગુણૈઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન વસુદેવે
 પ્રશ્ન કરતાં, ભગવાનના ગુણોનો પ્રસંગ આવવાથી, જેને ભગવાનનું સ્મરણ
 થઈ આવ્યું; એવા નારદજીએ, પ્રસન્ન થઈને, વસુદેવજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. (૧૦)

૯ પદ્મછંદ—સુવ્રત-હે મુનિ. યથા-જેવી રીતે. વિચિત્રવ્યસનાત્-વિચિત્ર દુઃખ
 વાળા સંસારથી. વિન્ધતઃ મયાત્-સર્વસ્થળમાં ભયવાળા સંસારથી. ભવઙ્ગિ-આપન
 કૃપાથી. ઞ્જસા મુચ્યેમદિ-અનાયાસે મુક્ત થઈએ. પવ-જ. તથા અદ્ધા-તે પ્રમાણે
 સાક્ષાત્. નઃ શાધિ-અમને ઉપદેશ કરો.

૧૦ પદ્મછંદ—રાજન્-હે રાજા ! પવં ધીમતા વસુદેવેન કૃતપ્રશ્નઃ-એ પ્રમાણે
 બુદ્ધિમાન્ વસુદેવે પ્રશ્ન કરતાં. હરેઃ ગુણૈઃ સંસ્મારિતઃ-ભગવાનના ગુણોનો પ્રસંગ આવ
 વાથી, જેને ભગવાનનું સ્મરણ થયું એવા નારદજીએ પ્રીતઃ-પ્રસન્ન થઈને. તમ્ આહ-તેને
 એટલે વસુદેવને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

૧૦ વિવેચન—

ધણીની વહાલી વહુને, તેના વરની વાત, કાંઈ પૂછે; ત્યારે જેમ તે વહુનું મુખડું, મરક મરક થાય-હેડું હસે; અને તનડું ઉભરાય; તેમ નારદજીને, પ્રભુની વાત સાંભળતાં થયું. રામાયણમાં પાર્વતીના પ્રશ્નો સાંભળી, સદાશિવ ગદ્ગદ કંઈ થઈ ગયા; ગરુડના પ્રશ્નો સાંભળી, કાગલુધેડી હરખાયા; તેમ અહીં નારદજી હરખ્યા.

વક્તા એટલે શું ! - ડબ્બાઓને ખેંચી જનારું એનજીન. જેટલી પાવર (શક્તિ) એનજીનમાં હોય; એટલી શક્તિ ડબ્બામાં આવે. એનજીન ઢપ્પ ઢપ્પ ચાલે; તે ડબ્બા પણ ઢપ્પ ઢપ્પ ચાલે. એનજીન કંટીયર મેઇલનું, તે ડબ્બા-પણ ઉડ્યા કે ઉડશે. અથવા મીલનું મોટું ચક્કર, જેટલી ગતિથી ફરે; તેટલી ગતિથી ખીખાં નાનાં ચક્કરા ફરવા લાગે. વક્તા એટલે ચારીત્રિ અને જ્ઞાનનો ભંડાર-શાંતિનો સાગર-હરિરસમાં હોંસીલો.

ચોપાઈ—મમ ગુણુ ગાવત પુલકશરીરા, ગદ્ગદ ગીરા નયન બહ નીરા.

તાત્પર્ય—ભાવવાળા વક્તા, અને ભાવવાળા શ્રોતા ભાગ્યેજ મળે-મેટે.

હવે નારદજી શું કહે છે; તે સાંભળો—

નારદ ઉવાચ ॥

સમ્યગેતશ્ચવસિતં, ભવતા સાત્ત્વતર્ષભ ॥

યત્પૃચ્છસે ભાગવતાન્, ધર્મીસ્ત્વં વિશ્વભાવનાન્ ॥ ૧૧ ॥

શ્રુતોઽનુપઠિતો ધ્યાત, આદતો વાનુમોદિતઃ ॥

સઘઃ પુનાતિ સદ્ધર્મો, દેવ વિશ્વદ્રુહોઽપિ હિ ॥ ૧૨ ॥

ત્વયા પરમકલ્યાણઃ, પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ॥

સ્મારિતો ભગવાનઘ, દેવો નારાયણો મમ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—નારદજી કહે છે કે-‘હે યાદવોમાં ઉત્તમ ! તમે સર્વને પવિત્ર કરનારા ભગવત્ ધર્મો સંબંધી મને પૂછો છો; તે આપનો સારો વિચાર છે. [૧૧] હે વસુદેવ ! શ્રવણ કરવાથી, પાઠ કરવાથી, ધ્યાન કરવાથી, આદર કરવાથી

૧૧ થી ૧૨ પદ્મછેદ—સાત્ત્વતર્ષભ—હે યાદવોમાં ઉત્તમ ! ભવતા પતત્ સમ્યગ્ વ્યવસિતં—એ આપનો સારો વિચાર છે. વિશ્વભાવનાન્ ભાગવતાન્ ધર્માન્ યત્ ત્વં પૃચ્છસે—કે તમે સર્વને પવિત્ર કરનારા સર્વના ઉપર મહાન ઉપકાર કરનારા-ભાગવત્ ધર્મો સંબંધી પૂછો છો. દેવ—હે વસુદેવ ! શ્રુતઃ—શુર પાસે સાંભળેલો. અનુપઠિતઃ—સ્વમુખે પાઠ કરેલો. ધ્યાત—ધ્યાનમાં લીધેલો. આદતઃ—આદર કરાએલો. ના અનુમોદિતઃ—અથવા સંમતિ અપાએલો. સદ્ધર્મઃ—ભગવાન્ સંબંધી ધર્મ. વિશ્વદ્રુહઃ અપિ—સઘળા જગતનો દ્રોહ કરનારાઓને પણ. હિ—ખરેખર. સઘઃ પુનાતિ—તુરત પાવન કરે છે.

૧૩ પદ્મછેદ—પરમકલ્યાણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ—પરમ કલ્યાણરૂપ, અને જેના શ્રવણ કીર્તન પવિત્ર છે એવા. મમ નારાયણઃ દેવઃ ભગવાન્—મારા નારાયણજીવે ભગવાન. ત્વયા અથ સ્મારિતઃ—તમારાથી આજે રમરણ કરાવાયા—એટલે તમે મને સંભારી દીધા.

અને સંમતિ આપવાથી પણ, ભગવત સંબંધી ધર્મો, સઘળા જગતના દ્રોહ કરનારાઓને પણ તુરત પવિત્ર કરે છે. [૧૨] પરમ કલ્યાણુરૂપ, અને જેના શ્રવણ, અને કીર્તન પવિત્ર છે; એવા મારા નારાયણદેવ ભગવાનની, તમે મને યાદ દીધી; (તે મારા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો) [૧૩].

૧૧ થી ૧૩ વિવેચન—

ભાવતું હવું અને વૈષ્ણે કહ્યું, તેના જેવું આ થયું.

દોહરો—કુંઝર મુખસે ગીર પડ્યો, ઘટયો ન ગળકો અહાર;

લાખો કાડી લઇ ચલી, બત્યો જય જયકાર—સીયાવર૦

માવત હાથીને લાડુ ખવરાવે; પણ બચકું ભરતાં, થોડો લાડુ પૃથ્વી ઉપર ખરી પડે. થોડો ખરી પડે; પણ લાખો કાડીયો, તે આધને રાજ થાય. તેમ વાત કરે છે નારદ, અને સાંભળે છે વસુદેવ; પણ તે વાત, શાસ્ત્રોમાં ખરી પડી. કાડી જેવા લાખો નમ્ર જીવો, તે લઇ ચાલ્યા. પછી વત્યો જય જયકાર.

તેરમા શ્લોકમાં નારદજીએ વસુદેવનો ઉપકાર માન્યો—‘દધિ વેચતા હરિ મીઠે, એક પંથ દો કાજ.’ ભાગવત ધર્મ સાંભળીને, વસુદેવ રાજ થાય; અને પોતાને હરિ ભગ્ય. વળી એમ કહ્યું કે—પ્રાણી માત્રનો દ્રોહ કરનાર, ભાગવત ધર્મ સાંભળીને પાવન થાય. તેના પુરાવામાં ધુધુકારી. મહા પાપી હોય; અકાળ મૃત્યું થયું હોય—ભયંકર રોગથી પીડાતા હોય. અગર પીડાઇને મરી ગયા હોય; એવાઓની પાછળ અવશ્ય ભાગવત વંચાવતું જોઇએ. પણ નાંખી દેવા જેવું નહીં; શ્રવણ દીક્ષા લઇને શાંતિ પૂર્વક સાંભળવું જોઇએ.

નારદજીને નારાયણનું વિસ્મરણ થયું નહોતું; પણ અગ્નિમાં ઘી પડતાં, જેમ અગ્નિ પ્રસન્ન થાય; તેમ કાનમાં શ્રીહરિની વાત પડતાં, નારદજીનું હૃદય ઉભરાયું.

હવે કથા શરૂ થાય છે—

અજાપ્યુદાહરન્તીમ-મિતિહાસં પુરાતનમ્ ॥

આર્ષભાણાં ચ સંવાદં, વિદેહસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૪ ॥

પ્રિયવ્રતો નામ સુતો, મનોઃ સ્વાયંભુવસ્ય યઃ ॥

તસ્યાગ્રીધ્રસ્તતો નાભિર્-ઋષભસ્તત્સુતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ પદ્યછેદઃ—અજ અપિ આ ભગવત સંબંધી ધર્મોનો નિર્ણય કરવાના વિષયમાં પણ. ઋષભસ્ય અપત્યાની પુમાંસઃ આર્ષર્ષાઃ તેષાં, આર્ષભાણાં—ઋષભદેવજીના નવ-થોડેશ્વર પુત્રોનો. ચ—અને. મહાત્મનઃ વિદેહસ્ય—મહાત્મા વિદેહરાજા (નિમિરાજા)નો. **ઇમમ્ પુરાતનમ્** **इतिहासं-સંવાદં**—સંવાદરૂપી આ પુરાતન ઇતિહાસ. **અજાહરન્તિ-**વિદ્વાનો કહે છે.

૧૫ પદ્યછેદઃ—સ્વાયંભુવસ્ય મનોઃ—સ્વાયંભુવ મનુનો. **પ્રિયવ્રતો નામઃ** **સુતઃ**—પ્રિયવ્રત નામે પુત્ર હતો. **તસ્ય આગ્રીધ્રઃ**—તેનો આગ્રીધ્ર નામે પુત્ર થયો. **તતઃ નાભિઃ**—તેનો નાભિ નામનો પુત્ર થયો. **તત્સુતઃ** **ઋષભઃ** **સ્મૃતઃ**—તેના ઋષભદેવ પુત્ર થયા.

તમાહુર્વાસુદેવાંશં, મોક્ષધર્મવિવક્ષયા ॥

અવતીર્ણ સુતશતં, તસ્યાસીદ્વેદપારગમ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—આ ભગવત્ સંબંધી ધર્મોનો નિષ્કૃંધ કરવાની આબતમાં, ઋષભ-દેવના પુત્રોનો અને મહાત્મા વિદેહ રાજા (નિમિશરાજ)ના સંવાદસ્વરૂપી, આ પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. [૧૪] સ્વાયંભુવ મનુનો પ્રિયવ્રત નામે પુત્ર હતો. તેનો આશ્વિન, તેનો નાભિ, તેના ઋષભદેવ નામે પુત્ર થયા હતા. [૧૫] એ ભગવાનના અંશરૂપ ઋષભદેવજી, મોક્ષસંબંધી ધર્મો કહેવાની ઇચ્છાથી, અવતર્યા હતા; એમ કહેવાય છે. તેમને સો પુત્રો હતા; કે જેઓ વેદનો પાર પામ્યા હતા. [૧૬]

૧૪ થી ૧૬ વિવેચન—

પ્રાચીન ઇતિહાસ રજુ કરીને-નારદજી સૂચવે છે કે-ભાગવતધર્મ કોઇ નવીન માર્ગ નથી. આ ઇતિહાસ ભાગવતના પાંચમા સ્કંધમાં છે.

ઋષભદેવજી મોક્ષસંબંધી ધર્મો કહેવા અવતર્યા હતા. પાંચમા સ્કંધમાં પાંચમા અધ્યાયમાં, ઋષભદેવજીનો ઉપદેશ છે. સાંભળવા જેવો છે-રત્નોથી ભરેલો છે. સાંભળો-થોડી વાનકી આપું—

ઋષભ ઉવાચ—

રાગ-ઉપભતિ.

નાયં દેહો દેહભાજાં નૃલોકે, કષ્ટાન્ કામાનર્હતે વિદ્ભુજાં ચે ॥

તપો વિધ્યં પુત્રકા યેન સર્વં, શુદ્ધચેદ્યસ્માદ્બ્રહ્મસૌર્યં ત્વનંતમ્ ॥૧॥

મહત્સેવાં દ્વારમાહુર્વિમુક્તેશ્વ-તમોદ્ધારં યોષિતાં સંગિસંગમ્ ॥

મહાંતસ્તે સમચિન્તાઃ પ્રજ્ઞાતાઃ, ચિમન્યવઃ સુહૃદઃ સાધવો ચે ॥૨॥

યે વા મયીશે કૃતસૌહૃદ્યાર્થા, જનેષુ દેહંભરવાતિકેષુ ॥

યૃદેષુ જ્ઞાયાત્મજરાતિમત્સુ, ન પ્રીતિયુક્તા ચાવદ્યર્થાશ્ચ લોકે ॥૩॥

વિગેરે-વિગેરે—આતો રત્નો છે.

અર્થ—ઋષભદેવ કહે છે કે—દુઃખદાયી વિપયો કે-જેઓ વિષ્ટા ખાનારા ભુંડીયાઓને પણ મળે છે. [સાંભળો-સાંભળો-જેને માટે ખુવાર-જીંદગી બરબાદ કરીએ છઇએ; તેની ફળેતી સાંભળો.] તે વિપયો ભોગવવા એ આ મનુષ્યદેહને યોગ્યજ નથી. હે પુત્રો! આવા મનુષ્યદેહમાં તો, તપ કરવું; એજ ઉત્તમ છે. [સાંભળો છો ને? કે બેંશ આગળ ભાગવત! ‘ હું વિધવા છઉં; તો ફરી કેમ ન પરણું! તપ કરવાની તક મળી-તરવાની તક મળી; પણ નાતરું (ના-હું તો નહીં તરું) કહીને, તે તકને ગાંડીએ ગુમાવી નાંખી. હવે આગળ સાંભળો-ધર્મની પાલીમેંટમાં-રાજાઓના રાજા ઋષભદેવજી આગળ કહે છે કે—] કારણ કે તપથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે; અને અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછી,

૧૬ પદ્મછંદઃ—વાસુદેવાંશં મોક્ષધર્મવિવક્ષયા અવતીર્ણં इति तम् आहुः—એ ભગવાનના અંશરૂપ ઋષભદેવજી મોક્ષસંબંધી ધર્મો કહેવાની ઇચ્છાથી અવતર્યા હતા એવું કહેવાય છે. તસ્ય વેદપારગમ્ સુતશતં આસીત્—તેમને સો પુત્રો હતા; કે જેઓ વેદનો પાર પામ્યા હતા.

પરબ્રહ્મ સંબંધી અનંત સુખ મળે છે. [૧] મહાત્મા પુરુષોની સેવા, એ મોક્ષનું દાર છે; અને સ્ત્રીઓના સંગીઓનો સંગ, એ નરકનું દાર છે; એમ ઋષિઓ બોલ્યા છે. જેઓ સમદાષ્ટ રાખનારા, શાંતિવાળા, ક્રોધરહિત, સર્વના મિત્ર અને સદાચારવાળા હોય; તેઓને મહાત્મા સમજવા. [૨] અથવા હું કે જે પરમેશ્વર છઉં; તેમાંજ સ્નેહ રાખવારૂપી પુરુષાર્થ કરનારા, તથા પેટભરા લોકોમાં, તથા સ્ત્રીપુત્ર અને ધનવાળા ઘરોમાં, પ્રીતિ નહીં રાખનારા, તથા દેહના નિર્વાહ કરતાં વધારે ઈચ્છા નહીં રાખનારા હોય; તેઓજ મહાત્મા સમજવા. [૩] વિગેરે વિગેરે.

ઘરબાર મુકીને બાવા થએલાના આ ધર્મ છે; એમ સમજીને ભડકવું નહીં. મુમુક્ષુઓએ અને બ્રાહ્મણોએ પણ, જેટલું અને તેટલું, આવું ચારિત્ર પાળવું જોઈએ.

હવે જડભરતની કથા કહે છે. સાંભળો—

તેષાં વૈ भरतो ज्येष्ठो, नारायणपरायणः ॥

विख्यातं वर्षमेतद्भयन-नाम्ना भारतमद्भुतम् ॥૧૭॥

सः भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां, निर्गतस्तपसा हरिम् ॥

उपासीनस्तत्पदवीं, लेभे वै जन्मभिक्षिभिः ॥૧૮॥

અર્થ—તેઓમાં નારાયણના પરમભક્ત ભરતજી, સૌથી મોટા હતા. જેમના નામ ઉપરથી, આ અજનાભ નામનો ખંડ, અદ્ભુત એવા ‘ભરતખંડ’ના નામથી ઓળખાય છે. [૧૭]. તે ભરતે આ પૃથ્વીમાં રહીને, ભોગ ભોગવી લીધા પછી, આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી; તેઓ ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા હતા. તપ કરીને શ્રીહરિની ઉપાસના કરતા કરતા, ત્રણ જન્મે તે મોક્ષ પામ્યા હતા. [૧૮]

૧૭-૧૮ વિવેચન—

જેમ રસ્તે ચાલતાં પગ વાંકો યુગ્લો પડે; અગર ટોકર ખાઇને પડે; પણ તે પૃથ્વી ઉપરજ પડે; પૃથ્વીની બહાર ન પડે. તેમ ભરતજી રાજકારભાર કરતા હતા; પણ બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં રહીને.

પાણીના સમુદાયને ‘નાર’ કહેવામાં આવે છે. નારમાં નિવાસ કરે; તે ‘નારાયણ.’

ત્રણ જન્મ લેવાનું કારણ સમજી છે ને?—ભરતે મૃગલીના અગ્ન્યામાં પ્યાર કર્યો

૧૭ પદ્યછંદઃ—**તેષાં-નારાયણપરાયણઃ ભરતઃ જ્યેષ્ઠઃ**—તેઓમાં નારાયણનો પરમ ભક્ત ભરત તે મોટો પુત્ર હતો. **यस्य नाम्ना यन्नाम्ना**—જેના નામ ઉપરથી. **पतत् अद्भुतम् भारतं वर्षं विख्यातं**—આ અજનાભ નામનો ખંડ અદ્ભુત એવા ભરતખંડના નામથી પ્રખ્યાત થયો છે.

૧૮ પદ્યછંદઃ—**सः भुक्तभोगां इमां त्यक्त्वा**—એ ભરતે આ પૃથ્વીમાં રહીને ભોગ ભોગવી લીધા પછી આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને. **निर्गतः**—ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા હતા. **हरिम् तपसा उपासीनः**—તપે કરીને શ્રીહરિની ઉપાસના કરતો. **त्रिभिः जन्मभिः तत्पदवीं लेभे**—ત્રણ જન્મથી મોક્ષ પામ્યો.

હતા. તમારા ઘરમાં બાળગોપાળની કાલી બોબડી વાણી સાંભળી તમે રાજ થતા હશે; પણ તેમાં મોહ કરતાં વિચાર કરજો. જડભરતનો ત્રણભવે નીકાલ થયો; પણ આપણે ચૂક્યા, તો આપણો અનેક ભવે નીકાલ થશે. સંસારને સમજ લેતાં શીખો.

વૈભવશાળુ રાજ તજને, હરિ ભજવા ભરત નીકળ્યા હતા. તમે કાકોર જાઓ છો; ત્યાં સવારમાં જાઓ; અને રાત્રે પાછા ઘેર. રખે ઘર રેઢું રહી જાય ! પંદર દિવસની પારાયણ હોય છે; ત્યારે પણ તમારું કકળાટ વાળું ઘર છોડીને, તમારામાંના ધણા, મારી સાથે રહી શકતા નથી. સોળમે દિવસે પાછા ઘેર આવવુંજ છે; તોપણ ના તે ના. જરૂર પડે ત્યારે કામ ધંધા બંધ કરતાં શીખો. ત્યારે જ આવો દૈવી લાભ મળી શકે. તમારે ઘેર એવા સત્સંગના વરા નહીં કરી શકો. પરભારા અર્થે કરનારા હોય; ત્યારે જમવા જેટલી એ કુરસદ મેળવી શકતા નથી ! તે તમારી દયામણી સ્થિતિ છે. કાંકરીએ ઉગ્મણી; ગાડી પાડોશીએ જોડી; અને ‘આવો આવો;’ એમ તમને ભાવથી કહ્યું; છતાં તમે ગાડી ઉપર ન ચડી બેઠા-તે કેવા ! [આવો ત્યારે પારકે ઘેર કેવી રીતે રહેવું; તે બરાબર શીખીને આવજો. નહીં તો ત્યાં પણ સંસાર સાથે.]

ઋષભદેવના વંશની વાત હજી સાંભળો—

તેષાં નવ નવદ્વીપ-પતયોઽસ્ય સમન્તતઃ ॥

કર્મતંત્રપ્રણેતા, એકાશીતિર્દ્વિજાતયઃ ॥૧૯॥

અર્થ—બાકી રહ્યા ૯૯ પુત્રો; તેમાંથી નવ પુત્રો નવખંડના રાજાઓ થયા. બાકી રહ્યા ૯૦. તેમાંથી ૮૧ પુત્રો કર્મ માર્ગને પ્રવર્તીવનારા બ્રાહ્મણો થયા. ૧૯ વિવેચન—

ભરતને બાદ કરતાં ૯૯ રહ્યા; તેમાંથી નવ પુત્રો નવદ્વીપના રાજા થયા. ૯૦ રહ્યા. તેમાંથી ૮૧ કર્મમાર્ગને પ્રવર્તીવનારા બ્રાહ્મણો બન્યા. બાકી રહ્યા નવ; તે નવ યોગેશ્વરો.

નવદ્વીપનાં નામ સાંભળો-ઇલાવર્ત, અહાવર્ત, આર્ષાવર્ત, મલય, કેતુમાલ, ભદ્રસેન, ઉદ્ધરપુષ્, વિદર્ભ, અને કીકટ.

હવે નવયોગેશ્વરોનાં નામ સાંભળો—

નવાભવન્મહાભાગા, મુનયો હર્થશંસિનઃ ॥

શ્રમણા વાતરણના, આત્મવિદ્યાવિચારદાઃ ॥૨૦॥

કવિર્હરિરન્તરિક્ષઃ, પ્રબુદ્ધઃ પિપ્પલાયનઃ ॥

આવિર્હોત્રોઽથ મિલશ્-ચમસઃ કરભાજનઃ ॥૨૧॥

૧૯ પદ્મછંદઃ—તેષાં નવ નવદ્વીપપતયઃ—બાકી રહ્યા ૯૯. તેમાંથી નવ પુત્રો નવખંડના રાજાઓ થયા. અસ્ય સમન્તતઃ—જેઓ ભરતના ખંડીયા રાજાઓ (હતા). એકાશીતિ—તેમાંથી ૮૧ પુત્રો. દ્વિજાતયઃ કર્મતંત્રપ્રણેતાઃ—કર્મ માર્ગને પ્રવર્તીવનારા બ્રાહ્મણો થયા.

૨૦/૨૧ પદ્મછંદઃ—નવા મહાભાગાઃ અર્થશંસિનઃ (મોક્ષરૂપી પરમાર્થનો ઉપદેશ આપવા વાળા) મુનયઃ અભવન્—નવ મોક્ષધર્મ બતાવનારા મોટા મુનીઓ બન્યા. શ્રમણાઃ—સાધુઓ. વાતઃ એવ રણનં (ભોજન) યેષામ્ તે વાતરણનાઃ—પવનનો અહાર કરનારા.

અર્થ—કવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રભુદ્, પિપ્પલાયન, આવિહોત્ર, દુમિલ, ચમસ, અને કરભાજન નામના (બાકી રહેલા) નવજણા, મોટા ભાગ્યશાળી યોગેશ્વર બન્યા હતા. તે યોગેશ્વરો, પરમારથનું નિરૂપણ કરતા હતા; આત્માભ્યાસમાં શ્રમ લેતા હતા; પવનનો અહાર કરીને રહેતા હતા; તથા તેઓ બ્રહ્મવિદ્યામાં નિપુણ હતા. [૨૦--૨૧]

૨૦--૨૧ વિવેચન—

મહાભાગા:—મોટા ભાગ્યશાળી. એટલે જ્ઞાન અને બકિતરૂપી ધનથી સમૃદ્ધ બનેલા. ધનના કરતાં ધર્મ વધી પડે છે; તે આપ સૌ જાણો છો.

અર્થસંશ્ચિન:—પરમપરમારથનો ઉપદેશ આપનારા. પરમપરમારથ કેવો હોય ?—

ચોપાઈ:—સખા પરમ પરમારથ એહુ, મન કમ બચન રામપદ નેહુ.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૧]

દેશેદેશ જ્ઞાન માટે, કરોડો નિશાળો અને કોલેજો. લાખોના ખર્ચ. કારણકે જ્ઞાન એજ મનુષ્ય; જ્ઞાનવિનાનો મનુષ્ય—તે પશુ.

જ્ઞાનના કરતાં વિજ્ઞાન વધે. વિજ્ઞાન એટલે પરમ પરમારથ—જીવને સંસારના મોહરૂપી બંધનથી મુક્ત કરેલો; તે મોટામાં મોટો અર્થ-સ્વાર્થઅગર પુરુષાર્થ. જ્ઞાન એટલે જીવ, જગત અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન. સંસાર શું? તેનાં બંધન શાં? અને તે બંધનોમાંથી છૂટવાના સાધનો શાં? તેનો જે ઉપદેશ થાય. તે પરમપરમારથ. વિજ્ઞાનનો મોઘ કરે; તે સંત-મહાત્મા. દેવોના કરતાં સંતો મોટા છે; કારણકે દેવના વ્યવહારમાં, માઈ-તાઈ, કામ-ક્રોધ-લોભ વિગેરે; અને સંતોના વ્યવહારમાં એવું કંઈ નહીં. સમ્રાટો પણ સંતોના પગમાં પડ્યા.

શ્રમણા:—શ્રમ કરીને આત્માનો અભ્યાસ કરે તે ‘શ્રમણ’. આત્માનો અભ્યાસ કરવામાં જેને જરા પણ પ્રમાદ-આળસ નથી; તે શ્રમણ. ‘શ્રમણ’ નો સાદો અર્થ ‘સાધુ’ સાધવા જે તૈયાર થયો; તે સાધુ.

વાતરચના:—‘પવનનો અહાર કરનારા’ એમ આપણે કહ્યું. પણ કેટલાએક ટિકા-કારો તેનો અર્થ ‘દીર્ઘબરો’ કરે છે.

આત્મવિદ્યાવિચારદા:—આત્મવિદ્યામાં કુશળ. શાસ્ત્રો બણીને માત્ર વાતો કરે; અથવા વ્યાખ્યાન કરે; તે બસ નથી; ધ્યેય તેથી દૂર છે. ધ્યેય શું ?—

ચોપાઈ:—સોધ સર્વજ શુણી સોધ જ્ઞાતા, સોધ મહિમંડન પંડિત દ્વાતા;

ધર્મપરાયણ સોધ કુલ ત્રાતા, રામચરણ જાકર મન કાતા.

નીતિ નિપુણ સોધ પરમ સમાના, શ્રુતિ સિદ્ધાંત નીક તેહિ જના.

સોધ કવિ કાવિદ સોધ રણધીરા, જો છવછાંડિ ભજૈ રઘુવીરા.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૯૫]

આત્મવિદ્યાયામ્ વિચારદા:—આત્મવિદ્યામાં કુશળ. **કવિ:** હરિ; **અંતરિક્ષ:** પ્રભુદ્; **પિપ્પલાયન:** આવિહોત્ર;—(એ મુનિઓનાં નામ છે.) **અથ—અને.** **દુમિલ:**, **ચમસ:**, **કરભાજન:**—(એ પણ મુનિઓનાં નામ.)

પાછળ ૨૮ એ પાને 'નાસ્માકં શિશિકા' વિગેરે શબ્દોથી આત્મ વિદ્યાના રસીકોના મહિમા ગાયો છે.

આ નવ યોગેશ્વર કઈ સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા; તે હવે કહે છે—

एते वै भगवद्रूपं, विश्वं सदसदात्मकम् ॥

आत्मनोऽव्यतिरेकेण, पश्यन्तो व्यचरन् महीम् ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—કાર્ય કારણરૂપ જગતને ભગવદ્રૂપ દેખતા; અને તે ભગવદ્રૂપને પોતાથી જુદું ન જોતા તે મુનીયો, પૃથ્વી ઉપર આમતેમ ફરતા હતા. [૨૨] ૨૨ વિવેચન—

समत्वं योग उच्यते (ગીતા) પ્રભુ સાથે યોગ-જોડાણ થયાનું પહેલું ચિન્હ સમાનભાવ. તુકારામ દાહીજીથી પંઢરપુર જતાં, વચ્ચે એક ગામમાં રસોઈ કરતા હતા. રાટલી બનાવી રહ્યા હતા. 'હવે રાટલીને ઘી ચોપડી, ઠાકારજીને થાળ ધરાવું,' એમ વીચાર કરતા હતા; ત્યાં કુતરે આવીને રાટલી ઉપાડી, દોટ મૂકી. ઘીની વાટકી લધને, તુકારામ તેની પાછળ દોડ્યા. 'ઉભા રહે! ઉભા રહે! વીકૂલ ભગવાન! હું તમને ઘી ચોપડી આપું! આવી ઉતાવળ કાં કરી?' એમ કહેતા જાય; અને કુતરાની પાછળ, તુકારામ દોડ્યા જાય. ઘણે દૂર દોડ્યા પછી, પંઢરપુરના નાથને, મોમાં રાટલી લધને ઉભેલા દેખ્યા. તુકારામ પગમાં પડ્યા. રાટલી ચોપડી આપી. પ્રભુ જમ્યા અને અદશ્ય થયા. આ સર્વોત્તમભાવ. 'સર્વોત્તમભાવ વિના કલ્યાણ નથી.' એમ સૌ કહે છે-સાંભળે છે; પણ થવું બહુ મુશ્કેલ છે. સંપ્રદાયના બકાબકા, સોએ પંચાણુ ટકા, એક જીભને દેખે છે; ત્યાં ધુરંકે છે. તેમાં આચાર્યો અને મોટા ગણુતા સાધુ સંન્યાસીઓ તો પહેલાં. જાણે સર્વોત્તમભાવને કાઢી મૂકીને, તેઓ ધર્માંસન પર બેઠા ન હોય! દેશમાં અને ગામમાં, સર્વોત્તમભાવ ન થઈ શકે-તો ભલે; પણ ઘરમાં-કુટુંબમાં રેહીઓમાં સર્વોત્તમભાવ થાય; તો પણ ઘણું છે. અદેખાઈ, ધર્મી અને દ્રેષ શમી જાય; ત્યારે સર્વોત્તમભાવનાં પગરજી મંડાય.

આ સંતોની શક્તિ કેવી હતી; તે સાંભળો— વસંતતિં

अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्य-गन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ॥

मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथ-विद्याधरद्विजगर्वा भुवनानि कामम् ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—જ્યાં જવું હોય ત્યાં વગર અડચણે જઈ શકે-એવા તે અનાસક્ત મુનિયો, દેવ, સિદ્ધ, સાધ્ય, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર, કિન્નર, નાગ, તથા મુનિ,

૨૨ પદ્મછેદ—સદસદાત્મકમ્-કાર્ય કારણરૂપ. ભગવદ્રૂપં વિશ્વં-ભગવદ્રૂપ જગતને. આત્મનઃ અવ્યતિરેકેણ પશ્યન્તઃ પતે-પોતાથી જુદું ન જોતા એવા તે મુનિયો. મહીમ્-વ્યચરન્-પૃથ્વી વિષે ફરતા હતા.

૨૩ પદ્મછેદ—અવ્યાહતા ઈષ્ટગતિઃ લેષામ્ તે અવ્યાહતેષ્ટગતયઃ મુક્તાઃ-જ્યાં જવું હોય ત્યાં કોઈ જેમને અટકાવી શકે નહીં તે અનાસક્ત મુનિયો. સુરસિદ્ધસાધ્ય-ગંધર્વયક્ષનરકિન્નરનાગલોકાન્-દેવ, સિદ્ધ, સાધ્ય, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર, કિન્નર, નાગ લોકોમાં. મુનિચારણભૂતનાથવિદ્યાધરદ્વિજગર્વા-મુનિ, ચારણ, ભૂતનાથ, વિદ્યાધર, દ્વિજ અને ગાયોના. મુખનાનિ કામમ્ ચરંતિ-લોકોમાં ધન્ય પ્રમાણે ફરતા હતા.

આરણ્ય, ભૂતનાથ, વિદ્યાધર, દ્વિજ અને ગાયોના હોકામાં, સ્વતંત્રપણે ફરતા હતા. [૨૩]

૨૩ વિવેચન—

મોક્ષને ચમત્કારની જરૂર નથી-સિદ્ધિઓની પરવા નથી; તોપણ ધર્મમાં આરથા એસાડવા માટે, ચમત્કાર તથા સિદ્ધિઓની જરૂર છે. બડા બડા ધર્મનાથકો-જેમણે સંપ્રદાય ચલાવ્યા; તે પોતાના ધર્મબળથી સામાને આંજી દેતા હતા. ચ્યવનના આશ્રમમાં, શર્પાતિ રાજ આવીયો. દેવકન્યાએ ચ્યવનની આંખો ફોડી નાંખી; પણ જ્યાં સર્વ સૈન્યના ઝાડા-પેશાચ બંધ થઇ ગયા; ત્યાં સૌની આંખ ઉધડી.

નરસીને નાગરોએ નાત બહાર મૂકી, નાત કરી; પણ બળે નાગર વચ્ચે, એક એક ઢેઢ દેખ્યો; ત્યાં નાગરો ચમક્યા. મહેતાજીને પગે લાગીને, નાતમાં તેડી લાવ્યા.

મીરાં પરણીને આવ્યાં; ત્યારે કુળના રીવાજ પ્રમાણે, વરઘોડીયાંને કુળદેવીને પગે લગાડવા, રાજગુરૂ લાવ્યા. સાથે રાણાનાં માતાજી અને બહેન હતાં.

સાસુ—બેટા ! મીરાં ! માતાજીને પગે લાગો !

મીરાં—હું તો ગીરધરલાલ સિવાય કોઇને ન નમું !

સાસુ—એમ કાંઈ બને !

મીરાં—હાજી—એમ બને ! માતાજીને પગે લાગવાથી ક્ષાયદો શું ?

સાસુ—માતાજી તારૂં એવાતણુ અખંડ રાખે !

મીરાં—ત્યારે સાસુજી ! આપ પરણ્યાં ત્યારે, માતાજીને પગે લાગ્યાં હતાં ?

સાસુ—હા—હું પણ પગે લાગી હતી.

મીરાં—ત્યારે આપનું એવાતણુ કેમ ચાલ્યું ગયું ! માતાજીએ રક્ષા કરી નહીં ?

સાસુ ખીજવાઇને બોલ્યાં—અરે ! તું મને એમ કહેનાર કોણ ! આ શું !

સાસુ એમ રકઝક કરતાં હતાં; તે વખતે માતાજીના નિજ મંદિરમાં, ધડાકો થયો. સૌએ ત્યાં જોયું. તો માતાજીને બદલે, મોરમુગટધારી બંસીવાળા ગીરધરલાલને દેખ્યા. મીરાંએ પ્રણામ કર્યાં. બીજો ધડાકો થતાં, સૌના દેખતાં તુરત, કૃષ્ણ મટીને કૃષ્ણા બન્યાં. સૌને પાછાં માતાજીનાં દર્શન થયાં. ચમત્કાર દેખી સૌ ચમક્યાં.

જેમ મોટા મુનીમ માટે શેઠ, પોતાના પૈસા વાપરે. તેમ ભક્તોનાં જીવન પ્રભુમય થઇ જાય; ત્યારે પ્રભુ સાથે રહીને, આવા ચમત્કાર કરે.

નવ યોગેશ્વરોને ચમત્કારની પરવા નહોતી; પણ ચમત્કારોને યોગેશ્વરોની પરવા હતી; ચમત્કારો માટે, ઝાની અગર ભક્ત શ્રીહરિને પડ્યા મેલીને, પ્રયત્ન કરે; તો તે રેતીમાં દોડે છે. શ્રીહરિને માટે જે ઝાની અગર જે ભક્ત પ્રયત્ન કરે; તેની પાછળ ચમત્કારો દોડ્યા આવે.

પચાસ સાઠ વરસ પહેલાં, (ધંધુકા પાસે) બીમનાથમાં, બગેવે બ્રાહ્મણો જમવા બેઠા હતા. ઘી ધારે પીરસાતું હતું. ત્યાં ધી ખૂટયું. વ્યવસ્થાપકે ગભરાઇને બાવાજીને કહ્યું—‘મહારાજ ! ધી ખૂટયું.’ બાવાજી બોલ્યા—‘વો સખ નીલકા ધી હે-ડબ્બા ભર લ્યો. ખાખીકી લાજ ખાખી રખેગા.’

નીલકા નદીના વહેતા જળમાંથી, જેટલા ડબ્બા ભરી લીધા; તે ધી બની મયું. આ ધી બ્રાહ્મણો જમીને રાજ થયા.

મોક્ષને અને સંતોને સિદ્ધિઓની પરવા હોતી નથી; પણ સિદ્ધિઓને સંતોની પરવા હોય છે. સિદ્ધિઓ એટલે માયાના મંત્રો, અથવા સિદ્ધિઓ એટલે સંતોની પરીક્ષાના પાઠ. માયાના મંત્રો ઉપર (માયાના કામણ ઉપર) જે સંત પગ મૂકીને, આગળ વધે; તે મને પામે. સંત એટલે ? —

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા, ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

‘બ્રહ્મભૂત થએલા મહાત્માઓ (સદા) પ્રસન્ન રહે છે. કાંઈ નથી મળ્યું, અગર કાંઈ મળ્યું હતું; અને ચાલ્યું ગયું; તેનો શોક તેઓ કરતા નથી; તેમ કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુની અપેક્ષા તેઓ રાખતા નથી.’

આવા યોગેશ્વરો નિમિ રાજના યશમાં પધારે છે—

ત एकदा निमैः सत्र-मुपजगमुयं दृच्छया ॥

વિતાયમાનમૃષિભિ-રજનામે મહાત્મનઃ ॥ ૨૪ ॥

તાન્ દૃષ્ટ્વા સૂર્યસંકાશાન્ , મહાભાગવતાન્ નૃપ ॥

યજમાનોઽગ્નયો વિપ્રાઃ, સર્વે एवोपतस्थिरे ॥ ૨૫ ॥

વિદેહસ્તાનભિપ્રેત્ય, નારાયણપરાયણાન્ ॥

પ્રીતઃ સંપૂજયાંચક્ર, આસનસ્થાન્ યથાઽર્હતઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—તે નવ યોગેશ્વરો એક દિવસે કરતા કરતા, ભરતખંડમાં, મહા-ત્મા નિમિ રાજના યશમાં, અનાયાસે આવી પહોંચ્યા. આ યશ બ્રાહ્મણો વિધિપૂર્વક ચલાવતા હતા. (૨૪) હે રાજન ! સૂર્યસમાન કાંતિવાળા તે મહા વૈષ્ણવોને જોઈને, યજમાન, અગ્નિઓ, બ્રાહ્મણો અને ધીજ (જે ત્યાં હતા તે) તમામ સામા ઉભા થયા. (૨૫) તેઓ નારાયણના પરમ ભક્ત હતા. તેમની સામે જઈને, (તેમને મંડપમાં લાવીને) વિદેહે તેઓને આસન ઉપર બેસાડ્યા. પછી તેમનું યોગ્ય રીતે પૂજન કર્યું. (૨૬)

૨૪ પદ્મછંદ—તે-તે નવ યોગેશ્વરો. **एकदा**—એક વખત. **अजनामे**—ભરતખંડમાં. **महात्मनः निमैः**—મહાત્મા નિમિરાજના. **ऋषिभिः** **वितायमानं** **सत्रं**—રૂપિઓથી વિધિ-પૂર્વક ચલાવતા યજ્ઞમાં. **यदृच्छया उपजग्मुः**—અનાયાસે ગયા.

૨૫-૨૬/૨૫ પદ્મછંદ—**नृप**—હે રાજ ! **सूर्येण संकाशाः** (સમાન) **तान् सूर्यसं-काशान्-सूर्य** સમાન કાંતિવાળા **तान् महाभागवतान्**—તે મહા વૈષ્ણવોને **दृष्ट्वा**—જોઈને. **यजमानः अग्नयः विप्राः सर्वे एव उपतस्थिरे**—યજમાન, અગ્નિઓ, બ્રાહ્મણો અને ધીજ તમામ સામા ઉભા થયા. ૨૬ પદ્મછંદ—**तान् नारायणपरायणान् विदेहः अभिप्रेत्य**—તેઓ કે જેઓ નારાયણના પરમ ભક્તો હતા તેમની પાસે વિદેહે જઈને (અને તેમને મંડપમાં તેડી લાવીને) **विदेह राज्ञे**. **आसनस्थान्**—તેઓને આસન ઉપર બેસાડીને. **अर्हतः**—પુણ્ય. **यथा**—યોગ્ય રીતે. **संपूजयांचक्रे**—પૂજન કર્યું.

૨૪, થી ૨૬ વિવેચન—

નવ યોગેશ્વરો—જાણે નવધા ભક્તિની નવ મૂર્તિઓ ન હોય; જાણે નવ દીપના નવ અલંકાર નહોય; અથવા નવ નિધના નવ લંકાર નહોય; એમ યોગેશ્વરો શોભતા હતા. સૌ સાથે છો ને ? નિમિ રાજા તો પાવન થઇ ગયા. આપણને પાવન કરવા, આ કથા થાય છે. આપણે ઘેરજ જાણે યોગેશ્વરો પધાર્યા છે; એમ મનથી જાણીએ. લીલાં તોરણ આરણે બાંધીએ. સંતને દેખીને શું ગાઈએ !

ત્રેમનાં પુષ્પ હાથમાં લઈને, સંતોને વધાવો.

રામ-આશાવરી-દીપચંદી.

પધારો મોઘેરાં મહેમાન ! સમર્પુ સ્નેહભર્યાં સન્માન—પધારો
શ્રીહરિને કાળે કરતા, તન મન ધન કુર્બાન;
શાસ્ત્રગુરૂની હાકલ સુણીને, ધાયા જગમેદાન—પધારો
સુખ વૈભવને ફેડી દીધાં, છોડ્યાં મોઘાં માન;
ત્રેમશૌર્યથી કૃષ્ણ ભક્તિમાં, ઝૂક્યા રાખી તાન—પધારો
હે પધારો - હાં પધારો

હાં પધારો મોઘેરાં મહેમાન ! સમર્પુ સ્નેહ તણા સન્માન.

ભાઈ મળે-આપ મળે-કાકા મળે; એમ સંસારમાં અથડાવનારા અનેક મળે; પણ, 'તને સંસારમાંથી મુક્ત કરે'—એમ કહેનારા સંત ક્યાં મળે ! અરે ! એવા આંગણે આવે; પણ આંગણાય નહીં. આંગણે તેમને ધન્ય છે.

૫૬.

ધન્ય આજ ધડી, સંત પધારી, ત્રેમે પાવન કીધાં;

અતિ આનંદ અપાર, દયા કરીને, અમને દરશન દીધાં.

હરિજન છે, હરિ સરખા હેલીરે, એને મળીએ મરજદા મેલી;

થાય અરસપરસ, આનંદ હેલીરે—ધન્ય આજ ધડી

સંત શરણુ જઈએ, ત્યાં સુખ ધણું. ડગલે ડગલે ફળ યરા તણું;

એની સેવાનાં ફળ, શા ભાણુંરે—ધન્ય આજ ધડી

સંત વૈકુંઠ પતિને બહુ પ્યારા, સંત. સ્વદ્વાનંદરસ પીનારા;

એવા સંત નથી હરિથી ન્યારારે—ધન્ય આજ ધડી

સંત ભેટે ભવકુંભ દૂર પળે, પરમાર્થપણે પરબ્રહ્મ મળે;

એનું લક્ષ ચોરાશીનું ગમન ટળેરે—ધન્ય આજ ધડી

કહે પ્રીતમ પૂર્વનાં પુણ્ય ફળ્યાં, જેને આંગણે હરિજન આવી મળ્યાં.

તેને ઉર આનંદના ઓઘ વળ્યારે—ધન્ય આજ ધડી

શ્રીસ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ શ્રીનિષ્કલાનંદ બોલ્યા છે. સ્ખંભળવા જેવું છે. સાંભળો—

૫૬.

મળે જીવનમુક્ત હરિતણા, ટળે અંતર તન મન તાપ,

એવો સંગ સંતનો

ફરે અવયવ આરે શરીરનાં, પરાં પળે પડના પાપ

—એવો સંગ

જેમ કીટ મટી જમરી બને, તેને કીટ કહે નહિ કોઇ —એવો સંગ
 જેમ પારસ પરસે હોહને, તે તો હેમ બનીને વેચાય —એવો સંગ
 જેમ ચંદન વાસંથી વૃક્ષને, કરે ચંદન સમાન સોય —એવો સંગ
 જેમ મહિન જળ મળે જનહવી, તેને પુરત કરે ગંગતાય —એવો સંગ
 શુક નારદ વ્યાસ ને વાલ્મીકિ, તે તો ઇશ્વર કહાવીઆ આપ —એવો સંગ
 દુષ્ક-અમરીષ-પ્રલહદ-વિભીષણ, થયા સુખીયાં સત પ્રતાપ —એવો સંગ
 સત સર્વે સુખી થવા દામ છે, એમ પ્રસિદ્ધ કહે છે પુરાણ —એવો સંગ
 મન કર્મ વચને માનજો, કહે નિષ્કલાનંદ નિર્વાણ —એવો સંગ

મીરાંને ઘેર સંત પધાર્યા-ત્યારે—

પદ.

હારે ધન્ય આજની ઘડી રળીયામણીરે;
 બહાણ સંત આવ્યાની વધામણી હોજરે-વધામણી હોજરે-ધન્ય આજની
 હારે હું તો મોતીડના ઓક પુરાવતીરે,
 હારે બહાણ સંતની આરતી ઉતારતી હોજરે-ઉતારતી હોજરે—
 હારે હું તો લીલુડ વાંસ મંગાવતીરે;
 રૂડ સતસંગના મંડપ રચાવતી હોજરે-રચાવતી હોજરે
 હારે હું તો કેસરની ગાર કરાવતી રે;
 માંહી કરતુરીની ઓકળી પડાવતી હોજરે-પડાવતી હોજરે-ધન્ય આજની
 હારે ગંગા જીમનાના જળ મંગાવતીરે;
 મારા સતોના ચરણ પખાળતી હોજરે-પખાળતી હોજરે-ધન્ય આજની
 હારે હું તો કેસરના ચંદન ધસાવતીરે;
 મારા સતોના પૂજન કરાવતી હોજરે-કરાવતી હોજરે-ધન્ય આજની
 હારે હું તો વાડીમા પુષ્પો મંગાવતીરે;
 મારા સતોને પુલકે વધાવતી હોજરે-વધાવતી હોજરે-ધન્ય આજની
 હારે હું તો જ્ઞાનના રંગ છુટાવતીરે;
 મારા જીવનમાં રંગ પુરાવતી હોજરે-પુરાવતી હોજરે-ધન્ય આજની
 મળ્યા મીરાંને સંત સોહામણીરે;
 આપી જ્ઞાનને અલય બનાવતા હોજરે-બનાવતા હોજરે-ધન્ય આજની

એક વૈદ્યસિરાય આપણા દેશમાં પધારે; ત્યારે જે પાંચ લાખનો ખર્ચ; ત્યારે સંત પધારે; ત્યારે જે પાંચ પદ તો ગાઇએ—આવું કદિ કહો છો ?

વૈદ્યસિરાય—અનાયાસે સંત પધાર્યા—ન્યાં બહુ નાતો હોય; ત્યાં અનાયાસે જવાય.
મીરાં—પુણ્ય પુણ્ય બીજી ન સંતા, સતસંગિત સંસૃતિ કરે અંતા.

જે ઘેર સંત મીરાંજાન નહોતો; તે ઘરને શીયાળની ઓડ જેવાં, શાસ્ત્રોએ ગણ્યાં. જમાઇ ઉપર, સાળા ઉપર, વેવાઇ ઉપર, પુત્રવધુ ઉપર જેવાં હેત આવ્યાં; એવાં હેત, કદિ સંત ઉપર આવ્યાં ? સંસારમાં કયાં સુધી રહેશો ? સંસાર તંમને કયાં સુધી પાળશે ? વરસમાં જે પાંચ દિવસ તો સંતના આગે !—વિચાર કરી જાજો. અંતે ન્યાં જવું છે; ન્યાં

જમને વિરમવું છે; તે સ્થાનના ભોમીઆ સંતો છે. કાંઇ સમજ્યા હો—તો સંતોને દેખીને રાજ થજો. તેમાંએ દૂજણી ગાય; એટલે જ્ઞાન આપે એવા સંત—ભાગ્યવિના ભેટે નહોં.

સંતને દેખીને યશમંડપમાં સૌ ઉભા થયા. **સર્વ કર્માલિલં પાર્યં, જ્ઞાને પરિ-
સ્માપ્યતે ॥ ૩૩ ॥** (ગી. અ. ૪.) કહે છે કે—અધાં કર્મો જ્ઞાનમાં પૂરેપૂરાં સમાઇ જાય છે. જ્ઞાન અને ચારિત્ર સંતના બે મૂખ્ય શણગાર છે. જ્ઞાનની સાથે ચારિત્ર પણ જોઇએ. ચારિત્ર દંભથી કલંકીત થાય છે; એ વાત પણ યાદ રાખવી. દંભવિનાનું ચારિત્ર, એજ ચારિત્ર. ગોવિંદ ગાલામાં હોય—આડંબરમાં હોય નહોં. માટે આડંબરથી દૂર રહેવું.

નારાયણપરાયણાન્—આ યોગેશ્વરો નારાયણ ને પરાયણ હતા. કોઇને પરાયણ રહેવું; તેજ અંતીમ સંબંધ, અથવા અનન્યભાવ; અથવા અનન્ય ભક્તિ. જે પરાયણ ભક્તો, તેજ એકાંતીક ભક્તો સમજવા. ચાતક મેઘને પરાયણ; ચંકર ચંદ્રને પરાયણ. પુત્રો પાંચ અને નવ પુત્રીઓ; પણ તે આપણે પરાયણ ગણાય નહોં. માત્ર આપણી પોતાની સુપાત્ર સ્ત્રીજ, આપણને પરાયણ ગણાય. પતિ પાછળ બળીને સતી થાય; અગર જીંદગી ભર વિરહના દુઃખથી સળગ્યા કરે—તે સ્ત્રી પતિપરાયણ ગણાય છે. ધર્મનાં તમામ રહસ્યોનો અંતીમ હેતુ, પરાયણ થવું તે. ગુરૂ વસિષ્ઠ ઉત્તરકાંડમાં શ્રીરામને કહે કે—

ઓપાઠ—જપ તપ નિયમ યોગવ્રત ધર્મો, શ્રુતિ સંલવ નાના વિધિ કર્મો;

જ્ઞાન દયા દમ તીરથ મન્જન, જહુંલગી ધર્મ કહે શ્રુતિ સન્મન.

આગમ નિગમ પુરાણ અનેકા, પઠે—સુનેકર ફલ પ્રભુ એકા;

તવપદ પંકજ પ્રીતિ નિરંતર, સખ સાધન કર ફલ યહ સુંદર.

x

x

x

x

x

સોઠ સર્વગ તણ સોઈ પડિત, સોઈ ગુણગ વિજ્ઞાન અખંડિત;

દક્ષ સકલ લક્ષણુ યુત સોઈ, જાકે પદ સરોજ રતિ હોઈ.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૭૦ A]

[મોક્ષવાણી વાંચો છો ? પુસ્તક છે કે નહોં ? રત્નો વીણીને હાથમાં આપ્યાં છે.]

જે સ્ત્રી પતિને પરાયણ નથી; તે સ્ત્રી પ્રભુને પરાયણ થઈ શકે નહોં; જે શિષ્ય ગુરૂને પરાયણ નથી; તે પ્રભુને પરાયણ થઈ શકે નહોં. જેમને રૂબરૂ મળ્યા—રૂબરૂ દેખ્યા; તેમને માન્યા નહોં; તો જે અદશ્ય—તે કેમ ગણે ઉતરે ! પરાયણતાના પાઠ સંસારમાં શીખાય.

પરાયણ ભક્તોનાં ત્રણ મૂખ્ય સાધન—**નિશ્ચય, નિયમ અને પાલન.** પરમાત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ છેજ—એવો જે નિશ્ચય; તેજ નિશ્ચય. શાસ્ત્રો જે નિયમો—આજ્ઞાઓ આપે; તેજ નિયમ. આ બે જાણ્યા પછી; તે બેનું જે પાલન; તેજ પાલન.

મહેતાનરસીએ દારકાવાળા શામળશા ઉપર હુંડી લખી આપી; પણ તેમાં ટેકાણું—‘ચૌટામાં’ એમ કયું. જે કદિ ટેકાણું—‘શ્રીરણુછોડરાયનું મંદિર;’ એમ કરી આપ્યું હોત; તો હુંડી લેનારા યાત્રાળુઓ, મસ્કરી સમજીને તે હુંડી ફેંકી દેત. એટલે—‘મંદિરમાં બેઠો છે; તે દેવ ખરો; પણ તે કાંઇ આપણા ૭૦૦ આપે ? વિગેરે શંકા થાય.’ એવી શંકામાંથી તીરથવાસીઓને બચાવી લેવા, મહેતાજીએ હુંડીવાળા શામળશાનું ટેકાણું ‘ચૌકું’ કયું.

હજાર ગરણે ગળીને કોઇને પાંચ રૂપૈયા અપાય; તેમ હજાર તર્ક વિતર્ક કરીને—‘પ્રભુ જેવું કાંઈક છે;’ એવા નિર્ણય ઉપર અવાય. ‘છે’ તેની વાત કાંઈ જુદી.

છે. ભલેને પતિ પરદેશ રહે; પણ-‘પતિ છે-’ એમ માનનારી સ્ત્રીનાં, એવાતણુ અવગં રહે. રાત્રે મોટા ઘરમાં આપણે એકલા સુતા હોઇએ. પાડોશી કહે કે-‘હું ઉપલામાળમાં સુતો છઉં. તમારે શીકર રાખતી નહીં.’ પાડોશીને ભરોસે, આપણે લસલસાટ ઉઠવા લાગ્યા. બાર વાગ્યા પછી, પાડોશીનો સગો માંદો હશે; ત્યાંથી તેને તેડવા આવતાં, પાડોશી આપણને એકલા સુકોને નાડો. બે વાગ્યે આપણે જાગ્યા. પાણી પીધું-પેશાબ કર્યો. પણ જરાએ ભય વિના; કારણકે આપણી માન્યતા પ્રમાણે, પાડોશી ઉપર સુતો હતો. સવાર પડી-છ વાગ્યા; ત્યારે પાડોશી બહારથી પાછો આવ્યો. તેની વાત સાંભળીને, આપણને ખાત્રી થઇ કે-બાર વાગ્યા પછી, આ ઘરમાં આપણે એકલા હતા; પણ પાડોશી ઉપલે માળે છે; એવી માન્યતાએ, આપણને ભયમાંથી બચાવ્યા; વિગેરે વિગેરે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-ભલે હાલ સાક્ષાત્કાર ન થાય; પણ પ્રભુ જેવી કાંઈ વસ્તુ છે; એવા નિર્ણય ઉપર તો અવશ્ય આવો. એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા પછી, ખાત્રી થશે કે-‘ન્યાં હું ત્યાં તે છે.’ ‘ન્યાં હું ત્યાં તે છે;’ એમ ખાત્રી થયા પછી, પાપ કરવાની અનુકુળતા મળશે નહીં.

‘પ્રભુ છેજ’ એમ ખાત્રી થયા પછી, પ્રભુને પામવાના નિયમે-વ્રતા, શાસ્ત્રદ્વારા જાણવા જોઈએ. જાણ્યા પછી તેનું પાલન. પાલનને પરિણામે, અનાયાસે પ્રભુ પરાયણતા. પરાયણ પુરૂષની સ્તુતિ કેવી હોય ?-

વસંતતીલકા.

નાન્યં વદામિ ન શૃણોમિ, ન ચિંતયામિ ।

નાન્યં સ્મરામિ ન ભજામિ, ન ચાશ્રયામિ ॥

મક્ત્યા ત્વદીયચરણાંજુજ-મંતરેણ ।

ઓ શ્રીનિવાસ પુરુષોત્તમ, દેહિ દાસ્યમ્ ॥૧॥

મજ્જન્મનઃ ફલમિદં, મધુકૈટભારે ।

મત્પ્રાર્થનીયમવનુગ્રહ પથ પથ ॥

ત્વદ્ભૂત્યભૂત્યપરિચારક-ભૂત્યભૂત્ય-

ભૂત્યસ્ય ભૂત્ય ઇતિ માં સ્મર, લોકનાથ ॥૨॥

તપ્તં તપો ન હિ કદાપિ, મયેહ કિંચિત્ ।

પૂજા કૃતા ન હિ કદાપિ, મયા ત્વદીયા ॥

સ્નાતં મયા ન હિ કદાપિ, પવિત્રતીર્થે ।

દત્તં મયા ન હિ કદાપિ, ધનં સુપાત્રે ॥૩॥

સર્વસાધનશૂન્યસ્ય, સાધનં કૃણ્ણ પથ તુ ॥

તસ્માત્સર્વાત્મના નિત્યં, શ્રીકૃણ્ણઃ શરણં મમ ॥૪॥

અર્થ—ભક્તિપૂર્વકે આપના ચરણ સિવાય, અન્ય કોઈનું નામ હું લેતો નથી; અન્ય કાંઈ સાંભળતો નથી; અન્ય કાંઈ ચિંતવન કરતો નથી; અન્ય કાંઈ યાદ કરતો નથી; ભજતો નથી; અથવા અન્યનો હું આશ્રય પણ રાખતો નથી; તેથી હે શ્રીનિવાસ ! હે પુરૂષોત્તમ ! મને આપનું દાસત્વ આપો. (૧) હે મધુકૈટભના વૈર ! મારા જન્મમાં જો કાંઈ સફળતા હોય; અથવા મારા ઉપર આપનો જો કાંઈ અનુગ્રહ હોય; તો એજ કે-

તમારા દાસનો દાસ—તેનો દાસ અને તેનો દાસ, હું બની રહું. એવા જે હું—તેને હે લોકનાથ ! આપની યાદોમાં રાખજો. (ભરતે હનુમાનને પૂછ્યું હતું કે—‘આ દાસને પ્રભુ રામચંદ્રજી કદિ સંભારે છે ?’ તે આ.) (૨) આ સંસારમાં જન્મ લઇને મેં કદિ તપ કર્યું નથી; તમારી પૂજા પણ મેં (વિધિ સહિત) કરી નથી; પવિત્ર તીર્થોમાં જઈને (વિધિ સહિત) મેં સ્નાન પણ કર્યું નથી. તેમ સુપાત્રને દાન પણ આપ્યું નથી. (૩) અરે ! હું તો નિઃસાધન ભક્ત છઉં; જે કાંઈ મારે સાધન હોય; તો શ્રીકૃષ્ણરૂપી એક સાધન છે. તેથી સર્વાર્થકામ મન-વાણી અને કર્મથી—સર્વ પ્રકારે, મારે શ્રીકૃષ્ણ એજ માફ નિત્ય શરણુ છે—મારો આશ્રય છે. (૪) વિગેરે વિગેરે.

નારાયણપરાયણતાની વાતો આપણે અહીં કરી; ખીલો ભૂલ્યા નથીને ! હવે આગળ સાંભળો—

તાન્ રોચમાનાન્ સ્વરુચા, બ્રહ્મપુત્રોપમાન્ નવ ॥

પ્રમદ્ધ પરમપ્રીતઃ, પ્રશ્રયાવનતો નૃપઃ ॥૨૭॥

અર્થ—પોતાની કાંતિથી શોભતા એવા, અને બ્રહ્માના પુત્ર સનકાદિકો જેવા, તે નવ યોગેશ્વરોને, નિમિ રાજ ભક્તિભાવથી નમ્યો. પછી ધણો રાજ થઈને પૂછવા લાગ્યો કે—[૨૭]

૨૭ વિવેચન—

તેજનું મુખ્ય મથક બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્યની જે પુરૂષ રક્ષા કરે; તેમનું બળ, તેજ અને આયુષ્યરૂપી વીર્ય રક્ષાય. વીર્યરક્ષાનું તેજ અજળ છે.

શ્રી હૃદયોગપ્રદીપિકા કહે છે કે—

પથં સંરક્ષયેદ્ બિંદુઃ, મૃત્યુઃ જયતિ યોગચિત્ ॥

મરણં બિંદુપાતેન, જીવનં બિંદુધારણાત્ ॥૧॥

સુગંધો યોગિનો દેહે, જાયતે બિંદુધારણાત્ ।

યાવદ્બિંદુઃ સ્થિરો દેહે, તાવત્ કાર્યમયં કૃતઃ ॥૨॥

ચિત્તાયત્તે નૃણાં શુકં, શુક્તયત્તં ચ જીર્ણિત્ ॥

તસ્માદ્શુકં મનસૈવ, રક્ષણીયં પ્રયત્નતઃ ॥૩॥

અર્થ—યોગીપુરૂષ બિંદુ (વીર્ય)નું સંરક્ષણ કરીને, મૃત્યુને જીતે છે. બિંદુના પતનથી મરણ, અને બિંદુના ધારણથી જીવન થાય છે. વળી જે વીર્યરક્ષા કરે છે; તે યોગીના શરીરમાં સુગંધ પ્રગટે છે. ન્યાસુધી દેહમાં વીર્ય હોય; ત્યાસુધી કાળનો ભય સંભવતો નથી. મનુષ્યનું જીવિત વીર્યને આધીન છે; અને વીર્ય ચિત્તને આધીન છે. માટે ચિત્તને વશ કરવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. દક્ષસંહિતા કહે છે—

‘બ્રહ્મચર્યં સર્વા રસે-દૃષ્ટ્વા લક્ષણં પૂર્ણક’ ।

સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ, પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાવણં ॥

૨૭ પદ્મછંદ—સ્થેષાં રુદ્ધ (તેજ) સ્વરુદ્ધ, તથા સ્વરુદ્ધ—પોતાની કાંતિથી. રોચમાનાન્ તાન્—શોભતા એવા તેઓને. બ્રહ્મપુત્રોપમાન્ નવ—બ્રહ્માના પુત્ર સનકાદિકે જેવા તે નવને. પ્રમદ્ધેણ અવનતઃ પ્રશ્રયાવનતઃ—ભક્તિભાવથી નમેલો. પરમપ્રીતઃ નૃપઃ—પ્રમદ્ધ—ધણો રાજ થએલો એવા નિમિ રાજ પૂછવા લાગ્યો.

લંકલપોઽપ્યવસાયઃ, ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ।

પતમ્મૈથુનમદ્વાંગં, પ્રવદંતિ મનોવિણઃ ॥

ન ધ્યાતવ્યં ન વક્તવ્યં, ન કર્તવ્યં કદાચન ।

પતૈઃ સર્વૈર્વિનિર્મુક્તો, યતિર્ભવતિ નેતરઃ ॥'

અર્થ—બ્રહ્મચર્યનું સદા રક્ષણ કરવું જોઈએ. તે આઠ પ્રકારના લક્ષણવાળું છે. સ્ત્રીનું મનમાં રમરણ કરવું; સ્ત્રીનાં કીર્તન ગાવાં, તેણીની સાથે કીડા કરવી; [૪] તેણીની સામે જોવું; વળી તેણીની સાથે એકાંત વાર્તા કરવી; તેણીના ભોગનો મનમાં સંકલ્પ કરવો; તેણીના ભોગનો નિશ્ચય કરવો; તથા [૮] તેણીની સાથે સંભોગ કરવો; એમ મૈથુનનાં આઠ અંગ બુદ્ધિમાનોએ કહ્યાં છે. આ તમામથી ઉત્તમ રીતે મોકળો થએલો પુરુષ-ત્યાગી અથવા બ્રહ્મચારી કહેવાય છે; અન્ય નહીં. તેથી સાધકે કાંઈ પણ સમયમાં, મૈથુનનું મનમાં રમરણ કરવું નહીં; મુમત્થી તે સંબંધી કાંઈ કહેવું નહીં; અને શરીર વડે પણ, તે સંબંધી કાંઈ કરવું નહીં.

બ્રહ્મચર્યના સામાન્ય પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—કૃષ્ણ, રક્ત, શુક્લ, અને વિમળ. પહેલા ત્રણ શુદ્ધચાત્રમીઓ માટે; અને છેલ્લું સન્યાસ આશ્રમ માટે.

૧. સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો; તે કૃષ્ણબ્રહ્મચર્ય. ૨. પર્વને દિવસે અગર વ્રતાદિમાં સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ સેવવો; તે રક્તબ્રહ્મચર્ય. ૩. ઋતુકાળે સંતતિની ઉત્પત્તિ માટેજ, સ્વસ્ત્રીનો સમાગમ સેવવો; તે શુક્લબ્રહ્મચર્ય. ૪. ઉપ્વરિતા રહેવું; એટલે કદિ સ્ત્રીનો સંગ કરવોજ નહીં; તે વિમળબ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. પુસ્તક ૧૩ ના કારતકના અંકમાં 'સ્વપત્ની-વ્યભિચાર'નો એક લેખ આપને લખી આપ્યો છે. જુઓ પાછળ પાનું [૨૨૮૭] અવકાશ લઇને વાંચજો.

દરેક દેશ અને દરેક ધર્મ, બ્રહ્મચર્યનો મહિમા ગાય છે; છતાં જોએ વિષને અમૃત સમજી તેનું પાન કરે છે; વળી જોએ પરદારાના કંદમાં કસ્ટા રહે છે; પશુપક્ષી કરતાં પણ વધારે વિષય સુખ ભોગવી રહ્યા છે; તેઓ આપ, આપના પગ કાપે છે. શૂંગારી નાટક, સીનેમા, રંગીલાં નોવેલો, પ્રેમનાં પાત્રો, પ્રેમનાં ગાયનો, અને પ્રેમનાં ચિત્રો, ઉંઘતા દેવાને જગાડી, આમ તેમ ભમાવે છે. એટલે સંયમી ઇન્દ્રિયોને ઉત્કેરિને, વિષયવૃક્ષનાં—વિષવૃક્ષનાં—ફળ ચખાડે છે. ભલે સંસારમાં રહો; પણ કલ્યાણની પરવા હોય; તો સાવધાન રહેજો. જુવાન સ્ત્રી પુરુષોએ, અમૃતથી વધારે મીઠું લાગે એવું વિષયસુખ, 'ઝેરથી વધારે તીખું છે;' એમ ખાત્રી પૂર્વક સમજીને, તેમાંથી બચી જવા દરેક પ્રયત્ન કરવા.

ગીતા, કહે છે કે **યદિચ્છંતો બ્રહ્મચર્યં ચરંતિ** । જે પદને ઇચ્છનારા લોકો, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે.

પ્રસ્થાવૃત્તિ:—બણોજ રાજ થઈ ગએલો. સાસરીયાંના તાપથી તપી ગએલી સ્ત્રી, માતા પિતાને દેખીને જેમ રાજ થાય; શકરાબાજની ઝપટે ચડેલાં ચકલાનાં બચ્ચાં, ચાખાપને દેખીને, જેમ રાજ થાય; તેમ સંસારના તાપથી તપી ગએલો; ખોટામાંજ આશુબની ખુવારી દેખી, 'હાય ! હમણાં કાળ આવી પહોંચશે; અને માઝ થશે !' એવી એવી ગભરામણવાળો મુસક્ક, સંતોને દેખીને હરખાય; તેમ નિમિરાળ, મોગેશ્વરને જોઇને હરખાયો.

પ્રમુખ—નિમિરાળ યોગેશ્વરોને પુછવા લાગ્યો. સુગંધીદાર મીઠાઇનાં દર્શન સારાં; પણ તે જમીએ; ત્યારે સાચી તૃપ્તિ થાય; તેમ સંતોનાં દર્શન સારાં; પણ જ્યારે જ્ઞાન-દારા, અજ્ઞાનનાં પડ ઉખડી જાય; ત્યારે તૃપ્તિ થાય.

ગુરૂને ઘેર રહેવાનો હેતુ એજ-કે-ત્યાં રહી; ગુરૂની સેવા કરી; તેઓ પ્રસન્ન હોય; ત્યારે-આપણને જે ન સમજાયું; તે સમજી લેવું.

વિદેહ ઉવાચ—નિમિરાળ શું બોલે છે તે સાંભળો—

મન્યે મગવતઃ સાક્ષાત્, પાર્ષદાન્ વો મધુદ્વિષઃ ॥

વિષ્ણોર્ભૂતાનિ લોકાનાં, પાવનાય ચરન્તિ હિ ॥૨૮॥

દુર્લભો માનુષો દેહો, દેહિનાં ક્ષણમંગુરઃ ॥

તત્રાપિ દુર્લભ મન્યે, વૈકુંઠપ્રિયદર્શનમ્ ॥૨૯॥

અર્થ—વિદેહરાજા યોદ્ધ્યા કે-‘આપને, મધુદૈતને મારનાર ભગવાનના સાક્ષાત્ પાષાદો, માનું છઉં. કારણકે ભગવાનના પાષાદો, લોકોને પવિત્ર કરવા સાડે, સર્વ સ્થળોમાં ફરે છે. (આજે અહીં મને પાવન કરવા પધાર્યા હો; એમ જણાય છે.) (૨૮) પ્રાણીઓને આ મનુષ્યદેહ ક્ષણભંગુર છે, તો પણ-દુર્લભ છે. (ધણી પૂછ્યનાં ફળરૂપ છે.) મનુષ્યદેહમાં પણ-મનુષ્યદેહ મળ્યા પછી-પણ-જેમને ભગવાન બહાલા છે; એવા વૈષ્ણવોનાં દર્શનને-મેળાપને હું દુર્લભ માનુંછઉં.’ (૨૯)

૨૮-૨૯ વિવેચન—

પાર્ષદાન્—પાર્ષદો-નોકર-ચાકર. યોગેશ્વરોને ‘બ્રહ્મરૂપ’ ન કહ્યા; પણ ‘બ્રહ્મા નોકર’ કહ્યા. આ ભાગવતધર્મની વાત છે. એકલા વેદાંતની કથા નથી. એટલે જેમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યનું મેળવણું કરીને, જ્ઞાનની ચર્ચા કરી હોય; તે ભાગવતધર્મ. ઉપર ૨૪ થી ૨૬ શ્લોકના વિવેચનમાં ‘નારાયણપરાયણતા સંબંધી વિશેષ ખુલાસા કર્યા છે.

મધુદ્વિઃ—મધુદૈત્યના વેરી ભગવાન. એક વખત મધુદૈત વેદ હરિ ગયો હતો. બ્રહ્માને વેદ લાવી આપવા વખતે, પ્રભુએ ‘હયગ્રીવ’ નો અવતાર લીધો હતો. મધુ અને કૈટભ દૈત્યોને મારી, પ્રભુ વેદ પાછા લાવ્યા હતા. આ કથા મહાભારતમાં છે.

વિષ્ણોઃ લોકાનાં પાવનાય ચરન્તિ—ભગવાનના ભક્તો લોકોના કલ્યાણ માટે આમ તેમ વિચરે છે. જેમ પંખો ફરે; અને પવન આવે; તેમ સંતો આમ તેમ ફરે, ત્યારે સંસારના તાપમાંથી બચાવે; એવી મીઠી જ્ઞાનવૈરાગ્યની લહરીઓ આવે.

૨૮ પદ્મછંદ—**શ્વઃ—**આપ લોકોને. **મધુદ્વિષઃ મગવતઃ—**મધુ દૈતને મારનાર ભગવાનના. **સાક્ષાત્ પાર્ષદાન્ મન્યે—**સાક્ષાત્ પાર્ષદો માનું છઉં. કારણકે. **વિષ્ણોઃ—**ભગવાનના પાર્ષદો. **લોકાનાં પાવનાય ચરન્તિ—**લોકોને પવિત્ર કરવા સાડે સર્વ સ્થળોમાં ફરે છે.

૧૯ પદ્મછંદ—**દેહિનાં—**પ્રાણીઓને. **માનુષઃ દેહઃ ક્ષણમંગુરઃ (અપિ) દુર્લભઃ—**આ મનુષ્યદેહ ક્ષણભંગુર છે તો પણ દુર્લભ છે. **તત્રાપિ—**મનુષ્યદેહમાં પણ. **વૈકુંઠઃ પ્રિયઃ યેષાં તે વૈકુંઠપ્રિયાઃ તેષાં દર્શનં વૈ—**જેમને ભગવાન બહાલા છે એવા વૈષ્ણવોનાં દર્શન-મેળાપ. **દુર્લભ મન્યે—**દુર્લભ માનું છઉં.

ચોપાઈ—સંત ૧વિટપ-સરિતા રગિરિ ઝધરણિ, પરહિત હેતુ સખ-હકર ૪કરણી;
સંતહૃદય ૫નવનીત સમાના, કહા કવિ ન ૧૧૧ કહે ન જના,
નીજ પરિતાપ ૭દ્રવે નવનીતા, પરદુઃખ દ્રવે સુસંત પુનિતા.

(મોક્ષવાણી પાત્ર ૯૪)

નોંધ—કવિઓ સંતોના હૃદયને માખણ સાથે સરખાવે છે; પણ આ સરખામણી બરાબર નથી; કારણકે-માખણ પોતાના દુઃખથી દ્રવે-પીગળે; અને સંતોના હૃદય; પારકાના દુઃખથી દ્રવે. સંતોનાં લક્ષણ કેવાં હોય ? એમ નારદે શ્રીરામને પૂછતાં; રામ બોલ્યા હતા કે—

ચોપાઈ—સુન મુનિ સંતનકે ગુણ કહહું, જેહિતે મેં ઉનકે વશ રહહું;
૧૫૮વિકાર તણ રઅનધ અપકામા, અચલ અકિચન ૪શુચિ સુખધોમા.
૫અમિત બોધ પરમારથ બોગી, સલસાર કવિ કોવિદ યોગી;
સાવધાન મમતા મદ હીના, ધીર ૧લકિતપથ પરમ પ્રવીના.

દોહરો—ગુણગાર ૭સંસાર દુઃખ, રહિત બિગત સદેહ;

તણ મમ ચરણ સરોજ પ્રિય, તિન કહે દેહ ન ૮જેહ—સીયોવરં

ચોપાઈ—નિજગુણ શ્રવણ સુનત ૯સકુચાહી, પરગુણ સુનત અધિક હર્ષાહી;
સમશીતલ નહિ ત્યાગહિ નીતિ, સરલ સ્વભાવ સખહિ સન પ્રીતિ.
જપતપ વ્રત અર સંયમ નેમા, ગુર ગોવિંદ વિપ્રપદ પ્રેમા;
શ્રદ્ધા ક્ષમા મયત્રી દાયા, મુદિતા મમ પદ પ્રીતિ ૧૦અમાંગા.
૧૧વિરતિ વિવેક વિનય વિદ્યાના, બોધ યથારથ વેદ પુરાના;
દંભ માન મદ કરહિ ન કાઉ, જૂલી ન દોહિ ૧૨કુમારગ પાઉ.
ગાવહિ સુનહિ સદા મમ લીલા, હેતુરહિત પરહિત ૧૩રત શીલા,
સુન મુનિ સાધુનકે ગુણ જે તે, કહિ ન શકહિ ૧૪શારદ ૧૫શ્રુતિ તે તે.

અભિજ્ઞાનશાકુંતલમાં સાતમા અંકમાં દુસ્યત મહારાજ તપોવનની બૃમિ જોધને કહે છે કે—

રાગ-શાદ્દલ વિં

પ્રાણાનામનિલેન વૃત્તિરચિતા, સત્કલ્પવૃક્ષે વને ।

તોયે કાંધનપદ્માવેણુકપિષો, ધર્માભિવેકક્રિયા ॥

ધ્યાનં રત્નશિલાતલેષુ વિબુધ-ક્ષીત્સંનિધી સંયમઃ ।

યત્કાંક્ષતિ તપોભિરમ્યમુજયસ્, તદ્દિમસ્તપસ્યંત્યમી ॥

[આવાં રત્નો આપના હાથમાં મુકું છઉં. સાવધાન છો ને ? —કે ભેંશ પાસે ભાગવત ! આ શ્લોક વૈરાગ્ય શતકમાં ૧૧૭ ના વિવેચનમાં આપ્યો છે.]

અર્થ—મુખિયો કલ્પવૃક્ષનાં વનમાં વસે; તોપણ કાંઈ કલ્પના (વાસનાં) નહીં રાખેતાં, વાયુના અહારથીજ દેહને દંકોની રાખે છે. સોનાના જેવાં રંગવાળાં નહીં; પણ સોનાનાંજ કમળો જે જળાશયમાં થાય; તે જળાશયમાંથી તે નિરપૃહ પુરેપો, સોનું એકંદુ કરતા નથી;

૧. વૃક્ષ. ૨. પર્વત. ૩. ધૃત્વી. ૪. કાર્ય. ૫. માખણ. ૬. પંજી. ૭. પીગળે.

૧. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, અને ઈર્ષ્યા. ૨. પાપરહિત. ૩. કામતાઓ રહિત. ૪. પવિત્ર. ૫. ધણા જ્ઞાનવાળા. ૬. ભક્તિનાં માર્ગમાં. ૭. સંસારના દુઃખથી રહિત. ૮. ધર. ૯. સંકોચ પામે શરમાય ૧૦. સ્વાર્થરહિત ૧૧. વૈરાગ્ય. ૧૨. બોટ રસ્તે. ૧૩. પ્રીતિવાળા. ૧૪. સરસ્વતી. ૧૫. વેદ.

પણ તે જળાશયના જળનો ઉપયોગ, માત્ર નાવાધોવામાં કરે છે. રત્ન જેવી નહીં; પણ રત્નોનીજ અસંખ્ય શીલાઓ જ્યાં પડી હોય છે; ત્યાં તે પુરૂષો, તે શીલાઓમાં લોભાતા નથી; પણ તે શીલા ઉપર ખેસીને, પરમાત્માનું ધ્યાન ધરે છે. ઉર્વશી જેવી અનેક દેવાંગનાઓ, જ્યાં ભોગ આપવા તૈયાર રહે છે; તોપણ મોક્ષાર્થી પુરૂષો સંયમના બળે, તેમના સામે પણ જોતા નથી; જે વૈભવ માટે હિરણ્યશિપુ, રાવણ, બાણાસુર અને એવા બીજા પુરૂષોએ ભયંકર તપ કર્યા; તે પદાર્થોના ત્યાગ માટે, આ મોક્ષાર્થી પુરૂષો તપ કરી રહ્યા છે.

સંતોની આવી અનેક પ્રશંસા છે. તેમાંથી સાર એટલોજ કે—જે વૈભવ માટે સંસારી લોકો કુટાઇ મરે છે; તે વૈભવનો ત્યાગ કરવા અને કરાવવા, સત્પુરૂષો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

૨૯ મા શ્લોકમાં માનવદેહની વડાઇ બતાવી. પ્રથમ તો તમે મનુષ્ય છો કે નહીં—તે જોઇ લ્યો. તમારી ઝડતી તમે પોતે લઇ લ્યો. મનુષ્ય એટલે માત્ર શરીર મનુષ્ય—એવા મનુષ્યની આ વાત નથી. મનુષ્ય એટલે માણસાઇવાળા વિચારો જેનામાં છે તે. અસત્ય, દંભાઇ, કાવાદાવા; કામ, ક્રોધ અને લોભના ઉભરા—તે મનુષ્ય નથી. અહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન પશુ પક્ષીમાં પણ છે. પશુપક્ષીથી કાંઇ આગળ વધ્યા હો; તો જ્ઞાનની વાત કરીએ ! નહીંતો ધૂળ ઉપર લીપણુ. એકાદશ સ્કંધ સાંભળવા આવ્યા હો—તો યોગ્યતા માટે પરવા રાખો. સાંભળો ત્યારે—મનુષ્યદેહની વડાઇ સાથે, મનુષ્યદેહની ક્ષણભંગુરતા રૂપી મહાન ખોડ—તે—પણ અહીં બતાવી આપી છે. વડાઈ સમજીને સત્કર્મ કરી લેવાં; ખોટામાંથી ખસી જવું; અને ખોડ સમજીને જરા પણ પ્રમાદ કરવો નહીં. કલ્યાણનાં ત્રણ અંગ—માનવદેહ, તેનો સદુપયોગ કરવાનું બતાવનાર ગુરૂ, અને ગુરૂએ બતાવ્યા પછી, હૃદયમાં સ્ફુરેલી મોક્ષની ઇચ્છા. શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે—

તુલ્લભં ત્રયમર્ષતત્ત્વં દેવાનુમદ્દેતુકમ્ ॥

મનુષ્યત્વં મુમુક્ષુત્વં, મહાપુરુષસંઘયઃ ॥ ૩ ॥ [વિવેકચૂડામણિ]

અર્થ—આ સંસારમાં મનુષ્યપણું, મુમુક્ષુપણું, અને મોટા પુરૂષનો સમાગમ—આ ત્રણ એકઠાં થવાં તુલ્ય છે. કદિ આ ત્રણ એકઠાં થાય; તો પરમાત્માની કૃપા સમજવી. જમીન, બીજ અને જળ આ ત્રણ, હળરો વરસ સુધી, જુદાં જુદાં પડ્યાં રહે; પણ તેનું પરિણામ કાંઇ નહીં. ત્રણ એકઠાં થાય; તો તેમાંથી ફળગો ફૂટે; તેમ મનુષ્ય દેહ, કલ્યાણની ઇચ્છા અને સંત એકઠાં થાય—તો જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્યવાળો ત્રણ પાનનો ફળગો ફૂટે.

ચોપાઇ—બડે ભાગ્ય માનુષ તન પાવા, સુરદુર્લભ સદ્ગ્રંથહિ ગાવા;

સાધન ધામ મોક્ષકર દ્વારા, પાઇ ન જે પરલોક સવારા.

દોહરો—સો પરત દુઃખ પાવહી, શિર ધૂનિ ધૂનિ પછિતાઈ;

કાલહિ કર્મહિ ઇચ્છરહિ, મિથ્યા દોષ લગાઇ—સીધાવરં

સવાર, બપોર અને સાંજ સુધી અજવાળાં; પછી અંધારું ધબ; તેમ બાલ્યાવસ્થા, જુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા, ત્યાંસુધી અજવાળાં—જે કરો તે થાય; અને પછી અંધારું ધબ. ક્યાં જશું તેની ખબરજ નહીં. શ્રીરામ અયોધ્યાવાસીઓને કહે છે કે—[મોક્ષવાણી પાન ૬૭A]

ચોપાઈ—ફિરત સદા માયાકે પ્રેરે, કાલકર્મ સ્વભાવ ગુણ ધેરે;

કબલક કરી કચ્છા નરદેહી, દેત ઇશ બિનુ હેતુ સનેહી.

નરતનુ ભવ વારિધિ કહૈં વેરે, સન્મુખ મરત અનુગ્રહ મેરે;

કર્ણધાર સદ્ગુરુ દદ નાવા, દુર્લભ સાજ સુલભ કરી પાવા.

માંડમાંડ આ દેહ મળ્યો. આ દેહરૂપી નાવને ભવસાગરમાંથી તારી લેવા, દેવ-મંદિર-શાસ્ત્રો અને સંતોરૂપી અનુકૂળ પવન મેં મોઠવ્યો છે. તે ઉપરાંત સદ્ગુરૂરૂપી ‘કર્ણ-ધાર’ (નાવીક) નાવ ઉપર મૂક્યો છે.

દેહની સુંદરતા-દેહની સ્વતંત્રતા-દેહથી થતી નવી નવી શોધો, દેહથી થતી એક બીજાની સેવા, વિગેરે બાબતોનો વિચાર કરીએ; ત્યારે ખાત્રી થાય; કે-માનવદેહ પશુ પક્ષીઓના દેહ કરતાં, ઘણોજ વિલક્ષણ છે-ઘણોજ ઉત્તમ છે-પરોપકારનું અને કલ્યાણનું પરમ ધામ છે. પુરૂષ ગમે એવો છે; તોપણ અર્ધાંગ છે. સ્ત્રી ગમે એવી છે; તોપણ અર્ધાંગ છે. સ્ત્રી પુરૂષનાં લગ્ન થાય; તોજ તેમનાં જીવન ભાવભર્યા થાય; તોજ તેમને સંતાંતરૂપી ધન પ્રાપ્ત થાય. તેમ આ માનવદેહ ઉત્તમ છે, તોપણ અપંગ છે-અર્ધાંગ છે. દેખાય છે ? સમજાય છે ? માનવદેહને સંત અગર સદ્ગુરૂની ઘણીજ જરૂર છે. તેમનાં લક્ષ થાય. જોડાણ થાય-તેમાં ભાવ થાય; તોજ તેમાંથી જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્ય વિગેરે જીવનનાં શણગાર તરી આવે.

હીરા મોતી અને માણિકના શણગાર જેમણે પહેર્યાં; તે આજ હતા; અને કાલ મટી ગયા-ભુંસાઈ ગયા-માટીમાં મળી ગયા. જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યના શણગાર, જેમણે પહેર્યાં-તે અમર બન્યા. તેમની જ્યંતિ-તે જાણે દીવાળી.

ઘણી ઘણી ચોખવટ કર્યાં પછી, એમજ સમજાય છે કે-આ જે (લૌકિક વ્યવહાર) આપણે કરી રહ્યાં છઈએ; તેને માટે આ દેહ નથી. આ દેહ કાંઈ જુદે કામેજ મળ્યો છે. શ્રીરામચંદ્રજી અયોધ્યાવાસીઓને કહે છે કે—

ચોપાઈ—છલ તનુ કર ફલ વિષય ન બાઈ, સ્વર્ગહું સ્વરૂપ અંત દુઃખદાઈ;

નરતનુ પાછ વિષય મન દેહી, પલટી સુધા તે શદ વિષ લેહી.

તાહિ કબહું ભલ કહે ન કાઈ, ગુંગ ગહેં પરસમણી ખોઘ.

[મોક્ષવાણી પાતુ ૬૮ A]

પારસમણીનો હાર આપી દઇને, તેને બદલે જેણે ચણાંડીને હાર લીધો; તેને જેમ ડાહ્યો ન કહેવાય; તેમ ધર્મ-ધ્યાન-દાન-ક્ષમા કરવાની ઉત્તમ તક મળી; તે તકને વિષય ભોગમાં વેરી નાંખી; તેને ડાહ્યો કેમ કહેવાય !

પાંચ દસ વરસનું નામું ચડી જાય; ત્યારે વેપારી ગભરાય; અને બે પાંચ હોશીયાર-એકસપટ્ટ-નામું ઠામું જાણનારને રોકીને, નામું ચોખ્ખું કરાવે. ત્યારે આપણે ૮૩૯૯૯૯૯ આસીલાખ-નવાણુ હજાર-નવસે નવાણુ-જન્મોનું નામું ચડી ગયું છે. ભૂલચૂક સમજ લેવાની, અહીંજ-આ જન્મેજ-સગવડ છે. પછી નથી. માટે માનવદેહને મોટા કલ્હો છે. ૯૫કા સમજીને હોય-મૂખને તો આવું કાંઇ, કહેવાયજ નહીં. સમજી એટલે સાવધાન. સમજી એટલે પોતાનું સાચું હિત સમજનાર. સમજીને સંતો કહી રહ્યા છે કે—

આશાર્યાં બધ્યતે લોકઃ, કર્મણા પરિબધ્યતે ॥

આયુઃ ક્ષીણં ન જાનાતિ, તસ્માજ્ઞાયુહિ જાયુહિ ॥૧॥

કામક્રોધૌ લૌભમોહૌ, લેહે તિષ્ઠંતિ તત્કરાઃ ॥

દરંતિ જ્ઞાનરત્નાનિ, તસ્માજ્ઞાયુહિ જાયુહિ ॥૨॥

યેશ્વર્ય સ્વપ્નસંકારાં, યોવનં કુસુમોપસમ્ ॥

ક્ષર્ણં ચંચલમાયુષ્યં, તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ॥૩॥

માતા નાસ્તિ પિતા નાસ્તિ, નાસ્તિ બંધુઃ સહોદરઃ ॥

અર્થો નાસ્તિ મૃદં નાસ્તિ, તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ॥૪॥

જન્મ દુઃખં જરા દુઃખં, મૃત્યુ દુઃખં પુનઃ પુનઃ ॥

સંસારસાગરે દુઃખં, તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ॥૫॥

અર્થ—લોકો આશામાં બંધાય છે; કર્મથી પણ ચારે તરફથી બંધાય છે; આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે; તે તેઓ જાણતા નથી. માટે સમજી હો—સાવધાન હો—તો જગો—જગો. (૧) આ દેહમાં કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહરૂપી ચોરા વસે છે; યાનરૂપી રત્નોતું તે હરણ કરે છે; માટે જગો—જગો. (૨) ઐશ્વર્ય સ્વપ્ન જેવું છે; જીવાની પુષ્પ જેવી છે. (નેતજેતામાં કર્માર્થ જાય એવી છે.); આયુષ્ય ક્ષણભંગુર અને ચંચળ છે. માટે (૩) (વાસ્તવિક રીતે જોતાં) ક્રોધ માતા નથી; ક્રોધ પિતા નથી; બંધુ કે સહોદર પણ નથી; ધન અને ધામ જેવું પણ, કાંઈ વાસ્તવિક નથી; માટે (૪) જન્મનું, જરાનું અને મૃત્યુનું દુઃખ વારંવાર આવ્યા કરે; એવા આ સંસારસાગરમાં દુઃખજ છે. માટે સમજી હો—સાવધાન હો—તો જગો—જગો. (૫)

ઉત્તિષ્ઠત યાગ્રત, પ્રાપ્ય વરણ નિવોધત ।

ક્રોધોપનિષદ્ અ. ૧-૩-૧૪ કહે છે કે 'મનુષ્ય બન્યા હો; તો—ઉઠો—જગો. એટલે—ઉત્તમ સંતને મેળવીને, જાણવાનું જાણી લ્યો—કરવાનું કરી લ્યો. આજ અજવાળાં—કાલ અંધારાં.

૫૬—આ ફુલેલ મનુષ્યાદેહનો લ્હાવો લીજીએ.

હરિ ભજીએ તો આવે સુખની રેલજો;—ટેકો

આ મનુષ્યાદેહ પામ્યો રે મોંઘા મૂલનો;

કોટિ જનમનાં પુણ્ય તણો નહીં પારજો;

આ શીશ તણે સાટે રે માગી નહીં મજો;

એક ઘડી તો લાખેણી વહી જાય જો—આ ફુલેલં

x x x x x

આ તન ધન—જોખનનો રંગ પતંગનો;

જોત જોતાંમાં એ તો વણસી જાયજો.

અંતરમાં જોળખી લે આતમરામને,

કહે પ્રીતમ તારૂં આવા ગમન મટી જાયજો—આ ફુલેલં

કેમ સાવધાન છોને? આપણે આ (૨૮-૨૯) શ્લોકો નીચે, શી શી વાતો કરી 1-૧ સંતો. ૨ મનુષ્યદેહ. ૩ મનુષ્યદેહ મળ્યા પછી સાવધાન રહેવાનું; કાંઈ કરી લેવાનું.

વારંવાર જીવને કલ્યા કરો—કે—'તારે અહીં હમેશાં રહેવાનું' નથી. તું એક સુસાદર છો. જોને તું તારાં કહે છે; તે તારાં નથી'.

નિમિ રાજ આગળ શું કહે છે; તે સાંભળો—

અત આત્યન્તિકં ક્ષેમં, પૃચ્છામો ભવતોડનઘાઃ ॥

સંસારેડસ્મિન્ ક્ષગાર્થોડપિ, સત્સદ્ઃ શ્રેયધિર્નૈજામ્ ॥૩૦॥

૩૦ ૫૬૨છેદ—કે ક્ષગાર્થા—હે પવિત્ર પુરુષો! ક્ષત્રઃ—એટલા માટે—હવે. આત્યન્તિકં

राम राम कहि राम कहि राम राम कहि राम ।
तनु परिहरि रघुबर बिरहँ राउ गयउ सुरधाम ॥

ધર્માન્ ભાગવતાન્ બ્રૂત, યદિ જઃ શ્રુતયે ક્ષમમ્ ॥

યૈઃ પ્રસન્નઃ પ્રપન્નાય, દાસ્યત્યાત્માનમપ્યજઃ ॥૩૧॥

અર્થ—“હે પવિત્ર પુરૂષો ! સર્વોત્તમ કલ્યાણ શું છે ? તે હવે અમે આપને પૂછીએ છઈએ. અરધા ક્ષણ જેટલો સત્સંગ પણ, લોકોને અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા લક્ષ્મીના મોટા ભંડાર સમાન છે. (૩૦) અમને સંભળાવવા યોગ્ય હોય; તો તે સર્વોત્તમ કલ્યાણને માટે, અમને ભાગવત ધર્મો સંભળાવો. જે જે ભાગવત ધર્મોથી પ્રસન્ન થએલા પ્રભુ, શરણુ આવેલા ભક્તને, સ્વસ્વરૂપ આપે છે. (પિતા સમાન પણ બનાવી લે છે.)” (૩૧)

૩૦-૩૧ વિવેચન—

પ્રુચ્છામઃ—અમે પૂછીએ છઈએ નિમિ એક છે; છતાં બહુ વચન વાપર્યું. એટલે સહાસ્રો, ઋત્વિજો અને બીજા જે કોઈ અહીં છે; તે તમામ તત્ત્વજ્ઞાનની વાત સાંભળવા રાજ છે. કર્મકાંડને અને તત્ત્વજ્ઞાનને અનાયાસે વેર છે. શ્રીકૃષ્ણે ભોજન મંગાવ્યું; ત્યારે મથુરાના યાત્રિકો ગોધું ખાધ ગયા. ગીતામાં **યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં** વિગેરે શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણે પણ, આ વાતને ટેકો આપ્યો છે. આ યજ્ઞમાં, અને નૈમિષારણ્યમાં શોનકના યજ્ઞમાં, ઋત્વિજો પોતાના દવ્યયજ્ઞને મુલતવી રાખી, જ્ઞાનયજ્ઞ કરવા બેઠા હતા.

આત્મ્યતિકં ક્ષેમઃ—સર્વોત્તમ કલ્યાણ—મોક્ષ—કૈવલ્યપદ. પતંજલિ ભગવાને ‘કૈવલ્ય’નો અર્થ સમજાવવા; આખો અધ્યાય લખ્યો છે. તે અધ્યાયનું નામ કૈવલ્યપાદ છે. વસિષ્ઠ ભગવાને, યોગવાસિષ્ઠમાં નિર્વાણ પ્રકરણ આપ્યું છે. શ્રી રામચંદ્રે નિર્વાણ પ્રકરણમાંથી શું લીધું ? તેની જરા વાનગી, તુલસીદાસે આપી છે. સાંભળો—

ચોપાધ—રાજ સુનાઈ દીનહ વનવાસુ, સુનિ મન ભયેઉ ન હૃષં હરાસુ;

સો સુત બિહુરત ગયે ન પ્રાણુ, કોઈ પાપી બડ મોહી સમાના.

“રાત્રે કહ્યું કે—‘હે પુત્ર ! કાલે તમને રાન્યાભિષેક કરવો છે;’ અને વળતે દિવસે સગદારમાં આમ્રા કરી કે—‘હે રામ ! તમે વનમાં જાઓ.’ રાન્યાભિષેકના સમાચાર સાંભળી, જેને હૃષં થયો નહોતો; અને વનવાસના સમાચાર સાંભળી, જેને શોક થયો ન હતો; એવા પુત્રથી વિશેષ થતાં, કેમ હજી મારા પ્રાણ ટકી રહ્યા છે !” એમ દશરથે સુમંતને કહ્યું.

કૈવલ્ય—પાતંજલ યોગના કૈવલ્યપાદમાં ‘કૈવલ્ય’ શું ? તે જણાવ્યું છે. વાંચ્યું છે ? સાંભળો કરી કહું. જે જીવનનો અંતીમ હેતુ તે ‘કૈવલ્ય’ અથવા ‘કૈવલ્યપદ ! તેનેજ સર્વોત્તમ

ક્ષેમ (પુલ્લિંગ)—સર્વોત્તમ કલ્યાણ શું અને તે માટે સાધન શાં ? **મ્ભવતઃ પ્રુચ્છામઃ**—આપને અમે પૂછીએ છઈએ. **અન્નિમ્ન સંસારે**—આ સંસારમાં. **ક્ષણસ્ય અર્ધઃ ક્ષણાર્ધઃ ક્ષણાર્ધઃ** **અપિ સત્સંગઃ**—અરધા ક્ષણ જેટલો સત્સંગ પણ. **નૃણાં શોષધિઃ**—લોકોને અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલો લક્ષ્મીનો ભંડાર સમાન છે.

૩૧ પદ્મ-છેદ—**યદિ જઃ શ્રુતયે ક્ષમમ્ (મન્યન્તે)**—અમને સંભળાવવાને યોગ્ય હોય—તો. **ભાગવતાન્ ધર્માન્ બ્રૂત**—ભાગવત ધર્મો કહો. **યૈઃ પ્રસન્નઃ અજઃ**—જેનાથી પ્રસન્ન થએલા પ્રભુ. **પ્રપન્નાય**—શરણુ આવેલા ભક્તને. **આત્માન્ અપિ**—આત્મસ્વરૂપને—સ્વસ્વરૂપને પણ. **દાસ્યતિ**—આપે છે.

પણું-દ્દાતીતપણું અથવા નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે બે પ્રકારનાં પ્રાણી પદાર્થો આપણી નજરે છે. એક પાષાણ જેવા જડ પદાર્થો, અને બીજા વિચાર-શક્તિવાળા જીવા. વિચારશક્તિથી આગળ કોઇ ભૂમિકા છે કે કેમ ? તેનો વિચાર કરવા આપણે અત્યારે બેદા છઇએ—

પ્રકાશનાં કિરણો, ન્યારે ઘણાંજ મંદ હોય છે; ત્યારે સઘળું અંધકારમય હોવાથી, આપણે કોઇ વસ્તુને દેખી શકતા નથી. ન્યારે આ મૃદુ કિરણો તેજવી થાય છે; ત્યારે તે કિરણોદારા, અંધકારનો નાશ થાય છે; અને આસપાસ પડેલી વસ્તુઓ, આપણે દેખી શકીએ છઇએ. પછી એજ કિરણો ન્યારે અતિશય ઉગ્ર બને છે; ત્યારે આપણે તેજમાં અંનર્ધજઇએ છઇએ; અને આસપાસ પડેલી વસ્તુઓ, આપણે દેખી શકતાં નથી. એટલે અત્યંત તેજથી પણ, એક પ્રકારનો અંધકાર જવાઇ રહે; તેથી આપણે કાંઇ દેખી શકીએ નહીં. આટલી વાત તો બરાબર સમજ્યાને ? હવે આગળ સાંભળો—પહેલા પ્રકારનો અંધકાર, અને આ બીજા પ્રકારનો અંધકાર, આસપાસ પડેલી વસ્તુઓને જેવા દેતો નથી; તો પણ તે બેઉ પ્રકારના અંધકાર, એક પ્રકારના છે; એમ આપણાથી કહેવાય નહીં. કહી શકાયજ નહીં; કારણકે તે બે વચ્ચે આસમાન જમીનનો તફાવત છે. ન્યારે આપણે બાળક હતા; ત્યારે આ જગતને સમજતા નહીં—ઝોળખતા નહીં. એટલે જગતમાં આપણે નિરપૂર્ણ હતા. પછી વિચારની શક્તિ વધતાં, જગતને ઝોળખતા થયા. જગતમાં સ્પૃહાવાળા થયા. પછી બુદ્ધિની શક્તિ અત્યંત વધી પડતાં, જગતને ઝોળખતા બંધ થવા લાગ્યા. પ્રથમના અજ્ઞાનમાં, જગત્ તુણસમાન હતું; અને પછીના વિજ્ઞાનમાં પણ જગત્ તુણસમાન બની ગયું. બીજા પ્રકારમાં—બુદ્ધિ તુણસમાન જગતને તજીને, હરિ શરણે પહોંચે. જેને માટે જગત્ કુટાર્ધ મરે છે; તે જ્યાં તુણસમાન દેખાય; તે ભૂમિકા જ્ઞાનથી પર.

કેટલા એક હજી માને છે કે—પૂર્ણ બ્રહ્મ કેવળ શૂન્ય-અચેતન-પાષાણુવત જડ છે. નિરપેક્ષ સાશ્વતબ્રહ્મમાં કોઇ પણ ગુણ નથી. એટલે કેવલ્યપદમાં સુખ અગર આનંદ એવી કોઇ વસ્તુ નથી. આ અવસ્થામાંજ (આ મનુષ્યદેહમાંજ) સુખનો ભોગ, અને આનંદ છે. આ વ્યક્ત દેહને તપશ્ચર્યાદિ દુઃખ દઇને, કેવલ્યમાં સુખની અપેક્ષા રાખવી તે ગાંડપણુ છે—વિગેરે વિગેરે.’ તે સંબંધમાં દરેક ધર્મના સંતો અને શાસ્ત્રો બેધડક રીતે બોલે છે કે—‘પરમપદને પામવા માટેજ, આ મનુષ્ય દેહ છે. પરમ પદને પામવા માટેજ, આ દેહે તપાદિ કરીને દીવ્યજ્ઞાન મેળવવું. તે પણ આગસ તજીને; નહીં તો દેહ ક્ષણબંધુર છે.’ વેદાંતશાસ્ત્રો સાક્ષી પૂરે છે કે—આપણી પાસે જે આનંદ છે; તે બ્રહ્માનંદની પાસે, બિંદુથી પણ ઓછો છે. એટલે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છતાં, પૂર્ણાનંદથી ભરપૂર છે; અને જીવને અંતીમ સુખનું સ્થાન બ્રહ્મ છે.

કેટલાએકની માન્યતા એવી છે; કે—‘આ દેહે તપશ્ચર્યાદિ કષ્ટ વેદવાં તે ખરૂં; પણ તે સ્વર્ગ માટે. સ્વર્ગથી આગળ કાંઇ છેજ નહીં. સ્વર્ગજ મનુષ્યનું અંતીમ લક્ષ્ય છે.’ તે સંબંધમાં **યામિમાં પુષ્પિતાં** (ગીતા અ. ૨) અને **તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિજ્ઞાતં** (ગીતા અ. ૯) વિગેરે શબ્દોથી, ગીતાજ સૂચવે છે કે—સ્વર્ગની પેલી મેર જે કાંઇક છે. તેજ કેવલ્યપદ છે.

કેટલાએકની માન્યતા એવી છે કે—(થાક્યા તો નથીને ? સાંભળો ત્યારે—) ‘આખર

સુધી જીવે તે જીવજ રહે છે. તે કદિ શિવ થઇ શકતો નથી. તે કદિ પોતાનો જીવ ભાવ ખોઇ શકતો નથી. એટલે તે કદિ કૈવલ્યનો અધિકારી બનતો નથી. 'તે સંબંધમાં-‘યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે, યેન જાતાનિ કીર્ણંતિ, યં પ્રયંત્યભિસંચિન્તિ ॥ જેમાંથી આ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે; અને જેમાંથી તેઓ જીવન મેળવે છે; તેમાંજ તેઓ અંતે મળી જવાનાં છે.' વિજ્ઞાની શક્તિ જે યંત્રમાંથી નીકળે છે; તેજ યંત્રમાં તે વર્તુળાકારે પાછી દાખલ થાય છે. તેમ જીવો જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાંજ પાછા સમાય છે. સીધી લીટી લાંબી લાંબી ખેંચી જતાં વર્તુળાકારે થઇને, ખીન્ન છેડાને મળે છે. જ્ઞાત પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થાય; પૃથ્વીમાંથી પોષણ લે; અને પડી જાય; ત્યારે પૃથ્વીની માટી સાથે મળી જાય. એટલે પૃથ્વીનાં તત્ત્વો પાછાં પૃથ્વીમાંજ સમાય. આ નિયમ જેમ બાહ્ય જગતને લાગુ પડે છે; તેમ આંતર જગતને પણ લાગુ પડે છે. મન ગમે એટલું ચંચળ છે; પણ આખરે તેના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાંજ તે લય પામે છે. થાકેલા માણસના મનને ઉંઘની-શાંતિની-જરૂર જણાય છે. ઉંઘ એ નાની શાંતિ; કૈવલ્ય એ મોટી શાંતિ. તાત્પર્ય-આપણી ઇચ્છા હોય કે ન હોય; પણ આપણે આપણા મૂળ તરફ ચાલ્યા વિના છૂટકાજ નથી. આપણું મૂળ ઇશ્વર, પરબ્રહ્મ અથવા કૈવલ્યપદ.

બીજું થએલું કપડું સુકાવાનું તો ખરૂંજ. પણ ચોાવડું પાંચવડું પડ્યું રહેવા દઇએ; તો પાંચ સાત કલાકે સુકાય; અને એકવડું કરીને, હવામાં પહોળું કરી દઇએ; તો તે ત્વરાથી સુકાઇ જાય તે પ્રમાણેજ સતત અને સીધો પ્રયત્ન થાય; તો કૈવલ્યપદ દૂર નથી. અને-‘થાય છે !’ ‘કરીએ છઈએ !’ ‘કાલ-હવે આજ નહીં.’ એમ ગોથા ખાનારા જીવો, મૂકિતને માર્ગે ‘ગોથાં ખાતાં ખાતાં ચાલ્યા આવે છે. ‘ગોથાં’ એટલે અનેક ચોાનીમાં ભટકાતા ભટકાતા. કેટલાએક છોકરા નિશાળેથી છૂટે; કે તુરત ઘેર આવે; અને કેટલાએક રખડતા-રખડતા ઘેર આવે. બહેલા મોડા ઘેર આવે; એ વાત તો ચોક્કસ. તેમ જીવે બહેલા મોડા ઇશ્વરને પામવુંજ પડે. સંસારનાં દુઃખ સમજી જાય; તે સંસારના કાચઢા કાનુનને બરાબર સમજી લઈ; સંસારને આટોપી લેવા પ્રયત્ન કરે આ વાત ગટરના કીડાઓને-માયામાં રગદોળાતા જીવોને ન કહેવાય. આ તો એકાદશ સ્કંધ. જેમની દશે ઇન્દ્રિયો ડાહી થઈ હોય; તેમને અગ્નીઆરમ્ભ વાત કરાય.

યુદ્ધિની પેલી મેરની ભૂમિકાની આ વાત છે; તે બરાબર સમજ્યા છોને ? અનેક સંતોના જીવન તપાસીએ તો ખાત્રી થાય છે કે-તેઓએ પોતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ, યુદ્ધિથી આગળના પ્રદેશમાં રહીને કરી છે. યુદ્ધ અને વિચારથી ગોપીકાઓ કરી ગઇ હોત; તો અમર થઈ શકત નહીં. મહેતાજી યુદ્ધિની મર્યાદામાં ઉભા હોત; તો કુંવરબાઇના સીમંત ઉપર, ખાલી હાથે, જઈ શકત નહીં. મીરાં યુદ્ધિના પ્રદેશમાં રમતી હોત; તો રાણાનો અને રાજાનો અનાદર કરી શકત નહીં. જે પ્રહ્લાદ યુદ્ધિ અને વિચારને આધિન થયેા હોત; તો ત્યાં નૃસિંહનું પ્રાગટ્ય હોત નહીં; સત્યની ખાતર અક્કલને આઘી મુકી, હરિશ્ચંદ્ર કાશીમાં વેચાયા. ક્યાં ?-ઢેડને ઘેર. નામ અમર કરી દીધાં. વિગેરે વિગેરે. યુદ્ધિ, વિચાર, તર્ક, વિગેરેના પ્રદેશો છોડીને, આગળ વધીએ; ત્યારેજ કૈવલ્યપદની પ્રાપ્તિને પ્રથમ પગથીએ, આપણો પગ આવ્યો; એમ સમજવું. તાત્પર્ય પાંચ ઇન્દ્રિયોના કાર્ય પ્રદેશમાં, આપણા

જ્ઞાનની સીમા આવી જતી નથી. જર્મન તત્ત્વવેત્તા **મી. કાંટ** કહે છે કે—યુદ્ધિરૂપી સંજ્ઞાંક દીવાલને બેદીને, આપણે આગળ જઈ શકતા નથી; એજ આપણી ગંભીર ભૂલ છે; કારણકે અહીં આગળથીજ, હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન, નવો માર્ગ ઉઘાડી આપે છે.

ગીતામાં **સર્વધર્માન પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ**—એ શબ્દોથી, શ્રીકૃષ્ણે જીવને ઇસારો કર્યો કે—યુદ્ધિ—વિચાર—તક—વિગેરે ડહાપણ, પડ્યાં મેલીને, મારા તરફ ચાલ્યાં આવો. આકું અવગું જોશો તો રજળી પડશો. જમીનમાં વાવેલ, બીજ, જળ મળતાં સડી જાય. ‘સડી જતું’ એટલે પોતાનાં દરેક પરમાણુઓને, છૂટા પાડી દેવાં. પરમાણુઓ છૂટી પાડીને, બીજે પોતાનો તદ્દન નાશ કરી નાંખ્યો. પોતાનો તદ્દન નાશ થતાં, જેમાં અનેક આંવાં બીજો સમાર્પને રહેલાં છે; એવો એક છોડ, જમીનની બહાર આવ્યો. બીજનું રૂપાંતર છોડ રૂપે પ્રગટ થયું. તે પ્રમાણેજ સત્સંગ ભૂમિમાં દટાએલું જીવરૂપી બીજ, સત્સંગ ગંગાનું જળ (જ્ઞાન) મળતાં, પોતાનાં દરેક પરમાણુઓ દરેક પ્રકારની વાસનાઓ છૂટી પાડી નાંખે. વાસનાઓ છૂટી પાડતાં, જીવ પોતાનો તદ્દન નાશ કરે—પોતાનો તદ્દન નાશ થતાં (વાસના એજ જીવ)—છે; તેનું નવુંજ રૂપાંતર દેખાય. આ શું છે? એમ કોઈ ઝવેરીને પૂછીએ; તો તે ગુરત કહે કે—આ તો જીવ-મુક્તિ. ન્યાં ‘હું’ નથી; ત્યાં ‘તે’ છે. ‘હું’ને કાઢી મુકવો; બહુ મુશ્કેલ છે.

નિમિરાજ શું પુછે છે; તે હવે સમજ્યા હશે! **આત્મ્યતિકં ક્ષેમં-સવોત્તમં કલ્યાણ-શું?** તે હવે સમજ્યા હશે.

સત્સંગ—થોડો સત્સંગ પણ શેવાધઃ—અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલો ધનનો ભંડાર. **વિદ્યા વ્રાજાણં વસ્ય આહ શોષધિસ્તેઽસ્મિ રક્ષ માં**—‘હે બ્રાહ્મણો! હું તમને ભંડારરૂપ છઉં; તમે મારી રક્ષા કરો.’ એમ વિદ્યાએ કહ્યું. **હીનાં મર્તા શોષધિઃ** એમ માલતી માધવ કહે છે. (૧-૧૮)

હાહરો—આધિસે આધિ ઘડી, આધિમે પુનિ આધ;

તુલસી સંગત સાધુકી, કંટે કોટિ અંપરાધ—સીયાવરં

ચોરે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ‘કથા સાંભળવી નહીં.’ અનાયાસે ચોરે જરા સાંભળ્યું કે—‘દેવને પડછાયો ન હોય’. આટલા શબ્દોએ, તેને ભયંકર આક્રમણથી બચાવી લીધા.

તુલસીદાસે જરા જેટલું સાંભળ્યું કે—

૫૬.

જીતનો હેત હમસેરે પિયાજી, હરિસેં હોત ને છતનો રી; (૨)

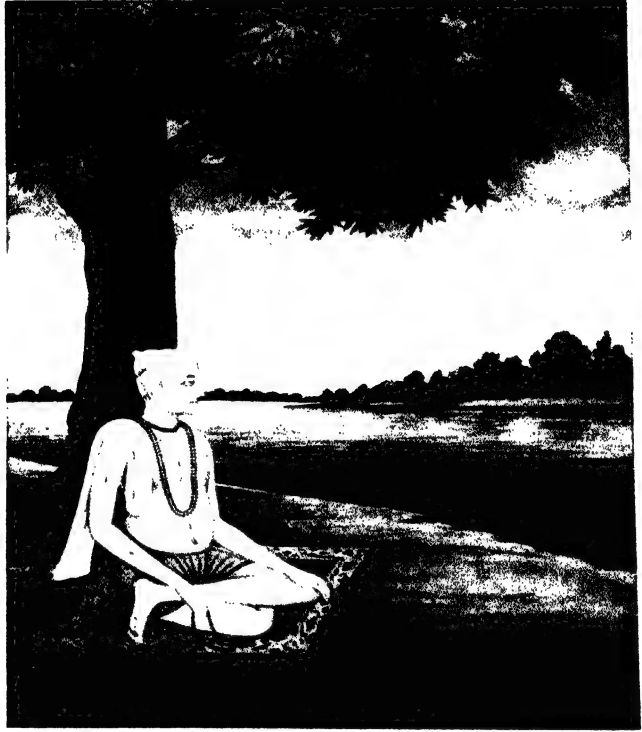
ચક્ષો જાત યેંકુદ ધામમેં. (૨),

કાકિર દારા તુલસી જાગ તો ખરોરી રામા ! રટો તુલસી—

સીતા હો રામ રામા ! બજો તુલસી.

સેફટી મેચ, બાકસને અડી—બસાણી—અને અંજવાળાં થયાં.

૩૧ મા શ્લોકમાં પોતાની યોગ્યતા સંબંધી નિમિ પૂછે છે. પાશેરના પ્યાલામાં શેર દુધ સમાય નહીં. તેમ—‘અમે યોગ્ય હોઈએ; તો આ વાત, આપ અમને કરો.’ કેવો વિવેક ! શ્રોતા એટલે એક અવિવેકી—ઉદ્ધત—પ્રાણી નહીં; પણ નરમાશ અને વિવેક ભરેલો સંજ્ઞન ! કથામાં જતા હો; તો આટલું જરૂર શીખજો.

गोस्वामी श्रीतुलसीदासजी महाराज

૩૧મા શ્લોકના છેવટમાં એમ પણ કહ્યું કે—યૈઃ પ્રસન્નઃ અજઃ પ્રપન્નાય આત્માનં અપિ વાસ્યતિ । જે ભાગવત ધર્મોથી પ્રસન્ન થએલા પરમાત્મા, શરણુ આવેલા ભક્તને સ્વસ્વરૂપ પણ આપે છે. ’ ભગવાનને વ્હાલા ભાગવત ધર્મો; ગૃહસ્થને વ્હાલા ગૃહસ્થના ધર્મો; વેપારીના વ્હાલા વેપારીના ધર્મો. જે યુમાસ્તામાં વેપારીના ધર્મો હોય; તે યુમાસ્તા પ્રત્યે શેઠ પ્રસન્ન રહે. તે એટલે સુધી કે—કોઈ વાર શેઠને બહાર ગામ જવું હોય; તે યુમાસ્તાને શેઠ બનાવીને—પોતાનું તમામ કામ સોંપીને, શેઠ બહાર ગામ જાય. આ પ્રમાણેજ પતિ ડાહી સ્ત્રીને પોતાનું સ્વરૂપ આપે છે; અને ગૃહ પોતાના વ્હાલા શિષ્યને પોતાનું સ્વરૂપ આપે છે. “વેદાંત—કેસરી”ના બીજા શ્લોકમાં શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય મોટા છે કે—પારસમણિ લોઢાને સ્પર્શ કરીને, લોઢાનું સોનું બનાવે—પારસમણિ નહીં. પણ સદ્ગુરુ તે શિષ્યને પોતા રૂપ બનાવે; એટલે પોતાનું સ્વરૂપ આપે. સદ્ગુરુમાં જે શક્તિ છે; તેના કરતાં હજાર ગણી શક્તિ, શ્રીહરિમાં છે. દષ્ટાંતમાં દાસીપુત્ર નારદ; પણ પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરી, પ્રલ્હાદાદિ અનેક ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો; અને યમસાન્યુનઆદિ અનેક પાપીઓને શિક્ષા કરી. નિમિ રાજનો પ્રશ્ન પૂરો થયો. નિમિના પ્રશ્ન સંબંધી શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે—

‘ભગવદ્ધર્મતદ્ભક્ત-માયા તત્તરણાનિ ચ ।

બ્રહ્મકર્માર્થતારેદ્યા ભક્તપ્રાપ્ત્યયુગક્રમાત્ ॥

જ્ઞાતું ક્રમેણ કૃતવાન્-નવ પ્રશ્નાન્ નિર્મિર્નવ ।

પૈકેકસ્યોત્તરં પ્રોચુઃ, કવિમુખ્યા મુનીશ્વરાઃ ॥ ’

ભાગવત ધર્મોના પેટામાં નવ પ્રશ્નો છે—

૧ ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારો ધર્મ, ૨ ભગવાનના ભક્તનાં લક્ષણ, ૩ માયા અને તેનું સ્વરૂપ, ૪ માયાને તરવાના ઉપાય, ૫ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવાની રીત, ૬ કર્મ સંબંધિ વિચાર, ૭ પ્રભુએ લીધેલા અવતારોનું સ્વરૂપ, ૮ અભક્તોની ગતિ, ૯ યુગના ધર્મ. આ નવ પ્રશ્નના જવાબ નવ ચોગેશ્વરો આપશે.

આ કથા ક્યાં થાય છે; તે તો બૂલ્યા નથીને ? આ કથા દ્વારકામાં નારદજી વસુદેવજીને કહે છે—આગળ હવે ! સાંભળો—

નારદ ઉવાચ ॥

एवं ते निमिना पृष्टा, वसुदेव महत्तमाः ॥

प्रतिपूज्याल्लुबन् प्रीत्या, ससदस्यत्विजं नृपम् ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—નારદજી કહે છે કે—‘હે વસુદેવ ! આ પ્રમાણે નિમિ રાજાએ

૩૨ પદ્યછેદ—હે વસુદેવ !—હે વસુદેવ. ધર્મ—આ પ્રમાણે નિમિના પૃષ્ઠા—નિમિથી પુછાએલા. તે—તેઓ. અતીશયેન મહાંતઃ—મહાત્મા પુરુષોએ. સદસ્યઃ—સંભાસદ. સદસ્યાશ્ચ ઋત્વિજશ્ચઃ—સદસ્યત્વિજઃ તૈઃ સહિતઃ તૈં—સહિતઃ તૈં—સંભાસદો અને ઋત્વિજો સહિત તે રાજાનો. પ્રીત્યા પ્રતિપૂજ્ય—પ્રીતિથી સત્કાર કરીને. અલુબન્—કહ્યું, કે.

જેમને પૂછ્યું હતું; એવા તે મહાત્મા પુરૂષોત્તમે, સભાસદો અને ઋત્વિજો સહિત, તે રાજાનો પ્રીતિથી સત્કાર કરીને, કહ્યું કે—[૩૨]

૩૨ વિવેચન—

ભાગ્યશાળી પરીક્ષિત સાંભળે છે; અને શ્રીશુકદેવજી કહે છે. સ્થળ ગંગા કાંઠો; આસપાસ ઋષિ મુનિયો બેઠા છે. દેખાય છે ? આંતર મનથી જુઓને ! ચિત્ર એક વાર ખતાવ્યું હતું. બોલો રાજા રણછોડની જય. અમારા તમારાં ભાગ્ય હશે ! કે આ નૈમિષ્યારણ્યમાં આપણે શાંતિથી બેઠાં છઈએ ! આ શહેરમાં સોનાને પ્યાલે દુધ પીનારા ભાગ્યશાળી હશે; પણ આવી નિવૃત્તિથી કયા કહેવા-સાંભળવા નવરા નહીં હોય ! પ્રજા કૃપાનો લાભ લ્યો.

પ્રતિપૂજ્ય—યોગેશ્વરો આ પ્રશ્ન સાંભળી રાજી થયા. નિમિ રાજાનાં તેઓએ વખાણ કર્યા. ‘હું બધું જાણું છઉં,’ અગર-‘કર્મ માર્ગજ શ્રેષ્ઠ છે; અને ખીનું કોઈ કલ્યાણકારી છેજ નહીં.’ એવા ધર્મડાંથી જે સભાસદો અને જે ઋત્વિજો મુક્ત હોય; તેઓજ અધ્યાત્મવિદ્યામાં રસ લઈ સાંભળવા બેસે. જેમ જળમાં લીલ; તેમ જ્ઞાનમાં ધર્મડારૂપી અજ્ઞાન. આ ધર્મડાંથી પ્રજા બચાવે, તેજ સભાસદો અને ઋત્વિજો બચી શકે.

હવે ‘કવિ’ નામના યોગેશ્વર બોલે છે—રાગ ઉપજાતિ.

કવિદવાચ ॥

મન્યેડકુતશ્ચિદ્વિજયમચ્યુતસ્ય, પાદામ્બુજોપાસનમત્ર નિત્યમ્ ॥

ઉદ્વિગ્નબુદ્ધેરસદાત્મભાવાદિ-વિશ્વાત્મના યત્ર નિવર્તેતે ભીઃ ॥૩૩॥

અર્થ—“આ સંસારમાં જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નહોતો; એવી વસ્તુ હોય; અગર આ સંસારના અનેક પ્રકારના ભયનો નાશ કરે; એવી કોઈ વસ્તુ હોય; તો તે ભગવાનના ચરણ કમળની નિત્ય ઉપાસના કરવી તે છે; એમ હું માનું છઉં. દેહાદિ મિથ્યા પદાર્થોમાં અભિમાન થવાથી, ઉદ્વેગ પામેલા પુરૂષનો ભય, જે ઉપાસનાથી વિશ્વમાં આત્મભાવના થતાં, નિવૃત્ત થાય છે. [૩૩]

૩૩ વિવેચન—

ભગવાનને રીઝવવામાં મુખ્ય સાધન ઉપાસના. ઉપાસના પણ ચરણકમળની. લક્ષમણ કેવટને કહે છે કે—

૩૩ પદ્મછેદ—અત્ર-આ સંસારમાં. નાસ્તિ કુતશ્ચિત્ ભયમ્ યસ્મિન્ તત્-અકુ-
તશ્ચિત્ભયમ્-જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી એવી કોઈ વસ્તુ હોય; અગર એવું કોઈ કામ હોય તો તે. નિત્ય અચ્યુતસ્ય પાદામ્બુજોપાસનમ્-ભગવાનના ચરણચરણની નિત્ય ઉપાસના કરવી તે. ઇતિ (અર્થ) મન્યે એમ હું માનું છઉં. અસતિ આત્મભાવઃ-અસદાત્મભાવઃ તસ્માત્-અસદાત્મભાવાત્ દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થોમાં-અભિમાન થવાથી. ઉદ્વિગ્ના બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ તસ્યઃ ઉદ્વિગ્નબુદ્ધેઃ ભીઃ-ઉદ્વેગ પામેલા પુરૂષનો ભય. અત્ર-જે ઉપાસનામાં-જે ઉપાસનાથી. વિશ્વાત્મના-વિશ્વમાં આત્મભાવના થતાં. નિવર્તેતે-નિવૃત્ત થાય છે.

ચોપાઈ.

સખા ! પરમ પરમારથ એહુ, મન કમ વચન રામ પદ નેહુ.

કાગબુચુંડિ ગરડને કહે છે—

ચોપાઈ—જપ તપ મપ્પ-શમ દમ વ્રત દાનાં, વિરતિ વિવેક યોગ વિદ્યાના.

સમકર ફલ રધુપતિ પદ પ્રેમા, તેહિ બિનુ કોઈ ન પામે ક્ષેમા.

x x x x x

શ્રુતિ સિદ્ધાંત ધહે ઉરગારી, રામ ભજિય સખ કામ વિચારી.

આ જગતમાં હાનિ લાભ કયાં છે ?—

લાભ કી કછુ હરિ ભકિત સમાના, જેહિ ગાવહિ શ્રુતિ સંત પુરાના;

હાનિ કી જગ ઇહિ સમ કછુ ભાઈ, ભજીયે ન રામહિ નરતનુ પાઈ.

ઉપાસનામાં અજળ શક્તિ-ઉપાસનામાં એવી અજળ શક્તિ છે કે-ઉપાસના કરનાર પાસે, પથર દેવ થઈને વાતો કરે. જે પુરૂષ દેવની ઉપાસના કરે; તે દેવ બને. વિદ્યાની ઉપાસના કરે; તે વિદ્યાનુ ચાય; ધનની ઉપાસના કરે; તે ધનવાન થાય. વિગેરે-વિગેરે. આળસને અને ઉપાસનાને વેર છે. ઉત્સાહને અને ઉપાસનાને મૈત્રી છે. ઉપાસનાનાં મૂળમાં જ્ઞાન હોય છે. જે પુરૂષ એક વસ્તુનો મહિમા જાણે; તે પુરૂષજ તે વસ્તુની ઉપાસના કરે. જેમ જેમ મહિમા વિશેષ જાણાય; તેમ તેમ ઉત્સાહ, પવિત્રતા વિગેરે વધારે પ્રગટે. જ્ઞાનવિનાની ઉપાસના તે-‘લે દેવ ચોખ્ખા, અને મેલ મારો છોડો-’ વેડીયા વેદ. દેવમંદિરોમાં જે જે દેવ બેઠા છે; તેમનાં પુરાણો ત્યાં વંચાવાજ જોઇએ. તો તે દેવનો મહિમા જાણાય, અને તેમાં લાભ થાય.

વિશ્વાત્મના—એટલે સર્વ પ્રકારે. કોઈ પણ પ્રકાર બાકી રહે નહીં તેમ. જડ-ભરતને કાલિકાના મંદિરમાં લાવ્યા. તલવારો તૈયાર; પણ મારનારને બે હાથ; અને રક્ષા કરનારને હજાર હાથ. ચંદ્રહાસને પત્રમાં દીવાને ‘વિશ’ દેજે; એમ લખી આપ્યું. ચંદ્ર-હાસને વિશને બદલે ‘વિશયા’ મળી. વિગેરે વિગેરે. આવા કૃપાળ-દયાળને પ્રણામ સિવાય આપણે શું આપીએ !

ઉપાસના અને મન—આખા જગતમાં સર્વ ઠેકાણે, મંદિરોમાં દેવપૂજનો થઈ રહ્યાં છે; મસીદોમાં નિમાઝ પઢાય છે; પાદરીના દેવળોમાં પ્રાર્થનાઓ થઈ રહી છે. તોપણ પ્રત્સાદની અને ક્રુવની ઉપાસના વધી પડી. ગીતુમણુદ, મહાવીર અને કાષ્ટરે પણ ઉપાસનાના માર્ગમાં ભાત પાડી. તે પછી બોડાણે ઉપાસના કરી; તે જુદી; નરસીમહેતે ઉપાસના કરી; તે જુદી; નામદેવજીએ ઉપાસના કરી; તે જુદી મીરાંની ઉપાસના પણ જુદી. રાણોજી અને રાણીજીનાં માતાજી પણ, ઉપાસના કરતાં હતાં; પણ મીરાંની ઉપાસના વધી પડી. ગીરધરલાલ મીરાંને ઘેર નાચવા આવ્યા. ઉપાસનામાં અનેક સામગ્રીઓ હોય; તેમાં મુખ્ય સામગ્રિ ‘મન’ છે. મનના પ્રમાણમાં ઉપાસનાનું પ્રમાણ મપાય છે.

મન જડ છે; માયાનો પદાર્થ છે; ઘડીઘડીમાં રંગ બદલે એવું ચંચળ છે; તોપણ તે આત્માની ઘણીજ નીકટની વસ્તુ છે. મન ગાંઠું બન્યું હોય; તો તારી દે; અને મન ગાંડું બન્યું હોય; તો છુટાડી દે. એટલે ભવસાગરમાં રખડાવ્યાં કરે. જરા આગળ આવો તો દેખાય કે-દરેકનું મન અમુક અમુક હદ સુધી વિકાસ પામેલું હોય છે. તેથી ૧ અવપ્રવિકાસપ્રાપ્ત,

૨ અર્ધવિકાસપામેલું, અને ૩ પૂર્ણવિકાસપામેલું—એમ મનના ત્રણ પ્રકાર બની શકે. પૂર્ણ વિકાસવાળું મન સત્યનો સ્પર્શ કરી, પરમાત્મા સુધી પહોંચી જાય; અર્ધ વિકાસ પામેલું મન, વ્યવહારમાં, ધંધામાં, કુશળતા બતાવી, સંસારનાં અનેક સુખ અપાવી શકે. અદ્ય વિકાસ પામેલું મન, સંસારમાં અદ્ય સુખ અપાવી શકે. મનના વિકાસ માટે જ, નિશાળો તથા કોલેજો; અને તેથી આગળ શાસ્ત્રો, સંતો અને સત્સંગ સમજવાં.

મનના ત્રણ મૂખ્ય રંગ—સત્ત્વ, રજ, અને તમ. આયુર્વેદાચાર્ય કહે છે કે—

રજસ્તમઃ મનસો દ્વૌ, ચ દોષાતુદાહતૌ ।

ધીર્ધૈર્યાત્માદિ વિજ્ઞાનં, મનોદોષૌષધં પરમ્ ॥

મનના બે દોષ રજ અને તમ. આ બે દોષ મનમાં હોય; ત્યાં સુધી મન હરિ સન્મુખ થઇ શકે નહીં. તે દોષો મટાડવા માટે, યુદ્ધિ, ધૈર્ય અને આત્મા (અધ્યાત્મજ્ઞાન) વિગેરેનું વિજ્ઞાનરૂપી ઔષધ (મનુષ્યને મળેલું) છે.

યોગ, સાંખ્ય, ઉપનિષદો વિગેરે ગ્રન્થોના સારરૂપ ગીતામાં, ગોવિંદે અ. ૧૩-૧૪-૧૭ માં ગુણો સંબંધી ખુલાસો કરી, વિશેષ ખુલસો ૧૮ મા અધ્યાયમાં કર્યો.

તમોગુણ અજ્ઞાનજન્ય છે. તેથી સૌને મોહ થાય છે. તમોગુણથી પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા વધી પડીને, અંતઃકરણ મલીન કરે છે. તમોગુણ હોય ત્યાંસુધી અંતઃકરણને કાંઈ સારું કામ કરવું ગમેજ નહોં. રજોગુણ જીવને ધન વૈભવમાં મોહ કરાવી, પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં પ્રેરે છે; તેથી આગળ સ્વર્ગના સુખનો મોહ પણ કરાવે છે. છૂટી ગએલી કમાનને હોશીયાર ધડીયાળી સંકેલી લે; તેમ રજો-તમોમાં વિહરી ગએલા મનને, અહિર્તૃતિવાળા મનને, સત્ત્વ ગુણ સંકેલે છે. એટલે અંતર્જાત કરવા પ્રેરે છે. હરિસન્મુખ થવાના રસ્તા ઉપર લાવે છે. કાંટો કાઢ્યા પછી જેમ સોય નકામી છે; તેમ ભગવદ્ ભાવના વધી પડ્યા પછી, સત્ત્વગુણ પણ નકામો છે. ત્રણે ગુણથી રહિત થવા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામાં કહ્યું. એટલે ગુણાતીત થવા કહ્યું. ગુણાતીત થએલું મન, પ્રભુના શરણમાં જ રહે.

આ વાતનો સાર એ છે કે—તમે પોતે ક્યાં છો ? રજોમાં છો ? કે તમોમાં છો ? કે સત્ત્વ ગુણમાં છો ? તે તપાસી નેજો. તે પ્રમાણે તમારો અધિકાર આંકજો; અને પ્રયત્ન કરજો.

કદિ મન રજો તમોમાં રમતું હોય; તો પ્રભુને રસ્તે ન આવવું ? તેના જવાબમાં યોગેશ્વર કવિ કહે છે કે—‘આવવું—ગભરાવું નહીં.’ અજ્ઞાણતાં અજ્ઞાણતાં પણ ભલું કરવું; સ્વપ્નામાં પણ શ્રીહરિ ભજવા. તેના ટેકામાં કહે છે કે—**યજ નિવર્તતે મીઃ**—શ્રીહરિનું શરણ લેવાથી સંસારનો ભય મટી જાય છે.

દૃષ્ટાંત—ગાય, ભેંસ અને બકરાનું એક ટોળું, એક ભરવાડ, એક ગામથી બીજો ગામ લઈ જતો હતો. રસ્તામાં સાંજ પડી ગઈ. તેથી ભરવાડે પશુને ઉતાવળાં હાંક્યાં. તેમાં એક અપંગ બકરી પાછળ રહી ગઈ. ભરવાડને ખબર રહી નહીં. ભરવાડ પોતાનાં પશુ સાથે ગામમાં પહોંચી ગયો; અને બકરી વગડામાં પડી રહી. રાત પડી—અંધકાર ફરી વળ્યો. બકરીએ વિચાર કર્યો કે ‘હવે જવું ક્યાં !’ એમ વિચાર કરે છે; ત્યાં તેણીએ વનરાજ (સિંહ) નું પગલું દેખ્યું. પગલાનો આશરો રાખીને, તે બેઠી. અંધાઈ વધતાં, એક પછી એક શીકારી પ્રાણી, બકરીનો શીકાર કરવા બકરી પાસે આવ્યાં; પણ બાપાનું પગલું

દેખીને નાહા. કે ‘રખે ! આપાએ તેણીને એસાડી હોય ?’ અરધી રાત વીત્યા પછી વનરાજ પોતે આવ્યો. બકરીએ પગમાં પડીને કહ્યું કે—‘આપના પગલાને આશરે બેઠી છઉં. આ આશરો ન હોત; તો હું ક્યારની સાફ થઈ ગઈ હોત.’

આ સાંભળી સિંહ બહુ રાજ થઈને બોલ્યો—‘બોલ ! તારે શી ઇચ્છા છે ?’

બકરી—આપુ ! હું ભૂખી છઉં.

તે સાંભળી સિંહે ગર્જના કરી. ગર્જના સાંભળી, ગંગલનાં પ્રાણીઓ ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. સિંહને નમન કરી, હુકમની રાહ બેતાં ઉભાં રહ્યાં.

સિંહ—બકરીને-તું લંગડી છો. તેથી બોલ ! તારે કોના ઉપર ચડવું છે.

આ સાંભળી બકરી વિચારમાં પડી. તેણીને હાથી ગમ્યો, સિંહને વાત કરતાં, સિંહે ત્રાડ મારી હાથીને હુકમ કર્યો કે ‘જ્યાં બકરી કહે; ત્યાં તેણીને ચરાવીને લાવ. બે બે ! પાડી ન નાંખતો !’

‘જી ! હા !’ કહી હાથી બેસી ગયો. બકરી હાથી ઉપર ચડી. પ્રાણીઓ શરણાંગતનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. બકરી મન ગમતો ચારો ચરી.

૫૬. (કસૂરી તાલ ૩)

શરણ પડેકી લાજ આજ, તુમ રાખો ભગવાના—ટેક૦

જપ તપ યોગ યજ્ઞ નહિ કીને, નહિ તીરથ દાના; (૨)

વિરથા વીત ગઈ સખ ઉમરા, (૨) વિપયન ભરમાના—

લાજ તુલ રાખો ભગવાના; (૨) હાં શરણ પડેકી૦

સત સંગતમે ઐઠ તુમારા, ક્રિયા ન ગુણ ગાના; (૨)

ભવસાગર જલ દુસ્તરભારી, (૨) કૈસે તર જના-લાજ૦

ચૌરાસી લખ જીવ જૂનમેં, પુન પુન ભટકાના; (૨)

તુમરે ભજન બિના નહિ કબહુ, (૨) હોય મોક્ષ પાના—લાજ૦

દીન દયાળ દયાકે સાગર, તુમ સખ ગુણ ખાના;

બ્રહ્માનંદ મેં દાસ તુમારો, (૨) મુઝે ન વિસરાના—લાજ૦

તે પ્રમાણે શવરી-કરમા-ચોખામેળ-રોહિદાસ વિગેરે હરિ શરણે રહ્યાં; તે મોટાં બની ગયાં.

ભટ્ટહરિ મહારાજ વિજ્ઞાન શતકમાં બોલ્યા છે કે—

રાગ સગધરા—

હિત્વા વિશ્વાયવસ્થાઃ, પ્રકૃતિચિલસિતા, જાગ્રદૌષેવિદોષૈઃ ।

સાર્ધં ચૈતન્યધાતૌ, પ્રકૃતિમપિ સમં, કાર્યજાતૈરદોષૈઃ ॥

જ્ઞાનાનંદ તુરીયં, બિગલિતગુણકં, દેશકાલાષતીતં ।

સ્વાત્માનં ધીતનિદ્રઃ, સતતમધિકૃતશ્ચ-ચિતયેદ્વિતીયમ્ ॥ ૩૪ ॥

[આવું આવું વાંચતાં આવડે છે ? ન આવડતું હોય; તો શીખતા કેમ નથી ? તમારે કોઈ પંડિતની દોસ્તી છે કે નહીં ? ન હોય તો કરી લાધજે. તેને ઘેર જઈને ભણી આવીએ. અગર આપણે ઘેર બોલાવીને તેનો સત્કારને, તેની પાસે ભણીએ. વિદ્યા વિના

નર પશુ છે. આ શ્લોકો તે માત્ર અક્ષરો નથી. તેને પદે પદે ગ્વાન ગોઠવ્યું છે. પ્રયત્ન કરશો; તો પ્રજ્ઞ મદદ કરશે.]

અર્થ—પ્રકૃતિના વિલાસરૂપ રચૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂઢો, તથા જાત્રત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ; તથા વિશ્વ તૈજસ અને પ્રાણ વિગેરે આત્માની અવસ્થાઓને, સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિની સાથે પરબ્રહ્મમાં લય કરી દેવાં; અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેના જુદા જુદા વિલાસો બ્રહ્મરૂપ છે એમ જાણવું; તથા સાધન ચતુષ્પયસંપન્ન પુરૂષે, હંમેશાં નિદ્રાનો ત્યાગ કરી, ગ્વાનસ્વરૂપ — આનંદમૂર્તિ સત્ત્વ રજ્જ અને તેમોગુણથી રહિત, દેશ કાલાદિકથી રહિત પુરૂષ તત્ત્વ તરીકે ગણાતા, અને સર્વના આત્મારૂપ અદૈત એવા પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરવું.

અગ્વાનની હદ રહી નથી—ફેટલાએક રૂડા રૂપાળા; પણ દૈત અદૈતના અંધડામાં હજી ઉભા છે. દૈત એજ અદૈત; અને અદૈત એજ દૈત; એવા ઉદાર વિચારથી, આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવું. જઘડે ચડયા તો—કરોડો દેતાં ન મળે એવી જીવનની ધડીઓ ખાલી અક્ષળ—ચાલી જશે. ‘અખો કહે અંધારા કુવો, જઘડો જીતી કોઇ ન મુવો.’ કાંઈ વાંચો અગર સાંભળો; તેમાંથી પણ, પોતાને ગમે તે લેવું; અને ન ગમે તે પડ્યું મેલવું.

અસદાત્મભાવાત્ ઉન્નિમ્નબુદ્ધે:—દેહાદિક મિથા પદાર્થોમાં આત્મભાવ કરવાથી, સર્વદા ઉદ્વેગ પામેલા પુરૂષનો. જીવથી જે કોઇ લય કરે જૂલ થતી હોય; તો તે આજ છે; કે—દેહાદિકમાં આત્મભાવ—હું દેહ છઉં; એવો ભાવ—થયો છે—તે. દેહાદિકમાં આત્મભાવ થતાં, સુખ દુખ તથા સંસારનો લય અનાયાસે સામા આવીને ઉભાં રહે. જીવની આસપાસ ભુતાવળ ઉભી કરનાર, દેહમાં થએલો આત્મભાવ છે. તે મમતા દ્વારા સંકલ્પ વિકલ્પોના ત્રાસને ઉભો કરે છે. સંસાર કુઃખમય છે; એમ પુરૂષને પોતાને ફેટલીએકવાર અનુભવ પણ થાય છે; તોપણ જેમ હાથી કાગળની હાથણીને ભેટવા દોડે; અને પછી પકડાઇ જાય; તેમ જીવ ખોટાં સુખોને પકડવા દોડે; અને તેમ કરતાં સંસારની લય કરે ખીણોમાં પડી જાય.

વિષયોને અનાયાસે છોડી દેવા; તે ધણું અધરું કામ છે; તેથી વેદ ભગવાનની ભક્તિનું સાધન આગળ કર્યું. યોગી ઇન્દ્રિયોને રોકે; ત્યારે માંડ માંડ ઇન્દ્રિયો રોકાય; અને ભક્ત મનને ભક્તિમાં લગાડે; ત્યારે ઇન્દ્રિયો મનની પાછળ પાછળ દોડી આવે. મનને ભક્તિમાં જોડવું એટલે—૧ કાનથી ભગવાનની કથાવાર્તા ભાવ કરીને સાંભળવી. ૨ જીભથી ભગવાના ગુણ ગાવા અગર નામ સ્મરણ કરવું. ૩ જીભથી શ્રીહરિને ધરેલો પ્રસાદ જમવો તથા શ્રીહરિના ચરણામૃતનું પાન કરવું. ૪ આંખથી શ્રીહરિને ધારી ધારીને નીરખવા. ૫ નાકથી શ્રીહરિને ચરણે ચડાવેલી તુલસીને પ્રેમથી સુંઘવી. ૬ શ્રીહરિને ચડાવેલા પુષ્પો માથે મુકવાં, ૭ ચરણથી ચાલીને દેવ મંદિરે અગર કથાવાર્તામાં જવું. પ્રજુએ એસવા ગાડી આપી હોય; તો તે પવિત્ર સ્થાનથી થોડે દૂર ગાડીમાંથી ઉતરી, પગે ચાલીને ત્યાં જવું. ૮ હાથથી હરિનાં પૂજન કરવાં. હરિની સેવાની તથા ભોજનની સામગ્રિ હાથથી તૈયાર કરવી. દ્રવ્યની સગવડ હોય; તો હાથથી દાન આપવાં; સમયની સગવડ હોય; તો હાથથી સંતોના ચરણ ચાંપવા. અમરિષનાં એંધાણ ભાગવતે આપ્યાં છે. વિદ્વાનોએ તેનાં નાટક ભજવી ખતાવ્યાં. જેઓએ તેમાંથી ઉપદેશ લીધો નહીં; અને માત્ર ‘વન્સભોર’ ની ખુમો પાડીને, ઘેર આવ્યા, તેમનાં ધન અને નિદ્રા ખેડે છૂટી પડ્યાં.

હવે આગળ સાંભળા—

યે વૈ ભગવંતા પ્રોક્તા, ઉપાયા આત્મલક્ષ્યે ॥

અંજઃ પુંસામવિદુષાં, વિદ્ધિ ભાગવતાન્ હિ તાન્ ॥૩૪॥

યાનાસ્થાય નરો રાજન, ન પ્રમાદેત કર્હિંચિત્ ॥

ધાવન્નિમીલ્ય વા નેત્રે, ન સ્વલેભ પતેદિહ ॥૩૫॥

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્-વા બુદ્ધ્યાત્મના વાનુસૂતસ્વભાવાત્ ॥

કરોતિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ, નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્ તત્ ॥૩૬॥

અર્થ—ત્વરાથી-અનાયાસે-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય; તે માટે જે ઉપાયો ભગવાને કહ્યા છે; તે ભાગવત ધર્મો છે; એમ જાણો. [૩૪] હે રાજન! તે ધર્મોનું પાલન કરવામાં, માણસ જે કાંઈ પ્રમાદ કરતો નથી; તે તે આંખો વીંચીને આ સંસારમાં દોડ્યો જાય છે. એમ દોડતાં તેને ઠેસ વાગતી નથી; તેમ તે પડી પથ્થુ જતો નથી. એટલે-ધર્મ પાલનમાં કાંઈ ભૂલ થતાં; તેને પાપ લાગતું નથી; તેમ કાંઈ મોટી ભૂલથી તે ભ્રષ્ટ પથ્થુ થતો નથી. [૩૫] શરીર, વાણી, મન, ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ અને અહંકારથી; તથા જાતિ વર્ણોને અનુસરતા સ્વભાવથી, જે જે કાંઈ કરવામાં આવે; તે તમામ પરમેશ્વર નારાયણને અર્પણ કરી દેવું. એટલે શાસ્ત્રવિધિથી કરેલાં કર્મોજ નારાયણને અર્પણ કરવાં. એટલેજ નિયમ નથી. નિયમનો વિસ્તાર તેથી આગળ છે. [૩૬]

૩૪ થી ૩૬ વિવેચન—

ભગવંતા પ્રોક્તાઃ—ભગવાને સ્વમુખે કહેલા. 'એમ કહેવામાં એવો ભાવ છે કે-વર્ણાશ્રમના ધર્મો મનુ, યાગવલ્ક્યાદિ સમર્થ વિદ્વાનોએ બતાવ્યા છે. તેનો વિશેષ ખુલાસો 'મહાભારતમાં વ્યાસે પણ કર્યો છે. તેથી વર્ણાશ્રમધર્મથી જે ધર્મ આગળ છે; તે મોક્ષધર્મની

૩૪ પદ્યછેદ—અવિદુષાં પુંસાં-અણાની પુરૂષોને. અંજઃ આત્મલક્ષ્યે-ત્વરાથી-અનાયાસે-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે. યે ઉપાયાઃ ભગવંતા પ્રોક્તાઃ-જે ઉપાયો ભગવાને કહ્યા છે. તાન્ ભાગવતાન્-તે ભાગવત ધર્મો છે એમ. હિ-નક્કી. વિદ્ધિ-જાણો-જાણો.

૩૫ પદ્યછેદ—હે રાજન-હે રાજા! યાન્ આસ્થાય-જે ધર્મોનું પાલન કરવામાં. નરઃ કર્હિંચિત્ ન પ્રમાદેત-જે માણસ કદિ પ્રમાદ કરતો નથી. વા-એટલે. નેત્રે નિમીલ્ય ધાવત્-આંખો મીંચીને દોડ્યો જતો પુરૂષ. દિહ-આ સંસારમાં. ન સ્વલેભ ન પતેત્-તો તે ઠેકર ખાતો નથી; તેમ પડતો પથ્થુ નથી. તેને પાપ લાગતું નથી; અને તે ભ્રષ્ટ પથ્થુ થતો નથી.

૩૬ પદ્યછેદ—કાયેન વાચા મનસા ઈન્દ્રિયૈઃ વા બુદ્ધ્યા આત્મના (અહંકારથી) વા અનુસૂતસ્માસૌ સ્વભાવશ્ચ તસ્માત્-જાતિવર્ણોને અનુસરતા સ્વભાવથી. યત્ યત્ સકલં કરોતિ તત્ તત્ સકલં-જે જે કરે છે તે તમામ. પરસ્મૈ નારાયણાય इति સમર્પયેત્-પરમેશ્વર નારાયણને અર્પણ કરી દેવું.

વાત, શ્રીહરિએ સ્વમુખે કરી. વર્ણાશ્રમધર્મ એટલે જગત્ મર્યાદામાં રહીને, હરિ ભજવા તે. કામ ક્રોધાદિ શમી જાય; યાને કરીને જગત્ મિથ્યા જણાય; પછી વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાઓ ભાંગી ખોખરી થઇ જાય. વર્ણાશ્રમ ધર્મની મર્યાદા સન્યાસાશ્રમ સુધી છે. પરમહંસો વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાથી બહાર છે. ગીતામાં સ્વમુખની વાતો છે. આ એકાદશમાં ઉદ્ધવ સાથેની વાતો સ્વમુખની છે; વળી મોક્ષધર્મનું પ્રભુએ ઉત્તમ રીતે નિરુપણ કર્યું છે; તોપણ તેમાં વર્ણાશ્રમનો અનાદર નથી. તાત્પર્ય—વર્ણાશ્રમ એટલે મોક્ષધર્મનો દુરુપન નથી; પણ મોક્ષધર્મના જીવાસુઓને મદદગાર છે. હજી કેટલાએક એમ સમજે છે કે—‘વર્ણાશ્રમ એટલે માત્ર નાવું ધોવું; અને સ્પર્શસ્પર્શ વિવેક! ના, એમ નથી; તે માન્યતા ઉપરાંત, જીવન બગીચાને ખીલવવાની ઉત્તમ સાધનાઓ પુરી પાડે; એવો તે ધર્મ છે.

ભાગવતધર્મ તેથી આગળ છે; એમ કહેવામાં એ ભાવ છે કે—સ્ત્રી, શ્વર, ગજ, વાનરાદિ પશુપક્ષી તમામને એક હોડીમાં બેસાડી; તે સાચવીને પેલે પાર લઇ જાય છે. શ્રીરામ અયોધ્યાવાસીઓને કહે છે કે—

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૬૯]

ચોપાઈ—જાન અગમ ૧ પ્રત્યુહ અનેકા, સાધન કઠીન ન મનકહેર ટેકા.

કરત કષ્ટ બહુ પાવત કોઇ, ભક્તિ હીન પ્રિય મોહિ ન સોઇ.

ભક્તિ સ્વતંત્ર સકલ સુખ ખાની, યિનુ સત્સંગ ન પાવહિ પ્રાની.

પુણ્યપુંજ યિનુ મિલહી ન સંતા, સત્સંગતિ ડેસંસૃતિ કરિ અંતા.

+ + + x +

કહહુ ભક્તપથ કેવન ૪ પ્રયાસા, યોગ ન મખ જપ તપ ઉપવાસા.

સરલ સ્વભાવ ન મન કુટિલાઇ, યથાલાભ સંતોષ સદાઇ.

મોર દાસ કહાય નર આશા, કરે તો કહહુ કહા વિશ્વાસા.

બહુત કહોંકા કથા બઢાઇ, ઇહિ આચરણ વચ્ચમે ભાઇ.

વૈર ન વિગ્રહ આશ ન ત્રાસા, સનમુખ તાહિ સદા સખ આસા.

અનારંભ ૫ અનિકેત અમાની, ૬ અનધ ૭ અરોષ દક્ષ વિશાની,

પ્રીતિસદા સજ્જન સંસર્ગી, ૮ જુસમ વિષય ૯ સ્વર્ગ અપવર્ગી.

—વિગેરે—વિગેરે—

‘ભાગવત ધર્મ પાળનારાઓ આખ વિંચી ને દોડયા જાય; તો પણ તે ઠેસ ન ખાય તેમ પડી ન જાય; તે શું ?

ધર્મશાસ્ત્રોનો કાયદો એવો છે કે—

અતિસ્મૃતી ડમે નેત્રે, વિપ્રાણાં પરિકીર્તિતે ।

પક્ષેન ચિકલઃ કાણો, દ્વામ્યામંધઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

બ્રાહ્મણોને શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એમ બે આખ છે. બેઉ આંખો સરખાવીને કોઇપણ બાબતનો ધાર્મિક નિર્ણય તેણે કરવો જોઇએ. કદિ એકજ આંખથી, એકલી શ્રુતિથી અથવા એકલી સ્મૃતિથી, જો બ્રાહ્મણ જુએ; તો તે કાંણો કહેવાય; અને શ્રુતિ સ્મૃતિ બેઉનો ત્યાગ કરીને જુએ; તો તે અંધ કહેવાય.

૧ વિપ્નો. ૨ અવલંબન. ૩ જનમરણ. ૪ પ્રયત્ન. ૫ ગૃહાદિમાં આસક્તિ રહિત. ૬ પાપ રહિત. ૭ ક્રોધરહિત. ૮ સ્વર્ગાદિસુખ.

ભાગવતધર્મ તો, સ્ત્રીઓ શીખવે; એવો સહેલો છે. દલપતરામભાઈ કહે છે કે—

‘પ્રથમ પતિનાં વચનો પાળા, વિનય કરી વશ કીધો;

પછી તો જાણે, પોતે પતિને, વેચાતો કરી લીધો—

ધણીની માનીતી ધારેલો અર્થ સુધારે.

લીના ગાડવા ધરમાં ફેડે, કોઈ ન પૂછે ક્યારે—ધણીની

વિગેરે—’

વાળાં વગડાવીને પરણે; પણ વશ વર્તતાં આવડતું અધર્મ છે. વાળાં વગડાવીને પરણે
પણ—‘શી વાત તે મારોપતિ ! મારો પતિ એજ પરમેશ્વર !’ એવી ભાવના થવી મુશ્કેલ છે.
જેવાં સ્ત્રી પુરુષ-એવાંજ જીવશિવ. વસિષ્ઠ મહારાજ કહે છે કે—‘હે રામ ! તમને રીજવ્યા;
તેણે બધું કર્યું—

મોપાધ—સોઈ સર્વશ તણ સોધ પડિત, સોધ ગુણગ વિજ્ઞાન અખડિત;

દક્ષ સકલ લક્ષણુ મુત સોધ, જક પદ સરોજ રતિ હોધ.

દોહરો—નાથ ! એક વર માંગહું, મોહિ કૃપા કરી દેહું;

જન્મ જન્મ પ્રભુપદ કમલ, કબહુ ઘટે જનિ નેહું—સીયાવરં

સુપાત્ર શિષ્ય ગુરૂ પાસે જે માગે; તેમજ સન્નારી પતિ પાસે જે માગે; તેજ આ.
જીવશિવ પાસે માગે તે પણ આ—

માત્ર કર્મજ અર્પણ નહીં; ઇન્દ્રિયોના વેપાર પણ ઇશ્વરાર્પણ. અહંકાર પણ ઇશ્વરને
અર્પણ કરવો. શરણાંગત બકતો શું કહેતા હશે ?—

[રાગ-ધીરા બકતની કાશી-તાલ દીપચંદી.]

બટકતાં ભવમાં રે, ગયા કાળ કોટિ વહી;

હદ થઇ હાવાં રે, રાખો હરિ હાથ ઝહી—ટોકં

આવ્યો શરણુ ત્રિતાપનો દાન્યો, શીતળ કીજે સ્થામ !

કરગરી કર્ણ છઠ્ઠી; કૃષ્ણકૃપાનિધિ ! રાખો ચરણે સુખધામ;

કરણા કટાક્ષે રે, કિલ્બિશ-કોશ દહી—બટકતાં

જો મારા કૃત સામું તમે જોશો, તો થાય નહીં જરી કામ;

રતન-ગુળ કયમ હોય સમતોલ, હું તો રંક અને તમો હરિ;

માટે મન મોહું રે, કરો મુને રંક લહી—બટકતાં

આશા ભર્યો આવ્યો અવિનાશી, સમર્થ જાણી તમ પાસ;

ધર્મ ધોરિધર તમ દારેથી, હું કયમ જાઉં નિરાશ !

નિજનો કરી લ્યો રે, ‘ના’ તો મુને કહેશે નહીં—બટકતાં

અર્જ સાંભળો અનાથ જનની, શ્રવણે શ્રીરણુછાડ !

એકવાર સામું જુઓ શામળા ! પહોંચે (મારા) મનના કોડ;

હસીને ખોલાવો રે, ‘દયા ! તું મારો’ કહી—બટકતાં

કેમ ! કેવો ભાવ ! આતો વીતી હોય; તે જાણે ! વઢકણી વહુ, રસાલી આગાંકીત
—ભાવળીની સ્ત્રીનાં સુખની વાત ન જાણે ! ગીતા અ. ૨. માં ગોવિંદ કહે છે કે—

નેદામિકમવાગ્નોઽસ્તિ, પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ॥

સ્વરૂપમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય, જાયતે મહતો મયાત્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—કર્મભાગે ચાલતાં કાંધ બૂલચૂક થઇ હોય; તો કર્મ નષ્ટ થાય; અને કોઇ વખત ઉલટું પાપ પણ લાગે. ભાગવતધર્મ (નિષ્કામકર્મયોગ)થી આચરેલો થોડો ધર્મ પણ, મોટા ભયમાંથી બચાવે છે; છોડાવે છે.

મુક્તિ કેમ થાય ? તેનો ખુલાસો ૩૬મા શ્લોકમાં કર્યો. ગીતા અ. ૯ માં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—યત્કરોષિ ચક્ષ્માસિ, ચક્ષુઃકોષિ દદાસિ યત્ ॥

યત્પપસ્યસિ કૌતેય, તત્કુરુષ્વ મધર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

હે અર્જુન ! તું જે કાંધ કરે ! જે કાંધ જમે ! જે કાંધ હોમે, જે કાંધ દાન કરે ! જે કાંધ તપ કરે ! તે સર્વ હે કૌતેય ! મને અર્પણ કરતો રહે. [૨૭].

પ્રભુ એમ પણ બોલ્યા છે કે—

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ, સન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ॥

નિરાગ્નોર્નિમમો મૃત્વા, યુધ્યસ્વ વિગતઽઘરઃ ॥ અ. ૩. ૩૦ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! તું પણ અધ્યાત્મનિષ્ઠ ચિત્તથી, સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરતો રહે, ફળની આશા તણ દઇ, અહંતા મમતા તથા શોક સંતાપ તણ દઇને યુદ્ધ કર. [૩૦] ભક્તને જે જે ભાવના થાય; તે પ્રભુનીજ થાય. સ્વપ્નાં પણ તેજ આવે. ધરમાં દોઢા થતાં બારી બારણે અજવાળું આવે; તેમ હૃદયમાં ‘હરિ હરિ’ થતાં, ઇન્દ્રિયોમાં હરિની ભાવનાઓ પ્રગટે.

એટલે—શેઠ થવું રહેવા દે—ગુમાસ્તો થઈ જા. પછી લાખો લે; અને લાખો દે. ગુમાસ્તાનો પગાર દર માસે વીસનો છે; પણ લાખની હુંડી લે; અને લાખની હુંડી દે. જે કાંઈ કરો; તે ‘અહ્નાર્પણ અથવા શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરો’. એટલે તેમાં મમત કરવી રહેવા દો. તેના સારાં માદાં ફળની આશા રાખવી રહેવા દો. બૂલચૂકને ભગવાન સંભાળી લેશે. માતાપિતાને શરણે રહેનારાં નાનાં છોકરાં, પોતાનાં પુસ્તકોને અને વસ્ત્રોને ગમે ત્યાં ફેંકી દેછે. જેને ગરજ છે—જે માથાપ થઇને બેઠાં છે; તે વીણીને—સંભાળીને, ટેકાણે મુકે છે. કુટુંબ સાથે યાત્રા કરવા નીકળ્યા હોય; ત્યાં પણ ડાબલામાં ભાતું છે કે નહીં; તેની શીકર બાળકને હોતી નથી—માથાપને હોય છે. મામેરામાં શું શું જોઇએ; તેનું લીસ્ટ કુવરખાઈ પોતાની વડસાસુ પાસે કરાવી લાવ્યાં. તે લીસ્ટ મહેતાજીને આપ્યું. મહેતાજીએ તે લીસ્ટ વાંચ્યું કે વિચાર્યું—કાંઈ નહીં. જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં, આસન નીચે, દયાવીને (તે લીસ્ટ) મૂક્યું. જેને ગરજ હતી; તેણે વાંચ્યું—વિચાર્યું; અને જોઇતી સામગ્રિ લઇને, સમય-સર હાજર પણ થયા. આવા કૃપાળુ પરમાત્માને પ્રણામ સિવાય આપણે શું આપી શકીએ !

કવિ નામના યોગેશ્વર આગળ શું કહે છે, તે ભાવથી સાંભળો—

મયં દ્વિતોયાભિનિવેશતઃ સ્યા—દીશાદપેતસ્ય વિપર્યયોઽસ્મૃતિઃ ॥

તન્માયયાડતો બુધ આમજેતં, ભક્ત્યૈકયેશં ગુરુદેવનાત્મા ॥ ૩૭ ॥

૩૭ પદ્યછેદ—ઈંચાત્ અપેતસ્ય—ઇશ્વરથી વિમુખ પુરૂષનું. તસ્ય માયયા ઝસ્મૃતિઃ—ઇશ્વરની માયાથી સ્વરૂપનું અસ્ફુરણ. વિપર્યયઃ—અને તેથી ‘હું દેહ હૈ’ એવી ભ્રમિ.

અર્થ—જે માણસ ઇશ્વરથી વિમુખ હોય છે; તે માણસને, ઇશ્વરની માયાથી, સ્વસ્વરૂપનું અસ્કુરણ થાય છે. [એટલે ‘ હું બ્રહ્મ સ્વરૂપ છઉં, એવી વાત તદ્દન વિસરાઈ જાય છે.] અને આ પ્રમાણે ‘ હું દેહ છઉં; એવી દ્વત યુદ્ધિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કાઠ્યા માણસે—જ્ઞાની પુરૂષે, યુરમાં ઇશ્વર ભાવના અને આત્મભાવના રાખીને, ઇશ્વર કે જે માયાના નિયંતા છે; તે ઇશ્વરને અનન્ય ભક્તિથી ભજવા જોઈએ. (૩૭)

૩૭ વિવેચન—

માયા—‘ માયા તરી શકાય નહીં એવી છે તોપણ મારે શરણે આવે; તે માયાને તરે છે;’ એમ ગીતામાં પ્રજુ બોલ્યા છે.

અંધારાને કાઢવા લાકડીઓ ન લેવાય; સુપડાં ટોપલા પણ ન લેવાય. માત્ર દીવો કરીએ; તો અંધાઈ ચાલ્યું જાય. એટલે અજ્ઞાનનો નાશ કરવા, જ્ઞાનનીજ જરૂર છે.

વચ્ચે ગુરૂ—ઇશ્વરનું ભજન કરવું; પણ વચ્ચે ગુરૂને રાખવા. ગુરૂ વિના ઇશ્વરનો મહિમા કોણ બતાવે! ગુરૂ વિના ઇશ્વરની ઉપાસનાની રીત કોણ બતાવે! ગુરૂઃ **एव देवता आत्मा च यस्य सः** ગુરૂદેવતાત્મા—ગુરૂમાં દેવભાવ અને આત્મભાવ રાખીને, ઇશ્વરને ભજવાનું યોગેશ્વરે કહ્યું. ‘દેવભાવ’માં અને આત્મભાવ’માં ફેર શું? ‘દેવભાવ’ એટલે પૂજ્યભાવ અને ‘આત્મભાવ’ એટલે ‘બહાલ-પ્રેમભાવ’. સામાન્ય રીતે જીવને પોતાના દેહ અને સ્ત્રીપુત્રમાં આત્મભાવ હોય. તેવું બહાલ અગર તેવો પ્રેમ, ગુરૂમાં લાવવો; એ વાતનો સાર છે. જેમ શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી આવશ્યક વસ્તુ છે; તેમ ધર્મમાં—જ્ઞાનમાં, ગુરૂ આવશ્યક વસ્તુ છે. મરણ્યુચિતાને મટાડે; તે સદ્ગુરૂ.

ચોપાધ—ગુરૂ બિનુ ભવનિધિ તરે ન કોઇ, જે બિરચિ શંકર સમ હોઇ;

બ્રહ્મા અને શંકર જેવડા મોટા હોય; તોપણ તેમને ગુરૂ જોઇએ. આજકાલ સોએ નેવુ ટકા, ગુરૂ અને શિષ્ય એક ક્ષરસ રૂપે છે. બેઉએ આ બૂલને સમજી લઇ આદર્શ બનવાની જરૂર છે. બરાબર યાદ રાખવું—લખી રાખવું—કે ગુરૂ એટલે વૈભવની વસ્તુ નહીં—પણ વૈરાગ્યની વસ્તુ છે. રૂપાની આંખડી અને સોનાની દાંડીનાં ચમ્મર; વળી માથે મોઢું છત્ર વિગેરે આડંબર, આ જમાનામાં શોભે એવું નથી. ગુરૂ વૈરાગ્યે શોભે; વૈભવથી શોભે નહીં. વળી ગુરૂ એટલે ચોટામાં વેચાતી વસ્તુ નહીં; કે પૈસાવડે ખરીદી શકાય. ઠીક લાગે તો માનવું; નહીં તો માફ અને પાછું આપવું.

અનન્ય ભક્તિ—જ્યાં જાએ ત્યાં અનન્ય ભાવ વિના અંધાઈ છે. નળની પાઇપ આખી હોય; તો આપણા ધર સુધી પાણી આવે; નહીં તો રસ્તામાં સૂચી જાય. પાઇપ બદલીએ; ત્યારેજ કનેક્શન ધ્રીના આપેલા પૈસા ઉગી નીકળે. તેમ અનન્ય ભાવ રાખીને ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન

द्वितीयब्राह्मी अभिनिवेशः द्वितीयाभिनिवेशः तस्मात्-अथ स्यात्—એવી દેવ યુદ્ધિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ભતઃ—તેથી. **बुधः**—સમજી પુરૂષે. ગુરૂઃ **एव देवता आत्मा च यस्य सः** ગુરૂ દેવતાત્મા (**इति भुत्वा**)—ગુરૂમાં ઇશ્વરપણું અને આત્માની ભાવના રાખતાં—રાખીને. **ब्रह्मया भक्त्या**—અનન્ય ભક્તિથી. **सः ईशः** ઇશ્વર કે જે માયાનો નિયંતા છે તેને. **आमजेत्-ભજે.**

લેશા. જેમ ગુરૂ વૈરાગ્યની વસ્તુ; તેમ શિષ્ય ભાવની વસ્તુ. ચંદ્ર દેખીને સમુદ્ર ઉભરાય; તેમ ગુરૂને દેખીને શિષ્યનાં હૃદય ઉભરાય. બાકી તો કારસ સમજવાં. અનન્ય ભાવ કરતાં શીખો; અને ‘એવા તો ધણા છે’; એમ સમજશો; તો મહેનત માથે પડશે. બાળક ભમરડે રમે; ત્યાં પણ અનન્ય ભાવ રાખીને ધા કરે; તો કુંડાળામાં પડેલા ભમરકાને ચીરી નાંખે. એક ગાય અને કુતરૂં પણ અનન્ય ભાવને ઝોળાળે છે. અનન્ય ભાવમાં કોઈ જુલ ખાતું હોય; તો તે માણસજ છે. માણસમાં પણ જે ડોહડાહું માણસ છે તે ‘હું કાંઈક જાણું છઉં’; ‘મારા જેવું જ્ઞાન કોને છે!’ એવા પ્રકારનાં ધમંડમાં જેમનું આત્મ તત્ત્વ ગ્રમ થઈ ગયું હોય છે; તે પુરૂષોને, નથી કોઈ ધણ દેવ; કે નથી કોઈ ગુરૂ! તેમ નથી કોઈ નિશ્ચય. સુકાન વિનાનું વહાણ, ભરદરીએ પહોંચે નહીં; અને પહોંચે તો યુરી જાય.

વિષયોથી ચિત્તમાં વિક્ષેપ થતો હોય; તો તેથી અનન્ય ભક્તિ કેવી રીતે થઈ શકે; અને અભય તો પછી ક્યાંથીજ થવાય? એમ સમજવું નહીં. કારણકે વિષયો વાસ્તવિક નથી; પણ મનના વિલાસ માત્ર છે. જે કાંઈ સમજવા જેવું છે તે મન છે; એમ હવે કહે છે.

અવિદ્યમાનોઽપ્યવભાતિ હિ દ્વયો, ધ્યાતુર્ધિયા સ્વપ્નમનોરથૌ યથા ॥

તત્કર્મસંકલ્પવિકલ્પકં મનો, બુધો નિરુદ્ધ્યાદભયં તતઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

મૃત્વન્ સુમદ્રાણિ રથાન્નપાણેર્-જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિ લોકે ॥

ગીતાનિ નામાનિ તદર્થકાનિ, ગાયન્વિલજ્ઞો વિચરેદસજ્ઞઃ ॥૩૯॥

અર્થ—(વિષયોથી ચિત્તમાં વિક્ષેપ થતો હોય; તો અનન્ય ભક્તિ કેમ થઈ શકે! અને પછી અભય તો ક્યાંથીજ થવાય! એમ સમજવું નહીં;—એવો કાચરનો વિચાર કરવો નહીં; કારણકે વિષયો વાસ્તવિક નથી; પણ મનના વિલાસ માત્ર છે. (એટલે વિષયો નાશવંત છે; એક દિવસ મનને આ ગમે; અને બીજે દિવસે મનને બીજું ગમે છે.) માટે મનનો નિગ્રહ કરીને, ભજન કરવાથી અભય થવાય છે.) આ દ્વૈત પ્રપંચ જો કે અવિદ્યમાન છે—મિથ્યાજ છે; તોપણ

૩૮ પદ્યછંદ—બ્રહ્મ—દ્વૈતભાવ, પ્રપંચ. અવિદ્યમાનઃ અપિ—જો કે અવિદ્યમાન છે—મિથ્યા છે તો પણ. ધિયા યથા સ્વપ્નમનોરથૌ તથાધ્યાતુઃ—મનથી કલ્પેલા સ્વપ્ન અને મનોરથ જેમ દેખાય છે તેમ તેનું ચિતવન કરનાર પુરૂષને. અવભાતિ—દ્વૈત પ્રપંચ દેખાય છે. તત્-તેથી. કર્મણાં સંકલ્પવિકલ્પૌ યસ્માત્ તત્ કર્મસંકલ્પવિકલ્પકં ઇતિ મનઃ—કર્મોના સંકલ્પ અને વિકલ્પ કરનારા મનને. બુધઃ નિરુદ્ધ્યાત્—મુમુક્ષુએ રોકવું જોઈએ. તતઃ અભયં સ્યાત્—પછી અભય પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૯ પદ્યછંદ—રયાંગ (પૈકું) પાળો યસ્ય સઃ તસ્ય—ભીષ્મને મારવા રથનું પૈકું જેમણે ધારણ કર્યું હતું તે પ્રભુના. સુમદ્રાણિ જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિ મહાકલ્યાણકારી જે જે જન્મો અને કર્મો. મૃત્વન્—સાંભળતો. તદર્થકાનિ (યાનિ) નામાનિ લોકે ગીતાનિ—તથા જન્મ અને કર્મનાં અર્થધાણાં જે નામો આ લોકમાં ગવાયેલાં છે—પ્રસિદ્ધ છે; તે નામોને. વિલજ્ઞઃ ગાયન્—ભજન મૂકીને ગાતો. અસેનઃ વિચરેત્—અનાસકત વિહૂવળ—એકલો થઈને ફરે.

મનથી કલ્પેલા સ્વપ્ન અને મનોરથો મિથ્યા છે, છતાં જેમ દેખાય છે; તેમ દ્વૈત મિથ્યા છે; છતાં તેનું ચિંતવન કરનાર પુરુષને દ્વૈત (પ્રપંચ) દેખાય છે. તેથી કર્મોના સંકલ્પ અને વિકલ્પ કરનારા મનને, સુસુક્ષ્મ રોકવું એકબીજા. મન રોકાયા પછી, સંકલ્પવિકલ્પ બંધ થાય છે. સંકલ્પવિકલ્પબંધ થતાં, ચિત્ત અભય પ્રાપ્તિ કરે છે. (૩૮) ‘હાથમાં શસ્ત્ર નહીં લઉં;’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને, કુરૂક્ષેત્રમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણે, ‘શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં શસ્ત્ર લેવરાવવું’ તોજ હું ગંગાનો પુત્ર; એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને, કુરૂક્ષેત્રમાં આવેલા બીષ્મને મારવા માટે, રથનું ચક્ર હાથમાં લીધું હતું તે-એટલે ભક્તની પ્રતિજ્ઞા પાળવા, પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરનાર શ્રીકૃષ્ણનાં - (અધ્યાત્મદૃષ્ટિવાળા જ્ઞાનીઓ, ‘સંસારસ્પી રથના પૈડાને પોતાને હાથ રાખનાર પરમાત્મા છે’, એમ કહે; તો તે પણ સાચું) શ્રીકૃષ્ણના-મહા કલ્યાણકારી જે જે જન્મો અને કર્મો છે; તેને સાંભળવાં; તથા જન્મ અને કર્મનાં અર્થવાળાં મધુસૂદનાદિ નામો, જે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; તે નામોને લબ્ધ મૂકીને ગાતાં ગાતાં, નિરપૃહ થઈને એકલા ફરવું. (૩૯)

૩૮-૩૯ વિવેચન—

સ્વપ્નામાં પરણ્યા અને સ્વપ્નામાં રાંડ્યા. અને સ્વપ્નામાં રાંધ્યા; પણ જગ્યા પછી હસ્ત્યા; એવો આ સંસારનો ઘાટ છે.

મનને રોકવું—મનને રોક્યા વિના કોઈ કામ થતું નથી. એટલે આખું જગત મનને રોકીનેજ કામ કરે છે. આખું જગત જ્યાં જ્યાં મનને રોકે છે; ત્યાં મનને છેવટ સુધી ગમતું નથી. ત્યાંથી મન છેવટે પસ્તાઈને પાછું વળે છે. એટલે મનને ત્યાં વાસ્તવ સુખ મળતું નથી. વાસ્તવ સુખનું સ્થાન પરમાત્મા છે. તેથી પરમાત્મામાં મનને રોકવું; એમ દરેક ધર્મોનો અને દરેક શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત હોય છે.

ભાગવતના બીજા સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં, મનને ભગવાનમાં રોકવાની વાત છે. ધારણના અનેક પ્રકાર બતાવ્યા પછી શ્રીશુકદેવણ કહે છે કે—

રાગ વંશસ્થ—

કેચિત્ સ્વદેહાંતર્હૃદયાવકાશો, પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં વર્તતમ્ ॥

ચતુર્ભુજં કંજરયાંગશંભુ-ગદાધરં ધારણયા સ્મરંતિ ॥ ૮ ॥

પ્રસન્નચક્ર નલિનાયતેક્ષણં, કર્દર્ભકિંજલકપિશંગવાસસમ્ ॥

લસન્નમહારત્નહિરણ્યમયાંગદં, સ્ફુરન્ મહારત્નકિરીટકુંડલમ્ ॥ ૯ ॥

ઉન્નિવ્રહ્મપેકજકર્ણિકાલયે, યોગેશ્વરાસ્થાપિતપાદપલ્લવમ્ ॥

શીલક્ષ્મણં કૌસ્તુભરત્નકંધર-મસ્ત્લાનલક્ષ્મ્યા વનમાલયા ચિતમ્ ॥૧૦॥

વિભુષિતં મેઘલયાંગુલીયકૈર-મહાધર્મૈર્નૃપુરકંકણાદિભિઃ ॥

સ્તિગધામલાકુંચિતનીલકુંતલેર-ચિરોચમાનાનહાસપેદાલમ્ ॥૧૧॥

અવીનલીલાહસિતેક્ષણોલ્લસદ્-ધ્રુમંગલેષુચિતધૃવેનુપ્રહમ્ ॥

દૈત્યેત વિતામયધેનવીશ્વરં, યાવન્મનો ધારણવાવતિષ્ઠે ॥૧૨॥

પરકેકરોડંગાનિ ધિયાનુભાવયેત્, પાદાદિ યાવદ્ધસિતં મદામૃતઃ ॥

મિતં જિતં સ્થાનમપોહ્ય ધારયેત્, પરં પરં શુદ્ધયતિ ધીર્યયા ચચા ॥૧૩॥

ઉપખતિ—

યાવન્મ જાયેત પરાવરેડસ્મિન્, વિશ્વેશ્વરે વ્રટરિ મક્તિયોગઃ ॥

તાવત્ સ્થવીયઃ પુરુષસ્ય રૂપં, ક્રિયાવસાને પ્રયતઃ સ્મરેત ॥૧૪॥

વિગેરે વિગેરે રત્નો છે. ઝવેરીઓ કીંમત આંકી શકે.

અર્થ—કેટલાએક લોકો પોતાના હૃદયમાં પ્રાદેશ (અંગુઠા તથા તર્જની વચ્ચેનું અંતર) જેટલા અવકાશમાં સમાય તેટલી આકૃતિમાં રહેલા ચાર ભુજવાળા, તથા કમળ ચક્ર, શંખ, ગદા, ધરનારા ભગવાનને ધારણાવડે બને છે. (૮) જેનું મુખ પ્રસન્ન છે; અને જેનાં નેત્ર કમળસરખાં પહોળાં છે; કંદળના તંતુ જેવા જેનાં વસ્ત્ર પીળાં છે; જેને મોટા રત્નોથી જડેલા બાણઅંધ શોભે છે; તથા મોટા રત્નોથી જડેલા મુગટ અને કાનના કુંડળ જેને દીપે છે. (૯) પ્રદક્ષિત હૃદયકમળરૂપ ધરમાં, યોગીએ જેના ચરણ કમળને ધારેલ છે; જે લક્ષ્મીરૂપી ચિહ્ન સહિત છે; કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ પહેર્યો છે; જે ખીલેલી વન-ભાળાથી સુશોભિત છે; કંદોરો, વૌંટીઓ, કડાં આદિ ધરેણુંથી શણગારેલા, તથા સ્થામ વાંકા અને તેલવાળા વાળથી મનોહર, હસતાં મુખારવિંદથી સુંદર, તથા સુંદર રહસ્યપૂર્વક નજર કરવાથી, તથા બ્રહ્મટિના વિકારવડે, જેણે ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ સૂચવેલો છે; એવા વિચારથી પ્રગટ થતી માનસીક ભગવાનની મૂર્તિને ચિત્ત સ્થિર થાય; સાં સુધી ધારણા કરવી. (૧૦ ૧૧-૧૨) પછી ભગવાનનાં ચરણથી તે હાસ્ય સુધી પ્રત્યેક અંગનું દૃઢ ધ્યાન ધરવું. તે એટલે સુધી કે તે યત્ન વિના બુદ્ધિમાં સ્ફુરે. એવી રીતે જે જે અંગનું પાકું ધ્યાન થતું જાય; તે તે અંગ છોડી દઇને, બીજું અંગ ધ્યાનમાં લેવું. (૧૩) બ્રહ્મા આદિ જેથી નીચી ક્રાંતિમાં છે; એવા જગત્તા નિષંતા, દષ્ટા તથા ચૈતન્યધન પરમાત્મામાં પ્રેમના લક્ષણવાળી ભક્તિ ન થાય; ત્યાંસુધી યોગીએ (સાધકે) પોતાના નિત્યકર્મથી પરવારી, નિયમ-વડે ભગવાનના સ્થૂલ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું. (૧૪). વિગેરે વિગેરે.

શાંતિથી બેસતાં શીખો; કામ વિનાનું બેલતાં અંધ થાઓ; હૃદયમાં દોડયા આવતા રત્નો તમોને અટકાવો; તથા જે રત્નો, તમો, હૃદયમાં જ્યાં ત્યાં પડ્યા છે; તેને જેમ ચોરને પકડીને ધરબહાર કાઢી મુકો; તેમ કાઢી મુકો. કામ ક્રોધ અને લોભના ઉભારને શમાવતાં શીખો. એવું એવું કાંઇ કરો; પછી મનના નિગ્રહની વાતો કરીએ; તે ઠીક ગણાય. હમેશાં રોટલા અને પાણી જેવી જાશ પીતા હોય; તેમને ધનવાનના ધરની મીઠાઇની ગંધ પણ ન હોય; એવી આ વાત છે.

જીવની જંગલ ભયંકર છે. તેમાંથી બચીને આ કરવું હોય છે. તોપણ જાણતા હો; તો બચવા પ્રયત્ન થાય. જે બાળક સાપને ઝાળખતું નથી; તે સાપને પકડવા દોડે છે; પણ જે ઝાળખે છે; તે તેને દેખીને દૂર નાસે છે. આપણી જંગલ સાપના કરતાં પણ ભયંકર છે; અગ્નિ કરતાં પણ ભયંકર છે; વિષ કરતાં પણ વધારે છે; તોપણ તે શાઓને અને સંતાઓ આવીને છે.

યોગશાસ્ત્ર ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ માટે ધણું ઉત્તમ શાસ્ત્ર છે; તોપણ સોનારૂપાનાં ૥સણ જેમ ધનવાનેને ત્યાંજ હોય; તેમ આ શાસ્ત્ર પુણ્યશાળીને ઘેર હોય; તમને પાત-
-૪૯' આપું છે. શાંતિથી તે વાંચજો. શાસ્ત્રોનો રસ પીવો હોય; તો પ્રથમ નિવૃત્ત થતાં
પીખો. યોગવિદ્યા ન જાણ્યતા હોય; તે જીસાસુઓએ પોતાના કબ્જાથી માટે શું કરવું ?-તેના
૪વાઅમાં ગોવિંદ ગીતા અ. ૧૨ માં બોલ્યા છે કે—

અથ ચિત્તં સમાધાતું, ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ॥

અભ્યાસયોગેન તતો, મામિષ્ટાપ્તું ધર્મજય ॥ ૧ ॥

અભ્યાસૈડપ્યસમર્થોડસિ, મત્કર્મપરમો મથ ॥

મર્દ્યમપિ કર્મોગિ, કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

અથૈતદપ્યશક્તોડસિ, કર્તુ મધોગમાશ્રિતઃ ॥

સર્વકર્મફલત્યાગ, તતઃ કુર્ય યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! તું સમાધિદ્વારા મારામાં ચિત્તને સ્થિર કરવા સમર્થ ન હો; તો
પીમે ધીમે અભ્યાસદ્વારા મને પામવાની ઇચ્છા રાખ. [૬] અભ્યાસ કરવા પણ, જો તું
મસમર્થ હો; તો મારી પ્રાપ્તિ અર્થે (કરવા જેવાં બીજાં-દાન-દાન-પૂજન, અર્ચન, જપ,
૧૫, સ્તવન, કીર્તન, શ્રવણ, મનન, ઇત્યાદિ કર્મોદ્દિયોની સહાયતાવાળાં) કર્મ કરતો રહે.
મારી પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરતો કરતો તું મને પામીશ. [૧૦]. એ પણ કરવાને તું અસમર્થ
—તો મારી પ્રાપ્તિ માટે કમયોગનો આશ્રય લે; મનને (ધીમે ધીમે) રાજાને સર્વ કર્મનાં
ગોનો ત્યાગ કર. [૧૧].

જુઓ અગર બીજા કાંઈ નામનો જપ, એકાગ્રતાને સાધે છે; તે વાત પણ જૂલી જવા
ગવી નથી. મન વશ ન રહે; તો તેની સામે જપનો રણકાર કરવો. શ્રી આલ શંકરાચાર્ય
ધી સમાધિની વાતો ઉભી હતી. શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિગેરે ભક્તિ-
—ગર્ના આચાર્યોએ, સમાધિને ખેસાડી દીધી. એટલે સમાધિની વાત પડી મેલી, ચોવીસે
લાક ભગવદ્ સેવાપૂજની ગોદવણ કરી આપી. યોગ ઉત્તમ વસ્તુ છે; પણ તે ન બને
મણે વિચારમાં ને વિચારમાં આયુષ્ય પુરું ન કરવું; પણ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે, સેવા-
—જમાં ચિત્તને રોકવું. મંદિરમાં સમય સમયનાં દર્શન, અને પર્વણી પર્વણીના ઉત્સવ,
ફરર કરવામાં, ચિત્તને તેમાં રોકવા સિવાય, બીજે એકે હેતુ નથી. ખાટી કેરી ચાસણીમાં
—ાળી રાખી હોય; તો સમય જતાં, તેનો મુરખપો થાય. તેમ રજળતું મન ભગવદ્ સેવા-
— અગર કથા વાર્તામાં રોકવું હોય; તો કાંઈક કાંઈક ભગવદીય થાય. ધંધાની ધમાલ
ટટલી બધી વધી ગઈ છે કે-ચિત્ત ધંધામાં અને હાથ સેવામાં. ધંધાની ધમાલ ઓછી કરતાં
વાવડે; અગર ધંધો હોય તેટલી ધડીજ ધંધો; પછી નહીં; તેમને સેવા કરવાની મજ
—ાવે. હાલ તો ભાષ જળજળમાં જાય; ત્યાં પણ હિસાબ ગણે; પથારીમાં સુતા-એકલા
—યા-ત્યાં પણ નકાટોટાના સરવૈયા મેળવે ! પ્રજા આપડો શું કરે ! પ્રથમ તો આ કુટેવો
; એમ સમજો; પછી તેને તજવા પ્રયત્ન કરો.

કીર્તન ભક્તિ—કહ્યો સદ્ગુરુકીર્તનાત્-મનને રોકવા માટે આ યુગમાં કીર્તન-
—ક્તિ ઉત્તમ સાધન છે. માટે સારાં સારાં પદ ગાતાં ગવરાવતાં શીખવું. તુલસીકૃત રામા-
—ણ પણ રાગરાગણીથી ગાવી-રેતાં રેતાં ન ગાવી.

બહાર ગામ વાળાને—રામાયણનો રંગ પીવાની ગરજ હોય, તો કોઇ એકાદશીને દિવસે, અહીં આવવું. ધધા માટે અહીં અમદાવાદમાં ઘણા ધક્કા ખાઓ છો. આ કોટિ તીર્થોનું તીર્થ છે. ‘નટવર નાચે અમારે-આંગણે !’ આંખો પાક્યો છે-કોઇ વેડો વેડો. ‘ખૂટાયો ન ખૂટે-આનંદ છે રે લોલ !’

‘ચોર હાકેમ ન લૂટે-આનંદ છે રે-લોલ !’

ઉપનિષદાદિ વેદાંતની વાતો સારી છે; ઉત્તમ છે; તો પણ તે સાંભળ્યા પછી—તે વાંચ્યા પછી, કેટલાએક જીવો ‘અહં બ્રહ્મ’ બનીને, નહાર બની જાય છે. કીર્તન ગાતાં શરમાય છે. ભોળાનાથ સારાભાઈએ બ્રહ્મસમાજ કરી; પણ તેમાં કીર્તન ભક્તિ તો ખરી જ. સુંદરદાસે વેદાંતની વાતો કરી; પણ સાથે કીર્તનભક્તિ તો ખરી જ. સાંભળો—

પ્રેમ લાગ્યો પરમેશ્વર સૌ, તબ્બ બૂલિ ગયો સિગરો ધરખારા;

જ્યૌં ઉન્મત્ત ફિરે જિત હિ નિત, નેક રહિ ન શરીર સંભારા.

શ્વાસ ઉસાસ ઉઠે સબ રોમ, ચલે દગ નીર અખંડિત ધારા;

સુંદર કૌન કરે નવધા વિધિ, છાકિ પર્યો રસ પી મતવારા.

વળી કોઈ કહે છે કે—

નારાયણ છંદ.

ન લાજ તીન લોકકી, ન વેદકો કલ્હો કરે;

ન શંક જૂત પ્રેતકી, ન દેવ યક્ષસેં કરે.

સુને ન કાન ઔરકી, ફસે ન ઔર ઇચ્છના;

કહે ન મૂખ ઔર ખાત, ભક્તિ પ્રેમ-લચ્છના.

આલાછંદ.

પ્રેમ અલીનો છાક્યો ડોલે, ક્યૌંકિ ક્યૌંહિ વાણી બોલે;

જેસે ગોપી જૂલી દેહા, તેસો ચાહે જાકો નેહા.

જીવનભાઈ બે દિવસ માટે સાસરે ગયા હતા; ત્યાં બાવીશ દિવસ કર્યો. અલી ને ચીકા-પ્રેમનાં પાત્ર-સાસરે હતાં. પછી તે જ્ઞાન જૂલાં ન થાય !

ચોપાઇ—પ્રેમ ભક્તિજલ ખીનું રકુરાઇ, અવ્યંતરમલ કબલું ન જાઇ.

પોત્રીશન—બાવા, સાધુ, સન્યાસીઓ અને પરમહંસો પણ, સોએ નવાણુ ટકા, નાચી કુદીને—હસી રમીને—હરિ ભજ શકતા નથી. પોત્રીશનમાં પાપમાલ થઇ ગયા જણાય છે. કુટુંબ તજાય; પણ માન બડાઇ કેમ તજાય ! ભગવાં પહેરીને નાચ્યા—તો ગૌરાંગ મહાપ્રભુ ! ‘હરિ બોલ’ ના ભણુકારા ભારતમાંથી હજી જુસાતા નથી. પંડિતો પણ ચારવેદ અને છ શાસ્ત્ર ભણીને આવે; તોપણ તાળી પાડીને, હરિ ભજતાં શરમાય. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં જે રેલ્વે ગાડીમાં, ભારતના શહેનશાહ બેઠા હતા; તે ગાડીના ડ્રાઇવર જી. આ. પી. ના ચીક એકઝીક્યુટીવ એનજીનીયર સાહેબ હતા; અને ગાર્ડ—રેંજ પેંજ—સો બસોનો પગાદાર નહોં; પણ બેત્રણ હજારનો પગારદાર—દ્વારીક સુપ્રી. સાહેબ હતા. ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ ના બડા બડા સાહેબો, પોતાની હદના રેશનોમાં, હાથમાં જંડી લઇને સાંધાવાળાનું કામ કરતા હતા. એટલે ગમે એવા ત્યાગી ! અગર ગમે એવા પંડિત ! પણ ‘પ્રજુ પાસે આપણે કોણ !’ એવો ઉમદા ખ્યાલ જેમને પ્રગટે; તેઓ હસી રમીને ગોવિંદ ગાય. કરોડ પાતની કન્યા દેવહૂતી; પણ કર્મના આશ્રમમાં, નાનામાં નાની અને વ્હાલામાં વ્હાલી દાસી.

અપૂણુ.

હા દાસી છે ?-હરમે પાને આપણે કહ્યું કે—‘કરોડ પતિથી કન્યા દેવહુતી, કર્ફમના આશ્રમમાં, નાનામાં નાની અને વ્હાલામાં વ્હાલી દાસી.’ દાસી ! શબ્દ સાંભળીને બડક્યા તો નથીને ? બડક્યા હશે; તો ભોળા બ્હેનોને બડકાવશે; કે—‘હાય ! હાય ! સમાજમાં તમારૂં દાસીપદ છે.’ હૈયાફૂટી બ્હેનો કુદશે કે—‘હે—અમને દાસી કહેનાર કોણ !’ તેમને પૂછજો કે—‘સમાજમાં દાસ કોણ નથી ? ઘરમાં ધણી છે; તે પણ મોટા દાસ છે. રાજમાં રાજ છે; તે પણ મોટા દાસ છે. સ્ત્રી પુરૂષના તન મનનું બંધારણ જ એવું છે કે—એક પતિ અને બીજી સ્ત્રી; એક રક્ષક અને બીજી રક્ષ્ય; સોનાને લોહું સાચવે; વિગેરે વિગેરે.

હજી જરા ઉંડા ઉતરીને જુઓ-તો જણાય એવું છે કે—અમુક અમુક પાપને સંતોગેજ; સ્ત્રીનો અવતાર આવે છે. તે પાપને ઘોષ નાંખવા માટે, સ્ત્રીઓને કાશી, હરદ્વાર કે હિમાલય ક્યાંઈ ન ભટકવું પડે-તેણીનું ઘેરમેઠાં કલ્યાણ થાય; એવું જે તપ, તે પતિ-સેવા છે. શાસ્ત્રો બોલ્યાં છે કે—**પતિરેવ ગુરુર્મતાં** ॥ આ વાત આપણા દેશમાં, અગર આપણા ધર્મમાંજ છે; એમ નથી. આ મત સર્વ વ્યાપી છે. દરેક ધર્મમાં અને દરેક દેશમાં, સ્ત્રીઓ પતિની સેવામાંજ શોભી છે. આવા ઉત્તમ ગુણને લીધેજ, સ્ત્રીને પતિનું અંગ માનવામાં આવે છે. અંગ એટલે સમજો છોને ? અદ્રૈત—Where there is no voice—ન્યાં આરા પાલનમાં સામે જવાળ નથી—ન્યાં ‘પણ’ નથી. ન્યાં આરાનું પાલન એજ સાધનસંપત્તિ છે; એજ આનંદ છે.

ધણા કાળે જેમ ઘર હયમચી જાય; દીવાલો નમી પડે; અને ચાંબલા વાંકા થઈ જાય; તેમ આપણો ગૃહસ્થાશ્રમ ધણા કાળે હયમચી ગયો છે. ઘરમાં સ્ત્રી મોટી કે પુરૂષ ? તે ખબર ધણીને પડતી નથી. રાજમાં રાજ મોટો કે પ્રજા ? તે ખબર પડતી નથી. પેઢીઓમાં શેઠ મોટો કે નોકરો ? તે સમજણ પણ પડતી નથી. આ પ્રશ્નોએ અત્યારે ભયંકર કોલાહલ મચાવ્યો છે. આ કોલાહલ અર્થે અને કામે મચાવ્યો છે. અર્થ અને કામમાં સાચો ધર્મ-શાસ્ત્રો બોલે છે તે ધર્મ-પોતાની મરજી પ્રમાણે માની લીધેલો ધર્મ નહીં; એવો સાચો ધર્મ આ કોલાહલમાં પેસે; તો કોલાહલ શમી જાય. મહામદ પેગંબરે નાના મોટા સૌને આરા કરી કે—‘નવરા પડો; કે કુરાનેશરીફ વાંચતા રહેજો.’ છસસ કાઇરટ પણ એમજ બોલ્યા કે—‘અમારૂં સાચું સ્વરૂપ બાઇબલમાં છે. અમને વ્હાલા કરવા હોય; બાઇબલને વ્હાલું કરજો.’ શ્રીકૃષ્ણે પણ એજ કહ્યું કે—‘ભાગવત અમારૂં સ્વરૂપ છે. અમને વ્હાલા કરવા હોય; તો ભાગવતને વ્હાલું કરજો.’ શાસ્ત્રોને બાજુ ઉપર મુકી, પોતાને ગમ્યું; તેમ બોલવા લાગ્યા; અને પોતાને ગમ્યું તેમ ચાલવા લાગ્યા; તે રાવણકુળના લોકો છે.

શાસ્ત્રોની પરવા હોય; તેમણે બ્રાહ્મણોની પરવા રાખવીજ નેહએ. જૈનો શાસ્ત્રોની પરવાવાળા છે; તેઓ મોટા પગાર આપીને બ્રાહ્મણોને સેવે છે.

હવે આપણી મૂળ વાત ઉપર આવો. દેવહુતીનાં તપ પ્રગટી નીકળ્યાં. પ્રભુ પુત્ર બનીને આવ્યા. તે પ્રમાણેજ શર્યાતી રાજની દેવકન્યા સ્થવનનાં આશ્રમમાં, તપ કરવા પધાર્યાં હતાં. ભારત ધર્મપ્રાણુ દેશ છે. ભારતને પોઝીશનના કરતાં ધર્મ વ્હાલો છે. નવી નવી રસીલી રાણી, રાજની વાત કરતાં કરતાં, હસતી જાય; અને હસાવતી જાય; મુખ મલ-

કાવલી જાય; અંગેઅંગમાં આનંદ ઉભરાવતાં જાય; વળી લાજથી શરમાતી જાય; તેમ શ્રી રામ કહે છે કે—

ઘોષાર્ધ—“ મમ ગુણુ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ્ ગીરા નયન ખહનીરા. ” ભગવાનના ભક્તો શ્રીહરિની વાતો કરતાં કરતાં, હસતા જાય—હસાવતા જાય. [અસ ! હવે આગળ નહીં કહું ! સમજી જાઓ ! સમજ્યા ન હો તો સાંભળો]—હસતાં હસતાં રાતા પણ જાય—વિગેરે. આ સ્થિતિને વધારે રપટ કરે છે—

શગ—ઉપજતિ.

પ્રવ્રતઃ સ્વમિયનામકીર્ત્યા, જાતાનુરાગો દ્રુતચિત્ત ઉચ્ચૈઃ ॥

હસત્યયો રોદિતિ રૌતિ ગાયત્યુન્માદવશ્યતિ લોકવાણ્ઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે નિયમ રાખનાર પુરૂષ, પોતાના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણનાં નામ અને કીર્તનથી, શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ પ્રગટતાં, તેનું હૃદય દ્રવી જાય છે. જગત્ મર્યાદાને વટી ગએલો ભક્ત, (લોકોને દેખાડવા માટે દંભથી નહીં;) પણ ગાંડાની માફક ખડખડ હસે છે; અથવા રૂવે છે. વળી કોઈ વખત. ‘હે ભગવન ! હે પ્રદાન ! હે કૃપાળુ કૃષ્ણ ! હે દયાળુ રામ ! આપ ક્યાં છો ? કેમ ભોલતા નથી. કેમ મળતા નથી ! અમારા શા અપરાધ આપે નોંધી રાખ્યા છે ?’ વિગેરે વિગેરે પોકાર કરીને બોલે છે. વળી ગાંડાની માફક ગાય છે; અને ગાંડાની માફક નાચે છે. ? (૪૦)

૪૦ વિવેચન—

આ તો રામ બાણ વાગ્યાં હોય; તે જાણે ! બીજાને હસવું આવે; અગર કંટાળો આવે. કાલે પરણી અને આજે રાંડી, તે બાધ આ વાત ન સમજે. તેમ એક મરે; તો અનેક ધણી મળી રહે—કાંઈ નામ લેનાર નથી—એમ સમજે; તે સ્ત્રી પણ, આ વાત ન સમજી શકે.

એટલે જેવોતેવો ભક્તિભાવ, આ શ્લોકને સમજી શકે નહીં. ચાર વેદ અને છ દર્શન શાસ્ત્રોના વાદવિવાદ કરવા જે શીખ્યા; તેઓ પણ આ વાતને સમજી શકે નહીં. કૃત્રિમ મનુષ્ય મટીને, કુદરતી મનુષ્ય બની જાય; તેઓ આ શ્લોકનું રહસ્ય કાંઈક સમજી શકે. જગત્ મિથ્યા સમજતાં, દેહભાવ મિથ્યા સમજતાં, પોતે પૂર્વે કરેલા મમતા મોહ યાદ આવતાં, પોતાનું ગાંડપણ યાદ આવતાં, હસવું આવે છે.

૪૦ પદ્મ—**પ્રવ્રતઃ**—આ પ્રમાણે નિયમ રાખનાર. **સ્વમિયસ્ય નામકીર્ત્યા**—પોતાના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણનાં નામ અને કીર્તનથી. **જાતઃ અનુરાગઃ**—જેને પ્રેમ પ્રગટયો છે એવો. **દ્રુત ચિત્તં યસ્ય સઃ દ્રુતચિત્તઃ**—દ્રવી જતા હૃદયવાળો. **લોકવાણ્ઃ**—જગત્ મર્યાદાને વટી ગએલો ભક્ત. **ઉન્માદવત્**—ગાંડાની માફક. **ઉચ્ચૈઃ**—હસતિ અથ રોદિતિ—ખડખડ હસે છે. અથવા રૂવે છે. **રૌતિ**—હે ભગવન ! હે પ્રદાન ! હે કૃપાળુ કૃષ્ણ હે દયાળુ રામ ! આપ ક્યાં છો ? એમ કહીને પોકાર કરે છે. **ગાયતિ**—ગાય છે. **નૃત્યતિ**—નાચે છે.

દૃષ્ટાન્ત—ખેટા થએલા રામચંદ્રને, માતા કૌશલ્યાએ કહ્યું કે—‘ભાઈ ! તમે નાના હતા; ત્યારે તમે ચંદ્રમા રમવા માગ્યો હતો.’

શ્રીરામ—એમ તે હોય ! ચંદ્ર વળી આકાશમાંથી નીચે ઉતરતો હશે !

કૌશલ્યા—હા ! અમારે તમારે માટે ચંદ્રને નીચે ઉતારવા પડ્યો હતો.

શ્રીરામ—અરે ! એવું તે હોય !

કૌશલ્યા—હા ખેટા ! હું કાંઈ ખોટું કહું !

શ્રીરામ—તમે ખોટું તો ન કહો ! પણ શું હું નાનપણમાં એટલો બધો અજ્ઞાન હતો ? હશે ! પણ બા ! તમે ચંદ્રને કંઈ રીતે નીચે ઉતાર્યો હતો; તે વાત તો મને કહો !

કૌશલ્યા—પુત્રમની રાત્રિ હતી. ચંદ્ર આકાશે ઝુલી રહ્યો હતો. તમે અગાશીમાં પારણે ઝુલી રહ્યા હતા. તમે પૂછ્યું કે—‘બા ! બા ! આ શું છે ?’ મેં જવાબ આપ્યો કે—‘ખેટા ! તે ચંદ્ર છે.’ તમે કહ્યું કે—‘ત્યારે તો મને તે રમવા દો’ મેં તમને ધણુ સમજાવ્યા કે—‘તે તો આકાશમાં ઉંચે છે, નીચે ન ઉતરે; વિગેરે.’ મારી વાત તમે માની નહોં; અને બાળહટ કરી કે—‘ના ! બસ ! મને ચંદ્ર આપોજી.’ બહાલા પુત્ર ! મારા લાડકવાયા રામ ! તમારી હઠ જોઈને હું ગભરાઈ ગયું. મારી દાસીએ પણ ગભરાઈ ગયું. વાત મહેલ બહાર ઉડી. તમારા પિતા અને દીવાન દોડ્યા આવ્યા. તમારી હઠ જોઈને, તમારા પિતાજી તથા દીવાનજી પણ અકળાયા. છેવટે દીવાનને એક સુકિત જાડી આવી. તેણે એક થાળીમાં જળ ભરી, તે થાળી તમારા પારણા પાસે મુકી. જળમાં ચંદ્ર દેખાયો. ચંદ્રને જળમાં ડોલતો દેખી, હે રામ ! તમે રાજ થયા. તમે હરયા ત્યારે અમે સૌ હસ્યાં.

આ સાંભળી રામને, પોતાનું બચપણ યાદ આવ્યું, બચપણના અજ્ઞાનને યાદ કરી, રામ શરમાયા—અને હસ્યા.

તે પ્રમાણેજ ભાભી લડ્યાં; અને નરસી ઘરમાંથી નાદા; તે વાત બ્યારે નરસીને યાદ આવતી; ત્યારે નરસી પોતાને હસતા હતા. સ્ત્રીમાં અથાગ પ્રેમ હોવાથી અરધી રાત્રે પોતે જાગતા ઉતર્યા હતા; અને સ્ત્રીને મળ્યા. તે વખતે સ્ત્રીએ ધમકાવ્યા. તે વાત બ્યારે તુલસીદાસ યાદ કરતા; ત્યારે પોતાના ગાંડપણ પ્રત્યે હસતા હતા. વિગેરે વિગેરે.

ચોપાઈ—‘સપનેહુ જોહિસન હોઈ લરાઈ, જગે સસુઝત મન સકુચાઈ;

વાલી પરમ હિતુ જસુ પ્રસાદા, મિલે રામ તુમ શમન વિષાદા.’

સુઝીવને જ્ઞાન થતાં, તેણે શ્રીરામને કહ્યું—તે આ. પોતાના પૂર્વ અજ્ઞાનનું ભાન થાય; ત્યારે ભક્ત સંકોચ પામે. વળી પ્રજ્ઞની કાંઈક ઝાંખી થાય—ત્યારે—‘હાં ! હવે હાથને !’ એમ કહેતો કહેતો ભક્ત, હસી પડે. પોકાર કર્યા છતાં, પ્રજ્ઞ દર્શન ન દે—ત્યારે નાના બાળકની માફક રોષ પડે. આ ખેલજ જુદા. તે શેતરંજજ જુદી; અને તેનાં સોગંદાં પણ જુદાં. તેના રંગજ જુદા. રસ પીનારા રસની વાત જાણે—

૫૬.

રસ અગમ અપાર, સુરનર પાર ન પામે, મન વાણી વડે;

મારા બહાણ, ત્રણલોક જોતાં તે, કોઈને નહિ જડે;

ટક.

રસ પ્રેમીજન હોય તે પામે, જેમ જળ આવે નીચે ઠામે;

આ જગત્ ચડ્યું છે અવળે ચાળે—રસ અગમ

રસ વ્યાસજના કુંવરે ભાખ્યો; રસ ઉત્તરાસુત પરીક્ષિતે આખ્યો;
 રસ બ્રહ્મ સુતાએ ઉરપર રાખ્યો—રસ અગમ૦
 રસ પીને મીરાં મસ્ત બની, રસ પીધો ગોતમની નારી;
 રસ કર્મ સંજોગે કુબ્જા પામી—રસ અગમ૦
 રસ અજર અમર પશુ એવો છે, રસ માનવીઓનો મેવો છે;
 રસ સૌને પીવા જેવો છે—રસ અગમ૦
 રસ પીને પીધાને ટાણે, પછી નહીં મળે ખર્ચે નાણે;
 રસ દુરિયન હોય તે શું જાણે!—રસ અગમ૦
 રસ રસીયા રસ રાખો જરી, રસ પીને રસના અધિકારી;
 પ્રીતમના સ્વામીની પ્રીત ન્યારી—રસ અગમ૦

આવી ભક્તિનું પરિણામ શું આવે; તે આગળ સાંભળો—રાગ-ઉપગતિ.

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च, ज्योतीषि सन्धानि दिशो द्रुमादीन ॥

सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं, यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ ४१ ॥

અર્થ—આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, નક્ષત્રાદિક તેજ, પ્રાણીઓ, દિશાઓ, વૃક્ષાદિક, નદીઓ, સમુદ્રો, અને એવું બીજું જે કાંઈ છે તે તમામ, ભગવાનનું સ્વરૂપ છે; એમ માનીને, અનન્યભાવવાળા મુમુક્ષુએ, સૌને પ્રણામ કરવા. (૪૧)

૪૧ વિવેચન—

તુકારામ રસોષ કરે છે. કાકારનો થાળ તૈયાર થાય છે. ત્યાં કુતરો રોટલી લઇને નાહો. તુકારામ વીકલ ભગવાન સમજીને પાછળ દોડ્યા. તુકારામને થકિલા જાણી, વીકાળા ભગવાન મોમાં રોટલી લઇને સામા ઉભા રહ્યા.

समत्वं योग उच्यते—સમભાવ પ્રગટે, તેજ યોગ. આ બહુ ઉચી બુનિકાની વાત છે. કુંડુંબમાં, મિત્રોમાં અને ભાંડરડામાં, માફ તાફ કરવાની યુદ્ધિ ઓછી થાય; તે પુરૂષ વ્યવહારમાં ફૂટો ગણાય છે. તેથી આગળ વધે; તે ભગવદીય જીવો—સાથે, સંતો સાથે, દેવમંદિરો સાથે, અને સદૃશ સાથે, માફ તાફ કરવાની યુદ્ધિ ઓછી કરે. તેથી આગળ વધે; તે ત્રીજો રંગ—ત્રીજો પગથીએ—પ્રાણી માત્ર સાથે, માફ તાફ મૂકીને, એકતા પામે—પ્રેમ કરે. આપણે કયે પગથીએ ઉભાં છઇએ; તે તમે પોતે તપાસી લેજો. જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે; તે ઠીક છે. તે પ્રાથમીક નિશાળો છે. ચીકા વિના ગાડું રસ્તે ન પડે. તોપણ અમુક સંપ્રદાયોમાં જઇને, જેઓ બીજા સંપ્રદાયનું ખોદતાં શીખ્યા; તે ભલેને પહેલાં નંબરના સાધુ સન્યાસી હોય; તો પણ કાંઈ સમજ્યા નથી. ગમે તે ધર્મમાં કાંઈક સમજ્યાં પછી; કાંઈ પણ પ્રકારે, માફ તાફ મૂકવું; તેજ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અગર ભક્તિનું મૂખ્ય ફળ છે.

૪૧ પદ્યછંદ—**खं वायुं अग्निं सलिलं महीं च ज्योतीषि सन्धानि दिशः द्रुमादीन सरित्समुद्रान च—**આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, નક્ષત્રાદિક તેજ, પ્રાણીઓ, દિશાઓ, વૃક્ષાદિક, નદીઓ અને સમુદ્રો **इति यत् किंच भूतं तत्—**અને એવું બીજું જે કાંઈ છે; તે તમામ. **हरेः शरीरं—**ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. **इति मत्वा—**એમ માનીને. **अनन्यः—**અનન્યભાવવાળા **मुमुक्षु**એ. **प्रणमेत्—**સૌને પ્રણામ કરવા.

સીકંદરે પંજાબના રાજા પૌરસને હરાવ્યા પછી, પૂછ્યું કે-‘મારે તમારી સાથે કેવી રીતે વર્તવું?’ તેના જવાબમાં પૌરસ બોલ્યો હતો કે, ‘જેમ એક રાજા બીજા રાજા સાથે વર્તે તેમ.’ આ શબ્દો સાંભળી, સીકંદરે પૌરસને તેના બંધનથી મુક્ત કરી, પંજાબની ગાદી પાછી આપી. **આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર, સમં પદ્યતિ ચોડસું ॥ સુલં વા ચદિ વા દુઃલં, સ યોગી પરમો મતઃ ॥** ગીતા ૬-૩૨. હજારો વરસ ચાલ્યાં ગયાં; પણ અત્યારે તેમને યાદ કરીએ; તે તેમની આનંદાનીને માટે. સહદેવ અને નિકુલ કુંતાને શોકયના પુત્રો; પણ ‘તે મારા પતિની પ્રજા છે ! એમ સમજી, કુંતાજી સમભાવથી પાંચે સાથે વત્યાં. કાળ સર્વને ખાધ જાય; પણ તે ક્રાંતિને ખાતાં ખીતો જણાય છે.

દોહરો—નામ રહંતા ઠાકરા, નાણાં નહીં રહંત;

ક્રાંતિ કરાં કોટડાં, પાડયાં નહીં પડંત.

દોરવોએ પાંડવોને બહુ પીડયા; તોપણ દુર્યોધનને આફત આવી; ત્યારે તે આફત-માંથી મુક્ત કરવા; યુધિષ્ઠિર મહારાજે અર્જુનને અને બીમને આજ્ઞા કરી. શાસ્ત્રોનાં શ્રવણ અને મનન જેમણે નિર્ભય ભાવથી કર્યા હોય; તેઓ સમભાવ રાખે. બાકી તો સૌ વેરે વેદી રહ્યાં છે.

ઠપ્પાંત—અલકાપુરી જેવા એક બંગલામાં, સંત પધાર્યા. ખાંચ પીએ અને સવાર બપોર મોટરમાં બેસીને ફરવા ગય. ચાર પાંચ દિવસ થયા; ત્યારે શેઠાણી બોલ્યાં કે-‘આપણ ! કાંઈ કથા વાર્તા કરતા હો, તો અમે સાંભળીએ.’

સંત—કાંઈ કથાવાર્તા તમે સાંભળી છે ?

શેઠાણી—ઝોહોહો આ બંગલામાં, કાશીના, હરદ્વારના કૈલાસના, વૈકુંઠપુરીના-અનેક સંતો ઉતરે છે; અને કથાવાર્તા કરે છે.

સંત—પણ તમે કાંઈ દિવસ કથાવાર્તામાં બેઠા છો ?

શેઠાણી—હ્યો ! અમે નહીં બેસતાં હોઈએ ! કાંઈ વાર તો સારા શહેરનાં માણસો અહીં ભરાય છે.

સંત—તમે કથામાં બેસતા હશો, પણ સાંભળતા નહીં હો !

શેઠાણી—કાન ધરેણુ મૂકીને બેસતાં હશું ?

સંત—હા.

શેઠાણી—એમ કેમ ?

સંત—સાંભળતા હો-તો વારંવાર કોઈ કેમ કરો છો ? શું તમારે અહીં સદા રહેવું છે ? મરવુંજ નથી ? સામે જુઓ—

સામે જુએ ત્યાં-સામે એક મોટો રાફડો. તે રાફડા સામે શેઠાણી ઉભાં છે. જોત જોતાંમાં શેઠાણી મટીને સાપણ બન્યાં; અને રાફડામાં સમાઈ ગયાં. પછી રાફડામાંથી બહાર ડોકીયાં કરે; અને કુંદડા મારે !

શેઠાણી રતજ્ઞ બની ગયાં. ત્યાં સંતે કહ્યું કે-હવે કાંઈ સામે છે ?

શેઠાણી—ના.

સંત—ફરી સામે જુઓ !

ફરી જુએ ત્યાં એક એક મોટી લારી-રેંકડી. તેમાં અનાજની ગુણો ભરી છે. તે ગાદી આ બંગલાની શેઠાણી ખેંચે છે. પોતાને લારી ખેંચતી જોઈ, શેઠાણી સંકોચ પામી.

સંત—કેમ ! જ્યોત્ષ્ણમાય છે ? લારી કાણ તાણે છે ?

શેઠાણી—પણ આ છે શું ? આનો અર્થ શું ?

સંત—અસ ! આટલું યાદ રાખજોને ! કે તમારે સદા અહીં રહેવું નથી—મરવું જ પડશે.

શેઠાણી—પણ આ શું છે ! મને બરાબર તે વાત કરો !

સંત—કથા ઘણી સાંભળી; પણ કોધ ન મૂક્યો. મુઠા પછી સાપણ ઘઈને રાફડામાં પેસવું પડશે. જેણે જીવતાં કુંકાડા માર્યા; તેને મુઠા પછી કુંકાડા મારવાજી પડે. [આતો સરકારના સરકારનો કાયદો ! કોધને છોડે નહીં.] બીજા તમે તમને ક્યાં દેખ્યાં ?—

શેઠાણી—લારીમાં.

સંત—પ્રજાએ અહીં તમને ઘણું આપ્યું છે. તમે તે સાચવવા શીખ્યા; પણ વાપરવા ન શીખ્યા. અહીં રહીને કાંઈક પુણ્ય થયાં અને થશે; તેને પરિણામે બીજો અવતાર મનુષ્યનો આવશે. પણ મનુષ્ય કરવાનો—વૈતર કરવાનો. કારણકે અહીં પણ તમે મનુષ્ય છો.

આ સાંભળી શેઠાણી થયી ગઇ. ગભરાઇને બોલી—‘ત્યારે હવે હું શું કરું ?’

સંત—હજી બાજી હાથમાં છે. કોધને જીતવો હોય; તો ક્ષમા કરતાં શીખ ! કોઈ તારૂં બગાડે; તો પણ હસીને બોલતાં શીખ ! મનુષ્યના અવતારમાંથી બચવું હોય; તો આપતાં શીખ ! અરે ! પ્રથમ ઘરમાં તો આપ. ઘરનાંને તો ગ્રેમથી જમાડ. હું તો જોઉં છઉં કે—સા જમવા આવે છે; ત્યારે તું કાંઈ કંકાસ માંડી બેસે છે. અરે ! બહેન ! જળ ભર્યા સરો-વરથી તું તરસી જાય છે ! કાશીએ જવા પહેલાં, અહીંથી મનીઓરડર કરી મેલ્યા હોય; તો કાશીએ પહોંચીએ; કે તુરત મનીઓરડરનાં નાણાં મળે.

કથાવાર્તા ધનવાનના હૃદયમાં પેસી શકતાં નથી; તેથી મેં તમને કથાવાર્તા સંભળાવી નહીં. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પાસે ગીતા ગાઇ; પણ વૈરાટસ્વરૂપ દેખાડ્યું; સારે અર્જુનને ખાત્રી થઈ કે—આ ગોકુળનો ઝેવાળીયો નહીં; પણ સાક્ષાત નારાયણ ! આ વસુદેવ મામાનો લાડકો પુત્રજ નહીં; પણ સાક્ષાત્ પરમાત્મા !’ તમે પણ આ દેખા-વોમાંથી સમજી જાઓ કે—કતી હતી નારાયણ છે; અને તમે, તમારો પતિ, અને તમારી લક્ષ્મી, એક પટપોટા જેવાં છે. માત્ર સમભાવ રાખીને કાંઈ કરી લેશો; તો ફાવી જશો—ખોટામાંથી ખરૂં મેળવી શકશો. ભક્તિમાં સમત્વની જરૂર છે—

સમઃ સર્વેષુ મૃતયુઃ મૃદ્મર્ત્તિ લભતે પરામ્ ॥ ગીતા ૧૮-૫૪.

સર્વ પ્રાણીઓમાં સમભાવ રાખનારા પુરૂષ મારી પરાભક્તિને પામે છે. [૧૮-૫૪].

શેઠાણી કથાનું રહસ્ય સમજી ગઈ. તેણીને ખાત્રી થઈ કે—‘રાવણ અને દુર્યોધન ઘણું જાણતા હતા—અભણ નહોતા—પણ જાણ્યું તેમાંથી કાંઈ લીધું નહીં. વિગેરે વિગેરે.’ અસ ! એકજ ગુણે, શેઠાણીના જીવનમાં નવા રંગ પ્રગળ્યા. તમે અહીં કથામાં ઘણા વરસથી આવો છો; અને અહીં ઉપરાંત બીજે ઘણે ઠેકાણે જતા હશો; પણ તમારા નિશ્ચયથી જરા પણ ક્વગતા નથી. કથામાંથી કાંઈ ન લેવું; તે તમારો નિશ્ચય છે. કથા ઉઠી કે—શાહુકારની માફક કપડાં ખંખેરીને ચાલ્યા જવું તે તમારો નિશ્ચય.

નાસ્તીકોને નાહી ધોઇને જમવા બેસવાનો ઉપદેશ કરાય નહીં; તેમ કોધીને સમત્વનો ઉપદેશ કરાય નહીં. કોઈ કેટલો છે ? વધે છે કે ઘટે છે; તે પણ જાણતા નહીં હો.

સમત્વ આતું અધર્ષ છે; તોપણ સાધ્ય છે; ધણાએ સિદ્ધ કર્યું છે. એમ કહીને હવે ઉત્સાહ પ્રેરે છે—

ઉપભતિ—

भक्तिः परेशानुभवो विरक्ति-रन्यत्र वैष त्रिक एककालः ॥

प्रपद्यमानस्य यथाऽभ्रतः स्युस्-तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुवासम् ॥४२॥

અર્થ—જેમ જમનાર માણસને, કોળીએ કોળીએ, સુખ, ઉદર પોષણ, અને ભુખનો નાશ થાય છે; તેમ ભગવાનનું ભજન કરનારા પુરૂષને, ભક્તિ, પરમાત્માના સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ, અને ગૃહાદિમાં વૈરાગ્ય—એમ એકી વખતે ત્રણ (લાભ) પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૨)

૪૨ વિવેચન—

ભક્તિના અનેક લાભ. દુકાનમાં દસ ગુમાસ્તા હોય; પણ ભક્તિ કરતાં આવડે; તે ગુમાસ્તા શેઠને વ્હાલો. રાજાને બાર રાણી; પણ ભક્તિ કરતાં આવડે; તે વ્હાલી. શ્રીરામ ખોલ્યા છે કે—

ચોપાઈ—પુનિ પુનિ સત્ય કહું તોહી પાંહી, મોહી સેવક સમ પ્રિય કોઉ નાંહિ !

ભક્તિવંત અતિ નીચો પ્રાણી, મોહી પરમ પ્રિય થહ મમ વાણી.

x x x x

લાભકી કછુ હરિ ભક્તિ સમાના, જેહિ ગાવહિ શ્રુતિ સંત પુરાના;
હાનિ કી જગ ઇહિ સમ કછુ ભાઇ, ભજ્ય ન રામહિ નરતનુ પાઇ.

x x x x

ભોજન કરિય તુમિ હિત લાગી, જિમિ સો અનપચન જરારાગી;
અસ હરિભક્તિ સુગમ સુખદાઇ, કે અસ મૂઠ ન ગાહિ સુહાહી !

આ તો રત્નોની કણીયો ! સાવધાન હો તો વીણી લેજો ! થોડામાં ધણું કહી નાંખે, એવાં તુલસીદાસનાં આ ભક્તિસૂત્રો છે.

સંસાર ભૂલી જવાય; તે ભક્તિ. જ્ઞાનવૈરાગ્યના રંગ પૂર્યા હોય; તે ભક્તિ. જ્ઞાનવૈરાગ્યના બળ વિનાની ભક્તિ બુખી છે. આવી ભક્તિ—

ચોપાઈ—રામભક્તિ મણિ ઉર યસ જાકે, દુઃખ લવ લેશ ન સપનેહુ તાકે.

હજી આગળ સાંભળો—

इत्यच्युताङ्गि भजतोऽनुवृत्त्या, भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥

भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्-ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥४३॥

૪૨ પદ્યછેદ—યથા-જેમ. અભ્રતઃ-જમનાર માણસને. અનુવાસ-કોળીએ કોળીએ. તુષ્ટિ-સુખ. પુષ્ટિ-ઉદર પોષણ. ક્ષુત-ભૂખ-કુધા. ક્ષુધઃ-અપાયઃ-ક્ષુદ્રપાયઃ-ભૂખનો નાશ, એમ ત્રણ એકી વખતે થાય છે તેમ. પ્રપદ્યમાનસ્ય-ભગવાનનું ભજન કરનાર માણસને. ભક્તિઃ-પ્રેમ ભક્તિ. પરેશસ્ય અનુભવઃ-પરમાત્માના સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ. અન્યત્ર વિરક્તિઃ-ગૃહાદિમાં વૈરાગ્ય. એકઃ કાલઃ-યસ્મિન્ સઃ એકકાલઃ, એટલે એક વખતે ત્રણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૩ પદ્યછેદ—દૈ રાજન્-હે રાજા ! એટલે અનુવૃત્ત્યા-આ પ્રમાણે અવિચ્છિન્નપ-

અર્થ—હે રાજન ! આ પ્રમાણે અવિચ્છિન્નપણાથી, ભગવાનના ચરણનું ભજન કરનારા ભક્તને, ભક્તિ-વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી પરમ શાંતિ પામે છે. (૪૩)

૪૩ વિવેચન—

આ રંગ ધરી બે ધરીનો નહીં; પણ અવિચ્છિન્નપણે રહેનારો રંગ. જ્યેષ્ઠમાં ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ત્રણેનો પ્રાગરાજ. તેનું પરિણામ-તતઃ સાક્ષાત્ પરાં શાંતિ ઉપૈતિ—પછી પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે નિમિરાજ પ્રશ્ન કરે છે—

॥ રાજોવાચ ॥

अथ भागवतं श्रुत, यद्धर्मो यादृशो नृणाम् ॥

यथाचरति यद्व્રूते, यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—નિમિ રાજા પૂછે છે કે—‘હવે ભગવાનના ભક્તો સંબંધી કહો. વૈષ્ણવ કેવાં ધર્મ પાળે ? વૈષ્ણવનો સ્વભાવ કેવો હોય ? વૈષ્ણવ લોકોમાં કેવું આચરણ કરે ? વૈષ્ણવ શું બોલે ? કયા ચિન્હો રાખવાથી વૈષ્ણવ ભગવાનને પ્રિય થાય.’ (૪૪)

૪૪ વિવેચન—

આ મુદ્દાના પ્રશ્નો છે. આપણે બહુજ કામના છે. ગીતામાં બીજા અધ્યાયમાં સ્થિત પ્રજ્ઞનાં લક્ષણ અને ગીતાના આરંભ અધ્યાયમાં ભક્તનાં લક્ષણ પ્રભુએ ગણાવ્યા છે.

હરિ નામના બીજા યાગેશ્વર બોલે છે—

॥ हरिरुवाच ॥

सर्वभूतेषु यः पश्येद्-भगवद्भावमात्मनः ॥

भूतानि भगवत्प्रात्म-न्येष भागवतोत्तमः ॥ ૪૫ ॥

જાણી, એકંદરે કામ કરવાથી. અચ્યુતસ્ય ઐંદ્રિ ભજતઃ ભાગવતસ્ય-ભગવાનના ચર-ણનું ભજન કરનારા ભક્તને. ભક્તિઃ ચિરક્તિઃ-ભક્તિ, વૈરાગ્ય. ભગવતઃ પ્રવોધઃ ભવંતિ-જ્ઞાન થાય છે. તતઃ સાક્ષાત્ પરાં શાંતિ ઉપૈતિ-પછી પરમ શાંતિને પામે છે.

૪૪ પદ્મછેદ—અથ ભાગવતં શ્રુત-હવે ભગવાનના ભક્તો સંબંધી કહો. યઃ ધર્મઃ યસ્ય સઃ યદ્ધર્મઃ-વૈષ્ણવ કેવો ધર્મ પાળે ? યઃ ઇવ હૃદયતે યાદૃશઃ-વૈષ્ણવનો સ્વભાવ કેવો હોય ? નૃણાં યથા આચરતિ ? -લોકોમાં તે કેવું આચરણ કરે ? યત્ શ્રૂતે-વૈષ્ણવ શું બોલે છે ? યૈઃ લિંગૈઃ-કયાં ચિન્હોથી ? ભગવતઃ પ્રિયઃ ઇતિ ભગવત્પ્રિયઃ-તે ભગવાનને પ્રિય થાય છે.

૪૫ પદ્મછેદ—યઃ આત્મનઃ ભગવદ્ભાવં સર્વભૂતેષુ પશ્યેત્-જો પોતાના ભગવદ્-ભાવને (એટલે પોતાના પરશ્વક્ષપણાને) સર્વ પદાર્થોમાં પરાવાદને રહેલો દેખે છે. આત્મનિ ભગવતિ-પોતાના ભગવદ્ભાવમાં પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપમાં. યઃ ભૂતાનિ પશ્યેત્-સર્વ પદાર્થોને દેખે છે. યઃ ભાગવતોત્તમઃ-તે ઉત્તમ વૈષ્ણવ કહેવાય છે.

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ॥

પ્રેમ મૈત્રી કૃપોપેક્ષા, યઃ કરોતિ સ મધ્યમઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્ચાયામેવ હરયે, પૂજાં યઃ શ્રદ્ધયેહતે ॥

ન તત્ત્રક્તેષુ ચાન્યેષુ, સ ભક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના ભગવદ્ભાવને (એટલે પોતાના પરબ્રહ્મપણાને) સર્વ પદાર્થોમાં પરોવાઈને રહેલો દેખે છે; અને પોતાના ભગવદ્ભાવમાં (એટલે પોતાના પરબ્રહ્મરૂપમાં), જે પુરૂષ સર્વ પદાર્થોને દેખે છે; તે પુરૂષ ઉત્તમ વૈષ્ણવ કહેવાય છે. (૪૫) જે પુરૂષ ધૈર્યમાં પ્રેમ રાખે; ભગવાનના ભક્તો સાથે મૈત્રી રાખે; મૂર્ખો ઉપર દયા રાખે; અને શત્રુઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખે. તે મધ્યમ વૈષ્ણવ ગણાય છે. (કારણ કે તેને એટલી લેદંબુદ્ધિ છે.) (૪૬) જે પુરૂષ ભૂતિમાં શ્રદ્ધા રાખીને ભગવાનની પૂજા કરે છે; પણ ભગવાનના ભક્તોની પૂજા નથી કરતો; તે પ્રાકૃત (સાધારણ) ભક્ત ગણાય છે. વળી જ્યારે તે પ્રાકૃત ભક્ત ભક્તોને પૂજતો નથી; તો બીજાને તો કેમ જ પૂજે ! નજ પૂજે. (૪૭)

૪૫ થી ૪૭ વિવેચન—

કયા કલાસમાં આપ છો; તે દેખાય એવું છે. દેખીને હંચા કલાસમાં હો; તો બહુ રાજ થવા જેવું છે. હંચા કલાસમાં ન હો; અને હંચા કલાસનો ખોટો ડોળ કરતા હો; તો—દિલગીર થવા જેવું છે. નિચા કલાસમાં હો—તો ખત રાખીને આગળ વધવાની જરૂર છે. આગળ વધવા માટેજ, માનવ દેહ અને તેની પ્રવૃત્તિ—એ લક્ષ્યમાં રાખીને, આગળ વધવું જોઈએ. માંદો માણસ જેમ વૈદ્યને કહે છે કે—‘હજી અને પચતું નથી’—‘હજી મારામાં શક્તિ નથી;’ વિગેરે—તેમ પોતાના સહયુગ પાસે દિલ ખોલીને વાત કરતાં તમે શીખો. તમે કયાં છો; અને ત્યાંથી આગળ વધવા કયો પ્રયત્ન કરો છો; તે તેમને કહો. પ્રયત્ન કર્યા છતાં ફાવતા ન હો—તો તે પણ પ્રમાણીકપણે સહયુગને કહેતાં શીખો.

વિષ્ણુને ભજે તે વૈષ્ણવ. રામ, નૃસિંહ, વિગેરે વિષ્ણુના અવતારો છે. તેમને જો ભજે છે; તે પણ વૈષ્ણવો છે. નારદ, ધ્રુવ, પ્રલ્હાદ, અમરીશ, વિગેરે વૈષ્ણવો હતા. એટલે ભક્તિમાર્ગ, તે કોઈ પાંચ દસ સૈકાનો નવીન માર્ગ નથી; પણ પ્રાચીન માર્ગ છે. જગવેદ

૪૬—૪૭/૪૬ પદ્યછંદ—ચઃ—જે પુરૂષ. ईश्वरे પ્રેમ—ધૈર્યમાં પ્રેમ કરે છે. तस्य अधीनाઃ તેણે મૈત્રી—ભગવાનના ભક્તો સાથે મૈત્રી રાખે છે. बालिशेषु કૃપા—મૂર્ખો ઉપર કૃપા રાખે છે. द्विषत्सु ઉપેક્ષા—શત્રુઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા. करोति—રાખે છે. सः મધ્યમઃ—તે મધ્યમ વૈષ્ણવ છે. [कृपा च उपेक्षा च कृ०] ૪૭ પદ્યછંદ—ચઃ—જે પુરૂષ. अर्चायां—ભૂતિમાં. श्रद्धया હરયે પૂજાં ईहते—શ્રદ્ધાથી ભગવાનની પૂજા કરે છે. तस्य भक्तेषु પૂજાં ન ईहते—ભગવાનના ભક્તોની પૂજા કરતો નથી. अन्येषु ચ—ત્યારે બીજાની પૂજા તો કેમજ કરે ! सः પ્રાકૃતઃ ભક્તઃ સ્મૃતઃ—તે પ્રાકૃતભક્ત ગણાય છે.

ભાષ્યભૂમિકામાં ભક્તિના અનેક મંત્રો છે. જ્ઞાનનો ડોળ કરનારા કેટલાએક ભક્તિ માર્ગને નિંદા છે; પણ જેમ મા વિના આપ નહીં; અને આપવિના મા નહીં; તેમ ભક્તિ વિના જ્ઞાન નહીં, અને જ્ઞાન વિના ભક્તિ નહીં.

જેમ ઘીના કણ ઘીથી જુદા નથી; તેમ પ્રાણી માત્ર પરમાત્માથી જુદા નથી; એમ ઉત્તમ વૈષ્ણવો સમજે છે.

યો માં પश्यति सर्वत्र, सर्वं च मयि पश्यति ॥

तस्याहं न प्रणश्यामि, स च मे न प्रणश्यति ॥૩૦॥

सर्वभूतस्थितं यो मां, भजत्येकत्वमास्थितः ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि, स योगी मयि वर्तते ॥૩૧॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र, समं पश्यति योऽर्जुन ॥૩૨॥

[ગીતા અ. ૬.]

જેમ દેહનાં ફેવાડાં દેહથી ભિન્ન નથી; તેમ જીવો પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. એમ જે સમજે; તે ઉત્તમ વૈષ્ણવ કહેવાય છે. આ વાતો આકાશની, આપણે રહેવું પાતાળમાં. પાતાળમાં એટલે રાગદ્વેષમાં. કોગળે દવ (ભયંકર આગ) ન ઝોલવાય; તેમ જેવા તેવા પ્રયત્નથી, અને જેવા તેવા જ્ઞાનથી, રાગદ્વેષનો દવ શમે એવો નથી. આ દવ કીડીયોથી, તે બ્રહ્માદિ દેવો સુધી પ્રસરેલો છે. ‘આ દવ ભયંકર છે; તોપણ સાધ્ય છે—શમેએવો છે,’ એમ અનેક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહેતા ગયા છે; અને કહે છે; માટે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો. ગીતાને ૧૨ મે અધ્યાયે, ઉત્તમ ભક્તનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે.

બીજો વર્ગ—આપણા ગજવાનાં નાણું તપાસીએ; તો આપણે બીજા વર્ગમાં ખેસવાને પણ લાયક નથી. જેઓ પોતાની ધડીયાળને ગજવામાં ઘાલી રાખે; તેમને ખરા ટાઇમની ખબર પડે નહીં; પણ જેઓ દિવસમાં એકાદ બે વખત, પોતાના ધડીયાળને, ટાવરના ધડીયાળ સાથે મેળવે; તેમને સાચા ટાઇમનું ભાન થાય. શાસ્ત્રો વાંચીએ; અને વિચારીએ; સંતોનાં જીવન વાંચીએ અને વિચારીએ; સંતોને ત્યાં જન્મને સાથે રહી આવીએ; ત્યારે આપણને આપણા જીવનમાં કાંટા કયાં કયાં ઉભા છે; તેનું ભાન થાય. આપણે કયા ધોરણમાં છીએ; તે સમજાય. ધર્મના ક્ષેત્રમાં આવ્યા પછી; કાંઇક શાસ્ત્રો સાંભળ્યા પછી; કાંઇક સંતોનો સમાગમ કર્યો પછી, ભલેને અન્ય સંપ્રદાયના કોઇ હોય; પણ ભગવદ્ ભક્તને દેખીને, જેમનાં હૃદયમાં હરખ્યાં નહીં; જેમને નયણે નીર આવ્યાં નહીં; જેમનાં ફેવાડાં ઉભાં થયાં નહીં; તેમણે અત્યાર સુધી ભક્તિ માટે જે કાંઇ પરિશ્રમ કર્યો; તે તેમણે નીર વહોવ્યાં. તે પરિશ્રમ પેટ ભરવા પુરતોજ, અથવા દેખાડ કરવા જેટલોજ થયો છે; એમ સમજવું.

ઇન્દ્રિયુન્ન રાગને ત્યાં અગત્ય પધાર્યા. રાગ નાક પકડીને નિત્ય કરતો હતો. અગત્યને દેખ્યા; પણ સત્કાર કર્યો નહીં. સંતનો મહિમા સમજ્યો નહીં. અગત્યે તેને ગજેન્દ્ર બનાવ્યો. આવી જૂલ ધણી વૈષ્ણવો કરે છે. પ્રથમ સંત; અને પછી તમામ કાયા; એમ થવું જોઇએ.

ઉદાર જેમનાં હૃદય નથી; માફ તાફ જેમનું મટયું નથી; અન્યના સુખ માટે જેમને પરવા નથી; તે ગમે એવા મોટા સંત હોય; કે સંસારી હોય; પણ માનવના મોંઘા મશાલામાંથી, તેઓ કાંઈ લેવાના નથી. સંપ્રદાયોમાં અને મંદિરોમાં, કેટલા એક હૈયા કુટા કારભારીઓ, વસ્તુ યગડી જાય; તે હા; પણ કાઈને પ્રેમથી તેઓ આપી શકતા નથી. તેઓ

ખરેખર દયાને પાત્ર છે. જેઓ ધર્મની મોટી જગ્યાએ બેસીને, માઈ તાઈ કરીને, પોતાનાં હૃદયને મલીન કરી નાંખે છે; ઉંચેથી નીચે આવે છે. તેઓ કાદવમાં નાચે છે.

વેદસ્તુતિ (અ. ૮૭ શ્લોક ૩૫)માં કહ્યું કે-જેમના ચરણ ધોવાનાં જળ, જગતને પાવન કરે છે; તે ઋષિઓ પણ, જેઓ અહર્નિશ કથા વાર્તા કર્યા કરે છે; એવા સંતોના ચરણમાં જળ ને રહે છે. આ તો અક્કલ હુશીઆરીનાં કામ. વૈભવના કીડા-કારેલાના કીડા-આંખાના રસની મીઠાશને ઝોળખે નહીં.

ત્રીજો વર્ગ—મૂર્તિને માને અને ભગવાનના ભક્તોને માને નહીં. ભગવાનના કેટલા એક ભક્તોમાં, ગોટાળા-દંભ-પાખંડ-બહુ વધી પડ્યાં છે. તે વાત આપણે જુલો જવા જેવી નથી. તેથી જ્યાં ત્યાં શ્રદ્ધાનો નાશ થયો છે. ભક્તો ટકે ટકે થઈ રહ્યા છે. તોપણ હજી કયાંઈક કયાંઈક દેવતા (અગ્નિ) છે; બધી રાખ થઈ ગઈ નથી. જરા જેટલા અંગાર ઉપર, આપણા પ્રેમનાં મોરણ (લાકડાં છાણાનો ભુકો-ભુકો એટલે અહીં આદરભાવ) મુકાય; તો ભક્તના હૃદયમાં મુંઝવણને બેઠેલો ભાવ, પ્રગટી નીકળે. એ અજવાળે, જીવનનાં મોતી પડેવાય ! એક દીવે અનેક દીવા થાય .

૫૬.

એક એક મોતી માઈ-સવા સવા લાખનું; (૨)

હારે હું તો પ્રેમ કેર દોરડે પહેાતી.

વ્હાલાજી ! હું તો પ્રેમ કેરે દોરડે પહેાતી.

જુમનાને આરે હો સખિ !

હું તો જુલો, મારા હૈડા કેરો હાર !

અરે ! હું તો જુલો, મારા હૈડા કેરો હાર !

જુમનાને આરે, હો સખિ !

[વાહ ! વાહ ! કેવો રંગ ! અમને તો આણું આણું કાંઈક બહુ ગમે ! થનગન નાચવાનું ! અમારો તો દિ ઉડ્યો છે ! તમારો દિ કાંઈ ઉડ્યો છે ! દિ ઉડ્યો હોય; તેમને મજ પડે ! આ વાત કાંઈને કહેશો નહીં. આ તો આપણું ખાનગી ! આ તો કાંઈ હૈયા પુટો, હરિનો લાલ મળી આવે; સ્વારે લેવાનો દેવાનો લાભ !] એવા રૂડા પુરૂષ મળી આવે; સ્વારે મોરણ મુકવાનું શીખી જાવો. પ્રેમથી તેમનો સત્કાર કરજો; તો ભક્તના હૃદયમાં રહેલો ભાવ, ભજુકી ઉઠશે. ભાવ પ્રગટાવતાં ન આવડે; અને કળ્યા પ્રગટાવતાં જેમને આવડે; તે સ્ત્રીપુરૂષો, આ જગમાં જન્મ મારવા આવ્યાં છે. આવી વાતો સાંભળીને, કળ્યાળાં ભાઈ-ઓએ, અને બહેનોને, સાનમાં સમજી જવું. હવે વધારે કહેવાનું હોય નહીં.

આથી એમ સમજવું નહીં-કે-પ્રાકૃત ભક્તો-માત્ર મૂર્તિને પૂજનારા ભક્તો-હલકા છે; નાંખી દેવા જેવા છે. શરૂઆત તો એકડાથીજ હોય ! એકડો શીખીને, બગડો શીખવા, પ્રયત્ન ન કરે; તે દપકાને પાત્ર છે. વળી બીજી વાત-એકડીયા છોકરાઓની સંખ્યા, બધી કલાસોની સંખ્યા કરતાં વધારે હોય છે. તેથી ધર્મમાં જ્યાં ત્યાં એકડીયા દેખાય; તો અક-ળાણું નહીં; તેમના ઉપર શેષ કરવો નહીં. તેઓ ભાવિક હોય; તો તેમને સાથે બેસાડીને પુસ્તકો વાંચવાં, અગર તેમને કથામાં લઇ જવા.

વળી બીજી વાત કહું—સાવધાન છો ને ? [માઇન્ડ કહ્યા પછી, બોલર બોલ નાંખે છે.] સાવધાન ન હો; તો કાલે ! x x x x હ્યો ! સ્વારે પ્રેમથી સાંભળો ! મૂર્તિ એટલે માત્ર પથર અગર તાંબુપીત્તળ નહીં. તેમાં ધણું દૈવત છે. જે (દૈવત) આપણે નામદેવને

ઝોરે જોયું; જે આપણે શ્રીરંગજીમાં, વેસ્ત્રા મુગટ લખને આવી, ત્યારે જોયું; જે આપણે મીરાંને ઝોરે દેખ્યું; જે આપણને નરસિંએ, માંડળીકના દરબારમાં દેખાડ્યું; જે આપણને વિઠ્ઠલનાથજીમાં યોગામેળે દેખાડ્યું; જે આપણને મેવાડના દરબારમાં, ઝાલી રાણીના યુર રવિદાસજીએ દેખાડ્યું. અરે દૂર ક્યાં જાઓ છો! યાચરના ભક્ત વલ્લભ ધોળા શ્રીનાથજીનાં દર્શને આવ્યા; ત્યારે પ્રભુ કાંધક ઝોરજ બન્યા; વિગેરે-વિગેરે.

‘હું નાનો, ને હરિ મોટારે લોહ !’

એમની વાત, હું કેટલી કરી શકું! મોટા મોટા વંદનીય આચાર્યો શ્રી હરિની મૂર્તિ સાથે વાતો કરતા હતા. આપ સૌ થોડામાં સમજી જાઓ કે-મૂર્તિ એની એ-પણુ ભાવે ફળે. સારકો—‘ભાવ વશ્ય ભગવાન, સુખનિધાન કરણુ ભુવન.’ શાસ્ત્રો સાંભળી, સહયુરને સેવી, ભાવને પ્રગટાવો. વળી પ્રભુને આંતર બહાર-એમ બે પ્રકારની પવિત્રતા ગમે છે. બે પવિત્રતાથી મૂર્તિને સેવા. સેવામાં દલ પેરી જાય, તો આંતર પવિત્રતા નાશી જાય. માટે તમારા પોતાના દલને ઝોળાખતા રહો. મૂર્તિપૂજના રહસ્ય સંબંધી પૂર્વે એક લેખ આપ્યો હતો. વૈષ્ણવ સંબંધી મોટા વૈષ્ણવ નરસિ મહેતા ગાય છે; તે ભાવંથી સાંભળો—

રાગ-આશાવરી.

વૈષ્ણવ જનને વિષયથી ટળવું, હળવું કરવું મનરે;
 ઇદ્રિય કોઇ અપવાદ કરે નહીં, તેને કહીએ વૈષ્ણવ જનરે—૭૬૦
 ‘કૃષ્ણ’-‘કૃષ્ણ’ કહેતાં કંઈજ સૂકે, તોયે ન મૂકે નિજ નામરે;
 શ્વાસોશ્વાસે સમરે શ્રી હરિ, કદિ ન વ્યાપે કામરે—વૈષ્ણવ૦
 અંતર વૃત્તિ અખંડ રાખે હરિસું, ધરે કૃષ્ણનું ધ્યાનરે;
 યજ્ઞવાલ્ક્યાની લીલા સાંભળે, ખીજું સુણે નહીં કાનરે—વૈષ્ણવ૦
 જગસું તોડે અને જોડે પ્રભુસું, જગસું જોડે પ્રભુસું નૃતીરે;
 તેને કોઇ વૈષ્ણવ નવ કહેશે, જમડા લેઇ ગશે કુટીરે—વૈષ્ણવ૦
 કૃષ્ણ વિના કાંઇ અન્ય ન દેખે, જેની વૃત્તિ છે કૃષ્ણાકારરે;
 વૈષ્ણવ કહાવે અને વિષય જો ભાવે, તેને વારવાર ધિક્કારરે—વૈષ્ણવ૦
 વૈષ્ણવનો વહાલો છે વિકુલ, કુડિયાને લાગશે કાચુરે;
 નરસૈયાનો સ્વામી સાચાનો બેલી, તેને ગમશે સાચુરે—વૈષ્ણવ૦

ઉત્તમ વૈષ્ણવના લક્ષણ સાંભળો—

ગૃહીત્વાડપીન્દ્રિયૈરર્થાન્-યો ન દ્વેષ્ટિ ન હૃષ્યતિ ॥

વિષ્ણોર્માયામિદં પश्यન્, સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥ ૪૮ ॥

રાગ-ઉપજતિ—

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોધિયાં યો, જન્માપ્યયશ્ચૈવતર્ષકૃત્તૈઃ ॥

સંસારધર્મૈરવિમુહ્યમાનઃ, સ્મૃત્યા હરેર્ભગવતપ્રધાનઃ ॥ ૪૯ ॥

૪૮ પદ્યછંદ—ઈન્દ્રિયેઃ અર્થાન્ ગૃહીત્વા અપિ-ઇન્દ્રિયોથી વિષયોને ગ્રહણ કરીને, ભોગવીને પણ. હૃદં વિષ્ણોઃ માયાં પશ્યન્-આ બધું વિષ્ણુની માયારૂપ છે એમ દેખતો પુરુષ. યઃ ન દ્વેષ્ટિ-જે પુરુષ પ્રતિકુળ વિષયોનો દ્વેષ કરતો નથી. ન હૃષ્યતિ-અને અનુકુળ વિષયો દેખીને રાજી થતો નથી. સઃ વૈ-તે અરેખર. ભાગવતોત્તમઃ-ઉત્તમ વૈષ્ણવ છે.

ન કામકર્મવિજ્ઞાનાં, યસ્ય ચેતસિ સંભવઃ

વાસુદેવૈકનિલયઃ, સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—ચિત્ત ભગવાનમાં લાગેલું હોવાથી, ઉત્તમ વૈષ્ણવ કદિ વિષયો ભોગવતો નથી; તોપણ કદિ ઇદ્રિયો વિષયોને ગ્રહણ કરે; તો આ જગત ભગવાનની માયા રૂપ છે; એમ સમજતો ભગવાનનો જે ભક્ત, પ્રતિકુળ વિષયોનો દ્વેષ કરતો નથી, અને અનુકુળ વિષયો દેખીને રાજી થતો નથી; તે ખરેખર ઉત્તમ વૈષ્ણવ છે. (૪૮) ભગવાનનું અવિચ્છિન્ન સ્મરણ રહેવાને લીધે, જે પુરૂષ દેહના ધર્મરૂપ જન્મમરણ, પ્રાણના ધર્મરૂપ ભૂખતરસ, મનના ધર્મરૂપ ભય, બુદ્ધિના ધર્મરૂપ તૃષ્ણા, અને ઇદ્રિયોના ધર્મરૂપ શ્રમ અને એવા બીજા સંસાર સંબંધી ધર્મોથી મુક્તિ મેળવે છે. (૪૯) જેના ચિત્તમાં કામ, કર્મ અગર વાસનાનો જન્મ થતો ન હોય; અને જેને એક ભગવાનનો જ આશ્રય હોય; તે ઉત્તમ વૈષ્ણવ ગણાય છે. (૫૦)

૪૮ થી ૫૦ વિવેચન—

આનું વિવેચન શું કરીએ ! આ તો રતોત્તમ વાતો. આપણે નિર્ધનથી કેમ મુલવાય ! નરસી ધરમાં રહેતા હતા. માણેકબાઈના પતિ, શામળશાના પિતા, વણસીધરના ભાઈ, અને નાગરી નાતનું એક રમુજી રમકડું. સૌએ દેખ્યા, અને સાંભળ્યા; પણ કોઈ ભાગ્યશાળીએ ઓળખ્યા—કે—‘આ તો શેઠનો મોટા મુનીમ ! ફાટલ લુગડે-પણ લાટ સાહેબ !’ તુકારામ અને મીરાંનું પણ એમજ. ગાભામાં બાંધેલા હીરા હોશીયારને જડ્યા. બીજાઓને તે ગાભાજ લાગ્યા. કેટલાએક અભણ સાધુઓ, અને બોલડા શ્રોતાઓ, ભક્તોના ગુરૂચારશ્રમ જોઈને ભડકે છે. ‘અરરર ! સ્ત્રી સાથે રમનારા, અને બાળગોવાળ વાળા; તેઓ ભગવાનની વાતમાં સમજે શું !’ અત્રિ, વસિષ્ઠ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સાધુ નહોતા. અમરિશ અને હરિશ્ચંદ્ર, રામ અને કૃષ્ણ સાધુ નહોતા. આ નમુના જગતને પાછા મળ્યા નથી; પણ હતા; ત્યારે—અવજ્ઞાનંતિ માં મૂહો—માત્ર એ પાંચ ટકાએ તેમને ઓળખ્યા; પંદર વીસ ટકા જેઓ આસ્તીક હતા; તેઓ શંકામાં રહ્યા; અને પંચોતેર ટકાએ તો, ધૂળજ ઉછાળી. ગીતાને માનતા હો; તો સાંભળો—

૪૯-૫૦/૪૯ પદ્મછેદ—હરેઃ સ્મૃત્યા ભગવાનનું અવિચ્છિન્ન સ્મરણ રહેવાને લીધે.

દેહસ્ય ઇદ્રિયાણિ ચ પ્રાણાશ્ચ મનશ્ચ ધોશ્ચ તાસાં દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોધિયાં—દેહ, ઇદ્રિયો, પ્રાણ, મન, અને બુદ્ધિના. જન્મ ચ અપ્યયશ્ચ (મરણ) ક્ષુત્ (ભૂખ) ચ, ભયં ચ તવૈશ્ચ (તૃષ્ણા) કૃત્ઙ્ઞં (શ્રમ) ચ તૈઃ ઇતિ સંસારધર્મૈઃ—દેહના ધર્મ જન્મમરણ, પ્રાણના ધર્મ ભૂખતરસ, મનના ધર્મ ભય, બુદ્ધિના ધર્મ તૃષ્ણા, ઇદ્રિયોના ધર્મરૂપ શ્રમ—એવા આ અને બીજા સંસાર ધર્મોથી. અવિમુદ્ધમાનઃ યઃ—નહી મુક્તિ મેળવે એવા જે પુરૂષ તે. ભાગવતપ્રધાનઃ—ઉત્તમ વૈષ્ણવ છે. ૫૦ પદ્મછેદ—યસ્ય ચેતસિ—જેના ચિત્તમાં. કામશ્ચ કર્માણિ ચ વીજાનિ (વાસના) ચ તેષાં સંભવઃ ન કામ, કર્મ અને વાસનાનો જન્મ જ થતો ન હોય. વાસુદેવઃ એકઃ એવ નિલયઃ (આશ્રય) યસ્ય સઃ—જેને એક ભગવાનનો જ આશ્રય હોય. સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ—તે ઉત્તમ વૈષ્ણવ છે.

અનામિતઃ કર્મફલં, કાર્યં કર્મ કરોતિ ચઃ ॥

સ સન્યાસી ચ યોગી ચ, ન નિરર્થિર્ન ચાક્રિયઃ ॥ ૧

અર્થ—કર્મફળની ધૃષ્ટિ રાખ્યા વિના, જે પુરુષ પોતાનું કર્તવ્ય કર્યે જાય છે; તેજ સંન્યાસી છે; અને તેજ યોગી છે. અમિ વિનાનો અને ક્રિયા વિનાનો જે પુરુષ હોય; તે સંન્યાસી નથી-યોગી નથી. [૬-૧].

આ સન્યાસ ભાગની નિંદા નથી; પણ પ્રભુનો કહેવાનો હેતુ એ છે કે-સંસારમાં રહો; અગર સન્યાસમાં રહો; પણ કરવા જેવું; તે આ છે. સંસારમાં રહીને, આ કરવું; બહુ મુશ્કેલ છે. **વૃક્ષો યાતિ શુદ્ધિત્વા દંડં, તદપિ ન મુંઝવ્યાશાપિંડં**—આશાનાં યુગ્મળાં બહુ લાંબાં છે. ‘પરણુ તો પુત્રની આશા.’ ‘પુત્રના પુત્રની વાડી જોવી છે, જોવા છે જુદા તમાસા;’ ‘પાંચ મળે; તો પચીસની આશા.’ સંસારમાં એમ ધક્કા ઉપર ધક્કા. આશાઓના ત્યાગ માટેજ—કામનાઓના ત્યાગ માટેજ, ઘરનો ત્યાગ અથવા સન્યાસ. સન્યાસ લીધા પછી, ત્યાં પણ લગોડી સાચવવા બિલાડી પાળી, બિલાડી માટે, ગાય પાળી; અને ગાય માટે ખેતર રાખ્યું-વિગેરે. જાણે ઉલમાંથી ચૂલમાં પડ્યા.

કેટલાએક ગાંફલ પહેા એમ સમજે છે કે-‘ઘડપણુ એટલે મરવાની તૈયારી. મરવા પહેલાં વખત મળે; તો દેવ દર્શન કરવાં અને જેવીતેવી કથાવાર્તા સાંભળવી.’ ના આટલુંજ નથી. સાંભળો-જીવાનીમાં જોર કરીને ધન કમાવું; તેમ ઘડપણુમાં જોર કરીને મરણુ કમાવું જોઈએ. મરણુ એટલે કુતરા બિલાડાંની માફક મરી જવું; તે મરણુ નથી. પોતે પોતાને સમજી લઈને મરવું; તે મરણુ છે. પોતે પોતાને સમજવા માટે, સંતની અને શાસ્ત્રોની મદદ ખાસ લેવી. આ કામ અનેક જન્મનું છે; એમ સમજી, પ્રયત્ન ખાંતથી કરવો જોઈએ. આ એક કામ માટેજ, સર્વનો ત્યાગ; સર્વમાં આનાસક્ત થવું; તે-સન્યાસ. સવારમાં વહેલાં મ્યુનિસિ-પાલટીનાં માણસો, કચરો ઉપાડવા શહેરમાં ફરી વળે છે; તેમ સવાર, બપોર અને સાંજ, તમારા હૃદયમાં ફરી વળી, આશા-તૃષ્ણાનો કચરો ઉપાડી લ્યો. હમેશાં એકાદ બે આશાને ઝાઢી કરતા રહો. મોટા રજવાડામાં, કયા કયા મહેમાન આવ્યા છે; તે જેમ રાજાને ખબર રહેતી નથી; તેમ કેટલાએક ભારે વ્યવસાય વાળા જીવોને, કઈ કઈ આશાઓ, હૃદયમાં આવી; તેની તેમને ખબર હોતી નથી. બીજા અવતારમાં પણ, આશાતૃષ્ણાનો બચકો સાથે ને સાથે રહે છે. આપણું કેમ બગડ્યું ? કે-આમ ! કરવાનું કર્યું નહીં; અને ન કરવાનું દોડીને કર્યું.

પ૦ મા શ્લોકમાં શું કહ્યું ?-સાંભળ્યું કે નહીં ?—

ચોપાદ—ઉસર વરસે તૃણ નહિ જમા, સંત હૃદય જસ ઉપજ ન કામા.

આ તો જડભરતાદિ છેલ્લી જૂમિકાના ભકતોની વાતો.

જે ગુણોને લીધે ભકત ભગવાનને પ્રિય થાય છે; તે ગુણનું હવે વર્ણન કરે છે—

ન યસ્ય જન્મકર્મભ્યાં, ન વર્ણાશ્રમજાતિભિઃ ॥

સજ્જતેઽસ્મિન્નહંભાવો, દેહે વૈ સ હરેઃ પ્રિયઃ ॥૫૧॥

૫૧ પદ્મછંદ—યસ્ય-જે પુરુષને. અસ્મિન્ દેહે-આ દેહમાં. જન્મકર્મભ્યાં-ઉત્તમકુળમાં જન્મ, અને તપઆદિ કર્મથી, વર્ણાશ્રમજાતિભિઃ-વર્ણ, આશ્રમ કે જાતિથી. અહંભાવઃ ન સજ્જતે-અહંકાર થતો નથી. સઃ વૈ હરેઃ પ્રિયઃ-તે ભગવાનને વ્હાલો છે.

ન યસ્ય સ્વઃ પરં ઇતિ, વિષ્ણ્વાત્મનિ વા મિદા ॥

સર્વભૂતસમઃ જ્ઞાન્તઃ, સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥૫૨॥

અર્થ—જે પુરૂષને ઉત્તમકુળમાં જન્મ, તપઆદિ કર્મ, ઉત્તમવર્ણ, ઉત્તમ આશ્રમ અગર ઉત્તમ જાતિથી, આ દેહમાં અહંકાર થતો નથી; તે પુરૂષ ભગવાનને પ્રિય થાય છે. (૫૧) જે પુરૂષને ધનમાં આ પોતાના અને આ પારકા એવો ભેદ ન હોય; અને દેહમાં હું અને બીજો એવો ભેદ ન હોય; તથા જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓમાં સમભુદ્ધિ રાખતો હોય; અને શાંત હોય; તે પુરૂષ ઉત્તમવૈષ્ણવ કહેવાય છે. (૫૨)

૫૧-૫૨ નિવેચન—

તારવતાં આવડે; તે આ વાત સમજી શકે. જ્યાં કાંઈક સાઈ; ત્યાં અભિમાન પહેલું પહોંચી જાય. ખાનદાન માણસોજ અભિમાનને ઝોળખી શકે. આંખાને ફળ આવે; ત્યારે આંખો નમી પડે; અને મહુડો ફળ આવે ત્યારે નાગો થાય. આ વાત નથી; આ નિરીક્ષણ છે. તમે તમને જોજો. તમે આંખો છો કે મહુડો? પંડિતો મુંગચ; એવી આ બાબત છે. કંઈમાં ધરેણું ન હોય; તો ચાલે; પણ અભિમાનનું આભુષણ તો ખરુંજ.

કાગભૂંડી ગરૂડને કહે છે કે—

ચોપાઈ—ગુણકૃત સન્નિપાત નહિ કેહિ, કો ન માન મદ વ્યાપેહુ જેહિ ?

અરે ! રણછોડરાયને એક વાથો ધરાવ્યો હોય ! તો ગામમાં જે મજે; તેને કહે કે— ‘આજનો વાથો આપણો છે.’ જાણે ઠાકોર બાપડાને પહેરવા વસ્ત્ર નહોતું; તે ભાઈએ ધર્યું. સમજાય છે ને ?—કહેવાનો ભાવ એ છે કે—કાંઈ સાઈ કરો; તો એમાંથી પુણ્યને તારવી લ્યો.

૫૨ મા શ્લોકમાં જે વાત કરી; તે મોટા પ્રયત્નનું ફળ છે. આવી વાતો આપણા છાત્રકામાં સમાય નહીં. રાજના ધરતું દારખાતું, એમાં એમાં જોવાય ! ઋષિકેશમાં કાળી કામળી વાળાને ત્યાં બપોરે, શિક્ષા લેવા અનેક સંતો પધારે છે; તેમાં કોઇ આવા દશે !

ભગવાનના ભક્ત કેવા નિરપૂહ હોય; તે હવે કહે છે કે—રાગ=પુષ્પિતાગ્રા.

ત્રિશ્રુવનવિભવહેતવેऽપ્યકુંઠ-સ્મૃતિરજિતાત્મસુરાદિભિર્વિમૃગ્યાત્ ॥

ન ચલતિ ભગવત્પદારવિન્દાલ્-લવનિમિષાર્ધમષિ યઃ સ વૈષ્ણવાદયઃ ॥૫૩॥

૫૨ પદઅર્થ—યસ્ય—જે પુરૂષને. વિષ્ણુ-ધનમાં સ્વઃ પરઃ ઇતિ મિદા ન—પોતાનો અને પારકો એવો ભેદ નથી. આ-અથવા. આત્મનિ સ્વઃ પરઃ ઇતિ મિદા ન દેહમાં પોતાનો અને પારકો એવો ભેદ નથી. સર્વભૂતેષુ યઃ સમઃ—સર્વ પ્રાણીઓમાં જે સમાન છે. જ્ઞાન્તઃ—અને જે શાંત છે. સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ—તે ઉત્તમ વૈષ્ણવ છે.

૫૩ પદઅર્થ—અજિતઃ આત્મા યેષાં તે અજિતાત્માનઃ, અજિતાત્માનઃ તે સુરાદયઃ અજિતાત્મસુરાદયઃ તૈઃ—ભગવાનમાં ચિત્ત રાખનારા દેવાદિકથી. વિશેષેણ મૃગ્યતે ઇતિ વિમૃગ્યં (શોધવા જેવું) તસ્માત્ ઇતિ ભગવત્પદારવિન્દાત્—અંત રાખીને શોધવા લાયક ભગવાનના ચરણવિંદથી એટલે તેને બદલે. ત્રિશ્રુવનસ્ય વિભવસ્ય હેતુઃ તસ્મૈ અપિ—તૈલોકયનું રાજ આપવાનું કહે તોપણ. અકુંઠા સ્મૃતિઃ યસ્ય સઃ—અકું-

અર્થ—ભગવાનમાં ચિત્ત રાખનારા દેવાદિક પુરૂષો પણ દુર્લભપણાને લીધે, જેને શોધે છે; એવાં પ્રભુનાં ચરણારવિંદને બદલે, ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય આપવાનું કોઈ કહે; તેાપણુ નિશ્ચય યુદ્ધિવાળો જે પુરૂષ, ઘડી બે ઘડી પણ ચલાયમાન થતો નથી; તે વૈષ્ણવોમાં મૂખ્ય છે. (૫૩)

૫૩ વિવેચન—

૫૬

હરિનો મારગ છે ધરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને;
પરથમ પહેલાં મુસ્તક મેલી, વળતી લેવું નામ જોને.
સુત, વિત, દારા, શીશ સમરપે, તે પામે રસ પીવા જોને;
સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા, માંહિ પડ્યા મરજવા જોને.
મરણુ આગમે (તે) બરે મુડી, દિલની દુઝા વામે જોને;
તીરે ઉભા જીવે તમાસા, તે કાડી નવ પામે જોને;
ત્રેમ પંથ પાવકની જવાળા, ભાળી પાછા ભાગે જોને;
માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જોને.
માથા સાટે મોંઘી વસ્તુ, સાંપડવી નહિ સહેલ જોને;
મહાપદ પામ્યા તે મરજવા, મૂકી મનનો મેલ જોને.
રામ અમલમાં રાતામાતા, પૂરા ત્રેમી પરમે જોને;
પ્રીતમના સ્વામીની લીલા, તે રજની દિન દેખે જોને.

‘નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો.’ ‘જનકી નાથકી જે.’ એટલે—જ્યાં નક્કી ત્યાં નાથની જય. જીવને ડગ મગાવે કોણુ ?—લાલચ. શ્રીરણછોડજીના ભારો ભાર સોનું લેવાની લાલચમાં ગુગળી હારી ગયા; અને ઓડાણો છૂતી ગયા. રાજાને લાલચુ નોકર ગમતો નથી; પતિને લાલચુ સ્ત્રી ગમતી નથી; તેમ પ્રભુને લાલચુ ભક્ત ગમતો નથી. આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખોમાં, જેમને લાલચ નહીં; તેજ વૈરાગી. તે અકુંડસ્મૃતિ:—નિશ્ચય યુદ્ધિ વાળો પુરૂષ.

આ તો વાતો ! આપી લાલચ વિનાના થવું; તે સાધારણ કામ નથી. જે ઓફીસનાં ફરનીચર, દહાડામાં પાંચ સાત વખત સાફ થાય; તે ચળકતાં રહે; તેમ જે મનુષ્ય દહાડામાં પાંચ સાત વખત સ્વનિરીક્ષણ કર્યો કરે, તે લાલચથી મુક્ત થઈ શકે. કદિ લાલચ હૃદયમાં આવેલી તે દેખે; તો થાનુને પકડીને કાઢી મેલે. તેમલાલચને પકડીને કાઢી મેલે.

મુમુક્ષુએ પોતાના ચિત્તને કહેવું જોઈએ કે—

રાગ-શાદ્દલવિં

મોહં માર્જય તામુપાર્જય રતિ, ચંદ્રાર્ધચુડામણી ।

ચેતઃ સ્વર્ગતરંગિણીતટમુષા-માતંગમંગીકુરુ ॥

કો વા વીચિણુ બુદ્ધુલેષુ ચ તદિલ્-લેલાસુ ચ લીણુ ચ ।

જ્વાલાગ્રેણુ ચ પન્નગેણુ ચ સરિદ્-વેગેણુ ચ પ્રત્યયઃ ॥ ૫૯ ॥

[વૈરાગ્ય શતક]

તસ્મૃતિ:—નિશ્ચય યુદ્ધિ વાળો પુરૂષ. લવણ નિમિષણ લવનિમિષો તયોઃ અર્થ તત્ અપિ-લવનિમિષાર્ધમ્ અપિ-એક ઘડી બે ઘડી પણ. ન ચલતિ-ચલાયમાન થતો નથી. સ વૈઃ લેણવેણુ અણ્યઃ-વૈષ્ણવોમાં મૂખ્ય છે.

અર્થ—હે ચિત્ ! મોહને તજ દે; અને જેમની જટામાં અર્ધચંદ્ર રહેલો છે; એવા સદાશિવમાં પ્રીતિ પ્રાપ્ત કર; તથા સ્વર્ગમાંથી ઉતરેલી-ગંગાજી-ના તીર પ્રદેશનો સંગ અંગીકાર કર. કારણકે-જળના તરંગોમાં, પરપોટામાં, વીજળીના લીસોટામાં, સ્ત્રીમાં, જ્વાળાના અગ્નિ ભાગમાં, સર્પમાં અને નદીના વેગમાં, શો વિશ્વાસ રાખવો ! એટલે તે બધાં વિશ્વાસ રાખવા લાયક નથી. [૫૯]

(વૈરાગ્ય શતક વાંચો છો ? કે પુસ્તકજ નથી ? માલ ઝાટકીને ટોપલીમાં મૂકી આપ્યો છે. ન હોય તો અહીંથી મંગાવીને વાંચો. કીંમત માત્ર રૂ. ૧)

આ હોય; ત્યાં સુધી તે હોય નહીં. આને અને તેને, એકને ઝાળખવાની જરૂર છે. ઝાળખ્યા પછી આને તજવાનો, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો વિવેક પ્રગટે. જેમ રૂપેયો ખખડાવીને લઇએ; તેમ ભગવાન ભક્તને ખખડાવીને લે-પોતાનો કરે. ખખડાવે તેમાં, સાચા રૂપેયાને ગભરામણ થટે નહીં; તેમ પ્રભુ સાચા ભક્તને ખખડાવે; ત્યારે ભક્તે ગભરાવું થટે નહીં. જેણે પાછ કરતાં રૂપેયાને મોટો જાણ્યો; તેણે પાછને પડી મેલી રૂપેયાને ગાંઠે બાંધ્યો; તેમ જેણે આલોકના અને પરલોકના વૈભવને, ક્ષણભંગુર જાણ્યા; તેણે આને પડ્યા મેલીને, પેલા મોટે પ્રયત્ન કર્યો. વૈભવ આવીને ઉભા રહે, ત્યારે તે સર્વનો અનાદર કરી, ‘ મારે તો શ્રીહરિજ સાચા ! ’ એવી ભાવના સાચા ભક્તને થાય. જસમાને મહારાણી બનવાની તક મળી; પણ ના તે ના. રાણકદેવીને અધીક સુખની લાલચો આપવામાં આવી; પણ નહીં તે નહીં. આ સંસારમાં આપત્તિઓના કરતાં, લાલચની ઠેસો પણ જીવે છે. ભલભલાને ગોથું ખવરાવી દે.

દષ્ટાંત—હરિભાઈ વૈષ્ણવને કાપડની દુકાન હતી. પાંચ સાત ગુમાસ્તા; અને માણુકચોક જેવું ચીટું. ગામડાના ગખ્યા (બોળા માણુસો) માલ લેવા આવેલા. હરિભાઈનું તિલક જોઈને, અને મુખે શ્રીકૃષ્ણનો જાપ સાંભળી, બોળા લોકો તે દુકાનેજ આવ્યા.

જેમની પાછળ બાર, અને બારની પાછળ આવન; એમ જખરી ઘરાકી ચાલે. હરિભાઈ પણ સાવધાન થઈ ગયા. એકના આદ કર્યા. એકજ દિવસમાં બાર માસની કમાણી કરી લીધી. રાત્રે હિસાબ મેળવતાં, સૌ રાજ થયા. દુકાનના ગુમાસ્તાઓને ગાંડીયા ને પેંડા મંગાવી નારતો કરાવ્યો-સાથે ચાના કોપ તો ખરાજ ! શેઠના નાના ભાઈએ કાંધ ખાધું નહીં. આ પણ પીધી નહીં. સૌ તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ગાંડાના ગામમાં એક ડાહ્યો કેમ પોસાય !

હરિભાઈ—અચ્ચા ઝો મથુર ! તે કેમ ખાધું નહીં ? ભૂખ લાગી નથી ?

મથુર—ભૂખ તો ઘણી લાગી છે; પણ ખાવા જેવું હોય; તો ખવાય ને !

હરિભાઈ—એમ કેમ ? તારે કાંધ બીજું ખાવું હોય; તો મંગાવી દઉં !

મથુર—મારે તો ખાવુંજ નથી ને ?

હરિભાઈ—પણ એમ કેમ !

મથુર—હવે તે વાત જવા લો. બીજું કાંઈ કામ હોય; તો તે કહો ! એટલે તે કરીને, ઘેર જઇએ !

હરિભાઈ—ઘેર જવાય છે. એક વાર વાત કર ! કેમ ખાધું નહીં ?

મથુર—માન્યેસ્ટરની નામાંકીત મીલની છાપ જોઇને, ગાંસડીઓ લઇએ. પછી તેમાંથી નર્મી ચીથરાં નીકળે તો ?

હરિભાઇ—એટલે શું ?

મથુર—આપના લલાટમાં વૈષ્ણવનું સુંદર તિલક, મુખમાં જગપાવન હરિનું નામ. અને હૃદયમાં નર્મી ચીથરાં ! ‘ભગવાન ક્યાંક દૂર નથી,’ એમ આપણે ધડીવાર માનીએ; તો આપણી આ દગબાજી જોઇને, પાસે ઉભેલો ભગવાન, કેટલો કંકળી ઉઠ્યો હશે ! હું તો બાળક, આપ વડીલ; આપને બોધ ન કરી શકું ! પણ લાલચ દેખીને, આપ બાળક બની ગયા; માટે આ બે વચન કહું છઉં.

હરિભાઇ—હા-હા-એમ તો થયું. ખરેખર ! લાલચ દેખીને હું બાળક બની ગયો. મારાં દેવદર્શન, મારી કથાવાર્તા, મારાં તીર્થત્રત-તે તમામ મારી સાથે બાળક બની ગયાં. અહો ! આપણા ઘરમાં જે જોઇએ તે છે; છતાં હું ખોટી લાલચમાં લપટાઉં છઉં; તો જ્યાં ધન નથી; તે આપણ લાલચના ગુલામ થઇ જાય; તેમાં નવાઇ જેવું કાંઈ નથી.

મથુર—ગુલામ કેમ થાય ! નિર્ધન એટલે શું ? જેઓ ધનના નિર્ધન છે; તે સાચા નિર્ધન નથી. જેઓ મનના નિર્ધન છે; તેઓ સાચા નિર્ધન છે-તેઓ કંગાલ છે. બાજ તમને કંગાલ બનેલા જોઇ, મને દયા આવે છે !

હરિભાઇ—મને પણ લાગી આવે છે; પણ હવે શું થાય !

મથુર—લાગી આવવુંજ જોઇએ; કારણકે આપણે શુદ્ધ માતાપિતાના બાળક છઇએ. જગતમાં રહીએ; ત્યાં સુધી લાલચે રાખવી પડે; પણ જે લાલચો આપણા જીવને બંધન કરે; તે લાલચો સડેલી ભાજી જેવી સમજીને ફેંકી દેવી જોઇએ.

અમારા જેવા અંગ્રેજી ભણેલા, આજકાલ વેપારી લોકોને ગમતા નથી. તેમ જીના જમાનાથી ચાલી આવતી આવી દગબાજી, અમને ગમતી નથી. ઉપર કાંઇ અને અંદર કાંઇ, એવી ખુરી ટેવોને લીધે, આપણે પાઇમાલ થઇ ગયા છઇએ. આપણા દેશ દુનિયામાં પહેલે નંબરે; પણ લખાડ લેનાર, અને લખાડ દેનાર-એ દેશમાં આપ્તાદી ક્યાંથી હોય ? વેપારી જેમ જેમ જીનો; તેમ તેમ પંચાણું ટકા રીઢો દગ.

આ સાંભળી હરિભાઇની આંખો ઉપડી. હરિભાઇએ સાચા વૈષ્ણવ થવા, જીવન-નોકાનું સુકાન બદલ્યું. તેમને ખાત્રી થઇ કે-‘લવચાવા જેવું તો શ્રીહરિનું શરણ છે.’

યુરોપના એક તત્ત્વજ્ઞાસુ પુરૂષ...Light of Asia-‘લાઇટ ઓફ એશિયા’ નામનું પુસ્તક, અને એવાં બીજાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. ગૌતમ બાદિ એશિયાના મહાન નરોને વાંચ્યા-વિચાર્યાં. ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યું. ખાતું પીતું ગમે નહીં. ધડીમાં ઉદાસ અને ધડીમાં હસે. ‘આ જગતની કોઇ પણ વસ્તુ, ખરે વખતે ખપતી નથી;’ એમ ખાત્રી થઇ. એકાદ વરસ તો સ્ત્રીને પણ, આ વાત તેણે કરી નહીં. સ્ત્રી ગભરાણી; પણ તેને સેવાભાવી જોઇ, એક વખત તે બોલ્યો—x‘Elina ! Elina ! we are not men. (‘એલીના’ સ્ત્રીનું નામ છે.) I feel very much for this. Now I wish to be man.

x ધણી—એલીના ! એલીના ! આપણે માણસ નથી. (‘એલીના’ સ્ત્રીનું નામ છે.) તે માટે મને બહુ લાગી આવે છે. હવે માણસ થવાની મારી ઇચ્છા છે.

Elina—I cannot understand what you say.

Husband—Really, we are not men. Good many learned men of our country are also not men. Members of parlaments are also not men. Even the kings & queens are not real men. Many Bishops are mere shadows of men.

Elina—What ! The world without men is going on ?

Husband—I read ‘ Light of Asia ’ and others. I saw real men there. Real men were **Goutam Budha**; and **Mahavir**. Men were **Shankarachaya**, **Mohmad & Musa**.

Elina—Then we ?.

Husband—We are beasts in the forms of men. Because we delight in enjoyments, and not in pure life and prayers to God.

કેમ સાંભળો છો ને ? અહીં ઉત્તમ વૈષ્ણવની કથા ચાલે છે. ઉત્તમ વૈષ્ણવ એટલે માનવતાની ટોચ. ઉત્તમ વૈષ્ણવ એટલે-આ સંસારને અને સંસારની નાની મોટી લાલચોને ઠોકર મારનાર. ઉત્તમ વૈષ્ણવ એટલે સૌજન્યતાનો સાગર.

અબ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ एव च ॥

निर्ममो निरहंकारः, समदुःखसुखः क्षमी ॥ ૧૩ ॥

संतुष्टः सततं योगी, यतात्मा वृढनिश्चयः ॥

मद्यपि तमनोबुद्धिर-यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥ ૧૪ ॥

यस्मान्नोद्वિजते लोको, लोकान्नोद्वિजते च यः ॥

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्-मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ ૧૫ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष, उदासीनो गतव्यथः ॥

सर्वारिभपरित्यागो, यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ૧૬ ॥

એલીના—આપ કહો છો તે હું સમજી શકતી નથી.

ધણી—ખરેખર આપણે માણસ નથી. દેશના ધણા વિદ્વાનો પણ માણસ નથી. પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો પણ માણસ નથી. રાજાઓ અને રાણીઓ પણ સાચાં માણસ નથી. ધણા ધર્મ ગુરૂઓ માણસના માત્ર પડછાયા છે.

એલીના—ત્યારે શું આ જગત્ માણસ વિના ચાલ્યું જાય છે ?

ધણી—મેં ‘લાઇટ ઓફ એશિયા’નું પુસ્તક વાંચ્યું. તે પુસ્તકમાં મેં માણસો દેખ્યા. ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સાચા માણસો હતા. શંકરાચાર્ય, મહમદ પેગંબર અને મુસા પેગંબર માણસો હતા; વિગેરે—

એલીના—ત્યારે આપણે ?

ધણી—આપણાં કૃત્ય પશુનાં, અને આપણી આકૃતિ મનુષ્યની. કારણકે આપણને વિષયસુખમાં મગ્ન પડે છે. પવિત્ર શૃંગીમાં અને પ્રજા પ્રાર્થનામાં નહીં.

યો ન હૃષ્યતિ ન હેષ્ટિ, ન શોષતિ ન કાંશ્વતિ ॥

શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

સર્મઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ, તથા માનાપમાનયોઃ ॥

શીતોષ્ણસુહૃદુઃસ્વેષુ, સમઃ સંગચિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની, સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ॥

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્-ભક્તિમાન મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં, યથોક્તં પર્યુપાસતે ॥

અદ્વધાના મત્પરમા, મેક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ ૨૦ ॥

[ગીતા અ. ૧૨]

[એક એક શબ્દ ચૌદભુવનથી મોઢો છે. ફરી ફરી વાંચો અને વિચારો.]

અર્થ—જે ભક્ત સર્વ પ્રાણી પદાર્થો પ્રત્યે દ્વેષ રહિત, મૈત્રી વાળો, કરુણ વાળો, મમતારહિત, અહંકાર રહિત, સુખમાં અને દુઃખમાં સમદષ્ટિ વાળો, ક્ષમાવાળો, સંતોષી, અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર, દૃઢ નિશ્ચય વાળો, અને મન યુદ્ધિને મારામાં જોડે છે; તે ભક્ત મને પ્રિય છે. [૧૩-૧૪]. વળી જેનાથી લોકો ઉદ્દેગ પામતા નથી; અને જે ભક્ત લોકોથી ઉદ્દેગ પામતો નથી; અને જે હર્ષ, શોક, લય અને ઉદ્દેગથી મુક્ત છે; તે ભક્ત મને પ્રિય છે. [૧૫] વળી જે ભક્ત રજા વિનાનો, પવિત્ર, દક્ષ (ચતુર), પક્ષપાત રહિત, દુઃખોથી છૂટેલો અને સર્વ આરંભને છાડી બેઠેલો, તે ભક્ત મને પ્રિય છે. [૧૬] જે સુખ જોઈને હરખાતો નથી; દુઃખ જોઈને તેનો દ્વેષ કરતો નથી; મજેલી વસ્તુ સુખ થયા પછી શોક કરતો નથી; અને નવી વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. વળી જે શુભ અને અશુભને તણ દઈને, ભક્તિમાન બન્યો છે; તે ભક્ત મને પ્રિય છે. [૧૭] વળી જે ભક્ત શત્રુમાં અને મિત્રમાં, માનમાં અને અપમાનમાં, ટાઢમાં અને તડકામાં, તેમજ સુખમાં અને દુઃખમાં સમાન થઈને, સર્વ આસક્તિ તણ ચૂકેલો છે; જેને સ્તુતિ અને નિંદા સરખાં છે; જે મનનશીલ છે. એટલે નહીં બોલનારો-થોડું બોલનારો છે; સમયસર જે કાંઈ આવી મળે; તેથી જે સંતોષ માનનારો છે; ધરખાર વિનાનો (એટલે ઘરમાં આસક્તિ નહીં રાખનારો) અને જે સ્થિર યુદ્ધિવાળો છે; તે ભક્તિવાળો પુરૂષ મને પ્રિય છે. [૧૮-૧૯] [આટલું બોલ્યા પછી, પ્રભુ આગળ બોલ્યા કે-માનવ જીવનમાં જે કાંઈ અમૃત હોય; તો તે આ છે. સાંભળો-] જે પુરૂષો આ ધર્મરૂપી અમૃતને, ઉપર કહેલા પ્રમાણે મને પરાયણ રહીને સેવે છે-આચરે છે; તે મારા ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે. [૨૦]

ત્યાં અજવાળું હોય છે, ત્યાં અંધારું હોતું નથી. ત્યાં અંધારું હોતું નથી; ત્યાં અથડામણનો સંભવ નથી. ધંધારોજગાર કરો; મોટા રાજના રાજ અગર કારભારી થઈને, રાજકારભાર કરો; પણ માનવતાને સરકી જતી અટકાવો. ઘી દુધ ખાઈને શરીરને પોષણ આપતા હશે; સારી સારી દવા લઈને આરોગ્ય સાચવતા હશે; પૈ માગે ત્યાં રૂપેયો આપીને, વ્યવહારને દીપાવતા હશે; પણ તમારી માનવતાને લૂણા લાગ્યો છે; તે જુઓ છા ? એશિયાની લાઇટ, પરદેશીઓએ જોઈ; અને એશિયા હજી અંધારે કુટાય છે.

ન્યાં અજવાળું હોય ત્યાં અંધારાને આવવાની રમ્મ હોતી નથી; તેમ જે હૃદયમાં ભગવાન ભયાં હોય; તે હૃદયમાં સંસારને પેસવાની રમ્મ હોતી નથી. મહાવીર પ્રભુ ઉત્તરાધ્યયન નામના પોતાના ગ્રન્થમાં બોલે છે કે—

મથતળ્લા લયા વુત્તા, મીમા મીમફલોદયા ॥

તમુચ્છિલ્લ જહાનાયં, વિહરામિ મહામુળી ॥ [૨૩-૪૮]

અર્થ—[આ માગથી ભાષા છે] આ સંસારમાં મોટા પુરૂષો બોલ્યા છે કે-સંસારને વધારનારી તૃષ્ણા વિષયેલ છે. તે વિષયેલ ભયંકર અને ઝેરી ફળો આપીને, જીવોને જન્મ-મરણ કરાવી રહી છે. જે મુમુક્ષુ આ વિષયેલને બરાબર જાણી લઇને, તેને મૂળથી ઉખેડી નાંખે; તે જ મોટો મુનિ છે.

‘ પ્રમાદસ્થાન ’ નામના પ્રકરણમાં મહાવીર બોલ્યા છે કે—[ઉત્તરાધ્યયન]

કામાણુગિદ્ધિપ્પમ્ભવં ચુ દુક્કલ્લ, સઘ્વસ્સ લોગસ્સ સદેવગસ્સ ।

જં કાહયં માણસિયં ચ કિંચિ, તસ્સગ્ગતં ગચ્છહુ કીયરાગો ॥ [૩૨-૧૯]

અર્થ—દેવલોક સુધીના સમગ્ર લોકમાં, જે કાંઈ શારીરિક અને માનસિક દુઃખ છે-અથવા છે; તે બધું બરાબર કામભોગોની આસક્તિથીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેથી મુનિએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હવે કહે છે કે-ન્યાં શીતળતા ત્યાં તાપ ન હોય—પુષ્પિતાગ્રા.

મગવત ઉરુવિકમાહુગ્નિશાલા-નલ્લમણિચન્દ્રિકયા નિરસ્તતાપે ॥

હૃદિ કથમુપસીદતાં પુનઃ સ, પ્રમવતિ ચન્દ્ર ઇવોદિતેઽર્કતાપઃ ॥૫૪॥

અર્થ—ભગવાનના મોટા પરાક્રમ વાળા ચરણની આંગળીઓમાં રહેલા નખ સ્પર્શી મણિઓના શીતળ પ્રકાશથી, જેનો તૃષ્ણાદિક તાપ મટી ગયો છે; એવા ભક્તોના હૃદયમાં તૃષ્ણાદિ તાપ ફરીથી થતો જ નથી. ચંદ્રનો ઉદય થયા પછી સૂર્યનો તાપ લાગે જ નહિ—તેમ [૫૪]

૫૪ વિવેચન—

ધનવાનની સ્ત્રીને-‘કાલે શું ખાશું?’ ‘કાલે શું પીશું-અને શું પહેરશું?’ એવી શીકર હોતી નથી; તેમ ભગવદ્ શરણે રહેનારા ભક્તોને, સંસારના તાપ રહેતા નથી. ધનવાનને ઘેર દાસી હોય, તો તેણીને ચિંતા રહે છે. સ્ત્રીએ ધનવાનનું શરણું લીધું છે; અને દાસીને એવા શેઠ ધણા છે. સ્ત્રી શેઠને અનન્ય ભાવે ભજે છે; અને દાસીને અનન્ય ભાવ નથી. જે ભક્તો ભગવાનને અનન્ય ભાવે ભજે; તે ભક્તોને સંસારનો તાપ પીડે નહીં.

૫૪ પદ્યછંદ-મગવતઃ-ભગવાનના. ઉરુવિક્રમૌ ચતૌ અંત્રો તયોઃ શાલાઃ (આંગળીયો) તાસુ નલાનિ યથ મળયઃ તેવાં ચંદ્રિકા (શીતળ પ્રકાશ) તયા-ઉરુ-મોટા પરાક્રમવાળા ચરણની આંગળીઓમાં રહેલા નખરૂપ મણિઓના શીતળ પ્રકાશથી. નિરસ્તઃ તાપઃ યસ્ય તત્ત્વ તસ્મિન્ન ઇતિ ઉપસીદતાં (ભક્તોનાં-ભજનારાઓનાં) હૃદિ-જેનો તૃષ્ણાદિક તાપ મટી ગયો છે-એવા ભક્તોના હૃદયમાં. કથં પુનઃ સ પ્રમવતિ-તે તાપ ફરીથી કેમ થઇ શકે? ચંદ્રે ઉદિતે ઈર્કતાપઃ ઇવ-ચંદ્રનો ઉદય થયા પછી સૂર્યનો તાપ લાગે જ નહીં તેમ.

દૃષ્ટાંત—દીયર ભાભીને પુછે છે—‘ભાભી ! ભાભી ! તમને મારા ભાઇ વ્હાલા હોય; એટલે હું વ્હાલો નહીં ?’

ભાભી—જુઓ ભાઈ ! એવી વાતો અમને ન પુછાય.

દીયર—એમ કેમ ?

ભાભી—ના ન પૂછાય; અને પૂછો; તો તેનો જવાબ પણ ન દેવાય.

દીયર—એમ કેમ ?

ભાભી—એમ કેમ શું—એમ એમ—

દીયર—એટલે ?

ભાભી—એટલે કાંઈ નહીં.

દીયર—ભાભી ! તમને વાત ઉઠાવતાં બહુ આવડે છે. જે હોય તે કહેને ! હું ભોળે ભાવે પુછું છઉં. હું તો તમારો આરાંકીત બાળક છઉં. મારી મા મરી ગયાં; ત્યારથી નાનેથી તમે મને પુત્રની માફક મોટા કર્યો છે.

ભાભી—ઓય ! ત્યારે તો—મારા લાડકા દીયર ! ખરી વાત કહું ? ખરું કહેતાં ખોટા ન પડે ? જેવા છો તેવા જ રહો; તો કહું !

દીયર—દસ્તાવેજ કરી આપું !

ભાભી—ના ! આ તો કૌટુંબીક પ્રેમની વાત ! અમે અને તમે સાથે રહીએ; પણ કૌટુંબીક પ્રેમ ખોવાઈ જાય; તો આપણું જીવન શીકાં બની જાય !

દીયર—ખરી વાત. બરાબર બાંધી લઈને પછી વાત કરજે. બધી બાઈઓ તમારા જેવી કાબેલ હશે !

ભાભી—અમે અભણ; પણ એક વાતમાં અમે કાબેલ ! તે અમારી શીયળરક્ષા; તે અમારું સ્વીત્વ; તે અમારી પતિ સેવા. આ વસ્તુઓ અમારા માથા કરતાં પણ મોંઘી.

દીયર—હીક ! પણ પેલી વાત કરોને !

ભાભી—પેલી વાત કંઈ ! આ એજ થાય છે ને ! હવે તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો—તમારા ભાઈ જેવા; તમે મને વ્હાલા નહીં; તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે—તે દાગીનો મારે એકજ; અને તમારા જેવા દીયર કે દીકરા, મારે બે પાંચ અને પચીસ પણ હોય. તમારા ભાઈ સાથે મારે જીંદગીભર રહેવું; અને તમારી સાથે, મારી નવલી દેરાણી આવી નથી; ત્યાંસુધી. પછી તમે—તેના—

દીયર—એમ કે ? અમે એના કે !

ભાભી—શકાં માતાપિતાના બાળક છો; તેથી મારી આરામાં રહેશો—તો ખરા; તોપણ તમે—તેના—

દીયર—ખરી વાત. જે આપણે માટે સર્વસ્વ ખોઈ નાંખે; તેના આપણે થવુંજ જોઈએ.

ભાભી—આ ઇશ્વરી નિયમ છે. જે ભક્ત ભગવાન માટે સર્વસ્વ ખોઈ નાંખે; તે ભક્તના ભગવાન થાય છે. મીરાંને ત્યાં પ્રભુ નાચ્યા; નરસીને ત્યાં ગુમાસ્તા થઈને મામેરું લાવ્યા—વિગેરે. ભક્ત ભગવાનને શરણે રહીને, સંસારના તાપને તરી જાય; તેમ અમે તમારા ભાઈને શરણે રહીને, ભવના તાપને તરી જઈએ.

દીયર—હવે મને બરાબર ખબર પડી. મારા મોટા ભાઈ વાદ્ય જેવા છે. કાંઈને માંડતા નથી; પણ તમારી આરામાં.

ભાભી—આગામાં ન કહેવાય. એ તો ઉધાડો અવિવેક. અમારૂં માને એટલી તેમની કૃપા—દયા—પ્રેમ.

ભગવાન ભક્તોના હૃદયમાં વસે છે; એમ હવે કહે છે—પુષ્પિતાગ્રા.

વિષ્ણુજતિ હૃદયં ન यस્ય સાક્ષાદ્-ધરિરવશાભિહિતોઽપ્યર્થોઽયનાશઃ ॥

પ્રણયરશ્નનયા ધૃતાંત્રિપદ્મઃ, સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉક્તઃ ॥૫૫॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे नारदब्रह्मसुदेवसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥

અર્થ—પરવશપણાથી (હુઃખમાં) બોલાવેલા ભગવાન-સ્મરણ કરાએલા ભગવાન-પાપના સમુહોનો નાશ કરે છે. પ્રેમરૂપી દોરીથી જેનું ચરણ કમળ બંધાઈ ગયું છે; એવા સાક્ષાત્ હરિ ભગવાન, જે ભક્તનું હૃદય છોડતા નથી; તે ભક્ત ઉત્તમ વૈષ્ણવ કહેવાય છે. [૫૫]

૫૫ વિવેચન—

ચોપાદ—જસુ નામ સુમરતિ એક વારા, ઉતરહી નર ભવસિંધુ અપારા.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૨].

ચોપાદ—સખ ભરોસ તણ જે ભણુ રામહિ, પ્રેમ સમેત ગાવ યુણુ ગ્રામહિ;

સો ભવં તર કછુ સંશય નાંહી, નામ પ્રતાપ પ્રગટ કલિ માર્દી.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૩]

ચોપાદ—શ્રુતિ સિદ્ધાંત ધડે ઉરગારી, રામ ભણ્ય સખ કામ વિસારી.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૩]

દોહરો—તુલસી જા કે મુખસે, ઘોડે નીકસે રામ;

તાકા પગકી પગ તળી, મેરો તનકો આમ—સીયાવરં

નામ સ્મરણના આવા અનેક આધાર છે. દરેક દેશમાં અને દરેક ધર્મમાં નામ-સ્મરણનો મહિમા છે. પાપ નાશ કરવાની શક્તિ નામ સ્મરણમાં છે; એમ સૌ કોઈ કહે છે. તોપણ નામસ્મરણમાં એક ખાસ ખૂબી છે. તે એ કે-દ્રૌપદીને પડકારે પ્રભુ કૌરવ સભામાં હાજર થયા; ગર્જેન્દ્રની રાડ સાંભળી, સરોવર ઉપર પ્રભુ આવીને ઉભા રહ્યા; અને આપણે હમરો પડકાર કરીએ; લાખો રાડો નાંખીએ; પણ પ્રભુ આવતા નથી. નેપાળાની એક ગોળી પેટમાં ખળભળાટ કરે; અને પ્રભુનાં અનેક નામ, ધારો લાભ આપે નહીં.

આ વાતનો આપને સૌને અનુભવ છે. તેમાં કાંઈ કારણ હોય, તો તે એ છે કે—રામ સુગ્રીવને કહે છે—

૫૫ પદ્મછંદ—અવશોન-પરવશપણાથી-અભિહિત:-બોલાવાએલા અથવા સ્મરણ કરાએલા ભગવાન, અર્થોર્થ નાશયતિ इति अर्थोचनाशः-પાપના સમુહોનો નાશ કરનાર ભગવાન. પ્રણયઃ પદ્મ રશ્નના (દોરી) તયા-પ્રેમરૂપી દોરીથી. ધૃતં અંત્રિપદ્મં यस્ય સઃ ધૃતાંત્રિપદ્મઃ-જેનું ચરણકમળ બંધાઈ ગયું છે એવા ભગવાન, સાક્ષાત્ હરિઃ પદ્મ-સાક્ષાત્ હરિ ભગવાન. यस્ય હૃદયં ન વિષ્ણુજતિ-જેનું હૃદય છોડતા નથી. સઃ ભાગવતપ્રધાનઃ ઉક્તઃ ભવતિ-તે ઉત્તમ વૈષ્ણવ કહેવાય છે.

ગોપાધ—નિર્મળ મન જન સો મોહી પાવે, મોહી કપટ છલ છિદ્ર ન ભાવે.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૪૭ A]

એક પાડેશી અગર એક સગો આપણા નાતાને પારખી શકે છે; તો પ્રભુ કેમ પારખી ન શકે ! એટલે—નામ સ્મરણની સાથે, હૃદયની નિર્મળતાની ખાસ જરૂર છે.

સંતે ઠપકો દીધો છે કે—

પદ.

‘જીભલડી રે તુંને હરિગુણ ગાતાં, આવડું આગસ કયાંથી રે !’

અગત્યતા પણ, ભગવાન મુખમાં આવવા મુશ્કેલ છે. અગત્યતાં ગોળ ખવાઇ જાય; તો તે જેમ ગળ્યો લાગે; તેમ અગત્યતાં પ્રભુનું નામ લેવાઇ જાય; તો પાપનો નાશ કરી નાંખે. માયાનો ક્રંદ એવો છે કે—જીવ જગે ત્યાંથી સુવે ત્યાંસુધી, માયાની અનેક વાત કરે; પણ પ્રભુને સંભારે નહીં. તેમાંએ જે જીવે જગમાં ડાહ્યા બન્યા—વ્યવસાયમાં વધી પડ્યા; માયાને ચગડોળે ચડ્યા; ઘરમાં જે જોઇએ તે જમવાના પકવાન, પણ જમવા નવરા નહીં; ઘરમાં શાસ્ત્રોના ભરેલા પટારા, પણ વાંચવા નવરા નહીં; સમાગમમાં અગર દેવ દર્શને જવા માટે, ગાડી ઘોડા તૈયાર; પણ ભાઇ નવરા નહીં; માતાપિતા રૂપી તીર્થો આંગણે; પણ તેમને પ્રણામ કરવા નવરા નહીં; સાધુ બ્રાહ્મણને પોતાને ઘેર, ખે દિવસ રાખી, સમાગમનાં સુખ લેવા, સ્થાનની અને દ્રવ્યની પુષ્કળ સગવડ, પણ ભાઇ નવરા નહીં: તે તો ખરેખર દયાને પાત્ર છે. તેમને ઘાણીના બળદ કહેતાં શરમ આવે; બાકી છે એવા—દોહરો—જનમ મરણ તણી વેદના, નથી કાંઇ સંકટ સહેલ;

ધંધો કરતાં રે ઢળી પડ્યા, જેમ કાંઇ ઘાણીના ભેલ—કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસના.

પ્રભુએ ત્યાંસુધી છૂટ આપી કે અગત્યતાં નામ લે—તોપણ હું રાજ; પણ જીવે હડ કયોં કે—‘ના—તે—ના.’

ધન—હરિને સંભારે, તેને હરિના વિસારે !

થવા ઘો—થવા ઘો—

પ્રજયરક્ષાના—પ્રેમરૂપી દોરી; અને તેથી થતું બંધન. આવું બંધન સ્ત્રી સાથે હોય; પુત્ર સાથે હોય; ધન સાથે હોય; પણ ભગવાન સાથે હોય નહીં. હોય તો તે વિભીષણ, અને તેના જેવા. રામ વિભીષણને કહે છે કે—

ગોપાધ—સુનો સખા નિજ કહૈં સ્વભાઉ, જન ભુવૈંડી શંભુ ગિરિ જાઉ;

જો નર હોય ચરાચર દ્રોહી, આવે સભય શરણ તકી મોહી.

તજ મદ મોહ કપટછલ નાનાં, કરૈં સઘ તેહિ સાધુ સમાના.

જનની જનક બંધુ સુતદારા, તન ધન ભુવન સુહૃદ પરિવારા.

સખકી મમતા ત્યાગ બટોરી, મમ પદ મનહિ બાંધી બટિ ડોરી.

સમદર્શી ધનજી કહ્યું નાહિ, હર્ષ શોક ભય નહીં મન માહિ;

અસ સજ્જન મમ ઉર અસ કૈસે, લોભી હૃદય અસત ધન જૈસે.

તુમ સરિખે સંત પ્રિય મોરે, ધરૈં દેહ નહીં આન નિહોરે.

ગીતા પણ કહે છે કે—

અપિ હૈસ્તુકુરાચારો, મજતે મામનન્યભાક્ ।

રજળતા—રેઢીયાર જીવોને—અનન્યતાની વાત કેમ સમજાય ! વેશ્યા બડી ચતુર; પણ

પતિવ્રતાની વાત સમજી શકે નહીં. જેમને દેવના ટોપલે ટોપલા, સંતોના ઢગલા, જેમને સદગુરુ એવી તો વસ્તુજી નહીં-તેમને અનન્યમાકુનો અર્થ ક્યા પણ ન સમજવી શકે.

ધૃતાર્ષિપત્ન્ય:—જેમનું ચરણ અંધાધ ગયું છે-પકડાઈ ગયું છે-એવા પ્રભુ.

ચોપાધ:—કામ આદિ મદ દંભ ન જાકે-તાત નિરંતર વશ મેં તાકે.

જમર મોટા ખીમને કોતરી નાંખવા સમર્થ છે; પણ કોમળ કમળને કોતરી બહાર નીકળી શકતો નથી. તેમ જગવાન રાવણાદિને તોડી ફોડી નાંખવા સમર્થ છે; પણ ભક્તના હૃદયમાંની નીકળી શકવા સમર્થ નથી. બાળક બાપુની પછેડી પકડીને બાપુને પ્રેમથી રોકે; તે બાપુ રોકાય. બાકી બાળકના કરતાં બાપુમાં બળ ઘણું છે.

તુલસીદાસજીએ ઉત્તમતા એવી રીતે માપી છે કે-(સતી પાર્વતી સદાશિવને કહે છે કે) —

ચોપાધ:—

નર સહસ્ર મહં સુનહુ પુરાતી, કોઈ એક હોધ ધર્મવતધારી;

ધર્મશીલ કોટિન્હમહં કોધ, વિષય વિમુખ વિરાગરત કોધ.

કોટિ વિરક્તમધ્ય શ્રુતિ કહહિ, સમ્યક્ જ્ઞાન કોટિ એક લહહિ;

જ્ઞાનવંત કોટિન્હમહં કોધ, જીવન્મુક્ત સુકૃત જગ હોધ.

તિન સહસ્રમાં સયસુખખાની, દુર્લભ અઘ્નલીન વિરાની;

ધર્મશીલ વિરક્ત અર જ્ઞાની, જીવન્મુક્તઅઘ્નપર પ્રાની.

સખતે સો દુર્લભ સુરરાયા, રામભક્તિરત ગતમદમાયા;

સો હરિભક્તિ કાક કિમિ પાધ ?-વિશ્વનાથ મોહિ કહહુ યુગધ.

[મો. ૭૧ A.]

જુનાગઢની ગાદી ઉપર બેસનારા નવાળ ઘણા થયા; પણ નરસીની ગાદી ઉપર બેસનારા ભક્ત પાક્યા નહીં. રમેષમાં દયારામ એકજ; દક્ષીણમાં તુકારામ એકજ; મેવાડમાં મીરાં એકજ. હતાં ત્યારે, કોઇએ ઝોળખ્યા નહીં; પણ પાછળથી નામું સમન્ધા; ત્યારે ખબર પડી; કે ‘આ તો હતા હીરા ! પણ આપણે તેમને કોલસાને બાવે વેચ્યા.’

શ્રી આલ શંકરાચાર્યે ઉત્તમતા એવી રીતે માપી કે—

રાગ-શાર્દૂલ૦

જંતુનાં નરજન્મ દુર્લભમતઃ, પુંસ્ત્વં તતો વિપ્રતા ।

તસ્માદ્દેવિકધર્મમાર્ગપરતા, ચિદ્ધાત્મમસ્માત્ પરં ॥

આત્માનાત્મવિવેચનં સ્વતુભવો, જ્ઞાતાત્મના સંસ્થિતિઃ ।

સુક્તિર્જો જ્ઞાતજન્મકોટિસુકૃતૈઃ, પૂણ્યધિના લભ્યતે ॥

અનેક જન્મનાં નામાં દામાં એક જન્મમાં સમજી લેવાં; અનેક ભવની લહેલહેણી, એક ભવમાં પતાવી દેવી; તે કાંધ થોડા પ્રયત્નોનું ફળ નથી; તે કાંધ જેવી તેવી ચીવટનું ફળ નથી. માટે કહીએ છઇએ કે-સાવધાન થઈ જાઓ ! નહીં ‘માનો તો જતી બાજી હારી જશે ! ભર દરીયે તરીને આવેલું વહાણ, કાંદામાં યુડી જશે.

રાગ-ખમાસ-તીનતાલ.

હમ ભક્તનકે, ભક્ત હમારે;

સુન અર્જુન, પ્રતિજ્ઞા મેરી, ચહ પ્રત દરત ન ટારે;—હમ૦ ટેક.

ભક્તકાજ કાજ સખ તજકે, અણુવણુ પચાદે ખાઈ ।

જહ૦ જહ૦ બીરપરે ભક્તન ચૈ, તહ૦ તહ૦ ગમ છુડાવું ॥ —હમ૦

જે મમ ભક્તસોં વૈર કરત હૈ, સો નિજ વૈરી મેરો ।

દેખિ વિચારી, ભક્ત હિતકારન, હાંકત હોં રથ તેરો ॥ —હમં

• જીતે જીત ભક્ત અપનેકી, હારેહાર વિચારી ।

સુરદાસ સુનિ ભક્ત વિરોધી, ચક્ર સુદર્શન ધારી ॥

‘ભક્ત પાંચ ડગલાં આવે; તો હું પચીસ ડગલાં સામે દોડ્યો આવું’—એવા આ કરાર; પણ દેખતાને દેખાય—આંધળાને નહીં. સાવધાનને સહેલું; અને આળસુને અધર્મ.

આપ સૌ સાવધાન છો ને? અસ! સાવધાન રહેજો—એટલીજ પ્રાર્થના.

રાગ—ગજલ તાલ ધમાલ.

અગર હૈ મોક્ષકી વાંછા, છોડ દુનિયાંકી ચારી હૈ (૨)—અગરં ટેક.

કોઇ તેરો ન તું કિસકા, સખી મતલબ કે હૈ સાથી; (૨)

કર્યા હો જલ માયા કે, (૨) કાલ સિરપે સવારી હૈ—અગરં

બૈદ સંગતમેં સંતનકી, રૂપ અપનેકો પહચાનો; (૨)

તજો મદ લોભ હંકારા, (૨) કરો ભગતી પિયારીજી—અગરં

અસો એકાંતમેં જાકર, ધરો નિત ધ્યાન ઇશ્વરકા; (૨)

રોક મનકી અપલતાઇ, (૨) દેખ ઘટમેં ઉજરી હૈ—અગરં

જલાકર કર્મકી ઢેરી, તેહ માયાકા બંધનકા; (૨)

બ્રહ્માનંદમેં મિલો જાકર, (૨) સદા જો નિર્વિકારી હૈ—અગરં

અસ ! અસ !—અસ ! આ તો રસરાટલીનાં જમણુ !

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના એકાદશસ્કંધના બીજી આ સંપૂર્ણ. મોલીઓ હરિ. મોલો શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર. આસપાસ મેઠાં હોય તે સાને ધણીજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજોજી.

ભાવનગર રાણીકા.

જેઠ, ૧૯૯૧.

લીં રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

અધ્યાય ૩ જો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં માયા, માયાને તરવાના ઉપાય, બ્રહ્મ અને કર્મ એ ચાર વિષયના પ્રશ્નોના ઉત્તર યોગેશ્વરે આપશે.

નિમિરામ પ્રશ્ન કરે છે—

રાજીવાચ ॥

परस्य विष्णोरीशस्य, मायिनामपि मोहिनीम् ॥

मायां वेदितुमिच्छामो, भगवन्तो ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

૧ પદ્યછેદ—પરસ્ય વિષ્ણોઃ ईशस्य—પરમાત્મા વિષ્ણુ ભગવાનની. માયિનામ્ અપિ મોહિનીમ્ માયા—માયાવી પુરુષોને પણ મોહ કરનારી માયાને. वेदितुं इच्छामः—જાણવાની ઇચ્છા અમે કરીએ છીએ. भगवन्तः नः ब्रुवन्तु—તે આપ અમને કહો.

અર્થ—‘આ જગતને જે પુરૂષ ભગવાનની માયારૂપ સમજે, તે ઉત્તમ વૈષ્ણવ કહેવાય;’ એમ આપે ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું. તેા પરમેશ્વરની માયા કે, જે (બ્રહ્મા અને સદાશિવ જેવા) માયાવી પુરૂષોને પણ મોહ કરે છે; તે માયાને ભણવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ; તે આપ અમને કહેા. [૧].

૧ વિવેચન—

ઉપર બીજા અધ્યાયના ૪૮ મા શ્લોકમાં—

ગૃહીત્વાપીંત્રિયૈરથાન યો ન દ્વેષ્ટિ નઃ હૃષ્યતિ ।

વિષ્ણોર્માયામિદં પશ્યન, સ ચ ભાગવતોત્તમ ॥

એમ કહ્યું કે—જગતને ભગવાનની માયારૂપ સમજીને ભક્ત વિષયોને ભોગવે. વિગેરે. તે ઉપરથી નિગરાજ પૂછે છે કે—શિવબ્રહ્માદિ માયા પતિઓને પણ મોહ કરે—એવી બળવાન માયાનું સ્વરૂપ અમને કહેા.

મોહનીસ્વરૂપની પાછળ શિવ બૂલા પડ્યા; બ્રહ્મા સરસ્વતીની પાછળ બૂલા પડ્યા; પરાશર અને વિશ્વામીત્ર જેવા પણ બૂલ્યા. શ્રાવકના નેમિનાથ ગિરનારની યુદ્ધમાં રાજમતીને નગ્ન જોઇને મોહ પામ્યા. આ નેમિનાથ કાણુ ? રાજમતી કાણુ ? તે સંબંધી થોડી વાત કરું. જૈનના ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૨ મા પ્રકરણમાં આ કથા છે. તે કથા પ્રમાણે—

નેમિનાથ કૃષ્ણ વાસુદેવનાં પિત્રાઇ ભાઇ હતા. ઉગ્રસેન મહારાજની પુત્રી રાજમતી સાથે તેઓ પરણવા આવતા હતા; તે સમયે રસ્તામાં તેમણે કેટલાંએક પશુઓને બાંધેલાં દેખ્યાં. તપાસ કરતાં મારુભ પડ્યું કે—જનની સરભરામાં પશુવધ થવાનો હતો. તે સાંભળી નેમિનાથ પાછા વળ્યા. પરણવા ન ગયા. (તેમનું નામ અરિષ્ટનેમિ હતું.) તેઓ દારકાથી નીકળી ગિરનાર આવ્યા. ત્યાં એકહજાર શિષ્યો સાથે, પ્રવ્રજ્યા (સન્માસ) સ્વિકારીને, તે જૈનના સાધુ બન્યા.

એક હજાર શિષ્યોના હિસાબ-શ્રીકૃષ્ણના ૮ પુત્રો, બળદેવના ૭૨ પુત્રો, શ્રીકૃષ્ણના ૫૬૩ ભાઈઓ, ઉગ્રસેન રાજના ૮ પુત્રો, નેમિનાથના ૨૮ ભાઇઓ, દેવસેન મુનિ વિગેરે ૧૦૦, ૨૧૦ યાદવ પુત્રો અને ૮ મોટા રાજાઓ, એક અક્ષોભ, બીજો તેનો પુત્ર, અને ત્રીજો વરદત્ત એમ બધા મળી ૧૦૦૦.

૨૫મા સૂત્રમાં મહાવીર સ્વામી કહે છે કે—વાસુદેવે-શ્રીકૃષ્ણે-નેમિનાથને આશીર્વાદ આપ્યો કે—‘હે સંયતીશ્વર ! આપ આપના ઇચ્છિતને (મુક્તિને) ત્વરાથી પામે.’

ઉગ્રસેન રાજના લગ્નમંડપમાં, પરણવા તૈયાર થએલાં રાજકન્યા ‘રાજમતી’ નેમિનાથનો વૈરાગ્ય જોઇને, વૈરાગ્ય પામ્યાં. તેણીએ પણ સાધ્વી જીવનની દિક્ષા લીધી. ફરતાં ફરતાં એક વાર સાધ્વી ગિરનાર ઉપર આવ્યાં. ત્યાં વરસાદ બહુ થવાથી કપડાં ભીજી ગયાં. તે પાસેની યુદ્ધમાં પેઠાં. અંધારી યુદ્ધમાં કાંઇ નથી; એમ સમજીને, નમ્ર થઇને વસ્ત્રો પહેાળાં કર્યાં. તેજ યુદ્ધમાં નેમિનાથ તપ કરી રહ્યા હતા. નમ્ર સ્ત્રી જોઇને, તેમને મોહ થયો. થોડાં પ્રેમનાં વચન, રાજમતીને કહ્યાં પણ ખરાં. રાજમતી ચેતી ગયાં. કંપતે હૃદયે નેમિનાથને બોધ કર્યો. જેમ હોશીયાર માવત તીક્ષ્ણ અંકુશ મારીને, મહોન્મત હાથીને ખેસાડી દે; તેમ બ્રહ્મચર્યની ટોચે ઉભેલાં રાજમતીએ, બોધરૂપી અંકુશથી, નેમિનાથને ખેસાડી દીધા; શાંત કર્યાં. વિગેરે-વિગેરે.

નોંધ—વ્યાસના અઢારે પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં યાદવોની વાતો ટેકડેકાણે છે; પણ ક્યાંક નેમીનાથ દેખ્યા નથી. જૈનગ્રન્થ અને રાજમતી વિગેરે નામ પણ સાંભળ્યાં નથી. તેથી આવી વાતો સાંભળી, આપને ભ્રમ થશે. આપણે એવા ભ્રમમાં પડવું નહીં. આપણે એટલોજ સાર ભેવો કે-ભગવાનની માયા, માયાપતિઓને પણ પીડે.

સૂચના—‘માયાપતિઓ ને માયા પીડે; તેથી તેઓ આપણા જેવા છે; એમ કદિ માનવું નહીં. હળાહળ ઝેર સદાશિવ પી જાય; બ્રહ્મા સૃષ્ટિને સૃજે; વિશ્વામિત્ર, પરાશર અને નેમિનાથ, પરમાત્માની સાથે વાતો કરે; આપણાથી તે ન અને. કાગડો આખા અંગને પડ્યું મેલીને, આળા ઉપર ખેસી જાય; એવા તમે થશો નહીં. જેમ કાગડા આળા-નેજ દેખે; તેમ દુર્જન સામાના દોષનેજ દેખે. દુર્જન પોતાને કાટલે, સામાને તોળે; દુર્જન પોતાના માપે, સામાને માપે. વિગેરે.

પોતાને કથા કેટલી વ્હાલી છે; તે નિમિરાળ કહે છે—

નાનુતુષ્યે જુષન્યુષ્મદ્-વચો હરિકથામૃતમ્ ॥

સંસારતાપનિસ્તપ્તો, મર્ત્યસ્તતાપમેષજમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—સંસારના તાપથી બહુ તપેલો એવો જે હું, તે-ભગવાનની કથા રૂપી અમૃતથી ભરેલાં આપનાં વચનને સાંભળતાં, સંતોષ પામતો નથી. ભગવાનની કથા સંસારનો તાપ મટાડવા ઔષધરૂપ છે. (૨)

૨ વિવેચન—

આ બાબતમાં સૌનો એક મત છે—(માગધી)

માણુસ્તં વિગ્ગહં લદ્યું, સુરં ધમ્મસ્સ દુલ્લહા ।

જં સોચ્ચા પઢિવજ્જંતિ, તવં સંતિમહિસયં ॥

[મહાવીર-ઉત્તરાધ્યયન ૩-૮]

અર્થ—મનુષ્ય શરીર પામીને, સત્ય ધર્મનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાનું ફુલ્લ છે; કે જે ધર્મને સાંભળવાથી, જીવો તપશ્ચર્યા, ક્ષમા અને અહિંસા પામે.

(માગધી) **લઙ્ઘંતિ વિમલા મોયા, લઙ્ઘંતિ સુરસંપયા ।**

લઙ્ઘંતિ યુતમિતં ચ, વગો ધમ્મો ન લઙ્ઘઈ ॥ [પ્રસ્તાવિક]

અર્થ—સંસારી જીવો જેને માટે તલરેપા કરે છે; એવા મનોરમ્ય ભોગો મળવા સુલભ છે; દેવોની સંપત્તિ મળવી; તે પણ સુલભ છે; પુત્ર મિત્ર તથા પરિવારજન્ય સુખ પણ સાંપડે; પરંતુ સહધર્મને સાંભળવો અને આચરવો એ અદિ ફુલ્લ છે. વિગેરે-વિગેરે—

કથાને અમૃત કહ્યું. કથાને ભવરાગને મટાડનારું ઔષધ કહ્યું. વળી એમ કહ્યું કે—**સંસારતાપનિસ્તપ્તઃ इति अहम् मर्त्यः**—સંસારના તાપથી તપી ગયેલો એવો હું. **યુષ્મદ્વચઃ જુષન ન અનુતુષ્યે**—આપનાં વચનનું પાન કરતો એવો હું ધરાતો નથી. જાણે તે સાંભળ્યાજ કઈ.

૨ પદ્યછેદ—**સંસારતાપેન નિસ્તપ્તઃ**—સંસારના તાપથી બહુ તપેલો. **મર્ત્યઃ**—મનુષ્ય એવો હું. **તસ્ય તાપમેષજમ્**—સંસારનો તાપ મટાડવા માટે ઔષધરૂપ. **इति हरि-कथामृतम्**—ભગવાનની કથા રૂપી અમૃતથી ભરેલું. **युष्माकं वचः जुषन**—આપનાં વચનને સાંભળતો. **न अनुतुष्ये**—સંતોષ પામતો નથી.

મોક્ષ મળવાનો હોય ત્યારે મળે-ભગવાન મળવાના હોય ત્યારે મળે-પણ જીવનમાં આવો કથારવાદ પ્રગટે; તોપણ અહો ભાગ્ય સમજવું. દેવદર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય; પાંચ દશ હજાર લઘને હરદાર સુધી યાત્રામાં ફરવાની ઇચ્છા થાય; મોટા મોટા યજ્ઞ કરાવવાની ઇચ્છા થાય; પણ શાંતિથી બ્રાહ્મણને શરણે બેસી, કથા સાંભળવી ગમે નહીં. કદિ કથા સાંભળે તો-કથારવાદની સાથે અભિમાન, નકામે બકવાદ અને હુંડતા પ્રગટી નીકળે. જેમ આંખો ફેરીથી શોભે; તેમ શ્રવણ સદાચારવાળી નત્રતાથી શોભે.

ગાંધીમાં ચક્રાંતી પરબડી ન હોય; તો માગી બીખીને તે કરાવો; ખોડા ઢોરની ધર્મશાળા ન હોય; તો તે પણ કરાવો; દવાખાનું ન હોય; તો તે પણ કરાવી આપો; પણ બવરોગ મટાડવાની દવા આપનારા સંત બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરી, તેમની પાસે કથા વાર્તા સાંભળો નહીં. ‘આ લાલ કયાં મળશે?’ એવો પ્રશ્ન પણ થાય નહીં. દેવ મંદિરો ઘણાં છે; પણ તેમાં સોએ અઠાણુ ટકા ચામાચીડીયાં લટકે છે. આળસુ અલણુ પુનઃ-પુનઃનીચા ત્યાં બેઠા છે. જેમ મુખની શોભા નાક; તેમ દેવમંદિરની શોભા કથા વાર્તા છે. દેવમંદિરોએ ખટકા રાખીને કથા વાર્તા કરાવવી જોઈએ. સંત બ્રાહ્મણને ધામધુમથી પધરાવવા જોઈએ. આડે દહાડે નહીં; તો ચાલે; પણ ચાતુર્ભાસમાં (અશાડ શુદ્ધી ૧૧ થી કારતક શુદ્ધી ૧૧ સુધી) આ લાલ અવશ્ય લેવો અને લેવરાવવો જોઈએ. દીવા વિના અંધારું, તેમ જ્ઞાન વિના અજ્ઞાન. અજ્ઞાન ત્યાં દુઃખ દુઃખ અને દુઃખ. બે ચાર દિવસ મ્યુનીસીપાલીટીના માણસો કામકાજ ન કરે; તો શહેરમાં પ્લેગ ફાટી નીકળે; તેમ બે પાંચ દિવસ, આત્મિક વિચારો વાંચીએ નહીં; તેમ સાંભળીએ નહીં; તો કામ, કેષ અને લોભરૂપી પ્લેગ ફાટી નીકળે. આ તો માનવની મોંઘી વાતો! અંધાણી બીડી વિના આવરો; તેમ આપણું આત્મિક વિચાર વિના આવરો—

દોહરો—ગીરજ્યા સંત સમાગમ, સમ ન લાલ કંછુ આન;

બિનુ હરિ કૃપા સો હોઈ નહિ, ગાવહિ વેદ પુરાણ—સીયાં.

સુગંધી માટે પુષ્પ, પુષ્પ માટે બગીચો, અને બગીચા માટે માળી. જમીન લાંબી પહોળી હોય; જળના કુવા ભર્યા હોય; પણ માળી ન હોય; તો બગીચો અવ્યસ્થિત. અહીં માળી ઉપદેશકો.

ન્યાં રાજ વસતો હોય; ત્યાં ગંધાતા ગાભા મુકાય નહીં. ત્યાં તો ઉંચામાં ઉંચો ધૂપ અને સારામાં સારાં પુષ્પ મૂકાય. તેમ ન્યાં રાજ્યોના રાજ્ય-પ્રજુ-ખીરાજે, ત્યાં-તે અંતઃકરણમાં-માયાના ગંધાતા ગાભા-સડેલા વિચારો-નજ મુકાય. ત્યાં તો ત્યાગ વૈરાગ્યનો ધૂપ; અને ક્ષમા, દયા અને શાંતિનાં સુગંધીવાળા પુષ્પો મુકાય. છે તમારી પાસે?

હવે અંતરીક્ષ નામના યોગેશ્વર બોલે છે —

અન્તરિક્ષ ઉવાચ ॥

અભિર્ભૂતાનિ ભૂતાત્મા, મહાભૂતૈર્મહાભુજ ॥

સસર્જોષાવચાન્યાયઃ, સ્વમાત્રાત્મપ્રસિદ્ધયે ॥ ૩ ॥

૩ પદ્યછંદ—હે મહાભુજ-હે મોટા રાજા ! સ્વમાત્રાત્મપ્રસિદ્ધયે જીવોના ભોગ માટે. સ્વાત્મપ્રસિદ્ધયે-જીવોના મોક્ષ માટે. સ્વસ્ય માત્રાઃ (અંશે) હૃતિ આત્માનઃ (જીવો.)

અર્થ—અંતરિક્ષ નામના ત્રીજા યોગેશ્વર કહે છે—‘હે રાજા ! પોતાના અંશરૂપ હોવાને ભોગ અને મોક્ષ દેવા સારૂ, સર્વના કારણરૂપ આદ્યપુરૂષે, પોતે બનાવેલા આ પંચ મહા ભૂતોથી, ઉંચા નીચા પ્રકારનાં શરીરો ઘડ્યાં છે—બનાવ્યાં છે. (આ બનાવટ ભગવાનની માયા છે; એમ સમજવું. (૩)

૩ વિવેચન—

પુરૂષ રાજા હોય; કે રાજાનો દીવાન હોય; એમ. એ. એલ. એલ. બી. પાસ થયો હોય; પણ ઘરનાં આંગણાં શોભાવતાં તેમને આવડે નહીં; તે કામ તો સ્ત્રીઓ જ કરે. તેમ પ્રભુ સર્વ વ્યાપક, સર્વ શક્તિમાન અને સંપૂર્ણ; છતાં સંસારની રચનામાં માયા મુખ્ય. માયાથી માત્ર ભોગજ નહીં; પણ ભોગ અને મોક્ષ બેઉ. સત્ત્વ ગુણ માયાનો છે. સત્ત્વાત્ સંજાયતે જ્ઞાનં—સત્ત્વ ગુણ પ્રગટયા પછી જ્ઞાનને રસ્તે ચડાય.

ઉંચા નીચા શરીરોની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં, શાસ્ત્રે આપણને કહ્યું છે કે—

સુત્રીંદ્રિયમનઃપ્રાણાન્ , જનાનામસૃજત્ પ્રભુઃ ॥

માત્રાર્થે ચ ભવાર્થે ચ, આત્મને કલ્પનાય ચ ॥

બ્રહ્મ નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય છે; અને માયા જડ છે; તો આ હોવા કેવી રીતે બન્યા ? તેનો ખુલાસો ત્યાં (૮૭મા અ. માં) કર્યો છે.

મયાડધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ, સૂચયતે સચરાચરમ્ ॥ (૧-૧૦)

મમ યોનિર્મહદ્ બ્રહ્મ, તસ્મિન્ ગર્ભે દધામ્યહમ્ ॥

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં, તતો ભવતિ ભારત ॥ (૧૪-૩)

સર્વયોનિષુ કૌંતેય, સૂર્યયઃ સંભવંતિ યાઃ ॥

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિ-રહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥ (૧૪-૪)

અર્થ—હે અર્જુન ! મારા અધિષ્ઠાનપણથી (આધારથી) આ પ્રકૃતિ જ ચરાચર જગતને પ્રસવે છે. [૮-૧૦] મારી મહાન્ પ્રકૃતિ સર્વનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. હું તેમાં ગર્ભ મુકું છઉં; તેથી હે કૌંતેય ! સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. [૩] સર્વ યોનિઓમાં જે જે મુર્તિઓ જન્મે છે; તેમનું જન્મ સ્થાન એ મહદ્ પ્રકૃતિ છે. અને તે સર્વને બીજ આપનારો પિતા હું છઉં. [૪]

કૃષ્ણ યજુર્વેદીય શ્વેતાશ્વરોપનિપદ્ કહે છે કે—

અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ , તસ્મિન્માન્યો માયયા સંનિરુદ્ધઃ ॥ (૪-૯)

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિષાત્ , માયિનં તુ મહેશ્વરં ॥ (૪-૧૦)

ભગવદ્ ગીતા કહે છે કે—

‘મમ માયા કુરત્યયા, ’ ‘માયામેતાં તરંતિ તે ’ ॥ (૭-૧૪)

‘માયયાડપહૃતજ્ઞાનાઃ ’ (૭-૧૫), યોગમાયાસમાહૃતઃ ॥ (૭-૨૫)

તેષાં પ્રસિદ્ધિઃ (ભોગ અને મોક્ષ બેઉ.) તસ્યૈ સ્વમાત્રાત્મપ્રસિદ્ધેય-પોતાના અંશરૂપ હોવાને ભોગ અને મોક્ષ દેવા સારૂ. ભૂતાનાં આત્મા ધૂંમ્ इति આદ્યઃ—સર્વના કારણરૂપ આદ્ય પુરૂષે. યમિઃ મહાભૂતૈઃ—પોતે બનાવેલા આ પંચ મહાભૂતોથી. ઉચ્ચાનિ ચ અવચાનિ (નીચા) ચ इति સૂતાનિ—ઉંચાં નીચાં પ્રકારનાં શરીરો. સસર્જ-ઘડ્યાં—બનાવ્યાં.

પ્રકૃતિ સ્વામધિષ્ટાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ (૪-૬)

તે ધ્વાનયોગાનુગતા અપચ્ચન્ દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણૈર્નિર્મૂઢામ્ ॥ શ્રુતિ ॥

જેમ માતા વિના સંતતિ નહીં; તેમ માયા નિના આ પથરાધને રહેલો સંસાર નહીં.
જે જે કંઈ દ્રશ્ય તે માયા. જ્યાં નામ રૂપ ત્યાં માયા.

પરમાત્મા એક મટીને અનેક થયા; એમ જે ગણાય છે તે પણ માયા છે—

एवं सृष्टानि भूतानि, प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ॥

एकधा दशधात्मानं, विभजन् जुषते गुणान् ॥ ૪ ॥

गुणैर्गुणान स भुञ्जान, आत्मप्रद्यौतितैः प्रभुः ॥

મન્યમાન इदं सृष्ट-मात्मानमिह सज्जते ॥ ૫ ॥

અર્થ—એ પ્રકારે પંચમહાભૂતોથી બનાવેલાં શરીરોમાં પેઢેલા પરમાત્મા, મન રૂપ થઈને અને ઇંદ્રિયો રૂપ થઈને, વિષયોના વિભાગ કરીને, વિષયોને ભોગવે છે. (તે પણ ભગવાનની માયા છે; એમ સમજવું.) [૪]. અંતર્યામીએ પ્રકાશ કરેલી ઇંદ્રિયોથી વિષયોને ભોગવતો, અને આ ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને પોતારૂપ માનતો જીવ, આ શરીરાદિમાં આસક્ત થાય છે—ભૂલો પડીને લોભાય છે. (એ ભગવાનની માયાથી થાય છે; એમ સમજવું.) [૫].

૪-૫ વિવેચન—

પંચ મહાભૂત રૂપે પોતે બન્યા; એટલે—[૧] પૃથ્વીમાં ગંધ રૂપે અને ક્ષમા રૂપે પ્રભુ પેદા. ભગવાનની શક્તિ પૃથ્વીમાં છે તેથી જળ પૃથ્વીને ઓગાળી તેનું પાણી કરી શકતું નથી. [૨] જળમાં પ્રભુ સ્વાદ રૂપે પેદા છે; જેથી પ્રાણી માત્રને જળ જીવન આપે છે. [૩] પ્રભુ તેજમાં પ્રવેશ કરી, આંખને તેજ આપે છે; અને જઠરને પ્રદીપ્ત કરે છે. [૪] વાયુમાં પ્રવેશ કરી પ્રાણી માત્રમાં પ્રાણ થઈને વર્તે છે. [૫] આકાશમાં શબ્દ રૂપે પ્રવેશ કરીને, ભૂતોને વ્યવહાર કરવાની સગવડ આપે છે.

પંચ મહાભૂતોને પરસ્પર નિત્ય વૈર છે. કારણ કે—એક બીજાને ગળી જવા તૈયાર હોય છે. જળ પૃથ્વીને ઓગાળી નાંખવા તૈયાર હોય છે. તેજ જળને શોષ કરવા તૈયાર છે. વાયુ તેજને ગળવા તૈયાર હોય છે. વાયુને ગળી જવા આકાશ તૈયાર છે. પણ પ્રભુ તેમાં પેસી, તેમને નિર્વૈર બનાવીને ન્યાયે છે. આ દેવ બ્રહ્માંડમાં પુરૂષ રૂપે અને પિંડમાં જીવ રૂપે ઓળખાય છે. પરમાત્મા પોતે અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરી, મન, બુદ્ધિ,

૪-૫ પદ્મછંદ—**एवं-એ પ્રકારે. पञ्चधातुभिः-પંચ મહા-ભૂતોથી બનાવેલાં શરીરોમાં પેઢેલા પરમાત્મા. एकधा आत्मानं विभजन्-પોતે મનરૂપ થઈને. અને दशधा आत्मानं विभजन्-પોતે દશ ઇંદ્રિયો રૂપ થઈને. गुणान जुषते-વિષયોને ભોગવે છે. ૫ પદ્મછંદ—आत्मना प्रद्यौतितैः इति गुणैः-અંતર્યામીએ પ્રકાશ કરેલી ઇંદ્રિયોથી. गुणान भुञ्जानः सः प्रभुः-વિષયોને ભોગવતો તે જીવ. इदं सृष्टं (देहं) आत्मानम् मन्यमानः-આ ઉત્પન્ન કરેલા દેહને પોતારૂપ માનતો જીવ. इह सज्जते-આ દેહમાં આસક્ત રાખે છે.**

ચિત્ત અને અહંકાર રૂપે ઓળખાય છે. જીવ ધર્મરતો અંશ હોવા છતાં, દેહમાં આત્મ-
યુક્તિ દેહ કરી, પોતે પોતાને વિસારે છે. મન અતિ ચંચળ થઇને, સંકલ્પ ચિકલ્પની જાળ
પાથરીને, ભય શોક અને દુઃખનાં વાદળ દેખાડે છે. આ પ્રમાણે દશે ઇન્દ્રિયોમાં નારાયણ
ચેતન પૂરે છે; અને ક્રિયા શક્તિ આપે છે. તેથીજ કાન સાંભળે છે; આંખ દેખે છે અને
જીભ ચાખે છે. વિગેરે. નારાયણ પોતેજ ભોક્તા અને ભોગ્ય અને છે. જેમ શેરડી રોપી
હોય; તો તે શેરડી રૂપેજ વધે; અને તેની જીદી જીદી જણાતી કાતળાંચોમાં, એકજ
રસ વહે; તેમ વિષયને અને ઇન્દ્રિયોને એક સાથે ચેતન આપી-જ્યોતિર્મય બનાવી-
નારાયણ પોતેજ જીવપણે વિષયોને ભોગવે છે. અંતે કહ્યું કે **હૃદ સજ્જતે**-આ દેહમાં
આસક્તિ રાખે છે.

ય યકોચર્ણો बहुधा शक्तियोगात्, वर्णाननेकान्नहिंसार्यो दधाति ॥ શ્રુતિ ॥
[યજુ. ૪-૧]

જે વસ્તુતઃ નથી; તેને બતાવે તે માયા. વિદ્યારણુસ્વામી કહે છે કે—

‘**इन्द्रजालमिदं द्वैतमचित्यरचनात्स्वतः**’ જેની રચના અનિત્ય તેથી ઇન્દ્રજાળ જેવી
જે, તે માયા.

धर्मा य इति जायंते, जायंते ते न तत्स्वतः ॥

जन्म मायोपमं तेषां, सा च माया न विद्यते ॥ (૪-૫૮)

[ગોડપાદ.]

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम ॥ એ શ્રુતિ પણ માયાને જન્મરહિત ગણે છે.
જ્ઞાનથી માયાની નિવૃત્તિ થાય છે તે સિદ્ધ વાત છે. માયાની નિવૃત્તિ થતાં માયાના
કર્મ રૂપ સંસારની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. **कारणापाये कार्यापायः ।** કારણનો નાશ
થતાં કાર્યનો નાશ થાય છે.

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः । (પ્રવે. ૪ ૧૬)

અહીંને જાણ્યા પછી માયાના સર્વ બંધનો તુટી જાય છે.

तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ (૩૬ાધ્યાય ૨-૧૮)

અહીંને જાણ્યા પછી માયાની વિવૃત્તિ થાય છે.

अनादिभावरूपं यत्, विज्ञानेन विलीयते ॥

तदज्ञानमिति प्राज्ञाः, लक्षणं संप्रचक्षते ॥ [ચિત્સુખી પા. ૫૭.]

ભૂતાર્થ—માયા અનાદિ છે તોપણ જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે.

જેમ અંધકાર ધરને આશ્રયે રહે છે; તોપણ ધરને પોતાથી ઢાંકી દે છે; જેમ
જળની શેવાળ જળને આશરે રહે છે; તોપણ જળને ઢાંકી દે છે; તેમ માયા અહીંને
આશરે રહે છે; તોપણ અહીંને-આત્માને-ઢાંકી દે છે. અહીંસત્રની ટિકામાં શ્રી આદ્ય
શંકરાચાર્ય કહે છે કે—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी, निर्धिभागवतिरेव केवला ॥

पूर्वसिद्धतमसोहि पश्चिमो, नाशयो भवति नापि गोचरा ॥

[સં. શા ૧. ૩૧૯.]

માયા અનિર્વચનીય છે. એટલે તે સત્ય નથી, તેમ અસત્ય પણ નથી, અહીં જ્ઞાનથી
માયાનો નાશ થાય છે; માટે માયા સત્ય નથી. જીઓ-સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ-**तस्याभि-**
ध्यानात् योजनात् तत्त्वभावाद् भूयक्षांते विश्वमाया निवृत्तिः ॥ [૧-૧૦]

फटिक सिला अति सुभ्र सुहाई । सुख आसीन तहाँ हो'भाई ॥
कहत अनुज सन कथा अनका । भगति बिरति नृपनीति बिबेका ॥

તેમ સસલાના શિંગડાની માફક અસત્ (ગુચ્છ) પણ તેને કહેવાય નહીં. માયાની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ નથી. શ્રી ઉદયનાથાર્ય કુસમાંજલિમાં કહે છે કે—**નૈકતાપિ ચિદ્દાનાં મુક્તિમાત્ર ચિરોચ્ચતઃ** ॥૩૮॥ તેથી માયા સત્ તથા અસત્ અને સત્ અસત્ ઉભયરૂપ પણ નથી.

ચિત્સુખાચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—

પ્રત્યેકં સદસત્વાખ્યાં, વિચારપદ્ધતી ન ચત્ ॥

ગાઢતે તદ્દનિર્વાચ્ય—માહુવેદાંતવેદિનઃ ॥

[પાનું ૭૯]

અર્થ—‘માયા વસ્તુતઃ અઘ્ઘથી ભિન્ન છે;’ એમ પણ કહેવાય નહીં; કારણ કે વેદાંતનો એવો સિદ્ધાંત છે કે—પરમાર્થપણે અઘ્ઘથી ભિન્ન કોઇ પણ વસ્તુ નથી.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે—**પ્રર્ણવોપશમં જ્ઞાંતં શિવમદ્વૈતમ્ ॥** ‘માયા અઘ્ઘથી સર્વ પ્રકારે અભિન્ન છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. એમ કહીએ; તો માયા અઘ્ઘની માફક અઆધિક બની જાય. પરસ્પર વિરોધ હોવાથી, ભિન્નાભિન્ન રૂપ પણ કહેવાય નહીં. એટલે માયા અઘ્ઘથી ભિન્ન, અભિન્ન અને ભિન્નાભિન્ન ઉભય પણ નહીં.

માયા સાવયવ પણ નથી; કારણકે સાવયવ હોય; તો માયા ઉત્પત્તિ ધર્મવાળી અવશ્ય ગણાય. તેમ માયા નિરવયવ પણ નથી. કારણકે નિવયવ વસ્તુનો કદાચિત્ આધ થતો નથી. પરસ્પર વિરોધ હોવાથી ઉભયરૂપ પણ નથી. તેથી માયા—સાવયવ, નિરવયવ અને સાવયવ—નિરવયવ ઉભયરૂપ પણ નથી. ભાષ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે—

સન્નાપ્યસન્ના-પ્યુમયાત્મિકા નો ।

ભિન્નાપ્યભિન્ના-પ્યુમયાત્મિકા નો ॥

સાંગાપ્યસાંગા-પ્યુમયાત્મિકા નો ।

મહદ્ભૂતા-ડનિર્લેચનીયરૂપા ॥ [વિવેકચૂડામણિ]

વાણી કેવી મનોહર છે ! શબ્દ રચના કેવી સુંદર છે ! અર્થ કેટલો બધો સ્પષ્ટ છે ! ઋગ્વેદ સંહિતાના મંડલ ૧૦ ના સૂક્ત ૧૨૯ માં—**‘નાસદાડસીન્નો સદાડસીત’** વિગેરે શબ્દોમાં શ્રી શંકરે તેજ ભાવ બતાવ્યો છે. વિગેરે—વિગેરે.

અદ્વૈત સિદ્ધાંતને હરકત ન આવે; અને માયા પોતાનું કામ કર્યે જાય; એવી આ ગોઠવણ છે. જનૈયાની બહુ આગતા સ્વાગતા કરવામાં, વરરાજા વિસરી ન જવાય; તેમ માયાનું ધણું વિવેચન કરતાં, આત્મતત્ત્વ વિસરી ન જવાય; એ ધ્યાન આપવું.

પ્રલસીકૃતમાં શ્રી રામચંદ્ર લક્ષ્મણને માયા સંબંધી કહે છે કે—[મોક્ષવાણી ૩૨. A.]

(સ્થળ પંચવટી.)

ઓપાઈ—મેં અરે મારિ તારિ તે માયા, જેહિ વશ કોનહે જીવ નિકાયા;

ગોગૈયર જેહું લગિ મન જાઈ, સો સખ માયા જનહુ ભાઈ.

તેહિ કર બેદ સુનહુ પ્રમ સોહિ, વિદ્યા અપર અવિદ્યા દોહિ.

શૂંગવેરમાં લક્ષ્મણ કેવટને સમજાવે છે—[મોક્ષવાણી પાનું ૨૧ A.]

ઓપાઈ—કાહું ન કોહિ સુખદુઃખ કર દાતા, નિજ કૃત કર્મ બોગ સખ બ્રાતા;

યોગ વિયોગ બોગ બલ મંદા, હિત અનહિત મધ્યમ બમ કંદા.

જન્મ મરણ જહાં લગિ જગજલુ, સંપત્તિ વિપતિ કર્મ અર કાલુ;
ધરણિ ધામ ધન પુર પરિવાર, સ્વર્ગ નર્ક જહાં લગિ વ્યવહાર.
દેખિએ સુણિયે ગુણિયે મનમાંહિ, માયા કૃત પરમારથ નાંહિ.

[આ તો રત્નો વીણીને આપના હાથમાં મુકું છઉં. સાવધાન છેને ?]

જીવને માયાના સંબંધથી કેવુ પરિણામ આવ્યું; તે હવે કહે છે—

કર્માણિ કર્મભિઃ કુર્વન્, સનિમિત્તાનિ વેદ્યમ્ ॥

તત્તત્કર્મફલં શુદ્ધન્, ઝમતીહ સુલેતરમ્ ॥૬॥

इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्, व भद्रवहाः पुमान् ॥

आभूतसंप्रवात्सर्ग-प्रलयावश्रुतेऽवशः ॥૭॥

અર્થ—કર્મન્દ્રિયોથી વાસના સહિત કર્મ કરતો, અને તે તે કર્મોનાં સુખ રૂપ ફળોને લેતો—જીવ આ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે; પણ મુક્ત થતો નથી. (આ પ્રમાણે જે થાય છે; તે પણ ભગવાનની માયાથીજ થાય છે એમ સમજવું.) (૬) આ પ્રમાણે બહુ દુઃખ આપનારી કર્મની ગતિએને પામતો, અને પરતંત્ર થએલો જીવ, જગત્નો પ્રલય થાય; ત્યાં સુધી જન્મ મરણને ભોગવે છે—પામ્યા કરે છે. (આ પણ ભગવાનની માયા છે; એમ સમજવું.) (૭)

૬-૭ વિવેચન—

ચોપાધ—ધર્મ અંશ જીવ અવિનાશી, ચેતન અમલ સહજ સુખરાશી;

સો માયાવશ ભયઉ ગુંસાધ, બંધો કીર મરકટકી નાધ.

જડ ચેતનહિ ગ્રંથિ પરિગ્રહ, યદ્યપિ મૃયા છૂટત કદિનાધ;

તત્તે જીવ બન્યો સંસારી, ગ્રંથિ ન છૂટ ન હોય સુખારી.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૮૮].

ઉત્તરાધ્યયનમાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—

(માગધી) **કમ્મસંગેહિ સમ્મુદા, કુલ્લિયા बहु वेवणा ॥**

अमाणुसासु जोणिसु, विणिहम्मंति पाणिणो ॥ (૩-૬).

અર્થ—કર્મના પાશથી જકડાયેલા, અને તેથી મૂઠ બનેલા જીવો, અમાનુષી (નરક અથવા તિર્થંચ) યોનિમાં જન્મે, બહુ દુઃખી થાય છે.

૬ પદ્યછેદ—વેદ્યમ્—પ્રાણી-જીવ. કર્મભિઃ—કર્મન્દ્રિયોથી. સનિમિત્તાનિ કર્માણિ કુર્વન્—વાસનાથી મુક્ત કર્મો કરતો. તત્ તત્ સુલેતરમ્—તે તે કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ. કર્મફલં શુદ્ધન્—ફળને લેતો. હહ ઝમતિ—આ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે.

૭ પદ્યછેદ—इत्थं—આ પ્રમાણે. बहुनि अभद्राणि (દુઃખ) बहुति (આપનારી) इति बहुभद्रवहाः ताः इति कर्मगतीः गच्छन्—બહુ દુઃખ આપનારી કર્મગતિએને પામતો. अवशः—પરતંત્ર થએલો જીવ. पुमान्—જીવ. भूतानां संप्रवः (નાશ) तस्मात् आ इति अभिव्याप्य आभूतसंप्रवात्—જગત્નો પ્રલય થાય ત્યાં સુધી. सर्गव (જન્મ, ઉત્પત્તિ) प्रलयव (નાશ-મરણ) सर्गप्रलयौ तौ अभुते—જન્મ મરણને ભોગવે છે.

(ભાગધી) યગવા દેવલોચસુ, નરપસુ ચિ યગવા ॥

યગવા આસુરં કાર્ય, અદાકમ્મેહિ ગચ્છત્ ॥ (૩-૩).

અર્થ—જોવા પોતાના શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે કોઇ વખત દેવલોકમાં, તો કોઈ વખત નરકયોનિમાં અને કોઇ વખત આસુરી યોનિમાં ભટકે છે.

આગળ ૩-૭ માં કહે છે કે—જ્યારે કર્મો ભોગવી લેછે; સારેજ કર્મોના નાશ થાય છે; અને પછી માણસ માનવયોનિમાં આવે છે.

અહો ! આ (શરીર) કેમ-કેવા પુણ્યથી મળ્યું ? તેનો વિચાર પણ ન કર્યો ! પણ પક્ષી કરતાં આપણે કેટલાં સુખ છે ? તેનો વિચાર પણ ન કર્યો ! કદાચ મનુષ્ય બન્યા; પણ જ્યાં ચોવીસે કલાક કારખાનાંઓની ધડાપીટ થતી હોય; એવા દેશમાં ન મૂક્યા; અથવા જ્યાં હાથમાં બંધુક લઇને શિકાર ન કરે; તો પેટ ન ભરાય; એવા જંગલી દેશમાં પણ આપણને ન મૂક્યા; તે પ્રભુકૃપાનો પણ કદિ વિચાર ન કર્યો ! તેમને શું કહીએ ! મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—

(ભાગધી) લલ્લૂન ચિ માણસત્તળં, આરિઝતં પુનરચિ વુલ્લહં ॥

મદવે વસુયા મિલક્સુયા, સમયં ગોચમ મા પમાચય ॥

[ઉત્તરાધ્યયન ૧૦-૧૬]

અર્થ—મનુષ્યદેહ પામ્યા પછી ધણા લોકો ચોર અને મેલેલ જૂનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી આર્ય દેશમાં અવતરવું તે ફુલેલ સમજવું. માટે એક ક્ષણને લાખેણી સમજી તેનો સદુપયોગ કરવો.

માદ રાખવું ઘટે છે કે—આ બધી માયાની જૂલવણી છે. માયામાં જૂલા પડેલા ગરૂને કાગળશૈડી કહે છે કે—

ચોપાધ—તુમ નિજમોહ કહા ખગ સોઈ, સો નહિં કછુ આશ્રયં ગુંસાધં;

નારદ શિવ વિરંચી સનકાદિ, જો મુનિ નાયક આતમવાદી.

મોહ ન અંધ કીન્હ કેહિ કેહિ, કો જગ કામ નચાવ ન જેહિ ?

તૃષ્ણા કેહિ ન કિન્હ યોરાહા, કેહિ ન હૃદય કોષ નહિં દાહા ?

હોહરો—જાની તાપસ ધર કવિ, કોવિદ ગુણ આગાર;

કેહિકે લોભ વિડંબના, કિન્હ ન ઇહિ સંસાર—સીયા૦

શ્રીમદ્ વક્ર ન કિન્હ કેહિ ? પ્રભુતા બધિર ન કાહિ ?

મૃગનયનીકે નયનશર, કો અસ લાગ ન જાહિ ?—સીયા૦

ચોપાધ—ગુણકૃત સન્નિપાત નહિ કેહિ ?—કો ન માન મદ વ્યાપેહુ જેહિ ?

યૌવનજવર કેહિ નહિ બલકાવા ?—મમતા કેહિ કર યશ ન નશાવા ?

મત્સર કેહિ કલંક ન લાવા ?—કેહિ ન શોક સમીર ડોલાવા ?

ચિંતા સાપિની કેહિ ન ખાયા ? કો જગ જાહિ ન વ્યાપી માયા ?

ક્રોટ મનોરથ દારૂ શરીરા, જેહિ ન લાય ધુન-કો અસ ધીરા ?

મુત વિત લોક ઇપણા તીની, કેહિકે મતિ ઇન્હ કૃત ન મલીની ?

મદ સખ માયાકર પરિવારા, પ્રબલ અમિત કો વરણે પારા;

શિવ અતુરાનન જાહિ ડરાહી, અપર જીવ કેહિ લેખે માહિ ?

દોહરો—વ્યાપી રહ્યો સંસારમાં, માયા કટક પ્રયંડ;

સેનાપતિ કામાદિભટ, દંભ કપટ પાખંડ—સીયાવર૦

ફરી ફરી વાંચો. આ આપણા પોતાના ઓરડાની મુંજવણો છે. સમજ્યા છતાં ભૂલો થાય; એવો આ વિષય છે. પોતી જમીનમાં ચાંબલા ખોડવા હોય; ત્યારે જે મુંજવણ થાય; એવી આ મુંજવણ છે.

હવે પ્રલયની વાત કરે છે—

ધાતુપ્લુવ આસન્ને, વ્યક્તં દ્રવ્યગુણાત્મકમ્ ॥

અનાદિનિધનઃ કાલો, હવ્યક્તાયાપકર્ષતિ ॥૮॥

શતવર્ષા અનાવૃષ્ટિર્—ભવિષ્યત્યુલ્બના મુવિ ॥

તત્કાલોપચિતોષ્ણાર્કો, લોકાંસ્ત્રીપ્રતપિષ્યતિ ॥૯॥

પાતાલતલમારમ્, સંકર્ષણમુત્તાનલઃ ॥

દહન્-ઊર્ધ્વશ્ચિત્તો વિશ્વગ્-વર્ધતે વાયુનેરિતઃ ॥૧૦॥

અર્થ—પ્રલયનો આરંભ થાય છે; ત્યારે જન્મમરણ રહિત એવો જે કાળ; તે કાળ, આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મરૂપ જગતને ઇન્દ્રમાં લઈ જવા ખેંચે છે. (તે પણ ભગવાનની માયા છે; એમ સમજવું) (૮). પૃથ્વીમાં સો વરસ સુધી મહા ભયંકર અનાવૃષ્ટિ થશે. તે સમયે વધારે ગરમ થએલો સૂર્ય, ત્રણ લોકોને તપાવશે. (૯). પાતાળથી માંડીને ખાળવા લાગેલો ઉંચી શિખાવાળો અને પવનથી પ્રેરાયેલો, શેષનાગના મુખનો અગ્નિ ચારે તરફ વૃદ્ધિ પામશે. (એ ભગવાનની માયા સમજવી). (૧૦).

• ૮ થી ૧૦ વિવેચન—

આઘ્રમ્ભુવનાત્ લોકાઃ—ત્રિગેરે શબ્દાર્થો ગીતા કહે છે કે—અહા પણ મરણાધીન છે.

૮ થી ૧૦/૮ પદ્યછેદ—ધાતુઃ (પુલ્લિંગ) મહાભૂત. ધાતુનામ્ ઉપપ્લવઃ (નાશ) તસ્મિન્ આસન્ને—જગતનો નાશ (પ્રલય) શરૂ થતાં. આદિશ્ચ નિધનં ચ આદિનિધને—જન્મ-મરણ. ન વિષતે આદિનિધને यस્ય સઃ અનાદિનિધનઃ इति કાલઃ—જન્મ મરણ રહિત કાળ. દ્રવ્યં (સ્થૂલ) ચ ગુણશ્ચ (સૂક્ષ્મ) इति આત્મા (સ્વરૂપ) यस્ય તત્ इति વ્યક્તં—આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મરૂપ જગતને. હિ અવ્યક્તાય અપકર્ષતિ—ઇન્દ્રમાં લઈ જવા માટે ખેંચે છે. ૯ પદ્યછેદ—મુવિ—પૃથ્વીમાં. ઉલ્બના શતવર્ષા અનાવૃષ્ટિઃ ભવિષ્યતિ સો વરસ સુધી ભયંકર અનાવૃષ્ટિ થશે. [શતં વર્ષાણિ યસ્યાઃ સા શતવર્ષા] તસ્મિન્ કાલે ઉપચિત્તશ્ચાર્કો ઉષ્ણાર્કઃ તત્કાલો—તે સમયે વધારે ગરમ થએલો સૂર્ય. ત્રિન્ લોકાન્ પ્રતપિષ્યતિ—ત્રણ લોકોને તપાવશે. ૧૦ પદ્યછેદ—પાતાલતલં આરમ્ભ—પાતાળથી માંડીને. દહન્—ખાળવા લાગેલો. ઊર્ધ્વ શિખા યસ્ય સઃ—ઊર્ધ્વ-શિખા—ઉંચી શિખાવાળો. વાયુના રિતઃ—પવનથી પ્રેરાયેલો. સંકર્ષણસ્ય મુક્તસ્ય અનલઃ—શેષનાગના મુખનો અગ્નિ. વિશ્વગ્ વર્ધતે—ચારે તરફ વૃદ્ધિ પામશે.

પટણુમાં અને કવેટામાં હમણુંજ આપણે પ્રલય દેખ્યા. મોટા પ્રલયના કરતાં, આ નાના પ્રલય ભયંકર લાગ્યા. જગત અગર જગતમાં વસનારા આપણે, ધણા પરાધીન છઈએ; તેના આ પુરાવા છે. આપણું ધાર્યું થતું નથી; ધાર્યું ધણીનું થાય છે; તેના આ પુરાવા છે. શ્રીરામ મોલ્યા છે કે—

યજ્ઞિતિતં તદિદં દૂરતરં પ્રયાતિ, યજ્ઞેતસા ન કલિતં તદિદામ્યુપૈતિ ॥

પ્રાતર્ભવામિ વસુધાધિપશ્ચક્રવર્તી, સોડહં વ્રજામિ વિપિને જટિલસ્તપસ્વી ॥

અર્થ—જેનું ચિતવન કરીએ; તે દૂર જાય; અને જેનો વિચાર પણ નહીં; તે આગળ આવીને ઉભું રહે. સવારમાં મારે રાખ્યાસન ઉપર બેસવાનું હતું. તે મુલતવી રહ્યું; અને વનમાં જવાનું આગળ આવીને ઉભું રહ્યું. તેથી હું જટા ધારણ કરી, તપસ્વી થઈને વનમાં જાઉં છઉં.

હજી પ્રલયની વાતજ ચાલે છે—

સાંવર્તકો મેઘગણો, વર્ષતિ સ્મ શતં સમાઃ ॥

ધારાભિર્હસ્તિહસ્તાભિરૂ-લીયતે સલિલે વિરાટૂ ॥૧૧॥

તતો વિરાજમુત્સૃજ્ય, વૈરાજઃ પુરુષો નૃપ ॥

અવ્યક્તં વિશતે સૂક્ષ્મં, નિરિન્ધનં ઇવાનલઃ ॥૧૨॥

વાયુના હૃતગન્ધા મૂઃ, સલિલત્વાય કલ્પતે ॥

સલિલં તદ્વૃતરસં, જ્યોતિઃ્વાયોપકલ્પતે ॥૧૩॥

અર્થ—પ્રલય કરનારા મેઘનો સમુહ, હાથીની સૂંઠ સરખી ધારાઓથી, સો વરસ વરસસે; તેથી અઘ્નાંડ બુદી જશે. (એ પણ ભગવાનની માયા સમજવી.) (૧૧) પછી હે રાજા! અઘ્નાંડરૂપ શરીરવાળા અઘ્ના, અઘ્નાંડરૂપ પોતાના શરીરને છોડી દઈ, કાષ્ટરહિત થએલા અગ્નિની માફક, પોતાના સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય રૂપમાં પ્રવેશ કરશે. (એ ભગવાનની માયા સમજવી.) (૧૨) પછી પૃથ્વીનો ગંધ,

૧૧ પદ્મછંદ—સાંવર્તકઃ મેઘગણઃ—પ્રલય કરનારા મેઘનો સમુહ. હસ્તિનાં હસ્તાઃ (સૂંઠ) પ્રમાણં યાસાં તાઃ હસ્તિહસ્તાઃ તામિઃ ઇતિ ધારાભિઃ—હાથીની સૂંઠ સરખી ધારાઓથી. શતં સમાઃ વર્ષતિ સ્મ—સો વરસ સુધી વરસસે. સલિલે વિરાટૂ લીયતે—તે જળમાં અઘ્નાંડ બુદી જશે.

૧૨ પદ્મછંદ—તતઃ—પછી. હે નૃપ!—હે રાજા! વૈરાજઃ પુરુષઃ—અઘ્નાંડરૂપ શરીર વાળા અઘ્ના. વૈરાજમ્ ઉત્સૃજ્ય—અઘ્નાંડ રૂપ પોતાના શરીરને છોડી દઈ. નાસ્તિ ઇન્ધનં યસ્ય સઃ ઇતિ નિરિન્ધનઃ ઇતિ અનલઃ—કાષ્ટરહિત થએલા અગ્નિની માફક. અવ્યક્તં સૂક્ષ્મં વિશતે—પોતાના સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય રૂપમાં પ્રવેશ કરે છે—કરશે.

૧૩ પદ્મછંદ—વાયુના—વનનથી—વાયુથી. હૃતઃ ગંધઃ યસ્યાઃ સઃ ઇતિ મૂઃ—જેનો ગંધ હરાઈ ગયો છે એવી પૃથ્વી. સલિલસ્ય ભાવઃ સલિલત્વં તસ્મૈ, કલ્પતે—જળ બની જાય છે. તેન (વાયુના) હૃતઃ રસઃ યસ્ય તત્ ઇતિ સલિલં—જેનો રસ હરાઈ ગયો છે એવું જળ. જ્યોતિર્ધ્ન—તેજ—તસ્મૈ ઉપકલ્પતે—તેજરૂપ થઈ જશે.

વાયુથી હરાતાં, પૃથ્વી જળસ્પર્શ થઈ જશે; અને જળનો રસ વાયુથી હરાતાં, જળ તેજસ્પર્શ થઈ જશે. (એ ભગવાનની માયા સમજવી.) (૧૩)

૧૧ થી ૧૩ વિવેચન—

બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે, સંપ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે ।

પરસ્પ્રાપ્તે હૃતાત્માનઃ, પ્રવિશંતિ પરં પદં ॥

દરેક મહાપ્રલયમાં બ્રહ્માની સાથે ઉત્તમ જીવે પરપદને પામે છે.

સર્જનશક્તિ અને પ્રલયશક્તિ—constructive and destructive powers આ બે શક્તિઓ જગત્મા ભારે કામ કરી રહી છે. જાતસ્થ દિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ ક્ષુબ્ધ જન્મ મૃતસ્ય ચ. જન્મ અને મરણ—આ સંસારનો કાર્યક્રમ છે. માટીનો ધડો, અને ધડાની માટી; ખીલવું અને કરમાવું. જેમ નદીના પ્રવાહને, કોઈ બળવાન વ્યક્તિ, આમથી તેમ ફેરવી શકે; તેમ સંસારના પ્રવાહને, કોઈ બળવાન સંત, આમથી તેમ ફેરવી શકે. એટલે તેઓજ મુવા-કે-જે ફરી ઉત્પન્ન થવાના નહીં. શેકેલા ધાણા ફરી ઉગે નહીં; તેમ શેકેલાં મન, વાસનારહિત થએલાં મન—ફરી ઉગતા નથી—પુનર્જન્મ પામતા નથી.

પ્રલય સંગ્રંધી હજી સાંભળો—

હૃતરૂપં તુ તમસા, વાયૌ જ્યોતિઃ પ્રલીયતે ॥

હૃતસ્પર્શોઽવકાશેન, વાયુર્નમસિ લીયતે ॥

કાલાત્મના હૃતગુણં, નમ આત્મનિ લીયતે ॥૧૪॥

ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિઃ, સહ વૈકારિકૈર્નપ ॥

પ્રવિશન્તિ અહંકારં, સ્વગુણેરહમાત્મનિ ॥૧૫॥

एषा माया भगवतः, सर्गस्थित्यन्तकारिणी ॥

त्रिवर्णा वर्णिताऽस्माभिः, किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥૧૬॥

૧૪ પદ્યછેદ—તમસા—પ્રલયના અંધકારથી. હૃતં રૂપં यस્ય તત્ત્વમિતિ જ્યોતિઃ (નપુસકલિંગ) વાયૌ પ્રલીયતે—જેવું રૂપ હરાઈ ગયું છે એવું તેજ વાયુમાં લય પામે છે. અવકાશેન—આકાશથી. હૃતઃ સ્પર્શઃ यस્ય સઃ ઇતિ વાયુઃ, નમસિ લીયતે—જેનો સ્પર્શ હરાઈ ગયો છે એવો વાયુ આકાશમાં લય પામે છે.

૧૫ પદ્યછેદ—હે નૃપ!—હે રાજા! કાલાત્મના—કાળથી. હૃતઃ ગુણઃ यस્ય તત્ત્વમિતિ હૃતગુણં નમઃ—જેનો શબ્દ ગુણ હરાઈ ગયો છે તે આકાશ. આત્મનિ લીયતે—તામસ અહંકારમાં લય પામે છે. ઇન્દ્રિયાણિ બુદ્ધિઃ ચ અહંકારં પ્રવિશંતિ—ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ રાજસ અહંકારમાં લય પામે છે. વૈકારિકૈઃ સહ મનઃ—મન તથા (સાત્વિક અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થએલા) ઇન્દ્રિયાના દેવો. અહંકારં પ્રવશંતિ—સાત્વિક અહંકારમાં લય પામે છે. સ્વગુણેઃ સહ અહમ્ આત્મનિ—અહંકાર પોતાનાં ત્રણ પ્રકારના કાર્યોની સાથે, મહતત્ત્વમાં લય પામે છે. અને મહતત્ત્વ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે.

૧૬ પદ્યછેદ—સર્ગસ્થ સ્થિતિઃ અંતઃસ્થ તાન કરોતિ ઇતિ સર્ગઃ ઇતિ ભગવતઃ એષા માયા ત્રિવર્ણા—ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયકરનારી ભગવાનની ત્રણ ગુણવાળી આ

અર્થ—પ્રલયના અંધકારથી જેનું સ્વપ્ન હરાઈ ગયું છે; એવું તેજ વાયુમાં લય પામશે. અને વાયુનો સ્પર્શ આકાશથી હરાઈ જતાં, વાયુ આકાશમાં લય પામશે (એ ભગવાનની માયા સમજવી.) (૧૪) પછી આકાશનો શબ્દ ગુણ કાળથી હરાઈ જતાં, આકાશ તામસ અહંકારમાં લય પામશે. ઇદ્રિયો અને બુદ્ધિ રાજસ અહંકારમાં લય પામશે. ઇદ્રિયોના દેવો, સાત્ત્વિક અહંકારમાં લય પામશે. અહંકાર પોતાના ત્રણ પ્રકારના કાર્યોની સાથે મહત્ત્વમાં લય પામશે. મહત્ત્વ પ્રકૃતિમાં લય પામશે. (આ પણ ભગવાનની માયા સમજવી.) હે રાજન! સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારી આ ત્રણ ગુણવાળી ભગવાનની માયાનું અમોઘે તમારી પાસે વણું ન કરી સંભળાવ્યું. હવે આગળ શું સાંભળવાની આપને ઇચ્છા છે? (૧૫-૧૬)

૧૪ થી ૧૬ વિવેચન—

માયાનું વણું પુરું કર્યું. મદારી કોઇ મહેલ પાસે રમવા ઉતરે; ત્યારે પોતાનાં રમકડાં પાથરે; રમી રહે; ત્યારે પોતાનાં રમકડાં સંકેલે. તે પ્રમાણે ધૃત્વરને રમવાની ઇચ્છા થાય; ત્યારે જગતને સ્નેહ; રમી રહે ત્યારે બાળ સંકેલે. જેવા પરમાત્મા, એવાજ આપણે આત્માઓ. પરમાત્માની પરમ (મોટી) સૃષ્ટિ અને આપણી નાની સૃષ્ટિ. આપણે સૃષ્ટિને પાથરીએ; અને સૃષ્ટિને સંકેલીએ, અથવા માયાને સંકેલીએ. તદ્દાવત એટલા કે-પરમાત્મા સ્વતંત્ર; આપણે પરતંત્ર. આપણે પરતંત્ર છતાં આપણામાં, મારાપણાનો મોહ ધણો.

સાચોપ્રલય—વિષયોમાંથી-સંસારમાંથી-મનને પાછાં વાળવાં; તે સાચો પ્રલય છે; વાસનાઓનો ક્ષય કરી નાંખવો; તે સાચો પ્રલય છે; કામ, ક્રોધ અને લોભનાં પૂર તરી જવાં; તે સાચો પ્રલય છે; રાગદ્વેષના ઉભરા શમાવી દેવા; તે સાચો પ્રલય છે; યોગીઓ ચિત્તને સંકેલીને શ્રીહરિના ચરણમાં મૂકે છે; તે સાચો પ્રલય છે. જીવતાં મરી જવું; તે સાચો પ્રલય છે. જ્ઞાનીઓએ-સુસુક્ષ્મોએ-સંતોએ અને બ્રાહ્મણોએ, મેદાન મેદાન કરવા લાયક જો કોઇ વસ્તુ હોય; તે તેનું પોતાનું વિષયી મન છે. ભયંકર ગુન્હેગારને ચોવીસે કલાક સંભાળવો પડે; તેમ માયમાં રમતા ચંચળ મનને, ચોવીસે કલાક સંભાળવું જોઇએ.

ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાન; પૂજ્ય, પૂજન અને પૂજક; જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન; દશ્ય, દ્રશ્ય અને દર્શન; ભોગ્ય ભોક્તા અને ભોજનક્રિયા; શબ્દ, શ્રોતા અને શ્રવણ; રસ, રસના અને સ્વાદ; વિગેરે માયાની ત્રિપુટિઓ જાણવી. માયાએ શિવને જીવ કર્યો.

હવે નિમિ રાજ પૂછે છે—

રાજોવાજ—

યથૈતામૈશ્વરીં માયાં, દુસ્તરામકૃતાત્મભિઃ ॥

તરન્ત્યંજઃ સ્થૂલધિયો, મહર્ષે દદમ્ભચ્યતામ ॥ ૧૭ ॥

માયા. અસ્માભિઃ ષણ્ઠિતા-અમારાથી કહેવાઈ. મૂઝવે: કિં જોતું ફક્કલિ-હવે બીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો?

૧૭ પદ્યછંદ—હે મહર્ષે-હે મુનિરાજ! સ્થૂલા ધી: એવાં તે-સ્થૂલ દેહમાં અહંતા રાખનારા. અકૃતઃ (અક્ષણ) આત્મા (મન) એવાં તે-મનને વશ નહીં રાખનારા પુર-

અર્થ—નિમિ રાજ પૂછે છે—હે મહર્ષિ ! સ્થૂલ દેહમાં અહંતા રાખનારા, અને મનને વશ નહિ રાખનારા પુરુષોથી તરી ન શકાય એવી ઇશ્વરી માયાને, લોહો! અનાયાસે તરી જાય; તે (ઉપાય) આપ કહો. [૧૭]

૧૭ વિવેચન—

મનનો પ્રલય થયા વિના, માયાને તરી શકાય નહીં; એવો નિર્ણય છે ખરા; પણ મનનો પ્રલય કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે. મોટા પુરુષો મુશ્કેલ વસ્તુને સરલ કરે છે. તો તે કંઈ રીતે ?

તેના જવાબમાં પ્રમુદ્ધ નામના ચોથા યોગેશ્વર બોલે છે—

પ્રમુદ્ધ ઉવાચ—

કર્માણ્યારમમાણાનાં, દુઃસ્વહૃત્યૈ સુસ્વાય ચ ॥

પચ્યેત્યાકવિપર્યાસં, મિથુનીચારિણાં નૃણામ્ ॥૧૮॥

નિત્યાર્તિદેન વિત્તેન, દુર્લભેનાત્મમૃત્યુના ॥

ગૃહાપત્યાસપશુભિઃ, કા પ્રીતિઃ સાધિતૈશ્ચલૈઃ ॥૧૯॥

एवं लोकं परं विद्यान्-नश्वरं कर्मनिर्मितम् ॥

સતુલ્યાતિશયધ્વંસં, યથા મળ્ડલવર્તિનામ્ ॥૨૦॥

પોથી. પતાં ફેશ્વરી દુસ્તરાં માયા-તરી ન શકાય એવી ઇશ્વરી માયાને. અંજઃ તરંતિ-લોહો! અનાયાસે તરી જાય. (તત્) હૃદં ઉચ્ચતાં-તે (ઉપાય) આપ મને કહો.

૧૮ પદ્મછેદ-કુઃસ્વહૃત્યૈ-કુઃખના નાશ માટે. ચ અને. સુસ્વાય-સુખ માટે. કર્માણિ આરંભમાણાનાં-કર્મો કરતાં લોકોનાં. મિથુનં ચરંતિ इति મિથુનીચારિણઃ તેષાં इति નૃણાં-આ પુરુષોનાં જોડાં થઇને પ્રવૃત્તિ કરનારાં માણસોનાં. પાકસ્ય વિપર્યાસં પચ્યેત-કર્મોનાં ઉલટાં ફળ જોવાં જોઇએ. તેઓ ધારે છે કાંઈ અને તેઓના કર્મનાં ફળ આવી પડે છે-કાંઈ-તે જોવું. એટલે તે જોઇને ખાત્રી કરવી કે-તેમનું ધાર્યું થતું નથી.

૧૯ પદ્મછેદ-દુર્લભેન-મેળવવું મુશ્કેલ છે; તો પણ કદિ મળે તો. નિત્યં અર્તિં (કુઃખ) દહાતિ इति નિત્યાર્તિદં તેન-હમેશાં કુઃખ આપનાર. આત્મનઃ મૃત્યુઃ યેન તત્, તેન इति વિત્તેન-સાહસ કરીને લેવા જનાર પણ જેમાં મરી જાય એવું જે ધન તેનાથી. તથા ગૃહાણિ च अपत्यानि च आप्तास्य पशवस्य तैः इति ચલૈઃ સાધિતૈઃ-ધર, પુત્રાદિ સંબંધીઓ, પશુઓ કે જે ચલાયમાન છે તે પણ કદિ મળ્યાં હોય તો તેથી. કા પ્રીતિઃ-રાજ થવા જેવું શું છે !

૨૦ પદ્મછેદ-एवं-આ પ્રમાણે. કર્મણા નિર્મિતં પરં लोकं નશ્વરં विद्यान्-કર્મથી પ્રાપ્ત થએલા પરલોકને પણ નશ્વર જાણવો. यथा मंडलवर्तिनाम्-જેમ ખંડિયા રાજાઓને. तुल्यस्य अतीशयस्य ध्वंसस्य तुल्यातिशयध्वंसाः तैः सह वर्तते इति सतु० तै-તુલ્ય સાથે સ્પર્ધા, અધિક ઉપર ઇર્ષ્યા, અને સુખ જતું રહેવાનો ભય રહે છે; તેમ સ્વર્ગીય પરલોકમાં પણ, સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા અને ભય રહે છે. માટે વર્તમાનકાળમાં જ પરલોક કુઃખયુક્ત છે; એમ માનવું.

અર્થ—પ્રયુક્ત નામના એથા યોગેશ્વર કહે છે કે—(માથાને તરવાને ભક્તિ વિના બીજે કોઈ સહેલો ઉપાય નથી. માટે ભક્તિ અને તેના સાધનોની વાત કરું.) દુઃખ મટાડવા સારૂ, અને સુખ મેળવવા સારૂ, સૌ પુરૂષ જોડાં રૂપ થઈને, કર્મો કર્યા કરે છે; પણ તેઓ ઘણીવાર કર્મોના ઉલટાં ફળ પામે છે. કર્મોનાં ઉલટાં ફળ લોકોએ જોવાં જોઈએ—લોકોએ વિચારવાં જોઈએ. [૧૮] એટલે ધાર્યા પ્રમાણે કર્મનાં ફળ લોકોને મળતાં નથી. કદિ ધાર્યા પ્રમાણે કર્મનાં ફળ મળે; તો તે બાબતમાં—હમેશાં દુઃખ આપનાર (એટલે જેને મેળવતાં દુઃખ, જેને સાચવતાં દુઃખ અને જેને વાપરતાં પણ દુઃખ) એવું જે ધન, તે ધનની બાબતમાં, કોઈ વખત મોત પણ આવી જાય, તથા ઘર, પુત્રાદિ, સંબંધિઓ, અને પશુઓ, કે જે ચલાયમાન છે; તે ધન અને ઘરાદિ કદિ મળ્યાં હોય; તો તેથી પણ રાજ થવા જેવું શું છે? એટલે તેમાં કાંઈ રાજ થવા જેવું નથી. [૧૯] આ પ્રમાણે કર્મથી પ્રાપ્ત થએલો પરલોક પણ નશ્વર જાયવો. જેમ ખંડિઆ રાજ્યોને, તુલ્ય સાથે સ્પર્ધા, અધિક ઉપર ઇર્ષ્યા, અને પોતાને પ્રાપ્ત થએલું સુખ જતું રહેવાની ભય રહે છે; તેમ સ્વર્ગાદિ પરલોકમાં પણ, સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા અને ભય રહે છે. માટે વર્તમાન કાળમાંજ, પરલોક, દુઃખ યુક્ત છે; એમ સમજ લેવું. એટલે પરલોકના સુખમાં પણ કદિ લોભાવું નહીં. [૨૦]

૧૮ થી ૨૦ વિવેચન—

પ્રમથ કહ્યું કે—‘કર્મો કરવા છતાં, ધાર્યા ફળ મળતાં નથી.’ પછી એમ કહ્યું કે ‘ધાર્યા ફળ મળે છે; તો પણ તે ફળોના ગર્ભમાં દુઃખ ભર્યા છે.’ એટલે તે ફળો સાચું સુખ આપી શકતાં નથી. રાજ અને દીવાન એક બીજાને જોઈને રાજ થાય; પણ મેઢના દિલમાં, એક બીજાનો ભય. દુનિયા દેખે કે—દીવાનને મળે છે; પણ દીવાનનો જીવ ચાકડે ચડ્યોને ચડ્યો રહે. ત્યારે આ રાજપો કવો? રંડાપાના આનંદ જેવો! પુત્રો પાંચ અને પીત્રો પચીસ; દુનિયા દેખે કે—ભાઇ ભાગ્યશાળી! પણ તેમના હૈયામાં હાથ ધાલો! તો કાળજે કાંણું! જાણે ચારણી. દેવો જાણે કે—‘ઈંદ્રને મળે છે.’ પણ ઈંદ્ર આપડો બળીરાળથી બીદે. સંગરને સો યર કરતો દેખી, ઈંદ્ર ઇર્ષ્યાની આગમાં પડ્યો; પ્રથુને સો યર કરતો દેખ્યો; ત્યાં ઈંદ્ર દોડ્યો આવ્યો; ગીતમના ઘરમાં પેડો; તે લાચાર ઈંદ્ર; સભામાં બૂઠરપતિ—ગુર—પધાર્યા; ત્યારે ન નચ્યો; તે અભિમાની ઈંદ્ર. વિગેરે—વિગેરે.

શ્રુતિ—‘કુષઃ આમજેત્ તં મર્ત્યલોકેશ્વરમ્ ॥ સમજી-સુમુક્ષ-અનન્ય ભક્તિથી પ્રભુને ભજે છે. તથચેદ્ધ કર્મચિતો લોકઃ, ક્ષીયત્ત વ્યવમેવાસુઘ્ન પુણ્યચિતો લોકઃ ક્ષીયતે—આ લોક પરલોકનાં પુણ્ય-સુખ, અતિ ક્ષય પામનારાં છે. તે તં સુતથા સ્વર્ગ-લોક વિશાલ, ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક ચિન્તિતિ ॥ [ગીતા અ. ૬-૨૧] વિશાળ એવા સ્વર્ગલોકમાં પુણ્ય ભેગવીને, પુણ્યક્ષીણ થતાં, જીવ મૃત્યુલોકમાં પાછો જન્મે છે.

સંસારમાં વિષયોનું સુખ—તેમાં થએલી સુખયુક્તિ દુઃખદાયક છે. સંસારમાં થએલી સુખયુક્તિને પરિણામે, દેહાસક્તિ, શૃલાસક્તિ, સ્વજનાસક્તિ, ધનાસક્તિ વિગેરે. આવી આ સક્તિઓ પ્રાણીને મરવા વખતે બહુજ પીડે છે.

પ્રજાગ્રેષી માટીથી દીવાલ ચણાય; પણ તે દીવાલ ઉપર વારંવાર પાણી રેડવામાં આવે; તો તે દીવાલ દોઢળી-પોથી-ચઘ જાય; તેમ આ દેહ વિષયાસકિતના કાઢવથી રચાએલો છે; તો પણ જો તેના ઉપર વારંવાર વિષયોનો રસ રેડવામાં આવે; તો દેહ દોઢળા જની જાય છે.

દ્રવ્ય અને દારા, નરદેહના અધઃપાતનું મુખ્ય કારણ છે; માટે ત્યાગાશ્રમમાં તેનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. જેમ વેશ્યા, ધન હરિ લઇને પુરૂષને તરછોડે છે; તેમ સંસાર અગર સંબંધીઓ, પુરૂષના તન મન અને ધનના રસને છુટી લઇને, તરછોડે છે.

ત્યારે કરવું શું તે હવે કહે છે—

તસ્માદ્ગુરું પ્રપચેત, જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્ ॥

જ્ઞાન્દે પરે ચ નિષ્ણાતં, બ્રહ્મણ્યુપસમાશ્રયમ્ ॥૨૧॥

તત્ર ભાગવતાનુ ધર્માન્ , શિક્ષેદ્ગુર્વાત્મદૈવતઃ ॥

અમાયયાનુવૃત્ત્યા યૈસ્-તુષ્યેદાત્માત્મદો હરિઃ ॥૨૨॥

અર્થ—તેથી ઉત્તમ કલ્યાણ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે, વેદને જાણનાર હોવાથી સંશય મટાડનાર, અને પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ થએલો હોવાથી, શિષ્યોના મનમાં પોતાના બ્રાહ્મને પેસાડનાર, અને શાંતિના આધાર રૂપ ગુરૂને શરણે જવું. (૨૧). ગુરૂનેજ આત્મા તથા ઇષ્ટદેવ રૂપ, જે પુરૂષ સમજે; તેણે નિષ્કપટ સેવાથી ગુરૂ પાસે રહીને, ભગવત્ સંબંધી ધર્મ શીખવા. જે ધર્મોથી પોતાનું સ્વરૂપ આપનાર હરિ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. (૨૨).

૨૧-૨૨ વિવેચન—

ચોપન વરસથી રખડતા હશે ! પણ કોઇ ઠેકાણે ગુરૂભાવ છે ? તમારી પાસે ડાઠ ડહાપણના દરીયા ધણા. તેમાં ગુરૂભાવ વ્યાપડો રહે ક્યાં ! તણાઇ જાય. શાસ્ત્રો સાંભળો; સત્સંગ કરો; પણ જ્યાં ત્યાં દોષ જોવાની લયંકર કટેવ ! ત્યારે ગુરૂભાવ જેવી પવિત્ર વસ્તુ, મલીન વૃત્તિમાં કેમ સમાય ! દરેક સત્શાસ્ત્ર પોકાર કરીને કહે છે કે-‘ગુરૂ વિના ગમ પડે; એમ નથી.’ દરેક ધર્મ-સંપ્રદાય-અગર મતમતાંતરોમાં પણ ગુરૂ મહિમા ધણો ગવાયો છે. નિશાળમાં મહેતાજી હોય તે ગુરૂ, ઘરમાં માતા પિતા ગુરૂ, બોરડે સાસુ ગુરૂ, અને

૨૧ પદ્યછેદ—તસ્માત્ ઉત્તમમ્ શ્રેયઃ જિજ્ઞાસુઃ—તેથી ઉત્તમ કલ્યાણ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે. જ્ઞાન્દે નિષ્ણાતં—વેદમાં પહેંચેલ હોવાથી સંશય મટાડનાર. ચ—અને પરે બ્રહ્મણિ નિષ્ણાતં—પરબ્રહ્મમાં અપરોક્ષ અનુભવથી પહેંચેલ હોવાથી શિષ્યોના મનમાં પોતાનો ઉપદેશ થમજવે એવા. ઉપશમાશ્રયમ્—શાંતિવાળા. ગુરુ પ્રપચેત—ગુરૂને શરણે જવું.

૨૨ પદ્યછેદ—ગુરુઃ પદ્મ આત્મા દૈવતં ચ વસ્ય સઃ ગુરુ—ગુરૂનેજ આત્મા અને ઇષ્ટ દેવ સમજે. તે ન વિચિત્રે માયા વસ્યાઃ સાં હિતિ અમાયા, તથા હિતિ અનુવૃત્ત્યા (સેવાથી)—નિષ્કપટ સેવાથી. તત્ર—ગુરૂ પાસે રહીને. ભાગવતાનુ ધર્માન્ શિક્ષેત્—ભગવત્ સંબંધી ધર્મ શીખવા. યૈઃ—જે ધર્મોથી. આત્માનં દદાતિ હિતિ આત્મદઃ—પોતાનું સ્વરૂપ આપનાર. આત્મા હિતિ હરિઃ—હરિ ભગવાન. તુષ્યેત્—પ્રસન્ન થાય છે.

વહુ શિખા. બ્રાહ્મણો, આચાર્યો, વિગેરે સમાજના યુર્યો છે. જે જે યુર્યો, વૈભવમાં ભલ્યાયા; તે સમાજમાં ઉચ્ચેથી નીચે આવ્યા. યુર્યભાવ ઢીલો કરી નાખવાનો દોષ, વૈભવી યુર્યોને માથે છે; એમ કહીએ; તો કાંઈ ખોટું નથી. અગ્નિ વિના પાણી ઉનાં થાય નહીં. દેશાભિમાનની ધગશ વિના, દેશ માટે લોહી તપે નહીં; તેમ ‘હું બ્રાહ્મણ છઉં-હું આચાર્ય છઉં-ધર્મ માટેજ માઈ જીવતર છે;’ એવી ધગશ પ્રગટયા વિના, ધર્મ માટે લોહી તપે નહીં. ધર્મ માટે જેમનાં લોહી તપે; તેમનાં ચારિત્ર અને વિદ્યા ઉત્તમ હોય છે. વક્તાઓનાં ઉત્તમ ચારિત્ર વિના, શ્રોતાઓના ચારિત્રની અપેક્ષા, બહુજ થોડી રખાય. અભણ માનવી નિશાળમાં શિક્ષક તરીકે નીમાતા નથી. તેથી ચારિત્ર સાથે વિદ્યા જોઈએ. આચાર્યોએ, બ્રાહ્મણોએ અને સંતોએ-એટલે યુર્યપદનો દાવો કરનારા-વંદનીય પુરુષોએ, ચારિત્ર અને વિદ્યા માટે, તનતોડ મહેનત કરવી જોઈએ. સંપ્રદાયના આગેવાનોએ, પોતાના સંપ્રદાયમાં, ચારિત્રને અને વિદ્યાને પોષણ મળે છે કે નહીં; તે વારંવાર તપાસવું. ધર્મની અગર સંપ્રદાયોની સાચી મીલકત-ચારિત્ર અને વિદ્યા છે; એમ સંપ્રદાયમાં સીને સમજવી દેવું જોઈએ. ચારિત્ર અને વિદ્યાથી શણગારેલા યુર્યો અગ્રેલી વસ્તુ છે.

પદ. રાગ-ગજગ-તાલ-ધમાલ.

અગર હે જ્ઞાનકી પરવા, તો યુર્યકી જ ચરણુ ભાઈ!—અગર હેં ટેક.
જટા સિરપે રખાનેસે, ભરમ તનમે રખાનેસે;
સદા ફલફૂલ ખાનેસે, કખી નહિ મુકિત કો પાધ—અગર હેં
બને મૂરત પુળરી હૈ, તીરથ યાત્રા પિયારી હૈ;
કરે વ્રત નેમ ભારી હૈ, ભરમ મનકા મિટે નાંહી—અગર હેં
કોટિ સરજ શશી તારા, કરે પરકાશ મિલ સારા;
બિના યુર્યે ઘોર અધારા, ન પ્રણુકા રૂપ દરસાધ—અગર હેં
ધશ સમ જન યુર્ય દેવા, લગા તનમન કરો સેવા;
અહ્માનંદ મોક્ષપદ મેવા, મિલે ભવમંથ કટ ગળધ—અગર હેં

૩૬. યુર્યના ઓરતા, તો રહી ગય—

પદ.

સાંભરે એવા યુર્ય; જેનાં નયનમાં અમૃત તરે;
જેનાં વચનમાં અમૃત ઝરે;
વદન રિમતનું સહજ દર્શન, શિખ્ય સંતાપો હરે—હાં સાંભરેં ટેકં
જેની શાંતિ શીતલતા-દે, અન્યમાં શાંતિ ભરી;
ઉર તણા ઉદ્દેગ જોણે, લીધા નિજ બળથી હરી—હાં સાંભરેં
કશા આડંબર વિના જે, મર્મને દર્શાવતા;
કંઈ ન કરતા-તે ઉપર પણ, જે કૃપા વરણાવતા—હાં સાંભરેં
ખિન્ન બની જ્યાં ગએલા, તે-હસતા પાછા આવતા;
ઢીલા થઈ જ્યાં આવનારા, ધીર બની પાછા જતા—હાં સાંભરેં
કશાની ધ્રુષ્ટિ ન જેને, રપુઢા તો ન કશાની એ;
જે સદાય પ્રસન્ન જ્યાં, ના શોકભય જ્યાં પામીએ—હાં સાંભરેં

ઉચ્ચ પદ પ્રતિ શિષ્યજનને, અનાયાસે લાવતા;
હર નિમિત્તે સ્વજનને, સપ્રેમ લાડ લક્ષવતા—હાં સાંભરે.
મ્હેં વિદ્યાર્તુ જોષ તત્કષણ, શું થયું એમ પૂછતા;
જીએ હૈયું ભરાતું તો, હૃદયથી આલિંગતા—હાં સાંભરે.
ચૂકલ હસતું, ચૂકલ કસતું, ચૂકલ રસભર્યું બોલતું;
ચૂકલ દોષ ઉપેક્ષતું, જેનું મંદ મધુરું ડોલતું—હાં સાંભરે.
હસાવે કદિ ખિલાવે કદિ, બાલવત યોષા કરે;
બૂલીએ કદિ અમે પણ, અમને નિમિત્તો લઇ રમરે—હાં સાંભરે.
એક સ્વપ્રજ થઇ ગયું, ને સ્મૃતિ શેષ થઇ રહ્યું;
હરિ ! હાર ! સમજતું નથી, જે ક્યાંથી આવ્યું ને ક્યાં ગયું ?—હાં સાંભરે.
નય જીવન તોય જેનું, કથાય મહાત્મ્ય ન પૂરું;
જીવનનું પણ જીવન શું ના, સાંભરે એવા ગુરૂ ?—હાં સાંભરે.

[श्रीसद्गुपदेशश्रेणी].

કથા બંધે ઠેકાણે સાંભળી; પણ કોઇ વાત હૃદયમાં કેમ અડગાતી નથી—એવો વિચાર થતો હોય; તો સાંભળો, ગુરૂ વસિષ્ઠ શ્રીરામને કહે છે કે—

अत उक्तं मया राम !, यदि शुद्धे हि चेतसि ॥

उपदेशः प्रसरति, तैलविदुरिवांभसि ॥ [योगवासिष्ठ ७-१६-४.]

અર્થ—હે રામ ! મેં તમને ધણીવાર કહ્યું છે કે-જળમાં થોડું સરખું તેલનું ડીપું નાંખતાં; તે તેલ જેમ જળમાં પ્રસરી જાય છે; તેમ શુદ્ધ-નિર્મળ, અનન્ય ચિત્તમાં સંતોનો અને શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ પ્રસરે છે.

પ્રાપ્તિ વિદ્યા, કળા અગર કાંઈ નવું શીખવું હોય; તો તે ખાતાના વાકેફગાર માણસને આપણે મળવું જ પડે છે. તેમ ધર્મરત્ની આપણે જરૂર હોય; તો ધર્મરત્ના ખાતાના માણસને (ગુરૂને) આપણે મળવું જ જોઈએ. મળ્યા પછી-જેવો મેળાપ, તેવો લાભ. જેમ જેમ તેમનામાં અનન્ય ભાવ-એકાગ્રતા, વધતી જાય; તેમ તેમ તેમાં રહેલી વસ્તુ (મન) સાથે, આપણી વસ્તુ (મન) મળે.

સંસારમાં રહેનારને, અસંસારની વાતો, જરા વશખી લાગે—પ્રથમ રૂચે નહીં. એટલે આપણને સ્ત્રી પુત્ર, ધન, સગાંબાલાં વિગેરે ગમે; ગુરૂ ન ગમે. ગુરૂની વાતો પણ ન ગમે. તો પણ જો ગુરૂની આવશ્યકતા સમજાય; તો મનને વારંવાર ગુરૂ પાસે ખેંચી જવું. કારણ કે—

अक्षोऽपि तज्ज्ञतामेति, शनैः शैलोऽपि घूर्ण्यते ॥

बाणोऽप्येति महालक्ष्यं, पद्याभ्यासविजृम्भितम् [योग वा. ७-६७-२६].

અર્થ—હે રામ ! અબ્યાસના ધીમા ધીમા પ્રભાવથી પણ, મોટા ભારે પર્વત ભાંગી પડે છે. બાણ પણ અબ્યાસના અળથી, સૂક્ષ્મ અને અતિ દૂરના લક્ષ્યને વિંધી શકે છે. અબ્યાસના પ્રભાવથી મૃદ પણ મોટા શાતી થાય છે. તેથી અબ્યાસનો પ્રભાવ મોટો છે; તે તમે જુઓ ! એટલે હાલ તમને ન ગમે; તો પણ તમે ગુરૂને સેવો !

કથાઓ અનેક ઠેકાણે થાય છે. હજારો શ્રોતાઓ તેનો લાભ લે છે. તોપણ જોઈએ તેવું સાઈ, સોએ નવાણુ ટકા થતું નથી. કાંઈ ગુરૂ વેદાંતમાં પૂરા; કાંઈ ગુરૂ યોગમાં શ્રરા;

તો કાંઈ સાંખ્યવાદી; અને કાંઈ નૈયાયીક. સાર્વિક જીનેને આવા ગુરુઓના વ્યાખ્યાનમાં રસ હપજે; પણ તેમના હૃદયનો ભ્રમ દૂર થાય નહીં. એટલે-તેમના હૃદયની ગાંઠો છૂટે નહીં. આ ભ્રમ ટાળવા; અગર આ ગાંઠો છોડવા, વિરલા શ્રોતાએનેજ ગરજ થાય છે. પામર શ્રોતાઓ આ ગરજમાં સમજતા પણ નથી. ગુરુઓમાં પણ, સોએ નવાણુ ટકા, શેરડીના કાલ (સીસોડા), જેવા ગુરુઓ હોય છે. એટલે કાલ સૌને શેરડીના રસ આપે; પણ પોતે પોતાના મુખમાં શેરડીના પીલેલાં રાડાંજ રાખે. એટલે નાટકમાં રમનારા, પોતાના કશું રસથી, અનેક પ્રેક્ષકોને રોવડાવે; પણ પોતે કોરાધાકંકર રહે. જેમનાં હૃદય રંગાર્ધ ગમેલાં હોય છે; તે ગુરુઓ યુમુક્ષુઓ પ્રત્યે અતિ કશ્ણુવાળા હોય છે. તેમના હૃદયમાંથીજ રંગનાં ટીપાં નીતરે છે.

આ જે કાંઈ અલારે ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ ચાલી રહ્યો છે; તેમાં સોએ પંચાણુ ટકા, અધ્યાત્મ વિકાસની અગર સાચી ભક્તિની પરવા-નથી ગુરુને, કે નથી શિષ્યને! જીવનમાં મોટામાં મોટી નુકશાની આ છે; તેથી લાગી આવે; એવી આ વ્યાખ્ય છે. સમજીએ સ્થાનમાં સમજી જવું.

આપણે પોતે ધણી સમજી હોઈએ; ભણેલા હોઈએ-તોપણ જ્ઞાનની વાત ધણીજ યુગ્યવણુ ભરેલી છે—

વાક્યચ્છેદનિર્બંધેન, કાવ્યાલંકારશોભિતાઃ ॥

ચિત્તયા કુઃચિતા મૂઢા, તિષ્ઠતિ વ્યાકુલેન્નિયાઃ ॥ ૭૨ ॥

અન્યથા પરમં તત્ત્વં, જ્ઞાનાઃ ક્લિર્યંતિ ચાન્યથા ॥

અન્યથા શાસ્ત્રસદ્ભાવો, વ્યાખ્યાં કુર્વંતિ ચાન્યથા ॥ ૭૬ ॥

x x x x

પઠંતિ વેદશાસ્ત્રાણિ, બોધયંતિ પરસ્પરં ॥

ન જાનંતિ પરં તત્ત્વં, દર્શીં પાકરસં યથા ॥ ૭૮ ॥

શિરો વહતિ પુષ્પાણિ, ગંધં જાનાનિ નાસિકા ॥

પઠંતિ વેદશાસ્ત્રાણિ, વુર્લંભો ભાવબોધકઃ ॥ ૭૯ ॥

સંસારમોહનાશાય, શબ્દબોધો ન હિ ક્ષમઃ ॥

ન નિર્બોતંતિ તિમિરં, કદાચિદ્ દીપચાર્તયા ॥ ૮૧ ॥

પ્રજ્ઞાહીનસ્વ પઠનં, યથાંધસ્ય ચ દર્પણમ્ ॥

અતઃ પ્રજ્ઞાવતાં શાસ્ત્રં, તત્ત્વજ્ઞાનસ્ય લક્ષણં ॥ ૮૨ ॥

ઈદં જ્ઞાનમિદં જ્યૈર્, સર્વં તુ ઓતુમિચ્છતિ ॥

દિવ્યવર્ષસહસ્રાયુઃ, શાસ્ત્રાંતં નૈવ ગચ્છતિ ॥ ૮૩ ॥

અનેકાનિ ચ શાસ્ત્રાણિ, સ્વરૂપાયુર્નિર્ણકોટયઃ ॥

તસ્માત્ સારં વિજાનીયાત્, ક્ષીરં હંસ ઇલાંભસિ ॥ ૮૪ ॥

યથામૃતેન તૃપ્તસ્ય, નાહારેણ પ્રયોજનમ્ ॥

તત્ત્વજ્ઞસ્ય તથા તાત્પર્યં, ન શાસ્ત્રેણ પ્રયોજનમ્ ॥ ૮૬ ॥

ન વેદાધ્યયાન્નાન્યુક્તિર-ન શાસ્ત્રપઠનાદપિ ॥

જ્ઞાનાદેવ હિ કૈવલ્યં, નાન્યથા વિનતાત્મજ ॥ ૮૭ ॥

નાશમઃ કારણં મુક્તેર-દર્શનાનિ ન કારણં ॥

તથૈવ સર્વકર્માણિ, જ્ઞાનમેવ હિ કારણં ॥ ૮૮ ॥

[ગૃહ પુરાણ અ. ૧૬]

નોંધ—સંવત ૧૬૯૧ના આ સાથે આપેલા આસોના અંકમાં—‘મરવું કેવી રીતે!’—તે સંબંધી લખતાં, ગૃહ પુરાણનું તારણ સમજાવ્યું છે. જ્ઞાન સંબંધી ઉત્તમ ભાગ, જગ્યાના સંક્રાંત્યને લીધે, ત્યાં લીધો નથી; તે અહીં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં લીધો છે.

અર્થ—વાક્ય, છંદ, નિર્બંધ, કાવ્ય, અને અલંકાર વિગેરેથી શોભતા પંડિતો હોય; પણ તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય; તો તે પુરૂષો, સુખદુઃખના ધક્કા વાગતાં, વ્યાકુળ ઈદ્રિયોવાળા બની જાય છે. [૭૫] ગુરૂના ઉપદેશ વિના, કેવળ કૃતકર્તીજ, જેઓ પરમતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે; તે પુરૂષો કલેશ પામે છે. શાસ્ત્રોમાં સહભાવ લયો હોય; તોપણ તેમને કુભાવ દેખાય છે; તે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા પણ, તેમને વિપરીત જણાય છે. [૭૬] x x જેમ અનેક પ્રકારના ભોજનોમાં ફરતી કંડશી ભોજનના સ્વાદને જાણતી નથી; તેમ કેટલાએક પંડિતો વેદશાસ્ત્ર લણીને એકબીજાને ઉપદેશ કરતા જણાય છે; પણ તેઓ પર તત્ત્વને જાણતા નથી. [૭૮] જેમ માથું પુષ્પોને ધારણ કરે; પણ પુષ્પોમાં રહેલી ગંધને, નાક ગ્રહણ કરે; તે પ્રમાણે પંડિતો પોતાના અભ્યાસને લાભ લઇ શકતા નથી; અને અન્ય તેનો લાભ લે છે. [૭૯] x x જેમ કેવળ દીવાની કથા કરવાથી, અંધકારનો નાશ થતો નથી; તેમ (ચારિત્રરહિત) માત્ર શબ્દ જ્ઞાનથી, સંસારનો મોહ મટતો નથી. [૮૧] જેમ આંધળા પુરૂષનું આરસીમાં જેવું નકામું છે; તેમ યુદ્ધિ વિનાના-તીવ્ર જીજ્ઞાસા વિનાના-માણસને, શાસ્ત્રનું પઠન નકામું છે. [૮૨] આ જાણ્યું અને આ જાણવાનું છે; એવી આશાથી, જે પુરૂષ સર્વ બાબતો જાણવાની ઇચ્છા કરે છે; તે પુરૂષ દેવોનાં હજાર વર્ષ યુગાવે; તોપણ શાસ્ત્રોના અંતને પામતા નથી. [૮૩] શાસ્ત્રો અનંત છે; તેના અધ્યયનમાં વિદ્યો પણ ધણું છે. તેથી કુશળ પુરૂષો હંસની માફક શાસ્ત્રોમાંથી સાર ગ્રહણ કરે છે. [૮૪] x x જે પુરૂષ અમૃતથી તૃપ્ત થયો હોય; તેને બીજો અહાર નિરૂપયોગી છે; તેમ હે ગૃહ ! જે તત્ત્વ જાણનારો છે; તેને બીજાં શાસ્ત્રો જાણવાની જરૂર નથી. [૮૬] હે ગૃહ વેદાધ્યયન થકી મુક્તિ નથી; તેમ શાસ્ત્રો લણી જવાથી પણ મુક્તિ નથી; જ્ઞાનથીજ મુક્તિ છે. [૮૭] મુક્તિની બાબતમાં, બ્રહ્મચર્યોદિ આશ્રમો પણ કારણરૂપ નથી; છ દર્શનો પણ કારણરૂપ નથી; તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના યજ્ઞાદિ કર્યો પણ મોક્ષની બાબતમાં કારણરૂપ નથી. મુક્તિની બાબતમાં જ્ઞાન એજ કારણરૂપ છે. [૮૮]

જ્ઞાન ક્રાંતે આર્ધીન છે ? જ્ઞાનની આવીઓ ક્યાં રહે છે ? તે હવે કહે છે—

મુક્તિદા ગુરુવાગેકા, વિદ્યાઃ સર્વા વિહંબકાઃ ॥

કાષ્ઠમારસહજેષુ, ભ્રેષ્ઠ સંજીવનં પરં ॥૮૯॥

અદૈતં હિ શિવં પ્રોક્તં, ક્રિયાયાસવિવર્જિતમ્ ॥

ગુરુવક્ત્રેણ લભ્યેત, નાધોતાગમકોટિભિઃ ॥૯૦॥

અર્થ—જેમ લાકડાના હળોરો ભારામાં જીવનદાતા ‘સંજીવની’ નામની ઔષધીજ ઉત્પન્ન છે; તેમ અનેક વિદ્યાઓના ભારા વિદેવ્યનારૂપ છે; અને મુક્તિ દાતા તો ફક્ત ગુરૂનો ઉપદેશજ છે. [૮૯] અદૈતરૂપ જે શિવપદ છે; તે ગુરૂપા થાય; તો અના-

માંસે પ્રાપ્ત થાય છે. જે જ્ઞાન ગુરૂના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થાય; તે જ્ઞાન વેદોનું કરાડા વાર પકન પાકન કરે; તોપણ થતું નથી. [૯૦]

થોડા જળથી માળી અગ્નિઆને જેવા રાખે; તેવા ચોમાસાના ધોધ માર વરસાદથી, અગ્નિએ રહી શકતો નથી. જેમ માળીના હાથમાં એવું કાંધક છે; તેમ સદ્ગુરૂની કૃપામાં એવું કાંધક છે. જે કૃપાના પરચારૂપ અનેક શિષ્યો ભારતમાં, અને ભારતની બહાર ઉભા છે. એવા શિષ્યો મુલા છતાં અમર છે.

ગુરૂ હજારો સારના સારરૂપ કહે છે—

દ્વે પદે બંધમોક્ષાય, ન 'મમેતિ'— 'મમેતિ' ચ ।

‘મમેતિ’ વચ્યતે જંતુર-ન ‘મમેતિ’ પ્રમુચ્યતે ॥૧૩॥

તત્કર્મ યજ્ઞબંધાય, સા વિષા યા વિમુક્તિદા ॥

આચાર્યાપરં કર્મ, ત્રિધાન્યાઃ શિલ્પનેપુણમ્ ॥૧૪॥

યાવત્કર્માણિ લીયંતે, યાવત્સંસારવાસના ॥

યાવદ્વિવ્રિયત્પાપકયં, તાવત્ તત્ત્વકથા કુતઃ ॥૧૫॥

યાવન્નો મનસઃ સ્થેયં, ન યાવદ્દાક્ષિણં ॥

યાવન્ન ગુહકારુણ્યં, તાવત્ તત્ત્વકથા કુતઃ ॥૧૬॥

યાવદ્દેહાભિમાનશ્ચ, મમતા યાવદ્દેવ હિ ॥

યાવત્ પ્રયત્નવેગોસ્તિ, યાવત્ સંકરૂપકરૂપના ॥૧૭॥

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન, સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા ॥

તત્ત્વનિષ્ઠો ભવેત્ તાર્ક્ય, યદીદ્ધેન્મોક્ષમાત્મનઃ ॥૧૮॥

તસ્માદ્જ્ઞાનેનાત્મતત્ત્વં, વિજ્ઞેયં ઔગરોચુંક્ષાત્ ॥

સુલ્લેન મુચ્યતે જંતુર-દોરસંસારબંધનાત્ ॥૧૯॥

અર્થ—બંધ અને મોક્ષ જીવને વસવાનાં બે સ્થાન છે. મમતા જીવને બંધન કરે છે; અને મમતાનો ત્યાગ જીવને મુક્તિ આપે છે. [૯૩] જે કર્મ કરવાથી કર્મબંધન ન થાય તે કર્મ સમજવું; અને જે વિદ્યા થકી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય; તે વિદ્યા સમજવી. જે કર્મથી બંધન થાય; તે કર્મ ભારરૂપ (મહેનત આપનારું) સમજવું. અને જ્ઞાનવિદ્યા સિવાયની બીજી વિદ્યા સલાટની વિદ્યા જેવી સામાન્ય વિદ્યા સમજવી. [૯૪] ન્યાંસુધી કરેલાં કર્મનાં ફળ લેવાની ઇચ્છા હોય; ન્યાંસુધી સંસારવાસના હોય; સાંભળો ! ફરી સાંભળો !] ન્યાંસુધી સંસારવાસના હોય; તથા ન્યાંસુધી ઇન્દ્રિયોની ચપળતા-અસ્થિરતા-હોય; ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનની કથાનો લાભ કેવી રીતે મળે ? નજ મળે. [૯૫] ન્યાંસુધી અંતઃકરણ સ્થિર ન હોય; ન્યાંસુધી શાસ્ત્રોનું ચિંતવન ન હોય, તથા ન્યાંસુધી ગુરૂની કૃપા ન હોય; ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનની કથાનો લાભ કેમ મળે ? નજ મળે. [૯૬] ન્યાંસુધી દેહાભિમાન હોય; ન્યાંસુધી મમતા હોય; ન્યાંસુધી વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ હોય; ન્યાંસુધી સંકલ્પ વિકલ્પ હોય; ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનની કથાનો લાભ કેમ મળે ? નજ મળે. [૯૭] x x તેથી હે ગરૂડ ! મોક્ષની ઇચ્છા હોય; તો સર્વાવસ્થામાં અને સર્વ કાળમાં તત્ત્વમાં નિષ્ઠા-પ્રીતિ-રાખવી. [૯૮] તત્ત્વજ્ઞાન માટે ગુરૂને સેવવા. ગુરૂના મુખથી જ્ઞાનપૂર્વક આત્મતત્ત્વ જાણવું. જે જાણવાથી જીવ બંધકર સંસારથી મુક્ત થાય છે. [૧૦૧]

તાત્પર્ય—‘ગુરૂની આવશ્યકતા છે,’ એમ ‘પ્રમુદ્ધ’ નામના યોગેશ્વર બોલ્યા. તે હવે તમે સૌ સમજ્યા હશે. કહેવા જેવું માત્ર એટલું કે-ભાંગલા વહાણનો આશ્રય લેનારો

માણસ જેમ કુખી મરે છે; તેમ ચારિત્ર અને વિદ્યા વિનાના ગુરૂનો આશ્રય ભેનારો માણસ રખડી પડે છે. ગુરૂ કેવા જોઇએ? તો તે અહીં ૨૧ માં શ્લોકમાંજ કહ્યું છે કે—
પરે શાસ્ત્રે નિષ્ણાતં (વેદશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ), બ્રહ્મણિ નિષ્ણાતં (બ્રહ્મનો અપરાક્ષ્યાની),
ઉપશમામયમ્ (બધ્ધીજ શાંતિ વાળા.)

શ્રુતિ પણ કહે છે કે—

પરીક્ષ્ય લોકાન કર્મચિતાન, બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાન્નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ॥

તદ્વિજ્ઞાનાર્થે સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત, સમિત્પાણિઃ શોચિત્ર્યં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥

અર્થ—સકામ કર્મોથી પ્રાપ્ત થએલા સ્વર્ગાદિ લોકો પણ, વિનાશી છે; એવી ખાત્રી કરી લઇને, બ્રાહ્મણે વૈરાગ્ય યુક્ત થવું. નિત્યની પ્રાપ્તિ અનિત્યના ભોગ વડે કદિ થઇ શકતી નથી. નિત્યને જાણવા માટે, સમિધ હાથમાં લઇને, એટલે નત્ર ભાવે, વેદ પારંગત બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂ પાસે જવું.

ગીતા પણ—**તદ્વિચ્છિ પ્રણિપાતેન (અ. ૪-૩૪)** વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે ગુરૂ પાસે જવું.

જ્યાં જવું હોય; ત્યાંની ઝોળખાણુવાળો એકાદ જણ તો જોઇએજ. કાંઇ કચેરીમાં જવું હોય. ત્યાંનો એક પટાવાળોજ ઝોળખીતો હોય; તો પણ તે ઉપયોગી થઇ પડે. રેશ-નમાં એક સાંધાવાળોજ ઝોળખીતો હોય; તો ગાડીમાં સારે ડેકાણે બેસાડે; પાણી ભરી લાવે વિગેરે. આ સંસારમાં તમે ગમે એવા મોટા હો; તોપણ અહીં—આ સંસારમાં—સદા રહેવાય એવું નથી. રહેવાની ઇચ્છા કરો; તો પણ સમય થાય; ત્યારે પકડીને લઇ જાય.

‘અખન્નેની મીલકત આપતાં, પણ આ સિકંદર ના બચ્ચો;

હાથે કરીને મેળવ્યું તે, વાપરી પણ ના થક્યો.’

જેમ મરવું તે ચોક્કસ; તેમ મરવા પહેલાં, મરણના ભોમીઆનો આશ્રમ લઇ, મર-ણથી વાકેફ થઇ જવું; તે પણ ચોક્કસ સમજવું. આ કાંઈ કોઇના ઉપર ઉપકાર નથી. આવશ્યક કાર્ય અવશ્ય પોતેજ કરવું જોઇએ.

ગુરૂ પાસે રહીને શું શીખવું?—તે હવે કહે છે—

સર્વતો મનસોઽસન્ન-માદૌ સર્જં ચ સાધુષુ ॥

દયાં મૈત્રીં પ્રશ્રયં ચ, ભૂતેષ્વદ્દા યથોચિતમ્ ॥૨૩॥

શૌચં તપસ્તિતિસાં ચ, મૌનં સ્વાધ્યાયમાર્જવમ્ ॥

બ્રહ્મચર્યમહિંસાં ચ, સમત્વં દ્વન્દ્વસંજ્ઞયોઃ ॥૨૪॥

૨૩ પદ્મછેદ—**આદૌ મનસા**—પહેલાં મનથી. **સર્વતઃ**—અસંગ-સર્વમાં વૈરાગ્ય. **ચ**—અને. **સાધુષુ સંગ-સંતોનો** સમાગમ. **મૃતેષુ યથોચિતમ્**—પ્રાણીઓ પ્રત્યે ધટે તેમ. **અદ્દા**—સાક્ષાત્ **દયાં મૈત્રીં પ્રશ્રયં ચ**—હીન પ્રાણી પર દયા, સરખે સરખા સાથે મિત્રતા અને વડીલો પ્રત્યે નમ્રતા.

૨૪ પદ્મછેદ—**શૌચં**—આંતર અહારની પવિત્રતા. **તપઃ**—સ્વધર્મનું આચરણ. **તિતિક્ષાં ચ**—જે કાંઈ આવી પડે તે આનાકાની કરી વિના વેદી લેવું તે. **મૌનં**—વૃથા બોલવાનો ત્યાગ. **સ્વાધ્યાયઃ**—વેદાદિનું અધ્યયન. **આર્જવમ્**—સરલતા. **બ્રહ્મચર્યં**—ઋતુમાંજ સ્ત્રીનો સંગ કરવા આદિ બ્રહ્મચર્ય. **અહિંસાં ચ**—અને પ્રાણીઓ અશ્રોહ. **દ્વન્દ્વસંજ્ઞયોઃ સમત્વં**—સુખદુઃખ અને શીત ઉષ્ણઆદિ જોડાના પદાર્થોમાં હર્ષશોકથી રહિતપણું.

નોંધ—આશોનો વધારાનો કરમો કારતક સાથે મળશે.

અર્થ—પ્રથમ મનથી સર્વ વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવો; અને સંતોનો સમાગમ કરવો. પોતાથી હીન પ્રાણીઓ ઉપર દયા; સરખેસરખા સાથે મિત્રતા, અને વડીલો પ્રત્યે નમ્રતા રાખવી જોઈએ. [૨૩] માટી અને જળ આદિથી શરીરની પવિત્રતા; અને અગર્વાદિથી મનની પવિત્રતા—એટલે—આંતરબહારની પવિત્રતા; સ્વધર્મનું પાલન; જે કાંઈ આવી પડે, તે આનાકાની કર્યા વિના વેડી લેવું; વૃથા બોલવાનો ત્યાગ; વેદાદિનું અધ્યયન, સરલતા, ઋતુમાંજ સ્ત્રીનો સંગ કરવા આદિ બ્રહ્મચર્ય, અને પ્રાણીઓનો અદ્રોહ, તથા સુખદુઃખ અને શીતઉષ્ણાદિ જોટાના પદાર્થોમાં હર્ષશોકથી રહિતપણું. [૨૪]

૨૩-૨૪ વિવેચન—

‘યથોચિતમ્’—જેમ યોગ્ય જણાય તેમ’. સૌને સમાન ગણવાની ના નથી; તોપણ—**‘યથોચિતમ્’**—જેમ યોગ્ય જણાય તેમ’ શબ્દ અહીં મૂક્યો છે. ‘તેના ખુલાસો એવો છે કે—દયા, મૈત્રી અને નમ્રતા, જ્યાં ઘટે ત્યાંજ કરવાં. એટલે તેમાં વિશેષ સમજવા જેવું એ છે કે—બ્રાહ્મણને તથા ગાયને સમાન ગણવાં; તોપણ બ્રાહ્મણને અને ગાયને બેઠને ઘાસ ન અપાય. બ્રાહ્મણને લાડુ, અને ગાયને ઘાસ અપાય. સંત અને કુતરો સમાનદષ્ટિથી સરખાં ગણાય; તોપણ સંતને ઉકરડે; અને કુતરાને સારા આસન ઉપર ન બેસાડાય. સ્ત્રીને અને માતાને—બેઠને સરખાં રખાય; તોપણ સ્ત્રી તે સ્ત્રી; અને મા તે મા. બેઠના વહીવટ નોખા. દરેક સમયમાં સમાનદષ્ટિનો ડોળ કરનારાં સ્ત્રી પુરુષો બહુ પાકે છે. તેમની શબ્દ જળમાં બોળાં લોટાં ભુલાં પડે છે. માટે શાસ્ત્રકાર **યથોચિતમ્** શબ્દ મૂકે છે.

કલ્યાણ માટે શું શું કરવું; તેની આ નોંધ છે. ‘મનમાં સર્વ વિષયોથી વૈરાગ્ય—’ આ તો બોલી ગયા; પણ બને કેમ ? તેના જવાબમાં આગળ કહે છે કે—**આદ્યો સંગઃ જ્ઞાનપ્રાપ્તિરર્થઃ**—પ્રથમ સાધુ પુરુષોનો સંગ. જેમ એકજ દવા, અનેક રોગ ઉપર લાયક પડે; તેમ સંતોનો સમાગમ, અનેક દોષોનું નિવારણ કરી શકે. તેટલા માટે જ તીર્થો કરતાં, અને દેવની મૂર્તિઓ કરતાં, સંતોનો સમાગમ સૌએ શ્રેષ્ઠ ગણ્યો. શ્રીરામે શવરીને કાંઈ કહ્યું હતું—ત્યાં પ્રભુ બોલ્યા હતા કે—

ચોપાઈ—પ્રથમ ભક્તિ સંતનકર સંગા, દુસર રત મમ કથા પ્રસંગા.

વળી સદાશિવે કહ્યું છે કે—

ચોપાઈ—બીનું સત્સંગ વિવેક ન હોય, રામકૃપા બીનું સુલભ ન સોધ.

પણ સંત તે કેવા ?—

દોહરો—વંદૌ સંત સમાન ચિત, હિત અનહિત નહિ કોય;

અંજલીગત શુભસુમન જિમ્મી, સમ સુગંધ કર દોય—સીયાવરં

સત્સંગ—સુની સમુઝે જન મુદિત મન, મજ્જહિ અતિ અનુરાગ;

લહહિ ચારી ફળ અછત તનુ, સાધુ સમાજ પ્રયાગ—સીયાવરં

ચોપાઈ—મજ્જન ફળ દેખીએ તત્કાલા, કાક હોય પીક બકલું મરાલા;

સુની આચર્ય કરે જની કોય, સત્સંગત મહિમા નહિ ગોય.

[બોધવાણી પાનુ ૬]

અગવંથી મનની પવિત્રતા—જેમ આળા ઉપર માખી ગ્રેમ કરીને બેસે; તેમ સારા કામ ઉપર ગર્વ ગ્રેમ કરીને બેસે. માટે સત્કર્મ કરનારે ગર્વથી બચવું.

શોચ—આજી શુદ્ધિનું દંબી અભિમાન જે રાખે; તેને આંતર પવિત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. નમ્ર ઈને માથે સુંદર મોતીનો મોડીયો શોભતો નથી. જે નાકમાં લેટ ભરી હોય; તે નાકમાં સાચા મોતીની વાળી શોભતી નથી. સુંદર મુખ ઉપર જરા જેટલો ડાઢ, હોય; તો તે મુખ શોભતું નથી. તે પ્રમાણે જેમના અંતરમાં અનેક અકળામણો—અનેક વિકલ્પો હોય છે; તેમનું આજી પવિત્ર આચરણ પાંગળું છે—ફજેતી રૂપ છે.

તપ—શરીરનું શોષણ કરવું તેટલું જ માત્ર તપ નથી; પણ હૃદયમાં ભગવાનનું ધ્યાન કર્યાં કરવું. છટકી જતી શ્રીહરિની ચૂર્તિને, પકડી પકડીને ધ્યાનમાં લાવવી; તે તપ છે.

તિતિક્ષા—રાજી થઇને દુઃખ વેડી લેવાં; અને સુખમાં અભિમાન ન કરવું તે તિતિક્ષા. તિતિક્ષા માટે પુરૂષને, પ્રથમ આત્મબળ બહુ વધારવું જોઇએ. આત્મવિકાસ વિના, તિતિક્ષાની વાતો કરવી; તે માત્ર વાતોજ છે. ઈએ સાસરામાં ધણાં કષ્ટ વેઠે છે; પણ જે રાજી ખુશીથી વેઠે છે; તો તેનાં પુણ્ય બંધાય છે; અને બળગટ કરતાં કરતાં વેઠે છે; તો તેનાં પાપ બંધાય છે. પુણ્યનું ફળ સુખ, અને પાપનું ફળ દુઃખ. તેમજ પુરૂષો પોતાના ધંધામાં, અગર માતાપિતાની સેવામાં, રાજી ખુશીથી દુઃખોને વેડીલે; તો પુણ્ય, અને રેતાં રેતાં વેઠે; તો પાપ. દુઃખને ધીરજથી ખસેડવા પ્રયત્ન કરવાની ના નથી. પણ ન્યારે તે દુઃખ અનિવાર્ય જણાય; ત્યારે રાજી ખુશીથી તે દુઃખ વેડી લેવાં જોઇએ. દાવાનળથી અગર સખત ઉનાળાથી આકાશ બળતું નથી; શીતળ જળથી અગર હીમથી પૃથ્વી ટાઢે કડકડતી નથી. તેમ આત્મારામી સંતોને, દંડ અડકતાં નથી. ધનવાનને એ પાંચ પૈસાનો ધક્કો ન લાગે; તેમ આત્મારામી પુરૂષને, જેવા તેવા સુખદુઃખથી ધક્કો વાગતો નથી.

બ્રહ્માંડમંડલીમાત્રં, કિં લોભાય મનસ્વિનઃ ॥

ચાકરીસ્ફુરિતેનાઢ્ઢે; શ્લુઢ્ધતા જાતુ જાયતે ॥૮૧॥ (ભ. વૈરાગ્યશતક)

અર્થ—આખા બ્રહ્માંડરૂપી લાભ, શું વિવેકી પુરૂષને લોભાવે ? ના. માછલીના સ્ફૂરવાથી કદિ સમુદ્ર ચલાયમાન થાય છે ? ગભરાય છે ? અકળાય છે ? [૮૧]

મૌન—પોતાને પોતાનાં વખાણ કરવાં બહુ ગમે છે; પણ ‘પોતે પ્રભુ પાસે કાંઇ નથી. અથવા જે કાંઇ પોતામાં છે; તે પ્રભુ થકી છે;’ એમ જ્યારે પોતાને પાકે પાયે ખાત્રી થાય છે; ત્યારે તે પોતાનાં વખાણ કરતો નથી. વખાણ કરવા લાયક તો—વસિષ્ઠ, વ્યાસ, નારદ અને પ્રહ્લાદ; યાજ્ઞવલ્ક્ય અને જનક વિગેરે. કર્યાં તે ! અને કર્યાં આપણે ! આપણે તો સૂર્ય પાસે જાણે આગીઆ—પતંગીઆ.

સ્વાધ્યાય—વેદના પાઠ, અથવા પુરાણના અધ્યાયોના નિયમસર પાઠ, અથવા પોતાને જે ગ્રન્થ ગમતા હોય; તેના પાઠ કરવા; તે અધ્યયન. તે બહુ ન બની શકે તો—ચતુર્વેદની રૂદ્રિનો બીજો અધ્યાય, ગીતાનો અ. ૨, ૧૨—અને ૧૫ મો, અને ચંડિપાઠનો અ. ૪ થો; તથા શિવમહિમ્નઃ. આટલું હમેશાં અથવા બે દિવસે થાય; તોપણ ધણું છે. ધણા દિવસ પાઠ કર્યાં પછી, તેમાં સમાએલા રહસ્યને વિચારતાં શીખવું. ઉપનિષદોનો શોખ હોય; તો ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદનું અધ્યયન કરવું. જે પાઠ ગમે; તે પાઠ પ્રથમ પોપટ પઢે; એવું પાકે પાયે ગોખી નાંખવું, પછી તેના ઉડાણમાં ઉતરવું.

આર્જવ—હાંબુના રસની માફક સૌની સાથે હળીમળી જવું; તે આર્જવતા. કપડામાં દરિા વિરોધ વિના સુખેથી રહે છે; તેમ લોકોની સાથે વિરોધવિના રહેવું; તે આર્જવતા. ચંદ્ર આભે વાંકો ચુકો દેખાય; પણ તેનું અમૃત વાંકું ચુકું હોતું નથી; તેમ જુદા જુદા પ્રકારના લોકોને જેમને, જેમની મનોવૃત્તિ બદલાતી નથી; જે સર્વને પોતાના સગાજ સમજે છે; તે આર્જવ મનુષ્યો છે. આતો વાતો કરીએ-બાકી જગત તરફ દૃષ્ટિ કરીએ; તો ધણે ઠેકાણે-ભાંડરમાં વચ્ચે આર્જવતા નથી; પતિપત્ની વચ્ચે આર્જવતા નથી; પિતાપુત્ર વચ્ચે આર્જવતા નથી; શેફગુમારતા વચ્ચે આર્જવતા નથી. સાસુવહુ વચ્ચે આર્જવતા નથી. એક કહે ‘આમ !’ તો બીજો કહે ‘આમ !’ જાણે કોટના વાદી પ્રતિવાદી. નવાં નવાં વેર ઉભાં કરવાંજ, જાણે તેઓ અવતર્યાં ન હોય ! પરિણામે જગત દુઃખમાં શેકાઇ રહ્યું છે. માનવે આર્જવતા શીખવી હોય; તો પોતાના ધરમાંજ શીખી લેવી. ‘માતા-પિતાની આરા, એજ માફ કર્તવ્ય’; ‘પતિની આરા એજ માફ કર્તવ્ય’; ‘કુટુંબમાં સૌને સુખ થાય; એમ કરવું; એજ માફ કર્તવ્ય.’ આ ગુણ જેવો તેવો જણાય છે; તોપણ જેમનાં ભાગ્ય હોય; તે સ્ત્રી પુરુષોજ, આર્જવ-સરલ બની શકે છે. બાકી તો મરે ત્યાં સુધી વાંકાં ! બીજો અવતારે પણ વાંકાં ! કોઇની સાથે લગ્ન વહેંચેજ નહીં. તમારે પણ ભાગ્યશાળી બંનવાની ગરજ હોય; તો સરલ થતાં શીખજો. આર્જવતાના ઉડાણમાં- ‘ધાર્યું ધણીનું થાય છે; અને હા-ના કરનારા વચ્ચે કુટારી મરે છે;’ એ મહા મંત્રને મૂકી રાખવો. આ જગતમાં આપણે રાજ હોઇએ કે દીવાન હોઇએ; પણ પરતંત્ર છઇએ; ઇશ્વરને આધીન છઇએ. પડદા પાછળ શું છે; તે ઇશ્વર જાણે છે; માટે કોઇ પણ બાબતમાં બહુ તંત કરવો નહીં.

અહ્યચર્ય—

ચોપાઈ—નાથ ! વિષયસમ મદ કછુ નાંધ, મુનિ મન મોહ કરે ક્ષણમાંહિ;

વિષય વિવશ સુરનર મુનિ સ્વામી, મેં પામર પશુ કપિ અતિ કામી.

કાણ આ મોલે છે ?—‘હાં-સુગ્રીવ-બરાબર.’ [જુઓ મોક્ષવાણી પાત્ર ૪૩૬] મૂઠ-સ્થાત્રમમાં પણ, અહ્યચર્ય પાળવાની મર્યાદાઓ આંધી આપી છે. આ તો વાતો ! બાકી મનમાંથી, વિષયરૂપી રોગ નીકળી જવો મુશ્કેલ છે. મુશ્કેલ છે; છતાં પ્રયત્નથી આ રોગ મટે એવો છે. સાચા પ્રયત્નની તે અપેક્ષા રાખે છે. અરે ! પરદારાઓ પ્રત્યે પવિત્ર ભાવ થાય; તોપણ ધણું છે; તોપણ તેને માનવના લીરટમાં નોંધી શકાય. માનવનું મન, વિષયાનંદનું મોતું મથક છે. આ મનમાં અહ્યાનંદને લાવવો તે ધણું મુશ્કેલ કામ છે. મુશ્કેલ છે; તોપણ તે કામ થાય છે. વિષયાનંદને નસાડવો હોય; તો અહ્યાનંદને હૃદયમાં લાવવા, પ્રયત્ન કરવો. અહ્યાનંદ વિના વિષયાનંદ કદિ નાસે એમ નથી.

અહિંસા—મન, વાણી અને કાયા જેમનાં પવિત્ર, તેમને અહિંસાનો લાલ મળે. કામ, ક્રોધ અને લોભ હિંસાના પ્રેરક છે. તે ત્રણથી મુક્ત થવા જેઓ પ્રયત્ન કરે; તે હિંસાથી મુક્ત રહી શકે. કોઇને દુલવવાથી પરમાત્મા દુભારો; અથવા પોતાને જેમ દુઃખ ગમતું નથી; તેમ સામાને પણ દુઃખ ગમતું નથી; એવા નિશ્ચય વાળો પુરુષ, અહિંસાનું પાલન કરી શકે છે.

દ્વંદ્વસંજ્ઞયોઃ સમત્વ—શીતહિષ્ણુ, સુખદુઃખ આદિ જેટલા પદાર્થોમાં હૃયંશોકથી રહિતપણું. સરકારના રાજમાં ધણી સગવડો મળતાં, ઘણાં સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત થતાં,

આપણે પામર બની ગયા છીએ. કેટલાંએક સ્ત્રી પુરુષો તો, જરા પણ દુઃખ વેઠી શકતાં નથી. જરા દુઃખ દેખે; ત્યાં ગભરાઈ જાય. મેડા ઉપર ચઢીતું પાણી કદી ન ચડે; અને નીચે લેવા જવું પડે; તો કકળી ઉઠે. પોળમાં ઘંટીવાળાની ઘંટી બગડી હોય; અને જરા દૂર દળાવવા જવું પડે; ત્યાં કકળી ઉઠે. ઘરમાં બે માથુસ બે દિવસ માટે વધી પડ્યાં હોય; તો કકળી ઉઠે. વાસણ માંજનારી કદિ માંદી પડી હોય; તો અકળાઈ જાય; અને પાંચની સાથે લડે. પુરુષોને પણ ઘરમાં, દુકાનમાં અગર ઓફીસમાં, જરા વધારે પડતું કામ કરવું પડે; તો ફફડ્યા કરે. કાષ્ટએ જરા કાંઈ કહ્યું કે-તો બેના પાંચ સામા કહે; તોપણ જાણે નહીં. વધારે શું કહું! માનવ મોટું નામ; પણ પોલને પારજ નહીં. દાણા થોડા અને કાંકરા ઘણા-ગુણ થોડા અને અવગુણ ઘણા. સંતોષ જરા જોટલા; અને અસંતોષના ઢગલા! ધડીવાર તેમની પાસે બેઠા હોઈએ; તો તેમને બપડાટ સાંભળી, કંટાળી જઈએ. ધર્મના ક્ષેત્રમાં જોએ બેઠા છે; તેઓ પણ ભાગ્યશાળી હોય તોજ સુખદુઃખ રહિત રહી શકે નહીં; નહીં તો ગૃહસ્થના કરતાં, વૈરાગીના વૈભવ ઘણા. જેમને વૈભવ ઘણા, તેમને મુંઝવણો ઘણી. મુંઝવણવાળો માથુસ દ્વંદ્વમાં સમત્વ રાખી શકે નહીં. એટલે દેહમાં અહંભાવ હોય; ત્યાં સુધી દ્વંદ્વમાં સમત્વ રહી શકે નહિ. સમત્વની પરવા હોય; તો અહંભાવને તણ દેવો.

કલ્યાણ માટે શું શું જોઈએ; તે હજી ગણાવે છે—

સર્વત્રાત્મેશ્વરાન્વીક્ષાં, કૈવલ્યમનિકેતતામ્ ॥

વિવિક્તચીરવસનં, સંતોષો યેન કેનચિત્ ॥ ૨૫ ॥

શ્રદ્ધાં ભાગવતે શાસ્ત્રે-ડનિન્દામન્યત્ર ચાપિ હિ ॥

મનોવાકર્મદષ્ટં ચ, સત્યં શમદમાવપિ ॥ ૨૬ ॥

શ્રવણં કીર્તનં ધ્યાનં, હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ॥

જન્મકર્મગુણાનાં ચ, તદર્થેઽસ્થિલચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

૨૫ પદ્યછંદ—સર્વત્ર-સર્વ ઠેકાણે. આત્મા ચ ફેશ્વરશ્ચ તયોઃ અન્વીક્ષા તાં-સત્ અને ચિત્સ્વરૂપથી ધ્રુવ રહેલ છે એવો વિચાર; અને નિયંતાપણુથી સર્વત્ર ધ્રુવર બ્યાપીને રહેલ છે એવો વિચાર. કૈવલ્ય-એકાંતપણું. અનિકેતસ્ય ભાવઃ અનિકેતતા તાં-ધર આદિના અભિમાનથી રહિતપણું. વિવિક્તે પતિતાનિ ચીરાણિ તેષાં વસનં-વિવિક્તચીરવસનં-નિર્જન સ્થાનમાં પડેલાં ચીથરાં અથવા શુદ્ધ વસ્ત્રલત્તું પરિધાન. યેન કેનચિત્ સંતોષઃ-જે કાંઈ મળે તેથી સંતોષ.

૨૬ પદ્યછંદ—ભાગવતે શાસ્ત્રે શ્રદ્ધાં-ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા. અન્યત્ર ચ અપિ અનિદાં-અને બીજાં કોઈ શાસ્ત્રની અનિદા. ચ-અને. મનસા વાક્ ચ કર્મ ચ તેષાં દ્વંદ્વઃ તં-પ્રાણુયામથી મનનો દંડ, મૌનથી વાણીનો દંડ, અનુ-વ્રમથી ક્રિયાનો દંડ. અથવા અનાસક્ત કમયોગથી ક્રિયાનો દંડ. સત્ય-યથાર્થ ભાવણુ. શમસ્ય શમસ્ય શમદમૌ તૌ અપિ-શમ અને દમ પણ.

૨૭ પદ્યછંદ—અદ્ભુતકર્મણઃ હરેઃ-અદ્ભુત કર્મ કરનારા ભગવાનનાં. જન્મકર્મ-ગુણાનાં શ્રવણં કીર્તનં ધ્યાનં-જન્મ કર્મ અને ગુણોનું શ્રવણ કીર્તન અને ધ્યાન. ચ-અને. તદર્થે અસ્થિલચેષ્ટિતમ્-ભગવાનના ઉદ્દેશથીજ સર્વ કર્મ કરવું તે.

અર્થ—‘સત્ અને ચિત્સ્વરૂપથી બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલું છે; તથા નિયં-
તાપણીથી ઇશ્વર સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ છે;’ એવો વિચાર (એવો દૃઢ વિશ્વાસ),
એકાંતપણું અથવા અદ્વૈત ભાવ, ઘર આદિના અભિમાનથી રહિતપણું, નિર્જન
સ્થાનમાં પડેલાં ચીંથરાં અથવા શુદ્ધ વલ્કલનાં વસ્ત્ર, તથા જે કાંઈ મળી આવે; તેથી
સંતોષ રાખવો તે. [૨૫] ભગવાનનું પ્રતિષાઢન કરનારા શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા, અને
બીજાં કોઈ શાસ્ત્રોની અનિદા, પ્રાણાયામથી મનનો દંડ, મૌનથી વાણીનો દંડ,
અનુદમથી ક્રિયાનો દંડ, અથવા અનાસકત કર્મયોગથી ક્રિયાનો દંડ, યથાર્થ
ભાષણ, તથા શમ અને દમ. એટલે અંતઃકરણનો નિગ્રહ અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ
રાખવો તે. [૨૬]. અહભૂતંકર્મ કરનારા ભગવાનનાં જન્મ કર્મ અને શુભાનું
શ્રવણકીર્તન અને ધ્યાન, અને ભગવાનના ઉદ્દેશથીજ સર્વ કર્મ કરવું તે. [૨૭]
૨૫ થી ૨૭ વિવેચન—

કામી સર્વત્ર સ્ત્રી દેખે; લોભી સર્વત્ર ધન દેખે; સંસારી સર્વત્ર સંસાર દેખે; ત્યાગી
સર્વત્ર લાગ દેખે; તેમ પ્રભુનો પયારો સર્વત્ર પ્રભુ દેખે. જે પરમાત્માનું આસન સર્વત્ર છે;
તેનું સ્થાન અમુક વૈકુંઠ-ક્ષીરસાગર-ચેતદીપ-વિગેરે કહેવું; તે મનની કલ્પના છે.

નિયંતાપણીથી ઇશ્વર રહેલ છે—મોંધીરના અને કવેટાના ભુકંપો તપાસવા; વિજ્ઞાન
શાસ્ત્રીઓ ત્યાં ઉતરી પડ્યા. બહુ તપાસ કર્યા પછી, તેઓ બોલ્યા કે—‘નિયંતા પ્રભુ છે;
માટે પ્રભુનું ધાર્યું થાય.’ આપણા પોતાના ઘરમાં પણ, ધણીવાર ભુકંપ-કર્મકંપ-થાય છે;
ત્યારે આપણે પણ નિયંતાને ઝોળખવો પડે છે. ભરેડી ચોરને પોલીસ ‘બાપુ ! બાપુ !’
કરે; લાંસુથી તે ચોર ચોરીની વાત માને નહીં; પણ જ્યારે તેને લમણામાં વાગે; ત્યારે
માની જાય. તેમ આપણે પણ, સુખમાં પડ્યા હોઈએ; ત્યારે—પ્રભુને માનીએ નહીં. પ્રભુ
કોણ થાય છે. ! જાણે આપણી દુનિયાના (ઘરના) આપણેજ નિયંતા ! પણ જ્યારે
આપણને લમણામાં વાગે; ત્યારે આપણી આંખ ઉઘડી જાય; ત્યારે આપણને ખાત્રી
થાય કે—આપણા ઘરમાં પણ, આપણા સિવાય કોઈ મહાન નિયંતા છે. જેવી તેવી
બાબતમાં તેમની કૃપાથી આપણા હૃકમ ચાલે છે; બાકી આપણા ઘરના મોટા મોટા
કેસ, તો તે નિયંતાજ ચલાવે છે.

અહં સર્વસ્ય પ્રમથઃ, મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે । એમ ગીતામાં ગોવિંદ સાફ-સાફ
બોલ્યા; આપણે તે વાંચ્યું અગર સાંભળ્યું; પણ માન્યું નહીં. માન્યું ત્યારે કે—જ્યારે
આપણને લમણામાં વાગ્યું. અહર્નિશ જે માનવા જેવી વાત; તે આપણે અહર્નિશ વિસરી
જઈએ છઈએ. આવી ભૂલને માટે શું કરીએ ?—પ્રભુના ચરણમાં નમીને કહી લઈએ કે—
ધૂન—‘રાધાકૃષ્ણ જય કુંજબિહારી, મુરલીધર ગોવર્ધનધારી.’

[બસ ! થવાલો ! થવાલો ! અનેક જન્મનાં પાપનો નાશ કરો ! તક મળી; તેનો
લાભ લ્યો ! તમારે ઘેર આ નહીં બને.]

કહો કેવી મજા ! આપનાં લાડ, નાના બાળકને હોય ! મોટા થયા; તે તો એટિકેવે-
ટમાં-પોઝીશનમાં-પ્રતિષ્ઠામાં-પડ્યા રહે. ‘સત્સંગમાં આવ્યા, અને જે શરમાયા; તે સદા
રહે કરમાયા’ અરે ! મોટા વેદાંતી અગર મોટા મહંત-આચાર્ય વિગેરે, ભગવત નામ
મોટેથી બોલતાં લાજે ! હાથ જોડીને શ્રીહરિને કહીલો કે—

રાગ—જૂપાલી તીનતાલ.

નાથ મોહિ અથકી બેર ઉગારો !

[લખતાં લયકાંઈ જાઉં છઉં. સાંભળો ફરી—]

નાથ મોહિ અથકી બેર ઉગારો ! ટેકો

તુમ નાથનકે નાથ સુરવામી, દાતા નામ તિહારો !

કરમહીન જનમકો અંધો, મોતે કૌન નકારો ? નાથ ! મોહિં

તીનલોક કે તુમ પ્રતિપાલક, મેંતો દાસ તિહારો;

મારી જાતિ કુળતિ પ્રભુજી, મો પર કિરપા ધારો— નાથ ! મોહિં

પતિતન કે એક નાથક કહિએ, નીચનમેં સરદારો;

કોટિ પાપી છક પાસંગ મેરે, અજનમિલ કૌન બિચારો ! — નાથ ! મોહિં

ધરમ નામ સુનિ મેરો, નરક કિયો હઠ તારો;

મોક્ષા દૌર નહિ અથ કોઉ, અપનો બિરદ સંભારો— નાથ ! મોહિં

ક્ષુદ્ર પતિત તુમ તારે રમાપતિ, અથ ન કરો જિય ગારો;

સુરદાસ સાચો તથ માને, જો વહે મમ નિસ્તારો— નાથ ! મોહિં

એકાંત અને સંતોષ મુમુક્ષુના અભેલા શણગાર છે. અજ વસ્ત્રની ચિંતા થાય; તે તેના જવાબમાં ભક્ત મોહ્યા છે કે—

કા ચિંતા મમ જીવને, यदि हरिर्विम्बंभरो गीयते ॥

કારખાનાવાળા દેશમાંથી, એકારોની ખૂમ સંભળાય છે. બે પાંચ એકાર નહોં; પણ લાખો ! એક બે દિવસ નહોં—પણ મહીનાના મહીના. ફાડીને કણ અને હાથીને મણ, પ્રભુ આપે છે. ત્યારે ભક્તોએ શા માટે અકળાવું જોઈએ ! એક રાજાને ઝોળખીતો માણસ, રાજામાં મહાલે છે; તે ભગવાનને ઝોળખીતો માણસ, જગત્માં મહાલે; તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. વળી જગત્ જોને સુખ કહે; તેને ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો સુખ કહેતા નથી. તાત્પર્ય—સંસારમાં જે કાંઈમળી આવે; તેથી નિર્વાહ ચલાવી, હરિભજવાનો હેડો ઉભો કરવો.

ભાગવતે શાસ્ત્રે શ્રદ્ધાં—ભાગવત શાસ્ત્ર એટલે ભગવદ્ પ્રાપ્તિ સંબંધી શાસ્ત્ર. તમામ શાસ્ત્રોમાં ભગવદ્ પ્રાપ્તિની વાતો હોય છે; તે પણ જેવું ખાતું, તેમાં તેનો મહિમા વધારે હોય. ભાગવત શાસ્ત્ર પુરાણોમાં તિલક સમાન છે. જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન બહુ સારી રીતે કરે છે. વળી હસતાં હસતાં કેવી રીતે મરવું; તે રીત પરીક્ષિતે જેવી શીખવી; તેવી કોઈએ શીખવી નથી. માટે ભાગવતશાસ્ત્ર ખાસ શ્રદ્ધા કરવા લાયક છે; હઠાપણ મૂકીને—વિચારવા જેવું પુરાણ છે. તેમાં જે જે વાત આકાશ પાતાળની જણાય—સમજાય ન પડે—શકા થાય—તે હાલ પડી મેલવી.

અન્યત્ર અર્નિદાં—બીજા શાસ્ત્રોની નિંદા કરવી નહોં. એટલે દરેક શાસ્ત્રોમાં ભગવદ્ પ્રાપ્તિની વાત હોયજ. જેણે જે માન્યું; તેને તે ગમ્યું. અન્યની નિંદા કરતાં, આપણું પોતાનું પડી જાય; ખોવાઈ જાય; તે વાત જૂલવી નહોં.

ઈડ એટલે સંયમ—સંયમ વિનાનું જીવન, તે સાંકળ વિના ખારણા જેવું સમજવું. ‘બસ ! અમે ગમે એમ કરીએ ! તમારે શું કામ છે ?’ એમ કહેનારા આજકાલ ધણા છે. દલપતરામભાઈએ દાખલા આપીને સમજાવ્યું છે કે—

‘માખી બોલી મુખ થકી, ખારા બચ્ચા પાસે;

જઈ આતું હું જ્યાં સુધી, ઉડીશમા આકાશ.

બચ્ચું નવા જમાનાનું હશે ! સુધરેલું હશે ! તેથી તેને માનો ઉપદેશ ન ગમ્યો. પરિણામ અવળાં આવ્યાં. આજ કાલ આવાં અનેક બચ્ચાં, ભારતમાં ઉડે છે; અને કમોતે મરે છે.

સત્ય, શમ, દમ પણ કલ્યાણની કેડીએ કામનાં છે.

તત્ત્વે અશ્વિલ્લચ્છિતમ્—શ્રી પતિ માટે સર્વ કામકાજ કરે. પતિ સર્વ પ્રકારે શ્રીની સંભાળ રાખે.

બાળક પોતાનું સર્વસ્વ માખાપને નિવેદન કરે; માખાપ તેની સર્વ પ્રકારે દેખરેખ રાખે.

શ્રીહરિનાં જન્મ કર્મ અને ગુણોનું શ્રવણ-કીર્તન-અને ધ્યાન-આ ત્રણ બહુજ ઉત્તમ આપનારાં છે. ખંત રાખીને સેવવા જેવાં છે. જેમ જન્મ્યા વિના ન રહેા; તેમ આ ત્રણ વિના ન રહેશો. પાપીઓને પાવન કર્યા હોય; તો આ ત્રણે ! દુઃખીઓને શાંતિ આપી હોય; તો આ ત્રણે.

હજી કલ્યાણનાં સાધનો નોંધાવે છે; સાંભળો—

इष्टं दत्तं तपो जप्तं, वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥

દારાન્ સુતાન્ ગૃહાન્ પ્રાણાન્, યત્પરસ્મૈ નિવેદનમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—ચક્ષાદિ, દાન, તપ, જપ, સદાચાર, પોતાને પ્રિય હોય; એવા ગંધ પુષ્પાદિ પદાર્થો, શ્રી-પુત્ર-ધર તથા પ્રાણુ વિગેરે જે કાંઈ પોતાનું હોય; તે પરમાત્માને સેવકભાવથી અર્પણ કરતા શીખવું. [૨૮]

૨૮ વિવેચન—

યત્ આત્મનઃ પ્રિયમ્ તત્ પરસ્મૈ નિવેદનમ્—જે પોતાને પ્રિય લાગે; તે પરમાત્માને નિવેદન કરવું. એવું તો બહિરાંગએ કર્યું; અમરીશે કર્યું; હનુમાને કર્યું.

જીવને બહાલાં કાણુ ?—શ્રી, પુત્ર, ધર અને પ્રાણુ-આ ચાર મમતાનાં મોટાં સ્થાન છે; આ ચારમાં મમતા તંગ રહે છે. આ ચાર જીવને રખડાવનારાં છે; તોપણ જગતમાં જેઓ જીવે છે; તેમને સંસારમાં તે કામનાં છે. નાંખી દેવાય એવાં નથી. નાંખી ન દેવાય; માટે શ્રીહરિને અર્પણ કરીને તે રાખવાં, એ ભાવ છે. દુકાનનાં ધર્માદો ગણીને રાખેલાં નાણાં, પોતાનાંજ હોય છે; તો પણ તે વાપરતાં બહુ આંચકા લાગતો નથી. તે પ્રમાણે આપણી પાસે જે કાંઈ છે તે શ્રીહરિનુંજ છે; એમ ચોક્કસ રીતે માન્યા પછી, તે જતાં-તેનાથી વિખુટા પડતાં-હૃદયને બહુ આંચકા આવતા નથી. સંતો પોકાર કરીને કહે છે કે—

“ તારું નથી તલભાર, આ સધળું સદા જનનાર છે;

ઉપકાર કરવો અન્યનો, સંસારનો એ સાર છે.”

૨૮ પદ્યછંદ—ઈષ્ટં-ચળન. વૃત્તં-દાન. તપઃ-તપ. જપ્તં-જપ. વૃત્તં-સદાચાર. યત્ આત્મનઃ પ્રિયમ્-ગંધપુષ્પાદિ જે પોતાને પ્રિય હોય તે પદાર્થ. તત્ દારાન્ સુતાન્ ગૃહાન્ પ્રાણાન્-શ્રી, પુત્ર, ધર, પ્રાણુ તથા એવું જે કાંઈ. તત્ પરસ્મૈ નિવેદનમ્-તે પરમાત્માને સેવકપણાથી નિવેદન કરવું.

૪૬ માતાપિતાની સેવામાં પ્રીતિ રાખનારો એક પુત્ર પરણીને આવ્યો. સ્ત્રી સુંદર અને આકાંક્ષીત-મોહ કરવાં જોવાં; પણ માતાપિતા ન્યાંસુધી જીવે; ત્યાંસુધી તે માતાપિતાની સેવા માટેજ છે; એવા નિર્ણય કરેલો હોવાથી, સ્ત્રીને માતાપિતા પાસે રાખે; અને પોતે પરદેશ એકલો રહે. બીજો ત્રીજો વરસે સ્ત્રી કાળકર્મને પામ્યાં. બહુ મોહ નહોતો; તેથી બહુ દુઃખ થયું નહીં.

આવા ભકતોનો સમાગમ કરવો—

एवं कृष्णात्मनायेषु, मनुष्येषु च सौहृदम् ॥

परिचर्या चोभयत्र, महत्सु नृषु साधुषु ॥૨૯॥

परस्परानुकथनं, पावनं भगवद्यज्ञः ॥

मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्-निवृत्तिर्मિथ आत्मनः ॥૩૦॥

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च, मिथોऽघौघहरं हरिम् ॥

भक्त्या संजातया भक्त्या, विभ्रत्युत्पુલકાં તનુમ ॥૩૧॥

અર્થ—આ પ્રમાણેજ જેઓના ભગવાનજ આત્મા અને સ્વામી છે; એવા મનુષ્યોમાં—એટલે એવા ભગવદ્ભક્તોમાં—સ્નેહ, સ્થાવર જંગમની સેવા, તેમાંએ મનુષ્યોની વધારે સેવા, મનુષ્યોમાં પણ સ્વધર્મ પાળનારા તેમની સેવા. સ્વધર્મ પાળનારાઓમાં પણ, જેઓ ભગવત્ના લાડિલા હોય; તેમની વધારે સેવા કરવી. (૨૯) પરસ્પરની સાથે ભગવાનના પવિત્ર યશનું વર્ણન કરવું—તેથીજ અરસપરસ આનંદ, તેથીજ અરસપરસ સુખ; અને તેથીજ અરસપરસ પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય. (૩૦). પાપના ઢગલાનો નાશ કરનારા પરમાત્માને યાદ કરનારા ભક્તો, અને અરસપરસ યાદ કરાવનારા ભક્તો, સાધન ભક્તિથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રેમલક્ષણાભક્તિથી, પોતાનાં રૂંવાડાં ઉભાં કરે છે. એટલે બહુ હરખાય છે. [૩૧]

૨૯ પદ્યછંદ—પર્વ—આ પ્રમાણે. કૃષ્ણઃ આત્મા નાયક્ય યેષાં તે તેષુ; મનુષ્યેષુ-ભગવાન જેમના આત્મા અને નાય છે; એવા મનુષ્યોમાં. સૌહૃદમ્-સ્નેહ. ડભયત્ર ચ-સ્થાવર જંગમમાં. પરિચર્યા-સેવા. નૃષુ-મનુષ્યોમાં વિશેષ સેવા. સાધુષુ-સ્વધર્મ પાળનારાની તેથી વિશેષ સેવા. મહત્સુ-પ્રભુતા લાડીલા ભકતોની સેવા તેથી પણ વિશેષ.

૩૦ પદ્યછંદ—પરસ્પરેષુ અનુકથનં યસ્મિન્ તત્ત્વમિથા પાવનં ભગવતઃ યજ્ઞઃ-પરસ્પરની સાથે ભગવાનના પવિત્ર યશનું વર્ણન. મિથઃ રતિઃ-તેથીજ અરસપરસ આનંદ. મિથઃ તુષ્ટિઃ-તેથીજ અરસપરસ સુખ. મિથઃ આત્મનઃ નિવૃત્તિઃ-તેથીજ અરસપરસ પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ.

૩૧ પદ્યછંદ—અઘાનાં ઓઘાઃ તાન્ હરતિ-આ ઓઘોઘઘરઃ તં હરતિ ઓઘોઘઘર—પાપના ઢગલાનો નાશ કરનારા પ્રભુને. સ્મરન્તઃ-યાદ કરતા. મિથઃ સ્મારયન્તઃ-અરસપરસ યાદ કરાવતા ભક્તો. મક્ત્યા-સાધન ભક્તિથી. સંજાતયા મક્ત્યા-ઉત્પન્ન થએલી પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિથી. ઉત્પુલકાં તનું વિભ્રતિ-રૂંવાડાં વાળું શરીર ધારણ કરે છે. એટલે રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે.

૨૬-૩૧ વિવેચન—

કુળ્લાત્મનાથેષુ—શ્રીકૃષ્ણ જેમના આત્મા અને શ્રીકૃષ્ણ જેમના નાથ—એવા સંતો. તે સંતો કેવા હશે! શ્રીરામાનુજ સ્વામી, શ્રીઆચાર્ય મહાપ્રભુજી, શ્રીસ્વામીનારાયણ, અને એવા બીજા. ચોપાધ—‘પુણ્ય પુંજ બીનું મીલહી ન સંતા, સત્સંગતિ સંસૃતિ કરે અંતા,’

મધ્ય સંબંધે જીવ ગમે ત્યાં અવતરે; તોપણ—જેમ પાપ જીવને સુખેથી સંસારમાં બેસવા દે નહીં; તેમ ઉત્તમ પ્રકારનાં પુણ્યો પણ, જીવને સુખેથી સંસારમાં રહેવા દે નહીં. તે પુણ્યો જીવને, ગમે તે પ્રકારે, સંસારમાંથી છોડાવે. તે માટે શ્રીસ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં ‘મુક્તાનંદ’ સ્વામીની વાત કરું—

નોંધ—‘શ્રીસ્વામીનારાયણ’ એવું નામજ સાંભળીને, કેટલાએક બાકે છે; તે અમને ગમતું નથી. આપણે તો જીસસ ક્રાઇસ્ટની વાતો પણ કરીએ છીએ; ત્યારે આપણે આંગણે આંગો ઉગેલો છે; તેની ફેરીઓ કેમ ન ખાઇએ! જગતમાં જે કાંઈ સાઈ હોય; તે સાઈ પણ જેવા, જેઓ ન શીખે; તેઓ પ્રભુને ઘેર ઠપકાને પાત્ર રહે. માટે પ્રેમથી સાંભળો—

મુક્તાનંદ સ્વામી—દીવ બંદરમાં અઢારમી સદીના અંતમાં, ‘રતનપાધ’ નામે એક જીવાન જૈન વિધવા હતાં. સંસારે પોતાને લત મારી, સંસારમાંથી કાઢી મુકી; એમ જાણી, પોતે સંસારને લત મારીને, સાધ્વી બની. જેમ જરા જેટલી હોંઠા પુષ્પના મોટા ઢગલાને બગાડે; તેમ જરા જેટલી વિષયવાસના, પવિત્ર આત્માઓને પણ, ગટરમાં ફેંકી દે. ધરત્યાર તજવાં સહેલાં; પણ કામકોધાદિ તજવાં અધરાં! તે નિયમાનુસાર સાધ્વી સગભાં થઇ પડ્યાં. કોઇ સંતનું નામ લઇ, તેમને ફળેત કરવા કરતાં, પોતેજ મરી છૂટવું; તે તેણીને ગમ્યું. મરવા માટે તૈયાર થઇ, કુવા ઉપર સાધ્વી આવ્યાં. મોટા મળસકાનો સમય; શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં; બેટમાં પતથરો બાંધ્યા હતા. કોઇ પણ કાર્ય, અમુક રીતે નીપટવા, મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે; પણ જગત્તો નિયંતા, જે કરવા ધારે; તેજ થાય.

તે સમયે રામાનુજ સંપ્રદાયના, ગોંડળીયા સાધુ, અમરેલીવાળા ‘મુળદાસજી’ દીવમાં પધાર્યા હતા. તે સવારમાં મોટે મળસકે શૌચ ક્રિયા કરવા નીકળ્યા હતા. તેમણે સાધ્વીને અંતકાળની પ્રાર્થના કરતી, કુવા ઉપર દેખી. સાધુ ધીમે ધીમે નજદીક આવ્યા. પછી ખાત્રી થઇ કે—કોઈ બાધ આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થઇ છે. ‘બહેન! બહેન! આમ કેમ?’ એમ મધુર સ્વરથી કહીને, સંતે બહેનનો હાથ પકડ્યો. સાધ્વીએ હાથ છોડાવવા ધણી પ્રયત્ન કર્યો. મુળદાસજીએ ધણી ધણી હાંમત આપી, બાધને શાંત કરી. પોતે કાણુ છે; તે પણ સંતે કહ્યું. કલંકનો ભાર મુળદાસજીએ વ્હોરી લીધો. બહેનને પોતાને ઉતારે લાવ્યા. પહોં ફાટતાં, હો હા જાગી. સંતને મુકામે ધાંધલ મચી. આ ધાંધલમાંથી સંત માંડમાડ બચી, અમરેલી પહોંચ્યા. ભાગવત, રામાયણ અને ગીતામાંથી અનેક વાતો કરીને, સંત બાધને ધણી ધીરજ આપતા હતા. સમય થતાં પુત્રી અવતરી. તેનું નામ ‘રાધા’ પાડ્યું હતું. આ કન્યા મોટી થતાં, ‘આનંદરામ’ નામના એક પરદેશી જીવાન બ્રાહ્મણને પરણાવી. તેમને પેટે મુકુંદદાસ—જે પાછળથી મુક્તાનંદ બન્યા હતા—તે અવતર્યા.

શાસ્ત્રવિદ્વા તથા સંગીત શીખીને, મુકુંદદાસ જરા મોટા થયા. તેમને શ્રદ્ધાસક્તિ ધણીજ આછી હતી; પણ તેમનાં માતાપિતાને પુત્રમાં ધણી મોહ હતો. વેવીશાળ થતાં ભાગી છૂટવાનો પ્રયત્ન પુત્રે કર્યો; પણ ફાવ્યો નહીં. છેવટે પુત્રને પરણાવ્યો, જેમને મોટી

આશાએ હોય છે; તેઓ જેમ નાની લાલચોમાં ફસાતા નથી; તેમ જેમને જીવન સફળ કરવું હતું; તે સંસારમાં ફસાયા નહીં. પછી અમરેલીથી પાંચ ગાઉ દૂર, અમરાપુર જઈને, મુકુંદદાસ વસ્યા. 'મારે જે જોઈએ છે.' એટલે 'મારે જે સાધવું છે'; તે બતાવનારા સફર મને ક્યાં મળે? પણ આ સંસાર હોય; ત્યાંસુધી સફળાવ ક્યાંથી હોય! પણ અરે! આ સંસાર છોડાય કેમ? છૂટ્યો છૂટે નહીં. તોડ્યો તૂટે નહીં; કબો કહેવાય નહીં; ખચે ખમાય નહીં. બસ! એકજ નિર્ણય—તે એ કે—સંસારમાં જે ડાહ્યા હોય; તે સંસારમાંથી કદિ છૂટે નહીં. સંસારમાં જે નકામો (ગાંડો) થાય; તેનેજ સંસાર ફેંકી દે—એટલે તેજ સંસારમાંથી મુક્ત થઈ શકે. બસ! આ નિર્ણય કીક છે. આ દવા રોગને બરાબર લાગુ પડશે; એમ વિચાર કરી, મુકુંદદાસજી, સમજણ પૂર્વક ગાંડા બન્યા. આમ તેમ દોડવા લાગ્યા; અને—'રામ ગટાગટ મહુડી ફૂલી,' 'રામ ગટાગટ મહુડી ફૂલી'—એમ મોટેથી બોલવા લાગ્યા. વળી લોકોની કાંઈ ચીજ હાથમાં આવે; તો બીજના ઘરમાં મુકવા લાગ્યા. બે—પાંચ—અને સાત દિવસે સૌ થાક્યાં. સૌનો સ્વાર્થ જાંખો પડી ગયો; સૌનું મમત્વ ઓગળી ગયું. બસ! આમ થતાં, જેમનામાં નિષ્કામ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા લભુકતી હતી; તે સંત અમરાપુરનું પાદર તજીને ચાલી નીકળ્યા. ધાંગઢામાં 'દારકાદાસ' નામના વૈરાગીનું નામ સાંભળી, મુકુંદદાસજી ત્યાં ગયા. શિષ્ય ભાવે નિમળ સેવા કરી; પણ જે જોઈવું હતું; તે ત્યાં જરૂર નહીં. ત્યાંથી વાંકાનેરમાં કલ્યાણદાસજી વૈરાગી પાસે આવીને રહ્યા. ત્યાં પણ એમજ બન્યું. ત્યાંથી સરધારમાં તુલસીદાસજી પાસે ગયા. ત્યાં સદાવ્રત અપાત્રું હતું. સ્વામી શ્રી રામાનંદજી ફરતા ફરતા ત્યાં આવ્યા. સ્વામીજીનાં નેન, ચેન અને વેન જોઈને, પૂર્વજન્મની ઓળખાણવાળા મુક્તાનંદજી રીંજ્યા. તુલસીદાસજી તે જોઈને દ્રેષ કરવા લાગ્યા. તુલસીદાસજીનો દ્રેષ જોઈને, રામાનંદ સ્વામી ત્યાંથી વીચરી ગયા. તુલસીદાસજીના બંધનમાંથી મહા મુશીબતે છૂટી, મુકુંદદાસજી રામાનંદ સ્વામીને મળ્યા. કેટલી એક પરીક્ષા કર્યા પછી, સ્વામીજીએ, મુકુંદદાસજીને 'બંધીયા' ગામમાં વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી; અને 'મુક્તાનંદ' એવું નામ આપ્યું. હીરા! ને વળી સરાણે ચડ્યો. લાંબા કાળથી ઇચ્છેલી નિષ્કામ સિદ્ધિ ઉપરાંત, પરમ સાધુતા પ્રાપ્ત થઈ. પછી સ્વામી લોજમાં વસ્યા.

સંવત ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ ૬ના પ્રભાતે, 'નીલકંઠ બ્રહ્મચારી' જે પાછળથી સ્વામી શ્રી સહજનંદજી બન્યા હતા; તે 'લોજ' ગામમાં પધાર્યા. યોપાધ—'પ્રભુ પહિયાની પથેઈ ગહી ચરણા, સો સુખ ઉમા જય નહીં બરણા.'

તે મેળાપની વાત તમને શું કહું! તે તો તેજ જાણે! કહેવાનો ભાવ એટલોજ છે કે—સંતને શરણે આવવા માટે, મુક્તાનંદજીનો પ્રયત્ન કેટલો! અને કેવો! સંતને શરણે આવવા પહેલાં, મુક્તાનંદજીના વિચાર કેવા? સ્ત્રી ધન માટે જગત જંખે; જંખીને બેસે નહીં; તેને તજવા માટે—તેને સ્મૃતિમાં પણ ન આવવા દેવા માટે—સંતો જંખીને બેસે નહીં. જાણે ઉલટાજ વહીવટ!

સવાર સાંજ ડુંગળી ખાય; તેમને કરતુરીના કકડા અપતાં, અચકાઈ જઈ. તમારા માંના કેટલાએક તો, આવી વાતોને હજી ભાજી મુળા સમજે છે. માસીકમાં લખીને આપીએ; પણ કેટલાએકને ઘેર માસીકના અંક રખડતા—કાન (ખુણા)વાળી દીધેલા! મેલા—ગંદા—જાણે ગમારનાં ગોઠપણાં!

કુભારને આપ્યા જાણે હીરા ! હાલ તુરત એટલું તો અવશ્ય યાદ રાખો-કે-આમ કર્યા વિના છૂટકાજ નથી. આ જ-મે નહીં; તો બીજે જ-મે; બીજે નહીં તો ત્રીજે, અને ત્રીજે નહીં તો, ૩૦૦૦ મેં જ-મે. અગર ચોરાસી લાખમે જ-મે-છેવટને જ-મે; સમજવુંજ પડશે. આમરે તમારે-સૌને-આ જૂલ સુધારવીજ પડશે. આ પ્રમાદ તજવોજ પડશે. એટલે-સદગુર શોધીને, તેમને ગ્રેમથી અને નમ્રતાપુર્વક સેવ્યોને, કરવા જેવું શું છે; તે જાણી લેવુંજ પડશે; જાણ્યા પછી તે પ્રમાણે વર્તવું પણ પડશે. પ્રલય સુધી પણ, જો આ જૂલ નહીં સુધરે; તો પ્રલયમાં સુમસાન પડ્યા રહેવું પડશે; અને બીજા ધાણમાં-બીજા ફાલમાં-બીજા યુગમાં-ઉંચા નીચા અફળાવાનું શરૂ થશે.

એકાદશ રકથ એકવીસ વાર વાંચીએ; પણ પાણી ઉનાં થાય-આંધણ આવે; સારે તેમાં દાળ આરાય !

નિર્ગુણ અને સગુણ—નિર્ગુણનું ધ્યાન ઉત્તમ છે. તે અસંપ્રસાદ અથવા નિર્બીજ સમાધિ કહેવાય છે. સમાધિ એટલે ચિત્તનું રોકાણ. **યોગશિત્તવૃત્તિનિરોધઃ** [પાતંજલ ૧-૧] ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ (રોકાણ એજ યોગ.) ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો; તે સાધારણ કામ નથી. ચિત્તને જેનો જાળે અભ્યાસ હોય; તેમાં ચિત્ત રોકાય. ચિત્તને સંસારનો અભ્યાસ જાળે હોય છે; માટે ચિત્ત સંસારમાં રોકાય. સંસાર એટલે દૈવ્ય પ્રાણી પદાર્થોનો સમુહ. દૈવ્ય પદાર્થોમાં પણ, કેટલાંએક પ્રાણી, અને કેટલાંએક પદાર્થો, કલ્યાણકારી છે. જે ચિત્ત આ કલ્યાણકારી પ્રાણી પદાર્થોમાં જોડાય-રોકાય; તો જેમ માટલીમાં નિર્મળી નાંખતાં, ગંગાનું જળ ડાળું મટીને નિર્મળ થાય; તેમ ચિત્તમાં કલ્યાણકારી પ્રાણી પદાર્થો નાંખતાં; એટલે કલ્યાણકારી પ્રાણી પદાર્થોનું ધ્યાન થતાં, અચુલ સંસ્કારોથી ડાળાએહું ચિત્ત, નિર્મળ થાય. કલ્યાણકારી પ્રાણી પદાર્થોમાં, ભગવાનની સગુણ મૂર્તિ ઉત્તમ ગણાય છે. રહસ્યવાળાં શાસ્ત્રો, તેથી પણ આગળ વધીને બોલે છે કે-ભગવાન્તી મૂર્તિ કરતાં પણ, ખાતા-પીતા, હરતા-ફરતા, અને બોલતા-ચાલતા, કલ્યાણકારી ભગવાનના ભક્તો ઉત્તમ છે. ગંગા આદિ તીર્થોને પણ, આ ભક્તો પાવન કરે છે. શ્રીરામાનુજ અને શ્રીવલ્લભ પણ એમજ બોલ્યા છે કે-‘ ભગવદીય જીવોને શરણે રહેજો; તેમનું શરણું ન ગમે; તો પણ તેમના સંગમાં રહેજો. ’ શ્રીસ્વામીનારાયણે પણ એજ પોકાર કર્યો.

અમુક ગામના રાજના, અગર દીવાનના અગર કોઈ મોટા ધનવાનના, આપણે કૃપા પાત્ર હોઈએ; તો આપણને કેટલો પોરહ ચરે છે; ત્યારે ભગવાનના અમુક લાડીલાના આપણે કૃપાપાત્ર હોઈએ; તો તેનો કેટલો આનંદ ! આ આનંદનું પરિણામ ૩૦ મા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. આ બધું સાંભળો છો; પણ સાથે સાથે યાદ રાખજો કે-જીવનાં પાપ ધણાં છે. તે પાપને પરિણામે, જીવ સંતો સાથે તેલ પાણી જેવો રહે છે-જળકમળ-વત્-નિર્લેપ-રહે છે; અને જીવ સંસારમાં તલ્લીન તદાકાર-રહે છે. સમજણનાં, ચક્ષુ અડવીને જોશે; તો તમારું પોતાનું પોગળ પણ દેખાશે. મનુષ્ય મટીને પણ પક્ષી થાઓ; તો પણ સંતોની સેવામાં રહેવાની લાલસા રાખજો—

દોહરો—સંતનકા કુત્તા ભલા, નહિ રાજનકા આપ;

સંતન ઘેર શાંતિ ધણી, રાજન ઘેર બહુ તાપ.

સારા સત કાઢવા કયાંથી ?—એવી મુંઝવણ થાય; તો મુક્તાનંદ સ્વામીને સંભારવા. ગરજ હતી; તો ગોવિંદે સગવડ કરી આપી. આપણને મદદ કરવા, પડદા પાછળ જે ઉશું છે; તે આપણી ગરજ જોધને, દોડ્યું આવે છે.

પાવનં મગવદ્વયશઃ—ભગવાનનો યશ કે જે પવિત્ર છે—તેનું પાન—

મશિતા મદ્ગતપ્રાણાઃ, લોભયંતઃ પરસ્પરમ્ ॥

કથયંતઃ માં નિસ્થં, તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥ ૧ ॥ [ગીતા અ. ૧૦]

અર્થ—મારામાં મનવાળા, મારામાં પ્રાણુવાળા, પરસ્પર મારા બોધ કરતા, અને મારું નિત્ય કથન કરતા, જરૂર સંતોષ પામે છે; અને આનંદ પણ પામે છે. [૬].

સ્મારયંતઃ—સામાને ભગવાનનાં નામ લેવડાવવાં તે—આપણને કોઈ મળે; ત્યારે—‘જય-રામ’, ‘જયશ્રીકૃષ્ણ’, ‘જય ગોપાળ’ વિગેરે કહીએ છીએ; તે તેમને પ્રભુની યાદ આપીએ છીએ. બાકી ભગવાનના લાડીલા, કીર્તન ભક્તિદ્વારા, તથા નામસ્મરણની ધૂનદ્વારા, શ્રી હરિને યાદ કરાવવાના મોટા વેપાર કરે છે.

સ્મરંતઃ સ્મારયંતઃ—I તુંબું એકનેજ તારે; II તોપો ચારને તારે, III બહાણુ અમુક ગામના લોકનેજ તારે, અને II આગબોટ અનેકને તારે. I ‘તુંબું એકનેજ તારે’ એટલે ઉદાસી સાધુ અગર ચુદરથ, એકલો બેઠો બેઠો, રામ રામ કરે; અગર એકલો બેસીને તત્ત્વનો વિચાર કરે. II ‘તોપો ચારને તારે,’ એટલે એક મંદિર હોય; તો તે ચારને તારે. એટલે ત્યાં રહેનારો એક પુત્રી, જે આરતિ ઉતારે છે તે. બીજો ધડીયાળ (ઝાલર) વગાડનારો; ત્રીજો નગારો વગાડનારો અને ચોથો હાથ જોડીને દેવની સામે ઉભો રહેનારો. (ચાર થઈ રહ્યા.) III ‘બહાણુ અમુક ગામના લોકનેજ તારે,’ એટલે એક સંપ્રદાય, અમુક મતને માનનારાનેજ તારે. બીજા મતનું તિલક દેખીને જે ભડકે; તે તેને મન મુકીને જમાડે પણ નહીં; અને મન મુકીને (ભગવદ્ ચર્ચામાં) રમાડે પણ નહીં. II ‘આગબોટ અનેકને તારે.’ એટલે મતમતાંતરોની ખેંચતાણથી મુક્ત રહેલો—રાગદ્વેષથી રહિત-ઉદાર મનનો—અનેક પુણ્યોથી પોષાએલો, શાંત, ભગવાનનો લાડિલો ભક્ત, સૌને બેળા કરી, ભગવાનની વાતો કરે; ગાય અને ઝેવરાવે—નાચે અને નચોવે. ગમે તે સંપ્રદાયમાં આપ હો; પણ કાંઈક સમજીએ હો; તો ભગવતના આવા લાડિલા ભક્તોને ઝોળખતા શીખજો. શું તમને કહું! એવા આગબોટના કેપટને તે તો, મન મુકીને મળીએ; તન તોડીને તેમને સેવીએ; અને તેમને માટે ધન ઉછાળીને, કમાણીને સફળ કરીએ!

આમ કરવાથી ફાયદો શું ?—

તેષાં સતતયુક્તાનાં, ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દ્વામિ બુદ્ધિયોગં તં, યેન મામુપયાંતિ તે ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે મારામાંજ મચેલા, અને પ્રીતિપૂર્વક મનેજ ભજનારા ભક્તને, હું બુદ્ધિયોગ આપું છઉં; કે જે બુદ્ધિયોગવડે તેઓ મને પામે છે. [૧૦].

ભગવાનને ભજીએ પણ ભગવાન કઈ દોઢીએ બીરાજે છે ?—ભગવાન જીવને કયાં મળે છે ?

તેષામેવાનુકંપાર્થ—મહમજ્ઞાનજં તમઃ ॥

નાશયામ્યાત્મમાલસ્યો, જ્ઞાનદીપેન આલસ્યતા ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—તેનાં ઘણ-તેઓનાજ ઉપર-તેઓનાજ અનુગ્રહને માટે, આત્મ ભાવમાં રહેલો એવો હું, અળકતા યાનરૂપી દીવા વડે, અચાનચી ઉત્પન્ન થએલા અંધારાનો નાશ કરું છઉં. [૧૧]

રામાયણના છેવટમાં સદાશિવ પાર્વતીને કહે છે કે—

ચોપાદ—છહ કલિકાલ ન સાધન દ્વન્ન, યોગ યદ્ જપ તપ વ્રત પૂજ;

રામહિ સુમિરિય ગાઘય રામહિ, સંતતસુનિય રામશુભ આમહિ.

[ચોક્ષવાણી પાતુ દૃગ]

આ તો શસ્ત્રોની ખાણમાં રત્નો. વીણવા તૈયાર છો ને ? જે દસ્તાવેજ ઉપર, મોટા માણસોના સહી સિકા ! તે દસ્તાવેજો (શાસ્ત્રો) પણ, મનથી ન મનાય; તો શું કહીએ !

મક્ત્યા સંજાતયા મક્ત્યા—સાધન ભક્તિથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ થાય; ત્યારેજ રૂ'વાડાં ઉભાં થાય.

ચોપાદ—સખ સાધન કર ફલ યદ્ સુદિર, તવ પદ પંકજ પ્રીતિ નિરંતર;

પ્રેમ ભક્તિ જલ બીતુ રધુરાધ, અભ્યંતર મલ કલ્પહુ ન જધ.

શ્રીવસિષ્ઠ મહારાજ રામચંદ્રજીને કહે છે કે—

ચોપાદ—જપ તપ નિયમ યોગ વ્રત ધર્મો, શ્રુતિ સંભવ નાના વિધિ કર્મો;

અને એવા બીજાં અનેક સાધનો રૂપી સાધન ભક્તિ. આ ભક્તિનું સદા પરિપાલન. તેનું પરિણામ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. કુધનું તપેલું ચૂલે મુકતાની સાથે ઉભરા ન આવે. તપેલું થોડા-સમય ચૂલે રહે; અને ચૂલામાં સારા તાપ હોય-તોજ ઉભરા આવે.

શ્રીહરિના દરબારના અમીરોની વાત હવે કરીએ—વંશસ્થ.

કચિદ્નુદન્ત્યચ્યુતચિન્તયા કચિદ્-ધસન્તિ નન્દન્તિ વદન્ત્યલૌકિકાઃ ॥

નૃત્યન્તિ ગાયન્ત્યનુસ્રીલ્યન્ત્યજં, ભવન્તિ તૂર્ણીં પરમેત્ય નિર્વૃતાઃ ॥૩૨॥

અર્થ—આવા અલૌકિક ભક્તો ભગવાનનું ચિત્તવન કરતાં કરતાં, 'કોઇ સમયે હસે છે; કોઇ સમયે રાજી થાય છે અને કોઇ સમયે પ્રભુની વાતો (પણ) કરે છે. વળી કોઇ સમયે નાચે છે; ગાય છે; અને ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે—એટલે ભગવાનના ચાળા પણ પાડે છે. આ પ્રમાણે તદાકાર થએલા ભક્તો, પરમતત્ત્વને પામીને, શાંત થઈ જાય છે. (૩૨)

૩૨ વિવેચન—

વાગ્ગદ્ગદા વ્રવતે યસ્ય ચિત્તં, રુદત્યમીદર્શં હસતિ કચિદ્ ।

ચિલ્લજ્જય ઝદ્ગાયતિ નૃત્યતે ચ, મદ્મકિયુકો ભુવનં પુનાતિ ॥

૩૨ પદ્મછેદ—અલૌકિકાઃ—આવા અલૌકિક ભક્તો. અચ્યુતચિન્તયા—ભગવાનની ચિંતાથી—ચિત્તવન કરતા કરતા. કચિત્-કોઇ વખત. રુદન્તિ—રૂવે છે. કચિત્ હસન્તિ—કોઇ વખત હસે છે. નન્દન્તિ વદન્તિ—કોઇ વખત રાજી થાય છે અને કોઇ વખતે પ્રભુની વાતો કરે છે. નૃત્યન્તિ ગાયન્તિ અંજ અનુસ્રીલ્યન્તિ—નાચે છે ગાય છે અને ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે. એટલે ભગવાનના ચાળા પાડે છે. નિર્વૃતાઃ—આ પ્રમાણે તદાકાર થએલા. પરમેત્વ—પરમતત્ત્વને પામીને. તૂર્ણીં અર્થ—શાંત થઈ જાય છે.

અર્થ—વાણી ગદગદ થાય; અને હૃદય દ્રવે; ચારંવાર રડી પડે; કાષ્ઠ વખત હસે; વળી લજ્જા પામે, થાય, અને નાચે. આવા મારા ભક્ત મારાં ત્રણ લોકને પાવન કરે છે. અલૌકિક ભક્તોનો આનંદ કેવો હશે?—

રાગ-શાદ્દલ વિ०

રોમાંષ્વેન ચમસ્કૃતા તનુરિચં, ભક્ત્યા મનોનંદિતં ।

પ્રેમાશ્રુણિ વિમ્બચંતિ વદનં, કંઠં ગિરો ગદગદાઃ ॥

નાસ્માકં ક્ષણમાત્રમપ્યવસરઃ, કૃષ્ણાર્ચનં કુર્ષતાં ।

મુક્તિર્દ્વારિ ચતુર્વિધાડપિ કિમિચં, વાસ્યાય લોહાયતે ॥

અર્થ—રઢીયાળા શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરતાં કરતાં, અમારું શરીર રોમાંચિત થઇ જાય છે; ભક્તિથી મન આનંદિત થઇ જાય છે; પ્રેમાશ્રુઓ અમારાં મુખને, અને ગદગદ વાણી અમારા કંઠને; સુશોભિત કરે છે. અમે કે જે—શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરનારા છઇએ; તેમને જરા પણ અવકાશ નથી; કે જે અવકાશમાં અમે, અન્ય વિષયમાં અમારા મનને જોડીએ ! આમ થવાથી સાધુજન્ય આદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિ, અમારું દાસપણું સ્વિકારવા માટે અમારે બારણે ખડી છે.

અલૌકિકની વાત આપણે લૌકિક માનવીઓ કેવી રીતે કરી શકીએ ! ધણીધણી-વાણી-પ્રેમી જોડાની વાત, તેઓજ જાણે ! ખીજને તો તે, કારસ રૂપજ લાગે ! એમ ભગવાનની અને ભગવાનના ભક્તોની વાતો, તેઓજ સમજી શકે. મીરાની મસ્તી, રાણો ન સમજી શક્યો ! નરસીના નાચ, માણિકબાદને મુજવી રચ્છા હતા-વિગેરે, વિગેરે. જુત વળગે; તે જૂકું; અને ભગવાન વળગે; તે સાફ. બાકી બેઉ વળગાડ તો ખરાજ.

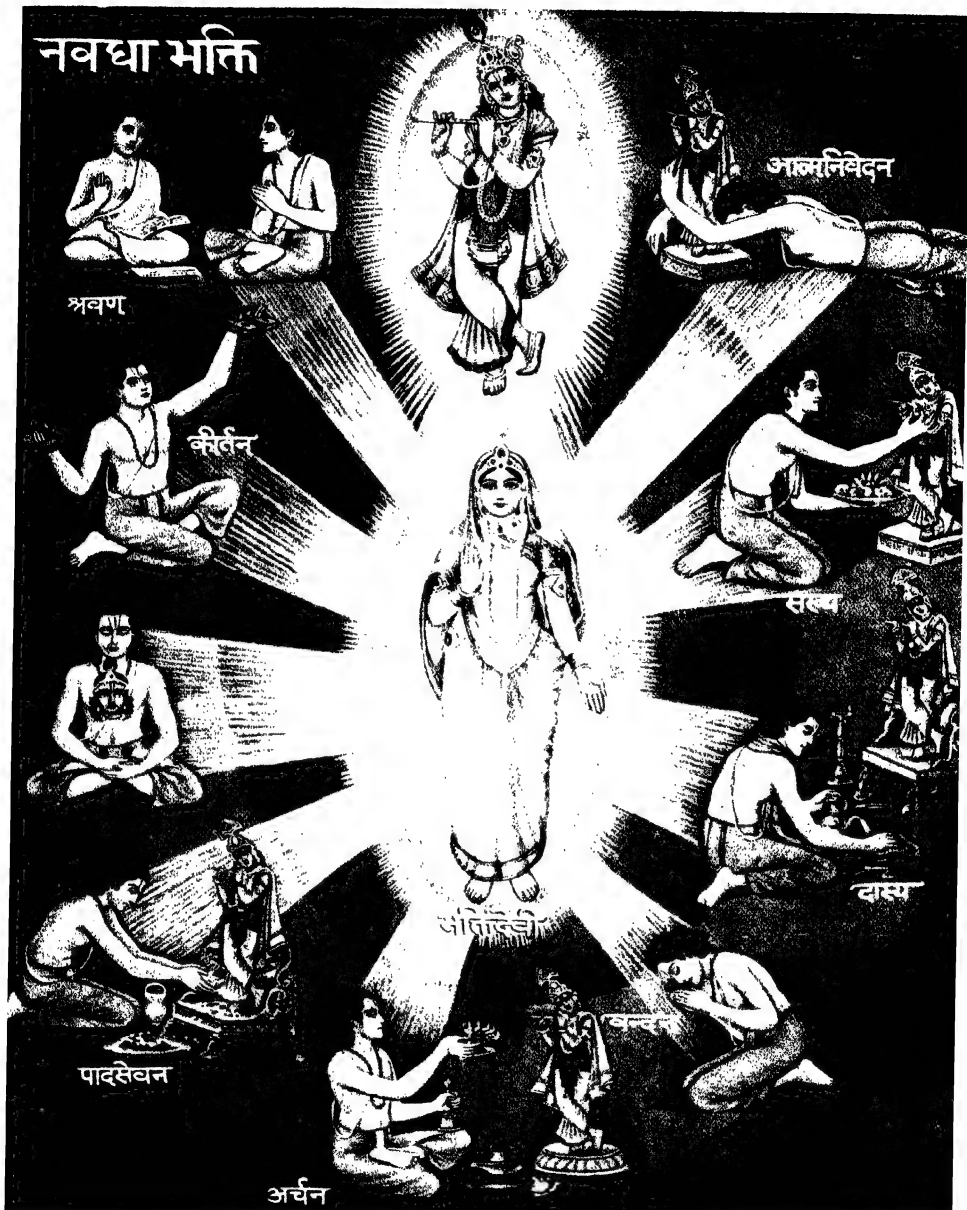
જ્યાં જુઓ ત્યાં કોલસાની ખાણો ધણી; અને હીરાની ખાણો ધણીજ થોડી. તેમ આવા ભક્તો કાષ્ઠ વખતજ, જગત ઉપર આવી ચડે. તેમાં ખૂબી એટલીજ હોય છે કે—તેમના જીવનકાળમાં જેવા તેવા કાષ્ઠ, તેમને ઝોળખી શકતા નથી.

જીવોની આંખે બહુ અંધારાં છે—અવજાનંતિ માં મૂઢાઃ મને પણ મૂઢ લોકો ઝોળખી શકતા નથી, એમ શ્રીકૃષ્ણે જગતને ટપકો દીધો હતો. કાષ્ઠરટ, મહમદ મુસાને પણ, જ્યારે તેઓ હતા ત્યારે, થોડાએજ ઝોળખ્યા. આ અંધારાં પાપનાં પરિણામ છે. ભાગ્યશાળીઓને અંતરે અજવાળાં થાય; અંતર્યામી સ્ફૂરણોએ કરે; યુદ્ધિયોગ આપે.

યુદ્ધિયોગ—આ જગતમાં કાષ્ઠ મોટામાં મોટી વસ્તુ હોય તો માનવદેહ; અને માનવદેહ મળ્યા પછી, મોટામાં મોટો કાષ્ઠ લાભ હોય; તો યુદ્ધિયોગ; અથવા સમજણની સરખામ. સમજણની સરખામ વિના વ્યવહાર પણ વગોવાય છે; ત્યારે મુમુક્ષુતા વગોવાય તેમાં શું કહેવું !

એક સ્ત્રી અગર પુત્ર મરી ગયો. કરોડો ઉપાયે પણ, તે પાછાં આવે એમ નથી. મરી જવું; તે પ્રાણી માત્રના લાલમાં ખોડેલો ખીલો છે. છતાં મરનાર માટે અદબજ વલોપાત-પારાવાર કદપાંત-કરવું; તે સમજણની સરખામ નથી. મોટા વકીલ, અગર મોટા ડૉક્ટર, અગર મોટા જજ પણ જ્યાં રોષ પડે; એવો જે મામલો; ત્યાં સમજણની સરખામ કરી લેવાની અગર કરી આપવાની બહુજ નજર છે. ત્રણ પાસે કાંઈ માગો; તો સમજણની સરખામ માગતા રહેજો. સંતોને સેવતા હો-તો સંતો પ્રસન્ન થાય; અગર માતાપિતા પ્રસન્ન થાય; ત્યારે ધન દોલત અને દિકરા ન માગશો; પણ સમજ-

नवधा भक्ति

જુની સરખાઈ ભાગજો. સમજજુની સરખાઈ પ્રાપ્ત થતાં, રાગદ્વેષ થમી જશે; નિર્ધનતા ટળી જશે; સંતોષના ઉભરા આવશે; ધમ્મરી સત્તાનું જ્ઞાન થશે; ધમ્મરી આરામોને નમી પડતાં આવડશે; વિગેરે.

ભક્તોમાં અલૈભિકતા કાઢએ ભરી હોય; તો તે સમજજુની સરખાઈ છે. નવધાભક્તિ—

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ, સ્મરણં પાદસેવનમ્ ॥

અર્થેનં વંદનં દાસ્યં, સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

અર્થ—વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, પૂજન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન નવ પ્રકારની ભક્તિ.

૧ શ્રવણુક્ષણ—પરીક્ષિત, ગાર્ગી, જન્મેજય, શૌનક, પાર્વતી.

શ્રદ્ધાવાનનસ્યયઃ, શ્રુણુયાદપિ યો નરઃ ॥

સોડપિ મુક્તઃ શુભાંજ્ઞોકાન્, પ્રાપ્નુયાત પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ગીતા. ૧૮-૭૧

અર્થ—જે માણસ શ્રદ્ધાથી અને તેમાં દોષ જોયા વિના, મારા ઉપદેશને સાંભળે છે; તે મુક્ત થઈને પુણ્ય કર્મવાળા લોકોમાં જાય છે. [૭૧]

૨-૩ કથનકૃણ તથા વંદન કૃણ—

ય દ્વંદ્ પરમં ગુહ્યં, મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ॥

ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા, મામેવૈવ્યત્યસંશયઃ ॥ [ગીતા. ૧૮-૬૮]

સતતં કીર્તયતો માં, યતંતઃ દૃઢવ્રતાઃ ॥

નમસ્યંતઃ માં ભક્ત્યા, નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ [ગીતા. ૯-૧૪]

કીર્તનકાર-સનતકુમાર-નારદ-યુકદેવજી વિગેરે.

વંદન સેવા—રઘુજી, વ્રજને રસ્તે જતાં અકૂર.

અર્થ—જે પુરુષ, આ પરમગુહ્ય સંવાદ મારા ભક્તોને સંભળાવે; તેને મારામાં મહા ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય; એમાં સંશય નથી. [૬૮] જે માઈ નિરંતર કીર્તન કરે, તથા દૃઢ વ્રતવાળા થઈને મને પ્રણામ કરે છે; અને ભક્તિ વાળા થઈને મને ઉપાસે છે; તે મનેજ પામે છે. [૧૪]

૪ સ્મરણુક્ષણ—ગજેન્દ્ર, અન્નમિલ, ગોપિકા, કંસ, શિશુપાળ.

અનન્યચેતાઃ સતતં, યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્યં, નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ [ગી. ૮-૧૪]

તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ, મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ ॥ [ગી. ૮-૭]

અર્થ—મારામાં અનન્યભાવ રાખીને, જે હમેશાં માઈ સ્મરણ કરે છે; તે મારા ભક્તોને, હું હે અર્જુન! સુલભ છઉં. [૧૪] એટલા માટે સર્વકાળમાં માઈ સ્મરણ કર; અને યુદ્ધ પણ કર. [૭].

૫ પાદ સેવા—હનુમાન અને વિભીષણ, તથા જેના ખોળામાં ભગવાન કૃષ્ણ પગ લાંબા કરતા હતા; તે વિદુરની પાદ સેવા.

૬ અર્ચન સેવા—કુષ્મળ અને અલિરાગ.

સ્વકર્મણા તમખ્યર્ચ્યં, સિદ્ધિં વિવ્રતિ માનવઃ ॥ [ગીતા ૧૮-૪૬]

અર્થ—પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળીને, જે પ્રભુનું પૂજન કરે છે; તે મનુષ્ય સિદ્ધિ પામે છે. (૪૬)

૭ દાસ્ય સેવા—લક્ષમણ, હનુમાન.

વાસોઽહમિતિ મે જુષ્ઠિઃ, પુરાણીત્વ પરમાત્મનિ ।

‘દા’ શબ્દોપહૃતસ્તેન, ગોપીલક્ષ્યાપહારિણા ॥

અર્થ—‘દાસોહ’ એવો ભાવ પ્રથમ મારે પરમાત્મામાં હતો; પણ ગોપીકાઓના વત્સા હરણ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે ‘દા’ શબ્દ ખેંચી લેવાથી હાલ હું ‘લોહ’ રહ્યો છઉં.

૮ સખા ભાવ—અર્જુન, સુગ્રીવ.

મકોઽસિ મે સલા ચેતિ, રહસ્યં દ્યોતદુષ્તમમ્ ॥ [ગીતા ૪-૩]

અર્થ—તમે મારા ભક્ત અને સખા છો; તેથી આ ઉત્તમ રહસ્ય તમને કહ્યું છે. (૩)

૯ આત્મનિવેદનમ્—બલિરાગ. અર્જુનનું પણ ખર્ડ..

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ।

[ગીતા. અ. ૨-૭].

અર્થ—હું તો આપનો શિષ્ય છઉં; વળી આપને શરણે આવ્યો; તેથી મને ઉપદેશ કરો. [૭]

અહીં ખાસ યાદ રાખવું કે—

નનુ જ્ઞાનં વિના મુક્તિર-નાસ્તિ મુક્તિશતૈરપિ ॥

તથા મર્ત્તિ વિના જ્ઞાનં, નાસ્ત્યુપાયશતૈરપિ ॥

મક્તેજ્ઞાનં તતો મુક્તિ-રિતિ સાધારણક્રમઃ ॥

જ્ઞાનિનસ્તુ વસિષ્ઠાયા, મક્તા વે નારદાદયઃ ॥

વસિષ્ઠ, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન આદિ ભક્તો ખરા, પણ-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિવાળા ભક્તો અનેરા સમજવા. હનુમાન, સુગ્રીવ વિભીષણ આદિ ભક્ત ખરા પણ—

ચોપાધ—નિર્ભર પ્રેમ મગન મુનિ યોગી, કહિ ન જાય સો દશા ભવાની:

દિશિ અર વિદિશિ પથ નહિ સૂઝ, કો મેં ? ચલેઉં કહાં ? નહિ ખૂબ.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૩૦ A]

આ કોણ ? ઓળખ્યા ?—આ સુતીક્ષણ—તો એકજ. જેમ ગામમાં નગરશેઠ એક; તેમ ભક્તોમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિવાળા એક જેમ હોય ! શ્રી આચાર્યકરાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય, શ્રી રામાનંદ સ્વામી, શ્રી આચાર્ય મહાપ્રભુજી, શ્રીસ્વામીનારાયણ વિગેરે મોટા મોટા સંત ખરા; પણ-જે થન-ગન નાચ્યા; તે ગીરાંગ મહા પ્રભુ ! રાંકાખાંકા, એકનાથ, રોહિદાસ-સજ્જનો, સગાળશા અને ચંગાવતી વિગેરે અનેક ભક્તો થયા; પણ-દક્ષીણમાં વુકારામ, ડભોઇમાં દયારામ, મેવાડમાં મીરાં અને ગીરનારના સિંહ સખા નરસીમહેતો-જે થનગન નાચ્યા-એવા ભક્તો અનેરા-બહુજ થોડા.

ચોપાધ—મ ગુણુ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ્ગિરા નયન બહ નીરા.

નાચતા કુદતા ભક્તોને દેખીએ; પણ તે સાથે—

ચોપાધ—કામ આદિ મદ દંભ ન જકે, તાત ! નિરંતર વશ મેં તાકે.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૩૩A]

શ્રી રામ ઉપર પ્રમાણે કાને કહે છે ? યાદ કરીને મોક્ષો ! હાં ખરાખર !—પંચવટીમાં શ્રીરામે લક્ષમણને કહ્યું હતું. નાચી કુદીને હરિ ભજનારા, જેવા બહાર, તેવા અંદર બની જાય; તો મેડો પાર થઇ જાય. નહીં તો નાટકનો ભર્તૃહરિ; જેમ રજે ઉપર ઉભો ઉભો રહે; પણ આંખે આંસુ નહીં; અને હૃદયે આંચકો નહીં. આવા ખેલથી પ્રેક્ષકો ઠગાય; પણ શ્રીહરિ ઠગાય નહીં.

સંગીત સાથે કીર્તનભક્તિ-તદાકાર માટે સંગીત સાથેની કીર્તનભક્તિ, ઉત્તમ સાધન છે; એમ હવે કહેવાની જરૂર નથી. સહજમાં સમાધિ થઈ જતી હોય; તેમને ધન્ય કહીએ; પણ જેમને સહજમાં સમાધિ થઈ શકતી ન હોય; તેમણે કીર્તનભક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખવી.

આગળ શું કહે છે સાંભળો—

इति भागवतान् धर्मान्, शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया ॥

नारायणपरो माया-मंजस्तरति हुस्तराम् ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે ભગવત્ સંબંધી ધર્મોને શીખતો, નારાયણની ભક્તિમાં તત્પર રહેનારો પુરૂષ, હુસ્તર માયાને અનાયાસે તરી જાય છે. [૩૩]. ૩૩ વિવેચન—

મામેષ ચે પ્રપચંતે, માયામેતાં તરંતિ તે । [ગીતા ૭-૧૪.]

પ્રભુને પામે કાણુ ?—માયાને તરે કાણુ ?—

न मां कुङ्कुनिनो मूढाः, प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥

માયચાપહૃતજ્ઞાના-માસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ [ગીતા ૭-૧૫.]

‘ જોટાં કામ કરનારા મૂઢ લોકો તો, મને પામતાજ નથી; કારણુ કે તેમનાં ચિત્ત મયાથી હરાધ જાએલાં રહે છે. ’

વક્રીલાતની પરીક્ષામાં પાસ થએલો પુરૂષજ, હાઈકોર્ટના કેસ લઈ શકે; તેમ ભગવત ધર્મો પાળીને, નારાયણને પરાયણ રહેનારા પુરૂષોજ, માયાને તરી શકે. વણજારાની કરકસી કુતરી, સૈને ભસે; પણ જેમને વણજારાની ઝોળખાણુ થઈ હોય; અને વારંવાર વણજારા પાસે આવળ થતી હોય; તેને તે કુતરી, કરડે નહીં. માયાનો દંભ જહુ જખરો છે.

શિક્ષન્—આવા ઉત્તમ ભક્તો, ભલે ઉપદેશ આપવા ન ખેસે; તોપણુ તેમના આચરણુમાંથી, ઘણું શીખવાતું મળે. જેમનાં ભાગ્ય હોય; તે તેમની પાસે રહે.

લાંબા થઇને સુંધ ગયા વિના, પોતાનો પડછાયો મટે નહીં; તેમ પ્રભુને નમી પડયાં વિના, પોતાનું અભિમાન મટે નહિં.

હવે નિમિરાજ પ્રશ્ન કરે છે—

॥ राजोवाच ॥

नारायणाभिधानस्य, ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

निष्ठामर्ह्य नो वक्तुं, यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ॥ ૩૪ ॥

૩૪ પદ્મછેદ—इति—આ પ્રમાણે. भागवतान् धर्मान् શિક્ષન્—ભગવત્ સંબંધી ધર્મોને શીખતો. नारायणपरो—નારાયણ ને પરાયણ પુરૂષ. हुस्तरां मायां अंजः तरति—હુસ્તર માયાને અનાયાસે તરે છે.

૩૪ પદ્મછેદ—नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः—નારાયણ નામના પરમાત્મા બ્રહ્મા. निष्ठां—સ્વરૂપને. नः वक्तुं यूयं अर्ह्य—અમને કહેવું આપને ધરે છે. हि—કારણુ. ब्रह्मवित्तमाः—તમે બ્રહ્મવેતા પુરૂષો છો.

અર્થ—નિમિશભૂ પૂછે છે—હું યોગેશ્વરો ! આપે કહ્યું કે—‘ નારાયણને તત્પર રહેનારો પુરૂષ, માથાને અનાયાસે તરે છે; ’ તો નારાયણ નામના પરમાત્મા પ્રહ્લુનું સ્વરૂપ કેવું છે; તે અમને કહેવું જોઈએ. કારણ કે તમે મોટા પ્રહ્લવેતા પુરૂષો છો. [૩૪].

૩૪ વિવેચન—

સો વરસ સુધી દેવદર્શન કરીએ; પણ મૂર્તિઓને મૂર્તિઓજ (જડ) સમજીએ; સો વરસ સુધી કથા વાર્તા સાંભળીએ; પણ શાસ્ત્રોને કાંગળ સમજીએ; અને કથા કહેનારાઓને આપણા જેવા ધંધાદારી, અગર માગણ, અગર લોભીઆ વિગેરે સમજીએ; હજાર બે હજાર કાંટમાં બાંધીને, યાત્રા કરવા નીકળીએ; પણ યાત્રાને માત્ર દેશાટન (ગમ્મત) સમજીએ; તો જેમ ધાણીને બળદ સાંતો ત્યાં; તેમ આપણે અહીંને અહીંજ છઈએ. કડીયો નકશો દોરીને, પછી ઘર ચણે; અને ચણવાનું શરૂ કર્યા પછી પણ, તે ઠીક થાય છે કે નહીં ? એમ વિચારતો જાય. તે પ્રમાણેજ ધર્મને રસ્તે આવો; તો ધર્મ એવી વસ્તુ કોઈ છે કે કેમ ? તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરો. ધર્મને રસ્તે આવો; તો ધર્મ એવી કોઈ વસ્તુ છે કે નહીં; તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરો. છે તો તે કેવો છે ? તે પૂછીને તથા વિચારીને નક્કી કરો. મોટી જાળમ મેલી થાય; ત્યારે તે ધરમાં ખંખેરી શકાય નહીં. તેમ પોતાનું મન મેલું થાય; ત્યારે તે આપણાથી મેલું મટે નહીં; કોઈ સંતને સેવીએ; શાસ્ત્રોને વિચારીએ; ત્યારે તે-મેલું મટે.

ધર્મને વાદવિવાદ—એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી—છે—તે એ છે કે—દરેક પંથ અગર સપ્રદાય—સૌ, ભગવાનનેજ ભજે છે; અને એકજ ભગવાન અનેક રૂપે ભજાય છે; તોપણ ભગવાનને ભજવાની રીતમાં બહુ વાદવિવાદ છે. અખો મોલ્યો છે કે—

‘ છ દર્શનનાં જીજ્ઞાસા મતા, સમજ્યા નહીં તેણે ખાધી ખતા. ’

સાંખ્યાદિ છ દર્શનો પણ સમજવા જેવાં શાસ્ત્રો છે. તે સંબંધી એકાદશસ્કંધની શરૂઆતમાંજ આપણે વિચાર કર્યો છે. (વાંચ્યું ન હોય તો વાંચજો. તે દરમાં માત્ર બે આનામાં અપાય છે.) સાંખ્યાદિ છ દર્શનો સંબંધી, અખો ઉપર મોલ્યો; તે સાંભળ્યું ? અખે કહ્યું કે—‘ સમજ્યા નહીં; તેણે ખાધી ખતા ! ’ નાનાં મોટાં બધાં બાળકો માથાપને જાણે; પણ નાનાં બાળકો, માથાપ સંબંધી જેવું સમજે; તેવું મોટાં બાળકો સમજે નહીં. કારણકે જેમ જેમ મોટાં—તેમ તેમ તેમના મગજમાં ધમંડ વધારે-દેહાભિમાન વધારે. આ ધમંડને પ્રતાપે, તેઓ માતાપિતાના સાચા સુખથી વિરુદ્ધ રહે. બાળકો જેમ જેમ નાનાં, તેમ તેમ તેમને માતાપિતાનેજ આશ્રય—માતાપિતાજ તેમનું સર્વસ્વ. માતાપિતાને સુખે સુખી, અને માતાપિતાને દુઃખે દુઃખી. જેવું બિંબ તેવું પ્રતિબિંબ. માતાપિતાને પણ નાનાં બાળકોમાં ઘણું વ્હાલ. બાળકો મોટાં હોય; છતાં માતાપિતા પાસે ધમંડ ન રાખે; તો તે ભાગ્યશાળી સમજવાં. એવાં ભાગ્યશાળી બાળકો પણ ઘણાં છે.

આટલી વાત આપ બરાબર સમજ્યા હશે. સમજ્યા હો; તો આગળ બોલું ! આપણે સૌ ભગવાનનાં બાળક છઈએ; પણ તેમાં જેઓ બહુ ભણ્યા—મોટા પંડિત બન્યા—તેમણે—તેઓનાનાં પંચાંજી દક્ષ પંડિતોએ, વિદ્યાના ધમંડમાં, એક વસ્તુને અનેક જુદા જુદા રંગ ચડાવી, એવી ભૂલવણી ઉભી કરી છે કે—સાચું શું ? તે શોધતાં, મોટામાં મોવાહ

જાણ્યો. વાદવિવાદ કરવો; તે વિદ્વાનોના વાણી વિલાસ છે; તોપણ 'વિદ્વાનો ખરી વસ્તુને સમજ્યા નથી; અને ભૂત સાથે બટકાયા છે;' એમ આપણને ધણી વખત લાગે. જ્યાં વિદ્વાનો પણ જુલા પડે; જ્યાં મંદરાચળ કુળી ગય; તે સાગરનું માપ લેનારા, આપણે કાણ? એમ સમજી નમ્રતાપૂર્વક અને શ્રદ્ધાપૂર્વક અહાવિલાનો અભ્યાસ કરવો. પૂર્વે થઇ ગએલા વ્યાસાદિ સંતોના વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખવી. ઘણા ગ્રન્થો ફેંદવા કરતાં, એક એ બરાબર સમજાય; તો ઘણું છે. પરમાત્મા તર્ક કરવા જેવા છે; તોપણ તે તકનો વિષય નથી. એટલે તર્ક પણ આસ્તીક હોવા જોઇએ.

અહાવિલા માટે કેવા પ્રકારનું મોન જોઇએ?—તે આપતમાં શ્રી શંકર બોલ્યા છે કે—

યતો વાચો નિર્વર્તેતે, અમાવ્ય મનસા સહ ॥ [અપરાધાનુભૂતિ]

યન્મોનં યોગિભિર્ગમ્યં, તદ્ભવેત્ સર્વદા હુધઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વાચો યસ્માન્નિર્વર્તેતે, તદ્ભવેત્ કેન શક્યતે ॥

પ્રપંચો યદિ વક્તવ્યઃ, સ્તોડપિ શબ્દવિવર્જિતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

હતિ વા તદ્ભવેન્મોનં, સતાં સહજસંજિતમ્ ॥

ગિરા મોનં તુ બાલાનાં, પ્રયુક્તં બ્રહ્મવાદિભિઃ ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ—મનસહિત વાણી વિગેરે ઇદ્રિયો, જે અહને પામ્યા વિના, પાછાં વળે છે; તે અહની સત્યતા સંબંધિના વાદમાં, વધારે વખત ગાળવો નહોં; તેનું નામજ મોન. યોગીઓએ આ પ્રકારનું મોન પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે. [૧૦૭] નામ અને રૂપ આદિથી જે રહિત છે; જે અહથી વાણી આદિ ઇદ્રિયો પાછી વળે છે; તે અહ સંબંધિ વિવેચન કરવા, કાણુ સમર્થ થઇ શકે? કાઇ નહોં. પ્રપંચ વાણીથી કહેવાય એવો છે; એમ કદિ કહીએ; તો તે પ્રપંચ પણ અનિર્વચનીય છે. કારણકે અગ્નાનીની દષ્ટિએ સંસાર સાચો છે; અને ગ્નાનીની દષ્ટિએ સંસાર ખોટો છે. એટલે સંસાર ત્રણે કાળમાં એક સરખો રહી શકે એમ નથી. [૧૦૮] આણું (એટલે અહના અને જગતના વિવાદ વિનાનું જે) મોન, તેજ મોન કહેવાય છે. સહજ રીતે વાદથી અલગ રહેવું; તેનેજ સત્પુરુષોએ મોન કહ્યું છે. વાણીવડે મોન રાખવું; તે મોન બાળકો માટે, અને અગ્નાનીઓ માટે છે. એટલે ન બોલવું તે સાચું મોન નથી; એમ અહવાદી પુરુષોએ કહેલું છે. [૧૦૬]

જેમ પાણીપતનું મેદાન, થોડાએતના બળનું નિરૂપણ કરી આપે; તેમ કાશીક્ષેત્ર વિદ્વાનોની વિદ્વાતાનું નિરૂપણ કરી આપે. એક વખત છ આસ્તીક વાદીઓએ, અને છ નાસ્તીક વાદીઓએ, વાદવિવાદ માટે પ્રયંડ સભા ભરી. તેમાં નાસ્તીકનો વિજય થતો જોઇ, એક આસ્તીક નૈયાયિકે સભામાં માથું માર્યું. નાસ્તીકોના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોને તેણે પોતાના બુદ્ધિબળથી તોડી નાંખ્યાં; અને આસ્તીકોના વિજય કરી આપ્યો. આ સભામાં થએલો વાદ, ઘણાજ રસીક હોવાથી, એક વિદ્વાને તે વાદને પુસ્તકના રૂપમાં બહાર પાડ્યો. તે પુસ્તકનું નામ 'વિદ્વન્મોદતરંગિણી.' આ પુસ્તક રા. રા. આનંદશંકરભાષાને ઘેર છે; એમ અમે સાંભળ્યું છે. જેમ કેટલાએક શેતરંજની રમતના શોખીન, તેમ કેટલાએક વિદ્વાનો વાદના શોખીન.

શબ્દજાલં મહારણ્યં, ચિત્તસ્રમણકારણં ।

પૂર્વે થએલા રાજરાજેશ્વર શંકરાચાર્ય મહારાજે એક વખત શંખચક્રાદિની ટિકા કરી, સભામાં બેઠેલા રામાનુજ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ખીન્યા. તેમની બહારે 'શ્રી

રંગાચાર્ય' નામના મોટા આચાર્ય દોડ્યા આવીયા. શ્રી શંકરાચાર્યે વાદ ન કર્યો; તોપણ 'શ્રીરંગાચાર્ય' 'ભગવદ્ધર્મપંથ' નામનો અન્ય વાદરૂપે લખી આપ્યો. તેને તોડ્યા શ્રીશંકરાચાર્યે 'ભગવદ્ધર્મમુંદગર' નામનો અન્ય લખી આપ્યો. તેના વિરુદ્ધ શ્રી રંગાચાર્યે 'વળકુદાર' નામનો અન્ય બહાર પાડ્યો. વિદ્વાનોના આવા વિલાસમાં વિદ્વાનોને મગ્ન થાય; પણ સમાજનો મોટો ભાગ ભૂલો પડે. સમજી પુરૂષે સારા પંડિત પાસે બેસીને, વિચારવા જેવા આ અન્યો છે. માધવનું 'સર્વદર્શન-સંગ્રહ' અને વડોદરાના પંડિત યજ્ઞેશ્વર ચીમનાજીનો 'આર્યવિદ્યાસુધાકર' (જેમાં મત-મતાંતરોના ધણા ખુલાસા છે.) અને એવા બીજા અન્યો વિદ્વાન પાસે બેસીને, વાંચવા જેવા છે.

જોયં ચંત તત્ત વિગરે શબ્દેથી ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—જોયં-જાણવા જેવું જો કાંઈ હોય; તો તે નારાયણ છે. ભાગ્યશાળી નિમિ રાજ, યોગેશ્વરોને પુછે છે. ગંગા કાંઈ પરીક્ષિત સાંભળે છે; અને શ્રી શુકદેવજી કહે છે. આવી વાતો પુછે; અને આવી વાતો કરે-તે સૌને ધન્યવાદ ધટે છે. વાતો પૂછે; અને વાતો કરે; તેથી આગળ વધનારને, તે સંબંધી વારંવાર વિચાર કરવો જોઈએ; જેને આપણે મનન કહીએ છીએ. જાણ્યા પછી વિચારની કેટલી જરૂર છે; તે સંબંધી શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય કહે છે કે—

નોતપચતે વિના જ્ઞાનં, વિચારેનામ્યસાધનૈઃ ॥

યથા પદાર્થમાનં હિ, પ્રકાશેન વિના ક્ષયિત્ ॥ ૧૧ ॥

કોડહં કયમિદં જાતં, કો ષે કર્તાડસ્ય વિચિતે ॥

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ, વિચારઃ સોડયમીદશઃ ॥ ૧૨ ॥

માહં મૂતગણો દેહો, માહં વ્યાક્ષગણસ્તથા ॥

પતદ્વિભક્ષણઃ કષ્ચિદ્-વિચારઃ સોડયમીદશઃ ॥ ૧૩ ॥

અજ્ઞાનપ્રમથં સર્વં, જ્ઞાનેન પ્રચિલીયતે ॥

સંકલ્પો વિવિધઃ કર્તા, વિચારઃ સોડયમીદશઃ ॥ ૧૪ ॥

પતયોર્યુપાદાન-મેકં સૂક્ષ્મં સદ્વ્યયમ્ ॥

યથૈવ મૂલ્યદાત્રીનાં, વિચારઃ સોડયમીદશઃ ॥ ૧૫ ॥

અહમેકોડપિ સૂક્ષ્મઃ, જ્ઞાતા સાક્ષી સદ્વ્યયઃ ॥

તદ્દહં નાત્ર સંદેહો, વિચારઃ સોડયમીદશઃ ॥ ૧૬ ॥

[અપરોક્ષાનુભૂતિ]

અર્થ—જેમ પ્રકાશ વિના પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય; તેમ વિચાર (મનન) વિના બીજાં અનેક સાધનો વડે, તત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. [૧૧] વિચાર કેવા હોવા જોઈએ ?—તે હવે કહે છે કે—'હું કોણ ? આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું ? આ જગતનો કર્તા કોણ ? આ કૃતિમાં ઉપાદાન કારણ કોણ ? આવાં પ્રશ્નોનીજ પોતાના મનમાં ચર્ચા કરવી; તેનું નામ વિચાર. [૧૨] પંચભૂતોના સમૂહરૂપ જે સ્થૂલ દેહ છે; તે હું નથી; ઈન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ જે સિંઘ દેહ છે; તે પણ હું નથી; તેનાથી વિલક્ષણ એવો જે કોષ, તે હું છઉં; આવાં [૧૩] સર્વ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયું છે; અને સર્વ જ્ઞાનથી લય પામે છે—મટી જાય છે. નાના પ્રકારના સંકલ્પો આ બધું કરતા હોય; એમ જણાય છે; આવાં [૧૪] જેમ ધણાં ઉપાદાન કારણ માટી છે; તેમ આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહનું ઉપાદાન

કારણ, સૂક્ષ્મ-સત્, અને અવ્યય એવું બ્રહ્મ છે. આવાં [૧૫] એટલે જે અદ્વિતીય, સૂક્ષ્મ, યાતા, સાક્ષી, સત્ અને અવ્યય બ્રહ્મ છે; તે હું છઉં. એમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ નથી. આવાં [૧૬]

પિપ્પલાયન નામના યોગેશ્વર, પરમાત્મા સંબંધી ખુલાસો કરે છે, ભાવથી સાંભળો—

॥ પિપ્પલાયન ઉવાચ ॥

રાગ—વસંત તિ

સ્થિત્યુદ્ભવમ્પ્રલયહેતુરહેતુરસ્ય, યત્સ્વપ્નજાગરસુષુપ્તિષુ સદ્બહિઃ ॥

દેહેન્દ્રિયાસુહૃદયાનિ ચરન્તિ येन, સંજીવિતાનિ તદવેદિ પરં નરેન્દ્ર ॥૩૫॥

અર્થ—પિપ્પલાયન નામના પાંચમા યોગેશ્વર કહે છે કે—હે રાજન !

આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય જેથી થાય છે; તથા જાગૃત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ નામની ત્રણ અવસ્થાઓમાં, જે સાક્ષીપણાથી રહેલો છે; એટલે પરોવાઇને રહેલો છે; તથા આ ત્રણ અવસ્થાઓથી ભૂદી ‘સમાધિ’ નામની ચોથી અવસ્થામાં પણ, જે પરોવાઇને રહેલો છે; તથા દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને મન, જેના આપેલા ચેતનથી પ્રવર્તે છે; તે પરમ તત્ત્વ છે; એમ તમે જાણો. એટલે તેજ નારાયણનું સ્વરૂપ છે; એમ તમે જાણો. [૩૫]

૩૫ વિવેચન—

ગીતામાં ૧૩ મે અ. ગોવિંદ બોલે છે કે—

सर्वप्रियगुणाभासं, सर्वप्रियविवर्जितम् ॥

અસક્તં સર્વં મૃચૈષ, નિર્ગુણં ગુણમોકૃત્ ચ ॥

અર્થ—આત્મામાં સર્વ ઈન્દ્રિયોના ગુણ-ધર્મો-નો આભાસ થાય છે. છતાં વાસ્તવમાં સર્વ ઈન્દ્રિયોથી તે પર છે. અસક્ત છતાં તે સર્વને ધારણ કરે છે. નિર્ગુણ છતાં, તે ગુણોને ભોગવે છે.

શ્રીશંકર ધણી શ્રુતિઓના સાર રૂપ બોલે છે કે—

રાગ-ઉપજાતિ

यथोत्तरात्मा पुरुषः पुराणो, निरंतराखंडसुखानुभूतिः ॥

સદૈકરૂપઃ પ્રતિબોધમાત્રો, ચેનેષિતા વાગસવચરંતિ ॥૧૩૧॥

(વિવેકચૂડામણિ)

૩૫ ૫૬-છેદ—અસ્ય-આ જગતનાં. સ્થિત્યુદ્ભવમ્પ્રલયાઃ તેષાં હેતુઃ—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ તેના કારણરૂપ. અહેતુઃ—જેનું કારણ-કાંઈ નથી, એવો હેતુ રહિત. સ્વપ્ન-જાગરસુષુપ્તિષુ યત્ સત્—જે બ્રહ્મ સ્વપ્ન જાગૃત અને સુષુપ્તિ નામની ત્રણ અવસ્થાઓમાં સાક્ષીપણાથી છે; પરોવાઇને રહેલું છે. ચ બહિઃ—આ ત્રણથી બહારની, એટલે ચોથી તૃતીયસ્થામાં પણ પરોવાઇને રહેલું છે. દેહસ્ય ઈન્દ્રિયાણિ ચ અસવચ (પ્રાણ) હૃદયં ચ દેહેન્દ્રિયાસુહૃદયાનિ—દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, તથા મન. ચેન સંજીવિતાનિ ચરંતિ—જેના આપેલા ચેતનથી પ્રવર્તે છે. હે નરેન્દ્ર!—હે રાજન! તત્ પરં ઇતિ અવેદિ—તે પરમતત્ત્વ છે એમ જાણો.

અર્થ—જે વડે ત્રેરાએલી વાણી આદિ કર્મેદ્રિયો, અને ગાત્રેદ્રિયો, પોતપોતાના વિષયો ભણી જાય છે; તે આ અંતરાત્મા, શરીર રૂપી પુરમાં રહેનાર, સનાતન, નિરંતર; અખંડ, સુખરૂપ, અને અખંડ ગ્ધાનરૂપ, સર્વદા એક રૂપ, અને સર્વવૃત્તિઓમાં અભિ-વ્યક્ત ચેતન માત્ર છે. [૧૩૧]

જીવબ્રહ્મની વાતો જાણનારાં સ્ત્રી પુરુષોએ, વેદાંતના ગ્રંથો સારી રીતે વિચારવા જોઇએ. વિવેકચૂડામણિ, વેદાંતકેસરી અને અપરાક્ષાનુશ્રુતિ અમને બહુ ગમ્યા છે. તે ત્રણે ઉપર સરલ ટિકા તૈયાર કરીને, આપને આપી છે. અવકાશ લેશો; ત્યારેજ લેવાશે. ‘અવકાશ નથી-નથી’ કરતાં, હમણાં વખત પૂરો ! દ્રવ્યની સગવડ હોય; તો પંડિત પાસે બેસીને, ગ્રંથો વાંચવા. રજળતા રજળતા કથામાં ગયા; ધડી બેઠા; ને આ ઉડ્યા; એમ કરવાથી-એવી પાઘ બે પાઘમાં-મણિઓની ખરીદી થાય નહીં. પંડિતો પાસે બેસીને, સત્શાસ્ત્રોનો વિચાર કાણુ કરી શકે ?-તે પણુ કહી દઉં-જગતમાં જેઓ ડાહ્યા થવા દોડ્યા છે; ડહાપણમાં કુટાયા છે; તેમના ભાગ્યમાં પંડિતો પાસે બેસવાની, જરાપણુ અવ-કાશ હોતી નથી. હોય તો ધન્ય ! પોતા જેટલોજ, જેમનો વ્યવહાર હોય; તે પુરુષજ ઉંચા જ્ઞાન માટે અવકાશ લઇ શકે.

બ્રહ્મ કેવું—સ્થિત્યુદ્ભવપ્રલયદેતુઃ—આ જગતમાં ઉત્પત્તિ રિથિતિ અને પ્રલય જેનાથી થાય છે; તે બ્રહ્મ છે. બ્રહ્માને ઉત્પત્તિ કરનાર, વિષ્ણુને પાલન કરનાર, અને સદાશિવને સંહાર કરનાર; એમ એક દેવના ત્રણુદેવ આપણે માનીએ છીએ. એટલે ત્રણુ દેવ એક છે; એવી આપણી માન્યતા છે. ત્રણુના ગુણુ જ્યુદ્ધા; અને ત્રણુ એક કેમ હોઇ શકે ? એવી ભુલવણીમાં, હેમાચાર્ય પણુ ભુલા પડ્યા છે. સાંભળો તેમનું રચેલું વીતરાગ-મહાદેવ સ્તોત્ર—

एकमूर्तिस्त्रयो भागा, ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वराः ॥

परस्परं विभिन्नाना-मेकमूर्तिः कथं भवेत् ॥૨૧॥

कार्यं विष्णुः क्रिया ब्रह्मा, कारणं तु महेश्वरः ॥

कार्य-कारणसंपन्ना, एकमूर्तिः कथं भवेत् ॥૨૨॥

प्रजापतिसुतो ब्रह्मा, माता पद्मावती स्मृता ॥

अभिजिज्ञन्मनक्षत्र-मेकमूर्तिः कथं भवेत् ॥૨૩॥

वसुदेवसुतो विष्णुर्-माता देवकी स्मृता ॥

रोहिणी जन्मनक्षत्र-मेकમૂર્તિઃ કથં ભવેત્ ॥૨૪॥

पेढालस्य सुतो दम्रोः, माता च सत्यकी स्मृता ॥

મૂર્તે ચ જન્મનક્ષત્ર-મેકમૂર્તિઃ કથં ભવેત્ ॥૨૫॥

रक्तवर्णी भवेत् ब्रह्मा, श्वेतवर्णी महेश्वरः ॥

કૃષ્ણવર્ણો ભવેદ્વિષ્ણુ-રેકમૂર્તિઃ કથં ભવેત્ ॥૨૬॥

अक्षसूत्री भवेद्ब्रह्मा, द्वितीयः शूलधारकः ॥

તૃતીયઃ શૂલધારકાંક, એકમૂર્તિઃ કથં ભવેત્ ॥૨૭॥

ચતુર્મુખો भवेद्ब्रह्मा, त्रिनेत्रोऽयं महेश्वरः ॥

ચતુર્મુખો भवेद् विष्णु-देकमूर्तिः कथं भवेत् ॥२८॥
મથુરાયાં જાતો બ્રહ્મા, રાજમુદે મહેશ્વરઃ ॥

द्वारामस्थामभूद्विष्णु-देकमूर्तिः कथं भवेत् ॥२९॥

હંસયાનો भवेद्ब्रह्मा, वृषयानो महेश्वरः ॥

गङ्गद्वयानो भवेद्विष्णु-देकमूर्तिः कथं भवेत् ॥३०॥

પગ્ગદ્વસ્તો भवेद् ब्रह्मा, शूलपाणिर्महेश्वरः ॥

चक्रपाणिर्भवेद् विष्णु-देकमूर्तिः कथं भवेत् ॥३१॥

ક્રુતે જાતો भवेद् ब्रह्मा, त्रेतायां च महेश्वरः ॥

द्वापदे अनितो विष्णु-देकमूर्तिः कथं भवेत् ॥३२॥

જ્ઞાનં વિષ્ણુઃ સદા પ્રોક્તં, ચારિત્રં બ્રહ્મ ઉચ્યતે ॥

सम्यक्त्वं तु शिवं प्रोक्त-मर्हन्मूर्तिस्त्रयात्मिका ॥३३॥

શ્લોકો સહેલા છે. અર્થ કરવા નહિં શકાઉં. સંપ્રદાયોની ખેંચતાણુ, આથી પણુ વિશેષ હોય; માટે ‘આમ કેમ ?’ એમ કહીને, આશ્ચર્ય પામવું નહીં. અંદરથી વસ્તુને સમજી લેવી.

સત્, ચિત્ અને આનંદ, એમ બ્રહ્માના ત્રણ ભાગ છે. ‘સત્’ એટલે ‘બ્રહ્મ છે.’ તે બાબતમાં આસ્તીકોને કશુંયો હોતો નથી. એટલે ‘સત્’ ની બાબતમાં મતમતાંતરો નથી. ‘ચિત્’ એટલે ‘જ્ઞાન;’ અને ‘આનંદ’ એટલે ‘આનંદ.’ બ્રહ્મ સંબંધીના જ્ઞાનમાં, મતમતાંતર છે. આનંદમાં પણુ મતમતાંતર છે. કોઇને નિર્ગુણમાં આનંદ, અને કોઇને સગુણમાં આનંદ-વિગેરે-વિગેરે.

ચાર્વાકો—ચાર્વાકો કહે છે કે—‘આકાશ નામનું પાંચમું તત્વજ નથી. કારણકે તે દૃશ્ય નથી. પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ આ ચાર તત્વોજ છે; અને તે ચાર તત્વોજ આત્મા છે.

બીજા ચાર્વાકો—એમ માને છે કે—ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની એક એક ઇન્દ્રિય આત્મા છે.’

વળી કેટલાએક માને છે કે—પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો આત્મા છે.’ અને કેટલાએક ચાર્વાકો, એમ પણુ માને છે કે—‘મનજ આત્મા છે.’ કેટલાએક પ્રાણુનેજ આત્મા માને છે; અને પ્રાણોપાસના કરે છે.

ચોગાચાર કહે છે કે—ક્ષણિક વિજ્ઞાન આત્મા છે. માધ્યમિક બૌદ્ધો આત્માને શૂન્ય માને છે. જૈનો એમ કહે છે કે—‘આત્મા શરીરથી અને ઇન્દ્રિયોથી બિન છે; તોપણુ તે શરીર જેવડો છે.’ વૈશેષિકો, નૈયાયિકો અને પ્રજાકરને માનનારા વિદ્વાનો એમ કહે છે કે—‘આત્મા કર્તૃ, ભોક્તા, જડ અને વ્યાપક છે.’ કુમારિલભટ્ટને અનુસરનારા કહે છે કે—‘આત્મા જડ તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.’ સાંખ્યવાદીઓ તથા ચોગીઓ કહે છે કે—‘આત્મા, કર્તૃ અને કેવળ ચિન્માત્ર છે.’ ઉપનિષદના મતને માનનારા કહે છે કે—‘આત્મા અવિદ્યા-વડે કર્તાપણુના ધર્મવાળો જગુણ્ય છે; તો પણુ વસ્તુતાએ તે સર્વ ધર્મોથી અત્યંત રહિત છે. વળી આત્મા પરમાનંદ રૂપ તથા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.’

હવે આગળ સંભળો—

નૈતન્યનો વિશ્વતિ વામુત ચક્ષુરાત્મા, પ્રાણેન્દ્રિયાણિ ચ યથાઽનલમર્ચિષઃ સ્વાઃ ॥
શબ્દોઽપિ બોધકનિવેષતયાત્મમૂલ—મર્યોક્તમાહ યદ્દતે ન નિવેષસિદ્ધિઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—એમ અગ્નિને અગ્નિના અંશરૂપ તણુખા, પ્રકાશ આપી શકતા નથી; (અને બાળી પંજુ શકતા નથી;) તેમ જઙ પદાર્થરૂપ મન, વાણી, આંખ, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓમાં દેખાતો આત્મપ્રકાશ કે જે તે તે વૃત્તિઓના પ્રકાશક છે; તેના પ્રકાશ તે વૃત્તિઓથી થતો નથી. ‘આત્મા છે;’ એમ વેદ કહે છે; તો પંજુ તે વાણીરૂપ હોવાથી, ‘રોકડું’ આત્મતત્ત્વ આપી શકતો નથી; એટલે સાક્ષાત્કાર કરાવી શકતો નથી. તોપણ સમજવાય એટલી રીતે આત્મતત્ત્વ સંબંધી તે સમજાવે છે. વેદ પોતેજ કહે છે કે ‘વાણી અગર મન આદિ જેટલા જણાવનારા પદાર્થો છે; તેઓ કોઈ આત્મતત્ત્વને પહોંચી શકતા નથી.’ આ ઉપરથી એમ સમજવું નહીં કે—‘વેદ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરી શકતો નથી.’ વેદ એમ કહે છે કે ‘જે બહુ’ તે બ્રહ્મ નથી; જે પાતળું તે પણ બ્રહ્મ નથી; વાણીથી જે કહેવાય છે; તે બ્રહ્મ નથી, અને કાનથી જે સંભળાય છે; તે પણ બ્રહ્મ નથી.’ એમ બાક કરતાં કરતાં, નિવેષનો જે અવધિ (અંત) તે બ્રહ્મ છે. અવધિ ન હોય; તો નિવેષ સિદ્ધ થાયજ નહીં. જે કાંઈ કાર્ય અને કારણો દેખાય છે; તે સર્વનું પરમકારણ બ્રહ્મજ છે. (બ્રહ્મમાં માયા નામની મોટી શક્તિ છે; તેથી બ્રહ્મ એક છતાં, અનેકરૂપે ભાસે છે.) (૩૬)

૩૬ વિવેચન—

અજ્ઞાનથી ફેટકું અવળું દેખાય છે ? તે હવે કહે છે—

યથા વૃક્ષવિપર્યાસો, જલાદ્ભવતિ કસ્યચિત્ ॥

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં, પદ્યત્યજ્ઞાનયોગતઃ ॥૩૭॥

પોતેજ ગચ્છતઃ પુનઃ, સર્વં ભાતીય ચંચલ ॥ તદ્વદાત્મનિ ॥૩૭॥

૩૬ પદ્યે—યથા સ્વાઃ અર્ચિષઃ અનલં ન વિશતિ—જે પ્રમાણે અગ્નિને અગ્નિના પોતાના તણુખા, પ્રકાશ આપી શકતા નથી—તે પ્રમાણે. મનઃ પતત્ (પરં તત્ત્વં) ન વિશતિ—મન આ પરમ તત્ત્વને પ્રકાશ આપતું નથી. ન વાગ્ નં ડત ચક્ષુઃ ન આત્મા (બુદ્ધિ)—વાણી આંખ અને બુદ્ધિ પણ આ પરમ તત્ત્વને પ્રકાશ આપી શકતા નથી. પ્રાણેન્દ્રિયાણિ ચ—પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયો પણ તેને પ્રકાશ આપી શકતાં નથી. શબ્દઃ અપિ—વેદ પણ. બોધકનિવેષતયા—બોધક રૂપ નહીં; એટલે આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવી આપતો નથી—તોપણ—એટલે નેતિ—નેતિ કહોને. આત્મા મૂલં યસ્ય તત્ત્વં ઇતિ આત્મમૂલં; અર્થઃ ડક્તઃ યથા સ્યાત્ તથા અર્યોક્તં ॥ આત્મમૂલં અર્યોક્તં—પરમાત્મા રૂપી અર્થ નીકળી આવે એવું કાંઈક. આદ્—(વેદ) કહે છે. ચત્ત્વં ઋતે—જેના વિના એટલે બ્રહ્મ કે જે અવધિ રૂપ છે તેના વિના—તેને માન્યા વિના. નિવેષસિદ્ધિઃ ન—નિવેષની સિદ્ધિ, અવધિ વિના સંભવતી નથી.

હવે આગળ સાંભળો—

પીતલત્વં હિ યથા શુભ્રે, લોભાદ્ભવતિ કલ્પચિત્ ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૭૭॥
 ચક્રુર્મ્યાં બ્રમણીકામ્બાં, સર્વં ભાતિ બ્રમાત્મકં ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૭૮॥
 બલાતં બ્રમણેનૈવ, વર્તુલં ભાતિ સૂર્યવત્ ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૭૯॥
 મહત્ત્વે સર્વેષ્વસ્તુભા-મણુત્વં ક્ષતિવૂરતઃ ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૮૦॥
 સૂક્ષ્મત્વે સર્વભાવાનાં, સ્થૂલત્વં ચોપનેત્રતઃ ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૮૧॥
 કાચભૂમૌ જલત્વં વા, જલભૂમા હિ કાચતા ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૮૨॥
 ચક્રદ્વૈ મણિત્વં હિ, મણૌ વા ચક્રનિતા પુમાન્ ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૮૩॥
 અગ્રેષુ સત્સુ ધાવત્સુ, સોમો ધાવતિ ભાતિ ચૈ ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૮૪॥
 યથૈવ વિગ્ધિવર્ણાતો, મોહાદ્ભવતિ કલ્પચિત્ ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૮૫॥
 યથા શશી જલે ભાતિ, ચંચલત્વેન કલ્પચિત્ ॥ તદ્ભવાત્મનિં ॥૮૬॥

[અપરોક્ષાનુભૂતિ.]

અર્થ—સરોવર કાંઠે અગર નદી કાંઠે ઉગેલાં વૃક્ષો, જેમ જળમાં ઉંધાં દેખાય; એટલે જળમાં વૃક્ષોનો ઉપરનો ભાગ નીચે દેખાય; અને વૃક્ષોનો નીચેનો ભાગ જળમાં ઉપર દેખાય; તે પ્રમાણેજ અજ્ઞાનથીજ આત્મામાં દેહપણું દેખાય. [૭૫] કિનારેથી વ્હાણમાં ખેસીને દરિયામાં જનારને સઘળું—આસપાસનો કાંઠો-ફરતો જણાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૭૬] આંખના દોષથી જેમ કોઈ પુરૂષને ઘોળું હોય તે પીળું જણાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૭૭] કુદડી ખાવાથી જેમની આંખો ભમી ગઈ હોય છે; તે આંખોથી જેમ સઘળું ફરતું જણાય છે; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૭૮] ઉંખાડીયાને માત્ર ફેરવવાથી, તે જેમ સૂર્યના જેવું ગોળા દેખાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૭૯] વસ્તુઓ ગમે એટલી મોટી હોય; પણ જે તે દૂર હોય; તો તે ઘણીજ નાની દેખાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૮૦]. સૂક્ષ્મ પદાર્થો જેમ ચરમાથી મોટા જણાય છે; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૮૧]. કાચની સપાટ ભૂમિ જેમ જળ જણાય; અને જળ વાળી સપાટ ભૂમિ, જેમ કાચ રૂપ દેખાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૮૨]. અગ્નિમાં મણિપણું જણાય; અને મણિમાં અગ્નિ-પણું દેખાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૮૩]. આકાશમાં વાદળાં દોડતાં હોય, ત્યારે ચંદ્ર પણ જેમ દોડતો જણાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૮૪]. કોઈ પુરૂષને જેમ દિશાનો ભ્રમ મોહથીજ (અજ્ઞાનથીજ) થાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ [૮૫]. જળમાં પડેલું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ, જળના ડોલવાથી જેમ ડોલતું જણાય; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનથીજ આત્મામાં દેહ-પણું દેખાય છે. [૮૬].

શ્રી શંકરની વાણી—રસીક—મધુર અને તત્ત્વને સહેલી રીતે સમજાવતી.

શ્રી આલશંકરાચાર્ય એટલે મહાન્ શિક્ષક. આચાર્યોનો આચાર્ય; અને ઉપદેશકોનો ઉપદેશક. ‘અલ્પવિદ્યા જેવા મહાન્ વિષયને, યુવવાડો કર્યા વિના સમજાવનાર, જે કોઈ હોય; તો તે આ છે;’ એમ આ દેશના અને અન્ય દેશના પંડિતો, એક અવાજે બોલ્યા છે. શ્રી શંકરાચાર્યનાં પુસ્તકોનો જેવો જેઠાએ તેવો પ્રચાર નથી; તે તેઓશ્રીને માનનારા ઉપર મોટું કલંક છે.

બ્રહ્માના સંબંધમાં શ્રુતિઓ કહે છે કે—

યતત્ત મનઃ વાક્ કૃત-વિચેરિથી પિપ્પલાયન નામના યોગેશ્વર કહે છે કે—જે નારાયણ તત્ત્વ સંબંધી કહેવાનો હું વિચાર કરું છું; તે નારાયણતત્ત્વ મન વાણીનો વિષય નથી. “યતો વાચો નિષર્તેતે, અપ્રાપ્ય મનસા સદઃ, યદ્વાચાનમ્યુદિતં યેન વાગમ્યુચતે (પ્રગટે છે) તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદિ ॥ ચમ્પનો ન મનુતે ન વશુવા પસ્યતિ કમ્બનૈનમ્ ॥ ત્વમ્ચયા (સૂક્ષ્મ) કુલ્લયા ॥ પ્રાણસ્ય પ્રાણ ઉત વશુવશ્ચક્રુત ઓઞસ્ય ઓઞમમ્નસ્યામ્નં મનસો ચે મનો વિદુઃ—અપિઓ જાણે છે કે—બ્રહ્મ પ્રાણનો પ્રાણ છે; આંખની આંખ છે; કાનનો કાન છે; અજનું અજ છે; અને મનનું મન બ્રહ્મ છે.

અથાત આદિશો નેતિ નેતિ । અશ્ચલમનણુ । યતો વાચો નિષર્તેતે યદ્વાચાનમ્યુદિતમ્ ॥ એટલા માટેજ ‘નેતિ’ ‘નેતિ’—(એવું કાંઈ નથી; એવું કાંઈ નથી;) એમ વેદ કહે છે. જે બ્રહ્મ છે; તે સ્થૂલ નથી; તેમ સૂક્ષ્મ પણ નથી. વાણી તેનું વર્ણન કરી શકતી નથી; તોપણ વાણીથી બ્રહ્મ જાણવામાં આવે છે.

હરિવંશ કહે છે કે—

તત્પરં પરમં બ્રહ્મ, સર્વં વિમજજતે જગત્ ।

મમૈવ તદ્વચનં તેજો, જ્ઞાતુમર્હસિ ભારત ॥

અર્થ—તે પરમ બ્રહ્મ છે. આ જગતને ધણા પ્રકારનું બતાવનાર પણ તેજ છે. હે અર્જુન! મારું જે ધાતું તેજ છે; તેને જાણવાનો તારો અધિકાર છે.

બ્રહ્મ ઓતિઃ સનાતનમ્ ॥ (૬૨મ ૨૬૫) બ્રહ્મ જ્યોતિરૂપ અને સનાતન છે.

‘યસ્ય પ્રમાપ્રમલ્લતો જગદ્વક્રોટિ-કોટિશ્વશેષવસુધાદિવિભૂતિભિન્નમ્’

તદ્બ્રહ્મ । [બ્રહ્મસંહિતા] જેના પ્રભાવથી આ અનંત બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થયાં છે. વળી તે બ્રહ્મ પૃથ્વી, આકાશાદિથી ન્યાઈ અને ન્યાઈ છે.

શાકદં બ્રહ્મ વપુર્દધત્ । બ્રહ્મનું શરીર વાણી રૂપ છે. વાચારંભર્ણ—બ્રહ્મને આરંભ કરનાર વાણી છે.

યન્મિત્રં પરમાનંદં પૂર્ણં બ્રહ્મ । જોપ બાળકો એટલા બધા ભાગ્યશાળી કે—પરમાનંદ રૂપ પૂર્ણ બ્રહ્મ, તેઓના મિત્ર રૂપે તેમની સાથે રમ્યું.

તત્ત્વબોધ બોલે છે કે—

આત્મા કઃ ?—સ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરાદ્ વ્યતિરિક્તઃ પંચકોશાતીતઃ સન

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સર્વિદાનંદસ્વરૂપઃ સન યસ્તિદ્રુતિ સ આત્મા ॥

અર્થ—આત્મા શું છે ?—તેનો જવાબ—સ્થૂલ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર, અને કારણ શરીરથી ભિન્ન, પાંચ કોશોથી પર હોય, ત્રણ અવસ્થાઓનો સાક્ષી; અને જે સમ્વિદાનંદ સ્વરૂપ વાળો છે; તે આત્મા છે.

આત્મા કે જે પરમાત્માથી અભિન્ન છે; તેનું વર્ણન સાંભળો—

અસ્તિ કશ્ચિત્ સ્વયં નિત્ય-મહાપ્રત્યયલંબનઃ ॥

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સત્, પંચકોશચિલ્લક્ષણઃ ॥૧૨૫॥

યો વિજાનાતિ સકલં, જાપ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ ॥

કુક્લિતદ્વુક્લિસવ્માવ-મમાત્મમહમિત્યયમ્ ॥૧૨૬॥

યઃ પश्यતિ સ્વયં સર્વં, યં ન પश्यતિ કલ્મશ ॥
 યજ્ઞેતયતિ બુદ્ધ્યાદિ, ન તદ્વ્યં ચેતયત્યયમ્ ॥૧૨૭॥
 યેન વિશ્વમિદં વ્યાપ્તં, યન્ન વ્યાપ્નોતિ કિલ્બશ ॥
 આમારૂપમિદં સર્વં, યં માતમનુભાત્યયમ્ ॥૧૨૮॥
 યસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ, દેહેન્દ્રિયમનોધિયઃ ॥
 વિષયેષુ સ્વકીયેષુ, વર્તેતે પ્રેરિતા इव ॥૧૨૯॥
 અર્હકારાદિદેહાંતા, વિષયાશ્ચ સુહૃદયઃ ॥
 વેષંતે ઘટવથેન, નિત્યબોધસ્વરૂપિણા ॥૧૩૦॥

ઉપગતિ—

एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो, निरंतराखंडसुखानुभूतिः ॥
 सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो—

શું કહ્યું ?—

સદૈકરૂપઃ પ્રતિબોધમાત્રો, યેનેવિતા વાગસવશ્ચરંતિ ॥૧૩૧॥

ત્યારે આવા આત્માને મુમુક્ષુએ કયાં શોધવો જોઈએ—કયાં મળે

આ પ્રાણુનો આધાર ? સાંભળો—

अत्रैव सखात्मनि धीगुहाया-मव्याकृताकाश उशत्प्रकाशः ॥

आकाश उच्चैः रविषत् प्रकाशते, स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् ॥૧૩૨॥

[વિવેકચૂડામણિ]

અર્થ—હું અન્નાદિ પાંચ કોશોથી વિલક્ષણ છઉં; હું સદૃષ, (નગ્નદાદિ) ત્રણ અવ-
 સ્થાઓનો સાક્ષી, મરણ પર્યંત ‘હું’ એવા જ્ઞાનનો વિષય, એવો કોઈ (જે મન વાણીની
 અવિષ છે તે) આત્મા છે. [૧૨૫] જે નગ્નત સ્વમ, સુષુપ્તિનાં સર્વ દશ્યને, બુદ્ધિને, તેની
 વૃત્તિઓના સદ્ભાવને, અને (તેની વૃત્તિઓના) અભાવને નજી છે. (તે) આ હું આત્મા
 છઉં. [૧૨૬] જે પોતે સર્વને નજી છે; અને જેને કોઈ પણ નજીતું નથી. જે બુદ્ધિ
 આદિને પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ છે; (પણ) જેને તે (બુદ્ધિ આદિ) પ્રકાશ કરવામાં
 સમર્થ નથી; તે આ આત્મા હું છઉં. [૧૨૭] જેનાથી આ જગત વ્યાપેલું
 છે; જેને કાંઈ પણ વ્યાપી શકતું નથી; છાયા રૂપ આ સઘળું જેના પ્રકાશની પછી
 પ્રકાશે છે; તે આ આત્મા હું છઉં. [૧૨૮] જેના માત્ર સમીપપણ્યને લીધે, સ્થૂલ શરીર,
 ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ પોત પોતાના વિષયોમાં પ્રેરણા કરેલા (સેવકોની) પેઠે વર્તે છે;
 [૧૨૯] જે નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; તેથી, અર્હકારથી માંડીને સ્થૂલ શરીર પર્યંતના
 (પદાર્થો-શબ્દાદિ) વિષયો, અને સુખાદિ (પદાર્થો) ધરાની પેઠે પ્રકાશાય છે; તે આ
 આત્મા હું છઉં. [૧૩૦] જે વડે પ્રેરાએલી વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો, અને આંખ આદિ
 જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પોત પોતાના વિષયો ભણી દોડી જાય છે; તે આ અંતરાત્મા, શરીર રૂપી
 પુરમાં રહેનાર, સનાતન, નિરંતર અખંડ સુખરૂપ, અને અખંડ જ્ઞાનરૂપ, સર્વદા એક-
 રૂપ, અને સર્વ વૃત્તિઓમાં અવ્યક્ત ચેતન માત્ર છે. [૧૩૧] (આવા આત્માને મુમુક્ષુ
 એ કયાં શોધવો ?—તે હવે કહે છે.) ઉંચે આકાશમાં જેમ રવિ પ્રગટે છે; અને પોતાના

પ્રકાશથી સર્વ જગતને પ્રકાશ આપે છે; તેમ આ મનુષ્ય દેહમાં જ્યાં સત્વગુણ વિશેષ હોય; તેવા અંતઃકરણ રૂપી ગુહામાં, એટલે કારણ શરીરમાં, સદ્રૂપ પ્રકાશ વાળા આત્મા પ્રકાશ છે. અને પોતાના તેજથીજ, આ દેહને અને ઇન્દ્રિયોને પ્રકાશ આપે છે. અવ્યાકૃતાકાચો એટલે કારણ શરીરમાં. [૧૩૨]

આ તો શાંતિના શયુગાર ! એકાદશ ધણીવાર વાંચતા હશે ! પણ સમજણના સવાલ કદિ કરે છે ? સવાલ કરીને પછી-તેના જવાબ કદિ સાંભળે છે ?

હજી આગળ શું કે છે; તે ભાવથી સાંભળો. વસંત તિઠ

सर्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ, सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ॥

ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरशक्ति, ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥૩૭॥

અર્થ—પ્રથમ જે એક બ્રહ્મ હતું; તેજ સત્ત્વ રજ અને તમ-એમ ત્રણ ગુણવાળું પ્રધાનતત્ત્વ (પ્રકૃતિ) બન્યું. પછી તે બ્રહ્મજ ક્રિયાશક્તિ માટે સૂત્રરૂપ બન્યું; અને જ્ઞાનશક્તિ માટે, મહતત્ત્વ (બુદ્ધિતત્ત્વ) રૂપ બન્યું. પછી તેજ બ્રહ્મને જીવના ઉપાધિરૂપ અહંકાર એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં, ઇન્દ્રિયોના દેવ, ઇન્દ્રિયો, વિષયો અને વિષયોના પ્રકાશરૂપે (સુખદુઃખાદિરૂપે) પણ મોટી શક્તિવાળું એકજ બ્રહ્મ ભાસે છે. દૃશ્ય અને સૂક્ષ્મ તે બેઉથી જે પર છે; તેજ બ્રહ્મ છે. સર્વસ્વરૂપે પોતાનાથીજ પ્રતીત થતા બ્રહ્મને, પોતાના કામકાજને માટે (પોતાનામાં કરવા ધારેલા વિકારોને માટે) કશા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. (કોઈ પ્રમાણ નહીં પહોંચી શકવાને લીધે, બ્રહ્મ નથી; એવી શંકા લાવવી નહીં.) (૩૭)

૩૭ વિવેચન—

જે એક છે; તેજ અનેક રૂપ ભાસે છે. હેવટમાં એમ કહ્યું કે-સર્વસ્વ રૂપે પોતા-થીજ પોતે પ્રતીત થાય છે; માટે તેને સિદ્ધ કરવા, ખીજા સાક્ષીઓની જરૂર નથી. સ્વ દેખાય છે; પછી તેમાં કોઈની સાક્ષીની જરૂર નથી.

૩૭ પદ્મજી—આદો પર્વ-પ્રથમ એકજ બ્રહ્મ. सर्वं रजः तमः इति त्रयाणां गुणानां ब्रुत् (વર્તન) यस्मिन् इति तत् त्रिवृत्-તેજ બ્રહ્મ સત્ત્વરજ અને તમ એવા ત્રણ પ્રકારવાળું પ્રધાન-પ્રકૃતિ-માયા-રૂપ બન્યું. सूत्रं-પછી તે બ્રહ્મજ ક્રિયાશક્તિ માટે સૂત્રરૂપ એટલે પરાવાદને રહેલા આત્મારૂપ. महान्-અને તે બ્રહ્મજ જ્ઞાન શક્તિ માટે, મહતત્ત્વ (બુદ્ધિતત્ત્વ) રૂપ. अहं इति जीवम्-પછી તે બ્રહ્મજ જીવની ઉપાધિરૂપ અહંકાર અને છે. इति प्रवदन्ति-એમ જાણવો ભાસે છે જ્ઞાન (ઇન્દ્રિયોના દેવ) च क्रियाश्च (ઇન્દ્રિયો) अर्थाच्च (વિષયો) फलानि (સુખદુઃખ) तेषां रूपं तस्य भावः-જ્ઞાનક્રિયાર્થ ફલરૂપતા તથા-આ પ્રમાણે આગળ ચાલતાં ઇન્દ્રિયોના દેવ, ઇન્દ્રિયો, વિષયો, અને વિષયોના સુખદુઃખાદિરૂપ પ્રકાશથી. उहः शक्तिः यस्य तत् इति उहशक्ति (નપુંસક) इति ब्रह्म एव-ધણી શક્તિવાળું બ્રહ્મજ. भाति-પ્રકાશ છે. सत् (દૃશ્ય) અને असत् (સૂક્ષ્મ) तयोः परं यत्-દૃશ્ય અને સૂક્ષ્મ તે બેથી જે પર છે તત્ બ્રહ્મ-તે બ્રહ્મ.

આત્મા અને દેહની તુલના—રાગ-વશંત તિઠ

નાત્મા જજાન ન મરણ્યતિ નૈષતેડસૌ, ન ક્ષીયતે સવનચિદ્વ્યભિચારિણાં હિ ॥
સર્વત્ર શશ્વદનપાટ્યુપલઙ્ઘિમાર્ગ, પ્રાણો યથેન્દ્રિયબલેન વિકલ્પિતં સત્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—આત્મા જન્મતો નથી; તેમ આત્મા મરી જતો પણ નથી. આત્મા જન્મ્યા પહેલાં નહોતો; અને પછી આવ્યો; એવું પણ માનવું નહીં. આત્મા વધતો નથી; તેમ આત્મા ઘટતો પણ નથી. કાળને બાંધુનારો આત્મા, દેહના બાળ, યુવાદિ વિકારોને બાંધે છે; અથવા બ્રહ્માદિ અવસ્થાઓને આત્મા બાંધે છે. આત્મા સર્વદેશોમાં નિરંતર અવિનાશી છે; સર્વદેશોમાં અને સર્વ કાળમાં અખંડ રીતે ચાલ્યું આવતું જે જ્ઞાન છે; તેજ બ્રહ્મ (આત્મા) છે; જેવી રીતે ઇન્દ્રિયોના બળથી (એકપ્રાણ) પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન. એવા નાભોથી કલ્પાઓ છે; તે પ્રમાણે એકજ બ્રહ્મ, અનેક પ્રકારે કલ્પાઓ છે. આત્મા અખંડિત છે; તેમ જ્ઞાન પણ અખંડિત છે. [૩૮]

૩૮ વિવેચન—

ભગવાનના અવતાર—ભગવાનના અવતાર સંબંધી ગીતા, રામાયણ અને ભાગવત સંમત છે. ગીતા, ભાગવત અને રામાયણના કર્તા, સાધારણ માણસો નથી; અને તેઓ વેદવિદ્, અથવા વેદમાં જે નથી; તે તેમણે લખી નાંખ્યું છે; એમ આપણાથી હવે કહેવાય એમ નથી, તેપણ કોઇને શંકા થાય; તે—

૩૭વેદમાં અ. ૬, મંત્ર ૧૮ તથા ૪૭, ૩૭વેદમંડળ ૧. સુ. ૨૩. મંત્ર ૧૭. યજુર્વેદમાં અ. ૫. મંત્ર ૧૫. વિગેરે ટૂંકાણે તપાસ કરવાથી, વેદના આધારો પણ જડી આવશે. કેટલાએકની એવી પણ માન્યતા છે કે—શ્રીભગવાન ગોકુળમાં આવ્યા; તે પછી વૈકુંઠ લોકનું શું ? ત્યાં કોની સત્તા ? શ્રીરામ અયોધ્યામાં અવતર્યા; તેપછી ગોલોકનો ચાર્જ કોની પાસે રહ્યો ? વળી ભગવાનને તે બાપા, અને બા હોય ! વળી તેમને માયું—પત્ર અને હાથ શા ! અરે ! તેમને ધરણ્યાં શાં ? વિગેરે વિગેરે. જેને જેનું જ્ઞાન ન હોય; એવો બકવાદ ચડેલો માણસ, ગમે તેમ બકે ! નીશાબાજને પોતાના પોતીયાં ક્યાં સરી પડ્યાં; તે તેમને જ્ઞાન ન હોય ! તેમ આ વિષયમાં પણ, નાસ્તીકવાદને નાદે ચડેલા જીવો, ગમે તેમ બોલે.

૩૮ પદ્મછેદ—આત્મા જજાન ન—આત્મા જન્મતો નથી. (જન ધાતુ). આત્મા મરિણ્યતિ ન—આત્મા મરી જતો નથી. અસૌ ષષતે ન—તેમ આત્મા વધતો (પણ) નથી. અસૌ ક્ષીયતે (અપિ) ન—આત્મા ઘટતો (પણ) નથી. (સવન—કાળ) સવનં વેતિ હિતિ સવનચિદ્—કાળને બાંધુનાર. વ્યભિચારિણાં (દિ. વિ.) સવનચિદ્—આત્મા બાળ યુવાદિ દેહોને બાંધુનારો છે. અથવા આત્મા બ્રહ્માદિ અવસ્થાઓને બાંધુનારો છે. સર્વત્ર શશ્વદ્ અનપાચી—આત્મા સર્વ દેશોમાં નિરંતર અવિનાશી છે. ઉપલઙ્ઘિઃ (ગ્રાન) સ્વરૂપઃ ઉપલઙ્ઘિમાર્ગ—(સર્વ દેશોમાં અને સર્વ કાળમાં) અખંડ રીતે ચાલ્યું આવતું જે જ્ઞાન છે તે જ બ્રહ્મ છે. યથા ઇન્દ્રિયબલેન પ્રાણઃ વિકલ્પિતઃ—જેવી રીતે ઇન્દ્રિયોના બળથી પ્રાણ, અપાન—વ્યાન આદિના નાભોથી નાના પ્રકારનો કલ્પાઓ છે. તથા સત્ વિકલ્પિત—તે પ્રમાણે બ્રહ્મ અનેક પ્રકારે કલ્પાઓ છે.

પોતે કાનાં બાળક ? પોતાનો દેશ ક્યાં ? પોતાની સંસ્કૃતિ શું ? પોતાના ધર્મમાં કાણુ કાણુ ફાવ્યા ? વિગેરેનું જેને જ્ઞાન નહીં—જ્ઞાન નહીં; તે ગમે તેમ બોલે. તેથી અકળાઇ જવું નહીં. જવાબ દેતાં આવડે; તો જવાબ દેવા; નહીંતો જ્ઞાન રાખવું. આ જગતમાં સૌ પોતપોતાને હિસાબ ડાઘાં છે; કાઇને ગાંડા કહેવાય નહીં. ગધેડાં પણ પોતાની અકલ પ્રમાણે (એટલે સમજીનેજ) ભૂકે છે. સિંહ પોતાની સમજ પ્રમાણે હોકારા કરે છે; વિગેરે. માટે જ્યાં પોતાને નકામી નાથાકુટ જેવું લાગે; ત્યાં ધર્મની બાબતમાં અવશ્ય જ્ઞાન રાખવું. ‘મને કાંઈ નથી આવડતું;’ એમ કહેવામાં જેટલી શેભા છે; તેટલી અગર તેથી વધારે, નકામી માથાકુટ કરવામાં, ફજેતી છે. વિચાર કરી જોજો.

ભગવાનના અવતારની હવે થોડી વાત કરું ! દરેક વસ્તુને એકરૂપ હોય છે; એક સામાન્યરૂપ અને ખીજું વિશેષરૂપ; અથવા એક નિર્વિશેષરૂપ, અને ખીજું સવિશેષરૂપ. જે સર્વ જગ્યાએ વ્યાપક હોય; તે સામાન્યરૂપ, અને અમુક જગ્યાએ પ્રગટ થાય; તે વિશેષરૂપ ગણાય છે.

દૃષ્ટાંતમાં અગ્નિ, વિજળી વિગેરે—

અગ્નિ—અગ્નિ દરેક સ્થાનમાં વ્યાપક છે. એટલે—તે વાયુમાં, સમુદ્રમાં, પૃથ્વીના ગર્ભમાં, અને આપણા ઉદરમાં પણ છે. ગોવિંદ ગીતામાં કહે કે—‘વૈશ્વાનરરૂપે હું સધળે છઉં.’ અરણ્યનાં બે લાકડાં ઘસાય; તો તેમાંથી અગ્નિ પ્રગટે; ચક્રમકના પથ્થર અકળાય; તો તેમાંથી અગ્નિ પ્રગટે; વિગેરે. જે અગ્નિ પ્રગટે—નજરે દેખાય; તે સવિશેષ અગ્નિ; અને સર્વત્ર વ્યાપીને જે અગ્નિ રહેો છે; તે નિર્વિશેષ અગ્નિ ગણાય છે. અગ્નિ એક ઠેકાણે પ્રગટ થયો; માટે ખીજે ઠેકાણે નથી; એમ કહેવાય નહીં. વળી દાહતું કામ સવિશેષ અગ્નિ કરે છે. પરમાત્મવસ્તુ અગ્નિથી વધારે બળુકી વસ્તુ છે. એતન એક ઠેકાણે પ્રગટે; ત્યારે ખીજે ઠેકાણે તેનો અભાવ છે; એમ કહી શકાયજ નહીં.

વીજળીનું પણ એમજ છે. એક ઠેકાણે અનેક દીવા થયા; પછી વીજળી ખીજે ઠેકાણે નથી; એમ કેમ કહેવાય ! તેમજ પવન એક ઠેકાણે વાવાળેડું થાય; તેથી તે ખીજે ઠેકાણે નથી, એમ કહેવાય નહીં; વિગેરે વિગેરે.

બ્રહ્મવાહં સમઃ શાંતઃ, સચ્ચિદાનંદલક્ષણઃ ॥

નાહં દેહો હાસવરૂપો, જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૪ ॥

નિર્વિકારો નિરાકારો, નિરવજ્યોઽહમવ્યયઃ ॥ નાહં દેહો ॥ ૨૫ ॥

નિરામયો નિરાભાલો, નિર્વિકલ્પોઽહમાતતઃ ॥ નાહં દેહો ॥ ૨૬ ॥

નિર્ગુણો નિષ્ક્રિયો નિત્યો, નિત્યમુક્તોઽહમચ્યુતઃ ॥ નાહં દેહો ॥ ૨૭ ॥

નિર્મલો નિષ્કલોઽનંતઃ, શુદ્ધોઽહમજરોઽમરઃ ॥ નાહં દેહો ॥ ૨૮ ॥

(અપરોક્ષાનુભૂતિ).

અર્થ—સમ, શાંત, અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપવાળું જે બ્રહ્મ છે; તે જ હું છઉં; પણ મિથ્યારૂપવાળો દેહ હું નથી. આવા પ્રકારની સમજણને ડાહ્યા પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે. [૨૪] હું નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિર્દોષ અને અવ્યય છઉં; પણ મિથ્યાસ્વરૂપવાળો દેહ હું નથી; આવા પ્રકારની [૨૫] હું સર્વ રોગોથી રહિત છઉં; સર્વ કલ્પનાઓથી પણ રહિત છઉં; અને વ્યાપક છઉં; પણ મિથ્યાસ્વરૂપવાળો દેહ હું નથી; આવા પ્રકારની [૨૬] હું માયાના સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી રહિત છઉં; ક્રિયાઓથી પણ રહિત છઉં; નિત્ય, ત્રણ

કાળમાં બંધનથી મુક્ત, અને અમ્યુત હઈ; પણ મિથ્યા સ્વરૂપવાળો દેહ હું નથી; આવા પ્રકારની [૨૭] હું નિર્મળ, નિષ્કળ, અનંત, શુદ્ધ, અજર અને અમર હઈ; પણ મિથ્યા-સ્વરૂપવાળો દેહ નથી; આવા પ્રકારની [૨૮]

(હું) આનાં વિવેચન શું કરું! માલ મેદાનમાં છે. શક્તિ હોય; તો લઇ લ્યો.)
યાક્યા નથીને? સાંભળો—

અક્ષરસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

યજ્ઞામાન્નાપરો હામો, યત્સુજ્ઞાન્નાપરં સુખં ॥

યજ્ઞાનાન્નાપરં જ્ઞાનં, તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥૫૪॥

યત્સુષ્ટ્વા નાપરં વૃદ્યં, યદ્ભૂત્વા ન પુનર્ભવઃ ॥

યજ્ઞાત્વા નાપરં જ્ઞેયં, તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૫ ॥

તિર્યગૂર્ધ્વમધઃ પૂર્ણં, સચ્ચિદાનંદમદ્રવ્યમ્ ॥

અનંતં નિત્યમેકં યત્-તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૬ ॥

અતદ્વ્યાવૃત્તિરૂપેણ, વેદાંતેર્લક્ષ્યતેઽવ્યયમ્ ॥

અક્ષહાનંદમેકં યત્-તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૭ ॥

(વિગેરે વિગેરે. (આત્મબોધ).)

અર્થ—જે લાભથી બીજો કોઈ લાભ નથી; જે સુખથી બીજું કોઈ સુખ નથી; જે જ્ઞાનથી બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી; તે બ્રહ્મ છે; એમ નક્કી બાળુ. [૫૪] જેને જોવા પછી કોઈ જોવા જેવું રહેતું નથી; જેમાં તદાકાર થવા પછી, પુનર્જન્મ હોતો નથી; જેને જાણ્યા પછી બીજું જાણવાયોગ્ય કોઈ રહેતું નથી; તે બ્રહ્મ છે; એમ નક્કી બાળુ. [૫૫] જે ડાબી બાજુએથી, જમણી બાજુએથી, ઉપર અને નીચે પૂર્ણ છે; તથા જે સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ, આનંદરૂપ, અદ્યરૂપ, અનંત, નિત્ય અને એક છે; તે બ્રહ્મ છે; એમ નક્કી બાળુ. [૫૬] વેદાંતોવડે અતત્ત ને (જડને) બાદ કરતાં કરતાં જે અવ્યય, અખંડાનંદ અને એક લક્ષ્ય કરાય છે; તે બ્રહ્મ છે; એમ તું બાળુ. [૫૭]

હવે કહે છે કે—જેમ એકજ પ્રાણ જીવદ્વી પાછળ દોડે છે; તેમ એકજ આત્મા દરેક અવસ્થાઓમાં રહે છે—આત્મતત્ત્વ સંબંધી આગળ સાંભળો—

વસંતતિઠ

અળ્હેષુ પેશિષુ તરુણવિનિશ્ચિતેષુ, પ્રાણો હિ જીવમુપધાવતિ તત્ર તત્ર ॥

સન્ને યદિન્દ્રિયગણેઽહમિ ચ પ્રસુતે, કૂટસ્થ આશયમૃતે તદનુસ્મૃતિર્નઃ ॥૩૨॥

૩૯ ૫૬૨છેદ—અળ્હેષુ-અંડજમાં-પક્ષીયોનીમાં. પેશિષુ-જરાયુજમાં-ઝોરમાં. તરુણ-ઉદ્ભિજ્જ-વૃક્ષોમાં. અવિનિશ્ચિતેષુ-પરસેવામાં-જુ માંકડ વિગેરે યોનિમાં. તત્ર તત્ર-તે તે શરીરોમાં. પ્રાણઃ જીવં હપધાવતિ-પ્રાણ જીવની પાછળ જાય છે. યત્-કારણ કે. સદ્-સુષ્ઠ જવું-લય પામવું. સદ્ સન્નઃ તસ્મિન્ સન્ને. દ્વિયગણે સન્ને સતિ-સુષુપ્તિમાં ઈન્દ્રિયોના સમુહ લય પામતાં. અહમિ પ્રસુતે ચ-અને અહંકાર પણ લય પામતાં. આશયં ક્રૂતે-લિંગ શરીરરૂપી ઉપાધિ વિના-રહિત. કૂટસ્થઃ-નિર્વિકાર આત્મા રહે છે. તદ્ અનુસ્મૃતિઃ નઃ-તે કુટસ્થ આત્માની સ્મૃતિ આપણને થાય છે.

અર્થ—જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉર્જિજ—એવા ચાર પ્રકારના શરીરો છે; તોપણ તે તમામ શરીરોમાં, એકજ પ્રાણુ જીવની પછવાડે રહે છે. તે પ્રાણુજ અવસ્થાલેદથી દેહાદિ બદલાય છે; પણ તેમાં રહેલો આત્મા બદલાતો નથી. સુષુપ્તિમાં ઇન્દ્રિયોનો સમુહ લય પામતાં, તથા અહંકાર પણ લય પામતાં, લિંગશરીરની ઉપાધિવિનાનો નિર્વિકાર આત્મા દેહમાં રહે છે. તે ક્ષટસ્થઆત્માની સ્મૃતિ આપણને રહે છે. (૩૯)

૩૯ વિવેચન—

આતો એકાદશ સ્કંધની પ્રસાદી ! જેમ મહિનામાં એકાદથી મોટી; તેમ સ્કંધોમાં એકાદશ સ્કંધ મોટો. કરોડપતિના ધરના હોરા ! શાંતિથી સમજવા જેવી વાતો !

રાગ—ઉપજાતિ.

સર્વપ્રકારમમિતિપ્રજ્ઞાંતિર્-બીજાત્મનાઽવસ્થિતિરેવ શુદ્ધેઃ ॥

સુષુપ્તિરેતસ્ય કિલ પ્રતીતિઃ, કિંચિન્ન વેષીતિ જગત્પ્રસિદ્ધેઃ ॥ ૧૨૧ ॥

વંશસ્થ—

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદયઃ, સર્વે વિકારા વિષયાઃ સુજ્ઞાદયઃ ॥

ઘયોમાદિશ્રુતાન્યજિલં ચ, તથ્ચ-મઘ્યક્તપર્યંતમિદં જ્ઞાનાત્મા ॥ ૧૨૨ ॥

રાગ આર્યા—

માયા માયાકાર્ય, સર્વે મહવાદિદેહપર્યંતં ॥

અસદિદમનાત્મતત્ત્વં, વિહિં ત્વં મરુમરીચિકાકલ્પં ॥૧૨૩॥ વિવેકચૂડામણિ.

અર્થ—સર્વ પ્રકારનાં (અંતરનાં અને બહારનાં) જ્ઞાનોની અત્યંત શાંતિ, અને અંતઃકરણની ખીજ રૂપેજ સ્થિતિ થાય; તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. સુષુપ્તિમાંથી ઉઠેલો પુરુષ—‘આજ મને એવી ઉંઘ આવી કે મને કાંઈ ખબરજ પડી નહીં;’ એમ બોલે છે; એવું આપણે સૌ જાણીએ છઈએ. (૧૨૧) સ્થૂલ શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, અહંકારાદિ (અંતઃકરણના કામાદિ) વિકારો, (શબ્દાદિ) વિષયો, સુખાદિ, આકાશાદિ જૂતો, સર્વ જગત્ અને (છેવટે) માયા સુષ્ટી આ (સર્વ) જડ છે (૧૨૨) માયા ને મહત્ત્વથી માંડીને સ્થૂલશરીર પર્યંત, સર્વ માયાનાં કાર્યો મિથ્યા છે. તે આત્મસ્વરૂપ નથી. આ સર્વને તું ઝાંઝવાના પાણી જેવું (મિથ્યા) જાણુ. [૧૨૩]

યદ્વે તન્ન પદ્યતિ-પદ્યન્ વૈતદ્વ્રષ્ટવ્યં ન પદ્યતિ । ન દિ દ્રશ્યુદેવિચરિ-લોપો વિષતે ॥ શ્રુતિ.

જગતમાં સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો અને અહંકાર કામ કરે છે; સ્વપ્નમાં જાગ્રતમાં સંસ્કારવાળો અહંકાર અને સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો કામ કરે છે. આ પ્રાણુ આત્મા નિર્વિકાર છતાં સવિકાર જેવો જણાય છે. સુષુપ્તિમાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ તમામ ઇન્દ્રિયો, અહંકાર સાથે લય પામે છે. સુષુપ્તિમાંથી ઉઠ્યા પછી આપણને સ્મૃતિ થાય છે કે—‘આજ તો મને એવી ઉંઘ આવી; કે કાંઈ ખબરજ પડી નહીં,’ કાંઈ ખબરજ પડી નહીં; ત્યારે તે વાતનો અનુભવ આપે છે કાણે ?—જે અનુભવ આપે છે; તે જગતો હોવો જોઈએ. જે જાગે છે; તે જ નિર્વિકાર આત્મા છે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ડૉ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ મું.]

*વૈશાક ૧૯૯૨.

[અંક ૧ લેા.

* ખાસ નોંધ—આ વરસ મહાથી શરૂ થવાને બદલે, વૈશાકથી શરૂ થાય છે; અને ૯૩ ના ચૈત્ર માસે પુરૂ થશે. એટલા આરામની અને એટલા ચિંતવનની અમારે જરૂર છે. હવે ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ મે જોડેના બીજે અંક મળશે.

હ્યો ત્યારે જયશ્રીકૃષ્ણ !

બેસતા વરસના મંગળ પ્રભાતમાં, આપને સૌને ધણા હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

ભાવનગરમાં લગ્ન—ચીં ૮૨૬૨ પ્રસાદનાં લગ્ન પ્રસંગે, મહા માસમાં ભાવનગર જવું પડશે. વસંતપંચમીનાં લગ્ન છે. 'ભાગ્ય' ની બેઠી છબી આ અંક સાથે છે.

કાંઈકે કહું—પત્રિકાને ૧૭ મું વરસ બેઠું. મોક્ષમંદિર ખોલ્યાને અઢારમું વરસ બેઠું. અઢાર વરસમાં ધણું મળ્યાં; પણ જેઓ સાથમાં અને સાથમાંજ રહ્યાં; તેઓનાં ભાગ્ય છે. દૃઢતા વિના આ વસ્તુ મળે એવી નથી. દર વરસે માસિકના ગ્રાહકોને પણ ખખડાવીને ખખેરી નાંખું છઉં. એટલે જેઓ આ વસ્તુના ખપવાળા હો; તેઓજ અમારી સાથે રહો. જેમને અમારી જરૂર હોય; તેમને મારેજ અમે છપએ. અમારી એક ઘડી, તે લાખેણી વહી જાય છે; તે ન્યાં ત્યાં ફેંકી દેવા, અમે જરાએ નવરા નથી. આ સિવાયનાં બીજાં કામકાજ, અમને બાર રૂપ લાગે છે. તે ઉપાડી લેતાં-પંતાવી દેતાં-તમે સૌ શીખી જાઓ, અમારી જોડે પત્રવ્યવહાર બહુ કરવો નહોં. નવા ગ્રાહકોએ ૨-૩-૦ નો મનીઓર્ડરજ કરી દેવો. કુપનમાં નામહામ બરાબર જણાવવાં. પછી ક્યાડં લખવાની જરૂર નથી. કાંઈ પુસ્તક જોઈએ; તો તેના પત્ર પંચ, ડુંકાણમાં રપટતાપૂર્વકે લખી નાંખવા. આવતાલ કરવામાં વખત લેવો નહોં. જે

બાળ્યે હશે; તેજી ભાવ લેવાશે. હું કાંઈ વેપારી નથી; તમે કાંઈ ગ્રાહક નથી. 'પ્રાણ્યકી મને વૈષ્ણવ બાલા.' તમારા સંગમાં રહીને અમે હરિ ભજ્યા છે; તમારા સંગમાં રહીને અમે મોટા નફા મેળવ્યો છે. એટલે-તમારી સાથે બેસીને, કલ્યાણની જે ઉત્તમ ઉત્તમ વાતો અમે કરી; તે વાતો અમારા પુત્રાદિ સાથે બેસીને કરી નથી. તમે અમે અમે શુ' છઠ્ઠાએ; તે અમે ચારી રીતે સમજીએ છઠ્ઠાએ. તમે સમજતાં શીખો. સમયને વધાવી લ્યો. આજ છે એવી કાલ નથી. તમે અમને અમારા પુત્રાદિ કરતાં વધારે બાલાં છો. આ વાત તમે સમજી શકો એવી છે. આભ્યાં છો-મળ્યાં છો-તો હવે ભાવથી સાંભળો.

હવે અમારે તમને જે કહેવાનું છે તે—એ કે-એકાદશસ્કંધ સંબંધી આપણે વાતો કરવાની છે; તે સ્કંધ કાંઈક અજબ છે. ત્યાં તો-૧૬૧૦૮ ના પતિ શ્રીકૃષ્ણ, ઉદ્ધવને એમ કહે છે કે—

શ્રીળાં શ્રીસંગિનાં સંગં, ત્યક્ત્વા વૃત્ત આત્મવાન । [અ. ૧૪-૨૬.]

ઉપભતિ-અવતિ ચૈકં ફલમસ્ય શુદ્ધા, પ્રામેયરા વક્રમરણવાસાઃ ॥

હંસા ચ વક્રં બહુરૂપમિચ્છેદ્-માયામયં વેદ સ વેદ વેદમ્ [અ. ૧૨-૨૩.]

અર્થ—આત્મવાન પુરુષ; એટલે જેનામાં તાકાદ હોય-પોતાનું કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર જીજ્ઞાસા હોય; એવા પુરુષે, શ્રીઓનો અને શ્રીઓના સંગીઓના સંગ, દૂરથીજ તજી દેવા. [૨૬] આ સંસારરૂપી વૃક્ષને બે ફળ થાય છે. એક ફળનું નામ 'દુઃખ', અને બીજા ફળનું નામ 'સુખ'. ગામમાં રહેનારા ગીધ પક્ષીઓ છે; અને વનમાં રહે છે તે હંસો છે. ગીધ પક્ષીઓ એટલે સંસારમાં રમ્યાપર્યા લોકો, જે દુઃખ નામના ફળને ખાય છે; અને વનમાં રહેનારા હંસો-સારસારનો વિચાર કરનારા લોકો-વિવેકી સન્યાસી પુરુષો-જે- 'સુખ' નામના ફળને ખાય છે. પરમાત્મા કે જે માયાથી બહુ રૂપે જણાય છે; તે પરમાત્માને, શુદ્ધઓના ઉપદેશથી જે જાણે છે; તે પુરુષ જ વેદના વાસ્તવિક અર્થને જાણે છે; એમ સમજવું. [૨૩]

સાંભળ્યું ?—આપણે કે જે સંસારી છઠ્ઠાએ; તમને શ્રીઓના સંગનો ત્યાગ; તથા શ્રીઓના સંગીઓના સંગનો પણ ત્યાગ, કરવાની આજ્ઞા શ્રીકૃષ્ણે કરી. પ્રભુએ વળી એમ કહ્યું કે-સંસારમાં રમ્યાપર્યા જીવો ગીધડા જેવા છે. ગીધો માંસના ભોગી, તેમ આપણે એકબીજાના (માંસથી ભરેલા) દેહના ભોગી છઠ્ઠાએ. આપણાં સુખ, તે દુઃખથી ઘેરાયેલાં હોય છે. ખરૂં સુખ તો, હંસો-પરમ હંસો-વિવેક સન્યાસીઓ, વનમાં રહીને લે છે. તાત્પર્ય—આ એકાદશ સ્કંધ, એવા ઉત્તમ પરમહંસો માટે છે. આપણે તો તે નથી. ગમે એવી ઉત્તમ દવા, ચરી વિના કાયદો કરી શકતી નથી; એ વાત અમે તમે સૌ જાણો છો. તેમ ગમે એવા ઉત્તમ ઉપદેશ, સુખ રહેણી વિના, કાયદો કરી શકતો નથી.

અત્યારે અનેક ઠેકાણે ગીતા પાઠશાળા ચાલેછે; અનેક ઠેકાણે ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યાં છે. બડા બડા આચાર્યો, મહંતો, અને પરમહંસો, ચારે તરફ ઉપદેશ માટે ધુમી રજા છે. તોપણ નવી નવી હોટલો, નવા નવા સીનેમા, નવા નવા પાચમાલીના નાચ-સ્વચ્છંદ અને દુરાચાર, નજરે પડે છે. જ્યાં ત્યાં રનેહલમ, અને પ્રીતિ ભોજન! કુકુંબ કલેશ અને કોરોટો ચિકાર ! જે દરવાનાં ઠામ, એવા મંદિરો; તે પણ અનેક ખટપટથી

હરપૂર. જે વેશાગ્નના પોષક અને શાનના દાતા; તે વૈભવના કીડા, અને અશાનના ઉદ્ધા-
યુમાં. જે નિર્માનના પાઠ ભણાવે; તે માન માટે લડી મરનારા !

આવા કુઃખનો વિચાર થાય; ત્યારે સાચા જીવોનાં રૂવાડાં ઉભાં થઈ જાય. અમે બ્રાહ્મણના બાળક; અમારી આ મૂખ્ય ફરજ-અમારૂં આ મૂખ્ય કર્તવ્ય ! જરા આગળ વધીને કહીએ; તો અમારૂં એકનુંજ આ મૂખ્ય કર્તવ્ય નહીં; પણ જે જે કાંઈક સમજ્યાં છે; તે દરેકનું આ મૂખ્ય કર્તવ્ય છે. દેશનો ઉદ્ધાર કરવા, અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે; પણ ન્યાં ધર્મજ નથી; ત્યાં એકે પ્રયત્ન સફળ થતો નથી. જે રક્ષનાં મૂળ સડી ગયાં છે. તે રક્ષને પાણી પાવું નકાસું છે. દરેકે પોતાનાં લૌકિક સુખ તજીને, આત્મિક સુખ માટે, સખત પ્રયત્ન કરવો ધટે છે. દેશનું હિત ચાહતા હો; સમાજનું હિત ચાહતા હો; તો માનવના જીવનક્ષેત્રમાં, ધર્મનાં ખાતર પૂરો. ઋષિ મુનિઓએ જે જે ધારાધારણુ બાંધી આપ્યા છે; તેને હચમચડ કરવું રહેવા દો. જેને સાંભળીને, જગતના રત્ન જેવા જીવો વહે છે; તેને આપણે નિંદીએ; તે આપણાં હડાપણુ કેવાં ! પુનર્લભને ચાળે ચડેલા, સ્નેહ-ભક્ષે ચાળે ચડેલા, તથા પ્રીતિભાજનના મેળાવડા કરનારા, શું કમાયા છે ! તે વિચારો ! ગૈતમ-પુદ્ગે બહુ બળ કર્યું હતું-પણ હજી વર્ષ, આશ્રમ ઉભા છે. મુસલમાનોએ જુબેશ ચલાવી; પણ હજી તેનો નાશ થયો નથી. જરા વિચાર તો કરો કે-પોપટ, કાગડા સાથે જમતા નથી; કાગડા, પોપટીને પરણતા નથી; પાંડો ગાયની સામે જોતો નથી. કેવા બંધારણુપૂર્વક તેઓ ચાલ્યાં આવે છે. માનવ તો ભણ્યાં ગણ્યાં; અને થયાં ડાહ્યાં ! હડાપણુમાં ભૂલ્યાં પડ્યાં. વધારે વાત શી કરું ! એટલુંજ કહું કે-અસ ! જે છો; તે થઈ જાઓ ! તમે તમારૂં હર સંભાળી દેશો ! આપણા ઘરમાં જેવાં જોઈએ તેવાં શાંચો છે; ન્યાં કાળીદાસ, ભવજીતિ અને માધ જેવા પંડિતોનાં શાસ્ત્રોહાહન સાહિત્યો ! ન્યાં વર્ણ અને આશ્રમની રક્ષાના સુંદર બોધ પાડો; ત્યાં આવા કંગાલો ક્યાંથી ! ત્યાં આવી મંદ બુદ્ધિ-નાસ્તીકતા-ક્યાંથી !

વર્ણ અને આશ્રમ—કેટલાએક સમજી દેખાતા પાગલો, વર્ણ અને આશ્રમ તોડી પાડવા મગ્યા છે; પણ આ ખુટા ખેંચ્યા ખેંચાય એવા નથી. કાઢ્યા નિકળે એવા નથી. કારણકે ન્યાં સુધી આ જગત છે; ત્યાં સુધી વર્ણાશ્રમની જરૂર છે. જગત હોય; ત્યાં સુધી ધર્મ અને નીતિની જરૂર છે; તો તેના ચાતા અને દોરનાર બ્રાહ્મણો છે. તેમને આપણાથી કેમ ફગાવી દેવાય ! રાજવહીવટ ચલાવનારા ક્ષત્રિયો છે; વેપારશૈજગાર કરનારા વૈશ્યો છે; અને સૈને પોતાની સેવાથી, મદદ કરનારા યદ્ધો છે. ઇંટો, પત્થર, લાકડાં, ચૂનો, સીમેન્ટ, વિગેરે એકત્ર થઈને, જેમ મકાનને ઉભું રાખે છે; તેમ ચારે વર્ણો એકત્ર થઈને, આ સંસારને ઉભો રાખે છે. મનુષ્યો ઇંટો, પત્થર, લાકડાં કરતાં ડાહ્યાં થયાં. એટલે તેઓ-એકબીજાને ખસી મારગ દેવા લાગ્યાં. પરિણામે સંસાર ડગમગતો દેખાય છે. સૌ પોતા-પોતાનું કામ યથાર્થ કરી લે; તો સંસાર શોભે ! જે અંજ દિયા ન કરે; તે અંજ વાયે રહી ગયું ગણાય. તેને માટે ઉપચાર કરવો ધટે; પણ તે અંજને કાપીને દૂર નાંખી દેવાય નહીં. [સમજાય છે ને ?]

આશ્રમ ધર્મનો વિચાર કરીએ—

૧ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ—લાખો રૂપિયા ખર્ચીને કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ થઈ; પણ જે

લાભ પ્રાપ્તીન અધિકુળો આપતા હતા; તે લાભ, આચારવિચારને તિલાંજલી આપનારાં યુનિવર્સિટી આદિ મોટાં ખર્ચાળ ધામો, આપતાં નથી. આ વાત (જુલ) દરેક દેશના ડાહ્યા લોકો, હવે સારી રીતે સમજી શક્યા છે. પ્રાચીન પ્રાણાલિકા પ્રમાણે લખેલો મોટો વિદ્વાન, ખસે પાનસેનો પગાર ખાય; તોપણ જરૂર પડે; ત્યારે ઘડીમાં રસોઇ કરી નાંખે; અને વાસણ પણ માંજ નાંખે; અને પાંચ સાત અંગ્રેજ લખેલા ભાઈ-જેને વડાવતાં પાંચ ન ઉપજે-એવા નમાલા ભાઈ-જમવા માટે હોટલમાં ટીચાય; અને પોતાનાં વાસણ માંજ નાંખતાં લાજે. રજે નહીં પાંચ; પણ પૈસાના ખર્ચ કરે; વિગેરે.

સ્વશબ્દ લેવું હોય; તેમણે કાઈ પણ હિસાબે, ઘરમાં, કુટુંબમાં, યાત્રિમાં, તથા દેશમાં કદિ કુસંપ કરવો નહીં. ‘ઘરમાં, કુટુંબમાં, યાત્રિમાં અને દેશમાં જે જે વ્યક્તિઓ કુસંપ કરાવે; તે દૂષા કુસ્મનો છે.’ આ મહામંત્રનો પાઠ સવાર સાંજ કરતા રહેજો.

કુતરાને કકડો રોટલો નાંખ્યો હોય; તો તે કયા ઉપકારને જીલતો નથી. અજઞાતાને દેખીને, ભસતો નથી-શરમાયછે; ત્યારે જેમને લાણે ખેસાડીને, ભાવતાં મોજન કરાવ્યાં; તે પુત્રાદિ, અજઞાતાનો-માતાપિતાનો-અનાદર કરે; તો માખ્યા મપાય નહીં-એટલા-હરામખોર તેઓ ગણાય.

આવી આવી ખોડો સુધાર્યો વિના, તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરવી; તે ધુમાડાના બાચકા ભરવા જેવું ડહાપણ છે. અત્યારે એમ કહેવાય છે કે-યુવક એટલે ‘ઉદ્ધત’. યુવકસંધ એટલે-‘ઉદ્ધતોનો સંધ’. જે સભામાં વૃદ્ધોનાં માન નહીં; તે સભા નહીં; એવી સિદ્ધ વાત છતાં, યુવકોને વૃદ્ધો ગમતાં નથી. જે માતા પિતાએ, મોટી આશાએ પુત્રોને પોખ્યા; પોતે ન ખાધું અને પુત્રોને ખવરાવ્યું; પોતે ફાટલ કપડાં પહેર્યા; અને પુત્રોને નવાં કપડાં પહેરાવ્યાં; વિગેરે-તે પુત્રો માતા પિતારૂપી તીર્થોને પીડે; તે કેવા પ્રકારનું ભણતર ! જેમની આરાએ; માથું ઉતારીને આપે; તોપણ કાંઈ નથી; તેમને પીડે; તે કેવા પ્રકારનું ભણતર ! આ તે સુધારો ? કે કુધારો !

માખાપની સેવા પડી મેલીને, અત્યંતની સેવા કરવા જનારને, માખાપ જેવા આશીર્વાદ આપે; એવા આશીર્વાદ નહીં મળે. જેમણે બધાપણમાં ત્રેમથી વિષ્ટા વાળી-મક્ત વિષ્ટા વાળી; અને હજી પણ તબીયત બગડે; તો ત્રેમથી વિષ્ટા વાળે-એવા અત્યંત-એવાં પવિત્ર માખાપને-વિસારે; તેમને સપુત કેમ કહેવાય ! જરા વિચાર કરી જુઓ; તો ખાત્રી છે કે-પશુ પક્ષીનાં બાળકો, માનવનાં ઉદ્ધત બાળકો કરતાં સમજી છે; કારણકે નવાં પાપથી તેઓ બચે છે. પુત્રાદિકથી કટાણેલાં માખાપ બોલે છે કે-“ખાળી યાચિને મોટા દીધા; તે કુટ્ટાએ કગાજ દીધા.” સપુતોને માતાપિતા સાથે મતભેદ હોય નહીં; કદિ હોય; તો શ્રીકૃષ્ણે ઇન્દ્રો યદ્ય અટકાવવા, નંદજીને નમ્રતાથી સમજાવ્યા; એવા મતભેદ હોય. તાત્પર્ય-આપણું પ્રાચીન જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ-તે રત્નો પકવવાની ખાણ છે. નમ્રતા, દીનતા, સેવાભાવ, અને આચાર વિચાર આદિ-જે, ગુરૂકુળમાં શીખાતાં; તે લાખોના ખર્ચવાળી યુનિવર્સિટીમાં શીખાતાં નથી. આ જગત્ યુવકોનું છે; માટે તેમણે પ્રથમ લાયક થવું જોઈએ. બાળકોને અને વૃદ્ધોને યુવકોનો આધાર છે. યુવકોને પણ વૃદ્ધ થવું છે નહીં સમજે; તો જીવાનીમાં વાવેલું ગાંડપણ વૃદ્ધાવસ્થામાં ઉગી નીકળશે.

ખીણું આશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમ—ધંધો, ખાણું-પીણું, અને બાળગોપાળ પેદા કરવા; તેવી સામાન્ય ક્રિયાઓ દેશો દેશમાં છે. આપણે ત્યાં જે કાંઈ વિશેષ હોય; તે તે ધર્મ મર્યાદા છે. એટલે માતાપિતાની સેવા; તથા નાનાં મોટાં અપંગ લાંકુઓની સંભાળરૂપી ધર્મમર્યાદા. જેમને અભિષેક થાય; તેમને માથે બાહ્યો ચાર તરફથી પ્રવિત્ર જળ છાંટે; તેમ જે ગૃહસ્થ હોય; તેને વૃદ્ધ માતાપિતા, અપંગ લાંકુઓ, તથા સાધુ સન્યાસી અને કુળગૌરો, આશીર્વાદ રૂપી પુષ્પોથી વધાવે છે. યુવકોને પણ વૃદ્ધ થવું છે; માટે વૃદ્ધોનાં આશીર્વાદ લેતાં તેઓએ શીખવું જોઈએ.

ત્રીણું આશ્રમ—વાનપ્રસ્થ-પાથરીને સંકેલવું તે સંસારનો ક્રમ છે. સરકાર પણ ૫૫ વર્સે છોડી મૂકે છે. એટલે પોતાના ધંધનથી મુક્ત કરે છે. સંસાર વ્યવહારમાં થએલી ભૂલો સુધારવા; તથા સંસારને શમોવવા; અને અધ્યાત્મ વિકાસ કરવા; જે તક મળે; તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ છે.

ચોથું આશ્રમ સન્યસ્ત—મરવા વિના કોઈને ચાલે એમ નથી. સંસાર અને સંસારની વાસનાઓ છોડ્યા વિના, ચાલે એમ નથી. સંસારના ગમે એવા મોટા વેલવ, અને ગમે એવી મોટી સત્તા, કોઈને મરણથી બચાવી શકે એમ નથી. પરમાત્માના શરણ વિના માનવતા શોભે એમ નથી. આવા અનેક નિર્ણયોનો નિર્ણય કરવા; જે સમય લેવો; તે સન્યસ્તાશ્રમ છે. ‘તેડું આવે; કે-તૈયાર હઉં;’ ‘આનાકાની કર્યા વિના, ચાલી નીકળું-એમ હઉં;’ ‘હસતો હસતો મરી શકું;’ એમ હઉં;’ એવા પ્રકારની તૈયારી કરી આપે; તે સન્યસ્તાશ્રમ છે.

હવે આપને ખાતરી થશે કે—વર્ણ અને આશ્રમ આપણા માનવ જીવનના દોર છે; સંસારના ઉડા કુવામાં પડેલા જીવોને, બચાવવાની સાંકળો છે; નાંખી દેવા જેવાં નથી.

વેદાંતને નામે બોલનારા કેટલાએક એમ કહે છે કે—‘જ્ઞાનીઓને વર્ણોશ્રમની જરૂર નથી.’ પણ તે જ્ઞાનીઓ-તે કેવા ?-ધૂળ લઈને સોનું આપી દે એવા ! એટલે ધૂળને, અને સોનાને સમાન ગણનારા. સોનું લઈને ધૂળ આપી દેનારા-જ્ઞાનીઓ-નહીં. અદૈત માર્ગને માન આપનાર, શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય કસ્યાણને માર્ગે આવનારને સાધનો બતાવે છે; તે સાંભળો—

એકાદશ સ્કંધનું મંગળાચરણ.

॥ શ્રીસાધનપञ्ચકસ્તોત્રં ॥

(શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યજીકૃત.)

રાગ-શાદ્દલ૦

વેદો નિત્યમધીયતાં તદુદિતં, કર્મ સ્વનુષ્ઠીયતાં ॥

તેનેશ્વર્ય વિધીયતામપચિતિઃ, કામ્યે મતિસ્ત્યજ્યતામ્ ॥

પાપૌઘઃ પરિધૂયતાં ભવમુત્તે, દોષોઽનુસંધીયતા-

માત્મેચ્છા વ્યવસીયતાં નિજગૃહાત્-તૂર્ણ વિનિર્ગમ્યતામ્ ॥૧॥

૧ ૫૬૨છેઃ—(યુષ્માભિઃ) વેદઃ નિત્યં અધીયતામ્—તમારે હમેશાં વેદનું

૧ અર્થ—તમારે હૃદયમાં વેદનું અધ્યયન કરવું; વેદોમાં જણાવેલાં કર્મોનું પાલન, ભાવથી કરવું; અને તે કર્મથી તમારે પરમાત્માનું પૂજન કરવું. કર્મો કરતાં કૃણમાં આસક્તિ રાખવી નહિ. એટલે નિષ્કામ કર્મો વડે પાપને ધોઈ નાંખવા. સંસારના સુખોમાં દોષ દેખવા. આત્મજ્ઞાન માટે દૃઢ ઈચ્છા રાખવી—પછી તમારે ધરમાંથી ત્વરાથી બહાર નીકળી જવું.

વિવેચન—ચારે આશ્રમના ધર્મો આ શ્લોકમાં છે. પ્રથમ બ્રહ્મચર્યના ધર્મથી વેદાધ્યયન કરવું, તથા વેદની આરા પ્રમાણે કર્મો કરવાં, તે વાત થઈ. કર્મ વડે ભગવાનનું પૂજન કરવું, કર્મ કરવાં પણ કૃણમાં આસક્તિને તજીને કર્મ કરવાં; આ પ્રમાણે શુદ્ધશાશ્રમના ધર્મની વાત કરી. વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં આવવું; ત્યાં સંસારના સુખોમાં દોષનું દર્શન કરવું; અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે, દૃઢ પ્રયત્ન કરવો. વૈરાગ્ય વિના આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રીતિ થતી નથી, માટે વિષયોમાં દોષદર્શનની ભલામણ કરી. સંસારમાં દોષ દેખ્યા પછી, તથા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી, ધરમાં ખોટી ચું નહીં—એટલે સન્યાસ લેવો. કળીયુગમાં વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસનું પાલન ધરમાં રહીને થાય તો હીક. સદૃશ તથા સાત્સંગના આશ્રમમાં રહેવું.

સંગઃ સત્સુ વિધીયતાં ભગવતો, ભક્તિર્દૃઢા ધીયતાં ।

જ્ઞાંત્યાદિઃ પરિષીયતાં દૃઢતરં, કર્માશુ સંત્યજ્યતામ્ ॥

સદ્વિદ્વાનુપસર્પ્યતાં પ્રતિદિનં, તત્પાદુકા સેવ્યતાં ।

બ્રહ્મકાક્ષરમર્થતાં શ્રુતિશિરો—વાક્યં સમાકર્ણ્યતામ્ ॥૨॥

અધ્યયન (અભ્યાસ) કરવું. તેણે (વેદેણ) ઉદિત—કથિત—કર્મસુ—અનુષ્ઠીયતાં—તે વેદોમાં કહેલું કર્મ, તમારે સારી રીતે—પૂર્ણ ભાવથી—કરવું. તેન કર્મણ—તે કર્મ વડે. **ઈશસ્ય અપચિત્તિઃ** (પૂજન) (યુગ્માભિઃ) **વિધીયતામ્**—પરમાત્માનું પૂજન તમારે કરવું. **કામ્યે કર્મણિ યા મતિઃ સા ત્યજ્યતામ્**—સકામ કર્મોમાં કાંઈ ઈચ્છા થાય તો તે તમારે તજવી. **પાપાનામ્ ઓષાઃ પરિધૂયતાં**—પાપના ઢગલા (તમારે નિષ્કામ કર્મ વડે, ધોઈ નાંખવા. **ભવસ્ય સુલ્ભે**—સંસારના સુખોમાં. **લોષઃ અનુસંધીયતામ્**—તમારે દોષ દેખવા. **આત્મનઃ જ્ઞાનં, તસ્ય દૃષ્ટ્વા વ્યવસીયતાં**—આત્મજ્ઞાન માટે દૃઢ ઈચ્છા તમારે રાખવી. **શુદ્ધાત્ તુર્ણં જિર્ણિર્ગમ્યતામ્**—પછી તમારે ધરમાંથી ત્વરાથી બહાર નીકળી જવું.

૨ પદચ્છેદ—**સત્સુ સંગઃ** (યુગ્માભિઃ) **વિધીયતામ્**—તમારે સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવો. **ભગવતઃ દૃઢા ભક્તિઃ ધીયતાં**—પરમાત્માની દૃઢભક્તિ કરવી. **જ્ઞાંત્યાદિઃ પરિષીયતાં**—જ્ઞાતિ વિગેરે સાધનના સંગ્રહ કરવો; એટલે તેનું પાલન કરવું. **દૃઢતરં કર્મ આશુ સંત્યજ્યતામ્**—જનમ મરણ પેદા કરી આપે; એવાં કર્મને ત્વરાથી તજ દેવું, **સદ્વિદ્વાન્** **ઉપસર્પ્યતાં**—સંતોષ, શાંતિ, શ્રુતદ્રિયપણું, વિગેરે સદૃશ્યુથી શોભતા શ્રાંત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ પાસે નમ્રતાપૂર્વક જવું. **તસ્ય પાદુકા સેવ્યતાં**—તે પુરુષની પાદુકાનું સેવન કરવું. **એકઃ અક્ષરમ્** **ઈતિ બ્રહ્મ અર્ચ્યતામ્**—બ્રહ્મ કે જે એક છે;

૨ અર્થ—પછી સત્પુરુષોના સમાગમમાં રહેવું; પરમાત્માની દૃઢ ભક્તિ કરવી; શાંતિ વિગેરે સદ્ગુણોનો સંગ્રહ કરવો; જન્મમરણ વ્યાપે એવા કર્મને ત્વરાથી ત્યાગ કરવો; સદ્ગુણોથી શોભતા નિર્માની-રાગદ્વેષથી રહિત યોગિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂને શરણે જવું. હમેશાં તેમનાં ચરણનું સેવન કરવું—તેમના વચનનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. એક અને અવિનાશી એવા જે પરમાત્મા છે—બ્રહ્મા છે તેના ઉપદેશ માટે ગુરૂને પ્રાર્થના કરવી; અને ગુરૂ કહે; તે સાવધાનતા-પૂર્વક શ્રવણ કરવું.

વિવેચન—આગળ વિવેચનમાં જણાવ્યું છે કે ‘કળીયુગમાં સન્યાસ આશ્રમ, ધરમાં રહીને વેશ પહેરી વિના ભોગવવો.’ તેનું કારણ એ છે કે—તીવ્રતમ વૈરાગ્ય વિના, ધરત્યાગ કરવો; તે સન્યાસને વગોવવા જેવું છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય થયા પહેલાં, પ્રીતિપૂર્વક સંતોને સેવવા, તથા સંતોનાં ચરિત્રો સાંભળવાં. એમ કરવાથી વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધનો દૃઢ થશે. જ્ઞાન-ભક્તિમાં જે જે વિધ્નો આવે, તેમને શાંતિથી દૃઢતાપૂર્વક દૂર કરતાં શીખવું. યુદ્ધ અને યુદ્ધી બંનેનો અહીં ધરી કથામાં આવે છે; ત્યાં પણ બ્યાભાષને સાથે લાવે છે. તેઓ ખરેખર પામર છે—તેટલી ધરી પણ, ગટરથી દૂર રહી શકતાં નથી.

વાક્યાર્થઃ વિચાર્યતાં શ્રુતિશિરઃ-પક્ષઃ સમાશ્રીયતાં ।

દુસ્તર્કાત્ સુવિરમ્યતાં શ્રુતિમતસ્-તર્કોનુસંધીયતામ્ ॥

બ્રહ્મવાસ્મિ વિભાવ્યતામહરહો, ગર્વઃ પરિત્યજ્યતામ્ ।

વેદેડમ્તત્કૃજ્ઞયતાં બુધજનૈર્-વાદઃ પરિત્યજ્યતામ્ ॥૩॥

૩ અર્થ—શ્રવણ કર્યો પછી સાંભળેલા વાક્યોનું મનન-નિદ્ધિધ્યાસન કરવું. વેદમાં કહેલા ઉપદેશનો સારી રીતે આશ્રય રાખવો; એટલે નાસ્તિક મતોનું અવલંબન કરવું નહિ; શ્રુતિને અનુકુળ પડે એવા સંશયો વારંવાર કરવા. ‘હું બ્રહ્મ છઉં’ એવી ભાવના નિત્ય કરવી. (તે ભાવનાને સત્ય કરવા

તે સંબંધી જ્ઞાન માટે સદ્ગુરૂને તમારે પ્રાર્થના કરવી. શ્રુતિશિરોવાક્યં સમાકર્ણ્ય-તામ્—તે ગુરૂ પાસેથી વેદના ઉત્તમ વાક્યો એટલે ઉપનિષદાદિ બ્રહ્મવિદ્યા આપનારાં વાક્યોનું શ્રવણ તમારે સાવધાનતાપૂર્વક કરવું.

૩ પદ્યછંદ—વાક્યસ્ય અર્થઃ—વાક્યોનું રહસ્ય-ભાવાર્થ. વિચાર્યતાં—તમારે ખરાખર વિચારવો. શ્રુતિશિરપક્ષઃ સમાશ્રીયતાં—વેદાંતના ઉપદેશનો સારી રીતે આશ્રય કરવો. દુસ્તર્કાત્ સુવિરમ્યતાં—કદિ કુતર્કો કરવા નહિ. શ્રુતિમતઃ તર્કઃ અનુલેખીયતામ્—બ્રહ્મવિદ્યામાં આગળ વધાય એવા તર્કોનું વારંવાર અનુસંધાન કરવું. બ્રહ્મ પદ્ય અહમ્ અસ્મિ—હું પોતેજ બ્રહ્મ છઉં એવી. અહરહઃ વિભાવ્યતાં—ભાવના નિરંતર કરવી. ગર્વઃ પરિત્યજ્યતાં—ગર્વને તજવો. વેદે અહમ્ इति મતિઃ-વેદમાં રહેલી મતિ અહિંનો. કૃજ્ઞયતાં—ત્યાગ કરવો બેધએ બુધજનૈઃ અનુવાદઃ પરિત્યજ્ય-તામ્—જ્ઞાનિ પુરુષો સાથે વાદ કરવો નહિ.

માટે કહે છે કે) ધન, સત્તા, પરિવાર વિગેરે મિથ્યા પદાર્થોમાં થતા અભિ-
માનનો ત્યાગ કરવો. શરીરમાં રહેલું હુ'પણુ-એટલે દેહાભિમાન-તે દેહાભિ-
માનમાં રસ લેનારી જે બુદ્ધિ-તે બુદ્ધિનો પણ ત્યાગ કરવો. જ્ઞાની પુરૂષ સાથે
કદિ વાદવિવાદ કરવો નહિ. [વિદ્વતા ખતાવવા અગર કળ્યા કરવા, અગર
સામાને પાછા ખાડવા, જે વાદ થાય; તે વાદ નિંદ્ય છે. કારણ કે રામકૃષ્ણાદિ,
શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય વિગેરે સમર્થ પુરૂષો પણ, જગતને એકમત કરી શક્યા
નથી. તેમને પણ નિંદનારા હતા. તાત્પર્ય-અદ્વૈત બોલે ખીચડી, જળ લગ
કચ્ચી હોય. [સંસારમાંથી વિરમવું હોય; તેણે વાદમાં ઉતરવું ઘટવું નથી.]

શુદ્ધવ્યાધિશ્ચ ચિકિત્સ્યતાં પ્રતિદિનં, મિશ્રૌષધં મુજ્યતાં ।

સ્વાદ્નનં ન તુ યાચ્યતામ્ વિધિવશાત્, પ્રાપ્તેન સંતુષ્યતામ્ ॥

શ્રીતોષ્ણાદિ વિષદ્વતાં ન તુ વૃથા, વાક્યં સમુચાર્યતા-

મૌદાસીન્યમભીપ્સ્યતાં જનકૃપા-નૈદુર્યમુત્સૃજ્યતામ્ ॥૪॥

૪ અર્થ-ભૂખરૂપી રોગને મટાડવા માટે, બીજા માંગીને આણેલું અન્ન
ઓષધના રૂપમાં ખાવું. સ્વાદવાળા મીઠાં અન્નની માગણી કરવી નહિ. જે
કાંઈ મળે તેથી રાજી રહેવું. ટાઢ તડકાને પ્રીતિપૂર્વક સહન કરી લેવાં.
પ્રયોજન વિના વચન બોલવું નહિ; ઉદાસીન થઈને રહેવું-એટલે કોઈ ઠેકાણે
રાગદ્વેષ કરવો નહિ. મનુષ્યે ઉપર દયા કરવાનું તથા નિર્દયતા કરવાનું પણ
તણ દેવું.

વિવેચન-જેમ સરકારના કાયદા તોડનારને, સરકાર જેલમાં પૂરે છે; તેમ અહાર
વિહારના કાયદા તોડનારને, પ્રભુ પથારીમાં કેદ કરે છે. આપણી તખીયત સારી રહે, તેટ-
લુંજ ખાવું બેઠએ; અને તે ઉપરાંત ખાવું; તે અત્રનો ગેર ઉપયોગ કરવા જેવું છે.
અન્નનો આ પ્રમાણે ગેરઉપયોગ થાય છે; તે વાતનું કેટલાએક ભાષ્યોને, અને કેટલીક
બહેનોને જ્ઞાન પણ નથી. શેર અનાજ પેટમાં સમાઈ શકતું હોય; તો અરધો શેર અનાજ

૪. પદ્મછેદઃ-શુદ્ધ પદ્મ વ્યાધિઃ-ભૂખરૂપી રોગ. ચિકિત્સ્યતાં-દૂર કરવો. દૂર
કરવા માટે. પ્રતિદિનં (મિક્ષા ઇષ ઔષધં) મિશ્રૌષધં મુજ્યતાં-હમેશાં ભિક્ષારૂપી
ઓષધ જમવું, સ્વાદુ અન્નં તુ ન યાચ્યતામ્-સ્વાદવાળું અન્ન તો માગવું જ નહીં.
વિધિવશાત્ પ્રાપ્તેન અન્નેન સંતુષ્યતામ્-પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા અન્નથી સંતોષ
માનવો. શ્રીતોષ્ણાદિ વિષદ્વતામ્-ટાઢ તડકો વિગેરે દુઃખોને આનાકાની કર્યા વિના વેડી
લેવાં. તુ-અને. વૃથા વાક્યં ન સમુચાર્યતામ્-કારણ વિનાનું વચન બોલવું નહીં.
મૌદાસીન્યં અભીપ્સ્યતામ્-ઉદાસીનતા-અભાવ-મમત્વ રહિતતા-દ્વિચવી. કોઈ ઠેકાણે
રાગદ્વેષ કરવો નહીં. સાક્ષીરૂપે રહેવું. જનાન્ ઉપર કૃપા ચ નૈદુર્યમ્ જનકૃપાનૈદુર્યમ્
-લોકોના ઉપર કૃપા કરવી અગર નિર્દયતા કરવી; તેનો. ઉત્સૃજ્યતામ્-ત્યાગ કરવો.

શ્રી. ભક્તિપ્રસાદનો ઉપનયન સંસ્કાર-સંચલ ૧૯૮૮ વૃશાહ મુદ્દો ૪

પૃષ્ઠી શ્રી. શ્રી. ભાગીરથી - વચ્ચે ભક્તિ પ્રસાદ જમણી બાજુ ડાબાજી

લેવાની જરૂર છે. કારણકે પાશર જેટલી જગ્યા, પાણી માટે રાખવીજ જોઈએ. અને પાશર જેટલી જગ્યા, હવા માટે રાખવી જોઈએ. આમ કરીએ તોજ, અન્ન પચાવનારા સાંચા, પેટમાં સારી રીતે કામ કરી શકે. ઘણાં તીખાં તમતમાં-ખાંટાં ગળ્યાં (મીઠાન) ભોજન જમવા વખતે, વિચાર કરવો ઘટે. જે જલદીથી પચે નહીં એવા કઠણ પદાર્થ, સુખમાં મુકવા પહેલાં, આપણી પાચનશક્તિનો વિચાર કરવો ઘટે છે. ‘હાય-હાય ટાઢું’ પડ્યું છે, તે નાંખી ક્યાં દધએ !’ એવા વિચારથી-કાયદો કરવાની લાલચથી-પોતાની આરોગ્યતાની પરવા રાખ્યા વિના, તે ટાઢું, કેટલીએક ગાંડી બહેનો ખાય છે; અને પાછળથી ડોક્ટર સાહેબનાં બીલો ચૂકવે છે. યાદ રાખો કે-પહેલું સુખ તે જતે નથી. શરીર આરોગ્ય હોય; તોજ ધધા-તોજ સગાં; અને તોજ ભગવાનની ભક્તિનો લાભ લઇ શકાય છે. બિક્ષા માગીને ખાવું; એ રીત, સંતોને ઘણી ઉપાધીમાંથી બચાવે છે; અને દેહાભિમાનને ક્ષીણ કરે છે. સ્વાદવાળા પદાર્થની માગણી ન કરવી; તે વાત પણ ત્યાગને દીપાવનારી છે. ઉત્તમ સાધુઓ આ નીચમનું પાલન સારી રીતે કરતા જણાય છે. દશ્ય પદાર્થોમાં ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના, સાક્ષાત્કાર સંભવતો નથી. દયા કરવી, પણ દયા, કરતાં, જડ ભરતને મૃગલીમાં રાગ થયો હતો, તેવો રાગ થઈ આવે; તો તે દયા પણ દોષ રૂપ ગણાય છે. નાનાં પુત્રાદિ-પર દયા કરવા જતાં, પોતાનું બગડતું હોય; તો તે દયા બંધનરૂપ છે.

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे, चेतः समाधीयतां ।

पूर्णत्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं, तद्वाचितं दृश्यताम् ॥

प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चित्तिबलान्-नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां,

प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ पर-ब्रह्मात्मना स्वीयताम् ॥५॥

અર્થ—એકાંતમાં-હેઠને હુઃખ ન થાય; તેવી રીતે એસવું. પરમાત્મામાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો. ‘જેમ ઝાંઝવાનાં જળનાં ઘોટાં ઘોટાં ઘોઝાં જણાય, પણ તે જળ નથી; અને તે જળથી કોઇની તૃપ્તિ છીપતી નથી;’ એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખીએ છઇએ; તેમ સંસારમાં ઘણા ઘણા વેભવ હોય, પણ તે નિત્ય નથી-અને તેનાથી કોઇની તૃપ્તિ છીપતી નથી.

૫ પદ્યછંદ—**एकान्ते**—એકાંતમાં. **सुखम् आस्यताम्**—જીવને સુખ રહે તેવું આસન વાળીને એસવું. **परतरे**—પરમાત્મામાં. **चेतः समाधीयताम्**—ચિત્તને એકાગ્ર કરવું. **पूर्णत्मा सुसमीक्ष्यतां**—પરમાત્મા સંબંધી સારી રીતે ચર્ચાઓ કરવી તથા સાંભળવી. સત્સંગ કરવો. **इदं जगत् तेन (पूर्णत्माना) वाचितं दृश्यताम्**—તે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી આ જગત્ દોષવાળું છે; એમ તમે જુઓ. જગત્માં ખ્યાર, આસક્તિ રાખો નહીં. **चित्तिबलान्**—પરમાત્મામય બાવના કરીને. **प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां**—સંચિતકર્મનો ક્ષય કરવો. **उत्तरैः अपि न श्लिष्यतां**—જન્મ મરણ આવે એવાં નવાં નવાં કર્મોને ભેટવું નહીં, એટલે એવાં નવાં કર્મો આદરવાં નહીં. **प्रारब्धं तु इह भुज्यताम्**—પ્રારબ્ધ કર્મ પણ અહીંજ ભોગવી લેવાં. **अथ-पक्षी**. **परब्रह्मात्मना स्वीयताम्**—પરબ્રહ્મરૂપે સ્વીયતા કરવી.

એવો દેહ નિશ્ચય કરીને, વૈભવમાં લલચાવું નહીં. સચિત કર્મોનો લય કરવો; અને ક્રિયામાણ કર્મોમાં—નવાં કર્મોમાં—જોડાવું નહીં. પ્રારબ્ધ કર્મ વેડી લેવું; અને પરબ્રહ્મમાં સ્થિતિ રાખવી. [૫]

રાગ-વસંતતિ

યઃ શ્લોકપંચકમિદં પઠતે મનુષ્યઃ । સંચિન્તયત્યનુદિનં સ્થિરતામુપેત્ય ॥
તસ્યાશ્ચ સંસૃતિદવાનલતીવ્રધૌર—તાપઃ પ્રજ્ઞાન્તિમુપયાતિ ચિત્તિપ્રસાદાત્ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं
साधनपंचकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

અર્થ—જે પુરૂષ અગર સ્ત્રી, આ પાંચ શ્લોકોનું અધ્યયન કરે, તથા હંમેશાં તેનું મનન કરે; તે મનુષ્યના સંસારરૂપ દાવાનળનો તીવ્ર અને લય-કર તાપ, ચૈતન્યના અનુગ્રહથી, થોડાં વખતમાં અત્યંત શાંતિને પામે છે. [૬]

અમુક શબ્દો.

કોટીમાં વપરાતા અમુક શબ્દો, કોટીમાં જતા આવતા લોકોને, બાણ-વાજ જોઈએ. દવાખાનામાં નોકરી કરવા ઇચ્છનારે, વૈદક ખાતામાં ખાસ વપરાતા અમુક શબ્દોનું જ્ઞાન, મેળવવુંજ જોઈએ. તે પ્રમાણે તત્ત્વઅન્ય શરૂ કરવા પહેલાં, વેદાંતમાં વપરાતા થોડા શબ્દોનું જ્ઞાન, હાલ જરૂરનું છે; એમ સમજી, નીચેની નોંધ આપી છે.

જડ અને ચેતન—આ સંસારમાં બે પ્રકારની વસ્તુઓ છે—જડ અને ચેતન. અથવા આત્મા અને અનાત્મા.

આત્મા—આત્મા બે પ્રકારનો છે—જીવાત્મા અને પરમાત્મા. જીવાત્માના બે ભાગ છે—૧ શુદ્ધ જીવાત્મા અને (૨) અશુદ્ધ જીવાત્મા. શુદ્ધ ઈશ્વર અને અશુદ્ધ ઈશ્વર; એવા પરમાત્માના પણ બે ભાગ છે. અવિદ્યારૂપ ઉપાધીથી જે રહીત છે, તે શુદ્ધ જીવાત્મા—અને અવિદ્યારૂપ ઉપાધીથી જે સહીત છે, તે અશુદ્ધ જીવાત્મા. આચાર્ય ઉપાધીથી જે રહિત છે; તે શુદ્ધ ઈશ્વર અથવા વ્યાપક નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે; અને માચાર્ય ઉપાધીથી જે સહીત છે; તે ઈશ્વરસ્વરૂપે અશુદ્ધ બ્રહ્મ છે. શુદ્ધ જીવાત્મા અને શુદ્ધ ઈશ્વર કેવળ ચેતનરૂપ હોવાથી અલેહ છે. આત્મા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી બુદ્ધો છે. અન્નમય,

૬ પદ્યછંદ—યઃ મનુષ્યઃ—જે માણસ. इदं શ્લોકપંચકમિદં પઠતે—આ પાંચ શ્લોકો બાણે છે અને. સ્થિરતામ્ ઉપેત્ય—સ્થિરતા પામીને. અનુદિનં—હમેશાં. સંચિન્તયતિ—પર-માત્માનું રૂંડે પ્રકારે ચિન્તન કરે છે. તસ્ય—તે મનુષ્યનો. સંસૃતિઃ—પદ્ય દવાનલઃ તસ્ય તીવ્રધૌરતાપઃ—સંસારરૂપી દાવાનળનો સખત તાપ. ચિત્તિપ્રસાદાત્—પરમાત્માની કૃપાથી. આશુ-ત્વરાથી. પ્રજ્ઞાન્તિમ્ ઉપયાતિ—અત્યંત શાન્તિ પામે છે.

પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય-એવા પાંચ કોશો (કાંકણ) છે. તે પાંચ કોશોથી આત્મા બુદ્ધો છે. જાગ્રત-સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થા છે. તે ત્રણ અવસ્થાથી પણ આત્મા બુદ્ધો છે; અને એ ત્રણે અવસ્થાનો તે સાક્ષી છે. આત્મા સત્ ચિત્ અને આનંદ રૂપ છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય-ત્રણે કાળમાં, આત્માની હૈયાતી છે; માટે આત્મા સત્ કહેવાય છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; માટે ચિત્ કહેવાય છે. આત્મા સુખસ્વરૂપ છે; માટે આત્મા આનંદરૂપ કહેવાય છે.

અધિકારી-યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં, સરકાર નોકરીમાં લેતા નથી; ખાપ ધન સોંપતા નથી; ત્યારે આત્મજ્ઞાનરૂપી અમોહન ધન, યોગ્યતા વિના કેમ અપાય! યોગ્યતા માટે ચાર સાધન છે. જે ‘સાધનચતુષ્ટય’ કહેવાય છે. એ ચાર સાધન-(૧) નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક. (૨) આલોક તથા પરલોકના લોગોમાં વૈરાગ્ય, (૩) શમાદિ છ સંપત્તિઓ-શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન. (૪) સુમુક્ષપણું.

જ્ઞાનનાં મુખ્ય સાધન-અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી-શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન નામના, ત્રણ સાધનનું સેવન, જ્ઞાન માટે કરવું જોઈએ.

જ્ઞાનમાં વિઘ્ન-ચિત્તાના દોષો, જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરે છે. તે દોષો ત્રણ પ્રકારના છે. [૧] મળ-પાપ સંસ્કાર [૨] વિશ્લેષ-ચિત્તાની ચંચળતા [૩] આવરણ-સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન. પ્રથમ દોષ નિષ્કામ કર્મ કરવાથી મટે. બીજો દોષ ઉપાસના અગર સમાધિથી નાશ પામે; અને ત્રીજો દોષ, વેદાંતના શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનથી નાશ પામે. મળ અને વિશ્લેષનો નાશ કરવો, એ સુમુક્ષનું પોતાનું-પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પછીજ શુદ્ધ પાસે જઈ જ્ઞાનદારા આવરણ તોડવું.

પરોક્ષજ્ઞાન-આંખથી પર-અદૃશ્ય. અનુભવ વિનાનું. શાસ્ત્રના અગર શુદ્ધના કહેવાથી ‘હું બ્રહ્મ છઉં’ એમ માત્ર જાણવું તે.

અપરોક્ષજ્ઞાન-શાસ્ત્ર અગર શુદ્ધનો ઉપદેશ લીધા પછી, સાધન સંપન્ન થઈને ‘હું બ્રહ્મ છઉં’ એવો અનુભવ કરવો તે.

વૃત્તિ-વૃત્તિ, ઉર્મી અગર તરંગ એક અર્થ સૂચવે છે. વૃત્તિ છ પ્રકારની છે (૧) સુખ (૨) દુઃખ (૩) ભૂખ (૪) તરસ (૫) જરા (૬) મરણ. પ્રથમના બે (સુખ-દુઃખ) મનના ધર્મો છે. તે પછીના બે પ્રાણના ધર્મ છે; અને છેલ્લા બે (જરા-મરણ) સ્થૂળ દેહના ધર્મ છે.

યોગના આઠ અંગ-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ. વિશેષ જાણવું હોય; તો પાતાંજલ યોગદર્શન વાંચો. કીંમત ૨-૪-૦.

કર્મ—ત્રણ પ્રકારનાં છે. સચિત, પ્રારબ્ધ અને આગામિ અથવા ક્રિયમાણ કર્મ. પૂર્વના અનંતકોટી અવતારોમાં કરેલાં અથવા આ અવતારમાં જ્ઞાન થયા પહેલાં કરેલાં તમામ કર્મોના બે ભાગ છે. (૧) સચિત અને (૨) પ્રારબ્ધ. સચિત એટલે અપકવ; અને પ્રારબ્ધ એટલે પકવ અથવા ભોગવાતાં કર્મ. આ અવતારમાં જ્ઞાન થયા પછી થએલાં કર્મો, આગામિ અગર ક્રિયમાણ કર્મ કહેવાય છે.

ઈન્દ્રિયો—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો. જેનાથી વિષયોનું જ્ઞાન થાય; તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અને જેનાથી કર્મ થાય; તે કર્મેન્દ્રિયો. કાન, ત્વચા (ચામડી), આંખ, જીભ અને નાક આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. વાણી, હાથ. પગ, ગુદા (મળત્યાગ ઈન્દ્રિય) અને ઉપસ્થ (મૂત્રત્યાગ ઈન્દ્રિય)—આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે.

અંતઃકરણ—મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્તરૂપી ચાર તરંગવાળું અંતઃકરણ છે. સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા—મનસુખા ખાંધવા, તે મનનો ધર્મ છે. પછી નિશ્ચય કરી લેવો; તે બુદ્ધિનો ધર્મ છે. નિશ્ચય કર્યા પછી મમતા ખાંધવી તે અહંકારનો ધર્મ છે. અને પછી તેનું ચિંતવન કરવું; તે ચિત્તનો ધર્મ છે.

જીવો ચાર ખાણના છે—૧ ઉદ્ભિજ (ચોમાસામાં અણુશીયા—ચેળો ગોકળગાયો વિગેરે જે ઉત્પન્ન થાય છે તે) ૨ ર્વેદજ [પરસેવામાંથી પેદા થનાર જીવ વિગેરે] ૩ અઙજ [ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં પક્ષીઓ] ૪ જરાયુજ [ઝોરમાંથી બહાર આવે તે—માણસો—પશુ.]

દુઃખ—ત્રણ પ્રકારનાં છે. [૧] આધ્યાત્મિક [૨] આધિભૌતિક [૩] આધિદેવીક.

[૧] આપણા સ્થૂળ અગર સૂક્ષ્મશરીરમાં વિકાર થતાં—તાવ વિગેરે રોગ અગર કામ ક્રોધાદિ વિકારોથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય, તે આધ્યાત્મિક દુઃખ (૨) બહારના પ્રાણીઓથી જે દુઃખ થાય; તે આધિભૌતિક દુઃખ. (૩) દુકાળ, રોગઆળો વિગેરે દેવતાઓ તરફથી જે દુઃખ થાય; તે આધિદેવિક દુઃખ ગણાય છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોની, સંશયરહિત અને ફરી ન પેદા થાય એવી રીતે નિવૃત્તિ કરવી, તથા પરમાત્માની નિત્ય પ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ, તેની પ્રાપ્તિ કરવી; એજ વેદાંતના જ્ઞાનનું સુખ્ય ફળ છે.

મોક્ષ—મોક્ષ બે પ્રકારના છે. ૧ સદ્યોમોક્ષ, ૨ ક્રમમોક્ષ. દેહનો ત્યાગ કર્યા પહેલાં, જીવનમુક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય; તે—અથવા વિદેહ કૈવલ્યરૂપ જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય; તે સદ્યોમોક્ષ કહેવાય છે. ઉપાસના દ્વારા બ્રહ્મલોકમાં જઈને ત્યાંના સુખ ભોગવી, બ્રહ્મા વિદેહ કૈવલ્ય થાય; ત્યારે ઉપાસકને જે મોક્ષ થાય; તે ક્રમમોક્ષ કહેવાય છે. ક્રમમોક્ષ ચાર પ્રકારનો છે. [૧] સાલોક્ય

[૨] સામીપ્ય, [૩] સાસ્પ્ય અને [૪] સાઙ્ગ્ય. પોતાના ઇષ્ટદેવના હોકમાં જઈને વસવું તે સાલોક્ય. પોતાના ઇષ્ટદેવની સમીપમાં વસવું તે સામીપ્ય. પોતાના ઇષ્ટદેવ જેવા રૂપને પામવું; તે સાસ્પ્ય અને પોતાના ઇષ્ટદેવના જેવા (જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય સિવાયના) ઐશ્વર્યને પામવું; તે સાઙ્ગ્ય સુક્તિ કહેવાય છે.

કારણ—એ પ્રકારનાં કારણ છે; ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ. ઘડામાં માટી ઉપાદાન કારણ, અને કુંભાર અગર આકડો નિમિત્ત કારણ. સોનાના કડામાં સોનું ઉપાદાન કારણ; અને સોની, હથોડી વિગેરે નિમિત્ત કારણ.

ગુરૂ—ખીલા વિનાનાં ઢોર જ્યાં ત્યાં રજળે. ગામમાં રજળતાં ઢોરને, ચ્યુનીસીપાલીટી પકડી લે. વગડે રખડતાં ઢોરને, વાઘ વડે ખાઈ જાય. માટે જ્યાં મન માને ત્યાં ગુરૂચરણમાં વિરમવું. વિવેકચૂડામણિના મંગળાચરણમાં આ સ્તોત્ર ૧૯૮૧માં આપ્યું છે. આ ખીલ આવૃત્તિ છે.

અમદાવાદ. મોક્ષમંદિર.
પોશ માસ. સંવત ૧૯૯૨

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

કેમ કેવો માલ છે ? પાંચવા જેવો; વિચારવા જેવો; અને જીવનમાં યોગ્યતા કરવા જેવો માલ છે. પકવાન પાંચ રૂપેયે શેર, ધરમાં લાવ્યા; પણ તેને માત્ર જોઇએ; અને જમીએ નહીં; તો તેથી જૂખ ભાંગે નહીં. ખરચેલા દામ પણ સર થાય નહીં. સો રૂપેયે એક તોલો, એવી ઉત્તમ દવા વૈદ્ય આપે; પણ ખાઈએ નહીં; તો દવા આપડી શું કરે. કદિ ખાઈએ; અને ચરી ન પાળીએ; દવા શરીરે ફૂટી નીકળે. એક રોગ મટાડવાને બદલે, ખીજા અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય.

આપણે અત્યારે જો દુઃખી હોઇએ; તો આમ દુઃખી છઇએ. દવા ખાઈએ છઇએ; એટલે જ્ઞાન લઇએ છઇએ; પણ કરણી-એવું નામ નથી. જ્યાં માતા પિતાને પળવવાની વાત થાય છે; ત્યાં દેશ કાઢ્યા થવામાં ફળ શાં રહ્યાં ! અથવા ત્યાં ભંગીવાડે જઈને, ભંગીના કામ કરવામાં શોભા શી રહી ! ભંગી પણ જો જાણે; કે-‘આ રૂડાપાળા ભાઇઓ-તેમના મા આપને પળવે છે;’ તો તે પણ તે સુધરેલા ભાઇઓ પ્રત્યે, તિરસ્કાર દૃષ્ટિથી જુએ. કારણ કે ઢેડવાડે પણ-માઆપની સેવા કરવાનો પવિત્ર આદેશ ઉભો છે. બસ ! વધારે શું કરું; આટલુંજ કરું-કે યોગ્ય થાઓ-તો યોગ્ય વસ્તુ મળે-Deserve and then desire—.

સાર—આપણી બધી વાતનો સાર એટલોજ છે કે—જે વેદોમાં કહ્યું; તે ઉપનિષદોમાં સારસાથે કહેવાયું છે. ઉપનિષદમાં જે હતું; તે શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં તારવી આપ્યું છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં, અર્જુનને જે કહેવાયું; તે કાંઈક સારરૂપે-ટૂંકાણમાં-હતું. તેના ઉપર ખુલાસાની જરૂર જણાતાં, શ્રીકૃષ્ણેજ, એકાદશને બદલે, ઉદ્ધવને ગીતાના ગૂઢાર્થો ખોલી

આમ્યા. એટલે જે ગીતામાં નથી સમજાતું; તે એકાદશમાં સમજાય છે. એકાદશમાં જે વ્યાસે કહ્યું, અને શ્રી શુકદેવજીએ ગાયું; તે પણ ઉત્તમકોટિના આધકારી જીવો માટે છે. એટલે સામાન્ય જીવોથી, તેનો ભાવ એકદમ સમજી શકાય એવો નથી. તે મુંઝવણ મટાડવા, શ્રીધરસ્વામીએ પૂર્વના વિદ્વાનોના અનેક ખુલાસા વાંચી-સાંભળી-સમજી, સુંદર ટિકા કરી આપી છે. તે પછી શ્રી રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમધ્વાચાર્ય આદિ આચાર્યોએ ભાગવતના ઉપર ટિકા કરી છે.

“વર્ણુ, આશ્રય, ઈશ્વરના અવતાર, દેવોની મૂર્તિઓ, અને તેનાં પૂજન, બ્રાહ્મણો અને આચારવિચાર, વિગેર વેદાંતમાં અગર તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે નહીં;” એવું કેટલાએક માનીએકાં છે; તેમણે હેતુ દ્વારાખાને, એકાદશસ્કંધ વાંચવો. કારણકે એકાદશ સ્કંધમાં, વર્ણોદિ તમામને માનવાનો ઉપદેશ છે. માત્ર માને છે, એટલુંજ નહીં; પણ પ્રેમભાવ પૂર્વક પઞાવે છે. દૈત, અદૈતનું મૂખ્ય પગથીયું છે; મૂખ્ય દાર છે. દૈત એટલે ઉપાસનામાર્ગ. ઉપાસનામાર્ગ સિદ્ધ કરે, તે પુરૂષજ, એકતાનો-અદૈતનો-અધિકારી થઈ શકે. ‘ઉપનિષદમાં કહ્યું’ તે અરૂં; અને પુરાણમાં કહ્યું તે ખોટું; એવી ભૂલવણીમાં પડશો નહીં. રામને મહેલે મહેલે વીજળીના દીવા હોય. એટલે ઉપનિષદોનુંજ જ્ઞાન, પુરાણોમાં નિર્તર્યું છે.

એકાદશસ્કંધ.

અધ્યાય ૩ ને ચાલુ

[૬૨મા નં. ૧૯ નો ૧૫૨ મા પાનાથી આગળ]

આમંત્રણ—ત્યારે આપને સૌને પ્રેમથી આમંત્રણ—સગાંઠાલાને પણ લાવજો અધિકારીઓને આપજો—પાસે ન હોય; તો જ્યાં હોય; ત્યાં આ વસ્તુ (માનવીઓનો પ્રોધો મેવો) પહોંચાડજો—

૫૬

રામના નામનીરે—આવો તો ધૂન મચાવીએ !

સીતા રામની રે—આવો તો ધૂન મચાવીએ !

રાજ રણછોડનીરે—આવો તો ધૂન મચાવીએ !

રાધા કૃષ્ણની રે—આવો તો ધૂન મચાવીએ !

[બસ ! બસ ! થવાલો—એકલી તાળીજ પડે. શું કહ્યું ?—]

રાધાકૃષ્ણની રે—આવો તો ધૂન મચાવીએ ! [થવા લો—]

હવે તો આમજ થવા લા. લાવથી આવ્યાં છો—ત્યારે—

પ્રેમથી સાંભળો—(અધ્યાય ૩. શ્લોક ૪૦)

સુષુપ્તિમાં આત્માનો અનુભવ થાય છે; તોપણ જગ્યા એટલે પાછો સંસાર ખડો થાય છે. એટલે આત્માનો અનુભવ થયા પછી, સંસારવાસના કેમ રહે છે ?—તેનો જવાબ એમ છે કે—સુષુપ્તિમાં પણ અવિદ્યા અને તેના સંસ્કારો રહે છે. અવિદ્યા અને અવિદ્યાના સંસ્કારોનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ થાય નહીં; ત્યાંસુધી સંસાર રહેજ; એમ હવે સ્પષ્ટ કરે છે—

વસંતતિ

મર્મજ્જનામચરજેવળયોરમસ્યા, ચેતોમલાનિ વિષમેદુશુજનકર્મેજ્જાનિ ॥

તસ્મિન્ વિશુદ્ધ ઉપલભ્યત આત્મતત્ત્વં, સાક્ષાયથાડમહદ્ગોઃ સવિતુમકાશઃ ॥૪૦॥

અર્થ—ધન, પુત્ર, અને પ્રતિષ્ઠાઆદિની ઇચ્છા છોડી દઈને, કેવળ ભગવાનના ચરણની ઇચ્છા રાખવાથી, વૃદ્ધિ પામેલી ભકિતથી, જ્યારે ચિત્તના, અવિદ્યા અને શુભકર્માદિકથી થએલા અવિદ્યાના સંસ્કારરૂપ મેલ ધોવાઈ જાય; ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થતાં, આત્માનું તત્ત્વ અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સ્વતઃ સિદ્ધ છતાં, દષ્ટિ નિર્મળ થાય; ત્યારેજ અનુભવમાં આવે છે; તેમ આત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ છતાં, ચિત્ત નિર્મળ થાય; ત્યારેજ અનુભવમાં આવે છે. આ પ્રમાણે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય; ત્યારેજ સંસારની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય. [૪૦]

૪૦ વિવેચન—

ધન, પુત્ર અને પ્રતિષ્ઠાની મમતા તજવી, બહુજ મુશ્કેલ છે. લાગીએ ધન પુત્રને તણ શકે; પણ પ્રતિષ્ઠામાં પછીડાય. જેમના ઉપર પ્રભુકૃપા થાય; તે ‘નિર્માન-મોહ’ થઈ શકે. જે સાધુ અગર બ્રાહ્મણ, લોકોની ખુશામત કરે છે; તે પોતે પોતાને ખોઈ નાંખે છે. ખોટી પ્રતિષ્ઠા લેવા જતાં, સાચી પ્રતિષ્ઠા ખોઈ નાંખે છે.

શ્રી આલશંકરાચાર્ય મોલે છે કે—

લોકવાસનયા જંતોઃ, શાસ્ત્રવાસનયાડપિ ચ ।

દેહવાસનયા જ્ઞાન, યથાવજ્રેષ્ઠ યાચતે ॥ ૨૭૧ ॥

રાગ-ઉપજતિ—

સંસારકારાદુદ્ધમોક્ષમિચ્છો—રયોમય પાદનિર્બંધશુંકલં ॥

વદંતિ તઙ્ગાઃ પદુ વાસનાત્રયં, ચોડસ્માદ્વિમુક્તઃ સમુપૈતિ મુક્તિમ્ ॥૨૭૨॥

અર્થ—લોકવાસના રાખવાથી, એટલે-લોકોનાં વખાણની અપેક્ષા રાખવાથી; શાસ્ત્રોની વાસના રાખવાથી (એટલે અનેક શાસ્ત્રો માત્ર વાંચ્યા કરવાથી); અને શરીરની વાસના રાખવાથી, (એટલે શરીરને પુષ્ટ અને સુંદર રાખવાથી), મનુષ્યને યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી. [૨૭૧] સંસાર રૂપી કેદખાનામાંથી મોકળાથવા ઇચ્છનાર પુરૂષને, આ ત્રણ વાસનાઓ, લોકોની અતી મજબુત બેડી રૂપ છે; એમ બહાવેલા પુરૂષો કહે છે. જે પુરૂષ આ ત્રણ વાસનાઓથી મુક્ત થાય છે; તે પુરૂષજ પરમપદને પામે છે. [૨૭૨]

૪૦ પદ્મછેદ—ચર્હી-જે-જ્યારે...અઠ્ઠજં નામો યસ્ય સઃ તસ્ય ચરણયોઃ પવણા

(ઈચ્છા) તથા યા ડહ મક્તિઃ તથા—ભગવાનના ચરણનીજ ઇચ્છા રાખવાને લીધે થએલી દહ ભકિતથી. ચેતસઃ મલાનિ ચેતોમલાનિ—ચિત્તની અવિદ્યા. ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ તૈશ્ચઃ જ્ઞાતાનિ ઇતિ ચેતોમલાનિ—શુભ કર્માદિકથી થએલી ચિત્તની અવિદ્યાને લીધે થએલા ચિત્તનાં મેલો વિષમેદુ—ધોઈ નાંખે—નાશ કરે; ત્યારે તસ્મિન્ વિશુદ્ધે—ચિત્ત શુદ્ધ થતાં. આત્મતત્ત્વં સાક્ષાય ઉપલભ્યતે—આત્માનું તત્ત્વ અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે. યથા અમહદ્ગોઃ સવિતુમકાશઃ [અમલે ચ તૈ દર્શી ચ તયોઃ]—નિર્મળ આંખવાળાને જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ મળી શકે છે તેમ.

આ ત્રણ વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો; તે પ્રથમ પગથીયું; પછી ભગવાનના ચરણની ધ્વજા થાય; તે બીજું પગથીયું. તેથી પ્રાપ્ત થએલી ભક્તિ, તે ત્રીજું પગથીયું. આ ભક્તિથી બ્યારે ચિત્તના અવિદ્યા અને ગુણકર્માદિકથી થએલા તેના સંસ્કાર રૂપ મેલ, ધોવાઈ જાય; અને ચિત્ત શુદ્ધ થાય; તે ચોથું પગથીયું. આ ચાર પગથીયાં ચડ્યા પછી, આત્મજ્ઞાન માટે અધીકાર થાય. જેની આંખમાં કણ્યાં પડ્યાં હોય; તે સૂર્યને જોઈ શકે નહીં; તેમ જેનાં ચિત્ત આવરણ-મલીન; તે બ્રહ્મવિદ્યાને સમજી શકે નહીં-પામી શકે નહીં. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માનો અનુભવ થાય; પણ ચિત્ત મલીન હોય છે; તેથી સુષુપ્તિ-માંથી જાગ્યા પછી, હવે એવો સંસાર પાછો ખરો થાય છે

હવે નિમિરાજ પૂછે છે—

॥ રાજોવાચ ॥

કર્મયોગં વદત નઃ, પુરુષો યેન સંસ્કૃતઃ॥

વિધૃયેદાશુ કર્માણિ, નૈષ્કર્મ્યં વિન્દતે પરમ ॥૪૧॥

एवं प्रश्नमृषीन् पूर्व-मपृच्छं पितुरन्तिके ॥

નાજીવન્ બ્રહ્મણઃ પુત્રાસ્-તત્ર કારણમુચ્યતામ્ ॥૪૨॥

અર્થ—નિમિરાજ પૂછે છે કે—“ તમે જે ભક્તિ કહી; તે ભક્તિ કર્મ-યોગને આધીન છે. માટે અમને કર્મયોગ સંબંધી વાત કરો; જેથી સંસ્કાર પામેલો પુરુષ, આ જન્મમાંજ તુરત કર્મોનાં બંધનોને છોડી દધને, આત્મજ્ઞાન કે-જે, કર્મની નિવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થાય એવું છે; તેને પામે. [૪૧] મારા પિતા ઇક્ષ્વાકુ રાજાની પાસે, (એક વખત) સનકાદિક ઋષિઓ પધાર્યા હતા; તે સમયે મારા પિતાની સમક્ષ, મેં તેઓને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. પણ તેઓએ, પોતે સર્વજ્ઞ છતાં પણ, કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહોતો. તેનું જે કાંઈ કારણ હોય; તે પણ મને કહેજો. [૪૨]

૪૧-૪૨ વિવેચન—

કર્મયોગ—ગીતામાં કર્મયોગ અ. ૩-૪-૫ માં ગોવિંદે ગાયો. પાતંજલયોગ દર્શનમાં બીજો પાદ જે છે, તે ક્રિયાયોગ અથવા કર્મયોગ છે. વસ્તુમાત્રની યુક્તિ ક્રિયામાં છે. દરેક પરિણામ (કાર્ય) ક્રિયાઓને આધીન છે. અમુક ક્રિયાથી દુઃખનું દહીં થાય; અને અમુક ક્રિયાથી દુઃખનો દુઃખપાક અથવા બાસુદી માય. અમુક ક્રિયાથી ત્રહીંના ધેશ થાય, અને અમુક ક્રિયાથી ત્રહીંના ધેવર થાય. અમુક ક્રિયાથી સોમલની ઉંચા પ્રકારની દવા થાય;

૪૧-૪૨/૪૧ પદ્મછેદ—યેન-જે કર્મયોગથી. સંસ્કૃતઃ પુરુષઃ-સંસ્કાર વાળો થઈને. કર્માણિ આશુ વિધૃય-કર્મોનાં બંધનોને ત્વરાથી (આ જન્મમાંજ) છોડી દધને. પરં નૈષ્કર્મ્યં વિન્દતે-ઉત્તમજ્ઞાનને પામે. ૪૨ પદ્મછેદ—પિતુઃ અંતિકે-મારા પિતા ઇક્ષ્વાકુ રાજાની પાસે. एवं प्रश्नं-આ પ્રકારનો પ્રશ્ન. पूर्व-પૂર્વે. ऋषीन् अमृच्छम्-સનકાદિકોને પૂછ્યો હતો. ब्रह्मणः पुत्राः न अज्जुवन-ત્યારે સનકાદિકોએ તેનો જવાબ આપ્યો નહોતો. तत्र कारण उच्यतां-તેનું જે કાંઈ કારણ હોય તે પણ કહેજો.

અને અમક ક્રિયાથી, સોમલ ધડીવારમાં જીવે છે. અમુક ક્રિયાથી બંધન, અને અમુક ક્રિયાથી મુક્તિ થાય છે. આ લૌકિક તમામ અવહાર, ક્રિયાને આધીન છે. આટલે ક્રિયા અથવા કર્મના વિષયને બરાબર જાણવો જોઈએ. 'યોગ' એટલે 'જોડાવું.' કર્મયોગ એટલે કર્મ સાથે જોડાવું. શાંતિથી જીવો; તો આ જગત આપું, કર્મયોગી છે. કીડીઓ અને મોકાકા પણ કર્મયોગી છે. 'દુઃખની નિવૃત્તિ, અને સુખની પ્રાપ્તિ-એવો એકજ હેતુ, આ આખા જગતને નચાવે છે. આ એકજ હેતુ, આખા જગત પાસેથી કાઢે છે; આ એકજ હેતુ, આ આખા જગતને દોડાવે છે; સુવાડે છે; અને ઊડાડે છે; વિગેરે. જગત ભારે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે; પણ જ્ઞાનને અભાવે, કરવા જેવું શું? અને ન કરવા જેવું શું? સોએ પંચાણુ ટકા જીવે જાણતા નથી.

ભાર્ત્વહરિ મહારાજે પહેલું શૃંગાર શતક લખ્યું; પછી વૈરાગ્યશતક લખ્યું; અને પછી વિદ્યાનશતક લખ્યું. સુખને માટે શૃંગારરસનું પાન કર્યું; પણ ખાત્રી થઈ કે-શૃંગારરસનું સુખ નિત્ય નથી-અનિત્ય છે; અને વિષયસુખની કદિ તૃપ્તિ થતી નથી. જે સુખથી તૃપ્તિ થાય; અને જે સુખ નિત્ય હોય; તે જાણવાની તેને ઈચ્છા થઈ. ટુરત વૈરાગ્ય પ્રગટયો. વૈરાગ્યે કરીને તેને નિષ્કામ કર્મમાં પ્રીતિ થઈ. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે-‘કર્મ’ કયાં ધિના, કોઈ માણસ ધડી પણ રહી શકતું નથી.’ એટલે દરેક કર્મ, નિષ્કામ ભાવનાથી તેણે કરવા માંડ્યાં. પરિણામે ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ, અને વિદ્યાનમાં પ્રીતિ થઈ.

નૈષ્કર્મ્ય નિષ્કર્મણઃ **ભાવઃ** **નૈષ્કર્મ્ય-કર્મફલનિવૃત્તિસાધ્યં જ્ઞાન-કર્મના** ફળની નિવૃત્તિથી, જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય; તે જ્ઞાનનું નામ 'નૈષ્કર્મ્ય.' તેનો અર્થ 'શોક્ષ' પણ થાય છે. ગીતામાં ત્રીજે અધ્યાયે અર્જુને પૂછ્યું કે-‘જ્ઞાનયોગ શ્રેષ્ઠ, કે કર્મયોગ?’ તેના જવાબમાં ગોવિંદે બોલ્યા છે કે—

લોકેડસ્મિન્ દ્વિવિધા મિથ્યા, પુરા પ્રોક્તા મયાનચ ॥

જ્ઞાનયોગેન સાંક્યાનાં, કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩॥

ન કર્મણામનારંભાન-નૈષ્કર્મ્ય પુરુષોન્મુતે ॥

ન ચ સંન્યસનાદેવ, સિદ્ધિ સમધિગચ્છતિ ॥૪॥

જે માણસ કર્મનો આરંભ કરતો નથી; તે નિષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને (શોક્ષને) પામતો નથી. x x x [૪] કર્મનો આરંભ કરવોજ જોઈએ; આરંભ કરેલાં કર્મો પણ, વાસનારહિત કામનારહિત-હોય; તોજ નિષ્કામ ગણાય.

આ વાતને આગળ ૪ અધ્યાયમાં ૨૫૭૮ કરે છે—

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ॥

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણ, તમાહુઃ પૈઠિતં બુધઃ ॥૨૯॥

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં, નિત્યતૃતો મિરાશયઃ ॥

કર્મણ્યભિમદ્બુતોડપિ, નૈવ કિંચિત્ કરોતિ સઃ ॥૨૦॥

અર્થ—જે પુરુષના સર્વ સમારંભ (કાર્યારંભ) કામનાથી અને સંકલ્પોથી રહિત હોય છે; તે પુરુષનાં કર્મ, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિવડે બળી જાય છે. તે પુરુષને બુદ્ધિમાનો પડિત કહે છે. (૧૯) જે પુરુષ કર્મોનાં ફળ તથા કર્તાપણ્યનો અહંકાર તજીને (અહાનંદમાં) સદા તૃપ્ત રહેનારો છે, લૌકિક આશ્રય વિનાનો હોય છે; તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે; તોપણ કશુંએ કરતો નથી-નિર્ભય રહે છે. (૨૦)

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ—‘નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ’ નામનો ગ્રન્થ, દારકાના સૌથી પહેલા શંકરાચાર્ય, સુરેશ્વરાચાર્યો લખ્યો છે. પુર્ણાશ્રમમાં મંડન પંડિત તેજ સુરેશ્વરાચાર્ય છે. ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં મુંબઈની કોલેજના પ્રોફેસર કર્નલ જી. એ. જેકબે નોટસ અને અનુક્રમણિકા સાથે; તે ગ્રન્થ છપાવ્યો છે. આ ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાં, પ્રોફેસર સાહેબ લખે છે કે— ઇ. સ. ૧૮૮૧માં લંડનમાં ‘વેદાંતસાર’ નામનો ગ્રન્થ વાંચતાં, તેમાં નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિના આધાર જ્ઞાન્યા. તેથી ગ્રન્થ જોવાની મને ઇચ્છા થતાં, તે ગ્રન્થ-હસ્તલિખીત-ઈડિઆ ઓપીસની ક્લાયબ્રેરીમાંથી મને મળ્યો. નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ’નો ગ્રન્થ વાંચતાં, મારી પ્રસન્નતા વધી. તે સાચા દાષપક્ષમાં છપાવી લેવા, ઇચ્છા થઈ. હિંદમાં આવતાં રજપુતાનામાંથી, તથા કાશીમાંથી હસ્ત-લિખીત બીજી પ્રતો મળી. તે ગ્રન્થ ઉપર ‘જ્ઞાનોત્તમ’ મહારાજની ટિકા છે. ટિકાવાળા ગ્રન્થ, પુનામાં મહાદેવ ચીમનાજી આપ્તે પાસેથી મને મળ્યો. વિગેરે-વિગેરે.

ગ્રન્થસુગંધ—જે ગ્રન્થની સુગંધ લંડન સુધી પહોંચી, તેનો લાભ-તેની સુગંધ, આપણે અહીં બેદા લઈ શકતા નથી. અરે! એવા સુદર ગ્રન્થોનું નામ પણ, બળ્યુતા નથી; તે થોડા અફસોસની વાત નથી. જ્યાં જ્યાં શંકરાચાર્યના, અગર સન્યાસીઓના મઠ હોય; અગર વેદાંતને મૂખ્ય માનનારાઓના આશ્રમ હોય; ત્યાં વેદાંતના દરેક ગ્રન્થોની લાયબ્રેરી હોવી જોઈએ. સવાર સાંજ એક બે કલાક દરેક સન્યાસીએ તે ગ્રન્થો બળ્યુવા જોઈએ. જોનાં શસ્ત્ર સારાં હોય; તે યુદ્ધમાં જીતે; તેમ જોમનો અભ્યાસ સારો હોય; તેજ પોતે પોતાને તૃપ્ત કરી શકે; તેજ વ્યાખ્યાનદ્વારા સમાજને શાંતિ આપી શકે. મંદિરોમાંથી-મઠોમાંથી-આશ્રમોમાંથી-આચાર્યો પાસેથી, દર વરસે, આશકનો ચોથો ભાગ, પોતાના સંપ્રદાયનાં સારાં સારાં પુસ્તકો છપાવવામાં જવા જોઈએ. વાર્ષિક રીપોર્ટમાં લોટ, દાળ અને ઘીના ખર્ચ નોંધાય છે; અથવા કાંઈએ કાંઈ આપ્યું; તેનાં વખાણ થાય છે. પણ પુસ્તકોનો ખર્ચ, તથા વિદ્વાનોનો સત્કાર કર્યાનો ખર્ચ, કેમ નોંધાતો નથી? જેમ વેપારીનો ધણો પૈસો વેપારમાં, અને થોડો પૈસો બેંકમાં; તેમ મંદિરોનો-મઠોનો-આચાર્યોનો-મહતોનો-અને સુપાત્ર બ્રાહ્મણોનો, ધણો પૈસો પુસ્તકોમાં હોવા જોઈએ; અને થોડો પૈસો બેંકમાં હોય. મુમુક્ષુઓનાં ઘર, નાનકડાં મંદિરો છે. ત્યાં પણ પોતાને ગમતાં પુસ્તકોની નાનકડી લાયબ્રેરી હોવી જોઈએ. આ યુગમાં પુસ્તકો વસાવવા જેવું છે. યાગવલ્ક્યનાં શા વિચાર છે; તે અત્યારે યાગવલ્ક્ય નહીં બોલે; પણ યાગવલ્ક્યની સ્મૃતિ બોલશે. ધર્મને માટે સાચી ધગશવાળા જીવોએ, આ વાતો વિચારવા જેવી છે.

૪૨મા શ્લોકમાં સૂચવ્યું કે—અધિકાર વિનાના માણસો સાથે જ્ઞાનની વાત કરવી નહીં. બીન આધકારીના પ્રશ્નો, ગંધેડાને તાર આવે, એવા વિચિત્ર હોય છે. પણ તેથી ખીજવાને બદલે ઐન રાખવું; તે ઉત્તમ છે.

આવિર્હોત્ર નામના યોગેશ્વર જવાબ આપે છે—

આવિર્હોત્ર ઉવાચ ॥

કર્માકર્મ વિકર્મેતિ. વેદવાદો ન લૌકિકઃ ॥

વેદસ્ય વેશ્વરાત્મત્વાત્-તત્ર સ્થાન્તિ સુરયઃ ॥૪૩॥

૪૩ પદ્મજી—કર્મ-વેદમાં જે કરવાનું કહ્યું છે તે ‘કર્મ’. અકર્મ-વેદમાં જે કરવાની

અર્થ—વેદમાં જે કરવાનું કહ્યું છે; તે કર્મ કહેવાય છે; અને જે કરવાની ના પાડી છે; તે અકર્મ કહેવાય છે; તથા જે કરવાનું કહ્યું છે; છતાં તે ન કરવું; તે વિકર્મ કહેવાય છે. આ ત્રણે વેદમાંથી સમન્વય એવાં છે. આ ત્રણે લોકોના વ્યવહારમાંથી સમન્વય એવાં નથી. બળી વેદ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ હોવાથી, એટલે પુરુષના વાક્યમાં અર્થ સમજવો હોય; તો વક્તાના અભિપ્રાય ઉપરથી અર્થ સમજી શકાય; પણ ઇશ્વર-કે જે અગાધ છે; તેના વાક્યમાંથી અર્થ સમજવો હોય; તો પૂર્વાપરનો વિચાર આદિ કરવાથી, વાક્યનું તાત્પર્ય સમજી શકાય; અને તેમ સમજવું પણ કઠણ છે; તેથી તે બાબતમાં, વિદ્વાનો પણ મોહ પામે છે. [૪૩].

૪૩ વિવેચન—

ગીતા અ. ૪ થામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

किं कर्म किमकर्मेति, कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥

तसे कर्म प्रवक्ष्यामि, वज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ ૧૬ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं, बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं, गहना कर्मणो गतिः ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—કર્મ એટલે શું ? અને અકર્મ એટલે શું ? આ વિષયમાં પડિતો પણ મોહ પામ્યા છે—બૂલા પડ્યા છે. માટે હવે તને કર્મો સંબંધી રૂઝે પ્રકારે સમજાવીશ. કે જે ભણીને, તું અશુભથી મુક્ત થઈશ. [૧૬] જે કર્મ કરવા ચોખ્ખું છે; તે સંબંધી ભણ્યું જોઈએ. તેમ જે વિકર્મ છે; તે કર્મ સંબંધી પણ ભણ્યું જોઈએ. તેમજ અકર્મ સંબંધી પણ બરાબર ભણ્યું જોઈએ. કારણ કે કર્મની ગતિ ગહન છે. [૧૭]. (આ એકાદશ-સ્કંધમાં, ગીતામાં આપેલા ઉપદેશનું વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ છે.)

વેદબાદો ન લૌકિક:—જેમ સરકારનો કાયદો, અને ધરનો કાયદો; તેમ વેદનો કાયદો, અને લૌકિક કાયદો. વેદમાં કહે છે કે ‘મરનારની પાછળ રકાય કુટાય નહીં; અને લોકોમાં કહેવાય છે કે—‘રડીએ કુટીએ નહીં; તો જગતમાં અમારું ખોટું દેખાય. ખોટું ખોટું પણ અમારે રાવું જોઈએ. આંખમાં આંસુ ન આવે; તોપણ ભેંકડા કાઢવો જોઈએ. કાળજે ધા ન વાગ્યો હોય; તોપણ કાળજી કુટવું જોઈએ; વિગેરે.’ વૈદિક તે વૈદિક; અને લૌકિક તે લૌકિક ! બ્રાહ્મણે આ જગતમાં વસે; તો પણ જગતના દેવ ગણાય છે. દિલ્હીના તખ્ત ના પાડી છે તે ‘અકર્મ’. **વિકર્મ**—વેદમાં જે કરવાનું કહ્યું છે; છતાં તે ન કરવું તે ‘વિકર્મ’ કહેવાય છે. **इति वेदवादः**—આ ત્રણે વેદમાંથી સમન્વય એવાં છે. **न लौकिकः**—આ ત્રણે લોકોના વ્યવહારમાંથી સમન્વય એવાં નથી. **च-અને:** **वेदस्य ईश्वरात्मत्वात्**—વેદ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ હોવાથી એટલે પુરુષના વાક્યમાં અર્થ સમજવો હોય; તો વક્તાના અભિપ્રાય ઉપરથી અર્થ સમજી શકાય; પણ ઇશ્વરના વાક્યમાં અર્થ સમજવો હોય; તો પૂર્વાપરનો વિચાર કરવા આદિથી તાત્પર્ય સમજી શકાય. અને તેમ સમજવું પણ, કઠણ છે; તેથી. **तत्र धारयः सुवर्ति**—તે બાબતમાં વિદ્વાનો પણ મોહ પામે છે.

ધર જે જે સમ્રાટો બેઠા; તે પણ, બ્રાહ્મણોને નમીને, તથા તેમના આશીર્વાદ લઈને, પછી તપ્ત ઉપર બેઠા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં; સમ્રાટ વખતે, દિલ્હીમાં, આપે સૌએ તે બેઠું હશે. અચર સાંભળ્યું હશે. છતાં બધા બ્રાહ્મણો? વેદાદ્યા પ્રમાણે જીવતા નથી; લોકાદ્યા પ્રમાણે જીવે છે. વેદાદ્યા પ્રમાણે ચાલનારા-લગોટીઆ (સાદા સરલ)-બ્રાહ્મણોનો આદેશ છે-આ ધર્મ છે. તેઓજ વંદનીય છે. જે જે બ્રાહ્મણો પહેલા કલાસને લઈને, બીજા (ક્ષત્રિયના), ત્રીજા (વૈશ્યના), અને ચોથા (શૂદ્રના) કલાસમાં પેઠા છે; તેઓ કમાકે ચડ્યા છે-તેઓ સંસારના સુખમાં લલચ્યાયા છે; પરિણામે તેઓ લૌકિક બની ગયા છે. એટલે સામાન્ય પ્રજા જેવા તેઓ બની ગયા છે. ભારતમાં માનવ, અને માનવમાં બ્રાહ્મણ! રાજાઓના યુગટમાં શોભે એવો હીરા, કુંભારના પગમાં અથડાય, અથવા ગધેડાને કંઠે બંધાય? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-જે બ્રાહ્મણો કાંઈક સમભ્યા હોય; તેમણે લૌકિક કાયદાને દબાવીને, વૈદિક કાયદાને માન આપવું જોઈએ. શ્રીરામ બોલ્યા છે કે-ચોપાઈ—

‘શાપત-તાડત-પુરષ કહંતા, વિમ્બ પુન્ય અસ ગાવહિ સંતા.’

હિંદમાં જે કાયદા પ્રજાને લાગુ પડે છે. તે કાયદા રાજાઓને લાગુ પડતા નથી. રાજા રાજથી પદબ્રજ થાય; ત્યારે સામાન્ય પ્રજા જેવા બને. જે બ્રાહ્મણો ધમથી પદબ્રજ થયા છે; તે સામાન્ય પ્રજા જેવા બની ગયા છે. પછી-ગુલામના દીકરાને ગુલામગીરીજ ગમે. ગુલામગીરીની સુગ આવે નહીં; તેમ લૌકિક બ્રાહ્મણોને લૌકિક કાયદાજ ગમે. ‘અમે બ્રાહ્મણના બાળ! અમારે ઘેર આમ ન હોય!’ એટલું પણ, તેઓ બોલી શકતા નથી. સમજે છે; તે પાળી શકતા નથી. સમજે છે અને પાળે છે; તેમને પ્રણામ છે.

વેદસ્ય ઈશ્વરસ્વં—વેદનું ઈશ્વરપણું. એટલે બ્રાહ્મણ, કુરાન, વિગેરે મોટા મોટા ગ્રન્થો, જેમ મનુષ્ય કૃતિના છે; તેમ વેદ મનુષ્યકૃતિ નથી. એટલે વેદ ઇશ્વરકૃતિ છે. આ વાત બહુ પ્રકારે ચર્ચાયા પછી, બ્રાહ્મણિક વિદ્વાનોએ પણ માન્ય કરેલી છે. વ્યાસ ભગવાને, એક વેદના ચાર ભાગ કર્યા. ચારે વેદ ન જાણી શકે; તે પોતાનો એકજ વેદ ભણે. આખો વેદ ન જાણી શકે; તે પોતાના વેદની શ્રદ્ધા ભણે. આખી શ્રદ્ધા ન જાણી શકે; તે પોતાના વેદની શ્રદ્ધા બીજાને અધ્યાયજ ભણે. આવી સગવડ કરી આખી જગ્યાય છે. કિન્નરો બ્રાહ્મણ ભણનારને વંદે છે; અને સુસલમાનો કુરાન ભણનારને વંદે છે. બ્રાહ્મણમાં અને કુરાનમાં, જે ઉત્તમ વિચારો જણાવ્યા છે, તે વેદમાંથી નીતરી નીતરીને આવ્યા છે; એમ પણ હવે સૌ, માનવા લાગ્યા છે. વેદનું વ્યાકરણ, સંસ્કૃત વ્યાકરણથી કાંઈક જુદું છે. વેદના સ્વર અને ઉચ્ચાર ઉપર બહુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પુરાણોમાં વેદનાજ ભાવ નીતર્યા છે. જેમ જેમ સુખની સગવડ વધી; તેમ તેમ આગસ વધ્યું; તે પ્રમાણે-જેમ જેમ શાસ્ત્રાદિના ભાષાંતર થવા લાગ્યા; તેમ તેમ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ અને વેદાદિનું અધ્યયન ઓછું થઈ ગયું. જે જે સંપ્રદાયો પોતાના સંપ્રદાયનાં પાંચ પચીસ પુસ્તકોમાં રાજ રહે છે; અને વેદાદિને રાખતા નથી; કદિ રાખે છે; તો તે ભણાવતા નથી; તે તે સંપ્રદાયો; દેખાડા જેટલાજ છે; અંતરની સાચી લાગણીવાળા નથી. જેમ રાજામાં બે પાંચ મદલ હોય; તેમ દરેક સંપ્રદાયમાં, બે પાંચ વેદના સાચા ઘાતા હોવા જોઈએ. જેમને ખાવા પીવા મળ્યું; તે સાધુ-સન્ધ્યાસીઓ પણ, વેદથી વિમુખ રહે-તા તે થોડું શરમવાળા જેવું નથી. કર્મકાંડીઓ પોતાના ધર્મપુસ્તકો વેદનો અભ્યાસ કરે છે;

તે પણ ઠીક છે. જ્ઞાનભાગવાળા વેદનો અભ્યાસ કરતા નથી; પણ ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રથી ચલાવી લે છે. આ ઠીક નથી. ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રનો પાઠો અભ્યાસ થયા પછી, વેદમાં જ્ઞાનભાગ ક્યાં છે ? અને શું છે ? તે અવશ્ય વિચારવો જોઈએ. વિદ્વાનો કહે છે કે-‘સાદ વિદ્વા અને સોસઠ કળાનું જ્ઞાન વેદમાં છે.’

તત્ત્વ સૂત્રઃ સુર્વંતિ—વેદના અર્થમાં વિદ્વાનો પણ મોહ પામે છે. સૂત્રઃ એટલે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એવા, અને સમુદ્રનું પાન કરી જાય; એવા સમર્થ. મોહ પામીને વાદે વદતું નહીં. વાદે ચડ્યા; તે જૂલા પડ્યા-હારી ગયા. પૂર્વે થએલા મોટા પુરુષોએ, જે જે નિષ્કૃંપ કયાં હોય-તે માનવા. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ધર્મ તદ્દન શ્રદ્ધાનો વિષય છે. જે ગુરૂને ઘેર રહીને બધા નહોતા; અભણ હતા; વળી જાતભાતમાં નીચા હતા; તેઓ પણ પરમ પદને પામ્યા છે. દસ્તાવેજમાં મોટા માણસની સાક્ષી જોઈને, કોર્ટ તે દસ્તાવેજનો આદર કરે છે; સારે શાસ્ત્રોમાં શુકદેવ, વ્યાક્રમ, શ્રીઆદિત્યકરાચાર્ય, અને એવા ખીજા મોટા પુરુષોએ સાક્ષી કરી આપી હોય; તો તે શાસ્ત્રોને, તથા તેમણે કરી આપેલા અર્થોને, કેમ ન માનવા ? માનવાજ.

વેદ સંબંધી હજી આગળ કહે છે—

પરોક્ષવાદો વેદોઽયં, બાલાનામનુજ્ઞાસનમ્ ॥

કર્મમોક્ષાય કર્માણિ, વિધત્તે જગદં યથા ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—વેદ પરોક્ષવાદરૂપ છે. [એક પ્રકારથી રહેલો વિષય, ગુપ્ત રાખવા માટે, ખીજા પ્રકારથી કહેવામાં આવે; તે પરોક્ષવાદ કહેવાય છે.] એટલે વેદમાં કર્મો કરવાની જે આજ્ઞા છે; તે કર્મો છોડવા માટે છે. પિતા પુત્રને દવા પાવા વખતે, ખાંડના લાડુની લાલચ આપે છે. અને ખાંડનો લાડુ આપે છે પણ ખરો. એટલે ઓસડનું ફળ લાડુ નથી; પણ આશીર્વાદ છે. તેમ વેદ પણ, જીવોને કદયાણુને રસ્તે દોરવા માટે છે. વચ્ચે સ્વર્ગાદિક લાલચો બતાવી છે, તે પણ કર્મ પ્રત્યે દોરવા માટે છે. સ્વર્ગાદિક આપે છે પણ ખરો. પણ જીવોને સ્વર્ગાદિકનો અનુભવ થયા પછી, સ્વર્ગથી આગળ, મોક્ષ કે જે નિષ્કામકર્મયોગનું ફળ છે; તેનું જીવને જ્ઞાન થાય છે. ૪૪.

૪૪ ત્રિવેચન—

સંસાર ચલાવવા કમયોગની જરૂર છે. પણ કર્મ કરતાં, એટલે કમયોગ સાધતાં, સંસાર વળગી પડે—સંસારમાં મમતા થઇ પડે—તો તે વળગાડ બંધકર થઇ પડે.

વેલવની લાલચરૂપી વળગાડથી બચવું; અને કર્મ કરવાં. એવી આ ગોડવણ છે.

૪૪ પદ્યછેદ—**જગ્નં વેદઃ પરોક્ષવાદઃ**—આ વેદ પરોક્ષવાદરૂપ છે. એક પ્રકારથી રહેલો વિષય, ગુપ્ત રાખવા માટે, ખીજા પ્રકારથી કહેવામાં આવે; તે પરોક્ષવાદ કહેવાય છે. **કર્માણિ કર્મમોક્ષાય વિધત્તે**—વેદમાં કર્મો કરવાની જે આજ્ઞા છે, તે આજ્ઞા કર્મો છોડવા માટે છે. **બાલાનાં અનુજ્ઞાસનં જગદં યથા**—પિતા પુત્રને દવા પાવા વખતે ખાંડના લાડુની લાલચ બતાવીને ઓસડ પાવ છે. પછી લખુ આપે પણ છે. એટલે ઓસડનું ફળ લાડુ નથી; પણ આશીર્વાદ છે.

દષ્ટાંત—શેઠ ગુમાસ્તાને પાસેના ગામમાં, ઉધરાણીએ જવા આજ્ઞા કરી. સવારને પહેાર હતો. શેઠાણીએ ગુમાસ્તાને ભાતામાં પાકના ચાર લાડુ આપ્યા. ભાતાની પોટલી આપીને, શેઠાણીએ ગુમાસ્તાને કહ્યું કે—‘આ લાડવા ખાજે, અને બપોરે આખા પાછા લાવજે. ભાંગલો પાછો નહીં લઈ.’ આ સાંભળી ગુમાસ્તા ગભરાણો. શેઠ ગુમાસ્તાને ગામની ભાંગેળ સુધી સુકવા આવ્યા. શેઠાણીના હુકમને આદર કેવી રીતે કરે; તેની ભાંગેળ ગુમાસ્તાના હૃદયમાં થઇ રહી હતી. પણ તે વાત શેઠને પૂછાય કેમ? પણ શેઠ એટલે શેઠ—દયાળુ હૃદયવાળો—કરૂણાનો બહાર. ગુમાસ્તાની મુંઝવણ સમજીને, તે બોલ્યો—‘કેમ ભાઈ! આટલા ભાતાથી ચાલશે ને?’

ગુમાસ્તા—આટલુંજ કેવી રીતે ખાવું; તે ખબર પડતી નથી. કારણકે શેઠાણીએ આ ચારે લાડવા, આખા પાછા લાવવા કહ્યું છે.

શેઠ—આખા નહીં લાવી શકે?

ગુમાસ્તા—ત્યારે ખાવા કેવી રીતે?

શેઠ—લે આ ખાદીનો રમાલ. તેમાં ચારે લાડવા મુકીને, ખખડાવતા—ખખડાવતા જવું. ખખડાવતાં જે ભૂંકો ખરી પડે; તે ખાવો; અને લાડવા આખા રાખી, શેઠાણીને પાછો આપવો.

ગુમાસ્તા—હાં—હવે ઠીક.

ગુમાસ્તા બપોરે ઘેર આવીને શેઠાણીને ચારે લાડવા પાછા આપ્યા. ગુમાસ્તાની હુશીયારી નોંધને, શેઠાણી રાજ થયાં.

લાડુને ભાંગવા નહીં; ને ખાવા; તે જેમ અથડે કામ છે; તેમ આસક્ત પુરૂષની માફક સંસારનાં કર્મ કરવાં; પણ કર્મમાં જરાએ આસક્ત થવું નહીં.

સત્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો, યથા કુર્વતિ ભારત ॥

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તયાસક્તઃ - વિકીર્ણકલંકમ્ ॥ ૨૬ ॥

[ગીતા. અ. ૩]

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—હે અર્જુન! કર્મકળમાં આસક્તિ રાખનારા અજ્ઞાની જનો, જેવી રીતે કર્મો કરે છે; તેવી જ રીતે, લોકહિતની ખાતર, અનાસક્ત જ્ઞાની પુરૂષે અતર્કી કર્મ કરવું નોંધ્યો. [૨૫]

સનાતન શું કહે છે? — સાવધાન હોને? — સાંભળો ત્યારે — સનાતન એમ કહે છે કે—‘જ્ઞાની સાથે ધરમાં રહે; પણ ધર્મમર્યાદાથી — વિષય સુખ ભોગવ!’ લાખોના વેપાર કર; પણ યાદ રાખ કે—

‘તાઈ નથી તલબાર, આ સધળું સદા જનનાર છે;

ઉપકાર કરવો અન્યનો, સંસારનો એ સાર છે.

સનાતન કહે છે કે—‘મોટા તખ્ત ઉપર બેસીને રાજ ભોગવ; પણ ગરીબમાં ગરીબ પ્રજા, તારી શેઠ છે. તેની ક્યોદ સાંભળવા, યોવીસે કલાક ખડે પગે તું સાવધાન રહે.’ એટલે નિષ્કામ કર્મો કરીને, તારાં પોતાનાં અનેક કર્મોનો નાશ કરી નાંખ. વિગેરે વિગેરે— તાત્પર્ય પુણ્યકર્મથી પાપકર્મનો ક્ષય કર.

કર્મથી અશ્વવાનો રસ્તો એકજ, તે-એ કે-સકામ કર્મ કરવાં નહીં — નિષ્કામ કર્મ કરવાં. એટલે કર્મનાં ફળ અભાષણ કરવાં.

દર્શાવે—પિતાને એ પુત્ર—‘હરખામણો’ અને ‘અળખામણો,’ એજ પુત્રને પચીસ પચીસનો પગાર. હરખામણો પચીસે રૂપિયા આપાને આપી દે; અને આપાના ધરમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે જન્મે રમે. અળખામણો પગાર પોતાની પાસે રાખે; આપાને પાંધ પણ દે નહીં. અળખામણો આપાથી છુદો રહેવા લાગ્યો. અળખામણોના ધરસંસાર માંડ માંડ પચીસમાં આસે. એજ વહુને સીમંત આવ્યું. હરખામણની વહુના સીમંતમાં, આપાએ પાંચસો વાપચી. અળખામણને કહ્યું કે ‘ખર્ચ આવ્યો; તો તું જાણુ! તારી પાસે હોય; તે વાપર, તું કાંઈ અમને પાંધ આપતો નથી;’ વિગેરે. તાત્પર્ય પિતાને હરખામણની ફિકર છે. અને પિતાની મુડી હરખામણ માટે વપરાય છે. પિતાને અળખામણ માટે ફિકર નથી. પિતાની મુડી અળખામણ માટે વપરાતી નથી. નિષ્કામ ભક્ત છે તે ‘હરખામણો’ છે. અને સકામ ભક્ત છે તે ‘અળખામણો’ છે. નરસી નિષ્કામ હતો. તેનાં કામ માટે આપાએ અઠળક લક્ષ્મી ઉઠાળી. આપણે પણ કાંઈક કાંઈક, ધણાજ થોડા-થોડામાં થોડા-એવા છંદ્રએ. સંવત ૧૯૭૯ માં બાદરવે માસે, અષ્ટોત્તર સતપારાયણ કરવા આપણે નીકળ્યા; ત્યારે પાસે કાંઈ નહીં—જેવું તેવું; પણ રણછોડીયો રીળ્યો. સાથે લક્ષ્મીને લેતો આવ્યો. મુંજ પણ ધન લઈને દોડ્યા આવ્યા. ‘સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને આપો-આપો;’ એવો એકજ અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. પ્રજા પોતાના કરે, ત્યારે શી ખામી રહે! ભાગવતની પારાયણને તે પ્રયોગ, ‘પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિપ્રયોગ’ હતો. કારણકે બીજી કોઈ કામના આપણે હતી નહીં.

કર્મો કયાં મુધી કરવાં ? તેનો નિર્ણય હવે કરી આપે છે—

નાચરેયસ્તુ વેદોક્તં, સ્વયમશ્વોડજિતેન્દ્રિયઃ ॥

વિકર્મણા હ્યધર્મેજ, મૃત્યોર્મૃત્યુમુવૈતિ સઃ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—ઈંદ્રિયો છતાંય પછી જ જ્ઞાન થાય. જ્ઞાન થયા પહેલાં, જે પુરૂષ વેદોક્ત કર્મ કરતો નથી; તે પુરૂષ વેદોક્ત કર્મ નહિ કરવારૂપ અધર્મથી, વારં-વાર જન્મ-મરણ પામ્યા કરે છે. (૪૫)

૪૫ વિવેચન—

આ પ્રશ્ન અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવતો જણાય છે. તે સંબંધમાં યાગવલ્કય બોલ્યા છે કે—

સર્વે બ્રહ્મ વલિચ્યંતિ, સંપ્રાપ્તે તુ કલ્હો યુગે ।

નાનુતિષ્ઠંતિ મૈત્રેય, શિશ્નોવરપરાયણાઃ ॥

અર્થ—હે મૈત્રેય ! કળી યુગમાં સૌ લોકો ‘બ્રહ્મ’-‘બ્રહ્મ’ બોલશે; પણ તેઓની વૃત્તિ મૈથુન અને ખાનપાનાદિકમાં આસક્ત રહેવાથી, તેઓ બ્રહ્મરૂપ બનવામાં જોઈતાં સાધનો માટે પરિશ્રમ કરશે નહીં.

૪૫ પદ્યછંદ—શ્લોક—જે પુરૂષ. વિકર્મણા અધર્મેજ-વેદોએ બતાવેલા કર્મનો અનાદર કરવારૂપ અધર્મથી. તુ સ્વયં બ્રહ્મઃ અજિતેન્દ્રિયઃ—તથા પોતે અજ્ઞાની અને અજિતેન્દ્રિય હોવાથી. વેદોક્ત ન આચરેત્-વેદોક્ત કર્મ કરતો નથી. વિકર્મણા હિ અધર્મેજ-વેદોક્ત કર્મ નહિ કરવારૂપ અધર્મથી. સઃ મૃત્યોઃ મૃત્યું ઉવૈતિ-જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે.

આ વિષયમાં શ્રી આલ શંકરાચાર્ય પશુ કહે છે કે—(અપરોક્ષાનુભૂતિ)

કુણ્ડલા પ્રજાવાતાંયાં, વૃત્તિહીનાઃ સુરાગિણઃ ॥

તેડપ્વજ્ઞાનિતયા વૃનં, પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥૧૩૩॥

અર્થ—વેદાંતની બહી બહી વાતો કરવામાં કુશળ, અક્ષમાકાર વૃત્તિથી રહિત; અને અત્યંત વિષયોના દાસ, ધણા જોવામાં આવે છે. પરિણામે તેઓ પોતાના અજ્ઞાનથી વારં-વાર જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે.

શ્રુતિ—‘નૃત્વા પુનર્નૃત્યુસ્માપદંતે, અર્ધમાનાઃ સ્વકર્મભિઃ’—પોતાના કર્મથી પીડાતા લોકો, મરીને પાછા મરે છે. એટલે જન્મમરણ પામ્યા કરે છે.

ઈદ્રિયો જીતવાની વાતો કરવી; તે સહેલું છે; પણ ઈદ્રિયો જીતવી; તે અઘરું કામ છે. જેમ ઊંટ અઢાર અંગે વાંકું; તેમ માનવ દસ અને એક અગ્યાર અંગે વાંકો ! એક કાણાવાળો ધડો, કામનો નહીં; ત્યારે અગીઆર કાણાવાળો માનવ દેહ, કામનો છે; એમ કેમ કહેવાય ! રાજના કાયદાને માન આપીને, રાજમાં રહેવાય; તેમ લોકમર્યાદા, ધર્મમર્યાદા, અને રાજમર્યાદા—એમ ત્રણ મર્યાદાને માન આપીને, ઈદ્રિયોનાં સુખ ભોગવાય. જીમ આપી; તો બોલ બોલ ન કરાય; સુખ આપ્યું; તો આપ્યા ન કરાય. એટલે વિવેકથી બોલાય; અને વિવેકથીજ ખવાય. રાજ પ્રજા સૌ નિયમનમાં વર્તે છે. પણ પક્ષી પણ નિયમનમાં વર્તે છે. નિયમનથીજ રાજ શોભે; નિયમનથીજ નાટ શોભે; નિયમનથીજ કુટુંબ શોભે; નિયમનથીજ, મોટી પેઢી શોભે. એટલે નિયમન સૌની શોભામાં વધારો કરે છે; છતાં કેટલાં એક સ્ત્રીપુરુષો, એવાં ડાહ્યાં બન્યાં છે કે—તેમને નિયમ ન ગમતુંજ નથી. એવા સ્વચ્છંદીઓને, આ લોકમાં કાંઈક સુખ દેખાય; પણ તે સુખના ગર્ભમાં, નાનાં દુઃખ મોટાં થતાં જાય છે.

હંચા પ્રકારનું નિયમન હોય; ત્યારેજ ઈદ્રિયો જીતાય. ઈદ્રિયો જીતાયા પછીજ, જ્ઞાનના અધિકારી થવાય. ઈદ્રિયો જીતવામાં પણ, હરિને હેડસેલા મારીને, સ્વતંત્રપણે ઈદ્રિયો જીતવા નીકળે; તે વગોવાય. હરિને શરણે રહીને, ઈદ્રિયો જીતવા નીકળે; તેજ દાવે. ‘મામેવ ચે પ્રપદંતે, માયામેતાં તરંતિ તે ॥ મારી માયા ફુસ્તર છે; તો પણ જે મારે શરણે આવે; તે મારી માયાને તરી શકે.’

ઉપલી બાબતને વિશેષ સ્પૃહ કરે છે—

વેદોક્તમેવ કુર્વાણો, નિઃસંજ્ઞોઽર્પિતમીશ્વરે ॥

નૈષ્કર્મ્યાં લભતે સિદ્ધિ, રોચનાર્થા ફલશ્રુતિઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે કર્મ કરે; તો પણ સ્વર્ગોદિની કામના રાખે નહીં. એટલે નિઃસંજ્ઞ—નિષ્કામ—રહે; તથા કરેલાં કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરે; તે નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પામે; એટલે મોક્ષને પામે. વેદમાં સ્વર્ગોદિક લાલચ બતાવી છે; તે માયામાં રચાપચયા જીવોને, લાલચ બતાવીને, ધર્મમાં પ્રીતિ કરાવવા માટે છે. (૪૬)

૪૬ પદ્યછેદ—નિઃસંજ્ઞઃ—સ્વર્ગોદિમાં આસક્તિ રહિતપુરુષ. ઈશ્વરે અર્પિતં વેદોક્તં યથ કુર્વાણઃ—ઈશ્વરને અર્પણ કરીને વેદોક્ત કર્મજ કરનારો પુરુષ. નૈષ્કર્મ્યાં સિદ્ધિ લભતે—જ્ઞાનને અથવા મોક્ષને પામે છે. રોચનાય્વ ઇતિ રોચનાર્થા ઇતિ ફલસ્ય શ્રુતિઃ—સકામ કર્મોના ફળનું શ્રવણ ફેસલાવવા માટે જ છે.

૪૬ વિવેચન

આ સકામ કર્મની નિંદા નથી. સકામની પણ જરૂર છે. સકામ નિષ્કામનું પ્રથમ પગથીયું છે. સકામ નિષ્કામની ધુટી નિશાળ છે. કાંઈ મુંઝવણ અગર નાસ્તિક, કર્મની ખાતર એક પાઈ પણ વાપરતો ન હોય; તેને કર્મને રસ્તે લાવવા માટે, સકામતાના લાભ બતાવવાજ જોઈએ.

દશાંત—નવલશાના આપ ધર્માત્મા હતા. તે વાર પરમે સાધુ બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કર્યા કરતા હતા. ગરીબ વિધવાઓને, અને સીમતા પાનદાનોને છુપી રીતે અન્ન વસ્ત્ર તે આપ્યા કરતા હતા. પચાસ અને દસ વરસે શેઠ મરણ પામ્યા. પછી નવલશાનો વહીવટ વધ્યો. તેને સાધુ બ્રાહ્મણ ન ગમ્યા. તે અમલદારોને ગાર્ડનપાર્ટી આપવા લાગ્યો. મિત્રોને તેડીને, નાચ કરાવવા લાગ્યો. જીવાન શેઠને અવળે માર્ગે ઉતરેલો જોઈને, એક વૃદ્ધ ગુમાસ્તાને લાગી આવ્યું. જીવાન શેઠને કર્મ, સાધુ અને બ્રાહ્મણ ઉપર સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. તેથી વૃદ્ધ ગુમાસ્તા, કર્મ માટે શેઠ પાસે કાંઈ બોલી શકે; એમ હતું નહીં. તોપણ અનુભવી તે અનુભવી ! હિતચિંતક તે હિતચિંતક ! વાવ, કુવા, બોર્ડિંગો વિગેરેમાં ધર્મોદ્ધારનાનાં નામ, પેપરામાંથી શોધી શોધીને, તે ગુમાસ્તા શેઠને બતાવતો; અને કહેતો કે—‘આ પેપરની ફસફસાર નક્ક નીકળે છે. ૨૦ હજાર ટેકાણે તેની નામના ગવાશે. તેની લક્ષ્મીને ધન્ય છે.’ વિગેરે. આવી વાતો ઘણા દિવસ સાંભળ્યા પછી, નવલશાનું મન ફર્યું. તેણે પણ કર્મના કામમાં, ધન વાપરવા માંડ્યું; અને મુખ્યત્વે મોટા મોટા પેપરામાં, તેની જાહેરખબરો છપાવવા માંડી આ જાહેરખબરો જમારે છપાઈને પેઢીમાં આવતી; ત્યારે વૃદ્ધ ગુમાસ્તા, શેઠને બતાવતો; અને તેની વાહ વાહ બોલતો. આવું કેટલાએક દિવસ ચાલ્યા પછી, એક વખત બાદરવા માસના શુકલ પક્ષમાં, જ્યાં ત્યાં બાગવતની પારાયણે ખેસતી દેખીને, ‘આપણે પણ આ શહેરમાં કાંઈક-ધર્માત્મા-છઈએ; એમ બતાવવા, પોતાને ઘેર પારાયણ ખેસાડવા’ શેઠને વિચાર થયો. શેઠ ગુમાસ્તાને આગ્રહ કરી કે—‘સારામાં સારા વક્તાને પધરાવો; અને ગામમાંથી સારાં સારાં માણસો, આપણે ઘેરજ ક્યાં સાંભળવા, આવે; એવી ભપકાળું જોડવણ કરો.’ ગુમાસ્તાએ તેમજ કહ્યું. મોટા મંડપ બંધાવ્યો માત્ર ભણેલાને નહીં; પણ ભણેલા ગણેલા પંડિતને નોતર્યા. વ્યાખ્યાન કરતાં, કરતાં, રંગમાં આવી જાય; તો તે પંડિત ભજન ધન મચાવે. જેવાં જોઈએ; એવાં વાળત્રી પણ વાગે. ખેસવાનાં સુંદર પાથરણ્યાં, પંખા વિગેરે. પ્રસાદના કોથળા આપ્યા. બે વખત પ્રસાદ વહેંચાય. દરોળ કરે; તેમને દરોળ મળે; અને જમવું હોય; તેમને લાડ મળે. જેમ કર્પુરીની સુગંધ લક્ષ્મી, મુખ ઘેસો થયો; તેમ પારાયણની ઉદાર સુખવસ્થા જોઈને, ભાવિક લોકો ઘેલા થયાં. ટેક-ટેકાણે એજ વાત ! કે—‘વાહ નવલશા ! વાહ !’ ‘ધન્ય તેની લક્ષ્મી !’ વિગેરે.

પારાયણને બે ત્રણ દિવસ થયા; પણ શેઠ-નવલશા-મંડપમાં ખેસવા નવરો નહોતો. એણે પાંચમે દિવસે, મંડપમાં મોટા મોટા ધનવાનો આવવા લાગ્યા. ત્યારે તેમના માનની ખાતર, નવલશા મંડપમાં આવવા લાગ્યો. કાંઈક સાંભળવાનું પણ તેને મળ્યું. એક વખત સકામ નિષ્કામ કર્મ ઉપર. વિદ્વાન વક્તાએ વ્યાખ્યાન કર્યું. તે સાંભળી શેઠને ખાત્રી થઈ કે-નિષ્કામ કર્મો કરવામાં વડાઈ છે. પારાયણની પૂણ્યહિત પછી, તેણે વૃદ્ધ ગુમાસ્તાને ટપકા આપ્યો કે—‘સત્કર્મ કરીને છાપામાં ફજેલી કરવી; તે સત્કર્મ છૂટી પડવા જેવું છે.

છતાં તમે મને અવળે મારો કેમ ચડાવ્યો !' તેના જવાબમાં શુભાસ્તાએ કહ્યું કે-તે હું જાણું છું; પણ ત્રિલોક્ય કર્મની વાત, હું આપને પ્રથમ કરત; તો તે વખતે આપ મારી વાત માનતું નહીં. આ વાત તો તમે અત્યારેજ માનો. એટલે સકામ કર્મ નિષ્કામ કર્મની જતની છે, વિગેરે. "

ફલક્રુતિઃ રોચનાર્થા—કર્મનાં ફળ બતાવવાં; તે જીવેને કર્મમાં પ્રીતિ કયા વધુ મારે છે. [ગીતા અ. ૨]

વામિનાં દુષ્ટિતાં ક્રાશં, પ્રવર્ત્યવિપક્ષિભઃ ।

કેવલાવરણા પાર્થ, નાભવક્તીતિ શ્રાવિભઃ ॥ ૪૨ ॥

કામાસવાયઃ કમર્ગપરા, અન્નકર્મકલ્પદામ્ ॥

ક્ષિત્તિચિદ્વિષ્ણુકાં, મોયૈશ્વર્યમતિ પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

મોયૈશ્વર્યમ્લક્ષ્યાં, તયાપહવચ્ચેતસામ્ ॥

શ્વક્ષત્તમગતિમકા શુદ્ધિઃ, લક્ષ્યાં ન ક્ષિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

આ શ્લોકોનો ખુલાસો, એકાદશના આ ૪૬મા શ્લોકમાં છે. 'વાંએ મણુ નહીં કરે વિચાર, તે સમજે નહીં સધળો સાર.' મારે વાંઓને વિચાર કરવાં શીખો.

શુદ્ધિ—યાદવકેય આગિને કહે છે કે-આ પરમાત્માને જાણવા વિના, જે મરી જાય છે; તે કૃપણ છે.

શુદ્ધિ—તમેજે કેવાનુકલ્પનેન શ્રાવણાઃ વિવિધિશીલિ (મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે.) શ્રાવણેન તપસ્ય શ્રદ્ધયા યજ્ઞેનાનાશકેન (નહીં નાશ પામનારા યજ્ઞથી).

હવે વિષય બદલાય છે. હવે દેવપૂજન રૂપી કર્મનું વર્ણન થાય છે—

ય આશુ હૃદયગ્રન્થિ, નિર્જિહીર્ણુઃ પરાત્મનઃ ॥

વિધિનોપચરેદેવં, તત્રોક્તેન ચ કેશવમ્ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—જીવ કે જે વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મજ છે--ઇશ્વરનો અંશ છે; તેને પાતાના દેહાદિક અહંકારરૂપ બંધન તોડી નાંખવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે, તંત્રોક્ત વિધિથી, અને વેદોક્ત વિધિથી, કેશવ ભગવાનનું પૂજન કરવું. [૪૭].

૪૭ વિવેચન—

દેવપૂજન—દરેક ધર્મમાં પૂજન જેવી કાંઈક પ્રથા છે. જેઓ કહે છે કે 'અમારા ધર્મમાં શ્રુતિ નથી,' તોપણ તેમના ધર્મમાં શ્રુતિ જેવું કાંઈક છે; અને પૂજન જેવું પણ કાંઈક છે. એટલે તેઓ પણ પૂજનનો વિધિ માને છે. વિધિમાં ફેરફાર હોય; તો પણ શ્રુતિ જેવી કાંઈ વસ્તુ અને, પૂજન જેવી કાંઈ પ્રથા તો, સૌએ સ્વિકારી છે. શ્રુતિ એટલે યોગે માનેલા દેવની અમુક પ્રકારની આકૃતિ; અથવા અમુક આકારનો પવિત્ર પદાર્થ.

૪૭ પદ્યછંદ—**પરાત્મનઃ હૃદયગ્રન્થિ** જીવ કે જે વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મજ છે. તેનાં દેહાદિક અહંકારરૂપ બંધનને. **નિર્જિહીર્ણુઃ આશુ નિર્જિહીર્ણુઃ** ત્વરાથી તોડી નાંખવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે. **તંત્રોક્તેન વિધિના** તંત્રોક્ત વિધિથી. **ચ—**અને વેદોક્ત વિધિથી. **દેવં કેશવં** હવેવરેવ—કેશવ ભગવાનનું પૂજન કરવું.

નૈમિત્તિક મૃતિને માનતા નથી; તેઓ દેવતા અગર તેઓના ધર્મ ગુરુઓની છબીઓ પૂજાય છે. તે છબીનું કાષ્ઠ અપમાન કરે; તો તેમનાં ભોહી તપી જાય છે. પ્રાણી પક્ષી ઇંદરનાં સ્વરૂપ છે; સર્પનાં શીર્ષા ઇંદરનાં. એમ ને કહેવાય છે; તેનું વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ હિંદુ ધર્મમાં છે. એટલે જ્યાં જોઈએ; ત્યાં દેવભાવ અને દેવપૂજન હિંદુઓ કરે છે. દેવની સંખ્યા પણ ૩૩ કરી છે. સંજ્ઞાદાને ગોખે ગોખે દીવા હોય; તેમ માનવાને પ્રકૃતિએ પ્રકૃતિએ દેવ છે. સર્વગુણી માણસને સર્વગુણી દેવ; રમેગુણીને રમેગુણી દેવ; અને તમેગુણી માણસને માટે તમેગુણી દેવ તૈયાર રાખ્યા છે. કેટલાએક સંસારનાં મુખ આપે; એવા દેવ; અને કેટલાએક દેવ, સંસારનાં મનમાંથી સમૂળા નાશ કરી, મોક્ષનાં મુખ આપે એવા દેવ. દેવાની આવી સંખ્યાથી એકચરવાદનો નાશ થતો નથી. **‘અર્થે સત્ત્વિયો મહર્ષિઃ કલ્પતિ - ને એક જ છે; તેને બ્રાહ્મણ અનેક સ્વરૂપે વર્ણવે છે; એમ ઋગ્વેદ કહે છે. મૃતિને માનતા નથી; તેઓ પણ દેવસૃષ્ટિને માને છે. દરેક ધર્મ અમુક અમુક પ્રમાણમાં, મૃતિપૂજક છે; છતાં અંતારી જીવે, પોતાને મૃતિપૂજક માનવામાં નાનપે માને છે.**

અસ્તાનેના નાશ થાય; તો તેમને ખાત્રી થાય કે-‘અમે મૃતિપૂજક છીએ. કારણ કે:- અમારે એમને માતાપિતાનાં પૂજન; દંપતિમાં પતિનું પૂજન; સ્ત્રીમાં વડીલોનાં પૂજન; ધર્મમાં આચાર્યોનાં પૂજન; દેશમાં દેશમેતાઓનાં પૂજન; વડસાવિત્તિએ વડનાં પૂજન; અસાદી પુત્રને ગુરૂનાં પૂજન; શ્રાવણી પુત્રને સપ્ત ઋષિનાં પૂજન; ભાદરવી પુત્રને પરીક્ષિતનાં ઉપધાર અને શ્રીશુકદેવજીનાં પૂજન; આશાની પૂત્રને નવસત્રિની સંમાપ્તિ, અને જ્યેષ્ઠમાસી પૂજન; કાર્તિકી પુત્રને પિતૃઓનાં પૂજન, અને ત્રિપિટીનું બ્રાહ્મણભોજન; શાળામાં ગુરૂનાં પૂજન; યજ્ઞમાં ઈન્દ્રાદિનાં પૂજન; ગ્રાહ્યમાં ચટનાં પૂજન; સંખ્યામાં સૂર્યનાં પૂજન; ગેંદરે ગાયોનાં પૂજન; આંગણે તુલસીનાં પૂજન; મેળમાં પીપળાનાં પૂજન; નામવાચને નામનાં પૂજન; સાલમે સીતળનાં પૂજન; ધનતેરસે ધનનાં પૂજન; ચૌદસે કાળનાં પૂજન; દીવાળીમાં એપડાનાં પૂજન, ચોથે ગણેશનાં પૂજન; ચૌદસે શિવનાં પૂજન; ફુટાશણીમાં અગ્નિનાં પૂજન; દશરામાં રાક્ષસનાં પૂજન, અને શારદાપૂજન; ગ્રહસંતિમાં ગ્રહનાં પૂજન; લક્ષ્મીમાં ઉકરડીનાં પણ પૂજન. વિગેરે વિગેરે.’

કેવા રળીયામણો ધર્મ છે- ! જ્યાં પૂજન - પૂજન અને પૂજન ! વંદન-વંદન અને વંદન ! જ્યાં કેસર, ચંદન અને પુષ્પ; ધૂમદીપ અને અક્ષત. વળી નેવેષે મુખ મીઠાં ! જ્યાં ચંચળચિત્તને વારંવાર વશ કરવાની, વારંવાર ધર્મમાં નેડવાની-શુદ્ધિઓ ! જેને સેવીએ, અનુભવીએ; તેનાં રમરણ્ય કારંવાર થાય; તેનાં સ્વનાં પણ આવે. તેમ ને દેવને પુછ્યો; તેનું રમરણ્ય આવે; સ્વપ્નું પણ તેનું જ આવે. જીવ અને ઇશ્વરને નેડવાનું મુખ્ય સાધન બીજું છે. જીવ ઇશ્વરને એકતા સાધવાની સીડી બીજી બીજી છે. પૂજન, રમરણ્ય, ચિત્તવન, બીજીની મંદઈગર સાધના છે. બીજીની શક્તિ વધારવા માટે જ, મૃતિઓ, દેવ, પૂજન, રમરણ્ય, વિગેરે સમજી લેવાં. પ્રાણીયામાદિ ચોગની ક્રિયાઓ પણ, બીજીની શક્તિને વધારવા માટે જ છે. ઇશ્વરનું બીજું, એજ માનવતા.

પૂજનમાં અને ચિત્તવનમાં, શુદ્ધિએક ચિત્ત-રંગાએક ચિત્ત - બીજીનું અધિકારી અને છે. ગૌતમયુધ્ધે મૃતિઓ રાખવાની મના કરી; પણ તેમનાં ગયા પછી, સમાજને મૃતિઓ વિના ચાલુ નહીં. ગૌતમયુધ્ધની નાની મોટી મૃતિઓ બેનવીન, સમાજને પૂજવો માંડી.

મહાવીર તીર્થ કરાની મૂર્તિઓને લાભ્યા હતા. શ્રી. આશય કરાચાર્યે પશુ મૂર્તિનું મૂર્તિપાદન કર્યું છે. સનાતનમાં ધણી દેવ-ધણી મૂર્તિઓ; કયા દેવને પુજવા; અને કયા દેવને પડયા મેલવા; તેના નિર્ણય પશુ, શ્રી શંકરાચાર્યે કરી આપ્યો છે; તે એ કે—પાંચ દેવને મુખ્ય માની, તેમાં જે ઇષ્ટ દેવ હોય; તેને ઇષ્ટ ગણવા; અને બાકીના દેવોને ગૌણ ગણવા. પાંચ દેવોમાં—શિવના. ધરના ત્રણ દેવ, ૧. શિવ પોતે, ૨. ઉમા, ૩. ગણપતિ. વિષ્ણુના ધરમાંથી વિષ્ણુ એકજ, તે ચોથા દેવ; અને આકાશ મંડળમાંથી એક સૂર્યદેવ, તે પાંચમા દેવ. આ પાંચ દેવમાં કય કયોડનો સમાસ કરી આપ્યો. તેઓશ્રીએ વળી જગતને સાનમાં સંમળવ્યું કે—અસ ! આટલા દેવથીજ સતોષ પામજો. નહિં તો પૃથ્વી લાંબી, અને પહોળી - રખડતાં તમારા પગ દુઃખશે. દેવોનો પાર નહીં આવે; પશુ તમારા પાર આવી જશે. મોટી ભાજગડમાં ઉતરતાં તમને થાક લાગશે; અને કરવાનું છે; તે કર્યા વિના મરી જશો. મોટા શહેરમાં રસ્તા ધણી; પશુ જનારને નિશાન એકજ હોય. મોટા રેલ્વે-સ્ટેશનમાંથી ધણી ગાડીઓ ઉપડે. પશુ કય ગાડીમાં બેસવું છે; તે જનારે મુકરર કરવું જોઈએ. અમદાવાદના સ્ટેશનથી મુંબઈ જવું હોય; પશુ અજમેરની ગાડીમાં ચડી ખેડા; તો મુંબઈ પાછળ રહી જશે; અને અજમેર આગળ આવીને ઉભું રહેશે.

નિશાનનો સાધક, આખા જગતને દેખે; પશુ તેની તાક નિશાન સામે જ હોય; તેમ જગતમાં દેવો અનેક છે; પશુ તમને ગમે તે દેવને તમારા ઇષ્ટ માની ભેજો. ઇષ્ટ માન્યા પછી, તેજ તમારું નિશાન-ધ્યાન અને ખ્યેય.

[સાધવાન છોને ? બોલું છઉં; તેને ત્રીણી શકો છોને ? કે મારી વાતો હવામાં ઉડી જાય છે ? થાક્યા હો; તો કાલે વાત કરીશું. x x x x ત્યારે ભાવથી સાંભળો - બોલો શ્રી રણછોડરાયની જય-દ્વારકાધીરાની જય.]

જેમ નિશાનબાજ પુરૂષ માટેજ લગાડવું મેદાન; તેમ ધ્યાન અને ખ્યેયવાળા મનુષ્ય માટેજ ધર્મનું ક્ષેત્ર છે. જેને નિશ્ચય નહીં; તેને ખ્યેય નહીં. ખ્યેય નહીં; તેને ધ્યાન નહીં.

જેને કોઈ ચોક્કસ ઠેકાણે ગુરુભાવ નથી; કોઈ ચોક્કસ ઇષ્ટ દેવ નથી; તેમને પુજન, ધ્યાન અગર ખ્યેયની વાતો નકામી છે. અમુક ઠેકાણે બંગલો બાંધવો છે; એવો નિર્ણય કર્યા પછીજ, ઇંટો ચુનાના ઝોડરે અપાય. નાતમાં નર ધણી; પશુ પતિવ્રતા અને વ્હાલો-તો એકજ; બે પાંચ નહીં. જેનાં દુઃખ દેખીને ચથરી જાય; જેનાં સુખ દેખીને હરખી જાય; એવો તો-એકજ નર; બે પાંચ નહીં. આવો નર મુકરર કર્યા પછીજ, મીઠાળ બંધાય; પછી જ પીડી ચોળાય; પછી જ પાનેતર અને ચુડાની ખરીદી થાય.

માનવને આરે આવ્યાં છો; તો જીવનને જોતાં શીખો ! વૃક્ષો પશુ ઉગે છે; ખીલે છે અને કરમાય છે; એટલે મરી જાય છે. પશુપક્ષી પશુ મોટાં થાય છે; અને મરી જાય છે; એવાં આપણે નથી. અરે દેહ, ભંગી અગર ધંધામાં કુટાતા માનવીઓ સાચું જીવોને ! એવાં પશુ આપણે નથી. વીર કાઠીની લોડીને જલેથી ખાવા મળે છે; તેમ આપણને અત્યારે - આવો - માનવીઓનો મોલો મેલો - જમવા મળે છે.

આજીવન-ત્વરાથી. જેને ત્વરાથી જવું હોય; તે મોટરમાં, મેઈલટ્રેનમાં અગર એરપ્લેનમાં બેસે, તેમ મૂર્તિપુજા ત્વરાથી કર્યાણ કરે; એવો માર્ગ છે.

મૂર્તિપૂજને, દેવે, પાપપત્ર અને સ્વાર્થે વગેરે છે. આ ત્રણનો ત્યાગ કરીને, જેમણે મૂર્તિપૂજ કરી છે; તેમને પાપાણ્ણાદિની મૂર્તિ સાથે, વાત કરતા, આપણે સાંભળ્યા છે: મૂર્તિ એટલે માત્ર કાગળ અગર પાપાણ્ણ નથી; પણ વેદના મંત્રોથી, જેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે; એવા તે દેવ છે. નોટ કાગળ ઉપર છપાય છે; પણ નોટ એટલે માત્ર કાગળ નહીં. માત્ર કાગળની પાઈ ન ઉપજે; અને નોટના, જે આંકડા તેમાં છાપ્યા હોય; તે ઉપજે. સોની નોટ અને હજારની નોટ; એકના કાગળ સરખા; પણ કૌમતમાં ફેર. તેમ સકામ દેવ અને નિષ્કામ દેવ. એક સરખા; પણ એકની કૌમત જુદી.

‘વેદાક્રત’ એટલે વેદ આગા કરેલી વિધિ પ્રમાણે; અને ‘તત્રાક્રત’ એવા વેદ સિવાયનાં પુરાણાદિએ આગા કરેલી વિધિ પ્રમાણે.

પરાત્મનઃ—શબ્દ મુદ્દીને કહ્યું કે માનવનો જીવ, તે માયાનો કોડો નથી; પણ ધ્મિરનો અંશ છે. સિદ્ધનું બચ્ચું બકરાના ટોળામાં હરીફરીને, પોતાને બકરૂં માનવા લાગ્યું. તેથી આ જૂલ છે. ‘તું તને ઝોળખ’ એ મહા મંત્રનો પાઠ કરવાનું શાસ્ત્ર કહે છે.

હૃદયગ્રંથિઃ—હૃદયની ગાંઠ. અંતરનાં અંધારાં. વિજળીની લાઇટો આવી; પણ અંતરનાં અંધારાં વધ્યાં. આ અંધારા ઉલેચવા હોય; તેમણે શાસ્ત્રોની આગા પાળતી; એ બાવ છે.

હવે આગળ સાંભળો—

લઘ્વાનુગ્રહ આચાર્યાત્-તેન સંદર્શિતાગમઃ ॥

મહાપુરુષમચ્ચર્ચન્-મૂર્ત્યાઽભિમતયાત્મનઃ ॥૪૮॥

અર્થ—તેણે આચાર્યના કૃપાપાત્ર થઈને, આચાર્ય પાસેથી પૂજનનો વિધિ જાણી લેવો. પછી તે પુરૂષે પોતાને જે મૂર્તિ પ્રિય હોય; તે મૂર્તિથી, ભગવાનનું પૂજન કરવું. (૪૮)

૪૮ વિવેચન—

રાત્રીની મોજડીમાં પણ, જ્ઞીરા અને રત્નો જડેલાં. તેમ હિંદુ ધર્મમાં તિથિએ તિથિએ તીર્થરૂપ પૂજન; વારે વારે વિધિ નિષેધની ચર્ચા.

પ્રલોકાર્થેન પ્રવક્ત્ર્યામિ ચતુક્તં પ્રવકોદિમિઃ ।

જ્ઞાન સત્યં જગન્મિથ્યા, જીવો જલેષ નાપરઃ ॥

અર્થ—કરોડો મનુષ્યોમાં જે કહ્યું છે; તે અરધા સ્ત્રોકમાંજ કહી ઉઠે-કે-જ્ઞાન સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે; અને જીવ જલેષરૂપ છે. જુદો નથી.

આચાર્યાત્—આચરે અને અચરાવે; તે આચાર્ય. ત્યાગીઓના ત્યાગી આચાર્ય; અને શૂદ્રરથોના શૂદ્રરથઆચાર્ય. શિષ્યને જ્યાં મુજવણ આવે; તે તુરત સંમત થકે; અને તુરત તેના ઉકેલ કરી થકે; તે આચાર્ય. વર્ણનાં જ્ઞાણો યુદ્ધઃ વિદ્યાનં, સુશીલ, અને શાંત છતાં, ઉત્સાહથી ઉભરાતા જ્ઞાણજો આપણા સોના આચાર્ય છે. વિવેક નહીં-વેરાગ્ય

૪૮ પદ્યછંદ—આચાર્યાત્-આચાર્ય પાસેથી. લઘ્વઃ અનુગ્રહઃ (કૃપા) જેન સઃ

લઘ્વાનુગ્રહઃ—કૃપા પાત્ર થઈને. તેનઃ-આચાર્યથી. સંદર્શિતઃ આગમઃ ચત્વઃ—જેને પૂજનનો વિવેક બતાવવામાં આવ્યો છે તે પુરૂષ. આત્મનઃ અભિમતયા મૂર્ત્યા—પોતાને જે મૂર્તિ પ્રેમ હોય તે મૂર્તિથી. મહાપુરુષઃ અચ્ચર્ચન્-ભગવાનનું પૂજન કરવું.

નહીં, ભક્તિ ભાવ અને ગાન વધુ નહીં; તેઓ આચાર્યપદે શોભતી નથી. આચાર્ય તો ગુણોના જગર, વિદ્યાને છત્રી આપ્યા જેવા નથી, નિવૃત્તોના પાલનમાં કડક હતા; આત્માની રૂઝ (કરી) જેવા મીઠા-ધણુરા. જેમનાં દર્શન, સ્પર્શ અને ઉપદેશથી અનેક જનમની પાપ ધોવાઈ જાય, જેવા રૂડા પુરુષ પાસેથી પૂજનનો વિધિ શીખી ભેળો. કેટલાંક આચાર્યો પ્રત્યે, અને ગુરુ પ્રત્યે; ભારે તિરસ્કાર રાખે છે. આ તેમની ગેરસમજ છે. કારણકે બધાં એવા હોતા નથી. વળી આચાર્ય વિના આલે એમ વેળું નથી.

ચોપાદ—‘ગુરુ ખીનું ભવનિધિ તરે ન કોઇ, જે બિરિચિ શંકર સંભ હોઇ.’

ગુરુની શરંપરા—ગુરુના બધા દિકરા ગુરુ પાકતા નથી. કેટલાંક તો ઉલટા, પૂર્વે થઈ ગયેલા પવિત્ર ગુરુઓને વગોવે છે; માટે અને ત્યાં સુધી, ગુરુશરંપરા બાંધવી નહીં. નવાનવા સંપ્રદાયો બોલતાં નહીં. ગુરુ થવાનો આગ્રહ પણ રાખવો નહીં. જે ગુરુઓ છે; તેમનાં પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખવો. માદરાખતું કે—ગુરુ ગુરુપણામાંજ શોભે છે; ગુરુ લક્ષણોમાં શોભતા નથી. અપો બોલ્યો છે કે—

‘સ્વર્ગી થઈને ખેડા આપ, એ તો મનને વળગ્યું પાપ;
શિષ્ય ક્યાંમો શિરંપર ભાર, ઉપર ત્યાગ અને અંતર રાગ;
આશા રજીનું બાંધ્યો પાશ; અપા કાણુ રાખે મોક્ષની આશ.’

કદિ આવા ગુરુઓ કાંઇક થોડું બધું બંધ્યા હોય; તો—

‘દેહાભિમાન હતું પારેશ, વિદ્યા બાણતાં વાધ્યું શેર;
ચરત્રા વહતાં તોલું થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મણુમાં ગયો;
અપા એમ હલકાથી ભારે હોય; આત્મગાન મૂળગું તે ખોય. ૧
ગાની ગુરુ નવ થાએ કેનો, શિષ્યનાં પાપને ભે તે શેનો;
અન્ય જીવની તેને શી પડી; જે તેને ઘેર નિત્ય કોઢે હડી;
સેજ સ્વભાવે વાતજ કરે; અપા ગુરુપણુ મનમાં નવ ધરે.’ ૨

વિગેર-વિગેર—

રાજપ્રજા સાને, આક્રમકતા આચાર્ય છે. માટે આચાર્ય જેવા તેવા ન ચાલે. જે બારણુના બરડવા (મીઝગરા) બાંધી ગયા હોય; તે બારણુને મોટી સાંકળો; અને મોટાં તાળાં નકામાં છે; તેમ જે પ્રજાનાં આચાર્યો દીલા પડ્યા; તે પ્રજાનાં દેવ અને દેવજા; ધર્મ અને ધ્યાન-દીક્ષા પડે છે—તે પ્રજા પાપમાંથીને પથ ચડે છે. જેઓ ગાનવેરાંજે ઉભારાતા હોય; એવા આચાર્યોને પ્રણામ કરીને, આગળ વાત કરીએ.

છળાણુમદ્—જેણે આચાર્યની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હોય તે પુરુષ. આ તો વાંજણી આનાં પુત્રના વરધોડા જેવી વાત છે. જેમને ગુરુજ નથી; તેમને કૃપાની વાત ક્યાં રહી! જ્યાં પોતાને ગમે; ત્યાં અનન્ય ભાવથી, ગુરુમાં પ્રીતિ કરવી ભાવ વિના ભક્તિ સંભવતી નથી. સ્ત્રીઓએ ગુરુ કરતાં, અહુજ વિચારે કરવો. સ્ત્રીએ ગુરુપત્નીમાં ગુરુ ભાવ રાખીને, ગુરુનાં વચન હૃદયે ધરવાં. આ પ્રેમોણે જીવસાગર તરવો.

મૃતિ—મૃતિ સંજ્ઞા ખીનું જન્મે તે બોલે; પણ આપણે તો નરસી; મોરાં, ઘોડાણી, નામદેવ વિગેરેને મોનીએ. તેથી મૃતિને માનવીજ પડે. નરસીને ગોપનીયનું સિંહલિજ પ્રથમ મળ્યું. પૂજન કરું અને સદાશિવ પ્રગટયા. મોરોને મૃતિમાં ગિરધરદીક્ષ મળ્યા; ઘોડાણીએ

સુખદેવશાસ્ત્રી મૂર્તિમાં કાંઈક બાળ્યું; નામદેવે મૂર્તિનેજ દુધ પાનું, વલ્લભ કિણાએ શ્રી
નાથદેવરાની મૂર્તિમાં કાંઈક દેખ્યું. શ્રીનાથજીએ પણ આપણને કાંઈક દેખાડ્યું. અમ્મ
તો એક બે તરફ; પણ ભારતમાં અનેક! દેખતાને દેખાય; આંધળાને નહીં હજી આમળ
વધીને ત્રિશ્વરીએ; તો ખાત્રી થાય; કે એવી એ મૂર્તિમાં, બોડાણીએ જો દેખ્યું; તે ત્યાં
રહેનારા શુભળીઓએ દેખ્યું નહીં. શુભળી જુલા પડ્યા; ત્યારે તારતીકતાને તારે
ચડેલા-પાંચ દસ પડીય સાપ-કરેક-લોકો, મૂર્તિને માને નહીં; તેમાં ગજરાય જેવું
કાંઈ નથી. સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોવા માટે, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર આપે રાખવું પડે છે. તેમ પ્રભુ કે
જો હૃદયનોજ વિષય; હૃદયથીજ પકડાય; અને હૃદયથીજ મુકાય; તેને સમજવા માટે, સાફ
હૃદય પ્રકારનું-જ્યાં માયાની ગંધ પણ ન હોય; એવું-હૃદય જોઈએ. મીરાં બોલી હતી કે—

‘મુખડું મેં જોયું’ તારી, જુગ સરવે થયું ખારી;

મન તારું રહ્યું ન્યારી-મોહન તારા! મુખડાની માયા બામીરે મોહન તારા !”

વિશ્વામત સૌ જામ છે; પણ શહેનશાને મળવાની ધરવાનગી, સૈને મળતી નથી.
અમુક અમુક બ્યક્તિઓજ શહેનશાને મળી શકે છે. ત્યારે આ તો શહેનશાહને શહેનશાહ !
તેના ધરની વાત, ગાંગોતરી કરે; તો તે આપણે કેમ મનાય ! બટક બોલો ધાંમજો, કોઈ
રાજાની સાથે વિશ્વામત જન્મ આવ્યો. ત્યાંથી આવીને, જ્યારે તેણે સૈને કહ્યું કે-‘હું જ્યારે
શહેનશાહને મળવા ગયો; ત્યારે શહેનશાહે અને જ્ઞાન આપ્યું, અને પોતાની પુરથી ઉપર
બેસાડ્યો. વિગેરે-વિગેરે.’ આ વાત જાણે માણસ કેય માને ! આ તો નિર્મિતિનું-ગરજ-
પાળાનો વિષય છે. ગરજ થાય; ત્યારે સાર્વિકતા વધે. સરવાહ સંજ્ઞાએ જ્ઞાન. મીરાં કહે
છે કે-‘જુગ સરવે થયું ખારી.’ સંસારગળા સુધી બર્થો હોય; તેને કષ્ટ રીતે જુગ ખારી
થઈ શકે ! કષ્ટ રીતે તેમનું મન સંસારથી ન્યારી રહી શકે ! કષ્ટ રીતે મોહનજી મુખડાની
તેમને માયા લાગે ! એટલે કષ્ટ રીતે મોહનની મૂર્તિ મને ! અમજોતી ચીવકત આપતાં પણ,
ન મળે એવી આ સમજણ છે. હજાર બારેશો વરસ, આ સંસારમાં રહીએ; તોપણ ન
સમજાય; એવી આ સમજણ છે. સમજણના સાગર ઉલેચતાં, ન મળે એવી આ વરણ છે.

નિર્યુજના ઉપાસકો પણ જુલા પડ્યાં છે. વેદ નિર્યુજ છે; તોપણ શબ્દો રૂપી મૂર્તિઓ
વિના ચાલે એમ નથી. વરાળ અને વીજળી નિર્યુજ છે; પણ સગણમાં (સાંચામાં) પેસે;
ત્યારે તેતો ઉપયોગ થાય. બાળકોને ગાય બેંચના ચિત્રો પુસ્તકોમાં આપીને, ગાય બેંચને
ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. પાટીયા ઉપર બોટો દાખલા મથાવીને, બાળકોને ખરા
દાખલા શીખવવામાં આવે છે;

અરે ! આપણે પોતે નિર્યુજ બધાં છઈએ; પણ સગણ જાન્યા છઈએ; આપણે પોતે
અમૂર્ત છઈએ; છતાં મૂર્તિમાન બન્યા છઈએ. આપણે પોતે અબ્યક્ત છતાં, બ્યક્ત બન્યા
છઈએ. વગેરે. આપણા જ્ઞાલા સજ્ઞાતી અગરુમિતની છબી અગર બાવજું કરાવીએ છઈએ. વળી
તે વડીલ હોય; તો તેનું પુજન પણ કરીએ છઈએ. છબી અગર બાવજું; તે-તે નથી; તોપણ
તે પ્રત્યે આપણે જાવ રાખીએ છઈએ. ત્યારે મૂર્તિની છબી અગર મૂર્તિ પ્રત્યે, જાવ રાખી
એ; તેમાં મોહું થું છે ! આપણા દેશના રાજાની છબીને, હરેશાં પુજીએ; પુજના હાર
ચડાવીએ; લીના દીવા કરીને આરતિ પણ હરેશાં ઉતારીએ. આ વાત ઉડતી ઉડતી,
રાજ પાસે પહોંચે; ત્યારે તે રાજ બહુ રાજ થાય; અને કોઈ વખત, આપણી પોળમાં લે

આવ્યો હોય; તે આપણને મળવાની ઇચ્છા પશુ કરે. ત્યારે આ તો અંતર્ધામી ! તે ભયરે જભે; કે આ આ ભક્ત માટે પૂજન બહુ ભાવથી કરે છે; ત્યારે તે આપણા ઉપર કેમ ન રીળે ! આપણી પાસે ભાવકયાં છે ? છે તો તે કટલો અને કવો ? તે વિચારતાં રહો. સગા-વહાલાં માટે સારી સોપારી; અને દેવના પૂજનમાં, જીણાં અગર ખોરાં સોપારી ! [પછી જીણાં અને ખોરાં છોકરાં ન થાય ?] પોતાને માટે પાંચનું ધોતીયું; અને બ્રાહ્મણ માટે પાર આનનું ! આપણે કયાં છંદ્યો; તે દેખાય; તોપણ આપણાં ભાગ્ય !

પૂજનનો વિધિ આગળ સાંભળો—

શુચિઃ સંમુલ્લમાસીનઃ, પ્રાણસંયમનાદિભિઃ ॥

પિષ્ટં વિશોધ્ય સંન્યાસ-કૃતરક્ષોઽર્ચવેદરિમ્ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—સ્નાનાદિકથી પવિત્ર થઈને, મૂર્તિની સામે બેસીને, પ્રાણાયામ અને જૂતશુદ્ધિ આદિકથી આંતર શુદ્ધિ કર્યા પછી, સારા ન્યાસોથી (અંગોની) રક્ષા કરનારા પુરૂષે, શ્રીહરિનું પૂજન કરવું. [૪૬].

૪૬ વિવેચન—

પવિત્રતા—આંતર અને બહાર એમ બે પ્રકારની પવિત્રતા જોઈએ. શુચિઃ માં બહારની પવિત્રતા છે. પ્રાણાયામાદિ સંયમ કરવા; તે આંતરશુદ્ધિ છે. પ્રાણાયામની ક્રિયા પાતંજલ યોગદર્શનમાં બતાવી છે; તે ઉપરાંત આગળ ૧૪મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે; તે વાંચવા જેવું છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-એકાંગી પવિત્રતા કામ કરી શકતી નથી; માટે એક પવિત્રતાનું પ્રતિપાદન અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

ન્યાસ—બે પ્રકારની પવિત્રતા ઉપરાંત, પૂજન કરનારના અંગે અંગમાં-સાંધે સાંધામાં-દેવોની સ્થાપના કરવી જોઈએ. એટલે તે તે દેવો તે તે સાંધાની રક્ષા કરે-પવિત્રતા રાખે. સોનારૂપાના દાગીના, તાંબા પીતળના દાખડામાં મુકાય; પણ હીરામોતીના દાગીના મુકવાની, દાખડીઓ, તદન જુદા પ્રકારનીજ હોય છે. તેની અંદર મખમલ જડેલું હોય છે. વળી જેવા જોઈએ તેવા, તેમાં ખાંચ પણ હોય છે. તાત્પર્ય-ભગવદ્ પૂજન એ કાંઈ જુદી વસ્તુ છે.

ગવર્નર સાહેબને આપણે ઘેર પધરાવ્યા હોય; તો સુંદર પુષ્પનો મોટો લટકતો હાર, સુંદર મોટી કલગી, નૈવેદ્યરૂપે નાના પ્રકારના પકવાન, એકાદ બે ઘીના દીવાને બદલે; અનેક વીજળીના દીવા; તથા દક્ષણારૂપે કાંઈક બેટ. આ બધું થાય; તે માન્યુદિથી થાય; અને ભગવદ્ પૂજન થાય; તે પૂજ્ય યુદ્ધિથી થાય. પૂજ્ય યુદ્ધિની સાથે પવિત્રતા ધણી જોઈએ. ગવર્નર સાહેબનો સત્કાર, કરવો પડે. અને આ સત્કાર તો ભાવપૂર્વક થાય. ‘ભાવવરય ભગવાન’-ભગવાન ભાવવશ છે.

પ્રાતઃકાળ—ભગવદ્ પૂજનનો ઉત્તમ કાળ પ્રાતઃકાળ છે; જેને ‘બ્રાહ્મ મુહૂર્ત’ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મ મુહૂર્તના સંબંધમાં ઋષિઓ બોલે છે કે—

૪૬ પદ્મ-છેદ—શુચિઃ-પવિત્ર. સંમુલ્લમાસીનઃ-મૂર્તિની સામે બેસીને. પ્રાણસંયમનાદિભિઃ-પ્રાણાયામ સંયમન આદિઃ યેષુ તે તૈઃ-પ્રાણાયામ તથા જૂતશુદ્ધિના મંત્રો બોલીને. પિષ્ટં વિશોધ્ય-ટેહની આંતર શુદ્ધિ કરીને. સંન્યાસઃ-કૃતા રક્ષા યેન સઃ-સારા ન્યાસોથી અંગની રક્ષા કરનારા પુરૂષે. હરિં અર્ચયેત્-શ્રીહરિનું પૂજન કરવું.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તુત ૧૭ સ્કં.

અંક ૧૯૮૨.

[અંક ૨ જો.

×જેઠ બેઠા પહેલાં જેઠો અંક—આ સંગ્રંથી વૈશાકના અંકને પહેલે પાને
“ ખાસ નોંધ ” આપી છે; પણ વાંચતા નથી; તેમને શું કહું ! નથી વાંચતા તેમનાથી
બહુ થાકી જઈ જઈ નકામા પત્રો સાંભળવા, નવરો નથી. તેમ કરવું હવે ન ધરે.

પ્રચારકામ—માસીકના પ્રચાર કામ માટે, આપને સૌને કહું અગર લખું; તેથી
આપે એમ સમજવાનું નથી—કે ‘ અમારે ખૂટ્યા છે; માટે ગ્રાહકો વધારીને, પૈસા ભેળા
કરવા. ’ બે મણુ દુધના દુધપાકના તાવડામાં, કોલસા નાંખવામાં આવે છે—કે જેવા તેવા
જોનારની નજર, દુધ ઉપર ન પડે—અને કોલસા ઉપરજ પડે. તેમ જેવા તેવા જોનારને,
માસીકમાં ભરેલો કરોડોનો માલ દેખાય નહીં; અને માત્ર લવાજમજ દેખાય. અમારે અહીં
જે જોઈએ તે છે. રાજ્યોના મહેલમાં નથી; તે (સંતોષ) અમારી ઝુંપડીમાં છે. માટે કૃપા
કરી, ક્ષુદ્ર વિચારને તણ, વિશાળ દિલથી, પ્રચારકામ કરતા રહેજો. આર માસમાં એકને પણ
તમારો રંગ ન લાગે; તો તમારું વાંચન કેવું ? જગત તાપથી તપી ગયું છે. કોઈને કાંઈ;
તો કોઈને કાંઈ ! અને તે દુઃખ ભગવાનના ભણુકારા વિના, શમે એવું નથી. ચકલા માટે
પરબડી; ગાયો માટે ગૌચર, હુલાં પાંપળાં માટે પાંજરાપોળ; તેમ દુઃખીયા માટે માનની
પરબો જોઈએ. માત્ર દેવદર્શન અને જેવી તેવી કથાઓથી, ઉંડા મૂળ ધાલીને બેઠેલાં
દુઃખો, શમે એવાં નથી. વિચાર કરી જોજો. ફીક જણાય તો માસીક ભાવિકાને સંભળાવો.

‘ સનાતન ધર્મના માનનીય મંત્રીઓ !—કેટલાએક ગામને નામે, આપને આ
પત્રિકા દર માસે, ધણજી વિનયપૂર્વક મોકલું છઉં. તે કાંઈ મારી વિદ્વતા બતાવવા માટે
નહીં. હું તો અભણ છઉં—કાંઈ જણ્યો નથી. તેમ મારી વડાઈ બતાવવા માટે પણ
નહીં. માતા પિતાં પાસે, બાળકની વડાઈ હોય નહીં. કાલાઓલી હોય ! માત્ર વિનંતિ એટલી
કે—આપ પ્રેમથી પત્રિકા વાંચજો, અને વાંચતા રાજ થાઓ; તો આ વસ્તુ સમાજને આપતા
રહેજો. આપવા જેવી છે; એમ કાંઈક લાગે; તો જરૂર બે પાંચ જીવોને એકત્રિત કરીને,
પત્રિકા વાંચશોજી. સમાજ જીવસુ છે; તોપણ અંધારે અફળાય છે. એટલે સમાજ જ્યાં

ત્યાં થંકા કરે છે; જે પોતાનું તે ખોડું; અને પારકું તે સાચું; એમ તે સમજી બેઠો છે. કુલમર્્યાદા, યાતિમર્્યાદા, ધર્મમર્્યાદા, વિગેરે મર્્યાદામાં, જે મળે છે; તે મળને તજીને, સ્વચ્છંદમાં સમાજને રમવું ગમે છે. એટલે આપણા સુંદર સમાજને, પ્રકાશની જરૂર છે. હિંદુ સમાજની અંદર રહેલાઓની, આવા પ્રકારની ગલરામણી નેહને, સમાજબહારના લોકો, હિંદુસમાજને ઉતારી પાડવા મથે છે. એટલે હિંદુ સમાજ ઠોકરે ચડ્યો છે. તાત્પર્ય—સમાજને પ્રકાશની ઘણી જરૂર છે. અંધારીયા ઓરડામાં બેઠેલો બોલે છે કે—Let Light come in my Room—મારા ઓરડામાં પ્રકાશને આવવા લો. ' પ્રકાશની પાછળ હવા પણ આવે. પગ પાકે; ત્યારે દવા કરાય; પણ પીડાને દુઃખે, પગ કાપી નંખાય નહીં. બ્રાહ્મણોની અને બ્રાહ્મણો સાથે કામ કરનારા— ધગશવાળા—સનાતનીઓની, રહેણી કરણી પ્રથમ નિર્મળ થઇ જવી નેહએ. ' જગત્ સુધરે તો હું સુધરું—' એ વિચારને પડ્યો મેલીને, આપણે સૌથી પહેલાં સુધરવું નેહએ. ' ગંદા વાતાવરણને દૂર કરવા, સારી સુગંધવાળા પદાર્થનો ધૂપ કરવામાં આવે છે; તેમ ગંદા વિચારોનો નાશ કરવા, પવિત્ર વિચારોના ધૂપ ન્યાં ત્યાં કરો. શાસ્ત્રોનાં દોહનરૂપ કથાવાર્તા કરો. સ્વતંત્ર પેપર કાઢીને, સમાજ ન્યાં બેઠો હોય; ત્યાં પવિત્ર વિચારોને પહોંચાડો. હજી ઝુંપડે ઝુંપડે સનાતન છે. 'અમારા આપાનાં ધોતીયાં આકાશમાં અદ્ધર સુકાતાં હતાં; ' તેવી મોટી મોટી વાતને હાલ પડી મેલી, આપણાં ધોતીયાં જલદી કેમ સુકાય; તે વિચાર કરો. ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રની મોટી મોટી વાતોમાં, સમાજને હાલ જુલો પાડવાની જરૂર નથી. એકડા આવડતા નથી; તે અઢીયાની કલાસમાં અટવાય છે. માત્ર સો બસો અંગ્રેજી શબ્દો શીખીને, કોલેજમાં બહુવા જાય; તે બહુતા નથી; પણ રજી છે. સમાજ જ્ઞાનના ખોટા આડંબરમાં અફળાય છે. Little knowledge is dangerous. થોડું જ્ઞાન ઘણું નુકશાન કરે છે. વિચાર કરી નેહો. અત્યારે તો હવે હવે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિઃ લભતે નરઃ—સૌ પોતપોતાના ધર્મમાં છે કે નહીં? તેજ વિચારવાનું છે. પ્રભુકૃપાવાળા બ્રાહ્મણ, અગર બ્રાહ્મણી જેવા—પવિત્ર આત્માઓએ, પોતાના ચારિત્રી, વાતાવરણને શુદ્ધ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

પોલા થાંભલાવાળું મકાન, ગમે તે રીતે તુટી પડે છે; તેમ આડંબર અને ડોળ આપણા કાર્યને બગાડનાર છે; તે યાદ રાખીને જેમ અને તેમ—

ચોપાર્થ— ' સરલ સ્વભાવ ન મન કુટિલાર્થ, યથા લાભ સંતોષ સદાર્થ. '

સ્પેનના મોટા કાફલાને તોડી પાડવા, રાણી ઇલિઝબેથે ઇંગ્લાંડને આજ્ઞા કરી હતી; કે—' England expects every man to do his duty—' 'ઈંગ્લાંડમાં રહેનારા દરેક માણસે, આ કાફલાને હટાવવા પ્રયત્ન કરવો નેહએ; ' એવી આ દેશ અત્યારે આજ્ઞા રાખે છે. તે પ્રમાણે દરેક હિંદુએ, બસે તે ઢેઢવાડે બેઠા હોય; તોપણ તેમણે દરેક, પોતાના બાપદાદાના પ્રાચીન ધર્મની મર્્યાદામાં, પાછા વળી જવું નેહએ; અને પોતાથી અને તેટલાઓને, પાછા વાળવા પ્રયત્ન કરવો નેહએ. ધડીયાળની છૂટી ગએલી સ્પ્રિંગને, ધડીયાળી ઘણી યુક્તિથી, ઠેકાણે ગોઠવીને, ધડીયાળ ચાલતી કરે છે; તેમ સ્વધર્મ પ્રેમી દરેક, જેમ અને તેમ, પવિત્રતા અને જ્ઞાનદારા, પોતે ન્યાં હતા; ત્યાં આવતા રહેવું નેહએ. દરેક સંપ્રદાયે અને દરેક વંદનીય પૂજ્ય આચાર્યે, ધડી બેધડી, માઈ તાઈ સુકી દધ, સોને સમાન

દૃષ્ટિ જેવા જેધએ. સંપ્રદાયે પણ, મારા તારાના તંતમાંથી, ધડી બેઘડી મુકત થઇ, સનાતની પવિત્ર આત્માઓને અનુસરે. આકૃતના કાયદા જુદા હોય. તેમ આકૃતના સમયમાં, આપણા ધર્મી, લોભ, કળ્યા, કુટિલતા વિગેરેને ફેંકી દઈ, સૌએ એકત્રિત થવું જેધએ.

નાના મોટા ગામમાં, અમુક અમુક દિવસે, સૌ એકત્રિત થઇને ખેસે-કાંધક સાંભળે; એવી ગોઠવણ અવશ્ય થવી જેધએ. એક આચાર્ય અગર એક મંદિર, બીજા આચાર્યને અગર બીજા મંદિરનાં લોકોને, એકજ ગામમાં, આમંત્રણ કરે; સૌ સાથે ખેસીને ગાય-વાય; એવું થવું જેધએ.

વિચારમાં બળ ધણું છે. વ્યાખ્યાનદારા અગર પોતાના પત્રદારા વિચાર આપી શકાય. શુભ વિચાર આપનારા આચાર્યને અગર પડિતોને, જેવી જેધએ તેથી શુભ સગવડો કરી આપવી જેધએ. તન, મન અને ધન લઇને, તેમની સેવામાં ઉભા રહેવાની બહુ જરૂર છે. જગડા કરનારની જરૂર નથી. આપણે પોતેજ સારા થવાની જરૂર છે. આપણા પોતાનાંજ આંગણાં, પ્રથમ સાફ કરવાં જેધએ. ‘અમે સાફજ છઇએ’; ‘અમારે સાફ થવાપણું નથી’ એવું બોલવા પહેલાં, આપણે આપણા કામ, કોષ અને લોભને તપાસી જેવા જેધએ. આપણે આપણી સરલતાને અને સંતોષને તપાસી લેવાં જેધએ. ગમે એવા મોટા સંત, અગર ગમે એવું મોટું મંદિર; અગર ગમે એવો મોટો સંપ્રદાય હોય; પણ ન્યાં સુધી તેમાં કામ, કોષ અને લોભનાં શમન ન હોય; અને સરલતા તથા સંતોષની ખીલવણી ન હોય; ત્યાં સુધી-તે લાંબ છે-આગળ વધી શક્યો નથી. જે સંપ્રદાય માત્ર લૌકિક સંપત્તિથી મોટો થવા આવે; તે મોટો નથી.

છેવટમાં એટલુંજ કે-આચરણ વિનાની મોટી મોટી વાતો, નકામી છે. ધર્મીથી કરેલાં વાદવિવાદો પણ નકામી છે. સાફ વાંચો અને સાફ વંચાવો; સાફ સાંભળો; અને સાફ સંભળાવો; સાફ આચરો; અને સાફ અચરવો. અમને લાગી આવ્યું; માટે આપનાં સૌનાં ધ્યાન ખેંચ્યાં. આપને લાગી આવતું હોય; તો પત્રિકાદારા નિર્મળ વિચારોને આવવા દેજો; અને ગ્રેમથી પ્રસરવા દેજો. વિચારમાં બળ ધણું છે. કદિ પત્રિકા ન વાંચતા હો; તો કૃપા કરીને, પાછી મોકલી દેશોજ. જેથી બીજે ઠેકાણે મોકલી શકાય.

ભગવાનની વાતો—ભાગ્યના મરણ પછી તો ખાસ-અમને એવો ભયંકર રોગ થઈ આવ્યો છે કે-ભગવાનની વાત વારંવાર સાંભળ્યા કરે. જે કાઈ આવે; તેની પાસે આજ માગણી ! કે-‘ભગવાનની વાતો કરો.’ Let Light come in my room-જાન વિના જીવની મુંજવણો કોણ મટાડે ! માટે પ્રકાશને આવવા દો. જાણે સુતાં સુતાં, ભગવાનની વાતો સાંભળ્યાજ કરે ! અમારું મન, ભગવાનની વાતોમાં ગુંજ રહ્યું છે. શ્રીસ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતો, મહાત્માશ્રી નથુરામ શર્માએ લખેલા પત્રો, શ્રીમદ્ ભાગવતના ઋષભદેવાદિના પ્રસંગો, ઉપનિષદો, ઉપશમ પ્રકરણો, તથા મોક્ષવાણી, અમને ઉંઘાં સુખ આપી રહ્યાં છે. ‘એ સુખની વાતો, આજ તમને શી કહું-લોહ ! લખવા વાંચવા કરતાં, સાંભળવું બહુજ ગમે છે. તમારા પત્રોના જવાબ નથી લખાતા; તેવું કારણ આ છે. સવિતાબ્દેન અને ભક્તિપ્રસાદ વક્તા થઈને ખેસે છે. તેમનાં મોટાં ભાગ્ય હશે; કે તેઓ સેવામાં હજી હાજર રહ્યાં છે.

એવાં તો એક બે કે ત્રણજ હોય—કથા ધણાં ને સંભળાવી; પત્રિકાદારા ભાવ પ્રગટાવવા પ્રયત્ન આણે છે; તોપણ આકૃતમાં એક બેજ એળખાયાં. વ્યવહારનાં કામ

આકૃત જેવાં છે. તે સમયે પોતાનાં કાળકાળ પડ્યાં મેલીને, અમારી પાસે ભાવન-ગર રહ્યાં. અમારી પાસે રહેલું; એટલે-પહેલું તો મૌન-પોતાના કહાપણનો ત્યાગ. વૈભવના સુખનો અભાવ-સાદાઈ અને સરલતા. જ્યાં સદા ભગવાનનીજ વાતો. જે પોતાની વાતો પડી મેલે; તેમને ભગવાનની વાતો સાંભળવા મળે. પણ એવા તો, એક બે કે ત્રણજ. એક સમયજ બહેન અમદાવાદથી આવ્યાં હતાં તે. બીજા સીહોરના રતીલાલ અમૃતલાલ જોશી; ત્રીજા કાંઈક શાહપુરવાળા પુરુષોત્તમદાસ. આવા સમજી થવા, તમને વિચાર થાય; તોપણ ભાગ્ય. વ્યવહારના કામમાં ચિત્ત વઠે; પણ સમાગમમાં વઠે નહીં. અહીં-અમારી સાથે ન ગમે; તો જ્યાં તમને ગમે; ત્યાં, હૈંચ કાટિનું જીવન જીવવા, અવશ્ય જજોજી. આવા બે પાંચ દિવસ, માનવીઓની મોંઘી કમાણી છે. વિચાર કરી જોજોજી. જે થોડું દસરાની સ્વારીમાં દોડે નહીં; તે થોડું ઇનામ લેવાની આશા કેમ રાખે ! જે પુત્રો માતાપિતાની સેવા કરે નહીં; તે પુત્રો માતાપિતાનો વારસો લેવા કેમ. લક્ષ્યાય ! સેવાના બદલાક્રમજ, વારસો છે. જે આગકો ભણે નહીં; તે પાસ થવાની અપેક્ષા કેમ રાખે ! જે શિષ્યો ગુરુની સેવાથી વિમુખ, તે ઇશ્વરથી પણ, વિમુખજ રહે છે.

દશમ સ્કંધ—સંવત ૧૯૮૩ થી ૯૧-નવ વરસ, દશમ સ્કંધ મારીકમાં ચાલ્યો. સંવત ૮૩ થી ૮૫ અને ૮૬ થી ૮૮ એમ ત્રણ ત્રણ વરસનાં બે મોટાં પુસ્તકો તૈયાર છે. ત્રીજું પુસ્તક સંવત ૮૯ થી ૯૧ ત્રણ વરસનું તૈયાર થાય છે. તેમાં ચિત્રો, પ્રસ્તાવના અનુક્રમણિકા વિગેરે છે. ત્રણ ત્રણ વરસની એક ક્ષણિકતા ૩૪૨=૬; અને એક રૂપેયો બાઈન્ડીંગ ચાર્જ-ફ્રેસ શ. ૭) છે. પોસ્ટેજ જુદું. ધરણાં કરતાં મોંઘું સમજીને, ધરમાં રાખવા જેવી વસ્તુ છે. દ્રવ્યનો સંકોચ હોય; તો ધીમે ધીમે વરસ વરસની ક્ષણિકો લેવી. (દરેકના ૨-૬-૦ છે.) વળી તેમાં રસીક દષ્ટાંતો, અને સુંદરવરનાં સુંદર પદો ! દશમસ્કંધ બધી વાર આપે વાંચ્યો હશે; પણ આ ટિકા વાંચતાં, કાંઈક એર અનુભવ થશે. ગીતાના કૃષ્ણ સૌને ગમે; એકાદશમાં ઉદ્ધવ સાથે બેઠેલા-કૃષ્ણ પણ, હાવકા-ડાહ્યા-દેખાય; પણ ગોપીકાઓ સાથે બેઠેલા કૃષ્ણ ગાંડા દેખાય. અનુભવે સમજાય. શાંતિથી વાંચો વિચારો; તો અંતરે અજવાળાં થાય; એવી આ ટિકા છે.

ઋતુ ઋતુના મેવા તૈયાર છે—શિવરાત્રીએ શિવમહિમ્નઃ અને ‘શિવલિંગ શું છે ?’ રામનવમીએ ‘રામ અને રામાયણ’; અશાડી એકાદશીએ નિયમોનાં પુસ્તકો, ગુરુપૂર્ણિમાએ દેવ બનવાની કુંચી; જન્માષ્ટમીએ ‘શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ’; શ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધનાં પુસ્તક; નવરાત્રીમાં શંકાદ્રશ; તથા દિવાળીમાં ‘દિવાળી કેવી રીતે ઉજવશો ?’ ઋતુઋતુનાં પુસ્તકો અહીંથી પ્રગટ થયાં છે. ભાગ્ય હોય; તો વાંચો વંચાવો-વહેંચો.

ત્રણ મૂખ્ય સંસ્કાર—ઉપનયન, વિવાહ અને મરણ ક્રિયા. ઉપનયનસંસ્કાર કરાવવા પહેલાં, અહીંથી પ્રગટ થએલું ‘ઉપનયનસંસ્કાર’ વાંચો. લગ્ન કરવા પહેલાં, વિવાહ સંસ્કાર વાંચો; અને મરણક્રિયા કરવા પહેલાં-‘મરનારે મરવું કેવી રીતે ? અને જીવનારે મરનારના વિયોગમાં જીવવું; કેવી રીતે ?’ આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચો. શુભ અશુભ ઢાણા વખતે-લાડવા, લુગડાં, અને કાંઈ રળતા હોય; તો-એ પાંચ ઢાગીના હોય. પણ-આ ઢાણા સંગ્રંધી જાણવા જેવું શું છે ? એવાં પુસ્તકો તો, સંસ્કારી જીવોને ત્યાં હોય. આપ સૌ એવા સંસ્કારી થાઓ. એવા ભાગ્યશાળી જીવો માટેજ, અમારો આ પ્રયત્ન છે. દ્રવ્યની

સગવડ હોય; ધામધુમથી ટાણું ઉજવતા હો; તો મેં પાંચ રૂપિયાનાં પુસ્તકો અગાઉથી મંગાવીને, સંબંધીઓને વહેંચો. ગોરને વાંચી સંભળાવવા વિનવો. સૌ સાથે બેસીને પ્રેમથી સાંભળો. તમારાં ઘર દેવમંદિરો છે. તમે ભારતના દેવ છો.

રેતલ અમને ગમતા નથી—‘જમાનો બહુ બગડી ગયો છે. કોઈ કોઈ સુધરે એમ નથી.’ એમ આપણને લાગે; તોપણ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. કારણ કે હજી ઘણે ઠેકાણે અમિત્રતા તણુખા છે—બધી રાખ થઈ ગઈ નથી; ઘણે ઠેકાણે ભાવ ભર્યા હૈયાં છે. જેઠ માસમાં સખ્ત તાપ પડે છે. તે તાપને ના ન પડાય. તે તાપમાં આપણે બપોરે કામ હોય છે; ત્યારે છત્રી ઓઢીએ છઈએ; પગમાં પગરખાં પહેરીએ છઈએ; હાથમાં એકાદ ભીનો રમાલ લઇને, બહાર જઇએ છઈએ. કલાક બે કલાક કામ કરીને, પાછા આવીએ છઈએ; પણ ‘હાય ! તાપ ઘણો છે;’ એમ કરીને રેતલની માફક પડ્યા રહીએ; તો કામ કામને ઠેકાણે પડ્યું રહે. શીયાળે ઠંડી ધણી; તોપણ તેની સામે થઇને, બને તેટલું કામ સાધીએ છઈએ. ચોમાસામાં વરસતે વરસાદે, ખેડુ ખેતરમાં ચેસે છે. તેનું દુઃખ તો, તેજ જણે. પણ તે પડ્યો રહે; તો ?—તો કાંઈ નહીં. માટે જમાનાનો વાંક કાઢીને; રેતલ રહેવું; અમને ગમતું નથી. સૌએ પોતાથી બને તે, કરવુંજ જોઈએ. સ્વાર્થ માટે આખી જીંદગી ખેદાન થાય છે; તો પરમારથ માટે હમેશાં એકાદ કલાક વપરાય; તે ભાગ્ય સમજવું. જેઓ કાંઈ સમજ્યા હોય; તેમણે કલાક અરધો કલાક ભગવાનની વાતો કરીજોજોઈએ; અગર સાંભળવીજો જોઈએ. દરેક દેવમંદિરોમાં અને પવિત્ર સ્થાનોમાં, ભાવભરી કથા-વાર્તા થવીજો જોઈએ. પાનું ફરે અને સોનું ખરે. ગામડે ગામડે હજી દેવમંદિરો છે; અને સુપાત્ર ગરીબ બ્રાહ્મણો પણ છે. તેને સનાતન મહાસભાનો સંદેશ પહોંચાડો. તે બ્રાહ્મણ સનાતન મહાસભાના પ્રતિનિધ છે. એક દેશના સુખા જેટલું તેને માન આપી, તેનામાં રહેલા પવિત્ર આત્માને ઉશ્કેરો—કર્તવ્ય પરાયણ કરો.

સંસ્કૃત પાઠશાળા—પાઠશાળાઓમાં બાળકોજ ભણે; મોટા નહોં; એવી માન્યતા પેદી છે. આ માન્યતા ખોટી છે. જ્ઞાનાં મોટાં સૌ, ભણે તોજ સત્ત્વ વસ્તુ સમજે. પાંચસો વ્યાખ્યાન સાંભળીએ; પણ તે હવામાં ઉડી જાય. ભણીએ તે હૈયે ચોટે. દરેક મંદિરોમાં, પાઠ્યપુસ્તકોની શાળા કરવીજો જોઈએ. મહિમ્ન અને શકાદયનાં નાનાં પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં છે. દરેકની નવ પાઈ.

કાયર કરો છો—પી. પી. કરીએ; ત્યારેજ ભવાજમ મોકલો; તે કાયર કરો છો. મ. ઓ. ના કુપનમાં, ચોખ્ખા અક્ષરથી નામદામ તથા ગ્રાહક નંબર ન જણાવો; તે પણ કાયર કરો છો. દરકારવાળા માટેજ અમારો આ પ્રયત્ન છે. દરકારવાળા થાઓ-તો ?

એકાદશ સ્કંધ.

અધ્યાય ૩ બે ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૮૪ માં પાનાથી આગળ.]

બ્રાહ્મે સુહૃત ઉત્થાય, ચિતયેહાત્મનો હિતમ્ ।

ગુરુ વિષ્ણુ નમસ્કૃત્ય, માતાપિત્રોસ્તથૈવ ચ ॥

આલે સુદૃર્તે દેવાનાં, પિતાંણાં ચ સમાગમઃ ।
 જગરસ્તત્ર કર્ત્વ્યઃ, પિતૃસન્માનનં હિ તત્ ॥
 આલે સુદૃર્તે ચા નિદ્રા, સા પુણ્યક્ષણકારિણી ।
 તાં કરોતિ તુ યો મોહાત્, પાદ્મચ્છેણ શુદ્ધયતિ ॥

પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને કાનાં નામ લેવાં ?

બ્રહ્માચારિસ્ત્રિપુરાંતકારી, બાનુઃ શશી ભૂમિસુતો બુધશ્ચ ।
 ગુરુશ્ચ શુકઃ શનિ રાહુકેતવઃ, કુર્વંતુ સર્વે મમ સુપ્રભાતમ્ ॥
 જગુર્વસિષ્ઠકેતુરંગિરાશ્ચ, મનુઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહશ્ચ ગૌતમઃ ।
 દાદૃચ્ચૌ મરીચિચ્યવનોડય દક્ષઃ, કુર્વંતુ સર્વે મમ સુપ્રભાતમ્ ॥
 સનત્કુમારશ્ચ સનંદનશ્ચ, સનાતનોડધ્યાસુરિસિંહલૌ ચ ।
 સપ્ત સ્વરાસપ્તરસાતલાનિ, કુર્વંતુ સર્વે મમ સુપ્રભાતમ્ ॥
 પૃથ્વી સગંધા સરસાસ્તથાડડપઃ, સ્પર્શાં ચ વાયુર્જ્વલિતં ચ તેજઃ ।
 નભસ્સશબ્દં મહતાં સહૈવ, કુર્વંતુ સર્વે મમ સુપ્રભાતમ્ ॥

પુણ્ય શ્લોકો નલોરાજ, પુણ્ય શ્લોકો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પુણ્યશ્લોકો ચ વૈદેહી, પુણ્ય શ્લોકો જનાર્દનઃ ॥

કર્કાટકસ્ય નાગસ્ય, હમયંત્યા નલસ્ય ચ ।

ઋતુ પર્ણસ્યરાજર્ષેઃ, કીર્તનં કલિનાશનમ્ ॥

તદેવ લક્ષ્મં સુદિનં તદેવ, તારાખલં ચંદ્રખલં તદેવ ।

વિદ્યાખલં દૈવખલં તદેવ, લક્ષ્મીપતે તેડંધ્રિયુગં સ્મરામિ ॥

કરેવો—મોડું ઉઠવું અને ચાપાણી પીધા પછી જંગલ જવું તે.

પૂજન શરૂ કર્યા પહેલાં—બોલવાનું—

શ્રીમન્ મહાગણાધિપતયે, નમઃ । લક્ષ્મીનારાયણાભ્યાં નમઃ । ઉમામહેશ્વરાભ્યાં નમઃ ।
 શચીપુરંદરાભ્યાં નમઃ । માતૃપિતૃભ્યાં નમઃ । ઇષ્ટ દેવતાભ્યો નમઃ । કુલદેવતાભ્યો નમઃ ।
 વાસ્તુદેવતાભ્યો નમઃ । સર્વેભ્યો બ્રાહ્મણેભ્યો નમો નમઃ । અવિધનમસ્તુ ॥

સર્વ દેવને પ્રણામ કર્યા પછી, પોતાને દેવ ક્યાં ક્યાં છે ? તે વિચારવું, દેવના નિવારણ માટે—‘પ્રાણી માત્ર મારા મિત્ર છે; હું પ્રાણી માત્રનો મિત્ર છઉં.’ એ મહા-મંત્રનો પાઠ કરવો. પછી મારે ક્યાં ક્યાં રાગ છે ? તેનો વિચાર કરવો. રાગના નિવારણ માટે—‘રાગ કરવા લાયક એક શ્રીહરિજ છે; તે સિવાયના તમામ રાગ, ત્યાગ કરવા લાયક છે.’ એ મહામંત્રનો પાઠ કરવો.

રાગ અને દેવના બે ખુટા, એટલા બધા ઉડા કે-જીવ વારંવાર ત્યાં ઠેસો ખાય છે. તે બે ખુટાજ, જીવને હૃદયે, વારંવાર અફળાય છે. આ બે દોષથી મુક્ત થયા પહેલાં, સાચી પવિત્રતા સંલપતી નથી. મેલો મેલો મોહન જન્મતો નથી. બરેશી પાંચ રૂપેયે શરૂ

આણી; પણ તેને આસક્તેના પાશ લાગે; તો તેને કાંઈ ખામ નહીં. તે પ્રમાણે પૂજનમાં ગમે એવી ધામધૂમ હોય; પણ હૃદયમાં રાગ અને દ્રેષ ધુમતા હોય; તો પ્રભુ ત્યાં પધારતા નથી.

હવે આગળ સાંભળો—

અર્ચાદૌ હૃદયે ચાપિ, યથા લક્ષ્યોપચારકૈઃ ॥

દ્રવ્યસિત્યાત્મલિપ્તાનિ, નિષ્પાદ્ય પ્રોક્ષ્ય ચાસનમ્ ॥ ૫૦ ॥

પાષાદીનુપકલ્પયાથ, સંનિધાપ્ય સમાહિતઃ ॥

હૃદાદિભિઃ કૃતન્યાસો, મૂલમંત્રેણ ચાર્ચયેત્ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ—મૂર્તિ આદિકમાં અને હૃદયમાં પણ, જે કાંઈક ઉપચારો મળી આવે; તે ઉપચારોથી, ભગવાનનું પૂજન કરવું. પુષ્પોમાંથી જીવડાં આદિ વીણી લઈને, પૃથ્વીને લીપવા આદિકથી, અને મનને અવ્યગ્રપણાથી પવિત્ર કરીને, તથા મૂર્તિને વાશી ચંદનાદિક કાઠી નાંખવાથી, તથા આસનને પ્રોક્ષણ કરવાથી—એટલે પ્રોક્ષણ કરવું. (૫૦). પછી પાદ, અર્ધ્ય અને આચમની નામનાં ત્રણ પાત્રોને મેળવીને—સળગ કરીને, હૃદયમાં રહેલા ભગવાનને, સામે મૂર્તિમાં સ્થાપવા. પછી તેમનું ધ્યાન ધરવું. પછી હૃદય, શિર, શિખા, કવચ, નેત્ર, અને અસ્ત્રના મૂળ મંત્રોથી, દેવના શરીરમાં ન્યાસ કરીને, મૂળ મંત્રોથી ભગવાનનું પૂજન કરવું. [૫૧].

૫૦-૫૧ વિવેચન—

અર્ચાદૌ હૃદયે ચ—મૂર્તિમાં અને હૃદયમાં ભગવાનનું પૂજન કરવું. મૂર્તિમાં સગુણ, અને હૃદયમાં નિર્ગુણ એમ બે પૂજન સાથે કરવાં. મૂર્તિએજ ભગવાન નથી; પણ મૂર્તિમાં ભગવાનનો ભાવ છે; તે ભગવાન છે. પત્થર ધડનારને ત્યાં, ઘણી મૂર્તિઓ હોય છે; તે બધી આપણા ભગવાન નથી; પણ તેમાંથી એક લાવીને; વેદોના મંત્રો દ્વારા, જેમાં પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી હોય; તે આપણા ભગવાન છે. બધા અંગ્રેજ આપણા વાઈસરોય નથી; પણ જે અંગ્રેજને મુંબઈમાં લાવીને, શહેનશાહના હુકમદારા, પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે

૫૦ પદ્યછંદ—**અર્ચાદૌ હૃદયે ચ અપિ**—મૂર્તિમાં અને હૃદયમાં. **લક્ષ્યાઃ** ઉપચારકાઃ **તૈઃ** છંદ—જે કાંઈ ઉપચારો—સામગ્રિ—મળી આવે તેથી. **દ્રવ્ય** (પુષ્પાદિ) **ચ સિતિષ્ઠ આત્મા** (મન) **ચ લિંગ** (મૂર્તિ) **ચ દ્રવ્ય—નિષ્પાદ્ય**—(પદ્ધતિ) ધાતુ. બરાબર કરીને. (પુષ્પોમાંથી જીવડાં આદિ વીણી લઈને, પૃથ્વીને લીપવા આદિકથી અને મનને અવ્યગ્રપણાથી પવિત્ર કરીને, અને મૂર્તિને વાશી ચંદનાદિક કાઠી નાંખવાથી. **ચ**—અને **આસનં પ્રોક્ષ્ય**—આસનને પ્રોક્ષણ કરીને.

૫૧ પદ્યછંદ—**પાદ્ય** (પગ ધોવાનું જળ ભરેલું પાત્ર) **આદિ ચેવાં** તે તાન **પાષાદીનુ**—પાદ, અર્ધ્ય અને આચમનીય નામનાં ત્રણ પાત્રને. **ઉપકલ્પ્ય**—મેળવીને—સળગ કરીને. **અથ સંનિધાપ્ય** હૃદયમાં રહેલા ભગવાનને સામે મૂર્તિમાં સ્થાપીને. **સમાહિતઃ**—પછી તેમનું ધ્યાન ધરવું. **હૃદાદિભિઃ કૃતન્યાસઃ**—હૃદય, શિર, શિખા, કવચ, નેત્ર અને અના મંત્રોથી દેવના શરીરમાં ન્યાસ કરીને. **ચ**—પછી. **મૂલમંત્રેણ ચાર્ચયેત્**—મૂળમંત્રોથી ભગવાનનું પૂજન કરવું.

છે; તે આપણા વાઈસરોય છે. રાજના બધા પુત્રો રાજ નથી; પણ જે રાજકુઆરને, ચોગ્ય ગણીને, રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે; એટલે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે; એટલે —રાજસત્તાઓ, તથા રાજચિન્હો (જેમને) આપવામાં આવે છે; તે આપણા રાજ છે. કોઈ પણ વસ્તુને, ન સમજી શકીએ; ત્યાંસુધી અંધારે અકળાઈએ. એટલા માટે આ શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે—કે **અર્ચાદૌ હૃદયે ચારિ**—જે મૂર્તિમાં છે; તેજ તમારા હૃદયમાં છે. મૂર્તિમાં જેને પૂજે છે; તેનેજ તમારા હૃદયમાં પૂજે. મૂર્તિમાં સ્થૂલપૂજ; હૃદયમાં માનસીકપૂજ. મૂર્તિની રાગીપૂજ, હૃદયની ત્યાગીપૂજ; મૂર્તિની સ્થૂલપૂજ; હૃદયની સૂક્ષ્મ પૂજ; મૂર્તિની સચ્ચ પૂજ, હૃદયની નિર્ગુણ પૂજ. છીપાના હાથ, ગમે એવા ચપળ હોય; પણ બીબાં વિનાં તે છાપી શકે નહીં. એટલે એક બીબુ અનેક બિબાં છાપી આપે; એક ટાપિ અનેક ટાપિ છાપી આપે; એક બ્લોક અનેક છત્રીઓને છાપી આપે. તેમ એક (દેખાતી) જડમૂર્તિજ, અનેકના હૃદયમાં રહેલી ચૈતન્ય મૂર્તિને પ્રગટાવી આપે. ડાકોરવાળા ને જુઓને ! મૂર્તિ એક, અને જોનારાં અનેક. અનેકના હૃદયમાં ચૈતના પ્રગટાવે; પ્રેરણા પૂરે; એવું તે રૂપ. તેના દર્શન કરતાં ધરાઈએ નહીં; ધક્કા મારે; તોપણ ત્યાંથી નીકળીએ નહીં. આંટા ફરતાં (પ્રદક્ષણ ફરતા) અકળાઈએ નહીં; એવું એ ધામ છે. માત્ર ખાવા પીવા અને ખેલવા ડાકોર ગયા હોય; તેઓ આ વાતમાં સમજે નહીં.

કાંઈક ગાઈએ તો હીક ! (સાજ તૈયાર કરો !)

૫૬—આવોને મારા, રહીયાળા, રણછોડરે;

વહાલા તમારી, જુગમાં ના મળે, જોડેરે—આવોને૦ ટેક.

પીળાં પિતાંબર શોભે નંદના લાજારે;

મેં બલિહારી જાઉં શ્રી યજ્ઞના વહાલારે—આવોને૦

ગોર મુગટને કાને કુંડળવાળીરે, (૨) ખમા—હો વહાલા !

[ખમા ! ખમા ! દીન દયાળ !

તારે ઉપરે, એક બીખારી ઉભો છે !]

(સૌ સાથે છોને ?—ક્યાં ? રાજ ડાકોરના ધુમટમાં. ત્યારે ફરી સાંભળો—)

મેરને મુગટને, કાને કુંડળવાળીરે; (૨) ખમા હો વહાલા ! ગોકુળના ગિરધારીરે—આવોને૦

હાથે કંકણ બાંહે આજી અંધરે (૨) નિરળે તેનાં નયણાં થાય પરસન્નરે—આવોને૦

કુલના ગજરા, ને કુલડીયાના તોરારે; (૨) કંઠે શોભે સોનાના કંદોરારે—આવોને૦

ત્રિકમ તારા તેજ તેણી નહીં પારરે; (૨) માણેક મોતી ને હિરલે જડીયા હારરે—આવોને૦

કુલ ગુલાબીને કુલે ભરાવું કુલવાડીરે; (૨) જન રૂગનાથને દરસન દેજો દાડીરે—આવોને૦

આ રૂગનાથને ઝોળખ્યા ?—ગોમતીપુર (અમદાવાદનું એક પડું) ના ગાંડા ભક્ત. પુનમે ડાકોરમાં દર્શને આવતાં મોકું થયું. રાજબોગનાં દર્શન કરાવી, બ્રાહ્મણોએ મંદિરનાં દાર અંધ કર્યાં. ભક્ત દોડતા દોડતા—માંડમાંડ—ભાવ ભર્યા—પહોંચ્યા; પણ દાર અંધ દેખ્યાં. દર્શન થયાં નહીં; અને આંખો આંસુથી ઉભરાણી ! કુસકે કુસકે રોવા લાગ્યા. વહાલા બાળકને રોતો સાંભળી, મા ગભરાય; તેમ પ્રભુ અંદર ઉભા ઉભા ગભરાઈ ગયા. સૌના દેખતાં, વાસેલાં દાર ઉધડી ગયાં; ભક્તે ભાવથી દર્શન કર્યાં. જગત્ જોઇ રહે; એવા પરચા પૂર્યા; પણ જન્માંધ સમજ્યા નહીં. મૂર્તિમાં ઉપરટપકથી કાંઈ દેખાતું નથી; તોપણ જે તેમાં જોવા પ્રયત્ન કરે છે; તેમને ધણું દેખાય છે.

આ તો શાંતિથી સાંભળવા જેવી વાતો ! સાંભળીને ધડી બે ધડી, પોતે પોતાને (પોતાના દેહાભિમાનને) બૂલીને, વિચારવા જેવી વાતો ! જેઓ ધંધા રાજગારમાં આવરા છે; મરવાએ નવરા નથી; સંસારમાં કુટાર્ધ મરવાજ અવતર્યા છે; તેમને માટે આ વાતો નથી; કદિ આવા ગેંગાને, અગીચાના પુરુષમાં એસાડ્યો હોય; તો ત્યાં પશુ, તે છાણની ગંધજી લેવાનો છે. અહુ વહીને કહું છઉં; કે-સંસાર ધડી બે ધડી છે. જોતજોતામાં જીવાન ધરડાં; અને ધરડાં મોટે રસ્તે. ધડી બે ધડીની મળમાં, મોટી મળ ખોઈ નાંખશે નહીં. જે માનવીઓ પોતાના અહારવિહાર સાદા સરલ બનાવી, અવકાશને-શાંતિને-એકાગ્રતાને શોધે છે; વળી જેઓ કોઈ ટેકણે અહુ ડાહ્યા થવા દોડતા નથી; તથા પોતે ધણું જાણે છે; છતાં જેને જ્ઞાનનું જરા પશુ અભિમાન નથી; તથા જેમને ભગવાન અને ભગવાનના ભક્ત વહાલા છે; તેમને માટેજ, અમારો આ પ્રયત્ન છે; તેમને માટેજ, અમારી આ વાતો છે.

દ્રવ્યભિત્વાત્મલિંગાનિ—દ્રવ્ય, પૃથ્વી, મન અને મૂર્તિને પવિત્ર કરીને સાફસુદ્ધ કરવાં. તેમાં મનની વાત કરીએ. મન વ્યગ્રતાથી અપવિત્ર થાય છે; અને અવ્યગ્રતાથી પવિત્ર થાય છે. પૂજનમાં એસવા પહેલાં, મનને અવ્યગ્ર બનાવવાની અહુ જરૂર છે. રાજ ખુશ મીળજીમાં હોય; ત્યારે ધાર્યું કામ પાર પડે; તેમ મન પ્રસન્ન હોય; ત્યારે ધાર્મિક ક્રિયાઓ સફળ થાય. રાગદોષ, કળ્યા, કલેશ મનને વ્યગ્ર કરનારાં છે. માયીક પદાર્થોની લાલચ, કોઈ સ્વભાવ, અને અજોતેન્દ્રિયપણું, મનને વ્યગ્ર કરનારાં છે. સંસારનાં સુખ, મનને રાજી કરે; તે ધડી બે ધડી; અને આત્મિક સુખ મનને રાજી કરે; તે અનંત કાળ માટે. કરોડોની મીલકત કરતાં, સાચવવા જેવું જે છે; તે આપણું મન છે. કરોડોનો ખર્ચ કરીને, કેળવવા જેવું જે છે; તે આપણું મન છે. જગતમાં જશવિજય અપાવનારૂં આપણું મન છે. રસ્તામાં પડેલાં કાંટા, કાંકરા અથવા ખાણને, આંખો બતાવે; છતાં પગ તેમાં પડે; તો દુઃખ દોડમાં આવે.

કૃતન્યાસઃ—મૂર્તિના અંગેઅંગમાં પશુ, દેવોની સ્થાપના કરી, મૂર્તિને પવિત્ર કરવી. સામસામાં મશીન સારાં હોય; ત્યારે તાર, ટેલીફોન લઈ દઈ શકાય. તેમ પૂજક અને પૂજ્ય બેઉ યોગ્ય બને; ત્યારે તેમનામાં ચેતના સ્ફુરે. બાકી તો—

I લે દેવ ચોખા, અને મેલ મારો છોડો !

II ટીલું કરતાં ત્રેપન વિત્યાં, જૂંડી વાણી ભાખીરે !

III કથા સાંભળી કુટયા કાન, તોએ ન આવ્યું બહારાન.

IV મૂર્તિના સંબંધમાં અખો કહે છે—

એક મૂરખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પુજે દેવ;

પાણી દેખી કરે તે સ્નાન, તુલસી દેખી તોડે પાન.

એ તો અખા અહુ ઉત્પાત, બહુ પરમેશ્વર, એ ક્યાંની વાત !

અખાના ઠપકાનો ભાવ સમજ્યા હશે. નહીં તો જુઓ ઉપર, મોટા અક્ષરથી લખ્યું છે કે ‘બહુ પરમેશ્વર’ એ ક્યાંની વાત !

એટલે મૂર્તિ પૂજો; પશુ જ્ઞાને કરીને તેને પૂજો ! તે થું છે; એમ સમજીને તેને પૂજો ! એટલા માટેજ, જે દેવ જ્યાં પૂજતા હોય; તે દેવને વર્ણવનારાં શાસ્ત્ર ત્યાં વંચાવાં જોઈએ. શિવને સો વરસ પૂજ્યા; પશુ ‘શિવનું લિંગ કેમ પૂજાય છે ?’ એમ કોઈ પૂછે; તો અંધારું.

માતાજીને સો વરસ પૂજ્યાં; પણ માતાજીનો ગોખ કેમ પૂજય છે? એમ કાંઈ પૂછે; તો અંધારૂં. કાંઈ પૂછે કે 'તમારા બાપાનું નામ શું?' ત્યારે કાંઈ એમ કહેવાય કે-ભો! હું કાંઈને પુછી આવું! અગર મારા ચોપડામાં જોઈ આવું!'

સમાહિત:—ધ્યાન કરવું તે. શાંતિથી ખેસતાં આવડતું નથી; તેમને ધ્યાનની વાત કરવાની ન હોય. દેવદર્શન અગર કથાવાર્તાને જ્ઞાને પણ, બહુ રખડવું નહીં. ખેસતાં શીખ્યા પછી પણ, આંખો વીંચી; તો હૃદયમાં સંસાર આવે; પણ ભગવાન આવે નહીં. ગીતા અ. છઠ્ઠો અરાબર વાંચો.

હજી આગળ સાંભળો—

સાક્ષોપાક્ષાં સપાર્શ્વદાં, તાં તાં મૂર્તિં સ્વમન્ત્રતઃ ॥

પાદ્યાર્ચાચમનીયાદૈઃ, સ્નાનવાસોવિમૂષ્ણૈઃ ॥ ૫૨ ॥

ગન્ધમાલ્યાક્ષતસ્રગ્ભિર્-ધૂપદીપોપહારકૈઃ ॥

સાંક્રં સંપૂજ્ય વિધિવત્-સ્તવૈઃ સ્તુત્વા નમેદરિમ્ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—શરીરાદિ અંગ, અને ચક્રાદિ ઉપાંગો, તથા પાર્શ્વદો સહિત, મૂર્તિનું મૂર્તિના તે તે મંત્રો બોલીને, પૂજન કરવું જોઈએ. પાદ્ય, અર્ધ્ય, આચમનીય, મધુપર્ક, સ્નાન, વસ્ત્ર, આભુષણ, ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત, માળા, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્યથી, વિધિ પ્રમાણે સાંગ પૂજન કરીને, તથા સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરીને, પ્રભુને પ્રણામ કરવા. (૫૨-૫૩).

૫૨-૫૩ વિવેચન—

સાંગોપાંગાં—હૃદયાદિ અંગ અને શ'ખ ચક્રાદિ ઉપાંગ ચિન્હો સાથે, તે તે મૂર્તિનું પૂજન કરવું.

સપાર્શ્વદાં—સનકાદિકો, પ્રહ્લાદ, ઉદ્ધવ, અર્જુનાદિ સાથે વિષ્ણુની મૂર્તિનું પૂજન કરવું. રાધા સાથે શ્રીકૃષ્ણ, સીતા સાથે રામ, પાર્વતી સાથે સદાશિવ, એમ પ્રકૃતિ સાથે પુરુષ. મા પુત્રને રાજી રાખે; અને પુત્રવધુને પગ્ગવે. પરિણામ તેનાં માદાં-સારાં નહીં. પુત્રવધુ પુત્રનું અંગ છે; એમ ભક્તો ભગવાનનાં અંગ છે.

૫૨ પદ્યછેદ—અંગાનિ ઉપાંગાનિ ચ તૈઃ સહિતા, તાં સાંગોપાંગાં-શરીરાદિ અંગ અને ચક્રાદિ ઉપાંગો સહિત તે મૂર્તિને. પાર્શ્વદૈઃ સહિતા તાં સપાર્શ્વદાં इति તાં તાં મૂર્તિ-પાર્શ્વદો સહિત તે તે મૂર્તિનું. સ્વમન્ત્રતઃ-તે તે મૂર્તિના મંત્રોથી. અર્ચયેત-પૂજન કરવું જોઈએ. પાદ્યં ચ અર્ધ્યં ચ આચમનીયં ચ આદ્યં ચેષુ તાનિ તૈઃ પાદ્ય-પાદ્ય, અર્ધ્ય, આચમનીય, મધુપર્ક, વિગેરે સાધનોથી. સ્નાનં ચ વાસાંસિ ચ વિમૂષ્ણાનિ ચ તૈઃ સ્નાન-સ્નાન, વસ્ત્ર, આભુષણથી.

૫૩ પદ્યછેદ—ગંધસ્ય માલ્યાનિ ચ અક્ષતાશ્ચ સ્રજશ્ચ તૈઃ ગંધ-ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત, માળાથી. ધૂપશ્ચ, દીપશ્ચ, ઉપહારકશ્ચ (નૈવેદ્ય) તૈઃ ધૂપ-ધૂપ, દીપો, અને નૈવેદ્યથી. વિધિવત્ સાંગ સંપૂજ્ય-વિધિ પ્રમાણે સાંગ પૂજન કરીને. સ્તવૈઃ સ્તુત્વા હરિ નમેત-સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરીને પ્રભુને પ્રણામ કરવા.

રામાયણમાં ગરૂડ બોધ્યા છે કે—

ચોપાઈ—ગેરે મન પ્રભુ અસ વિશ્વાસા, રામતે અધીક રામકર દાસા.

તાત્પર્ય—ભકતોને પડ્યા મેલીને, ભગવાનને પૂજવાનો દોષ છે.

સ્વચ્છન્દઃ—તે તે દેવના મંત્રથી. સાધારણ વાણી કરતાં શાસ્ત્રની વાણીમાં બળ છે. શાસ્ત્રની વાણી કરતાં, શાસ્ત્રમાં બતાવેલા મંત્રમાં વધારે બળ છે. દેવ મંત્રોને આધીન છે. સર્વ જાજરમાન હોય; પણ તે મંત્રાધીન થઇને, વાદી પાસે હાજર થાય છે. કુંતા અબળા, પણ મંત્રદારા, સૂર્યાદિને તેમણે નીચે ઉતાર્યાં. હિંદમાં મંત્રવિદ્યા પ્રબળ હતી; પણ મંત્રોને ઉપયોગ, જેમ જેમ સ્વાર્થ માટે-રાગદ્વેષ માટે-થવા લાગ્યો; તેમ તેમ મંત્રવિદ્યા નાહી. વેદમાં મંત્રો ધણા છે; પણ આધિકાર વિના ફળતા નથી. મંત્રમાંથી તંત્ર નીકળ્યા. માત્ર 'પંચરાત્ર' એટલુંજ તંત્ર નથી; પણ ઋષિઓએ જે જે કહ્યું; તે તંત્ર છે.

શિવ વિષ્ણુના પૂજન વખતે, યજુર્વેદની રૂદ્રિનો બીજો અધ્યાય બણાય છે. માટે તે અધ્યાય સોએ પાકો રાખવો જોઈએ. નવ પાઠમાં અહીંથી મળશે.

વેદોક્ત અને તંત્રોક્ત—મેહ વિાધની અહીં આગા કરી છે. તોપણ જે જે સંપ્રદાયોએ વેદોક્ત વિાધને પડી મેલી, એકલી તંત્રોક્ત વિધિને પકડી રાખી; તેમના ભાગ્યમાંથી વેદ, પ્રવર, ગોત્ર વિગેરે સરી પડ્યાં. અંધાધુનીના વખતમાં જે આદ્યું; તે તો ઠીક; પણ હવે એમ ન કરાય. વેદ પ્રવર અને ગોત્ર, તો આપણી મુખ્ય વસ્તુ. મેવાડની ભૂમિમાં જન્મેલું એક બાળક પણ, એમ કહે છે; કે—'આ તો રાણા પ્રતાપની પ્રભાવશાળી ભૂમિ!' તેમ ભરતપંડ્યામાં જન્મેલા દરેક હિંદુએ, એવું ગૌરવ રાખવુંજ જોઈએ કે—આ તો ઋષિ મુનિઓનો પ્રદેશ! આ તો ગૌતમ મહાવીરની જન્મભૂમિ! અહીં તો શ્રી આણંદશંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજચાર્ય આદિ સમર્થ સંતોનાં પગલાં! આ તો રઘુ પ્રથું આદિ રાજપૂતોનો પ્રદેશ! રોહિદાસ, ચોખામણ અને સજના કસાઈનાં, આ તો તપોવન! તેઓ સૌ વૈદિક મર્યાદા પ્રમાણે ચાલી, ગૌરવવંતા બન્યા હતા; માટે વેદ અમારો દેવ છે. વેદ અમારું શાસ્ત્ર છે. વેદ, શાખા, ગોત્ર, પ્રવર, ઉપનયન, વિગેરે વૈદિક ચિન્હો અમારે હોવાંજ જોઈએ.

જેઓનાં વેદ, પ્રવર અને ગોત્ર અંધાધુનીમાં સરી પડ્યાં છે; તેમને માટે ચારંવલ્લક્ય સ્મૃતિની મિતાક્ષરા ટિકા કહે છે કે—**यद्यपि राजन्यविद्यां प्रातिस्विकगोत्राभावः तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ ॥**

અર્થ—ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય જેમને વેદ, ગોત્ર અને પ્રવરનો અધિકાર છે; તેમનાં વેદાદિ વિસરી જવામાં હોય; તો પોતાના ગોત્રનાં, અથવા ગુરૂનાં, વેદાદિ પ્રવરનો તેમણે અધિકાર કરવો.

કેટલાએક હડે ચડીને કહે છે; કે—'જેમના વેદાદિ ગયા તે ગયા; હવે તેમને તેનો અધિકાર નથી. હવે તેમને સંખ્યા વંદનનો પણ અધિકાર નથી.' આણું બોલીને જબડા ઉભા કરવા; તે કહાપણુ નથી. અરે! કરે છે-કાણુ? મક્કામાં મહાદેવ ખૂમ મારે છે કે—'છે કોઈ બ્રાહ્મણુ? હોય તો આવો! માઈ પૂજન કરો.' એમ જે કહેવાય છે; તેણું અહીં બનતું જાય છે. જેમને યસો પાંચસો ખર્ચાને ઉપનયન આપ્યું છે; વળી જે શુદ્ધ માતા-

પિતાના આજ્ઞક છે; છતાં તેમના વહીવટ તપાસે; તો ખેડ થાય કે-આ શું! આ કોના આજ્ઞ ! ભરતખંડમાં આવી અચ્ચરની પેદાશ ક્યાંથી !

શિખરણી.

ન સંધ્યાં સંધસે, નિયમિતનિમાજં ન કુરતે ।

ન વા મૌજીવંધં, કલયતિ ન વા સુનતચિધિ ॥

ન રોજાં જાનીતે, વ્રતમપિ હરેન્નૈવ કુરતે ।

ન કાશી મક્કા વા, શિવ શિવ ન હિંદુર્ન વચનઃ ॥

અર્થ—આ-પોતાને સુધરેલા માનનારા-સંધ્યા વંદન કરતા નથી; તેમ નિમાજ પણ કરતા નથી. તેમને તેમના ઉપનયનને આદર નથી; તેમ તેઓ સુનત પણ કરાવતા નથી. તેઓ રોજ કરતા નથી; તેમ તેઓ એકાદશી જેવું હરિવ્રત પણ કરતા નથી; પોતાના કલ્યાણ માટે, તેઓ કાશીની યાત્રા કરતા નથી; તેમ મક્કાની યાત્રા પણ કરતા નથી. ત્યારે તો અરે ! એમજ થાય છે કે-નથી આ હિંદુ; અને નથી આ મુસલમાન. ત્યારે આ છે કાણુ ? અચ્ચરવર્ણી કોઈ જુદીજ નત જણાય છે.

બહુ અફસોસ ! એક જગલી મુસલમાન-અબાણુ અને ગાડાવાળો-સમય થતાં નિમાજ ચૂકતો નથી; ત્યારે આપણા આર્થ-ડાહ્યાભાષ-! (શું તેમને કહીએ ! તે અમને આવડતું નથી.) સંધ્યાવંદન કરતાં શરમાય છે.

સંધ્યા વંદન એ કોઇના ઉપર ઉપકાર નથી. તેમાં કોઈ અન્યનું કલ્યાણ નથી. પોતાનુંજ કલ્યાણ પોતે સાધવાનો, આ ઉત્તમ માર્ગ છે. ડાહી વહુ, જેમ પોતાના ઘર ધંધામાંથી, ધડી બે ધડી પરવારી, પતિ પાસે બેસે; તેમ જીવ, ધડી બે ધડી સંસારને વેગળો મુકીને, શ્રીહાર પાસે બેસે-એવી આ પ્રાચીન પ્રથા છે. વળી આ પ્રમાણે મેળવેલી શાંતિ, પ્રમાદ, આજસને ફેંકી દે છે; અને આંતરબળનો વિકાસ કરે છે. પ્રાર્થના, નિમાજ, પ્રંદગી વિગેરે સવાર સાંજ થતી ક્રિયાઓ, શ્રીહરિને પામવા માટેજ છે ? તોપણ જેમાં રેનાનાદિ બાહ્યપવિત્રતા, અને પ્રાણુયામાદિ આંતરપવિત્રતા હોય; એવી ઉત્તમ પ્રથા, ઉત્તમ આધિકારીઓ માટેજ હોય છે. રેલ્વેમાં પહેલા વર્ગના ડબ્બા, ઉત્તમ અધિકારી માટેજ હોય છે.

યુરોપ અમેરિકામાં, અધ્યાત્મ વિદ્યા સંબંધી પ્રયત્ન કરનારાને, ૫૫-૫૮ અગર સાઠ વરસે પ્રાણુયામનો મહિમા જણાય છે. આ દેશમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આઠ દશ કે બાર વરસે, ઉપનયન સંસ્કાર આપતી વેળાએ, પ્રાણુયામનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. હીરા આપનારે આપ્યા; પણ જેમણે બેદરકારીથી પાડી નાંખ્યા; તેમના ગયા. શાસ્ત્રોએ જે કહ્યું; તે ન માન્યું; તેમનું ગયું. અમેરિકાનો એક વિદ્વાન, પ્રાણુયામ સંબંધિ કોઈક જાણીને જમતને કહે છે કે—

Oh—ye mortals ! study the science of Breathing and learn the secret of controlling Pran or the Vital energy. Strive diligently to regulate the breath. Because the control of Pran, will bring you all happiness earthly and spiritual. It will also give you perfect health, mastery of the body; and the supreme Bliss, which is eternal and everlasting. વિગેરે-વિગેરે.

[વધારે વાંચવું હોય; તો અહીંથી બહાર પડેલી પાતંજલયોગદર્શનની ટિકા પાનું ૮૧ વાંચજો. પ્રાણુતત્ત્વના છૂટા પ્રકરણની કોમત, માત્ર એ આના છે. પોરટેજ નવ પાછ વધારે છે.]

ભાવાર્થ—હૈ મરણુધીન મનુષ્યો ! તમે શ્વાસ લેવા મુકવાની વિદ્યાનો (એટલે પ્રાણાયામનો) અભ્યાસ કરો. અને પ્રાણને વશ કરવાની વિદ્યાને શીખો. કારણકે પ્રાણાયામથી તમને આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખનો લાભ થશે. વળી તેથી તમારૂં આયુષ્ય સંપૂર્ણ રીતે સચવાશે; અને તમારૂં શરીર તમારે કબજે રહેશે. છેવટ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પણ થશે.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે—આવા દેશકાળમાં, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય, પોતાના વેદાદિ સંભાળવા આવે; તો જરૂર તેમને બનતી મદદ કરવી. બ્રાહ્મણોનું તો ઘર છે. તેમણે વેદક ક્રિયાઓથી વિમુખ રહેવું; તે તો જ્ઞાન મનભાવતા પકવાન જમે; અને વરરાજા જૂએ મરે; તેના જેવું છે. ધર્મમાં પ્રીતિ રાખનારા, અને પ્રીતિ નહિ રાખનારા, સર્વ આપણા ભાઈઓ છે. કહ્યો કરવા જેવા કોઇ નથી. સરોવર બર્ણુ છે—તેમાંથી સૌ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉપાડે. ઉપાડાય તો ઉપાડો ! એટલીજ સૌને નમ્ર વિનંતિ છે.

પાઘં—શ્રીહકોરજના પગ ધોવાનું જળ.

અર્ઘાય—(પૂજન માટે) **ઈવં વ્રઘ્યં અર્ઘ્યં**—પૂજનનું જળ,

મધુપર્કઃ—મધુના પૃચ્ચતે (હોય) **इति मधुपर्कः**—દહીમાં મધ નાંખીને આપવામાં આવે છે તે.

અક્ષતઃ—ચોખ્ખા. શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે—અક્ષતથી વિષ્ણુને પૂજવા નહીં; અને કેતકી (કેવડો) થી શિવને પૂજવા નહીં. વિષ્ણુને લલાટે તિલક કરતાં માત્ર અક્ષત વાપરવા.

સ્તત્ત્રેઃ સ્તુત્વા—સ્તોત્રો ગાવાં તે. ગાવા વખતે દીનતા અને ભાવ પ્રગટાવતાં આવડે; તેણેજ ગાયું ગણાય. ‘સ્તોત્રરત્નાકર’ (સ્તોત્રના સાગર) માંથી જે પોતાને ગમે; તે સ્તોત્ર શીખી લેવાં જોઇએ.

હરિમ્ મમેત—પ્રણામ કરવા, એટલે દીનતા પ્રાપ્ત કરવી. વડીલો પાસે દીનતા—નમ્રતા—કરતાં શીખ્યા નહીં; તે દેવપાસે ક્યાંથી નમે ! નમ્યા તે પ્રભુને ગમ્યા.

પૂજન સંબંધી હજી આગળ સાંભળો:—

आत्मानं तन्मयं ध्यायन्, मूर्तिं संपूजयेद्वरः ॥

शेषामाधाय शिरसि, स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतम् ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—પોતાનો આત્મા ભગવદ્દરૂપ છે; એમ ધ્યાન કરીને, ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરવી. પછી જે નિર્મોલ્ય હોય; તેને માથે ચડાવી લઈને, પૂજેલી મૂર્તિને તેના સ્થાનકમાં પધરાવવી; અને પૂજનોવિધિ સમાપ્ત કરવો. [૧૪]

૫૪ પદ્યછેદ—**આત્માનં તન્મયં ધ્યાયન્**—પોતાનો આત્મા ભગવદ્દરૂપ છે એમ સમજીને ધ્યાન કરતા પુરૂષો. **દ્વરેઃ મૂર્તિં સંપૂજયેત્**—શ્રી હરિની મૂર્તિનું સારી રીતે પૂજન કરવું. **શેષાં શિરસિ આધાય**—નિર્મોલ્યને માથે ચડાવી લઈને. **સ્વધામ્નિ ઉદ્વાસ્ય**—તેમના સ્થાનમાં પધરાવીને પૂજનોવિધિ સમાપ્ત કરવો.

૫૪ વિવેચન—

આત્માનં તન્મયં દેવાવન્—પોતાનો આત્મા ભગવદ્ રૂપ છે; એમ સમજીને ખ્યાન કરતો પુરુષ. આ પ્રમાણે ચિંતવન કરતો પુરુષ. **હૃદયે સ્થિતિં સંપૂજયેત્**—ભગવાનની મૂર્તિનું પૂજન કરવું જોઈએ. ‘પોતે શું છે ? તે જાણ્યા પછી પૂજન કરવું,’ એમ કહે છે. દેવ એના એ, પણ ભાવ પ્રમાણે બેદવાળા દેખાય.

દેવનાપુત્રી-પાંચ પત્નીસ રૂપીઆ કોઈને આપવા હોય; તો હજાર પરીક્ષા કર્યાપછી, તે રકમ આપાય; અને કોઈ પુત્રીને દેવમંદિરના દેવ સોંપવાના હોય-તો-‘હા ચાલશે.’ આવી બેદરકારીનાં પરિણામ બહુ માઠાં આવ્યાં છે. દેવનાપુત્રી એટલે અભાણુ નહીં, પણ રાની. તે સાથે સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર-ઉત્તમચારિત્રવાળા. દેવમંદિરો છે, તે સચવાતાં નથી; માટે નવાં મંદિરો બંધાવવાં નહીં; છે તે સચવાય; તો ધણું છે.

હવે ઉપસંહાર કરે છે—

एवमग्न्यर्कतोयादा-वतिथौ हृदये च यः ॥

यजतीश्वरमात्मान-मचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ૫૫ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે જે પુરુષ, અગ્નિ, સૂર્ય, જલાદિ, અતિથિ અને હૃદયમાં પણ, ઇશ્વર ભગવાનને પૂજે છે; તે તુરંત મુક્ત થાય છે. [૫૫]

૫૫ વિવેચન—

અગ્નિ, સૂર્ય, જલ, અતિથિ અને હૃદય-પાંચ સ્થળમાં, ઇશ્વરનું પૂજન કરવું. ગીતાના દસમા અધ્યાયમાં **કેષુ કેષુ ચ भावेषु, चिन्मयोऽस्ति भगवन् मया ॥ ૧૭ ॥**

વિગેરે શબ્દોથી અર્જુન પૂછે છે કે—કયા કયા સ્વરૂપોમાં, આપ વિશેષ રૂપે વસો છો ? કોઈને આપણે મળવું હોય; તો તેમની વધારે ઉત્તેજ કયાં છે ? એમ પુછીને ખાત્રી કરીએ છઈએ. અગ્નિ સર્વવ્યાપક છે; તોપણ લાકડાં, તેલ, ઘી વિગેરે પદાર્થોમાં તે વિશેષ છે. પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે; છતાં અગ્નિ, સૂર્ય, જલ, અતિથિ અને હૃદય-માં પ્રભુ વિશેષ વસે છે.

આ પાંચનો મહિમા ધણો છે. જ્યાં પ્રભુ વસે; ત્યાં તેનો મહિમા કેમ નહોય ! વાદ-શણુ-પણુ રાજની રાણી ! મહિમા વધી પડયો. દીવાનસાહેબ પણ ‘આ’ કહીને બોલાવે ! ઠાકોર નાનું ગામકું; પણ ત્યાં શ્રી ઠાકોર વસ્યા. મોટાં મોટાં સૌ ત્યાં જાય.

આજસ અને પ્રમાદનાં પોટલાં પાક્યાં છે. તડાકામારવા સૌ ભેળા થાય; પણ જરા-કામ સોધિ; ત્યાં જાણે મોતજ આવ્યું. કાળીયાતાવની કંપારી ફૂટે. આજસ, પ્રમાદથી દોડીક હાનિ થાય; તો તે એકજ ભવની જૂલ ગણાય; પણ આજસ પ્રમાદથી. અજ્ઞાન ઉણું થાય; તો જ્ઞાનની હાનિ થાય; તે અનેક ભવ ઉલા કરે.

અગ્નિ અને સૂર્ય-અગ્નિની તથા સૂર્યની પાસે આપણે રહીએ છીએ; પણ તેને જાણવા પરવા રાખતા નથી. ઋષિઓ અગ્નિશાળા રાખતા; અગ્નિને અને સૂર્યને પૂજતા હતા.

૫૫ પદ્યછેદ—**एवं—આ પ્રમાણે. યઃ જે પુરુષ. અગ્નિઃ અર્કઃ તોયાદિઃ તદ્વિમ્** અગ્ન્યર્કતોયાદૌ અતિથૌ હૃદયે ચ—અગ્નિ, સૂર્ય, જલાદિક, અતિથિ અને હૃદયમાં પણ. **ईश्वरं આત્માનં યજતિ—ઇશ્વર ભગવાનને પૂજે છે. સઃ અચિરાત્ હિ મુચ્યતે** તે તુરંત મુક્ત થાય છે.

‘અપિઓ જળરા હતા;’ એમ કહીને, આ સુદાની વાતને આપણે ઉડાવી દઈ એ છઈએ. એકજ દહાડે અગ્નિ અને સૂર્ય જગતમાંથી હડતાળ ઉપર જાય; તો શું થાય ! તેનો વિચાર બહુ થોડાજ કરી શકે ! વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોઈએ; તો પણ ખાત્રી થાય કે-અગ્નિમાં અને સૂર્યમાં પ્રભુત્વ છે. અગ્નિને માટે અગ્નિપુરાણ છે. સૂર્ય માટે સૌર્ય પુરાણ છે. સૂર્યના ઉપાસકો ‘આદિત્યહૃદય’ નો પાઠ કરે છે. પંચદેવમાં સૂર્યની ગણતરી છે. સૂર્યમાં અગ્નિદેવનો સમાસ કર્યો છે.

કુંડે પૂજન—સૂર્યને અર્ધ આપવા; અને ભોજન કીધા પહેલાં; અગ્નિને ઘી ચોખાથી અગર જે કાંઈ જમીએ, તેનાથી જમાડીને, પછી અગ્નિને દારવી; એ કુંડામાં કુંડે પૂજન છે. આટલું પણ ન આવડે; તેમને શું કહીએ ! ‘ભે’શના બાઈ’ કહીએ ! કારણ કે-અસ ! ખાવું, પીવું, ખેલવું; અને બે પાંચ પંદર બાળકોના મા બાપ થવું; એટલુંજ તેઓ સમજ્યા છે. કમાતા હોય; તેમને ધમંડ થાય; પણ કમાનારા, એક એકથી ચડે એવા આપણે જોઈએ છઈએ; અને જે ધણું કમાયા છે; તેઓ આપ્યા જેવા નમ્ર દેખાય છે. વગડે વૃક્ષ ધણું; પણ આંખો ઉમદા. કારણકે કમાય ધણું; અને નમે પણ ધણું.

જળ—જળનો મહિમા ગંગા, જીમનાને કાંઠે ખેસીને, અગર સાગરને કાંઠે ખેસીને ગવાય. શાં એ પાણી ! અને શી એ જળવણી ! શી એ રક્ષા ! અનેકમાંથી એક બે વહાણુ ભાગે; બાકી બધાં સલામત. વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી જળ-માં પણ, પ્રભુત્વ દેખાય. જેમાં સ્ટીમરોના અનેક રસ્તાઓ દોર્યાં હોય છે; એવા પૃથ્વીને નકશો, નજર પાસે મુકીએ; ત્યારે એમ થાય કે-સમુદ્ર પણ માણિક્યોક જેવો ભરત્યક વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે.

અતિથિ—નોતરેલો નહોં; પણ અનાયાસે આવી ચડે; તે અતિથિ. જેને કાંઈપણ પ્રકારની સગવડ ન હોય; તેને સગવડ કરી આપવી જોઈએ. અનેક દાનમાં અન્નદાન મોટું. રાંત દેવાદિનાં નામ અમર કરનાર અતિથિસત્કાર છે.

દષ્ટાંત—ગીધ અને ગીધણુ રાત્રે માળામાં સુતાં હતાં. વનમાં જૂલો પડેલો પારાધી, ફરતો ફરતો તેજ માળા નીચે, ટંડીમાં ધુજતો ધુજતો ખેડો હતો. ચાંચમાં અગ્નિ લાવી આપી, પારાધીને તાપણાની સગવડ કરી આપી. પારાધી તાર્પ્યો. ગરમીથી પારાધીની જૂખ જાગત થઈ. તાપણામાં પહેલો પોતે પડ્યો. પારાધીની ક્ષુધા કાંઈકે શાંત થઈ. હજી કાંઈકે જૂખ હતી. તેની તૃપ્તિ માટે, માળામાં ખેડેલી માદા, અગ્નિમાં કુદી પડી. વૈમાન આભે આવ્યાં; બેઠીને લઈને ચાલ્યાં. પારાધી ચમકી ગયો. ‘અહો ! પશુ પક્ષીને ઘેર આવો વહીવટ ! ત્યારે હું કેણુ ! માણસ કે હેવાન ? ‘અસ ! હવે હાંઉ.’ એમ કહીને, જળ વિગેરે હિંસાને ઉપયોગનાં સાધનો ફેંકી દીધાં. આ વાત ઋષિવરે મોટા અન્ધોમાં લખી નાંખી છે.

જે ઘરમાં માળાપનો સત્કાર ન હોય; વ્હાલાં સગાં પણ જ્યાં વિરમતા ન હોય; સહ્યુર પણ સાંભરતા ન હોય; ત્યાં ધર્મની વ્યાખ્યા શી હોય ! સંત, સહ્યુર અગર રૂડા પવિત્ર બ્રાહ્મણ, જે પોતાને વ્હાલા હોય; તેમને કહેતાજ રહેવું કે-કોઈ દિવસ આ પામરને પાવન કરજો. સંત સહ્યુરના ચરણરજ વિના, ઘર બુંડીયાની ઓડમ જેવાં છે. જ્યાં માત્ર પાંચ વિષયનાંજ સુખ, તે ઘર ઓડમ કરતાં પણ જુડાં છે.

ખાસ નોંધ—વેદોમાં, શ્રુતિઓમાં અને સ્મૃતિઓમાં ધર્મશાસ્ત્રની વાતો, છટી છટી કરી છે. તેને એકત્રિત કરીને, કેલાસવાસી નારાયણ વિઠલ વૈદ્ય પુરંદરે પુણ્યતાંબેકરે, ‘આદિક્ષત્રાણલિ:’ નામનોઅન્ય શકે ૧૮૧૭માં લખી છપાવી આપ્યો છે. સનાતની સૃષ્ટિ

ઉપર તેમણે મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેમાં અનેક ખુલાસા છે. પૂજ્ય બ્રાહ્મણ પંડિતોએ અને વંદનીય આચાર્યોએ, આ ગ્રન્થ ફરી ફરી છપાવેલો નોંધ્યો. તેમાંથી અનેક નોનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી, સંભાળને આપવાં નોંધ્યો. ‘અહો! આપણી લક્ષ્મી, નવા નવા ગ્રન્થો માટે, ક્યારે વપરાશે!’ એવો વિચાર, દરેક જ્ઞાન-જીજ્ઞાસુએ કરવો નોંધ્યો. મોટર રાખે; તે મોટા મહારાજ-મહંત અગર આચાર્ય નહીં; પણ જે આવા ગ્રન્થો સુધરાવીને છપાવી આપે; તે મોટા મહારાજ, તેજ મોટા મહંત; અને તેજ મોટા આચાર્ય.

અતિથિના સંબંધમાં—

પરકારાં તુ નિવસન-નતિચિન્તાઙ્ગણઃ સ્મૃતઃ ॥

અનિર્ણયં હિ સ્થિતો યસ્માત, તસ્માદતિથિરુચ્યતે ॥ [હારીત રમૃતિ]

અધ્વનીનોડતિથિર્જેયઃ, ઓત્રિયો વેદપારગઃ ।

માન્યાવેતો ગૃહસ્થસ્ય, બ્રહ્મલોકમભીષ્તતઃ ॥ [યાગવલ્કય]

નાગિન્દ્રોત્રેણ દાનેન, નોપવાસોપસેવનૈઃ ॥

દેવાન્ન પરિતુષ્યંતિ, યથા ત્વતિથિપૂજનાત્ ॥ [શંખરમૃતિ]

આ જ્ઞાન ગીધગીધણને પણ હું. ઉપર જુઓ.

ભિક્ષુક કોણ ? કોને કહેવાય ?—

બ્રહ્મચારી યતિશ્ચેવ, વિદ્યાર્થી ગુરુપોષકઃ ।

તુર્ભગઃ ક્ષીણચિત્તઃ, વહેતે મિદ્ધુકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ [આદિક્ષકારિકા]

ઉપલી વાત ‘આદિક્ષસૂત્રાવલિ’ના ગ્રન્થમાંથી અમે લીધી છે. શ્લોકોનો ભાવાર્થ ઉપર આવી ગયો છે. આવા આવા ખુલાસા તો, બ્રાહ્મણોએ મુખ પાઠ કરવા નોંધ્યો.

પાઠ કરાવી નથી; અને—‘અને નગર શેઠ કહો;’ તે કેમ અને! બ્રાહ્મણના ક્ષેત્રમાં બેઠા હોય; પણ હાથમાં પુસ્તક લે; ત્યારે ક્રિયા કરાવી શકે. શા માટે એમ ? મુખપાઠ કેમ નહીં? અવકાશ ક્યાં જાય છે ?

અતિથિનું (મહેમાનનું) ખાસ કર્તવ્ય—“પહેલે દહાડે પરાણો, બીજો દહાડે પૈ; અને ત્રીજો દહાડે રહે; તેની અક્ષત ગર્ધ.” એક દિવસથી વધારે ક્યાંઈ રહેવું નહીં. ખાસ કામ હોય; તોજ એકાદ દિવસ વધારે રહેવું. જેને ઘેર જવું, તેને અનુકુળ થઈ જવું. આપણી ખાતર સામાને જરા પણ નકામી તકલીફ ન પડવી નોંધ્યો. વળી પોતા પાસે દ્રવ્યની સગવડ હોય; તો તેમને ખર્ચ થયો હોય; તેના કરતાં ડબ્બલ રકમ આપવી. ડબ્બલ રકમ ન આપી શકાય; તો થોડી રકમ આપીને, તેમનો હૃદયથી, સારા શબ્દોમાં આભાર માનવો.

હૃદય—ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં, હૃદયોડર્જુન તિષ્ઠતિ ॥

ધૃતિર હૃદયમાં વસે છે. આ દેહમાં હૃદય અને મગજ બે અલૌકિક વસ્તુઓ છે. હૃદય પ્રાણનું મથક છે. પ્રાણના ધમકારા છેવટ સુધી ત્યાં સંભળાય છે. હૃદયની નિર્મળતા એજ દેવી સંપત્તિની ટોચ, અને હૃદયની મલીનતા, એજ આસુરી સંપત્તિની ટોચ. દેવ દર્શન; કથા વાર્તા, અને એવું જે કાંઈ ધર્મકાર્ય થાય; તેથી જે હૃદયનિર્મળ ન થતું હોય; તો તે ધ્યું વૃથા છે.

ધૃતિ શ્રીમન મહાપુરાણ ભાગવતના એકાદશ રકંધનો ત્રીજો અ. સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ! બોલો શ્રી રામચંદ્ર દેવકી જન્મ. હર હર મહાદેવ હર. શ્રી રામચંદ્ર કૃપાળુ બજ મન.

અમહાવાદ. મોક્ષમંદિર
કાગળ ૧૯૯૨.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

એકાદશ સ્કંધ.

અધ્યાય ૪ થો.

વિષય—આ ચોથા અધ્યાયમાં દ્રુમિલ નામના યોગેશ્વર ભગવાનના અવતાર સંબંધી કથા કરશે. નરનારાયણદેવનું તપ ભંગ કરવા ઇદ પ્રયત્ન કરશે.

ભગવાનના અવતાર સંબંધી નિમિ રાગ પ્રશ્ન કરે છે—

રાજોવાચ ॥

યાનિ યાનીહ કર્માણિ, યૈર્ઘૈઃ સ્વચ્છન્દજન્મભિઃ ॥

ચક્રે કરોતિ કર્તા વા, હરિસ્તાનિ હ્રુવન્તુ નઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—નિમિરાજ પૂછે છે કે-ભગવાનની મૂર્તિનું પૂજન કરવા સાડ, ભગવાનના અવતાર જાણવા જોઈએ; અને સ્તુતિ કરવા સાડ, તેમનાં ગુણ અને કર્મ પણ જાણવાં જોઈએ. માટે ભગવાને જે જે સ્વચ્છન્દઅવતારોથી, જે જે કર્મ કર્યા છે; કરે છે; અને કરશે; તે તે અવતારોની, તથા તે તે કર્મોની કથા અમને કહો. (૧)

૧ વિવચન—

અર્થ—પૂજન અને પ્રાર્થનાની વાત થાય; ત્યાં સ્વરૂપ અને ક્રીતિની વાત થવી જોઈએ. હિંદુ ધર્મ સગુણ નિર્ગુણ બેઉ સ્વરૂપને માને છે; તોપણ કેટલાએક અભણ કહે છે કે-હિંદુ ધર્મમાં સગુણ ઉપાસનાજ છે. સગુણનિર્ગુણનાં સ્વરૂપ, સમજવાં જેવાં છે.

ભગવાનના અવતાર-આ પણ એક ભુલવણી છે. વિચારવા જેવો વિષય છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ અને ઈશ્વરાવતાર’ એ નામનું એક નાનકડું પુસ્તક અહીંથી પ્રગટ કર્યું છે. કીમત માત્ર ૦-૦-૬ પોસ્ટેજ નવ પાઈ. ન વાંચ્યું હોય; તો વાંચજેછ.

દ્રુમિલ નામના સાતમા યોગેશ્વર જવાળ આપે છે—

દ્રુમિલ ઉવાચ ॥

ઉપગતિ—

યો વા અનન્તસ્ય ગુણાનન્તા-નનુકમિષ્યન્ સ તુ બાલબુદ્ધિઃ ॥

રજાસિ ભૂમેર્ગણેત્ કથંચિત્, કાલેન નૈવાશ્વિલક્ષ્મિક્ષિધાન્નઃ ॥ ૨ ॥

૧ ૫૬૨છેડ—યાનિ યાનિ કર્માણિ-જે જે કર્મો. યૈઃ યૈઃ સ્વચ્છન્દજન્મભિઃ-પોતાના જે જે સ્વતંત્ર જન્મોથી-અવતારોથી. હરિઃ હ્રદ ચક્રે-ભગવાને આ જગતમાં કર્યા. કરોતિ-કરે છે. વા કર્તા-અથવા કરશે. તાનિ નઃ હ્રુવન્તુ-તે જન્મો તથા કર્મો અમને કહો.

૨ ૫૬૨છેડ—અનન્તસ્ય અનન્તાન ગુણાન યઃ અનુકમિષ્યન્-અનન્ત ભગવાનના અનન્ત ગુણોને ગણવાને, જે ઇચ્છે. સઃ તુ બાલબુદ્ધિઃ-તે મંદ બુદ્ધિવાળો છે. કથંચિત્ કાલેન ભૂમેઃ રજાસિ ગણેત્-કાંઈ મોટી બુદ્ધિવાળો પુરૂષ ધણે કાળે પૃથ્વીનાં રજકણો ગણી શકે. અશ્વિલાઃ શક્યઃ તાસાં ધામ તસ્ય અશ્વિલક્ષ્મિક્ષિધાન્નઃ-સધળી શક્તિ-ઓને શક્તિ આપનારા ભગવાનના (ગુણોને). ન યવ-ન જ ગણી શકે.

અર્થ—દ્રમિલ નામના સાંતમા યોગેશ્વર કહે છે કે—અનંત ભગવાનના અનંત ગુણોને ગણવાને, જે ઇન્દ્રિયો; તે મંદબુદ્ધિવાળો છે. કોઈ મોટી બુદ્ધિવાળો પુરૂષ ધણે કાળે, પૃથ્વીનાં રજકણો ગણી શકે; પણ સઘળી શક્તિઓને શક્તિ આપનારા ભગવાનના ગુણોને તે નજ ગણી શકે. (૨)

૨ વિવેચન—

ફેટલી વિશાળ દાંડથી આ વાત થાય છે ! સમજાય છે ? આપની સંપૂર્ણ કાર્કિંદીની નોંધ, એક પુત્ર ભર્ષ શકતો નથી; ત્યારે આપનો આપ, તેનો પણ આપ; તેનો પણ ખરો; તેથી પણ ધણે આધે; તેની કાર્કિંદીની નોંધ લેનારા સાંઠ, પાંસઠકે પંચોતર આત્મા જવાનાં, તે શું બાધ શકે ! આપણુ શું છધએ; તે હજી આપણે આપણને સમજતા નથી. પ્રથમ તો આપણે અહીં, ધડી બે ધડીના છધએ. પચાસ, સાઠ કે પંચોતર વરસના-મહેમાન છધએ. આ આપણું કાયમી સ્થાન નથી. એટલે આપણે મુસાફર છધએ. મુસાફરીમાં જે આપણું નથી; તેને આપણે આપણું માની બેઠા છધએ. ઉતરવા આપેલી ધર્મશાળા, કોટે બાંધીને ફરવા લાગ્યા છધએ. આ આપણી માન્યતા—આ આપણો અધ્યાસ—ગેર સમજ, આપણને ગોથાં ખવરાવે છે. આ ભાંજગડ એવડી મોટી છે; કે આમાં ને આમાં, આપણે જીંદગી ભર પડ્યા રહીએ છધએ. જાણે ગટરના કીડા ! મુવા પછી પણ, અહીંથી ઉભી કરેલી વાસનાઓ, ઉંચા નીચા અવતારોમાં ભટકાવે છે. જીવતાં પણ, આપણે સંયોગધીન પ્રાણી છધએ. જેવા સંયોગ આવી મળે; એવા આપણે યનવું પડે. આવાં તોફાન બ્રહ્મણોના ધંધામાં નથી. બ્રહ્મણોની ઉઠ બેસ, ધર્મ, શાસ્ત્રો અને શ્રીહરિ સાથે છે. જેમને પોતાના કલ્યાણની પરવા છે; એવા ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો પણ, બ્રહ્મણોને આશ્રયે રહ્યા છે. બ્રહ્મણોને આશ્રયે રહેનારા-ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, સંસારને સ્વપ્નવત્ સમજે છે. એટલે સંસારના સુખમાં ગર્વ કરતા નથી; અને દુઃખમાં ગભરાતા નથી.

આ જ્ઞાન—આ સમજણ, અજ્ઞાની મીલકત કરતાં પણ મોંઘી છે. આવી સમજણ જેને હોય; તે જ્યાં જુએ, ત્યાં તેને નાના મોટા ભગવાન અનેક રૂપમાં દેખાય.

‘સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ કાળથી અત્યાર સુધીમાં, અનાદિ ભગવાનના અનેક અવતાર થયા હશે; તેનો હિસાબ આજકાલ અવતરેલા કોણ રાખી શકે ! તોપણ મેં થોડા સાંભળ્યા, તેમાંથી જે મને યાદ રહ્યા; તે હે રાગ ! આપને કહું !’ એમ દ્રમિલ નામના યોગેશ્વર બોલ્યા.

આપ સૌ સાવધાન છોને ? સાંભળો છોને ? આમ ડોસીઓની માફક વાંકા વાંકા કેમ બેઠા છો ? સિધા બેસી જઓ ! હુંટારા હુંટ વખતે સાવધાન હોય ! ખપવાળા માટેજ—પરવાવાળા માટેજ—આ વાતો છે. આવી સુંદર વાતોને ફેંકી દેવા હું બેઠો નથી; ઉંજે ત્યાં વાવવા આતુર છઉં. ગોસા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય; હરહર મહાદેવ હર !

આવી વાતો છપાઈને મળે; ત્યારે એક બે અને ત્રણ વખત વાંચજો—વિચારજો. કોઈ પુસ્તક લ્યો છો; ત્યારે એક બે પાનાં આગ તેમ વાંચીને, પુસ્તકને ફેંકી દો છો. એમ આ પુસ્તક સાથે કરશો નહીં. આ વાતો તો, મરવા તૈયાર થએલો, હસ્તીનાપુરનો સમ્રાટ, સાંભળે

છે; અને શ્રી શુકદેવજી કહે છે; એવી ખટકાવાળી વાતો છે. નિમિ રાજ્ય પોતાને ત્યાં ચાલતા યજ્ઞને અટકાવીને, યોગેશ્વરો પાસે, આત્મસ્વરૂપની વાતો સાંભળે છે. તે વાત હું આપને અહીં કહી રહ્યો છું. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-હીરાના દાગીના, ગરીબ લોકોમાં ન ખપે. તેમને તો એવા કીંમતી દાગીના, જેવા પણ ન મળે. તેમ લાખોની ઉથલ પાથલ કરનારા, યુરોપ અમેરિકાની મોટી પેઢીઓ સાથે કામ કરનારા, અગર ધનસત્તામાં અંગ્રહ ગએલા લોકોને, યોગેશ્વરોની વાતો સાંભળવાની કુરસદ ન હોય. એવાને અમે મળતા પણ નથી; કદિ ભેટી જઇએ; તો જલદીથી તેમનાથી વિખુટા પડીએ છઈએ.

હવે આગળ શું કહે છે તે સાંભળો—રાગ-ઉપગતિ

ભૂતૈયદા પશ્ચભિરાત્મસ્ટૈઃ, પુરં વિરાજં વિરચય તસ્મિન્ ॥

સ્વાંશેન વિષ્ટઃ પુરુષાભિધાન-મવાપ નારાયણ આદિદેવઃ ॥ ૩ ॥

વસંતતિલકા-

યત્કાય एष भुवनत्रयसंनिवेशो, यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ॥

જ્ઞાનં સ્વતઃ શ્વસનતો બલમોજઈદા-સત્ત્વાદિભિઃ સ્થિતિલયોદ્ભવ આદિકર્તા ॥૪॥

અર્થ—પોતે બનાવેલાં પાંચ મહાભૂતોમાંથી, બ્રહ્માંડરૂપી દેહ રચીને, તે દેહમાં (લીલા કરવા સારૂ) પોતાના અંશોથી પેઢેલા, આદિદેવ નારાયણ, ‘પુરૂષ’ એવા નામને પામ્યા. (૩). આ ત્રણ ભુવનની રચના જેની કાર્યારૂપ છે; જેની ઇંદ્રિયોથી, પ્રાણીઓની જ્ઞાનેંદ્રિયો અને કર્મેંદ્રિયો પ્રવર્તેલી છે; જેને જ્ઞાન સ્વતઃસિદ્ધ છે; જે પુરૂષના શ્વાસ લેવા સુકવાથી, (પ્રાણીઓની) દેહ-શક્તિ, ઇંદ્રિયોની શક્તિ અને ખીજી ક્રિયાઓ થયા કરે છે. સત્ત્વાદિ ગુણોથી, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં, પહેલો કર્તા પણ તેજ છે. (૪)

૩-૪ વિવેચન—

અવતાર સંબંધી કથાઓ-અવતાર સંબંધી કથા, આ ભાગવત ગ્રંથમાં પ્રથમ રકંધે ૩ શ્રીમ્ અધ્યાયે, શ્રીમુત પુરાણી શૌનકોને કહે છે. ખીજી રકંધની શરૂઆતમાં-પહેલા અધ્યાયમાં, ભુગવાનના સ્થૂલ સ્વરૂપની અને તેની ધારણા સંબંધી કથા છે. ખીજી અધ્યા-

૩-૪/૩ પદ્યછંદ—આત્મસ્ટૈઃ પંચભિઃ ભૂતૈઃ-પોતે બનાવેલાં પાંચ મહાભૂતોમાંથી.

વિરાજં પુરં વિરચય-બ્રહ્માંડરૂપી દેહ રચીને. તસ્મિન્ સ્વાંશેન વિષ્ટઃ તે દેહમાં પોતાના અંશોથી પેઢેલા. **આદિદેવઃ નારાયણઃ**-આદિદેવ નારાયણ. **પુરુષાભિધાનં અવાપ**—‘પુરૂષ’ એવા નામને પામ્યા. ૪ પદ્યછંદ—**एषः भुवनत्रयस्य संनिवेशः**—આ ત્રણ ભુવનની રચના. **यस्य कायः यत्कायः**—જેની કાર્યારૂપ છે. **यस्य इन्द्रियैः**—જેની ઇંદ્રિયોથી. **तनुभृतां उभयेन्द्रियाणि**—પ્રાણીઓની જ્ઞાનેંદ્રિયો અને કર્મેંદ્રિયો પ્રવર્તેલી છે. **ज्ञानं स्वतः**—જેને જ્ઞાન સ્વતઃસિદ્ધ છે. **श्वसनतः**—જે પુરૂષના શ્વાસ લેવાથી. **बलं ओजः ईदा**—દેહશક્તિ ઇંદ્રિયોની શક્તિ અને ઘેષ્ટા-ક્રિયા થયા કરે છે. **सत्त्वादिभिः** સત્ત્વાદિ ગુણોથી. **स्थितिं लयं च उद्भवश्च तेषां** સમાહારઃ **तस्मिन् आदिकर्ता (स एव)**—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં પહેલા કર્તા પણ તેજ છે.

યમાં-સ્થૂલ સ્વરૂપની ધારણુથી, સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની ધારણુ કરી શકાય; એમ ખુલાસો કર્યો. પછી ૪-૫-૬-૭ અધ્યાયોમાં ભગવાનના વિરાટાદિ સ્વરૂપનાં વર્ણન છે.

કહેવાનો હેતુ એ છે કે-ભગવાનના અવતારોની કથા સાંભળીને ભડકવું નહીં. અમે ભારતની ભૂમિમાં ઉભા છીએ; એટલું યાદ રાખવું ! અમે ઋષિમુનીઓના બાળક છીએ ! એટલું યાદ રાખવું. અમારાં શાસ્ત્રોએ અને સાહિત્યે જગતને જે આપ્યું છે; તે હજી કોઈ આપી શક્યું નથી. વિશાળ-ઉચ્ચતમ-વિચારથી વિચાર કરશો; તો અત્યારે તમને જે ખોટું જણાય છે; તે ખરું જણાશે. ઉડા દરીયામાં મોતી અને રત્નો પાકે; પણ તે લેવા, જેવા તેવા ખારવા, પ્રયત્ન પણ કરે નહીં. તેમ શાસ્ત્રોરૂપી ઉડા દરીયામાં, કલ્યાણનાં સાધનરૂપી મોતી અને રત્નો પાકે; પણ તે લેવા, જેવા તેવા મુમુક્ષુ તો, પ્રયત્નજ કરે નહીં. જેઓ ઉપર ટપકેથી સમુદ્રને જુએ; તેમને જળનાં મોઝાં જ દેખાય. શાસ્ત્રો ઉપર પણ, જેઓ ઉપર ટપકેથી જુએ; તેમને અનેક સંશયો રૂપી તરંગોજ દેખાય. જેઓ વસ્તુના ઉડાણમાં ઉતરી, વસ્તુ સંબંધી ઉડા વિચાર કરવા નવરા નથી; તેમને તે વસ્તુ માટે અભિપ્રાય બાંધવાનો હક્ક નથી. વળી જે દેશનો જે ભોમિઓ હોય; તે ભોમીયાને તે દેશ જેવા વખતે સાથે રખાય. અમેરિકાનો ભોમિઓ, જાપાન દેશની મુસાફરીમાં નકામે; અને જાપાન દેશનો ભોમીઓ, અમેરિકા દેશ જેવા વખતે નકામે છે. સક્કર ગેરજ કુશળ ઈજનેરે બાંધ્યો પણ તેની કુશળતા, જીવનના ગેરજ બાંધવાના કામમાં કામ આવે નહીં. જીવનના ગેરજ તો, જનક અને અષ્ટાવક બાંધે; જીવનના ગેરજ તો, યાસવદ્મય અને ગાર્ગી બાંધે; જીવનના ગેરજ તો, રામ અને વસિષ્ઠ બાંધે; શેષ અને સનકાદિ બાંધે; નારદ અને વ્યાસ બાંધે; શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન બાંધે; ગૌતમ અને મહાવીર બાંધે; શ્રીઆલ શંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, અને સ્વામી શ્રી સ્વામીનારાયણ બાંધે. આવા પરમવંદનીય એનજીનીયરો, જ્યાં પોતાના વિશાળ સાહિત્યો લખે, ઉભા છે; ત્યાં સંશયોની શગડીમાં શેકાતા કીડા ક્યાંથી ?

સમગ્રય છે ને ?—કે તુંબડીમાં કાંકરા ? ગીતામાં અર્જુનરૂપે અનેક ખુલાસા માગ્યા; અને કૃષ્ણરૂપે અનેક ખુલાસા કર્યા. યોગવાસિષ્ઠમાં રામેરૂપે પ્રશ્ન કર્યા; અને વસિષ્ઠરૂપે નિષ્ણો કરી આપ્યા; ભાગવતમાં પરિક્ષિતરૂપે પ્રશ્ન કર્યા; અને શ્રીશુકદેવજીરૂપે ખુલાસા કર્યા. પ્રશ્નોના અને ઉત્તરના ઢગલા કરી આપ્યા છે. પણુ ને જેમને વાંચવા નથી, વિચારવા નથી; અને યકવાદ કરવા છે; તેમને શું કહીએ ! વળી મહાભારત અને ઉપનિષદો તો, પ્રશ્નોત્તરની પરંપરા ! જેમ રાજના મહેલમાં ગોખે ગોખે દીવા; તેમ હિંદુ ધર્મમાં શાસ્ત્રે શાસ્ત્રે સમજણના સોગંદાં; રમતાં આવડતાં જોઈએ.

આટલું વાંચ્યા પછી, ઉપરના ૩ જો અને ચોથો-એમ બેઉ શ્લોકો, અને તેના અર્થો, ફરી વાંચો-વિચારો.

બ્રહ્મા-વિષ્ણુ અને શિવ સંબંધી હવે કહે છે—

આદાવમૂચ્છતધૃતી રજસાડસ્ય સર્ગે, વિષ્ણુઃ સ્થિતૌ ક્રતુપતિર્દ્વિજધર્મસેતુઃ ॥

રુદ્રોડ્યયયાય તમસા પુરુષઃ સ આદ્ય, इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥૬॥

૫ પદ્યછે—**अस्य सर्गे-આ** સર્જિના ઉત્પત્તિ કાળમાં. **रजसा-રજોગુણથી.** **शतं धृतयः (જન્મો) यस्य सः शतधृतिः-અત્યંત પુરુષ સો જન્મે બ્રહ્મા થાય.**

અર્થ—આ જગત્ની ઉત્પત્તિના કાર્યમાં, પ્રથમ બ્રહ્માસ્વરૂપે પોતે ઉત્પન્ન થયા. આ જગત્ના પાલન માટે વિષ્ણુસ્વરૂપે પોતે ઉત્પન્ન થયા. જે વિષ્ણુ યજ્ઞોના પતિ કહેવાય છે; અને વિષ્ણુ બ્રાહ્મણોની તથા ધર્મની રક્ષા કરે છે. પ્રલય માટે આ પુરુષ જ રૂદ્રસ્વરૂપે તમોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયા. આથી આ પુરુષ આદ્ય છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, પાલન, અને લય પ્રબલ્યોમાં થયા કરે છે. (૫)

૫ વિવેચન—

ચાટલી બધી રમટ વાતો થઈ છે; તો પણ અનાદિકાળથી અંધ-અંધના દિકરા પણ અંધ જાણે આંધળોજ પરિવાર—એવાં સ્ત્રી પુરુષો-શિવવિષ્ણુની એકતાને માનતાં નથી. આ ગેરસમજને એટલી બધી મજબૂત થવા દીધી છે કે—એટલે આ ગેરસમજને એટલાં બધાં ઉડાં મૂળ ધાત્યાં છે કે—શિવના એવા અવળા ઉપાસકોને, શિવ પોતે સમજાવે; તો પણ માને નહીં; અને વિષ્ણુના એવા અવળા ઉપાસકોને, વિષ્ણુ પોતે સમજાવે; તો પણ તેઓ માને નહીં. જરા વિચાર કરો; તો આગળ વાત કરીએ—કે—આમાં ચાટલાનો વાંક ! કે આંખોનો વાંક ! ચાટણું નિર્મળ; પણ જેમને આંખો નથી; તેમને તેમનું સુખ, ચાટલામાં કેમ દેખાય ! આંખો એટલે સાચી સમજણ—સાચું જ્ઞાન.

એકેશ્વરવાદ—હજી કેટલાંએક કહે છે કે—હિંદુઓમાં અનેક દેવ છે; તેથી હિંદુઓમાં એકેશ્વરવાદ નથી. હિંદુઓનો ઋગ્વેદ બોલે છે કે—**एकं सत् विप्र बहुधा वदन्ति** ઇશ્વર એકજ છે. બ્રાહ્મણો તે એક તરવને, અનેક દૃષ્ટિથી બુઝે છે. જેમ સૌની સીકક (મુખાકૃતિ) એક પ્રકારની નથી; તેમ સૌની અકક પણ એક પ્રકારની નથી. યુદ્ધિ પ્રમાણે સૌની માન્યતા અનેક હોય છે. એક ખીજે ઠેકાણે—

‘યં શૈવા સમુપાસતે શિવ इति, ब्रह्मेति वेदांतिनः’ વિગેરે

શબ્દોથી શાસ્ત્રકારો કહે છે કે—‘શૈવો જેને શિવ કહીને બજે છે, તેનેજ વેદાંતિઓ બ્રહ્મ કહે છે.’ વળી ત્રીજે ઠેકાણે શિવમહિમ્નઃમાં—

त्रयी सांख्य योगः, पशुपतिमतं, वैष्णवमिति ।

प्रभिन्ने प्रस्थाने, परमिदमदः, पश्यमिति च ॥

रूचीनां वैशिष्ट्याद्-अशुक्लदिलनानापयजुषां ।

गृणामेको गम्यस्-त्वमसि पयसा-मर्णव इव ॥૭॥

આવૈ શતધૃતિઃ (બ્રહ્મા) અમૃત્—પ્રથમ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. સ્થિતૌ વિષ્ણુઃ—આ જગત્ના પાલન માટે વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થયા. યઃ ક્રતુપતિઃ—જે વિષ્ણુ યજ્ઞોના પતિ છે. યઃ દ્વિજધર્મસેતુઃ—બ્રાહ્મણોના અને ધર્મોના પાલક છે. તમસા રુદ્રઃ અપ્યચાય—પ્રલયના કામ માટે આ પુરુષના તમોગુણમાંથી રૂદ્ર થયા. યતઃ ભવંતિ સ આષઃ—જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે આદ્ય. પુરુષઃ સ આષઃ—તે આદિ પુરુષ છે. इति—ઉપર જે કહ્યું તે પ્રમાણે.

આ તો રત્નો ! પણ અંધને બધું અધાર. માટે તમને કહું છું કે ‘વાંચો અને વિચારો’ શિવ મહિમ્નની ળીલ આવૃત્તિ હાલ બહાર પડી છે. પરવા થાય; તો તુરત મંગાવીને વાંચો. વાંચવાની મળ આ આરેજ (આ દેહજ) છે; પછી ગાયકવાડના હાથી થઈએ; જમવા લાડવા મળે; પણ અન્યનાં દર્શન થાય નહીં. મનુષ્યા દેહમાં પણ; શરીર આરોગ્ય હોય; અને ઉપાધિથી અળગા હોઈએ; સાંસુધીજ અન્ય હાથમાં લેવાય; અગર કોઈ વાંચે; ત્યાં સાંભળવા મેસાય. બાકી દોડદોડ અને નાસભાગ. ‘આત્મણુ ભાગી જાજે, વાંસે કાળા આવે છે. એમ દોડદોડ કરતાં, ૪૦-૫૦ અને સાઠ આવી પહેંચે. વાંસડો ઉભો ઉભો દોડતો હોય; તે લાંબો થઈને પડે. સંસારનાં ખારાં ઉહ જેવાં જળ પીઈને-કંટાળા કંટાળીને-મરી જાય. મરતાં એમ વિચાર થાય કે-‘ અસ ! શાકભાજી માટે હીરો વટાવી નાંખ્યો ’ ‘કરોડો દેતાં ન મળે; અખળે દેતાં ન અંકાય; એવી મોઘી પળો મેવકુશીમાં ખોઈ નાંખી !’ કહેવાનો હેતુ એ છે કે-કાશીશ કરીને ધન બચાવી, પુસ્તકો મંગાવો અને વાંચો; વાંચો અને વિચારો ! જ્યાં મેસો ઉઠો, ત્યાં, સારી સારી વાતો કરતાં શીખો. મોટા નગરમાં બપોરના સખ્ત તડકા પછી, મોટા રસ્તા ઉપર બંધાવાળા જળ છાંટે છે. જળ છાંટતી મોટરો દોડે છે. તે શા માટે ?-કે કોઈ રીતે માનવીઓને શાંતિ આપે ! જેમાં જ્ઞાનજળ ભર્યાં હોય, એવા ધર્મના બંધાવાળાઓએ પણ, જ્યાં સાં જ્ઞાનના છંટકાવ કરવા. **વ્યયેક્રુતે વર્ધત પથ નિત્યં, વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનં** । ભગવાનની વાતો, ભાવથી કરતાં, આપણાં રૂવાંડે રૂવાંડાંમાં ભાવ પ્રગટે. અસ ! આજ સાચું સુખ. એ માટેજ રાજપાટનો ત્યાગ, અને જમલવાસ.

ક્રતુપત્તિ:—ભગવાનને યજ્ઞો ગમે છે કે નહીં ? તેનો આ ખુલાસો છે. ભગવાન ‘ યજ્ઞનારાયણ ’ કહેવાય છે. મોક્ષની પરવાવાળાએ કામનાઓમાં લોભાવું નહીં; એટલીજ તેમાં સમજણ છે.

દ્વિજધર્મસેતુ:—ભગવાન આત્મણોની તથા ધર્મની રક્ષા કરે છે. કોઈ ધનની રક્ષા કરે; કોઈ દેશની રક્ષા કરે; કોઈ સ્ત્રીપુત્રાદિની રક્ષા કરે; ત્યારે ભગવાન આત્મણોની તથા ધર્મની રક્ષા કરે. ભગવાન જેમને બહાલો હોય; તેઓ પણ આત્મણોની અને ધર્મની રક્ષા કરે. આત્મણુ શબ્દ પહેલો મૂકીને સૂચવે છે કે—મોક્ષકતના કરતાં જેમ માલીકની કીમત મોટી છે; તેમ ધર્મના કરતાં પણ આત્મણોની કીમત મોટી છે. આત્મણોની રક્ષા એજ ધર્મનો પ્રવેશમાર્ગ. આત્મણોને પ્રસન્ન કર્યો પછી જે પ્રાપ્ત થાય; તેજ ધર્મ. રામે વસિકને રીજવ્યા; જનકે યાજ્ઞવલ્ક્યને રીજવ્યા; યુધિષ્ઠિરે નારદાદિને રીજવ્યા; શ્રીકૃષ્ણે જ્યાં જોઈએ સાં આત્મણોને રીજવ્યા; અહમ્મદેવ-આત્મણોનું સેવકપણું-એવો હીરો જડેલો સોનાનો ચાંદ, શ્રીકૃષ્ણે અઘાપિપર્યંત ગળામાં ધાલી રાખ્યો છે. જે આચાર્યો અને તેના અનુઆધઓ, આત્મણોનો અનાદર કરે છે; તેમને મોક્ષકતની કુંચીઓ કદિ મળતી નથી. પૃથ્વીને ઉથલાવી નાંખે; એટલું બળ રામલક્ષ્મણમાં હતું; પણ જ્યારે તેમને પરશુરામે ધમકાવ્યા-આંખો કાઢી; ત્યારે તરત એટલુંજ બોલ્યા કે—

ઓપાઈ—સુર, મહિસુર, હરિજન અર ગાઇ, હમરે કુચ ધનીપર ન શરાઈ.
વધે પાપ અપકીર્તિ ભારે; મારતહું પાંડિ પરિએ તુહારે.

બ્રાહ્મણ—વચ્ચે એક વાત કહી દઉં. કેટલાએક ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દ સાંભળીને ભડકી ગયા હશે. તેમને પણ કહી દઉં કે—‘બ્રાહ્મણ’ એટલે આપણા રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર ‘લેમણીયા આ’ ના પોકાર કરી રહ્યા છે; તેમની આ વાત નથી. બ્રાહ્મણ એટલે પોતાનું માન ન સચવાય; એવા ધંધામાં કુટાતા હોય; તેમની આ વાત નથી. કલાકે કરોડો કમાતા હોય; પણ આચાર વિચારને ઝોળખતા ન હોય; આંખાના દિકરા પરડા ચર્ધને પાક્યા હોય; દેવતાના દિકરા, કાલસા બનીને બેઠા હોય; તેમની આ વાતો નથી. આ બ્રાહ્મણો તો ભલે નિર્ધન હોય; ટુંકાં પંચ્યાં પહેરતા હોય; પણ પોતાના ધર્મમાં પરાયણ હોય. બે પાંચ કે પંદર વખત, દિવસમાં, ભગવાનની વાતો કરવા; ભગવાનનું ધ્યાન ધરવા, ભગવાનના ભક્તોનાં ચરિત્ર ગાવા સાંભળવા નવરા હોય; ખરામાં ખુશી હોય; ખોટું કરવા નારાજ હોય; દયા, ક્ષમા અને શાંતિના સાગર હોય; એવા કાંઈક હોય—તેમની આ વાતો છે.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવો. પતિનો ક્રોધ જોઈને, પતિવ્રતા ધ્રુજે; તેમ પરશુરામનો ક્રોધ જોઈને, રામ લક્ષ્મણ દુગ્ધવા લાગ્યા. આગળ ઉત્તરકાંડમાં [જુઓ—ભોક્ષવાણી પાનું ૬૯] શ્રીરામે પોતાની પ્રજાને એમ કહી દીધું હતું કે—

ચોપાધ—પુણ્ય એક જગમેં નહીં દૂમ, મન કમ બચન વિપ્ર-પદપૂજ.
સાનુકૂલ તેહિપર સખ દેવા, જે તજ કપટ કરે દ્વિજ સેવા.

બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ બ્રાહ્મણોને માન્યા નથી; પણ અઘાપિ પર્યંત તેમના વિદ્વાનુક બ્રાહ્મણ છે. આગમગિમનની વાતો કરનારા, નિર્ણય ઉપાસનાને આગળ કરનારા, અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન ભક્તો પણ, બ્રાહ્મણોને શરણે રહીને, ઉભા થયા છે. માટે ભગવાનને વહાલા કરવા હોય; તો બ્રાહ્મણોને પહેલા વહાલા કરો. મનુ બોલે છે કે—**બ્રાહ્મણો જાય-માનો હિ, ધર્મકોશસ્ય ગુપ્તયે ॥**

કૃપાપાત્ર અને દયાપાત્ર—જે બ્રાહ્મણો પોતાનો ધર્મ પ્રેમથી પાળે છે; અને ભગવાનનાં કામ, રાજપ્રશસીથી કરે છે; તે ભગવાનના કૃપાપાત્ર છે. આવા કૃપાપાત્રને કોઈ વાતની કમી રહેતી નહોતી. કૃપાપાત્રપર કૃપા કરવા, કૃપાળુ ભગવાન, ચોવીસે કલાક ખડે પગે ઉભા રહે છે.

દયાપાત્ર—જે પુત્રો માતાપિતાની સેવા કરતા નથી; તેમને માતાપિતા પાળે છે; કાંઈ આપે છે; પણ કચવાધને—રાજપ્રશસીથી નહીં—દયાની ખાતર. તેમ જે બ્રાહ્મણો રાતાં રાતાં પોતાના ધર્મ પાળે છે. તે પણ—ક્ષમા, દયા, ઉદારતા, અભય, વિદ્યા આદિ સુંદર વસ્તુઓના શણગાર વિના; તેમને પ્રભુ આપે છે ખરા; પણ કચવાધ—કચવાધને.

ખાસ ખાનગી—અમારે તમને અમારી ખાનગી વાતો કહેવાય નહી; અને કહીએ તો તમારામાંને કોઈ.....જીવ, એમ સમજે કે—‘પોતાની બડાઈ ગાય છે.’ એમ ન સમજે; તો કહી દઉં. સાંભળો ત્યારે—ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે અદાર અંગે ઉંટ વાકું! કઈ ચીજ વિના ચાલે! તોપણ ન્યાં ન્યાં જરૂર જણાય; ત્યાં ‘બાપુ’ હાજર! બસ! હવે વધારે નહીં બોલું! એટલુંજ કહું કે—‘પ્રભુ બહુ કૃપાળુ છે.’ ભોગવ્યા જેવા—

માથ્યા જેવા ધંણી છે. તેમાં કુષ્ણવતારે તો ખતમ કરી ! ભાગવતના કોઈ કોઈ શ્લોક, મને બાન ભૂલાવી દે છે. તે ભાગવત તો, તમે વાંચો છો; તે નહીં; પણ અમે વાંચીએ છઈએ; તે. કાગળ અક્ષર સરખા; ભાવજ ભુદા. ‘ ઈ-તો-ઈ-જાણે; તમે નહીં; ’ એમ વહાલી સ્ત્રી ઘણીવાર પોતાના પતિ સંબંધી બોલે છે; એવી આ વાતો ! તમારા બહુનમાં પણ, હવા ભરામ; સારે આવી વાતો કરવા આવજો. સાથે આટલી વાત પણ યાદ રાખજો કે— આમાં વડાઇ મારી નથી. વડાઇ એમની છે. હું પોતે કાંઇ નથી-એમ હું પોતે સારીરીતે જાણું છઉં; અને તે વાત તમને કહી દઉં છઉં. ખાનગી રાખતો નથી-ડાળ કરતો નથી. ‘ કૃપાળુની કૃપા મોટી છે; તે વાત ખાસ યાદ રાખવા, આપને આ વાત કરી છે.

સતતં પ્રજાસુ—આવો વહિવટ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. મન્વાદિ સ્મૃતિ-કારોએ, કાયદા બાંધી આપ્યા છે. વ્યાસાદિ પંડિતોએ ધર્મશાસ્ત્રો લખી આપ્યાં છે. શંકરાચાર્યોદિ મોટા આચાર્યોએ પૂર્વે લખેલી કથાઓને, અપડી સાકસુક કરી આપી છે; છતાં નવા જમાનાના કામી કોથી અને લોભી માનવીઓ, ૫૦-૬૦ કે માત્ર ૭૦ વરસ, આ જગતમાં રહેનારા, ચાલ્યા આવતા પ્રાચીન વહીવટને ઉચલાવવા, મચી રહ્યા છે. વસંત ઋતુમાં પાંદડાં ખરી જાય; પણ મૂળાયાં ઉખડી જાય !

હવે નરનારાયણના અવતારની કથા થાય છે—વસંતતિલકા—

ધર્મસ્ય દક્ષદુહિતર્યજનિષ્ઠ મૃત્યૌ, નારાયણો નર ઋષિપ્રવરઃ પ્રજ્ઞાન્તઃ ॥
નૈષ્કર્મ્યલક્ષણમુવાચ ચચાર કર્મ, યોડ્યાપિ ચાસ્ત ઋષિવર્યનિષેવિતાહ્નિઃ । ૬॥

અર્થ—ધર્મની સ્ત્રી અને દક્ષની પુત્રિ મૂર્તિમાં, નારાયણ સ્વરૂપે પ્રભુ જન્મ્યા. જે નર કહેવાય છે. તે ઋષિઓમાં મુખ્ય અને ઘણા શાંત છે. મોટા મોટા ઋષિઓ જેમના ચરણ સેવે છે; એવા તે નારાયણે, આત્મસ્વરૂપને ઓળખાવે એવું કર્મ (જ્ઞાન), (નારદાદિને) કહ્યું; અને આચરી પણ બતાવ્યું. તે નરનારાયણદેવ હજી પણ છે; અને કર્મ કર્યા કરે છે. [૬].

૬ વિવેચન—

વિવેકને તેડી લાવો; તો વાત કરીએ. ગયામાં જોતમને દેખ્યા; પટણા મોઘીરમાં ગહાવીરને દેખ્યા; જેસાલમમાં કાઠરિટને દેખ્યા; મક્કામાં મહમદને દેખ્યા; વિગેરે; પણ આ નમુના કયાં છે ? મેળવતાં આવડે તો મેળવજો. ઘણા સંતોનાં દર્શન આપણે કર્યાં છે.

૬ પદ્યરૂપ—**ધર્મસ્ય-ધર્મની સ્ત્રી. દક્ષદુહિતરિ મૃત્યૌ-દક્ષની પુત્રિ મૂર્તિમાં. નારાયણઃ-અજનિષ્ઠ-નારાયણ જન્મ્યા. નરઃ-ઋષિપ્રવરઃ પ્રજ્ઞાન્તઃ-જે નર, ઋષિઓમાં મુખ્ય અને ઘણા શાંત છે. ઋષિવર્યઃ નિષેવિતૌ-અંબી ચરણ સેવે; ઋ-મોટા મોટા ઋષિઓ જેમના ચરણ સેવતા હતા તે નારાયણે. નૈષ્કર્મ્યલક્ષણં-આત્મસ્વરૂપને ઓળખાવે એવું કર્મ. ઉવાચ ચચાર-કહ્યું અને આચરી પણ બતાવ્યું. યઃ અયાપિ આસ્તે-જે હજી છે; અને એવાં કર્મ કર્યા કરે છે.**

હજી આગળ સાંભળો—

इन्द्रो विशंक्य मम धाम जिघृक्षतीति, कामं न्ययुङ्क्त सगणं स वदयुपाख्यम् ॥
ગત્વાऽप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः, क्षीमेक्षणेषुभिरविध्यदत्तमहिम्नः ॥ ૭ ॥

અર્થ—એમનું તપ બેઈ, માફે સ્થાનક લઈ લેવાને ઇચ્છે છે; એવી ઇંદ્રને શંકા થઈ. તેથી તેણે તપને બાંધ કરવા માટે, કામદેવને વસંતાદિક પરિવારની સાથે મોકલ્યો. ભગવાનના મહિમાને નહિં બાણનારો કામદેવ, તેમના આશ્રમમાં, અપ્સરાઓના સમુહને, વસંત અને મંદ વાયુને સાથે લઈને ઓઓના કટાક્ષરૂપ બાણોથી, તેમને વિધવા લાગ્યો. [૭].

૭ વિવેચન—

ઓપોઝીશન—સામા થવું તે-વિધ્ન આવવાં તે. ‘ઓપોઝીશન વિના આગળ ગતિ થતી નથી;’ એવું એક મહાન સૂત્ર છે. સાઈકલ પૃથ્વીને અડકીને ચાલે; લારે પેડલ વધારે બળથી મારવું પડે; કારણ કે પૃથ્વી સાઈકલની ગતિની સામે થાય છે. અને સાઈકલ પૃથ્વીથી દૂર રહીને ફરે છે; લારે તેનું ચક્કર થોડા બળે, ચક્કર ચક્કર ફરે છે. વધારે બળના બદલામાં, સાઈકલ ગતિ કરી શકે છે; અને થોડા બળના બદલામાં, સાઈકલ ત્યાં ને ત્યાં પડી રહે છે. મોટા પુરૂષોને પણ વિધ્નો ! વિધ્નો વેડીને, મોટા પુરૂષો જગતને કહેતા બધા છે કે—‘વિધ્નોને શાંતિથી વેડી લેવામાંજ મગ્ન છે.’

ઈર્ષ્યા ક્યાં નથી ?—ઇંદ્રને પણ ઈર્ષ્યા ! સ્વર્ગનાં સુખને પણ, કાગ વિષ્ટા સરખાં માનવાનો હેતુ, જો કોઈ હોય; તો તે આજ છે. જેમ વિછીની વેદના; કરડે તેને ખપ્પર પડે, તેમ ઈર્ષ્યાની વેદના, ઈર્ષ્યા થાય તેને ખપ્પર પડે. ઈર્ષ્યાનો કંખ, વિછીની વેદનાના કરતાં, વધારે ભયંકર છે. કોઈ અને પતના રોગ કરતાં, ઈર્ષ્યાનો રોગ વધારે ભયંકર છે. કોઢીઓ અને પતીઓ, એકજ ભવે દુઃખી; અને ઈર્ષ્યાળુ આ ભવે દુઃખી થઈ, અનેક ભવ ઉભા કરે. ક્રોધ, દ્રેષ, કજ્યા અને હિંસા, ઈર્ષ્યાના બળવાન પુત્રો છે. માતા જ્યાં જ્યાં નજર કરે; ત્યાં ત્યાં આ દિકરા દોડી વળે ! આવો ભયંકર રોગ હોય; તો કાંઈક શાંતિ; પણ એમ નથી. સરપે સરખામાં ઈર્ષ્યા, પાડોશી પાડોશીમાં ઈર્ષ્યા, બાઇબાઇમાં ઈર્ષ્યા, બહેન બાઇમાં ઈર્ષ્યા; મોટા મોટા પંડિતોને અને આચાર્યોને પણ, અંદર અંદર ઈર્ષ્યા ! જેમ વિજળીના આંચકા અંગે વાગે; તેમ ઈર્ષ્યાળુને અંતરે ઈર્ષ્યાના આંચકા વાગે. ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાનની જો કોઈ ખાસ અને

૭ પદ્મછેદ—યુદ્ધીતું રુદ્ધતિ इति जिघृक्षति (ग्रह् धातु). मम धाम जिघृक्षति-
મારા ધામને લેવાની ઇચ્છા રાખે છે. इति ईन्द्रः विशंक्य-એમ ઇંદ્રે શંકા કરીને. सगणं कामं न्ययुक्त-પરિવાર સાથે કામને મોકલ્યો. वदरीभिः उपाख्यायते (वप् लृष् धातु) इति यः आश्रमः तं व-અદરીકાશ્રમમાં. तस्य महिमानम् न जानाति इति अत-
મહિમ્નઃ—નારાયણ દેવના મહિમાને નહીં બાણનારો કામદેવ. अप्सरसां गणाश्च वसंतश्च
सुमन्दवाताश्च तैः सह-અપ્સરાઓના સમુહ, વસંત, મંદવાયુની સાથે. गत्वा-જઈને. क्षीणां प्रेक्षणानि पश्य इशबः (प्राप्ते) तैः क्षी-ઓઓના કટાક્ષરૂપી બાણોથી. अवि-
ध्यत्-વિધવા લાગ્યો.

પ્રથમ જરૂર હોય; તો આ ભયંકર રાગના નિવારણ માટે છે. મોક્ષ પછી, પહેલું તો, આ સંસારમાં કાંઈક સુખરૂપ રહી શકાય; એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઇર્ષ્યા ન્યાં સુધી આપણી સોડમાં આવીને સુવે; ત્યાં સુધી સુખ એવી કોઈ વસ્તુ નજર પડે નહીં. ભયંકર પાપ કર્યા હોય; તેમને ઇર્ષ્યા થાય; અને તેથી પણ ભયંકર પાપ કર્યા હોય; તે એક બીજામાં ઇર્ષ્યા કરાવે. થોડું જોઈએ, થોડું સાંભળીએ; અને કર્તાહર્તા નારાયણ છે; કર્મ વિના કોઈને કાંઈ મળતું નથી; એવા ઉત્તમ વિચારોને દૃઢ કરીએ; તો જ ઇર્ષ્યામાંથી કાંઈક બચીએ.

આપણે આંખો ક્યાં છે ? આપણે વિચાર કરવાનું બળ ક્યાં છે ? નહીં તો તુરત દેખાય-કે-એક રાગના બે પુત્રો. તેમાં એક ટિલાત અને બીજો ફટાયો ! એક આપના બે પુત્રો. એક કરોડપતિ અને બીજો નિર્ધન ! એક આપની બે પુત્રી; મોટી સધવા અને નાની વિધવા ! એક આપની બે પુત્રીઓ, એક આબાદ, - બીજી પાચમાલ ! દીવાળીમાં એક મૂઠતો સૌ ચોપડાપૂજન કરે; પણ કોઈ રજે; અને કોઈ ખુવે ! ચોપડામાં ક્યાં જૂલ છે; તે વેપારીઓ સમજી શકે; તેમ જીવનમાં ક્યાં જૂલ છે; તે ઉંચી કોટિનાં મુચ્છુઓ સમજી શકે. શુભ વિચાર, સાદાઈ અને પવિત્રતાની સુગંધી-ફારમ-ન્યાં પ્રસરતી હોય; ત્યાં ઇર્ષ્યાની ગંધ હોય; તોપણ સમાધાન થાય.

દૃષ્ટાંત—રામ અને ભરત બેઉ દશરથના પુત્રો. રામને રાજગાદિ ઉપર બેસાડવા, ભરતે જેવો આગ્રહ કર્યો; તેવો આગ્રહ, ગાદી ઉપર પોતે બેસી જવા કર્યો નહીં. ‘ગાદી ઉપર બેસવાનો તો શું ! પણ ત્યાં પગ મુકવાનો મારો અધિકાર નથી;’ એવી સમજણ ભરતજીને ચિત્રકોટમાં લઈને ચાલી. આ સમજણે શ્રીરામની પાદુકા અપાવી. રાજગાદી ઉપર રામની પાદુકા મૂકી. ઇર્ષ્યા તે વખતે પણ હેવાત હતી; પણ-તે આપડી ભરતના હૃદયમાં પેસી શકી નહીં.

દૃષ્ટાંત—થોડા વરસ ઉપર એક કોર્ટમાં, ભાઈએ ભાઈ, આપની મીઠકત માટે લડતા હતા. આ વાત નાના ભાઈની વહુને ગમતી નહીં. બસ ! એકેનેજ ગમતી નહીં; બીજી બધાં-‘હાં મારો આપો ! થવા દો. થવા દો-’ કરતાં હતાં.

રાત્રિના નવ-દસનો સમય થયો હતો. એક મેડામાં નાના ભાઈની સ્ત્રી રમા, બારી પાસે ઉભી ઉભી રાહ જોતી હતી. ત્યાં ખડકાનું દાર ખખડયું. ‘કાણુ એ ?’ એમ પૂછતાં, જવાબ મળ્યો કે-‘એતો હું !’ તે સાંભળી બારણું ઉઘાડતાં, શેઠ દાખલ થયા. ઘરમાં આવીને-‘લે પાણી લાવ !’ એમ કહીને, શેઠ હિંચકે બેઠા. જળને ભોટા અને પ્યાલો આપીને, સ્ત્રી બોલી-‘કેમ ! કાંઈ આનંદમાં જણાવો છો ?

શેઠ-હા ! એમજ. વકીલે કહ્યું છે કે-‘તમે જીતશો.’

સ્ત્રી-કોને જીતશો ?

શેઠ-મોટા ભાઈને.

સ્ત્રી-મોટા ભાઈને જીતીયે; તોપણ હાયાંજ ગણાઈએ.

શેઠ-એમ કેમ ?

સ્ત્રી-તે એમજ ! જીત મોટી કે આચર ! ક્ષત્રી રણે જીતે; તે જીત્યો કહેવાય; બ્રાહ્મણ તપ અને વિદ્યાથી જીતે, તે જીત્યું કહેવાય; તેમ આપણે વૈશ્ય, ચોર વેપાર બેલતાં

જીતીએ, તે જીત્યું ગણાય. પણ તેમાં કાંઈ તારી વડાઈ છે? મુંબઈના પારસીઓ, કે જેમણે પોતાના યાત્રિ અંકુઓ માટે, પારસીકાલોની (વાસ) ખાંધી આપી. વડાઈ તો મુંબઈના કપોળ, કે જેમણે પોતાની યાત્રિના ગરીબો માટે, કપોળનિવાસ બંધાવી આપ્યા. બહાલા ! મારા પ્રાણના આધાર ! જીવનની વડાઈ તો, આ કહેવાય.

શેઠ—અસ ! તાર્ કહાપણુ તો વકીલ કરતાં પણુ વધી પડે !

સ્ત્રી—વકીલ મારા કરતાં ડાહ્યા હોય; તે હું કયુલ કંઈ છઉં; પણ આ બાબતમાં મારે તમને કહેવું જોઈએ; અગર આપ સમજીએ સમજી જવું જોઈએ; કે-વકીલ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર છે, અને હું આપણા પરમ અર્થની ખાતર, આ બાબતમાં વધારે સમજું છઉં.

શેઠ—અહો ! એક બાઈડી-તે બાઈની સાથે લડાવે ! કે છોડાવે !

સ્ત્રી—હું બાઈડી ખરી; પણ લડાવું એવી ગાંડી નથી. મારા પિતાને આપ જાણો છો. તે ધણીવાર કહે છે કે-‘સંસારના ધડી તડીના મામલામાં, ધસાઈ છૂટવું; પણ વેર ઝેર કરવાં નહીં.’ તમારા પિતા પણ પરમ ભગવદીય હતા. તેમને યાદ કરોને ! તે પવિત્ર પિતાના પુત્ર થઈ, તમારા મોટા બાઈ સાથે લડતાં, તમે લાજશો નહીં ! અને તે પણ કોટું !

શેઠ—ત્યારે કરવું શું ?

સ્ત્રી—અસ ! એકજ વાત. કે-‘મોટા બાઈ ! તમે કહો, તે મારે કયુલ છે.’

શેઠ—તે તો કહેશે કે-‘ધરમાંથી બહાર નીકળો.’ પછી ?

સ્ત્રી—તો ધરમાંથી બહાર નીકળશું. ધરને દહાય લાગે છે; અગર દેવાળાં કાઢે છે; ત્યારે ધરની બહાર નીકળે છે; તેના કરતાં; આ ટાણું ધણું સાફ છે. આ તો ગૌરવવતું પ્રમાણુ છે.

શેઠ—આ બધું અત્યારે ! પછી અકળાઈશ !

સ્ત્રી—પારખું કરી જુઓને ! ચાલો આપણે બેઠી, મોટા બાઈને ઘેર જઈએ. ધર પાસેજ છે. સામે ગયે વાઘ પણ ખાતો નથી; તો મોટા બાઈ ખાશે ?

‘ઠીક’ કહીને બેઠી આત્મા. આવ્યાં મોટા બાઈને ઘેર. મોટા બાઈ ફળીમાં ખાટલે બેઠા બેઠા, હુકકો પીતા હતા. બેઠી પગમાં પડ્યાં. ‘કાણુ અત્યારે !’ ‘કેમ અત્યારે !’ એમ સામેથી અવાજ થયો. બેઠી જણા પગ પાસે બેસી ગયાં. કાઈ બોલે કે ચાલે ! ફરી પ્રશ્ન થયો-‘કેમ અત્યારે ?’ તોપણુ થોડીવાર શાંતિજ રહી. હોકો ગુડગુડ થાય; તેમ મોટા બાઈના હૃદયમાં, અનેક વિચાર ગુડગુડ થાય. થોડીવારે પાછા મોટા બાઈ બોલ્યા કે-‘કેમ બાઈ મનુ ! કેમ વહુ બેટા રમા ! અત્યારે મોડી રાત્રે, અહીં આવ્યાં છો ?’

રમા—એક વધાઈ લાભ્યાં છઉંએ; કે અમારે લડવું નથી; આપ કહો તેમ કરવું છે.

મોટાબાઈ—મનુને આ વાત કયુલ છે ? કયુલ હોય; તો હું કહું છઉં કે-‘તમે ધરમાંથી બહાર નીકળી જાઓ.’

મનુ તથા સ્ત્રી—જેમ આપ કહો તેમ.

મોટા બાઈ—સામાય ! અસ ! ત્યારે તમે બે જે તોડ ઉતારો, તે મારે કયુલ છે.

સારા ધરની કન્યા લાવવાનાં. અનેક કારણોમાં, આ પણ્ય એક છે. જતી લાજને કેઈ રાખતું હોય; તો તે કુલવંતી નાર.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે-ધર્મીના ભડકા, પ્રભુકૃપાએ રામે.

વસંતઋતુ—

હિંદુ ધર્મે કાઈ વસ્તુ વિચાર્યા વિના પડી મેલી નથી. પણ્ય નજર કરે; તેમને દેખાય. સાહિત્ય સામે નજર કરીએ; તો જણાય છે કે-મહાકવિ કાળીદાસે ‘ઋતુસંહાર’ (સર્વ ઋતુઓ) નામનો ગ્રંથ લખી આપ્યો છે. તેમાં વસંતઋતુનું વર્ણન ઉત્તમ રીતે કર્યું છે. ઋતુ વસંત, અને રંગીલો કવિ, પછી તેનું વર્ણન શું કરીએ ! એ શોડી વાત કરે—

રાગ-ભાગિનિવૃત્ત—

સમદમધુકરાણાં, કોકિલાનાં ચ નાદૈઃ ।

કુસુમિતસહકારૈઃ, કર્ણિકારૈશ્ચ રમ્યૈઃ ॥

દ્વિભિરિષ્ સુતીક્ષ્ણૈર્-માનસં માનિનીનાં ।

તુલતિ કુસુમમાસો, મન્મથોદ્વેજનાય ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—મત થએલા બ્રમર અને કોકિલાના સ્વર, મહેર આવેલા આંખાનાં વૃક્ષો, અને મનોહર કરેલુનાં વૃક્ષો-એ સર્વે જણે પોતાનાં ધણુંજ તીવ્ર તીરો હોય નહોં; એવો વસંત માસ, તે તીરો વડે કામને ઉદીપન કરી, યુવતીઓના મનને પીડે છે. [૨૭]

રાગ-શાર્દૂલવિં (ઋતુસંહાર)

આત્મીમંજુલમેજરી વરશરઃ, સત્કિંશુકં ચન્દ્રનુર—

કયા યસ્યાલિકુલં કલંકરહિતં, છત્રં સિતાંશુઃ સિતમ્ ॥

મસૈમો મલયામિલઃ પરમ્ભૂતો, યદ્ધંદિનો લોકજિત્ ।

સોડયં ચો ચિતરીતરીતુ ચિતનુર-મદ્રં વસંતામ્બિતઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—આંખાના મનોહર મહેર, તે જેના આણુ છે; સુંદર કેસડાનું વૃક્ષ, તે જેનું ધનુષ્ય છે; બ્રમર પંક્તિ, તે જેના ધનુષ્યમાં મુકેલી દોરી છે; ચંદ્ર, તે જેનું ડાઘરહિત ધોણું છત્ર છે; મલયાચળનો પવન; તે જેના મત હાથીઓ છે; ટૌકા કરતી કોકિલા, તે જેના બંદિનનો છે; એવો વસંતઋતુનો ત્રિયમિત્ર કામદેવ, તમારું કલ્યાણ કરે. [૨૮].

વિગેરે વિગેરે.

ભર્તૃહરિએ શૃંગારશતક લખી આપ્યું. આ તમામ સાહિત્યોમાં ખાસ ખુબી એ છે કે-વસંતોત્સવ આંખા મહેરનો ઉત્સવ છે; મહુડા મહેરનો ઉત્સવ નથી. આંખો વસંતે રમતો જમતો દેખાય; પણ્ય પોતાના અંગેને (ડાળીઓને), પાંદડાના ઘેરાવામાં ઢાંકતો હોય; અને મહુડે ફળ આવે, ત્યારે તે રમતો જમતો દેખાય; પણ્ય પાંદડાં માત્ર ખેરી નાંખે; અને નાજો થઈને ઉભો રહે. મેરામણ મર્યાદાએ શોભે. મર્યાદા રાખે; તેજ મેરામણ (સમુદ્ર). અત્યારે [વપયસુખનો એવો વાયરો વાયો છે; કે-તે ભોગવતાં, ધર્મ અને નીતિ સરી પડે છે; તેનું ધણું શોડાનેજ ભાન રહે છે. કેટલાએક તો ધરિદાપૂર્વક ધર્મનો અને નીતિનો સાગ કરે છે. કેટલાએક તો કહે છે કે-‘ મનુષ્ય પૂર્વે પશુ હતો. ધર્મ કે નીતિ એવું કાઈ પણ્ય પ્રકારનું બંધન તેને હતુંજ નહોં. આ વીસમી સદીના સુધારામાં, ધર્મનાં અને નીતિનાં બંધન ફેંકી દઈ, પશુ થઈએ;

તો આપણે પ્રાચીનતાને માન આપ્યું ગણાય. ' સુધરેલા દેશોમાં આવા સુધારાનો રાફડો ફાટ્યો છે. પિનક કોડના કાયદાઓમાં માનવીની મર્યાદાના કાયદા છે; પશુની મર્યાદા સંબંધી કોઈ મોલ નથી. મર્યાદા રાખે, તેજ માનવી.

વીસમી સદીમાં-હુનિયા નવી જુની થઇ રહી છે. વીજળીના દીવા ઘેર ઘેર; આલે એરોપ્લેન આવા. રેડીઓ અને ઓડકારટીંગ આવા. લંડનના મહેલમાં થતી વાતો, દિલ્હીના મહેલમાં સંભળાય છે. મુંબઈને આરે ઉબેલો-અરેબીયન સમુદ્ર આરે ઉબેલો-માણસ, પાસી-શીક અગર આટલાંટીકને આરે ઉબેલા લોકો સાથે વાતો કરે છે. એક સેકંડમાં આદ વાર વીજળી પૃથ્વીપ્રદક્ષણ કરે છે. સેકંડે બે લાખ માઇલને વેગે વીજળી અંતરિક્ષમાં ઉડે છે.

આમ અનેક ફેરફાર થઇ રહ્યા છે; તોપણ આપણે માનવ. જેમ મેરામણ મર્યાદાએ શોભે; તેમ માનવ પણ મર્યાદાએ શોભે ! મર્યાદા ગઇ; કે માનવ ગયો. એટલે માનવ મટીને પશુ થયો. કેટલાએક સાહિત્યકારો પણ, મર્યાદાઓને હથોડા મારી તોડી ફેંડી નાંખે છે. આ પ્રમાણે સંસારને એક બે પગથીઆં ચડાવવાને બદલે, ઉતારે છે-પછાડે છે. આપણે જે વસંતની વાત કરીએ છઇએ; તે મનુષ્યને દેવ બનાવનારી વસંત-પુણ્ય માર્ગની વસંતની વાત છે.

શ્રીપુરુષ—પતિપત્નીનો વસંતઉત્સવ અથવા રસોત્સવ, ઓરડે હોય; આંગણે નહીં. કાળી-દાસાદિ કવિઓના સમયથી નાટકો લખાય છે; અને ભજવાય છે, પણ મર્યાદાસહિત, મર્યાદારહિત નહીં. નાટકના થીએટર ઉપર મર્યાદાઓનો ભંગ ધીમે ધીમે થવા લાગ્યો. સીને-માએ હદ કરી. પ્રથમ પુરુષો નાચતા; પછી નટીઓ નાચતી. તે કામ ખાનદાન શ્રીઓએ ઉપાડ્યું. મંગળાચરણમાંથી પરિણામનો વિચાર કરે; તેજ બચે.

વસંતના ઉત્સવનો હેતુ, તપ ત્યાગનો છે; સંયમ અને સદાચારનો છે; નિર્દોષ આનંદ અને ઉચ્ચ ઉત્સાહનો છે; આદર્શ આમોદ પ્રમોદનો છે. છતાં આજે આપણે જોઇએ છઇએ કે—ભોગવિલાસને અને વિકારને પોષનારા જલસાઓ, થવા લાગ્યા છે. અને તે પણ મોટા કહેવાતા-દેશના હીરા જેવા દેખાતા-માણસોને હાથે ! આ તે પ્રગતિ કે અપ્રગતિ ! તા. ૨૪-૨-૩૬ નું મુંબઈ સમાચાર કહે છે કે—દિલ્હીની વડી ધારાસભામાં એવો કરાવ થાય છે કે—' અમુક વાંધા ભરેલી ફીલ્મો, વિદ્યાર્થીઓને બતાવવી નહીં '. આવી વાંધા ભરેલી ફીલ્મો, વિદ્યાર્થી સિવાય બીજાઓને પણ બતાવવા જેવી નથી. કારણ કે તુલસીદાસ બોલ્યા છે કે—

ઓપાઇ—નાથ ! વિષયસમ મદ કંચુ નાંહિ, મુનિ મન મોહ કરે ક્ષણ માંહી.

વિશ્વામિત્ર, પરાશર, સૌભરી વિગેરે સમર્થ ઋષિઓને, વિદ્યુવળ કરનારાં વિષયોનાંદર્શન હતાં. જે વસ્તુ (મર્યાદાભંગ) ઓરડે રાખવા જેવી છે; ઓરડે પણ શયનગૃહમાં; શયનગૃહમાં પણ કોઇના દેખતાં નહીં. પુત્રાદિની પણ ત્યાં હાજરી ન હોવી જોઇએ; તે વસ્તુ આંગણે, રસ્તે, મેળાવડાઓમાં, અને નાટકસીનેમાઓમાં દોડી આવે; તો તેનાં પરિણામ માઠાંજ આવે. પગ બળતા હોય; ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પથરણાં પથરાય નહીં; પણ પગે પગરખાં પહેરી ભ્રમણ;

તેમ આ ફાટી નીકળેલા અનાચારને અટકાવી ન શકાય; તો—‘જેમાં ધર્મની, સમાજની પાયમાલી થાય છે; એવું જોવા ન જવું;’ એટલી પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરવી જોઈએ.

વસંતને બહાને નવાં નવાં લખાણ જગતમાં ઉથલપાથલ કરી રહ્યાં છે. સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં શૈલી બેદો અનેક છે. તે અનેકમાં બે મુખ્ય છે. ૧ Realistic (વાસ્તવવાદ) અને ૨. Romantic (ભાવનાવાદ). વાસ્તવવાદ એટલે—To paint world as it is—જગત જે રૂપમાં છે; તે રૂપમાં બતાવવું; તે વાસ્તવવાદ કહેવાય છે. ‘ભાવનાવાદ’ એટલે દુનિયાને ભાવનાઓની પાંખે બેસાડીને, દુનિયા છે ત્યાંથી તેને આગળ ઉઘી ભૂમિકામાં લઇ જવી તે. વાસ્તવવાદના પત્રો અને પુસ્તકો હરહમેશ સાધારણ રીતે ચાલ્યાં કરે છે. ભાવનાવાદનાં પત્રો અને પુસ્તકો, જગતને કાંઈ કાંઈ કાળેજ મળે છે. કારણ કે ભાવનાવાળા પુરુષો પ્રગટે છે; ત્યારેજ ભાવનાવાદનો પ્રવાહ પત્રરૂપે અગર પુસ્તકરૂપે પ્રગટે છે. વસિષ્ઠ અને રામ; શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન, વ્યાસ અને વાલ્મીકી, કાળીદાસ, માધવ, ભવભૂતિ વિગેરે કવિઓ, જાતમ અને મહાવીર, શંકરાચાર્ય અને તે પછીના મોટા મોટા આચાર્ય, ભાવનાવાદી ગણાય છે. ફ્રેંચ સાહિત્યમાં વિક્ટર હ્યુગો ભાવનાવાદી ગણાય છે. તેના સંબંધમાં ફ્રાન્સના વિદ્વાનો કહે છે કે—‘Words flowed from Victor Hugo, like light from the Sun. He was the Supreme Lord of the words.’ જેમ સૂર્યમાંથી પ્રકાશ વહે; તેમ વીક્ટર હ્યુગોમાંથી શબ્દો વહ્યા કરતા હતા. તે શબ્દોનો કુલ માલેક હતો.’ સંપ્રદાયોની ખેંચતાણમાં, શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યની જ્વલંત વાણીથી, ધણુ લોકો વિમુખ થઇ ગયા છે. દેશના આ દુર્ભાગ્યે ઓછાં નથી. કથા વાર્તા અનેક ઠેકાણે થાય છે; પણ પુસ્તકો ખરીદી તેનાં વાંચન, ચિંતન (શ્રવણ મનન) એવું ધણેજ થોડે ઠેકાણે થાય છે. આપણે ત્યાં સાહસુદ્ધ થએલાં—સુંદર ટિકાવાળાં—વિવેકચૂડામણિ; અને વેદાંતકેસરી મરદને મરતી આપે એવાં છે. ડોસીઓ નો હજી તે તરફ આવીજ નથી. જુના પામર વિચારો ખરી પડે; અને નવા સુંદર વિચારો મનરૂપી મનોહર વૃક્ષે પાંગરે; તે સાચો વસંતોત્સવ છે.

વસંતતો જુદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓનો ઉત્સવ. તેમાં કેટલાંએક પદો, આ પત્રિકાના દશમસ્કંધના ૧૩૩૩મા પાના ઉપર મુક્યાં છે. રામાયણની ચોપાઈ સાથે ગાવા માટે—

ચોપાઈ—બિંદ્રાબન સ્થામ ખેલે હોરી, (૨) ખેલે હોરીરે ખેલાવે હોરી;

રામ-ખેલે હોરીરે ખેલાવે હોરી—બિંદ્રાબન૦

ભૈયા !

[થવાલો-થવાલો—]

ભૈયા કીનકે હાથ કનક પીયકારી, કીનકે હાથ શુલાલ જોરી—બિંદ્રાબન૦

લક્ષમણકે હાથ કનક પીયકારી, ભરતકે હાથ શુલાલ જોરી—બિંદ્રાબન૦

વિગેરે-વિગેરે ! કાંઈ વખત જોવા આવજોને, આ ખેલ અહીંજ થાય છે ! પીધેલો જેમ ચોટા વચ્ચે ઉભો રહીને ખોલે; તેમ આ રંગ મંડળ વચ્ચે ઉભા રહીને રેલાવાય. આસપાસ શુલાલ ઉડતો હોય !

ખાનગી—અર્ધ વસંતપંચમીએ ભાવનગરમાં હરિહરપ્રસાદનાં લગ્ન હતાં. જન લઈને (મોતીબાગ પાસે) રામવાડીએ જવાનું હતું. વસંતપંચમીની સવારમાં, જન લઈને બીડ-બંજન પાસેના રામજીમંદિરમાં અમે સૌ આવ્યાં. ત્યાં જનનો ઉતારો હતો. પ્રાતઃકાળ, અને શ્રીરામચંદ્રજીનાં દર્શન. વળી વસંતપંચમી. હેયું ઉભરાયું. સૌને જરા વાર શાંત કરીને, ઉપલી ચોપાઈ બે ત્રણ વાર ધીમેથી ગાઈ સંભળાવી; પછી ધીમેથી ગવરાવી. ધીમેધીમે રંગ પાથર્યો. વીવાના માણસોની વાણી ઉધડી. પછી તો મોટેથી રંગબેર ગવરાવ્યું. મંદિર ગાજવા લાગ્યું. ધડીવાર તો નરી તાળીઓજ પડે. 'તે જોઈને કોઇ કહેવા લાગ્યા કે—'વેવાઈતો માંડવો અહીં પાસેજ છે. કોઈ જાણી જાશે; તો ફરેતી થાશે.' તેમના જવાબમાં અમે ફરી ગવરાવ્યું કે—

‘અબ તો બાત ફેલ ગઇ, જાને સબ કોઇ;

દાસ મીરાં લાલ ગીરધર, હોની હો સો હોઈ.’

આ તો અમારી ખાનગી વાતો. આ તો અમારૂં ગાંડપણુ ! તમે સૌ રસભોભી જીવો છો; માટે તમને ભગવદ્ રસની વાત કરવીજ જોઇએ.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવીએ ! નરનારાયણના આશ્રમમાં કામદેવે વસંત પાથરી દીધી. વિષયસુખની તૃણ્યાઓ વધી પડે; એવા દેખાવ ખડા કર્યા.

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની લલામણુ કરનારા પણુ, નાટકની રંગભૂમિ ઉપર, સ્ત્રીઓના સ્વચ્છંદ અને બજારવારથી બડકી ગયા છે. સહશિક્ષણ અને પશ્ચિમના અનુકરણને પ્રતાપે, સ્વચ્છંદતા આદિ અનેક દોષ પેસી ગયા છે. સ્ત્રી એટલે શિયળ, અને શિયળ એટલે મર્યાદા. ન્યાં મર્યાદાનો લોપ, ત્યાં સમાજ ઉપર ભગવાનનો ખોપ (કોષ), જે શિક્ષણ મર્યાદાનો ભંગ કરવાનું શીખવે; તે શિક્ષણ કુલવંતી-ગૌરવવાળી મહિલાઓને, પાયમાલીને રસ્તે દોરે. જે શિક્ષણ તપ, ત્યાગ, સંયમ અને સદાચારની સીડીએ ચડાવે; તેજ શિક્ષણ છે; જેમ દેશદેશના ડાહ્યા લોકો બોલ્યા છે—બોલે છે અને બોલશે. ભોગ અને વિલાસમાં માનવ જીવનનો વિકાસ નથી; સંયમ અને સદાચારમાં માનવજીવનનો વિકાસ છે; ભોગ અને વિલાસ કુમાર-કુમારિકાઓનાં દૂષણ છે. સંયમ અને સદાચાર કુમાર-કુમારિકાઓના શણગાર છે. સાદાઇનો ડોળ કરનારાં, નવાં નવાં ફેશનેબલ વસ્ત્રો દાખલ કરે છે. તે પણુ મોંઘાં અને મર્યાદા વગરનાં ! સ્ત્રીનો ચોટલો તે શી વાત ! તે વાળને કતરાવીને ખેડોળ બનાવવા; તે સ્વચ્છંદ સિવાય બીજું કંઈ નથી. વળી કોનસર્ટ અને ટ્યુક કળાને બહાને, અનેક ઢોંગ ધર્તીંગો ફેલાઈ રહ્યાં છે.

સમાજમાં સમજી ગણાતાં સ્ત્રી પુરૂષો, જ્યારે પોતાની કોમળ કુમારિકાઓને, નાચ શીખવે; અને જાહેર જલસાઓમાં તેમને નચાવે; વળી તેમાં આનંદ અને ગૌરવ માને; સારે ભારતના દરેક શુભેચ્છક ખળભળી ઉઠે.

તાર્પથ—આવા જલસાઓ—આવા નાચો, વસંતને બહાને સ્વચ્છંદતાને પોષેછે; વિકારને અને વિષય-ભાવનાને ઉતેજે છે. મોહને અને વિલાસને બહેંકાવે છે. ગરીબ લોકોને

અનીતિને રસ્તે રળી ખાવાનું શીખવે છે. જેને હૈયે દેશ, સમાજ અને જાતિનું હિત હોય; જેના હૃદયમાં સ્ત્રીસન્માનની સાચી અને પવિત્ર ભાવના હોય; તે વ્યક્તિઓએ અને સંસ્થાઓએ, પોતે આવા નાયક ન બોવા; તે તો અવશ્ય થવુંજ જોઈએ.

વસંતને ખહાને આત્મવિકાસ થવોજ જોઈએ. આંખો એનો એ; પશુ વસંતનો આંખો જુદા ! તેમ વરઘોડીયાં; પતિ-પત્ની એનાં એ; પશુ વસંતના પતિ-પત્ની જુદાં. વસંત એટલે રંગ-ગુલાલ-અખીલ-કેસુડાં વિગેરે. રંગ ભરેલાં વરઘોડીયાં-રંગ ભરેલાં પતિપત્ની. કેસુડાના રંગથી આગળ વધીએ; તો જીવનના રંગ, એકતાના રંગ, ઉમંગના રંગ, ઉત્સાહના રંગ, વિદ્યાના રંગ, સદાચારના અને સંયમના રંગ; તપના અને વ્રતના રંગ; યાનના અને વિદ્યાનના રંગ; સચ્ચુના અને નિયુષ્ટુના રંગ; આત્માના અને પરમાત્માના રંગ; અંતે-આત્મનિગજન અથવા બ્રહ્મખુમારી. આ અમારી વસંત

જીવનના સારાનરસા દરેક પ્રસંગોમાં, આત્મવિકાસ માટે કાંઈક કાંઈક ગોઠવણ હોય છે. જીવને પાડી નાંખવો; એવો જીવનનો હેતુજ નથી. આડું અવળું સમજાવી, જીવને ધમ્મર સન્નુખ કરવો; એજ માનવતાનું મોટું શિક્ષણ છે. વસંતને ખહાને થતી ખોટી લાલચોમાંથી બચવું; એમ નરનારાયણ પોતે, પોતાના દૃષ્ટાંતથી આપણને સમજાવે છે. પ્રભુ શીખવે છે કે-પડી ગયા; તેમનો જય નથી; ખોટી લાલચો સામે ટકી રહ્યા; તેમનો જય છે.

સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે ભવ્ય ભોગ વિલાસ ભોગવ્યા; તેમનાં નામ નિશાન, જગત્માં રહ્યાં નથી; પણ જેમણે સુંદર સ્ત્રીઓને તજી; તેમનાં નામનિશાન જગતે સાચવી રાખ્યાં છે; ગોપીચંદ અનેક સુંદરીઓને મુકી, ચાલી નીકળ્યા; ગૌતમયુદ્ધ યશોધરાને તજીને, મહેલ-માંથી નીચે ઉતર્યા. સાંઈ જગત જેમને વંદે; એવાં એમનાં નામ !

હવે નારાયણ ઋષિ કામદેવાદિનો સત્કાર કરે છે—

વિજ્ઞાય શકકૃતમક્રમમાદિદેવઃ પ્રાહ પ્રહસ્ય ગતવિસ્મય ઇજમાનાન્ ॥

મા મૈર્વિમો મદન મારુત દેવવધ્વો યુક્તીત નો ચલિમશૂન્યમિમં કુરુધ્વપ્ ॥ ૮ ॥

૮ પદ્મછંદ—શક્રેણ કૃતાઃ અક્રમઃ (અપરાધ) તં વિજ્ઞાય ઇદ્રે કરેલા અપરાધને. વિજ્ઞાય-જાણીને. આદિદેવઃ-નારાયણ ઋષિ. ગતવિસ્મયઃ-ઇદ્ર આમ કેમ કરે છે ? એવો જેને વિસ્મય નથી-નવાઈ નથી. એટલે વૈભવ લોભી ઇદ્ર આમ કરેજ-એમ જાણુ-નારા. અથવા ઇદ્ર આમ કર્યું; તોપણ પોતે શાંત અજીત રહ્યા; અથવા પોતે જીતેન્દ્રિય રહ્યા; જીતાં પોતાને કાંઈ ગર્વ થયો નહીં એવા સમજી. ઇજંતે (કંપે છે) इति इजमानाः तान्-જે કંપતા હતા તેમને. પ્રાહ-કહ્યું કે. મો મદન ! મા મૈદ્ર-હે કામદેવ ! તું કરીશ નહીં ! હે મારુત ! હે દેવવધ્વ ! હે પવન ! હે દેવાંગનાઓ ! જઃ ચલિ યુક્તીત-અમારી આગતા સ્વાગતા સ્વિકારો અને. इमं अशून्यं कुरुध्व-આ આશ્રમમાં વસો. ભાગી જશો નહીં.

જા. નં. ૧૬

Registered No. B. 1434.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાનપટેલની પોળ મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ હનનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ અં.]

xઅશાઠ ૧૯૯૨.

[અંક ૩ એ.

xઅશાઠ એકા પહેલાં અશાઠનો અંક—આ વરસ વૈશાકથી ચૈત્ર સુધી છે. ધીમે ધીમે આજ્યા જઇએ છઇએ. હવે આપણે આવણુ શુદ્ધ ૧ મળાશું. તે પહેલાં પત્ર લખવો નહીં. જરૂર પડે, તો જે નામથી માસીક આવતું હોય; તે નામ, અને ગ્રાહક નંબર પત્રમાં તથા મ. ઝોડરના કુપનમાં, રપષ્ટ લખવાં. જવાબની જરૂર હોય; તો રીપ્લાઇ કયાડે લખવો જોઇએ.

વૈશાકનો આરામ—(મુંબઇ) મલાડમાં, શેઠ ભગવાનલાલ હીરાલાલના બંગલામાં.

સનાતન પ્રેમીઓ !—તમારામાંના કેટલાએકની, પત્રદારા, શુભ ભાવના જોઈ, રાજ થાઈ જઈ. આ પ્રમાણે દૈવતને પ્રગટાવી, કાંઈક કરતાં શીખો. ‘હું બધું જાણું છઉં;’ અને ‘બડા બાપના અમે મોટા !’ આ બે ધમંડ ભયંકર રોગ રૂપ બની ગયા છે. આપણે જાણુવાનું ધણું બાકી છે; એમ સમજી, પ્રથમ દોષને દીક્ષો પાડવો. અત્યારે જાણુવાનું ધણું વધી પડ્યું છે. તે હિસાબે આપણે કાંઈ જાણતા નથી. આપણે ઋષિમુનિઓના બાળક છઈએ; પણ—‘છે કોઈ શમીકનો બાળક ? કે જેની આજ્ઞાએ, તક્ષક નાગ દોડશે આવ્યો હતો.’ આપણે સ્વામી સન્ધ્યાસી હોઈએ; પણ—‘છે કોઈ સ્વામી-સન્ધ્યાસી ?—કે-જે ઉકાળેલું સીસું પી જાય.’ આપણે સાધુ સંત હોઈએ; પણ—‘છે કોઈ તુલસીદાસ ?—કે જેની આજ્ઞાએ દિલ્હીમાં છાપરે છાપરે વાંદરા ફરી વળ્યા. આપણે ભક્ત હોઈએ; તો છે કોઈ નરસી ? કે જ્યાં કુંવરબાઈનાં મામેરાં પૂરાયાં; છે કોઈ મીરાં ? કે જે ઝેરનો પ્યાલો પી ગયાં. તાત્પર્ય—સાચી વસ્તુ શુભ થઈ છે. મીતા—ઉપનિષદ વાંચીએ; પણ કામ—કેષ અને લોભ શમ્યા છે ? વિષય-વૈભવ એમાં થયા છે ? મંદિરોમાં એકા હોઈએ; તો ત્યાં પણ આપણી પછવાડે મીઠકતનો લોભ ! તખ્ત ઉપર એકા હોઈએ; તો ત્યાં સુંદર સ્ત્રીઓ, આપણી આંખોને વારંવાર ખેંચે. આપણે ધણું ભણ્યા અને ધણું જાણ્યું; પણ કોઈ જરા અવધું બોલે; તો આપણા હૈયામાં ઉકળાટ થઈ આવે. મોટા સર્પની માફક, કેષ પુકાડા મારે. આ બધું શું છે ? સમજવા પ્રયત્ન કરીએ; તો સમજાય એવું છે. આપણે આપણને જોવા સાચીએ; તો આપણે આપણને જોઈ શકીએ—એવી સમગ્ર અહીં છે. આ સમગ્રનો લાભ કેટલો લેવાય છે; તે આપણે પોતેજ વિચારવું ઘટે. વિચારતાં ખામીઓ તરી આવે. પારકા દોષ જોવા દોડશો નહીં; પારકા આંગણું વાળવા જશો નહીં. પોતાનો દોષ જોવા, અને પોતાનાં હૃદય-આંગણુ

સાફ રાખવાં; એજ સાક્ષર્માં સાદી શીખામણ, અને મોટામાં મોટું જ્ઞાન. એજીવ હો-તો સમજી જાને; કે આપણે ‘સનાતનીએ’ આકૃત્તમાં છીએ. ગંદા વાતાવરણમાં ઘેરાઈ ગયાં છીએ. નિર્જીવ હો-કાંઈ વાંચતાજ ન હો-વિચારતા પણ ન હો; વાંચતા હો; પણ હૈયું કાંઈ દિવસ ઉભરાતુંજ ન હોજી-એવા નિર્જીવ અમને ગમતાજ નથી. તેમને અમે કાંઈ કહેતાજ નથી. આ તો આમારી નમ્ર-મે હાથ જોડીને કહેલ્લની-નમ્ર પ્રાર્થના છે. કીક જણાય; તો જ્યાં બેસો; ત્યાં ભગવાનની વાતો કરો; અને શાંત થતાં શીખો. બસ! હાલ આટલોજ પ્રયત્ન થાય; તો પ્રભુ કૃપા. જેમનાં મગજ શાંત હોય; તે સારાં કામ કરી શકે.

નવગ્રાહકોને—આ નવું વરસ ૨૦ મા ફરમાથી શરૂ થયું છે. ૩ જી અધ્યાયથી શરૂ થયું છે. માટે પાછલા ફરમાની તમારે ખાસ જરૂર છે. ૧ થી ૫ છ દર્શન શું છે? તથા ૧ થી ૧૯ ફરમા-એમ ૨૪ ફરમાનું પુસ્તક તૈયાર છે. ગંધામણી સાથે કૌંમત રૂપૈયો એક છે. પોર્ટલેજ ૦-૩-૦ જુડું. ૧-૩-૦ મ. ઓર્ડરથી મોકલીને તુરત મંગાવી લ્યો. ગઈ સાલના સાદા માસીકના ગ્રાહકોએ પણ આ પુસ્તક માટે ૧-૩-૦ મોકલવા.

પ્રચાર કામ—સમાજના ઉપર દયા કરવા માગતા હો-તો જીસાસુએને કાંઈ સાફ સાફ વાંચન આપો. છાપખાનાની સગવડે, જેમ લાભ આપ્યો છે; તેમ જેની આપણને જરૂર નથી-એવું છપાતાં, એવું વાંચતાં, આપણને ગેરલાભ પણ થયો છે. યાદ રાખવું કે-જેથી જીવન ઉત્કૃષ્ટ થાય; જેથી વિષયવાસના ઓછી થાય; જેથી શાંતિ, દયા, ક્ષમા વિગેરે રંગ જીવનમાં પૂરાય; એજ ઉત્તમ વાંચન. અત્યારે સોએ અકાળુ ટકા, દરેક પુસ્તકમાં અગર પેપરમાં-પ્રેમનીજ વાતો-વિષયોનાજ કુવારા! જેમ જુડીયાને વિજ્ઞાની ગંધજ ગમે; ગુલાબના ટોપલા, અને હેનાના અત્તરના સીસા, જુડીયાને નકામા; તેમ એવા જુડીયા જેવા વિષયો જીવેને, એવા મલીન નોવેલો ગમે છે. એવા મલીન પ્રેમ-સીનેમામાંના શણગારમાં છુપાએલી વિષયવાસનાને, પોપણ આપે છે. ગંધાતી મોરી ઉપર, સ્વચ્છ પાણીની બે ત્રણ ડોલ નાંખતાં, ગંધ ઓછી થાય છે; તેમ ગંધાતા હૃદયો ઉપર, આ એકાદશના પવિત્ર જળની ડોલો નાંખજો. નિશાળના ભારતરો, ચાણાના ચાણુદારો, અને નાતના ગોરો, જેઓ સમાજના નિકટના સંબંધમાં છે; તેમણે અવશ્ય જ્ઞાન-પ્રચારનું કામ કરવુંજ જોઈએ.

આ એકાદશ-ધણીજ ઉત્તમ વસ્તુ છે. ઉપનિષદોની વાતો મોટી; પણ બૃહદારણ્યક અને છંદોગ્યાદિ વાંચીને ખાત્રી કરશો: તો સમજશો; જે ત્યાં સમજાતું નથી; તે અહીં આ એકાદશમાં સહેલાઈથી સમજાય છે.

માઈન્ડ—બોલર બોલ નાંખવા પહેલાં, ‘માઈન્ડ’ કહે છે; તેમ હું એકાદશની વાતો શરૂ કરું; તે પહેલાં આપને સૌને સાવધાન રહેવાનું કહું છઉં. તમે બેઠાં અહીં; અને જીવ ધરે દોડતો હોય; તો આ કરોડો દેતાં ન મળે એવી વાતો, હવામાં ઉડી જાય. રાજ્યોના મહેલમાં નથી; મથુરાસન ઉપર બેસનારાઓને જે મળ્યું નથી: તે આ છે. જે હજાર બે હજાર, અગર લાખ કરોડ કમાયા; તે પણ આ કમાયા નથી; એવી આ કમાણી છે. માટે આરા વહાલાં ભાઈઓ અને બહેનો! સાવધાન થઈને સાંભળો.

લાલી મુકવાની ભયંકર કુટેવ—કાંઈ વાંચવાનું આવે; તો વાંચવું નહીં; વંચાવવું પણ નહીં; અને ધાલી મુકવું. આ ભયંકર કુટેવમાંથી બચતા ન હો; તો અવશ્ય બચજો. કુટેવને ઓળખી રાખજો.

એકાદશ સ્કંધ.

અધ્યાય ૪ થો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૨૧૬ માં પાનાથી આગળ.]

અર્થ—‘આ અપરાધ ઇંદ્રનો છે;’ એમ બાણીને, નારાયણશ્રુતિને વિરુદ્ધ થયો નહીં. કારણ કે વૈભવના લોભીને ઇંદ્રિયાં યાયજ. ઇંદ્રે આમ કર્યું; તોપણ પોતે લલચાયા નહીં; તેથી પોતે ધીરજવાળા છે; એવું અભિમાન પણ નારાયણશ્રુતિને થયું નહીં. તોપણ, પોતે કરેલા અપરાધથી જે કંપતા હતા; તેમને નારાયણદેવે કહ્યું કે—‘હે કામદેવ ! તું ડરીશ નહીં. હે પવન ! હે દેવાંગનાઓ ! અમારી આગતા સ્વાગતા સ્વિકારો; અને આ આશ્રમમાં વસો. આતિથ્ય લીધા પહેલાં, ભાગી જશો નહીં. (૮).

૮ વિવેચન—

આ તો મોટા પુરોહિતની વાતો ! સ્ત્રીઓના લોભમાં ન લોભાવું; તે કાંઈ સાધારણ વાત નથી. દુધ પાંજરામાં હોય; ત્યાં સુધીજ બચે; નહિં તો આમતેજ ફરતી બીલાડીએ, જરૂર ચાટી જાય. ધર્મના કાયદા, માતિના કાયદા, અને કુટુંબોના કાયદા, જીવનની મર્યાદારૂપ છે—વાડરૂપ છે. જે વાડમાં બાંકા પડે; તેમાં હરાયાં ઢોર પેસે. હરાયાં ઢોર, ખેડુના ઝપાટામાં આવે; તો ખેડુ તેની ખબર લે. A nod for a wise, and a rod for a fool. શાસ્ત્રે જે મર્યાદા બાંધી, તેને પાળી બતાવવા, જે અવતારો થયા છે; જે મોટા પુરોહિત, આ જગતમાં વિચર્યા છે; તેઓ મર્યાદાનું પાલન કરવાનું કેમ ચૂકે ! કરોડના માલીક, કોડી માટે દોડે નહીં. આત્મસંપત્તિવાળા, અનાત્મસંપત્તિ માટે દોડે નહીં. નિરતીશય સુખના આધિકારી, ક્ષુદ્ર સુખ માટે કેમ વજખાં મારે !

દષ્ટાંત—જમના બહેન, પાંચ ગુજરાતી અને છ અંગ્રેજી ભણેલાં; ૨૦ રૂડાં અને ૩૫ પૂરાં. પણ દૈવયોગે વીશમે વરસે વિધવા થયાં. બાળગોપાળ કાંઈ નહીં. જમાઈની વરસી વાળ્યા પછી. બહેનને પિતા પોતાને ઘેર લેડી લાવ્યા. પિતાને મશરૂ કીનબાબની કુકાન હતી. સાંજે છ વાગ્યે કુકાન બંધ કરી, ઘેર આવ્યાને પિતા જમે. પછી બે ઘડી ભાગવત વાંચે; અને બેનને સંભળાવે.

એકાદ માસ પછી, બાપાએ ભાગવત વાંચી રહ્યા પછી, બહેનને પૂછ્યું—‘કેમ બેટા ! તને સમજાય છે ને ?’ બહેન કાંઈ બોલ્યાં નહીં. ફરી પૂછ્યું—ફરી પૂછ્યું; ત્યારે બહેન માંડ બોલ્યાં—‘પિતાજી ! સમજાય છે તો ખરું—પણ—

પિતાજી—‘પણ’ શું ? જે હોય તે કહેને !

બહેન—શું કહું ! કહેતાં આવડતું નથી !

પિતા—એટલે ? [આમ બે ત્રણવાર પૂછતાં, બહેન રોષ પડ્યાં. આંખ ઉપરથી ચક્ષમા ઉતારીને, પિતા સાવધાન થયા.] ફરી પૂછ્યું—તું કાંઈ વાત કર; ત્યારે ખબર પડે ને ! તું મારી દીકરી છો; પણ અત્યારે તું જુદા રંગમાં—જુદી ભૂમિકામાં—ઉભી છો. માટે તારે કાંઈ અગવડ હોય; તો તે મને ખુલ્લા મનથી કહેવી જોઈએ. બોલ જોઈ—બેટા ! મને નહીં કહે; તો કેને કહીશ ? નથી તારે આ ! સાસરે તો કાંઈ બોલાયજ નહીં.

સાસરીયાં વિધવાનાં વેરી ! ભાઈ જોગ્યો તો અમૃત પ્રાપ્તને અવતર્યા હોય; અનેક પુણ્ય કરીને માનવતા પામ્યા હોય; તો બહેનના દુઃખની વાત સમજે ! ત્યારે આ વાત તું કહીશ કાને !

બહેન—આપનેજ કહું ! બીજા કાને કહું ! પણ આપુ ! કહી શકતી નથી.

પિતા—ધીરજથી કહે ! થોડામાં કહે ! હું થોડામાં બધું સમજી જઇશ.

બહેન—જુઓ પિતાજી ! હું સાંભળું છઉં બધું; પણ મને કળ વળતી નથી; મને ક્યારેય એન પડતું નથી.

‘ મને જોડાડ્યું જાઠે નહીં;

મન સમજાવ્યું સમજે નહીં. ’

‘ શું હતું ! અને શું થઇ ગયું ! ’ ત્યાંજ—તે બાળ્યતમાંજ—મારું ચિત્ત ભટકયા કરે છે.

એમ કહેતાં કહેતાં બહેન રોઈ પડી.

પિતા—હું પણ તારા જેવોજ કાંઈક છઉં. મને પણ ઘરમાં આવું છઉં; ત્યારે ઘર ખાવા ધાય છે; પણ એમ અકળાવું; કાંઈ કામ આવે ! ‘ મરનાર પાછું નહીં મળે. ’ એ સદ્ વાત છે.

બહેન—પણ પિતાજી ! પાછલાં સંસ્મરણો યાદ આવતાં, મને કાંઈક થઇ આવે છે ! મારા હૃદયમાં કાંઈ અટપટું અનુભવાય છે. મારા હૃદયને આંચકા વાગે છે; હૃદય વિધાઇ જાય છે; કાળજે કાળ્યાં પડે છે. શું ત્યારે પિતાજી ! મારે જુરી જુરીનેજ મરી જવું ? સુખપૂર્વક જીવવાની, હવે કોઇ બીજી રીતજ નથી ?

પિતા—એમ કાંઈ હોય ! આ તો પતિને તેં મરતાં મૂક્યા; પણ જીવતા મુકાને ચાલી નીકળાય; એવી પણ માનવતામાં કાંઈક અજબ શક્તિ છે.

બહેન—તે શું ?

પિતા—તે જ્ઞાનયુક્ત તીવ્ર વૈરાગ્ય. જ્ઞાન વૈરાગ્ય વિના સંસાર મોટી મુંઝવણરૂપ છે. વાળ ઉતારવા, શણગાર તજી દેવા, સાદો ખોરાક લેવો, પથારીએ શયન કરવું; થોડુંજ બોલવું; વિગેરે આરામો, શાસ્ત્રોએ વિધવાઓને આપી છે; તે માત્ર લોકાચાર નથી; પણ જેવી સંન્યાસવિદ્યા છે; એવીજ આ વિધવાદીક્ષા છે. વિધવાઓને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લઈ જવાની ગોદવણ છે. નાટકના ખેલાડીને વેશને ઘટોત્તજ પોશાક પહેરાય; તેમ સંસારના ખેલાડીને, પોતાના ખેલને ઘટોત્તજ પોશાક પહેરાય. લગ્નમાં લગ્નનો પોશાક; અને મરણમાં મરણનો પોશાક. સંધવાને સંધવાનો પોશાક; અને વિધવાને વિધવાનો પોશાક. એકને જે અમૃત, તે બીજાને ઝેર. એટલે સંસારીનાં ધન સ્ત્રી પુત્રાદિ શણગાર, ત્યાગીને ઝેર; અને ત્યાગીનાં ભગવાં, મુંઝવણ આદિ સંસારીને ઝેર સમજવાં. શાસ્ત્રોમાં માત્ર રામરામજ નથી; પણ અમુક સમયે; તે સમયનો લાભ, કેવી રીતે લેવો; તેવું શાસ્ત્ર સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. પાંચ પચીશના પગાર માટે વેશમાં ઉતરેલો ખેલાડી, ખેલને અનુસરીને પોશાક ન પહેરે; તો જેમ ઘણા ખાય; તેમ જીવનની દહાણુ લેનારાં સંસારીઓ, પોતાના પ્રાપ્ત સમયને અનુકૂળ, પોશાક ન પહેરે; તો ઘણા ખાય—અવળે રસ્તે ચડી જાય.

બહેન—ત્યારે તો એમજ જણાય છે; કે-જવું છે—મુંબઈ; અને એમાં અજમેરની ગાડીમાં. અજમેર થઇને મુંબઈ જવાય, પણ આડે રસ્તે ચાલે; તે મુંબઈ મોડાં પહોંચે.

મારી પ્રથમ ભૂલ તો આ, કે-હું વિધવા છઉં; છતાં સાચી વિધવા બની નહીં. હવે મારે સધવાના શણગાર, કલંકરૂપ-ઝેરરૂપ-છે.

પિતા—આતું તો ઘણી દહેરી વિધવાઓ પણ સમજે છે.

બહેન—પિતાજી ! હું દહેરી (સ્વચ્છંદી) વિધવા નથી. સાંઝે મુહરત જોડ, જોમ મોટા શેઠની કુમારી કન્યાએ, સાધ્વીની દિક્ષા લીધી; તેમ સાંઝે મુહરત જોડને, મને સાચી વિધવાની દિક્ષા અપાવે. સમન્યા પછી ભૂલને ચલાવી લેવી; તે મને દીક લાગતું નથી.

પિતા—સંથમ તો સન્નનનો શણગાર. સાચી વિધવા તો ભારતનો શણગાર. શાંતિ અને કુળની જો કાંઈ સાચી દેવીઓ હોય; તો તે સાચી વિધવાઓ છે. દેરે દેવીઓ પૂજાય; કુંડુંએ કુંડુંએ સાચી વિધવાઓ પૂજાય. ભાગવત-રામાયણ, ઉપનિષદાદિમાં વિષયભોગ વિલાસની ઘણી નિંદા છે. વળી તુલસીદાસજી તો એમજ કહે છે-કે—

ઓપાઈ—‘મહ તનુકર કલ વિષય ન ભાઇ, સ્વર્ગહુ સ્વરૂપ અંત દુઃખદાઇ.’

‘સ્વર્ગના વૈભવ પણ, અંતે દુઃખદાઇ છે; અને વિષયભોગ માનવદેહનો હેતુજ નથી.’ આ સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરવાનો, જો કાંઈ સુંદર સમય હોય; તો તે ત્યાગાશ્રમ છે. ત્યાગાશ્રમમાં ગયા ન હોય; તો સંસારમાં આ લાલ ક્યાં ?—વિધુર અવસ્થા, અને વિધવા અવસ્થા; ન્યાં સાચા ત્યાગનું નિષ્કંટક સામરાન્ય; ન્યાં વિષયભોગની સંપૂર્ણ મનાઇ; ન્યાં વિષયભોગને ઝાગે પણ ન ઉતરાય.

બહેન—આવી ઝાંખારાગંધ વાત, તમે મને આજેજ કરી. પિતાજી ! જેવી તેવી વાત, માનવહૃદયમાં પેસતીજ નથી. કાન થોભીને ભૂલ બતાવે; તો જીવ કાંઈક માને.

પિતા—તને તે વાત જાણવાની ગરજ જોડને, મેં આ વાત આજ કરી. કથાવાર્તા થાય છે, ત્યાં રોડાં જેવાં અનેક સ્ત્રી પુરૂષો ખેસે; પણ નથી ગરજ કહેનારને; કે-નથી ગરજ સાંભળનારને ! મારે તો તું દીકરી, અને હું આપ ! મારાં વચનોમાં તને ઘણો વિશ્વાસ. ભુસ્તર વિઘ્નાનો જાણનાર કહી શકે કે-‘આ ઠેકાણે ખોદવાથી જળ મળશે; આ ઠેકાણે ખોદવાથી, હીરા નીકળશે; અને આ ઠેકાણે ખોદવાથી, કોલસા નીકળશે;’ તેમ જીવનના રહસ્યને જાણનારા સંતો અને શાસ્ત્રો કહી શકે; કે ગમે એવા ભયંકર દુઃખમાં પણ, સુખ જોડતું હોય; તો અમુક રીતે જીવન ધડવું. ભેળાભેળી આ વાત પણ કહી દઉં કે-સાચી વિધવા, માત્ર પોશાકથી ન શોભે. પોશાક સાથે ચારિત્ર અને જ્ઞાન. આ બે રંગ પૂરાય; ત્યારે જીવન જખંડે-ધારેલે સ્થાને પહોંચાય. પ્રથમે તો અવકાશને ખેંચી લઇ, સંસ્કૃત અભ્યાસ કર. તેમાં અભિમાનને જરા પણ આવવા દ્રષ્ટિ નહીં. પછી ભાગવત વાંચજો અને વિચારજો. તું સંસારમાં રહી હોત; તો તારે બે પાંચ કે પંદર દિકરા થાત. તેમાં વળી-બે ત્રણ એવા પાકત; કે તારૂં લોહી પી જત. સુખની આશામાં ને આશામાં, તું દુઃખમાં કુટાઇ મરત. સાચી વિધવા યનવામાં, થોડું દુઃખ અને અનેક સુખ. શાંતિ-શાંતિ અને શાંતિ. યાદ રાખવું કે-જેટલું સાચું તેટલુંજ કીંમતી. સાચા રૂપેયા સૌ લે; તેમ સાચા માણસ, સાચી વિધવા, સાચાં વિધુર-પૂજનીય છે. સાચા મોતી મોંઘાં. તેમ બહેન ! તું સાચી વિધવા થા. તારા જીવનની પળેપળ, અખજોથી પણ અંકાય નહીં; એવી તું થા

બહેન—અત્યારે અનેક વિધવાઓ અંધારે અફળાય છે. બની તે ન બની, બનવાની નથી; ગયું તે પાછું આવવાનું નથી; તોપણ મળેલા સમયને સફળ કરી શકતી નથી.

પિતા—તેઓ સાચી વિધવા થવા પ્રયત્નજ કરતી નથી. પરિણામે સાચા સુખથી વિમુખ રહે છે. હવે એક છેલ્લી વાત. વિધવામાં સધવાનાં અલૌકિક સુખ ભોગવવાં. પ્રાણી માત્રનો પતિ પ્રભુ છે; તોપણ વિધવા થયા પછી, અવશ્ય શ્રીહરિને શરણે રહેવું. શ્રીહરિને પતિભાવે ભજવા.

‘પરણું તો પ્રીતમ પ્યારે; અખંડ સોહાગ મારે;

રાંડવાનો ભય ભાંગ્યો રે—મોહનતારાં

મુખડાની માયા લાગી રે—મોહનતારાં’

પ્રભુને પતિભાવે ભજતાં, વિધવાએ પોતાના ધર્મની મર્યાદા, કદિ લોપવી નહીં. ભગવાનને બહાને મર્યાદા લોપવા જે શીખ્યા; તે રજળી પડ્યા છે. માથે વાળ રાખવા, ભાલમાં ચાંદલો કરવો; બંગડીઓ પહેરવી; સારાં સારાં વસ્ત્રાબુધણ પહેરવાં; બહુ બોલવું; એ તમામ મર્યાદાભંગ છે. નાના મર્યાદાભંગ કરે; તે ધીમે ધીમે મોટા મર્યાદાભંગ પણ કરે. એટલું પણ યાદ રાખવું કે—પ્રભુને શરણે રહેનારને, અન્ન વસ્ત્રની કદિ ખાટ પડતી નથી. આવા પાકા વિશ્વાસથી પ્રભુ ભજવા અને ધરકામ કરવું.

વિગેરે વિગેરે. [દ્રષ્ટાંત પૃષ્ઠ.]

કહેવાનો ભાવ એ છે કે—એક જીવાન વિધવા, કામદેવને નમાવે છે; ત્યારે નર-નારાયણ દેવ, કામદેવને નમાવે; તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી.

વિધવા કામદેવને નમાવે; પણ વિધુર નમાવે; તે નવાઈ જેવું છે. સાધારણ રીતે પુરૂષો સ્ત્રીઓમાં વધારે લોભાય છે. વધારે શું ! અત્યંત લોભાય છે. પરણીને પુત્ર આવે; ત્યાં સ્ત્રી માટે માતાપિતા સાથે વેર બાંધે. એક સ્ત્રી હોય; છતાં બીજી કોઈ સુંદર સ્ત્રી દેખે; અને તે જરા લોભાવે; તો પરણી સ્ત્રીને પડી મેલીને, ત્યાં ભટકે. પચાસને દસે ભાઈ રાંડયા હોય; અને કોઈ કન્યા દેનાર નીકળે, તો પરણવા તૈયાર થઈ જાય. લાગતો આનંદ, જેના ખ્યાલમાં પણ ન આવે; એવાં સ્ત્રીપુરૂષોને માનવ કેમ કહેવાય !

ત્યારે તેમને શું કહેવાય ?,—‘તે કહેવાય નહીં’.

‘ના કહી હો !’—તો સાંભળી લ્યો—‘એમને પોળનાં કુતરા પણ ન કહેવાય; કારણ કે કુતરા પણ અમુક ઋતુમાંજ ઘેરા (મેલાન) થાય છે. પશુ પણ ન કહેવાય; કારણ કે પશુ પણ કાંઈક સંયમી છે.’

‘ત્યારે તેમને કહીએ શું’ ?—‘તેમને પારેવાં કહેજો; નમાલાં જીવડાં કહેજો.

પારેવાંથી પણ, કામી પુરૂષો હલકા છે; કારણકે પારેવાં દિવસેજ કામી; રાત્રે નહીં. જેમ પતંગ રાજીબુશીથી અગ્નિમાં પડી, ફત્તા થઈ જાય, તેમ કામી પુરૂષો, રાજીબુશીથી, સ્ત્રીના મોહમાં પડીને, ફત્તા થઈ જાય. ગુલાબના પુષ્પ જેવા સુંદર પુરૂષો, સ્ત્રીના સપાટામાં આવ્યા પછી; પાંચ, દસ કે પંદર વરસે, વૃદ્ધ-જાણે ધરડો વાંદર. રસ ભર્યો શેદડીનો સાંકો, સીસોડામાં પડ્યો હોય; તો બે, ત્રણ કે પાંચ મીનીટે તેના કુચ્યા !

સ્ત્રી મર્યાદા—દેવમંદિરામાં, કથાવાર્તામાં, યાત્રામાં, મેળાવડામાં અને લગ્નાદિ પ્રસંગોમાં જતાં, સ્ત્રીઓએ પોતાની મર્યાદાઓનો ખાસ વિચાર કરવો જોઈએ.

નહીં તો પુણ્યના કરતાં, પાપના ઢગલા વધી પડશે. સ્ત્રીનું અંગ, તે પુરુષોને ભુલા પડવાનું સ્થાન-ભાન ભુલવાનું સ્થાન. ખીલાડીને દેખીને ઉદરનું હૃદય ધ્રુજે; તેમ સુંદર સ્ત્રીને દેખીને, કામી પુરુષનું હૃદય ધ્રુજે. સ્ત્રીઓને ઘણીજ સ્વતંત્રતા આપનારા અમેરિકા દેશે, ઈ. સ. ૧૯૩૫માં ચિકાગો શહેરમાં, ‘સંન્યતા સંઘ’-League of modesty સ્થાપ્યો છે. ‘દેવળોમાં પ્રાર્થના વખતે આવતી સ્ત્રીઓ, ઘણીજ અમર્યાદ પોશાક પહેરીને આવે છે;’ એમ ત્યાંના પાદરીઓ પોકાર કરે છે. પાદરીઓ એમ પણ કહે છે કે-‘સ્ત્રીસ્વતંત્રતાના બહાના હેઠળ, સ્ત્રીઓ સ્વદેખ અદેખ વસ્ત્રો ધારણ કરે છે. શરીરના ઢાંકવા જેવા અંગોને, ખુલ્લાં રાખે છે. તેથી દેવળમાં આવતા પુરુષોની, ધર્મચાર્યોની, ધર્મોપદેશકોની, શ્રોતાઓની અને વક્તાઓની, માનસીક સ્થિરતા વિક્ષેપ પામે છે.’ આવી સ્ત્રીઓનાં કપડાંની ફેશનને અંકુશમાં રાખવા, સંન્યતા સંઘે, અમુક અમુક નિયમો બાંધી આપ્યા છે. તે નિયમો પ્રમાણેજ, સ્ત્રીઓએ વસ્ત્રો પહેરીને દેવળમાં આવવું પડે છે.

આપણા દેવળોમાં, યાત્રાઓમાં, કથાવાર્તાઓમાં, કુંભના મેળાઓમાં, પુરુષોને મલીન લાલચોમાંથી બચાવવા, સ્ત્રીઓએ પોતે મર્યાદાથી રહેવું નેહ્યે. એટલે મલીન લાલચોમાંથી બચાવવા, અમર્યાદ દેખાવ કરવા નહીં. નાટક, સીનેમા, અને સભાઓમાં, પતિની સાથે, અથવા એકલાં, જવું આવવું, એ શીયળને ભયમાં નાંખવા જેવી ભૂલ છે. કારણકે ન્યાં ત્યાં ખળ ઘણા છે; સંજ્ઞન બહુજ થોડા છે.

આપ સૌ સાવધાન હોને ? સાંભળો છોને ? ધર્મ તે આ ! કથા તે આ ! મંદિરોમાં અને મંડળોમાં, તમે કાંઈક હો; તો સ્ત્રીપુરુષોની મર્યાદા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપજો. આંધળી દળે; અને કુતરા ચાટે; એવું બહુ થાય છે. પ્રભુ સૌને સહયુદ્ધિ આપે ! લે ભાગ્ય બાવા-સાધુ-સન્યાસીઓ સ્ત્રીઓ સાથેજ દરતા જણાય છે. એટલે સ્ત્રીઓના સંગથી જરા પણ ડરતા નથી. જાણી યુગીને યુગે છે; અને યુગડે છે. કાંગલી-પોમલી બહેનો, ગાંડાં કાંઠે; મર્યાદા મૂકે; પણ સાધુ સન્યાસીઓ મર્યાદા મૂકે; એ દરેક ધર્મને કલંકરૂપ છે.

‘અહીં આપણને નરનારાયણ શીખવે છે કે-‘સંયમ એજ શીલા !’ સંસારમાં રહો; ત્યાં પણ, જેમ દાળ શાકમાં નેહ્યુંતુંજ મીઠું નંખાય; તેમ સંસારમાં સ્ત્રી સાથે રહો; તો પણ ઋતુકાળમાંજ સ્ત્રીનો સંગ થાય; પછી ન ઘટે. દવાખાનામાં દવાના બાટલા ભર્યા છે; પણ વિવેકથી તેનું પાન થાય. ઘરમાં મીઠાની માટલી ભરી છે; પણ વિવેકથી દાળમાં નંખાય.

જે પકડવા આવ્યા હતા; તે પકડાઈ ગયા; કામદેવાદિ દેવાંગનાઓ, ઝાંખા પડી ગયાં. કામદેવાદિ નરનારાયણનું બગાડવા આવ્યા હતા; પણ જેમણે નિર્વૈર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; એવા નારાયણ દેવ હસીને બોલ્યા કે ‘આતિથ્ય લઈને જજો.’ મહતાં ક્ષમેષ્યુક્તા, ન તુચ્છેષુ પરાક્રમઃ । તુચ્છજનો પ્રતિ મોટા પુરુષોએ ક્ષમાજ કરવી નેહ્યે. વેવાઈ રીસાય; તો કન્યાનો આપ પગમાં પડે; તેમ અતિથિ રીસાય; તો તેને યજ્ઞમાન નખીને મનાવે. રીસાએલો વેવાઈ, કન્યાને ન મોકલે; અને રીસાએલો અતિથિ, યજ્ઞમાનનાં કોટિ પુણ્યનો નાશ કરે.

આવા વિવેકને શીખવતા નારાયણ દેવ આગળ શું બોલે છે—

વસંતતિલકા.

इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः, सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमृचुः ॥

નૈતદ્વિમ્ભો ત્વયિ પરેઽવિકૃતે વિચિત્રં, સ્વારામધીરનિકરાનતપાદપદ્મ ॥૧॥

અર્થ—હે રાજન્ ! અભય આપનારા ભગવાન્ આ પ્રમાણે બોલ્યા; ત્યારે લાજથી જેમનાં માથાં નમી પડ્યાં હતાં; એવા દેવોએ, દયામણી રીતે તેમને કહ્યું કે—‘હે પ્રભુ ! આપ કે જે પરમાત્મા, તથા નિર્વિકારી-શુતોદ્રિય છે; તથા જેના ચરણ કમળમાં, આત્મારામી અને ધીરપુરૂષો નમે છે; તેમાં આ બાળત વિરમય પમાડે એવી નથી. એટલું આપને આમ કરવુંજ ઘટે છે. (૯)

૯ વિવેચન—

નારાયણ કેવા !—કે સ્વારામધીરનિકરાનતપાદપદ્મઃ—ધણા ધણા આત્મારામી પુરૂષો, જેમના ચરણારવિંદમાં નમે છે; એવા નારાયણ ભગવાન છે. આસુરી સંપત્તિવાળા યોદ્ધાઓ, અસુરો પાસે હોય; અને દેવી સંપત્તિવાળા યોદ્ધાઓ, સંતો પાસે હોય. ‘Element finds its element—તત્ત્વ તત્ત્વને શોધે.’ વરરામ જનૈયા વિના આવે નહીં. તેમ રાવણ સાથે કુંભકણ્ઠોદિ અસુરો આવ્યા; અને રામ સાથે હનુમાનાદિ સંતો આવ્યા. ગૌતમ, મહાવીર, શંકરાચાર્ય, શ્રીવલ્લભ, શ્રીરામીનારાયણ વિગેરે સંતોને, સંતોએ ઝાળખ્યા. ઝાળખ્યા એમણે સેવ્યા. સેવ્યા તે અમરોના હીરટમાં નોંધાયા.

કથાણુની પરવાવાળાએ, ભગવાન્ના ભક્તોની વાતો પહેલી કરવી; પછી ભગવાનની વાતો કરવી. કારણકે ભગવાનના ઘરનો રસ્તો ખતાવનારાં, ભક્તોનાં ચરિત્ર છે. દરેક સંપ્રદાયમાં, ભક્તોનાં ચરિત્રોનો અભ્યાસ સૌએ કરવોજ જોઈએ. પોતાના સંપ્રદાયની પચીસ પચાસ વાતો જાણવીજ જોઈએ.

ત્વયિ પરે પતદ્ વિચિત્રં ન—આપને જેમણે ઝાળખ્યા છે; આપને જેમણે સેવ્યા છે; એવા સંતો, કામદેવને છતી લે છે; ત્યારે આપ કામદેવને છતો તેમાં નવાઈ શી ! તેમાં નવાઈ કાંઈ નહીં. જંદાવનના રાસનો હેતુ શું હતો ? એજ—કે—કામદેવની અસર શ્રીહરિને થતી નથી. અનેક ગોપીકાઓ સાથે અનહદ રમ્યા—મદ ઝરતો હાથી, હાથણીઓ

૯ પદ્મ—હે નરદેવ !—હે રાજન્ ! अभयं ददाति इति अभयदः, तस्मिन् ब्रुवति सति—અભય આપનારા ભગવાન્ આ પ્રમાણે બોલતાં. व्रीडया सहितानि सव्रीडानि सव्रीडानि, नम्राणि शिरांसि येषां તે સૌ—લાજથી જેમનાં માથાં નમી પડ્યાં હતાં એવા દેવો. घृणया सहितं यथा स्यात् तथा, यत् तम् ऊचुः—દયા મણી રીતે તેમને કહ્યું કે. हे विम्वो !—હે પ્રભુ ! पतद् त्वयि परे अविकृते विचित्रं न—આપ કે જે પરમાત્મા તથા નિર્વિકારી-શુતોદ્રિય-છો તેમાં આ બાળત વિચિત્ર નથી. स्वार्तमनि आरामः येषां તે સ્વારામાઃ, स्वार्तामन्त्रते धीराश्च स्वार्तामधीराः, तेषां निकरः (જથ્થો) तेन आनतं पादपद्मं यस्य सः तस्मिन्—જેના ચરણ કમળમાં આત્મારામી અને ધીરપુરૂષો નમે છે એવા.

સાથે રમે; એમ પ્રભુ ગોપિકાઓ સાથે રમ્યા; તોપણ શ્રીકૃષ્ણ કેવા ? તો- **આજીવજીવ્યારી.** એટલે-જેને સંસારનું બાન પણુ ન હોય; એવો ૮-૯ વરસના બાળક. ગોવિંદ ગીતામાં ડાહ્યા; એકાદશસ્કંધમાં, ઉદ્ધવ સાથે બેઠા છે; ત્યાં પણુ ઠાઉકા દેખાય છે; માત્ર દશમની શરૂઆતમાં થનગનાટ. મથુરામાં આવ્યા ત્યાં પણુ, કુષ્મળના શયનગૃહમાં સુતા. ઉદ્ધવ કાકા સાથે હતા; તે બહાર બેસી રહ્યા; અને શ્રીકૃષ્ણ કુષ્મળના શયન ગૃહમાં પેઠા. શિષ્ય તે તે-પોતાના તો તે-કે જેમને લગીર પણુ શ્રીકૃષ્ણમાં શંકા થઇ નહીં-અભાવ થયો નહીં- ઉદ્ધવ સાચો ભક્ત. (ઉદ્ધવ જેવા હોય; તે સાચા શિષ્ય-સાચા પુત્રાદિ.)

ત્યારે-આ કૃષ્ણ કેવા ?-(જવાબ-) ભગવાન !

‘ભગવાન ? શું કહો છો ? ભગવાન ?-ત્યારે આ ભગવાન કેવા ?’—

જેવા જેવા-સમજવા જેવા-વિચારવા જેવા-ચિંતન કરવા જેવા. અરે ! હાથમાં આવે તો પકડી લેવા જેવા ! બાથમાં આવે; તો હૃદયમાં ધાલી દેવા જેવા. નરનારાયણને અને રામને ભજવા સહેલા ! પણુ કૃષ્ણને ભજવા; તે અધરૂં ! કારણકે ત્રિભંગી-ત્રણ ઠેકાણે વાંકા. શંકાનોજ સાગર. હૈયામાં પેસેજ નહીં.

ના પેસે ?-પેટેલા અમે દેખ્યા છે-સાંભળ્યા પણુ છે. ત્યારે ક્યાં-તે પેસે ?

ત્રેમભર્યા હૈયામાં તે પેસે.

જેમના હૃદયમાં માતાપિતા પ્રત્યે, ગુરૂ પ્રત્યે, ભાંડરડાં પ્રત્યે, ત્રેમ નહીં-ભાવ નહીં આદર નહીં-કામળતા નહીં; એવા રીઠા હૃદયવાળા માટે, શ્રીકૃષ્ણ છેજ નહીં.

“કૃષ્ણ તો કંઈ કેરૂં જુમણું રે લોલ !” ‘હરિ હૈયાના હાર વ્હાલા મહારા !’

[આ મોક્ષપત્રિકામાં ૮૩ થી ૯૧ સુધી (નવ વરસ સુધી) દશમસ્કંધ ચાલુ રહ્યો. તેમાં ઘણું જાણુવા જેવું છે. ૫૦૦ થી ૬૦૦ સુંદરવરનાં સુંદર પદો છે. સો સવાસો રસીલાં દૃષ્ટાંતો છે. ખાસ વાંચવા જેવી ટિકા છે. ત્રણ ત્રણ વરસનાં, ત્રણ પુસ્તકો પણુ છે. દરેક વરસની ફાઇલો બાંધેલી છે. દરેક વરસના ૨-૬-૦ છે. આ ફાઇલો ધીમે ધીમે ધરમાં વસાવવી. દેવમંદિરોમાં-સંસ્થાઓમાં-પુસ્તકાલયોમાં અને શાળાના પુરૂષોના ધરમાં ખાસ વસાવવા જેવી વસ્તુ છે. વિધવાનું તો આ ઘરેણું છે. દશમસ્કંધ ઉપર, આવા ખુલાસા ભાગ્યેજ મળશે. આ આમાં જ બળ નથી-પ્રભુકૃપા થઇ છે. તેનો લાભ આપ પણુ લ્યો !]

હવે દેવો પોતાનો અપરાધ કયુલ કરે છે— વસંતતિલકા—

ત્વાં સેવતાં સુરકૃતાં બહવોઽન્તરાયાઃ,

સ્વૌકો વિલંબ્ય પરમં વ્રજતાં પદં તે ॥

નાન્યસ્ય બર્હિષિ ચલીન દદતઃ સ્વભાગાન્,

ધત્તે પદં ત્વમવિતા યદિ વિદ્મમૃદ્ધિ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ પદ્મછેદ-ત્વાં સેવતાં-આપને સેવનારા સેવકોને. સ્વસ્ય ઓકઃ (સ્થાન) તત્ત્વ વિલંબ્ય, તે (તથ) પરમં પદં વ્રજતાં-દેવતાઓના સ્થાનને વટીને તમારા પરમપદને પામતાં લોકોને. સુરકૃતાઃ બહવઃ અંતરાયાઃ-દેવોએ કરાયેલા ધણાં વિધ્નો. બર્હિષિ-યજ્ઞમાં. સ્વભાગાન્ ચલીન્ દદતઃ અન્યસ્ય ન-તમને તણને ખીળ દેવને યજ્ઞોના ભાગો આપનારાને દેવો વિધન કરતા નથી. યદિ ત્વં અવિતા-જો તમે ભક્તની રક્ષા કરો તો. વિદ્મમૃદ્ધિ પદં ધત્તે-તમારો ભક્ત વિધનના ઉપર પગ મૂકે છે.

શુદ્ધત્રિકાલગુણમાસ્તજૈહ્વયશૈશ્વર્યા-
નસ્માનપારજલધીનતિતીર્યં કેચિત્ ॥

ક્રોધસ્ય યાન્તિ વિફલસ્ય વશં પદે ગોરુ-

મઝ્જંતિ દુશ્ચરતપશ્ચ વૃથોત્સજન્તિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—અમોએ જે અપરાધ કર્યો; તે અમારો સ્વભાવ છે. આપને સેવનારા સેવકો, કે જેઓ દેવતાઓના સ્થાનને વટીને, પરમપદને પામે છે; તેમને દેવો વિદ્યન કરે છે. તમને તજીને ખીજા દેવને યજ્ઞના ભાગ આપે છે; તેને દેવો વિદ્યન કરતા નથી. જે તમે ભક્તની રક્ષા કરો; તો તમારો ભક્ત વિદ્યના ઉપર પગ મૂકે છે. [૧૦] અમે કે જેઓ ક્ષુધા, તૃષ્ણા, ટાઢ, તડકો, વરસાદ, પવન, જિહ્વાના રસ, અને શિશ્નના રસરૂપ છઠ્ઠ્યે; તેઓનું ઉલ્લંઘન કરીને, જે પુરૂષો નિષ્કૃણ ક્રોધને વશ થાય છે; તેઓ અપાર સમુદ્ર તરીકે, ગાયના પગના ખામોચીયામાં યુડી જાય છે. એ લોકો ક્રોધથી શાપાદિ આપીને, પોતાના ભારે તપનો, વૃથા નાશ કરે છે. [૧૧]

૧૦-૧૧ વિવેચન—

ઉલીએ બેઠેલા દરવાનને પૂછ્યા વિના, ઉલીમાં પેસી જવું; અને રાજાને મળવું; તે દરવાનને ખીજવવા જેવું છે. તેમ દેવોની ઉપરવટ થમને, દેવોના દેવ નારાયણને મળવું; તે દેવોને ખીજવવા જેવું છે. તે સંબંધમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—[મેક્ષવાણી પાનુ ૮૯]

ચોપાઈ—હોરત ંધિ જાનિ ખગરાયા, વિદ્યન અનેક કરે તખ માયા,

રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રેરે બહુ ભાઈ, યુદ્ધિદ્ધિ લોભ દિખાવૈ જઈ;

કલ યલ છલ કરિ જાય સમીપા, અંચલવાન યુઝાવૈ દીપા,

હોઈ યુદ્ધિ જો પરમ સયાની, તિન સન ચિતવ ન અનહિત જની;

જો તેહિ વિદ્યન યુદ્ધિ નહિ બાધી, તૌ બહોરિ સુર કરહિ ઉપાધિ,

ઇદ્રિયદાર ઝરોખા નાના, તહૈં તહૈં સુર બેઠે કરિ થાના;

આવત દેખહિં વિષય બ્યારી, તે હદિ દેહિ કપટ ઉધારી,

જખ સો પ્રભંજન ઉરગૃહ જઈ, તખહિ દીપ વિગાન યુઝાઈ;

અંધિ ન છૂટ મિટા સો પ્રકાશા, યુદ્ધિ વિકલ ભઈ વિષય બતાસા,

ઇદ્રિય સુરહ ન જાન સુહાઈ, વિષયભોગ પ્રીતિ સદાઈ.

૧૧ પદરૂઢ—શુદ્ધ (ભુખ) તૃદ્ધ (તૃષ્ણા) ત્રિકાલગુણા: (ટાઢ તડકો અને વરસાદ) મારુતશ્ચ (પવન) (જીહ્વાયા: રસ) જૈહ્વર્યા: (જિહ્વાના રસ) શિશ્નસ્ય રસે શૈશ્વર્યા: (શિશ્નના રસ) તાન્ શુન્નં ઇતિ અપારજલધીન્ ઇતિ અસ્માન્—અમે કે જેઓ ક્ષુધા, તૃષ્ણા, ટાઢ, તડકો, વરસાદ, પવન, જીભના રસ, અને શિશ્નના રસરૂપ છઠ્ઠ્યે; અને ઉંડા સમુદ્ર જેવા ગહન છઠ્ઠ્યે; તેમને. કેચિત્ અતિતીર્યં—કદિકોઈ પુરૂષો તરી જાય; તો. વિફલસ્ય ક્રોધસ્ય વશં યાન્તિ—વિદ્યન એવા ક્રોધને વશ થાય છે. આ પ્રમાણે. ગો: પદે મઝ્જંતિ—ગાયના પગના જેવડા ખામોચીયામાં યુડી જાય છે. ચ—અને દુશ્ચરતપ: વૃથા ઉત્સજન્તિ—ભારે તપનો નકામો નાશ કરે છે.

અર્થ—(દેવતાઓને પડ્યા મેલીને દેવતાઓના દેવ પરમાત્માને જીવ બન્ને; તો જીવને મુક્તિજ પ્રાપ્ત થાય,) પણ જીવ જ્યારે મુક્તિને માટે, પરમાત્માને બન્ને; ત્યારે રિદ્ધિ સિદ્ધિઓ આવીને, જીવને લાલચમાં નાંખે. રિદ્ધિ સિદ્ધિની લાલચમાં જીવ ન પડે; તો દેવતાઓ, જીવને પોતાના લોકોમાં આવવા, અને પોતાના લોકોના ભોગો ભોગવવા લલચાવે. ઈંદ્રિયોના દ્વારારૂપી ઝરોખાઓમાં, તે તે ઈંદ્રિયના દેવતાઓ,^૧ પોતાના થાણા નાંખીને બેઠા છે. આ દેવતાઓ વિષયરૂપી પવનને પોતાના દ્વાર ઉપર આવતો જોઈને, હઠ કરીને કમાડો ઉધારી આપે છે—સંયમની સાંકળો તોડી નાંખે છે. એમ થતાં વિષય-રૂપી પવન, હૃદયરૂપી ઘરમાં પેસી જાય છે. આ પ્રમાણે હૃદયને ડોલાવી^૨ જ્ઞાનરૂપી દીવો યુગ્મવી દે છે. આમ થતાં પ્રકાશનો નાશ થાય છે; અને યુદ્ધિ વિકળ બની જાય છે. ઈંદ્રિયોના દેવતાઓને **બ્રહ્મજ્ઞાન ગમવું નથી.** તેઓને તો સર્વદા વિષયો ઉપરજ પ્રીતિ રહે છે. [ભોક્ષવાણી પાનુ ૮૬]

‘વૃક્ષના મૂળમાં જળ રેડવાથી, ડાળાં પાંદડાંને જળ મળે છે; તેમ એક વિષ્ણુને પુણ્યથી, બધા દેવો પૂજાય છે;’ એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે; તોપણ વિષ્ણુને બળતાં બીજા દેવો અદેખાઈ કરીને, ભક્તને વિધ્નો કરે છે; તે વાત જૂલવા જેવી નથી.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (અ. ૧. ઐથો બ્રાહ્મણ મંત્ર ૧૦) અથ યોડ્ય્યાં દેવતા-મુપાસ્તેડ્યોડસાવચ્યોડહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પશુરેવં સ દેવાનાં । યથા હ વૈ વહવઃ પશવો મનુષ્યં મુઞ્જયુરેવમેકૈકઃ પુરુષો દેવાન મુનક્ત્યેકસ્મિન્નેવ પશાવાદીયમાનેડમિયં ભવતિ કિમુ વહુષુ તસ્માદેષાં તન્મ મિયં ચદેતન્મનુષ્યા વિદ્યુઃ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—જેમ ગાય અને અશ્વાદિ ઘણાં પશુઓ, પોતાના ઘણીનું દોહનવાહનાદિ વડે પાલન કરે છે; તેમ સકામભક્તો, દેવોને સ્તુતિ, નમસ્કાર, બલિ આદિ વડે પાળે છે. પશુવાળાનું એક પશુ, વાઘાદિ લઈ જાય; તો તે વાઘાદિ; પશુના માલેકને અપ્રિય લાગે છે; તેમ તત્ત્વજ્ઞાનની તીવ્ર જીજ્ઞાસા, મુમુક્ષુઓને, સકામ દેવોને પડ્યા મેલીને, પરમાત્મા પાસે લઇ જાય છે; ત્યારે સકામ દેવો, તે મુમુક્ષુઓને વિધ્ન કરે છે. [૧૦]

‘પશુરેવ હિ દેવાનાં શ્રુતિ કહે છે કે—સકામ ભક્ત દેવોનો પશુ છે.’

ભગવાનના ભક્તોને વિધ્નો આવે; તેનું કારણ આ દેવો છે; તો પણ પરમાત્મા અંતે ભક્તોનો વિજય કરે છે. ભક્તો વિધ્નોને માથે પગ મૂકીને આગળ વધે છે. જડ ભરતને મૂળમાં મોહ કરાવી, દેવોએ ભુલા પાડ્યા; પણ અંતે પરમાત્માએ ભરતનો જય કરાવ્યો. જેને રખવાળે રામ વસે; ત્યાં ભય ન હોય.

કેચિત્ અતિતીર્ય કદિ કોઈ ઈંદ્રિયોને અને ઈંદ્રિયોના દેવોને જીતી જાય; તો ચિફ-હસ્ય ક્રોધસ્ય વશં ચાંતિ—તો તેઓ વિકળ એવા ક્રોધને વશ થાય છે. એટલે તેમને પોતાના તપ, વ્રત અથવા વિદ્યાનું અભિમાન થાય છે; તેથી તેમને ક્રોધ જરા ખીજવે; તો

૧. મુખમાં અગ્નિ દેવ છે; જીભમાં વરુણ દેવ છે; આંખમાં સૂર્ય દેવ છે; નાકમાં અશ્વત્થામીકુમાર દેવ છે; કાનમાં દિશાઓ દેવ છે; પગમાં વિષ્ણુ દેવ છે; મનમાં ચંદ્રમા છે; ત્વચામાં વાયુ દેવ છે; ગુદામાં યમ દેવ છે; અને ઉપરથનો દેવ બ્રહ્મા છે.

૨. વિશ્વામિત્ર, પરાશર, સૌભરી, વિગેરેને આંખના દેવ સૂર્ય અડતા પાડ્યા.

પુરત ક્રોધ કરે છે. કામ ક્રોધ અને લોભ ત્રણે ભાષ્ય'ધ. તેમાં કામ અને લોભ સફળ, અને ક્રોધ વિફળ. તપસ્વીને કામ હોય; તેા સુંદર સ્ત્રિયો-દેવાંગનાઓ-મળે; તપસ્વીને લોભ હોય; તેા ધનાદ વૈભવ મળે; પણ તપસ્વીને ક્રોધ હોય; તેા તેના પોતાના લોહીનું પાણી થાય. ક્રોધી ધડીમાં શું કરે; તે કહેવાય નહીં. પોતાનું પહેલું બગાડે; અને પછી સામાનું. ક્રોધપણ પ્રકારે ક્રોધ કરવો નહીં; અને ક્રોધીથી દૂર રહેવું.

ચોપાધ—‘એજત પંથ મિલે નહિ ધુરી, કરે ક્રોધ જિમિ ધર્મહિ દૂરી.’

[મોક્ષવાણી પાનું ૪૨].

ચોમાસાની એલના દિવસોમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં કાદવ હોય; તેથી ચપટી ધૂળ જોઈતી હોય; તેા મળે નહીં. તે પ્રમાણે ગમે એવા મહાત્મા હોય; પણ ક્રોધ કરતા હોય; તેા ત્યાં ધર્મ એવી ટોઈ વાત ઉભી રહેતી નથી.

ક્રોધો મૂલમનર્થિનાં, ક્રોધઃ સંસારબંધનમ્ ।

ધર્મક્ષયકરઃ ક્રોધઃ, તસ્માત્ ક્રોધં વિસર્જયેત્ ॥

સંસારમાં રહીએ; ત્યાં સુધી વાંધા પણ પડે; પણ તેનો ઉકેલ ધીરજથીજ કરાય. લડી મરવાથી લાભ ન થાય. વળી તપ, વિદ્યા, જ્ઞાન, ભક્તિ, એવું સુંદર ધન, જેમની પાસે હોય; તેમણે તેા નત્રતાનોજ આશ્રય રખાય. ૧૧ મા શ્લોકમાંજ ઉપર લખ્યું છે કે—**ગોપદે મઙ્ગંતિ ચ દુષ્કરતપઃ વૃથા ઉત્સૃજંતિ** ક્રોધ કરનારા, ગાયના પગલામાં જુડી જાય છે; અને સામાને શાપાદિ આપીને, ભારે તપનો સહેજમાં નાશ કરે છે. મુખમાં રોટલાનો કકડો લઈને કુતરેા નદી તરતો હતો. પડછાયા દેખીને તે ભસ્મો-મુખ પહોળું થયું. મુખ પહોળું થતાં, મુખમાંથી રોટલાનો કકડો જળમાં સરી પડ્યો. તેમ ક્રોધ કરતાં આપણું તપાદિ સરી પડે. ત્રત હોય; ત્યારે તેા બહુજ સાવધાન રહેવું કે—‘ક્રોધ ન થાય.’ અસાવધને ઉધાર પાસામાં ઘણું; અને જમા પાસામાં થોડું. પુણ્ય થોડું—અને પાપ ઘણું.

માત્ર વાતો કરવાથી મહત્તા વધે નહીં; કરી દેખાડે ત્યારે ખરું ગણાય. નરનારાયણ દેવ હવે કરી દેખાડે છે—

इति प्रगुणतां तेषां, स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः ॥

दर्शयामास शुश्रूषां, स्त्रचिंताः कुर्वतीर्विभुः ॥૧૨॥

ते देवानुचरा दृष्ट्वा, स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः ॥

गन्धेन मुमुहुस्तासां, रूपौदार्यहतभियः ॥ ૧૩ ॥

૧૨ પદ્મછેદ—**इति प्रगुणतां तेषां**—આ પ્રમાણે દેવતાઓ સ્તુતિ કરતા હતા તે વખતે—ત્યાં. **अति अद्भुतदर्शनाः इति स्त्रियः**—સુંદર રૂપવાળી સ્ત્રિયો. **शुश्रूषां कुर्वतीः**—સેવા કરતી સ્ત્રિયો. **सु अचिंताः**—સારી રીતે શણગારેલી સ્ત્રિયો. **विभुः दर्शयामास**—પરમાત્માએ દેખાડી.

૧૩ પદ્મછેદ—**श्रीः इव रूपिणीः स्त्रियः**—લક્ષ્મીના જેવી રૂપાળી સ્ત્રિયોને. **ते देवानुचराः दृष्ट्वा**—દેવના અનુચરોએ જોઈને. **रूपस्य औदार्येण हता श्रीः**—યેષાં તે **इति दे०**—તેઓના ભારે રૂપથી જેઓની કાંતિ હણાઈ ગઈ હતી; એવા તે ઇદ્રના અનુચરો. **तासां गंधेन मुमुहुः**—તેઓની ગંધથી મોહ પામી ગયા.

અર્થ—આ પ્રમાણે દેવતાઓ સ્તુતિ કરતા હતા; તે વખતે ભગવાને તેઓનો ગર્વ શમાવવા સારૂ, સેવા કરતી શણગારેલી અને બહુજ રૂપાળી, બીજી સ્ત્રિયો પોતાના યોગબળથી ઉત્પન્ન કરીને દેખાડી. (૧૨) દેહધારી લક્ષ્મી જેવી તે સ્ત્રિયોને ભેળંને, તેઓના ભારે રૂપથી, જેઓની કાંતિ હણુઇ ગઈ હતી; એવા તે ઈર્દ્રના અનુચરો, તે સ્ત્રિયોના સુગંધથીજ મોહ પામી ગયા. (૧૩).

૧૨-૧૩ વિવેચન—

મોટા ચાચસો કરે. એક રાજ જંગલમાં ગંગળ વસાવે. એક ધનવાન નિર્ધનને ધનવાન બનાવી દે. તે પ્રમાણે એક મોટા દેવ, અનેક નાના દેવ બનાવી શકે.

આવી ચત્રકારની વાતો સાંભળી, 'તે બધું ખોટું' એમ કહીને, પાછા વળવું નહીં; પણ તેમાં ઉંડા ઉતરવા પ્રયત્ન કરવો. આ તો યોગશાસ્ત્ર. યોગશાસ્ત્ર એટલે પ્રયોગશાસ્ત્ર. જે કાંઈ પ્રયોગ કરે; તેને પ્રયોગોનું ક્ષણ મળે. સાક્ષાત્કારની ખાતરમાં જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ, વય, અગર વિદ્યા એવા કાંઈ પણ પ્રકારનો ભેદ હોતો નથી. ધર્મ, પંથ, અગર સંપ્રદાય ચલાવનારા દરેક મહાપુરૂષો યોગી હતા. તેઓ રાગદ્વેષથી રહિત હતા. ઉચ્ચ કોટિના જીવ હતા. તત્ત્વોનું સંધાન કરી શકતા હતા. એટલે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી શકતા હતા. જેમ જેમ આંતર પવિત્રતા ઓછી થઈ; તેમ તેમ માંડે તાંડે વધી પડ્યું. માંડે તાંડે વધતાં, પરમાર્થ સ્વરૂપ, હૃદયેથી સરી પડ્યું.

ચિત્ત અને ચિત્તશક્તિ—મનુષ્યના મગજમાં રહીને ક્રિયા કરતી, જે કાંઈ શક્તિ છે; તે ઉજ્જ્વળતા, વરાળ, વિજળી, રેડિયો, વિગેરે તમામ જાતની શક્તિઓ કરતાં મહાન છે, વરાળ અને વિજળીનાં નાનાં મોટાં તમામ યંત્રોમાં 'હું છઉં', એવા પ્રકારની જ્ઞાનશક્તિની પ્રતીતિ ભેવામાં આવતી નથી. તેમજ યંત્રોની રચનામાં, જે કાંઈ સુધારો વધારો કરવો ઘટે છે; તો તે સુધારો વધારો, માણસો અલગ રહીનેજ કરે છે. વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના શરીરમાં સુધારો વધારો કાંઈ જુદોજ રીતે થાય છે. આ પ્રમાણે સુધારો વધારો કરનાર જ્ઞાન, મનુષ્યના મગજમાં રહે છે. મગજ એ જ્ઞાનશક્તિનું કાર્યાલય છે. હારમોનીયમ, વીમાનો, વરાળ-વિજળીનાં એનજીનો, એરોપ્લેન, ફોનોગ્રાફ, રેડિયો વિગેરે જે કાંઈ જનસમાજને હક્ક કરી રહ્યાં છે. તે તમામ પ્રથમ મનુષ્યના મગજમાં સૂક્ષ્મરૂપે ધડાયાં હતાં. પછી સમાજે તેમને દેખ્યાં. તાત્પર્ય—જડ યંત્રોમાં રહેલી ગમે એવી મહાન શક્તિ-ઓનું બીજ, મગજમાં રહેલી અજ્ઞાન શક્તિમાં છે.

વરાળની એકત્રિક કરેલી શક્તિ, એનજીનને ચલાવે; વિજળીની એકત્રિત કરેલી શક્તિ તાર-ટૂંને વિગેરેને ચલાવે. તેમ ચિત્તની એકત્રિત કરેલી શક્તિ, જીવને શિવ બનાવી દે. સાધારણ જીવને મહાત્મા બનાવી દે.

'બસ ! અમારે કોઈનું માનવુંજ નથી;' તેમને કાંઈ કહેવાય નહીં. માને છે તેમને કહીએ; સાંભળો—

૧. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પાડાને વેદ લાણાવ્યા. તેઓએ દક્ષીણમાં 'આણંદી' ગામમાં સંત મહાત્માઓનો મેળાવડો કરીને, સૌના સમક્ષ ઇ. સ. તા. ૨૫-૧૦-૧૨૯૬ ના રોજ સમાધિ લીધી હતી. તે પછી ૩૦૦ વરસે એકનાથને સ્વપ્નદ્વારા સૂચવ્યું કે—'હું જે યુદ્ધમાં

છઉં; તે ગુફામાં એક વૃક્ષનું મૂળ વધી પડ્યું છે. તે મૂળ મારા શરીરને પીડે છે; માટે તે મૂળ કપાવી નાંખો.’ આ આગ્રાથી એકનાથ મહારાજે, તે ગુફા ખોલાવી; તો ભોંયરામાં ત્રણસે વરસ પછી પણુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું શરીર પ્રથમની સ્થિતિમાં હતું. પાસે પીતળની દીવીમાં દીવો અળતો હતો. તથા જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાનાં પાનાં પાસે પડ્યાં હતાં.

૨. સેંટઝેવિયર—પોર્ટુગીઝ ગોવામાં સેંટઝેવિયર નામના એક સંતે, આશરે ૩૦૦ વરસ પહેલાં સમાધિ લીધી હતી. તેમના શિષ્યોના આગ્રહથી, તે સંતે રજા આપી છે કે—દર ત્રીશ વરસે, મારા શરીરને ગુફામાંથી બહાર લાવજો. તેનાં દર્જન કરી, તેને નવરાવી, તે શરીરને પાછું ગુફામાં મુકી દેજો. આ ક્રિયા દર ત્રીશ વરસે હજી સુધી થયા કરે છે. હજારો લોકો દર્શને જાય છે. સેંટઝેવિયરનું શરીર જીવતા ગાણુસના શરીર જેવું રહી શક્યું છે.

૩. શ્રીવલ્લભના અનન્ય ભક્તોને, શ્રીવલ્લભ અઘાપિ પર્યંત પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે છે; અને શ્રી સ્વામીનારાયણના અનન્ય ભક્તોને, શ્રી સ્વામીનારાયણ અઘાપિ પર્યંત પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે છે.

અંતરીક્ષમાંથી પણ આપણા પૂર્વજ્ઞે તરફથી, તથા એવી અન્ય પ્રતાપી સદગુરુ જેવી અદૃશ્ય વ્યક્તિઓ તરફથી, આપણને આપણા કાર્યોમાં અનેક રીતે સહાય મળ્યા કરે છે. ‘The invisible helpers’—એવા નામનું એક પુસ્તક, થીઓસોફીએ લખ્યું છે. તે વાંચતાં ખાત્રી થાય છે કે—કેટલાએક મૃતાત્માઓ, પોતાની ગાઢ વાસનાઓને લીધે, કોઈ કોઈ વાર નજરે પણ પડે છે. તેવા આત્માઓની ઈચ્છાથી, તેમનાં જાંખાં ચિત્રો પણ લઈ શકાયાં છે. જગદીશના પૂર્વે થઈ ગએલા શંકરાચાર્ય—પૈજનાથભાઈએ (લોંબડી), એક બાઈનું હિસ્ટોરિઆનું દરદ નાનુદ કર્યું હતું; અને એક ભાઈના શરીરદારા, પારીસના ચોક્કસ સમાચાર, અહીં એમાં એમાં મેળવી આપ્યા હતા.

ભાવનગર કોલેજના પ્રેફેસર, અને નડીયાદ નિવાસી, મી. મણિલાલ નયુભાઈએ આવા અનેક ચમત્કાર કરી અતાવ્યા હતા.

આજકાલ યુરોપ અમેરિકાના સુધરેલા દેશોમાં પણ, સ્પીરીટ્યુ એલીઝમ, મેસ્મેરીઝમ, હિપનોટીઝમ, વિગેરે યોગવિદ્યાને લગતા અખત્રા થાય છે. આવા ચમત્કારો જગતમાં હવે જરાએ અળપ્યા નથી; તોપણ—લોકો આવી વાતોને વીસરીને, નવાં નવાં ધર્તગિ ઉભાં કરે છે. દરેક દેશના સિદ્ધ પુરુષો હિંદનાં શાસ્ત્રોને પ્રમાણભૂત ગણે છે; ત્યારે આપણા દેશના ગાંડા ગોપાળા, નવયુગધર્મીઓ, શાસ્ત્રોની વાંતોને હસી કાઢે છે. **અંબેનૈવ નીચમાનાં વર્ણાધારા:**—એક મોટા ગણુતા—પણુ ધર્મક્ષેત્રના અજ્ઞાન પ્રાણી જેવા—પુરુષ, જે કાંઈ આખો પીંચીને ખાશે; તે તેને ભજનારા અનેક માને.

કહેવાનો હેતુ એ છે કે—નારાયણ ભગવાને સુંદરીઓ ઉત્પન્ન કરી; તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવું નહીં.

આ સ્ત્રીઓની હવે બેટ કરે છે—

તાનાહ દેવદેવેશઃ, પ્રણતાન પ્રહસન્નિવ ॥

આસામેકતમાં વૃહ્ધ્વં, સર્વર્ણા સ્વર્ગભૂષણામ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ પદ્મછંદ—**દેવદેવેશઃ**—દેવના પણ દેવે. **તાન પ્રણતાન પ્રહસન** હવ આહ—તે નમેલા દેવોછે હસતાં હસતાં કહ્યું કે. **આર્ણા—આમાંથી. સર્વર્ણા સ્વર્ગભૂષણાં**—તમારા જેવી

અર્થ—દેવોનાદેવે તે નમેલા દેવોને હસતાં હસતાં કહ્યું કે—‘આ સ્ત્રીઓ-
માંથી તમારા જેવી છતાં, સ્વર્ગના શણુગાર જેવી, એક સ્ત્રીને તમે માગી લ્યો.’ [૧૪]
૧૪ વિવેચન—

એક સુંદર સ્ત્રીમાટે અનેકનાં માથાં પડે; ત્યારે અનેક સુંદર સ્ત્રીઓને એટ તરીકે
નરનારાયણ દેવ દેવોને આપી દે છે. કરોડપતિને પાઈ જેપાઈના દાનનો હિસાબ નહિં. ઇશ્વર
અને ઇશ્વરના વૈભવ પાસે, ઇંદ્રાદિનો વૈભવ કાંઈ નથી; એ ભાવ છે.

દેવો જવાબ આપે છે; તે સાંભળો.

ઓમિત્યાદેશમાદાય, નત્વા તં સુરવન્દિનઃ ॥

ઉર્વશીમપ્સરઃશ્રેષ્ઠાં, પુરસ્કૃત્ય દિવં યયુઃ ॥ ૧૫ ॥

ઇન્દ્રાયાનમ્ય સદસિ, મૃગ્વતાં ત્રિદિવૌકસામ્ ॥

ઋચુર્નારાયણબલં, શક્રસ્તત્રાસ વિસ્મિતઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—‘અહુ સાઈ,’ એમ કહીને, એટલે નારાયણદેવની આજ્ઞા ઉઠા-
વીને, તથા તે દેવને નમીને, અપ્સરાઓમાં ઉત્તમ એવી ‘ઉર્વશી’ ને આગળ
કરીને, તે દેવો સ્વર્ગમાં ગયા. [૧૫] સભામાં ઈંદ્રને નમીને, દેવતાઓના
સાંભળતાં, મહનાદિ દેવોએ, નારાયણના બળની વાત કરી. તે વાત સાંભળીને,
વિસ્મય પામેલો ઈંદ્ર ત્રાસ પામ્યો. [૧૬]

૧૫-૧૬ વિવેચન—

સૌસૌનાં માપ ભુદાં—જે વાત ઈંદ્રને હિસાબે, તથા કામદેવને હિસાબે ઘણા મહત્વની
હતી; તે નારાયણ ભગવાનને હિસાબે કાંઈ નહોતી. તેથી નારાયણ ભગવાન હસતાં હસતાં બોલ્યા.

સુંદરમાં સુંદર ઉર્વશી કથી. આ ઉર્વશીને ઝાળખ્યાં ? પાછળ નવમા સ્કંધમાં ૧૪ મા
અધ્યાયમાં ચંદ્રવંશી પુરૂરવા રાજની કથા છે. ઉર્વશી પુરૂરવા રાજને પરણ્યાં હતાં. પુરૂ-
રવારાજ ઉર્વશીના કંદમાં અહુ ફેંદાયો. ઉર્વશી આનંદ ઉડાવી, અદશ્ય થઈ ગઈ. પુરૂરવા
બાવરો બન્યો. વનવન રખડવા લાગ્યો. રખડતાં રખડતાં કુશ્મેત્રમાં તેણે ઉર્વશીનાં દર્શન
કયાં. તે વખતે ઉર્વશી પુરૂરવાને ઉપદેશ કરવા લાગી. ઉર્વશીનો ઉપદેશ કેવો હતો ?
તે સાંભળો—

[ભાગ. નવમસ્કંધ-અ. ૧૪]

મા મૃયાઃ પુરુષોડસિ ત્વં, મા સ્મ ત્વાહુર્વૃકા રમે ॥

કાડપિ સરસ્થં ન વૈ સ્ત્રીણાં, વૃકાણાં હૃદયં યથા ॥ ૧૬ ॥

છતાં સ્વર્ગના શણુગાર જેવી. એકતમાં વૃહ્સ્વં (આર્પ છે. વૃણીષ્વં જોઈએ.)—એક
સ્ત્રીને માગીલ્યો.

૧૫ પદ્યછંદ—સુરવન્દિનઃ—દેવો. ઐ રૂપિ આદેશ આદાય—‘અહુસાઈ’ એમ કહીને.
એટલે નારાયણદેવની આજ્ઞા ઉઠાવીને. તં નત્વા—તે દેવને નમીને. અપ્સરઃશ્રેષ્ઠાં ઉર્વશી
પુરસ્કૃત્ય—અપ્સરાઓમાં ઉત્તમ જેવી ઉર્વશીને આગળ કરીને. દિવં યયુઃ—સ્વર્ગમાં ગયા.

૧૬ પદ્યછંદ—સદસિ—સભામાં. ઇન્દ્રાય આનમ્ય—ઈંદ્રને નમીને. ત્રિં મૃગ્વતાં—
દેવતાઓ સાંભળતાં. નારાયણબલં ઋચુઃ—નારાયણના બળની વાત કરી. વિસ્મિતઃ—
શક્રઃ તત્રાસ—તે સાંભળીને વિસ્મય પામેલો ઈંદ્ર ત્રાસ પામ્યો.

શ્રિયો ચક્રદનાઃ કૃત, દુર્મર્ષાઃ પ્રિયસાદસાઃ ॥

વનંત્યુરુપાર્યેડપિ વિલક્ષ્ય, પતિઃ જ્ઞાતરમપ્યુત ॥ ૩૭ ॥

વિધાવાલીકવિલંભ-મહોષુ ત્યક્તસૌહવાઃ ॥

નયનવમમીપ્સંત્યઃ, પુંચલ્યઃ સ્વૈરવૃત્તયઃ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—ઉર્વશી ભારતના સમ્રાટને કહે છે કે—‘મારા વિયોગમાં મરી જાઉં’ એમ તને, હે રાજા ! થવું હશે; પણ તારે મારા વિયોગ માટે મરવું નહીં. તું પુરૂષ છે; માટે તારે ધીરજ રાખવી જોઈએ. હે રાજા ! ઇન્દ્રિયોના રસથી તારે ખરાબ થવું નહીં. (ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં તારે લોભાવું નહીં.) અને કે જે સ્ત્રિયો છંદ્ય; તેમની મૈત્રી કોઈ ઠેકાણે સ્થિર હોયજ નહીં. જેવું નાહરતું દંડ્ય છે; એવું અમારું સ્ત્રિયોતું દંડ્ય છે. નિર્દય, કુર, અસહનતાવાળી, અને જેઓને સાહસ પ્રિય હોય છે; (સાહસ કરવા તત્પરજ હોય છે;) એવી સ્ત્રિયો નાની સરખી બાળતમાં પણ, પતિ અથવા ભાઈ, જે વિશ્વાસ કરી રહ્યા હોય છે; તેને મારી નાંખે છે. [૩૬-૩૭] રનેહ છાડી દેનારી, છીનાળ, મન-ગમતી રીતે ચાલનારી સ્ત્રિઓ, મૂર્ખ પુરૂષોને ખોટા વિશ્વાસ એસાડીને, નવા નવા પતિની ઇચ્છા કર્યા કરે છે. [૩૮]

[કેવું ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય ! સાહિત્યની દૃષ્ટિથી પણ, ભાગવત વાંચવા જેવું છે.] ઉર્વશીની આવી વાતો સાંભળીને, અહીં કથામાં ખેટલી ખેટોએ, ભડકી જવું નહીં. સાંભળીને શાંતિથી વિચાર કરવો કે—આવું કાંઈપણ અપલક્ષણ પોતામાં નથીને ! ગમેએવા કાયદાને—ધોરણને—નિયમને, અપવાદ તો હોયજ. જે જે ખેટોના સુશીલ, પતિપરાયણ અને ધર્મપરાયણ છે; તેઓ અહીં અપવાદરૂપ છે. તેઓ સીતા, દમયંતી, પાર્વતી વિગેરે સતીઓ સાથે ખેસવાને લાયક છે. ચોરની વાતો સાંભળીને, શાલુકારે કરવાનું ન હોય.

શ્રીના કંદમાં અંધ અનેલા પુરૂષોને, ઉર્વશી જેવી અનુભવી આસરાનો, આ ઉત્તમ બોધ—ઉત્તમ ધીરજ—સુવાક્ય, કામનાં છે. રંગારાની દુકાન, જાતજાતના રંગોથી ભરેલી હોય છે. તેમ સંસાર અનેક પ્રકૃતિવાળાં સ્ત્રીપુરૂષોથી ભરેલો છે. કોઇને ખાતું ખાય; તો દાંત આંખી જાય; અને કોઇને ખાતું ખાય; ત્યારેજ પેટ ભરાય—ત્યારેજ એન પડે.

પુરૂષવાના કંદમાં ફસેલી ઉર્વશી, એતીને પુરૂષવાથી અળગી થઈ ગઈ; અને પુરૂષવા રાજા તેની પાછળ ગાંડો ચઢ ગયો. રાજગાદી તજીને જંગલમાં રખડવા લાગ્યો. સંસાર નાશવંત, વિષયભોગ ક્ષણભંચુર, છતાં જેના હૈયામાં તે પેસી જાય છે; તેમનાં હૈયાંને, તે વલોવી નાંખે છે. મોઢો માનવદેહ, તેમાં કરવાનું કાંઈ જુદુંજ હતું; તે એક બાજુએ રહી જાય છે; અને જે ન કરવાનું, ગૃહસ્થાશ્રમમાં કદિ તે કરવાનું; તો જરાતરા—યમનિ-યમોમાં રહીને કરવાનું; તે આગળ આગળ આવીને ઉભું રહે છે. કુતરાના અવતારમાં, આસપાસ પાંચ સાત કુતરીઓ ઉભી છે; અને વચ્ચે મહાહતો ઘડીયો, મોટા રસ્તા ઉપર મનમાનતા વિષય ભોગવે છે; પણ તૃપ્તિ થતી નથી. બકરાના ટોળામાં—પાંચ પચીસ સુંદર બકરીઓની વચ્ચે, એ એ કરતો મોટો બકરો ! જંગલની લીલોતરીમાં અનેક બકરીઓ સાથે વિષયભોગ ભોગવે છે; પણ તૃપ્તિ થતી નથી. અનેક સુંદર ગાયો વચ્ચે, મોટા આપલો બન્યો; બેંશો વચ્ચે પાડો બન્યો; વાંદરીઓ વચ્ચે મોટો વાંદર બન્યો; વિષયભોગ ધણી ભોગવ્યા, તેનું તે—અનુભ્વ દેહમાં પણ, આગળ આવીને ઉભું રહ્યું. પુરૂષવા જેવો સમ્રાટ;

પણ વિષયભોગના ભટકારા મટયા નહીં. જીંદગીભર ડુંગળી ખાધી; તેને ડુંગળીનાજ ધચરકા આવ્યા. સંતશાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનવૈરાગ્યની કસ્તુરી ભરી છે. તેમાંથી જો કાંઈક મળી જાય; તે વિષયલાભસાને કાંઈક લગામ આવે-અંકુશ મળે-એક પ્રાપ્ત થાય. દેશેદેશમાં, પ્રજાએ પ્રજામાં, ધર્મે ધર્મમાં, યુગે યુગમાં, વિષય ભોગવવાની કાંઈક રજા મળી છે. તે માટેજ લગ્નજેવો સંસ્કાર મોટી ધામધૂમથી થાય છે; તે પણ આ છૂટ, અમુક અમુક હદમાં રહીનેજ ભોગવાય; એવો દેશેદેશમાં-ધર્મેધર્મમાં-યુગેયુગમાં-કાયદો હોય છે.

હવે ઉર્વશીને બરાબર જોળખી હશે. સ્ત્રીઓએ સ્ત્રી બનવું; વિષયસુખ પણ ભોગવાં. તોપણ પામર પતિઓને, આ પ્રમાણે પડકારી, મનુષ્ય બનાવવા જોઈએ. તમારા પ્યારમાં તેમની માણસાઇ સરી પડે છે; અને તેઓ દયાપાત્ર થઈ પડે છે. વશે હોય; ત્યાં લાડુના ટોપલા ભર્યા હોય; પણ જે હદવટીને ખાય; તે પધારીએ પડે; અને કડવી દવાઓ પીએ. સુંવાળધરમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ ભેજ હોય. એકાંત-એકાંત, અને એકાંતજ ! તેમને એકબીજાનાં શરીર, તે લાડુના ટોપલા કરતાં પણ, વધે એવી બ્હાલી વસ્તુ ! આવી બ્હાલી વસ્તુને, જો ભોગવવાજ માંડે; તો પાંચ દસ કે પંદર વરસે, સુંદરી-સુંદરી મટીને-વાંદરી; અને મરદ-મરદ મટીને-ધરડો વાંદર વિચાર કરી જોએ.

નારાયણની શાંતિ અને બ્રહ્મચર્ય-સાંભળીને, ઇંદ્ર વિસ્મય પામ્યો. વિસ્મય પામવા જેવી વાત છે. જેમ જળ દાળમાં દડી જાય; તેમ પુરૂષ સ્ત્રી પ્રત્યે ઢળી પડે. ભર્તૃહરિ મહારાજ બોલે છે—

વસંતતિલકા—

મત્તેમકુંભદલને, ખુશિ સંતિ શુરાઃ ।

કેચિત્ પ્રચંડમુગરાજ-વષેડપિ દક્ષાઃ ॥

કિંતુ જ્ઞવોમિ ચલિનાં, પુરતઃ પ્રસન્ન ।

કંદર્પવર્પદલને, ચિરલા મનુષ્યાઃ ॥ ૬ ॥ [શૃંગારશતક]

અર્થ—મહોન્મત હાથીના ગંડસ્થળ ફેડી નાંખે એવા શરવીર પુરૂષો છે; પ્રચંડ સિંહનો વધ કરી શકે; એવા કુશળ પુરૂષો પણ છે. પરંતુ બળવાનોની પાસે, છાતી ઠોકી ને કહું છલું કે-કામદેવનું અભિમાન ઉતારનારા પુરૂષો વિરલા છે. [૬]

સ્ત્રીઓ કહે છે કે ‘અમે ગમે ત્યાં ફરીએ; અમારું નામ લેનાર કોણ છે ?’ તમારું નામ લેનારા, આ પામર લોકો છે. રાજગાદી ઉપર કુતરાને બેસાડ્યો હોય; પણ જેમ નવો જોડો દેખીને, તે કુતરો રાજગાદી પડી મેલીને દોડે; તેમ પંડિત, મહંત અગર આચાર્ય; રાજ અગર દીવાન; મોટા વકીલ અગર મોટા ડોક્ટર; સૌએ અફાણુ ટકા, પોતે કોણ છે; તે વાત બુલી જઇને, સ્ત્રી પ્રત્યે દોડે. નિયમને અપવાદ હોય; પણ તે એક ભેજ; ટોપલા નહીં. સુંદરીઓના સંજોગોમાં ન આવીએ; ત્યાંસુધી પ્રભુકૃપા સમજવી.

સાધુ સન્યાસીઓના મનમાં કે મહંત, વાતચિતમાં અગર જોળખાણમાં, ધર્મને બ્હાને પણ, સ્ત્રીઓ પેસે; ત્યારે તેઓ પાયમાલીને પંથે છે; એમ સમજી લેવું. અનેક ગમાર સ્ત્રીઓએ, એવા ગમાર સાધુ સન્યાસીનાં નાક કાપીને, સમાજના હાથમાં આપ્યાં છે.

કઈ કથા ચાલે છે ? તે તો બૂલ્યા નથી ને ! અવતાર સંગંધી કથા ચાલે છે; તેમાં નરનારાયણના અવતારનો મહિમા ધણો; તેથી આપણે અહીં ધણીવાર ટક્યા. નિર્ઘણ,

નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ, સચ્ચિદ્-સક્રિય બ્રહ્મ થઈને આવે; ત્યારે તે નકામું છે; કે કામનું; તે હવે આપ બરાબર સમજ્યા હશે. દાદાભાઈ નવરોજી, તીલક, ગોખલે વિગેરે મોટા પુરૂષોનાં જીવનમાંથી, આપણને ઘણું જાણવાનું મળે; ત્યારે નિર્ગુણ બ્રહ્મ, સચ્ચિદ્ થઈને આવે; તો તેમાંથી કેટલું બધું જાણવાનું મળે !

હવે હંસાવતાર, દત્તાવતાર, સનકાદિકોનો અવતાર, વિગેરેની કથા કરે છે.

વસંતતિલકા—

હંસસ્વરૂપવદદચ્યુત આત્મયોગં, દત્તઃ કુમારઃ કૃષ્ણમ્ભો ભગવાન્ પિતા નઃ ॥

વિષ્ણુઃ શિવાય જગતાં કલયાડવતીર્ણસુ—

તેનાદૃતા મધુમિદા શ્રુતયો હ્યાસ્યે ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—ભગવાને હંસનો અવતાર લીધો હતો; ત્યારે તે અવતાર લઇને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. દત્તાત્રય, સનકાદિકો, અને અમારા પિતા ભગવાન્ કૃષ્ણસ્વરૂપે, વિષ્ણુ ભગવાન્ જ, જગત્ના કલ્યાણ માટે, અશોધી અવતર્યો હતા. હયગ્રીવના અવતારમાં ભગવાને ‘મધુ’ નામના દૈત્યને માર્યો હતો; અને વેદ પાછા આણ્યા હતા. [૧૭]

૧૭ વિવેચન—

હંસાવતાર—ખ્રીઞ્ ૨૬ઁ ધના ૭ મા અધ્યાયમાં ૧૬ મે શ્લોકે, બ્રહ્મા નારદને કહે છે કે—“ હે નારદ ! તમારી વૃદ્ધિ પામેલી ભક્તિ વડે પ્રસન્ન થએલા હંસભગવાને, તમને યોગ અને આત્માના સ્વરૂપને પ્રકાશ કરનારા ભાગવત નામના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો.” સનકાદિકોએ બ્રહ્માને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો હતો; ત્યારે પણ, હંસાવતારે પ્રભુએ જવાબ આપ્યો હતો. આ જ્ઞાન ભગવાનનો જેમને આશ્રય હોય; એવા ભક્ત લોકો, શ્રમ વિના જાણી શકે.” દુધમાં જળ મેળવીને હંસને આપીએ; તો હંસ જળને પડયું મેલીને, દુધને પી જાય છે. તેમ સંસારમાં સાઈ અને ખોટું; આત્મ અને અનાત્મ-મેઉ-સાથેજ વસે છે. તેમાંથી હંસ જેવા વિવેકી પુરૂષો, સાચાને ગ્રહણ કરે છે; અને ખોટાને પડયું મેલે છે.

દત્તાત્રય—અત્રિના પુત્ર દશિરના અંશાવતાર ગણાય છે. ‘મેં મારી જાતનેજ તમને આપી’ એમ પ્રભુએ અત્રિને કહ્યું, તેથી આ અવતારનું નામ દત્તાત્રેય પડ્યું. યદુરાજ અને સહસ્રાર્જુન આદિ રાજાઓ, દત્તાત્રેયના ઉપાસકો હતા. હાલમાં પણ દક્ષિણમાં, દત્તાત્રેયનો મહિમા ધણો છે. દત્તાત્રય સંબંધિ વિશેષ વાતો આગળ કરીશું.

૧૭ પદ્મછંદ—હંસસ્વરૂપી અચ્યુતઃ-ભગવાને હંસનો અવતાર લઇને. આત્મયોગં અષ્ટાન્-બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. દત્તઃ કુમારઃ નઃ પિતા ભગવાન્ કૃષ્ણમ્ભઃ-દત્તાત્રય, સનકાદિકો, અને અમારા પિતા ભગવાન્ કૃષ્ણસ્વરૂપે. વિષ્ણુઃ-વિષ્ણુ ભગવાનજ. જગતાં શિવાય-જગત્ના કલ્યાણ માટે. કલયા અવતીર્ણઃ-અશોધી અવતર્યો હતા. મધુ મિનસિત્તિ મધુમિદા તેન મધુમિદા મિત્તિ તેન-મધુ નામના દૈત્યને મારનારા તે ભગવાનથી. હ્યાસ્ય આસ્યં યસ્ય સઃ તસ્મિન્-હયગ્રીવના અવતારમાં. શ્રુતયઃ આદૃતાઃ-વેદ લાવ્યા હતા.

સનકાદિકા—સૃષ્ટિના આદિકાળમાં, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવા માટે, બ્રહ્માએ તપ કરતાં, માનસીક વ્રતિથી, સનકાદિકોને ઉત્પન્ન કર્યાં. સનંતકુમાર, સનક, સનંદન, અને સનાતન એવા ચાર નામ ‘સન’ શબ્દ ઉપરથી છે. પ્રલયકાળે નાશ પામેલા જ્ઞાનનો તેમણે ફરી ઉપદેશ કર્યો. ભાગવતના મહાત્મ્યમાં સનકાદિકો છે.

ઋષભદેવ—નાભિરાગના અને મેરૂદેવીના પુત્ર હતા. તેમને જડભરતાદિ સો પુત્રો હતા. મોટા ભરતને રાજગાદિ આપી, તે પરમહંસ દશાને પામ્યા હતા. ઉપદેશની ખાણ જેવો તેમનો અવતાર છે. ઋષભદેવે પોતાના પુત્રોને કરેલો ઉપદેશ, વારંવાર વાંચવા જેવો છે.

નાયં દેહો દેહભાજાં નૃલોકે, કદાન કામાનર્હતે વિદ્મુજાં ચે ॥

તપો દિવ્યં પુત્રકા યેન સત્ત્વં, શુદ્ધચેષસ્માદ્ બ્રહ્મસૌહર્યં ત્વનંતમ ॥૧॥

મત્સેષાં દ્વારમાહુર્વિમુક્તેસ્-તમોદ્ધારં યોષિતાં સંગિસંગમ ॥

મહાન્તસ્તે સમષિતાઃ પ્રશાંતા, વિચિત્રાઃ સુહૃદઃ સાધવો ચે ॥૨॥

[વિગેરે વિગેરે. [ભાગવત સ્કંધ ૫-૫.]

અર્થ—દુઃખદાયી વિષયો, કે જેઓ, વિષ્ટા ખાનારાં ભુઠીયાઓને નરકમાં પણ મળે છે; તે વિષય ભોગવવા, એ આ મનુષ્ય દેહને યોગ્યજ નથી.

[બરાબર સાંભળ્યું ? ફરી સાંભળો—]

ચોપાર્થ—ઈહ તનુકર ઈલ વિષય ન ભાઈ, સ્વર્ગેહું સ્વરૂપ અંતદુઃખદાર્થ,

નરતનુ પાછ વિષય મન દેહી, પલટી સુધા તે શદ વિષ ભેઈ.

હે પુત્રો ! આ મનુષ્ય દેહમાં તો તપજ કરવું; એ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે તપથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી, પરબ્રહ્મ સંબંધી અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. [૧] મહાત્મા પુરૂષોની સેવા, એ મોક્ષનું દાર છે; અને જ્ઞીઓનો તથા જ્ઞીઓના સંગિઓનો સંગ, એ નરકનું દાર છે; એમ સત્પુરૂષે કહે છે. (મહાત્મા કોને કહેવા; તે હવે કહે છે) જેઓ સમદૃષ્ટિ રાખનારા, શાંતિવાળા, ક્રોધરહિત, સર્વના મિત્ર અને સદાચરણવાળા હોય; તેઓને મહાત્મા સમજવા. [૨] વિગેરે વિગેરે.

અશ્રુતથી મોંઘાં વચનો છે. સંતશિરોમણિ શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યાં; અને પરમ વૈષ્ણવ પરીક્ષિતે ઝીંઘ્યાં. વળી તે લખાઈ ગયાં; તો અમે તમે સૌએ, રસ પીધો-ને પાવો. [હું તો તમને એટલુંજ કહું કે-વારંવાર આ રસ પીઓ ને પાવો.]

‘કુંજર મુખસે’ ગિર પડ્યો, ઘટયો ન ગજકો અહાર;

લાખો કીડી લઈ ચલી, બરત્યો જય જયકાર’—સીયાવર૦

શ્રીશુકદેવજીએ કથા તો કરી; પણ લખીને આપી. જ્ઞાનનાં સદાચત બધાંયાં. પિતા-સહિત પુત્રને પ્રણામ કરીને, આગળ વાત કરીએ—

ગુપ્તોઽપ્યયે મનુરિલૌષધયશ્ચ માત્સ્યે,

કૌંઢે હતો દિતિજ ઉદ્ધરતાંઽમસઃ ક્ષમામ્ ॥

૧૮ પદ્મ-૭૬—માત્સ્યે-ભગવાને મત્સ્યાવતાર ધરીને. અપ્યયે-પ્રલયકાળમાં.

મનુઃ ગુપ્તઃ-સત્યવ્રત રાજાની રક્ષા કરી. ઔષધયશ્ચ ગુપ્તાઃ-ઔષધિયોની રક્ષા કરી હતા (પૃથ્વી) ગુપ્તા-પૃથ્વીની રક્ષા કરી. કૌંઢે-વરાહ અવતારમાં. ઝંમસઃ ક્ષમામ્ ઉદ્ધરતા-જળમાંથી પૃથ્વીને કાઢતા ભગવાનથી. દિતિજઃ હતઃ-હિરણ્યક્ષ નામના દૈત્યને મારવામાં

કૌર્મે ધૃતોઽદિરમૃતોન્મયને સ્વપૃષ્ઠે,

ગ્રાહાત્ પ્રપન્નમિમરાજમમુચ્ચદાર્તમ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—ભગવાને મત્સ્યાવતારે ધરીને, પ્રલયકાળમાં, સત્યવ્રત રાજાની રક્ષા કરી; તથા પૃથ્વીની અને ઔપધીઓની રક્ષા કરી. વશહ અવતાર ધારણ કરીને, જળમાંથી પૃથ્વી પ્રભુ લાવતા હતા; ત્યારે પ્રભુએ હિરણ્યાક્ષ નામના અસુરને માર્યો હતો. કાચખાના અવતારમાં, અમૃતમથન કરવામાં આનું; ત્યારે પ્રભુએ પોતાની પીઠ ઉપર, મેઢ પર્વતને રાખ્યો હતો. પીઠાથી શરણે આવેલા ગજેન્દ્રને ઝુડથી સુકાવ્યો હતો; તે પણ ભગવાનનોજ અવતાર હતો. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

મત્સ્યાવતારની કથા ભાગવતમાં આઠમા સ્કંધમાં ૨૪મા અધ્યાયમાં છે. અરરર ! ભગવાનને માછલાનો અવતાર ? એમ શંકા થાય; તો તેનો જવાબ, તે અધ્યાયમાંજ આપ્યો છે કે— [ભાગ. સ્કં. ૮-૨૪]

ગોવિપ્રસુરસાધૂનાં, છંદસામપિ ચૈશ્વરઃ ॥

રક્ષામિઠ્ઠસ્તર્ધ્વસે, ધર્મત્યાર્થસ્ય ચૈવ હિ ॥૫॥

ઉચ્ચાવચ્ચેષુ ભૂતેષુ, ચરન્ વાયુરિવૈશ્વરઃ

મોઠ્ઠાવચ્ચત્વં મજતે, નિર્ગુણવાદ્વિયો ગુણૈઃ ॥૬॥

અર્થ—ગાય, બ્રાહ્મણ, દેવતા, સાધુ, ધર્મ અને અર્થની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી, ભગવાન અવતાર ધરે છે. [૫]

દોહરો—વિપ્રધેનુ સુર સંત હિત, લીન્હ મનુજ અવતાર;

નિજ ઇચ્છા નિર્મિત તનુ, માયા ગુણ ગોપાર—સીયાવર૦

હવે છઠ્ઠા શ્લોકનો અર્થ સાંભળો—વાયુ જેમ ઉંચા નીચા સઘળા પદાર્થોમાં ફરે છે; તોપણ તે ઉંચ નીચપણું પામતો નથી; તેમ બુદ્ધિના ગુણોથી, ઉંચા નીચા માનેલા સઘળા પદાર્થોમાં, અંતર્યામીપણથી ઈશ્વર રહ્યા છે; તોપણ ઈશ્વર પાતે નિર્ગુણ હોવાથી, ઉંચનીચપણું પામતો નથી. ત્યારે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ મય મત્સ્યાદિક અવતારથી, પ્રભુ ઉંચ નીચપણું ન પામે; તે કહેવાથી જરૂર ન રહે. [૬]

ચોપાઈ—ધૈવ્યા ઘટઘટ બોલે મેરા ભાઈ, જલચલમે પ્રભુ રહ્યો સમાઈ.

ઉંચ નીચ જ્ઞાને કરી દેખો, એકે બ્રહ્મ સકલમે પેખો.

વશહ—તે અવતારની કથા ત્રીજા સ્કંધમાં ૧૪ મા અધ્યાયથી છે. તે કથામાં સાયંકાળે કસ્યપ ઋષિ અગ્નિશાળામાં અગ્નિનું પૂજન કરે છે; તે વખતે દિતિની કામવેદના, અને પતિ પાસે સંગતી માગણી, ખાસ વાંચવા જેવા પ્રસંગો છે. સાંભળો—(સ્કંધ ૩. અ. ૧૪)

આવ્યો હતો. કૌર્મે—કાચખાનાં અવતારમાં. અમૃતોન્મયને સ્વપૃષ્ઠે—અમૃતમથનના સમયમાં પોતાની પીઠ ઉપર. અદ્વિઃ ધૃતઃ—મેઢ પર્વતને ધારણ કર્યો હતો. ગ્રાહાત્—ઝુડ પાસેથી. પ્રપન્નં આર્તં હમરાજં અમુચત્—શરણે આવેલા દુઃખી હાથીને પ્રભુએ (જ) અવતાર ધરીને બચાવ્યો હતો.

પથ તેઽહં વિધાસ્યામિ, પ્રિયં મીરુ યદિચ્છસિ ॥
 તત્સ્યાઃ કામં ન કઃ કુર્યાત્, સિદ્ધિચ્છેષમિકી ચતઃ ॥૧૬॥
 સર્વાશ્રમાનુપાધાય, સ્વાશ્રમેણ કલત્રવાન્ ॥
 વ્યસનાર્ણવમસ્યેતિ, જલયાનૈર્યયાઽર્ણવમ્ ॥૧૭॥
 યામાહુરાત્મનો હર્ષ, ઘેચસ્કામસ્ય માનિનિ ॥
 યસ્થાં સ્વધુરમધ્યસ્ય, પુમાંશ્વરતિ વિરુદ્ધરઃ ॥૧૮॥
 યામાશ્વિત્યેન્દ્રિયારાતોન્, વુર્જયાનિતરાશ્રમેઃ ॥
 વયં જયેમ હેલાભિર-વૃષ્યન્ નુર્ગપતિર્યથા ॥૧૯॥
 ન વયં પ્રમવસ્તાં, સ્વામનુકર્તું ગૃહેશ્વરિ ।
 અપ્યાયુષા વા કાત્સ્ન્યેન, યે ચાગ્યે ગુણગૃહનઃ ॥૨૦॥

આ તો નથી રતો ! પણ અધિકારીને અપાય. આપ અધિકારી છો ને ? સાંભળો તેના અર્થ કરીએ !

અર્થ—હે બીકણ સ્ત્રી ! જે ઈચ્છા તું રાખે છે; તે ઈચ્છા હું પુરી કરીશ. કારણ કે તારાથી ધર્મ, અર્થ, અને કામ એમ ત્રણે પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. આ ત્રણે જેનાથી સિદ્ધ થાય; એવી સ્ત્રીનું મનગમતું કોણુ ન કરે ! (૧૬) સ્ત્રીવાળો પુરૂષ, પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમથી, સન્યાસ આદિ આશ્રમોવાળાઓને, અન્ન આદિ દાન આપીને, કુઃખના સમુદ્રથી તારે છે; અને પોતે પણ, જેમ વહાણથી સમુદ્રને તરી જાય; તેમ દાનાદિથી સંસારસમુદ્રને તરી જાય છે. (૧૭) હે માનિનિ ! કલ્યાણને ઇચ્છનારા પુરૂષો, જેને સર્વક્રિયાઓમાં, પોતાનું અર્ધાંગ ગણે છે; તથા જેની ઉપર પોતાના ધરનો સધળો ભાર મુકીને, પુરૂષ નિશ્ચિંતપણે ફરે છે; તેમજ જે સ્ત્રીના આશ્રમે કરીને, અમે પણ, બીજા સન્યાસાદિ આશ્રમોથી કુઃખથી છૂતી શકાય; એવા ઈન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને, જેમ કીટલાવાળો રાજા, પોતાના સામાપક્ષના શત્રુને સહજમાં છૂતી શકે છે; તેમ અમે રમતમાં કામાદિને છૂતી જઈએ છઈએ. માટે હે ધરની ઇશ્વરી ! અનેક ઉપકાર કરનારી એવી જે તું ! [સાંભળો છો ?—સાવધાન છો ? આ કોણુ બોલે છે ? તે જણો છો ? કશ્ચપ પ્રજાપતિ, પોતાની પ્રિયાને કહે છે. સ્ત્રી તે ગુલામડી ? કે ધરની ઇશ્વરી ? આગળ સાંભળો—] અનેક ઉપકાર કરનારી એવી જે તું ! તેનો સંપૂર્ણ આયુષ્ય વડે પણ, બદલો વાળવાને હું, તથા ગુણને જાણનારા બીજા પુરૂષો, કાંઈ પણ રીતે સમર્થ નથી. (૨૦) (સ્કંધ ૩. અ. ૧૪)

હજી કશ્ચપ પ્રજાપતિ આગળ બોલે છે. સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો—

અથાઽપિ કામમેતં તે, પ્રજાત્યૈ કરવાણ્યલમ્ ॥
 યથા માં નાતિષોચંતિ, મુદ્ધર્તે પ્રતિપાલય ॥૨૧॥
 પથા ધોરતમા વેલા, ધોરાણાં ધોરવર્ષના ॥
 ચરંતિ યસ્થાં મૃતાનિ, મૃતેશાનુચરાણિ હ ॥૨૨॥

આ તે શાસ્ત્ર કે સમાજવાદ ! આ તે શાસ્ત્રનું ધડતર ! કે સમાજવાદનું ધડતર ! સમાજવાદનું નામ લઈને, અનેક સ્વચ્છંદીઓ આજકાલ, પોતાને, પોતાના ધર્મને, અને પોતાના દેશને વગેરે છે; તેઓએ કશ્ચપ પ્રજાપતિનાં વચનો સાંભળવાં જોઈએ—

અર્થ—કર્યપ આગળ કહે છે કે—તોપણ પુત્ર ઉત્પન્ન થવા સાર, આ તારો મનો-રથ, જેમ મારી કોઈ નિંદા ન કરે; તેમ હું પૂર્ણ કરીશ. હે પ્રિયા ! તેટલા માટે તું બે ધરી, જળવી જા ! (૨૧) કારણકે ભયાનક દેખાવવાળી ભયંકર પ્રાણીઓને ફરવાની આ વેળા છે. આ સમયે (સંધ્યાવેળાએ), વળી મહાદેવના અનુચર જૂતો આમતેમ ક્રયા કરે છે. (૨૨)

આ અને એવાં બીજાં વચનોથી, કર્યપે દિતિને બહુ સમજવ્યાં; પણ માન્યું નહીં. કામદેવથી પીડાએલાં દિતિએ વેશ્યાની પેઠે, નિર્લજ્જપણે, પોતાના પતિ શ્વશુરિ કર્યપનું વસ્ત્ર પકડ્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે—દિતિને પેટે હિરણ્યકશ્યપ અને હિરણ્યકશીપુ નામના બે ભયંકર પુત્રો અવતર્યાં.

સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચે, માત્ર વિષય સુખનોજ, જે સ્વાર્થ હોય; તો તે સ્ત્રીપુરૂષ, પશુઓ કરતાં પણ હલકાં છે. તેમને વિષયસુખની છૂટ છે; પણ તે આંકુશવાળી—મર્ચાદાવાળી—છૂટ છે. દરેક ધર્મના શાસ્ત્રો કહે છે કે—‘સુસંતતિ માટેજ વિષય સુખ.’ એટલે ઋતુકાળમાંજ વિપયસુખ. ઋતુકાળમાં પણ, અસુક પરવણીના અને અસુક વ્રતના દિવસો તજવાજ નોઈએ. ખેડૂત બી વાવતાં, જેટલો વિચાર કરે છે; તેટલો વિચાર, ડાહ્યાં દેખાતાં સ્ત્રી પુરૂષો કરતાં નથી. પારણ્યમે કીડાના દિકરા કીડા—અથવા પાપે પ્રગટેલા—કામી કોધી અગર લોભી. છવે ત્યાંસુધી જ પીને બેસે નહીં; એવા અભાગીયા ! માનવ માળી—માનવ ખેડૂત—વિવેકે વાવે; અને વિવેકે ઉજેરે.

કાચખાનો અવતાર—આ કથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આઠમા સ્કંધમાં ૬ થી ૯ અધ્યાયોમાં છે. આ કથામાં શ્રીહરિ જ્યારે નેતર તાણવા દેવો સાથે ઉભા છે, તે જોવા જવો—દર્શન કરવા જવો દેખાવ છે—ખેલ છે. નાટકના ખેલ જોયા, સીનેમાના ખેલ જોયા; ભક્તના અને મરણના ખેલ જોયા; કેટલાએક સગા સંબંધીના, રાજ કરાજના ખેલ પણ જોયા; પણ જેમણે શ્રીહરિના ખેલ ન જોયા; તે લોકો સંસાર સંગરે હારીને પાછા પડ્યા. સાંભળો થોડી વાત કહી ! જાણે આપણે સૌ ક્ષીરસાગરને કાંઠે આવ્યા છઈએ. દેવો અને દાનવો વાસુકી નાગને નેતરે બનાવીને, અમૃતમથન કરી રહ્યા છે. ઘણી મહેનત ક્યાં છતાં, અમૃત નીકળ્યું નહીં. પછી વિષ્ણુ પોતે તૈયાર થયા. તે વખતનો દેખાવ અમારા હૈયામાં પેડો છે; તે આજ તમને કહું. આ વાત એક દષ્ટાંતથી સમજાવું,— સાંભળો—

દષ્ટાંત—વીશ પાવીસ વરસની પુત્રવધુ, એક ઘરમાં દહીં વલોવતી હતી. ગોળી ધમધમ થતી હતી; પણ શીયાળાનો હઠાડો હોવાથી, માખણ ઉપર આવતું નહોતું. ત્યારે રણછોડ શેઠે પોતાના પુત્રને (એટલે તે વહુના વરને) આજ્ઞા કરી કે—‘ભાઈ ! જરા તું મદદ કર; તો હાથ જલદીથી થાય.’ તે વખતે પચીસ સત્તાવીશ વરસનો રમણ—પુત્ર, શરમાતો શરમાતો, હાથમાં નેતર લઈને, ગોળી પાસે ગયો. ધીમે રહીને નેતરે બેરવી, ખેડ જણાં—દંપતી—નેતરાં ખેંચવા લાગ્યાં. તે વખતે તે મેઢિનાં સુંદર શરીર લોડવા લાગ્યાં. તેઓ એક બીજા સામે જોયું ન જોયું કરતાં હતાં. શરમાતાં શરમાતાં—મનમાં ને મનમાં હસતાં હતાં; સુખ મલકાવતાં હતાં; અને ગોળીને ડબ્બા જોડ્યા, ધમધમાવતાં હતાં. માતાપિતા તે જોડું જોઈને, મનમાં અત્યંત હરખાયાં. જાણે સ્વર્ગજ અહીં નહોય ! હૃદયના આનંદમાં અને આનંદમાં, માતા તો એમ પણ બોલી ઉઠી—કે ‘ભાઈ ! તમારા જીવાનીના જોરમાં, મારી ગોળી ફૂટી ન જાય !’ પિતા હસતાં હસતાં, ધીમેથી બોલ્યા—કે ‘ગોળી ફૂટશે; તો બીજી

જાવીરા. તું હમણાં એડી એડી જો. આતું કોને ઘેર હોય ! લાગ્ય હોય ત્યાંજ ! જાણે વંદા-વનથી રાધા અને કૃષ્ણ આપણે ઘેર રમવા ન આગ્યાં હોય.' માતા બોલી-'હા ! એમજ લાગે છે. કારણકે-'રાધા ગારી, ને શ્યામ શામળારે લોક !' આવાં લાગળાં પુત્ર અને પુત્રવધુ, લાગ્ય હોય; ત્યાંજ હોય ને ! નહીં તો આજકાલ, બાંડી બાઈડી, અને બાંડો બાઈડો. એવાં નફ્ટ-નિર્લાજ-વરવધુ સાથે, અન્ય કોઈ રહી શકે નહીં; તો આપણે માઆપથી કેમ રહેવાય !'

રણછોડ શેઠ-ખરી વાત છે. આ દંપતી લો જાણે મર્યાદાએ શોભતો મેરામણ ન હોય ! માનવ મર્યાદાએ શોભે, પશુ નફ્ટાધએ શોભે.

આવો આનંદ લઈને ગૃહસ્થાશ્રમી રાજ થાય; ત્યારે આપણે શ્રીહરિને નેતર ખેંચતાં જોઈને કેમ રાજ ન થઈએ ! વિષ્ણુ નેતર ખેંચે છે; તે વખતનો દેખાવ હૈયામાં રાખવા જેવો છે, સાંભળો—

સ્કંધ ૮. અ. ૭

મથ્યમાનાત તથા સિંધોર-દેવાસુરવક્ત્રયૈઃ ॥

યદા સુધા ન જાયેત, નિર્મમંયાજિતઃ સ્વયં ॥૧૬॥

સ્રગધરા.

મેઘદયામઃ, કમકપરિધિઃ, કર્ણવિષોતવિષુન-

મૃદ્ધિઃ જ્ઞાતદ્-વિલુલિતકચઃ, સ્રગધરો રક્તનેત્રઃ ॥

જૈત્રેર્દોભિર-જગદ્ભયદેર-દંદશૂર્કે ગૃહીત્વા ।

મથનન્ મથના, પ્રતિગિરિરિષા-શોભતાયોદ્ધૃતાન્નિઃ ॥૧૭॥

અર્થ—આ પ્રમાણે દેવો અને દૈત્યોના યુદ્ધપતિઓ, સમુદ્રનું મથન કરતાં છતાં, અમૃત ઉત્પન્ન ન થયું; ત્યારે પોતે ભગવાન મથન કરવા લાગ્યા. [૧૬] એ સમયમાં પર્વતને ધરનાર, ધનસ્થામ, પીછું પિતાંબર જેણે પહેર્યું હતું; એવા, કાનમાં વિજળાની પેઠે ઝળકતાં કુંડળ-વાળા, માળા ધરનાર, રાતા નેત્ર વાળા, અને જેમના માથા ઉપર વિખરાઈ ગએલા વાળ શોભતા હતા એવા ભગવાન, જગતને અભય દેનાર, અને જીત મેળવનાર, ચાર હાથ વડે વાસુકી નાગને પકડીને, પર્વતથી સમુદ્રનું મથન કરતાં, એક પર્વતની સામે, બીજા પર્વતની પેઠે શોભવા લાગ્યા.

આ વસ્તુ કોઈ હોશીયાર ચિતારે સાંભળી હોય-વિચારી હોય; તો એક સુંદર ચિત્ર તૈયાર કરીને આપે. આપણે આવી વાતો સાંભળી, ધડી બે ધડી આંખો વીંચીને, આપેલા વર્ણન પ્રમાણે ભગવાનનું ચિત્રવન કરવું. લક્ષ્મી સમુદ્રમાંથી નીકળી, અસુરોને આંજી દેશે. તે કથા કામીઓને મોહ કરે એવી; અને મુમુક્ષુઓને મોહમાંથી મુક્ત કરે એવી છે. કરોડપતિને ઉંચે ઉંચે હીરા જડ્યા હોય; તેમ ભગવાનના અવતારે અવતારની કથામાં, સમજણના હીરા જડ્યા છે.

ગન્ધેન્દ્રમેક્ષ—ગન્ધેન્દ્રનો મોક્ષ કર્યો; તે પણ ભગવાને. ગન્ધેન્દ્ર મોક્ષની કથા, આઠમા સ્કંધમાં અધ્યાય ૨-૩-૪ માં છે. પંચરત્ન નામના પુસ્તકમાં ૧ ભગવદ્ગીતા, ૨ વિષ્ણુસહસ્રનામાવલિ, ૩ ભીષ્મસ્તવરાજ, ૪ શ્રીઅનુસ્મૃતિ, ૫ શ્રીગન્ધેન્દ્રમેક્ષ—નામનાં પાંચ રત્નો છે. એટલે ગન્ધેન્દ્રમેક્ષની ગણના રત્નોમાં છે. [ભાગવતમાં વર્ણવેલા ગન્ધેન્દ્ર મોક્ષમાં, તથા આ પંચરત્નમાં વર્ણવેલા ગન્ધેન્દ્ર મોક્ષમાં કેટલાએક શ્લોકો આડા અવળા

છે; તોપણ તે મેનો ભાવ એકજ છે.] તેમાંથી પણ થોડી વાનકી આપું. [મને તો આજ અમે છે. પણ તમે કંટાળ્યા નથી ને? કંટાળ્યા હો; તો કાલે આવજો.]

હું પકડેલા હાથીને ત્યારે કોઈ પણ છોડીવી શક્યું નહીં; ત્યારે ગજોંદ્ર વિચાર કરે છે કે—

રાગ ઉપજતિ.

ન મામિમે જ્ઞાતય આતુરં ગજાઃ, કુતઃ કરિણ્યઃ પ્રભવતિ મોચિતુમ્ ॥

પ્રાદેણ પાદોન ચિધાતુરાવૃતો-ડપ્યહં ચ તં યામિ પરં પરાયણમ્ ॥૩૧॥

રાગ-વંશસ્થ

ય કલ્પનેશો ચલિનાંડતકોરગાત્, પ્રવંહવેગાદમિધાવતો મૃશમ્ ॥

ભીતં પ્રપન્નં પરિપાતિ યદ્ભયાન્-મૃત્યુઃ પ્રધાવત્યરણં તમોમહિ ॥૩૨॥

સ્કંધ ૮. અ. ૨

અર્થ—આ મારા નાતીલા હાથીઓ, મને છોડાવી શકતા નથી; ત્યારે હાથણીઓ તો મને કેમજ છોડાવી શકે? હું પોતાથી પણ છૂટી શકતો નથી. કેમકે આ હું રૂપી કેવળ વિધાતાના પાસથી, ઘેરાએલો છઉં. માટે પરમાત્મા કે જે બ્રહ્માદિકના પણ આશ્રય રૂપ છે; તેને શરણુ હું જઈ છું. [૩૧] પ્રચંડ વેગ વાળા અને બહુજ દોડતા જળવાન કાળ રૂપ સર્પથી, બીનેલા શરણુગત માણસની, જે કોઈ રક્ષા કરતા હોય; અને જેની બીકથી, મૃત્યુ ત્યારે કોર દોડ્યા કરે છે; તે ઇશ્વરને હું શરણુ જઈ છઉં. [૩૨] ગજોંદ્રની સ્તુતિ અમોલી છે; તોપણ તેમાં અધ્યાય ૩ જના ૧૯-૨૦-૨૧ અને ૨૬ માં શ્લોકો અમોલા છે.

સમુદ્રમાંથી નીકળેલું વિષ મહાદેવને આપ્યું. તે વખતે મહાદેવે પાર્વતી સાથે બેસીને, જે મંત્રણા કરી છે; તે મંત્રણા શક્તિવાન યુદ્ધરથાશ્રમીઓએ વિચારવા જેવી છે.

અહો! આવી વસ્તુઓ હું કોને આપું! પુત્ર પરિવાર નવરો નથી. તમારામાના ધણાં જીવો, મોડા મોડા આવે છે; તેથી તેમને આ વસ્તુની દરકાર નથી. આ વાતો માસીકમાં લખીને મોકલું છઉં; તો ત્યાં પણ, ધણા લોકો માસીક વાંચવા નવરા નથી. વાંચતા નથી; તે વિચારે તો શેના! લવાજમ તુરત મોકલી દેવા જેટલો ખટકો પણ, કેટલાએકને થયો નથી. ત્યારે આ અમોલી વસ્તુઓ આપવી કોને? હાલ તો મારે માટે, આ વાતો બહુ ફીક છે. હું પણ એક ગરજવાળો જીવ છઉં. તમારામાં પણ, એ ત્રણ ગરજવાળા છે. બાકીનાને માટે તો, મેરેતુંગાચાર્ય નામનો એક વિદ્વાન કહે છે; તે ફીક છે—

રાગ-વંશસ્થ.

દુષ્પ્રાપ્તેષુ बहुवृत्तेषु गुणवद्-वृद्धेषु च प्रायशઃ ।

શિષ્યાણાં પ્રતિભાભિયોગવિગમા-દુષ્ઠૈઃ શ્રુતે સીદતિ ॥

પ્રાજ્ઞાનામથ ભાષિનામુપકૃતિં, કર્તું પરામિચ્છતા ।

મન્યઃ સત્પુરુષપ્રબંધઘટનાત્-ચક્રે સુધાસત્રવત્ ॥

[પ્રબંધચિંતામણિ]

અર્થ—“આ (દોડા દોડતા પ્રવૃત્તિ) કાળમાં, બહુ શ્રુત, યુજવાન વૃદ્ધને, સામાન્ય રીતે મળવાં દુર્લભ છે. તેમ પવિત્ર યુર શિષ્યની પરંપરાનો સુયોગ દિનપ્રતિદિન ઘટી જવાથી, અત્યારે જે જ્ઞાન અપાય છે; તે ત્વરાથી નાશ પામે છે; અથવા અર્થનો અનર્થ

કરનારા ધણી શિષ્યો પાકે છે. તે પણુ આમને એમ આશા છે કે-ભવિષ્યમાં બુદ્ધિશાળી પ્રાણ-શિષ્યો (જીવાત્માઓ) પાકશે. તેમની કાંઈક નવ્ર સેવા કરવાના હેતુથી, સત્પુરુષોના ચરિત્રમાંથી વીણી વીણીને, અમૃતના સદાવૃત્તરૂપી આ મન્ય લખાય છે.”

અજેન્દ્રે ભગવાને કરેલી સ્તુતિ અમોલી છે. તેમાં જળ્યાવેલા ફેટલાએકે શ્લોકો બહુજ અમોલા છે. તે નિરાંતે એસીને વાંચજો.

હજી આગળ સાંભળો—

સંસ્તુન્વતોઽન્ધપતિતાન્ શ્રમણાનૃષીંશ્ચ,

શર્કં ચ વૃત્રવધતસ્તમસિ પ્રવિષ્ટમ્ ॥

દેવશ્ચિયોઽસુરગૃહે પિહિતા અનાથા,

જઘ્નેઽસુરેન્દ્રમભયાય સતાં નૃસિંહે ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—ભગવાને બુઢા બુઢા અવતાર ધારણ કરીને, આ પ્રમાણે કામ કર્યા હતાં. બાલખિલ્ય નામના તપસ્વી ઋષિઓ, કે જેઓ કરથપને માટે સન્નિધ લેવા જતાં, ગાયના પગલાના ખાબોચીયામાં, બુદ્ધિ ગયા હતા; અને જેઓની ઇંદ્રે હાંસી કરી હતી; તેઓએ સ્તુતિ કરતાં, પ્રભુએ તેમને કષ્ટમાંથી મુકાવ્યા હતા. વૃત્રાસુરને મારવાથી ઇંદ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી. આ પાપ-માંથી પ્રભુએ તેને છોડાવ્યો હતો. દૈત્ય (હિરણ્યકશ્યપુ)ના ઘરમાં, અનાથની પેઠે રૂંધાએલી સ્ત્રિઓને, પ્રભુએ છોડાવી હતી. ભગવાને નરસિંહ અવતાર લઇને, જગતને અભય કરવા માટે, હિરણ્યકશ્યપુને માર્યો હતો. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

અન્ધપતિતાન્ શ્રમણાન્ ઋષીન્—શ્રીધરસ્વામી આ ઋષિઓને બાલખિલ્ય માને છે; અને ભક્તારંજનીકાર તેને અનુસરે છે. તે ‘મારકંડેય ઋષિ હતા’ એમ એકનાથ, મહારાજ માને છે. “નહ વાનરે ઋષિઓના શાલિગ્રામ જળમાં ફેંકી દીધા હતા. ઋષિઓ શાલિગ્રામ લેવા જળમાં પડ્યા; ત્યારે તથ્યાયા હતા. તે ઋષિઓને ભગવાને બચાવ્યા હતા;” એમ પણ એકનાથ મહારાજ કહે છે.

મૂર રાક્ષસે દેવોની સ્ત્રીઓને કેદ કરી હતી; એમ પણ એકનાથ કહે છે.

આવા મતભેદમાં ઉતરવું નહીં.

બાલખિલ્ય અંગુઠા જેવડા મોટા કહેવાય છે. તેઓ ગાયના પગલાના ખાબોચીયામાં બુખી જાય. શ્રીહરિને ભજતાં પ્રભુએ કષ્ટમાંથી બચાવ્યા. આપણે આપણને મોટા માનીએ;

૧૯ પદ્યછંદ—અઘ્ધો પતિતાઃ તાન્ અઘ્ધપતિતાન્—સમુદ્રમાં પડેલાને. સંસ્તુન્વતઃ શ્રમણાન્ ઋષીન્—સ્તુતિ કરતા બાલખિલ્ય ઋષિઓને (કષ્ટમાંથી મુકાવ્યા હતા). વૃત્રવધતઃ—વૃત્રાસુરના વધથી. તમસિ પ્રવિષ્ટં શર્કં—ઇંદ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગતાં, તેને પાપ-માંથી છોડાવ્યો હતો. અસુરગૃહે પિહિતાઃ અનાથાઃ દેવશ્ચિયઃ—અસુરના ઘરમાં કેદ કરાએલી અનાથ સ્ત્રીઓને. અમુંબત્—છોડાવી હતી. નૃસિંહે—નરસિંહ અવતારમાં. સતાં અમયાથ—સત્પુરુષોના અભયને માટે. અસુરેન્દ્ર જઘ્ને—હિરણ્યકશ્યપુને માર્યો હતો.

પણુ ધણીવાર ગાયના પગલા જેવડા ખાડામાં આપણે યુડી જરીએ છઇએ. માતા પિતાની સાથે અગર ભાંડરડાની સાથે બેર કરીએ; તે ગાયના પગલાના ખાડામાં યુડયા બરાબર છે. રાજા થઇને વ્યભિચારાદિ દોષ કરે; તે ગાયના પગલા જેવડા ખાડામાં યુડી મરે છે. બ્રાહ્મણાદિ પંડિત થઇને કામક્રોધાદિની હડફેટે ચડે; તે ગાયના પગલા જેવડા ખાડામાં યુડી મરે છે. ઉત્તમ કુળમાં અવતરે; ઘેર સુંદર સ્ત્રી હોય; છતાં પરદારમાં જે લોભાય; તે ગાયના પગલા જેવડા ખાડામાં યુડી મરે છે. પોતે ખાય; અને બીજાને ખવરાવે, તોપણ ખૂટે નહીં; એટલેા પૈસો પોતા પાસે હોય; છતાં ઇશ્વરને ભજવા નવરો ન થાય; તે ગાયના પગલા જેવડા ખાડામાં યુડી મરે છે. ઘરબાર તણને ભગવાં પહેર્યા; પણ મઠ મકાનમાં લોભાયા; કનક કામનીને હેયેથી ઉતાર્યા નહીં; તે સમુદ્ર તરીને, ગાયના પગલા જેવડા ખાડામાં યુડી ગયા છે. સ્ત્રી બી. એ; એમ. એ.; કે-એમ. ડી. માં પાસ થઇને આવી; પણ પતિપરાયણ થઇ નહીં; તો તે ગાયના પગલા જેવડા ખાડામાં ખૂડી ગઇ. મોટા રાજની દીવાનગીરી કરી: દેશેદેશમાં નામના મેળવી; પણ નવરા થઇને સંત શાસ્ત્રોને સેવ્યાં નહીં. હરિ પરાયણ થયા નહીં; તે ગાયના પગલા જેવડા ખાડામાં ખૂડી ગયા. બાલખિલ્ય ખૂડ્યા; છતાં તેમણે પ્રભુને સ્તુતિ કરી; તો અચ્ચા. તેમ આપણે પણ કદિ ખૂડ્યા-કદિ ભૂલ ખાધી; પણ પ્રભુને સ્તુતિ કરીને, ભૂલથી પાછા વળી જઇએ; તો અચ્ચી જઇએ. બિલ્વમંગળ અને તુલસીદાસ, ભયંકર ભૂલોમાં ઉભા હતા; પણ પાછા વળ્યા; અને હરિને શરણે આવ્યા; તો બચી ગયા.

વૃત્રાસુર અને ઇન્દ્ર—આ કથા ભાગવતમાં છઠ્ઠા સ્કંધમાં, ૯ થી ૧૩ અધ્યાયોમાં છે. તે કથાઓમાં ઈધીથીનો દેહત્યાગ, અને વૃત્રાસુરે યુદ્ધના મેદાનમાં કરેલી પ્રભુ પ્રાર્થના, વિચારવા જેવાં છે. થોડી પ્રસાદી આપું-વૃત્રાસુર પ્રાર્થના કરે છે— [અ. ૧૧]

ઉપભતિ—

અહં હરે તથ પાદૈકમૂલ-દાસાનુદાસો ભવિતાઽસ્મિ ભૂયઃ ॥
મનઃ સ્મરેતાસુપતેર્ગુણાસ્તે, ગૃણીત વાકર્મ કરોતુ કાયઃ ॥૨૪॥
ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ પારમેષ્ઠ્યં, ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યં ॥
ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા, સમંજસ ત્વા વિરહય્ય કાંક્ષે ॥૨૫॥
અજાતપક્ષા ઇવ માતરં જ્ઞાનાઃ, સ્તન્યં યથા વત્સતરાઃ શુધાર્તાઃ ॥
પ્રિયં પ્રિયેષ ધ્યુષિતં વિષવળ્લા, મનોઽરવિદાક્ષ વિદક્ષતે ત્વામ્ ॥૨૬॥
મમોત્તમશ્લોકજનેષુ સહયં, સંસારચક્રે બ્રમતઃ સ્વકર્મભિઃ ॥
ત્વન્માયયાઽઽત્માત્મજઞ્જારગેદ્દે-જ્વાલતકચિત્સ્ય ન નાથ ભૂયાત્ ॥૨૭॥

અર્થ—તત્ત્વજ્ઞાનના બે વચનો ઇન્દ્રને કહીને, વૃત્રાસુર ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે—હે હરિ! જીવને કોઇપણ પ્રકારની કામના ન હોવી જોઇએ; તોપણ મારે એક કામના તો છે; તે એ કે—હું આપના ચરણારવિન્દનો આશ્રય રાખનારા દાસોનો દાસ વારંવાર થાઉં, માફ મળ આપ કે જે પ્રાણજીવન છો; તેમના શુભોત્તું સ્મરણ કરે; મારી વાણી આપના શુભ ગાય માફ શરીર આપની સેવા કરે-એવી કૃપા આપ કરો. [૨૪]

[જે કાંઈ વૃત્રાસુર માગે છે; તે અમારે આજ સોળ વરસથી થઈ રહ્યું છે. બસ ! આ ! આ ! ને આ ! બીજું કાંઈ નજરે દેખાતું નથી. વ્યવહારનાં કામ કરવાં પડે છે;

ત્યારે અમને કાંટા વાગે છે.] એક તો ચાંડું; અને તેને કરડ્યો વીંછી-ચચડાળેજ ચડે. તે પ્રમાણે-એક તો આપું હતું; અને તેમાં ભાગ્યું પ્રમાણ. હવે અમને સંસારબંધન ન ગમે ! તમે અમારા હો; તો ભગવાનની વાત કરો ! અમને મરવા વખતે મુંઝવણ ન થાય. તમારી સૌની વચ્ચે બેસીને, 'હરિહરિ' કરતાં, હરિમાં મળી જઈએ.

અર્થ—હે સર્વ સૌભાગ્યના ભંડારરૂપ ! આપને મૂકીને હું સ્વર્ગલોક, અલ્પલોક, ચક્ર-વર્તિ રાજ્ય, પાતાળનું રાજ્ય, અણ્ણિમા વિગેરે સિદ્ધિઓ, કે મોક્ષને પણ હું ઇચ્છતા નથી. [૨૫] ધ્રુવ વિગેરેએ પીડા કરેલાં, પાંખો આવ્યા વગરનાં બચ્યાં, જેમ માને જોવાની ઇચ્છા કરે; માર્થી વિષુદ્ધાં ન રહી શકે; તથા જૂને પીડાએલાં વાછરડાં, જેમ કુધની ઇચ્છા કરે, અને મુંબળએલી સ્ત્રી, જેમ પરદેશમાં ગએલા પતિને જોવાની ઇચ્છા કરે; તેમ હે પરમેશ્વર ! મારું મન તમને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે. [૨૬] હે નાથ ! હું કે જે સંસારરૂપી ચક્રમાં, પોતાના કર્મથી ક્ષીં કંઈ છઉં; અને તમારી માયાને લીધે, દેહ-છોડારાં-સ્ત્રીઓ અને ધરમાં આસકત થઈ રહ્યો છઉં; તેને હવે આપના ભક્ત લોકોની સાથેજ મૈત્રી થગ્ને, પણ ફરી-વાર દેહાદિમાં આસકિત થશો નહીં. [૨૭].

કાષ્ટરતાના બાધબલમાં, મહામદ સાહેબના કુરાનમાં, જૈનોના આગમોમાં, અને એવા બીજા મોટા સંતોની વાર્તાઓમાં, આ પ્રકારનીજ ભાગવતી ભક્તિનો બોધ છે. (ભાગવતી ભક્તિ એટલે જ્ઞાનવૈરાગ્ય યુક્ત સ્વધર્મપોષક ભક્તિ.)

વૃત્તાસુરને મારવાથી ઇંદ્રને અલ્પહત્યા લાગી-કર્મ કર્મ ઇંદ્રને પણ ન છોડે. ભોળને વનમાં લઈ જઈને મુંબળો હુકમ સંભળાવ્યો; ત્યારે તે ભોળ બોલ્યો હતો કે—

રાગ-શાદ્દલં [ભોળપ્રબંધ]

રામે પ્રવ્રજનં બલેનિયમનં, પાંડોઃ સુતાનાં વનં ।

વૃક્ષોનાં નિધનં નલસ્ય વૃપતે, રાજ્યાત્પરિબ્રંશનમ્ ॥

કારાગારનિવેશનં ચ મરણં, સંચિત્ય લંકેશ્વરે ।

સર્વઃ *કર્મવશેન નદ્યતિ નરઃ, કો વા પરિત્રાયતે ॥૨૮॥

અર્થ—ભોળ બોલ્યો હતો કે-શું કાકાનો એમજ હુકમ છે ? શું કરેલાં કર્મોને પાક થઈ ચૂક્યો ? એટલે રામચંદ્રજીને વનમાં મોકલનાર પણ કર્મ અથવા એવો કાળ હતો; બલિને બંધન કરનાર, અને પાંડવોને વનમાં મોકલનાર કર્મ હતાં; માદવોને અંદર અંદર લડાવીને નાશ કરનાર, પણ કર્મ હતાં; નળરાજાને રાજ્યથી ભ્રષ્ટ કરનાર, અને લંકાપતિ રાવણને એકવાર સહસ્ત્રાણુનને ત્યાં કેદ થવું, અને પછી રામને હાથે મરણ થવું; તેમાં કોઈ કારણ હોય; તો તેનાં પોતાનાં કર્મ હતાં. આ પ્રમાણે તમામ માણસો કર્મને (કાળને) વશ થઈને ચક્રર ચક્રર ક્ષીં કરે છે. તેમ મારે પણ, આ પ્રમાણે કાકાની ઇર્ષ્યાથી મરવાનુંજ હોય; તો જેવો હુકમ ! [૨૮]

પણ મરવા પહેલાં એક મહાન સત્તાને નમી લઉં—(ભોળપ્રબંધ)

રાગ-શાદ્દલં

અંબોધિઃ સ્થલતાં સ્થલં જલચિતાં, પૂલીલચઃ શલતાં ।

મેઘર્મત્કણતાં તૂળં કુલિશતાં, વર્ષં તૂળપ્રાયતામ્ ॥

અગ્નિઃ શીતલતાં હિમં વહનતા-પ્રાવાતિ વસ્યેકલ્પયા ।

લીલાકુલેલિતાવ્યુત્થવ્યસનિને, દેવાય તસ્મે નમઃ ॥૨૧॥

અર્થ—જેની ઇચ્છાથી સમુદ્ર સ્થળરૂપ બને છે; સ્થળ જળરૂપ બની જાય છે. રજના કણુનો પર્વત થઈ જાય છે; અને મેરૂ પર્વત રજ સમાન થઈ જાય છે. ધાસનું તરખહું વજ્ર સમાન થઈ જાય છે; અને વજ્ર ધાસના તરખણા જેવું બની જાય છે. અગ્નિ શીતલતાને પામે છે; અને હિમ (બરફ) માં અગ્નિ પ્રગટે છે. એવી લીલાના કરનાર અદ્ભુત શક્તિ વાળા દેવને મારા પ્રણામ છે. [૩]

મારાઓની યુદ્ધિ કરી. હાઈકોર્ટ કરેલી ફાંસીની શિક્ષા, એક શહેનશા રદ કરી શકે; તો સમ્રાટોનો સમ્રાટ, કર્મનાં બંધન તોડી નાખે; એમાં કાંઈ નવાઈ સમજવી નહીં. આમ સમ્રાટની કૃપા તો, કોઈ દિવસજ થાય; માટે કર્યાં કર્મ સૌને ભોગવવાં પડે. બંધન થાય; એવાં કર્મ ન કરવાં; એજ માનવીઓની મોટી સમજણ. સમજણની હદ, એજ કે-બંધન થાય; એવાં કર્મ ન કરવાં. કર્મ ઇંદ્રને નડે; તો આપણને કેમ ન નડે !

દેવતાઓની સ્ત્રીઓને, હિરણ્યકશીપુએ પોતાના મહેલમાં કેદ કરી હતી. પ્રલ્હાદ ગાદી ઉપર આવતાં, દેવાંગનાઓ મુક્ત થઈ. (નરકાસુરનો વધ કરીને શ્રીકૃષ્ણે સોળહજાર અને એકસો કન્યાઓને છોડાવી હતી; તે રાજાઓની કન્યા હતી. જેને પ્રભુ પોતે પરપ્રયા હતા.)

નૃસિંહાવતાર—આ કથા સાતમા સ્કંધના ૧ થી ૧૦ અધ્યાયમાં છે. તેમાં પ્રલ્હાદ કેવા પ્રકારનો ભક્ત, તથા પ્રલ્હાદનો બાળકાને ઉપદેશ, વીણી સેવા જેવી વસ્તુઓ છે. પ્રલ્હાદ કેવા પ્રકારનો ભક્ત હતો તે કહું—[સ્કંધ ૭ અ. ૪]

ન્યસ્તક્રોધનક્રો બાલો, જહધત્ તન્મનસ્કયા ॥

કૃષ્ણમ્હમુદ્ધોતાત્મા, ન વેદ જગદોદશમ્ ॥૩૭॥

આસીનઃ પર્યટન્ નશ્નઞ્-છયાનઃ પ્રપિબન્ શ્રુવન્ ॥

નાનુસંધસ પતાનિ, ગોવિંદપરિરંમિતઃ ॥૩૮॥

કષિદ્ધુરુદતિ વૈકુંઠ-ચિંતાશબલચેતસઃ ॥

કષિદ્ધસતિ તચ્ચિતા-લ્હાદ ઉદ્ગાયતિ કષિત્ ॥૩૯॥

નદતિ કષિદુસ્કંઠો, બિલજ્ઞો નૃત્યતિ કષિત્ ॥

કષિત તદ્ભાવનાયુક્તસ-તન્મયોઽનુચકાર હ ॥૪૦॥

કષિદુસ્તુલકસ્વૃણો-માસ્તે સંસ્પર્શનિર્વૃતઃ ॥

અર્પદમ્પ્રણયાનંદ-સલિલામીલિતેક્ષણઃ ॥૪૧॥

વંશસ્થ.

સ ઉત્તમશ્લોકપદારવિદ્યોર-નિષેવયાઽકિંચનસંગલઙ્ઘયા ॥

તન્વન્પરાં નિર્વૃતિમાત્મનો મુહુર્-કુઃસંગવીનાન્યમનઃ શમં વ્યષાત્ ॥૪૨॥

અર્થ—નારદજી યાદવિર મહારાજને કહે છે કે-બાળક અવસ્થાથીજ પ્રલ્હાદને રમવામાં ચિત્ત નહોતું; પણ તેનું ચિત્ત ભગવાનમાં લાગી રહેલું હતું. ભગવાનરૂપી ભૂત પ્રલ્હાદને વળગ્યું હતું; તેથી જડની પેઠે જગત્ કેવું છે; તેની તેને ખબરજ નહોતી. [૩૭] જેસતાં, ફરતાં, ખાતાં, સુતાં, પીતાં, અને ખેલતાં, ભગવાનમાંજ એકરૂપ થઈ ગયો

भगवान् नृमिहदेवकी गोदमें भक्त प्रह्लाद

હતો; તેથી 'હું શું કરું છઉં,' તેની તેને ખબર પડતી નહોતી. [૩૮] ભગવાનના ચિંતનથી બુદ્ધિ ઘેરાઈ જતાં, તે પ્રલ્હાદ કોઈ વખત રોતો હતો; કોઈ વખતે હસતો હતો; અને ધ્યાનના આનંદને સીધી, ઉંચા સ્વરથી ખાતો (પણ) હતો. [૩૯] કોઈ વખત ગળું છૂટું ચૂકીને ગાજતો હતો. કોઈ વખત લાજ છોડી દધને નાચતો હતો; કોઈ વખત ભગવાનની ભાવનાથી, તન્મય થઈને, ભગવાનના જેવીજ ચેષ્ટાઓ કરતો હતો [૪૦] કોઈ વખત ભગવાનની ભાવનાથી પરમસુખ મળવાથી, રોમાંચિત થઈને ચૂપ બેસતો હતો. અને અવિનાશી રનેહના આનંદથી આંસુ ભરાઈ આવતાં, આંખો વિંચી દેતો હતો. [૪૧] નિષ્કિંચન પુરૂષના સંગથી મળેલી ભગવાનના ચરણની સેવાથી, પોતાના મનને પરમ શાંતિ આપતો તે પ્રલ્હાદ, દુઃસંગથી દીન થએલા બીજાઓના મનને પણ, શાંતિ આપતો હતો. [૪૨]

કેવો માલ ! ભકતો ધણા છે. ભકતો થવું પણ ધણાંને ગમે છે. છે આ નમુનો ! જગમાં સાચાં રનેહી સ્ત્રી પુરૂષ છે. તે તો એવાં કે-જેઓ એક બીજાના વિયોગમાં રહી શકે નહોતી. રામ જેવા ડાહ્યા, પણ સીતાજીના વિયોગમાં થથરી ગયા. સીતા જેવાં ડાહ્યાં; પણ રામના વિયોગમાં થથરી ગયાં. અમને પણ ભાગ્યુનો વિયોગ, વેળા કવેળા ધ્રુગવે છે.

“મુને એકલકું ગમતું નથી-રે; હે હરિ ! હૈયે આવીને હો હામ.

હરિ ! મુને એકલકું ગમતું નથી રે.”

(થવાહો-થવાહો.)

ભાગ્યુને બહાને મનને શ્રીહરિના વિયોગનું ભાન, વારંવાર કરવામાં આવે છે. ‘હે હરિ તમથી મેં પ્રીત કરી.’ આપના સૌના આશીર્વાદથી, હવે મન પાટા બદલી નાંખે છે; મન શ્રીહરિના પાટા ઉપર ચાલ્યું આવે છે; એજ અગારી અંતીમ ધ્રુષ્ણ; અને એજ તમારો અંતીમ આશીર્વાદ !

[આવી ખાનગી વાતો, તમને કહેવામાં વાંધો નથી ને ? તમે યોગ્ય અધિકારી છો ને ? આમાંથી તમને શીખવાનું ધણું મળે. એવા શુભ હેતુથી, આ વાતો તમને કરવામાં આવે છે. પ્રેમનાં પાત્ર ધણાં; પણ સાચું-નિરતીશય-સુખનું પાત્ર જે કાંઈ હોય; તો તે સંત, શાસ્ત્ર અને શ્રીહરિ છે.]

‘શ્રીકૃષ્ણ રૂપી જૂત પ્રલ્હાદને વળગ્યું હતું;’ એમ કહ્યું. જીવને ધન રૂપી જૂત વળગે; સ્ત્રી રૂપી જૂત વળગે; ધંધાનું જૂત વળગે; વ્યસનનું જૂત વળગે; નાટક સીનોમાનું જૂત પણ વળગે; પણ ભગવાન રૂપી જૂત વળગે નહોતી. ભગવાન રૂપી જૂતને વળગાડનાર-પૂર્વનાં અગર આ જ-મનાં શુભ કર્મ; અને સંતશાસ્ત્રની સેવા.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રલ્હાદ બાળકોને ઉપદેશ કરે છે; તેમાંથી થોડી વાત પણ કહું—

કૌમાર આચરેત્ પ્રાણો, ધર્માન ભાગવતાનિહ ॥

કુર્લમં માનુષં જન્મ, તદ્વ્યજ્ઞુલ્ભમર્ચયમ્ ॥૧॥

યથા હિ પુરુષસ્થેહ, વિષ્ણોઃ પાદોપસર્પણમ્ ॥

યદેષ સર્વભૂતાનાં, પ્રિય આત્મેશ્વરઃ સુહત્ ॥૨॥

સુજનૈર્પ્રિયકં દૈત્યા, દેહયોગેન દેહિનામ્ ॥

સર્વજ્ઞ લભ્યતે દૈવાદ્-યથા દુઃક્ષમયત્નતઃ ॥૩॥

તત્પ્રવાણો ન કર્તવ્યો, યત આયુર્ધર્યયઃ પરમ્ ॥

ન તથા વિદતે ક્ષેમં, મુકુંદચરણાંબુજમ્ ॥૪॥

સાંભળો—સાંભળો—આગળ શું કહે છે ?—

તતો યતેત કુશલઃ, ક્ષેમાય મયમાજિતઃ ॥

શરીરે પૌરુષે યાચન્-ન વિપચેત પુષ્કલં ॥૬॥

[ધિલા ખુણ્ણમાં કાંઈકે ધીમી ધીમી-ગકમર થાય છે. તે અમને ગમે નહીં.]

પુંસો વર્ષશતં ક્ષાયુસ્-તદર્થે વાજિતાત્મનઃ ॥

નિષ્કલં ચરસૌ રાત્ર્યાં, શેતેંડધ પ્રાપિતસ્તમઃ ॥૬॥

મુગ્ધસ્ય વાલ્યે કૌમારે, ક્ષીઢતો યાતિ વિશતિઃ ॥

જરવા પ્રસ્તવેદસ્ય, યાત્યકલ્પસ્ય વિશતિઃ ॥૭॥

કુરાપુરેણ કામેન, મોહેન ચ બલોયસા ॥

શેષં ગૃહેષુ સત્તસ્ય, પ્રમત્તસ્થાપયાતિ હિ ॥૮॥

કો ગૃહેષુ પુમાન્ સત્ત-માત્માનમર્જિતેંદ્રિયઃ ॥

સ્તેદપાશૈર્દૈર્વચ્ચ-મુત્સહેત વિમોચિતુમ્ ॥૯॥

વિગેરે વિગેરે. [૨૬ પં. ૭. અ. ૬]

અર્થ—પ્રવ્હાદ બાળકોને કહે છે કે—“સમજી પુરૂષે બાળક અવસ્થાથીજ, વૈષ્ણવ ધર્મ પાળવો જોઈએ. કારણકે આ માનવદેહ દુર્લભ છે; છતાં ક્ષણભંગુર છે; અને ક્ષણ ભંગુર છે; છતાં પુરૂષારથ કરે; તેને કળાદાતા પણ છે. (૧) ભગવાનના ચરણને ચરણ રહેવું એજ યોગ્ય છે; કેમકે ધ્વિર ભગવાન્ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા હોવાથી, પ્રાણીઓને પ્રિય અને પ્રાણીઓના મિત્ર છે. (૨) હે દૈત્યો ! ઈંદ્રિયોથી પ્રાપ્ત થતું સુખ, શરીર મલ્યા પછી મલ્યાજ કરે છે. જેમ દુઃખ અનાયાસે-પ્રયત્ન કર્યા વિના-મળે છે; તેમ સુખ પણ પ્રયત્ન વિના મળ્યા કરે છે. (૩) તેથી આયુષ્યનો વ્યય કે-જે-ધણી કર્મથી વસ્તુ છે, તેનો ઉપયોગ, ઈંદ્રિયોનાં સુખ માટે કરવો નહીં. કદિ ઈંદ્રિયોના સુખ માટે, આયુષ્યનો ઉપ-યોગ કરવામાં આવે; તો કલ્યાણકારી એવું ભગવાનનું ચરણકમળ પ્રાપ્ત થાય નહીં. (૪) તેથી મુમુક્ષુએ મરણનો ભય રાખીને, અગર બીજી અનેક જન્મજોમાં, રખે મુદ્દાનું આ કામ રહી જશે, એવો સદા ભય રાખીને, આ મનુષ્ય દેહ સર્વાંગે સંપૂર્ણ હોય; અને અશક્ત થયો નહોત; તેટલા સમયમાંજ, કલ્યાણને માટે સમજી પુરૂષે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૫) અજ્ઞેંદ્રિય પુરૂષનું આયુષ્ય સો વરસનું ગણાય છે. તેમાં પચાસ વરસ તો નિષ્કર્મજ છે. કારણકે એટલો વખત તે નિદ્રારૂપી મહામોહમાં પડ્યો રહે છે. (૬) બાકી ૫૦ વરસ રહ્યાં. તેમાંથી વીસ વરસ બાળકઅવસ્થાના અજ્ઞાનમાં, અને કુમાર અવસ્થાની રમતમાં જતાં રહે છે. વીસ વરસ ઘડપણથી ઘેરાઈને અશક્ત અવસ્થામાં ચાલ્યાં જાય છે. આશા-ઓના પૂરમાં તણુતા, અને ઘરમાં આસક્ત થએલા પુરૂષનાં બાકીનાં દસ વરસ, ગદ્ગતમાં ચાલ્યાં જાય છે. (૮) જેણે ઈંદ્રિયે છતી ન હોય; એવો કયો પુરૂષ, ઘરમાં લાગેલા, અને રનેહના મજબૂત પાશોથી બંધાયેલા, પોતાના આત્માને છોડાવી શકે ? (૯)

આ આખો અધ્યાય પ્રવ્હાદના ઉપદેશનો છે. નર્મી રત્નો ભર્યા છે. x x x

ઉપગતિ—

વિક્રામપીઠ્યં દનુજાઃ કુટુંબં, પુષ્પાન્ સ્વલોકાય ન કરુપતે ચે ॥

યઃ સ્વીયપારક્યવિભિન્નભાવત્-તમઃ પ્રપચેત યથા વિમુદ્ઃ ॥૧૬॥

અર્થ—હે દેવો ! વિદ્યાન પુરૂષ પશુ-સમણ પુરૂષ પશુ, ઉપર પ્રજાણે મોતાનાં અને પારકાં, એમ બેઠ રાખીને, કુદુંગનું પેલણ કરતો કરતો; આત્મ વિચાર કરવા નવરો થતો નથી. પશુ મૂઠ માણસની માફક અહંતા મમતામાં જ ઘેળાયા કરે છે. (૧૬)

x x x વળી પ્રહ્લાદ ધીરજ આપે છે—

ન હ્યચ્યુતં પ્રાણયતો, વહ્યાયોસોડુરાત્મજાઃ ॥

આત્મત્વાત સર્વમૂતાનાં, સિદ્ધત્વાદિદ સર્વતઃ ॥૧૭॥

અર્થ—હે દેવતા પુત્રો ! નારાયણને પ્રસન્ન કરવામાં ધણો દાખડો પડતો નથી; કારણકે નારાયણ સર્વના આત્મા છે; અને સર્વ દેકાણે પ્રસિદ્ધ છે. (૧૬)

વિગેરે-વિગેરે-આ તો અમારા એકાંતના વિચાર ! એકલા બેસીને સમજવા જેવો ઉપદેશ; તે આજ આપને સૌને કહો. શાંતિથી વિચારજો.

હવે આગળ સાંભળો—

દેવાસુરે યુધિ ચ દૈત્યપતીન્ સુરાર્થે, હત્વાંડતરેષુ શ્રુવનાન્યદવાત્ કલાભિઃ ॥

મૃત્વાડય વામન ઇમામહરદ્વલેઃ સ્માં, યાચ્ચાંછલેન સમદાદદિતેઃ સુતેભ્યઃ ॥૨૦॥

અર્થ—સર્વ મનવંતરોમાં, દેવ અને દેત્ય વચ્ચેના સંગ્રામમાં, મોતાના અવતારથી, દેવતાઓને માટે-મોટા મોટા દેવોને મારીને, લોકોનું પાલન કર્યું હતું. ભગવાને વામન અવતાર લઈને, ભાગવાના પહાનાથી, બહિરાબ પાસેથી આ પૃથ્વી લીધી હતી; અને દેવતાઓને આપી હતી. (૨૦)

૨૦ વિવેચન—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ॥

વિગેરે શબ્દોથી ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—‘યુગે યુગમાં હું આવું છઉં.’

વામન અવતાર—આ કથા ભાગવતમાં ૮મા સ્કંધમાં ૧૮મા અધ્યાયથી છે. તે કથામાં, વામનનો ઉપનયન સંસ્કાર, વામનજીની શાંતિ, કામ સાધવાની શક્તિ, વિચારવા જેવાં છે. શુક્રાચાર્યે બોલિને કહી દીધું હતું કે—‘આ વિષય છે. અને તારું સર્વેવ હરિ લેવા આવ્યા છે.’ ભારે બહિરાબને માન્યું કે—‘અહો ! એવો દિવસ કયાંથી ! કે ભગવાન મારે ઘેરે યાચક, અને હું દાની !’

બળી રાગને બાંધ્યો; પશુ બોલ્યો નથી. કેસર, કરતુરી, મોગરો, ચંપેલી, જેમ જેમ કચરાય; તેમ સુગંધ આપે; તેમાંથી અત્તર નીતરે; અને મરચા કાકાને કચરો; તે છીંકા છીંક કરાવે. નાકમાંથી લેંટ નીતરે. આપણે શું, છઈએ; તે આપણી આપત્તિમાં

૨૦ પદ-છંદ—ચ-વળી. ઔતરેષુ-મનવંતરોમાં. દેવાસુરે યુધિ-દેવ અને દેત્ય વચ્ચેનાં સંગ્રામમાં. સુરાર્થે દૈત્યવતીન્ હત્વા-દેવતાઓ માટે મોટા મોટા દેવોને મારીને. કલાભિઃ શ્રુવનાનિ અવતાર-અવતારો લઈને લેખિનું પાલન કરતા હતા. અથવામનઃ મૃત્વા-પૃથ્વી વામન અવતાર લઈને. લલેઃ-બહિ રાગ પાસેથી. યાચ્ચાંછલેન-ભાગવાન પહાનાથી. સ્માં સ્માં અંદર-આ પૃથ્વીને હરિ લીધી હતી. સુતેભ્યઃ સમ-વાત્-અદિતિના પુત્રોને-દેવોને-આપી હતી.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનલ બક્ષ, હાલપટેલની પોળ મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ સું.]

આવણુ ૧૯૯૨.

[અંક ૪ થી.]

મુસાફરી સંબંધી વાતો કરૂં: તે પહેલાં પૂછવાનું કે—

I આપને વૈશાક, જેઠ અને અશાડના અંકો મળી ગયા છે? ન મળ્યા હોય તો લખો. મળ્યા હોય તો વાંચ્યા? ન વાંચ્યા હોય; તો વાંચો-વાંચવા જેવી વસ્તુ છે.

II ગદ્ય સાલના અંકો બંધાવ્યા? અંકો ખૂટતા હોય; તો તુરત અહીં લખો. હશે તો મોકલાશે.

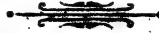
III નવા ગ્રાહકોને જાણવાનું કે-વૈશાકનો અંક ત્રીજા અધ્યાયથી શરૂ થાય છે. તે પહેલાં, એકાદશ સ્કંધના ૫+૧૯=૨૪ ફરમા નીકળી ચૂકેલા છે. તે વાંચ્યા વિના, ચાલુ સાલના અંકો અધુરા છે. ૨૪ ફરમાનું પુસ્તક બંધાઈ ગયું છે. કોમત ૧-૩-૦ છે. વી. પી. નહીં થાય. જોઈએ તો ૧-૩-૦ અહીં મ. ઓ. થી મોકલોજી. મુંબઈના ગ્રાહકોને કોટમાં કપુરચંદભાઈને ત્યાંથી રૂ. ૧)માં મળશે.

IV પાછલાં પુસ્તકોમાં-ખીજું પુસ્તક નથી. તે રૂપૈયા સો દેતાં અત્યારે મળતું નથી. અમે તો ખૂબ માર્યા કરીએ છઈએ; પણ કેટલાએક કાને કાંઈ સાંભળતાજ નથી. હજી એક વાર કહીએ છઈએ કે-પુસ્તક ૧ હું અને ૨ થી ૭ ત્વરાથી મંગાવી લ્યો. દ્રવ્યનો સંક્રાંત્ય હોય; તો ૨-૬-૦ને બદલે ૧-૧૨-૦માં આપશું. આ જૂટ આવણુ અને અધિક ભાદરવા માટેજ છે. પછી નહીં.

દશમ સ્કંધનાં પુસ્તકો પણ-હાલ છે; ત્યાંસુધી તમારામાંના ઘણાંને દરકાર નથી. દરકાર થાય; તો લઈને ધરમાં મૂકી દો. હાલ નવરાં ન હો; તો વાંચશો નહીં. નવરા થાઓ; ત્યારે વાંચજો. ધરેણું જેવાં છે; અને ધન કરતાં મોંઘા છે. ધન હોય; પણ પુસ્તક ન હોય. ધરમાં વસાવવા જેવાં છે. આ દશમ સ્કંધ ખીજી ટિકાઓ સાથે મેળવીને, ખાત્રી કરજોજી.

II અશાડ શુદ્ધ ૧૧ થી ચાતુર્માસ ગેઠો. 'દેવ બનવાની કુંચી' નામનું પુસ્તક, ચાતુર્માસના નિયમો માટે દર વરસ માફક, ઘણે ઠેકાણે પહોંચ્યું છે. તે પ્રમાણે કાંઈક પાળજો. યમ નિયમો પાળવાનું સ્થળ તેજ માનવતા. જીવને કાંઈ કમાઈ લેવાની સગવડ હોય; તો તે માનવતામાં છે. માનવતામાં પણ ચાતુર્માસ. દીવાળીને દહાડે ગરીબ પણ, કાંઈક સાફ બનાવીને જામે. ગરીબ એટલે ધંધામાં કુટાઈ જતો, અગર ધન, વિદ્યા અને

જુગતીના મદમાં છઠ્ઠી ઝગેલો ખાનવી. જેમ નાતમાં નિર્ધન લાગે; તેમ ભગવાનને ધેર આવો ગરીબ લાગે. રાત્રે જરૂર એકઠા થઈને આ પત્રિકા વાંચજો. આજે ચાતુર્માસનાં વ્રત અમે લીધાં; અને લેવરાવ્યાં. તમે પણ લેજો.

સિદ્ધપુર-નવસારી-મલાડ-માથેરાન અને મુંબઈ.

સિદ્ધપુર—વૈશાક સુદી ૯ ગુરૂએ, ચી. ભક્તિપ્રસાદને સાથે લઈને, ભાગ્યુની શ્રાદ્ધ ક્રિયા કરાવવા, અમે સિદ્ધપુર ગયા. શુક્રવારે સવારમાં સરસ્વતિમાં દશ વિધ સ્નાન વિગેરે કરાવીને, પછી બિંદુ સરોવર ઉપર શ્રાદ્ધક્રિયા કરાવી. આ પણ એક લ્હાણુ છે. જેનો હાથ ગાલ્યો; તેમની ક્રિયા ખટકા રાખીને, વિધિ પ્રમાણે કરાવવી; તે મરનારના સગપણનાં ભાવ ભર્યા એવાણુ છે. “શ્રાદ્ધ બાધ બધાં કારસ છે; ધરતીયાં ગાડાં હતાં; અને બ્રાહ્મણો લોભીયા છે;” એવા ભેવકૂદી ભરેલા ઉદગારો કાઢ્યા વિના, પૂર્ણશ્રદ્ધાથી અને યથાશક્તિ, આ ક્રિયા કરવી જોઈએ. જેમ આપણે માપે, વકીલ ડોક્ટરોની બુદ્ધિ મપાય નહીં; તેમ આપણે માપે, ઋષિઓએ કરી આપેલી પ્રણાલિકા મપાય નહીં. માટે ઋષિઓની બાબતમાં, ઉતાવળા થઈને, અભિપ્રાય આપવો નહીં. આજકાલ જ્ઞાન, ભક્તિ, વિદ્યા અગર વૈરાગ્યનું ધમડું કરનારા પણ, શ્રાદ્ધ ક્રિયાથી વિમુખ રહે છે. તેઓ આંખે પાટા બાંધીને ચાટામાં ચાલે છે. શ્રાદ્ધ સંબંધિ વિશેષ ખુલાસો જોઈએ; તો અહીંથી પ્રગટ થએલું ‘શ્રાદ્ધ’નું નાનકડું પુસ્તક વાંચવું. તેની કીમત માત્ર ત્રણ પાઈ છે. પોસ્ટેજ નવ પાઈ છે. અમારા ગૌર દયાશંકર મુળેશ્વરના દિકરા. ૧ ગણપતરામ, ૨ દેવશંકર ૩ છોટાલાલ ગણપતરામને ત્રણ પુત્રીઓ છે. દેવશંકરને માધવલાલ, અને છોટાલાલને ગોવિંદલાલ. ગોવિંદલાલે ક્રિયા કરાવી હતી. સિદ્ધપુરમાં અમારો મુકામ માણ મ્યુ. સેક્રેટરી મણિશંકર વળેશંકરને ઘેર હતો. તેઓ શ્રી અમદાવાદના ઔદિચ્ય છે; અને ધણી વરસથી સિદ્ધપુરમાં રેશન પાસેજ વસ્યા છે. ધણી વરસથી તેઓ અમને તેડાવતા હતા. જોગે જોગે આવવું થયું. તેમનો ભાવ અને સરલતા ધણાં હતાં. તેમની સાથે એકાંતે ખેસીને, વાતો કરવાની મગ્ન પડી. સિદ્ધપુરમાં જે અમારાં હતાં; તે અમને મળતાં; અને અમે તેમને મળ્યા. મોક્ષપત્રિકા આપીને નવા નવા સગા પણ ઉભા કર્યા. એડિસબાબામાં મોટા વેપાર ખેડનાર એક બહોરા ગૃહસ્થ પત્રિકાના પ્યારા છે. તે પણ ભાવથી મળ્યા. ગમે તે ધર્મ પાળતા હોય; પણ પત્રિકા વાંચીને ભાવ ન પ્રગટે; તો તે અમને મહેનત માથે પડ્યા જેવું લાગે. ગોળ ખાધો; ને મોં ગળ્યું ન થાય; તો કાં ગોળનો વાંક; અને કાં મોંનો વાંક! વૈશાક સુદી ૧૩ સોમવારે તા. ૪-૫-૩૬ રાત્રે, અહીં અમદાવાદ પાછા આવ્યા.

નવસારી—વૈશાક વદી ૪ રવિવારે રાત્રે નીકળી, મુંબઈ જતાં, સવારમાં નવસારી ઉતર્યા. ચી. ભક્તિપ્રસાદ સાથે હતા. ત્રિભોવનદાસભાઈ વિગેરે રેશનને સામે આવ્યા હતા. મુકામ નાનુભાઈ ત્રેમાનંદ વૈભરાજને ત્યાં કર્યો. સૌ અમને પ્રિય છે; પણ જ્યાં ટપકતો ત્રેમ હોય; ત્યાંજ પગલાં ભરવાં ગમે છે. અમારે અહીં નાણાં ખૂટ્યાં છે; માટે ફરવા નીકળ્યા; એવું તો નથીજ. લેનાર મળે; તો કાંઈક આપવા નીકળ્યા; એથા એકજ હેતુ છે. ઉભરાતે હૈથે, બાળક બે છુટડા ધાવી લે; તેમ ઉભરાતે ત્રેમે, અમે બે ચાર કાળીઆ અજ જમી લઈએ. એટલીજ ખટપટ. નાનુભાઈ લાયક પુરૂષ છે. એક દિવસને બદલે

ચાર દિવસ ત્યાં રહ્યાં. બહાલાં સગાંએને મળ્યા. ભગવાનની વાતો કરી, અને સાંભળ્યાં. જુની ઝાળખાણો તાણ કરી. અમારી મુસાફરી એટલે સંતોનાં દર્શન; (અમે રાજનગરથી આવીયાં, રૂઝાં હરિજન દર્શનકાજ.) અને ભાવ ભરી ભગવાનની વાતોનું શ્રવણ તથા કીર્તન. કુતાર પોળમાં ભાઈશ્રી હોરમસજી કકલીયા અને રોશનરોડ ઉપર શેઠ સોરાબજી મંચેરજી દેસાઈના મેળાપ નોંધવાં જેવા છે. પ્રેમ અને વિવેક, વાપરે; તેના આપનો છે; એમ તે મેળાપ સુચવતો હતો. વૈશાક વદી ૮ ચુરવાર તા. ૧૪-૫-૩૬ નવસારીથી રાત્રે લોકલમાં નીકળ્યા.

મલાહ— શુક્રવારે વહેલી સવારે મલાડ ઉતર્યાં. મુકામ ગાંધી સેન્ટીટરીયમાં શેઠ ભગવાનદાસ હીરાલાલના બંગલામાં કર્યો. જેવી જોઈએ તેવી સાદી સગવડો કરી આપી હતી. બપોરે ભોજન તથા આરામ લઇને, સાંજે મુંબઈ આગ્રહ મેદાનમાં, ત્યાગના અલંકાર જેવા, જવાહિરલાલનાં વ્યાખ્યાનમાં હાજર થયા. વિચારોમાં મત બેદ હોય; બાકી વીરોની વાતો; મરદામીના વિચારો. જે કામ કરવા નીકળે; તેમણે હિંદના ખૂણે ખુણામાં પોતાના વિચારો આપવા જોઈએ. જે ધનનો અને પરિશ્રમનો હિસાબ ન રાખે; તેમને મળવા વિજય વાટ જુએ. આવા પરિશ્રમ સાથે ભારતના વ્યાસાદિ પંડિતોના અને મન્યાદિક રક્ષકોના વિચારો, પ્રભુ મેળવી આપે; તો વિજયને વહેલા વહેલા દોડ્યા આવવું પડે. આ ધર્મ-પ્રધાન દેશ છે. ધર્મમાં જે ડખલ કરે, પ્રાચીન મુનિઓની આસાનાં ઉલ્લંઘન કરે; તે પુત્ર અગર પિતા હોય; રાજા અગર પુત્ર હોય; રાગી અગર ત્યાગી હોય; પણ હિંદને તે પદાર્થ પચતો નથી. બે પાંચ દહાડા વિલાયત જઈ આવે છે; તે કહે છે કે—‘હિંદુઓનાં મંદિરોનો અને દેવોનો નાશ કરો;’ અને જેઓ વિલાયતમાં વસ્યા છે; તેઓ કહે છે કે ‘વિલાયતમાં હિંદુ મંદિર બંધાવો.’ [જુઓ મુંબઈ સમાચાર તા. ૨૬-૬-૩૬ પાનું ૮મું] જેમ નાક વિનાનું મોં બેઠું લાગે; તેમ ધર્મ વિનાનો ભારત બેઠો લાગે છે. ‘સૌ એકજ ધર્મ પાળે;’ એમ કહેવું; તે એક ઉંચા પ્રકારનું ગાંડપણ છે; કારણકે સૌ એકજ નથી. આપણાં આંગળાં પણ નાનાં મોટાં; હાથ પણ જમણા અને ડાબા; ફેવેટ્ટેનમાં પણ-પહેલો, બીજો અને ત્રીજો કલાસ; ફાંટીયર મેદાનમાં, અને પૂનાની વીજળી મેદાનમાં, ત્રીજો કલાસજ નહીં. વિલાયતમાં પણ કોષ મોટા અને કોષ નાના; કોષ લોડ (અમીર), અને કોષ કામન (સાધારણ); પશુમાં પણ કોષ ઘોડા, અને કોષ ગધેડા; કોષ પાંચ કમાય, અને કોષ પાંચસો કમાય. કોષ બુદ્ધિના મંદ અને કોષ બુદ્ધિના ચક્રાર; એટલે સૌને સરખા ગણી શકાયજ નહીં. ‘સૌ પોતપોતાનો ધર્મ પાળો;’ તો પણ અન્ય ધર્મીઓ સાથે, મળીને રહે; તેમનો ધક્કો સહી લ્યો. વાંધો પડે તો વિવેકથી નિર્ણય કરનાં શીખો. વાંધો પડતાં, જે લાકડી બે; તેનાથી ધર્મ અને પ્રભુ હજારો ગાઉ દૂર ચાલ્યાં જાય છે. જે નમે છે તેજ પ્રભુને ગમે છે. કળ્યામાં પ્રભુ રહેતા નથી. જેટલી હદય શુદ્ધિ, તેટલીજ ઉન્નતિ; બાકી બધું ‘ધર્માભાસ.’ આવી સમજણ દેશનાયકો પોતાના મનમાં ઉતારે; અને ધુંડી ધુંડીને પ્રજાને આપે; તો જે આપણે જોઈએ છે; તે વહેલું વહેલું મળે. પ્રભુ દયાળ છે. આ વાત આજ નહીં સમજાય; તો કાલે સમજશે. સમજશે ત્યારેજ મૂકિત છે. સંગઠન કરવા માટે, નવાં નવાં મંડળો અને સંસ્થાઓ થઈ છે; પણ તેથી દેવ અને કળ્યા બહુ વધી પડ્યાં છે, કારણકે મનુષ્યોના સ્વભાવના મૂળમાંજ દેવ અને કળ્યા

અનાદિકાળથી ભરેલા છે. આવાં અનાદિ કચરાને ઘોષ નાંખવાનું, ધર્મમાં બળ છે. પણ અનાદિના અવળા, ધર્મ સાથે વૈર બાંધી બેઠા છે. માદ રાખતું કે-ધર્મ એટલે માત્ર તિલક, કંઠી અગર નાતું ઘોડુંજ નથી. તેનો ધર્મના એકડા, બગડા, અને તગડા છે. જે લેવાનું અને કરવાનું છે; તેતો તેથી ઘણું દૂર છે. એકડા, બગડા અને તગડા ભેદને, જે ભડક્યા; તેઓ અંદર પેદાજ નહીં. રસ્તા ઉપરની માટી પણ નકામી નથી; કાળી કાળી મેશ પણ, નકામી નથી; કાંટાવાળા ગોખર પણ, નકામી નથી; તેમ તિલક, કંઠી અને નાવા ધોવામાં પણ કાંઈક છે. શાંતિથી સમજાએ; તો સમજાય.

‘સમજ્યા વિનાનું ધૂળ ધાણી, ઓ ભાષરે મારા !

સમજ્યા વિનાનું ધૂળ ધાણી.

તમે શાને વલોવો બેઠા પાણી, ઓ ભાષરે મારા;

સમજ્યા વિનાનું ધૂળ ધાણી.

બી. એ; એમ. એ. અને એમ. એ. ડી. પાસ થએલા; મોટા મોટા ધનવાનો, ડોક્ટરો, વકીલો અને ન્યાયાધીશો પણ, અત્યારે અંધારે ફટાય છે. કેટલાએક તો માત્ર ‘ધર્મ’ શબ્દ સાંભળીનેજ ભડકે છે. જેમ નદીને આરા ઘણા; ગમે તે આરેથી જળ પીવાય; તેમ ધર્મને સંપ્રદાયો ઘણા; ગમે તે સંપ્રદાયદારા ધર્મ પળાય.

પશુ-પક્ષી-કીટ પતંગાદિને આ દપકા ન દેવાય. આ વાત તો મનુષ્યોને કહેવાય. ગીતા, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્રાદિ, જે વાંચવા અગર સાંભળવા શીખ્યા છે; તે પોતાને બ્રહ્મ સ્વરૂપ માની બેઠા છે. પોતે હજી મનુષ્ય છે કે નહીં ? તેની તપાસ કરે; તો પણ ઘણું છે. જ્યાં સુધી વિષયોમાં પ્રીતિ હોય; ત્યાં સુધી સન્યાસીઓ અને પરમહંસો પણ પશુ; શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે, વિષયોમાં અનાસક્ત કર્મયોગ થાય; ત્યારે મનુષ્ય; પક્ષી સ્વર્ગીય વૈભવો મળે; ત્યારે તે દેવ. તેનો તદ્દન ત્યાગ થાય; ત્યારે તે દેવ બ્રહ્મ સ્વરૂપ બની શકે. નામ ત્યારે મોતીશા; અને પાસે પાછ નહીં; એવાં આપણાં હજીપણ છે. હિંદમાં વસેલા તમામ, હિંદને સુખી કરવા, લાગણી ધરાવે છે; પણ તે લાગણીના મૂળમાં, તેમનો પોતાનો સાચો ધર્મ નહીં આવે; ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યની વાતો કરવી; તે વિખવાદને પોષણ આપવા જેવું છે. નાવા ધોવાનો કંટાળો હોય; તો હાલ બહુ નાશો ધોશો નહીં; તિલક કંઠી ગમતાં ન હોય; તો તે પણ હાલ કરશો નહીં; પણ વ્યાસાદિ જે રટજ ઉપર ઉભા છે, તે રટજ તો જીઓ ! વ્યાસાદિનાં દર્શન કર્યા પછી; તે રટજ ઉપરથી તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા છે; તે રૂડા નિર્માની પુરૂષો પાસે બેસીને સાંભળો. સાંભળ્યા સમજ્યા વિના બોલવું; તે અંધારે ફટાવા જેવું છે. [બસ] !

મલાડના શિવમંદિરમાં—દર શનિવારે રાત્રે ૯ થી ૧૦ ઝુંબડથી શાસ્ત્રીશ્રવૈજનાથભાઈ (માધવપ્રાગપાઠશાળાવાળા) આવે છે. ત્યાં શ્રવણનો લાલ લીધો. બે દિવસ ત્યાંના મંડળમાં ભગવાનની વાતો પણ કરી. સૌને હજ્યા મળ્યા. જે ખાતાનો જે જીવ, તેને ત્યાં ગમે. અમને આ ગમ્યું, તમને આ ગમતું હોય; તો પ્રેમથી સાંભળજો. બે લાખના બંગલામાં આઠ દિવસે બે પૈસાની સાવરણી ફરે; તો બંગલો બેસવા ઉઠવા જેવો રહે. તેમ કરોડો દેવો ન મળે, એવા માનવના અંતઃકરણમાં, અઠવાડીએ ભગવાનની વાતો સંભળાય; તોપણ તેમનાં ભાગ્ય છે. આસપાસનાં પરંઓ, આવી ગોઠવણ પણ, ન કરી શકે ?

શું આની પરવાજ નથી ? ‘અસ ! મરવા વખતે બધુંએ થઈ રહેશે-હાલ નહીં;’ એમ માની બેઠા હો ? એમ માનતા હો; તો સોમાં નવાંણુંની ભૂલ છે.

મલાડનું મહિલામંડળ—જેઠ શુદ્ધ ૬ મંગળવારે સાંજે ચારથી પાંચ-છ સુધી, બહેનો સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરી.

બહેનો ! આજ તો મને તમારાં સૌનાં દર્શન થયાં. તમે શ્રીરામની અને શ્રીકૃષ્ણની વાતો બણો છો. તમારામાંની ઘણી બહેનો ગીતા, ઉપનિષદની વાતો પણ બણે છે. એટલે એ વાત તમને આજ નહીં કરે. તમને એક-જે મુઝવણ છે; તેની વાત કરે. સાંભળો-તમારા નાના નાના દિકરા, ઘરમાં તંગડીઓ પહેરીને ફરતા હશે; તેમને જોતાં તમને એમ થતું હશે; કે-“બણે આ તે અબદલા, ગનીભાઈ કે વલીભાઈ છે ! આ તે ફાતમાના દીકરા છે ?” વળી તમારા પતિ અગર મોટા મોટા પુત્રો, પાટલુન, હંટ, નેકટાઇલ બાલીને, ખીરિત જેવા બની ગયા છે. હંટ પાટલુન પહેરે; પણ સાહેબ થવાના નથી. કારણકે આમડી કાળી છે. તેથી તેઓ બટલર જેવા દેખાય છે. આવા વર્તનથી તેમના આચાર વિચાર પણ બદલાઈ ગયા હશે. ઘરમાં માત્ર તમે બહેનોજ, હિંદુ પોશાકમાં અને હિંદુધર્મમાં, ઉભાં છો. તમારામાંની થોડી બહેનો, ફેશનમાં ફસાઈ ગઈ છે; તો પણ ઘણી બહેનો હજી ટેકા-ભોજ ઉભી છે-પશ્ચિમના મોહમાં પડી નથી-પશ્ચિમના મોહમાં તણાણી નથી. મહાત્મા ગાંધી જેવા, વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા, જે પાટલુન હંટ પહેરતા હતા; તે સાદા સરલ થઈ ગયા છે; અને જે બે પાંચ પૈસા કમાય છે; તો પણ કાંઈ નથી, એવા ઘણા પુરૂષો, પશ્ચિમના પોશાકને, પશ્ચિમની રીતભાતને ચાળે ચડયા છે. પશ્ચિમના લોકો દેશભિમાની છે. તેઓ અહીં સુધી આવ્યા છે; તો પણ પોતાના પોશાક છોડતા નથી. વળી સામાને તેમના પોતાના પોશાકમાં જોઈને, તેઓ તેનો વધારે સત્કાર કરે છે. હંટ પાટલુન પહેરનાર સો દોઢસો કમાય; પણ અકસ્માત પચાસ રૂપૈયા જોઈતા હોય; તો આપી શકે નહીં; અને ધોતીયા ધોતીયાં વાળા, પચાસ કમાતા હોય; પણ સો બસો હાજર કરી શકે. કારણ એ છે કે પશ્ચિમનો પોશાક ખર્ચાળ અને હરકત વાળો છે. અને આપણો પોશાક હરકત વિનાનો છે. કદિ દ્રવ્યની વિશેષ સગવડ હોય; તો દસનો ધોતી જોડો મંગાવો; પણ અવળા આચરણ કાં કરો ? નોકરીને અંગે કોટ પાટલુનની જરૂર હોય; તો નોકરી વખતે ભલે પહેરે; પણ નાતજાતમાં, કથા વાર્તામાં, દેવદર્શનમાં, બટલર બનીને ન આવે; તો ઘણું સાફ છે. ઘરમાં પણ પોતાનોજ પોશાક પહેરાય.

અત્યારની કેળવણીમાં ઉછેરેલા અમારૂં કોઈનું માને એમ નથી. માને તો તમારુંજ માને; કારણકે સૌના સાચા યુર, બહેનો ! તમે છો. ‘ગમે એવા વ્યસની, વ્યભિચારી, જુગારી પતિને ટેકાણે લાવનાર, ઘણી ઘડી બહેનો છે;’ એમ અમે અને તમે, ઘણીવાર સાંભળ્યું છે. પોશાક ઉપરાંત વ્યસન હોય; નરી સીગારેટો ટુંકતા હોય; તો ધીમે ધીમે ઓછી કરાવો. સીનેમા નાટકમાં રજળતા હોય; તો વિશેષ સાવધાન રહી, તમારૂં અને તમારા પતિનું કલ્યાણ કરો. નાટકસીનેમાના ફંદમાં, તમે બહેનો—પોતે—ફસાયા; તો પુરૂષો કે જેઓ અનાદિકાળથી મોજલા છે; તેમને તમે નહીં બચાવી શકો. તમને વેદી લેતાં, અને બગ-ડેલાંને સુધારી લેતાં આવડે છે. સાંભળો—

દર્શન—એ બહેનોમાં મોટી ધનવાન હતી; નાની ગરીબ હતી. ગરીબ બહેન એકવાર મોટી બહેનને ત્યાં આવી. બપોર થતાં મોટી બહેનનો વર મોટરમાં ઘેર આવ્યો. મોટી

બહેને સામે જમને તેને ધરમાં આપ્યો. ધરમાં પેટા કે તુસ્ત, તે મોટી બહેનને વઢવા લાગ્યો. “હા એમ કરીશ, તમે જરાબર કહ્યો છો. હવે એમ નહીં કરું,” એવાં એવાં કામળ વચનો બોલીને, મોટી બહેને તે ગાંડામીવાંને જમવા બેસાડ્યો. ગાંડામીયાં જમતાં જમતાં પણ, મોટી બહેને ધમકાવે. જમીને તુરત પાછા ફરકાને ગયા. આ દેખાવ જોઈને, નાની બહેન ઠરી ગઈ. મોટર ગયા પછી મોટી બહેને નાની બહેનને જમવા બોલાવી. નોકરે પાટલા નાખ્યા; અને રસોઈએ થાળીઓ પીરસી. બેઉ બહેનો સામસામે બેઠી. નાની બહેન મોટી બહેનના મોં સામે જોયા કરે. કે હમણું મને કાંઈક કહેશે; અગર મારી પાસે રોષ પડશે. બે ચાર વાર સામે જોયું; એટલે મોટી બહેને પુછ્યું—કેમ બહેન! સામું જોયા કરે છે? કેમ ખીલ થઈ ગઈ છે? વિગેરે,

નાની બહેન—આ! તારે તો બહુ દુઃખ છે. તને તો આ! બહુ ધમકાવે છે.

મોટી બહેન—એય! એમાં શું! આજ ચોટે ફાવ્યા નહીં હોય! તે કાના ઉપર હેયું દાલવે!

નાની બહેન—તે તને કાંઈ લાગતું નથી?

મોટી બહેન—લાગે શું કામ? લાગે અને હું સામા હોકારા કરું; તો વાત વહે. કદિ તે વધારે ખીજે; તો દાળનું તપેલું ઉંધું પાડે. ધણી ધણીયાણીનો કજીઓ કલાક બે કલાકનો હોય. પછી કજીઓ શમી જાય; ત્યારે લાત દાળ વિના ખાવો પડે! વા વિટાળ ચડે છે; ત્યારે કાંકરીઓ ઉડે છે. ધડી આંખ મીચી જાય; તો આંખમાં કણાં ન પડે. તે પ્રમાણે ધંધા ઉપરથી ધણી ઘેર આવે; ત્યારે ધણીનું ઠેકાણું ન હોય. ધડીવાર શાંતિથી વેઠી લઈએ; તો રાંધેલું અનાજ આનંદથી જમાય.

નાની બહેન—એમ!

મોટી બહેન—અહીંજ જોને! ધડીવાર ‘હા-હા’ કરીને જમાડ્યાં-રમાડ્યા અને રવાના કર્યાં. હવે આપણે બે, આનંદથી સખડકા મારીએ. વળી ખીજ વાત કરું. જે ધણી કજીઆ કરીને—આકળો ઉતાવળો થઈને-ફરકાને જાય; તેનું ચિત્ત બેચેન હોય. બેચેન ચિત્ત-વાળો પુરૂષ, ધંધામાં જરાપણ સમાસ કરી શકે નહીં. બેઆના રજે; અને પાંચ આના ખુવે. આ નુકશાન એકને નહીં-ધરનાં તમામને!

નાની બહેન—મને તો આ! જરા ‘ખસ!’ કહે; ત્યાં હું સામી ધુરકું!

મોટી બહેન—મારી બહેન હો; તો સમજી જજે કે-ધણી તો આપણું અંગ! તેને શાંતિ આપીએ; તો આપણે શાંતિ લઈએ. તેને બહાર ધંધા કરવાના હોય; સોને સમજવવા હોય; તેથી તેનું મગજ જરી જરીમાં તપે. આપણે એમ તપાય નહીં. વિગેરે [વાત પૂરી થઈ.]

કેમ બહેનો! આ વાત સમજાય છેને! સંસાર ભયંકર વસ્તુ છે. શાંતિ રાખ્યા વિના, શાંતિ મળે એમ નથી. માટે તમે શાંતિ રાખજો. તપેલા સાથે તપશો નહીં; પણ તપેલાને શીતળ વાણીથી શાંત કરજો. આ દષ્ટાંત’શા માટે આપ્યું? તે તો ભૂલ્યા નથીને? ‘તમને વેઠી લેતાં, અને સુધારી લેતાં આવડે છે;’ તેના પર આ દષ્ટાંત આપ્યું છે.

હવે ખીજ વાત—પતિ પુત્રાદિકમાં, ધર્મની શીથીલતા અથવા નવાર આવે. તો તેમને ખટકા રાખીને ઠેકાણે લાવજો. છાંકરીઓના પોશાક પણ ખીસ્તિ જેવા ન રાખવા. મોટી મોટી દિકરીઓ ખુશ્લાં માથાં મુકીને રસ્તા ઉપર ચાલે; તો ટોકજો. એમ કરવાથી,

બચનાં દાર ઉધડે છે. અંધ થતાં નથી. મર્યાદે મેરામણ શોભે. સ્ત્રી મર્યાદાએ શોભે. મોટી ઉમરની બહેનો, આજકાલ ખબા સુધી ચોળીઓ પહેરે છે; અને આખા હાથ ઉપાડા રાખે છે. પરપુરોએને ચોતાનાં અંગ દેખાડ્યાં, અંગોમાં મોહ કરાવવો; તે આજ નહીં તે કાલ, બચને નોતરવા જેવી ભૂલ છે. રાવણ ગયો; સોનાની લંકા નાશ પામી; પણ રાવણના ભાઈઅંધ હજી મેઠા છે. રાવણ તો લંકામાં રહેતો હતો; રાવણના ભાઈઅંધ તો, આપણા ક્ષરમાં, પાડોશમાં કે ચોળમાં વસે છે. સીતા રામની રાણી, પણ મર્યાદા વટીને બહાર આવ્યાં; ત્યાં સપડાયાં. નાની ભૂલે, બચંકર કળયો ઉભો કર્યો.

બીજી વાત કહું—સ્ત્રી પુરુષના સમાન હકનું ગાંડપણ જ્યાં ત્યાં પ્રસર્યું છે. તો સ્ત્રી પુરુષનાં સમાન શરીર નથી. બન પણ સમાન નથી. હજી સ્ત્રીનાં હરણ થાય છે; પુરુષનાં હરણ થતાં નથી. એક રક્ષણ કરનાર છે; અને એક રક્ષણ માગનાર છે. એક કોમળ છે; એક કઠણ છે. કોમળ કહણનો મેળ-એળ સંસાર. એક રળીને લાવે; બીજું રળેલાની વ્યવસ્થા કરે. એક ગરમ છે; એક નરમ છે. ગરમ નરમની મેળવણી થાય; તોજ સંસાર ચાલે. એક બીજાં ગરમ નરમ છે; એક બીજાં કોમળ કઠણ છે. છતાં એકને બીજા વિના ચાલે એવું નથી. એક વિના બીજું અપંગ-એવી આ ગોઠવણ છે. આપણે ઘર ચણાવીએ છઇએ; ત્યાં કોઇ થાંભલાં બને: તો કોઇ પાટડી બને છે. કોઇ પથરા, તો કોઇ સીમેટ બને છે. બધા થાંભલાજ થઇ જાય; અગર બધા પાટડી જ બની જાય; તો ઘર કેવી રીતે ચણાય ! ફુકાનોમાં કોઈ શેઠ, તો કોઇ ગુમાસ્તા. ઝોશીસોમાં કોઇ ઉપરી, તો બીજા કારકુન. રેલ્વે ગાડીઓમાં, કોઇ એનજીનડ્રાઇવર, તો કોઇ ગાર્ડ. સમાન હકનો દાવો કરનારા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં પણ, કોઇ પ્રમુખ, તો કોઈ મીનીસ્ટર (દીવાન); રાજમાં જુઓ તો, કોઇ રાજા, તો કોઇ દીવાન. અમેરિકાને મુક્ત કરનાર વૉશિંગ્ટન ધરવિંગ કહે છે કે—House is a little Kingdom. Husband is the king & wife is the Prime minister. એક આગ્રા કરનાર, તો એક આગ્રા ઉપાડનાર. પતિનું છે; તે તમારું છે; અને તમારું છે તે પતિનું છે. પતિ પત્ની એક બીજાથી ખેંચતાણુ કરવા લાગ્યાં; એક બીજાથી માઈ તાઈ કરવા લાગ્યાં; તેનાં આ માઠાં પરિણામ છે. ખેંચતાણુના ઉંડાણમાં નજર કરીએ; તો અગ્નિનાં દર્શન થાય. આપણે ગીતા વાંચીએ; ઉપનિષદ્ બણીએ; પણ અંધારે બહુ કુટાઈએ છઇએ. એટલે પણાજ અગ્નિની બળતાં જઇએ છઇએ. એટલે માઈ તાઈ વધારતાં જઇએ છઇએ, પતિ ઉપર આવેશો પત્ર, સ્ત્રી ન વાંચી શકે; તે તો વિવેક; પણ સ્ત્રીનો પત્ર, પતિ ન વાંચી શકે; એવી એક બીજાથી જુદાઈ. અદ્વૈતની મોટામાં મોટી વ્યાખ્યા—પતિ પત્ની છે. મેઉ નાનાં મોટાં છે; તોપણ મેઉ એક છે ! અદ્વૈત છે. એક બીજાં સાથે રહે; પણ એક બીજાને સમજે નહીં; તેમને શું કહીએ ! માટે એકબીજાને સમજતાં શીખો ! એકબીજાના ગુણ દોષને વિચારી લ્યો ! સુધારી લ્યો ! નબાવી લ્યો ! સ્વતંત્રતાનો સાચો અર્થ તદ્દન જુદો છે. જે પરતંત્ર છે; તેજ સ્વતંત્ર છે. રાજા પ્રજાને તામે; અને પ્રજા રાજાને તામે; એ સાચી સ્વતંત્રતા. મોટી દ્રેન હોય; પણ એક દામો કે ઉભી રહે. જેને એક ન હોય; અંકુશ ન હોય; તે દ્રેન બચંકર ગણાય. તેમ જે સ્ત્રી અગર પુરુષ, અંકુશ વિનાનાં સ્વતંત્ર હોય; તે સ્વચંદી ગણાય—બચંકર ગણાય.

હવે ચોથી વાત કહું—આજ કાલ પુનર્જન્મનો વાયરો બહુ વાયો છે. જ્યાં ત્યાં દવાણુ

ભાઈએ, વિધવાએને સુખી કરવા મથી રહ્યા છે. આ વાતનો વિચાર આપણા વડીલોએ કર્યો છે; અને સંયમ ન પાળી શકે; એવી માતિએને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી છે. ઉન્ની કોમની સ્ત્રીઓ, માત્ર જિયેજ નથી. તેમનાં અંગ, માથાં કરતાં મોંમાં છે. તેમનાં શિયળ પાસે અનેક સન્નાટોની રાખ લક્ષ્મી પુચ્છ છે. તેમણે પુનર્લગ્ન માટે વિચાર કરવો; તે અગ્નિ સિવાય બીજું કંઈ નથી. લાખોમાંથી સો આપણો, નકટ-નિર્લગ્ન-નિકળ; તેથી લાખોને કલંક લગાડવું; તે એવકુશી સિવાય બીજું કંઈ નથી. પુનર્લગ્ન કરનારને છૂટા છેડાની રળ હોય છે. 'કોળીભાઈનો કુખો; ત્યાં એક મુલો અને બીજો ઉભો!' પણ ઉંચ કોમમાં એમ ન બને. ઉંચ કોમની સ્ત્રીઓનાં શરીરની મોંઘવટ માટે, મેવાડની અનેક રમણીઓ, બડબડતી અગ્નિમાં સળગી ગઇ. ગુજરાતમાં જરમા ઝોડણે, સિદ્ધરાજ જયસિંહને, શિયળના પાદ બણ્યા. જરમાએ નીચ કોમની સ્ત્રીઓને પણ સૂચવ્યું કે—'સ્ત્રીઓનું' સાચું ધન શીયળ છે.—એકજ પતિ, બીજો પતિ ન હોય. રશિયામાં ગાંડી સ્વતંત્રતાએ, સ્ત્રીઓને વેશ્યા બનાવી દીધી છે. સ્ત્રીઓનો વ્યભિચાર, ગર્ભપાત અથવા પરણ્યા પહેલાં પેદા થયેલાં બાળકો, ત્યાં કાયદેસર ગણાય છે. તમે ખંડેનો! સૌ ગીતા બણો છો; તોપણ કાંઈક કહું કે—અર્જુનને પહેલા અધ્યાયમાં, જે મુંજવણ થઈ હતી; તે તમારી પવિત્રતા માટેજ થઈ હતી—

અધર્માભિમવાત્ કૃષ્ણ, પ્રતુષ્યતિ કુલસ્રિયઃ ॥

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાળેય, જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

સંકરો નરકાયેષ, કુલધનાનાં કુલસ્ય ચ ॥

પતંતિ પિતરો દ્વેષાં, લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

દોષૈરેતેઃ કુલધનાનાં, વર્ણસંકરકારકૈઃ ॥

ઉત્સાહંતે જાતિધર્માઃ, કુલધર્માઃ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

ઉત્સન્નકુલધર્માનાં, મનુષ્યાણાં જનાર્દન ॥

નરકે નિયતં વાસો, ભવતીત્યનુશુભમ ॥ ૪૪ ॥

[અર્થ કરવા નહીં રોકાઉં. અર્થ વાંચી લેજો. વખત બહુ થઈ ગયો છે.]

જેમ પતંગ દીવાનો મોહ કરે છે; ત્યારે તેને બચાવવા, આપણે ધણે પ્રયત્ન કરીએ; તોપણ તે દોડી દોડીને દીવામાંજ પડે; અને ગ્રાણુ ખુએ; તેમ નક્ક કરવાની ટેવવાળા હિંદુઓને, સુધારાનો મોહ લાગ્યો છે. 'બસ! કાંઈક સુધારો કરીએ; તોજ લોક આપણને બળે!' હજી તેમને વારનાર (વૃદ્ધો) જીવે છે—તેઓ તેમને વારે છે; તોપણ દોડી દોડીને સુધારાના—કુધારાના—દવમાં પડે છે. સુધારાની ટોચે મેઢેલા પ્રાઈસરો, અને મહેતાજીઓ પણ, પોતાની પુત્રી સમી શિષ્યાઓ સાથે પરણીને, શિષ્યાઓને સુખી કરવાનો ડોળ કરે છે. એક બીજને પસંદ કરીને પરણેલાં વરવહુ, મેપાંચ મહીને, એક બીજમાં દોષ કાઢીને, છૂટા છેડા કરે છે. વહુ લાડી પાછાં કુવારાં બને છે; અને બીજે વર શોધવા નીકળે છે. એક માતાને પેટે પાકેલાં ખંડેનભાઈ, એક મતનાં નથી હોતાં; તો જીદીજીદી માતાને પેટે પાકેલાં સ્ત્રી પુરુષ, તમામ આત્મતામાં, એકમતનાં ક્યાંથી હોય! પરણ્યા પહેલાં બનતી તપાસ કરી લેવી; તે જરૂરનું છે; પણ પરણ્યા પછી તો—પડયું પાતું સુધારી લે, એ મહામંત્રને આગળ રાખવોજ જોઈએ. બસ! જરા ગરબું નહીં, ત્યાં બીજે વર, અગર બીજ વહુ! તે કામ આવે નહીં.

સંસારમાં કંટાળો આવે; ત્યારે યાદ રાખવું કે-સંસાર માંડીને પણ, સંસાર છોડવાનો છે. અનેક પ્રકારના વૈભવો વ્હાલા હોય; તે પણ, તે વૈભવો તજવાનાજ છે. એટલે સદાય સંસાર ભોગવાતો નથી; અને સદાય વૈભવ પણ ભોગવાતા નથી. ત્યારે કદાચ વૈભવ આપણને હોય; તે પહેલાં આપણે વૈભવને છોડીએ; તે ખોટું શું છે? વૈભવને છોડ્યા, તે વશમી વાત છે. તેથી કદાચ આપણે તેને રાજી ખુશીથી ન છોડી શકીએ; પણ ભગવાન બળબળી કરીને, આપણા ઉપર કૃપા કરવા, સંસાર છોડાવી લે; આપણા સંસાર બગાડી નાખે; તે તેથી આપણે બહુ ગભરાવું ન થયે. સર્વ ધર્મના સંતો અને શાસ્ત્રો પોકાર કરીને કહે છે કે—

ચોપાઈ—છલ તનુકર ફલ વિષય ન ભાઈ, સ્વર્ગહુ સ્વરૂપ અંત દુઃખદાઇ,
નરતનું પાઇ વિષય મન દેહી, પલટી સુધા તે શઠ વિષ લેહી.

તાતપર્ય—વૈધવ્યથી બહેનોએ બહુ ગભરાવું નહીં. જે સ્થિતિમાં પ્રભુ રાખે; તે સ્થિતિમાં કાંઈક સુખપૂર્વક રહેતાં શીખવુંજ જોઈએ. પુરૂષો ડાહ્યા છે-‘વર’ થવાને લાયક છે; તેપણ સ્ત્રીઓના કરતાં, તેઓ વધારે વિષયલોલુપ હોય છે. તે એટલે સુધી કે-જેતજેતામાં કામાંધ બની જઈ, મોટા અનર્થ કરી નાખે છે. આવા એક બે નહીં; પણ અનેક પુરૂષો છે. બધા નહીં; પણ ઘણા છે. (આ વાત તમે બહેનો સૌ, સારી રીતે જાણો છો; તેથી દૃષ્ટાંતો આપીને સમજાવતો નથી.) પોતાને માટે અગર, પોતાના જેવા પામર પુરૂષો માટે, પુરૂષો વિધવાઓને સુખ આપવાનો ડોળ કરે છે. સુખની લાલચમાં ગભાર બહેનો ફસાઇ જાય છે.

કેટલાંએક અભાગીયાં સાસુ સસરા, અથવા કેટલાંએક માઆપ, અથવા ભાઇ ભોગમંડ્રો, વિધવાઓને બહુ કષ્ટ આપે છે. વિધવાઓને અભાગણી સમજીને, મહેણાં મારે છે. કુટુંબના વૃદ્ધોએ, જ્ઞાતિના ધનવાનોએ, પૂજ્ય આચાર્યોએ અને રાત્રીઓએ, વિધવાઓની સંભાળ લેવીજ જોઈએ. સંભાળ ન લીધી; તેનાં આ પરિણામ છે. આ દુઃખગાંથી વિધવાઓને બચાવવા, તેમનાં પુનર્લક્ષ્મીની વાતો ઉભી થઇ છે. આ દુઃખનો લાભ લઇને, કેટલાંએક ચાલાક પુરૂષો, દયાનો ડોળ કરીને, વિધવાઓને ભૂલી પાડે છે. આપણે સૌએ યાદ રાખવું કે-આ જગત બહુ સ્વાર્થી છે. જગતમાં પણ, ખીર્ત પ્રાણીઓ કરતાં, મનુષ્ય બહુજ સ્વાર્થી છે. મનુષ્યમાં પણ, સ્ત્રી કરતાં પુરૂષ વિશેષ સ્વાર્થી છે. પંદર વીશ વરસની પુત્રવધૂ, અથવા પુત્રી, ધરમાં વિધવા હોય; તેપણ, કામ્રક આપા, નરી વહુ પરણવા જાય છે. ધરમાં સુંદર સ્ત્રી હોય; અગર પોતે વૃદ્ધ બની ગયા હોય; તેપણ-‘દોષ યુદ્ધિએ દેખે પરાઇ દારા.’ એટલે લાયકર પિશાચો જેવાં કામ કરે છે. પોતાના આ વર્તનથી, તેઓ વિધવાઓને ઉશ્કેરે છે કે-તમે પણ, તમારા મનગમતો પતિ શોધી લ્યો.’ અનેક સંત-સાધુ, સંન્યાસી ! અનેક કથાવાર્તા ! ભલેને વેદ વંચાય ! પણ ભારતના ભાઈઓ, ભુંડાઈ મૂકે; તે અધારે અજવાળાં થાય. વિશ્વામિત્ર અને પરાશર જેવા ભૂલા પડે; એવી આ વાત છે. અમે વાત કરનાર પણ, પ્રસંગ ન પડે; ત્યાં સુધી ડાહ્યા; પછી કાણ જાણે શું થાય ! પ્રભુ લાજ રાખે; તોજ રહે. અમારો કહેવાનો ભાવ એ છે કે-બહેનોએ પુરૂષોના પાખંડથી બચતાં રહેવું. ધર્મની ખાતર દુઃખ પડે; તે સુખના સાગર જેવું સગળવું. નિર્ધનતાને અમીરી માનવી. એક વખત સોદા કરી જુઓ; એટલે-એક વખત પુરૂષની સોબત કરી લીધી. તેમાં કદાચ ફેઇલ થયા, નાપાસ થયા; તેપછી ફરી ફરી એરનાં પારખાં કરવા લલચાવું નહીં. એટલે પુનર્લક્ષ્મીના

ફંદમાં પડવું નહીં. પુનર્લક્ષ્મી શીખામણુ આપનારા ડાહ્યા દેખાતા પુરુષોનાં વચનોમાં, અથવા એક બે વખત પુનર્લક્ષ્મી કરી બેઠેલી, નિર્લજ્જ બહેનોનાં વચનોમાં, જરા પણ લલચાવું નહીં. પછી તો સુંદરમાં સુંદર, શાણામાં શાણા, નિર્ભયમાં નિર્ભય, પ્રાણી માત્રના વ્હાલામાં વ્હાલા-એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાંજ પ્રીતિ કરવી. વિધવાઓએ સૌ સાથે હળી-મળીને રહેવું; ધરના કામકાજમાં કદિ આળસ રાખવું નહીં. કામકાજ એ આરોગ્યની અસાધારણ દવા છે. વૈરાગ્યના બળને વધારતા જવું; જીવન સાદું અને સરલ કરવું. સમયનો સદુપયોગ કરવો. પછી સમય થતાં-એમ સમજાશે કે-‘જે ખોટું હતું’; તેજ ખોવાઈ ગયું છે. ખરૂં તો આપણી પાસે છે. જે લાભ હતો; તેનેજ આપણે હાનિ માની બેઠા હતા; અને જે હાનિ છે; તેને તો, આપણે જરાએ સમજતાજ નહોતા. હવે સમજ્યા કે-

ચોપાધ—‘લાભ કી કછુ હરિભક્તિ સમાના, જેહિ ગાવહિ શ્રુતિ સંત પુરાણા;

હાનિ કી જગ એહિસમ કછુ ભાઈ, ભજીએ ન રામહિ નરતનુ પાઈ.’

[ભોક્ષવાણી પાનુ ૮૬].

કેમ બહેનો ! સાવધાન છોને ? અમારી વાતો તમને ગમે છે ને ? બોલો ત્યારે- શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય; હરહર મહાદેવ હર.

સધવા વિધવા બેઠેને-ધરમાં વૃદ્ધ સાસુ સસરા હોય; તો તેમને તીર્થ સમજી, તેમની સેવા કરજો. કદિ તમે તેમને પળવશો; તો તમારા દિકરાની વહુ, તમને પળવશે. [અહીં વહુ, આંધળી સાસુની લાકડી સંતાડી દેતી હતી; તે દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું.] વૃદ્ધ માઆપ પાસે રહેતાં હો; તો તેમની સેવા પ્રેમથી કરજો. તેમના ઉપકાર અથાગ છે. જેમણે વૃદ્ધોના આશીર્વાદ ન લીધા. તે લાખ કમાય; તોપણ આ સંસારસાગરે ભુલાં પડ્યાં છે.

બહેનો ! ધરતમ હબનેજ છે. તમ વિનાનાં ધર હીરે જડ્યાં હોય; પણ ધરનાં મંદિર ને માળીયાં સૂતાં છે. ઝૂંપડીમાં પણ, જે તમે હો; તો ત્યાં ધર છે. પંચવટીમાં રાગ બેઠા. સાથે સીતા હતાં. તો ત્યાં અયોધ્યા વસી હતી. માટે તમને સૌને કહું છઉં-કે બગડ્યું છે તો ધણું; તો પણ તમે ભારતની દેવીઓ-હિંદુ-મુસલમાન-પારસી અને ખ્રીસ્તિ આધર્યો ! આહાર-વિહાર-પોશાક-સાદાઇ-સરલતા અને પવિત્રતા ઉપર, હાલ બરાબર ધ્યાન આપજો; પુરુષો તોફાને ચડ્યા છે. ભણેલી બહેનો, સુધારાના વંટોળમાં ઉભી છે.

પુરુષો અનાદિકાળથી નકલીયા છે. ચળ ચિત્તવાળા છે. તમારા જેવી નેમનામાં દલતા નથી. માટે તમે પુરુષોનું ડંકાશી-ખર્ચાળ અને નારતીક અનુકરણ કરશો નહીં; ગાંડા યધ ગએલા હાથીને, જેમ ડાહો ભાવત કેળવી લે; તેમ ગાંડા થએલા ધણી દીકરાને, તમારા પવિત્ર અને સાદા જીવનથી કેળવી લેશો. જે ધરને રીપેરીંગ નથી; તે ધર વહેલું પડી જાય છે. તેમ જે મનુષ્યને રોકણી ટોકણી નથી; તે મનુષ્ય વહેલું બગડી જાય છે. જેમ સ્ત્રી મોટી ઉમરે, પતિના કબજામાં છે; તેમ પતિ મોટી ઉમરે, સ્ત્રીના કબજામાં છે. સ્ત્રીએ પ્રેમ ભરેલી રોકણી ટોકણી રાખવીજ જોઈએ. તેથી આગળ-ખ્રીસ્તિઓને રવિવાર, મુસલમાનોને શુક્રવાર, આપણે એકાદશી, વિગેરે રોકણી ટોકણીના દિવસો છે.

હવે બીજી વાત કહું; તે કન્યા કેળવણી-સુરતની બરડી બહુ સારી વસ્તુ છે; પણ તેમાં બે ચાર દીપાં આસલેટ પડી જાય; તો બરડી બગડી ચૂકે; તેમ સ્ત્રી કેળવણી બહુ

સારી વસ્તુ છે; પણ તેમાં ઉદ્ધતાઇ અને અનાચાર (કુળમર્ષાદત્તો લોપ) પેસી ગયાં છે. તેથી આ કૃણવણી આપણે જરાએ કામતી રહી નથી. બહુદી બહેનો પાંચ દસ હાડી હશે; બાકી ૯૦ ટકા-‘બસ ! હું કહું તેજ બંડ.’ ‘હવે હું ઉમર લાયક છઉં. મારે માઆપને પુછવાની કાંઇ જરૂર નથી.’ પણ ‘તને ઉમર લાયક કરી કાણે ? કરી તેને આવા બદલો’ ? છોકરા છોકરીઓ એક સાથે એક કલાસમાં, બેસીને બહુ છે; તેનાં પરિણામ કેવાં આવ્યાં; તે તમે અને અમે સૌએ દીઠાં. જે દેશમાં શીયળની કીમત પાંચ બે પાંચ હોય; તે દેશ ગમે તેમ કરે; પણ જ્યાં શીયળ માથાં કરતાં પણ મોંધું-ત્યાં આમ ન કરાય. આપણી પોતાની સમજણે, આપણે પોતે બેવકુફ બનીએ; એવી આ વાત છે. માટે બહેનો થોડું બહુશે; તો ચાલશે. બહુ પછી અને રળવા શીખ્યા પછી, બહેનો ગૃહિણીપદે શોભતી નથી. ગૃહિણીપદ ગૌરવ ભર્યું છે. એટલે નમ્રમાં નમ્ર, કામળમાં કામળ, તપી ગએલાને શાંતિના સાગરમાં નવરાવે એવું છે. ત્યાં હુંપદ કે ધગડ-એવું કાંઇ હોયજ નહીં. તે અલૌકિકપદે, વિદ્યાના ધમકે ઘેરાએલી, અથવા ધન કમાતી ધગડી બહેનો, જરા પણ શોભતી નથી. એટલે તેમનું સ્ત્રીત્વ, ધમકાની ગરમીમાં ઓગળી જાય છે-સતી જાય છે. આ બહેનો બલે બાળકોની માતા થાય; પણ હોલો હોલી માળામાં, મન મૂકીને જે મજા કરે છે; જેટલા અદ્વૈત ભાવથી એકબીજાં સાથે રહે છે; એવી મજા (એવી એકતા) તે સ્ત્રી પુરુષના ભાગ્યમાં હોતી નથી. અનુભવે સમજાય. કેટલાએક કહે છે કે-‘છોકરા છોકરીને સ્વતંત્રપણે પરણવા દો. દેહલક્ષ્ય ન કરવા; પણ સ્નેહલક્ષ્ય કરવાં’. સુક્રમદર્શક યંત્રથી આ વિષય તપાસીએ; તો ખાત્રી થાય કે-જેમ પાણી વલોવતાં માખણ ન નીતરે; તેમ આવા પશુશક્તિના-કામવાસનાવાળા સ્નેહમાંથી, સાચાં સુખ ન નીતરે. બે દિવસ નવું નવું હોય; ત્યાં સુધી સાફ લાગે; પછી કાગડા કાળા તે કાળાજ. વળી ઘોડો ગધેડી સામે જોતો નથી; અને ગધેડો ઘોડી સામે જોતો નથી. પોપટ કાગડી સામે જોતો નથી; અને કાગડો પોપટી સામે જોતો નથી. બેંશ બળદને જોઇને, રાજી થતી નથી; તેમ પાડો ગાયની સામે જોતો નથી. આવા જાતીયવિવેક, પશુ પક્ષીમાં છે; માણસોમાં પણ છે. પણ જે માણસો સુધારાને વટોળે ઉડ્યાં છે; તે પશુપક્ષી કરતાં આગળ વધી ગયાં છે. સ્વસ્થહી બાળકો માઆપને પણ ગાંઠતાં નથી; ગમે ત્યાં ઝાંખરામાં ભરાઇ પડે છે. દીકરા દીકરી મોટી ઉમરનાં થાય; તે પહેલાં તેમને પરણાવી દેવાં; તે હહાપણ છે. સંસાર ભયંકર વસ્તુ છે. સંસારમાં સ્વાર્થ-સ્વાર્થ અને સ્વાર્થજ છે. દીકરા દીકરીઓને સંસારનો અનુભવ ઘણાજ ઘોડો હોય છે; અને ઉમરના પ્રમાણમાં, વિષયવાસનાનું બળ ઘણું હોય છે. પરિણામ માઠાં આવે છે. આ બાબત અમે તમે સૌ સાંભળીએ છીએ; અને કાંઈ ઠેકાણે તો તમે નજરે પણ જોતાં હશો. x

x હમણું એક કેસમાં, કન્યા ગમે તેને પરણીને નાહી. બાપે માંડમાંડ તેણીને હાથ કરીને, કોર્ટમાં આણી. કન્યાની મોટી ઉમરને લીધે, બાપ કાંઈ કરી શક્યા નહી; તેમ કોર્ટ પણ કાંઈ કરી શકી નહીં. બાપ કોર્ટમાં લાચાર થઈ ગયો; ત્યારે દયાળુ માજિસ્ટ્રેટે કહ્યું કે-‘જુઓ ભાઈ ! અત્યારના જમાનામાં, છોકરા છોકરીઓ પાછળ દોડે છે; અને છોકરીઓ, છોકરા પાછળ દોડે છે. આપણાં છોકરાં જરા ઉંચું નીચું જોતાં શીખે; તે પહેલાં તરતજ સંભાળ રાખવી. કોની સાથે બહાર જાય છે; તે સંભાળ રાખવી જોઈએ; વિગેરે. ”

આ બાબતનો બરાબર વિચાર કરજો. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબની આ શીખામણ, એકજ આપ માટે નથી. જે જે માયાપ છે; અને જેમનાં મોટી ઉમરનાં છોકરા છોકરી ભણે છે; તે સૌને માટે છે. સમજી માતાપિતાઓ, દેશના નેતાઓ, હિતેચ્છુઓ, રાજાઓ અને આચાર્યો, મેજસ્ટ્રેટ સાહેબનાં અમેલાં વચનોનું રહસ્ય સમજી જાય; તો કેવું સાઈં! પોતે સમજે; તો સમાજને અનેકવાર સમજાવે. દીકરા દીકરીઓને ઉછેરનાં, તે સહેલું; તેમના અભ્યાસ માટે, લાખો વાપરવા; તે પણ સહેલું; પણ તેઓ જમીર અવળા ચાલે; અને તેમને હાથ કરવાં પડે; તે મહેનત, તે ખર્ચ અને તે અપકીર્તિ બચાવે છે. અનુભવે સમજાય. બસ! મારી પ્રાર્થના એટલીજ કે-સાવધાન થઈ જાઓ-સાચા મુખને સમજતાં શીખો.

બહેનો! પતિ આવરા હોય; તો તેમને જમાડીને રવાને કરજો પણ તમે જમવા બેસો; તે પહેલાં, અગ્નિને જમાડજો. ગાય, કુતરું અને અતિથિ માટે કાંઈક અન્નનો ભાગ કાઢજો. તમારું ભાણું શ્રી દાકારજીને ધરીને, પછી જમજો. આ સંસ્કાર તમારા આગળ-પાળમાં નીતરે; એવા ભાવથી અને એવી દૃઢતાથી, આ કામ કરજો.

આંગણે તુલસી ન હોય; તો વાવજો. ગાય, તુલસી, પીપળાને અને બ્રાહ્મણને દેખો; ત્યારે પ્રણામ કરજો. જમવા પહેલાં તેમનાં દર્શન થાય; તો સાઈં છે. વિશેષ અવકાશ હોય; તો પોતાના ઇષ્ટ દેવની સ્તુતિનો પાઠ કરવો; અને ભગવાનની કથા સાંભળવી. દ્રવ્યની અનુકુળતા હોય; તો કાંઈક-અન્ન, વસ્ત્ર કે દાન-આપ્યા પહેલાં, ભોજન કરશો નહીં. વાવ્યું હતું; તોજ આ ઉગ્યું છે; અને વાવશો; તોજ ઉગશે. કમને ખેસ અજળ છે. આ દેહ અને આપવાની અનુકુળતા, બીજે નથી.

બસ! હવે બંધ કરીએ! આપને મોડું ઘણું કર્યું છે. એકના બે કલાક થયા છે. માટે એક મુદ્દાની વાત સાંભળો; અને તે માનો તો ઠીક. તે વાત એ કે-ધેર જાઓ; અને કોઈલડે-મોડું થયું છે; માટે જરૂર લડો; તો તમે જરા પણ આકરો જવાબ દેશો નહીં. તમારી જુલ કબુલ કરીને, તેમને જે જોઈએ; તે ત્વરાથી કરી આપજો. બહુ લડે તો કહેજો કે-‘કાલ નહીં જાઉં-આજ માફ કરો.’ કોઈ આકરો ધણી, મને બે પાંચ ગાળો દઈ દે; તો પણ તમે ભોલશો નહીં! કારણકે તમને થોડામાં, આ બધું હું ન કહી શક્યો; તેથી મારો પણ વાંક છે; વિગેરે-વિગેરે. દુધપાકના જમણ ઉપર, કકડો મોઢરી ખાધી હોય; તો દુધપાકના ધચરકા દટાઈ જાય; અને મોઢરીના ધચરકા આવે. તેમ દુધપાકથી પણ ત્યડે એવી-સુંદર વાતો, આપને આજે મેં કરી છે-પણ તમે ઘરે જઈને, ઘરનાંને લડો; તો આ બધી વાતો દટાઈ જાય; અને કણ્યો તરી આવે. ક્ષમાના પાદ, તમારા જેવું કોઈ શીખવતું નથી. સૌના સાચા ગુરૂ તમે છો. પૃથ્વી કરતાં પણ વિશેષ ક્ષમા, તમારામાં છે. પુરૂષ એક બે કે ત્રણને પરણે-ત્રણમાં રાજ; તમે એકમાંજ રાજ રહો છો. તમારા જેવો અનન્યભાવ ધણા ભક્તોને પણ આવડતો નથી. અનેક જ્ઞાની અનન્યભાવને સાંભળે છે; પણ અનુભવી શક્તા નથી. ત્યો ત્યારે તમને સૌને, ધણુજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ. છેવટમાં ‘અમને અંત સમે અલબેલા લેવા આવજો’ એ પદ પ્રેમથી ગવરાવીને, ભગવાનની ભાઈબંધી રાખવાનું કહી, સૌને રજા આપી.

નોંધ-આ વ્યાખ્યાનની નકલ જુદી કાઢી છે. તે પુસ્તકની કીમત માત્ર બે પૈસા છે. એક સાથે સો નકલના બેટી રૂપૈયા. એક નકલનું પોસ્ટેજ નવ પાઈ. ધન હોય; તો છૂડું મુકી દેજો. આવાં પુસ્તકો ઘેર ઘેર વંચાય; એમ કરજો. પાંચ દસ નકલનો મંગાવજો! આવી વાંતા કરવી; તે બહેનોના ઉપર મહાન ઉપકાર છે.

મલાડનાં ગરીબો અને નાની નાની ગરીબ કોમો-તેમને પણ ધણીવાર હું મળતો હતો. માળાઓ આપતો હતો. અવકાશ લઈને ભગવાન ભજવાનું પણ કહેતો હતો. આવા લોકોમાં હજી ધર્મભાવના છે. મોરણની બહુ જરૂર છે. સંત બ્રાહ્મણોએ, હવે પ્રમાદ કરવો જરાએ ઘટતો નથી. આમતેમ વિચારી જ કરો; અને જ્યાં જાઓ; સાં ભગવાનની વાતો કરો.

મલાડનું ગાંધી સેન્ટીરિયમ—આ સેન્ટીરિયમ ગાંધી હીરાલાલ માણેકલાલે તથા હરિલાલ માણેકલાલે પોતાના પિતા માણેકલાલ બેચરદાસના નામથી ગંધાર્યું છે. હીરાલાલ ભાઈ અમદાવાદ સત્સંગ કરવા પધારતા. તેમના પુત્ર ભગવાનલાલ હીરાલાલ હાલ છે. તેઓના પવિત્ર ભાવથી, અમને ત્યાં જવું ગમ્યું હતું. તેમનું આપું કુટુંબ પવિત્ર અને ભાષિક છે. તેમાં પણ હરિલાલ ભાઈ તો ધોળે કપડે સન્યાસી છે. અમને તેમના સમા-ગમનો લાભ મળ્યો. અમને શાંતિ બહુ ગમે; તે અહીં મળી. ફરવા માટે ટેકરીઓવાળું જંગલ મળ્યું. આસપાસના પરામાં ફરવા માટે, ગાડીઓ તૈયાર હતી. મોરીવલી, શાંતાકુળ, માટુંગા, કાંદીવલ્લી વિગેરે ઠેકાણે ગયા હતા. મુંબઈમાં પત્રિકા ઘણું ઠેકાણે જાય છે; પણ એક બે ઠેકાણે જતાં-તો-અમને—

‘નિરખતાં નયણે તે પ્રેમનાં આંસુરે-એવાં એક બે હોય-એક બે હોય.

બહુ જાન પાકે નહીં રતોરે-એવાં એક બે હોય-એક બે હોય.

એવું ગાવિદે ગીતામાં ગાયુંરેx-એવાં એક બે હોય-એક બે હોય.

થવા હો-એવાં એક બે હોય-એક બે હોય-એવાંo’

અસ ! વધારે ન બોલી શકું ! અમને જોતાં; તેમની આંખો પ્રેમનાં આંસુથી ઉભરાણી. શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહીં. થોડી વારે ‘આપણે પત્રિકા વાંચીએ છીએ; તે આ છે ? એમ ?’ એટલાંજ વચનો બહાર આવ્યાં. ફરી તેમની આંખે આંસુ આવ્યાં. અમને પણ આંખે પ્રેમનાં આંસુ આવ્યાં. મોક્ષપત્રિકા લખવાનો, તેનો હિસાબ રાખવાનો, વળી નિયમસર મોકલવાનો પરિશ્રમ. તે સાથે શાંતિથી બેસવાનું, વાંચવાનું અને સાંભળવાનું અમને ઘણું ગમે. તેથી ઘણીવાર, કામથી ચક્રગાઢ જાઉં છઉં. તોપણ માસિકમાં વાવેલો પરિશ્રમ, જ્યારે આવી રીતે ફાલેલો દેખું; ત્યારે એમ થાય; કે મહેનત સફળ છે. મુસાફરીમાં નીકળું છઉં; તે પત્રિકા વાંચો છો કે નહીં ? અને વાંચો છો; તો તેમાંથી કાંઈ જાયું છે ? ફાલ્યું છે ? હૈયું પત્રિકા પ્રત્યે-અમારા પ્રત્યે ઉભરાયું છે કે નહીં ? તે જોવા માટેજ આવું છઉં. હૈયાં ઉભરાય; તેમનાં ભાવથી દર્શન પણ, કરી લઉં છઉં.

હૈયું આપણું; પણ એવું કદાચ બની ગયું છે કે-એવું જડ બની ગયું છે કે-તેમાં ભગવાનની વાતનો હરખ, નજ ઉભરાય ! આ વાતો અનુભવે સમજાય. જેમ રખડુ બાળકને મનાવી ધમકાવી-નિશાળે મોકલીએ; તેમ રખડુ મનને, કાંઈક મનાવીએ; અને કાંઈક ધમકાવીએ; ત્યારે માંડમાંડ કદ્યાણને કેડે ચડે. અમને એમ થાય કે-માનવદેહ; વળી ઠેકઠેકાણે દેવમંદિરો-સવાર, બપોર અને સાંજ-એમ ત્રણવાર, આપણને મંદિરો બોલાવી રહ્યાં છે. વળી સંત, સાધુઓ, બ્રાહ્મણો, કથાવાતી સંભળાવી રહ્યાં છે; આપવા માટે

x મનુષ્યાણાં મહાસેષુ વિગેરે વચનોથી.

ધરમાં ઘણી વસ્તુઓ હાજર છે; શરીર આરામ્ય છે; છતાં હૈયું એવું ને એવુંજ ! એટલે સંસારમાં રાજ, અને ભગવાનમાં ઉદાસી. સમન્ધા હો; તો સાંવધાન થઇ જાઓ.

મુંબધ—મલાડથી મુંબધ આવવા ધણા ભાઇઓ કહ્યા કરતા હતા; પણ ‘હા-હા’ થતું હતું. શેઠ હીરાલાલ રણછોડદાસના આગ્રહથી, જેઠ સુદી ૧૧ સોમવાર તા. ૧-૬-૩૬ના રોજ, અપોર પછી, મુંબધ આવ્યા. મુંબધમાં શેઠ હીરાલાલ ભાઈને સ્વાગ્ન મુકામ રાખ્યો. [કાલ્યાદેવી કાવેશ રટીટ રણછોડજીવન.] રાત્રે એકાદશી કરવા, પીકેટ રોડ ઉપર, ગીતા પાઠશાળામાં શ્રવણનો લાભ લીધો. શ્રવણ પછી ગીતાનું પારાયણ અને પછી જરાવાર આપાશાસ્ત્રીજી પાસે બેઠા. બીજા ધણા ભાઇઓ પણ ખોટી થયા. ‘કાંઈક વાતો કરો;’ એમ કહેતાં-એકાદશીનો લાભ લેવાનું ગમ્યું. ‘લ્યો ત્યારે’-એમ કહીને એવી વાતો કરી કે—

ન્યારે ન્યારે મુંબધ આવું છઉં; ત્યારે સદ્ગત પૂજ્ય નરહરિ શાસ્ત્રીજીના આ પવિત્ર સ્થાનમાં આવ્યા વિના રહેતો નથી. સદ્ગતની ખોટ પૂરાય એમ નથી; તોપણ આપા શાસ્ત્રીજીએ પિતાશ્રીનું કામ ઉપાડી લીધું; તે જેઈ ધણો આનંદ થાય છે. આ યુગમાં, પિતાનું આવું પવિત્ર, અને સાદાઈથી રહેવાનું કામ, પુત્રોને ગમે; તે અમારા તમારા સૌનાં ભાગ્યની નિશાની છે. આપ સૌ આ લાભ લેતાજ રહેજો. શાસ્ત્રોનાં વચનો, ધણાં અમોઘ છે; તોપણ તે વિરલા હોય; તેમનેજ વાગી જાય છે. બાકી તો આ કાનમાં પેસે; અને સામા કાનેથી નીકળી જાય. એટલે કથામાંથી કાંઈ લઇ લેવું; કાંઈ વર્તનમાં મૂકવું-તે બહુજ-ધણુંજ-મોઢું છે; તોપણ આ દરબારમાં, આપ સૌ હાજર રહો છો; તે તમારાં સૌનાં અહો ભાગ્ય છે. શાસ્ત્રનાં વેણ વાગ્યાં તો, નરસીને, મીરાંને, તુકારામને, દયારામને, તુલસીદાસને, કે જેઓ સંસારનું બાન બૂલી ગયા; ધમંડ બની ગયાં; ગાંડા ગણાઇ ગયાં. તુલસીદાસનાં ચૂર તેમનાં સ્ત્રી હતાં. સ્ત્રી પીયર ગયાં હતાં. તુલસીદાસ જીમનાનાં જળ તરીને, સાં પહેાંચ્યા. ચોરની માફક મેડીએ ચડ્યા; સ્ત્રીને જગાડ્યાં. સ્ત્રી ચમકી ગયાં. કેધે ભરાઇને બોલ્યાં—

ઘોષાઈ—ધિક્ ધિક્ તોહિ મમ પ્રાણપિયારે, હાડ ચામ સખ નિરસ અમારે !

ને ઇતનો મન લાગત રામ, તો સુધરત તિહરે સખ કામ.

વળી એક હિંદી કવિ ગાય છે કે—સ્ત્રી કહે છે કે—

‘જીતનો હેત હમસેરે પિયાજી, હરિસેં હોત ને ઇતનોરિ;

અલો જાત બેકુઠં ધામમે, કાકોરદારે તુલસી જાય તો ખડોરિ—રામા.

બળે તુલસી-સ્ત્રીતા હો ! રામ રામા ! રેડો તુલસી.

[બાણ સોસરા વાગ્યાં-કેલેજી જખમાયું. અનેક જન્મોની ઉંઘ ઉડી ગઈ; અનેક જન્મોનાં પુણ્ય પ્રગટયાં. તેના જવાબમાં તુલસીદાસ બોલ્યા હતા કે—]

‘તુમ તિરીયા મોરી ધર્મકી બહેના, તોહિ મોહિ જ્ઞાન બતાયોરિ;

તુલસીદાસ આશા રહુવરકી, (૨) તિરિયાકી સંગે તુલસી

કપુ ના ગયોરિ રામા-રેડો તુલસી.

સ્ત્રીતા હો ! રામ રામા ! બળે તુલસી.’

‘આ-ફરી-ફરી’—લ્યો ત્યારે ફરી કહું ! ‘તુમ તિરીયા.’ વિગેરે.

આપને એમ લાગતું હોય; કે—‘તુલસી તો એક ગરીબ બ્રાહ્મણ ! ગરીબને ગોવિંદ

જાળવા અમે; તેથી તુલસીને તે બાણ ઝટ વાગી મયું હશે; પણ એવો કોણ ધનવાન છે ?' તો તે વાત પણ સાંભળો—

કલકતાનો લાલો બાણુ ચાર કરોડનો આશામી હજી તેમનું મંદિર વંદાવનમાં હૈયાત છે. કલકતા પાસે ખેટમાં બગીચો હતો. ત્યાં તે અનેક લેકા સાથે, ફરવા જતો હતો. એક ખારવો પોતાની હોડીમાં સોને ખેસાડીને, લખ જતો; અને સાંજ પડી ગય; સારે સોને કાંઠે લાવતો હતો. બધાં માણસો હોય; ત્યારે એ પાંચ આંટા ખાતો હતો. છેલ્લા ફેરા વખતે, તે ખેટમાં ખેટલાંને, વધારે ખૂમ મારીને કહેતો કે—'આ છેલ્લો ફેરા છે.' બાણુ હમેશાં ચાલતું હતું. એક દિવસ એવું બન્યું કે—ખારવો પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે—'આ છેલ્લો ફેરા છે' એમ ખૂમ મારતો હતો. તે ખૂમ લાલા બાણુના હૃદયમાં અબળ રીતે અફળાણી. લાલા બાણુના હૃદયમાં રકુરણ થઈ કે—'આ (દેહ) પણ છેલ્લો ફેરાજ છે.' આ દેહ વેપાર રાજમારમાં કુદાઈ મરવા માંગી લીધી નથી. ફરી કુતરી બીલાડીને પેટે અવતાર ન થાય; તેની ચીવટ માટે, લખચોરાલી મટાડવા માટે, માનવ બન્યો છઉં. વિગેરે વિગેરે.' આવા વિચાર કરતો કરતો, તે હોડીમાં ખેડો. ફરીયાની ભરતીમાં હોડી હિલોળે ચડે; તેમ નવી પ્રેરણા—નવા વિચાર—ઉભરાતાં, લાલા બાણુની ચિત ચમડોળે ચડ્યું.

આ વાત તે પાઠશાળામાં કહી હતી; પણ અહીં આપને નહીં કહું. કારણ કે પત્રિકાના પહેલા વરસના પુસ્તકમાં ૧૯ પાને આ દર્શાવે છે. તે વાંચી લેશોજ.

આ પ્રમાણે સોને રાજ કરીને, મુકામ પર આવી આરામ લીધો. વળતે દિવસે ભોમવાર શુદ્ધ ૧૨ સવારમાં, પૂજ્ય મહારાજશ્રી ગોકુળનાથજીના મંદિરમાં, શ્રીહાકારજીનાં તથા આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કર્યાં. દર્શન પછી આચાર્યશ્રીના ચરણમાં ભેટ અને શ્રીફળ મુકી, તેમની પાસે ખેડા. અમારા તરફ નજર કરી, કૃપાનાં એ પાંચ વચનો તેમણે કહ્યાં. તે સાંભળીને હાથ જોડીને કહ્યું કે—આપ પ્રમુખ થઇને અમદાવાદ પધાર્યા હતા. તે પછી શું શું પ્રવૃત્તિ ચાલે છે ? [આ પ્રશ્ન આપની કાંઈ પણ પ્રકારની પરીક્ષા કરવા માટે નથી. હું તેમાં કાંઈક ઉપયોગી થઈ શકું ? એમ જાણવા માટેજ પ્રશ્ન કરું છઉં.] હસ્તે મુખે આપશ્રી ખોંચ્યા કે—'અહીંથી એક પેપર નીકળે છે. તેનું નામ 'વિશ્વદર્શન' છે. તે સાંભળી અમે કહ્યું કે—'તે હીક કર્યું. આપના વિચારો અવાર નવાર બહાર આવવાજ જોઈએ. નાસ્તીકતા ધણી પ્રસરી છે; તો પણ હજી આસ્તીકો ધણા છે. બધી રાખ થઈ ગઈ નથી. કાંઈ કાંઈ ટેકાણે અગ્નિ છે. મોરણ મુકાતું રહે; તો અગ્નિ વધે. રાજ્યની સરહદ દબાય; ત્યારે રાજ સાવધાન થઈ જાય. લસ્કર સરહદ ઉપર આવીને ઉભું રહે. તેમ અત્યારે ધર્મની સરહદ દબાય છે. ખેતરના ખુંટા નીકળવા લાગ્યા છે. માટે જોમને લાગતું વળગતું હોય; તેમણે પોતાથી બને તેટલું, કરવુંજ જોઈએ. હાલ તો મને આપનું પેપર જોવા લો. કેવી કેવી વાતો, તેમાં આવે છે ?'

આ વાત સાંભળી, વિશ્વદર્શનના તંત્રી મણિલાલભાઈને મેળવી આપવા, એક ભાઈને આજ્ઞા કરી. અમે તે એકીસમાં ગયા; પણ ભાઈશ્રી પધાર્યા નહોતા. અમે ફરી ત્યાં થોડા દિવસ પછી ગયા. મણિલાલભાઈને મળ્યા. વિશ્વદર્શન જોયું. આપણી પત્રિકા તથા તેને અંગે નીકળેલાં નાનાં પુસ્તકો પણ બતાવ્યાં. પછી મણિલાલભાઈને કહ્યું કે—હું આપને એક વાત પ્રથમ કહી કહું કે—હું આપને ખોષ કરવા આવ્યો નથી. આપ તો ઇન્જારામ ભાઈના લાડકા પુત્ર છો;

અનુભવી છો. આ પત્ર સંબંધી મારો નમ્ર અનુભવ એવો છે કે-પૂજ્ય મહારાજશ્રી તરફથી આ જે પેપર નીકળે છે; તે પેપર નથી; પણ આગ્રાપત્ર છે-સનાતન જોડે-છે. તે પત્રનું નામ 'સનાતનમુંબઈ' એવું હોવું જોઈએ. આવતા પખવાડીયામાં કયા કયા તહેવાર છે. તે તહેવાર શા માટે છે. તથા તે તહેવારમાં શું શું કરવું જોઈએ; વિગેરે સુચનાઓ તેમાં હોવી જોઈએ. આર્યસમાજનાં, જૈનોનાં, ખ્રીસ્તિઓનાં, સુધારાવાળાનાં તથા સનાતનનાં પોતાનાં પેપરા, આપની ઓફીસમાં આવવાંજ જોઈએ. લવાજમ એકલીને મંગાવવાંજ જોઈએ. તે ખંત રાખીને વાંચવાં પણ જોઈએ. સનાતનને લાગે વળગે; એવી કાંઈ વાત હોય; તો સમાજને તે વાત, વિવેકથી સમજાવવીજ જોઈએ. સમાજ જમણામાં પડયો છે. 'સાચું શું? અને ખોટું શું? આમ કરવામાં વાંધા શું? આમ ન કરીએ તો થાય શું?' તેના વિવેકવાળા ખુલાસા, આપના પત્રમાં થવા જોઈએ. બનતાં સુધી અક્રિતગત લખવું નહીં. લખવું પડે; તો ધણાજ વિવેકથી લખવું. અન્ય ધર્મોનાં સાથે કાંઈ વિશેષ ખુલાસાની જરૂર હોય; તો રખર મળવું; અથવા રખર મળવા વિનંતિ કરવી. જલ્દા જેવું કાંઈ લાગે; તો આકળા થવું નહીં. શાંતિથી તેમની વાત સાંભળવી; અને શાંતિથી જવાબ દેવો. મુંબઈમાં અને ન્યાં ન્યાં સનાતન ઝોશીસો હોય; ત્યાં ત્યાં કંઈ કંઈ નાત છે? તે નાતના કોણ કોણ વડીલો છે? તેઓ સૌ કયો ધર્મ પાળે છે? તે તે નાતોના ગૌર કોણ છે? તેનાં લીસ્ટ, દરેક ઝોશીસમાં હોવાં જોઈએ. તેમનામાં આસ્તીકતા ખીલવવા શું શું કરવું જોઈએ; તે દરેક રથને સનાતન ધર્મના મંત્રિએ, વિચારવું જોઈએ. યગડ્યાં છે; તેના કરતાં, આસ્તીકા હજી ધણું છે; અને આસ્તીકાના કરતાં, તદ્દન અગ્નાનીઓ હજી ધણું છે. તેમની સંભાળ અવાર નવાર લેવાવી જોઈએ. કયા કયા ગાયમાં પંડિતો છે? તે કોણ કોણ છે? અને તેમાંથી કામ આવે એવા-ઉત્સાહી પંડિત-કોણ કોણ છે? તેનું લીસ્ટ પણ દરેક ઝોશીસમાં હોવું જોઈએ. દરેક પુજ્ય આચાર્યશ્રીએ પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં, પંડિતો કોણ છે? શિષ્યોમાં આગળ આવે એવા વેરાગી જીવો કોણ છે? સારા કર્મકાંડીઓ કોણ કોણ છે? ક્યાં ક્યાં સારા દેવમંદિરો છે? તે દરેકનાં લીસ્ટ સનાતન ધર્મની દરેક ઝોશીસમાં હોવાંજ જોઈએ. દરેક સારાં સારાં મંદિરોમાં કથાવાર્તા થાય છે કે કેમ? કથા કરનારાઓ; માત્ર શાસ્ત્રની વાતો કરે; તો અત્યારે ચાલે એવું નથી. જેમનાં મગજ બાહ્ય જગતના અનેક સમાચારોથી ધુમી રહ્યા છે; તેમની પાસે કથા કરવાની છે. તેથી કથા કરનારા પંડિતોએ પણ, આસપાસનાં વાતાવરણથી વાકેફ રહેવું જોઈએ. દરેક મોટા મંદિરોમાં, તમારું પત્ર જવુંજ જોઈએ અને ત્યાં વંચાવું પણ જોઈએ.

હવે એક બીજી વાત—તે એ કે-તમારા પેપરનું લવાજમ, જેમ બને તેમ ઝોહું કરવું જોઈએ. બે ઘડી મોજનાં ગ્રાહક ધણાં; ધર્મના સમાચારનાં ગ્રાહક ધણાંજ થોડાં હોય છે. ખર્ચ વધી પડે; તો પખવાડીએ પેપર આપવું; થોડાં પત્રો આપવાં, વિગેરે; પણ લવાજમ ઝોહું કરી નાંખવું. જુઓ! આ અમારું માસીક! લવાજમ રૂ. ૨-૩-૦ છે. સત્તરમું વરસ બેઠું; પણ હજી કોઇની મદદની જરૂર પડી નથી. બહુજ સાદાધથી રહીએ છીએ; અને ચોવીસે કલાક, આ કામને આપીએ છીએ.

હવે એક ત્રીજી વાત—તે એ કે-આવા હલકા લવાજમનું પેપર પણ, સમાજ લઇ શકે એમ નથી. તેમને માટે પેપરમાંથી નાના નાના સુંદર કકડા, નાનાં નાનાં પુસ્તકો

લખને, તે પુસ્તકો, પૈસા બે પૈસાથી આપવાં જોઈએ. આ અમારાં નાનાં નાનાં પુસ્તકો એવા હેતુથીજ છે. ભોટ પાણી ન પીધ શકે; તેઓ ખાલે પીએ; પણ પાણી પીએ ! અને અને અમારૂં માસીક, સમાજમાં કાંઈ નથી; એક નાનકડા ઘરમાં બેસીને અમે કામકાજ કરીએ છીએ; તોપણ ધણાં પુસ્તકો સમાજમાં પ્રસરી રહ્યાં છે. તો તમારૂં એકું નામ; અને એકું ધામ છે. તેથી તમે સમાજમાં ધણું સાડું કામ કરી શકશો. દરેક તહેવારે, તે તહેવારને લગતાં, નાનાં નાનાં હજારો પુસ્તકો, સમાજમાં જ્યાં ત્યાં પહોંચી જવાં જોઈએ. તે વંચાય, અને તેમાં લખેલી સૂચનાઓ, સમજવામાં આવે. બોલીને વ્યાખ્યાન કરીએ; તે બહુ તો હજાર વાર સંભળાય; પણ લખીને આપીએ; તો અનેક ગામડાંમાં સંભળાય-વંચાય.

હવે એક છેલ્લી વાત—તે એ કે—જે જે મંડળો અથવા સંસ્થાઓ, સનાતન ધર્મને બહાલાં—વર્ણુ, આશ્રમ અને આચાર વિચારનો નાશ કરતાં હોય; પુનર્જનને અને વર્ણોત્તર લગ્નને ટેકો આપતાં હોય; તે મંડળોને અથવા તે સંસ્થાઓને, સનાતન દાનવીરોએ, પોતાના દાનથી પોષવાં નહીં ! જે બાળકો અથવા બાલીકાઓ, અત્યારથીજ સનાતન ધર્મ વિરુદ્ધ, આચાર વિચાર રાખતાં હોય; તેમને સનાતન બોર્ડિંગમાં રાખવાં; અગર તેમને શ્રી તથા પુસ્તકો આપવાં; તે દુધપાઇને સાપને ઉછેરવા જેવું પાપ છે. અત્યારે જે જે વંદ્યાં છે; તેમાં પાંચ દસ ટકા ગર્ભશ્રીમંતો હશે; બાકીના માગી બીખીને ભણ્યા; અને મોટા થયા; ત્યારે મદદ કરનારાઓનેજ પજવવા નીકળ્યા છે. બચેલા પૈસા હાલ કયાં મુકવાં ! એવી ચિંતા થતી હોય; તો એક સનાતન બેંક ખોલવી. તેની જોઈએ તેવી વ્યવસ્થા કરવી. તાત્પર્યે દ્રવ્યની ધણી જરૂર છે; માટે તેને જ્યાં ત્યાં ફેંકી દેવું નહીં. અત્યારે મંદિરો, કોલેજો, સ્કૂલો અને દવાખાના ધણાં થયાં છે.

બહુલા પણ ધણા છે. એક જગ્યા માટે અનેક બી. એ. અને એમ. એ. અધ્યાય છે. એટલે આ ટુકાણે દ્રવ્ય વાપરતાં વિચાર કરવા, સમાજને સૂચવવું. પ્રજાને અત્યારે સાચો પ્રકાશ મળતો નથી. ધણા સાધુ-ધણા બ્રાહ્મણ; તો પણ પ્રજાને અનેક સંશયો છે. સંશયોના નિર્ણય થાય; એવું જ્ઞાન-એવો પ્રકાશ-પ્રજા માટે છે. તે પ્રકાશ પ્રજાને આપવોજ જોઈએ. તે માટે જે ખર્ચ થાય; તે અત્યારે કરવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રજા નાસ્તિક જણાય છે; તોપણ તેમને સાચા માર્ગની જીસાસા છે.

પીકેટરોડની પાઠશાળામાં—‘સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં, ન પ્રમદિતબ્ધ’—એવું સુંદર સુભાષિત ઉચે મોટા અક્ષરથી લખેલું છે. તેના કાયદા વિચારીને, તે પ્રમાણે જ્ઞાન બાધ-સૌએ તે કરવા જેવું છે. આ વાત સર્વ ધર્મને માન્ય છે; તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે શંકાને સ્થાન નથી. ‘સ્વાધ્યાય’ એટલે જેમાં પોતાના ધૃષ્ટ દેવની સ્તુતિ હોય; તે શાસ્ત્રનો થોડો ધણો પાઠ; અને ‘પ્રવચન’ એટલે તે શાસ્ત્રની કથા સંભળવી; અથવા કથા કરવી. અથવા-સ્વાધ્યાય એટલે ભણવું; અને પ્રવચન એટલે ભણાવવું. ‘ન પ્રમદિતબ્ધ’ શબ્દોનો અર્થ એવો થાય છે કે—‘આ બાબતમાં જરા પણ પ્રમાદ કરવો નહીં.’ ઘરમાં સાવરણી ફરતી બંધ થાય; ત્યારે બાવાં બાએ. તેમ અંતઃકરણમાં સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન આવતાં બંધ થાય; ત્યારે અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક ઉભા થાય. આ તર્કવિતર્કો જેમ જેમ દબ થાય; તેમ તેમ આસ્તીકતા નાશ પામે; અને નાસ્તીકતા વધી પડે.

ઉપનયન, ઐટલે માત્ર સુતરના તાગડા, અગર 'જનોધ' નથી; પણ તે બ્રહ્મચારીની દિક્ષા છે. બ્રહ્મચારીનું પ્રથમ પગથીયું જ્ઞાન, પછી વિજ્ઞાન અને પછી બ્રહ્મજ્ઞાન. ચરી પાળ્યા વિના ઉત્તમ દવા લાભ ન આપે; તેમ ઉપનયનના નિયમો ન પાળે; તેની વિદ્યા સફળ થતી નથી. [ન્યાં ન્યાં અનુકુળતા મળે; ત્યાં ત્યાં આ વાંચી સંભળાવો.]

સ્પર્શસ્પર્શની હોહા કરનાર, પચીસ પચાસ હજાર અત્યંતેને યાદ કરતાં, આક્રમીને બચ્ચો મોટો ભાગ, હજી સનાતનના સહકારમાં છે. તેમને દિલાસારૂપે અવાર નવાર, કાંઈક વાતો કરવી જ જોઈએ. અથવા પત્રદારા પહોંચવી જ જોઈએ. આમ સામે સહકાર કરવાથી, તેઓને કાંઈક શાંતિ વળશે.

આટલી વાતો નમ્રતાપૂર્વક મણિબાધને કરીને, અમારા મુકામ ઉપર આવ્યા. આ વાતો તમામ સનાતન પ્રેમીઓને કામની છે. અને તેટલું કામ સાચે ઉપાડી લેવું જોઈએ. પેનશનરો તથા ધંધામાંથી નિવૃત્ત થએલા ભાગ્યશાળી મુમુક્ષુઓએ, પ્રથમ પોતાનો ધર્મ પાળતાં શીખી જવું; અને પછી નમ્રતાપૂર્વક, ધર્મની વાતો કરતાં શીખી જવું. 'હું કાંઈક જાણું છઉં' તે અભિમાન બલબલારે પીડે છે. સાધુ સન્યાસીઓ ધારે, તો ધણું કરી શકે.

માથેરાન—શેઠ હીરાલાલભાઈનું સેનીટરીયમ, માથેરાન ઉપર હોવાથી, અમે તેમની સાથે, જેઠ શુદી ૧૩ ભોમના રોજ અપોર પછી નીકળી, દીવસ આથમે ત્યાં પહોંચ્યા. અમે તો ધંધામાં અને ધંધામાં! બહાર જવા નવરા જ નહીં; આક્રી આ અને આવાં સ્થળો જોવા લાયક છે—શાંતિથી રહેવા લાયક છે. વરસાદ વરસતો હતો; તોપણ સવાર સાંજ ફરવા જતા હતા. રામચંદ્રજીનું મંદિર તથા શિવનું મંદિર એમ બે મંદિરો છે. એક લાઇબ્રેરી પણ છે. રંગબીનું બેડરેટ છે.

ખાતું પીવું અને ફરવું; એટલું જ કામ અહીં છે. અમને એકાંતનો લાભ મળ્યો. ઉપનિષદોની વાતો કરવાની, અને સાંભળવાની સગવડ થઈ પડી. કોઈ કોઈ વખત ભાગવતની વાતો પણ થતી હતી. તેમાં બ્રહ્માએ કરેલી પ્રાર્થના, મુમુક્ષુદંતી પ્રાર્થના, નવ યોગેશ્વરોની વાતો. વીણી લેવા જેવાં રતનો ! ધર મુકીને બહાર જઈએ; અને ત્યાં આવી એકાંત, શાંતિ; વાંચવાનું, સાંભળવાનું અને વિચારવાનું મળે; તે અમને ઠીક લાગ્યું. ન્યાં જમ; ત્યાં સંસાર સાથે; અને સંસારી મિત્રો સાથે; તેમને સંસારના ફંદ સિવાય, વિશેષ આનંદ મળી શકતો નથી. વાંચ્યું ધણું—સાંભળ્યું ધણું—પણ વિચાર્યું નહીં; તેમને વૈરાગ્યમાં સુખ ક્યાંથી ! યાદ રાખજો કે—શાંતિ વિના વિચાર નહીં; વિચાર વિના વિવેક નહીં; વિવેક વિના વૈરાગ્ય નહીં; વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાન નહીં; અને જ્ઞાન વિના મુક્તિ નહિ. મેડાને દાદરે સો વખત ચડતા હશે; પણ આવે દાદરે—આવાં પગથીયાં ઉપર—કદિ ચડો છો ? જવાબ અમારે સાંભળવો નથી; તમે પોતેજ સાંભળી લેજો. મુંબઈથી શેઠ હીરાલાલ રણછોડદાસ; તથા કોટવાળા સોની કપુરચંદ સાથે આવ્યા હતા. મંડળી મનમાની હતી. કોટમાં કોદારીની વાડીવાળા, શેઠ ધરમદાસ રામચંદાસ, માથેરાનમાં અમને મળ્યા હતા. તે માસીકના જીના ગ્રાહક છે. મળતાં મનડું લોભાણું. તેમના આગ્રહથી તેમને બંગલે ગયા. વાતો ભગવાનની કરી. મુંબઈ ગયા પછી પણ, તેમના મહાલક્ષ્મીના બંગલામાં, તેઓ અમને લઈ ગયાં હતા. તેઓ માની ધનવાન નથી; નિર્મોની ધનવાન છે—તેથી અમને ત્યાં જવું ગમ્યું.

માથેરાન પહોંચ ઉપર છે. પહોંચનાં કેટલાંક શિખરો 'પોષ્ટ'ના નામથી ઓળખાય છે. લેહો ત્યાં અવારનવાર ફરવા જાય છે. અમે પણ થોડાં શિખરો જોયાં છે. ચાણાના

કલેક્ટર હુ મેલેટ, ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં, આ પહાડનો મહિમા જાણ્યો; અને ધીમે ધીમે જાણ્યો, તેના નામથી મેલેટસ્ટ્રીંગ નામનો ઝરો બાંધવામાં આવ્યો છે. અહીં તથા સાર સ્નેહેરીયમ છે; હોટલો પણ છે. બળ્લર અને શાકમારકીટ પણ છે. પહાડની ઉંચાઈ ૨૫૦૦ ફીટ છે. ચોમાસામાં ધુમસથી પહાડ ઘેરાયેલો રહે છે. ટેપહેચર (ગરમી) ૫૦ થી ૯૫ રહે છે. પ્રુને જતી રેલ્વેમાં બેસી, નેરલ સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે. ત્યાંથી નાની ગાડી પહાડ ઉપર આંટા ફરતી ફરતી ચડે છે. આ દેખાવ ધણોજ રમણીય છે. તે નજરે જોયા પહેલાં ખ્યાલમાં આવે નહીં. આ નાની ગાડી (સ્ટીમ ટ્રામ) ઇ. સ. ૧૮૯૭ એક વાહરા યુદ્ધરથે બંધાવી હતી.

માથેરાનના પહાડ ઉપર, અમે તો આજ આવ્યા. પણ અમારી મોક્ષપત્રિકા અહીં ધણી વરસથી આવે છે. તેના ગ્રાહક થાહ મલુકચંદ ઝવેરદાસ (તલોદ પાસે ખુંસરીના) અમને મળ્યા હતા. તેમની અહીં મોટી પેઢી છે. તેમનાં હેત ધણાં હતાં. માથેરાનથી રવિવારે બપોરે રેલ્વેમાં નીકળ્યા, નેરલ સ્ટેશને આવ્યા. ત્યાં પણ માસીકના ગ્રાહક-ભાઈચંદ હમનલાલ (તલોદ પાસે ખુંસરીના) અમને સ્ટેશને મળ્યા. રોકાઈ જવા આગ્રહ તેમણે કર્યો; પણ તે બની શક્યું નહીં. પાસે કરઝત થઇને, દહીવલીમાં પણ ગ્રાહક છે. સૌને અમારા જયશ્રીકૃષ્ણ છે. માસીક પ્રેમથી વાંચજો. માસીક છે; તે અમેજ છઇએ. સત્રે મુંબઇ આવ્યા. ચીન બકિતપ્રસાદ સાથેજ હતા.

ફરી મુંબઇ—પૂજ્ય શ્રી જદવજી મહારાજના સપુત ભાઇશ્રી હરિદાસ, અને ભાભ્ય-વંતી બહેનો—સાકર બહેન તથા પાર્વતી બહેન, ત્યાં—તેમને ઘેર, અમને અરસપરસ મળ્યાં. ભાવ અમેલા હતા. જુદાં વાવેલાં જુદો, જાણે ફાલમાં ન હોય ! જુદો તે પ્રેમનાં; જોનો ફાલ, બાવને ભાવ ! બસ ! આજ નફો. સંસારમાં સગાં મોટી વાત ! તેમ અમારે આ મોટી વાત ! અમે આમ રાજી ! તેઓ તેમ રાજી ! હરિદાસ પિતાનું કામ કરી રહ્યાં છે; પિતાનું નામ રાખી રહ્યાં છે.

અમે જ્યાં બેઠા ત્યાં ભગવાનની વાતો કરી; તોપણ—માધવ બાગમાં ગીતા પાઠશાળામાં ૧૦-૬-૩૬ બુધવારે રાત્રે, કોટમાં કોઠારીની વાડીમાં તા. ૧૩-૬-૩૬ શનીવારે રાત્રે, બાદ-કોપરમાં રવિવારે સાંજે નવનીતલાલજીની હવેલીમાં, અને તેજ દિવસે રાત્રે લાડની વાડીમાં યુવકમંડળના આગ્રહથી, વ્યાખ્યાનના રૂપમાં વિશેષ વાતો કરી. પીકેટ રોડની ગીતા પાઠ-શાળામાં જેઠ વડી ૧૧ સોમવારે રાત્રે ગીતાનું પ્રવચન થઈ રહ્યા પછી પણ, ભગવાનની કાંઈક વિશેષ વાતો કરી. બસ ! એજ આવડ્યું; એજ કહ્યું; અને સાંભળ્યું પણ એજ. સાથે સોહામણ્યાં સગાં પણ તેજ. મુંબઈમાં ઘણે ઠેકાણે કરેલી વાતોનો સાર એ હતો કે—

મુંબઇ જેવા શહેરમાં, ચારસો પાંચસો માણસો સાથે બેસીને, માનવજીવનના ઉકેલ સાંભળે; તે જેમ રાજી થવા જેવું છે; તેમ અફસોસ કરવા જેવું પણ છે. આટલી બધી પ્રજ્ઞિમાંથી, નવરા બેસવા નવરા થાય; તે આનંદ; અને આટલા બધા હિંદુભોક્ષિમાંથી આટલાજ, આવી વાતો સાંભળવા નવરા થાય; તે અફસોસ. લોકો વગર વિચાર્યું-જીવન ગાળવા આકર્ષાયા છે. આ પ્રમાણે આકર્ષાઈને, એ પ્રમાણે ટેવાઈ જવા લાગ્યાં છે. એટલે માનવજીવનમાં જો કાંઈ ધ્યેય હોય; તો ખાતું પીવું અને મોજમજ કરવી. એટલોજ જીવનનો

હેતુ છે; એમ દીનપ્રતિદિન લોકમત દૃઢ થતો જાય છે. ધર્મમર્થોદા, લોકમર્થોદા, કુટુંબમર્થોદા લોપાતી જાય છે. રાજમર્થોદા કાંઈક ઉભી છે. તે પણ સત્તાને બળે ઉભી છે. બાકી કાંઈને મર્થોદા ગમતી નથી. વિષય સુખના ઉભરા રૂપે, બાળગોપાળ વધી પડ્યાં છે. વધી પડ્યાં બાળગોપાળમાંથી બચવા, બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું; એ તો એક જીનવાણી છે. નવયુવાનો જીનવાણીને ફેંકી દે છે; તેવા સમયમાં બ્રહ્મચર્યની વાત કરાયજ નહીં. એટલે વિષયસુખ અટકાવવું; તે કાંઈ પણ હિસાબે અને એવું નથી. સાહિત્યનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં; નાટક સીનેમા જોયાં; અને ગમે તેની સ્ત્રી સાથે, અને ગમે તેના પુરુષ સાથે સ્વછંદે ફર્યા; તેને પરિણામે બ્રહ્મચર્ય જેવી વસ્તુ, લોપ થઈ ગઈ; અને વિષયસુખ જેવી વસ્તુ, જીવનનું ધ્યેય બની ગયું. જે જે સ્ત્રી પુરુષો યુરોપ અમેરિકા જઈ આવ્યાં; તેઓ પણ ત્યાંથી વિષયસુખની વાતો લાવ્યાં. પરિણામે આ પ્રજાને, વિષયસુખ ભોગવવાં બહુ ગમે છે; અને તેથી બાળગોપાળ વધી પડે; તે ગમતું નથી. જેમ અમેરિકામાં અનેક હુનર પ્રગટે; તેમ ત્યાં સંતતિનિયમનનો હુનર પ્રગટ્યો છે. તે હુનરમાંથી એમ નીકળ્યું કે—અમારી દવા લઈને સ્ત્રીનું ગર્ભસ્થાન બગાડી નાંખો; પછી જેમ ખારમાં ગમે એટલો વરસાદ થાય; તોપણ કાંઈ ઉગે નહીં; તેમ બગડેલા ગર્ભસ્થાન વાળી સ્ત્રીના ઉદરમાં, વીચની ગમે એટલો વરસાદ થાય; તોપણ બાળગોપાળ થાય નહીં. એટલે ગમે એટલું વિષયસુખ ભોગવો; તોપણ બાળક થાય નહીં. બસ એટલુંજ જોઈતું હતું. વિષયલોહુપ સ્ત્રી પુરુષ, આ લાલ સાંભળીને બહુ રાજ થયાં.

બસ! અવજીવ સમજણ! જે અલાભ હતો; તે મોટો લાભ થઈ પડ્યો. પરિણામે ધણા ભોગી, તે ધણા રોગી. તેમની પ્રજા પણ, ઢીંગલા ઢીંગલી જેવી થઈ. યુરોપ અમેરિકામાં આમ થાય તે હીક; પણ જે દેશમાં મનુષ્યવત્કય અને પરાશર જેવા સમર્થ ઋષિઓએ, વિષયસુખની મર્થોદાઓ બાંધી આપી છે; ત્યાં આ કેમ પોસાય! કહેવાનો ભાવ એ છે કે, વિષયભોગનો ભયંકર રોગ ફાટી નીકળ્યો છે. આ અંધાપામાં રતેહલમ્, આંતરજાતિય લમ્, સીવીલ મેરેજ, પુનર્લમ્ વિગેરે શું છે; અને તેના કેવાં ભયંકર પરિણામ છે; તે વિચારવાનો વખતજ રહ્યો નથી. આપ સૌ સમજી વર્ગ છો; તેથી આ ભયંકર રોગમાંથી બચો; અને બીજાઓને બચાવો. સમજો અને સમજાવો કે—વિષયસુખ માનવ જીવનનું ધ્યેયજ નથી. જે કાંઈ વિષયસુખ છે; તે સંતતિની પ્રાપ્તિ અર્થે છે. જે છે; તે પણ, ઋતુકાળમાંજ છે. પશુપક્ષી ઋતુકાળે ઘેલાં; અને માનવ સદાય ઘેલાં! પશુપક્ષીથી પણ માનવ નાનાં; કીડીથી પણ નાનાં. દરેક દેશે અને દરેક ધર્મે વિષય સુખના વધારાને નિષેધ છે. આ ઉપદેશ આજકાલનો નથી; અનાદિ કાળનો છે. આ બાબતમાં વિશેષ ખેદકરવા જેવી એ વાત છે કે—આવા મોજલા અને પરિણામે રોગીલા લોકોને ઉત્તેજન આપવા, દરવરસે અનેક હૉસ્પીટલો થયા કરે છે. માનવના મૂળમાંથી ધર્મસરી પડ્યો છે; માનવનાં મૂળીયાં સડી ગયાં છે; એમ સૌ અચારે સમજી તો ગયાં છે; તો પણ રોગ મટાડવા દવાખાના થાય છે; પણ તેમને તેમના પોતાના ધર્મ—માનવકયાદિએ કહેલાં વચનો સંભળાવવાની અને તે પળાવવાની ગોદવણ થતી નથી. સમાજ બાળક બનતો જાય છે.

માધવબાગમાં લટકાળા લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શને, લગભગ ૫૦-૬૦ હજાર માણસ, હમેશાં આવતાં હશે; તેમાંથી માત્ર બસો ત્રણસો કથામાં. કારણ એ છે કે—કથામાં ભાવ થયો

નથી. માધવબાગમાં કદિ કછયો થતો હોય; તો તે જોવા, કલાક બે કલાક ભોક્ષો ખોટી થાય; પણ કયા થતી હોય; તો તે સાંભળવા અવકાશ નથી. કારણ એ છે કે-તેમને કયામાં ભાવ નથી. પુત્રાદિ બહાલાં હોય; તેમને માટે લાકડું, બરફી, પેંડા વિગેરે ઘરમાં તૈયાર હોય; પણ જ્યાં સુધી તે પુત્રાદિ માંદા હોય; તેમને અંજુષ્ણ હોય; ત્યાં સુધી તેમને, પકવાન આપવામાં આવતા નથી. સમાજ અત્યારે માંદો છે. તેની બરાબર નાક જોઇને જ્ઞાનની જોળી આપો. મોટી મોટી વાતો હાલે રહેવા લો. આંક પૂછી જાઓ; પછી નામુંદામું.

આ મુસાફરીમાં એક હિંદુ ભાઈ અમને મળ્યા. તે યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન વિગેરે દેશોમાં જઈ આવ્યા હતા. તેમનો મગજ, તે દેશોના હુલ્લરહોગ, સભ્યતા અને વૈભવ-સુખથી, રંગાર્ધ ગયો હતો. તેથી તે વાતો તેમણે અમને બહુ કરી. સાથે સાથે તેમણે આ દેશના યાતિભેદ, ઉચ્ચનીચ, અને હિંદુધર્મના મતભેદોની નિંદા પણ કરી. અમે શાંતિથી સાંભળતા હતા. કારણ કે એમ પણ હોય ત્યાંથી ઉઠતાં 'શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ' નામનું એક નાનું પુસ્તક તેમને આપ્યું. પુસ્તક ભેતાંની સાથે, તે ભાઈ બોલ્યા કે-‘હું ઇશ્વરને માનતો નથી. તેથી ઇશ્વર સંબંધી આ પુસ્તક, મારે નકામું છે’ પછી તેમને પૂછ્યું કે-‘આપ મરણને માનો છો ?’ તેના જવાબમાં તે ભાઈ બોલ્યા કે-‘હા ! તે તો હું માનું છઉં. દરેકને મરવાનું તો છે જ.’ તે સાંભળી ‘મરવું કેવી રીતે ?’ તે બેઉ ભાગ સાથે વાળું પુસ્તક તેમને આપ્યું. એક બે પાનાં ફેરવતાં, તે રાજ થયા. બોલ્યા-‘હા ! આ તો ઠીક !. મોટા શહેર જોવા જઈએ; ત્યારે જેમ લાંબી ગાઈડ મળે છે; તેમ મરણની આ ગાઈડ, મને આપી; તે ઠીક કર્યું. સ્થો ત્યારે હું આપને મારી મુસાફરીનું એક પુસ્તક આપું !’ એમ કહીને એક પુસ્તક અમને આપ્યું. ‘મરવું કેવી રીતે ?’ તેમાં પણ ઇશ્વર સંબંધીજ વાતો છે. એક દવા કામ ન કરે; તો બીજી દવા ! કાંઈ રીતે તેમના વાંચનમાં-તેમના હૃદયમાં-ઇશ્વર જેવી વસ્તુને જવાલો; એવો અમારો હેતુ છે.

સારી સારી દવાઓ આપ્યા પછી, જ્યારે માંદાની લુપ્ત ઉધડે; ત્યારેજ તેમને પકવાન આપી શકાય. અમારી મોક્ષપત્રિકા સારી સારી દવાઓ જેવી છે. જીવેને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપી, આગળ વધવાનો પ્રેમ જગત્ કરે છે. આગળ વધવાનો પ્રેમ, જેમનો જગત્ થાય. તેઓજ ઉપનિષદાદિની કલાસમાં આવવા લલચાય છે. મોક્ષપત્રિકા મંગાવનારા, અહીં ધણા છે. તે સૌને સૂચના છે કે-મંગાવો છો; તો પ્રેમથી વાંચો. અને વાંચો છો; તો વિચારો. તમે ઉત્તમ જ્ઞાનના અધિકારી થાઓ; એવો અમારો આશીર્વાદ છે. વળી જેઓ હજી ઉંઘમાં છે; કાંઈ વાંચતાજ નથી; અથવા વાંચે છે તો નર્ચી નોવેલ અગર એવો કચરો; તેમને આ મોક્ષપત્રિકા જરૂર આપો. પ્રથમ તો મોક્ષપત્રિકાના દર્શાવતાં તેમને રંગી નાંખો. પછી કયા સિદ્ધાંતનું તે દર્શાવે છે; એમ પૂછીને, ધર્મનાં સિદ્ધાંતો સમજો; અને સમજવો. ધણાં માણસો ગીતા પાઠશાળામાં અધિકારી બને; એવું કરો. ખડેરાવનું બખ્તર, સીયાજીરાવને કામનું નથી. તેમ શાસ્ત્રોની મોટી મોટી વાતો, બીનઅધિકારીને કામની નથી. પટલાણીએ દ્રૌપદીના સ્વયંવરની વાત સાંભળી, સાર લીધો કે-‘પાંચ ધણી કહે; ત્યાં સુધી સતી કહેવાઉં.’ પટેલ ગભરાણો. સાચા સદ્ગુરૂ મળી આવ્યા. પટલાણીનો કાંટો ખેંચી કાઢ્યો. એકાદશ રકંઘના બારમા અધ્યાયે પહેલા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ઉદવને કહે છે કે-મય, દાન, હોમ, તે તમામથી સત્સંગનો મહિમા મોટો છે. કારણકે સત્સંગ અનેક દોષોનો નાશ કરનાર છે. હવે આપ વિચાર કરો; કે દવાખાનાં માટે દેશમાં જેટલો ખર્ચ થાય છે;

તેટલો સત્સંગ માટે થાય છે ? વકીલ ડોક્ટરોની ફીમાં જેટલો ખર્ચ થાય છે; તેના પાંચમે દસમે ભાગ પણ, સત્સંગ માટે થાય છે ? ' આપણા ગામમાં સતોને પધરાવો; તે ભગવાનની વાતો કરે; અને આપણે સાંભળીએ. સાંભળીને જરૂર કાંઈ પાળીએ; તે દોષોને નાશ થાય. આવરણ વિશેષનો અંત આવતાં, પરમાત્માનો ભાભ થાય. ' આવા વિચાર કદિ થાય છે ? અનક્ષેત્રોમાં કરોડોનો ખર્ચ; મોડીંઓમાં બાવીસલાખનો ખર્ચ. છતાં હિંદુનું વાતાવરણ ભ્રષ્ટ-મેચેન-ખાઉ-ખાઉ. અનેક માંદાં અને અનેક ગુન્હેગારો ! કારણ એ છે કે-માનવતાના મૂળીયાં સડી ગયાં છે. ગામે ગામ દેવદર્શનની સગવડ છે; પણ ત્યાં—

કા તે કાંતો કરતે પુત્રઃ, સંસારોડયમતીવ વિચિત્રઃ ॥

આ પ્રશ્નોના ઉકેલ થતા નથી. સંસારમાં રહેવું, અને મોત આવે સારે મરી જવું; એટલું તો સૌ જાણે છે; પણ મોત આવ્યા પહેલાં, આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવોજ જોઈએ. આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કર્યા વિના મરવું, તે મરવું નથી; પણ પાછા થવા જેવું છે.

નિશાળો—આપણી કેળવણીના પરિણામ અત્યારે સૌ જોઈ રહ્યાં છે. હું તેમાં કંઈ વધારો કરું ! હું તો આપને એટલુંજ કહું કે-શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, સારા નાગરિકો તૈયાર કરવાનો હોય છે. નાગરિક એટલે ચારિત્રશિલ સ્ત્રી અગર પુરૂષ. આ સંસાર ભયંકર વસ્તુ છે. તેમાં પેસવા પહેલાં, શિક્ષણદ્વારા અનેક અનુભવ લઈને, સંસારમાં ચારિત્રશિળ, પ્રમાણિક જીવન ગાળી શકે, એટલેજ શિક્ષણનો હેતુ હોય છે. વ્યવસ્થા, સુઘડતા, નિમ્નિતતા, સદાચરણ, ખમીખાવું, સેવાભાવ વિગેરે, ડગલે ને પગલે, સંસારમાં સંભાળવાનાં હોય છે. સંસારમાં સુખને માટે, અનેક પ્રયત્નો થાય છે; તોપણ સુખને બદલે દુઃખ, ઘણી વખત દોડ્યાં આવે છે. તે વખતે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર હોય; તોપણ તે પ્રયત્ન, અનાસક્ત કર્મ-યોગ જેવો, હોવો જોઈએ. આ જ્ઞાન આપણને ગીતા જેવાં શાસ્ત્રો આપે છે. અત્યારની કેળવણીની પદ્ધતિમાં ઉદ્ધતાઈ તરી આવે છે. પ્રેમના પ્હાના નીચે, અને કામવાસનાના આવેશમાં, છોકરા, છોકરી પાછળ દોડે; અને છોકરીઓ, છોકરાઓ પાછળ દોડે છે. ફેટલાએક બનાવોમાં તો 'આના ઘરમાં એક સ્ત્રી હૈયાત છે;' એમ પેલી પ્રેમધેલી દેખે છે; પણ દેખતીજ નથી. તેમ-‘મારા ઘરમાં એક દેવી તો છે; અને વળી આ બીજી દેવી કેમ ?’ તે પેલો ભણેલો ગણેલો પશુ દેખતોજ નથી. થોડા દહાડા પછી તે મેઢ પાછાં ફેરે. માટે આ પદ્ધતિ બંધ થાય, તો કાંઈ ખોટું નથી. વળી આજકાલ ભણેલાની કીંમત કેટલી છે; તે સૌ જાણે છે. આવો અનુભવ થયા પછી, પુત્રોને-પુત્રીઓને, આગળ અભ્યાસ કરાવવો; અગર સ્કોલરશીપો આપીને, બીજાઓને અભ્યાસ કરાવવો; તે અયોગ્ય છે. જે બાળકો આસ્તીક હોય; તેમને માટેજ ધન વાપરો. બાકી તો આંધળી દળે અને કુતરું ચાટે; તેના જેવું થાય છે. જે દાનથી અનાચાર વધે; સ્વધર્મનો નાશ થાય; તે દાન નથી; પણ ભયંકર દીપડો છે. આસ્તીક હિંદુઓને મદદ કરવાની જરૂર છે; નાસ્તીકને નહીં. અનેક નિશાળો, અનેક મોડીંઓ અને અનેક બીખની ઝેળીઓ ! તેનું પરિણામ આપણી નજર આગળ આવીને ઉભું છે. તે નજરે ન જોઈએ-મનથી ન વિચારીએ-તો આપણા વધારે ભોગ છે. આ વાત એકલી મુંબઈ માટે નથી. આખા હિંદુસમાજ માટે છે.

પસ ! હવે બીજીવાત કરું-આપણે સંસારમાં રહેવું; અને ભગવાન ભજવો; તે અધર્મ કામ છે. સંસારમાં રહેનારને, સંસાર છાતીએ બાંધવોજ જોઈએ; અને ભગવાનને ભજ-

નારને, સંસાર છાતીએથી ઉતારવોજ નોંધએ. એહની દિશા ઉતર દક્ષીણ જેવી છે; તે પણ સંસારમાંએ રહેવું પડે છે; અને ભગવાનને પણ ભજવા પડે છે. ત્યારે કરવું શું ? કેરી રીતે આ વિશ્વભાવવાળા માર્ગીમાંથી, આપણે આપણું શ્રેય કરવું ? આ વાત વેદોમાં છે; ઉપનિષદોમાં છે; પુરાણોમાં પણ છે; તેપણ ગીતાએ તે વાત જે રીતે કરી છે; તે હુંકીને ટચ, અને વધારે સ્પષ્ટ છે. સાંખ્યયોગનો અધ્યાય બીજો સાંભળીને, અર્જુન ગભરાયો. શું બોલ્યો ? તે એમ બોલ્યો હતો કે—

उयायसी चैत कर्मणस्ते, मता बुद्धिर्जनार्दन ॥

तत् किं कर्मणि घोरे मां, नियोजयसि केशव ॥૧॥

व्यामिश्रेणैव चाक्येन, बुद्धि मोहयसीव मे ॥

तदेकं वद् निश्चित्य, येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम ॥૨॥ [ગીતા અ. ૩]

(સહગત શાસ્ત્રીજી નરહરિને પ્રતાપે, આપ સૌ ગીતાના અભ્યાસી છો. માટે અર્થ કરવા નહીં રોકાઉં.) અર્જુનની આ મુંઝવણનો નિકાલ કરવા, શ્રીકૃષ્ણે ૩-૪-૫ અધ્યાયોમાં, અનેક વાત કરી. છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં, સવ વાતોનો સાર કહ્યો હતો કે—

अनाश्रितः कर्मफलं, कार्यं कर्म करोति यः ॥

स सन्यासी च योगी च, न निरग्निरि चाक्रियः ॥૧॥

અર્થ—પોતાને કરવાનાં કામો, જે માણસ કર્મફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના, કર્યા કરે છે; તે માણસજ સન્યાસી અને યોગી છે. અગ્નિના ત્યાગ કરનાર, અને ક્રિયાનો પણ ત્યાગ કરનાર, સન્યાસી નથી; તેમ યોગી પણ નથી. (૧)

સંસારમાં રહેવાની ના નથી; પણ સંસારમાં સદાય રહેવાની, કોઈને રજા નથી. એટલે આજ નહીં; તો કાલે, સૈને સંસાર છોડવાનો છે રાજપુરીથી સંસાર છોડી ન શકો; તો પરાણે—હાય ! હાય કરીને, સંસાર છોડવો પડશે. ત્યારે કરવું શું ? સાંભળો—જે કાંઈ સંસારમાં આવી મળ્યું; તે માલીકનું સમજીને, તેમાં તેલ પાણીવત રહેવું. એટલે તેમાં રાગ કરવો નહીં. રાગ હોય; તો વહેતી નદીનાં નીરથી, જેમ નદીનો કાંઠો ધસાતો જાય; તેમ વહેતા સત્સંગના બળથી, રાગના કાંઠા ધેસરી નાંખવા. રાગના કાંઠા ક્યા ?—સાંભળો. ‘મારું’ અને ‘તારું’; અથવા ‘હું’ અને ‘મારું’. સંસારમાં રહેવાની ના નથી. પણ સંસારમાં રહીને, જ્ઞાનદષ્ટિનાં ચક્ષુ મચાવી, સંસારને વારંવાર નિહાળવોજ નોંધએ. શાસ્ત્રો બોલે છે; તે સાચું છે કે નહીં; તેની ખાત્રી, સંસારમાં રહીને, કરવીજ નોંધએ. યથાતી રાજા ધણો કામી હતો. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પુત્ર (પુત્ર) ને આપીને, તેણે વિપયસુખની વ્હાણ બહુ લીધી. પણ છેવટે ! બકરાબકરીનું દષ્ટાંત આપી, તેણે જે વાત, દેવયાનીને કરી; તે વાત સમજી સ્ત્રી પુરુષના હૈયામાં, સોંસરી-આરપાર-નીકળી જાય એવી છે. ત્રીજા સ્કંધે કદંબના આશ્રમમાં પધારો ! દેવહુતીની પતિસેવા જુઓ ! પતિસેવાના ફળરૂપે સાક્ષાત્ પ્રજુ કુબે પધાર્યો. સંસારના વૈભવ પણ ભોગવ્યા; અને કલ્યાણ પણ કર્યું.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે—દેહમાં રહીને, દેહને ઝોળખો; સંસારમાં રહીને, સંસારને ઝોળખો. કાંઈ પોળમાં રાત્રે અંધારે કાંઈ ભાઈ, આમતેમ કુટાતા હોય; તેમને જેમ કાંઈ દીવો ધરે; ત્યારે તે જેમ રાજ થાય; તેમ આપણે સંસારની પોળમાં, અજ્ઞાનથી

આમતેમ કૃતાષ્ટમે છષ્ટમે. આવે વખતે જો કાષ્ઠ સંત શાસ્ત્ર દીવો ધરે; તો અકળામણુ ઝાઢી થાય. પાંડવ ગીતામાં ગોવિંદ મોહ્યા છે કે—

સંસારમું સરસો રહે, અને મન મારી પાસ;

સંસારમાં લોપે નહીં; તેને જાણુ મારો દાસ.

અર્જુન સુણો ગીતા સાર, પાંડવ માનજો નિર્ધાર.

સક્તાઃ કર્મણ્યચિદ્વાંસો, યથા કુર્વતિ ભારત ॥

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્ તથાસકશ્-ચિકીર્ણોક્તસંગ્રહમ્ ॥૨૬॥ અ. ૩ જો.

ત્યાં જોઇએ ત્યાં, આવા મોટા દીવા, લટકાવી દીધા છે; પણ જે આંખે અંધ હોય છે; તેમને આવા સો દીવાઓ પણ નકામા છે. કર્મયોગ અથવા સ્વધર્મના પાલન વિના, આંખ ઉઘડે એમ નથી. સ્વધર્મ શું છે; તે માતાપિતા પ્રથમ સમજાવે; પછી આચાર્ય સમજાવે. જેમને માતાપિતામાં ભાવ ન હોય; આચાર્યની ઝાળખાણુ પણ ન હોય; તેમને આવી અમોલી વાત ક્યાં કરીએ! નજ કરાય.

આ ઉપરાંત મુંબઈ યાત્રા પ્રસંગમાંથી, કેવટની, વાળીની અને રામ-વસિષ્ઠ મેલાપ સંબંધી ઘણી વાતો કરી હતી. ‘માને છે માઈ માઈ રે—જગીને જોને!’ તથા ‘અમને અંત સમે અલખેલા લેવા આવજો’ એવાં પદો પણ ગવરાવ્યાં હતાં. ધૂનો પણ કરાવી હતી; અને તાળીઓ પણ પડાવી હતી. (આતો અમારો ધંધો!)

બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણપણું અને સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ, નોકરી ખાઇ જાય છે; નોકરી તે એને નિસ્તેજ કરી નાંખે છે. અમને તેનો પાકો અનુભવ છે. અમારે સરકારી નોકરી હતી. ખુદામત તેમાં જેવી તેવી હતી; તોપણ અમારૂં બ્રાહ્મણપણું નોકરીમાં મુંઝતું હતું.

સિદ્ધપુર, નવસારી અને મુંબઈમાં સુંદર સુંદર—પણ ખાલીખમ—દેવસ્થાનો જોઇને, અમને બહુ લાગ્યું હતું. કાઠીને ઘેર ઘોડે ચડનાર પુરુષવર્ગ મરી ખૂટે; અને ઘોડાસરમાં બે ત્રણ ઘોડીઓ બાંધી બાંધી હલુહલુ; ત્યારે કાઠીયાણી ઝોરડે બેસીને મોં વાળે—કે—‘અરેરે! આવી ઘોડીઓ હલુહલુ છે—તૈયાર છે પણ તે ઉપર બેસનાર કોઇ નથી.’ અત્યારે સનાતન આકૃતમાં છે. ડાહ્યાં ડાહ્યાં—ભણેલાં ગણેલાં—અંધારે ફૂટાય છે. તેમને પ્રકાશ આપવાની ઘણી જરૂર છે. બ્રાહ્મણો! સાધુઓ! અને મુસક્ષુઓ! પ્રથમ તમે પોતે ચારિત્રવાન બનો. દોષો તજીને ડાહ્યા થાઓ. આંગણે ઉભરે અનેક દોષ ઉભા છે; તેમને ઝાળખતાં શીખો. પછી સમાજને કલ્યાણની વાતો કરતાં શીખો. જેમ કાલેજોમાંથી ઘણા નોકરીની ધંજાવાળા નીકળે છે; તેમ સંસ્કૃતપાઠશાળાઓમાંથી પણ, તેવાજ નીકળે છે. સાચા બ્રાહ્મણને અને સાચી સ્ત્રીને, કોઇ ઠેકાણે, નોકર થઇને રહેવું; પાલવેજ નહીં. બ્રાહ્મણ ભગવાનનો નોકર, અને સ્ત્રી પતિની નોકર! બીજું કંઈ તેમને માથે પોસાયજ નહીં. બ્રાહ્મણ ચોવીસે કલાક, પોતાના અને સમાજના હિતમાં ખરે પગે; સ્ત્રી પતિના અને બાળકોના હિતમાં, ચોવીસે કલાક ખરે પગે.

અમારે બોલે નાનેરું બાળ (પત્રિકા), અને અમારૂં શરીર વૃદ્ધ થતું જાય છે; તોપણ આખું કામ કરવાનો જુરસો, અમારે ઘણો છે. ચોવીસે કલાક અમે આમાંજ મેઠાં છઇએ. અમને એમ થાય છે કે—આ દેહ પડ્યો પડ્યો કટાઈ જાય; તેના કરતાં વપરાઇ જાય તો ઠીક. વળી આ અમારો દેહ, સત્સંગની વૃદ્ધિ કરવામાં વપરાય છે; તે પ્રજુકૃપા છે.

આ માસીક કોઇ પેપર નથી. સત્સંગ ગંગાની સેર છે. અહીં થતી કથા, જ્યાં ત્યાં સંભળાય; એવી આ ગોઠવણ છે. આ સેર તમારે ત્યાં ચાલી આવે છે. એવા ખાલીખમ દેવસ્થાનોમાં, પાંચ પચીસ બેળા બેસીને, આ માસીક વાંચતા હો; તો બધાને લાગ થાય. આખો દિવસે ધંધો કરવો; પણ રાત્રે જરૂર-બધા નહીં તો, એક બેને પાસે બેસાડીને, આ માસીક અવશ્ય વાંચવું. ચાતુર્માસમાં એક વખત જમવું; અને રાત્રીના બે કલાક આ કામ કરવું. મુડી જમા હશે; તો આફતમાં કામ આવશે. એકાદશીની ઉપવાસી ડોસીને લોટ, પગ લપસતાં, પાણીમાં પડી ગયો. લોક અકસોસ કરવા લાગ્યાં. ત્યારે ડોસી બોલ્યાં હતાં કે-“દળતી ગઈ, અને ચપડી ચપડી બાજરી ખાતી ગઈ છઉં. તેથી બધો લોટ માર્યો ગયો નથી. થોડો પેટમાં પણ ગયો છે.” તેમ સંસારમાં ધસારા ખાતું બધું છે. તોપણ તેમાંથી થોડો થોડો સમય, યુદ્ધી જશો-ખાઈ જશો-વાપરી લેશો; તો પ્રભુના દરબારમાં વાપરેલો સમય, પ્રભુને ઘેર જમા થશે. બસ ! હવે બધી વાત કરી.

મુંબઈમાં શેઠ હીરાલાલ રણછોડાસને ત્યાં મુકામ રાખ્યો હતો. શેઠ હીરાલાલ જનકવિદેહી જેવા છે. તેમના સમાગમમાં અમને મળ પડી. જેઠ વડે ૧૨ જોખવાર તા. ૧૬-૬-૩૬ ના રોજ રાત્રે, મુંબઈથી નીકળી, યુધવારે અમદાવાદ આવ્યા છધએ.

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય ૪ થો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૨૪૮ માં પાનાથી આગળ]

રેણુકા—કર્યો ઉપકાર કાંઈ ધોવાઈ જતો હશે ! આપણે સારી રીતે જમાડયું-રમાડયું તોપણ અવળું બોલશે ! (પાછલો અંક વાંચી લેજો.)

જમદગ્નિ—હા ! અવળું જ બોલશે. કુતરાને કકડો રોટલો નાંખીને ખવડાવશે; તો તે કદિ કોષ્ટને ભસતો હશે; તોપણ તમને દેખીને લાજશે-શરમાશે. એટલે તમને તો કદિ ભસશે જ નહીં. તમે કદિ તેને મારશો; તો પણ તમારી પાસે લાચારી બતાવીને, ખાનદાનીનું પ્રદર્શન કરશે. દુર્જનને ભાવતાં બોજન આપીએ-લાડુ જમાડીએ; પણ કાંઈ જરા જેટલો વાંધો પડે; તો વઢીજ પડે. આ તમારો સગો, કાંઈ વાંધો પાડીને, આપણને લડશે.

રેણુકા—એમ તે હોય ! બસ ! કાંઈ વાતમાં અમારો તો મતજ નહીં ! જ્યાં હોય ત્યાં, પુરૂષનુંજ ડહાપણ ! આ તો જાણે—એક કામ કરનારી-દાસી !

ઉપર પ્રમાણે આને ખોટું લાગ્યું જાણીને, દયાળુ જમદગ્નિ બોલ્યા-‘જાઓ ત્યારે તેડી લાવો ! આપણી ઝુંપડીમાં જે જોઈએ તે છે. ત્રિયા ! તમે જરાએ ઓછું લગાડશો નહીં. આ બધો વૈભવ તમારા માટેજ છે. મેં તો મારો મત આપ્યો; પછી જેમ તમે કહો; તેમ કરવા હું રાજ છઉં. (ઋષિ મનમાં સમજ્યા કે-‘પ્રભુની મરજી કાંઈ એમજ જણાય છે.) (વગેરે-વિગેરે.)

એમ કહેતાં, રેણુકા દોડ્યાં. હેત કરીને સહસ્રાર્જુનને તેડી લાવ્યા. જમદગ્નિએ સૂર્યની આરાધના કરતાં, કામધેનુ આવીને પર્ણકુટીમાં ઉભી રહી. પર્ણકુટીની સામે મેદાનમાં, મોટા તંયુઓની ભાવના કરતાં, તંયુઓ ખડા થઈ ગયા. તેમાં રાગને શોભે એવાં પાથરવાનાં પથ-

રણાં, બેસવાનાં સોનાના મંચ વિગેરે, આવીને ગોઠવાઈ ગયું. હાથી થોડા માટે ઘાસ, ચંદો, નોકર ચાકર-જે જોઈએ તે, તૈયાર થઈ ગયું. સ્નાન માટે ઉનાં પાણી, પીવા માટે ઠંડાં પાણી; જમવા બેસવા માટે પાટલાની હાર. સોનાના થાળ અને રૂપાના વાટકા ! પાસે જમજમતા જળે બરેલા રૂપાના લોટા અને પ્યાલા. સૌ બાણે બેસતાં, દેવાંગનાઓ, નાના પ્રકારનાં પકવાન પીરસવા લાગી. જમી ઉઠતાં પાનનાં ખીડાં આપવામાં આવ્યાં. દેવી અન ! અને દૈવી પાન ! આ બધું દેખી, સહસ્રાર્જુન બૂલો પડ્યો. ‘અહો ! જમદગ્નિ દેખાય છે બીખારી જેવો, પણ કેટલી બધી રચાસત ભેળી કરીને બેઠો છે !’ એવો વિચાર આવતાં, સહસ્રાર્જુનને નોકરોને આગ્રા કરી કે-‘ઋષિની પર્યુષાળા તપાસો. આવું બધું કેટલુંક, ત્યાં ભરી રાખ્યું છે ?’ નોકરો ખચર લાવ્યા કે-‘પર્યુષ્ટીમાં એક ગાય છે; તે ચિંતવ્યા પદાર્થો આપે છે.’

સહસ્રાર્જુન—જાઓ ! તે ગાયને લઇ બેઠો ! સાધુ જેવા ઋષિને તેની શી જરૂર છે ? આ હુકમ થતાં, નોકરોએ ચીસો પાડતી ગાયને, વાહડા સહિત હાજર કરી. સહસ્રાર્જુન તે ગાયને, પોતાની નગરી (માહિષ્મતી) માં લઇ ગયો. પરશુરામ ઘેર આવતાં, આ સમાચાર મળ્યા. તે માહિષ્મતી પહોંચ્યા. સહસ્રાર્જુનને મારી નાંખ્યો, અને ગાય આશ્રમમાં પાછી લાવ્યા. ગાયને પાછી લાવ્યા; તે જાણી જમદગ્નિ રાજ થયા; પણ પરશુરામે સહસ્રાર્જુનને મારી નાંખ્યો; તે સાંભળી, જમદગ્નિએ ખિન્ન સ્વરે કહ્યું કે-‘હે પુત્ર ! રાજને મારીને તે પાપ કર્યું. વળી હે પુત્ર ! આપણે કાણ ? ‘વયં દિ બ્રાહ્મણા સ્તાત !’—જેમણે પોતાને પૂછ્યું નહીં કે-‘અમે કાણ ?’ જેમણે પોતા પાસેથી, પોતાને ખુલાસો માગી ન લીધો; તેમને યાત્રી-શાણુ-સમજી કેમ કહેવાય ! ભારત ડગલે અને પગલે પોતાના દોષમાંથી બચતું હતું; તેનું કારણ આ પ્રશ્ન, અને તેનો જવાબ હતું. ‘અમે કાણ ?’ તે અભિમાન દષ્ટિથી જેટલું નીચું છે; તેટલું ખાનદાન દષ્ટિથી, ઉચું છે. જમદગ્નિ શું બોલ્યા તે સાંભળો:—

વયં દિ બ્રાહ્મણાસ્તાત, ક્ષમયાઽર્જુનતાં ગતાઃ ॥

યથા લોકગુરુર્દેવઃ, પારમેઠયમગત્ પદમ્ ॥ ૩૧ ॥

ક્ષમયા રાજતે લક્ષ્મીર, બ્રાહ્મી સૌરી યથા પ્રમા ॥

શ્રમિણામાયુ મગવાન્, તુષ્યતે હરિરોશ્વરઃ ॥ ૪૦ ॥ ભાગ.

અર્થ—આપણે બ્રહ્મણુ લોકો, ક્ષમાથીજ પૂજ્યપણું પામ્યા છઇએ. કે જે ક્ષમાથી લોકોના ગુરુ બ્રહ્માને, સર્વોત્તમ પદ મળ્યું છે. [૩૯] આપણું બ્રહ્મતેજ ક્ષમાથીજ, સૂર્યની કાંતિની પેઠે શોભે છે. અને ક્ષમા રાખનારના ઉપરજ, પરમેશ્વર સદા પ્રસન્ન થાય છે. [૪૦] બ્રાહ્મણુને પૂછે કે-ક્ષમાનો દીવો, તમારા હાથમાં છે ?

સ્વરવરૂપને બૂલ્યા; તે ભાન બૂલ્યા. ભાન બૂલ્યા; તે ભીંત બૂલ્યા. જમદગ્નિ પુત્રને સમજાવે છે કે—‘ક્ષમા એજ આપણી મીઠકત.’ આ ધોરી રસ્તે ગીતમણુક, મહાવીર, કાષ્ટરટ, મહમદ અને મુસા, તથા એવા બીજા મહાન પુરોષો ચાલ્યા આવ્યા છે. માતાને જગતમાં બહુ મોટું પદ મળ્યું છે; તે ક્ષમાથીજ. પુત્ર પ્યારો, પણ અધર્મ કર્યો; માટે જમદગ્નિએ તેનો દંડ કર્યો કે—‘તમે યાત્રા કરીને પવિત્ર થાઓ ! પછી અહીં આવજો.’

પરશુરામની ગેરહાજરી જોઇને, સહસ્રાર્જુનના પુત્રો, આશ્રમમાં પેદા. તેઓ જમદગ્નિને મારી નાંખી, તેમનું માથું ઉપાડી ગયા. પરશુરામ આશ્રમમાં પાછા આવ્યા; ત્યારે

त्रिभुवनमोहन राम

ચો સોઝમાં જીવાઈ અમાં હતાં. આ વખતે રણુકાએ (૨૧) વખત જાતી ફટી. પરશુરામે રૂં વખત ક્ષત્રિયોને નાશ કર્યો. પિતાનું આશુ પાછું લાવી, ધડ સાથે સાંધી, પિતાને સજીવન કર્યો. પરશુરામ જેવા કોધી, ધણા હોય; પણ મુવેલાને સજીવન કરનાર તેના જેવા કોષ ન હોય. એકવીસ વાર જાતી ફટવાને હેતુ, એમ પણ હોઈ શકે કે—અભિમાની સહસ્રાર્જુનને મેમાની આપવાની, પતિએ ના પાડી હતી; જ્યાં પોતે હડ કરીને, સહસ્રાર્જુનને આશ્રમમાં પધરાવ્યો હતો. તેનાં કડવાં પરિણામોમાં ચોતે કારણ હતી. તેથી પોતાને બારે ખેદ થતાં, એકવાર નહીં; તેમ સાતવાર પણ નહીં; પણ સાત તેરી એકવીસવાર, પોતે પોતાની ભૂલ કણ્ણલ કરી હોય; એમ જણાય છે. પોતાને પોતાની ભૂલ સમજાય; તેના જેવું ડહાપણ, તેના જેવું જ્ઞાન; અને તેના જેવો આનંદ, એકે નથી.

આ વાત શા માટે કરી; તે સાંભળો—જેમને પરમાત્માની પરવા હોય; એવસ બ્રહ્મણ્યોએ, સતોએ, અને મુમુક્ષુઓએ, અભિમાની ધનવાનોથી દૂર રહેવું. પરશુરામની કથા પૂરી કરી.

રામાવતાર—રામચંદ્રજીની વાત કઈ ! વાલ્મિકીએ રામની વાતોના ઢગલા, કરી આપ્યા છે; કાલીદાસે રઘુવંશમાં રામના ગુણ ગાયા છે. ભવબ્રતિએ ઉત્તર-રામચરિત્રમાં રામના ગુણ ગાયા છે. વિગેરે. જે જળા, કુવામાં (સંસ્કૃતમાં) હતું—લેવાય એવું નહોતું; તે જળા, તુલસીદાસજીએ કુવામાંથી ખેંચી, અવેડામાં (બાષામાં) રચ્યું છે. બારે ઉપકાર કર્યો છે. તુલસીકૃતમાંથી વીણી વીણીને, સુંદર-સુંદર માલ આપણે મોક્ષવાણીમાં ભરી દીધો છે. આપણે એટલું થાય; તોપણ ઠીક છે. [તમારા ઘરમાં મોક્ષવાણી છે કે નહીં ?] જેમ કાંઈ હોશીયાર વકીલ, ચોકડામંથ કાગળોમાંથી, કેસના મુદા તારવી આપે; તેમ તુલસીદાસે વાલ્મિકીરામાયણના અનેક શ્લોકોમાંથી, માલ માલ તારવી આપ્યો છે. તુલસીદાસના સમકાલીન—અદ્વૈતસિદ્ધિના લેખક—સ્વામીશ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીએ જગતને વિદીત કર્યું હતું કે—

આનંદકાનને કાર્યાં, તુલસીજંગમસ્તહઃ ॥

કવિતા મંજરી તસ્ય, ભક્તવ્રમરવુંચિતા ॥

ભાવાર્થ—કાશીરૂપ આનંદદાયક વનમાં, તુલસીદાસ રૂપી જંગમ વૃક્ષ છે; તે વૃક્ષને કવિતા રૂપી માંજર આવ્યા છે. આ માંજરનું ભક્તો રૂપી બ્રમરો પાન કરે છે.

શ્રીરામનો અને પરશુરામનો મેળાપ, જનકને ઘેર થયો હતો. તે પ્રસંગ મોક્ષવાણીમાં ૧૭ થી ૨૦ પાને છે. હ્યો થોડી વસ્તુ આપું ! શિવનું ધનુષ્ય તોડવા, રાજાઓને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું. ધણા રાજાઓ ઉઠ્યા, પ્રયત્નો કર્યો; પણ ફાળ્યા નહીં. તે જોઈ ‘બસ ! પૃથ્વી ક્ષત્રિયોથી રહિત છે ?’ વિગેરે વચ્ચે જનકે કહેતાં, વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી, કૃષ્ણા રામચંદ્ર ઉઠ્યા. જોતજોતામાં ધનુષ્ય ભાંગી નાંખ્યું. રામે ધનુષ્ય ભાંગ્યા પછી, ‘એમાં રામે શું કર્યું ?—કાંઈ કર્યું નથી; માટે અમે રામને પરણ્યા નહીં દઇએ;’ વિગેરે વિગેરે કળ્યાનાં વચ્ચેના કહીને, અદ્વૈત રાજાઓ, કોલાહલ કરવા લાગ્યા. જેની પ્રેરણાથી સૂર્ય-ચંદ્ર ચમકે; તેની પ્રેરણાથી પરશુરામ, તે વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પરશુરામ સદાશિવના શિષ્ય છે. નારદજીએ પરશુરામને ખબર આપ્યા હતા કે—‘તમારા યુરનું ધનુષ્ય, સીતાના સ્વયંવરમાં, કાંઈએ ભાંગ્યું.’ આ સમાચાર સાંભળી, કોધભર્યા પરશુરામ, સીતાના સ્વયંવરમાં પધાર્યા. મોખાઈ—ખરબર દેખી વિકલ નરનારી, સખ મીલી દેહી મહિપન ગારી.

[રાગઝોનો ખગભળાટ-કોલાહલ-દેખીને, અયોધ્યાવાસીઓ ગભરાઇ ગયાં; કે રખે ! આ રાગઝો સુકુમાર રામચંદ્રજીને વિધન કરશે આવા ભયમાં તે લોકો અદેખા રાગઝોને ગાળો દેતાં હતાં; તે વખતે.]

ચોપાઇ—તેહિ અવસર સુની શિવ ધનુ ભંગા, આયે ભુગુકુલ કમલપલંગા.

દેખી મહીપ સકલ સકુચાને, બાજ ઝપટ જનુ લવા લુકાને.

[બાજની ઝપટથી ચકલાં ફફડી ઉઠે; તેમ પરશુરામને દેખીને, અદેખા રાગઝો ગભરાઇ ગયા. ઘરમાં ઉદર ભારે તોફાન કરે; પણ ગીલાડી બાઇ પધાર્યા; ઝેટલે ચૂપા ચૂપ. તેમ પરશુરામના પધારતાં, કોઇ બોલે કે ચાલે. પરશુરામનો દેખાવ, તે વખતે કેવો હતો ?]

ચોપાઇ—ગૌર શરીર ભૂતિ ભલિ બ્રામ્ન, ભાલ વિશાલ ત્રિપુંડમિરાગ્ન.

શિશ જટા શશિવદન સુહાવા, રીસવશ કધુક અશ્વે ચે આશા;

બ્રહ્મટિ ક્રુટિઝ નયન રીસ રાતે, સહજહિ ચિત્તવત મનહુ રિસાતે.

વૃશભ રકંધ ઉર બાહુ વિશાલા, ચાશ્વનેઉ માલ મૃગશાલા.

કટિ મુનિવસન તૂણ દુધ બાંધે, ધનુશર કર કુઠાર કલકાંધે.

દોહરો—સંતવેશ કરણી કઠીન, વશણી ન ગય સ્વરૂપ;

ધરી મુનિ તનુ જનુ વીરરસ, આયે જહાં સખ ભૂપ. સીયાવર૦

[ચમત્કાર દેખીને કળ્યા કરનારા રાગઝો, પરશુરામને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા.]

ચોપાઇ—જેહિ સ્વભાવ ચીતવહી હિત જ્ઞાની, સો જ્ઞાને જનુ આયુ ખૂટાની.

[પ્રણામ કરવા રાગઝો આવવા લાગ્યા; પણ જેના સામે પરશુરામ તાકીને જુએ; તે તો એમજ જણે કે-‘નકી માઈ આવી બન્યું.’ જનક પણ ગભરાઇ ગયો-કે-‘ યાશે શું ? ’ સીતાજીને બોલાવીને પરશુરામને પગે લગાડ્યાં. તેમને આશીર્વાદ દીધા પછી, જનકને કાંઈક શાંતિ થઇ કે-‘હવે જખ મારે છે ! વરકન્યા સહિસલામત છે.’ વિશ્વામિત્ર જણ્યું કે-‘મારી પાસે પણ, બે જૈખમી દાગીના છે. લાવ તેમને પગે લગાડું.’ એમ વિચાર કરી, રામ લક્ષ્મણને પરશુરામના ચરણમાં પગે લગાડ્યા. તેમને પણ આશીશ દીધી. આશીશ દેતાં દેતાં—]

ચોપાઇ—રામહિ ચિતૈ રહે થકી લોચન, રૂપ અંપાર મારમદ મોચન.

કામદેવને પણ લગવે; એવું શ્રીરામનું રૂપ જોઇને, પરશુરામનાં લોચન થાકી ગયાં. આ બધું થઇ રહ્યા પછી, જનકને હાક મારીને, પરશુરામે પૂછ્યું-‘મારા ગુરું ધનુષ્ય ભાંગનાર કોણ છે. તેને જલદીથી હાજર કર. નહીં તો જ્યાં સુધી તારું રાજ છે; ત્યાં સુધીની પૃથ્વીને ઉંધી પાડી દઉં ! ’ આ સાંભળી સભા શાંત થઇ ગઇ. કોઇ બોલે કે ચાલે. કુટીલ રાગઝો, છાનાછાના કાખલી કુટવા લાગ્યા કે-‘હવે-હીક લાગ આવ્યો ! હમણું રામ મરાઇ જશે.’ કોઇએ જવાબ આપ્યો નહીં; તેથી પરશુરામનો કોઇ વધતો ગયો. તે વખતે વિશ્વામિત્રની આત્મીય, કૃપાળુ રામ પરશુરામ સામે આવીને ઉભા. જણે મોટા મદોન્મત્ત હાથી પાસે, સિંહનું ચક્રાર બચ્યું આવીને ઉભું. ! દેખાય છે ? શ્રી રામ શું કહે છે. સાંભળો—(જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૧૮)

ચોપાઇ—નાથ શંભુ ધનુ ભજનહારા, હૌમહૈ કોઈ એક દાસ તુમહારા;

આચસુ કહા કહિય કિન મોહી, સુની રીસાય બોલે મુનિ કોહિ.

શ્રીરામ કહે છે—[સાંભળો-સાંભળો] હે નાથ ! (ત્રણે વર્ગના શિરતાજ એવા હે નાથ ! એવા હે બ્રાહ્મણ !) આપના ઘરનો કોઈ નાનામાં નાનો દાસ હશે ! એટલે તમારા ચરણની લાત જેણે છાતી ઉપર ઝીલી હશે એવો જે કોઈ હશે; તેણે તે ભાંગ્યું હશે. તે સંબંધમાં આપની જે કાંઈ આત્મા હોય; તે કહો. આ સાંભળી પરશુરામ કોપ્યા. ગમેતેમ મોલવા લાગ્યા. દયાળુ રામે તો જાનામાના સાંભળ્યાજ કર્યું; પણ શેષના અવતાર, એવા લક્ષ્મણ રહી શક્યા નહીં. તે બોલ્યા કે—

ચોપાઈ—કા ક્ષતિ લાભ છળુંધનુ તોરે, દેખા રામ નયે કે ભોરે;

હ્રુવત દ્રુટ રઘુપતિહિ ન દોપુ, મુનિ યીનુ કાજ કરીએ કત રોપુ ?

‘આવા જુના સરેલા ધનુષ્યને તોડવામાં, અગને કાંઈ લાભ નથી. રઘુપતિ રામચંદ્ર જરા અડક્યા; ત્યાં તો તે તૂટી ગયું. એમાં આવો નકામો કોષ કાં કરો ?’ આવાં આજં છતાં સિદ્ધાં, વચનો સાંભળી, પરશુરામ સળગી ઉઠ્યા. ખભે કુહાડો હતો તે ખતાવીને, બોલ્યા કે—

ચોપાઈ—બાલક ગનતી બધો નહિં તોહિ, કેવલ મુનિજડ ગનેસિ મોહિ;

બાલ બ્રહ્મચારી અતી કોહી, વિશ્વવિદિત ક્ષત્રિય કુલ દ્રોહી.

ભુજબળ ભૂમિ ભૂપળીનું કીન્દી: વિપુલવાર મહી દેવન દીન્દી;

સહસ્રબાહુ ભુજ છેદનહારા, પરશુ વિલોક ! મહીપ કુમારા !

કેમ સાવધાન છોને ? સાંભળો ત્યારે-પરશુરામ કહે છે કે—‘શું તું મને એક સાધારણ મુનિ જેવો જાણે છે ? તને બાળક જાણીને, છાડી દઉં છઉં. હું કોણ ? તે તું જાણે છે ?—હું તો બાળ બ્રહ્મચારી છઉં; અતી કોપી છઉં; અને જગતમાં સૌ જાણે છે કે—ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનારો હું છઉં. મારા ભુજબળથી, આ પૃથ્વી રાજ્યો વિનાની કરી નાંખી; (એટલે અત્યારે જે રાજા છે; તે મારા કૃપાપાત્ર છે.) અને આ પૃથ્વીનાં અનેક દાન બ્રાહ્મણોને કર્યા. સહસ્રાર્જુનના હઘ્નર હાથ કાપનારો હું છઉં. હું રાજકુમાર ! મારી આ પરશુ તો તું જો !’ તે સાંભળી (તેને ખીજવવા માટે) લક્ષ્મણ હસતાં હસતાં બોલ્યા કે—

ચોપાઈ—પુનિ પુનિ મોહિ દાખાવ કુહારા, ચહત ઉડાવન ટુંકી પહારા ?

ઇલાં કુહાડ અતિયા કોહિ નાહિ, જો તર્જનિ દખત મરી જાહિ.

હે મહારાજ ! મને વારંવાર આપનો કુહાડો ખતાવો છો; તેથી હું ડરી જઉં એમ નથી. શું પહાડને કુંકયા ઉડાડી મુકવો છે ? આંગળી ચીંધવાથી કરમાઈ ગય; એવો વેલો અહીં નથી. ત્યારે હું આ કેમ સાંભળી રહ્યો છઉં; તેની વાત કરું—

ચોપાઈ—ભૂગુકળ સમજ જનેઉ વીલોકી, જો કછુ કહો, સહોં રીસ રોકી.

આપને ડામે ખભે જનોઇ છે; તેથી જાણું છઉં કે આપ ભૂગુકળના છો. એટલે—આપ કોઈ બ્રાહ્મણ છો. તેથી આપ જે કડવાં વેણુ કહો છો; તે મારી રીસ રોકાને સાંભળ્યાં કરું છઉં. અમે કોણ ? તે આપ નહીં જાણતા છો—

ચોપાઈ—સુર મહિસુર હરિજન અર ગાઇ, હમરે કુલ ધનપર ન ચરારાઈ;

વધે પાપ અપકીર્તિ ભારે, મારતહું પાંઉ પરીએ તુમહારે.

લક્ષ્મણજી આગળ બોલ્યા કે—‘પૃથ્વીને ઉગ્રતાવી નાંખીએ; એટલું અમારામાં બળ છે; પણ દેવલોકો, પૃથ્વીના દેવ (બ્રાહ્મણો), ભગવાનના ભક્ત અને ગાય આ ચાર ઉપર, અમારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો કોઈ, આક્રમણ કરી શકે નહીં. તેઓ અમને મારે;

તોપણ અમે તેમના પગમાંજ પડીએ. કારણકે તેમને મારવાથી અમારી હારે અપકીર્તિ થાય; અને અમને મોડું પાપ લાગે.’ એમ કહીને, પરશુરામ ખીમ્બ એવાં, એ પાંચ વચન ફેંક્યાં. પરશુરામે જનકને આજ્ઞા કરી કે—‘આ છોકરો મોલવે બહુ તીવ્રો છે; માટે તેને મંડપની બહાર લઇ જાઓ.’ લક્ષ્મણે પરશુરામને કહ્યું કે—‘અસ ! મને જોવા તમે ખુશી નથી ને? તમે જનકને માફ કાંકુ પકડી, મને બહાર કાઢવાની તસ્દી કાં આપો ! તમે પોતેજ, તમારી આંખ વીંચી જાઓ; તો પછી તમારે મને જોવાનું નહીં રહે. જાણે અગ્નિમાં બી પડ્યું. ભડકા ઉપર ભડકા થવા લાગ્યા. પરશુરામને બહુ અકળાએલા બેઠે, લક્ષ્મણને અટકાવીને, કૃપાળુ રામચંદ્ર બોલ્યા કે—

ચોપાઈ—વિપ્ર વંશકી અસ પ્રભુતાઈ, અભય હોય જે તુમહી ડરાઈ—

શ્રીરામ કહે છે કે—હૈ મહારાજ ! આપને—આપના કુળને—જેમણે બહુ બહુ ભાવથી સેવ્યું હોય; તેજ આપને આવાં વચન નિર્ભયપણે કહી શકે; તે અમારી બડાઈ નથી; પણ વિપ્ર વંશની બડાઈ છે. યાગ્યવલ્ક્ય ભરદ્વાજને કહે છે કે—

ચોપાઈ—સુની મૃદુ ગૃહ બચન રઘુપતિ કે, ઉધરે પટલ પરશુધરમતિ કે.

શ્રીરામનાં આવાં ગૃહ અને કામળ વચનો સાંભળીને, પરશુરામને ભાન થયું કે—‘પ્રભુનો અવતાર થઈ ચૂક્યો છે. જે મારી સામે ઉભા છે; તેજ મારો ચાજ લેવા સામા ઉભા છે.’ એમ મનમાં વિચાર કરીને, રામચંદ્રને પ્રણામ કરતા કરતા, પરશુરામ તપ કરવા ચાલ્યા ગયા.

આતો હીરાની ખાણો ! સેફના દાગીના ! પોતાનાં હોય; તેમને બતાવાય. તમે સૌ અમારાં છોને ? અમારાં થઈને તમારે પૈસા ટકા આપવાના નથી. એક જરાએ ગભરાશો નહીં. અમારાં થઈને તમારે મન, ક્યારેક-ક્યારેક—અમને આપવું—એટલે આ રંગમાં બોળવું.

[આપને સૌને લડાય નહીં; તો પણ જરા લડી લઉં-કે માત્ર એ ચારને બાદ કરતાં, તમે સૌ ઘણાજ ભોટ છો—પામર છો—ખેદરકાર છો; કારણકે આવ્યા અવસરને બોળખતા નથી. ખાંત રાખીને આ કામ કરતા નથી. અમે તમને રૂબરૂ મળીએ; તોપણ તમારે કામ કામ—ને કામ હોય. આપને તો આજેજ આવો દપકા દઉં છઉં; બાકી મારી ભાગ્યને, આવું ઘણીવાર, હું કહેતો હતો-કે—‘ભાગ્ય ! તારાં કામ કરનારા, અહીં ઘણાં છે; અને કામ બાકી રહી જશે; તો તારું કામ કરવા, શ્રીહરિ દોડ્યા આવશે. પ્રાણ ! ઘડી તો આવો ! આપણે શ્રીહરિની વાતો કરીએ.’ જવાબમાં ઘડી બેઘડી માંડ માંડ બસે; બાકી—કામ—કામ—ને કામ.’ તોપણ ભાગ્યનું સુખકર મરણ જોઇને, અમારે એમ કહેવુંજ પડે; કે ભાગ્યને સુતાં, ખેસતાં, ખાતાં—પીતાં, હસતાં રમતાં, જમતાં—જમાડતાં, કાંઈકે સમાગમ હતો. પાડોશમાં ધનવાનને ઘેર શીરો થાય; તો ભલેને તે ખાવા ન મળે; પણ સારી સુગંધ તો મળેજ. પાડોશમાં ડુંગળી વધારતા હોય; તો ભલે તે ખાવા ન મળે; પણ તેની ડુંગળ આપણને મુંજવી મારે. સાકરના ગાંગડાને, માંદું સમજીને મોંમાં મુકીએ; તોપણ તેનું ગળાપણ મારું જાય નહીં. જીવનો વાંક નથી. કારણકે જીવની આશા ડુંગર જેવડી છે. જીવનાર જાણે છે કે—‘મોત ઘણું દૂર છે;’ અને મોત જાણે છે કે—‘હમણાં પકડું છઉંને !’ મોત જોતજોતામાં જીવને પકડી લેછે. તે વખતે તેનાં કામ માત્ર સંકેલાઈ જાય છે. આ અમારા ઓરડાની વાતો છે. આપ સો આધકારી છાને ? સાંભળવા લાયક છાને ? આ વાતોમાંથી તમને પણ કાંઈક મળશે. ‘કાંઈક’ એટલે—સાવધાનતા, તત્પરતા, કાંઈક કરી લેવાની સીવટ.]

શ્રીરામચક્રાની અવતારકથા આલે છે. તે સંબંધી કંઇક કહ્યું. બાકી તો 'રામ' એટલે રામજ; દશરથ એટલે દશરથજ; સીતા એટલે સીતાજ; ભરત એટલે ભરતજ; લક્ષ્મણ એટલે લક્ષ્મણજ; આ બધી અગ્નેડ વસ્તુઓ.

રામચંદ્રને માણસ કહીએ; તોપણ આ માણસ ક્યું. 'કાલે તમને રાજ આપીશ' એમ કહીને, કાલે વનમાં જવાની આજ્ઞા કરી; તોપણ રામ એના એ-નિર્નિકારી. રામને શ્રંગવેર ઉપર મુકીને, સુગત દશરથ પાસે આવ્યો-ત્યારે શ્રીરામનાં શીલગુણ યાદ કરતાં કરતાં, દશરથ ગોદ્યા હતા કે—

યોપાર્ધ—રાજ સુનાઇ દીનહ વન વાસુ, સુનિ મન ભએઉ ન હર્ષ દરાસુ.

સુલલુલ્લે સમે કૃત્વા, લાભાલાભો જવાજયો ॥ અ. ૨.

યો ન દુષ્યતિ ન કેદિ, ન શોષતિ ન કાંક્ષતિ ॥

શુભાશુભપરિત્વાગી, મક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥ (અ. ૧૨)

ગીતા વાંચીએ—સાંભળીએ—અગર તેનો હમેશાં પાઠ કરી જઇએ; પણ પરીક્ષાના સંજોગમાં પાસ થઇએ; ત્યારે તે ખરૂં ગણાય. રામની જયંતિ ઉજવનારા એક લાખ; રામનું ચરિત્ર જાણનારા એક હજાર; રામનું ચરિત્ર વિચારનાર પચાસ પચીસ; અને તે પ્રમાણે પાળનાર એક એ પણ નહીં.

અવતાર સંબંધી હજી આગળ સાંભળો—

ભૂમેર્ધરાવતરણાય યદુબ્જન્મા, જાતઃ કરિષ્યતિ સુરૈરપિ દુષ્કરાણિ ॥
વાદૈર્વિમોહયતિ યજ્ઞકૃતોઽતદર્શન, શુદ્રાન કલૌ સિતિહુજો ન્યહનિષ્યદન્તે ॥૨૨॥

અર્થ—પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે, યદુકુળમાં જન્મ્યા હોય, એમ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર લઇને, દેવોથી પણ કરી ન શકાય એવાં કામો પ્રભુ કરશે. પછી એના એ ભગવાન, બુદ્ધનો અવતાર લઇને, યજ્ઞ કરવાને નાલાયક એવા યજ્ઞ કરનારા શુદ્રોને, વેદવિરૂદ્ધ વાદોથી, મોહ પમાડશે. પછી કલિયુગના અંતમાં કલ્કી અવતાર લઇને, શુદ્ર રાજાઓનો નાશ કરશે. [૨૨]

૨૩ વિવેચન—

હવે કાળા કૃષ્ણની વાતો આવી. અવતારની વાત ન માનતા હોય; તેમને 'અજન્મા અપિ જાતઃ' વિગેરે શબ્દોથી શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-પ્રભુને જન્મ ન હોય; તોપણ તેમણે જન્મ લીધો હશે. તે ભગવાન છે, તેના પુરાવામાં, તેમની લીલાઓ જ બસ છે. જે લીલાઓ દેવોથી અને એવી નહોતી. ગીતામાં ૪ થી અધ્યાયે—'હું પણ જન્મ લઉં છઉં;

૨૨ પદ્મઉદઃ—મૂમેઃ મરણવતરણાય-પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે. અજન્મા વદુષુ જાતઃ-અજન્મા છતાં જાણે યદુકુળમાં જન્મ્યા હોય એમ. સુરૈઃ અપિ દુષ્કરાણિ કરિષ્યતિ-દેવોથી પણ કરી ન શકાય એવાં કામો કરશે. તસ્ય અર્હોઃ તદર્હોઃ ન તદર્હોઃ અતદર્હોઃ તાન-યજ્ઞ કરવાને નાલાયક એવા. યજ્ઞકૃતઃ શુદ્રાન-યજ્ઞ કરનારા શુદ્રોને. વાદૈઃ-વેદ વિરૂદ્ધ વાદોથી. વિમોહયતિ-ભવિષ્યના અર્થમાં વર્તમાન છે-મોહ પમાડશે. કલૌ-કલિયુગમાં અંતે-અંતે. શુદ્રાન સિતિશુભઃ-શુદ્ર રાજાઓને. ન્યહનિષ્યત્-હણશે.

અવતારે ધારણુ કર્કે છઉં;’ એમ પ્રભુ બોલ્યા છે. એક ડાહો વાણીએ કારટમાં બોલ્યો કે— ‘હું અમુક દસ્તાવેજને માનું છઉં; પણ અંદર લખેલી કલમોને માનતો નથી.’ કોર્ટ તેને સમજાવ્યા ધણી પ્રયત્ન કર્યો. પણ ‘ના-તે-ના.’ વાણીયાના વિરુદ્ધમાં કોર્ટ ફેંસલો કર્યો; અને જણાવ્યું કે— ‘વાણીયો ગાંડો છે.’ તે પ્રમાણે— ‘ગીતાને જગત આપ્યું’ માને છે; માટે અમે પણ માનીએ છઇએ; પણ તેમાં પ્રભુ કહે છે કે— ‘હું અવતાર લઉં છઉં;’ તે તે વાતને અમે માનતા નથી.” આવા ઝઘડા અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવે છે; આહું અચાન અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે; માટે આવી બાબતમાં, કોઈ માથાકૂટ કરે; તો તમે જવાબ દેશો નહોં. શ્રીકૃષ્ણ હરતે પોતે હાજર હતા; તે વખતે પણ—

એવાં ત્વંતનંતં પાપં, જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્ ॥

તે દ્વંદ્વમોદનિર્મુક્તા, મર્જંતે માં દદ્વત્તા: ॥૨૮॥ અ. ૭.

અર્થ—જે પુણ્યકર્મવાળા સજ્જનોનાં, પાપનો અંત આવ્યો હોય છે; તેઓજ સુખ-દુઃખાદિ બેડકાના મોહથી મુક્ત થઇને, દહ વતવાળા થઇને મને ભંજે છે. [૨૮]

મહાન પુરુષોના ચરિત્રનું માપ, આપણી અક્લથી મપાય નહોં. માપવા જઇએ તો અવગુજ જણાય. કુરાનના ‘સુરાત અલ કહફ’ નામના અઢારમા પ્રકરણમાં એક વાર્તા છે કે—મોઝિએ એક જીવન્મુક્ત પુરુષ પાસે રહેવાની ઇચ્છા કરી. [જીવન્મુક્ત પુરુષને કુરાન ‘અલખજ’ કહે છે.] તેની ઇચ્છાના જવાબમાં, તે જીવન્મુક્ત પુરુષે, તેને જવાબ આપ્યો કે— ‘અમારી પાસે તમારે રહેવું હોય; તો અમારાં કોઈ પણ કૃત્યમાં, તમારે શંકા કરવી નહોં. શંકા થાય; ત્યારે તમારે અમારી પાસેથી ચાલ્યા જવું.’ મોઝિએ તે વાત કયુલ કરી. પછી તે બંને જણા પ્રવાસે નીકળ્યા. ફરીયા કીનારે આવી પહોંચતાં, જીવન્મુક્ત પુરુષે વહાણને કાણું પાડ્યું. વહાણને કાણું પાડી, મુસાફરોને અટકાવવા માટે, મોઝિએ જીવન્મુક્તને પ્રશ્ન કર્યો. તેના જવાબમાં જીવન્મુક્તે તેને ચૂપ રહેવાનું કહ્યું. આગળ જતાં તે જીવન્મુક્ત પુરુષે, એક યુવાનને વિના વાંકે મારી નાંખ્યો. મોઝિએ આ બાબતમાં પણ શંકા કરી. જીવન્મુક્તે ચૂપ રહેવા, ફરી આગ્રહ કરી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં, એક નખી ગમેલી દીવાલ બેવામાં આવી. જીવન્મુક્તે તે દીવાલને રીપેર કરી, સીધી બનાવી. મોઝિએ તે બાબતમાં પણ પ્રશ્ન કર્યો. જીવન્મુક્તે મોઝિએને કરાર પ્રમાણે ચાલ્યા જવાનું કહ્યું.

મોઝિએ—કૃપાનાથ ! ચાલ્યા જવાની ના નથી. પણ ઉપલા પ્રશ્નોનો ખુલાસો કરો; એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

જીવન્મુક્ત પુરુષ—(૧) તે વહાણ આફતમાં આવી પડે એમ હતું. વહાણ આફતમાં આવે તે પહેલાં, નકામું ચર્ચ જાય; તો ધણી લોકો બચી શકે. (૨) યુવાનને વિના વાંકે માર્યો; તેનું કારણ એ હતું કે—તે નાસ્તીક પાક્યો હતો. નાસ્તીકોનો નાશ થાય; તો નાસ્તીકતા પ્રસરતી અટકે; અને તેનાં માઆપને પુત્રથી થતી બળતરા શમી જાય. નિર્ધનતાના કરતાં, નાસ્તીકતાનું દુઃખ, માઆપને બહુ થાય છે. (૩) પેલી દીવાલ એ અનાથ બાળકોની હતી. તેમાં યુમ્મ ભંડાર દાટેલો હતો. પ્રભુની એવી ઇચ્છા છે કે—તે બે બાળકો પુખ્ત ઉંમરનાં થાય; ત્યાંસુધી તે ભંડાર યુમ્મ રહે. છેવટમાં તે જીવન્મુક્તે કહી દીધું કે—મારાં કૃત્યો મારી ઇચ્છાથી નહોં; પણ અક્ષાહતીજ ઇચ્છાથી કરવામાં આવ્યાં હતાં. અપૂર્ણ.

બુલ—આ અંકને પહેલે પાને પુસ્તક ૨ થી ૭ છે; તે ૩ થી ૭ જોઇએ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ સ્કં.]

બે ભાદરવા સાથે ૧૯૯૨.

[અંક ૫-૬ ટૂં.

ગયો અંક વાંચ્યો ?—કે હજી એમને એમ પડ્યો છે ? આ જૂલ-આ બેદરકારી તમને નડશેજ. વાંચ્યો છે; તે એક બે પાનાં પહેલાં; અને એક બે પાનાં છેદ્યાં-ગણે -કંટીયર મેઘલ છુટ્યો; એમ કરશે નહીં. એક-બે અને ત્રણવાર પોકારે; ત્યારે સોદો કપ્પલ થાય. ત્રણવાર વાંચશે; ત્યારેજ વસ્તુનું ભાન થશે. એક તો અમારી અભણની ભાષા; અને તમે ઉતાવળા. તે ન બને. પરિશ્રમ નકામો જાય. ખેતરમાં ખેડુ પણ, ખંત રાખીને વાવે; તો જ ત્યાં ઉગે. [આ પુણ્ય માસમાં માસીકનો પ્રચાર અવશ્ય કરશેજ.]

પુરુષોત્તમ માસ—આ ટાણે ગીતાનો કોઇ અધ્યાય આપીએ; પણ પાછલા અધ્યાયો હજી પડ્યા છે. એકાદશ જેવી વસ્તુ આપણા હાથમાં ચાલુ છે. તેથી એકાદશ આપ્યો છે. માત્ર વિનંતિ એટલી કે—પુરુષોત્તમ માસને ઓળખી, સમય બચાવી, કાંઇક કરજો.

પદ.

‘ અડબંધાઇમાં ઉભર આખી, નરતન ચિંતામણિ ખોઈ નાંખી;’ એવું ન થાય.

આ જૂલ-આ પ્રમાદ-આ બેદરકારી-અત્યારે સમગ્રજં જાય; તો ભાગ્ય. બાકી આખરે સમગ્રજ; તો તે રાંડયા પછીના કડાપણુ જેવું છે.

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય ૪ થો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૨૮૦ માં પાનાથી આગળ]

જેમ રામને અને દીવાનને, મળવા હળવામાં, વાતોચીતો કરવામાં, બહુ છેડું હોતું નથી; જીવ-મુકતોને અને ઇશ્વરને મળવા હળવામાં-વાતોચીતો કરવામાં-બહુ છેડું હોતું નથી. ભગવાન કૃષ્ણ જૂમા ભગવાનની પ્રેરણાથી અહીં આવ્યા હતા; અને અહીંનાં કામકાજ કરીને, પાછા ચાલ્યા આવવા, તેમને જૂમા ભગવાને કહ્યું હતું; એવું આપણે જાણણુના પુત્રને પાછો લાવવા, પ્રજા અર્જુન સાથે નીકળ્યા હતા; (સ્કંધ ૧૦ અ. ૮૬ માં) ત્યાં વાંચ્યું હતું. જીવ-મુકતોને અને ભગવાનને, જે સંબંધ હોય છે; તેના કરતાં ઇશ્વરને અને

ધર્મરત્નાં અવતારોને, ધણીજ નીકટ સંબંધ હોય છે. તે આ; અને આ તે-તેના જેવા સંબંધ હોય છે. માટે તે બાબતમાં જૂલા પડતું નહીં. આ તો પેટ કીડીનું, અને જન્મવા છે; મોટા મોટા લાડવા; તેના જેવી વાત છે. સાવધાન હો; તો સાંભળો—

મહાભારતના યુદ્ધમાં કહ્યું ધર્માત્મકચને મારી નાંખ્યો; ત્યારે અર્જુન બહુ કદપાત કરવા લાગ્યો; અને શ્રીકૃષ્ણ રાજ થયા. અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કંપક દધને પૂછ્યું કે—આ રાજ્યો શેા ?

શ્રીકૃષ્ણ—આ રાજ્યો તારાં સુખને માટે છે. હવે તું નિર્ભય થયો.

અર્જુન—કેમ ? કેવી રીતે ?

શ્રીકૃષ્ણ—છદ્ર દેવે કર્ણને એક અમોઘ શક્તિ આપી હતી. આ શક્તિથી કહ્યું તારા પ્રાણુ સેવા ધાર્યા હતા. ધર્માત્મકચને બહુ ઉત્પાત દેખી, કર્ણ ગભરાઇ ગયો. આ ગભરાટમાં, તે પોતાનો નિર્ભય જૂલી ગયો; અને તેણે પેલી અમોઘશક્તિ વાપરી નાંખી. તેનો એકજ વાર ઉપયોગ થાય; એમ હતું. ઉપયોગ થઇ જતાં, તે શક્તિ નકામી બની ગઈ. તું બચી ગયો. આ વાત શ્રીકૃષ્ણ કે જે દૈવી શક્તિની ધણીજ નજદીક હતા; તે સમજી શક્યા.

બીજું દર્શાવે સાંભળો—મહાભારતના યુદ્ધ પછી, પૃથ્વી શત્રુઓથી રહિત થઈ જતાં, પાંડવો નિર્ભય બન્યા. પાંડવો સુખશાંતિમાં બેઠા હતા; શ્રીકૃષ્ણ પુન્યસ્થાન ઉપર ખીરાન્યા હતા; એક બાજુએ કુંતાજી તથા દ્રોપદી, મર્ધાદાયુક્ત બેઠાં હતાં; ત્યાં કહેણુ આવ્યું કે—‘ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજ ભીમસેનને મળવા બોલાવે છે.’ ભીમ તૈયાર થયો. શ્રીકૃષ્ણ તેમને અટકાવી, દૂતને આજ્ઞા કરી કે—‘ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજને કહેજે કે—‘ભીમ આપને આજથી છઠ્ઠે દીવસે બપોરે મળશે. હાલ કામમાં છે.’ આ સમાચાર લઇને દૂત ચાલ્યો ગયો. આ જવાબ સાંભળી, પાંડવો કે—જેઓ પોતાને—તદ્દન નિર્ભય માનતા હતા; તેઓ મનમાં હસ્યા. એટલે—તેઓ માનતા હતા કે—‘ધૃતરાષ્ટ્રથી હવે ડરવા જેવું કાંઈ નથી.’ શ્રીકૃષ્ણ આ જાવ સમજી ગયા; તોપણુ સુધિધિર મહારાજને કહ્યું કે—‘એક લોઢાનો મળખત ભીમ કરાવી લાવો.’ લોઢાનો ભીમ તૈયાર થતાં, તે ભીમને સાથે લઇને, સૌ ચૂપચાપ ધૃતરાષ્ટ્રના મહેલમાં આવ્યાં. ‘હો આ ભીમ, આપને મળવા આવ્યો.’ ભીમે પોતાના મોટા પુત્ર દુર્યોધનને માર્યો હતો. તે વૈરનો અગ્નિ, જેના હૃદયમાં ભડકાડી રહ્યો હતો; એવા ધૃતરાષ્ટ્ર ‘ભીમ આવ્યો’ એમ સાંભળી, તુરત ઉભા થયા. શ્રીકૃષ્ણની શીખામણુ પ્રમાણે, લોઢાના ભીમને ધૃતરાષ્ટ્રની બરાબર સામે રાખ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે એવા જોરથી, તે ભીમને બાય ભીડી; કે લોઢાના ભીમના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. પાંડવો સમજી ગયા કે—‘કાકાને હજી વૈર ઘણું છે. આ વૈરાગિમાં સાચા ભીમને બાથમાં આપ્યો હોત; તો સાચા ભીમના, ચુરેચુરા થઈ જાત.’ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ સમજી ગયો કે—‘જેમના સલાહકાર શ્રીકૃષ્ણ; તેમની સાથે કપટ કરનારા હારેજ.’ મી. ‘એસ. ટી. કાલરિજ’ નામનો વિદ્વાન, તેના પોતાના લખેલા ‘બાયોગ્રાફીયા લીટરેરીયા’ નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે—‘મનુષ્યની મૂર્ખાઈમાં, પ્રભુનું ડહાપણુ સમાએલું હોય છે; એમ ધણીવાર અનુભવવામાં આવે છે.’

આ સંસારમાં આપણે રહીએ છઈએ, પણ આ સંસાર બહુ અટપટી વસ્તુ છે. આપણી આંખો બે, તે શરીર અને બીજા અવયવો કરતાં ધણીજ નાની છે. નાની છે; તો પણ, તે નાની આંખો, દૂરના ભય આપણને દેખાડે છે; મોટી આકૃતિમાંથી આપણને બચાવે છે; તેમ આપણાં માથાપ, વડીલો, શાસ્ત્રો અને સંતો; તેમનાં આચાર વિચાર, ઉપરથી આપણને લાગે બેઠાં; જંગલી-જુના જમાનાનાં-જુનવાણીવાળાં, નજવાં; તો પણ તેઓ આપણી પાસે

भगवान् वृद्धरूपमे

હોય-આપણા સહલાહકાર હોય; તો આપણને મોટી આફતોમાંથી બચાવે. દણ્ડાંતમાં-શ્રીકૃષ્ણની નજીવી દેખાતી સલાહ; અને ભીમનો બચાવ.

યોગેશ્વર કૃષ્ણ-સાધારણ યોગેશ્વરોની સ્થિતિ પણ, સાધારણ રીતે, જગતથી પર હોય છે. ઉંચા મિનારા ઉપર ઉભેલા માનવી, કુદરતના સુંદર સુંદર દૃશ્ય જોઇ શકે છે; નગર આસપાસ ઘણે દૂર નજર ફેંકી શકે છે. કુદરતનાં હાથેા ઝીલીને હસે છે; અને દર્દીઓ દેખાવે જોઇને, રડી પડે છે. નિચે ઉભેલા માનવીઓ, મીનારા પરના માનવીની એજાઓ જોઇને, અનેક અટકળો કરે છે. તર્કવિતર્ક કરતાં, તે વાતને તેઓ સમજી શકતા નથી. એટલે મીનારા પરના માનવીને, તેઓ વિપરીત મનવાળો (ગાંડો) સમજે છે. ગીતા અ. ૨ ના ૬૬ માં શ્લોકમાં-**યા નિશા સર્વભૂતાનાં** વિગેરે શબ્દોથી, યોગીઓમાં અને અયોગીઓમાં, આસ્થાન જમીન જેટલો ફેર છે; એમ સૂચ્યું છે. તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં કેટલાંકએક કૃત્યો, આપણી દૃષ્ટિએ, આપણને વિચિત્ર લાસે; પણ બ્યારે તેવાં કૃત્યોમાં ઉંડા ઉતરવા પરિશ્રમ કરીએ; શ્રદ્ધાને અને નિશ્ચયને, પોતાની પાસેજ રાખીએ; ત્યારે તેજ દિશા-માંથી, કાંઈક પ્રકાશ વાલ્યો આવતો હોય; એમ દેખાય.

શ્રીકૃષ્ણ એવા ડાહ્યા અને મહાન હોય; તો તેઓ જે કરી ગયા; તે લીલાનું અનુકરણ કરવામાં વાંધો શું? આ પ્રશ્નનો જવાબ, શ્રીશુદેવજીએ પરીક્ષિતને આપ્યો છે. એક રાજ હોય; ત્યાં પણ અમુક કામ, અમુકજ કરી શકે. અધીકાર યોગ્યતા પ્રમાણજ અપાય, પ્રભસત્તાક રાજ્યોમાં પણ, પ્રમુખને જે સત્તા હોય; તે સત્તા કારકુનને હોય નહીં. એટલે વિશાળ હક અને અનંત સ્વતંત્રતા, ભારેમાં ભારે કર્તવ્યને, તથા જોખમદારીઓને જાણનારા પુરૂષનેજ, હોઈ શકે. એકને માટે જે સાઈ હોય; તે અન્યને માટે સાઈ હોયજ; એમ કહી શકાય નહીં. આપણે શુકદેવજીની પેઠે નાગા ન ફરી શકાય; આપણે મીરાંની માફક ઝેર ન પી શકાય; આપણે આદ્ય શંકરાચાર્યની માફક, ઉકળેલું સીસું ન પી શકાય. સાચી વસ્તુ, જીદાથી ઘણીજ જીદી હોય છે. એટલે સાચીજીદના એકભાવ ન હોય. [શ્રીકૃષ્ણની વાત હવે પૂરી કરી. તે સાથે એમ પૂછી લઉ કે-દશમસ્કંધનાં પાછલાં-સંવત ૮૭ થી ૯૧ સુધીનાં-પુસ્તકો આપના ઘરમાં છે કે નહીં? ન હોય તો તુરત મંગાવી લેજો. આ અજોડ વસ્તુ છે. ખાત્રી કરજો. આજ છે.]

યુદ્ધ-ગૌતમયુદ્ધને સનાતન ધર્મે નવમો અવતાર માન્યો છે. જ્યાં સર્પનું પણ પૂજન, ત્યાં યુદ્ધ જેવા સંતનું પૂજન કેમ ન હોય! ગૌતમયુદ્ધ સંબંધી ઘણી વાતો છે. તેમાંથી થોડી વાતો કરે.

આશરે અઠીહજાર વરસ પહેલાં-ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વરસ પહેલાં-હિમાલયની તળેટી પાસે, ચંપારણ્યની ઉત્તરે, નેપાળ પાસે ‘કપિલવસ્તુ’ નામની નગરીમાં, શાક્ય કુળના શુદ્ધોદન રાજની રાજધાનીમાં, યુદ્ધલગવાનનો જન્મ થયો હતો. માતાનું નામ માયાવતી હતું. આ કુંવર એકનો એક હતો. ઘણાજ લાડમાં ઉછેર્યો હતો; તોપણ અયપણથીજ તે વિચારશીલ અને એકાગ્રચિત્ત વાળો હતો. જે કાંઈ તેની નજરે પડતું; તેનો તે બારીકાઈથી વિચાર કરતો હતો.

‘સદૈવ વિચારમાં જાગ્રત રહ્યા વિના, ઉન્નતિ કોને વરી છે?’ નથીજ વરી. તે વિચારેતો કે-“જે ઘડપણમાંથી મુક્ત થવાનો નથી; તેણે ધરડા લોકો ઉપર દયા ખાવીજ જોઇએ. જે બાધીઓથી તદ્દન મુક્ત થવાનો નથી; તેણે માંદા પ્રત્યે દયા રાખવીજ

જોઇએ. જે ધનવાન હોય; છતાં ધન ચંચળ છે; અને પોતેજ જોતજોતામાં નિર્ધન, થઇ પણુ જાય; એમ સમજી શકે; તેણે નિર્ધન પ્રત્યે દયા રાખવીજ જોઇએ. પોતે આપત્તિથી રહિત હોય; પણ આપત્તિ અચાનક આવી, પોતાને પણ ગજારાવે; એમ જે સમજી શકે; તેણે આપત્તિમાં પડેલા જીવો પ્રત્યે, દયા ખાવી જોઇએ. વિગેરે-વિગેરે.”

પુત્રના વિચાર લાગી; અને રાજા શુદ્ધોદનના વિચાર રાગી ! પિતાએ યુદ્ધને ‘યશોધરા’ નામની સુંદર રાજકુમારી સાથે પરણાવ્યો. ‘બાહુલ’ નામનો પુત્ર પણ થયો. યુદ્ધને માટે અનેક વૈભવ-હાજર, હાજર ને હાજર. પણ ઉપર જણાવેલા વિચારોનું વારંવાર મનન થતાં, ન્યાં જરા, બ્યાધિ, મરણ અને શોક ન હોય; એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા, યુદ્ધ ભગવાને રહ વરસની ઉમરે ધરત્યાગ કર્યો. યુદ્ધના પ્રથમ ગુરૂ ‘કાલામ’. તે સમર્થ પંડિત હતા; અને તેના શિષ્યો પણ, સમર્થ પંડિતો હતા. તેઓ વાદવિવાદમાં ધણા કુશળ હતા. યુદ્ધને આવી લુપ્ત અને અજિમાન ભરેલી પંડતાઈથી સંતોષ થયો નહોતો. જોઇતી ઝીજ જડી નહોતી; જૂખ ભાંગી નહોતી. પછી યુદ્ધ ભગવાન ‘ઉદ્રક’ નામના ગુરૂને શરણે ગયા. સમાધિની આદમી બૃત્તિકા સુધી, તે યુદ્ધને લઇ ગયો. ‘વૃત્તિઓ સમાધિમાં શાંત રહે; અને પછી કેમ શાંત ન રહે !’ એવા વિચારથી, યુદ્ધ ઉદ્રકને પણ પ્રણામ કરી, તેમની રમ્મ લીધી. ત્યાંથી ગયા પાસે ‘ઉરુવેલા’ નામના નાના ગામમાં યુદ્ધ આવ્યા. ત્યાં રહેતા તપસ્વીઓની રીત પ્રમાણે, યુદ્ધ દેહદમન કરવા માંડ્યું. તે તો યુદ્ધદેવનું તપ ! શરીર કેવળ હાડકાનું ‘ખોખુ’ થઇ ગયું. ઉઠવાની પણ તાકાદ રહી નહીં. દેહદમનના અનુભવ પછી, તેને ખાત્રી થઇ કે-શરીરની શક્તિનો તદ્દન નાશ કરવાથી પણ, શાંતિ મળતી નથી; જે જોઇએ છે; તે જડતું નથી. તે પછી યુદ્ધે થોડું થોડું અન્ન લેવા માંડ્યું. થોડા અન્નના આધારથી, તેણે ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી. ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, ચિત્તની સ્વચ્છતા માટે પ્રયત્ન આદર્યો. રાજયોગનો રસ્તો લીધો. ચિત્તમાં પડેલા કચરો ઉપાડવા માંડ્યો. વિષયોની ઇચ્છા, કામાદિ વિકારો, ખાવા પીવાની તૃષ્ણા, આળસ, કુશંકા, ગર્વ, માનની ઇચ્છા, આત્મસ્તુતિ, પરનિંદા વિગેરે અનેક દોષો, પોતાના ચિત્તમાં આવીને વસ્યા છે; અને તે દોષોજ, જીવનું બગાડે છે; એવી તેને પાકે પાયે ખાત્રી થઇ. એક પછી એક થોડાને હઠાવીને, તેણે અસુર સૈન્યનો નાશ કર્યો. જીવનનું રહસ્ય સમજાઇ ગયું. અજ્ઞાન મર્યાદા ઉડી ગઇ. શાંતિ, દયા, ક્ષમા, સંતોષ વિગેરે, સ્વચ્છ થયેલા હૃદયને શયન-ગારવા દોડ્યાં આવ્યાં. એટલે-હું મનુષ્ય ! તે આ-શુદ્ધ યુદ્ધ ! કપટી, કામી-ક્રોધી-જે હોતો; તે હું નહોતો. વૈશાક શુદ્ધી ૧૫ ને દિવસે યુદ્ધને જ્ઞાન થયું. તે દિવસ યુદ્ધજ્યોતિ ગણાય છે.

જે (ચારિત્ર) પોતાને હૃદયમાં મળ્યું; તેને તેણે ધીમે ધીમે પુષ્ટ કરવા માંડ્યું. પુષ્ટ થતાં, જલકાવ્યું-ચારે મેર વેરાયું. જોત જોતામાં હજારો લોકો શરણે આવ્યા. મગધનો રાજા બિંબિસાર, તેમનો પિતા શુદ્ધોદન, કૌસલદેશનો રાજા અને એવા અનેક, શરણે આવ્યા. **શુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ, ધર્મ શરણં ગચ્છામિ, સંઘ શરણં ગચ્છામિ** આ ત્રણ શરણુ લઇને, યુદ્ધધર્મમાં દાખલ થવાનું હતું. ‘ધર્મ’ એટલે યુદ્ધે ઉપદેશેલી આરાઓ; અને ‘સંઘ’ એટલે યુદ્ધને માનનારા લોકોનો સમુહ. પોતાની અપર માતા જોતમી, અને પત્ની યશોધરા, પ્રથમ બીજીથી થઇ હતી. તેની પાછળ અનેક સ્ત્રીઓ સંસાર તજીને, યુદ્ધ સંઘમાં આવવા લાગી. તેણે જગતને ખુલ્લા શબ્દોમાં કહ્યું કે-“સંસારનાં સુખ માટે તલખતું; તે પહેલા નંબરનું અજ્ઞાન; સ્વર્ગનાં સુખ માટે તલખતું. તે બીજા નંબરનું અજ્ઞાન; તીવ્ર દેહ

દમનથી શાંતિની આશા રાખવી; તે ત્રીજા પ્રકારનું અજ્ઞાન. મધ્યમ માર્ગમાં રહી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરવી; તે ઉત્તમ પ્રકારની સમજણ-ઉત્તમ પ્રકારનો માર્ગ. [આ ભાગવત ધર્મ છે.]

પ્રુદ્ધના મધ્યમ માર્ગમાં ચાર આર્ય સત્યો છે. ૧ જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, વહાલાનો વિયોગ અને વૈરીનો મેળાપ, દુઃખરૂપી વૃક્ષની શાખાઓ જેવાં છે. તે ટાળવા અને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ, તે ન ટળે; તો શાંતિથી તે દુઃખો વેદી લેવાં. (૨) સંસારનાં સુખોની તૃષ્ણા, સ્વર્ગનાં સુખોની તૃષ્ણા, ધર્મ તથા નિયમના ઉપર પગ મૂકી, સ્વચ્છંદની તૃષ્ણા. આ ત્રણ તૃષ્ણામાં તણાઇને, લોકો અનેક પાપો કરે છે. (૩) આ તૃષ્ણાઓનો નાશ થઇ શકે છે; એમ પૂર્વે થએલા સંતો કહી ગયા છે; અને કરી પણ ગયા છે. (૪) સંસારને છૂટવા, નીચેનાં આદ સાધન છે—

૧ સમ્યક્જ્ઞાન—સંસારને મિથ્યા કહેવો; તે સમ્યક્ જ્ઞાન. જે જેવું છે; તેવું તેને જાણવું; તે સમ્યક્ જ્ઞાન.

૨ સમ્યક્ સંકલ્પ—શુભ કર્મો કરવાનો નિશ્ચય.

૩ સમ્યક્ વાચા—સત્ય, પ્રિય અને હિતકર વાણી.

૪ સમ્યક્ કર્મ—સત્કર્મો કરવામાંજ પ્રવૃત્તિ.

૫ સમ્યક્ આજીવ—પ્રમાણિકપણેજ નિર્વાહ કરવાનો ઉદ્દેશ.

૬ સમ્યક્ પ્રયત્ન—પાપ રહિત પુરૂષાર્થ.

૭ સમ્યક્ સ્મૃતિ—હું શું છઉં; હું શું કરું છઉં; હું શું બોલું છઉં; હું શું વિચારું છઉં; તેનું નિરંતર ભાન. ચિત્તની સુંદર સ્થિરતા.

૮ સમ્યક્ સમાધિ—સમાધિ એટલે તદ્દરૂપતા અગર એકાગ્રતા. જે કરવા જેવું છે; તેમાંજ એકાગ્રતા; અથવા પુરૂષાર્થની તલ્લીનતા. [જીઓ ગીતા અ. ૧૩ શ્લોક ૮ થી ૧૧]

તે ઉપરાંત ભગવાન પ્રુદ્ધ કહે છે કે-ગૃહસ્થે નીચેની પાંચ અશુભ પ્રવૃત્તિમાંથી દૂર રહેવું જોઇએ. (૧) પ્રાણુધાત, (૨) ચોરી, (૩) વ્યભિચાર, (૪) અસત્ય (૫) વ્યસનો.

નીચેની શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં તત્પર રહેવું જોઇએ (૧) સત્સંગ, (૨) ગુરુ માતા, પિતા અને કુટુંબની સેવા, (૩) પુણ્ય માર્ગે દ્રવ્ય સંચય; અને પુણ્ય માર્ગે દ્રવ્યનો વ્યય. (૪) મનની સન્માર્ગમાં દૃઢતા. (૫) વિદ્યા અને કળાની પ્રાપ્તિ, (૬) દાન અને ધર્મચરણ; (૭) વ્યવસ્થા, (૮) નમ્રતા, સંતોષ, કૃતજ્ઞતા, અને સહનશીલતા, તપશ્ચર્યા, બ્રહ્મચર્ય વિગેરે.

સઘ્વ પાપસ્સ અકરણં, કુસલસ્સ ઉપસંપદા ॥

સચ્ચિત્તપરિયો દમનં, પતં જુદ્ધાન સાસનમ્ ॥ (પ્રુદ્ધ)

(આ ભાષા માગધી છે તેનો અર્થ—) સર્વ પાપથી નિવર્તિ, કલ્યાણના કામોમાં પ્રવૃત્તિ, અને પોતાના ચિત્તનું દમન, એ પ્રુદ્ધનો ઉપદેશ છે.

પ્રુદ્ધ ધર્મનું હુંકં સ્વરૂપ એવું છે કે—

અગધરા—

પ્રાણાધાતાગ્નિવૃત્તિઃ, પરધનહરણે, સંયમઃ સત્યવાક્યે ।

કાલે શક્ત્યા પ્રદાનં, યુષ્મતિજનકયા-મુકભાવઃ પરેષામ્ ॥

તૃષ્ણાક્ષોતો વિભંગો, શુરુષુ ચ વિનયઃ, સર્વભૂતાનુકંપા ।

સામાન્યઃ સર્વશક્તો-સ્વનુપકૃતશ્રિઃ, એયસામેષ પંથાઃ ॥

[આ તો માનવતાનો મોડ ! મોડ ધરમાંજ હોય, ખીલીએજ ટાંગ્યો હોય; પણ અવસર વિના ધલાય નહીં. પચીસ પચાસ બાઈઓમાં, મોડ ધાલનારી બાઈ એકજ હોય. મોડ ધાલનારી બાઈનાં વસ્ત્રાલંકાર કીમતી હોય. તેમ આ સુંદર ચારિત્ર, શાસ્ત્ર રૂપી ખીલીએ ટાંગેલુંજ રહે છે. ઉત્તમ માનવી બનીએ; ત્યારેજ તે પહેરાય. ઉત્તમ એટલે સદ્ગુણનાં વસ્ત્રાલંકાર પહેર્યાં હોય; ત્યારેજ. સાંભળો તેનો અર્થ—]

અર્થ—પ્રાણઘાત કરવો નહીં; પારકાનું દ્રવ્ય લઇ લેવું નહીં, સત્ય બોલવું, અવસર વખતે યથાશક્તિ દાન, પરદારાઓની વાચચિતમાં મૌન, તૃષ્ણાના પ્રવાહનો ભંગ, વડીલો પ્રત્યે નત્રતા, અને પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા. કલ્યાણનો આ માર્ગ સર્વશાસ્ત્ર સંમત છે.

ઉપવાસ—મહિનામાં ચાર દિવસ ઉપવાસ કરવા. પણ તે દિવસે પોતે સમજવું કે—‘આજે કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાથી હું મુક્ત છઉં.’ એટલે આજે મારે હિંસાથી મુક્ત રહેવુંજ જોઈએ. પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે આજે પ્રેમ રહેવો જોઈએ. ચોરી અગર વ્યભિચારનો વિચાર સરખો; મારા મનમાં આજે આવવો ન જોઈએ. આજે જે કાંઈ બોલું; તે સત્યજ હોવું જોઈએ. કોઇપણ પ્રકારનું વ્યસન, અને જીગર, આજ ન જોઈએ. બપોરેજ એક વખત ફરાળ, અગર સાત્ત્વિક ભોજન થવું જોઈએ; નાટક, નાચ, ગાનતાન, વાદ્ય, માળા, ગંધ તથા આભૂષણનો આજ મારે ત્યાગ કરવો જોઈએ. વળી આજે હું તદ્દન સાદી શય્યા ઉપર સુઈશ; બ્રહ્મચર્ય પાળીશ; વિગેર.”

પુદ્ધ ભગવાન બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા એવી કરતાહતા કે—“સંસારના સર્વ બંધનેને છેદીને, સંસારના દુઃખોથી જે ડરતો નથી; તે બ્રાહ્મણ છે. જેને કોઈ પણ ટેકાણે આસક્તિ નથી; નિંદાને જે સહન કરે; ક્ષમા એજ જેનું શસ્ત્ર હોય, જેની વાણીમાં સત્ય, શાંતિ, અને નત્રતા હોય; તેનેજ હું બ્રાહ્મણ કહું છઉં. જે આ જગતમાં જળ કમળવત્ રહે છે; એટલે વિષયોમાં લોહુપ થતો નથી; તેનેજ હું બ્રાહ્મણ કહું છઉં.”

પુદ્ધદેવનાં દર્શનમાં આનંદ અને મોહ હતા. તેમની વાણીમાં પણ ચમક તથા મોહ હતાં. મોહને લીધે, તેમને કેટલાએક માયાવી કહેતા હતા. ‘તેમને મળીએ, તો તેમના જેવા થઈએ’; એવી ઘણાને બીક લાગતી હતી.

દૃષ્ટાંત—‘વિશાખા’ નામની એક પુત્રવધુ પુદ્ધદેવને માનતી હતી; અને તેણીને સસરા— ‘મિગાર’ નામનો ધનાઢ્ય, નાગા બાવાઓને માનતો હતો. પુત્રવધુ ઘણી ડાહી અને સુશીલ હતી. પુદ્ધદેવને પોતાને ઘેર પધરાવવા, અને ભોજન કરાવવા, પુત્રવધુએ સસરાજીને પ્રાર્થના કરી. સસરાજીએ હા પાડી. સસરાના ગુરૂદેવે—નાગા બાવાએ—સસરાજીને કહ્યું કે—‘પુદ્ધ માયાવી છે; માટે તેનો ઉપદેશ સાંભળશો નહીં.’ ભોજન કર્યો પછી, પુદ્ધદેવનો ઉપદેશ સાંભળવા સૌ બેઠાં. વિશાખા (પુત્રવધુ) સસરાજીને સભામંડપમાં ન દેખી, શોધવા નીકળી. સસરાજી મળ્યા; તેમણે કહ્યું કે—‘પુદ્ધદેવ માયાવી છે. તેમનાં દર્શનથી, મને તેમના ધર્મનો મોહ થાય, માટે હું ત્યાં નહીં આવું.’ વિશાખાએ કહ્યું કે—‘આપ પડદામાં બેસીને, સાંભળજો.’ સસરાને તે વાત ગમી. પડદામાં બેસીને પુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળવા માંડ્યો. જેનાં નેન વેન અને ચેનમાંથી, નર્મ અમૃત ઝરતું હતું—તે પુદ્ધનાં વચનો સાંભળી, સસરાના ફેવાડાં ઉભાં થયાં. માનવતા મલકાણી. કરણી છલકાણી. તેણે પડદો ચીરી નાંખ્યો; અને પુત્રવધુને—કહ્યું કે—‘વહુ આપ ! તેં મને અમૃત પાચું; માટે તું મારી માતા.’ અદ્વાપિ બૌદ્ધો કહે છે કે—‘વિશાખા મિગાર માતા.’

હજી એક દષ્ટાંત સાંભળો—

‘નકુલમાતા’ નામની યુદ્ધની એક શિષ્યા, પોતાના પતિના મરણ સમયે, પતિને કહે છે કે—“હે પતિ દેવ ! સંસારમાં આસક્તિ રાખીને, આપ મરણ પામે; તે વાત જરાએ વ્યાજબી નથી. ‘વાસનાવાળી ચિત્તની રિચિતિમાં, મોત થાય, તે જીવને ઘણું દુઃખદાયક છે.’ એવું આપણા યુદ્ધ ભગવાનનું કથન છે. (૧) કદિ આપને એમ ચિંતા હોય કે—આપના મુવા પછી, બાળકો ભૂખ્યાં મરશે; તો તે ચિંતા આપે રાખવી નહીં. હું ધંધો કરીને તેમનું પોષણ કરી લઉં. માટે આપ સુખેથી—શાંતિમાં—મરણાધીન થાઓ. (૨) કદિ આપને એમ ચિંતા હોય; કે આપના મુવા પછી, ‘હું પુનર્લગ્ન કરીશ; અને બાળકો રજાશે.’ તો તે શંકા તદ્દન નિરર્થક છે. કારણકે હું ઉત્તમ માઆપની પુત્રી છું; ભગવાન યુદ્ધની શિષ્યા છું; અને વિષયવાસના, વ્યભિચાર, અથવા સંસારનાં સુખમાં પ્રેમ—એવી કોઈ વસ્તુ મારા હૃદયમાં નથી. શિયળનું સખ્ત પાલન, એ તો યુદ્ધ ભગવાનની, સ્ત્રીઓને ખાસ આજ્ઞા છે. માટે આપ સુખેથી—શાંતિમાં—મરણાધીન થાઓ. (૩) કદિ આપને એમ ચિંતા થતી હોય કે—બાળકોના ભરણ પોષણની ચિંતામાં, હું યુદ્ધ ભગવાનનું દર્શન અને શ્રવણ નહીં કરું; તો તે બાબતમાં, આપને મારે કહેવાનું કે—સાચું પોષણ તો, ભગવાન યુદ્ધ કરે છે. માટે યુદ્ધ ભગવાનનાં દર્શન અને શ્રવણ પછીજ, ધંધો રોજગાર કરીશ; માટે આપ સુખેથી—શાંતિમાં—મરણાધીન થાઓ.” વિગેરે વિગેરે. લોહાને સોતું કરે; તે પારસમણિ. પરણ્યાં તો સૌ. ગુલાલ ઉડાડ્યો કે ડુલદડે રમ્યાં—તે રમ્યાં.

મનુષ્યમાંથી દેવ થાય; તે આ યુદ્ધદેવ. આદર્શજીવન, અથવા ઉન્નત જીવનનાં ઝરણાં, તે આ યુદ્ધદેવ. ‘નર જો શુભકરણિ કરે; તો નર નારાયણ હોય;’ તે આ યુદ્ધદેવ. જાગ્યો તે યુદ્ધદેવ, અને પડ્યો રહ્યો, તે અયુદ્ધ-જડ-જીવ-કોડો. પુરુષાર્થ તે આ ! પ્રયત્ન તે આ ! વિદ્યા તે આ ! ધંધો તે આ ! અને કગણી તે આ ! હજારો વરસ થયાં; પણ હજી જેની ખોટ પૂરાણી નથી; તે મરણ કરોડપતિની વાત, જેમ કોઇ નિર્ધન કરે; તેમ અમે આ વાત, આપને કરીએ છીએ ! એટલે આપણો જે આ પ્રયત્ન—આપણું જે આ દુઃખ—તથા જે આ આપણો આનંદ, તે કાંઈ નથી. ભયંકર સંસારમાં રહીને, ભગવાનને રસ્તે ચાલવું; તે ભયંકર વાત છે. જેમ યુદ્ધનાં વખાણનારાં હતાં; તેમ તે વખતે, યુદ્ધને નિંદનારાં પણ હતાં. યુદ્ધને મારી નાંખવા પણ, પ્રયત્ન થયા હતા.

યુદ્ધના પહેલાં, ધર્મના ક્ષેત્રમાં, બ્રાહ્મણોની સર્વોપરી સત્તા હતી. પણ ઉદય પછી અસ્ત; ભરતી પછી જેમ ઓટ; તેમ બ્રાહ્મણો અભિમાને ઘેરાયા. વેદમાં બતાવેલા નિષ્કામ કર્મમાર્ગને સંતાડી દબાવે, સકામ કર્મ માર્ગની મહત્તા બ્રાહ્મણો વધારવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે માંસ, મદિરા અને મૈથુન જેમાં મુખ્ય છે; એવો વામમાર્ગ પ્રસરી રહ્યો. લોકો ત્રાસ પોકારી રહ્યાં હતાં. તે સમયે ભગવાન યુદ્ધરૂપે પધાર્યા. યુદ્ધે જગતને (જગતનાં સુખને, મિથ્યા ગણ્યું; અને મનુષ્યના ચારિત્રને મૂખ્ય ગણ્યું. “તપી ગએલા લોકોને શાંતિ આપવી; વેર ઝેર કાઢી નાંખી; એક બીજાના ભાઇ થઇ જવું; તેજ મૂખ્ય ધર્મ છે;” એમ યુદ્ધ બોલ્યા. “જૂતકાળમાં અમે આમ હતા; અને ભવિષ્યકાળમાં અમે આમ થઇશું, તે ખેઉ કાળ ઉપર શોડું લક્ષ્ય આપીને, વર્તમાન કાળનેજ સુંદર—ચારિત્રશીલ—બનાવવો; અથવા—જૂત કાળમાં થએલી ભૂલોને—તેથી થએલા ખોટા સ્વભાવને, વર્તમાનમાં સુધારી લઇ, પવિત્રપણે સુખરૂપ જીવતાં શીખવું;” એમ યુદ્ધ બોલ્યા. “જેનો વર્તમાન સુધરે;

તેને ભવિષ્યકાળ માટે ચિંતા કરવાની હોયજ નહીં.” એમ યુદ્ધ બોલ્યા. યુધ્ધે ચારિત્ર સિવાયનાં વેદ, શાસ્ત્રો, મૂર્તિઓ, બ્રાહ્મણો, વર્ણ અને આશ્રમ-તે તમામને ગણ્યાં નહીં. થાદ રાખતું કે-ચારિત્ર ઉત્તમ વસ્તુ છે; તોપણ માત્ર ચારિત્રવાળો ધર્મ એકાંગી છે. આમ પણ ધણી દિવસ ચાલ્યું. પણ ઉદય પછી અસ્ત, એ નિયમને આધારે, ઔષ્ધોમાં અનાચાર અને કુસંપ પેદા. લોકો ત્રાસ પોકારવા લાગ્યાં. તેમને શાંત કરવા, ભગવાન શંકર-શંકરાચાર્ય બનીને-આવ્યા. યુધ્ધના બોધથી ચારિત્રવાન થએલી પ્રજાને, આશ્વશંકરાચાર્યે, જગત્ મિથ્યા છે; તે સાથે બ્રહ્મ સત્ય છે; એમ બોધ આપ્યો. સાથે સાથે વેદ, શાસ્ત્રો, મૂર્તિઓ, બ્રાહ્મણો, વર્ણ અને આશ્રમ, જે પ્રાચીન હતું; તેનો પુનરોદ્ધાર કર્યો. આ જે ભારત અત્યારે દેખાય છે; તે આશ્વશીશંકરાચાર્યે બ્યવસ્થિત કરેલો-તે છે. યુધ્ધે મૂર્તિઓને પૂજવાની મના કરી હતી; પણ યુદ્ધના કોઇ કોઇ સેવકોએ, યુદ્ધનો નખ માંગી લઇ, તે ઉપર સ્તુપ (સ્થંભ) રચીને, તેને પૂજતાં હતાં. રાજ બિગિસારે પણ, યુદ્ધ ભગવાન પાસેથી તેમનો નખ માગી લઇ, તે નખને પોતાના બગીચામાં સ્થાપી; તે ઉપર એક સુંદર સ્તૂપ ચણાવ્યો હતો. સંધ્યા વેળાએ, રાજવધુઓ અને રાજબાળાઓ, પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરીને, ત્યાં આવતી, હાલ-ડીમાં પુષ્પો લાવતી; સુંદર સ્તોત્રો બોલતી; અને સ્તૂપની આસપાસ, દીપગાળાઓ કરીને, પ્રદક્ષણ પણ કરતી.

યુદ્ધે ૮૦ વરસની વયે ગોરખપુર જીલ્લામાં, ‘માથાકુંવરકોટ’ નામના સ્થાનમાં, દેહત્યાગ કર્યો. યુદ્ધનાં અસ્થિ-હાડકાં-ઉપાડી, આઠ ઠેકાણે દાટયાં. જ્યાં જ્યાં દાટયાં; ત્યાં ત્યાં સ્તૂપ (સ્થંભ) ચણાવ્યા. તે અત્યારે તિથે ગણાય છે. યુદ્ધના મરણ પછી, અનેક ઠેકાણે મોટા મોટા વિહારોમાં, યુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિઓ બનાવીને, લોકો પૂજવા લાગ્યાં. મૂર્તિઓનાં પૂજનમાં, લોકોનાં મનને કાંઇક આરામ છે; અને ઇન્દ્રિયોને કાંઇક ઉછરંગ છે. (મૂર્તિઓ સંબંધી આગળ વાત કરીશું.)

યુદ્ધનાં શાસ્ત્રો માગધી ભાષામાં છે; પણ હાલ થોડા વખતથી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ‘ધર્મોદ કોસંથી’એ, આ શાસ્ત્રો, આ દેશમાં આણ્યાં છે. તેનાં ગુજરાતી ભાષાંતરો પણ થઇ ગયાં છે. ધર્મપદ, યુદ્ધ લીલા, સુતનિપાત, યુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ, કે, મશરૂ વાળાએ લખેલું ‘યુદ્ધ અને મહાવીર’ વિગેરે ગ્રન્થો, ગુજરાતને ગુજરાતી ભાષામાં મળ્યા છે. જેમ ભક્તમાળ વાંચવા જેવી છે; આચાર્યોનાં વચનામૃત વાંચવા જેવાં છે; તેમ યુદ્ધનું ચારિત્ર, અને તેના સંવાદ પણ, ખાસ વાંચવા જેવાં છે. જેમને ચારિત્રનું અને લાગનું, કાંઇ પણ અભિમાન હોય; તેમણે તે અભિમાનને ગાળી નાંખવા; અને સાચા ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરવા, યુદ્ધ ભગવાનનું ચારિત્ર અને તેમના સંવાદ વાંચવા અગર સાંભળવા. આપણો સનાતન ધર્મ ઉત્તમ છે; કારણકે સર્વાંગે સંપૂર્ણ છે; તોપણ ચારિત્રની બાબતમાં, યુદ્ધ અજોડ પુરૂષ છે. યુદ્ધ એટલે ક્ષમા, મૈત્રી અને કરુણાની માત્ર વાતોજ નહીં; પણ સંપૂર્ણતા. શ્રી વેદવ્યાસ અને શ્રી શુકદેવજી, જેમને ઇશ્વરનો નવમો અવતાર કહે; તેમનાં વખાણુ, આપણે શું કરીએ ! બોદોના પ્રાચીન ગ્રન્થો કહે છે કે-‘આ એક જન્મની કમાણી નથી; પૂર્વાના અનેક જન્મમાં, કલ્યાણ માટે કરેલા પરિશ્રમનું આ ફળ છે.

ઓઓના સ્પર્શથી, અને લક્ષ્મીના સંગ્રહથી, જેમની સાધુતા બ્રહ્મ થઇ રહી છે; એવા સાધુઓએ-સન્યાસીઓએ-ભિક્ષુઓએ-પોતાનાં કલ્યાણને માટે, યુદ્ધનાં અને યુદ્ધના

કેટલાએક ઉત્તમ શિષ્યોનાં ચારિત્ર, સાંભળવાંજ નેહ્યો. ‘બસ ! હુંજ ડાહ્યો;’ ‘બસ ! હુંજ મોટો ત્યાગી અગર સન્યાસી !’ તેમને અમે કાંઈ, કહેતાજ નથી. કૃપાળુ માટે આ વાત છે.

ગીતમયુદ્ધે આપેલો ઉપદેશ—ભારતમાં આ ઉપદેશ, કોઈ નવી વસ્તુ નથી; તેમ આ ચારિત્ર પણ, કોઈ નવી વસ્તુ નથી. ભાગવતના નવમા રકંધમાં ૨૧ મા અધ્યાયમાં રતિદેવ ૪૮ ઉપવાસ કરીને, પારણું કરવા બેઠા. તે વખતે અતિથિ આવ્યા; તે પાણી પણ પી ગયા. તે વખતે રતિદેવ બોલ્યા હતા કે—‘હું ઇશ્વર પાસેથી આઠ સિદ્ધિઓ વાળા ઐશ્વર્યને તથા મોક્ષને પણ ઇચ્છતો નથી; પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહીને, સર્વની પીડાને હું ભોગવું; કે નથી, સર્વ પ્રાણીઓ દુઃખ રહિત થાય. સઘળાં પ્રાણીઓનું દુઃખ મટે; તો મારું દુઃખ મટે.’ [૧૧-૧૨] વિગેરે. ગીતમયુદ્ધને આવાં વ્રત હતાં. આ તો આપણા ધરનાંજ હથીયાર છે. ધરમાં હથીયાર હોય; પણ બાળક બાંધી શકે નહીં. યોદ્ધા હથીયાર બાંધી શકે. સનાતને વર્ણુ—આશ્રમ બાંધ્યા છે; પણ અંતીમ ધર્મને—નિર્વાણ પદને—મેદાનમાં તફન છૂટું મૂક્યું છે. એટલે ગમે તે વર્ણુ અગર આશ્રમનો—પણ, જે મરદ હોય; તે નિર્વાણપદ લઈ શકે. સીતાના સ્વયંવરમાં આમંત્રણ સૈને, પણ ધનુષ્ય ભાંગે; તે સીતાને વરે. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં, આમંત્રણ સૈને, પણ મચ્છ રિંધે; તે દ્રૌપદીને વરે. ભારતમાં કથાવાર્તા સાંભળવાનો, ભગી સુધી સૈને અધિકાર; પણ પાળે; તેને દેવપદ મળે. ચોખામેળ અને શેહિદાસ ઢેઢવાડે પાક્યા; તોપણ દેવની માફક પૂજ્યા.

ત્યારે આવી નિર્વાણની વાતો—નિર્વાણનો ઉપદેશ—છે ક્યાં ?—ક્યા શાસ્ત્રમાં છે ? તો તે વાત વેદોમાં છે. વેદમાંથી ઉપનિષદોમાં નિતરી. ઉપનિષદોમાં પણ, સમજવું અઘરું પડે; એમ સમજી, વસિષ્ઠે યોગવાસિષ્ઠમાં નિર્વાણ પ્રકરણ આપ્યું; વ્યાસે મહાભારતમાં મોક્ષધર્મ સમજાવ્યો. છેલ્લે છેલ્લે કૃપાળુ કૃષ્ણે, આ ઉપદેશને ગીતામાં ગોઠવ્યો. જ્ઞાની અને ભક્ત ભગવાનને પામે. પણ જ્ઞાની ધણા, અને ભક્તો પણ ધણા; તે સૌ ભગવાનને પામે ?—ના. અમુક પરીક્ષામાં પાસ થાય, તેજ ભગવાનને પામે. પરીક્ષાના પેપર—સવાલોનાં લીસ્ટ ક્યાં છે ?—કેવાં છે ?—તો તે લીસ્ટો જોવાની, સાંભળવાની અને વિચારવાની સૈને છૂટ છે. તે આ છે—ગીતા અધ્યાય ખીજમાં, શ્લોક ૫૪ થી ૭૧ સુધી, સ્થિતપ્રજ્ઞનાં જે લક્ષણો છે; તે જ્ઞાનીની પરીક્ષાના પ્રશ્નો છે. જ્ઞાનીપણાનો કાંટો રાખતા હોય; તેમણે તે પરીક્ષા માટે પ્રયત્ન કરવો; અને ભક્તપણા માટે કાંટો રાખતા હોય; તેમણે ગીતા અ. ૧૨ માં **અઘ્રેષ્ઠા સર્વભૂતાનાં** શ્લોક ૧૩ થી ૧૯ સુધીના પ્રશ્નોના જવાબ આપવા. પિતાને પુત્ર ધણા, પણ પ્રિય કાણુ ? તેમ ભગવાનને ભક્ત ધણા, પણ ભગવાનને પ્રિય કાણુ છે ? તેનો આ ખુલાસો છે.

સ્થિર બુદ્ધિવાળા વ્યવહારમાં—વેપારમાં, બહુ ફાવે છે. તેમ ધર્મમાં પણ, સ્થિર બુદ્ધિ-વાળો ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’—પુરૂષજ ફાવે છે. અર્જુને ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવા હોય ?’ એમ પૂછતાં, પ્રભુ બોલ્યા હતા કે—

प्रजहाति यदा कामान्, सर्वान् पार्थ मनोगतान् ॥

आत्मन्येवात्मना तुष्टः, स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ૫૫ ॥

दुःस्वेष्वनुम્निममनाः, सुस्वेषु विगतस्पृहः ॥

वीतरागभयक्रोधः, स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ૫૬ ॥

યઃ સર્વજ્ઞાનમિન્નેદ્રસ્-તત્ તત્ પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥
નામિનંદતિ ન દ્રેષ્ટિ, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

અર્થ—હે પાર્થ ! મનુષ્ય ન્યારે મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓને તજી દે છે; અને આત્માથીજ આત્મામાં—મનથીજ મનમાં—સંતોષી રહે છે; ભારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. [૫૫] જેનું મન દુઃખોમાં ઉદ્વેગ પામતું નથી; અને સુખોમાં સ્વૃહારહિત રહે છે; તથા જેને રાગ, ભય અને ક્રોધ શમી ગયા હોય છે; એવો મુનિજ, સ્થિર યુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. [૫૬] જે મનુષ્ય સર્વત્ર ઉદાસીન રહે છે; તથા શુભ પદાર્થ પામીને, રાજી થતો નથી; તેમ અશુભને પામીને, દુઃખી થતો નથી; તે પુરૂષની યુદ્ધિ સ્થિર છે; એમ ગણાય છે. [૫૭].

આ પ્રમાણે આગળ આગળ ૭૧ મા શ્લોક સુધી, સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. આપણે તો આ ત્રણ શ્લોકમાંજ, જે માગ્યું છે; એટલુંજ આપણું મન તૈયાર થાય; તો ધણું માનીએ.

ભણવા માટે બાળક નિશાળે જાય; તેમ કલ્યાણની પરિક્ષામાં પાસ થવા, આપણે સત્સંગમાં જઈએ. સત્સંગ કરવો; એટલે બદલાઈ જવું. મનુષ્ય મટીને દેવ બનવું. દેવ બનવું; એટલે વસ્ત્રાલંકારથી નહીં; પણ મનથી. ગમે એવી ખાટી કેરીને, એકાદ વરસ ચાસણીમાં બોળી રાખીએ; તો તે કેરી ખાટી મટીને, મીઠી થાય; તેમ માણસને સત્સંગમાં બોળી રાખીએ; તો દેવ બને. અભિમાન સાથે જીવને અનાદિની ઝાળખાણ છે. ધરાના ધરાતનને, દાનીના દાનને, ચાનીના ચાનને, પંડિતની પંડિતાઇને, કુળવાનના કુળને, અને સગાના સગપણને, જે કોઈ ઝાંખું પાડતું હોય; તો તે અભિમાન છે. તેનો સંચાર એટલો બધો ચપળતા ભરેલો છે કે—હાથાને પણ ન સમજણ પડે; એવી રીતે, તેના હૃદયમાં તે પેસી જાય છે. કલ્યાણની પરવાવાળાએ—નિર્વાણની પરવાવાળાએ—અહંકારના દોષ બરાબર જાણી લઈ, ઉંચા પ્રકારની નમ્રતાથી, અહંકારનો નાશ કરવો. નહિં તો—સત્સંગમાં પંડિતાઈમાં—ભક્તિમાં—જ્ઞાનમાં—ત્યાગમાં—જ્યાં જુઓ, ત્યાં—અહંકાર તો ખરોજ. જ્યાં પ્રભુની પૂર્ણ કૃપા હોય; ત્યાંજ તે ન હોય. ગૌતમયુદ્ધ કેમ આગળ વધ્યો ? કે આમ. માઆપ પાસે પણ જેઓ નમ્ર નથી; તેમનું કલ્યાણ કેમ થાય ! સોનું એઆને શેર મળે; પણ જેના ગજવામાં પાછ પણ નથી; તે સોનાનો એક કકડો પણ, કેમ લઈ શકે !

અદ્રેષ્ટ સર્વભૂતાનાં—એમ કહીને, ભગવાને ભકતોને કહ્યું કે—‘ભલે તમે મને ભજો; પણ દ્રેષરહિત પુરૂષ હોય; તેજ મને પ્રિય છે. તેનો હું છઠ્ઠો—તમારો નહીં. મને તમારે તમારો કરવો હોય; તો પહેલાં દ્રેષનો નાશ કરો. દ્રેષ રહિત થાઓ.

કહો ! આ નાણું પણ ગજવામાં છે ? જરા વાંધો પડે; ત્યાં દ્રેષ ! જાણે તેનું ખોદી નાંખીએ ! કોઈ ખી. એ. ; એમ. એ. થવા, મોટો અભ્યાસ કરે; તેમ ગૌતમયુદ્ધ દ્રેષરહિત થવા, મોટો અભ્યાસ કર્યો. પછી મૈત્રીનો અને કશ્યપનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં પણ તે પહેલે નંબરે આવ્યો. પછી ‘નિર્ભંમ’નો અને ‘નિરહંકાર’નો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં પણ પાસ ! પછી દુઃખ સુખમાં સમાનતા રાખવાનો અભ્યાસ કર્યો; પછી ક્ષમાના વિષયનો પણ અભ્યાસ કર્યો. તેમાં પણ પાસ. ખી. એ. ચષ્ટએ; કે એમ. એ. ચષ્ટએ; મોટા વકીલ, કે મોટા સરજન બનીએ; રાજ બનીએ; કે રાજાઓના પણ રાજ બનીએ; પંડિત બનીએ;

કે પાંડિતોના પણુ ગુરૂ બનીએ; પણુ અદ્વૈતનો અભ્યાસ ન કરીએ; અને તેમાં પાસ ન થઇએ; ત્યાં સુધી ‘હું જ્ઞાની છઉં’; ‘હું ભક્ત છઉં’; એમ કહેવાયજ નહીં. કદિ લોક માને; પણુ ભગવાન તો માને જ નહીં. ક્રોધ અને તિરસ્કારને જીતવાનો અભ્યાસ, આ રસ્કંધના રડમા અધ્યાયમાં, બિહુ આપણુને કરી બતાવશે. ભાગવતની કથા સો વરસ વાંચી અગર સાંભળી; પણુ ૯૯ ટકા શ્રોતાવક્તા-ક્રોધ, તેમાંથી કાંઇ પાળતાજ નથી ! નિર્ધનનાં બાળક, હાથી ઉપર સોનાની અંબાડીમાં બેસીને, ફરવાની ઇચ્છા કરે; તે વ્યર્થ છે. આવા ઉત્તમ અભ્યાસનું ફળ કેટલું ?-કે-ગીતમ બુદ્ધે બતાવ્યું-તેટલું ! સદાય તે પ્રસન્ન-પ્રસન્ન ને પ્રસન્ન. હજારો લોકો જેને હજી પૂજે છે-સ્તવે છે; અને સંભારે છે. આંખો વાગ્યો; કે તુરત ફળતો નથી. પોષણ પામ્યા પછી, અમુક વરસે તે ફળે છે. તોપણુ એમ કહેવુંજ નોંધએ; કે વાગ્યો-તો ઉગ્યો; અને ઉગ્યો, તો-ફાલ્યો-મેથો અને ફળ્યો. મીઠી મીઠી કેરીઓના ભારથી લચી પણુ પડ્યો. અનેક લોકો રસરાટલી જમ્યાં; અને રાજી થયાં. તેમ તમે પણુ, કાંઇક વાવશો; તો ઉગશે. વળી તેને પોષણ (અભ્યાસ) આપ્યા કરશો; તો તે ફાલશે; મહારશે અને ફળશે. અનેક ભક્તોનાં જીવન, એકજ જન્મે પાક્યાં નથી. અનેક જન્મોની કમાણી હોય; સારે આંખો-સારે માનવ અવતાર-અનેક પુણ્યોથી લચી પડે. તેની આંખમાં અમૃત ! તેની વાણીમાં કામળતા !

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં, લભતે પૌર્ષદેહિકમ્ ॥

યતતે ચ તતો મૃયઃ, સંલિહ્યૌ કુલનંદન ॥ ૪૩ ॥ [ગીતા અ. ૬]

અર્થ—ક્રોધ ઠેકાણે જન્મીને, પૂર્વ દેહમાં પ્રાપ્ત કરેલી બુદ્ધિનો સંયોગ, તેને અનાયાસે આ જન્મમાં થાય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિનો સંયોગ થતાં, પોતાના કલ્યાણ માટે આગળ પ્રયત્ન કરે છે. [૪૩]

આ દેહે કાઇનું સાઈ કર્યું હોય-પુણ્ય આંધ્યાં હોય-વ્રતાદિ કર્યાં હોય-અનેકને શાંતિ આપી હોય; તો-જીવનના માર્ગો મોકળા હોય. એટલે—

બહુનાં જન્મનામંતે, જ્ઞાનવાન માં પ્રવચતે ॥ ૧૧ ॥ [ગીતા અ. ૭]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—‘બહુ જન્મોને અંતે, જ્ઞાનવાન બનીને, જીવ મને પામે છે.’

મૌલ્ય ધર્મના ગ્રન્થો પાલી ભાષામાં છે. તેમાં ‘ત્રિપિટક’ નામનો ગ્રન્થ મૂખ્ય છે. ‘બુદ્ધધોષ’ નામના આચાર્યની અઠકથાઓ, લગભગ ‘ત્રિપિટક’ જેટલીજ મહત્ત્વની છે. આ બે ગ્રન્થોમાંથી, ‘બુદ્ધલીલા’ નામનો ગ્રન્થ, અધ્યાપક ધર્મોનંદ કાસંબીએ લખ્યો છે. આ ગ્રન્થના પૂર્વ ભાગમાં બુદ્ધ લીધેલા પૂર્વ જન્મોની સુંદર કથાઓ છે. દસ બાર માળનું મકાન જોધને, કારીગર, તે મકાનના પાયા સામે નજર કરે; તેમ જીસાસ પુરૂષને બુદ્ધના પૂર્વ જન્મો જાણવાની ઇચ્છા થાય. બુદ્ધ ભગવાન સંબંધી બહુ વાત કરી. હવે બસ !

કલ્કી ભગવાન—તે દસમો અવતાર. શ્રીમદ્ ભાગવતના બારમા રસ્કંધમાં, બીજા અધ્યાયમાં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—“શંભલ નામના ગામમાં, ‘વિષ્ણુચંદ્ર’ નામના મહાત્મા બ્રાહ્મણના ધરમાં, કલ્કિ ભગવાન પ્રગટ થશે. જગતના પતિ, શીઘ્ર ચાલવાળા ઘોડા ઉપર બેસીને, રાજાઓના વેશથી ઢંકાએલા કરોડો ચોરોને મારશે. [૧૮-૨૦].”

હવે શ્રીશુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છે—

एवं विधानि कर्माणि, जन्मानि च जगत्पतेः ॥

भुरीणि भूरियशसो, वर्णितानि महाभुज ॥ ૨૩ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥

અર્થ—હે મોટા રાજા ! જગતના પતિ ભગવાનનાં આવા પ્રકારનાં, ઘણાં કર્મોનું અને ઘણા જન્મોનું, વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. [૨૩]

૨૩ વિવેચન—

મૂર્તિપૂજા—ભગવાનના અવતારોની કથા કેમ આવી ? તે ભૂદયા હો; તેા સાંભળો— ત્રીજા અધ્યાયમાં નિમિરાજજીએ, કર્મયોગ સંબંધી યોગેશ્વરોને પૂછ્યું. ‘આવિહોત્ર નામના યોગેશ્વર’ સંકામ નિષકામ કર્મમાર્ગની વાત કરીને, દેહાદિક અહંકારરૂપ બંધન તોડવા માટે, ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરવાની ભલામણ કરી. [સ્કોક ૪૮]. પછી આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં નિમિજીે કહ્યું કે—“મૂર્તિઓના પૂજન માટે, ભગવાનના અવતાર જાણવા જોઈએ; અને ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માટે, ભગવાનના ગુણ તથા કર્મ જાણવાં જોઈએ; માટે તે કહો.” તેના જવાબ દુમિલ નામના યોગેશ્વર આપે છે એટલે આ અધ્યાયનાનો મૂળ વિષય, મૂર્તિ-પૂજા છે; તે સંબંધી ત્રીજા અધ્યાયમાં થોડી વાતો આપણે કરી છે. હજી થોડી સાંભળો— મૂર્તિઓ પાષાણાદિની બની છે; પણ તે હવે પાષાણાદિ નથી. કારણકે પાષાણાદિ માથીક પદાર્થોને ભજવાથી, માણસ નરકે જાય છે; અને મૂર્તિઓને ભજવાથી, માણસ મોક્ષ પામે છે; તે વાત દરેક ધર્મમાં સિદ્ધ થઇ ગયેલી છે. મૂર્તિપૂજનમાં એવી કાંઈક ચમક-ચમત્કાર અથવા યુક્તિ છે કે—દેવ જેવા પવિત્ર અંતઃકરણ વાળાને, મૂર્તિમાં દેવ દેખાય છે; અને પાષાણ જેવા અપવિત્ર-અસંસ્કારી-પુરુષોને, મૂર્તિમાં પાષાણજ દેખાય છે. આપ કહ્યો યર્ધ જન્મ્યો; તો જગત ડાહ્યું છે; અને આપ ગાંડા થઇ જન્મ્યો; તો જગત ગાંડું છે. આપ દેવ થઇ જન્મ્યો; તો મૂર્તિ દેવ છે; અને આપ પાષાણ થઈ જન્મ્યો; તો મૂર્તિ પાષાણ છે. ગૌતમયુદ્ધના નખને અને તેમનાં અસ્ત્રિ (હાડકાં) ને દાટીને, અને તે ઉપર સ્તૂપ (સ્થંભ) ચણીને, પ્રજાએ તેનાં પૂજન કર્યાં. મુસલમાનો મરી ગયેલાને દાટીને, તે ઉપર કબર બાંધે છે; અને તે કબરનું, વસ્ત્ર, પુષ્પ, ધૂપ, દીપાદિથી પૂજન કરે છે. ખ્રીસ્તિઓ, યાહૂદીઓ અને એવા બીજા પણ, કબરને પૂજે છે. વળી મુસલમાનો ચાંદ તારાની મૂર્તિને માન આપે છે. સાધુ સન્યાસી પણ, મૂવેલાને દાટીને, તે ઉપર ઝોટલો બનાવી, ઝોટલા ઉપર શિવલિંગ સ્થાપીને, તેનું પૂજન કરે છે. દ્રવ્યની સગવડ હોય; તો તે ઝોટલા ઉપર શિવાલય બંધાવે છે. દેહ કે જે નશ્વર વસ્તુ છે; અને તે પણ જીવ વિનાનું (શય) છે; તે દેહ, ઉપલી તમામ બાબતોના મૂળમાં છે. શયને દેવ માનીને પૂજે છે; તેના કરતાં, દેવને દેવ માનીને પૂજે, તે કોઇ પણ પ્રકારે ખોટું ગણાય નહીં. એટલે હિંદુઓએ રામકૃષ્ણાદિ જે દેવ તરીકે આવ્યા—તેમનાં પવિત્ર કૃત્યો જોઇને, તેમને દેવ માન્યા. તે ગયા પછી, તેમની મૂર્તિઓ બનાવીને, તેમને પૂજે; તો તેમાં કોઇ પણ

૨૩ પદ્મછંદ—**હે મહાભુજ ! હે મોટા રાજા ! જગતપતે:—**જગતના પતિ ભગવાનના. **ભૂરિયશસ:**—મોટી કીર્તિવાળા ભગવાનના. **एवं विधानि**—આવા પ્રકારનાં. **भुरीणि** **कर्माणि च जन्मानि**—ઘણાં કર્મો અને ઘણા જન્મો. **वर्णितानि**—વર્ણન કરાયેલાં છે.

પ્રકારનો દોષ ગણાય નહીં. આપણા માતાપિતાની છબી, વળી તેઓ જગમાં મોટા દેશ નાયક હોય; તો તેમનાં બાવલાંને આપણે પૂજીએ છઈએ. ત્યારે રામકૃષ્ણદિ-જે જગતના માતાપિતા, અને અકળાએલા જગતને મોટી આકૃતમાંથી બચાવનારા, અનેક અસુરોનો નાશ કરીને, સત્પુરુષોને શાંતિ આપનારા, તે રામકૃષ્ણદિની મૂર્તિઓને પૂજીએ; તો તેમાં કાંઈ દોષ નથી-તેમાં ઘેલછા પણ નથી. સ્તુતિને, કથોને અને બાવલાંને પૂજવામાં માત્ર એકલો પૂજ્યભાવ છે. મૂર્તિઓને પૂજવામાં એ ભાવ છે. પૂજ્યભાવ અને પછી ધ્યાનભાવ. મૂર્તિને સારી રીતે શણગારવાનો હેતુ, એટલોજ છે કે-તે મૂર્તિ આપણા મનને ગમે. મનને ગમે; તે ધ્યાનમાં તુરત આવે.

એવો દિ જ્ઞાનમધ્યાસજ્ઞ, જ્ઞાનાવધ્યાનં વિશિષ્યતે ॥ [ગીતા અ. ૧૨-૧૨]

[અભ્યાસથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન છે. અને જ્ઞાનથી ધ્યાન ઉત્પન્ન છે.]

મૂર્તિઓ અને મૂર્તિઓના શણગારનો શુભ હેતુ, સમજવા જેવો છે. જે નથી સમજ્યા; તે અંધારે અફળાય છે. મૂર્તિપૂજન કેમ નિંદાય છે?—મૂર્તિઓની બાંધતમાં સંભાળવા જેવું એ છે કે—મૂર્તિઓને નામે આવતા દ્રવ્યમાંથી, મોજમજ-માલમિષ્ટાન-કોટોમાં જઘડા-વિગેરેમાં બર્ચ ન થવું જોઈએ. અત્યારે મૂર્તિઓને નામે હિંદુઓને મોટી આવક છે. તો પણ હિંદુઓ, એક પણ સનાતની ગુજરાતી સ્કુલ, અગર હાઇસ્કુલ કરી શક્યા નથી; ત્યારે હિંદુવિદ્યાલયની વાત તો, ક્યાં કરીએ! અત્યારે જે આ નિશાળો દેખાય છે; તેમાં હિંદુઓની મોટી મોટી રકમ—મોટી મોટી મદદ—છે; તોપણ તે નિશાળો, આપણી રહી નથી. તેમાં લણીને છોકરાઓ અને છોકરીઓ—૮૦-૯૦ ટકા—ઉદ્ધત અને અનાયારી બન્યા છે. તે દિકરા આપણા, તોપણ આપણને માનતા નથી. આપણા દેવને, કે આપણાં શાસ્ત્રને પણ માનતા નથી. આ દુઃખ આપણે પૈસે, આપણે ખરીદ્યાં છે. મંદિરો વાળા, બચેલા પૈસાને, મોજમજ વિગેરેમાં વાપરવા લાગ્યા; અને ગૃહસ્થો, ગયેલા પૈસાને, આવાં ધર્મબ્રષ્ટ જાહેરસ્થાનોમાં વાપરવા લાગ્યા. તેનું જે પરિણામ આવ્યું; તે આપણે સૌ જોઈએ છઈએ. (ન્યાં કોમીવાદના કણ્યા; ત્યાં આખી પ્રજા માટે, બધાં જાહેરસ્થાનો છે; એમ માની શકાય નહીં.) હજી એ પાંચ આંગળ દોરકું હાથમાં છે; ત્યાં સૌ સમજી જાય; તો ઘડોને દોરકું બેઠી બેઠી નહિ તો ઘડો ને દોરકું બેઠી કુલામાં !

આપણે મૂર્તિઓ સંબંધી વાત કરીએ છઈએ. આપ સૌ ઠેકાણે છોને? ચૌટે જળને બેઠા નથી ને? અગર ઘરે જળને બેઠા નથી ને? દેહ અહીં અને મન ત્યાં! એમ નથી ને? x x x x સાંભળો ત્યારે—

દરેક દેશમાં મૂર્તિપૂજન જેવું, કાંઈક કાંઈક છે. સુખને પ્રાપ્ત કરવા, અને દુઃખને ખસેડવા, મનુષ્યો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. પોતાના પ્રયત્નમાં મનુષ્યો ફાવતા નથી; અને અવળું જ થાય છે; ત્યારે ફરી પ્રયત્ન કરે છે; એમ એ ચાર પાંચ વખત, અવળું પરિણામ આવે છે; ત્યારે તેમને ખાતરી થાય છે કે-દેવ-ધર્મચર-એવી કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ છે. માંદાને બચાવવા, એકલાખ અને એકાવન હજાર ડોક્ટરોને તેડે; પણ માંદો સાજો થાય નહીં. ત્યારે ડોક્ટરો, માંદો અને માંદાની માવજત કરનારાં સૌ, એમજ કહે કે—‘પ્રભુ બચાવે; તો બચે.’ એટલે પ્રભુ જેવી કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ, દિલાસા રૂપે, વચ્ચે આવે છે. એ અદૃશ્ય શક્તિને, પોતાના તર્કોથી, અગર સંતશાસ્ત્રની સલાહથી, અનેક રીતે કબીને, તે તે દેવોની મૂર્તિઓ બનાવી હોય; એમ જણાય છે. દરેક દેશો સંબંધી સાંભળો—

મિસરદેશ—પ્રાચીનતામાં ભરતખંડથી, તે બીજે નંબરે છે. ત્યાંના વતનીઓ સૂર્યની મૂર્તિ બનાવીને પૂજતા હતા. તે મૂર્તિના હાથ પગ મનુષ્ય જેવાં; મુખ વિચિત્ર પક્ષી જેવું; તે પક્ષીને માથે સૂર્યની આકૃતિ જેવું ગોળ ચક્ર, એને તે સાથે એક સર્પનું ચિન્હ હતું. મીસરી ભાષામાં સૂર્યને ‘રા’ કહે છે. (કંઈ કાઠીયાવાડના કેટલાએક રાજ્યોને ‘રા’ લખાય છે. ‘રા’ એટલે સૂર્ય જેવા પ્રભાવશાળી. નીકટના સંબંધને લીધે આ શબ્દ ત્યાંથી આવ્યો હોય.) જેમ વિષ્ણુના સહસ્ર નામ છે; તેમ મિસરમાં સૂર્યના સહસ્ર નામ છે. આ સિવાય ‘આસાયરિસ’ (અમદેવ) નામના દેવને, તેઓ પૂજતા હતા. ‘આસાયરિસ’ પોતાની બહેન ‘આયસીસ’ને પરણ્યા હતા; એમ તેમનું ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. તેઓ ચંદ્રને પણ પૂજતા હતા. ચંદ્રની મૂર્તિ—તેના હાથ પગ મનુષ્ય જેવાં, તેનું મુખ અને માથું પક્ષી જેવું; માથા ઉપર પડવાના ચંદ્રનો અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રનો આકાર. મીસરવાસીઓ ચંદ્રને ‘થાથ’ કહે છે. ‘અનુબિસ’ નામના દેવની મૂર્તિનું મુખ, કુતરાના મુખ જેવું છે. ‘નિલ નદીમાં પૂર આવવાની, તે દેવ એતવણી આપે છે,’ એમ મીસરવાસીઓ માનતા હતા. એક ‘આમન’ નામના દેવની પણ મૂર્તિ છે. તે મૂર્તિ બેઠી છે. તેના હાથ પગ માણસ જેવાં, અને મુખ અને માથું બેશના મુખ જેવું. આ સિવાય બીજી મૂર્તિઓ પણ, ત્યાં પૂજાતી હતી.

આસિરિયા અને બાબિલોનિયા—આ પ્રાચીન દેશો છે. તે ટાઇગ્રીસ અને યુફ્રેટીસ નદીઓના કાંઠા ઉપર આવેલા છે. વિદ્યામાં તે આગળ વધેલા હતા. તેઓ ન્યો-તિથમાં વધારે આગળ પડતા હતા; તેથી સૂર્ય કરતાં ચંદ્રને અને ગ્રહોને વધારે માનતા હતા. તેઓ ‘શનિ’ને ‘નિન’ કહેતા. નિનની મૂર્તિ બળદના આકારની હતી. તેનું મુખ માણસ જેવું હતું; અને તેના પડખામાં, પાંખો બેસાડતા હતા. (કાંઈ પૂછે કે—‘આમ કેમ ?’ જેવી તેમની માન્યતા.) બાબિલોનનાં રહેવાસીઓમાં પ્રિય દેવ ‘ગુર’ મનાતો હતો. તેઓ ગુરને ‘મેરોડાક’ કહેતા. આ મેરોડાકનું મહાન મંદિર ‘બાબેલ’માં હતું. તેમાં મેરોડાકની મોટી મૂર્તિ રાખવામાં આવતી હતી. તેનો આકાર પણ બળદના જેવો હતો. આ લોકો ‘મંગળ’ને પણ પૂજતા હતા. મંગળની આકૃતિ, સિંહ જેવી હતી. પડખે બે પાંખો અને મુખાકૃતિ મનુષ્યના જેવી. મંગળને તેઓ ‘નિઅલ’ કહેતા હતા. શુક્રના અદને ‘ઈરિટર દેવી’ તેઓ કહેતા હતા. ‘અષ્ટરેથ’ અથવા ‘આકાશની રાણી’ એવાં પણ તેનાં નામ છે. બુધને તેઓ ‘નેબો’ કહેતા. તે જ્ઞાનદાતા છે; એમ તેઓ માનતા હતા. તેઓ ગરૂડને પણ પૂજતા હતા. તેઓની ભાષામાં ગરૂડને ‘નિસરાક’ કહેતા હતા. ગરૂડની મૂર્તિ ઉભી માણસ જેવી છે. હાથ પગ માણસ જેવાં, મુખ પક્ષી જેવું, નાક લાંબું. ઈસ્લામની સ્થાપના પહેલાં, આરબો પણ ગરૂડને બહુ પૂજતા હતા.

ફિનીશિયા અને કાર્થેજ—બૃમખ્ય સમુદ્રના પૂર્વ કિનારા ઉપર, ફિનીશિયાના પ્રાચીન લોકો વસતા હતા. ત્યાંથી ઉત્તર આફ્રિકામાં ‘કાર્થેજ’ નામનું શહેર વસાવી, તેઓ ત્યાં રહ્યા. આ લોકો અસંખ્ય દેવ દેવીઓને માનતા હતા. અને તે દેવોની અસંખ્ય મૂર્તિઓને પણ માનતા હતા. તે દેવોમાં મૂખ્ય દેવને તેઓ ‘બાલ’ કહેતા હતા. અને મૂખ્ય દેવી અષ્ટરેથ—આકાશની રાણી—ઈરિટર દેવી—શુક્રનો તારો—હતી. ‘દાગોન’ નામના તેમના દેવનો આકાર, માછલી જેવો હતો; અને મુખ માણસના જેવું હતું. તેઓ ‘શનિ’ને પૂજતા હતા. તેમની ભાષામાં ‘શની’ને ‘મોલાક’ કહેતા હતા. તેની પીતળની પોલી મૂર્તિને, ગરમ બનાવીને, તેને મનુષ્યોનું બલિદાન આપવામાં આવતું હતું. [સાંભળો છોને ?—આવું પણ હતું.]

આશિઆનિયા—પાસિક્કિ મહાસાગરમાં આશિઆનિયાના બેટામાં, પ્રાચીન કાળે મૂર્તિપૂજા હતી. તેમનો વિષનો દેવ માણસની આકૃતિ જેવો હતો; છતાં ઘણાજ કદરૂપો હતા. ન્યુઝીલૅન્ડના પ્રાચીન અવશેષો કહે છે કે અહીં પણ મૂર્તિપૂજા હતી.

ચીન જાપાન—ત્યાં મૂખ્ય મૂર્તિઓ યુદ્ધની છે. તે ઉપરાંત ઘણા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ પૂજાય છે. રોગ શાંતિના દેવની મૂર્તિ, મોટા સમ્રાટ જેવી છે. ‘કવાનચિન’ નામની દેવી, સંતાન આપનારી મનાય છે. તે દેવીને અનેક દાસીઓ છે, એમ મનાય છે. ધરમાં જૂત પ્રેતનો ભય લાગે; તો ‘ચારહિરા’ નામના દેવની આરાધના, તેઓ કરે છે. ‘યુન્ટેન’ નામનો દેવ, કાળા વાઘની સ્વારી કરનારો મનાય છે. શત્રુસેનાનો નાશ કરવા માટે, તે દેવની આરાધના કરવામાં આવે છે. વ્યાપારીઓ ધન માટે ધનેશને પૂજે છે. તે ઉપરાંત રસોડાનો દેવ-અન્નપૂર્ણા ત્યાં છે. લગ્નનો દેવ, ખેતિનો દેવ, જૂમિનો દેવ, ઔષધિનો દેવ, નેત્રનો દેવ, વિગેરે વિગેરે. ચીનની શીતળાદેવી, દેવીના આકારમાં છે. લગ્નના દેવ, મનુષ્યને કાંઈક મળતી બે ઉભી મૂર્તિઓ છે. જાપાનમાં યુદ્ધદેવ પૂજાય છે. બીજી ઘણી મૂર્તિઓ જે પહેલાં હતી; તે હવે અદૃશ્ય થતી જાય છે.

આફ્રીકા—લોકો જંગલી છે; તોપણ મૂર્તિપૂજા પ્રબલ રૂપમાં છે. ધરના બારણા પાસે રોગને રોકનાર દેવની મૂર્તિ રાખવામાં આવે છે. મેઘગર્જનાના દેવની મૂર્તિ પણ છે. તે મનુષ્યાકારની છે. તેને ‘શાંગો’ કહેવામાં આવે છે. મજુગેના દેવની મૂર્તિ, માણસ જેવી છે. અને માથે લાકડાનો લાંબા કડકો છે. પશ્ચિમ આફ્રિકાના લોકો ‘આયકા’ને પોતાનો મૂખ્યદેવ માને છે; અને દરેક કામમાં, તેની આરા લે છે. તેનો પૂજારી શુકન જોનારો ગણાય છે.

ગ્રીસ—યુરોપમાં ગ્રીસ પ્રાચીન રાજ્ય છે. ત્યાંની પ્રજા પણ પ્રાચીન છે. ત્યાં મૂર્તિઓ પૂજવાનો ઘણો પ્રચાર હતો. ત્યાં સુંદર મૂર્તિઓ બનાવવામાં પણ આવતી હતી. ગ્રીસના ‘ઇલીયડ’ અને ‘ઑડીસી’ નામના બે પ્રાચીન ગ્રંથો, વાંચવાથી ખાત્રી થાય છે કે-તે દેશમાં ઘણાં દેવ દેવીઓ હતાં. મૂખ્ય દેવને ગ્રીસવાસીઓ ‘ઝીલ્સ’ કહેતા હતા. દેવો, ‘ઑલિમ્પસ’ નામના પર્વત ઉપર રહે છે; એમ ગ્રીકો માનતા હતા. દેવો અંદર અંદર લડે છે; એમ તેઓ માનતા હતા. તેઓ જૂત પ્રેતની વાતોને પણ માનતા હતા. મરનારને વૈતરણી ઉતરીને સ્વર્ગમાં જવું પડે છે; એમ પણ તેઓ માનતા હતા. આ માન્યતા રોમમાં પણ હતી.

રોમ—આ પણ યુરોપની પ્રાચીન પ્રજા છે. ત્યાં પણ ઘણા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ હતી. તેમનો મૂખ્ય દેવ ‘જ્યુપિટર’, પોતાની ખેડેન જમ્બોને પરણ્યો હતો. તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલ બાળકો, તે એપોલો (સૂર્ય) અને મરક્યુરી (દેવ દૂત). જ્યુપિટરની પુત્રી ‘અથેની’ અથવા મિનરવાની. આ પુત્રીની જન્મ કથા ચમત્કારવાળી છે. મિનરવાનીને રોમનો જ્ઞાનદેવતા તરીકે પૂજતા હતા. જ્યુપિટરના એક પુત્રને ‘વલ્કન’ કહેવામાં આવતું હતું. તે વિશ્વકર્માનું કામ કરતો હતો. ગણેશ જેવા દેવને ‘જ્યાનસ’ કહેતા હતા. યમદેવને ‘પલ્સ્ટ્રો’ કહેતા હતા. જ્યુપિટરને વ્યભિચારી દેવ માનવામાં આવતો હતો. તેથી જ્યુપિટરના ભક્તો, વ્યભિચારમાં દોષ ગણતા નહીં. આ પ્રાચીન દેવોને ખ્રીસ્તિઓએ દૂર કર્યાં છે; તોપણ કેથોલિક ધર્મમાં-જીસસ ક્રીસ્ટની, મેરીની અને તે સમયના ભક્તોની પૂજા ચાલે છે. તેમની મૂર્તિઓને ભેટ ધરાય છે; અને તે મૂર્તિઓ પાસે બાધા પણ લેવાય છે.

દેશેદેશની મૂર્તિપૂજનની વાતો સાંભળ્યા પછી, વિચારતાં આવડે; તો વિચારો કે—સાક્ષાત્ નારાયણે બતાવેલો (જુઓ આગળ. અ. ૫ અને અ. ૨૭.) અને ઋષિઓએ પાલન કરેલો પૂજન વિધિ, સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. પવિત્રતાથી યુક્ત છે, ભાવથી ભરેલો છે; અને સુવ્યવસ્થિત છે.

અત્યારે—ગ્રીષ્મમાં, રોમમાં, બ્રેઝીલોનમાં, મિસરમાં, ચીનમાં કે જાપાનમાં, મૂર્તિ પૂજન થતી નથી. થાય છે તે જુજ. વિદ્યાનના પાદ ભણ્યા પછી, દેવની મૂર્તિઓમાં શ્રદ્ધા રહેવી મુશ્કેલ છે. મૂર્તિપૂજન એ શ્રદ્ધાનો વિષય છે.

વીરપૂજન—જેમ દેવપૂજન, તેમ વીરપૂજન, દેશોદેશમાં થાય છે. એટલે જે પુરુષોએ દેશને માટે, સમાજને માટે, ભોગ આપ્યા હોય છે; તે વીરોનાં બાવલાં-છખીયો-દરેક દેશમાં પૂજાય છે. કન્ચ કાઠીયાવાડમાં, ગામને પાદર પાળીયા છે; તે પણ વીરપૂજન છે. જેઓએ પોતાના ગામને માટે માથાં મૂક્યાં; તેમની તે યાદગીરી છે. વીરોની જ્યોતિના દહાડા યાદ રાખી, તે દિવસે તેમની પૂજન, કરવી જોઈએ; તથા તે શું હતો?—તેમણે શું શું કર્યું હતું?—તે વાતો, બેળા થએલા લોકો પાસે, કરવામાં આવે; તો સાંભળનારામાંથી, કોઈ કાંઈક થાય. પાળીયા વિગેરેની જ્યોતિના અમુક દિવસ, યાદ ન આવે; તો દસરાના વીરદિવસે, તે પાળીયાઓની પૂજન કરી, ધામધૂમ કરવી. અસ્યારના કાળમાં—થોડું ભણીને, લોકો ઘણા દેખી બની ગયા છે. એક બીજાના દોષ ગણવા બેઠા છે. ખાલી બકવાદ બહુ વધી પડ્યો છે; તેથી આવું શાંતિનું—ઉત્સાહનું—લાભનું—કામ, બરાબર સમજી શકતા નથી. બસ ! હજી સમજી જવાય; તો ઘણું છે.

ભક્તજ્ઞાનીપૂજન—સંપ્રદાયોએ પોતાના સંપ્રદાયોમાં, થએલા ઉત્તમ ભક્તોની અને જ્ઞાનીઓની છખીઓ, થોડા વિવેચન સાથે, પોતાના સભામંડપમાં મૂકવીજ જોઈએ. તે નવીન પ્રગળે પ્રોત્સાહ પૂરે છે. ડોકારમાં, અને ડોકાર જેવા મોટાં દેવરથાનોમાં, દેશમાં થઈ ગએલા મોટા ભક્તલોકોની, નાની મોટી છખીઓ, અવશ્ય રાખવી જોઈએ. મંદિરોમાં અઢળક પૈસો ! બહુ સારી વાત છે; હશે તો વાપરશે ! [તેમની ઇર્ષ્યા લગીર પણ હું કરતો નથી.] તેમને અમારી એટલીજ નમ્ર પ્રાર્થના છે કે—તેમણે આ વાત પણ વિચારવી. વિદોબાના મંદિરનો, અગર ડોકારના મંદિરનો, પચીસ વરસ ઉપરનો હિસાબ, માગો—તો મળે; પણ પચીસ વરસ ઉપર, કઈ મંડળી નાયતી કુદતી, ત્યાં આવતી હતી; અને તેમાં કયો રઠીયાળો—પ્રભુનો પ્યારો—સૌને સાચવતો સાચવતો—રંગ ઉછાળતો ઉછાળતો—નાચતો કુદતો—જાણે મદ ભર્યો—મકનો હાથી; છતાં નમ્ર—કામળ; પ્રસંગે પ્રસંગે, બાપાને શરણે ચાલ્યો આવતો હતો; તેની નોંધ ના મળે. [આ તો અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે. બને તો કરવા જેવી છે.] આ વાત તમામ મોટાં મોટાં મંદિરોને, તથા સંપ્રદાયોને લાગુ પડે છે. દર છ માસે (ફાગણની પૂનમે અને આશોની પૂનમે) ચોપડાને પાને, આવાં મુબારક નામે નોંધાતાં રહે; તો તે પણ પ્રશંસાપાત્ર છે. સૌએ યાદ રાખવું જોઈએ કે—પ્રભુ આટલી બધી મુંઝવણ વેડે છે; તે પોતાનાં—નાચતાં કુદતાં—નાનાં બાળકો માટે—

ચોપાઈ—તુમ સરિખે સંત પ્રિય મોરે, ધરૈં દેહ નહોં આન નિહોરે.

બસ ! ઘણી વાતો કરી. દેશોદેશની મૂર્તિપૂજન, વીરપૂજન અને ભક્તજ્ઞાનીની પૂજન—ત્રણે સંબંધી, ઘણી વાતો કરી. મૂર્તિપૂજન બહુ વગોવાય છે; તેનું કારણ પણ જણાવ્યું.

મૂર્તિપૂજને જેમ અને તેમ ઓછી ખર્ચાળ અને પૂર્ણ ભાવવાળી કરો. વધેલા-ખચેલા પૈસાનો ઉપયોગ, ધર્મની આફત હઠાવવા કરો.

અત્યારે કામ, ક્રોધ અને લોભ-ત્રણે ફાટી નીકળ્યા છે. (૧) કન્ધાઓનાં હરણ, પરણેલીનાં પણ હરણ, વિધવાના મોજશાખ; અને પુનર્લગ્નની નિર્ભયતા, છૂટા છેડાનો સ્વચ્છંદ, મિત્ર થઇને મિત્રની સ્ત્રીને ફસાવે; સાથે ભણતાં ભણતાં-ભાઈબહેન જેવાં-એકબીજાને પરણવા લલચાય; પંડિતાધીની ટોચે બેઠેલા પ્રેરિસરો, વિષય સુખ માટે, પુત્રી સમી શિષ્યાઓને ફસાવે-પરણે; નાનેથી મોટા કરનારાં, માતાપિતાનો, સ્વચ્છંદ માટે ત્યાગ, અગર તિરસ્કાર. અનેક રોગો-અનેક દવાખાનાં-તન મન અને ધનની બરબાદી. આ બધો કામનો ઉપદ્રવ છે. (૨) જ્યાં જુઓ ત્યાં ધડી ધડીમાં કહ્યા: એકબીજાનાં ખૂન; અને આપધાત ! કારંટો અને વક્રીલો આબાદ; અને કહ્યાખેર પાપમાલ. એ તમામ ક્રોધનો ઉપદ્રવ છે. (૩) મોટા લાભ દેખાડી, કામ સાધી લેવું; આપત્તિમાં જોઇએ; તો પાંચ પચીસ લેવા; અને પછી પાછા ભાગે; ત્યારે લડવું; વિશ્વાસ આપી વેપાર કરવો; અને અંદર દગો દગો અને દગો. તેલમાં ભેગ; ઘીમાં ભેગ; દુધમાં ભેગ-જ્યાં મળે ત્યાંથી નફો લેવો ! ભાઇ ભાઇમાં પણ દગો. આ બધો લોભનો ઉપદ્રવ છે. કામ ક્રોધ અને લોભ-ત્રણે ફાટી નીકળ્યા છે. જેમ ત્રિદોષ વાળો રોગી, ગમે તેમ બકવાદ કરે; તેમ કામ ક્રોધ અને લોભથી ધવાએલો, બકવાદ કરે. તુલસીદાસ કહે છે કે-‘પંડિત સોધ, જે ગાલ બળવા.’ દેશમાં ડાઘા કોણ ? કે-બકવાદ કરનારા ! આ રોગની દવા, ક્રોધ પાસે નથી; સર્જનો પાસે નથી; લક્ષરના મોટા મોટા કમાંડરો પાસે પણ નથી. આ રોગની દવા, સંત શાસ્ત્રો અને મૂર્તિઓ પાસે છે. આ ત્રણને સાચી રીતે, જે પુરૂષ સેવે; તે પુરૂષ, તે ત્રણથી બચી શકે છે. [આ રોગ એકલા હિંદુ ધર્મમાં જ નથી. બધે પ્રસરી ગયો છે.] ખુલ્લું અવાજથી બોલવું; શાસ્ત્રોના અનેક આધારો ટાંકીને ઉપદેશ કરવો; તે સહેલું છે; પણ તે પ્રમાણે પાળવું; તે અઘરું છે. આ વાત અનેક ઉપદેશકો, ૯૮ ટકા સમજતા પણ નથી. સમાજને માટે જેને, જરા પણ લાગણી હોય; ધર્મને માટે જેને જરા પણ, પરવા હોય; તેવા સંત, સાધુ, સન્યાસી, બ્રાહ્મણ, આચાર્ય, મહંત, ભારતરો, અને દેવ ગંદિરના પૂજારીઓ-સર્વેએ, તનતોડ મહેનત કરવાની, હાલ જરૂર છે. ૯૦ ટકા સમાજને, ધર્મ પ્રત્યે, દેવગંદિરો પ્રત્યે, સાધુ બ્રાહ્મણ અને આચાર્ય પ્રત્યે, ધણોજ તિરસ્કાર છૂટ્યો છે. તેનો દોષ બીજાને દઇએ; તે પહેલાં આપણે કહેવું ઘટે છે કે-તે બ્રાહ્મણનો, સાધુઓનો અને આચાર્યોનો પોતાનો પ્રમાદ છે. તે તેમનો પોતાનો વૈભવ, અને તેમની પોતાની મોજગજ છે. તેમનું પોતાનું અનેક બાબતોનું અજ્ઞાન છે.

બ્રાહ્મણને સંધ્યાવંદન અને પવિત્રતા ગમે નહીં; બ્રાહ્મણને શસ્ત્રોનું અને શ્રીહરિનું શરણુ ગમે નહીં. બ્રાહ્મણને ધડી ધડીમાં ક્રોધ થઇ આવે; તેમાં તેમનોજ વાંક ગણાય. વૈરાગ્યનાં બણાં પુંદનારા-સાધુ સન્યાસીઓના ઝોરડામાં, છત્રીપત્રંગ-મચ્છરદાની, હિંચકા અને સુંવાળા કાચ ! ઉપર ઉપરથી આસ્તીકતા, અંદરથી સંપૂર્ણ નાસ્તીકતા-જાણે અજાણે સનાતનના છૂપા શત્રુઓ ! આ વાંક સાધુ સન્યાસીઓનોજ ગણાય ! તેઓ ક્યાં છે; તે બીજા ક્રોધને કહેવાની જરૂર નથી-એવો અમારો આગ્રહ પણ નથી. આ કાંઇ દોષદર્શન નથી. આ તો અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે; કે હવે બસ કરો. તેઓએ પોતે, પોતે ક્યાં છે ? તે જાણવુંજ જોઇએ-સમજવું જ જોઇએ. પ્રભુ બધું દેખે છે.

ભયંકર કેસમાં હોશીયાર વકીલો કામ આવે; તેમ ધર્મની આ ભયંકર આકૃત વખતે, આપ-હોશીયાર સાધુ, બ્રાહ્મણ, અગર આચાર્ય હો; તો-ચાલ્યા આવો ! હોશીયાર એટલે-પરમ વૈરાગી; અને અત્યારના દેશકાળને બરાબર સમજનારો વિદ્વાન્ ધડી ધડીમાં ખાટો થઈ જાય; એવો ક્રોધી નહીં; પણ શાંત અને સુશીલ. જવાબ આપવામાં નમ્ર અને દૃઢ. [આ તો અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે. કાન હોય; તો બરાબર સાંભળી લેજો; હૃદય હોય; તો બરાબર વિચારી લેજો; અને શક્તિ હોય; તો કાંઈક કરી લેજો. સૌને માટે મેદાન ખુલ્લું છે.] પ્રથમ તો જ્યાં છો; ત્યાંજ સુશીલ બની જાઓ; તમે શું છો; તે સમજી જાઓ. જીવનમાં જે કાંઈ વાંકું ચૂકું દેખાતું હોય; તેને સુધારી લ્યો. એટલે કામી હો; તો 'ભોગ રોગનાં ધર છે.' એમ સમજી, કામને ઓછો કરો; ક્રોધી હો-તો-‘આ ભંગી છે;’ એમ સમજી; ક્ષમાના બળથી, ક્રોધને ઓછો કરો; લોભી હો; તો-‘સર્વ પાપનું મૂળ લોભ છે;’ એમ સમજી; લોભને ઓછો કરો. વકીલ-ડોક્ટર કે વૈદ્ય હો; તો અવાર નવાર વિચારતા રહો કે-‘ડગલે અને પગલે પ્રપંચ રમું છઉં; તે ભાર મારે માથે છે.’ બ્રાહ્મણ હો-તો મનને મનાવી લ્યો-કે-‘વિદ્યા અને તપ માટે અહીં આવ્યો છઉં; સંસારમાં ફૂટાવા નહીં!’ સાધુ કે સન્યાસી હો-તો તમારા પોતાના મનને, ખખડાવીને કહી દો કે-‘કંચન કામનીનો ત્યાગ થયા વિના, આ બધું કારસરૂપ છે; પોતાને અને અન્યને દગલારૂપ છે.’ અન્ય વર્ણો માટે પણ એમજ છે. પોતે પોતાને સંભાળી લ્યો; તોપણ ધણું છે.

ભગવાનના જન્મ કર્મ અનેક છે. પણ આંખમાં કણાં પડ્યાં હોય; તે જેમ સૂર્યને દેખતા નથી; તેમ ઉપર જણાવેલાં કણાં પડ્યાં હોય; તે ભગવાનને અને ભગવાનનાં અનેક જન્મ કર્મને દેખતા નથી. ધૃતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના, એકાદશ સ્કંધનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. બોલો શ્રી રામચંદ્ર દેવકી જય; શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર. આસપાસ બેઠાં હોય; તે સૌને ઘણાજ હેતથી જય શ્રીકૃષ્ણ કહેશેાજ. શ્રી રામચંદ્ર કૃપાળુ ભજ મન.

અમદાવાદ. મોક્ષમંદિર.
સંવત ૧૯૯૨ શ્રાવણ.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય ૫ મો.

વિષય—આ પાંચમા અધ્યાયમાં-ભક્તિ રહિત લોકોની શી ગતિ થાય છે; અને યુગયુગમાં પૂજનો વિધિ કેવો હોય છે. તે સંબંધી પ્રશ્નો, અને તેના ઉત્તરો સંબંધી કથા કહેવાશે.

નિમિ રાજ પૂછે છે—

રાજોવાચ ॥

भगवन्तं हरिं प्रायो, न भजन्त्यात्मवित्तमाः ॥

तेषामशान्तकामानां, का निष्ठाऽविजितात्मनाम् ॥ ૧ ॥

૧ પદ-છેદ—હે આત્મવિત્તમાઃ—હે મોટા બ્રહ્મવેતાઓ ! જે-જે લોકો. પ્રાયઃ—ઘણું

અર્થ—જેમણે પોતાના મનને જીત્યું નથી; અને (તેથી) જેમની તૃષ્ણા-ઓ શાંત થઈ નથી; એવા કેટલાએક માણસો, ઘણું કરીને પરમાત્માને ભજતા નથી. ત્યારે તેમની ગતિ કેવી થતી હશે ? [૧]

૧ વિવેચન—

વિદ્ધો-શેઠનો સ્વભાવ કેવો છે; તે સારા અનુભવી ગુમાસ્તા સારી રીતે જાણે છે. રાજાનો સ્વભાવ કેવો છે; તે અનુભવી હજુરી સારી રીતે જાણે છે. ધણીનો સ્વભાવ કેવો છે; તે ડાહી વહુ સારી રીતે જાણે છે. તેમ ભગવાનનો સ્વભાવ કેવો છે; તે પોતાના પરમ ભક્તો, સારી રીતે જાણે છે. સ્વભાવ જાણ્યા પછી, તે તરફથી અપાતા દુઃખનો નિકાલ, સહેલાઈથી અને મરદામીથી કરી શકાય છે. આવા ભક્તોના દષ્ટાંતમાં-બધી રાજાએ પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું; તોપણ નાગપાશથી તેને બાંધ્યો. તો તે પણ હા. મુરધ્વજે માથું વહેરાવ્યું; સુધન્વા તેલની તાતી કઢામાં પડ્યો; સગાળશાહે પુત્ર વધેયો; મીરાંએ અરધી રાત્રે ઘર ત્યાગ કર્યો. આ તો મોટા મોટા મારથીઓની વાત કરી; પણ આપણા જેવા-રક્તા ખડતા જે-પ્રજુને રસ્તે ચાલ્યા જતા હોય; તેમને પણ, પ્રજુ ખખડાવે-વિદ્ધો નાંખે. ઈશ્વર-એવી સત્તા આપણે માથે છે; વળી તે સંપૂર્ણ દયાળુ અને કૃપાળુ છે. તથા આપણાં કરેલાં કર્મ આપણે ભોગવવાંજ પડે; એવી જો ખાત્રી હોય; તો તે તરફથી આવતાં વિદ્ધો સહેલાઈથી સમજી શકાય. જે સહેલાઈથી સમજી શકાય; તે કાંઈક સહેલાઈથી વેડી પણ શકાય. આપણાં પાપ એટલાં બધાં છે; કે-દૈવી કૃપાને, આપણામાંના દૃઢ ટકા, સમજી જ શકતાં નથી. રૂઢા પુરુષને મળીને, તેના ઉકેલ પણ આપણે કરતાં નથી. કદિ રૂઢા પુરુષ મળે; પણ મન એવું ટેવાઈ ગયું છે કે-તેને કોઈ ટેકાણે વિશ્વાસ નહો-અદ્દા નહો. ‘બસ ! હું જ ડાહ્યો’; એવું જૂત બરાઈ ગયું હોય છે. એટલે રૂઢા પુરુષ ગજવામાં હોય; પણ અદ્દા વિનાના પુરુષને, તે નકામા છે.

દાદરો સિદ્ધો ઉભો; પણ હાથમાં દોરડું હોય; તો સહેજ સહેલાઈથી ચડી શકાય. તેમ વિદ્ધોના ત્રાસ ધણી લાગે; પણ પોતાના ઇષ્ટદેવરૂપી દોરડું, હાથમાં હોય; તો તે આધારે આધારે-વિદ્ધો ઉપર પગ મૂકાય.

જે પુરુષો, ભગવાન એવી કોઈ વસ્તુને માનતાજ નથી; તેઓ પોતાના મનને સ્વચ્છ-દી બનાવી દે છે. અને તેથી તેઓની તૃષ્ણાઓ વધી પડે છે. પરિણામે તેઓ ભગવાનને ભજતા પણ નથી. ત્યારે તેમની શી ગતિ થાય છે ?-એમ નિમિ રાજાનો પ્રશ્ન છે.

મન મિત્ર અને મન દુસ્ત્રમન-પડતાં પડતાં પડી જવાય; અને ચડતાં ચડતાં ચડી જવાય. એવો સંસારનો ક્રમ છે. તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીપુરુષો પોતાનાં મનને અનાચારી-અ-ભિચારી-સ્વેચ્છાચારી-ધીમે ધીમે બનવા દે છે; તેમનું મન તેવું બની જાય છે. તથા જે સ્ત્રીપુરુષો, પોતાનાં મનને સદાચારી-અવ્યભિચારી-અસ્વેચ્છાચારી-એટલે સંયમી-ધીમે ધીમે બનવા દે છે; તેમનું મન ધીમે ધીમે તેવું બની જાય છે.

કરીને. મગધંતં હરિં ન મર્જંતિ-પરમાત્માને ભજતાં નથી. તેવાં અવિજિતાત્મનામ્-જેમણે પોતાના મનને જીત્યું નથી તેઓની. અશાંતકામાનાં-અને તેથી જેમની તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ નથી તેઓની. કા મિદ્ધા-શી ગતિ થતી હશે ?

યમસ નામના યોગેશ્વર, તેનો જવાબ આપે છે—

ચમસ હવાચ ॥

મુલ્લવાહરુપાદેભ્યઃ, પુરુષસ્યાશ્રમૈઃ સહ ॥

ચત્વારો જક્ષિરે વર્ણા, ગુણૈર્વિપ્રાદયઃ પૃથક્ ॥૨॥

અર્થ—‘ચમસ’ નામના આઠમા યોગેશ્વર કહે છે કે—‘નારાયણના મુખ, હાથ, સાથળ અને પગમાંથી અનુક્રમે, બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણો, પોત પોતાના ગુણોની સાથે જુદા જુદા ઉત્પન્ન થયાં છે. અને ચાર આશ્રમો પણ ઉત્પન્ન થયા છે. [૨]

૨ વિવેચન—

વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા—આ શ્લોક ચતુર્વેદની રૂદ્રીના બીજા અધ્યાયના ૧૧૪ ને બરાબર મળતો છે. એટલે ભાગવત જે કાંઈ કહે છે; તે વેદોનુંજ કહે છે.

ગુણે સહ પ્રથક્—વર્ણો જન્મોથીજ જુદાજુદા છે. એટલે તે જન્મો, ગુણે કરીને જુદા જુદા જણાય છે. એટલે જન્મ થયા પહેલાં, તેને વર્ણોના ગુણો, તેમાં સમાધાન રહેલાજ હોય છે. જન્મ્યા પછી, તેને ગુણોનો વિકાસ થાય છે.

વર્ણો જન્મથી છે, કે ગુણથી?—આવો પ્રશ્ન, આજ ઘણા સમયથી કુટાય છે. જેમ વડલાના બીજમાં વડલાના ગુણો સમાધાન રહ્યા છે; આંખાના ગોટલામાં આંખાના ગુણો સમાધાન રહેલા છે; મરચાના બીજમાં મરચાં સમાધાન રહ્યાં છે. પશુઓમાં પણ બળદના વીર્યથી ગાયમાં બળદ, પાડાના વીર્યથી બેંશમાં પાડો; સિંહના વીર્યથી સિંહ, અને ગધેડાના વીર્યથી ગધેડું પેદા થાય છે. પક્ષીઓમાં પણ ચકલાના વીર્યથી ચકલીમાં ચકલો; પોપટના વીર્યથી પોપટીમાં પોપટ, હોલાના વીર્યથી હોલો; અને કાગડાના વીર્યથી કાગડો ઉત્પન્ન થાય છે. પશુ પક્ષીઓની જેવી વીર્યસૃષ્ટિ છે. તેવીજ મનુષ્યોની પણ વીર્યસૃષ્ટિ છે. પશુ પક્ષી જેમ ઉંચા નીચાં ગણાય છે; તેમ મનુષ્યો પણ ઉંચાં નીચાં ગણાય છે. જેવું જેવું વીર્ય; તેવું તેવું ફળ. બ્રાહ્મણોના વીર્યથી બ્રાહ્મણીમાં બ્રાહ્મણ; ક્ષત્રિયોના વીર્યથી ક્ષત્રાણીમાં ક્ષત્રિય, વૈશ્યોના વીર્યથી વૈશ્ય, અને શૂદ્રોના વીર્યથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપનયનાદિ સંસ્કારથી બ્રાહ્મણપણું આદિ વિકાસ પામે છે.

વીર્ય વર્ણોત્તરમાં નાંખવામાં આવે; તો વર્ણસંકર પ્રગ્ન ઉત્પન્ન થાય. જેમ ઘોડાનો અને ગધેડોનો સંગ થતાં, ખચ્ચર પેદા થાય છે. પોતાની પ્રાચીન ગાત્રિનો નાશ ન થઈ જાય; એવા હેતુથી, જર્મનીમાં પ્રેસીડેન્ટ હીટલરે, અને ઇટાલીમાં પ્રેસીડેન્ટ મુસોલોની, એ વર્ણોત્તર લગ્નો અટકાવ્યાં છે. સુધરેલી પ્રગ્ન, સુધારાના માઠાં ફળ દેખી, સુધારાને રોકી દેશે; ત્યારે અભાગણી હિંદુ પ્રગ્નના, ગાંડા આગેવાનો, પ્રગ્નને ગોથે ચડાવે છે. પ્રગ્નએ સમજી જવું જોઈએ.

૨ પછેદ—પુરુષસ્ય—નારાયણના. મુલ્લે ચ વાહુ ચ ડરુ ચ પાદૌ ચ તેભ્યઃ—મુખ, હાથ, સાથળ અને પગમાંથી અનુક્રમે. વિપ્રાદયઃ ચત્વારઃ વર્ણા—બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણો. આશ્રમૈઃ સહ—ચાર આશ્રમો સાથે. ગુણે સહ પ્રથક્—પોતપોતાના ગુણોની સાથે જુદા જુદા. જક્ષિરે—પ્રગટયા છે.

× બ્રાહ્મણોસ્ય મુલ્લમાસીદ્વાહુ રાજન્ય-કૃતઃ ॥

ઊરુત્વસ્ય વક્ત્ર્યઃ પદ્મ્યાંશુ શુભ્રોડઞ્જાયત ॥૧૧॥

આ વાત અનાદિસદ્ છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર, પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર વિગેરે કહે છે—

અદ્યમે ચર્વે બ્રાહ્મણમુપનયેત્ ॥ ગર્ભાદ્યમે વા ॥ ૧ ॥

પ્રકાદ્યો ક્ષત્રિયમ્ ॥ ૨ ॥ દ્વાદ્યો વૈશ્યમ્ ॥ ૩ ॥

આષોઢશાદ્ બ્રાહ્મણસ્યાતીતઃ કાલઃ ॥

આદ્યાવિશાન્ત્ ક્ષત્રિયસ્ય, આચતુર્વિશાઙ્ગૈશ્યસ્ય ॥

અતઃ ઊર્ધ્વે પતીતસાચિત્રીકા ભવંતિ ॥ ૪ ॥

અર્થ—જન્મથી અગર ગર્ભાધાનથી ગણીને, આદ્યમે વરસે, બ્રાહ્મણને જનોઇ આપવું જોઇએ. (૧) અગીઆરમે વરસે ક્ષત્રિયોને (૨) આરમે વરસે વૈશ્યોને જનોઇ આપવું જોઇએ. (૩) કોઈ અનિવચ્ય કારણને લીધે આ પ્રમાણે ન બની શકે; તો બ્રાહ્મણને સોળ વરસ સુધી, ક્ષત્રિયોને બાવીશ વરસ સુધી, અને વૈશ્યોને ચોવિસ વરસ સુધી જનોઇ આપી શકાય. તે સમય પછી તેમને પતીત-અનધિકારી-ગણવા (૪)

૧ જે કર્મથીજ બ્રાહ્મણ બનાવાતો હોય; તો ‘બ્રાહ્મણ આઠ વરસનો થાય; ત્યારે તેને જનોઈ દેવું;’ તે કયો બ્રાહ્મણ ?

૨ જે કર્મથીજ ક્ષત્રિય થવાતું હોય; તો ‘ક્ષત્રિય અગીઆર વરસનો થાય; ત્યારે તેને જનોઈ દેવું.’ તે કયો ક્ષત્રિય ?

૩ જે કર્મથીજ વૈશ્ય થવાતું હોય; તો ‘વૈશ્ય આર વરસનો થાય; ત્યારે તેને જનોઈ દેવું;’ તે કયો વૈશ્ય ?

વળી ‘શતપથ બ્રાહ્મણ કહે છે—

“વસંતે બ્રાહ્મણમ્ ઉપનયેત્, ગ્રીષ્મે રાજન્યં, શરદિ વૈશ્યમ્, સાર્વકાલમેકે ॥”

અર્થ—બ્રાહ્મણને વસંત ઋતુમાં જનોઇ આપવું; ક્ષત્રિયને ઉનાળામાં, અને વૈશ્યોને શરદઋતુમાં જનોઇ આપવું. તેમ ન બની શકે; તો અનુકુળતા પ્રમાણે કામ કરવું.

જન્મથી જે કોઇ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય છેજ નહીં—તો પછી—(૧) વસંત ઋતુમાં બ્રાહ્મણને જનોઇ દેવું; તે કયો બ્રાહ્મણ ? (૨) ક્ષત્રિયને ઉનાળામાં જનોઈ દેવું; તે કયો ક્ષત્રિય ? (૩) વૈશ્યને શરદઋતુમાં જનોઈ દેવું. તે કયો વૈશ્ય ?

આવી દીવા જેવી વાતો છે; તોપણ જેમ દ્રેષે ભરાયલાં પુત્રાદિ, માતાપિતાને લહે; તેમ દ્રેષે ભરાયલાં અન્યવર્ણો, બ્રાહ્મણોને લહે છે. ધણી બ્રાહ્મણો પોતાનાં વિદ્યા અને તપથી અષ્ટ થયા છે; તે ભૂલ પહોડ જેવી છે. ઢાંકી ઢંકાય એવી નથી. અને તેથીજ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયોને ત્યાં, વૈશ્યોમાં અને શત્રોને ત્યાં—લાયારમાં લાયાર પદ—એવી નોકરી કરી રહ્યા છે. એટલે જેઓએ બ્રાહ્મણપણી દરકાર કરી નહીં; તેઓ અન્યવર્ણોને પગે કચરાય છે. પહેલા કલાસના પેસેજરો ચોથા કલાસમાં ઉતરી પડ્યા છે. તેથી જેઓ જરાજેટલા ઠીક છે; તે બ્રાહ્મણો, સ્વતંત્ર વેપાર, ધંધા (વકીલ, ડોક્ટર, વૈદ્ય વિગેરે) કરે છે. તેઓ અનેક પ્રપંચોથી, બચી શકતા નથી. તે બ્રાહ્મણો પોતાનું નિત્ય બરાબર કરી શકતા નથી. એક મુસલમાન ગમે તે કામમાં લાગ્યો હોય; પણ નિયમસર નિભાજ પડે છે. એટલું આ બ્રાહ્મણભાઈઓ સમજતા પણ નથી. ધંધાને, અને કામ કોઇ તથા લોભની જવાળાને, ભાઈબહેનના જેવો સંબંધ છે. તે હદાવવા જેવી જવાળા—તેમના હૃદયમાં નિરંતર સળગ્યા કરે છે. ‘જે બ્રાહ્મણોનાં વખાણુ, નારાયણ પોતે સ્વમુખે કર્યા છે; તે બ્રાહ્મણો આપણે નથી;’ એવું ઉપર જણા-

વેલા નોકરબ્રાહ્મણો, તથા ધંધાદારી બ્રાહ્મણો, સારી રીતે સમજે છે. એટલે હું વધારે શું કહું ! ગોરના ધંધામાં, લોભ અને પ્રપંચ, અવારનવાર ડોકીયાં કરે છે; તેથી તે ધંધાને પણ, શાસ્ત્રોએ નિંદ્ર ગણ્યો છે. સાચા બ્રાહ્મણના ધંધામાં, નિર્ધનતા તો હોયજ. તેમ ત્યાં પાપના પ્રસંગો પણ, ઘણાજ થોડા હોય. ત્યારે આ સાચા બ્રાહ્મણ કેવા ?-કે જેવી જગપાવની ગંગા-તેવા પવિત્ર-સાદા-સરલ-બ્રાહ્મણો ! અહો કેટલાએક તો, ગંગાથી પણ વધી પડે એવા છે. ગંગાને પણ તેઓ પાવન કરનારા છે. પણ તે ગરીબ-જુઓ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં રેકવ બ્રાહ્મણ. જેના ચરણમાં જનશ્રુતિ રાજ, બ્રહ્મવિદ્યા શીખવા આવ્યો હતો. તેઓ સંસાર સાગરના મોટા કેવડીયા છે. તેઓ ભવસાગરનાં નાવડાં છે. તેઓ પૃથ્વીમાં હાલતા ચાલતા-ખાતાપીતા-દેવ છે. ઝોળખ્યા ઝોળખ્યા નહીં; એવા સાદા અને સરલ છે. તેઓ સંસારસાગરે દરવાનાં દામ છે. તેમને પ્રેમનાં પુષ્પે વધાવીએ; તેમને પ્રેમથી પ્રણામ કરીએ !

આ વાત ખાનગી નથી. સૌ જાણે છે. તોપણ કેટલાએક દુર્ભાગી જીવો, બ્રાહ્મણનું નામ સાંભળે છે; ત્યાં ભડકે છે. સૌનો ન્યાય ધશ્વર તોળી રહ્યો છે; છતાં મરણધીન-ડંકાસી પ્રાણીઓ-ધશ્વરની સત્તા હાથમાં લઇને, બ્રાહ્મણોનો ન્યાય, પોતે તોળવા લાગે છે. એટલે બ્રાહ્મણો માટે ગમે એમ બકીને, પ્રજાને ધર્મથી વિમુખ કરે છે. બ્રાહ્મણોનો ન્યાય એની રીતે તોળાય છે કે-આપણે એક બ્રાહ્મણનું કામ હોય; તો પંડિત બ્રાહ્મણનો સત્કાર, પહેલો કરીએ છઇએ. પંડિત પણ કામી કેધી કે લોભી હોય; તો તેને પડ્યો મેલીને, તેથી થોડું બાણેલા, સુશીલ-સંતોષી-શાંત બ્રાહ્મણનો આદર, પહેલો કરીએ છઇએ. એટલે બ્રાહ્મણમાં પણ આપણે, પંડિતાઇના કરતાં સુશીલતાની અપેક્ષા, વધારે રાખીએ છઇએ. આ વાતને બીજા રૂપમાં કહીએ; તો આપણને, પંડિત અને સુશીલ બ્રાહ્મણ ગમે છે. ખાટી સડેલી કેરીઓ કોઇ ખાતું નથી. એટલે અબણ અથવા દુરાચારી બ્રાહ્મણોનો સત્કાર ક્યાંઈ થતો નથી. થતો હોય; તો ઘડી એ ઘડી માટે.

બ્રાહ્મણોએ પોતાની જોખમદારી સમજીને, મદે ઘેરાવા જેવું નથી. ‘હવે બસ !’ કરવા જેવું છે. હવે પ્રમાદ કે મદ જરા પણ ન જોઇએ. ફળ આપતાં જેમ આંખો નમે; તેમ વિદ્વા-તપ વધે; ત્યારે વિશેષ નમ્ર બની, પોતે જમવું; અને સમાજને પણ જમાડવો. પોળમાં સૈને ચૂલે દાળ-ભાત-રોટલી અને શાક થાય છે. વળી કોઇ ચૂલે મિષ્ટાન પણ થાય છે. ત્યાં તમામ ડેકાણે-પોતાના ઘર જેટલીજ સામગ્રી થાય; પણ કોઇ ઓલાહોલા શેઠને ઘેર, પાંચ જમવાના હોય; અને પચીસની રસોઇ થાય છે. જે આવે છે; તે જમે છે; તોપણ માલ વધે જાય છે. તેમાંથી આસપાસ પીરસણું થાય છે. દૂર દૂરનાં સંબંધીઓ પણ, ઓલાહોલા શેઠના પકવાન, પોતાના બાળ-ગોપાળ સાથે જમે છે. ઘણા બ્રાહ્મણો જ્ઞાનની વાત પોતાના ઘર જેટલીજ કરે છે. કોઇ ઉપનિષદો આદિમાં પ્રવીણ હોય છે; પણ તે પોતા પુરતુંજ. કોઇ ઓલાહોલા ભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણો, સહામાં-કથા મંડપમાં પધારી, પોતે જમે છે; અને સહાને જમાડે છે. તેથી પણ જે આગળ વધ્યા; તે શ્રીવેદવ્યાસ, વસિષ્ઠ, વાલ્મીકી અને યાગવલ્કય; જોતમ અને પતંજલિ જેવા પ્રખર વિદ્વાનોએ, પોતાની આસપાસ બેઠેલી સહાઓને, તો જમાડી; પણ પુસ્તકો રૂપી પીરસણું ભરીને, ગામે પહોંચાડ્યાં. દુનિયાના ખૂણામાં, કોઇ કોઇ

સંસ્કારી પ્રજને મળે; તો તેમની યુનિવર્સિટીની લાઇબ્રેરીમાં, લાસ્ટના બ્રાહ્મણોના ગ્રન્થો હશે. શુદ્ધ માતા પિતાના બાળકો, પછી તે બ્રાહ્મણ હોય, ક્ષત્રિય હોય; વૈશ્ય હોય; કે શૂદ્ર હોય; પણ પોતે શું છે? તે તેમણે યથાર્થ સમજવું જોઇએ.

યથાર્થ સમજીને, પોતાના સ્વધર્મનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઇએ. કેટલાએક અણસમજી કહેછે—‘અમારા બાપદાદા સારા હતા; તે સમજીને શું કરવું છે?’ તેમને કહેવું કે—એ સમજીને ‘નીચે ઉતરતાં વિચારીએ; અને ઉપર ચડવાની તક મેળવીએ.’ બસ! આટલું થાય; તો કાંઈ બ્રાહ્મું નથી. જે ઘોડાના મોંમાં ચોકડું હોય; તે ઘોડા ધાર્યે ઠેકાણે લઈ જાય. તેમ જે મનુષ્ય આટલા અંકુશવાળો હોય—સ્વચ્છંદી ન હોય; સ્વધર્મપરાયણ હોય; ગમે એમ બકતો ન હોય; તે આજ નહીં તો કાલે; અને આ જન્મે નહીં; તો ખીજે જન્મે, કાંઈક આગળ વધશે. ખર્ષ પૂછો તો આ ‘બ્રાહ્મણદેશ’ છે. ‘બ્રાહ્મણદેશ’ સંબંધી આગળ એક લેખ આપ્યો છે. અવકાશ લઇને વાંચજે.

ક્ષત્રિયો—જે અમુક વસ્તુ ક્ષત્રિયોમાં છે; તે વસ્તુ બ્રાહ્મણોમાં, વૈશ્યોમાં અને શૂદ્રોમાં નથી. મુગલાઈ ગઇ; અકબર ઔરંગઝેબ ગયા; તોપણ મેવાડપતિનાં માન, હજી ચાલ્યાં આવે છે. તે ક્ષાત્રતેજનો પ્રતાપ છે. ધર્મની અને દેશની રક્ષા કરી આંખવાળા ક્ષત્રિયો કરી શકે. જેવા તેમના વૈભવ, એવાં એમનાં યુદ્ધ. તેમાં માયાનીજ માગણીઓ. માંથાઓ આપવા, ક્ષત્રિયોનાં હૃદય તૈયાર જ હોય છે. રાડ પડે ત્યારે બ્રાહ્મણ વૈશ્ય કે શૂદ્ર સંતાઇ જાય; અને ક્ષત્રિયનો બાળક, સામો આવીને પડકાર કરે. આ તેમનો સ્વધર્મ છે; આ તેમનો જાતિ સ્વભાવ છે. વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં શ્રી રામે રંગ રાખ્યો હતો.

દોહરો—સિંધુ રાગ સોહામણ, શર મન અતી હરખાય;

શિર પડે અને ધડ લડે, તેનાં વધામણાં વૈકુંઠ જાય.

વૈશ્યો—જે વસ્તુ વૈશ્યોમાં છે; તે વસ્તુ બ્રાહ્મણોમાં, ક્ષત્રિયોમાં અને શૂદ્રોમાં નથી. ચૌટે લાખોની રમતો વૈશ્યો રમે. ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રો ચૌટાની ઉથલપાથલ જોઇને, અકળાઇ જાય. પાઇ માટે પાશેર દીવેલ બાળે; સાદો પોશાક પહેરે; પણ ધનની જરૂર પડે, ત્યારે હગલા કરે. દિલ્હીના સમ્રાટે એક વખત વૈશ્યો સાથે દાવ ખેલ્યો. દિલ્હીના સમ્રાટ પા-પાદશાહ રહ્યો; અને વૈશ્યો આખા ‘શાહ’ રહ્યા. સમ્રાટ હાર્યો. બરવાળાના ઘેલાશામાં ક્ષાત્રતેજ હતું. પણ તે અપવાદરૂપ ગણાય.

મુળામાં મુળાનો ગુણ; કેળામાં કેળાનો ગુણ; મરચામાં મરચાનો ગુણ; મરીમાં મરીનો ગુણ—એમ દરેકમાં પોતાનો અમુક ખાસ ગુણ, હોય છેજ. તે ગુણ ન હણ્યાજ જવા માટે, દરેક કોમે, દરેક વર્ણે અને દરેક ધર્મે ખટકો રાખવો; તે તેનો સ્વધર્મ છે. આ તો દેખાતાને દેખાય; આંધળાને દેખાય નહીં. એક વિદ્વાન કહે છે કે—

૫૬—[પ્રિમથી ઉપાડજો—ડોસલાં બનશે નહીં.]

જનનો—જાતિ સ્વભાવ ન જાય (૨)

અરે હાં—કરોને કોટિ ઉપાય—જનનો હે—જનનો

હાં—જનનો જાતિ

૧૯ાંકુને કેસરથી સિંચો, કપુર કરતુરી કેડે ખાતર પૂરો; (૨)

પણ-દુર્ગાધ-નવ નય;-જનનોા હાં-જનનોા

બિલીને બહુ દૂધ પીવરાવો, ઘૂત સાકરનાં પોષણ આપો;

પણ-ઉદર દેખી લલચાય-જનનોા હાં-જનનોા

બસ-થવાહો-થવાહો.

શ્વાનને રાજ્યાસને બેસાડો, માથે છતર ચમ્મર ઢાળો; (૨)

પણ-તે-નવે જોડે લલચાય-જનનોા હાં-જનનોા

પૂર્વે એક દર્શાત આપ્યું છે. તેમાં થાણદાર સાહેબે, ચાર દિવસને ગામતરે જતાં, પોતાના વાચાળ-ચપળ ધાંચળને ચાજી આપ્યો હતો. ધાંચળના ચાજીના દરમીયાન, પ્રાંતનો ગોરો સાહેબ, ત્યાં અચાનક આવી ચડ્યો. તે વખતનું દુઃખ, પ્રાંતનો સાહેબ અને ધાંચળે બરાબર સમજી ગયા. થાણામાં બીજા બધાં હસી હસીને ઢગલાં થયાં. થાણદાર સાહેબ ડીઝેડ થયા. ધાંચળે ડીસમીસ થયો.

ધાંચળની કાથળીમાં નેરણી, અસ્ત્રો, કાતર-સૌ સાથેજ રહે; પણ ‘બસ! નેરણી કાણ થાય છે? આજ હું તેનું કામ કરું;’ એમ કહેતો કહેતો અસ્ત્રો બહાર દોડ્યો આવે; તો જરૂર એકાદ બે આંગળીઓ જોખમાય. કદિ નેરણી કહે કે-‘તે અસ્ત્રો કાણ થાય છે? આજ હું તેનું કામ કરી નાંખું;’ તો હળમત હળમતને ઠેકાણે રહે; અને માથામાં બે પાંચ કાંણાં પડે.

આ તો દીવા જેવી વાતો છે; પણ જ્યાં દ્રેષ, ધૃષ્ટ્યા, અહંભાવ-ત્યાં કાંઈ જવાબ દેવો તે ઠીક નહીં. આવા કોઈ તમને ગળતા હોય; તો મૌનજ રાખજો. તે સંબંધમાં યાદ રાખવું કે-તે કાંઈક કાચું પાકું-અધકચર્યું-ભણ્યો હશે. એટલે ‘ઓહું પાત્ર અને અદકુ ભણ્યો; વઢકણી વહુએ દીકરા જણ્યો.’

અખો એમ પણ બોલ્યો છે કે-‘મરકટ તે વળી મદિરા પીએ; આખા એથી સૌ કો બીહે.’ એટલે તેનો યુદ્ધિવાદ અથવા બકવાદ ધણો હોય.

મહાત્મા ગાંધીજીએ અત્યંતજનો પક્ષ કર્યો; તેમને માટે લાખો રૂપૈયા વાપર્યા; પણ પરિણામ સાંભળો તો-‘તે મહાત્મા કાણ થાય છે?’ એવા અનેક ઉદગારો તરી આવ્યા. સમજી હો તો-તપાસી જુઓ કે-અંત્યજને સુધર્યા નથી; પણ બગડયા છે. સુધર્યા હોય; તો નમ્રતા, પ્રેમ અને મર્યાદા વધી પડ્યાં હોય. આંખો પાકે, ત્યારેજ નમે. અંત્યજનેએ હિંદુઓનાં શાસ્ત્રો બાળી નાંખ્યાં; અને એવી બીજી અનેક કનડગત પણ કરી. રૂપશંરૂપશંને યથાર્થ સમજનારા, ધણા ડાહ્યા અત્યંતજ, હજી છે. અમને રસ્તામાં કોઈમળે છે. ભાવ કરે છે; પણ વિવેકપૂર્વક વર્તે છે. ‘તમને આડીએ તોજ આનાંદ!’ એવું તેઓ કદિ પણ સમજતા નથી.

આ સંસારની ઘટમાળ સમજે; તેમને કાંઈ નથી. નથી સમજતા, તેની આ અથ-ડામણ છે. એટલે પગ પગનુંજ કામ કરે; હાથ હાથનુંજ કરે; મુખ મુખનુંજ કામ કરે. દસનો ખૂટ, પણ પગમાંજ પહેરાય; અને જેની પાઘડી, તે માથે જમ્મને બેસે. તેમ સંસારમાં બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણનુંજ કામ કરે; ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયનુંજ કામ કરે; વૈશ્ય વૈશ્યનુંજ કામ

કરે; અને શ્રદ્ધ શ્રદ્ધજનુંજ કામ કરે. વળી સૌ પોત પોતાનાં પૂર્વકર્મ પ્રમાણે, વર્ણોમાં ગોઠવાયા છે. સિદ્ધો સરલ ન્યાયનો માર્ગ છે. આંખા વાળ્યા છે, તેમના ખેતરમાં, પરડા ઉગ્યા નથી. પરડા વાળ્યા છે; તેમના ખેતરમાં આંખા ઉગ્યા નથી. એટલે સૌ પોતપોતાના કર્મોનુસાર વર્ણોમાં ગોઠવાઇને જગતમાં જન્મે છે. મૂખ છોકરો, હોશીયાર છોકરાના લખેલા પાઠ જુસી નાંખીને, ઇર્ષ્યા કરે; અને હોશીયાર છોકરો, હોશીયાર છોકરાના જેવા પાઠ શીખી લખેને, સામા હોશીયારની ઇર્ષ્યા કરે; તો તે બેમાં ઉત્તમ કણુ? અને અધમ કણુ? તે દેખાઇ આવે એવું છે. અત્યંતને બાદ કરીને, હિંદુઓનાં ઘરોમાં જોઈએ; તો તે ઘરોમાં પણ, સ્પર્શોસ્પર્શનો કાયદો છે. રજસ્વળાને, જનર જઇ આવેલાને, બહાર રખડીને આવેલાને, સ્નાન કરેલાં અડકતાં નથી-એટલે સ્પર્શોસ્પર્શ હિંદુ ધર્મના અનેક મૂખ્ય અંગોમાંનું એક અંગ છે. વળી ત્રીજી વાત-આ દેશ કર્મભૂમિ છે. પોતાને પોતાના વર્ણમાં કાંઇ ન્યૂનતા જણાતી હોય; અને ત્યાં પડ્યા રહેવું; ન ગમતું હોય; તો સારાં કર્મ કરો, વ્રત કરો; દિવસમાં બે પાંચ વખત પ્રભુની પ્રાર્થના કરો; તો ઉંચ બની જશે. પ્રભુ કોમનો સુવાંગ નથી. પ્રભુનાં ઘરનાં બારણાં, ચારે તરફ ખુલ્લાં છે. સારાં શાસ્ત્રો વાંચો-સાંભળો; પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા રાખો-વિગેરે. જે બી. એ. થયા છે; તે એક વરસે બી. એ. થયા નથી. તેમ જે બ્રાહ્મણ થયા છે; તે એક જન્મનાં પુણ્યથી નથી. આ અંકના રહ્યમા પાનામાં, ગૌતમ ખુદને જોયા હશે. અનેક જન્મોના પ્રયત્નથી, ગૌતમ ખુદ જગવાનું બની ગયા. 'નર જે શુભ કરણી કરે, નર નારાયણ હોત.' સજનો, રોહિદાસ અને ચોખામેળ નીચા હતા; પણ ઉંચા બની ગયા છે. આવા ધોરી રસ્તા, પ્રાણી માત્ર માટે ખુલ્લા છે; તો અત્યંતેએ ગભરાવા જેવું કાંઇ નથી. જે દેદગ્ર છે; તે બ્રાહ્મણજ છે. ઢેઢોને માટેજ તેઓ નીચા આવ્યા છે. વર્ણે વર્ણે ગોર-ગ્રહ બનીને, બ્રાહ્મણો સમાજની ધાર્મિક સેવામાં ઉભા છે. આ બધી પ્રભુની ગોઠવણ છે. ગીતામાં પ્રભુએ જીવોને ધણી ધણી ધીરજ આપી છે. ધણા ધણા કોલ આપ્યા છે. જીવનાં પાપ એટલાં બધાં છે કે, જીવો અવળા પ્રયત્નોમાં, તુરંત જોડાય છે. જે કરવા જેવું છે; તે પડયું મેલે છે.

જે હિંદુઓ ખ્રીસ્તિ થયા છે; તે હજી અંગ્રેજ બન્યા નથી. જોઇ આવજો. ગોરાઓ સાથે બેસીને જમતા નથી; તેમ ધર્મ વટાળની કાળી ટીલી, તેમને કપાળે રહી ગઇ-તે રહી ગઇ.

ખ્રીસ્તિઓને ત્યાં, પાદરીઓ વંદનીય; મુસલમાનોને ત્યાં, સૈયદો અને મોલવીઓ વંદનીય; પારસીઓને ત્યાં મોબેદો વંદનીય; તેમ હિંદુઓને ત્યાં, બ્રાહ્મણો વંદનીય. આ બાબતમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું અથવા અદેખાઇ કરવા જેવું; કાંઇ નથી.

કેટલાએક કહે છે કે 'મને નીચો કેમ કીધો?' આ જગતમાં સૌ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં, ઉંચાનીચા છે. રાજાઓમાં પણ અમુક સમ્રાટ અને અમુક ખંડિયા રાજા. પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં પણ, અમુક પ્રેસીડેન્ટ-પ્રમુખ-અને અમુક નાનો પટ્ટાવાળો; નાણા બજારમાં ગીની મોટી; રૂપિયો નાનો. તેથી પણ નાનાં-તે અરધો પાવલી વિગેરે. પક્ષીઓમાં જીઓ તો-હંસ વંદનીય, કાગડો નીચો. પોપટ પાળવા જેવા-વિગેરે. પશુઓમાં જીઓ તો-ગાય વંદનીય. કુકર-જીંડીયાં નીચાં. રેલ્વે ટ્રેનમાં જીઓ-તો-કોઇ પહેલા કલાસમાં, અને કોઇ છેલ્લા કલાસમાં. આંખો વીંચીને મોલનારા, આવા ઝવડા ઉભા કરે છે, જંપીને બેઠેલાઓને તેઓ

ચડાવે છે. તેથી કહું છઉં કે-સાચી વાતને સમજે; તો અંધારે કુટાવું બંધ થાય. નહિં તો અનેક જન્મો સુધી લડ્યા કરો; તો પણ તેનો પાર આવે એમ નથી.

બ્રાહ્મણોને તોડી પાડવાનું ગાંડપણ-આ ગાંડપણ આજનું નથી. બ્રાહ્મણોને તોડી પાડવાનું ગાંડપણ, અનાદિકાળથી આદ્યું આવે છે. હિરણ્યકશીપુ, રાવણ અને કંસના હુકમો એજ હતા કે-‘બ્રાહ્મણોનો નાશ કરો.’ તે પછી-(૧) ગૌતમે અને મહાવીરે, વર્ણશ્રમ તોડી, બ્રાહ્મણોને હલકા પાડવા પ્રયત્ન કર્યા. (૨) કબીર અને નાનક આવ્યા; તેમણે પણ વર્ણશ્રમ તોડી, બ્રાહ્મણોને હલકા પાડવા પ્રયત્ન કર્યા. (૩) મુસલમાની રાજ્યોમાં બ્રાહ્મણો મારે પણ એમજ બન્યું. (૪) ખ્રીસ્તિઆએ પણ બ્રાહ્મણોને હલકા પાડવા, બહુ પ્રયત્ન કર્યા. (૫) ધણીખરા પરદેશી અધ્યાપકોએ, નિશાળોમાં ધર્મ સંબંધી જે જે વાતો કરી; તે પણ બ્રાહ્મણપ્રથાને તોડી પાડવાના લક્ષ્ય ઉપર કરી. સનાતનના નાના મોટા તમામ સંપ્રદાયો, લોભના આવેશમાં, અને સત્તાના મદમાં, બ્રાહ્મણોની આવક ઉપર પગ મૂકે છે. બ્રાહ્મણોને કાંઈ વિશેષ આપીને, ઉત્તેજન આપવાને બદલે, તોડી પાડવાના પ્રયત્ન, તેઓ પણ કરે છે. (આ તદ્દન અક્ષમ્ય છે.) બાવા, સાધુ, સન્માસીઓ અગર પરમહંસો, એમજ મોલી રહ્યા છે કે-‘ જો હોય; સો ફૂંદાં ધરવે, જમ સંત લોક હે; જો બ્રાહ્મણ સંસારી હે. ’ વિગેરે-વિગેરે. પ્રજા તદ્દન અચાની છે. ભગવાં દેખીને ચમત્કારમાં લોભાય છે. તે પછી આવ્યા બણેલા ગણેલા-સુધારકો; તેમના પક્ષમાં આવ્યા પ્રાર્થનાસમાજ, આર્મસમાજ અને અંત્યજ્ઞે. તેઓએ પણ, બ્રાહ્મણોને તોડી પાડવા, ધણી પ્રયત્ન કર્યા.

જેણે એકવાર નહીં; પણ અનેકવાર; સ્વમુખે કબુલાત આપી છે કે-“બ્રાહ્મણો મારું સ્વરૂપ છે; હું તેમને વંદુ છઉં. પ્રજાને મારું કામ હોય; તો તેમની માફરતે, તેમણે મને મળવું. બ્રાહ્મણ જે જરા જરા-પ્રેમભર્યો, મારા સામું જોતો રહે; તો હું તેના યોગક્ષેમ માટે, તત્પર ઉભો રહું છઉં.” તે ભગવાન ક્યાંઈ ગયા નથી. ઉપર જણાવેલી તાવણીઓ-અડચણો, જેવી તેવી નહોતી, અને નથી; તો પણ બ્રાહ્મણો હજી હૈયાત છે-અનેક છે. દરેક દેવમંદિરે ઉભા છે; કર્મ-કાંડમાં કુશળ છે; કથાવાર્તામાં પ્રવીણ છે. મોટાં મોટાં વિદ્યાલયોમાં, મોટી મોટી જગ્યાઓ ઉપર, બ્રાહ્મણો હજી મેઠા છે. બૌદ્ધોના, મહાવીરનાં, આર્મસમાજનાં અને ખ્રીસ્તિઓના વિદ્યા-મંદિરોમાં, બ્રાહ્મણો રૂઝે આસને મેઠા છે. સારા સારા આચાર્યોની આસપાસ પણ, બ્રાહ્મણો મેઠા છે. પ્રોફેસર ‘રાધાકૃષ્ણ’ - જે એકસર્કિડ યુનીવર્સિટીના તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક છે; તે પણ બ્રાહ્મણ છે. પંડિત માલવીયાજી અને પંડિત જવાહરલાલ પણ બ્રાહ્મણો છે. બાવા અનેક બ્રાહ્મણ રત્નો; હજી ભારતમાં છે. નાશ કરનારાઓનો નાશ, સફળ થયો નથી. તેનું કારણ એટલુંજ છે કે-બ્રાહ્મણોને પ્રભુની કાંઈક મદદ છે. જે બ્રાહ્મણો માગી ખાતા અટક્યા છે; અથવા જેમને માગ્યું મળતું નથી; તેઓ ધંધારોજગારમાં પડી ગયા છે. વ્યાસ બાપા કથા કરતા; ત્યારે બારમાસે બસો કમાતા હતા; અને તેના દિકરા, મોટા ડોક્ટર થયા; તે એકજ કેસમાં, બસો લેછે. વ્યાસ ડૉ. ને જોઈને રાજ થઇએ; પણ સમાજે બાવા બાવા, અનેક ચપળ બ્રાહ્મણોને, ધર્મના ક્ષેત્રમાંથી ખોઈ નાંખ્યા; તે નુકશાન જેવું તેવું નથી. જે. પંડ્યા નિશાળમાં ૫૦)ના પગારદાર માસ્તર હતા. જે. પંડ્યાના પુત્ર, એમ. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે આવ્યા. રૂપિયા છસોથી પ્રીન્સીપાલ નીમાયા. બાળકોને

બાણવેછે; તે દીક છે; પણ બ્રહ્મવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં તો, એવાં રત્નોની ખોટજ રહી. મેં આપને ધણી વાતો કરી. ભગવાન આપને અવકાશ આપે; ત્યારે વિચાર કરજો.

બ્રહ્મ જ્ઞાનાતિ સ્તો બ્રાહ્મણ:—‘બ્રહ્મને જાણે; તેજ બ્રાહ્મણ; બીજ નહીં,’ એવી ભાંજગડ કરનારા પણ, ધણા છે. તેઓના હિસાબે ‘બ્રહ્મ’ પાઈ બે પાઈની વસ્તુ હશે. ઉપનિષદ જુઓ ! ધણા બ્રાહ્મણોમાં, માત્ર ચાતુર્વક્ય, અને એવા બીજા ધણા થોડા બ્રાહ્મણો, બ્રહ્મને જાણતા હતા. જનશ્રુતિના દરબારમાં, ધણા બ્રાહ્મણ હતા; તોપણ તેણે ‘દૈકવ’ નામના બ્રહ્મજ્ઞાનીનું શરણું લીધું હતું. તાત્પર્ય—બ્રાહ્મણનો વર્ણ જન્મથીજ ગણાય. જેમ જેમ સંસ્કાર લે; તેમ તેમ તેની કીર્તિ વધે. કોઈ ભેમણીયા ચાવાળા; અને કોઈ મોટા તખ્તને દીપાવે એવા—વિદ્વાન-શીલવાન—ક્રિયાવાન વક્તા; અને વળી કોઈ મોટા બ્રહ્મજ્ઞાની.

સત્ત્વ ગુણથી શુદ્ધ બ્રાહ્મણ; સત્ત્વ અને રજોગુણના મિશ્રણથી ક્ષત્રિય; રજો અને તમો ગુણના મિશ્રણથી વૈશ્ય; અને ક્રેવળ તમો ગુણથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ઉપનયન સંસ્કાર, વેદાધ્યયન, તથા ગાયત્રીના જપથી સંસ્કાર પામી, દિવ અને છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણો ચાર આશ્રમ પાળે છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો—બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ એમ ત્રણ આશ્રમો પાળે છે. પરમાત્માના ચરણને સ્થળે ગૃહસ્થાશ્રમ છે; હૃદયને સ્થળે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે; વક્ષઃસ્થળે વાનપ્રસ્થાશ્રમ છે; સન્યાસાશ્રમ શિરો ભાગમાં છે.

ચાર આશ્રમો:—ચાર આશ્રમોની ગોઠવણ પણ, એવીજ કાંઈક ઉત્તમ છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસાશ્રમ—એમ ચાર આશ્રમો છે. બ્રહ્મચર્ય—ધરમાં ભાવવા સુકવાની ચિંતા નથી; એવો નિષ્ક્રિય સમય; વળી શરીર નવું નવું હોવાથી, આરોગ્ય—મજબૂત તર. અનુકુળ પવનથી વહાણ ચાલે; તેમ વિદ્યાભ્યાસ ચાલે; ગૃહ પાસે રહેવાનું હોવાથી, સાદામનું, સરલતાનું અને માણસાઈનું મંડાણ; ધીમે ધીમે શરીરનો વિકાસ, યુદ્ધિનો વિકાસ અને ચારિત્રનો વિકાસ; સાથે સાથે બ્રહ્મચારીઓમાં, ભાતુભાવની ખીલ-વણી. ધણુંજ મોહનાં સ્થાનકરૂપ—પોતાનાં માથાપ, ભાઈભાંડુઓ—તેમાં અમોહ થવાની અવકાશ. ગૃહને ઘેર રહેવાથી, તેઓમાં ઘણુંજ ઓછો મોહ. યુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ વેદાંત, ન્યાય, યોગ વિગેરે વિચારી, ગૃહસ્થ બનવા માટે લાયક બને.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ૨૨-૨૪ વરસ સુધી, ગૃહને ઘેર રહેતા; પછી બાળલગ્ન, અને વિધવાના વધારા—એવા આક્ષેપો કયાં રહ્યા ! જેમ મોટા ધરના એક ખુણામાં, જન્મ પછુ હોય; ગંદવાડ પછુ હોય; તેમ મોટા સમાજના એક ભાગમાં, એવી કુચાલ-વાળા માણસો પણ હોય; પણ તેથી આખા સમાજને વગોવલો; તે ગેરસમજ સિવાય બીજું કંઈ નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમ:—બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં મન, યુદ્ધિ અને શરીરને સારી રીતે કેળવ્યા પછી, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પેસવું; તે ઉત્તમજ હોય. ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોટામાં મોટા પામરને, મોટામાં મોટી લાલચ—વિષય સુખની છે. જેમ દાળમાં દાળ જેટલું મીઠું નહીં; પણ જેઈએ તેટલુંજ-વધુ મીઠું કામ ન આવે. તેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં, પ્રજાઉત્પત્તિ જેટલીજ, વિષય સુખની છૂટ છે.

એટલે ઋતુકાળમાંજ સ્ત્રીસંગ કરવાની છૂટ છે. પશુપક્ષીઓ આ આરાનું પાલન, હજી કરી રહ્યાં છે. બળવાન ખુટ, (આખસો) ગાયોના ધણુમાંજ ચરતો હોય; પશુ ઋતુમાં આવ્યા વિનાની ગાય સામે, જોતો નથી. અરે! કાઠો મેરા જેવો-તલ્લ નંગલી-ફેલ મૂંઠ-પાડો પશુ, સંયમી જણાય છે. અરે! પોઠામાં ફરતા-કુતરા પશુ, કુતરીઓની સાથે હરે ફરે; પશુ ઋતુકાળ વિના ઘેલા થતા નથી. પ્રભુની આ આરાને જે ન સમજે; સંયમના આ રહસ્યને, જે ન સમજે; તે કુતરાં કરતાં પશુ હલકાં સ્ત્રીપુરૂષો ગણાય છે.

આશ્રમે સંગ્રંધી પૂર્વે વાતો થઇ ગઈ છે; અને હજી એકાદ વખત થશે; માટે હાલ આટલુંજ. [વર્ણાશ્રમનો વિષય, નાના પુસ્તકમાં નીકળશે. કીંમત છ પાંચ]

વર્ણીમાં અને આશ્રમેમાં ગોઠવાઈ ગયા પછી, મનુષ્યોએ શું કરવું; તે હવે કહે છે—

ય एषां पुरुषं साक्षा-दात्मप्रभवमीश्वरम् ॥

न भजन्त्यवजानन्ति, स्थानाद्-अष्टाः पतन्त्यधः ॥३॥

અર્થ—આ મનુષ્યોમાંથી જે પુરૂષો, સાક્ષાત્ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર પરમાત્માને ભજતા નથી; માત્ર ભજતા નથી એટલુંજ નહીં; પણ પરમાત્માની અવસા કરે છે; નિંદા કરે છે; તેઓ વર્ણાશ્રમરૂપી સ્થાનથી, ભ્રષ્ટ થાય છે; અને દુર્ગતિ પામે છે. (૪)

૩ વિવેચન—

આ કર્મ ભૂમિ છે. ‘અહીં મારું કર્તવ્ય શું ?’ તે પ્રશ્નના જવાબમાં—યોગેશ્વર કહે છે કે—‘જે કોઈ ભગવાનને ભજીતા નથી; એટલે—જાણીતા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી; અને તેને પરિણામે ભગવાનને ભજતા પણ નથી; તે કોઈ અહીં કર્મ ભોગવીને, અને નવાં કર્મ બાંધીને, મરી જતાં, નીચી યોનીમાં પડે છે. એટલે ગમે તે વર્ણમાં આવ્યા પછી, અને સમજણ થયા પછી, ‘હું શું છઉં ? અને મારું સાચું કર્તવ્ય શું છે ?’ તે પ્રશ્ન ઉઠાવોજ જોઈએ. તે જાણવાની સગવડ, સમજી માતાપિતાએ, અને સદ્ગુરુએ, કરી આપવીજ જોઈએ. આ સગવડ, સંસ્કારી માતા પિતાનાં ઘરોમાં, અને દરેક ઘરોમાં, અથવા સંપ્રદાયોમાં, થઈ રહેલીજ હોય છે. વળી વાર પર્વે, પ્રમાદીને પુછડેથી પકડીને, ઉભો કરે છે—અને કહે છે કે—‘આજ તો શ્રીકૃષ્ણ જ્યોતિ; માટે ચાલો આપણે દર્શને જઈએ.’ દર્શને આવતાં આવતાં, કથા વાર્તા સાંભળવાનું મન થશે. ‘હું શું છઉં ?’ અને ‘મારું કર્તવ્ય શું છે ?’ તેના ખુલાસા કથા વાર્તામાં અનાયાસે સંભળાય છે.

પશુ જે અભાગીઓ જીવ, ન ગયો દેવમંદિરે; અને ન મેઠો કથા વાર્તામાં; અથવા પોતાની મેળે, પોતાના ખુલાસો મેળવ્યો નહીં; તે જીવ મરણ પછી, અધમ યોનીમાં જાય છે;’ એમ ઉપર કહ્યું.

૩ પદચ્છેદ—**एषां ये**—આ મનુષ્યોમાંથી જે પુરૂષો. **साक्षात्** આસ્તમપ્રભવં **ईश्वरं पुरुषं**—સાક્ષાત્ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર પરમાત્માને. **न भजन्ति**—ભજતા નથી. **अवजानन्ति**—જાણું છે છતાં અવસા કરે છે. **स्थानात् अष्टाः**—તેઓ વર્ણાશ્રમરૂપી સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈને. **अधः पतन्ति**—દુર્ગતિને પામે છે.

અવજાનંતિ—ભગવાનનો મહિમા જાણ્યા પછી પણ અવગણ કરે; એદરકાર રહે; તે પણ અધમ યોગીમાં જાય છે. જેમ તાવવાળાને મિષ્ટાન મોળાં લાગે; તેમ ગર્વિષ્ટને, ગોવિંદનાં કીર્તન, મોળાં લાગે; શીકકાં લાગે. પંડિત શ્લોકોનાં અર્થ સારી રીતે કરી શકે; પણ પંડિતાધના ગર્વમાં, ભગવાનનું કીર્તન તાણીને બોલી શકે નહીં; તાણી પાડીને સુર મેળવી ન શકે; સારે તેના હૃદયમાં ઉભરો તો કયાંથીજ હોય ! ઉભરો ભકતોને નચાવે, કુદાવે !

સ્થાનાત્ પ્રજ્ઞાઃ અધઃ પતંતિ—તેઓ સ્થાનમાંથી એટલે-પોતે જે વર્ણ અગર આશ્રમમાં છે; તેમાંથી—નીચી વર્ણમાં અગર નીચા આશ્રમમાં પડે છે. ફેજદાર બરાબર કામકાજ ન કરે; તો હવાલદાર થાય; ત્યાં પણ પ્રમાદ કરે; તો સીપાઇ થાય. ભાં પણ પ્રમાદ કરે; તો ડીસમીસ થાય છે—તેમ. કર્મનો કાયદો, સીધી સડક જેવો બાંધેલો છે. તેમાં રાજા કે રંક, રાની કે ગમાર, સૌ સરખાં છે.

આ જગતમાં મોટામાં મોટા, સારામાં સારો, પુરુષાર્થ કોઈ હોય; અથવા સારામાં સારો કોઈ પરમારથ હોય; તો-તે-પ્રભુ ભજવા તેજ છે.

ચોપાઇ —“સખા પરમ પરમારથ એહુ, મન ક્રમ બચન રામ પદ નેહુ.”

x x x x x

સોઈ સર્વજ્ઞ તરુ સોઈ પંડિત, સોઈ ગુણુર વિજ્ઞાન અખંડિત;
દક્ષ સકલ લક્ષણુ યુત સોઈ; જનકે પદસરોજ રતિ હોઈ.

x x x x x

શ્રુતિ સિદ્ધાંત ધૃષ્ટિ ઉરગારિ, રામ ભજ્યે સખ કામ વિસારી.
વેદ પુરાણુ સંત મત એહુ, સકળ સુકૃત ફલ રામસનેહુ.

એક રાજાની અગર એક કર્મચારીની આરાજાનું ઉલંઘન કરે; તો તેને સખત સજા થાય; તેમ ધર્મીની આરાજાનું ઉલંઘન કરે; તેમને અનેક અધમ અવતારો લેવા પડે.

‘શ્લોકોના અધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે, રાજાઓએ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ; એમ હવે કહે છે—

દૂરે હરિકથાઃ કેચિદ્-દૂરે વાચ્યુતકીર્તનાઃ ॥

સ્ત્રિયઃ શુદ્ધાદયશ્ચૈવ, તેઽનુકમ્પ્યા ભવાદશામ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—સ્ત્રિયો, શુદ્રો અને અતિશુદ્રો, અને એવા બીજા નાસ્તિકો, અથવા કર્મચંડાળો, કે જેઓ હરિકથાથી દૂર છે. એટલે કથાવાર્તા સાંભળવાની

૪ પદ્મછંદ—**સ્ત્રિયઃ શુદ્ધાદયઃ**—સ્ત્રિયો શુદ્રો અને અતિશુદ્રો. **અથ**—અને એવા બીજા નાસ્તિકો અથવા કર્મચંડાળો. **इति केचित्**—એવા કેટલાએકને. **दूरे हरिकथाः** **येषां ते-दूरे हरिकथाः**—જેમને હરિકથા દૂર છે—કથા વાર્તા સાંભળવાની સગવડ નથી. અથવા તેમનાં મન એવાં મલીન થઇ ગયાં છે કે—તેમને કથાવાર્તા સાંભળવી ગમતી નથી. **અથ** અને. **दूरे अच्युतस्य कीर्तनं येषां ते-अच्युतकीर्तनाः**—ભગવાનનું કીર્તન જેમને દૂર છે તે લોકો. **ते भवादशाम् अनुकम्प्याः**—તેમના ઉપર આપે દયા કરવી જોઈએ. એટલે આપે તેઓને સત્સંગનો લાભ આપવો જોઈએ.

તેમને સગવડ નથી. અથવા તેમનાં મન એવાં મલીન થઇ ગયાં હોય છે કે—તેઓને કથાવાર્તા સાંભળવી ગમતી નથી; અને તેથી તેઓ ભગવાનનાં કીર્તનનો લાભ (પણ) લઈ શકતા નથી; તેમના ઉપર તમારા જેવાએ, દયા કરવી જોઈએ. એટલે આપે તેમને સત્સંગની સગવડ કરી આપવી જોઈએ. [૪]

૪ વિવેચન—

બાળકો માટે નિશાળો, માંદાઓ માટે દવાખાનાં—હોસ્પીટલો; સુવાવડો માટે સુવાવડનાં દવાખાનાં, ચક્રાં માટે પરમડી, લૂંત્રાં પાંગળાં ઢોર માટે, પાંજરાપોળ, વિગેરે અનેક સગવડો, ખ્રમ માટે, રાખ કરી આપે છે. તેમ માણસોના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે, કથાવાર્તાની સગવડ પણ કરી આપવી જોઈએ. ઘણા રાજાઓ દેવ-મંદિરોનો અને કથાવાર્તાઓનો ખર્ચ ઉપાડે છે. દેવમંદિરોમાં દર્શન લોકો આવે છે; પણ કથાવાર્તામાં ખેસતા નથી. લોકોની આ કટેવ ભુલાવવા માટે, ધનવાનોએ અને મોટા અધિકારી સાહેબો, કથામાં નિયમસર હાજર રહેવું જોઈએ. ગામમાં બે ત્રણ ટેકાણે રાજ તરફથી કથાવાર્તા થતી હોય; તો તેના સમય બરાબર જોડવવા જોઈએ. આ બાબતમાં ખાસ યાદ રાખવાનું કે—પ્રભુએ પોતેજ નારદને કહ્યું છે કે—નાદં વસામિ વૈકુંઠે, યોગિનાં હૃદયેऽપિ ન ॥ મદ્ભક્તા યત્ર ગાયંતિ, તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥—‘હે નારદ! હું વૈકુંઠમાં વસતો નથી, યોગીઓ માંડે ધ્યાન ધરે છે; પણ ત્યાં ખુશી હોઈ; તો જાઉં; બાકી ન્યાં મારા ભક્તો, મારા ગુણુ ગાતાં હોય; ત્યાં હું અવશ્ય હાજર રહું છઉં.’ ન્યાં શ્રીહરિ બીરાજતા હોય; શ્રીહરિના ખ્યારા મુમુક્ષુઓ—વૈષ્ણવો—હરિભક્તો; આસપાસ બેઠા હોય; ત્યાં અગર ‘હું કોઈ મોટો ધનવાન છઉં,’ એવું અભિમાન લગીર પણ રાખવું નહીં. કારણકે સૌને મરવાનું છે; અને સૌને આ શ્રવણાદિ કરવાનું છે. શ્રીહરિ પાસે તમારો વૈભવ કાંઈ નથી. કથા કરનાર સાધારણ બ્રાહ્મણ અગર સાધારણ સાધુ હોય; તોપણ તેટલો કાળ, તે દેવ છે. તેને પ્રેમપૂર્વક નમીને ખેસવું. પ્રભુએ કાંઈ આપ્યું હોય; તો ચંદન, પુષ્પનો હાર, ફળ અથવા દક્ષણ પ્રેમપૂર્વક કથાકારને ધરવાં. કથામાં વિદ્વાનોની હાજરીથી, ઘણાં લોકો હાજર રહેતાં શીખશે. તેઓ પણ, હાજર રહી ન શકતાં હોય—એવાં પામરોને, અવાર નવાર પ્રેમથી ટોકતાં રહેવું જોઈએ. ભાવ-પૂર્વક પુષ્પાદિ ધરતાં, ખ્રમ બ્રાહ્મણ પ્રત્યે ભાવ કરતાં શીખશે. ખાસ સૂચના—આ પુરોને ખેસવાનો, અલગ અલગ ભાગ હોવો જોઈએ. વચ્ચે પડેલાં પણ હોવો જોઈએ; અને બેઉ ભાગનાં પાથરણું પણ, અલગ અલગ રહેવાં જોઈએ. પંખા, માળા અને જે પુસ્તક વંચાતું હોય; તેવાં બીજાં પુસ્તકો—આટલું ત્યાં હોવુંજ જોઈએ. આવી કથાવાર્તા ભાવપૂર્વક સાંભળ્યાનાં ફળ—(૧) પહેલું—આહાર વિહાર ચોખ્ખાં અને વ્યસનોનો ત્યાગ—પરિણામે—આરોગ્ય—દવાખાનાનો ઉદ્યમ ભાંગી પડે. (૨) બીજું—ધંધામાં બરકત. પોતાના ધંધામાં સંતોષ. (૩) ત્રીજું—કપટ છળ—કળ્યા બંધ થઈ જશે. તેને પરિણામે ન્યાયકોર્ટો અને ફાજદારી કોર્ટો, નામનીજ રહેશે.

વિચાર કરતાં આવડે; તો આ આખાદી ઝોછી નથી. કેટલાંએક મંદિરોમાં કથાવાર્તા થતી હોય છે; ત્યારે આચાર્યો અથવા મહંતો, મેડા ઉપર પાન ચાવતા હોય છે. પછી કથામાં જુઓ તો—બે પાંચ ડોસીઓ, ઈંકણી સુંધે જાય. કથાકાર એકલો બોલે અને

એકલો સાંભળે-એમ પોતાનું કામ કયેં જાય. રસભરી કથાઓમાંથી રસ છત્તકાય; અને સુકી કથાઓમાંથી, કંટાળો અને ઉધ છત્તકાય. દેવમંદિરોમાં, દેવનાં દર્શન પણ, કથા પૂરી થયા પછી ખોલવાં જોઇએ. કથાવાર્તા એટલે સંપૂર્ણ શાંતિ.

જ્યાં જ્યાં ભાવિક ધનવાનો છે. ત્યાં ત્યાં; તથા મીઠ જોવાં મોટાં મોટાં કારખાના છે. તે તમામ ઠેકાણે, અમુક વખત, ભગવાનની વાતો થવીજ જોઇએ. હોટલોમાં અને દારૂના પીટામાં પણ, કલાક અરધો કલાક, ‘માનવ શું ? અને તેનો મહિમાશું ?’-એવી કથાવાર્તા થવીજ જોઇએ. ગામડામાં વહીવટદારે, પટેલે અથવા મુખીએ, કથાવાર્તાની ગોઠવણ કરવી જોઇએ. તેનાં પરિણામ-માધ્યાં મપાય નહીં-એવાં છે.

ચોપાઇ—મુદમંગલમય સંત સમાજ, જે જગ ૧જગમ તીરથ રાઉ;

સખહિ સુલભ, સખદીન સખદેશા, સેવત સાદર શમન કલેશા.

અકથ અલૌકિક તિરથ રાઉ, દેય સઘ ફલ પ્રગટ પ્રભાઉ.

દોહરો—સુની સમજે જન મુદિત મન, મળજહિ અતિ અનુરાગ;

લહહિ ઓચારિફલ યઅછત તનુ, સાધુ સમાજ પ્રયાગ-સીયા૦

ચોપાઇ—૫મળજન ફળ દેખીય તતકાલા, કાક હોઇ ૧પીક બકહુ ઉમરાલા.

સુની આશ્ચર્ય કરે જની કોઇ, સતસંગત મહિમા નહિ યોગઇ.

વાદિમીકી, નારદ ઘટયોની, નીજનીજ મુખન કહિ નિજ હોની;

જલચલ ચલચર નભચર નાનાં, જે જડ ચેતન જીવ જહાની.

બીનુ સતસંગ વિવેક ન હોઇ, રામકૃપા બીનુ સુલભ ન સોઇ.

સતસંગત મુદ મંગલ મૂલા, સોઇ ફલ ૧૦સીધી-સખ ૧૧સાધન પુલા.

શક સુધરહી સતસંગત પાઇ, પારસ ૧૨ પરસી કુધાતુ સુહાઈ.

વિધિવશ સુજન કુસંગત પરહિ, ૧૩ફણીમણીસમ નીજ ગુણ અનુસરહિ.

વિગેરે-વિગેરે-[મોક્ષવાણી પાનુ ૮]

પતિ ધંધામાં બાવરો રહેતો હોય; અને જમવા પણ નવરો ન થતો હોય; તો સ્ત્રીએ ખટકો રાખીને, તેને કાંધક કાંધક-તેને જે ભાવે; તે-જગાડવોજ જોઇએ. તેમ અજ્ઞાનમાં, અથવા ધંધાની ધમાલમાં, અગર જ્ઞાનના ગર્વમાં, કોઇ જીવ ભગવાનના કાર્તનાદિથી વિમુખ રહેતો હોય; તો તેના ઉપર દયા કરીને, તેના હિતેચ્છુઓએ, તેને ભગવાનની કથાવાર્તામાં વાળવો.

‘વેદાશ્વરણિ યાવંતિ પઠિતાનિ ત્રિજોત્તમઃ । તાવંતિ હરિનામાનિ કીર્તિતાનિ ન સંશયઃ’ ॥ ‘ગાયત્ર્યા બ્રાહ્મણમસૃજન્નિદુભા રાજગ્ન્યં જગત્યા લૈશ્યં ન કેન-વિચ્છુદ્રમ્’ ॥ સ્ત્રીઓ અને શરો વેદથી વિમુખ છે; અને ધંધામાં કુમેલાં રહે છે; તો પણ તેઓ એટલાં બધાં નષ્ટ છે કે-તેઓ સંતકૃપાને ત્વરાથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મારે તેમના ઉપર દયા રાખીને, તેમને જોઇતી અનુકૂળતા કરી આપવી જોઇએ.

૧ ફરતો પ્રયાગરાજ. ૨ ઘણા પ્રેમથી. ૩ ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ. ૪ જીવતાં જીવતાં. ૫ સ્નાન. ૬ પોપટ. ૭ હંસ. ૮ છુપું ૯ જતાં. ૧૦ સિદ્ધિ-લાભ-ફળ. ૧૧ બાકીના તમામ સાધનો પુષ્પ જેવાં. ૧૨ પારસમણીના સ્પર્શથી લોહું સોનું થઇ જાય છે તેમ. ૧૩ ફણીને માથે મણી. એટલે પાસે પાસેજ રહે. પણ-ફણી કરડે, તો ઝેર ચડે અને મણી ધસીને ત્યાં ચોપડી દે; તે ઝેર ઉતરી જાય.

હવે કહે છે કે—જેમને અનુકુળતા છે; તેઓ પણ આ વસ્તુ લઇ શકતા નથી; તે સાંભળો—

વિપ્રો રાજન્યવૈશ્યૌ ચ, હરેઃ પ્રાપ્તાઃ પદાન્તિકમ્ ॥

શ્રીતેન જન્મનાથાપિ, મુક્ષાન્ત્યાન્નાયવાદિનઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, જન્મથી તથા શ્રુતિમાં કહેલા ઉપનયનાદિ સંસ્કારથી, અને વેદાધ્યયનાદિથી, ભગવાનની કથાવાર્તાનો તથા કીર્તનાદિનો ઉત્તમ અધિકાર પામેલા છે; તેઓ વેદનાં ફળસ્તુતિનાં વચનોમાં, મોહ પામીને, તે પ્રમાણે વાદ કરનારા થઇને, ભૂલાં પડે છે. એટલે જીવને બંધનમાંથી છોડાવવાનું કામ કરતા નથી; પણ આ સંસારનાં સુખ અને સ્વર્ગોદિનાં સુખોમાં લલચાઇને, સકામ કર્મો કરે છે. નવો ભવ (પુનર્જન્મ) ઉભો કરે છે. [૫]

૫ વિવેચન—

જ્ઞાન એવી અટપટી વસ્તુ છે કે—જેને અનુકુળતા છે; તેને તે અધરી વસ્તુ છે. જેની પાસે છે; તેને તે દૂર છે. બ્રાહ્મણાદિને ઘણા પુણ્યોને અંગે, પાસે રહેવાની પરવાનગી મળી. પણ સ્વર્ગોદિ સુખની લાલચમાં લોભાણું; તે લટકી ગયાં. ‘ફલસ્તુતિનાં વચનોમાં મોહ પામે છે;’ એમ કહ્યું. તે સંબંધમાં—

યામિમાં પુષ્પિતાં વાત્સં, પ્રવદંત્યવિપક્ષિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ, નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ (ગીતા અ. ૨ ૪૨)

વિગેરે શબ્દોથી, શ્રીકૃષ્ણે સ્વર્ગોદિ આપનારાં સકામ કર્મોમાં, ન લલચાવા ભલામણ કરી છે. શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે મંડન પંડિત સાથે જે વાદ કર્યો હતો તે—‘સકામ કર્મમાર્ગ સારો, કે જ્ઞાનમાર્ગ ?’—એવોજ પ્રશ્ન હતો.

તે સંબંધી હજી આગળ વિશેષ સ્ફુટ કરીને કહે છે કે—

કર્મણ્યકોવિદાઃ સ્તબ્ધા, મૂર્ખાઃ પંથિતમાનિનઃ ॥

વદન્તિ ચાટુકાન્ મૂઢા, યયા માધ્વ્યા ગિરોસ્મુકાઃ ॥૬॥

૫ પદ્મછંદ—વિપ્રઃ—બ્રાહ્મણો. ચ—અને. રાજન્યસ્ય વૈશ્યસ્ય રાજન્યવૈશ્યૌ—ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો. શ્રુતૌ પ્રોક્તઃ શ્રીતઃ—શ્રીતેન—શ્રુતિમાં કહેલા ઉપનયનાદિ સંસ્કારથી, અને વેદાધ્યયનાદિથી. જન્મના—જન્મથી હરેઃ પદાન્તિકમ્ પ્રાપ્તાઃ—ભગવાનની કથાવાર્તા તથા કીર્તનાદિનો ઉત્તમ અધિકાર પામેલા છે. અથ અપિ—તેઓ. આમ્નાયેષુ વાદઃ—વેદનાં ફળસ્તુતિનાં વચનોમાં મોહ પામીને, તે પ્રમાણે વાદ કરનારા (થઇને). મુક્ષાન્તિ—ભૂલા પડે છે. એટલે કર્મ માર્ગમાં ફળો માટે બંધાયે રહે છે; અને મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરતા નથી.

૬ પદ્મછંદ—કર્મણિ અકોવિદાઃ—કર્મના પ્રકારને નહિ જાણનારા. સ્તબ્ધાઃ—અક્રુડ—અભિમાની. મૂર્ખાઃ અપિ પંથિતમાનિનઃ—(આત્માનં પંથિતં મન્યંતે इति પંથિતમા-

અર્થ—કર્મના પ્રકારને નહિ જાણનારા, અધ્ધ-અભિમાની, પોતે મૂર્ખા છે; તોપણ પોતાને પંડિત માનનારા, પંડિતપણાનું અભિમાન રાખનારા, અર્ધદગ્ધ લોકો, ફળસ્તુતિનાં જે વચનોથી ઉત્સુક-(ઉત્સાહવાળા) અને છે; તેવચનોથી-તે વાણીથી, ‘અપ્સરાઓની સાથે વિહાર કરશું; ઈંદ્ર બનશું’-એવી એવી આશાઓનાં વચનો બોલે છે. [૬]

૬ વિવેચન—

કર્મણિ અકોવિદાઃ—કિં કર્મ કિમકર્મેતિ, કવયોડ્યત્ર મોહિતાઃ ॥ [અ. ૪. ૧૬] કર્મ એટલે શું? અને અકર્મ એટલે શું? તે બાબતમાં પંડિતો પણ મોહ પામ્યા છે. જે પ્રકારનું કર્મ, ભવબંધ કરાવે; તે કર્મના કરનારા ‘અકોવિદાઃ’ એટલે અપંડિત-મૂર્ખ ગણાય છે. ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં, અર્જુને પૂછ્યું છે કે—જો કર્મ-માર્ગજ શ્રેષ્ઠ હોય; તો જ્ઞાનની શ્રેયવણમાં મને કાં નાંખો? તેના જવાબમાં ગોવિંદે ધણું ખુલાસા કરીને કહ્યું છે કે—

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો, યથા કુર્વંતિ ભારત ॥

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્ તથા સક્તશ્ચ-ચિકીર્ષુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

ન બુદ્ધિમેદં જનયે-દજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ॥

જોષયેત્ સર્વકર્માણિ, વિદ્વાન્ યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬॥ [અ. ૩.]

અર્થ—તેથી હે અર્જુન! કર્મફળમાં આસક્ત, અજ્ઞાની માણસો, જેવી રીતે કર્મો કરે છે; તેવીજ રીતે લોકહિતને ધ્વજનારા, અનાસક્ત જ્ઞાનીએ, કર્મ કરવું જોઇએ. [૨૫] વળી જ્ઞાની પુરૂષે, કર્મફળમાં પ્રીતિ રાખનારા અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં, ભેદ-વિક્ષેપ-અનાદર-ઉપગ્નવેલો નહો. પરંતુ પોતે પરમાત્મામાં યુક્ત રહીને, સર્વ કર્મો રૂઝે પ્રકારે કરતા રહીને, પોતાના વર્તનથી, પણ ઉત્સાહ આપવેલો. [૨૬]

કર્મમાર્ગના કરતાં જ્ઞાનમાર્ગ ઉત્તમ છે; તોપણ કર્મમાર્ગમાં પ્રીતિવાળાઓને, તેમના અધિકાર પ્રમાણે, કર્મમાર્ગમાં રહેવા દેવા. એટલે જેઓ હજી જ્ઞાનમાર્ગમાં આવી શકે; એવા નથી; તેમની પાસે કર્મમાર્ગને હલકો પાડી, તેમને કર્મમાર્ગમાંથી, પાડી પણ નાંખવાં નહો. જ્ઞાનમાર્ગના અધિકારીએ છેવટમાં જાણી લેવું કે—

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ॥

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણે, તમાહુઃ પંદિતં બુધાઃ ॥ ૧૯ ॥

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગે, નિત્યતૃપ્તો નિરાભયઃ ॥

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોડપિ, નૈવ કિંચિત્ કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

નિરાશીર્યતત્ત્વિતાત્મા, ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ॥

શારોરં કેવલં કર્મ, કુવન્નાપ્નોપિ કિલ્લિવમ્ ॥ ૨૧ ॥ [ગી. અ. ૪]

[આ શબ્દો-કેવા સુંદર-કેવી વાણી મધુર!]

નિઃ—પોતે મૂર્ખા છે, તોપણ પોતાને પંડિત માનનારા-પંડિતપણાનું અભિમાન રાખનારા—
અતઃ યથ મૂઢાઃ—અને તેથી અર્ધદગ્ધ લોકો. યથા માઢવ્યા ગિરા ઉત્સુકાઃ—ફળસ્તુતિનાં જે વચનોથી તે ઉત્સાહવાળા બન્યા છે તે વાણીથી. ચાતુકાન્ વર્વંતિ—અપ્સરાઓની સાથે વિહાર કરશું—ઈંદ્ર બનશું—એવી એવી આશાઓનાં વચનો બોલે છે.

યદચ્છાલામસંતુષ્ટો, ઇદ્રાતીતો વિમલ્લરઃ ॥

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધો ચ, કૃત્વાપિ ન નિવદ્યયતે ॥૨૨॥

[અર્થ કરવા નહીં રોકાઉં. જોઇ બેશોજી.]

યથૈષાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્-મસ્મસાત્ કુરતેઽર્જુન ॥

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માગ્નિ, મસ્મસાત્ કુરતે તથા ॥ ૩૭ ॥

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં, પવિત્રમિદં વિચયતે ॥

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ, કાલેનાત્મનિ વિદતિ ॥ ૩૮ ॥

અદ્વાર્વાલ્લભતે જ્ઞાનં, તત્પરઃ સંયતેન્નિયઃ ॥

જ્ઞાનં લ્લબ્ધ્વા પરાં શાંતિ-મચ્ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૧૯॥ [અ. ૪.]

અર્થ કરવા નહીં રોકાઉં. માત્ર એટલુંજ કહું કે-જ્ઞાન આવી ઉત્તમ વસ્તુ છે. પહેલા નંબરની વસ્તુ છે; અને સકામ કર્મમાર્ગ બીજા નંબરની વસ્તુ છે; તોપણ ભોટ જેવા લોકો, પહેલા નંબરનો ભાવ પૂછતા નથી; અને બીજા નંબરમાં લોભાધને, તેમાં પડ્યા રહે છે. તેમને મૂર્ખ કહ્યા. તે એટલાજ માટે, કે-તેઓ પોતાના અજ્ઞાનમાં, એટલા બધા દબ થઇ ગયા હોય છે કે-મોક્ષ સંબંધી કહેલી વાત, તેમને ગળે ઉતરતી નથી.

મૂર્ખાઃ (અપિ) પંદિતમાનિનઃ—પોતે મૂર્ખ છે; તોપણ પોતાને પંડિત માનનારા. પંડિતાની આ ભેવકુશી, અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે. પ્રભુ કૃપા થાય; તે પંડિતાજ આ એકુશીમાંથી બચી શકે છે. ભયંકર લપસણે રસ્તે, સાચવીને ચાલનારાજ બચી શકે. કોઇ વિદ્વાન્ તો કહે છે કે-‘ગધેડાની પીઠે ચંદનના લાકડાનો ભારો, કે આવળીયાના લાકડાનો ભારો, એજ સરખા છે. તેમ પંડિતાને વિદ્વાનો ભાર, કે અવિદ્વાનો ભાર સરખો છે. II શાકની કડબી, ગમે એવા સ્વાદિષ્ટ શાકમાં હરેફરે; પણ પોતે સ્વાદથી અજ્ઞાન રહે છે. નિર્જીવ પંડિતો, ગમે એવા શાસ્ત્રો ભણે-વાંચે; પણ પોતે તેના રહસ્યથી, અજ્ઞાન રહે છે. દયારામભાઈ કહે છે કે—

‘શ્રમ કરી સૌ વિદ્યા ભણ્યો, મહાપંડિત કહાવ્યો જન;

પણ સાર તેનો સમજ્યો નહીં, ના થયો ભગવંતનો ભક્ત;

અત્યા ! ભક્તિ વિના શ્રમ એ ફળ સાર, જેમ ગદ્દો વહે ચંદનભાર;

જેમ અહિ મણી મેળવી ધૂતલે આહાર, તેમજ તે ઉદર ભરનાર.

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળુ’

જાદુના ખેલ કરનારો, જેમ સોનારૂપાના ચાંદ લટકાવી, મોટા દેખાવ કરે; તેમ આ મૂર્ખ કર્મકાંડીઓ, આસન પુજા વિગેરે ઠાઠ બતાવીને, પોતાની ભગ્વતા દેખાડવા પ્રયત્ન કરે છે. રક્ષાકીર્તને લાલ રંગનો ઝોપ આપી, માણેકમાં અપાવવા પ્રયત્ન કોઇ કરે; પણ તે ઝવેરી પાસે ચાલે નહીં.

માઘ્વયા ગિરોત્સુકાઃ—મીઠાં વચનોથી ઉત્સુક બનેલા. આ વચનો નકામાં નથી. આધકાર પરત્વે કામનાં પણ છે. નિશાળે ન જતા બાળકને ‘લે-પૈસો’ એમ ફેસલાવી નિશાળે મોકલાય. પણ જે બાળકો મોટા થયા; તેમને તેવી લાલચ અપાય નહીં. મોટી ઉમરના બાળકો, તેવી લાલચમાં પડે પણ નહીં. ‘જ્ઞાન માટે પરિશ્રમ કરી, સત્ય વસ્તુને ઝાળખી, અજ્ઞાનમાંથી નીકળતા રહો-એવો ભાવ છે.

બાટુકાન વર્ધતિ—‘રાગ યશું’-‘ઇદ્ર બનશું’-‘અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરીશું’-વિગેરે લાભમાં લેલાધને, ડાહી ડાહી વાતો કરે છે.

કર્મકાંડીઓ મદાંધ બનીને શું કરે છે ?

રજસા ધોરસંકલ્પાઃ, કામુકા અહિમન્યવઃ ॥

દામ્ભિકા માનિનઃ પાપા, વિદ્વસંત્યચ્યુતપ્રિયાન ॥ ૭ ॥

અર્થ—રજેશુભની વૃદ્ધિને લીધે, અભિચારાદિકના ભયંકર સંકલ્પ કરનારા, મોટી તૃષ્ણાવાળા, સર્પ સરખા ક્રોધવાળા, ઢોંગી, અભિમાની, દુષ્ટ કર્મકાંડીઓ, ભગવાનના ભક્તોની હાંસી કરે છે. [૭]

૭ વિવેચન—

ધોરસંકલ્પાઃ—અભિચારાદિકના ભયંકર સંકલ્પ કરનારા. [કાશીનો રાજા દ્વારકાનો નાશ કરવા આપ્યો હતો.] સંકલ્પ કરતાં કરતાં, **કામુકાઃ** ભારે તૃષ્ણાવાળા બની જાય છે. તૃષ્ણામાં વાંધો પડે; તે **અહિમન્યવઃ**—સર્પસરખા ક્રોધવાળા—ક્રોધ મારતા. ક્રોધ કાળો નાગ છે; તેથી તે દ્રેષના ક્રોધ મારે છે. વળી જરૂર મારણના અનેક પ્રયોગો આચરી પાપમાં પડે છે. જે ક્રોધ આ પ્રયોગો ઉઘાડ પાડે; તે ક્રોધ મારે છે. **દામ્ભિકાઃ** તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા, અનેક પાપ કરનારા. **માનિનઃ**—જે જાણવા જેવું છે; જે કરવા જેવું છે. તે ન જાણીને; અને ન કરીને. એટલે અર્ધદગ્ધ છે; છતાં અભિમાની. અર્ધદગ્ધતાનો રોગ અસાધ્ય છે—

ગીતિ—

અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ, સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવણદુર્લભધં, બ્રહ્માપિ તં નરં ન રંજયતિ ॥ (ભર્તૃહરિ શતક)

અર્થ—અજ્ઞાને સમજવવા; તે સહેલું. સંપૂર્ણ વિદ્વાન અથવા જ્ઞાનીને સમજવવું; તે પણ સહેલું; પણ જે અર્ધદગ્ધ—જે પાંચ કે પચીસ ચોપડી વાંચીને, પંડિત બન્યા હોય; તેમને સમજવવું; તે બહુ મુશ્કેલ છે. ‘બ્રહ્મા પણ તેને સમજવી ન શકે;’ એમ ભર્તૃહરિ કહે છે

અત્યારનું ભારત—(૧) ધર્મમાં અર્ધદગ્ધ પંડિતો, ભક્તો અને કર્મકાંડીઓ, ભારે રંજાડ કરી રહ્યા છે. કાંઈક સંપૂર્ણ થવા, અભ્યાસ થતોજ નથી. વક્તાઓએ, કથાકારોએ, મહંતોએ અને મહારાજાઓએ, ભારત ક્યાં છે? અને કેવી રીતે ઉભો છે; તે બહુ સારી રીતે જાણવું જોઈએ. તે જાણવા દરેક ધર્મની હિલચાલ જાણવી જોઈએ. સમાજ ન્યાં ઠોકર ખાતો હોય; તે બાબતનો, નવી જીતી સંસ્કૃતિયુક્ત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ અજ્ઞાનને પરિણામે, આંધળા બહેરું બહુ કુટાય છે. સમાજ માંગે છે કાંઈ; અને તેને અપાય છે કાંઈ.

૭ પદ્યછંદ—**રજસા**—રજેશુભની વૃદ્ધિને લીધે. **ધોરાઃ સંકલ્પાઃ** જેવાં તે **ધોર-સંકલ્પાઃ**—અભિચારાદિકના ભયંકર સંકલ્પ કરનારા. **કામુકાઃ**—ભારે તૃષ્ણાવાળા. **અદ્વઃ** **દુષ્ટ મન્યુઃ** (ક્રોધ) જેવાં તે **અહિમન્યવઃ**—સર્પ સરખા ક્રોધવાળા. **દામ્ભિકાઃ**—ઢોંગી. **માનિનઃ**—અભિમાની. **પાપાઃ**—પાપીઓ—દુષ્ટ. **અચ્યુતપ્રિયાન** **વિદ્વસંતિ**—ભગવાનના ભક્તોની હાંસી કરે છે

(૨) સમાજમાં અર્ધદંઘ યુવકો, ભયંકર હોહા-કરી રહ્યા છે. તેને પરિણામે તેઓ ઘડી ઘડીમાં ‘યુવક’ મટીને ઉદ્ધત દેખાવ કરે છે. કોઇ કોઇ વાર તો, આખો ‘યુવકસંઘ’ ‘ઉદ્ધતસંઘ’ બની જાય છે. આપણા પોતાના બાળકો સમજી, તે સંઘને આપણે મદદ કરી-પોષણ આપીએ; ત્યારે તે સંઘજ, વડીલોનાં પાઘડાં ઉછાળી નાંખે. કારણકે અર્ધદંઘ છે. ભણ્યા થોડું; અને બગડ્યા ઘણું. ‘ખદબદ બોલે ખીચડી; જખલગ કચ્ચી હોય.’ સંપૂર્ણકુંભો ન કરોતિ શબ્દ-સંપૂર્ણ ભરેલો ઘડો, અવાજ કરતો નથી. વિગેરે-વિગેરે.

આ શ્લોકમાં છેવટમાં તેમને ‘પાપા: પાપીઓ’ કહ્યા. પાપીઓ કેવું પાપ કરતા હશે કે-‘અચ્યુતપ્રિયાન્ વિહસંતિ ભગવાનના લાડિલા ભકતોની, તેઓ હાંસી કરે છે.’ ગમે એવા ધનવાન હોઇએ; ગમે એવા વિદ્વાન્ હોઇએ; અગર ગમે એવા મોટા હોઇએ; પણ જ્યારે ભગવાનના ભકતોનો અનાદર કરવાનું શીખીએ; ત્યારે ‘આદ્યત આવી’ એમ સમજવું. એક નાનકડા રાગના હજુરીનું નામ લેતાં, મોટી આદ્યત આવી પડે; એક લાડકી વડુંનું નામ લેતાં, મોટો કળથો ઉભો થાય છે; ત્યારે ભગવાનના બહાલા ભકતોનું નામ લેતાં, અભય કેમ રહેવાય! પાપીઓનાં-દુરીજનનાં ચક્ષમા ઉંધાં! તેથી તેમને અવળુંજ દેખાય. માંડળીકે નરસી સાથે કળથો ઉભો કર્યો. અર્ધદંઘ સન્યાસીઓએ ટેકો આપ્યો. મહેતાજીને મુંઝવ્યા. સંતો એક સાથે ધૂન કરવા લાગ્યા કે-“વિકૃલ વેગે વેહલા આવો, માળા મોગરાની લાવો; માળા મોગરાની લાવો, મહેતા નરસીને પહેરાવો. વિકૃલ વેગે વેહલા આવો, માળા મોગરાની લાવો.” [થવાલો ધડીવાર-ખસ!]

પ્રભુ પધાર્યો; મહેતા નરસીને કંઠે હાર નાંખ્યો. જ્યજ્યકાર થઇ રહ્યો. માંડળીક પાયમાલ થઇ ગયો.

ચોપાઈ-કહડુ કવન પ્રભુકી અસરીતિ, સેવક પર મમતા અતિ પ્રીતિ;

જે ન ભજહિ અસ પ્રભુ ભ્રમ ત્યાગી, જ્ઞાનરંક મતિમંદ અભાગી.

[મોક્ષવાણી પાનું ૩૮]

નાના બાળકને જરા દુઃખ થતાં, માતા દોડી આવે; અરધી અરધી થઇ જાય; તેમ પોતાના ભકતને જરા દુઃખ થતાં, આપોણ દોડ્યો દોડ્યો આવે. જેમ ભગવાન્ અકળ અને અગમ છે. સામા ઉભા હોય; તોપણ સમજણ પડે નહીં. તેમ ભકતો પણ અકળ અને અગમ છે. [‘મારે ત્યાં અહીં-ઘણીવાર સંત ચડી આવે છે. ડરતો ડરતો તેમની જોડે કામ લઉં છઉં-કે રખે! તે દુભાય નહીં.’] મહેતાજી મામેફે ભરવા ગયા; ત્યારે ન ઝાળખ્યા કુંવરબાઇએ; તેમ ન ઝાળખ્યા વેવાઇએ. વેવાઇએ વેવાઇપણું માત્ર કર્યું. બાકી બીજાઓએ તો, ભગવદ્દના લાડિલાની મસ્કરીજ કરી. શામળશાને પરણાવવા ગયા. ત્યાં પણ ‘ડીક આ કોઇ ભકત છે!’ એટલુંજ સૌ સમજ્યા. જે ખળ હતા; તે એમ પણ બોલ્યા કે-‘પાખડમાં પૂરો જણાય છે.’ બાકી પેલી વાત તો, કોઇ સમજ્યુંજ નહીં. પેલી વાત કઇ?-સાંભળો-‘ચરણ ધોઇ લેવા; ત્રેમે સ્નાન કરાવવા; કેસરનાં તીલક અને ભાવતાં સાદાં સરલ ભોજન! સાદી સુખાળી પચારી, પોતાને હાથે કરી આપી; નમ્ર ભાવે ચરણ ચાંપવા બેસવું.’ એવું એવું જે કાંઇક ખાસ કરવા જેવું છે; તે ઘણાં પુણ્યના ઉદ્યે, હૃદયમાં સ્ફુરે છે. ઘરમાં જે જોઇએ તે છે; અને સંત ઘેર પધાર્યો. વળે તે અચાચક! પછી પ્રભુકૃપાનોજ વાંધો. સમજણનોજ સોદો.

દેવમહેદ્વે સંત મંડાય; અને અસુરમહેદ્વે સંત દંડાય-જે પોળોમાં અગર ગામોમાં, દેવ જેવા લોકો વસતા હોય; ત્યાં ભગવાનના ભક્તોનો સત્કાર થાયજ; અને જે પોળોમાં, અગર ગામોમાં, રંઝડીયા ફરીજન વસતા હોય; ત્યાં ભગવાનના ભક્તોનો અનાદર થાયજ. જેને પગલે પૃથ્વી પાવન થાય; જેના રનાનથી ગંગાદિથી પવિત્ર થાય; એવા પ્રજ્ઞાના પારા ભક્તોને, પ્રણામ કરીને, આગળ વધીએ.

મદંધ કર્મ કાંડીઓના આચરણનું હવે વર્ણન કરે છે—

વંશસ્થ.

વદન્તિ તેઽન્યોઽન્યમુપાસિતસ્ત્રિયો, ગૃહેષુ મૈથુન્યસુત્વેષુ चाशिषः ॥

यजन्यमृष्टान्नविधानदक्षिणं, वृक्षै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ॥८॥

અર્થ—વૃદ્ધોની નહિ, પણ સ્ત્રિઓની ઉપાસના કરનારા, જેઓમાં મૈથુનનું સુખજ ઉત્તમ માનેલું હોય છે; એવા ઘરોમાં રહીને, ‘આજ મેં આટલું મેળવ્યું; આ મારો મનોરથ પૂર્ણ થયે; મારી પાસે આટલું તો ધન છે; અને ફરી આટલું થયે; ઇત્યાદિક મોટાં સુખો પ્રાપ્ત કરવાની વાતો, તેઓ એક બીજામાં કરે છે. જેમાં દક્ષિણાની તથા અન્નદાનની બરાબર ગોઠવણ થઈ નથી; એવો યજ્ઞ, દંભની ખાતર તેઓ કરે છે. હિંસાના દોષને નહિ જાણનારા, તે કર્મકાંડી લોકો, કેવળ આજીવિકાની ખાતર, પશુઓને મારે છે. [૮]

૮ વિવેચન—

યૈઃ ઉપાસિતાઃ સ્ત્રિયઃ—ઘરમાં ઉપાસના કરવા લાયક-સેવા કરવા લાયક, ‘આપની આરા સું છે ?’ એમ પૂછવા લાયક-વૃદ્ધો છે; છતાં આ કર્મકાંડીઓ સ્ત્રિઓની ઉપાસના કરી રહ્યા છે. પશ્ચિમમાં સ્ત્રિઓની ઉપાસના થાય છે; પણ તે કાંઈક હદે થાય છે. બાકી આ દેશના નકલીયા પુરૂષો, સ્ત્રિઓની જે ઉપાસના કરવા લાગ્યા છે; તેની હદજ નથી. વડીલો ઉપાસનાના પદમાં છે; સ્ત્રિઓ રક્ષણના પદમાં છે.

મૈથુન્યસુત્વેષુ ગૃહેષુ આશિષઃ—સ્ત્રી અને ઘર જેમ મૈથુનનાં સુખનાં સ્થાન છે; તેમ તે ગૃહ, અનેક દૈવી સુખની સગવડવાળાં છે. તે બેમાં બેસીને અનેક આત્મવિકાસ કર્યો છે. બાળક હતા; ત્યારે સ્ત્રીજીવ હતા. નિશાળે ગયા પછી, બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થઈ. પછી સંતો અને શાસ્ત્રો પાસે બેસવા લાગ્યા; ત્યારે બુદ્ધિ, તેથી પણ સૂક્ષ્મ થઈ. રાજા બાઈ

૮ પદ્મછેદ-**ઉપાસિતાઃ સ્ત્રિયઃ** યૈઃ તે-ઉપાસિતસ્ત્રિયઃ-વૃદ્ધોની નાહ; પણ સ્ત્રિઓની ઉપાસના કરનારા. ચ-અને. મૈથુન્યં પથ સુલં ચેષુ તાનિ, તેષુ ગૃહેષુ-જેઓમાં મૈથુનનું સુખજ ઉત્તમ માનેલું હોય છે એવા ઘરોમાં. આશિષઃ-મોટાં સુખો પ્રાપ્ત કરવાની વાતો. તે અન્યોઽન્યં વદન્તિ તેઓ એક બીજાને કહે છે. અમૃષ્ટા અન્ન-વિધાનદક્ષિણા (જમણાં અને દક્ષિણા આપવાની ગોઠવણ થઈ નથી) યસ્મિન્ કર્મણિ યથા દ્યાત્ તથા-દક્ષિણા અને અન્ન દાનની જેમાં પૂરેપૂરી ગોઠવણ નથી એવી રીતે. યજન્તિ-તેઓ (દંભની ખાતર) યજ્ઞ કરે છે. ન તદ્વિદઃ અતદ્વિદઃ-હિંસાના દોષને નહીં જાણનારા. પરં-કેવળ. વૃક્ષૈઃ પશૂન દન્તિ-આજીવિકાની ખાતર પશુઓને હણે છે.

ટાવરને જોઈને, એક ઈજનેરને જે વિચારો આવે; તે વિચારો, આપણને ન આવે. તાજ-મહાલ જોઈને, જે વિચારો, એક હોશીયાર કારીગરને આવે; તે વિચારો આપણને ન આવે. સંતો અને શાસ્ત્રો પાસે બેસીને, જેમણે સંસારનું સ્વરૂપ જાણ્યું; તે સદ્ગુણવાળો, પુણ્ય, સ્ત્રીમાં અને ઘરમાં; મૈથુનના સુખ ઉપરાંત, ઘણું ઘણું ઉત્તમ સુખ દેખી શકે છે.

આતિથ્યં વિશુષિતનં પ્રતિદિનં, મિષ્ટાન્નપાનં મૃદે ।

સાધોર્મ્યમરોગિતા ચ સતતં, ધન્યો મૃદસ્યાન્નમઃ ॥

અર્થ—આતિથ્યસત્કાર, ભગવાનનું સ્મરણ, અતિથિઓના સત્કાર માટે, હમેશાં સાફ સાફ ભોજન, સત્પુરૂષોની મૈત્રિ, સદા શરીર આરોગ્ય—એવા મૃદસ્થાશ્રમને ધન્ય છે.

તે અન્યોઽન્યં વર્દતિ—તેઓ એક બીજાને મળે છે; ત્યારે સંસારના સુખની અનેક વાતો કરે છે. ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં આવી વાતો છે. સાંભળો—

દ્વમથ મયા લલ્લ-મિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથં ॥

દ્વમસ્તીદમપિ મે, ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥૧૩॥

અસૌ મયા હૃતઃ શત્રુ-હનિષ્યે ચાપરાન અપિ ॥

દૈશ્વરોઽહમહં ભોગી, સિદ્ધોઽહં લલ્લાન સુધી ॥૧૪॥

આદ્યોઽભિજનવાનસ્મિ, કોઽન્યોઽસ્તિ સદ્યો મયા ॥

યદ્યે વાસ્વામિ મોદિષ્ય, હત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥૧૫॥

અનેકચિત્તવિમ્બાંતા, મોહજાલસમાવૃતાઃ ॥

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ, પતંતિ નરકેઽશુભૌ ॥૧૬॥ [અ. ૧૬]

અર્થ—આજે તો મેં આ મેળવ્યું; અને હવે આ મેળવીશ, આટલું છે; અને આટલું બીજું પણ ધન મને મળશે. (૧૩) આ શત્રુને મેં હણ્યો; અને બીજાઓને પણ હણીશ. હું ઈશ્વર, હું સત્તા અને વૈભવ ભોગવનાર, હું સિદ્ધ, હું બળવાન, અને હું સુખી છઉં. (૧૪) હું ધનાઢ્ય, હું કુલીન, હું જગ્યાવાળો, મારા જેવો બીજો કોણ છે? હું યશ કરીશ; દાન દઈશ; અને મોજ માણીશ. અજ્ઞાનથી ભરેલી આવી આવી કામનાઓથી, તે લોકો મોહ પામેલા હોય છે. (૧૫) અનેક પ્રકારે ચિત્તથી ભરેલા, અને મોહ જળમાં ઘેરાઈ ગયેલા, તથા પદાર્થો અને ભોગોમાં અતી આસક્ત બનેલા, તે આસુરી લોકો, ગંદા નરકમાં પડે છે. (૧૬)

અસ્ટદાન્નવિધાનવક્ષિણં યજંતિ—દક્ષિણાની અને અન્નદાનની (અથવા ભોજનની) જેમાં યથાર્થ સગવડ ન હોય; એવા યજ્ઞો, દંભ માટે આ લોકો કરે છે. ‘કંજુસને કદિ જશ મળ્યો નથી,’ એવા સિદ્ધ પ્રમાણુને, આગળ રાખીને, યજ્ઞ કરનારે કંજુસાઈ કરવી નહીં. તેણે તો કોથળાનું મુખ છૂટું રાખવું જોઈએ. એટલે જોઈએ તેના કરતાં, દ્રવ્ય વધારે હોય; જોઈએ તેના કરતાં ઉદારતા વધારે હોય; જોઈએ તેના કરતાં હિંમત વધારે હોય; તોજ યજ્ઞ કરવો.

ગીતા અધ્યાય ૧૬ માં આગળ કહે છે કે—

આત્મસંભવિતાઃ સ્તબ્ધા, ધનમાનમદાન્વિતાઃ ॥

યજંતે નામયજ્ઞસ્તે, વંધેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥

અર્થ—પોતાની બહાર કરનારા, અકડ રહેનારા, અને ધન તથા માનના મદવાળા-તેઓ, વિધિરહિત અને દંભ પાખંડથી નામમાત્રજ યજ કરે છે. (૧૭)

નિમિ રાજ યજ કરવા બેઠો છે. સ્ત્રિઓ શરવા નીચે મૂકી દર્શને, શાંતિથી સાંભળે છે. સકામ કર્મ કરનારા યજમાનો, અને કરાવવાનારા બ્રાહ્મણો-બેઠે આકળા ઉતાવળા અને દંભ પાખંડથી પોષાએલા હોય છે. નિમિ રાજનો આ યજ, નિષ્કામ છે. નિષ્કામ કર્મોનું ફળ અંતઃકરણની શુદ્ધિ. શુદ્ધિનો લાભ જ્ઞાન. જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલો પ્રસંગ, તે નવ યોગેશ્વરોનું આગમન. નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ કલિયુગને આવતો જોઈને, સત્કર્મમાં ચિત્તને જોડી રાખવા માટે, યજ કરતા હતા. ત્યાં સુત પુરાણી પધાર્યા. દ્રવ્યયજ્ઞના કામને અટકાવી; બાળુએ રાખી મૂકી; જ્ઞાનયજ્ઞને આદર શૌનકાદિએ કર્યો. તેમાં જોઈતી સામગ્રિઓ (ચંદન, પુષ્પ, દક્ષણા) તૈયાર કરી દીધી.

એવાનુ વ્રત્યમયાચક્ષાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ॥

સર્થ કર્માશ્લિલં પાર્થ, જ્ઞાને પરિસ્માપ્યતે ॥૩૩॥ [અ. ૪]

હે પરંતપ ! દ્રવ્યમય યજ્ઞના કરતાં, જ્ઞાનમય યજ્ઞ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે હે પાર્થ ! બધાં કર્મો, જ્ઞાનમાં પૂરેપૂરાં સમાઈ જાય છે. (૩૩)

[બસ ! અમને આજ ગમ્યું. અમારાથી બીજું કંઈ બની શકતું નથી. તમે અહીં આવ્યા હો-તો તમારી સરભરા પણ બરાબર બની શકતી નથી. અહીં આવનારાં, ઘણાં ડાહ્યાં છે. પોતાના ભોજનાદિની સગવડ, પોતે ગમે ત્યાં કરી લે છે. જમવાનો વિષય ગૌણ છે. જમવાની ખટપટમાં પડીએ; તો જ્ઞાનની વાત રહી જાય. તમારી ભેટ દક્ષણા અમારે જોઈતી નથી. તે ભેટ તમારે તમારા ભોજનમાં વાપરવી. ભગવાનની વાતો સાંભળવી; અને ભગવાનની વાતો કરવી; તે સિવાયનું બધું, ભારરૂપ લાગે છે. આ લાભને પડ્યો મેલીને, હું બીજું શું કરું ! દેવદર્શને પણ બહુ દોડ્યો જતો નથી; પંચ-પટલાઈ અગર મોટાં મોટાં ભાષણોમાં પણ, હું જતો નથી. જ્ઞાનામૃતનું પાન કરી રહ્યો છઉં.]

અતઃપ્રિદ્વઃ—હિંસાના દોષને નહીં જાણનારા તેથીજ પર-કેવળ—

વૃત્ત્યે પશુનુ વ્ર્નંતિ—આજીવિકાની ખાતર, પશુઓને મારે છે. હોમેલા પશુને બળતી અગ્નિમાંથી સજીવન કાઢી આપવાની, જેમને શક્તિ હતી; તેઓ જીવોની હિંસા કરી શકતા હતા.

એમ કહેવાય છે કે—અપૈય દિક્ષીત એક રાજાના યજ્ઞમાં આચાર્ય હતા. રાજાએ પ્રસન્ન થઈને, એક કોંમતી શાલ અપૈય દિક્ષીતને આપી. અપૈય દિક્ષીતે, તે શાલનો ગોટો વાળીને, શરવા ઉપર ચડાવી, ‘અગ્નિયે સ્વાહા’ એમ કહીને, યજ કુંડમાં તે સાલને હોમી દીધી. સૌ ચક્રીત થઈ ગયા. રાજા ખિન્ન થઈ ગયો. રાજાની મુખાકૃતિ જોઈ, અપૈય દિક્ષીત બોલ્યા કે—‘હે રાજન ! કેમ કંઈ ગ્લાની આવી ? એમ હોય; તો લ્યો ? તમારી શાલ;’ એમ કહી, અગ્નિમાંથી જેવી હતી; તેવીજ શાલને ખેંચી કાઢી. રાજા ચક્રિત થઈ ગયો. ‘લ્યો બીજી જોઈએ-તો તે પણ લ્યો; અને આ બ્રાહ્મણોને આપો;’ એમ કહીને, બધા બ્રાહ્મણોને પહોંચી રહે; એટલી શાલો, રાજાને યજ્ઞકુંડમાંથી કાઢી આપી. રાજા પ્રસન્ન થઈ ગયો. ઉંચા પ્રકારની જીવનશૈલી હશે; ત્યારેજ તેઓશ્રીએ બોલેલા મંત્રો સફળ થતા હશે. આવા વીરલા બહુજ થોડા હોય છે.

બાકી તો પાખંડે પૃથ્વી ઘેરી છે. માત્ર વનમાં વસવાથી, કલ્યાણ થતું હોય; તો વાઘ-વર-શીયાળ-સૌ તરી જાય; આસનવાળી ધ્યાન ધરવાથી-એકામતાનો ડાળ કરવાથી-કલ્યાણ થતું હોય; તો બગલાનો ઉદ્ધાર પહેલો થાય; માત્ર એકાંત સેવવાથી કલ્યાણ થતું હોય; તો સર્પો દરમાં પડ્યા રહે છે; તેમનું કલ્યાણ થવું જોઈએ. ધર્મને નામે પાખંડ કરનારા વૃદ્ધ માતા પિતાને માનતા નથી; દેવ-ગુરુ અગર સંતનો સત્કાર પણ કરતા નથી. કરે છે તો-દેખાડા જેટલોજ કરે છે.

જે સાઈ તે અધર્મીની આંખે ખોટું; જે મૂકિત દાતા, તે તેમને હિસાબે બંધનકર્તા—
વશસ્થ—

શ્રિયા વિભૂત્યાઽભિજનેન વિચયા, ત્યાગેન રૂપેણ વલેન કર્મણા ॥

જાતસ્મયેનાન્ધધિયઃ સહેશ્વરાન્, સતોઽવમન્યન્તિ હરિમિયાન્ સ્વભાઃ ॥૧॥

અર્થ—સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય, ઉત્તમકુળમાં જન્મ, વિદ્યા, દાન, સ્વપ, બલ, અને કર્મથી થયેલા અભિમાનને લીધે, આંધળા બનેલા તે બળ લોકો, ધર્મ-રત્ન અને ધર્મરના ભક્તોનું અપમાન કરે છે. [૯]

૯ વિવેચન—

જે પાંચ પૈસા મળે; ત્યાં પોતાને ઈંદ્ર કરતા પણ મોટો માને; અલ્પ વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ હોય; તો બૃહસ્પતિને પણ પોતા કરતાં હલકો ગણે; જે પાંચ પૈસાનું દાન કર્યું હોય; તો કર્ણને તરખલા જેવો ગણે. પ્રભુએ કાંઈકે રૂપ આપ્યું હોય; તો કામદેવને પણ તુચ્છ-કારે; વિગેરે વિગેરે, ‘આણ્ણ પાત્ર અને અદકુ’ ભણ્યો; વઢકણી વડુએ દિકરા જણ્યો.’ ‘મંદિરા’ના કરતાં ‘મદ’ વધારે અનર્થ કરે છે; તે આ. દિવાને મોગરો આવવાનો સ્વભાવ છે. મોગરો આવે; ત્યારે દીવાનું તેજ ઢંકાતું જાય; અને અંધકાર વધતો જાય, તે વખતે જે મોગરો કપાતો જાય; તો દીવામાં એટલો અને એટલો પ્રકાશ આવ્યા કરે. ઘરમાં માતાપિતા, (અને સ્ત્રીઓને સાસુ સસરા); નિશાળમાં મહેતાજી, અને દેવમંદિરોમાં સદ્ગુરુ, માનવની બુદ્ધિના મોગરો કાપનારા છે. કોઈ પણ પ્રકારનો જે મદ છે, તે બુદ્ધિનો મોગરો છે. મોગરો આવતાં, જેમ દીવાનું તેજ ઘટે; અને અંધકાર વધે; તેમ બુદ્ધિમાં મદ આવતાં, પ્રભાવ ઘટે; અને પામરતા વધે. જેમને ઝોરડે માથાપ ગમતાં નથી; નિશાળમાં ટોકાને કહે; એવા ભારતરો ગમતા નથી; મંદિરોમાં લડીને કહે; એવા ગુરુ ગમતા નથી; તેમની બુદ્ધિના મોગરો, એમને એમ રહે છે. એટલે તેમની બુદ્ધિ ધીમે ધીમે મદ પડતી જાય છે. આ મંદતા ધીમે ધીમે, એટલી બધી સુદૃઢ થઈ જાય છે; કે તે મંદતાવાળા મૂઢ પુરેષો, કોઈનું માનતા નથી. **જ્ઞાનાડપિ તં નરં ન રંજયતિ** । જ્ઞાના પણ તેમને સમજતી શકતા નથી. રાવણની બુદ્ધિમાં ન્યારે મોગરો આવ્યો હતો; ત્યારે તે મોગરોને કાપવા, વિભીષણે બહુ પ્રયત્ન કર્યો હતો. બુદ્ધિ મોક્ષવાણી પાતું. ૪૫A.

૯ પદ્મજે—**શ્રિયા વિભૂત્યા**—સંપત્તિથી અને ઐશ્વર્યથી. **અભિજનેન**—ઉત્તમ કુળમાં જન્મ થવાથી. **વિચયા ત્યાગેન**—વિદ્યાથી, દાનથી. **રૂપેણ વલેન કર્મણા**—રૂપથી બળથી અને કર્મથી. **જાતસ્માસૌ સ્મયન્તિ જાતસ્મયઃ** તેન—ઉત્પન્ન થયેલા અભિમાનથી. **અંધા ધીઃ** યેવાં તે અંધધિયઃ—ઈતિ સ્વભાઃ—આંધળા બનેલા બળ લોકો. **સહેશ્વરાઃ** તાન્ **ઈતિ સતઃ** (ભક્તો) **ઈતિ હરિમિયાન્**—ધર્મરને અને ધર્મરના બેલા ભક્તોને. **અવમન્યન્તિ**—અપમાન કરે છે.

દોહરો—^૧સચીવ વૈષ્ણ ગુરૂ તીન જો, પ્રિય જોલહિ બય આય;

રાજા ધર્મ તનુ તીનકર, હોય વેગહિ નાથ—સીયાવર૦

[આ લાખ-લાખની વાતો થાય છે. ભારતને ઘેર, આવી આવી અનેક દીવાદાંડીઓ, ખોડી રાખી છે; પણ ભારતનાં માનવીઓ ક્યાં ?—કે ખાડામાં—ગટરમાં—અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાં!]

વિભિષણ આગળ કહે છે કે—

ચોપાઈ—જો આપન ચહલું કલ્યાના, સુયશ સુમતિ શુભ ગતિ સુખ નાનાં;

તો પરનારી રલીલાર ડગુસાઈ, તર્જો ચોથ ચંદ્રકી નાંઈ.

ચૌદહ જીવન એક પતિ હોઈ, જ્યોત પ્રોહ તિજૈ નહિ સોઈ;

ગુણસાગર નાગર નર જોઈ, અદ્ય લોભ બલ કહે ન કોઈ.

દોહરો—કામ કોધ મદ લોભ સખ, નાથ નરક કર પંથ;

સખ પરિહરિ રઘુવીર પદ, બજલું કહહી સદૃઘ—સીયાવર૦

ચોપાઈ—તાત ! રામ નહિ નર જુપાલા, જીવનેશ્વર કાલહુકર કાલા;

બ્રહ્મ અનામય અજ ભગવંતા, વ્યાપક અનિત અનાદિ અનંતા;

ગોદિજ ઘેનુ દેવ હિતકારી, કૃપાસિંધુ માનુષ તનુ ધારી;

જનરંજન બંજન પખલવાતા, વેદ ધર્મ રક્ષક સુરત્રાતા.

વિગેરે-વિગેરે. અનેક વાતોના બદલામાં, મોટા ભાગ રાવણે, વિભિષણને લાતનો શિરપાવ આપ્યો. એટલે મોગરો કાપવા પ્રયત્ન થયો કર્યો; પણ સ્વભાવના રૂપમાં, સુદૃઢ થઈ ગયેલો મોગરો, કપાયો નહીં.

મંદોદરીએ પણ. ખોળા પાથરીને-પગે લાગીને-આ મોગરો કાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો—

[મોક્ષવાણી પાનુ ૪૯A]

ચોપાઈ—નાથ વૈર કીજૈ તાહીસો, યુદ્ધિ બલ જીતિ સકિય જહીસો,

તુમહિ રઘુપતિ અંતર કૈસા, ખડુ પખોત દિવાકર જૈસા.

અતિ બલ મધુ કૈટભ જીનન મારા, મહાવીર વદિતિસુત સંહારા;

જોઈ બલિ બાંધી, ૧૦સહસ્રજીવ મારા, ૧૧સોઈ અવતરેઉ હરણુ મહી ભારા.

તાસુ વિરોધ ન કીજયે નાથા, કાલ કર્મ ગુણ જીનકે હાથા.

વિગેરે વિગેરે કહેતાં કહેતાં સતી—

દોહરો—અસ કહિ લોચન ૧૨વારિ ભરી, ૧૩ગહિપદ કંપીત ગાત;

નાથ ! બજલું રઘુવીર પદ, મમ ૧૪અહિવાત ન જાત—સીયા૦

૧. દીવાન. ૨. વદન-મુખ. ૩ હે મોટા પુરુષ ! ૪. અનીતિ કરનાર ટકે નહીં. ૫. ખળના સમુદ્ધો. ૬. આગીઓ અને સૂર્ય-તેમાં જે બેદ છે તેવો બેદ. ૭. જેણે માર્યો. ૮. હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશીપુ. ૯. જેણે બધીને બાંધ્યો. ૧૦. જેણે સહસ્રાર્જુનને માર્યો. ૧૧. તે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અવતર્યો છે. ૧૨. આંસુ. ૧૩. ચરણ પકડ્યા. શરીર કંપી ઉઠ્યું. ૧૪ મારું કહ્યું માનશો; તો આપ બચશો; અને મારું એવાતણુ-સાબાગ્ય-ટકી શકશો.

તેના જવાબમાં રાવણ કહે છે કે—

ચોપાદ—સુન તેં પ્રિયા મૃધા ભય માના, જગ ચોદા કો મોહિ સમાના.

વિગેરે—વિગેરે—

તાત્પર્ય—મદોદરી પણ, રાવણનો દઢ થઈ ગયેલો મોગરો (બુદ્ધિનો મેલ)—કાપી શકી નહીં. અંગદની વિષ્ટિ પણ નિષ્ફળ નીવડી.

રાવણ ચાલ્યો ગયો; લંકા બળી ગઈ; પણ હજી રાવણનો વસ્તાર ધણો છે. ઝોરડે ઝોરડે, ગામે ગામે, મંડળે મંડળે, અને દેશે દેશ—તેઓએ પોતાનો મુકામ નાંખ્યો છે. ‘અસ’. કોઈનું માનવુંજ નહીં.’ એવો તેમનો મત હોય છે. જમીનમાં જેવાં બીજ પડે; તેવાં જૂઠાં ઉગે; અને તેવાં ફળ પાકે. તેમ અસપણમાં જે સંસ્કાર પડે; તેવો સ્વભાવ અંધાય; અને તેવાંજ જીવનનાં ફળ પાકે. તાત્પર્ય—બાળકોને સંસાર અજણ્યો પ્રદેશ છે. માયાપ બાળકો પહેલાં, આ જગતમાં આવ્યાં છે. તેથી તેઓ જગતથી કાંઈક વાકેફ છે. અજણ્યાએ જાણીતાને આશરે રહેવું જોઈએ. તે નિયમાનુસાર, જે બાળકો પોતાનું હિત સમજે; તેમણે માતાપિતા આદિ વડીલોની આજ્ઞા, એજ પોતાનો ધર્મ—એવી દઢ માન્યતા—રાખીને, જીવનનો કાંઈક જોઈએ. જેમનાં કપડાં અવારનવાર સાબુથી ધોવાતાં હોય; તે સાફજ રહે. તેમ જે બાળકોની બુદ્ધિ, માતાપિતાના કડક, છતાં પવિત્ર, આશીર્વાદથી ભરેલા—ધણીજ કાળજીવાળા—ટપકા—થી અવારનવાર ધોવાતી હોય—સાફ થતી હોય; તે બુદ્ધિમાં મેલ—મંદતા—મોગરો રહેજ નહીં. એવા નમ્ર સ્વભાવવાળાં દિકરા દિકરીઓ, ન્યાં જાય; ત્યાં ફાવી શકે; વિકાસ કરી શકે; ફાલી પણ શકે.

જે બ્રાહ્મણ બાળકો, હડીલા અને મૂર્ખ કર્મકાંડીઓ પાસે ઉછરે; તે તેવાજ રહે. જે બાળકોને અસપણથી નાટક, સીનેમાઓ, અને નોવેલનો શોખ થાય; તે મોટપણે કદિ નાટકીયા અથવા સીનેમાવાળા ન થાય; પણ વિપથી—લંપટ તો થાયજ. તેની રંગરંગમાં વિષયનું વિષ વ્યાપી રહે. જે સ્ત્રીપુરુષ હોટલનાં ભજ્યાં ખાવા શીખ્યાં; તેમને ધરનાં દાળભાત ભાવે નહીં. ભજ્યાં રોગી; અને દાળભાત નિરોગી. સંતો પોકારી—પોકારીને બોલ્યા છે કે—

‘ ન કરીએ સંગ નીચતો હોજ ! નિચપણુ તો નિશ્ચે નરક લઈ જાય. ’

હાં નિચપણું તો—નિશ્ચે નરક લઈ જાય. વિગેરે—વિગેરે.

નીચ એટલે અહીં વાધરી—અંત્યજ ભંગી વિગેરે નહીં; પણ જેઓ કામ, ક્રોધ અને લોભે ઘેરાણા હોય; મદે વિકૃત હોય; અને મોહમાં ફસાયા હોય—તે.

હવે કહે છે કે પ્રવૃત્તિ માર્ગવાળા, નિવૃત્તિના નાથ, હાર ભગવાનનો મહિમા—સાંભળતા નથી—

સર્વેષુ શશ્વત્તનુશ્ચ્ચવસ્થિતં, યથા સ્વમાત્માનમભીષ્ટમીશ્વરમ્ ॥

વેદોપગીતં ચ ન શૃણ્વતેડુબુધા, મનોરથાનાં પ્રવર્દંતિ વાર્તયા ॥૧૦॥

૧. નકામો.

૧૦ પદ—છેદ—અથા સ્વ—આકાશની પેઠે. સર્વેષુ તનુશ્ચત્સુ—તમામ પ્રાણીઓમાં. શશ્વત્ અવસ્થિત—સદા રહેલા. અભીષ્ટં મીશ્વરં इति આત્માનં—પરમપ્રિય ધર્મસ્વરૂપી

અર્થ—આકાશની પેઠે, સર્વ દેહધારીઓમાં સદા રહેલા, પરમપ્રિય ઇશ્વરસ્વરૂપી આત્માને, અને વેદોમાં ગવાએલા આત્માને, તે મૂર્ખ કર્મકાંડી લોકો, સાંભળતા નથી. એટલે તેઓ ઇશ્વરનો મહિમા જાણવાની ઇચ્છા કરતા નથી. વાસ્તવિક રીતે વેદ, જે કે નિવૃત્તિનું નિરૂપણ કરે છે; તોપણ મૈથુન કરવાની, માંસ ખાવાની અને મદ્ય પિવાની રૂચિથી, ‘વેદો પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ કરે છે,’ એમ તેઓ યોલે છે. અથવા પ્રવૃત્તિમાર્ગપણથી, મનોરથોની વાતો, એટલે સંસારનાં સુખોની વાતો, તેઓ કર્યા કરે છે. [૧૦]

૧૦ વિવેચન—

સોળમા અધ્યાયમાં આગળ કહ્યું છે કે—

અહંકારં બલં દર્પ, કામં ક્રોધં ચ સંખિતાઃ ।

મામાત્મપરવેદેષુ, પ્રત્નિવંતોઽમ્યસ્યકાઃ ॥૧૮॥

અર્થ—આ કર્મકાંડીઓ ધણું કરીને અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ અને ક્રોધનેજ આશ્રયે રહે છે. તેથી તેના પોતાના દેહમાં અને પરાયા દેહમાં, હું કે જે વસી રહેા છઉં; તેનો દ્રેષ તેઓ કરે છે; અને તેની નિંદા કરે છે.

એટલે—અમીષ્ટં ईश्वरं इति मां आत्मानं અણુધાઃ ન મૃણ્વતે-હું કે જે પ્રાણીઓમાં રહેલો-પ્રાણીઓનો વ્હાલો-આત્મા છઉં; તેની કથા તેઓ સાંભળતા નથી. અને મનોરથાનાં પ્રવર્દંતિ-અને સંસારનાં સુખોની વાતો કર્યા કરે છે-સાંભળ્યા કરે છે.

સુખની ભૂખ—પ્રાણી માત્રને સુખની ભૂખ હોય છે. પ્રાણીમાં પણ જે મનુષ્ય છે; તેને પાંચે વિષય પહોળા-વિસ્તારવાળા છે. એટલે તેની સુખની ભૂખ, ઘણી મોટી હોય છે. જે જે વિચારો માણસને થાય છે; તે સુખ મેળવવા માટેજ થાય છે. સવારમાં ઉઠે; ત્યારથી રાત્રે સુવે; ત્યાં સુધીમાં, જેટલા વિચાર અને જેટલું વર્તન; તે તમામ સુખ માટે જ કર્યું હોય છે. આ પ્રમાણે સુખ માટે અનેક વિચાર કર્યા; અનેક પ્રયત્ન કર્યા; તે સુખ પ્રાપ્ત કર્યા; છતાં અંતે માનવી, દુઃખીને દુઃખી. ત્યારે આપણે જે સુખ માટે પ્રયત્નો કરીએ છઈએ; તે સાચું સુખ નથી. આટલું સમજાય; તો પણ કાંઈક હીક છે. વિદ્યાર્થીઓ માને છે કે-વિદ્યા ભણી લેવાથી સુખ મળશે; પણ તેથી તેમને સંતોષ થતો નથી. આગળ તેઓ વેપાર ધંધામાં જોડાય છે; ત્યારે તેમને એમ જણાય છે કે-પૈસા કમાઈ લઈએ; તો સુખ પ્રાપ્ત થાય. પૈસા ટકા મેળવ્યા પછી, જીવનનો દૈવ એટલો બધો વધી પડે છે કે-આ દૈવથી, તેઓ પ્રથમ રાજ થાય છે; પણ જ્ઞેતજ્ઞેતામાં કંટાળી જાય છે; અને પોકારે છે કે-આ પણ સાચું સુખ નથી.’ સ્ત્રીને યોગે બાળક ન હોય; તો પુત્રાદિકની ઇચ્છા પ્રદીપ્ત થાય છે. પછી એક-બે ત્રણ-ચાર એમ પુત્રાદિ મળી જાય; તો તેમના વહીવટમાં, નવું નવું હોય;

આત્માને. જ-અને. વેદોપગોત્ત-વેદોમાં ગવાએલા. અણુધાઃ ન મૃણ્વતે-તે મૂર્ખોઓ સાંભળતા નથી. તેમનો મહિમા જાણવા ઇચ્છતા નથી. વાર્તેયા-ધંધાએ કરીને, પ્રવૃત્તિ માર્ગપણથી. મનોરથાનાં પ્રવર્દંતિ-મનોરથોની વાતો, એટલે-સંસારનાં સુખોની વાતો-કર્યા કરે છે.

ત્યાંસુધી કાંઈક સુખ જણાય; પછી તેઓ મોટા થયા. એકનાં બે થાય-કે વાતાવરણ બદલાય. એટલે તે સુખથી પણ, જીવને સંતોષ થતો નથી. વિદ્યા મળી; ધન મળ્યું; પુત્રાદિ મળ્યા-પણ શાંતિવાળું સુખ મળ્યું નહીં. ત્યારે ઉંડા વિચાર કરતાં-એમ લાગે કે-એમ અનુભવ થાય કે-

રાગ-ધોળ.

સદા સુખીયા જગતમાં સંત, દુરીજન દુઃખીયારે;

નાવે અકળામણનો અંત, મુરખમાં સુખીયારે--સદા.

રૂવે રાત દિવસ સહુ રાંક, બૂખે મન ભટકેરે;

વડો પૂર્વ જન્મનો વાંક, ખરેખરો ખટકેરે--સદા.

તાલેવંતને અંતર ત્રાસ, ધાંખના છે ધનનીરે;

રખે થૈ જય નાણાનો નાશ, મહા વ્યાધિ મનનીરે--સદા.

સુવાસણને ધણીનો સંતાપ, હુકમ કરે હાળીરે;

વિધવાનાં પૂરણ પાપ, ઉમર ઓશીયાળીરે--સદા.

વણ પરણેલા મનમાં મુંઝવ, ફેગટ જેવા ફરીએરે;

પરણેલા પૂરણ પરતાય, હવે શું કરીએરે--સદા.

પુત્રવંતીઓ ચૂટે પેટ, છકી ગયા છેયારે;

‘કઈ કયાં લગી તારી વેદ, કાળા મોના કલારે’--સદા.

જેની રહે છે કુંવારી કુખ, એ તો ઢોળે આંસુરે;

દહાડી સંભારે દાણુ દુઃખ, જનમ ગયો કાંસુરે--સદા.

કુળવાન કરે કકળાટ, દેવા માંહી કુદ્યારે;

આડે પહોર અખંડ ઊગાટ, ભજન એથી બૂદ્યારે--સદા.

ઓછા કુળવાળા અકળાય, વધી ગયા વાંદારે;

પ્રભુ સરળડયા શીદ અહીં, ન સરળડયા ઢાંઢારે--સદા.

જેને પરપંચ ઉપર છે પ્રીત, દાણુ એ તો દુઃખીયારે;

રિપરાજની સમજે રીત, સદા તે તો સુખીયારે--સદા.

ધનવાનને પૂછીએ; તો ધનવાન સાચો સુખી નથી; રંકને પૂછીએ; તો તે પણ સાચો સુખી નથી. સુખદુઃખની સામાન્ય વ્યાખ્યા એવી છે કે-અંતઃકરણની પ્રસન્નતા એ સુખ; અને હૃદયના આધાત-તે દુઃખ. જે ક્ષણિક સુખ તે સંસાર; જે સુખ ઘણા લાંબા કાળ માટે હોય; તે સ્વર્ગનું સુખ; અને જ્યાં અગાધ સુખ તે આધ્યાત્મિક સુખ. માગ્યો દિકરો ધડી બે ધડી ગમ્મત કરાવે; પછી તેનાં માળાપ પાસે ચાલ્યો જાય. જેવાને શ્રીકૃષ્ણને ! શ્રીકૃષ્ણે વૃંદા-વનમાં થનક્યા થે કયું-પણ ધડી બે ધડી ! નંદ રાજ, નંદજીની રાણી પણ રાજ; ગોપગો-પીઓ અને ગાયો પણ રાજ; વનનાં વૃક્ષ અને લતા પણ રાજ; ત્રજની ભૂમિ પણ રાજ; તે બધું આંખના પલકારા જેવું બની ગયું. જોતજોતામાં સમય પૂરો થયો. નંદ યશોદા રવડી પડ્યાં; ગોપીકાઓ રડી પડી; ગાયો હિહોરી રહી; શ્રીકૃષ્ણ અકૂરના રથમાં બેસી ચાલી નીકળ્યા. શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ દેવકી પાસે જન્મને વર્યા.

સંસારનું સુખ પણ એવું. ધડી બે ધડી. અચાનક આકૃત આવી; કે સુખ સુખને ઠેકાણે. હારન આદશાહ પાસે ઝવેરાતથી ભરેલી ૪૦ ઓરડીઓ હતી. સોના રૂપાનો સરવાળો કોઇ મૂકી શક્યા નહોતા; પણ ભ્યારે ઇરાનના શાહે, તેને પકડી કેદ કર્યો; અને મારી નાંખ્યો; ત્યારે ઝવેરાત ઝવેરાતને ઠેકાણે પડી રહ્યું.

કૌરવ પાંડવનું મહાયુદ્ધ પણ એવુંજ છતાં જે જીવતા રહ્યા; તે પાંડવોને, સાચું સુખ મળ્યું નહીં. રાજ્ય માટે કરેલું અગ્નિર પાપ, નજર આગળ તરી આવ્યું. યુધિષ્ઠિર મહારાજ બેચન બની ગયા. કૃપાળુ કૃષ્ણ પાસે અને પાસે રહ્યા. શાંતિપર્વ સંભળાવ્યું; મોક્ષ ધર્મની વાતો કરી; જનકસુલભાના સંવાદ સંભળાવ્યા; શુકરંભાના સંવાદ સંભળાવ્યા; યાગવલ્ક્ય અને જનકના સંવાદ સંભળાવ્યા. અચેતનને ચેતન કર્યો. જડમાં જીવ પૂર્યો. માનામૃત-ધર્મી-મૃત-પાત્રું. પછી યુધિષ્ઠિર મહારાજ રાજગાદી ઉપર બેઠા; પણ જાણે નાટકશાળાને નિર્લેપ રાજા ! જળકમળવત્ રાજા કર્યું.

આ વાતો તો અહીં કહેવાય. બાકી માનવની લોભવૃત્તિએ તો, અત્યારે હદ મૂકી દીધી છે. પાંચનો પટાવાળો, કદિ પાંચ હજારનો પગારદાર થાય; તો તેને દસ હજારની ઇચ્છા થાય. તે પણ કદિ થાય; તો તે દુનિયાબરની લક્ષ્મીની ઇચ્છા કરે. પ્રભુ અચાચે તેજ બચે.

સાધુ સન્યાસીઓની સ્થિતિ પણ એવીજ છે—માત્ર ભગવાં પહેરવાથી, અને મઠમાં રહેવાથી, અથવા ભિક્ષા માંગી ખાવાથી, સાચું સુખ મળે એમ નથી. ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં ૫૪ મા શ્લોકથી સ્થિતપ્રજ્ઞની વાત કરી છે. જેમને સાચા સુખની પરવા હોય; તે સાધુ સન્યાસીઓએ, જેમ અને તેમ, સંસારીઓનો પ્રસંગ ઓછો ઓછો કરી નાંખવો. જે સાધુ સન્યાસી, રાજાઓના સંગમાં, અથવા ધનવાનોના સંગમાં રહે છે; તેમનો ત્યાગ, ત્વરાથી ધસાઇ જાય છે. જેમનાં મન રંગાણાં હોય છે; એવા ત્યાગીઓના સંગમાં તેમણે રહેવું જોઇએ; અને એકાંતે બેસીને, સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો—એક પછી એક વિચારવાં જોઇએ. એક એક લક્ષણને, પોતાના જીવનમાં બંધ બેસતાં કરવાં જોઇએ.

આ બધી વાતો કહેવાનો હેતુ એ છે કે—કર્મકાંડીઓ જે કાંઇ કરે છે; તે સુખ માટેજ કરે છે. પણ તે સુખ ક્ષણિક છે. સાચા સુખની વાત ક્ષણિક સુખથી તદ્દન જુદી છે. ક્ષણિક સુખના લોભમાં, પરમાત્માને તેઓ વિસરી જાય છે.

હજી સુખની સ્પષ્ટતા વિશેષ કરે છે—ઉપખતિ.

લોકે વ્યવાયામિષમઘસેવા, નિત્યાસ્તુ જન્તોર્નં હિ તત્ર નોદના ॥

વ્યવસ્થિતિસ્તેષુ વિવાહયજ્ઞ-સુરાગ્રહૈરાસુ નિવૃત્તિરિષ્ટા ॥ ૧૧ ॥

૧૧ પદ્મછંદ—લોકે-આ સંસારમાં. વ્યવાયજ્ઞ (સ્ત્રીસંગ) આમિષં ચ મર્ષં ચ તેષાં સેવાઃ વ્યવ-સ્ત્રીનો સંગ, માંસલક્ષણ અને મઘનું પાન. નિત્યાઃ-નિત્ય પ્રાપ્ત છે. સ્વાભાવિક છે. તત્ર સુ જન્તોઃ હિ નોદના-તેમાં તો જીવને પ્રેરણા (પ્રીતિ પણ) હોય છે. વિવાહયજ્ઞ યજ્ઞસુ સુરાગ્રહયજ્ઞ (સૌત્રામણી નામનો યજ્ઞ) તૈઃ વિવ્રોગ્રહૈઃ-વિવાહ, યજ્ઞ અને સૌત્રામણી નામના યજ્ઞોથી. તેષુ-સ્ત્રીસંગાદિ ત્રણે માટે. વ્યવસ્થિતિઃ-ગોઠવણ થએલી જણાય છે. આસુ-વ્યવાયામિષમઘસેવાસુ-સ્ત્રી સંગાદિ ત્રણેના પાલનમાં નિવૃત્તિઃ-દૃષ્ટા-નિવૃત્તિજ સૌથી વધારે પ્રિય ગણાણી છે.

અર્થ—આ સંસારમાં સ્ત્રીનો સંગ, માંસલક્ષણ, અને મધનું પાન, નિત્ય પ્રાપ્ત છે—સ્વાભાવિક છે. એટલે તેમાં તો જીવને પ્રેરણા (પ્રીતિ સ્વાભાવિક) હોય છે. વિવાહ, યજ્ઞ અને સોત્રામણી નામના યજ્ઞોથી, સ્ત્રીસંગાદિ ત્રણે માટે, ગોઠવણ થએલી જણાય છે. સ્ત્રીસંગાદિ ત્રણેના પાલનમાં, નિવૃત્તિજ સૌથી વધારે પ્રિય ગણાણી છે. એટલે જે છૂટ છે; તે પણ અટકાવવા માટેજ છે. [૧૧]

વિવેચન—

એક એનજન એવી અટપટી વસ્તુ છે કે—આપણે અજાણ્યા, તેમાં કાંઈ સમજ શકીએ નહીં. એક ફેનોમિટ્રાફ વાગે; તે સાંભળીએ; પણ તે શાથી વાગે છે; એમ કાંઈ પૂછે; તો થઈ રહ્યું. તે મશીનોથી, તે સંચાઓથી—પણ ધણજ વિલક્ષણ મશીન—તે આ આપણો દેહ છે. વળી દેહથી વિલક્ષણ, પરમાત્મા અને પરમાત્માની માયા છે. દેહ, પરમાત્મા અને પરમાત્માની માયા, ત્રણનો મહિમા જણાવનાર ધર્મશાસ્ત્ર છે. જેમ દરેકની બે બાજુ; તેમ ધર્મશાસ્ત્રોની અનેક બાજુ છે. અનેક બાજુએથી ધર્મશાસ્ત્રોનો પાકો અનુભવ થાય; ત્યારે તેનું રહસ્ય સમજાય. નહીં તો—સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી. એકે કહ્યું કે ‘બાવલાને રૂપાની ઢાલ છે;’ અને બીજાએ કહ્યું કે—‘સોનાની ઢાલ છે.’ તંત કરતાં બેઉ તોફાને ચડ્યા. પાકી તપાસ કરનારો તેમને મળ્યો. પછી તે બેઉનું સમાધાન થયું. ‘વેદ પ્રવૃત્તિ માર્ગ સુચવે છે,’ એમ કર્મકાંડીઓને સમજાય છે; અને ‘વેદ નિવૃત્તિ માર્ગ છે; એમ જ્ઞાનમાર્ગ વાળાને સમજાય છે. જે બેઉ માર્ગોનો સારી રીતે અભ્યાસ કરે; તેને ખરી વાતનું જ્ઞાન થાય. એટલે તે પુરુષજ જાણી શકે—કે—પ્રવૃત્તિમાર્ગ નિવૃત્તિ માર્ગ માટે છે; કે નિવૃત્તિ માર્ગ પ્રવૃત્તિ માર્ગ માટે છે; અથવા તે બેઉ માર્ગ તદ્દન અલગ છે. આ બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણ જેવો બોમીઓ—પંડિત—ડાહ્યા કોણ! ગીતામાં જગદ્ગુરુ થઇને, અર્જુનને ધણા ખુલાસા કર્યા છે. શાંતિથી વાંચો ત્યારેને !

કાંઈ વાતનો હેતુ સમજ્યા વિના. કામ કરવું; તે ગદ્ગવૈતક કહેવાય છે. કર્મકાંડના, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—‘મૈથુનની તથા માંસલક્ષણની છૂટ છે.’ પણ તે ક્યારે ? સદા નહીં; પણ—“**અતૌ માર્યામુવેયાદ્ધુતઞ્ચૈષ મક્ષયેત્**”—“ઋતુકાળમાં સ્ત્રીનો સંગ કરવો; અને યજ્ઞમાં પ્રસાદરૂપે બાકી રહેલું માંસ ખાવું.” એટલે (૧) જલ્પચર્ચા ન પાળી શકતા હો; તો માત્ર ઋતુકાળમાં સ્ત્રીનો સંગ કરવો. (૨) માંસ ખાધા વિના ન રહી શકતા હો; તો યજ્ઞમાં પ્રસાદરૂપે બાકી રહેલું માંસ ખાવું. સ્ત્રીનો સંગ કરવો; જીવને હમેશાં ગમે છે; તે કટેવના ઉપર, શાસ્ત્રે આ પ્રમાણે અંકુશ મૂક્યો. માણસને માંસ ખાવું સદા ગમે છે. તે પણ કટેવ છે. માંસ ખાવાની કટેવ ઉપર, ઉપર પ્રમાણે અંકુશ મૂક્યો. “**લોત્રામણ્યાં સુરામહાન્ન મુહુર્જાતિ**”—‘સોત્રામણી નામના યજ્ઞમાં, મદિરાના પ્યાલા પીવાની છૂટ છે’ આ છૂટ પણ, હમેશાં મદિરા પીનારા ઉપર અંકુશ રૂપ છે. આ અંકુશ, તે તે કટેવને, પોષણ આપવા માટે નથી; પણ તે તે કટેવને, ધીમે ધીમે ઘેસવી નાંખવા માટે છે. વેદનો આ સિદ્ધાંત સમજ્યા વિના—મૈથુનના બોગી જીવો, મૈથુન તરફ દોડ્યા; માંસના બોગી, માંસ તરફ દોડ્યા; અને મદિરાના બોગી જીવો; મદિરા તરફ દોડ્યા. ‘હીરો ગોષે જઈ આવ્યો; અને રૂલે

હાથ દધ આવ્યો.” રાત્રે સુતી વખતે, ભાવનગરનાં કોઠાં શેઠે, વાત કરી હશે કે-‘કાલે ગોધે જવું છે.’ તે સાંભળી, એક હીરા નામનો યુનાસ્તો, વહેલો ઉડીને ગોધે જઇ-ડેલે હાથ દધને પાછો આવ્યો. તાત્પર્ય-હીરાને આંટા થયો; અને શેઠને જે કામ હતું તે થયું નહીં. તાત્પર્ય સમભ્યા વિના કર્મમાર્ગમાં મેળમળ વધી પડી; અને કલ્યાણ્યુપોવાઇ ગયું. વામમાર્ગ ફાટી નીકળ્યો. અનાજ સાથે ખસલાં પણ્ય ઉગે. સાવધાન ખેડૂત ખસલાંને ઉખેડીને ફેંકી દે. તેમ ન કરે; તો ખસલાં ઉડા મૂળ ધાલી, વાવેલા છોડને નરમ પાડે. તેમ થોડી સરખી આપેલી છૂટા સાથે, જીવનાં અનાદિકાળનાં અપલક્ષણોનો વિકાસ થતો ગયો. સૌને મૈથુન-માંસ અને મદિરા ગમ્યાં. શાસ્ત્ર લખી શકે; એવા વિદ્વાનોએ ‘શિવ ઉવાચ’ પાર્વતી ઉવાચ મૈરવ ઉવાચ, કાલી ઉવાચ, એટલે તે તે દેવોનાં નામથી, તત્ત્રા લખી આપ્યા; અને જુના ગ્રન્થોમાં પણ્ય, કોઠાં કોઠાં ઠેકાણે, પોતાને ગમતો ફેરફાર કર્યો; એમ કહેવાય છે.

મર્ધ માંસં ચ મીનં ચ, મુદ્રા મૈથુનમેષ ચ ॥

પતે પંચમકારાઃ સ્યુર-મોક્ષવા દિ યુગે યુગે ॥૧॥ [કાલીતંત્રાદિ૦]

પ્રવૃત્તે મૈરવીચક્રે, સર્વે વર્ણાં ક્ષિજાતયઃ ॥

નિવૃત્તે મૈરવીચક્રે, સર્વે વર્ણાઃ પ્રથક્ પ્રથક્ ॥૨॥ [કુલાર્ણવતંત્ર]

પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા, પાષત્ પતતિ ભૂતલે ॥

પુનરુત્પાદય વૈ પીત્વા, પુનર્જન્મ ન વિચિત્તે ॥૩॥ [મહાનિર્માણતંત્ર]

અર્થ—મદિરા, માંસ, માછલું, મુદ્રા (મોટી રેટલી) અને મૈથુન આ પાંચ મકારો દરેક યુગમાં મુક્તિ આપનારા છે. [૧] ન્યારે વામમાર્ગો આ પુરુષો, કાંઈક ઉત્સવ ઉજવવા એકદા થાય છે; ત્યારે પ્રથમ તો એકાંત શોધે છે. પછી ત્યાં પોતાના મતનાં માણસોનેજ આવવા દે છે. પછી એક મોટું કુંડાળું (ભૈરવી ચક્ર) કરીને, તેમાં સૌને ખેસાડે છે. તે કુંડાળામાં આવેલા ચાંડાળ વિગેરે તમામ દિગ્ગ, ગણાય છે. વર્ણોના બાદ ગણ્યા સિવાય, તે કુંડાળામાં સૌ સાથે ખેસીને ખાય-પીયે છે. તે કુંડાળામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી, સૌ પોત પોતાના વર્ણોના નિયમો પાળે છે. [૨] મદિરા સંબંધિ એમ કહે છે કે-ખેલાન થઇને પૃથ્વી ઉપર પડી જવાય; ત્યાં સુધી મદિરાનું પાન કરવું. પડ્યા પછી ફરી ઉડવું. ઉડીને ફરી મદિરાનું પાન કરવું. એમ કરવાથી પુનર્જન્મ થશે નહીં. [૩]

ભૈરવી ચક્રમાં સૌ આવ્યા પછી, જે વિધિ થાય છે; તે ઘણી ભયંકર અને બીભત્સ હોય છે.

વધતાં વધતાં વાળ વધી પડે; પણ્ય તેની હદ હોય છે; વધતાં વધતાં વ્યાજ પણ્ય વધી પડે; પણ્ય તેની હદ હોય છે; પણ્ય માનવી ન્યારે દુરાચારમાં વધી પડે; ત્યારે તેની હદજ નહીં. નલકુપર યક્ષ હતા. દુરાચારમાં એટલા બધા વધ્યા કે-યક્ષ મટીને, ચમલાશ્વન-વૃક્ષ-બની ગયા. માનવ મોટી વાત, દેવોને પણ્ય જે ફુલભ ! તે અવતારમાં આવીને, માંસ મદિરા અને મૈથુનના રસ, જેમણે શોધી કાઢ્યા-તેમાંજ જેઓ હાણ્યા અને તેમાંજ જેઓ માણ્યા; તેઓ આખરે ખેદાનખેદાન થઈ ગયા.

“લાખોની પાંખો ગધ છે પીંખાધ;
જેની મૂછપર લીંબુ ટેરાણુ—”

કૃપાળુ દેવ દેવીઓને, પાખંડી આચાર્યોએ, પ્રભને ડરાવી મારવા, ભયંકર ચીવયાં છે. પ્રભ ધણીજ અજ્ઞાન છે; તેથી ધર્મને બહાને બહુ કુટાય છે. સમજી આચાર્યોએ, બ્રાહ્મણોએ અને સંતોએ, ધણીજ કાળજીથી, પ્રભને આવા ખોટા ભયમાંથી બચાવવી જોઇએ.

[અહીં અમદાવાદમાં ભદ્રકાળી માતા છે. તેમાં નવરાત્રીની આઠમે, ધણી કાળથી બકરા હોમાતો હતો. સંવત ૧૬૭૫ માં અમે આ મેદાનમાં આવ્યા. સંવત ૧૬૭૬ માં ભદ્રકાળીના કામમાં અમે ઉતર્યા. અમદાવાદ શહેર ચક્રવે ચડ્યું. જૈનો અને વૈષ્ણવો-સૌ અમારા સાથમાંહતા. પ્રભુ કૃપાથી, પુળરી મહારાજ પ્રસન્ન થયા; અને હિંસા બંધ થઇ. આ કાર્યની અસર આસપાસના ગામોમાં પણ, થોડી ધણી થઇ. આ જશ શ્રીહરિને છે-અમને નહીં. કરતા હરતા પ્રભુ છે; અમે તો માત્ર-નાનામાં નાનું-નિમિત્ત છઇએ.]

(૧) ‘ઋતુમાં સ્ત્રીનો સંગ કરવો’, (૨) ‘હોમાવાથી બાકી રહેલું માંસ ખાવું’; (૩) ‘સૌત્રામણી નામના યજ્ઞમાં મઘના પ્યાલા પીવા.’ આ વેદનાં વાક્યો છે. આ વાક્યોમાં જોકે મૈથુન, માંસભક્ષણ અને મઘપાન કરવાનું કહ્યું છે; તોપણ તે ઉપર ઉપરથી છે; એમ સમજવું. વેદનો અંદરનો ભાવ, એવો છે નહીં-અને હોયજ નહીં. આખો દિવસ રખડતા બાળકને, એક કલાક રમવાની રજા આપી, તે તેને રખડાવવાના હેતુથી નહીં; પણ રખડવા ઉપર, અંકુશ મુકવા માટે છે. તેથી આ વાક્યોને વિધિવાક્ય કહી શકાય નહીં. જે ક્રિયા અત્યંત અપ્રાપ્ત હોય; તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં જે વાક્ય હોય; તેજ વિધિવાક્ય કહેવાય છે. જેમકે ‘સંધ્યા કરવી’ અને ‘અગ્નિહોત્ર હોમવું’ ઇત્યાદિક ક્રિયાઓ, કે જે બીજી કોઇ રીતે પ્રાપ્ત નથી; તેઓને પ્રાપ્ત કરવાનાં, વેદનાં જે વચનો, તે વિધિવાક્ય કહેવાય છે. મૈથુન, માંસભક્ષણ અને સુરાપાનની આગ્રા, વેદ ન કરે; તો જીવ પોતાની મેળ ભે; એમ છે. કારણ જીવને તેમાં પ્રીતિ છે.

તે પ્રમાણે આ વાક્યો નિયમ વાક્ય પણ નથી. નિયમ એટલે નિયમન-અમુક આમ કરવું અને અમુક તેમ કરવું; તે નિયમન. ‘યજ્ઞમાં વાપરવા હ્યો; તે વ્રીહિ (ચોખ્ખાની શાલ)ને છડવી જોઇએ. આ નિયમ વાક્ય છે.

તે પ્રમાણે આ પરિસંખ્યાન વાક્ય પણ નથી. અમુકને લેવાં અને અમુકને લેવાં નહીં; તે પરિસંખ્યાન વાક્ય કહેવાય છે. જેમકે-પાંચ નખવાળા પ્રાણીઓનું ભક્ષણ, મનુષ્યોને ગમે છે; પણ તે તમામને ન મારવાં; પણ શેઠાઇ, શેળો, ઘો, સસલો, અને કાચળો, એ પાંચનેજ મારવાં; એવી જે આગ્રા, તે પરિસંખ્યાનવાક્ય ગણાય છે.

‘જે પુરૂષ પાસે છતાં પણ, ઋતુમાં નાહેલી પત્નીનો સંગ ન કરે; તે પુરૂષને ગર્ભ હત્યા જેટલું પાપ લાગે છે.’ એમ સ્મૃતિ કહે છે; પણ તેનો ભાવ એવો છે કે-જે પુરૂષને મનમાં કામના હોય; છતાં બહારથી અર્ચિ બતાવતો હોય; અથવા સ્ત્રી ઉપર દ્રેષાદિકથી, તેણીનો સંગ ન કરતો હોય; તે પુરૂષને ગર્ભહત્યા લાગે છે. જેમનું હૃદય વૈરાગ્યથી શુદ્ધ થયું હોય છે; એવા પુરૂષને ગર્ભહત્યાનું પાપ લાગી શકતું નથી.

ધન પાસે હોય; તો તે મૂખ્યપણે ધર્મને માટેજ વપરાય—ઉપજાતિ.

ધનં ચ ધર્મેકફલં યતો વૈ, જ્ઞાનં સવિજ્ઞાનમનુપશ્ચન્તિ ॥

મૃદેષુ યુંજંતિ કલેવરસ્ય, મૃત્યું ન પશ્યન્તિ દુરંતવીર્યમ્ ॥૧૨॥

અર્થ—ધર્મ કરવો એજ ધનનું ફળ છે. કારણકે ધર્મ કરવાથી ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી શાંતિ આપે એવું અપરોક્ષ જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે લોકો ધનને દેહાદિકના સુખ માટે ઘરમાં વાપરી નાંખે છે; તે લોકો, દેહના અનિવાર્ય પરાક્રમવાળા મૃત્યુને દેખતા નથી. [૧૨]

૧૨ વિવેચન—

યોગવાસિષ્ઠમાં ઉપશમ પ્રકરણ છે. ઉપશમ એટલે જ્ઞાન પ્રકારની શાંતિ.

ઉપનિષદની વાત—ધન ધર્મને ખેંચી લાવે. ધર્મ જ્ઞાનને ખેંચી લાવે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જુઓ ! ૪ થો પ્રપાઠક. જનશ્રુત રાજના પુત્રનો પૌત્ર, જનશ્રુતિ રાજ હતો. તે શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કરતો હતો. ‘ગામોમાં અને નગરોમાં, બ્રાહ્મણો મારજ અનાજ ખાય; તથા તેમને જે જે સુખ જોઈએ; તે મારા તરફથીજ અપાય’; એવા હેતુથી, તેણે ગામડે ગામડે અને નગરે નગરે, બ્રાહ્મણ માટે નિવાસસ્થાન બંધાવી આપ્યાં. જેમાં અન્નપાનાદિ તમામ સગવડ હોય; એવાં સ્થાન. અન્નદાનથી સંતોષાએલા ઋષિઓએ, અથવા દેવોએ, હંસોનું રૂપ ધારણ કર્યું. રાજની દષ્ટિ પડે એવી રીતે, તે હંસો રાત્રીમાં ઉડવા લાગ્યા. રાજ અગાડીમાં સુતો હતો. રાજ ઉપર થઇને ઉડતા તે હંસો, અંદર અંદર વાતો કરતા હતા કે—‘જનશ્રુતિ રાજનું તેજ, દિવસના તેજ જેવું છે; માટે તું તેને સ્પર્શ ન કરીશ. સ્પર્શ કરીશ; તો તે તેજ તને બાળશે.’

બીજો હંસ પૂછે છે—તેણે શાં પુણ્ય કર્યા છે ?

પ્રથમ હંસ કહે છે—તેણે અન્નદાનથી બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન કર્યાં છે. આ પુણ્યે ગાડીવાળો રૈકવ, તેને બ્રહ્મને ઉપદેશ કરશે. પ્રજાનાં તમામ પુણ્યો રૈકવના પુણ્યમાં સમાઈ જાય છે.

આ વાત જનશ્રુતિએ સાંભળી. તેનું રમરણ કરતાં કરતાં, તેણે રાત્રિ પસાર કરી. પ્રાતઃકાળે ભાટચારણ સ્તુતિ કરતાં કરતાં, તેને જગાડવા લાગ્યા. તે વખતે રાજએ કહ્યું કે—‘તમે ‘રૈકવ’ નામના ગાડીવાળા બ્રાહ્મણને શોધી લાવો.’ રાજની આજ્ઞા સાંભળી, ચારણો ચારે તરફ ફરી વળ્યા; પણ રૈકવનો પતો લાગ્યો નહીં. નિરાશ થઇને તેઓ રાજ પાસે પાછા આવ્યા.

૧૨ પદ્મછંદ—**ધર્મઃ પથ પર્ક ફલં યસ્ય તત્ત્વમિતિ ધનં-ધર્મ કરવો એજ ધનનું ફળ છે. યતઃ-કારણકે ધર્મ કરવાથી. વિજ્ઞાનેન સહિતં સવિજ્ઞાનંમિતિ જ્ઞાનં-ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અનુપશ્ચન્તિ જ્ઞાનં-પછી શાંતિ આપે એવું અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. [ખાવા વિગેરેની છ પ્રકારની ભિંમિઓ પણ મટી જાય છે.] ચે જનાઃ-જે લોકો. ધનં મૃદેષુ યુંજંતિ-ધનને દેહાદિકના સુખ માટે ઘરમાં વાપરે છે; તે લોકો. કલેવરસ્ય-દેહના. દુરંતં વીર્યં યસ્ય સઃ તંમિતિ મૃત્યું-અનિવાર્ય પરાક્રમવાળા મૃત્યુને. ન પશ્યન્તિ-દેખતા નથી.**

રાજ—તમે તેમને ક્યાં ક્યાં શોધ્યા ?

ચારણી—મોટા મોટા શહેરોનાં મેળાવડાઓમાં, સભા સ્થાનોમાં, ચીટામાં વિગેરે.

રાજ—‘અરે ! બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ ત્યાં ત્યાં ન હોય. તે હોય તો—ગામડાઓમાં, તપોવનમાં, અથવા નદીઓના પવિત્ર કાંઠાઓ ઉપર—જ્યાં એકાંત હોય ત્યાં.’

વેણી સંહાર નામના નાટકમાં—એવી વાત આવે છે કે—સર્વનો નાશ થતાં, દુર્યોધન એકલો રહ્યો. તે નાસીને સંતાપ ગયો. તેથી ‘તેને ક્યાં શોધવો ?’ એમ પૂછતાં, જવાબ મળ્યો, કે—‘અહો ! એમાં પૂછવાનું શું હોય ! વેશ્યાઓનાં ભુવનોમાં, જુગારખાનામાં, મદિરા મંદિરોમાં, અથવા જ્યાં કંઈયે તોફાન થતાં હોય; ત્યાં તે ભાઈ હોય.’ [અત્યારે કેટલાએક રજળતા ભાઈનાં ઠેકાણાં ક્યાં ?—કે હોટલોમાં—જુગારખાનામાં—સદામાં—નાટકોમાં—સ્ત્રીઓમાં. અગર એવકુદ ભાઈઅંધોમાં તેમ દુર્યોધનના ઠેકાણાં મળ્યાં.

તેમ રૈકવના ઠેકાણાં ક્યાં ?—‘ગામડાઓમાં, તપોવનોમાં અથવા નદીઓના પવિત્ર કાંઠાઓ ઉપર—જ્યાં એકાંત હોય ત્યાં.’

ચારણી ફરી તપાસ કરવા નીકળ્યા. રૈકવ બ્રાહ્મણનો પતો લાગ્યો. જનન્યુતિ રાજ તેને શરણે ગયો; અને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી; વિગેરે—વિગેરે. દાનનું ઉત્તમ ફળ મળ્યું.

કાઠીએ એંશી મણ અનાજ બંધું હોય; પણ સારે ઠેકાણે આપ્યું; તેજ આપણું; આકી બધું જળજી ખાતે. તેજુરીએ નેતુ લાખ ભર્યા હોય; પણ તેમાંથી સત્પુરૂષોની સેવામાં વાપર્યા; તેજ આપણા; આકી બધું કંઈયે ખાતે; અગર કાગડાઉત્તણી ખાતે. તમે રૂપેયો જીએ; ત્યાં પૈસો વાપરો છો; અને તમારો વસ્તાર, પૈસો જોઈશો; ત્યાં રૂપેયો વાપરી નાંખશો. ત્યારે તમારે હાથે કાંઈક થઈ જાય; તો શું જોતું છે ! આવી વાતો ગમતી હોય; તો મનને વારંવાર પૂછીને, નિર્ણય કરતા રહેજો. વ્યવહારમાં એક જોઈએ; ત્યાં દસ વાપરવાનું બળ છે; અને ધર્મમાં દસ જોઈએ; ત્યાં એક પણ વાપરી શકાય નહીં. તેનુંજો કાંઈ સબળ કારણ હોય; તો તે સંબંધી તમે કાંઈ વિચાર કરતા નથી. કાંઈક વિચાર થાય; તો કાંઈક નિર્ણય થાય. મનની શાંતિ વિના, વિચાર થઈ શકતો નથી.

વાવ, કુવા, હોરપીટલો, નિશાળો, ધર્મશાળાઓ અને દેવમંદિરો અંધાવા લાખો રૂપેયા વપરાય; તે ત્રીજ વર્ગનું દાન છે. લુલાપાંગળાઓ માટે વપરાય; તે બીજ વર્ગનું દાન છે; અને સુપાત્રની સેવામાં વપરાય; તે હોય—ઘણું જ થોડું; પણ પહેલા વર્ગનું દાન છે. સુપાત્ર એટલે જ્યાં ભગવાનની વાતો. અંધારે અજવાળાં થાય—એવી વાતો; અને સાદું પવિત્ર ચારિત્ર. જેમનાં ઘણાં પૂણ્ય હોય; જેમણે પોતાના મનને, સત્ય વસ્તુ સમગ્રવી દીધી હોય; તેઓજ સત્પુરૂષોની સેવામાં, ધન વાપરી શકે છે. ડાહ્યા પુરૂષોને પણ, સત્પુરૂષોની સેવામાં ધન વાપરવાનો વિચાર, જવદલેજ આવે છે. વિચાર આવ્યા પછી; ઘણાંજ બળવાન પુણ્ય હોય; તોજ તે વિચાર સફળ થાય છે. નહીં તો જેમ પૂર્ણીમાંના ચંદ્રને અહણ થાય છે; તેમ આપવાના વિચારને, સંશય તથા સ્ત્રીપુત્રાદિ અહણ કરે છે. માંડ માંડ આંખો ઉઠે; ત્યાં બકરીઓ ચરી જાય. [આ બધો અમારો પોતાનો પાકો અનુભવ છે.] વિચાર થાય; ત્યારે તમારા સત્પુરૂષ પરદેશ હોય; તો વિચારને મુક્તવી નહીં રાખતાં, તે રકમને મનીઓડર ઉપર બેસાડી દેજો. જ્યાં તમારા સુપાત્ર હશે; ત્યાં તે રકમ પહેંચી જશે. બે ગામને ગામતરે જતાં, બાતું પોતું તૈયાર ! અને લાખો ગામને ગામતરે જતાં; આવ્યા એવા—નાગા પોગા—ખાલી હાથે ! આ તે આજસ ! પ્રમાદ ! કે હરામખોરી ! વિચાર કરી જોજો.

આપણા પોતાનો જન્મ દિવસ, અને આપણને જે બહુ પ્રિય હોય; એવી પર્વણીઓ-દાનના મોટા દિવસો છે. અહીં અમારે ત્યાં-કોઇ અધિકારી જીવ, અનાયાસે ચડી આવે છે; તો તેનો લાભ, ખટકો રાખીને, લઈ છૂટે; અને આપને પણ, તેમ કરવા કહું છઉં. આંખો પાકે; ત્યારે અભાગીઆ (કાગડા)ની ચાંચ પાકે. આંખો ભૂલી જાય; ત્યારે ચાંચનો રોગ મટે. એવું કદિ કરશો નહીં. કોઇ સંત આવી મળે; ત્યારે અભાગીઆને, કામ આડાં આવે. કદિ કામથી પરવારે; તો કંજુસાઇ આડી આવે. આ સામાન્ય રોગ છે. તોપણ જે બળવાન હોય; તેજ બચી શકે.

૫૬.— ચેતે તો ચેતાવું તુંને-રે—પામર પ્રાણી !

હજી હાથમાં છે બાજી, કરી લે પ્રભુને રાજી !

તારી મુડી થારી તાજી-રે—પામર પ્રાણી.

માખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધું ન ખાવા રીધું;

હુંટનારે હુંટી લીધું-રે—પામર પ્રાણી.

આ તો સાવધાનની શેતરંજ છે. ગાંફલનું કામ નથી. ગમે એવો ધનવાન હોય-ડાહો હોય-સત્તાવાળો હોય; કે માની હોય; પણ લાંબો થઇને મુતો; બોલતો અંધ થયો-કે-થોડા થોડાસરમાં-હાથી હાથીખાનામાં-ધન તીજુરીઓમાં, સ્ત્રી ચોરડા સુધી, સગાસગંધી સ્મશાન સુધી-અને પોતે એકલોજ; સાથે જે કાંઇ કયું-બની ગયું-તે.

૫૬.— મોત બડો મરદામ મરદ, જ્યાં ધ્રુજ પડે ધારાળા;

પકડે કાળ પલકમારે-કોઇ ચેતન હારા ચેતો.

બોંધકે ખોદો શીખો સરોહો, તત્ત્વ વિચારો તાબ;

નાડી ભેદમાં દાડી રમે; પણ વળશે ઉધાં વાળ—

જખરો કાળ ઝપાટારે—માથે મરણ બીક છે મોટી.

વિગેરે-વિગેરે-આફત વખતની આ વાતો છે. પ્રભુ કૃપા હોય; તો મરવા વખતે આંખે જોઇ શકાય; જીભથી બોલી શકાય; નહીં તો ચારે તરફ પાકો પહેરો ! હૃદયમાં ‘પકડો-પકડો’ નો એકજ અવાજ સંભળાય.

બસ ! હવે હું બીજું કાંઇ બોલી શકું નહી; ધડી ધૂન થવાઘો. આફતનો અવસર ચાલ આવતાં ધ્રુજ પડીએ ! ધૂન કરીએ—શ્રીહરિશરણું-શ્રીહરિશરણું.

II ‘જય નટવર ગીરિવરધારી, બોલો રણછોડરાયની બલીહારી’

[થવા ઘો. ધડીવાર-થવા ઘો]

શ્લોકના છેવટમાં કહ્યું કે—નાશવંત દેહ માટે (એટલે દેહના સુખ માટે), જેમ બને તેમ ધન થોડું વાપરવું; એટલે બળતા ઘરમાં ચાપણ મુકવી નહી; અને બચેલું ધન, અહાવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય; એવા માર્ગમાં દાનરૂપે વાપરવું. ‘જેઓ એમ કરતા નથી; તેઓ ન પશ્યન્તિ-દેખતા નથી; છતી આંખે અંધ છે; છતી સમજણે મૂઢ છે;’ એમ છેવટમાં કહ્યું. આ વાતો કોઇને કહેવા જેવી નથી; પોતે પોતાના મનમાં સમજવા જેવી છે.

લેવાની કટેવ—જીવને અનાદિ કાળથી, લેવાની કટેવ પડી છે. આહાણુ સાધુને પણ, જોઇએ તે કરતાં, વધારે લેવાની મના છે. આહાણુ સિવાયની મ્તર વર્ણો પણ, ૯૦ ટકા લઇનેજ રાજ થાય છે. આપીને રાજ થાય; એવા પાંચ દસ ટકા છે. કુતરાના અવતારમાં, પેટ ભરાઇ રહ્યા પછી, જે બીજો કકડો મળે; તો તેને દાડી રાખવાની ટેવ હતી. આ

પ્રોડકાસ્ટ—શ્રાવણના અંકમાં મલાડના મહિલા મંડળમાં આપેલું વ્યાખ્યાન, ૬૦૦૦ ટેકાણે પ્રોડકાસ્ટ કર્યું. એટલે તેમાંથી તે વિષય લઈ, નાનાં નાનાં પુસ્તકોમાં તે છપાવી, સમાજને આપ્યું. આપે એક પુસ્તક પણ હજી દેખ્યું છે કે નહીં? દેખ્યું ન હોય; તો મંગાવો. કીંમત છપાઈ પોસ્ટેજ નવ પાઈ. આ અંકમાંથી ‘વર્ણવ્યવસ્થાનું’ પુસ્તક નીકળશે. કીંમત ૬ પાઈ.

પુરૂષોત્તમમાસ માટે ખાસ-પુસ્તક પહેલું અને ૩ થી ૭ પુસ્તકો. કીંમત ૨—૬—૦ ને બદલે ૧—૬—૦ રાખી છે. ન હોય તો મંગાવી લ્યો. પોસ્ટેજ છ આના બુદ્ધ.

અવતારમાં પણ, જીવનમાં જોનારને તે કટેવ દેખાય છે. સમજવા પ્રયત્ન કરે; તેનેજ સમજાય; એવી આ વાત છે. ધણીએ બે સારી આણીને સ્ત્રીને આપી. ધડી પછી કહ્યું કે ‘તેમાંથી એક, બાબીને અગર ખેંદનને આપજો.’ યસ! કહ્યો નજ્યો. મારાપણનો મમત મોભે અફળાણો. સંસાર ધડી તડીનો; સાથે કાંઈ લઈને જવાની રળ નહીં; પણ મમતે મુંઝણાં મૂરખાં! આપ સૌ-અમારે ત્યાં હમેશાં દોડ્યાં આવો છો; ભગવાનની વાતો સાંભળો છો; તો એટલી પ્રાર્થના છે કે-ઉદાર ભાવનાઓને ફળવીને, આવી મુંઝવણો, જેમ અને તેમ આછી કરો. થોડાથી ચલાવી લેતાં શીખો. ગરીબાઈમાં અમીરી છે. દાદદારામાં ફંદ છે. ૧૧ મા શ્લોકનું હજી વધારે સ્પષ્ટિકરણ કરે છે.

યદ્દ્વાણમક્ષો વિહિતઃ સુરાયાસ્-તથા પશોરાલભનં ન હિંસા ॥

एवं व्यवयः प्रजया न रत्या, इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १३ ॥

અર્થ—વેદમાં સુરાપાનની વાતમાં જૂટ આપેલી છે; તે પણ એવા પ્રકારની છેકે-સુરાપાન કરવું; એટલે ‘નાકથી સુરાને સુંઘવી.’ યજ્ઞમાં દેવતાના ઉદ્દેશથી પશુની હિંસા થાય છે; તે હિંસાજ નથી. એટલે આપણે ખાવાના ઉદ્દેશથી જે હિંસા કરીએ; તે હિંસા છે. તે પ્રમાણે સ્ત્રીસંગની જૂટ પણ, પ્રબળી ઉત્પત્તિ માટે છે. ઈંદ્રિયને તૃપ્ત કરવા માટે નથી. આવા વિશુદ્ધ સ્વધર્મને તે કર્મકાંડીઓ જાણતા નથી. [૧૩]

૧૩ પદ્યછંદ—**સુરાયાઃ યદ્દ્વાણમક્ષઃ**—સુરાપાન કરવું એટલે નાકથી સુરાને સુંઘવી. **इति विहितः**—એમ વેદમાં કહેલું છે. **तथा पशोः आलभनं**—અને યજ્ઞમાં પશુનો વધ થાય છે તે. **हिंसा न विहिता**—હિંસા ગણવામાં આવી નથી. **एवं व्यवयः प्रजया**—તે પ્રમાણે સ્ત્રીસંગ પણ પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરવા માટે છે. **न रत्या**—ઈંદ્રિયને તૃપ્ત કરવા માટે નહીં. **इमं विशुद्धं स्वधर्मम् न विदुः**—આવા વિશુદ્ધ સ્વધર્મને તે કર્મકાંડીઓ જાણતા નથી.

૧૩ વિવેચન—

સ્વાર્થ બહેરા—જે વાત પોતાને ગમે તે સાંભળે; અને જે વાત પોતાને ન ગમે; તે ન સાંભળે. બાળકને જે કામ ગમે; તે તુરત કરે; જે કામ ન ગમે; તે આજકાલ કરતાં બુલવાડી દે. જેમ બાળકને પરિણામનું જ્ઞાન નહીં; તેમ અસાની કર્મકાંડીઓને પણ, પરિણામનું જ્ઞાન નથી.

‘કાણો સસરા અને શયુગદ વહુ; કયા સાંભળવા ચાલ્યાં સૌ.

કીધું કશું, અને સમજ્યા કશું; આંખનું કાળજી મોંએ ધર્યું.’

આ અનાદિકાળનું અંધારું છે. હજી ચાલ્યું આવે છે. તેના પરિણામમાં—**इमं विशुद्धं स्वधर्मं ते न विदुः**—આવા શુદ્ધ સ્વધર્મને તે કર્મકાંડીઓ જાણતા નથી. આ વાત અહીંજ કરામ. અસાની કર્મકાંડીઓને કહેવાય નહીં.

આ કર્મકાંડી નિંદા નથી; આ યજ્ઞયાગાદિકની નિંદા નથી. તે આપ સૌ સમજો છોને! નહીં તો મારી મહેનત માથે પડશે. ગીતાના અઢારમા અધ્યાયે ગોવિંદ બોલ્યા છેક—

यज्ञदानतपः कर्म, न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञोदानं तपश्चैव, पावनानि, मनोषिणाम् ॥ ૫ ॥

एताम्यपि तु कर्माणि, संगं त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्या नीति मे पार्थ, निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ૬ ॥

અર્થ—‘યજ્ઞ, દાન અને તપ રૂપી કર્મો, તજવાં જેવાં નથી; પણ કરવાં જેવાં છે. કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ વિદ્વાનોને પણ, પાવન કરનારાં છે. [૫] પરંતુ હે પાર્થ! આ કર્મો કરવા જેવાં છે; તોપણ ફલની ઇચ્છા તજીને, અને (અહંતામતાનો) સંગ તજીને, કરવાં જોઈએ;’ એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે. [૬]

અસાન અગર કટેવ, દઢ થઇ ગઇ હોય; તો તે સ્વભાવ રૂપે રહે છે—

ये त्वनेवंविदोऽसंतः स्तब्धाः सदभिमानिनः ॥

पशून् द्रुहन्ति विस्रब्धाः, प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—આવા ધર્મને નહિ જાણનારા, અક્કડ રહેનારા અને પોતે સત્પુરૂષો છે એમ અભિમાન રાખનારા, નિઃશંક બનેલા એટલે પોતે જે કરે છે; તેજ ખરું છે; એમ અભિમાન પૂર્વક માનનારા, પશુઓનો દ્રોહ કરે છે—તેમને મારે છે. તે લોકો મરણ પામ્યા પછી, તેઓને તે પશુઓ ખાય છે. [૧૪]

૧૪ વિવેચન—

શાસ્ત્રો ધણાં; શાસ્ત્રોનું શ્રવણ ધણું, તેના કહેનારા પણ ધણા; પણ તેમાંથી સાર—

૧૪ પદ્મછંદ—**न एवं विदः अनेवंविदः**—આ પ્રમાણે ન જાણનારા. **ये तु अनेवंविदः**—આ પ્રમાણે જેઓ જાણતા નથી તે. **स्तब्धाः**—અક્કડ. **वयं संतः इति अभिमाननः सद-**અમે સત્પુરૂષો છીએ એમ માનનારા. **विस्त्रभ्** ધાતુ ઉપરથી **विस्रब्धाः**—નિઃશંક બનેલા, પોતે કરે છે એજ ખરું છે—એમ માનનારા. **पशून् द्रुहन्ति**—પશુઓનો દ્રોહ કરે છે. **च-पछी**. **प्रेत्य**—તે લોકો મરણ પામ્યા પછી. **ते तान खादन्ति**—બુલેલા પશુઓ મારનારાઓને ખાય છે.

રહસ્ય-સત્ય વસ્તુ-લક્ષ લેનારા ધણુજ થોડાં. રહેવે રહેશન આપણા ગામને ગોંદરે હોય; પણ આપણા કોઇ આવતા હોય; તો સામે જમ્મએ. ગાડીની જરૂર હોય; તો ગાડી પણ લખ જમ્મએ! બે પાંચ મલ્લુરની જરૂર હોય; તો તે સગવડ પણ રાખીએ! પણ આ બધું કોને માટે?—જે આપણા થયાં હોય; તેમને માટે. તે પ્રમાણેજ જે આપણે ભગવાનનાં થયાં હોઇએ; તો ભગવાન દરેક કામમાં આપણી સામે આવે; સાથે સગવડો પણ લેતો આવે. આપણે ભગવાનનાં કેવી રીતે થવાય? તેનો જવાબ સહેલો છે. સાંભળો—આપણે શેઠના કેવી રીતે થવાય?—શેઠાણીના કેવી રીતે થવાય? મિત્રના કેવી રીતે થવાય? વ્હાલી વહુના કેવી રીતે થવાય? વ્હાલા પતિનાં કેવી રીતે થવાય?—આ બધું તમને આવડે છે; છતાં બૂલો છો. બૂલ્યા હો તે સાંભળો—આપણે તેમને ગમતું ગમતું કામ કરીએ; તેમને રચતું રચતું બોલીએ. તેમને ભાવતાં બોજન આપીએ; તેમની સેવામાં ચોવીસે કલાક હાજર હાજર! તો તે દરેક, જેત જેતામાં આપણાં થાય. આપણાં કરવાની બસ!—આટલીજ ચાવી—આટલીજ કળા, આટલુંજ કર્તવ્ય! આ કર્તવ્ય આપણે પ્રભુ સાથે અજમાવ્યું નથી; ત્યાં સુધી પ્રભુ આપણા ક્યાંથી થાય! આ કર્તવ્યનું બીજું રૂકું નામ—ઉપાસના માર્ગ—બક્તિમાર્ગ—સેવા માર્ગ—છે. કોઇના કૃપા પાત્ર થવામાં પહેલું સાધન ઉપાસના છે. ઘર છોડવાનો, અગર ત્યાગી થવાનો, જે કોઇ મૂખ્ય હેતુ હોય; તો તે આ છે. કે સર્વ સંયંધીઓની ઉપાસના બંધ કરી, પ્રભુની એકનીજ સર્વ ભાવથી—સંપૂર્ણ ભાવથી, સેવા ઉપાસના થઇ શકે.

ચોપાઇ—સખડી મમતા ત્યાગ બેઠારી, મમ પદ મનહી બાંધી બટી ડોરી.

કથાવાર્તા સાંભળીએ—દેવ દર્શન કરીએ; પણ ભગવાન આપણાથી દૂરના દૂર—સ્વપ્નામાં પણ આવે નહીં—મરતાં સુધી મળેજ નહીં; તેનું કાંઇ મૂખ્ય કારણ હોય; તો આપણે પ્રભુની ઉપાસના ચુક્યા છઇએ તે. કદિ ઉપાસના કરીએ છઇએ; તો પગાર લાવતી પટલાણી, ગરીબ પતિની ઉપાસના કરે; એવી. મન વિનાની—શીકર વિનાની. ભાવવિનાની—એટલે જગતને દેખાડવા જેટલીજ. મંદિરામાં દર્શને આવનારાંની બીડ દેખીને, પૂજારી મહારાજ, દેવની આરતી જરા જરા લાંબાવે, અગર લાંબે રાગે ગાય. ભજનકીર્તનમાં, લોકોની બીડ દેખી, કીર્તનકાર ગળગળો થઇને ગાય. કાલું કાલું બોલે; વિગેરે. આ બધું લોક માટે—પ્રભુ માટે નહીં—તેથી પ્રભુ ઠગાય નહીં. પ્રભુને ઠગનાર, પહેલો પોતે ઠગાઇ જાય. આ તો પાયમાલીમાંજ આબાદી. આવી ઉપાસના કરનાર, પ્રભુને બરાબર જાણે. વાલ્મીકે શ્રીરામને કહ્યું હતું કે— [મોક્ષવાણી પાનું ૨૩ A]

ચોપાઇ—સો જાને જેહિ દેહુ જનાઇ, જાનત તુમ્હે તુમહિ હોઇ જાય.

[મોક્ષવાણી છે કે નહીં? હોય તો ઠીક; નહીં—તો જ્ઞાનરંક—મતિમંદ—અભાગી. જ્ઞાન માટે પુરતક લેવા વખતે, ગરીબ બની જાય—તે—જ્ઞાનરંક]

માતાપિતાના કૃપાપાત્ર થવું હોય; તો માતાપિતાની ઉપાસના કરો; યુરના કૃપા પાત્ર થવું હોય; તો યુરની ઉપાસના કરો; શેઠના કૃપા પાત્ર થવું હોય; તો શેઠની ઉપાસના કરો. કૃપાપાત્ર થયા પછીજ, જ્ઞાનનો સોહો થઇ શકે છે. **સ્તુત્વાઃ (અક્ષઃ) સદ્ભિમાનિનઃ** (પોતામાં સત્પુરુષ પણાનું અભિમાન ધરાવનારા) કદિ પણ ઉપાસનાને માર્ગે ચડી શકતા નથી. ઉપાસના વિના કૃપાપાત્ર થવાનું નથી. અતઃ એવ—તેથીજ

તેઓ સાચા યાનથી વિમુખ રહે છે. કથામાં આવનારાં હજાર એહજાર કે પાંચહજાર; પણ કૃપાપાત્ર થવાની ચોટવાળા, એક એ કે ત્રણજ હોય. સોય અને દોરો પાસે પડ્યાં રહે; પણ સોયમાં દોરો પરોવાય નહીં; ત્યાં સુધી શીવવાની વાત બને નહીં.

વિજ્ઞાનઘ્ના:—પોતે કરે છે તેજ ખરૂં છે; એમ માનનારા-નિઃશક. જીવાનીઆને, ધનવાનોને, વિદ્વાનોને, અને સત્તાવાળાઓને, આ રોગ અનાયાસે થઇ આવે છે. તેમની કુટેવો ધીમે ધીમે સ્વભાવના રૂપમાં સુદૃઢ થઇ જાય છે. કોલસાને ઘોવા, સોમણુ દુધ અને ૫૦૦ મણુ સાચુ વાપરીએ; તે જેમ નકામા જાય; તેમ આ હડીલા શઠોને સમજાવવા, અનેક પ્રયત્ન થાય; પણ તે નિષ્ફળ જાય. પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા રહેજો કે-કુસંગ થાય નહીં. કદિ કુસંગ થઇ ગયો હોય; તો જરા ઠપકો સાંભળતાં, કુસંગને ભયંકર ઝેર સમજી, કુસંગના સંસ્કાર રૂપે પડેલી કુટેવોને, ખાટા થઇને, ખંખેરી નાંખજો. કદિ પ્રભાદ કરશો; તો કુટેવો જોત જોતામાં દૃઢ થઈ જશે. એટલે કુટેવો સ્વભાવ બની જશે. તો હવે પછી જ્યાં અવતાર થશે; ત્યાં પણ, આ મશાલો સાથે ને સાથે રહેશે.

શ્લોકના છેવટમાં કહ્યું છે કે-**પ્રેત્ય તે તાન્ ત્વાદંતિ**-હિંસા કરનારા પુરૂષો મરી જાય છે; ત્યારે મારેલાં પશુઓ તેને ખાય છે. પૂર્વે આપણે પ્રાચીનબર્હિ રાજાના વ્યાખ્યાનમાં વાંચ્યું હતું કે-તેણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા. નારદજી તેને મળ્યા; ત્યારે તેને દિવ્ય દષ્ટિથી બતાવ્યું હતું-કે 'જે જે પશુઓને તેં માર્યા છે; તે તારા મરણની રાહ જુએ છે. એટલે મુવા પછી, તે તને ખાશે. વિગેરે.' પ્રાચીનબર્હિના પુણ્યનો ઉદય થયો. તે નારદજીને શરણે આવ્યો. નારદજીએ તેને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો. રાજ સંસાર છોડીને, વનમાં જઇ વસ્યો.

અમુક કસાઇને ત્યાં, એક બકરો હતો. કસાઇએ બકરાને મારવા જતાં, બકરો- 'મા'-મા'-મા' બોલ્યો. એટલે- 'મને મારવો રહેવા દે; ' એમ તે બકરે સૂચવ્યું. કસાઇએ પ્રશ્ન કર્યો- 'કાં એમ ? ' બકરાને વાચા થઈ. 'તે' મને અનેકવાર માર્યો છે; અને અનેકવાર મેં, તને માર્યો છે. હવે બસ ! કરી જા; તો મારે વેર લેવા આવવું મટે; અને તારે વેર દેવા આવવું મટે.' બકરાના બોળીયામાં રહેલા જીવનું ડહાપણ સાંભળી, કસાઇને યાન થયું. લેણુદેણુનાં નામાં, કેવી રીતે પતી જાય; તેનો વિચાર, કરવા જેવો છે.

માંસ:—માંસ શબ્દના વિદ્વાનાએ એવો અર્થ કર્યો છે કે- 'માં એટલે હું કે જે માંસ ખાનાર છઉં; તેને-**સ:** એટલે જેનું માંસ મેં ખાધું છે તે પશુ, પરલોકમાં ખાશે.'

જેવો પોતાનો જીવ, એવો જ સામાને જીવ છે; એમ નહીં સમજનારાની કઇ ગતિ થાય છે; તે હવે કહે છે—

દ્વિષન્તઃ પરકાયેષુ, સ્વાત્માનં હરિમીશ્વરમ્ ॥

મૃતકે સાનુબંધેઽસ્મિન્, બદ્ધસ્નેહાઃ પતંત્યથઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ પદ્યછેદ-**પરકાયેષુ**-પારકાઓના શરીરમાં. **સ્વાત્માનં હરિમીશ્વરં**—હરિ ભગવાન કે જે પોતાના પશુ આત્મા છે; તે આત્માનો. **દ્વિષન્તઃ**—દ્રેષ કરનારા. **અસ્મિન્ મૃતકે**—આ શબ્દ ત્વં શરીરમાં **અનુબંધેન સહિતઃ સાનુબંધઃ તસ્મિન્**—પુત્રાદિ પરિવાર સહિત **બદ્ધસ્નેહાઃ**—સ્નેહ રાખનારા લોકો **અથઃ પતંતિ**—દુર્ગતિને પામે છે.

અર્થ—પારકાઓના શરીરમાં જીવસાથે રહેલા ધ્વિર ભગવાન, કે જે પોતાના પણુ આત્મા છે; તેનો દ્રેષ કરનારા, અને આ શબ્દ તુલ્ય શરીરમાં, અને તેના પુત્રાદિક પરિવારમાં સ્નેહ બાંધનારા આ લોકો, દુર્ગતિમાં પડે છે. [૧૫]

૧૫ વિવેચન.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર, સમં પश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं, स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

[ગીતા અ. ૬]

અર્થ—પોતાને જે પ્રમાણે સુખદુઃખ થાય છે; તે પ્રમાણે બીજાઓને પણ થાય; એમ સમદષ્ટિથી, જે પુરૂષ સર્વ પ્રત્યે જુએ છે; તેને મેં પરમ યોગી-મોટો યાત્રી-અગર મોટો ભક્ત માન્યો છે. [૩૨]

આ સાંભળી ૩૬ મા શ્લોકમાં, અર્જુને પૂછ્યું કે-‘પણ એમ સમભાવ બને કેવી રીતે ?-મન એમ માને કેવી રીતે ?’ તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે-‘તમે કહો છો. તેવુંજ મન છે; તોપણ અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી મન વાળતાં, વળે એવું છે.’ કાલસા ચોળવાથી હાથ કાળા થાય; અને કંકુ ચોળવાથી હાથ લાલ થાય. તેમ સંતોના સમાગમમાં મનનો વિકાસ, ઉત્તતિને માર્ગે થાય; અને દુર્જનોના સમાગમમાં, મનનો વિકાસ દુર્ગતિને માર્ગે થાય છે.

સંત-અસંતની થોડી વાતો સાંભળો—

સંત અસંતનો કોઇ મોટામાં મોટો ભેદ હોય; જે તે આ છે કે-સંતો પ્રાણી માત્ર ઉપર સ્નેહ રાખે છે. કોઇને જરા જેટલું દુઃખ થાય છે; ત્યાં પોતે દુઃખાય છે; અને અસંત પુરૂષો, સામાને દુઃખ દઇને રાજ થાય છે.

ચોપાઇ—સંત સહજિ દુઃખ પરહિત^૧ લાગી, પરદુઃખર હેતુ અસંત અભાગી;

ભૂરજતર^૨ સમ સંત કૃપાલા, પરહિત સહ નિત વિપતિ વિશાલા.

સન^૪ ધ્રુવ ખલ પરબંધન કરઈ, ખાલ કઢાઈ વિપતિ સહી મરધ;

ખલ બિનુ સ્વારથ પર અપકારી,^૫ અહિ^૬ મૃશક ધ્રુવ સુન ઉરગારી.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૯૧]

અસ્મિન્ સાનુબંધે મૃતકે—પુત્રાદિ પરીવારમાં રાગવાળા આ શબ્દતુલ્ય શરીરમાં. દેહ અને પુત્રાદિ પરિવાર, મોહનાં મોટાં સ્થાનકો છે. તેમાં તે કર્મકાંડીઓ, યુડી મરે છે. તેથી આગળ જે કાંઈ કરવાનું, એટલે-દેહમાં અને પરિવારમાં અનાસક્ત થવાનું છે; તે તેઓ કરી શકતા નથી. પરિણામે (અષઃ પતંતિ) દુર્ગતિ પામે છે.

૧ પારકા માટે. ૨ બીજાઓને દુઃખ કરવા અભાગીઆ દુર્જનો. ૩ ભોજપત્રની માફક. ૪ શણ પોતાની જાલ કાઢીને પણ, જેમ બીજાને બાંધવામાંજ કામ આવે છે તેમ-ખજા પુરૂષ. ૫ લુકું કરનારા. ૬ સર્પ કોઇને કરડવાથી ધરાઇ જતો નથી, અને ઉદર વચ્ચે કરડવાથી ધરાઇ જતો નથી; પણ કરડે ત્યારે તેને મગ્ન પડે.

રાગ-કાફી.

મન તુંહી તુંહી ખોલેરે, આ સપના જેવું તન છે તારું;

અચાનક ઉડી જશેરે, જેમ દેવતામાં દારૂ—મન૦ ટેક૦

ઝાકળ જળ પળમાં વળી જશે, જેમ કાગળને પાણી;

કાયા વાડી તારી એમ કરમાશે, થઈ જશે ધૂળ ધાણી;

પાછળથી પસ્તાશેરે, મિથ્યા કરી મારૂં મારૂં—મન૦

કાચનો કુંપો તારી કાયા, વણસંતા નહીં લાગે વાર;

જીવ કાયાને સગાઈ કેટલી, મૂઝી ચાલે વન મોઝાર;

ફેગટ કુદ્યા ફરવુંરે, ઓચિંતું થાશે અધારૂં—મન૦

જન્યું તે તો સવે જવાનું, ઉગરવાનો ઉધારો;

દેવ ગંધર્વ રાક્ષસને માણસ, સઉને મરણનો મારો;

આશાનો મહેલ ઉંચેરે, નીચું આ ઘરખારૂં—મન૦

અંચળ ચિત્ત ચેતીને ચાલો, ઝાલો હરિનું નામ;

પરમારથ જે હાથે તે સાથે, શોધી લ્યો ઉચું ધામ;

ધીરા ધરાધરથીરે, નથી કોઈ રહિનારૂં—મન૦

હજી કર્મકાંડીઓના અજ્ઞાનની વાત કરે છે—

ये कैवल्यमसंप्राप्ता, ये चातीताश्च मूढताम् ॥

त्रैविंगिका ह्यक्षजिका, आत्मानं घातयन्ति ते ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—અજ્ઞાની લોકો તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અનુગ્રહથી તરી જાય છે; અને તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો, પોતાથીજ તરે છે. પરંતુ અધવચ્ચ લટકતા—એટલે જેઓ અત્યંત અજ્ઞાની નથી; અને તત્ત્વજ્ઞાની પણ નથી—તે લોકો, ધર્મ અર્થ અને કામનેજ મૂખ્ય માનવાથી, અને ઉપશાંતિનો ક્ષણમાત્ર અવસર નહિ લેવાથી, પોતાને હાથેજ પોતાના આત્માનો ઘાત કરે છે. એટલે આત્મ સ્વરૂપને નહીં જાણવાથી, જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે. [૧૬]

૧૬ વિવેચન—

આ અર્ધદગ્ધતા સંબંધી છે. ઉપર ૩૨૦ મે પાને અર્ધદગ્ધ લોકો માટે વિવેચન કર્યું છે. અસારના કાળમાં, જે ભયંકર દુઃખ નજરે પડે છે; તે અર્ધદગ્ધતાનું છે. તેથી થોડી વાતો હજી કરું! મંદિરે સાધુ-સંત અર્ધદગ્ધ, ઘરમાં પુત્રાદિ અર્ધદગ્ધ, ઝોરડે સ્ત્રી અર્ધદગ્ધ; અને બારણે પુરૂષ અર્ધદગ્ધ. ઘર માંડવું છે; પણ ઘર માટે સ્ત્રી પુરૂષને માન લેવું નથી. સમાજમાં આગેવાનો અર્ધદગ્ધ; નિશાળોમાં મારતરો અર્ધદગ્ધ, અને કથાઓમાં શ્રોતા

૧૬ પદ્મછેદ—ये कैवल्यं असंप्राप्ताः-જેઓ જ્ઞાની નથી. ये च मूढतां अतीताः-જેઓ તદ્દન મૂઢ પણ નથી. त्रैविंगीप्रधानाः त्रैविंगिकाः-ધર્મ અર્થ કામને મૂખ્ય માનનારા. हि-તેથી. अक्षजिकाः-અજ્ઞાંત. જેમને ઉપશાંતિનો ક્ષણમાત્ર પણ અવસર મળતો નથી એવા. ते आत्मानं घातयन्ति-તેઓ પોતાનો ઘાત કરે છે; એટલે આત્મસ્વરૂપને નહીં જાણવાથી જન્મમરણ પામ્યા કરે છે.

વક્તાઓ મેલે અર્ધદગ્ધ. કથા ઉઠે છે ત્યારે જોજો—સ્ત્રી પુરૂષો એક બીજાને ધસાતાં ધસાતાં—નાસભાગ અને કોલાહલ—કરતાં નીકળે છે. ધડીવાર પણ શાંતિ નથી—પરિણામે આપણે સૌ ધણાં દુઃખી છઇએ. ધણાંને તો શાંતિથી અને સ્વચ્છતાથી, જમતાં પણ, આવડતું નથી. દરેક લાઇનમાં—ધંધામાં—જાણવાનું ધણું હોય છે. જે તમે જાણો છો; તે, તે લાઇનના જ્ઞાન પાસે, કાંઇ નથી. એમ અનુભવે સમગ્રય એવું છે. વળી જો તમે કાંઈ જાણતા હો—જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન રાખતા હો; તો જ્ઞાન વિવેક સાથેજ શોભે. જ્ઞાન જરા પણ ઉદ્ધતાઇની સાથે શોભે નહીં. વિરહ વાતાવરણમાં—તમે વિવેકી છો; કે ઉદ્ધત છો; તે તમે પોતે તમને જોઇ શકો; એવી આ વાત છે. હું તમને આવું કહેતાં, ધણીવાર અચકાઉં છઉં; કારણકે—હું પણ હજી અર્ધદગ્ધ છઉં, હજી અભ્યાસી છઉં. પંડિત નથી; મહાત્મા નથી. અજ્ઞાની—અણુજ છઉં. પ્રભુ લાજ રાખે છે. નેરો જેજ ઉપરથી ઓડ જેજના પાટા ઉપર આવ્યો છઉં. ધીમે ધીમે મારી ગાડી ચલાવું છઉં. અને તેટલી શાંતિ રાખું છઉં. આપને પણ એમજ કહું છઉં કે—ભલે તમે અર્ધદગ્ધ હો—પણ અભિમાનથી અલગ રહેજો; કોધને દબાવજો; અને વિરહ વાતાવરણમાં પણ, શાંત રહેવા પ્રયત્ન કરશોજી.

ત્રિવર્ગિકા—ધર્મ, અર્થ અને કામને મૂખ્ય માનનારા. ધર્મપાલનથી અર્થ મળે; અને અર્થ મળવાથી, કામ (નાનાં પ્રકારનાં સંસારનાં અને સ્વર્ગનાં સુખ) પ્રાપ્ત થાય. ખસ ! એટલીજ તેમની દૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિ હોય છે.

મૌઁશ્વર્યપ્રસક્તાનાં, તયાપહૃતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા હુદ્ધિઃ, સમાર્થો ન વિધિયતે ॥૪૪॥

[અ. ૨]

અર્થ—‘એકગણું દાન, સહસ્રગણું પુણ્ય’—એવી આકર્ષણ વાળી વાણીથી, જેઓનું ચિત્ત ભોગ અને ઐશ્વર્ય તરફ ખેંચાઇને, આસક્ત બન્યું હોય છે; તેમના અંતઃકરણમાં, પરમાત્મપ્રાપ્તિના નિશ્ચય વાળી યોગયુદ્ધિ, એટલે—ઉપાસના કરવાની વૃત્તિ—જન્યૂત થઇ શકતી નથી. [૪૪]

મોક્ષ—જીવને મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુ મોક્ષ છે. પ્રાણીમાત્ર અર્થમાં (ખાવા પીવામાં) અને કામમાં (વિષય સુખમાં) રમે છે. તેથી કાંઇક સંસ્કારી હોય છે; તેઓ ધર્મને આગળ રાખીને, અર્થ અને કામમાં રમે છે. એટલે તેઓ ધર્મ અર્થ અને કામમાં રમે છે. કાંટો કાઢવો હોય; ત્યાં સુધી સોયની જરૂર રાખવી પડે છે. કાંટો કાઢી લીધો; કે સોયને ઉઘી ખોસી દઇએ છઇએ. તેમ મોક્ષાર્થી પુરૂષો, ધર્મ, અર્થ અને કામને અપકવ દશા હોય; ત્યાં સુધી રાખે છે; પછી પકવદશામાં, તેને પણ, ઉઘે મૂકી દઇને, ધર્મ અર્થ અને કામની પેલી મેરના પ્રદેશમાં ફરે છે. ધર્મ અર્થ અને કામનો જે પ્રદેશ છે; તે પુનર્જન્મનો પ્રદેશ છે. તે પેલી મેરનો જે પ્રદેશ છે; તે પુનર્જન્મનો પ્રદેશ નથી. ધર્મ અર્થ અને કામ એ જીવનો સામાન્ય (લૌકિક) જીવનપ્રદેશ છે; તેથી જે કાંઈક આગળ છે; તે જીવનો નરીન અલૌકિક—જીવનપ્રદેશ છે. પાતંજલયોગના કૈવલ્યપાદ નામના ચોથા પાદમાં (અધ્યાયમાં), કૈવલ્ય અથવા મોક્ષ શું છે; તે સંબંધી opening speech—પ્રસ્તાવના—વાંચવા જેવી છે. કાંઈક ઉત્કૃષ્ટ જીવનના અભિલાષી હો; તો અવશ્ય વાંચજોજી. સંસારના સૌ દિવસ, અને સન્યાસનો એકજ દિવસ. પણ તે કાંઈક જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન કરાવે છે. હજારો મણનો મોજો જાણે ખસી પડ્યો હોય; એવો આનંદ લાગે છે. તેમ સન્યાસનાં સૌ વરસ, અને મોક્ષની

(કેવલ્યની) એકજ ધડી. ખસ ! એ સુખ કહ્યાં ન જાય. આ તો નિર્ધનના આળસ, રાગના પકવાનની વાતો કરે; એવી વાતો છે. મોક્ષને માટે પગરણ માંડીએ; તે દિવસ પણ જુદા—

૫૬.

રાગ-જનની જીવારે ગોપીચંદની.

એવારે દિવસ ક્યારે આવશે, થઇશું જગથી ઉદાસ;
સગા કુટુંબ કાંઈ નહીં ગમે, ગમશે તરતજ વાસ—એવોએ
રમેહ સંબંધો છૂટશે, તૂટી જશે વ્યવહાર;
ધામ-ધરા ધન-માનમાં, લોભાશું નહીં લગાર—એવારે
વિવિધ ભોજન નહીં લાવશે, ખાશું વનફળ ફૂલ,
અંખર અંગ ન ઝોદશું, વસ્ત્ર સાદાં અમૃલ—એવારે
વિપયોથી વૃત્તિ વિરાગશે, જાણી મહાદુઃખ મૂળ;
મલય લેપન નહીં રચશે, રચશે ધૂણીની ધૂળ—એવારે
અહિ સમ જેઘ જનજોગને, રહેશું તેનાથી દૂર;
શબસમ સ્ત્રી તન લેખશું, તજશું કામના કૂર—એવારે
મમતા અહંતા ને વાસના, છોડીશું ચિત્ત આહ;
અંતર અરિને સંહારશું, હરશું તનમનની દાહ—એવારે
વિચરશું વનમાંહી એકલા, રાખી એ પરવાહ;
રાગ રંક અતીરથી, રહેશે સ્વાર્થ ન ક્યાંઈ—એવારે
સંગત સંતોથી રાખશું, કરશું તત્ત્વ વિચાર;
શુદ્ધગમ ખેસીને ખોલશું, અનહદ બેઠ અપાર—એવારે
(નરસિંહરામ)

અક્ષણિકા:—ઉપશાંતિને ક્ષણ પણ જેની પાસે નથી; એવા. એટલે આવરા. ધંધામાં અને વ્યવહારમાં થેલા. જીવ્યા ત્યાં સુધી જીવીને મેઠા નહીં એવા. જેમ તેલના તાવડામાં પુરીઓ તળાય; તેમ સંસારમાં પછડાતા પછડાતા મરી જાય છે. નથી પૂરા પડિત; તેમ નથી પૂરા અગ્નાની-એટલે અર્ધદંઘ લોકો, સ્વસ્વરૂપને નહીં મળુવાથી, જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે.

હવે ઉપસંહાર કરે છે—

एत आत्महनोऽज्ञान्ता, अज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥

सोदन्त्यकृतकृत्या वै, कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥

हित्वात्मायासरचिता, गृहापत्यसुहृच्छ्रियः ॥

तमो विश्रंत्यनिच्छन्तो, वामुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥

૧૭-૧૮ ૫૬૨છેદ—(આત્માર્ન ઇનંતિ ઇતિ આત્મહનઃ) એતે આત્મહનઃ—એવી રીતે આત્મહત્યા કરનારા આ લોકો. અજ્ઞાંતા—શાંતિ રહિત. અજ્ઞાને અગ્નાનમાં એટલે કર્મમાર્ગમાં. જ્ઞાન મર્ચ્યંતે ઇતિ જ્ઞાનમાનિનઃ—જ્ઞાનને માનનારા. કાલેન ધ્વસ્તાઃ મનોરથાઃ યેષાં તે કાલઃ—જેઓના મનોરથો (પ્રાપ્ત થયા પછી પણ) કાળથી નાશ પામે છે; તેઓ. લે-ખરેખર-નક્કી. ન કૃતકૃત્યાઃ અકૃતકૃત્યાઃ—પોતાને જે કરવાનું હતું; તે કર્યા વિના.

અર્થ—આવી રીતે આત્મહત્યા કરનારા, શાંતિ રહિત, અજ્ઞાનનેજ જ્ઞાન માનનારા, એટલે કર્મનેજ જ્ઞાનરૂપ માનનારા, અને જેઓના મનોરથો પ્રાપ્ત થયા પછી પણ, કાળથી નાશ પામે છે; તે લોકો, પોતાનું જે અવસ્થા કર્તવ્ય છે; તેને કર્યા વિના, મરી જાય છે. [૧૭] આ પ્રમાણે ભગવાનથી વિમુખ રહેનારા તે લોકો, પોતે પરિશ્રમ કરીને મેળવેલાં ઘર, સંતાન, સંબંધીઓ, અને ધનને, પોતાની ઈચ્છા નહીં છતાં પણ, છોડી દે છે. એટલે મરણ પામે છે; અને પછી નીચ ચોનીમાં અવતાર લે છે. [૧૮]

૧૭-૧૮ વિવેચન.

અર્થાંતા:—આવરા. ઘર-ધંધામાં ઘેલા—

અજ્ઞાને જ્ઞાનમાનિન:—અજ્ઞાનને જ જ્ઞાન માનનારા. પોતળને સોનું માનનાર. જગતની રાત, તે ધ્રુવડનો દહાડો; અને જગતનો દહાડો, તે ધ્રુવડની રાત.

કાલધ્વસ્તમનોરથા:—મહા મહેનતે મનોરથો પ્રાપ્ત થાય; પણ તે મનોરથોનો નાશ તો ખરોજ. કાળમાંથી કાંઈ બચે નહીં. નાશવંત વસ્તુઓ માટે કરેલો પ્રયત્ન, નિષ્ફળ ગણાય છે.

અકૃતકૃત્યા:—જેઓ કરવાનું કરી શક્યા નથી તે પુરૂષો. દીવાળીને દહાડે કાંઈ નવું વાસણ, અગર વસ્ત્ર, લેવાને બદલે, ચણા લઈને, ચૌરથી ઘેર આવ્યો; તેના જેવું. જે ખેડુ ખેતર ખેડતો નથી; અને તેમાં કાંઈ વાવતો નથી; તે લણવાની આશા નજ રાખે. પરિણામે સીદંતિ-પીડાય છે; મરી જાય છે. દેશ ડાહ્યા થયા; પણ ગામ ડાહ્યા, થયા નહીં. ગામ ડાહ્યા થયા; પણ ઘર ડાહ્યા, થયા નહીં, ઘર ડાહ્યા થયા; પણ મન ડાહ્યા થયા નહીં. મન ડાહ્યા થાય; તેટલાજ કૃતકૃત્ય.

અનિચ્છંત:—અપિ હિત્વા—મરવું કોઈને ગમતું નથી; તોપણ મરવું જ પડે; અને પોતાની સંપત્તિ, અને સંતાન કોઈને તજવા ગમતાં નથી; તોપણ તજવાંજ પડે. આ નિર્ણયવાળી બાબતો છે. આ બાબતોમાં કોઈ દેશમાં, અગર કોઈ ધર્મમાં, જે મત છેજ નહીં. ચૌરે કાવ્યા નહીં; તે નિર્ધન રહ્યા; તેમ સંસારમાં કાવ્યા નહીં; તેઓ તમ: વિશંતિ-નીચ ચોનીને પામે છે. અસુર્યા નામ તે લોકો, અંધેન તમસા ધ્રુતા:। તાંસ્તે પ્રત્યાગચ્છંતિ, ચે કે ચાત્મહનાજના: ॥ એમ શ્રુતિ કહે છે. વિદ્વાનોની સાથે વાતો કરવા માટે પાંચ મીનીટનો ટાઇમ મળ્યો. તેમાં આડીઅવળી વાતો જેણે કરી; તેને મુક્તિની વાત રહી ગઈ. વાસુદેવથી વિમુખોએ માદ રાખવું જોઈએ—

સીદંતિ—મરી જાય છે. ૧૮ પદ્મછંદ—(અતઃ પૃથ્વ) વાસુદેવાત્ પરાંગમુક્તા:—(આ પ્રમાણે) ભગવાનથી વિમુખ રહેનારા લોકો આત્મનઃ આયાસેનઃ રચિતાઃ તાઃ—પોતાના પારશ્રમથી મેળવેલાં. મુદ્દાણિ ચ અપત્યાનિ ચ સુહૃદ્ભ્યઃ મિયક્ષતાઃ તાઃ—દિ. બ. વચન-ધર, સંતાન, સંબંધીઓ અને ધનને. **અનિચ્છંત:—**પોતાની ઈચ્છા નથી તોપણ. **હિત્વા—**તજીને. **તમઃ વિશંતિ—**નીચ ચોનીને પામે છે.

રાગ. ઉપગતિ

હાથે કરોડો દામ માનવદેહ આ મળતો નથી; તેપણુ વૃથા કહેવાય.

જો હરિ ચરણમાં હળતો નથી.

તાંડે નથી તલ ભાર, આ સઘળું સદા જનનાર છે;

ઉપકાર કરવો અન્યનો, સંસારનો એ સાર છે.

બહુ રાગરંગ વિશે વિષયના, ગીત શું તું ગાય છે.

જન જાણુ મૌવન જાય છે; ધન જાય છે તન જાય છે.

કાને ખબરથી કાલની, ક્ષણમાં જનારો દેહ છે;

એ સિદ્ધ વાત વિશે તમોને, આજ શો સંદેહ છે ?

માટે પરમસુખ પામવાનાં, કાર્ય કોડે આદરો;

ગઈ પલ ન પાછી સાંપડે, એ કાળનો નિશ્ચય ખરો.

નિદ્રા અને આળસ તથા, જોતાં નથી કાં જાગીને ?

સંતાઈ જશો ક્યાં કહો, યમદૂત આગળ ભાગીને.

નિર્ભય થવા મન હોય; તો-કલ્યાણનું સાધન કરો.—ગઈ પલ૦

કલ્યાણનાં ને ઉદયનાં, સાધન સમગ્ર તૈયાર છે;

હાથે ચડ્યો હીરો ખુવે, તે મૂર્ખનો સરદાર છે.

અંધા થઈ અમૃત વિસારી, ઝંર શાનો સંઘરો—ગઈ પલ૦ [કેશવકૃતિ]

હવે નિમિરાજ પ્રશ્ન કરે છે—

રાજોવાજ ॥

કસ્મિન્કાલે સ ભગવાન્, કિંવર્ણઃ કીદૃશો નૃમિઃ ॥

નામ્ના વા કેન વિધિના, પૂજ્યતે તદિદ્દોચ્યતામ્ ॥૧૯॥

અર્થ—નિમિ રાજા પૂછે છે કે-‘સઘળું છોડી દઈ ને ભગવાનની ભક્તિજ કરવી જોઈએ’; એમ તમે કહી ગયા; તો એ ભગવાન કયા કાળમાં, કેવા વર્ણના છે ? કેવા આકારવાળા તથા કયા નામથી ? અને કયા વિધિથી લો-કામાં પૂજાય છે; તે આપ મને અહીં કહો. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

આ યુગેયુગનો પ્રશ્ન છે. અગત્યનાં એવાં શાં ? એવો આ પ્રશ્ન છે. કાઈ રીતે ભગવાનમાં મન જોશય; એવો આ ભાવ છે.

૧૯ પદ્મજી—કસ્મિન્ કાલે—કયા કાળમાં ? કિંવર્ણઃ—કેવા વર્ણના છે ? કીદૃશઃ—કેવા આકારના છે ? વા કેન નામ્ના અને કેન વિધિના—કેવા નામથી અને કઈ વિધિથી. પૂજ્યતે—પૂજાય છે. તત્ત્વં હદ્ ઉચ્યતામ્—તે અહીં કહેવાનું જોઈએ—તે આપ કહો.

૨૦ પદ્મજી—કૃતં ત્રેતા (ત્રેતુ) દ્વાપરં ચ કલિઃ इति एषु—સત્યુગ, ત્રેતા, દ્વાપર, અને કલિયુગમાં. નાના વર્ણાશ્ચ અભિધાશ્ચ (નામો) આકારાશ્ચ (આકારો) यस्य सः इति केशवः, નાનાવર્ણાભિધાકારઃ કેશવઃ—નોખા નોખા વર્ણવાળા, નોખાં નોખાં નામવાળા અને નોખા નોખા આકારવાળા ભગવાન કેશવ. નાના વિધિના એવ—નાના પ્રકારની વિધિઓથીજ. ઈચ્યતે—પૂજાય છે.

કરભાજન નામના નવમા યોગેશ્વર જવાબ આપે છે—

કરભાજન ડવાચ ॥

કૃતં ત્રેતા દ્વાપરં ચ, કલિરિત્યેષુ કૈશવઃ ॥

નાનાવર્ણાભિધાકારો, નાનૈવ વિધિનેજ્યતે ॥૨૦॥

અર્થ—કરભાજન નામના નવમા યોગેશ્વર કહે છે કે—સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર, અને કલિ નામના ચાર યુગોમાં, નોખનાખા વર્ણના, નોખનોખાનામવાળા અને નોખનોખી આકૃતિવાળા ભગવાન્, જુદા જુદા પ્રકારના વિધિથી પૂજાય છે. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

ચાર યુગના ચાર ભગવાન્-આ પણ એક ભુલવણી છે. ભૂલવણીમાં ભગવાન્ છે. તોપણ ભૂલા પડેલા નહીં. આપણે પોતે એકના એક છઈએ; પણ સવારે બ્રહ્મ મૂર્તિમાં, સત્ય યુગમાં; શાંત. બપોરે-પ્રવૃત્તિ-ત્રેતા યુગમાં; સાંજે-દ્વાપર યુગમાં; કાંઈક કાંઈક મંદતા-રાત્રે કલિયુગમાં ઘણી મંદતા-થાક્યા પાક્યા. સવાર, બપોર, સાંજ અને રાત્રિએ, આપણી રૂચી જુદી જુદી હોય છે. આ રૂચિને તૃપ્ત કરવાનાં સાધનો જુદાં જુદાં હોય છે.

હવે સત્ય યુગની વાત કરે છે—

કૃતે શુક્લશ્વતુર્બાહુર-જટિલો વલ્કલામ્બરઃ ॥

કૃષ્ણાજિનોપવીતાશ્વાન્-વિભ્રદ્ધન્ડકમંડલુ ॥૨૧॥

મનુષ્યાસ્તુ તદા શાન્તા, નિર્વૈરાઃ સુહૃદઃ સમાઃ ॥

યજન્તિ તપસા દેવં, શમેન ચ દમેન ચ ॥૨૨॥

દંસઃ સુપર્ણો વૈકુંઠો, ધર્મો યોગેશ્વરો મનુઃ ॥

ઈશ્વરઃ પુરુષોઽવ્યક્તઃ, પરમાત્મેતિ ગોચતે ॥૨૩॥

અર્થ—સત્યયુગમાં ભગવાન્ ધોળા, ચાર હાથવાળા, જટાધારી, અને વલ્કલ વસ્ત્રો પહેરીને રહે છે. તથા (બ્રહ્મચારીની માફક) કાળીયાર મૃગનું ચર્મ, જનોઈ, માળા, દંડ અને કમંડલુ ધારણ કરે છે. [૨૧] સત્ય યુગના

૨૧ પદ્મછંદ—કૃતે—સત્ય યુગમાં. શુક્લઃ—ધોળા. ચતુર્બાહુઃ—ચાર ભુગવાળા. જટા અસ્તિ અસ્ય इति જટિલઃ—જટાધારી. વલ્કલં અંબરં यस્ય સઃ વલ્કલોંબરઃ—વલ્કલ વસ્ત્ર પહેરનાર. કૃષ્ણસ્ય અજિનં કૃષ્ણાજિનં ચ ઉપવીતં ચ અક્ષય (માળા) તાન્ કૃષ્ણાજિનોપવીતાશ્વાન્ વિભ્રદ્ધ-કાળીયાર મૃગનું ચર્મ, જનોઈ, માળા પહેરનારા. મંડલુ કમંડલુશ્ચ દંડો તૌ વિભ્રત્-દંડક મંડલુને ધારણ કરનારા.

૨૨ પદ્મછંદ—તદા—તે યુગમાં. તુ—તો. મનુષ્યાઃ શાન્તાઃ નિર્વૈરાઃ સુહૃદઃ સમાઃ—મનુષ્યો શાંત, વૈરરહિત, સર્વના મિત્ર અને સમદષ્ટિવાળા હોય છે. શમેન ચ દમેન ચ તપસા—તેઓ શમ, દમ અને તપથી. દેવં યજન્તિ—ભગવાનનું પૂજન કરતાં હતાં.

૨૩ પદ્મછંદ—દંસઃ સુપર્ણઃ (અંતર્યામીપણથી શરીરમાં રહેલા) વૈકુંઠઃ ધર્મઃ યોગેશ્વરઃ મનુઃ ઈશ્વરઃ પુરુષઃ અવ્યક્તઃ પરમાત્મા इति—એવાં ભગવાનનાં નામો. ગોચતે—કહેવાય છે.

માણુસો શાંત, વૈરરહિત, સર્વના મિત્ર, તથા સમદષ્ટિવાળા હોય છે. તેઓ ધ્યાનથી, શમથી, અને જીતેન્દ્રિયપણાથી ભગવાનનું પૂજન કરે છે. એટલે કરતાં હતાં. [૨૨] સત્ય યુગમાં હંસ, સુપર્ણ [અંતર્યામી], વૈકુંઠ, ધર્મ, યોગેશ્વર, મનુ, ઇશ્વર, પુરૂષ, અવ્યકત, અને પરમાત્મા, એવાં ભગવાનનાં નામો કહેવાય છે. [૨૩]

૨૧ થી ૨૩ વિવેચન—

આશ્રમમાં પહેલું બ્રહ્મચર્યાશ્રમ. ભગવાન વિષ્ણુ પણ જાણે બ્રહ્મચારી. સીતાવાળા રામ, અને ગોપીવાળા કૃષ્ણ ન ગમતા હોય; તો આવા બ્રહ્મચારી ભગવાનનું ધ્યાન પૂજન કરવું. સત્યયુગનાં માણુસો, શાંત, વૈરરહિત, સર્વના મિત્ર અને સમદષ્ટિવાળા હતા.

જાપાનમાં સત્યયુગ—જાપાનની મુસાફરી કરીને આવે છે; તેઓ કહે છે કે—જાપાનમાં ખરેખર સત્યયુગ છે. મનુષ્યો ધણાંજ સત્યવાદી અને વિવેકી છે. દગાફટકા ખીલકુલ નથી. લોકોમાં સાદાઈ અને સરસતા ઘણી છે. એક ખીજનો અપરાધ થઇ ગયો હોય; તો તુરત માફી માગીને કજીયો પતાવી દે છે. ‘આ અમારી સાદાઈ અને સખ્યતા; ધર્મ અને નિર્ભયતા અમને હિંદુસ્તાને આપ્યાં છે;’ એમ તેઓ ધણીવાર હિંદના મુસાફરોને કહે છે.

અહો! આપણા દેશમાં એવું કયારે થાય?—આપણું ધન અને બળનો નાશ થઇ રહ્યો છે; તે સાથે આપણી માણુસાઇનો પણ નાશ થઇ રહ્યો છે. આપના બેટા નથી; અને બેટાનો આપ નથી; શેઠના ગુમાસ્તા નથી; અને ગુમાસ્તાનો શેઠ નથી. જરી જરીમાં જુકા! વિશ્વાસ ન રાખી શકાય એવા! જરા ચૂક્યા કે મુવા! ન્યાં એકજ ન્યાય કચેરી હતી; ત્યાં દસબાર થઇ પડી. ન્યાં બે પાંચ વકીલો હતા; ત્યાં સો, બસો, કે તેથી પણ વધારે. ન્યાં દસબાર પોળ વચ્ચે એકજ વૈદ-ડોક્ટર હતા. ત્યાં દરેક પોળે, દસબાર વૈદ ડોક્ટરો હાજર-હાજર. દર સાલ નવાં નવાં દવાખાનાં! આ બધાં દુઃખનું કારણ શું? એમ તપાસો; તો ખાત્રી થશે કે-આપણી ધાર્મિક આંખોએ ખસી ગઈ છે—તે. નાટક સીનોમા અને નોવેલોએ, માણુસોની વૃત્તિને, વિષય સુખમાં અને નવાં નવાં તોફાનોમાં, રોળી નાંખી છે. હોટલ, લોન્જ અને જાત જાતનાં પીણાંએ અને ચવેણાંએ, આપણી હોજરી બગાડી મૂકી છે. નિશાળોએ બાળક બાલિકાઓને નમાલાં-હુદ્દત-અને અનાચારી બનાવી દીધાં છે. ધર્મનો અને વડીલોનો અંકુશ ફેંકી દીધો છે. પરિણામે સ્વચ્છંદ વધી પડ્યો છે. આ વાત સૌ જાણે છે; માટે સૌએ પોતા માટે છે; એમ સમજી, પાપમાલીમાંથી બચી જવું જોઇએ.

હવે ત્રેતાયુગની વાત સાંભળો—

ત્રેતાયાં રક્તવર્ણોઽસૌ ચતુર્બાહુસ્ત્રિમેखलः ॥

हिरण्यकेशस्त्रयात्मा, स्रक्सुबाद्यपलक्षणः ॥२४॥

૨૪ પદ્યછંદ—ત્રેતાયાં અસૌ રક્તવર્ણઃ—ત્રેતાયુગમાં ભગવાન રાતા રંગવાળા છે. ચતુર્બાહુઃ—ચાર ભુજવાળા છે. ત્રિમેखलः—ત્રિમેखलाः त्रयस्य सः—ત્રેવડી મેખળાવાળા. हिरण्यकेश इव केशाः तस्य सः हिरण्यकेशः—સોના સરખા વાળવાળા. त्रययाः (वेद-

તં તદા મનુજા દેવં, સર્વદેવમયં હરિમ્ ॥

યજન્તિ વિદ્યાયા ત્રય્યા, ધર્મિષ્ઠા બ્રહ્મવાદિનઃ ॥૨૫॥

વિષ્ણુર્યજ્ઞઃ પૃથ્વિર્ગર્ભઃ, સર્વદેવ ઉરુક્રમઃ ॥

વૃષાકપિર્જયન્તશ્ચ, ઉરુગાયૈતીર્યતે ॥૨૬॥

અર્થ—ત્રેતાયુગમાં ભગવાન્ રાતા વર્ણવાળા છે. ચાર ભુજવાળા છે. ત્રણ મેખળાવાળા, સોના સરખા વાળવાળા, ત્રણે વેદના આત્મારૂપ, અને સુત્ર તથા સરવા આદિ ચિન્હોને ધારણ કરે છે. એટલે યજ્ઞનારાયણ રૂપ છે. [૨૪] આ યુગમાં માણસો ધર્મિષ્ઠ, અને બ્રહ્મવાદી હોય છે. તેઓ સર્વ દેવમય વિષ્ણુ ભગવાનનું, ત્રણ વેદમાં કહેલાં કર્મોથી, પૂજન કરે છે. [૨૫] ત્રેતા યુગમાં—વિષ્ણુ, યજ્ઞ, પ્રશ્નિર્ગર્ભ, સર્વદેવ, ઉરુક્રમ, વૃષાકપિ, જયંત, અને અને ઉરુગાય—એવાં ભગવાનનાં નામો કહેવાય છે. [૨૬]

૨૪ થી ૨૬ વિવેચન—

ગોપીવાળો કૃષ્ણ ન ગમતો હોય; તો આવા ભગવાનનું ધ્યાન ધરવું; આવા ભગવાનનું પૂજન કરવું. કર્મકાંડીઓ યજ્ઞનારાયણનું પૂજન કરે છે.

હવે દ્વાપરયુગની વાત સાંભળો—

દ્વાપરે ભગવાન્ શ્યામઃ, પીતવાસા નિજાયુધઃ ॥

શ્રીવત્સાદિભિરંકૈશ્વ, લક્ષ્મૈરુપલક્ષિતઃ ॥ ૨૭ ॥

ત્રીનો) આત્મા ત્રય્યાત્મા—ત્રણે વેદના આત્મા. સુક્ ચ સુવશ્ન સુક્સુમૌ સુક્સુમૌ આદી યેષુ તાનિ ઉપલક્ષણાનિ યસ્ય સઃ સુક્-સુત્ર અને સરવા આદિ ચિન્હોને ધારણ કરનાર.

૨૫ પદ્મછેદ—તદા—તે યુગમાં. મનુજાઃ—મનુષ્યો. ધર્મિષ્ઠાઃ બ્રહ્મવાદિનઃ—ધર્મિષ્ઠ અને બ્રહ્મવાદી હોય છે. તં સર્વદેવમયં હરિ દેવં—તે સર્વ દેવમય વિષ્ણુ ભગવાનનું. વિદ્યાયા ત્રય્યા—ત્રણ વેદોથી. (ત્રણે વેદમાં કહેલાં કર્મોથી.) યજન્તિ—પૂજન કરે છે.

૨૬ પદ્મછેદ—વિષ્ણુઃ યજ્ઞઃ પૃથ્વિર્ગર્ભઃ સર્વદેવઃ ઉરુક્રમઃ વૃષાકપિઃ ચ જયંતઃ ઉરુગાય—આ બધાં નામ છે. इति ईर्यते—એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

૨૭ પદ્મછેદ—દ્વાપરે—દ્વાપરયુગમાં ભગવાન્ શ્યામઃ—ભગવાન્ શ્યામવર્ણ વાળા છે. પીતં વાસઃ યસ્ય સઃ—પીતવાસાઃ—પીળાં વસ્ત્રવાળા, નિજાનિ આયુધાનિ યસ્ય સઃ—પોતાનાં ચક્રાદિ આયુધવાળા. શ્રીવત્સાદિભિઃ અંકૈઃ—શ્રીવત્સાદિક શરીરનાં ચિન્હોથી. ચ લક્ષ્મણઃ—અને કૌરવભાદિક બહારના ચિન્હોથી. ઉપલક્ષિતઃ—સુસંભિત હોય છે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ સ્કં.]

આસો ૧૯૮૨.

[અંક ૭ મો.

કેમ છે ?—પુરૂષોત્તમ માસની પ્રસાદીરૂપ પુસ્તકોનો વરસાદ વરસ્યો. ‘શ્રિયો અને અત્યારનો સુધારો.’ ૧૦૦૦૦ નકલ, શ્રી પુરૂષો અને અત્યારનો સુધારો ૨૦૦૦, વર્ણવ્યવસ્થા ૪૦૦૦. કુલ ૧૬૦૦૦ પુસ્તકો અપાયાં. તે ઉપર ૮૨ રૂપિયાની પોસ્ટની ટીકીટો. જે જે અમને યાદ આવ્યાં; ત્યાં ત્યાં પુસ્તકોનાં બંડલો મોકલ્યાં. પ્રથમ વર્ગના બે ત્રણ ગ્રાહકોને, દરેકને ચારસો ચારસોનાં બંડલો મોકલ્યાં. બીજા વર્ગને, સો સો પુસ્તકોનાં બંડલો; ત્રીજા વર્ગને ચોવીસ ચોવીસનાં બંડલો, ચોથા વર્ગને અઢાર અઢારનાં, પાંચમા વર્ગને નવ નવ પુસ્તકોનાં બંડલો મોકલ્યાં. બાકી સંત, મહાત્મા-આચાર્યો, અને એવી બીજી અનેક સંસ્થાઓને, થોડાં થોડાં મફત-બેટ તરીકે મોકલ્યાં.

અમારો અપરાધ—બે ભાષા લખે છે કે ‘પૃથ્વી વિના પુસ્તકો કેમ મોકલ્યાં ?’ તેના જવાબમાં લખવાનું કે—‘અમારો અપરાધ ક્ષમા કરવો.’ આપનું મન કયવાયું હોય; તો તે બંડલનાં પૈસા ન મોકલવા—એટલો અમારો દંડ કરવો. આવો દંડ સહન કરી લેવા, અમે તૈયાર છઈએ. પુસ્તક મફત મોકલવા, અમે બહુ રાજી છઈએ; પણ પુસ્તક મફત છપાતાં નથી. માટે પુસ્તકની કીંમત તો આપવીજ જોઈએ. એમ છતાં હજી કોઈનું મન કયવાયું હોય; તો તેમણે તુરત તે પ્રભાણેનો પત્ર, અહીં લખી નાંખવો; એટલે લીસ્ટમાંથી તે નામ કમી કરી શકાય. જેમને આ ગમ્યું હોય; જેમને એવું ભાન થયું હોય કે—‘આપણે માથે અનેક મંદિરો, અને અનેક મહાત્માઓ; ધણે ઠેકાણે તો ધનના ઢગલા પડ્યા છે; અને કામ કરવા માટે, અનેક નવરા માણસો પણ હાજર છે. તેમાંથી તન-મન અને ધનને આગળ કરીને, આવી તકલીફ કાણુ લેછે ?’ એવી સમજણ, કાંઈક આવી હોય; એવો સુખનો ઉભરો, કાંઈક આવ્યો હોય; તેમણે મોકલેલાં પુસ્તકોના પૈસા તુરત મોકલી દેવા. અમારી તમારી વચ્ચે, પ્રેમ સિવાય કોઈને પેસવાની રજા નથી. માત્ર પુસ્તકના સ્થૂલની કીંમત પેસી જાય છે; તો તે કામ તુરત પતાવી દેવું જોઈએ. પુસ્તકના સૂક્ષ્મની કીંમત, કરોડો અને અબજો કરતાં પણ વધે એમ છે. તે તમે આપી શકો એમ નથી. આપવા ધારો; તો માત્ર અંતરના શુભ આશીર્વાદથીજ આપી શકો. પુસ્તકનાં કામ, તન-મન અને ધન વિનાં થતાં નથી. તન-મન-અને ધન ઉછાળવાનો ઉભરો,

અમને પણ, કાંઈક વખતજ આવે છે. તે વખતે તમારામાં જે કાંઈક હોય-કાંઈક ઉગ્ધ હોય કાંઈક ફાલું હોય; તો તમારાં તન-મન અને ધનને આગળ કરી, તેનો લાભ લેજો જગતનાં અનેક લૌકીક કામમાં, તન-મન અને ધનને આપણે ખુવાર કરી નાંખ્યાં છે તે પાણીમાં ગયાં; અને આવા પ્રકારની ખુવારી, શ્રીહરિને ઘેર જમા થાય છે.

ધણાઓએ પુસ્તકોના પૈસા મોકલી દીધા છે. બાકી હોય તેમણે જરા પણ વિલંબિના, તે કામ પતાવી દેવું જોઈએ. એક ગામમાં બે ચાર જણ હોય; તો સાથે મળી મોકલવા. લવાજમ લેવાનાં ઠેકાણાં હોય; તો ત્યાંજ ભરી દેવા. આ તો પ્રભુ કૃપા ! આરં પ્રેમના કુવારા ! તે કુવારા પ્રેમી હોય; તેજ ઝીલે ! બીજાને માફ છે.

રાજપો—મોકલેલાં પુસ્તકો વાંચીને, જેઓ રાજ થયા; તેમણે અહીં રાજપાના પત્ર લખ્યા છે. તેમના જવાબમાં-એટલુંજ કે-આ તો અમારી ફરજ છે; અને સાથે પ્રભુ કૃપા છે. પ્રભુ કૃપા વિના કાંઈ બને એમ નથી. ઘરમાં વહુ દિકરા સાફ કામ કરે; તે માનપત્ર ન હોય.

એક અફસોસ—જેમને પુસ્તકો મફત મોકલ્યાં-તેઓ તદ્દન શાંત છે. જાણે ભરતપુર-માટીના કીલ્લામાં, કરેલા તોપોના બહાર ! જાણે તદ્દન હવાઇ ગએલાં ન હોય ! અમારું ઉપર એમ ન કરાય. આ કામ કાંઈ વિદ્વાત બતાવવા થતું નથી. આ તો એક નાના નાના નોકરનું નમ્ર નિવેદન છે. આપના સૌના પગમાં પડીને, કરેલી આ વાતો છે. ધર્મ સરહદો દબાય છે. તેની રક્ષા માટે, બને તેટલો આ પ્રયત્ન છે. આપ ગમે તે વર્ણ અગ આશ્રમમાં હો-પણ-‘હાં મારો બાપો’-એમ કહેતાં તો જરૂર શીખો. હવાઈ ગએલા કં સુધી રહેશે ? અંદર અંદરની ખણખોદમાં, આપણે ધણું ખોઈ નાંખ્યું છે. તે હવે ન થ જોઈએ. પુસ્તકોની પહોંચ, તો આપે આપવીજ જોઈએ. મોકલેલાં પુસ્તકોનો કયાં ક પ્રચાર કર્યો; તે પણ જણાવવું જોઈએ. એમ કરવાથી અમને સંતોષ થાય; કે-મક મોકલેલાં પુસ્તકો, માર્યા ગયાં નથી.

માસીકની લગભગ ૧૦૦ નકલ મફત જાય છે--તેનું શું થાય છે ? વંચા છે ? તેનો કાંઈ પ્રચાર થાય છે ? કે બસ ! કાંઈ નહીં; આવ્યા-તો-પડ્યા રહો. વાંચ ન હો; તો ‘ના’ લખી દેવી જોઈએ. કે તે નકલ બીજાને મોકલી શકાય. ‘ના’ લખો, તે જરાએ અફસોસ નથી. નકલ પડી રાખો; તેનો સંપૂર્ણ અફસોસ છે.

ગીતાના લાભ—ગીતાના અ. ૧ થી ૫ તથા ૧૨-૧૫ અને ૧૬ અહીંથી પ્ર થયા છે. તેમાં ૧૫ નથી. બાકીના મળી શકે છે. તેની માંગ વધી પડવાથી, આવતી ગીત જ્યંતિ (માગશર શુદ્ધ ૧૧) સુધી, ‘અરધી કીમતે અપાશે. પોસ્ટેજ જુદું’. ગીતાના પ્રે ઝોએ આ લાભ લેવા ચૂકવું નહીં.

પુરુષોત્તમની પ્રસાદી—પણ વહેલો તે પહેલો, અને બીજો રહી જાય. પુસ્તક નં. અને ૬ થી ૭ પુરુષોત્તમ ગાસ માટે, પુસ્તકો આ દરેકના ૨-૬-૦ ને બદલે રૂ. ૧-૬ થી આપવા લખ્યું હતું. તેમાંથી માત્ર ચાર સેટ બાકી છે. એક પુસ્તકના ૧-૬-૦. છ પુસ્તકના ૮-૪-૦, દરેક સેટના ૮-૪-૦ કીમત છે. જોઈએ તો તુરત લખો. પોસ્ટ જુદું. આ સેટો તથા ગીતાનાં પુસ્તકો, પોસ્ટેજના ખર્ચ વિના, નીચેને ઠેકાણેથી મળે છે.

મુખ્ય—

૧. ઝવેરચંદ જાદવજી સોની ઠે. ક્રાંટ હોળીચકલો.
૨. મુનીમજી હીરાલાલ રણછોડદાસ, ઠે. કાલખાદેવી કાવેલરટ્ટીટ રણછોડભુવન ધર નં.૨.
૩. શેદજી નારણદાસ દામજી કેનવાસવાળા. મસ્દીદ બંદરોડ-માંડવી. નારાયણ કુવ રટ્ટીટને નાકે.

કાઠીયાવાડમાં—

૧. પોરબંદરમાં-જેશી ગોપાળજી જીવન ઠે. દક્ષરખોટ.
૨. જામનગરમાં-મોડાવાળા શેદ તુલસીદાસ શામજી ઠે. બેડીને નાકે દુકાન.
૩. બાવનગરમાં-બાલુભાઈ C/o ગૌરીશંકર મોનજી ઠે. રાણીકા કંસારાશેરી.

કચ્છમાં—

૧. ભુજમાં-જેડી નાનાલાલ ઘેલાભાઈ ઠે. દાવવશાના કોદા પાસે.

આ બધી સગવડ જાગતા માટે છે; ઉધતા માટે નથી. જાગતાને વિનંતિ એ કે-કાંઈક સમજ્યા હો-તો પ્રચાર કામ કરો. હજી ઘણા બાવિક લોકો માસીકથી અજાણ્યા છે.

ડાકોરનો ડાકોર—શ્રીહરિનો હુકમ થતાં, તા. ૩-૧૦ ૩૬ સનીવારે રાત્રે ડાકોર પહોંચ્યા. સાથે સીંહોરવાળા કંટ્રાક્ટર દેવરાજભાઈ અને ચી-૦ ભક્તિપ્રસાદ હતા. મોરાર ભુવનમાં ઉતર્યા. ઉતારે પહોંચ્યા; ત્યાં બારણામાં માસ્તર સાહેબ ગીરજ્યાશંકરભાઈ મળ્યા. ‘ચાર મીલે, ચોસઠ હસે.’ અમારો સામાન જેને ગરજ હતી; તે ગોઠવવા લાગ્યા. અમે લાગ્યા આમાં! અમે માસ્તરને કહ્યું કે—

ચોપાઇ—મેરે મન પ્રભુ અસ વિશ્વાસા, રામ તે અધિક રામકર દાસા.

તેના જવાબમાં તેઓશ્રી બોલ્યા કે—

ચોપાઇ—અખ મોહી બા બરોસ હનુમંતા, બીનુ હરિકૃપા મીલે નહોં સંતા.

એમ કહેતાં કહેતાં, માસ્તર સાહેબ ભાગવતના શ્લોકો બોલવા લાગ્યા. બોલતાં બોલતાં હેયું હાથથી ગયું. બસ! બાન બૂલ્યા. ખભા ઉછળવા લાગ્યા. હાથ હાવભાવ કરવા લાગ્યા. મુસ્તક સંમતિ આપવા લાગ્યું. મુખ ગાવા લાગ્યું. આવું દસેક મીનીટ ચાલ્યું. ત્યાં કોઈએ માસ્તર સાહેબને બોલાવ્યા. બસ! બેલ ખલાસ! અમારી આસપાસ ઘણાં હતાં. આ તો અમેજ દેખ્યું-અમેજ અનુભવ્યું-અને અમનેજ આનંદ થયો. આ ડાકોરના દાકોરની કૃપા. બહાલા સગા અંધારે ગોળ ખવરાવે-તે આ! પછી અમે અમારા રૂમમાં આવ્યા. રનાન સંધ્યા કરીને, રામરામના અનક્ષેત્રમાં, જ્યાં નામરમરણની ધૂન થતી હતી; ત્યાં પહોંચ્યા. પાંચ દસ મીનીટ પછી, પુઝરી મહારાજે પ્રભુની આરતિ ઉતારી. પછી અમે કહ્યું કે-‘રાજ હો; તો થોડો રંગ ઉછાળું!’ તેના જવાબમાં સૌ બોલ્યા કે-‘હા-હા-થવા ઘો’. તેમનો રાજપો જોઈને, આરતિની થાળી હાથમાં લીધી. વાટોમાં તેઓએ ઘી પૂર્યું. સૌને બરાબર સાવધાન કર્યાં. શું બોલવું છે; તે કહી દીધું. પછી ઉપાડયું—

‘ઉતારો આરતિ શ્રીકૃષ્ણ ઘેર આવ્યા.’

વિગેરે-વિગેરે-વચ્ચે માત્ર તાળીજ પડે. આ આનંદ તો, અમારો ગરીબનો! ત્યાં બાવા સાંકુ પણ ઘણા હતા-તેમને સૌને આ મશાસો ગમ્યો. અશીર્વાદોને ડાચરો જોઈએ;

ગાંજે પીનારાને બં મહાદેવ જોઇએ; તેમ અમારે આ જોઇએ. અમે પ્રસન્ન-પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઇ ગયા. મુકામ પર આવીને આરામ લીધો. વળતે દિવસે રવિવારે સવારમાં મંમળાનાં દર્શન કર્યા. ઘણે દિવસે પ્રભુ મળ્યા. એમનીજ કૃપાએ જીવનાર ! એટલે દર્શન-સ્પર્શનથી વધારે આનંદ થાય. જોતજોતામાં પ્રભુ સ્નાનાદ કરીને, શણગાર ધરીને આવ્યા.

નિરખતાં નયણે વહે પ્રેમનાં આંસુ !

નિરખતાં નયણાં તૃપ્તિ પામે નહીં !

નિરખતાં દેયકું હરખાય, અને મનકું મલકાય.

કાંઇ કહેવા જેવું હતું નહીં. તેથી વારંવાર પ્રણામ કર્યા.

અપોરનું ભોજન—પૂજ્ય સ્વામીજી વામનાશ્રમના સન્યાસ આશ્રમમાં, સન્યાસીઓ સાથે ભેસીને, જમવાની ઇચ્છા હતી; તે આજે સફળ કરી. સન્યાસીઓનાં પૂજન કર્યા. પ્રણામ કર્યા. સંસ્થાની વ્યવસ્થા નિર્માની અને નિર્લોભ જોઇ, બહુ આનંદ થયો. રવિવારે રાત્રે અમદાવાદ પાછા આવ્યા.

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય ૫ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૩૪૪ મા પાનાથી આગળ]

અર્થ—દ્વાપરયુગમાં ભગવાન્ સ્થામવર્ણુવાળા, પીળાં વસ્ત્રવાળા, પોતાના ચક્રાદિ આયુધવાળા, અને શ્રીવત્સાદિક શરીરનાં ચિન્હ, તથા કૌસ્તુભાદિક બહારના ચિન્હોથી સુશોભિત હોય છે. [૨૭]

૨૭ વિવેચન—

આ દ્વાપરના અંતમાં સમજવું; અને આ અવતાર તે શ્રીકૃષ્ણ સમજવા. પૃથ્વી ઉપર કંસાદિને બહુ ભાર થઇ પડ્યો. તે વળતે દેવકીને ઉદરે આવ્યા; તે આ શ્રીકૃષ્ણ. દશમ સ્કંધની શરૂઆતમાં, સંવત ૧૯૮૩ના પુસ્તક ૮ માં, આ સંબંધી ઘણા ખુલાસા કર્યા છે. પ્રભુના અનેક અવતારોમાં શ્રીરામને અને શ્રીકૃષ્ણને અવતાર, ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે. તેમાંએ **કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન સ્વયં**—શ્રીકૃષ્ણને અવતાર તો, અનેક અમતકારોથી યુક્ત. જેમ એમાસાને ચંદ્ર ધડી વાદળમાં, અને ધડી ખુલ્લે; તેમ શ્રીકૃષ્ણને અવતાર, ધડી માથામાં—મનુષ્ય જેવો; અને ધડીમાં ઇશ્વર જેવો. યશોદાના બોળામાં ભેસી ધાવતા હતા; તે માયામાં; અને બગાસું ખાઇને મુખમાં ચૈદ્ર બ્રહ્માંડ દેખાડયાં; તે ઇશ્વર જેવો. તેને જશુનારાં—તેને રમાડનારાં—તેને ધવરાવનારાં—તેને જમાડનારાં—તેને ‘લાલ’—‘લાલ’ કહીને વારંવાર બોલાવનારાં યશોદા, વારંવાર ભૂલાં પડે; સારે આપણે કોણ !

શ્રીકૃષ્ણને રંગ સ્થામ—એટલે અતસીના પુષ્પ જેવો સ્થામ. ‘નિમ્નયુધઃ’ એટલે ચક્રાદિ આયુધવાળા. શ્રીવત્સનું ચિન્હ—શ્રીકૃષ્ણની છાતીના દક્ષીણ ભાગમાં વાળનો જથ્થો છે તે. ‘અંકો’ એટલે એવાં બીજાં ચિન્હો, જે શ્રીકૃષ્ણના હાથ પગ વિગેરે ઠેકાણે છે તે. ‘લક્ષણો’ એટલે કૌસ્તુભમણિ આદિ બાહ્ય ચિન્હો.

શ્રીકૃષ્ણ સંબધી હજી વિશેષ સાંભળો—

તં તદા પુરુષં મર્ત્યાં, મહારાજોપલક્ષણમ્ ॥

યજન્તિ વેદતંત્રાભ્યાં, પરં જિજ્ઞાસવો નૃપ ॥ ૨૮ ॥

નમસ્તે વાસુદેવાય, નમઃ સંકર્ષણાય ચ ॥

પ્રદ્યુમ્નાયાનિરુદ્ધાય, તુભ્યં ભગવતે નમઃ ॥ ૨૯ ॥

નારાયણાય ઋષયે, પુરુષાય મહાત્મને ॥

વિશ્વેશ્વરાય વિશ્વાય, સર્વભૂતાત્મને નમઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—આ યુગમાં માણસો ઈશ્વરને બાણવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓ ચક્રવર્તિના છત્ર ચામરાદિક ચિન્હોવાળા ભગવાનનું, વેદવિધિ અને તંત્રવિધિથી પૂજન કરે છે. [૨૮] દ્વાપરયુગમાં—વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, નારાયણ ઋષિ, પુરૂષ, મહાત્મા, વિશ્વેશ્વર, વિશ્વ, અને સર્વ ભૂતોના આત્મા, એવાં નામોથી, લોકો ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે; અને એક એક નામ બોલીને, પ્રણામ કરે છે. [૨૯-૩૦]

૨૮ થી ૩૦ વિવેચન—

જેની પાસે હામ-દામ અને દામ હોય; તે નાતબંધમાં ગમે એમ બોલે—તો ચાલે; ચાટાના સોદા તે મુકરર કરે; સરકાર દર્યારે પથ, તે શોભે. તે પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, સંકર્ષણ (બળરામ), પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધરૂપી ત્રણ શક્તિઓથી યુક્ત હતા. આ શક્તિરૂપ પોતેજ હતા. એટલે આ શક્તિઓ તેમની પોતાનીજ હતી; તોપણ વ્યવહારમાં, આ ત્રણે શ્રીકૃષ્ણ પત્ની કામકાજ કરતા હતા. તેથી તે ત્રણેને શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ માની, લોકો પ્રણામ કરે છે. ‘મહારાજ’ એટલે છત્ર ચામરથી યુક્ત.

મહારાજોપલક્ષણમ્—રામાવતારમાં રાજગાદી ઉપર બેઠા હતા; તોપણ મર્યાદા પુરોષોત્તમ હતા—કાયદા કાનુનીય કામ કરતા હતા. કૃષ્ણાવતારમાં રાજગાદી ઉપર બેઠા ન હતા; પણ ખરા રાજા, તેજ હતા. જરાસંધના ત્રાસથી રાજાઓ મહારાયા; ત્યારે તે ત્રાસની ફ્યોદ, દારકામાં શ્રીકૃષ્ણને કરવામાં આવી હતી. ભારતનો સમ્રાટ-યુધિષ્ઠિર મહારાજ—શ્રીકૃષ્ણના ચરણનું પૂજન કરતો હતો. મહાભારતમાં વિજય મેળવનારા અર્જુનાદિ શ્રીકૃષ્ણને અચ્ચર કરતા હતા.

૨૮ પદ્મછંદ—નૃપ—હું રાજા! તદા—તે યુગમાં. પરં જિજ્ઞાસવઃ મર્ત્યાઃ—ધણી ઇલાસ મનુષ્યો. મહારાજસ્ય ઉપલક્ષણાનિ ચત્સ સઃ તં ઇતિ પુરુષં—ચક્રવર્તિનાં છત્ર ચામરાદિક ચિન્હોવાળા ભગવાનનું. વેદતંત્રાભ્યાં યજન્તિ—વેદવિધિથી અને નારદ-પંચરાત્રાદિ પુરાણોક્ત વિધિથી પૂજન કરે છે.

૨૯ પદ્મછંદ—વાસુદેવાય ઇતિ તે નમઃ, ચ—અને. સંકર્ષણાય ઇતિ તે નમઃ, પ્રદ્યુમ્નાય અનુરુદ્ધાય ઇતિ તુભ્યં ભગવતે નમઃ.

૩૦ પદ્મછંદ—નારાયણાય ઋષયે—નારાયણ ઋષિને. પુરુષાય, મહાત્મને, વિશ્વેશ્વરાય, વિશ્વાય, સર્વભૂતાત્મને (સર્વ ભૂતોના આત્માને) નમઃ.

સંતોનું મહારાજ પદ—આવા પ્રકારનું વૈભવી મહારાજ પદ; આચાર્યોએ અને મહંતોએ ધારણ કરતાં, બહુજ વિચાર કરવો. આચાર્યોએ અને મહંતોએ, વૈરાગ્ય સિવાયના, કોઈ પણ દાદમાં દગાવું નહીં. આપણો અનુભવ કહે છે કે-જે જે આચાર્યો અને મહંતો, રાજા જેવા દાદમાં દગાયા; તે પામર ગણાયા છે. શ્રીકૃષ્ણ ચોગેશ્વર હતા. તેમનો વાદ ભેવો, ઘટતો નથી. વાદ રાખવું ઘટે છે કે-ધર્મને અને વૈરાગ્યને બંને છે; ધર્મને અને વૈભવને કદિ બનતું નથી. દરેક સંપ્રદાયોમાં તેનો આદ્ય પુરૂષ વંદાય છે; તેનું મૂખ્ય કારણ, તેમનું વૈરાગ્ય છે; તેમનું ઉત્તમ ચારીત્ર છે. આવા આદ્ય આચાર્યોની છત્રીયોને અગર તેમની મૂર્તિઓને સોના રૂપાના શણગાર ધરવા; અગર કસબી વસ્ત્રો ધરવાં; તે પણ તેમને ઉતારી પાડવા જેવી ભૂલ છે. વૈરાગ્યોએ રાગ કરવો તે દોષ છે; તેમ વૈરાગ્યોને વૈભવ ધરવા, તે પણ દોષ છે. તેમની પાડુકા પણ, સાદી અને સ્વચ્છ જોઈએ. આપણે અંધારે બહુ કુટારીએ છઈએ. વિચાર કરી જોજો. દેશ કાળ બદલાયો છે. ધર્મની વાત કોઈને ગમતી નથી; જે કોઈ આપણી આસપાસ છે; તે માંડ માંડ, વાંઝીયા બારનાં બાળકો જેવાં, આપણી આસપાસ ઉભાં છે. એટલે શ્રદ્ધાનો નાશ થતો જાય છે. સમયને ઝોળામે નહીં; તે ઉનાળો ઉનાં પાણી પીએ; અને શીયાળો ડંડા હીમ જેવાં પાણી પીએ.

તંત્ર એટલે પુરાણાદિ. આગળ ત્રીશમાં શ્લોકમાં વસ્તુની ખાત્રી આપીને કહ્યું કે-જે શ્રીકૃષ્ણ છે; તેજ નારાયણ ઋષિ છે; તેજ પુરૂષ અને તેજ મહાત્મા છે. તેજ વિશ્વનો મુશ્વર, અને તેજ વિશ્વરૂપ છે. છેવટમાં એમ પણ કહ્યું કે-તેજ પ્રાણી માત્રમાં રમી રહ્યો છે. આની અજ્ઞાપ્ય વાતો, સમજાય નહીં; તો ગજબ કરી દે.

હવે કલિયુગની વાત કરે છે—

इति द्वापर उर्वीश, स्तुवन्ति जगदीश्वरम् ॥

नानातंत्रविधानेन, कलावपि यथा शृणु ॥ ૩૧ ॥

कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं, साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥

यज्ञैः संकीर्तनप्रार्थैर्-यजन्ति हि सुमेधसः ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—હે પૃથ્વીપતિ નિમિરાજ ! આ પ્રમાણે દ્વાપરયુગમાં લોકો જગત્ના નાથને સ્તવે છે. કલિયુગમાં પણ, નાના પ્રકારના તંત્ર માર્ગોથી જેવી રીતે પૂજન થાય છે; તે રીત સાંભળો. [૩૧] કલિયુગમાં ભગવાનનો

૩૧-૩૨ પદ્યછંદ—હે ઉર્વીશ !—હે પૃથ્વી પતિ ! **इति द्वापरे**—આ પ્રમાણે દ્વાપર યુગમાં. **जगदीश्वरं स्तुवन्ति**—લોકો જગત્ના નાથને સ્તવે છે. **कलौ अपि**—કલિયુગમાં પણ. **नाना-तंत्रविधानेन यथा (तथा):** શ્રુણુ—નાના પ્રકારના તંત્રમાર્ગોથી જેવી રીતે પૂજન થાય છે તે સાંભળો. ૩૨ પદ્યછંદ—**कृष्णवर्णं**—કાળા છે તો પણ. **त्विषा अकृष्णं**—કાંતથી કાળા ન જણાતા. **अंगानि च उपांगानि च अस्त्राणि च पार्षदाश्च तैः सह वर्तन्ते इति सां...** **दम्**—અંગ, કોસ્તુભાદિક ઉપાંગ, અસ્ત્ર તથા પાર્ષદો સહિત ભગવાનને. **सुमेधसः**—(વિવેકી લોકો. **संकीर्तनप्रार्थः तैः इति यज्ञैः**—સંકીર્તન (એટલે નામોચ્ચાર તથા સ્તુતિ) જેમાં ધણું છે એવા યજ્ઞોથી. **हि यजन्ति**—ખરેખર પૂજે છે.

વર્ણ કાળે છે; તોપણ-કાંતિથી તે કાળા જણાતા નથી. અંગ અને કૌસ્તુભાદિ ઉપાંગ, અશ્વ તથા પાર્ષદોસહિત ભગવાનને, વિવેકી લોકો, સંકીર્તન જેમાં ધણું છે; એવા યજ્ઞોથી, ખરેખર પૂજે છે. [૩૨]

૩૧-૩૨ વિવેચન—

નાનાતંત્રવિધાનેન—એટલે તંત્રમાર્ગનું પ્રાધાન્ય, અને વેદ માર્ગની મંદતા.

શ્રીકૃષ્ણનો વર્ણ શ્યામ છતાં, તેમાં એટલો અધો ચળકાટ છે—કે તે શ્યામ દેખાતા નથી—ઈંદ્રનીલમણી જેવા ઉજ્જ્વલ દેખાય છે.

શ્રીકૃષ્ણનાં અંગો—હૃદય, હાથ—પગ વિગેરે.

શ્રીકૃષ્ણના ઉપાંગો—કૌસ્તુભમણિ આદિ.

શ્રીકૃષ્ણનાં અસ્ત્રો—સુદર્શનાદિ સમજવાં.

શ્રીકૃષ્ણના પાર્ષદો—સુનંદાદિ સમજવા.

સંકીર્તનપ્રાયૈઃ યજ્ઞૈઃ એટલે **સંકીર્તનપ્રચુરૈઃ યજ્ઞૈઃ**—જેમાં સંકીર્તન ધણું છે એવા યજ્ઞોથી. યજ્ઞો એટલે અહીં પૂજન સમજવાં. જૈનો યજ્ઞ કરતા નથી; પણ પૂજનના ઉત્સવો કરે છે. તેમાં પણ ગાવું બળવવું વધારે હોય છે. ચૈત્ર માસમાં આંમેલ કરે છે તે સમયે પણ, પૂજનના ઉત્સવ ખરા; અને તેમાં ગાવું બળવવું વિશેષ હોય છે.

કીર્તનભક્તિ—ભક્તિ નવ પ્રકારની છે. તેમાં કીર્તનભક્તિ ઉત્તમ ગણાય છે. કલિયુગમાં કીર્તન એજ મહાપૂજા. કીર્તનમાં પહેલો નંબર નારદનો છે. ગાય તે વાહરડા ઉપર પ્રીતિ; માખીને મધ ઉપર પ્રીતિ; તેમ ભગવાનને કીર્તન ઉપર પ્રીતિ છે. કારણકે બાકી રહેલી આઠ પ્રકારની ભક્તિ, તેમાં ઓતપ્રેત છે. પૂજનાદિ ક્રિયા વિનાનાં ભજનકીર્તન, તે ધી વિનાનાં ભોજન જેવાં છે. કીર્તન વિનાનાં પૂજનાદિ હોય; તો તે પણ તેવાંજ લુપ્તાં છે. વેશ્યા આલાપ દધને શ્રીકૃષ્ણનાં કીર્તનો ગાય છે; પણ તેણીનું મન જીદા રંગમાં રમે છે. ફોનોગ્રાફ મોટા નાદથી, અને ગ્રેમ ભરેલા આલાપોથી ગાય છે; પણ તે જડ છે. તેને મનજ નથી. નાટકના ખેલાડીઓ, મોટા હાદથી ભક્તિ માર્ગને દીપાવવા, પ્રયત્ન કરે છે; પણ તે પેટ પુરતુજ છે—જનરંજન જેટલુંજ છે. શ્રી આશ્વ શંકરાચાર્ય કહે છે કે—

વીળાયા રૂપસૌંદર્ય, તંત્રિવાદનસૌષ્ઠ્યમ્ ॥

પ્રજારંજનમાત્રં તન્ ન સામ્રાજ્યાય કલ્પતે ॥૫૭॥

વાગવૈશ્વરી શબ્દસ્ફરી, શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ॥

વૈદુષ્યં વિદુષાં તદ્ભદ્-મુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥૫૮॥

[વિવેકચૂડામણિ]

અર્થ—વીણાના રૂપનું સુંદરપણું, તથા વીણાના તારો વગાડવાની હોશીયારી, ઓતા-ઓની પ્રસન્નતા મારેજ હોય છે. પણ તે વીણાથી સામ્રાજ્ય (ભગવદ્ભક્તિ) પ્રાપ્ત થતી નથી. [૫૭] વિદ્વાનોની વિદ્વતા પણ, રળી ખાવા માટે હોય છે; મુક્તિ માટે હોતી નથી. એટલે મુક્તિના હેતુથી ધણુજ થોડા ભણે છે. ભણ્યા પછી પણ, સકળ શાસ્ત્રો જાણ્યા પછી પણ—અભિમાનને રસ્તેથી પાછા વળી શકતા નથી. તેમના વ્યાખ્યાનોમાં જે કુશળતા દેખાય છે; તે માત્ર વૈશ્વરી વાણીનો પ્રવાહ છે. વાણીના ધોધ સાથે, અંતરનો ઉમળકો

નથી-પણ-‘મારા જેવા છે કોઈ વિદ્વાન ?’ એવું અભિમાન હોય છે. એટલે તે વાણીના ધોધમાં, લોકને રંજન કરવા જેટલુંજ ડહાપણ હોય છે.

દયારામભાઈ બોલ્યા છે કે—

“શ્રમ કરી સૌ વિદ્યા ભણ્યો, મહા પંડિત કહાવ્યો જન;

પણ સાર તેનો સમજ્યો નહીં, ના થયો ભગવંતનો ભક્ત.

અલ્યા ! ભક્તિ વિના શ્રમ, એ ફળ સાર; જેમ ગદ્દો વહે ચંદન ભાર;

જેમ અહિ મણિ મેળવી, ધૂતવે આહાર, તેમજ તે ઉદર ભરનાર.

કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસનાં ”

નાટકના થીએટર ઉપર, છટાદાર બોલનારા ધણા એકટરો હોય છે; પણ વર્તનમાં શૂન્ય હોય છે. મોટી સભાઓમાં સોએ નવાણુ ટકા આવુંજ પોગળ હોય છે. જ્ઞાતિઓની પરિષદોમાં છટાદાર બોલનારા ધણા, પાળવામાં શૂન્ય; લોકોને સુધારવા અને સુખી કરવા, ભારે પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે; તો પણ કુનિયા કુખમાં કુખતી જાય છે. કારણકે દીવા આંધળાના હાથમાં છે. જેમ સોંહણું કુખ સોંહણુંસુતને ઝરે; તેમ કીર્તન ભક્તિ, પવિત્ર અંતઃકરણવાળા જીવોને ઝરે. જીજ્ઞાસો તો એ પાંચ કીર્તન ગાતા શીખ્યા પછી, અભિમાની-સ્વચ્છંદી-અથવા કુરાચારી થઈ જાય. અત્યારે કીર્તનભક્તિ, અને નામસ્મરણ ધણે ટેકાણે થાય છે; પણ અંતઃકરણની પવિત્રતાની બહુજ થોડી-ધણીજ થોડી-પરવા, રાખવામાં આવે છે. તેથી આ મ્લોકમાં કીર્તન ભક્તિ કોની છે? તે સ્પષ્ટ કરવા મારે-‘સુમેધસઃ’-(સારી યુદ્ધિ વાળા-વિવેકી પુરૂષો.) શબ્દ મૂક્યો છે.

સુમેધસઃ કેવા હોય?—માની, અભિમાની, કામી-ક્રોધી અને લોભી, વૈભવમાં રાચતા, અને અનાચારમાં પ્રીતિવાળા જે હોય; તેમને **સુમેધસઃ** (વિવેકી) કહેવાયજ નહીં. ડાકોરના મેળામાં લાખોની બીડ જોઈને રાજ થઈએ; પણ **સુમેધસઃ** (વિવેકી) જોઈતા હોય; તો શોધ્યા જરૂ નહીં. કુંભના મેળામાં નવલાખ લંગોટી વાળા સાધુઓ પધાર્યા હોય; પણ **સુમેધસઃ** (ભગવદ્દમય) શોધ્યા જરૂ નહીં. **મેધા** એટલે ‘યુદ્ધિ’. યુદ્ધિને સારી-સંસ્કારી રાખે; યુદ્ધિને ભગવદ્દમય બતાવી રાખે; તે પુરૂષો **સુમેધસઃ** કહેવાય છે—ખી. એ, એમ, એ. ની પેલી તરફની આ ડીઝી છે.

ચોપાઈ—દક્ષ સકલ લક્ષણયુત સોઈ, જકે પદ સરોજ રતિ હોઈ.

સિંહના કાન પકડી લાવે, તે મરદ; પણ સિંહનો કાન પકડાય કેમ? અનાદિકાળથી ‘મેધા’ (યુદ્ધિ) બગડી ગઈ છે. કારણકે યુદ્ધિને કામ, ક્રોધ અને લોભજ ગમે છે. યુદ્ધિને માઈ તાઈજ ગમે છે; યુદ્ધિને ઈર્ષ્યા વૈર, અને અનાચારજ ગમે છે. યુદ્ધિને માન બડાઈજ ગમે છે. એક બંગલામાં સો વરસનો કચરો પડ્યો હોય; તો તેને સાફ કરતાં કેટલી મહેનત! ત્યારે માનવના મન રૂપી બંગલામાં, લાખો અને અખજ વરસથી, માયાનો કચરો પડ્યો છે. તેને સાફ કરવા કેટલી ખંત જોઈએ! કુકાને સો ખેસે; પણ હિસાબ ગણે, તેને નફા તોટાનું જાન થાય. તુલસીદાસનાં કલમ, ખડીયો અને કાગળ પડ્યા રહ્યાં; પણ એવી રામાયણ કોષએ લખી નહીં. નરસીમહેતાનાં કાંસી જોડાં, પડ્યાં હશે. પણ તે વગાડતાં, બાપુ દોડ્યા આવતા નથી. તુકારામનો તંબુરો અને મંજીરા પણ પડ્યાં હશે. પણ તે વગાડતાં, વીકલ ભગવાન ચમકતા નથી. કારણ એટલુંજ કે **મેધા**, (યુદ્ધિ) **સુ** (સારી)

નથી. મોટા વૈભવવાળા વેશ્મા, કૃષ્ણનાં કીર્તન ગાતાં, ભારે મનગનાટ કરે છે; પણ તે શ્રીરાં અંદી શકતી નથી. વેશ્માનાં કીર્તન વાણીમાંથી નીતરે છે; અને શ્રીરાંનાં કીર્તન, પવિત્ર હૃદયમાંથી નીતરે છે. લાકડાનો હાથી સુંદર હોય; પણ તે રાજાની સ્વારીમાં કામ ન આવે; ચીત્રેલી સુંદરીઓ ધરખાર ચલાવે નહીં; તેમ સુમેધા વિનાના-નિર્મળ યુદ્ધિ-વિનાના ભકતો, અનેક પદો ગાય; ધણાં લટકાં મટકાં કરે; તેથી સમાજ કદિ રીજે; પણ પ્રભુ તો નજ રીજે. ભાડુતી ભકતો અથવા કીર્તનકારો, મનરંજન જેટલોજ લાભ આપે.

જગતમાં મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુ-આપણું મન, અગર આપણી યુદ્ધિ છે. તેને ખોટાની સાથે, અનાદિની ઓળખાણ છે. માટે સાવધાન રહીને, અશુભ સંસ્કારોમાંથી તેને ખેંચતા રહેવું; અને શુભ સંસ્કારોમાં તેને જોડતા રહેવું. કીડીને મેર ઉપર ચડાવે; તે મન, અને હાથીને મેર ઉપરથી પાડી નાંખે; તે પણ મન !

જેનું મન મોડું, તેજ મોટો. તન મોડું તે મોટો નહીં; ધન મોડું હોય; તે પણ મોટો નહીં. કુળ મોડું હોય; તે પણ મોટો નહીં. મોટો પંડિત હોય; તો તે પણ ઠીક. તમામ પ્રકારની મોટાઇનું ફળ, મનની મોટાઈ છે. મોટા મનની દાસી વંદાય; અને ટુંકા મનની મહારાણી નિંદાય.

આપણો મોટામાં મોટો પ્રમાદ-મનશોધનમાં છે. આપણે અનેક ડાહી વાતો કરવામાં વખત ગાળીએ છઇએ; પણ મનશોધન માટે, આપણી પાસે બે મીનીટ પણ નથી. માફ સુખ કેવું દેખાય છે ? તેની ખાત્રી માટે, ચાટલામાં જોઇએ છઇએ; પણ માફ મન કેવું દેખાય છે; તે માટે શાસ્ત્રમાં જોતા નથી. દીવાળીને દિવસે આખા વરસનું નાચું ઠામું સમજી લઇએ છઇએ; પણ ગુરૂપૂજીમાં દહાડે-ધર્મભાવનામાં આપણે આગળ વધ્યા ? કે પાછા પડ્યા ? તે ખીલકૂલ તપાસતા નથી. આપણા ગુરૂ પણ, રૂપેયો બે રૂપેયા, જે આપીએ તે લઇને, રાજ થાય છે. બાકી પોલપોલ ચાલી આવે છે. વિચાર કરી જોજો. તમારા જીવનના ચોપડા તપાસી જોજો.

ભગવાનની સ્તુતિ કેવા પ્રકારે કરવી; સંકીર્તન કેવા પ્રકારનું હોય. તે હવે કહે છે—
વસંતતિલકા.

ध्येयं सदा परिभवन्नभीष्टदोहं, तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ॥

भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं, वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥३३॥

અર્થ—કળીયુગમાં લોકો એવા પ્રકારથી પ્રાર્થના કરે છે કે—“હે ભક્ત

૩૩ પદ્યછે—હે પ્રણતપાલ !—હે ભક્ત લોકોને પાળનાર ! હે મહાપુરુષ !—હે મોટા પુરૂષ. તે ચરણારવિન્દમ્ સદા ધ્યેયં-આપનું ચરણ સદા ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. પરિભવઃ—(કુટુંબ તથા ઇન્દ્રિયોથી થતા તિરસ્કાર.) તં હંતિ इति પરિભવઃ इति તત્ ચરણ-કુટુંબથી તથા ઇન્દ્રિયોથી થતા તિરસ્કારનો નાશ કરનાર ચરણાવિન્દને. ચત્ર અમીહં લોગ્ધિ તત્ અમીહદોહં इति તત્-મનોરથપૂરકં-મનોરથોને પૂરનાર ચરણાવિન્દને. તીર્થાણં આસ્પદં તીર્થાસ્પદં-ગંગાદિ તીર્થોના આશ્રયરૂપ શિવવિરિચિમ્યાં નુતં-સદાશિવ તથા બ્રહ્માએ જેની સ્તુતિ કરી છે એવું. શરણ્યં-સુખરૂપ. ભૃત્યાનાં આર્તિ. હંતિ इति ભૃત્યાર્તિહં તં-ભક્તોની પીડા મટાડનાર. ભવાબ્ધિઃ પોતઃ (વહાણ) તં-સંસાર સાગરના વહાણરૂપ આપના ચરણને વંદે-નમું છઉં.

હોકોને પાળનારા ! હે મોટા પુરુષ ! આપનું ચરણારવિંદ કે જે-સદા ધ્યાન કરવા લાયક છે; ઇન્દ્રિયોથી અને કુદૃબાદિકથી થતા તિરસ્કારને મટાડનાર છે; મનોરથોને પૂરનાર છે; ગંગાદિ તીર્થોના આશ્રયરૂપ છે; બ્રહ્મા અને સદા-શિવ તે ચરણની સ્તુતિ કરે છે; તે ચરણ સુખરૂપ છે; તથા ભક્તોની પીડાને મટાડનાર છે. વળી તે સંસાર સાગરને તરવામાં વહાણરૂપ છે. આવા ચરણને હું વંદુ છઉં-નમું છઉં-પ્રણામ કરું છઉં. [૩૩]

૩૪ વિવેચન—

રતોની જલક છે ને ? અર્થ બરાબર સાંભળ્યો ને ? કે હવામાં ઉડી ગયો ? બોદોની પ્રાર્થનાઓમાં, જૈનોની સ્તુતિઓમાં, ખ્રિસ્તોની પ્રેયરો (પ્રાર્થનાઓ) માં, મુસલમાનોના નિમાજમાં-આ બાવ કયાંથી આવ્યો ? એમ પતો મેળવવા નીકળે, તેમણે ભારતના ભાગવતધર્મને વંદન કરવુંજ પડે. આ શ્લોકમાં એક એક શબ્દ, કેવી શાભાથી ગોઠવ્યો છે ! સાંભળો છો ધણું; પણ તે સાથે વસ્તુનો વિચાર કરતાં શીખો.

ચરણારવિંદ હ્યેયં—આપનું ચરણ કમળ ધ્યાન કરવા લાયક છે; એમ કહીને સાથે ‘સદા’ શબ્દ મૂકી દીધો. એટલે ગમે તે સ્થિતિમાં હો-ત્યાં, ગમે તે સમયમાં હો; ત્યારે, અથવા સર્વ પ્રકારે, ચરણકમળનું ચિતવન કર્યાં કરવું. જેમ વ્હાલી વહુ, રાંધતાં-ચોંધતાં-ખાતાં પીતાં-સુતાં બેસતાં-વ્હાલાને વિસરે નહીં. કંઠમાં લોકીટ હોય; તો તેમાં જોતી પણ રહે. તેમ વ્હાલો વર, ધંધા રોજગારમાંથી સહેજ નવરો પડે; ત્યાં ઘર યાદ આવે. ઘર એટલે રાચરચીલાં નહીં; પણ વ્હાલી વહુ. એઉ સાચાં પ્રેમી હોય; તો એક બીજા માટે કૌના ચર્થ જાય. આવું આપણે ભગવાન માટે કયાં છે ! નથી. માટે ‘સદા’ શબ્દ ઉમેર્યો જણાય છે.

યાદ રાખવું કે-ચિત્તના કરતાં ચિતવન વધારે બળવાન છે. ચિત્ત ભલે હોય; પણ ચિતવન ન હોય; તો અસર ન થાય. માટે જે વસ્તુ આપણને ઘણી વ્હાલી હોય; તેનું ચિતવન વધારવું.

સંકીર્તન એટલે નામરમરણ અને સ્તુતિ.

ચરણારવિંદનાં વિશેષણો સાંભળો—

પરિભવઙ્ગમ્—કુદૃબથી તથા ઇન્દ્રિયોથી થતા તિરસ્કારનો નાશ કરનાર. **વાચત વિસ્તોષાર્જનશક્તઃ** વિગેરે શબ્દોથી શ્રીશંકરે કહ્યું છે કે-રળતા કમાતા; ત્યારે સૌ તમારા હતા. તમને પૂછીને વાત કરતા હતા. પછી તો તમે કાંઈ પૂછો; ત્યાં તિરસ્કાર કરે-બચકાં ભરે-સામા થાય-વિગેરે. ઉંડા અંધારા કુવામાં પડેલાને, જેમ સાંકળ હાથમાં આવી જાય; તો તે બચી જાય; તેમ આ ભયંકર સંસારમાં, આપનું ચરણ-આપનું ચરણ આપનો આશ્રય-સમગ્રઈ જાય; કે-અંતે કોઈ કોઈનું નથી. એકલા આવ્યા હતા; અને એકલાજ મરવાનું છે. મયુરાસન ઉપર બેસનારા પણ, મરી ગયા. તો આપણે કાણ ! આ શરીર પણ આપણું નથી; તો સંબંધીઓ આપણા કેમ થાય ! સંતાનાદિને નાનેથી મોટા કરીને, ઉપકાર ભારે કર્યો છે. પણ જે નાદાર નીકળે છે; તેને સરકારી કોર્ટો પણ છોડી દે છે; તેમ નાદાર સંતાન પાસેથી, બદલાની આશા રાખવી નહીં. યાદ રાખવું કે-મોટા પુરુષે કરીને અવતર્યા હોય-મહાભાગ્યશાળી પુત્ર-પુત્રવધૂઓ હોય; તેઓજ વડીલોના પડતા બોલ ઉપાડી લે. બાકી અજવાળું થોડું; અને અંધારું ઘણું. દહેશદેણે બેળા થયા છંદ્રો.

હોય' હોય એટલુંજ લેવાય. વિગેરે.' એટલે એવા ઉત્તમ વિચાર કરીને, કુટુંબના તિરસ્કારનો યાની નાશ કરે.

ઈંદ્રિયોનો તિરસ્કાર શું ?—હાથ, પગ ધમધમ કામ કરતા હતા; તે જરી કામ કરો ત્યાં થાક લાગે; તે ઈંદ્રિયોનો તિરસ્કાર છે. આંખે દેખાય નહીં; અને કાને સંભળાય નહીં; તે ઈંદ્રિયોનો તિરસ્કાર છે. શ્રીહરિનું શરણ લીધું હોય; તેમણે આ તિરસ્કારને સામાન્ય-સાધારણ-સમજી, ઘડપણને અનિવાર્ય સમજી, તેથી ગભરાવું નહીં.

અમીટ્વદોહ—મનોરથપૂરક ચરણારવિંદ. નરસીમહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ, કુંવરઆઈનું મામેરું, પીળે પાને લખેલી હુડી, વિગેરે મનોરથોને શ્રીહરિના શરણે પૂર્યાં. મહેતાના મનોરથો તો પૂર્યાં; પણ કુંવરઆઈની વડ સાસુએ, જે જે લખાવ્યું; તે તમામ હાજર કરી દીધું. મોટાના મોટા મનોરથો; અને નાનાના નાના મનોરથો. આપણે પણ, જે શ્રીહરિનું કાંઈક કાંઈક શરણ લઈએ; તે આપણા પણ કાંઈક કાંઈક મનોરથો પ્રભુ પૂરે છે. સમજવા ધારીએ; તે સમગ્રાય. નહીં તો કાંઈ નહીં. એક શેઠનું દોડીને કામ કરતા હોઈએ; તે શેઠ દુઃખે દુવાય છે; ત્યારે આ તે શેઠોનો શેઠ! માત્ર સમજવા પ્રયત્ન કરે; તેજ સમજી શકે. એકજ અર્થ સરે; ત્યાં લોકો અનેક પ્રયત્ન કરે; અને એક પ્રયત્નથી અનેક અર્થ સરે; ત્યાં લોકો તર્કન આંધળાં. (આ બરાબર સમજો.)

તીર્થાર્પવં—મંગાદિ તીર્થોના આશ્રય રૂપ. એટલે તીર્થોનું તીર્થ-પવિત્રમાં પવિત્ર. જેને ચરણમાં-શરણમાં-ભાવ થયો હોય; તે પોતે તીર્થોને પાવન કરે છે. તીર્થોમાં અનેક લોક પોતાનાં પાપ ધ્રુવે, તીર્થોમાં સંત પગ ભોળે; ત્યારે તીર્થ-પાવન થાય. પંપા સરોવરનું જળ બગડ્યું. અનેક ઉપાય કર્યા; પણ જળ સુધર્યું નહીં. બગવાન રામચંદ્રને ઋષિ-ઓએ પ્રાર્થના કરી. રામચંદ્રે કહ્યું કે-‘શવરી પોતાના ચરણ જળમાં ભોળે; તે જળ સ્વચ્છ થઈ જાય.’ એમ કરતાં, એમજ બન્યું. આવા સંતો પ્રભુના ચરણને તીર્થરૂપ ગણે છે.

શિવચિરિચિનુતં—સદાશિવ અને બ્રહ્માએ જેની સ્તુતિ કરી છે એવું. મોહની સ્વરૂપનો ચમત્કાર નેચા પછી, સદાશિવે જે સ્તુતિ કરી, તે વાંચવા જેવી છે. આવી સ્તુતિ અનેક ઠેકાણે છે. બ્રહ્માએ વાહરડાં ચોર્યા, અને પ્રભુએ એવાં ને એવાં બીજાં પેદા કર્યાં. પછી બ્રહ્મા ફરી પધાર્યા; ત્યારે આશ્ચર્ય પામ્યા. તે વખતે દશમના અ. ૧૪ માં જે સ્તુતિ કરી છે. તે ખાસ વાંચવા જેવી છે. બ્રહ્માની અનેક સ્તુતિઓ છે; તેમાં આ સ્તુતિ ભાત પાડે એવી છે. અવકાશ લઇને વાંચવા જેવી છે. [દશમસ્કંધ સંવત ૧૯૮૩ થી ૯૧ સુધી ચાલ્યો. તેનાં પુસ્તકો મેળવી લેજો. નહોય તે વુસ્ત મંગાવીને ફાઇલ સંપૂર્ણ કરજો. પ્રમાદ કરશો; તો જે છે; તે નહીં હોય.]

રામાયણમાં રાવણને માર્યા પછી, શિવ વિરિચિએ શીરામની સ્તુતિ કરી છે. તેમાં મહાત્મા વુલસીદાસજીનો ભાગવતનો પાકો અભ્યાસ તરી આવે છે. (તે માટે મોક્ષવાણી વાંચવી.) બ્રહ્માજીની સ્તુતિમાંથી થોડી લીંટીઓ તો કહી દઉં—

છંદ—ઘતિ વેદ વદંતિ ન દંતકથા, રવિ આતપ બિનન બિન યથા;

કૃત કૃત્ય વિભો સખ વાનર એ, નિરખતિ તવાનન સાદર જે.

ધિક્ જીવન દેવ શરીર ધરે, તવ ભક્તિ વિના ભવ ભૂલી પરે.

ખલ ખંડન મંડન રમ્ય ક્ષમા, પદ પંકજ સેવતિ શુંભુ ઉમા;

ટપ નામક ! દે વરદાનમિદ, ચરણાંબુજ પ્રેમ સદા શુભદં. (મોક્ષવાણી ૬૧ A.)

આતો રંગનાં ચટકાં! વધારે ખોટી થાઉં; તો આપને ગાંડુજ લાગે; પણ અમારૂં તો એમજ હોય! બ્રહ્મા પણ પ્રભુ ચરણમાં પ્રેમ રાખવાની ઇચ્છા કરે છે.

જ્ઞાનવ્યં—શરણ કરવા જેવું ચરણ છે. અત્રિના આશ્રમમાં રામ પધાર્યા; ત્યારે ભોજનાદિનો વિવેક કયાં પછી, અત્રિએ પ્રાર્થના કરી હતી કે—

હંદ—નમામિ ભક્ત વત્સલં, કૃપાળુ શીલ કામલં;

ભગ્નમિ તે પદાંબુજં, ^૧અકામિનાં સ્વધામદં.

^૨નિકામ ક્યામ સુંદર, ^૩ભવાંબુનાથ મંદરં;

પ્રકુલ્લ કંજ લોચનં, મદાદિદોષ ^૪મોચનં.

પ્રલંબ બાહુ વિક્રમઃ, પ્રભો પ્રમેય વૈભવં;

^૫પનિપંગ ચાપ ^૬સાયકં, ધરં ત્રિલોક નાયકં.

^૭દિનેશવંશ મંડનં, મહેશચાપ ખંડનં;

મુનિદ્ર સંત રંજનં, ^૮સુરારિવૃંદ ભંજનં.

^૯મનોભવૈરી વંદિતં, ^{૧૦}અગ્નિદિવ સેવિતં;

^{૧૧}વિશુદ્ધ બોધ વિગ્રહં, સમસ્ત ^{૧૨}દૂષણાપહં.

નમામિ ^{૧૩}ઈંદ્રિરાપતિં, સુખાકરં સતાં ગતિં;

ભજે સશક્તિ સાનંજ, ^{૧૪}શચીપતિં પ્રિયાનુજં.

^{૧૫}ત્વદંધ્રિમેવ યે નરા, ભજંતિ ^{૧૬}હીન મત્સરા;

^{૧૭}પતંતિ નો ભવાણુવે, વિતર્કવિચિત્સંકુલે.

^{૧૮}વિકૃતવાસિનઃ સદા, ભજંતિ મુક્ત યે ^{૧૯}મુદા;

^{૨૦}નિરસ્થ ઈંદ્રિયાદિકં, પ્રયાતિ તે ગતિં સ્વકં.

ત્વમેકમહાશુતં પ્રજું, ^{૨૧}નિરિહમિશ્વરં વિજું;

જગદ્ગુરું ચ શાશ્વતં, તુરીયમેવ કેવલં.

ભગ્નમિ ^{૨૨}ભાવવલ્લભં, કુયોગિનાં ચ દુર્લભં;

સ્વભક્તિકલ્પ પાદપં, સમસ્ત સેવ્ય-^{૨૩}મન્વહં.

અનુપરૂપભૂપતિં, નતોહ-^{૨૪}મુર્ચ્છિનપતિં;

પ્રસીદ્ધ મે નમામિ તે, પદાબ્જભક્તિ દેહિ મે.

પદંતિ યે સ્વયં ધદં, નરાદરેણુ તે પદં;

^{૨૫}વ્રજંતિ નાત્ર સંશયસ-ત્વદીય ભાવસંયુતં.

દોહરો—વિનતિ કરી મુનિ નાય શિર, કહ કર જોરી બહોરી;

^{૨૬}ચરણ સરોરૂહ નાય જનિ, કબહુ તજે મતિ મોરી—સિયાવર૦

૧ નિકામ કર્મ કરનાશને પોતાનું પદ આપનારા. ૨ અત્યંત. ૩ સંસારરૂપી સમુદ્રને મથવામાં મંદરાચળરૂપ. ૪ તોડનાર. ૫ ભાથો. ૬ ધનુષ્ય. ૭ સૂર્યવંશને શરણાગતાર. ૮ અસુ-દેના ટોળના નાશ કરનાર. ૯ સદાશિવ. ૧૦ બ્રહ્માદિ. ૧૧ શુદ્ધ જ્ઞાનમય દેહવાળા. ૧૨ દોષોનો નાશ કરનાર. ૧૩ લક્ષ્મી. ૧૪ ઇંદ્રના નાના ભાઈ વામનરૂપને. ૧૫ આપના ચરણને. ૧૬ મત્સર તજ્યો એવા. ૧૭ કૃતકરૂપી જેમાં અનેક મુંઝવણો છે એવા ભવસાગરમાં તેઓ પડે છે. ૧૮ એકાંતવાસ સેવનારા. ૧૯ જેમનાં મુખ પ્રસન્ન પ્રસન્ન છે તે, ૨૦ ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને. ૨૧ ચૈષ્ટારહિત એવા આપ. ૨૨ જે ભાવવાળા છે તેજ આપને બહાલા છે. ૨૩ સદા. ૨૪ પૃથ્વીના પતિ. ૨૫ આપના ધામને ધામે છે. ૨૬ આપના ચરણકમળને મારી મતિ કદિ તજે નહીં.

ચોપાદ—જન્મ જન્મ તવપદ સુખકંઠા, બઢે પ્રેમ ચક્રાર જિમિ ચંદા,
દેખી રામ મુનિ વિનય પ્રણામા, વિવિધ ભાંતિ પાયજી વિશ્રામા.

[મોક્ષવાણી પાનું ૨૮].

આ તો ગોખી નાંખ્યા જેવો માલ. પછી જ્યારે જોઈએ; ત્યારે ચિંતવન થાય.

મૃત્યુર્તિહમ્—જડભરતને મારવા માટે, માતાના મંદિરમાં ખડા કર્યા. તલવાર તૈયાર થઈ; પણ જડભરતને બચાવ્યા, અને મારનારાને મારી નાંખ્યા. ચંદ્રહાસને મરાવવા માતાના મંદિરે મોકલ્યા; સંજોગ પલટાયા. ચંદ્રહાસ બચી ગયો; અને પોતાનોજ પુત્ર મરણ્ય શરણ્ય થયો. હોલાને મારવા, નીચે પારધી અને ઉપર શકરાબાજ. પ્રભુ સાપ બન્યા. પારાધીને કરડ્યા. પારાધીના હાથમાં હતું જે બાણ, તે છટક્યું. શકરાબાજને વાગ્યું. હોલો હોલી નિર્ભય બની ગયાં. કૌરવ સભામાં દ્રોપદીનાં ચીર ખેંચાયાં. હાકલ કરતાં પ્રભુ હાજર થયા. એક બે નહીં; પણ ૯૯૯ ચીર પૂર્યા. ‘તરણ્યા એથે ડુંગર રે-ડુંગર કોષ દેખે નહીં.’ આવા એક બે નહીં-અનેક. આવી બાબતમાં-આવી રમતોમાં-શ્રદ્ધા સિવાય કાંઈ નથી. માત્ર શ્રદ્ધાનોજ સોદો. વનના સિંહને પકડવો સહેલો; પણ જે દેખાય નહીં; તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી; તે અધર્મ કામ. અધર્મ-પણ-થાય એવું છે. વિગેરે વિગેરે—

દે પ્રજાતપાલ—સોનાની લંકા મેળવવા રાવણે માથાં ચડાવ્યાં; અને વિભીષણે શરણ્ય માગ્યું; ત્યાં તેને ‘લંકા’ કહીને બોલાવ્યો. વાળીના અપરાધ ધણી હતા. પણ—

‘પ્રભુ ! અજહું મેં પાતકી ? અંતકાલ ગતિ તોરી.’ આ શબ્દો સાંભળતાં—

‘વાલી શીશ પરસેઉ નીજ પાણી.’

‘અચલ કરો’ તતુ રાખહું પ્રાણા, વાલી કહે સુન કૃપા નિધાના.’

ચાટહું સાચું મૂકા; તો મુખ દેખાય; અને ચાટહું ફેરવી નાંખો; તો મુખ કાણ જણે ક્યાંઈ સંતાઇ જાય. તેમ જીવ હરિને સન્મુખ થાય; તો હરિ હાજર ! જીવ હરિથી વિમુખ થાય. તો હરિ હજારો ગાઉ દૂર ! દૃષ્ટાંત ધણું સહેલું, પણ જીવને સન્મુખ થવું; તે ધણું અધર્મ. કારણ કે અનાદિનાં અંધારાં, જીવને અંતઃકરણે પથરાયાં છે. વળી આ ભયંકર દોષને જીવ નાના સરખો દોષ ગણે છે. જે અવશ્ય કરવા જેવું છે; તેમાં જીવ ધણીજ પ્રમાદ કરી રહ્યો છે.

મવાઙ્ગિષ્ઠોત્ત—સંસારસાગરને પાર ઉતારવામાં વહાણરૂપ, પ્રભુનું ચરણકમળ છે. બ્રહ્મા બોલ્યા છે કે—

‘સ્થરપાદપોતેન મહત્ક્રતેન, કુર્વંતિ ગોવત્સપદં મવાઙ્ગિષ્ઠમ્ ॥’

સાક્ષાત્ હરિ મળવા મુશ્કેલ છે. તોપણ તેમના ચરણનું શરણ્ય સેનારા-નરસિંહ, મીરાં, તુકારામ વિગેરે અનેક સંતા, શરણ્યમાં પ્રીતિ કરવાથી, શરણ્યને પામ્યા છે.

હવે રામાવતારની વાત કરે છે— વસંતતિલકા.

ત્યક્ત્વા સુદુસ્ત્યજસુરેપ્સિતરાજ્યલક્ષ્મીં, ધર્મિષ્ઠ આર્યવચસા યદગાદરણ્યમ્ ॥

માયામૃગં દયિતયેપ્સિતમન્વધાવદ્-વંદે મહાપુરુષ તે ચરણારવિન્દમ્ ॥૩૪॥

૩૪ પદ્યછંદ—**દે મહાપુરુષ ! દે ધર્મિષ્ઠ ! આર્યવચસા**-પિતાની આજ્ઞાથી. **સુદુસ્ત્યજા** બાલો **સુરે** અપિ **ઈપ્સિતા** **ચ** **યા રાજ્યલક્ષ્મીઃ** તાં-મનુષ્યોથી તણ ન શકાય એવી અને દેવો પણ જેની ઇચ્છા રાખે એવી રાજ્યલક્ષ્મીને **ત્યક્ત્વા**-તજીને. **યદ્**

અર્થ—હે મહાપુરૂષ ! હે રામચંદ્ર ! આપ કે જે દેવતાએ પણ ઈચ્છેલી, અને ત્યાગ કરી શકાય નહીં એવી—રાજલક્ષ્મીને ત્યાગ કરીને, પિતાની આજ્ઞાથી, ધર્મ પાળવા સારૂ, વનમાં પધાર્યા હતા; અને પ્યારા સીતાજીએ ઈચ્છેલા માયામૃગની પછવાડે સીતાજી ઉપરના પ્રેમને લીધેજ, દોડયા હતા; તે આપના ચરણકમળને મારા પ્રણામ છે.” [૩૪].

૩૪ વિવેચન—

રામને ભગવાન ન ગણીએ; અને માણસ ગણીએ; તોપણ-તે આદર્શ મનુષ્ય છે. જેના નમુના દુનિયા હજી આપી શકી નથી; એવા મનુષ્ય તે છે. રામને વનમાં મુકીને, સુમત દશરથ પાસે આવ્યા; ત્યારે દશરથ બોલ્યા હતા કે—

ઘોષાધ—રામ રૂપ ગુણ શીલ સ્વભાવિ, સુમરી સુમરી ઉર શોચત રાઉ.

રાજ સુનાઈ દીનહ વનવાસુ, સુની મન ભયેઉ ન હર્ષ હરાસુ.

સો સુત બિધુરત ગયે ન પ્રાણા, કો પાપી બડ મોહી સમાના.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૫ A.]

સીતાને રાજી કરવા મૃગને મારવા દોડયા. તે ચરણારવિંદને પ્રણામ છે. તુલસીદાસ-જીએ આ ઉતારો, વિભીષણના વિષયમાં લીધો છે. શીખામણ દેતાં ગવણ કાપ્યો. વિભીષણ રામનું શરણું લેવા, સુવેળ તરફ ચાલ્યો. તે વખતે વિભીષણે જે વિચાર કર્યા છે; તે સાંભળો.

ઘોષાધ—ચલેઉ હર્ષિ રઘુનાયક પાંહિ, કરત મનોરથ બહુ મન માંહી;

દેખિહો જય ચરણ જલ જતા, અરણ મૃદુલ સેવક સુખદાતા.

જે પદ પરસી તરી ઋષિનારી, દંડક કાનન પાવનકારી;

જે પદ જનક સુતા ઉરે લાયે, કપટ કુરંગ સંગ ધરિ પાયે.

હર ઉર સર સરોજ પદ જોઇ, અહો ભાગ્ય મૈ દેખવ સોઇ.

“રઘુકુલ રીતિ સદા અલીઆઈ, પ્રાણજાહી-અર વચન ન જાહી.”

વાલ્મીકિએસાદિ અનેક સંતોએ, શ્રીરામનો મહિમા ગાઇ સંભળાવ્યો. કાળીદાસાદિ ઉત્તમ કવિઓએ, નાટકની મધુરવાણીમાં, શ્રીરામનો મહિમા ગાઈ સંભળાવ્યો. અર્વાચીન કવિઓએ, અને નાટકકારોએ પણ, શ્રીરામના ગુણ ઘણી ઘણી રીતે જળતને ગાઈ સંભળાવ્યા. યુરોપના ભાવિક વિદ્વાનોએ, રામનું રહસ્ય જાણી લઇ, રામાયણના ભાષાંતર કરીને, પોતાના દેશના જ્ઞાસુઓ પાસે, સમચરિત્ર ગાઇ સંભળાવ્યું, પણ તે તમામની અસર ઘણીજ થોડી થઇ છે; જરા જેટલી થઇ છે; એમ આપણે સાંભળે કયુંક વિના ચાલે એમ નથી. કારણકે રામરાજ ચાહનારા રાજાઓ, હતા તેના કરતાં વધારે બગડી ગયા છે; રામના ચારિત્રને ધન્ય ગણનારા પુરોષ, હતા તેના કરતાં વધારે બગડી ગયા છે. સીતાના ચારિત્રની પ્રશંસા કરનારી અનેક સ્ત્રીઓ, હતી તેના કરતાં વધારે બગડી ગઇ છે. રામના નિયમન-વિવેક-ની પ્રશંસા કરનારા યુવકો, હતા તેના કરતાં વધારે બગડી ગયા છે. ભાષ્ટને

ચરણારવિંદ અરણ્ય અગાત્-જે ચરણકમળ વનમાં ગયું. તથા દયિતયા (સીતાથી) દુષ્ણિતં માયામૃગ-સીતાજીએ ઈચ્છેલા માયામૃગને. યત્ તે ચરણારવિંદ અન્વધાવત-પાછળ પાછળ જે ચરણારવિંદ દોડ્યું. તત્ વંદે-તે ચરણારવિંદને મારા પ્રણામ છે,

માટે રાજ તજનારા રામની, પ્રથંસા કરનારા ભાઇઓ, સંપત્તિ વાતમાં જરાએ સમજતા નથી. એટલે ભાઇને માટે ધસારા ખાવાની બાબતમાં જરાએ સમજતા નથી. વિગેરે-વિગેરે. બધા આવા નથી; પણ બધા આવા છે.

સુધારાના પવનમાં ઉછરેલા ભણેલા ગણેલા ડાહ્યા દિકરાઓ, અને ડાહી દીકરીઓ, ચારીત્રની મોટી મોટી વાતો કરે-પણ સોએ નેવું ટકા, ચારિત્ર શૂન્ય. આમન્યામાં પણ શૂન્ય-મર્યાદામાં મોટું મોટું. રામનું ચારિત્ર વાંચીને ગાંડા થએલા પરદેશીઓ, જ્યારે તેમને રામના ચારિત્રથી વિરૂદ્ધ ચાલતા જુએ છે; ત્યારે ભારે ખેદ કરે છે.

રામની રામાયણો ઘેર ઘેર પહોંચી. વંચાણી અને સંભળાણી-પણ તે બહેરા કાને જણે અજ્ઞાણી. અથવા આ કાને પેટી, અને સામે કાને નીકળી ગઇ. હૃદયને સ્પર્શ કરી શકી નહીં. કાણુ ગજવામાં મુકેલા માલ-જેત જેતામાં પડી જાય-તેમ થયું. ચારિત્રની પરવા હોય; તો વિચાર કરવો જોઇએ; કે-રામના ચારિત્રની જરા પણ અસર, હૃદયમાં કેમ થતી નથી ! એનજન બગડે છે; ત્યારે કોઇ હોશીયાર એનજનડાખવિરતે બોલાવીને, તેને રીપેર કરવામાં આવે છે. તેમ ભારતનું ચારિત્ર બગડયું છે. નિશાળ, નાટક, સીનોમા, નર્સ-મેટીઓ અને નટી-એવા અનેક ખેલ સ્વછંદ ખેલાય છે. સાહિત્યને નામે કેટલાએક કવિઓ પણ, ચારિત્ર સામે આંખ મીંચામણુ કરે છે. મોર કળાપુરીને નાએ; ત્યારે તેનો ઉપલો ભાગ સુંદર દેખાય; પણ નીચલો ભાગ નાગો જણાય. આદર્શમાં એવું ન ચાલે. ચારિત્રમાં એવાં હડાપણુ કામ ન આવે. ઘણું ભણ્યા-ઘણું સમન્યા-દેશમાં ડાહ્યા કહેવાયા; પણ જેમનું ચારિત્ર ગયું- જેમનો આદર્શ ગયો-તે ઓ હોય; કે પુરૂષ હોય; પણ કાંઇ નથી. પામર છે. દયા પાત્ર છે.

હજી બાજુ હાથમાં છે; જૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો. રામ ગયા; અયોધ્યાનો નાશ થઇ ગયો; પ્રાચીન સંસ્કૃતિ નાશને રસ્તે ચાલી જાય છે; સંત બ્રાહ્મણોને પણ કાળબળે ઘેરી લીધા છે; તોપણ વાદ્મીકિ રામાયણુ અને યોગવાસિષ્ઠ હજી ઉભાં છે. તેમાંથી તુલસીકૃત, ગીરધરકૃત, અધ્યાત્મ રામાયણુ વિગેરે જે ગ્રન્થો ઉત્પન્ન થયા; તે પણ હાજર છે. આ સુંદર ગ્રન્થોનાં સુંદર ભાષાંતર ભારતની તમામ ભાષાઓમાં રેલાઈ રહ્યાં છે. તેનાં પઠન પાઠન, કથા વાર્તા-પણ થાય છે. કેટલાકએક રામાયણને ઇતિહાસગ્રન્થ સમજીને, જૂલાં પડયાં છે; કેટલાકએક રામને એક ઉત્તમ મનુષ્ય-પ્રજુ નહીં-માનીને, જૂલા પડયા છે. તે સૌએ આતુરતા પૂર્વક-પાકી ગરજ રાખીને-રામાયણુ સાંભળવી જોઇએ.

રામાયણોમાં પણ યોગવાસિષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રન્થ છે. રામવસિષ્ઠનો સંવાદ છે. યોગ વાસિષ્ઠનું બીજું નામ 'ઉત્તરરામાયણુ'. રામે રાવણને માર્યો; અને પોતે રાન્યાસન ઉપર બેઠા; ત્યાંસુધીના ભાગને 'પૂર્વરામાયણુ' કહેવામાં આવે છે. જેને આપણે ભગવાન કહીએ છઈએ; તે રામ, એક સાધારણુ મુમુક્ષુ બનીને, મુક્તિને માટે, જોઈતા ખુલાસા માગી લે છે. વસિષ્ઠ જેવા વક્તા, અને રામ જેવા શ્રોતા ! પૂર્વ રામાયણુમાં, જેમ બાલકાંડ, અયોધ્યા કાંડ આદિ છ કાંડ છે; તેમ ઉત્તર રામાયણુમાં-વૈરાગ્ય પ્રકરણુ, મુમુક્ષુ પ્રકરણુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ઉપશમ પ્રકરણુ, તથા છેલ્લું નિર્વાણુ પ્રકરણુ. યોગવાસિષ્ઠમાં પ્રથમના પાંચ જોડણુ એક નિર્વાણુ પ્રકરણુ છે. આખા યોગવાસિષ્ઠના શ્લોકો ૩૨૦૦૦ છે.

પૈસા ટકા હોય; પણ પુત્ર ન થાય; તો તેમને અબળળખા રહી જાય. તેમ જેમને ખાવાપીવા મળ્યું. કોઠીએ અન્ન, અને ચેટીએ પૈસા મળ્યા; પણ તેમણે યોગવાસિષ્ઠનું નિર્વાણ પ્રકરણ ન વાંચ્યું-અગર ન સાંભળ્યું; તો તેમને પણ અબળળખા રહી જાય. સંસાર છોડીને ખાવા થયા; અને પાછા સંસારના દાવામાં રોકાયા; પણ યોગવાસિષ્ઠનાં ન રોકાયા; તેઓ પણ જીતી બાળ હાર્યાં.

યોગવાસિષ્ઠમાં દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ છે. અર્થાત્-‘દષ્ટિ (વૃત્તિ)થીજ સૃષ્ટિ છે;’ એમ તે પ્રતિ-પાદન કરે છે. મહાભારતના ટિકાકાર પંડિત નીલકંઠ પણ, દષ્ટિ સૃષ્ટિવાદને સિદ્ધ કરે છે. વર્તમાન કાળમાં જર્મનીનો મહાન્ તત્ત્વવેત્તા કૅન્ટ તથા તેને માનનારા લોકો પણ, એજ સિદ્ધાંતના છે. એટલે આ ગ્રન્થ, પ્રાચીન અર્વાચીન તમામ વિદ્વાનોને બહુજ બહાલો છે. લેખક વસિષ્ઠ-એટલે કાંઇક જુદીજ સમજણ-જુદુંજ જ્ઞાન-જુદુંજ ભેજું. જ્ઞાનનાં સરોવર ભરી આર્યાં; તેને કાંઠે વસવાની સમવડ મળી; પણ તેમાંથી ટીપું પાણી પીધું નહીં; અને તૃષાના ચોકાર કર્યા; તેમને શું કહીએ ! ધંધામાં જે સમય જાય છે; તેના કરતાં નકામી ધમાલમાં, બહુ સમય ચાલ્યો જાય છે. જેતાં શીખો. સમયને વાળી લેતાં શીખો.

અથર્વ વેદ કાંડ ૧૫ અધ્યાય ૧ લામાં-**સ બ્રહ્મર્ષી વિશ્વમનુ વ્યવલન** વિગેરે શબ્દોથી ૧૦-૧૧-૧૨ મંત્રો કહે છે કે-‘મનુષ્યની અગર પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવા માટે, ઇતિહાસ, પુરાણ, કથા વાર્તા ધણીજ ઉપયોગી સાધનો છે.’

સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે કે—

“જગતમાં જેની જોડ જડતી નથી; એવો રામાયણનો ગ્રન્થ, ચારીત્રના શિક્ષણ માટે આપણને પ્રાપ્ત છે.”

સાહિત્ય સમ્રાટ બંકિમ બાણુ કહે છે કે—

“રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ, જેટલો દૂર થયો છે; તેટલો કોઇ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ અગર રાજનીતી દૂર કરાયો નથી.”

યુરોપનો કવિ વેબ્બર કહે છે કે—

“હોમરના કાવ્યમાં જે રસ છે; તેના કરતાં રામાયણમાં વિશેષ રસ છે.”

યુરોપનો બીજો વિદ્વાન ગ્રોનીસિયો કહે છે કે—

“બીજા દેશના મહા કાવ્યો કરતાં, હિંદનું રામાયણ સર્વોપરી કાવ્ય છે.” વિગેરે.

રામાયણનું ઇત્રિજી ભાષાંતર કરી નાંખનાર મી. બ્રફ્ટે પણ એમજ કહે છે. એટલે આ કોઇ નાની સરખી વસ્તુ નથી. સહભાગ્યે આપણને વડીલો તરફથી વારસામાં મળી છે. તેના સમજીને ઉપયોગ થાય; તો ઠીક.

દ્રાવિડ દેશની રામાયણ-જુદા પ્રકારની છે. જૈનોએ પણ પોતાની રામાયણ રચી છે. આપણે આપણી રામાયણ, કાંઇક રહસ્ય સાથે, સમજાય તો ધણું છે.

શું લખું?—કોઇકું ગામ દીધા-રે ! ગીરાસ દીધા; કોઇકું રાજ દીધા, કોઇકું પાટ દીધા.

કોઇકું પુત્ર દીધા, પરિવાર દીધા; કોઇકું સુંદર સ્ત્રીયોગા ભોગ દીધા.

કોઇકું વિદ્યા દીધા; વિદ્યાન દીધા; મોંપર બહોત ખુશી, આપ બહોત ખુશી.

જેથી પુણ્ય પવિત્ર હા ચરણ દીધા.

હવે ચારે યુગની વાત કરે છે—

एवं युगानुरूपाभ्यां, भगवान् युगवर्तिभिः ॥

मनुजैरिज्यते राज्ञ-छेयसामीश्वरो हरिः ॥૩૫॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે યુગે યુગમાં ઘટે એવાં નામરૂપથી, તે તે યુગમાં થએલા માણસોથી, કલ્યાણના પતિ હરિ ભગવાન્ પૂજ્ય છે. [૩૫]

૩૫ વિવેચન—

યુગેયુગમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ બદલાય છે; પણ ઇશ્વર બદલાતો નથી. યુગે યુગમાં ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ બદલાય છે; પણ ક્રિયાઓ બદલાતી નથી. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ, આપણી મરજી પ્રમાણે બદલાતાં નથી. આપણે ફેરવીએ તેમ ફરે; એમ કદિ સમજવું નહીં. એમ સમજ્યા; તો જરૂર ભૂલા પડશો—જરૂર નાસ્તીક બની જશો. સત્ યુગના ઋષિઓ, કલિયુગને દેખતા હતા. કલિયુગમાં કેવી રીતે વર્તવું—કેવી રીતે સુખી થવું—તે જાણતા હતા. પોતે જાણ્યું એટલુંજ નહીં; પણ કલિયુગની પ્રજા માટે, લખી નાંખ્યું છે. માટે શાસ્ત્રને આધારે રહેવું. ગીતામાં ૧૬ મે અધ્યાયે શ્રીકૃષ્ણે ટકોર કરી છે કે—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते, कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं, कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥૨૪॥

અર્થ—કરવા યોગ્ય શું છે; અને ન કરવા યોગ્ય શું છે ? તેનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રનેજ પ્રમાણ સમજવું. એટલે શાસ્ત્રે કરેલા નિર્ણયને જાણીને, તે પ્રમાણેજ તારે કાર્ય કરવું નેહિએ. [૨૪]

આવી દીવાદાંડીઓ ન્યાં ત્યાં ખોડી રાખી છે; છતાં આખો વીચીને, જીવન નૌકા હાંકે; તેમની નૌકા ખરાબે અફળાય. તુટી પુટી પણ જાય.

कथ्यते वर्णनामाभ्यां, शुक्रः सत्ययुगे हरिः ।

रक्तः इयामः क्रमात् कृष्णः, त्रेतायां द्वापरे कलौ ॥

સત્યયુગમાં શુકલવર્ણ, ત્રેતામાં રક્ત, દ્વાપરમાં ક્રમ, અને કલિયુગમાં કૃષ્ણ.

આ પણ દષ્ટિસુષ્ટિવાદ છે. જેવાં મનુષ્યોનાં અંતઃકરણ, તેવી ભગવાનનાં સ્વરૂપની કલ્પનાઓ થાય છે. જેઓ સત્યાદિના પ્રેમી છે; ચારીત્રના રસીયા છે; તેમને કલિયુગ સત્ય યુગ સમાન છે. તેમને હિસાબે શ્રીહરિ શુકલ વર્ણનાજ છે. જેઓ સત્યાદિના વેરી છે; ચારિત્રના વિરોધી છે; તેમને સત્યયુગ કલિયુગ જેવો છે. ખાત્રી ન થાય; તો હિરણ્યકશીપુને સંભારો. શ્રીરામે ત્રેતાયુગને સત્યયુગ બનાવ્યો હતો; અને રાવણે ત્રેતાયુગને કલિયુગ બનાવ્યો હતો. જસમાએ અને રાણકદેવીએ કલિયુગને સત્યયુગ બનાવ્યો હતો. સત્યયુગમાં માનવેનાં અંતઃકરણ સત્ત્વગુણથી ઉભરાય છે. ત્રેતાયુગમાં સત્ત્વગુણમાં રજોગુણ મળી જાય છે. દ્વાપરમાં રજો અને તમો મળીને કામ કરે છે. કલિયુગમાં રજો થોડો અને તમે ઘણો. ‘ખાવા પીવા ન મળે; પણ ઠાંસ ઘણી;’ ‘કમળેર ચુસ્સા બદે;’ ‘સાર થોડું, અને ખોડું

૩૫ પદ્યછંદ—**हे राजन् !—हे राजन् ! एवं युगानुरूपाभ्यां—**આ પ્રમાણે યુગે યુગમાં ઘટે એવાં નામ રૂપથી. **युगवर्तिभिः मनुजैः—**તે તે યુગમાં થએલ માણસોથી. **छेयसां ईश्वरः हरिः—**કલ્યાણનો પતિ હરિ ભગવાન્. **इज्यते—**પૂજ્ય છે.

ધણું; 'જરી જરીમાં કળ્યા.' 'સગા અગર પાડોશી હોય; પણ આંખમાં શરમજ નહીં,' આ બધા કલિયુગના નમુના છે.

અનેક દેવદેવીઓ-એક યુગમાં પણ, અનેક દેવદેવીઓ હોય છે ! અનેક દેવદેવીઓના સંબંધમાં, મોટા અતુલવી પુરૂષો એમ બોલ્યા છે કે- 'સર્વ દેવને નમસ્કાર કરીને, એક દેવને ધણા પ્રેમથી ભજવો.'

ગીતામાં ગોવિંદ પણ એમ બોલ્યા છે કે—

અનન્યાશ્ચિતચેતો માં, યે જનાઃ પર્યુપાસતે ॥

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં, યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥ [અ. ૯.]

અર્થ—જેઓ અનન્ય હાલે સદા માફ ચિતવન કરે છે; અને મનેજ ઉપાસે છે; અને મનેજ પરમપણ રહે છે; તે લોકોનું યોગક્ષેમ હું ચલાવું છઉં. [૨૨]

મય્યેષ મન આધત્સ્વ, મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ॥

નિશ્ચિન્ત્યસિ મય્યેષ, અતઃ કુર્ષ્વ ન સંશયઃ ॥ [અ. ૧૨-૮]

અર્થ—અહીં પણ પ્રભુ છાતી ઠોકીને કહે છે કે તું મારામાંજ ચિત્ત રાખ; અને બુદ્ધિને પણ મારામાંજ જેડી રાખ; પછી તું મારામાંજ આવીને વસીશ. આ બાબતમાં જરાએ શંકા કરવી નહીં, (૮)

દયાણુ કરીને પણ બોલ્યા છે કે—

મશ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ, મત્પ્રસાદાત્ તરિષ્યસિ ॥

અથ ચેત્ત્વમ્ મહંકારાન્-ન શોષ્યસિ ચિન્નંક્ષ્યસિ ॥ [અ. ૧૮-૫૮]

અર્થ—આ પ્રમાણે મારામાં ચિત્ત રાખવાથી, તું મારી કૃપા વડે, સર્વ અંતરાયોને તરી જઈશ. અને જે તું અહંકારથી માફ કહેવું નહીં માને; તે તારો નાશ થશે. (૫૮)

આટલી બધી ઓખવટથી શ્રીકૃષ્ણ વાત કરી છે. માટે રામ-કૃષ્ણ-વિષ્ણુ કે સદાશિવ-એવા મૂખ્ય દેવને પડયા મેલીને, અનેક દેવદેવીઓની પાછળ ભટકવું નહીં. સંસાર ધણો ભાંભો, અને ધણો પહોળો. ધર્મ અને શાસ્ત્રો પણ, એટલાંજ વિસ્તારવાળાં. આપણે નાના, આપણી બુદ્ધિ પણ નાની; આપણી અવકાશ તો થોડામાં થોડી, માટે આપણે-ન્યાં ત્યાં-ફાંફાં મારવાં નહીં. સર્વ દેવને પ્રણામ કરીને, એકજ દેવ-કે-જે આપને બહુજ ગમતા હોય; તેને ભજવા. તે પ્રમાણે સાધુ સંત પણ ધણા; અને તેમની સેવામાં વાપરવા, આપણી પાસે ધન પણ ધણુંજ થોડું; અને વળી અવકાશ તો થોડામાં થોડી. થોડા સમયમાં કામ કરી લેવું હોય; તો બહુ રજજશો નહીં-ન્યાં ગમે ત્યાં, અનન્યભાવ કરી લેજો. કોઈ આપણા હાથમાં, રોકડા ભગવાન આપે એમ નથી. ન્યાં મનઝો ત્યાં-અત્તા કે વિષ્ણુ પાસે મનઝો; તો ત્યાં પણ-તમારા પોતાના અંતઃકરણની નિર્મળતા, અને તેમાં ફાલેલી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાજ, કામ કરવાનાં છે.

આરે યુગમાં કલિયુગ ભગવાનને પામવા માટે, ધણીજ અનુકુળ યુગછે; એમ હવે કહેછે—

કલિં સમાજયન્ત્યાર્યા, ગુણજ્ઞાઃ સારમાગિનઃ ॥

યત્ર સંકીર્તનેનૈવ, સર્વઃ સ્વાર્થોઽભિલમ્બતે ॥૩૬॥

૩૬ પદ્મછંદ—આર્યા-મોટા પુરૂષો. ગુણજ્ઞા-ચુલ્લે જાણનારા. સારં મર્જતિ **इति सारमागिनः**-સારને પ્રહણુ કરનારા. **कलिं समाजयन्ति**-આરે યુગમાં કળીયુગનાં વખાણુ કરે છે. **यत्र**-જે કલિયુગમાં. **संकीर्तनेन** **एव**-સંકીર્તનથીજ. **सर्वस्वार्थः**-સંપૂર્ણ સ્વાર્થ-એટલે મોક્ષ. **अभिलम्बते**-પ્રાપ્ત થાય છે.

ન જ્ઞાતઃ પરમો લાભો, દેહિનાં ભ્રામ્યતામિહ ॥

યતો વિન્દેત પરમાં, જ્ઞાન્તિ નશ્યતિ સંસૃતિઃ ॥૩૭॥

કૃતાદિષુ પ્રજા રાજન્, કલાવિચ્છન્તિ સંભવમ્ ॥

કલૌ સ્વલુ ભવિષ્યન્તિ, નારાયણપરાયણાઃ ॥૩૮॥

અર્થ—ગુણને બાળુનારા, અને સારનું ગ્રહણ કરનારા મહાત્મા પુરૂષો, આરે યુગમાં કલિયુગનાં વખાણુ કરે છે. કારણકે સત્યયુગમાં ધ્યાનથી, ત્રેતા-યુગમાં યજ્ઞ કરવાથી, દ્વાપર યુગમાં પૂજન કરવાથી, જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; તે સઘળું ફળ, કલિયુગમાં કીર્તન કરવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. [૩૬] આ સંસારમાં રખડતા લોકોને, કીર્તનથી જે લાભ પ્રાપ્ત થાય છે; તે લાભ, બીજા કશાં સાધનથી પ્રાપ્ત થતો નથી. આ લાભથી જીવને મોટી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જન્મ મરણ ટળી જાય છે. [૩૭] હે રાજન્ ! સત્ય-યુગાદિમાં થએલા લોકો, કલિયુગમાં પોતાનો જન્મ થાય; એવી ઇચ્છા રાખે છે. કલિયુગમાં ખરેખર નારાયણને પરાયણુ ભકતો ઉત્પન્ન થશે. [૩૮]

૩૬ થી ૩૮ વિવેચન—

કહો ! આપણાં કેટલાં ભાગ્ય છે ! અમે અને તમે પૂર્વે કાણુ હશું ! અનાદિકાળથી અનેક અવતારોમાં ભટકતાં ભટકતાં, આપણે અહીં ભેળા થયા છઇએ. અહીં એટલે માત્ર સંસારમાંજ નહીં; પણ અહીં સંતસંગમાં-હરિના ગુણ ગાવામાં. કથાવાર્તા થાય; વેદ, વેદાંત, ઉપનિષદો અગર બ્રહ્મસૂત્ર વંચાતા હોય; પણ કથા કહેનારો ઉદાસી, પાશેર એરડીયું પીધને ગળે-ધણે ધણે ગંભીર-થઇને બેઠો હોય; અને શ્રોતાઓ સામા બેઠાં બેઠાં જોડાં ખાતાં હોય; એવી આ કથા નથી. આ તો રંગ ભેર રણછાડ રમવા આવે; એનું અમારું આંગણું છે ! અને હું તો—

‘થન ગમ નાયુ’-નિહાળી ધનસ્થામ !

નિહાળી ધનસ્થામ ! નિહાળી સુંદિર સ્થામ !

હુંતો થન ગન નાયુ રે-નિહાળી ધનસ્થામ !

હું તો-હે-હું-તો-થ-ન-ગ-ન-નાયુ-રે-નિહાળી ધનસ્થામ !’

સમયને સમજતાં શીખો ! સમયનો મહિમા વિચારી લ્યો. વાધરણુ રાજને પરણી; પણ ટુકડા ઉધરાવીને ખાવાની આદત હતી; તેથી ભરે ભાણે-સોનાને થાળે-ભૂખી રહેવા લાગી. તેમ અનાદિકાળથી સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં રમનારા જીવો, માનવઆરે આવ્યા. સોનાને

૩૭-૩૮ પદ્મછેદ—ફફ-આ સંસારમાં. ભ્રામ્યતાં દેહીનાં-આમતેમ રખડતા લોકોને.

અતઃ પરમઃ લાભઃ ન હિ-આથી કોઇ મોટો લાભ નથી. યતઃ-જે લાભથી. પરમાં જ્ઞાન્તિ વિન્દેત-ધણી મોટી શાંતિને જીવ પ્રાપ્ત કરે છે. અને સંસૃતિઃ નશ્યતિ-જન્મ મરણનો નાશ થાય છે-ટળી જાય છે. હે રાજન્-હે રાજા ! કૃતાદિષુ પ્રજાઃ-સત્યયુગમાં થએલા લોકો કલૌ સંભવં રચ્છન્તિ-કલિયુગમાં પોતાનો જન્મ થાય-એમ ઇચ્છા રાખે છે કલૌ સ્વલુ-કલિયુગમાં ખરેખર. નારાયણપરાયણાઃ ભવિષ્યન્તિ-નારાયણને પુરૂષ-યણુ ભકતો ઉત્પન્ન થશે.

થાળે જમવા બેઠા; પણ વિષય સુખે વીણી વીણીને ખાવાની ટેવ વાળા હોવાથી, સોનાને થાળે ભૂખ્યા રહેવા લાગ્યા. માનવદેહને દીપાવવા, કીર્તન ભક્તિ માગી લ્યો—

૫૬ — કીર્તન ભક્તિ દે-રે-છોગાળા !—કીર્તન ભક્તિ-દે—
 (એમ નહીં-રેતલની સાથે અમને ગમે નહીં-પ્રેમથી ઉપાડે; તો ગાઇએ-ફરી.)
 કીર્તન ભક્તિ દે-રે છોગાળા !—કીર્તન ભક્તિ દે.
 ભક્તિના પુરમાં તણાઇ જવા, કીર્તન ભક્તિ દે—
 ભક્તિમાં શક્તિ છે-રે-છોગાળા ! કીર્તન ભક્તિ દે—
 મનુષ્યાદેહનો લ્હાવો લેવાને, હાં-કીર્તનનં
 હે-કીર્તન ભક્તિ દે-રે છોગાળા-કીર્તન ભક્તિ દે—
 ગર્ભાસનો કાલજ પાળવા; શામળા સંભાળ લે;

જમની જમાનીનો—

અ-હા-હા-હા ! થવા દો. બસ ! એકલી તાળીજ પડે. x x x x x
 અરે હાં-જમની જમાનીનો દાવો ચૂકવવા, કીર્તન ભક્તિ
 નવધા ભક્તિમાં કીર્તન ભક્તિ, આપીને દર્શન દે;
 ઘણા જન્મેની ભૂખજ ભાંગવા-કીર્તન ભક્તિ
 અરે હાં-કીર્તન ભક્તિ દે-રે છોગાળા, કીર્તન ભક્તિ દે;
 ભક્તિનાપૂરમાં તણાઇ જવા, કીર્તન ભક્તિ દે

૨

એવો અપરાધ કાણુ છે રે !—જેને ભજન ન આવે ? (૨)
 ભક્તિ મૂકિને, ભૂતળ બાર વહે છે;
 જેમ ગદ્દા ઉપર ગુણુ છે-રે—જેને ભજન નં
 આવા હરિ જોઇ, જેનાં હૈયડાં ન હરખ્યાં;
 એના ઉજડ આઠે પહોર છે-રે—જેને ભજન નં
 આવા હરિ જોઇ; જેનાં નયણાં ન દરીયાં;
 અરે-તેના લોચનમાં, રાધને લુણુ છે-રે—જેને ભજન નં
 માફ માફ કરતો, ને મમતામાં મરતો;
 અરે ! જાણુ ! મરવું, તે નિરધાર છે-રે—જેને ભજન નં
 પ્રીતમ પ્રભુચતુર્ ભજન કરી લ્યો;
 તે દરવાનો દામ છે રે—જેને ભજન નં

૩

[રાગ-ઝંજોટી કુમરી તાલ ૩.]

ભજન બિન ભવજલ કોન તરે ?
 કોન તરે-હેરી કોન તરે ? ભજન બિનં
 કામ ક્રોધ મદ ગ્રાહ બસત હેં, મારગમેં પકડે—ભજનં
 કુચ કંચન દોઉ ઘેર પડત હે, સબજગ કુબ મરે—ભજનં

યદ દાન તપ નિર્જલ નૌકા, અધમિય દૂટ પડે - ભજન૦

અહ્લાનંદ કરો હરિ સુમરણ, સખ દુઃખ દૂર ટરે - ભજન૦

[આ તો દશમ સ્કંધનાં રંગનાં કુંડા છલકાવ્યાં. જુઓ દશમસ્કંધ પાનું ૧૦૧૦]
ધણા પડિતો, પુરાણીઓ, આચાર્યો અને મહંતો, સાધુઓ અને સન્ધ્યાસીઓ, કીર્તન-ભક્તિનો મહિમા સારી રીતે જાણે છે; પણ તેઓ યોગીશનમાં હોવાથી-સ્વમાનની માગણી કરતા હોવાથી-પ્રભુ પાસે દીનભાવે ગાઈ શકતા નથી. જેની પાસે પાસેર અરધાશેર મીઠાઈ હોય; તે પોતે-એકલો એકલો ખાય; પણ જેની પાસે, પતરાં ને પતરાં મીઠાઈ ભરી હોય; તે પોતે ખાય-ખીજને પીરસે-અને દૂર રહેલાં પીરસણું પણ મોકલે. એવા મોટા વરા તો, ભગવાનના લાડીલા ભક્તો કરે. ભજનમંડળ મોટી મીલ અથવા મોટું કારખાનું છે. એક મોટું ચક્કર ફરે; તો તેની પાછળ નાનાં નાનાં અનેક ચક્કરો ફરવા લાગે. આખું કારખાનું ધમધમે. પીંગરો ૩ પીંગે; ત્યારે આખું મકાન, ૩-૩-ચર્ધ જાય; તેમ ભક્ત ભગવાનનાં કીર્તન ગાય; ત્યારે આખી પોળ; અથવા આખું ઘર-હરિમય ચર્ધ જાય. અવા લાભ કદિ લ્યો છો ? ન લેતા હો; તો લેજો. આ મગ આજળ છે; કાલ નથી. શરીર અટક્યું-કંઈ રૂંધાણો. પછી બોલ્યું બોલાશે નહીં. શરીરનો સંચો બગડે; ત્યારે કોઈ કોઈ બોલે; તે પણ ગમે નહીં. જીવને ક્યાંઈ ચેન પડે નહીં. જીવ રોગમાં રૂંધાઈ રહે. અનેક જન્મનાં પૂર્ય આવીને ઉઘાં રહે; તો મરવા પર્વત સાવધાનતા રહે.

ભક્તો કેવા હોય છે ? - **આચાર્ય, ગુણજ્ઞા, સારભાગિન**:-આચાર્ય, ગુણજ્ઞા અને સાર લેનારા.

આચાર્ય:- ૩૬ સંસ્કારવાળા જે હોય; તે આચાર્ય કહેવાય છે. આચાર્ય અનાયર્થનો ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—

આચાર્યસંસ્કૃતિ.

અનાયર્થસંસ્કૃતિ.

૧ આસ્તિક્યયુદ્ધિ	૧ નાસ્તિકતા.
૨ આત્મા એજ પરમાત્માંશ ...	૨ શરીર એજ આત્મા.
૩ જગત્ એ યોગસાધન ...	૩ જગત્ એ ભોગસાધન.
૪ પરાર્થજીવન એજ જીવનની સફળતા.	૪ સ્વાર્થ સાધવો એજ જીવનની સફળતા.
૫ ઇન્દ્રિયદમન	૫ સ્વેચ્છાચાર-સ્વચ્છંદ.
૬ ત્યાગવૃત્તિ	૬ ભોગવૃત્તિ.
૭ પુનર્જન્મની માન્યતા ...	૭ મૃત્યુ એજ મોક્ષ.
૮ પારલૌકિક જીવન	૮ કૃત્ય ઐહિક જીવન.
૯ આત્મબળ એજ બળ	૯ દેહનું બળ એજ બળ.
૧૦ આત્મસુખ	૧૦ પદાર્થનિષ્ઠ સુખ.
૧૧ શાશ્વતસુખ	૧૧ તાત્કાલિક સુખ.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-સંસ્કૃતિ વંશપરંપરા ઉતરતી, ચાલી આવનારી પ્રણાલિકા છે. ખાણમાંથી મળેલા કોલસાને અમુક સંસ્કારો આપ્યા પછીજ, હીરો થાય. પત્થરને અમુક સંસ્કારો આપો; તો તે હીરો થતો નથી. દુધને આપેલા સંસ્કારોમાંથીજ ઘી થાય; પાણીને આપેલા સંસ્કારોમાંથી ઘી ન થાય. કૌમતી દાગીના સોનારૂપાને સંસ્કારો આપ્યા પછીજ થાય. ભોદાને ગમેએવા સંસ્કાર આપીએ; પણ તે કૌમતી દાગીના બને નહીં. તે કંઈ જાળને બેસે નહીં.

આર્યસંસ્કૃતિ તેજ દેવીસંપત્તિ-અમયં સ્વસ્વસંચુદ્ધિઃ વિગેરે; અને અનાર્યસંસ્કૃતિ તેજ વંભોવર્ષોઽભિમાનજ્ઞ. તે બેઉનાં પરિણામ ત્યાંજ શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યાં છે કે-**દૈવીસંપદ્ધિમોક્ષાય, નિર્બંધાયાસુરી મતા** । એટલે આર્યસંસ્કૃતિ કલ્યાણકારી છે; અને અનાર્યસંસ્કૃતિ નાશકારક છે. જેમ સોનામહોરમાં પાવલી બેઆની અને રૂપિયા સમાધ જાય; તેમ આર્યસંસ્કૃતિમાં અનેક લૌકિક સુખ પણ સમાધ જાય છે. આમ છે, તોપણ આર્યસંસ્કૃતિનો અંતિમ હેતુ લૌકિક સુખો નથી. આર્યસંસ્કૃતિ આ વિસ્તાર પામેલા જગત્ ઉપરથી, ઇશ્વરના સ્વરૂપનું અને આપણા પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરી આપે છે. ‘દુઃખમાં ઘી છે; પણ કર્તવ્યશક્તિથી તે પ્રગટ થાય છે; તેમ સત્યરાયરમાં ઇશ્વર છે; પણ કર્તવ્યશક્તિથી ઇશ્વર પ્રગટ થાય છે’ એવું આપણને આર્યસંસ્કૃતિ શીખવે છે. આ આર્યસંસ્કૃતિ આગળ આગળ વધીને, એટલીબધી ફાલે છે કે-તેથી ભક્તને આ જગતના ઠાઠકદારા-વડાઇ અને મોટાઇ-સત્રાટોનાં સુખ, નાનામાં નાનાં લાગે છે-તુચ્છ લાગે છે. અગ્નિને પવનની અનુકુળતા મળતાં, અગ્નિ ફાલે છે; તેમ ભક્તિને ચારિત્રની અનુકુળતા મળતાં, ભક્તિ ફાલે છે. પછી તો તેને એમજ થઇ પડે છે કે—

‘નાયું’ તો જગજીવન નાયું, નાયું’ તો હરિ આગળ નાયું’!

ઋષિરાજ કહે રાયું, સંતસમાજમાંરે—જુહું, જુહું જીવતર ધાયું જાણમારે.’

આર્યસંસ્કૃતિવાળો જીવ, કદિ મોટો ધનવાન હોય; અગર ગરીબમાં ગરીબ હોય-તો—

‘સદાય તે છત કોની જાછ? તે દેખી શું થઇએ રાજ?

આતશબાજી આશા, લાંબી આણમારે—જુહું જુહું

આવા વિચારો કરીને, મનને દઢ કરવું. મનને દઢ કરવાનું કહ્યું; પણ કલિયુગનો પવન બહુ ભયંકર છે. મોટી મોટી આગબોટોને ઉથલાવી પાડે; એવો પવન સંસાર-સાગરે કલિયુગમાં છે.

કલિયુગ—કલિયુગ માટે તુલસીદાસજીએ ખુલાસા કર્યો છે; તે શાંતિથી સાંભળો—જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૬૫ **રામભરત સંવાદ**.

આ સંવાદમાં ભરતજી રામચંદ્રને સંત અસંતનાં લક્ષણ પૂછે છે. તેમાં અસંતના ધણાં લક્ષણો બતાવ્યા પછી, પ્રભુ બોલ્યા કે—[જુઓ પાનું ૬૭ A.]

દોહરો—ઐસે અધમ મનુજ ખલ, સ્કૃતયુગ ત્રેતા નાંહિ;

દાપર ઝકણકજ્ઞંદ યબહુ, હુમહૈ કલિયુગ માંહિ—સિયાવર૦

એટલે કલિયુગમાં ધણા અધમ લોકો પાકશે. (પછી ૮૦ મે પાને) કાગજુચીડી ગરૂને કહે છે કે—

મોપાઇ—સો કલિકાલ કહીન ઉરગારિ, પાપપરાયણ સખ નર નારી.

દોહરો—કલિમલ પ્રસેઉ ધર્મસખ, લુપ્ત ભયે સદ્ગ્રન્થ;

ઉદ્ભિન નિજ મત કલ્પિ કર, પ્રગટ કીનહ બહુ પંથ—સીયાવર૦

[ક્રૂટનોટ બરાબર વાંચતાં શીખવું.—અર્થ આવડે.]

૧ મનુષ્યરૂપ ખળ. ૨ સત્યયુગ ૩ મોટા. ૪ કળીયુગમાં ધણા. ૫ ગળી ગયો. ૬ સદ્ગ્રન્થોને હુબાવી દીધા. ૭ કલિ લોકોએ નવા નવા મત થાલાવ્યા.

ચોપાધ—૧વર્ણધર્મ નહિ આશ્રમ ચારી, ૨શ્રુતિ વિરોધરત સખ નરનારી;
દ્વિજ શ્રુતિ ધર્મચક્ર ભૂપ ધ્વજનશન, ક્રોધ નહિ માતુ પનિગમ અનુશાસન.
૧મારગ સોધ જાકહેં જોઈ ભાવા, પંડિત સોધ જો ઉગાલ બળવા;
મિથ્યારંભ દંભરત જોધ, તાકહેં સંત કહે સખ કોષ.
૬સોધ સમાન જો પરધન હારી, ૧૦જો કરે દંભ સો બડ આચારી;
૧૧સો કહ જુક મસખરી જાના, કલિયુગ સોધ યુણ્વંત બખાના.
૧૨નિરાચાર જો શ્રુતિપથ ત્યાગી, કલિયુગ સોધ ચાની વૈરાગી;
૧૩જકે નખ અર જટા વિશાલા, સોધ તાપસ પ્રસિદ્ધ કલિકાલા.

આ બધું મેળવી લેવા જેવું છે. આંખ ઉઘાડીને જોવા જેવું છે. સાથે સાથે એટલું
યાદ પણ રાખવા જેવું છે કે-જેઓ સાત્વિક છે; દંભ કપટથી દૂર છે; તેમને કલિયુગમાં
સત્યયુગમાં મુખ છે.

હજી આગળ સાંભળો—(મોક્ષવાણી પાતુ. ૮૧A)

ચોપાધ—૧૪નારિ વિવશ નર સકલ યંસાધ, ૧૫નાચહી નટ મર્કટકી નાંધ;
શ્દ્ર દ્વિજનકું ઉપદેશહી ચાના, ૧૬મેલી જનેઉ લેહી કુદાના.
સખ નર કામ લોભ રત કોંપી, દેવ વિપ્ર ગુર સંત વિરાધી;
૧૭યુણ્મંદિર સુંદર પતિ ત્યાગી, બજહિ નારી પર પુરષ અભાગી.
૧૮સૌભાગિની વિભૂષણ હીના, ૧૯વિધનવકે શૂંગાર નવીના;
ગુર શિષ્ય અંધ ૨૦બધીરકર લેખા, એક ન સુને એક નહિં દેખા.
હરે શિષ્ય ધન ૨૧શોક ન હરધ, સો ગુર ધોર નરકમેં પરધ,
૨૨માતુ પિતા બાલક હિ ભોલાવહી, ઉદર ભરે સોધ ધર્મ સિખાવહી.

દોહરો—અક્ષ ચાનરૂઝિનુ નારિનર, કરહિ ન દૂસરી આત;
કોડી કારણ લોભવશ, કરહિ વિપ્રગુર ધાત—સિયાવરં

૨૪વાદે શ્દ્ર દ્વિજનસન, હમ તુમસે કહ્યુ ધાતિ ?
૨૫જને અક્ષ સો વિપ્રવર, આંખી દેખાવહિં ડાટી—સિયાવરં

દોહરો—૨૬અશુભ વેશ ભૂષણ ધરે, ૨૭ભક્ષ્યાભક્ષ્ય જે ખાહી;
૨૮તે યોગી અર સિદ્ધ જન, ૨૯પૂજિત કલિયુગ માંહી—સિયાવરં

૧ વર્ણાશ્રમ ધર્મ ડાલવા લાગ્યો. ૨ વેદ. ૩ નિર્દક. ૪ પ્રજાને ખાનારા. ૫ શાસ્ત્રોની આજ્ઞા
કાઠને ગમતી નથી. ૬ જે પોતાને ગમે તે તેનો ધર્મ. ૭ રાંઠો પાડી જાણે. ૮ દંભમાં પ્રતિવાજો.
તેને સૌસંત કહે છે. ૯ લોકોને ફ્રેસલાવી ધન હરતા આવડે તે સમજન. ૧૦ દંભ કરે તે મોટા
આચારી. ૧૧ કંઠા મરકરી કરીજાણે તે યુણ્વાન. ૧૨ જે વેદમાર્ગનો ત્યાગ કરી નિરાચારી બને
તે મોટા જ્ઞાની અને તે મોટા વૈરાગી. ૧૩ જેને લાંબા નખ અને મોટી દાઢી તે કલિયુગમાં મોટાર
તપસ્વી. ૧૪ રાણીએ રાજ. સ્ત્રી પાસે લાચાર. ૧૫ મહારી પાસે વાંદરો નાચે, તેમ સ્ત્રી પાસે તે
નાચે. ૧૬ જોનોઈ પહેરી લઈને દાન લે. ૧૭ પિંગળાએ ભર્તૃહરિને તજ્યો. ૧૮ સધવા. ૧૯ વિધવાને
નવા નવા શણગાર. ૨૦ બહેરો. ૨૧ અજ્ઞાન. ૨૨ માતાપિતા બાળકને પેટ ભરવા જેટલું જ શિક્ષણ
આપે છે. ૨૩ સિવાય. ૨૪ શુદ્ધો બ્રાહ્મણ સાથે વાદ કરીને કહે છે કે અમારામાં અને તારામાં
ભેદ શું છે ? કાંઈ નથી. ૨૫ કારણ કે 'અક્ષ જાણે તે બ્રાહ્મણ' એમ કહીને, શુદ્ધો બ્રાહ્મણ સામે
આંખો કાઢે છે. ૨૬ મુખ પર રાખ ચોળે અગર મુખ કાળું કરે. વળી ધરણી પહેરે. ૨૭ ન
ખાવાના પદાર્થો ખાય, ૨૮ તે મોટા યોગી અગર તે મોટો સિદ્ધજન. ૨૯ કલિયુગમાં આવા
પાખંડીઓ પૂજાય છે.

સાંભળો છોને ? કે હવામાં ઉડી જાય છે ? આ બધું અત્યારે થઈ રહ્યું છે. તોપણ યાદ રાખવું કે-જેઓ સાત્વિક છે; લાલચમાં લપટાતા નથી; ક્રોધ કરતા નથી; શાંતિને ચાહે છે; તેમને કળીયુગમાં સતયુગનાં સુખ મળે છે.

તુલસીદાસે કલિયુગના કાચળા ઠલવ્યા છે. શાણાને સમજવા જેવા છે. જેમ પીનલ-કોડમાં કોઈની શરમ નહીં; તેમ તુલસીકૃતમાં કોઈની શરમ નહીં. ખુલ્લે ખુલ્લા ખુલાસા-સાફ સાફ વાતો.

મોક્ષવાણી પાનુ ૮૧ A.

ચોપાઈ—૧પરતિય લ'પટ કપટ સયાને, મોહ દ્રોહ મમતા લપટાને;

તેહી અબેદવાદી યાની નર, દેખા મૈ ચરિત્ર કલિયુગ કર.

૨આપુ ગયે અર આનહી ધાલહી, જો કોઈ શ્રુતિ મારગ પ્રતિપાલહિ;

કલ્પ કલ્પ ભરી ચેક ચેક નહીં, પરહિ જે દૂષહિ શ્રુતિ કર તર્કા.

જે વર્ણધમ તેલ કુંભારા, ઉશ્વપચ ઈકિરાત ૧કાલ્લ કલવારા;

નારી સુધ શુદ્ધ સંપત્તિ નાસી, મુંડ મુંડાય ભયે સન્યાસી.

તે ૧વિમ્બનસન પાવ પૂજવહિ, ઉલ્લસ્ય લોક નિજ હાથ નશાવહી;

વિમ્બનરક્ષર ૭લોલુપ કામી, ૧૦નિરાચાર શદ ૧૧વૃષલી રવામી.

શદ્ કરહિ જપ તપ વ્રતદાના, ઐહિ ૧૨વરાસન કહહિ પુરાના;

સખ નર કલ્પિત કરહિ ૧૩અચારા, જાધ ન બરણી અનીતિ અપારા.

દોહરો—ભયે વર્ણસંકર કલિહી, ૧૪ભિન્નસેતુ સખ લોક;

૧૫કરહી પાપ દુઃખ પાવહિ, ભય ૧૬જ શોક વિયોગ—સિયાવર૦

x

x

x

x

x

છંદ—બહુ દામ ૧૭સંવારહિ ધામ યતિ, ૮વિષયા હરિલીનહ ગદ્ય વિરતિ;

૧૯તપસી ધનવંત દરિદ્ર ગૃહી, કલિ કૌતુક તાત ન જાત કહિ.

સુત માનહિ માતૃપિતા ૨૦તખલો, અખલાનન દીપ નહિ જખલો.

૨૧સસુરારી પિયારી લગી જખતે, રિપુરૂપ કુટુંબ ભયે તખતે.

દોહરો—સુન ખગેશ કલિકપટ-હક, દંભ-દૂષ-પાખંડ;

કામ-ક્રોધ-લોભાદિ-મદ, ૨૨વ્યાપિ રહેઉ બ્રહ્મંડ—સીયાવર૦

૧ પર સ્ત્રીમાં લ'પટ છતાં કપટી હોવાથી સન્નન જેવા દેખાય. ૨ આવા પાખંડ ધર્મમાં ચોતે પડે અને બીજને પાડે. ૩ અત્યંત ઈ બીલ પ કોળી અને વાધરી. ૪ આલ્સુ પાસે. ૫ આ લોક અને પરલોક બેઉ બગાડે છે.

કલિયુગના સાધુઓ—

છપ્પો—કેટલે લીધા ભેખ, લીખતા હિંડે બૂખે; કેટલે લીધા ભેખ, હેડ હાકેમને દુઃખે.

કેટલે લીધા ભેખ, રોગ રોડીની ગરજ; કેટલે લીધા ભેખ, દુકાળ પડયે કે કરજ.

કોઈને માળાપે વેચીયા, કોઈ તો નાસી ગયા; શામળ કહે શી સગાઈ ત્યાં, બળાતકારે બાવા થયા.

૮ અભણ ૯ લોભી અને કામી. ૧૦ આચાર રહિત. ૧૧ પરદારામાં રમનારા. ૧૨ હંચા આસન ઉપર બેસી કથા કરે છે. ૧૩ આચાર ૧૪ વર્ણશ્રમની મર્યાદાઓ તુટી ગઈ, ૧૫ પાપ કરે અને દુઃખ પામે-નાવે એવું લણે. ૧૬ ભય, રોગ, ૧૭ સાધુઓ ધામ અને દામના ધણી થઈને બેસે છે. ૧૮ વિષયાએ તેમનો વૈરાગ્ય હરિલીધો છે. ૧૯ સાધુ ધનવાન, અને ગૃહસ્થ નિર્ધન. ૨૦ જ્યાં સુધી સ્ત્રીનું સુખ જોયું નથી. ત્યાં સુધી. ૨૧ સ્ત્રી. ૨૨ આખા બ્રહ્માંડમાં વ્યાપી રહ્યાં છે.

કાગ જુલોડિ ગરડને આગળ કહે છે કે—

(મોક્ષવાણી પાનુ ૮૨ A)

દોહરો—સુન વ્યાધારિ ! ૧ કરાલ કલિ, મલ અવગુણ આગાર;

ગુણ બહુત કલિકાલકર, બિનુ પ્રયાસ રનિસ્તાર—સિધાવર૦

ચોપાઈ—૩૬૮ યુગ સખ યોગી વિગાની, કરી હરિ ધ્યાન તરહિ ભવ પ્રાની;

ત્રેતા વિવિધ યગ નર કરહિ, પ્રભુહિ સમર્પિ કર્મ ભવ તરહિ.

દ્વાપર કરી રધુપતિ પદ પૂજ, નર ભવ તરહિ ઉપાય ન જૂજ;

કલિયુગ કેવળ હરિગુણ^૫ ગાહા, સુમરિત નર પાવહિ ભવ થાહા.

કલિયુગ યોગ યગ નહિ જ્ઞાના, એક આધાર રામ ગુણ ગાના;

સખ ભરોસ તણ જો ભજુ રામહિ, પ્રેમ સમેત ગાવ ગુણ પ્રામહિ.

સો ભવ તરે કછુ સંશય નાહિ, નામ પ્રતાપ પ્રગટ કલિ માહિ.

અહીં ૩૮ ગા શ્લોકમાં કહ્યું કે—

કૃતાદિપુ પ્રજા રાજન, કલાચિચ્છંતિ સંમવં ॥

સત્યયુગ, ત્રેતા અને દ્વાપર યુગમાં થઇ ગએલા લોકો, કલિયુગમાં જન્મ લેવાની ધમ્મજી રાખે છે. નરસી મહેતાએ ગાયું છે કે—

૫૬.—ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોહું, બ્રહ્મલોકમાં નાંહીરે—

પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યા, અંતે ચોરાશી માંહીરે—ભૂતળ૦

હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જનમે જનમ અવતારારે;

નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન આરંભવ, નિરખવા નંદ દુહારારે—ભૂતળ૦

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;

અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ છે એની દાસીરે—ભૂતળ૦

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે;

કંઈ એક જાણે વ્રજની ગોપી, જાણે નરસૈયો ભોગીરે—ભૂતળ૦

વરરાજા જનૈયા વિના શોભે નહીં; તેમ જ્યારે જ્યારે પ્રભુ અવતાર લઇને આવે; ત્યારે ભકતો અનેક રૂપે સાથેજ હોય. સડકો તુટી જાય છે; ત્યારે સરકાર પોતાના માથુસો મોકલીને સડકો રીપેર કરે છે; તેમ ધર્મમર્યાદાઓ તુટી જાય છે; ત્યારે ત્યારે-ભયંકર કામ હોય; તો પોતે પધારે છે; નહીં તો-પોતાના ભકતાને, આ જગતમાં મોકલીને, સંસારના તૂટી ગએલા ભાગોં સરખા કરાવે છે

નારાયણપરાયણા:—જેમ પ્રાણીઓમાં મોટું માથુસ; તેમ પદવીઓમાં મોટી આ પદવી છે. માનવજીવનનો જે કાઈ અંતીમ હેતુ હોય; તો તે આ છે. પ્રીતમ ગાય છે—

૫૬.—સુરતા લાગીરે, જેની બ્રમણ્યો ભાંગી—જેને સુરતારે લાગી. ટેક૦

સુરતા લાગીરે એક, સંત પ્રહ્લાદને (૨)

તાતનો ત્રાસ જેણે, હૃદયે નવ ધરીયો—જેને૦

નટરે ખેલ રચ્યો રે, યોગાનમાં (૨)

દોર વિનાનું પીળું, અવર ન દેખે—જેને૦

૧ ભયંકર કલિયુગ પાપ અને અવગુણનો લંડાર છે. ૨. હજાર. ૩. સત્ય યુગમાં. ૪ પીળે. ૫ ગાવા અને સંસારના પારને પામવું. ૬ તરે.

પતંગને દીપક સાથે રનેહ બંધાણી; (૨)
 તન-મન અરપી જેણે, દેહ દમી છે—જેને
 મરઝને જળની સાથે, પ્રીત બંધાણી; (૨)
 મરતાં લગીરે તેની, ધરૂણ નવ ત્યાગી—જેને
 મરજવા સંત જેણે, મન વશ કીધાં; (૨)
 પેસી સાગરમાં મોતી, વીણીને લીધાં—જેને
 ભક્તિનો મારગ, એવોરે કહીએ; (૨)
 પ્રીતમનો સ્વામી, તેના હૃદયમાં રહે છે—જેને

વેદકૃપણ થઇને ત્રણ વર્ણને કાને પડે છે—ગોથિ વર્ણ (શૂદ્ર) વેદથી વિમુખ રહે છે. આ ન્યૂતતા હરિના નામથી પરિપૂર્ણ થાય છે. નામનો મહિમા ત્રણે યુગમાં છે. તો પણ કલિયુગમાં વિશેષ છે—પ્રાધાન્ય પડે છે. કીર્તન ભક્તિ એ નાદબ્ધ છે. અથવા સંગીત એ સંસારને બૂલાડનાર છે. બ્રહ્માનંદ અને ભગ્વાનનંદ—બેઉ, નાનામોટા ભાઈઓ છે. નવી શોધ પ્રમાણે, માંદાને સંગીતનો આનંદ આપી, ઓપરેશન કરવામાં આવે છે. ચારે મુક્તિ હરિકીર્તનને આધીન છે.

અસ ! ઘણી વાત કરી. આવા ભક્તો કલિયુગમાં ક્યાં ક્યા થશે? તે હવે કહે છે—

કચિત્ કચિન્મહારાજ, દ્રવિડેષુ ચ ભૂરિશઃ ॥

તામ્રપર્ણી નદી યત્ર, કૃતમાલા પયસ્વિની ॥ ૩૯ ॥

કાવેરી ચ મહાપુण्या, પ્રતીચી ચ મહાનદી ॥

યે પિબન્તિ જલં તાસાં, મનુજા મનુજેશ્વર ॥

પ્રાયો ભક્તા ભવિષ્યન્તિ વાસુદેવેઽમલાશયાઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—હે મોટા રાજા ! કોઈ કોઈ સ્થળમાં તો ભક્ત થશે; પણ દ્રવિડ દેશો કે જ્યાં—તામ્રપર્ણી, કૃતમાલા, પયસ્વિની, મહાપવિત્ર કાવેરી અને ઘણી વિશાળ મહા નદી છે; તેમાં તો ભગવાન્ના ઘણા ભક્તો થશે. તે નદીયોનું જળ, જે માણસો પીશે; તે લોકો, હે રાજા ! નિર્ભળ અંતઃકરણ વાળા થઈને, શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિવાળા થશે. [૩૯-૪૦].

૩૯-૪૦ વિવેચન—

કચિત્ કચિત્—કોઈ કોઈ ઠેકાણે; એટલે બધે નહીં; જ્યાં ત્યાં નહીં. અમદાવાદ શહેર લાંબું અને પહોળું; પણ—સોનાને પ્યાલે દુધ પીનારા કવચિત્ કવચિત્-કોઈ કોઈ

૩૯-૪૦ પદ્ય—હે મહારાજ !—હે મોટા રાજા ! **કચિત્ કચિત્**—અન્ય સ્થળોમાં કોઈક કોઈકે. **ચ**—અને **દ્રવિડેષુ યત્ર**—દ્રવિડ દેશોમાં જ્યાં. **તામ્રપર્ણી નદી, કૃતમાલા, પયસ્વિની, મહાપુण्या કાવેરી ચ. ચ પ્રતીચી** (વિશાળ) **મહા નદી**—વિશાળ મહા નદી છે. **તાસાં જલં યે મનુજાઃ પિબન્તિ**—તે નદીયોનું જળ જે માણસો પીશે તે. **હે મનુજેશ્વર !**—હે રાજા ! **અમલાશયાઃ**—નિર્ભળ અંતઃકરણવાળા થઈને. **વાસુદેવે ભક્તાઃ ભવિષ્યન્તિ**—શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિવાળા થશે.

ટકાણેજ હોય, અથે નહીં. જેમ હીરા મોતીના દાગીના પહેરનારા કોઇ કોઈ ટકાણે; તેમ ભગવાનના લાડિલા ભક્તો, કોઇ કોઇ ટકાણેજ પાકે છે; અથે નહીં. જુનાગઢ એનું એ-નવાખની ગાદીએ ખેસનારા નવાખ થયા; પણ મહેતા નરસીની ગાદીએ ખેસનારા-નરસી હજી થયા નથી. મેવાડ એનું એ; મેડતા-એનું એ. રાણાંજીની ગાદી એની એ. અનેક રાણીઓ રાજવટ સાચવવા આવી; પણ કયાંય મીરાં દેખ્યાં નહીં. ડભોઇમાં ઘણાં નાગરનાં ઘર; ઘણા આળ્યા અને આલ્યા ગયા; ગાયકવાડનું દીવાનપદું કરે; એવા એવા નાગરો દેખ્યા; પણ દયારામ-ભાઈનું ભક્તપણું કરે; એવા દેખ્યા નહીં. ગુજરાત એનું એ. તેમાં ઘણા સાક્ષરો, કવિયો-પંડિતો-અને લેખકો; બે બે આચાર્યો અને મહંતો; પણ-કોઇ બોડણો બન્યા નથી. ગંગા અને અસિધાટ-એના એ છે; પણ કોઇ બીજા તુલસી બન્યા નથી. ભગવાનનો ભક્ત એટલે શું ?— [મોક્ષવાણી પાત્ર ૭૬].

ચોપાઇ—મમ માયા સંભવ સંસારા, જીવ ચરાચર વિવિધ પ્રકારા;

૨સખ મમ પ્રિય સખ મમ ઉપગ્રમ્યે, સખતે અધીક મનુજ મોહી ભાયે.

૩તેહિમહં દિજ, દિજમાં શ્રુતિ ધારી, તિનમહં જનિગમ ધર્મ અનુસારી;

૪તિન્હમહં પ્રિય વિરક્ત મુનિ જ્ઞાની, જ્ઞાની હુતે અતિપ્રિય વિજ્ઞાની.

૫તેહિતે પુનિ મોહિ પ્રિય નિજદાસા, જેહિ ગતિ મોરી ન હુસરિ આશા;

૬પુનિ પુનિ સત્ય કહૌં તોહિ પાંહી, મોહિ સેવક સમ પ્રિય કોઉ નાંહી.

૭ભક્તિહીન વિરિંચિ કિન હોઈ, સખ જીવનસમ પ્રિય મોહી સોઈ;

૮ભક્તિવંત અતિ નીચો પ્રાણી, મોહી પરમપ્રિય યહ મમ વાણી.

ભક્ત શી વસ્તુ છે ? ભક્ત એટલે શું ? તેના ખુલાસા, ભગવતમાં ત્રીજા સ્કંધમાં અ. ૨૯ માં શ્લોક ૨૮થી છે; તથા સ્કંધ પમાં, અધ્યાય ૫ માના શ્લોક ૨૧ થી છે. ગીતામાં કયાં છે ?—ગીતામાં બારમા અધ્યાયમાં—અઞ્ચેષ્ટાં સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ ષષ્ઠા ॥ ૧૩ ॥ થી શ્લોક ૧૯ સુધીમાં, આ ભક્ત શી વસ્તુ છે ? તેનો જવાબ છે. બારમા અધ્યાયના છેવટમાં પ્રભુ એમ બોલ્યા કે—

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં, યયોક્તં પર્યુપાસતે ॥

અહ્યાના મત્પરમા, ભક્તાસ્તેડતીષ મે પ્રિયા: ॥ ૨૦ ॥

[ભક્ત એટલે જીવેનું અંતીમપદ. ભક્ત એટલે ભગવાનનું દીવાનપદ; અથવા ભક્ત એટલે ભગવાનની માનીતી રાણી. અથવા ભક્ત એટલે ભગવાનનો ઠાલામાં ઠાલો પુત્ર અથવા નોકર. ઉપલા શ્લોકનો અર્થ સાંભળો—].

અર્થ—આ ઉપર કહેલા ભક્તોના ધર્મરૂપી અમૃતનું, જે ભક્તો મારે પરાયણ રહીને, શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કરે; એટલે આચરે-પાળે; તે મારા ભક્તો, મને આત્યંત પ્યારા છે. [૨૦]

૧ આ જગતમાં નાના પ્રકારના જીવો દેખાય છે, તે મારી માયાથી ઉત્પન્ન થએલા છે. ૨ તે તમામ મને ઠાલા છે. તોપણ તેમાં જે મનુષ્ય છે તે મને અધીક ઠાલા છે. ૩ મનુષ્યમાં પણ ગ્રાહણ વધારે ઠાલા છે. ગ્રાહણમાં પણ, જે વેદ ભણેલા હોય તે ઠાલા છે. ૪ ભણેલામાં જે પાળતો હોય તે. ૫ પાળતો હોય તેમાં પણ જે વિરક્ત હોય, તે મને વધારે ઠાલા છે. ૬ એવા વિરક્ત જ્ઞાનીથી, મને વિજ્ઞાની ઠાલા છે. ૭ વિજ્ઞાની કરતાં પણ, જેને મારા સિવાય બીજું કંઈ નથી. જે મને પરાયણ છે; તે ભક્ત મને વધારે ઠાલા છે. ૮ મને મારા ભક્ત જેવું કોઈ ઠાલાં નથી. ૯ અહીં પણ ભક્તિ વિનાના હોય; તો તે બીજા જીવો જેવા સમજવા. ૧૦ ભક્તિવાળો ભલે નીચો હોય; તોપણ તે મને બહુ ઠાલા છે.

‘તું’માં ‘હું’ને સમાવી દેવાની શક્તિ જેપુરુષમાં હોય; તે પુરુષ, કોઇને દીવાન-કોઇની પટરાણી, કોઇ વ્હાલો પુત્ર, અથવા વ્હાલો નોકર બની શકે. જ્યાં હુંપણું ખોવાઇ જાય- છુટી જાય-અદશ્ય થાય-અને તુંપણું તરી આવે; ત્યાં ભક્તિ આવીને ઉભી રહે. મોક્ષવાણીમાં ૧૦૬ મે પાને-‘ત્રેમમાં રામ હાયા’ એ પ્રસંગ વાંચી જોજો. ત્રેમથી ગાળે; અને શાંતિથી વિચારજો.

ભક્ત ભાજ્યમુળા જેવા સાદા સરલ દેખાય; પણ બાપાને બહુ વ્હાલા છે.

૫૬.

સંસારી કહે છે રે-‘ભગતડાં ઘેલાં છે;’ તમે ઘેલાં ન જાણુશોરે-પ્રભુને મન પહેલાં છે.

સંસારી કહે છે રે-‘ભગતડાં બૂંડાં છે;’ તમે બૂંડાં ન જાણુશોરે-ભક્તિનાં મૂળ ઉડાં છે.

જેમ નિર્મળ જળ ઉપર લીલ; સૂર્ય ઉપર વાદળાં; તેમ ભક્તો ઉપર અમડ’અમડ’. ભક્તમાં રહેલી સાચી વસ્તુ, ત્વરાથી સમજાયજ નહીં. તુલસીદાસજી ઉત્તરકાંડના અંતમાં ભક્તો માટે કહે છે કે—

[મોક્ષવાણી ૯૫]

દોહરી—^૧સો કુલ ધન્ય ઉમા સુન, જગત પૂજ્ય સુપુનિત;

શ્રીરઘુવીર પરાયણ, જેહિ કુલ ઉપજ વિનિત—સિયાવર૦

આ પાનામાં ઉપર તો જુઓ—

ચોપાઈ—^૨સોઈ સર્વઈ-શુણી સોઈ ગાતા, ^૩સોઈ મહીમ’ડન-પંડિત દાતા;

ધર્મપરાયણ સોઈ ^૪કુલત્રાતા, ^૫રાગચરણ જનકર મન રાતા.

અસ ! રામચરણ જનકર મન રાતા.

વાહ ! રામચરણ જનકર મન રાતા.

અસ ! હવે નહીં બોલી શકું—ધડી ધૂન થવા દો—

આ તો વાગી જાય એવી વાતો !

ધૂન—ભજો ગાવિંદ માધવ ગીરધારી, સીતારામને ભજે તેને બલિહારી.

અસ ! થવા દો—થવા દો—

શું કહું ?—અરાબર સાંભળ્યું ?—એમ કહું કે—‘રામચરણ જનકર મન રાતા.’ ભગવાનના ચરણમાં જેમનું મન રત-પ્રીતિવાળું-હોય; તેમને માટેજ ભગવાન છે; બીજા માટે ભગવાન નથી. આપણું મન ક્યાં પ્રીતિવાળું છે; તે તપાસી જુઓ ! લાંબે રાગે ભજન ગાનારા ભક્તો ધણ્યુ; પણ તેઓ ક્યાં પ્રીતિવાળા છે; તે તેઓ જ જાણે ! પછી આગળ શું કહે છે—

ચોપાઈ—નીતિ નિપુણ સોઈ પરમ ^૧સયાના, શ્રુતિસિદ્ધાંત ^૨નીક તેહિ જના.

સો કવિ કાવિદ સોઈ નર ધીરા, જો છલ છાંડિ ભજૈ રઘુવીરા.

સદાશિવે ઉમાને શું કહું ?—‘ભગવાનના લાડિલા ભક્તો જે કુળમાં અવતરે; તે કુળને ધન્ય છે. વળી યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે—

૧. હે પાર્વતી તે કુળને ધન્ય છે. કે જેમાં ભગવાનના ભક્ત જન્મે. ૨. એવા ભક્તો સર્વજ્ઞ છે શુણી છે. જ્ઞાતા છે. ૩. તે જગતના શાશ્વતરૂપ છે. ૪. કુલનો રક્ષણ કરનારો. ૫. ભગવાનના ચરણમાં જેમને પ્રીતિ છે. ૬. સન્નિવન. ૭. બરાબર તેણે જણાવ્યાં.

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા, વિશ્વંભરા પુણ્યવતી ચ તેન ॥

અપારસંચિત્સુખસાગરેઽર્ષિમલ્-લીનં પરે બ્રહ્મણિ યસ્ય ચેત્તઃ ॥

અર્થ—જે પુરૂષનું ચિત્ત અપાર જ્ઞાન અને અપાર આનંદના સાગરરૂપ પરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે; તેનું કુળ પવિત્ર છે; તેની માતાને ધન્ય છે. તેનાથીજ આ પૃથ્વી પાવન થાય છે.

આ વિવેચન કાના માટે થાય છે ? તે તો ભૂદયા નથી ને ? પોળ ભૂદયા; તો ધર નહીં જડે. ૩૯ મા શ્લોકમાં ‘કચ્ચિત્-કચ્ચિત્’-‘કયાંક કયાંક-અધે નહીં’ તેનો આ ખુલાસો થાય છે-કે રંગ ઉછાળનારા-નાયતા કુદતા-નિર્મળ ભકતો-કામ કામ ઠેકાણેજ પાકે છે. ડાહ્યા ડમરા ભકતોની-જ્ઞાનીઓની-યોગીઓની-આ વાત નથી. આ તો—

‘ઘેલાં અમે ભલે-થયાં-રે-બાઈ મુને ઘેલામાં ગુણ લાધ્યે—

ઘેલાં તો અમે હરિનાં ઘેલાં, નિર્ગુણ કીધાં નાથે;

પૂર્વ જન્મની પ્રીતિ હતી, ત્યારે હરિએ આપ્યા હાથે—ઘેલાં

ઘેલાંની વાત તો ઘેલાં જ જાણે—”

[અસ ! થવા દ્યો—થવા દ્યો—એકલી તાળીજ પડે ! ઓ-હો-હો ! કાંટો પગમાં વાગે; તે સારો; પણ કાળજે વાગી જાય; તે વશમો ! આ તો વશમો કાંટો ! આવો દૈવી કાંટો કાળજે વાગ્યો; તેમનાં ભાગ્ય ! તેમને વંદન હો-વંદન હો ! આવી ભડકાડતી આગમાં તો, ભયંકર સંસાર સળગી જાય ! લોહ કરતાં પણ કઠણ-એવું અંતઃકરણ-ઝોગળી જાય ! શું કહ્યું ? સાંભળો—]

“ઘેલાંની વાતો ઘેલાંજ જાણે, પેલાં દુર્જનીયાં શું જાણે;

જે રસ છે દેવતાને દુર્લભ, તે રસ ઘેલાં માણે—ઘેલાં

ઘેલાં મટીને અમે ડાહ્યાં ન થઈએ, ને સંસારે નવ કુટાઇએ.

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, રાધે-રાધે-ગાઇએ—ઘેલાં”

હીરા માણેકના સોદામાં, કાછીયો બાપડો શું સગજે ! મેવાડ જેવી ગાદી ! પણ રાણા, મીરાંને સમજી શક્યો નહીં.

એક અન્યયખી-સૂર્ય આખા જગતને અજવાળું આપે; પણ આંધળાંને તો અંધારુંજ. તેમ આવા ભગવદ્ લાડલા ભકતો ધણે કાળે, અને ઘણે પુણ્યે પ્રગટે; પણ આંધળો તેમને ઝોળખી શકે નહીં. જેમ પ્રભુ અકળ છે; તેમ પ્રભુના ભકતો પણ અકળ છે; પાસે હોય; પણ પરખાય નહીં-ઝોળખાય નહીં. પાસેવાળાં અંબઈ જાય. ભુલાં પડે; ઉબરો મૂકીને ડુંગરો પૂજવા દોડે. નરસી મહેતાનો પ્રકાશ, અને નાગરામાં અંધારાં ! તુકારામનો પ્રકાશ; અને તેમની સ્ત્રીને અંધારાં. ખોળામાં હોય; પણ ખવાય નહીં; નજરે દેખાય; પણ ઝોળખાય નહીં; એવો આ ખેલ છે. અસ ! વંદ ન હો ! એવા ભકતોને !

દ્રવિદેશુ મુરિશઃ—દ્રવિડાદિ દક્ષિણના દેશોમાં, ઘણા ભકતો થાય છે. આ તરફ જેમ સૌરાષ્ટ્ર તેમ દક્ષીણમાં દ્રવીડ.

પ્રથમ તો દક્ષીણમાં થએલા મોટા મોટા આચાર્યો—શ્રીઆચાર્યકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુ-જનચાર્ય, શ્રીમધ્વાચાર્ય, શ્રીનંબકાચાર્ય, શ્રીવલ્લભાચાર્ય, પંચદશીના કર્તા વિદ્યારણ્ય સ્વામી, વેદનું ભાષ્ય લખનાર સાયણાચાર્ય, ભાગવત ઉપર ટિપ્પા લખનાર શ્રીધર સ્વામી. આને-

શ્વરીના લેખક યાત્રદેવજી આલંદીમાં થયા. એકનાથજી, તૈલગસ્વામી મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવેલા વિજિયાનગર નામના ગામમાં ઇ. સ. ૧૫૨૬માં જન્મ્યા. આપ્તપદ દિક્ષીત. વિગેરે વિગેરે—

ભક્તકોટિના—સુરદાસ (ખીસ્વમંગળ અથવા લીલાશુક) રાંકાખાંકા (પંઢરપુરમાં થયા હતા.), તુકારામ, નામદેવજી દરજી, ત્રિલોચનજી-જેમને ઘેર સંતોની સેવા કરવા પ્રજા નોકર થઇને રહ્યા હતા. રંગનાજીને મુગટે ધરનારી વેશ્યા, ચોખામેળ. વિગેરે-વિગેરે.

આચાર્યો—આચાર્યો સંબંધી આપને ઘણી વખત વાતો કરી છે. તેથી આગળ ચાલશું.

શ્રીધરસ્વામી—જેમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ટિકાકાર મલ્લીનાથ સુપ્રસિદ્ધ છે; તેમ ભાગવત અને ગીતા વાંચનારાઓમાં શ્રીધરસ્વામી પ્રસિદ્ધ છે. વેદ ધર્મ સભા (મુંબઇ)ના વિદ્વાનોએ, ભાગવત ઉપર થએલી અનેક ટિકાઓમાંથી, શ્રીધરસ્વામીએ કરેલી ટિકા, ભાષાંતર કરવા વખતે પાસ કરી. તેમને સંસારમાં (જીમાં), અને સન્યાસમાં બહુ રાગ હતો. તે બે એવાં છે કે, એકને તબ્બા વિના ખીજું મળે નહીં. તે બેમાંથી એકે તે તજી શકતા નહીં. કલ્યાણની પરવાવાળાનું કલ્યાણ કરવાને તત્પર છે; એવા શ્રીહરિએ, તેમનાં પત્નીને પોતા પાસે બોલાવી લીધાં. ભક્તનું એક દાર બંધ થતાં, ખીજું દાર ઉઘડી પડ્યું. એટલે સન્યાસનો માર્ગ મોકળો થયો. પણ હજી એક નાનો પુત્ર હતો. તેની સંભાળમાં, અને સ્ત્રીની ગેરહાજરીમાં, માથે પડેલી વ્યવહારની જંગળમાં, સ્વામીજીનો સંસારનો અનુભવ વધારે વધારે કડવો થતો ગયો. પરિણામે ‘ન જ્ઞેધએ આ સંસાર’-‘ન જ્ઞેધએ આ ગૃહસ્થાશ્રમ’-એવા વૈરાગ્યના ઉભરા, વાણીમાં-હૃદયમાં-જીવનમાં-ઉભરાવા લાગ્યા. એકવાર ગીતાનો પાઠ કરતાં, નવમા અધ્યાયમાં **અનન્યાશ્ચિતયતો મામુ** વાંચીને શંકા કરી કે-‘શું પ્રભુ કહે છે; તે સાચું હશે ?’ વળી એક ખીજું વાક્ય વાંચ્યું કે-‘**કૌંતેય પ્રતિજ્ઞાનોહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ**’ (૯-૩૧) ત્યાં પણ શંકા કરી; કે-‘શું આ સાચું હશે ?’ એક વખત આ મુંજવણ મનમાં થઇ રહી હતી; તે વખતે થોડે દૂર, એક ગરોળીનું ઈંકુ છાપરામાંથી નીચે પડ્યું. ઈંકું કુટી જતાં પ્રવાહી પદાર્થ દેખાયો. તે સાથે એક નાનકડું બચ્ચું પણ દેખ્યું. તે બચ્ચું ધણું નાનું છતાં, મોં ઉઘાડ-દે કરી રહ્યું હતું. તેથી એમ જણાતું હતું; કે તે બચ્ચું હશે. ‘તેને શું આપું; તો તે ખાય ?’ એમ શ્રીધરસ્વામી વિચાર કરતા હતા; એટલામાં એક માખી, ઉડતી ઉડતી પ્રવાહી પદાર્થ ઉપર આવીને બેઠી. તેની પાંખો ત્યાં ચોંટી ગઇ. પેલા બચ્ચાએ પ્રભુએ મોકલેલી માખીને, મુખમાં મુકી. શ્રીધરસ્વામીને ખાત્રી થઇ કે-આપણા કરતાં ભગવાન બહુ ચીવટ વાળો છે. ‘હવે પછી શું કરવું ? અને શું જ્ઞેધશે ?’-તે બધું તે જાણે છે. વિગેરે વિગેરે. આ વિચાર ધુંટતાં ધુંટાતાં-દઢ થતાં, શ્રીધરસ્વામી પ્રથમ તો શરમાઇ ગયા. પંડિતાઈનું ધમંડ માત્ર ઓગળી ગયું. એમને લાગી આવ્યું કે-‘પંડિતને આટલો બધો મોહ શો ! પંડિતને આટલું બધું અજ્ઞાન શું ! ત્યારે પંડિત સમજ્યો શું ! જેને ભગવાનનો જરાએ વિશ્વાસ નહીં-એવો હું-પંડિત ! વિગેરે વિગેરે.’ પોતે પોતાની સમજણની સીમા જ્ઞેધ લીધી. તે તુરત ધરનો ત્યાગ કરી, કાશીએ ગયા. ત્યાં જઇ સન્યાસ લઇને પહેલું કામ ભાગવત તથા ગીતા ઉપરની ટિકાનું કર્યું. શ્રીધરસ્વામી ‘બોપદેવ’ પહેલાં થયા જણાય છે. એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીમાં થયા જણાય છે. તેમની વિદ્વતા જ્ઞેધને, એક રાત્ર તેમને જે જ્ઞેધએ તે હાજર રાખતો હતો. સન્યાસ લીધા પછી પણ, તેજ રાત્રએ, તેમના પુત્રને ઉછેરવાનું કામ કર્યું.

सोभा मेरे म्यामहि पै सोहें ।
बलि बलि जाऊँ छबीले मुखकी पटतर्को को है ॥

વિહારણ્યસ્વામી—પંચદશીના કર્તા વિહારણ્યસ્વામીનું જીવન પણ ચમત્કારી છે. તે તમારે પંચદશીમાંથી વાંચી લેવું.

ભારતનાં આ રત્નો છે—આ રત્નોને પડ્યાં મેલી, પરદેશનાં રત્નો લેવા લોકો દોડ્યાં. પરિણામે નવી આવી નહીં; અને જીની રીસાઈ મેડી. ઘર ભાંગ્યું. જાણવાની જરૂર છે; પણ પોતાનાં ઘરના દેવને પડ્યા મેલી, પોપજો પૂજવા જનારની આ વાત છે.

બિલ્વમંગળ—એક સુરદાસ દિલ્હી પાસેના સિદ્ધિ ગામમાં થયા. સંવત ૧૫૪૦માં તેમનું મૃત્યુ શ્રી વીઠ્ઠલનાથજીની પાસે પારસોલી ગામમાં થયું.

બીજા સુરદાસ—કાશીમાં થયા એમ સાંભળ્યું છે.

ત્રીજા સુરદાસ—કૃષ્ણા વીણા નદીને કિનારે ૧૧ મી સદી લગલગમાં ‘કાકુલ’ નામના ગામમાં, રામદાસ નામના બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા. વિદ્વાન હતા. માતા પિતાના મરણ પછી ‘ચિંતામણીના’ કંદમાં પડ્યા. પિતાના બ્રાહ્મને દિવસે કામાંધ બિલ્વમંગળને ઉદ્ધાર, ચિંતામણીએ તિરસ્કાર દ્વારા કર્યો. ત્યાંથી ઇંદાવન જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં આંખે અપરાધ કરતાં, આંખો ફેડી સુરદાસ બન્યા.

‘આંખ વિના અંધારું—સદાય મારે—આંખ વિના અંધારું.’ ખાડામાં ગોથા ખાતાં અને મુખથી શ્રીહરિને રમરતાં, પ્રભુ આવ્યા. પ્રભુ દોરવા લાગ્યા. સુરદાસ સમજ્યા કે આ કોઈ સાધારણ બાળકનો હાથ નથી. પ્રભુનો હાથ જોરથી પકડ્યો. પ્રભુએ જોરથી હાથ છોડાવી લીધો. તે વખતે ભક્ત બોલ્યા હતા કે—

હસ્તમુક્ષિવ્ય જાતોઽસિ, ચલાત કૃષ્ણ ! કિમદ્ભુતમ્ .

હૃદયાદિ નિર્ચાસિ, પૌરુષં ગણયામિ તે ॥ [કૃષ્ણકૃષ્ણામૃત ૩-૯૪]

નોંધ—તેમણે કૃષ્ણકૃષ્ણામૃતનો અતિ સુંદર ગ્રંથ લખ્યો છે. જેમાંથી ઉતારા, જૈનના આચાર્ય-હેમાચાર્યે લીધા છે. સોરઠના કવિ કેશવરામે સં. ૧૫૨૯ માં પોતાના ‘કૃષ્ણલીલાકાવ્ય’ માં પણ તેના ઉતારા લીધા છે. પં. ગદાધરદાસે ‘સંપ્રદાય પ્રદીપ’ નામના ગ્રંથમાં, બિલ્વમંગળના કૃષ્ણકૃષ્ણામૃતની નોંધ લીધી છે. નરસિંહમહેતાએ રાધાની સખીઓનાં નામ-‘ચંદ્રાવલી’ વિગેરે જે આપ્યાં છે; તે નામ ભાગવતમાં નથી. તે નામ તેમણે ‘કૃષ્ણકૃષ્ણામૃત’ માંથી લીધાં જણાય છે. મહેતાજી પહેલાં ૪૦૦-૫૦૦ વરસે, બિલ્વમંગળ થયા જણાય છે. સુભાષિત સંગ્રહોમાં-કરારખિંદેન તથા કસ્તૂરીતિલકં વિગેરે જે સુંદર શ્લોકો છે; તે કૃષ્ણકૃષ્ણામૃતના છે. બીજે ઘણે ઠેકાણે પણ, તે ગ્રંથ ગમ્યો જણાય છે. ભગવદ્ રસ જેના હૃદયમાં છલકાય; ત્યાં ભક્તભ્રમરો યુગ્મર કરે.

અર્થ—હે કૃષ્ણ ! હાથ બળાત્કારથી તરછોડીને આલ્યા જાઓ છો; તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. મારા હૈયામાંથી જે કદિ તમે જઈ શકો; તો તમને મરદ ગણું !

‘ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ’ ની ધૂન તે કરતા હતા. આ-ગોવિંદ દામોદર માધવેતિનું સ્તોત્ર તેમનું બનાવેલું છે.

કૃષ્ણકૃષ્ણામૃતનું અંગ્રેજી ભાષાંતર, વડી ધારાસલાના સબ્ય સહગત શ્રી. એચ. કે. આચાર્યે કરેલું છે. જેમ તુલસીદાસે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું હતું કે—

દોહરો—કયા કહું છબી આજકી, ભલે બીરાજે નાય;

તુલસી મુસ્તકે તપ નમે, ધનુષ્ય બાણુ સ્યો હાથ—સીયા૦

તેમ બીલ્વમંગલે શ્રીરામને કહ્યું હતું કે—

વિદાય કોવંદશરી મુહૂર્ત, શૃદ્ધાણ પાળૌ મણિવાહવેણુમ્ ।

મયૂરવર્દ્ધ ચ નિજોત્તમાને, સીતાપતે રાઘવ રામચંદ્ર ॥

અર્થ—હે રામચંદ્ર ! હે રાઘવ ! ધરીવાર ધનુષ્ય આણ તજીને સુંદરવેણુ હાથ ધરી, તથા મુસ્તકે મોર પીંછનો મુગટ ધરી.

પ્રથમ શિવભક્તિ પછી કૃષ્ણભક્તિ—જેમ નરસીમહેતાને પ્રથમ શિવભક્તિ, પછી કૃષ્ણભક્તિ થઈ; તેમ બિલ્વમંગળને પણ પ્રથમ શિવભક્તિ છે; અને પછી વિષ્ણુભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. બીજા શતકના ૨૪ મા શ્લોકમાં **શૈવાઃ** **ચયં** એમ કહીને, તથા તેજ શતકના ૫૮ મા શ્લોકમાં—**‘શૈવોઃ સ્વાગતં’** વિગેરે શબ્દો કહીને, ૨૫૦૮ ખુલાસો કર્યો છે. નરસીમહેતામાં અને બીલ્વમંગળમાં ખાસ ખૂબી એ છે કે—તેઓએ કદિ શિવભક્તિની નિંદા કરી નથી. શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય ભાવ છતાં, બીજા દેવની નિંદા કરે નહીં; તે ભક્તિનું ઉજળું સ્વરૂપ છે.

રામકર્ણામૃત—જેવું કૃષ્ણકર્ણામૃત છે; તેવુંજ ‘રાગકર્ણામૃત’ પણ દક્ષીણમાં અનુચિત છે. તેના કર્તા તરીકે ‘શ્રીશંકરભગવત્પાદ’ એવું નામ આપ્યું છે. શ્રીઆદિ શંકરાચાર્યે અગર તેના કોઈ અનન્ય વિદ્વાનની તે કૃતિ હોય; એમ જણાય છે.

શિવકર્ણામૃત—અપ્યય દીક્ષિતે ‘શિવકર્ણામૃત’ નો ગ્રંથ લખ્યો છે. પણ તે વાદના રૂપમાં છે. ‘શિવતત્ત્વવિવેક’ નામનો ગ્રંથ, શિવકર્ણામૃતના અંશરૂપ છે. તેમાં ‘શિવજ ખરા, અને વિષ્ણુ ખોટા’ એવી તાણાતાણી છે. ‘શિવતત્ત્વવિવેક’ નું ખંડન, સુરતવાળા ગો. મહારાજશ્રી પુરૂષોત્તમજી એ, ‘પ્રહસ્તવાદ’ નામના ગ્રંથમાં કર્યું છે.

હરિહર—જ્ઞાન કરો અગર ભક્તિ કરો; શિવને પૂજો; અગર વિષ્ણુને પૂજો અગર બેઉને પૂજો; પણ એક દેવને લજીને, બીજા દેવને નિંદવા શીખશો; અગર એવાં નિંદાનાં પુસ્તકો વાંચશો અગર સાંભળશો; તો હૃદય કલુપિત થઈ જશે; મનની પ્રસન્નતા હણાઈ જશે. ભગવાન વસ્તુ કોઈના આપની નથી; કોઈની સુવાંગ નથી; કોઈના કબજામાં નથી. માત્ર નિર્વૈર પ્રેમી પુરૂષોજ પ્રભુમાં ભાવ પ્રગટાવી શકે છે. **સોરઠો**—ભાવવશ્ય ભગવાન,

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ—પિતા વિઠ્ઠલપંત, માતા રૂકમાબાઈ. જન્મસ્થાન—આલદિ. જન્મસાલ સંવત ૧૩૮૫. મોટાભાઈ નિવૃત્તિનાથ, નાનાભાઈ સોપાનદેવ. એક બહેન મુક્તાબાઈ. આ ચારે સંત કોટિનાં હતાં. વિઠ્ઠલપંતે સન્યાસ લીધા પછી, ફરી શુદ્ધસ્થાશ્રમ માંડ્યો હતો. તેથી તે નાત બહાર હતો. પુત્રોમાં પણ નાત બહાર હતો. જ્ઞાનદેવજીએ પૈઠણમાં પાડા પાસે વેદોના ઉચ્ચાર કરાવ્યા; ચારે બ્રાહ્મણોએ ગાણ્યું કે—અસાધારણ માણસ, સાધારણ કાચદાથી બંધાય નહીં.

તુકારામ—જાતિએ વૈશ્ય. પિતાનું નામ ‘કોલહોઆ’, માતાનું નામ ‘કનકાઈ.’ જન્મ સ્થાન ગામ દેહ. જન્મ ઇ. સ. ૧૫૭૮ લગભગ. તેમના અભંગ દક્ષીણમાં બહુ પ્રચાર પામ્યા હતા. ન્યારે તેઓ હતા; ત્યારે લોકોએ બહુ પજવ્યા; નથી ત્યારે લોકો તેમને માનવા લાગ્યા. ધરમાં સ્ત્રી હતાં; તે પણ ભક્તને વારંવાર ઉચ્ચા નીચા કરતાં હતાં. અનેક જન્મોનાં પાપોને આળી નાંખવાની બટ્ટીમાં ભક્તો બેસે છે; તે આ. તે વખતે પણ બે પાંચ વીરલા હતા; તે ભક્તની બહુ સંભાળ રાખતા હતા—ભક્તના પુણ્યના ભાગદાર હતા. અપૂર્ણ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાજીપટેલની યોજા. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ પૃ.]

કારતક ૧૯૯૩.

[અંક ૮ મો.

નવા વરસના પ્રભાતમાં-

આપને સૌને ધણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ !

આજે શું કરશો ?—૧ આજે પહેરવાનાં નવાં નવાં વસ્ત્રો; અને આભુષણો હશે; (૨) ખાવાના પકવાન હશે; (૩) પરદેશ હશે; તો દોડીને ઘેર આવ્યા હશે ! (૪) દહેણું દેણું સમજી લીધાં હશે ! (૫) એક બીજાને હેતથી મળ્યા હશે. આ તો સાધારણ જીવોની વાત થઈ; પણ આપ તો કાંઈક આગળ વધ્યા જણાઓ છો ! તેથી—

૧. આપના વસ્ત્રાભૂષણ જીદાં હશે-દૈવી હશે-એટલે-ક્ષમા-દયા-દીનતા વિગેરે.

૨. આપના પકવાન જીદાં હશે-જે પકવાન યાત્રવદ્કચે પીરસ્યા; અને જનક જમ્યા; જે પકવાન ચમે પીરસ્યા અને નચિકેતા જમ્યા; જે પકવાન વસિષ્ઠે પીરસ્યા; અને શ્રીરામ જમ્યા; જે પકવાન શ્રીશુકદેવજીએ પીરસ્યા; અને પરીક્ષિત જમ્યા; અરે ! જે પકવાન શ્રીકૃષ્ણે પીરસ્યા, અને અર્જુન જમ્યા-એ તુ હર્મામૃતમિદં-ધર્મરૂપી અમૃતનું પાન-અર્જુને કર્યું-તે તમારા પકવાન હશે ! વિગેરે-વિગેરે. થોડામાં ઘણું સમજી જાઓ !

૩. પરદેશ હશે; તો દોડીને ઘેર આવ્યા હશે-એટલે ચિત્ત જ્યાં ત્યાં ભટકતું હશે; તેને સમજાવીને શ્રીહરિને શરણે લાવ્યા હશે. સપરમા પરમે ચિત્તને શાંતિ આપી હશે !—કેમ એમજને ? સમજાય છે ને ?

૪. દહેણુંદેણું સમજી લીધાં હશે-એટલે પાપ પુણ્યનો હિસાબ તપાસ્યો હશે ! નામું માંડે, તેને નફાતોટાની ખબર પડે. આવો કાંઈક વિચાર કરે; તેમને પાપ પુણ્ય તરફ લક્ષ જાય. લક્ષ્ય ગયા પછી, ભાગ્યશાળી હોય, તો તેમાં હિંડા ઉતરીને, હિસાબ તપાસે. પ્રાણી માત્રને સુખ જોઈએ છે-દુઃખ જોઈતું નથી. અનેક સંતોએ અને શાસ્ત્રોએ નિર્ણય કર્યો છે કે-પુણ્યનું ફળ સુખ; અને પાપનું ફળ દુઃખ. સુખને માટે પોતે શું કરી રહ્યા છે ? પુણ્ય કે પાપ ? તે બરાબર તપાસી લેવું જોઈએ. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-પ્રાણી માત્રની પાછળ-પાપ પુણ્યનું લક્ષ્ય લાગેલુંજ છે. કાઢ્યું જાય-એવું નથી. નસાડ્યું નાસે એવું નથી. માટે તેનો વિચાર, અવશ્ય-નવરાશ લઈને-કરવા જેવો છે. આંખો મીંચીને ચાલે; તે

ખાડામાં પડે; પણ ઉધાડી આંખોવાળા, ખાડામાં પડે; એવો આ વિષય છે. એરોપ્લેઠનનો ડ્રાઇવર મશીન તપાસ્યા કરે; નહીં તો જોતજોતામાં આકાશમાંથી પાતાળમાં; તેમ માનવ જીવનના ડ્રાઇવરે, પાપ પુણ્યનું એન્જીન, અરાબર તપાસતાં રહેવું જોઈએ. નહીં તો માનવ-માંથી ધીડો. ધીડા, મોકાડા, ગધેડાં વિગેરે આપણને નજીવં દેખાય છે. તેઓ પણ, એક દિવસ માણસ હતાં. તેઓ જોતજોતામાં, આકાશમાંથી પાતાળમાં પડી ગયાં છે.

તાનદે દ્રિષતઃ કૂરાન્, સંસારેષુ નરાધમાન્ ॥

ક્ષિપામ્યજલ્મમશુમા-નાસુરીષ્વેવ યાનિષુ ॥ ગીતા અ. ૧૬-૧૯

જેમ સડેલાં ફળને, માળી દૂર ફેંકી દે; તેમ જેમનાં મન-અહંકારં જલ્દી ઘૂર્ણ, કામં ક્રોધં ચ સંખિતાઃ અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ, અને ક્રોધાદિથી સડેલાં હોય છે; તેમને આ સંસાર બગીચાનો માળી-શ્રી હરિ, માનવતાથી દૂર દૂર ફેંકી દે છે. યસ ! જ્ઞાનમાં સમજી જાઓ ! વધારે કહેવા નહીં શકાઈ ! ધનવાન, વિદ્વાન, રાજા અગર રંક, સૌને માટે એકજ કાચદો છે. જે ચૂકે; તે પાતાળે પહોંચે. કર્મને લગીર શરમ નહીં.

૫. હવે છેલ્લી વાત. તે એ-કે-એક બીજાને હેતુથી મળ્યાં હશે !' આ પ્રમાણે એક બીજાને, અનેકવાર મળ્યાં હશે; પણ તમે તમને મળ્યા ? સકલ ધર્મોના સિદ્ધાંતો કહે છે કે-‘તમે બીજાઓને નહીં મળો; તો ચાલશે; પણ તમે તમને તો જરૂર મળજો. આ બાબતમાં પ્રથમ મુંઝવણ તો એ હશે; કે તમે તમને ઝોળખતાજ નહીં-હો. ધણાં હડાપણમાં દટાઈ ગયા હશે. સમજણમાં શેકાઈ ગયા હશે ! પણ તમે તમને ઝોળખતા નહીં હો. દેશ પરદેશનાં ઇતિહાસજૂગોળ લખીને, પાવરધા થયા હશે; પણ તમારાં પોતાનાં ઇતિહાસ જૂગોળથી ધણાજ અજાત હશે. યુરોપની શીક્ષેસોશી ધણા ધણા અકળાટ પછી જોશે છે કે-know thyself-તું તને ઝોળખ-તું તને જાણ ! [હું આપને આ વાત શું કહું ! હું પોતે પણ, આ વાત કરતાં કરતાં, જૂલો પડી જઈ જઈ. ધડી ધડી આંખો વીચી જઈ જઈ. ધડી ધડીમાં હું મને, કાંઈ જુદો સમજી મેસું જઈ. ‘હું આ દેખાઈ જઈ-તે નથી’-એમ નક્કી કર્યા પછી, એમ સો ગરણે ગળ્યા પછી-પાછો જોત જોતામાં, જૂલો પડી જઈ જઈ. આ લખતાં પ્રભુને પોકારી રહો જઈ. હું આપને શું કહી શકું ! આ તો એરોપ્લેઠનની મુસાફરી ! યસ ! ધડી વાર રહેવા લો. પછી કહીશ. x x x આવી વાતો, મારા શાંત ઝોરડામાં મેસીને કરાય ! ન્યાં હું અને તેજ છે-બીજું કાંઈ નથી. મારે ઝોરડે થતી વાતો, આપને ઝોરડે સંભળાય; એવી આ ગોઠવણ છે.] યસ ! શાંત ! ન્યાં મેકા હો; ત્યાં બહુજ ધીમા પડી જાઓ; આપના વેગને ત્વરાથી વાળી લ્યો. ખેલતા બંધ પડી જાઓ. હજી કાંઈક આવરણ થતું હશે; તે તમારા આંખ કાનથી ચાય છે. તે પણ બંધ કરાય-તેટલાં બંધ કરો. મેકા છો-કેમ ? ટેક ? કે ડોશી માની માફક ? સીધા મેસી જાઓ ! યસ ! હવે શાંત ! x x ધડી બે ધડી આવી શાંતિમાં મેસી રહો.

ચિત્ત કાંઈક શાંત થયું જણાય છે ? ન થયું હોય, તો હજી શાંતિથી મેસી રહો. જે દેવ તમને વ્હાલા હોય, તે દેવનું મનથી ચિતવન કરો. તમારાં તમામ હડાપણ-માન-બડાઈ-અશ્વર્ય-વિગેરે જે કાંઈ, તમારે આવરણ હોય; તેમને ધડી વાર વિસરી જાઓ ! તમારું અશ્વર્ય જગતને હિસાબે કાંઈ નથી; એમ તમે તમને ખખડાવીને કહી લો. પછી ચિત્તમાં જરા શાંતિ પ્રાપ્ત થાય; તો તમે તમારા ધરની સાંકળ ખખડાવો !

તમે તમારા હૃદયમંદિરનાં દારને, હૃદયેલો મારીને પૂછો કે—‘**હસ્કામંતં સ્થિતં વાપિ, મુજાનં વા મુજાનિતં**’-‘તે’ અંદર કાણ છે? કાંઈ સાંભળે છે કે નહીં?’ ‘તે’ની તપાસ કરતાં ‘તે’ ધીમે ધીમે ‘હું’માં પલટાઈ જશે. જરા ઉંડા ઉતરતાં, ‘હું’ અને ‘તે’ એકજ જણાશે તે (આત્મા) હું છઉં; હું આ (દેહ) નથી. એવા ભણકારા પણ થશે. બસ! આમ ધડીવાર ‘તે’ની પાસે બેસી રહો! ‘તે’નાં ઘરમાં શું શું છે; તે જોઈ લ્યો! ‘તે’ આટલો બધો તવંગર છે; તેનાં કારણ પણ તપાસી લ્યો!

આ બાબતમાં હું આપને શું કહું! એક સંત કહે છે તે સાંભળો!

ગઝલ.

મશદ્દર હુઆ કાંઈ પંથમે, સામિત ન કિયા આપકા;

આલિમ ઔર ફાજિલ બના, રાની હુઆ તો કયા હુઆ?—

અર્થ—ગમે તે એક પંથમાં આપ દાખલ થયા; પણ આપે આપને સામિત ન કર્યા; આપે આપને નિહાળ્યા નહીં; પિછાડ્યા નહિં; તો ભલેને—તમે આલિમ (પંડિત) બન્યા; અથવા ફાજિલ (મહા મહોપાધ્યાય—મોટા પંડિત) બન્યા; અથવા રાની બન્યા; સર્વજ્ઞ બન્યા; તો તેથી પણ શું? કાંઈ નહીં.

બસ! હવે નહીં બોલું! આપ પણ ધડી વાર આપની પાસે ચૂપ બેસી રહો! x x x શાંતિના સુખને અનુભવી લ્યો! x x x હવે બહાર આવો! આંખો ઉઘાડો! હવે આપણે મળીએ! આ શું? આ બેસતા વરસની લ્હાણુ! આ માનવજીવનની મગ્ન! આ માનવજીવનની મસ્તી!

આ તો અમારૂં ગાંડું ઘેલું! શાંતિથી વાંચજો; અને વિચારજો. આવો અભ્યાસ વધતાં, તેમાંથી કાંઈક જડશે. જ્યાં હો; ત્યાં આપું સુંદર પ્રભાત કરજો.

આજ બેસતે વરસે—આજ તો કાંઈ સાથે લડાયજ નહીં; અને લડાય તો માશી માગી લેવી. પૂર્વે લડ્યા હો—તો દેખને દૂર કરી, આજ તેમને પ્રેમથી મળજો. અપરાધની માશી માગજો. માશી માગતાં ન આવડે; તે સંસારમાંથી કાંઈ લઈ શકે નહીં.

હવે એકજ વાત—તે એ કે—આટલું બધું બની ન શકે; તો એટલું તો કરજો; કે ‘કાંઈને કડવાં વેણ કહેવાં નહીં; અગર કડવાં વેણ લખવાં નહીં.’ ડોક્ટરો પણ કડવી ગોળી—એને ગળી બનાવીને આપે છે. આ દોષ સહેજ—સાધારણ નથી. આ દોષ મહાભારતનું યુદ્ધ ઉણું કર્યું. આ દોષે કુટુંબમાં—સંઘીઓમાં કળ્યા ઉભા કર્યા જીભ નાનકડી, પણ તેના ઉત્પાત ઓછા નથી. ગોળ સાકર જમતા હશે; બે વખત ગળી ગળી આ પીતા હશે; છતાં વાણીમાં કટુતા કેમ દોડી આવે છે? તે તપાસતા રહો. ગટરને જળી; પણ તમારા મુખને જળી નહીં. જેમ આવે એમ બોલાય નહીં. અમૃત જેવા પદાર્થો જમીએ છઈએ; માટે અમૃત જેવું બોલાય. ‘મુખ મીઠા અને મનમાં કપટ’ તેમની આ વાતજ નથી. આપ સૌ ખાનદાન છો; મુમુક્ષુ છો; માટે મીઠું બોલતાં શીખો. મીઠું બોલતાં શીખો; તે સાથે એક બીજું કામ પણ, તેટલુંજ જરૂરનું છે. તે એ કે—‘કડવું વચન સહન કરતાં પણ, શીખવું જોઈએ.’ સંસાર ભયંકર વસ્તુ છે; ગાંડાની હૉસ્પીટલ છે. સંસારમાં રચાપચા જીવો, ગમે એમ બંધે. તેમની સાથે આપણે કામ પડે; ત્યારે તેમનાં કડવી વચન પછી, સહન કરી સર્વો મીઠાએ. વિવેક વિનાની માનવતા, પણ

કસ્તાં પણ જુદી છે; કારણકે પશુ બોલી બગાડતાં નથી. ‘ખમે તેજ ભારે.’ એમ જગત્ અનાદિકાળથી પોકારી રહ્યું છે. ખાનદાન થયું હોય; તો ખમતાં શીખજો. આજ બેસતા વરસને દહાડે; આટલું સમગ્રય; તો તે થોડું નથી. જગતમાં સુખેથી જીવું હોય; તો પ્રેમભાવ વધારતા રહો; અને દ્રેષભાવ ઘટાડતા રહો. દ્યો-ધણાજ હેતથી-સૌને-જયશ્રીકૃષ્ણ.

નવું શું લેશો ?—નવા વરસના પ્રભાતમાં સ્ત્રિયો નવાં વાસણ લે ! ધનવાન નવાં ઘરેણાં ખરીદે; મોતીવાળા મોતી ખરીદે ! આપ મોક્ષપત્રિકાની પાછલી ફાઇલો તપાસી જુઓ; જે ફાઇલ ન હોય તે મંગાવી દ્યો ! અંકો ખૂટતા હોય; તો તે માટે પણ લખો. આજ છે; કાલ નહીં હોય ! આપણું ધન અન્થો છે; ધર્મનું ધન પણ અન્થો છે. આપણા જીવનની ચાવીઓ અન્થોમાં છે. મોક્ષપત્રિકા સિવાય, બીજા અન્થો જોઇએ; તો તે પણ દ્યો. કાંઇક દ્યો ! Let light come in your room. તમારા હૃદયમાં પ્રકાશને આવવા દો. વિષયોના પોષણના-એટલે-વિષયોના વિકાસ માટે બહુ નોતેલ અન્થો છપાય છે. તેથી જીવને ઘડીક આનંદ લાગે; પણ તે મીઠું ઝેર છે; તે મીઠી ચેળ છે. વિષયોના અન્થો વાંચવાથી માનવી, માનવી મટીને પશુ થાય છે. તેના વાંચનથી સંયમની સાંકળો તૂટીને, સ્વચ્છંદની છૂટો મળે છે. સ્વચ્છંદને ઉસ્કેરનારા અન્થોનો, રાફડો ફાટ્યો છે. આલોક પરલોકમાં સંયમનાં વખાણુ છે-સ્વચ્છંદનાં વખાણુ નથી.

પત્ર વ્યવહાર—પત્ર લખો છો; તેમાં ગ્રાહક નં. અવશ્ય લખવો જોઇએ. નામ ઠામ પણ સારા અક્ષરથી જણાવવું જોઇએ. ખોળતાં બહુ વાર થાય છે. પત્ર લખો; તે પણ ટુંકામાં લખજો. લાંબી લાંબી વાતો વાંચવા અવકાશ નથી. અમારી એક ઘડી, તે લાખેણી વહી જાય છે. તેમાં ફેાતરાં ખાંડવાનાં ન હોય. તેમાં તો હરિ-હરિ-ને-હરિજ હોય. લવાજમ જેવું કામકાજ વચ્ચે આવે; તો ત્વરાથી પતાવી દેવું. માસીક ન જોઇતું હોય તો ના લખી દેવી જોઇએ. જોઇએ તો તુરત ૨-૩-નો મ. ઓ. કરી દેવો. લવાજમ માટે પત્રવ્યવહાર, તે માંડ મળેલા સમયની બરબાદી છે. અમે તંત્રી નથી; અને આપ ગ્રાહક નથી; આ દેવી મેળાવડો છે. કાર્ય પરત્વેજ તંત્રી અને ગ્રાહક બન્યા છઇએ. બાકી પ્રભુતા લાડિલા છઇએ. આપણે હિંચકે, હરિ હિંચકવા આવે છે.

એકાદશ સ્કંધ.

અધ્યાય ૫ મો ચાલુ

[ગયા અંકના ૩૭૬ મા પાનાથી અગળ]

તુકારામ સંયંધી વાતો ચાલે છે. આગળ સાંભળો. જેમના ઉપદેશે દેશભરને જન્મની સાર્થકતાના સન્માર્ગે બતાવી આપ્યા; જેમના ઉપદેશે, નશ્વર પદાર્થોના મોહમાંથી, અનેકને બચાવી લીધા; જેમના ઉપદેશે, સમગ્રના વિના સધાતાં સાધનોનાં પ્રવાહમાંથી, અનેક જીવોને વાળી લીધા; જેમની વાણી, સૈકાઓના સૈકા સુધી; અને વંશજોના વંશ સુધી, ભાવિક જીવોના હૃદયમાં ઉભરાય; તેમને આપણે આજ વંદન કરીએ.

લાધુર્ગ દર્શનં પુણ્યં, તીર્થમૂર્તા હિ સાધકઃ ।

કાલે ફલંતિ તીર્થાનિ, લયઃ લાધુસમાગમઃ ॥

સમયના પ્રવાહના ધોધમાં અનેકનાં નામ, રૂપ અને કીર્તિ ધોવાઈ જાય છે; વિસરાઈ જાય છે; પણ સંતોના નામ, રૂપ અને કીર્તિ, હતાં તેથી દીનપ્રતિદિન વધારે વધારે પ્રકાશતાં જાય છે. તુકારામ હતા; ત્યારે થોડાં લોકો, તેમને જાણતાં હતાં. પછી વધારે વધારે અને વધારે થતું ગયું. પુનમના ચંદ્રને ક્ષીણ થવાનો સ્વભાવ છે; તેથી તેની સાથે સંતોની કીર્તિને સરખાવાય નહીં. દક્ષીણના અનેક વિદ્વાનોએ, તેમના અભંગ ઉપર ટિકા કરી, તેમના જીવનની ઓળખાણ આપી છે. ગંગાળામાં શ્રીયુત ચોર્ગોદ્રનાથ બસુ ખી. એ. એ, બંગલાવામાં તુકારામનું જીવનચરિત્ર લખ્યું હતું. તેનું ભાષાંતર કરાવીને સસ્તા સાહિત્યે સં. ૧૯૭૦ માં આપણને આપ્યું હતું. ઘણા વરસ ઉપર મદ્રાસમાં સી. એ. નેટસન અને કુ. એ, તુકારામનું જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં છપાવીને, જગતને આપ્યું હતું. તે પછી પ્રખ્યાત કલાકાર અંગ્રેજી વિદ્વાન રાહલેન્સને તુકારામનું જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં લખી, જગતને આપ્યું. તેનું ભાષાંતર સસ્તાસાહિત્યે આપણને આ સાલમાં આપ્યું. આ વિદ્વાનો તુકારામનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૦૮ લગભગ બતાવે છે. [આપણે તેનું કાંઈ કામ નથી.] બેતાળીસ વરસની ઉંમરે, તેઓ ભજન મંડળમાંથી અદૃશ્ય થયા. ક્યાં ગયા અને કેવી રીતે ગયા, તે કોઈ સમજી શક્યું નહીં. તેમના પ્રયાણના અભંગમાં ગાય છે કે—વિદોયા વૈમાન લઈને મને તેડવા આવ્યા છે. પ્રયાણ વખતે ૧૫ અભંગ બનાવ્યાં હતાં. તેમાંથી પહેલું સાંભળો—

અભંગ નં. ૧.

આમહી જતો આમુએ ગાંવા, આમચા ‘રામ રામ’ ખ્યાવા ॥ ૧ ॥
આજવર હોતોં તુમચે ગાંવા, આતાં કૃપા અસો ઘાવી. ॥ ૨ ॥
આતાં નાંહિ ચેણું-જણું, સહજ ખુટલે બોલણે ॥ ૩ ॥
રામ-કૃષ્ણ-વિઠ્ઠલ બોલા, તુકા જતો વૈકુંઠાલા ॥ ૪ ॥

અભંગ નં. ૧૩

આમહી થેતોં આતાં, કૃપા અસોં ઘાવી,
વિનંતિ સાંગાવી સકળીકાં. ॥ ૧ ॥
વાઢવેલ જાલા, ઉભા પાંડુ રંગ,
વૈકુંઠી શ્રીરંગ બોલાવીતો. ॥ ૨ ॥
અંતકાલી આમહાં વિઠ્ઠલ પાવલા,
કુડીસહિત જાલા ગુપ્ત તુકા. ॥ ૩ ॥
રામ-કૃષ્ણ-વિઠ્ઠલ બોલા, તુકા ગેલા વૈકુંઠાલા. ॥ ૪ ॥

[ભૂલ ચૂક હોય; તો સુધારીને વાંચશોજ.]

૧ અર્થ—અમે અમારે ગામ (વૈકુંઠ) જઈએ છીએ; તેથી અમારા ‘રામ રામ’ સ્વિકારશો. (૧) આજસુધી અમે તમારા ગામમાં હતા; હવે અમારા ઉપર કૃપા રાખજો. (૨) હવે અમારે આવવા જવાનું નથી. એટલે અમારે હવે પુનર્જન્મ નથી. તેથી હવે બોલવા ચાલવાનો વ્યવહાર અમારે તમારે બંધ થયો. એટલે હવે અમારે તમને બીજું કાંઈ કહેવાનું નથી, (૩) માત્ર એટલુંજ કહેવાનું કે—રામ-કૃષ્ણ-વિઠ્ઠલનું ભજન કરજો. બસ! હવે તુકારામ વૈકુંઠ જાય છે.

૧૩ અર્થ—હવે અમે જમ્યો છપ્યો. અમારા ઉપર દયા રાખજો. અમારાવતી સૌને વિનંતિ કરજો. (૧) મોડું થયું છે; તેથી શ્રી પાંડુરંગ ભગવાન (આકાશમાં-વેમાનમાં) મારી વાટ જોઇને ઉભા છે. શ્રીરંગ ભગવાન મને વૈકુંઠ જવા બોલાવે છે. (૨) અંતકાળે વિઠ્ઠલ ભગવાને અમારા ઉપર ધણી કૃપા કરી. હવે અમારે તમને એટલુંજ કહેવાનું કે—રામ-કૃષ્ણ-વિઠ્ઠલનું ભજન કરજો. એટલું કહીને તુકારામ અંતર્ધ્યાન થયા.

આ તો ઘેલાની વાતો ઘેલાં જાણે—

ગઝલ.

જિને પ્રેમરસ આપ્યો નહીં; અમૃત પિયા તો કયા હુઆ ?

જિન ધરકમે શિર ના દીયા, યુગ-યુગ જિયા તો કયા હુઆ ?

મશહૂર હુવા કોઈ પંથમે, સામિત ના કિયા આપકો;

આલિમ ઓર ડાજિલ બના, માની હુઆ તો કયા હુઆ ? ૧

દેખી યુલસ્તાં એસ્તાં, ભતલબ ન પાયા શેખકા;

સારી કિતાબઃ યાદ કર, હાફિઝ હુઆ તો કયા હુઆ ? ૨

જબલગ ન પ્યાલા પ્રેમકા, પીકર ન મતવાલા હુઆ;

રાગ તાલ મુદંગ બાજત, જોનહિર સુના તો હુઆ ? ૩

જોગી થે જંગમ વેષકર, કપડાં રંગાકર પહેરતા;

વાકિફ નહિ ઉસ હાલકા, કપડાં રંગે તો કયા હુઆ ? ૪

દિલમે દરદ નહિ હે-પ્રેમકા, બેદા મુશાઈબ હોય કે;

દિલકા હરટ ફિરતા નહિ, પતસખી ફિરી તો કયા હુઆ ? ૫

જબ ધરકકે દરિયાવમે, જગર્જાબ તું હોતા નહિ;

ગંગા-જમુના-ગોદાવરી, નહાતા ફિરા તો કયા હુઆ ? ૬

વલીરામ પુકારત મહી, પી-પી જો કરતે જ દિયા;

મતલબ હાસિલ ના હુઆ, રો-રો-મુઆ તો કયા હુઆ ? ૭

કેમ કેવો માલ ? પદને અક્ષરે અક્ષરે, અજર અમર રસ બર્ષો છે. શાંતિથી જોતાં શીખો ! અખજો દેતાં, ન મજો; એવી આ વાતો છે. મોક્ષપત્રિકાની કૌંમલ આંકતા શીખશો: તો તેમાં ભાવ વધશે. ભાવ વધશે; તોજ તેમાંથી કાંઈક કમાશો ! ગાય પથ્ય પન્દાય-પારસો મૂકે; તો દૂધ મજો !

તુકારામ એટલે ભગવદ્દરસનો સાગર ! પથ્ય હતા ત્યારે શિવાજી જેવા કોઈ ભાગ્ય-

૧. સ્વસ્વરૂપ શું છે તે જણ્યું નહીં. ૨. પંડિત ક. મોટા પંડિત ૪. સર્વજ્ઞ ૫. પુસ્તકનું નામ ૬. પુસ્તકનું નામ ૭. શ્રેષ્ઠ શું કહે છે તે અન્યનું રહસ્ય સમજ્યા નહીં. ૮. ધર્મશાસ્ત્રો ગોખીને મુખપાઠ કર્યાં. ૯. શાસ્ત્રોને યાદ રાખનાર. ૧૦. સત્સંગમાં-મેળાવડામાં બેસીને સાંભળ્યું ૧૧. જોગી, જંગમ, સેવડા, સન્યાસી, યતિ અને દરવેશ-આ છ સાધુઓની જાત છે ૧૨. વેશનો હેતુ સમજ્યા નહીં. ૧૩. શ્રેષ્ઠ બનીને બેદા. ૧૪. રેંટ. ૧૫. માળા. ૧૬. તક્લીન ૧૭. તને તારા ઉપર દયા આવે તો આ પ્રેમરસ પી. -પી. ૧૮. જે માટે આ જગમાં આવ્યો હતો; તે કામ જો ન સૂઝે; તો આ સંસારમાં અનેક રીતે કુશળ મુલા તેથી શું ?

શ્યાળીએ જાળખ્યા હતા.—‘હતા ત્યારે ખાવા રોટલા નહોતા; અને સુવા પછી મલિદા !’ એવો આ સંસારનો ઘાટ છે, સંતોનાં જીવન અકળ હોય છે.

તુકારામના મરણની વાત, ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. તે સદેહે અદક્ય થયા—અંતર્ધ્યાન થયા. ચોગીઓ સમાધિ કરીને—પ્રાણને રોકીને—મરણાધીન થાય; તેના કરતાં આ હિંચુ પદ છે—આ નવીન પદ છે. મીરાં માતાં માતાં ગીરધરલાલમાં ગુમ થયાં હતાં. અદક્ય થતાં હતાં—અંતર્ધ્યાન થયાં હતાં. તેમના મૃતદેહ બાકી રહ્યા નહોતા. લેખને બાળવા લોકડાં કે સુખડ નહોતાં. આ તો ભારતનાં વંદનીય ભક્તો ! તેમને આપણે પ્રણામજ કરીએ ! વંદન હો—એવા ભક્તોને !

ચમત્કારો—ભગવાનના ભક્તોનાં જીવન ચમત્કારી હોય છે. સજ્જનોની નજરે, તે ચમત્કારો, પ્રભુકૃપા જેવા જણાય છે. દુર્જનોની નજરે ચમત્કારો, પાખંડ જેવા જણાય છે. આ મુગમાં સાચા ભક્તો મળવા મુશ્કેલ છે. માટે ચમત્કારાથી સાચવીને રહેવું. લોહાનું સોનું બનાવી દેનારા, ધણા સંતો આમતેમ ક્યાંજ કરે છે. ચમત્કારના લોભમાં લોકો માર્યા જાય છે. સંતો પણ ચારિત્રની પરવા રાખતા નથી. ચારિત્ર વિનાનો ચમત્કારી સંત, મોં કાળું, અને પગ ધોળા—તેના જેવો છે.

સુતીક્ષણ, શવરી, સુગ્રીવ, અગંદ, હનુમાન અને વિભીષણ—રામાવતારમાં પરમભક્ત હતાં. મોક્ષવાણીમાં દરેકનાં વ્યાખ્યાન, જુદાં જુદાં—ભાવ ભર્યા—રંગ ભર્યા—છે. ઇચ્છા થાય; તો ત્યાંથી વાંચી લેવાં. તુલસીકૃતની મોટી મોટી રામાયણો, આપની પાસે હશે; પણ કંઈ ખાણમાં હીરા છે; ક્યાં દરવું; અને ક્યાં ઉપડવું—એમ તેના ભોમીયાને પુછીને, કામ કરજો. કારણકે વાંચન ધણું, અને સમય થોડો. કોઈ ભોમીયો ન મળી શકે; તો મોક્ષવાણી મંગાવી લેજો. મેમણુ કુધમાંથી જેમ મરકો ખેંચી લે; તેમ રામાયણમાંથી, સુંદર સુંદર પ્રસંગો, વીણી લઇને, તેમાં ગોઠવ્યા છે. વળી ટાઇપ ગુજરાતી છે. નીચે ફૂટનોટ પણ છે. કીંમત (રૂ. કાગળ) આઠ આના, અને બે આના પોસ્ટેજ; ગ્લેજ કાગળની જોઇએ; તો પાર આના; અને બેઆના પોસ્ટેજ. વિચાર થાય; તો કીંમત મોકલી દેવી. વી. પી. નહીં થાય.

ઋષિ તિરૂવદ્દલુવર—તેમનો જન્મ ઇ. સ. ની શરૂઆતમાં સંભવે છે. તે અણ્ણત જાતિમાં જન્મ્યા હતા. તેમની સ્ત્રીનું નામ વાસુકી હતું. વણકરનો ધંધો કરીને, નિર્વાહ કરતા હતા; તેઓ પરમભક્ત હતા. તામિલ ભાષામાં તેમનો સદુપદેશ છપાયો છે. તેનું ભાષાંતર સરતા સાહિત્યે આપણને સંવત ૧૯૮૭ માં આપ્યું છે. આ ગ્રન્થને તામિલ પ્રજા, ‘તામિલવેદ’, ‘વિશ્વવેદ’, ‘પંચમવેદ’, અથવા ‘ધર્મીયગ્રંથ’ કહે છે. અમેરિકાનાં મોર્ગ, જર્મનીનાં બટન, પારિસનો સાયુ, અફઘાનિસ્તાનની ફાક્ષ—વિગેરે હિંદમાં આવતાં વાર લાગતી નથી. પણ ‘તામિલવેદ’ને, તામિલ દેશથી, અમદાવાદ આવતાં, લગભગ સોળ સત્તર સૈકા થયા. સરતા સાહિત્યને ધન્યવાદ ઘટે છે.

દોહરો—કલિમલ પ્રસેદિ ધર્મ સખ, હુમ ભયે સદગ્રન્થ;

x x x x

હરિત ભૂમિ તૃણ સંકુલિત, સમુદ્ધિ પરે નહીં પંથ;

જિમિ પાખંડ વિવાદતે, હુમ ભયે સદગ્રન્થ.

નામદેવજી—દક્ષીણ હૈદરાબાદમાં ‘નરસીખાણણી’ નામનું ગામ છે. ત્યાં વામદેવજી દરજીની વિધવા પુત્રીના પુત્ર. તેમનો જન્મ સંવત ૧૪૨૭ કારતક શુદ્ધ ૧ રવિવારે. આ કુટુંબ વિકુભગવાનનું સેવક હતું. નામદેવ કાંધક લખને આવ્યા હતા; અને કાંધક કુટુંબ પાસેથી મળ્યું. શ્રી વિકુલની મૂર્તિ, વિકુલનું નામ, વિકુલના જ્યજ્ઞચકાર, વિકુલની પંદરી-નગરીમાં આવાગમન, ત્યાં કીર્તન ઉત્સવ વિગેરેમાં ભળતાં, નામદેવજી વિકુલમય બન્યા હતા. પરિણામે **તર્જિતનં તત્કથનં અમ્બોમ્યં તત્પ્રબોધનમ્** થઈ રહ્યું હતું. ભગવાન સિવાય, કોઇનો સંગ, તેમને ગમતો નહોતો. એક વખત આતાના પિતા ગામડે જતાં, મોટી સેવા તેના હાથમાં આવી. તે સમયે ઠાકોરને કુધ ધરાવ્યું; પણ ઠાકોર પીએ નહોતો. સામીહઠ માંડી. ‘હઠ આગળ હઠ મુકી રણછોડીએ.’ પછી તે ભાઈબંધી વધી પડી. પોતાનું ગામ મુકીને, નામદેવજી પંદરપુરમાં જઇને વસ્યા. યાનેશ્વર મહારાજ સાથે, નામદેવજીને કાંધક હતું તેમની સાથે તે યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. યાત્રામાં યાનેશ્વર મહારાજના સમાગમથી, આનંદ ધણો હતો; તોપણ જ્યારે તે પંદરપુર આવ્યા; ત્યારે રોધ પડ્યા. ‘કેમ ! કેમ ?’ એમ પૂછતાં, નામદેવજી બોલ્યા હતા કે—‘પંદરીનાથના શરણ જેવું સુખ, મને ક્યાંઈ નથી. પિયરમાં ધણું સુખ હોય; પણ વ્હાલી વહુને, ધણીની સોડમાં સુધ રહેવું ગમે. બસ ! એટલામાં સમજી જાઓ ! વિગેરે.’

એક વખત એક મુવેલી ગાયને ભેડી કરી, બાદશાહને ચમત્કાર દેખાડ્યો હતો. એક વખત ભજનમંડળી, રાત્રે ક્યાંક ગામ જતી હતી. રસ્તામાં જળની જરૂર પડી. ત્યાં એક વાવ આવી. ‘વાવમાં ભૂત છે’ એમ કોઈએ કહ્યું; પણ નામદેવજી ઉતર્યા. સાચે ભૂત ભેટ્યું. તે ‘ઉચ્ચ’ પગલુંદાદાર હતું. તેને જોઇને ભક્તે જળની ખાલી દેગડી, નીચે મુકી. ભેટમાંથી કરતાલ કાઢી. ‘અહો ! આજ આવા ભગવાન ક્યાંથી ! આજ તો ભુદારૂપે પ્રભુ મને મળ્યા’ એમ કહીને, તેની પ્રદક્ષણ કરતાં કરતાં, ગાવા માંડ્યું. શું ગાયું ?—તે સંબંધમાં શિવ મહારાજકૃત ભક્તમાળ કહે છે કે—

“ભયે પધારો લંબકનાથ !

ધરની પાવ સ્વર્ગલા માથ, જોજન ભરકે લાંબે હાથ;
શિવસનકાદિક પાર ન પાવૈ, અનિગમ સાજ સમયે સાથ.
નામદેવકે તુમહિ સ્વામી, કીજે મૌકો આજ સનાથ;

દોહરો—જળ વહ પદ ગાવત ભયે, તળ વહ પ્રેત તુરંત;

પાય ચતુર્બજ ૩૫ તહૈ, ભયો વિકુલ વસંત—સીખાવર૦”

મુસાફરીમાં એક વખત, ભોજન તૈયાર કરી, જરા દૂર ગયા; ત્યાં કુતરો થાળીમાં મુકેલી રોટલી, ઉપાડીને નાહો. રોટલી લુખી હતી. કુતરાને નાસતો દેખી, નામદેવજી ધીની લોટી લઇને, કુતરા પછવાડે દોડ્યા. નામદેવજી દોડતા જાય; અને કહેતા જાય કે—‘ભગવાન ! રોટલી લુખી છે. ચોપડવા દો ! આમ ઉતાવળ કાં કરો ! તમને ધર્મી વિના, હું જમવાનો નહતો ! આમ તમે દોડો; પણ હું દોડી ના શકું—થાકી જઇ !’ વિગેરે વચનો, પ્રેમથી ટપકતા હૃદયે કહેવા માંડ્યાં. આ શબ્દો સાંભળી, દીનદયાળ, કુતરો મટીને, વિકુલ ભગવાન બની ગયા; પણ પેલી રોટલી તે મુખમાંજ રાખી. ભક્તે રોટલી ચોપડી આપી; ભગવાને રોટલી ખાધી. આ વાતો કેવી ?—કે વિચારવા જેવી.

આ તે અધું શું હશે ? નવી દુનિયાના નવા ખેલ ! માયા મુકીને જે આગળ વધ્યા; તે દિજ કહેવાયા. આવા દિજને આવા ખેલ જેવા મળે. સંવત ૧૪૦૭ માં ૮૦ વરસની ઉંમરે, નામદેવજીએ દેહત્યાગ કર્યો;

ભક્ત દામાજી પંત—ગોવળકોડામાં બેદરશાહીરાજમાં, ‘મંગલવેડ્યા’ નામના પ્રાંતમાં, દામાજી પંત વહીવટદાર હતા. અતિથિને જમાડ્યા વિના ભોજન કરતા નહીં ! એવામાં દુકાળ પડ્યો; ત્યારે અતિથિઓ વધી પડ્યા. તેમને પોષકાર સાંભળી, પોતે દંપતી જમી શક્યાં નહોત. છેવટે રાજાને કોષ્ટક પ્રત્યક્ષ મુક્યો. પ્રજાએ જોઈ એ તેટલો દાણો લઈ લીધો. કોષ્ટક દુજને આ સમાચાર, બાદશાહને પહોંચાડ્યા. બાદશાહી લશ્કર તેને પકડવા આવ્યું. તુરત દામાજી હાજર થયા. ત્યાંથી નીકળતાં, પોતાની પત્નીને મળ્યા. તે વખતે પરમ કલ્યાણી સ્ત્રી બોલ્યાં હતાં કે—‘આજ આપના કંઠમાં સંકટ સુમનો (પુષ્પો)નો મનોહર હાર શોભી રહ્યો છે. તે સાચા ભક્તોનો શયુગાર છે. સુંદર પદાર્થો પીલાય; ત્યારેજ તેમાંથી અત્તર નીકળે. કુંતાજીએ સંકટો મોગી લીધાં હતાં. વ્હાલા ! કોઈવાત પંદરીનાથથી અગ્નણી નથી. જ્યાં જશે ત્યાં આપની રક્ષા કરનાર તે છે. મને માત્ર એટલું દુઃખ થાય છે કે—હું આપની સેવા વિનાની રહીશ. વિગેરે-વિગેરે.’ આ પ્રમાણે સ્ત્રીને મળીને, દામાજી પંત લશ્કરને શરણે થયા. તુરત હાથ-પગમાં બેડી ધાલી, લશ્કર દામાજી પંતને લઈને ચાલ્યું. દામાજી પંતને લઈને, સુબેદાર પ્રબેદર આવે; તે પહેલાં પંદરીનાથ વીરું મહાર બનીને, બાદશાહ પાસે પહોંચ્યા. માથે ફાટલો ફેંટો. કેડે વીંટેલું નાનું જીવું કપડું. ખભે કાળી કામળી, હાથમાં લાકડીનો ડંડીકો. અનાજના કોઠારના નાણાં પ્રભુએ ભરપાચે કરી આપ્યા. ‘વીરું’ મહાર બન્યા હતા; પણ તેમના ચાળા ચટકા-રૂપ-નૂર-પ્રકાશ-છાનાં રહ્યાં નહોતાં. મુખ મંદ મંદ હસી રહ્યું હતું. બાદશાહ ‘વીરું’-‘વીરું’ કરતો રહ્યો; અને ભગવાન નાણાંની પહોંચ લઈને, ચાલ્યા ગયા. આ પહોંચ દામાજી પંત હજી મુસાફરીમાં હતા; ત્યારે દામાજીને ગીતાના પાનામાંથી મળી. દામાજી અમકયા. તે વખતે દામાજી બોલ્યા હતા કે—

૫૬.

‘હર હર વિઠ્ઠલ જગદુદ્ધાર, જહલા મહાર મજ સાદી—ધ્રુવ.

ધન્ય બેદરીયા બાદશાહ, સાચા કેલા મીં અન્યાય.” વિગેરે-વિગેરે.

આપુ ભક્તે, અહીં એક પદ ગાયું છે; તે પણ સાંભળો—

રાગ—પુનમ ચાંદનીનો.

દેહ મનુષ્ય ધરી, મોહન નવ વિસારશોરે !

જેનું નામ જાપ્યાથી, અધ દુઃખ સઘળાં જાય;

દંડ ભક્તિ ધારો, ધરણીધર દુઃખ કાપશેરે—ટેક૦

સાખી—ભક્તિ કરી જે ભક્તોએ, રાખી દંડ વિશ્વાસ;

અંતર જામિ આવિયા, પલકે છોડ્યા પાશ.

દાળ—સમરણ કરતામાં, સૈરંધ્રીને સાચવીરે;

કુકર્મી કેયા કિયકને, આપ્યો ઝાઝો ત્રાસ—દંડ૦

x [નિજમ હૈદરાબાદના મુલકમાં ગુલબર્ગ પાસે બેદર ગામ છે.]

સાખી—પાશ છેડયા પ્રહલાદના, બહુ વિષ બાંધ્યા બંધ;
 ત્રાસ પમાડ્યો પુત્રને, અસુર હતો મતિ મંદ.
 દાળ—ફેડી રથબને, નરસિંહરૂપ ધરી પ્રભુ આવીયારે—
 હિરણ્યકશીપુ સાથે, કરીયું છે યુદ્ધ દંદ—૬૬૦
 સાખી—દામાજી દુઃખયો બન્યો, આવ્યા કમળા કાંત;
 દર્શન આપ્યું દાસને, શાહને કરીઓ શાંત—
 દાળ—વિઠ્ઠલહાર થઈ, નાણું ભરીને આવીયારે;
 બિડ ભક્તની જાણી, દોડ્યા કમળા કાંત—૬૬૦
 સાખી—ગર્જાવાસ રક્ષણ કર્યું; જનને આપ્યો અહાર;
 સંકટ આવે સંતને, વિઠ્ઠલ કરે છે વહાર.
 દાળ—એવું જાણીને સદા, ભળેને શામળારે;
 આપુ બોલે બોલે, સવ શાસ્ત્રનો સાર—૬૬૦

નાણું ભરપાયે પહોંચતાં, ત્યાંથી હુકમ છૂટ્યા હતા; કે ‘દામાજીને બંધનથી મુક્ત કરે; અને માનથી અહીં લાવો.’ વિઠ્ઠુને દેખ્યા; ત્યારથી બાદશાહ બદલાઈ ગયો હતો. દામાજીને મળતાં, બાદશાહે વિઠ્ઠુની માગણી કરી. એમ કહેવાય છે કે—વીઠ્ઠુએ બાદશાહને પણ, દર્શન દીધાં હતાં. આ બધી ભગવાનના ધરની ભુલવણી છે. સંસારગાથા તો, આ બાબતમાં ભુલાજ પડે; વિદ્યાનવાદીઓ તો ગોથાં ખાય. કુશાગ્ર મુદ્ધિવાળા વકીલ, ડોક્ટરો, અને હુન્નરવાદીઓ—કળાકાર—પણ, આ ડોકાણે ઠોકર ખાય. આપણે ધણા કાળથી, આવી વાતો કયાં કરીએ છઈએ; તોપણ ભૂલાં પડી જઈએ છઈએ; ત્યારે જેઓ કોષ્ઠક વખત નવરા થઈ ને, આ બાબતનો વિચાર કરે; તેઓ ભૂલાં પડે; તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી.

ભક્ત મકનોજી બોધરાજ—વરાડ પ્રાંતમાં ધામજીગામમાં આ ભક્ત થયા હતા. તે જાતે પટેલ હતા. તેમની સ્ત્રીનું નામ મામાતાઇ હતું. તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતાં. આ બધાં દૈવી હતાં. તેના ધરમાં પુણ્ય અનાજ, વસ્ત્ર અને ગાયો ભેંસો હતી. દરેક એકાદશીએ તે પંદરપુર જઈને, ઠાકોરનાં દર્શન કરતો હતો. ચંદ્રભાગામાં સ્નાન કરતો; અને રાત્રે જાગરણ કરતો હતો. દ્વાદશીને દિવસે, ચંદ્રભાગાના તટ ઉપર, બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતો હતો. ‘હર હર મહાદેવ’ થાય; ત્યારે તે બહુ પ્રસન્ન થતો હતો. આનું ધણા કાળ ચાલ્યા પછી, મોટા કાળ પડ્યો. ધરમાં પહોંચ્યું ત્યાંસુધી, પંદરપુરમાં બ્રાહ્મણભોજન વિગેરે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેણે કર્યું. એકવખત પંદરપુર જતાં, ધરમાંથી કાંઈ મળ્યું નહીં; ત્યારે તેણે રસ્તામાંથી લાકડાં વીણી ભારો બાંધ્યા. તે ભારો પંદરપુરમાં વેચ્યો. ત્રણ પૈસા આવ્યા. તેમાંથી એક પૈસાના પુણ્ય અને તુલસી ઠાકોરને ધરાવ્યાં બીજા પૈસા ઠાકોરને મૂક્યો. ત્રીજો પૈસો બ્રાહ્મણનું પૂજન કરી દક્ષણ આપી. વળતે દિવસે—દ્વાદશીને દિવસે વહેલા ઉઠીને, લાકડાનો ભારો લઈ આવ્યો. તે ગામમાં વેચતાં, ત્રણ પૈસા આવ્યા. તેનો ભોટ લઈને, ચંદ્રભાગાને કાંઠે બ્રાહ્મણને ભોટ આપવા બેઠો. પણ એકલો ભોટ કોણ લે ! બપોર વટી ગયા. ભક્તને ગભરામણ વધી. ઠાકોર ગરીબ બ્રાહ્મણ બનીને આવ્યા. પાછળ લક્ષ્મીજી ગરીબ બ્રાહ્મણી બનીને આવ્યાં. ચંદ્રભાગાને આરે રસોઈ બનાવી. ત્રણ પૈસાના ભોટમાં, ત્રણે જન્માં અને વસ્તુ વધી.

બકતે પ્રભુને ઝાળખી કાઢયા. પ્રભુએ પ્રસન્ન થઇ, દર્શન દીધાં. ધણીધણીયાણી બકતને કહેવા લાગ્યાં કે—‘અમે મંદિરમાં સોનાને ટાંટે, અનેક પકવાન જમીએ છઈએ; પણ તારી બાટી જેવી ખીંટાશ અમને કદિ આવી નથી. આજ તો અમે બહુ જમ્યાં; વિગેરે.’ પછી લક્ષ્મી બકતને ઘેર વસ્થાં. એક વખત એમના ખેતરની વિઘોટી પણ, પ્રભુ ભરી આવ્યા હતા. [આવી વાતો માને કોણ ? પ્રભુના ધરના કાંઈક ઝાળખીતા હોય; તે માને.]

લક્ષ્મણ યોગી—મધ્ય પ્રાંતમાં જી. આઈ. પી. રેલ્વેના ઇટારસી જંકશનથી એક લાઇન નીકળે છે. તે લાઇનમાં કાળાઆખર નામનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી થોડે દૂર ‘ભડગદા’ નામના નાના ગામમાં તેનો જન્મ થયો હતો. તે આહીર હતા. ભણ્યા નહોતા. ઢોર ચારતા હતા. તેમના પિતા નિર્ગુણ પંથી સાધુઓના શિષ્ય હતા. નિર્ગુણ પંથી સાધુ રામદાસની સમાધિ હોશંગાબાદમાં છે. શ્રીસિંગાજી મહારાજની સમાધિ નિમાડ જીલ્લામાં છે; ગુરૂ સાહેબની સમાધિ ભેતૂલ જીલ્લામાં છે. આ સંતો ભગવાનના પયારા હતા. તેમનાં પદો હૃદયગ્રાહી અને ભકિતરસથી ભરપૂર હતાં. તેમના સમાધિ સ્થાનોમાં, મેળા ભરાતા હતા. આ મેળામાં લક્ષ્મણ યોગી તેમના પિતા સાથે જતા હતા. પદો સાંભળી લક્ષ્મણનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું; ‘પોતાનું કર્તવ્ય આ નથી, પણ તે છે;’ એવું જ્ઞાન થયું. પછી ભયંકર વનમાં તે ફરવા લાગ્યા. સિંહ વાઘ વડે તેમના દોસ્ત બન્યાં. અંગ્રેજ શિકારીઓ તેને ત્યાં જોઇ, વારંવાર ચકિત થતા હતા. થોડા વરસ પહેલાંજ તેમણે સમાધિ લીધી.

સદાશિવેન્દ્રસરસ્વતી—કાવેરી નદીના પવિત્ર કાંઠા ઉપર કશ્શર ગામમાં તેમનો જન્મ, લગભગ દોઢસો વરસ ઉપર થયો હતો. કાવેરીના તટ ઉપર ‘તિશ્વશનલ્લુર’ નામના ગામમાં તેમનું ગુરૂકુળ હતું. ત્યાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે ધરનો ત્યાગ કરી, એકાંતવાસનું સેવન કર્યું હતું. તેમણે યોગાભ્યાસ પણ કરેલો હતો. વાદવિવાદમાં બહુ કુશળ હતા. આ કુશળતા કલ્યાણમાં વિઠ્ઠરૂપ હોવાથી, ગુરૂ લગ્યા. ત્યારથી તેણે જીવનપર્યંત મોન રાખ્યું હતું. તે **કરતલભિક્ષાતરુતલલાસઃ** હતા. તેની ભક્તિ જોઈને, તેના ગુરૂને પોતામાં ઉણપ દેખાતી હતી. જીવન ચમત્કારોથી ભરપૂર હતું. જે નરી આંખો ગપાટા જેવુંજ લાગે. શૃંગેરીમદના વિદ્વાન શંકરાચાર્ય શ્રી નૃસિંહભારતી સ્વામીજીએ, ‘સદાશિવેન્દ્રસ્તુતિ’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. સદાશિવેન્દ્રે લખેલા ગ્રન્થો બ્રહ્મતત્ત્વપ્રકાશિકા, યોગસુધાકર, ઉપનિષદ્વિધીકા, અદ્વૈતરસમંજરી, બોધાર્થ, સિદ્ધાંતકલ્પવલ્લી, અત્મવિલાસ છે. છેલ્લું પુસ્તક ધણુંજ નાનું છે; પણ તેના પદે-પદે, અક્ષરે-અક્ષરે તેમની મસ્તી ટપકે છે. બાકીના ગ્રન્થો મંબીર અને વિદ્વાતપૂર્ણ હૃદયથી લખાએલા છે. સ્ત્રો થોડી પ્રસાદી આપું !

સંત્યક્ય શાસ્ત્રજાલં, સંવ્યવહારં ચ સર્વતસ્યવક્ત્રવા ।

આશ્રિત્ય પૂર્ણપદ્મી-માસ્તે નિષ્કંપદીપવદ્યોગી ॥

વૈરાગ્યચિપુલમર્ગ-વિજ્ઞાનોદ્દામદીપકોદોત્તમ ।

આરુઢ્ય તત્ત્વહર્ષ્યે, મુક્ત્યા સહ મોહતે યતિરાટ્ ॥

આશ્વાસનો મૌની, નૈરાશ્યાલંકૃતઃ શાંતઃ ।

કરતલભિક્ષાપાત્રસ્-તરુતલનિલયો મુનિર્જયતિ ॥

વિગેરે—[આ દક્ષીણ ભારતના રત્નોની વાણી]

અર્થ—શાસ્ત્રજ્ઞાને તજ્ઞદ્વયે, સંસારના વ્યવહારથી સર્વ પ્રકારે અલગ થઇને, પૂર્ણ

પદવી પામેલા ચોગી, નિષ્કંપ દીવાની માફક શોભે છે. (૧) વિજ્ઞાનરૂપી પ્રયજ્ઞ દીપ વડે પ્રકાશ પામેલા વૈરાગ્યરૂપી મોટા માર્ગવાળા, તત્ત્વરૂપી મહેલમાં પહોંચીને, તે ચોગીરાજ મુક્તિ સાથે આનંદ અનુભવે છે. (૨) દિશારૂપી વસ્ત્રોવાળો, (દિગંબર), ખોનવાળો, નૈરાશ્યથી શોભતો, શાંત, હાથ એજ જેના બિક્ષાનાં પાત્ર છે એવો, અને વૃક્ષ નીચે વસનારો મુનિ, સદા જય પામે છે. (૩)

મહર્ષિ રામન્—દક્ષિણ હિંદમાં તિરૂવનમલે સૈકાઓ થયાં યાત્રાનું ધામ છે. ત્યાંથી થોડે દૂર થોડાં વરસોથી ‘રામનામાશ્રમ’ નામનું નવું સ્થાન થયું છે. ટેકરીની બરાબર દક્ષિણે, રેલ્વે સ્ટેશનથી લગભગ એક માઇલ દૂર આશ્રમ છે. ત્યાં આ મહાત્માનો વાસ છે. આ મહાત્મા તિરૂકુટ્ટીમાં ૩૦-૧૨-૧૮૭૯ માં જન્મ્યા હતા. આત્મચતુર્થ સર્વ સુતેજુ ના સિદ્ધાંતથી, પ્રાણીમાત્રનો તેના આશ્રમમાં સત્કાર થાય છે. આશ્રમનો પ્રસિદ્ધ ભાગ તો, જે ઓરડામાં મહર્ષિ બેઠા વખત રહે છે તે છે. જેને જોઈએ તેને તેમાંથી અધ્યાત્મિકબળ મળી રહે છે. ત્યાંનું વાતાવરણ ઉત્તમ જીવોને આનંદ આપે એવું છે. સાંજના ભજન વખતે, તે ખાસ પ્રેરણાદાયક હોય છે. ત્યાં આવનારાઓને, જીવનમાં પૂર્વે નહીં અનુભવેલા એવા પવિત્ર વિચારો પ્રગટે છે. મહર્ષિ સમર્થ વિદ્વાન્, ભક્ત અને પ્રજાનું કૃપા પાત્ર છે. હમેશાં ૪૦-૫૦ માણસ, ત્યાં ભોજન કરતા હોય છે.

મહાત્મા ત્યાગરાજ—આંધ્રદેશના એક આજ્ઞાજ્ઞને ઘેર ત્યાગરાજનો જન્મ થયો હતો. તે રામચંદ્રજીના ભક્ત હતા. તે વિદ્વાન્ અને ભક્ત કવિ હતા. તેમના પદની ભાષા સ્વચ્છ, મધુર, લલિત અને રસથી પૂર્ણ છે. ભાવ ઉંચા પ્રકારના, અને ભક્તિથી પૂર્ણ હતા. અંતિમ દિવસો કાવેરીને કાંઠે પસાર કર્યા હતા.

શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ—થીઓસોશીના મંડળમાં શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિના નામથી જે કામકાજ કરી રહ્યા છે. તે પણ દક્ષીણના ચાલાક ભાગ્યવંત પુરુષ છે.

દક્ષિણમાં આ સિવાય અનેક ભક્તો છે. થોડા ભક્તોનું થોડું વર્ણન કર્યું. ભક્તો ભક્તિના સ્થંભ છે. ધર્મરૂપી ધરના મોભ છે. જેમને સાચા ભક્ત થયું હોય; તેમણે આવા સાચા ભક્તોનાં ચરિત્ર સાંભળવાજ જોઈએ. ભગવાનની ભક્તિ, એટલે આકાશમાં નીસરણી મુકીને, ચડવા જેવો ખેલ ! મૂર્તિઓ જે તદ્દન જડ જણાય છે; તેમાં ચેતના પૂરવા જેવો આ ખેલ છે ! સાધારણ સમજથી, આ વાત ગળે ન ઉતરે. આ વાત શ્રદ્ધાના બળથી ગળે ઉતરે. ભક્તોને શ્રદ્ધા અને ભાવ-બે મુખ્ય અંગ. શ્રદ્ધા અને ભાવ, પ્રથમ સંતોમાં પ્રગટે; પછી ભગવાનમાં પ્રગટે. પહેલે પગથીએ જે ન ચડી શકે; તે બીજા પગથીએ આવી શકે નહીં.

દેશેદેશમાં અને ધર્મે ધર્મમાં, અમુક નદીયોનાં જળ પવિત્ર ગણાયાં છે. નવો જમાનો પૂછે છે કે ‘વળી પાણીમાં ભેદ શું ?’ વિજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ પણ, પાણીમાં ભેદ છે. વિજ્ઞાનથી આગળ વધીએ, ત્યારે ધાર્મિક ભાવનાઓનું જ્ઞાન થાય. ધાર્મિક ભાવનાઓની સાથે રહેલું જળ, પવિત્રતા આપે. એની એ ગંગા, પણ જેણે તેને પવિત્ર માની; તેને પવિત્ર; અને જેને કાંઈ નહીં; તેને કાંઈ નહીં—સાધારણ જળ. દેશેદેશમાં સમુદ્રની પવિત્રતા મનાય છે. સુધરેલા તેમ જંગલી લોકો, અમુક સમયે સમુદ્રની અમુક પ્રકારે પૂજા કરે છે. અહીં

પૂજા એટલે માત્ર ચંદન પુષ્પથી નહીં; પણ અમુક પ્રકારનું વંદન.] યાનથી આગળ વિદ્યાન; અને વિદ્યાનથી આગળ ધાર્મિક ભાવના. ઉપર ચોટીયું વિદ્યાન, નાસ્તીક બનાવે; સંપૂર્ણ વિશ્વન, આસ્તીકતાને રસ્તો શોધી આવે.

જેમ વાઇસરોયને અમુક સત્તા, તેમ ભગવાનના પાકા ભક્તોને, અમુક સત્તા રહે છે, એમ હવે કહે છે—
ઉપબ્રાતિ.

દેવર્ષિભૂતામૃતૃણાં પિતૃણાં, ન કિંકરો નાયમૃણી ચ રાજન ॥

સર્વાત્મના યઃ શરણં શરણ્યં, ગતો મુકુન્દં પરિહૃત્ય કર્તૃમ ॥૪૧॥

અર્થ—જે પુરૂષ ભેદબુદ્ધિ તણ દધને, ‘સર્વ જગત્ ભગવદ્ રૂપ છે’ એવા ભાવથી શરણાંગતોનું રક્ષણ કરનાર ભગવાનનું શરણ લીધું હોય; તે પુરૂષને માથે-દેવ, ઋષિ, પ્રાણીઓ, કુટુંબ કે પિતૃઓનું ઋણ રહેતું નથી. એટલે તેને વૈશ્વાદેવાદિ પંચયજ્ઞો કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. હવે પછીના જન્મમાં આપવું પડે, એવું તેમનું ઋણ પણ રહેતું નથી. [ધર્મ શાસ્ત્રની એવી આજ્ઞા છે કે-‘જે પુરૂષ ભેદ બુદ્ધિ રાખે છે; અને જે પુરૂષ શ્રીહરિને શરણે ભક્ત થઈને રહેતો નથી; તે પુરૂષ, દેવ, ઋષિ, કુટુંબઆદિ સર્વનો કરજદાર છે. એટલે તે પુરૂષ કિંકરરૂપ છે. તેથી તેને પંચયજ્ઞ કરવા પડે છે. કારણકે ‘પિતાથી ઉતરતા વર્ણનો માણસ, જે આપણો કરજદાર હોય; તો તેની પાસે નોકરી કરાવી, તેને કરજથી મુક્ત કરવો;’ એવી પણ શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. જેમ જ્ઞાનીને વેદવિહિત કર્મો કરવાની આવશ્યકતા નથી; તેમ પાપના નિવારણ માટે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની પણ, આવશ્યકતા નથી. [૪૧]

૪૧ વિવેચન—

જેમ બોડીયા અક્ષર માણસને બૂલાં પાડે; સમગ્ર વિનાનું ધૂળધાણી કરે; તેમ આવા શ્લોકો બરાબર ન સમજાય; તો માણસો જરૂર બૂલાં પડે. પ્રથમ તો આ છૂટ કોને માટે છે? તે બરાબર વિચારવું જોઈએ. આ છૂટ તેને માટે છે કે-ચ: જે પુરૂષ. કર્તૃ પરિહૃત્ય-ભેદભાવને તણને; કુળને અને સોનાને સરખા ગણીને; માંડે તાંડે મૂકી દધને, સર્વાત્મના-સર્વ જગત્ ભગવદ્ રૂપ છે; એમ સમજીને, કાંઈ ઠેકાણે રાગ અગર દેવ કરતો નથી-તેને માટે આ છૂટ છે. એક સંપ્રદાય થયો હોય; ભગવાન ભજવાનેજ સૌ તેમાં બેળા થયા હોય. ત્યાં પણ-મારા તારાના ઢગલા-ત્યાં પણ કેટલાએક મમતાના મોભ, અને

૪૧ પદ્યછેદ—કર્તૃમ પરિહૃત્ય-ભેદ બુદ્ધિ તણ દધને. ચઃ-જે પુરૂષ. સર્વાત્મના-સર્વ જગત્ ભગવદ્ રૂપ છે એવા ભાવથી. શરણ્યં મુકુન્દં-શરણાંગતોનું રક્ષણ કરનાર ભગવાનને. શરણં ગતઃ-શરણે ગએલો છે તે. રાજન-હે રાજન! દેવાઞ્ચ ઋષયઞ્ચ મૃત્તમિ ચ આત્માઞ્ચ इति ये नराः तेषां पितॄणां-દેવ, ઋષિ, પ્રાણીઓ, તથા સગા સંબંધીરૂપી જે મનુષ્યો છે-તેમનાં પિતૃઓનો. ન કિંકરઃ-દાસ નથી. ન અર્ચ્યઃ મૃણી ચ-આ તેમનો ઋણી પણ નથી. એટલે હવે પછીના જન્મમાં કાંઈ આપવું બાકી રહેતું નથી.

અહંતાના આડસર! સાથે દેવના રાક્ષા! એમને સર્વાત્મભાવવાળા કેમ કહેવાય? એક આચાર્ય હોય; જગત્ જોએશ્રીને પુણે વધાવતું હોય; પણ બીજા સંપ્રદાયનું તિલક-દેએ; ત્યાં તે ભાડે; તેમને સર્વાત્મભાવ ક્યાંથી હોય! એક સાધુ, સન્ધ્યાસી, પરમહંસ અગર પાદરી હોય; પણ વૈરાગ મૂકીને, રાગમાં રમતો હોય; સેવામાં સ્થિરો રહેતી હોય; તો તેને સર્વાત્મભાવ ક્યાંથી હોય! એક મોટો પંડિત, કાશીના વિદ્વાનોની એક સભા જીતી લે; એવો ડાહ્યો હોય; પણ અભિમાને ઘેરાઈ ગયો હોય; એક બીજાનો દેષ કરતો હોય; તો તેને સર્વાત્મભાવ ક્યાંથી હોય! વાઘનું ચામડું ઓઢીને શીષાળ વગડે કરે; પણ તેથી તે વાઘ બની શકે નહીં. વિચાર કરી જોજો. પાસે પાંધ નહીં; અને 'હું મોતીશા! એમ કહેનારા, આજકાલ ધણા છે. એટલે જેમને ભેદભાવ મટ્યો નથી; સર્વાત્મભાવ થયો નથી; એવા અનેક આડંબરી લોકો, ગાનભક્તિના બહાના નીચે, કર્તવ્યથી વિમુખ થઈ ગયા છે. કેટલાએક ડાહ્યા દિકરાઓ, સર્વાત્મભાવનો ડોળ કરીને, સ્નાન સંખ્યા પણ કરતા નથી. કેટલેએક ઠેકાણે દેવસેવાને વિદાય કરી દીધેલી હોય છે. પંચપાત્ર ત્રભાણીને નકામા ગણીને, કેટલાએકે ઉંચા મૂકી દીધાં જણાય છે. યાદ રાખવું કે-વાંચે પણ નહીં કરે વિચાર, તે સમજે નહીં સઘળો સાર. આ પ્રમાણે લોકો અંધારે બહુ અફળાય છે; માટે વાંચો થોડું, અને વિચારો ધણું. યાદ રાખવું કે-ન્યાં સુધી માઈ તાઈ હોય; અહંતા મમતા હોય; ત્યાંસુધી સ્વધર્મનાં કર્તવ્ય કરવાંજ નોંધએ. તે સાથે એમ પણ યાદ રાખવું કે-સ્વસુખની ટુદિ, સ્વધર્મ વિના થતી નથી. ન્યાં ઉભા હો-ત્યાં, નોંધ લ્યો કે-અહીં માઈ કર્તવ્ય શું છે-મારો સ્વધર્મ શું છે?

‘હું શું છઉં?’ હું ક્યાં પહોંચ્યો છઉં? અને ન્યાં પહોંચ્યો છઉં; ત્યાં માઈ કર્તવ્ય શું છે?’—એટલા ત્રણ વિચાર, આગળ વધવાની પરવાવાળાએ, વારંવાર કરવા નોંધએ. પ્રાચીન અર્વાચીન જગત્, એક અવાજે બોલે છે કે-‘કર્તવ્યજી જીવને ઉત્તતિના દ્વાર ખોલી આપે છે. માટે સમન્યા વિના કર્તવ્યથી વિમુખ થશો નહીં.

શ્રાદ્ધ સરાવતું તે—અહીં ક્યામાં આવનારાં ધણાં ભાઈઓ અને ધણી બહેનો, ગાનભક્તિનો ડોળ કરીને, મરનારની મરણતિથિએ, અને ભાદરવામાં શ્રાદ્ધ સરાવતા નથી. માત્ર જમવાનું કરે છે. અરર! તમે તમારા બાપના નથી; તો અમારા કેમ થાઓ? તમારી ભાખોની હુંડીઓ, તે દિવસે દૂર રાખી; પ્રેમપૂર્વક તમારે શ્રાદ્ધ સરાવવા બેસવુંજ નોંધએ.

પુત્ર થા માટે?—તે જીવતાં સેવા કરે; અને મુવા પછી મરણ તિથિને પવિત્ર દિવસ ગણી, શ્રાદ્ધાદિ સત્કર્મ કરે. જમણું કરો; તેમાં સગાં જમે; કુતરને ભાગ મળે-ગાયને ભાગ મળે-અતિથિને અતિથિનો ભાગ મળે; પણ તેથી મરનારને શું?—જેનું શ્રાદ્ધ તેને શું? કારણકે મરનારને તો, પિંડ અને તર્પણની અંજળીનોજ ભાગ અપાય છે. તે તેને ન આપો; તો મરનાર ભૂખ્યોજ રહે. જન જમે; અને વર ભૂખ્યોજ રહે! તેના જેવું આ થાય છે. વિધવા બહેનોને કહું છઉં કે તમારા પતિનું શ્રાદ્ધ સરાવવા, તમારા દુભાગી દિકરા નવરા ન હોય; ભાણેજ ભત્રિજ પણ એવાજ હોય; તો તમારે પોતે પવિત્ર ધોળાં વસ્ત્રો પહેરીને, બ્રાહ્મણની સામે પાટલે બેસી જવું; અને ભાવ પૂર્વક ક્રિયા કરવી. જેણે દેશનું કલ્યાણ કર્યું; તે દેશનેતાની જયંતિ દેશ ઉજવે છે; જેણે જગતને ધર્મધ્યાન આપ્યાં; તે સંતોની જયંતિઓ, ધર્મવાળાં લોકો ઉજવે છે. ત્યારે જેણે તમને જીવન આપ્યું;

જ્ઞાન આપ્યું. જે પ્રથમ ગુરૂ બન્યા; પોતે ખાધું નહોં; અને તમને ખવરાવ્યું; પોતે પહેલું નહોં; અને તમને પહેરાવ્યું. તમારા સુખે સુખી, અને દુઃખે દુઃખી. વળી વહુ પરજીવી દીધી. ધરખાર આપ્યાં; તે ઉપરાંત મોટી મહેનતે મેળવેલું નાણું પણ, તમનેજ આપ્યું. તેમની જયંતિ ઉજવવા, તમે નવરા નથી? અથવા કરો છો; તો તે નાંખી દેવા જેવું કરો છો? આ વર્તન અમને બીલકુલ ગમતું નથી. આવી કથા કરવી; અમને ગમતી નથી. ક્રિયામાં પ્રીતિ થાય; એજ કથાનું ફળ. કથા સાંભળીને બગડી જાય છે; તે આ! ક્રિયા વિમુખતા, એજ બયંકર અજ્ઞાન.

શ્રાદ્ધ સરાવવાને બદલે, તમારા ધરમાં સતકર્મ થાય. તમે ધડી બે ધડી ધંધામાંથી મુક્ત થઇને-શાંત થઇને-પવિત્ર થઇને, ભગવાનની અને બ્રાહ્મણની સન્મુખ બેસો. તે વાત તમને નાની સૂતી લાગે છે! ધરમાં લીનો દીવો-ધૂપ-દેવપૂજન વિગેરે થાય; તે તમારા આત્મવિકાસ માટે છે. આત્મવિકાસ આપને ગમતો નથી? તમારા પુત્રાદિ જે નવરા હોય; તેમને નવરાવી ધોવરાવી, પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરાવી, તમારી આસપાસ શાંતિથી બેસાડી, માળા ફેરવવા આજ્ઞા કરો; તે કામ તમને નાનું સૂનું લાગે છે! તેમાં તમારાં ભાગ્ય દેખાતાં નથી? આ પ્રમાણે બાળકોને પણ શુભ સંસ્કાર પડશે. બાળકો કાંઇક શીખશે; તો તેઓ તમારાં શ્રાદ્ધ, જાવથી કરશે. શ્રાદ્ધનું પુસ્તક અહીંથી તૈયાર કર્યું છે. કૌંભત માત્ર ત્રણ પાછ છે. કાશીમાં, ગયાજીમાં અગર સિદ્ધપુરમાં સરાવ્યું હોય; તોપણ પિતાની તિથીએ અવશ્ય સરાવવું. શ્રાદ્ધમાં જમવા જમાડવાના બહુ વ્યવહાર કરવા નહોં વ્યવહારમાં ધર્મ તણાઇ જાય છે.

દેવમંદિરોએ, પૂજ્ય આચાર્યોએ, વંદનીય સાધુ સન્નાયીઓએ, તથા દરેક જાતના ગેરોએ, આળસુ લોકોને આળસ વધે; એવો ઉપદેશ કદિ આપવો નહોં; પણ આળસ તણ સ્વધર્મમાં-સ્વકર્તવ્યમાં-જેઝાય: એવો ઉપદેશ આપવો. સ્વધર્મની શ્રદ્ધ કરવા માટે, બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞમાન પાસેથી, જુજ દક્ષણા લેવી. ‘ક્રિયામાં બ્રાહ્મણોના ત્રાસ વધી પડ્યો છે.’ એમ કહીને, કેટલાએક ક્રિયાથી વિમુખ રહે છે. ક્રિયા એજ ધર્મ. ક્રિયા વિનાનો ધર્મ; તે શેખસદલીની વાતો સમજવી. આજ કાલ આવા શેકશલ્લી ધણા છે. વાંચે છે અગર સાંભળે છે; ઉપનિષદ્ અગર ગીતા; અગર બ્રહ્મસૂત્ર; પણ તેઓ સંધ્યા કરતા નથી; માતા પિતાને નમતા નથી. બ્રાહ્મણ અગર સાધુમાં જાવ રાખતા નથી. કાંઈ કહો-તો ખાલી બકવાદ કરવા મડે! સાધુ બ્રાહ્મણોએ, કંગાલોના કંગાલ મટીને-તેમની જરા જેટલી પણ, સ્પૃહા તણ દઇને, તેમને સત્ય વાત કહી દેવી. હવે પ્રમાદ ન કરાય! સમાજ બાળક બની ગયો છે; માટે જેઇએ તેવા સારા દીવા મક્ત કરી આપવા.

આ બધી વાતોના સાર એ છે કે-કર્મ માર્ગનો ત્યાગ કરનાર, પ્રથમ સર્વાત્મ જાવનાવાળા થવું જોઇએ. એટલે પોતાના રાગ દોષને શમાવી દેવા જોઇએ. માર્ગતાંઈ હોય; ત્યાંસુધી સ્વધર્મ પાળવોજ જોઇએ.

ઉંમી ઝેટિના જીવોને કર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરવાથી દોષ લાગતો નથી. ગીતામાં ગોવિંદ કહે છે કે-‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ’ ॥ અને ‘એમ કરવાથી તને પાપ નહોં લાગે’; એમ પણ પ્રભુ બોલ્યા છે.

નિશાળમાં મહેતાજી, સૌને આંક લખવા આપે; પણ જે મોનીટર હોય; તેને આંક

લખવાના હોય નહીં. કારણકે તેને આંક આવડે છે; અને તે બીજા છોકરાઓનાં લખેલા આંક તપાસી; ખાસ્તરને મદદગાર થાય છે. ભગવદ્ ભક્તોનું પશુ, કાંધક આવું છે.

જેની પાસે ઋણ પતાવવા જેટલા પૈસા ન હોય; તે માથુસે લેણુદારના નોકર થઇ, -તેની નોકરી કરીને, દેવું ચૂકવવું જોઇએ. અહીં જીવ દેવ, ઋણિ અને પિતૃના દેણુદાર છે. દેવું ન ચૂકવી શકે; તો તે દેવ, ઋણિ અને પિતૃઓના નોકર થઇને, તેને રહેવું પડે.

દર્શન—શ્રી હરિમાં અનન્ય ભાવવાળાં મીરાં, સાસરે આવ્યાં. કુળ રીવાજ પ્રમાણે સાસુ વરઘોડીયાંને તેડીને. માતાને મંદિરે પધાર્યાં.

સાસુ—મીરાં ! માતાને પગે લાગો !

મીરાં—શા માટે અહીં પગે લાગવું જોઇએ ?

સાસુ—આ આપણી કુળદેવી છે. અહીં પગે લાગો; તો તમારું એવાતણુ અખંડ રહે ?

મીરાં—આપ પરણીને આવ્યાં; ત્યારે અહીં પગે લાગ્યાં હતાં ?

સાસુ—હા ! એમાં કાંઇ છૂટકો છે ?

મીરાં—ત્યારે આપના હાથ ખાલી કાં છે ? આપનું એવાતણુ કેમ ચાલ્યું ગયું ?

આમ કહેતાં વાત બગડી. સાસુ ક્રોધ્યાં, બસ ! તું આમ અને કહેનાર કાણુ ?' મીરાં નવી-નવલી વહુ; રમઝુમ રમઝુમ ચાલે; અને કાલું કાલું-મીઠું મીઠું-ધીમું-ધીમું-બોલે. તેના બોલ સાંસુને લાગે મીઠાં મીઠાં ! મીરાંએ નમ્રતા પૂર્વક સાંસુને કાંધક શાંત કર્યાં.

મીરાં—ક્ષમા કરો ! ક્ષમા કરો ! હું તમારા ધરની અગળણી છઉં. અગળણ્યાને ક્ષમા કરવી; એ તો આપનો ધર્મ છે. મારી વાત તો જરા સાંભળો ! હું આપની પુત્રવધુ છઉં. પુત્ર કરતાં હેતમાં વધે; તે 'પુત્રવધુ.'

આવાં મીઠાં વચ્ચેનાં સાંભળી, સાસુ હસી પડ્યાં. પછી કાંધક સ્વસ્થ થઇને બોલ્યાં—
'કહે જોઇ !' [આ મળ જોવા, સૌ સાથે જોને ? કે ઉઘો છો ?]

મીરાં—જુઓ ! હું ગીરધરલાલ સિવાય, કોઇને પગે લાગતી નથી.

આમ વાત કરે છે; ત્યાં મંદિરમાં ધડકો થયો. સૌ જુએ છે; ત્યાં માતા અદસ્થ થયાં; અને બંસરીવાળાને તેની જગ્યાએ સૌએ દેખ્યો. મીરાં પગે લાગીને ઉભા થયાં; ત્યાં ફરી ધડકો થયો. સૌએ મંદિરના ગોખ સામે જોયું; તો બંસરીવાળો અદસ્થ થયો; અને માતાજી આવીને પોતાના સ્થાનમાં ઉભાં રહ્યાં. સૌ ચમકી ગયાં.

આવો ખટકો જેને માટે, બંસરીવાળાને હોય; તે ગમે એમ કરી શકે. સૌ સરકારી નોકર, પશુ રાગ મહારાજને કાંધ પૂછવું હોય; તો વાઇસરોય પૂછી શકે; માનસતદાર-અવલકારકુન-કે-કલેકટર પૂછી શકે નહીં. આ તો કહાપણુના કોયડા-ડાહ્યા ઉકેલે.

વાતો પચ્ચદશીની અને ઉપનિષદની થાય; પશુ સાંભળનારાનાં તળાં તપાસો; તો તદ્દન પોગળ ! ઉપર ઉપરજ દુધ-નીચે નરી મલીનતા-નરી અશ્રદ્ધા. કથાવાર્તા જેમ કંઠ્યાણુ કરે છે; તેમ કથાવાર્તા શઢ પશુ બનાવી દે છે. સમજી સમજે; એવી આ ગુચ્છ છે.

ભગવાનના લાડિલા ભક્તોને પાપ માફ થાય છે; ચમદેવ તેને પંજવના નથી; એમ હવે કહે છે—
[ઉપનતિ]

સ્વપાદમૂલં ભજતઃ પ્રિયસ્ય, ત્યક્તાન્યભાવસ્ય હરિઃ પરેશ્વઃ ।

વિકર્મં યજ્ઞોત્પતિતં કથંચિદ્-ધુનોતિ સર્વં હૃદિ સંનિવિષ્ટઃ ॥૪૨॥

અર્થ—જેણે બીજામાં પોતાનો ભાવ તજ્યો છે; એટલે જે અનન્ય ભાવવાળો પુરૂષ છે; અથવા જેણે દેહાદિક અભિમાન તણ દીધાં છે; તે ભગવાનના ચરણકમળને ભજતા પ્રિયભક્તના, કોઈ પણ પ્રકારે થઈ ગએલા તમામ પાપને, હૃદયમાં રહેલા પુરૂષોત્તમ ભગવાન મટાડે છે. [૪૨]

૪૨ વિવેચન—

શાસ્ત્ર એટલે કાયદાથી વધારે ચોખવટ. કેવા ભક્તને માટે આ વાત થાય છે? તેના જવાબમાં આ શ્લોક કહે છે કે—૧ ત્યક્તાન્યભાવસ્ય-ભગવાન સિવાય અન્યમાં જેને ભાવ નથી તે ભક્તને. ૨ સ્વપાદમૂલં ભજતઃ પ્રિયસ્ય-ભગવાનના ચરણકમળને ભજતા એવા પ્રિય ભક્તને.

સાચા સંતોની શોધ—સાચા સંતો જડવા અત્યારે બહુજ મુશ્કેલ છે. તેની શોધમાં રહીએ; તો પડ્યા રહીએ; એવું છે. અત્યારે સાચો સંત શામળો છે; અને સાચો ઉપદેશ સદાચાર છે. સદાચાર જેથી વધે; તે સદ્ગ્રન્થ છે. આ ત્રણનું સેવન વધી પડે; તો આગળ અજવાળાં આવી મળે. આથી એમ સમજવું નહીં; કે સાચા સંતો નથીજ. છે; પણ ધણા જ થોડા. ‘પુણ્યયુગ ખીતુ મીલિન સંતા. ’ સરકારમાં જે. પી. ને અને એરોનેટને, અમુક અમુક હક્ક હોય છે. એટલે તે સામાન્ય પ્રજા જેવા નથી. તેમનો સામાજિક મોભો વધુ ઉંચો હોય છે. ભગવાને પોતે ગીતામાં કયુલ્યું છે કે—આવો પક્ષપાત મારે ઘેર પણ છે. સાંભળો—

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ, ન મે દ્રેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં ભક્તયા, મયિ તે તેષુ વાપ્યહમ્ ॥ ગીતા અ. ૯ ર૬

જે મારા નીકટનાં સગાં હોય; તેજ મારે ઝોરડે આવીને જમે; બાકી સૌ બહાર જમી જમીને ચાલ્યાં જાય. એવું કાંઈક ભગવાનના નીકટના સગા થવામાં પણ છે. દેવ-પૂજન, દેવદર્શન, કથાવાર્તા અને નામરમણ એવું કાંઈ જેઓ કરતા નથી; તેઓ ભગવાનની પરવા રાખતા નથી. તેની પરવા ભગવાન પણ રાખતા નથી. તેજ અધ્યાયમાં આગળ ૩૦ માં શ્લોકમાં, પ્રભુ એમ પણ બોલ્યા છે કે—

૪૨ પદ્મછેદ—ત્યક્તઃ અન્યસ્મિન્ ભાવઃ યેન સઃ તસ્ય ત્યક્તાન્યભાવસ્ય—જેણે બીજામાં પોતાનો ભાવ તજ્યો છે; એટલે જે અનન્ય ભાવવાળો પુરૂષ છે તે, અથવા જેણે દેહાદિકનું અભિમાન તણ દીધું છે; તેના. સ્વપાદમૂલં ભજતઃ પ્રિયસ્ય-ભગવાનના ચરણકમળને ભજતા પ્રિય ભક્તના. કથંચિત્ ઉત્પતિતં યત્ વિકર્મં તત્ સર્વં—કોઈપણ પ્રકારે થઈ ગએલા કંઈક પાપને-તમામ પાપને. હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ—હૃદયમાં રહેલા પરેશ્વઃ इति हरिः—સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા પુરૂષોત્તમ ભગવાન ધુનોતિ મટાડે છે.

અપિ ચેત્સુનુસ્તચારો, મજ્જતે મામન્યમાક ॥

સાધુરેષ સ મંતવ્યઃ, સન્યસ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

વિગેરે વિગેરે. આવા કોલકરાર પ્રભુએ અનેક ઠેકાણે કર્યા છે. પણ જે શબ્દો બહેરે કાને સંભળાય; અને લાગણી વિનાના હૃદયે અર્જણાય; તે શબ્દો માર્યા જાય. હજી સંભળો દલપતરામભાઈ મોદ્યા છે કે—

“પ્રથમ પતિનાં વચ્ચેના પાળી, વિનય થકી વશ કીધો;

પછી તો જાણે, પોતે પતિને, વેચાતો કરી લીધો—

લીના ગાડવા ધરમાં ફેડે, કોઈ ન પૂછે ક્યારે—

ધણીની માનીતી, ધારેલો અર્થ સુધારે.”

જોવા કર્મોધીન છે પણ કર્મોધશ્વરાધીન છે. ઇશ્વરને રીજવે; તેને કર્મ બંધન કરી શકે નહીં.

મિયલ્ય—ભગવાનને જે પ્રિય છે; એવા ભક્તને. ત્યક્તાન્યમાવસ્ય નિષ્કામ ભક્ત.

ચિકર્મ શાસ્ત્રો વિરૂદ્ધ કાંઈ કર્મ.

સર્વ પ્રગટે ત્યારે અંધકાર રહે નહીં; તેમ હૃદયમાં પ્રભુ પધરાવ્યા પછી, પાપ રહે નહીં. પ્રભુ તો હૃદયમાં હતા; પણ તે નિષ્ક્રિય હતા. તેને ઉપાસના દ્વારા સક્રિય કર્યો. તેથી નિષિષ્ટઃ શબ્દને બદલે સમ્નિષિષ્ટઃ શબ્દ મુક્યો જણાય છે.

નવયોગેશ્વરોની કથા પૂરી થઇ. હવે નારદ વસુદેવજીને કહે છે કે—

નારદ ઉવાચ ॥

ધર્માન્ ભાગવતાનિત્યં, શ્રુત્વાથ મિથિલેશ્વરઃ ।

જાયન્તેયાન્ મુનીન્ પ્રીતઃ, સોપાધ્યાયો જપૂજયત્ ॥૪૩॥

તતોડન્તર્દૈરિરે સિદ્ધાઃ, સર્વલોકસ્ય પश्यतઃ ।

રાજા ધર્માનુપાતિષ્ઠન્-નવાપ પરમાં ગતિમ્ ॥૪૪॥

અર્થ—નારદજી કહે છે કે—મિથિલાનગરીના રાજા નિમિએ, એ પ્રમાણે ભાગવત સંખંધી ધર્મો સંભળીને, રાજીથઇ, જયંતિના પુત્ર-નવ યોગેશ્વરોનું પૂજન, પોતાના ઉપાધ્યાય સહિત કર્યું. [૪૩] પછી સર્વ લોકોના દેખતાં, યોગેશ્વરે અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. નિમિરાજ તે ધર્મો પાળીને, પરમ ગતિને પામ્યા.

૪૩-૪૪ વિવેચન—

ચોપાઈ—પુણ્યપુંજ બીનુ મીલહી ન સંતા, સતસંગતિ સંસૃતિકરિ અંતા

આ વિવેક શીખવ્યો કાણે ? શ્રી રામે. શ્રી રામ ગાદી ઉપર બેઠા પછી, અયોધ્યામાં

૪૩ ૫૬૨છેદ—મિથિલેશ્વરઃ इत्यं भागवतान् धर्मान् श्रुत्वा-નિમિ આ પ્રમાણે ભાગવત ધર્મોને સંભળીને. પ્રીતઃ—રાજી થએલા નિમિએ. જયંત્યાઃ અપત્યામિ પુર્વાસઃ જાયંતેયાઃ તાન્ મુનીન્-જયંતીના પુત્રોને. સોપાધ્યાયઃ—ઉપાધ્યાય સહિત. હિ અપૂજયત્ પૂજન કર્યું. ૪૪ ૫૬૨છેદ—તતઃ—પછી સર્વલોકસ્ય પश्यतઃ સર્વ લોકોના દેખતાં. સિદ્ધાઃ અંતર્દૈરિરે-યોગેશ્વરે અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. રાજા—નિમિ. ધર્માન્ ઉપાતિષ્ઠન્-તે ધર્મોને પાળીને પરમાં ગતિ અવાપ-પરમ ગતિને પામ્યા.

સનકાદિક પધાર્યા. [જુઓ મોક્ષવાણી પાનુ ૬૫] સનકાદિકાને દેખી, શ્રીરામે તેમના ચરણમાં દંડવત કર્યા—

ચોપાઈ—કીન્હ દંડવત તીનિહ બાઇ, સહિત પવનસુત સુખ અધિકાઇ;
 મુનિ રઘુપતિ છખી અતુલ વિભોકી, બયે મગન મન સકત ન રોકી.
 સ્થામલ ગાત સરોરૂહ લોચન, મુંદરતા મંદિર ભવ મોચન.

[મારાં પણુ બાગ્ય છે તમે સાંભળો છો; તો તમારાં પણુ બાગ્ય છે—]

સ્થામલ ગાત સરોરૂહ લોચન, મુંદરતા મંદિર ભવ મોચન.
 ઇક ટક રહે નિમેષ ન લાવહિ, પ્રભુ કર જોરે શિશ નમાવહિ.
 તિનકી દશા દેખી રઘુવીરા, ભવત નયન જલ પુલક શરીરા.

[તમારે ઘેર ઘણીવાર સંત-સાધુ-બ્રાહ્મણ અગર આચાર્ય પધારતા હશે. છે આવો ભાવ ?]

કરમહી પ્રભુ મુનિવર બૈદારે, પરમ મનોહર બચન ઉચારે,
 આજ ધન્ય મેં સુનહું મુનિશા, તુલસે દરસ જહી અધખીશા.
 ખડે બાગ્ય પાઈએ સતસંગા, બિનહિ પ્રયાસ હોય ભવભંગા.

દોહરો—સંત પંથ અપવગર્કે, કાખી ભવકર પંથ.

કહહિ સંત કવિ કોવિદ, શ્રુતિપુરાણુ સદ્મન્ય—સીયા.

વિગેરે-વિગેરે. આ સોદાજ જુદા ! આ મેળાપ ! આ ભાવ ! આ લાભ ! અનેક જન્મેનાં પુણ્ય ખેતી લાવે ! ગૃહસ્થાને ઘેર, સંત પધારે; પણુ ગૃહસ્થ બાપડો માયામાં ગોથાં ખાતો હોય ! સ્ત્રીસાથે બેઠો હોય ! બાળગોપાળને રમાડતો હોય; વેપારધંધામાં ધમાતો હોય; અથવા સગાઠાલામાં કુટાતો હોય. ચંદનપુષ્પ ધરમાં ધણાં હોય; તૈયાર હોય; પણુ કરવા નવરો ન હોય. ધરના દેવને પૂજવાની ના નથી; દેવદર્શને જવાની ના નથી; પણુ ઘેર સંત પધાર્યા હોય; ત્યારે આ બે કામ, જેમ બને તેમ ટુંકાવી દેવાં જેમએ. લાખોના નફો મળતો હોય; ત્યારે પાઇ બે પાઇ, વીણુવા ન બેસાય. તેના દજાંતમાં શૌનકો અને નિમિરાજ શૌનકોએ પોતાના યજ્ઞને બંધ રાખી, સુતતી વાણી સાંભળી. નિમિરાજએ પણુ, પોતાનો યજ્ઞ બંધ રાખી, ચોગેશ્વરોની કથા સાંભળી. યજ્ઞ કરાવનારા બ્રાહ્મણો પણુ, લોભે લેવાણુ હોય ! ધમડે ઘેરાણુ હોય; તો આ રહસ્ય સમજી શકે નહીં. નિમિરાજના યાચિકો કેવા હતા ? તેના જવાબમાં શ્લોક કહે છે કે—**સ્વોપાધ્યાયઃ અપૂજયત્**—પોતાના ઋત્વિજને સહિત રાજ્યે પૂજન કર્યું.

રાજ્યએ માત્ર સાંભળ્યું; એટલુંજ નહીં; પણુ-રાજ્ય-ધર્માન્ન ઉપાતિષ્ઠન અવાપ **વર્માર્થઃ મર્તિ**—કહેલા ધર્મો પાળીને પરમગતિને પામ્યા.

આટલા માટેજ આપને ઘણીવાર કહુંછઉં-અગર લખુંછઉં-કે કથાવાર્તા કરી શકે; એવા પવિત્ર સાધુ બ્રાહ્મણોને અવારનવાર નોતરતા રહેા. ઘણી અરજ થાય; તો સરકાર પણુ મનમાન્યુ કરી આપે છે. તેમ ધણાં આગંત્રણુ થાય; તો કેઈ વખત તે અરજઓ ઉપર 'હા'નો શેરો થઇ જાય. સંત આપણે ઘેર આવે; તેમને મળવા અનેક ગ્રામ સંતા (સંસારીઓ) પણુ, આપણે ઘેર પધારે. આપણા આંગણાં પાવન થાય. જમે તો આપણાં અનજળ પાવન

આય. તેમની સેવામાં એ પૈસા વપરાય; તે આપણું ધન અને મન પાવન થાય. તેમના ચરણની સેવા કરીએ; તે આપણા હાથ પાવન થાય. આપણને સંતની ઝાળખાણવાળા જાણી, યમના હૂત પણ કરે. સંસારના ધડી તડીના સુખમાં-પરપોટા જેવા આનંદમાં, આપણે આપણું મોંઘા મૂલનું-કરી ન મળે એવું-ધણું ખોધ નાખ્યું છે. એ સમજાય; ત્યારે કલ્યાણની પરવા થાય. આ પરવાને પોષણ મળે; તે પરવા ફાલે. સંસારનો તાપ એવો સખત છે કે-કલ્યાણની પરવાને સાચવવામાં ન આવે; તે તે દિનપ્રતિદિન કરમાતી જાય.

અહલ્યાના પુત્ર શતાનંદ નિમિરાજના યાત્રિક હતા. ઇંદ્રની પુત્રી જયંતિ, ઋષભદેવને પરણી હતી. જયંતીના જે પુત્રો-તે જયંતેયા:

આ સંવાદ વસુદેવને આંગણે થઈ રહ્યો છે. યાદ છે ને ? નારદે વસુદેવને આ કથા સંભળાવી. હવે આગળ કહે છે કે—

ત્વમપ્યેતાનુ મહાભાગ, ધર્માન્ ભાગવતાન્નુતાન્ ||

આસ્થિતઃ શ્રદ્ધયા યુક્તો, નિઃસંગો યાસ્યસે પરમ્ ||૪૬||

અર્થ—હે વસુદેવજી ! તમે પણ, આ મારી પાસેથી સાંભળેલા, ભગવત્ સંખધી ધર્મોને, શ્રદ્ધા અને વૈરાગ્યપૂર્વક પાળશો; તે પરમ પદને પામશો. [૪૫]

૪૫ વિવેચન—

ભગવાનના બાપાની સાથે પણ, સંત કેવો કરાર કરે છે; તે સાંભળ્યો?—એમ કહ્યું કે—આ પ્રમાણે સાંભળેલા ભાગવત ધર્મોને **શ્રદ્ધયા યુક્તઃ નિઃસંગઃ**—શ્રદ્ધાવાળા અને વૈરાગ્યવાળા થઈને **આસ્થિતઃ** પાળશો; તે **પરં યાસ્યસે** મુક્તિ પામશો. સાંભળવું અને પાળવું; એવો કાયદો સૌને માટે છે. અત્યારે જગત્ સાંભળે છે ધણું; પણ પાળતું નથી. કોલેજના એક પ્રેફેસરને અગર એક વિદ્વાન્ વિદ્યાર્થીને, નીતિનો નિર્બંધ લખવા આપો, તે સુંદરરીતે લખી આપશે; પણ કોલેજમાં ભણવા આવતી કન્યાઓ સામે-દોષભુલિએ દેખે-પરાધ હાશે. બસ ! એ કન્યાને જોતાં, નીતિની અનેક વાતો; હૃદયમાંથી સરી પડે. પેટ હીલું પડી જાય છે; ત્યારે પહેરેલું ઘોતીયું ધણીવાર સરી પડે છે; તેમ હૃદય-હીલું પડી જાય છે; ત્યારે હૃદયમાં ધારણ કરેલી નીતિ, સરી પડે છે. કારણ એટલુંજ કે-જે ખોલે છે-સાંભળે છે તેને પાળવાનો અભ્યાસ, ઘણેજ થોડો થાય છે.

હવે વસુદેવનેજ માટે, ખાસ કરીને નારદજી કહે છે—

યુવયોઃ સ્વલુ દમ્પત્યોર્-યજ્ઞસા પૂરિતં જગત્ ||

પુત્રતામગમયદ્વાં, મગવાનીશ્વરો હરિઃ ||૪૬||

૪૫ પદ્યછેદ—હે મહાભાગ !—હે વસુદેવજી ! ત્વં અપિ-તમે પણ. યતાન્ શ્રુતાન્ ભાગવતાન્ ધર્માન્—આ સાંભળેલા ભાગવત ધર્મોને. **શ્રદ્ધયા યુક્તઃ નિઃસંગઃ** શ્રદ્ધા અને વૈરાગ્ય પૂર્વક **આસ્થિતઃ**—પાળશો. **પરં યાસ્યસે**—તે પરમપદને પામશો.

૪૬ પદ્યછેદ—મગવાન્ **ઈશ્વરઃ હરિઃ**—વિષ્ણુભગવાન્. **વાં પુત્રતાં અગમત્**—તમારા પુત્ર બન્યા છો. તેથી **યુવયોઃ દંપત્યોઃ યજ્ઞસા**—આપ દંપતીના યજ્ઞથી. **જગત્ પૂરિતં**—જગત્ પુરાઈ ગયેલું છે.

દર્શનાલિંગનાલાપૈઃ, શયનાસનમોજનૈઃ ॥

આત્મા વાં પાવિતઃ કૃષ્ણે, પુત્રસ્તેહં પ્રકુર્વતોઃ ॥૪૭॥

અર્થ—શ્રીનારદજી આગળ કહે છે કે—આતો શાસ્ત્રની પદ્ધતિ-શાસ્ત્રના કાયદા કાનુન-તમારી પાસે કહ્યા. પણ તમે બન્ને સ્ત્રીપુરુષ તો, ભગવાનના સંગથીજ કૃતાર્થ થએલાં છો. વિષ્ણુ ભગવાન તમારા પુત્ર થઈને, જગત્માં આવ્યા છે; માટે તમારી કીર્તિથી સઘળું જગત્ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે. (૪૬) દર્શન, આલિંગન, ભાષણ, શયન, આસન, અને ભોજનથી, ભગવાનમાં પુત્ર-પણ્યનો સ્નેહ રાખવાને લીધે, તમેજી તમારા અંતઃકરણને પવિત્ર કરેલુંજ છે. (એટલે બીજાઓની પેઠે, તમારે તમારું અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે એમ નથી.) (૪૭)

૪૬-૪૭ વિવેચન—

અંધારે અંધારે ગોળ ખાધો; પણ ગળપણ ચાલ્યું ગયું નહીં. કેટલીએક અભણ બહેનો અને અભણ બાઈઓ, સ્તોત્રો ભજન પદ-ગોપી નાંખે છે. આ પદો કાંઈ વખત તેમના મરવા વખતે; બેભાન દશામાં, મુખમાંથી સરવા માંડે છે. તે વખતે યમના દૂતો વિચાર કરે છે કે—આને પકડવામાં ભય તો નથી? તે વખતે વિષ્ણુના પાર્ષદો દોડ્યા આવે છે; અને યમદૂતોને હાંકી મુકે છે. અયપણમાં વેદાદિ ગોખાવી નાંખતા હતા; તેનું કારણ પણ આ છે. આવું ગોખી નાંખ્યા પછી, યોગ્ય સમય થતાં, તેના અર્થને અને રહસ્યને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સેવાનો લાભ—હાથમાં કેસર કરતુરી લીધાં હોય; તો સુગંધ આપે; અને મર્યાં લીધાં હોય; તો ખોં ખોં કરાવે. આ તો કેસર કરતુરીના બનાવનારા, જગત્ રૂપી કારખાનાના જે માલીક પોતે; તે શ્રીવસુદેવને ઘેર જન્મ્યા. તેમનાં—**દર્શનાલિંગનાલાપૈઃ; શયનાસન-મોજનૈઃ**—તેમનાં દર્શન, આલિંગન, ભાષણ, શયન, આસન, અને ભોજનથી, વસુદેવ દેવકીએ પુત્ર સ્નેહ કર્યો. વળી શ્રીકૃષ્ણ તે મધુર-મધુર-વસ્તુ શ્રીઆચાર્યમહાપ્રભુજી કહે છે કે—

અધરં^૧ મધુરં-^૨વચનં મધુરં, નયનં^૩ મધુરં-^૪હસિતં^૫ મધુરમ્ ॥

હૃદયં મધુરં-^૬ગમનં^૭ મધુરં, મધુરાધિપતે^૮રજિલં મધુરમ્ ॥૧॥

વચનં મધુરં-^૯ચરિતં મધુરં^{૧૦}વસનં મધુરં-^{૧૧}વલિતં^{૧૨} મધુરમ્ ॥

વલિતં મધુરં-^{૧૩}અમિતં^{૧૪} મધુરં, મધુરાધિપતેરજિલં મધુરમ્ ॥૨॥

લેણમંધુરો-^{૧૫}લેણમંધુરઃ, પાણિમંધુરઃ^{૧૬}—પાદૌ^{૧૭} મધુરૌ ॥

નૃત્યં મધુરં-^{૧૮}સહ્યં મધુરં, મધુરાધિપતે રજિલં મધુરમ્ ॥૩॥

૪૭ પદ્મછેદ—**દર્શનાલિંગનાલાપૈઃ**—દર્શન, આલિંગન અને ભાષણથી. **શયના-સનમોજનૈઃ**—શયન, આસન અને ભોજનથી. **કૃષ્ણે પુત્રસ્તેહં પ્રકુર્વતોઃ**—શ્રીકૃષ્ણમાં પુત્રરૂપે સ્નેહ રાખનારાં તમે બેઉનું. **આત્મા પાવિતઃ**—અંતઃકરણ પવિત્ર થઈ ગયું છે.

૧ નીચલો હોઠ, ૨ મુખડું ૩ આંખ ૪ હસવાની ઢબ. ૫ ચાલ ૬ મીઠાશના અધિપતિનું સહયુગ્મ મધુર. ૭ વસ્ત્ર ૮ પાસે આવડું તે ૯ અમણ. ૧૦ ચરણજન. ૧૧ હાથ. ૧૨ બે ચરણ.

ગીતં મધુરં-પીતં મધુરં, શુક્લં મધુરં-સુપ્તં મધુરં ॥
 રૂપં મધુરં-તિલકં મધુરં, મધુરાધિપતેરશ્ચિલં મધુરં ॥૪॥
 ૧૩ કરણં મધુરં-૧૪ તરણં મધુરં, હરણં મધુરં-રમણં મધુરમ્ ॥
 ષમિતં ૧૫ મધુરં-શમિતં મધુરં, મધુરાધિપતેરશ્ચિલં મધુરમ્ ॥૫॥
 ગુંજા મધુરા-માલા મધુરા, યમુના મધુરા-વીણી ૧૬ મધુરા ॥
 સ્ચિલિલં ૧૭ મધુરં-કમલં મધુરં, મધુરાધિપતેરશ્ચિલં મધુરમ્ ॥૬॥
 ગોપી મધુરા-લીલા મધુરા, શુક્તં મધુરં-શુક્તં મધુરમ્ ॥
 વૃદ્ધં મધુરં-૧૮ શિદ્ધં મધુરમ્, મધુરાધિપતેરશ્ચિલં મધુરમ્ ॥૭॥
 ગોપા ૧૯ મધુરા-ગાવો ૨૦ મધુરા, ૨૧ ચર્દિર્મધુરા-૨૨ સ્તુર્દિર્મધુરા ॥
 વલિતં મધુરં ૨૩-ફલિતં મધુરં, મધુરાધિપતેરશ્ચિલં મધુરમ્ ॥૮॥

જેને જે વ્હાલું હોય; તેનાં વખાણુ, તે હરખે કરીને કરે. શ્રીઆચાર્ય મહાપ્રભુજીને શ્રીકૃષ્ણ
 બહુ વ્હાલા. શ્રીકૃષ્ણ કેવા ? તેનો જવાબ શ્રીવલ્લભ પ્રભુજી આપે; એવો આપણે આપી
 શકીએ નહીં. રાગ હિંડોલ-ત્રિતાલ.

નકો મન લાગ્યો નદલાલહિં, તાહિ ઓર નહિં ભાવે હો—ટેક૦
 ન્યાં મુગો શુક ખાધ અધિકરસ, સુખ સ્વાદ ન બતાવે હો—નકો૦
 જેસે સરિતા મિલે સિધુકો, બહુરિ પ્રવાહ ન આવે હો—નકો૦
 એસે સુર કમલભોયન તે, ચિત્ત નહીં અનન ડોલાવે હો—નકો૦
 શ્રીકૃષ્ણની પાછળ ઘેલા અનેલા ગૌરાંગ મહાપ્રભુજી કહે છે કે—
 વંશસ્થ.

શ્રીકૃષ્ણરૂપાદિનિવેષણં વિના, ક્યર્થાનિ મેઽહ્યાન્યશ્ચિલેન્નિયાણિ ચ ।
 પાષાણશુષ્કેન્ધનભારકાણ્યહો, વિભમિ વા તાનિ કથં હૃતપ્રપઃ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનાં રૂપાદિનાં ધ્યાનવિના, મારાં દિવસો અને અખિલ ઈંદ્રિયો
 (ઇંદ્રિયોનો વેપાર) વ્યર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણના રૂપાદિના ધ્યાનવિનાના દિવસો અને ઇંદ્રિયો, મને
 પાપાણુ અને ઇધન જેવાં ભારરૂપ લાગે છે.

કવિ ભવભૂતિ કહે છે કે—

શૈવા ચર્ચ ન સ્વલ્લુ તત્ર વિચારણીયં, પંચાક્ષરીજપપરા નિતરાં તત્ત્વપિ ।
 સ્વેતો મધીયમતસીકુસુમાવભાસં, સ્મેરાનનં સ્મરતિ ગોપબધૂકિશોરમ્ ॥

અર્થ—અમે શૈવો છીએ. તે આત્મતાં કાંઈ વિચાર કરવા જેવું છેજ નહીં ! કારણ
 કે અમે નિત્ય—‘ ઓ નમઃશિવાય ’-પંચાક્ષર મંત્રનો જપ કરનારા છીએ. એટલે
 અમે નામધારી શૈવો નથી. તોપણુ—સદા અતસીના પુષ્પ સરખા સ્થામ, અને મંદ મંદ
 હસતા મુખવાળા યશોદાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને અમારૂં મન સ્મરે છે.

અરે ! એમની વાત શું કરીએ ! મોટા કવિ તો એમને ઓર કહે છે. સાંભળો—

પ્રણતદુરિતચૌરઃ, પૂતવાપ્રાણચૌરઃ, વલયવસનચૌરો, વાલગોપાંગનાનામ્ ।
 નયનહૃદયચારઃ, પદ્યતાં સજ્જનાનાં; અપહરતિ મનો મે, કોઽપ્યયં કૃષ્ણચૌરઃ ॥

૧૩ કાન ૧૪ તરલું. ૧૫ કોગળા ૧૬ તરંગ. ૧૭. જળ. ૧૮ વિનય. ૧૯ ગોપો. ૨૦ આશો.
 ૨૧ લાકડી. ૨૨ વજ. ૨૩ બુધિ.

આવા પુત્ર જેને ઘેર છે; એવા વસુદેવ દેવકીનાં ભાગ્યની પ્રશંસા, નારદજી કરે છે.
એક ગોપી બીજી ગોપીને કહે છે કે—

સખિ શૃણુ કોતુકમેકં (૨) મંદનિકેતાંગણે મયા વૃદ્ધં ।

મોઘૂલિધ્વસરાંગો (૨) નૃત્યતિ વેદાંતસિદ્ધાંતઃ ॥

હે સખિ! એક વાત તો સાંભળ! જેને ઋષિઓ વેદાંતનો સિદ્ધાંત કહે છે; તે સિદ્ધાંત, ગાયેની રજથી ધુસર અનેસો, નંદજીના આંગણમાં મેં જોયો.

આવા પુત્રની સેવા, વસુદેવ દેવકીને મળી; માટે નારદજી તેમની પ્રશંસા કરે છે.

સેવાધર્મ—અધા ધર્મોમાં સેવાધર્મ મોટો ગણાય છે; અધાં કર્મોમાં સેવા, મોટું કર્મ ગણાય છે; અધા જ્યોમાં સેવા, મોટો જપ ગણાય છે; અધાં પુણ્યોમાં સેવા, મોટું પુણ્ય ગણાય છે. શવરીની સેવા જોધને, મતંગઋષિ મુંજયા. મુંજધને એમ બોલ્યા હતા કે—‘હે શવરી! તારી સેવાનો અદ્દલો, હું નહીં આપી શકું! મારો ધણી (રામ) ત્રેતાના અંતમાં અહીં આવશે; તે આપશે.’ આ એટલો અધો મોંઘો છતાં છાનો ધર્મ છે કે—સ્ત્રિ પતિની સાથે રહે, પણ ભાગ્ય હોય; તોજ પતિની સેવા કરતાં શીખે. પુત્રાદિ માઆપની પાસેજ રહે; પણ ભાગ્ય હોય; તોજ માઆપની સેવા કરતાં શીખે. તીર્થે તીર્થે ભટકે; પણ ધરના દેવને ધક્કા મારે. પુત્રવધુ પાંચ કલાક નમઃશિવાયનો જપ કરે; પણ સાસુ સસરા કાંઈ કામ બતાવે; ત્યાં ફફડે—કકળી ઉઠે—મોં બગાડે. સેવા વશીકરણનો મહામંત્ર છે. ખારા સરોવરને, મીઠું સાકર બનાવવાની, તેનામાં શક્તિ છે. તે ઝેરને અમૃત બનાવી શકે છે.

પુત્રાદિમાં મોહ થાય; તો બંધન થાય; પણ પુત્રાદિ દૈવીક્રાંતિના હોય; તો તેમાં થએલો મોહ, પાવન કરે. નારદે કહ્યું કે—**વાં આત્મા પાષિતઃ**—તમારું મન શુદ્ધ થયું છે ચિત્ત શુદ્ધ માટે, તમારે બીજો કોઈ ઉપાય કરવો પડે એમ નથી.

આ સિદ્ધાંતને હવે યુક્તિથી દઢ કરે છે—

વસંતતિલકા—

‘વૈરેણ ચં નૃપતયઃ શિશુપાલપૌંડ્ર-શાલ્વાદયો ગતિવિલાસવિલોકનાદૈઃ ॥

ધ્યાયન્ત આંકૃતધિયઃ શયનાસનાદૌ, તત્સામ્યમાપુરનુરક્તધિયાં પુનઃ કિમ્ ॥૪૮॥

અર્થ—શિશુપાળ, પૌંડ્રક, અને શાલ્વ આદિ રાજાઓ, શયન આસનાદિ ક્રિયાઓમાં, શ્રીકૃષ્ણનું વૈરભાવથી રમરણ કરતા હતા; તોપણ શ્રીકૃષ્ણનાં ગતિ, વિલાસ અને કટાક્ષાદિકથી જેમની બુદ્ધિ તદાકાર રહેતી હતી; એવા તેઓ, સારુખ્ય મૂક્તિને પામ્યા હતા. ત્યારે તમારા જેવા પ્રેમથી ભજનારા હોય; તેઓની તો વાતજ શી કરવાનીજ હોય. [૪૮]

૪૮ પદ્યછેદ—**શિશુપાલસ પૌંડ્રસ શાલ્વસ તે આદયઃ** એપુ તે **ઈતિ નૃપતયઃ**—શિશુપાળ પૌંડ્રક અને શાલ્વ આદિ રાજાઓ. **શયનાસનાદૌ**—શયન આસનાદિ ક્રિયાઓમાં **ચં વૈરેણ ધ્યાયન્તઃ**—જેનું વૈરભાવથી રમરણ કરતા હતા; તોપણ. **ગતિસ વિલાસસ વિલોકનં ચ તાનિ આષાનિ** એવાં તે **તૈઃ આકૃતાઃ** (ખેંચાણી છે) **ધિયઃ** એવાં તે **આંકૃતધિયઃ**—શ્રીકૃષ્ણનાં ગતિ વિલાસ અને જોવું—તેથી જેમની બુદ્ધિ તદાકાર થઈ હતી તે. **તત્સામ્યં આપુઃ**—સારુખ્ય મૂક્તિને પામ્યા હતા. **અનુરક્તધિયાં પુનઃ કિમ્**—તમારા જેવા પ્રેમથી ભજનારા હોય; તેઓની તો શી વાતજ કરવાની હોય.

૪૮ વિવેચન—

એતરમાં આડા અવળા કણ પડે; પણ તેના છોડ હોય. વૈરભાવથી ખાતાં પીતાં—એસતાં ઉઠતાં—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરતા હતા; તે તરી ગયા. તો પછી **અનુરક્ત-ચિંતાં પુનઃ કિમ્ ?**—નારદજી વસુદેવજીને કહે છે કે—“તમે કે જોએ શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિવાળા છો, તેમનું કલ્યાણ કેમ ન થાય ?—ચાચજી. (આ કેમુત્ય ન્યાયની પદ્ધતિ છે.)

શિશુપાલાદિ પણ ડાઘા ડાઘા દરબારો હતા; મોટા રાજના ધણી હતા; પણ જીવ્યા ત્યાં સુધી, શ્રીકૃષ્ણનું રહસ્ય સમજ્યા નહીં. શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે માન્યાજી નહીં વ્યાસાદિ અને બીજાદિ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં પડતા હતા; પણ શિશુપાલાદિએ તો એમજ પોકાર્યું કે—‘ નહીં નમેરે નહીં નમે; સુધરેલા સજ્જન નહીં નમે ! ’ શિશુપાલશાસ્ત્રાદિ ચાલ્યા ગયા; પણ તેમના વંશજો હજી હયાત છે. તેઓ ઇશ્વરને માનતા નથી.

વિગ્નાન અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ—આજ કાલ વિગ્નાનનો પ્રભાવ બહુ વધી પડ્યો છે; પણ તેનો લાભ લેતાં, ઇશ્વર છે કે નહીં ? એવી શંકા જ્યાં ત્યાં થઈ પડી છે. આ શંકાના નિવારણ માટે, મી. સન્ડરલેન્ડે, મોટા મોટા વિગ્નાનશાસ્ત્રીઓના મત લખેને, ગયા જીલાધમાં ‘ મોડર્નરીવ્યુ ’માં તે મતોને ટાંક્યા હતા. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જે. એસ. હોલ્ડેન—પદાર્થ વિગ્નાનશાસ્ત્રી—જડવાદના સ્વપ્નમાંથી શાસ્ત્રવેત્તાઓ જાગૃત થવા લાગ્યા છે. કારણકે તેમને ખાત્રી થઈ છે કે—પદાર્થ વિગ્નાન અને રસાયનવિગ્નાન—એ બે શાસ્ત્રો, આ વિશ્વનો કાયડો ઉકેલી શકે એમ નથી. જડસૃષ્ટિ એ ચૈતન્યમય સૃષ્ટિનું એકાંગી અથવા અધુરું સ્વરૂપ છે. ચિત્ સૃષ્ટિ એજ ખરી સૃષ્ટિ છે. આધુનિક વિગ્નાન જે દોષ કરે છે; તે એ છે કે—જીવનું પ્રથક્કરણ વિગ્નાનશાસ્ત્ર અથવા રસાયનશાસ્ત્ર દ્વારા કરે છે. દાખલા તરીકે આપણા શરીરને લ્યો. જે આપણે વિગ્નાનશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્ર દ્વારા આપણા શરીરનું પ્રથક્કરણ કરીએ; તો તેથી ચરબી, લોખંડ, ચુનો અને એવું બધું મળીને, ૭૩ ડોલરથી વધુ કીંમતનું નહીં થાય. તાત્પર્ય—વિશ્વનું કેંદ્ર સ્થાન જડવસ્તુ નથી; પણ મન અને પ્રેરણા બે છે. જડસૃષ્ટિ તથા ચેતનસૃષ્ટિ વચ્ચે, બહો મોટો અંતર છે. વિગેરે.

આર્થર એચ. ક્રામ્પ્ટન—પદાર્થ વિગ્નાનશાસ્ત્રી—આ જગત પોતાની મેળેજ વિકાસ પામ્યું છે; એવો મત હવે ખંડિત થઈ ચૂક્યો છે. જગતનો કાંઈક હેતુ છે; અને તેની પાછળ ચૈતન્યમય શક્તિ રહેલી છે; એમ હવે કબુલ કરવું પડે છે. મનુષ્યોના વિચાર, એટલે જડ-સૃષ્ટિના નિયમને અનુસરી, અણુઓની થનાર સૃષ્ટિ, એવું સિદ્ધ થતું નથી. મનુષ્યને ઇચ્છા સ્વાતંત્ર્ય છે. આ દેહની પેલી પારની જે વિચારશક્તિ, તે તેનામાં રહેલી છે. એકાદ જડ દેહ નાશ પામે; તો પણ તેની પાછળના કાંઈક વિચાર કાયમ રહેવાનું શક્ય છે. વિગેરે.

રાબર્ટ એ. મીલીકન—પદાર્થ વિગ્નાનશાસ્ત્રી—ઇશ્વર એટલે કે ઇશ્વરનું એકાત્મક સ્વરૂપ. પૃથ્વીનો વિકાસ કરીને, તેને મનુષ્યોનું નિવાસસ્થાન બનાવી, મનુષ્યોના યુગ્મ સામર્થ્યનો વિકાસ કરવો; એવી જે ઇશ્વરની કલ્પના છે; તે મને બધું લાગે છે.

સર રમણ—પદાર્થ વિગ્નાનશાસ્ત્રી—ઉપર પ્રમાણેજ કહે છે.

સર જેમ્સ ઝીન્સ—ગણિતશાસ્ત્રી અને ખગોળશાસ્ત્રી—જગત એટલે માત્ર ચંદ્ર નથી; એવા વિચારોના વિકાસ ઉપર, ઘણા શાસ્ત્રવેત્તાઓ એકમત થવા લાગ્યા છે. જડસૃષ્ટિ નિર્માણ કરનાર અને તેના ઉપર સત્તા ચલાવનાર મન છે; એવો મત દૃઢ થતો જાય છે.

માત્ર ચણિતશાસ્ત્રના વિચારો પ્રમાણે, આ જગત છે; એમ કહેવું તે અધુરું જ્ઞાન છે. વિશ્વના મૂળમાં જે તત્ત્વ છે; તે મન, ચેતન અને જ્ઞાન છે.

ઐહમ્યં આર્ધન્દ્રાધનં—ગણિતશાસ્ત્રી-ધ્વજ ઉપર મારો વિશ્વાસ છે. આ વિશ્વની સુંદર વ્યવસ્થા, એજ ધ્વજરત્નું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે; એમ હું માનું છઉં. સૃષ્ટિના સર્વ વ્યાપારોમાંથી, સહેલુકતા માલુમ પડે છે.

સર આચાર્ય ઐડિંગ્ટન—(ખગોળશાસ્ત્રી) જડવાદનું દીવાળું ૧૯ મા સૈકામાં નીકળી ચૂક્યું હતું. જગત એટલે એક યંત્ર, અને તેનો ઉકેલ, જીવશાસ્ત્રવડે કરી શકાશે; એવું તે સમયે માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ હાલના જ્ઞાનથી, ઉપરની કલ્પના ઉઠાવી દેવામાં આવી છે. નવી શાસ્ત્રીય શોધો, એમ કહેવા લાગી છે કે-વિશ્વનું સ્વરૂપ ચૈતન્યથી પૂણ્ણ છે. તાત્પર્ય પૂર્વે પ્રસરેલો નાસ્તીકવાદ હવે નાશ પામ્યો છે. ચૈતન્ય મહત્ત્વની વસ્તુ છે; અને તેના ઉપર ધર્મને ઉભો કરવામાં ન આવે; તો તે ધર્મ ચાલતો નથી.

કટલે એફ. મેમર—(ભૂગર્ભશાસ્ત્રી)—આ જગતને જડવાદની દૃષ્ટિથી જોવાનો સમય પહેલાં હતો. પણ હવે તો કેટલાંએક વરસોથી તેમાં પલટો થયો છે. પરમાણુઓમાં જે શક્તિનું ચલન થાય છે; તેનું સ્વરૂપ ચેતનના ક્ષેત્રમાં છે—જડના ક્ષેત્રમાં નથી; એમ હવે દિનપ્રતિદિન સિદ્ધ થતું જાય છે. જગત એ પ્રચંડ યંત્ર નથી; પણ પ્રચંડ વિચાર છે. ચિદ્દ શક્તિ છે. સર્વ પ્રયોગો તથા સર્વ અનુભવ એમજ કહે છે કે—આ વિશ્વ ચૈતન્યમય છે; જડ નથી. મનુષ્ય માત્રને વ્યક્ત સ્વરૂપ આપનારી દરેક યીજ, મારા માટે ધ્વજ છે. શું ધ્વજ સુંદર છે ? શું ધ્વજ કલ્યાણપ્રદ છે ?—તેના જવાબમાં—એમ માનવુંજ પડે; કે—મનુષ્યો સુંદર અને કલ્યાણપ્રદ છે; તો પછી મનુષ્યોને નિર્માણ કરનારી શક્તિ (ધ્વજ) પણ સુંદર અને કલ્યાણપ્રદ હોયજ.

આ પ્રમાણે સર ઓલીવર લોજ, અરસર ફ્રેન્સીસ મંગહસનંડ વિગેરે ૧૪ શાસ્ત્રજ્ઞોએ પણ, The great design નામના પુસ્તકમાં, ધ્વજરના અસ્તિત્વ સંબંધી શાસ્ત્રયુક્ત વિશ્વાસ પ્રગટ કર્યો છે.

આંગળીને વેઢે આવે; એવા મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, ધ્વજરના અસ્તિત્વ સંબંધી હા પાડે છે: સારે તેમના નિશાળીયા—થોડું ભણીને બકવાદે ચડેલા ‘ ધ્વજર એવી કોઇ વસ્તુ છે જ નહીં,’ એમ કહે છે. પ્રાચીન અનેક ઋષિમુનિયો, ધ્વજરની ઉપાસના માટે; સંસારનાં સુખને તુચ્છ સમજી, વનમાં વસતા હતા. તે પછી આવ્યા ગૌતમ અને મહાવીર; તેઓએ પણ, ધ્વજરને ભજ્યા; અને ધ્વજર ભજવાનો ઉપદેશ આપણને આપ્યો. ત્યારપછી શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિગેરે આચાર્યો આવ્યા; તેઓ પણ એમજ કહેતા ગયા કે—‘ ધ્વજર છે; અને તેને ભજજો.’ તે પછી ઉત્તરમાં—તુલસીદાસ, સુરદાસ, કબીર અને નાનક; દક્ષીણમાં—તુકારામ, નામદેવજી વિગેરે; કાઠીયાવાડમાં નરસીમહેતો, બોળેભક્ત વિગેરે; ગુજરાતમાં દયારામ, પ્રીતમ, પ્રેમાનંદ વિગેરે; મેવાડમાં મીરાં વિગેરે—કહેતાં ગયાં કે—‘ ધ્વજર છે; અને તમે ધ્વજરને ભજજો.’ મીરાં તો વળી એમ બોલ્યાં હતાં કે—

૫૬.

મુખડું મેં જોયું તારું, જીજ સરવે થયું ખારું;

મન મારું રહ્યું ન્યારું—મોહન તારા !

મુખડાની મામા ભાગીરે—મોહન તારા !

નામદેવજીએ જડમૂર્તિને ચેતન બનાવી, કુષ પાકું; દામાજી માટે જડમૂર્તિ, વિદુ મહાર બનીને આવી; નરસીમહેતાની હુડી સ્વિકારી; કુંવર બાઇનું મામેઈ પૂરું-આવા અનેક પડ્યા પ્રભુએ દેખાડ્યા; તોપણ દુર્જનોને મન, ‘ભક્ત માત્ર કંગ; અને ભગવાન એવી કાંઈ વસ્તુ છેજ નહીં.’ આવા દુર્જન, આપ સૌ થશો નહીં. યુદ્ધિની મલિનતાને દૂર કરી; ભક્તોને અને ભગવાનનો સંકાર કરજો. આપવા ન મળે; તો કાંઈ નહીં. પૂજન કરવું ન સહે; તો કાંઈ નહીં; પણ નિંદા કરીને નરકે જવા જેવું તો, જરૂર કરશો નહીં. કાંઈ સાઈ ન કરી શકા; તો હરકત નહીં; પણ ખોટું કરતાં, તો જરૂર વિચાર કરજો.

શ્રી કૃષ્ણતત્ત્વને વિશેષ સ્ફુટ કરીને, માતા પિતાને બતાવે છે—

માડપત્યબુદ્ધિમક્રુયાઃ, કૃષ્ણે સર્વાત્મનીશ્વરે ॥

માયામનુષ્યભાવેન, ગૃદૈશ્વર્યે પરેઽવ્યયે ॥ ૪૯ ॥

ભૂભારાસુરરાજન્ય-હન્ત્રવે ગુપ્તયે સતામ્ ॥

અવતીર્ગસ્ય નિર્વૃત્તયૈ, યશો લોકે ચિત્તન્યતે ॥૫૦॥

અર્થ:—સર્વના આત્મા, ઇશ્વર, સર્વથી પર, અવિનાશી અને માયાને લીધે મનુષ્યભાવથી, જેમનું એશ્વર્ય ગુપ્ત છે; એવા શ્રી કૃષ્ણને, તમે તમારા પુત્ર ગણશો નહીં. [૪૯] પૃથ્વીના ભારરૂપ દૈત્યોરૂપી રાજાઓને મારવા, અને સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવા માટે, અવતરેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, કંસાદિને મારવા રૂપ જે કીર્તિ મેળવી; તે તેમના નહિમાના પ્રમાણમાં કાંઈ નથી; તોપણ મનુષ્યો તેથી આશ્ચર્ય પામી, તેમાં લોભાય છે. અને આ લોભને પરિણામે, મનુષ્યો મુક્તિ પામે છે. એટલે ભગવાનની લીલાઓનું ગાન મુક્તિ દાતા છે. [૫૦]

૪૯-૫૦ વિવેચન—

આંગણે આવે; પણ ઝોળખાય નહીં; એવી આ વાત છે. તેથી એમ કહેવુંજ જોઈએ કે-આપણને અડખંગાઇ ઘણીજ છે. આપણે આપણા સાચા સ્વાર્થમાં, બહુજ પ્રમાદી છઈએ; આપણા સાચા સ્વાર્થમાં, કતવ્યપરાયણતા ઘણીજ ઝોળી છે. જેમ મેલા થએલા ચાટલામાં, મુખ દેખાતું નથી; તેમ અત્યારે આપણે શું કરવું જોઈએ; તે આપણી

૪૯ પદ્મછંદ—**સર્વાત્મનિ શ્વરે ઇતિ કૃષ્ણે સર્વના આત્મા એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં. ગૃદૈશ્વર્ય યસ્ય સઃ તસ્મિન્ ગૃદૈશ્વર્યે-જેનું એશ્વર્ય ગુપ્ત છે એવા શ્રીકૃષ્ણમાં. માયાયા મનુષ્યભાવઃ તેન-માયાથી મનુષ્ય બન્યા છે તેથી. પરે અવ્યયે-સર્વથી પર અને અવિનાશી શ્રી કૃષ્ણમાં-અપત્યબુદ્ધિ મા અક્રુયાઃ-['મા'નો પ્રયોગ હોય, ત્યાં અ ન મુકાવો જોઈએ. છંદના મેળ માટે મૂક્યો જણાય છે.] પુત્ર બુદ્ધિ કરશો નહીં.**

૫૦ પદ્મછંદ—**મુખઃ ભારરૂપાઃ અસુરરાજન્યાઃ (દૈત્યોરૂપી રાજાઓ.) તેષાં હંતુ (નપુસકલિંગ-નાશ) તત્તમે ભૂમાન્-પૃથ્વીના ભારરૂપ દૈત્યોરૂપી રાજાઓને મારવા માટે સતાં ગુપ્તયે-સત્પુરુષોની રક્ષા કરવા માટે. અને નિર્વૃત્તયૈ-મુક્તિ માટે; અવતીર્ગસ્ય યશઃ અવતરેલા ભગવાનના થય. લોકે ચિત્તન્યતે (કર્મણીરૂપ)-લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.**

મેલી યુદ્ધમાં સ્ફુરતું નથી. આ બધા દોષનું કારણ-ધર્મિય સંગંધી આપણું નિરીક્ષણ બાંધી જાય છે. આપણા કથાણુ માટે આપણે ઉડા વિચાર, ધણેજ ઝોઝો છે. જ્યાં અસાવધ રહેવું જોઈએ; ત્યાં આપણે સાવધ રહીએ છીએ; અને જ્યાં સાવધ રહેવું જોઈએ; ત્યાં આપણે અસાવધ રહીએ છીએ. ભક્ત અને ભગવાનની આત્મતામાં, આપણે ધણેજ સાવધ રહેવું જોઈએ; ત્યાં આપણે ધણેજ અસાવધ રહીએ છીએ. કુંવરબાઇનું મામેરું પુરવા જતાં; ભક્ત નરશી આંગણે આવ્યા; પણ વેવાઈ સમજ્યા નહીં. ચપળ નાગરોએ પણ, નરસીને ઝોળખ્યા નહીં. હુડીવાળા ચાર જણને ભગવાન પોતે મળ્યા. નાણાં ચૂકવી આપ્યા; પણ તેઓ નાણામાં રહ્યા. તેમણે ભગવાનને ઝોળખ્યા નહીં.

અરે ? આધે ક્યાં જઈએ ! પતિપત્ની ૨૫-૫૦ કે ૬૦ વરસ સાથે રહે; પણ એક ખીજને ઝોળખે નહીં. એકખીજનું ઉડું નિરીક્ષણ કરે નહીં-એકખીજનું રહસ્ય વિચારે નહીં. પુત્રાદિ બાળક મટીને મોઝાં થાય; પણ માતાપિતાનું ઉડું નિરીક્ષણ કરે નહીં; તેમને ઉડા વિચાર કરે નહીં. તેમજ ડાકોરના ઠાકોરનાં સો વરસ દરસન કરે; પણ તેના ઉંડાણમાં ઉતરે નહીં. દરીએ મોતી ધણાં; પણ મળે કોને ? ઉંડા ઉતરે તેને.

આ બધી વાતો, બહારની ઉપાધિઓમાં ઝોછા અટવાય તેમને માટે છે. કુટુંબ ડાહ્યા, ગામડાહ્યા કે દેશડાહ્યા થવા દોડતા હોય; તેમને માટે નથી. પોતે પહેરેલાં વસ્ત્રો, ક્યારે નીકળી પડ્યાં; તે બાન, નિશાળાજને હોતું નથી; તે પ્રમાણે માથામદિરા-સંસારમદિરા વ્યવહારમદિરા-નું પાન કરનારાં આ અગર પુરૂષને, પોતાનું મોંધું-અમૂલ્ય-આયુષ્ય-ક્યાં આધું જાય છે; તેની ખબર રહેતી નથી.

ઉપજાતિ.

દીધે કરોડો દામ, માનવ દેહ, આ મળતો નથી;

તે પણ વૃથા કહેવાય; જે હરિ ચરણમાં હળતો નથી.

તેથી આપને ધણીવાર કહું છઉં કે—

અમારી એક ઘડી તો, લાખેણી વહી જાય છે.

અમે પુત્રાદિના પિતા છીએ; માના દિકરા છીએ; બાધઓના બાઈ છીએ; પણ હવે અમે તૈયારીના માણસ છીએ ! હવે અમારે અને તમારે ‘રામરામ’ હોય ! નકામી વાતો કરવાની હોય નહીં. લૌકિક વ્યવહાર ધણેજ ઝોછો હોય !

અમેરે પંખીડા પરમ ધામનાં, ઉંચા વ્યોમનાં વિહારી જો !

ઉડતા એ અલક આકાશમાં, પાંખ પ્રેમની પસારી જો !

અમેરે પંખીડા પરમ ધામનાં.

ઉનાળે જેમ નદીનો પ્રવાહ સંકોચાતો જાય; તેમ તમે પણ, જે કાંઈ સમજ્યા હો; તો, તમારા સંસાર પ્રવાહને સંકોચતા રહો ! તમે ગમે તે હો; કલાકે કરોડો કમાતા હો ! પણ તમારા વિના, સંસાર અટકી નહીં પડે—તમારું કામ ઉપાડી લેનારા મળી રહેશે ! એ ચોક્કસ વાતને, હૃદયમાં ખોડતા રહો. એક શીશીમાં હવા ભરી હોય; ત્યાંસુધી પાતળું પાણી પણ, તેમાં પેસી શકતું નથી; તેમ જ્યાંસુધી તમારા મનમાં, સંસાર ભર્યો હોય; ત્યાંસુધી ભક્ત અને ભગવાનની વાતો, તમારા મનમાં પેસી શકશે નહીં. જેમ ઝેર પીનારને ડોક્ટરો ઝોકાવી નાંખે છે; તેમ સંસારથી ઝેરી બનેલા હૃદયને, વારંવાર ઝોકા-

વતા રહો-વારંવાર ખંખેરતા રહો ! સ્વચ્છ થએલા ચાટલામાં મુખ દેખાય; તેમ સ્વચ્છ થએલા હૃદયમાં, ભક્ત અને ભગવાનનું રહસ્ય સ્પુરે !

વસુદેવ અને દેવકી તો, ભાગ્યશાળી હતાં. તેથી તેમને માટે નારદ પધાર્યા. આપણે માટે કાણુ ? કદિ કોઇ કહેનાર આપણને મળે; તો આપણને કોઇનામાં શ્રદ્ધા નહીં. આપણે સાંભળીએ ધણું; પણ કોઇનું જરા જેટલું માનીએ નહીં. વિચાર કરી જોજો.

૫૦ મા શ્લોકમાં અવતારના હેતુ બતાવ્યા. બળતા ધરમાંથી, મનુષ્યોને બચાવવા, મ્યુનીસીપાલીટી અનેક ઉપાયો કરે છે; તેમ સંસારમાં તથાતા જીવને, ભગવાન તરફ વાળવા, નારદાદિ અનેક ઉપાયો કરે છે.

ચોપાધ—શ્રુતિ સિદ્ધાંત ધૃષ્ટ ઉરગારી, સમ ભજ્ય સબકામ વિસારી.

જીવને વાતો કરવી બહુ ગમે છે. પણ સંસારની વાતો ન કરાય. ભગવાનની વાતો કરાય.

નારદજીનો ઉપદેશ પૂરો થયો. હવે શ્રીશુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा महाभागो, वसुदेवोऽतिविस्मितः ॥

देवकी च महाभाग, जहतुर्मोहमात्मनः ॥५१॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—આ વાત સાંભળીને બહુજ વિસ્મય પામેલા ભાગ્યશાળી વસુદેવ, અને ભાગ્યશાળી દેવકીજીએ, પોતાનો મોહ તણ દીધો. [૫૧]

૫૧ વિવેચન—

જેમ દીવામાં મોગરા આવે; તેમ યુદ્ધિમાં માયાનો મોગરા આવે. રૂડા પુરુષને સમાગમ હોય; તો તે રૂડા પુરુષ, માયાના મોગરાને કાપીને, યુદ્ધિને ઠીકઠાક કરતા રહે.

વસુદેવ પાસે નારદ પધાર્યા; તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણા સમજવી. શ્રીકૃષ્ણ નારદના કરતાં ડાહ્યા હતા; પણ માતાપિતાને પોતે ઉપદેશ ન કર્યો. ત્રીજા પુરુષ પાસે ઉપદેશ કરાવ્યો. નિકટના સગાને જેમ અજનું પોષણ આપો છો; તેમ નીકટના સંબંધીઓને, ગમે તે રીતે, જ્ઞાનનું પોષણ આપતા રહો. શરીરની આરોગ્યતાનું એંધાણ જૂખ; તેમ મનની આરોગ્યતાનું એંધાણ વૈરાગ્ય, અને સદ્યુદ્ધિ.

ક્રમ !—આપ સૌ સાવધાન છોને ?—કે-ગાખાને ગોળ આપ્યો; ગળે ગોળ પાડી નાંખ્યો—એવું છે ?

ચોપાધ—મનિય તમ મન વિરજ ગુંસાધ, જબ ઉર બલ વિરાગ અધિકાર્ધ;

સુમતિ ક્ષધા બાદે નિત નધ, વિપય આશ કુર્બલતા ભધ.

અરે ! આતો રત્નો વીણી વીણીને આપું છઉં.

૫૧ પદ્યછંદ—एतच्छ्रुत्वा—આ સાંભળીને. अतिविस्मितः—ધણુજ વિસ્મય પામેલા. महाभागः वसुदेवः—મોટા ભાગ્યશાળી વસુદેવે. महाभाग देवकी च—મોટાં ભાગ્યશાળી દેવકીજીએ. आत्मनः मोहं जहतुः—પોતાના મોહને તણ દીધો.

બોલો શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્ર દેવકી જન્મ-હરહર મહાદેવહર-બોલો શ્રી દારકાધીશકી જન્મ; બોલો શ્રી રણછોડરાયકી જન્મ. આ તો આપણો દેવી મેળો ! જન્મ બોલવાની મન, અહીંજ છે. તમારે ઘેર જન્મને બોલશો-તો પાડોથી દોડ્યો આવશે-કે-“ થયું શું ? ” ધરમાં પુત્રાદિ હશે; તો ગાંડા ગણશે. માટે એક વખત સૌ પ્રેમથી બોલો-શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્ર દેવકી જન્મ.

મોહ છોડી દીધો—નારદજીનો ઉપદેશ સાંભળી, વસુદેવ દેવકીએ મોહ છોડી દીધો. આટલું સાંભળીને, ખેસી રહેલું જોષએ નહીં. તે સંબંધી આવો આપણે, આપણો વિચાર કરીએ ! આપણને સાક્ષાત્ નારાયણ કહેવા આવ્યા હોય; તો પણ આપણે આપણો મોહ મૂકીએ નહીં. આ પુત્રાદિના મોહની વાત તો ઠીક; પણ એક નમાલી બીડીમાંથી કાંગડો પુરૂષ મોહ મૂકી શકતો નથી. કારણકે-આપણે મોહમાંજ મોટા થઇએ છઇએ. મોહના બાધને આપણે સમજતા નથી. જેમ બાળક અંગારનો ચળકાટ દેખીને, તેને પકડવા દોડે-પરિણામનું બાન રાખે નહીં; તેમ આપણે પણ, મોહનો ચળકાટ દેખીને, નવા નવા મોહમાં પડીએ ! એક આ હોય; પણ કાંઈ બીજી આ પરણાવે; તો તે પણ હા. ત્રીજી પરણાવે; તો તેની પણ ના નહીં. પછી ?-કે પછી-લોહીનાં પાણી. આ મળ્યાં; સંસાર માંડ્યો. વિષય સુખ બહુ ભોગવ્યાં. બે-પાંચ-દસ દિકરા ઉભા કર્યા; પણ આપણે એમ ન સમજ્યા; કે-આ આફતો ઉભી થાય છે. આ આફતો જીવને અક્ષણી અક્ષણીને મારી નાંખે છે. ધંધામાં પણ મોહ ! લાખના કરોડ કર્યા; પણ જીવીને મેદા નહીં. સંતો મોટા એટલામાટેજ કે-મોહને દેખીને તેઓ કુજી જન્મ. મોહમાં રાખે નહીં. જે વસ્તુમાં મોહ થાય; તે વસ્તુને તજતા જન્મ. મોહ એજ ફસામણ ! મોહ એજ શુભામી ! મોહ એજ પરાધીનતા ! મોહ એજ મોત.

સંસારચક્રનો મોટો સુખો મોહ છે.

તપોમિઃ ક્ષિણપાપાર્ણાં, શાંતાનાં ચિત્તરાગિણાં ॥

મુમુક્ષુનામપેક્ષોડય-માત્મબોધો વિચિચતે ॥ ૧ ॥ (આત્મબોધ)

મોહનો કટો શત્રુ આત્મબોધ છે. પ્રત-દેવદર્શન-કથાવાર્તા વિગેરે જે કાંઈ ધર્મની ખાતર થાય છે; તે મોહને તોડવા માટેજ થાય છે. જ્યાં મોહ હોય; ત્યાં વૈરાગ્ય નહીં; અને જ્યાં વૈરાગ્ય હોય; ત્યાં મોહ નહીં. અત્યારે સોએ દહ દહ, દેવમંદિરો અને સંતો, મોહનાં ધામ બની ગયાં છે. તે જૂલ સુધારવા જેવી છે.

ચોપાઇ—ઉસર વરસે તૃણ નહીં જામા, સંતહૃદય જસ ઉપજ ન કામા.

હવે ચોગેશ્વરના કથાપ્રસંગ સંબંધી કહે છે—

इतिहासमिमं पुण्यं, धारयेद्यः समाहितः ॥

स विधूयेह शमलं, ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—જે પુરૂષ સાવધાનતાથી, આ પવિત્ર ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરે; તે આ લોકમાંજ મોહનો નાશ કરીને, જીવતાંજ બ્રહ્મભાવને પામે. [૫૨]

૫૨ પદ્યછેદ—યઃ इमं पुण्यं इतिहासं—જે આ પવિત્ર ઇતિહાસને. समाहितः—સાવધાનપણથી. धारयेत्—ધારણ કરે-અભ્યાસ કરે. शः—તે. इह—આ લોકમાં. शमलं विधूय—મોહનો નાશ કરીને. ब्रह्मभूयाय कल्पते—જીવતાંજ બ્રહ્મભાવને પામે છે.

પર વિવેચન—

શામલું—ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં વિધનરૂપ-પુણ્યપાપરૂપ-ને કાંઈ આવરણ હોય તે. નવયોગેશ્વરોનો કથાપ્રસંગ, આ રકંધના આ બીજાના ૧૪ મા શ્લોકથી શરૂ થાય છે. જ્યોત્ષ્ણો પાછળ મોક્ષપત્રિકાનું પાનું ૩૪. ક. નં. ૫.

ચાલુ વરસના વૈશાકનો પ્રથમ અંક, ત્રીજા અધ્યાયના ૪૦ મા શ્લોકથી શરૂ થાય છે. તે પૂર્વેના ફરમા ૨૪ નું પુસ્તક, બંધાવીને આપાય છે. તેની કીમત ૧-૦-૦. પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ છે. સાથે છ દર્શન પણ છે. તે પુસ્તક નવા ગ્રાહકોને ખાસ ઉપયોગી છે. ગાદલ રહેશે; તો તમારી પાસે એકાદશસ્કંધ અધુરો રહેશે. ફાઇલ મેળવી લ્યો ! અંકો રજળતા રાખશે નહીં. આ ન્યુસપેપર નથી. આ શાસ્ત્ર છે.

યોગેશ્વરોનો સંવાદ, એકાદશ રકંધના પ્રાણ સમાન છે. માટે ત્રેમે કરીને શાંતિપૂર્વક વાંચશે. આનો મહિમા ઘણો છે.

છતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના એકાદશસ્કંધનો પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. મોલીયો હરિ ! મોલો શ્રી રામચંદ્ર દેવકી જય. ત્યાં આસપાસ એકાં હોય, તેમને સોને ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશે. શ્રી રામચંદ્ર કૃપાળુ ભજ મનં

અમદાવાદ, મોક્ષમંદિર
આસો ૧૯૯૨.

લી. રામચંદ્ર મોનજી ભટ્ટ.

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય છઠ્ઠો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માદિદેવો, ભગવાનને સ્વધામમાં પધારવા માટે વિનંતિ કરશે. પછી ઉદ્ધવજી અધીરા થઇને, પોતાને પણ, સ્વધામમાં લઇ જવા ભગવાનને પ્રાર્થના કરશે; તે કથા કહેવામાં આવશે.

[આ અધ્યાયથી શ્રીકૃષ્ણ તથા ઉદ્ધવની જ્ઞાનચર્ચા શરૂ થશે. અદ્ભુત વાતો સાંભળવાની મળશે.]

દેવો શ્રીકૃષ્ણને મળવા દ્વારકા પધારે છે—

॥ ધીશુક ઉવાચ ॥

અથ બ્રહ્માત્મજૈર્દેવૈઃ, પ્રજેશૈરાવૃતોઽભ્યગાત્ ॥

ભવશ્ચ ભૂતભવ્યેશો, યયૌ ભૂતગણૈર્દૃતઃ ॥ ૧ ॥

ઇન્દ્રો મરુદ્ધિર્ભગવા-નાદિત્યા વસવોઽશ્વિનૌ ॥

ઋભવૌઽગિરસો રુદ્રા, વિશ્વે સાધ્યાશ્ચ દેવતાઃ ॥ ૨ ॥

૧ પદ્મછંદ—અથ-પછી. આત્મજૈઃ દેવૈઃ પ્રજેશૈઃ આવૃતઃ બ્રહ્મા-સનકાદિક દેવોથી અને પ્રગ્નપતિઓથી વિંટાએલા બ્રહ્મા. અભ્યગાત્-દ્વારકામાં આવ્યા. ચ-તથા. ભૂત-ગણૈઃ ભૂતઃ ભૂતભવ્યેશઃ ભવઃ-ભૂતગણોથી વિંટાએલા સદાશિવ.

૨ પદ્મછંદ—મરુદ્ધિર્ભગવાન્ ઇન્દ્રઃ-મરુત દેવોથી વિંટાએલા ઇન્દ્રભગવાન્. આદિત્યાઃ-સૂર્યો. વસવઃ-વસુઓ. અશ્વિનૌ-અશ્વિની કુમારો. ઋભવઃ-ઋણદેવો.

મન્ધર્વાપ્સરસો નાગાઃ, સિદ્ધચારણગુહ્યકાઃ ॥

ઋષયઃ પિતરશ્ચૈવ, સવિદ્યાધરકિન્નરાઃ ॥ ૩ ॥

દ્વાદકામુપસંજગ્મુઃ, સર્વે કૃષ્ણદિદક્ષવઃ ॥

વપુષા યેન ભગવાન્-નરલોકમનોરમઃ ॥

યશ્નો વિતેને લોકેષુ, સર્વલોકમલાપહમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવેણ કહે છે કે—પછી સનકાદિક દેવો, તથા પ્રભ-પતિઓથી વિંટાએલા બ્રહ્મા, ભૂતના સમુદોથી વિંટાએલા ભૂતભવિધ્યના સ્વામી સદાશિવ, મરૂત દેવોથી વિંટાએલા મહારાજ ઇંદ્રદેવ, વસુઓ, અશ્વનીકુમારો, ઋષુ, અંગિરસ, રૂદ્ર, વિશ્વદેવો, સાધ્યદેવો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, સિદ્ધો અને ચારણો, યક્ષો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, વિદ્યાધરો તથા કિન્નરો—સઘળા દેવો, શ્રીકૃષ્ણના અંગનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી, દ્વારકા ગયા; કે જે અંગથી મનુષ્યોના મનને રમાડનાર ભગવાને, સર્વલોકના પાપને મટાડનાર યશને, લોકોમાં વિસ્તાર કર્યો હતો. [૧ થી ૪]

૧ થી ૪ વિવેચન—

જ્યાં રાજા ખીરાળેઃ ત્યાં મોટા મોટા અમલદારો અવાર નવાર આવ્યાજ કરે. કોઇ વખત, સઘળા અમલદારો પણ ભેળા થાય બ્રહ્મા અને સદાશિવ જેવા જેમની પ્રાર્થના કરે; તે દ્વારકાનો ધણી કેવો હશે ? ગોપીકાઓ સાથે કરેલા વ્યભિચારને, આ દેવો નહીં જાણતા હોય ! સોળહજાર એકસો આઠનો પતિ, એટલે એક સાધારણ ગૃહસ્થના કરતાં પણ, વધારે વિપય લોભુપ; વળી હજારો પુત્રપૌત્રાદિનો આપ; એવો મોટો જંગળી આ શ્રીકૃષ્ણ ! આ વાત દેવો નહીં જાણતા હોય ! દેવો તો ભૂલા પડ્યા; પણ—રાજસૂયયજ્ઞમાં વ્યાસાદિ ઋષિયો ભૂલા પડ્યા; બીજાદિ ભડવીર પણ ભૂલા પડ્યા. પછી ઉચકાદિના સાધુ સન્યાસીઓ, અને એવા ખીમ ત્યાગી વૈરાગી પણ, આ જંગળી ગૃહસ્થને ભજવા લાગ્યા. ત્યારે ત્યાગી મોટા કે ગૃહસ્થ મોટા ? ત્યાગી થઇને ગૃહસ્થને ભજવ ? એવી શંકા થાય. આ શંકાનું સમાધાન, ઉપર ટપકેથી જોતાં, એકે પક્ષના લાભમાં થયું હોય;

અંગિરસઃ—અંગિરસ, રુદ્રાઃ—રૂદ્રો. વિશ્વે—પ્રથમાનું બહુવચન—વિશ્વદેવો. સાધ્યાઃ—સાધ્યદેવો.

૩ પદ્મછેદ—ગંધર્વાશ્ચ અપ્સરસશ્ચ ગંઠ—ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ. નાગાઃ—નાગો.

સિદ્ધચારણગુહ્યકાઃ—સિદ્ધો, ચારણો અને યક્ષો. ઋષયઃ પિતરઃ—૪ ૫૬ સવિદ્યા-ધરકિન્નરાઃ ઋષિઓ, પિતૃઓ, વિદ્યાધરો અને કિન્નરો.

૪ પદ્મછેદ—સર્વે—ઉપર પ્રમાણે સર્વે. કૃષ્ણસ્ય વિદક્ષવઃ ક્રુઠ—શ્રીકૃષ્ણના અંગને જોવાની ઇચ્છાવાળા. નરલોકાનાં મનઃ રમયન્તિ (રમાડે—પ્રેરક) इति નરલોક-મનોરમઃ इति ભગવાન્—મનુષ્યોના મનને રમાડનાર ભગવાને. યેન વપુષા—જે શરીરથી. સર્વલોકસ્ય મલં અપહંતિ इति—સર્વલોકમલાપહં ચક્ષઃ સર્વ લોકોનાં પાપનો નાશ કરી નાંખે એવા યશને. લોકેષુ વિતેને—પરોક્ષ ભૂતજ-લોકોમાં વિસ્તાર કર્યો હતો.

તે નળ્યું નથી. આપણે એટલું યાદ રાખવું કે-ત્યાગી હોય; અથવા યુદ્ધ હોય; પણ જે સમજણમાં મોટા હોય; તે મોટા. જે કામ-કોષ અને લોભથી લેવાતા ન હોય તે મોટા; જે રાગદ્વેષ કરતા ન હોય; તે મોટા. જે કળ્યાણ; તેતો નાનામાં નાનાં. જે કામી કોપી અને લોભી, તે નાનામાં નાનાં. આવા નાનાં, ભગવાં પહેરતાં હોય; તોપણ તેમને નાનાં સમજવાં. આવાં નાનાં, મોટા આચાર્ય બનીને સોનાની પાલખીમાં બેસતા હોય; તોપણ નાનાં. આવાં નાનાં કોઈને અડકતાં દિવસમાં દસ પંદર વખત સ્નાન કરતાં હોય; તોપણ નાનાં. આવાં નાનાં દાનદક્ષણ આપતા હોય; તો પણ નાનાં.

દૃષ્ટાંત—મહાભારતમાં એક એવી વાત આવે છે કે—એક સમયે શિબિરાળ સંતોનાં દર્શને નીકળ્યા હતા. સહોત રાજ સંતોનાં દર્શન કરીને પાછા આવતા હતા. એકના રથ સામસામા આવ્યા. એકએ રથમાંથી નીચે ઉતરી, એકબીજાનો સત્કાર કર્યો. તે એકએ દરજ્જાથી સરખા હોવાને લીધે; એક બીજાને માર્ગ આપ્યો નહીં; એટલે ચીસો કાપી આપ્યો નહીં. એક રથ સામસામા ઉભા રહ્યા. ચીસો કાપી આપે; તે નાનો થઇ જાય; એ ભયે, એકેને ભડકાવ્યા. આ એક ભગવાનના ભક્ત હતા. ભક્તની ચિંતા ભગવાનને ! પ્રભુ પ્રેરણાથી નારદજી ત્યાં પધાર્યા. એક રાત્રે નારદજીને પ્રણામ કર્યા. અરસપરસ કુશળ પૂછ્યા પછી—

નારદજી—કેમ ! આમ રસ્તા વચ્ચે સામસામા ઉભા છો ?

એક રાત્રી—અમે એક દરજ્જામાં સરખા છઇએ. ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે નાનો રાત્રી, મોટાને ચીસો કાપી આપે. ત્યારે અહીં નાનો કાણ થાય ! માટે એક સામસામા ઉભા છઇએ.

નારદજી—પણ આનું પરિણામ શું ? એકરાત્રી—પરિણામ જે આવે તે.

નારદજી—કળ્યાણનું પરિણામ કેાધ-મારામારી વિગેરે. કળ્યાણનું પરિણામ બીજું કાંઈ સાઈ, તો નજ હોય ! કેમ કોઈ સારા પરિણામની રાહ જુઓ છો ?

એકરાત્રી—કળ્યાણનું પરિણામ સાઈ નજ હોય; એમ અમે એક નળ્યુંએ છઇએ; પણ જગતમાં અમારી આખર ઘટે ને ? નાના થઇ જઇએ ને ?

નારદજી—સત્પુરુષો તો ખજા પ્રત્યે પણ સાધુતા બતાવે છે; ત્યારે તમે સત્પુરુષ પ્રત્યે સાધુતા બતાવી શકતા નથી ? તમારામાં જે વધારે ઉદાર ચરિત્રવાળો હોય ! ઉચ્ચકાંટિનો—કલ્યાણની પરવાળો—શ્રી હરિનો પરમભક્ત હોય; તે ગુરત રસ્તો આપી લે. આમ નખી પડવાથી, જગત્ તમને નિંદશે નહીં; પણ વંદશે.

આ સાંભળી એકરાત્રી એક બીજાને પ્રદક્ષણ કરવા લાગ્યા; અને ચીસો કાપીઆપી પોતાને રસ્તે ચાલ્યા ગયા. નારદજી પોતાને રસ્તે ગયા.

માટે જેની સમજણ મોટી, તે મોટો. જે લડે તે નાનામાં નાનો.

ચીખલી—ચીલીમોરા થઇને જવાય.

રા. રા. દયારામ ગોવિંદજી લોખંડવાળાના આગ્રહથી, કારતક સુદી ૨ સોમવારે રાત્રે, અહીંથી નીકળતી અગીઆરની લોકલમાં નીકળી, સુદી ૩ સોમવારે સવારમાં ચીખલી જશું. ત્યાં મોટો મેળાવડો છે. અનુકુળતા હોય; તેમણે પધારવું.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.
અમદાવાદ—થી કાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીષદ દેવીદાસ હયનલાલે બાંધ્યું.

પુસ્તક ૧૭ સં.]

માગસર ૧૯૯૩.

[અંક ૯ મો.]

ખર-ખર, ખર-ખર—કારતક ગયો; અને માગસર આવ્યો. એમ બાજકાલ કરતાં પેસો દિવસ પણ આવી પહોંચશે. કેમ સાવધાન છેને ? સાવધાન રહીને, વીજળી જપ્તકે, મોતી પરીવી શ્યો ! નહીં તો—

‘ તારા હાપણુમાં લાગી લાશ્વરે ! ઉંધ તને કેમ આવે ?

પાણી પહેલાં બાંધી લેને પાળરે—ઉંધ તને કેમ આવે ?

આ તો સ્વપ્ના જેવો સંસારરે—ઉંધ તને કેમ આવે ?

વિગેરે-વિગેરે-કહેવાનું એટલુંજ કે—સાવધાન છેને ? એમ હો—તો વાત કરીએ ! સાંભળો—

ચીખલી—કારતક સુદી ૨ સોમવારે રાત્રે લોકલમાં નીકળી, સવારમાં બીલીગેરા ક્ષેત્રમાં. મોટર તેવાર હતી. ધણી ભાઈઓ સાથે હતા. ચીખલીમાં અમરોલી નામના ભાગમાં શ્રીરણુછાડરામના મંદિરમાં મેડા ઉપર મુકામ હતો. જેવું જોઈએ તેવું મળે; તે પ્રજ્ઞ કૃપા ! શ્રીરણુછાડરામ આગળ આગળ ! અને સ્થાન ધણુંજ શાંત. ગળજર સુધાર ભાઈઓની યાતિનું સંમેલન હતું. વલસાડના કેરેજ એકઝામીનર મી. રણુછાડજી જીવજી, જે આપણા માસીકના ગ્રાહક—તે ત્યાં પ્રમુખ હતા. કુધમાં સાકર મળી. યાતિસુધારાની વાતો સાથે, ધર્મ સંબંધી વાતો પણ, થવીજ જોઈએ. જેમ એકડા વિનાનાં મીઠાં નકામાં; તેમ ધર્મને દૂર રાખી, કરેલા અનેક સુધારા-ન્યાં જુઓ ત્યાં શીકા ફર લાગે છે. ફયારામ ગોવિંદજીના મોટાભાઈ-ફનાયજી ગોવિંદજીએ, આ કામ કરવા, અમને આ પ્રસંગે નોતર્યા હતા. અત્યારે ‘જિઓ અને અત્યારનો સુધારો,’ અને ‘વર્ણુવ્યવસ્થા’—આ બે પ્રશ્ન—પાસ ચર્ચા માગે છે—પાસ રીપેરીંગ માગે છે. ગામડાઓમાં પણ, ધર્મના આ બે ચાંબલા રોકી ગયા છે. આ બે વિષયનાં પુસ્તકો વહેંચીને, તે ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યાં. લોકો ધણીજ ભાવિક છે. બગડ્યાં છે; તે ધણીજ થોડાં છે. જે બગડ્યાં નથી; તેઓ દિલાસો માગે છે સાંત્વના માગે છે—પોતાના મતને ટેકો માગે છે. હાલ વેદ ઉપનિષદોની મોટી મોટી વાતો મુલતવી રાખી, આ બે વિષયો, સમાજને બરાબર સમજાવવાની ધણી જરૂર છે. આ બેજી વિષયો પુસ્તકોમાં લખી આપ્યાં છે; તે જાણવાની ઇચ્છા થાય; તે તેમાંથી વાંચવું.

કારેતક સુદી ૩ ને આ કામ કરીને, ચોથ યુધવારે શ્રીખલીનાં દેવમંદિરો અને સંત બ્રાહ્મણોનાં દર્શન કર્યાં. તેમાં-સંતબ્રાહ્મણ-જદુરામભાષીનાં દર્શન, અમોલાં હતાં. તેમને ઘેર જતાં, પ્રથમ તો તેઓ, અમારી સામે જોઈ રહ્યા. પછી બાથ બીડી-બીડીને મળ્યા; અને બહુ રાજી થયા. પછી આખમાં પ્રેમનાં આસુ ! ગદ્ગદ કંઠે થોડી વાત કરીને અમને બેસાડયા. આવાં હેત તો અમને, અમારા સગાઓએ-વેવાઇઓએ કર્યા નથી. આ તો મનના સોદા ! અંતરના ઉભરા ! પૂર્વની પીછાણ ! 'વંદન કરીએ રે-એ વિપ્રવરને.' પુંધના બ્રાહ્મણવાસમાં બીજા બ્રાહ્મણોનાં દર્શન કર્યાં. તેમનાં મકાન ઘણાં શાંત-પાછળ પગતાંશવાળાં-આસપાસ લીસોતરીવાળાં. તપ તથા સ્વાધ્યાયને માટે ઘણાંજ અનુકુળ ! યુધવારે રાત્રે મોક્ષવાણીમાંથી 'કેવટ'નું વ્યાખ્યાન કર્યું. પ્રેમના કકડા ! જમ્યા હોય; તે જણે ! સાદાસરલ ભાવિક લોકોને, સાદાસરલ ભાવિક કેવટની વાત ગમી. ગુરુવાર રાત્રે લોકલમાં બેસી, શુક્રવારે અહીં હાજર થયા. સૌનો પ્રેમ ઘણો !

દશમનો ત્રીજો ભાગ—સંવત ૧૯૮૯-૯૦-૯૧ પુસ્તક નં. ૧૪-૧૫-૧૬ ત્રણ વરસની કાંઠલો, એક સાથે-કોમત ૭-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું-તૈયાર થાય છે. તેમાં અનુક્રમ-જીકા તથા સુંદર સુંદર ચિત્રો પણ છે. જોઈએ તો તુરત લખો. કારણ કે આવાં પુસ્તકો ઘણાંજ થોડાં હોય.

દશમ વિના રહી જશો—ડાહ્યાં હશે; ઘરમાં ધન પણ હશે; પણ પ્રભાદ કરશે; તો દશમ વિના રહી જશો. ગીતામાં ગોવિંદ ડાહ્યા ડમરા; એકાદશમાં ઉદ્ધવ સાથે પણ, દાવકા ગોવિંદ; પણ દશમમાં નખરાખાજ-ઝોળખ્યા ઝોળખ્યા નહીં એવા-નાચતા કુદતા; વળી પ્રેમ રસનો સાગર ! આપણે ત્યાં જે આ ટિકા થઈ છે; તે ઘણા વિસ્તારવાળી અને અજોડ છે. અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં ન થયેલી, એવી અજોડ ટિકા, ભગવદ્ કૃપાથી બની છે. અમારું બળજોર નથી-અમારી એવી આવડત નથી-ડહાપણ પણ નથી. ભક્તિ નથી-જ્ઞાન નથી. આ તો પ્રભુ કૃપા થઈ છે. પ્રભુ કૃપાનાં તમે પણ ભાગીદાર થયાં છો; તો તેનો લાભ લેજો. ઘરમાં ઘરેણાંની માફક રાખવા લાયક ત્રણે ભાગ છે. આજ છે-કાલ નથી. કાલ ધન હશે; પણ નકલ નહીં હોય.

તમે ગભરાશો નહીં—'જિયો અને અત્યારનો સુધારો,' તથા 'વર્ણવ્યવસ્થા'ની શ્રીજી આશ્રિતિ ૧૨૦૦૦ નકલ બહાર પડી છે; પણ તમે ગભરાશો નહીં. માગ્યા વિના મોકલવામાં નહીં આવે. સમાજનાં આ બે મૂખ્ય અંગો, વાએ રહી ગયાં છે. તેથી સમાજ ઘણાજ પીડાય છે; અને વગોવાય છે. બ્રાહ્મણોથી અંત્યજો સુધીની દરેક જાતિમાં, આ બે રોગ પ્રસર્યા છે. દેખતા દેખે છે; આંધળાને હજી અંધારું ધબ છે. એકબીજાના ધંધામાં ધુસવાથી, ધંધાદારીઓ બેકાર બનતા જાય છે. જિયો રસોડાં છોડી, નોકરી કરવા દોડી; રસોઈઆએ ખર્ચ વધારી દીધા-અને મીઠા મધુરા આનંદ સાથે તંયાર થતાં ભોજન, જમવા જેટલાંજ રહ્યાં. રસોઈથી અન્નપૂર્ણા દેવીઓ ઉઠી ગઈ. વળી પુરૂષો બેકાર બન્યા. તેને માટે જેને ધગશ હોય; તેણે આ બે રોગની દવા કરવીજ જોઈએ. ગમે તે ધંધો કરતા હો; પણ ઉઠીને ઉભા થાઓ. જેટલું બને તેટલું રીપેરીંગ કામકાજ કરો. પ્રથમ આ પુસ્તકો વાંચીને વાકેફ થાઓ. જ્યાં જ્યાં મેળાવડા હોય; ત્યાં ત્યાં આ પુસ્તકો વહેંચીને, તે સંબંધી

મે પાંચ વાત સમાજને આપવી જોઈએ. હજી સમાજ વાળો વળે એવો છે. પ્રયત્ન નથી; અને છે-તે જેવો તેવો છે. દરેક સમજી ભાષી બહેને, થોડાં પુસ્તકો પોતાના ઘરમાં, અગર ગજવામાં રાખવાં જોઈએ. ન્યાં ન્યાં જરૂર પડે; ત્યાં મે વાત કહીને, પુસ્તક આપવું જોઈએ. કીમત માત્ર છ પાઇ છે. છ પાઇમાં છસો સોનામહોર જેવું કામ થાય. પરવા હોય; તો કરજો છ. ન્યાં ન્યાં સમજણના તણુખા ચળકે છે; તેમને માટે આ વાતો છે: ન્યાં અંગાર, રાખ થઇ ગયો છે; તેમને કાંઇ કહેવાય એવું નથી. તેમને કાંઇક કહીએ; તો ઉલટી રાખ આંખમાં પડે. જો કાંઇ સમજ્યા હો-તો હીમતથી અને ખંતથી પ્રચાર કામ કરે. કામ કરવાનું આ ટાણું છે.

એકાદશ સ્કંધ

અકયાય છડો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૪૦૮ પાનાથી આગળ.]

ઉપર એમ કહ્યું કે-ત્યાગી હોય અથવા શુદ્ધ હોય-પણ જે સમજણમાં મોટા, તે મોટા. જે કણવાળા-તે નાનામાં નાના. શ્રીકૃષ્ણ, જનક, વસિષ્ઠ આદિ જે સમજણમાં મોટા હતા; તે શુદ્ધ હતા; તોપણ હજી ભગવદ્ છે. સાચા ત્યાગીઓજ તેમને ઓળખી શકે. ધમંડી ત્યાગીઓના એ ઉ જગે.

લોકવાયકા છે કે-‘ પાખંડી પૂજનય. ’ ત્યારે આ કૃષ્ણ મોટો પાખંડી હશે ? આ ભાષાને લોકોની આંખમાં ધૂળ નાંખતાં આવડતું હશે ? મોટા દીવાને પણ, જે ન દેખે, તે આંધળો કહેવાય ! તેમ જેને જગત્ વંદે-મંદિરે મંદિરે જેમની મૂર્તિઓ સ્થાપીને લોકો પૂજવા લાગ્યા; હજારો વરસ થઇ ગયા, પણ જેમની જયંતિ, જગત્ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવે; તેમનો મહિમા જાણવાને મહેનત ન કરે; તે ગાંડો ગણાય-એદરકાર અજ્ઞાન.

આવેલ દેવો કાણ છે; તે સંબંધી વાત કરીએ-

સનકાદિકો-બ્રહ્માના માનસ પુત્રો છે; તેમનાં નામ-સનક, સનંદન, સનાતન, અને સનાતકુમાર.

મહર્ષિઓ-સાત છે. તેઓ પણ બ્રહ્માના પુત્રો છે. તેમનાં નામ-ભગુ, મરીચિ, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને વસિષ્ઠ.

રૂદ્રો-અગીઆર છે. તેમનાં નામ-અજેકપાત્, અહિયુદન, વિશ્વાક્ષ, સુરેશ્વર, જયંત, બહુરૂપ, ત્ર્યંબક, અપરાજિત, વૈવસ્વત, સાવિત્ર અને હર (શંકર).

વસુ-આઠ છે. તેમનાં નામ-ધર, ધ્રુવ, સોમ, વ્યહ અથવા વિષ્ણુ અથવા સાવિત્ર, અનિલ, અનલ, પ્રાણ, અને પ્રભાસ.

ચિશ્વદેવો-દસ છે. તેમનાં નામ-કતુ, દક્ષ, વસુ, સત્ય, કામ, કાળ, જ્ઞાન, શાયક, આદ્રવા, પુરંદ્રવા.

સાધ્યદેવો આર છે. -મન, મંતા, પ્રાણ, નર, અપાન, વીર્યાવાન, વિનિભમ, નય, દંસ, નારાયણ, વૃષ, અને પ્રણ. વિગેરે-વિગેરે.

લોકલોક—સ્વર્ગમાં પણ બેદાબેદ દેખાય છે. નરકમાં પણ બેદાબેદ છે. જેમને બેદાબેદ ગમતો નથી; અગર જેઓ બેદાબેદનું રહસ્ય જાણતા નથી; તેઓ સ્વર્ગમાં જશે, તો ત્યાં તેમને મુંજવણ થશે; નરકમાં જશે; તો ત્યાં પણ, તેમને મુંજવણ થશે. અહીંથી ઉપડ્યા પહેલાં, બેદાબેદનું રહસ્ય, તેઓ સમજી જાય; તો સાફ. ‘વર્ણવ્યવસ્થા’નું પુસ્તક અહીંથી બહાર પાડ્યું છે. તે કાંઈક વિશેષ ખુલાસા કરશે. તેની કોંમત માત્ર છ પાંખ. પોસ્ટેજ નવ પાઈ જીદી.

નરલોકમનોરમઃ ભગવાન્—જોતાંની સાથે મનકું ઘેલું થાય; એવા શ્રીકૃષ્ણ. બેદરના બાદશાહ પાસે નાણું ભરવા, વીરું મહાર થઇને પ્રભુ આપ્યા હતા. વિરૂંને દેખતાં ચિત્ત ઘેલું બન્યું. દામાજીપંતને મળતાં પણ, વિરૂંની માગણી કરી. આ કથા ગયા અંકમાં છે.

મીરાંએ તો કહી દીધું હતું કે—

‘મુખકું મેં જોયું તારું, જીગ સરવે થયું ખાઈ !

મન મારું રહ્યું ન્યારું—મોહન તારા.’

સમ્યક્—કોઇ પણ કામ બરાબર કરવાની ટેવ આપણને નથી. કોઇ ટેકાણે નોકર હોઇએ; તો ત્યાંથી પગાર લેવો ગમે, પણ શેઠનું કામ બરાબર કરવું ગમે નહીં. ધણી થવું ગમે; પણ ધણીયાણી કેમ રાજી રહે; તેની પરવા નહીં. ધણીયાણી થવું ગમે; પણ ધણી કેમ રાજી રહે; તે આવડે નહીં; કોઇના દિકરા થવું ગમે; તેમની મોક્ત લેવી ગમે; પણ માખાપ કેમ રાજી રહે; તેની પરવા નહીં. દેવમંદિરે દર્શન કરવા જઇએ; ત્યાંપણ, દેવને નિરાંતે નિરખીએ નહીં. ઘેર ભાગવતની પારાયણ એસાડીએ; પણ શાંતિથી એસીને સાંભળતાં આવડે નહીં. શ્રીઠાકોરજીના મંદિરમાં રહીએ; દેવને પૂજીએ; પણ દેવને બરાબર ઝોળખીએ નહીં. અહીં આવો છો; તોપણ કેટલાએક રખડતા—રખડતા. કેટલાએક અહીં એકા પછી આમતેમ જોવા કરે ! વિગેરે—વિગેરે. આ અને આવાં બીજાં બધાં, આપણી અધોગતિનાં કારણો છે. ભૌતિક કામકાજ જેવાં તેવાં થશે; તો બહુ નુકશાન નહીં થાય; પણ—ભગવાનનાં દર્શન કરો; ભગવાનનાં પૂજન કરો; ભગવાનની કથા સાંભળો; ભગવાનના ભક્તોનો બેટો થાય; ત્યારે જ કાંઈ કરો; તે બરાબર—સાવધાન રહીને—કરો. ફોટોગ્રાફરને જોયો છે ? ફોટો લેતી વખતે, તે કેવો સાવધાન હોય છે. શ્રીશુકદેવજીએ શ્રીકૃષ્ણનો ફોટો લીધો હશે. તેથી તે કહે છે કે—**નરલોકમનોરમઃ ભગવાન્**—નરલોકને સુંદર લાગે એવા ભગવાન ! કેટલાએકતો એમજ સમજ્યા છે કે—

કૃષ્ણ તે કંઈ કેઈ જીમણુંરે બોલ—હરિ હૈયાના હાર મહારા બહાલા !

બહાલા લાગે છે પ્રજલાડિલા ! (૨)

ભગવાનનું શરીર ભગવાનથી જુદું હશે ?—તે સંબંધમાં પંડિત વિશ્વનાથ કહે છે કે—
‘**દેહદેહિવિભાગઃ નેશ્ચરે વિષયતે કવિત્**’—‘ભગવાનમાં દેહ અને દેહી—એને વિભાગ કદિ દેખાતો નથી.’ મહાપ્રયાણ વખતે, મોક્ષપીપળે, દેહ પડ્યો રહ્યો, અને આત્મા આવ્યો ગયો; એવું બન્યું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ માટે દશમસ્કંધમાં આપણે ધણી વાતો કરી છે. અવકાશ લઈને સંવત ૮૩ થી ૯૧ ની મોક્ષપત્રિકાની કામલ વાંચજો.

યજ્ઞઃ સર્વલોકમલાપહમ્—સર્વ લોકના પાપને મટાડનાર ભગવાનની કીર્તિ—યજ્ઞ-વખાણુ—મહિમા—કથાવાર્તા. જીવને વાતો કરવી; અને વાતો સાંભળવી; બહુજ ગમે છે. એટલે જીવ જ્યારે જીવે ત્યારે, ગમે તેની કથાવાર્તામાંજ હોય છે. મર્યાનાં ખાંડનારને ખારો અનુભવ; અને શેરડીના પીલનારને મીઠો અનુભવ થાય છે. સગાબહાવાની વાતો—રાગદ્વેષની વાતો—કલ્યાણકંકાસની વાતો—જીવનું બગાડે છે; અને ભગવાનની વાતો, ભગવાનની કથાવાર્તા, જીવનું કલ્યાણ કરે છે. કલિયુગમાં મનને એકાગ્ર કરવા માટે, યોગ સમાધિ ત્વરાથી અને એમ નથી; માટે આ સરલ સાધન છે. કથાવાર્તાથી કલ્યાણ થાય કે નહીં?—તેનો જવાબ, ભાગવતમાં—પરીક્ષિત અને શ્રીશુકદેવજી આપે છે. નૈમિષારણ્યમાં શૌનકોએ સમિધવાળા મગ્ગને બાળીએ રાખી, સુત પાસેથી, કલિયુગના મેલને કાપે એવી ભગવાનની કથા સાંભળી.

દેવો આગળ શું કરે છે?—તે સાંભળો—

તસ્યાં વિભ્રાજમાનાયાં, સમૃદ્ધાયાં મહર્દિભિઃ ॥

વ્યવક્ષતાવિતૃષ્ણાઃ, કૃષ્ણમદ્રુતદર્શનમ્ ॥૫॥

સ્વર્ગોદ્યાનોપગૈર્માલ્યૈઃ-છાદયન્તો યદ્વતમમ્ ॥

ગીર્મિશ્વરપદાર્થાભિસ્-તુષ્ટુર્જગદીશ્વરમ્ ॥૬॥

અર્થ—મોટી સમૃદ્ધિઓથી ભરપૂર, અને તેથી દીપી રહેલી દ્વારકામાં, જેઓનાં નેત્રોને તૃપ્તિ થતી નહતી; એવા દેવતાઓએ, અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કર્યું. [૫] સ્વર્ગની વાડીઓનાં પુષ્પોથી, શ્રીકૃષ્ણને ઢાંકી દેતા, તે દેવો, વિચિત્ર પદ અને અર્થ વાળી વાણીથી, નીચે પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. [૬]

૫-૬ વિવેચન—

દ્વારકાં—મોટી સમૃદ્ધિઓથી દીપતી દ્વારકા; જ્યાં છાપનકોટિ યાદવોનો વાસ. તે દ્વારકાની વાત સાંભળી, ટાઢા પહોરના ગપ્પા જેવું લાગે. પણ અચારે યુરોપ અમેરિકા અને જાપાનનાં મોટા શહેરોની વાતો સાંભળીએ, અગર વાંચીએ; ત્યારે યુજ્જરાતના જીના નગરમાં રહેનારા આપણને, ગપ્પા જેવીજ લાગે. તે કહેનાર અગર લખનાર કોણ છે ?

૫ ૫૬૨છેઠ—મહત્યક્ષતાઃ પ્રહૃદ્યક્ષ મહર્દયઃ તાભિઃ મહર્દિભિઃ—મોટી સમૃદ્ધિ-ઓથી. **સમૃદ્ધાયાં**—ભરપૂર થએલી. **તસ્યાં વિભ્રાજ્યમાનાયાં**—તે દીપી રહેલી દ્વારકામાં. **અવિતૃષ્ણાઃ** અક્ષીણિ યેષાં તે **ઇતિ અવિતૃષ્ણાઃ**—જેઓનાં નેત્રોને તૃપ્તિ થતી નહોતી એવા દેવતાઓએ. **અદ્ભુતં દર્શનં** યસ્ય સઃ **ઇતિ કૃષ્ણઃ** તે—અદ્ભુત દર્શનવાળા શ્રીકૃષ્ણને. **વ્યવક્ષતા**—દેખ્યા—દર્શન કર્યું.

૬ ૫૬૨છેઠ—સ્વર્ગસ્ય ઉદ્યાનાનિ તેષુ ઉપગાનિ તૈઃ **ઇતિ માલ્યૈઃ**—સ્વર્ગની વાડીઓમાં ઉત્પન્ન થએલાં પુષ્પોથી. **યદ્વતમં છાદયન્તઃ**—શ્રીકૃષ્ણને ઢાંકતા દેવોએ. **વિભ્રાજિ પદાનિ અર્થાશ્ચ યાસુ તાઃ તાભિઃ** ગીર્મિઃ—જેમાં વિચિત્ર પદ અને અર્થ છે એવી વાણીથી. **જગદીશ્વરમ્ તુષ્ટુઃ**—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

તેની ખાત્રી હોય; તો તે વાતો, માંડ માંડ મનાય છે. હિંદુસ્તાનની બહાર પણ નહીં મુકનાર માનવીઓને, દરીયામાં દોડતી, મોટી મોટી સ્ટીમરોનો ખ્યાલ પણ, આવે નહીં. આપણું અમદાવાદ તો શું ! પણ મોટું સુંબધ નગર, દુનિયાના મોટાં નગરો પાસે, કંગાલ જેવું લાગે. સાંભળો ન્યુયોર્કની વાત કરું. તે અમેરિકા-યુનાઇટેડ સ્ટેટનું રાજધાનીનું શહેર છે. ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં ન્યુયોર્કની વસ્તીનું માપ સીતેરલાખ છે. મનુષ્યની વૈજ્ઞાનીક પ્રુદ્ધિએ, આ ભૂમિના દુકડાને, દુનિયાનું એક અદ્ભુત શહેર બનાવી દીધું છે. ‘વન્ડર સીટી ઓફ ધી વર્લ્ડ,’ ‘ફર્સ્ટ સીટી ઇન ધી વર્લ્ડ,’ ‘ગ્રેટ ઓફ અમેરિકા’ એવાં નામો આ નગરને મળી ચૂક્યાં છે. તે નગર જોતાં, ત્યાંના લોકોની અપાર શક્તિ, તેમનાં અદ્ભુત સાહસ, મહા-ભારત કામ, અથાગ શ્રમ, હિંમત અને તેમની પ્રુદ્ધિ તરી આવે છે. મોટા રસ્તાઓ ઉપર લોકોની અને વાહનોની એટલી બધી અવર જવર છે કે-તે પૂરા નહીં પડતાં, જમીનની નીચે, અને નદીઓની નીચે, મોટે ખર્ચે મોટા મોટા રસ્તાઓ કરેલા છે. આ ઉપરાંત આકાશની સાથે વાતો કરતા, અને વૈભવથી ભરેલા, અનેક ગૃહસ્થોનાં મહેલો છે. ત્રીસ, ચાલીસ અને પચાસ માળના મહેલો તો, સાધારણ છે. પણ સીતેર એંશી નેતુ અને એકસો બે માળનાં મકાનો અગ્નયય પમાડે એવાં છે. ‘એંપાયર સ્ટેટ બીલ્ડીંગ’ દુનિયામાં સૌથી ઉંચામાં ઉંચું છે. એટલે ૧૨૫૦ ફીટ ઉંચું છે. તેને ૧૦૨ માળ છે. આ મકાનમાં ઉપર જવા માટે ૬૪ લીફ્ટ છે. આ મકાન સરકારી છે, અને સૌને જોવા માટે ખુલ્લું છે. આ મકાન બાંધતાં પાંચ અબજ પચાસ કરોડ ડોલરનો ખર્ચ થયો. એટલે આપણા લગભગ ચૌદઅબજ રૂપિયા થયા.

આ સિવાય બીજા અનેક સ્થળો છે; તે જોતાં, જુની આંખે નવા ખેલ નજરે પડે. વૈભવ અને રોશની તો અગ્નય છે. ચીકાગો, લંડન, પારીસ, બર્લિન, મોસ્કો, ટોક્યો અને અને એવાં બીજા અનેક નગરો છે. મોટા દરીયામાં દોડતી સ્ટીમરો પણ, આપણાં નગરો જેવડી મોટી છે. તે ભર દરીએ દોડે; પણ જેટલી સગવડ આપણા ધરમાં નહીં; તેટલી સગવડ તેમાં રહે છે.

એક મુસાફર લખે છે કે—“કલિફોર્નિયામાં ‘લૅસ એંજલ્સ’ નામના બંદરની, જે હોટેલમાં અમે ઉતર્યા હતા; તે હોટેલ રાત્રે જ્યારે અમે બરાબર જોઇ; ત્યારે દિગ્ગજ થઇ ગયા. તે હોટેલની જમીનની બંદર બે માળ હતા. તેમાં નીચેનો માળ આખો મોટો હોલ હતો. તે હોલ એટલો ખોલો મોટો હતો કે-તેમાં આશરે ત્રણહજાર માણસો એકી વખતે ખાણું લઇ શકે. રોજ રાત્રે હજારો સ્ત્રી પુરોષો, આ હોલમાં, ખાવા પીવા અને નાચવા આવતાં હતાં. તે વખતે ત્યાં સેંકડો વીજળી બત્તીઓ રાખવામાં આવતી. અમે તેમને ખાતાં પીતાં અને નાચતાં દેખ્યાં. જ્યારે તેઓ નાચતાં હતાં; ત્યારે સુંદર વાળં વાગતાં હતાં. વાળં વગાડનાર સુંદર સ્ત્રીઓ હતી. તેવામાં ડાન્સ બંધ થયો; અને એક સુંદર અગ્નિરોજની સ્ત્રી, ચળકાટ મારતો પોશાક પહેરીને ત્યાં આવી; તે ઉંચા આસન ઉપર ચડીને ગાયન ગાવા તથા નાચવા લાગી. તે સુંદરી ઉપર, વીજળીની રંગ બેરંગી લાઇટો નાંખવામાં આવતી હતી. તે વખતે સ્વર્ગ ત્યાં હતું. પછી અમે લીફ્ટમાં ચડ્યા. તુરત લીફ્ટ ઉપર આવી. અમારા ઉતારામાં બે રૂમો અને બે બાથ રૂમો હતી. પલંગ, ગાદી, ઓછાડા, ઓઢવાનાં વસ્ત્રો, ઓશીશં વિગેરે ધણાંજ સ્વચ્છ અને સરસ હતાં. ઠેક ઠેકાણે ઉંચી જાતના ઉનના ગલીચા પાથરેલા

હતા. આથક્ષમમાં તમામ સગવડ હતી. પીવા માટે જર્મન સીલ્વરનો પાઇપ હતો. તેમાંથી ટુંકું નીર્મળ જળ પીવા મળતું હતું. દરેક રૂમમાં રેડિયો અને ટેલિફોન પણ હતાં. અહીંની હોટલો લાખોની નહીં; પણ કરોડોની હોય છે. અમને તો લાગ્યું કે-ઈન્ડિયન જેને કહેવામાં આવે છે; તે આ દેશ છે”

હોલીવુડ નામનું ગામ, હૉસ્ટેલજીવસથી ચૌદ માઇલ છે. હોલીવુડને ‘સિન્ટર ઓફ ધી વર્લ્ડ’ મોશન પીક્ચર ઇન્ડસ્ટ્રી’ કહેવામાં આવે છે. સીનેમા જોનારને હોલીવુડ શબ્દ પરિચિત છે. હોલીવુડમાં સીનેમાની અનેક શીલ્પો ઉતારવાની, જુદી જુદી માલિકીના સ્ટુડીયો છે. સીન લેવાના મોટા જખરા ગોડાઉન જેવા હોલ હોય છે. અનેક રાક્ષસી વીજળી લાઇટના દીવા હોય છે. તેમાંથી નેટલી લાઇટ જ્વેલ્સ, તેટલી તેઓ લે છે. તે લોકોમાં કુદરતી બહાદુરી, ચપળતા, હોશીયારી, અને રૂપ આકર્ષક હોય છે. તેમના પોષાક મોંઘામુલા, બંધબેસતા, અને સુંદર સીલાઇના હોય છે. કામ કરવા વખતની તેમની શાંતિ, અજબ હોય છે. શાંતિમાં ઉતારેલી શીલ્પો જગતને મુગ્ધ કરે છે. વિગેરે વિગેરે.

આજકાલ કે પરમ દિવસ મરી જાય; એવા માનવની પુદ્ધિ, આટલું બધું કામ કરે; સ્વર્ગને પૃથ્વી ઉપર ઉતારે છે; ત્યારે શ્રીહરિની દારકામાં, અગ્નયમ થવા જેવું શું છે ? અગ્નયમ થવા જેવું કાંઈ ન હોય; તોપણ તે વાતને ગપોડાં નજ કહેવાય.

આટલું બરાબર સાંભળ્યું ? તેમાંથી જાણવા જેવું એ છે કે-આપણને સૌને લૌકિક સુખ બહુજ ગમે છે. આપણે પ્રચલિત લૌકિક સુખ માટે વિશેષ છે. પણ અમેરિકા જેવાં લૌકિક સુખ, આપણને મળી શકતાં નથી. આપણાં લૌકિક સુખ, યુરોપ અમેરિકાના લૌકિક સુખ પાસે કાંઈ નથી. આપણે આખો દિવસ કુટારી મરીએ; તોપણ આવાં લૌકિક સુખ આપણને મળતાં નથી. આવાં ઉંચા પ્રકારનાં લૌકિક સુખ જેમને મળે; તેઓએ એક (સુખ) તો સાધ્યું. તેઓ કદિ ભગવાનને ભૂલે ! પણ આપણે નથી સંસારમાં ફાળ્યા; તેમણે એક કાં બગાડવાં ? એટલે-લૌકિક સુખ માટે પરવા ઓછી રાખીને, પ્રભુ ભજવા. જરા શાંતિથી સાંભળો; તો કહું કે-લૌકિક સુખ પણ ભયંકર ભુલવણી છે. તે જેમને મળ્યાં; તે ભવે ભૂલાં પડ્યાં છે. ‘જેને પુત્રો પાંચ, પિતા તે સુખ નવ પામ્યા.’ તેઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી, લૌકિક સુખમાંજ બેસી રહ્યાં. જે બાળક રમકડામાં પ્રીતિ કરીને, માતાના ખોળામાંથી નીચે ઉતર્યો; તેણે માતાને ખોધ. તે પ્રમાણેજ જેઓ સંસારને રમકડે રમવા લાગ્યા; તેઓએ પ્રભુને ખોયા. યાદવોને અનેક વૈભવ મળ્યા. જે વૈભવમાં રહ્યા; તે શ્રીકૃષ્ણને ઓળખી શક્યા પણ નહીં. છાપત્તકાટિમાંથી ઉદ્ધવ ચક્ર-એવા બે પાંચ-માંડ માંડ બચ્યા.

વળી બીજી વાત—વૈભવ પોતે ખોટા નથી; નકામા નથી. કદિ વૈભવ મળ્યા હોય; તો પોતે તેલ પાણી જેવા રહીને, વૈભવથી બીજાને સુખ આપવાં; બીજાના આત્માને રાજી રાખવો. સાધુશ્રાવણને ભોજન, વસ્ત્ર વિગેરે છૂટથી આપવાં. ઘેર ગાડી હોય; તો અવાર નવાર, સંતોને તેમાં બેસાડવા. વિધવાઓની અને વિદ્યાર્થીઓની વારે ચડવું. વારે ચડવાનો વિચાર થાય; ત્યારે સુપાત્ર દૂર હોય; તો દ્રવ્યને મનીઓડર ઉપર ચડાવી દેવું. વિગેરે વિગેરે. આ બધાં પુણ્ય, અનેક જન્મોનાં પાપોનોનાશ કરશે; અને નવો જન્મ સુંદર રીતે ધડી આપશે. હવે પછી જ્યાં અવતાર થશે; ત્યાં સુખનાં સાધનો હાજર હાજર રહેશે.

આ બધી વાતો, દારકાના વૈભવને માટે કરી. શ્રીહરિ પોતે જ્યાં હાજર, ત્યાં અસંભવીત સંભવીત થઈને હાજર હાજર રહે. તે વખતે દારકામાં ઘેર ઘેર કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણી હતાં. રિદ્ધિ અને સિદ્ધિ દાસી બનીને રહ્યાં હતાં. દારકાના પ્રાચીન ઇતિહાસ સંબંધી દશમ સ્કંધમાં, ભગવાન દારકા પધાર્યા; ત્યારે ખુલાસો કર્યો છે. સૌરાષ્ટ્ર સંબંધી પણ વાતો કરી છે. વાંચી છે ? કે હજી નવરા નથી ?

અદ્ભુતદર્શન કૃષ્ણ—સુંદરમાં સુંદર સ્વરૂપ. જોનારની નજર દરી જાય એવું રૂપ. જોનારની દષ્ટિ, જોતાં ધરાય નહીં; એવું રૂપ. જાણે ઉપનિષદનું રહસ્ય, સાકાર બન્યું ન હોય; અથવા જેવા રૂપથી બને; તેવા દેખાય તે. દક્ષીણમાં દક્ષણી પાધડીવાળા પ્રભુ—વિઠાભા; ગુજરાતમાં ગુજરાતી પાધડીવાળા પ્રભુ રણછોયરાય; કાઠીયાવાડમાં ફટકા બાંધનારા શ્રીરણછોડરાય; મેવાડમાં મેવાડી પાધડી બાંધનારા પ્રભુ—શ્રીનાથજીરૂપ. લાહોરમાં પંજાબી બન્યા હશે; અને બંગાળામાં બંગાળી ભગવાન. મુસલમાનોને ત્યાં અલ્લા, અને ખ્રીસ્તિયોના દેવળમાં ગોડ બનીને બેઠા. ‘અહભૂત’ એટલે પૂર્વે બન્યું નથી; અને હવે બનવા સંભવ નથી એવું. શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર એવો અહભૂત હતો. સામા ઉભા હોય; પણ સમજાય નહીં એવા અહભૂત. પાસે હોય પણ પરખાય નહીં એવા અહભૂત. નંદ્યશોદા ધડીમાં પ્રભુરૂપે બને; અને ધડીમાં ભૂલાં પડે. બ્રહ્મા ભૂલ્યા; ઇંદ્ર ભૂલ્યો; અને કામદેવે તો ગોથાં ખાધાં. વિગેરે-વિગેરે. દેવો આવા અહભૂત દેવનાં દર્શન કરે છે. આપણે પણ સાથે છંદ્રએ; તો પ્રેમથી પ્રણામ કરી લ્યો. ‘નંદાજીનો લાલ, લાગે મને મીઠડોરે.’—‘લાગે મને મીઠડોરે.’

અવિનૃતાશ્વા—જેઓનાં નેત્રાને, તૃપ્તિ થતી ન હતી; એવા દેવો. સુંદરી અને સંપત્તિ—એ, આંખને ખેંચ્યા કરે. એ ઠેકાણે જીવાને તૃપ્તિ ન થાય. પ્રભુકૃપા થાય; ત્યારે તે બેમાં અભાવ થાય. આ બેમાં અભાવ થાય; ત્યારેજ ભગવાનમાં ભાવ થાય.

ભાવવાળાએ શું કરવું ?—પુષ્પે પ્રભુને વધારવા; અને ગદ્ગદ કંઠે સ્તુતિ કરવી, સુમન એટલે પુષ્પ. મન સાઈં થાય; ત્યારેજ, શ્રીહારોજી માટે, અગર પોતાના સદ્ગુરૂ માટે, પુષ્પો લઈ જવાની પ્રેરણા થાય. જ્યાં દર્શન કરવા જતાં હો; અને જ્યાં કથાવાતો સાંભળવા જતાં હો; ત્યાં રૂંડે દિવસે, જરૂર સારાં પુષ્પો લઈને જવું. દેવને અને દેવ જેવાં મનુષ્યોને, પુષ્પો આપવાં. ખીલ્યાં તે કરમાયજ. નાશ પણ પામે; પણ ખીલ્યાં તે દર્મ્યાન, શ્રીહરિને તે ધર્યાં; તો તે પુષ્પોની પણ સફળતા છે. આ બધું સુમન—સાઈં મન—હોય; તો થાય. પુષ્પ ધરવાથી—મન સફળ, ધન સફળ અને તન પણ સફળ. વળી અર્થ કાંઈ નહીં.

દેવો ગદ્ગદ વાણીથી શું બોલ્યા તે સાંભળો— રાગ-ઉપગતિ.

॥ દેશા ઋષુઃ ॥

નતાઃ સ્મ તે નાથ પદારવિન્દં, બુદ્ધીન્દ્રિયપ્રાણમનોવચોભિઃ ॥

યચિન્ત્યતેડન્તર્હદિ ભાવયુકૈર્-મુમુક્ષુભિઃ કર્મમયોરુપાશ્નત્ ॥૭૧॥

૭ પદ્યછંદ—હે નાથ ! હે પ્રભુ ! તે પદારવિન્દં—આપનું ચરણકમળ. કર્મજનઃ વિકારઃ કર્મમયઃ, કર્મમયશ્ચાસૌ ડરુપાશ્નત્ તસ્માત્ કં—કર્મરૂપી મોટા બંધનમાંથી. મોકતું ઇચ્છશ્વઃ મુમુક્ષવઃ તૈઃ ઇતિ ભાવયુકૈઃ—હૃદયવાને ઇચ્છતા ભાવવાળા પુરોષોથી. યત્—જે. અંતર્હદિ ચિન્ત્યતે—અંતઃકરણમાં ચિંતવાય છે. તત્ પં—તે ચરણકમળને. બુદ્ધિશ્ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ પ્રાણાશ્ચ મનશ્ચ વચશ્ચ બુ—બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન અને વચનથી. નતાઃ સ્મ—નમીએ છંદ્રએ.

અર્થ—દેવતાઓ સ્તુતિ કરે છે કે—‘આપનું ચરણક્રમણ કે જેને, કર્મ સ્વર્પી મોટા બંધનમાંથી છૂટવાને ઇચ્છતા, ભાવવાળા પુરૂષો, પોતાના અંતઃ-કરણમાં ભાવથી ચિંતવે છે. તે ચરણક્રમણને અમો, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ, મન અને વચનથી નમીએ છઈએ. (૭).

૭ વિવેચન—

ભયંકર અપરાધી પણ, રાગને નમી પડવાથી, બચી જાય; તેમ ભયંકર પાપી પણ, પ્રભુને નમી પડવાથી બચી ગયા છે.

લુહીન્દ્રિયપ્રાણમનોવચોભિઃ—બુદ્ધિ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ, મન અને વાણી સહિત. એટલે તે તમામને સંયમમાં રાખીને; આપને પ્રણામ કરે છઉં. પોતાનાં હૃદયમાર નમાવીને નમવું; તે નમન કહેવાય. બુદ્ધિ આદિ જેમ ડાહ્યાં છે; તેમ ગાંડા થતાં પણ વાર લગાડે એવાં નથી. તે ડાહ્યાં થાય; તેા મુક્તિ અનાયાસે મળે; અને તે ગાંડા થાય; તેા અનેક જન્મ લેવરાવે. ‘તે તમામ પરિવારને કબજે કરીને—વશ રાખીને—અમે આપને પ્રણામ કરીએ છઈએ;’ એમ દેવ બોલ્યા. કાંઈ મુદ્દાની વાત હોય; તેા શાંત થયા વિના આપણે સાંભળતા નથી; તેમ સામાને શાંત થયા પહેલાં, આપણે આપણી વાત તેમને કહેતા નથી. કરોડો અબજો મુદ્દાઓના મુદ્દો શ્રીહરિ છે; માટે શ્રીહરિનાં દર્શન કરતાં; પૂજન કરતાં, અગર શ્રીહરિ સંબંધી વાત કરતાં, અગર સાંભળતાં—બુદ્ધિ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ વિગેરેને શાંત—વશ—રાખવાં જોઈએ. પ્રથમ નમાવી દેવાં જોઈએ. સાષ્ટાંત એટલે આઠ અંગથી પ્રણામ કરવા તે.

દોષ્યો પદાભ્યાં જાનુભ્યા-મુરસા શિરસા દશા ॥

મનસા વચસા ચેતિ, પ્રણામોઽષ્ટાંગ ઈરિતઃ ॥

હાથ, પગ, ગોઠણ, છાતી, મુરતક, આંખ, મન અને વાણી એમ આઠ અંગથી સાષ્ટાંગ પ્રણામ થાય છે.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે—નમવાનું કામ માથું અને હાથ કરે છે; તોપણ બુદ્ધિ ક્યાંઈ રમતી હોય; મન કાંઈ અન્ય ઘાટ ઘડતું હોય; તેા તે સાષ્ટાંગ પ્રણામ નથી. એટલે—
When you enter the gate of God; forget what you were before few moments In other words—Try to be as pure and as silent as God, before you go to God.

અર્થ—ન્યારે પ્રભુના દરવાજામાં દાખલ થાઓ; ત્યારે થોડી પળ પહેલાં, આપ જે હતા; તે તમામ (ઉપાધિઓ)ને ભૂલી જાઓ. બીજા શબ્દોમાં તેના એવો અર્થ થાય છે કે—પ્રભુ પાસે જાઓ, તે પહેલાં, પ્રભુ જેવા—કાંઈક—પવિત્ર અને શાંત—થવાનો પ્રયત્ન કરો.

કર્મમયોરુપાશાત્ ભાવયુક્તેઃ મુમુક્ષુભિઃ યત્ અંતર્હૃદિ ચિંત્યતે—કર્મપાશના બંધનમાંથી છૂટવા માટે, મુમુક્ષુઓ ભાવથી હૃદયમાં આપના ચરણારવિંદને ચિંતવે છે. કર્મના બંધનથી મુક્ત થવા માટે, શાસ્ત્રોએ અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે. તે તમામ સાધનોમાં, ચરણનું ચિંતન સહેલામાં સહેલું છે. ચરણના ચિંતનની પાછળ પણ, સત્કર્મનાં ફળરૂપી પુણ્યો સમજવાં. પુણ્યવિના ચરણમાં પ્રીતિ થાય નહીં. ચિંતન પણ થાય નહિં. આ અમે અને તમે, અત્યારમાં અહીં મળીએ છઈએ; તે પણ, અનેક પુણ્યોનાં ફળરૂપ છે.

આ પત્રિકા અનેક ઠેકાણે વંચાય છે; તે પણ અનેક પુણ્યોનાં ફળરૂપ છે. આગલાં પાછલાં પુણ્ય હોય; તોજ પ્રભુની વાત સાંભળવી ગમે. આટલા માટેજ દુનિયાના દરેક ધર્મશાસ્ત્રો જીવોને કહે છે કે—‘જેમ ખેડુ ભલે આખો વીંચીને, ખેતરમાં દાણા નાંખે; તોપણ તે ચોમાસું આવતાં ઉગી નીકળે; તેમ આખો વીંચીને કરેલાં સત્કર્મ, સમય થતાં, ફળ આપ્યા વિના રહેતાં નથી. પંચાંગો પોકાર કરીને કહે છે કે—‘આજ પુનમ છે,’ ‘આજ વતિપાત છે;’ ‘આજ સોમવતી અમાસ છે;’ ‘આજ મકરસંક્રાંતિ છે,’ વિગેરે-વિગેરે. જન્મોત્તરી કહે છે કે—‘આજ તારો જન્મદિવસ છે;’ પિતૃઓ કહે છે કે—‘આજ તારા માતાપિતાનું શ્રાદ્ધ છે.’ વિગેરે વિગેરે. આવા ઉત્તમ દિવસે, સાઈ સાઈ ખાવું પીવું; તે ઠીક વાત છે, પણ તે દિવસે પોતાથી અને તેટલાં સત્કર્મ કરવાં જોઈએ. પોતે ખાધું; તે જળજમાં ગયું; અને બીજાને ખવરાવ્યું; તે વહેવાર જેટલું હોય; તેા વહેવારના ચોપડે નોંધાય; અને નિષ્કામ હોય; તેા શ્રીહરિને ઘેર જમા થાય. આવા અટલ સિદ્ધાંતોને યાદ રાખી, સત્કર્મ કર્યા કરવાં. મનુષ્યદેહ મોંઘો છે; પણ તેથી મોંઘું, ખાવા પીવા જેટલું મળ્યું હોય તે છે. (કારણ કે મનુષ્યા દેહ મળે; પણ ખાવાપીવાનું ન હોય; તેા જુડા હાલ.) ખાવાપીવા હોય; તે ઉપરાંત, કોઠીએ અનાજ ભર્યું હોય; પેટીએ પૈસા ભર્યાં હોય; જાજલી ઉપર વધારાનાં વાસણો ભર્યાં હોય; તેા તે વધારે ભાગ્યશાળી. (કારણ કે આપવા જેવી વસ્તુઓ, હાજર થઈને ધરમાં આવીને ઉભી છે.) ધરમાં જે જોઈએ તે હોય; છતાં આપવાનો વિચાર ન થતો હોય; મન ચાલતું ન હોય; કંજુસાઇ કનડતી હોય; તેા તે પણ પાપ સમજવાં. ધરમાં જે જોઈએ તે હોય; અને સાથે આપવાનો વિચાર હોય; ઉદારતા હોય; તેા તેને પાકો ભાગ્યશાળી-સાચો માનવ-સમજવો. દુર્યોધનને ત્યાં જે જોઈએ તે હતું; તોપણ તે દાની ન કહેવાયો; કણું દાની કહેવાયો. આરય દ્રેઝરી સાચવે છે; પણ તે માલીક ગણાતો નથી. તેમ ભલે કરોડપતિ હોય; પણ જે વાપરે; તે તેના સાચો માલીક. આકી બધા તેના આરય.

દેવો આગળ કહે છે કે—

વસંતતિલકા.

ત્વં માયયા ત્રિગુણ્યાત્મનિદુર્વિભાવ્યં, વ્યક્તં સ્વજસ્યવસિ લુપ્તસિ તદ્ગુણસ્થઃ॥
નૈતૈર્ભવાનજિત કર્મભિરજ્યતે વૈ, યત્સ્વે સુસ્તેઽવ્યવહિતેઽભિરતોઽનવચઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—“હે અજિત! માયાના ગુણોમાં નિયંતાપણાથી રહેલા આપ, મનથી પણ તર્કમાં લાવી ન શકાય, એવા આ જગત્તે, ત્રણગુણવાળી માયાથી, પોતાના સ્વરૂપમાંજ સ્તબ્ધ છે; પાળો છો; અને પ્રલય કરો છો;

૮ પદ્મછંદ—હે અજિત!—હે અજિત! યસ્યાઃ ગુણેષુ તિષ્ઠતિ ઇતિ તદ્ગુણસ્થઃ
इति त्वं-માયાના ગુણોમાં નિયંતાપણાથી રહેલા આપ દુઃસ્તેન વિભાવયિતું શક્ય
दुर्विभाव्यं, तं इति व्यक्तं-મનથી પણ તર્કમાં લાવી શકાય નહીં એવા આ જગત્તે.
त्रिगुणया मायया-ત્રણ ગુણવાળી માયાથી. आत्मनि-પોતાના સ્વરૂપમાંજ. स्वजसि
अवसि लंपुसि-સ્તબ્ધ છે, પાળો છો, અને પ્રલય કરો છો. एतैः कर्मभिः भवान् न
अज्यते वै-તોપણ એ કર્મોથી આપ ચોક્કસ રીતે લેપાતા નથી. यत्-કારણ કે. अन-
वचः-આપ રાગાદિથી રહિત છો. अव्यवहिते स्वे सुस्ते-આવરણરહિતના પોતાના
सुप्ताभां अभिरतः-આપ પ્રીતિવાળા છો.

તોપણ એ કર્મોથી આપ ચોક્કસ રીતે લેપાતા નથી. કારણ કે આવરણ રહિત પોતાના આત્મસુખમાંજ, રમનાર હોવાથી, રાગાદિક દ્રેષથી આપ રહિત છો.”[૮]
૮ વિવેચન—

માયા—ઉઘી ગયા પછી, ઉઘ દેખાતી નથી; તેમ જગ્યા પછી પણ, ઉઘ દેખાતી નથી. દેખાતી નથી પણ ઉઘ છે ખરી ! તેમ માયા દેખાતી નથી; પણ અતકર્થ છે. અતકર્થ છે તોપણ છે ખરી ! સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી, ઝાંઝવાનાં જળને ઉત્પન્ન કરે છે; અને તેનો લય પણ કરે છે; પણ તેમાં લેપાતો નથી. તેમ ઇશ્વર આ જગતને રચે-પાળે અને સંહાર કરે; પણ તેમાં લેપાતો નથી.

કુર્ચિભાવ્યં વ્યક્તં—મનથી પણ તર્કમાં લાવી ન શકાય એવા આ જગતને. ખાતું પીતું અને મોટા થવું. મોટા થઇને રઢીયાળી રાણીના ધણી થવું; એ પાંચ પુત્રોના આપ થવું; એટલું જ જગત જેઓ જાણે છે; તેઓ પશુપક્ષીથી કાંધક-જરા જેટલા-વધારે છે. એક કલાકમાં કરોડ કમાય; એવા કારીગરો પણ, જગતને સમજી શકે નહીં. મોટા રોજ ઉપર ઉભા રહીને, લપકાગંધ વ્યાખ્યાન કરનાર પણ, જગતને સમજી શકે નહીં. મોટા રાજના કારભાર કરી શકે; તે પણ, જગતને સમજી શકે નહીં. જગતને સમજી, તે જગતમાં રહે નહીં. નાનું બાળક ‘થા-થા’ મુખથી બોલે; તો પણ થીને ચુંથે. તે મોટું થયા પછી, થા ને ચુંથે નહીં. મોટું તે જ-કે-જે ‘થા’ ને ચુંથે નહીં તે. તેમ જગતને સમજ્યો; તે જ-કે-જે, જગતને વ્યવહારને-સંસારની વાતોચીત્તાને-ચુંથે નહીં-ચર્ચે નહીં-તેમાં રસ લે નહીં. કદિ આવી પડે; તો જગતમાં જળકમળવત્ રહીને, આવી પડેલા કામને, ખંત રાખીને પતાવે. ગૌતમ, મહાવીર, શ્રીઆલ્મશંકરાચાર્ય અને એવા બીજા, જે જગતને સમજી શક્યા; તે જગતમાંથી ચાલી નીકળ્યા. તેમણે જગતનાં ખોટાં બંધન તોડી નાંખી, શ્રીહરિનાં સાચાં બંધન બાંધ્યાં. જગતને રીજવવાનું પડ્યું મેલી, શ્રીહરિને રીજવવાનું હાથ લીધું. જે સાગીઓ જગતને રીજવવા પ્રયત્ન કરે છે; તે આજ નહીં તો કાલ ધીમે ધીમે-પતીત થઇ જાય છે.

અવ્યર્થાદિતે રથે સુલે આવરણ વિનાના પોતાના સુખમાં-પ્રભુ રહે છે. આપણે આવરણવાળા પોતાના સુખમાં રહીએ છઇએ. સ્ત્રિ આપણી, પણ ક્યારે આપણી સાથે વિરોધ કરશે; અગર મરી જશે ? તે બાબતમાં આપણે પરાધીન; તે બાબતમાં આપણું સુખ આવરણવાળું. લક્ષ્મી આપણી પોતાની; પણ તેમાં ચાલી જવાનો ગુણ છે. એટલે તે આવરણવાળું સુખ છે. શરીર આપણું પોતાનું; પણ તેમાં બગડી જવાનો-ધરડા થઇ જવાનો ગુણ છે; માટે શરીરનું સુખ પણ આવરણવાળું છે. સ્ત્રિ, ધન, અને શરીર આવરણવાળાં છે. તે ત્રણથી પર એવો એક આત્મા છે. તેમાંથી આવરણ વિનાનું સુખ મળે. કારણ કે આત્મા પોતે આવરણ વિનાનો છે. આપણે પોતે પણ, આત્માના સુખમાં રહીએ; તો સ્ત્રિ, ધન અને શરીરના સુખમાં લેપાઇએ નહીં. જગત આપું આ ત્રણમાંજ રમે છે; તેથી આગળ વધે; તે મુમુક્ષુ, તે આત્માગ્રામી-વિગેરે જેમની મોટી મીઠકત ગુમ થઇ હોય; તે દોડાદોડ કરે; તેમ જેમનું સ્વસુખ (આત્મસુખ) ગુમ થયું હોય; તે જીવાત્માએ દોડાદોડ કરવી જોઇએ. અભિમાનીને જેમ ‘હું’નો મહિમા ધણી હોય છે; તેમ જ્ઞાનીને પણ ‘હું’નો મહિમા ધણી હોય છે. તોપણ જેઉની દિશા જુદી જુદી-સામસામી સમજવી. અભિમાની અંધારે અફળાય; અને જ્ઞાની અજવાળે રમે.

ધર્માધર્મમયોઽહં, ધર્માધર્માદિવંધરહિતોઽહમ્ ।

ધાર્મિકજનસુલ્ભોઽહં, (૨) ધન્યોઽહં ધાતુરાદિભૂતોઽહમ્ ॥૧૨૯॥

નામાદિચિરહિતોઽહં, નરકસ્વર્ગાપવર્ગરહિતોઽહમ્ ॥

નાદાંતરવિદિતોઽહં, (૨) નાનાવિશ્વનિશ્ચિલાગમસારોઽહમ્ ॥૧૩૦॥

[શ્રી શંકરાચાર્યનું સ્વાત્મનિરૂપણ

અર્થ—હું ધર્મરૂપ અને અધર્મરૂપ પણ છઉં. હું ધર્મનાં અને અધર્મનાં બંધ રહિત છઉં. હું સ્વધર્મ પાલન કરનારને અનાયાસે પ્રાપ્ત થનારો છઉં; હું વખાણવા છઉં; અને હું બ્રહ્માના પણ કારણરૂપ છઉં. [૧૨૯] હું નામાદિથી અત્યંત રહિત હું નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષથી રહિત છઉં. હું નાદની અંદર જ્ઞાત છઉં; બહુ પ્રજગતમાં અને સમગ્ર વેદોમાં હું સારજૂત છઉં. [૧૩૦].

૧૩૦ નું વિવેચન—હું નિપિદ્ધ, કામ્ય અને નિત્યાદિ કર્મો અભિમાનપૂર્વક કરતો તેથી હું નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષથી પણ રહિત છઉં. એટલે મોક્ષ મને નવો પ્રાપ્ત નથી. અનાહત નાદના સાક્ષીપણા વડે, એ નાદમાં હું યોગીઓ વડે જ્ઞાત છઉં. ૩ થતા બહુ પ્રકારના વિશ્વમાં, તથા ઋગાદિ સર્વ વેદોમાં, હું સારજૂત છઉં.

શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય મહારાજે તો, આવી ધણી વાતો કરી છે. થોડી વાનગી ચ કહેવાનો ભાવ એ છે કે-આ ‘હું’થી, તે ‘હું’, ધણોજ જુદો છે-વિવક્ષણ છે. આ ‘હું’નો તે ‘હું’ને જાણવા માટે છે. તે ‘હું’ને જાણ્યો નહીં; તો આ ‘હું’ જૂથા છે. તે ‘હું’ને જ પછી, આ ‘હું’ જુમ થઇ જાય છે. પછી તે ‘હું’નાં આવરણ રહિત સુખ મળે છે-ભોગવા કેમ સાવધાન હોને ? આ બધું સમજાય છે ને ?

હજી આગળ સાંભળો— વર્તમાનલક્ષા.

શુદ્ધિર્નૃણાં ન તુ તથેદચ દુરાશયાનાં, વિદ્યાશ્રુતાધ્યયનદાનતપઃક્રિયાભિઃ ।

સત્ત્વાત્મનામૃષભ તે યશસિ પ્રવૃદ્ધ-સચ્છૃદયા શ્રવણસંમૃતયા યથા સ્યાત્

અર્થ—“ હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! હે ઉત્તમ ! સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ સત્પુરૂષોને, આપનાં યશમાં, શ્રવણથી વૃદ્ધિ પામેલી શ્રદ્ધાથી, જેવી મળે છે; તેવી શુદ્ધિ, રાગી પુરૂષોને ઉપાસના, શાસ્ત્ર શ્રવણ, વેદાધ્યયન, તપ, અને કર્મોથી મળતી નથી. ” [૯].

૯ વિવેચન—

હે રૂઢિચ ! હે સ્તુતિ કરવા લાયક ! શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે ‘શ્રીહરિમીરેસ્તોત્ર’ આપ્યું છે. અદૈતવાદી પુરૂષ, દૈતના આનંદમાં કેવી રીતે રમે છે; તે ખાસ જોવા

૯ પદ્યછંદ—હે રૂઢિચ ! હે ઋષભ !—હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! હે ઉત્તમ ! સત્ત્મનાં હિતિ નૃણાં-સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિવાળા સત્પુરૂષોને. તે યશસિ-આપના યશઃશ્રવણસંમૃતયા-શ્રવણથી પુષ્ટ થએલી. પ્રવૃદ્ધસચ્છૃદયા-વધેલી સાર્ત્ત્વિકી શ્રદ્ધાથી. શુદ્ધિઃ સ્યાત્-જેવી શુદ્ધિ થાય છે. તથા-તેવી શુદ્ધિ. દુરાશયાનાં-રાગી પુરૂષોને. ૧ (ઉપાસના) ચ શ્રુતં ચ અધ્યયન ચ દાનં ચ તપઃ ક્રિયાશ્ચ તાભિઃ ચિન્-ઉપાશાસ્ત્ર શ્રવણ, વેદાધ્યયન, દાન, તપ, અને કર્મોથી. ન તુ-થતીજ નથી.

બ્રહ્માવિષ્ણુ રુદ્રહુનાશૌ રવિચંદ્રા-ચંદ્રો વાયુચંદ્રાદીત્ય પરિકલ્પ્ય ।

પક્કં સત્તં ચે બહુધાઽઽહુર્મતિભેદાત્, તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમોદે ॥૧૮॥

અર્થ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇન્દ્ર, વાયુ, અને યજ્ઞ એમ બહુરીતે કલ્પના કરીને, એક છતાં બુદ્ધિના ભેદથી, જેને બહુ પ્રકારે કહેવાય છે; તે સંસારરૂપી અંધકારનો વિનાશ કરનાર, શ્રીહરિની હું સ્તુતિ કરું છું. [૧૮].

એકાદશનો આ શ્લોક, ભગવાનના યજ્ઞના શ્રવણનો મહિમા ગાય છે. એટલે ભગવાનની કથાવાર્તા જેવું—કથા સિવાયનાં ખીર્ણ સાધનો, કેવળ શ્રમરૂપ છે. તપ, મંત્ર, વેદાધ્યયન, દાન કર્મ વિગેરે, ગર્વને વધારનારાં અને વિધ્નોથી ભરપૂર છે. બ્રહ્મા, વૃત્રાસુર, નહુષ, ઋષ્યશૃંગ વિગેરે તેના દણ્ડિત રૂપ છે. તમારા યજ્ઞના માત્ર શ્રવણથી, પરીક્ષિત, કૌંચ, મત્સ્યેન્દ્ર વિગેરે તરી ગયા. અનેક ઉપાધિઓને વટીને, કથામાં હાજર રહેવાય; તો પુણ્ય સમજવાં. અનેક ઉપાધિ આવીને, કથાનો લાભ ન લેવા દે; તો પાપ સમજવાં. પોતામાં પુણ્યનો વધારો છે; કે પાપનો વધારો છે; તે દેખાય એવું આ ચાટહું છે. પાપનો વધારો જણ્યોતો હોય; તો વ્રતાદિ સત્કર્મ કરવાં; અને કથામાં બરાબર હાજર રહેવા ખટકો રાખવો. જેમ કીડીને સાકરનાં આમંત્રણ ન હોય; તો પણ જ્યાં સાકર, ત્યાં કીડીપાછ પહોંચી જાય; તેમ કીડી જેવા નત્ર મુમુક્ષુએ, જ્યાં કથા હોય; ત્યાં મંગળાચરણ પહેલાં હાજર થવું. જ્યાં કલ્યાણની સગવડ હોય; ત્યાં તન-મન ધન, રાજ્ય ધનને—ખાંત રાખીને—વાપરવાં. કથાકારને દુઃખે દુવાયું. વરસમાં પાંચ દસ વખત, સેવાની માગણી કર્યો કરવી છે. આવું કાંઈ કલ્યાણનું ઠેકાણું તમારે છે? ન હોય તો કરી લેજો. જે કાંઈ કરવા ધારશો; તે અહીં આ અવતારે—બનશે. માટે કાલ કરવાનું આજ કરજો. કથા સાંભળ્યા છતાં—અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ યથ ચ—વિગેરે સહયુષ્ણો પ્રાપ્ત થતાં ન હોય—દેવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતી નહોય; તો પોતામાં ભયંકર આવરણ પડ્યાં છે; એમ સમજી લેવું. દવા કરવા છતાં, રોગ મટતો ન હોય; ત્યારે તેનું કારણ, વૈદને પૂછ્યા કરીએ છીએ. તેમ જીવનમાં કયે ઠેકાણે ભૂલ રહી છે; તે વાત ન સમજાય; તો કથાકારને, પ્રેમથી અને નમ્રતાથી પૂછતા રહેવું. યાદ રાખવું કે—અનેક જન્મેનાં અંધારાં હૃદયે પથરાયાં છે. સાવધાન સમજો, ગાફલ ગોયાં ખાય.

સાર—શુદ્ધિ વિના સિદ્ધિ નથી; શુદ્ધિ માટે જેટલો પ્રયાસ; તેટલી સિદ્ધિમાં ઉણપ. ચિત્તને કપટ, છળ, ગાન, સ્વાર્થ વિગેરે દોષોમાં રંગવાનો અનાદિથી હાંદ છે. એટલે ચિત્તને દેહાધ્યાસ ધણોજ હતો. તે આ અવતારે ગજબ વધી પડ્યો છે. આપણે આપણને જોઈએ; તોજ આ દોષ દેખાય. ભગવાનની કથાને ચિત્ત શુદ્ધિનું મૂખ્ય કારણ કહ્યું. કારણકે શ્રવણથી હૃદયના ઉંડાણમાં સ્વધર્મરૂપી ખીજનો અંકુર ફુટે છે. તેમાંથી શ્રદ્ધારૂપી લીસોજમ વેસો આગળ વધે છે. તે વેલાને શ્રવણરૂપી જળ ચાલુ રહેતાં, તે વેલાને વૈરાગ્ય અને ભાવરૂપી પુષ્પો આવે છે. આ પુષ્પોની સોરમ અમોલી હોય છે. તે જીવનું કલ્યાણ કરીને, તેની કીર્તિ ચાર તરફ ફેલાવે છે.

દેવમંદિરો અને કથાવાર્તા—મંદિરોમાં દેવ ખીરાજતા હોય; લાંબોની આવક હોય; પણ કથાવાર્તા થતી ન હોય; તો તે દેવમંદિરો દેખાવ પૂરતાંજ છે; હૃદયની શાંતિ માટે નથી. કદિ કથાવાર્તા થતી હોય; તો તે ભાવપૂર્વક થતી જોઈએ. ભાકૂતી ઘોડાં શરતમાં ઉતરી શકે નહીં. અવારં ધરમાં, વણુનેતરે ખાવાં ખાએ; તેમ જે હૃદયમાં ભગવાનની કથા વાર્તા

આવતી ન હોય; તે હૃદયમાં દોષનાં આવાં બાજે. કથાવાર્તા માટે જાતજાતનાં પુસ્તકો તૈયાર છે. ચોતાને જેનો શોખ હોય; તે પુસ્તકો મળી શકે છે. સનાતનને જાવન આરીઓ, અને બોંતેર દરવાજા ! જે દરવાજેથી સંસારમાંથી નીકળવું હોય; જે દરવાજા ખુલ્લા ! જે દેવને ભજવા હોય; તે દેવને ભજવાની રમ્મ છે. તે દેવનાં મંદિરો તૈયાર છે. તે દેવનો મહિમા બતાવનારાં પુસ્તકો પણ તૈયાર છે. જે દેવનું મંદિર હોય; તે દેવને લગતાં, જાતજાતનાં પુસ્તકો, ત્યાં રાખવાંજ નોંધાએ. મંદિરો રાગ રંગથી-લૌકિક કાંઈથી-શોભે; તેના કરતાં જ્ઞાનવિરાગથી વધારે શોભે. મંદિરોમાં મોટા મહેલ ભલે ન હોય; અને પડાળીઓજ હોય; પણ ત્યાં જ્ઞાનચર્યા થતી હોય; તે તે મંદિરોની સાચી શોભા છે.

હજી આગળ સાંભળો—

વસંતતિલકા

સ્યાન્નસ્તર્વાંધિરશુભાશ્ચયધૂમકેતુઃ, ક્ષેમાય યો મુનિભિરાદ્ર્વહદોહમાનઃ ॥

યઃ સાત્ત્વતૈઃ સમવિભૂતય આત્મવદ્ભિર્-વ્યૂહેઽર્ચિતઃ સવનશઃ સ્વરતિક્રમાય ॥૧૦॥

યશ્ચિન્ત્યતે પ્રયતપાણિભિરધ્વરાગ્રૌ, ત્રય્યા નિરુક્તવિધિનેશ દર્શિર્દ્રુહીત્વા ॥

અધ્યાત્મયોગ ઉત યોગિભિરાત્મમાયાં, જિજ્ઞાસુભિઃ પરમભાગવતૈઃ પરીષ્ઠઃ ॥૧૧॥

અર્થ—“અમે આપનું ચરણારવિંદ દેખ્યું; માટે આપનું ચરણારવિંદ, અમારી અશુભ વાસનાઓને અગ્નિની પેટે બાળી નાંખજો ! જે ચરણારવિંદને સુસુકુ લોકો, મોક્ષને માટે, પ્રેમથી ભીજાએલા હૃદયમાં ચિંતવે છે; ભક્ત લોકો આપના જેવું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે, વાસુદેવાદિક વ્યૂહમાં આપના ચરણ કમળને પૂજે છે; ધીર પુરૂષો વૈકુંઠલોકની પ્રાપ્તિ માટે, ત્રણ લોકમાં પૂજે છે; યજ્ઞ કરનારા પુરૂષો, હાથ ભેગા કરીને, તે હાથોમાં હવિ લઈને, વેદમાં

૧૦ પદ્યછંદ—તથ એન્દ્રિઃ—આપનું ચમળ કમળ. જ્ઞઃ—અમને અમારી. અશુભા-શ્યાનાં ધૂમકેતુઃ સ્યાત્—અશુભ વાસનાઓને બાળનાર થજો. યઃ એન્દ્રિઃ—જે ચરણ-કમળ. ક્ષેમાય—મોક્ષને માટે. મુનિભિઃ—મુનિલોકોથી. આદ્ર્વહદા (પ્રેમાળ હૃદયથી) હૃદ-માનઃ (ચિંતવાતું) પ્રેમાળ હૃદયથી ચિંતવાય છે. યઃ એન્દ્રિઃ—જે ચરણકમળ. સાત્ત્વતૈઃ—ભક્તોથી. સમવિભૂતયે—તમારા સમાન વૈભવ પામવા માટે (હૃદયમાં ચિંતવાય છે). (જે ચરણકમળ) આત્મવદ્ભિઃ—ધીર પુરૂષોથી. સ્વરતિક્રમાય—સ્વર્ગલોકનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે, એટલે વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ માટે. વ્યૂહે—વાસુદેવાદિક વ્યૂહમાં. યઃ સવનશઃ (ત્રણલોકમાં). અર્ચિતઃ—જે ચરણકમળ ત્રણલોકમાં પૂજાય છે.

૧૧ પદ્યછંદ—અધ્વરસ્ય અગ્રૌ—યજ્ઞના અગ્નિમાં. દે દૈશ !—પ્રભુ ! નિરુક્તઃ વિધિઃ તેન-નિરુક્તવિધિના હિત ત્રય્યા—વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે. દર્શિઃ શ્રુદ્ધીત્વા—અભિદાન લઈને. પ્રયતાઃ પાણયઃ યેવાં તે—તૈઃ—પ્રયતપાણિભિઃ—યજ્ઞ કરવા વખતે હવિ આપવા, જેમણે હાથ ભેગા કર્યા હોય છે; એવા લોકોથી. યઃ ચિન્ત્યતે—જે ચરણકમળનું ચિંતવન થાય છે. ઉત—અને. અધ્યાત્મયોગે—મનના નિગ્રહ રૂપ યોગમાં—યોગ કરતાં. આત્મ-માયાં—સિદ્ધિને. જિજ્ઞાસુભિઃ યોગિભિઃ—પામવાની ઇચ્છાવાળા યોગીઓથી. અને જે ચરણકમળ. પરમભાગવતૈઃ પરીષ્ઠઃ—ઉત્તમ વૈષ્ણવોથી સર્વ પ્રકારે ચિંતવાય છે.

કહેલા ઈદ્રાદિક દેવસ્થાને, ચક્ષુના અગ્નિમાં આપના ચરણક્રમણને ચિંતવે છે; યોગિઓ મનના નિગ્રહરૂપે યોગ સાધીને, આપના ચરણક્રમણને ચિંતવે છે; અને મહા વૈષ્ણવ મુકતલોકો, સઘળી રીતે આપને પૂજે છે. [૧૦-૧૧]

૧૦-૧૧ વિવેચન—

અશુભ વાસનાનો ભય, દેવાને પણ છે આંગણમાં પડેલો કચરો, મનુષ્યોને ગમતો નથી; તેમ હૃદયમાં પડેલી અશુભ વાસનાઓ, મુમુક્ષુઓને ગમતી નથી. જીવનમાં ખરેખરો ખટકો રાખવા જેવું કાંઈ હોય; તો તે આ છે. જીવનને વારંવાર તપાસવા જેવું કાંઈ હોય; તો તે આ છે—કે અશુભ વાસનાઓ કેટલી હૃદયમાં પેડી છે. જગત્માં કાલું કાણુ ? કે-જેમનાં આંગણાં સ્વચ્છ ! તેથી વધારે કાલું કાણુ ?—કે જેમનાં હૃદય સ્વચ્છ !

‘મુનિયો ટપકતા હૃદયથી, તમારા ચરણને ચિંતવે છે’ એમ ઉપર કહ્યું.—હૃદયનું ટપકવું, તે હેતની હદ છે. ચપળ મનુષ્યે હૃદય ક્યાં ક્યાં ટપકે છે ? તે તપાસતાં રહેવું જોઈએ. બીડી માટે, ચા માટે, પુત્રાદિ માટે, ધન માટે, સ્ત્રી માટે, અને એવાં બીજાં માયિક કારણો માટે; હૃદયને ટપકવાનો સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ બદલવા માટે, કથાવાર્તા, દેવપૂજન-દેવદર્શન વિગેરે છે. યોગીઓની યોગધારણા પણ, આ સ્વભાવ બદલવા માટે છે. જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન, અને ભક્તોની ભક્તિ, આ સ્વભાવ બદલવા માટે છે. ડોક્ટર ચરમેખીટરની સળાથી તાવ માપે છે; તેમ આપણે શાંતિની સળાથી, આ સ્વભાવને માપતાં રહેવું જોઈએ. આ સ્વભાવ બદલાય નહીં; ત્યાં સુધી શ્રીહરિ વેગળા છે. આ સ્વભાવ બદલાયાનું એમાંજ એવું છે કે—યોગાધ—સંતચરણ પંકજ અતિ પ્રેમા, મન ક્રમ વચન ભજન દદ નેમા;

ચર પિતુ માતુ બંધુ પતિ દેવા, સખ મોહક જને દદ સેવા.

મમગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ ગિરા નયન બહુનિરા.’

કામ આદિ મદ દંભ ન જકે, તાત ! નિરંતર વશમે’ તાકે.

‘મમગુણ ગાવત પુલક શરીરા’—એતો રંગની રેલ, હરખનાં હુલામણાં, પ્રેમ રસના પ્રવારા. આ રંગ એમે અહીં—બહુ ઉછાળ્યો. પત્રિકાદ્વારા છલકાવ્યો—તે તમારાં હૃદયદ્વાર સુધી પહોંચ્યો.

વળી—‘રસ પીધો ને પાથો.’

‘હુંતો થનગન નાચું; નિહાળી ઘનશ્યામ.’

ગુજરાતને ગોંદરે, અમે બહુ નાચ્યા—અને અનેકને નાચ્યાં. અમે બહુ કૂચા; અને અનેકને કુદાવ્યાં. અમે રમ્યા અને અનેકને રમાડ્યાં. આ અધી પ્રભુ કૃપા.

યોગાધ—સુનહુ ઉમા તે લોક અભાગિ, હરિ તજી હોહી વિષયઅનુરાગી.

શાસ્ત્ર કહે છે કે—ઋષિયો પોકારે છે કે—

મહતા પુણ્યપુણ્યેન, ક્રીતેયં કાયનોસ્ત્વયા ।

પારં કુઃસ્વોદ્ધર્મેતું, તર યાવન્ન મિચ્છતે ॥

રાજાએ કોઇને થોડી વખત માટે દીવાનગીરી આપીને—પછી આજ્ઞા કરી હોય; કે ‘આપને જે જોઈએ; તે દરબારમાંથી ઉપાડી જાઓ. હાલ ઉપાડી જવાની રજા છે. દીવાનગીરી ગયા પછી, એક પાઠ લેવાશે નહીં.’ આટલા શબ્દ સાંભળ્યા પછી, દરબાર-ગદની રિદ્ધિ સિદ્ધિ ઉપાડી જવા, દીવાન કેટલી સીવટ રાખે ! ઘણી-ઘણી અને ઘણી.

તેમ મારી દીવાનગીરી, ધડી એ ધડીની છે; અને અહીંથી સારી સારી વસ્તુઓ ઉપાડી જવાની હાલ મને રખ છે. વખત પૂરો થાય; તે પહેલાં-મરણ આવે તે પહેલાં-ધનવાન થઇ જાઉં-જીવનમુક્ત થઇ જાઉં-હસતો હસતો આવ્યો જાઉં-મરી જાઉં-તો ઠીક !

મોટી ધંટી એક આંટે જેટલું કામ કરે; તેટલું કામ, નાની ધંટી સો આંટે કરે. તેમ કીર્તન ભક્તિ-પ્રેમ લક્ષણ ભક્તિ-શોડા સમયમાં, જીવનમાં જે રંગ પૂરે; તે રંગ, બીજાં અનેક સાધનોથી, લાંબે કાળે પણ, પૂરાય નહીં. બીજાં સાધનો નકામાં ન સમજવાં, તેનાં ક્ષણ રૂપ, પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ સમજવી. જગતમાં પાપ નકામું નથી; તો પછી પુણ્ય કેમ નકામું હોય !

ધીર પુરુષો સ્વર્ગનાં સુખમાં લોભાતા નથી. સ્વર્ગના સુખમાં લોભાવું તે ઠીક છે; કારણકે તે બ્રહ્માને સત્કર્મોમાં પ્રીતિ થાય. તોપણ ધીર માટે તે ઠીક નથી. ધીરે ધીરજ રાખી, આગળ વધવુંજ જોઇએ. યાત્રિકો ઈદ્રાદિદેવને બન્ને છે. ' ઈદ્રાદિ પણ હુંજ છઉં; ' એમ પ્રભુએ કયુલ રાખ્યું છે.

પરમભાગવતૈ: પરીવટ:—ઉત્તમ વૈષ્ણવો સર્વ પ્રકારે મને બન્ને છે. તુકારામની રોટલી લઇને કુતરો નાઠો; તો તેને વિકૃલભગવાનનું સંમોધન આપી, ઘીની તપેલી હાથમાં લઇ, પાછળ દોડયા. કુતરો મટીને પ્રભુ વિકૃલ બન્યા; પણ પેલી રોટલી એંધાણ રૂપે, મુખમાં રહી ગઇ. નામદેવને વાવમાં જૂત મળ્યું. જૂતની પ્રદક્ષણ ફરતાં, જૂત ભગવાનના રૂપમાં બદલાઇ ગયું. વિગેરે-વિગેરે.

હવે આગળ લક્ષ્મી અને તુલસીની વાત કરે છે—

પર્યુષ્ટયા તવ વિમ્બો વનમાલયેયં, સંસ્પર્ધિની ભગવતી પ્રતિપત્નિવચ્છ્રી: ॥

ય: સુપ્રણીતમમુયાર્દ્દનમાદન્નો, ભૂયાત્ સદાંધિરશુભાશયધૂમકેતુ: ॥૧૨॥

અર્થ—હે વ્યાપક ! ' હું જે વક્ષસ્થળમાં વસું છઉં; તેજ વક્ષ:સ્થળમાં, આ વનમાળા વાસી હોવા છતાં વસે છે; ' એમ લક્ષ્મીજી જો કે, વનમાળા સાથે શોક્યની માફક ઈર્ષ્યાથી વર્તે છે. તોપણ આ વનમાળા, ભક્તોએ ભાવથી અર્પણ કરેલી છે; એમ સમજી, આપનું ચરણ તે માળાનો સ્વિકાર કરે છે. એવું આપનું ચરણ કમળ, અગારી અશુભ વાસનાઓને બાળી નાંખજો. [૧૨] ૧૨ વિવેચન—

શોક્યનાં દુ:ખ ભુગાં છે; તોપણ 'આ (શોક્ય) ધણીને બ્રહ્મી છે, માટે મારે પણ તેમાં હેત કરવું' જોઇએ. તેને દુભાવવાથી ધણી દુભાશે. ' એવા ઉગદા વિચાર આવે; તો કંકાસ ધણી ઓછો થાય. પવન બદલાય; ત્યારે અભણ બ્રહ્મસીઓ પણ, સમજી સમજીને

૧૨ પદચ્છેદ—**હે વિમ્બો !** **ઇયં ભગવતી શ્રી:**—આ આપની બ્રહ્મીજી **તવ-** આપની-આપના કંઈમાં રહેલી. **પરિ+વશ્નુ; પરિ+ઉષ્ઠા પર્યુષ્ટા** (કરમાએલી), **તયા પર્યુષ્ટયા** **इति वनमालया**—કરમાઈ ગએલી માળાની સાથે. **પ્રતિપત્નિવત્ સંસ્પર્ધિની સ્યાત્**—શોક્યની માફક ઈર્ષ્યાથી વર્તે છે. **અમુના**—આ વનમાળાથી. **સુપ્રણીતં અર્દ્દનં**—ભાવથી કરેલું પૂજન-કરેલા પૂજનને. **આદત્ અંધિ:**—ગ્રહણ કરતું ચરણ. **ન:**—અમારો. **અશુભાશયધૂમકેતુ: સદા ભૂયાત્**—અશુભ વાસનાઓને બાળનારું સદા થાય.

ઠાણ હાંકે ! એમ લક્ષ્મીજી જગતને શીખવે છે. વળી બીજી વાત એ છે કે—ભક્તોએ અર્પણ કરેલી તુલસી, જેટલી ભગવાનને ઠાલી છે; તેટલી ધનવાનોએ અર્પણ કરેલી લક્ષ્મી ઠાલી નથી. લક્ષ્મી તુલસીની, તથા તુલસીના અર્પણ કરનાર ભક્તોની, દાસી થઈને રહે છે. એ રીતે લક્ષ્મી ભગવાનને રાજી રાખે છે. ભગવાનના ભક્તો નિર્ધન રહે છે; તોપણ લક્ષ્મીજી ભક્તોનાં કામ, અવાર નવાર આવીને, કરી જાય છે.

‘આ લક્ષ્મી અને તુલસી જ્યાં વસે છે; તે આપનું ચરણ અમારી અશુભ વાસનાઓને આળી નાખે.’ એમ દેવો બોલ્યા. આંગણામાં કાંટા પડેલા ગમે નહીં; તેમ મુમુક્ષુઓને અશુભ વાસનાઓ ગમે નહીં. ‘શુભેચ્છા’ જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકા છે—પ્રથમ પગથીયું છે.

હજી ચરણકમળની વાત કરે છે— વસંતતિલકા

કેતુસ્ત્રિવિક્રમયુતસ્ત્રિપતત્પતાકો, યસ્તે મયામયકરોઽસુરદેવચમ્બોઃ ॥

સ્વર્ગાય સાધુષુ સ્વલેખિતરાય ભૂમન્ , પાદઃ પુનાતુ ભગવન્ મજતામર્ધનઃ ॥૧૩॥

અર્થ—“હે વ્યાપક ! હે ઈશ્વર ! જે આપનું ચરણ કમળ, બળી રાબને બાંધવાના સમયમાં, બીજું પગલું ભરતાં, સત્યલોક સુધી પહોંચીને ધ્વજ જેવું લાગતું હતું; અને ત્રણ પ્રકારે પડતી ગંગાની ધારો, તેની બાજુ પતાકા હોય; એવી લાગતી; તથા જે ચરણે દેવની સેનાને અભય આપીને, સ્વર્ગમાં રાખી છે; અને અસુરોની સેનાને ભય આપીને, પાતાળમાં રાખી છે; જે આપનું ચરણ, સાધુઓને સ્વર્ગ આપે છે; અને બળ પુરૂષોને નરક આપે છે; તે આપનું ચરણ કમળ, અમે કે જે આપનું ભજન કરીએ છઈએ; તેઓનાં પાપને મટાડએ.” (૧૩)

૧૩ વિવેચન—

આ પ્રસંગ બલિરાબને ઘેર વામનજી પધાર્યા હતા; તે છે. પ્રભુના ચરણ ધોવાનું જળ તે ગંગા ! અને ગંગા તે આવડી મોટી ! વળી ચરણ ધોયું હતું; ત્યારે જળ હતું; તે હીક; પણ હજી ગંગામાં જળ કયાંથી ચાલ્યું આવે છે ! એવા તર્ક વિતર્ક થાય; તેના ખુલાસો કરીએ—લૌકિક પુરૂષો ગંગાને લૌકિક દૃષ્ટિથી જુએ. અને અલૌકિક પુરૂષો, અલૌકિક દૃષ્ટિથી ગંગાને જુવે. લૌકિક પુરૂષોની દૃષ્ટિએ, ગંગા લૌકિક; અને અલૌકિક પુરૂષોની દૃષ્ટિએ, ગંગા

૧૩ પદ્મછંદ—હે ભૂમન્—હે વ્યાપક ! હે મગધન્—હે પ્રભુ ! યઃ—જે ચરણ. ત્રિભિઃ ત્રિવિક્રમૈઃ યુતઃ—ત્રિવિક્રમયુતઃ—ત્રણ પગલાંથી યુક્ત, એવું આપનું ચરણ. કેતુઃ—ધ્વજ જેવું લાગતું હતું. ત્રિષુ (લોકેષુ) પતંતી પતાકા (ધ્વજ) યસ્ય સઃ ત્રિપતત્પતાકઃ—ઈતિ તે (તથા) યઃ—ત્રણલોકમાં પડતી ગંગાની ધારો બાજુ તેની પતાકા હોય એવું આપનું ચરણ. અસુરાશ્ચ દેવાશ્ચ અસુરદેવાઃ તેવાં ચમ્બોં તયોઃ અસુરદેવચમ્બોઃ—અસુરોની સેનાને પાતાળમાં અને દેવોની સેનાને સ્વર્ગમાં. યઃ મયામયૌ કરોતિ—જે ભય અને અભય અનુક્રમે કરે છે. યઃ સાધુષુ સ્વર્ગાય—જે ચરણ સાધુઓને સ્વર્ગ માટે. જાલેષુ હિતરાય—અને બલ પુરૂષોને નરક માટે. ઇતિ પાદઃ—એવું ચરણકમળ. મજતાં નઃ—અમે કે જે આપને ભજીએ છઈએ તેના. અર્ધ પુનાતુ—પાપનો નાશ કરે.

અલૌકિક ગણાય છે. દરેક દેશમાં અને દરેક ધર્મમાં, અમુક અમુક નદીયો પવિત્ર ગણાય છે. દિંદીની બાદશાહ, ગંગાને એક જળની નદીજ સમજતો હતો; પણ જ્યારે જગન્નાથ પંડિતે મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર બેસીને, ‘ગંગાલહરી’ ગાધ; ત્યારે બાદશાહ ચમક્યો. કારણકે એક એક શ્લોકે, ગંગા એક એક પગથીયું વધતી હતી. (૫૨) શ્લોક ગાતાં, બાવનમે પગથીએ બેઠેલા પંડિતજીને, ગંગાજીએ નવરાગ્યા-પાવન કર્યા. ‘ગંગાલહરી’ ન વાંચી હોય; તો વાંચજો. સાંભળો પ્રથમ શ્લોક કહું—

સમૃદ્ધં સૌભાગ્યં, સકલવસુધાયાઃ કિમપિ તન્—

મદૈશ્વર્યં લીલાજનિતજગતઃ સંહપરશોઃ ॥

શ્રુતોનાં સર્વસ્થં, સુકૃતમથ મૂર્તં સુમનસાં ।

સુધાસૌંદર્યં તે, સલિલમશિષં નઃ શમયતુ ॥૧॥

અર્થ—(સુંદરીએ અનેક શણગાર પહેર્યા હોય; પણ લલાટે ચાંદલો ન હોય; તો તેના શણગાર શોભે નહીં; તેમ આ પૃથ્વીએ મેરે આદિ પર્વતો રૂપી અનેક શણગાર, ધારણ કર્યા છે; તેમાં ગંગાજી પૃથ્વીના ચાંદલા રૂપ છે.) એટલે હે ગંગાજી! આપ સમગ્ર પૃથ્વીના સમૃદ્ધ સૌભાગ્યરૂપ છો; અને સહેજમાં ચૌદ ભુવન ઉત્પન્ન કરે; એવા મહાદેવજીના મોટા અશ્વર્યરૂપ, આપનું જળ છે; તથા બધા વેદોનું તત્ત્વજે, ઈદ્રાદિક દેવોનું તે સાક્ષાત્ પુણ્યજ છે. તથા અમૃતના જેવું તે જળ મીઠું અને અમરત્વ આપનારું છે. તે જળ અમારા પાપનો નાશ કરો. (૧) વિગેરે-વિગેરે.

એકલા જળને એવી શી સમજણ હોય; કે પંડિત મારીસ્તુતિ કરે છે; અને મારે તેને માટે એક શ્લોકે એક પગથીયું ચડવું. ગંગાજળમાં કાંઈક વિશેષ છે; એમ માનવુંજ પડે.

પાદઃ મજતાં નઃ અર્ધં પુનાતુ—આપનું ચરણ કમળ, અમે કે જે આપને ભજ-એ છીએ; તેમનાં પાપનો નાશ કરો. ચરણં પવિત્રં વિતતં પુરાણં, યેન પુતસ્તરતિ વુષ્કૃતાનિ (શ્રુતિ) વિગેરે શબ્દોથી, ચરણનો મહિમા ગાય છે.

વસંતતિલકા

બ્રહ્મામૃતં મજ સદા સહજપ્રકાશં, સર્વાતરં નિરવધિ પ્રચિતપ્રભાવમ્ ।

યથાસ્તિ તે નિગમિષા સહસ્રા ભવાલ્લભેઃ, પારે પરે પરમશર્મણિ નિષ્કલંકે ॥૨૧॥

[વિગ્નાનશતક]

અર્થ—હે જીવ ! તારે જો એકદમ સંસારરૂપી સાગરને તરી જઈને, પેલે પાર, કે જે પાર, સર્વ જ્ઞાતના કલેશોથી રહિત છે; અને પરમ કલ્યાણકારક છે; ત્યાં જવાની ઇચ્છા હોય; તો સ્વાભાવિક રીતેજ, સર્વના અંતઃકરણમાં બીરાજમાન, અનંત (છેડા વિનાના) મહા પ્રખ્યાત પ્રભાવવાળા અવિનાશી પરબ્રહ્માનું તું સદા ભજન કર. (૨૯)

વળી આગળ બોલ્યા છે કે— શિખરિણીવ્રતં

વિદેશ ધ્યાતવ્યા, સતતમનવચા સુહૃતનુર—

નિરાધારા નિત્યા, નિરવધિરવિષાદિરહિતા ॥

અનાસ્થામાસ્થાય, બ્રમવપુષિ સર્વંત્ર વિષયે ।

સદ્દશેષઘ્યાલ્યા-નિપુણમતિભિઃ ક્યાતયતિભિઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—ઉપનિષદોનાં નિત્ય થતાં સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોમાં નિપુણ બુદ્ધિવાળા અને પ્રખ્યાત સન્યાસીઓએ, આ પંચ ભૂતના શરીરને અને સર્વ વિષયોને, માયાના વિલાસરૂપ માન્યાં છે. માટે આ શરીરમાં, અને વિષયોમાં અનાસ્થા ઉભી કરવી. તેમાં થએલા રાગને તોડી પાડવો; અને નિત્ય નિર્દોષ, સુખ સ્વરૂપ, નિરાકાર, નિલ, છેડા વિનાના અને અવિદ્યા આદિકથી રહિત એવા ચૈતન્યનું જ ધ્યાન ધરવું. (૩૦) (વિજ્ઞાનશતક).

‘ભગવાનને ભજવાથી, ભજનારનાં પાપનો નાશ થાય’; એમ ગૌતમ, મહાવીર, કામરટ, મુસા, મહમદ, વિગેરે સાએ કહ્યું. તોપણ જેમના હૃદયમાં આ વાત ન ઉતરતી હોય; તેમણે સમયની રાહ જોવી.

હવે ભગવાન કૃષ્ણને, બ્રહ્માદિના પણ નિયંતા કહે છે—

નસ્યોતગાવ ઇવ યસ્ય વશે ભવન્તિ, બ્રહ્માદયસ્તનુમૃતો મિથુરર્ચમાનાઃ ॥

કાલસ્ય તે પ્રકૃતિપુરુષયોઃ પરસ્ય, શૈ નસ્તનોતુ ચરણઃ પુરુષોત્તમસ્ય ॥૧૪॥

અર્થ—“સર્વને પ્રવર્તાવનાર, અને પ્રકૃતિ પુરૂષના પણ નિયંતા, આપ પુરૂષોત્તમ કે જેને, પરસ્પર દ્વેષાદિકથી પીડા પામતા બ્રહ્માદિ પ્રાણીઓ પણ, નાકમાં નાથેલા બળદોની પેઠે, વશ છે; એવા આપનું ચરણ, અમારૂં કંઠ્યાણુ કરજો.” (૧૪)

૧૪ વિવેચન—

બ્રહ્માદિ દ્વેષાદિથી પીડા પામે; અને બ્રહ્માદિ પણ નાથેલા બળદની માફક કાળને વશ વર્તે. આમ છે ત્યાં, સિકંદરાદિ કોઈ સમ્રાટનો શો હિસાબ ! ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

આબ્રહ્મભુવાભ્લોકાઃ, પુનરાવર્તિનોડર્જુન । (ગીતા અ. ૮-૧૬)

બ્રહ્મા સુધીના જીવોને જન્મમરણ છે, મનુષ્યાવતારમાં મોટા પ્રયત્ન થાય; તો જીવ દ્વેષાદિકથી બચે. કલ્યાણનું પ્રથમ પગથિયું ‘અદ્વેષ’-‘દ્વેષ રહિતતા’—છે. ગીતાના ૧૨ મા અધ્યાયે—‘મને વહાલો કાણુ ?’ તેના ખુલાસામાં પ્રભુ બોલ્યા છે કે—

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ પચ ચ ॥૧૩॥

આ શ્લોકમાં ‘અદ્વેષ’ પ્રથમ છે. બ્રહ્માથી શ્વાન પર્યંત, દ્વેષ ફેલાયેલો છે. માત્ર સાચાં સંતોજ તેમાંથી બચી શકે છે. આ જગતમાં જે મોટા નફે લે; તેનો સાએ ૯૦ ટકા દ્વેષ કરે. ૯૦ ટકા તેને તોડી પાડવા તૈયાર થાય. મોટા નફે સાચવી રાખવાની જેને પરવા હોય; તેણે દ્વેષને (નિંદાને) સહન કરી લેતાં શીખવું જોઈએ. પારકાનો દ્વેષ કરવાથી દ્વેષને આનંદ થાય છે. વિના તકલીફે દ્વેષને આનંદ આપવાથી, સંતો પ્રસન્ન થાય છે. વળી બીજી વાત—સંતોની રમેવાળી રામ કરે છે. માટે સંતોએ દ્વેષથી ડરવું નહીં.

૧૪ પદ્યછંદ—**કાલસ્ય**—સર્વને પ્રવર્તાવનાર કાળરૂપ આપના. **પ્રકૃતિપુરુષયોઃ** પરસ્ય—પ્રકૃતિપુરૂષના પણ નિયંતા આપને. **મિથુઃ અર્ચમાનાઃ** દ્વેષાદિકથી ચરસપરસ પીડાતા. **બ્રહ્માદયઃ તનુમૃતઃ**—બ્રહ્માદિક પ્રાણીઓ. (નાસિકા શબ્દનો આ દેશ. નસ્. નસ્ એટલે નાક.) **નસિ ઓતાઃ** (પરોવાચક) **ગાવઃ** (બળદો) **ઇવ**—નાકમાં પરોવાચક બળદોની માફક. **યસ્ય વશે ભવન્તિ**—જેને વશ વર્તે છે. **ઇતિ પુરુષોત્તમસ્ય ચરણઃ**—એવા પુરૂષોત્તમ ભગવાનનું ચરણ. **નઃ શૈ તનોતુ**—અમારૂં કંઠ્યાણુ કરજો.

A man mounted on an elephant, should never fear from dogs, barking round him, if he is aware of his own position. હાથી પોતામાં નીકળે છે; ત્યારે હાથીને દેખીને કુતરા બસે છે. તે વખતે માણસ હાથી ઉપર બેઠો હોય; અને પોતે ક્યાં બેઠો છે; તેનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન હોય; તો તેણે બસતા કુતરાથી જરા ગભરાવું નહીં. કારણકે તે તેનો સ્વભાવ છે. વળી કુતરે બસતું બસતું હાથી પાસે આવી પહોંચશે. તો હાથી તેને પહોંચી વળે એમ છે.

દ્રેષ બ્રહ્માદિને પણ પીડે; ગાદે દ્રેષથી સંભાળીને રહેવું. જેટલા પ્રમાણમાં દેહાભિમાન હોય; તેટલા પ્રમાણમાં માનાપમાન હોય. જેટલા પ્રમાણમાં માનાપમાન હોય; તેટલાજ પ્રમાણમાં દ્રેષાદિ હોય. સ્ત્રિ અગર પુરુષ, જે દેહાભિમાનને શિથિલ કરી નાંખે; તેમનામાં સરલતા પ્રવેશ કરે. તેલ ચોપડેલી તપેલીને, ચીકણો ગોળ, વળગતો નથી; તેમ સરલતાવાળા જીવોને, દ્રેષ વળગતો નથી. સંતોનાં લક્ષણ બતાવતાં શ્રીરામ બોલ્યા છે કે—

ચોપાદ—સરલ સ્વભાવ ન મન કુટિલાઈ, યથા લાભ સંતોષ સદાઇ.

ખાનદાન મનુષ્યોમાં, મુમુક્ષુઓમાં, અને સંતોમાં, અનેક સારાં લક્ષણો હોય; તેમાં પ્રથમ લક્ષણ, સરલતા છે. ખાનદાન થવું હોય; મુમુક્ષુ થવું હોય; સંત થવું હોય; તો આનાદિકાળથી વળગી પડેલી ખટાશને ખાઇ નાંખી, સરલ બનવું. પિતાને સરલ પુત્ર વ્હાલો; પતિને સરલ સ્ત્રી વ્હાલી, ગુરુને સરલ શિષ્ય વ્હાલો; શેઠને સરલ ગુમાસ્તો વ્હાલો. સંસારમાં સુખરૂપ જીવનારને, સરલ થવાની ખાસ જરૂર છે. સરલતા પ્રાપ્ત થયા પછી, મનની કુટિલાઈ આનાપાસે સરી પડે છે; અને જે કાંઈ મળી આવે; તેથી સંતોષ પણ આનાપાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રકૃતિપુરુષયોઃ પરઃ—પ્રકૃતિ અને પુરુષ તમારા જોળામાં બેસે છે; એવા આપ સમર્થ છો.

યસ્માત્ ક્ષરમતીતોઽહં, અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ, પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥ [ગી. અ. ૧૫] વિગેરે—

‘અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ, મહતઃ પરમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ ॥ પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ’ (શ્રુતિ) ઉપલા શ્લોક જેવોજ અર્થ છે.

ચરણઃ નઃ શં તનોતુ—એવું ચરણક્રમણ અમારું કલ્યાણ કરજો. નાના આળકની માખાપને દરેક શીકર. આળક મોટા થયા પછી, ઘણીજ થોડી. તેમ જે બકતો શ્રીહરિને શરણે રહે; ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ કહીને છટકે નહીં—અભિમાન કરે નહીં; તેનું કલ્યાણ શ્રીહરિને કરવુંજ પડે.

હવે ભગવાન કૃષ્ણને, કાળસ્વરૂપ ગણે છે—

અસ્યાસિ હૈતુરુદયસ્થિતિસંયમાના—મવ્યક્તજીવમહતામપિ કાલમાહુઃ ॥

સોઽયં ત્રિણાભિરવિલાપચયે મૃત્તઃ, કાલો ગમીરરય ઉત્તમપૂરુષસ્ત્વમ્ ॥૧૫॥

૧૫ પદ્મછંદ—અસ્ય—આ જગત્તા. ઉદયઃ સ્થિતિઃ સંયમઃ તેષાં હૈતુઃ અસ્તિ—ઉત્પત્તિ, રિપતિ, અને પ્રલયના કારણરૂપ આપ છો. અવ્યક્તં ચ જીવઃ મહત્ ચ તેષાં અપિ કાલં આહુઃ—કારણકે ‘પ્રકૃતિ, પુરુષ અને મહતત્ત્વના પણ નિયંતા, આપ છો’ એમ ઋષિયો કહે છે. ત્રીણિ ચાતુર્માસ્યાનિ નાભયઃ યસ્ય સઃ ત્રિણાભિઃ—(પ્રથમાનું એકવચન) इति कालः—જેમાં શીયાળો ઉનાળો અને ચોમાસા રૂપ ત્રણ ધરીઓ

અર્થ—“આ જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણરૂપ આપ છે; કારણકે પ્રકૃતિ પુરૂષ અને મહત્ત્વના પશુ નિયંતા આપ કહેવાઓ છે. સર્વના નાશમાં પ્રવર્તેલો, ગંભીર વેગવાળો, અને શીયાળો, ઉનાળો, અને ચોમાસા રૂપ ત્રણ ભાગવાળો, જે આ વર્ષરૂપ કાળ છે; તે આપનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી આપ ઉત્તમ પુરૂષ છો.” [૧૫]

૧૫ વિવેચન—

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધો, લોકાન્ સમાહર્તુમિદ પ્રવૃત્તઃ ॥૩૨॥

અર્થ—લોકોનો નાશ કરનારો મહાન્ કાળ હું છઉં. આ લોકનો નાશ કરવા હું અહીં તૈયાર થયો છઉં. [૩૨]

શ્રીશંકર કહે છે—દિનમપિ રજની સાયં પ્રાતઃ શિશિરવસંતૌ પુનરાયાતઃ ।

કાલઃ ક્રોહતિ ગચ્છંત્યાયુસ્-તદપિ ન મુંચત્યાશાવાયુઃ ॥

દિવસ-રાત, દિવસ-રાત, એમ આયુષ્ય ખરખર ચાલ્યું જાય છે.

કાળ ક્રોધને મૂકે નહીં—

પદ.

ભોંયડું ખોદો શીખો સરોદો, તત્ત્વ વિચારો તાગ્નં;

નાડીબેદમાં દાડી રમે પશુ, વળશે ઉધાં વાળં—

જખરો કાળ ઝપાટારે-માથે મરણ ખીક છે મોટી.

જેષ જુઓ નિર્દોષ ભણીને, કોશ શુકન ના કાઢો;

જમ કિકરનો અજખ ઝપાટો, ગજખ કરી દે ગાઢો—જખરો.

વૈદ ભોલાવો સૈયદ ભોલાવો, કરો ઉકાળા ફૂટી;

ખૂટી તેતો જરૂર ખૂટી, ખૂટીની નહીં ખૂટી—જખરો.

મીઠી વાણી પૂરા પુરાણી, જાણી વાતો ઝાઝી;

કાળ કોળાયો કરી ગયું, કુણુ કિતાબ વાળા કાઝી;

નિશ્ચે રહેલું નથીરે-માથે મોત ઝપાટા મારે.

ગડ્ ગડ્ ગડ્ ગડ્ નોખત ગાજે, જખડું લસકર જાતું;

કાળ હસે છે ખડ્ ખડ્ ખડ્ ખડ્, કોઈ ભાળો માડું ભાતું.

પકડે કાળ પલકમારે, કાંઈ અજખ ઝપાટો આતો;

ધોડો નાચે વરધોડામાં, ઝગમગ ઝળકે જૂલ્યો ?

જેડે જેને જમડા નાચે, લાડકડા શું ફૂલ્યો ?—પકડે.

જમાદાર સરદાર ત્યાર ત્યાંહાં, છડીદારે નિત્ય ખોલે;

અમલદાર બળદાર કાળ તો, ગણે તરખલા તોલે—પકડે.

દેહ આળ પંપાળ ખ્યાલ છે, શિખામણુ આ છેલ્લી;

ઋષિરાજ રઘુનાથ વિના, નથી કોઈ ખરાખર ખેલી—પકડે.

છે (ભાગ છે) એવો કાળ. ગમીરઃ રયઃ (વેગ) ચક્ષ્ય સઃ ગમીરચ્ચઃ—મોટા વેગવાળો કાળ. અખિલસ્ય અપચયે પ્રવૃત્તઃ—સર્વના નાશમાં લાગેલો કાળ. સઃ અયં કાલઃ સ્વં ઉત્તમપુરુષઃ—જે આ કાળ, તેજ આપ ઉત્તમપુરૂષ છે.

હવે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની વાત આવે છે.

ત્વક્તઃ પુમાન્ સમધિગમ્ય યયાડસ્ય વીર્યં, ધત્તે મહાન્તમિવ ગર્ભમમોઘવીર્યઃ ॥
સોડયં તયાડનુગત આત્મન આઢકોશં, હૈમં સસર્જં બહિરાવરણેરુપેતમ ॥૧૬॥

અર્થ—‘અમોઘ શક્તિવાળા પુરૂષે, તમારી પાસેથીજ શક્તિ મેળવીને, પછી માયાની સાથે રહી, આ જગતના ગર્ભ સરખાં મહત્ત્વને ઉત્પન્ન કર્યું છે. અને મહત્ત્વે પણ, તમારી પાસેથીજ શક્તિ મેળવીને, તે માયાથી આત્મ પ્રાપ્ત રહીને, પોતામાંથી આ ઘણા પ્રકારવાળું બ્રહ્માંડ, કે જેની ઉપર આઠ આવરણ છે; તેને ઉત્પન્ન કર્યું છે.’ [૧૬]

૧૬ વિવેચન—

રાગ-લાવણી-કથાલી.

અથ તુમ દયા કરો જગદીશજી, સખ વિશ્વ રચાને વાલે ! ૧૬૦

તુમ મનમે પ્રથમ વિચારો, તથ પાંચ તત્ત્વ રચકારો;

ફિર હુયા જગત્ વિસ્તારીજી, સખ ભુવન બનાવે વાલે—અથ૦

કોઈ નભચર જીવ બનાવે, કોઈ પૃથ્વી બીચ બસાવે;

જલચર જલમે ઉપગમેજી, બહુ રૂપ ધરાવે વાલે—અથ૦

કહો અમૃતકૃણ રચ દીને, કહો અન્ન બહુત વિધ કીને;

તુમ ભોજન નિત્ય નવીનોજી, સખકો દિલવાવે વાલે—અથ૦

બી કર્મ ધર્મ ચતુરાઈ, તુમને સખ વસ્તુ બનાઈ;

સખ જગા સખી સુખદાઈજી, સખ ઢંગ જમાવે વાલે—અથ૦

તુમ પંખા પવન ચલાયા, દીપક રવિચંદ્ર જલાયા;

નિત નદિમાં નીર બહાયાજી, સખ જીવ જીવાવે વાલે—અથ૦

જડચેતન જીવ બનાવે, ફિર બીજસે બીજ લગાવે;

કોઈ નાશ હોન નહિ પાવેજી, જગ ચક્ર ચલાવે વાલે—અથ૦

તુમકો સખ જીવ સમાના, નિજ કર્મ કાવે પરધાના;

ફિર ઉચ નીચ જગ ઠાનાજી, સખ મેલ દિખાવે વાલે—અથ૦

તુમ પરિબ્રજ અવિનાશી, બ્રહ્મ ધટમે અંતરવાસી;

બ્રહ્માનંદ પરમસુખરાશીજી, ભવબંધ મિટાવે વાલે—અથ૦—

આપણા પોતાના દેહ સામે જુઓને ! કયા હથીઆરથી આ દેહ ધડયો હશે ! વિચાર કરતાં આવડે; તો પ્રભુ અને પ્રભુની શક્તિનું જ્ઞાન થાય. જ્યાં આવો કાંઈ વિચારજ નથી; ત્યાં માનવતા નથી.

૧૬ પદચ્છેદ—**અમોઘ વીર્ય યસ્ય સઃ-અમોઘવીર્યઃ** इति **પુમાન્-અમોઘ વીર્ય** વાળો પુરૂષ. **ત્વક્તઃ-આપની પાસેથી. મહાન્તં વીર્યં સમધિગમ્ય-મોટી શક્તિ મેળવીને. અને યયા-માયાની સાથે રહીને. અસ્ય ગર્ભ-આ જગતના ગર્ભરૂપ મહત્ત્વને. ધત્તે-ધારણ કર્યું. ઉત્પન્ન કર્યું. સઃ અયં-તે મહત્ત્વે પણ. તયા અનુગતઃ-તે માયાની સાથે પરિવાર્મ જઈને. આત્મનઃ-પોતામાંથી. બહિઃ આવરણેઃ ઉપેતં-જગાદિ આઠ આવરણો સહિત. હૈમં આંકકોશં-ચાવત બ્રહ્માંડ રૂપ કોશને. સસર્જં-બનાવ્યું.**

સૃષ્ટિની કૃતિની વાતો ભાગવતમાં ઘણે ઠેકાણે કરી છે. આ બધા નિર્ણય છે. તોપણ કેટલાએક બહુ ડાહ્યા લોકો, જાણે આત્મારેજ ઉદ્ધવા હોય; એમ સૃષ્ટિની કૃતિના સવાલ પૂછે છે. આવી કથાઓ સાંભળ્યા પછી, શાંતિથી વિચારવી જોઇએ. ઘણો ઘણો વિચાર કર્યો પછી, જે ન સમજાય; તે પૂછાય. તે પણ ઘણી નમ્રતાથી, એટલે જવાબ સંધો મળે.

ભગવાન કૃષ્ણ વિષયોને સેવે છે; છતાં તેમાં બંધાતા નથી તે વાત હવે કહે છે.

તત્સ્થુષ્થ જગતશ્ચ ભવાનધીશો, યન્માયયોત્યગુણવિક્રિયયોપનોતાન ॥

અર્થાન્જુષન્નપિ દૃષીકપતે ન લિપ્તો, યેઽન્યે સ્વતઃ પરિહૃતાદપિ બિભ્યતિ સ્મ ॥૧૭॥

સ્માયાવલોકલવદર્શિતભાવહારિ-ભ્રમખંડલપ્રહિતસૌરતમંત્રશૌર્યઃ ॥

પત્ન્યસ્તુ ષોડશસહસ્રમનજ્ઞવાર્ણ-યસ્યેન્દ્રિયં વિમથિતું કર્ણેન વિભ્યઃ ॥૧૮॥

અર્થ—“હે ઇન્દ્રિયોના પતિ ! માયાએ ક્ષોભ પમાડેલી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ-ઓએ, પ્રાપ્ત કરેલા વિષયોને, આપ સેવો છો; તોપણ તે વિષયોથી આપ લેપાતા નથી. એટલા માટે સ્થાવર અને જંગમના સ્વામી આપજ છો. બીજા પુરૂષો તો, પોતે (પોતાની સમજણથી) વિષયોને છોડી દે છે, તોપણ વિષયોમાં રહેલી વાસનાઓને અંતરથી તણ શકતા નથી. પરિણામે ભોગભોગવત્તા નથી; તોપણ ભોગની માત્ર વાસના તેઓમાં રહી જાય છે. તે વાસના માત્રથી પણ, તેઓ બંધાઈ જાય છે. [૧૭] “મંદ હાસ્યથી શોભાયમાન કટાક્ષવતી જણાવેલા અભિ-પ્રાયથી, મનને હરનાર બ્રુકુટીના મંડળે પ્રેરેલા રતિ સંબંધી વિચારોથી પ્રબળ થએલા, અને કામદેવના બાણોરૂપી સાધનોથી, સોળહજાર સ્ત્રિયો પણ, આપના ચિત્તને ક્ષોભ પમાડી શકી નહતી; માટે આપ વિષયોથી લેપાયેલા નથી. [૧૮]

૧૭ પદ્યછંદ-દૃષીકાર્ણ પતિઃ તત્ સં હે દૃષીકપતે !-હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી ! માયયા-માયાથી ઉત્થા (ઉત્પન્ન થએલી છે.) વાસી ગુણવિક્રિયા (ગુણોની વિક્રયા એટલે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ)-તયા-ક્ષોભ પમાડેલી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓથી ઉપનોતાન અર્થાન્ પાસે આણેલા વિષયોને. જુષન્નપિ-આપ સેવો છો તોપણ. ન લિપ્તઃ-તેમાં લેપાતા નથી. તત્ -એટલા માટે. તસ્થુષ્ઠઃ જગતઃ-સ્થાવર જંગમ જગતના. ભવાન્ અધીશઃ-આપ સ્વામી છો. ચે અન્યે-બીજા પુરૂષો તો. સ્વતઃ પરિહૃતાત્ અપિ-પોતે વિષયોનું સેવન છોડી દીધું હોય છે તોપણ. એટલે ત્યાગાશ્રમમાં ગયા હોય છે તોપણ. એટલે ત્યાગાશ્રમમાં ગયા હોય છે તોપણ. બિભ્યતિ સ્મ-વિષયોથી ડરે છે-વાસના માત્રથી બંધાઈ જાય છે.

૧૮ પદ્યછંદ-સ્મયેન સહિતઃ અવલોકઃ સ્મયાવલોકઃ તસ્ય લવઃ (કટાક્ષ) તેન દર્શિતઃ ભાવઃ તેન હારિભ્રમખંડલં (મનને હરે એવું ભ્રમમંડળ), તેન પ્રહિતાઃ (પ્રેરાએલા-મુકાએલા) સૌરતમંત્રાઃ (રતિ સંબંધી વિચારો), તૈઃ શૌંઢાઃ (પ્રબળ થએલા) તૈઃ ઇતિ અનંગવાણેઃ ઇતિ કર્ણેઃ-મંદહાસ્યથી શોભાયમાન કટાક્ષે જણાવેલા અભિપ્રાયથી મનને હરનાર બ્રુકુટીના મંડળે પ્રેરેલા, રતિ સંબંધી વિચારોથી પ્રબળ થએલા અને કામદેવના બાણોરૂપી સાધનોથી. ષોડશસહસ્રં પત્ન્યઃ તુ-સોળ હજાર સ્ત્રિયો પણ. યસ્ય ઇન્દ્રિયં વિમથિતું-જેની ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ પમાડવા. ન વિભ્યઃ-શક્તિમાન થઈ નહીં. વિભ્યી-એક વચન-શક્તિમાન. તેનું બહુવચન વિભ્યઃ, તે પત્ન્યઃ શબ્દનું વિશેષણ.

૧૭-૧૮ વિવેચન—

કેટલાએક વેદાંતીઓ, ભક્તો, અને આજકાલ સુધારાને પવને ઊડતા કેટલાએક પુરુષો, અથવા કોલેજોમાં ભણતાં કાંઈ કાંઈ યુવક યુવતીઓ, ઇંદ્રિયોના સ્વામીપણ્યોનો ડોળ કરે છે. પરબ્રહ્મ જેવા પોતે નિર્લેપ છે; એમ જગતને સમગ્રવે છે. વળી એમ પણ કહે છે કે—

ઈન્દ્રિયાર્ણોન્નિયાર્ણેષુ, વર્તેત્ત ઇતિ ચારયન્

“ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોનું કામ કરે; તેથી પોતે કાંધ કરતો નથી. તેમાં પોતાને કાંઈ ભેવા દેવા નથી.” એમ પણ સમગ્રવે છે.

શ્રીસ્વામીનારાયણ જેવા વિલક્ષણ ત્યાગીને, એમજ લાગ્યું કે—મંદિરમાં દર્શને; અથવા હરિભજવા વખતે પણ, સ્ત્રિપુરુષોને જુદાજ રાખવાં. મુક્તાનંદ—ગોપાળાનંદ જેવા જીવનમુક્ત ત્યાગીઓને પણ, આ બાબતમાં જરાપણ કહાપણ કરવાની મના કરી. આ સખત કામદો, અત્યાર સુધી અમલમાં છે; તે રાજ થવા જેવું છે. થોડું સરખું બણીને, નાસ્તીકવાદને નાદે નાચતાં સ્ત્રિ પુરુષો, સહશિક્ષણમાં દોષ દેખતા નથી; તે ભારતની કુદૃશ છે. જે કુધ-લી પેટીમાં મૂક્યું હોય; તેને ઘિલાડીનો ભય નથી. ન્યાં દિવાસળી કે કાંઈપણ પ્રકારનો અગ્નિ નથી; ત્યાં આસક્તેના ડબા પડ્યા રહે; તેા સળગીઉઠવાનો ભય નથી.

ક્રિયા નહોય; પણ માત્ર વાસના હોય; તેાપણ બંધન થાય છે. ત્યાગીઓ, વાનપ્રસ્થો, બ્રહ્મચારીઓ, વિધવાઓ, અને વિધુરોએ, તથા કોલેજમાં ભણતાં યુવક યુવતીઓએ, વિષયોની વાસનાને પણ પ્રગટવા દેવી ન જોઈએ.

ન્યાં બ્રહ્મા, સદાશિવ અને છંદ્ર ઠોકર ખાધ ગયા; ત્યાં આપણે કોણ માત્ર ! એવો પાકો વિચાર કરીને, પુરુષોએ સ્ત્રિઓથી, અલગ રહેવું જોઈએ. અને સ્ત્રિઓએ પુરુષોથી, અલગ રહેવું જોઈએ. સ્ત્રિ કેળવણીથી સ્ત્રિઓ આગળ વધેલી દેખાય; પણ શિયળની બાબતમાં, સ્ત્રિઓ પાછી પડતી જાય છે; તે વાત જૂલવી નહીં. કેટલાંએક ભણેલાંજણેલાં, કુતરો જેટલા પણ સંયમ પાળતા નથી. કારણ કે કુતરો કારતકે ગાંડાં; અને આતો હમેશાં ગાંડાં. પાડા પાડીને પણ સંયમ, અને વિદ્વાન દેખાતાં માનવીઓને કાંધ નહીં. વીર્ય જેવી મોંઘી વસ્તુને ખોઈનાંખી, ઘડીમાં ધરડા થવાની તૈયારી કર્યા કરે છે. સ્વપત્ની વ્યભિચારનો એક લેખ પૂર્વે આપ્યો છે.

ગૃહસ્થો સ્ત્રિ સાથે રહીને કામદેવને જીતે છે; અને ત્યાગીઓ સ્ત્રિઓને તજીને કામદેવને જીતે છે. કિલ્લામાં રહીને લડે; તે લડ્યું કહેવાય નહીં. કિલ્લા બહાર નીકળીને મેદાનમાં લડે; તે લડ્યું કહેવાય. સ્ત્રિઓ પાસે નહોય; અને કામદેવને જીતે; તે કામદેવને જીત્યો ગણાય નહીં. સ્ત્રિઓ પાસે છે; અનેક પ્રકારના હાવભાવ કરે છે; છતાં જે સ્ત્રિઓમાં લોભાતો નથી; તે કામદેવને જીત્યો ગણાય છે. એવા એકજ શ્રીકૃષ્ણ નીકળ્યા. અનેક ગોપીઓને સાથે લઇને રાક્ષ રમ્યા; પણ કૃષ્ણ બાળબ્રહ્મચારી. તેની સાખ જીમનજીએ પૂરી. દારકામાં આવ્યા પછી, એક બે કે ત્રણ રાણીઓ નહીં; પણ સોળ હજાર એકસો ને આઠ રાણીઓ. પોતે એક છતાં દરેકના ધરમાં, ન્યારે જીઓ ત્યારે હાજર; છતાં નિર્લેપ. તેની સાખ અહીં દેવા પૂરે છે.

કેટલાએક સ્ત્રિને તજીને ત્યાગી બને છે; પણ સ્ત્રિની વાસનાને તજ શકતા નથી. વાસના બંધનરૂપી છે. (ગીતા. અ. ૨.)

વિષયા વિનિવર્તેતે, નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસર્થો રસોડપ્પસ્ય, પરં દદ્ધા વિવર્તેતે ॥ ૫૯ ॥

અર્થ—માંદગીને લીધે અગર વતને લીધે, જે આહાર કરતા નથી; તેઓ વિષયોને પ્રહસ્ય કરતા નથી. એટલે તેમની ઈદ્વિષેથી વિષયો દૂર રહે છે; તોપણ વિષયોમાં તેમની આસક્તિ રહી જાય છે. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, તે વૃત્તિ ફાલે છે. કદિ રસોના રસરૂપ, અને સુખોના સુખરૂપ, પરમાત્માનેા સાક્ષાત્કાર થાય; તો તે આસક્તિ-રસવૃત્તિ અવરંધ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. [૫૬].

આદશાહ બિલાડીઓને માથે દીવા મુકીને, બોજન કરતો હતો. આદશાહના મનમાં એવું અભિમાન આવ્યું કે—મારી બિલાડીઓ, ધણીજ ડાહી થઇ ગઇ છે. એટલે સંયમધર્મ બરાબર પાળે છે. આદશાહ એક વખત જમવા બેઠો હતો; અને સાતે બિલાડીઓ, માથે દીવા બાંધને, શાંતિથી સામે બેઠી હતી; ત્યારે એક બારોટ કાચળામાં પુરી રાખેલી ઉદરડીને છૂટી મૂકી. ઉદરડીને દેખી, કે તુરત, સાતે બિલાડીઓ દીવા નાંખી દધને, ઉદરડીની પાછળ દોડી. કારણ કે બિલાડીયો સંયમ પાળતી હતી; પણ તેમની રસવૃત્તિ હૃદયમાં રહી ગઈ હતી. રસવૃત્તિનો સમૂળો નાશ થયો નહોતો. બિલાડી જેવા ડાહ્યા, શિષ્યો ધણા હોય છે. મામા દેખે નહીં; ત્યાંસુધી મોટા.

ખેડુત ખેતરમાં ઉગેલી બોરડીઓને કાપી નાંખે; તે વખતે ખેતર ધણું ચોખ્ખું દેખાય; પણ ચોમાસાના જળનો સ્પર્શ, બોરડીઓનાં મૂળને થાય; કે તુરત, બોરડીઓ ઉગે—ખીલે અને ફાલે. બોરડીઓના મૂળમાં મીઠું (લુણ) ભરીને, મૂળને તોડી ફેડી નાંખ્યાં હોય; તોજ બોરડીઓ ઉગતી અંધ થાય.

તે પ્રમાણે ત્યાગી અથવા મુમુક્ષુ, તપ અને વિદ્યાના અળથી, **કામસંકલ્પવર્જિત**—વાસનાઓને તોડી ફેડી નાંખે; તોજ વિષયોથી અચી શકે.

દેશેદેશ અને ધર્મેધર્મ તથા શાસ્ત્રેશાસ્ત્ર, સંયમી પુરૂષનાં વખાણુ કરે છે; એટલે પ્રાપ્ત છે, છતાં તજે છે; તેનાં વખાણુ કરે છે. મંદિરમાં હંમેશાં નાના પ્રકારના પકવાન થતા હોય; પણ જે સાધુ, બાપરી અને શાકજ ખાતો હોય; તેનાં વખાણુ થાય છે. ગૌતમ મહાવીરના ધરમાં, દેવાંગનાઓ હતી; છતાં તજીને ચાલી નીકળ્યા. તેમના રંગના છાંટા, ધણીને ઉડ્યા. ધણી કેસરવરણા (ચરવીર) થઇને, વિષયોની સાથે લડ્યા.

શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરીએ; દર્શન કરીએ; તેમનું ભાગવત સાંભળીએ; પણ સંયમ-વીતરાગ-અનાસક્તિ-સંઅંધી કાંઈ જાણીએ નહીં; અને પાળીએ પણ નહીં; તો તે ગણેડાની પીઠે સાકરના કાચળા ભરવા જેવું છે. કેટલાએક કૃષ્ણને ‘ભગવાન’ કહેતાં અચકાય છે. તેમણે યાદ રાખવું ધરે; કે એવા મોંઘા માનવી બનવા, કૃષ્ણે કેવાં તપ કર્યા હશે ! કેવો સંયમ પાલ્યો હશે ! એવા આદર્શને નજર સામે રાખીને, પોતે પોતાને ઠીકાઠીક કરવા. એટલે પોતે પોતાને સંયમ ધર્મમાં લેવાની, તક ખોવી નહીં. પુરૂષ સ્ત્રીમાં લલચાઈ મરે; અથવા સ્ત્રી પુરૂષમાં લલચાઈ મરે—પણ પોતે પરત્ર છે. પોતે કાળનાં રમકડાં છે. ક્યારે હુકમ છૂટશે; અને હાજર થવું પડશે; તેની ખબર નથી. બેમાંથી એક મરી જતાં, મરનાર પાણું મળશે નહીં; પણ વાસનાનું અંધન તો ઉજીજ રહેશે; તેમાં કરેલો રાગ પીડ્યા કરશે. આ સંસાર અજળ વસ્તુ છે. તેમાં જ્યાં રહો-ત્યાં-જળ કમળવત્ રહેવાની આશા છે. પ્રાચીન ઋષિઓ, અને ધર્મચરના અવતારો, આપણને ઉપર પ્રમાણે શીખવે છે. ‘અસ ! કોઇનું અમારે માનવું જ નથી;’ એમ કહેનારાઓને અમારે કાંઈ કહેવું જ નથી. કારણકે હજી તે પાક્યા નથી. સંસારને સમજીને જે પાકે છે; અથવા સંસારમાં કુટાઈ પીટાઈને, જે પાંચરા થાય છે;

તે સંસારમાં પાકા થયા ગણાય છે. જ્યાં એક વખત માંડેલો ગૃહસ્થાશ્રમ, પૂરા કરવાનોજ માત્ર વિચાર થાય છે; ત્યાં પુનર્જન્મની વાત, કેમ કરાય! ત્યાં વ્યભિચાર જેવું તો કેમ જ હોય! ત્યાં શ્રીહરિ સિવાય, અન્ય કોઇ પ્રેમનું પાત્ર કેમ સંભવે! આવા દૈવી જીવોને, અમારા બધા બધા પ્રણામ છે. જ્યાં બેઠા હો; ત્યાં રિવકારી લેજો.

સંસાર છોડ્યા પછી, સ્ત્રિ-ધનમાં લગીર પણ વાસના રહે; તો તે સાધુસન્યાસી પતીત છે. શાસ્ત્રો ચિંથરાની ઢોંગલીને પણ અડકવાની-જોવાની-ના પાડે છે; ત્યારે આજકાલના ધર્મડી ત્યાગીઓ, સ્ત્રિઓનાં પૂજન રિવકારે છે; સ્ત્રિઓ પુણ્યોના હાર પહેરાવે; અને પહેરે છે. મંદિરોમાં તથા મઠોમાં, સ્ત્રિઓને રાંધવા અગર કામ કરવા રાખે છે. આ બધાં પડી જવાનાં પાખંડ છે. સમાજનું હિત ચાહનારા, અગર મંદિર મંદના ટ્રસ્ટીઓએ, સાચવવા જેવું આ (ચારિત્ર) છે. સુડીના કરતાં મોંઘું-ચારિત્ર છે. સંતો-ઉપદેશકો, બ્રાહ્મણો, આચાર્યો અને મહંતો, સચવાશે; તોજ તેઓ સમાજને બેધડક વાતો કરી શકશે જે ધરના મોજા પડી ગયા; તે ધરની વળાંઓ સિધી રહી શકશે નહીં. યુરોપથી કરોડો રૂપૈયાનો માલ, ટ્રેડમાર્ક ઉપર આવે છે. આ યુગમાં ટ્રેડમાર્કવાળોજ માલ ખપે છે. તેમ જે મંદિરે શ્રીકૃષ્ણ, જેનાં ભાલમાં શ્રીકૃષ્ણનું તિલક-જ્યાં શ્રીકૃષ્ણનોજ ટ્રેડમાર્ક, ત્યાં વ્યભિચાર-અસંયમ કેમ સંભવી શકે? ઉપરનું પેકાંગ સાફ; અને અંદર ગાંભી; એવો વેપાર કેટલા દિવસ ચાલે! જેઓ શ્રીકૃષ્ણને વ્યભિચારી માનતા હોય; તેઓ કદિ એવી બૂલ કરે; પણ જેઓ શ્રીકૃષ્ણને જગદ્ગુરુ-પરમ સંયમી-પરમ પવિત્ર-માનતા હોય; ત્યાં કુદૃષ્ટિને ઉભા રહેવાનો અધિકારજ ન હોય. ત્યાં તો—

રેખતા તાલ-દાદરા—

અયે કૃષ્ણ તેરે નામપે કુર્પાન હો રહી,

સુરતકો તેરી દેખ-પરેશાન હો રહી—ટેકં અયેં.

સિરપર વો મોરકી મુકુટ, કાનોમેં હૈ કુંડલ;

વો અધર બંસરીકી મધુર, તાન હો રહી—અયેં.

કુલોકી માલ હૈ ગલે-મેં તિલક ભાલ હૈ;

મુખચંદ મંદહાસસેં, મેગન હો રહી—અયેં.

નહિ ખાનપાનકી સુધી, ન લોક લાજ હૈ;

તેરે દીદારકે લીયે, હૈરાન હો રહી—અયેં.

ન બૂલિયે મુઝે, દીનનકે નાથ તુમ સુને;

બ્રહ્માનંદ તેરે દરકી, મેં દરવાન હો રહી—અયેં.

ભગવાન કૃષ્ણની પાછળ ભકતો તો ઘેલા થયા; પણ વેદાંતની મોટી મોટી વાતો કરનારા, મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા પણ, બૂલા પડ્યા. મધુસૂદનને ઝોળખ્યા? તે ‘અદ્વૈતસિદ્ધિ’ નામના મંથના કર્યા છે.

વસંતતિલકા—

વંશીવિભૂષિતકરાશ્ચનીરચામાત્,

પીતાંબરાદરુણશિવ-ફલાધરૌઘાત્ ॥

પૂર્ણદુસુંદરમુખાદરવિષ્ણુનેત્રાત્,

કૃષ્ણાત્ પરં કિમપિ તત્ત્વમદં ન જાણે ॥

અર્થ—મનોહર ંસીથી જોમનો હાથ ચણાયો છે; તે. નવીન મેઘમંડળની જેવા સ્થામનથીની તેજસ્વી શીતળ કાંતિવાળા, પિતાંબરધારી, લાલ ઝિંજ ફળ જેવા જોમના હોઠ છે તે, શરદ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન સુંદર પ્રસન્ન મુખવાળા, અને કમળ સરખા નેત્રાવાળા કૃષ્ણથી, બીજું કાંઈ તત્ત્વ હું જાણતો નથી.

તેમને શ્રીકૃષ્ણના અભિચારની ખબર નહીં હોય? ખબર હોય; તો શ્રીકૃષ્ણના અભિચાર સંબંધી તેમનો શો અભિપ્રાય છે?—સાંભળો—

રાગ-ઉપજતિ—

અદ્વૈતચીથિપથિકૈરુપાસ્યાઃ, વૈવાંતસિદ્ધાસનલક્ષ્મીશ્ચાઃ ।

ઘટેન કેનાપિ વયં ઘટેન, વાસોઘ્નતા ગોપવધૂષિટેવ ॥

અર્થ—અગર જો કે અમે, કેવલાદૈતના વ્યાખ્યાનરૂપી સિદ્ધાસન ઉપર બેસીને, અદ્વૈત વાદની દિક્ષા લીધી છે. એટલે અમે અદ્વૈતવાદની ઉપાસના કરનારા છીએ; તોપણ પ્રેમ રસમાં ઘેલી ચએલી મસ્તાની ગોપીઓના પ્યારા, કોઈ શઠ શ્રીકૃષ્ણના, અમે બળાત્કારથી દાસ બન્યા છીએ.

અમે પણ ગોપી જેવા પ્રેમની બહુ અપેક્ષા રાખી છે. શ્રીસ્વામીનારાયણ, અને તેમના વીતરાગી સતોએ પણ, શ્રીકૃષ્ણમાં કાંઈક દેખ્યું. દશમસ્કંધ વૈષ્ણવોનું, અને શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું ધન ગણાય છે. દશમની ટિકા આપણે ત્યાં, પ્રભુ કૃપાથી અજોડ બની છે. પરવા હોય; અને પુસ્તકો ન હોય; તો પુસ્તકો મંગાવી લેવાં.

હવે સ્તુતિનો ઉપસંહાર કરે છે—

વિશ્વ્યસ્તવામૃતકથોદવદ્દાશ્ચિલોક્યાઃ, પાદાવનેજસરિતઃ શમલાનિ હનુમ્ ॥

આનુશ્રવં શ્રુતિભિરંબ્રિજમંગસંગેસ્—તીર્થદ્વયં શુચિષદસ્ત ઉપસ્પૃશન્તિ ॥૧૯॥

અર્થ—તેથી આપની અમૃત તુલ્ય કથારૂપી નદીઓ, અને આપના ચરણ ધોવાના જળરૂપ ગંગાદિક નદીયો, ત્રૈલોક્યનાં પાપ મટાડવા સમર્થ છે. આ બે પ્રકારની નદીયોનું—વેદે પ્રતિપાદન કરેલું કથારૂપી તીર્થ, શ્રવણ-દ્રિયથી પવિત્ર કરે છે; અને ચરણ ધોયાના જળરૂપ ગંગાદિ તીર્થ, સ્નાનથી પવિત્ર કરે છે. આ પ્રમાણે આ બન્ને તીર્થોને, આત્મશુદ્ધિ માટે જેઓ તપ કરે છે; તે લોકો સેવે છે. (૧૯).

૧૯ પદ્મ-૭૬—તથ-તમારી. અમૃતં ઇવ કથાઃ અમૃતકથાઃ, અમૃતકથાઃ એવ ઉદવદ્દાઃ (નદીયો)—ઉદકાનિ વદંતિ ઇતિ ઉદવદ્દાઃ—આપની અમૃત તુલ્ય કથારૂપી નદીયો. પાદયોઃ અવનેજ—ચરણ ધોયાનું જળ. પાદાવનેજ એવ સરિતઃ—ચરણ ધોયાના જળરૂપી ગંગાદિ તિર્થો. ચિલોક્યાઃ શમલાનિ હનુ—ત્રણ લોકનાં પાપ ધોવાને. વિશ્વ્યઃ—શક્તિમાન છે. આનુશ્રવં ભવં આનુશ્રવં—વેદમાં ગવાએલા (કથારૂપી તિર્થ)ને. શ્રુતિભિઃ—કાનોથી. ઉપસ્પૃશન્તિ લોકો સેવે છે. અંબ્રિજં—ચરણ ધોયાના ગંગાના જળને. અંગસંગાઃ (સ્નાન) તૈઃ—સ્નાનથી લોકો સેવે છે. ઇતિ તીર્થદ્વયં—એમ આ બન્ને તીર્થોને. શુચયે લીલંતિ ઇતિ તે શુચિષદઃ, તે શુચિષદઃ ઉપસ્પૃશન્તિ—આત્મશુદ્ધિ માટે જેઓ તપ કરે છે; તે લોકો સેવે છે.

૧૯ વિવેચન—

એ પ્રકારની પવિત્રતા—શુદ્ધિ—આંતરશુદ્ધિ કથા વાર્તાથી થાય છે; અને બાહ્યશુદ્ધિ મંગાઆદિના જળથી થાય છે. એક શુદ્ધિની જરૂર છે. આગળ ૧૨ મા અધ્યાયમાં સત્સંગનો—કથા વાર્તાનો—મહિમા ગવાશે. શાસ્ત્રો અનેક ઠેકાણે કહે છે કે—તિર્થોનાં જળ માત્ર જળ નથી; પણ કાંઇક વિશેષ છે. તેપણુ તે ધણે કાળે શુદ્ધિ આપે; અને સંતોનો સમાગમ ત્વરાથી શુદ્ધિ આપે

શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—

॥ નાદરાયણિરુવાચ ॥

इत्यभिष्टूय विबुधैः, सेशः शतधृतिर्हरिम् ॥

अभ्यभाषत गोविन्दं, प्रणम्याम्बरमाश्रितः ॥૨૦॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘આકાશમાં ઉભેલા સદાશિવ સહિત બ્રહ્માજીએ, દેવતાઓ સહિત, ઉપર પ્રભાણે સ્તુતિ કરીને, તથા પ્રણામ કરીને, ભગવાનને કહ્યું કે—’ [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

અંબરે આશ્રિતઃ—સૂચવે છે કે દેવો આકાશમાં ઉભા હશે. માત્ર શ્રીકૃષ્ણજી તેમને દેખતા હશે. વાતચીત પણ ખાનગીજ હશે.

સર્વ દેવોએ સ્તુતિ કર્યા પછી, બ્રહ્માજીએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે—

॥ ब्रह्मोवाच ॥

भूमेर्भारावताराय, पुरा विज्ञापितः प्रभो ॥

त्वमस्માभिरशेषात्मंस्—तत्तेयैवોપपादितम् ॥૨૧॥

धर्मश्च स्थापितः सत्सु, सत्यसन्धेषु वै त्वया ॥

कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिता, सर्वलोकमलापहा ॥૨૨॥

૨૦ ૫૬૨છેદ—અંબરે આશ્રિતઃ—આકાશમાં ઉભેલા. હૈન્દ્રોન સહિતઃ સેશઃ—મહાદેવ સહિત. શતધૃતિઃ—બ્રહ્માજીએ. વિબુધૈઃ (સહ)—દેવોની સાથે. इति हरिं अभिष्टूय—ઉપર પ્રભાણે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરીને. प्रणम्य—તથા પ્રણામ કરીને. गोविन्दं अभ्यभाषत—શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે—

૨૧ ૫૬૨છેદ—હે પ્રભો ! હે અશ્વોષાત્મન્—હે સર્વના આત્મા. भूमेः भा०—પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે. पुरा—પૂર્વે. त्वं अस्माभिः विज्ञापितः—અમે આપને વિનંતિ કરી હતી. तत् तथा एव उपपादितम्—તે તે પ્રભાણેજ આપે તમામ કરી આપેલું છે.

૨૨ ૫૬૨છેદ—સત્યા સંધા (પ્રતિજ્ઞા) યેવાં તે, તેષુ इति सत्सु—સાચી પ્રતિજ્ઞા બાળા સત્પુરુષોમાં. त्वया धर्मः स्थापितः—તમારાથી ધર્મની સ્થાપના થઇ છે. च—અને. सर्वलोकानां मलं अपहन्ति इति—સર્વલોકમલાપહા इति कीर्तिः—સર્વ લોકોના પાપનો નાશ કરે એવો યશ—એવી કીર્તિ. दिक्षु विक्षिता—દિશાઓમાં પ્રસરી છે.

અર્થ—બ્રહ્માણ કહે છે કે—‘હે સર્વના આત્મા ! પૃથ્વીના ભાર ઉતારવા માટે, પૂર્વે અમોએ આપને વિનંતિ કરી હતી. તે પ્રમાણે આપે તમામ કરેલું છે. [૨૧] આપે સાચી પ્રતિજ્ઞાવાળા સત્પુરૂષોમાં, ધર્મનું સ્થાપન કર્યું છે; અને સર્વ લોકોના પાપને મટાડનારી કીર્તિને, દિશાઓમાં વિસ્તારી છે. [૨૨]

૨૧-૨૨ વિવેચન—

હે અશોષાત્મન્ !—હે સર્વના આત્મા ! આલું એકજ તત્ત્વ હોય.

સર્વલોકમલાપહ્વા કીર્તિઃ—સર્વ લોકના મળનો નાશ કરે એવી કીર્તિ—એવો યશ. ઉપર ૪૧૭ મે પાને ખુલાસો કર્યો છે.

બ્રહ્માણ આગળ શું કહે છે તે સાંભળો—

અવતીર્ય યદોર્વશે, વિભ્રદ્રૂપમનુત્તમમ્ ॥

કર્માણ્યુદ્દામવૃત્તાનિ, હિતાય જગતોઽકૃથાઃ ॥૨૩॥

યાનિ તે ચરિતાનીશ, મનુષ્યાઃ સાધવઃ કલૌ ॥

શૃણ્વન્તઃ કીર્તયન્તશ્ચ, તરિષ્યન્ત્યંજસા તમઃ ॥૨૪॥

અર્થ—ચંદુના વંશમાં અવતરી, સર્વોત્તમ રૂપને ધારણ કરનારા આપે, જગત્ના કલ્યાણને માટે, મોટા પરાક્રમવાળાં કામો કર્યા છે. જે કામોનું નિરંતર શ્રવણ અને કીર્તન કરવાથી, કલિયુગમાં સબજનો અનાયાસથી સંસારના પારને પામી જશે. [૨૩-૨૪]

૨૩-૨૪ વિવેચન—

અનુત્તમમ્ રૂપં વિભ્રત્—શ્રીકૃષ્ણનું સર્વોત્તમ રૂપ છે. જનકને ત્યાં વિશ્વામિત્ર સાથે રામ પધાર્યા; સારે

ચોપાઈ—મુરતિ મધુર મનોહર દેખી, ભયેઉ વિદેહ વિશેખી.

રામના કરતાં પણ, શ્રીકૃષ્ણ રૂપ વધારે મનોહર બન્યું હતું. રૂપ ફંદને ફેલાવે છે. રૂપ અનેકને મોહ પમાડે છે. સુંદરીની સુંદરતા-રૂપ-તેના પતિનેજ કામની; બીજને તો મોહ પમાડનાર-નરકની ટિકીટ લઈ આપનાર. શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં જેને મોહ થાય; તેનો બેડો પાર થઈ જાય એવું.

કથાવાર્તા શું ?—ગાથા શું ?—સાંભળવા જેવું શું ?—મોટા પુરૂષનાં ચરિત્રા. ચરિત્રા એટલે મોટા પુરૂષનાં વર્તન. સંસારમાં યુગરૂપ કેવી રીતે જીવી શકાય; સંસારમાં નફે

૨૩ પદ્મછેદ—યદોઃ વંશે અવતીર્ય-ચંદુવંશમાં અવતરીને. અનુત્તમમ્ રૂપં વિભ્રત્-સર્વોત્તમ રૂપ ધારણ કરનારા. જગતઃ હિતાય-જગત્ના કલ્યાણ માટે. ઉદ્દામાનિ (ઉદાર) વૃત્તાનિ(પરાક્રમો) યેષુ તાનિ ઇતિ કર્માણિ મોટા પરાક્રમવાળાં કામો. અકૃથાઃ-કર્મ્યા.

૨૪ પદ્મછેદ—હે રેશ ! યાનિ તે ચરિતાનિ-આપનાં જે જે પરાક્રમોનું. શૃણ્વન્તઃ ચ-કીર્તયન્તઃ-સાંભળતા અને ગાતાં. સાધવઃ મનુષ્યાઃ-સત્પુરૂષો. કલૌ અંજસા તમઃ તરિષ્યન્તિ-કલિયુગમાં અનાયાસથી સંસારને તરી જશે.

કેવી રીતે તારવી લેવાય; મોટામાંથી ખરું કેવી રીતે મેળવી શકાય; આ બધું મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રોમાંથી મળી આવે છે; શીખી લેવાય છે. જેમ એક ટાઇપના-બીબાના-અનેક અક્ષરો પડે; તેમ એક ગૌતમના અનેક નાના મોટા ગૌતમ બન્યા; એક મહાવીરના અનેક નાના મોટા મહાવીર બન્યા; એક શંકરાચાર્યના અનેક નાના મોટા શંકરાચાર્ય બન્યા; એક શ્રીવલ્લભના, અનેક નાના મોટા શ્રીવલ્લભ બન્યા; એક સ્વામીનારાયણના, અનેક નાના મોટા સ્વામીનારાયણ બન્યા. એક બીના અનેક બી; તેમ એક સંતના અનેક સંત. લૌકિક સૃષ્ટિ, અને દૈવી સૃષ્ટિ, બેઉ સાથે સાથ-લગોલગ-ચાલી આવે છે. લૌકિક જીવો લૌકિક સૃષ્ટિમાં ભળી જાય છે. માનવના હૃદયના ઉડાણમાં, દૈવીભાવ પડેલોજ હોય છે. તેને ઉચ્ચકરનાર-જગૃત કરનાર-સળગાવનાર-પ્રગટાવનાર-કથાવાર્તા છે. લૌકિકસૃષ્ટિ કરતાં, દૈવીસૃષ્ટિ ઉંચા પ્રકારની છે. લૌકિક જીવો કરતાં, દૈવીજીવો ઉંચા આચરણવાળાં છે. એવા અટલ સિદ્ધાંતને અનુસરીને, દરેક ધર્મમાં કથાવાર્તા છે. વળી કલિયુગમાં જ્યાં ત્યાં ડહોળું પાણી (પાપ) પેસી જાય; માત્ર કથાવાર્તામાં સત્ય વસ્તુ-સાદ કરેલી વસ્તુ-કહેવી સાંભળવીજ પડે.

કંગાલોની કથા—આજકાલ કંગાલોની કથા બહુ થાય છે. જ્યાં શ્રોતા વક્તા બેઉ કંગાલ હોય; ત્યાં ભાવ એવી વસ્તુ તો, હોયજ નહીં. જ્યાં ભાવ નહીં; ત્યાં ભક્તિ અગર જ્ઞાન હિસા રહે નહીં. બ્રાહ્મણ જાણે કે-‘લઈ લઉં;’ અને શ્રોતાઓ જાણે કે-‘બ્રાહ્મણ તો લેવાજ આવ્યા છે.’ કથામાં રંગ જમ્મે; ત્યાં બ્રાહ્મણ પોતાના પેટની પોથી છોડે. ‘કાંઈ આપો; કાંઈ આપો;’ એમ કહે; તે શ્રોતાઓને કડવું ઝેર જેવું લાગે. પછી શ્રોતા કાંઈ આપે ખરા; પણ તે લઈને, લેનાર ઝાંખું પડી જાય. મોટા પુરુષ કહે છે કે—

‘સહેજ મીલા સો કુધ બરાબર, માંગલીયા સો પાની;
એય લીયા સો રગત બરાબર, બોલે ગોરખ વાણી.’

માગવાથી સ્વતેજ બળી જાય છે; ફીણ થાય છે.—ઝાંખુ પડી જાય છે. તે દીવા જેવી વાત છે. તેથી બ્રાહ્મણોએ, સ્વમાનની ખાતર, કાંઈ પણ માગવું નહીં. બીજી મજુરી કરી લેવી; પણ માગવું નહીં. દાતાનો ભાવ ઉઠી ગયા પછી; દાતા કાંઈ આપે; તે દાન નથી-વેઠ છે-પાપ છે. માગવાને કુખે ધણા બ્રાહ્મણો અન્ય ધર્મામાં ચાલ્યા ગયા છે. તોપણ પોતે બ્રાહ્મણ છે-જ્ઞાનદ્વારા જગતને શાંતિ આપવી, એ પોતાનું મૂખ્ય કર્તવ્ય છે. તે કર્તવ્યને યાદ રાખી, નિરપૃથ અધને ભગવદ્વાર્તા કરવીજ. ગમે તે ધંધો કરવો; પણ ભણવું અને ભણાવવું; તે બ્રાહ્મણે મરતાં સુધી ચૂકાય નહીં. કથા કરનાર જેવો, મુમુક્ષુનો કોઈ સ્નેહી નથી-સજો નથી. કથા કરનારને, મુમુક્ષુ પોતાના પ્રાણ આપી દે, તોપણ ઝાંખા છે. એટલે અન્યોન્યના ભાવને જરાપણ ધસાયા દેવો નહીં. ભાવ એજ ભગવાન છે-એજ પ્રભુતા છે; એમ સમજવું.

બ્રહ્મા હજી આગળ કહે છે કે—

યદુવંશેઽવતીર્ણસ્ય, ભવતઃ પુરુષોત્તમ ॥

શરચ્છતં વ્યતીયાય, પઞ્ચવિંશાધિકં પ્રમો ॥૨૬॥

૨૫ પદ્મઉદ—હે પ્રમો ! હે પુરુષોત્તમ !—હે પ્રભુ ! હે પુરુષોત્તમ ! **યદુવંશેઽવતીર્ણસ્ય ભવતઃ**—આપ કે જે યદુવંશમાં અવતર્યા છે તેમને. **પંચવિંશાધિકં** **હિતિ શરદાં શતં-શરચ્છતં**—સવાસો વરસ. **વ્યતીયાય**—પરોક્ષભૂત-થઈ ગયાં છે.

નાધુના તેઽસ્તિલાધાર, દેવકાર્યાવશેષિતમ્ ॥

કુલં ચ વિપ્રશાપેન, નષ્ટપ્રાયમભૂદિદમ્ ॥૨૬॥

તતઃ સ્વધામ પરમં, વિશ્વસ્ય યદિ મન્યસે ॥

સલોકોલ્લોકપાલાભઃ, પાહિ વૈકુઠ્ઠિકિકરાર્ન ॥૨૭॥

અર્થ—હે સર્વના આધાર ! હે પુરૂષોત્તમ ! હે પ્રભુ ! આપે ચક્રવંશમાં અવતાર ધર્યાને સવાસો વરસ થઈ ગયાં છે. તો હવે આપને દેવનાં કાર્ય કરવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું નથી, અને આ આપનું કુળ પણ, બ્રાહ્મણના શાપથી, નાશ પામ્યા જેવું થઈ ચૂક્યું છે. માટે આપની ઇચ્છા હોય; તો—આપ ઉત્તમ સ્વધામમાં પધારો ! અથવા હે પ્રભુ ! અમારા લોકમાં પધારીને, લોકોના તથા ક્રિકર એવા અમે લોકપાલોનું આપ રક્ષણ કરો ! [૨૫-૨૬-૨૭]

૨૫-૨૬-૨૭ વિવેચન -

રામચંદ્ર દસહજાર વરસ રહ્યા; શ્રીકૃષ્ણ સવાસો વરસ રહ્યા. પણ અંતે કાષ્ઠને અહીં, કાયમ-ખાતે રહેવાની પરવાનગી નથી. તિર્થંકરો, પેગંબરો, આચાર્યો મહંતો, પંડિતો અને મોક્ષવી; કાષ્ઠને અહીં કાયમ ખાતે રહેવાની પરવાનગી નથી. ‘ઉઘે તે ખીલે; ખીલે તે કરમાય. અને કરમાય; તે આદ્યાં જાય.’ એવો અનાદિ સિદ્ધાંત ચાલ્યો આવે છે. વચ્ચે સારો વહીવટ કરી લે, તે ઝાલ્યા. ‘પાપ પુણ્યના બે રસ્તા છે; ઠીક પડે તે ઝાલો.’ પાપ પુણ્યમાં ભેદ શું ? તેનાં ફળ શું ? તે કેમ કરાય ? વિગેરે જ્ઞાન, શાસ્ત્રો અને સંતો આપે છે. જે ખલાસી દીવાદાંડી સામે ધ્યાન ન રાખે, તેનું બહાણુ ખરાબે અફળાય-ભાંગી ટૂટી પડ્યું જાય. તેમ સંતો અને શાસ્ત્રો, દીવાદાંડી જેવા સ્પષ્ટ ખુલાસા કરે; તો પણ તેમાં લક્ષ ન આપે; તેનાં જીવન, ઉપાધિઓ સાથે અફળાઇને ભાંગી ટૂટી જાય. જે આજકાલ-કે પરમ દિવસે, મિથ્યાજ્ઞ સમજાવાનું છે; તેમાંજ સ્ત્રિપુરૂષોએ લલચાવું-ખોટામાં ખરાબ થવું; તે દુઃખને નોતરવા જેવી ભૂલ છે.

પાહિ વૈકુઠ્ઠિકિકરાર્ન—બ્રહ્મા જેવા સમર્થ પુરૂષે વૈકુઠ્ઠના દાસ છે; તો આપણે કોણ માત્ર ! બ્રહ્મા જેવાને વૈકુઠ્ઠ વેગળું છે; તો આપણે ક્યાં છઠ્ઠાએ ? કેટલે છેટે છઠ્ઠાએ ? તે માથું મપાય નહીં. તોપણ ગીતામાં આપેલા અનેક કાલ ધ્યાનમાં રાખીને, શ્રીહરિ સામા આદ્યા જવું. ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો, દીવાદાંડી જેવા છે.

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા, ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિં લભતે પરમ્ ॥૬૪॥ [ગીતા અ. ૧૮]

૨૬ પદ્યછેદ—હે અસ્તિલાધાર !—હે સર્વના આધાર ! તે નાધુના—આપને હાલ. દેવકાર્યાવશેષિતમ્ ન—દેવના કાર્ય કરવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. ચ દિદમ્ કુલં—અને આપનું આ કુળ પણ. વિપ્રશાપેન નષ્ટપ્રાયમ—બ્રાહ્મણના શાપથી નાશ પામ્યા જેવું થઈ રહ્યું છે.

૨૭ પદ્યછેદ—તતઃ—તેથી. યદિ મન્યસે—જો આપની ઇચ્છા હોય તો. પરમં સ્વધામ વિશ્વસ્ય—ઉત્તમ સાધામમાં પધારો. સલોકાન્ લોકપાલાન્ ઇતિ વૈકુઠ્ઠ કિકરાર્ન પાહિ—લોકો સહિત લોકપાલો કે જે અમે, વૈકુઠ્ઠના ક્રિકર છઠ્ઠાએ, તેમનું રક્ષણ કરો.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ.]

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાજીપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ જ્યુવેલરી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ મું.]

પાંચ ૧૯૯૩.

[અંક ૧૦ મા

ભાવનગર—નાતાલમાં ભાવનગર જવાનું થયું. શનીથી શની સુધી રહેવાયું. ગરજ-વાળાને મળ્યા; અને ગોળની વાતો કરી. જ્યાં ગયા ત્યાં, હરિ-હરિ-ને હરિ ! આ પછુ પ્રભુ કૃપા. નહોં તો વતન એટલે ફૂતન થવાની વાતો ! આ બધી રક્ષા પ્રભુની છે. માટે તેમને વારંવાર પ્રણામ કરીએ !

લવાજમ—ચૈત્ર સુધીનું આ વરસ છે. છેલ્લો અંક ચૈત્રનો મળશે. તોપણ લવાજમ આવવા લાગ્યાં છે. ઉધતા હોય તેમણે જગીને, આ કામ પતાવી દેવું. અમારાથી કંટાળ્યા હો-તો તુરત 'ના' નો પત્ર લખી નાંખવો. શ્રીહરિની ખાતર, અમે તમને યાદ રાખવા ખુશી છઈએ; પણ લવાજમની ખાતર, અમે તમને યાદ કર્યો કરીએ; તે અમને જરાએ ગમતું નથી. આ કોઈ વેપાર નથી; પ્રેમનો સોદો છે. પ્રેમ હોય; ત્યાંસુધી અમારી ગાડીમાં બેસવું. વી. પી. કરવાં; તે પરાણે પ્રીત કરવા જેવું છે; માટે વી. પી.ની પણ આશા ન રાખવી. ત્યાં જ્યાં ભરતા હો-ત્યાં ભરીને, અહીં પત્ર લખવો. અહીં મોકલો; તો મ. ઓ. ના કુપનમાં ગ્રાહક નં., તથા જેના નામથી માસીક આવતું હોય; તે નામ બરાબર જણાવવું. જેમ અને તેમ, પત્રવ્યવહાર ઓછો અને ટુંકો કરવો.

શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ—હવે આપણે તે ચાલશે. ગીતામાં અર્જુન, અને એકાદશમાં ઉદ્ધવ, બ્રહ્મામાં બ્રહ્મા સખા ! તેમને કહેલી બ્રહ્મવિદ્યાની વાતો, શાંતિથી સાંભળવા જેવી છે. ગીતાસૂત્રરૂપ છે-ટુંકામાં છે. ગીતા, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, પંચદશી, વિચારસાગર વિગેરેનો આ સમ-વય-સાર-છે. જજ સૌનું સાંભળે; પણ સર્વોગ અપ કરતાં, સાંભળેલી વાતોનો સાર સાર નોંધી લે. તેમ શ્રીકૃષ્ણે સર્વનો સાર, આ સંવાદમાં નીતાર્યો છે બ્રહ્મા સગા ક્યાંઈ જતી વખતે, ગાડીમાં બેઠા પછી, જે જે બ્રહ્મામણી કરે; તે બ્રહ્મામણી ખાસ મુદ્દાની હોય. તેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મહાપ્રયાણ સમયે, ઉદ્ધવને જે જે વાતો કરે છે; તે ખાસ મુદ્દાની છે. આપને અવકાશ ન હોય; તો અવકાશ લેજો. શાંતિ ન હોય; તો શાંતિનું આરાધન કરશો. પરવા ન હોય; તો પરવાને પ્રગટાવજો. વધારે શું લખું !

આપ ગમે તે હશે ! હીરા મોતી અને માણિક પહેરતા હશે. પકવાન જમતા હશે; સેવામાં મુંદરીઓ દોડાદોડ કરતી હશે. હુકમ ઉઠાવવા હજારો ઉભા હશે; પણ આ બધું એમાંય કે દસ વરસનું છે. અંતે કાંઈ ને, અહીં રહેવાની રજા નથી. માટે નમી નમીને કહ્યું છઉં કે—કાંઈ—કરી લ્યો. છેવટમાં કહેવાનું કે—સૌ સાથે રહેજો. અમે હવે શ્રીકૃષ્ણના દ્વારકાના જીવનમાં, જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવ—મેઠા મેઠા, સંવાદ કરી રહ્યા છે—ત્યાં (અમે) હશું. આપને ત્યાં આવવાની ઇચ્છા હોય; તો ઘડી એ ઘડી, તમારા ડહાપણને—બડાઇને—અહં—ભાવને—ધનવિદ્યાના મદને—પડમાં મેલીને, ચૂપકીથી ત્યાં આવી, નત્રતાપૂર્વક મેસી જાઓ. બસ ! માનવઆરે જે કોઇ અમુલ્ય લાભ હોય; તો તે આ છે. સત્રાટોની સમૃદ્ધિઓને ઠોકર મારે; એવું જે કાંઈ અહીં—આ લોકમાં—હોય, તો તે આ છે. ઉચું કુળ, ઉચી વર્ણ, અને ઉચું આશ્રમ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ, જે કાંઈ કરવા જેવું હોય; તો તે આ છે. વિચાર કરી જોજો. ધણો વિચાર કર્યા પછી, આ વાત સમજશે.

સૂચના—દશમસ્કંધનો ત્રીજો ભાગ (પુસ્તક નં. ૧૪-૧૫-૧૬) ગંધાર્થ ચૂક્યો છે. ક્રીંતિત શ. ૭-૦-૦

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય છઠ્ઠો ચાલુ.

હવે શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ શરૂ થાય છે.

(ગયા અંકના ૪૪૦મા પાનાથી આગળ.)

૨૮ થી ૩૦ વિવેચન—

પોતાના કુળને યરાયર જોઈ લીધા પછી, મોહ મમતાને તજીને પ્રભુ મોહ્યા કે—‘ જે જગતને ઉપદ્રવ કરે; તેનો નાશ કરવોજ જોઈએ.’ પ્રભુ જગતને શીખવે છે કે—આપણને દિકરા બહુ વહાલા છે; તોપણ તે ઉદ્ધત હોય; તો કામના નથી. જે નકામા હોય; તેમાં મમતા રાખવી નહીં.

આમ કેમ ?—શ્રીકૃષ્ણ જેવા પિતા, તેમને દિકરા આવા કેમ ?—એવી શંકા થાય; તો સાંભળો—સંસ્કાર મોટી વાત છે; તોપણ પૂર્વ કર્મની રહેલી ગંધ, ભયંકર પ્રયત્ન વિના ધોવાતી નથી. આ ગંધ ધોવાને વૈરાગ્ય જોઈએ. યાદવોને વૈરાગ્યને બદલે વૈભવ મળ્યો. વૈભવની એથે, ખોટા સંસ્કાર દઢ થયા. જીવાન ધોડાનાં ચોકડાં અને પેઢડાં, મજબૂત જોઈએ. તેમ વિદ્યા, ધન અને જીવાનીમાં છકી ગયેલા માણસો માટે, ઉચ્ચ પ્રકારના વિવેકનું (સખત ડીસીપલીનનું) પાલન જોઈએ. લપસણી જગ્યામાં બેઠકારીથી ચાલનાર માણસ, અનાયાસે પડી જાય; તેમ વિદ્વાન, ધનવાન અને જીવાન, વિવેકને વડીને ચાલે—સ્વચ્છદે વર્તે; તો જોત જોતામાં પડી જાય. માંદો માણસ સારવારની અપેક્ષા રાખે; તેમ વિદ્વાન ધનવાન અને જીવાન માણસે, વડીલોની ટોકણીની અપેક્ષા રાખવીજ જોઈએ. નવા ગામમાં પેસતાં, સાથે ભોમીઆ જોઈએ. તેમ સંસારમાં પેસતાં, સાથે વડીલો જોઈએ. મોટર ધણી વેગવાળી—પણ; રાત્રે તેને દીવા જોઈએ. તેમ પોતાને ડાહ્યા માનનાર—સમજી ને પણ—જો રાકનાર—ટોકનાર ન હોય; તો તેઓ ખાડામાં પડી જાય. પશુ કરતાં જુડા કામ કરે.

કુળનો નાશ કેવી રીતે કરવો છે; તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

इदानीं नाश आरब्धः, कुलस्य द्विजशापजः ॥

यास्यामि भवनं ब्रह्मन्-नेतदन्ते तवानघ ॥૩૧॥

અર્થ—ભગવાન્ આગળ કહે છે કે—‘હે બ્રહ્મા ! હમણું બ્રાહ્મણો પાસે શાપ દેવરાવી, કુળનો નાશ કરવાનો આરંભ કરાવ્યો છે. હે પાપ રહિત ! તે કયાં પછી, (વૈકુંઠમાં જતાં) હું તમારા લોકમાં આવીશ.’ [૩૧]

૩૧ વિવેચન—

નિમિત્ત બ્રાહ્મણને બનાવ્યા. સંસાર વાંકો છે. સંસારમાં રહેનારે વાંકો થવું પડે—સીધું કામ, પાર પડે નહીં ! એટલે કોઈને નિમિત્ત બનાવવાજ પડે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જેવા, સંસારથી ડરી ડરીને ચાલે છે; તો આપણે કોણ માત્ર ! થોડાં ભજન આવડે; અગર થોડી જ્ઞાનની વાતો કહેતાં આવડે; ત્યાં કેટલાંએક કહે છે કે—‘મારે સંસારની સાથે લેવા દેવા નથી.’ તે કેમ બને ? ત્યાગને મનથી ખીલવવો. સમય પહેલાં દેખાવ કરવાની જરૂર નથી.

‘આપને ઘેર આવીશ’—એમ પ્રભુએ બ્રહ્માજીને કહ્યું. ભગવાન તો અત્યારે નથી; પણ ભગવાનના ભક્તો હજી છે. તેઓ આપણે ઘેર ન પધારે; તો આપણાં ગમે એવાં મોટાં ઘર, પશુ પક્ષીની ઓડ—અગર માળા જેવા સમજવાં. વળી તે પધારે ત્યારે, જરા પણ ગાંદાલ-ગમાર—રહેવું નહીં. વંદન-પુષ્પ-ધૂપ-દીપ-નૈવેદ્ય, અને ઘરમાં સગવડ હોય; તો વસ્ત્રાદિ ધરવાં. ભગવાને ખાનગીમાં ધણીવાર કહી દીધું છે કે—‘તીર્થોના કરતાં, અને મૂર્તિઓના કરતાં, મારા ભક્તો મોટા છે.’ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ ભક્તો ઓળખ્યા ઓળખાતા નથી; સમજ્યા સમજતા નથી. આડંબરમાં રાચતા નથી. સોના રૂપાની ચાંપડીએ ચક્રતા નથી. સાદા-સરલ અને સંસારમાં ધક્કા ખાતા હોય છે. કોઈના ભાઈ, અને કોઈના પિતા—એમ વહીવટ કરી રહ્યા હોય છે. સાચવીને ઓળખશે; તો ઓળખાશે. ગાભામાં ગોવિંદ હશે. તેમને અમારા ધણા ધણા વંદન છે. વંદન કરીએ સંત સુભનને ! બ્રહ્માને પણ એવી અપેક્ષા છે; કે—‘મારૂં આંગણું પાવન થાય;’ ત્યારે આપણે કોણ !

પછી શું થયું; તે સાંભળો—

શીતુક ઉવાચ:—

इत्युक्तो लोकनाथेन, स्वयंभूः प्रणिपत्य तम् ॥

सहदेवगणैर्देवः, स्वधाम समपद्यत ॥ ૩૨ ॥

૩૧-૩૨/૩૧ પદ્મછેદ—હે બ્રહ્મન્ !—હે બ્રહ્મા ! **इदानीं-હમણું. શાપજ: इति कुलस्य नाशः—બ્રાહ્મણના શાપથી. ઉત્પલ થએલો કુળનો નાશ. आरब्धः—આરંભ કરાવ્યો છે. હે अनघ—હે પાપ રહિત ! एतदन्ते—તે કયાં પછી. तव भवनं यास्यामि—તમારા લોકમાંહું. આવીશ. ૩૨ પદ્મછેદ—स्वयंभूः—બ્રહ્મા. इति लोकनाथेन उक्तः—એમ ભગવાનને કહેતાં. तं प्रणिपत्य—ભગવાનને પગે લાગીને. देवः ब्रह्मा. सहदेवगणैः—દેવો સહિત, स्वधाम समपद्यत—પોતાના બ્રહ્મલોકમાં ગયા.**

અથ તસ્યાં મહોત્પાતાન, દ્વારવત્યાં સમુત્થિતાન ॥

વિલોક્ય ભગવાનાહ, યદુવૃદ્ધાન્ સમાગતાન ॥૩૩॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—આ પ્રમાણે ભગવાને કહ્યા પછી, બ્રહ્મા તેમને પ્રણામ કરીને, સર્વ દેવતાઓની સાથે બ્રહ્મલોકમાં ગયા. [૩૨] પછી દ્વારકામાં ઉત્પાત થતા જોઈને, જોળા થએલા વૃદ્ધ યાદવોને ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. [૩૩]

૩૨-૩૩ વિવેચન—

આકાશમાં ધૂમકેતુ, દંડકેતુ, શિખાકેતુ, દેખાવા લાગ્યા. દિવસે તારા ખરવા લાગ્યા; ન્યાં ત્યાં કુતરાં બિલાડાં રડવા લાગ્યા. ગાયો મધ્ય રાત્રીએ ભાંભરવા લાગી. શિયાળ ગામમાં પેસીને રોવા લાગ્યાં. વિગેરે વિગેરે ઉત્પાતો થવા લાગ્યા.

ઉત્પાતોના કરનાર પણ, એના એ સમજવા-નંદાદિએ ગોવર્ધનનો ઉત્સવ કરીને, ગોવર્ધનને નાના પ્રકારના પકવાન ધર્યાં; ત્યારે પ્રભુ ગોવર્ધનમાં પેસીને, લાંબે હાથે પકવાન લઇને ગોવર્ધન રૂપે જમવા લાગ્યા. નંદાદિને ગોવર્ધન ઉપર દઢ શ્રદ્ધા થઈ. એવા નટરૂપ નારાયણને, અમારા તમારા સૌના પ્રણામ છે.

શ્રીકૃષ્ણ વડીલોને કહે છે કે—

શ્રીમગવાનુવાચ ॥

एते वै सुमहोत्पाता, छुत्तिष्ठंतीह सर्वतः ॥

शापश्च नः कुलस्यासीद्-ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥૩૪॥

न वस्तव्यमिहास्माभिर्-जिजीविषुभिरार्यकाः ॥

प्रभासं सुमहत्पुण्यं, यास्यामोऽर्ध्व मा चिरम् ॥૩૫॥

यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्-गृहीतो यक्ष्मणोदुराट् ॥

विमुक्तः किल्बिषात् सद्यो, भेजे भूयः कलोदयम् ॥૩૬॥

૩૩ ૫૬૨છેદ—અથ-પછી. તસ્યાં દ્વાર-તે દ્વારકામાં. મહોત્પાતાન સમુત્થિતાન વિલોક્ય-મોટા ઉત્પાત ત્યારે કોર ઉઠે છે તે જોઈને. સમાગતાન યદુવૃદ્ધાન્ ભગવાન આહ-જોળા થએલા વૃદ્ધ યાદવોને ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

૩૪ ૫૬૨છેદ—एते सुमहोत्पाताः-सर्वतः इह उत्तिष्ठंति-દ્વારકામાં આ મોટા ઉત્પાત ત્યારે કોરથી ઉઠે છે. नः कुलस्य ब्राह्मणेभ्यः दुरत्ययः (મટાડ્યો મટે નહીં એવો) शापः आसीत्-આપણા કુળને મટાડ્યો મટે નહીં એવા બ્રાહ્મણોના શાપ થયો છે. [दुःखेन अत्येतुं शक्यः दुरत्ययः]

૩૫ ૫૬૨છેદ—हे आर्यकाः-હે વડીલો ! जिजीविषुभिः इति अस्माभिः-જીવવાની ધૃષ્ટા વાળા આપણાથી. इह न वस्तव्यं-અહીં વસવું ન જોઈએ. सुमहत् पुण्यं यस्मिन् तत् इति प्रभासं-મહાપવિત્ર પ્રભાસક્ષેત્રમાં. अथ एव-આજેજ. यास्यामः-જાયએ. चिरं मा कुत-મોડું કરશે નહીં.

૩૬ ૫૬૨છેદ—दक्षशापात्-દક્ષના શાપથી. यक्ष्मणा गृहीतः उदुराट्-ક્ષત્રી

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-દ્વારકામાં આ મોટા ઉત્પાત ચારેકોરથી ઉઠે છે; અને આપણા કુળને, મટાડયો મટે નહીં; એવો બ્રાહ્મણોનો શાપ થયો છે. [૩૪] હે વડીલો ! આપણે જીવવાની ઇચ્છા છે મારે, અહીં નહીં રહેલું જોઈએ. આપણે પવિત્ર પ્રભાસક્ષેત્રમાં ચાલો આજે જઈએ. હવે વિલંબ કરશો નહીં. [૩૫] દક્ષના શાપથી ક્ષય રોગથી પીડાતા ચંદ્રમાને, પ્રભાસમાં નહાવાથીજ, રોગ મટી જઈને, ફરી કળાની વૃદ્ધિ થઈ હતી. [૩૬] ૩૪ થી ૩૬ વિવેચન—

જેમ રોગના વખતમાં, સૌ શહેર છોડીને બહાર ખુંપડે વસે; તેમ જીવ બચાવવા માદેવાને પ્રભાસ જવા બલામણુ કરી.

સુમહત્પુણ્યં પ્રભાસં—મહા પવિત્ર પ્રભાસક્ષેત્ર-ગામની પૂર્વે હિરણ્યા, સરસ્વતી અને કપિલા નામની ત્રણ નદીઓનો સંગમ છે. કપિલા સરસ્વતીને મળે છે અને સરસ્વતી હિરણ્યાને મળે છે. હિરણ્યા સમુદ્રને મળે છે.

૮મી સદીમાં આ મુલક સાલુક્યવંશના રાજાઓને તાળે હતો. સોમનાથના ધામ નીચે ૨૦૦૦ ગામ હતાં. ત્યાં લગભગ ૫૦૦ નાચનારી છોકરીઓ, શ્રી સદાશિવ પરાયણ થઈને રહેતી હતી. સદાશિવ વૈરાગી, પણ વૈભવ વાળાનો સંગ થયો. વૈભવ વધી પડ્યો. વૈભવલોભી મહામદ ગીજનવીએ, આ વાત કાણુલમાં જાણી. ઇ. સ. ૧૨૦૪ માં તે દોડ્યો આવ્યો. પ્રભાસને પાયમાલ કર્યું; અને શિવલિંગના કકડા કર્યાં. કરોડોની મીઠકત લઈ ગયો. સોમનાથનો દરવાજો તેને કાંમતી લાગ્યો. તેથી તેને પણ તે કાણુલ લઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૮૪૨માં અંગ્રેજોએ કાણુલ જીત્યું. તે વખતે આ દરવાજો હિંદમાં આણીને, આગ્રાના કિલ્લામાં રાખ્યો છે. ઇ. સ. ૧૨૦૪ પછી થયેલા હિંદુરાજાઓમાં, રાજા ત્રિપુરાંત મહાન શિવભક્ત હતો. તેણે ધણું મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. હાલના મંદિરનો વહીવટ ગાય-કવાડ સરકાર કરે છે. એમ કહેવાય છે કે આત્મારે સોમનાથનું જે મંદિર છે. તે છદોરની મહારાણી અહલ્યાબાઈએ બંધાવ્યું છે. કાશીમાં વિશ્વનાથનું ધામ પણ, અંબીગંજેએ તોડી નાંખ્યું હતું. તે દેવાલયને પણ, અહલ્યાબાઈએ બંધાવ્યું છે.

દોહરા—નામ રહંતા દાકરા—નાણું નહીં રહંત;

કીર્તિ કેરાં કોટકાં—પાડ્યાં નહોં પડંત.

અમદાવાદમાં હરકોર શેઠાણી. અમદાવાદથી ધણા શંક સમરશેખર ગયા; પણ હરકોર જેવો બંદોબસ્ત, હરકોર જેવી ઉદારતા, હરકોર જેવી વાતસલ્યતા જોવામાં આવ્યાં નહોં. નાણું હાથ આવ્યાં; પણ સત્કર્મ કરી શક્યા નહોં; તે ખરેખર ચૂક્યા.

પ્રભાસનું મહાત્મ્ય—સંગમસ્નાનનું ફળ ધણું છે. દક્ષ પ્રજાપતિએ ચંદ્રમાને ૨૭ પુત્રીઓ પરણાવી હતી. ચંદ્રમા માત્ર રોહિણી ઉપર પ્રીતિ રાખતા હતા. બીજી પુત્રીઓની ક્યોદ સાંભળી, દક્ષે ચંદ્રમાને ક્ષય રોગનો શાપ આપ્યો. તે શાપ મટાડવા ચંદ્રે, શિવનું પીડિતો ચંદ્રમા. **યત્ર સ્નાત્વા**—જે પ્રભાસમાં સ્નાન કરવાથી. **કિલ્બિશાત્ સઘઃ ચિમુકઃ**—રોગથી તુરંત મુક્ત થયો હતો. **સૂચઃ કલોદયં મેજે**—તેણે ફરીથી કળાની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

આરાધન, પ્રભાસમાં આવી કર્યું. શિવ પ્રસન્ન થયા. ચંદ્રની ભક્તિ ઉપરથી શિવે પોતાનું નામ સોમેશ્વર અથવા સોમનાથ રાખ્યું છે.

ગોકુળદાસ દા. રામચુરા કહે છે કે—

૫૬.

પ્રભાસ પંચમ ધામ, તીર્થમાં પ્રભાસ પંચમ ધામ;
રામેશ્વર બદ્રી કેદારે, દક્ષિણ ઉત્તર ધામ;
જગનાથને મૂળ દારકાં, પૂર્વ પશ્ચિમે નામ—તીર્થમાં પ્રભાસ૦
ચાર દિશામાં ચાર ધામ એ, ભારત રક્ષિત રામ;
સાધુ સંતને સતી જતી જ્યાં, અક્ષય લેખ વિરામ—તીર્થમાં પ્રભાસ૦
તીર્થ ત્રિવેણી સાગર સંગમ, યદુવંશ આરામ;
અવતારી લીલા મંડેલી, પ્રભુ પધાર્યા ધામ—તીર્થમાં પ્રભાસ૦
ચારે તીર્થમાં તીર્થેશ્વરસમ, વૈકુંઠ સમ વિશ્રામ;
ઘાલી વ્રજભૂમિના વાસી, સોરઠ આવ્યા સ્યામ—તીર્થમાં પ્રભાસ૦
નદી નારી અને તોરંગ તાતા, સોમનાથ મહા નામ;
પંચમ પાટનગર દારિકાં, સોરઠ રત્ન તમામ—તીર્થમાં પ્રભાસ૦
સાગર લહેરે હૈયા જંગે, ઇતિહાસે અવિરામ.

યાદવકુળ રસ જળ કીડા જ્યાં, કૃષ્ણ ચંદ્ર બળરામ—તીર્થમાં પ્રભાસ૦

પ્રભાસથી ગીરને રસ્તે ગોરખમઢી છે. ત્યાં મેરારજી ગોકુળદાસની ધર્મશાળા છે. ત્યાં ગોરખનાથની યુક્ષા છે. તેમાં ગોરખનાથની મૂર્તિ છે; બહાર મત્સ્યેન્દ્રનાથની મૂર્તિ છે.

ગ્રામી—લાંથી આગળ ગ્રામી ૩ ગાઉ ઉપર છે. ત્યાં પાયશ્ચિત પીપળા છે. તે પીપળા નીચે માધવરાયની મૂર્તિ વહેલી નદીમાં છે.

તુલસીસ્થાન—ગ્રામીથી ૨૦ ગાઉ ઉપર તુલસીસ્થાન છે. વિગેરે-વિગેરે—

આમ છે; માટે આપણે પણ પ્રભાસ જઇએ; એમ પ્રભુ કહે છે—

વયં ચ તસ્મિન્નાપ્તુત્ય, તર્પયિત્વા પિતૃન્ સુરાન્ ॥

ભોજયિત્વોશ્વિજો વિમાન્-નાનાગુણવતાંઽધસા ॥૩૭॥

તેષુ દાનાનિ પાત્રેષુ, શ્રદ્ધયોપ્ત્વા મહાન્તિ વૈ ॥

વૃજિનાનિ તરિણ્યામો, દાનૈર્નાભિરિવાર્ણવમ્ ॥૩૮॥

૩૭ ૫૬૨છેદ—વયં ચ—આપણે પણ. તસ્મિન્ આપ્તુત્ય—પ્રભાસમાં સ્નાન કરીને. પિતૃન્ સુરાન્ તર્પયિત્વા—પિતૃઓનું અને દેવોનું તર્પણ કરીને. ડશિક્-સુંદર. ડશિજઃ વિમાન્—સારા આહ્વાણે. નાનાગુણવતા ંધસા—અનેક-ગુણવાળા અનથી. ભોજયિત્વા—જમાડીને. ૩૮ ૫૬૨છેદ—તેષુ પાત્રેષુ—તે સુપાત્ર આહ્વાણે. મહાન્તિ દાનાનિ—મોટાં દાન. શ્રદ્ધયા ઉત્પન્ના—શ્રદ્ધાથી આપીને. નૌભિઃ અર્ણવં દૃષ-વહાણથી સમુદ્ર તરી જવાય તેમ. દાનૈઃ—દાનોથી. વૃજિનાનિ તરિણ્યામઃ—દુઃખોને તરી જશું.

અર્થ—આપણે પણ તે પ્રભાસમાં નાહી, પિતૃ તથા દેવતાઓનું તર્પણ કરી, તથા અનેક ગુણવાળાં અન્નથી, સારા બ્રાહ્મણોને જમાડી, અને સુપાત્રોને શ્રદ્ધાથી, મોટાં દાન આપીને, વહાણોથી જેમ કોઈ સમુદ્રને તરે; તેમ આપણે દાનથી સર્વ દુઃખોને તરી જશું. [૩૭-૩૮]

૩૭-૩૮ વિવેચન—

આવા તે ભગવાન હોય ?—જે યવાનું છે; તે પોતે જાણે છે; છતાં આમ અવળા પાટા કેમ બાંધે છે ?—જવેરીઓ પાસે જવેરાતની વાત કરવી; તે ઠીક છે. રાજદારી પુરૂષ સાથે, રાજદારી વાતચીત કરવી; તે ઠીક છે. ઇશ્વરવાદીઓની સાથે ઇશ્વરવાદની વાત કરવી તે ઠીક છે. અને સંસારવાદીઓની સાથે, સંસારવાદની વાત કરવી; તે ઠીક છે. પોતે સાક્ષાત્ ઇશ્વર છે; તોપણ શ્રવણના અધિકાર પ્રમાણે બોધ કરે છે. ત્યારે અત્યારે ન્યાં ત્યાં ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રની કથા થાય છે; તે શું ! તે અધિકારીને માટે ઠીક છે. પણ એમાં અધિકારી કેટલા ? હાઈસ્કૂલમાં પાસ થયા નથી; તેમને કોલેજમાં બેસાડવા, તે વિદ્યાર્થીઓને, બૂલા પાડવા જેવું હાપણ છે. વક્તા ધર્મમાં ઘેરાય; પણ શ્રોતાઓએ પોતાની યોગ્યતા, પોતે વિચારી લેવી જોઈએ. જીપ્પન કોટિમાં એક ઇશ્વરવાદી છે. તેનો મેળાપ આપણને હમણાં થશે. સંસારવાદવાળા, સંસારનાં સુખનો વિકાસ કેવી રીતે થાય; તે વાતજ તેમને ગમે. જેમ ઉના તાવવાળાની તૃષા છીપે નહીં; તેમ જે વૈભવમાં રાએ; તેમને સંસારનાં સુખની તૃષા કદિ છીપે નહીં. જેમને સંસારનાં સુખની તૃષા છીપતી નથી; તેમનો મોક્ષ કદિ થતો નથી—તેમનાં જન્મ મરણ કદિ મટતાં નથી. [સમગ્રય છે ને ?]

સંસારનાં સુખમાં જીવને અનાદિ કાળથી—મોટો રાગ-ચર્ષ પડ્યો છે. કરોડો દેતાં ન મળે; તેવી પળો, જીવ સંસારનાં સુખો માટે સરકાવી દે છે. કોડીઓ બદલે હીરા આપી દે છે. તેમાંથી અથવા પ્રભુ બોલ્યા છે કે—જ્ઞાન તેને કહેવું કે—(ગીતા અ. ૧૩)

ઈન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્ય-મનહંકાર યથ ચ ॥

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિ-દુઃખ દોષાનુદર્શનં ॥ ૧ ॥

અસક્તિરનભિષ્વંગઃ, પુત્રદારગૃહાદિષુ ॥

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વ-મિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥૧૦॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવો, અને આહંકાર રહિત રહેવું. તેમજ જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિમાં થતાં દુઃખો રૂપી દોષોનું, સદા ચિંતવન કરવું. નજર સામે તે દુઃખોને ખડાં રાખવાં. વળી કર્મમાં અનાસક્તિ, તથા પુત્ર-સ્ત્રી યુદ્ધ અને ધનમાં અલોપતા રાખવી. ઠીક અઠીક જે કાંઈ મળી આવે; તેમાં સદાય સમાનતા-ચિત્તની વૃત્તિ ક્ષોભ ન પામે; એવું ચિત્ત રાખવું !

ક્યાં કલ્યાણનો કેડો ! અને ક્યાં જીપ્પન કોટિ યાદવોની, વિષયસુખમાં લોલુપતા ! ભવની જૂપ ભાંગે એવા ધણી મળ્યા; સાથે રહેવાની સગવડ મળી; પણ કાંઈ કરી લેવા—સાધી લેવા—સાધુ ન બન્યા; તેમને શું કહીએ ! [સાધનાર ‘માટે સાધનપંચકરત્રોત્ર’ તૈયાર છે. કર્મોત્ત માત્ર ૦-૧-૩ છે.] એટલા માટેજ આપને ધણીવાર કહું છઉં કે—આ કર્મ જૂનિ છે. શાસ્ત્રે શાસ્ત્રે અને ધર્મે ધર્મે કહે છે કે—‘કર્મ કરો-રે ડરી ડરી.’ ભાઇએ ભાગ પડે. કર્મ તો પોતેજ ભોગવવાંજ પડે.

દહાંત—કુર્ભાંગી ભગો (ધાંયજ્ઞે), નગરશેઠના દિકરાની જનનમાં ગયો. શેઠે નવાં કપડાં શીવરાવી આપ્યાં. તે કપડાં જોઇને ભગો, ભગાની મા, અને ભગાની લણીયાણી—ત્રણે રાજ થયાં. વળી જે દિવસે જન નીકળ્યા; તે દિવસે સૌ પાદર સુધી વળાવા આવ્યાં. ભગો પણ ગાડે ચડી બેઠો. ખીજે દિવસે નવ વાગે, જન વેવાઈના પાદરમાં પહોંચી ગઈ. વેવાઈએ જળદને નાજો ઘી પાયાં. સગાજાણાં સાકરનાં પાણી પાયાં. ધામધૂમથી સામેયું કર્યું. જમવામાં કંસારને છૂટું ઘી હતું. તે સાંભળી ભગો બહુ રાજ થયો. વેવાઈની ઓશરીમાં ભગો વરરાજ પાસે બેઠો હતો. રાત પડી હતી. એક ધાલ ઉઠી; ખીજી બેઠી. તેને ઉઠવાની તૈયારી હતી; ત્યાં ભગો ઓશરીના એક ખુણામાં, બેઠો બેઠો ઉઠી ગયો. તે ઉઠતો હતો; તે દર્ભાંયાન ખીજી ધાલ પણ ઉઠી; અને માંડવાવાળો ધાંયજ્ઞે, મશાલમાં પુરવા, દીવેલ (એરડીયું) લેવા આવ્યો. ધરમાંથી કાષ્ટ બાધએ, તપેલી ભરીને એરડીયું આપ્યું; પણ પેલો ધાંયજ્ઞે, કયાંઈ કામે ગએલો હોવાથી, બાધએ દીવેલની તપેલી, ઓશરીની કારે મૂકી. તે ત્યાં પડી રહી. એટલામાં ભગો જાગ્યો; અને તેને કાષ્ટએ જમવા બેસાડી દીધો. બે ખોખા કંસાર લીધો. જે બાધ ઘી પીરસતો હતો; તે બાધએ ઓશરીની કાર ઉપર પડેલી, દીવેલની તપેલીને, ઘીની તપેલી સમજી, ભગાબાધને પીરસી દીધી. ભગો દોડાદોડ કરવાથી થાકી ગએલો. અરધો ઉઘમાં અને અરધો જાગતો. કંસારમાં તપેલીની ધાર થતાં—હોં—હોં—પણ ન બોલ્યો. પીરસનારે આખી તપેલી ટલવી નાંખી. ભગે કસણી મસળીને ગારીયું બનાવ્યું. ભગાને કાંધક ચીકણું તો લાગ્યું. પણ—‘હાય’—‘ઘી કાંધક ખરાબ હશે.’ એમ વિચાર કરતો કરતો, તમામ કંસાર બાધ ગયો. ‘ભાત મારે ખાવો નથી’ એમ કહીને, હાથ ધોતો હતો; તે વખતે માંડવાવાળો ધાંયજ્ઞે, દીવેલનો પોકાર કર્યો. તે સાંભળી એક બાધએ, ધરમાંથી આવીને કહ્યું કે—‘મેં દીવેલ ક્યારનું કાઢી આપ્યું છે. તપેલી ઓશરીની કાર ઉપરજ મુકી હતી. તું અત્યાર સુધી કયાં ગયો હતો ?’

માંડવાવાળો ધાંયજ્ઞે—હું નથુબાધને તડવા ગયો હતો. મેં તપેલી દેખી નથી.

બાધ—ત્યારે તપેલી જાય કયાં ?

માંડવાવાળો ધાંયજ્ઞે—તે હું શું જાણું !

આમ વાત કરે છે; ત્યાં રસોડામાંથી કાષ્ટએ તપેલી આણીને આગળ મૂકી.

બાધ—પણ આમાં એરડીયું હતું; તે કયાં ગયું ?

રસોડાએ—એરડીયું હતું ? મેં જાણ્યું કે—તે ઘી છે. એમ સમજી, આ ભગાબાધને પીરસી દીધું.

બાધ—બધું ? ટાચે ટાચ ?

રસોડાએ—હા બધું. ટાચે ટાચ પીરસી દીધું હતું.

બાધ—ભગાબાધને જાણ્યું ?

રસોડાએ—જરાએ પડ્યું મેલ્યું નથી.

બાધ—રસોડાએ લડીને બોલી—અરે ! અહીં ઘીની કયાં ખોટ હતી ? તે તમે આમ કર્યું ?

આમ વાદવિવાદ ચાલતો હતો; અને બાધ તથા રસોડાએ, બેઉ દિલગીર થતાં હતાં; તે વખતે ભગાબાધએ કહ્યું કે—‘તમે ખેદ કાં કરો ! ગરીબનું નસીબ ગરીબજ હોય !

ગરીબને આંખાની નીચે કાંટા વાગે; તે આ ! વિગેરે વિગેરે.’ યાદવો આંખા નીચે આવ્યા; તોપણ તેમને જન્મ મરણના કાંટા વાગ્યા. યાદવો ગોથા ખાધ ગયા; ત્યાં પાંચ દસ ઠોકાણે દર્શન કરનારાં, અગર કથાવાર્તા સાંભળનારાં; અગર દસ આર માળા ફેરવનારાં; અગર બે પાંચ હળરનો ધર્મોદ્દેહ કરનારાં—આપણે કોણ માત્ર ! તમારો પોતાનો વિચાર કરી જોજો.

દારકા મોક્ષદામીની ગણાય છે. યાદવોનાં કર્મો હજી બાકી છે. યાદવોને હજી જન્મ મરણ છે; એમ સમજીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, તેમને પ્રભાસ લઈ ગયા.

પ્રભુ કૃપાળ છે—પ્રભાસમાં યાદવોનો નાશ છે. તોપણ નાશ પહેલાં, સત્કર્મો થઈ જાય; તો જીવ જ્યાં જાય; ત્યાં તેને માટે સુખો પથરાઈ રહે; એવા હેતુથી પ્રભુ તેમને પુણ્ય કરવાની ભલામણ કરે છે. જેને મળ્યું; છતાં આપતાં ન આવડ્યું; તેના જેવો કોઈ ગમાર નથી. માણસને ખત રાખીને—અનેક કળેા વેડીને, રણતાં આવડે—એકો ભરતાં આવડે—ઉંચા પ્રકારના વૈજ્ઞેયો ભોગવતાં, અને ભોગવાવતાં આવડે; પણ પોતાના કથાણુ માટે, પાઈ વાપરતાં આવડે નહીં. મનુષ્ય માત્રની આ કુડી ટેવ છે. કોષ વીરલાજ આ કુટુંબમાંથી બચી શકે છે. જેને વિના મહેનતે વારસો મળે છે; તે ગળાભાઈ, પાપ જોઈએ ત્યાં રૂપેયો ફેંકી દે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, પાસે રહીને પુણ્યદાન કરાવે છે. એટલે યાદવોને મોટા સુખની લાલચ બતાવીને, સત્કર્મોમાં જોડે છે. આ એક ભવનો ચોપડો નથી; જેમ પાપ ક્યાંક જવાનાં નથી; તેમ પુણ્ય પણ ક્યાંક જવાનાં નથી. સારી બેંકમાં મુકેલાં નાણાં, બાર વરસે બમણાં થાય છે. ધૃત્વરની બેંકમાં મુકેલાં નાણાં, કર્મનો પાક થતાં, હળર ગણાં થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—દુઃખો તરવાનું નાવ દાન છે. બર્ષાભાદરા ધરમાંથી, જે કાંઈ દાન, કરી શકતા નથી; તે ભગાભાઈનાં ભાઈ બહેન જેવાં છે. પરિવ્રજ લેનારા બ્રાહ્મણ—સાધુ—આચાર્યો—મહંતો ગોરા અને એવા બીજાઓએ, જમા જેટલી રકમ, ઉધારમાં અવશ્ય આપીજ દેવી. નહીં તો—સમગ્ર તો ધૂળ ધાણી. નહીં તો—“તપસી ધનવંત, દરિદ્ર ગૃહી, કલિ કૌતુક તાત ન જાત કહી”

તેણુ પાત્રેણુ—અન્નદાનના કરતાં, જ્ઞાનદાન મોટું. તેથીજ આપણે બોડીંગો નિશાળોમાં અને સ્કોલરશીપોમાં પૈસા આપીએ છીએ. નિશાળના આ જ્ઞાનના કરતાં, તત્ત્વજ્ઞાન—ભગવાનની કથાવાર્તા—સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન—ઉત્તમ છે; એમ આપ સૌ સારી રીતે જાણો છો. દાનના કરતાં, દાની મોટા. કથાવાર્તાના કરતાં, કથાવાર્તા કરનારા મોટા. માટે તેમની સેવામાં, જ્યારે જ્યારે કાંઈક વપરાય, ત્યારે અહોભાગ્ય સમજવું. આજકાલ નિશાળોમાં નવાણુ હળરનો ધમદો; અને પોતાને ભગવાનની વાતો કરે; પોતાને સમ્રાટોના સમ્રાટ—ભગવાન—ની ભાષાંથી કરાવે; કલ્પવૃક્ષની છાંયાતળે લઈ જાય; તેને નવ પાપ. તે પણ મરતું મરતાં. પ્રભુ દયા કરે; તો ધુંચ ઉકેલાય. કથા કરનારા, બધા સારા નથી; તોપણ ગરજવાન ને, થોડા સારા મળી આવે છે. ભગવાન વિષ્ણુ કહે છે કે—‘અગ્નિમાં હોમો; તેના કરતાં બ્રાહ્મણોના મુખમાં હોમો; તો હું બહુ રાજી છઉં.’ તે સૂચવે છે કે—રાગ પ્રગ્નને દોરનાર કથાકાર છે. જેઓ કર્મકાંડમાં ઉતરી પડ્યા; જેઓ દેવમંદિરોમાં પૂજારી બન્યા; જેઓ ગુરુકુળ ખોલીને બાળકોને ભણાવવા લાગ્યા; વળી જેઓ વૈદ અને જોશી બન્યા; તથા જેઓ ધરમાં બેસીને પોતા જેટલું, નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરવા લાગ્યા; તે બ્રાહ્મણોના કરતાં, જે બ્રાહ્મણો કંકુ ચોખા લઈને, સમાજને પૂજવા નીકળ્યા; સમાજને ઠીકઠીક કરવા

નિકળ્યા, સમાજના રાજદેવાદિ અનેક દોષો બાળી દેવા; ધાનાગિન સળગાવીને બેઠા; સમાજને સ્વર્ચની સાથે, અને વૈકુંઠની સાથે, વાતો કરવાનું શીખવવા લાગ્યા; તે બ્રાહ્મણો વંદનીય છે. તેમને અમારા ધણા ધણા પ્રશ્નામ છે. જગતને દોરનારા તે છે; જગતને દિવ્ય દષ્ટિ આપનારા તે છે. નીચે ઉભા ઉભા જુઓ; તો આ દેખાય એવું નથી. કાંધક હૈયા આવો; તોજ આ દેખાય; નહીં તો કથાવાર્તા કરનાર, એટલે ‘એક ઠીક ઠીક. કાંધ ન આવડ્યું માટે કથાવાર્તા કરે; એવો ગરીબ બ્રાહ્મણ !’ એમ આ નથી. જેની ગરીબાઈમાં અમીરાઈ છલકાય છે; તે સાચો કથાકાર છે.

વળી ખીજ વાત—ભાવવાળા કથાકારોનાં ચેંગલેમ, પૂરા કરવા, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હાજર—હાજર રહે છે. તમારે તેમની ચિંતા રાખવાની હોતી નથી. તમારા કાંધક ભાગ્ય હોય; તોજ તમારી પાઈ બે પાઈ, તેમની સેવામાં પેસી જાય. [આ અમારે પોતાનો પાકો અનુભવ છે. અમે કાંઈની સ્પૃહા કરી નથી અને કરતા પણ્ય નથી. અમે ધર્ધાર્થી માણસ છઈએ; વળી સાદાધર્થી રહીએ છઈએ; તોપણ શ્રીહરિ હાજર હાજર રહે છે.]

શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશનું ફળ—

શ્રીશુક ઉવાચ—

પવં ભગવતાદિષ્ટા, યાદવાઃ કુલનન્દન ॥

મન્તું કૃતધિયસ્તીર્થ, સ્યન્દનાન્ સમયયુજન્ ॥૧૧॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—હે રાજા ! આ પ્રમાણે ભગવાને આજ્ઞા કરતાં, યાદવોએ તીર્થમાં જવા માટે, રથ બેડવા માંડયા. [૩૯]

૨૯ વિવેચન—

સ્થૂળ બુદ્ધિવાળાઓએ, સ્થૂળ વાત ઉપાડી લીધી.

યાદવોમાં એક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળો હતો; તેણે શું કર્યું; તે ભાવથી સાંભળો—

તન્મિરીક્ષ્યોદ્ભવો રાજન્, શ્રુત્વા ભગવતોદિતમ્ ॥

દૃષ્ટ્વાડરિષ્ટાનિ ઘોરાણિ, નિત્યં કૃષ્ણમનુવ્રતઃ ॥૪૦॥

વિવિક્ત ઉપસંગમ્ય, જગતામીશ્વરેશ્વરમ્ ॥

પ્રજમ્ય શિરસા પાદૌ, પ્રાંજલિસ્તમભાષત ॥૪૧॥

૩૯ પદ્મછેદ—હે કુલનંદન !—હે કુળને આનંદ આપનાર ! પવં—એ પ્રમાણે. ભગવતા આદિષ્ટાઃ યાદવાઃ—ભગવાને આજ્ઞા કરાએલા યાદવો. તીર્થ મન્તું કૃતધિયઃ—તીર્થમાં જવાની ઇચ્છાવાળા. સ્યન્દનાન્ સમયયુજન્—રથ બેડવા લાગ્યા.

૪૦ પદ્મછેદ—હે રાજન્—હે રાજા ! તત્ નિરીક્ષ્ય—તે બેઠને. ભગવતા ઉદિતં શ્રુત્વા—ભગવાનનાં વચન સાંભળીને. ઘોરાણિ ઘરિષ્ટાનિ દૃષ્ટ્વા—ભયંકર ઉપાતો બેઠને. નિત્યં કૃષ્ણં અનુવ્રતઃ—ઈતિ ઉક્તઃ—હમેશાં શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારા ઉદ્ધવજીએ.

૪૧ પદ્મછેદ—જ૦—જગત્તામીશ્વરોના પણ ધૃષ્ટિર શ્રીકૃષ્ણને. વિવિક્તે ઉપસંગમ્ય—એકાંતમાં મળીને. પાદૌ શિરસા પ્રજમ્ય મસ્તકર્થી તેમના ચરણમાં પ્રણામ કરી. વ્રગતઃ અંજલિઃ યેન સઃ પ્રાંજલિઃ—હાય બેડીને. તં અભાષત—શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે.

અર્થ—એ જોઈ, અને ભગવાનનાં વચન સાંભળી, તથા ભયંકર ઉત્પાતો જોઈને, ભગવાનને નિરંતર અનુસરનાર ઉદ્ધવજીએ, જગત્ના ઇશ્વરોના પણ ઇશ્વર-શ્રીકૃષ્ણને, એકાંતમાં મળીને, મસ્તકથી તેમના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. પછી હાથ જોડીને નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી. [૪૦-૪૧]

૪૦-૪૧ વિવેચન—

આ ઉદ્ધવ છે—તેમનું વિશેષણ સાંભળો—કૃષ્ણ નિત્ય અનુવ્રત—શ્રીકૃષ્ણને હમેશાં અનુસરનારા. નિત્ય શબ્દ ઉપર વધારે ભાર રાખ્યો. આપણે ડાકાર જઈએ; પણ નિધન હોયએ ત્યાં સુધી; નિત્ય નહીં. ધણી ધણીયાણીને અરસપરસ હેત ઘણું હોય; પણ એકબીજાનું ચામડું તંગ હોય ત્યાં સુધી—પછી નહીં. પુત્રને પિતા બહાલા; પણ પુત્ર રળવા શીખ્યા; એટલે પિતા ક્યાં પડ્યા છે; તેની જરાએ શીકર નહીં. શેઠને ગુમારતા બહાલા, પણ કામ હોય ત્યાં સુધી; અને ગુમારતાને શેઠ બહાલા; પણ પગાર વધારવો હોય, ત્યાં સુધી—નિત્ય નહીં. નિત્ય ટકાવવું એજ શોભાભવું છે. અનેક યાદવો શ્રીકૃષ્ણ પાસે ‘જી! જી’ કરતા હશે; પણ ધડી મેઘડી. નિત્ય તે ઉદ્ધવ એકજ. ‘અનુવ્રત’ એટલે સમજો છો ને?—ત સમજતા હો; તો સાંભળો જ્યાં—આપની આજ્ઞા, એજ મારો ધર્મ—એજ માઈ કર્તવ્ય—તે. ધણી-ધણીયાણી યદને મેઠાં હોય; તેમને પણ; આ આવડે એવું નથી. પિતા-પુત્ર યદને મેઠાં હોય; શેઠ-ગુમારતા યદને મેઠાં હોય; ચરે ગુર-શિષ્ય યદને મેઠાં હોય; તેમને પણ, આ આવડવું મુશ્કેલ છે. આ આવડવું મુશ્કેલ છે; તો પણ સાર શોધવો હોય; તેમણે આ શીખી સેવા જેવું છે. જે સ્ત્રીને સંસાર શોભાવવો હોય; તેણીએ પતિને અનુવ્રત થવુંજ જોઈએ; જે પુત્રને પિતાના ઋણથી મુક્ત થવું હોય; તેમણે, પિતાના અનુવ્રત થવુંજ જોઈએ. સંસારના અનેક સારોનો સાર શ્રીહરિ છે. જેમને શ્રીહરિનું કામ હોય છે; તેમણે પોતાનાં હડાપણ પડ્યાં મેલીને, જે પોતાના ગુર હોય; તેમને અનુસરવું જ જોઈએ.

વિવિક્તે રૂપસંગમ્ય—જેમ વિષયસુખ માટે, એકાંતની જરૂર; તેમ આત્મિક સુખ માટે પણ, એકાંતની જરૂર છે. ત્યાં પણ જેજ બ્યક્તિ; અને અહીં પણ જેજ બ્યક્તિ હોય છે. કર્મ અને કર્મના ફળમાં ફેર. વિષય સુખ માટે એકાંત શોધવાના અનેક દાખલા, જીવનમાં જડી આવશે. આત્મિક સુખ માટે એકાંતે કોઈને મળ્યા હો; એવું જીવનના દક્ષતરમાં જડી આવે છે? નિજસુખના આનંદની અપેક્ષા હોય; તેમને માટે આ વાતો છે.

યોડતઃસુઘોતારારામસ્-તયાંતર્યોતિરેવ યઃ ॥

સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણ, બ્રહ્મભૂતોડધિગચ્છતિ ॥ [ગી. અ. ૨૪]

અર્થ—એવા અંતરમાંજ સુખવાળો, અંતરમાં જ આરામવાળો, અંતરમાંજ જ્ઞાન-જ્યોતિવાળો, અને જીવતાંજ બ્રહ્મરૂપ થએલો યોગી, દેહ છૂટેથી પણ, બ્રહ્મ નિર્વાણનેજ પામે છે. [૨૪]

જંદમીભર દોડાદોડ કરનારા, અને જેમ ભઠ્ઠીમાં ભોદું ધમાય; તેમ જેમનું ચિત્ત, અનેક ઉપાધીઓમાં ધમાયા કરવું હોય; તેઓ આ સંસારમાં ઘોર કર્મો કરીને આવ્યા છે; એમ સમજવું; કારણ કે તેમને જરીવાર પણ બેસવાની-આરામ લેવાની-પોતે શું છે? તે સમજવાની-રજ નથી-પરવાનગી નથી. પંખીઓ રાત્રે પોતાના માળામાં હોય છે; જેલના

કદિઓ પણ, રાત્રે નવરા હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરવાની સૌને જરૂર છે; પણ જે પ્રવૃત્તિ, આપણને નિવૃત્તિથી, લાંબો લાંબો કાળ વિમુખ રાખે; તે પ્રવૃત્તિ, આપણાં સાચાં સુખનો જોતજોતામાં નાશ કરી નાંખે છે. સંસાર તરફ દોડવાનો, જીવનો અનાદિ કાળથી સ્વભાવ છે. તેને સંસાર તરફથી વાળી લેવા માટેજ, માનવતા માગી લીધી છે. આત્મ ૧ કાશનખોડાં ન્યાં ત્યાં લટકાયેલું હોય છે. આ માનવઆરો તો, જે ભાગ્યશાળી હતા; તેમણે રાજપાટ તણ દઇ, વન સેવ્યું; કેટલાકાએ સુંદર જિયેને તણ, પરશ્વત્તમાં પ્રીતિ કરી; સુંદરદાસ જેવા પીઠી ભર્યા; સંસારને તણને ચાલી નીકળ્યા. આ સંસાર લાંબો પહોળો ધણો છે. તે કોઈની આથમાં આવ્યો નથી; અને આવવાનો પણ નથી. સંસારની પ્રવૃત્તિ-ઓ પણ, લાંબી પહોળી ધણી છે. તેને આથમાં લેવા મથનારો, પાંચ દસ કે પચીસ વરસે, ઢીલો દઢ થઇ જાય છે. જાણે રસ વિનાનાં છોતરાં ! આ પ્રમાણે અફળાતાં અફળાતાં, ધણાંની માનવનોકાઓ તુટીકુટી પણ જાય છે. બસ ! વધારે શું કહું ! કહેતાં કહેતાં રોઈ પડું; એવી આ વાત છે. ભયંકર ભૂલનો આ સવાલ છે. કાળજે વાગી જાય; એવી આ બેવકુફી છે. બચવા સતત પ્રયત્ન કરો. પ્રભુ બચાવે તો બચીએ ! બસ ! સમયનો સદુપયોગ કરી લઇએ ! ઉદ્ધવ સમન્યા; એવું કાંઇક સમજી લઇએ.

ઉદ્ધવની નમ્રતા જોઇને !—વેદાંતની વાતો સાંભળો છો ! શ્રદ્ધસ્ત્રો સાંભળો છો; પણ વક્તા સાથે તેલ પાણી જેવો સંબંધ રાખો છો. તદ્દન નિર્લેપ રહો છો. ભગવદ્વરૂપ ન થઈ શકો; તો ક્ષમા ! પણ વક્તારૂપ કેમ થવાતું નથી ? તે વિચાર્યો જ કરો. નિશાળનો વક્તા, તો પચાસ-સો-કે પાંચસોનો નોકર છે. કથાકાર એવો નોકરવક્તા નથી. કથાકાર ભગવદ્વાર્તા કરે છે. તેથી તે ભગવદ્વરૂપ છે. કથાકારને લાખોનો પગાર મળે; તોપણ તેણે કદિ પગારદાર થવું નહીં. પાઇનો પણ પગાર થાય; કે તુરત તેનું આત્મતત્ત્વ ચીમ-ળાઈ જાય; આત્મિક જુરસો દબાઈ જાય. કથાકારે કોઈના દાદમાં અંગતું નહીં. ઉદ્ધવ થવાની જરા પણ રજા નથી. એટલે નમ્રતા રાખવાની ધણી જ જરૂર છે. તદ્દપિ કોઈ ઠેકાણે જરા જેટલી, રપૂહા તો નજા જોઇએ. જેમ વહાણ, બાંકાથી યુટી જાય; તેમ કથાકાર રપૂહાથી યુટી જાય. કથાકાર યુડ્યો એટલે-આખો સમાજ પણ ખૂડ્યો. અત્યાગે આ જે પાયમાલી દેખાય છે; તે આ કારણથી છે. કથાકાર ખૂડ્યો છે.

ઉદ્ધવ શું કહે છે; તે ભાવથી સાંભળો—

उद्धव उवाच ॥

देवदेवेश योगेश, पुण्यश्रवणकीर्तन ॥

संहृत्यैतत् कुलं नूनं, लोकं संत्यक्ष्यते भवान् ॥

विप्रशपं समर्थोऽपि, प्रत्यहन्न यदीश्वरः ॥ ૪૨ ॥

૪૨ પદ્યછંદ—હે દેવદેવેશ ! હે યોગેશ !—હે દેવના દેવ ! હે યોગીઓના પણ ઇશ્વર ! પુણ્ય શ્રવણ કીર્તન ચ યસ્ય સઃ તત્ સં ૦ હે પુણ્યશ્રવણકીર્તન !—હે શ્રવણ અને કીર્તનથી પવિત્ર કરનારા ! ભવાન-આપ. યતત્ કુલં નૂનં સંહત્ય-આ કુળનો અવસ્ય નાશ કરીને. લોકં સંત્યક્ષતે-આ લોકનો ત્યાગ કરશે. યત્-કારણકે.

૧. સાવધાનતાની નોટીસ.

નાહં તવાહ્નિકમલં, સ્નાર્ધમપિ કેશવ ॥

ત્યક્તું સમુત્સહે નાથ, સ્વધામ નય મામપિ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—ઉદ્ધવજી કહે છે કે—હે દેવના દેવ ! હે પ્રભુ ! હે યોગના ઇશ્વર ! હે શ્રવણ અને કીર્તનથી પવિત્ર કરનાર ! આપ અવશ્ય આ કુળનો સંહાર કરીને, મનુષ્યલોકનો ત્યાગ કરશો; એમ જણાય છે. કારણકે ઇશ્વર-પંથુને લીધે સમર્થ છો; તોપણ આપે બ્રાહ્મણોના શાપને મટાડ્યો નહીં. [૪૨] હે કેશવ ! હે નાથ ! હું આપના ચરણકમળને અરધા ક્ષણ સુધી પણ, તજી શકું એમ નથી. માટે મને પણ સ્વધામમાં સાથે લઈ જાઓ. [૪૩]

૪૨-૪૩ વિવેચન—

ભગવાનનાં વિશેષણ કેવાં છે ! તેમાં વળી—

હે પુણ્યશ્રવણકીર્તન !—હે શ્રવણ અને કીર્તનથી પવિત્ર કરનાર ! તેના પુરાવામાં પરીક્ષિત રાજા પોતે. વળી આ યુગ માટે તો, આજ સાધન છે. માત્ર સંભાળવા જેટલું એ કે—આ કાને સાંભળી, બીજે કાને કાઢી નાંખવું નહીં. શ્રવણ કીર્તનમાં તન મન અને ધનનો મોટો ખર્ચ નથી; તેથી તેને નજીવં ગણવાં નહીં. બ્રાહ્મણોને સસ્તા જોઈ; શ્રવણ કીર્તનને નજીવં ગણવાં નહીં. હવા મફત છે; પણ ન હોય; તો જીવ મરી જાય; તેમ કથાવાર્તા સરતી છે; પણ ન હોય; તો જીવ કામકોષાદિથી ઘેરાઈ જાય.

બીજાવાત—આજકાલ સીનેામા, રડીયા તથા ફોનોગ્રાફદ્વારા, શ્રવણકીર્તન બહુજ થઈ રહ્યું છે. હોટલોમાં ચાના કોપ, અને જાણના કાળીયા લેતાં લેતાં, સારાં સારાં ગાયનો સંભળાય છે. ઉપદેશનો તોટો રહ્યો નથી. પણ પરિણામ કાંઈ જુદુંજ આવતું જણાય છે. કારણકે આ શ્રવણકીર્તનની આગળ પુણ્ય શબ્દ નથી. એટલે—આ શ્રવણકીર્તન, મનુષ્યોને પવિત્ર કરનારાં નથી. આ શ્રવણકીર્તન મનુષ્યોને રંગીલા છબીલા બનાવી, વિષયસુખની ગટરમાં ફેંકી દેનારાં છે. જેની પેચુટી ખસી જાય છે; તેને ગમેએવા જિતમ પકવાન આપો; તોપણ તે તેને ભાવતા નથી; તેમ અત્યારે ભારતની પેચુટી ખસી ગઈ છે. તેથી ભારતને ગમે એવી લાભની વાત કરો; પણ તે તેને ગમે એમ નથી. આ તો તમે સાંભળો છો; તે કહીએ. બાકી જગત પાયમાલીને પંથે ચાલી નીકળ્યું છે. જે ઐશારામ-સંસારસુખ-વિષયસુખ-તથા સ્વચ્છંદ અને અવિવેક-એટલેજ માનવતાનો અંતીમ હેતુ હોય; તો દેવ-મંદિર-તીર્થ-શાસ્ત્ર અને સંત, કોઈની આપણે પરવા રહે નહીં. પણ એમ નથી. પાછલા ઇતિહાસ તપાસો. જેણે વિષયસુખ તળ્યાં; તે વડા ગણાયા છે. વિષયસુખનો વિકાસ, એ માનવતા નથી-પાશવતા છે. ભારત અત્યારે વિષયસુખનો વિકાસ કરી રહ્યું છે. ભારત અત્યારે વિષયસુખ

ઈશ્વર: સમર્થ: અપિ-આપ ઇશ્વર છો અને જે ધારો તે કરવા સમર્થ છો તોપણ વિમશાપં ન પ્રત્યહન-બ્રાહ્મણના શાપને આપે હડ્યો નહીં-મટાડ્યો નહીં !

૪૩ પદ્મછેદ—તથા એકમલ—આપના ચરણકમળને. સ્નાર્ધમ અપિ-એક ક્ષણ પણ. ત્યક્તું-તજવાને. અહં ન સમુત્સહે-હું સમર્થ નથી. હે નાથ !—હે પ્રભુ ! મારું અપિ સ્વધામ તથા-આપના ધામમાં મને પણ લઈ જાઓ.

તરફ દોડ્યું જાય છે. તેનાં પરિણામ કેવાં !—કે નવાં નવાં દવાખાનાં ! તથા જ્યાં એકજ જગ્યા હતી; ત્યાં નવ દસ જગ્યા બેઠા છે. દેશનાં દવાખાનાં ચિકાર ! દેશની કારટો ચિકાર ! દેશ પાયમાલ ! હજી કાંઈક કસ છે; ત્યાંસુધી સમજશે નહીં.

વરતેજ—આ વખતે ભાવનગર ગયા પછી, ત્રીજે દિવસે અપોરના સવાતી લોકલમાં, અમે વરતેજ ગયા હતા. ઘણાં ભરવાડ—આ પુરુષો—શહેરમાં દુધ આપીને, પાછાં વળ્યાં હતાં. તે વરતેજ રોશનમાં ઉતર્યાં હતાં. તેમને કાંઈ કહેવાનું મન થયું; પણ તેઓ હતાં ઉતાવળમાં. અમે વરતેજમાં જઈને, મેઘલ પહેલાં રોશને હાજર થયા. ભરવાડો દુધના હાંડા ઉતારીને, ગાડીની રાહ જોતાં હતાં. તેમની પાસે જઈને, અમે તેમને પ્રેમથી પૂછ્યું—‘કેમ ભાઈઓ ! અને ખહેનો ! ક્યાં રહેા છો ?’

જવાબ—કરદેજ.

સવાલ—હમણાં અપોરે ઘેર ગયાં હતાં; ત્યાં પાંચ વાગે પાછા, દેખડા લઈને આવી પહોંચ્યાં ? દોડાદોડ બહુ થતી હશે ?

ભરવાડ—શું કરીએ ? પેટ સાઈ કરવું પડે !

અમે કહ્યું—“પેટ માટે નથી કરતા; પણ તમે પાપમાટે કરો છો. તમે નિરાંતે દોહતાં—વસોવતાં અને છાશ કરતાં હતાં; ત્યારે તમને અને તમારાં બાળગોપાળને મીઠી છાશ મળતી હતી. તે ઉપરાંત ગામના ગરીબ, કોળી—વાઘરી—અંત્યજ વિગેરેને પણ, તમારી છાશ મળતી હતી. પ્રજા તમારી ઓશીયાળી રહેતી હતી. તમારા લીધે પ્રજાના લુખા રોટલા, રંગીલા હતા. તમે રાજ મડીને રંક બન્યા. તમે રોકડા પૈસામાં લોભાણુ; પણ વેપારીને ઓળખતા નથી ? શેરનું સવાશેર લે; અને આખો દિવસ તમને તેમની દુકાનમાં, નોકરની માફક વાપરે. વગર પૈસાના જાણે ગુલામ. તમારી બાઈઓ, તમારું કહ્યું ન કરે; પણ પેલા હોટલવાળાની જાણે ગુલામડી ! વળી રેલગાડીનો ફડકો કેટલો ! જેને હીરામોતી પહેરવા હોય; વૈભવ ભોગવવા હોય; તે વાણીયા—બ્રાહ્મણ બંને ફડકે ઉઠે; અને ફડકે બેસે. તમારે તો જાડાં કપડાં પહેરવાં છે; અને રોટલોને શાક ખાવું છે. પછી તમારે આવી ઉપાધી શી ! તમારાં મુખનાં તેજ હણાઈ ગયાં છે. કાચમાં જે જે ! જુઓ પેલી બાઈઓ ! દોડાદોડમાં માથાના વાળ ઓળવા પણ, નવરી થતી નથી. માથાં ખજવાળે છે. માથામાં જુઓ પડી હશે. હવે તમે ભાવનગરથી અંધારે પાછાં વળશો. જરા સુતાં ન સુતાં; ત્યાં દોહવાં અને દેગડા માથે ઉપાડી, મજૂરની માફક તમારે દોડવું પડશે. તમે ગોવાળ એટલે કૃષ્ણકુળ ! તમને જગાડ્યા, ગોવાલણે મહી વસોવતી વસોવતી, મીઠારાગે પરભાતીયાં ગાય. ‘જગને જાદવા ! કૃષ્ણ ગોવાળીયા ! તુજ વિના ધેનુમાં કોણ જશે ?’—ત્યારે સુખે સુતેલા તમે, બાળસ મરડીને ઉઠો. તમારે બાંગણે રાજનાં સુખ હતાં. આમ દોડાદોડમાં, તમારે નહીં ખાધાનાં, કે નહીં પીધાનાં સુખ. વળી રેલગાડીવાળાને પાસના પૈસા આપવા પડતા હશે. વખત બેવખત રાખધૂડ ખાવાથી, તન ધનની અરવાઈ થતી હશે. તમારે ઘેર બેઠાં ધંધા કરો; તો તેના તે વાણીયા, તમારે ઘેર ધી દુધ લેવા આવશે. એ પૈસા વધારે મળતા જણાય છે; તે વધારો, વધારાના ખર્ચમાં ચાલ્યો જાય છે.”

આ સાંભળી બાઈઓ ભાઈઓ રાજ બહુ થયાં. તેમનો રાજપો જોઈને, વળી કહ્યું કે—“વિચાર કરી જોજો. ઠીક જણાય તો, જેમ અને જેમ ગામડે રહીને ધંધો કરજો. તમારી ગેરહાજરીમાં તમારાં બાળકો રજળતાં હશે. ગાયોનાં નાનાં નાનાં વાછરે પણ, બાલ—પાણી—કે

આર વિના આંગરતાં હશે. ભોળી ભરવાડણોને મ્હોં મધુરો હાથ ફરે; ત્યાં વાછરે કુદાકુદ કરે. થ્યો રામ રામ ! આ ગાડી આવી-એસી જમ્યો. ” [આજ માગથર વદી ૧, અમારા પિતાજીની મરણતિથિ હતી. દિવસ સફળ થયો.]

સાધુસંતોએ, સમાજસેવકોએ, રાજના દયાળુ અમલદારોએ, આવાં ભલાં લોકોને, પોતાના સમાગમનો લાભ, જરૂર આપવો જોઈએ. કહેતાં કહેતાં કાંઈક થશે. તેમને અર્થશાસ્ત્રની ગણતરી પ્રમાણે, લાભાલાભ પણ ખતાવવો જોઈએ. ગામડાનાં કુધ, શહેરની હોટલોમાં હોમાય છે. તેનું પરિણામ પાયમાલી સિવાય બીજું કાંઈ નથી. શહેરની આસપાસનાં ગામડાંમાં, લોભનું ગાંડપણ વધી પડ્યું છે. પરિણામે તે બહુ દુઃખી થઈ ગયાં છે. એટલું ચાલ રાખવું કે-શહેરના બણેલા, વાળ્યા નહીં વળે; અને ગામડાના અબણ, વાળ્યા વળશે. મહેનત કરનારની જરૂર છે.

શા માટે વરતેજની વાત કરી ? તે બૂલ્યા નથીને ! આપણે એમ કહેતાં હતાં કે-માનવતાનો હેતુ, વિષયસુખનો વિકાસ નથી. ત્યાં વિષયસુખ-વૈભવ-ઐશ્વર્ય-વધી પડે; ત્યાં માણસાઈ મજબૂત જાય. શહેરોનો એપ ગામડાને લાગતો જાય છે. અંતે તેટલાં ગામડાં બચાવવાની જરૂર છે. રાજ્યોએ ધર્મદારાઅને સત્તાદારા, ઉડતી આગમાંથી, પ્રજાને બચાવવી જોઈએ. કરદેજનાં ભરવાડો જેવું, શહેરની આસપાસનાં ગામેગામમાં છે. ભરવાડોની સ્થિતિનો બરાબર અભ્યાસ કરી; તેમને સન્માર્ગે વાળવાં જોઈએ. જુલાં પડેલાંને રસ્તો બતાવવાનું બહુ પુણ્ય છે.

‘એક અડધા ક્ષણ માટે પણ, આપને તજ સકું એમ નથી.’-એમ ઉદ્ભવ બોલ્યા, જળાવનાનું જાણે માછલું. આ કાંઈ માયાનો ફંદ નથી-દૈવી ફંદ છે. ઉદ્ભવના શા ભાગ્ય હશે ! માયામાં મયાય નહીં. સ્ત્રી પુત્રોમાં પણ પક્ષીને પણ રાગ છે. આપણે પણ તેમજ છે; દેવોને અને દાનવોને પણ તેમજ છે. તેથી આગળ વધે ત્યારે ભગવાનમાં અને ભગવાનના બકતોમાં ભાવ થાય. ભગવાન કેવા ?—[મોક્ષવાણી પાનું ૭૮]

સોરઠો—ભાવ વશ્ય ભગવાન, સુખનિધાન કરૂણા ભુવન;

તજ મમતા મદ માન, ભજ્યે રામ સિતા રમણ-સીમાવરં

પછી ?-પછી પણ સાંભળો—

ચોપાઈ—સુની ભુચંડિ કે બચન સુહાચે, હર્ષિત ખગપતિ પંખ પુલાચે.

હર્ષિત ખગપતિ પંખ પુલાચે.

નયન નીર મન અતી હર્ષાના, શ્રીરધુપતિ પ્રતાપ ઉરઆના.

છેવટમાં ઉદ્ભવે કહ્યું છે કે—મામ્ અપિ સ્વધ્યામ નય-મને પણ આપ સ્વધ્યામમાં લઇ જાઓ. મને આપની સાથે ને સાથે રાખો. વૈકુંઠવાસ કરાવો.

ભગવદ્ કથાનો મહિમા બતાવે છે—

તથા વિક્રીડિતં કૃષ્ણ, નૃણાં પરમમજ્જલમ્ ॥

કર્ણપીયૂષમાસ્વાચ, ત્યજત્યન્યસ્પૃહાં જનઃ ॥૪૪॥

૪૪ પદ્યછંદ- દે કૃષ્ણ ! પરમમંગલં હિતિ તથા વિક્રીડિતં-પરમ કસ્યાણકારી એવું આપનું ચરિત્ર. કર્ણચોઃ પીયૂષ-વળા જે કાનના અમૃતપુલ્ય છે તેને. આસ્વાચ-આપીને. જનઃ અન્યસ્પૃહાં ત્યજતિ-લોકો બીજી સધળી સ્પૃહાને તજ દે છે.

અર્થ—હે કૃષ્ણ ! મનુષ્યોને મહામંગળ રૂપ અને કાનને અમૃત તુલ્ય લાગે એવાં આપનાં ચરિત્રોનો સ્વાદ લાગવાથી, હોકોને ખીબ સઘળા પ્રકારની તૃષ્ણા મટી જાય છે. [૪૪]

૪૩ વિવેચન—

ગદુલાલજી મહારાજ બોલ્યા છે કે—

રાગ-કલ્યાણ.

કૃષ્ણ કથામૃત પી-પી-પી, પ્રાણી હો કૃષ્ણ કથામૃત પી. ટેકો

કૃષ્ણ કથામૃત પાન કરીશ તો, જમ કરશે તને જી જી જી—પ્રાં

ધન વનિતાને સ્થિર માને તું,—[ધુ'ય ક્યાં પડી છે ? તે ખતાવે છે.]

[જૂલ ક્યાં થાય છે ? તે ખતાવે છે—]

ધન વનિતાને સ્થિર માને તું, કાળ હસે તને ખી ખી ખી—પ્રાણીં

હરિસેવનમાં રાખી મન તું, પાપ થકી તું બી બી બી—પ્રાણીં

ગોવર્ધન પ્રભુ ભક્તિરહિત જે, ઇતર કથા તો શી શી શી—પ્રાણીં

કર્ણપીયુષ્—કાનને અમૃતતુલ્ય લાગે એવું. ‘શ્રીકૃષ્ણકર્ણામૃત’ નામનો પણ્ય એક સુંદર ગ્રંથ છે. નામ તેવાં તેમાં ગુણ છે. રસીક જીવોએ જ્ઞાન-ધનના ઢગલા કરી દીધા છે. મરદામી હોય; તે ઉપાડી શકે. આ માસીક જીવોએ! તમારે સૌને ઘેર આવે છે. પણ્ય ભાગ્યશાળી હશે—મરદ હશે; તે વાંચતા હશે. બાકી ડોશીઓને જ્યારે પૂછો; ત્યારે એમજ કહેતી હશે,—કે ‘અવકાશ નથી;’ ‘હજી વાંચવું બાકી છે’ વિગેરે-વિગેરે. કામકાજની જેમ ધણી જરૂર છે. તેમ રાત્રે જમ્યા પછી, અવકાશની પણ્ય જરૂર છે. રાત્રે અવસ્ય નવરા થવું જોઈએ.

અન્યસ્પૃહાં જનઃ ત્યજતિ—જેને હીરા મળ્યા હોય, તે પાછ બે પાછ માટે ફાંફાં નજ મારે. હીરા કરતાં પણ્ય આ મોંધું. હીરા તારણહાર નહીં; ભગવદ્ વાર્તા તો તારણહાર છે. પાંચશો રૂપૈયા ગાંઠે બાંધીને તીર્થોમાં જાય; પાછ લઇને કથામાં ન જાય. તીર્થોમાં કુટાહ મરે; રોશને બે કલાક વહેલા જઇને બેસે. કથામાં રજળતા રજળતા આવે. છેલ્લો નંબર. જીવને પડળ વળ્યાં છે. સાચું સાધન સમગ્રતું નથી.

વળી પાછા ઉદ્ધવજી કહે છે કે—પણ્ય પ્રભુ ! મારાથી તમારા વિના રહી શકાશે નહીં—

શર્યાસનાટનસ્થાન-સ્નાનક્રીડાડશનાદિષુ ॥

કથં ત્વાં પ્રિયમાત્માનં, વયં ભક્તાસ્ત્યજેમહિ ॥૪૫॥

૪૫ પદ્મછેદ—શર્યા ચ આસનં ચ અટનં ચ સ્થાનં ચ સ્નાનં ચ ક્રીડા ચ અશનં ચ તાનિ આદોનિ ચેષુ તાનિ તેષુ શર્યાં—શર્યા, આસન, ફરવું, ઉભું રહેવું, નહાવું, ક્રીડા અને ભોજન ઇતિયાદિક સર્વ કરવામાં. **વયં ભક્તાઃ—**અમે કે જેઓએ સેવા કરી છે તે. **કથં ત્વાં પ્રિયં આત્માનં ત્યજેમહિ—**આપ કે જે પ્રિય આત્મા રૂપ છો; તેને કવી રીતે તજી શકીએ !

ત્વયોપશુક્લગ્નં-વાસોડલંકારચંચિતાઃ ॥

ઉચ્છિષ્ઠોજિનો દાસાન્-તવ માયાં જયેમહિ ॥૪૬॥

અર્થ—જેઓએ શય્યા, આસન, ફરતું, ઉભું રહેતું, નહાતું, કીડા અને લોજનાદિ સર્વ કામમાં, આપની સેવા કરી છે; એવા અમે, પરમપ્રિય આત્માસ્વરૂપ, આપનો શી રીતે ત્યાગ કરી શકીએ ? (૪૫). આપે વાપરેલી માળાઓ, ચંદન, વસ્ત્ર અને અલંકારોને ધારણ કરનારા અમે, તથા આપનું એકું જમનારા અમે ભકતો, આપની માયાને તરી જશું. (એટલે હું માયાના બચથી, આ પ્રાર્થના કઈ છઉં; એવું કાંઈ નથી. માત્ર આપનો વિયોગ સહન કરવા અસમર્થ છઉં. અને તે માટે, મને આપના ધામમાં હાજર જવા, મારી આ પ્રાર્થના છે.) (૪૬).

૪૫-૪૬ વિવેચન—

જેની અમીરાત આજ છે; અને કાલ નથી; અથવા જે આજ છે; અને કાલ નથી; એવા એક દિલ્હીના આદશાહ સાથે, ઉઠ્યા બેઠા હોઇએ; તે વિયોગ થતાં, અકળાઈએ; ત્યારે આતો લક્ષ્મીનો પતિ; અને દેવદેવેશઃ યોગેશઃ પુણ્યમ્બજીર્તનઃ—તેમના વિયોગના ધા કેમ ન વાગે ! વળી કેટલી બધી છૂટ ! વ્રજમાં ગોપીકાઓની ખબર કાઢવા, ઉદ્ધવજીને મોકલ્યા હતા. છૂપા ભેદ કોને કહેવાય ! ગોપીકાઓનો ભગવાનમાં પ્રેમ જોઈ, ઉદ્ધવનો ગર્વ, ગળી ગયો. ઘોડામાં કેટલી તાકાત છે; તે તેને ખીલે બાંધી રાખીએ; ત્યાં સુધી ખબર પડે નહીં. તેને શરતના મેદાનમાં દોડાવીએ; ત્યારે તેની તાકાતની, ખબર પડે. તેમ ‘હુંજ ભક્ત,’ ‘હુંજ શાની,’ ‘હુંજ જીવનમુક્ત’—એવું ધરને ખુણે બેસીને, માન્યા કરીએ; તે મનની તાકાતની ખબર પડે નહીં. રૂઢા પુરુષોના મેળાવડામાં જઇએ. નિર્માની યધને ન્યાં ત્યાં બેસી જઇએ. એક ખીમને મળીએ હળીએ; તેઓમાં ઉંચા ચારિત્ર નિહાળીએ; તેમનાં—[ગીતા અ. ૧૩]

અમાનિત્વમર્દમિત્વ-મહિલાશ્ચંતિરાજિવમ્ ॥

આચાર્યોપાસનં શૌચં, સ્થૈર્યમાત્મચિનિગ્રહઃ ॥૮॥

વિગેરે વિગેરે તપાસીએ; ત્યારે આપણી ઉણપ જણાઇ આવે. અમારામાં ધણી ધણી ઉણપો છે. આવા પ્રસંગે, અમે અમારી ઉણપોને ઠીકઠીક કરી; પ્રભુ સન્મુખ થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છઈએ. આ તે અનેક જનનાં અંધારા છે. અહીં સગવડ ધણી છે; ત્યારે અહીં ઉપાધિના ઢગલા આસપાસ પડ્યા છે; અને અહીં આ અવતારે ડોઢ ડહાપણ પણ, બહુ વધી પડ્યું છે. દંભ, પાખંડ રાગદ્વેષ, ઇર્ષ્યા વિગેરે આપણને ઘેરીને ઉભાં રહે છે. જરા ગફલત કરીએ; તે તે હૃદયમાં પેસી જાય. પછી જેવો કાચ એવું દેખાય. જે પોતાની ઉણપને સમજ્યા હતા; એવા ઉદ્ધવજી પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે.

ત્વાં પ્રિયં આત્માન્-આપ કે જે પ્રિય આત્મા છે; તેમને (કેમ તજી શકીએ)

૪૬ પદ્મકંઠ—ત્વયા ઉપશુક્લઃ સ્વચ્છ ગંધઃ વાસાંસિ ચ અલંકારાશ્ચ તૈઃ ચંચિતાઃ इति वयं-તવ વાસાઃ આપે વાપરેલી માળાઓ ચંદન, વસ્ત્ર અને અલંકારોને ધરનારા અમે ભકતો ઉચ્છિષ્ઠં મુજતે इति उ०—એકું જમનારા—એવા અમે. વાસાઃ—ભકતો. તવ માયાં જયેમહિ—આપની માયાને તરી જશું.

સ્વયોપયુક્ત વિગેરે શબ્દોથી, ઉદ્ધવજી પોતાની નિમર્ણ ભક્તિને વિદિત કરે છે. = બધા લાભ, વ્હાલી અને હોય; વ્હાલા પુત્રને હોય; અને કદ્યાણુને કહે દોડ્યા આવ વ્હાલા શિષ્યને હોય. બીજા કાષ્ઠને હોય નહીં. આ અને પુત્ર લૌકિક સંબંધમાં ભુલાં પ જાય; ત્યારે આ લાભથી વિમુખ રહે. શિષ્ય પોતાના જ્ઞાનના અગર વૈરાગ્યના ધર્મમાં ભૂ પડી જાય. જુલા ન પડે; તેનેજ આ લાભ મળે. ભક્તિ ભગવાનને વશ કરે. [મહુલાલજી

ભક્તિ થકી વશ થાય; દયાનિધિ ભક્તિ થકી વશ થાય. ટેક.

ભવભંજનની ભક્તિ કર્યોથી, જન્મ મરણ મટી જાય—દયાનિધિં

વિદ્યાનિધિ મોટા મુનિ છોડી, પશુ ગજ માટે ધાય;

દુર્યોધન ભોજન તજી રૂચીથી, શાક વિકુર ઘેર ખાય—દયાનિધિં

જેના મુખ પ્રસાદ કણુ સાર, બ્રહ્માદિક લલચાય;

શદ્ર આ બિલ્લીનાં મોરાં, લેતાં તે ન લગ્નય—દયાનિધિં

જે પર છત્ર ધરે પ્રેમેથી, અમર છત્રપતિ રાય,

તે ગિરિછત્ર ધરી સ્થિર કરમાં, બજે ગોપને ગાય—દયાનિધિં

વિધિ શિવ શેષ અશેષ વેદમાં, જેના દાસ કહાય;

અણુવાણે પદ દુપદ સુતાના, દાસ બનીને જાય—દયાનિધિં

[અસ ! થવાલો. થવાજ હો—અસ ! એકલી તાળીજ પડે—બીજા અવાજ નહીં. = શું થાય છે ! આ શું સંભળાય છે !]

અણુવાણે પદ પદસુતાના, દાસ બનીને જાય;—દયાનિધિં

વિદ્યા વૈભવ વિવિધ વચન બળ, કોઈ થકી ન રીઝાય;

ગોવર્ધન હરિ પ્રેમ બંધનથી, દીનબંધુ બંધાય—દયાનિધિં

ખમા ! દયાનિધિ ! ખમા કૃપાળુ ! હું શા આપના જશ ગાઉં ! જ્યાં શારદા ભૂ પડી ! હું તો આપને લળી લળી પજોજ લાગું ! ભયંકર સંસારે ઉભો છઉં. મરદ બની મહાહું છઉં. તે તમામ આપની કૃપા. મારા મગજને આ મશાલો ક્યાંથી !

એહુંખાવું—એહુંખાવામાં પુણ્ય છે; તોપણ એહું ખાવાખવરાવવાનો રીવાજ, બંધ કરે જેવો છે. કારણકે કલિયુગ છે. પાખંડનો પ્રચાર બહુ છે. સાચું ખોટામાં તણાઈ જાય છે વળી સ્વધર્મને આંચ આવે; તેમ તો કદિ કરાયજ નહિં. સ્ત્રિએ પતિ સિવાય કોઈનું એ ખવાયજ નહીં. સાધુસંતો વર્ણુબારા છે. વર્ણુમર્યાદાવાળાએ, તેમનું એહું કદિ ખાવું નહી આજ કાલ કલિયુગમાં, ધાંચી-મોચી-તેલી-તંબોળી-ભુવાર-સુતાર-દરજી સૌ શુરપદે પહોંચ છે. તેઓ અદ્વૈતસિદ્ધાંતની વાતો કરે; વિચારસાગર વાંચે; અગર ભજન કીર્તન કરે; પા લાખે એક બે હીરા હોય. પોતાનું એહું ખવરાવવાનો, તેમને બહુ શોખ હોય છે. કારણકે—ઓ પાત્ર, અને અદકું ભણ્યો. આભડછેટના એવા કંદમાં કદિ પડવું નહીં. એમ કરવાઈ કોઈ ભગવાનને દેખાડી શકે એમ નથી. ભાગવત કહે છે કે ‘ભગવાનને સ્વધર્મ વ્હાલો છે ભગવાન સ્વધર્મ પાળવાનું કહે છે.’ સાકર તુલસીનો પ્રસાદ લેવો અને દેવો.

ભગવાન કૃષ્ણ જીમનાકાંઠે, સખાઓ સાથે વનભોજન કરતા હતા; ત્યારે ભગવા કૃષ્ણનું એહું ખાવા માટે, બ્રહ્માજી જીમનાજીમાં માછલું બન્યા હતા. નારદજી પૂર્વ અવતારના દાસી પુત્ર હતા; ત્યારે તેમના શેઠને ઘેર, સંત આતુર્મીસ કરવા આવ્યા હતા. નારદજીએ તેમ

એકું આધું હવું. ભક્તમાળના લખનારા નાભાણ, જે મઠમાં લખાય થયા હતા; તે મઠના સંતાનું એકું વીણી, પાતળમાં મુકીને, જમતા હતા. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરોમાં, બ્રાહ્મણોની નાતો, અવારનવાર થયા કરે છે. તેનાં એમાં જુદાં, ઘણા લોકો ખાય છે. જો એકું જુદું જ જીવને પાવન કરતું હોય; તો એક અમદાવાદમાંથીજ દર વરસે, દસ વીસ હજાર માનવીઓ પાવન થઈ જવાં જોઈએ. યાદ રાખવું કે-એમાં જુદાં સાથે કાંઈક છે. તે કાંઈક શું છે? પતિવ્રતા સ્ત્રીને, પતિની એડી થાળીમાં જમવું; બહુ ગમે. આવો ડોળ જે પતિવ્રતા નથી; અને કરે; તેને તેનું ફળ ન મળે. અમારે ત્યાં પણ, આવો ડોળી, ઘણા આવતા, અને આવે છે. અનન્ય ભાવ હોય; ત્યાંજ એમાંની કાંઈક અસર થાય. શ્રી આચાર્યમહા-પ્રભુજી પાસે કૃષ્ણદાસજી; શ્રી શંકરાચાર્ય પાસે તોટક વિગેરે વિગેરે. દશમને ૧૩-૧૪ મે અધ્યાયે બ્રહ્માની સ્તુતિ સાંભળી છેને? કેવી દીનતા! કેવો અનન્ય ભાવ!

હજી ઉદ્ધવજી કહે છે કે—

વાતાશના ય ઋષયઃ, શ્રમણા ઊર્ધ્વમન્યિનઃ ॥

બ્રહ્માચર્યં ધામ તે યાન્તિ, શાન્તાઃ સંન્યાસિનોઽમલાઃ ॥૪૭॥

વયં ત્વિહ મહાયોગિન, ભ્રમન્તઃ કર્મવર્ત્મસુ ॥

ત્વદ્વાર્તયા તરિષ્યામસ્-તાવકૈર્દુસ્તરં તમઃ ॥૪૮॥

સ્મરન્તઃ કીર્તયન્તસ્તે, કૃતાનિ ગદિતાનિ ચ ॥

ગત્યુત્તિસ્મતેક્ષણક્ષેલિ, યત્કલોકવિહમ્બનમ્ ॥૪૯॥

અર્થ—હે મોટા યોગી! વાયુનું ભક્ષણ કરીને રહેનારા યોગીઓ, તપ સુધી પરિશ્રમ કરનારા, બ્રહ્મચર્ય પાળનારા, શાંત અને નિર્મળ સંન્યાસીઓ તો, આવો ભયંકર પરિશ્રમ કયાં પછી, માંડમાંડ-આપના બ્રહ્મલોકમાં જાય છે; અને અમે કે જેઓ; આ જગતમાં કર્મમાર્ગમાં ભટકીએ છઈએ તેઓ,

૪૭-૪૮ પદ્યોદ્દે—હે મહાયોગિન—હે મોટા યોગી! એ ઋષિઓ છે તે. વાતે અશનં યેષાં તે વાતાશનાઃ—વાયુનું ભક્ષણ કરનારા. શ્રમણાઃ—તપ સુધી પરિશ્રમ કરનારા ઊર્ધ્વ મધનંતિ इति ઊર્ધ્વમેચિનઃ—વીર્યને ઉચે લઈ જનારા—બ્રહ્મચારીઓ. શાંતાઃ—શાંત. અમલાઃ—નિર્મળ. સંન્યાસિનઃ—સંન્યાસીઓ. બ્રહ્માચર્યં યાન્તિ—આપનાં બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. વયં તુ હિહ—અમે તો અહીં આ જગતમાં. કર્મવર્ત્મસુ ભ્રમન્તઃ—કર્મમાર્ગમાં ભટકીએ છઈએ તે. તાવકૈઃ સહ—આપના ભક્તો સાથે. તવ વાર્તયા ત્વદ્વાર્તયા—તમારી કથાથી. દુસ્તરં તમઃ—ભયંકર સંસારને. તરિષ્યામઃ—તરી જશું.

૪૯ પદ્યોદ્દે—તે કૃતાનિ—આપનાં કાર્યો. ગદિતાનિ ચ—અને આપ ગીતાઆદિ જે કાંઈ બોલ્યા તે. તથા ગતિશ્ચ ઉત્તિસ્મતં (ઉત્તમ મંદહાર્ય) ચ ર્દેક્ષણ ચ ક્ષેલિશ્ચ (પુલિંગ) તેષાં સમાહારઃ इति યત્-ગત્યુત્તિ—જેમાં ગતિ, ઉત્તમ મંદહાર્ય, અવલોકન, અને મશ્કરી છે એવું. નૃલોકવિહમ્બનમ્—મનુષ્યલોકનું અનુકરણ—મનુષ્યો કરે એવું સાધારણ વર્તન—તેનું. સ્મરન્તઃ કીર્તયન્તઃ—સમરણ કરતા તથા તેનું કીર્તન કરતા એવા અમે. [તરિષ્યામઃ (અખહાર)—તરી જશું],

આપના ભક્તો સાથે, તમારી કથાથી, ભયંકર સંસારને તરી જશું. [૪૭-૪૮]. આપનાં કાર્યો, આપ ગીતાઆદિ જે કાંઈ બોલ્યા—તે ઉપદેશો, તથા આપની ગતિ, ઉત્તમ મંદહાસ્ય, અવલોકન અને મશ્કરી, જેમાં છે એવું મનુષ્યના જેવું આપનું વર્તન, તેનું સ્મરણ તથા કીર્તન કરતા એવા અમે, (આ ભયંકર સંસારને તરી જશું.) [૪૯]

૪૭ થી ૪૯ વિવેચન—

કેવા ભાવ! પોતાનું કેટલું નીકટપણું સૂચવે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—‘આપને પ્રાપ્તવાના અનેક રસ્તા છે. તે તમામ રસ્તા, કષ્ટસાધ્ય છે. મને તો એકજ રસ્તો, સુસાધ્ય જણાય છે; તે એ કે—તમારા ભક્તોની સાથે બેસીને, તમારી વાતો કરવી. “સંતો તણા સહવાસમાં ગુણ કૃષ્ણના ગાયા કરે.” કર્મથી ઉંચા નીચા દેહ પ્રાપ્ત થાય. ‘જન્મ મરણના રેંટમાં ફરતા જીવોને માટે, આ ઉત્તમ દવા છે;’ એમ ઉદ્ધવ બોલ્યા.

આ મોક્ષપત્રિકા તે છે—ભગવાનના ભક્ત શ્રીશુકદેવજી પાસે બેસીને, આપણે ભગવાનની વાતો સાંભળીએ છઈએ. જહાલા પતિની વાતો કરતાં, પતિવ્રતા સ્ત્રીની કાંચળીન કસો છૂટી જાય; તેમ ભગવાન કૃષ્ણની વાતો કરતાં કરતાં, પરમ ભક્ત શ્રીશુકદેવજીમાં અનેક પ્રકારની વિહ્વળતા દેખાય છે. આંચકા આવે તે સાઈ નહીં; પણ ભગવાનની વાતો કરતાં, અગર સાંભળતાં, ધડી બે ધડી, આંચકા આવી જાય, તો મોટાં ભાગ્ય સમજ્યાં. કુલં પવિત્ર જનની કૃતાર્થા. વિગેરે—વિગેરે.

એમ પણ કહી દીધું કે—કર્મબંધનો ક્ષીણ કરવા માટે, ભગવાનના ભક્તોનો સમાગમ, અને ભગવાનની વાતો, ઉત્તમ સાધન છે. તાંજળગમની ભાજી ઘણી ગુણકારી, અને! રોજને મટાડે; વળી સરતી; પણ પ્રીક્ષી. તેથી તે જીવને ગમે નહીં. જીવને ભીંડા ગમે ચાત્રામાં અથડાવું ગમે. યજ્ઞોની હોહા ગમે. યાદ્રણાદિક વ્રતો ગમે. [ઉદ્ધવને ગમ્યું; તે અમને ગમ્યું છે. તેથી અમારે—તમારે, આ મગ્ન આવી છે. આ આપણું સત્તરમું વરસ ચાલે છે. નહીં તો સત્તર વરસમાં, ૫૧ બેસ કર્યા હોય.]

૪૯ મા શ્લોકમાં કહી દીધું કે—આ કથાવાર્તાજ અમારો ધંધો. ભલે તે તમામ માનવલીલા છે. દેવલીલા નથી. પણ અમારે તેનુંજ કામ છે. એટલે તમારી અવતારબુલવણીમ ખીળાં જૂલે પડે; તેમ અમે ભુલા પડશું નહીં.

અમે શું છઈએ તે—

શિખરિણી૦

યદેતત્ સ્વાચ્છંદં, વિહરણમકાર્પણમશનં ।

સદ્યૈઃ સંવાસઃ, શ્રુતમુપશમૈકવ્રતફલમ્ ॥

મનો મંદસ્પેદ, હિરરપિ ચિરવ્યાપિ વિમૃષ્ણ ॥

ન જાને કસ્યૈષા, પરિણતિરુદારસ્ય તમસઃ ॥ ૪૯ ॥

[ભ. વૈરાગ્યશતક]

અર્થ—અમારો પોતાનો આ સ્વચ્છંદી વિહાર. [એટલે સંસારમાં છઈએ; જરૂરી હરિને ધરણ રહીને, શ્રીહરિની વાતો કરવી તે. તથા સંસારમાં રહીને, ત્યાગનાં સુભોગવવાં, તે અમારો વિહાર.] (૨) અમારાં ઉદાર ભોજન. [એટલે સાદાં સરસ ભોજન.]

અર્થ વાળાં ભોજન.] (૩) આર્યો સાથે અમારો સહવાસ. [એટલે-યાત્રવલ્કય, વ્યાસ, પતંજલિ, વાલ્મીકી, વસિષ્ઠ, કાલિદાસ, માધ્વ, ભવભૂતિ, શ્રી આચાર્યકરાચાર્યાદિ, ગૌતમ, મહાવીર અને શ્રીસ્વામીનારાયણાદિ ઉત્તમ આચાર્યો, દુષ્સીદાસ, કમ્પીર, મીરાં આદિ અનેક સંતો સાથે, વાતો ચિતો કરવાની સંપૂર્ણ સગવડ-એવો અમારો ઉમદા સહવાસ.] (૪) શાંતિરૂપી વ્રતના ફળને આપનારૂં અમારૂં શાસ્ત્રત્રવણ [એટલે ધણીજ ધીરજ રાખ્યાનું ફળ, જે કોઈ મળ્યું હોય; તો સાંઈ સાંઈ સાંભળવાનું મળ્યું-તે.] (૬) બાહ્ય વિષયોમાં અમારા મનની મંદતા. [એટલે સંસારનાં શોભાવાળાં કામકામોમાં, અમને બહુ રાગ નથી તે મંદતા]. આ સઘળું કયા ઉત્તમ તપનું ફળ હશે; તે ધણા વખત સુધી વિચારતાં પછી, અમારાથી અમળતું નથી.

અમારા જીવનવ્યવહારની આ ભુલવણી છે. ‘આ ભુલવણીમાં, અમારાં ‘ભાગુ’ ધણીયાર જૂલાં પડતાં,’ એમ અમે મરવું કેવી રીતે?—તે ગ્રન્થમાં (૩૩૦૨ મે પાને) કહ્યું છે. તમારામાંના કેટલાએક ઉપલકીયા, હજી અમને ‘ચોપડીએનો વેપાર કરનાર’ સમજે છે. ચોપડીએના રહસ્યને, અને એવું રહસ્ય, આહોં ક્યાંથી ? અને કેમ બન્યું ? તે સમજવા પ્રયત્ન કરી શકતા નથી. પાપના પડદા તુટશે; ત્યારે રહસ્યને સમજશે. આ તો અમારો હરખનો હિંદોળો છે.—

ભુલું અને આપને સૌને ભુલાવું; જમું-અને-આપને-સૌને-જમાડું. રમું અને આપને સૌને રમાડું; ગાઉ-અને-આપને-સૌને-ગવડાવું. ભોલું ત્યાં-એ-પાંચ-પચીસ હજાર ઠેકાણે સંભળાય; એવી આ અમારી ગોઠવણ છે. એક ચાંપ દાખતાં, અનેક ઠેકાણે જ્ઞાન દીપકો પ્રગટે; એવો આ સુંદર વેપાર છે. આ જ્ઞાન બારીમાં માથું ધાલું; કે તુરત, આપને સૌને દેખું !

પાંચ-પચીસ-સો કે હજારો વરસ સંભળાય; એવી આ અમારી ગોઠવણ છે. આ ગોઠવણનો લાભ લેતાં શીખો. ઘેર ઘેર-ગામે ગામ-રાત્રે ધડી ધડી ખેસીને, આ વાંચો-સંભળાવો ! આ વેપાર ઉમદા છે. આ વેપારની પાછળ ધર્મદાના ઢગલા છે. સ્થો ત્યારે સૌને ધણા ધણા હેતથી જ્યશ્રીકૃષ્ણ ! સાવધાન છોને ? અમારૂં હૈયું ખસી ગયું; તેમ તમારૂં હૈયું ખસી ગયું નહોતું ને ? ઠેકાણે હતું ને ? ખસી જવામાં ખુસી રહેજો. શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્ધવ એકાંતે મળ્યા હતા; ત્યાં આપણે સૌ છંદ્રએ. બોલો શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રદેવકીજ્ય. હરહર મહાદેવ હર.

હવે શ્રી શુકદેવજી આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે.

॥ ઐશુક ઉવાચ ॥

एवं विज्ञापितो राजन्, भगवान् देवकीसुतः ॥

एकान्तितं प्रियं भृत्य-मुद्धवं समभाषत ॥६०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकविंशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

૫૦ પદ્મછેદ—૬ રાજન્-હે રાજા ! एवं વિજ્ઞાપિતઃ—આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરાએલા. દેવકીસુતઃ ભગવાન્-દેવકીના પુત્ર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે. एकान्तितं પ્રિયં ભૃત્યં ઉદ્ધવં-પોતાના અનન્ય ભક્ત ઉદ્ધવને. समभाषत-કહ્યું.

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—હે રાજન ! આ પ્રમાણે ઉદ્ધવજીએ પ્રાર્થના કરતાં, દેવકીના પુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અનન્ય ભક્ત ઉદ્ધવજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. [૫૦]

૫૦ વિવેચન—

જે વાતો ઉદ્ધવે પૂછી, તે વાતો પુછવાની, કોઈ ને ના નહોતી; સાને છૂટ હતી; પણ તે બને કેમ ? નાગરમાં નરસી થયા. પણ જોયા તેણે જોયા. સાંભળ્યા તેણે જ સાંભળ્યા; અને અંતરથી વિચાર્યા; તેણે જ વિચાર્યા. વિચાર્યા તેમને જ કાંઈ દેખાયું.

ગીતા ૬—માં આપુ કહે છે કે—

અવજાનંતિ માં યદા, માનુર્ષી તનુમાશ્રિતમ્ ॥

પરં માત્રમજાનંતો, મમ ભૂતમદેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

‘હું મનુષ્યરૂપે જઈ; તેથી મૂઠ લોકો મારા પરભાવને જાણતા નથી. અને તેથી જ હું કે જે સર્વનો ઈશ્વર છું;’ તેની અવગણના કરે છે.’

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ વિગેરે શબ્દોથી પ્રભુ બોલ્યા છે કે—‘એવા તો હજારોમાં એક’. આગળ ચતુર્થામણિ શબ્દોથી પ્રભુ બોલ્યા કે—‘પ્રયત્ન કરનારા હજારોમાંથી વળી કોઈકે જ મને તત્ત્વથી જાણે.’ આ બધી ખાંચખાંચ જાણી લેવા જેવી છે. મુંબઈમાં ખાર વરસ રહ્યા; પણ મમ્માદેવી ન દેખ્યાં !

ઉદ્ધવનાં વિશેષણો સાંભળ્યાં ને—**પ્રકાંતિનં, પ્રિયં મૃત્યં**—અનન્યભાવવાળા પ્રિય ભક્ત. દેવહૂતિ કપિલ પાસે યાન લેવા બેઠાં; ત્યારે માતાપણાનું અભિમાન તણ દઈ, દાસી બન્યાં હતાં; તેમ ઉદ્ધવજી કાકાપણાનું અભિમાન તણને ભગવાનના ભક્ત—દાસ બન્યા હતા. દશાંત—રાજા બ્રહ્મણ્ય પાસે કથા સાંભળતો હતો. પણ કાંઈ અસર થતી નહીં. એક દિવસ રાજાએ તેનું કારણ, પોતાની રાણીને પૂછ્યું. રાણીએ કહ્યું કે—તેનો જવાબ તો સહેલો ચટ છે.’

રાજા—કહે જોઈએ !

રાણી—તમને રાજપણાનું અભિમાન વળગ્યું છે. તે અભિમાન કથા સાંભળો એટલી ઘડી પણ, છૂડું પડતું નથી. એટલી ઘડી દૂર મુકીને, કથા સાંભળો; તો નમ્રતાના—દીનતાના—ફળગા, આપના હૃદયમાં ફરે. આ ફળગા જે હૃદયમાં ફાલે; ત્યાં શ્રવણની અસર થાય. આપને મન, કથાકાર એક કંગાલ બ્રાહ્મણરૂપે છે. ‘હું તેને આપું છું;’ અને તે ખાય છે’ એવું ક્ષુદ્ર અભિમાન પણ થતું હશે. તે બ્રાહ્મણ પ્રભુરૂપ સમજાય; ત્યારે શ્રવણની અસર થાય. આપ આપના માતા પિતાના નાના બાળક છો; પણ મારે મન, આપ સાક્ષાત્ પ્રભુ છો. અરે ! પ્રભુ પછી, અને પહેલા આપ ! આવો ઉમદા ભાવ મેં કેળવ્યો છે. કુધમાં જરા દહીં પડતાં, કુધ વિકૃત થઈને, દહીં બની જાય; તેમ મારું મન જરા વિકૃત થાય; તો આપણો સંસાર, ખારો થઈ પડે. તેમ આપનું મન જરા વિકૃત થાય; તો આપને કહેલી કથા ખારી થઈ પડે.

રાજા—હસતાં—હસતાં બોલ્યા—તું યુરનું કામ કર—એવી ડાહી જણાય છે.

રાણી—સ્યો ! ખડું કહીએ; ત્યારે તમે મરકરી કરો !

રાજ—મરકરી જરાએ નથી. તારા શુભ સંસ્કારો જોઈને, રાજ થયો છઉં. મન્વાદિઓએ માતાને ગુરુપદ આપ્યું છે; તેની તેં મને ખાત્રી આપી.

રાણી—મન્વાદિની સલાહ, આજકાલ કોને ગમે છે ! પથુ-તમારી કથાની વાત, મને કરોતે ! અવકાશ લઈને સાંભળવા બેસો છો; ત્યારે ઘડી બે ઘડી, રાજપથુના અભિમાનને તજી, દીનબાવથી સાંભળો; તો શું ખોટું છે ! જનક જેવા અષ્ટાવકને શરણે ગયા હતા. સિંધુ દેશનો રાજા રહુગથુ, પાલખીમાંથી ઉતરીને, જડ ભરતના પગમાં પડ્યો હતો; ત્યારે આપણે કાણુ !

રાજ—બરાબર ! હવે એમ કરીશ. પતિ પાસે સ્ત્રી, મોટી થવા મહેનત કરે; તો નાની થઈ જાય; અને નાની થવા મહેનત કરે; તોજ મોટી થાય. તેમ વક્તા પાસે શ્રોતા, નાના થવા મહેનત કરે; તોજ મોટા થાય. જે પુત્રો પિતા પાસે મોટા, તે જગમાં નાના, અને જે પુત્રો, પિતા પાસે નાના, તે જગમાં મોટા.

રાણી સાહેબ હસતાં હસતાં બોલ્યાં !—‘વાહ ! વાહ ! વાતને બરાબર મેળવી આપી. બસ ! બહાલ ! એમજ.’ [આપ સૌ સાથે છોને ? દેખાય છે ને ? દંપતિ હિચક બેઠાં છે.]

ઉદ્ધવ નાનામાં નાના થવા ગયા; તો મોટામાં મોટા થઈ પડ્યા. તમે સૌ આ વાત કથાઓમાંથી સમજી લેજો. આ દરિયા-પારની વાતો નથી. આ આપણી પોતાની વાતો છે. જીવ પ્રજુને બહુ બહાલો છે; પથુ પ્રજુ અભિમાનીથી અળગા રહે છે. ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનો છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ. બોલો શ્રીરામચંદ્રદેવકી જય. બોલો શ્રી રણછોડરાયની જય. હરહર મહાદેવ હર. આસપાસ બેઠાં હોય; તેમને સૌને, અમારા ધણીજ હેતથી જય શ્રીકૃષ્ણ કહેશોજી. શ્રીરામચંદ્ર કૃપાળુ ભજન મનો

માગશર ૧૯૯૩.
અમદાવાદ, મોક્ષમંદિર.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

અધ્યાય ૭ મો.

વિષય—આત્મગ્તાન સિદ્ધ કરવા સાર, અવધૂતના ઇતિહાસમાં કહેલા ગુરુઓમાંથી આઠ ગુરુઓનું વર્ણન ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહેશે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

પ્રજુ બોલે, તે પહેલાં, આપણે તેમનું પૂજન કરી લઈએ તો ઠીક ! ચંદન, પુષ્પહાર આરતિ વિગેરે તૈયાર કરો. એક સાધારણ કથાકાર વંદનીય છે; પૂજનીય છે; ત્યારે આ તો જગદ્ગુરુ ! સૌ સાવધાન છોને ?—

ચંદન-પુષ્પ-પ્રણામ થઈ રહ્યા. હવે આરતિ ઉતારીએ ! [ધૂપ તૈયાર છે ને ? ઢોલક કાંસી જોડા તૈયાર કરો.] સાવધાન !—

(આરતી)

કમલનયન શ્રીપતિ, પુરુષોત્તમ પ્યારા-પ્રજુ પુરુષોત્તમ પ્યારા !

નટવર નંદકુલાલા (૨) જય જય રઢીયાળા.

જય રાધા રમણા, પ્રજુ જયરાધા રમણા.

કુંબ બીહારી દયાળુ, (૨) જય પાતક હરણા—જય રાધા

સમક્ષેષુ રાજે, ત્રિભુવન ત્રિપુરારી, પ્રભુ ત્રિભુવન ત્રિપુરારી.

મીધારી મોરારી (૨) જય મોરલીવાળા—જય રાધાં

ગોવર્ધન તોળ્યો, ગોકુળને તારી, પ્રભુ ગોકુળને તારી;

ઈંદ્રનો ગર્વ હિતાર્યો, (૨) જય જય ગીરધારી—જયરાધાં

મી રણછોડરાયા, મોહન વનમાળી; પ્રભુ મોહન વનમાળી.

અનમદિરમાં વસીયા (૨) વસતા સુખકારી—જય રાધાં

હવે થોડી પ્રાર્થના પણ થાય; તો ઠીક. (પણ તે ઘણી દીન લાવે. ક્યાં પ્રભુ ! રાગભોના સજ્જ ! અને ક્યાં આપણે ! છેડું ઘણું; પણ, દીનલાવ જોઇને, મીઠી નજર કરી નાંખે; તો દિનતાથી—ખેડો પાર થઈ જાય.)

શરણુ.

હે નાથ ! મેં નથી કર્યો, કંઈ પુણ્ય કર્યો; કીધાં અનેક વળી પાપ તણાજ ધર્મો.

હું કુષ્ટ નીચ અપરાધ પ્રપૂર્ણ પાપી; ત્હારોજ છઉં, તદપિ કેશવ ! હે મુરારે ! ૧

[હાથ જોડ્યા છે કે નહીં ? નમ્રતાથી બોલો.]

ત્હાઈ ન નામ કદિ મેં, ક્ષણ એક લીધું; મિત્યા વદી અરરર ! જીવન મેં ગુમાવ્યું;

પુરો પ્રભુ વિપયભોલુપ, હુદ્ર પ્રાણી, ત્હારોજ છઉં, તદપિ કેશવ ! હે મુરારે !

આચાર્ય કે ગુરુ તણી, ત્યમ વેદની એ, આરા ન પાલન થઈ, શક્તી જરાએ;

હા નાથ ! રંક અતિ તુચ્છ, અત્યંત પાપી, ત્હારોજ છું, તદપિ કેશવ ! હે મુરારે !

કીધાં કુકર્મ જગમાં, ન ગણાય એ તો, આચાર બ્રહ્મ પથબ્રહ્મ થયો દયાળો;

કુખ્યો ભવાબ્ધિ મહોં, તાર કૃપા કટાક્ષે, તારજ છે શરણુ, કેશવ ! હે મુરારે !

‘કાન કુટિલ ખલ કામી, મો સમ’ વિગેરે શબ્દોથી તુલસીદાસ બોલ્યા છે.

યજ્ઞ ગાતાં શારદા પાર ન પામે; તો આપણે કાણ !

[જ્યાં જ્યાં આ પત્રિકા કથા રૂપે વંચાતી હોય; ત્યાં ત્યાં પોતાના ઈષ્ટદેવનું પૂજન બાવથી કરવું. કથાકારનું પણ પૂજન કરવું. તેથી ભગવદ્ ભાવ વધશે.]

બસ ! પ્રભુ કહે છે; તે હવે સાંભળો—

શ્રીમગવાનુવાચ—

યદાત્ય માં મહાભાગ, તસ્મિકીર્ષિતમેવ મે ॥

બ્રહ્મા ભવો લોકપાલાઃ, સ્વર્વાસં મેઽભિકાંક્ષિણઃ ॥૧॥

મયા નિષ્પાદિતં હ્યત્ર, દેવકાર્યમશોષતઃ ॥

યદર્થમવતીર્ણોઽહ-મંદ્રોન બ્રહ્મણાઽર્થિતઃ ॥ ૨ ॥

૧ પદ્મકંઠ—હે મહાભાગ । હે મોટા ભાગ્યશાળી ઉદ્ધવ ? (ત્વં) યત્ માં આત્ય-તમે જે મને કહ્યું. તત્ મે (મયા) ચિકીર્ષિતમ્ પદ્ય-તે કરવા મેં ધારેલું છે. બ્રહ્મા ભવઃ લોકપાલાઃ—બ્રહ્મા સદાશિવ અને લોકપાળો. મે સ્વર્વાસં—મારા વૈકુંઠવાસને. અભિકાંક્ષતે इति અભિકાંક્ષિણઃ—ઈચ્છા રાખે છે.

૨ પદ્મકંઠ—બ્રહ્મણા અર્થિતઃ—બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરાએલી. તત્ત્વ—તે કામ કરવા માટે. અંદ્રોન અવતીર્ણઃ અહં—અંશની સાથે હું અવતર્યો છઉં. પછી અત્ર—આ લોકમાં. દેવ-કાર્યં મયા અશોષતઃ નિષ્પાદિતં હિ—દેવોનું કાર્ય મેં સંપૂર્ણ રીતે કરી આપ્યું છે.

અર્થ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—હે મહાભાગ્યશાળી ઉદ્ધવ ! તમે જે કહો છો; તે કરવા મેં ધારેલુંજ છે. બ્રહ્મા, શિવ, અને લોકપાળ દેવતાઓ, મારા વૈકુંઠવાસને ઇચ્છે છે. [૧] બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરવાથી, હું જે કામ કરવા માટે, અંશની સાથે અહીં આવતયો છઉ; તે સઘળું દેવતાઓનું કાર્ય, મેં કરી લીધું છે. [૨]

૧-૨ વિવેચન—

હે મહાભાગ ! હે મોટા ભાગ્યશાળી ! એમ પ્રભુએ ઉદ્ધવને કહ્યું. કારણકે છાપન કોટિ યાદ-વેમાં, ઉદ્ધવજી ભગવાનના રહસ્યને સમન્યા હતા. ધરમાં હીરામોતી પહેરીને ફરે; એવી સ્ત્રી હોય; પણ પતિના રહસ્યને સમજે એવી સ્ત્રી થોડી હોય. પાંચ પચીસ લાખ રણા લાવે; એવા દોકરા હોય; પણ પિતાના રહસ્યને સમજે; એવા દોકરા થોડા હોય ! ગુરને પચીસ પથાસ હજાર શિષ્ય હોય; પણ ગુરના રહસ્યને સમજે; એવા એક બે હોય. ન્યાં વસો; ન્યાં કામ કરો; ન્યાં સંબંધ બાધો; ત્યાં એક ઠેકાણે તો, બરાબર ખાનદાન થજે. ભગવાનના થવું; તે તો મુશ્કેલ; પણ સંસારમાં કોઇ ઠેકાણે, આપણો નબર પહેલો રાખવો; તે પણ મુશ્કેલ છે. અહીં અમારે ઘેર ધણું આવે છે. માત્ર એક બેનો નબર પહેલો છે. તેમને ધન્યવાદ આપું છઉ. સંબંધ બાંધવા સહેલા; પણ બાંધીને ટકાવવા તે અઘરા. આપણું કાણુ બગાડે ?—બહાલામાં કાણુ વિરોધ કરાવે ?—આપણી પોતાની દોષ જોવાની ટેવ. આ ટેવ દૈવ થતાં, સામામાં ગમે એવો ગુણ હોય; તોપણ ગુણ દેખાય નહીં. રાત્રે સુતી વેળા, દીવો લઇને ધરના ખુણે ખુણા તપાસવાની ટેવ રાખવી પડે છે. તે વખતે ખુણામાં લપાઇ બેઠેલો ચોર, જે આપણા દેખાવમાં આવી જાય; તો તેને આપણે બહાર કાઢી મૂકીએ છઇએ. તેમ સંસાર સંકેલનારે—મુમુક્ષુએ સંસાર સંકેલતાં, જ્ઞાન દીપક લઇને, હૃદયમંદિરમાં અવાર નવાર ફરી વળવું. જેઇએ. સ્વનિરીક્ષણમાં દોષદષ્ટિરૂપી ચોર, હૃદયમાં દેખવામાં આવી જાય; તો તે ચોરને અવશ્ય દૂર કરવો જેઇએ. જેણે દોષ દષ્ટિને દૂર કરી હશે; જેણે શ્રીકૃષ્ણમાં ગુણ-ગુણ-ને ગુણજ દેખ્યા હશે; એવા ઉદ્ધવને પ્રભુએ, ‘મહાભાગ’ કહીને બોલાવ્યા હતા.

વળી એક બીજી વાત—મરવા વખતે મીઠકત લેનારો યોગ્ય અધિકારી મળી જાય; તો મરનાર રાજ થાય. મીઠકતના કરતાં મોઘી બ્રહ્મવિદ્યા-તે લેનાર મળી આવે; ત્યારે અનેરો આનંદ થાય. બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી ઉદ્ધવ મળ્યા. પ્રભુ રાજ થયા જણાય છે.

‘અવતાર હેતુ પૂરો થયો છે; એમ પ્રભુ બોલ્યા; પણ ભક્તોને હમેશાં એક આશ ઉભી હોય છે—તે એ-કે—

રાસ.

કહો રમાડે રાસ, કૃષ્ણને કહો રમાડે રાસ.

એજ એક છે આશ—કૃષ્ણને—ટોકો

યુગ યુગના અજ્ઞાન વ્યાપતાં, માર્ગ ન કંઇ દેખાય;

કઇ વાટે થર્મ ચમુના ધાટે, શી રીતે પહોંચાય ?

સ્વગન નહિ કોઈ દિસે મુજ પાસ—કૃષ્ણને—

તરૂંજમાં ખૂન રંગમાં; થનગન-થનગન-થાય;

જળે-રથળે-પાતાળે-બસ એ, એકજ ધૂન સુણાય;

હરે ના જીવ મુજ આ પાસ—કૃષ્ણને૦

છેલ જખીલા આવો રંગે, મુજસું મારો રાસ;

પ્રેમ ભક્તિએ હું તું થાવા, અંતરમાં ઉલ્લાસ;

કરો શું છેકજ આમ નિરાશ—કૃષ્ણને૦ (કથિક)

અવતાર—આપણી સમક્ષ દુનિયાનો ઇતિહાસ છે; સાચસના પરિણામે છે; વેદ, બાઈબલ, કુરાન, અને એવાં બીજાં ઉત્તમ શાસ્ત્રો છે. બૌદ્ધોમાં ભગવાન યુદ્ધદેવનાં સૂત્રો, જૈનોમાં મહાવીરના સૂત્રો અને ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓ પાસે, ‘ડાયોનિસસ’ નાં સૂત્રો છે. આ સર્વ શાસ્ત્રોનું મથન કરી, મથનમાં તરી આવેલા રહસ્ય રૂપ નવનીતને હજમ કરી, ગૌરવશાળી દેવકાંટિનાં મનુષ્ય સુધી, આપણી યુદ્ધિને આપણે લ’ખાવી શકીએ છીએ. એટલે અવતારની વાત માનવા ધારીએ; તો માની શકીએ. આવી માન્યતા ઘડવામાં પશ્ચિમના વિદ્વાનોના કરતાં, પૂર્વના વિદ્વાનો વધારે સફળતા મેળવે; એમ કહેવાની હવે જરૂર નથી. કારણકે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અવલોકન, જોટલું પ્રાચીન હિંદમાં થયું છે; તેટલું સૂક્ષ્મ અવલોકન, બીજા કોઈ દેશમાં થયું નથી. ગૌતમ, મહાવીર અને શ્રીકૃષ્ણના આદર્શમાં, જે મહત્તા, ગૌરવ, શક્તિ, જીવનનો થનગનાટ અને આકર્ષણો ભર્યા છે; તેવા અન્ય કોઈ દેશના આદર્શ પુરૂષમાં, ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. ગૌતમ અને મહાવીર માત્ર એકાંગી; એટલે માત્ર ત્યાગાશ્રમમાં સંપૂર્ણ; અને શ્રીકૃષ્ણ તો ત્યાગાશ્રમમાં અને રાગાશ્રમમાં—એકાંગી સંપૂર્ણ. ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય, યોધીસે અવતારમાં થોડું ધણું નીતયું હતું; પણ શ્રીકૃષ્ણમાં તે ઐશ્વર્ય, સંપૂર્ણ રીતે નીતયું હતું. તેથી રત્ન અવતાર અંશાવતાર—Partial Incarnation—કહેવાય છે; અને શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર, પૂર્ણાવતાર—Perfect Incarnation—કહેવાય છે. મુખ્યત્વે મંદ મંદ હશે. બાળ ગોવાળ, વ્રજરાજ, કંસના અપેક્ષામાં મદલ, રાજા, યોદ્ધો, સલાહકાર, સારથી અને ઉત્તમ ગૃહસ્થ—એવા વિવિધ ખેલમાં, પ્રભુ એક સરખા શોભતા હતા.

નિર્ગુણ સ્વરૂપ એટલે વ્યાપક તત્ત્વ. અગ્નિનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ વ્યાપક છે. આ વ્યાપક અગ્નિ—આ નિર્ગુણ અગ્નિ, સચુણ રૂપે વિશેષ પ્રગટે; ત્યારેજ વિશેષ કાર્યો કરી શકે. તેમ ઇશ્વરનું વ્યાપક સ્વરૂપ, સચુણરૂપે વિશેષ પ્રગટે; ત્યારેજ વિશેષ કાર્યો કરી આપે. ‘હું અવતાર લઇને યુગે યુગમાં આવું છઉં;’ એમ ગીતા ૪-૭, ૮ માં પ્રભુએ કહ્યું છે; મારો અવતારવાદ માનવોજ જોઇએ. સામેથી ૭૫ જણા અવતાર વાદને ખોટો પાડવા પ્રયત્ન કરે; તો તેની ઉપેક્ષા કરવીજ જોઇએ. આવા એક એક નિશ્ચય નક્કી થવા જોઇએ.

શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—

કુલં વૈ શાપનિર્દગ્ધં, નંક્ષત્યન્યોડન્યવિગ્રહાત્ ॥

સમુદ્રઃ સત્તમેડ્ઢન્યેતાં, પુરીં ચ પ્રાવયિષ્યતિ॥૩॥

અર્થ—શાપથી બળી ગયેલું (આ યાદવકુળ, એક બીજાના કળ્યાથી, નાશ પામશે. સાતમે દિવસે આ (દ્વારકા) નગરીને સમુદ્ર યોળી દેશે. [૩]

૩. પદ્મદ્વેદ—શાપેન નિર્દગ્ધં કુલ—શાપથી બળી ગયેલું કુળ. અન્યોન્યવિગ્રહાત્—એક બીજાના કળ્યાથી. નંક્ષતિ—નાશ પામશે. ચ—અને. સત્તમે અહ્નિ—સાતમે દિવસે. પતાં પુરીં સમુદ્રઃપ્રાવયિષ્યતિ—આ નગરીને સમુદ્ર યોળી દેશે. (પ્લુ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ છે.)

૩ વિવેચન—

ગમે એવું મોટું કુળ હોય; પણ સ્વચ્છંદ, ઉદ્ધતાઈ અને અંદર અંદરનો કણથો ન્યારે થાય; ત્યારે તે નાશજ પામે. તેનો પુરાવો શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવકુળ.

સોનાની દારકા—તેને પણ સમુદ્રે પોતામાં લઇ લીધી. દારકા સમુદ્રમાં કુખી ગઇ; તેનો ઉદ્ધેષ, શ્રીમહાભારતમાં અને અન્ય પુરાણોમાં છે. જુઓ મહાભારત મૈસલ પર્વ અધ્યાય ૭ મો—

इमां च नगरीं सद्यः, प्रतियाते धनंजये ॥

પ્રાકારાટ્ટાલકોપેતાં, સમુદ્રઃ પ્લાવયિષ્યતિ ॥૨૨॥

અર્જુન દારકામાંથી નીકળશે કે તુરત, કોટ કિલ્લાવાળી આ દારકા નગરીને સમુદ્ર બોળી દેશે.

મૈસલ પર્વના આગળ ૮ મા અધ્યાયમાં—

निर्याति तु जने तस्मिन्, सागरो मकरालयः ॥

દ્રારકાં રત્નસર્પીણી, તલેનાપ્લાવયત્ તદા ॥૪૨॥

यद्यद्वि पुरुषव्याघ्रो, भ्रूमेस्तस्या व्यमुचत ॥

તત્ તત્ સંપ્લાવયમાસ, સલિલેન સ સાગરઃ ॥૪૩॥

અર્થ—નગરમાંથી જેમ જેમ માણસો નીકળતા ગયા; તેમ તેમ રત્નોની ભરેલી દારકા નગરીને, સાગર કુખાયતો ગયો. અને જેટલી ભૂમિ પુરૂષવ્યાઘ્ર (અર્જુન) છોડતો ગયો; તેટલી ભૂમિ ઉપર સાગર જળ રેલાયતો ગયો. (૪૨-૪૩)

વિષ્ણુ પુરાણ અંશ. ૫ અ. ૩૬.

अहं स्वर्गं गमिष्यामि, उपसंहृत्य वै कुलम् ॥

દ્રારકાં ચ મયા ત્યક્તાં, સમુદ્રઃ પ્લાવયિષ્યતિ ॥૩૩॥

આગળ ૩૮ મા અધ્યાયમાં—

प्लावयामास तां शृङ्गां, द्वारकां च महोदधिः ॥९॥

વિગેરે—વિગેરે—

નામ તેનો નાશ; તે આ ! અહમદશાહે અમદાવાદનો કીલ્લો, ધણી કોડે બંધાવ્યો હતો. આત્યારે તે તુટી કુટી અવસ્થામાં છે. એક વાર પાટણ યુજરાતનું રાજનગર હતું. આજ અમદાવાદ રાજનગર છે. કાલ વળી બીજું કાંઈ થશે. ચોટું એનુંએ ! તેમાં ધન રળી ગયા; તે ધનવાન થયા. અમદાવાદ એનુંએ, પ્રેમાભાઈ, હડીભાઈ, હરકોર શેઠાણી, પ્રેમચંદ શમચંદ; ચીતુભાઈ વિગેરે ધર્મરૂપી ધન રળી ગયા; તે ધનવાન થયા. તેઓ જગતને કહેતા ગયા કે—“કરવા જેવું આ છે. બાકી તો સૂર્ય હો; અને આથમે; સવાર પડે અને સાંજ પડે. કાળ કાળનું કામ કરતો ચાલ્યો જાય. એક દિવસ અણધારી આફત લાવીને ઉભી રાખે.

૫૬

આફતનો દિવસ—રે—એક દિ આવશે—

તે દિ—સાથે, કાંઈ નહીં સંગાત જે—

આફતનો દિવસ તે એક દિ આવશે.

(કરુણા ભરેલે અવાજે, અને લાંબે રાગે આ-ગવાય; ફરી ઉપાડો.)
 ‘માસો’ ‘માસો’ માનીને મમતા કરી, અંતે તારૂં નહોં તલ ભારજો-
 આકૃતનો દિવસ તે એક દિ આવશે.
 વિગેરે-વિગેરે.

છાપન કોટિ યાદવો, એક સપાટે અચાનક ઉડી ગયા. ઉદ્ધવ ચેતી ગયા. શ્રીકૃષ્ણને સુખરૂપ મરવાની વાત પૂછી લીધી. પરિણામ નોખાં આવ્યાં.

હવે કલિયુગના પ્રયાણની વાત કરે છે—

વર્ણમાર્ગ મયઃ ત્યક્તો, લોકોડયં નૃપમંગલઃ ॥

મવિષ્વત્યચિરાત્ સાધો, કલિનાપિ નિરાકૃતઃ ॥૪॥

ન વસ્તવ્યં ત્વયેવેહ, મયા ત્યક્તે મહીતલે ॥

જનોડધર્મરુચિર્મદ્ર, મવિષ્યતિ કલૌ યુગે ॥૫॥

અર્થ—હે સાધુ પુરૂષ ઉદ્ધવ ! જ્યારે આ મનુષ્ય લોકને હું તજ દઈશ; ત્યારે આ લોક કળીયુગથી અત્યંત દબાઈ જશે; અને તુરંત મંગળ રહિત બની જશે. [૪] હે ઉદ્ધવ ! મેં તજ દીધેલી આ પૃથ્વીમાં, તમારે પણ રહેવું નહોં. કારણ કે કલિયુગમાં લોકોની અધર્મમાં પ્રીતિ થશે. [૫]

૪-૫ વિવેચન—

આ વાત વિષ્ણુ પુરાણના અંશ ૫. અ. ૩૮ માં—

યસ્મિન્ન વિને હરિર્યાતો, દિવં સંત્યજ્ય મેદિનોમ ॥

તસ્મિન્નેવાષતીર્ણોડયં, કાલકાયો વલો કલિઃ ॥૮॥

અર્થ—જે દિવસે શ્રીહરિ દિવ્ય ધામમાં સિધાવ્યા; તે દિવસથી આ બગવાન કલિ યુગ પ્રસર્યો છે. (૮)

એકની એક વાત અનેક ઠેકાણે ગોઠવીને, વેદ વ્યાસે જીવને શ્રદ્ધા બેસાડી છે. વાંચવું નહોં-વિચારવું નહોં; અને ગમેએમ બોલવું-પુરાણોને ગપાટા કહેવા; પોતે જુલા પડવું; અને બીજાને જુલાં પાડવાં. આવું અત્યારે ન્યાં ત્યાં થઇ રહ્યું છે. શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણને, અખ્યાતરૂપમાં ગોઠવીને, રામની અને કૃષ્ણની કથાઓને, કલ્પીત ઠરાવવા, અનેક ડાહ્યા (?) લોકો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; તે પણ જુલવણી છે. અખ્યાતદષ્ટિથી આપું જગત કલ્પીત છે. આપણે પોતે પણ કલ્પીત છઇએ. જગત્ કલ્પીત, અને કથા કલ્પીત, તેમાં ઘણો ભેદ છે. જગત્માં મોહ કરનારો માર્યો જાય; અને પ્રજાની કથામાં મોહ કરનારો તરી જાય. તે બેદને સમજી, જુલાવામાં પડવું નહોં.

૪ પદ્મછેદ—સાધો ! હે સન્નિવન ! યદિં પવ-જ્યારે. અયં લોકઃ મયા ત્યક્તઃ—આ લોકને હું તજ દઈશ ત્યારથી. કલિના અપિ નિરાકૃતઃ—કળી યુગથી દબાઈ ગયેલો હોવાથી. અયં—આ લોક. અચિરાત્ નૃપમંગલઃ મવિષ્યતિ—તુરંત મંગળ રહિત બની જશે.

૫. પદ્મછેદ—મયા ત્યક્તે મહીતલે હૃદ-મારાથી તજ દેવાએલી આ પૃથ્વી ઉપર ત્વયા પવ ન વસ્તવ્યં—તમારે પણ ન વસવ. હે મદ્ર !—હે કલ્યાણકારી પુરૂષ ! કલૌ યુગે કલિયુગમાં. અધર્મરુચિઃ જનઃ મવિષ્યતિ—અધર્મમાં પ્રીતિવાળા લોકો થશે.

કલિયુગ-જટમંગલ:—કલિયુગમાં મંગળ થતું થયુંજ મુસ્કેલ. કારણ કે-અધર્મહર્ષિ:
જન:-લોકોની અધમ માં પ્રીતિ થશે-આવા યુગમાં અમે તમે બેળાં બેસીને; ભગવાનની
વાતો કરીએ; તે પ્રભુકૃપા સમજવી.

દોહરો—વ્યાપી રજો સંસારમાં, માયા કટક પ્રચંડ;

સેનાપતિ કામાદિ ભટ, દંભ કપટ પાખંડ—સીં

કાગલુશંડી ગરજીને કહે છે કે—

ચોપાદ—સો કલિ કાલ કડીન ^૧ઉરગારી, ^૨પાપ પરાયણ સખ નરનારી.

દોહરો—^૩કલિમલ પ્રસેઉ ધર્મ સખ, ^૪લુપ્ત ભયે સદ્ અન્ય;

^૫દંબિન નિજ મત કલ્પિકર, પ્રગટ કીન્હ બહુ પંથ—સીયાવરં

ભયેઉ, લોકસખ મોહવશ, લોભ ^૬પ્રસેઉ શુભ કર્મ;

સુતુ ^૭હરિયાન જ્ઞાનનિધિ, કહોં કષ્ટક કલિધર્મ—સીયાવરં

ચોપાદ—વણધર્મ નહોં આશ્રમચારી, શ્રુતિવિરોધરત સખ નર નારી;

^૮દિજ શ્રુતિવંચક શૂપ ^૯પ્રજ્ઞશન, કોઉ નહોં માનુ ^{૧૦}નિગમ અનુશાસન.

માર્ગ સોધ બે જીનકે ભાવા, ^{૧૧}પંડિત સોધ બે ગાલ બખવા.

^{૧૨}મિત્યારંભ દંભરત બેઈ, તાકહું સંત કહે સખ કોઈ;

સોધ ^{૧૩}સયાન બે પરધન હારી, બે કર દંભ સો બડ આચારી.

^{૧૪}સો કહે જુઠ મસખરી જના, કલિયુગ સોઈ ગુણવંત બખાના.

નિરાચાર બે શ્રુતિ પથ ^{૧૫}ત્યાગી, કલિયુગ સોઈ જ્ઞાની વેરાગી.

જનકે નખ અર જટા વિશાલા, ^{૧૬}સોઈ તાપસ પ્રસિદ્ધ કલિકાલા.

[મોક્ષવાણી પાતુ ૮૦]

(મોક્ષવાણીનું ૮૧ મું પાનું હજી ભર્યું છે. તે આપ સૌ વાંચી લેશોજી. મોક્ષવાણી
છે કે નહીં? ન હોય તો મંગાવી લ્યો. કીંમત આઠ આના, પોસ્ટેજ બે આના જુદું.
રત્નો વીણી વીણીને મુકી દીધાં છે.)

કલિયુગ છે ભયંકર-ધનવાનને ધનમાં ધમી નાંખે; ગરીબને ગરીબાઇમાં ધમી નાંખે;
પ્રવૃત્તિવાળાને ઉપાર્જિતમાં શેકી નાંખે; અને નિવૃત્તિવાળાને આજસમાં દાટી દે. સંતાન-
વાળાને સંતાનમાં કૂટી નાંખે; અને સંતાન વિનાનાને, સંતાનની તૃષ્ણામાં શેકી નાંખે. કોઇને
માનમાં, કોઇને બડાઇમાં, જીજીને બૂકા કરી નાંખે. જેમ કેદીના પગમાં બેડીએ; તેમ
કલિયુગમાં, સૌનાં કંઠમાં, કાંઇક-કાંઇક-તપ નહોં-પણ લપ વળગાડયુંજ હોય છે. છેવટે
મ્યુનીસીપાલીટીમાં કે ધારાસભામાં મેંબર થવાનાં ફાંફાં મારતા હોય. કાંઇક કાંઇક વળગાડ તો
હોયજ. બહુ બહુ સાચવીને રહીએ; તો માંડ માંડ બચીએ. ગભરામણો આવે; તે પહેલાં,
વારંવાર શ્રીહરિને શરણે રહેતાં શીખવું. પાપુ ગીતા-૭ માં મોહવા છે કે—

૧ હે ગરૂડજી ! ૨ પાપમાં રચ્યા પચ્યા. ૩ કલિયુગનાં પાપ સધળા ધર્મને ગળી ગયાં. ૪
લોપાદ ગયા. ૫ પાખંડી લોકો નવા નવા પંથ કાઢતા ગયા. ૬ ગળી ગયા. ૭ જ્ઞાનના ભંડાર ગર-
ડજી. ૮ આજીજી વેદની-નિંકા કરે. ૯ રાત્ર પ્રજનું ભક્ષણ કરે. ૧૦ વેદની આજ્ઞાને. ૧૧ રાડો
પાડી ભણે તે પંડિત. ૧૨ આડંબર અને દંભવાળા. ૧૩ હોશીયાર. ૧૪ સાચી ખોટી મસ્તરી
કરી ભણે ૧૫ ખોટા પરમ હંસો. ૧૬ તે મોટા તપસી.

મામેવ ચે પ્રપચંતે, માયામેતાં તરંતિ તે ॥ ૧૪ ॥

જેઓ મારે શરણે આવે; તેઓ માયાને સહેજમાં તરી શકે છે. [૧૪]

કલિયુગ ભયંકર છે; તોપણ-જેમનાં નીતિ રીતિ સારાં છે; તેઓ કલિયુગમાં સત્યયુગનાં સુખ ભોગવે છે. જેમની નજર પરદારા પ્રત્યે નીચી છે; જેમનાં હૃદય સાફ છે; જેમની વાણીમાં મીઠાશ છે; જે છળકપટથી વેગળા રહે છે; તેમને સદા સત્યયુગ છે. નીતિ રીતિ વિનાની પ્રભુ પરાયણતા, પાખંડ રૂપ છે. કથા વાર્તા, જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યનો મૂખ્ય હેતુ કોઈ હોય; તો ત્યાં છળકપટ ન જોઈએ. સમાજ બહુ દુઃખી છે; સમાજ સાંભળે છે ધણું; પણ શ્રવણની અસર થતી નથી.

તેનું કારણ-‘તપસી ધનવંત દરિદ્ર ગૃહી, કલિકૌતુક તાત ન જાત કહી.’

વિગેરે-વિગેરે. કલિયુગે દેવમંદિરોને, મંત્રોને અને બ્રાહ્મણોને પ્રથમ ઘેરી લીધાં છે. વૈરાગ્યને વગોવી રહ્યા છે; એવા વૈરાગીઓ, ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. મહંતપદને અગર આચાર્યપદને, પોતાના આચરણથી ઝાંખું પાડી રહ્યા છે; એવા દેવો, પૂજનની અને ભેટની આશા રાખી રહ્યા છે. આ દેવો વિદ્વામાં અને વૈરાગ્યમાં વધતા નથી; પણ-વૈભવમાં વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. કરોડપતિ અને અબજપતિ થવાનાં સ્વપ્નો સેવે છે. પંડિતો દ્રેષમાં અને ઇર્ષ્યામાં દટાઈ ગયા છે. બધા એવા નથી; પણ ઘણા એવા છે. પૂજ્ય વર્ગમાંથી આ રોગ મટે; ત્યારેજ સમાજને કાંઈક સાચું દેખાય. જળ ગંગાજનું, પણ ગટરમાં થઇને આવે; તેનું પાન કેમ થાય; અને તે ભવરોગને કેવી રીતે મટાડે! દરેક સંપ્રદાયોમાં, દરેક દેવમંદિરોમાં, દરેક મઠોમાં અગર અખાડામાં, વૈભવને ખસેડીને વૈરાગ્યને આગળ કરવો જોઈએ. વૈભવની ઓથે છળકપટને રહેવું જ પડે છે. વધારે શું કહું! આપ સૌ આ રોગને જાણો છો. ધર્મનું ગાંડું ગમડી પડ્યું છે. આવ શંકરાચાર્ય જેવા, કોઈ તીવ્ર વૈરાગી, અને પ્રખર વિદ્વાન, આવી પહોંચે; તો ધર્મમાંથી કલિયુગને નસાડી મુકે.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરે છે—

ત્વં તુ સર્વં પરિત્યજ્ય, સ્નેહં સ્વજનબંધુષુ ॥

મર્યાદેશ્ય મનઃ સમ્યક્, સમદ્ગ્વિચરસ્વ ગામ્ ॥૬॥

યદિદં મનસા વાચા, ચક્ષુર્ચા શ્રવણાદિભિઃ ॥

નશ્વરં શૃણ્વમાણં ચ, વિદિ માયામનોમયમ્ ॥૭॥

૬ પદ્મછંદ—ત્વં તુ-તમે તો. સ્વજનબંધુષુ સર્વં સ્નેહં પરિત્યજ્ય-સ્વજનોમાં અને બંધુઓમાં સમગ્ર સ્નેહ છોડી દઇને. મયિ મનઃ સમ્યક્ આવેશ્ય-મારામાં સારી રીતે મન રાખીને. સમદ્ગ્વિચરસ્વ-સમદર્શિવાળા થઇને. ગાં વિચરસ્વ-પૃથ્વીમાં ફરજો.

૭ પદ્મછંદ—મનસા વાચા ચક્ષુર્ચા શ્રવણાદિભિઃ-મન, વાણી, આંખો અને શ્રવણાદિ ઇન્દ્રિયોથી. શૃણ્વમાણં યત્-ઈદં-અહણ્ય કરાતું જે આ જગત્ છે તેને. માયા ચ મનસા તથોઃ ચિત્કારઃ-ઈતિ માયામનોમય-માયામય અને મનોમય છે. ચ નશ્વરં-અને ક્ષણભંગુર છે. ઇતિ વિદિ-એમ જાણજો.

પુંસોઽયુક્તસ્ય નાનાઽર્થો, ધ્રમઃ સ ગુણદોષભાક્ ॥

કર્માકર્મ વિકર્મેતિ, ગુણદોષધિયો મિદા ॥૮॥

અર્થ—તમે તો સ્વજન અને બંધુઓમાં સ્નેહ છોડી કઈ, મારામાં સારી રીતે મન રાખી, સમદષ્ટિ કરીને પૃથ્વીમાં ફરજો. [૬] મન, વાણી, આંખો, અને શ્રવણાદિ ઈન્દ્રિયાથી ગૃહણ કરાતું જે આ જગત છે; તે સઘળું મનોમય હોવાથી માયામય છે; તથા તે ક્ષણભંશુર છે; એમ જાણજો. [૭]. જે પુરૂષનું મન વિક્ષેપ પામેલું હોય છે; તે પુરૂષને ભાંતિથી દેખાતા લેહમાં ગુણદોષ દેખાય છે; પણ ગુણદોષરૂપી લેહજ વાસ્તવિક નથી. તેથી સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખવી. જોકે વિધિ અને નિષેધનું પ્રતિપાદન કરવા માટે, વેદજ લેહની સત્યતા માની છે; એમ ઉપર ટપકેથી જોનારાને દેખાય છે. તોપણ વાસ્તવિક જોતાં, જેની બુદ્ધિમાં ગુણદોષ હોય છે; તેનેજ કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મરૂપ વિધિનિષેધનો લેહ લાગુ પડે છે. વેદ લેહવાળા (અવિદ્યાવાળા) માટેજ છે. જેને લેહ મટી ગયો છે; તેને માટે વેદ નથી. [૮]

૬ થી ૮ વિવેચન—

આ તો આપુના બોલ ! આ જ્ઞાનની વાતો છે. જ્ઞાનનાં પગથીયાં કેટલાં ? તે બાવથી સાંભળો; તો આ બોલ બરાબર સમજશે. સાંભળવા કરતાં સમજવામાં ખંત વધારે રાખવી જોઈએ. અને સમજવા કરતાં પાળવામાં ખંત વધારે રાખવી જોઈએ. સાંભળો—શ્રી આલ્મશંકરાચાર્ય કહે છે—

જ્ઞાનભૂમિઃ શુભેચ્છા સ્યાત્, પ્રથમા સમુદીરિતા ॥

વિચારણા દ્વિતીયા તુ, તૃતીયા તનુમાનસી ॥ ૧૩૧ ॥

સત્ત્વાપસિદ્ધતર્થી સ્યાત્, તતોઽસંસક્તિ નામિકા ॥

પદાર્થાભાવના વહ્ની, સત્તમી તૂર્યગા સ્મૃતા ॥ ૧૪૦ ॥

અર્થ—પ્રથમ ભૂમિકાનું નામ ‘શુભેચ્છા’ છે, (૨) વિચારણા, (૩) તનુમાનસા, (૪) સત્ત્વાપત્તિ, (૫) અસંસક્તિ, (૬) પદાર્થાભાવના, (૭) તૂર્યગા—એમ જ્ઞાનની સાતભૂમિકા છે. [૯૩૬-૯૪૦].

શુભેચ્છાનું લક્ષણ—

સ્થિતઃ કિં મૃદ પચાસ્મિ, પ્રેક્ષ્યોઽહં શાકસજ્જનૈઃ ॥

વૈરાગ્યપૂર્વમિચ્છેતિ, શુભેચ્છા ચીક્યતે કુદૈઃ ॥ ૧૪૧ ॥

૮ પદ્મછેદ—અયુક્તસ્ય પુંસઃ—જેનું મન વિક્ષેપ પામેલું હોય છે તે પુરૂષને. નાના અર્થાઃ યસ્ય સઃ નાનાર્થઃ इति ધ્રમઃ—ગુણદોષરૂપી બ્રમ થાય છે. સ પદ્મ—તે પુરૂષજ. ગુણદોષો ભજતિ इति ગુણદોષભાક્—ગુણદોષવાળો થાય છે. કર્મ ચ અકર્મ ચ વિકર્મ ચ इति—કર્મ અકર્મ અને વિકર્મરૂપી જે લેહ છે તે. ગુણદોષધિયઃ પુંસઃ મિદા—ગુણદોષ જોનારી બુદ્ધિવાળા પુરૂષે માનેલો લેહ છે.

અર્થ—આ અવતારમાં અબ્યા પછી, હું મૂઢની આંધકે કાં પડ્યો રહ્યો છઉં ! હું શું છઉં; તે મારે શાઓની અને સંતોની મદદથી જાણી લેવું જોઈએ. આનું નામ શુભેચ્છા છે. વળી આ શુભેચ્છા વૈરાગ્યપૂર્વકે હોવી જોઈએ; એમ કાળા માણસો બોલે છે. [૬૪૧].

“પ્રાણી માત્ર માસ મિત્ર છે; અને હું પ્રાણી માત્રનો મિત્ર છઉં.” “પ્રાણીમાત્ર ના હિતમાં મારું હિત છે;” શુભેચ્છાનું આ સ્થૂલ સ્વરૂપ છે. આ સ્થૂલ સિદ્ધ થયા પછી, સક્ષમને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન થાય. આપણી શુભેચ્છા આપણે મારેજ હોય છે, આપણે બીજાનું બહુ ધૃંધી થકતા નથી. આ રોગ પ્રથમ મટાકવો જોઈએ.

૨. વિચારણાનું લક્ષણ—

શાસ્ત્રસંનસંપર્ક, વૈરાગ્યોચ્ચાસપૂર્વકમ્ ॥

સવાચારમકૃતિર્વા, પ્રોચ્યતે સા વિચારણા ॥૧૬૪॥

અર્થ—શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થએલા પુરૂષનો સંગ રાખી, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ પૂર્વક સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી; તે ‘સુવિચારણા’ નામની બીજી ભૂમિકા કહેવાય છે.

શ્રીઆલ્લશંકારાચાર્યે ‘સદાચારસ્તોત્ર’ પછી લખી આપ્યું છે. વાંચવા જેવી વસ્તુ છે. હ્યો એક વાનગી આપું—

લેહો દેવાલય મોકો, લેહો લેહો નિરંજનઃ ॥

અર્થિતઃ સર્વભાષેન, સ્વાનુભૂત્યા ચિરાજતે ॥૧૩॥

વિગેરે—વિગેરે.

અર્થ—શરીરને દેવળ કહ્યું છે; અને આત્માને નિરંજન દેવ કહ્યો છે. તે દેવ સર્વ-ભાવ વડે પૂજાય; તો સ્વાનુભવ વડે અનુભવાય છે. [૧૩]

૩ તતુમાનસીનું લક્ષણ—

વિચારણાશુભેચ્છામ્યા-મિત્રિયાર્થેષ્વરકતા ॥

યત્ર સા તતુમાનેતિ, પ્રોચ્યતે તતુમાનસી ॥૧૬૫॥

અર્થ—વિચારણા અને શુભ ઇચ્છાનાના અભ્યાસથી ઈદ્રિયોના (શબ્દદાદિ) વિષયોમાં અપ્રીતિ થાય; અને મનમાં બાકી રહેલી વિષયવાસના, અભ્યાસમાં ધસાતી જાય. આ ધસાતી સ્થિતિને ‘તતુમાનસી’ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. [૬૪૩]

પૂર્વની બે ભૂમિકા તૈયાર થયા પછી, આ ત્રીજી ભૂમિકાનો લાભ મળે. હવે સમગ્રના હશે ક્ર-માસીક અગર કોઇ શત્રુ માત્ર વાંચી જવું; તે કાંઈ નથી. (છે તો ધણુંજ થોડું છે.) વાંચનને મનનની જરૂર છે. મનનને અભ્યાસની જરૂર છે. ૧૬૪૨ કરનારા કડીયો, દીવાલ ઉપર ચૂનો ચોડયા પછી, થાપીથી થાપીને ચૂનાને ત્યાં ચોટી રહેવા કહે છે. પછી સાગોડ ચોપડીને ચોડેલા ચૂનાને ભીંત ઉપર મજબૂત રીતે ચોટી રહેવા લલામણુ કરે છે. આપનાં વાંચનને અગર શ્રવણને આવું કાંઈ છે ? પરવાજ નથી. એક ભાષ કહેતા હતા ક્ર-‘તમારું માસીક હું લામગ્રેરીમાં વાંચું છઉં;’ ‘વાંચું છઉં’ એટલે કાંઈ નહીં; આજની વાત કાલે બૂલી જવાશે છંદગીના છેડા સુધી સંભારી રાખવા જેવી વાતો, કાલે બૂલી જઈએ; તે કેટલી બેદરકારી છે ? જેમ પાવડીનો વળ, છેડે આવે; તેમ આ બેદરકારી આખરે નડે. વાંચો-વિચારો-અભ્યાસમાં ઉતારો.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ.]

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હામપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-થી ડાયમંડ જ્યુવિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ મું.]

માહ ૧૯૯૩.

[અંક ૧૧ મા

વસંત પંચમી—મોક્ષમંદિર સંવત ૧૯૭૫ ની વસંત પંચમીએ ખોલ્યું હતું. આ પત્રિકા સંવત ૧૯૭૬ ની વસંત પંચમીએ ચાલુ કરી હતી. વસંતના મંગળ પ્રભાતમાં, આપને સૌને જયશ્રીકૃષ્ણ. [કેમ પ્રચાર કરી શકતાં નથી ?]

શિવરાત્રિમાં શું વાંચશો ?—શિવલિંગ શું છે ? (જ પાઠ), એકલા શ્લોકો મહિમ્નઃ (નવ પાઠ), પદ્મજેદ અર્થ અને વિસ્તાર વાળી ટિકા સાથે મહિમ્નઃ (ચાર આના). પોસ્ટેજ જુદું.

વાંચો છો ને ?—કથો વિષય આલે છે ?—આ અમોલા પકવાન છે. પ્રેમથી જમજો. આળસ જીવનું ધણું બગાડે છે. તમારું ન બગાડે !

એક ખાસ વિનંતિ—એકાદશ સ્કંધ ઉપર, એકનાથ મહારાજની ટિકા છે. તે અહીં છે. તે સિવાય વિસ્તાર વાળી ગુજરાતીમાં લખાએલી ટિકા, આપના જાણવામાં હોય; તો નામ દામ જણાવશેજી. જેથી તે પુસ્તક અહીંથી મંગાવી શકાય. આપણને ઉપયોગી થઇ પડે. નવી જીની સંસ્કૃતિનું મેળવણુ હોય; તો વળી વધારે ફીક. માત્ર ભાષાંતરની જરૂર નથી.

II દશમ સ્કંધ ઉપર પણ, આપણે ત્યાં તૈયાર થઇ છે; એવી વિસ્તાર વાળી ગુજરાતી ભાષામાં ટિકા હોય; તો તેવું નામ દામ પણ જણાવશેજી. અહીં દશમનાં થોડાં પુસ્તક છે. બીજી આવૃત્તિ વખતે, તે ટિકા આપણે કામમાં આવે.

ખાસ લાભ—માત્ર શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવનો સંવાદ વાંચનારાઓને, આ સાલના પોષથી ચૈત્ર-૪ અંક, છૂટા આપી શકાશે. તેના ૦-૧૨-૦ મોકલવા. તથા નામ દામ સારા અક્ષરથી અહીં જણાવવું. આવતી સાલમાં ગ્રાહક રહેવું હોય; તો ૨-૩-૦ ઉમેરીને ૨-૧૫-૦ મોકલવા. નકામા પત્ર લખવાની જરૂર નથી. વસ્તુ નિવેદન કરી છે. ગમે તો મ. ઓ. કરી દેવો. જે મંદિરમાં-જે સંપ્રદાયમાં-જે ગુરૂ પાસે, આપ જતા હો-ત્યાં આવું કાંઇ આપવા જેવું જણાય; તો પ્રમાદ કરશો નહીં. સાવરણી બે પૈસાની; પણ મોટા મોટા બંગલાનાં બાવાં પાડી નાંખે. ઘર વાળ્યાં ઝાડ્યાં સાફ રહે. પોતાનાં સાચાં સગાં હોય;

તેમને અનેક લાભ આપતા હશે; તેમાં આ લાભ અમોક્ષ છે. આપી શકો, તો કાંઈ નથી. સાવરણીનો ખર્ચ ન કરે; તેમના આંગણમાં ક્યારે પડ્યોજ રહે. શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવનો સંવાદ એટલે-લાખ વાતની એક વાત-કાજીને દેવા જેવી-સમજીને સમજાવવા જેવી.

લવાજમ—કામ ચાલુ રાખવા, ધણા ધણા પત્રો આવ્યા કરે છે. પણ લવાજમ માટે નકામી તકલીફ ઉઠાવવા, અવકાશ નથી. હવે તો અધિકારીઓ માટેજ આ છે.

સાયવી રાખજો—ગાસીક વાંચી શકતા ન હો; તો સાયવી રાખજો. અંકોને કમાયે બાંધીને રખાય. આ ધન કરતાં મોઢું છે. અંકો બધા છે ?

આ ઉનાળો કયાં ?—તે હજી ચોક્કસ નથી.

એકાદશ સ્કંધ

અઠ્યાય ૭ મો.

[૪૭૨ મા પાનાથી આગળ]

૪ સત્વાપતિનું લક્ષણ—

ભૂમિકાત્રિતયામ્યાસાસ્-ચિત્તેર્ધર્થવિરતેર્વશાત્ ॥

સત્વાત્મનિ સ્થિતે શુદ્ધે, સત્વાપતિરુદ્ધતા ॥૧૬૪॥

અર્થ—શુદ્ધેચ્છા, સુવિચારણા અને તનુમાનસી-એ ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી, ચિત્તને વિશે શુદ્ધ સત્વગુણની વૃદ્ધિ થઈ જાય. સત્વગુણની વૃદ્ધિ થઈ પડતાં, વિષયવાસના જેવી વસ્તુ, ચિત્તમાં કોઈ ઠેકાણે ટકી શકે નહીં. આ સ્થિતિનું નામ ‘સત્વાપતિ’ નામની ચોથી જ્ઞાનભૂમિકા છે. [૬૪૪]

૫ અસંસક્રિતનું લક્ષણ—

દશાચતુષ્ટયામ્યાસા-દસંસર્ગફલા તુ યા ॥

રૂઢસત્ત્વચમત્કારા, પ્રોક્તાડસંસક્તિ નામિકા ॥૧૬૫॥

અર્થ—ઉપર જણાવેલી ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી, સર્વ પ્રકારના ક્ષણની અનિચ્છા જે પ્રગટે છે; તે જ્ઞાન ભૂમિકાનું નામ ‘અસંસક્રિત’ છે. આ ભૂમિકામાં યુદ્ધિમાં સત્વ ગુણના ચમત્કાર રૂઢ થાય છે [૬૪૫]

ખોટાં સ્વપ્નાં આવે; ઉંઘમાં ઝંખકી જાય; ભયને દેખે-વિગેરે ચિન્હો, યુદ્ધિમાં તમો-ગુણની વૃદ્ધિનાં છે. સ્નાન, પૂજન, દેવદર્શન, દાન-પુણ્ય-યાત્રા વિગેરે સ્વપ્નાં આવે; અને જન્યતામાં પણ ચિત્ત પ્રસન્ન પ્રસન્ન રહે; તે સત્વગુણની વૃદ્ધિનાં ચિન્હો છે. સર્વ પ્રકારનાં ક્ષણની અનિચ્છા, એ ગીતાનો અનાસક્ત કર્મયોગ.

૬ પદાર્થભાવિનીનું લક્ષણ—

ભૂમિકાપંચકામ્યાસાત્, સ્વાત્મારામતયા મૃદુશ્મ ॥

આમ્યંતરાણાં શાઘ્નાનાં, પદાર્થાનામભાવનાત્ ॥૧૬૬॥

પરપ્રયુક્તેન ચિર પ્રયત્નેનાવલોષનમ્ ॥

પદાર્થાભાવિનીનામ, શષ્ઠી ભવતિ ભૂમિકા ॥૧૬૭॥

[સાંભળો-સાંભળો-જીવનની કમાણી તે આ ! જીવનમાં હાણ્યા માણ્યા તે આ ! જન્મીને જાણ્યા જેવું તે આ ! સાંભળો અર્થ કરીએ.]

અર્થ—ઉપર કહેલી પાંચ ભૂમિકાઓના દૃઢ અભ્યાસથી, આત્મામાં અત્યંત અનુરાગ થાય; અંદરના અથવા બહારના કોઈ પણ પદાર્થોનું ચિંતન ન થાય; તે સમયે પરમાત્માની પ્રેરણાથી અને લાંબા પ્રયત્નથી, જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; તે ‘પદાર્થભાવિની’ નામની છઠી ભૂમિકા છે. [૯૪૬-૯૪૭]

૭ તુર્યગાનું લક્ષણ—

बह्भूमिकाचिराभ्यासाद्-भेदस्यानुपलभनात् ॥

यत् स्वभावैकनिष्ठत्वं, सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥૯૪૮॥

અર્થ—૭ ભૂમિકાના અભ્યાસથી ભેદ ભાવનો તદ્દન નાશ થાય-અભેદ વર્તે-અને પોતાના બ્રહ્મભાવમાં એક નિષ્ઠા થાય; એ ‘તુર્યગા’ નામની સાતમી જ્ઞાનભૂમિકા કહેવાય છે. [૯૪૮]

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ, नैनां प्राप्य विमुक्तति ॥

स्थित्वास्थामંતકालેऽपि, ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥૯૪૯॥

કયાં આ શ્લોક છે ? જુઓ ગી. અ. ૨ જે.

ધંધાના કામકાજ, ખત રાખીને અટપી દ્યો; અને અવકાશને ધનની માફક સાચવો; તો આત્મ આત્મ સુંદર વાંચન મળે. વાંચન થોડું થાય; તેની હરકત નહીં; પણ થોડાતુ’ મનન અને નિદિધ્યાસન થાય; તો તે જરૂર ફળ આપે. નહીં તો બાણીનો બેલ, ચાલ્યો ધણું; પણ ત્યાંનો ત્યાં.

છઠ્ઠા તથા આઠમા શ્લોકમાં—સમદષ્ટિ રાખવાનું પ્રભુએ કહ્યું; પણ સમદષ્ટિ રહે કેમ ! દરેક ધર્મમાં સમદષ્ટિ રાખવાનો ઉપદેશ છે; પણ સમદષ્ટિ રહે કેમ ! આવી વાત છે અમોલી-પણ આ કાને પેસે; અને બીજે કાને નીકળી જાય. કામ, ક્રોધ અને લોભ જીવના ભયંકર શત્રુઓ છે. રાગ અને દ્વેષ તે શત્રુઓના સહાયકો છે. આ પાંચ સામાન્ય રીતે અજેય છે. પાંડિતોને પણ પારી દે એવા છે. અનેક જેમને પૂજતા હોય; તેમને પણ ઉડાવી દે; એવા આ સળંગ શત્રુઓ છે. તોપણ પ્રયત્ન કરનારા પ્રાચીન ઋષિઓ, અને અર્વાચીન સંતો, આ પાંચને દબાવી શક્યા છે. આત્મ મોટું કામ, મનુષ્યાવતારમાંજ બની શકે એવું છે.

છઠ્ઠા શ્લોકમાં—સ્વજન બંધુમાંથી તમામ પ્રકારના રનેહને તજવાનો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને કયો. વિભિષણ સુવેલું ઉપર આવ્યા; ત્યારે શ્રીરામચંદ્રે પણ, તેમને કહ્યું હતું કે—

योपाध—जननी जनक बंधु सुतदारा, तनधन लुपन सुहृद परिवारा.

સભકી મમતા ત્યાગ બટોરી, મમ પદ મનહી બાંધી બટી દોરી;

સમદર્શી ઇચ્છા કષ્ટ નાંહિ, હર્ષ શોક ભય નહીં મનમાંહી.

વિગેરે—વિગેરે—

આત્મ અનેક ઠેકાણે છે. માટે આ બાબતનો અવકાશ લઈને વિચાર કરવોજ જોઈએ. નહિંતો—

૫૬

વાસદે સંમેલું રે ! વહાલા ચાલ્યું જાય છે; હો-હા !

જાણ્યું પણ તે, કાંઈ કીધું નહીં ભાધ—

નવ્યુ પણુ તેં, કાંઇ કીધું નહીં ભાઈ—

વાસીદિ સાંભેલું રે ! હો-વાસીદિ સાંભેલું રે ! હો—

હાલા ચાલ્યું નય છે-હો-હો !

જેત જેતામાં-‘પકડો-પકડો’; અને ઘડી બે ઘડીમાં હતા-નહોતા. વાસના ભયોજ, જેઓ મરી નય; તેઓ ભવેલવ અથડાતાજ રહે. જે નાશવંત છે; તેમાં થયેશે મોહ, તે અથડામણુ છે.

દૃષ્ટાંત—રાત્રે બાર વાગે સ્ત્રીના જોઇને ભાઇ આવ્યા, તાણું ઉઘાડી ઘરમાં પેસતાં, બારણા આડો મોટો સાપ દેખ્યો. કુદીને બહાર નીકળતાં પડી ગયા. ગોઠણુ છોલાઇ ગયા. ખભામાં વાગ્યું. ઉભા થઇને ઝોટલે મેઢા. ત્યાં કોઇ ભાઈ દીવો લઇને જગજગ જતા દેખાયો. તેને વિનંતિ કરતાં, તે દીવો લઇને આવ્યો. બારણામાં જુએ; તો દોરડું લાંબુ પડેલું. સાપ દોરડામાં સમાઇ ગયો. સાપ ખોટો; પણુ ગોઠણુ છોલાઇ ગયા; તે સાચું. તેમ સંસારમાં મગતા હોય; ત્યાં સુધી (આપણી દૃષ્ટિએ) સંસાર સાચો; અને ગ્વાન થાય; ત્યારે સંસાર ખોટો. સંસાર ખોટો દરે, પણુ મોહને લીધે, જે પાપ કર્યા; તે સાચાં. તે તો ભોગવવાંજ પડે. ‘મરનાર પાછાં નહીં મળે’-એ આખરી અંતમ છે. તો પણુ મરનારમાં બંધાએશે સ્નેહ, જીવનારને વારંવાર આંચકા મારે છે. જીવે ત્યાં સુધી તેને ચેન પડતું નથી. મહામોહ રૂપી આ રોગ મટાડવા, જીવનારે મોટો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. કલ્યાણની ધમ્મજા વાળા પુરૂષો, જીવતા કુટુંબને તજીને, ચાલી નીકળે છે; ત્યારે કલ્યાણની પરવા વાળાએ, કુટુંબી મરી જતાં, તે તકનો બરાબર લાલ લઇ, મનને પ્રભુ ચરણમાં વાળવું. જળ ઉપર લીલ, તેમ સંસાર ઉપર મોહ. લીલને ખસેડી નાંખે; તો નીચે રહેલું મોતીના દાણુ જેવું પાણી દેખે; તેમ મોહને ખસેડી નાંખે; તો ભવસાગર સુખકર થઈ પડે. સંસાર કલ્યાણ સાધવાનું ક્ષેત્ર છે-ભૂમિકા છે. આવા અમોલા સંસારમાં, દેવદર્શન, કથા-વાર્તા, દાન, પુણ્ય, ક્ષમા, દયા વિગેરે ઉત્તમ સાધનો, સાધનારની પાસે, ખડાં ખડાં રહે છે.

છઠ્ઠા શ્લોકમાં આગળ કહ્યું કે—**મયિ મનઃ સમ્યક્ આવેશ્ય**-મારામાં મનને સારી રીતે જોડીને. આ કામ પણુ કહેવું સાંભળવું સહેલું; પણુ કરવું અઘરું છે. ઘડી શાંતિથી ખેસતાં ન આવડે; ઘડી મૌન રાખતાં ન આવડે; ઘડી ખમી ખાતાં ન આવડે; તેમનું મન બહુ ચંચળ હોય છે. તે દેવદર્શન કરે; માળા ફેરવે, કથાવાર્તા સાંભળે; પણુ ‘આંધળી દો; અને કુતરૂં ચાટે’-તેના જેવું તેમનું કામ છે. આ વાત, ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં, ધણી સારી રીતે કરી છે. સંબંધીઓનો ત્યાગ કરવો; તે કંઈ જણાય; તો ધીમે ધીમે મારા કામકાજમાં રોકાતો રહે. મારામાં રાગ વધતાં; સંબંધીઓનો ત્યાગ અનાવાસે થશે. કીડો ભમરીનું ધ્યાન ધરતાં, કીડો ભમરી બની નય છે. આંખો એક દહાડે, ઉગે-ફાલે-અને ફરી આવે; એમ બનતું નથી. ધીરજથી આંખાના વૃક્ષને ઉછેરવું પડે. આંગળાં જડ છે; પણુ કસ્તૂરી છુટે; તો જરૂર આંગળાં ફેરે-સુગંધી આવે.

ગાં વિવરણ—‘પૃથ્વીમાં આમતેમ ફરવું.’ એક ઠેકાણે રહેવાથી સ્થાનનો મોહ થાય છે; માટે કોઈ ઠેકાણે કાયમ માટે રહેવું નહીં. ‘વહેતાં પાણી નિમંળાં; અને વિચારતા સંત પવિત્ર !’

સાતમા શ્લોકમાં જગત્નું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી આપ્યું. ગોકર્ણે આત્મદેવને કહ્યું

હતું કે-સ્નેહવાન ડહલતેડનિદામ, મોહતો નરકે ગતિઃ ।-જેણે સ્નેહ બાંધ્યો; તે સળગ્યાજ કરે; તથા મોહથી નરકમાં ગતિ થાય છે. વળી આગળ એકર્ણે કહ્યું છે કે—
વસંતતિલકા.

દેહેડસ્થિમાંસરુધિરેડમિમતિં ત્યજ ત્વં, જાયાસુતાદિષુ સદા મમતાં ચિમુંબ ।
પશ્યાનિશં જગદિદં ક્ષણભંગનિષ્ઠં, વૈરાગ્યરાગરસિકો મધ્વ મક્તિનિષ્ઠઃ ॥૭૯॥
ધર્મે મજસ્થ સતતં ત્યજ લોકધર્માન, સેવસ્થ સાધુપુરુષાઙ્ગદિ કામતૃષ્ણામ્ ॥
અન્યસ્ય હૃષણુગુણિતનમાશુ મુક્ત્વા, સેવાકથારસમહો નિતરાં પિવ ત્વં ॥૮૦॥

[જેમ સુંદરીને જેતાં કામી પુરૂષ, તેમાં લલચાઇ રહે; તેમ આ શ્લોકાને મેં દેખ્યા; આરથી તેમાં હું લલચાઈ રહ્યો છઉં. રત્ન કરતાં મોંઘા છે.]

અર્થ—હું પિતા! હાડકાં, માંસ, અને લોહીથી ભરેલા દેહમાં, તમે અભિમાન છોડી દો. સર્વદા સ્ત્રી અને પુત્રાદિકમાં મમતા મુકી દો. આ જગત્ ક્ષણભંગુર છે; એવો નિરંતર વિચાર કરો. વૈરાગ્યમાં રસીક થઇને ભક્તિમાં નિષ્ઠા રાખો. [૭૯] નિરંતર ધર્મનું સેવન કરો. લોકોના ધર્મેને છોડી દો. સાધુ પુરૂષોનું સેવન કરો વિપયોની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરો. ખીજના ગુણદોષના વિચારને તુરત છોડી દઈ, ભગવત્સેવાના અને કથાના રસને અત્યંત પીઓ. [૮૦]

૮ મા શ્લોકમાં-જે પુત્ર આપથી નોખો થાય; તેને માફ તાર્-ભેદભેદ-થઇ આવે; તેમ જે છવ, પોતાને પ્રભુથી જુદો માને; તેને ભેદભેદ હોયજ. ભેદભેદ મટવો; તે બહુજ ઉચી જુમિકાની વાત છે. જેને ધૂળ અને સોનું સરખાં થઈ પડે; તેનો ભેદભેદ મટયો સમજાય. ભેદ એ, અભેદનું પ્રથમ પગથીયું છે. જેને ભેદ સિદ્ધ થાય; એટલે જે સંપૂર્ણ વિવેકી હોય; તેજ અભેદ થઈ શકે. ‘આપ રાજા! અને અમે પ્રજા!’ ‘આપ શેઠ! અને અમે ગુમાસ્તા!’ ‘આપ માતાપિતા! અને અમે બાળકો! આપ ગુરૂ અને અમે શિષ્ય! આપ પતિ! અને અમે પત્ની!’ આ સંબંધો સંપૂર્ણ ભેદથી (વિવેકથી) શોભે; પછીજ અભેદની પ્રાપ્તિ થાય. જેમની પાસે પાછ નથી; તે કરોડપતિ કહેવાતા નથી.

ઉદ્ધવ એટલે કોઇ સાધારણ મુમુક્ષુ નથી; એમ સમજીને આગળ સાંભળો—

તસ્માદ્યુક્તેન્દ્રિયગ્રામો, યુક્તચિત્ત इदं જગત્ ॥

આત્મનોક્ષસ્વ ચિત્તિત-માત્માનં મયધીશ્વરે ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંયુક્ત, આત્મભૂતઃ શરીરિણામ્ ॥

આત્માનુભવતુષ્ટાત્મા, નાન્તરાયૈર્વિહન્યસે ॥૧૦॥

૯ પદ્મછેદ-તસ્માત-તેથી. યુક્તઃ ઈન્દ્રિયગ્રામઃ યસ્ય સઃ યુક્તેન્દ્રિયગ્રામઃ-ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરનારો. યુક્તં ચિત્તં યસ્ય સઃ યુક્તચિત્તઃ-ચિત્તને વશ કરનાર. इदं જગત્ આત્મનિ ચિત્તતં ઈક્ષસ્વ-આ જગતને તારામાં બ્યાપેલું જે. એટલે તારામાં કલ્પાયું છે એમ સમજ. આત્માનં મયિ અધીશ્વરે ચિત્તતં (બ્યાપેલો) ઈક્ષસ્વ-અને તમે પોતે, હું કે જે પરચાહ છઉં; અને ઈશ્વર છઉં; તે રૂપજ છે.

૧૦ પદ્મછેદ-જ્ઞાનવિજ્ઞાનામ્બ્યાં સંયુક્તઃ-વેદના તાત્પર્યના નિશ્ચયરૂપી જ્ઞાન, અને વેદના તાત્પર્યના અનુભવરૂપી વિજ્ઞાન, જેને થયું હોય છે તે પુરૂષ. શરીરિણામ્ આત્મ-

દોષબુદ્ધયોભયાતીતો, નિવેષાન્ નિવર્તતે ॥

ગુણબુદ્ધયા ચ વિહિતં, ન કરોતિ યથાર્મકઃ ॥૧૧॥

અર્થ—તેથી તમારે ઈંદ્રિયોનો અને ચિત્તનો નિગ્રહ કરીને, આ જગત તમારામાંજ કલ્પાયું છે; અને તમે પોતે, હું કે જે પરબ્રહ્મ અને ઈશ્વર છઉં; તે સ્વપ્ન છે, એમ સમજવું [૬] આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને, કર્મ નહીં કરું, તો દેવતાઓ વિદ્ન કરશે; એવી શંકા રાખશો નહીં. કેમકે વેદના તાત્પર્યના નિશ્ચય સ્વપ્ની જ્ઞાન, અને વેદના તાત્પર્યના અનુભવસ્વપ્ની વિજ્ઞાન મેળવીને, આત્માના અનુભવથી સંતોષ પામેલા, અને સઘળા દેવતાઓના પણ આત્માસ્વપ્ન થશે. એટલે કોઈપણ પ્રકારનું વિદ્ન નહીં કરવું. આત્માનો અનુભવ થયો હોય; ત્યાંસુધી વર્ણશ્રમની રીતિ પ્રમાણે કર્મ કરવાંજ જોઈએ. [૧૦] જેમ બાળક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોય છે; તોપણ કાંઈક કરે છે; અને કાંઈક પડયું મેલે છે. એટલે ગુણ જોઈને કરે છે; એમ નથી; તથા દોષ જોઈને પડયું મેલે છે; એમ પણ નથી. કારણ બાળકને ગુણદોષનું જ્ઞાન હોતું નથી. તે પ્રમાણેજ સુખદુઃખોથી રહિત પુરૂષ, તેમાં દોષ છે; એમ સમજીને નિષેધ કર્મ કરતો નથી; એમ નથી; અને તેમાં ગુણ છે; એમ સમજીને વૈદિક કર્મ કરે છે; એમ પણ નથી; એટલે જ્ઞાનીનું સ્વચ્છંદી વર્તન, બાળકના જેવું છે. [૧૧]

૯ થી ૧૧ વિવેચન—

ઈંદ્રિયનિગ્રહ—વિષયોથી વિમુખતા—તથા ચિત્તનો નિગ્રહ—કલ્યાણનાં પ્રથમ પગથીઆં છે. આ સંસારમાં શોભાનાં સ્થાન પણ એજ છે.

અત્યારનો સુધારો—વિષયોનો ઉભરો છે—વિષયોનો વિકાસ છે. અત્યારે અધ્યાત્મવાદની કોઈને જરૂર નથી. અર્થવાદની ચર્ચા જ્યાં ત્યાં થઈ રહી છે. અર્થવાદનું પરિણામ વૈભવવાદ—વિલાસવાદ છે. પશ્ચિમનો પવન અહીં ઉતર્યો છે. પણ પશ્ચિમના શોકો ખંતીલા, ટેકીલા, મહેનતુ અને નિયમીત કામ કરનારા છે. નકલીયા નથી. આપણે તો નકલીયા—નહીં ખંતીલા, નહીં મહેનતુ—તેમ નહીં નિયમીત કામ કરનારા. પશ્ચિમનો વાદ લઇને અર્થવાદની પાછળ દોડીએ; તો ત્યાં પણ ફાવીએ એમ નથી. દેશ પરતંત્ર, મન પરતંત્ર—શરીર પર-

મૂત—દેવતાઓનો આત્મારૂપ બનેશે. આત્મનઃ અનુભવેન તુષ્ટઃ આત્મા યસ્ય સઃ—આત્માનુભવતુષ્ટાત્મા—આત્માના અનુભવથી જેનું મન પ્રસન્ન થયું છે એવો પુરૂષ. અંતરાયોઃ ન વિદ્યન્તે—વિદ્વોથી હણશે નહીં.

૧૧ પદ્યછંદ—યથા અર્મકઃ—જેમ બાળક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોય છે તોપણ કાંઈ કરે છે અને કાંઈક તણ દે છે. એટલે ગુણ જોઈને કરે છે; એમ નથી; તથા દોષ જોઈને પડયું મેલે છે એમ પણ નથી. કારણકે ગુણદોષનું તેને જ્ઞાન નથી—તેમ. હમયાતીતઃ—સુખદુઃખોથી રહિત પુરૂષ. દોષબુદ્ધયા નિવેષાત નિવર્તતે इति ન—તેમાં દોષ છે, એમ સમજીને નિષેધ કર્મ કરતો નથી એમ નથી. ચ—અને. ગુણબુદ્ધયા વિહિતં કરોતિ इति ન—ગુણ જાણીને વેદાંત કર્મ છે એમ પણ નથી.

તંત્ર-કેળવણી પણ એવીજ. પરિણામે અધ્યાત્મવાદ, અને અર્થવાદ બેમાંથી એકે સાધી શકીએ એમ નથી. સમગ્ર્ય છેને ? યુરોપ અમેરિકા અર્થવાદમાં અને વૈભવવાદમાં નેટહું માણે છે; એટલું આપણે માણી શકતા નથી. માણી શકવાના પણ નથી.

વળી બીજી વાત-અધ્યાત્મવાદ વિષયવાદને (વિષયભોગને) દીક્ષા કરે છે; અર્થવાદ વિષયભોગને ટાટ કરે છે-વિકસાવે છે. પૂર્વના અનેક અવતારોમાં જીવને અર્થવાદનું બાન નહોતું; પણ વિષયવાદનું બાન તો હતુંજ. વિષયભોગના રહી ગએલા સંસ્કાર, સાધુ સંતો આ અવતારે, બળ કરીને ધોધ નાંખે છે; અને પામરો વિષયભોગના સંસ્કારોને વિકસાવે છે. પૂર્વ અવતારમાં કુતરા હતા; ત્યારે કારતક માસેજ જીવ ઘેલા હતા; અને મનુષ્યાવતારમાં બારે માસ કારતક થઈ પડ્યા છે. વિષયમાં સુખસુહિ વધી પડી છે. જ્યારે જીએ ત્યારે; અને જ્યાં જીએ ત્યાં, જીવ ઘેલા. ધર્મનો ડર, રહ્યોજ નથી. સરકારનો ડર લાગે છે. સરકારનો ડર ન હોય; તો રસ્તા ઉપર રમતો કરે. દુષ્પાકમાં સાકર પણ, નેધએ એટલીજ નંખાય.

દોહરો—કુતા કાતીક માસમાં, તને જૂખ અર પ્યાસ;

તુલસી વાકી કયા ગતિ, જીને બારે કાતીક માસ ?—સીયાવરં

બ્રહ્મચર્યની દિક્ષાવાળા વિદ્યાર્થીઓ, અને કુમારિકાઓ, તોજી તોળાય નહીં એટલું પાપ કરે છે-એટલો વ્યભિચાર કરે છે. વર્ણોત્તર લગ્ન, રનેહ લગ્ન, વિગેરે જે તે થઈ રહ્યાં છે; તે પ્રેમના જ્વાળા નીચે, વિષયનું વિષ ફેલાતું જાય છે. શિશ્યામાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને પરિણામે સ્ત્રીઓની અધમ દશા થઈ રહી છે. શિશ્યન તત્ત્વચિંતકા, આ સંબંધી વિચાર કરી રહ્યા છે. શિશ્યાનો પાડોશી, જર્મનપ્રધાન હેર હિટલર, શિશ્યાની રીતભાતને પોતાના દેશમાં પેસવા દેતો નથી. ત્યારે આપણા દેશનાં અભાગી બચેલાં સ્ત્રીપુરુષો, શિશ્યાની રીતભાતની જ્યાં ત્યાં પ્રશંસા કરે છે. ડાહ્યા ડાહ્યા દેશનેતાઓ પણ, નેધ રહ્યા છે; ધમાચાર્યો પણ ચાલે તેમ ચાલવા દે છે; નાતના આગેવાનો પણ-‘આજ થયું તે થયું; કાલ શું થાય છે?’ તેની રાહ નેધ રહ્યા છે. જાણે ફાગળની પુનમ-ધર ધરનાં લોકડાં ! અને હોળીનો બડકા ! સૌ હોળી માતની જે ગોલાવી રહ્યા છે.

આવા સમાચાર છાપામાં ધણા આવે છે. વાંચતાં વિચાર થઈ પડે છે. લોહી તપી આવે છે. હજી બાજી હાથમાં છે. એકાદ બે કરોડ નક્કીયાઓને બાદ કરો; તો ૩૦-૩૨ કરોડ હિંદનાં માણસો, બલે ગરીબ છે; પણ ધર્મથી ડરે છે; અને વિષયસુખના બહુ લોભુપ નથી. બપુયા ગપુયા છે તેજ, સોએ ૮૦ ટકા બગડ્યા છે; અને જે ધનવાન છે; તેજ સોએ નેવું ટકા, વિષયોના પુરમાં તણાઈ ગયા છે.

આપણે કાણ છઇએ ? અને ક્યાં છઇએ ? એટલોજ વિચાર વારંવાર થાય; તોપણ સાઈ છે. હિંદમાં વસેલા હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે શીખ, જૈન કે બૌદ્ધ-તમામ પ્રજા, ધર્મપ્રધાન છે. ગામે ગામે તીર્થો, અને દિવસે દિવસે કાંધક પરખ ! તે તમામ વિસરીને, આપણા જીવનના તમામ વ્યવહાર, રૂપૈયા-આના અને પૈને તાજવે હાલ તોળાય છે. અમુક કાર્ય કરવામાં ધર્મ છે ? કે અધર્મ છે ? તેની કોઇ ચર્ચા કરતું નથી.

રાગ-વંશરથ.

શાએષ્વયાનેષ સુનિશ્ચિતો નૃણાં, ક્ષેમસ્ય લઘ્વગ્વિમૃદોષુ હેતુઃ ॥

અસંગ આત્મવ્યતિરિક્ત આત્મમનિ, દઢા રતિર્નિર્લજ્જિ નિર્ગુણે ચ યા ॥ ભાગ. ૪-૨૨-૨૧

અર્થ—આત્મા સિવાય બીજા પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય, અને નિર્ગુણ આત્મામાં દૃઢ પ્રીતિ રાખવી—એટલેજ—ભાણુસના કથ્યાણુનો ઉપાય છે; એમ સારા વિચારવાળાં શાસ્ત્રોમાં નિર્ણય કર્યો છે.

સંસારનાં સુખ, કૃટકીયાં મોતી જેવાં છે. સંસાર કાઢને દરીને બેસવા દેતો નથી. લાલચો જીવને આડાઅવળા રગડે છે. મેળવીને ભોગવવા વખત થાય; ત્યાં ચાલી નીકળવું પડે છે. આવા નિર્ણયવાળો આપણો દેશ છે. એટલે આપણુ ધર્મપ્રધાન છીએ. ધર્મપ્રધાન સમાજ, અર્થપ્રધાન બનતો જાય છે. જે મંદિરમાં અગર જે સંપ્રદાયમાં ધન ધણું; તે મંદિર અગર તે સંપ્રદાય મોટો સમજાય છે. ત્યાં કેટલા વૈરાગી પાક્યા ? કેટલા ભગવાનના અંગત ભાષ્યગ્રંથ થયા ? તેનો હિસાબ કોઈ કાઢવું નથી. અર્થપ્રધાન સમાજ, ત્વરાથી કામપ્રધાન બનતો જાય છે. તેની પરવા રાજ પ્રજા કે ધર્મીયાર્યો—મહતો કે મહારાજો, બ્રાહ્મણો કે સાધુઓ, કોઈને નથી. છે તો જરા જેટલી. જમનારા સો, અને લાકુ વીશ ! તે કેમ બને ?

શરીરને સુંદર દેખાડવા, હાલમાં જેટલી કાળજી રાખવામાં આવે છે; તેટલી કાળજી, મનને સુંદર દેખાડવા, ભાગ્યેજ રાખવામાં આવે છે. કુદરતી સૌંદર્ય ઓછું લાગવાથી, મુખ પર પાઉડર, ગાલ પર બનાવટી લાલ રંગ, આંખની લમર પર બનાવટી કાળાશ, અને હોઠ પર બનાવટી લાલાશ લાવવા, ધનનો ધુમાડો થઇ રહ્યો છે. પતંગ પાછળ જેમ દોર, તેમ આ બનાવટી નખરાં પાછળ, જગત્ દોડવું જાય છે. વિજ્ઞાતમાં સ્ત્રીઓ આ ટાપટીપ પાછળ, એક કરોડ એંશીલાખ રૂપૈયા ખર્ચે છે. આ રોગ સ્ત્રીમરમાં બેસીને આપણે ત્યાં આવ્યો. ઘેર ઘેર પ્રસરતો જાય છે. વળી સ્ત્રીઓ વાળ કપાવા લાગી છે. એટલે એ અર્થ પણ વધતો જાય છે. દુષ્યંતે શકુંતલાને બેઠ; ત્યારે વદકલમાં અખ કવું સૌંદર્ય દેખી, તે અંગઈ ગયો. કારણકે—**કિમિષ્વ હિ મધુરાણાં, મંડનં નાકુલીનામ્ ॥** આ ઉપરાંત સીનોમાનાં નખરાં ! કરોડોની પાયમાલી કરી રહ્યાં છે. ઈંદ્રિયોને વિષયો પાસે લાવવી; તે ચોરને બારણા ઉઘાડી દેવા જેવું ભયંકર છે.

‘આ પદાર્થ—આ પકવાન—આપણને પચે કે નહીં;’ એમ જમનારે સમજવું જોઈએ. તેમ આ રીતભાત આ દેશને, આ ધર્મને, આ શરીરને, આ કુટુંબોને, અને આ સમાજને સદે એવી નથી; પચે એવી નથી; એમ સૌએ પોતાની મેળે સમજી જવું જોઈએ. આ વાત ઘણાં સમજે છે; પણ ખરાં ! સમજ્યા પછી, આ રીતભાતમાંથી પાછા વળવા જેટલું બળ અવશ્ય કેળવવું જોઈએ.

જેમ પ્લેગ ફેલાતાં, રાજ પ્રજા અને ધર્મીયાર્યો સાવધાન થઈ જાય છે; તેમ આવો વિષયવાસનાનો રોગ ફેલાતાં, સૌએ સાવધાન થઈ જવું જોઈએ. પાછા વળી જવું જોઈએ. ‘દેશ બેકાર છે—દેશ ગરીબ છે. ઘણાંને ખાવા, બીજે ટકે નથી’; એવા પોકાર જ્યાં ત્યાં થાય છે; પણ દેશ ચાળે ચડ્યો છે; દેશ આડો વેરાય છે; દેશ વિષયવાસનામાં, હોટલોમાં અને સીનોમામાં ખુવાર થઈ રહ્યો છે. દેશ પોતાનું હિત જોઈ શકતો નથી; તેનું શું ?

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને ઇંદ્રિયનિગ્રહની વાત કરે છે. પણ તે વાત હું આપને કઈ રીતે કરી શકું ! મોંઘી મીઠકત મુકવી ક્યાં ! જેનું પેટ બગડ્યું હોય; તેને દસ રૂપૈયે શેર મળતો પકવાન નકામો છે; તેમ જેઓના આચાર વિચાર બદલાયા; અકલ—સીકલ બેઠે બદલાઈ

ગયાં-તેમને આ વાતો કેમ કરાય ! કુધ ચોખ્ખું અને તાજું, પણ એઠા લોટામાં કેમ લેવાય ! આ અખળે કરતાં મોઢી મીઠકત છે; તે જેવા તેવાને કેમ સોંપાય ! તાત્પર્ય-આપ સૌ લાયક બનીને સાંભળો—

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-હે ઉદ્ધવ ! પ્રથમ તમે-**યુક્તેન્દ્રિયમામઃ** તથા **યુક્તચિત્તઃ** થાઓ ! માર્છન્ડ-mind કહ્યા પછી, બોલર બોલ નાંખે. પછી **આત્મનિ** **ઈદં જગત્ ચિતતં** **ઈતિ** **ઈક્ષસ્વ**-આ જગત્ બ્રહ્મમાં કલ્પાયું છે એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે. આ જગત્ તમારામાંજ કલ્પાયું છે એમ જુઓ-એમ ખાત્રી કરો.

એટલે ?-સમગ્ર જગત્ના લાભાલાભથી, આપણા મન ઉપર અસર થતી નથી. આપણા પોતાના જગત્ના લાભાલાભથી, આપણા મન ઉપર અસર થાય છે. આપણે જેમને આપણા માન્યા; આપણા-કલ્પ્યા-તેમને લાભ થાય; તો આપણે રાજી; તેમને અલાભ થાય; તો આપણે દુઃખી. કોઈના ૨૦ વરસનો દિકરો યુજરી જાય; તે રોકકળ, આપણને જરા જેટલી અસર કરે; અને આપણા દિકરો મરી જાય; તેની અસર આપણને ઘણી થાય. તાત્પર્ય-આપણા મનમાં ધાલેલું જગત્, આપણને સુખદુઃખના ધક્કા મારે છે. એક નિશ્ચય આ.

પછી પ્રભુ એમ બોલ્યા કે-**મયિ અધીશ્વરે આત્માનં ચિતતં** **ઈતિ** **ઈક્ષસ્વ**-‘હું કે જે પરબ્રહ્મ અને ઇશ્વર છઉં; તે રૂપજ તમે છો.’ સિંહનું બચ્ચું બકરા સાથે રમતાં, બકડે બની ગયું. ભલે સિંહનું બચ્ચું એમ માને; પણ બીજો સિંહ તેને મળી આવે; તો તેના વાસ્તવ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે. તેમ રૂઝ સદ્ગુરુ મળી આવે; તો સંસારના રંગમાં રંગાઈને પામર બનેલો, સંસારના બંધને ત્વરાથી ફેંકી દે. પછી તે-**જ્ઞાનવિજ્ઞાન-સંયુક્તઃ**, **આત્મભૂતઃ આત્માનુભવનુષ્ટાત્મા**-ગરીબના દિકરા, કરોડપતિ બનીને બેસે ! પછી જેમ ધનવાનને આપદા ન હોય; તેમ આવા દેવકોટિના જીવને, દેવતાઓ વિદ્યન કરી શકે નહીં. ઠાકોર સાહેબની સાથે બેસનારનું નામ, મ્યુ. નો માણસ, લખતાં વિચાર કરે ! શ્રુતિ કહે છે કે-**તસ્ય હ ન વેવાશ્વ નામૂત્યા** **ઈશતે** । **આત્મા હૈવૈષાં સ ભવતિ** ॥ તે યાત્રી પુરૂષને દેવો, બ્રહ્મ બુદ્ધિમાં વિદ્યન કરી શકતા નથી. કારણ કે તે યાત્રી દેવો વિગેરે સર્વનો આત્મા બની રહે છે.

શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે ‘આત્માનો અનુભવ ન થયો હોય; ત્યાંસુધી વર્ણાશ્રમની રીતી પ્રમાણે કર્મ કરવાંજ જોઈએ.’ આજ કાલ દેલીઓને-પાખંડીઓને, આત્માનો અનુભવ, તુરત થાય છે. તેઓ જગત્માં-પોમલાં લોકોમાં-આત્માના અનુભવનો ડોળ કરે છે. આ ડોળમાં તેઓ સ્વધર્મનાં કર્મોથી વિમુખ રહે છે. જેમ સ્ત્રી સગર્ભા થતાં, નેન, ચેન અને વેન બદલાઈ જાય; તેમ જીવને ગર્ભે (હૃદયે) શ્રીહરિ આવતાં, જીવનાં-નેન, ચેન અને વેન બદલાઈ જાય. નિષ્કુલાનંદ કહે છે કે—

૫૬.

મળે જીવનમુક્ત હરિ તણા, ટળે અંતર તન મન તાપ-એવો સંગ સંતનો.

ફરે અવયવ આ રે શરીરનાં, ચાલી નીકળે તે પંડનાં પાપ-એવો સંગ

જેમ કીટ મટી થાય ભમરી, પછી કીટ કહે નહી કોય-એવો સંગ

જેમ પારસ પરસે લોહને, તે તો હેમ ભાવે વેચાય-એવો સંગ

વિગેરે-વિગેરે.

અગીઆરમાં શ્લોકમાં ખુલાસો કર્યો કે-યાત્રીએ સ્વચ્છંદ આચરણ ન કરેલું; પણ

પાળકના જેવું નિર્દોષ આચરણ કરવું. ઉધતાની પાસે વાધ આવ્યો; તો તેનો તેને વ નથી; સ્વર્ગનાં સુખ આવ્યાં; તો તેનો તેને હરખ નથી.

હવે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કથનનો ઉપસંહાર કરે છે—

સર્વભૂતસુહૃદ્છાન્તો, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનિશ્ચયઃ ॥

પश्यन्મદાત્મકં વિશ્વં, ન વિપદ્યેત વૈ પુનઃ ॥૧૨॥

અર્થ—આ પ્રમાણે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના નિશ્ચયવાળો, સર્વ પ્રાણીઓને સ્નેહી, શાંત, અને જગતને હું સ્વપ જોતો પુરૂષ, ફરી જન્મ મરણ પામી નથી. [૧૨]

૧૨ વિવેચન—

જ્ઞાનવિજ્ઞાનનિશ્ચયઃ, સર્વભૂતસુહૃદ્, શાંતઃ—જ્ઞાનીનું લક્ષણ—જ્ઞાનવિજ્ઞાન નિશ્ચયવાળો, સર્વ પ્રાણીઓનો સ્નેહી, અને શાંત. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલો પુરૂષ **મદાત્મકં વિશ્વં પश्यન્**—જગતને હું રૂપ (બ્રહ્મરૂપ) જોતો.

સંત શાસ્ત્રમાં હેતુ થાય; શ્રવણમાં નિયમસર હાજર રહેવાય; શ્રવણનું મનન થ મનનમાં ન સમગ્નય; તે નમ્રતાપૂર્વક ગુરૂને પુછી લેવાય; (શ્રવણનું ફળ જ્ઞાન, અને મન ફળ વિજ્ઞાન.) મનનના સારનું વારંવાર ચિંતવન થાય; ત્યારે જ જ્ઞાનનું ખેતર પાકે. પરણ્યાજ નથી; તેમને ઘેર દિકરાના પારણા કેમ ગંધાય! તેમ જ્યાં જ્ઞાન નથી; વિજ્ઞાનની વાત કેમ કરાય! ‘ધર્મશ્વર છે’; એમ જે માનતા નથી; તેમને ધર્મશ્વરના અનુ વની વાત કેમ પૂછાય? ધર્મશ્વર છે કે નહીં? તેનો ખુલાસો, ભાગવતમાં કયાં છે? બે કાંઈને માદ નથી? કાણા ગજવામાં શું મુકીએ?—હાં-કાંઈ કહે છે—કે ‘ચોથે રક’ધે’. બે બર! સાંભળો—પૃથુ રાગએ યગની દિક્ષા લીધી છે. યગ ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી, તે પ્રસાદ વહેંચાય; તેમ રાગ, પ્રજને જ્ઞાનપ્રસાદ આપવા ઉભા થયા. કેટલીએક વ કયાં પછી, રાગ જોત્યા કે—

અસ્તિ યજ્ઞપતિર્નામ, કેષાંચિદર્હસત્તમાઃ ॥

इहामुष च लक्ष्यंते, ज्योत्स्नावर्त्यः कचिद्भुवः ॥૨૬॥

मनोरुत्तानपादस्य, ध्रुवस्यापि महीपतेઃ ॥

प्रियव्रतस्य राजर्षे-रंगस्यास्मत् पितुः पितुः ॥૨૭॥

ईदृशानामयान्येषા-મજસ્ય ચ ભવસ્ય ચ ॥

प्रह्लादस्य बलेश्चापि, कृत्यमस्ति गदाभृता ॥૨૮॥

दौहित्रादीनृते मृत्योः, शौच्यान् धर्मविमोहितान् ॥

वर्गस्वर्गापवर्गाणां, प्रायेणैकात्म्यहेतुना ॥૨૯॥

૧૨ પદ્યછેદ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોઃ નિશ્ચયઃ યસ્ય સઃ જ્ઞાન-જ્ઞાનવિજ્ઞાનના નિશ્ચયવાળો. સર્વભૂતાનાં સુહૃદ્—સર્વ પ્રાણીઓનો સ્નેહી. શાંતઃ—શાંત. અહં આત્મા ય તત્ત્વમિતિ મદાત્મકમિતિ વિશ્વં—જગતને હું રૂપ. પश्यન્—જોતો. પુનઃ ન વિપદ્યેત ફરી જન્મતો નથી.

યત્પાદસેવામિરુચિસ્તપસ્વિના-મરોષજન્મોપચિત્તં મલં ક્ષિયઃ ॥

સઘઃ ક્ષિણોત્પન્નહમેષતી સતી, યથા પદાંગુલ્લુચિનિઃ સ્તુતા સરિત્ ॥૩૦॥

(ભાગ. ૨૬ઘ ૪-૨૧.)

અર્થ—‘ભગવાન્ છે કે નહીં’ ? એમ કેટલાએકને શંકા છે. તેથી કેટલાએક નિરીશ્વરવાદી અને કેટલાએક ઇશ્વરવાદી છે. પાછા સિદ્ધાંત-એટલે ઇશ્વરવાદ-સચુક્તિક ઠીક લાગે છે. કારણકે આ લોકમાં અને પરલોકમાં, કોઈને સારાં, અને કોઈને નરસાં રથાનેા અને પદો, મળતાં જોવામાં આવે છે. તે જો કોઈ નિયંતા ન હોય; તો સંભવતું નથી. ‘કરેલાં કર્મ’ પ્રમાણે એમ બને છે;’ એમ ધરી ભર માનીએ; તોપણ વિદ્વાનોના અભિપ્રાય ઉપરથી, ઇશ્વર હોવાની વાત મજબુત રીતે સિદ્ધ થએલી છે. (૨૬) મનુ, ઉત્તાનપાદ રાજા, ધ્રુવ, પ્રિયવ્રત, અમારા આપનો આપ અંગ રાજા, ધ્રુવા, સદાશિવ, પ્રલ્હાદ, બલિ રાજા, અને એવાજ બીજા વિદ્વાનોએ, અને મહાત્માઓએ સ્વિકારેલું છે કે-‘કર્મ’ પોતે જડ હોવાથી, ફળ દેવામાં અસમર્થ છે, માટે કર્મનાં ફળ આપનાર ઇશ્વર હોવાજ જોઈએ.’ બીજા દેવતાઓ પરતંત્ર હોવાથી, ‘તેઓ ફળ આપે છે;’ એમ કહેવું; તે પણ સંભવતું નથી. (૨૭-૨૮) ઇશ્વરને નહીં માનનારા તો, વેન વિગેરે, કે જેઓ નાસ્તીક અને દયાને પાત્ર ગણાયા છે; તેઓજ છે. (૨૯) બે જાણના કર્મ સરખાં હોય; તોપણ તેમનાં ફળમાં ધણી વાર ફેરફાર જોવામાં આવે છે. વળી કોઈ વખત કર્મ કર્યા છતાં, ફળ મળતું નથી; અને કોઈ વખતે કર્મ ન કરે; તોપણ ફળ મળે છે. તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે-કે કર્તુ-અકર્તુ અને અન્યથા કર્તુ, કોઈ છે. આ સત્તાને આપણે ઇશ્વર કહીએ છઈએ. જેના ચરણ સેવવાની પ્રીતિ, રોજ રોજ વધીને, ગંગાજ જેમ મેલને મટાડે; તેમ સંસારની બળતરાવાળાં માણસોની બુદ્ધિના અનેક જન્મના ચડી ગએલા મેલને તુરત મટાડે છે. તે ઇશ્વર છે. (૩૦).

જે લેખ ઉપર, મોટા માણસો, પોતાની સાક્ષી કરે; તેને હાથકોટના જળે કબુલ રાખે; તેમ આપ મમે એવા ડાઘા હો; પણ નાસ્તીક હો; તો તમારે પૃથ્વીનો ઉપદેશ માન્ય રાખવોજ જોઈએ. ‘ઇશ્વર છે’. એવી જો ખાત્રી; તે જ્ઞાન; અને પછી ઇશ્વરનો અનુભવ, તે વિજ્ઞાન. નરસી, મીરાં, થનગન નાચ્યાં; તે વિજ્ઞાન.

‘જ્ઞાનવિજ્ઞાનવાળા, પ્રાણી માત્રના મિત્ર, શાંત અને જગતને મારામય બુદ્ધિ છે; તેથી તેમને પુનર્જન્મ ન હોય;’ એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો નિર્ણય સંભળાવ્યો.

શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

इत्यादिष्टो भगवता, महाभागवतो नृप ॥

ઉદ્ભવઃ પ્રણિપત્યાહ, તત્ત્વજિજ્ઞાસુરચ્યુતમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહેછે કે-હે પરીક્ષિતરાજા ! આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞા કરતાં; મહાવૈષ્ણવ ઉદ્ભવજીએ, પ્રણામ કરીને, તત્ત્વ બાણવાની ઇચ્છાથી, ભગવાનને કહ્યું કે—[૧૩].

૧૩ પદ્યછંદ—હે નૃપ !-હે પરીક્ષિત ! **इति भगवता आदिष्टः**—આ પ્રમાણે ભગવાનથી આજ્ઞા કરાએલા. **तत्त्वजिज्ञासुः**—તત્ત્વને બાણવાની ઇચ્છાવાળા. **महाभागवतः**—મહાવૈષ્ણવ ઉદ્ભવજી. **अच्युतं**—અચ્યુતં **प्रणिपत्य आह**—ભગવાનને પગે લાગીને બોલ્યા કે—

૧૩ વિવેચન—

ઉદ્ધવજીના પ્રશ્ન, તે આપણા પ્રશ્ન છે, એમ સમજીએ. કોઈ ધર્મશાળા બંધાવે; કોઈ કુવા બંધાવે; કોઈ પ્રશ્ન બંધાવે; તેમ આ જ્ઞાનનું પરબ ઉદ્ધવ બંધાવે છે.

ઉદ્ધવજી કહે છે; તે સાંભળો—

યોગેશ યોગવિન્યાસ, યોગાત્મન્ યોગસંભવ ॥

નિઃશ્રેયસાય મે પ્રોક્તસૂત્યાગઃ સંન્યાસલક્ષણઃ ॥૧૪॥

અર્થ—ઉદ્ધવજી કહે છે કે—હે યોગના સ્વામી ! હે યોગજ્ઞાનનારાઓની શુભ થાપણુરૂપ ! હે યોગરૂપ ! હે યોગને ઉત્પન્ન કરનાર ! આપે મારા કહ્યાણુને માટે, જેવા પ્રકારના ત્યાગની વાત કરી; તે વાત, આપે આપના મહિમા ઉપર—આપે આપની શક્તિ ઉપર—દષ્ટિ રાખીને કરી; પણ મારો અધિકાર વિચારીને કરી નથી. કારણકે જેમ આરોગ્યને માટે, સર્વસ્વનું દાન કરવામાં આવે છે; પણ તે દાન કર્યા પછી, જે ધન મળે; તે લેવાની દાનીને છૂટ હોય છે; તેમ આ (આપના ઉપદેશ)માં, એકવાર દાન કર્યા પછી, પાછું જે ઘર આદિક મળે; તે લેવાની છૂટ હોય; તો એવો ત્યાગ મારાથી બની શકે; પણ આ તો ‘પાછું કાંઈ લેવાયજ નહીં;’ એવો ત્યાગ કરવાનું આપે કહ્યું; તે મારા જેવાથી થઈ શકે નહીં. [૧૪]

૧૪ વિવેચન—

સંન્યાસલક્ષણઃ ત્યાગઃ—સંન્યાસ લક્ષણવાળો ત્યાગ. એટલે જે ત્યાગ કર્યા પછી, ફરી તેનો સ્વાદ લેવા; ન લલચાવું તે. વનન કર્યા પછી, તેની સામું જોવું ન ગમે ! જે પાકા ત્યાગીઓ છે; તેઓ સંસાર સામે જોતા નથી. ઘરખારને તળ્યા પછી, મઠમકાન બંધાવતા નથી. કુટુંબકબીલો છોડ્યા પછી, શિષ્યાદિના ફંદમાં ફસાતા નથી. ઉપર શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે—‘**ગાં વિચરસ્વ**—પૃથ્વીમાં ફર્યા કરો.’ એક ડેકાણે રહેનારને, ત્યાંના મકાનમાં, અને ત્યાંના માણસોમાં મોહ થાય. મોહ જીવનું બગાડી નાખે.

પતિ મરણ પામતાં, શણગાર ઉતારી નાંખવા પડે. ઉતારેલા શણગાર પાછા પહેરવા; તે વનન કરીને ખાવા જેવું છે. ઘર મુકીને મઠ-મકાનના ફંદમાં પડવું; તે વનન કરીને ખાવા જેવું છે. કુતરું વનન કરેલું ખાય. બીજું કોઈ ખાય નહીં.

સાચા ત્યાગમાં વૈરાગ્યનાં જે સુખ છે; તે સુખને સાચા ત્યાગીજ સમજી શકે; અને સાચી વિધવાવ્યવસ્થામાં, વૈરાગ્યનાં જે સુખ છે; તે સાચી વિધવાજ સમજી શકે. જેમ ભવાયાના

૧૪ પદ્મછેદ—હે યોગેશ !—હે યોગેશ. યોગનાં વિન્યાસઃ (થાપણ) યસ્મિન્ સઃ યોઃ તત્ સંઃ હે યોગવિન્યાસ !—યોગ જ્ઞાનનારાઓની શુભ થાપણુ રૂપ ! યોગે આત્મા (રૂપ) યસ્ય સઃ તત્ સંઃ હે યોગાત્મન્—હે યોગરૂપ ! યોગસ્ય સંભવઃ યસ્માત્ સઃ યોઃ તત્ સંઃ હે યોગસંભવ !—હે યોગને ઉત્પન્ન કરનાર ! મે નિઃશ્રેયસાય—મારા કહ્યાણુને માટે. સન્યાસઃ એવ લક્ષણં યસ્ય સઃ સંઃ **इति त्यागः—સંન્યાસના લક્ષણવાળો ત્યાગ. પ્રોક્તઃ—આપનાથી કહેવાયો.**

ખેલ ખોટા; તેમ લેભાણુ સાધુઓના, અને લેભાણુ વિધવાઓના વેશ, ખોટા સમજવા. સાચો ત્યાગ શ્રી હરિને શરણે લઈ જાય; ખોટો ત્યાગ, આત્મેત્ત અધ્યાત્મીને, સંસારમાં ફેંકી દે. ફોજદારનો પટો પહેરીને, ઢેઢવાડે વાળવા જાય; તે ઠીક દેખાય નહીં.

સાચા ત્યાગથી સૌ કોઈ પ્રથમ ડરે. કાશીએ ભણુવા જનાર બ્રાહ્મણ બાળકને, કાશીએ ભણીને આવેલા મોટા વિદ્વાનો ઉત્સાહ આપે; યુદ્ધ ચડેલા ક્ષત્રિઓને, ચારણ-ભાટ વીરનાં ચારિત્ર સંભળાવી, શર ચડાવે; તેમ ત્યાગની દિક્ષા લેનારને, સાચા ત્યાગી-ઓએ ઉત્સાહ આપવો જોઈએ. અને વિધવા અવસ્થાની દિક્ષા લેનારી બહેનોને, પવિત્ર ગંગા જેવી ત્યાગી વિધવાઓએ ઉત્સાહ આપવો જોઈએ. યાદ રાખવું કે ત્યાગની વાતમાં રાગી સમજે નહીં.

ઉદ્ધવ આ ત્યાગથી ડરીને આગળ કહે છે —

ત્યાગોડ્યં દુષ્કરો ભૂમન્, કામાનાં વિષયાત્મભિઃ ॥

સુતરાં ત્વયિ સર્વાત્મન્-નભક્તૈરિતિ મે મતિઃ ॥૧૫॥

રાગ-વસંતતિલકા.

સોડહં મમાહમિતિ મૂઢમતિર્વિગાઢસ-ત્વન્માયયા ચિરચિતાત્મનિ સાનુબંધે ॥

તત્ત્વંજસા નિગદિતં ભવતા યથાહં, સંસાધયામિ ભગતન્નુશાધિ મૃત્યમ્ ॥૧૬॥

અર્થ—હે વ્યાપક ! હે સર્વના આત્મા ! જેઓ કામનાવાળા છે; એટલે જેઓનું ચિત્ત વિષયોમાં લાગ્યું હોય છે; તે પુરૂષોથી, આવો ત્યાગ થઈ શકવો કઠણ છે. તેમાં પણ જેઓ આપના અભક્ત હોય;—આપથી વિરુદ્ધ રહેતા હોય; તેઓ તો આવો (સંન્યાસ લક્ષણવાળો) ત્યાગ કરી શકેજ નહીં; એવી મારી સમજણ છે. [૧૫] ‘હું અને માર’ કરનારો મૂઢમતિ-એવો હું, તમારી માયાથી બનેલાં સ્ત્રી પુત્રાદિરૂપી બંધનવાળા દેહમાં, ડુબી ગએલો છઉં. તેથી આપે જે કહ્યું; તે હું અનાયાસે-સહેલાઈથી-જેવી રીતે સમજી શકું; તેવી રીતે, હું કે જે આપનો દાસ છઉં-તેને આપ કહો. [૧૬]

૧૫-૧૬ પદ્યછંદ—હે ભૂમન્-હે વ્યાપક ! હે સર્વાત્મન્ !-હે સર્વના આત્મા. કામાનાં-કામનાવાળા છવાને તથા. વિષયે આત્મા (ચિત્ત) વેષાં તે તૈઃ-જેઓનું ચિત્ત વિષયોમાં લાગ્યું હોય છે તે પુરૂષોથી. અયં ત્યાગઃ દુષ્કરઃ-આવો ત્યાગ થઈ શકવો કઠણ છે. ત્વયિ અભક્તૈઃ-તેમાં પણ આપના અભક્ત પુરૂષોથી. સુતરાં દુષ્કરઃ-ધણેજ કઠણ છે. इति मे मतिः-એવી મારી સમજણ છે. सः अहं-તે હું. मम अहम् इति मूढमतिः-હું અને માર’ કરનારો મૂઢમતિ. तव मायया चिरचितातमनि-તમારી માયાથી બનેલા આ દેહમાં. तथा अनुबन्धेन सहितः, तस्मिन्-સાનુબંધે-સ્ત્રી પુત્રાદિરૂપી બંધન જેમાં છે એવા દેહમાં. विगाढः-ડુબી ગએલો. भवता निगदितं तत् तु-આપે જે કહ્યું તે. अहं यथा अंजसा संसाधयामि-હું જેવી રીતે અનાયાસે સાધી શકું. तथा-તે પ્રમાણે. हे भगवन्-હે પ્રભુ ! मृत्यं इति मां अनुशायि-હું કે જે આપનો દાસ છઉં-તેને આપ કહો.

૧૫-૧૬ વિવેચન—

સાંભળો છો ને ? કે વાતો હવામાં ઉડી જાય છે ?—સંસારમાં રહેવું; અને તજવું તે મોંઘું છે. વળી કદિ તજવું; પણ પાછું લેવુંજ નહીં—તે વધારે મોંઘું છે. યાદ રાખવું કે—આ ઉચ્ચક્રાંતિના જીવો માટે છે.

સાધારણ રીતે માણસો, સંસારને ધડી બે ધડી પણ તજી શકતાં નથી. જ્યાં બેસે ઉઠે; ત્યાં સંસાર સાથે. જનજમાં પણ સંસાર સાથે—કાંઈક હિંસાય ગણાતા હોય. રાત્રે પથારીમાં સુવે; ત્યાં પણ મગજ નવરૂં નહીં; સંસાર છાતી ઉપર પડ્યો હોય. જાગ્રતના સંસ્કારો, સ્વપ્નામાં દોડ્યા આવે. એટલે સ્વપ્નામાં પણ, સંસાર સાથે ને સાથેજ હોય છે. સંસારે જીવોને એવી બાથ મારી છે; કે જીવ સંસારમાંથી છટકી શકે નહીં. યાત્રામાં જાય; ત્યાં પણ દેશના કાગળ આવે; અને જાય. હરખશોકના ડબબા, દલવાય અને ભરાય. નામ-રૂપ-ગતિ વિગેરે જે તદ્દન અસત્ય છે; તે મન ઉપર એટલાં બધાં દહ થઈ જાય છે—કે—ખસેડ્યાં ખસતાં નથી. સિંહનું બચ્ચું બકરૂં બનીને બેસે છે. મનમાગાદિ ક્રિયાઓ વખતે, ભાગવતાદિનાં શ્રવણ વખતે, યાત્રામાં જતાં, તથા સદ્ગુરૂ પાસે જતાં, સંસાર ભૂલાવોજ નોંધ્યો. એટલી ધડી અમે આ (લૌકિક) નથી; પણ આ (દૈવી) છંદ્યો; એમ ભાન થવુંજ નોંધ્યો. ભાગવતના પારાયણ વખતે, અમે શ્રવણદિક્ષા લઈએ છંદ્યો; અને શ્રોતાઓને લેવરાવીએ છંદ્યો. દિક્ષા એ લાઇનદારી છે એક કડીયો લાઇનદારી મારીને, દિવાલ ચણે છે. રેડીયાર મનવાળા જીવોને, આવું કાંઈ પણ બંધન ગમતું નથી. બંધન એટલે નિયમ. નિયમ એજ માનવ. નિયમ વિનાનું ગધેડું, માણિક્યોકમાં પોદળા કરે. માનવથી તેમ બનશે ? માનવને દિશાએ જવું હોય; તો ઘેર આવવું પડે; વસ્ત્ર બદલવું પડે; જનજમાં જળ રેડવું પડે, વિગેરે—વિગેરે. ભાગવતની પારાયણ કરવી; અમને બહુ ગમે છે; તે કામ કરતાં, અમારે સંસાર સરી પડે છે; રમતાં રંગ ઉછળે, કહેતાં ગદગદ થવાય; નયણે નિર ભરાય ! પણ આ બધું યમનિયમે શોભતા માનવો પાસે ! ઘેર કથા બેઠી હોય; અને કથા કરાવનાર, ચૌટે રજળતો હોય; ત્યાં અમે કદિ જતા નથી. જેનો પોહા કરે છે; પુજામાં બેસે છે—અવધાન કરે છે. મુસલમાનો પણ રાત્રિ વિગેરે કરે છે; તે તમામ ક્રિયાઓ, સંસારથી અમુક વખત મુક્ત થવા માટે છે. આપણે તો એમ સમજ્યા કે—મરવું ત્યારેજ મુકવું. અમારી સાથે શ્રવણદિક્ષા લે છે; અને પાળે છે; તે સંસારને ભૂલી જાય છે; તે દેવ જેવા દેખાય છે. આટલું પણ જે કરી શકતા નથી; તે અમારે ત્યાં ભલે આવે; પણ અમને તે ગમે નહીં. પ્રભુ તેમને બળ આપે ! જે પાઈ ન વાપરી શકે; તેને હજાર વાપરવાનું કેમ કહેવાય ! ધડી બે ધડી પણ સંસારને છોડી ન શકે; તેમને ભગવાને ઉદ્ધવને કહેલા—**સંન્યાસલક્ષણઃ ત્યાગઃ** ની વાત શું કરીએ ! લાકડાના ભારાવાળાને, હીરા ખતાવ્યા જેવું થાય. મહેનત માથે પડે. કેમ ! સમજણ પડે છે ને ? આ સંસાર તો એક મોટું મુસાફરખાનું ! અગર મોટું સ્વપ્ન ! અગર મોટું દગબાજનું ક્ષેત્ર ! જ્યાં અનેક હોશીયાર માણસો પણ, ખત્તા ખાતાં ખાતાં—અફસોસ કરતાં કરતાં—ચાલ્યા ગયાં; ત્યાં આવડો બધો મોહ કેમ પાલવે ? વિચાર કરી જોજો ! ઉદ્ધવ તો ભાગ્યશાળી હતા; કે સામા શ્રીકૃષ્ણ બેઠા હતા ! વળી પોતે પણ નવરા થઇને બેઠા હતા. ભાગવતની પારાયણ, હાલ કરીએ ! પણ તમે નવરા નહીં. તમે નવરા ક્યારે ?—[કેમ કહેવાય ?] બંસ ! ત્યારેજ ! તે પહેલાં નહીં. વિચાર કરતાં શીખો; તોપણ બહુ છે.

માંદાએ વેદને પોતાને થતું કુઝ, કહી દેતું જોઇએ. તેમ ઉદ્ધવ, પોતાનું હૃદય ઠાલવીને, પોતાની અપૂર્ણતા જણાવી દેશે. આપ ધણે ટેકાણે કથાવાર્તા સાંભળતાં હશે ! એ પાંચ હજાર કથાકારો મળ્યા હશે. ઉમરમાં ૫૦-૫૫ કે સાઠે પહેાંચ્યા હશે. કહો ! કાંઇ ટેકાણે અંતર ખોલીને આવી વાતો કરી છે ? ન્યાં ગયા હશે; ત્યાં 'હું બધું જાણું છઉં,' એવું-તમારું ડહાપણ, ધડી એ ધડી, દૂર પણ મૂક્યું નહીં હોય ! બચકર માંદો, અનેક ડોકટરને ઘેરથી દવા લાવે; પણ દવા ખાળે ઠોળી નાંખે; તો તેની મહેનત માથે પડે; અને તેના પૈસા પાણી થાય. વિચાર કરી જોજો. હીક જણાય-તો-જ્યાં ગમે ત્યાં-નમી પડવામાં મળે છે. એકાદો રોગ એાછો થશે.

અહંતા મમતા—સંસાર ખોટો, પણ અહંતા મમતાએ કરેલો અપરાધ, ખોટો નહીં. તે અપરાધ આપણા ખીજા અવતારમાં પણ ચાલ્યો આવે. આ બચકર રોગ છે. ડાહ્યાં ડાહ્યાં માણસો પણ-ત્યાગીઓ પણ-અહંતા મમતાને મૂકી શકતાં નથી. જેને કલ્યાણની પરવા હોય; તેણે મરવા પહેલાં, અહંતા મમતા મુકવીજ જોઇએ. મરવા પહેલાં વાનપ્રસ્થ-તે અહંતા મમતાની ગાંઠોને ઢીલી કરી નાંખવાની તક, અને સન્યાસ તે અહંતા મમતાની ગાંઠોને છોડી નાંખવાની સુંદર તક. સન્યાસ લીધા પછી, વિદ્યા કાર્તિ આદિમાં લોભાધને, અહંતા ઉભી કરે; અને ધન મકાન શિષ્યાદિમાં લોભાધને, મમતા ઉભી કરે; તો તે સાધુ-સન્યાસી અગર પરમહંસ; બચકર અપરાધી છે.

ઉદ્ધવ પોતાનો અપરાધ કબુલ કરીને, આગળ કહે છે કે—

વસંત.

સત્યસ્ય તે સ્વદશ આત્મન આત્મનોઽન્યં, વક્તારમીશ વિબુધેષ્વપિ નાનુચક્ષે ॥

સર્વે વિમોહિતધિયસ્તવ માયયેમે, બ્રહ્માદયસ્તનુમૃતો બહિરર્થમાવાઃ ॥૧૭॥

તસ્માદ્બન્વત્મનવદ્યમનન્તપારં, સર્વજ્ઞમીશ્વરમકુળધિકુળધિષ્ણયમ્ ॥

નિર્વિણ્ણધીરહમ્ હ વૃજિનાભિતપ્તો, નારાયણં નરસત્ત્વં શરણં પ્રપચ્ચે ॥૧૮॥

૧૭ પદ્યછંદ—સ્વસ્ય વુક્ યસ્ય સઃ સ્વવુક્ તસ્ય-સ્વવુદ્ધઃ—સ્વયં પ્રકાશના, સત્યસ્ય इति આત્મનઃ—આત્મા કે જે સત્યરૂપ છે તેનો. વક્તારમ્—ઉપદેશક. આત્મનઃ અન્યં—તમારાથી ખીજો કાંઇ. હે ईश !—હે પ્રભુ ! વિબુધેષુ અપિ ન અનુચક્ષે—દેવોમાં પણ મેં જોયો નથી. તવ માયયા-આપની માયાથી. વિમોહિતા ધીઃ યેષાં તે—મેાહ પામેલી બુદ્ધિવાળા છે. હમે સર્વે બ્રહ્માદયઃ તનુમૃતઃ—આ તમામ બ્રહ્માદિ પ્રાણીઓ. બહિઃ અર્થમાવઃ યેષાં તે બહિરર્થમાવાઃ—વિષયોને સાચા માને છે.

૧૮ પદ્યછંદ—તસ્માત્—તેથી. બન્વતં અનવદ્યં—આપ કે જે નિર્દોષ છે તેને. અન્તપારં—કાંઇપણ દેશકાળમાં અવિનાશી. સર્વજ્ઞં ईश્વરં—સર્વજ્ઞ અને રક્ષા કરવામાં સમર્થ છે તેને. અકુળઃ (કાળાદિથી નાશ ન પામે એવું) વિકુળઃ (વેકુળ) પવ ધિષ્ણયં (ધામ) યસ્ય સઃ તે—કાળાદિથી નાશ ન પામે એવા વેકુળ ધામમાં રહેનારા પ્રભુને. નિર્વિણ્ણા ધીઃ યસ્ય સઃ નિર્વિણ્ણધીઃ इति અહમ્—હું કે જે વિષયોથી ખેદ પામેલો છઉં તે. હ—હે ભગવન ! હ—નો કાંઇ અર્થ નહીં. વૃજિનૈઃ અભિતપ્તઃ—દુઃખોથી શેકાઇ જતો. નરસ્ય-સક્ષા નરસત્ત્વઃ તે इति નારાયણં—નરનાસખા નારાયણને. શરણં પ્રપચ્ચે—શરણે આવ્યો છઉં—શરણું લઉં છઉં

અર્થ—હૈં ઇશ્વર ! આત્મા કે જે સત્ય અને સ્વયં પ્રકાશ છે; તેના જેવો મને ઉપદેશ કરનાર, આપ વિના બીજો કોઈ, દેવતાઓમાં પણ, જોવામાં આવતો નથી. કારણકે આ બ્રહ્માદિ સઘળાં પ્રાણીઓ, તમારી માયાથી મોહ પામેલાં હોવાને લીધે, વિષયોને સાચા માને છે. [૧૭] ઉપદેશ કરનારા ઘણા છે; તો પણ તેઓમાં કેટલાએક, દુષ્ટ સ્વભાવવાળા છે, કેટલાએક સેવ્યા છતાં કૃણ દેવાનો સમય આવે; તે પહેલાં નાશ પામે છે; કેટલાએક જાણુતાજ નથી; એટલે લઈ ભાગ્યા છે; કેટલાએક રક્ષા કરવામાં અસમર્થ છે; તથા કેટલાએક સ્થાનથી ભ્રષ્ટ હોય છે; અને આપ તો—નિર્દોષ, ગમે તે દેશકાળમાં અવિનાશી, સર્વજ્ઞ, રક્ષા કરવામાં સમર્થ, અને કાલાદિકના બાધથી રહિત, એવા વૈકુંઠ લોકમાં રહેનાર છો; માટે વિષયોથી ખેદ પામેલો, અને દુઃખોથી તપી ગયેલો એવો—હું, આપ કે જે જીવના સખા નારાયણ છો; તેમનું શરણું લઉં છઉં.” [૧૮]

૧૭-૧૮ વિવેચન—

ઉદ્ધવને સદ્ગુરુ રૂપે પ્રભુ મળ્યા. આપણે તો સદ્ગુરુ શોધવાજ પડે. કારણકે—
યોપામ્—ગુરુ બીનું જીવનિધિ તરે ન કોઈ, જે બિરંચી શંકર સમહોષિ.

દોહરો—કલિમલ ગ્રસેષ્ઠ ધર્મ સખ, હ્રુમ ભયે સખ ગ્રન્થ;

દંબિન નિજમત કલ્પી કર, પ્રગટ કીન્દ બહુ પંથ—સીધાવર૦

ઉદાર ચારિત્રવાળા ધર્મગુરુઓ સૌને ગમે છે. તેઓ સમાજના પ્રાણીથી વધી પડે છે.

ભક્તિપ્રધાન સંપ્રદાયો પણ, ભક્તિપ્રધાન ભાગવતને ઢાંકી રાખી, પોતાના ગુરુનાં વચનામૃતનો મહિમા વધારે ગાય છે. વેદાંતના રસીકો, શ્રીશંકરાચાર્યના ગ્રન્થોને, ઉપનિષદોને, શ્રીવેદવ્યાસના બ્રહ્મસૂત્રને ઢાંકી રાખી, પોતાના નવા પંથનાં નગારાં, વધારે વગાડે છે. મારા તારાનો મોટો દોષ, દરેક ધર્મમાં ત્વરાથી પેસી જાય છે. ઇશ્વરને માફ તાફ નથી; ધર્મને માફ તાફ નથી; પણ સ્વાર્થી ધર્મ ચલાવનારને, માફ તાફ ઘણું હોય છે. તેથી જગતને એવા ધર્મ ચલાવનારા-સ્વાર્થી ધર્મગુરુઓ-ગમતા નથી. એક મુસ્લીમ વિદ્વાન કહે છે કે—Islam had distinctly abolished Priesthood—ઈસ્લામે ધર્મગુરુપણને (ગુરુઆણને) તદ્દન કાઢી નાખ્યું હતું. તોપણ ગુરુ વિના ચાલે એમ નથી.

દોહરો—હરિત બ્રૂમિ તૃણ સંકુલીત, સમુગ્રી પર નહોં પંથ;

જિમિ પાખંડ વિવાદતે, હ્રુમ ભયે સદ્ગ્રન્થ.—સીધાવર૦

[મોક્ષવાણી પાનું ૪૨]

શ્રીરામચંદ્ર રૂપમુક પર્વત ઉપર બેઠા બેઠા લક્ષ્મણને કહે છે કે—વરસાદ પડવાથી જ્યાં ત્યાં ખડ ઉગી નીકળ્યાં છે, તેથી ખેતરમાં થઇને જતી કેડીયો-કેડા-ખડથી ઢંકાઇ ગયા છે; રસ્તાની સમજણ પડતી નથી. તે પ્રમાણેજ પાખંડના વિવાદથી-બુદ્ધિવાદથી-બકવાદથી—સારા સારા ગ્રન્થો વંચાતા નથી.

કહેવાનો હેતુ એ છે કે—ગડબડ બહુ વધી પડી છે; માટે ગુરુ શોધતાં, મોટી મોટી વાતો કરનારા-પાખંડીઓમાં ફસાઇ ન જવાય; તે ધ્યાન રાખવું. દેવાળીઆની દુકાનોના બપકા બહુ હોય.

દંભપાખંડ વધી પડવાથી, ગુરુપદ લીધું પડી ગયું છે. તોપણ કોઇ ઠેકાણે ફડા પુરશે કે. શોધનારને જડે. ગરૂડ પણ શોધવા નીકળ્યા હતા. દરેક ધંધામાં ગુરુની જરૂર છે. ત્યાં ધન ન હરે; તો જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણમાં મન ઠેરવવું.

—હું તો શું કરું !—કહેતાં કહેવાઇ જાય !

એવો અલકનિરંજન એક, જોતાં માફ મન હરે.

એ તો શાસ્ત્રો તણો શણગાર, જોતાં માફ મન ઠરે—એવો અલક૦

એ તો સંત તણો આધાર, જોતાં માફ મન હરે—એવો અલક૦

જે છે—ગુરુઓનો પણ-ગુરુ રે, જોતાં માફ મન હરે—એવો અલક૦

ગીતા અને એકાદશમાં ઉદ્ધવનો સંવાદ, શ્રીકૃષ્ણનાં બોધવચનો છે. નવા નવા સંપ્રદાયો, મંડળો અને મતપંથો, ગીતાથી કાંઇ વધારે કહી શકે એમ નથી; માટે નવા નવા ફંદમાં ફસાવું નહીં. ભયંકર કલિયુગે ધર્મમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો છે. જ્યાં ધર્મ, ત્યાં કલિયુગ પહેલો. વસ્તુ જોઇએ; તો તારવી-તારવીને લ્યો ! ખ્રિસ્તિઓનાં દવાખાનામાં, દવાને પ્લાને, વટાળવાની ઘાનત-વિગેરે.

ગુરુપણના દોષ—ઉદ્ધવજીએ બતાવેલા ગુરુપણના દોષ, ગુરુઓએ ખાસ યાદ રાખવા જેવા છે. પોતામાં તે દોષ હોય; તો દોષને દૂર કરવા જોઈએ. **માયયા વિમોહિતચિયઃ**—માયાથી મોહ પામેલી બુદ્ધિવાળા, અને **બહિરર્થભાવાઃ**—વિષયોને સાચા માનનારા. આ બે દોષ, ગુરુપદને ઝાંખુ કરી નાંખે છે. જેમ લંગોટીવાળો પુરૂષ, રાજગાદી ઉપર ન શોભે; તેમ લોકીક શણગારવાળો પુરૂષ, ગુરુપદ ઉપર ન શોભે. વિદ્યા, વૈરાગ્ય અને ચારિત્ર ગુરુપદના શણગાર છે.

નારાયણ નરસર્લ્લ શરણં પ્રપન્ને—શરણુનો મહિમા ધણો છે. ગંગાજીના પ્રવાહમાં હાથી તણાય; અને શરણુ લીધેલું માછલું, સામે પુરે ચાલ્યું જાય. ધરમાં પુત્રવધુ પોતાનું વાર્યું કરે, અને વિધવા સાસુજી, પુત્રથી ડરે.

ઉદ્ધવજીની દીનતા જોઈને ! ગીતામાં અર્જુન પણ, પોતાના લોકિક સંબંધને પડ્યા મેલીને, બોલ્યા હતા કે—**શિષ્યસ્તેઽહં શાષિ માં ત્વાં પ્રપન્નં ॥ ૧ ॥**

આ કયાં છે ?—મામા રૈના ધણા હોય; પણ તેમની વચ્ચે સંસારની વાતો—અનેક હોય; પણ કલ્યાણની વાતો, એકે ન હોય. વળી આ તો સાળા અનેવી ! સુભદ્રાબાના પતિ-દેવ ! તેમની વચ્ચે ગીતાની ચર્ચા થઈ. પતિપત્ની ધણાં હોય; પણ નવરા થઈને ભગવાનની વાતો કરે; એવાં તો કૈલાસમાં શિવપાર્વતી ! અને ચાંદવલ્કલ તથા મૈત્રેયી અને ગાર્ગી ! માના જણ્યા ભાઈઓ ધણા, પણ ભગવાનની વાતો કરે; એવા રામ, લક્ષ્મણ અને ભરત ! પિતા પુત્ર ધણા હોય; પણ ભગવાનની વાતો કરે; એવા વ્યાસ અને શુકદેવ ! ઋષભદેવ અને જડભરતાદિ પુત્રો; તથા આત્મદેવ અને ગોકર્ણ. મા દિકરા ધણા હોય; પણ નવરા થઈને, આત્મવિચાર કરે; એવાં કપીલ અને દેવહૂતી ! કાકા ભત્રીજા ધણા હોય; પણ બેળા બેસીને ભગવાનની વાતો કરે; એવા કૃષ્ણ અને ઉદ્ધવ ! ખાહણુ સાધુ ધણા; પણ આપણને ભગવાનની વાતો કરે; એવા ગામે ગામ—એક બે; નાતજાતમાં બે પાંચ ! કુટુંબમાં જમવા તેડા; તો રાવણકુળ જેટલા બેળા થાય. ભગવાનની વાત કરવા તેડા; તો એક બે અગર એકે નહીં. એવા ભકતોને અમારા પ્રણામ છે. આવી બાબતોનો વિચાર કરતાં શીખો; તોજ સમજાય.

ગુરુની જરૂર ધણીજ ઓછી છે; એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ—

પ્રાયેણ મનુજા લોકે, લોકતત્ત્વવિચક્ષણાઃ ॥

સમુદ્ધરન્તિ હ્યાત્માન-માત્મનૈવાશુભાશયાત્ ॥૧૯॥

આત્મનો ગુરુરાત્મૈવ, પુરુષસ્ય વિશેષતઃ ॥

યત્પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાં, શ્રેયોઽસાવનુવિન્દતે ॥૨૦॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે કે—આ સંસારમાં ઘણું કરીને, ખરૂં જોડું સમજનારા વિલક્ષણ માણસો, પોતેજ પોતાને, વિષયોની વાસનામાંથી બચાવી લે છે. એટલે ગુરુના ઉપદેશની કશી જરૂર રહેતી નથી. [૧૯] પશુઆદિકના શરીરમાં પણ, પોતેજ પોતાના લાભ અલાભને સમજી શકે છે; એટલે પોતેજ પોતાના ગુરુ બની શકે છે. ત્યારે મનુષ્યના શરીરમાં તો, પોતે પોતાને ગુરુ છે; એમ વિશેષ સમજાય છે. કારણ કે મનુષ્યના શરીરમાં, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુર્થ માણસને પોતાનું સ્વસ્થ જાણવું સુગમ પડે છે. [૨૦]

૧૬-૨૦ વિવેચન—

વીશમાં શ્લોકમાં અનુમાન પ્રમાણ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો આધાર બતાવ્યો છે; પણ આગળ ૨૩ માં શ્લોકમાંની નોંધમાં, શ્રીધર કહે છે કે—‘આત્મા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે; એમ સમજવું નહીં. જીવ દેહાદિકથી જુદો છે; એટલુંજ અહીં સિદ્ધ કરવાનું છે.’

સાંભળો છો ને ? શ્રીહરિનાં વચનો ! કોને માટે આ વાત છે ?—લોકતત્ત્વવિચક્ષણા—લોકના તત્ત્વને બરાબર સમજનારા—ખરૂં જોડું જાણનારા માણસોને, ગુરુની બહુ જરૂર નથી. તેઓ પોતાની મેળે, પોતાનો માર્ગ કરી લે છે. ગીતામાં પણ છઠ્ઠે અધ્યાયે કહ્યું છે કે—

ઉદ્ધરેદાત્મનાઽઽત્માનં, નાત્માનમવસાદ્યેત્ ॥

આત્મૈષ્વ હ્યાત્મનો બંધુ-રાત્મૈષ્વ રિપુરાત્મનઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો બંધુ; અને પોતેજ પોતાનો શત્રુ છે. માટે તે પોતાનાથીજ, પોતાનો નાશ ન કરતાં, પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો જાઈએ. [૫]

યાદ રાખવું કે—એકલી દુશ્મીયારી આ બાબતમાં સંપૂર્ણ નથી. માત્ર ઘણું સાંભળ અગર વાંચ્યું; તે પણ, આ બાબતમાં સંપૂર્ણ નથી. સાંભળ્યા અગર વાંચ્યા પછી, પાત્ર

૧૬-૨૦/૧૬ પદ્મછેદ—પ્રાયેણ-ઘણું કરીને. લોકે-આ સંસારમાં. લોકતત્ત્વવિચક્ષણાઃ इति મનુજાઃ-લોકતત્ત્વને અનુભવ કરનારા-ખરૂં જોડું સમજનારા માણસે આત્મના પથ-પોતાનાથીજ. આત્માનમ્-પોતાને. અશુભાશયે આશયાશ્ચ (વાસનાએ તેમાં સમાહાર: અશુભાશયં તસ્માત અશુભાશયાત્—વિષયોનીવાસનામાંથી સમુદ્ધરં બચાવી લે છે. ૨૦ પદ્મછેદ—આત્મનઃ આત્મા પથ ગુરુઃ इति-પોતાનો ગુરુ પોતેજ છે એ પુરુષસ્ય વિશેષતઃ-પશુ પક્ષીના અવતાર કરતાં, મનુષ્યના અવતારમાં વિશેષ સમજ છે. યત્-કારણ કે. પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાં-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણથી. અથઃ અનુવિન્દતે-માણસ પોતાના શ્રેયને પામે છે,

થાય; તેજ સંપૂર્ણ છે. રંગમાં બેઝયું; ઘણું રંગ ન બેઠો; તે કામ ન આવે. રંગ કેમ બેસતો નથી; તે રંગનારે શોધી કાઢવું બેઠું એ.

દૃષ્ટાંત—રાજુઆ રાજરાણી હતાં. તે સદાશિવના ઉપાસક હતાં. સદાશિવે તેમને પારસમણિ આપ્યો હતો. ગામને પાદર ગંગાજી વહેતાં હતાં. રાણીસાહેબ એકવાર ગંગા-જીએ સ્નાન કરીને દરબારગઢ તરફ આવતાં હતાં. પાલખીનો પડદો જરા ઉઘેો કરતાં, પોતાના પીયરની સહીયર-મેઘીને દેખી. દાસીને આજ્ઞા કરતાં, તે મેઘીને તેડી લાવી. જરાવાર બેઠે મળ્યાં. પછી મેઘીનું ઠેકાણું પૂછી લીધું. પાલખી દરબારગઢમાં આવી. પછી દાસી, મેઘીને દરબારગઢમાં અવારનવાર તેડી લાવે. એકવાર દાસી બેયાર વખત ગઈ; પણ મેઘી આવી નહીં. ૮-૧૦ અને ૨૦ દિવસ થઈ ગયા. બા સહીયર વિના અકળાયાં. સીગરામ મોકલ્યું-મેઘી માટે. મેઘી શરમાતી શરમાતી સીગરામમાં બેસીને બા પાસે આવી.

રાજુઆ—કેમ બહેન ! આવડાં બધાં મેઘાં !

મેઘી—બા ! મેઘાં કાંઈ નથી. ગરીબ સંસાર છે. એટલે અધમણ દળાણું દળું; ત્યારે બાળકો ભોજન ભેળાં થાય. તોયે બાપ વિનાના બાળકોને, કાંઈક આહું લાગતું હશે ! [એમ કહેતાં કહેતાં મેઘી રડી પડી.]

રાજુઆ—બહેન રડીશ મા. હું શું જાણું, તારી વાત ! મને કહીએને ! મારી પાસે પારસમણી છે. તું તારા ઘરમાંથી લોઢાનું કાંઈ લાવજે. તને સોનું બનાવી દઈશ.

પછી થોડીવાર બેસી, મેઘી પોતાને ઘેર ગઈ. લોઢાની તપાસ કરતાં, ખીચડી હજાવવાની કડછી પણ, લાકડાની ! લોઢાનો એક પણ કકડો જડ્યો નહીં. ઘરના વાડામાં, પાટાનો એક કકડો, દટાઈ ગયેલો હતો; તે જડ્યો. તે લઈને મેઘી રાજુઆ પાસે આવી. રાજુઆએ સ્નાન કરી, પાટાને પારસમણિ અડકાયા; પણ લોઢાનું સોનું થયું નહીં. રાજ રાણી ગભરામણી; તોપણ ધીરજ રાખી, મેઘીને રજા આપી. ફરી સ્નાન કરી. ઘીની જ્યોત પ્રગટાવી. સદાશિવને પ્રાર્થના કરી. જવાબ મળ્યો કે-‘પાટો ઘણા દિવસથી માટીમાં દટાએલો હતો, તેથી તેના ઉપર, કાટના થર બાઝ્યા છે. પાટાને અગ્નિમાં ઝુકીને, પ્રથમ કાટને બાળી નાંખો.’ રાણી સાહેબે એમ કરતાં, કાટ બધો બળી ગયો; અને પાટો સાફ થઈ ગયો. પછી પારસમણી લગાડતાં-પાટો સોનું બની ગયો.

તેમ આપણને બ્રહ્મા જેવા ગુરૂ મળે; પણ અનેક જન્મેથી, આપણા મન ઉપર, માયાના થર ચડ્યા છે; તેનું શું ? વૈરાગ્યની અગ્નિમાં, માયાના થર બળી જાય; ત્યારે સદ્ગુરૂનો બોધ લાગે. આજકાલ ઘણે ઠેકાણે કર્થોવાતી થાય છે. કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે તો ઉપનિષદો-ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર વંચાય છે; કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે રામધૂન મચે છે; કીર્તનો ગવાય છે. પારસમણીથી મેઘો બોધ અપાય છે; પણ પાટા લોઢાના-ને લોઢાના ! સદ્ગુરૂ છેતરાય-કે જાણે આ બધું પાકી ગયું છે; પણ દાણો દાખી જીએ; તે બધું કાચું માલમ પડે. માંડમાંડ કથામાં આવતા હોય; તેમને બાપડા ગુરૂ, કાંઈ કહી શકતા નથી. મેલાં કપડાં ઉત્તા પાણીમાં બાફવાં બેઠાં. પછી પડે ઘોઠાનો માર. પછી તે પહેરાય !

પુરુષસ્ય વિદોષતઃ—પશુપક્ષીમાં પણ હિતાહિત જેવાની શક્તિ છે. માંકડ અને જી આપણે શોધીએ; ત્યારે દોડીને સંતાપ જાય છે. વનચર વાઘને દેખીને, નાસે છે; ચકલાં બાઝને દેખીને, સંતાપ જાય છે; કીડીયો તડકો દેખીને, સાકરને પડી મેલી, નાસે

છે. મનુષ્યોમાં પશુપક્ષી કરતાં વધારે યુદ્ધિ છે. યુદ્ધિદારા મનુષ્ય પોતાનું હિતાહિત વધારે સમજી શકે છે. માયાનું ગાંડપણ સુકીને, પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને વિચારે; તો મનુષ્ય પોતામાં ઘણું દેખે-ઘણું સમજે.

અત્યારે આથી ઉલટું છે—એટલે મનુષ્યોના કરતાં, પશુપક્ષીઓ પોતાનું હિતાહિત વધારે સમજી શકે છે. કુતરો જેટલો વફાદાર અને સંયમી છે; એટલાં વફાદાર અને સંયમી, માણસો નથી. કુતરો ઋતુકાળમાંજ, માદાનો સંગ કરે છે; અને મનુષ્યો સદા-રાત દિવસ—થાકતાંજ નથી. વળી પશુપક્ષી સગર્ભા થયા પછી, એક બીજાની સામે જોતાં નથી; અને મનુષ્યો, બી. એ. કે એમ. એ થયા હોય; પંડિતો કે મહામહોપાધ્યાય હોય; પણ સગર્ભાવસ્થામાં, સંગ કર્યા વિના રહી શકતાં નથી. સંતતનિયમનની દવા ખાધને, બાળકો થતાં અટકાવવાં, તે સૌ-ભણેલાં ગણેલાં-ને ગમ્યું; પણ વિષયભોગનો ત્યાગ કરવો; ક્રોધને ગમ્યો નહીં. સંતતનિયમનના કાયદા, તો ખરી રીતે સિંહ વાદ પાળે છે. નર માદા સાથે રહે-રમે-જમ્મે; તોપણ વિષયભોગ છાંદગીમાં એકજ વખત કરે છે. મનુષ્યો સગર્ભાવસ્થામાં સંગ કરે; તે ઉપરાંત, પુરુષોને.. .., સ્ત્રીઓને.....! એક બીજાની ભોગ્ય વસ્તુ! તેમાં જાણે કાંઈ દોષજ નથી. વસ્તુતઃ ઘેર ઘેર વાસના, અને ઝોરડે ઝોરડે એ જ્ઞાન! કલિયુગ જાણે કાલ્યો. આ ઉપરાંત પશુપક્ષી વર્ણોત્તર લગ્ન કરતાં નથી. એટલે સંયમ પણ, માનવીઓમાં નથી. ધોડાગધેડીના સંગનું પરિણામ-અચ્ચર; તેમ વર્ણોત્તર લગ્નનોનાં પરિણામ, વર્ણશંકર પ્રજા! આંધિ ઉડે, અને આંખો ધૂળે પુરાય. ત્યારે છતી આંખે કાંઈ દેખાય નહીં; તેમ સુધારાની આંધિમાં-છતી સમજણે, ડાહ્યા દેખી શકતા નથી કે-આ સિંહ, આ વાઘ, કેમ ઝોછી પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે! શામાટે તેઓ વિષયમાં રાચતા નથી? શામાટે તેઓ વર્ણોત્તરલગ્ન કરતા નથી? શામાટે તેઓ ગર્ભાધાન થયા પછી, સંભોગ કરતા નથી? શામાટે તેઓ પ્રાચીન પ્રથાને વળગી રહ્યા છે? શું તેઓ જંગલી છે; તેથી? ના! એમ-જંગલી-તો કહેવાયજ નહીં. સાચાં સુધરેલાં તેઓજ છે. આતો સિંહની વાત કરી; પણ કુકર, ભુંક, બિલાડાં અને કાગડા પણ, પોતપોતાની મર્યાદામાં રમે છે. મર્યાદા તોડીને નાઠાં હોય-પશુપક્ષી કરતાં પણ, હલકાં બની જતાં હોય-તો તે આજકાલ, પોતાને સુધરેલાં માનનારાં, બગડેલાં માનનીઓ છે.

વળી મનુષ્યો પરણ્યા પહેલાં, પ્રેમના બ્હાના નીચે, અધીરાં બનીને, એક બીજાનું બ્રહ્મચર્યવ્રત ભંગ કરી, અધોર પાપ બાંધે છે. જાણે કોઈ પુછનારજ નથી! અને ત્યાર પછી, પોતે પરણ્યા નીકળે છે. આ તે લગ્ન! કે પુનર્લગ્ન? કે નરીન લગ્ન! કે લગ્નનું નાટક! આ સુધરેલાંની કાંતિ છે. આ સુધરેલાંઓના પશુયુગ છે. જે ગટરના ઉપર જાળી, તે ગટરમાં કચરો જઈ શકે નહીં. તેમ જે માણસોને વિષયભોગમાં સંયમ, તેમનાં ધર્મ-ધન અને આરોગ્ય-ત્રણે સલાગત રહે. આ તો દીવા જેવી વાત છે. ખેંચતાણ વિનાની વાત છે. છતાં ડાહ્યાં-ભણેલાં-પણનાં પણ પશુ! જાણે પશુયુગને છતી લાગ્યાં.

સમજીને અત્યારે સારી તક છે—આમ છે; તોપણ સમજીને-સાવધાનને-આત્મ કથ્યાણુ સાધવાની આ સારી તક છે-ઉત્તમ તક છે. તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ઓપાઈ—બડે ભાગ્ય માનુષ્યતનુ પાયા, સુરદુર્લભ સદ્ગુણ દિ ગાવા;

સાધન ધામ કર દારા, પાઈ ન જે પરશોક સંવાસ.

દોહરો—સો પરત્ર કુઃખ પાવહી, શીર ધૂનિ ધૂનિ પહિતાધ;

કાલહિ કર્મહિ ઇશ્વરહિ, મિત્યા દોષ લગાધ—સીયાવર૦

ચોપાધ—ઇહ તનુ કર કૃળ વિપય ન ભાધ, સ્વર્ગહુ સ્વલ્પ અંતકુઃખ દાધ.

વિગેરે—વિગેરે—[મોક્ષવાણી પાતુ ૬૮ A]

સમજુને અત્યારે સારી તક છે; એમ શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે—

પુરુષત્વે ચ માં ધીરાઃ, સાંખ્યયોગવિશારદાઃ ॥

આવિસ્તરાં પ્રપશ્યન્તિ, સર્વશક્ત્યુપવંહિતમ્ ॥૨૧॥

एकद्वित्रिचतुष्पादो, बहुपादस्तथाऽपदः ॥

बह्व्यः सन्ति पुरः स्रष्टास्-तासां मे पौरुषी प्रिया ॥૨૨॥

અર્થ—પશુ આદિક કરતાં, મનુષ્યમાં જ્ઞાનાદિક સઘળી શક્તિઓ બહુજ વધારે હોયછે. એટલે હું કે જે-જ્ઞાનાદિક સર્વ શક્તિવાળો આત્મા છઉં; તેને સાંખ્ય અને યોગમાં નિપુણબુદ્ધિવાળા ધીર પુરૂષો, ઘણીજ ખુલ્લી રીતે જોઈ શકે છે. (૨૧) એક બે ત્રણ અને ચાર પગવાળાં શરીરો, તથા જેમને પગ નથી; એવાં ઘણાં શરીરો, મેં બનાવેલાં છે. તે શરીરોમાં પુરૂષનું શરીર મને બહાલું છે. (૨૨)

૨૧ થી ૨૨ વિવેચન—

માં સર્વશક્ત્યુપવંહિતં—હું સર્વ શક્તિવાળો જીવાત્મા, મનુષ્ય શરીરમાં છઉં. પ્રાચીનકાળ તરફ જોઈએ; તો—પાણિનિ, કાત્યાયન, પતંજલિ, ગૌતમ, કણ્વાદ, વેદ વ્યાસ, પરાશર, યાગવલ્ક્ય, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર આદિ ઋષિયો; તથા નલ, જનક, ઋષભદેવ, માન્ધાતા, યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ, વિગેરે રાજાઓ; તે પછી બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મહાવીર આદિ આચાર્યો; પછી બાણ, હર્ષ, કાલિદાસ, ભવજીતિ, માધ, દંડી, જગન્નાથ વિગેરે કવિયો, દેવી શક્તિવાળા હતા; એમ તેમનાં જીવનચરિત્રો હજી કહી રહ્યાં છે. તે પછી ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્ત અને સમ્રાટ અશોક જેવા રાજાઓ, તથા શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિંબકાચાર્ય શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, ગૌરાંગ મહા પ્રભુજી, યુર નાનક, યુર ગોવિંદસિંહજી, શ્રી સ્વામીનારા-

૨૧ પદ્યછેદ—**પુરુષત્વે**—મનુષ્ય શરીરમાં—મનુષ્ય જન્મમાં. **સર્વશક્તિભિઃ ઉપવંહિતં** (દૃઢિ પામેલો) **इति मां—**હું કે જે જ્ઞાનાદિક સર્વશક્તિઓવાળો આત્મા છઉં તેને. **સાંખ્યયોગવિશારદાઃ ધીરાઃ**—સાંખ્ય અને યોગમાં નિપુણ બુદ્ધિવાળા ધીર પુરૂષો. **આવિસ્તરામ્**—અવ્યય—In a more manifest way—ઘણીજ ખુલ્લી રીતે. **પ્રપશ્યન્તિ**—જુએ છે—જોઈ શકે છે.

૨૨ પદ્યછેદ—**एकद्वित्रिच-तुष्पादः**—[પાદઃ શબ્દનું ૬૬ના અંતમાં એક વચન રહે છે.] એક બે ત્રણ અને ચાર પગવાળાં શરીરો. **बह्वः पादाः यासु ताः बहुपादः**—ઘણા પગવાળાં શરીરો. **न विषते पादाः यासु ताः**—જેમને પગ નથી એવાં શરીરો. **बह्व्यः** (સ્થિતિંગ) **पुरः** (સ્થિતિંગ) —ઘણાં શરીરો. **स्रष्टाः सन्ति**—બનાવેલાં છે. **तासां**—તે શરીરોમાં. **पुरुषस्य इयं पौरुषी** પુરૂષનું શરીર. **मे प्रिया**—મને બહાલું છે.

પણ વિગેરે પ્રાતઃસ્મરણીય આચાર્યો; હેમાચાર્ય અને વિજય ધર્મસુરીને પણ ભૂલી જવાય એવા નથી. શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, રવિંદ્રનાથ ટાગોર, મહાત્મા ગાંધીજી, અને ભારતના લાડલા જવાહરલાલ, આ બધામાં દૈવી શક્તિનો વધારો જણાય છે. યુરોપ તરફ જોઇએ; તો ટાસ્ટોય, લેનીન, વિગેરે. અમેરિકા તરફ જોઇએ તો—મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એડિસન, બેન્ગમિન ફ્રાંકલિન. એંડ્રુ કાર્નેગી, હેનરી ફોર્ડ વિગેરે—અનેક અક્ષલવાળાની અક્ષલ, મનુષ્યદેહમાં ખીલી—પ્રગટી. આંખમાં રહેલા સૂર્યથી, આકાશના સૂર્યને જોઈ શકીએ. તેમ આપણા પોતાના આત્મવિકાસથી, સામાનો આત્મ વિકાસ જોઈ શકીએ.

આ શ્લોકમાં કહ્યું કે—મનુષ્યોમાં રહેલા આત્માને સૌ જોઈ શકતા નથી; પણ **સાંખ્યયોગવિજારવા**—સાંખ્યયોગમાં નિપુણ બુદ્ધિવાળા જોઈ શકે છે. **ધીરાઃ** શબ્દ મુકાને ઉમેર્યું કે—ભણ્યા હોય—જ્ઞાની હોય—પણ ધીર જોઈએ. ધડીયાળી ચક્રો જોવા આંખ ચડાવે; પણ તે ધીર હોવો જોઈએ.

‘મેં બધાં શરીરો બનાવ્યાં છે; તેમાં **મેં પૌરુષી પ્રિયા**—મનુષ્ય શરીર મને બહુ વહાલું છે’; એમ પ્રભુ બોલ્યા. રણછોડરાયના પાડોશમાં દુકાન રાખી; પણ દર્શન કરવા શેઠ નવરા નહીં. તેનું શું? તે તેનાં દુર્ભાગ્ય! મનુષ્યાવતાર આવ્યો; પણ પોતે શું છે? તે વિચારવા નવરા ન થયા; તે દુર્ભાગ્ય વિના બીજું કંઈ નથી. શ્રીરામ કાગ ભુવંડિને કહે છે કે—

ચોપાઠ—મમ માયા સંભવ સંસારા, જીવ ચરાચર વિવિધ પ્રકારા.

સખ મમ પ્રિય સખ મમ ઉપગમે, સખતેં અધિક મનુજ મોહિ ભાયે.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૭૬]

આ વાત ભાગવતમાં ૩૪ સ્કંધમાં ૨૬મા અધ્યાયમાં ૨૮ થી ૩૦ શ્લોકમાં કરી છે. નિશા કરે તેને પોતાનું જાન રહે નહીં. તેમ માયાનો રંગ પીએ; તે પોતાને ભૂલી જાય.

ખીલાડાંનાં બચ્ચાંની આંખ, સાત ઘેર ફરે; ત્યારે ઉઘડે; આપણી આંખ ત્રાસી લાખ નવાણુ હજાર નવસે નવાણુ ધર બદલે; ત્યારે ઉઘડે. આંખ ઉઘડે; તે વખતે, ચોવીસ કલાકનો દિવસ, અને અડતાળીસ કલાકનું કામ દોડ્યું આવે. જેમ ધુતારા નગરમાં અનેક મોહનાં ચટકાં—છેતરપોંડી!—ફસામણુ;

દારકામાં ચાર જણે સાથે રહીને હુડી વટાવી. તેમાં એકેજ કાંધક ઝોળખ્યા કે—ફરૈયા ગણી આપે છે તે—પ્રભુ છે.

તેમ મનુષ્યાવતારમાં પણ, સમજણુ ન પડે; એવી રીતે, આસપાસ મોહ પથરાતો રહે. જેમ ચોર ચોરેલી વસ્તુને દાટતોજ જાય; તેમ સંસાર આત્મવસ્તુને દાટતોજ જાય. નિજ સુખનો લાભ લેવા ન દે. પરણીને રાંડે; તો બીજી સ્ત્રીને પરણે; પણ નિજ સુખનો લાભ લેવાની ઇચ્છા ન કરે. નિજ સુખનો લાભ લેવાની, પ્રેરણા પણ ન થાય. જાણે ધુતાર પટાણુમાં સૌ ધુતારા લોકા! લુલા પડેલાને જુલોજ પાડે; પણ માર્ગ દેખાડે નહીં. પશુપક્ષી ખાય, પીએ, બચ્ચાં પેદા કરે; અને મરી જાય; એટલોજ હેતુ મનુષ્યશરીરનો નથી. મનુષ્ય શરીરનો હેતુ, તેથી કાંધક આગળ છે. ઉંચે ચડીને જોવા માટે, મીનારા બનાવ્યા છે. તેમ સત્યને જોવા માટે, શાસ્ત્રરૂપી અને સંતોરૂપી, મીનારા બનાવ્યા છે.

૨૧મા શ્લોકને નીચેનું વેદ વાક્ય પણ મળે છે—

પુરુષત્વે ચાચિસ્તરામાત્મા, સ હિ પ્રજ્ઞાનેન સંપન્નતમો વિજ્ઞાતં વદતિ,
વિજ્ઞાતં પદ્યતિ, વેદ શ્વસ્તનમ્, વેદ લોકાલોકૌ, મર્ત્યેનામૃતમીત્સત્યેવ સંપન્નો-
ડ્યેતરેવાં પશુનામશનાપિપાસે પવાભિવિજ્ઞાનમ્ ॥

પુરુષપણ્યામાં આત્માનો અતિ પ્રગટ સાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે; કારણકે પુરુષ અસંત
જ્ઞાન સંપન્ન છે. તે જાણેલું બોલે છે, જાણેલું જુએ છે, ગર્ભ કાલનું જાણે છે, લોકાલોક
જાણે છે; અને પોતાના મનુષ્યજન્મથી મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છા પણ રાખે છે. આ પ્રમાણે
મનુષ્યજન્મ પરિપૂર્ણ છે. પણ જીર્ણપથ વિગેરેને તો, કેવળ ખાવા પીવાનું જ જ્ઞાન હોય છે.

ઘડીયાળ બગડે; ત્યારે ઘડીયાળને ઘડીયાળી પાસે લઇ જઇએ; વાસણ બગડે; ત્યારે
કંસારાને ત્યાં જઇએ; લુગડાં બગડે; ત્યારે ઘોળીને ઘેર જઇએ; શરીર બગડે; ત્યારે વૈદને
ઘેર. તેમ મન બગડે; મનને માયાના છંદ ગમે, મન વિષયભોગમાં રાખે; ત્યારે સાંકળ
યોગવિચારદાઃ ધીરાઃ સાંખ્યયોગમાં નિપુણ ધીર પુરુષો પાસે, મનને અવશ્ય લઇ જવું
જોઇએ. પ્રથમ તો એવા સંતની મુંગા મુંગા સેવા કરવી. જે પાપો માટે શાસ્ત્રોએ પ્રાયશ્ચિત્ત
લખ્યાં નથી-એટલે-ભોગવવાં પડે; એવા લયંકર પાપો છે; તે પાપો પણ, સંતોની સેવામાં
રહેવાથી નાશ પામે.

વિપદો નૈવ વિપદઃ, સંપદો નૈવ સંપદઃ ।

વિપદ્વિસ્મરણે વિષ્ણોસ્-સંપન્નારાયણસ્મૃતિઃ ॥

અર્થ—વિપત્તિઓ સાચી વિપત્તિ નથી; સંપત્તિઓ સાચી સંપત્તિ નથી. પણ વિષ્ણુનું
વિસ્મરણ એજ વિપત્તિ, અને નારાયણનું સ્મરણ એજ સંપત્તિ.

મનુષ્યો ૮૫ ટકા પશુ જેવાં છે; ૧૨ ટકા માણસ જેવાં; એટલે-અહારવિહારનો વિવેક,
ખાવા પીવાનો વિવેક, બોલવા ચાલવાનો વિવેક વિગેરે. ૩ ટકા સાત્ત્વિક ભાવવાળા-સંત.

શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે તે સાંભળો—

અત્ર માં માર્ગયન્ત્યદ્ધા, યુક્તા હેતુભિરીશ્વરમ્ ॥

ગૃહમાર્ગૈર્ગુણૈર્લિંગૈર્-રગ્રાહ્યમનુમાનતઃ ॥ ૨૩ ॥

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમ-મિતિહાસં પુરાતનમ્ ॥

અવધૂતસ્ય સંવાદં, યદોરમિતતેજસઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૩ પદ્મછેદ—અત્ર-આ મનુષ્ય શરીરમાં. ગૃહમાર્ગૈઃ ગુણૈઃ લિંગૈઃ અગ્રાહ્યમ્-ઈતિ
ઈશ્વરં-બુદ્ધિ આદિક ગુણોથી અને દંડાદિ ચિન્હોથી ન જાણી શકાય એવો ઇશ્વર. અનુ-
માનતઃ અગ્રાહ્યમ્-અનુમાનથી પણ જાણી ન શકાય એવો આત્મા. ઈશ્વરં-ઈતિ માં-એવા
આત્મારૂપી મને. યુક્તાઃ-સાવધાન પુરુષો. હેતુભિઃ માં અદ્ધા (યથાર્થ રીતે) માર્ગયન્તિ
-કારણોએ કરીને મને યથાર્થ રીતે શોધી શકે છે.

૨૪ પદ્મછેદ—અત્ર અપિ-આ બાબતમાં પણ. અમિતતેજસઃ યદોઃ-બધ્ધા તેજવાળા
યદુરાજનો. અવધૂતસ્ય સંવાદં-અને અવધૂત સાથેનો સંવાદ. ઇતિ-ઈમં પુનરાતનં
ઈતિહાસં-આ પુરાતન ઇતિહાસ. હ્રદાહરન્તિ-સંતો કહે છે.

અવધૂતં દ્વિજં કંચિન્—ચરન્તમકુતોભયમ્ ॥

કર્ચિં નિરીક્ષ્ય તરુણં, યદુઃ પમચ્છ ધર્મવિત્ ॥૨૫॥

અર્થ—પુદ્ધિ આદિ ગુણુથી, દંડાદિ ચિન્હોથી, તથા અનુમાનથી પણ, ન જાણી શકાય એવો આત્મા—કે જે હું છઉં—તેને આ મનુષ્ય શરીરમાં, સાવધાન પુરૂષો, કારણુએ કરીને, યથાર્થ રીતે શોધી શકે છે. [૨૩] આ બાબતમાં પણ, ઘણા તેજ વાળા યદુરાજના, અને અવધૂતના સંવાદ રચે, પુરાતન ઇતિહાસ સંતો કહે છે. [૨૪] અવધૂત વેશવાળા, મહા વિદ્વાન્ અને સર્વદા યૌવનવાળા ગુરૂદ્વાત્રય, કે જે નિર્ભયપણે જગત્માં આમતેમ ફરે છે; તેમને જોઈને, ધર્મવેત્તા યદુરાજએ, નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું હતું. [૨૫]

૨૩ થી ૨૫ વિવેચન—

અન્ન—આ મનુષ્યાવતારમાંજ આ બની શકે એમ છે. યુક્તાઃ અન્ન માં માર્ગયંતિ—સાવધાન પુરૂષો મને અહીં (આ અવતારમાં) શોધી કાઢે છે; એમ નિર્ણય પૂર્વક કહે છે. દરેક ધર્મમાં એવા અમુક માણસો થમ્ ગયા હોય છે કે—જેમને પ્રભુ મળ્યા હતા. નરી આંખે દેખાય; એવી આ વસ્તુ નથી; સામાન્ય પુદ્ધિથી સમજાય; એવો આ વિષય નથી. ધોળે દહાડે તારા જોવા હોય; તેમણે કાંઈ નવીન રસ્તો લેવો જોઈએ. સમુદ્રને તળીયે પડેલાં મોતી લેવાં હોય; તે સમુદ્રની ઉપર ઉપર ન તરે. માંડળીકની રાજસભામાં ૧૭ સન્યાસી જુલા પડ્યા. નરસીને કેદ કર્યો. નરસીએ પ્રાર્થના કરી. હરિજનોએ ધૂન કરી—
ધૂન—‘વિકૃત્ત વહારે વહેલા આવો; માળા મોગરાની લાવો;

માળા મોગરાની લાવો, મહેતા નરસીને પહેરાવો.

બસ ! થવા દો—થવા દો —જણે માંડલીકની રાજસભા !

ભાવવશ્ય લગવાન ! આવીને ઉભા રહ્યા. રાજસભામાં નરસીને હાર પહેરાવ્યો.

એમ કહેવાય છે કે—અગ્નિસર્વ ભૂતેષુ, લક્ષિતઃ સ્વાત્મના હરિઃ ॥

દૃશ્યૈર્બુદ્ધ્યાદિભિર્ગ્રંથતા લક્ષણૈરનુમાપકઃ ॥

જોયં યત્ તત્ પ્રવક્ષ્યામિ ગીતા અ. ૧૩-૧૩ થી આત્માની ઝોળખાણો ઘણી રીતે આપી છે. અવકાશ લઇને વાંચવા જેવી છે.

રાણાએ ઘણા બંદોબસ કર્યો; પણ પ્રભુ મીરાની સાથે નાચવા આવે. ચક્રમકના કકડા પડ્યા રહે; તો અંધારું મટે નહીં. ચક્રમકના કકડા ચરરપરસ અદ્વિગાય; તો અગ્નિ ખરે ! દીવાસળીના ટોપકામાં ગંધક છે. તેમાં અગ્નિ ભરી છે. પણ ધસો તો અગ્નિ પ્રકટે. હેતુભિઃ—એટલે વિચારો; તો સમજાય; એવી આ વસ્તુ છે.

વેદાંતાર્થચિહારેણ, જાયતે જ્ઞાનમુક્તમમ્ ॥

તેનાત્યંતિકસંસાર-દુઃખનાશો મહત્ત્વનુ ॥ ૪૬ ॥

[વિવેકચૂડામણિ]

૨૫ પદ્યછેદ—અવધૂતં દ્વિજં—અવધૂત બ્રાહ્મણને. કંચિત્ ચરન્તં—ગમે ત્યાં વિચરતા. ન વિચરતે કુતઃ મયં યસ્ય સ, તં—અકુતોભયમ્—નિર્ભય. કર્ચિં, તરુણં—વિદ્વાન્—યુવાન. ધર્મવિત્ યદુઃ નિરીક્ષ્ય—ધર્મવેત્તા યદુરાજએ જોઈને. પમચ્છ—નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.

અર્થ—વેદાંતના રહસ્યનો (શ્રવણ મનનાદિદ્વાગ) વારંવાર વિચાર કરવાથી, ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞાનથી સંસારનાં દુઃખો નિર્મૂળ થાય છે. એટલે-ફરી ઉત્પન્ન ન થાય; એવી રીતે સંસારના દુઃખોનો નાશ થાય છે. [હવે એક મુદ્દાની વાતનો વિચાર કરીએ—]

શ્રીકૃષ્ણનો આ ઉપદેશ—શ્રીકૃષ્ણનો આ ઉપદેશ, કયા સંપ્રદાય પ્રમાણે આપને લાગે છે ? કેવલાદૈત છે ? વિશિષ્ટાદૈત છે ? દૈતાદૈત છે ? શુદ્ધાદૈત છે ? જ્ઞાનમાર્ગ છે ? કે ભક્તિમાર્ગ છે ? કે કર્મમાર્ગ છે ? શ્રીઉદ્ધવ સંપ્રદાયનો મત છે ? કે કળીરનો મત છે—

અત્યારે જગતમાં નીચેના ધર્મો-પંથો-મુખ્ય મુખ્ય છે. તેમને મળતો શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ છે; કે કેમ ?-તે પણ વિચારી લ્યો-જુઓ-નીચેના લીસટમાં—

ગ્રીકના તત્ત્વજ્ઞાનનો આરંભ, સોક્રેટીસથી થાય છે. Know thyself (તને જાણ), અને Knowledge is virtue (જ્ઞાન એજ ઉત્તમગુણ) આ બે સોક્રેટીસના જીવન-મૂત્રો હતાં આ બે માટે તેમણે પ્રાણ પણ અર્પણ કર્યો. સોક્રેટિસનો મહાન શિષ્ય પ્લેટો; અને પ્લેટોનો મહાન શિષ્ય એરિસ્ટોટલ. અત્યારના પશ્ચિમના તત્ત્વવેત્તા-રપેન્સર, કૅટ, હેગલ, રિપનેઝા અને ઝંડલીના સિદ્ધાંતોનું મથન કરીએ, ત્યારે પણ-જે એકાદશસ્કંધે શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવનો સંવાદ વાંચ્યો હોય-વિચાર્યો હોય-કાષ્ઠક પચ્યો પણ હોય;-તો તે સિદ્ધાંતોની શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો સાથે એકતા ભાસે.

માદ રાખવું ઘટે છે કે-આ ધ્વજવિદ્યા (Theology) ની વાત છે. આત્મા બે આંખથી પર વસ્તુ છે. તે સંઘર્ષી કાંઈક સમજવા માટે, પ્રથમ આપણી બહિર્મુખી દૃષ્ટિને અંતર્મુખી કરવી નેઈએ. પછી સંસારવૃક્ષનાં-અથવા આપણા જીવનવૃક્ષનાં-ડાળો, પાંદડાં, ફળફુલ જોવાને બદલે, તેના મૂળ તરફ નજર કરવી જોઈએ-દૃષ્ટિને સંસારનાં મૂળમાં વાળવી જોઈએ. ધ્વજવિદ્યાને બારણે આવતાં, ધ્વજસૂત્ર પ્રથમ પડકાર કર્યો કે-‘અથાતો **બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા**’-‘શું ધ્વજવિદ્યાની જગ્યાસા છે ?’ પણ તેમાં **અજ્ઞ+અતઃ** શબ્દો આગળ થાય છે. એટલે-ધન માણેકચોક વચ્ચે પડ્યું છે; પણ અધિકારની અપેક્ષા રાખે છે. અધિકારી ઘડી બે ઘડીમાં પાંચ પચાસ હજાર રળીને જાય છે; બીન અધિકારી માંડ નિર્વાહ જેટલું રળે છે; અને દુર્ભાગી દેવાળું કાઢીને જાય છે. ચૌદું એનું એ, માત્ર અધિકારનો ભેદ-કર્મની કમાણી જુદી જુદી. મૂકે તેને મળે; અને લે તે ખૂબે-એવી આ વાત છે. ફનામાં આપ્પાદી ! કેઈપણ વસ્તુ, ફના થયા પછીજ નવી થાય. જમીનમાં દાટેલું બી, પાણીની મદદથી ફાટી તુટી જાય, સડી જાય; પછીજ, તેમાંથી ફણગો ફૂટે. જે બીજને ફાટી તુટી જવું નથી; તેમાંથી ફણગો ફૂટતો નથી-કાંદ તે નવું થતું નથી; તેમ જેને સંસારજીવન સાચવી રાખવું છે; સંસારમાં રચાપચ્યા રહેવું છે; તેમાંથી ભક્તિ સુક્તના ફણગા, ફુટતા નથી.

આવું કાંઈક, શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજીને કહે છે. આ ઉપદેશમાં, મતમતાંતરની ખેંચતાણ નથી; તોપણ તમામ મતોનો આમાં સમાસ છે. એટલે આ ઉપદેશ ખેંચતાણથી આગળ વધીને, કાંઈક વિશેષ કહે છે. આ ઉપદેશમાં તમામ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય છે. જેમ નિમળ અરિસામાં, સૌ કોઈ પોતાનું મુખ જોઈ શકે; તેમ ધ્વજવિદ્યાના આ ઉપદેશને, સૌ કોઈ પોતાનો માની શકે આ ઉપદેશને સમજવા પ્રયત્ન ન કરે; તે મુંઝય; અને અફળાય.

‘હ દર્શનનાં જીજ્ઞવાં મતા, સમજ્યા નહીં તેણે પાધી ખતા.’

પરમાત્મા એક છતાં અનેક; અનામી છતાં, બહુ નામી; અરૂપી છતાં બહુરૂપી; અણલિંગી છતાં, બહુ લિંગી; અકર્તૃ છતાં, સર્વકર્તૃ; અભોકૃત્ છતાં, સર્વ ભોકૃત્; વિગેરે. વિલક્ષણ વસ્તુને વિલક્ષણ પુરૂષો સમજી શકે.

ધર્મનું નામ.	મૂળ સ્થાપક.	સ્થાપકના સિદ્ધાંત.	ધ્યારથી ચાલે છે ?
૧ હિંદુ ધર્મ	ધર્મિય પોતે	સગુણ નિર્ગુણ બેઉ સ્વરૂપ સાચાં, સત્ય, અહિંસાદિસાથે વર્ણશ્રમ ધર્મ	અનાદિકાળથી
૨ ચાહુદી ધર્મ	મોઝીઝ	ધર્મિયની આત્મા પાળવાનો ધર્મ અને શૌચ	ઇ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦
૩ શિંતો ધર્મ (દેવતાઓનો માર્ગ)	જીમ્મુટેનોમિકાડો (સર્વવંશી)	પ્રકૃતિપૂજા, રાજપૂજા, વડીલપૂજા અને પવિત્રતા	„ „ ૬૬૦
૪ ઝોરાસ્ટર ધર્મ (પારસીનો)	ઝરથુસ્ત	ધર્મિયની મદદ રાખી અધર્મને લડવું. સાધુ પણ મર્યાદિત	„ „ ૬૬૦
૫ તાઓ ધર્મ	તાઓએ	દેવી માર્ગનો ધર્મ	„ „ ૬૦૦
૬ બૌદ્ધ ધર્મ	ગૌતમમુદ્ધ	શાંત અને નીતિમય આત્મ- વિકાસનો ધર્મ. હિંદુ ધર્મની છાયા.	„ „ ૫૦૦
૭ જૈન ધર્મ	મહાવીર	સંયમધર્મ, અહિંસા, સગુણ નિર્ગુણ બેઉ ઉપાસના. હિંદુ ધર્મની છાયા.	„ „ ૫૦૦
૮ કોનફ્યુસસ	કુંગ-કુત-સે	સામાજિક શિષ્ટાચારનો ધર્મ. Humanity	„ „ ૫૦૦
૯ ખ્રિસ્તી ધર્મ	જીસસ ક્રીસ્ટ	ધર્મિયપ્રેમ, મનુષ્યપ્રેમ અને સત્ય	ઇ. સ. થી
૧૦ ઇસ્લામ ધર્મ	મહમદ સાહેબ	૪એકે બીજાને શાંતિ આપવી. બ્રાતૃભાવ અને અલ્લાહનું શરણ	ઇ. સ. ૫૭૧
૧૧ શીખ ધર્મ	નાનક સાહેબ	હિંદુ મુસ્લીમ બેઉ સિદ્ધાંતોનું મેળવણું, તોપણ હિંદુ ધર્મની ભાગ	„ „ ૧૪૭૦

* કુરાનમાં ૨-૧૧૨ માં પેગંબર સાહેબ કહે છે કે-જે અલ્લાહનો બંદો (અનન્ય ભાવવાળો બક્ત) થઈને રહે છે; અને બીજાઓનું બહું કરે છે; તેને ખુદા તેના બદલે આપે છે. તે ૩૨ અને દુઃખથી પર થઈ જાય છે. શાંતિ આપવી એ ઇસ્લામનો મૂળમંત્ર છે. મુસલમાનો એક બીજાને મળે છે; ત્યારે પ્રથમ બોલનાર સામાને કહે છે કે-‘ અરસલામ અલૈકુમ (તમને શાંતિ મળે.) ’ તેના જવાબમાં સામેા મળનાર કહે છે કે-‘ વ અલૈકુમ-હસ-સલામ (તમને પણ શાંતિ મળે.) ’ જેનો પણ એક બીજાને મળે છે; ત્યારે શાતામાં (શાંતિમાં) રહેવાનું કહે છે. બીજા કહે છે કે-
અશાંતિસ્થ કુતઃ સુક્ષ્મ. જ્યાં શાંતિ છે; ત્યાંજ સુખ છે.

ઉત્પત્તિ સ્થાન.	તેના દેવ.	તેનાં શાસ્ત્ર.	હાલનું પ્રચારસ્થાન.	અનુયાયી-ઓની સંખ્યા
હિંદુસ્તાન	બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ વિગેરે	વેદ, પુરાણો, ઉપ નિષદા, ગીતા	હિંદુસ્તાન	કરોડ-લાખ ૨૨-૭૦
પેલેસ્ટાઇન (એશીયાઇ ટુર્કસ્તાન)	જેહોવાહ	જુનો કરાર	યુરોપ અને એશીયા	૧-૧૦
જાપાન	પ્રકૃતિ દેવો	કાજીકી અને નિહોંગી	જાપાન	૧-૬૦
ઇરાન	અહુરમઝદ	અવસ્તા	ઇરાન અને હિંદુસ્તાન	૦-૧ લાખ
ચીન	તાઓ	તાઓ-તે-કોંગ	ચીન	૪-૩૦
હિંદુસ્તાન	સ્થાપક પોતે ગૌતમમુદ્ધ	ત્રિપિટક, મહાયાન તથા હીનયાનનાં સૂત્રો વિગેરે	ચીન, જાપાન ટિબેટ સીલોન, હિંદ	૧૩-૭૦
હિંદુસ્તાન	નેમીનાથ, પારસ- નાથ, દેવીઓ વિગેરે	આગમો, મહાવીર- નાં સૂત્રો તથા ભગવતી સૂત્રો	હિંદુસ્તાન	૦-૧૦ લાખ
ચીન	આકાશ અથવા સ્થાપક પોતે	કલાસિકસ	ચીન	૨૫-૦
પેલેસ્ટાઇન	પિતા-ધર્મિર	બાઇબલ	આખા જગતમાં	૫૬-૦
અરબસ્તાન	અલ્લાહ	કુરાન	મુસલમાની રાજ્યોમાં	૨૩-૦
હિંદુસ્તાન	સત્ નામ	અન્ય સાહેબ *શ્રી જમજી, સુખમની.	પંજાબ, સિંધ	૦-૩૦ લાખ

* 'શ્રીજમજી' માં ગુરૂ નાનકની વાણી છે, અને 'સુખમની' માં પાંચમા ગુરૂદેવ અજીનદેવે પૂર્વના ગુરૂઓની વાણીનો સંગ્રહ કર્યો છે. પોતાનું પણ કાંઈક છે.

છાપો—‘પોતે જોતાં પૂરણુ બ્રહ્મ, જાતે જોતાં સર્વે ચર્મ.’

‘તત્ત્વ એક ને ચેતન એક, નામ રૂપ ગુણ કર્મ અનેક.

‘નિજપણુની ભૂલે કરી જીવ, ભૂલ ટળે; તો તુરતજ શિવ.’

‘આતમ જાણ્યો, તે નર યતિ, શું થયું ઘોળાં ભગવાં વતી.

‘આપે આપની પામે ભાળ, ત્યારે જાય જગત જન્મળ.’

‘ભક્તિ મુક્તિ માગે તે બ્રમ, એકીથી અળગો આતમધર્મ.’

‘હાપણુ-ભોળપણુ એક નકામ, આડ કરે હરિમારગ આમ—

ભોળાને અસુઝની આડ, વિચ્છાણુ પડ્યો ચતુરાઇની ખાડ.’ (અખો)

નર્મી રત્નો છે.

‘ધેલાં અમે ભલે થયાં રે, બાધ મને ઘેલામાં ગુણ લાખ્યા.’ [મીરાં]

કહેવાનો ભાવ એ છે કે—આપ નવરા નહીં હો—આપને કામ ધણું હશે ! હાપણુ પણુ ધણું હશે. તે તમામને ધડી બે ધડી પડ્યાં મેલી, શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવનો સંવાદ વાંચજો છ વંચાવજો પણુ ખરાં. ત્રીજીવાર કોઇ વાંચે અને આપ સાંભળો—એમ સાંભળજો પણુ ખરા ચક્રમકના કંકડા અફળાય; ત્યારે અગ્નિ ખરે—અજવાળાં થાય. બ્હાલાં સગાં—સંબંધી જય વસતાં હોય; ત્યાં આ પત્રિકાને મોકલજો પણુ ખરાં. જ્ઞાન આપ્યાનું—શાંતિ આપ્યાનું પુણ્ય ધણું છે. ત્યારે આ શું છે ? શામાટે આટલી બધી ભલામણ થાય છે ?—તે પણ સાંભળો—શ્રીકૃષ્ણનાં વચનમાંજ—

ये तु धर्मामृतमिव, यद्योक्तं पर्युपास्ते ।

अहंभाना मत्परमा, भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रिया: ॥૨૦॥

અર્થ—ગીતા અ. ૧૨ માં—‘મને આવા ભક્તો બ્હાલા છે; તેનું નિરૂપણુ કરીને છેવટમાં પ્રભુ જોડ્યા હતા કે—જેઓ મનેજ સર્વસ્વ માની, ઉપર કહેલા અમૃતપુદ્ધ્ય ધર્મને, શ્રદ્ધાથી આચરે છે; તે ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે.

એટલે આ ધર્મરૂપી અમૃત છે. અમૃત દેવોને અપાય—દાનવોને નહીં. આ દેવ બનીને, આ અમૃતનું પાન કરોજી. છેવટની સૂચના એટલીજ કે—આપના આડા અવળા હાપણુને જવા દેજો—અંદર આવવા દેશો નહીં. નહીંતો અટવાઇ જશેજી. બાપોજી જે કહે છે; તેજ અમૃત છે; એમ સમજીને, ભાવથી—ઉદાર દિલથી—પાન કરશેજી. આ વરદ રાજાના મહેલમાં નથી. પંડિતોના આચરણમાં પણુ—દટ ટકા નથી. ભક્તોના હૃદયમ પણુ—દટ ટકા નથી. મોટાં મોટાં દેવ મંદિરોમાં, દસબાર કરોડના દાગીના હશે; પણ આ નથી. ત્યાગીઓની જોળીમાં પણુ, મઠ મીઠકતની ખટપટ હશે; પણ આ ધર્મામૃત નથી

“આ ! તો—

પદ

કાંટો વાગ્યો છે મુંને કાળજે; કાઢે—કાઢે—જગતનો નાથ ! (૨) કાંટો ૦ ટેક ૦ ખાવું પીવું મુને ગમતું નથી; મુંને ગમે ગોવિંદની વાત. કાંટો ૦ ૨-૩

થવાલો—થવાલો—બસ ! ધડી થવા લો !

અમને મીઠી મુંઝવણો થાય; અમારે હૈયડે હરખ નવ માય—કાંટો ૦”

બસ ! વધારે ન બોલી શકું. આ તો અમારું નિર્ધનનું ધન છે. તમે પણ થો. થોડું થો ! તો સંસારના દુઃખનો નાશ થાય.

भगवान् - दत्तात्रेयस्वयमे

અવધૂત—શુદ્ધતાત્રેય—આ કોણુ ? તેમનો હેખાવ જોયોને ?-**દ્વિજં, અકુતોમયં,**
ચિત્ત ચરતં, કવિં, તદ્ગુણં-વિશેષણો સાંભળ્યાં ને ? ત્યારે ભય ક્યાં ? સંસાર એજ
 ત્ય ! બાળક નિર્ભય હતા. નિશાળે એસાડીને ભયને દાખલ કર્યો. પછી પરણીવીને
 ત્યને વધાર્યો. પછી ધંધામાં જોડીને, ભયને ઉમેર્યો. અમલદાર ડરે; એટલું
 ટાવાળો ન ડરે. કારણકે અમલદાર મોટા, પટાવાળો નાનો પરણેલો ડરે, એટલો
 ડોઢો ન ડરે. સધવા ડરે; એટલી વિધવા ન ડરે. મુસાફરીમાં જેખમ વાળો ફડકે ખેસે
 મને ફડકે ઉઠે; અને જેખમ વિનાનો જ્યાં જોડો; ત્યાં ખેમને કુશળ. જેમના તમામ
 પંચ, આત્મજ્ઞાનથી ધોવાઈ ગયા હોય છે; તે અવધૂત. જેમનો અહંભાવ, હંડી સમજ-
 પુથી શમી ગયો હોય છે; તે અવધૂત. એમને જોળખે કોણુ ? **ધર્મચિત્ત** ધર્મવેત્તા (ચક્ર).
 ૨ જેનાં ખાતાં હોય; તે તેને જોળખી કાઢે. ઝવેરાત તોળવાને કાંટે, ખડ ન તોળાય.
 મેવા અવધૂતને ચકુરાળએ જોળખ્યા.

આ અવધૂત સંબંધી ચોથે રકંધે અ. પહેલામાં કથા છે. અત્રિ અનુસુયાને પરણ્યા
 પછી, બ્રહ્માને પગે લાગતાં, બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી કે-‘સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરો.’ તે સાંભળી
 ખા દંપતી ઋક્ષ પર્વત ઉપર તપ કરવાને ગયા.

[‘પરણ્યા પછી તુરત વિષયભોગ નહોં; પણ તપ ’-એમ ભારતની સંસ્કૃતિ કહે છે.
 તવમતની સંસ્કૃતિ એમ કહે છે કે-‘પરણીને તુરત વિષયભોગનું સુખ ભોગવવા, પોતાને
 ૧મે ત્યાં દોડયા જવું-નાસી જવું.’ એક ખેડુને ખેતરમાં દાણા વાવ્યા પહેલાં, ખાતર પુંજો
 અને પાણી તરફ જોટલું લક્ષ છે. તેટલું એક માનવીને, તેમાં એ-ભણ્યું ગણ્યું ગધેડું-
 તેને, માનવી પેદા કરવા પહેલાં, જીવનના રંગ કેવા જોઈએ; તેનું જ્ઞાન નથી. પરિણામે
 આપનું કહ્યું પોતે માનતા નહોતા; તેમ પોતાનું કહ્યું, દિકરા માનતા નથી. પ્રજા ઉદ્ધત
 અને ધરમાં સૌ દુઃખી.]

દંપતિના તપથી, બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ ત્રણે દેવ, દંપતિ પાસે પધાર્યા. બ્રહ્માના
 વરદાનથી ચંદ્રમા, વિષ્ણુના વરદાનથી દત્ત (અવધૂત), અને સદાશિવના વરદાનથી દુર્વાસા
 નામના પુત્ર અનુસુયાને પેટે આવ્યા. [શ્લોક ૩૩ મો]. વિષ્ણુએ આપેલા તેથી ‘દત્ત’ અને
 અત્રિના પુત્ર તેથી ‘આત્રેય’. ‘દત્ત’ અને ‘આત્રેય’ની મેળવણીથી ‘દત્તાત્રેય, નામ થયું.
 ૧૬૬ પુરાણમાં સઘાદ્રિ ખંડ કહે છે કે—

મૃગશીર્ષયુતે પૌર્ણમાસ્યાં, યજ્ઞસ્ય વાસરે ।

જનયામાસ દેહીપ્યમાનં, પુત્રં સતી શુભમ્ ॥

માગશર માસની પુનમને દિવસે, અત્રિપત્ની સતી અનુસુયાએ તેજસ્વી પુત્ર (દત્ત)ને
 જન્મ આપ્યો. ભાગવતના પહેલા રકંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહે છે કે—

વજ્રમચ્ચરપત્યસ્થં, ક્રૂતઃ પ્રાપ્તોઽનસુયયા ॥

આત્મીક્ષિકીમલકાંચ, પ્રહ્લાદાદિમ્ય ઊચિવાન્ ॥ ૧૧ ॥

શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-દત્તાત્રેય પ્રજ્ઞનો છઠ્ઠા અવતાર હતા. તે અવતારમાં દત્તાત્રેય
 મદાલસાના પુત્ર અલકર્કને અને પ્રહ્લાદાદિને આત્મવિજ્ઞાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. (૧૧)

આ વાત કુંભકોણમના મહાભારતના સભા પર્વના ૪૮-૧ ને મળતી છે. બ્રહ્માંડ-
 પુરાણ ૩-૭૩માં, અને માર્કંડેય પુરાણના ૧૭ મા અધ્યાયમાં, દત્તાત્રેયને વિષ્ણુના ૪થા

અવતાર ગણ્યા છે. કલ્પી તાત્કાલિકો દસઃ—કલિયુગમાં દત્તાત્રય તત્કાળ ફળને આપે છે; એમ દત્તાના ઉપાસકો માને છે.

વિઘ્નહર મસ્મવિલેપિતાંગ, લોધાત્મકં યુક્તત્તમં પ્રસન્નમ્ ॥

નિર્વાણસંદયામતનું મજેડું, દત્તાત્રયં બ્રહ્મ સમાધિયુક્તમ્ ॥

આદ્યો બ્રહ્મા મધ્યે વિષ્ણુ-રંતે દેવ સદાશિવઃ ॥

શ્રુતિત્રયસ્વરૂપાય, દત્તાત્રેય ! નમોઽસ્તુ તે ॥

વિગેરે ધણા સુંદર શ્લોકો, દત્તને અર્પણ થયા છે.

અગ્રેઃ પુત્રં મહાત્માનં, શાંતાત્માનમકલ્મષમ્ ॥

દત્તાત્રેયં તનું વિષ્ણોઃ, પુરાણજ્ઞાઃ પ્રચક્ષતે ॥

વાયુપુરાણ ૨-૯-૭૫-૭૭ કહે છે કે-અત્રિના શાંત, નિર્દોષ, મહાત્મા પુત્ર દર વિષ્ણુનો અવતાર છે; એમ પુરાણને જાણનારા કહે છે.

દત્તભગવાન્ પહેલા અથવા ૧૦મા ત્રેતાયુગમાં થયા હતા; એમ મત્સ્યપુરાણ ૪૭-૨૪૨. તથા વાયુ પુરાણ ૨-૩૬-૮૮ તથા દેવી ભાગવત ૪-૧૬ કહે છે.

દત્તાના ઉત્સવો-ભાગશર શુદી પુનમ દત્તજયંતિ, તથા આસો માસની શુદી પારસ્પર શ્રદ્ધાદશી.

દત્તે પિતાને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની વાત પૂછી; ત્યારે પિતાએ ગોદાવરીતટે સદાશિવની આરાધના કરવાનું કહ્યું. તેમ કરતાં સદાશિવ પ્રસન્ન થયા. જ્યાં દત્તને આત્મજ્ઞાન થયું; તે સ્થાનનું નામ આત્મતીથ કહેવાય છે. આ વાત બ્રહ્મપુરાણ અ. ૧૧૭માં છે.

શિષ્યો—માર્કંડેયપુરાણ ૩૬-૩૮ કહે છે કે-ઐલપુત્ર આયુને, અલક, પ્રલ્હાદ, સહ આર્જુન, યદુ વિગેરે દત્તાના મોટા શિષ્યો હતા. અત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં દત્તાનો મહિમા ધણો છે. શ્રીપાદ યતિ, વૃત્સિહ યતિ, અને નરહરિ યતિ નામના ત્રણ યતિઓએ દત્તાનો મહિમા બહુ વધાર્યો છે. દત્તને વૈષ્ણવો અને શૈવો સૌ બાળે છે. ગુર્યચરિત્ર ઓડિયર વૃક્ષ અને ત્રિમૂર્તિ આ ત્રણે પૂજાય છે. ગુર્યવારની પૂજનો મહિમા વધારે છે. શિવનો સોમવાર તેમ દત્તાનો ગુર્યવાર ગણાય છે.

દત્તાનાં સ્થાનો—નર્મદાતટે વાડીયા વટયા પછી, ગરૂડેશ્વરમાં દત્તાત્રેયનું મંદિર છે. સ્વામી વાસુદેવાનંદ સરસ્વતીએ, આ મંદિર બાંધ્યું કહેવાય છે. મૂર્તિ અઘ્નૌકિક છે. ગિરનારમાં દાતારની ટેકરી છે. તે દેવને હિંદુમુસલમાન બેઉ માને છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર તથા મલ્લીક ગામમાં દત્તાનાં ધામ છે. મુંબઈમાં દાકોરદાર ઉપર દત્તમંદિર છે. આ સિવાય ઘણે ઠેકાણે દત્ત પ્રભુને પધરાવ્યા છે.

પાંચ સ્થાનોમાં પૂજાઉપાસના વધારે છે—તે સ્થાનનાં નામ—ગાણગાપુર, નરસોજ્જાની વાડી, મિરજ પાસેનું ઓડિયર ગામ, ગોવામાં સાંખલ, મહિસુરમાં બાબાનુકનના પિતાનું દેવળ. મહિસુરના આ દેવને, મુસલમાનો ‘સાહુ કલંદર’ કહે છે; અને યાત્રાએ આવે છે.

દત્તાના ગ્રન્થો—દત્તગીતા અથવા અવધૂતગીતા. ગુર્યચરિત્ર વગેરે પાછળથી થયા.

જન્મોત્સવ—મહારાષ્ટ્રમાં વધારે ઉત્સાહથી ઉજવાય છે. પુનમ પહેલાં સાત દિવસથી ‘ગુર્યચરિત્ર’ની પારાયણ થાય છે. ‘ગુર્યચરિત્ર’માં દાત્તાત્રેયનું ઘણું સુંદર ચરિત્ર છે. આસ્તીકનાં હૃદયમાં, તે બાવની જ્યોત પ્રગટાવે છે.

બે પ્રકારનાં રૂપ—એક બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ ત્રણેની એક સાથે; અને બીજું રૂપ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ. ઓક શાસ્ત્રોમાં અને પારસી શાસ્ત્રોમાં ત્રિમૂર્તિની કલ્પના છે.

દત્તનો પુત્ર—દત્તને નિમિ નામે પુત્ર હતો; એમ મ. ભા. અનુ. ૧૩૮-૫ અ ૯૧ કહે છે. વિષ્ણુપુરાણ ૩-૧-૧૧ કહે છે કે—‘વરાહ કલ્પમાં બીજા સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં, દત્ત સપ્તર્ષિઓમાંના એક હતા. આ ગડગડ છે. આ દત્ત બીજા છે. અત્રિના પુત્ર નથી. અવતારી દત્તાત્રેય અવધૂત અને અપુત્ર છે.

અથર્વણ શાખાના દત્તાત્રેય ઉપનિષદમાં, દત્તમંત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. અવધૂત ઉપનિષદ અને જાળાલ દર્શનોપનિષદ સંન્યાસ ધર્મનું નિરૂપણ કરનારાં ઉપનિષદો છે. જાળાલદર્શનોપનિષદમાં, દત્તાત્રેય અને સાંકૃતિનો સંવાદ વાંચવા જેવો છે.

એક બલામણુ—ગુરુ દત્તાત્રયની અવધૂત ગીતા સાંભળવા જેવી છે. જેવો અવધૂત, એવી વાણી છે. તેમનો અવધૂતાનંદ તેમાં છે. તેમાં ૮ અધ્યાય છે. અને તે કાર્તિકસ્વામી સાથે સંવાદ છે.

થો શોડી વાનગી આપું— અ. ૪ થો.

નાવાહનં નૈવ વિસર્જનં વા, પુરુષાણિ પત્રાણિ કથં ભવંતિ ॥

ધ્યાનાનિ મંત્રાણિ કથં ભવંતિ, સમાસર્મં ચૈવ શિવાર્ચનં ચ ॥૧॥

ન કેવલં બંધવિબંધમુક્તો, ન કેવલં શુદ્ધવિશુદ્ધયુક્તઃ ॥

ન કેવલં યોગવિયોગમુક્તઃ, સૈવ વિમુક્તો ગગનોપમોઽહમ્ ॥૨॥

સંજાયતે સર્વમિદં હિ તથ્યં, સંજાયતે સર્વમિદં ચિત્તથ્યમ્ ॥

પદં વિકલ્પો મમ નૈવ જાતઃ, સ્વરૂપનિર્વાણમનામયોઽહમ્ ॥૩॥

ન સાંજનં નૈવ નિરંજનં વા, ન ચાંતરં વાપિ નિરંતરં વા ॥

અંતર્વિભિન્નં ન હિ મે વિભાતિ, સ્વરૂપનિર્વાણમનામયોઽહમ્ ॥૪॥

અબોધબોધો મમ નૈવ જાતો, બોધસ્વરૂપં મમ નૈવ જાતં ॥

નિર્બોધબોધં ચ કથં વદામિ, સ્વરૂપનિર્વાણમનામયોઽહમ્ ॥૫॥

ન ધર્મયુક્તો ન ચ પાપયુક્તો, ન બંધયુક્તો ન ચ મોક્ષયુક્તઃ ॥

યુક્તં ત્વયુક્તં ન ચ મે વિભાતિ, સ્વરૂપનિર્વાણમનામયોઽહમ્ ॥૬॥

વિગેરે વિગેરે—અવધૂતની વાતો છે.

ભાવાર્થ—આવાહન અનવિસર્જન જેવું કાંઈ નથી; તો પછી પત્રપુષ્પથી જરૂર શી છે? ધ્યાન અને મંત્રોની પણ શી જરૂર છે? સમવિષયણું મારે નથી; તો પછી શિવપૂજન પણ કયાં રહ્યું! [૧] વિગેરે-વિગેરે. [વખત થોડો છે.]

અવધૂતને જોઈને ચક્ર શું કહે છે? તે સાંભળો—

ચક્રુરુવાચ—

કુતો બુદ્ધિરિયં બ્રહ્મન-નકર્તુઃ સુવિશારદા ॥

યામાસાઘ ભૈલ્લોકં, વિદ્વાંશ્ચરતિ બાલવત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ પદ્મ-૭૬—હે બ્રહ્મન-હે મહારાજ! અકર્તુઃ इति તવ-તમે કે જે કાંઈ કરતા નથી તેમની જ્ઞાન સુવિશારદા બુદ્ધિ:—આ સર્વ લોકોથી વિલક્ષણ અને નિપુણ-

પ્રાયો ધર્માર્થકામેષુ, વિવિત્સાર્યાં ચ માનવાઃ ॥

હેતુનૈવ સમીહન્તે, આયુષો યશસઃ શ્રિયઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—યદુ રાજ પૂછે છે—‘હે મહારાજ ! તમે કે જે કોઇ પણ કામ કરતા નથી; તેમની આ પ્રમાણે સર્વ લોકોથી વિલક્ષણ, અને નિપુણ બુદ્ધિ શાથી થઈ છે ? કે જે બુદ્ધિને પામીને, આપ વિદ્વાન છતાં પણ, બાળકની પેઠે લોકમાં ફેરો છો. [૨૬] ધણું કરીને ધર્મ, અર્થ અને કામમાં તથા કથાવાર્તામાં—શ્રવણાદિમાં, મનુષ્યો જોડાય છે. તોપણ તે તે કામ, તેઓ આયુષ્ય માટે, કીર્તિ માટે અથવા લક્ષ્મી માટે કરતા હોય; એમ જણાય છે. [૨૭]

૨૬-૨૭ વિવેચન—

હવે અવધૂતને તમે ઓળખ્યા હશે ! વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

યદુરાજએ એમ કહ્યું કે—‘માણસો આત્મવિચારમાં પ્રવર્તે છે. પણ તેમાં કીર્તિ કે ધનરૂપી સ્વાર્થ હોય છે. આપને કાંઈ નથી.’ કથાકારે અવધૂત થવાનું નથી. કારણકે તે સ્થિતિ બનાવી બનતી નથી; તોપણ કથાકારે કનક, કામની અને કીર્તિ—આ ત્રણથી ડરતાંજ રહેવું જોઈએ. જેમ પાણીમાં મીઠાની પુતળી ઓગળી જાય; તેમ આ ત્રણમાં વક્તા ઓગળી જાય. શ્રોતાઓએ પણ, વક્તાને ધનની મુંઝવણ હોય—વ્યવહાર કનડતો હોય; તો તે મુંઝવણ સમજી લેવી. પછી બાકી રહ્યાં બે—કામની અને કીર્તિ. બ્રાતાઓએ આ બેથી વક્તાને અનેક રીતે બચાવી લેવો. ભાવિક જ્ઞેનો ધણી ધેરી હોય છે; પ્રાણ પાથરી દે એવી હોય છે; પણ તેમની સાથે ઘણાજ વિવેકથી વર્તવું જોઈએ. વિવેક ચુક્યા; તે પાતાજે પહોંચ્યા. વિશ્વામિત્ર અને પારાસર જેવા ગોશું ખાઈ ગયા; એવું જો કાંઈ હોય—તો તે સ્ત્રીનું મુખ છે. ઈંદ્ર ચંદ્રને ભગવ્યા—તે સ્ત્રીનું મુખ છે; તરીયા બુડી જાય; એવું જો કાંઈ હોય; તો તે સ્ત્રીનું મુખ છે. ડાહ્યા ડાહ્યા પણ, છેતરાઈને ચાલ્યા જાય; એવું આ સંસાર ચોડું છે. જન જમે; અને વર ભૂખ્યો રહે—એવો આ સંસાર માંડવો છે. યદુની આ દેકાર સમજવા જેવી છે, સત્સંગ મંડળોમાં ભાઈઓને અને જ્ઞેનોને જુદાં જુદાં બેસાડવાં. વચ્ચે દોરી નાંખી, બેઠા પછી એકબીજાને ન જોઈ શકે; એવો પડદો બાંધવો. બીલાડીઓ ફરતી હોય; ત્યાં દુધ દહીં રેડું મુકાય નહીં. પાંજરામાંજ મૂકાય. જીવો પામર છે. ધર્મની ઓથે પાપ પણ થઈ પડે છે; માટે ચોકસાઈની ઘણી-ઘણી અને ઘણીજ જરૂર છે.

બુદ્ધિ. કુતઃ—ક્યાંથી થઈ ? યાં આસાણ—જે બુદ્ધિને પામીને. મહાન વિદ્વાન અપિ—આપ વિદ્વાન છો છતાં. લોકે બાલવત્ ચરતિ—લોકમાં બાળકની પેઠે ફેરો છો.

૨૭ પદ્મછંદ—પ્રાયઃ—ધણું કરીને. ધર્માર્થકામેષુ—ધર્મ અર્થ અને કામમાં જ—અને. વૈનું દૃષ્ટ્વા વિવિત્સા તત્ત્વાં—વિવિત્સાર્યાં—કથાવાર્તામાં—શ્રવણાદિમાં. માનવાઃ સમીહન્તે—મનુષ્યો જોડાય છે. તોપણ—આયુષઃ યશસઃ શ્રિયઃ હેતુના પદ સમીહન્તે—આયુષ્યને માટે, કીર્તિ માટે અથવા લક્ષ્મી માટે જોડાય છે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવ સંવાદ].

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ ન્યુઝિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ સું.]

કાગળ ૧૮૮૩.

[અંક ૧૨ મા

કેમ છે ?-વાંચો છે ?-વિચારો છે ? અસ ! હવે એક ચૈત્રનોજ અંક બાકી છે. લવાજમ ઘણું આવી ગયાં છે. હજી ન મોકલ્યું હોય; તો તુરત મોકલજો. પ્રવાહ ચાલુ રહે.

મફત—ઘણે ઠેકાણે માસીક મફત જાય છે. તેમને સૈને વિનંતિ કે—ચાલુ રાખવાની ઇચ્છા હોય; તો-તેવો પત્ર અહીં લખજો. વાંચતાજ ન હો—તો માસીક આપને મોકલવું નકામું છે. હવે આપનો પત્ર આવ્યે; ચાલુ થશે. મફતની કીંમત-‘કાંઈ નહીં’ એમ સમજાય; તેના કરતાં-‘શી વાત !’-‘આવું કાણુ મોકલે !’-એવો પવિત્ર ભાવ પ્રગટે; એવી પવિત્ર જીજ્ઞાસા જન્મે; એવી મનની સ્વચ્છતા થાય; તો ત્યાં માસીકને જવું ગમે છે. આ માલ તો પરવાવાળા મારેજ છે. લવાજમ મોકલવાની અનુકુળતા હોય—તો મોકલવું. માત્ર વિનંતિ-કે વાંચો ! અને વંચાવો.

દશમનો ત્રીજો ભાગ-પુસ્તક નં. ૧૪-૧૫-૧૬ તૈયાર થઈ ગયો છે. બે ભાગ લીધા છે; તેમણે ત્રીજો ભાગ લઈ લેવો. વિચારમાં રહેશે; તે રહી જશે.

કૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ—પોશથી ચૈત્રના અંકની માગણી ચાલુ છે. હજી ઉંઘતા હોય તેમણે પોતાના સંબંધીઓને ખાસ લાભ આપવા જેવું છે. નામ ઠામ સાથે બાર આના અહીં મોકલી દેવા. આવતી સાલ ચાલુ રાખવું હોય; તો ૨-૧૫-૦ મોકલવા.

પાટણ—ઉત્તર ગુજરાત-રામજી મંદિરમાં મહાત્માશ્રી ભરદ્વાજજીના આશ્રમમાં. ફાગણ શુદ્ધ ૧૫ થી વદી ૧ સુધી.

હારીજ—ફાગણ વદ ૨ થી ૫. તા. ૨૮ થી ૩૧ માર્ચ સુધી. હારીજ મેસાણે થઇને પાટણ લાઈનમાં. વસંતોત્સવ ત્યાં થશે. શેઠ ટોકરશી રૂપશી વિજેરેના સત્સંગ મંડળમાં.

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય ૭ મો ચાલુ.

[૫૦૪ થા પાનાથી આગળ.]

કેમ આપ સૌ સાવધાન છો ને ? અવધૂતોની વાતો સાંભળવા અધિકારી છો ને ? અધિકારી ન હો; તો અધિકારી થવા જીસાસા છે ને ? જીસાસા પણ ન હોય; તો-ભોગ મજાજ સમજવું. કરવાનું રહી જશે. જોતજોતામાં અંધારું થઈ જશે. ત્યારે ભાવથી સાંભળો સ્વધર્મ પાળવાની જરૂર છે; પણ તેમાં દંભ કરવાની ના છે. દાન કરવાની જરૂર છે; પણ અભિમાન કરવાની-કુલાહ જવાની-ના છે. દેવતાં પૂજન કરવાની ખાસ જરૂર છે, પણ આડંબર કરવાની ના છે.

તાત્પર્ય—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં દંભને, અને-તૃષ્ણાઓને પેસી જવાની ટેવ છે; તેથી સાવધાન રહેવું.

બાળવત્—બાળકની માફક. એટલે શું ?—બાળક જ્ઞાનથી નહીં; પણ ગાદા અજ્ઞાનથી, કામ ક્રોધાદિ-લોભ મોહાદિ-રાગદ્વેષાદિથી રહિત હોય છે; તેમ થોડીઝે, જ્ઞાનદારા, ઉપલા દોષોથી રહિત રહેવું જોઈએ. બાળકને અજ્ઞાનમાં જ્ઞાન થાય છે; અને મોટા-સાધુ સન્યાસીઓ અગર પંડિતોને, જ્ઞાનમાં, અજ્ઞાન થાય છે. એટલે તેઓ જ્ઞાની છતાં, રાગદ્વેષ, લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યા અને તૃષ્ણાને સેવ્યા કરતા હોય છે. બાળકને અજ્ઞાનમાં જ્ઞાન છે; તે નકામું છે; અને બંધનકર્તા નથી; પણ સાધુ સન્યાસી અગર પંડિતોને, જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન થાય છે; તે તેમને બંધન કરે છે. ‘થી-થી’ કરે; છતાં; ‘થી’ ને ચુથે; માટે બાળક. જ્ઞાની ‘થી-થી’ સમજે; છતાં જો ‘થી’ ને ચુથે; તો તે બાળકનો પણ બાળક-એટલે મૂઠ પુરૂષ. બાળક નિર્દોષ મૂઠ છે; અને ‘થી’ ને સુંથનારા સાધુ સન્યાસી અને પંડિતો, સદોષ મૂઠ છે. આ બાળકમાં આગળ વધો; તો તુરત દેખાય કે-એવા મોટા મહાત્મા લોકો થવું; તે કરતાં, બાળક રહેવું-વધારે ઉત્તમ છે.

ગુરના જ્ઞાનના ખરા હક્કદાર, બાલવત્ રહેનારા શિષ્યો છે. માતાપિતાની મીઠકતના ખરા હક્કદાર, બાલવત્ રહેનારા નિર્માની પુત્રો છે. પતિનાં સુખની ખરી હક્કદાર, બાલવત્ રહેનારી નિર્માની-સુશીલ સ્ત્રી છે. હરામખોરોને કાષ્ટ ટેકાણે હક્કજ નથી.

બાળકનો મહિમા વધારે છે. પણ બાળક યમને રહેવાય કેમ ?—પુત્રાદિ માતાપિતાના બાળક છે; પણ જરા મોટાં થાય; કે તુરત માતાપિતાથી મોટાં થઇ પડે. માતાપિતાની બુલે કાઢે. માતાપિતાને ગાંડાં ગણે. શિષ્યો ગુર પાસે બાળક છે; પણ ગુર કરતાં પોતે વધારે સમજે છે; એવો રોગ તેમને અનાયાસે થઇ પડે. માતાઓને પણ સોએ અઠાણું ટકા, આ રોગ થઇ પડે છે. ગુમાસ્તાદિ નોકરો, શેઠના બાળકો છે; પણ શેઠ કરતાં પોતે ડાહ્યા છે; એવું ડોળ, પંચાલ ટકા કરે છે. સાસુ પાસે પુત્રવધૂઓ બાળક છે; પણ એ ત્રણ જેળી થાય; તો સાસુની મશ્કરી કરે. સ્ત્રી પતિ પાસે બાળક છે—*a good husband is a good father*—પણ પતિથી ડાહી થવાનો ડોળ, સ્ત્રી કર્યો કરે. ગંગાનાં જળ મીઠાં; સમુદ્રનાં જળ ખારાં. પણ ગંગા સમુદ્રમાં મળતાં, એક રસ થઈ ગયાં. પોતે પોતાનું ડહાપણ પડ્યું મેલી, નિષ્કપટ બાવે, સામાને અનુસરવું, તે બાળવત્. એટલે ડહાપણ પડ્યું મેલવું ઘણુંજ દોષલું છે.

બાળક નાનું હોય; ત્યાં સુધીજ નિર્દોષ હોય છે. મોટું થતું જાય; તેમ દુનિયાના દોષ, તેમાં પેસતા જાય છે. જગતમાં દોષ અને ગુણ બેઉ મેદાનમાં પડ્યા છે; પણ ગુણના ગ્રાહક થોડા; દોષના ગ્રાહક ઘણાં હોય છે. ગુણનો પ્રચાર થોડો; દોષનો પ્રચાર ઘણો હોય છે. યોગી બાળકવત્ (માનાદિ દોષથી રહિત) છે; માટે તેનો મહિમા ઘણો હોય છે. જે ઉત્તમ છે; તે તો માનાદિથી રહિતજ રહે છે.

વિઠ્ઠલ્યં જૂતરસં પીતૃષા, ગર્થં ન યાતિ કોકિલઃ ॥

પીતૃષા કર્દમપાનીયં, મેકો રટરટાયતે ॥૨૧॥ [ભામિનીવિલાસ ઉ. ૩ બ્જે].

અર્થ—સ્વાદિષ્ટ આંબાના રસનું પાન કરનારી કોયલ, ગર્વ કરતી નથી; આમોચીયાનું મેલું પાણી પીનારો દેડકો, ઘણો બકવાદ કરે છે.

વિષભારસહસ્રેણ, ગર્થં ન યાતિ વાસુકિઃ ॥

વૃષ્ણિકો વિદુમાત્રેણ, ઉર્ધ્વં વહતિ કંટકં ॥ ૧૨ ॥ (હિતોપદેશ પૃ. ૮)

અર્થ—વાસુકી નાગને હજાર માથાં. દરેક માથામાં ઝેરનો ભાગ. છતાં તે ગર્વ કરતો નથી; અને વૌંછી પાસે જરા જેટલું ઝેર હોય છે; પણ પોતાના કાંટાને-પુંછડાને-ઉચ્ચ રાખીને ચાલે છે.

રામદાસ સ્વામી પાસે, શિવાજી બાલવત્ રહ્યો. દાદુ પાસે નિશ્વળદાસજી બાલવત્ રહ્યા. રામ પાસે હનુમાન, લક્ષ્મણાદિ બાલવત્ રહ્યા. અંગદે શ્રીરામથી વિખુટા પડતાં કહ્યું હતું કે—

મોપાધ—બાલક અપુષ્પ જન બલહીના, રાખડુ શરણુ જનની જન દીના.

નીચ ટહેલ ગુહકી સખ કરી હૈં, પદ પંકજ વિલોકી ભવ તરી હૈં.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૧૦૯].

૪૦-૫૦ કે સો વરસનાં આપ થયાં હશે; પણ કોઇ ઠેકાણે નિષ્કપટપણે બાળવત્ રહી શકો એમ છે? વિચાર કરી જોજો. માતાપિતા પાસે, વડીલ ભાઈ પાસે, હેત ભાઈ કાકા પાસે, પતિ પાસે સમજી સ્ત્રીએ, અને શિષ્યવત્સલ ગુરુ પાસે, શિષ્યે આ લાડ લેવા જેવાં છે.

[અમારે ત્યાં ઘણાં આબ્યાં અને ગયાં-તેમાં રાવે, સમરથબહેને, ચંચળ બહેને અને સીહોરવાળા રતીલાલે, કાંઇક ભાત પાડી હોય; એમ ભાગે છે.]

યદુ રાજ કહે છે કે—હે અબધૂત ! આ સર્વ લોકોથી તમે વિલક્ષણ છો; તોપણ બુદ્ધિવાળા છો. અવધૂતને માનનારા અલકાંદિ પણ એવાજ હતા; અલકાંદની માતા ક્રાણ ? બસ ! પરીક્ષા લીધી; કે બધા નપાસ !—હાં-કોઇક કહે છે કે—‘મદાલસા !’ મદાલસા સંગંધી વિશેષ કાંઇ જાણ્યા છો ?—જાણ્યા જેવું છે. બસ ! કોઇ નહીં ? સમુદ્ર ખેડનારા ખારવા, મોટી મોટી દીવાદાંડીઓને તુરત જોળાળી કાઢે; તેમ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરે; તેમજ મદાલસા જેવા કરમી જીવોને, જોળાળવાજ જોઈએ. તે સ્ત્રી ખરી; સુંદરી ખરી; પણ ઉંચી ભૂમિકાના સમર્થ સંતોમાં ભાત પાડે એવી ! સાંભળો ત્યારે—

મદાલસા—તે ગાંધર્વ પતિ વિશ્વશુક્લની લાડકી પુત્રી હતી. જ્યારે મદાલસાનું યૌવન વસંતને ઉંચરે આવીને ઉજું હતું; ત્યારે ગાલવ નામનો એમ મોઠો ઋષિ, યજ્ઞ કરતો હતો. તે યજ્ઞમાં ‘પાતાલકેતુ’ નામનો એક અસુર, વિધન કરતો હતો. ગાલવે અયોધ્યાના રાજ

શત્રુજિતની મદદ માગી. શત્રુજિતે પોતાના પુત્ર ઋદુધ્રવજને યત્નની રક્ષા કરવા મોકલ્યો. તેણે પાતાલકેતુને હરાવીને, નસાડી મૂક્યો. જે વખતે પાતાલકેતુ, પોતાના પહાડી કીલ્લા તરફ નાસી જતો હતો; તે વખતે હિમગિરીના કોઇ રમણીય શિખર ઉપર, સંગીતનો જલસો થઇ રહ્યો હતો. તે સાંભળી પાતાલકેતુ છાનોમાનો ત્યાં આવ્યો. મદાલસા સખીઓના ટોળામાં, હાથમાંસારંગી લઇને મધુરરાગથી ગાતી હતી. તે જોઇને અસુર ગાંડો બની ગયો. જાણે—મૂરખે મદિરા પીધી ! જાણે—કાલાને કુતરું કરડ્યું. તેણે હલ્લો કરીને મદાલસાને ઉપાડી, પોતાના કિલ્લામાં લાવી, કેદ કરી. ગભરાઇ ગએલી મદાલસા, ઘણે કાળે શુદ્ધિમાં આવી. શુદ્ધિમાં આવતાં, પોતાની સાથે લગ્ન કરવા, અસુરે મદાલસાને ઘણી સમજાવી. મદાલસાએ તે માન્યું નહોતું; ત્યારે અસુર કોપ્યો. મદાલસાએ સમય વિચારીને, કાંઈક કામગીતા બર્ધુ-એમ કહી નાંખ્યું કે—‘અસુરરાજ ! મારી એક શરત તો સાંભળો !’ બર દરીયે કુબકાં ખાતો પુરૂષ, પાટીયું હાથમાં આવતાં, જેમ રાજી થાય; તેમ અસુરરાજ માયાનો મંત્ર સાંભળી, મુગ્ધ બન્યો. તેણે ‘કંઇ શરત છે ?’ એમ પૂછતાં, મદાલસાએ કહ્યું કે—‘કાયર પુરૂષને કોઇ દિવસ પરણવું નહોતું.’ એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે. કારણકે—સ્વર્ગ, મૃત્યુ કે પાતાળ, કાયર લોકો માટે છેજ નહોતું. જેમ ઉંદરનાં બચ્ચાં ઉંદર; તેમ કાયરનાં બચ્ચાં પણ કાયર ! કાયર આખા કુળને અલગાડે. માટે-જુઓ ! અસુરરાજ ! હાલ આપ હારીને આવ્યા છો; જેણે આપને નસાડી મૂક્યા; તેને પકડીને અહીં લાવો. પછી આપણે ધામધૂમથી લગ્ન કરીએ ! પૃથ્વીને મરદ રાજા જોઇએ; ધોડીને મરદ અરવાર જોઇએ; તેમ અમે સ્ત્રી ! અમારે મરદ પતિ જોઇએ—કાયર નહોતું.”

કામાંધ પુરૂષ, ‘પોતામાં એટલું બળ નથી’; તે વાતને બૂલી ગયો. તે તુરત તૈયાર થયો; અને મદાલસાએ જળકપટથી બરેલા ભાવ પૂર્વક, વિદાય આપી.

ગાલવના યશમાંથી પાતાલકેતુને નસાડી મુકીને, ઋદુધ્રવજ તેને પકડવા, પાછળ પાછળ દોડ્યો આવતો હતો. વનની ઝાડીમાં તે પોતાના સૈન્યથી વિખુટો પડી ગયો હતો. રાજકુમાર ફરતો ફરતો, પાતાલકેતુની નગરીમાં આવી ચડ્યો. ‘વિકુંડલા’ નામની દાસીએ મદાલસાને રાજપુત્રનાં દર્શન કરાવ્યાં. દર્શન કરતાં અરરપરસ ઝોળખાણ થઇ. એક બીજાને પ્રેમ્યાં-રેમ્યાં અને જમ્યાં. વિકુંડલાએ ગાંધર્વલગ્ન કરાવી આપ્યાં. પછી ત્યાંથી બેઠે ચાલી નીકળ્યાં. અયોધ્યાને પાદર આવતાં, અને સમાચાર આપતાં, પિતાએ નગર શણગાર્યું. બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ દેવા આવ્યા; કુમારીકાઓ નવદંપતીનાં પુજન કરવાં દોડી આવી. સુંદરીઓ મોતીનાં થાળ લઇને, ઝરખે ચડી. પિતા પુત્રને દેખીને રાજી થાય; પુત્ર સાથે, પુત્રવધુને જોઇને, વધારે રાજી થાય. કન્યા સાથે વિજયશ્રી પણ પુત્રને ન્યારે વરે; ત્યારે પિતાના આનંદનો પાર રહે નહોતું. આ આનંદમાં, પિતાએ પુત્રને રાજ્યાભિષેક કર્યો. હવે મદાલસા રાણી બન્યાં. [ઋદુધ્રવજનું બીજું નામ ‘કુવલયાશ્વ’ છે.]

પાતાળકેતુને આ સમાચાર પહોંચતાં, તે મોટો અચંદુત બનીને અયોધ્યામાં વરસે; ધણાં જળકપટ તેણે કર્યા; પણ ફાવ્યો નહોતું.

મદાલસાને ચાર પુત્રો થયા. તેનાં નામ—વિક્રાંત, સુઆહુ, શત્રુમર્દન અને અલકૃં. મદાલસાએ સંસાર માંડ્યો; અને ભોગવ્યો; પણ જળકમળવત રહી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે—તેણીએ પોતાના પુત્રોને, પોતાનાં ધોધણ સાથે, બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો.

પુત્રોને પારણે સુવાડીને, હાલરાંમાં પણ, અક્ષરસનું પાન કરાવ્યું. ખવરાવતાં, પીવરાવતાં અને સુવાડતાં, ‘જગત મિથ્યા અને અક્ષસત્ય’-એવી એકજ વાત, ત્રણે બાળકોને કરી. મદાલસાએ ખખડાવી-ખખડાવીને, દરેક પુત્રને કહ્યું હતું કે—[ઉપગતિ]

શુદ્ધોઽસિ શુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ, સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ ॥

સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં, મદાલસા પુત્રમુવાચ વાક્યં ॥૧॥

શુદ્ધોઽસિ રે તાત ન તેઽસિ નામ, કૃતં હિ તત્કલ્પનયાધુનૈવ ॥

પંચાત્મકં દેહમિદં ન તેઽસિ, નૈવાસ્ય ત્વં રોદિષિ કલ્ય હેતોઃ ॥૨॥

અર્થ—‘હે પુત્ર ! તું શુદ્ધ છે; રાગસ્વરૂપ છે; નિરંજન છે; સંસારરૂપી માયાથી રહિત છે; તેથી આ સંસારરૂપી સ્વપ્નને અને મોહરૂપી નિદ્રાને તજી દે.’ એમ મદાલસાએ પુત્રને કહ્યું. (૧) હે પુત્ર ! તું શુદ્ધ છે; તારું નામ નથી. જે નામ આપ્યું છે; તે કલ્પનાથી હમણાંજ આપ્યું છે. પાંચ ભૂતને આ દેહ પણ, તારો નથી. તેમ દેહનો તું નથી; તો કયા હેતુથી હે બાળક ! તું રોવે છે ?

પ્રથમના ત્રણ પુત્રો, સંસાર તજીને ચાલ્યા ગયા. પછી અલ્લર્કનો જન્મ થયો. તે વખતે રાજાએ રાણીને કહ્યું કે—‘આ પુત્રને વનમાં મોકલવો રહેવા દે તો ઠીક ! એક પુત્ર રાજામાં રહે; તો પ્રગ્નનું પાલન કરે; આદર્શ રાજકર્તા બનીને, પ્રગ્નનાં જીવન આદર્શ ધરે; શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાઓ કરીને, પિતૃઓને રાજી રાખે; યજ્ઞાદિ કરીને, દેવોને રાજી રાખે. માટે અક્ષવિદ્યાની સાથે રાજનીતિનો બોધ પણ કર.’ મદાલસાને આ વાત ગમી નહીં; તો પણ પતિની આજ્ઞાને માથે ચડાવીને, પુત્રને બોધ આપ્યો કે—[જુઓ માર્કંડેય પુરાણ-અ. ૨૩]

ધન્યોઽસિ રે યો વસુધામશત્ર-રેકશ્ચિરં પાલયિતાસિ પુત્ર ।

તત્પાલનાદિવ્રતસમોપભોગ્યં, ધર્મં ફલં પ્રાપ્સ્યસિ ચામરસ્વમ્ ॥૫૬॥

ધરામરાત્ન પર્વસુ તર્પયેયાઃ, સમીહિતં વંધુષુ પૂરયેયાઃ ॥

હિતં પરસ્મૈ હૃદિ ચિંતયેયા, મનઃ પરજીવુ નિવર્તયેયાઃ ॥૫૭॥

સદા મુરારિં હૃદિ ચિંતયેયાસ્-તદ્ધ્યાનતોતઃ ચઢરીજયેયાઃ ॥

માયાં પ્રબોધેન નિવારયેયા, જ્ઞાનિત્યતામેષ વિચિંતયેયાઃ ॥૫૮॥

પહેલોને પૂછીએ !—માતા બન્યાં હશે; પણ પુત્રને પાસે બેસાડીને, આવી વાતો ક્યારે કરી ? ૨૫-૫૦ કે ૬૦ વરસના જીવનમાં આવા એક બે દિવસ હોય; તો પણ ધન્ય ! આગળ સાંભળો— નથી રતો છે—

અર્ચાનમાષ ક્ષિતિપાજ્ઞયેયા, યશ્ચોઽર્જનાચાર્યમપિ વ્યપેયાઃ ॥

પરાપવાદઅવળાદ્ વિભીષા, વિપત્સમુદ્રાજ્ઞાનમુદ્ધરેયાઃ ॥૫૯॥

યજ્ઞૈરનેકૈર્વિબુધાનજગ્ન-મન્નૈર્દ્વિજાન્ પ્રીણય સંપ્રિતાંશ્ચ ॥

શ્ચિયશ્ચ કામિરતુલેશ્ચિરાય, સુદેશ્ચારીસ્તોવયિતાસિ ચીરઃ ॥૬૦॥

[સંભળાય છેને ? પેલા ખુણામાં કેમ કાંઈક ગડગડ થાય છે ?]

લાલો મનો નંદય વાંધવાનાં, ગુરોસ્તયાજ્ઞાકરણેઃ કુમારઃ ॥

જીળાં શુભા સત્કુલભૂષણાનાં, શુદ્ધો બને વત્સ વનેચરાણાં ॥૬૧॥

રાડયં કુર્વન્ સુહૃદો નંદયેયાઃ, સાધુન્ રક્ષેસ્તાત યજ્ઞેયજેયાઃ ॥

દુષ્ટાન્ નિંદનન્ વૈરિણશ્ચાજિમધ્યે, ગોવિપ્રાર્થે વત્સ મૃત્યું મજેયાઃ ॥૬૨॥

અર્થ—હે પુત્ર ! તને ધન્ય છે ! કારણકે તું ઘણા કાળ સુધી સ્વતંત્રપણે, આ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરીશ. તમારા પાલનથી પ્રજાને સુખ થશે. પ્રજાપાલનથી, આ સંસારમાં ઇંદ્રના જેવા ભોગ, અને દેવપણાની પ્રાપ્તિ થશે. [૫૬] દરેક પર્વપર્વણીને દિવસે ગરીબ બ્રાહ્મણોને દાનાદિથી તું રાજી કરજે; બંધુવર્ગની અભિલાષા પૂર્ણ કરજે; પારકાના હિતનું ચિંતન, હૃદયમાં કરતો રહેજે; પરદારામાં ચિત્તને કદિ જવા દઇશ નહીં. [૫૭] મુરારિનું સદા ધ્યાન ધરજે; તેમના ધ્યાનથી અંતઃકરણના છ શત્રુઓને જીતતો રહેજે; જ્ઞાનથી માયાનું નિવારણ કરતો રહેજે; સાથે સાથે—‘જગત્ ક્ષણભંગુર છે !’ એવો વિચાર પણ કરતો રહેજે. [૫૮] ધનની પ્રાપ્તિ માટે રાજ્યોને જીતજે; અને યશ પ્રાપ્ત કરવા, મેળવેલા ધનને વાપરતો રહેજે; પારકાની નિંદા સાંભળતાં ડરજે; વિપત્તિરૂપી સાગરમાંથી લોકોને બચાવતો રહેજે. [૫૯] યજ્ઞો કરીને દેવતાઓને પ્રસન્ન કરજે; સદા દાન આપ્યા કરવાથી, બ્રાહ્મણોને અને આશ્રિત લોકોને પ્રસન્ન કરજે; અનેક પ્રકારના ભોગદારા, રાણીને-તવ પત્નીને-રાજી રાખજે; તથા હે વીર ! રણસંગ્રામમાં મરદામી બતાવીને, શત્રુઓને રાજી કરજે. [૬૦] બાળપણમાં બાંધેલા પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખીને, તેમની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરજે; કુમાર અવસ્થામાં માતાપિતા, તથા ગુરુ આદિ વડિલોની આજ્ઞા પાળીને, તેમની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરજે; યૌવનમાં પતિધર્મ બરાબર પાળીને, સત્કુલજૂથ પતિની, પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરજે; અને જ્ઞાપરસ્થામાં, વનવાસી બનીને, તથા અર્હિસાદિ પવિત્ર વ્રત ધારણ કરીને, વનચરોની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરજે. [૬૧] હે પુત્ર ! રાજ્યાસન પર બેસીને, સંબંધીઓને બાનંદ પ્રાપ્ત કરીશ, સાધુઓની રક્ષા કરીને યજ્ઞાદિ કરીશ; તથા ગાય બ્રાહ્મણની રક્ષા કરવા માટે, રણસંગ્રામમાં દુષ્ટ વૈરીઓનો નાશ કરીશ; તો પછી સુખ રૂપ મરણ પામીશ. [૬૨] રૂઝ મો અધ્યાય પૂરો.

અલર્ક મોટા થતાં, તેને રાજગાદી આપી, તેના માતાપિતા વનમાં જવા તૈયાર થયાં. તે વખતે અલર્ક માતાના ચરણમાં પ્રણામ કરતાં, માતાએ તેને એક વીંટી આપી. ભયંકર આકૃત આવે, ત્યારેજ વિંટીની અંદર જોવાની આજ્ઞા કરી.

અલર્ક રાજ્યકારભાર કરવા લાગ્યો; રાજવૈભવ પણ ભોગવવા લાગ્યો. ખબર ન ખડે; એવી રીતે, તેના ઘણા કાળ ચાલ્યો ગયો. માતાએ આપેલું આત્મજ્ઞાન સંસારના ભોગવિલાસમાં દટાઇ-કટાઇ ગયું. જ્યાં જેનું જોર; તે ત્યાં ફાવે. સંસારની હવા નરી ઉડતી હોય; ત્યાં આત્મજ્ઞાન બાપડું ઉભું ઉભું રહે. તોપણ—

ચોપાઇ—પુણ્ય પુંજ બીજે ન સંતા, સર્વસંગતિ સંસ્તુતિ કરી અંતા !

પુણ્યના ઢગલા હોય; તે કોઇ સંતનો મેળાપ થાય. અલર્ક પુણ્યના ઢગલા કર્યા હતા. હિમગિરના સુંદર શિખર ઉપર બેઠેલા, તેના મોટાભાઇ સુબાહુને, પ્રભુએ પ્રેરણા કરી. તે અલર્કના રાજમાં આવ્યો. તેણે અલર્કને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો; પણ કાંઇ બસર થઇ નહીં. અલર્ક કાંઇક ભણેલો હતો—કાંઇક પાંડિત બન્યો હતો; તેથી તેના શુદ્ધિવાદ વધી પડ્યો હતો. તે બકવાદ કરવા લાગ્યો કે—‘પ્રજાપાલન, યજ્ઞાદિ કર્મો, ગાય બ્રાહ્મણની સેવા વિગેરે જે કાંઇ, હું અહીં કરી રહ્યો છું; તે કાંઇ બોધ છે ? બાળકોને ભણાવવા વિદ્યાર્થીઓને અનુદાન આપવું; લુલા પાંગળાં પાળવાં; તે શું કાંઇ બોધ છે ? કે આ બધું પશુ મેલી, તમારી સાથે વનમાં આવું ! વનમાં વનચર ફરે-મનુષ્યો નહીં. વિગેરે-વિગેરે.’

સુઆહુ સમજી ગયો કે—સંસારનો કાટ, અલકને બહુ લાગ્યો છે. લગ્નમાં નાંખ્યા વિના, ૧૮ બળે નહીં. ધાતુ ઉતી થાય; ત્યારેજ ટીપાય; અને ટીપાય; ત્યારેજ તેના નવાઘાટ ઘડાય. કુઆહુ ત્યાંથી રજા લઇને, કાશીરાજને ત્યાં મહેમાન થયો. એક તો સંત અને સિદ્ધ ! નાં દર્શન સ્પર્શ અને ઉપદેશથી, કાશી રાજ વશ થઇ ગયો. આ પ્રસંગનો લાભ લઇને, કુઆહુએ કાશીરાજને આજ્ઞા કરી કે—‘તમે અયોધ્યાને જીતી, અલકને પાયમાલ કરો.’ કાશીરાજએ ચડાઇ કરી. અયોધ્યા જીતીને, અલકને પકડી લીધો. અલકને માતાનો પદેશ યાદ આવ્યો. રંગેરંગમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. અલકે માતાએ આપેલી વીંટીની અંદર મેયું. તેમાં લખેલું હતું કે—‘સર્વ સંગોનો ત્યાગ કરીને, શ્રીહરિને શરણે રહેવું. સર્વ ગિનોનો ત્યાગ ન કરી શક; તો માત્ર સત્સંગ કરવો.’

કાશીરાજ—અલક ! તને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવા પહેલાં, પુછવામાં આવે છે—કે ૧૧૨ કાંઇ ઇચ્છા છે ?

અલક—મારે એકજ ઇચ્છા છે. તે એ કે સંતને શરણે જઇ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી.

કાશીરાજ—જે જે હો ! હવે અયોધ્યાને સીમાડે ન આવતો !

અલક—હવે તો એમ બનેજ નહીં. આવી અનેક અયોધ્યા જેમના ચરણમાં છે; યાં જવાની હવે રજા આપો !

આ શબ્દો સાંભળતાં, અલકને મુક્ત કરવામાં આવ્યો. તે ગુરુદત્તાત્રેયને શરણે ગયો. તેણે પરમપદની પ્રાપ્તિ કરી.

કાશીરાજએ કાશીમાં પાછા આવીને, સુઆહુને—સંતનો—પ્રાર્થના કરી કે—‘આપ હવે અયોધ્યાનું રાજ સંભાળી લ્યો.’ તેના જવાબમાં સુઆહુએ કહ્યું કે—‘અમારે તે ન જોઇએ.’

કાશીરાજ—ત્યારે કોને માટે, આપે મને આ પાપમાં ત્રેયો ? અરે ! મેં અલકને ૧૧૩ કામો પાયમાલ કર્યો

સુઆહુ—આ પાપ નથી; પણ મહાન્ પુણ્ય છે. આ પાયમાલીમાં, મહાન્ આબાદી રહી છે. ‘જે પાયમાલ થાય; તેજ આબાદ થાય;’ એવો હરિચરણનો ઉધાડો કાયદો. ૧. અલક અમારો ભાઇ છે. અમે એક માતા (મદાલસા)ના પુત્રો છઇએ. અમે ત્રણ સદ્ધ થયા. એકને કેમ બગડવા દેવાય ! [માકડેય પુરાણ અ. ૪૧].

उष्मा मदालसागर्भे, पीत्वा तस्यास्तथा स्तनम् ॥

नान्यनारीस्तुतेर्याતं, वरम् यात्विति पाथिब ॥૧૩॥

x

x

x

x

અર્થ—સુઆહુ કહે છે કે—‘હું કાશીરાજ ! આ અલક મદાલસાના ગર્ભમાં આવ્યો; મને મદાલસાના સ્તનનું દુધ તેણે પીધું. તેથી બીજી સ્ત્રીએને પેટે આવેલા પુત્રો, જે માર્ગે—જન્મ મરણને—જે માર્ગે—દોડવા જાય છે; તે માર્ગે, મારો ભાઇ અલક ન જવો તેમજ. [૧૪] તેથી આપનો આશ્રય લીધો; અને કામ સફળ કર્યું—વિગેરે—વિગેરે. [૧૪]

વ્યવહારમાં જીવને ખટાશ હોય; કે ‘અમે કોણ ? અમારે શ્વેર આમ ન બને !’ પણ માત્ર મહેત્રમાં આવી ખટાશ હોય નહીં. હોય—તો—હિંદુસ્તાન; હોય તોજ હિંદુ; હોય તોજ મુસ્લિમ; હોય તોજ ક્ષત્રિય વિગેરે. મોટા ગુરૂના ચેલા થવું ગમે; પણ તેના આચરણ પાળવાં એ નહીં. કલ્યાણ આપડું શું કરે ?

उपेक्ष्यते सीदमानः स्वजनो बांधवः सुहृत् ॥

येनैरेव न तान् मन्थे, संत्रिया विकला हि ते ॥૧૬॥

સ્વજન, બાંધવ, અથવા બીજા કોઇ મિત્રાદિને, આ સંસારમાં પીડાતા-કુટાતા-માયામાં રચ્યા પચ્યા-દેખીને, જે પુરુષોને, તેમના પર દયા આવતી નથી; તે પુરુષોને હું ગભાર સમજું છઉં.

[એટલાજ મારેજ આપને વારંવાર કહું છઉં; અને દૂર બેઠા છે; તેમને વારંવાર લખું છઉં-કે 'તમે પોતે કાંઇક જાણ્યું' હોય-તમે પોતે કાંઇક સમજ્યા હો; તો તમારા પુત્રાદિને, સંબંધીઓને, અને વ્હાલા મિત્રોને, જરૂર સમાગમનો લાભ આપવો. જરૂર મોક્ષપત્રિકા વંચાવો; સંભળાવો અગર મોકલો.]

આગબોટમાં બેઠેલો કોઇ માનવી, દરીયામાં પડી જાય; તો તેની પાછળ, જીવને જોખમે, કેપટન કુદી પડે છે. તેને કાઢી લાવે છે; ત્યારેજ તે રાજ થાય છે. આટલીજ ખટાશ, એક નાની હોડીવાળા ખારવાને પણ હોય છે. આટલીજ ખટાશ-આટલીજ ખાનદાની-આટલોજ ઉત્સાહ, દરેક સંપ્રદાયના આચાર્યોને હોવો જોઇએ. મઠ મંદિર બાંધીને બેઠા હોય; અને શિષ્યશિષ્યાઓમાં જે જે રાચ્યા હોય; તેમણે પણ, નિમકહલાલી પૂર્વક, પોતાને માનનારાઓને, જન્મ મરણના બંધનમાંથી, મુક્ત કરવા જોઇએ. બ્રાહ્મણ-સાધુ-સન્માસી અને એવા બીજાં-જેઓને સમાજ તરફથી નિર્વાહમાં મદદ મળતી હોય; તેમણે અવશ્ય, પોતાના નાવમાંથી પડી જતાં સ્ત્રીપુરુષને-જીવને જોખમે-નિમકહલાલીપૂર્વક, અચાવી લેવાં જોઇએ.

ભયંકર કલિયુગ છે; તોપણ લોકોને સંતોમાં પ્રીતિ છે. રામમાં આજ ધણા વખતથી પોપ માંદા છે. (ખ્રિસ્તી ધર્મના વડા, તે પોપ કહેવાય છે.) તા. ૭-૨-૩૭ના રોજ પાંચ લાખ કથોલીકો, પોપના આશીર્વાદ સાંભળવા, ઇટાલીની રાજધાની રોમમાં આવ્યાં હતાં. પોપના મંદિરની આસપાસના રસ્તાઓ પણ, ચીકાર ભરેલા હતા. લાઉડ સ્પીકરો ચારે તરફ ગોટવી દીધા હતા. તડકો ધણો હતો; તોપણ લોકો શાંતિથી ઉભાં હતાં. આ બધાં નિર્ધન નહોં. મોટા રાજના પ્રધાનો, અને ધનપતિઓ પણ, ગરીબો સાથે ઉભાં હતાં. આવી શોભાવાળી મર્યાદાઓને બાંધનારા, ધનવાનો અને વિદ્વાનો છે; તે વાત પણ સાથે સાથે જાણી લેવી. તેઓ જ્યાં આગળ, ત્યાં ગરીબો પાછળ. નામદાર પોપે આશીર્વાદ આપ્યા; ત્યારે આ જંગી મેદની; ઘુંટણીએ પડી હતી. (જીઓ! મુંબઈ સમાચાર તા. ૬-૨-૩૭ પાનુ ૮ મું.)

બહેનોને પૂછીએ—મદાલસાને જોયાં ને ?—‘મારી કુખે આવેલો બાળક, પુનર્જન્મ લઇ, કુતરા બીલાડાંની કુખે ન આવે;’ એવાં ગૌરવ, મદાલસાને હૈયે વચ્ચાં હતાં પુરુષોને પૂછીએ—સુઆહુને જોયાં ને ?—‘મારી માનું સ્તનપાન કર્યું; તે જીવને, પુનર્જન્મ લઇને, બીજા માનું સ્તનપાન કરવું ન પડે—’ એવાં ગૌરવ, સુઆહુને હૈયે વચ્ચાં હતાં. ‘ઋષભદેવે ચોકખું કહી દીધું હતું કે—‘કોઇનો સંબંધી સ્નેહી થવું; તો જરૂર તેને ધર્મમાં પ્રીતિ કરાવવી;’ વિગેરે.

બસ ! મદાલસાની વાત પુરી થઇ. સુઆહુનું ચારિત્ર જોઇને, કાશીરાજને જ્ઞાન થયું. તે રાજ છોડીને વનમાં ચાલ્યો ગયો.

ચક્રરાજ આગળ શું કહે છે; તે ભાવથી સાંભળો—

ત્વં તુ કલ્પઃ કવિર્દક્ષઃ, સુભગોઽમૃતભાષણઃ ॥

ન કર્તા નેહસે કિંચિજ્-જહોન્મત્તપિશ્ચાચવત્ ॥૨૮॥

અર્થ—તમે તો સમર્થ, જ્ઞાનવાળા, નિપુણ, સારા સ્વપવાળા, અને અમૃત જેવું બોલનારા છો; છતાં પણ જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચની પેઠે કાંઈ કામ કરતા નથી; અને કાંઈ ઇચ્છતા પણ નથી. (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

ચોપાઈ—ગ્નીય તથ મન વિજ્ઞ શુંસાઈ; જગ્મ ઉર બલ વિરાગ અધિકાઈ.

સુમતિ ક્રુધા બાઢે નિત નહ, વિષયઆશ દુર્બલતા ભઈ. [મોક્ષવાણી ૬૨.]

આ અંતિમ અવસ્થાની વાતો છે. આવું થઈ જવાની ખાસ જરૂર છે. આવું થઈ જાય; ત્યારેજ આવું (આ સંસાર) મટે. સંજ્ઞાળ રાખવા જેટલી એ છે કે—આવું થયાં પહેલાં, આવનારો ડોળ કરવો નહીં. જ્ઞાન વૈરાગ્યના અભ્યાસથીજ, આવું અનાયાસે થઈ આવે છે. રોગ મટ્યા પહેલાં, શક્તિની દવાઓ નકામી છે. પ્રથમ તો આપણે મનુષ્યજ નથી. આપણાં શરીરજ મનુષ્યનાં છે; આપણા ચાળા—આપણાં લક્ષણ—પશુ પક્ષીઓને લગે એવાં છે. માંડમાંડ મનુષ્ય થવાય. મનવાદિ રમ્પતિકારો કહે છે એવાં, નીતિરીતિનાં આચરણ કરવાં ગમે; ત્યારે મનુષ્ય થવાય ! પછી જ્ઞાન વૈરાગ્યના સંસ્કારો પામતાં, મુમુક્ષુપણું પ્રાપ્ત થાય સંસારનું સ્વરૂપ સમજાય; સંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા થાય; માયામદિરાનો નીશો ઉતરે. શાંતિ-ક્ષમા-દયા-દાન-વૈરાગ્ય ઉભરાય; ત્યારે મુમુક્ષુતા જાહે. મનથી ધીમે ધીમે આવું કાંઈક ઉત્તમપણું અનુભવાય. મેવાડમાં મીરાં, ઉન્મત્ત-ગાંડી; પણ એવી એકજ થઈ. જુનાગઢમાં નરસી મહેતો, ઉન્મત્ત-ગાંડો; પણ એવો એકજ થયો. ડબોઈમાં દયારામ એકજ ! એવા યનગન નાયનારા ખીજ થયા નહીં.

આ તૈયારી એક જન્મે થવી મુશ્કેલ છે; તે પણ કરતો રહે; તે પામે. ડબોઈની નાની ગાડી, ધીમી ચાલે; પણ ચાલતી રહે; તો દિલ્લી લઈ જાય. કંટીયર મેઘલ ઝપાટે ચાલે; પણ પડયો રહે; તો ત્યાંનો ત્યાં !

પડિતો-મહામહોપાધ્યાયો-આચાર્યો અને મહંતો તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ; તો ત્યાં પણ, ઉન્મત્ત દશા ઓછી ! પ્રભુને જ્ઞાને યનગન નાયનારા, નિર્માની-નિર્મળ-મજો નહીં. પાકશાસ્ત્ર વાંચીને, લજ્યાં કેમ થાય; તે જાણ્યું; પણ બનાવતાં આવડે નહીં. રોટલી કેમ થાય; તે વાત, દિકરીને, માતા અરધા કલાકમાં કહી નાંખે; પણ મા બનાવે છે; એવી જોળ-પાકી-કુલેલી-રોટલી બનાવતાં, જ્ઞેનને જ માસ લાગે. એટલે—

૨૮ પદ્મછંદ—ત્વં તુ કલ્પઃ—આપ તો સમર્થ છો. કવિઃ દક્ષઃ સુભગઃ—જ્ઞાની, નિપુણ અને સારા સ્વપવાળા છો. અમૃતં હૃદ્ય ભાષણં ચત્ત્વ સઃ અમૃતભાષણઃ—અમૃત જેવું બોલનારા. જહોન્મત્તપિશાચૈઃ તુલ્યં જૉ-જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચની માફક. ન કર્તા—કાંઈ કરતા નથી. ન કિંચિત્ત્વં નેહસે—કાંઈ ઇચ્છતા પણ નથી.

બૂન—હું તો થનગન નાચું રે—નિહાળી ધનસ્થામ !

નિહાળી ધનસ્થામ !—રે—નિહાળી સુંદર સ્થામ ! (૨)

હું તો થનગન !—હાં—હું તો થનગન નાચું રે—નિહાળી ધનસ્થામ !

હાં—થવા હો—બસ ! થવા હો ! બસ ! ધરી એ ધરી—થવા હો.

કેમ ! કેવો માલ !—જમ્યા કે બૂખ્યા ? નાતની વાડીમાં, નાતનો પટેલ, વાંસડો લઇને કાગડા ઉડાડે ! અને ધેર જઇને, ટાઢી ખીચડી ને તેલ જમે—એમ ન કરશે. અહીં જે જોઇએ તે છે. સાવધાન રહો—લ્યો જમો— (૫૬.)

જાન્યું તો જગજીવન જાન્યું, નાચું તો હરિ આગળ નાચું ! (૨)

ઋષિરાજ કહે રાચું સંતસમાજમાં રે—જુહું જુહું જીવતર ખડે જાણ્યું—જુહું.

સસ્રાંટોના મહેલમાં, આ મળ નથી ! હીરામાણિક, તોળા તોળાને, પુત્રોના ભાગ પાડે; એવા ધનવાનોના દીવાનખાનામાં, આ મળ નથી ! સોનાની ચાંખડીએ ચડે; અને હીરા જડીત સિંહાસન ઉપર બેસીને, વ્યાખ્યાન કરે; પણ ત્યાં આ ગાંડપણ નથી—ત્યાં આ મળ નથી. આ તો direct Connection-વચ્ચે કોઈ નહીં. આ પાટે તો, સ્પેશીયલ ટ્રેનો દોડે. ‘વંકુ વંકુ—નટવર નાથને.’ વધારે શું કહું ! બસ ! માણી લ્યો ! બસ ! ભોગવી લ્યો—બસ ! હુંડી લ્યો ! આજ આ છે ! કાલ નથી. આ તો ગાંડાઓની ગમ્મત ! ડાહ્યો દેખે; તો દાઝી મરે. એકાદશાનાં શ્રાદ્ધ તો, આવાંજ હોય ! ભાવભરી અંજળીઓ અપાય.

યદુરાજ આગળ શું કહે છે; તે ભાવથી સાંભળો—

જનેષુ દક્ષમાનેષુ, કામલોભદવામિના ॥

ન તપ્યસેડમિના મુક્તો, ગઙ્ગાંડમસ્ય ઇવ દ્વિપઃ ॥૨૯॥

ત્વં હિ નઃ પૃચ્છતાં બ્રહ્મન્—નાત્મન્યાનન્દકારણમ્ ॥

બ્રૂહિ સ્પર્શવિહીનસ્ય, ભવતઃ કેવલાત્મનઃ ॥૩૦॥

અર્થ—કામ અને લોભરૂપી દાવાનળથી સઘળા લોકો બળ્યા કરે છે. તે લોકોમાં, અગ્નિથી મુક્ત થઇને, ગંગાના જળમાં ઉભેલા હાથીની માફક, તમે જરા પણ તપતા નથી. [૨૯] હે મહારાજ ! તમે કે—જે—વિષયભોગથી અને સ્ત્રી પુત્રાદિકથી પણ રહિત છો; તેમને ચિત્તમાં આવે આનંદ શાથી થાય છે ? જે કારણ હોય; તે અમે કે જે આપને પૂછીએ છઇએ; તેમને કહો. [૩૦]

૨૯ પદ્યછંદ—કામલોભો યદ્ વદ્વામિઃ—તેન કામ-કામ અને લોભરૂપી દાવાનળથી. દક્ષમાનેષુ જનેષુ—સઘળા લોક બળ્યા કરે છે—તેઓમાં. અમિના મુક્તઃ, ગંગાયાઃ અંબસિ તિષ્ઠતિ ઇતિ ગંગા—અમિથી મુક્ત થએલા અને ગંગાના જળમાં ઉભેલા. દ્વિપઃ ઇવ—હાથીની માફક. ત્વં ન તપ્યસે—તમે કાંઇ પણ તાપ પામતા નથી.

૩૦ પદ્યછંદ—હે બ્રહ્મન્—હે મહારાજ ! સ્પર્શવિહીનસ્ય—આપ કે જે સ્પર્શાદિ ભોગથી રહિત છો. કેવલાત્મનઃ—સ્ત્રી પુત્રાદિકથી રહિત છો તો પણ. ભવતઃ—આપને. આત્મનિ આનંદકારણં કિં તત્—ચિત્તમાં આવે આનંદ થવાનું કારણ શું છે ? જે કારણ હોય તે. નઃ પ્રચ્છતાં—અમે કે જે પૂછીએ છઇએ તેમને. ત્વં બ્રૂહિ—આપ કહો.

૨૯-૩૦ વિવેચન—

અવધૂતની વાત કરી નાંખી છે; એટલે અવધૂતનાં લક્ષણો સમજ જશો.

૫૬.

કોઈ હાલમસ્ત, કોઈ માલમસ્ત, કોઈ તૂતી મૈના સૂયેમે;
કોઈ ખાનમસ્ત, પહિરાનમસ્ત, કોઈ રાગરાગિની ધૂયેમે.
કોઈ અમલમસ્ત, કોઈ રમલમસ્ત, કોઈ સતરંગ ચોપાટ ેયેમે;
ધક ખુદ મસ્તી ખિન, અઢર મસ્તી સખ, ગિરે અવિદ્યા કુવેમે.
કોઈ અકલમસ્ત, કોઈ રશકલમસ્ત, કોઈ ચંચલતાર્ધ હાંસીમે;
કોઈ વેદમસ્ત, કોઈ ડતિખ્યમસ્ત, કોઈ મકકમે-કોઈ કાસીમે.
કોઈ ગ્રામમસ્ત, કોઈ દામમસ્ત, કોઈ સેવકમે-કોઈ દાસીમે;
ધક ખુદ મસ્તી ખિન, અઢર મસ્તી સખ, ફસે અવિદ્યા હાંસીમે.
કોઈ ષપાટમસ્ત, કોઈ દાદમસ્ત, કોઈ ભેરવમે-કોઈ કાલીમે;
કોઈ ગ્રન્થમસ્ત, કોઈ પંથમસ્ત, કોઈ સ્વેત પીત રંગ લાલીમે.
કોઈ કામમસ્ત, કોઈ ધામમસ્ત, કોઈ પૂરણમે-કોઈ ખાલીમે;
ધક ખુદ મસ્તીખિન, અઢર મસ્તી સખ, બંધે અવિદ્યા જાલીમે.

x

x

x

x

કોઈ રાજમસ્ત, ડગજવાજિ મસ્ત, કોઈ છાપરમે, કોઈ ટુકેમે;
કોઈ યુદ્ધમસ્ત, કોઈ કુદ્ધમસ્ત, કોઈ ખડગ કુદાર ડસુલેમે.
કોઈ ગ્રેમમસ્ત, કોઈ નેમમસ્ત, કોઈ ેછાકેમે-કોઈ ેજુલેમે;
ધક ખુદ મસ્તીખિન, અઢર મસ્તીસખ, પડે અવિદ્યા ચૂલેમે.
મહ લોકિક મસ્તી કહો લગિ બરણી, સખ માયાકે ેદગલમે;
કોન કરે તિનકાગિનતી, સખ જક્ક હે દહ ેસકલમે.
છિનમે ેષ્ટ-તુષ્ટ એક છિનમે, સ્થિતિ સદા અમંગલમે.
ધક ખુદ મસ્તીખિન, અઢર મસ્તી સખ, કાલે અવિદ્યા જંગલમે.

અખો બોલ્યો છે કે—

હાની તેજ જે ગોપી જસા, તેજ હાની જેને ગોપીની દશા.

ગોપી બૂલી ધરને બાર, બૂલી ગોપી કુટુંબ પરિવાર;

પોતાનો દેહ પણ બૂલી ગઇ, અખા કામની કુલવંત થઇ.

આ તો મસ્તોની મસ્તાઇ ! તોફાનીઓનાં તોફાન ! બેલાની બેલછા ! આવું કાંઇક મદુરાજએ અવધૂતમાં જેયું.

કામલોભદ્રામિના દશમાનેષુ જનેષુ—કામ અને લોભરૂપી દવામિમાં બળતા લોકોમાં. આ તો મદુરાજનો તો વખતનો અનુભવ. એટલે અનાદિકાળથી કામ-લોભ જીવની પાછળ લાગેલા છે. ગીતામાં આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન કરતાં કરતાં, શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા હતા કે—[અ. ૧૬.]

૧ જુગારમાં. ૨ ચહેરો. ૩ કુરાન ૪ રાજગાદી ૫ સાકારમાં. ૬ નિરાકારમાં. ૭ હાથી થોડા. ૮ બગિચામાં. ૯ હથિયારનું નામ છે. ૧૦ પલંગમાં. ૧૧ હિંચકામાં. ૧૨ તોફાનમાં. ૧૩. સંકળમાં.

ત્રિવિધં નરકસ્થેયં, દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્ તસ્માદેતત્ ત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

અર્થ—હે અર્જુન ! કામ, ક્રોધ, અને લોભ, એ ત્રણ પોતાથીજ પોતાનો નાશ કરાવનારાં નરકનાંજ દાર છે. માટે મનુષ્યે, એ ત્રણનો ત્યાગ કરવો. [૨૧]

જેમ ગાંડો-દીવાનો, દીવા દેખીને કુદાકુદ કરે; તેમ મનુષ્ય દ્રવ્યની સગવડ દેખીને કુદાકુદ કરે. જેમ મરનારને વાત પિત્ત અને કફ-ત્રણે વધી પડે-મરનારને ત્રિદોષ થાય; તેમ જેનું અગડવાનું હોય; તેનાં કામ-ક્રોધ અને લોભ ત્રણે વધી પડે. કામ રાગ, લોભ દીવાન, અને ક્રોધ સેનાપતિ ! આ ત્રણની મદદમાં મોહ દોડયો આવે, જેમ દુષળી ગાયને, અગાઓ વળગી પડે; તેમ જ્ઞાન વૈરાગ્ય ભક્તિ વિનાના દુષળા જીવને, આ ત્રણે વળગી પડે. ગમે એવો ધનવાન, ગમે એવો અળવાન કે સત્તાધારી-તે હોય; પણ કામ ક્રોધની ચક્ષીમાં જે પડયો રહે છે; તેના બે પાંચ કે દસ વરસે, છોત્તા નીકળી જાય છે. જાણે-રસ વિનાનું રાડું ! જીવનું અજ્ઞાન એટલું અધું છે કે-તે પોતાના સાચા દુશ્મનોને દેખી શકતો નથી. પાંધડી પહેરતાં, વારંવાર ચાટલામાં જીવે; તેમ મોંઘી માનવતા મળતાં, માનવતાનો તાજ માથે ધરતાં, શાસ્ત્રરૂપી ચાટલામાં, જેવું જોઈએ. માનવના દેહરૂપી નાવ મળ્યું; તો નાવ ઉપર નાવીકને-કર્ણધારને-સદ્ગુરુને-લેવો જોઈએ. [મોક્ષવાણી પાનુ ૬૮ A.]

ઓપાર્ધ—કર્ણધાર સદ્ગુરુ દહ નાવા, ફુલભ સાજ સુલભ કરી પાવા.

સોનાને થાળે અભાગીયો કુશકા જમે; તો ભોગ તેના. મદ ઝરતા હાથીને માખીઓ કનરડે; ત્યારે તે હાથી, ગંગાના જળમાં પેસે. માણસને જ્યારે ઉપાધઓ કનરડે; કામ ક્રોધ અને લોભ કનરડે; ત્યારે માણસે પણ, સત્સંગ ગંગામાં પેસી જવું જોઈએ. ઈસો વાગે; ત્યારે તો જરા નીચું જોવું ! કાંટા વાગે, ત્યારે તો ધડી બેસવું !

૩૦મા શ્લોકમાં અવધૂતનાં વિશેષણ **સ્પર્શવિહીનઃ** અને **કૈવલાત્મા** છે.

સ્પર્શવિહીન—વિષયભોગથી રહિત. સંસારનું મૂળ સ્ત્રી; તેમ વિષયભોગનું મૂળ પણ સ્ત્રી. જે વૃક્ષના મૂળમાં દવ લાગે; તે વૃક્ષને ફળપ્રુલ હોય નહીં. અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે કે-તત્ત્વને જાણનારા પુરૂષો, પરણતાજ નથી. કદિ પરણે છે; તો સંસાર ભોગવતા નથી. કદિ ભોગવે છે; તો-એક આધને-ચાર પાંચ-દસ દીકરા અને ચાર પાંચ દિકરીઓ જેટલો નહીં. ભુંડ અને સિંહ, બેઉ વગડે વસે; પણ ભુંડનો અને સિંહનો વહીવટ, તદ્દન જુદો. જે પહેલા કલાસના પેસેજર (મુસાફર) હોય; તેમની સગવડ, રેલ્વેમાં ધણીજ ઉંચા પ્રકારની હોય છે; તેમ જે આ સંસારમાં પરણતાજ નથી; સંસાર માંડતાજ નથી; ઉપાધિઓને આમંત્રણ આપતાજ નથી; તેમની સગવડ જુદી હોય છે. આત્મસુખની શોધ માટે, જેઓ અવકાશના ઢગલાઓને અનામત રાખે છે; તેમને માટે આ સંસારમાં ધણીજ ઉંચા પ્રકારની સગવડ હોય છે. નારદ પરણવા લલચાયા હતા. પ્રભુએ તેમાં વિદ્ન નાખ્યું—‘કેમ વિદ્ન નાખ્યું ?’ એમ પૂછતાં પ્રભુ (પંપા સરોવર ઉપર) બોલ્યા હતા કે—

ઓપાર્ધ—સુન સુન કહ પુરાણ શ્રુતિ સંતા, મોહ વિપિન કહું નારી વસંતા.

જપ તપ નિયમ જળાશય ઝારી, હોષ શ્રીખ શોષે સખ વારી.

અર્થ—મોહરૂપી-સંસારરૂપી-વનને ખીલવનાર, નારી રૂપી વસંત ઋતુ છે. જપ-તપ-નિયમ રૂપી જળાશય ભર્યા હોય; પણ સ્ત્રીરૂપી ઉનાળો આવતાં, તે તમામ જળાશય સુકાઈ જાય છે.

દોહરો—અવશ્યમૂલ થલપ્રદ, પ્રમદ સખ દુઃખ ખાની;

તાતે કીન્હ નિવારણ, મુનિમેં થહ જિય જની—સીયાવર.

[મોહવાણી પાનુ ૩૦ A].

અર્થ—અવશ્યનું મૂળ, ચિંતા કરાવનારી એવી સ્ત્રી, તમામ દુઃખની ખાણ છે. તેથી હે નારદ ! મેં તમને બતાવી લીધા.

સંસારીઓને સ્ત્રીની જરૂર છે; પણ દાળમાં જોષ્ટએ તેટલું મીઠું નખાય. વધારે મીઠું નાંખે; તેની દાળ ખારી થાય. કેટલાએક અભાગીયાં સ્ત્રી પુરૂષ, લગ્નને હેતુ સમજતાં નથી. તેઓ તો એમજ માની બેઠાં છે કે—‘પરણીને ધરાઈ-ધરાઈને વિપયસુખ ભોગવવાં.’—તેનાં પરિણામમાં—ભયંકર રોગ, શરીરની અશક્તિ અને એકદમ ઘડપણ આવીને ઉભાં રહે છે. આ ઉપરાંત બે-પાંચ કે દસ દિકરા દિકરી. જાણે કુતરાને બગાડો વળગી ! જીવે ત્યાં સુધી જખ મારે—અપરાધની શિક્ષા ભોગવ્યા કરે.

સાધુ-સન્યાસી-પરમ હંસો અને એવા બીજા ત્યાગાશ્રમના વાસીઓ, સ્ત્રીના ત્યાગી છે; અવધૂતે અવધૂત ગીતામાં પ્રથમના ૭ અધ્યાયોમાં, બ્રહ્મતત્ત્વ સંબંધી પુષ્કળ વાર્તા કરી. ૮ મા અધ્યાયમાં અવધૂત બોલ્યા કે—‘આ ઉત્તમ વસ્તુ, સ્ત્રીના રાગીઓ માટે નથી.’

અવધૂતનું કહેલું કહીએ; તે પહેલાં—એક વાત કહી દઈ કે—આ સ્ત્રીઓની નિંદા નથી. ‘પુરૂષો લખનારા, માટે સ્ત્રીઓને ઉતારી પાડવા, લખ્યું છે;’ એમ પણ નથી. આ વિષયવાસનાની નિંદા છે. વિષયવાસનાની બાબતમાં, પુરૂષને જેટલો સ્ત્રીઓનો ભય છે; તેટલોજ—તેથી કાંઈક વધારે—સ્ત્રીઓને પુરૂષોનો પણ ભય છે. અન્યોન્ય ભય રાખે; તોજ આ ભવ જાળવાય. પુરૂષોને સ્ત્રીઓના સંગથી બચવા ઉપદેશ છે; તેમ ત્યાગી સ્ત્રીઓને—વિધવાઓને—પુરૂષના સંગથી બચવા, આ ઉપદેશ છે. મોલનાર ઉદાર છે; તેમ સાંભળનારે પણ, ઉદાર દિલથી સાંભળવું જોઈએ. હવે સાંભળો—

મનસા કર્મણા જાવા, ત્યજ્યતાં મૃગલોચના ॥

શિશ્વાસપાતર્કીં વિહી, સ્વર્ગમોક્ષસુભાગલામ્ ॥૧૧-૧૨॥

મૃત્તશોણિતકુર્મ્મધે, હ્રમેધ્યદ્વારકૃષિતે ।

વર્મકુંડે ચે રમંતિ, તે લિપ્યંતે ન સંશયઃ ॥૧૩॥

કૌટિહયર્દભસંયુક્તા, સત્યશૌચવિચક્ષિતા ॥

કેનાપિ નિર્મિતા નારી, બંધનં સર્વદેહિનામ્ ॥૧૪॥

ત્રૈલોક્ય જનની ધાત્રી, સા ભગી નરકો દ્રુષમ્ ॥

તસ્યાં જાતો રતસ્તત્ર, દાદા સંસારસંસ્થિતિઃ ॥૧૫॥

જાનામિ નરકં નારી, દુર્વં જાનામિ બંધનમ્ ॥

યસ્યાં જાતો રતસ્તત્ર, પુનસ્તત્રૈવ ધાવતિ ॥૧૬॥ [અવધૂત ગીતા અ.૮]

ભાવાર્થ—ભાવાર્થ એ છે કે—કામીઓએ સ્ત્રીનાં વખાણ બહુ કર્યા છે. કવિઓએ પણ, ચંદ્રો મુખી કહીને, ચંદ્રને ઢાંકી દીધો. કમળ સરખાં નેત્ર કહીને, કમળને ઢાંકી દીધું; વિગેરે વિગેરે. અને છે પણ એમજ. મદિરા કરતાં મોટો કેદ સ્ત્રીમાં છે. વશીકરણના મહા મંત્રો, સ્ત્રીનાં રૂપ, શુભ અને વચનોમાં રમે છે. સંસારનો મોહ પણ, સ્ત્રી છે. સંસારના તાપથી બળી જળી ગએલા પુરૂષોને, દરવાનું દામ સ્ત્રી છે. નાનાં મોટાં બાળકોનો વિસામો, માતા

છે. સાસુના હાથમાંથી કામકાજ લઇને, સુખનાં સરવડાં વરસાવનાર પણુ સ્ત્રીજ છે. ઝોરડે અજવાળાં કરે; એવાં લક્ષ્મી, અને રસોડે પ્રેમથી અન્નપૂર્ણા-પણુ સ્ત્રી છે. પાંચ દસ મહેમાન આવી પહોંચ્યા હોય; તો તેમની સારવાર કરનાર સ્ત્રી છે. માંદાની સારવાર કરવામાં, પહેલો નંબર સ્ત્રીઓનો છે; પણુ આ સંસાર બળ્યો-ધડીમાં ડાહ્યો; અને ધડીમાં ગાંડો છે. હેત કરીને પાથરીએ; ત્યાં ધડીમાં સ્ત્રીને કે પુરૂષને, મોટે ઘેર મોકલી દે. જ્ઞાન-રતે જીવું ગમે નહીં; અને રહેનારને રહેવું ગમે નહીં. કદિ તેડાં ન આવે; તો ધણુ વિષય સુખનાં પરિણામ રૂપ-બાળ ગોપાળરૂપ-શેણો આવીને ઉભા રહે. દંપતીને તોડી ફોડી નાંખે. નાટક શાળામાં સ્ત્રી પુરૂષ થઇને રમીએ; તો ત્યાં દીવાનો બપોડો ધણો; પહેરવાનો પોશાક સુંદર; સાંભળનારાં લોકો ધણાં; એક બીજાનો હાવ ભાવ પણુ ધણો; પણુ તે તમામને મિથ્યા માનીને, આપણે રમીએ. નાટકનો ખેલ બે ત્રણ કે ચાર કલાકનો ! સંસારનો ખેલ ૧૦-૨૦ કે આલીસ વરસનો. ૧૦-૨૦ કે આલીસ વરસનો સમય, આમ લાગે લાગે; પણુ જેમને વિખુટા પડવાનું થાય; તેમને તે સમય, વીજળીના જળકારા જેટલોજ લાગે. જે નાશવંત છે; તે નાશવંત હતું-છે-અને રહેવાનુંજ છે. તેમાં ફેરફાર થઇ શકે એમ નથી. નાશવંતની એથે, અવિનાશી સુખ રહેલું છે. અવિનાશી સુખ માટે નાશવંતની, જોઈએ તેટલીજ દોરતી કરી લેવી જોઈએ. મુખ્ય ભાઈજીનેને મળવા જઈએ; પણુ ઉડીને જવાય નહીં; આલીને પહોંચાય નહીં. તેથી ટીકીટના પંસા, ટીકીટ, રેલ્વે ટ્રેન વિગેરે સૌની મદદની જરૂર છે. બગવાનને પામવામાં, સ્ત્રીને પુરૂષ; અને પુરૂષને સ્ત્રી-મોટાં મદદગાર છે. એક બીજાનાં પાકાં ગુરૂ છે. જે કામ ગુરૂ અગર શાસ્ત્ર ન કરી શકે; તે કામ આ-એક બીજામાં લદાવદ થએલાં-એક બીજાને મનાવી શકે. સ્ત્રીપુરૂષ થઇને જેમણે માત્ર વિષયજ ભોગવ્યા; એક બીજાનાં કલ્યાણની પરવા, જરાએ રાખી નહીં; તેઓ ડાહ્યાં ડાહ્યાં-જુડીયાં છે.

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે કે—

શ્રીમદ્વાનુવાચ ॥

યદુનૈવં મહાભાગો, બ્રહ્મણ્યેન સુમેધસા ॥

પૃષ્ઠઃ સમાજિતઃ પ્રાહ, પ્રશ્રયાવનતં દ્વિજઃ ॥૩૧॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજીને કહે છે કે-હે મહાભાગ ! બ્રાહ્મણોને માનનાર અને ઉત્તમ યુદ્ધિવાળા યદુ રાજાએ, આ પ્રમાણે પૂછતાં, તે સત્કાર પામેલા અવધૂતે, નમી પડેલા યદુ રાજાને કહ્યું કે—[૩૧]

૩૧ વિવેચન—

યદુનાં વિશેષણ સાંભળ્યાંને ? બ્રહ્મણ્યેન સુમેધસા—બ્રાહ્મણોને માનનાર અને સારી યુદ્ધિવાળા. અત્યારે બ્રાહ્મણોને માનનાર, તો ગાંડો-જંગલી-અભણ-ગણાય છે. બ્રાહ્મણોના દોષ વધી પડ્યા છે; તોપણ હજી સારા બ્રાહ્મણો છે. ઘડેમાં ઘડે કરતાં, કાંકરા વધારે

૩૧ પદ્મજેદ—હે મહાભાગ ! શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-હે મોટા ભાગ્યશાળી ઉદ્ધવ ! બ્રહ્મણ્યેન સુમેધસા યદુનાં પર્વ પ્રષ્ઠઃ—બ્રાહ્મણોને માનનાર અને ઉત્તમ યુદ્ધિવાળા યદુ રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછતાં. સમાજિતઃ દ્વિજઃ—સત્કાર પામેલા બ્રાહ્મણ અવધૂતે. પ્રશ્રયેન અવનતઃ સં પ્રાહ—પ્રેમથી નમી પડેલા યદુ રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે.

હોય; તો ડાહી વહુ, ધઉને ફેંકી દેતી નથી; પણ તેમાંથી ધઉ ધઉ વીણી લે છે. માથું કુપે ત્યારે માથું કપાવી નખાય નહીં; પણ માથાની દવા કરાય. શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ બ્રાહ્મણોને માનનાર છે.

યદુનું છેલ્લું વિશેષણ જોયું ?—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—**પ્રજ્ઞયાવનતં**—વિનયથી નમી પડેલા યદુ રાજાને. ગરજવાનને તરવની વાતો કરાય. પાંચ દસ કે પચીસ રૂપિયા લેવા જેટલી ગરજ પણ, અમોલી વસ્તુ માટે નહીં ! વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોય; તેને વસ્તુની કીંમત ન હોય. પણ આમ ક્યાં સુધી ? ક્યાં સુધી જોજાન રહેવું ? ૫૦-૬૦ કે ૭૦ થયાં ! જેગો જીવ્યો ત્યાં સુધી, પોદળામાંજ પડ્યો રહ્યો ! અનેક સંતો બોલ્યા છે કે ‘આ સંસાર અસાર છે.’ અનેક ડાહ્યા ડાહ્યા પુરૂષો જીવ્યા ત્યાંસુધી આમ તેમ દોડ્યા; પણ મરવા વખતે કહેતા ગયા—કે—‘સંસાર અસાર છે.’ અનેક માફ તારું કરનારા જીવ્યા ત્યાં સુધી જાંખ્યા નહીં; પણ મૂકીને ચાલ્યા; ત્યારે બોલ્યા કે—‘માયાધુમાડાના બાચકા છે.’ અનેક ભકતો અને કવિઓ કહેતા ગયા કે—‘અહીં આવ્યા છો; તો કલ્યાણ સાધી લેજો.’ અનેક નિષ્ક્રિયોવાળાઓએ, જે નિષ્ક્રિય કાઢી આપ્યો; તે નિષ્ક્રિય તરફ, બેપરવા કેમ પોસાય ! નવરા પડો; ત્યારે આ બાબતનો વિચાર કરતાં શીખો. અવકાશ ન હોય; તો અવકાશ લઇને, આ બાબતનો વિચાર કરતાં શીખો. સાર એ છે કે—સંતના ચરણમાં પ્રેમથી નમી પડો ! તે તમારા કાંટા કાઢી નાંખશે.

હવે ગુરુ દત્તાત્રેય બોલે છે—

બ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

સન્તિ મે ગુરવો રાજન્, બહવો બુદ્ધિપાશ્રિતાઃ ॥

યતો બુદ્ધિમુપાદાય, મુક્તોઽટામીહ તાન્ શૃણુ ॥૩૨॥

અર્થ—ગુરુદત્તાત્રેય કહે છે કે—હે રાજન્ ! મારી પોતાની સમજણથીજ સ્વિકારેલા ગુરુઓ ધણા છે. જે ગુરુઓ પાસેથી મેં શિખામણ લઇને, તથા મૂક્ત થઇને, હું (આ જગતમાં) ફરું છઉં; તે ગુરુઓનાં નામ તમે સાંભળો. (૩૨)

૩૨ વિવેચન—

આપણી પોતાની અધમ મક્કમતા—એજ આપણું પોતાનું અધાર અજ્ઞાન—આપણી પોતાની ખોટી હઠ—સાંભળો—સીનોમા અને નાટક ઉત્તમ ઉપદેશ આપી રહ્યાં છે. વેશ્યા નાચે છે; ત્યાં પણ જ્ઞાનવૈરાગ્યની વાતો કરે છે. અને રેડીયો ઘેર ઘેર પહોંચ્યો છે. પણ બસ ! કાંઈ લેવુંજ નહીં; એવું આપણું અજ્ઞાન-ચર્મ પડ્યું છે. જેમ નિર્મળ ચાટલામાં મુખ સ્વચ્છ રીતે દેખાય; તેમ નિર્મળ બુદ્ધિમાં જગતે આપેલો બોધ તરી આવે.

‘ધણા ગુરુ—તે વળી શું ?’—દત્તાત્રેયના ગુરુ સદાશિવ હતા. ગુરુ એકજ હોય; તો અનન્ય ભાવ રહે. અનન્ય ભાવ વિના વસ્તુ ઉગે નહીં. બાકી આ સંસાર આખો, ગુરુપદે રહેલો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઉપદેશ ભર્યો છે. જે ઉપદેશ આપે; તે ગુરુ કહેવાય ! રત્નોહી

૩૨ પદ્યછંદ—**દ્વે રાજન્ !—હે રાજ ! બુદ્ધિયા ઉપાશ્રિતાઃ** (સ્વિકારેલા) **બુ**—મારી પોતાની સમજણથી માનેલા. **મે ગુરવઃ** **બહવઃ સંતિ**—મારે ધણા ગુરુઓ છે. **યતઃ**—જે ગુરુઓ પાસેથી. **બુદ્ધિ ઉપાદાય**—સમજણ મેળવીને. **મુક્તઃ**—મુક્ત થઇને. **ફહ અટામિ**—આ સંસારમાં ફરું છઉં. **તાન્ શૃણુ**—તે ગુરુઓનાં નામ સાંભળો.

મિત્ર પાંચ પચીસ રૂપીઆ લઈ જાય; અને પછી પાછા ન આવે; અગર ફરી મળવાજ ન આવે; તે પશુ ગુરુ ! તેમના કામ વખતે ‘જી જી’ કરે; અને આપણા કામ વખતે ફર ફર ભાગે; તે પશુ ગુરુ ! મડકું ઉપાડીને ચાલનારા-‘રામ બોલો ભાઈ રામ’ કહે છે. તે કાંઈ મડકા માટે નથી. સાંભળનારા માટે છે-કે-‘આમ જુઓ ! ગમે એવકા મોટા હશે ! કામમાં હશે; પશુ આ દેહનું અંતીમ-છેવટનું-Last stage of the human Life-આ છે. સમજે તેને સમજાય; નિરખે તેમને દેખાય. જેમ હીરા નાના, અને કીંમત ધણી ! તેમ જ્ઞાન થોડું; અને લાલ ધણો. હોડીવાળાએ સહેજે સ્વભાવે-‘છેલ્લો ફેરો છે’ એમ કહ્યું; પશુ આ શબ્દો, લાલા આપુને હૃદયે આફળાણા. ચાર કરોડની મોઢકત મૂકીને, ચાલી નીકળ્યો. (ભોક્ષપત્રિકાનું પુસ્તક પહેલું સંવત ૧૯૭૬નું વાંચજો.)

ગુરુ દત્તાત્રેય આગળ કહે છે; કે—

પૃથિવી વાયુરાકાશ-માપોઽમિથ્વન્દ્રમા રવિઃ ॥

કપોતોઽજગરઃ સિન્ધુઃ, પતંગો મધુકૃદ્ગજઃ ॥૩૩॥

મધુહા હરિણો મીનઃ, પિંગલા કુરરોઽર્ધકઃ ॥

કુમારી શરકૃત્સર્પઃ, ઝર્ણનાભિઃ સુપેશકૃત્ ॥૩૪॥

एते मे गुरवो राजंशू-चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥

શિશ્નાઘૃત્તિભિરેતેષા-મન્વશિશ્નમિહાત્મનઃ ॥૩૫॥

અર્થ—પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ, અગ્નિ, ચંદ્રમા, સૂર્ય, હોલો, અજગર, સસુદ્ર, પતંગીઓ, મધમાખી, હાથી, મધને લઈ જનાર પારધી, હરિણ, માછલું, પિંગળા નામની વેશ્યા, ટિટોડો, બાળક, છોકરી, બાપુને ધડનારો, સર્પ, કરોળીયો, અને ભગરી-એમ ચોવીસ ગુરુ મેં માનેલા છે. તેઓના કામકાજ ઉપરથી, મેં મારે પોતાને માટે શિખામણો લીધી છે. (૩૩ થી ૩૫) હે પુરૂષોમાં સિંહ તૂલ્ય યદુરાજ ! જેની પાસેથી મેં જેવી રીતે, અને જે શિખામણ લીધી; તે હું કહું છઉં. માટે (આપ) સાંભળો ! (૩૬).

૩૩ ૫૬૨છેદ—પૃથિવી વાયુઃ આકાશઃ, આપઃ, અગ્નિઃ, ચંદ્રમાઃ, રવિઃ, કપોતઃ, અજગરઃ, સિન્ધુઃ, પતંગઃ, મધુ કરોતિ इति મધુકૃત્ (મધમાખ) ગજઃ-હાથી.

૩૪ ૫૨૨છેદ—મધુ હરતિ इति મધુહા-મધને લઈ જનાર પારાધી. હરિણઃ, મીનઃ-માછલું. પિંગલા-વેશ્યાનું નામ કુરરઃ-ટિટોડો. અર્ધકઃ-બાળક. કુમારી, શર્પ કરોતિ इति શરકૃત્-બાપુને ધડનારો. સર્પઃ-સર્પ. ઝર્ણનાભિઃ-કરોળીયો. સુપેશ (સાંઈ રૂપ) કરોતિ इति સુપેશકૃત્-અથવા (કીટચ્ચ) શોમનં રૂપ કરોતિ इति સુ૦-ભગરી.

૩૫ ૫૬૨છેદ—હે રાજન !-હે રાજા ! एते ચતુર્વિंशति ગુરવઃ મે (મયા) આશ્રિતાઃ-આ ચોવીસ ગુરુઓ મેં કર્યા છે. एतेषां वृत्तिभिઃ-તેઓની વૃત્તિઓ ઉપરથી. આત્મનઃ શિશ્નાઃ-પોતાને માટે શિખામણો. अहं इह-હું આ સંસારમાં. अन्वशिक्षम्-શિખ્યો (પરસ્પૃષ્ટ નહીં પણ આત્મસ્પૃષ્ટ જોઈએ).

યતો યદનુશ્ચિન્તામિ, યથા વા નાહુષાત્મજ ॥

તત્તથા પુરુષવ્યાગ્ર, નિબોધ કથયમિ તે ॥૩૬॥

૩૩ થી ૩૬ વિવેચન —

તેમના વ્યવહાર ઉપરથી-કામકાળ ઉપરથી-સાર મળ્યો; તે. જ્યાં જઈએ; ત્યાં કાંઈક શીખવાનું હોયજ.

[પ્રથમ ગુરૂ-પૃથ્વી.]

(૧) દત્તાત્રેય શું શીખ્યા તે હવે કહે છે—

ભૂતૈરાક્રમ્યમાણોઽપિ, ધીરો દૈવશાનુગૈઃ ।

તદ્વિદ્વાન્ ન ચલેન્માર્ગા-દન્વશિષ્ઠં સિતેર્વ્રતમ્ ॥ ૩૭ ॥

શશ્વત્ પરાર્થસર્વેહઃ, પરાર્થકાંતસંભવઃ ।

સાધુઃ શિક્ષેત ભૂમૃત્તો, નગશિષ્યઃ પરાત્મતામ્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—પૃથ્વીને પ્રાણીઓ પીડે છે-દબાવે છે-ખેદે છે; તોપણ પૃથ્વી પોતાના નિયમોથી ચલાયમાન થતી નથી. તેમ દેવાધીન પ્રાણીઓ, ધીર પુરુષને પીડે; ત્યારે તેઓનું દેવાધીનપણું જાણનારા તે પુરુષે, પોતાના નિયમથી ચલાયમાન થવું નહીં. એ વાત હું પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો છઉં. [૩૭]. પર્વત પણ પૃથ્વીરૂપ છે. પર્વત પાસેથી હું એમ શીખ્યો કે-પર્વતની, ઝાડ, ખડ, અને ઝરણાં આદિને ઉત્પન્ન કરવાની સઘળી ક્રિયાઓ, નિરંતર પરાપકારને માટેજ છે. અને પર્વતનો જન્મ પણ પરાપકાર માટેજ છે. તેમ સાધુ પુરુષે પોતાની સઘળી ક્રિયા, અને પોતાનો જન્મ પણ, પરાપકારને માટેજ છે એમ સમજવું. વૃક્ષ પૃથ્વીરૂપ છે. તેની પાસેથી હું એમ શીખ્યો છઉં-કે-વૃક્ષને કોઈ કાપે છે; ઉખેડીને લઈ જાય છે; તો પણ વિરોધ કરતું નથી; તેમ સાધુ પુરુષે સદા પરના સુખ માટે રહેવું. [૩૮].

૩૬ પદ્મછેદ—હે પુરુષવ્યાગ્ર !-હે પુરુષોમાં સિંહ તુલ્ય ! જ-અથવા. હે નાહુ-ષારમજ-નહુષના પુત્ર નાહુષ (ચયાતિ), તેના પુત્ર હે યદુરાજ ! યતઃ યત્-જેની પાસેથી જે. યથા અનુશિક્ષામિ-જેની રીતે હું શીખ્યો. તત્ તથા કથયમિ-તે હું તે પ્રમાણે કહું. તત્ નિબોધ-(તે આપ) સાંભળો !

૩૭ પદ્મછેદ—દૈવસ્ય જદાં દૈવજદાં, તં અનુગચ્છંતિ દૈવશાનુગાઃ તેઃ ઇતિ ભૂતૈઃ-દૈવને વશ વર્તનારા લોકોથી. આક્રમ્યમાણઃ અપિ-પીડાએલા છતાં. તત્ વિદ્વાન્ ધીરઃ-તે વાતને જાણનારા ધીર પુરુષ. માર્ગાત્ ન ચલેત્-પોતાના મુકરર માર્ગથી ખસતો નથી. ઇતિ શ્લિષ્ઠેઃ વ્રતમ્-આયું પૃથ્વીનું વ્રત છે. તેથી તત્ અન્વશિષ્ઠં-[આત્મને પદને બદલે પરસ્પૃષ્ટ પદ છે.]-તે હું પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો.

૩૮ પદ્મછેદ—શશ્વત્-નિરંતર, સદા. પરાર્થાઃ સર્વાઃ રૂઢાઃ(ચેષ્ટા) સસ્ય સઃ પરા-ર્થસર્વેહઃ-વૃક્ષ, ખડ, ઝરણાં વિગેરે ચેષ્ટાઓ જેની પારકા માટેજ છે; એવા પર્વત. પરાર્થઃ

૩૭-૩૮ વિવેચન—

દોહરો—ખુંઘાં જે ધરણી ખમે, કાટયા ખમે વનરાજ;

કદુવચન હરિજન ખમે, નીર સમુદ્ર સમાય.

ગૌતમ મહાવીર જેવી સહનશીલતા, ન હોય; તો માફ. કાષ્ટરિ કહ્યું હતું કે—‘જમણા ગાલ ઉપર કોઈ તમાચો મારે; તો તેની પાસે ડામો ગાલ ધરવો.’ એટલે—‘તે ગાલ પર તમાચો ખાતાં, અચકાતું નહીં—ગભરાતું નહીં. આવડી મોટી સહનશીલતા ન હોય; તો પણ ચાલે. પણ સાધારણ આખતમાં તપી જતું—જરી જરીમાં ઊના થઈ જતું; તે માનવતા નથી. માતાપિતા કોઈ કહે; ત્યાં મન કચવાઇ જાય; અને જીભ બકવાદ કરે; સાસુ સસરા શીખામણ દે; ત્યાં વ્હાલી પુત્રવધુ કચવાય; અગર સામા ટોકા કરે. બહેન ભાંડરતાં અગર સ્ત્રી પુરૂષ એકબીજાને વેડી ન લે; તે કેવું ગાંડપણ ! મહીનો થાય; અને પગાર આપે; તે શેઠ કોઈ લહે; ત્યાં બાંગરાવેડા થાય; તે તમામ પૂર્વનાં પાપ સમજવાં. કકડો રોટલી ખાઇને, કુતરો જેટલો વફાદાર રહે છે. એટલું પણ કેટલાંએક અભાગીયાં—હરામખોર—પુત્રાદિ અગર હરામખોર નોકરો સમજતા નથી. પોતાની આરોગ્યતા માટે કડવી દવા પીઇએ; નસ્તર મુકાવીએ; ઈજ્જતશનનાં દુઃખ સહીએ; તેમ પોતાની માનવતા માટે, પોતાના મનની અવ્યવસ્થાને, અવસ્થાવાળી કરવા માટે, વડીલોના દપકા પ્રેમથી સાંભળવા જોઇએ. સંત કહે છે કે—

ગીર્મિર્ગુહણં પરુષાક્ષરાભિસ્-તિરસ્કૃતા યાંતિ નરા મહત્ત્વં ॥

અલ્લઘાશાનોત્કષણા નૃપાણાં, ન જાતુ મૌલૌ મળયો વસંતિ ॥

અથવા—ગુરુજનોની કટણ શબ્દોવાળી વાણીથી, વઢાએલા-દપકો પામેલા-લોકો, મહત્વને પામે છે. કારણ કે સરાણ ઉપર ધસાયા વિનાના મણિયો, રાગજ્યોના મુગટમાં સ્થાન મેળવી શકતા નથી.

માતાપિતાદિ વડીલોનાં વચનો, પુત્રાદિના પોતાના સ્વાર્થ માટેજ હોય છે. જે પોતાનો સ્વાર્થ પણ સમજતા નથી; એવા પામરોને, પરમારથની વાત કરાયજ નહીં. ભાગવત મોટા માણસો માટે છે; બાળકો માટે નથી. બાળકો એટલે—ઉમરમાં બાળક નહીં; પણ સમજણમાં બાળક. જે કાંટે પાંચશેર તોળાતું નથી; તે કાંટે મણુ ખેમણની ધારણ કેમ કરાય !

સમજાય છે ને ? આવી સુંદર દવા લ્યો છો; ત્યારે તે દવાને સફળ કરો. ગાંડા મટીને ડાહ્યાં થાઓ ! પૃથ્વીની સહનશીલતાનાં વખાણુ થાય છે. આપણાંમાં પૃથ્વીનો ભાગ વધારે છે. આપણે સહનશીલતાનું રહસ્ય—સહનશીલતાના લાભ સમજવા જોઇએ.

પરોપકાર—પછી પર્વતના પરોપકારની વાત કરી.

ઓપાઈ—સંત-વિટપ-સરિતા-ગિરિ-ધરણી, પરહિત હેતુ સખ-કર કરણી;

(ઓપાઇ પુરી પછી કરીશ.)

વિટપ એટલે વૃક્ષ, સરિતા એટલે નદી, ગિરિ એટલે પહાડ, તથા ધરણી એટલે પૃથ્વી—આ તમામ પરોપકારી છે.

एव परांतसंभवः यस्य सः इति साधुः—જેનાં જન્મ મરણ પણ પરોપકાર માટેજ છે; એવા સાધુ પુરૂષે. નગશિષ્યः—પર્વતના શિષ્ય થઈને. મુખ્યतः—પર્વત પાસેથી. परा-त्मताम् शिक्षेत—પરાધીન રહેવાનું—એટલે પારકાઓ માટે રહેવાનું—શીખવું જોઇએ.

દશમસ્કંધના ૨૩મા અધ્યાયમાં-શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચારતાં ચારતાં મથુરા લગભગ આવી પહોંચ્યા હતા. ત્યાં વૃક્ષોને જોઈને, પ્રભુ સ્તોક, અંશુ, શ્રીદામ આદિ ગોપ બાળકોને ઉદ્દેશીને બોલ્યા હતા કે—

પદ્યતૈતાન્ મહાભાગાન્, પરાર્થેકાંતજીવિતાન્ ॥

વાતવર્ષાતપહિમાન્, સદંતો ચારયંતિ નઃ ॥ ૩૨ ॥

અહો યેષાં વરં જન્મ, સર્વપ્રાણ્યુપજીવનમ્ ॥

સુજનસ્યેવ યેષાં વૈ, વિમુક્તા યાંતિ નાર્યિનઃ ॥ ૩૩ ॥

પત્રપુષ્પફલચ્છાયા-મૂલવલ્કલદારમિઃ ॥

ગંધનિર્યાસમસ્માસ્થિ-તોક્ષ્મૈઃ કામાન્ વિતન્વતે ॥ ૩૪ ॥

યતાવજ્જન્મસાફલ્યં, દેહિનામિદ દેહિષુ ॥

પાળૈરર્થેધિયા વાચા, શ્રેય યવાચરેત્ સદા ॥ ૩૫ ॥ વિગેરે-વિગેરે.

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—આ મહા ભાગ્યશાળી વૃક્ષોને તમે જુઓ ! તેઓનાં જીવન કેવળ પરમાર્થ મારેજ છે. તેઓ પોતે, વાયુ, વરસાદ, તાપ અને ટાઢ સહન કરી, આપણને વાયુ વિગેરેથી બચાવે છે. [૩૨] આ વૃક્ષોનો જન્મ ખરેખર ઉત્તમ છે. કારણ કે તેઓનો આ જન્મ, સર્વ પ્રાણીઓને જીવાડનાર છે; એટલુંજ નહીં. પણ જેમ કોઈ સુજન કૃપાળુ મનુષ્ય પાસેથી, ચાચકો કદિ નિરાશ થઇને જતા નથી; તેમ આ વૃક્ષોની પાસેથી પણ, પ્રાણીઓ કદિ નિરાશ થઇને જતાં નથી. [૩૩] આ વૃક્ષો પાંદડાં, પુષ્પ, ફળ, છાયા, મૂળીયાં, છાલ, લાકડાં, સુગંધ, ચુંદર, રાખ, ટળીયા, કુંપળીયાં, તથા અંકુરો વિગેરેથી, સર્વ પ્રાણીઓના મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. [૩૪] પ્રાણીઓના જન્મનું જો કોઈ સાદૃશ્ય હોય; તો આટલુંજ સાદૃશ્ય ગણાય છે;

૫૬.

(ઉપનતિ)

તાઈ નથી તલભાર, આ સઘળું સદા જનાર છે;

ઉપકાર કરવો અન્યનો, સંસારનો એ સાર છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે મનુષ્ય જન્મનું આટલુંજ સાદૃશ્ય ગણાય છે; કે તેઓએ પોતાના પ્રાણ, ધન, યુદ્ધિ તથા વાણીથી હરકોઈ પ્રાણીનું સદા કષ્ટાણું કરવું. [૩૫].

જગતમાં મોટામાં મોટાં તીર્થો કયાં ? મોટામાં મોટો પરાપકાર કયો ?—મોટામાં મોટા ગુરુ કોણ ? આપણને જમાડીને જમે; એવાં પરાપકારી કોણ ? આપણા દુઃખે દુવાય; એવાં દયાળુ કોણ ? આપણા અનેક અપરાધને માફ કરી શકે; એવું ઉદાર દિલ કોનું ? આપણી થોડી સેવાને, ઘણી કરીને માની લે; એવાં સંતોષી કોણ ?—ઓળખાય છે ? સમજાય છે. એમણે આવો-જુઓ ! તે આપણું વૃદ્ધ માતપિતા છે. બસ !

“ નમજો નમજો, તમે તેમને નેહથી રે લોલ ! ”

કહેજો કહેજો અમારા પ્રણામ, લાવે આપે, તે

(આશીશ) કોઈ દિન અહીં લાવજો-લોલ !

અમારે એનીઃ ઘણી છે જરૂર જો. ”

જેને એકડા ન આવડે; તેને અઢીવાનો આંક કેમ શીખવાય ! જે માતાપિતાને નમ્યા નહોં; તેને ગુરુમંદિરે અમર દેવમંદિરે, નમવાનો અધિકાર નથી. માતાપિતાનું ઋણુ શીટાવવા, પાછ ન વાપરી; તેનું દાન દેવાને કષ્ટ રૂપ છે; બ્રાહ્મણોને ભારરૂપ છે; અને સંતોને સંકટરૂપ છે. યુરોપના બણેલા ગણેલા, અને વળી કેટલાએક નાસ્તીકા પણ, એક અવાજે બોલ્યા છે કે-Charity must begin from home. ધરનાં દુઃખો અને ધરની વિધવાઓ, ખાસ ધ્યાન દેવા લાયક છે. પરાંપકારનાં મોટાં મથક છે. પછી બીજાં.

હવે પરાંપકારની વાત આગળ કરીએ—ઉપજાતિ.

પિબંતિ નયઃ, સ્વયમેવ નાંભઃ, સ્વયં ન જ્ઞાદંતિ ફલ્લાનિ વૃક્ષાઃ ॥

નાદંતિ સત્ત્વં સલ્લુ ચારિષાદ્યાઃ, પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ ॥

રત્નાકરઃ કિં કુરુતે સ્વરત્નૈર્-વિંધ્યાચલઃ કિં કરિમિઃ કરોતિ ॥

શ્રીલંકાદુર્લભલયાચલઃ કિં, પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ ॥

ભવંતિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ગમેર્-નષાંબુભિર્ધૃરિવિલંબિનો ઘનાઃ ॥

અનુદ્યતાઃ સત્પુરુષા સમૃદ્ધિમિઃ, સ્વભાષ પૈવૈષ પરોપકારિણામ્ ॥

વિગેરે વિગેરે-અનેક રત્નો છે.

ધર્માદા હાધરકુલો, ધર્માદા હારપીટલો, સેનીટેરીયમો, ધર્મશાળાઓ વિગેરે અંધાવનારા ધનના ઢગલા કરી નાંખે છે.

કથાવાર્તાનાં સ્થાન—જેમ મહારાણી વિના, સુંદર પોશાકમાં સજ્જ થએલી સુંદર દાસીઓ શોભતી નથી; તેમ **યા વિષા સા વિમુક્ત્યે**—જે વિદ્યાથી સંસારબંધન કપાય તેજ વિદ્યા. એવી બ્રહ્મવિદ્યાના વ્યાખ્યાન માટે, કયાંક સુંદર સગવડ જેવામાં આવતી નથી. દેવમંદિરોમાં સોનાનાં કમાડ; અને હીરાજડીત ચામર છડીયો છે; પણ ત્યાં કથાસ્થાન તરફ નજર કરો; તો કાંઈ નથી. તફન બેદરકારી ! જાંખા દીવા, અને ફાટલ જળજમ. બળી ગડબડ. તફન અજ્ઞાનનોજ અનુભવ થાય. ઉચ્ચ આદર્શ ધડવાનું જે કોઇ સ્થાન હોય; તો તે કથાવાર્તાનું સ્થાન છે. આલોક અને પરલોકને સુખી કરી આપનાર, જે કોઇ હોય; તો તે સદ્ગુણ સંપન્ન વિદ્વાન વક્તા છે.

મુખ્યમાં પીકેટરોડ ઉપર ગીતા પાઠશાળા, અને માધવબાગની મેડા ઉપરની ગીતા પાઠશાળા જેતાં, કાંઈક સંતોષ થયો. કાંઈક એટલા માટેજ કે—એવાં સ્થાનોમાં ધડધડાટ બોલનાર-વક્તા, અને બોલનારને જે બોલતું છે; તેવાંજ એકસરખાં પુસ્તકો તમામ શ્રોતાઓનાં હાથમાં ! આ પુસ્તકોમાં અગર આ વ્યાખ્યાનોમાં, નવી સંસ્કૃતિની લ્હેરો, અવાર નવાર આવવી જોઈએ. નવી સંસ્કૃતિમાં ઉછરતાં, આપણાં દિકરા દિકરીઓને, કથાવાર્તામાં પ્રીતિ કરાવવાની આપણી પહેલી ફરજ છે. હાલના વંદનીય શાસ્ત્રીજીઓ, આ ખોડ પૂરી પાડી શકે એમ છે. આ બેજ ઠેકાણે, અહીંથી માસીક જાય છે. તે ઉપરાંત જે જે અનુકુળતા જોઈએ; તે શ્રોતાઓએ પૂરી પાડવીજ જોઈએ. ઔદો, જૈનો, ખ્રીસ્તીઓ, અને એવા બીજાઓ, પોતાના વક્તાઓને, વિદ્યાના અનેક સંસ્કાર આપવા, મોટા પંડિતોને રોકીને, ભારે ખર્ચ કરે છે. દરેક ગામના રાજાઓએ, અથવા સમાજે, કથાના સ્થાનને, અને વક્તાને અવશ્ય સુધારી લેવા જોઈએ. દેવમંદિરોમાં કથાવાર્તા થતી હોય; તો કથાવાર્તા વખતે જરાએ ગોંધાટ ન થવો જોઈએ. મ્યુનીસીપાલીટીનો કચરો ઉપાડવા પરવા રાખો; ત્યારે માનસીક કચરો ઉપાડવા જરાએ

પરવા નહીં ? બળદની ઓલાદ સુધારવા સારો ખુંટ; ઘોડાની ઓલાદ સુધારવા સારો ઘોડો; તેમ સંતોની ઓલાદ સુધારવા, સારો સંત જોઈએ. અમૃત જેવાં વચનો વાવે; કદ્યાણુના આંખા ઉગે. સૂચ્છ ઉગે આંધાઈ નાસે. સમજણ આવે; તો દુઃખ ઓછું થાય.

(હવે ઉપલી ચોપાઈ પૂરી કરું.)

ચોપાઈ—સંત-વિટપ-સરિતા-ગિરિ-ધરણી, પરહિત હેતુ સખન્હકર કરણી.

[એમ કહીને તેમાં તુલસીદાસ ઉમેરો કરે છે કે—]

સંતહૃદય નવનીત સમાના, કહા કવિ ન પૈ કહૈ ન જના;

નિજ પરિતાપ દ્રવે નવનીતા, પરદુઃખ દ્રવહી સુસંત પુનીતા.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૬૪]

આફત દેખીને અકળાય નહીં; તે સંત. તે પૃથ્વીનો ગુણ.

સમજાય છે ને ? પૃથ્વી, વૃક્ષ, પહાડ અને નદીઓ પરોપકાર માટેજ છે. આ પરોપકારથી પણ આગળ વધે; એવા પરોપકાર બ્રાહ્મણ-સંતોનો છે. વૃક્ષ, નદી અને પહાડ સ્થાવર તિથી છે. સંત જંગમ તીર્થ છે. તેમની કૃતિઓ પણ જંગમ તીર્થો છે. વ્યાસજીએ એકાદિ નવી ગંગા ઉત્પન્ન કરી હોત; તો તે અમુક પ્રદેશમાંજ વહેત; પણ ભાગવતાદિ પુરાણો લખી આપ્યાં. જંગમ તીર્થો બાંધી આપ્યાં. એક રાત્ર આજીવકા બાંધી આપે; તે રીતે ત્યાં સુધી. ખીત્રે તો લઇ લે. વ્યાસે બ્રાહ્મણોને પુરાણોદિની આજીવકા બાંધી આપી; તે જ્યાં જુઓ-ત્યાં રળી ખાય. વળી બ્રાહ્મણ કદિ આજીવકાનું રૂપ સમજે; તોપણ—

‘કુંઝર મુખસે ગીર પડયો; ધટયો ન ગળકો અહાર;

લાખો કીડી લઇ ચલી, બરત્યો જય જયકાર.’

ખૂટયો ન ખૂટ; એવો વેપાર ! અનેકને ન્યાલ કરી નાંખે; એવો ધંધો ! શાસ્ત્રો હજી હૈયાત છે. ભાષાંતર, ટિકા આદિ અનેક શણગાર કરીને, શાસ્ત્રોને સરલ બનાવ્યાં છે. તે ઉપરાંત છાપખાનાએ એકની અનેક નકલો કરી આપી; શાસ્ત્રોને ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યાં છે. માત્ર સાધુ-સંત-બ્રાહ્મણો, કાળબળથી બગડેલા જણાય છે. તેમને બધાને નહીં; પણ જોઈએ એટલાને-તો અવશ્ય, સુધરવાની સગવડ આપો; ખંત રાખીને સુધારી લ્યો. લોભ અને ઇર્ષ્યાએ તેમને તોડી ફેડી નાંખ્યા છે. તેમને રાંક બનાવી દીધા છે. તેમના લોભ અને ઇર્ષ્યા યુક્તિથી ખેંચી લ્યો !

પરમારથના કરતાં મોટા; તે પરમ પરમારથ !

ચોપાઈ—સખા પરમ પરમારથ એહુ, મન કમ બચન રામ પદ નેહુ.

પરમ પરમારથ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન આપી ભગવાનમાં પ્રીતિ કરાવવી તે. આ પરમ પરમારથનાં પરબ, સંત-બ્રાહ્મણોને ઘેર હોય છે. પૃથ્વી પાસેથી સહનશીળતા અને પરોપકાર બે બાબત દત્તાત્રેય શીખ્યા.

(૨) હવે વાયુ નામના બીજા ગ્રંથની વાત દત્તપ્રભુ કહે છે—

પ્રાણવૃત્તયૈવ સંતુષ્યેન્-મુનિર્નૈવેન્દ્રિયપ્રિયૈઃ ॥

જ્ઞાનં યથા ન નશ્યેત, નાવકોર્યેત વાઙ્મનઃ ॥૨૯॥

૭૯ પદ્મજેદ—મુનિઃ-સાધુ પુરુષે. પ્રાણવૃત્તયા એવ સંતુષ્યેત-પ્રાણને અહાર મળવા-

વિષયેષ્વાવિશન્ યોગી, નાનાધર્મેષુ સર્વતઃ ॥

ગુણદોષદ્યપેતાત્મા, ન વિષજ્ઞેત વાયુવત્ ॥૪૦॥

પાર્થિવેષ્વિદ્ દેહેષુ, પ્રવિષ્ટસ્તદ્ગુણાશ્રયઃ ॥

ગુણૈર્ન યુજ્યતે યોગી, ગન્ધૈર્વાયુરિવાત્મદૃક્ ॥૪૧॥

અર્થ—પ્રાણ વાયુરૂપ છે; પ્રાણ પાસેથી હું એમ શિખ્યો છઉં કે—પ્રાણ જેમ માત્ર આહાર મળવાથી સંતોષ પામે છે; પણ ઈંદ્રિયોના પ્યારા સ્વાદાદિની પરવા રાખતો નથી. તેમ યોગીએ પણ, આહાર મળવાથી સંતોષ રાખવો; પણ તેમાં સારા કે નરસા આહારની, તથા ખીબા વિષયોની અપેક્ષા રાખવી નહીં. આહાર ન કરે; તો વાણી અને મન, વિકળ બની જાય. એ બે વિકળ બનવાથી; જ્ઞાનનો નાશ થાય. જ્ઞાનનો નાશ ન થાય; માટે યોગીએ આહાર કરવોજ જોઈએ. [૩૯] વાયુ જેમ વનમાં હોય; ત્યારે રાજી થતો નથી; અને અગ્નિમાં હોય; ત્યારે કચવાતો નથી; તેમ ગુણ દોષથી રહિત ભુદ્ધિવાળા યોગીએ, શીત અને ઉષ્ણ ઇત્યાદિક અનેક ધર્મવાળા વિષયોમાં, અનુકુળ મળે; ત્યારે કોઈ રીતે રાજી થવું નહીં; અને પ્રતિકુળ મળે; ત્યારે કોઈ રીતે કચવાવું નહીં. વળી વાયુ જેમ સુગંધ દુર્ગંધાદિકવાળો જણાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે વાયુ સુગંધ દુર્ગંધથી રહિત છે. તેમ આત્મા પૃથ્વીના વિકારરૂપ દેહાદિમાં રહેવાથી, જન્મમરણાદિકવાળો જણાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે આત્માને જન્મમરણ નથી. આ વાત હું બહારના વાયુ પાસેથી શીખ્યો છઉં. [૪૦-૪૧]

થી સંતોષ માનવો જોઈએ. **ઈંદ્રિયપ્રિયૈઃ ન વશ-**ઈંદ્રિયોને પ્રિય એવા આહાર વડે સંતોષ પામવોજ નહીં. એવા પ્રકારનો આહાર જોઈએ કે. **જ્ઞાનં યથા ન નશ્યેત-**જ્ઞાન જેથી નાશ ન પામે. (જ્ઞાન નાશ પામ્યાનું એંધાણ બતાવે છે.) **વાદ્ગ્ ન અવકીર્યેત-**તેથી વાણી વિકળ ન બને. **મનઃ ન અવકીર્યેત-**મન વિકળ ન બને.

૪૦ પદ્મછેદ—**નાનાધર્મેષુ વિષયેષુ સર્વતઃ આવિશન્ અપિ-**નાના પ્રકારના ટાઢા ઉના-સારા નરસા-મીઠા કડવા-અનેક વિષયોમાં પેસે તોપણ, **ગુણદોષાભ્યાં વ્યપેતઃ (રહિત) આત્મા યસ્ય સઃ** **ઈતિ યોગી-**ગુણદોષથી રહિત રહેનારો યોગી. **વાયુવત્ ન વિષજ્ઞેત-**વાયુની માફક કોઈ ઠેકાણે આસક્ત થતો નથી.

૪૧ પદ્મછેદ—**પાર્થિવેષુ દેહેષુ દૃઢ પ્રવિષ્ટઃ-**પંચ મહા ભૂતોના દેહોમાં પેટેલો. **તેષાં ગુણાનાં આશ્રયઃ યસ્ય સઃ-તદ્ગુણાશ્રયઃ-**તે દેહોમાં રહેલો જણાય છે તોપણ, **આત્માને વ્યવસ્યતિ** **ઈતિ આત્મદૃક્-**પોતાને જોનારો યોગીએ. **ઈતિ યોગી-**એવો યોગી. **ગન્ધૈઃ વાયુઃ** **દૃશ્ય-ગંધી**થી વાયુ જેમ લેપાતો નથી તેમ. **ગુણૈઃ ન યુજ્યતે-**ગુણોથી લેપાતો નથી.

૪૯ થી ૪૧ વિવેચન—

પ્રથમ પ્રાણરૂપ વાયુની વાત કરે છે. ખાવા માટે ખાવું નહીં; પણ જીવવા માટે ખાવું. જીવવા માટે જીવવું નહીં; પણ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જીવવું. સાધન પંચકમાં શ્રી શંકરાચાર્ય બોલ્યા છે કે—સ્વાસ્થ્યન ન તુ ચાલ્યતામ્—બિજ્ઞા માગીને જે મળે; તે લાવીને જમવું. બિજ્ઞા પણ સ્વાદિષ્ટ અન્નની માગવી નહીં.

સારું સારું ખાવું; તે પણ, એક બચકર રોગ છે; બચકર વ્યસન છે. જેમ જેમ ઉમર થાય; વૃદ્ધાવસ્થા ધેરે; તેમ તેમ સારું સારું ખાવાનું મન થાય. સંસાર તજીને સાધુ થાય; તે ત્યાં પણ, સંસારી હતા; ત્યારે—જે હોય તે ખાઈ લેતા; અને સાધુ બન્યા પછી, મિષ્ટાન્ન જોઈએ. તે પાપનાં પગરણ છે. મુમુક્ષુઓએ અને સંતોએ, જીવના રસને કદિ બહેંકાવવો નહીં. કારણકે આ રસમાંથીજ અનેક વિષયોના વિકાસ થાય છે. આ બાબતમાં સર્વ ધર્મો એકમત છે. સાધુઓના મઠ-અખાડા અગર આશ્રમોને બગાડનાર, સારાં સારાં ભોજનો છે. તે ઉપર મળે દક્ષણ ! જીવ અને લક્ષ્મી, સાધુને મોહની પોટલીમાં બાંધી દે—મોહના દરીયામાં ખુડાડી દે.

પ્રાણયાત્રાનિમિત્તં ચ, ઈયંગારે મુક્તવડ્જને

કાલે પ્રશસ્તવર્ણનાં, ભિક્ષાર્થે પર્યટદ્ગુહાત્ ॥૨૪॥

[વિષ્ણુ પુરાણ અ. ૪ પૃ. ૧૭.]

અનગ્નિરનિકેતો વા, મુનિમોક્ષપરો ભવેત્ ।

તાપસેષ્વેષ વિપ્રેષુ, યાત્રિકં ભિક્ષ્યમાહરેત્ ॥૩૩॥

[પદ્મપુરાણ અ. ૫૮]

મૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં, નૈકાન્નાદી ભવેદ્વ્રતી ॥

મૈક્ષેણ વ્રતિનો વૃત્તિ-રૂપવાસસમા સ્મૃતા ॥૧૮૮॥

[મનુ સ્મૃતિ અ. ૨]

પક્કાલં ચરેદ્મૈક્ષં, ન પ્રસજ્જેત વિસ્તરે ॥

મૈક્ષે પ્રસક્તો હિ યતિર્-વિષયેષ્વપિ સજ્જતિ ॥૨૫॥

[મનુ સ્મૃતિ અ. ૬]

શાસ્ત્રો બોલે છે કે—બિજ્ઞા માગીને ખાવી, એક ધેરથી બધી બિજ્ઞા લેવી નહીં, સ્વાદવાળા વસ્તુઓ કદિ માગવી નહીં. જેનો રાગ થાય; તેનો તુરત ત્યાગ કરતાં શીખવું; દિવસમાં એકજ વખત ભોજન કરવું; તે પણ જોઈએ તેથી થોડું. વિગેરે—વિગેરે.

અત્યારે મઠ-મંદિર-અન્નક્ષેત્ર-કે-આશ્રમવાળા સાધુઓ, બિજ્ઞા માંગીને જમતા નથી; તે દેશકાળને યોગે-પવિત્રતાને કારણે-હીક-છે. તોપણ તેઓએ મીઠા પ્રસાદનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા છે. મઠ મંદિરો અગર આશ્રમમાં રાંધવાને બંધાને, અગર કામકાજ કરવાને બંધાને, સ્ત્રીઓને કદિ રાખવી નહીં. એક દોષની પાછળ, અનેક દોષ દોડ્યા આવે; એવો આ દોષ છે. વૃદ્ધ સ્ત્રી, પણ ત્યાં ન જોઈએ.

સંસારી મુમુક્ષુઓ, બંધે બિજ્ઞા ન માગી લાવે; અને ઘરમાં જમે; પણ મીઠા ભોજનમાં તેમણે જરા જેટલો પણ, રાગ કરવો નહીં. અનાયાસે જે ઘરમાં થાય; તે જમવું. પુત્રાદિનો કારભાર હોય; ત્યારે શું રાંધવું છે; તે પણ કહેવું નહીં. જે થાય તે જમવું. ભાણીમાં બે

પાંચ પદાર્થો આવ્યા હોય. તેમાં જે પદાર્થ બગડ્યો જણાય; અગર ન બાવે; તે ફરી ન ભાગવો. બાવે તે પદાર્થો, પ્રભુને યાદ કરીને, જમી લેવા. થોડા બુખ્યા રહેવામાં મળ માનવી. ૫૦-૫૫ કે સાઠ પછી, એક વારજ જમવું. યાદ રાખવું કે-લખી રાખવું કે—

ચરં દાહાદાહં ભુક્તં, વિષં તદ્ભવનાશનં ॥

ન તુ ભોગવિષં ભુક્ત-મનંતમ્બદુઃસ્વપ્ન ॥૭૭॥

(જૈન-તત્ત્વાશ્રત)

હળાહળ ઝેર, સ્વાદીષ્ટ ભોજનો કરતાં સાઈ છે. કારણકે હળાહળ ઝેર એકજ ભવનો નાશ કરે છે; અને જીંહારસ-સાઈ સાઈ ખાવાનો આનંદ, અનેક જન્મે આપીને, તે જન્મેમાં દુઃખ દે છે.

ધણું ઘી ચોપડીને ખાનારી શેઠાણી, કર્મસંભેગે કુતરી કે ખિલાડી થઈ હોય છે; ત્યારે તેને હુખી રોટલી નાંખે; તો તે ખાતી નથી. આ ભવમાં પણ, સાઈ સાઈ જમનારા ભોંકો, કોષ્ટ ગરીબને ઘેર ગયા હોય છે. ત્યારે બૂખ્યા મરે છે. લીલી ચાર ચરનારો બળદોયો, પણ, સુકાં રાડાં દેખીને બડકે છે. બૂખ્યો મરે; તે હા; પણ સુકાં રાડાં તે ખાતો નથી. સંત મહાત્માઓ, સોએ પંચાણું ટકા એમજ. ધનવાનને ઘેર જમ્યા હોય; તેમને ગરીબના ધરના રોટલા ભાવતા નથી. જે બાઇડા ચોટે ભણ્યાં ખાવા શીખે; તેમને ધરના રોટલા ભાવતા નથી. વહુ ડાહી હોય; તો ધીમે ધીમે આ કટેવ છોડાવે-આ રોગમાંથી બચાવે. છોકરાઓને નિશાળે મોકલે; ત્યાં પણ, બને ત્યાંસુધી બહારની વસ્તુઓ ખાવાની મના કરવી. અત્યારે ન્યાં ત્યાં ચવેણ્યાં, કોલ્ડ વોર્મ ડૂંક, મીઠાઈની દુકાનો, વિગેરે જીંહાના રસનું પોપણુ છે. જીવેનું નર્યું નખોદ છે. ડોક્ટરોની સખત કમાણી છે. આ સમજીને શીખામણ; અને ગાંડાને ગમ્મત !

શ્લોક ૪૦-૪૧-વાયુ સુગંધવાળો જણાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. જનકને રાણીઓ સાથે રંગતો જોધને, શુકદેવને મોહ થયો; પણ જનક તેવો નહોતો. રામચંદ્રને સીતાના વિયોગમાં 'હે સીતા ! હે સીતા !' પોકારતા જોધને, જોનારનો મોહ થયો; પણ રામચંદ્ર તે નહોતા. કપીર, દાદુ, નાનક, નરસી, મીરા, તુકારામ, નામદેવ, વિગેરે ભકતો જગત્ની દૃષ્ટિએ સંસારી હતા; પણ તેવા તે ન હોતા. તેઓ તો કાલસાના કાથળામાં સવાશેર સોનાની પાટ જેવા હતા. પ્લેગના વખતમાં ચોરે તાણું તોડી ઘર વીંખી નાંખ્યું. સારાં સારાં વાસણ હાથમાં આવ્યાં. સોનાની પાટ કાલસાના કાથળામાં મુકી હતી; તે તેમને જડી નહીં. નરસી મીરાં વિગેરે ભકતોના સંસારરૂપી કાલસાના કાથળામાં, પ્રભુએ, ભક્તિ રૂપી સોનાની પાટ, સંતાડી રાખી. તે કોઇને જડી નહીં. અત્યારે તેમનાં વખાણુ-તેમની ન્યાંતિ ! બાકી તેઓ હતા; ત્યારે કાંઈ નહોતું.

માતાને બલિદાન દેવા, જડ ભરતને પકડ્યા; ત્યારે જેવા હતા; તેવાજ માતા પાસે, બલિદાન દેવા વખતે; અને તેવાજ, તેમને છોડી મૂક્યા ત્યારે હતા.

આવી હિંમત-આવી હિંમત, આવી ધીરજ-ક્યારે રહે ?-આ જગતને નિયંતા ઇશ્વર પહેપહે સાવધાન છે. તેની ઇચ્છા વિના કોઇથી કાંઈ બનવાનું નથી. એવો દૃઢ વિશ્વાસ હોય; direct connection હોય, પરભાર્યો પરવાનો હોય; ત્યારેજ એવી હિંમત રહી શકે. જે રાજના માનીતા, તેમને પોલીસનો બચ હોય નહીં.

(૩) હવે આકાશ નામના ત્રીજા ગુણની વાત, દત્તાત્રેય કરે છે. [ઉપનતિ]

અન્તર્હિતશ્ચ સ્થિરજંગમેષુ. બ્રહ્માત્મભાવેન સમન્વયેન ॥

વ્યાપ્ત્યાઽવ્યવચ્છેદમસજ્જમાત્મનો, મુનિર્નૈમસ્ત્વં વિતતસ્ય ભાવયેત્ ॥૪૨॥

તેજોઽવજ્જમયૈર્ભૈર્-મેષાદૈર્વાયુનેરિતૈઃ ॥

ન સ્પૃશ્યતે ન ભસ્તદ્વત્, કાલસૃષ્ટૈર્ગુણૈઃ પુમાન્ ॥૪૩॥

અર્થ—આકાશ જેમ સર્વમાં વ્યાપ્ત છે; અને વ્યાપ્ત છે છતાં આકાશને કોઈનો સંગ નથી; તેમ કોઈ પદાર્થથી આકાશનું માપ નીકળતું નથી. તેમ યોગીએ દેહની અંદર રહ્યા છતાં, બ્રહ્મ સ્વરૂપની ભાવનાથી, પોતાના આત્માને સ્થાવર જંગમ દેહોમાં અનુસ્યૂતપણાથી વ્યાપ્ત, અને તે પણ મણિમાં સૂત્રની પેઠે વ્યાપ્ત નહીં; પણ દેહના સર્વ અંશોમાં વ્યાપ્ત સમજીને, પોતાના આત્માને કોઈ દેહાદિકનો સંગ નથી એમ સમજવું; તથા કોઈ પદાર્થથી આત્માનો પરિચ્છેદ નથી—માપ નથી; એમ યોગીએ વિચારવું. [૪૨] વળી પવનથી આકાશમાં આમતેમ દોડતાં વાદળાં, તથા પવનથી આકાશમાં ઉડતી રજ, તણખલાં વિગેરેનો જેમ આકાશને સ્પર્શ નથી; તે પ્રમાણેજ કાળે સ્નેહેલાં અગ્નિ, જળ, અને અન્નથી બનેલા દેહાદિક પદાર્થો, કે જે દેહાદિક પદાર્થો આવવા જવાના ધર્મવાળા છે; તે દેહાદિક પદાર્થોને આત્માનો સ્પર્શ નથી; એમ યોગીએ જાણવું. આ વાત હું આકાશ પાસેથી શીખ્યો છઉં. [૪૩]

૪૨-૪૩ વિવેચન—

એ વાત કરી—એકતો એ કે જેમ આકાશ વ્યાપીને રહ્યું છે; તેમ આત્માને સર્વમાં વ્યાપીને રહેલો સમજવો. વ્યાપ્ત છતાં અત્રંગ અને પરિચ્છેદથી રહિત.

ખીજી વાત એ કરી કે—આકાશમાં જેમ પવનથી પ્રેરાએલાં અનેક વાદળાં રજ વિગેરે આવે અને જાય; પણ તેમાં આકાશ લેપાય નહીં; તેમ આત્મામાં કર્મથી પ્રેરા-એલાં અનેક શરીરો આવે અને જાય; પણ આત્માએ તેમાં લેપાવું નહીં; એમ યોગીએ સમજવું.

૪૨ પદ્યછેદ—સ્થિરજંગમેષુ—સ્થાવર જંગમ દેહોમાં. અન્તર્હિતઃ—રહ્યા છતાં યોગી પુરૂષે. સમન્વયેન વ્યાપ્ત્યા—યથાર્થ સર્વ ઠેરાણે વ્યાપકપણાથી રહેલો છઉં. એવી બ્રહ્માત્મભાવેન—બ્રહ્મ ભાવનાથી. વિતતસ્ય આત્મનઃ—વ્યાપક આત્માનાં. અવ્યવચ્છેદમ્—કોઈ છેદી શકે એવા—બુદ્ધ પાડી શકાય નહીં એવા—ગુણને. અસંગ—અસંગપણાને. નમસ્ત્વં—આકાશના જેવું. ભાવયેત્—માનવું.

૪૩ પદ્યછેદ—વાયુના રિતૈઃ—પવનથી પ્રેરાએલા. મેષાદૈઃ—વાદળાં અને રજ વિગેરેથી. નમઃ ન સ્પૃશ્યતે—આકાશને સ્પર્શ થતો નથી. તદ્વત્—તે પ્રમાણે. કાલસૃષ્ટૈઃ ગુણૈઃ—કાળે બનાવેલા ગુણોથી—ગુણોવાળા. તેજસ્ય આપચ્ચ (જળ) અન્નં ચ તેષાં વિકારાઃ તૈઃ તેજોઽવજ્જમયૈઃ—તેજ, જળ અને અન્નના વિકારથી ઉત્પન્ન થએલા દેહોથી. પુમાન્—પુરૂષને. ન સ્પૃશ્યતે—સ્પર્શ થતો નથી.

સર્પને અને નોળીયાને વેર છે; પણ આકાશ સર્પમાં અને નોળીયામાં—એક ઠેકાણે છે. દેવમંદિર પવિત્ર અને જાજર અપવિત્ર, પણ આકાશ એક ઠેકાણે છે. તેમ યોગીએ નિર્વેર રહેવું; અને પવિત્ર અપવિત્રથી રહિત રહેવું. આકાશ ધડામાં છે; તેથી ધટાકાશ કહેવાય છે; તેમ આત્મા દેહમાં છે; માટે દેહી કહેવાય છે. ધડો ફૂટી જતાં, આકાશ ધટાકાશ મટીને, મટાકાશ થાય છે. તેમ આત્મા દેહ ફૂટી જતાં; પરમાત્મા સ્વરૂપે સર્વ વ્યાપક છે. આકાશ ધૂળથી મેલું થતું નથી; પાણીથી ભીજતું નથી; વિગેરે; તેમ યોગી કાળ અને તેનાં સૂત્રેલાં જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરેને વશ નથી; પણ ગુણાતીત છે. આકાશમાં મેઘગર્જના થાય; તેમ યોગીને પણ સુખદુઃખના ધડાકા થાય. આકાશ નિર્લેપ રહે; તેમ યોગીએ પણ નિર્લેપ રહેવું. આમ છે; તોપણ આકાશ જડ છે; અને આત્મા ચેતન છે.

પહેલી બાબત સ્પષ્ટ છે. બીજી વાત માટે વિવેચન કરીએ—

શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યે પોતાની માતાને કહ્યું હતું કે—‘મારે ધણું માયાપ, ધણી સ્ત્રીઓ, ધણા પુત્રાદિ વિગેરે અનેક જન્મોમાં થઈ ગયાં છે.’ શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને કહ્યું હતું કે—‘મારે અને તારે, આવા અનેક જન્મ વીતી ગયા છે. હું તે જન્મોને જાણું છઉં; તું તેને જાણતો નથી.’ અલકની વાત એક પિતાપુત્રનો સંવાદ છે. તે પિતા કાણુ? અને પુત્ર કાણુ? સાંભળો—

દૃષ્ટાન્ત—ભાર્ગવ ગોત્રમાં ‘મહામતિ’ નામનો શ્રાદ્ધજી હતો. તેને સુમતિ નામનો પુત્ર હતો. [જુઓ માર્કંડેયપુરાણ અ. ૧૦] પુત્રને જ્ઞાનોષ્ઠ આપ્યા પછી, પિતાએ કહ્યું કે—‘હે પુત્ર! યશ્વે સેવા કરીને સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરજે; પછી ઘેર આવી, શુદ્ધસ્થાશ્રમ માંડજે; અને યોથી અવસ્થામાં વનમાં જજે. વનમાં રહીને અપરિચ્છિન્ન સન્યાસી થજે. **एवं तद् ब्रह्म आप्त्यसि, यत्र गत्वा न शोचसि ॥ ૧૭ ॥** આ પ્રમાણે વનમાં રહીને, પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરજે. તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઇ પણ પ્રકારનો શોક રહેતો નથી.’ આ પ્રમાણે પિતાએ ધણા પ્રેમથી એ ત્રણ વખત કહ્યું; પણ પુત્ર કાંઈ બોલ્યો નહોતો. ફરી પિતાએ પ્રેમથી કહેતાં, પુત્રે જવાબ આપ્યો કે—

तातैतद्बहुशोऽभ्यस्तं, यत्त्वयाद्योपदिश्यते ॥

तथैवाग्यानि शास्त्राणि, शिल्पानि विविधानि च ॥ ૧૬ ॥

जन्मनामयुतं साधं, मम स्मृतिपथं गतम् ॥

निर्वेदाः परितोषाश्च, क्षयबुद्धयुद्धये रताः ॥

उत्पन्नज्ञानबोधस्य, वेदैः किं मे प्रयोजनम् ॥ ૧૭ ॥

शत्रુमित्रकલत्राणां, वियोगाः संगमास्तथा ॥

मातरो विविधा दृष्टाः, पितरो विविधास्तथा ॥ ૧૮ ॥

अनुभूतानि सौक्यानि, दुःखानि च सहस्रशः ॥

बांधवा बहवः प्राप्ताः, पितरश्च प्रयग्विधाः ॥ ૧૯ ॥

विण्मૂત્રપિચ્છિલે જીળાં, તથા કોષ્ટે મયોષિતમ્ ॥

પીઢાશ્ચ સુમૃશં પ્રાપ્તા, રોગાણાં ચ સહસ્રશઃ ॥ ૨૦ ॥

ગર્ભદુઃખાન્યનેકાનિ, બાલસ્થૈ યૌવને તથા ॥

વૃદ્ધતાયાં તથાત્તાનિ, તાનિ સર્વાણિ સંસ્મરે ॥ ૨૧ ॥

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિદ્યાં, શૂદ્રાણાં ચાપિ યોનિષુ ॥

પુનઃ પશુકીટાનાં, મૃગાણામથ પક્ષિણામ્ ॥ ૨૨ ॥

સાંભળો સાંભળો—દેવી વાતો છે.

તથૈવ રાજધૃત્યાનાં, રાક્ષાં બાહ્યશાલિનામ્ ॥

સમુત્પન્નોઽસ્મિ ગેહેષુ, તથૈવ તથ વેદમનિ ॥ ૨૩ ॥

ભૃત્યતાં વાસતાં ચૈવ, ગતોઽસ્મિ बहुशो नृणाम् ॥

સ્વામિત્વમીશ્વરત્વં च, दरिद्रत्वं तथा गतः ॥ ૨૪ ॥

કુવામાં રહેનારા દેડકાની કુનિયા, કુવા જેવડી ! માયામાં રહેનારા જીવડાની કુનિયા માયા જેવડી. માયામાં રમનારાની નજર હાલનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ સુધી. તેથી આગળ પાછળ નહીં ! આ વાતો તેથી આગળ પાછળ નજર પહોંચાડનારની છે. હજી સાંભળો—

દંત મયા દત્તશ્ચાન્યૈર્-દંત મે ઘાતિતં તથા ॥

દત્તં મમાન્યૈરન્યેભ્યો, મયા દત્તમનેકશઃ ॥ ૨૫ ॥

પિતૃમાતૃસુહૃદ્ભ્રાતૃ-કલત્રાદિકૃતેન ચ ॥

તુષ્ટોઽસકૃત્ તથા દૈન્ય-મશ્નુષ્ઠૌતાનનો ગતઃ ॥ ૨૬ ॥

× × × × × × ×

તસ્માદુત્પન્નબોધસ્ય, વેદૈઃ કિં મે પ્રયોજનમ્ ॥

ગુહચિજ્ઞાનતૃતસ્ય, નિરીદસ્ય સદાત્મનઃ ॥ ૨૭ ॥ વિગેર.

(નર્થી રત્નો છે.) [માર્કંડેય પુરાણ. અ-૧૦]

અર્થ—હે પિતા ! જે આપતનો ઉપદેશ, આપ મને અત્યારે આપો છો; તે આપ-તનો અભ્યાસ, મેં પૂર્વે અનેક વાર કર્યો છે. તે શિવાય શિલ્પાદિ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ પણ મેં કર્યો છે. [૧૬] દશહજારથી અધિક વરસોની વાત મને યાદ છે. હું અનેકવાર દુઃખી થયો; તથા અનેકવાર સુખી થયો. અનેકવાર દુઃખનો નાશ કરવા, અને સુખની પ્રાપ્તિ કરવા મેં પ્રયત્ન કરેલા છે. [૧૭] શત્રુ, મિત્ર તથા સ્ત્રિ સાથે અનેકવાર સંયોગ વિયોગ થયા છે. મેં અનેક માતાઓને અને પિતાઓને પણ દેખ્યા છે. [૧૮] હજારો સુખદુઃખનો અનુભવ મને થયો છે. અનેક ભાઈઓ અને અનેક પિતા પણ મને મળ્યા છે. [૧૯] મળામિત્રથી ભરેલી સ્ત્રીની જઠરમાં, મેં અનેકવાર વાસ કર્યો છે. [સાંભળો-સાંભળો-આ દેવી વાણી ? આ આપણી પોતાની ધુંયનો ઉકેલ છે.] એમ કહું કે-મળામિત્રથી ભરેલી સ્ત્રીની જઠરમાં, મેં અનેકવાર વાસ કર્યો છે. હજારો રોગોનાં કષ્ટ મેં ભોગવ્યાં છે. [૨૦] ગર્ભનાં દુઃખ, પછી આળપણમાં, જીવાનીમાં, અને જુદાવરથામાં જે જે દુઃખો મેં ભોગવ્યાં છે તેની મને યાદ છે. તેનું મને સ્મરણ છે. [૨૧]

[આવા મહાત્માને ધન્ય છે. જેને ધડીની ખજાર નથી; ધડી પછી પોતાનુંજ શું થશે ? તે પોતેજ જાણતા નથી; એવા સંત બ્રાહ્મણોએ, ‘હું મહાત્મા’-‘હું પંડિત’, ‘હું બ્રહ્મવાદી અગર બ્રહ્મનિષ્ઠ’, ‘હું ગુરુ’, ‘હું આચાર્ય’; ‘હું પુરાણી’, ‘હું ઉપદેશક’, ‘હું માની’, અગર ‘હું ભક્ત’-એવા દાલા દાદમાં કદિ ઠગાવું નહીં. પોતે પોતાને જોઈ લેવા. પોતામાં કંટાળી દિવ્ય શક્તિ છે; તેનો તોલ પોતેજ કરી લેવો. દંભ, દંભ કરનારને

પીડે છે. કલ્યાણીની પરવા હોય; તેને દંભ કરવાની, જરા જેટલી પણ જરૂર નથી. જેના ગજવામાં પાઈ નથી; તે નાતનાં નોતરાં લખે; તેા તેમાં હસવા સિવાય ખીજું કંઈ નથી. એ શબ્દ બોલતાં આવડે; ઉપદેશ કરતાં આવડે; તેા તેણે જગદ્ગુરૂ શ્રીકૃષ્ણને નામે હૃદીએ લખવી. શેઠ તે ! પ્રભુને નમી નમીને, નમ્રતાપૂર્વક કહેલું. હવે આગળ સાંભળો. પુત્ર પિતાને કહે છે કે—]

‘હે પિતા ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, પશુ, કીડા, મૃગ અને પક્ષીના ઉદરથી, મેં ધણીવાર જન્મો લીધા છે. [૨૨] જે પ્રકારે હું આપને ઘેર અવતર્યો છઉં; તે પ્રકારેજ મેં ધણીવાર રાજસેવક તરીકે તથા સેન્યમાં ચોદા તરીકે અવતાર લીધો છે. [૨૩] અનેક માણસોનો નોકર, દાસ, તથા અનેકવાર શેઠ, પ્રધાન, અને કંગાલ પણ હું બન્યો છઉં. [૨૪] મેં ધણીવાર ધણીને માર્યો છે; તથા અનેકાંએ અનેકવાર મને માર્યો છે. મેં ધણીવાર દાન દીધું છે; અને ધણીવાર દાન લીધું છે. [૨૫] પિતા, માતા, સ્નેહી, ભાઈ, અને સ્ત્રિ ઇત્યાદિમાં હું ધણીવાર સંતોષ પામ્યો છઉં; અને ધણીવાર તેમનાથી દુઃખી થઈને આંસુનાં જળથી મેં મારું મુખ ઘોચું છે. [૨૬] આ પ્રમાણે સંસારમાં ફરતો ફરતો, મોક્ષ દે એવું જ્ઞાન મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે. ચાર વેદો સર્વ પ્રકારે મને જ્ઞાત છે. [૨૭-૨૮]. ગુરૂના ઉપદેશથી તૃપ્ત થઈને મને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. તેથી હું ચેષ્ટારહિત શાંત સદા આત્મામાં છઉં. તેા હવે મારે વેદોના જ્ઞાનનું કંઈ પ્રયોજન નથી. [૨૯]

× × × × ×

તદ્માષાસ્વામ્યદે તાત, ત્યક્ત્વેમાં કુઃશ્ચસંતતિમ્ ॥

ત્રયીધર્મમધર્માદયં, કિં પાપફલસન્નિભમ્ ॥ ૩૨ ॥

હવે મારે પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા જેટલુંજ કામ બાકી છે. તેથી-હે પિતા ! આ દુઃખરૂપ સંસારના પ્રવાહ તળને, ધર્મઅધર્મથી યુક્ત એવા વેદને પણ તળને, હું હવે વનમાં જાઉં છઉં. પછી પાપના ફળ સરખું કંઈ : કું નહીં. [૩૦-૩૧-૩૨.]

પુત્રનાં આ વચનો સાંભળી, પિતા આશ્ચર્ય પામ્યો. પુત્રે ફરી કહ્યું કે-‘હે પિતા ! આ બાબતમાં, આપને કંઈ પુછવું હોય; તેા મને પુછી લ્યો. આપને આટલો જવાબ આપી, હું આપના ઋણમાંથી મુક્ત થાઉં. ખીજી સેવા કરવાનો હવે મારે સમય નથી.’ પિતાએ પૂછ્યું. “હે પુત્ર ! જન્મ મરણ સંબંધી મને ખુલાસો કર !” તેના જવાબમાં પુત્રે કહ્યું કે—

શૃણુ તાત યથા તત્ત્વ-મનુષ્યં મયાડસકૃત્ ॥

સંસારચક્રમજરં, સ્થિતિર્યથ ન વિચિતે ॥ ૪૭ ॥

પુત્રે કહ્યું કે-હે પિતા ! આ સંસારમાં, મને વારંવાર જેનો અનુભવ થયો; તે એ-કે આ સંસારચક્ર અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે; અને તેની સ્થિતિ કોઈ પણ પ્રકારે ચોક્કસ નથી-એટલે અસ્થિર છે. [૪૭] વિગેરે વિગેરે.

પછી પિતાને ખીજાં દષ્ટાંતદ્વારા, જ્ઞાન આપી, પુત્ર ત્યાંથી વનમાં ચાલ્યો ગયો. પિતા પણ વનમાં ચાલ્યા ગયા. શા માટે આ દષ્ટાંત આપ્યું હતું ?-સાંભળો-આત્મા આકાશના જેવો એકને એક અસંગ. જેમ આકાશમાં પવને પ્રેરેલાં વાદળાં, આવે અને જાય; તેમ આત્મા અનેક દેહ ધારણ કરે; અને તે દેહોને પડ્યા મેલે. હજી એક દષ્ટાંત આપું તો હીક.

દૃષ્ટાંત—યોગવાસિષ્ઠ નિર્વાણ પ્રકરણ સર્ગ ૭૭ મો. વસિષ્ઠ રામચંદ્રને કહે છે કે—
‘પૂર્વે જે શિખિધ્વજ રાજા હતો; તેવોજ ભવિષ્યમાં દ્વાપર યુગમાં થશે. તેને ચૂડાલા નામની તત્ત્વજ્ઞાની રાણી હતી. તે ઉજ્જનનમાં રાજ્ય કરતો હતો. રાજરાણીને રમતાં જમતાં, ખાતાં-પીતાં, પૂર્વના પૂણ્યને પ્રતાપે, તત્ત્વજ્ઞાનની જગ્યાસા પ્રગટી. તેની અસર પ્રથમ ચૂડાલા ઉપર થઈ. ‘અહો હું આત્મા, અજરઅમર ! તેને આ બધું સુખદુઃખ શું ?—જેનો પારજ ન આવે; તેવો આ સંસાર શું ?’ વિગેરે વિચારો અંતરથી ઉભરાણા. શરીર મુકાવા લાગ્યું. ‘જેને દરકાર છે; તેને હું અનુકુળતા આપું છઉં;’ એ નિયમસર ચૂડાલાને, યોગ સાધવાની પ્રેરણા પ્રભુએ કરી. અનુકુળતા મળતાં, જીવનપથમાં દિવ્ય પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. અંગે-અંગમાં પ્રકાશ ઉભરાણો. શિખિધ્વજે ચૂડાલાને પૂછતાં તે બોલી હતી કે—

પશ્યમિ ચમ્પનયનરશ્મિભિરિન્દ્રયૈર્વા,

ચિત્સેન સ્નેહ દિ તદંગ ન કિંચિદેવ ॥

પશ્યમિ તદ્ચિરહિતં તુ ન કિંચિદંતઃ,

પશ્યમિ સમ્યગિતિ નાથ, ચિરોદયાસ્મિ ॥૩૧॥ (સર્ગ ૭૯).

અર્થ—‘હે નાથ ! નેત્રોનાં તેજથી, ખીજી ઇન્દ્રિયોથી, અને ચિત્તથી જે કાંઈ દેખાય છે; તે કાંઈજ નથી. માત્ર ગિદ્યા આભાસજ છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી અગોચર, એવી જે કાંઈ નિર્વિશેષ વસ્તુ (બ્રહ્મ) છે; તેને હું સારી રીતે અંદર, અને બહાર ભરપુર દેખું છઉં. અને તેથીજ હું અબ્યુદય અને શોભાથી યુક્ત છઉં.’

આ સાંભળી શિખિધ્વજ ધણેજા હરખાયો. તે સાંધેતેને એમ પણ થયું કે—‘હું પણ કાંઈ કરી લઉં’ અરે ! પણ તે અહીં નહીં અને ! આ ઘરબાર, આપુત્રાદિ મહામોહનાં સ્થાન ! વળી તેમાં હું રાજા ! મારે ધણી ખમાખમા ! ત્યાં આ ન અને ! આ-હો-હો-ભમાં સંસારનાં સુખ; ત્યાં આત્મસુખનાં અંધારાં ! જે અદૃશ્ય છે; તે જીવનનું ધ્યેય છે. ખાટે દૃશ્યનો વિલપ થવોજ જોઇએ.’ આવા વિચાર કરતો કરતો, રાજા તૈયાર થઇ ગયો.

એક રાત્રે રાણી સુતી હતી. રાતના ખાર ઉપર એક બેનો અમલ હતો. રાજા પોતાના મોઢ ભર્યા શયનમાંથી, ચાલી નીકળ્યો. મંદરાચળની તળેટીમાં પર્ણકુટી આંધીને રજો. તે સંબંધી વસિષ્ઠ મહારાજ કહે છે કે—

इति दिवसमखेदं, मंदरोपांतकच्छे ।

ચિરચિત્ત ઉટર્જેતદ્-માલવેશો નિનાય ॥

મહાનૃપતિચિલાસં, તં ન સંસ્માર કં વા,

સ્ફુરતિ હૃદિ વિવેકે, રાઝયલ્લક્ષ્મ્યો હરેતિ ॥ ૬૨ ॥

[યોગ. નિર્વાણપ્ર. સ. ૮૪.]

અર્થ—એ પ્રમાણે મંદરાચળની તળેટીમાં પર્ણકુટી આંધી, તેની અંદર ખેદ પામ્યા વિના પ્રસન્નતાથીજ, એ રાજાએ દિવસો ગાળવા માંડ્યા. નાના પ્રકારનો રાજવિલાસ, જે પોતે ભોગવતો હતો; તેનું સ્મરણ પણ તેણે કર્યું નહીં. કારણ કે હૃદયમાં વિવેક ઉત્પન્ન થયા પછી, રાજ્યલક્ષ્મી કોઇના મનનું હરણ કરી શકતી નથી. [૬૨] તે રાજા ખંત રાખીને સ્નાન, પૂજન, જપ, તપ કરતો હતો. તેથી અવકાશ મળે; ત્યારે ફળફૂલ વીણી લાવી, સંતોની સેવા કરતો હતો.

હવે આપણે ઉલ્લખનના રાજ્યમહેલમાં પાછા વળો. રાણી ચુડાલા જાગે છે. શયન ખાલી જોતાં, ગભરાય છે. યોગદારા જોતાં, રાજ્યને મંદરાચળ તરફ જતો, રાણીએ જોયો. ‘અહો ! યસ ! આમજ નવો પડદો પડતો હશે ! પણ આવા ત્યાગથી શું વળે ! ત્યાગ પહેલાં ત્યાગનું શિક્ષણ લેવું જોઈએ. પછી શિક્ષણનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. અભ્યાસ કરવાની સંપૂર્ણ સગવડ, આપવા હું તૈયાર છઉં. પછી બધા ગએલી સોંદરીનો ભય નથી. માટે તેમને હું અહીં તેડી લાવું-તો ઠીક.” એમ વિચાર કરીને, રાણી, તુરત આકાશ માર્ગે ઉડી; પણ માનશુકન થવા લાગ્યાં. પાછી વળી, રાજની લગામ હાથમાં લીધી. જળકમળવત્ રાજ્ય કરવા લાગી. પછી એ વખત રાજ્યને મળવા તે ઉડી; પણ માનશુકન થતાં પાછી વળી. આમ કરતાં વરસ અઢાર થયાં. ફરી રાણી આકાશ માર્ગે ઉડી. સારા શુકન થતાં મંદરાચળ પહોંચી. દૂરથી પર્ણકુંડી જોઇ, દૂરથી રાજ્યને પણ જોયો. રાની વૈરાગી અને યોગી-તો પણ ભારતની રમણી ! પતિને પ્રભુ માનનારી દેવી ! પતિની મિત્ર નહોં; પણ બહાલામાં બહાલી દાસી-દીવાન-રંભા-અને ભોજને માતા ! રાજ્યને જોતાં, રાણીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. થોડીવારે ધીરજ આવતાં, પોતે શા માટે આવી છે; તે યાદ આવ્યું. પણ આ વેશે હું રાજ પાસે જઇશ; તો રાજ મને પોતાની સ્ત્રી-બાળક જેવી અચાન-સમજ માંડે નહોં માને. પછી તે તુરત બ્રાહ્મણરૂપે બની ગઇ. તે યોગી હતી. અનેક રૂપ ધરતાં વાર નહોતી. પર્ણકુંડીની નજદીક આવતાં, રાજ્યએ તેને બ્રાહ્મણ સમજી, સત્કાર કર્યો. બ્રાહ્મણે રાજ્યને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો.

તે બ્રાહ્મણ ભાર દઇ દઇને રાજ્યને કહેતો હતો કે—

વસંતતિગ્રકા —

અસ્મિન્ સ્વભાવશક્તિ, જગતિ પ્રવૃદ્ધે ।

દેહા ઇમંતિ પરિતો, વિવિધા વિકારાઃ ॥

પ્રક્ષીણવાસનતયા, ન ભવંતિ કેચિત્ ।

મૃયો ભવંતિ ચ પુનસ્તિથતરે ઘનાસ્થાઃ ॥ ૧૪૭ ॥ [સર્ગ ૮૫].

અર્થ—સ્વભાવ વરેજ સ્થિતિ પામેલા, આ જગતની અંદર, વિવિધ પ્રકારના વિકારો રાવાળા જરાયુજ, અંડજ આદિ દેહો ભર્યા કરે છે. કેટલાએક જ્ઞાનવાન જીવો વાસના ક્ષીણ થઇ જવાને લીધે પાછા જન્મતાજ નથી. અને કેટલાએક અજ્ઞાની જીવો, ભોજો વિષેજ દૈઘ આસ્થાને લીધે, બંધાએલા હોવાથી, વારંવાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. [૧૪૭]

વિગેરે વિગેરે-તોપણ તે પુનર્જન્મ પામ્યો. વાસનાએનો તદ્દન ક્ષય થયો; ત્યારેજ તેની મુક્તિ થઇ. જે વેપારીને ચોટામાંથી દુકાન વધાવી લેવી હોય; ઉપાડી લેવી હોય; તેણે આ વાત, માસ બેમાસ અગાઉ, ચોટામાં જાહેર કરવી જોઈએ. જેથી જેનું દેહજીવંતું હોય; તે તેઓ પતાવી દે. દેહજીવંતું પતી ગયા પછીજ, દુકાન વધાવાય.

પવનની પ્રેરણાથી આકાશમાં અનેક વાદળો આવે; અને જાય; તેમ કર્મની પ્રેરણાથી, આત્મામાં અનેક દેહ આવે અને જાય. આકાશ જેમ અલેપ રહે; તેમ જીવે દેહોથી અલેપ રહેવું જોઈએ. એમ દત્તાત્રેયે યદુરાજ્યને કહ્યું.

(૪) હવે દત્તાત્રેય જળ નામના ચોથા ગુફાની વાત કરે છે—

સ્વચ્છઃ પ્રકૃતિઃ સ્નિગ્ધો, માધુર્યસ્તીર્યમૃર્ત્વનામ્ ॥

મુનિઃ પુનાત્યપાં મિત્ર-મીક્ષોપસ્પર્શકીર્તનૈઃ ॥૪૪॥

અર્થ—હવે જળ પાસેથી હું જે શીખ્યો છઉં; તે કહું છઉં—જળ જેમ સ્વચ્છ, સ્વભાવથીજ સ્નિગ્ધ (ચિકાસવાળું) મધુર, મનુષ્યોને પવિત્ર થવાનું સ્થાન, અને દર્શન-સ્પર્શ અને કીર્તનથી પણ પવિત્ર કરનાર છે. તેમ યોગીએ પણ, સ્વચ્છ, સ્વભાવથીજ સ્નિગ્ધ, મધુર બોલનાર, મનુષ્યોને પવિત્ર થવાનું સ્થાન, અને દર્શન સ્પર્શ અને કીર્તનથી પણ, પવિત્ર કરનાર થવું. (૪૪)

૪૪ વિવેચન—

જળ જેવા શુદ્ધ અને પવિત્ર રહેવાની વાત કરી. જળને પણ—

ચોપાદ—ભૂમિ પરત ભા ડાબર પાનિ, જિમિ જવહી માયા લપટાની.

આકાશમાંથી પડેલું જળ ધણુંજ ચોખ્ખું હતું. તેને પૃથ્વીનો સંગતતાં, કાદવ જેવું મેલું બન્યું. સત્ બ્રાહ્મણની રહેણીકરણી, પ્રથમ શુદ્ધ અને પવિત્ર હોય છે. તે જેમ જેમ લોકોની સાથે હળે મળે; ત્યારે તે મેલા-ડોળા-બને છે.

જળ મેલા પદાર્થને મિળ કરે; પણ અભિમાન કરતું નથી; તેમ યોગીએ ભાવિક શિષ્યને આત્મલાભ આપ્યા છતાં, અભિમાન કરવું ન જોઈએ. જળ પીધા પછી શાંતિ થાય; તે બે પાંચ કલાક માટે. યોગીનું ધર્મ્યામૃત પીધા પછી જે શાંતિ થાય; તે નિત્ય રહે છે. જળની મધુરતા માત્ર જાહેર, યોગીના ધર્મ્યામૃતની મધુરતા અર્થાગે-સર્વ ઇન્દ્રિયોને. જળથી બહાર શાંતિ થાય; યોગીના જળથી હૃદયમાં શાંતિ થાય.

અદમિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયંતિ, મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ॥

વિષાતપોમ્યામ્ મૃતાત્મા, બુદ્ધિજ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥૧૦૯॥

ક્ષાંત્યા શુદ્ધયંતિ ચિદ્રાંસો, દાનેનાકાર્યકારિણઃ ॥

પ્રચ્છન્નપાપા જાપેન, તપસા સર્વેષ્વ દિ ॥૧૦૭॥ [મનુસ્મૃતિ અ. ૫]

અર્થ—જળ વડે શરીરના અવયવો શુદ્ધ થાય છે; સત્ય વડે મન શુદ્ધ થાય છે; બ્રહ્મવિદ્યા અને તપ વડે જીવાત્મા શુદ્ધ થાય છે. (૧૦૯) વિદ્વાનો ક્ષમા વડે શુદ્ધ થાય છે; અકાર્ય કર્મ કરનારા દાન વડે શુદ્ધ થાય છે; જાનું પાપ કરનારાઓ જપ વડે શુદ્ધ થાય છે; અને સર્વજનો તપ વડે શુદ્ધ થાય છે. (૧૦૭)

જાયંતે ચ મિચંતે ચ, જલેષ્વેવ જલૌકસઃ ॥

ન ચ ગચ્છંતિ તે સ્વર્ગ-પ્રવિશુદ્ધમનોમલાઃ ॥૩૯॥ [૨કંદપુરાણ કાશીખંડ]

૪૪ પદ્મંકંદ—સ્વચ્છઃ—સ્વચ્છ. પ્રકૃતિઃ—સ્નિગ્ધઃ—સાધારણ રીતે સ્નિગ્ધ. માધુર્યઃ—મધુર. તીર્યમૃઃ—તીર્થસ્થાન તથા. ર્ફક્ષા ચ ઉપસ્પર્શક કીર્તન ચ-તૈઃ—દર્શન, સ્પર્શ અને કીર્તનથી જળ. નૃણાં (દ્વિતીયામાં છે) પુનાતિ—લોકોને પાવન કરે છે. અપાં મિત્ર મુનિઃ—જળની માફક યોગીએ.

અર્થ—માછલાં વિગેરે જળ જતુંઓ, જળને વિશેજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને મરણ્ય પામે છે; તોપણ તેમના મનનો મળ શુદ્ધ ન થવાથી, તેઓ સ્વર્ગે જતાં નથી (૩૯) હિંદુ ધર્મે ઘણી ચોખવટા કરી આપી છે; પણ વાંચતાજ નથી; તેમને શું કહીએ ! ભાગવતના પાંચમા સ્કંધે ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે—

મોદકકલિન્મગાત્રોડપિ, સ્નાત કૃત્યભિધીયતે ॥

સ સ્નાતો યો દમસ્નાતઃ, સ વાદ્યામ્યંતઃ શુચિઃ ॥૩૦॥

અર્થ—પાણીથી શરીરને બીજવવું; તેથી કાંઈ સ્નાન કર્યું; એમ કહેવાય નહીં. પરંતુ જેઓ ઇન્દ્રિયોના દમનરૂપી સ્નાનથી મનને બીજવે છે; તેઓએ સ્નાન કર્યું કહેવાય છે; અને તેજ બહારથી અને અંદરથી પવિત્ર છે.

આ ગંગાસ્નાનની નિંદા નથી; નહીં તો સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી ! ઘેર જઇને વાત કરો કે—‘મહારાજ કહેતા હતા કે—નહાવું ધોવું તે નકામું છે; વિગેરે.’ હું જે કહું છઉં; તે બરાબર સાંભળો; અને પછી તેનો વિચાર કરો ! નહીં તો—સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી ! ઓ ભાધરે ! મારા—સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી ! બેંશો અને ઘોડા પણ બે ત્રણ દહાડે ન્હાય; ત્યારે તેને શાંતિ વળે છે. વિદ્યાનની દષ્ટિથી પણ જળને અને સ્નાનને મહિમા ધણો છે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે—માત્ર સ્નાન અથવા શરીર શુદ્ધિ કરવી તે હીક છે. તનમાં અને મનમાં સ્ફુરણ તથા પવિત્રતા પુરવી આવશ્યક છે. હિંદુઓ લગ્યા; તેમાં વળી બ્રાહ્મણ વંદનીય હોવાનું કારણ આ છે, તોપણ તેથી આગળ મનશુદ્ધિનો પ્રદેશ છે. મનુષ્યના દેહમાં આત્મા પછી; જેઓ પુણ્યશાળી હોય; અનેક જન્મની જેમની ખેડ હોય; તેઓજ મનની શુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે—

ચોપાધ—પુણ્યપુંજ બીનું મીલહી ન સંતા, સત્સંગતિ સંસૃતિ કરી અંતા.

એવા સંત સુલભ થાય; ત્યારે મનશુદ્ધિની વાત કરાય. [સાંભળો ! સાંભળો ! સાંભળવા નવરાં છોને ? નહીં તો બંધ કરું !...ત્યારે શાંત બેસી જાઓ ! જરા જેટલી પણ—ગડબડ મુને ગમે નહીં]. સાંભળો—ત્યારે—ભીષ્મ બાણુશય્યા ઉપર સુતા છે; યુધિષ્ઠિર મહારાજ સાંભળે છે—[શાંતિ પર્વ અ. ૧૧મે.] [ઉપગતિ]

આત્મા નવી સંયમતોયપૂર્ણા, સત્યાવહા શીલતટા દ્યોમિઃ ।

તૈત્રાભિષેકં કુરુ પાંડુપુત્ર, ન ધારિણા શુદ્ધયતિ ચાંતરાત્મા ॥૭૭॥

અર્થ—હે પાંડુ રાજાના પુત્ર ! આત્મરૂપી નહી છે, તે સંયમરૂપ જળ વડે પરીપૂર્ણ છે; તેમાં સલ્પરૂપી પ્રવાહ છે; તેને શીલરૂપી તટ (કાંઠા) છે; તેમાં દયારૂપી તરંગો છે; આવી નદીમાં તું સ્નાન કર ! કારણકે અંતરાત્મા પાણીથી પવિત્ર થતો નથી. [૭૭]

ન તથા પુષ્કરે સ્નાત્વા, ગયાયાં કુરુજાંગલે ॥

મુચ્યતે પુરુષઃ પાપા-લથા સ્નાતઃ ક્ષમાદિષુ ॥૭૮॥

[પારાશર સંહિતા. પ્રકરણ ૨.]

અર્થ—જેવી રીતે ક્ષમાદિને વિશે સ્નાન કરનારો પુરુષ પાપથી મુક્ત થાય છે; તેવી રીતે પુષ્કરમાં, ગયામાં અને કુરુજાંગલમાં સ્નાન કરવાથી પાપથી મુક્ત થતો નથી. (૭૮)

દતોત્રેયે કહ્યું કે—‘ચોગીએ જળના જેવા સ્નેહી, પવિત્ર, વિગેરે રહેલું; પણ ચોગી તે કોણ ?—કેટલા જળે ધોયેલો પુરુષ ? સમજાય છે ને ? હવે એકજ વાત કહું—તે એ કે—

(અપૂર્ણ.)

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવ સંવાદ].

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાન્નપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૭ મું.]

ચૈત્ર ૧૯૮૩.

[અંક ૧૩ મા

હ્યો ત્યારે રામ રામ !

આ અંકની સાથે પુસ્તક ૧૭ મું પુરું થાય છે. હવે આપને ગમે તો ચાલુ રાખજો; નહીં તો રામ રામ ! રામ રામ કરવા હોય; તો રામ રામનો પત્ર, અવશ્ય લખવો જોઈએ. ચાલુ રાખવા વિચાર હોય; તો લવાજમ રૂ. ૨-૩-૦ મોકલવાનો વિલંબ પોસાય નહીં. નહીં તો વૈશાકનો અંક ઉનાળાની રળ પછી અશાડમાં મળશે.

આ માસીક વાંચતાં આવડે છે ?—આ કથા નિર્વૃત્ત ચિત્તથી, અને નિરપેહ મને, કરવામાં આવે છે; તથા લખવામાં આવે છે. આપ પણ નિર્વૃત્ત ચિત્તવાળા, અને નિરપેહ મનવાળા થઈને, શાંતિથી આ વાંચજો. ત્યારે તેના ઉડાણમાં પડેલો આત્માનંદ, અંતરમાં જાગ્રત્ થશે. ત્રીજી વારના વાંચન પછી સંતોષ થશે.

ખુલાસો—નવા ગ્રાહકોને શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવ સંવાદ જોઈએ; તો ૨-૩-૦ ને બદલે ૨-૧૫-૦ મોકલવા. II પુસ્તક ૧૭ ના પહેલાં એકાદશ સ્કંધના ૨૪ ફરમા નીકળ્યા ચૂકેલા છે. જેમની પાસે માત્ર ૧૭ મું પુસ્તકજ હોય; તેમણે ૨૪ ફરમાના પુસ્તકના ૧-૦-૦ તથા ત્રણ આના પોસ્ટેજના મોકલવા. એટલે ૩-૬-૦ નો મ. ઓ. કરવો. કુપનમાં વીગત લખવી.

અત્યારની દુનિયા શું પાકારે છે ?—ઠામ ઠામ, દેશે દેશ વૈભવના અનેક સાધનો દીનપ્રતિદિન ખડાં થતાં જાય છે. લોકો અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવતાં હોય; એમ જણાય છે—દેખાય છે. પણ તે બધું ઉપર ઉપરથી છે. તેમનાં હૈયામાં હાથ ધાલો; તો અનેક ઉપાધિઓની હોળીઓ બડબડી રહી છે. યુરોપના ડાહ્યા દીવાનો, સુલેહ શાંતિની અનેક વાતો કરી રહ્યા છે; પણ અંદરખાનેથી લડાઈની તૈયારીઓ મોટા પાયા ઉપર કરી રહ્યા છે. ચોટ વેપારીઓ મોટી ધામધૂમ કરી રહ્યા છે; પણ તે ઉપર ઉપરથી

છે. અંદરખાનેથી અનેક ઉપાધ્યોનો ઘેરો છે. સગા સંબંધી એકબીજાને ‘આવો, આવો’ કરી રહ્યા છે; પણ તે ઉપર ઉપરથી છે. અંદરખાનેથી કોઇ કોઇને ચાહતું નથી. ચાહે તો સ્વાર્થ જેટલું જ ! જરી જરીમાં વાંધા પડે; અને જરાં વાંધા પડે; ત્યાં વઢી મરે; તે સંબંધી નથી. અનેક વૈદો અને ડોક્ટરો, અનેક પ્રકારની નવી નવી દવાઓ, જગતમાં રજુ કરી રહ્યા છે; પણ દવાખાનામાં દરદીઓની સંખ્યા દીન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. એકબીજાને પસંદ કરીને યુવકયુવતિ પરણે; તોપણ એકબીજાથી સંકોચાતાં રહે છે—બુદ્ધિ દીલથી વાતચીત કરી શકતાં નથી. કારણ કે રખેને જરા વાંધા પડતાં, છૂટા છેડાની ફર્યાદ નોંધાવશે; અને માંડેલા માળો વીંધી નાંખશે ! આ ઉપરાંત જેમ ઘણાં સુખનાં સાધનો, તેમ ઘણા અકસ્માતો ! ધરમાં એકને અકસ્માત થાય; તો ધરનાં સૌને આંચકા આવી પડે

આલમની અટારીએ ઉભા રહીને, સંસારના આવા અનેક રોગને પારખવા, ભાંગેલા હૃદયોને સાંધવાં, દાઝ્યાં દિલને મલમ પટા બાંધવા, કસહના ધરતીકંપો શમાવવા; આત્માની ઔષધિઓ કહેવી; સુતાં આત્મિક સુખને જગાડવાં, ત્રેરણાની પાંખો પ્રગટાવવી; દીવામાં દિવેલ પૂરવું; શમ સંકારવી; ચૈતન્ય શૂન્યને ચૈતન્ય પાવાં; જડને રસ બીનાં કરવાં; એ અમારા વિશેષ ધર્મ છે. માનો હાથ ફરે; અને પુત્રાદિને શેર લોહી ચડે, તેમ અમારી બ્રાહ્મણોની સંભાળ વધે; તો સુતો સમાજ જગત્ર થાય ! મરતો સમાજ સજીવન થાય.

નોણિયાને અને સર્પને વેર. નોણિયાને સર્પના ડંખનાં ઝેર ચડે; પણ નોણિયો નોળ-વેશ સુંઘી લે; તો સર્પનું ઝેર ઉતરી જાય; તેમ આખા દિવસની અનેક અથડામણોમાં, તડકી છાંયડીમાં, સુખદુઃખના ધક્કાઓમાં, મનમાં સંસારનાં ઝેર ચડે. રાત્રે આ વાંચન કરે; તો જરૂર કાંઈક ઝેર ઝોણું થાય. મનનાં અનેક પરમાણુઓ, આધાં પાછાં થઇ જાય; અને કેટલાંએક પરમાણુઓ, ખરી ગયાં પણ જણાય. આ પત્રિકાનું વાંચન, આધાં પાછાં થઈ ગયેલાં પરમાણુઓને ઠીકઠાક કરે છે; અને ખરી પડેલાં પરમાણુઓને, મનમાં Recreat—પૂરી આપે છે. જુઓ પુંદા પર લખ્યું છે કે—આ પત્રિકા—Light on Reason છે. અથવા Light on difficulties, which appear often, before us—છે. વાદળી વરસે; અને વાતાવરણ ધોવાય; જ્ઞાન વરસે અને અજ્ઞાન ધોવાય. નિઃસાહને સ્થાને ઉત્સાહ પ્રગટે; નિરાશાને સ્થાને આશા આવીને ઉભી રહે; ક્રોધને સ્થાને ક્ષમા કરવા, દિલ લલચાય; શોકને સ્થાને આનંદ પ્રગટે; મોહને સ્થાને વૈરાગ્ય વેગ કરે.

આ માસીક જેવાં ત્રેરણાં આપનારાં અત્યારે ખાસ અનેક માસીકની, જરૂર છે. દરેક સંપ્રદાયોમાં જ્ઞાન વસંતરૂપે ફાલે; એવું આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પણ તેમ ન અને; તો—ત્યાં સુધી, આ પત્રિકાનો પ્રચાર, દરેક સંપ્રદાયે કરવો ઘટે છે.

દરેક સંપ્રદાય સમય વર્તીને, નવી જુની સંસ્કૃતિના સંદેશા આપી શકે એમ છે. તેમ ન અને; ત્યાંસુધી આ માસીક સૌને ઉપયોગી છે. આ માસીક માત્ર વાંચવું, તે સત્સંગ નથી; વાંચવું—વિચારવું અને જે જે વાતો ગમી હોય; તે બીજા બાવિઝને કહી બતાવવી; તે સત્સંગ છે.

હ્રદયુદ્ધિ—ધર્મયુદ્ધિથી આ કામ થાય છે; કર્તવ્ય યુદ્ધિથી આ કામ કરાય છે. છતાં વેપાર યુદ્ધિથી આ કામ થાય છે; એમ માનવું: તે હ્રદયુદ્ધિ છે. આ કામ વેપાર યુદ્ધિથી થતું નથી. આ કામને અંગે, અનેક પુસ્તકો મફત આપી શકાય છે. એક દીવે અનેક દીવા થયા છે. અનેક ઠેકાણે સત્સંગનો લાભ આપી શકાય છે. અમદાવાદમાં અને રહીએ; અને દૂર દેશાવર સુધી, યાનભક્તિનાં પોષણ પાથરીએ; એવું આ સખળ સાધન છે.

આર માસના દાતણ કરતાં, આર માસની હજમત કરતાં, આર માસના સાયુ કરતાં, ઓછા ખર્ચે લવાજમ (૨-૩-૦) છે. છતાં થાક્યા હો; તો રામરામ. અપરાધ અમારા થયા છે. તે ક્ષમા કરી, તુરત ના લખી નાંખવી. વસ્તુ ત્રિય લાગી હોય; તો તુરત લવાજમ મોકલી દેવું. લવાજમ એકદું કરનાર, તમારે ઘેર ઉધરાણી કરવા આવે; તે પહેલાં તમારે ત્યાં જઇને બરી દેવું જોઇએ. આટલું આળસ-આટલો પ્રમાદ-આટલી બેદરકારી-હવે ન પોષાય! હવે સત્તર વરસ થયાં; અદારયું બેસશે. બીજાં પુસ્તકો જોઇએ; તો લવાજમ સાથે તે રકમ મોકલવી; અગર વી. પી. કરવા અહીં લખવું.

પાટણ, હારીજ—દાગણની પત્રિકા પહોંચતાં, પત્રિકા વાંચતાં, જ્યાં જ્યાં ગ્રેમ હતો; સજવતા હતી; ત્યાંથી ત્યાંથી પત્ર આવવા લાગ્યા; કે-‘અહીં જરૂર આવજો.’ બાવ હોય; ત્યાં બાવ ઉભરાય. તે બાબતમાં બન્યું તેટલું કર્યું. ન બન્યું; તે માટે ક્ષમા કરવી. વિશેષ વાતો છેલ્લે પાને છે.

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય ૭ મો ચાલુ.

ગયા અંકના ૫૩૬મા પાનાથી આગળ.

હવે એકજ વાત કહું-તે એ કે—

પરદાર-પરદ્રવ્ય-પરબ્રોહ-પરાંનમુક્ત: ॥

ગંગા જૂલે કવાડડગત્ય, મામયં પાવયિષ્યતિ ॥૧૫॥

(૨કંદપુરાણ કાશીખંડ અ. ૬ ઠો.)

અર્થ—ગંગા નદી કહે છે કે-પરબ્રોહ, પરધન, અને પારકાના દ્વેષથી રહિત-એવો પુરુષ, ક્યારે આવશે, અને પવિત્ર કરશે? (અર્થાત્ હું સર્વ જીવોને પવિત્ર કરૂં છઉં; પણ મારે ત્યાં એકદું અંધેલું પાપ, બાળી નાંખનારો, તે પવિત્ર પુરુષ છે.) (૯૫)

શ્લોકમાં અખદ્યુતે તો ધસારો કર્યો; પણ તેમાં સમજવાનું ધણું છે. બસ! થોડીજ વાત કરી. આ તો અભણ ડોશીઓ સમજે; એવી સહેલી વાત કરી છે. ‘મનમાં સંગા, તો કાથરોટમાં ગંગા’, એમ ડોશીઓ બોલે છે. આ યુગમાં જાતજાતના સાયુ, શરીરે ચોળવાનાં જાતજાતનાં અત્તરો, રનાન કર્યા પછી, કાળા મેને ઢાંકનારા-સુંદર બનાવનારા-જાતજાતના પાણીરો; વળી કપડાં પણ સુંદર. એટલે-શરીરને સ્વચ્છ અને સુંદર દેખાડવાના, અનેક અખતરો તૈયાર થઇ રહ્યા છે; તેમ મનને અશુદ્ધ કરવાના અખતરો પણ, અનેક તૈયાર થઈ રહ્યા છે. વળી મનને બગાડનારા નવા નવા અખતરો તૈયાર થતા જાય છે. બહુ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. જેનું મન બગડ્યું; તેની માનવતા બગડી. સંસારમાં રહો છો; મોટા થાઓ છો; સંબંધીઓની સાથે કામકાજ કરો છો; ધંધારોજગારમાં પણ,

અનેકને મળતા હશે; ત્યાં દરેક ઠેકાણે, મનને સાચવતાં શીખો ! જ્યાં જતાં મન યગડતું હોય; ત્યાં જતાં અટકો ! કરોડોની મીલકત સમું માનવતું મન છે; અને અજ્ઞેની મીલકત સમી-મનની શુદ્ધિ છે.

તતશુદ્ધિની અર્થત જરૂર છે; તોપણ જેમનું મન શુદ્ધ, તેજ માનવ છે. અનેક નિશાળો, માસ્તરો, મદ્રેસાઓ, પાઠશાળાઓ અને કોલેજો, મનશુદ્ધિ માટે છે. દેવદર્શન-પૂજન-પાઠ, મનશુદ્ધિ માટે છે. મોરી અથવા ખાળનો ધધોળ એવો છે-કે-તે ધડી ધડીમાં ગંધાય. તેમ મનનો સ્વભાવજ એવો છે-કે-તે ધડી ધડીમાં યગડે. પાણીની ડોલો છાંટી ખાળને સાફ રખાય. સત્સંગની સુગંધ છાંટીને, મન સાફ રખાય. વધારે ગંદો ખાળ ઉપર, શીનાબલ છંટાય; વધારે મેલો મનને શુદ્ધ કરવા, તપવ્રતાદિ કરવાં જોઈએ.

(૫) હવે પાંચમા ગુરૂ-અગ્નિ-ની વાત દત્ત ભગવાન કરે છે—

તેજસ્વી તપસા દીપ્તો, દુર્ધર્ષોદરમાજનઃ ॥

સર્વમક્ષોઽપિ યુક્તાત્મા, નાદત્તે મલમગ્રિવત્ ॥૪૫॥

ક્વચિચ્છન્નઃ ક્વચિત્સ્પષ્ટ, ઉપાસ્યઃ શ્રેય ઇચ્છતામ્ ॥

શુક્લે સર્વત્ર દાતૃણાં, દહન્ પ્રાશુત્તરાશુમમ્ ॥૪૬॥

સ્વમાયયા સૃષ્ટિમિદં, સદસલ્લક્ષણં વિશુઃ ॥

પ્રવિષ્ટ ઈયતે તેત્તત્, સરુપોઽગ્નિરિવૈધસિ ॥૪૭॥

અર્થ—ગુરૂ દત્તાત્રેય કહે છે કે-હું અગ્નિ પાસેથી જે શીખ્યો છઉં; તે હવે કહું છઉં-અગ્નિ જેમ તેજસ્વી, પ્રતાપથી દીપ્ત, ક્ષોભ કરવાને અશ-

૪૫ પદ્મછેદ—અગ્નિઃ-અગ્નિ. તેજસ્વી-તેજસ્વી. તપસા દીપ્તઃ-પ્રતાપથી દીપ્ત છે. દુર્ધર્ષમાક્ષો (ક્રોધથી ક્ષોભ ન પામે એવો) ઉદરમાજનમ્ દુર્ધર્ષોદરમાજનઃ-ક્રોધથી ક્ષોભ ન પામે એવો-ક્રોધથી મુંઝવે નહીં એવો-તથા પેટ વિના બીજાં પાત્રોને નહીં રાખનાર. સર્વમક્ષો અપિ યુક્તાત્મા-સર્વભક્ષી છતાં દોષથી રહિત એવો અગ્નિ. મલં (દોષને) ન આદત્તે-દોષને પ્રહણ કરતો નથી. તથા અગ્રિવત્ મુનિઃ-તે અગ્નિની મારફત યોગીએ પણ વર્તવું.

૪૬ પદ્મછેદ—અગ્નિઃ-અગ્નિ. ક્વચિત્ છન્નઃ-ક્રોધ ઠેકાણે (રાખથી ઢંકાએક્ષો) ગુપ્ત. ક્વચિત્ સ્પષ્ટઃ-ક્રોધ ઠેકાણે સ્પષ્ટ. શ્રેયઃ ઇચ્છતાં ઉપાસ્યઃ-શ્રેયની ઇચ્છવાળા-યાત્રીકોએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. દાતૃણાં-દાતાઓના. પ્રાક્ (પૂર્વના) ચ ઉત્તર (ભવિષ્યના) ચ યત્ અશુભં તત્ દહન્-પૂર્વના અને ભવિષ્યનાં પાપને ખાળનાર છે તે. દાતૃણાં સર્વત્ર મુક્તે-તે દાતાઓનું સર્વ ઠેકાણે ખાય છે.

૪૭ પદ્મછેદ—અગ્નિઃ વધસિ હવ-અગ્નિ લોકકામાં પેસીને નાના મોટા જણાય છે તેમ. સ્વમાયયા સૃષ્ટિ-યોતાની માયાથી સૃજેલું. સત્ અસત્-ઈતિ લક્ષણં યસ્ય તત્-ઈતિ સદસલ્લક્ષણં-ઈદં-સત્ અસત્-ઉચ્ય નીચું જેનું લક્ષણ છે એવું આ જગત્-એવા આ દેહોમાં. પ્રવિષ્ટઃ-પેટેક્ષો. વિશુઃ-આત્મા. તત્ તત્સરૂપઃ-તેવા તેવા રૂપવાળો થઇને. ઈયતે-જણાય છે. (હજી ૪૬ માં શ્લોકમાં અગ્નિની વાદી આપશે).

કથ, અને પેટ વિના બીજાં પાત્રોને નહીં રાખનાર, તથા સર્વ ભક્ષી છતાં, દોષથી રહિત રહે છે; તેમ યોગીએ પણ, જ્ઞાન વૈરાગ્યના અતિશયથી તેજસ્વી રહેવું; તપથી દીપ્ત, મુઝાવાને અશક્ય-એટલે ભયથી રહિત રહેવું; અને પેટ વિના બીજાં પાત્રો રાખવાં નહીં. વળી પોતાના ગુણાતીતપણાના ધર્મોથી પોતે સર્વ ભક્ષી છતાં, નિર્દોષ રહેવું. (૪૫) વળી અગ્નિ જેમ કોઈ ઠેકાણે છાનો, કોઈ ઠેકાણે સ્પષ્ટ, તથા કલ્યાણની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા લાયક છે. વળી હવિ આપનારાંઓનાં ભૂત-ભવિષ્યનાં પાપોને બાળી નાંખે છે; તથા તેઓ જે આપે છે; તે સર્વ પ્રકારે ખાય છે. તે પ્રમાણે યોગીએ પણ, કોઈ ઠેકાણે છાનું, કોઈ ઠેકાણે સ્પષ્ટ, અને કલ્યાણની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય રહેવું; તથા અન્ન આપનારાંઓનાં ભૂત-ભવિષ્ય પાપોને બાળી નાંખવાં; અને તેઓ જે આપે; તે સર્વ ઠેકાણે ખાઈ લેવું. (૪૬) વળી અગ્નિ જેમ લાકડામાં રહેવાથી, તે તે લાકડા જેવો-લાંબો ટુંકો-જણાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તેવા સ્વપાળો તે નથી. તેમ આત્મા પણ પોતાની અવિદ્યાએ સજેલા, આ ઉંચ નીચ દેહોમાં રહેવાથી, ઉંચો નીચો જણાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે, ઉંચ કે નીચ નથી; તેમ યોગીએ વિચારવું. [૪૭]

૪૫ થી ૪૭ વિવેચન—

તેજસ્વી—જે ધન એકદું કરે; તે ધનવાન; તેમ જે પુરૂષ દેહના સત્ત્વરૂપ વીર્યની રક્ષા કરે; તે તેજસ્વી છે. શરીરમાં જે તેજ છે, તે વીર્યનુંજ છે. રાજા વિનાનું રાજ ફીકડું, વીર્ય વિનાનો દેહ ફીકડો.

યઃ સ્વધારેષુ સંતુષ્ટઃ, પરદારપરાંગમુહઃ ।

સ ગૃહી બ્રહ્મચારિત્વાદ્-યતિકલ્પઃ પ્રકલ્પતે ॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષી, અને પરસ્ત્રીથી વિમુખ રહે છે; તે પુરૂષ ગૃહસ્થ હોવા છતાં, સાધુ જેવો ગણાય છે.

વિષયનું બળ ધણું છે; અને માનવીનું-પામરપણું અધાગ છે; તેથી દિલ્હીના સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરને ભીષ્મ પિતામહ કહે છે કે—

પકરાક્યુષિતસ્થાપિ, યા ગતિર્બ્રહ્મચારિણઃ ।

ન સા ક્રતુસહસ્રેણ, ચક્તું શક્યા યુધિષ્ઠિર ॥

અર્થ—હે યુધિષ્ઠિર! માત્ર એક રાત્રિ, વિષયના વિકાર વિના, પવિત્રપણે ગાળવામાં આવે; તો તે બ્રહ્મચારીની જે ગતિ થાય છે; તે ગતિ હજાર યજ્ઞ વડે પણ પ્રાપ્ત થતી નથી.

વિગેરે વિગેરે. આજકાલ બ્રહ્મચર્યનાં ભાષણ કરનારા, લેખો લખનારા, અને તેનો ડોળ કરનારા ધણા છે. વિદ્વાલયોમાં ભણનારા યુવક યુવતિઓ, અને મોટા મોટા પ્રેક્ષકો પણ, સોએ પંચાણુ ટકા, દંભના દિકરા છે. જેમ નાટકમાં નટાઓ-વિદુષક; તેમ સુધારામાં બ્રહ્મચર્યનો દંભ ! સંત મહાત્માઓ અને મંદિરોમાં પણ, દાદીવાળા, જટાવાળા, ચાંખડી-વાળા, સોએ પંચાણુ ટકા, અંદરખાનેથી વિષયસોલુપ હોય છે. પડી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત

ન થાય; ત્યાંસુધીજ તેઓ પવિત્ર રહે છે. જ્યાં વિશ્વામીત્ર અને પારાશર આદિ સમર્થ પુરુષો જુલા પડ્યા; એવી વિષયોની ભુલવણી છે. માટે રૂડા પુરુષોના સંગમાં રહેવું; અને રૂડાં પુસ્તકો વાંચવાં, તથા સાંભળવાં. જે બંગલામાં દિવસમાં પાંચ સાત વખત સાવરણી ફરતી રહે; ત્યાં બાવાં બાઝી શકે નહીં. આજ્ઞાકય કહે છે કે—

શુચિ ધ્રુમિગતં તોયં, શુચિર્નારી પતિવ્રતા ।

શુચિ ધર્મપરો રાજા, બ્રહ્મચારી સદા શુચિઃ ॥

અર્થ—પૃથ્વીની અંદર અગર પૃથ્વીની ઉપર બહાર રહેલું જળ, પવિત્ર ગણાય છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી પવિત્ર ગણાય છે. ધર્મમાં તત્પર રહેલો રાજા પવિત્ર ગણાય છે; અને બ્રહ્મચારી સદા પવિત્ર ગણાય છે.

દેશમાં અને ધર્મમાં, બ્રહ્મચારીઓ ધણા-ઢગલે ઢગલા-પાકયા છે; પણ જેમના હૃદયમાં વિષયનો વિકાર થતો ન હોય, તેમને અમારાં વંદન છે. માનવતાનો પાયો-પ્રથમ પગથીયું-બ્રહ્મચર્ય છે. તેમાંથીજ યુદ્ધસ્થો, વાનપ્રસ્થો અને સન્યાસીઓ થાય છે. જે વૃક્ષોનાં મૂળ સડી ગયાં; તેને ફળ ન હોય; અને હોય; તો રેંછ પેંછ. મોક્ષપત્રિકામાં મોક્ષની વાતો થાય; તેનું લવાજમ ખાર માસે માત્ર રૂ. ૨-૩-૦ છે; અને તેના ગ્રાહક જીજ્ઞ હોય છે; પણ વીર્યસ્તંભનની ગોળી, જે પાંચ રૂપેએ મળતી હોય; તો તેના ગ્રાહક ધણા હોય છે. જલદીથી વૃદ્ધ બની જઇએ; ખાલી ખોખા થઇ જઇએ-તેની પરવા જીવને નથી; પણ વિષય સુખ ભોગવવાની જ્યાં ત્યાં અથાગ તૃષ્ણા હોય છે ! જેમની જીવાની જખ મારતી ચાલી ગઇ હોય છે; એવા પુટીયા, શક્તિની દવાઓ માટે વલખા મારતા જેવામાં આવે છે. પવિત્ર વિધવાઓએ, પવિત્ર વિધુરોએ, વાનપ્રસ્થોએ અને સન્યાસીઓએ, પોતાનો પાકો સ્વાર્થ સમજી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ‘અન્નમળ તરી ગયો; માટે હું પશુ તરી જઇશ.’ ‘શુશ્રુકા તરી ગઇ; માટે હું પશુ તરી જઇશ’. એવા પોલા ભુલાવામાં પડવું નહીં. આવા કોષ્ટકો અવકાશ લઇને ઉકેલવા-સમજવા સાચું પ્રયત્ન કરવો. યોગી વીર્યરક્ષા વાળો હોય છે; તેથી તેજસ્વી હોય છે.

તપસા લીતઃ—યોગી તપથી દેહોપમાન હોય છે. પણ તપ શું ? ગમે તે ખાવું; જ્યાં ગમે ત્યાં ફરવું; અને જેમ ફાવે તેમ બોલવું-તેમને આવી વાતો કરાય નહીં. આપ એવા નથીને ?—x x x સાંભળો ત્યારે-તપ શું છે ?—

યદ્દુરાયં દુરારાધ્યં, દુરાધર્ષં દુરત્સહમ્ ॥

તત્ સર્વં તપસા શક્યં, તપો હિ દુરતિક્રમમ્ ॥૫॥

(મહાભારત શાંતિપર્વ, અ. ૧૫૯)

અર્થ—જે વસ્તુ દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય; એવી હોય; જે દુઃખે આરાધી શકાય; એવું હોય; જે દુઃખે કળજે કરી શકાય; એવું હોય; અને જે દુઃખે સહન થઇ શકે; એવું હોય; તે તમામ તપવડે સરળ બની જાય છે. કારણકે તપને કોઇ ઓળંગી શકવું નથી. [૫]

યત્ પરં યદ્દુરારાધ્યં, યન્ન દુરે ડયવસ્થિતમ્ ॥

તત્ સર્વં તપસા સાધ્યં, તપો હિ દુરતિક્રમમ્ ॥૩॥

[૪૬ આજ્ઞાકયનીતિ અધ્યાય ૧૭]

અર્થ—જે વસ્તુ પર છે-બ્રેષ છે; જેની આરાધના હુકર છે; અને જે અતિ દૂર રહેલ છે; તે સર્વ તપવડે સિદ્ધ થાય છે. કારણકે તપને તે કોઇ ઓળંગી શકતું નથી. [૩] બ્રહ્મા-ઉદ્ગિ-અંદ્ર સૌ તપથી મોટા! સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ કાળમાં બ્રહ્માને તપ કરવાની આજ્ઞા પ્રભુએ કરી. આપણે તો-બાવા, સાધુ, ભક્ત-શાની, કે વેદાંતી થાય. હજી થયા ન હોય; પણ થયાનો ડોળ કરતા હોય; કે તુરત, વૈરાગી મટીને, વૈભવી બની જાય છે. ત્યાગીઓના મઠોમાં, મંદિરોમાં, પલંગ! સુંદર કોમળ શય્યા! મલમલનાં કોમળ વસ્ત્રો! ખાવા પીવામાં પણ એમજ! યાદ રાખવું કે-આ ઋણ ઓછાં નથી. જે આપે છે; તે ભેવા માટે. જૈનશાસ્ત્ર-કરતુરી પ્રકરણ-કહે છે કે—

રાગ-શાર્દૂલ

નો મૃયાઝઝલનૈર્વિના રસવતી-પાકો યથા કદ્દિચિત્ત ।

સંજાયેત યથા વિના મૃદુમૃદ્વાં, પિંડં ન કુંભઃ ક્ષયિત્ત ॥

તંત્રનાં નિચ્ચાક્ષિના સુલસનં, ન સ્યાદયથા જાતુચિન્ન-

નોત્પપ્થેત વિનોત્કટેન તપસા, નાશસ્તથા કર્મણામ્ ॥૨૧॥

વળી એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે—

કાંતારં ન યથેતરો ઝલયિતું, વક્ષો દ્વાગ્નિ વિના ।

દ્વાગ્નિ ન યથાઽપરઃ શમયિતું, શક્તો વિનાઽમ્બોધરં ॥

નિષ્ણાતઃ પલનં વિના વિસરિતું, નામ્યો યથાઽમ્બોધરં ।

કર્મૌર્ધ્વં તપસા વિના કિમપરં, હંતું સમર્થસ્તથા ॥

અર્થ—જેમ અગ્નિ વિના કદિ પણ રસોઇ રંધાતી નથી; નરમ માટીના પિંડા વિના, કદિ ધડો બનતો નથી; તાંતણાના સમુદ્ધ વિના, કદિ કપડું બનતું નથી; તેવીજ રીતે ઉત્કટ તપસ્યાવિના કર્મોના નાશ થતો નથી. [૨૨] જેમ દાવાનળ વિના અરણ્યને કોઇ બાળી શકતું નથી; વળી દાવાનળને શાંત કરવામાં મેધવિના કોઇ સમર્થ નથી; તથા જેમ મેધને વિખેરી નાંખવામાં, વાયુ વિના બીજને કોઇ સમર્થ નથી; તેમ કર્મના સમુદ્ધને નાશ કરવામાં તપવિના કોઇ સમર્થ નથી.

આ તો વાતો કરીએ! બાકી યાત્રામાં જાય છે; ત્યાં પણ, એ વખત જમવું; ભજમાં, પપુડી અને પેંડા ખાવા. બીડીઓના ધુમાડા, અને હોકાની ચલમો સાથે! સોએ નવાણુ ટકા તો—‘કાશી યાત્રા કરી કાગડે, વિશ્વા રહી ગઈ વ્હાલીરે.’ ચાર ધામ ફરીને આવે; પણ પહેલાં હતો એવો ને એવોજ! ભાગવતની પારાયણ પોતે કરાવે; અગર ક્યાંક સાંભળે; પણ સંયમ નિયમમાં સમજે નહીં. આ બધી અફસોસની વાતો છે. મોટા શહેરોમાં અમુક વખતેજ નળ આવે. નળ આવે; તે વખતે ખાલી દેગડા ભરી ન લીધા; તે ફરી નળ આવે; ત્યાં સુધી તરસ્યા મરે. તેમ આ મનુષ્ય દેહ છતાં, તેમાં ધર્મનાં ટાણાં ઓછાં. તે વખતે આળસ કરે; તે ફરી મનુષ્યાવતાર આવે; તેની રાહ જુએ! તપના ધણી પ્રકાર છે. ગીતા અ. ૧૮ ને પૂછજો. જોઈએ એટલુંજ ભોલતાં શીખો; બોલો; તો કાંઈક મીઠું બોલો! જરૂર જેટલાજ બહાર રખડો; જમો ત્યાં પણ, થોડા હણી રહેતાં શીખો; જે મળી આવે; તે શાંતિથી જમો; અને અન્યને શાંતિથી જમવા લો. આટલું કરો; તોપણ ધણું છે. માતાપિતા આદિ વડીલોનાં કરવાં વેણ, માનવાશ્વતરૂપી દવા

સમજને, મીઠાં માની લ્યો; તે પણ તપ છે. તપસા લીજા—તપથી તેજેમય. જ્યારે ઉપનયન સંસ્કાર થાય છે; અગર સન્યાસદિક્ષા આપવામાં આવે છે; ત્યારે બહુકંતુ અગર સન્યાસીનું, જરા જેટલું—ઉગતું—તપ હોય છે. તોપણ બહુકંતુ અને સન્યાસીનો તે દિવસનો દેખાવ, કાંઈક અલૌકિક જણાય છે. બહુકંતુ એ પાંચ કલાક પછી, ઘોતલી, ટોપી, કાટ વિગેરે પહેરાવીને, તેનું ગૌરવ ભૂંસી નાંખવામાં આવે છે. સન્યાસીને ‘સ્વામીજી સ્વામીજી!’ કહી, તેમની પાસે વૈભવની સામગ્રિઓ ખરી કરી, વૈરાગ્યને ત્યાંથી નસાડી મુકવામાં આવે છે. આ બધી અફસોસની વાત છે. એસતા રાજના કાયદા કડક હોય; તેમ થાતા યોગીના કાયદા કડક હોવા જોઈએ.

અમારા પુત્ર યી૦ હરિહરપ્રસાદને કાઠાર મુકામે, સંવત ૧૯૮૧ માં ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા હતા. એક વરસ સુધી ગૌરવવંતા પોશાક, એ વખત સ્નાન, સંધ્યા, અમિતું પૂજન વિગેરે કરાવવામાં આવ્યું હતું. તે પછી નાના પુત્ર ભક્તિપ્રસાદને, સંવત ૧૯૮૮માં, ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા હતા. તેને પંદર દિવસ સુધી, આવી ગૌરવ વાળી સ્થિતિ ચાલુ રાખી હતી. આ બેઉ બાળક સંધ્યા વંદન કરીને, તથા અમિતું પૂજન કરીને, હાથમાં દંડ સાથે, ધીમાં—ગૌરવવંતા—પગલાં ભરતાં ભરતાં, અમને પ્રણામ કરવા આવતા હતા; ત્યારે—‘સાપ ગયા, પણ લીસોટા રહ્યા;’ એવું કાંઈક દેખાતું હતું. લીસોટાને પણ, જેઓ રહેવા હતા નથી; તેમને શું કહીએ? બાપદાદાના ચિત્રો પણ ફાડી તોડી નાંખવા લાગ્યા; તેમને શું કહીએ! ‘બોટું બોટું’ પણ, સારું કરે; સાચું સાચું’ પણ ‘બોટું ન કરે. શ્રીઆદ્ય શંકરાચાર્ય કહે છે કે—કૌપીનધારિણઃ સ્વલુ ભાગ્યવંતઃ ॥ જે કૌપીનધારી છે—જે લંગોટી વાળા છે; લંગોટી જેટલીજ જેમને ઉપાધિ છે; તે આ જગત્માં ભાગ્યશાળી છે.’ આ બે બાળકોને, હવે તે દિવસો, ક્યારે મળે! ગયા તે, ગયા!

કોઈ રાજના કદિ દીવાન થાય; બારમાસે એ પાંચ લાખ સોનામહોર કમાય; પણ પેલું—જે અમે જોયું—તે તો હવે નજ અને! માટે આપને સૌને કહું છઉં કે—ચાત્રમાં જઓ; તો તીર્થવૃત્તિ લેવી. પારાયણ સાંભળો; ત્યારે શ્રવણદિક્ષા લેવી. શ્રાવણમાસ, પુરુષોત્તમમાસ અગર ચાતુર્માસમાં, દિવ બનવાની કુંચી’ માં જણાવેલા નિયમો પાળવા. માત્ર આવું પીવું અને ખેલવું; માત્ર એ પાંચ દિકરા અને પાંચ પત્નીસ લાખ રૂપૈયા—તે માનવતા નથી. માનવતા સંયમનીયમમાં છે. જેણે રૂપવંતી રાણીઓ સાથે અનેક વૈભવ ભોગવ્યા; તેમનાં નામ નીશાન નથી. જેઓએ રૂપવંતી રાણીઓના વૈભવ તળ્યા; તે દેશેદેશમાં વંદનીય છે. યોગીએ અમિ જેવા તપસા લીજા રહેવું. માત્ર યોગી, તે યોગી નથી; માત્ર સાધુ, તે સાધુ નથી. ભલે ઘરમાં રહે; પણ સંયમ નીયમે શામે; તે યોગી છે; તે સાધુ છે. વિગેરે.

દુર્ધર્ષ:—કોઈથી દયાય નહીં એવો. દક્ષણા, ભેટ, વૈભવ વિગેરે લાલચમાં લદખદ હોય; તે સામાથી દયાય જાય. જેને રપૃહા નથી; તેને જગત્ તૃણ સમાન છે. સંત બ્રાહ્મણોએ અમિ જેવા દુર્ધર્ષ થવું જોઈએ; તે આ રીતે.

ઉદરમાજન: પેટરૂપ પાત્રવાળા. ઉદર સિવાય બીજું પાત્ર નહીં રાખનારા. સંતને બીજું પાત્ર ક્યારે રાખવું પડે? જ્યારે ભોજન અને પહેરવાનાં વસ્ત્રો સિવાય, વધારે લાલચ રાખે ત્યારે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા બ્રાહ્મણોને પણ, પરીગ્રહ (લેવાની ટેવ) પીડે છે; ત્યારે સાધુ સંતોને પીડે; તેમાં શી નવાઈ! જેમ છોકરા બહાના કાઢીને નિશાળે

નય; અને પછી રજ્જો; તેમ સાધુ સંતો પણ ગાય, કુતરા, સંતોનાં ભોજન, વિદ્યાનાં ભોડાં વિગેરે બહાનાં કાઢીને, પરીગ્રહ કરવા માંડે છે. પછી પોતે ઉભી કરેલી ધિમાં, પોતેજ રજ્જી પડે છે, એટલે બ્રહ્મવિદ્યાથી વિમુખ રહે છે.

ધર્મર્થિ યસ્ય ચિત્તેહા, તસ્યાનોદા ગરીયસી ॥

પ્રક્ષાલનાદિ પંકસ્ય, કુરાદસ્પર્શનં વરમ ॥ ૨૩૩ ॥ [પારાશર સ્મૃતિ]

અર્થ—જે માણસને ધર્મ કરવા માટે, ધન મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે તે ઇચ્છાને ડી ફેડી નાંખવી; શમાવી દેવી; તેજ તેને માટે દીક છે; કારણ કે કાદવમાં પગ બગાડીને, ડી પગ ધોવા; તે કરતાં, કાદવમાં પગ ન બગાડવા, તે વધારે સાફ છે. [૨૩૩]

જેનશાસ્ત્ર (અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ૧૩ મે અધિકાર) બોલે છે કે—

પરિગ્રહાત્ સ્વીકૃતધર્મસાધના-મિધાનમાત્રાત્ કિમુ મૃદ તુલ્યસિ ॥

ન વેત્સિ દેન્નાપ્યતિમારિતા તરી, નિમગ્નયત્યંગિન-મંબુધો દ્રુતમ્ ॥૨૫॥

અર્થ—હે મૃદ ! હે ગમાર ત્યાગી ! ધર્મને નામે પણ પરીગ્રહ કરીને, તું કેમ રાજ પ છે ? શું તું બાણતો નથી ? કે વહાણમાં સોનું પણ, જોધએ તે કરતાં વધારે ભર્યું પ; તો તેમાં બેસનાર બ્રાણ્યોને, તે સોનું સમુદ્રમાં તુરતજ બુડાડે છે. [૨૫]

બ્રાહ્મણસાધુઓએ, દેવમંદિરને બહાને, અથવા દેવને બહાને, આજા પાતળા નિર્વાહ રાતં, વધારે લાલચ રાખવી; તે તરતા વહાણને, બુડાડવા જેવી ભૂલ છે. જ્યાં ઉપાતાનું અમૃત ભર્યું છે; ત્યાં બેસીને વિષપાન કરવા જેવી ભૂલ છે. આ મોક્ષમંદિર એટલે િગ્રહનું મંદિર નથી. જ્ઞાનમંદિર છે. અમે ધંધો કરીને જમીએ; અને તમે પણ ધંધો ને જમો; એવો અમારો ઉપદેશ છે, એવું અમારું વર્તન છે.

ગોરનો ધંધો-દણંત-શર્મિષ્ઠા અને દેવયાની બહેનપણીઓ હતી. સાથે રનાન કરવા હતી. જળમાંથી બહાર નીકળતાં, શર્મિષ્ઠાએ બૂલમાં દેવયાનીનું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તે ઈ દેવયાનીએ, બ્રાહ્મણપણાનું અભિમાન કરીને, શર્મિષ્ઠાના તિરસ્કાર કર્યો. તેના જવાબમાં યાનીના ધમડને ધાયલ કરી નાંખે, એવું શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું કે—(નવમ સ્કંધ. અ. ૧૮)

આત્મવૃત્તમચિન્તાય, કત્યસે વહુ મિશ્રુકિ ?

કિં ન પ્રતીક્ષસેઽસ્માકં, મૃદાન્વલિમુજો યથા ॥૨૬॥

અર્થ—અરે ! બિખારણ ! તું તારું તો તપાસ ! પછી બકવાદ કર ! શું તારું કુટુંબ, રાની પેટે, અમારા ધરના દુકડાની લાલચ નથી રાખતું ? રાખે છે જ. (૧૬).

આ કૃષ્ણદ દેવયાનીએ પોતાના પિતા શુક્રાચાર્યને કરી; ત્યારે મૃતસંજીવિની વિદ્યા બુનારા, એટલે મરી ગએલાને જીવતા કરનારા શુક્રાચાર્ય પણ, પરીગ્રહથી આંખા પડી ગયા. શ્રી શુક્રદેવજી પરીક્ષિતને કહે છે કે—

કુર્મના મગધાન કાવ્યઃ, પોરોહિત્યં ચિગર્હયન્ ॥

સ્તુચન્ વૃષ્ટિં ચ કાપોતીં, દુહિત્રા સ યયૌ પુરાત્ ॥૨૭॥

અર્થ—દેવયાનીની કૃષ્ણદ સાંભળીને, સમર્થ છતાં કચવાઈ ગએલા શુક્રાચાર્ય, ગોરયાને ધિક્કારવા લાગ્યા; અને જીંચ વૃત્તિને વખાણવા લાગ્યા. પછી શુક્રાચાર્ય પુત્રિની થે વૃષપર્વાનું નગર છોડીને બહાર નીકળ્યા. (૨૫)

શ્રીવસિષ્ઠ મહારાજ શ્રીરામજીને કહે છે કે—

ચોપાઈ—ઉપરોક્તિ કર્મ અતિ મંદા, વેદ પુરાણ સ્મૃતિ કર નિંદા.

જ્યા ન લેઉં તબહી વિધિ મોહી, કહા લાભ આગે સુત તોહી.

(મોક્ષવાણી પાનું ૭૦)

દેશે દેશમાં અને ધર્મે ધર્મમાં, કલ્યાણનું પ્રથમદાર ગોર છે. સારે નરસે દરેક પ્રસંગે ગોર જોઈએ. ઉપનિષદ સંભળાવનારા ન મળે-તો ચાલે; પણ સંકલ્પ કરાવનાર ગોર વિના ન ચાલે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે-જેમ નગરનું મુખ્ય દાર-કીસ્તાનું દાર-મજબૂત હોવું જોઈએ; તેમ ધર્મનું મુખ્ય દાર-ગોર, ઉત્તમ રહેણી કરણીવાળો વિદ્વાન હોવો જોઈએ. જમવા વખતે વપરાતા વાસણને અવારનવાર કલધ કરાવવી પડે છે; તેમ નાતના ગોરને અવારનવાર શુભ સંસ્કારો અપાવા જોઈએ. [આ માસિક તમારા ગોરને આપો.]

એક બે અગર ત્રીજ પેઢીએ, ગોર અગર પુત્રી, વાપરનાર (પુત્ર) વિનાના થઈ જાય છે. બાણેજ ગાદીએ આવે છે. બાણેજ પણ ત્રીજ પેઢીએ નખોદીયો કુટામ છે. જેમ જન્માંધ રાતા પીળાને દેખી શકે નહીં; તેમ પરીગ્રહની ટેવવાળા જ્ઞાતિજ્ઞસાધુ, પરીગ્રહના દોષને સમજી શકતા નથી. નીચામાં નીચું લેવું તે; અને ઉંચામાં ઉંચું આપવું તે. માગીને મોટા થવું; તે નાના થવા જેવું છે. મહેનત કરીને રળવું; અને રાજી થઈને વાપરવું.

તપઃસુતપરિવારાં, શ્રમસામ્રાજ્યસંપદમ

પરિગ્રહમ્હસ્તા, ત્યજેયુર્યોગિનોઽપિ હિ ॥૧૬૯॥ (પારાશરસ્મૃતિ)

ચોગી પુરૂષોને પણ, જ્યારે પરિગ્રહ રૂપી ગ્રહ વળગે છે; બાઝી પડે છે; ત્યારે તપ અને શાસ્ત્રના જ્ઞાનના પરિવારવાળી શાંતિરૂપી સામ્રાજ્યની સંપત્તિ નાસી જાય છે. (૧૫૯)

પરીગ્રહનો પૈસો એકઠો કરીને, બેઠામાં જમા કરવો; અથવા મીઠકતો વધારવી; તે ખસલુખસને વધારવા જેવી ભૂલ છે. સનાતન જેવા ઉત્તમ ધર્મને, તોડી ફોડી નાંખનાર, જોઈએ તેના કરતાં વધારે પડતો પરીગ્રહ છે. પરીગ્રહની બાબતમાં, એક એવી આંટી છે કે-દાનીએ દાન આપવુંજ જોઈએ; અને દાન લેનારે દાન લેતાં, વિચાર કરવોજ જોઈએ. નાણાં ધીરનાર હોય; તોપણ નાણાં વ્યાજે લેનારે, નાણાં લેતાં વિચાર કરવોજ પડે. રામાયણ બોલે છે કે-પરીગ્રહ કરનાર સંત, કુતરા બન્યા હતા; અને કુપાત્રેદાન દેનારા, કુતરાનું લોહી પીવા, ગર્જોડા (જલકાં) બન્યા હતા. જેમ પ્રયલ જટરાગિન, ગજવેલને બાળીને ભરમ કરે; તેમ ઉત્કૃષ્ટ તપે કરીને, જોઈએ તેટલા પરીગ્રહને, જે ચોગી પચાવી દે; તેનેજ પરીગ્રહ ક્ષાપ્તો કરે-બીજને નહીં. માતાપિતા તથા ભાઈ ભોભાઈ, બહેનને જે આપે; તે ઝોણું ઝોણું છે. સુપાત્રમાં સુપાત્ર કન્યા છે. તોપણ બહેને ઘણાજ સંતોષથી રહેવું જોઈએ. જે બહેન લોભ કરવા જાય; તો તેણીનું પીયર, તેણીના હાથમાંથી છટકી જાય. પીયર છટકી જાય; એટલે અજાવ ઉભો થાય. પ્યારા પીયરનું સુખ છટકી જાય. સાધુ, જ્ઞાતિજ્ઞ અને પુત્ર, સંતોષરૂપી ધનને ખોઈ નાંખે; ત્યારે કંગાલ-દયા પાત્ર-બની જાય. આવા અનેક બચકર રોગોને મટાડવા, જ્ઞાનની જરૂર છે. પરિગ્રહ સંબંધી અનેક શાસ્ત્રોમાં અનેક કથાઓ છે; આપને તેનો સાર કહી દીધો. દીન પ્રતિ દીન લોકોની શ્રદ્ધા ધર્મમાંથી ઘટતી જાય છે; માટે લોકોના પ્રેમને જીતવા, સાધુ જ્ઞાતિજ્ઞોએ અને દીકરીએ, સંતોષનું

અખતર, અવસ્થ પહેરવું જોઈએ; થોડાથી ચલાવી લેવું; પણ માગવું નહીં. પછી સ્પૃહાનો સાગર સુકાતો જાય. પછી—‘સંતોષીને શાની ન્યૂન !’

સાંભળો છોને ? આવી વાતો ગમે છે ને ? આ તો ગુરુ દત્તાત્રેયનો બોધ ! યોગીઓ માટે ! પણ યોગી તે કાણ ? કેટલા પાણીએ ઘોએલો યોગી ?—તેના આ અધા ખુલાસા છે.

અગ્નિઃ પથસિ દ્વલ-સર્વભક્ષી અપિ ચુકાતમા—શ્રી આલ શંકરાચાર્ય ભિક્ષાએ નીકળતાં, કલાલે મદિરા આપ્યો; તો પીધો. આગળ જતાં સીસું તુપામાં રેડ્યું; તો તે પણ પીધું. સર્વ ભક્ષીની વાતમાં યાદ રાખવા જેવું; એ છે કે—સીસાનો ઉનો ઉનો રસ પી શકે; તે મદિરા પીએ; તો વાંધો નથી; તે સર્વભક્ષી થાય; તો વાંધો નથી. ગોવર્ધન તોળ્યો અને દાવાનળ પી ગયા; તે શ્રીકૃષ્ણ રાસકીડા કરે; તો વાંધો નથી. આજ કાલ લે બાગુ પરમ હંસોના ટોળાં કરે છે, તે સર્વભક્ષી છે. થોડું ધણું અંગ્રેજી બજેલા લે બાગુ સુધારકો પણ તેવાજ છે. તેમને માટે તુલસીદાસજી બોલ્યા છે કે—

ચોપાઈ—વર્ણુ ધર્મ નહીં આશ્રમ ચારી, શ્રુતિ વિરોધ રત સખ નરનારી;

દિગ્ગ શ્રુતિ વંચક ભૂપ પ્રજ્ઞશન, કોઉ નહીં માનુ નિગમ અનુશાસન.

મારગ સોઈ જાકહ્ જોઈ ભાવા, પંડિત સોઈ જો ગાલ બળવા;

મિથ્યા રંભ દંભરત જોઈ, તા કહ્ સંત કહે સખ કોઈ

સોઈ સયાન જો પરધન હારી, જો કફ દંભ સો બડ આચારી.

x x x x x

નિરાચાર જો શ્રુતિપથ ત્યાગી, કલિયુગ સોઈ યાની વૈરાગી.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૮૦]

સનાતન ધર્મ, બ્રહ્મની વાતો કરતો કરતો, કયા બ્રમમાં પડ્યો—ક્યાં બૂલો પડ્યો ? સનાતન ધર્મ, ભક્તિની વાતો કરતો કરતો, કયા મોહમાં પડ્યો—ક્યાં બૂલો પડ્યો; તે બુલવણી દરેક સનાતનીઓએ અવસ્થ જાણવી જોઈએ. ‘સ્પર્શસ્પર્શ મુકી હો !’ ‘ભેદ ભેદ કાઢી નાંખો !’ ‘સર્વ ભક્ષી બની બસો !’ ‘ઉંચ નીચનું અભિમાન તજી દો !’ એવા અનેક પોકાર ચારે તરફ થઈ રહ્યા છે. પણ તે કોને માટે ? જે પરમહંસદશા ભોગવતા હોય; તેમને માટે તે છે. જેમને માફ તાફ છે; જેમને સાફ ખોટું છે; જેમને મીઠું મોળું છે; તેમને માટે નહીં. આ જે સંત મહાત્માઓ અત્યારે દેખાય છે; તેમની પેલીમેરની તે જુમિકા છે. રાજની રાણી, રાજ સાથે હિંચકે હિંચકે; વાહરણને એવી ધમ્મ્યા, કરાય પણ નહીં; અને કરે તો ગાંડી દરે. [ગીતા અં. ૧૫.]

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા, અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવ્રતકામાઃ ॥

દ્વૈવિમુક્તાઃ સુલલુપ્તસંગૈર્-ગચ્છંત્યમુદાઃ પદમઘવં તત ॥૫॥

જે પાઇમાં કાઢીનર લેવા નીકળ્યા ! ચાટું લાંબુ અને પહોળું, વેપારી અનેક; પણ જે પાઈમાં કાઢીનર આપે; એવો વેપારી કાણ ? આવા લે બાગુ પરમ હંસોને, તથા લે બાગુ સુધારકોને, અવાર નવાર, પ્રેમથી, આ ગુચ સમજવતા રહો. સમજવતાં ન માને; તો ટોકતા રહો. ટોકતાં પણ ન માને; તો તેમને સડેલા-ગંધાતા-શ્રીફળ જેવા સમજી, બ્યાં છે; ત્યાં રહેવા દો. આજ નહીં; તો બે-પાંચ-દસ દિવસ પછી માનશે. જાપામાં વાંચું હશે કે—‘નિરીશ્વરવાદને ચાળે ચડેલો રશિયા, થાકીને ઈશ્વરવાદ તરફ નમતો જાય

છે.' ઇશ્વર, શાસ્ત્રો અને સંત, માનવીઓને અનિવાર્ય વસ્તુ છે. આજ નહીં; તો કાલ; અને કાલ નહીં; તો મરવા ટાણે, આટલું જાણવુંજ પડશે. કદિ આ અવતારે આવરો-આવરો મરી જાય; તો બીજા અવતારે. બીજા અવતારે પણ, એમજ થાય; તો ત્રીજે અવતારે; ચોથે અવતારે-વિગેરે. એટલે ગમે તે અવતારમાં, ઇશ્વર, શાસ્ત્ર અને સંતને શરણે જીવ આવે; ત્યારેજ જીવને સાચી શાંતિ વળે.

અર્થ: इच्छताम् उपास्यः—અમિહોનાદિ યજ્ઞોમાં, સ્વર્ગોદિ અનેક સુખ આપનારો અગ્નિ છે. ઉપનયનના અધિકારીઓએ, વૈશ્વદેવ કરીને અગ્નિને જમાડવો જોઈએ. વૈશ્વદેવ ન કરતા હોય; તેમણે ઘી વાળો ભાત કરીને, પોતાના ગુરૂએ જે મંત્ર આપ્યો હોય; તે મંત્રથી ત્રણ આહુતિઓ આપવી, પછી ભોજન કરવું. આ કામ પુરૂષો બૂલી જાય. તો રાંધનારી સુસંસ્કારી બહેને કરવું. આ યજ્ઞો અત્યારે ધસાતા ચાલ્યા છે; પણ બીડીયડ, હોકાયડ, અને આ યડ વધતા જાય છે. ત્યાં પણ અગ્નિ ઉપાસ્ય દેવ છે. સવાર સાંજ રસોઈમાં, અગ્નિ ઉપાસ્ય દેવ છે. મોટરો, રેલ્વે, આગબોટો, એરોપ્લેનનો, અને એવા બીજા અનેક યંત્રોમાં, અગ્નિ ઉપાસ્ય દેવ છે. આર્યો પોતાની દીવ્ય દૃષ્ટિને લીધે, અગ્નિમાં રહેલું દેવત્વ જોઈ શકે છે. તેમ સંતો પણ, કલ્યાણની પરવા વાળાએ, ઉપાસવા જેવા છે.

વાતુર્ણા પ્રાગુત્તરાશુભમ્ વદન્—સંતો પણ અગ્નિની માફક, દાતાઓનાં જીવ અવિધ્યનાં પાપો બાળી નાંખે છે.

૪૭ મા શ્લોકમાં આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. આત્મા કોડીમાં કોડી જેવડો, અને હાથીમાં હાથી જેવડો ! જિમાં જી જેવો, અને પુરૂષમાં પુરૂષ જેવો. વળી આહાણુમાં આહાણુના ગુણવાળો; અને ક્ષત્રિયમાં ક્ષાત્ર તેજથી ભરપૂર.

ચોપાઠ—‘વધ્વા ઘટ ઘટ બોલે મેરા ભાઈ, જલ થલમે’ પ્રજુ રહ્યો સમાધ;

ઉચ નીચ રાને કરી દેખો, એકે બ્રહ્મ સકલમે’ પેખો.’

ન્યાં હું અને માફ મટી જાય; એવી ઉચી બુનિકાની આ વાત છે.

અગ્નિ સંયંધી હજી ૪૯ મા શ્લોકમાં કાંઇક કહેશે.

[૬] હવે જ્યાં ગુરૂ ચંદ્રમાની વાત, ગુરૂ દત્તાત્રેય કરે છે—

વિસર્ગાઘાઃ સ્મશાનાન્તા, ભાવા દેહસ્ય નાત્મનઃ ॥

કલાનામિવ ચન્દ્રસ્ય, કાલેનાવ્યક્તવર્ત્મના ॥૪૮॥

અર્થ—ચંદ્રમા પાસેથી હું શું શીખ્યો છઉં, તે કહી દઉં—જેમ વધવું, ઘટવું, ઉત્પત્તિ અને નાશ ઇત્યાદિક સઘળું; ચંદ્રમાની પ્રકાશસ્વરૂપ કળાઓનેજ થાય છે; પણ ચંદ્રમાને કશું થતું નથી; તેમ જન્મથી મરણ સુધીના છ વિકારો પણ, દેહનેજ થાય છે; પણ આત્માને થતા નથી. [૪૮]

૪૮ પદ્મછંદ—**વિસર્ગાઘાઃ**—જન્મવું વધવું વિગેરે. **સ્મશાનં અંતઃ**—એમાં તે **ઇતિ ભાવાઃ**—સ્મશાનાંતાઃ **ભાવાઃ**—નાશ જેનો અંત છે એવા ભાવો. **દેહસ્ય, ન આત્મનઃ**—દેહના છે—આત્માના નથી. **અવ્યક્તં વર્ત્મં યસ્ય સઃ**—તેન અવ્યક્તવર્ત્મના **ઇતિ કાલેન**—જેની ગતિની ખબર પડતી નથી એવા કાળથી. **ચન્દ્રસ્ય કલાનાં**—ઇચ્છ-ચંદ્રની કળાઓમાં જેમ વધઘટ થાય છે તેમ.

૪૮ વિવેચન—

ચંદ્રમા—શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે “ચંદ્રમા જળમય મંડળ છે; અને સૂર્ય તેજોમય મંડળ છે. એ બંને એક નક્ષત્રમાં હોય; ત્યારે આંખને અનેક દેશમાં રહેલા સૂર્યમંડળથી વ્યવધાન આવવાને લીધે, ચંદ્રમા દેખાતો નથી. તે અમાવાસ્યાનો દિવસ કહેવાય છે. પછી સાઠ ધડીએ ચંદ્રમા બીજા નક્ષત્રમાં જાય છે. અને સૂર્ય તો તેર અઢો રાત્રે બીજા નક્ષત્રમાં જાય છે. માટે પડવાથી માંડીને, વિષમ રીતે રહેલા સૂર્યમંડળનો, પ્રતિ દિવસે પંદરમે પંદરમે ભાગ, જળમય મંડળમાં પ્રતિબિંબિત થએલો દેખાય છે. તે કળા કહેવાય છે. આમ થતાં પંદરમે દિવસે, તેર નક્ષત્રનું અંતર આવે છે. સત્યાવીશ નક્ષત્ર રૂપ રાશિ ચક્રના મધ્યમાં, ચંદ્રમા અને સૂર્ય બંને, સામ સામા થઇ જાય છે; ત્યારે પૃથ્વીની છાયાથી લાંછિત થએલું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે. તે પુનમ કહેવાય છે. પુનમને દિવસે, અમાવાસ્યાના પ્રતિબિંબની સાથે, સોળ કળાવાળો ચંદ્રમા કહેવાય છે. પાછાં પ્રતિપદાથી માંડી, એ બે મંડળો, વિષમ થવા લાગતાં, પ્રતિ દિવસે એક એક કળા ઘટતી જાય છે; એવી “જ્યોતિ શાસ્ત્રની પ્રતિક્રિયા છે.”

જ્યારે યુરોપમાં અજ્ઞાન હતું; ત્યારે આ જ્ઞાન—આ નિર્ણય—હિંદમાં જીનો થઇ ગયો હતો. જેમ મુવા માણસના રાજ્યા લેવાય; તેમ આપણી બેદરકારી માટે, રાજ્યાની થોડી કડી ગાઉ; તો ફીક. સાંભળો—

રાજ્યો.

સંતો ! સુધારે શું કર્યું-રે ? કરી જો જો વિચારે !

સંતો સુધારે શું કર્યું ?

કરી૦—સંતો સુધારે૦

જ્ઞાન ભંડાર ઘરમાં ભર્યા રે, જાય બીજાને હાથ રે;

પોતે રહ્યા પેટ કૂટતા, હારે-જેમ અંધા અનાથ રે—સંતો.

ધર્મ જાય છે ઢોલ વાગતોરે, વળે કર્મોની કાણુરે;

શરમ રહી નથી આંખની, હારે મર્મ પહોંચ્યા મશાણુરે—સંતો સુધારે૦

સંતો સુધારે શું કર્યું રે ? કરી જોજો વિચાર રે—સંતો સુધારે૦

આચારનો અંતકાળ છેરે, સાવ વંડ્યો વિવેકરે;

ધન્યમાં આસ્થા નહીં, હારે તર્ક કરે અનેક રે—સંતો સુધારે૦

સંતો સુધારે શું કર્યું રે—કરી જોજો વિચાર રે—સંતો સુધારે૦

સીતારામરે—સીતારામ રે; હારે—સીતારામ રે—સીતારામરે.

સીતારામરે—સીતારામરે;—સંતો સુધારે શું કર્યું રે૦

માથાં બધાંનાં બોડકારે, શન્ય સૌનાં કપાળરે;

શિખાસૂત્રે શરમાય છે, હારે—ગમે આગળ વાળરે—સંતો સુધારે૦

હંસ જેવા ઉજળા ફરેરે, કામ કાળાં કરાયરે;

વિશ્વાસ કયાં કરવો હવે, હારે કોણુ સાચો સહાયરે—સંતો સુધારે૦

ખર્ચ વધ્યા ખાનપાનનારે, કયાંક અજના ઉચાટરે;

શોભા જણાવવા સાચવે, હારે—કાચવાળા કખાટરે—સંતો સુધારે૦

કેમ કેવો માલ ? ફરી ફરી વાંચજો—

આજકાલ સુધારક કોણુ ?—જે કોઈ આચાર, વિચાર, સંયમ નિયમ કાંઈ નહીં તે સુધારક. જે પ્રણાલિકા ભંગ કરે; શાંતિના રીવાજ તોડે; વિધવા વિવાહને બે આપે; તે સુધારક ! જે સૌ કાંઈ કોમનું ખાય; અને સર્વભક્ષી થાય; તે સુધારક કન્યા માયાપથી છૂપી રીતે નાસીને, ગમે તે વર્ણના પુરુષને પાંચ દસ મીનીટમાં તે સુધારક ! માયાપને સુતા વેચે; તે પતિને સુતા નહીં વેચે ? પાળી પોશીને કરનારાં માયાપને જે હો; તેને તેનાં કર્મ નહીં હો ? હગશેજ. નિયમ, સંયમ, પાળતા મહેનત પડે છે; કે તોડતા ? સદાચાર પાળવામાં મહેનત છે ? કે સ્વછંદમાં ? છે ? વિચાર કરી જોજો.

વધવું ઘટવું દેહને થાય છે; યાળ, યુવાન, વૃદ્ધ અને શયરૂપ દેહ થાય છે; આત્મા નહીં. શેકસપીયર કહે છે કે—

This world is all a stage, and men and women
nearly players ;
They have their exhistis and entrances, and one r
plays seven parts in his life.
At first the infant mewling and puking in the nur
arms.
And then the whining school boy, with a satchel
his side.
And then the youth, blooming like spring, and sigh
like a furnace.
With a woeful ballad, made to his mistresse's eyebr
વિગેર—વિગેર—

બાળક હોતો તે પણુ તેજ. જુવાન થયો ત્યારે પણુ તેજ; અને વૃદ્ધ બન્યો; પણુ તેજ. અવસ્થાઓ દેહને, આત્માને નહીં. મહેલમાં રહેનાર પણુ તેજ; ઝુંપડીમાં રહેનાર પણુ તેજ. તેમ નાના મોટા અનેક દેહમાં રહેનારો આત્મા એકજ ચંદ્રની કળાઓ, તેમ દેહની અવસ્થાઓ સમજવી.

અગ્નિ સંબંધી કહેવું, કાંઈક રહી ગયું જણાય છે. તેથી દત્તપ્રભુ વળી બોલે છે

કાલેન શોષવેગેન, ભૂતાનાં પ્રભવાપ્યયૌ ॥

નિત્યાવપિ ન દૃશ્યેતે, આત્મનોડગ્નેર્યથાઽર્ચિષામ્ ॥૪૯॥

અર્થ—વળી અગ્નિની જ્વાળાઓ, જેમ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે;

૪૯ પદ્યછંદ—અગ્નિ: યયા અર્ચિષાં—અગ્નિની જ્વાળાઓ જેમ ક્ષણે ક્ષણે પામે અને ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી ઉત્પન્ન થાય તેમ. ઓષઃ—પ્રવાહ. ઓષઃ દૃષ ઓષ ઓષઃ પશ્વ વેગઃ યસ્ય સઃ, તેન ઇતિ ઓષવેગેન કાલેન—પ્રવાહની પેઠે અર્ચિ વેગવાળા કાળથી. ભૂતાનાં પ્રભવાપ્યયૌ નિત્યૌ અર્ચિ—પ્રાણીઓ ક્ષણે ક્ષણે જન્મે અને ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે તોપણુ. આત્મનઃ—પોતાને. ન દૃશ્યેતે—તે જોવામાં આવતું.

ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી પ્રગટે છે; પણ તે આપણા બાણવામાં આવતું નથી; તેમ પ્રવાહની પેઠે અવિચ્છિન્ન વેગવાળા કાળથી, આત્માનાં શરીરો, ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે; અને ક્ષણે ક્ષણે નવાં ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તે આપણા બાણવામાં આવતું નથી. માટે દેહોને ક્ષણભંજુર સમજીને, યોગીએ વૈરાગ્ય રાખવું; એમ હું અગ્નિ પાસેથી શીખ્યો છઉં. [૪૯]

૪૯ વિવેચન—

આપણને સમજણ ન પડે; તેની રીતે આપણે વૃદ્ધ થઇ જઇએ છઇએ. આ કાર્યક્ષણે ક્ષણે થયાજ કરે છે. અટકાવ્યું અટકતું નથી. બાદશાહોએ અને વૈદ્યોએ વૃદ્ધ ન થવા, ધણી મહેનત કરી; પણ ફાળ્યા નહીં. ખીંચું—તે કરમાયજ. જન્મ્યું—તે છવે—તો ધરડું થાયજ.

મુંબઇમાં હમેશાં ઘણા જન્મ, અને ઘણાં મરણ. એક નાનકડા ગામની વસ્તી જેટલાં; પણ તે મુંબઇમાં ન સમજાય. મ્યુ. નો કારકુન, હમેશ મુજબ જન્મ મરણ નોંધ્યા કરે; પણ તે કાળના વેગનો કદિ વિચાર કરે નહીં. વિચારે તે સમજે; એવી આ વાત છે. ખાપણ આપે; પણ એક દિવસ મારે પણ ખાપણ જોઇશે; તેની તેને ખબર પડતી નથી. મુકદ્દાં બાળવા લાકડાં વેચ્યા કરે. લાકડાનો હિસાબ હમેશાં રાત્રે કાઢે; પણ પોતાનો હિસાબ કદિ કરે નહીં. યજમાનના શ્રાદ્ધ સરાવનારો ગોર, પોતાના શ્રાદ્ધની વાત કદિ બ્યાલમાં પણ લેતો નથી. ભર્તૃહરિ બોલ્યા છે કે—

પીતૃષા મોહમયી પ્રમાદમદિરાં, ડગ્મત્તભૂતં જગત્ ॥

‘પ્રમાદ મદિરાનું પાન કરીને, જગત્ ગાંડું બની ગયું છે.’

[૭] સૂર્યને ગુરુ કેવી રીતે કયો; તે હવે કહે છે—

ગુણૈર્ગુણાનુપાદત્તે, યથાકાલં વિમુંચતિ ॥

ન તેષુ યુજ્યતે યોગી, ગોભિર્ગાં ઇવ ગોપતિઃ ॥૫૦॥

નુદ્ધયતે સ્વે ન મેદન, વ્યક્તિસ્થ ઇવ તદ્ગતઃ ॥

લક્ષ્યતે સ્થૂલમતિભિ—રાત્મા ચાવસ્થિતોઽર્કવત્ ॥૫૧॥

અર્થ—ગુરુદત્તાત્રેય કહે છે કે—સૂર્ય પાસેથી હું જે શીખ્યો છઉં તે

૫૦ પદ્મછેદ—ગોપતિઃ—સૂર્ય. ગોભિઃ ગાઃ ઇવ—કિરણોથી જળને લે છે; અને વરસાદની ઋતુમાં જળ પાછું આપે છે; તેમ. યોગી—યોગી યથાકાલં ગુણૈઃ ગુણાનુપાદત્તે—કાઇ વખત ઇન્દ્રિયોથી વિષયોને ગ્રહણ કરે છે; અને. યથાકાલં વિમુંચતિ—વિષયોને તણ દે છે; પણ. તેષુ ન યુજ્યતે—તેમાં આસક્ત થતો નથી.

૫૧ પદ્મછેદ—સ્વે—પોતાના સ્વરૂપમાં—પોતાના દેહમાં. અવસ્થિતઃ આત્મા—રહેલો આત્મા. (યોગિભિઃ) મેદન ન નુદ્ધયતે—યોગીઓ પરમાત્માથી જુદા બાણતા નથી. વ્યક્તિસ્થઃ—દેહમાં રહેલો આત્મા. અર્કવત્ તદ્ગતઃ ઇવ—આકાશનો સૂર્ય જેમ જળના કુંડામાં જાય છે—દેખાય છે—તેમ—જણે આત્મા દેહમાં ગયો હોય એમ. સ્થૂલમતિભિઃ (મેદન) લક્ષ્યતે—સ્થૂલ મતિ વાળાઓથી બેદથી જોવાય છે. એટલે દેહમાં રહેલો આત્મા અને પરમાત્મા એકજ છે.

એ કે-સૂર્ય જેમ આઠ માસમાં પોતાનાં કિરણાંથી, જળને ખેંચી લેછે; અને ચોમાસામાં જળને વરસાવે છે; પણ તેમાં લીધા મુકયાનો આગ્રહ રાખતો નથી; તેમ યોગીએ, ઇંદ્રિયોથી અપેક્ષિત પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું; અને કોઈ પદાર્થો આપી દેવા; પણ તેમાં 'આ મળ્યા અને આ આપી-દીધા;' એવો આગ્રહ કરવો નહીં. [૫૦] વળી આકાશમાં રહેલો સૂર્ય, જેમ એકજ છે, પણ પાણીના કુંડા આદિ ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબ રૂપે રહે છે; ત્યારે સ્થુલ બુદ્ધિ વાળાઓને, સૂર્ય જુદો જુદો જણાય છે; અનેક સૂર્ય જણાય છે. તેમ આત્મા એકે એકજ છે; તોપણ અનેક દેહોમાં રહેલો હોવાથી, સ્થુલ બુદ્ધિ-વાળાઓને, આત્મા અનેક જણાય છે. [૫૧]

૫૦-૫૧ વિવેચન—

લીધા મુકયાનો આગ્રહ—અથવા લીધા દીધાનો આગ્રહ—જેને લેવાનોજ આગ્રહ—રાગ-પ્રેમ-હોય છે; અને દેવાનો પ્રેમ હોતો નથી; તે આ જગતમાં ધણીજ અધમ જણાય છે. જગત તેને કૃપણ કહે છે. કેટલાક એક તો, ખેંકના રક્ષકોની માફક, સાચાવવાજ અવતર્યા હોય છે. ખેંકના રક્ષકો (આરખો) કરતાં તે અધમ છે. કારણકે આરખોને રળવાની પીડા હોતી નથી; માત્ર સાચવવાનીજ પીડા હોય છે. કૃપણને રળવાની, અને સાચવવાની બે પીડાઓ હોય છે. વળી એક વિશેષ વાત—આરખોને ખેંકની મીઠકતમાં આસક્તિ હોતી નથી—મારાપણનું અભિમાન હોતું નથી; કૃપણને મેળવેલી મીઠકતમાં આસક્તિ હોય છે. અને મારાપણનું અભિમાન હોય છે. આસક્તિ અને અભિમાન, કેટલું નુકસાન કરે છે; તે શ્રીકૃષ્ણ અને તેના જેવા સદ્ગુરુઓ, દરેક ધર્મમાં પોકાર કરીને સમજાવે છે. આ ઉપ-દેશ થાય; ત્યાં પણ, કૃપણને કાને ખેરના ખીલા હોય છે. કૃપણનું અંતઃકરણ પાપણ કરતાં કઠણ. તેથી દ્રવેજ નહીં. જગતમાં ધન મોટી વસ્તુ છે. ધન હોય; તો અનેક વૈભવ ભોગવાય; તેમ ધન હોય; તો કદ્યાણનાં અનેક સાધનો સામે આવીને ઉભાં રહે. દ્રવ્ય વાપરે; તો બહે બહે પડિતો, બહે બહે મહંતો અગર બહે બહે આચાર્યો, કાશીથી દોડ્યા આવે.

નિરપ્રહસંત્યાહણો—જે ધનની અગર ધનવાનોની સામે પણ જોતા નથી; તેમના અજ જળ અને વસ્ત્રની સેવામાં, ધન હોય; તો વપરાય. સુપાત્ર જ્યાં એકા હોય; ત્યાં ધનને મની ઝોડર ઉપર બેસાડીને, મોકલી શકાય. સુપાત્ર વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ, અને વિધવાઓની સેવામાં, એક કણ વાવતાં, અનેક કણ થઈ પડે છે.

ગંગાદિ નદીઓ, અખુટ જળ મેળવે; અને અખુટ જળ આપે. વૃક્ષાદિ અખુટ રસ મેળવે; અને અખુટ રસ આપે; તેમ ધન આવે, અને સારે ઠેકાણે વપરાય. લક્ષ્મી બચકર વસ્તુ છે. મેળવતાં દુઃખ, સાચવતાં દુઃખ, અને વાપરતાં પણ દુઃખ. તદ્દન વાપ-રેજ નહીં; તે કૃપણ; અને પોતાના ભોગ વિલાસમાં વાપરે; ખોટા કામમાં વાપરે; તે પુણ્ય પરવારીને નરકમાં જાય. જે સારા કામમાં વાપરે; તેજ નવાં પુણ્ય બાંધે. રૂપે પાછ, કે રૂપે પૈસો, ધર્મોદા કાઢવાનું બંધારણ, બળતામાંથી પુકવા જેવું છે. આવા ધર્મોદા પણ, ફુકાનમાં ભેળા થાય; તો તેમાં મોહ થાય. પોતે અગર પુત્રાદિ ધરમમાંથી કરમ બાંધે. એટલે ધનને સુપાત્રે વાપરી નાંખવામાંજ મગ્ન છે. યશ અને પુણ્ય.

તાત્પર્ય—ચોગીએ અને મુમુક્ષુએ, લેવું અને આપવું. લેવામાં રાગ રાખવો નહીં; અને આપવામાં દેષ કરવો નહીં. કુંભકરણની ઉંધમાં પડ્યા હોય; તેમને માટે આ વાતો નથી. જેઓ જગ્યા છે; આળસ મરડે છે; કાંધક કરી લેવાની છુસાસા વાળા છે; તેમને માટે આ વાતો છે. લ્યો તેમને રૂડા પુરૂષની વાણી સંભળાવું—

૫૬

માને છે માઈ મારે—જગીને જોને !

તલભાર નથી કાંઈ તાઈરે—જગીને જોને !

માણેકને મોતી ફેરી, દુકાનો જેણે માંડી, હિંડ્યા લઇ ફૂટી હાંડીરે—જગીને માને છે. સંચરતા હાથી ઘોડા, હજારો જેની સાથે, તે ચાલ્યા ખાલી હાથેરે—જગીને માને છે. ભંડાર ધનના ભરીયા, જૂપાળે બળવી ભાલા, તે ચાલ્યા ઠાલા માલારે—જગીને માને છે. કિરતીઓ જેનાં નાણા—ની સંભળાતી કાને, તે સુતા જઇ, સમશાનેરે—જગીને માને છે. સંસાર સધળો દેખી—ને ડરતો જેની શહેમાં, તે ચોંટ્યા જઇને ચેહમારે—જગીને માને છે. રૂપિરાજ કહે રૂદિયામાં, રહેનારો જેથી રીઝે, કામો તો એવાં કીઝેરે—જગીને માને છે.

કેટલાંક અંતઃકરણ એટલાં બધાં બહેરાં બની ગયાં છે; કે—આવા અનેક રણકાર—પડકાર થાય; તોપણ ત્યાં સંભળાયજ નહીં. સત્ય વસ્તુ સમજાયજ નહીં. સંભળાય છતાં, વર્તનમાં ઉતરે નહીં; ત્યારે પોતામાં પાપનું બળ વધારે છે; એમ સમજવું. પાપના બળને તોડવા પુણ્યનું બળ વધારવું જોઈએ. પુણ્યમાં—પહેલું પુણ્ય મૌન—નકામી લવરી બંધ કરવી તે; બીજું પુણ્ય—નકામી લવરી ન સાંભળવી—તે. ત્રીજું પુણ્ય—અનાદિ દાન આપી, દુઃખીની દાદ સાંભળવી તે. નિર્વોહ કરતાં વધારે આવકવાળા ગોરોએ; અને વધારે આવકવાળા દેવમંદિરોએ; જમા ઉધારનાં પાસાં, ધણાજ મોટા મનથી, અને લાંબા વિચારથી સરખાંજ રાખવાં.

આવું ડહાપણ, સૂર્ય પાસેથી મેં લીધું; એમ દત્તાત્રેય બોલ્યા. હવે આગળ ૫૧ મા શ્લોકમાં કહે છે કે—આકાશમાં સૂર્ય એકજ છે; પણ જળનાં જુદાં જુદાં કુંડામાં તેનાં પ્રતિબિંબ ધણાં. તેમ આત્મા એકજ છે; પણ તેનો અંશ દરેક દેહમાં દેખાય છે. આત્મા સર્વ વ્યાપક છે; છતાં તે દેહને નકામો કરવો ધારે છે; ત્યારે દેહમાંથી, પોતાના અંશને ખેંચી લેછે. દેહમાં પોતાના અંશને પેસાડે છે તે જન્મ; અને દેહમાંથી પોતાના અંશને ખેંચી લેછે; તે મરણ કહેવાય છે.

(૮) હવે આઠમા ગુરૂ-હોલા-પાસેથી જે શીખ્યા, તે ગુરૂ મહારાજ બોલે છે—

નાતિસ્નેહઃ પ્રસન્નો વા, કર્તવ્યઃ કાપિ કેનચિત્ ॥

કુર્વન્-વિન્દેત સંતાપં, કપોત ઇવ દીનધીઃ ॥૫૨॥

અર્થ—ગુરૂ દત્તાત્રેય કહે છે કે—હું હોલા પાસેથી એમ શીખ્યો છઉં કે—‘કોઈ પણ પુરૂષે, કોઈ પણ ઠેકાણે, અતિ પ્રીતિ કરવી નહીં; તથા અતિ

૫૨ પદ્મછેદ—ક અપિ—કોઈ પણ ઠેકાણે. કેનચિત્—કાંઈએ. અતિસ્નેહઃ—અતિ પ્રીતિ. વા પ્રસન્નઃ—અથવા બહુ પરિચય. ન કર્તવ્યઃ—કરવો ન જોઇએ. કુર્વન્ દીનધીઃ—કપોતઃ—જે કરે; તો હોલાની માફક કંગાલ બનીને સંતાપ પામે.

પરિચય, એટલે રમાડવા આદિ અત્યંત આસક્તિ (રાગ) કરવી નહીં. અને કરે; તો હોહાની માફક કંગાલ બનીને બહુ સંતાપ પામે. (૫૨)

૫૨ વિવેચન—

સ્નેહવાનુ ઉચ્ચલતેડનિશં—જેણે સ્નેહ કર્યો; તે બળ્યાજ કરે. જેને મોહ થયો; તે માર્યોજ ગયો. મોહ અને મમતા એકજ છે. અથવા તે ધણી ધણીયાણી છે. મમતાને અટકાવવા, સર્વ ધર્મ, અને સર્વ શાસ્ત્રો, એક સાથે ઉપદેશ આપી રહ્યાં છે. આવો ઉપદેશ આપણે ધણીવાર સાંભળીએ પણ છંદ્ય; પણ મમતા અટકતી નથી, કદિ મમતા અટકતી ન હોય; તો—અપ્ય દીક્ષિત કહે છે કે—[આર્થો.]

ત્યક્તવ્યો મમકારસ્ (૨) ત્યક્તું યદિ શક્યતે નાસૌ ।

કર્તવ્યો મમકારઃ (૨) કિંતુ સ સર્વત્ર કર્તવ્યઃ ॥

અર્થ—સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનમાં થઇ પડેલો મોહ, અટકાવ્યો અટકતો ન હોય; તો તે મોહનો, સર્વ પ્રત્યે વિકાસ કરવો. (આ મોહનું નામ બંધુભાવ) સર્વ પ્રત્યે મોહનો વિકાસ થતાં, પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિમાં થએલો મોહ, ઢીલો પડી જશે.

સાર—આપણને જગત્તો મોહ નડતો નથી; પણ આપણે આપણા માનેલામાં થએલો મોહ, આપણને પીડે છે.

મોહ—આ બાબત હસી કાઢવા જેવી નથી. જેમણે હસી કાઢી છે; તેઓ ભલે વિદ્વાન હોય; સંત મહાત્મા હોય; કે મોટા આચાર્ય હોય; પણ તેઓ ઠગાયા છે. જૈન તત્વામૃત બોલે છે કે—

અદ્વો મોહસ્ય માહાત્મ્યં, વિદ્વાંસો ચેડપિ માનવાઃ ।

મુહ્યંતિ તેડપિ સંસારે, કામાર્ચરતિતત્પરાઃ ॥૨૨॥

અર્થ—મોહનું મહાત્મ્ય ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. કારણ કે વિદ્વાનો પણ—જાણ્યા છતાં, કામ અર્થ અને રતિમાં આસક્ત બનીને, મોહમાં પડે છે. [૨૨]

કેટલાએક ડાહ્યા છે—સમજી છે—મોહના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા છે. ‘મોહને હમણાં મુકી દઉં’—‘કાલ મુકી દઉં’—‘આવતી દીવાળીએ મુકી દઇશ;’ એમ વિચાર કર્યા કરે છે. તેઓ મોહને મુકે; તે પહેલાં મરી જાય છે. આ પ્રમાણે જે જાણ્યું, તે આ ભવે નકામું થઇ પડે છે. આવી આવી પણ શુભ વાસના, કાળે કરીને, બીજા કોઈ ભવમાં—ફાલે—છે. જે છોડ બે પાંદડે હોય; તેને કાળે કરીને પોષણ મળતાં, થડ, ડાળીયો, પાંદડાં અને ફળફૂલ આવે છે.

જેઓ મોહને જાણવા પણ પ્રયત્ન કરતા નથી; સંતશાસ્ત્રને આ વાત પુછતાજ નથી. આ રોગ મટાડવા, જેઓ મન કરતાજ નથી; તેઓ ભલે કરોડપતિ—અબજપતિ અગર મોટા સમ્રાટ હોય; તોપણ કાંઈ નથી. સોનાને થાળે ફેતરાં ખાનારાં છે.

જેઓ મોહને જાણવા પ્રયત્ન કરનારા છે; તેઓએ પોતે પોતાને પૂછવું કે—

રાગ—શાદ્દલં

સૌહ્યં મિત્રકલત્રપુત્રવિભવ-ઞ્જાદિભિર્મિગુરં ।

કાસત્ત્વાસમગંદરાદિભિરિદં, વ્યાસં લપુઠ્યાંચિમિઃ ॥

બ્રાતસ્તૂર્ણમુપૈતિ સંનિધિમસૌ, કાલઃ કરાલાનનઃ ।

કઠંતં કિં કરવાણ્યદં તદપિ યદ્-ચિત્તસ્ય પાપે રતિઃ ॥૪૬॥

[જૈન-પરમાર્નદ-વૈરાગ્ય શતક]

અર્થ—હે ભાઈ ! આ સંસારનું સુખ, મિત્ર-સ્ત્રિ, પુત્ર અને વૈભવ હોય; ત્યાં સુધીજ હોય છે. તે તમામ નાશવંત છે. તેથી સંસારનું સુખ પણ નાશવંત છે. આ શરીર, ઉધરસ-શ્વાસ-ભગંદરાદિ વ્યાધિઓ વડે ઘેરાયેલુંજ રહે છે. ગમે ત્યારે, ગમે તે રોગ, દેહમાં આવી પડે છે. વળી આ ભયંકર કાળ, જોત જોતામાં પાસે આવી પહોંચે છે. તે પણ હું શું કરું; તેની મને સમજણ પડતી નથી. કારણકે હજી પાપ કર્મ કરવામાં ચિત્તને પ્રીતિ છે, [૪૪]

ખાલ્યાવસ્થા અજ્ઞાનમાં ગાળી; યુવામાં યુવતિને દેખ્યાં; ત્યાં પણ, અજ્ઞાનનો ભાર ભર્યો. વૃદ્ધાવસ્થાએ ઠોકરો ખાધને જાણ્યું ધણું-હુશીયાર બન્યા. પણ પુત્રાદિનો સંસાર ઠીક ઠીક કરી આપવા રૂપી અજ્ઞાનમાં-ચિંતામાં-વૃદ્ધાવસ્થાને વિખેરી નાંખી. અસ ! થઈ ચૂક્યું. પછી તો જેમ બાજ, ચકલાને પકડીને પીંખી નાંખે; તેમ કાળ જીવને પકડીને, પીંખી નાંખે. કરોડોનું દ્રવ્ય-જવાહિર-રત્નોના ઢગલા આપી દધને, કોડીઓ લીધા જેવી જૂલ કરી.

મોહથી બચવા પ્રયત્ન કરનારે યાદ રાખવું કે—(જૈન વૈરાગ્ય શતક-પદ્યાર્નદકૃત).

રાગ-શાદૂલ

દુષ્પાપં મકરાકરે કરતલાદ્-રક્તં નિમગ્નં યથા ।

સંસારેડ્ય તથા નરત્વમય તત્, પ્રાપ્તં મયા નિર્મલમ્ ॥

બ્રાતઃ પદ્ય ચિમૂઢતાં મમ હ હા, નીતં ચદેતન્મૃષા ।

કામક્રોધકુબોધમત્સરકુધી-માયામહામોહતઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—જેમ હાથમાંથી સમુદ્રમાં પડી ગયેલું રત્ન, ફરીથી પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે; તેમ આ સંસારમાં હાથમાંથી છટકી ગયેલું મનુષ્યપણું, ફરી પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે. આવું અમૂલ્ય માનવપણું મને મળ્યું છે; છતાં હે ભાઈ ! મારી મૂઢતાને તો તું જો ! ભારે અફસોસની વાત છે કે આવું માનવપણું, મેં કામ, ક્રોધ, ક્રોધોધ, ઇર્ષ્યા, કુલુહિ, માયા અને મહા-મોહમાં નિષ્કળ ગુમાવી નાંખ્યું. [૪૦]

ગુરુ વસિષ્ઠ શ્રીરામને કહે છે કે—[યોગ. મુમુક્ષુ પ્રકરણ.]

માતા નાસ્તિ પિતા નાસ્તિ, નાસ્તિ બ્રાતા સહોદરઃ ॥

અર્થો નાસ્તિ શૂદ્રં નાસ્તિ, તસ્માજ્ઞાતૃત જાગૃત ॥૩૩॥

જન્મદુઃખં જરાદુઃખં, મૃત્યુદુઃખં પુનઃ પુનઃ ॥

સંસારસાગરે દુઃખં, તસ્માજ્ઞાતૃત જાગૃત ॥૩૪॥

અર્થ—સંસારમાં કોઈ માતા નથી; કોઈ પિતા નથી; મારી જગ્યા ભાઈ પણ, કોઈ નથી. પૈસો અને ધર પણ, એવાંજ ક્ષણભંજર છે; માટે હે મનુષ્યો ! તમે જાગો ! જાગો ! [૩૩] જન્મ પામવો તે દુઃખ છે. ધરડા થવું તે પણ દુઃખ છે. મરી જવું તે પણ દુઃખ

છે. નાના મોટા સૌને સંસારમાં કાંઈ કાંઈ દુઃખ હોયજ છે. તેથી હે મનુષ્યો ! તમે જાગો ! જાગો ! [૩૪]

આવા અનેક નિર્ણયોના નિર્ણય ભાગવત કહે છે કે—

न वैश्वस्य सुखं किञ्चन-न चापि चक्रवर्तिनः ।

सुखमस्ति विरक्तस्य, मुनेरेकांतजीविनः ॥

અર્થ—ઇદ્ર તરફ નજર કરીએ; તો ત્યાં પણ, વૈભવવાળું સુખ નાશવંત છે; સાચું સુખ નથી; અક્ષય સુખ નથી. ચક્રવર્તિ રાજા તરફ નજર કરીએ; તો ત્યાં પણ એમજ છે. આજ ઉગે; અને કાલે આથમે. ખરું સુખ તો, એકાંત જીવન વાળા વૈરાગીનેજ છે.

મોહ બચંકર છે; તો પણ-જો તે સંતોમાં અને શાસ્ત્રોમાં થયો હોય; તો તે સુક્તિનો માર્ગ, મોકળો કરી આપે છે. ‘પુણ્ય પુનઃ બીનુ મિલહી ન સંતા.’ એટલે સંતોમાં પ્રીતિ થવી, રમત વાત નથી. ધણું પુણ્ય હોય; તોજ તે બને. જ્યાં જોઈએ. ત્યાં ‘બાપજી ! બાપજી !’ કહેનારાં અનેક ! પણ ખખડાવે ખોટાં ! સાચા સૈન્ય એક બે-હોય-વધારે ન હોય. સાચા ચોટે ચાલે; ખોટા ચોટેથી પાછા વળે. મોહ ખોટો, પણ ખરામાં ખર્ચાય; તો પાછોને ફરેયો થઈ પડે ! ધૂળનું સોનું થઈ પડે ! જેમ એક પોળમાંથી બીજી પોળમાં જવાની બારીઓ હોય; તેમ જ્ઞાનમાંથી વિજ્ઞાનમાં પેસવાની, આ બારીઓ છે. તાળું લોઢાનું અને મજબૂત હોય; પણ તેની ચાવી હોય; તો તે ઉઘડી જાય. સંતશાસ્ત્ર મોહના મજબૂત તાળાને ઉઘાડનાર ચાવી છે. ધર્મના અનેક સાધનો; પણ તે મોહના રંગથી થોડા ઘણા પ્રમાણમાં રંગાએલાં હોય છે. સાચા સંત અને સાચાં શાસ્ત્રોમાં, મોહનો છાંટો હોતો નથી.

રાગ-શિખરિણી—

उद्ध्वच्छन्ना भूः, स च निधिरपां योजनशतं ।

सदा पांथः पृषा, गगनपरिमाणं कलयति ॥

इति प्रायो भावाः, स्फुरदवधिमુद्रामुकुलिताः ।

सतां प्रज्ञोन्नेवः, पुनरयमसीमा विजयते ॥ ૪ ॥

[ભર્તૃહરિ પ્રાસ્તાવિક શ્લોક]

અર્થ—પૃથ્વી ઘણી મોટી જણાય છે; તો પણ તેનું માપ સમુદ્ર કાઢી આપે છે. કારણકે સમુદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરી વળ્યો છે. સમુદ્રનું માપ પણ સો યોજન છે. આકાશ મોટું જણાય છે; પણ તેનું માપ, સૂર્ય કાઢી આપે છે. કારણકે તે તેના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફરે છે. આ પ્રમાણે સર્વનું માપ થઈ શકે. ન માપી શકાય એવો એકજ છે. તે એ કે સજ્જન પુરુષોને થએલો, જ્ઞાનનો આનંદ છે. અવધિ રહિત જ્ઞાનમાં આનંદનો વિજય છે.

હવે હોલાની વાત બરાબર સમજાશે. દત્તાત્રેય ચક્રરાજને હોલાનું દણ્ડ આપે છે—

કપોતઃ કશ્ચનારણ્યે, કૃતનીડો વનસ્પતૌ ॥

કપોત્યા માર્યયા સાર્ધ-મુવાસ કતિચિત્સમાઃ ॥૫૩॥

કપોતૌ સ્નેહગુણિત-હૃદયૌ મૃદુધર્મિણૌ ॥

દૃષ્ટિ દૃષ્ટ્યાન્નમજ્ઞેન, બુદ્ધિ બુદ્ધ્યા વચન્વતુઃ ॥૫૪॥

શય્યાસનાટનસ્થાન-વાર્તાક્રીડાશનાદિકમ્ ॥

મિથુનીભૂય વિસ્તઘ્નો, ચેરતુર્વનરાજિષુ ॥૫૫॥

અર્થ—હવે હોલાની વાર્તા કહે છે. કોઈ એક હોલો, વનમાં ઝાડમાં માળો કરીને, તેમાં પોતાની સ્ત્રી હોલી સાથે, કેટલાંએક વરસ સુધી રહ્યો હતો. [૫૩] સ્નેહથી અંધાએલા હૃદયવાળાં, એ ધરબારી નરમાદાએ, પરસ્પર દૃષ્ટિની સાથે દૃષ્ટિ, અંગની સાથે અંગ, અને બુદ્ધિની સાથે બુદ્ધિ, બાંધી દીધાં હતાં. (૫૪) સુવું, બેસવું, ફરવું, ઉભા રહેવું, વાતો કરવી, રમત કરવી, અને ખાવું, ઇત્યાદિકમાં, નિઃશંકપણથી ભેળાં રહીને, વનની પંક્તિઓમાં તેઓ ફરતાં હતાં. (૫૫)

૫૩ થી ૫૫ વિવેચન—

આવું જ્યાં જુઓ ત્યાં છે. ઝોરડે ઝોરડે-વરધેલી વહુ, અને વહુધેલો વર ! પક્ષી-ઓને માળે માળે ! પશુઓની બોડે બોડે ! ઉંચે જુઓ તો સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રને ત્યાં પણ આ ! પાતાળે જુઓ; તો-નાગદેવ પણ, નાગણીઓના રાગમાં રમતા ! પતિપત્ની વચ્ચે વિષય સુખ છે; તોપણ જ્યાં નિર્ભળ પ્રેમ છે; જ્યાં નીતિ ધર્મ છે; ત્યાં—

ગીતિ—જાગરણે શયને વા, શોકે હર્ષે ગતૌ સ્થિતૌ વાઽપિ ।

યેષામેકાઽવસ્થા, તે ધન્યાઃ પ્રેમ વાપ્યેષામ્ ॥

અર્થ—જગતાં અથવા ઉંઘતાં; શોકમાં, હર્ષમાં, ચાલતાં અથવા બેસતાં પણ, જે સ્ત્રિપુરુષની એકજ અવસ્થા-સરખી અવસ્થા, તેમને ધન્ય છે. તેમના પ્રેમને પણ ધન્ય છે.

૫૩ ૫૬૨છેદ—કશ્ચન (અવ્યય છે)—કોઈ. કપોતઃ—હોલો. અરણ્યે—વનમાં. વનસ્પતૌ—વૃક્ષમાં. કૃતનીડઃ—માળો ધાલીને રહેલો. (કૃતં નીડં વેન સઃ) કપોત્યા માર્યયા સાર્ધ—પોતાની સ્ત્રી હોલી સાથે. કતિચિત્સમાઃ—કેટલાં એક વરસો સુધી. ઉવાસ—રહ્યો હતો.

૫૪ ૫૬૨છેદ—સ્નેહેન ગુણિતં હૃદયં યયોઃ તૌ—સ્નેહથી અંધાએલાં હૃદયવાળાં. મૃદુધર્મિણૌ—ધરબારી નરમાદાએ. દૃષ્ટ્યા દૃષ્ટિ—પરસ્પર દૃષ્ટિની સાથે દૃષ્ટિ. અંગેન અંગ—અંગની સાથે અંગ. બુદ્ધ્યા બુદ્ધિ—બુદ્ધિની સાથે બુદ્ધિ. વચન્વતુઃ—બાંધી દીધાં હતાં.

૫૫ ૫૬૨છેદ—શય્યા ચ આસનં ચ અટનં ચ (ફરવું) સ્થાનં ચ (ઉભા રહેવું) વાર્તા ચ ક્રીડા ચ અશનં (ભોજન) યસ્મિન્ તત્ શય્યાઽ મિથુનીભૂય—એકત્ર યઈને-ભેળા રહીને. વિસ્તઘ્નો—નિઃશંકપણે. વનરાજિષુ ચેરતુઃ—વનની પંક્તિઓમાં વિહાર કરતાં હતાં-ફરતાં હતાં.

ઉત્તરરામચરિત પ્રથમ અંકમાં શ્રીરામચંદ્રજી કહે છે કે—

રાગ શાર્દૂલ—

અદ્વૈતં સુલલુપ્તયોઃ અનુગતં, સર્વાસ્વવસ્થાસુ યત્ ।

વિશ્વામો હૃદયસ્ય યજ્ઞ-જરસા, યસ્મિન્નદ્યાર્યો રસઃ ॥

કાલેનાવરણાત્યયાત્ પરિણતે, યત્સનેહસારે સ્થિતમ્ ।

મદ્રં તસ્ય સુમાનુષસ્ય કયમ-પ્યેકં હિ તત્ પ્રાપ્યતે ॥૩૧॥

અર્થ—દરેક અવસ્થાઓમાં પ્રાપ્ત થએલા સુખદુઃખમાં, એક અદ્વૈત પ્રેમ-એકજ ભાવના. વળી જે પ્રેમમાં એક બીજાનાં હૃદયને વિશ્રામ, તથા જે પ્રેમમાં ઘડપણને લીધે પણ, રસ ઝોછો થતો નથી; તથા જે પ્રેમ, લગ્નથી તે મરણ પર્યંત પરીપક્વ બનીને, સ્નેહનાસારરૂપ છે; એવો દંપતીના કલ્યાણકારી પ્રેમ, ઘણા પ્રયત્ન કરીને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘આજ પરણું; અને કાલ છૂટાછેડા કરું!’ તેમની આ વાતજ નથી. પુનલગ્નના ફંદમાં, માનવજીવનને પાઈ બે પાઈનું કરી નાંખનારાં-સ્ત્રી પુરૂષોની, આ વાતજ નથી. આ તો સીતારામ જેવાં પવિત્ર સ્ત્રીપુરૂષોની વાત છે. કરોડપતિને ઘેર અવતરીને કોદરા ખાધા; તેમની આ વાતજ નથી. આ પ્રેમ માટે જસમાએ જીવ આપ્યો. આ પ્રેમ માટે રાણકદેવીએ પોતાના બેઉ પુત્રોને યમદાર મોકલ્યા; અને પોતે પાછળ પાછળ ચાલી નીકળ્યાં. આ પ્રેમ માટે મેવાડની રમણીઓ, ભડભડતી અગ્નિમાં સમાઈ ગઈ. ઉંચ વરણનાં ભોજન, વાધરીવાડે ન હોય; અને હોય; તો નયો એઠવાડજ હોય.

સાચાં પ્રેમીઓ સાથે હોય; કે જુદાં પડ્યાં હોય; પણ—

રાગ-શાર્દૂલ૦

ઈદુઃ ક-ક ચ સાગરઃ-ક ચ રવિઃ, પદ્માકરઃ ક સ્થિતઃ ।

કાડમ્નં વા-ક મયૂરપંકિરમલા, કાડલિઃ ક વા માલતી ॥

મંદાધ્વક્રમરાજદંસનિચયઃ, કાડસૌ ક વા માનસં ।

યો યસ્યાડભિમતઃ સ તસ્ય નિકટે, દૂરેડપિ વા વલ્લભઃ ॥

અર્થ—જે જેને બહાણું છે; તે દૂર હોય; તોપણ પાસેજ છે. કારણકે કયાં (આકાશે) ચંદ્ર, અને કયાં સાગર ? (પૂર્ણચંદ્રને દેખીને સાગર ઉભરાય-ભરતી થાય.) વળી કયાં સૂર્ય ? અને કયાં કમળાનું સરોવર ? (સૂર્યને દેખીને કમળ ખીલે). કયાં વાદળાં, અને કયાં મોરની નિર્મળ પંક્તિ ? (મેઘને દેખીને મોર ટૌકા કરે.) વળી કયાં ભ્રમર ? અને કયાં માલતી ? (માલતીનાં પુષ્પની સુગંધ ભ્રમરને આવે). વળી કયાં માનસરોવર ? અને કયાં ધીમી ચાલવાળા રાજહંસાનું ટાણું ? (રાજહંસો માનસરોવર શોધતાં શોધતાં ત્યાં પહોંચે.) વિગેરે-વિગેરે.

વિયોગમાં હોય; તોપણ તેનેજ સ્મરે. ૫૬.

આલમ ! આપ બસો, મોરે મનમે—ટક

સાવન આયા, તુમ નહીં આયે, તુમ બિન રસિયા ! કુછ નહીં ભાયે;

મનમે મેરે, હુક ઉકત હૈ, જમ કોયલ કુકત બનમે—આલમ૦

સુરતિયા તેરી મતવારી, પતલિ કમરિયા ઉમરિયા બારી;

એક નયા સંસાર બસા હય, જિનકે હો નયનમે—આલમ૦

આ તો રંગીલાના રંગ. તદપિ આ રંગ શ્રીકા. જીવાન મટીને વૃદ્ધ થાય; શુભાળ કરમાય; તેમ મુખ કરમાય. માથુંસ મોંધા મૂલનો, પથ્થુ ગોટલા છોતરાને ભાવે વેચાય. તુલસીદાસને પોતાની પાછળ, ઘેલાની માફક ધ્રુમતા જોઇને; તેમનાં પત્ની બોલ્યાં હતાં કે— મધુર છતાં, કડક ઠપકો આપીને, ઘોર અજ્ઞાનમાંથી જગાડતાં હતાં કે—

૫૬—જિતનો હેત હમસેરે પિયાજી, હરિસં હોત જો ધીતનોરી;

અલો જાત વૈકુંઠ ધામમે, ઠાકોર દારે તુલસી જાચ તો ખરોરી રામા.

રોડે તુલસી ! સિતા હો રામ રામા ! બજો તુલસી !

પેચોટી ઠેકાણે આવતાં, જેમ અન્ન મીઠું લાગે; તેમ પુણ્યનો ઉદય થતાં, તુલસી દાસને જીનો ઉપદેશ વ્હાલો લાગ્યો; હૃદયે અફળાયો. તુલસીદાસે તેનો જવાબ આપ્યો કે—

૫૬—તુમ તિરિયા મેરી ધર્મકી જહેના !, તોહિ મોહિ જ્ઞાન અતાયો રિ;

વાહ્ ! વાહ્ ! જેમ ગમે ત્યાં, અને ગમે ત્યારે, મરણ થાય; તેમ ગમે ત્યાં, અને ગમે ત્યારે, જીવન પલટો મારે. જીવનના રંગ બદલાય ! ધર્મના આછા આછા રંગ તો બધે હોય; પણ જ્યારે તે રંગ ઘાટા થાય; ત્યારે જીવન પલટો મારે. ત્યારે ?—ત્યારે તુલસી બોલ્યા કે—

તુમ તિરિયા મેરી ધર્મકી જહેના ! તોહિ મોહિ જ્ઞાન અતાયો રિ.

તુલસીદાસ આશા રઘુવરકી (૨) તિરિયા કી સંગે, તુલસી કયુ ના ગયો રિ—

રામા ! કહે તુલસી ! સીતા હો રામ રામા ! બજો તુલસી !

અસ ! વધારે શું કહું ! સંસારને સમજી દ્યો ! અને સુખે-કે-દુઃખે, વહેલા અગર મોડા, આજ અગર કાલ, સંસારના રંગને ઉતારી નાંખો. અનેક અવતાર દ્યો; પણ સંસારના રંગ ન ઉતરે; ત્યાં સુધી જીવનો નિરતાર થાય નહીં. સંસારના રંગમાં રમતો રાજા હોય; તોપણ તે દયાને પાત્ર છે—કંગાલ છે—ગમાર છે.

શ્રીપુરુષના સમાન હક છે; એમ કહીને લડી મરતાં શ્રીપુરુષો સ્નેહગૂણિત હૃદયો હોતાં નથી. એક બીજાથી એક બીજાનું હૃદય ચોરાતું રહે છે. ત્યાં દષ્ટ્યા દષ્ટિ, અંગેન અંગ તથા સુદૃશ્ય સુદ્ધિ—પોતાની દષ્ટિથી બીજાની દષ્ટિને, પોતાના અંગથી સામાના અંગને, અને પોતાની સુદૃશ્ય સામાની સુદ્ધિને બાંધવાપણું પણ, ત્યાં હોતુ નથી. મનુષ્ય એક બીજાને મળવામાં-પરણવામાં, વિષયસુખ જેટલીજ દષ્ટિ રાખે; તો તે લાલ પશુ પક્ષીમાં પણ છે. મનુષ્ય પશુ પક્ષી કરતાં મોટું છે. તેથી મનુષ્યની દષ્ટિ, વિષયસુખની પેલી મેર પરલોક સુધી પહોંચે છે. જેને મોટા નફો લેવો હોય; તે નાના નફાને જતો કરે છે. જે મોટા નફાને ઝોળખતો નથી; તે નાના નફામાં પડ્યો રહે છે.

નાના નફામાં પડ્યો રહેનાર કેવો હોય તે હવે કહે છે—

યં યં વાञ्छति सा राजंस् तर्पयन्त्यनुकंपिता ॥

तं तं समनयत् कामं, कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ॥૫૬॥

૫૬૨છેદ—જે રાજાન-હે રાજા ! પતિ તર્પયંતી સા-પતિને રાજી કરતી તે. અતઃ યથ અનુકંપિતા-તેથી પ્રેમનું પાત્ર અનેલી તે હોલી- યં યં વાંછતિ-જે જે માગતી હતી. તં તં કામં (ધૃષ્ટાને) અજિતેન્દ્રિયઃ-કામી હોલો. કૃચ્છ્રેણ અપિ-દુઃખ વેડીને પણ. સમનયત્-લાવી આપતો હતો.

અર્થ—હે યદુરાજ ! રાજ્ય કરતી અને તેથી બહુજ પ્રેમનું પાત્ર બનેલી હોહી; જે જે વસ્તુ માગતી હતી; તે તે વસ્તુ, તે અજ્ઞતેન્દ્રિય હોહો, દુઃખ વેઠીને પણ લાવી આપતો હતો. [૫૬]

૫૬ વિવેચન—

સ્ત્રિએ માગ્યું; તે ઠીક છે; કે અઠીક; તેનો વિચાર કર્યો વિના; સ્ત્રિ જે માગે છે; તે લાવી આપે; તો તેને અજ્ઞતેન્દ્રિય કહેવો.

પતિપત્નીના જોડામાં પતિ ‘વર’ કહેવાય છે. ‘વર’ એટલે ઉત્તમ. ઉત્તમ એટલે પોતે બુદ્ધિશાળી, અને ટુંકી બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીને દોરનાર. સ્ત્રિ જે માગે; તે વિચાર્યો વિના, લાવી આપવામાં, કેટલો ભય છે—કેટલું જોખમ છે; તે કૃપાળુ રામચંદ્રે મૃગ મારવા વખતે ભજવી બતાવ્યું છે. પતિપત્ની વચ્ચે ઉભેલો સંસાર, સ્વર્ગનાં સુખ જેવા ગણાય છે. તો પણ તેમાં, લાલચો પેસી જાય. જ્યારે વગર વિચારી લાલચો પેસી જાય; ત્યારે સ્વર્ગનાં સુખ પણ હચમચી ઊઠે. પતિ અમિતસ્ય પ્રદાતારં છે—સ્ત્રીના સઘળા મનોરથ પૂરનાર પતિ છે; તોપણ ત્યાં વિવેકની જરૂર છે. ધર હોય ત્યાં સુપકું અને આવરણી રાખવાંજ પડે; તેમ માનવતા હોય; ત્યાં વિવેક અને નરમાશ રાખવાંજ પડે. ગટરે પણ જળી મુકાણી છે. ત્યારે માનવોને સ્વચ્છંદ કરવો કેમ પાલવે ?

સાકરના કોથળા ભર્યા હોય; પણ દુધપાકમાં જોઈએ; તેટલીજ સાકર નંખાય. તેમ પતિપત્નીને કાંઈ ધંધો ન હોય; ઘરમાં કોઈ ન હોય; વૈભવની અનેક સામગ્રિઓ હોજર હોય; ખાવા પીવાની ખોટ ન હોય; તો પણ વિષય સુખ, ઋતુકાળમાંજ ભોગવાય. સગર્ભા થયા પછી તો, પાડા આપલા પણ અળગા રહે છે. સગર્ભા થયા પછી, સ્ત્રીના તનને તથા મનને પ્રસન્ન રાખવા; અને તેટલી સગવડ કરી આપવી જોઈએ. અત્યારના દેશકાળમાં બાળકો મોટી ઉંમરે પરણે છે; તે ઠીક છે; પણ રજવા શીખ્યા પહેલાં, પરણવું; અને બાળ ગોપાળનાં મોં જોવાં; તે ભયંકર આફત છે. રજતાં આવડે; ત્યાં સુધી પતિ પત્નીએ સખત બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. તે તપે કરીને, સારો ધંધો મળી આવેજ. પોતાની કમાણી વિનાનો સંસાર, તે કાંઈ નથી. યુવકનાં માતાપિતા દયાળુ હોય; તો પણ પોતે રજવા શીખ્યા પહેલાં, ‘આપા’ થવાનો કોષ્ઠને હફ નથી. પાણીદાર ઘોડીને કાયર સ્વાર ગમતો નથી; તેમ પાણીદાર સ્ત્રીને, કાયર—ન કમાતો—નમાલો—ધણી ગમતો નથી:

હવે હોહી સગર્ભા થાય છે—

કપોતી પ્રથમં ગર્ભં, શુક્લંતી કાલ આગતે ॥

અણ્ડાનિ સુષુવે નીડે, સ્વપત્યુઃ સંનિધૌ સતી ॥૫૭॥

અર્થ—એ પ્રતિવ્રતા હોહીને અઘરણીનો ગર્ભ રહેતાં, તેણીએ પ્રસુતિનો સમય થતાં, પોતાના માળામાં, પોતાના પતિની પાસે, ઈડાં જણ્યાં-ઈડાં મૂક્યાં. [૫૭]

૫૭ પદ્યછંદ—સતી—પતિવ્રતાના ધર્મ પાળનારી હોહી. પ્રથમં ગર્ભં શુક્લંતી—અધરણીનો ગર્ભ રહેતાં. કાલે આગતે—સમય થતાં. નીડે—માળામાં. સ્વપત્યુઃ સંનિધૌ—પોતાના પતિની પાસે. અંડાનિ સુષુવે—ઈડાં જણ્યાં.

૫૭ વિવેચન—

અંતઃકરણતત્ત્વસ્ય, દંપત્યોઃ સ્નેહસંબધાત્ ॥

આનંદમંથિરેકોડય-મપત્યમિત્તિ કથયતે ॥ [ઉત્તમરામ ચરિત્ર]

અધરણી—એકના અરસપરસના પ્રેમનું જે કોષ્ટ ફળ હોય; તે તો બાળક છે. બાળકમાં પણ જે પ્રથમ બાળક હોય; તેમાં માતાપિતાનું તેજ, બળ વિગેરે, કાંઈક વિશેષ હોય છે. એટલા મોટેજ, રામજોનો મોટો પુત્ર, તે પાટવી; અને નાના પુત્રો, તે ટટાયા ગણાય છે. કુટુંબમાં પણ, કુટુંબની લાજનો જવાબદાર, મોટો પુત્ર હોય છે.

હવે અચ્ચાં ઉત્પન્ન થાય છે—

તેષુ કાલે વ્યજાયન્ત, રચિતાવયવા હરેઃ ॥

શક્તિભિર્દુર્વિભાવ્યાભિઃ, કોમલાક્ષતનૂહાઃ ॥૫૮॥

અર્થ—જળથી ભરેલાં તે ઇંડાંઓમાં, લગવાનની માયાની અચિંત્ય શક્તિઓને લીધે, કુણાં કુણાં અંગ અને રૂંવાણાં વાળાં, તથા સુંદર અવયવો વાળાં અચ્ચાં થયાં. [૫૮]

૫૮ વિવેચન—

અચિંત્ય શક્તિ-જન્મ અને મરણ વખતે જે કામકાજ થાય છે; તે સમજી શકાય એવું નથી. ‘કુદરત કુદરતનું’ કામ કરે છે; એમ કહેનારાં પણ, કુદરતમાં જૂલાં પડી જાય છે. નાસ્તીકોને આસ્તીક થવાનો શીક્ષણ પાઠ, જન્મમરણની મુંઝવણમાં છે. શ્રદ્ધાળુઓએ, મુમુક્ષુઓએ, યાનીઓએ, અને ભકતોએ, ધર્મરની અચિંત્ય શક્તિનો વિચાર, પ્રાણીઓના જન્મ મરણ વખતે અવશ્ય કરવો જોઈએ. એટલે જન્મ મરણના પ્રસંગે, તે પ્રસંગની માત્ર ક્રિયાઓ કરીને, તે પ્રસંગોને સામાન્ય ગણવા નહીં. તે એ પ્રસંગમાં તત્ત્વમાન બર્હું છે. તે એ પ્રસંગમાં ધર્મરની શક્તિનું જ્ઞાન બર્હું છે. શોધે તેને જડ.

હવે બાળ અચ્ચાંના આનંદની વાત કરે છે—

પ્રજાઃ પુપુષ્વતુઃ પ્રીતૌ, દમ્પતી પુત્રવત્સલૌ ॥

મૃગ્વન્તૌ કૂજિતં તાસાં, નિવૃત્તૌ કલભાપિતૈઃ ॥૫૯॥

૫૮ ૫૬૨છેદ—તેષુઃ-તે જળથી ભરેલાં ઇંડાંઓમાં. હરેઃ દુર્વિભાવ્યાભિઃ શક્તિભિઃ-લગવાનની અચિંત્ય શક્તિઓને લીધે. કોમલાક્ષિ અંગાનિ તનૂહાસ્ય ચેષાં તે કોઠ-કુણાં કુણાં અંગ અને રૂંવાડાં વાળાં-અથવા નાની નાની પાંખો વાળાં-અચ્ચાં. રચિતાઃ અવયવાઃ ચેષાં તે રચિતાવયવાઃ-સુંદર અવયવો વાળાં અચ્ચાં. વ્યજાયન્ત-જન્મ ધાતુ-થયાં.

૫૯ ૫૬૨છેદ—પ્રીતૌ-રાજી થએલો. પુત્રવત્સલૌ દંપતી-પુત્ર ઉપર પ્રેમ રાખનારાં નરમાદા પ્રજાઃ પુપુષ્વતુઃ-પોતાનાં અચ્ચાંઓનું પોષણ કરતાં હતાં. તાસાં પ્રજાનાં કૂજિતં મૃગ્વન્તૌ-તે અચ્ચાંઓનું બોલવું સાંભળતાં, કલભાપિતૈઃ-પ્રિય લાગે એવાં બોલવાથી, નિવૃત્તૌ-સુખ પામતાં હતાં.

તાસાં પતત્રૈઃ સુસ્પર્શૈઃ, કૂજિતૈર્મુગ્ધચેષ્ટિતૈઃ ॥

પ્રત્યુદ્ગમૈરદીનાનાં, પિતરૌ મુદમાપતુઃ ॥૬૦॥

સ્નેહાનુબદ્ધહૃદયા-વન્યોઽન્યં વિષ્ણુમાયયા ॥

વિમોહિતૌ દીનધિયૌ, શિશૂન્ પુપુષતુઃ પ્રજાઃ ॥૬૧॥

અર્થ—રાજી થએલાં અને પુત્ર પર પ્રેમ રાખનાર તે નરમાદા, પોતાનાં બચ્ચાંઓનું પોષણ કરતાં હતાં; તેઓનું (કાળું બોળડું) બોલવું સાંભળતાં હતાં; અને પ્રિય લાગે એવાં બોલવાથી, સુખ પામતાં હતાં. [૫૬] સ્વતંત્ર-પણે રમતાં બચ્ચાંઓની સુંવાળી પાંખોથી, તથા મીઠું મધુર બોલવું; તથા સામું આવવું વિગેરે બાળ રમત ગમતથી, માબાપ રાજી થતાં હતાં. [૬૦] હૃદયમાં પરસ્પર સ્નેહથી બંધાએલાં, ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલાં, અને રાંક ભુદ્ધિવાળાં, એ બે-હોલો હોલી, પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંઓનું પોષણ કરતાં હતાં. [૬૧]

૫૯ થી ૬૧ વિવેચન—

વસંતતિલકા.

દુષ્યંત પોતાના પુત્રને પ્રથમ જોતાં, બોલ્યો હતો કે—[અભિજ્ઞાન શકુંતલ ૭ મો અંક]

આલક્ષ્યદંતમુકુલાનનિમિત્તહાસૈ-રઘ્યક્ષર્ણરમણીયથ્થ્વઃપ્રવૃત્તીન્ ॥

અંકાશ્રયપ્રણયિનસ્ તનયાન્ વહંતો, ધન્યાસ્તદંગરજસા મલિનીભવંતિ ॥૧૭॥

અર્થ—અમથાં અમથાં હસી પડવાની જેને ટેવ હોય છે; અને હસતાં હસતાં જેની દાંતની કળીયો દેખાય છે; તથા કાંઠું બોળડું બોલે છે; ત્યારે તે સમગ્નનું નથી; તથા બોળામાં ચડીને બેસવું, જેને બહુ ગમે છે; એવા પુત્રોનાં માતાપિતાને ધન્યા છે. કારણ કે એવા મેલાધેલા પુત્રોના અંગની રજથી, તેમનાં વસ્ત્રો મલીન થાય છે [૧૭]

ક્રાધ્ કહે છે કે—દિગ્ધાસસં ગતગ્રીડં, જટિલં ધૃલિધૃસરમ્ ॥

પુણ્યવંતો હિ પश्यંતિ, મહાદેવમિવાત્મજમ્ ॥

અર્થ—દિશાઓ રૂપી જેણે વસ્ત્ર પહેર્યા છે, નગ્ન જેવું જેને કાંઈ નથી. માથે જટા છે; શરીરે ધૂળ ચોંટી છે. જાણે મહાદેવ ન હોય! એવા પુત્રને પુણ્યશાળી પુરુષો જોઈ શકે છે.

જેને ઘેર બાળક નહીં; તે ઘર સ્મશાન જેવું ઉજડ ગણાય છે. તેપણ જેમને બાળકોમાં વધારે પડતા મોહ થઈ પડે છે; તે મંસારમાં અફળાઈ અફળાઈને તૂટી ફૂટી જાય છે.

૬૦-૬૧—૫૬છેદ અદીનાનાં તાસાં-સ્વતંત્રપણે રમતાં તે બચ્ચાંઓનાં. સુસ્પર્શૈઃ

પતત્રૈઃ-સુંવાળી પાંખોથી [પતંત્રે ત્રાયંતે इति पतत्राणि-પડવાથી અચાવે તે પાંખો.] કૂજિતૈઃ મુગ્ધચેષ્ટિતૈઃ-બોલવાં તથા અણસમજની ચેષ્ટાથી પ્રત્યુદ્ગમૈઃ-સામા આવવાથી. પિતરૌ મુદ્ આપતુઃ-માબાપને રાજી કરતાં હતાં. અન્યોન્યં સ્નેહેન અનુવદ્ધં હૃદયં યયોઃ તૌ-સ્નેહ-હૃદયમાં પરસ્પર સ્નેહથી બંધાએલો. વિષ્ણુમાયયા વિમોહિતૌ-ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલાં. દીના ધીઃ યયોઃ તૌ દીન-રાંક ભુદ્ધિવાળાં તે પક્ષીઓ. શિશૂન્ પ્રજાઃ પુપુષતુઃ-નાનાં બચ્ચાંઓનું પોષણ કરતાં હતાં.

હાય ! હાય ! કરતા મરી જાય છે. બાળકો ૮-૧૦ વરસનાં હોય; ત્યાં સુધીજ, તેઓ નિર્મળ-નિર્દોષ હોય છે. પછી સોએ પંચાણું ટકા, બાળકોમાં અવળાટ, ઉદ્વેગ, અને પ્રભાસ પ્રવેશ કરે છે. આ પંચાણું ટકાના ફાલ, માતા પિતાને સુખરૂપ નથી; પણ દુઃખરૂપ છે. બાળકોને મોટા થએલા જોઈને, અને પોતાને ધરડા થએલા જોઈને, ચૈત્રવૈશાકે નદીઓ જેમ સંકોચાતી જાય; તેમ સમજીએ પોતાનો સંસારપ્રવાહ, સંકોચતાં રહેવું જોઈએ. સંસારમાં બહુ હાજા થવા દોડવું નહીં, સારા પુત્રાદિથી જો કોષ મોટો લાભ હોય; તો તેમની મદદથી ખાવાપીવાનાં સુખ ભોગવીએ; તેટલોજ નથી; પણ તેમની મદદથી, તેમની અનુકુળતાથી, આપણું પોતાનું શ્રેયસ્ સાધી લઈએ; તે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ખાવા માટે, આછો પાતળો રોટલો મળે; અને પહેરવા આછાં પાતળાં વસ્ત્રો મળે; તો તેથી જરાએ અકળાવું નહીં; પણ શ્રેયસ્ ન સાધી શકાય; તો અવશ્ય અકળાવું. ગભરાઈ જવું; મુંઝાઈ જવું. વૃદ્ધાવસ્થામાં એક ધડી, તે લાભેણી વહી જાય છે; એમ સમજવું. વૃદ્ધોને કદિ ધધારોજગરામાં કુટાવું પડતું હોય; તો; ત્યાં પણ, એ પાંચ ધડી કામકાજ કરી, શ્રીહરિની સામું જોવું. ‘હે હરિ ! હું આપને શરણુ છઉં. હું આપને વિસાડું-પણ આપ મને ન વિસારશો. જો જો હો ! આ ફેરો ફેગટ ન થાય.’ આટલો પોકાર કરતાજ રહેવું. આ પોકાર હૃદયથી કરવો; (મોટેથી નહીં. આસપાસ કોઈને સંભળાવવાની જરૂર નથી.) વળી દીનતાથી કરવો. કારણકે દીનતાવાળો અવાજ, શ્રીહરિને ઠાને સંભળાય છે. ગરજવાનના ગોવિંદ છે. વિધવાઓએ, વિધુરોએ અને વૃદ્ધોએ, જેમ અને તેમ, સંસાર જંખના ઓછી કરીને, આત્મજંખના વધારવી. આમ કરતાં કરતાં—

તદ્બુદ્ધયસ્-તદાત્માનસ્-તન્નિષ્ઠાસ્-તત્પરાયણાઃ ॥

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિ, જ્ઞાનનિર્ઘૃતકલમ્બાઃ ॥ [ગીતા અ. ૫. ૧૭]

પગથીએ પગથીએ પહાડ ઉપર ચડાય. પણ વિચાર કરજો કે-આ પગથીએ, આપણે આવતાજ નથી. કદિ આવીએ છઈએ; તો બેદરકારી ઘણી છે-દેખાડો ઘણો છે-દંભ ઘણો છે. પાછના વેપારમાં, રૂપૈયાનું નુકસાન પોસાય નહીં.

૬૧ મા શ્લોકમાં હોલા હોડીને **દીનધિયૌ**-કંગાલ બુદ્ધિવાળાં કલ્યાં. તેવું કારણ માત્ર એટલુંજ કે-**વિમોહિતૌ**-તેમને વધારે પડતો મોહ થઈ પડ્યો હતો. સંસારમાં રહીએ. સંસારને ભોગવીએ; પણ સંસાર આપણો નહીં. સંસાર શ્રીહરિનો ! શેઠની ઢુકાને ખેસીને લાખોની હુંડી લખે; પણ ઘણીપણું કરવાની મના હોય છે. વિદ્વાન હોય; ધનવાન હોય; કે મોટો રાજા હોય; પણ વધારે પડતો મોહ તે કરતો હોય; તો તે કંગાલ છે. **યસ્ય સર્વં સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ॥૧૧॥** ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં, નિત્યનૃત્તો નિરાશ્રયઃ ॥ કર્મ-પ્રયત્નપ્રવૃત્તોઽપિ, નૈષ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥૨૦॥ નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા, ત્યક્તસર્વ પરિગ્રહઃ ॥૨૧॥ વિગેરે વિગેરે ગીતા અ. ૪- અનાસક્ત કર્મચોગમાં છે. જે બરણીમાં તેલ ચોપડ્યું હોય; તે બરણીમાં બલે ચીકણો ગોળ ભરો. કારણકે બરણી ઉંધી વાળો-કે ગોળ નીકળી પડે. તેમ જેના હૃદયમાં જ્ઞાન બર્ણું હોય; તે મોહ કરતો જણાય; તો તેમાં થોડી હરકત છે. કારણકે હૃદયમાંથી, મોહને કાઢી મૂકતાં વાર લાગતી નથી. અંધાની જેવી લાકડી; તેવું માનવને તત્ત્વજ્ઞાન. **બહુવો જ્ઞાનતપસા, પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥** [ગીતા. અ. ૪.૧૦]

આ પ્રમાણે કલ્પેલ કરતાં હતાં; તે કુટુંબમાં હવે આકૃત આવે છે—

एकदा जग्मतुस्तासा-मन्त्रार्थो तौ कुटुम्बिनौ ॥

परितः कानने तस्मिन्-नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ॥ ૬૨ ॥

दृष्ट्वा तौलुब्धकः कश्चिद्-यदृच्छातो वनेचरः ॥

जगृहे जालमातस्य, चरतः स्वालयान्तिके ॥ ૬૩ ॥

कपोतश्च कपोती च, प्रजापो वેસદોત્સુકौ ॥

गतौ पोषणमादाय, स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ૬૪ ॥

અર્થ—એક દિવસે એવું અન્યું કે—તે ધણી ધણીયાણી-હોલો હોલી, અચ્ચાંઓ માટે અન્ન લેવાં ગયાં હતાં. તે અન્નની લાલચથી, તે વનમાં ધણીવાર સુધી ફર્યા. [૬૨] પછવાડેથી વનમાં ફરનાર કોઈ પારાધીએ, અનાયાસે તે અચ્ચાંઓ માળાની પાસે ઉડતાં જોઈને, જાળ નાંખીને પકડી લીધાં. [૬૩] અચ્ચાંઓનું પોષણ કરવામાં નિરંતર ધ્યાન રાખનારાં—તે હોલો અને હોલી, વનમાંથી આવતું લઈને, પોતાના માળા પાસે આવ્યાં. [૬૪]

૬૨ થી ૬૪ વિવેચન—

કેમ સમજાય છે ને? આ તો એકાદશ! નર્યું ધર્મ્યમૃત! પ્રેમથી સાંભળો.

પ્રજા: પુપુષ્તુ:—પ્રજાનું પાલન-પશુપક્ષી અને મનુષ્યો, તમામ પ્રજાનું પાલન કરે છે. જે મનુષ્યો પ્રજાનું પાલન કરતાં, પાપ કરતાં હોય; તે પશુપક્ષી કરતાં, ઓછી અક્ષલવાળાં છે. ‘પાપનો ભારો પાપ કરે; તેનેજ ઉપાડવો પડે;’ એ સિદ્ધ વાતમાં જરા પણ શંકા કરવી નહીં. જેને કાઠીયો ચડે; તે અકળાઈ જાય; જેના પેરણમાં જે પાંચ માકડ પેઠા હોય; તે અકળાઈ જાય; તેમ જેના ધંધામાં પાપ હોય; તેણે અવશ્ય અકળાઈ જવું ધટે. પોતે પોતાના ધંધાને અવારનવાર તપાસવો જોઈએ. અપૂર્ણ.

પાટણ હારીજ—પાટણ હારીજની વાત કરી લઉં તો ઠીક—

પાટણ—ફાગળ સુદી ૧૪ ગુરુવાર સવારની ગાડીમાં નીકળી પાટણ પહોંચ્યા. અહીંથી સાથે સાંકડીશરીવાળા ભાઈશ્રી મણિલાલ લલ્લુભાઈ હતા. રામજીમંદિરના પંડિતજી આત્મારામ (કડાવાળા,) આયુર્વેદ પાઠશાળાના અધ્યાપક ત્રીકમલાલભાઈ (સિદ્ધપુરવાળા,)

૬૨ પદ્યછંદ—**एकदा**—એક દિવસે. **तासां अन्नार्थो तौ कुटुम्बिनौ**—તે અચ્ચાંઓના અન્ન માટે તે બે ધણીધણીયાણી. **तस्मिन् कानने परितः**—તે વનમાં પાસેજ. **अर्थिनौ चिरम् चेरतुः**—અન્નની કામનાવાળાં, લાંબો વખત આમતેમ ફર્યા.

૬૩ પદ્યછંદ—**स्वस्य आलयस्य अंतिके यदृच्छातः चरतः**—પોતાના માળાની આસપાસ અનાયાસે ઉડતાં. **तान् दृष्ट्वा**—તેમને જોઈને. **कश्चिद् वनेचरः लुब्धकः**—કોઈ વનમાં કરતાં પરાધીએ. **जालं आतस्य**—જાળ પાથરીને. **जगृहे**—પકડી લીધાં.

૬૪ પદ્યછંદ—**प्रजापोवे सदा उत्सुकौ**—પ્રજાના પોષણમાં સદા ઉત્સાહ રાખનારાં. **कपोतः च कपोती च**—હોલો અને હોલી. **पोषणं आदाय**—અન્ન લઈને. **स्वनीडं उपजग्मतुः**—પોતાના માળા તરફ આવ્યાં.

દ્વારકાદાસ અનોપરામભાઈ વિગેરે સ્ટેશને સામા આવ્યા હતા. સંતમહાત્મા ધનુષ્યધારી મહારાજનો પ્રેમ ધણો હતો. તેમનું નિર્માનીપણું, અને તેમનો ભાવ, શ્રીરામચંદ્રજીના ચરણની સેવામાંથી નીતરી આવ્યો હોય; એમ જણાતું હતું. પંડિતજી આત્મારામ પણ એવાજ ! હતાશણ્ણીનો આનંદ, અને રામાયણનો રંગ ! રાત્રે રામાયણ, અને સવારમાં ‘સાધનપંચક’ વંચાતાં હતાં. હારીજથી ભાઈશ્રી રવજીભાઈ મોહન, ભુધરલવજી તથા વૈકું-ઠરામ લવજી સામે આવ્યા હતા. વસ્તુ હોય ત્યાં ઉભરાય. પ્રેમ ઢાંક્યો રહે નહીં. પાટણમાં સાળવી લહેરૂભાઈ ક. ને ત્યાં પટોળાં જોયાં. પુસ્તકમાં વાંચ્યા હતાં; પણ તેની કારીગીરીનો અને કીંમતનો ખ્યાલ નહોતો કારીગીરી ખતમ હતી. એકની કીંમત સવાસો રૂપૈયા સુધી હતી. તેને જોતાં વિચાર થાય કે-શું ભારતમાં આવા કારીગર છે ? પટોળાં પહેરનારી કેવી હશે ! ક્યા ઝોરડા ઓપતી હશે ! કેવા ભાગ્યશાળી પતિને પ્રસન્ન કરતી હશે !

જુનાં પાટણનાં ખંડેરે જોયાં. ન્યાં એકવખત વનરાજ ચાવડો, મૂળરાજ સોલંકી, સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિગેરે રાજાઓ, પોતાનાં ઘોડાં દોડાવતા હતા. ત્યાં હાલ પડી ગએલા કીલ્લામાં, ભદ્રકાળીનું મંદિર છે. પાસે રાણીવાવ, સહસ્ત્રલિંગ તળાવ, અને દામોદર કુવો છે. આ બધાં ખંડેર છે. જુનાં પાટણનાં ખંડેરો બોલી રહ્યાં છે કે-ઉપદેશ આપી રહ્યાં છે કે- ‘સિદ્ધરાજે રાણકદેવીને તથા જસમાને સતારવીને, આ પાયમાલીને આમંત્રણ મોકલ્યાં હતાં. કરણધેલો માધવદીવાનની સ્ત્રીને જોઇને ઘેલો થયો. તેણે પાટણની પાયમાલી પૂરી કરી. સાથે ગુજરાત પણ પાયમાલ થયું. કનક અને કામની, સદુપયોગી થાય; તો માનવતામાં શણગાર પૂરે; અને દુરૂપયોગ થાય; તો માનવતાને તોડી ફેંડી નાંખે; એવું તે તીક્ષ્ણ ઝેર છે. શાસ્ત્રોનાં અને સંતોનાં વચનો, સાંભળ્યાં; પણ માન્યાં નહોં; તે ભુટે હાલે મુવા; અને અનેકને મારતા ગયા.’

પાટણનો નાગરવાડો—ત્યાં નિલકંઠ મહાદેવનાં તથા હડકેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. હડકેશ્વરના એક ભાગમાં, કેશવની વીરપૂજા, અને તેમનાં પત્ની સતીની સ્ત્રીપૂજા અવશ્ય થવી જોઇએ. માધવની તથા તેમની પત્નીની છત્રીયો, મળી આવે; તો તે પણ ત્યાં રાખવી જોઇએ. ‘ભાભીના શીયળ માટે, માથું આપતાં આવડે, તેજ ભાભીનો લાડકો દીયર થઇ શકે,’ એમ કેશવ કહેતો ગયો છે. શીયળ માટે મરતાં આવડે; તેજ સ્ત્રી, એમ સતી કહેતાં ગયાં છે આજકાલ સુધરેલી અમુક નાગરાણીઓ, શીયળની કીંમત પાઈ, બેપાઈ આંકે છે. તે ત્યાં અનાયાસે દર્શને આવે; તો તેમને ખાત્રી થાય કે-શીયળ અનેક વીરોના માથાં કરતાં મોંધું છે. પરણેલા વરઘોડીયાં, હડકેશ્વરને પગે લાગે; તેમ વીર કેશવને અને સતીને પણ પગે લાગે. વીર કેશવની અને સતીની વાત સાંભળે આ બધી વાતો નાગરભાઈઓને કરી હતી. ભાઈશ્રી નરભેરામભાઈ જમીયતરામ, રા. રા. અનિરૂદ્ધલાલ વકીલ, કૃષ્ણલાલભાઈ, કાંતિશંકરભાઈ (અંબાના ઉપાસક,) નરભેશંકર કીરપારામ, ચુનીલાલ પ્રાણશંકર વિગેરે સજ્જનો, અમને મળ્યા હતા. નાગરોના ન્યાં ન્યાં હડકેશ્વર હોય; ત્યાં ત્યાં કેશવની વીરપૂજા, અને સતીની સ્ત્રીપૂજા, અવશ્ય થવી જોઇએ. પડતી દુનિયાને બચાવે; અવાં તેમનાં ઉત્તમ ચારિત્ર છે. વીરોનાં પૂજન કરવાં યુરોપ એમેરિકા જવું; તે પહેલાં ધરના વીરોને ઝોળખવા જોઇએ. સુરતમાં ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ-ગુજરાતી પત્રના માલિક. વડોદરામાં શ્રી વૃસિંહાચાર્ય; નડીયાદમાં મન:સુખરામ સૂર્યરામ, ગોવર્ધનરામ માધવરામ, મણિભાઈ નલુભાઈ વિગેરે; પેટલાદમાં મણિભાઈ જશભાઈ, વિગેરે. ભાવનગરમાં સદ્ગત ગંગાભાઈ અને શામળભાઈ;

જુનાગઢમાં ગોકુળજી આલા અને રાયજીભાઈ; નગરમાં વૈદરાજ આવાભાઈ અ. વિગેરે રતોને, કોઈ ઠેકાણે એકઠા ન કર્યા હોય; તો કરવા જેવા છે. વંદન કરીએ વીરોને ! સદ્ગત ગંગાભાઈ, ગોકુળજી આલા અને શામળદાસ, માત્ર દીવાનજી નહીં; માત્ર રાજદારી પુરૂષોજી નહીં. પણ વેદાંતી-તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી. એકખીન્નતા પત્રોમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોત્તરો ! રા. રા. મનુસુખરામ સૂર્યરામે, સંવત ૧૯૩૭ માં ગોકુળજી આલાનું પત્રચિત્ર સહિત જીવન-ચરિત્ર લખીને છપાવ્યું છે. તેમાં ઉપર જણાવેલા રાજર્ષિઓના, કેટલાએક સુંદર પત્રો પણ છે. ડાહ્યા ડાહ્યા નાગરોને પૃથ્વીએ કે-આ પુસ્તક જોયું છે ? વાંચ્યું છે ? વિચાર્યું છે ? ન કર્યું હોય; તો કરજો. આતો વીરોની વીરપોથી ! જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનગોષ્ઠિ ! અને જ્ઞાતિનાં ગૌરવ ! ફાગણ વસંત ખેલી-ખૂબ રંગ ઉછાળી—વદી ૧ શનીવારે સાંજે હારિજીજવા ગાડીમાં ખેદા.

હારીજી—સામેયાની ધામધૂમ કરવાની મના કરી હતી; તોપણ રાત્રે ૮ વાગે રોશને ઉતરતાં, અનેક સગાવહાલાં-ભાઈઓ તથા બહેનો-હાજર થઇ ગયાં હતાં. શ્રીહરિની જ્ય ખેલાવતાં ખેલાવતાં, ગામ તરફ સૌ ચાલ્યાં. ચાલતાં રંગ જમ્યો. મંડળની આગળ આગળ ચાલતાં, પાછું મુખ કરીને, કાંઠા સમુદ્ધને રોકે; તેમ મંડળને અમે રોકવા માંડ્યું. ધૂન મચી-શર વધ્યું. આમ ધીમે ધીમે હુવાણીની વાડીમાં સૌ પેદા. અહીં સૌને વીખેરી નાખવાનાં હતાં. તો પણ તેમને ‘નમ્રો !’ એમ કહેવાય કેમ ? બે ત્રણ મીનીટ વિરમી, રંગ ઉછાળ્યો. સૌને એમ કહ્યું કે-‘હું અહીં આપને, એકજ વાત કરવા આવ્યો છઉં, તે એ કે-

“આ મનુષ્યાદેહનું ટાણુંરે; આ મનુષ્યાદેહનું ટાણુંરે—

વાલીડા પાછું નહીં મળે હોજી !

માટે-‘આવ્યો અવસર, એજે ન ચાલ્યો જય;

હાં-આવ્યો અવસર એજે ન ચાલ્યો જય—હો-મનુષ્યાદેહ”

ભાઇમળે; બાપમળે; સ્ત્રીને પતિમળે; પતિને સ્ત્રીમળે. અપુત્રને પુત્રો મળે; નિર્ધનને ધન મળે; રાજમળે, ગજરાજ મળે; પણ સંતોનો સમાગમ; મોટા પુણ્ય વિના ન મળે; તે લાલ આજે અમને અને તમને સૌને મળ્યો છે. તેનો લાલ લેજો. ઘરમાં કામકાજ ધણું હશે. પણ દૂર મુકવા જેવાં કામકાજને, બે દિવસ દૂર મુકજો; અને કરવાંજ પડે; એવાં કામકાજને ત્વરાથી કરી લેજો. બાકીનો સમય કયાં ? કે અહીં-વાડીમાં. બસ ! અત્યારે આટલીજ વાત ! હવે સવારે ૮ થી ૧૦ ફાગણનો અંક, અને રાત્રે ૮ થી ૧૦ મોક્ષવાણી-રામાયણમાંથી ચુંટેલા પ્રસંગો.

સવારમાં કથા કર્યા પછી પૂજ્ય બ્રહ્મચારી મહારાજનાં દર્શન કર્યાં.

આ પ્રમાણે રવિ, સોગ મંગળ યુધની સવાર સુધી ચાલ્યું. ધૂન પણ મચતી હતી. શ્રીરણજીડ જ્યારે વાણીમાં વિચરતા હતા; ત્યારે સાકર કેરા કરા પડતા હતા. પતાસાં છૂટથી ફેંકવામાં આવતાં હતાં. ટોકરશી રૂપશીને આંગણે, નરી સાકર વેરાતી હતી. શ્રીહરિનાં નામ, અને સાકર ! સંતોના પગલાં, અને સાકર ! આંગણે લીલાં તોરણ આંધ્યા હતાં. નીચે જણાવેલાં ગામડેથી, સામે બતાવ્યાં છે, તે માનવીઓ ત્યાં આવ્યાં હતાં.

વારાહી—હારીજીથી ૨૦ ગાઉ છેટે-ભગવતી શંકરભાઈ દામોદર, (સંતસંગ મંડળ ચલાવે છે.) વાલજી મોતીરામ, કેશવરામ ખુંજરામ, અંબારામ પ્રેમજી, જગનલાલ નરભેરામ, લક્ષ્મીરામ નરસૌંગ, ટોકરલાલ સાંકળચંદ.

કોલીવાડા—હારીજથી ૨૦ ગાઉ છેટે-વજેરામ પ્રાગળ, ખેંગાર અમરશી, હરખળ રણુછોડ, દલપત ભવાન, વીઠલ વશરામ. [વજેરામ દૈવી જીવ છે.]

લોલાડા—હારીજથી દસગાઉ છેટે-શિવલાલ પિતાંબર, રેવાબહેન લુવાણા, તથા લુવાણા સંતોક કુમેર. [જતન બહેન રહી ગયાં.]

ચંદુર મોટી—હારીજથી ૮ ગાઉ દૂર-ધારશીભાઈ કાનળ, ઉમેદરામ મોતીરામ, માનચંદ પાનાચંદ, કુમેર કેશવરામ, ડાહ્યાલાલ હરજી, રતનશી ડાહ્યાલાલ, ઠાકોર માધુજી કુમેરજી, રખારી કરસન, ધાંચળ ધના હીરા.

દુધખા—હારીજથી ૮ ગાઉ દૂર-મનસુખરામ ત્રિભોવન, મગનલાલ મનજી.

વરાણા—હારીજથી ૮ ગાઉ દૂર-ખેંગાર હરજીવન, સાધુ જીવરદાસ નથુરામદાસ, પટેલ પંચાણ ખોડા, શંઘવ રામસિંગ નથુ.

ભદ્રાડા—હારીજથી ૧૨ ગાઉ-દાના જેસિંગ, બાવાજી નરસંગજી.

ઉંચુ—હારીજથી દસ ગાઉ-દેવરામ મુળજી.

રાકુ—ભક્તરાજ મણીરામનું ગામ-ધારશીભાઈ મનજી, ગીરધરલાલ લખીરામ.

દુવડ—ભગવતી જીજીબાઈ લુહાણા, રામાયણના રસીયાં. સાધુ પ્રેમદાસ જેરામદાસજી, સંતોકબાઈ તથા લક્ષ્મીબાઈ.

ગુજરવાડા—છગાઉ છેટે-વિપ્ર જગન્નાથ અમૃતરામ વ્યાસ, પ્રહલાદજી માંનજી ઠક્કર, લુહાર ગણેશ મોહનલાલ.

ચંદ્રમાણા—હારીજથી ૫ ગાઉ-વિપ્ર નથુરામ રામશંકર (આંખે અંધ; પણ ભજનીક પુરૂષ), નર્મદાશંકર પુરૂષોત્તમ, ગણપતરામ કેશવરામ, માણેકલાલ મોહનલાલ, ઠાકોર ભીમજી, અખુજી, ઠાકોર ભાવસિંગ ભીમજી, લુવાર મગનલાલ જીવરામ, લુવાર પુરૂષોત્તમ મોરાર.

ગ્રીલવાણા—હારીજથી ચાર ગાઉ-ગીરધર કાનળ અને મહાદેવ મગન.

માંડલા—કેશવરામ હરચંદ.

ભસનવાડા—ગણપતરામ નથુરામ.

ઉપરીયાશરા—રતનશી દેવજી.

શમી—હારીજથી ૫ ગાઉ છેટે-નરસીરામ ઉમેદરામ.

મુખારકપરા—હારીજથી ૭ ગાઉ-લુહાર પુરૂષોત્તમ અરજીજી.

થરા—હારીજથી ૧૫ ગાઉ-કેશવરામ કરસન, વજેરામ કરસન, શંકરલાલ કરસન, પ્રાગળ મેઘજી.

વડા—હારીજથી ૧૫ ગાઉ-કેશવરામ ત્રિભોવન,

સાણસમા—પટેલ અંબારામ અમથારામ, પટેલ કાનળભાઈ જીવરાજ, પટેલ ગોપાલભાઈ અમીચંદ, ભાવસાર માણેકલાલ ગંગારામ, ભાવસાર શંકરલાલ જોષીતારામ.

શમાસા—પટેલ હરિભાઈ શંકરભાઈ.

કુલ—૨૨ ગામ અને ૭૦ ભક્તો. કોઈ ઘોડે, કોઈ ઉટ પર, કોઈ ગાડે, અને કોઈ પગપાળા એમ તકલીફ ઉઠાવીને, સમુહમાં પધાર્યા હતા. વળી વાડીમાં ભોજન-રોટલી અને દાળ ભાત હતું. લાડુ જમવા લાખ આવે; અને રોટલી દાળ ભાત જમવા, મરદના દિકરા આવે. ધનવિદ્યાના ધમંડી, ત્યાં પગલું પણ ન ચૂકી શકે; એવો આ દૈવી મેળો હતો.

આતો શ્રીહરિનાં વ્હાલાં રમકડાં ! આપણે ઘેર ક્યાંથી ! હુંતો જ્ઞાનરંક ! તથા ધનરંક ! તેમને શું આપી શકું ! તેમને વારંવાર વંદન કર્યું. તેમને નમીને એ પાંચ ભગવદ્ વાર્તા કરી. પાટણમાં શ્રીરામભજીએ વસંતનો રંગ છાંતીને, દુપટ્ટો આપ્યો હતો. તે દુપટ્ટો કંડે બાંધીને, વસંતોત્સવ ઉજવ્યો. રાત્રે ૧૦ પછી પુરુષોને ગરબાની હોય પણ લેવરાવી. નાચું નચાવું; ગાઉં ગવરાવું ! રમુ રમાડું ! હવે ધડી તડી છઉં. માટે આવી તકની પણે પણ, પકડી લેવા સાવધાન હતો. સોમવાર બપોરે એ થી ૩ ટોકરશીભાષને ઘેર, હારીજ ગામની ચિચોનો મોટો મેળો હતો. તેમને પ્રથમ આચારની વાતો કરી. પછી પતિ સેવા, સાસુ સસરાની સેવા, તથા સૌ હાથે હળીમળીને રહેવામાં જે મળ છે; તે મળ કળ્યામાં નથી; એમ વિવેકથી સૂચવ્યું. મંગળવારે સાંજે ૪ થી ૫ શેઠ રવજીભાઈ મોહનલાલને સાં મંડળ સાથે ભગવદ્ વાર્તા કીર્તન વિગેરે કર્યું. ત્યાંથી પાછા વળતા બ્રહ્મચારી મહારાજના મંદિરમાં જઈ; તેમને વંદન કરીને, એ કીર્તન વડીલશ્રીના મુખથી સાંભળ્યાં.

ચાર દિવસમાં એક દિવસ લાડુ બનાવ્યા હતા. લુવાણા ક્ષત્રિય છે. ખીમ કલાસના છે. પણ આચારે ઉતરી ગયા છે. પેરણ પહેરીને જમે છે. અહીં સૌ પેરણ ઉતારીને જમવા બેઠા હતા. વાડીમાં રંધાળી પાડી હતી. શ્લોકો મોલાતા હતા. ધીમે ધીમે બગડ્યા; તેમ ધીમે ધીમે સુધરવાની ઘણીજ જરૂર છે. હવે પછી-ઘેર ગયા પછી પણ-પેરણ વિગેરે ઉતારીને જમવું; અને કંતાન, કામળી અગર અખોટીયું પહેરીને જમવું. કંતાન કામળીનો મોટો ખર્ચ નથી; અને તે પહેરવાથી કોઈ ટિકા કરે; તો તેથી ડરવાનું નથી. શાસ્ત્રો એ અને સંતોએ ઘણું કહ્યું; શ્રોતાઓએ સાંભળ્યું પણ ઘણું; પણ જેમણે પાળ્યું; તેમનેજ શ્રવણનું ફળ મળ્યું. ધર્મ સાવધાનનો છે. ઢેઢવાડે અવતર્યા; પણ સાવધાન હતા; તે ફાવી ગયા; અને બ્રાહ્મણવાડે અવતર્યા; પણ બેદરકાર રહ્યા; તે હારી ગયા. આવી આવી અનેક વાતો કરીને, યુધવારે સચારમાં વિદાય માગી. મુંબઈ સમાચારમાંથી-‘ફરી તમે આવજો; ફરી તમે આવજો’ જ્યારે ગવાનું હતું; ત્યારે તેમનો સૌનો પ્રેમ જોઈને, અંતર ઉભરાવું હતું. મોહ ખોટો; મોહ બંધન કરે; પણ આવા ભગવદ્ લાડીલાઓમાં મોહ થાય; તો ડોકોર વાળો હાક મારતાં દોડ્યો આવે. ‘વંદન કરું એ દેવને; જેણે આપી આવી સેવ.’ ખસ ! વધારે ન બોલી શકું ! સંસારમાં બેઠા હોય; તેમને સંયોગ વિયોગ થાયજ. ન્યાં હો; ત્યાં મોક્ષપત્રિકા પ્રેમથી વાંચજો-વિચારજો. પાતું ફરે; અને સોનું ખરે. યુધવારે બપોરે દોઢ વાગે ન નીકળી શક્યા. ગુરૂવારે સવારે પાંચની ગાડીમાં બેઠા. ચાણુસમાને રોશને ભાષ્યો તેડવા આવ્યા હતા. પણ ત્યાં ન ઉતરી શક્યા. અગીઆરે અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા.

આ પ્રતાપ કેનો ?—દેખાય છે ?—સમજાય છે ? આ પ્રતાપ શ્રીહરિનો. પછી મોક્ષપત્રિકાનો પ્રતાપ. આ બધાને અમે દેખ્યા નહોતા. તેમણે અમને દેખ્યા નહોતા. માત્ર મોક્ષપત્રિકા વાંચીને, તેઓ ઉભરાયા. એટલા માટેજ આપને મોક્ષપત્રિકાનો પ્રચાર કરવા, વારંવાર લલામણ કરું છઉં. ગ્રાહક વધારવા, અથવા લવાજમ કમાવવા, પ્રયત્ન નથી; પણ પુણ્ય કમાવા પ્રયત્ન છે. સમજાય; તો સમજજો ! સાચું સમજાય; તો ન્યાં હો; ત્યાં મોક્ષપત્રિકાનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કરજોજ. હો ત્યારે ઘણાજ હેતુથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

હવે આવતી સાલમાં મળશું. પુસ્તક ૧૭ મું સમાપ્ત.

કંકેત્રી.

‘કંકુ જાંડીને લખુ’ રે-કંકેતરી,

આવો ! આવો ! પ્રભુનાં જન ! કહું મોડી વાતડી !’

વૈશાક શુદ્ધ ૧૫ વાર મંગળ તા. ૨૫-૫-૩૭, આ અમારા શરીરને સાઠ વરસ પુરાં થાય છે. વરસની વડાઈ નથી; પણ પ્રભુકૃપા આલુ રહી છે; તેની વડાઈ છે. તો તે દિવસે થોડીક શુભક્રિયા કરીએ ! અત્યાર સુધીનાં નામાં દામાં કાંઈક સમજી લઈએ અનેક અપરાધોમાં બેઠા છઈએ. અપરાધોની સૌ પાસે માફી માગી લઈએ ! અમારા ડોઢડહાપણનો પાર નથી; તે ડોઢડહાપણને ઘડી બેઘડી સંકેલી લઈ, શ્રીહરિના ચરણમાં માથું મૂકીએ !

આ ક્રિયા ડાકોરમુકામે ગોમતીતટે, ગાયકવાડની હવેલીમાં, સવારમાં ૯ થી ૧૦-૩૦ થશે. શાંતિથી બેસતાં-બોલતાં-જમતાં અને રમતાં આવડે; તેમનેજ આ આમંત્રણ છે. પુછ્યા વિના બોલાય નહીં. સાથે બાળકો અગર એવી બીજી કોઈ ઉપાધિ લાવવી નહીં પોતાને ગમે ત્યાં ઉતારો કરી લેવાની રત્ન છે. ત્યાં ન આવી શકો; તો જ્યાં હો-ત્યાં, તે દિવસે સવારમાં ૯ થી ૧૦-૩૦ શુભ વાસનાઓને હૃદયમાં વાવજોજી. અમારી વ્રતિ શ્રીહરિના ચરણમાં ટકી રહે; એવા શુભ આશીર્વાદ પણ તે સમયે આપજોજી. બાદ આપને સૌને પ્રણામ-પ્રણામ-પ્રણામ. [છે-જોવા જોવું ! પણ શાંતિવાળાને]

મોક્ષમંદિર, અમદાવાદ }
ચૈત્ર વદી ૧૧ ૧૯૯૩

લી. રામશંકર મોનજીના

ઘણા ઘણા હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદમાં અવધૂતનો ઘોષ].

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાનપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુવિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ છં.]

વૈશાક ૧૯૮૩.

[અંક ૧ લેા

હ્યો ત્યારે ઘણાજ હેતથી જયશ્રી કૃષ્ણ !

જ્ઞાનભક્તિ અને વૈરાગ્યનાં રસીક ભાઈઓ તથા બહેનો ! નવા વરસના મંગળપ્રભા-
તમાં, આપને સૌને જયશ્રીકૃષ્ણ કહું ! આપ સૌ આવી પહોંચ્યાં ખરાં ! પડકાર સાંભળી,
મરદનાં ઘોડાં મેદાને આવીને ઉભાં રહે. કાયર વિચાર કરે; ઢીલ કરે. વરસ પુરૂં થતાં મેં
તો ખંખેર્યાં, ખખડાવ્યાં, કે ગરજવાન હો; તેજ આદ્યા આવો. આ વાતની આપને
જરૂર ન હોય; તો ખસી જઓ. નકામી બીડ કરવી, રહેવા લો. ચોટે માલ ધણો; પણ
લેનારને માટે !

હવે આવ્યાં છો; ત્યારે—હવે મળ્યાં છો; ત્યારે—મેળાપને સફળ કરજોજી. કરોડો
દેતાં ન મળે; તેવો મનુષ્યાદેહ ! તેમાં સત્રાટના જેવા વૈભવ હોય; પણ ત્યાં જ્ઞાન વૈરાગ્ય
અને ભક્તિ માટે, અવકાશ કે ઉત્સાહ હોય નહીં. સત્રાટાની સમૃદ્ધિ, સમાગમના સુખ
પાસે તુચ્છ છે. સુંદરીઓના વિલાસ, સમાગમના સુખ પાસે પાસે ક્ષુદ્ર છે. યસ !
સાનમાં સમજી જઓ !

તાત મિલે, પુનિ માત મિલે, સુત ભાત મિલે, યુવની સુખદાઈ;

રાજ મિલે, ગજ બાજ મિલે, સખ સાજ મિલે, મન વાંછિત પાપ.

ભોક મિલે, સુરભોક મિલે, વિધિ ભોક મિલે, વૈકુંઠ હુ જાઈ,

સુંદર ચોર મિલે, સખહિ સુખ, સંત સમાગમ ફુલભ ભાઈ.

તે અહીં મળ્યું છે; માટે પત્રિકા વાંચવામાં, અને વિચારવામાં, જરા પણ પ્રમાદ
કરશો નહીં જી. આવ્યા અવસરને ઝાળખી લેજો. સમયને સફળ કરજોજી. ખોટાં
ડહાપણે આપણને બહુ ભમાવ્યાં છે. ડાળા પાણીમાં નિર્મળી નાંખતાં, કચરો તળાએ
બેસી જાય. તેમ અત્યાર સુધીમાં વાંચેલી, સાંભળેલી અનેક વાતોનો કચરો-તર્ક વિતર્કો,
શ્રીકૃષ્ણની વાણી સાંભળતાં શમી જશે.

આપ ગમે તે હશે; પણ ‘હું બધું જાણું છું.’ એવું ભુત વળગ્યું હશે. એકાદશનું પાન
કરતાં, આપ આપના દંબને ઝાળખી શકશોજી. દુનિયામાં ધર્મ ઘણા; શાઓ ઘણાં;

મંત્રણે પશુ ધણું; તોપણ શ્રીકૃષ્ણ જેવા વક્તા, અને ઉદ્ધવ જેવા શ્રોતા, જમતે હજી દેખ્યા નથી. પરમ કલ્યાણની વાતો કરી છે. ટિકીટ લીધા પછી, અને ગાડીમાં બેઠા પછી, વિદાય વખતે, જે વાતો વરીલ કરે; તે ભાગ્યશાળી પુત્રના લાભનીજ હોય. તેમ શ્રીકૃષ્ણે વિદાય વખતે, બાજી સંકેલતા વખતે, જે વાત કરી; તે ભાગ્યશાળી મુમુક્ષુઓને લાભનીજ હોય. તેમાં મારે કહેવાનું કાંઈ હોયજ નહીં. ગયા વરસમાં માત્ર ચાર અધ્યાયજ થયા છે. જે વેદોમાં સમગ્રયું નહીં; તેના ખુલાસા ઉપનિષદોમાં થયા. જે ઉપનિષદોમાં સમગ્રયું નહીં; તે ગ્રીતામાં નીતારી આપ્યું. ગ્રીતામાં પણ જે જે ગ્રાન ગુપ્ત રહ્યું; સમગ્રયું નહીં; તે તમામ, અને તેથી કાંઈક વિશેષ, એકાદશમાં ઉતારી આપ્યું છે. રાજને રાજના કાયદા, તેમ આનવતાને માનવના કાયદા ! યાદો કે આખલો, પીનલકોડ સાંભળીને, અચંબો પામે; તેમ આયામાં રચ્યાં પચ્યાં રહેનારાં સ્ત્રીપુરુષો, માનવધર્મ સાંભળીને અચંબો પામે; એવી આ વાતો છે. કંઈ હીરાના હાર પહેર્યાં હોય; વળી પાંડિત યદ્ધને વિદ્યાના ધમકમાં ધ્રુમતા હોય; બ્રાહ્મણના ઉચ્ચ કુળમાં અવતર્યા હોય; બાર માસે પાંચ પચીસ લાખને ધર્મોદ્ધાર કરતા હોય; કાશીમાં વાસ કર્યો હોય; પણ માનવતા કેમ સફળ થાય; તે રસ્તો એકાદશ બતાવશે. તે વાત તો, શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણના લાડીલાજ કહે.

પત્રિકાને બરાબર વાંચવાનો, નિર્ણય કરશે; તો-માનવતાનો અંતિમ હેતુ શું છે; તે વાત તમને તુરત સમજશે. રસ્થાને પહોંચ્યા; પણ ક્યાં જવું છે; તે નિર્ણય જેણે ન કર્યો હોય; તે ક્યાંની ટિકીટ લે ? કઈ ગાડીમાં બેસે ? વિચાર કરી જોજો. એટલે કાંઈક નિર્ણય તો કરજોજી. અસ ! છેવટમાં એટલુંજ કહું કે-આ બધી પ્રજા કૃપા છે. ‘અહીં’ અમે ક્યાંથી’ એવી નવાઈ લાગે; તેમના પ્રયત્નમાં ઉત્સાહ પ્રગટે. અમને આ નવાઈએ ઉત્સાહ પ્રગટાવ્યો છે. અમને આ એકજ ગમ્યું; અને ગમે છે. સંસારનાં કામકાજ વેઠ જેવાં લાગ્યાં. વળી હવે બાગુની ગેરહાજરીમાં તો, પાકી વેઠજ લાગે. સમય ને સફળ કરવાની સુદર તક, અહીં અમને મળી છે. કરોડો દેતાં ન મળે એવી, મરવા વખતની મોંઘી પળો, ત્યાં ત્યાં ફેંકી દેવાય નહીં. લવાજમ બાકી હોય; તો મોકલી દેવું. પત્ર લખવો, તે પણ ખાસ કામ હોય તો ! તે પણ બે ત્રણ લીંટીમાં ! ચોખ્ખા અક્ષરમાં ! અસ ! નકામી તકલીફમાંથી, તમે મને બચાવી દ્યો. દ્યો ફરી જયશ્રીકૃષ્ણ !

અંકો વાંચવા નવરા ન હો; તો રમાલથી બાંધીને રાખી મૂકજો. રઝળતા મુકશે નહીં. ગઈ સાલના કાંઈ અંકો ખુટતા હોય; તો તુરત લખો. હશે તો મોકલાશે. દરેક અંકની કીમત ૦-૩-૦ છે. અંકો પુરા હોય; તો તુરત પુસ્તક બંધાવી દેજો. જ્યાંનાના ખર્ચથી, બે રૂપૈયા સચવાશે. આ કોઈ ન્યુસ પેપર નથી. આજે વાંચો; અને કાલે પરતી; એવું આ જાણું નથી. જેણે રાજ પરીક્ષિતનો, ધુધકારીનો, અને તે પછી અનેકનો, ઉદ્ધાર કર્યો; એવી આ ગાનગંગા છે.

આપ ગમે તે હશે. સ્ત્રી હશે; કે પુરુષ ! રાજ કે રંક ! ધનવાન કે ગરીબ ! બ્રાહ્મણ કે અત્યંજ ! બજેલા કે અભણ ! તોપણ ધરની દીવાલે, ધરને બારણે, હમેશાં વપરાતી ચોપડીના પુંકા ઉપર, અને છેવટમાં હૃદયે, મોટા અક્ષરથી લખી રાખો; કે—
“આ વાત સમજશે નહીં; ત્યાં સુધી અથડામણ ઉભી રહેશે.”

આ સમજવા પ્રયત્ન થાય; તેજ પ્રયત્ન, બાકી બધું ગદાવિંતકે છે! ધસારા ખાતું છે! બોટ ખાતું છે!

પ્રથમથી એકાદશ-વૈશાકના આ અંક પહેલાં, ગઈ સાલનું આખું પુસ્તક તથા ૯૨ પહેલાં ૯૧ માં નીકળેલા ૨૪ ફરમાનું પાકા પુંકાથી બાંધેલું પુસ્તક આવે; ત્યારેજ પ્રથમથી એકાદશ આપને મળ્યો; એમ જણાય. ૨૪ ફરમાના પુસ્તકનો રૂપેયો એક છે. ૯૨ ના પુસ્તકના બંધામણી સાથે ૨-૬-૦ છે. દરેકનું પોસ્ટેજ ત્રણ આના અને છ આના જુદું છે.

ગયા અંકમાં છેલ્લે પાને, હારીજનાં સત્સંગમેળાની વાત કરી છે. તે પ્રતાપ માસીકનો છે. વાંચીને રાજ થયા હો; તો તેના પ્રચાર કરવોજ જોઈએ. ડાશીઆએ પણ આખા વરસમાં, એકાદ જણને, માસીકનો રંગ લગાડવો જોઈએ.

મફત વાંચનારા બહુ ઢીલા છે. એમ કેમ? માસીકથી પ્રસન્ન છો કે કેમ? તે તો લખો! મફત સમજીને વાંચતા નથી?

દશમસ્કંધના નવ વરસનાં પુસ્તકો બંધાઈ ગયા છે. ચાલ્યાં પણ જાય છે. જરૂર હોય તો વિચારમાં રહેશે નહીં. ધન હશે; પણ પુસ્તક નહીં હોય; ત્યારે ધન નકામું થશે. દશમ અટપટી વસ્તુ છે. તોપણ પ્રેમરસથી બરેલી વસ્તુ છે. દરેક વરસના પુસ્તકનાં બંધામણી સાથે ૨-૬-૦ છે. ત્રણ ત્રણ વરસના સાથે બાંધેલાની કીંમત $૩ \times ૨ = ૬$ અને એક રૂપેયા બંધામણી મળીને, સાત રૂપેયા છે. પોસ્ટેજ જુદું.

એકાદશ સ્કંધ

અધ્યાય ૭ મો ચાલુ.

ગયા વરસના ૧૩ મા અંકના ૫૬૪ મા પાનાથી આગળ.

પ્રજા: **પુણ્યસુ:** ૬૧ મા શ્લોકમાં છે. તેનું વિવેચન ૬૨ થી ૬૪ નીચે કર્યું છે.

૬૨ થી ૬૪ વિવેચન—

ક્યાંથી આફતો છૂટશે; અને કયે દિવસે આપણે આંગણે કોલાહલ મચશે; ગમ ગીની પથરાશે; ખમ્યું ખમાય નહીં; એવું કુઃખ આવીને ઊભું રહેશે; તે કોઈને ખબર પડતી નથી. દલપતરામભાઈ કહે છે કે— ૫૬.

નહીં આગળે કાગળેથી જણાવે, નહીં કોઈ સાથે સંદેશો કઢાવે;

તડાકા તમે તોપનેને જેમ ટેવા, અરે આવશે એક તો દીન એવો!

રાજ બાદશાહો પણ, આ મરજીની આફતમાં અટવાઈ ગયા; અંતઃકર્ષિત ગયા; મુંઝઈ ગયા. મુંઝઈ મુંઝઈને મરી ગયા. ઇશ્વરના અવતારો; પેગંબરો, ઓલીઆ, આચાર્યો, મહંતો અને મહાત્માઓ, આ અફતને સરણે થયા. લીબે અને એવા બીજાઓએ મોતને અટકાવ્યું; પણ અંતે તો ત્યાં જવુંજ પડ્યું.

બસ! એટલા માટેજ; એટલે આખરને અનુકુળ કરવા માટેજ; મરજીના બચને જીતવા માટેજ; હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ચાહુદીઓ, ખ્રીસ્તીઓ અને બીજા તમામ, ખુદા તાલાને પોકારી રહ્યા છે; પાપથી બચવા પળે પળે સાવધાન રહે છે. વળી અનેક મત બેદમાં મહાલનારા સર્વ ધર્મો, એક મતે બોલ્યા છે કે—મરજીના બચમાંથી બચવા, જે પ્રયત્ન થાય; તેજ પ્રયત્ન; તેજ આનવતા; તેજ સાચી સમજણ. આ કામમાં જે મદદ

કરે; જરા જેટલી પણ, અનુકુળતા આપે; તેજ સાચો સગો. આવો સગો, આપને કદિ મળ્યો છે ? ખંત રાખીને તમને ખોદી નાંખે; સંસારમાંથી ઉખેડી નાંખે; એવો સગો આપને કદિ મળ્યો છે ? અમને મળ્યા છે. આ બધો આનંદ એ છે. [લાંબે રાગ—]

‘મુને સ્વપ્ને ન ગમે-રે-સંસાર, કહોને કેમ કીજીએ ?

ઠાલા દેખી ભવના ઠાંઠ, કહોને કેમ રીઝીએ ?’

તમારે ગરજ ક્યાં છે ? તમે હજી જગતને જોઈ રહ્યા છો; તમે તમને પોતાને કદિ જોતા નથી. જગતને ઘેર આક્રમી દેખીને, હૃદયે આવીને વિચાર કરતા નથી.

ઠાલા ઠાંઠમાં ટગાઈ રહ્યા છે. ભવના ઠાંઠે અનેકને ઠગ્યા; ભવના ઠાંઠે અનેકને વગોળ્યા. બડા બડા પંડિત-મહંત-કે આચાર્યો બન્યા; તે ત્યાં પણ તેમને ઠગ્યા, ઠાલા ઠાંઠે દોડ્યા આગ્યા. શ્રી આલ્લશંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રી સ્વામીનારાયણ, વિગેરે જે મરદ હતા; તે ઠાલા ઠાંઠના પૂરને તરી ગયા. બાકીના ઠાલા ઠાંઠના પૂરમાં તણાઈ ગયા. વંદન હો, એ સંત મુજબને ! જગતને ધણા દિવસ જોયા પછી, પોતે પોતાને જોવા, જીરાસા પ્રગટાવવી જોઈએ. જેની નજર નીચી નથી; હૃદય સાફ નથી; વાણી પવિત્ર અને મીઠી નથી; માથું નમવા શીખ્યું નથી; હાથ દાન કરવા, અગર સેવા કરવા, શીખ્યા નથી; ત્યાં શુભ વિચાર અથવા સુંદર જીરાસા હોય નહીં. એવા રણુના મુલકમાં, દંડકની આશા રખાયજ નહીં. કોલેજનાં બાળક સાંભળવા, મેટ્રીક તો થવુંજ જોઈએ.

હવે આગળ સાંભળો—

કપોતી સ્વાત્મજાન્ વીક્ષ્ય, બાલકાબ્રાલસંવૃતાન ॥

તાનભ્યધાવત્ ક્રોશન્તી, ક્રોશતો મૃશદુઃસ્વિતા ॥૬૫॥

સાડસકૃત્ સ્નેહશુણિતા, દીનચિત્તાડજમાયયા ॥

સ્વયં ચાબદ્ધયત શિષ્યા, બદ્ધાન્ પદ્યન્ત્યપસ્મૃતિઃ ॥૬૬॥

અર્થ—પોતાનાં બાળક બચ્ચાંઓને જાળથી વિંટાએલાં, અને ચીસો નાંખતાં જોઈને, બહુજ દુઃખ પામેલી હોલી, ચીસો નાંખતી નાંખતી, બચ્ચાંઓ તરફ દોડી. (૬૫) નિરંતર સ્નેહથી બંધાએલી, અને ભગવાનની માયાથી રાંક ચિત્તવાળી બનેલી હોલી, બચ્ચાંઓને બંધાએલાં જોતાં છતાં, પોતાની સમજણ ભૂલી જઈને-ભાનભૂલી બની જઈને, પોતે પણ જાળમાં બંધાઈ ગઈ. (૬૬)

૬૫ પદ્યે—સ્વાત્મજાન્ બાલકાન્—પોતાનાં બચ્ચાંઓને. જાલૈઃ સંવૃતાન્—જાળથી વિંટાએલાં. અન્વીક્ષ્ય—જોઈને. મૃશં દુઃસ્વિતા મૃશદુઃસ્વિતા ધણીજ દુઃખી થએલી. (અતઃ પશ્વ—તેથીજ) ક્રોશન્તી—ચીસો પાડતી. ક્રોશતઃ તાન્ અભ્યધાવત્—ચીસો નાખતાં બચ્ચાં તરફ તે દોડી.

૬૬ પદ્યે—સા—તેણી. અસકૃત્—નિરંતર. સ્નેહેન શુણિતા—સ્નેહથી બંધાએલી. અજમાયયા દીનચિત્તા—ભગવાનની માયાથી, રાંક ચિત્તવાળી હોલી. શિષ્યા—જાળથી. બદ્ધાન્ પદ્યન્તી અપિ—બચ્ચાંઓને બંધાએલાં જોતી છતી. અપસ્મૃતિઃ—ભાન ભૂલેલી. સ્વયં ચ—પોતે પણ. શિષ્યા અબદ્ધયત—(કમંણી રૂપ)—જાળથી બંધાઈ ગઈ.

૬૫ થી ૬૬ વિવેચન—

આત્મું ક્યાં નથી ! જ્યાં જુઓ ત્યાં-અજમાયયા દીનચિત્તાઃ-ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલા; અને મોહ પામેલા, મારે રાંક બુદ્ધિવાળા લોકો જ્યાં ત્યાં છે. મોહ મનુષ્યને રાંક બનાવે છે. ઉડા પાણીમાં ચાલતાં, પગ વિચારીને મુકવેા જોઈએ; તેમ આ સંસારમાં રનેહ કરતાં, ઘણોજ વિચાર કરવો જોઈએ.

લોહવાદમયૈઃ પાદૈઃ, પુમાન્ વદ્ધો વિમુચ્યતે ॥

પુત્રધારમયૈઃ પાદૈર-મુચ્યતે ન કવાચન ॥૪૮॥

ચાચત કુરુતે ઝંતુઃ, સંવંધાન્ મનસઃ પ્રિયાન્ ॥

તાવંતોડસ્ય નિશ્ચન્યતે, હૃદયે શોકસંકવઃ ॥૪૯॥

[ગરૂડ પુરાણ અ. ૧૧]

અર્થ—લાકડાના અને લોઢાના પાંજરામાં પુરાએલો માણસ, કદિ મુક્ત થઈ શકે; પણ જો પુત્રાદિની મમતાના પાંજરામાં પૂરાએલો માણસ, કદિ મુક્ત થઈ શકતો નથી. [૪૮] મમતાથી ઘેરાએલો પામર મનુષ્ય-જીવડું, આ સંસારમાં જેને જેને પોતાનું પ્રિય માને છે; તે તમામ, હૃદયમાં લોઢાના ખીલાની માફક ખટકે છે-સાહે છે-પીડે છે. પ્રિય માનેલાં, સુખના કરતાં, દુઃખ વધારે આપે છે. [૪૯]

૬૭ આગળ સાંભળો—

કપોતશ્ચાત્મજાન્ વદ્ધા-નાત્મનોડપ્યધિકાન્ પ્રિયાન્ ॥

માર્યાં ચાત્મસમાં દીનો, વિલલાપાતિદુઃસ્વિતઃ ॥૬૭॥

અહો મે પશ્યતાપાય-મલ્લપુણ્યસ્ય દુર્મતેઃ ॥

અતૃપ્તસ્યાકૃતાર્યસ્ય, ગૃહક્ષૈવર્ગિકો હતઃ ॥૬૮॥

અનુરૂપાનુકૂલા ચ, યસ્ય મે પતિદેવતા ॥

શૂન્યે ગૃહે માં સંત્યજ્ય, પુત્રૈઃ સ્વર્યાતિ સાધુભિઃ ॥૬૯॥

૬૭ થી ૬૯ પદ્યછંદ—કપોતઃ-હોંસો. આત્મનઃ અપિ અધિકાન્ પ્રિયાન્-હતિ આત્મજાન્ વદ્ધાન્-પ્રાણ કરતાં પણ વહાલાં બધાંઓને બંધાએલાં. ચ-અને આત્મસમાં માર્યાં-પોતાને જેવી જોઈએ તેવી. અને. (બંધાએલી જોઈને). અતિદુઃસ્વિતઃ દીનઃ-અત્યંત દુઃખી થએલો દીન. વિલલાપ-વિલાપ કરવા લાગ્યો. ૬૮ અહો-અરે ? અરૂપપુણ્યસ્ય દુર્મતેઃ-હતિ મે-હું કે જે થોડાં પુણ્ય વાળો અને મૂર્ખ છઉં તેનો. અપાયમ્ પશ્યત-આ ધાણ નીકળી ગયો તે જુઓ ! અતૃપ્તસ્ય-જેની વિષયસુખની લુપ્ત ભાંગી નથી એવો. અકૃતાર્યસ્ય-જેના મનોરથો પુરા થયા નથી તેનો. ગૃહઃ-ગૃહસ્થાશ્રમ. ત્રયાણાં વર્ગઃ ત્રિવર્ગઃ, ત્રિવર્ગઃ અસ્તિ અસ્મિન્-હતિ ગૃહઃ-જેમાં ધર્મ અર્થ અને કામ ત્રણે સાધી શકાય છે; એવો ગૃહસ્થાશ્રમ. હતઃ-નાશ પામ્યો છે. ૬૯ અનુરૂપા-યોગ્ય રૂપ વાળી, સુંદર. અનુકૂલા-આરાંકિત. પતિઃ-પત્ર દેવતા યસ્યાઃ-સા-પતિવત્તા. યસ્ય મે-એવી મારી જો. શૂન્યે ગૃહે માં સંત્યજ્ય-ખાલી ઘરમાં મને તજીને. સાધુભિઃ પુત્રૈઃ-પોતાના સારા પુત્રોની સાથે. સ્વઃ-ચાતિ-સ્વર્ગમાં જાય છે. (સ્વદ અભ્યય છે).

સોડહં શૂન્યે ગૃહે દીનો, મૃતદારો મૃતપ્રજઃ ॥

જિજીવિષે કિમર્થં વા, વિધુરો દુઃસ્વજીવિતઃ ॥૭૦॥

અર્થ—પ્રાણ કરતાં પણ વધારે ખ્યારાં અચ્ચાંઓને, અને પોતાને જેવી જોઈએ તેવી સ્ત્રીને, અંધાએલાં જોઈને, બહુજ દુઃખ પામેલો રાંક હોલો, વિલાપ કરવા લાગ્યો કે—[૬૭] “અહો ! હું કે જે થોડાં પુણ્ય વાળો, અને મૂર્ખ છઉં; તેનો આ ઘાણ નીકળી ગયો; તે જુઓ ! કે-જેની વિષયસુખની ભૂખ ભાંગી નથી; એવો, અને મારા મનોરથો પણ પૂરા થયા નથી; ત્યાંજ ધર્મ અર્થ અને કામ સાધી શકાય; એવો મારો ગૃહસ્થાશ્રમ નાશ પામ્યો. [૬૮] જોઈએ તેવી અનુકુળ રહેનારી, અને પતિવ્રતા એવી-આ સ્ત્રી, ઉજડ ઘરમાં મને રજળાવીને, પોતાના સારા પુત્રોની સાથે, સ્વર્ગમાં જાય છે. [૬૯] રાંક, રાંકેલો (વિધુર), દુઃખ સ્વપ્ની જીવતર વાળો, જેનાં છોકરાં મરી ગયાં છે એવો, એકલો હું, હવે આ ઉજડ ઘરમાં, શા માટે જીવવાની ઇચ્છા કરું ?” [૭૦] ૬૭ થી ૭૦ વિવેચન—

[ગરબ]

વખત પલટાય છે ન્યારે, બધું પલટાય છે ત્યારે-ટેકો

હતા રાજ બન્યા રંકો, કરમનો વાગતો ડંકો;

હતા રંકો બન્યા રાજ, પ્રવત્નો મુકતો માજ-વખતો

હતો ખોખાર અધોનો, ખરા ત્યાં ભુંકતો જોયા;

પડ્યા જે મોહમાયામાં, અરે ! તે આખરે શયા—વખતો

પશુપક્ષીના અવતાર મૂકીને મનુષ્યાવતારમાં પેદાં; પણ મોહની ગ્રંથ ગ્રંથ નહીં. ઉલટી મજબૂત થઈ. દેખાય છે? તરખલા જેટલી વસ્તુ હતી; તે મેરૂપવત જેવી થઈ પડી. મનુષ્યલીલા કરવા પધારેલા શ્રીરામે પણ, સીતાના વિયોગમાં મનુષ્યનો દેખાવ કર્યો હતો; એમ ભવભૂત ‘ઉત્તમરામચરિત્ર’ માં કહે છે—

પ્રિયાશોકો જીવં, કુસુમિવ વર્મો મ્લપયતિ ॥૩૦॥ [ત્રીજો અંક]

પ્રિયાનાશો કુસ્ત્નં, કિલ્લ જગદરણ્યં હિ ભવતિ ॥

જગજીર્ણારણ્યં, ભવતિ ચ કલત્રવ્યુપરમે ॥૩૧॥ [ચત્ત્રો અંક]

અર્થ—ધામથી પુષ્પો બહાષ્ જાય-કરમાષ જાય; તેમ સ્ત્રીના શોકથી જીવ અક-ળાષ જાય છે. [૩૦] સ્ત્રીના મરણ પછી આ આખું જગત્ વગડા રૂપ બની જાય છે. [૩૦] વગડો વસંતનો નહીં; પણ જેઠ માસનો ! દુકાળીયા વસંતનો વગડો, જગત્ બને છે. [૩૧] [પણ—રામ તે રામ ! ભૂલાં પડતા નહીં !]

૭૦ પદ્મછેદ- લીજ:-રાંક. મૃતા: દારા: (અહુ વ.) યસ્ય સ: મૃતદાર:-અતઃ પથ વિધુર:-જેની સ્ત્રી મરી ગઈ છે એવો હું વિધુર. મૃતા: પ્રજા: યસ્ય સ: મૃતપ્રજ:-જેનાં અચ્ચાં નાશ પામ્યાં છે એવો હું. દુઃખિતં જીવિતં યસ્ય સ:-દુઃખી જીવતરવાળો. શૂન્યે ગૃહે-ઉજડ ઘરમાં, કિં અર્થે જિજીવિષે-શા માટે જીવવાની ઇચ્છા રાખું ? જિજીવિષુ ઇચ્છા મિજીવિષા-જીવવાની ઇચ્છા. જિજીવિષુ ઇચ્છામિ ઇતિ જિજીવિષે-પરસ્મે પદ થવું જોઈએ; એટલે જિજીવિષામિ-યવું જોઈએ.

આ તો—‘વીતી હોય તે જાણે; અજાણો કાંઈ ન જાણે.’

અમને ૬૧ ના બાદરવા શુદ્ધ ૧૧ સોમે વીતી છે. તે પ્રસંગને માફ કરવા, અવકાશ બહુજ ઓછો છે; તો પણ જ્યારે જ્યારે માફ આવી જાય છે; ત્યારે હૃદયે આંચકા આવે છે. ‘બસ! હવે આમજ!’ એમ ધણીવાર થઇ આવે છે. આ અગ્નિને ઝોલવવા, અમારી પાસે, અનેક શાંત-વૈરાગી-સાધનો છે. અમારા અતુલવના હિંગાર, ‘મરનારે મરણું કેવી રીતે? અને જીવનારે મરનારના વિયોગમાં જીવણું કેવી રીતે?’ નામના પુસ્તકમાં, આપને ખુલ્લી રીતે કહી બતાવ્યા છે. જ્ઞાતા સગાને અચર મિત્રને, ઝોરડે લઇ જઇને, અંતરની વાતો કરાય; તેમ આપને સૌને, અમારા હૃદયને ઝોરડે પધરાવી, અમારી વીતી વિદીત કરી દીધી છે. તમારા ધરમાં આ પુસ્તક હશેજ. નહાય તો તુરત મંગાવી લે. કૌંમલ માત્ર પાંચ આના છે. પોરટેજ માફ. ધન હોય; જ્ઞાતા સમાના વિયોગમાં હો-તો તેની સહગતિ અર્થે, રનેલીઓને આપવા લાયક વસ્તુ છે. આસપાસ કાંઈને મરણનાં બાણ વાગ્યાં હોય; તેમને આ પુસ્તક જરૂર પહોંચાડો. તેમને કાંઈક શાંતિ થશે. દાન અનેક; પણ શાંતિ આપ્યા જેવું દાન, એકે નથી. ગમે તે ધર્મને રૂચે એવો પદાર્થ છે. આપણે માથે અનેક આચાર્યો, અનેક મહંતો, મહાત્માઓ, સાધુ, સન્ધ્યાસીઓ, અને બ્રહ્મચારીઓ, મંદિરો અને રામ રામ કરનારી, તથા ગીતાનું જ્ઞાન આપનારી અનેક સંસ્થાઓ છે; પણ આપણે ઝોરડે વારંવાર આવીને, આવી વાતો કરનારા ક્યાં છે? નથી. આકૃતમાં દિલાસાની બહુજ જરૂર છે. પડતા ધરને ટેકા નેમીએ. માટે આ સરલ સાધન તૈયાર કર્યું છે. વંચીને ખાત્રી કરો. મરણ સૌને માથે છે. માટે મરનારે સુખ રૂપ મરતાં શીખવુંજ નેમીએ. મરનારની પાછળ જીવનારને જીવવું ગમે નહીં; તો પણ જીવવુંજ પડે; માટે જીવનારે સુખરૂપ જીવતાં શીખવુંજ નેમીએ. પંડિત પુરાણી જ્ઞાની કે ભક્ત હો; તો પણ—આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મરી જવાય; તો ઠીક છે. [આ મદ નથી-મોહ નથી-માન નથી; અભિમાન નથી; પણ આપને સૌને નત્ર પ્રાર્થના છે. જમવા જેવો પદાર્થ, સંબંધી જમે તો ઠીક.] જમીને જમાડો. ભણેલા બૂલાં પડે; એવી મરણની બાજ છે. માનીના માન તોડી નાંખે; એવો મરણનાં મામલો છે.

પઠંતિ ચેદશાસ્ત્રાણિ, લોધયંતિ પરસ્પરં ॥

ન જાનંતિ પરં તત્ત્વં, દર્શીં પાકરસં યથા ॥૭૮॥

અર્થ—પંડિતો વેદાદિ શાસ્ત્રોનો પાઠ કરે; એક બીજાને તે સંબંધી બોધ પણ કરે; પણ પોતે તેનું રહસ્ય ન સમજે; તો શાકની તપેલીમાં ફરતી કડશી જેવા તે છે. કડશી કામ કરે; પણ શાકના રસને જાણે નહીં. [૭૮]

વિધવાઓને અને વિધુરોને—પવિત્ર વિધવા બહેનોને, અને પવિત્ર વિધુર ભાઈઓને, કાંઈક કહેવા, ધણી દિવસથી તલસું છઉં. હોલા હોલી કરતાં આપણે ઉંચ કાટિમાં છઉંએ. મોહ એ સાચી માનવતા નથી; પણ નિર્મોહ માનવતાનો સાચો શલુગાર છે. માટે રંડાપા સંબંધી થોડી વાતો આજ કરીએ તો ઠીક! આ પ્રસંગે વિધવા વિધુરને મળું; તો ઠીક—

વિધવાઓ! અને વિધુરો! એક બીજાનાં વિયોગમાં હૃદય ખદખદી જતાં હશે. ગોઠાડ્યું ગોઠડું નહીં હોય! મન સમજાવ્યું સમજવું નહીં હોય! શહેર સળગ્યાં ઝોલવાય;

પણ હૃદય સરળમાં ઝોલવાય નહીં. કાંઈક કાંઈક યાદ આવી જતાં, હૃદયે આંચકા આવતા હશે. બુદ્ધિ ભમી જતી હશે. મનને જરા જરા દીલું મુકવામાં આવે; તો ગાંડ પણ આવી જાય; સહેલાઈથી ગાંડા થઈ જવાય; એવી દશા ભોગવતાં હશે.

[લાંબે રાગે—]

૫૬.

જેને જોતાં, હૃદય મલકે, આંખ સત્કાર આવે;

એને નોખાં, કાળ કરતો, ચિત્ત એ કેમ સાંખે !

થાયે જુદાં, વિધિવશ કદિ, સ્થૂલ એનાં પરાણે;

તો એ એ તો, જરી અલગ ના, ચિત્તની કાણુ જાણે ?

અહો હો ! એવાં વ્હાલાંથી વિપુટાં પડતાં, કાળજે કાણાં પડી જાય. પણ ન્યાં એમજ છે; ફેરવ્યું ફેરવાય નહીં—એવું ફરમાન ન્યાં છે; ત્યાં તેમજ રહેવું પડે. ત્યાં શ્રીહરિના શરણુ સિવાય, બીજી અનેક વાતો નકામી છે. મા મરતાં, માની માને શરણુ રહેવું પડે. પતિ મરતાં, પતિના પતિને શરણુ રહેવું પડે.

એકલા પડેલા હોલાનાં દુઃખ, ભયંકર હતું; તોપણ મરી છૂટતાં—દીવો યુગ્મધ જતાં, દુઃખ માત્ર શમી ગયું. વિધવા અગર વિધુરને એમ મરી ન છૂટાય; ત્યાંસુધી તેમને જરાએ કળ પડે નહીં. આ દુઃખ ભયંકર છતાં, બહુ થોડાંનાજ ખ્યાલમાં આવે. વ્હાલાં બાંધેલા અને પ્યારાં પુત્રાદિ પણ, આ દુઃખને સમજી શકે નહીં. જગમાં એવું એકે જડે નહીં; કે તેમને આ વાત કરી શકાય. મરનાર મળે; તો તેમનેજ આ વાત કરાય. પણ તે તો—‘બસ ! હવે નહીં; એમ કહીને રીસાઈ બેઠા—આદ્યા ગયા. શોધ્યા જડે નહીં; એવે સ્થળે જન્મને બેઠા. તાર ટપાલ કે ટેલીફોન ન્યાં નહીં; ત્યાં પહોંચ્યા. આવા દુઃખની વાત, કદિ કરવી પડે; ત્યાં, થોડી થોડી કરીએ તો દીક; પણ જેટલું દુઃખ થતું હોય; તેટલું કહી નખાય; તો સાંભળનાર ગમે એવું ડાહ્યું હોય—અનુભવી હોય; પોતાને એવોજ ધા વાગ્યો હોય; તોપણ તે આપણા દુઃખને હસી કાઢે. એટલે આ બાણુ જેને વાગ્યું હોય; તેજ સમજી શકે. એક બળદ દસ મણુ ભાર ઉપાડી શકે; પણ તેને ૩૦-૪૦ મણુ ભાર ઉપાડવો પડે; તો તે વહેલો વહેલો મરી જાય. તેમ મંસારમાં દુઃખ આવે; પણ ભયંકર દુઃખ આવી પડે; તો માનવનું શરીર, વહેલું વહેલું તૂટી કુટી જાય. ધારેલે સ્થાને પહોંચ્યા પહેલાં, જે નાવ તૂટે; તો તેમાં બેસનારને બરદરીયે જુડી જવું પડે.

પવિત્ર વિધવાઓ અને પવિત્ર વિધુરા ! આપના ચરણમાં નમસ્કાર કરી, હવે કાંઈક કહું ! તમે ભારતના દેવ દેવીઓ છો. સંયમની શોભા તમે વધારી છે. વ્હાલા શ્રીકૃષ્ણની યાદ આપી, હવે કાંઈક કહું ! આટલું સાંભળ્યું ? આટલું સમજ્યું ? અધીરા થઈને આગળ વધશો નહીં. ઉપલી વાત પરાખર સમજી આગળ સાંભળો. ઉપર જુઓ ! છેલ્લી લીટી શું કહે છે ? છેલ્લી લીટીમાં કહ્યું કે ‘ધારેલે સ્થાને પહોંચ્યા પહેલાં, જે નાવ તૂટે, તો તેમાં બેસનારને બરદરીએ જુડી જવું પડે.’

આપણે બર દરીયે જુડી જવા નીકળ્યાજ નથી. માનવમુસાફરીની શરુઆત યાદ કરો. [આગળ કાંઈ કહું; તે પહેલાં શાંત અને સ્વસ્થ બની જાઓ ! આસપાસના ગોંધા-ટમાંથી મનને વાળી, હૃદય મંદિરમાં પાછું લાવો. કહો ! હવે બોલું ? x x x સાંભળો !

આપણે બાજી છપ્પએ; એવડાં મોટાં પહેલાં નહોતાં. નાનાં નાનાં થતાં આવો ! માતાના બોળામાં સમાઈ જઈએ; એવડાં નાનાં, પહેલાં આપણે હતાં. બોલતાં નહોતું

આવડતું; ચાલતાં નહોતું. આવડતું; માત્ર ધાવતાં આવડતું હતું; એવડા નાનાં આપણે હતાં. આટલી વાત તો કમુલ છે ને ? કે તે પશુ લઈને જૂલી અમકં છો ? તેથી પશુ આગળ વધીને, આપણે આપણી મુસાફરીની શરૂઆત તપાસીએ; તો તે પહેલાં, આપણે આપણી માતાના ગર્ભમાં હતાં. પિતાના વીર્યથી અને માતાના રુધિરથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થઈ. ગર્ભમાં પોષણ મળતાં, નવભાસ થયા. ગર્ભોપનિષદ કહે છે કે—

અથ નવમે માસિ, સર્વલક્ષણજ્ઞાનસંપૂર્ણો ભવતિ,

પૂર્વજાતિ સ્મરતિ, શુભાશુભશ્ચ કર્મ વિદતિ ॥૩॥

[જુઓ અહીંથી ટિકા સાથે બહાર પાડેલું ગર્ભોપનિષદ પાત્ર ૧૧]

અર્થ—આ ગર્ભ નવમે માસે સર્વ અવયવોથી અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી સંપૂર્ણ અને છે. તેને પોતાની પૂર્વ જાતિનું સ્મરણ થાય છે. તે પોતાનાં સારાં અને ખોટાં કર્મોને સમજી શકે છે. [૩]

આ ઇશ્વરની અચિંત્ય શક્તિ, અને ઋષિની યોગવિદ્યાનો ચમત્કાર ! આમાં શંકા કરવી; તે હાથમાં દીવો લઇને, જૂલાં પડવા જેવું થાય.

પૂર્વ યોનિસદ્ધિજ્ઞાનિ, દૃષ્ટ્વા ચૈવ તત્તો મયા,

આહારા વિવિધા શ્રૂતાઃ, પીતા નાનાવિષ્ઠાઃ સ્તનાઃ । [પાત્ર ૧૨ શું]

ગર્ભમાં જીવને યાદ આવે છે કે—‘પૂર્વે મેં ઘણાં ઉદરમાં વાસ કર્યો છે. એટલે પૂર્વે મેં ઘણી વખત જન્મો લીધા છે. અને તે વખતે ત્યાં અનેક પ્રકારના ભોજન કર્યા છે; અને અનેક સ્ત્રિઓના સ્તનનું પાન કર્યું છે. [પૂર્વના અનેક જન્મોની વાત, શ્રી આલ શંકરાચાર્યે પોતાની માતાને સ્પષ્ટ રીતે કહી હતી.]

જાતઐવ મૃતઐવ, જન્મ ચૈવ પુનઃ પુનઃ ॥

અર્થ—મારા જન્મ મરણ વારંવાર થયા છે. જન્મ મરણ જીવનનો ચાર્ક્રમ છે.

મયા પરિજનસ્યાર્યે, કૃતં કર્મ શુભાશુભં ।

પ્રકાકી તેન વહેડહં, ગતાસ્તે ફલભોગિનઃ ।

અહો ! દુઃખોવધૌ મમ્મો, ન પશ્યામિ પ્રતિક્રિયામ્ ॥ [પાત્ર ૧૨ શું]

અર્થ—(ન્યાં ન્યાં અવતર્યો હતો ત્યાં) મેં મારા કુટુંબના જરણ પોષણ માટે અનેક શુભ અને અશુભ કર્યો મેં કર્યા. તે કર્યોવડે સંબંધીઓને અનેક સુખ થયાં; પણ તે તો મને મૂકીને ચાલ્યાં ગયાં. એટલે તેઓ મારાથી જુદાં પડી ગયાં. અત્યારે અહીં (માતાના ઉદરમાં) હું એકલોજ જ હતામિથી જળી રહ્યો છઉં. એટલે ગર્ભનાં દુઃખ હું એકલોજ ભોગવી રહ્યો છઉં. [જે જે કર્મ કરે; તેનેજ તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે.]

ગર્ભનું અસહ્ય દુઃખ વેદીને જીવ દરાવ કરે છે કે—કાલકરાર કરે છે કે—

૧ ચદિ યોગ્યાઃ પ્રમુખ્યેડહં, તત્પ્રપદ્યે મહેશ્વરં,

અશ્રુચ્ચસંકર્તારં, ફલમુક્તિપ્રદાયકમ્ ॥

[પાત્ર ૧૨ શું]

૨ યદિ યોગ્યાઃ પ્રમુચ્યેડહં, તત્પ્રપથે જનાર્દનમ્,
અશુભક્ષયકર્તારમ્, ફલમુક્તિપ્રવાયકમ્ ॥ [પાતુ ૧૩ મું]

૩ યદિ યોગ્યાઃ પ્રમુચ્યેડહં, તત્સાંભ્યં યોગમભ્યસે ।
અશુભક્ષયકર્તારમ્, ફલમુક્તિપ્રવાયકમ્ ॥

૪ યદિ યોગ્યાઃ પ્રમુંચામિ, ધ્યાયે બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥

અર્થ—[૧] જો માતાના ઉદરમાંથી મને મુક્ત કરવામાં આવે; તો અશુભ કર્મોના ક્ષય કરનાર, અને ફળ તથા મુક્તિ આપનાર, નારાયણ ભગવાનનું શરણુ હું લઉં ! [૨] જો માતાના ઉદરમાંથી મને છોડવામાં આવે; તો અશુભ કર્મોના નાશ કરનારા, અને ફળ તથા મુક્તિ આપનારા જનાર્દન ભગવાનનું શરણુ હું લઉં ! [૩] જો મને માતાના ગર્ભમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે; તો અશુભ કર્મોના નાશ કરનારા, અને ફળ તથા મુક્તિ આપનારા, સાંખ્ય તથા યોગનો હું અભ્યાસ કરું. [૪] જો આ ગર્ભમાંથી મને મુક્ત કરે; તો હે નારાયણ ! સનાતન બ્રહ્મનું હું ધ્યાન ધરું.

સાંભળો ! સાંભળો ! જન્મ લેવા પહેલાં, સંસાર સાગરને કાંઠે ઉભેલો સમજી માનવી, જે બોલી રહ્યો છે ! તે તમે અહીં સાંભળ્યું. આ બોલનાર પાડો-ભેંશ, ગાય-બળદ અગર હોલો-કાગડો નથી. આપણે પોતેજ છઈએ. માનવતાની અટારીએ ઉભા રહીને, કરેલા અનેક નિર્ણયોમાં, આ પહેલો નિર્ણય છે. દરેક ધર્મના સંતો, શાસ્ત્રો અને અનુભવીઓ પણ કહે છે કે—‘આ એકજ નિર્ણય માનવજીવનનો શણગાર છે.’

આ કોલકરાર કર્યા પછી, ગર્ભમાંથી આપણે બહાર આવ્યા. બહાર આવતાં અનેક જન્મની રમૂતિ ચાલી ગઈ. જ્ઞાનને ઠેકાણે અજ્ઞાન છવાઈ રહ્યું [આ શું ? એમ શંકા થાય; તો તે પ્રભુની અકળ કળા. તે સિવાય બીજો જવાબ હોઈ શકે નહીં.] આપણાં ઘર અને આપણા વહીવટ, એટલે માયાનું વાતાવરણ ! બહાર આવતાં, ભુલવણીમાં ભુલાવનારાં મળ્યાં. પ્રથમ [૧] માતા. માતાએ કાકા માગા ઝોળખાવ્યા. પણ મદાલસાની માફક પુત્રને ચેતવ્યો નહીં. પુત્રને તેના પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કદિ કરાવ્યું નહીં. [૨] પછી—પિતા પિતાએ બહુી ગણીને વ્યવહાર સાચવવા, અનેક શીખામણો આપી; પણ એમ ન કહ્યું કે—‘મોટા ! રામ બને તો લીલા લહેર છે; નહીં રે બને; તો કાળો કેર છે’ (૩) નિશાળના મહેતાજી. મહેતાજીએ ‘મા ચા પા, બા ! આ મધ ખા !’ વિગેરે પાઠ આપ્યા; અને લીલા. પણ એમ ન કહ્યું કે—‘શ્રીહરિના શરણુ વિના, સાચું રક્ષણ કોઈનું નથી.’ એમ ન કહ્યું કે—‘યા વિદ્યા સા વિમુક્તયે—જે વિદ્યા મુક્તિ આપે; તેજ વિદ્યા.’ (૪) પછી સ્ત્રી. મોટી ધામધૂમથી સ્ત્રીને પરણી લાવ્યા. તનમન અને ધન તેને અર્પણ કર્યા. તેણીએ સાથે રહી વિષય સુખ ભોગવ્યાં. પુત્રાદિ આપીને મોહનાં દોરડાં લાંબા કર્યા. મોહનાં બંધન મજબુત કર્યા. વ્યવહારમાં હાણવા માણવાનું શીખવ્યું; પણ છાતી ઠોકીને એમ ન કહ્યું કે—‘બહાલા ! આ ભયંકર ભુલવણી છે. આ ભયંકર દુઃખ છે. મારા મોહમાં તમે, અને તમારા મોહમાં હું—ઘેલાં બન્યાં છઈએ ! બસ ! હવે હાંઉ કરી જાઓ ! મારી હુંમાં તમે, અને તમારી હુંમાં હું—એમ આપણે બેઉ, શ્રીહરિને બજી લઈએ; માનવતા સફળ કરી લઈએ; આત્માને ઝોળખી લઈએ.’ આવા વિચાર કદિ કર્યા નહીં; પણ જેમ મોટા ઘરની મેલી શેતરંજી

ખંખેરાય; ત્યારે લાકડીયોનો ઝપાટો ચાલે; તેમ ઘરડાં દંપતી ખંખેરાય; (એટલે વૃદ્ધા વરથા ગાળે); ત્યારે દિકરા, દિકરી, વહુ, જમાઈ અને વેવાઈના આકરા ઠપકા સાંભળ્યા કરે. આ તેમનો જાણે, સાંખ્યયોગનો અભ્યાસ ન હોય ! (૫) પછી પુત્રો. જન્મવાનું હોય; તો પુત્રો જાય; અને આભડવાનું હોય; તો બાપા જાય. (બાપાને રમશાનના રસ્તાથી જાણે વાકેફ કરતા નહોય !) સાઈં સાઈં ખાવાનું હોય; વારસો લેવો હોય; તો પુત્રો દોડ્યા આવે; અને કામ કરવાનું બાપા કહે; ત્યાં મરવા પડે. જ્યાં એક શબ્દ પશ્ય સામે બોલવાનો હક નથી, જ્યાં હકની હદ છે-ત્યાં કેટલાએક મોટા ગધેડા તો, બાપાની સામે બકવાદ પશ્ય કરે છે. તોપણ બાપાને મોહ એટલો બધો છે; કે બાપા પુત્રો માટે, કાળાં ધોળાં કરીને, નરકે જવા તૈયાર રહે છે.

માતા, પિતા, નિશાળનો માસ્તર, પત્ની અને પુત્રો-આ પાંચને આશરે રહીને, જીવે પોતાનું ધણું બગાડ્યું. મોહપાશ મુજબુત કર્યો. સ્ત્રીને પતિ, અને પતિને સ્ત્રી, પહેલાં (નાની ઉંમરમાં) નહોતાં. વચ્ચે મળ્યાં. મળતાં અનેક જન્મોના અનુભવવાળાં વિષયસુખ આગળ આવ્યાં. એજ વિષયસુખ માટે, એક બીજામાં લોભાઈ ગયાં. કામાંધ બની ગયાં. સ્ત્રીપુરુષ એટલે વિષયસુખ, અથવા સંસારસુખ, બીજું કંઈ નહીં, એટલુંજ તેમને દેખાયું. આ સુખમાં વિદ્ધ આવે; તો એકબીજાં ફફડી ઉઠે. પચાસ-સાઠ કે સીતેર વરસનાં દંપતી થાય; પશ્ય આ સુખજ સાચું. તેથી આગળ કંઈ દેખાયજ નહીં. કોઈ ગંધાતી ઓરડીને સાફસૂફ કરવા, અનેક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ; તેમ ગંધાતા મનને સાફસૂફ કરવા, અનેક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. વળી તેમાં મોહ, એટલો બધો દઢ થઈ જાય છે; કે જીવ પોતાની જૂલ, દેખી શકતોજ નથી. આવા મોહમાં રમતાં રમતાં સ્ત્રી પુરુષોને, ન્યારે વિખુટા પડવાનું થાય; એમાંથી એકનું મરણ થાય; ત્યારે તેમની દુનિયા આફતથી ઘેરાઈ જાય. એક વિના બીજું આંધળું ! એક વિના બીજું અપંગ ! જેમ રાત પડતાં દીવાની જરૂર; તેમ આફતમાં, જ્ઞાનની જરૂર. દીવો અંધકારને હડસેલી કાઢી મૂકે; તેમ જ્ઞાન આફતને હડસેલી કાઢી મૂકે. જ્ઞાન કહી દે કે—‘એકલા આવ્યા હતા; અને એકલા થયા; તેમાં અકળામણ શી !’

આજકાલ વિધવાઓને, પુનર્લગ્ન કરવાની, બલામણ્ય કરનારા ધણા છે. સંયમના નિયમ તોડીને, પાપ કરનારી વિધવાઓ માટે, તે બલામણ્ય છે. કુલીન વિધવાઓને એવી બલામણ્ય કોઈ કરી શકેજ નહીં. જૂલે ચૂકે પાપ થઈ પડ્યું હોય, તો તેનો પચાતાપ કરી, નવા પાપમાં પેસવું નહીં; પુનર્લગ્ન કરીને નવો સંસાર પશ્ય, ઉભો કરવો નહીં. રોટલો ને શાક ખાઈને રહેવામાં, જે મળે છે; તે મળે સાઈં સાઈં ખાવા માટે, નવો ફૂંદ ઉભો કરવામાં નથી. અત્યારે એકજ દેહની ચિંતા છે; નવા ફૂંદમાં નવા અનેક દેહની ચિંતા આવીને ઉભી રહે. સંસારમાં સુખ લયકઝંખક હોય છે; અને દુઃખના ઢગલા હોય છે.

ઉપર કહ્યું કે—‘જ્ઞાન આફત ને હડસેલીને કાઢી મૂકે. ’ એટલે જ્ઞાન કહી દે કે—

દોહરો.—ઝણુરે સંબંધે આવી મળે, સુત વીત દારને દેહ;

લેવા દેવા રે ન્યારે મટે, મારગ લાગશે તેહ-કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસના.

‘પ્રાણી માત્રને ઠીક અઠીક કરનાર કોણ ? સુખ દુઃખ આપનાર કોણ ? સંયોગ વિયોગ કરાવનાર કોણ ? દશરથના મરણ વખતે, જરતને વસિષ્ઠ મહારાજ કહે છે કે—

દોહરો—સુનહુ ભરત બાવિ પ્રબલ, બિલખી કહે મુનિ નાથ;

હાની લાભ જીવન મરણ, જશ અપજશ ત્રિધ હાથ—સીમાવર૦

ઐતર આલિમન્યુનો સંયોગ અને વિયોગ; એવી અનેક ઐતર ભારતમાં ઉગીને આથમી ગઈ. આગલે દહાડે પરણી; ને વળતે દહાડે રાંડી બેડી. સુખને માટે પ્રયત્ન કરવો; એ પ્રાણી માત્રનો ધર્મ છે; તોપણ દરેક પ્રાણીએ, કર્મને આધીન વર્તવું પડે છે. કર્મ અનેક ભવનાં છે. જીવજીવની દહેણદેણ, અનેક ભવની છે. કયાં? કયારે? કેવી રીતે? અને કેવે જ્ઞાને? મરવું; તે પ્રાણીના હાથમાં નથી. સંતો શાસ્ત્રો અને આપણો પોતાનો અનુભવ—ત્રણે આ પ્રમાણે કહે છે. માટે બહુ ડહાપણ કયાં વિના, માની ભેવું કે—‘કર્મનું બળ ધણું છે; અને કર્મનો પ્રેરક પ્રભુ છે. પ્રભુ રીએ તો કર્મનું બળ ઓછું થાય.’

(કેટલાએક કહે છે કે—‘અમારે સંતોની તથા શાસ્ત્રોની જરૂર નથી.’ તેમણે જાણવું નેહિએ કે—જે સંસારમાં તમે રહો છો; તે સંસાર આફતોથી ભરપૂર છે. વળી કેટલાએક આફત તો, રામના બાણ જેવી—વાળી વળે નહીં; એવી છે. આવી આફતો સંતો અને શાસ્ત્રો વિના શમે એવી નથી. મનના વૈદ સંતશાસ્ત્રો છે. સંસાર સાગરના નાવિક, સંતશાસ્ત્રો છે.)

આ જગતમાં આપણે રહીએ; પણ આપણી મરજી પ્રમાણે રહેવાય નહીં. પ્રભુ રાખે એમ રહેવાય. હોલોહોલી આનંદથી ગેલ કરી રહ્યાં હતાં; ત્યાં અચાનક આફત ઠોડી આવી. તેમ આપણે પણ આનંદથી ગેલ કરી રહ્યાં હોઈએ; ત્યાં કાળનો ઝપાટો લાગી જાય. બેમાંથી એક ઉડી જાય; એક ઓછું થઈ જાય. પતિપત્ની પ્રથમ એકબીજાને ઝોળખતાં પણ નહોતાં. વચ્ચે ભાઈબંધી થઈ; અને વચ્ચે તૂટી; પણ તેની ગંધ—તેની વાસના—એટલી બધી મજબુત બંધાઈ ગઈ; કે મરનાર મરે; અને જીવનાર ઝુરી ઝુરીને મરે. એટલે જીવનાર જીવતાં મુવા જેવી જીવગી ગાળે.

આમ કરવું; તે ઠીક છે કે અઠીક? તેનો વિચાર પણ, કેટલાંએક ડાહ્યાં ઠાહ્યાં—સમજી—ભણેલાં કરતાં નથી. કરી શકતાં નથી. પરિણામે તેઓ મુંઝાળ મુંઝાળને મરી જાય છે. મરનાર પ્રેમનું પાત્ર હવું; પ્રેમ જીવનો આધાર છે. આ પ્રેમ મરનાર સિવાય અન્યમાં શરૂ પડે; તો દિશા ભૂલ્યા જેવી ભૂલ થાય. મરનારને વફાદાર રહેવું; એ જીવનારનું પ્રથમ કતબ્ય છે. એમાં સૌની શોભા છે; અને એજ પરમ ધર્મ છે.

પુરૂષને બીજી વાર પરણવાની રજા છે. તોપણ ખાસ કારણ વિના નવા ફંદમાં પડવું નહીં. એક વાર મુક્ત થએલા મનને, સોનાને ખીસે પણ બાંધવું નહીં. આજકાલ વિદ્યુરોને ફરી પરણવાને ચાલે ચડાવનારા ધણા હોય છે. ઉમર નાની હોય, પહેલી સ્ત્રીનાં બાળગોપાળ હોય નહીં; અને દ્રવ્યની છૂટ હોય; તોજ તે ચાલે ચડવું. નહીં તો નવો સંસાર, નખોદ ધાલે. આખર બગાડી નાંખે. ફરી ફરી પરતાવું પડે. તેમ કાંઈના કામ ચલાઉ ફંદમાં પણ, પડવું નહીં. પછી તો—નીચી નજર, મીઠી વાણી, નિર્મળ મન, અને ‘હે હરિ! હું આપને શરણે છું’ એજ પોકાર. પરણવું અને સંસાર માંડવો; એ માનવ જીવનનો સાધારણ ધર્મ છે. પરણવું નહીં, પવિત્ર રહેવું, અને શ્રીહરિને વરવું;

એ આનવ જીવનનો પરમ ધર્મ છે. પરમ ધર્મની સીડી ઉપર ચડવા, ઉત્કૃષ્ટ જીવનવાણીં આપુરૂં, સંસાર માંડતાજ નહીં. કદિ માંડતા; તો સંસાર ભોગવતાંજ નહીં. વળી એકખીતને તજીને ચાલી પશુ નીકળતાં હતાં. હજી પશુ તજીને ચાલી નીકળે છે. પરમ ધર્મ માટે, શ્રીહરિના પરમપદ માટે, જીવતા પતિને સ્ત્રી તજતી; અને જીવતી સ્ત્રીને પતિ તજતો હતો. ગેતમ, મહાવીર, તુલસીદાસ અને એવા અનેક, જીવતી સ્ત્રીને તજીને, શ્રીહરિ ભજવા નીકળ્યા. તેઓએ જીવતી સ્ત્રીમાંથી મમતાના દોર તોડી નાંખ્યા; ત્યારે મુઠ્ઠી સ્ત્રીમાં મમતાનો દોર કેમ પાલવે! રાણાને વાંધો પડતાં, રાણાએ મીરાંને તળ્યાં. મીરાંએ રાણાને તળ્યા. મીરાંની વૃત્તિમાં ગીરધરલાલ ધણી હતા; અને રાણીજી થોડા હતા. થોડા પશુ નીકળી જતાં, વૃત્તિમાં, ગીરધરલાલ હલ્લોહલ્લ-સંપૂર્ણ-ભરાઈ ગયા. સાધારણ મનુષ્યોની વૃત્તિમાં, ભગવાન થોડા હોય; અને પતિને પત્ની, પત્નીને પતિ, વધારે હોય. કર્મોનુસાર એક મરી જાય; ત્યારે જીવનારે ધણીજ ધીરજ રાખીને, થોડાને (ભગવાનને) ધણી કરવા પ્રયત્ન કરવો. ઉનાળે ગરમી ધણી પડે છે, ત્યારે ગરમીના દુઃખને પહોંચી વળવા, હંકુ પાણી પીએ; છત્રી ઓઢીએ; ભીતું કપડું પશુ પાસે રાખીએ. શીયાળે હંડી ધણી પડે; ત્યારે ગરમ કપડાં, શગડી વિગેરે સાધનો દ્વારા, હંડીથી બચીએ છીએ. તેમ જ્યારે વિચારનાં દુઃખ આવે; ત્યારે કોઈ સંત મળી આવે; તો ઠીક; નહીં તો. પોતે પોતાનાં યુર બનવું. પોતે પોતાને ખખડાવીને કહેતા રહેવું કે-આમ તો ધણે ઠેકાણે બને છે.'

‘આ સંસારમાં મરણ એ કાંઈ નવાઈની વાત નથી;’ ‘એમ પશુ બને’. ‘પ્રભુ રાખે એમ રહેવુંજ પડે.’ મોટા મોટા આચાર્યો અને સંતો પશુ ચાલ્યા ગયા. સત્તનના ધણી અકબર અને ઓરંગઝેબ પશુ ચાલ્યા ગયા. સીકંદર અને નાદીર પશુ ઉગ્યા અને આથમ્યા. ત્યારે આપણે કોણ ?

— ગાઝલ —

‘જે બાહુબળથી મેળવ્યું; તે ભોગવી પશુ ના શક્યો;
અખળેની મીલકત આપતાં, પશુ એ સિકંદર ના અચ્યો.
મારા બધા વૈદ્યો હકીમોને, અહીં બોલાવજો;
મારો મજનાને એજ, વૈદ્યાને ખભે ઉપડાવજો.

પવિત્ર વિધવાઓ અને પવિત્ર વિધુરો ! વળી એમ પશુ તમારા મનને કહેજો કે-
ખખડાવીને કહેજો કે—

‘દહીંઓના દદને દફનાવનાર કોણ છે ?
હોરી તૂટી આયુષ્યની, તો સાંધનાર કોણ છે ?’

ત્યારે આ બધું છે—શું ?

‘યૌવન ફના, જીવન ફના, જરતે જગત્ પશુ છે ફના;
મારૂં ફના, તારૂં ફના, અંતે ફના, સંસાર છે.’

વંદાણીની મોટી ગોળામાં, ધમધમ કરતો રવેયો, જેમ ઘાટા દહીંને જેરી નાંખે;

છાશને અને માખણને નોખાં પાડીદે; તેમ તમારે આવા ઉત્તમ વિચારોથી, તમારા માયાવી મનને—મોહથી ભરેલા મનને—જેરી નાંખવું જોઈએ. શીયાળામાં નવનીત (માખણ) જલદીથી જુલું ન પડે. તેમ માયામાં રમતા મનને જેરતાં, મહેનત પડે—આત્મવસ્તુ જલદીથી તરી ન આવે; સત્યવસ્તુ જલદીથી ન સમજાય; તો જરાએ અકળાવું નહીં. જે તમારા ઇષ્ટદેવ હોય; તેમનું વારંવાર સ્મરણ કરીને, વારંવાર આ વિચારો કરવા. વિચારોની પાછળ ઉભેલા શ્રીહરિ, વિચાર કરનારને, નાસિપાસ નહીં કરે. પાંચ ડગલાં ચાલે; તેની સામે પચીસ ડગલાં દોડ્યો આવે; એવો તે દયાળ છે. જે વલોણાં ન વલોવે; તેમનાં દહીં બગડી જાય; તેમ વિધવા અગર વિધુર, મોહથી દુઃખી થએલા પોતાના મનને, ઉપર જથ્થાવ્યા, તેવા સદ્વિચારોથી ન વલોવે; મનમાં સંતાપને બેઠેલા આત્માને, ઉપર ન લાવે; આગળ ન કરે; તે વિધવા અગર વિધુરનું મન, દીનપ્રતિદિન બગડવું જાય.

ન્યાં રહેતાં હો; ત્યાં ચારે દિવાલો ઉપર અને તમારા પોતાનાં હૃદય ઉપર, કોતરીને લખો કે—‘ આત્મવિકાસ પાસે, સંસારવિકાસ શુદ્ધ વસ્તુ છે. ’

પવિત્ર વિધવાઓ ! અને વિધુરો ! મરનારને આપણે માર્યા નથી. તેના વિના આપણને ગમતું નથી. કરોડો ઉપાયો કરીએ; તોપણ તે પાછા આવે; એમ નથી. આપણા બોલાવ્યા; બોલે એમ નથી. માટે હવે—તે મોહ ન જોઈએ; હવે મોહ માધવનો જોઈએ. માધવનો મોહ, મરનારને સદ્ગતિ આપે; અને જીવનારને નીજ સુખ આપે. સંત કહે છે કે—‘ બીગડી કોણ સુધારે ? નાથ વિના, બીગડી કોણ સુધારે ? ’ એટલે પ્રભુ વિના કોઈ બીગડી સુધારનાર નથી.

ત્યાગવૃત્તિ—મોંઘામાં મોંઘો માનવદેહ ! માનવમાં પણ, મોંઘી ત્યાગવૃત્તિ ! ન્યાં સંસાર સંકેલાય; ત્યાં આત્માનો વિકાસ થાય; ન્યાં સંસારનાં કામકાજ ઓછાં થાય; ત્યાં કષ્ટાણુનાં કામકાજ નજરે તરે; ન્યાં વૈભવવિલાસ ગમે નહીં; ત્યાં ત્યાગ તથા તપશ્ચર્યા ગમે. જગત્કલ્પિએ વિધવાવિધુરનું પદ હલકું; પણ અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી ઉત્તમ—પવિત્ર પદ છે. સાધનાની સગવડવાળું પદ ! વગર દિક્ષાએ દિક્ષાવાળું સન્યાસપદ ! આવું ઉત્તમપદ, અનાયાસે પ્રાપ્ત થયા પછી, તે પદનો લાભ લેવા, જરાએ ચૂકવું નહીં. ધરમાં રહેવું; પણ મેમાન જેવું ! ખાવું પીવું; તે પોષણ જેટલું ! સગાંબહાણાં, તે દેખાવ જેટલાં ! બાળગોપાળ, તે જેવા જેટલાં ! પ્રભુએ આપ્યું હોય; તો હાથ પાવન કરવા, જરાએ ચૂકવું નહીં. પણ તે દીનતાપૂર્વક. દિવસમાં પચીસ પચાસ વખત, શ્રીહરિને પોકારવા. ‘ હે હરિ ! હું આપને શરણે છઉં. ’ આસપાસ પ્રભુ ઉભાજ છે. આવા પોકાર સાંભળવા પ્રભુ આતુર છે. ગોવિંદ ન્યાં જીએ ત્યાં છે; પણ તે પરવા વાળા માટે છે; ગરજવાળા માટે છે. પરવા જાગ્રત થાય એજ જ્ઞાન; અને એજ ભક્તિ.

એક મુદ્દાની વાત—તે એ કે—તમારે સંયંધીઓને નમી નમીને રહેવું. કારણકે તમે અપંગ છો. તેમની છાયાની જરૂર છે. જ્ઞાનભક્તિનો ડોળ કરીને, મર્યાદા વટવી નહીં. કોઇને ગાંઠવું નહીં; ને સ્વચ્છંદ છે. ઉગતી ભક્તિ સંયમથી શોભે—મર્યાદાથી શોભે. સ્વચ્છંદથી નહીં. કામકાંધ અને લોભ જીવના કદાશનુ છે. દરેક કાર્યમાં આ ત્રણે અગર એક, અનાયાસે પેસી જાય છે. તે ત્રણેને ઓળખી કાઢતાં શીખવું. તે ત્રણેથી બચવું; એજ સાચી સમજણ

છે. જ્યાં ચોર આવતા જતા હોય; ત્યાં પહેરેગારો હાજર રહે. તેમ જ્યાં મરનારનાં સંસ્મરણો, વારંવાર યાદ આવતાં હોય; યાદ આવતાં કાળજે આંચકા આવતા હોય; ત્યાં અવારનવાર ભગવદ્દસ્મરણ-ભગવદ્વાર્તા-સંતોનાં ચરિત્રો-વંચાવાળ જોઇએ. જીવનારનાં વહાલાં સગાઓએ આ સગવડ, વિધવા અગર વિધુરને ખાસ કરી આપવી જોઇએ. જેમ સંન્યાસીએ અગર સન્ન્યાસીપાસે, તેના પૂર્વોશ્રમની વાતચીત થાયજ નહીં; તેમ વિધવા અગર વિધુર પાસે, મરનારની વાત થાયજ નહીં. થાય; તો આંખમાં આંજેલા આંજણ જેટલી-વધારે નહીં. વધારે વાતો ભગવાનની અને ભગવાનના ભક્તોની કરવી. મરનાર પાછળ ખારમાસ ભાગવત બેસાડાય છે. તે મરનાર માટે થોડું; અને જીવનાર માટે ઘણું છે. પણ ઘણા અવળું સમજ્યા છે. તેને વેઠ સમજે છે. ધાયલ સ્ત્રીપુરૂષો હૉસ્પીટલમાં દોડ્યાં જાય છે. ત્યાં તેને જેવી જોઇએ તેવી દવા આપીને ધા રૂઝાવે છે. સંસારમાં સંતશાસ્ત્રો મનની હૉસ્પીટલો છે. ધાયલને તેમના આશરાની ખાસ જરૂર છે.

વળી બીજી એક ખાસ વાત-આ કળીયુગમાં પ્રભુ બનીમેઠેલા ગુરૂઓ અને સંતો ઘણા છે. પોતાનું શું થશે; તેનું જેમને જરા પણ જ્ઞાન નથી; એવા ધમંડી ગુરૂઓ, બહુ પાક્યા છે. તેમની પાસે વિધવાઓએ જવું નહીં. પોતાના ભાઇ બાપના પ્રસંગમાં પણ, બહેનોએ બહુ આવવું નહીં; તો પછી અન્ય પુરૂષની વાત શી કરે! વિશ્વામીત્ર અને પારાશર જ્યાં જૂલા પડ્યા; ત્યાં પામર ગુરૂસંતોનો ભરસો નજર પામ્ય. કથાવાર્તામાં જાઓ; તો ત્યાં પણ, પુરૂષો પાસે લયકઝલક-જરાતરા, અને ગ્રન્થો પાસે દીનરાત રહેવું. જે ગમે તે દેવની એક છબી, અને જે ગમે તે એક વ્હાલું પુસ્તક-પથારીમાં પણ, સાથે સુવે; તો કાંઇ જોડું નથી. કાંડો ભમરીને ભજતાં, ભમરી બની ગયો. એમ વિધવા વિધુરે હરિમય થઇ જવાની ખાસ જરૂર છે. મળેલી સુંદર તકને, શોક મોહમાં વેડરી નાંખવી નહીં. એટલે વધાવી લેવા ચૂકવું નહીં. યસ! હવે જયશ્રીકૃષ્ણ. [આમાંથી નાનું પુસ્તક બહાર પડશે. કીંમત માત્ર છ પાઇ. સુસંસ્કારી વિધવા, વિધવાઓને વહેંચે; અને સુસંસ્કારી વિધુર, વિધુરોને આ પુસ્તક વહેંચે; તો સો નકલના અઢી રૂપૈયા માત્ર કીંમત છે. પોસ્ટેજ જુડું.

મારે ત્યાં આ એકજ કામ છે-તમે જાણ્યું હોય; તો બીજાને જણાવો-તમે વાંચો; તો બીજાને વંચાવો વિગેરે.

દાન દાન જેવું એકે દાન નથી. હોલાહોલીની વાતમાંથી આપણે વિધવા વિધુરની વાત કરી. વિશેષ વાંચવાની ઇચ્છા હોય, તો અહીંથી પ્રગટ કરેલું ' મરવું કેવી રીતે ' વાંચવું. તેમાં જીવનના અનેક કોમડા ઉકેલી આપ્યા છે.

અનુસ્ય અકૃતાર્યસ્ય-હોલો કહે છે કે ' હું કે જેણે હજી વિષયસુખ બરાબર-સંપૂર્ણ રીતે-ભોગવ્યાં નથી; તથા જેના મનોરથો પરીપૂર્ણ થયા નથી; એવો હું, તેનું ધર ભાગ્યું. ' વિષયસુખની એવી લાલચ છે કે-પશુપક્ષી કરતાં મનુષ્ય વધારે અતૃપ્ત રહે છે. અજ, પુરૂષ, યથાતી અને એવા બીજા ઘણા અતૃપ્તોને, શાસ્ત્રોએ નોંધી રાખ્યા છે. પશુપક્ષી ઋતુકાળમાંજ સંગ કરે છે. કુતરાં પણ કારતક માસે ઘેલાં; અને મનુષ્ય સદા ઘેલાં! સંયમની સાંકળજ નહીં. તેમાંજ જેમને એકાદશી-પુનમ-અમાસ-અને એવી પર્વણી-ઓનું પણ જ્ઞાન નથી; તે નાસ્તીકો તો સદા પશુના પશુ છે.

‘ મર્કટ તે વળી મદિરા પીએ; અને અખા એથી સૌ કે બીજે ’,—અન્યથાએને સ્વભાવ એકતો આવો વિષયી છે; તે યુરોપ અમેરિકા જવા શીખ્યા. ત્યાંથી દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની વાતો ન લાગ્યા; પણ મોજ શોખ કરવાની વાતો લાગ્યા. સહશિક્ષણની એક વાત લ્યોને ! જે કુમળાં મગજ, બ્રહ્મચર્યની ખુમારીએ ખીલતાં હતાં; તે કુમળાં મગજમાં પ્રિયા-પ્રિયતમના બવાડા ઉભા કર્યા; તે કુમળાં મગજમાં વિષયસુખનો ઉભરો આપ્યો. તે કુમળાં મગજ, ખાનદાન છતાં, નાટક સીનીમામાં નાચવા લાગ્યાં.

કૃતે ચક્રવાયતો વિષ્ણુ: વિગેરે શબ્દોથી, વ્યાસાદિ કહે છે કે-સત્યયુગમાં હજારો વરસ સુધી ધ્યાન કરવાથી, પ્રભુ પ્રસન્ન થતા હતા; **ત્રેતાયુગ**—ત્રેતાયુગમાં મોટા મોટા યજ્ઞો કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થતા હતા. **દ્વાપર**—દ્વાપરમાં આઠસમાનાં દેવદર્શન કરવાથી, પ્રભુ પ્રસન્ન થતા હતા; અને **કલો તદ્દહરિકીર્તનાત્** અને કલિયુગમાં માત્ર હરિકીર્તનથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. એટલે જે પરવર પાંચ આને શેર; તે એક પૈસાના બસેર મળે; એવો આ કાળ છે. એટલે જે શીયળ માટે અનેકનાં માથાં ઉતરી પડે, જે શીયળ માટે રાવણનો કુળ સાથે સંહાર કરવો પડ્યો. જે શિયળ માટે મેવાડનાં કાચાં કુંવારાં, અનેક રમણો અને રમણીઓ, કમોતે મરી ગયાં; ગુજરાતે જસમાને અને રાણકદેવીને ખપી જતાં જોયાં; સિદ્ધરાજ જયસિંહને અને કરણધેલાને, અને છેવટમાં ગુજરાતને પાયમાલ થતાં જોયાં. શિયળ જેવી મોંઘી વસ્તુ, કેળવણીને જ્ઞાને, સાહિત્યને જ્ઞાને, ખોટા પ્રેમને જ્ઞાને, સુધારાને જ્ઞાને, પાપ બે પાપની થઇ જાય; એ જોયું જાય નહીં: સાંભળ્યું સંભળાય નહીં; એવી વાત છે. બે પાંચ કે પચીસ નહીં; પણ હજારો કુલિન યુવતીઓ, અને પ્રમાણિક યુવકો, સહશિક્ષણના ફંદમાં પાયમાલ થઇ રહ્યાં છે. જેમ ષેક્ષા ગમે તેમ બંધે; તેમ તેઓ, પોતાના ખોટા અચાવમાં, પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ઠોકરે મારી રહ્યાં છે. ભારતમાં અને ભારતની જ્ઞાતિનાં, માનવજીવનનો પાકો અભ્યાસ કરનારાં, તત્ત્વવિદ્ધિ જિ પુરૂષો, એક અવાજે બોલી રહ્યાં છે કે—જીને પુરૂષનો ફંદ છે; અને પુરૂષને જીનો ફંદ છે. માનવ સહજમાં માનવતા ખોઈ નાંખે; એવો તે ભયંકર ફંદ છે. દેશ નેતાઓ નાસ્તીકતાને જ્ઞાને તથા સુધારાને જ્ઞાને વગોવાય છે. તોપણ તેઓમાં હજી ધણા ડાહ્યા છે. કેટલાને સહશિક્ષણનાં ભાલાં, કાળજે વાગી પથ્થુ ગયાં છે. તેથી તેઓ જાગી પથ્થુ ગયા છે. તેમણે આ રોગ નાબુદ કરવો જોઈએ. હેર હીટલર અને મુસોલિની જેવા યુરોપના જાજરસ્ત આગેવાનો, સમજી ગયા છે; કે ‘જિયોને વધારે શિક્ષણની જરૂર નથી. જિઓ ઝોરડે શોભે, ઝોફીસોમાં નહીં.’ ‘ઝોહું પાત્ર અને અદકું ભણ્યો, અને વઢકણી વઢુએ દીકરો જણ્યો.’ જિયોને વધારે પડતી કેળવણી આપવાથી, મર્યાદા કે જે જિનું પ્રથમ ભૂપણ્ય—પ્રથમ શોભા, તેનો નાશ થયો છે. પછી ઝોરડે જુઓ તો—મીઠી રસોઇએ જમાડનારી, અને સ્ક્રીં વધુરે સ્વરે—લાજમાં સંકોચાતી સંકોચાતી—પીરસનારી નથી. મધુરતા નાસ્તી ગઈ; અને રસોઇએ વિગેરે નોકરોનો દાબ અને ખર્ચ વધી પડ્યો. લાંબો ખર્ચ, તેને રળવાની લાંબી ચિંતા ! છાપામાં સહશિક્ષણની ધણી ટિકાઓ આવે છે; પણ આ રોગ કેમ નાબુદ થતો નથી ? તે સમજી પુરૂષોએ વિચારવું ઘટે છે. સમજી માળાપોએ પોતાની કન્યાએને ચોંદ વરસ પછી સહશિક્ષણને ચાળે ચડાવરી નહીં. કેળવણીની કીમત જોઇ શીધી હોય; તેમણે પોતાના બાળકોને પણ, યોગ ઉમરે ધંધામાં જોડી દેવા.

અકળાર્ધ ગએલા હોલાની રાકકળ સાંભળી. પછી હોલાએ શું કહ્યું; તે સાંભળો—

તાંસ્તથૈવાહૃતાન્ શિગિભરુ-મૃત્યુગ્રસ્તાન્ વિચેષ્ટતઃ ॥

સ્વયં ચ કૃપણઃ શિષ્યુ, પશ્યન્નપ્યવુધોઽપતત્ ॥૭૧॥

તં લઙ્ઘ્વા લુઙ્ઘકઃ કૂરઃ, કપોતં ગૃહમેધિનમ્ ॥

કપોતકાન્ કપોતીં ચ, સિદ્ધાર્થઃ પ્રયયૌ ગૃહમ્ ॥૭૨॥

અર્થ—આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો એ મૂર્ખ અને કંગાલ હોલો, ઉપર પ્રમાણે તે હોલોને જાળથી વિંટાએલાં, કાળના કોળીયા રૂપ બનેલાં, અને તડકડતાં ભેતાં છતાં, પોતે તે જાળમાં પડ્યો. [૭૧] તે ઘરખારી હોલાને, તેનાં અચ્ચાને, તથા હોલીને લઈને, જેનો અર્થ સરી ગયો હતો; એવો તે કુર પારધી, પોતાને ઘેર ગયો. [૭૨].

૭૦-૭૧ વિવેચન—

આવા અનેક હોલા, ગામેગામ વસે છે. તે માનવ હોલા, આપઘાત કરી નાંખતા નથી; પણ મુવા જેવુંજ જીવે છે. ન્યારે જીવે; ત્યારે તે રાદડાંજ રાતા હોય. એકની ગરદાજરીમાં, બીજાએ બમણા બળથી કામ કરવું પડે છે. બમણા બળથી કામ કરનારને રાદડાં રાવાં, તે પોતા પાસે હોય; તે બળને ખોઈ નાંખવા જેવી જૂલ છે. જેમ પાઈ પાઈ કરીને પૈસા બેળા થાય; તેમ કથાવાર્તા અને આગલો પાછલો અનુભવ—તે ધીરજરૂપી ધન પ્રાપ્ત કરવા માટે છે. ઉંચા સંસ્કારનું અથવા ઉંચા શિક્ષણનું, જે કોઈ ફળ હોય; તો તે આપત વખતે ધીરજ! હલકા સંસ્કારનું અથવા હલકા શિક્ષણનું ફળ, આપત વખતે અકળામણ. આ વાત હોલો ન સમજે; પણ માનવીએ તો સમજવીજ પડે. કવિએ બોલ્યા છે કે—‘ઘણાં કષ્ટ કાળે, ઘણું ધૈર્ય ધારો.’ ટાણા વખતે ઘરમાં ધન ન હોય; તો ઉછીતું લાવવું પડે; તેમ આપત વખતે હૃદયમાં ધીરજ ન હોય; તો એવા ધીરજવાળાં સ્ત્રી અગર પુરૂષને બોલાવી પાસે રાખવાં. તેમનાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને, જીવનનોકાના તુટી ગએલા શબ્દ સમા કરવા જોઈએ. વેરા વખતે પાંચ જોઈએ; તો પચીસ પાસે રાખવા જોઈએ; તેમ આકૃત વખતે બમણી તમણી ધીરજ રાખવી પડે.

હોલો અકળાધને-ગભરાધને-જાળમાં પડ્યો; અને અવતાર પૂરો કર્યો. માનવનો અવતાર, એવો પાઈ બે પાઈનો નથી. માનવની એક પળ પણ, જ્યાં ત્યાં ફેંકી દેવા જેવી નથી. વાઘરણનો ચણેડીનો હાર તુટી જાય; અને ચણેડીએ વેરાઈ જાય; તો પૈસા બે

૭૧ પદ્યછંદ—તાન્ તથા વદ્—તે અચ્ચાઓને તે પ્રમાણે. શિગિભઃ આવૃતાન્—જાળથી વિંટાએલાં. મૃત્યુના ગ્રસ્તાન્—મોતના કોળીયા રૂપ થએલાં. વિચેષ્ટિતઃ—દિન-બહુવ—વ-કૃદંત-બેલાન બનેલાં. પશ્યન્ અપિ—જેતો છતાં. અવુધઃ—મૂર્ખ. કૃપણઃ—કૃપણ—દીન-રાંક સ્વયં ચ—પોતે પણ. શિષ્યુ અપતત્—જાળમાં પડ્યો.

૭૨ પદ્યછંદ—તં ગૃહમેધિનમ્ કપોતં—તે ઘરખારી હોલાને. કપોતાન્—અચ્ચાને કપોતીં—હોલીને. લઙ્ઘ્વા—લઈને. તેથી સિદ્ધાર્થઃ—જેનો સ્વાર્થ સર્થો હતો એવો. કૂરઃ—લુઙ્ઘકઃ—કૂર પારાધિ. ગૃહમ્ પ્રયયૌ—ઘરે ગયો.

પૈસાનુંજ નુકસાન. મહારાણીનો સાચા મોતીનો હાર તુટી જાય; અને હીરા વેરાઈ જાય; તો લાખોનું નુકસાન થાય.

સાંભળો ! સાંભળો—માનવ એટલે ચોટે હો-હો કરી રહ્યાં છે; અગર કોઇ ઠોકણે વરો હોય; ત્યાં હો હો કરી રહ્યાં હોય; તેમની આ વાતો નથી. માનવ એટલે માત્ર પાંચ પચીસ પુત્રોનો પિતા, અગર માત્ર પચીસ પચાસ કરોડનો માલીક—તેમની આ વાત નથી. માનવ એટલે માત્ર મોટો વહીલ અગર ડૉક્ટર—તેમની પણ આ વાત નથી. ચોટે ગોળ ધણી જાતના મળે; પણ ગણદેવીનો ગોળ જુદો ! રાવણે સોનાની લંકા મારે, માથાં ચડાવ્યાં, અને વિભીષણે હરિ શરણું લેતાં, લંકા સહેજમાં મેળવી. ઇંદ્રાસન માટે હિરણ્યકશીપુ આદિ તપ કરતા હતા. જે કાંઈ સમજ્યા તે, ઇંદ્રાદિના વૈભવને વિષ્ટા સમાન ગણવા લાગ્યા. બગડતાં બગડતાં બગડી જવાય; અને સમજતાં સમજતાં સમજી જવાય. જેથી સમજી જવાય; એવી મોંઘી માનવતા, હોલી હોલાની માફક ખોટી વસ્તુ માટે ખર્ચો ન નંખાય. સો ઉપદેશકો અને બસો શાસ્ત્ર, જેટલું જ્ઞાન ન આપે; તેટલું જ્ઞાન, મરણની આફત આપે છે. આફતની પાછળજ, સંસારનું સ્વરૂપ ઉજું છે. આફતનો લાભ લઈ, સંસારના સ્વરૂપને જોઈ લેવું—સમજી લેવું. સંસારને સમજી લઈ, જીવનની પળેપળ શ્રીહરિને શરણે મૂકવી. બસ ! હવે ધૂન થવા લો. હવે વધારે વાતો નહીં કરી શકું !

ધૂન—‘ વહારે આવો વિકૃલ રાજ !

અમને સુઝાડો શુભ કાળ ! ’

[બસ ! થવા લો. થવા લો—]

‘ વહારે આવો વિકૃલ રાજ !

અમને સુઝાડો શુભ કાળ !

અમને સુઝાડો શુભ કાળ, વહારે આવો વિકૃલ રાજ. ”

ઘી ગોળ અને લોટમાં જેમ લાડુ; દુધચોખા અને સાકરમાં દુધપાક; તેમ શુભ કાળમાં શ્રીહરિ. શુભકાળ એજ કલ્યાણનાં પગથીયાં. પગથીએ પહોંચે નહીં; તે ઉપર કદિ ચડે નહીં.

સિદ્ધાર્થઃ લુબ્ધકઃ—જેનું કામ થઈ ગયું એવો શિકારી. હોલા હોલીનો દહારો બગડ્યો; અને શિકારીનો દહારો સુધર્યો. કોઇ કેમ રાજ; કોઈ એમ રાજ ! તોપણ એટલી વાત તો યાદ રાખવીજ—કે-પાપ કરીને-કોઇને દગીને-કોઇનો નાશ કરીને-રાજ થવાનું હોય; તો તે ભયંકર અજ્ઞાનની એથે ઉભેલું જૂત છે. આ જૂત જેને વળગે; તે નરક માટેજ તૈયારી કરે. તેને ભવેભવના ભટકારા રહે છે. આપણે કેવી રીતે રાજ થઈએ છઈએ; તે સમજીએ સમજતાં શીખવુંજ જોઈએ. નહીં તો પાર્શ્વ પાર્શ્વ કરતાં પૈસાના દગલા થાય; તેમ પાપ પાપ કરતાં, પાપના દગલા થાય. ધીમે ધીમે પાપ કરવાનો સ્વભાવજ પડી જાય. પછી પાપને દેખે પણ નહીં—પાપને ઝોળખે પણ નહીં. જેમ કોલસાના વેપારીને કાળા હાથની ચીડ નહીં; તેમ પાપીને મલીન હૃદયની ચીડ નહીં. ગજવામાં જોખમ હોય; ત્યારે વારંવાર ગજવે હાથ મુકીને, જોખમ તપાસીએ છઈએ; તેમ ખાનદાને, પવિત્ર મુમુક્ષુએ, સંત, બ્રાહ્મણ અને પવિત્ર પહેનોએ, પોતાની ખાનદાની ઉપર વારંવાર નજર રાખી,

જોતાં રહેવું કે-ખાનદાની ખસી તો ગઈ નથી ? જેની પેચુડી ખસી જાય; તેને મીઠાઈ પથ્ય બાવે નહીં; તેમ જેની ખાનદાની ખસી જાય; તેને ભગવાનની વાત (ઉપદેશ) પથ્ય બાવે નહીં.

હવે દત્તભગવાન હોલાહોલીની કથાનો સાર કહે છે—

एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा, द्वन्द्वारामः पतत्रिवत् ॥

પુણ્ણન કુટુમ્બં કૃપણઃ, સાનુબન્ધોઽવસીદતિ ॥૭૩॥

યઃ પ્રાપ્ય માનુષં લોકં, મુક્તિદ્વારમપાવૃત્તમ્ ॥

ગૃહેષુ સ્વગવત્સક્તસ્-તમારુઢચ્યુતં વિદુઃ ॥૭૪॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥૭૫॥

અર્થ—આ પ્રમાણે જે કુટુંબી માણસ, અશાંત ચિત્તવાળો, (એટલે અજીતેન્દ્રિય) સુખદુઃખાદિક દ્વંદ્વોમાં રમતો, કૃપણ અને કુટુંબનું પોષણ કર્યો કરતો હોય; તે માણસ, આ પ્રમાણે હોલાની માફક, પોતાના પરિવાર સહિત દુઃખી થાય છે. (૭૩) ઘરની આસક્તિ પશુપક્ષીઓને પીડે છે; ત્યારે મનુષ્યને પીડે; તેમાં તો શું કહેવું ! માટે સુક્તિના ખુલ્લા દ્વારરૂપ મનુષ્યાવતાર પામીને, જે ધણી હોલાની પેઠે, ઘરમાં આસક્ત થઈને રહે; તે ધણી ચઢીને પડે-જીતી બાજી હારે; એમ વિદ્વાનો સમજે છે. [૭૪]

૭૩ થી ૭૪ વિવેચન—

હોલાનું દષ્ટાંત પૂરું થયું. તે સંબંધી કાંઈક કહીએ-પ્રથમ કહેવાનું તો એ કે-ગુરૂ દત્તાત્રેય ગુરૂ બનીને ઉપદેશ આપતા નથી; પથ્ય શિષ્ય બનીને વાત કરે છે. એટલે ઉપદેશ કરે છે; પથ્ય પોતાના હૃદયને, દેહાભિમાનનો સ્પર્શ થવા દેતા નથી. નિર્મળ અને બને દીન બાવે ઉપદેશ કરે છે.

વિષય ભોગ—મધ ઉપર ખેઠેલી માખી મારવા છતાં, ઉડતી નથી; તેમ વિષય ભોગમાં લાગેલો પુરુષ, જરા, મરણને યાદ કરતો નથી. હરિશ્ચંદ્રાદિ સત્યવાદી રાજાઓએ, જેમ આપદાદાની આરાઓ પાળી; તેમ વિષયલોભુપ પુરુષ, સ્ત્રીની આરાઓ પાળે છે. ઉપાસક પુરુષ જેમ તત્ત્વાનુસંધાન-પરમાત્માનું ચિંતન-સદા રાખે છે; તેમ વિષયલોભુપ

૭૩ પદ્યછંદ—પર્વ—આ પ્રમાણે. (ય-જે) કુટુંબી-કુટુંબવાળો માણસ. અશાંતા-શ્મા-અજીતેન્દ્રિય. દ્વંદ્વેષુ આસમંતાત્ રમતે इति દ્વંદ્વારामઃ-સુખદુઃખાદિક દ્વંદ્વોમાં રમતો. કૃપણઃ-તેથી કૃપણ અનેલો-રોક. કુટુંબં પુણ્ણન-કુટુંબનું પોષણ કરતાં. પત્રાણિ સંતિ અસ્ય इति પત્રજી. પત્રત્રિણા ત્વયં પત્રત્રિવત્-હોલાની માફક. સાનુબંધઃ-કુટુંબની સાથે. અવસીદતિ-દુઃખી થાય છે-પીડાય છે.

૭૪ પદ્યછંદ—યઃ-જે પુરુષ. અપાવૃત્તં મુક્તિદ્વારં-ખુલ્લું મોક્ષનું દ્વાર-તે રૂપી. માનુષં લોકં પ્રાપ્ય-મનુષ્યલોક પ્રાપ્ત કરીને. સ્વગવત્ ગૃહેષુ આસક્તઃ-પક્ષીની માફક ઘરમાં આસક્ત થાય છે. તં-તે પુરુષને. આરુઢચ્યુતં-પહેલો ચઢેલો અને પછી પડેલો. એમ ચિહ્નુઃ-વિદ્વાનો કહે છે.

પુરૂષ, સ્ત્રીનું અનુસંધાન સદા રાખે છે. ખાતાંખીતાં, સુતાં બેસતાં, રમતાં જમતાં, સ્ત્રીનેજ દેખે છે-સ્ત્રીનેજ સાધે છે. ભગવાનના જરા સરખા સુખલોલુપ ભક્તને, ધન મળતાં, તે ભગવાનના વિચારોમાંથી છટકી, ધનના વિચારોમાં પેસે. એટલે તેને ભગવાનમાં જે ભાવ હતો; તે એહો થાય. સ્ત્રીને પતિ કરતાં પુત્રાદિ વધારે વ્હાલાં લાગે. તે વાત હોલીએ સિદ્ધ કરી આપી. ‘મારા વિના એકલો પડેલો હોલો, ટળવળાને મરી જશે’; તેની પરવા હોલીને રહી નહીં. ‘મરી ગયાં તે ગયાં; પણ જીવતો છે; તેને સાચવું; તો તે પણ દીક છે;’ એવી સાદી સમજણ, હોલીને રહી નહીં. આવી સમજણ અનેક માનવીઓને પણ રહેતી નથી. તે સમજણ રાખવા, યુર દતાત્રેયનો આ ઉપદેશ છે. હોલાનું દષ્ટાંત આપીને, હોલાની નાતને સુધારવા, આ પ્રયત્ન નથી. પણ મોંઘાં માનવીઓનાં જીવન, દીકદીક કરવા, યુર દતાત્રેયનો આ પ્રયત્ન છે. હોલાનો કકળાટ બતાવીને, માનવીઓને યુર કહે છે કે-સ્ત્રીસુખની લોલુપતા, એજ સંસારનું ભયંકર પગરણ. એજ અનેક ઢાંક્યાં દુઃખોનાં આશંત્રણ છે; અને સ્ત્રીસુખમાં સંતોષ-અનાસક્તિ, એજ ભયંકર સંસારને સરલ કરવાની-સુખરૂપ કરવાની-આવી છે. આ આવી માનવઆરે, સંતો અને શાસ્ત્રો લઈને ઉભાં છે. અપવાળાનેજ મળે છે. આ જ્ઞાનમાં એક અજ્ઞાન ઉભું છે; તે એ કે-આવી વાતો સાંભળીને, તમે એમજ માની બેસો કે-‘સ્ત્રી નકામ વસ્તુ છે; નિંદ્ર વસ્તુ છે; ભવસાગર તરવામાં વિઘ્નરૂપ છે. વિગેરે-વિગેરે’. તેના જવાબમાં યાદ રાખવું કે-જગત્માં કોઈ વસ્તુ નકામી નથી; ત્યારે પુરૂષને જન્મદાતા, પ્રેમથી ઉછેરનાર, મોટા મોટા સમ્રાટો સાથે અરધું આસન દબાવીને બેસનાર, અને ઘરે ઘરે એરડે અજવાળાં કરનાર-જે સ્ત્રી, તેને નકામી વસ્તુ-નિંદ્ર વસ્તુ કેમ કહેવાય ! જગત્માં કાંટા પણ નકામી નથી; જગત્માં સોમલ અને અદ્રીણ પણ, નકામી નથી; ત્યારે સ્ત્રીને નકામી કેમ કહેવાય ! જગત્માં દુર્જનો પણ નકામી નથી; કારણકે દુર્જનોને પ્રતાપે, સંતો સંસાર તરી ગયા; ત્યારે સ્ત્રીને નકામી અથવા નિંદ્ર વસ્તુ કેમ કહેવાય ! રાજાએ રાજ ચલાવવા કાયદા બાંધ્યા. જેથી નાનાં મોટાં સૌ સુખરૂપ રહી શકે; તેમ ઈશ્વરે સંસારચક્ર ચલાવવા કાયદા બાંધ્યા. જેથી સંસારમાં ‘સ્ત્રી પુરૂષો સુખરૂપ રહી શકે. રાજના કાયદા તોડે; તે જેમ દુઃખી થાય; તેમ ઈશ્વરના કાયદા તોડે; તે પણ દુઃખી થાય. જગત્માં આપણે રહીએ; પણ જગત્ આપણું નહીં; આપણા આપનું પણ નહીં. ઘડી બે ઘડી પછી જગત્માંથી ચાલ્યા જવુંજ પડે. જગત્માં મોકલનાર અને જગત્માંથી તેડાતી લેનાર જે છે; તેની આજ્ઞા પ્રમાણે જગત્ ચાલે છે. એટલે જગત્ આપણું નથી; પણ ઈશ્વરનું છે. સુખી થવું હોય; તેણે ઈશ્વરના કાયદા પાળવાજ પડે. મનવાદિ સ્મૃતિકારોએ માનવના કાયદા ઘડી આપ્યા. તે ઉપરાંત ઈશ્વરે અનેક વાર નાના મોટા અવતારો લઈને, લોકોનાં કલ્યાણ માટે, અનેક વાતો કરી. ગીતા ભાગવત અને રામાયણે, આ વચનોને સરલતાથી સમજાવ્યાં. સસ્તા સાહિત્યે અને એવા બીજાઓએ કાયદાના ગ્રન્થો, ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યા. છતાં હજી જે મનુષ્યો, માત્ર ખાવું-પીવું; અને મૈથુન-એટલામાંજ રાગે છે; પશુપક્ષીના ધર્મોમાંથી આગળ વધતા નથી; તે હોલાહોલી જેવાં છે. જરી જરી વાતમાંતપી જાય; એવાં ધન વિદ્યા આદિના ધમંડી દંપતી-સ્ત્રીપુરૂષ, વાંધા કાઢીને લડતાં હોય; તે દંપતી, હોલી હોલા જેટલાં પગ સુખી નથી. ધર્મ, અર્થ અને કામ-ત્રણને સિદ્ધ કરવા માટે, ગૃહસ્થાશ્રમ છે. ધર્મને પડતો મેલીને, અર્થમાં અને કામમાંજ, જે મગ્યાં; તે પાયા વિનાનાં ઘર, ગમે ત્યારે પડી જાય; ગમે ત્યારે વિખાઈ જાય. તેમ ધર્મ-સ્વધર્મ-વિનાનાં

દંપતી, ગમે ત્યારે પોતાના અરરપરસના પ્રેમમાંથી પડી જાય; દંપતીનાં સુખ વિખાઈ જાય. સ્ત્રીપુરુષનાં હાડકાં ચામડાંમાં મોહ રાખવો; એટલેજ માત્ર કામ નથી. કામ શાસ્ત્રનાં અનેક સુંદર સુંદર ગ્રન્થો છે. જગન્નાથ પંડિત, મમ્મટ અને એવા બીજા સારા સારા પંડિતોએ, કામશાસ્ત્રના ગ્રન્થો લખ્યા છે. કુતરા કુતરીનાં વિષયસુખ, માનવની સુંદર શય્યાઓમાં ભોગવાય નહીં. સોનાને હિંડોળે ઝુલતાં દંપતી વચ્ચે, માત્ર કુતરા કુતરી જેટલાંજ વિષયસુખ હોય નહીં; હોય તો તે માનવ નહીં; પણ પશુ. માનવ એટલે-દેવના પહેલા ખોળાનાં પ્રાણીઓ ! મન્વાદિના ધારા ધોરણ પ્રમાણે, વિષયસુખ ભોગવે; તે માનવ ! ગીતામાં ગોવિંદે અનાસક્ત કર્મયોગ કહ્યો છે. તે પ્રમાણે જે વર્તે-તે માનવ ! ધર્મ, અર્થ અને કામને સિદ્ધ કર્યા પછી, ત્રણ ધોરણમાં પાસ થયા પછી, ચોથા ધોરણમાં બેસાય. પછી-મોક્ષની ઈચ્છા રખાય. મોક્ષની ઈચ્છાવાળાએ, પોતામાં વિષયવાસના કેટલી છે; તે તપાસ્યાજ કરવું જોઈએ. જેમ દમના વ્યાધિવાળાં સ્ત્રી પુરુષો, તેલ, મરચું અને આંખલી ખાય નહીં; તેમ જન્મરણના વ્યાધિવાળાએ, પંચ વિષયના સુખમાં, અનાસક્ત રહેવું જ પડે.

સાંભળો ! આ વાતો હોલાહોલી માટે થઈ નથી, અને અમે પણ હોલા હોલીને કહેતા નથી. આપને સૌને કહીએ છઈએ. બચ્ચાંની પાછળ હોલી ગઈ. હોલી જીવી હોત; તો હોલો જીવત ! વહાલાના મરણ વખતે; જીવ કાઢી નાંખવા જેવી અકળામણ થઈ આવે; પણ જરા ખરા થયને, ધીરજ રાખી લઈએ-તો નવી આફતો ઝોછી થાય. હોલીએ બચ્ચાં માટે જીવ આપ્યો; હોલાએ હોલી માટે જીવ આપ્યો. સ્ત્રીપુત્ર માટે પ્રાણ અપાય; તેમ ભગવદ્દ્રાપ્તિ માટે પ્રાણ અપાય; તો નામ અમર રહી જાય. પણ આ-આ-કાંઈક અમોહું છે. ભર્તૃહરિએ પિંગળા માટે રાજ્ય તન્યું; તે ઠીક; પણ ગોપીચંદે ગોવિંદ માટે તપ્ત ત્યાગ્યું-તે અમોહું ગણાય છે. વંદન હો ! એવા લાગીએને ! ગુરુ દતાત્રેય, હોલા હોલીની સાધારણ વાત કરીને, નીસરણીને સોમે પગથીએ ઉભેલા માનવીને, નીસરણીની ટોચે લઈ જાય છે. સૌ સાથે હોને ? આત્મતત્ત્વ જેવું આ શું છે; તેને ખોળવા, જાતમે અને મહાવીરે સુંદરીયોને સુતી મૂકી.

વારંવાર યાદ રાખવું કે-વિષયસુખ ભોગવતાં તૃપ્તિ થતી નથી. શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ તેમાં સાખ પૂરે છે. દેહ ઢીલો પડી જાય. અશક્ત થઈ જાય; તો પણ વિષયવાસના નિર્મૂળ થતી નથી. નિર્મૂળ નહીં થએલી વિષયવાસના બીજે જન્મે-શરીર સાફ મળતાં, ફાલે છે. એમ ત્રીજે-ચોથે-પાંચમે અને અનેક જન્મે, વિષયવાસના જીવનનું હુંડું કરવા, જીવની સંગાતે ઉભીજ રહે છે. વિષયવાસનાને તોડી ફેડી નાંખવાની તક, અર્હોજ-માનવચારે-છે. હજાર કામ પડ્યાં મુકીને, જેમ જમવું; તેમ કરોડોકામ પડ્યાં મુકીને, વિષયવાસનાનો નાશ કરવો. ભયંકર બારવડીયાને પકડવા, ભયંકર તૈયારી જોઈએ; તેમ પોતાની ભયંકર જૂલ સુધારવા, જીવે ભયંકર તૈયારી કરવી જોઈએ. આ દેહ નશ્વર છે-ક્ષણ બંધુર છે; તોપણ આ પ્રયત્ન થાય; તો પ્રયત્ન કરનાર, નર મટીને નારાયણ થાય; જન મટીને જનાર્દન થાય. આ જે કહું છઉં; તે ખરું કે ખોટું ? એમ સિદ્ધ કરવા, દેશમાં અનેક દાખલા છે. મેળવીને ખાત્રી કરજો.

શીહરિને ભજવા બેઠી. ત્યારે તેની માતાને તે ગમ્યું નહીં. માતાએ તેણીનો ધંધો કરવા બહુ સમજાવી. તેના જવાબમાં તે બોલી હતી કે—

૫૬—વિષયવાત મમ માત તજીને, કૃષ્ણ ભજન મુને કરવાદે.

ધર્મવૃત્તિએ ધરણીધરનું, ખ્યાન હૃદયથી ધરવાદે—ટક. હે વિષય૦

અભિમાનને અલગ કરી, ભંડાર ભક્તિના ભરવાદે;

નટવર નામનું નાવ મળ્યું, તો ભવસાગર મુને તરવાદે—હે વિષય૦

હા—વિષયવાત મમ માત તજીને, કૃષ્ણ ભજન મુને કરવાદે;

નાશવંત આ દેહ ધરીને, અક્ષયવરને વરવાદે—હે વિષય૦

વિષયવાસના અનાદિકાળથી નિંદાય છે. મહાવીર સ્વામી કહે છે કે—

[માગધીભાષા]

बाहेण जहा व विच्छेप, अबले होइ गव पचोइय ।

से अंतसो अप्पशामप, नाइवहे अबले बिसीयइ ॥

एवं कामेसणं विऊ, अज्झ सुपे पयहेज्झ संघवं ।

कामी कामेण कामये, लखे वा वि अलख कुणहुई

[શ્રીસૂત્રકૃતાંગ. ૨-૩-૫-૬]

અર્થ—નખળા બળદને તેનો હાંકનારો, ગમે એટલો મારી જીડીને હાંકે; પણ તે હિલટો ગળીએ બનતો જાય છે; અને છેવટે ભાર ખેંચવાને બદલે બેસી જાય છે. તેમ જેમની વિષયવાસના દદ થઇ જાય છે; તેમની રિથિતિ ગળીયા બળદ જેવી છે. સંતશાસ્ત્રના જાનકારાથી, કામીપુરુષ પોતે, જ્યારે સમજે; કે—‘વિષયો મને અમુક કાળે ચોક્કસ તજી દેશે.’ આ સમજીને જેમ જેમ દદ થાય; તેમ તેમ વિષયવાસના ક્ષીણ થાય. [૨-૩-૫-૬]

સંસાર અટકાવ્યો અટકવાનો નથી. સંસારની ના નથી; સંસારમાં જ્યાં જ્યાં, જીની જશર છે, ત્યાં ત્યાં જીની પણ ના નથી. માત્ર વિષયવાસનાની ના છે. જળથી ક્યારે ધોવાય; તેમ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી વિષયવાસના ક્ષીણ થાય.

અસ ! ધણીવાત કરી. સમજાય તેટલું સમજો. જાચાય તેટલું અઓ. સાવધાનને માટે આ વાતો છે.

આ કથા અનેકવાર વાંચી અગર સાંભળી; પણ તેમાં માત્ર હોલાહોલીને દેખ્યાં; માનવીને દેખ્યાં નહીં. દત્તભગવાન કહે છે કે—‘મનુષ્યો પણ આમ કરે છે.’ મનુષ્યાવતારને મુક્તિના ખુલ્લા દાર સાથે સરખાવે છે. છેવટમાં કહે છે કે—‘હોલાની માફક જે માણસ, ઘરમાં આસકત રહે; તે માણસ ચડીને પડે છે.’ ઘરમાં આસકિત, તે કુદ્ર વસ્તુ છે. તે માટે માંડ કરીને મળેલી માનવતા વાપરી નાંખવી; તે ગાંડપણ છે.

કેટલાએક લોકો કહે છે કે—‘બધું સમજીએ છઇએ; પણ ચાલે છે તેમ ચાલવા લો.’

ચોપાઇ—છહતનુકર ફલ વિષય ન ભાઇ, સ્વર્ગહુ સ્વરૂપ અંતઃકુપદાઇ;

નરતનુપાઇ વિષય મન દેહી, પલટી સુધા તે શઠ વિષ લેહી.

તાહિ કબહુ ભલ કહે ન કોઇ, ગુજ ગઠે પરસમણિ ખોઇ.

[કાઠીઓ માટે હીરા ખરચે તે કેવા ! [મોક્ષવાણી પાનું ૬૮ A]

સુનહુ ઉભા તે લોક અભાગી, હરિતજ હોઇ વિવચ અતુરાગી.

[મોક્ષવાણી પાનું ૩૫ A]

ન્યાં સંસારની ગંધ છૂટે; ત્યાં આવું સુંદર શીનાધલ છાંટો.

ધૃતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ ! બોલો શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર. આસપાસ બેઠાં હોય; તેમને સૌને, ધણા ધણા હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો. કહો છો કે નહીં ? ત્યારે તેમાંના ૯૫ ટકા કેમ મુંગાં છે ? કેમ મંદ છે ? કેમ નીર્જીવ છે ? સજીવ હોય; તો ભાવે ભરાય; અને કોઇ દિવસ પત્રદારા ભાવ ઉભરાય. પ્રાધમસ જડ છે; પણ પંપીંગ કરતાં ભાવ ઉભરાય છે. શું અંદર આ હવા પેસતી જ નથી ? કાગળ નહીં પતર નહીં; તે સગા શેનાં ? વ્હાલ કરવાનાં સ્થાન તમે છો; મારે બે વેણુ કહી લઇએ !

અમહાવાદ-મોક્ષમંદિર,
ચેત્ર ૧૯૯૩.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

અધ્યાય ૮ મો.

વિષય—આ આદ્યમા અધ્યાયમાં અજગરાદિક નવ ગુરૂપાસેથી ગુરૂ દત્તાત્રેયે જે જે શિષ્યામણ્ય લીધી; તે કહેવામાં આવશે.

ગુરૂ દત્તાત્રેય કહે છે કે-પૂર્વે કરેલાં કર્મોને આધારે, જીવનાં સુખદુઃખનો નિર્ણય થઈ ચૂકેલો છે. મારે યોગીએ અજગરની માફક ઉલોગ રહિત રહેવું—

॥ બ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

સુખમૈન્દ્રિયકં રાજન્, સ્વર્ગે નરક એવ ચ ॥

દેહિનાં યદ્યથા દુઃસ્વં, તસ્માન્નેચ્છેત તદ્વુષઃ ॥ ૧ ॥

ગ્રાસં સુમૃષ્ટં વિરસં, મહાન્તં સ્તોકમેવ વા ॥

યદ્દેહ્યૈવાપતિતં, ગ્રસેદાજગરોઽક્રિયઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—ગુરૂ દત્તાત્રેય કહે છે કે-‘હે રાજન્ ! જેમ અજગર ઉદ્યમરહિત રહીને, સાઈ, નરસું, ઝાઝું અથવા થોડું-જે કાંઈ અનાયાસે આવી મળે છે; તેને ખાય છે. તેમ યોગીએ પણ ઉદ્યમરહિત રહીને, સાઈ, નરસું, ઝાઝું અથવા થોડું, જે કાંઈ ખાવાનું મળે; તે ખાઈને રહેવું જોઈએ. જેમ ઉદ્યમ

૧-૨ ૫૬૨છેદ—અક્રિયઃ અજગરઃ—કાંઈપણ ક્રિયા નહીં કરનારો અજગર. સુમૃષ્ટં-મીઠું. વિરસં-મોળું, સ્વાદ વિનાનું. મહાન્તં-ધણું. સ્તોકં એવ વા-અથવા થોડું. इति યદ્દેહ્યૈવા એવ આપતિતં-અનાયાસે આવી મળેલું. ગ્રાસં-એવું કાંઈ ખાવાનું. ગ્રસેત-ખાય છે. તે પ્રભાણેજ. હે રાજન્-હે રાજ ! યથા દેહિનાં યત્ત દુઃસ્વં-મનુષ્યોને જેમ દુઃખ. સ્વર્ગે નરકે મળતિ-સ્વર્ગમાં અગર નરકમાં (માગ્યાવિના) થાય છે. તથા પૈન્દ્રિય કં સુસ્વં-ઇન્દ્રિય જન્યસુખ (પણ). સ્વર્ગે નરકે મળતિ-સ્વર્ગમાં અને નરકમાં મળી આવે છે. તસ્માત્-તેથી. વુષઃ સુસ્વં ન પચ્છેત-ડાઢો માણસ સુખને ધૃઢોતો નથી.

કયાં વગર પણ, પ્રારબ્ધના યોગથી, દુઃખ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ સ્વર્ગ અને નરકમાં, જ્યાં હોઈએ ત્યાં, ઇદ્રિયો સંબંધી સુખ પણ, પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સુખને માટે પ્રયત્ન કરવામાં, સમજી પુરૂષે આયુષ્યનો નકામો વ્યય કરવો નહીં-જોઈએ. [૧-૨]

૧-૨ વિવેચન—

યોગી એટલે ‘એકલો,’ લાંબાં પહોળાં પુંછડાવાળો નહીં. પોતાના ધરમાં તે પોતેજ-ખીજી કોઈ નહીં. ત્યાં તે સુધ્ધ રહે-રાધે-કે-જમે. તેને કોઈ પૂછે નહીં. જેના ધરમાં એકથી બે; ત્યાં બધી વાતમાં, કદિ એકનું ધાર્યું થાય; તોપણ એક બે વાતમાં, ખીજાનું ધાર્યું કરવુંજ પડે. પતિપત્ની હોય; તોપણ એકખીજામાં સમાધિ ગતી આવડે; એકખીજાને અનુકુળ થઈને રહેતાં આવડે; તે એક-તે અદ્વિતીય; તે યોગી. ત્રીજી અવસ્થામાં ધરખહાર નીકળવાનું કારણ એજ કે-આગલા બે આશ્રમેમાં, લીધેલા અનુભવનો પ્રયોગ કરવાની, તક મળે. આ સંસારમાં એકલા આવ્યા હતા; એકલા જવાનું છે. ત્રીજા રોજ ઉપર આવ્યા પછી, વૃદ્ધાવસ્થાના વાવટા દેહ ઉપર દેખાયા પછી, જવાને બહુ વાર નથી-ડેર નથી. જવા માટે તૈયાર થવા, એકલા રહેવું જોઈએ. એકલા રહીને એકાગ્રતા વિગેરે સાધવી જોઈએ. જેનું અહ્યયર્થ ઉજવલ હોય; તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉજવલ થાય. તેમ જેનું વાનપ્રસ્થ ઉજવલ હોય; તેનો સન્યાસ ઉજવલ થાય. ગૃહસ્થાશ્રમ માટે યોગ્યતા મેળવવા, અહ્યયર્થાશ્રમ છે; અને સન્યાશ્રમ માટે યોગ્યતા મેળવવા વાનપ્રસ્થાશ્રમ છે. ટુંકામાં કહીએ તો-પહેલા બે આશ્રમેમાં, સંસાર પાથરવાની ક્રિયાઓ થાય છે; અને ખીજા બે આશ્રમેમાં, સંસાર સંકેલવાની ક્રિયાઓ થાય છે. પાંચડી માથે, અને જોડા પગે શોભે; એવી ઉધારી વ્યવસ્થા છે; છતાં ન માને; તે હેરાન થાય. ગૃહસ્થાશ્રમનાં સુખ ભોગવવા, જેમણે અનેક પાપ કર્યા; એવા પતીતો પણ, જે ચેતી ગયા; એટલે વાનપ્રસ્થાશ્રમને જેમણે યથાર્થ ગોઠવ્યો; તેઓ પાવન થઈ ગયા છે. જીવાનીમાં પોતાનાં રમાડ્યાં; અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રાદિના બાળગોપાળ રમાડવા, જે રોકાયાં-લલચાયાં, તે માખાપ-તે વાનપ્રસ્થો-તે વૃદ્ધો, ભવસાગરની ભૂલવણીમાં, ભૂલાં પડ્યાં છે; એમ સમજવું. રળીને ખાધ શકે; એવા પુત્રાદિએ પણ, ત્રીજી અવસ્થામાં બેઠેલાં માતાપિતાને, એકલાં રહેવાની અનેક તક આપવી. ધર સાંકડું હોય; તો પાસે ખીજી મકાન ભાડે લઈ દેવું. એકાંત વિના આંટી નહીં ઉકેલે.

યોગી એટલે આકાશ પાતાળમાં રહેલો પ્રાણી નહીં; પણ યોગી એટલે ઉપર પ્રમાણે સંસારથી એકલો પડતો, કલ્યાણની પરવાવાળો-પવિત્ર માનવી. જેના સંગમાં સંત અને શાસ્ત્રો; જેના હૃદયમાં રામ અથવા કૃષ્ણ; જેના હાથમાં સેવા અને દાન. જનહિતાર્થે સેવા કરવી તે ઠીક છે; પણ પોતાને કામ, ક્રોધ અને લોભરૂપી કુતરાં, કરડી રહ્યાં હોય; ત્યાં સુધી, પોતે પોતાની સેવા કરવાની, પોતે પોતાને સંભાળવાની, ધણીજ જરૂર છે. ભરદ્વરિયે ચાલતી રટીમરનો ખારવો, વારંવાર પાણી માપે છે; તેમ ગૃહસ્થાશ્રમના પ્લોટ ઉપરથી ઉતરી; એટલે સંસારના પ્લોટ ઉપરથી ઉતરી, ત્યાગના પ્લોટ ઉપર ચડતાં, પોતે ક્યાં છે? પોતાને કામ, ક્રોધ અગર લોભ, કંટલા પીડે છે? તે વારંવાર તપાસવું જોઈએ. નિવૃત્તિના શોધનારાઓએ યાદ રાખવું કે-નિવૃત્તિના પડદામાં, પ્રવૃત્તિ સંતાપને ઉભી રહે છે. નિવૃત્તિને બહાને નીકળેલા ગમારને, તે પ્રવૃત્તિ ખુદી નાંખે છે. તેનાં હૃદયને શક બનાવી

દે છે. નિવૃત્તિને બદલે મોટા મંદિરોમાં રહેવું-અનક્ષેત્રોમાં રહેવું; આશ્રમોમાં રહેવું; બોડીંગોમાં રહેવું; તે બધુ સાચવવા જેવું છે. નહીં તો-હતા ત્યાંથી પાછા પડવા જેવું થાય છે. ત્યાં દાખલ થયા; ત્યારે અંતઃકરણ કામળ હતું; ત્યાં થોડો વખત રહ્યા પછી, પંચાણુ ટકા, અંતઃકરણ પથર જેવું કઠણ થઈ પડે છે. જ્યાં આ છે; ત્યાં તે નથી. તેનું કામ હોય; તો આને તજવું. તાત્પર્ય-આ ઉચ કોટિના યોગીની વાત છે. જનહિતથી આગળ વધેલી, આત્મહિતની આ વાત છે.

આવી રીતે તૈયાર થએલા યોગીએ સંસારનો ઉલ્લભ બંધ કરવો; અને જે કાંઈ આવી મળે; તેમાં સંતોષ માનવો. અત્યાર સુધી ધર પોતાનાં હતાં; તે હવે પુત્રાદિનાં થતાં જાય છે. ધરની બહાર જવાય તો ઠીક, તેમ ન બને; તો પુત્રાદિના ધરમાં મહેમાન થઈને રહેવું. વૃદ્ધોએ પુત્રાદિ માટે, ધરો કરી આપવાના ધાંધલમાં પડવું; તે થાકેલાને દોડાવવા જેવી બૂલ છે. અનારંભેऽપિ પરગૃહે સુખી સર્પવત ॥ [સાંખ્યદર્શન અ. ૪-૧૨].

‘મોદે ઉદર અને ભોગવે ભોડીંગ.’-સર્પ પોતાને માટે દર કરતો નથી. ઉદરે બનાવેલા દરમાં તે રહે છે. તેમ મુમુક્ષુએ, નવા ધરનો આરંભ નહી કરતાં, જે હોય; તે ધરમાં સંતોષ માનીને રહેવું; અને આત્મકથાણુની આપુરતા વધારવી. ભોગવતના પાંચમા સ્કંધમાં, ખંડોના વર્ણનમાં, ૧૮મા અધ્યાયમાં, પ્રવૃદ્ધ નૃસિંહ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે કે-
वज्रनख ! हे वज्रदंष्ट्र ! कर्माशयान् रंक्ष्य रंक्षय, तमो व्रत, ॐ स्वाहा, अभयम् जभयम् आत्मनि भ्रयिष्ठा ॐ क्षौम् ॥ ૮ ॥

[વંશસ્થ] સ્વસ્ત્યસ્તુ વિશ્વસ્ય જલઃ પ્રસીદતાં, ધ્યાયંતુ ભૂતાનિ શિશં મિથો ધિયા ॥
मनस्य भद्रं भजतादधोऽक्षज, आवेक्ष्यतां नौ मतिरप्यहैतुको ॥ ૯ ॥

અર્થ-હે વજ્ર સરખા નખવાળા ! હે વજ્ર સરખી દાઢવાળા નૃસિંહ પ્રભુ ! અમારા કર્મની વાસનાઓને બાળો ! બાળો ! અજ્ઞાનનો નાશ કરો; અંતઃકરણમાં અલબધે સ્થાપો-સ્થાપો ! [૮] જગતનું કલ્યાણ થાઓ; ખલ પુરુષો પોતાની કૂરતા છોડી દે; પ્રાણીઓ પોતાની બુદ્ધિથી પરસ્પરનું કલ્યાણ ધરે; મનમાં શાંતિ વિગેરે સદ્ગુણો આવે; અને અમારી બુદ્ધિ નિષ્કામ બનીને, ભગવાનમાં પ્રવેશ કરો. [૯].

ધર અને સ્ત્રી પુત્રાદિ કટલી ભયંકર વસ્તુ છે; તે હવે કહે છે—

(વંશસ્થ).

માડગારદારાત્મજબિલંબંધુષુ, સંગો યદિ સ્યાદ્-ભગવત્પ્રિયેષુ નઃ ।
यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान्, लिङ्गवत्यवूरान्न तथैष्ट्रियप्रियः ॥ ૧૦ ॥
यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं, तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम् ॥
हरत्यजोऽन्तःश्रुतिभिर्गतोऽगजं, को वै न सेवेत मुकुंदविक्रमम् ॥ ૧૧ ॥

આ તો રત્નો !-ભાગ્યવંતોને અપાય. હજી આગળ સાંભળો—[વંશસ્થ].

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना, सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ॥
हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा, मनोरथेनासति धावतो वहिः ॥ ૧૨ ॥
हरिर्हि साक्षाद्भगवाञ्छरीरिणा-मात्मा श्रवणामिव तोयमिप्सितम् ॥

હિત્વા મહાસ્તં યદિ સુહૃતે ગૃહે, તદ્વા મહસ્ત્વં જયત્તા વંપતીનામ્ ॥ ૧૩ ॥

તસ્માદ્વજોરાગ-વિષાદમન્યુમા-નસ્પૃહામયદૈન્યાશ્ચિસૂક્ષ્મ ॥

હિત્વા ગૃહં સંસૃતિષ્ઠન્નવાલં, નૃસિંહપાદં મજ્જતાકુતોભયમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—હે નૃસિંહ પ્રભુ ! અમને કોઈનો સંગ થશે નહીં; અને કદાચ સંગ થાય; તો ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને સંબંધીઓનો સંગ, તો કદિ થશે નહીં. [સાંભળો-સાંભળો-આ આનગી વાતો છે. ધરમાં કોઈને કહેવાય નહીં; એવી આ વાતો છે.] કદિ સંગ થાય; તો અમને ભગવાનના ભક્તોનો સંગ થશે. કારણ કે અહાર માત્રથી સંતોષ રાખનાર જ્ઞાનીને, દુરત મોક્ષ મળે છે; અને ઇન્દ્રિયોને લાડ લગવનારને, મોક્ષ મળતો નથી. [૧૦] ગંગા વિગેરે તીર્થ તો, રનાન કરનારાઓના શરીરના કેવળ મેલને હરે છે; અથવા ધણી કાળે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરે છે; પણ ભગવાનના ભક્તોના સંગથી મળેલું, ભગવદ્ કથારૂપી તીર્થ, કે જેમાં ભગવાનનાં આસાધારણ પ્રભાવો અતીશય છે; તેને સેવનારા પુરૂષોના મનમાં, શ્રવણદ્વારા આવેલા ભગવાન, સાંભળનારના મનના મેલને હરે છે. માટે એવા ભક્તોને કોણ ન સેવે ? [૧૧]. જે માણસને ભગવાનમાં નિષ્કામ ભક્તિ હોય; તે માણસમાં, સધળા સદ્ગુણોની સાથે દેવતાઓ આવીને વસે છે. ભગવાનની ભક્તિથી રહિત, અને મનોરથ પૂરવા, ખોટા વિષયસુખમાં દોડનાર માણસોને-એવા ધમંડી ધનવાનોને, અને ધમંડી ધંધાર્થી માણસોને-મહાત્માઓના ગુણનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય ? નજ થાય. [૧૨] પચાઈ પાણી માછલાંઓને આત્મારૂપ છે; તેમ સાક્ષાત્ ભગવાન પ્રાણીઓના આત્મા છે; માટે ભગવાનને છોડી દઈ, ધરમાં આસક્તિ રાખનાર માણસો, જે મોટાં કહેવાતાં હોય; તો તે મોટાઈ કેવળ સ્ત્રીપુરૂષોનાં શરીરને ઝાઝાં વરસા થયાં; તે ઉપરથી જેવી મોટાઈ ગણાય છે; તેવી તે મોટાઈ છે. [૧૩]. (પ્રત્ઘ્વાદ હવે પોતાના કથનનો સાર કહી દે છે. સાંભળો.) “ એટલા માટે હે લોકો ! તૃણા, રાગ, ખેદ, ક્રોધ, અભિમાન, [સાંભળો ! સાંભળો ! સાવધાન થઈને સાંભળો ! પરવા રાખીને સાંભળો-] ક્રોધ, અભિમાન, રપૃહા, લય, દીનતા અને મનની અનેક પીડાઓનું મૂળ, એવું જે ધર, કે જેને લીધે જન્મ મરણ ચાલ્યાજ કરે છે; તેનો ત્યાગ કરી, નિર્ભય નૃસિંહજીના ચરણારવિન્દને ભજો. [૧૪].”

સંસારીઓને ધર આટલું ભયંકર છે; ત્યારે જેમણે એકવાર ધર તન્યું છે; અને પાછા મઠ મકાનના માલીક થઇ બેઠા છે; એવા ત્યાગીઓને ધર કેટલું ભયંકર છે ? સમાજે આ વાતનો બરાબર વિચાર કરી, ત્યાગીઓને બંધનમાંથી બચાવી લેવા જોઈએ. ત્યાગીઓ મઠ મકાનના બંધનથી મૂક્ત હશે; તોજ બેઠક વાતો કરી શકશે. જે વહાણ કાંઈ બાંધ્યું હોય; તે ત્યાં (કાંઠામાં) ઉંચુંનીચું થાય; પણ જરૂરીયે પહોંચે નહીં.

‘સુખદુઃખ અનાયાસે મળે છે; કર્મ પ્રમાણે મળે છે; માટે સુખ સાઈં યોગીએ પ્રયત્ન કરવો નહીં’-એમ શ્લોકમાં કહ્યું. આ વાત બધા માટે નથી. યોગી માટે છે; અથવા ઉત્તમ કોટિના મુમુક્ષુ માટે છે. કેવળ મોક્ષનીજ મમતા, જેના મગજમાં રમી રહી છે; તેને માટે આ છે. સંસાર આખો પ્રયત્ન ઉપર ઉભો છે. આકાશે એરોપ્લેન લાવનાર ઉલ્લમ છે; થોડા બળદ વિનાની ગાડીઓ દોડાવનાર ઉલ્લમ છે; એક કલાકમાં આખી પૃથ્વી સાંભળે એવી વાતો કરનાર રેડીયો, ઉલ્લમે આપ્યો છે. મોટી મોટી રટીમરોએ સમુદ્રને સરોવર જેવો બનાવી દીધો; તે ઉલ્લમનું ફળ છે. ઉલ્લોગ બંધ થાય; તો ભયંકર મુંઝવણ થાય.

કારણ કે નવાણુ ટકા ભોઠો, પ્રયત્ન અગર ઉલ્લભ ઉપરજી જીવે છે. તેઓ ઉલ્લભ ઉપર જીવે છે; તોપણ તેમણે ઇશ્વરની શક્તિને વિસારવી નહીં. ઇશ્વર આપ સો કરે છે; તે વાતને પ્રયત્ન કરનારે સદા યાદ રાખવી.

દોહરો—કાપે ઉદર કંડીયો, સાપ ઉદરને ખાય;

ઉલ્લોગે અવજો પડે, અને ધણીનું ધાર્યું થાય.

ઉદર જાણે કે-કંડીયામાં કાંઈ ખાવાનું છે. પ્રયત્ન કરે; તો તે મળે. કંડીયો કાપીને અંદર પેઠો; ત્યાં સાપ ! સાપે ઉદરને પકડી લીધો. પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. દીવાળીના સારા મહુરતે સૌ ચોપડા પુજે; પણ કાંઈ રજે; અને કાંઈ દીવાળાં કાઢે ! સારા મહુરતે પરણે. બાહ્યો મંગળના મંત્રો ભણે; પણ રંગભરેલી રંડાય ! ગામદેવને નખીને ગામમાં રહેવાય; રામને નખીને, તેના રાજમાં રહેવાય; તેમ ભગવાનને નખીને-રમણ કરીને-ધંધો રાજગાર કરાય.

હજી જરા આગળ આવો; તો ખતાવું કે-યોગીઓની નિવૃત્તિમાં પણ પ્રવૃત્તિ છે. યોગી સંસારથી નિવૃત્તિ કરે; પણ ભગવાનને પામવાની પ્રવૃત્તિ કરે. સંસારીઓની પ્રવૃત્તિ જન્મ મરણ ઉભાં કરે એવી; અને યોગીઓની પ્રવૃત્તિ, જન્મમરણનો નાશ કરે એવી-સંસારને જીતી નાંખે એવી-હોય છે. કેમ સાવધાન છોને ? ચાક્યા હો; તો બંધ કરીએ !
x x x x ત્યારે આગળ સાંભળો.

ઉલ્લભ રહિત રહે; તેને ભોજન ન મળે; તો શું કરવું ? તે હવે કહે છે—

શયીતાહાનિ ભૂરીણિ, નિરાહારોડનુપક્રમઃ ॥

યદિ નોપનમેદ્ગ્રાસો, મહાહિરિવ દિષ્ટશુક ॥ ૩ ॥

ઓજઃસહોબલયુતં, વિબ્રહેહમકર્મકમ્ ॥

શયાનો વીતનિદ્રશ્ચ, નેહેતેન્દ્રિયવાનપિ ॥ ૪ ॥

અર્થ—ખાવાનું ન મળે ત્યારે પણ, ઉલ્લભ નહીં કરતાં, પ્રારબ્ધ ઉપજ જ આસ્થા રાખીને, અજગરની પેઠે, નિરાહારપણાથી ધણા દિવસ સુધી સુઈ રહેવું. [૩] ઇંદ્રિયોનું, મનનું અને શરીરનું બળ હોય; તોપણ દેહને ઉલ્લભ રહિત રાખીનેજ, સુઈ રહેવું. [સુઈ રહેવું એટલે પ્રમાદ અગર આળસથી

૩ પદ્મછંદ—યદિ ગ્રાસઃ ન ઉપનમેત—કદિ જમવાનું ન મળે; તોપણ. ન વિચતે ઉપક્રમઃ (ઉલ્લભ) યસ્ય સઃ અનુપક્રમઃ—ઉલ્લભ રહિત રહીને. વિદે (પ્રારબ્ધ) શુકતે इति दिष्टशुक—પ્રારબ્ધના ઉપર આધાર રાખનાર. મહાંશાસી અહિચ મહાહિઃ—મહાહિઃ હિવ—અજગરની માફક. નિરાહારઃ—અહાર રહિત રહીને. ભૂરીણિ અહાનિ શયીત—ધણા દિવસો સુધી સુઈ રહેવું.

૪ પદ્મછંદ—ઓજશ્ચ (ઇંદ્રિયબળ) સહજ (મનોબળ) બલં ચ તૈઃ યુતઃ इति वेदः, तं वेदं विब्रत—ઇંદ્રિયોનું, મનનું અને શરીરનું બળ હોય તો પણ દેહને ન વિચતે કર્મ યસ્ય સઃ इति अकर्मकः—તં-ઉલ્લભ રહિત રહેને. શયાનઃ—સુઈ રહેનારો. ચ—તો પણ વીતા મિત્રા યસ્ય સઃ વીતનિદ્રઃ—આત્મ પ્રાપ્તિરૂપ સ્વાર્થમાં સાવધાન રહેનારો. ઈન્દ્રિયવાન અપિ ન ईहेत—ઇંદ્રિયો પરીપૂર્ણ હોય તો પણ કાંઈ ઉલ્લભ કરવો નહીં.

નહીં-પણ.] આત્મપ્રાપ્તિના સ્વાર્થમાં સાવધાન રહેવું. ઇન્દ્રિયો પરિપૂર્ણ હોય; તોપણ તેઓનો કાંઈ વ્યાપાર કરવો નહીં. [૪].

૩-૪ વિવેચન—

સાધન રહિત બાળકને, માખાપ ઉપર આધાર રાખવોજ પડે; સાધન રહિત માંદાને, સંબંધીઓ ઉપર આધાર રાખવોજ પડે. સંબંધીઓ ન હોય; તો સરકાર ઉપર, અથવા ધર્મીદા ઉપર, આધાર રાખવોજ પડે. તેમ જોણે નિત્ય સુખ માટે-મોક્ષને સાધવા માટે, જીવનને સફળ કરવા માટે-પ્રવૃત્તિનો (ધંધાનો) ત્યાગ કર્યો હોય છે; એવા નિઃસાધન યોગીએ, પ્રારબ્ધના ઉપર આધાર રાખવોજ પડે. મીઠકતના માલીક-સંસારી, અથવા સાધુની આ વાત નથી. આ વાત તેથી આગળ છે. મોક્ષને સાધવો, તે પણ કર્મ છે. એટલે આ યોગી ‘કર્મયોગી’ છે. જ્યાં મોક્ષ, ત્યાં નિષ્કામતા હોયજ; માટે આ યોગી નિષ્કામ કર્મયોગી ગણાય છે. પાઈ એ પાઈમાં પોણેશોર મીઠાઈ ન મળે. આ યોગી તે, અહંતામમતાની આગમાં બળતા, મઠ મકાનના ફંદમાં ફસેલા, બોળી સ્ત્રીઓને દોરા ધાગા કરી આપવાનો દંભ કરનારા, તેજ મંદીના ભાવ કહેનારા, રાખ ચોળેલા, અને ગાંજો પીધને લાલ આંખો રાખનારા-જ્યાં ત્યાં દેખાય છે; તે નહીં; પણ ગીતામાં ગોવિંદ કહે છે તે-

[અ. ૬.]

प्रयत्नाद्यतमानस्तु, योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥

अनेकजन्मसंसिद्धस्-ततो याति परां गतिम् ॥ ૪૫ ॥

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી, જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ॥

કર્મિભ્યઃપ્રાધિકો યોગી, તસ્માદ્યોગી મથાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—આવી રીતે ખંતથી ચતન કરતાં, નિષ્કામ કર્મયોગી, કે જેનાં પાપ બળીને ખાખ થઇ ગયાં હોય છે; અને જોણે અનેક જન્મ પછી સિદ્ધિ મેળવી હોય છે; તે પરમ ગતિને પામે છે. [૪૫]. તપસ્વી કરતાં નિષ્કામ કર્મયોગી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ‘હું બધું બાળું છે;’ એવું માત્ર બાળનારા કરતાં; પણ, નિષ્કામ કર્મયોગી વધારે ઠીક છે. કામ્ય કર્યો કરનારના કરતાં પણ, નિષ્કામ કર્મયોગી શ્રેષ્ઠ છે. માટે હે અર્જુન ! તું નિષ્કામ કર્મયોગી થા. (૪૬).

આ યોગી સુધ્ધ રહે; પણ ઉંઘતા નથી; આળસુ નથી; તે માટે સ્ત્રોકમાં વીતનિદ્રઃ શબ્દ મૂક્યો છે. વીતનિદ્રઃ એટલે આત્મપ્રાપ્તિરૂપ સ્વાર્થમાં સાવધાન.

હવે સમુદ્રને ગુરૂ કર્યો; તેની વાત કરે છે—

मुनिः प्रसन्नगम्भीरो, दुर्विगाहो दुरत्ययः ॥

अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः, स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ૫૧ ॥

૫ પદ્યછેદ—સ્તિમિતં નિશ્રણ) ઉદકં યસ્મિન્ સઃ સ્તિમિતોદઃ, इति अर्णवः
હ્ય-નિશ્રણ જળવાળો સમુદ્ર જેમ. પ્રસન્નગમ્ભીરો ગંભીરશ્ચ પ્રસન્નગંભીરઃ—અદારથી પ્રસન્ન અને અંદરથી ગંભીર. દુઃસ્વેન વિગાહિતું શક્યઃ દુર્વિગાહઃ—જેનું માપ ન નીકળી શકે એવો. દુઃસ્વેન અત્યેતું શક્યઃ દુરત્યયઃ—તરી ન શકાય-પાર ન પામી શકાય-એવો. ન વિચિત્રે અંતઃ પારશ્ચ યસ્ય સઃ અનંતપારઃ—અંત તથા પારથી રહિત. હિ-નિશ્ચય. ન હ્યોભ્યઃ—અક્ષોભ્યઃ—વિકાર ન પામે એવો.

સમૃદ્ધકામો હીનો વા, નારાયણપરો મુનિઃ ॥

નોત્સર્પેત ન શુષ્યેત, સરિઙ્ગિરિવ સાગરઃ ॥૬॥

અર્થ—હવે સમુદ્રને ગુરૂ કેવી રીતે કયે; તેની વાત કરે છે—નિશ્ચળ જળવાળો સમુદ્ર, જેમ બહાર પ્રસન્ન, અંદર ગંભીર, જેના તળીયાનું માપ ન થઈ શકે એવો, તરી ન શકાય એવો, અંત અને પારથી રહિત, તથા વિકાર ન પામે એવો. તેમ યોગીએ પણ, બહારથી પ્રસન્ન, અંદરથી ગંભીર, હૃદયના રહસ્યને કોઈથી જાણી ન શકાય એવો, સ્વરૂપના આવિર્ભાવને લીધે; અંતથી અને પારથી રહિત રહેવું જોઈએ. તથા વિકાર પામવો ન જોઈએ. [૫] એટલે ચોમાસામાં નદીઓ આવીને મળે; તોપણ સમુદ્ર ઉભરાતો નથી; અને ઉનાળામાં નદિયો સુકાઈ જાય; તોપણ સાગર સુકાતો નથી. તેમ યોગીએ પણ નારાયણને પરાયણ રહીને, વૈભવાદિક મળતાં, રાજ થવું નહીં; અને નહીં મળતાં કંથવાવું નહીં. [૬]

૫-૬ વિવેચન—

હું પોતેજ જ્ઞાન છઉં; હું પોતેજ નારાયણ છઉં; એમ યાની સમજે છે; તોપણ તે ધમંડી નથી. કારણ કે નારાયણપરઃ તે રહે છે.

આગળ એક શ્લોક આવ્યો હતો; કે પૃથ્વીનું માપ સમુદ્ર; અને સમુદ્રનું માપ કાંઠા; પણ સંતનું માપ નીકળે નહીં. સંતસમાગમની એક પળ, સમ્રાટોની સમૃદ્ધિને બૂઝાવે. સંત સમાગમની એક પળ, સો વરસના, નકામા ખોઈ નાંખેલા આયુષ્યને, સફળ કરી આપે. અહીં સંત એટલે—માત્ર જગવાંવાળા, અથવા માત્ર દાઢીવાળા, અથવા આખે અંગે તિલ-કવાળા, મઠ મંદીરમાં રહેતા, અગર મસીદમાં રહેતા, લાંબે રાગે જાગન કરતા, અગર કરાવતા—એટલાજ નહીં; પણ સંત કોઈ જુદી વસ્તુ છે. તેમાં માત્ર ખૂબી એટલી કે—સંત મળવા છતાં—દેખવા છતાં—સમગ્ર નહીં. જેના ઘરમાં હતા, તે તેમને સમજ્યા નથી. આજ તો હસ્તિનાપુરના સમ્રાટસંતની વાત કરૂં. તે રાજ યુધિષ્ઠિર! કૌરવોના નાશ પછી, ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી, પાંડવોને ત્યાં રહેતાં હતાં. વિદુરે તેમને નિંદમાંથી જગાડીને કહ્યું કે—‘ભાઈ, આમ ક્યાંસુધી પ્રમાદમાં પડ્યાં રહેશો? મરણ આવીને પકડે; તે પહેલાં તમે, મરણને પડકાર કાં ન કરો?’

ધૃતરાષ્ટ્ર—ન્યારે અમારે સુખ હતાં; ત્યારે અમારી યુદ્ધિ, રાજકાજમાં ખુંદાઈ રહી હતી. પછી વૈરની વાતો ચાલી; ત્યારે અમારી યુદ્ધિ, દ્રેષમાં દટાઈ ગઈ. પછી પુત્રોનો નાશ થતાં, અમારી યુદ્ધિ, શોકમાં જવાઈ ગઈ. સો હીકરાનો એક સાથે નાશ; સો વિષવા—

૬ પદ્મછેદ—સરિઙ્ગિરિ: સાગરઃ—જ્યોમાસામાં નદીઓ આવીને મળે; તો પણ સમુદ્ર ઉભરાતો નથી; અને ઉનાળામાં નદીઓના પ્રવાહો સુકાઈ જાય; તોપણ સમુદ્ર સુકાતો નથી—તેમ. નારાયણપરઃ મુનિઃ—નારાયણને શરણે રહીને યોગીએ. સમૃદ્ધ-કામઃ—વૈભવો મળે ત્યારે. ન નોત્સર્પેત—ઉભરાવું નહીં, હરખાવું નહીં. વા હીનઃ, ન શુષ્યેત—અને નહીં મળતાં કંથવાવું નહીં.

રાજની ધણીચાણી-પાણીને પૂર ! વિગેરે વાતો, હૃદયેથી ખસતી નથી. તોપણ હે ભાઈ ! આપ જેમ કહો; તેમ કરવા; અમે તૈયાર છઈએ.

વિકુર—ઉત્તરાખંડમાં જાઓ ! અને હારને શરણે રહો. શ્રીહરિ તમારા થોડાને, ધણું માની બેશે. કહો ! બીજી કાંઈ ઇચ્છા છે ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—એક ઇચ્છા છે. પુત્રોની સહગતિ અર્થે, અને અમારા પોતાના કન્યાશુ માટે, થોડાં દાન કરી, પછી જઈએ ! હવે ત્યારે ખૂટી જવાના ભયથી, અને રાજપણ્યાના અભિમાનથી, અમે વાપરી શક્યા નહીં; અને પાસે નથી; ત્યારે કોઈને કેમ કહેવાય ! [એમ કહેતાં કહેતાં આંખમાં જળ આવ્યાં.]

વિકુર—હજી બાજી હાથમાં છે. ધીરજ રાખો ! રાજ ધર્મ—યુધિષ્ઠિર મહારાજને પોતાના પારકા એવું કાંઈ છે નહીં. વળી તે આપને અનાદિકાળથી, પૂજ્ય ગણે છે. તેને આરા કરવામાં, વાંધા-વિક્ષેપ—કાંઈ છે નહીં.

યુધિષ્ઠિર મહારાજ, સવારમાં સંધ્યાવંદન કર્યા પછી, કાકા કાકીને પગે લાગવા, હમેશાં નિયમસર આવતા હતા. પગે લાગ્યા પછી કહેતા કે—‘વડીલ શ્રી ! આપની કાંઈ આરા છે ? જે હોય તે સુખેથી કહો !’ ઉપલી વાત થયા પછી, વળતે દિવસે, ધર્મ રાજ હમેશ મુજબ, પગે લાગીને ઉભા થયા; અને પૂછ્યું કે—‘આપની કાંઈ આરા છે ? હોય તો સુખેથી કહો !’

ધૃતરાષ્ટ્ર—ભાઈ ! અમારે કાંઈક દાન કરવાની ઇચ્છા છે.

યુધિષ્ઠિર—બહુ સારું ! મારાં અહોભાગ્ય ! હું, મારું કુટુંબ, અને આ રાજ્યલક્ષ્મી આપની સેવામાં હાજર છે.

આ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે, ભીષ્મ, દ્રોણ, સોમદત્ત, જયદ્રથ, કુર્યોધનાદિ સૌ પુત્ર વિગેરેનાં શ્રાદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. શ્રાદ્ધની પાછળ દક્ષણા અને ભોજન ! કાકાની આરાને પહોંચી વળવા માટે—

શતે દેવે દશશતં, સહસ્રે વાયુતં તથા ॥

દીયતે જન્મનાદ્રાક્ષઃ, કુંતીપુત્રસ્ય ખીમતઃ ॥

[મહાભારત આશ્રમ ૧૪-૧૦]

અર્થ—કુંતાના ડાહ્યા દિકરા યુધિષ્ઠિરે, દીવાનનેએવી આરા કરી હતી કે—‘કાકા જેને સૌ આપવાનું કહે; તેને તમારે એક હજાર આપવા; અને એક હજાર આપવાનું કહે; તેને તમારે દસ હજાર આપવા.’ [૧૦]

રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને જ્ય જ્યકાર થઈ રહ્યો. તે સાથે યુધિષ્ઠિરને મશ પણ્ય ગવાયો. હસ્તીનાપુરની ગાદી ઉપર, અનેક સમ્રાટો આવ્યા અને ગયા. રાજ્ય લક્ષ્મી, એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં આવી, અને ગઈ. પણ યુધિષ્ઠિરનું નામ, કાળ હજી ભુંસી શક્યો નથી—નામ અમર રહ્યું છે.

ટાહો—નામ રહંતા દાકરા, નાણાં નહીં રહંત;

કીર્તિ દેરાં કાટડાં, પાડયાં નહીં પડંત—

આવા સંત સુગ્મનને વંદન હો. હતા ત્યારે તારદાદિ એ પાંચ ઓળખતા હતા.

પિતા પચીસ પચીસ લાખ, વારસામાં આપે; પણ પિતા પોતાના કન્યાશુ માટે કાંઈ

॥પરે; ત્યાં પુત્રો ચમકી જાય. પોતે રળી લાવીને, 'હ્યો પિતા! જ્યાં ગમે ત્યાં વાપરો!' એમ જો કહેતા હોય; તો તે દિકરા ભાગ્યશાળી-પાણીદાર-મરદ-સમજવા. નમાલા-કુર્બાગી દિકરા, બાપની શીલકત, બાપને સુખરૂપ વાપરવા ન દે. રળ્યો કોણ? જગમાં જમ્યો કોણ? હાલ્યો કોણ? ઉભરાણો કોણ? ધનવાન કોણ? કે બાપને તો આપે; પણ બીજાં વડીલોને પણ આપે. દૂર હોય; તો મ. ઝા. કરી દે. સંત સાધુ પાસે જાય; તો ત્યાં પણ-પૂજાજ રે; કે-'કાંઈ આગ્રા કરો'. ધનની, સુખની અને સમજણની, આ ટોચ છે. સંવત ૧૯૭૭માં તારકા જવા, અમે સુંબઈથી રટીમરમાં બેઠા હતા. ૩૦૦ માણસો સાથે હતાં. સુંબઈથી રીકળતાં, કેટલાએક દેવા જેવાં હતાં; તેમને કાંઈ આપવું નેઈએ. તે અમને સૂઝ્યું નહીં; તેમ અમારી પાસે, દ્રવ્યની છૂટ પણ નહોતી. પૂજ્યશ્રી જદવજી મહારાજ, અમારી પ્રભાજી લેવા, અમારી લાજ રાખવા-ખડે પગે સામા ઉભા હતા. આંખે આંસુની ધાર, અને કંઈ ગદગદ! [અહો! એવા ઘેલા તો, અમને કાંઈ મળ્યાજ નહીં] રટીમર ઉપડવા પખત ઘઈ; ત્યારે તુરત, તે પાસે આવ્યા. સાથે વાધ વાંદરાના માળાવાળા મંગળદાસ વી. કતા. તેમના જળવામાં નોટોનાં જુગળાં અને છૂટા રૂપેયા હતા. મહારાજશ્રીએ જે રકમ મહી, તે રકમ તેમણે મારા હાથમાં મુકી. જે આપવા જેવા હતા; તે તમામને, મારે કાથે અપાવ્યું. કાંઈ બે પાંચ કે પચીસ નહીં; પણ ધણી રૂપેયા મારે હાથે વહેંચાવ્યા. કયા સાંભળવા તો ધણાં આવે; પણ 'હ્યો આ ટાણે વાપરો; એમ કહેનારા એક બે વીરલા હોય. પ્રારી રીતે રળતા કમાતા હોય; તો ધણી, ધણીયાણીને પૂછે કે-'પચો ઢાગીનો કરાવેલો છે?' પુત્રોને પૂછે કે-'તમારે માટે કેટલાં ધર કરાવી દઉં,' પણ સંતને કોણ પૂછે-કે-'શી આગ્રા કે?' 'કાંઈ આગ્રા કરો' એમ કહેનારાં, અમને પણ મળ્યાં છે. અમારે એવાં મોટાં કામ કરવા પડ્યાં નથી; તોપણ 'કાંઈ આગ્રા કરો,' એમ પૂછવું; એ બાધમોહીનું કામ નથી. [ભારતમાં રાજ ધણી, પણ નેવાડપતિનાં માન જુદાં! શહેનશાહની સાથે તે બેસે.] તેમના આવેનો બદલો પ્રભુ આપે. હ્યો કહી પણ દઉં-કે તે કોણ છે?-(૧)મલાડમાં ગાંધી ભગવાન દ્વાલ હીરાલાલ, જ્યાં અમે ઉતર્યા હતા. ૨ સમરથ બહેન. ૩ ચંચળ બહેન. આ અમારી મલીઅની ગોદડી છે. નકામી તકલીફ કાંઈને દેવી, અમને ગમતી નથી. પણ પૂછે છે-એજ નંવાઈ; એજ તેમની વડાઈ. માયાનો દિકરો, શ્રીહરિનો દિકરો થાય; ત્યારેજ પુજ્ય વડીલોને, અમે સંતને પૂછે કે-'કાંઈ આગ્રા કરો! અમારી લક્ષ્મી પાવન થાય-અમારું અન્ન પાવન થાય-વિગેરે વિગેરે વિગેરે,' આ શીખ્યું શીખાય એવું નથી. આ પુણ્યનું ફળ છે.

સમુદ્ર તો ખારો, સંત તો મીઠા. સમુદ્રમાં કાંઈ પડે; તો જુડી જાય; સંતમાં કાંઈ પડે; તો ભવસાગર તરી જાય. સમુદ્ર તેફાને ચડે; ત્યારે મોટી મોટી રટીમરોને જુડાડી દે; સંતને શાંતિના ઉભરા આવે; ત્યારે સંસારના તાપથી તપી ગએલાં અનેક સ્ત્રીપુરુષને જુડતા બચાવી લે. વિગેરે-વિગેરે.

હવે ૧૧મા ગુરૂ પતંગીઆની વાત કરે છે—

દૃષ્ટ્વા સ્થિયં દેવમાયાં, તદ્ભાવૈરજિતેન્દ્રિયઃ ॥

પ્રલોભિતઃ પતત્યન્ધે, તમસ્યગ્રૌ પતન્નવત્ ॥૭૭॥

૭. ૫૬૨છેદ-અગ્રૌ પતંગવત્-અગ્નિને જોઈને જેમ પતંગીયું તેમાં પડે છે તેમ. દેવમાયાં इति સ્થિયં દૃષ્ટ્વા-દેવની માયા રૂપ જિને જોઈને. તત્ત્વાઃ ભાવૈઃ પ્રલોભિતઃ-તે જિના વિલાસોથી લલચાઈને. અજિતેન્દ્રિયઃ-અજીતેન્દ્રિય પુરુષ. અંધે તમસિ પતતિ-મહામોહમાં પડે છે.

[ઉપનિતિ]

યોષિદ્ધિરખ્યાભરણામ્બરાદિ-દ્રવ્યેષુ માયારચિતેષુ મૃદઃ ॥

પ્રલોભિતાત્મા શુપભોગબુદ્ધ્યા, પતન્નવક્ષ્યતિ નદ્દદ્દિષ્ટિઃ ॥૮॥

અર્થ—પતંગીયું જેમ અગ્નિનું સ્વપ્ન જોઈને, લલચાઈને અગ્નિમાં પડે છે; તેમ અજ્ઞતેન્દ્રિય પુરૂષ, માયાસ્વપ્ન સ્ત્રીને જોઈને, તેના વિલાસોમાં લલચાઈને, મહામોહમાં પડે છે. (૭) સ્ત્રી, સુવર્ણ, આભરણ, અને વસ્ત્રાદિ પદાર્થો, કે માયાએ રચેલાં છે. તેઓમાં ઉપભોગબુદ્ધિથી લલચાઈને, તેથી આંધળો થએલો મૂઢ પુરૂષ, પતંગિયાની પેઠે નાશ પામે છે. માટે યોગીએ તે વસ્તુઓમાં લાલચ રાખવી નહીં. (૮)

૭-૮ વિવેચન—

સ્ત્રી સંતોની અને વીરોની માતા છે; સંસારમાં મોટાં કામ કરનારા મુસદ્દીઓને, ધંધાદારીઓને અને ચેલાઓને, સ્ત્રી પત્નીરૂપ બની, સારી મદદ આપે છે. વસિષ્ઠ ઋષિની પર્ણકુટીમાં અઈંધતી રૂપે, અત્રિના આશ્રમમાં અનુસૂયારૂપે, અને યાતવલ્ક્યના આશ્રમમાં ગાર્ગી રૂપે સ્ત્રીજ હતાં. સદાશિવની સાથે પાર્વતી, વિષ્ણુ સાથે લક્ષ્મી, બ્રહ્મા સાથે બ્રહ્માણી, અને ઇંદ્ર સાથે ઇંદ્રાણી, તે પણ સ્ત્રી છે. અત્યારે પણ કેટલાએક મરદોના મહેલો, અને ગરીબોની ઝુંપડીઓ, સ્ત્રીઓથીજ શોભી રહ્યાં છે. રાજાઓની સાથે રાજ્યાસન ઉપર, અને ધર્માચાર્યોની સાથે ધર્માસન ઉપર, સ્ત્રીઓજ બેસે છે. એટલે સ્ત્રી સંસારનું સુકાન છે. સ્ત્રી સંસારનો શલ્યુગાર છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ સ્ત્રીના સંગમાં રહીનેજ સધાય છે. અતિથિઓનો સત્કાર, સાધુ, સન્ધ્યાસી વાનપ્રસ્થ, અગર બ્રહ્મચારીને ભોજન, ઝોરડે અજવાળાં હોય; ઝોરડે સ્ત્રી હોય; તોજ ભાવ બર્થો દેવાય. માતાપિતાની સેવા, અને નાનાં મોટાં બાઈભાંડુની સેવા, સ્ત્રી હોય; તોજ ઠીકઠીક થાય. ત્યારે સ્ત્રીની આટલી બધી નિંદા કેમ ? શું શુદ્ધેયજી યોગી, એટલે બધા યોગી ? શું તે દહાડે, સ્ત્રીઓ સુધરેલી નહીં હોય ? ગાર્ગી, મદાલસા, અઈંધતી અને અનસુયા, પાર્વતી, લક્ષ્મી વિગેરે અભણ ડોળાં હશે ? તેમને મોલતાં લખતાં નહીં આવડતું હોય ? તેનો ખુલાસો કરીએ—

ધર્મ, અર્થ, અને કામમાં, સ્ત્રીને પતિની જરૂર; અને પતિને સ્ત્રીની જરૂર છે. ન્યાં મોહનાં મૂળ તોડી નાંખવાનાં છે; એટલે મોક્ષમાં, સ્ત્રીને પતિનું કામ નથી; અને પતિને સ્ત્રીનું કામ નથી. ધર્મ, અર્થ અને કામની પેલીમેરના પ્રદેશમાં, સ્ત્રી પુરૂષ બેઠેજ વળ ઉતરી ગએલાં પવિત્ર માનવી, બનવું પડે છે. નિર્માનમોહા, જિતસંગદોષા, વિગેરે વાજત્રા ન્યાં-વાગે છે; ત્યાં સ્ત્રી અને પુરૂષ બેઠે એકબીજાથી અળગાં શોભે છે. ત્યાં બેઠે પવિત્ર અને વંદનીય છે. વળી બીજી વાત-સ્ત્રી અને પુરૂષ, બેઠે ભગવાનની કૃતિ છે; તોપણ સ્ત્રીમાં એટલો બધો મોહ પ્રભુએ ભરી દીધો છે કે— (અપૂર્ણ.)

૮ પદ્મહેદ—યોષિત્ ચ દિરખ્યં ચ અંબરં ચ આદોનિ ચેષુ તાનિ દ્રવ્યાણિ તેષુ-સ્ત્રી, સુવર્ણ, ધરેણું વસ્ત્ર વિગેરે પદાર્થોમાં. માયયા રચિતાનિ તેષુ-માયા એ રચેલામાં. ઉપભોગબુદ્ધ્યા-ઉપભોગ બુદ્ધિથી તે ભોગવવાની લાલચથી. પ્રલોભિતાત્મા-લલચાએલો પુરૂષ. નદ્દા દદ્દિષ્ટિઃ-નદ્દા દદ્દિષ્ટિઃ इति मृदः-આંધળો અનેલો મૂઢ પુરૂષ. પતંગવત્ નદ્યતિ-પતંગની માફક નાશ પામે છે.

શ્રીસવ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદમાં અવધૂતનો વોધ].

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનજી લાદ, હાજીપટેલની પોળ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.
અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ અં.]

જેઠ ૧૯૯૩.

[અંક ૨ બે

સાઠ વરસે શું કરવું?

મેાતને પડકાર.

સરકાર પંચાવન વરસે પેનશન આપે છે; તોપણ લોભી જીવ, તાકાત હોય; તો સાઠ વરસ સુધી નોકરી લખાવે છે. સાઠ પછી નોકરી નહીં. સાઠ એટલે વૃદ્ધાવસ્થા. તોપણ પોતે વૃદ્ધ થયા છે; એવું ધણા સમજતા નથી. રસ્તા ઉપર ગાડીવાળા ટોકે છે કે—‘એય! ડાસા!’—‘એય! ડાસી!’ પુત્રાદિ અગર ઘરમાં આવતાં જતાં ‘ડાસા’ કહે છે; તો પણ ડાસો સમજતો નથી કે—‘હવે હું વૃદ્ધ થયો; અને હવે મારે શું કરવું.’ કાંઈ કાંઈ ટૂંકાણે તો, સંસારમાં સાથે સાથે દોડી આવતી સ્ત્રી પણ, ચાલી ગઈ હોય છે. પોતે વિધુર બન્યા હોય છે. તો ત્યાં મરનારના વિચારમાં ડાસો ઝુથાં કરે છે; પણ હવે શું કરવું; તે ડાસો વિચારતો નથી. જ્યાં સ્ત્રી જીવતી હોય છે; ત્યાં સ્ત્રી પુત્રાદિમાં વધારે વ્હાલ કરે છે; અને પતિથી કંટાળેલી રહે છે. જાણે પતિથી ધરાઈ ગઈ ન હોય! પતિ પણ સ્ત્રીથી જાણે કંટાળ્યો ન હોય; એમ કંટાળામાં એક વખત ગાળે છે; પણ હવે શું કરવું? તેનો વિચાર કાંઈ કરતું નથી. આખી જીંદગીભર ડુંગળી ખાધી હોય; તેને જેમ ડુંગળીનાજ ધચરકા આવે; તેમ આખી જીંદગીભર વિષયમોગમાં, અને સ્ત્રી પુત્રાદિમાં રચ્ચાપચ્ચા રહ્યાં હોય છે; તેમને સાઠ વરસે, મમતા બહુ વધી પડે છે. અહીં પણ એટલુંજ વધી પડે છે. ‘સાઠે યુદ્ધિ નાહી’ એમ જે લોક કહેવત છે; તે તેમને લાગુ પડે છે. રાજના ઘરમાં પણ, કુંવર સાહેબો મોટા મોટા થતા જાય; તેમ તેમ રાજ સાહેબો ડાસા બનતા જાય. ડાસાના ભાર—તોલ—સમજણ—સાઠે યુદ્ધિ નાહી—જેવો ગણાય. ઘરમાં વહુઓ મોટી મોટી થતી જાય; ત્યારે સલુણી સાસુ પણ, સાઠે પહોંચે. કાંઈ સાઈં સાઈં પહે-રવાનું મન કરે; તો વહુઓ હસે કે—‘ઘરડી થોડી ને લાલ લગામ.’ એટલે હવે—‘હાંઉ કરી જાઓ!’ એવો ઉપદેશ, ચોતરફથી સંભળાય. એટલે સાઠ વરસે સંસારમાંથી પાછા વળવું; એવું કાંઈક છે? તેનો વિચાર કરી, વર્તનમાં ફેરફાર કરે; તેનું યુદ્ધિ નાહી ન કહેવાય. મોડો મોડો પણ, તે જાણે ગણાય. કુવામાંથી જળ ભરતાં, દોરડું હાથમાંથી છૂટકી જાય; તો દોરડું અને ધડો

બેઠે કુવામાં પડી જાય. શિડુ—વેંત જેટલુંજ-દોરડું હાથમાં રહી જાય; તો ઘડો ખેંચી લેવાય. હવાઇ ગએલા દીવાસળીના ખોખામાંથી, પચ્ચીસ-પચાસ દીવાસળી બગડે; પણ ને એકાદ દીવાસળી સળગે; તો દીવો થઇ જાય. દીવો એટલે અજવાળું. અજવાળું એટલે રાત્રી. એક દીવાસળી, એટલે એક ઘડી-એક પળ-એક આસો. ખીસું કહે છે કે—

‘ એક એક આસો મારો, સવા સવા લાખનો;

હું તો પ્રેમ કરે દોરડે પરાંતી—’ સંસાર આરે હો સખી !

જે પળો સંસારમાં સરી પડી; તે ગઇ; પણ જે પળો, હજી હાથમાં છે; તે—એક એક પળ, સવા સવા લાખની છે. પ્રીતમ કહે છે કે—‘એક ઘડી તો-મારી, લાખેણી વહી જાય જો.

ખળતા બંગલામાં ઉંઘતાં માથુસોને, પડકાર કરીને જગાડે; તેમ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે, જેનાં અંગતંગ દીલાં પડી ગયાં હોય છે; એવા શરીરવાળાને, સંતો અને શાસ્ત્રો, પોકાર કરીને ખાસ કહે છે કે—

येष्वर्थे स्वप्नसंकाशं, यौवनं कुसुमोपमम् ॥

क्षणिकं बलमायुष्यं, तस्माज्जागृहि जागृहि ॥ ૧ ॥

जन्मदुःखं जरादुःखं, मृत्युदुःखं पुनः पुनः ॥

संसारसागरे दुःखं, तस्माज्जागृहि जागृहि ॥ ૨ ॥

અર્થ—ત્યારે વલવ સ્વપ્ના જેવો છે; તારી જીવાની પુષ્પ સમાન છે; આયુષ્ય ક્ષણિક તથા ચળ છે; માટે જાગી જા-જાગી જા. [૧] આ સંસાર સાગરમાં જન્મ વખતે જીવને દુઃખ, વૃદ્ધાવસ્થા પણ દુઃખરૂપ, મૃત્યુ આવે ત્યારે પણ, જીવ ખેલાન-અનેક દુઃખથી અકળાઇ જાય; માટે હે જીવ ! જાગી જા-જાગી જા.’ [૨].

આવા અનેક પડકાર થાય છે; પણ જીવને અંતરે એટલું બધું અંધારું રહે છે કે-જીવ પોતાનાં લૌકિક સુખમાં, અથવા પુત્રાદિને સુખ કરી દેવામાં, અટવાયા કરે છે. ડોસીઓ પણ પૌત્રાદિનાં લાલનપાલનમાં દાસીઓની માફક, રાજી થઇને કુટાયા કરે છે. ગાડી દસે ઉપડવાની હોય; તો દસમાં પાંચ મીનીટે ધંટ વાગે. તે વખતે બહાર પ્લેટફોર્મ ઉપર રખડતાં હોય; તે માથુસો ગાડીમાં ખેસી જાય; અને પોતપોતાનો સામાન સંભાળી લે; તેમ સાઠ વરસ સુધી સંસારના પ્લેટફોર્મ ઉપર ધણું ભટક્યા. સાઠે વૃદ્ધાવસ્થાનો પાંચ મીનીટનો-તમે હવે ધડી તડી છો-એવો ધંટ વાગ્યો. સાઠે કલ્યાણની ગાડીમાં-જેના ડ્રાઇવર-શ્રી આલ્ફાંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુજચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીસ્વામીનારાયણ-મહામહ, મુસા-અને કાઇરટ-જેવા સમર્થ પુરૂષો છે-તે ગાડીમાં ખેસી જવું જોઇએ. સાઠે સંસારને સેરવી દેવો જોઇએ; સંસારને વિસરી જવો જોઇએ. ધાંચી ધરડા બળદની નાથ કાપી નાંખી, તેને મુક્ત કરે છે; તેમ પુત્રાદિઓએ, વૃદ્ધ માખાપને મુક્ત કરી દેવાં જોઇએ. સગાંસંબંધીઓએ પણ, તેમને સંસારમાં ખેંચવા ન જોઇએ. સાઠ એટલે જંકશન સ્ટેશન. ત્યાં જીવન, ચીલો બદલેજ. સાઠ એટલે લાલ બત્તી ! ત્યાં ધમધમ કરતી દોડી આવતી જીવન ટ્રેન, લાલ બત્તીને જોઇને, અટકીજ જાય. સાઠ એટલે સંસારગાડીમાંથી ઉતરવાનો સમય. ડોકોર જનારો માથુસ, ઉમરેઠના સ્ટેશનથી, પોતાનો સરસામાન સંભાળીને સાવધાન થાય. ડોકોર આવતાં ડીસ્ટન્ટ સીગ્નલ દેખીને, ગાડીમાંથી ઉતરી પડવા ઉભો થાય. સાઠ એટલે

ડીસ્ટન્ટ સીમન. સાટે ગમે એવાં કામને પડ્યાં મેલી, પેત્રે પોતાનો વિચાર કરવોજ જોઇએ. દીવાળીએ નામું ન સમજે; તેને નફાતોટાની સમજણ ન પડે. તેમ સાઠ વરસે, સંસારમાં આવીને શું કર્યું? તેનો હિસાબ ન સમજે; તે માનવરત્નની કીમત ન આંકી શકે. ચાટલામાં જુએ; તે પોતાના મુખપરના ડાઘા દેખી શકે; તેમ શાસ્ત્રમાં જુએ; તે પોતાની જુલો સમજી શકે. શ્રીરામ ગજરાયા; ત્યારે વસિષ્ઠ મહારાજે 'યોગવાસિષ્ઠ' રૂપી ચાટલું દેખાડ્યું.

અથેષ યઃ ચિકિત્સાં, ન કરોતિ મરણાપદઃ ।

સંપ્રાપ્તાયાં મૃતૌ મૃદઃ, કરિષ્યતિ કિમાતુરઃ ॥

[યોગવ. ૭-૧૦૩-૩૮],

અર્થ—હે રામ ! આ અવતારમાંજ, વળી શરીર સ્વસ્થ હોય; ત્યાં સુધીમાંજ, જે માણસ, મરણની આપત્તિનો વિચાર કરતો નથી; તે મૃદ મનુષ્ય, મરણ વખતે અનેક રોગથી પીડાએલી અવસ્થામાં, કાંઈ કરી શકતો નથી.

વળી મરણ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે. જેમ કૌમાર, યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થા સ્વાભાવિક છે; તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિ-ધોરસ્ત્ર ન મુશ્કતિ-તેમજ મરણ પણ સ્વાભાવિક છે. અટકાવી અટકે નહીં; એવી આશ્ત છે. આયુષ્ય હોય; ત્યાં સુધીજ દવાના ઉપચાર કામ કરે; પછી નહીં. માટે ધીર પુરૂષે મરણથી ગજરાતું ઘટતું નથી.

મરણ માટે જેઓ તૈયાર હોય છે; જેઓ મરણને પડકાર કરી રહ્યા હોય છે; તેઓ મરણથી કદિ ગજરાતા નથી.

પરીક્ષિત ગજરાયો; ત્યારે શ્રી શુકદેવજીએ તેને ભાગવતરૂપી ચાટલું દેખાડ્યું. ભાગવતના પાંચમા સ્કંધના અંતમાં, નરકાંતું વર્ણન સાંભળી, પરીક્ષિતે પોતાનું જીવનધર્મીમાજ મેળવ્યું. કરુણા અપરાધોમાંથી અચવા શ્રીશુકદેવજીને પૂછ્યું. તેના જવાબમાં સદ્ગુરુ મોક્ષ્યા હતા કે—

વંશસ્થ.

ન ચેદિદૈવાપચિતિ તથાંડહસઃ, કૃતસ્વ કુર્યાન્મનડક્ષિપાણિભિઃ ॥

ધ્રુવં સ વૈ પ્રેત્ય નરકાનુપેતિ, ચે કીર્તિતા મે મહતસ્તિગમયાતનાઃ ॥૭॥

તત્સમાત્ પુરેવાશ્ચિદ્ધ પાપનિષ્કૃતૌ, યતેત મૃત્યોરવિષયતાત્મના ॥

લોષસ્ય હૃદ્યા મુદ્ધલાષવં યથા, મિષક્ ચિકિત્સેત રજાં નિવાનચિત્ ॥૮॥

[સ્કંધ ૧. અ. ૧].

અર્થ—મન વચન અને કાયાથી, જે પાપ કર્યું હોય; તેનું મન વચન અને કાયાથી, જે માણસ બરાબર પ્રાયશ્ચિત ન કરે; તે માણસ મુલા પછી અવસ્થ નરકમાં પડે છે; કે જે દારણ દુઃખવાળાં નરકો સંબંધી, મેં આપને આગળ કહ્યું છે. [૭] એટલા માટે પાપનું નિવારણ કરવામાં, મરવા પહેલાંજ યત્ન કરવો જોઇએ. તે પણ દેહને વ્યાધિ-ઓની વિપત્તિ આવી ન હોય; તે પહેલાં સાવધાન મનથી, અને પુરત કરવું જોઇએ. રોગના નિદાન જળનુતારો વૈષ, જેમ વાતપિતાદિ દોષનું ધણપણું અને થોડાપણું જળી લઇને, તે રોગ મટે એવી દવા આપે છે; તેમ સમજી માણસે પણ, પોતાનાં પાપનું ધણપણું અને થોડાપણું, જળી લઇને, તે પાપ મટે-ધોવાધ જાય; એવું પ્રાયશ્ચિત કરવુંજ જોઇએ. [૮].

પ્રીતીઓ મરણ વખતે પાદરીને પધરાવી, પોતાના અપરાધો કબુલ કરી દે છે; તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જોના મરણ વખતે જોન સાધુને પધરાવીને, અપરાધોની માફી માગે છે; તે પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રિયાનો આભાસ છે.

અમે આત્મ ધર્મ સાંભળ્યું—વાંચ્યું—વિચાર્યું; ત્યારે અમારે પણ, કાંઈક કરવું જોઈએ. આપને ગયા અંકમાં—વૈશાકનાં અંકમાં—કંકુ છાંટીને કંકાત્રી મોકલી હતી. અમારા લગ્ન કરતાં, આ અમારો મોટો પ્રસંગ ! અબ્બે દેતાં અમને ન મળે; એવું આ અમારું મોટું ટાણું ! સાઠ વરસે શું થાય છે; તે જોવા ધણાં સ્ત્રી પુરૂષો, ડાકોર મુકામે અમને આવી મળ્યાં હતાં. આત્મ જાણવું—જેવું—ગમે છે; તેમનાં ભાગ્યનાં વખાણ, ભગવાન કરે. અમારાથી ન થઈ શકે. નથી આવી શક્યાં; તેમને પણ જાણવા જેવું છે. આ બીના કહેવા પહેલાં, આપને કહી દેવું જોઈએ કે—આ બીના અમારાં વખાણ કરવા—કરાવવા, લખી નથી. અમારું કર્તવ્ય સમજીને આ ક્રીયા અમે કરી છે. ડાકોરમાં દેખાડો પણ કર્યો નથી. ગરીબાઈથી અને શાંતિથી, હૃદયના ઉભરા સાથે, પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કામ કર્યું છે. દેખાડો કરનારને લાખ રૂપૈયા પણ ઓછા પડે; એવી આ ક્રિયા છે. આ વાત માત્ર ડાકોરના ડાકોર જાણે; અને આપ સૌ જાણે; એટલી જ ગોઠવણ હતી. દ્યો ત્યારે સાંભળો—

વૈશાક શુદ્ધ ૧૪ સોમવારે સવારમાં રાજભોગ વખતે અમે ડાકોર પહોંચ્યા હતા. દર્શન કરીને પ્રસાદ લીધો. પછી આવતી કાલ માટે, ગોમતી કાંઠે ગાયકવાડની હવેલીમાં, જોઈતી તમામ સગવડ કરી લીધી. વળતે દિવસે સવારમાં નાહી ધોઈને સંધ્યાવંદન કરી, મંત્રજાળા વખતે પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં. પ્રભુને કેસર રનાન કરાવ્યું. ચરણમાંથી જળતુલસી લીધાં. પછી શણગાર વખતે પ્રભુનું પૂજન કર્યું. હસતા હરિને હસાવ્યા. અંતર બહાર, બેઠે ટેકાણે હરિ હરખ્યા. પ્રેમનાં આંસુ સાક્ષી પુરવા દોડ્યાં આવ્યાં. ગોર મગનલાલ ભવાનીશંકર સાથે હતા. ડાકોરના ભાલમાં કેસરનું તિલક કર્યું. પુષ્પ, તુલસી, સાકર વિગેરે ધર્યાં. શ્રીચરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ભેટ પણ ધર્યાં. વારંવાર નમી નમીને ચરણરજ લીધી. બ્રાહ્મણોને દક્ષણ આપી. બસ ! આજળ આમ કર્યું. બાકી તો અમે બહુ જ ગરીબ. સાચવીને ધન વાપરનારા. આજે પુનઃ છતાં, આ ધડીએ શાંતિ ધણી હતી. જાળખીતો સિંચાઈ પણ જાળખાણ રાખે; ત્યારે આ તો ધોંગો ધણી ! ડાલાવ્યો ડાલે ! હસાવ્યો હસે ! રમાડ્યો રમે ! એવો કૃપાનો સાગર ! હું બે ડગલાં આહું; ત્યાં પોતે દસ ડગલાં દોડ્યો આવે; એવો દયાળ ! થોડાને ધણું માની લેનાર ! બસ ! એમને વંદન કરું ! બસ ! એમને ફરી ફરી વંદન કરું !

‘અમારે વંદનમાં વિશ્વાસ !

અમારે વંદનમાં વિશ્વાસ !

નિર્ધનનો આનંદ !

અમારે વંદનમાં વિશ્વાસ !

બજાણનો આનંદ !

અમારે વંદનમાં વિશ્વાસ !’

(સાંભળો છોને ? આ અમારા ઓરડાની વાતો છે. તે સાંભળવા અધીકારી છોને ? નહીં તો બેંચ પાસે ભાગવત; અને પાડાને પાનખીડાં ! જ્યાં બેઠા હો ત્યાં શાંત થઈ

જન્મો. ધડી બે ધડી અભિમાનને અણગમ્ય કરે; હડાપણને દૂર કરે. મોટા મોટા ધરમાં ઠાકોરને ધરેલી સાકર લેવા, નાનાં બાળક દોડ્યાં આવે. મોટાં બહેલાં ગણેલાં-પણ આ વાતમાં અભણ-અડબટન-ખેડાં ખેડાં હસે; મસ્કરી કરે. એવાં આપ થયો નહીં. ધડી વાર નિર્ભજ બાળક બની જન્મ્યો; તો વાત કરીએ ! આતો મારા ઠાકોરની પ્રસાદી છે. જન્મતાં જીવનના રંગ પદલાય.)

આસપાસ ગવાતું હતું કે—‘દીવામાં દીવેલ ખૂટ્યું, હવે નથી વાર-મુરખ મનમાં વિચાર.’ તથા ‘ધન્ય આજ ધડી.’ આસપાસ સૌ ખેસી શકે; એવી ગોઠવણ રાખીને વચ્ચે મંડળ પુર્યું હતું. નર્યું કંક અને પુષ્પ વેચ્યા હતાં. વચ્ચે વિળચું, તુલસી અને બ્રાહ્મણો ખેસી શકે, એવી ગોઠવણ રાખી હતી. પાસેની કોટડીમાં, દાનને માટે આપવાની વસ્તુઓ, ગોઠવી રાખી હતી. જે જોઈએ; તે ત્યાં હાજર હતું. મુંબઈ, નવસારી, સુરત, જંજીર, વડોદરા, ગોધરા, વઢવાણશહેર વિગેરે સ્થળેથી આવેલાં ભાવિક ભાઈજેનો આસપાસ ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. પ્રભુની જય બોલાવતાં હતાં. તે વખતે શ્રીહરિએ એવી પણ ગોઠવણ કરી હતી કે—ટકોરખાનું (નોખત) વાગે; અને બીજા બ્રાહ્મણો આસપાસ મંગળ મંત્રોનો પાઠ કરે. આ છેલ્લી ગોઠવણ અમારી નહોતી. પ્રથમ હેમાદ્રિનું વાંચન, દશ વિધિ સ્નાન, પછી ગંગા જળથી અને પ્રભુના ચરણના જળથી અભિષેક. પછી ગોમતીમાં સ્નાન અને ત્યાં કાંઠે તર્પણ. પછી નવાં શ્વેત ધોત્તેલાં વસ્ત્રો પહેંયાં. નવું જીવંત ધારણ કર્યું. જાણે લગ્નનો દિવસ ! જાણે ધીમે ધીમે પગલે-મંદ મંદ હસતી-પતિના નવા સુખના અનેક વિચાર કરતી-કન્યા, પરણવા ચાલી ! વારી જઈ વિકલને ! બીજું શું કરું ? આતો જીવશિવનાં લગ્ન ! આતો—‘ પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો ! અખંડ સોહાગ મારો ! ’—

‘ અંતર આનંદે હિભરાય !

કહું શી વાતડી રે ભોલ !

‘સરિતા જલ જલનિધિમે’ જાણ, હોઈ અચલ જિમિ જીવ હરિપાઈ. ’

સવિતા ખંડેન, હરિહરપ્રસાદ તથા ભક્તિપ્રસાદ, સેવામાં ઉભાં હતાં. સમરથ ખંડેન અને અમૃતલાલભાઈ પણ સાથે આવ્યા હતા. ભાગ્યશાળી 'ભાગ્ય'ને પણ આત્મારે યાદ કરવાં જોઈએ.

પછી પોડશોપચારથી વિષ્ણુ પૂજન કર્યું. આરતિ ઉતારી. ઉતારો આરતિ શ્રીકૃષ્ણ ઘેર આવ્યા; તે આરતિમાં—‘જણે જણે ચોખ્ખીએ; ને મોતીડે વધાવ્યા;’ તે પદ માતાં, આસપાસ બેઠેલાં ભાઈઓ અને બહેનો, ચોખ્ખાની દૃષ્ટિ કરતાં હતાં. પછી સો હાથમાં પુષ્પ લઇને ઉભાં થયાં. ‘**વજ્રનયસ્તમયજન્તદેવાસ્તાનિષર્માગિ**’ વિગેરે મંત્રોથી, મંત્ર પુષ્પાંજલિ બોલીને, સૌએ પ્રભુને પુષ્પોથી વધાવ્યા. દેખાવ ઝોર હતો. વાતાવરણ જીવને લોભાવે એવું હતું. પછી પ્રભુને પ્રણામ કરી, **યં જ્ઞાના ચરણેન્દ્રજન્મહતઃ** વિગેરે શબ્દો-થી, પ્રભુની સ્તુતિ કરી. તે વખતે વાતાવરણ ધણુંજ શાંત હતું. સૂર્ય ધીમી ધીમી ગતિએ આભે ચડતો હતો. પછી વિષ્ણુ, બ્રહ્મણો અને તુલસીની પ્રદક્ષણા કરવા, હું ઉભો થયો. અનેક અપરાધોને માફ કરનાર નારાયણને, નમી નમીને પ્રણામ કર્યાં. બ્રહ્મણુ તુલસીને પ્રણામ કર્યાં. આસપાસ બેઠેલાં સૌને, જય શ્રીકૃષ્ણ કહીને પ્રણામ કર્યાં. આ બધું હરખને હુલામણું-પૂર્ણ અદાથી અને પૂર્ણ શાંતિથી થઇ રહ્યું હતું.

(વ્યવહારમાં અગર વતનમાં જન્મિને-અગર વતનમાં રહીને, આવી ક્રિયા બનતાં સુધી કરવી નહીં. કારણકે—

‘ક્ષાર સિંધુની માછલું, તો મીઠા જળમાં મરે.

હરિરસ ઠરતો હોય; ત્યાંજ ઠરે.

ત્રેમરસ ઝરતો હોય; ત્યાંજ ઝરે.’

લાખોના હીરા, કંગાલની કોટે શોભે નહીં. વસ્તુ ગમે એવી સારી હોય; પણ દષ્ટિ પ્રમાણે તેની કૌંમલ થાય. શાકવાળાને હીરાના ભાવ ન પૂછાય. તાત્પર્ય—ભગવદીય જીવો—પ્રભુના પ્યારા જીવો—ની વચ્ચે એસીનેજ, આ કામ કરાય. આ દૈવી કામ છે. અહીં દૈવી જીવોજ જોઈએ. વ્યવહારમાં વ્યવહારીઆ (લોકીક) જીવો જોઈએ. દૈવી જીવો ત્યાં કામ ન આવે. આ વિવેકને ચૂકીને કામ કરવું નહીં. નહીં તો રંગમાં ભંગ સમજવો. થોડું કરવું; પણ સાફ કરવું. શાંતિનો અને શ્રદ્ધાનો, જરા પણ ભંગ થાય; એવું કાંઈ પણ કરવું નહીં. પાંચની જરૂર હોય; તો પચીસ પાસે રાખવા. ભાગ્યશાળી પુત્રોએ, અને પવિત્ર શિષ્યોએ, પોતાનાં અન્ન ધન અને મનને, પવિત્ર કરવાની આ સુંદર તક, જરા પણ ખોવી નહીં.)

પ્રભુને પ્રદક્ષણ કરવા હું ઉભો થયો; એમ આપને ઉપર કહ્યું છે.^૧ મંગળમાં

૧ વિષ્ણુને પ્રદક્ષણ કરતાં, દરેક પ્રદક્ષણ વખતે, નીચેનો એક એક શ્લોક, દીનતા-પૂર્વક મનમાં બોલવો. યાદ રાખવું કે-પ્રભુ દીનપ્રેમી છે—દીનતાના છે. વિદ્વાન હો—કે ધનવાન હો. રાજા હો કે સમ્રાટ હો; પણ પ્રભુ પાસે તમે કાંઈ નથી—

વસંતતિલકા—

ન સોદરો ન જનકો, જનની ન જાયા ।

નૈષાત્મજો ન ચ કુલં, વિપુલં બલં વા ॥

સંવૃણ્યતે ન કિલ કોઽપિ, સહાયકો મે ।

તસ્માત્ ત્વમેવ શરણં, મમ શંકપાણે ॥ ૧ ॥

ઉપજાતિ—

કરારવિદેન પદારવિદં, મુક્તારવિદે વિનિવેશયંતમ્ ।

ઘટસ્થ પત્રસ્થ પુટે શયાનં, બાલં મુકુંદં મનસા સ્મરામિ ॥ ૨ ॥

સમલજલદનીલં, દર્શિતોદારશીલમ્ ।

કરતલધૂતશીલં, વેણુવાયં રસાલમ્ ॥

વ્રજજનકુલપાલં, કામિનીકેલિલોલમ્ ।

તરુણતુલસિમાલં, ગૌમિ ગોપાલવાલમ્ ॥ ૩ ॥

સરોજનેત્રાય કૃપાયુતાય, મંદારમાલાપરિભૂષિતાય ॥

ઉદારહાસાય લસન્મુક્તાય, નમોઽસ્તુ ગોપીજનવલ્લભાય ॥ ૪ ॥

ધ્યેયં સદા પરિભવન્ન-મમીષ્ઠોદ્દમ્ ।

તીર્થાસ્પદં શિવચિરિન્ધિ-નુતં શરણ્યમ્ ॥

મૃત્યુતિર્દં પ્રણતપાલ-મવાઙ્મિપોતમ્ ।

વંદે મહાપુરુષ ! તે, ચરણારવિદમ્ ॥ ૫ ॥

[આપને નમું-નમું-ને નમું; ખીજું કાંઈ-આવડે નહીં રે શોભ !]

મંગળ વિષ્ણુ હામવાન; તેમની આ પ્રસંગે પ્રદક્ષણા-તે પશુ મંગળ. હમલે-ડગલે, પગલે-પગલે મંગળ વર્તાય. પહેલી પ્રદક્ષણા વખતે-પહેલું પગલું ઉપાડતાં, આસપાસ એટલાં ભાઇઓ અને બહેનો ગાતાં હતાં કે—

પહેલું પહેલું, મંગળીયું વરતાય રે—હો.

પહેલે મંગળ, ગાયોનાં દાન દેવાય રે—હો,

દાન દેતાં, દેનાર રાજ થાય રે—હો.

પહેલું પહેલું, મંગળીયું વરતાય રે—હો.

આ મંગળ ગવાતું હતું; ત્યારે આઠાણે ગાય લાવીને સામે ઉભી રાખી. ગાયનું પૂજન કર્યું. વસ્ત્ર ઝોઢાડ્યું. ગોળ ખવરાવ્યો; વિગેરે. ગાયનું દાન સવિતા બહેનને આપ્યું.

[‘આ ગાય મને વૈતરણી ઉતારવા મળે; એવી કોઈ પશુ પ્રકારની કામનાઓ, મારે નથી. આ માફ કર્તવ્ય છે; આ મારો આનંદ છે; એમ સમજીને, આ ક્રિયા થાય છે. માફ થું કરવું; અને થું ન કરવું; તે શ્રી હરિને હાથ છે. હું શ્રી હરિને શરણે છઉં. ‘હે હરિ! તમથી મેં પ્રીત કરી;’ એવો મારો પોકાર છે. આ પ્રીતમાં કોઈ પશુ પ્રકારની કામનાને, પેસવાનો હક્ક નથી. કામના એટલે પ્રીતિના બંધ હીલા! કામના મને ધડીએ પાલવે નહીં. હું તો થનગન નાચું રે—નિહાળી ધનસ્થામ.]

હવે બીજી પ્રદક્ષણા—બીજું મંગળ—

બીજું બીજું મંગળીયું વરતાય રે હો—

બીજે મંગળ, સોનાનાં દાન દેવાય રે હો—

વસંતતિલકા—

યજ્ઞોચનિસ્પૃતસરિત્-પ્રચરોદકેન ।

તીર્થેન મૃદ્યર્થેધિકૃતેન, શિવઃ શિવોઽભૂત ॥

ધ્યાતુર્મનરશમલશૈલ-નિસ્પૃહવ્રજમ્ ।

ધ્યાયેશ્વરં ભગવત્ચરણારવિદમ્ ॥ ૬ ॥

x

x

x

હૃદયકમલમધ્યે, નિર્વિશેષં મિરીહમ્ ।

હરિહરવિધિવેશં, યોગિમિધ્યાનગમ્બમ્ ॥

જનનમરણમીતિ-ઝંશિ સચ્ચિત્સ્વરૂપમ્ ।

સકલભૂવનબીજં, બ્રહ્મચૈતન્યમીદે ॥ ૭ ॥

x

x

x

કૃષ્ણ ત્વદીયપદપંકજ પંજરાંતે,

અથેષ મે વિશતુ માનસરાજહંસઃ ।

પ્રાણપ્રયાણસમયે કફવાતપિસૈ,

કંઠાવરોધનવિધૌ, સ્મરણં કૃતસ્તે ॥ ૮ ॥

વિગેરે-વિગેરે.

નોટ—‘આ શ્લોકો તો, મને આવડે છે;’ એમ ગર્વ કરીને, બૂલાં પડવું નહીં; પશુ આ શ્લોકોનું રહસ્ય, હૃદયમાં કેમ ઉતરતું નથી-વર્તનમાં કેમ આવતું નથી; તેને મારે ચીવટ રાખવી. ‘આવી એપરવા હવે ક્યાં સુધી રહેશે ?’ એમ પોતે પોતાને વારંવાર કહેવું.

દાન દેતાં, હેયે હરખ ન માય રે હો—

ખીલું ખીલું મંગળીયું વરતાય રે હો—

સોનાનું દાન, જમાધરાજ ત્રવાડી બાલકૃષ્ણ નારણ (ઉમરાળા વાળા) ને આપ્યું. તે મુંબઈથી આવી પહોંચ્યા હતાં જમાઈ જેવા જમાઈ નથી; પણ દિકરા જેવા આરાંકિત જમાઈ છે. (સમ વખતનાં ચોરીનાં મંગળ, વાધરીને ઘેર પણ હોય; મરણ વખતનાં મંગળ, પ્રભુ કૃપા હોય; ત્યાંજ હોય.)

પછી ત્રીજી પ્રદક્ષણા—ત્રીલું મંગળ—

ત્રીલું ત્રીલું મંગળીયું વરતાય રે હો—

ત્રીજે મંગળ અનનાં દાન દેવાય રે હો—

દાન દેતાં આનંદ અંગ ઉભરાય રે હો—

ત્રીલું ત્રીલું મંગળીયું વરતાય રે હો—

તે વખતે પુત્રોએ પાંચ પદ, સપ્ત ધાન, તથા ત્રણ કાંસાની થાળાઓ ચોખાથી બરેલી આગળ મૂકી. તે દાન દક્ષણા મૂકી, સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને આપ્યાં.

[અભરાઇએ વાસણ ધણાં, કોડીએ ધાન ધણાં, પટારે પૈસા ધણાં; પણ તેમાંથી આપ્યું તેજ ખર્ચે—આપ્યું તે જ આપણું—આપ્યું તે જ આપણે રખા—બાકી સંમીલને નયનોદ-ન તુ કિંચિદસ્તિ ! આંખ મીંચાતાં આપણું કાંઈ નથી. આવી ક્રિયાથી પુત્રાદિનું ખૂટતું નથી. ખૂટે એમ માનતા હોય; તો તેઓ પૂર્ણ ફુલોંગી છે; એમ સમજવું. તેઓ પૂર્ણ કંગાલ છે; તેઓ પૂર્ણ નમાલા છે; એમ સમજવું. આ તો વવાય છે. પુણ્ય વવાય; ત્યાં પુણ્ય ઉગે. પુણ્ય ઉગે; ત્યાં ધનના ઢગલા થાય. વડીલોએ વાવેલા આંખાની ફરીયો, પુત્રાદિ જન્મે છે. કમાતા-ધમાતા ભાગ્યશાળી પુત્રોએ, પોતાનાં અન્ન, ધન અને મનને પવિત્ર કરવાની આ સુંદર તક છે. ' હ્યો પિતાજી ! અમારી કમાણી આ ટાણે વાપરો. ' એમ જે ન બોલ્યા; તે પુત્રો ભવે ભારરૂપ છે. નિર્ધન પણ દુલ નહીં ને દુલની પાંખડી, આવી ક્રિયામાં કાંઈક વાપરી નાંખવી. છેવટે પૈસાનું કંકુ પૂજનમાં, પુણ્ય અગર અગરખતિના દુકડા.]

હવે ચોથી પ્રદક્ષણા—ચોથું મંગળ—

ચોથું ચોથું મંગળીયું વરતાય રે હો—

ચોથે મંગળ વસ્ત્રોનાં દાન દેવાય રે હો—

દાન લેતાં બ્રાહ્મણ રાજ થાય રે હો—

ચોથું ચોથું મંગળીયું વરતાય રે હો—

તે વખતે પાંચ ધોતીયાં તથા પાંચ ખેસ-અંદર વીંટેલાં-આગળ આવ્યાં. તે દક્ષણા સાથે બ્રાહ્મણોને આપ્યાં.

આ પ્રમાણે પાંચમે મંગળે પથારી (સળ્લ), છઠ્ઠે મંગળે છત્રી, સાતમે મંગળે ઉપાનહ (જોડા), આઠમે મંગળે દીવો, નવમે મંગળે તુલસીની માળાઓ, દસમે મંગળે પુસ્તકો (ગ્રાનદાન), અગ્યારમે મંગળે સૌને જયશ્રીકૃષ્ણ કહીને, ગંગાના જળનું આચમન આપ્યું. પછી સામે સામે બેસીને, પ્રેમપૂર્વક ગંગાજળનું આચમન, અમને પોતાને આપ્યું. આ દેખાવ પ્રચાલ્યશ્ચયક અને ઉત્સાહપૂરક હતો. ક્યાંક ક્યાંક પ્રેમનાં આંસુડાં પણ ખરતાં હતાં. આ વખતે અમે અમને પોતાને કહ્યું કે—

માનંદમુલગણપદલલ્લતસ્વશાલ, વેવાંતપુષ્પફલમોક્ષરસાદિવૃષ્ણી ।

ચેતો ! વિદેહ ! હરિતુંગતરં વિદ્વાય, સંસારશુષ્કવિટપે વદ કિં રતોઽસિ ? ॥

હે હરિ ! હું આપને શરણુ છઉં. મારા અંતઃકરણમાં છુપાઇ બેઠેલા, રાગદ્વેષ, મોહાદિનો આપ નાશ કરો. જે અમારાં હોય; અમારે માટે જેમને ચાહના હોય; તેમણે સૌએ, અમને હવે શાંતિ આપવી જોઇએ. વ્યવહારની વાતો હવે, અમારી પાસે લાવવી નહી.

લાંબે રાગે—

‘ મુને રવાને ન ગમે રે—સંસાર, કહોને કેમ કીજીએ !

દાલા દેખી ભવના દાઢ, કહોને કેમ રીજીએ. ’

હવે અમારે ઉપડવાનો વખત છે. અત્યારે અમારે અમારાં પોતાનાં પોટલાં, સંભાળી શેવાં જોઇએ. અરે ! આ તો મોતને પડકાર છે. ‘ આવો ! હવે હું તૈયાર છઉં. ’ એમ અમારે મોતને કહેવું જોઇએ. અમને મળવાની તથા અમને પત્રો લખવાની, હવે બહુ જરૂર નથી. વ્યવહારને જહાને, હવે અહીં (અમારે ઘેર) અવામજ નહીં. સેવાને જહાને અવામ. હવે—‘ અમે રે પંખિડા પરમ ધામનાં, ઉચા વ્યોમનાં વિહારી જો ! ’

હવે બસ ! અમારા કાંઇ અપરાધ હોય; તો ક્ષમા કરવા, શ્રીહરિને અને આપને કોને અમારી પ્રાર્થના છે.

અત્યારે ક્રિયા કરાવનારા બ્રાહ્મણોએ, અમને કહેવું જોઇએ કે—

શુદ્ધોઽસિ શુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ, સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ ।

સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં, મદાલસા વાક્યમુવાચ પુત્રં ॥

તાતેતિ કિંચિત્, તનયેતિ કિંચિ-દંબેતિ કિંચિદ્-દયિતેતિ કિંચિત્ !

મમેતિ કિંચિન્ન મમેતિ કિંચિત્, ત્વં ભૂતસંધં ન તુ માનયેથાઃ ॥

દેહેઽસ્થિમાંસરુધિરેઽમિમર્તિ ત્યજ ત્વં, જાયાસુતાદિષુ સદા,

મમતાં વિમુચ્ચ ।

પદ્યાનિશં જગદિદં ક્ષણભંગનિષ્ઠં, ચૈરાગ્યરાગરસિકો મય મકિનિષ્ઠઃ ॥

મર્મં મજ્જસ્વ સતતં, ત્યજ લોકધર્માન્; સેવસ્વ સાધુપુરુષાન્ જહિ કામતૃષ્ણામ્ ।

મ્રન્યસ્ય લ્લોષગુણધિતનમાશુ મુક્ત્વા, સેવાકથારસમહો નિતરાં પિવ ત્વં ॥

(અર્થ—નિરંતર ધર્મને આશરે રહો; લોક ધર્મોને તજી દો; સાધુ પુરુષોને સેવો; મતૃષ્ણાને તજી દો; અન્યના દોષ અને ગુણનું ચિંતન એકદમ તજી દો. સેવાના અને ચાના રસનું નિરંતર પાન કરો.)

રાગ—માલિની.

જહિ મલમયકોશે-ડહીધિયોત્યાપિતાશાં,

પ્રસમમનિલકલ્પે, લિંગદેહેઽપિ પદ્માત્ ॥

નિગમગદિતકીર્તિં, નિત્યમાનંદમૂર્તિં ।

સ્વયમિતિ પરિચીય, બ્રહ્મરૂપેણ તિષ્ઠ ॥ ૩૧૬ ॥ વિવેકચૃડામણિ.

અર્થ કરવા નહીં શકાઉં. અર્થ જોઇએ તો—મરવું કેવી રીતે ? તેના બીજા ભાગમાં ૮-૬૬ મે પાને છે. (નથી રતો છે.)

આ પ્રમાણે આ ક્રિયા આનંદથી પતાવી, અમે સૌ વિપ્રુટાં પડ્યાં. તે દિવસે અમારૂં ભોજન સન્યાસ આશ્રમમાં, સન્યાસીઓ સાથે હતું. (હવે અમારે સામે કાંઈ જવાનું છે; તો ત્યાં જોઓ છે; તેમની દોસ્તી કરવીજ જોઈએ.] ત્યાં સન્યાસીઓનાં પૂજન કરી, અન વસ્ત્ર આપી, પ્રણામ કર્યાં. પછી યુકામ પર આવીને, જ્યાં જ્યાં સુપાત્ર દેખાયા; ત્યાં ત્યાં થોડી થોડી દક્ષણા આપી. જોઓ બહાર ગામ હતાં; તેમને ડાકારથી મ. ઓ. કરી દીધા. સૌને છેલ્લા પ્રણામ કરી લીધા. અપરાધોની માફી માગી.

બીજા દિવસનું ભોજન-બહાર ગામથી આવનારાઓમાં, જે જે ટકી ગયાં હતાં; તેમને સૌને સાથે લઈને, તેમની સાથે ભોજન કર્યું. અમારા કારજના લાડુ, અમે સૌને પીરસ્યા; અને અમે પોતે પણ જમ્યા. તેજ દિવસે બુધવારે વૈશાક વદી ૧ બપોર પછી, અમે સૌ વિપ્રુટાં પડ્યાં. અમે રાત્રે અમદાવાદ પહોંચ્યા.

હવે થોડી વાત—આવા કાળમાં સાઠ વરસ જીવવા દે; તે પ્રભુની કૃપા સમજવી. તે કૃપાનો બદલો, કાંઈ સત્કર્મ કરીને વાળવો. મોટા યજ્ઞ કરીને રત્નોગુણ વધારવા કરતાં, થોડા અર્ચથી આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક ભાવ વધે; તો સારી વાત છે. યાત્રાએ જવું તે સારી વાત છે; પણ તેમાં પુષ્કળ ધન, અને સાઈ આરોગ્ય-એ જોઈએ. તે સાથે જ્ઞાને કરીને શુદ્ધ કરેલું મન જોઈએ. નહીં તો—‘કાશીયાત્રા કરી કાગડે, વિષ્ટા રહી ગઈ બ્હાલીરે.’ ધેરહતો; તેના કરતાં, યાત્રાએ જઈ આવીને, વધારે દગા ફટકા કરે. મોટા પુરુષ બોલે છે કે—

इदं तीर्थमिदं तीर्थं, अमेति तामसा जनाः ।

आत्मतीर्थं न जानाति, कथं मोक्षः भवेत् प्रिय ॥

અર્થ—તામસી પુરુષો યાત્રાએ જાય છે; ત્યાં ‘આ તીર્થ !’ ‘આ તીર્થ’ ‘એમ કહીને આંમતેમ ફરે છે; પણ પોતે પોતાને ધોષ નાંખે-પોતાને શુદ્ધ કરે-તો પોતે તીર્થરૂપ છે; એમ જે ન જાણે; તેને મૂકિત-શાંતિ-સુખ નજ મળે.

યાત્રા કરીને, પ્રપંચ ભરેલું અને અભિમાન ભરેલું બોલે; તો તેના ભોગ ! યાત્રામાં ધન વાપર્યું; તે ગાડીભાડામાં અને ખાવામાં વાપર્યું. પુણ્ય કરવામાં જરાતરા માંડમાંડ વાપર્યું હોય. તોપણ ધરે આવીને પાપ કરતાં ડરે નહીં. હાથી નાહીને ધૂળ ઉછાળે એવું સમજ્યા વિનાની યાત્રાનું ફળ છે.

અખડાવીને બોલનારા બોલે છે કે—એ ધડક વાતો કરે છે કે—

ગઝલ.

‘જીન આપકુ જોયા નહીં, મન મેલકું’ ધોયા નહીં;

દિલ ડાધકું ખોવા નહીં, અંધાલ ક્રિયા સો કયા હુવા ?

કુત્તા હુવા ધન માલકા, ધંધા ક્રિયા ઝંઝાલકા;

હિરદા હુવા ચંડાલકા, કાસી ગયા સો કયા હુવા ?’

પ્રભુને પામવા માટે, અનેક રસ્તા છે; પણ જેમાં આત્મા ખ્યેય ન હોય; મનની નિમજ્જતા પ્રાપ્ત થતી ન હોય; બોલવા ચાલવામાં શાંતિ, ક્ષમા અને દયા દેખાતાં ન હોય; તે રસ્તો—તે ધર્મ—તે ક્રિયા, ગમે એવી સારી હોય; તોપણ નકામી છે. સાઠ વરસ થયા પછી, ઉપર જળ્યાવી; તે સાત્ત્વિક ક્રિયા, જેટલીવાર અને; તેટલીવાર પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી, અને

પૂર્ણ શાંતિથી કરવી. ‘ધર્મ કિંચે ધન ના થટે, એહિ પુરાણી રીત.’ આથી ધન ખૂટી જશે; એવી જરા પથ્ય સંકા કરવી નહીં. આથી ધનધાન્ય વધી પડશે. બે ગાઉને ગામતરે જનાર, અનેક તૈયારી કરે છે; ભારે ભ્યાં ગયા પછી, પાછું આવવું નથી; ત્યાં જવા માટે, કાંઈ તૈયારી ન કરવી ? આપ ગમે તે હશે; પણ મરવું તે ચોક્કસ વાત છે. તો તેને માટે તૈયારી કરવી; તે પથ્ય ચોક્કસ વાત છે.

આ ક્રિયા કર્યા પછી, ક્રિયા કરનારે ધણા પ્રકારે બદલાઈ જવું જોઈએ. પશુ પક્ષી-ઓના અનેક અવતારોમાં ફરતો ફરતો જીવ, અહીં આવ્યો છે. પાછલા અનેક અવતારોના ખોટા સંસ્કાર-વિષયવાસના, અભિમાન, ક્રોધ, મોહ, વિગેરે જીવને વળગી પડેલાં છે. આ પ્રભાણે જીવને અનેક અવળા વળ ચડેલા છે. તે અવળા વળ ઉતારવા, ક્રિયા કરનારે, શાંતિ, એકાંતવાસ અને યાનામૃત-આ ત્રણનું પાન કરવું જોઈએ. ‘કાંઈ નહીં-કાંઈ નહીં’; ‘હોય !’ જોમ સમજીને, અનેક દોષને આપણે આપણા હૃદયમંદિરમાં વાસ આપ્યો છે. હૃદયમાં શ્રી ઠાકોરજીને પધરાવવા હોય; તો હૃદયમંદિરમાંથી આ ભયંકર દોષોને નસાડી મુકવા જોઈએ. યાદ રાખવું કે પશુ પક્ષીઓના સંગના કરતાં, માયાવી મનુષ્યોનો સંગ, વધારે ભયંકર છે. જડ ભરતને મૃગના બચ્ચામાં મોહ થતાં, ત્રણ અવતાર લેવા પડ્યા હતા; ત્યારે આપણને આપણા પૌત્રાદિમાં થએલો મોહ, કેટલા અવતાર લેવરાવશે ? સંતકાટિમાં-ભક્તકાટિમાં અને જ્ઞાનકાટિમાં પણ, રૂઝ ચારિત્રવાળા, અદંભી પુરૂષો હોય; તેમનોજ ધડી બે ધડી સંગ કરવો. સાંભળવું થોડું; અને વિચારવું ઘણું. શાસ્ત્રો બોલે છે; તે અનુ-ભવમાં કેમ ઉતરતું નથી ? હૃદયને કેમ સ્પર્શ કરતું નથી ? તે સંબંધી વારંવાર પાકો વિચાર કરવો.

હવે એકજ દેવ-એકજ મંત્ર-એકજ ગુરૂ અને એકજ ધ્યેય, હોવાં જોઈએ. અનેક કામ કરીએ; પણ ભ્યાં સુધી આ એક કામ ન થાય; ત્યાંસુધી અનેક વાર જન્મો લેવા પડે.

ન નિશ્ચિતાર્થાદિરમંતિ ધીરાઃ પોતાનો નિશ્ચય સફળ ન થાય; ત્યાં સુધી ધીર પુરૂષો બેસતા નથી.

દેવપૂજન, દેવદર્શન, યગ્ન અને યાત્રા, કામી કોપી અને લોભી અંતઃકરણ માટે, આવશ્યક છે. અંતઃકરણમાં આ ત્રણના ઉભરા શમે; તો તે ચારેમાંથી સમય બચાવીને, સાતસંગનો લાભ લેવો. સુંદર પકવાન પીરસ્યાં હોય; પણ અંધાઈ હોય તો ?

[આ બીના ધણીજ દુંકાવીને સૂત્રરૂપે લખી છે. આપ વિચારી વિચારીને વાંચશો. આમાંથી નાનાં પુસ્તક પણ બનાવ્યાં છે. તેની કૌંમત માત્ર છ પાઇ છે. એક સાથે ૧૦૦ નકલના ૨-૮-૦]

બસ ! હવે આપને સૌને ધણા ધણા હેતથી જયશ્રીકૃણુ. [અત્યારે અમો માથે-શન છઈએ.]

હાલ-માથેરાન,
સંવત ૧૯૬૩ વૈશાક વદી ૧૧. }

લી૦ રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

મુંબઈ-માથેરાન.

અકોરનું કામ પતાવી, બુધવારે અમદાવાદ આવ્યા. ગુરુ શુક્ર અહીં રહી, વૈશાક ૪ તા. ૨૯-૫-૩૭ થનીવારે રાત્રે અહીંથી નીકળી, રવિવારે સવારમાં મુંબઈ પહોંચી રવિવારે બપોરે નીકળી સાંજે માથેરાન પહોંચ્યા. અમે એના એ; કાળ એનો એ; સ્થળ બદલ્યું. ઉનહાળો મટીને જાણે શીથાળો આવ્યો. જ્ઞેન શ્રી. લેડી લક્ષ્મીબાઈ, મનોરદાસભાઈ તથા કોઠારી ધર્મદાસભાઈના આગ્રહથી, તા. ૨-૬-૩૭ ના રોજ ૨ દયાનંદ કુટીમાં વ્યાખ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું. બજેલા ગજેલા-ડાઘાં ડમરાં-સુધા શ્રી પ્રસાદેને શું કહું ! માથેરાનની મેળમળમાંથી, સાંભળવા આવ્યાં; તે તેમનાં ભા તેમને એટલુંજ કહું કે-‘તમે જાણો છો ધણું ! પણ કાંઈ કરશો નહીં; તો જાણ્યું ન છે. જાણતા હો તે કરી લ્યો. કાળ અપાટે દોડ્યો જાય છે. સસ્તનના સત્રાટોને પણ પકડી લે છે. એમ કહીને-‘શેઠ શેઠાણી સુતાં છે; અને ઘરમાં ચોર આવ્યા; તે ૧ કહું. ‘ચોરોએ પટારો ઉઘાડ્યો;’ એમ શેઠાણીએ શેઠને કહું. તેના જવાબમાં શેઠે કહું ‘હા ! હું તે જાણું છઉં.’

શેઠાણી—દાગીનાનો દાખડો કાઢ્યો.

શેઠ—હા-તે હું જાણું છઉં.

શેઠાણી—આ લોકો દાખડો લખને નાહા.

શેઠ—હા-તે હું જાણું છઉં.

શેઠાણી—જાણીને કયું શું ?

એ પ્રમાણે જાણું છઉં-જાણું છઉં; કરતાં કાળ આવી પહોંચશે. માટે કાંઈ લેજો. વિગેરે-વિગેરે.

માથેરાન આસપાસ નેરલ, પોશીર, અંજય, દહીવલી, પડધા, કલ્યાણ, વિગેરે જે માસીક જાય છે. ત્યાંથી ભાગ્યશાળી જીવો, ખાસ મળવા માથેરાન ઉપર પધાર્યા તેમનાં હેત ધણાં હતાં. તા. ૧૦-૩-૩૬ માથેરાનથી ઉતરી નેરલ આવ્યા. શેઠ કાળ મલુક્યદંતો આગ્રહ હતો. એક દિવસ રોકાયા. તા. ૧૧-૩-૩૬ મુંબઈ આવ્યા. મુકામ લરટીટમાં મુનીમજીને ત્યાંજ હતો. જ્યાં ભાવ હતો; ત્યાં સાંને ધણા ધણા પ્રેમથી મ તા. ૧૯-૬-૩૭ રવિવારે રાત્રે માધવબાઈમાં ગીતા પાઠશાળામાં ભગવાનની વાતો તા. ૨૦-૬-૩૭ સોમવારે રાત્રે નીકળી ભોમવારે અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા.

વી. પી.—બહુજ શોડાં થયાં છે; પણ એમ કેમ બને છે ? કેમ પ્રમાદ નથી ? અર્થ અને તકલીફ કેમ વેઠાય છે ? વી. પી. એટલે પરાણે પ્રીતિ. પરાણે કરનારનાં હેત, લાંબો વખત ન નભે. હવે તો સમજીજી જાઓ. જે જે માસીક વાંચે તે પહેલે પડકારે લવાજમ મોકલી દે છે. વિ. પી. વાળાં ! તમે કેમ વાંચતા નથી ? મ છો; ત્યારે રમે એમ કરીને અવકાશ મેળવો. એકાદશ નર્થ અમૃત છે. અહીં નવરા થાઓ; તો ક્યાં નવરા થશો. શાંતિથી વિચાર કરી લ્યો.

ચાતુર્માસ—દેવ બનવાની કુચી કીમત માત્ર ત્રણ પાઈ છે. પોરટેજ એ પૈસા છે. તેમાં ચાતુર્માસના નિયમો છે. પ્રેમથી વાંચો અને પાળો. જીવનને ઉત્તમ કરાજી. આજે આપણે ઘેર ટાણું છે.

ચાતુર્માસમાં ખાસ સસ્તા દર—

પાર્તજલ યોગ દર્શનના

વિવેકચૂડામણિ.

વેદાંત કેસરી.

વૈરાગ્ય શતક,

મોક્ષપત્રિકાનાં પુસ્તક નં ૧ તથા ૩ થી ૭ ના }
દરેકના પાકા પુઠાથી બંધામણી સાથે. }

દશમસ્કંધ પુસ્તક ત્રણ } ૮-૬-૧૦ }
સાથે બાંધેલાં, ચિત્રો અનુક્રમણિકા સાથે. }

ગીતાના અધ્યાયો અરધી કીમતે.

ઉપરના દરેકનું પોરટેજ જુદું.

બાદરવા શુદી ૧૫ સુધી.

૨-૪-૦ ને બદલે ૧-૮-૦

૧-૧૨-૦ ને બદલે ૧-૪-૦

૧-૪-૦ ને બદલે ૦-૧૨-૦

૧-૦-૦ ને બદલે ૦-૧૨-૦

૨-૬-૦ ને બદલે ૧-૬-૦

૭-૦-૦ ને બદલે ૫-૪-૦

અંકો—ગઈ સાલના અંકો બંધાવ્યા ? કેમ નહીં ? અંકો ખૂટતા હોય; તો મંગાવી લ્યો. ગઈ સાલનું પુસ્તક—બાંધેલું જોઈએ; તો ૨-૬-૦ કીમત તથા છઆના પોરટેજ. નવાઆહકોને—સંવત ૯૧ ના ૨૪ ફરમાનું પુસ્તક તથા સંવત ૧૯૯૨ નું બાંધેલું પુસ્તક મળે; તો ઐકાદશ સ્કંધ શરૂઆતથી પૂરો થાય.

શ્રીઐકાદશ સ્કંધ.

અધ્યાય ૮મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૬૦૦ માં પાનાથી આગળ.]

પૃથ્વીને ઉલટપાલટ કરી નાંખે; એવા વિશ્વામિત્ર, પરાશર જેવા સમર્થ ઋષિઓ—
'તેડપિ સ્ત્રીમુલંપંકજં સુલલિતં, દૃષ્ટ્વેવ મોહં ગતાઃ—એવા સમર્થ ઋષિઓ પણ, સ્ત્રીના મુખકમળને જોઈને, મોહ પામી ગયા. ચાલતાં પૃથ્વી ડાલે એવા રાવણ, સ્ત્રીમાટે દશમાયાં બોધ બેઠો. દીલ્હીનો સમ્રાટ દુર્ચોધન દ્રૌપદીને જ્ઞાને પાયમાલ થઇ ગયો. અલાહિદીન ખુનીએ મેવાડની પદ્મમણી રાણી માટે, લાખોનાં માથાં રવડતાં કર્યાં. સિદ્ધરાજ જયસિંહે રાણકદેવી અને જસમા માટે, ન જીંસાય એવી કાળી દીલી કપાળે ચોડી. ભોળાભીમે અને પૃથુરાજે આયુરાજની કન્યા માટે; અને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે સંયુક્તા માટે, ભયંકર પાયમાલીઓ કરી નાંખી. આવા અનેક જવાંમરદ આદમી, પાછપાછને મૂલે વેચાણા—બદનામ થયા. આ બધી દીવા જેવી વાતો, આસપાસ થઇ રહી છે; તોપણ હજી આજ—અત્યાર—
'દાશ દીવાના પીએ !' એ માનવતાના મૂળમાં કેટલો સડો છે; તે સૂચવે છે કે—

વસંતતિલકા—

મતેમકુંભવલને, મુખિ સંતિ શૂરાઃ, કેચિત્પ્રવંદમૃગરાજ-વશેડપિ દશાઃ ।
કિંતુ પ્રવીભિ વલિનાં, પુરતઃ પ્રસજ્ઞ, કંવર્પર્વવલને, ચિરલા મનુષ્યાઃ ॥૬॥

[ભર્તૃહરિ શૃંગ]

હાથીનું કુંભસ્થળ તોડી નાંખે; એવા મરદ હોય; પણ સુંદરીને દેખે; આં અંબજી
જય. રોકડા બની જાય. ગુલામ બની જાય.

માલિનીવૃત્ત—

મયતિ વચસિ સંગ-ત્યાગમુદિદ્ય વાર્તા; શ્રુતમુક્ષરમુક્તાનાં, કેવલ પંડિતાનાં ।
જયનમરુદ્ધરત્નેગ્રંથિકાંબીકલાપં, કુવલયનયનાનાં, કો વિદ્વાતું સમર્થઃ ॥૫॥

[ભર્તૃહરિ શૃંગ]

શાસ્ત્ર પુરાણના બણેલા અનેક પંડિતો, સાધુ, સન્ધ્યાસી, અગર બ્રહ્મચારીઓ;
વ્યાખ્યાન કરતા હોય; ત્યારે અનેકવાર સ્ત્રીના સંગનો દોષ બતાવે; પણ સુંદરી તેમને જરા
દર્શન દે; ત્યાં ભૂલા પડે. બધા એવા નથી; પણ સોએ અઠાણુ ટકા એવા છે.

ભર્તૃહરિ મહારાજ વળી કહે છે કે—

ધૃવજાત—

સત્યં જના વચ્ચિ ન પક્ષપાતાલ્-લોકેષુ સર્વેષ્વતિતથ્યમેતત્ ।

નાન્યમ્મનોહારિ નિતંચિનીમ્બો, દુઃક્ષસ્ય હેતુર-ન હિ કશ્ચિદન્યઃ ॥ ૧ ॥

[શૃંગાર શતક]

અર્થ—હે લોકો ! નિતંબિની સ્ત્રીઓથી ખીજું કંઈપણ, મનને હચમચાવી મુકનાર
નથી. તેમ તેના જેવો ખીજો, દુઃખનો હેતુ પણ નથીજ; એમ હું પક્ષપાતથી કહેતો નથી;
પણ સત્ય કહું છઉં. સર્વે લોકોમાં આ અતિ સત્ય છે. [૬]

વૃક્ષનાત્ હરતિ ચિસ—સ્ત્રીનાં દર્શન જેવી એકે મદિશ નથી; એવો એકે કંઈ
નથી; માટેજ સ્ત્રીઓ ઓરડે શોભે; માટેજ સ્ત્રીઓ સાજાંમાં શોભે; માટેજ સ્ત્રીઓ પડદે શોભે.
શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં, (અ. ૩૧) કપિલ, માતા દેવહૂતીને કહે છે કે—

ન તથાડસ્ય ભવેન્મોહો, વંધજ્ઞાડન્યપ્રસંગતઃ ॥

યોચિત્સંગાચયા પુંસો, યથા તત્સંગિસંગતઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—ખીજા અનેકથી, પુરૂષને જેટલો મોહ થતો નથી; તેટલો મોહ-તેટલું બંધન-
પુરૂષને, સ્ત્રીના સંગથી થાય છે. સ્ત્રીના સંગીનો સંગ પણ બળકર છે. [૩૬]

ઉપજાતિ—

સંગં ન કુર્યાત્ પ્રમદાસુ જાતુ, યોગસ્ય પારં પરમાદરુદ્ધઃ ॥

મત્સેવયા પ્રતિલજ્જાત્મલાભો, વદંતિ યા નિરયદ્વારમસ્ય ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—હું કે જે ભગવાન છઉં; તેની સેવાથી, જે પુરૂષને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ-
પોતે થું છે; તેનું કાંઈક ભાન થયું હોય; અને જેને યોગના અતિમ સુખની સ્પૃહા થઇ
હોય; તે પુરૂષે સ્ત્રીઓનો સંગ કદિ કરવો નહીં. [૪૦]

ગીતામાં ગોવિંદ ‘ધ્યાયતો વિષયાન્ પુંસઃ’ (અ. ૨-૬૨-૬૩) વિગેરે શબ્દોથી
સ્ત્રીના ભયની વાત કરીને, હેવટમાં કહે છે કે—કુલિનાશ્ચાત્ પ્રણયતિ-તેની કુલિના
નાશથી તે નાશ પામે છે.

કામક્ષોચ્ચમોદસ્મૃતિર્નશ્ચુચિવાશસર્વજ્ઞાશકારણત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

[નારદ ભક્તિસૂત્ર.]

કામ એકલો, દોષ માત્રને તેડી લાવી, જીવના કલ્યાણ માત્રને તેડી નાંખે છે.

આ તો વાતો ! બાકી જેને આ કરવું હોય; તેણે-જેમ કંસને મારવા, ભગવાન કૃષ્ણે કેડ બાંધી હતી; તેમ કામને મારવા, સ્ત્રીપુરુષે કેડ બાંધવી જોઈએ. વ્હાલી સ્ત્રી, અને વ્હાલો વર કયો ?-જે એકબીજાને કામમાંથી બચાવી લે તે. જે એકબીજાને કામમાં પ્રીતિ કરાવે; જે એકબીજાના રંગમાં રમી રમીને, વેળાસર વૃદ્ધ થઈ જાય; જે મોંઘી માનવતા, ક્ષુદ્ર સુખ માટે ખોઈ નાંખે; તે ધર્મસહચર, અને ધર્મસહચારિણી નથી; પણ સંસાર વગરે એકબીજાનાં હાડકાં ચામડાંના લુટારાં છે. જ્યાં ચાતુર્માસમાં સંયમ; સગર્ભા થયા પછી સંયમ; અમુક અમુક પર્વણીઓમાં સંયમ, ઋતુકાળ સિવાયના બીજા દિવસોમાં સંયમ-એવા પવિત્ર દંપતીને અમારા પ્રજ્ઞામ હજો. આ વાત કામોદિન-કામકંઠાલોને કહેશો નહીં; આ વાત પશુઓના પણ પશુઓને કહેશો નહીં. કારણકે તે આંખે અંધ છે-કાને બહેરા છે. તેઓઘણાજ ભોલુપ છે. તેઓ ઘણાજ રોકડા છે. માતા પિતાની મર્યાદા પણ, તેઓ રાખી શકતા નથી. વરો થતો હોય; ત્યાં એકવાડ વહેંચાતો હોય. ટાઢા દાળભાત, ટાઢું શાક, અને ટાઢા અલર, અંદર પકવાનનું નામ નથી; પણ વાધરી વિગેરે કંગાલો, એવી ભીડ કરે; એવી હોહા કરે; કે આપનારો અકળાર્થ જાય. તે પ્રમાણે નાંખી દેવા જેવા વિષયસુખ માટે, કંગાલો ભારે ભીડ કરી રહ્યાં છે-ભારે હોહા કરી રહ્યાં છે. સુંદર પાંજરામાં ટાંગેલો શેટલીનો કકડો ખાવા, ડાહ્યા અનુભવી ઉદરો લલચાતા નથી; તે પાંજરામાં પેસતાજ નથી. ભોટ ઉદરો ભરમાય છે. 'સંસારમાં જો કાંઈ સુખ હોય; તો આ જ સુખ છે;' એમ ભોટ માની બેઠા છે. તેઓ પાપ કરીને પ્રગટ્યા છે; અને પાપના ભારા બાંધીને જવાના છે. જન-માંધને દીવા ધરવા; તે નકામું છે. તોપણ કોઇ પુણ્યના યોગે ભેટી જાય-જૂલ સમજી જાય; તો શ્રીશંકર કહે છે; તે તેમને કહેજો-કે—

શબ્દાદિભિઃ પંચભિરેવ પંચ, પંચત્વમાપુઃ સ્વગુણેન ચક્ષ્માઃ ॥

કુરંગમાતંગપતંગમીન-મૃગા નરઃ પંચભિરંચિતઃ કિમ્ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ—શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ અને ગંધ-પાંચે, પાંચ જુદા જુદા પ્રાણીને પીડે છે. એટલે શબ્દમાં મોહ કરનારો હરણ જીવ ખુવે છે. રસમાં મોહ કરનારો હાથી, જીવ ખુવે છે. રૂપ (તેજ) માં મોહ કરનારો પતંગ, તેજમાં પડીને પોતાનો જીવ ખુવે છે. માછલું જીવના સ્વાદમાં ભોભાઇને જીવ ખુવે છે. બ્રમર ગંધમાં ભોભાઇને જીવ ખુવે છે. ત્યારે આ પાંચે-શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ, અને ગંધની પાછળ, જે મનુષ્યો પડ્યાં છે; જેને મળી ચૂક્યા છે, જેને સુલભ છે; તે કેમ જીવ ન ખુવે ?-ખુવેજ.

આ પાંચે ઉત્તમ વસ્તુ છે; પણ તેનો ઉપયોગ ઘણાજ વિવેકથી કરવો; એ હેતુ છે. સંસારમાં રહેનારને સ્ત્રી ઘણીજ ઉપયોગી વસ્તુ છે. તેનો વિષયસુખ માટે ઉપયોગ, ઘણાજ વિવેકથી કરવો જોઈએ. પાસે મીઠાનું તપેલું બર્થું હોય; પણ દાળમાં જોઈએ એટલુંજ મીઠું ન ખાય. સાકરના કોથળા બર્થું હોય; પણ દુધપાકમાં જોઈએ એટલીજ સાકર ન ખાય. લાડનું તપેલું પાસેજ પડ્યું હોય; પણ જોઈએ એટલુંજ જમાય. વધારે વધારે જે જમે; તે જો ત્રણ કલાકમાં પથારીવશ. આજકાલ યુવક યુવતીઓ કામકાજ કરવે કામર જણાય છે; તેનું સુખ્ય કારણ, તેઓ વિષયસુખમાં અરસપરસ ધસાઈ મરે છે.

દેવમંદિરામાં દર્શન કરવા આવતી બહેનો પ્રત્યે, મંદિરાના પુનરીઓએ; સાધુ સંતના મઠ અગર આશ્રમમાં, વંદન કરવા આવતી બહેનો પ્રત્યે, સાધુ સંતોએ; આચાર્યોના પવિત્ર ધામમાં, ચાલી આવતી બહેનો પ્રત્યે, આચાર્યોએ; તથા કથા વાર્તામાં આવતી બહેનો પ્રત્યે, કથાકારોએ, નજર કરવામાં, બહુજ સાવધાન રહેવું-ધણાજ સાવધાન રહેવું. કારણકે ધર્મસ્થાનમાં બહેનો ભાવ ભરી દોડી આવે છે. તેમાં કુદૃષ્ટિના છાંટા પડી જાય; તે તે સિદ્ધી નરકને દાર ! કેટલાએક શાસ્ત્રના સદ્બોધથી વાકેફ હોય; ભગવાં પહેર્યા હોય; એ પાંચ તિલક કર્યા હોય; કોઇને અડકતા ન હોય; પાપને પીછાણતા હોય; તદપિ માનવી, પંચાણુ ટકા, જીવભાવના ધર્મોથી, ઝોતપ્રોત રહે છે. સંભાળે તોજ સચવાય.

દવાખાનામાં ડોક્ટરોએ, વૈદ્યોએ અને કંપાઉન્ડરોએ, પણ, સ્ત્રિયોની સાથે કામ પડે; ત્યારે એટલાજ સાવધાન રહેવું; નહીં તો આકાશમાંથી તુરત પાતાળમાં પડ્યા સમજવું. આપ ભાષ ક પુત્રો, સ્ત્રીનાં જે અંગોને અડકી ન શકે; તે અંગોનો સ્પર્શ, વેદ ડોક્ટરો કરે; પણ સ્પર્શ કરતાં, જે જરા સરખો વિકાર, મનમાં પેસી જાય; તો પોતાનું આવીજ બન્યું; એમ સમજવું. 'કોઇ દેખતું નથી',-કોઇ જાણતું નથી'; એવી ભ્રમણામાં ભમવું નહીં. કેખનાર અને જાણનાર પળે પળે સાવધાન છે. આજ નહીં; તો કાલ, કર્મનાં ફળ, મોક્ષીજ આપે.

દવાખામાં બંધકર રોગમાં સુતા હોય; તેમને પૂછી જોજો; કે-'અમે સાજા તાજા, અને તમે આમ કેમ ?' તુરત જવાબ મળશે કે-'અમારાં કર્મ અત્યારે ભોગવવાં પડે છે.'

કોઈ ધર્મને બહાને, તો કોઈ સમાજને બહાને-કોઇ સંસાર સુધારાને નામે-સ્ત્રી, પુરુષના ફંદમાં, અને પુરુષ, સ્ત્રીના ફંદમાં, ફસાઇ રહ્યાં છે. બીલાડી ઉંદરને ન દેખે; ત્યાં સુધીજ ડાહી. અત્યારના જમાનામાં જે સ્ત્રી પુરુષો, સુધારાને બહાને છૂટ લઇ રહ્યાં છે; તેમાં બ્યભિચારનો સડો જોરથી પ્રસરતો જાય છે. કોઇ પણ વસ્તુનો તદ્દન નાશ ન થાય; ત્યાં સુધી તેમાંથી નવું ન થાય; તેમ ધીમે ધીમે સમાજનો નાશ થઈ જશે; ત્યારે તેમાંથીજ હવે તે-પ્રાચીન-સનાતન-પાણું પ્રગટશે. તેઓ આટલુંએ સરકારના કાયદાથી ડરે છે. મર્યાદાને તથા બ્યભિચારને લગતા કાયદા, સરકાર ખેંચી લે; તો તેજ ધડીએ, મોટા રસ્તા ઉપર, પશુ પક્ષીની માફક, સુધારાના ઉપાસકો સ્વચ્છંદ કરે.

દીવાના અંગસંગથી પતંગ પોતાના પ્રાણ ખુવે; તેમ સ્ત્રીના અંગસંગથી પુરુષ (ધીમે ધીમે) પ્રાણ ખુવે છે. અરે ! કેટલેએક ઠેકાણે તો-જેમ મીઠા ઝેરથી પુરુષ રીબાઈ રીબાઈને મરે છે; તેમ સ્ત્રીનાં માત્ર દર્શનથી-જરા જેટલી વાતચીતથી, અથવા જરા જેટલા હાવભાવથી-પુરુષ રીબાઈ રીબાઈને મરે છે. સર્પ કરડે તો ઝટ મરે; અને સ્ત્રી કરડે; તો રીબાઈ રીબાઈને મરે. સ્ત્રીને પણ પુરુષનું ઝેર ચડે છે.

આ સ્ત્રીજાતિની નિંદા નથી. પણ સ્ત્રી જાતિમાં, પ્રભુએ આવા પ્રકારનો મોહ મૂક્યો છે; તે વાત છે. કરણ્યેલે માધવની સ્ત્રીને માત્ર દેખી; પણ દેખતાં, જણે તેને કાળો નાગ કરડ્યો. સ્ત્રીનો મોહ-બહાલ-હાવભાવ, પોતાના પતિને અને પોતાનાં બાળકોને ધણાંજ કામનાં છે. અજ્ઞાના કરતાં, સ્ત્રીનાં બહાલ અને હાવભાવ, પતિને અને બાળકોને બહુ મીઠાં લાગે છે. સંસારનું સ્વર્ગ, સ્ત્રીના બહાલમાં અને હાવભાવમાં ઉભું છે. પણ તે બીજા પુરુષ માટે નહીં. સ્ત્રીને પોતાના પતિ, અને તે પણ એકાંતમાં, તે સિવાયના કોઈ પણ પ્રસંગમાં, બહેનોએ વધારે પડતી છૂટ લેવી નહીં. કન્યાને બાર, તેર અને બહુ તો મૈદ વરસ થયા-પછી

ચાવન-પછી યુવતી-ખીલેલું-કામળ પુષ્પ. જેને જોઇને, અનાચારી પુષ્પ, વિગેરે શબ્દો, કુખ્યંત બોલ્યો હતો. રેહું રખાય નહીં-ખુલ્લું મૂકાય નહીં.

સુધારા વાદી એ અગર પુરુષ, 'સુધારો-સુધારો' કરે છે; પણ સુધારાના પડદામાં, સ્વચ્છંદ અને વ્યભિચાર મોટા પ્રમાણમાં પેસી જાય છે; તે તેઓ દેખતાં નથી. દેખે છે-સમજે છે-તો પાપને યોગે, તેમાંથી પાછાં વળી શકતાં નથી. સીનેમાની કળા; નાટકના ખેલ રમવાની કળા; નૃત્યની કળા, સંગીતની કળા; પણ કળાને બદલે, કૌતુક થઈ રજાં છે; તે હવે સૌ સમજી શક્યાં છે. જે દેશમાં શીયળ પાઈ બે પાઈનું હોય; ત્યાંનો વાદ, આપણે ન લેવાય; એટલું સમજાય; તોપણ ધણું છે.

વાલીને માર્યા પછી સુગ્રીવને રાજગાદી મળી; અને એ પશુ મળી. વૈભવવિલાસ વધી પડ્યો. સીતાને શોધી આપવાની વાત, તે બૂલી ગયો. લક્ષ્મણે તેને ચમકાવીને રામ પાસે આણ્યો.

શ્રીરામ-સુગ્રીવ-કમ ભાઈ ! આપણો કાલકરાર પાળવો નથી ?

સુગ્રીવ-પાળવો છે; પ્રભુ ! પણ આપે મને રમકડાં આપી, બૂલો પાડ્યો છે.

શ્રીરામ-એટલે ?

સુગ્રીવ-

ચોપાઈ-નાથ વિષય સમ મદ કછુ નાહો, મુનિમન મોહ કરે ક્ષણ માર્દિ;

વિષયવિવશ સુર નર મુનિ સ્વામી, મેં પામર પશુ કપિ અતિ કામી.

વિગેરે-વિગેરે.

અવધૂતે બ્રમરને ગુરૂ કેવી રીતે કર્યો; તે હવે સાંભળો—

સ્તોકં સ્તોકં પ્રસેદ્ગ્રાસં, દેહો વર્તેત યાવતા ।।

ગૃહાનર્હિસન્નાતિષ્ઠેદ્-વૃત્તિ માધુકરીં મુનિઃ ।।૧।।

અણુમ્બશ્ચ મહદ્મ્યશ્ચ, જ્ઞાત્રેમ્બયઃ કુચલો નરઃ ।।

સર્વતઃ સારમાદયાત્, પુષ્પેમ્બ્ય ઇવ શટ્પદઃ ।।૧૦।।

અર્થ—હવે ૧૨ મા ગુરૂ બ્રમરની વાત કરે છે-બ્રમર જેમ ગંધના લોભથી, એકજ કમળમાં વસે છે; તે સૂર્યાસ્ત થતાં, કમળ ખીડાઈ જતાં,

૬ પદ્મછેદ-ગૃહાન-ગૃહસ્થેને. અર્હિસન મુનિઃ-ન પીડતો એવો યોગી. માધુકરીં વૃત્તિ આતિષ્ઠેત્-બ્રમર જેમ દરેક પુષ્પોમાંથી થોડો થોડો રસ લેછે; તેમ યોગીએ ધરે ધરથી ભિક્ષા માગીને ખાવું. [એક કમળમાં લોભાઈને પડ્યો રહેનારો બ્રમર, કમળમાં ખીડાઈ જાય છે; માટે એક ધરમાં રહેવું નહીં; અને એક ધરમાંથી બધી ભિક્ષા લેવી નહીં.] વળી યાવતા ગ્રાસેન-જેટલા ભોજનથી. દેહઃ વર્તેત-દેહ ટકે. સ્તોકં સ્તોકં ગ્રાસં પ્રસેત્-થોડું થોડું ભોજન જમવું.

૧૦ પદ્મછેદ-અણુમ્બશ્ચ મહદ્મ્યશ્ચ પુષ્પેમ્બ્યઃ इति સર્વતઃ-નાનાં મોટાં તમામ પુષ્પોમાંથી. શટ્પદઃ-(એક વચન)-બ્રમર. સારં આદયે-મેળવે છે. તથા-તે પ્રમાણે. કુચલઃ નરઃ-વિદ્વાન પુરુષે એટલે યોગીએ. અણુમ્બશ્ચ મહદ્મ્યશ્ચ જ્ઞાત્રેમ્બયઃ-નાનાં મોટાં જ્ઞાત્રેમાંથી. સારં આદયાત્-સાર લેવો જોઈએ.

ભ્રમર તે કમળમાં પુરાઈ જાય છે. તેમ યોગી પણ સારા પદાર્થો મળવાના હોય, એકજ ઘરનો આશ્રય કરીને રહે; તો તેમાં બંધાઈ જાય છે. એટલે યોગીએ પણ, એક ગૃહસ્થને ન સતાવતાં, જુદા જુદા ગૃહસ્થોને ઘેરથી, થોડું થોડું અન્ન માંગી લાવવું; અને જેટલાથી દેહ ટકે; એટલું થોડું થોડું અન્ન જમવું. [૯] વળી ભ્રમર જેમ નાનાં મોટાં સઘળાં પુષ્પોમાંથી સાર લેછે; તેમ વિદ્વાન યોગીએ પણ, નાનાં મોટાં શાસ્ત્રોમાંથી સાર લેવો જોઈએ. [૧૦]

૯-૧૦ વિવેચન—

એક મધુગરી ભાગવાની રીત છે; અને બીજી શાસ્ત્રોમાંથી સાર સમજી લેવાની રીત છે. મધુગરીની વાત—ભ્રમર પુષ્પમાં પેસે; પણ પુષ્પની પાંખડીને અગર તેના તંતુને, જરા પણ ઈજા કર્યા વિના, રસ ચુસી લે; તેમ યોગીએએ કોઈ પણ ગ્રંથસ્થને ઉપાધિ કર્યા વિના, પોતાનો નિર્વાહ કરી લેવો જોઈએ. ગાય, બેંશ, બળદ, ઘોડાં, ગધેડાં, સૌ વગેરે ચરવા જાય. પણ ગાય કાંઈક જુદી રીતેજ ચરે. છોડને અથવા ખડને, તે એવી રીતે દાંતથી ખેંચે કે—તેના મુળાંમાં તુટી ન જાય. એટલે ઉપર ઉપરથી ખડ ખાય. એ ઉપરથી સાધુની ગોચરી કહેવાય છે. અડોંગા નાખીને, પરાણે સીધાં માગનારા પામ-શાની આ વાત નથી. માંડ માંડ ભિક્ષા લેવા, આપણે ઘેર પધારે; એવા પવિત્ર ઉત્તમ કાટિના સાધુઓની, અને બ્રાહ્મણોની આ વાત છે.

સુપાત્રતા—આવા ઉત્તમ સાધુ અગર બ્રાહ્મણ, કોઈ વખતેજ મળી આવે છે. મળી આવે; ત્યારે આપણા ચપટી ચોખા, અગર બે રોટલી, તેમના પેટમાં ન ગયાં; તો પુરું કમજાગ્ય સમજવું. આપણાં અન્ન, ધન અને ઓરડાને, પવિત્ર કરનારાં તેમનાં પગલાં છે. દુધના દાઝ્યા હાથથી બીંદે; તેમ જ્યાં ત્યાં પાખંડી ધણી છે; તેથી ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષો પણ, સાચા સંત બ્રાહ્મણને પારખી શકતાં નથી; તેમનો લાભ લઈ શકતાં નથી. એમ તો કહેવુંજ પડે કે—

ચોપાઈ—પુણ્ય પુંજ બીનુ મીલહી ન સંતા, સત્સંગતિ સંસ્તતિ કરી અંતા.

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્, પ્રકાશકમનામયમ્ ॥

સુલસંગેન વદ્ધનાતિ, જ્ઞાનસંગેન જ્ઞાનજ ॥૬॥ [ગીતા અ. ૧૪]

સત્ત્વગુણ પોતામાં પ્રગટ્યો હોય; તોજ સત્ત્વગુણી સંત બ્રાહ્મણમાં પ્રીતિ થાય. લાખો મણુ અનાજ ધર્મોદ્ધારમાં વપરાતું હશે. મંદિરોમાં પ્રસાદના ઢગલા હશે; પણ સુપાત્રે જાય; તે ધણુંજ થોડું. સુપાત્રને શોધે; એવા મરદ પણ, ધણુંજ થોડા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓના કરતાં, ભગવાનનું નામરમરણ કરનારા વધારે સુપાત્ર છે. પોતે તરે, અને બીજાને તારે; તેઓ નામરમરણ કરનારા કરતાં પણ, ઉત્તમ છે.

પાત્રતાના સંબંધમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ચોપાઈ—મમ માયા સંલવ સંસારા, જીવ ચરાચર વિવિધ પ્રકારા;

સય મમ પ્રિય—સય મમ ઉપજાયે, સય તે અધીક મનુજ મોહી ભાયે.

તેહી મહં દિજ દિજ મહં શ્રુતિધારી, તિનમહં નિમમધર્મ અનુસારી;

તિનમહં પ્રિય વિરકત મુનિ જ્ઞાની, જ્ઞાનીહુતે અતી પ્રિય વિજ્ઞાની.

તેહિ તે પુનિ મોહિ પ્રિય નિજદાસા, જેહિ ગતિ મેરી ન દુસકી આશા.

[સમજાય છે ? સાવધાન છે ? સાંભળવા જેવી આ વાતો છે. હજી આગળ સાંભળો—]
પુનિપુનિ સત્ય કહો તોહિ પાંહિ, મોહિ સેવક સમ પ્રિય કોઉ નાંહી.

[અંધારે સાકરો વહેંચાય-તોપણ-અનાદિ કાળથી, જગતમાં કીડીયો સાકર ખાય છે; અને હાથી ધૂળ ઉછાળે છે. સાંભળો—]

ભક્તિ હિન વિરંચી કિન હોઈ, સખ જીવન સમ પ્રિય મોહિ સોઈ.

[પછી આગળ અનેક નીચ વર્ણોને દિક્ષાસો આપે છે કે—]

ભક્તિવંત અતિ નીચો પ્રાણી, મોહી પરમપ્રિય યહ મમ વાણી.

[મોક્ષવાણી પાતુ ૭૬]

જ્ઞાની અને ભક્તિભાવવાળા સંતો, જેમને તમારા ધન વૈભવની પરવા નથી; એવા આવી મળે; તો ઝોળખી રાખજો, તેમની સેવામાં કાંઈક વાપરી નાંખજો. કાંઈ હોય; કે ન હોય; પણ મન તો જરૂર વાપરજો. હાવભાવથી રીજવી દેજો. પોતાને કૃતકૃત્ય માનજો. સ્ત્રીનાં અને બાળકોનાં કાલાં બોલાં સાંભળી, જેમ કાલો રાજી ચાય; તેટલાં તો રાજી થજો. નહીં તો ભવસાગરે જૂલાં પડ્યાં સમજજો. કુતરે પણ પોતે ખાધું; અને પોતાનાં બોટીલાંને ખવરાવ્યું. વાઘરી પણ સગાંબહાલાંને ઘી ગોળને ચોખા ખવરાવે. પછી આગળ ? આગળ કાંઈ નહીં. આ આગળની વાતો છે. જીવનમાં-માનવતામાં-આગળ વધ્યાં હોય; તેમને માટે આ વાતો છે.

સંવત ૧૯૭૯માં આપણે ત્યાં અહીં અષ્ટોત્તરશત યર્ષ; ત્યારે વૈદાને, જોશીઓને, અને ચાડીકોને બાદ કરી, કથાવાર્તા ઉપરજ પોતાનું જીવન દોરનારાનેજ, અને પાઠશાળાના શાસ્ત્રીઓનેજ, અમે આમંત્રણ કર્યું હતું. ભોમી અને ભાકુતી કથાકારોની આ વાત નથી. ભગવદ્દના લાડિલા-માંડ મળે એવા-સંતોષી અને પવિત્ર અમને મળ્યા હતા. આતો અમારો નિર્ણય-અમારો હતો. અમારો હતો પ્રજુએ પૂરો પાડ્યો. શૈલું કરવું; પણ સાફ કરવું.

જે બાવા, સાધુ, સન્માસી અગર બ્રાહ્મણ, ખાવા પીવામાં ભલચાય છે; તેઓ ભ્રમરની માફક ફસાઈ મરે છે. ભ્રમર કમળમાં ભોભાધને પડ્યો રહે છે; તો રાત્રી પડતાં કમળ ખીડાઈ જાય છે. સુકાં લાકડાંને કાપી નાંખવાનું બળ ભ્રમરમાં છે; પણ ગંધમાં ભોભાએલો ભ્રમર, કમળની પાંખડીને કાપી શકતો નથી.

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ, અવિષ્યતિ, સુપ્રભાતં,

માસ્વાનુદેષ્યતિ, હસિષ્યતિ ઐકજંઘ્રીઃ ॥

ઈત્યં વિચિંતયતિ, કોશગતે મિરેફે ।

દ્વા દંત દંતં નલિનીં, ગજ ઉચ્છદાર ॥

‘હમણાં પ્રભાત થતાં કમળ ઉધડશે; અને હું ઉડી જઈશ’; એમ વિચાર કરે છે; સાં કાંઈ મોટો હાથી, તે કમળને તોડીને મુખમાં મુકી દેશે. કમળ સાથે ભ્રમર પણ, ચગદાધને હાથીના પેટમાં ચાલ્યો જાય છે. તે પ્રમાણે ભોજનાનંદમાં ફસાએલો સાધુ બ્રાહ્મણ, ઘણી શક્તિવાળો છતાં, ‘હમણાં-હમણાં-’ કરતાં, કાળના મુખમાં પેસી જાય છે. ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરુષો પણ મનોરથો કરતાં કરતાં મરી જાય છે.

ખીજી શાસ્ત્રોમાંથી સાર સમજી લેવાની વાત છે. અનંત શાસ્ત્રં બહુ વેદિતવ્યં ।

યત્સારમૂતં, તદુપાસિતલઘ્વં ॥ અર્થ—શાસ્ત્રો ધણું અને ગણ્યવાનું પણ ધણું, તોપણ તે શાસ્ત્રોમાં જે સાર હોય; તે અવશ્ય ગણી લેવો.

અનંતપારં કિલ શાસ્ત્રમાલં, સ્વરૂપં તથાડડયુર-બદ્ધવચ્ચ વિન્નાઃ ।

યત્સારમૂતં તદુપાદદ્યોત, તસ્માત્પરો હંસ દર્શાનુમધ્યાત્ ॥

વિવેચન ધણું હોય; પણ સાર ધણોજ થોડો હોય. કોર્ટના કેસો લાંબા હોય; પણ હુશીયાર જજ, તેમાંથી એ ચાર ઇરુ-પોંછટ-મુદ્દા શોધી કાઢે. દુધ ધણું, પણ તેનો મરકો ધણોજ થોડો ! પહાડો મોટા; તે ઉપર ખાણો પણ મોટી; પણ તેમાં હીરા ક્યાં છે; તે તો ખનીજશાસ્ત્રીજ ગણે.

ચોપાધ—પાવન પર્વત વેદ પુરાના, રામકથા રચિરાકર નાના,

મર્મી સજ્જન સુમતિ કુદારી, માન વિરાગ નયન ઉરગારી,

બાવસહિત જે ખોદે પ્રાની, પાવ ભક્તિમણી સખ સુખ ખાની.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૯૦ B.]

[મોક્ષવાણી આપની પાસે છે કે નહીં ? પડિત હો; તો કાંઇ જરૂર નથી. ઉપલી ચોપાધના અર્થ, ન આવડતા હોય; તો અવશ્ય મંગાવો. મોક્ષવાણીમાં રામાયણમાંથી વીણેલો માલ છે. એક એક ચોપાધ, રત્નોના હાર કરતાં મોંઘી છે. તેમાં અર્થ કરી નાંખ્યા છે; એથી અહીં ખોટી થવાય નહીં. પરવાવાળાને દૂર હોય; તો તે પાસે છે; પરવા નથી; તેમને પાસે હોય; તોપણ દૂર છે. કથામાં અહીં આવો છો; અથવા પત્રિકા મંગાવો છો; પણ પરવાવાળા યાઓ છો; સારેજ અમને બહુ ગમે છે. નહીં તો—‘નાગનકે ગામનમે’, ધોળનકો કહા કામ ? ’ મહેતાજીને જેમ ડોઠ નિશાળીયા ન ગમે; તેમ અમને પરવા વિનાના ન ગમે. તમને ચોખ્ખું કહી દઉં છઉં કે—પરવા વિનાના અનેક, આ રસ્તે હારી ગયા છે. તમારે જીતવું હોય; તો પરવાને પર્પોગ કરો—પરવાને જાગ્રત કરો. તુલસીદાસજીએ ખોટા નમુના લખેને, પોતાની પરવા જાગ્રત કરી. સાંભળો—

દોહરો—કામી નારી પીયારી જિમિ, લોભી પ્રિય જિમિ દામ;

તિમિ રધુનાથ નિરંતર, પ્રિય લાગહુ મોહી રામ.

સીયાવર૦

સોરઠો—માયાવશ જિમિ જીવ, રહિં સદા સંતત મગન;

તિમિ લાગહુ મોહિ પ્રિય, કરૂણા કર સુંદર સુખદ.

સીયાવર૦

[વિગેરે-વિગેરે]

એટલે—પરવાવાળા બ્રમરની માફક, શાસ્ત્રોમાંથી સાર ખેંચી લ્યો. રીચીરોડ એનો એ, પણ જેનો બબલો ખોવાયો હોય; તેની આંખો ચકળવકળ થઇ રહી હોય; તેમ સંસાર એનો એ; પણ જેનો આત્મા ખોવાયો હોય; જેને સ્વરૂપરૂપનું જ્ઞાન મટી ગયું હોય; તેની તત્ત્વમયતા જુદીજ હોય. માંદા ધણું હોય; પણ જેને હામ, દામ અને દામ હોય; તે રોગ-માંથી મુક્ત થવા, અનેક વેદને તેડે. તેમ જેણે ખટકો રાખીને, અવકાશ પ્રાપ્ત કરી હોય; જેની પાસે લક્ષ્મી તથા રહેવાનું ઘર હોય; તેણે અવશ્ય સંતોને તેડવા; અને ભવરોગ મટાડવો. દવાખાનામાં દવાના બાટલા ભર્યા હોય; પણ માંદાએ ડોક્ટરની સલાહ પ્રમાણે દવા લેવાય. તેમ શાસ્ત્રોમાં કલ્યાણની વાતો ભરી હોય; પણ સાથે—

ચોપાધ—સદ્ગુરુ વૈષ્ણવ વચન વિશ્વાસા, સંયમ યદ્દ ન વિષય કર આશા;

રેડીયાર ઠારનો જેમ કાષ્ઠ ધણી નહીં; તેમ રેડીયાર મનવાળાને, કાષ્ઠ ઠેકાણે યુરભાવ નહીં. ‘અસ ! હુંજ ઘણો !’ એવો ભયંકર રોગ થઇ પડે. વૈદ દવામાં માત્રાઓ આપે; પશુ તેલ, મરચું અને આખલી ખાવાની ના પાડે. પશુ તે ત્રણ વિના તો, લહેરીલાલાને ચાલેજ વહીં. પરિણામે દવા કાયદો કરવાને બદલે, ફટી નીકળે. ઉપર કહ્યું કે રુદ્ધગુરની દવારૂપીજ વચન. તેમાં વિશ્વાસ; અને ‘સંયમ ચહુ ન વિષય કર આશા.’ આ ચરી (પથ) જે ન પાળે; તેને શાસ્ત્રોની દવા ફટી નીકળે. ફટી નીકળે, એટલે બકવાદ અને સ્વચ્છંદ વધી પડે. જેણે ભાગવત વાંચ્યું અગર સાંભળ્યું; તેનાં પરીણામ શ્રીશુકદેવજીએ બતાવ્યાં. જેણે ગીતા વાંચી અગર સાંભળી, એવા અર્જુને તેનું પરિણામ બતાવી આપ્યું. એટલે હવે હાંઉ-હાંઉ-ને હાંઉ ! માન કે-‘ હવે હાંઉ !’ મોહ કે-‘ હવે હાંઉ !’ સંગ કે-‘ હવે હાંઉ !’ વિગેરે વિગેરે. સમગ્રય છે ને ? યાદ છે ને કે—

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા, અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામા ॥

કૈવલિસુક્તાઃ સુખલુઃ સર્વજ્ઞૈર-ગચ્છંત્યમુદાઃ પદમવ્યંય તત્ ॥૫૫॥ ગીતા અ.૧૫

અર્થ કરવા નહીં રોકાઉં ! એટલું કહી દઉં કે-ગીતાની પરીક્ષાનું પ્રથમ ધોરણ માન છે. બીલાડી અને કુતરો પશુ માની છે. પાડો અને આખલો પશુ માની છે. નિર્માની તો, ગીતાનાં વાક્યો જેમને પચ્યાં હોય; તે. નિર્માની તો ગીતાની ગ્રંથણી જેમને ગળે ઉતરી હોય તે. ગીતા ભણીને-‘ હું કાંઈ બાણું છઉં;’ એ તો અભિમાનજ.

ખદખદ બોલે ખીચડી, જખ લગ કચ્ચી હોય.

માન તોડવાનાં સ્થાન કયાં ?—માતાપિતાનાં ચરણ-માતાપિતાની આરા. દેવમંદિર તથા ગુરુનું દાર. સ્ત્રીને પતિની સેવાછે. ત્યાં પશુ જે માનમાં રહે; તે ભવોભવ બટકાય-તે જીતી બાજુ હારી જાય. જેનું નામ સાંભળી, દિલ્હોનો સમ્રાટ ઔરંગઝેબ ચમકતો હતો; તે શિવાજી મહારાજ, રામદાસ સ્વામીની સેવામાં નાનામાં નાના-નોકરનું કામ કરતા હતા. માણસો સ્ત્રીના ટુંકારા સાંભળે; પુત્રનાં ટુંકારા સાંભળે; સંબંધીઓના ટુંકારા સાંભળે; નોકર હોય; તો શેઠના ટુંકારા પશુ સાંભળે; પશુ સંતના ટુંકારા સાંભળે; એવા મરદ બોલા પાડે. કાંટો કઢાવનારને, સોયના ગોદા ખાવાની, જેટલી પરવા છે; એટલી પરવા, હૃદયમાં ધર કરીને ખેડેલા દોષો કઢાવવા, સંતના ટુંકારા ખાવાની પરવા નથી. ગીતાનો સાર તેણે ખેંચ્યો; કે જે નિર્માન બન્યા.

ગીતા ભણ્યાની પરીક્ષાનું પહેલું ધોરણ નિર્માન; બીજું ધોરણ-નિર્મોહ-ત્રીજું ધોરણ ‘જીતસંગદોષ’ નિશાળમાં ભણે ધણા; પશુ પાસ થાય; તેમનેજ ધનામ મળે; તેજ આગળના ધોરણમાં બેસે. એટલે ગીતા આખી મુખપાદ થઈ ગઈ હોય; અમુક શ્લોક કયાં છે; તેનું પશુ યાન હોય; પશુ જરા વાંકું પડે; ત્યાં વિકાળ થાય; તે હતા; ત્યાંના ત્યાંજ છે. ધાંચીને બળદ ધાણીમાં ધણું ફર્યો; પશુ ત્યાંનો ત્યાંજ છે. આ વાતો કોઇને કહેવા જેવી નથી. સાચો પોતપોતાના ગુરુ થઇને, પોતાને જોઇ લેવા-કે પોતે નિર્માન છે કે કેમ ? સાર-ગીતાનો હેતુ, અભિમાન કરવા માટે નથી; પશુ નિર્માન અને નિર્મોહ થવા માટેજ છે. જેમ જમવાનો હેતુ તૃપ્તિ; દીવાનો હેતુ અજવાળું વિગેરે.

ભ્રમર જેમ પુષ્પોમાંથી રસ ખેંચે; તેમ શાસ્ત્રોમાંથી સાર ખેંચવો-એ ભાવ છે. જેમ રાજહંસ ક્ષીરનીર જીરું કરી, ક્ષીર લઇ લે છે; તેમ યોગીએ પશુ વિવેકથી સાર ગ્રહણ કરવો.

૧૦ મા શ્લોકના સંબંધમાં સાંખ્યદર્શન આખ્યાયિકા અ. ૪ થામાં કપિલ ભગવાન કહે છે કે—

(સૂત્ર) बहुशास्त्रशुरूपासनेऽपि सारादानं (સારની પ્રાપ્તિ) वट्टपदवत् ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—ધણા શાસ્ત્રોની અને ધણા શુરોની સેવા કરી હોય; તોપણ તેમની પાસેથી ભ્રમર પુષ્પમાંથી સાર લઇ લે છે; તેમ સાર લઇ લેવો.

सारभूतमुपासीत, ज्ञानं यत्कार्यसाधकं ।

જ્ઞાનાનાં बहुता यैषा, योगविघ्नकरी हि सा ॥

इदं हेयमिदं हेय-मिति यस्तुषितश्चरेत् ।

असौ कल्पसहस्रेषु, नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ [માર્કંડેય પૂરાણ]

અર્થ—કાર્યસિદ્ધિને માટે, જ્ઞાનની જરૂર હોય; એટલુંજ જ્ઞાન, મુશુક્લિએ ગ્રહણ કરવું. બહુ પ્રકારનાં જ્ઞાનો મેળવવાની વાસના, યોગમાં વિઘ્નકારી છે. ‘આ જાણવા જેવું છે; પેલું જાણવા જેવું છે; અને વળી કાંઈ ત્રીજું પણ જાણવાજેવું છે;’ એમ જે આમથી તેમ રજબ્યા કરે છે; તે માણસ સહસ્ર કલ્પોએ પણ, અર્થાત્ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતો નથી.

જ્ઞાનના વર્તુલમાં, મધ્યબિંદુએ પહોંચવાને, અનેક ત્રીજ્યાઓ હોય છે. જે ત્રીજ્યા ગમે; તેને બરાબર વળગી રહીને, આગળ ચાલ્યા કરવું. સદૃશ સાથે જોઇએ.

શુર દત્તાત્રેયે માખીને શુર કરી; તે વાત હવે કહે છે.

सायंतनं श्वस्तनं वा, न संयुक्तीत भिक्षितम् ॥

पाणिपात्रोदरामत्रो, मसिकेव न संग्रही ॥ ૧૧ ॥

सायंतनं श्वस्तनं वा, न संयुक्तीत भिक्षुकः ॥

મશિકા इव संयुक्त्, सह तेन विनश्यति ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—મધમાખી મધનેા સંગ્રહ કરે છે; તેથી તેણીને મરવું પડે છે. તેમ યોગી પણ સાંજને માટે અને આવતા દિવસને માટે અન્નાદિકનેા સંગ્રહ કરે; તો તેને પણ મરવું પડે. [એટલે મમતા બંધાય; અને આ મમતા તેને નરકના દ્વારમાં સુકી આવે.] માટે યોગીએ જેટલું હાથમાં સમાય; તેટલુંજ અન્ન લેવું; અને અન્ન ભરવાના ઠામરૂપે પોતાનું પેટજ રાખવું. બીજું કાંઈ

૧૧ પદ્મછેદ—મિશ્રિતમ્-માગી આણેલા અન્નને. સાયંતનં-સાંજ માટે. શ્વા-અથવા. શ્વસ્તનં-આવતી કાલ માટે. ન સંયુક્તીત-એકઠું કરવું નહીં. પાણી પથ પાત્રં यस્ય સઃ પાણિપાત્રઃ-હાથરૂપી પાત્ર વાળો. ઉદરમ્ પથ અમત્રમ્ (પાત્ર) यस્ય સઃ ઉદરામત્રઃ-ઉદરરૂપી અન્ન ભરવાના પાત્રવાળો. પાણિપાત્રઞ્ચાસૌ ઉદરામત્રઞ્ચ પાણિપાત્રોદરામત્રઃ! મશિકા इव न संग्रही भवेत्-મધમાખીની માફક એકઠું કરવું નહીં.

૧૨ પદ્મછેદ—સાયંતનં શ્વા શ્વસ્તનં-સાયંકાળ માટે અથવા આવતા દિવસ માટે. મિશ્રુકઃ ન સંયુક્તીત-યોગીએ સંધરવું નહીં. મશિકા इव-મધમાખીની માફક. સંયુક્ત-સંગ્રહ કરે તો. તેન સહ-તે સંગ્રહની સાથે. વિનશ્યતિ-તે યોગી નાશ પામે છે.

કામ રાખતું નહીં. [૧૧] સાંજ માટે અગર આવતા દિવસ માટે, યોગીએ અન્નાદિકનો સંગ્રહ કરવો નહીં; મધમાખીની માફક કદિ કરે; તો અન્નાદિકની સાથે, તેમનો પોતાનો પણ વિનાશ થાય. (‘વિનાશ થાય;’ એટલે મમતાનાં બંધનો વધી પડે. જન્મમરણનો વહીવટ લાગે થાય.] [૧૨]

૧૧-૧૨ વિવેચન—

૧૧ મા શ્લોકમાં સાધારણ માખીની વાત છે; અને ૧૨ મા શ્લોકમાં મધમાખીની વાત છે.

I સાધારણ માખી—સાધારણ માખી ગોળ ઉપર-સાકર ઉપર બેસીને, ખવાય એટલું ખાધ લે. સંગ્રહ કરે નહીં. તેમ યોગીએ જમવાનું મળે; ત્યારે જમાય એટલું જમી લેવું. સાંજ માટે અગર સવાર માટે સંગ્રહ કરવો નહીં. આ કાયદાનો ભંગ કરવા શીખે; તે સાધુ સન્યાસી, મઠ મકાન બાંધવા લલચાય. પછી તેમના ઘરમાં, ગૃહસ્થીઓના કરતાં વધારે ઉપાધી. ભગવાન તેની સામેજ હોય; પણ તે સાધુ તેને ભજવા નવરો થાય નહીં. ઘરમાં રહેનાર ગૃહસ્થોને, ધરની દીવાલો કરડવા દોડતી નથી; પણ ધરની ઉપાધિઓ, કરડવા દોડે છે-જખીને બેસવા દેતી નથી. ગૃહસ્થને બાળગોપાળ; તેમ સાધુને ચેલાચેલીઓ. વિગેરે-વિગેરે.

II મધમાખી—જે ખાતાં ચૂકે; અને ખવરાવતાં ચૂકે; તે મધમાખી બને; સંગ્રહ કરેલું મધ, વાધરી લુંટીલે. પછી મધમાખો રાત્રી રાત્રી-હાથધસતી ઉડી જાય.

કનક અને કામનીનો મોહ જેણે તળ્યો; તે જનાર્દન છે. જે બેળું કરવા શીખે છે; તે વાપરી શક્તા નથી. કેટલાએક અભાગીઆ તો, પોતે ખાતા પણ નથી. તો કામને ખવરાવે તો શેના ! પછી તે ધન જેના હાથમાં જાય છે; તે પાણીને મૂલે વાપરે છે. કેટલાએકને વાપરતાં ખૂટી જવાનો ભય હોય છે. પણ ‘ધર્મ કોયે ધન ના ઘટે, એહી પુરાણી રીત.’ બહુ હિતકર હોવાથી આ વાત અવધૂતે ફરી કરી.

અમદાવાદમાં ધણા સાધુ સન્યાસી, ઉગ્યા અને આથમ્યા; આવ્યા અને ગયા; પણ પ્રેમદરવાજે સરચુદાસજી થયા; એવા કોઇ યોગી થયા નહીં. ‘સંઘરે તે સાધુ નહીં;’ તે નિયમ તેઓશ્રી યરાયર પાળતા હતા.

યોગીને ભોજનની વાત કરી; તેમ ગૃહસ્થે ધણાં કપડાં, ધણા જોડા, ધણા ઉપભોગના પદાર્થો, ભવે જૂલાં પાડનારાં છે; એમ સમજી, જરૂર જેટલાંજ કપડાં વિગેરે સાંપડ્યાં.

ત્રીના સંગનું પરિણામ બચાંકર હોવાથી દત્ત ગુરૂ ફરી તે સંબંધી કહે છે. આ સ્પર્શના દોષની કથા છે—

પદાપિ યુવર્તી મિષ્ટુર્-ન સ્પૃશેદારવીમપિ ॥

સ્પૃશન્ કરીવ બદ્ધ્યેત, કરિણ્યા ંગસંગતઃ ॥ ૧૩ ॥

નાધિગચ્છેત્ સ્થિયં પ્રાપ્તઃ, કર્હિચિન્મૃત્યુમાત્મનઃ ॥

બલાધિકૈઃ સ હન્યેત, ગજૈરન્યૈર્ગંજો યથા ॥ ૧૪ ॥

૧૩-૧૪ પદ્યછંદઃ—મિષ્ટુ-યોગીએ. યુવર્તી પદા અપિ ન સ્પૃશેત્-ત્રીને પગથી પણ સ્પર્શ કરવો નહીં. દાર્દરી અપિ-ત્રી તો શું પણ લાકડાની પુતળાનો પણ સ્પર્શ

અર્થ—હવે સ્પર્શસુખમાં રહેલાં દુઃખની વાત કરે છે—યોગીએ પગથી પથ્થુ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવો નહીં. સ્ત્રી તો શું; પથ્થુ પુતળીનો પથ્થુ પગથી સ્પર્શ કરવો નહીં. કહિ કરે; તો હાથણીના સ્પર્શથી, જેમ હાથી બંધાઈ જાય છે; તેમ સ્ત્રીના સ્પર્શથી, પુરૂષ બંધાઈ જાય છે. (૧૩) સ્ત્રી કે જે પોતાના મૃત્યુરૂપ છે; તેની પાસે વિચક્ષણુ યોગીએ, કહિ જવું નહીં. એટલે યોગીએ સ્ત્રીનો સંગ કહિ કરવો નહીં; અને કરે; તો હાથણીનો સંગ કરતાં, ખીજા બળવાન હાથીઓથી, સંગ કરનાર હાથી, જેમ માર્યો જાય છે; તેમ કામની પાછળ ઉભેલા—ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા, દ્રેષ આદિ અનેક શત્રુઓથી, યોગી માર્યો જાય છે. (૧૪)

૧૩-૧૪ વિવેચન—

જે સુખી થવા ઇચ્છતા હોય; તેણે સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવો નહીં. સ્ત્રીઓના સ્પર્શમાં કેટલું ઝેર છે; તે પરસ્ત્રીને શેકહેડ કરનારા, અનેક ડાહ્યા પુરૂષો, અને પર પુરૂષને શેકહેડ કરનારી, અનેક ડાહી ડાહી સ્ત્રીઓ, સમજતી નથી. દેવમંદિરામાં એક ખીજાને ધસાઈને દર્શન કરનારાં, કેટલાંએક બહેન ભાઈઓ, પથ્થુ આ ઝેરને સમજતાં નથી. બહારથી જોનારા કેટલાંએક અન્ય ધર્મીઓ કહે છે કે, ‘અરર! તમારા ધર્મમાં આવી અણુસમજ ?’ તોપણ કેટલાકએક ધર્મધેલાં, સ્પર્શના ઝેરને સમજતાં નથી. ઉલટાં સાચું કહેનારને માંડા મળે છે. જાણે ભેદભાવ તજીને, પોતે બ્રહ્મરૂપ અન્યા ન હોય; એવો ડોળ કરે છે. સુધેલાઓની સભાઓમાં પથ્થુ, સ્ત્રીઓ, પુરૂષો વચ્ચે પીલાય; પથ્થુ ડાહ્યા દેખાતા પુરૂષો, સ્ત્રીના સ્પર્શના ઝેરને સમજતા નથી. પશ્ચિમમાંથી શેકહેડ વિગેરે સુધારો લાવીને, સુધારાની ઘેલછામાં પડેલાં સ્ત્રી પુરૂષો, સ્ત્રી પુરૂષોને શેળભેળ કરે છે: પથ્થુ પશ્ચિમના લોકો રેલ્વેટ્રેનોમાં—અસોમાં—નાટકોમાં અને એવા ખીજા મેળાવડાઓમાં, સ્ત્રી પ્રત્યે કેટલા માનથી—કેટલા વિવેકથી—વર્તે છે; તે તેમને આવડતું નથી. આપણી ટ્રેનમાં અગર અસોમાં, બીડને લાંધે, સ્ત્રી બાર કલાક ઉભી રહે; અને બાવન બ્રાહ્મ મેદા મેદા જોયા કરે. જરા પથ્થુ જગ્યા કરી આપે નહીં. પશ્ચિમની ટ્રેનોમાં અગર અસોમાં, ગમે તે સ્ત્રી હોય; પથ્થુ તેને મેસાડીને, પછી જગ્યા હોય; તો પુરૂષ મેસે.

દત્તગુરુએ સ્ત્રીના સ્પર્શની બાબતમાં, હાથીને ગુરૂ કર્યો.

વસંતતિ○

દૃષ્ટ્વૈવ કાકુલકૃતાં કરિણીં કરોઽન્નઃ, સ્વચ્છંદકાનનચરઃ સ્મરનદ્વયોઃ ।

સ્પૃહ્ણાય તામવટસંપતિતો નિવહ્નો, જાયેત મિથૂરવલ્લા સ્પૃગલં દિ તદ્વત ॥

કરવો નહીં. યદિ સ્પૃહાન્—કહિ કરે તો. કરિણ્યાઃ અંગસંગતઃ—હાથણીના અંગસંગથી. કરી હથ—હાથી જેમ બંધાઈ જાય છે—તેમ. સઃ સદ્યસતે—તે બંધાઈ જાય છે. પદ્મઞ્છેદઃ—પ્રાક્ષઃ—વિચક્ષણુ યોગીએ. આત્મનઃ મૃત્યું હથ સ્થિત્યં—પોતાના મૃત્યુરૂપ સ્થિતિ—સ્ત્રી પાસે. કહિંચિત્—કહિ પથ્થુ ન અધિગચ્છેત્—જવું નહીં. સ્ત્રીમાં રાગ કરવો નહીં. અન્યૈઃ વલ્લાધિકૈઃ ગજૈઃ—ખીજા બળવાન હાથીઓથી. સઃ ગજઃ યથા હન્યતે—તે હાથી જેમ હણાય છે તેમ.

ભાવાર્થ—જેના બળ આગળ મનુષ્યનું બળ ગણ્યત્રીમાં નથી; વળી જે સાઠ વરસનું આયુષ્ય ભોગવે; એવો હાથી વિષયાસક્ત હોવાથી, મનુષ્યને હાથે બંધાય છે. મનુષ્ય તેના મનુષ્ય તેના માથા ઉપર બેસીને, તેને અંકુશ મારે છે; તે તે હાથી સહન કરે છે. વળી માવતનો બેસાડ્યો તે બેસે; અને માવતનો ઉઠાડ્યો તે ઉઠે. આ તમામ પરાધીનતા, હાથણીના સ્પર્શની લાલચમાં આવી પડી. કામી રાગ અથવા કામી ધનવાન પણ્ય, સ્ત્રીનાં કડવાં વેણુ સાંભળ્યાં કરે. જે સંસારને તરી જવા તૈયાર થયા હોય; તે સાધુ સન્યાસી, સ્ત્રીને દૂરથી જોઈને નયન નીચાં કરે છે. સ્ત્રીઓ સાથે વાત પણ્ય કરતા નથી. લાકડાની પુતળી અગર કાગળ ઉપર ચીત્રેલી સ્ત્રી, અગર સ્વપ્નામાં દેખેલી સ્ત્રી પણ્ય, તેમને ભયંકર લાગે છે. સાધુ સન્યાસીઓના મદમાં, અને બાવા સાધુઓના મંદિરામાં, અગર તેમના રસોડામાં, સ્ત્રીનો પગરવ પણ્ય, ભયંકર છે. અણુસમણ બાળક ‘થી-થી’ કહીને, થીને ચુંથે; પણ્ય આતો સમણ બાળકોના આપ જેવડા-કથાવાર્તા કરીને અનેકને બોધ આપનારા સાધુ સન્યાસીઓ ‘થી-થી’ કહીને, થીને ચુંથે છે. આ દોષ ધમ્મ ઘેરાએલા સાધુ સન્યાસીઓ સમજી શકતા નથી; અને સમજી શકવાના નથી. સમાજે આ દોષ મટાડવા, સખત પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. અગ્નિની બાવાઓ જ્યાં ત્યાં ગૃહસ્થીઓના ઘરમાં ઉતારા કરે છે; અને અગ્નિની ગૃહસ્થી, તેના પરિણામનો લગીર પણ્ય, વિચાર કરી શકતા નથી. શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધે, સ્વપ્નામાં ઓખાને જોઈ. સ્વપ્નાની સ્ત્રીમાં થયેલા મોહ, અનિરુદ્ધને બાણ્યસુરને ઘેર બાંધ્યો. શિવ વિષ્ણુનું યુદ્ધ થયું વિગેરે. ‘સ્ત્રીમાં ન લોભાય; તે પુરુષ; તે પતિ-તે મરદ; અને સ્ત્રીમાં લોભાય; સ્ત્રીનો નચાવ્યો નાચે-તે બાથલો;’ એમ ધરમાં ડાસીઓ પણ્ય, દીકરાઓને કહે છે.

કદિ હાથી હાથણીઓની વચ્ચે રહીને, ધણું સુખ ભોગવે; પણ્ય બીજા હાથીઓ તેનો દ્રેષ કરી, તેની સાથે લડે; અને મારી પણ્ય નાંખે. પોળમાં એક ડાઘીઓ કુતરો, બે ત્રણ કુતરીઓ વચ્ચે, ઉભો રહીને, ગેલ કરતો હોય; ત્યાં બીજો બળવાન ડાઘીઓ આવી પહોંચે; તો પેલાને લોહીલુહાણ્ય કરી નાંખે; અને કુતરીઓનો ધણી થઈ પડે. માણસોમાં પણ્ય મર્યાદા અને રાજના કાયદા મળ્યું હોય; ત્યાં સુધીજ સ્ત્રી, પુરુષના કબજામાં રહે. મર્યાદા તૂટે; અથવા રાજના કાયદા દીલા પડે; તો એક સ્ત્રી બેપાંચ દસ ધણીના કબજામાં, કચરાતી કચરાતી મરી જાય. બેપાંચ દસ ધણી પણ્ય, વિષયાસક્તિને લીધે; તે સ્ત્રીમાટે, એકબીજા સાથે મરણ્ય સુધી લડે; અને ખુવાર ખુવાર થમ્મ જાય.

દર્શાત—મુંબઈના મનહરપુરામાં, સૌભાગ્યસુંદરી અને તેનો પતિ (અમનલાલ) આનંદથી રહેતાં હતાં. ધરના આગલા ભાગમાં દાણાની દુકાન હતી. ધરમાં વૃદ્ધ માબાપ પણ્ય હતાં. ધણીધણીયાણીને હેત ધણું હતું. એક ફાંકડો બેયો, અનાજ લેવા ત્યાં આવતો હતો. તેણે સૌભાગ્યસુંદરીને જોઈ, ધીમે ધીમે ફંદ પાથર્યો. સૌભાગ્યસુંદરી ફંદમાં ફસાણી. જોતજોતામાં તે ગુમ થઈ. અમનલાલને સૌભાગ્યમાં ધણો વિશ્વાસ હતો, તેથી તેનો વાંક તેને જરાએ જણાયો નહીં. ગુમ થયાને બે ત્રણ દિવસ થતાં, પોલીસમાં ફર્યાદ કરી. એક, બે ને ત્રણ માસ થયા. ક્યાંઈ પતો લાગ્યો નહીં. છઠ્ઠે માસે બબર મળ્યા કે—સૌભાગ્યસુંદરી યુગાન્ડામાં છે. અમનલાલ ત્યાં પહોંચ્યા. તેણીને મુંબઈ આવવા ધણી સમજાવી; પણ્ય તે ઉલટી લડવા લાગી. અંતે થાકીને, તેણીનો કબજો લેવા કોર્ટને અરજ કરી.

જજ—સૌભાગ્યસુંદરીને-શામાટે તું મુંબપથી નાહી ?

સૌ—બસ ! મને ત્યાં ન ગમ્યું.

જજ—કેમ ?

સૌ—આ (ચમનલાલ) વર મને ગમતો નહોતો.

જજ—ચમનલાલને-તમારે બાપને કાંઈ પુછવું છે ?

ચમનલાલ—સૌભાગ્યસુંદરીને-તું આમ કેમ બોલે છે. તું મને ધણી વ્હાલી હતી; અને હું તને ધણી વ્હાલો હતો. આપણુ બેઉ નાટક સીનેમામાં આનંદથી ફરતાં હતાં. માટે વિચારીને બોલ.

સૌભાગ્ય—વિચારીનેજ બોલું છઉં. કોર્ટમાં જુદું ન બોલાય. જે હૃદયમાં હોય; તેજ કહેવાય. સમજ્યા ?

ચમનલાલ—એટલે ?

સૌ—એટલે શું ? તમે મને ગમતા નથી. તમારી સાથે રહેવા હું ખુશી નથી.

ચમનલાલ—તારો કબજો લેવા, કોર્ટને મારી ચ્ચરજ છે.

સૌ—કબજો જડ પદાર્થનો હોય. હું જડ નથી. મને ફાવે ત્યાં હું રહું; તમને ફાવે; ત્યાં તમે રહો.

ચમનલાલ—બસ ! એમજ ? બણેલી ગણેલીને, નવા નવા ભાષડા કરવામાં બાદ નથી ?

સૌ—ના નથી. અબણુ રે'છપે'છ ગુજરાત હોય; તો તમે જેમ કહો; તેમ તે કરે. આ એમ નથી.

જજ—બેઉને-કેમ વાતચીત કરી રહ્યાં ?

ચમનલાલ—હાજી ! હવે આપ કરો; તે ખરૂં.

જજ—હવે મારે કરવાનું શું બાકી રહ્યું ? તમારો ન્યાય તમેજ તોળ્યો; અને મેં સાંભળ્યો. હજી ન સમજ્યા હોં; તો સાંજળો. દંપતી એટલે એકબીજાને અતુકુળ. એક-બીજાનું ખમી ખાય. એક બીજાના દોષ ન જુએ. જ્યાં એકને બીજું ગમતુંજ નથી; ત્યાં તેમને એકત્ર થવા, કોર્ટ કેમ આગ્રા કરી શકે ! હવે શીશળ એતી કોષ વરતુ રહીજ નથી. નાટક સીનામામાં તમે આ સ્ત્રીને બહુ ફેરવી. પરિણામે મર્યાદા તુટી ગઇ છે. સાગર મર્યાદા મૂકે; ત્યારે પ્રલયકાળ આવે; સ્ત્રી મર્યાદા મૂકે; ત્યારે જીવતી સ્ત્રીએ, ધર ભાંગે. આમન્યા તુટ્યા પછી, બીજાં બંધનો કામનાં નથી.

ચમનલાલ—પણ આ સ્ત્રી ધણી આગ્રાંકીત અને ધણી પ્રેમી હતી. તેમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

જજ—અરે ! ગાંડા ભાઈ ! આગ્રાંકીત અને પ્રેમી હતી; તે-તે દિવસે હતી. અત્યારે તો નથીને ? આપણે અત્યારની વાત છે. અમારે અત્યાર માટે ફેંસલો આપવાનો છે. તમે કાં બુદ્ધો ?-ભર્તૃહરિ બાણલાખ માળવાનો ધણી; પણ પર્ગિયાને તે ન ગમ્યો. આ સૌભાગ્યસુંદરી તો, તમને તરછોડે છે; અને પર્ગિયા તો, કહેતી હતી કે-'રહો તો રાગજી રસોષ કરે; જમતા જાઓ જોગીરાજી.' પણ ના તે ના. કારણકે સંસારની મીઠાશ ગઇ. કુધમાં ઝેર પડ્યું-ખાતાં ખોડું થાય.

દોહરો—વિલા વનિતા વેલડી, ને રાગની રીત;

કામ "કુદામ જુએ નહીં, જે બંધાણી પ્રીત.

વિગેરે-વિગેરે—આ સાંભળી ચમન મુંઝામુંઝામું મરી ગયો. સંસાર ખારો દવ જેવો થઇ ગયો.

લાડુ જમાવ્યો; પણ અછરણુ થાય; ત્યાં સુધી ન જમાય. સ્ત્રીના પતિ થવાય; પણ સ્ત્રીમાં બહુ આસક્ત ન થવાય. જેમ અછરણુ વાળો પીડાય; તેમ આસક્ત પણ પીડાય. તેથી એ આગળ-સંતમહાત્માઓ. એટલે પ્રાન્ન પુરૂષો. ગીતા અ. ૨ બીજાના છેવટમાં—જેમને પ્રજા પ્રગટી છે—જેમને પોતાના કલ્યાણની ધગશ થઇ આવી છે; એવા પુરૂષોએ તો, કહિંચિત્—કદિ પણ આત્મનઃ મૃત્યુંં દૈવ ચિયં—પોતાના મૃત્યુરૂપ સ્ત્રીપાસે, ન અચિ-ગચ્છેત્—જવું નહીં. શાસ્ત્રોએ દીવા ધર્મો; પણ આંધળાને તે નકામા છે.

સ્ત્રીને મૃત્યુરૂપ કીધી; તેથી સ્ત્રીએ જરા પણ ખીજાવું નહીં. કારણકે—પ્રભુએ સ્ત્રીમાં એવો મોહ મુકી દીધો છે—કે ત્યાં, બલબલા ડાહ્યા, ઠોકર ખાઇ જાય. વિષયસુખ સ્ત્રીપુરૂષ બેઉ માટે નિષ્ઠ છે. કામી પુરૂષો વિષયસુખ માટેજ, સ્ત્રીના ગુલામ થાય છે. સર્પની દાઢીમાં ઝેર હોય; ત્યાં સુધીજ તે બચકર છે. વિષયસુખ નિત્ય નથી. ગમે એવાં બળવાન સ્ત્રી પુરૂષ પણ, દસ પંદર કે પચીસ વરસે, એકબીજાને પી-પીઇને ધરાઇ જાય છે; એકબીજાથી કંટાળી જાય છે. રસ વિનાનાં ગોટલાં છોતરાં જેવાં વૃદ્ધ બની જાય છે. જેને માટે બળ પછાડવાનું હોય છે; તે રહી જાય છે. માનવદેહના ધ્યેયથી, આડી અવળી નજર ન કરવા, પ્રાણને આ ઉપદેશ છે. હાથીનું દષ્ટાંત આપીને, હાથીને ઉપદેશ કરવા, આ શ્લોકો નથી. મોંઘા માનવીઓનાં ધ્યેયથી ખસી ગએલા ચિત્તને, ઠેકાણે લાવવા, આ ઉપદેશ છે. કામી પુરૂષના હાથ, સ્ત્રીના સ્તનના સ્પર્શ માટે મરી પડે. આ હાથ તેટલીજ ખંતથી, સંતોના ચરણ ચાંપવામાં કામ આવે; તો સ્પર્શનું સુખ, તે પુરૂષને મોક્ષનું દાર ઊઘાડી આપે. [આ વાત પુરૂષો માટે છે. સ્ત્રીઓને પોતાના પતિ સિવાય, કોઇના ચરણ ચાંપવાની આરા નથી. સ્ત્રી એવી છૂટ લે; તો અમૃત ઝેર બની જાય; અને સંત નરકે જાય.]

મધમાખીના દષ્ટાંતમાં હજી કાંઇ કહેવું રહી ગયું છે; તે પુરૂં કરવા, ગૃહસ્થ એલે છે કે—

ન દેયં નોપભોગ્યં ચ, લુબ્ધૈર્યદુઃસ્વસંચિતમ્ ॥

શુક્રે તદપિ તદ્વાન્યો, મધુહેવાર્થવિન્મધુ ॥ ૧૫ ॥

સુદુઃસ્વોપાર્જિતૈર્વિતૈ-રાશાસાનાં ગૃહાશિષઃ ॥

મધુહેવાગ્રતો શુક્રં, યતિર્વૈ ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ પદ્મછંદ—અર્થચિત્ મધુહા—મધ ક્યાં છે જાણનારો અને મધને હાંટનારો. યથા મધુ મુંક્તે—જેમ મધને ભોગવે છે. તથા—તે પ્રમાણે. લુબ્ધૈઃ યત્ દુઃસ્વસંચિતમ્—લોભીયાઓથી માંડમાંડ એકદું કરાએલું ને ધન. ન દેયં ન ઉપભોગ્યં—કાઇને અપાવું નહીં; તેમ પોતે ભોગવ્યું પણ નહીં એવું. તત્ અન્યઃ મુંક્તે—તેને ખીજે કોઇ ભોગવે છે. તત્ ચ અપિ (અન્યઃ)—તેને વળી ત્રીજે કોઇ ભોગવે છે.

૧૬ પદ્મછંદ—મધુહા દૈવ અગ્રતઃ મુંક્તે—હજી માખીઓ ખાય તે પહેલાં મધને હાંટનારો પારાધી, તેને હાંટીને ખાય છે. તથા—તે પ્રમાણે. સુતરાં દુઃસ્વેન ઉપાર્જિતાનિ તૈઃ—ઇતિ વિતૈઃ—ધણી સંકટથી મેળવેલા ધનથી પ્રાપ્ત કરાતા. ગૃહસ્થ આશિષઃ ગૃહા-શિષઃ—ધરના ખાનપાનાદિને. આશાસાનાં ગૃહમેધિનાં—ખાસ ઇચ્છતા ઘરસ્થોના પહેલાં. યતિઃ વૈ અગ્રતઃ મુંક્તે—યોગી પહેલાં જામે છે,

અર્થ—માખીઓએ ઘણા કષ્ટથી એકઠું કેરેલું મધ, ન પોતે ખાધું; ન કોઈને ખાવા દીધું. તે મધને પરાધી શોધી કાઢીને, ભોગવે છે; તેમ લોભી-ઓએ માંડમાંડ એકઠું કરેલું ધન, કે જે તેણે પોતે કદિ ન ભોગવ્યું; અને બીજા કોઈને આપ્યું પણ નહીં; તે ધનને બીજા કોઈ ખરાખર ધ્યાન રાખીને હુંટી લે છે. એટલે—ભોગવે છે. વળી બીજા પાસેથી ત્રીજા હુંટી લે છે; અને ત્રીજા પાસેથી ચોથા હુંટી લે છે. [૧૫] ઘણી મહેનત કરીને એકઠા કરેલા મધને, માખીઓ ભોગવે; તે પહેલાં; પારાધી થોડી મહેનતે ભોગવે છે; તેમ ઘણી મહેનત કરીને તૈયાર કરેલાં ઘરનાં નાના પ્રકારનાં અન્નાદિ પદાર્થોને, ચોગી વગરમહેનતે પ્રથમ જમે છે. એટલે ચોગીને ઉદ્ધમ વિના ભોગ મળે છે. [૧૬]

૧૫-૧૬ વિવેચન—

૫૬.

માખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધું ન ખાવા દીધું.

હુંટનારે હુંટી લીધું રે—પામર પ્રાણીં

સમજે તો સમજવું તુંને !

જગે તો જગાડું તુંને—રે પામર પ્રાણીં

હજી હાથમાં છે બાજી, કરીલે પ્રભુને રાજી;

તારી મુડી થાશે તાજી—રે પામર પ્રાણીં

શરીરથી જીવ નીકળે, બાજી બધી હારી જશે;

પછીથી પસ્તાવો થાશે—રે પામર પ્રાણીં

ડાહ્યા ડાહ્યા સંતમહાત્માઓ, પંડિતો-પુરાણીઓ, વકીલો, ડોક્ટરો, અને બીજા ઘણા હુથીયાર-પાવરધા-જીવો, સૌએ પંચાણુ ટકા, મધમાખીના દીકરા છે; મધમાખી જેવાજ છે. લક્ષ્મીનો ત્યાગ ભોગ કરી શકતા નથી. ત્યાગ ભોગ વિનાની લક્ષ્મી, નકામી છે.

સંસારની માયા ખોટી; ધન કોઈની સાથે ગયું નથી; અને જવાનું પણ નથી; પણ તેની બાથ એવી મજબૂત—એવી ભયંકર છે કે— ધન હોય; છતાં—ખવાય નહીં; તેમ જોઈએ ત્યાં વપરાય નહીં. તેની મુવા પછી કાગડા ઉભણી થાય.

દૃષ્ટાંત—વેશ્યા પાસે પૈસા વધી પડ્યો. ‘વાપડું તો ઠીક—વાપડું તો ઠીક !’ એમ વિચાર કરતાં, વેશ્યા ત્રહ્મ થઈ. અનેક સંતા, મંદિરાવાળા અને ધર્મોદાની સંસ્થાઓવાળા વેશ્યાને મળ્યા. બ્રાહ્મણો અને ફકીરો પણ મળ્યા. સૌએ પોતાનો મહીમા ગાયો; અને બીજાને નિંદા. વેશ્યા વિચારમાં પડી. ‘ત્યારે સાચું શું !’ એમ પોતે પોતાને પૂછવા લાગી. ‘અહો ! આ દોલતનો નિકાલ નહીં કરું; ત્યાં સુધી મારી વાસનાનો નિકાલ નહીં થાય. હે હરિ ! આપ કહો; તેમ કરું !’ આ માગણી વારંવાર થવા લાગી. ટકોરખાનું ચાલુજ રહે; તો બહેરા હોય; તે પણ કોઈક દિવસ સાંભળી જાય; ત્યારે આ તો—‘આસપાસ આકાશમાં; વિશ્વપતિનો વાસ !’ માત્ર દિનતાનીજ રાહ જુએ ! વેશ્યાના આતુરતા વાળા—દીનતા વાળા—પોકાર સાંભળી, તેણીને પ્રેરણા થઈ કે—‘શ્રીરંગજી ઠાકોર માટે મુગટ કરાવીને ધરું, તો ઠીક !’ પ્રેરણા પ્રમાણે કૌમતી મુગટ તૈયાર કરાવ્યો. સારા દિવસે મુગટ લઈને, પ્રભુના મંદિરમાં તે આવી. મુખીયાજીને વાત કરી. મુખીઆજીએ હા પાડી. શ્રીઠાકોરના

પિતરના દાર પાસે આવતાં, વેશ્યા રજસ્વળા થઈ. વેશ્યાએ પોતાના દુઃખની વાત મુખી-
જીને કરી. મુખીઆજીએ બાંધને અટકાવી. આ વાત પ્રભુને ગમી નહીં. કારણ કે બાંધને
મ, તોળ્યા તોળાય નહીં; એટલે બધો હતો. શ્રીરંગજી ઠાકારનું માથું, વેશ્યા ઉભી હતી;
સં સુધી લાંચું થયું. મુખીઆજી વિગેરે, પતીત પાવનની કૃપા જોઈ, જય જયકાર કર્યા
||ગ્યા; અને વેશ્યાએ પ્રભુના મુસ્તક ઉપર મુગટ પહેરાવ્યો. દયારામભાઈએ ગાયું છે કે—

કાંધ નથી જોતા કૃષ્ણ !, કૃપા જ્યાં કરોછોરે.

કૃપા જ્યાં કરોછો બહાલા !, કૃપા જ્યાં કરોછોરે—કાંધ નથી જોતાં

અરધે દારે ગુણીકાને વૈકુંઠ પમાડીરે, સંત બીજા,

પડ્યા રહ્યા; જપતા રામ દહાડીએ—કાંઈ નથીં

વિગેરે—વિગેરે—

ઉભરે દાળ પાકે, ઉભરે ચા પાકે; તેમ ઉભરે સંત અને સંતોના ધણી પાકે.

દ્રવ્ય ક્યાં વાપરે ? એવી મુંઝવણમાં ને મુંઝવણમાં મરી જવું નહીં; પણ શ્રીહરિને
નતાપૂર્વક પોકાર કરવો, તે પ્રેરણા કરશે.

તત્ત્વ અન્યઃ મુંક્તે, તત્ત્વ ચ અન્યઃ સુચવે છે કે—કેટલીએક લક્ષ્મી એવા પ્રકારની હોય
કે કે—તેને કોઇ વાપરીજ ન શકે. તેના માલીક બદલાય. માલીકો તેમાં માત્ર મોહ કરતા
રતા મરી થાય; પણ તેને બોગવી શકે નહીં—વાપરી શકે નહીં. લક્ષ્મી વાપરી નહીં;
||પણ તેના સંગ, તેને વાસનામાં બાંધે. બીજે જન્મે સર્પ, અગર ધરનું બારણું સાચવવા—
કુતરો થઇને; તે ત્યાં આવે.

જીનો અને લક્ષ્મીનો સદુપયોગ થાય; તો સંસાર સાગર તરવામાં, તે બહુ મદદગાર
થાય. દુરપયોગ થાય; તો માલીકને નરકની પેલીપાર પહોંચાડી દે—આકાશથી પાતાળે
પહોંચાડી દે. આશ્વત્થમાં જેમ સંતો સલાહકાર હોય; તો આશ્વત્થ, કાંઇક કોમળ લાગે; તેમ
સંપત્તિના સમયમાં પણ, સંતોની સલાહ હોય; તો સંપત્તિનો મદ આજો થાય; અને
સંપત્તિનો સદુપયોગ થાય. કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય. શ્રીહરિ સામા તેડવા આવે,

હમેશાં ગાય, કુતરે, અતીથિ વિગેરેને અન્ન આપવાનો ધર્મ છે. પુનમ, અમાસ, એકા-
શી, દાદશી તથા એવા પરમે, વિશેષ દાન કરવાની આચાર છે. જે વિરડો ઉલેચાતો
રહે; તેમાં પાણી, નવું નવું આવે; અને તે વીરડો એખ્ખો રહે. તેમ જે દાન કરતો રહે;
એટલે જે પુણ્ય વાવતા રહે; તેને ધેર પુણ્ય ઉગતાંજ રહે. નવું નવું ધન આવતુંજ રહે.
ન ઉલેચવાનો એકાદ કાયદો સાંભળો—

યતિઃ જ્ઞાત્રવારી ચ, પક્ષાન્નસ્વામિનાભુમૌ ।

તથોરજ્ઞમદત્વા તુ, મુકરવા ચાંદ્રાવર્ણ ચરેત્ ॥

અર્થ—સાધુ સન્યાસી તથા બ્રહ્મચારીને ગૃહસ્થે પકવેલું અન્ન આપવું જોઇએ. તે
આખા વિના ગૃહસ્થ જન્મે; તો તેણે પોતાના પાપના નિવારણ માટે, ચાંદ્રાવર્ણ વ્રત
કરવું જોઇએ.

માખીઓએ મેળવેલું મધ, માખીઓના પહેલાં, પારાધી ખાય છે; તેથી માખીઓ
અહોસ કરે છે; અને ગૃહસ્થોના ધરનું અન્ન, ગૃહસ્થો જન્મે; તે પહેલાં સાધુસંતોને અપાય;
તો ગૃહસ્થોનું કલ્યાણ થાય છે.

આ ઉપરાંત લગ્ન અને મરણના પ્રસંગ. ત્યારે પણ ધન ઉલ્લેખાય. આવે આવે ટાણે પણ, જે ન વાપરી શકે; તે મધમાખીના દિકરા. આવા મધમાખીના દિકરા ધણા છે. ધન હોય ત્યારે વાપરે નહીં; અને ધન જાય; ત્યારે હાથ ધસે. મોટા તખત ઉપર બેઠા; અને છાપન કરોડ કેશ, તીજીરીમાં મુકીને, રમશાને સુતા; તેને કાણે માન આપ્યું? દીકરા પણ મરનારને મુંઝી કહે છે. એ પાંચ ટ્રસ્ટી થયા હોય; તેા તેઓ તેના કારજમાં ખાળં ખાય; અને જોળખીતાઓને ખવરાવે; પણ એમ કહેતા જાય-કે-‘આ મુંઝીનું છે ભાઈ! બહુ જમશેા નહીં.’ યાદ રાખવું કે-રાગના મહેલમાં, જેમ ગોખે ગોખે હીરા જડયા હોય; તેમ માનવજીવનમાં, પ્રસંગે પ્રસંગે ધન વાપરવાનો મહીમા બતાવ્યો છે. હવે એક ખાસ વાત-એ કે-જે કાંઈ કરે; તે પૂર્ણ ભાવથી કરજે. નાંખી દેવા જેવું કરશેા નહીં.

શુદ્ધતે હરણને કેવી રીતે શુદ્ધ કર્યો; તે કથા હવે કહે છે. આ કાનના દોષની કથા છે—

ગ્રામ્યગીતં ન શૃણુયાદ્-યતિર્વૈનચરઃ ક્વચિત્ ॥

શિક્ષેત હરિણાદ્વદ્ધાન્-મૃગયોર્ગીતમોહિતાત્ ॥ ૧૭ ॥

નૃત્યવાદિત્રગીતાનિ, જુષન્ ગ્રામ્યાણિ યોષિતામ્ ॥

આસાં ક્રીડનકો વશ્ય, ઋણ્યશૃંગ્લો મૃગીસુતઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—હરણ જેમ પારધીના ગાયનથી મોહ પામીને, બંધાઈ જાય છે; તેમ વનમાં ફરનાર સન્યાસીએ પણ, વિષયવાળું ગીત કદિ સાંભળવું નહીં. [૧૭] શ્રીયોના-વેશ્યાઓનાં-વિષયવાળાં નાચ, વાજાં અને ગાયન સાંભળીને, મૃગીના પુત્ર ઋણ્યશૃંગ મુનિ, આ શ્રીઓનાં હાથમાં, રમકડા જેવા આધીન બની ગયા હતા. [૧૮]

૧૭-૧૮ નિવેચન—

મુંદરીઓને દેખીને દેવના દીકરા જૂલા પડયા, તેા અત્યારે ખાનદાન દેખાતા, અંતરે અંધારાવાળા પુરૂષે કાણ માત્ર! શ્રીના કટાક્ષ પાસે કાલેજનું ઉંચું શિક્ષણ આપડું, ઉણું ઉણું રહે.

સ્વતંત્રપણે વનમાં ફરનારો મૃગ, સંગીતમાં લલચાઇને, પ્રાણ ખુવે છે. તેમ સ્વતંત્રપણે વિચારનારો યોગી, નાચ, વાજાં, ગાયન વિગેરેના રૂંદમાં પડે; તેા બ્રહ્મ થાય. દૃષ્ટાંતમાં ઋણ્યશૃંગ. અત્યારે નાટક, સીનોમા, વેશ્યાઓના નાચ-જલસા, ભયંકર ઝેર ફેલાવી રહ્યા છે. શ્રીઓ છૂટે દીલે ગરબા ગાતી હોય; ત્યાં પુરૂષોના પગરવ, પાપમાં ગ્રેરે એવેા

૧૭ પદ્મ-છંદ—મૃગયુઃ-શિકારી. મૃગયોઃ-શિકારીના. ગીતમોહિતાત્ વદ્ધાત્ હરિણાત્-ગાયનથી મોહ પામીને બંધાઈ ગયેલાં હરિણ પાસેથી. યતિઃ શિક્ષેત-યતિએ શીખવું જોઈએ. વનચરઃ યતિઃ-વનમાં રહેનાર યતિએ. ગ્રામ્યગીતં ન ક્વચિત્ શૃણુયાત્-વિષયવાળું ગીત કદિ સાંભળવું નહીં.

૧૮ પદ્મ-છંદ—યોષિતામ્-શ્રીયોનાં-વેશ્યાઓનાં. ગ્રામ્યાણિ-વિષયવાળાં. નૃત્યવાદિત્રગીતાનિ જુષન્ મૃગીસુતઃ ઋ-નાચ વાજાં અને ગાયન સાંભળનારા ઋણ્યશૃંગ મુનિ આસાં ક્રીડનકઃ-આ શ્રીયોનું રમકડું. વશ્યઃ-વશ. આસીત્-બની ગયા હતા.

છે. મોટી સભાઓમાં પુરૂષોના દેખતાં, સ્ત્રીઓને ગરબા ગવરાય; તો ત્યાં મીઠું ઝેર વેરાય છે; એમ સમજવું. આ ઝેરની કણીઓ, ધણીની આંખમાં પડી, તેમનાં હૃદયને આંચકા મારે છે. કાષ્ઠ કાષ્ઠ કંપનીઓ નરસી મહેતા, તુકારામ વિગેરે ખેલ કરે છે. તેથી ભોળા ભાવિકા લોભાય છે. તેમણે થાક રાખવું કે-તે મીઠું ઝેર છે. સોનાને ખાલે પથ્થુ, ઝેર ન પીવાય. કેટલાએક પંડિતો, આચાર્યો અને મુમુક્ષુઓ, ધનના મદમાં આંધળા થઇને, વૈશ્યાઓના નાચ મજરા અગર નાટકને ઉત્તેજન આપે છે; પણ તેમાં લલચાયા વિના તેઓ રહેતા નથી. વિષયોને અને માનવના ચિત્તને, ધણીજ નીકટનો સંબંધ છે. સૌભરીએ મચ્છનો સંગ જોયો; ત્યાં લલચાયા. એટલે ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષોએ, વિષયનો વિકાસ થાય; એવાં નાટક સીનોમા અથવા નાચમાં અને જલસામાં કદિ જવું નહીં. સંગીતનો શોખ હોય; તો મંદિરામાં શ્રી દાકારજી પાસે કીર્તન થાય છે; ત્યાં જવું. હરદાસની કથાઓ હોય; ત્યાં જવું. ભગવાનના ભક્તોની મંડળી રંગ ઉછાળતી હોય; તો ત્યાં જવું. ગટરદારા આવતું ગંગા-જળ પીવું નહીં. તેમ નાટક સીનોમામાં નાચ વિગેરે દારા ગવાતા ગોવિંદનાં પદ, સાંભળવાં ત્યાં જવું નહીં. આ બાબતમાં આજકાલ ધણી બેદરકારી વધી પડી છે. તેનાં પરિણામ કેવાં આવ્યાં છે. તે આપ સૌ જાણો છો. સુધારાના ફંદમાં, અને વિદ્યાના વિનોદમાં, ખીજ દેશે બલે પાઇમાલ થઇ જાય; પણ જ્યાં ગીતા—

વિષયા વિનિવર્તતે, નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જે રસોડ્યસ્ય, પરં વૃષ્ટા નિવર્તતે ॥૫૯॥

યતતો દ્વાપિ કૌંતેય, પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ॥

દ્વિયાણિ પ્રમાથીનિ, હરંતિ પ્રસન્ન મનઃ ॥૬૦॥

× × × × ×
ધ્યાયતો વિષયાન્ પુન્નઃ, સંગસ્તેષૂપજાયતે ॥

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ, કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

ક્રોધાદ્બભવતિ સંમોહઃ, સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો, બુદ્ધિનાશાત્ પ્રજયતિ ॥૬૩॥ [ગીતા અ. ૨]

ગીતા સાંભળી હોય-ગીતા સમજ્યા હો-ગીતાનો રંગ હૃદયમાં ઉતારવા રાજી હો-તો વિષયો પાસે ચિત્ત કેટલું રાંકડું છે; તે તપાસી જોજો. ગ્યાસલેટને સળગતી દીવાસળીનો સંબંધ કરાવ્યા પછી, એકજ પરિણામ આવે. એક એટલે, આગના ભડકા અને નાશ. પણ જ્યાં ગીતા-ત્યાં આમ ન થયે.

અવધૂતે મત્સ્યને ગુરૂ કર્યો; તે કથા હવે કહે છે. આ જીવ્હાના સ્વાદની નિંદા છે.

જિહ્વાયાતિપ્રમાથિન્યા, જનો રસવિમોહિતઃ ॥

મૃત્યુમૃચ્છત્યસદ્બુદ્ધિર્-મીનસ્તુ બહિર્ઘૈર્યથા ॥૧૯॥

૧૯ પદ્મછંદ—અસદ્બુદ્ધિઃ મીનઃ—ખોટી બુદ્ધિવાળો એટલે ખાવામાં પ્રીતિવાળો મત્સ્ય-માછલું. યથા બહિર્ઘૈઃ-કાંટામાં વિધાઈ મરણ પામે છે-તેમ. અતિશયેન પ્રમથનાતિ ઇતિ અતિપ્રમાથિનો તથા ઇતિ જિહ્વા-ખુબ દુઃખ દેનારી જીભની બાલચથી. રસવિમોહિતઃ જનઃ-રસમાં મોહ પામેલો પુરૂષ. મૃત્યુમૃચ્છતિ-મરણ પામે છે. એટલે-જન-મરણ પામ્યા કરે છે.

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु, निराहारा मनीषिणः ॥

वर्जयित्वा तु रसनं, तभिरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्-विजितान्येन्द्रियः पुमान् ॥

न जयेद्रसनं यावज्-जितं सर्वं जिते रसे ॥ २१ ॥

અર્થ—(ગુરૂદત્ત કહે છે કે હે યદુરાજ ! મારો સોળમો ગુરૂ મન્થ છે. મન્થ પાસેથી હું શીખ્યો તે આપ સાંભળો—) માછલું જેમ જીભનારસની લાલચથી મન્થીમારની દોરીના કાંટાથી વિધાઈ ને મરી જાય છે; તેમ સ્વાદમાં મોહ પામેલો દેહાભિમાની પુરૂષ પણ, બહુજ દુઃખ દેનારી જીભની લાલચથી મરણ પામે છે. [૧૯] વિદ્વાન્ પુરૂષો અહારનો ત્યાગ કરી દેવાથી, બીજી ઇન્દ્રિયોને તુરત જીતી શકે છે—વશ કરી શકે છે; પણ તેઓથી જીભ જીતાતી નથી. કારણકે અહારનો ત્યાગ કરવાથી, જીભની લાલચ ઉભરી વધે છે. [૨૦] બીજી ઇન્દ્રિયોને જેણે જીતી હોય; એવો પુરૂષ, જ્યાં સુધી રસના (જીભ)ને જીતતો નથી; ત્યાંસુધી તે જીતેન્દ્રિય બનતો નથી. રસના જીતાયા પછી જ, સર્વ ઇન્દ્રિયો જીતાએલી સમજવી. એટલા માટે રસની આસક્તિ છોડી દઇને, યોગીએ ઔપધની માફક, અન્ન ખાતું બેઠાં. (૨૧) ૧૯ થી ૨૧ વિવેચન—

મોટા પુરૂષ કહે છે કે—

लोहं बिलोक्य बद्धिं, वरभक्ष्यलिप्तं ।

लुब्धो हि कश्चलमलं, शकुलोऽतिलोलः ॥

प्राक्तं ग्रसनं च निषक्तमना दुरंतमार्ति

प्रयाति मरणं, च तद्ग्रविद्धः ॥

માછલાંને જળમાં ખાવાની ખોટ નથી; પણ મન્થીમારે જળમાં નાંખેલી દોરીને છેડે, કાંટામાં ભરાવેલી લોટની ગોળી ખાવા માછલાએ મન કર્યું. ગોળી ખાવા જતાં કાંટો તાળવે લોકાયો. અસ ! આવી બન્યું. મન્થીમારે દોરી ખેંચી, જળમાં ધરી પહેલાં સ્વચ્છ દે રમતા મન્થને, પકડી લીધો.

[અપૂર્ણ.]

૨૦ પદ્યછેદ—નિરાહારાઃ મનીષિણઃ—અહારને તજી દેનારા વિદ્વાનો. ઇન્દ્રિયાણિ—બીજી ઇન્દ્રિયોને. આશુ જયંતિ—તુરત જીતી લે છે—વશ કરે છે. તુ—પણ રસનં વર્જયિત્વા—ખાવાનું ન ખાવાથી. નિર્ગતં અન્નં યસ્માત્ સઃ, તસ્ય નિરન્નસ્ય—અન્ન ન ખાનારને. તત્-રસન ઇન્દ્રિય—ખાવાની વૃત્તિ. વર્ધતે—વધે છે.

૨૧ પદ્યછેદ—વિજિતાનિ અગ્ન્યાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ—ઈતિ વિજિતાન્યેન્દ્રિયઃ પુમાન્—બીજી ઇન્દ્રિયોને જેણે જીતી છે એવા પુરૂષ. યાવત્ રસનં ન જયેત્—જ્યાં સુધી રસના ઇન્દ્રિય જીતતો નથી. તાવત્-ત્યાંસુધી. જિતેન્દ્રિયઃ ન સ્યાત્—જીતેન્દ્રિય બનતો નથી. રસે જિતે સર્વં જિતં—રસના (જીભ) જીતાયા પછીજ સર્વ ઇન્દ્રિયોને જીતાએલી સમજવી.

નોંધ—જેહો અંક મોટો થવાનું કારણ સખત ગરમી.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદમાં અવધૂતનો બોધ].

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનન બદ્, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ. અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ કું.]

અશાહ—આવણ ૧૯૮૩.

[અંક ૩-૪

‘આતુર છાને ?—જીત્તાસુ છાને ? પરવાવાળા છાને ?—તોજ આમાંથી કાંઈ લઈ શકશો; તોજ આમારો તમારો પ્રયત્ન સફળ થઈ શકશે. આકાશમાં રહેનારને, પાતાળની વાતો નકામી છે. તેમ પાતાળમાં રહેનારને, આકાશની વાતો નકામી છે. આકાશની વાતો સાંભળવા, આકાશમાં આવવુંજ પડે. આપ જ્યાં બેઠા હો; ત્યાં ધડી બે ધડી નિવૃત્ત થઈને, આ અવધૂતામૃતનું પાન કરો. બાપા સાદી સરલ, દૃષ્ટાંત હોલા હોલીનાં, હરણુ—પતંગનાં, મત્સ્ય—હાથીનાં, અને એવાંજ; પણ વિચારે; તેમને કાળજી વળગી પડે એવાં. અધ્યાત્મવાદનો જાણે રસ—અત્તર. સુંઘતાં આવડે; તેમનું મગજ ધમધમી જાય. માનવતાના હિસાબ—સવાલ જવાબ—આ છે. છોકરાની પરીક્ષા વખતે, ‘કેટલા ભમરડા ફેરવ્યા ?’—કેટલું રજવ્યો ? ‘કોની કોની સાથે લડ્યો ?’ અથવા ‘શું શું ખાધું !’ તે પૂછાતું નથી. ‘શું ભણ્યો ?’ એટલુંજ પૂછાવાતું છે. તેમ આપણી પણ એક દહાડે પરીક્ષા છે. તે પરીક્ષામાં ‘તમારે કેટલું ધન હતું ?’ ‘કેટલા દીકરા હતા ?’—‘કેટલા બંગલા અને ચાલીઓ હતી ?’ વિગેરે પ્રશ્નો પૂછાવાના નથી. સમજાય છે ને ?—કે—હજી અધાર અંધારું છે ! દીવા પાસે બેઠા—છતાં, દેખાતું નથી ? દેખાતું હોય; તો યાદ રાખવું કે—‘તમે જગતમાં જઈને, બલાષ્ઠ ભુંડાઈ કેટલી કરી ?’ ‘‘તમે પાપ પુણ્ય કેટલાં કર્યા ?’’ ‘‘તમે તમને ઝોળખ્યા કે નહી ?’’ એટલાજ પ્રશ્નો પૂછાવાના છે. દેવાદારનું નામ, ગડબડ ગોટાવાળું હોય; પણ લેણુદારના ચોપડા, જેમ બરાબર હોય; તેમ તમારા કૃત્ય તમને કદિ યાદ નહોય; ધન વિદ્યાના મદમાં તમે તથ્યાષ્ટ રથા હો—પણ પ્રભુના ચોપડામાં, તમારી બલાષ્ઠ ભુંડાઈનું, જરીએ જરી નામું નીકળશે. માટે સાવધાન થઈ જાઓ; તો વ્હાલાની વાતો કરીએ ! શરીરમાં અન્ન વિના અંધારું; વ્યવહારમાં ધન વિના અંધારું; તેમ શ્રવણમાં સાવધાનતા વિના અંધારું. માટે વ્હાલાં ભાઈઓ અને બહેનો ! સાવધાન થાઓ; તો વ્હાલાની વાતો કરીએ. અમારે ઓરડે આપ પ્રેમથી પધાર્યા છે; તો પ્રેમથી પ્રેમની વાતો સાંભળી લ્યો !

આહક નંબર હવે ચોક્કસ થયો છે. આપના કવર ઉપર તપાસી જુઓ. ફરક પત્ર વ્યવહારમાં, નંબર તથા જેના નામથી માસીક આવતું હોય; તે નામ, સારા અક્ષરથી, ન લખો; તો તમારા પત્રનો નીકાલ જલદીથી ન થાય.

આતુર્ભાસના નિયમો—એકાદશીએ લીધા અને લેવરાવ્યા. આપ સૌએ લીધા હશે; નહીં તો લઇ લેશોજી. નિયમન એજ માનવતા. ચોમાસામાં દેવદર્શન કરતા હશે; મેળાઓમાં ફરતા હશે; કાંઇક પુણ્યદાન પણ કરતા હશે. પણ ‘હું કોણુ?—ક્યાંથી આવ્યો?—ક્યાં જવાનો? અને અહીં માફ કર્તવ્ય શું?’ એટલા ખુલાસા જણવાની ખાસ જરૂર છે. જાણતા હો—તો વારંવાર તેનો વિચાર કરવાની બહુ જરૂર છે. નરી ધૂળ ઉડતી હોય; ત્યાં આંખ સાફ રહેવી મુશ્કેલ છે. તમારા ગામમાં સત્સંગ ન હોય; તો સુપાત્ર સાધુ—ખાદ્યાણુને પ્રેમથી નોતરતા રહો! ચોમાસું જેદા પહેલાં, કયા સાધુને તેડાવવા; તેને વિચાર જેનો કરે છે. આવતા સાધુઓને સત્કાર કરવા, સામે જાય છે. એવા ભાવિકોને ખ્હાને, નાનાં મોટાં તમામ, સત્સંગનો લાભ લે છે. અપાશરા અને દેવમંદિરો, લાંબાં અને પહોળાં હોય; પણ સંતો પધારીને સમાગમ ન કરાવે; તો ત્યાં પારેવાં હગાર કરે—આવાં બાજે. વાવ કુવાનાં નવાણુ કરતાં, આ નવાણુ મોટાં છે; આ પુણ્ય ધણું છે. આપ ધનવાન હો; અગર વિદ્વાન હો; વેદાંતની પેલી મેર પહેંચ્યા હો; તોપણ ભગવાનનાં લાડીલાં—ગરીબ અગર અભણુ—સાથે બેસીને, કયા સાંભળજો. દીનતાને પગથીએ આવ્યા વિના, દીનબહુ રીઝે એવો નથી. વિચાર કરી જોજોજી.

પાછલાં પુસ્તકો—આજ છે; કાલ નથી. વળી સસ્તાં કર્યાં છે. ધન હશે; પણ પછી પુસ્તકો નહીં હોય. વિચાર કરવા રહેશે; તો પસ્તાશોજી, પાછલા અંકો ન હોય તો મંગાવી લ્યો પુસ્તક બંધાવી લ્યો. [ગયા અંકમાં ‘સાઠ વરસે શું કરવું’—તે વાંચ્યું?]

બહાલાંઓને—બહાલાંઓને આ માસીક વંચાવતા રહો. દ્રવ્યની સગવડ હોય અને ભાવિક હોય; તેમને મંગાવી આપો. વી. પી. નહીં. ૨-૩-૦નો મ. ઓ. કરવો. કુપનમાં નામ દાખ લખવું. લવાજમના લોભથી, આપને આમ લખું છઉં; એવો હુદ વિચાર કરશો નહીંજી. અહીં જે જોઇએ તે છે. માત્ર આપણે ત્યાં આજ જ્ઞાનવરો છે. કોઇ જમનાર જુઓ ન રહે! ખપે તેને આ પકવાન, જરૂર જમાડો. ‘થોડામાં ધણું’ શોધનારાઓને અવશ્ય આ આપો. વળી કોઇ સંપ્રદાયને વાંધો ઉઠે; એવી આ વસ્તુ નથી. સૌને પ્રિય છે.

એકાદશ સ્કંધ.

અધ્યાય ૮ મો. (ચાલુ)

[ગયા અંકના ૬૪૨ મા પાનાની આગળ.]

સોળમા ગુર મન્થની કથા, દત્તગુર યદુરાજને સંભળાવે છે. જીવ્હા ઈન્દ્રિયના દોષનું નિષ્પણ થઇ રહ્યું છે.

પાંજરામાં ટાંગેલો રોટલાનો ટુકડો ખાવા, ઉંદર લોભાય. અંદર પેસી રોટલો ખેંચતાં, નીકળવાનું બારણું બંધ થઈ જાય. થોડી વાર પહેલાં સ્વમ્હદે રમતો ઉંદર, ખાવાને લોભે કેદખાનામાં કેદી થાય છે.

ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે-સંસારમાં કામદેવ રૂપી માછીમારે સ્ત્રીરૂપી જળ પાથરી છે—
વસંતતિલકા વ્રત— [શૃંગારશતક]

વિસ્તારિતં મકરકેતનધીષરેણ, સ્ત્રીસંક્ષિતં વહિશમત્ર મવાંચુરાશૌ ।

તેનાચિરાત્ તદ્ધરામિષલોલમર્ત્ય-મત્સ્યાન્ વિકૃષ્ય સ પચત્યનુરાગવહૈ ॥૬૦॥

અર્થ—આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં, કામદેવરૂપી માછીમારે, સ્ત્રી નામના અડિશ સંસાર સાગરમાં નાંખ્યો છે. (અડિશ એટલે માંછલા પકડવાની દોરીને છેડે બાંધેલો, લોહાનો અણીદાર કાંટો. કાંટામાં માંસ ભરાવવું જોઈએ. તો-) સ્ત્રીના અધરોશ રૂપી માંસની ઈચ્છાવાળાં મનુષ્યરૂપી માંછલાં, ચુંબન કરવાને લોકે, સ્ત્રીરૂપી કાંટામાં સપડાઈ જાય છે. આમ સપડાઈ ગયેલાં મનુષ્યરૂપી માંછલાંને, કામદેવરૂપી માછીમાર ખેંચીને, પ્રીતિરૂપી અગ્નિમાં પકવે છે.

જે જે દેવમંદિરોમાં મીઠા મીઠા પ્રસાદ, શ્રી ઠાકોરજીને ધરવામાં આવે; ત્યાં રહેતાં, અને ત્યાં લાગતાં વળગતાં સ્ત્રીપુરુષોએ, બહુજ સાવધાન રહેવું. નહીં તો-જીભને સ્વાદ વધી પડે. અંતર ઉજળું થવાને બદલે, મલીન થઈ જાય. એવા મંદિરોમાં સેવા ભાવે કામ કરનારી બહેનોએ, ખાસ સાવધાન રહેવું. નહીં તો-મચ્છીમાર જેમ સ્વચ્છંદે રમતા મચ્છને લલચાવીને, મારી નાંખે; તેમ સેવાભાવે આવનારી પવિત્ર બહેનોને, કોઈ વિષય લોહુપ મંદિરોવાળા, પ્રસાદની લાલચ આપીને, મારી નાંખે-શિયળ હુંડી લે.

ખીજ વાત-કાંઈ મીઠા પ્રસાદજી, જીભને મીઠા લાગે છે; એમ નથી. જ્યાં જેને છંદ લાગે; ત્યાં તેને મીઠાશ લાગે. અરીણ, ચા, ખીડી, હુકો, ગાંજો, જેમાં જરા પણુ સ્વાદ નથી; પણ તેમાં જેને છંદ લાગ્યો હોય; તે કંગાલ, જ્યાં છંદ સરતો હોય; ત્યાં આંટા ફેરા ખાય. કેટલાએકને ચાનો એક પ્યાલો પાઓ; તો તે ચાનો યુક્તિ, દોડી દોડીને કામ-દાજ કરે. પ્રથમ તો તમે, તમને જોઈ વળો. આવું કાંઈ દ્વપણુ તમારા પોતાના હૃદયમંદિરમાં છે ? હોય તો પૂછો કે-‘આમ કેમ ?’ ‘આમ ક્યાં સુધી ?’ ઉમરાવોની સભામાં બેસે; તેણે ફાટલાં કપડાં પહેરાય નહીં. સત્સંગ મંડળ એટલે ઉમરાવોની સભા ! સત્સંગમંડળમાં બેસનારને, કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યસન ન ધટે. કદિ હોય; તો ધર જેટલુંજ ! ધરની બહાર નહીં. વળી તે જરા તરા. પદાર્થ ન હોય; તોપણુ ચાલે; એવું. દત્તગુરુએ પ્રાણુવાયુને ઉપર ગુરુ ગણ્યો છે; ત્યાં આ વાત કહેવાઈ ગઈ છે; તોપણુ રસનાને-જીભને-અત્યંત દુર્જય જણાવવા માટે, આ સ્થળમાં ફરી વાર વિશેષ ખુલાસો કર્યો છે. ૨૦ મા શ્લોકમ્ ! કહ્યું કે-‘નિરાહારી માણસ, અહારને તજીને, ખીજ ઇંદ્રિયોને તુરત જીતી લે છે. પણ તે રીત બરાબર નથી; કારણકે-તેથી સાઈં સાઈં ખાવાની વ્રત્તિ, વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે.’ આ વાત ગીતામાં ક્યાં છે [-ચાદ છે ?-સંભારો-ગીતા અ. ૨ જે.

વિષયા વિનિવર્તેતે, નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જે રસોડ્યસ્ય, પરં વૃદ્ધા નિવર્તેતે ॥ ૬૧ ॥

અર્થ—નિરાહારી મનુષ્યના વિષયો પાછા હડી જાય છે-શાંત થઈ જાય છે; પણ મૂળ સહિત શાંત થતા નથી. કારણ કે વિષયોમાં રહેલી વાસનાનો સમૂહો નાશ થયો હોતો નથી. એટલે ખાવાપીવાનું પાછું ચાલુ કરે; કે તુરત વિષયો ફાલે છે. એટલે-જેમ સ્વાદીષ્ટ અન્ન ખાવું નહીં; તેમ ઉપવાસ પણ કરવા નહીં. નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોડસ્તિ, ન ચૈકાંત-મનશ્નતઃ । ગીતા અ. ૬-૧૬. શુક્લાહારવિહારસ્ય ॥ ૬-૧૭ વિગેરે દીવા, દેખતા માટે છે.

અત્યાર સુધીમાં એવી વાત થઈ કે-(૧) ભોગ અને ત્યાગ વિનાની લક્ષ્મી, (૨) સ્ત્રીમાં વધી પડેલી આસક્તિ, તથા (૩) રસનાની લોહુપતા, માનવીનું બહુ બગાડી નાંખે છે. બૂખ છીપાવવા ભોજનની ના નથી; તોપણ તે ભોજન—

શાર્દૂલ વિ० [સાધનપંચક-શ્રી શંકરાચાર્ય.]

હ્યુઘ્યાશિષ્ય ચિકિત્સ્યતાં પ્રતિદિનં, ભિક્ષૌવર્ધ મુચ્યતાં ।

સ્વાદ્વ્રજનં ન તુ ચાચ્યતામ્ શિષિવશાત્, પ્રાત્નેન સંતુષ્યતામ્ ॥

અર્થ—બૂખ રૂપી રોગને મટાડવા માટે, ભિક્ષા માંગીને આણેલું પવિત્ર અન્ન, ઔષધના રૂપમાં ખાવું. સ્વાદવાળાં મીઠાં અન્નની, માગણી કદિ કરવી નહીં. ભિક્ષામાં જે કાંઈ મળી આવે; તેથી રાજ રહેવું. સ્વાદીષ્ટ ભોજનની ના છે. ગરીબ લોકો બૂખ છીપાવવા સાદું ભોજન કરે છે. ધનવાનો બૂખ ન હોય; તોપણ સ્વાદની ખાતર જમે છે. કાંઈક વધારે જમાય; એવા હેતુથી, ધનવાનનાં ભોજન, મસાલાદાર-ધમધમાટ વાળાં-હોય છે. આ મસાલા અનેક રોગનાં માતાપિતા છે. ધણાં સમજે છે કે-‘દેશ સુધરતો જાય છે; આપણે હતાં તેના કરતાં આગળ વધ્યા છીએ’; પણ આરોગ્યની ખાતરમાં, આપણે ધણાજ પાછાં પડતાં જઈએ છીએ. દવાઓ માટે ભારે ભારે શોધો થઈ રહી છે. ટેકેટકાણે અનેક દવાખાનાં થઈ રહ્યાં છે. થોકડાગંધ ડોક્ટરો પાકતા જાય છે; પણ તે દેશના માંદા-ઓને પહોંચી વળતા નથી. રોગોનાં અનેક કારણોમાં, મૂખ્ય કારણ-રસાસ્વાદ અને તેથી પ્રદીપ્ત થતું વિષયસુખ છે. આ વાતમાં મજા સમજ્યો નહીં. માટે તેને અસદ્બુદ્ધિઃ મંદ બુદ્ધિવાળો ગણ્યો છે. આ વાત માનવી ન સમજે; તો તેને મંદ, તેથી પણ આગળ-‘ગંદી બુદ્ધિવાળો’ કહેવો. એટલે આ બોધ મત્સ્યને ગાટે નથી; પણ મનુષ્યને માટે છે. મનુષ્યમાં પણ, જેઓ પોતાનું કાંઈક કલ્યાણ કરવા, તત્પર થયા છે; તેમને માટે આ બોધ છે. ‘સ્ત્રી-ઉનાં ઉનાં લજ્યાં; અને ગરમાગરમ ચેવડો’ [ખાઓ ! અને ખુવાર થાઓ !], તેમને માટે આ વાત નથી. તેમના પંથ પાચમાલીના છે. હિંદુસ્તાનના બેયા હજી હાથે રાંધીને જમે છે કેટલાંએક દેવમંદિરમાંથી થાળી જમે છે; પણ હોટલ અગર ભોજમાં જમતા નથી. કેટલાંએક બાળકો, ઘેરથી જે ખાવાનું લઈ ગયા હોય; તેજ નિશાળમાં ખાય; પણ બહારના પદાર્થોમાં મુકતાં નથી. તે તમામ જીવંતાના રસને જીતવાના પ્રયત્નો છે. ચાતો શોખ જેમણે વધાર્યો; તેઓ ધીમે ધીમે ધરાનીની હોટલે પહોંચ્યા. ‘પંડિતાઇ ઉપર ફેરવ્યું પાણી!’ [સાધનપંચક સ્તોત્ર અહીં છે. ૦-૧-૦]

૨૧ મા શ્લોકમાં નિર્ણય કરી આપ્યો છે કે-બીજી બધી ઇદ્રિયો જીતાય; પણ રસના ન જીતાય; ત્યાં સુધી માણસ જીતેન્દ્રિય ગણાય નહીં. રસે જિતે સર્વ જિતં-રસના જીતાય તો બધું જીત્યું ગણાય. વૃદ્ધાવસ્થામાં જડરાસિ મંદ થઈ જાય છે; બહુ ખવાતું નથી. તોપણ કાંઈ સાઈ સાઈ ખાવાનું હોય; તો જરા ખાઉં; એવો મોહ પેદા થાય છે. આ મોહમાં વૃદ્ધ માનવી, રસનાને કાલવા દે છે. રસના કાલતાં, ચિત્ત ચગડાળે ચડે છે. ડોસો બાળક-નમાલો-બની જાય છે. જેમ રજો તમોને ક્ષીણ કરવા સત્ચયુષ્યને બહુ આવકાર દેવો જોઈએ; ક્રોધને તોડવા માટે, ક્ષમાને બહુ આવકાર દેવો જોઈએ; લોભને તોડવા માટે, સત્કર્મને બહાને બે પૈસા વાપરતાં શીખવું જોઈએ; તેમજ રસનાને તોડવા માટે, આત્મિક ખોરાકને આવકાર દેવો. ઘર સિવાય ક્યાંઈ જમવા જવું નહીં. વળી શ્રી ઠાકોરજીને ઘરેલો

પ્રસાદ મળે; તો તે પશુ ઠીક છે. દુર્વાસા ઠાઠા થયા પછી, રાજા અમરીશને ઘેર બોજન કરવા બેઠા હતા. બોજન કરીને ઉઠ્યા પછી, તેમણે અમરીશને કહ્યું હતું કે— ‘અહો રાજા ! તારું બોજન ધણું જ સાત્ત્વિક !’ એટલે—

આયુઃસત્ત્વચકારોગ્ય-સુસપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ॥

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા દૃષ્ટા, આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥ ગીતા. અ. ૧૭.

અર્થ—આયુષ્ય, યુદ્ધિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને શ્યિને વધારે, તે સાત્ત્વિક ખોરાક છે. તે ઘીમાં પકવેલો હોય છે. સ્વાદિષ્ટ, પોષક અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવો અહાર, સાત્ત્વિક જનોને પ્રિય છે.

ત્યારે રજોગુણી મનુષ્યોનો ખોરાક કેવો હશે ?—

કટ્વચ્છલલવળાત્યુષ્ણ-તોક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ॥

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા, દુઃશ્ચોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—કડવા, ખાટા, ખારા, અતિ ઉનાં, લૂખાં, દાહક, તથા દુઃખ, શોક અને વ્યાધિને ઉપજાવનારાં અહારો, રાજસી જનોને પ્રિય હોય છે. [૬]

ત્યારે તમોગુણી મનુષ્યોનો ખોરાક કેવો હશે ?—

યાતયામં ગતરસં, પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ॥

ઝક્ષિણમપિ ચામેઘ્યં, મોક્ષનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—એક પહોર વીતેલું, સ્વાદ ઉડી ગએલું, દુર્ગંધવાળું, ટાઢું, એઠું, અને અપવિત્ર બોજન, તામસી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. [૧૦]

તીખું તમતમું નહીં; તે સાત્ત્વિક બોજન છે; અને તેથી પશુ જે આગળ, તે સંતોનું બોજન છે. દાળભાત ને રોટલી; અથવા રોટલી ને મગની દાળ; અથવા રોટલી ને દુધભાત. સંતોને વ્હાલો સાથવો (સતુ); અથવા ફળફળાદિ અને દુધ. દુધ ઘી પશુ ગાયનાં હોય; તો સાત્ત્વિક. વિગેરે ધણી વાતો કરી. ચાટલું ધર્યું છે. તમે કેવા છો; તે તેમાં જોઈ લ્યો. દત્તગુરુએ પિંગળાને ગુરૂ કરી હતી; તે કયા હવે કહે છે. [૧૭ મો ગુરૂ.]

પિંગલા નામ વેશ્યાસીદ્-વિદેહનગરે પુરા ॥

તસ્યા મે શિક્ષિતં કિંચિન્-નિબોધ નૃપનન્દન ॥૨૨॥

અર્થ—હે ચંદુરાજા ! પૂર્વે જનકપુરીમાં પિંગળા નામની વેશ્યા રહેતી હતી. તેની પાસેથી હું જે શીખ્યો; તે તું સાંભળ. [૨૨]

૨૨ વિવેચન—

સૂત્ર-નિરાઘઃ સુખી પિંગલાવત્ ॥ ૧૧ ॥ [સાંખ્યદર્શન અ. ૪] નિરાશી પુરૂષ પિંગળાની માફક સુખી થાય છે. આ સૂત્રનુંજ ૨૨મા શ્લોકથી, પિંગળાના આખ્યાનરૂપે વિવેચન છે.

૨૨ પદ્મછંદ—હે નૃપનંદન !—હે રાજપુત્ર ! પુરા વિદેહનગરે-પૂર્વે જનકપુરીમાં. પિંગલા નામ વેશ્યા આસીદ્-પિંગળા નામની વેશ્યા (રહેતી) હતી. તસ્મા-તેની પાસેથી. મે (મયા) કિંચિત્ શિક્ષિતં-મારાથી કંઈક શીખાયું છે. તત્ નિબોધ-તે તું સાંભળ.

તત્ત્વાઃ મે મયા કિંચિત્ શિક્ષિતં—તે વેશ્યા પાસેથી મેં કાંઈકે બોધ લીધો છે. ન્યાં જોઈએ ત્યાં દરેક વસ્તુમાં, અને દરેક પ્રાણીમાં, ગુણ અને દોષ બેઉ સાથેજ મેટલા હોય છે. લોકોના દોષ જોવાની જેમને ટેવ પડે છે,—અને પછી તે ટેવને જેઓ, બેદરકારીથી—અગ્નિથી—ફાલવા દે છે; તે પુરૂષની દોષદષ્ટિ, ઘણીજ મજબૂત થઈ જાય છે. તે પુરૂષ ન્યાં ત્યાં દોષજ દેખ્યા કરે છે. માખી આખા શરીરને પડ્યું મેલીને, આળા ઉપરજ બેસે છે. ભલે સ્ત્રી હોય કે પુરૂષ હોય; સાધુ હોય કે સંસારી હોય; પણ્ય જ્ઞાનના શુભ સંસ્કારથી, જેમને કાંઈક વિવેક હોય છે; જેઓ કાંઈક સંત સ્વભાવનાં હોય છે; તેઓ વિવેક કરીને, દોષનું નિવારણ કરીને, તેમાંથી ગુણને શોધી કાઢે છે. સંતસ્વભાવ જેમ જેમ મજબૂત થાય છે; તેમ તેમ દોષદષ્ટિ ઘસાતી જાય છે. સ્ત્રીપુરૂષે, પિતાપુત્રે, સંબંધીઓમાં એકબીજા વેવાઈઓએ, અને ભાંડરડાઓએ, જેમ અને તેમ દોષદષ્ટિના નાશ કરવોજ જોઈએ. દોષદષ્ટિવાળા ધીમે ધીમે દ્રેષી, અને કઠ્યાવાળાં થાય છે. પરિણામે ભદ્રીની પેઠે બળ્યા કરે છે. ગુણદષ્ટિ વાળા ધીમે ધીમે સરલ થાય છે; અને શાંતિ આપીને તેમને વરે છે. માનવતા દોષદષ્ટિથી ઝાંખી પડે; ગુણદષ્ટિથી શોભે.

ત્યારે શું દોષદષ્ટિ નકામી છે ? નકામી વસ્તુને પ્રભુ સ્વજ્ઞતા નથી. તેનું કેમ ?—કુહાડાને ચીરવાની રજા છે; પણ જે ચીરવાનું હોય તેનેજ. કરવતને વહેરવાની રજા છે; પણ વહેરવાનું હોય તેનેજ. કાતરને કાપવાની રજા છે; પણ જે કાપવાનું હોય; તેનેજ—ખીજને નહીં. તે પ્રમાણેજ—દોષદષ્ટિ અનુક ઠેકાણે કામની છે એમ સમજવું. એટલે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી વિવેક. આ બે ન્યાં હોય ત્યાં—કરવા જેવું, અને ન કરવા જેવું; તરત સમજાય છે. ગીતામાં ગોવિંદ કહે છે કે—

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિ-દુઃખદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૧૩-૮ ॥

અર્થ—જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા અને વ્યાધિમાં રહેલાં દુઃખોનું તથા દોષોનું વારં-વાર દર્શન કરવું; એટલે વારંવાર ચિંતન કરવું.

ભર્તૃહારિ પણ કહે છે કે—[વૈરાગ્ય શતક]

વૃક્ષા જન્મજરાવિપત્તિમરણં, ત્રાસઃ નોત્પચતે ॥ ૭ ॥

અર્થ—જન્મ, જરા આકૃત અને મરણને—એટલે તેમનાં દુઃખોને—જોઈને, ત્રાસ પણ ઉપજતો નથી. વિગેરે વિગેરે.

સંસારમાં કોઈ સદા રહેવાનું નથી; છતાં તેમાં બહુ આસક્ત થવું તે દોષ છે. સ્ત્રી-પુત્રાદિ, કોઈ સાથે આવે એમ નથી, અને કંટલેએક ઠેકાણે તો, તેઓ પાકાં સ્વાર્થી હોય છે; છતાં તેમાં આસક્ત રહેવું તે દોષ. મહેલના અનેક વૈભવ, અને નવાં નવાં વિભાષતનાં ફરનીયર—મોજશોખની વસ્તુઓ, જેમ મરણ ચોક્કસ; તેમ મરણ વખતે, તેમનો ત્યાગ તે પણ ચોક્કસ છે. છતાં તેમાં આસક્ત રહેવું—તે દોષ. પ્રતિષ્ઠા અને માન માટે તનતોડ મહેનત ! પણ તે પતંગના રંગ જેવાં છે; છતાં તેમાં આસક્ત રહેવું—તે દોષ. આવાખીવાની લાલચમાંથી અનેક રોગ ઉભા થાય છે—પ્રતિષ્ઠાને ભગ થાય છે. આત્મકલ્યાણ સાધી શકાતું નથી, છતાં તેમાં આસક્ત રાખવી—તે દોષ. વિગેરે વિગેરે જે જે દોષ, પોતાને ખબે ચડીને બેઠા છે; તે તજવા જેવા છે. ત્યાં દોષદષ્ટિ મજબૂત કરીને, તે દોષોને બળ કરીને તજ દેવા. હવે આળસ ક્યાં સુધી ? હવે અમારે ઉપડવાનો વખત થયો છે.

આ સમજાય છે ને ? ન સમજાય; તો બેપાંચ વખત તેનો વિચાર કરજો.

વળી બીજી વાત—વિદેહ નગરમાં પણ વેશ્યા; અને તે પણ પ્રાચીન કાળમાં ! એટલે સત્ય અને અસત્ય આનાદિ કાળથી મેદાનમાં પડ્યાં છે. કર્મ પ્રમાણે તેનાં આહુકો મળી આવે છે. કર્મના ઉપર ભાર મૂક્યા વિના ચાલે એમ નથી. કર્મ એટલેજ સ્વધર્મ.

યતંતોડપ્યકૃતાત્માનો, નૈનં પર્યંત્યચેતસઃ ॥ [ગીતા ૧૫-૧૧]

અકર્મી ધન કમાવા જાય; તો બોધને આવે; જમવા જાય; ત્યાં રસ્તામાં વીંછી કરડે; કોઇનું સાફ કરવા જાય; તો તેનું ભુંડું થાય; તેમ અકર્મી ભગવાનને પામવા પ્રયત્ન કરે; પણ પોતે હજી આવરો છે; માટે—અચેતસઃ—અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો—વિકળ—રહે છે; તેથી તે પરમાત્માને જોઈ શકતો નથી. [૧૧] [સમજાય છે ને ?]

દત્તગુરુએ વેશ્યાને કેવી રીતે ગુરૂ કરી; તે કથા હવે સાંભળો:—

સા સ્વૈરિણ્યેકદા કાન્તં, સંકેત ઉપનેષ્યતી ॥

અમૃત કાલે બહિર્દ્વારિ, વિભ્રતી રૂપમુત્તમમ ॥૨૩॥

માર્ગ આગચ્છતો વીક્ષ્ય, પુરુષાન્ પુરુષર્ષભ ॥

તાન્ શુલ્કદાન્ વિત્તવતઃ, કાન્તાન્ મેનેડ્યંકામુકા ॥૨૪॥

આમતેષ્વપયાતેષુ, સા સંકેતોપજીવિની ॥

અપ્યન્યો વિત્તવાન્ કોડપિ, મામુપૈષ્યતિ ભૂરિદઃ ॥૨૫॥

एवं दुराशया ध्वस्त-निद्रा द्वार्यवलम्बती ॥

निर्गच्छन्ती प्रविशती, निशीथं समपद्यत ॥૨૬॥

૨૩ ૫૬૨છેદ—સ્વૈરં (સ્વચ્છંદ) અસ્તિ અસ્યાઃ ઇતિ સ્વૈરિણી—સ્વચ્છંદી. સા સ્વૈરિણી—તે સ્વચ્છંદી સ્ત્રી. એકદા—એક વખત. કાન્તં—નગરપુરૂષને. સંકેતે—રતિસ્થાનમાં. ઉપનેષ્યતી—લઈ જવાની ધિજાવાળી—લઈ જવાની ધિજા રાખતી હતી એવી. ઉત્તમં રૂપં વિભ્રતી—ઉત્તમ શણગાર ધારણ કરનારી—એટલે ઉત્તમ શણગાર ધરીને. કાલે—રાત્રિને સમયે. દ્વારે બહિઃ—દ્વારમાં બહાર. અમૃત—મેહી હતી.

૨૪ ૫૬૨છેદ—હે પુરુષર્ષભ !—હે પુરૂષોમાં ઉત્તમ એવા રાજા ! માર્ગે આગચ્છતઃ વિત્તવતઃ પુરુષાન્ વીક્ષ્ય—માર્ગમાં આવતા ધનવાન્ પુરૂષોને જોધને. તાન્—તેમને. અર્થ કામયતે ઇતિ અર્થકામુકા ઇતિ સા—ધનની લાલચવાળી તે સ્ત્રી. શુલ્કં દદાતિ ઇતિ શુલ્કદાઃ તાન્ ઇતિ કાન્તાન્—મૂલ્ય આપનારા પ્યારા નગરપુરૂષોને. મેને—માનતી હતી.

૨૫ ૫૬૨છેદ—આમતેષુ અપયાતેષુ—આવેલા એમને એમ ચાલ્યા ગયા પછી. સંકેતેન ઉપજીવતિ ઇતિ સંકેતોપજીવિની ઇતિ સા—વેશ્યાવૃત્તિવાળી તે. અપિ—હજી. અન્યઃ અપિ ભૂરીદઃ—બીજે કોઈ ધણું આપનારો. કઃ અપિ વિત્તવાન્—કોઈપણ ધનવાન્, માં ઉપૈષ્યતિ—મારી પાસે આવશે; (એમ તે માનતી હતી.)

૨૬ ૫૬૨છેદ—एवं दुराशया—આ પ્રમાણે દુષ્ટ આશાથી. ध्वस्ता निद्रा यस्याः—જેની ઉંઘ ઉડી ગઈ છે એવી. द्वारि अवलम्बती—બારણામાં ઉભેલી. निर्गच्छन्ती

અર્થ—તે વેશ્યા એક દિવસે, પુરૂષને પોતાના રતિસ્થાનમાં લઇ જવા માટે, ઉત્તમ શણગાર ધરીને, રાત્રિને સમયે, ઘરના દ્વારની બહાર બેઠી હતી. (૨૩) હે પુરૂષોમાં ઉત્તમ એવા રાજા! માર્ગમાં આવતા ધનવાન પુરૂષોને જોઈને, ધનની લાલચવાળી તે સ્ત્રી, તે આવનારા પુરૂષો, મને મૃત્યુ આપશે; એમ તે સમજતી હતી—માનતી હતી. (૨૪) આવેલા એમનેએમ આલ્યા ગયા પછી, વેશ્યાવૃત્તિવાળી તે સ્ત્રી, હજી બીજા કોઇ ઘણું આપનારો ધનવાન પુરૂષ, મારી પાસે આવશે. એમ તે માનતી હતી. એવી આશામાં તે રહેતી હતી. (૨૫) આ પ્રમાણે દુષ્ટ આશાથી તે સ્ત્રીને રાત્રે નિદ્રા ઉડી ગઈ હતી. તે પોતાના બારણામાં આવીને, (પાપીઓને લલચાવવા) ઉભી રહેતી હતી. આ પ્રમાણે ઘરમાંથી આવતી, અને પાછી ઘરમાં જતી; એમ આંટાફેરા ખાતાં અર્ધરાત્રિ થઈ ગઈ. (૨૬).

૨૩ થી ૨૬ વિવેચન—

દોહરો.

આ ૧૮ મેા ગુરૂ.

શણગારે શાભી રહી, જોતી દ્વારમાં વાટ;

દહેરી કોઈ આવે નહીં, એ ઉર વિશે ઉચાટ. સીમા૦

એ વખતે વેશ્યાનો દેખાવ—

દોહરો—સ્થગીત નેત્ર ફરકત અધર, ચિંતાતુર મુખચંદ્ર;

મન લોભાણું ધન વિશે, પણ ધનીક બન્યા બહુ મંદ—સીમાવર૦

સૌ પોતપોતાના ધંધામાં ઉંચા નીચા થાય છે; પણ જે ધંધો પાપનો—તેમાં જે ધરાકી, તે પાપનાંજ પોટલાં સમજવાં. સામાને ન નીચોવવાં; તેમને ત્રાસ પણ, જેમ અને તેમ ન આપવો; અને પોતાની મહેનતનો નણવો બદલો લેવો; એવો સજ્જનોનો ધર્મ છે. પણ જ્યાં—મન મેલાં, તન ઉજળાં; વાતોમાં વડા, અને કર્તવ્યમાં શૂન્ય—મેં ધીરું અને હૃદય કુર-ત્યાં આસપાસ પાપજ પોકારી રહે છે. આ વેશ્યાની આસપાસ, કેવું અને કેટલું પાપ પોકારી રહ્યું છે; તે વેશ્યા પોતે આગળ રહના શ્લોકથી કહેશે.

જેમ ધર્પણ પછી અગ્નિ; તેમ દુઃખમાંથી સુખના ફળગા ફૂટે છે; તે સાંભળો—

તસ્યા વિત્તાશયા શુષ્યદ્-વક્ત્રાયા દીનચેતસઃ ॥

નિર્વેદઃ પરમો જ્ઞે, ચિન્તાહેતુઃ સુઘાવહઃ ॥૨૭॥

પ્રવિશતી—ઘરમાંથી બહાર નીકળતી અને ઘરમાં પેસતી—આંટાફેરા કરતી. નિશીચં સમ્પ્રપચત—અર્ધ રાત્રી સુધી જાગી.

૨૭ પદ્યછંદ—વિતાશયા—ધનની આશાથી. શુષ્યદ્ વક્ત્રં યસ્યાઃ સા તસ્યાઃ, इति तस्याः શુષ્યદ્ વક્ત્રાયાઃ—જેનું મોઢું સુકારું હતું એવી. દીનં ચેતઃ યસ્યાઃ સા, તસ્યાઃ દીનચેતસઃ—રાંક ચિત્તવાળી તે વેશ્યાને. ચિન્તા एव हेतुः यस्मिन् स—ચિંતાજ જેમાં કારણ છે તે. દુઃખ પછીજ જે પ્રગટે છે, તે. સુઘં ઘાવહતિ इति सुहावहः—સુખને આપનારો. પરમઃ નિર્વેદઃ જ્ઞે—મેટા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો.

તસ્યા નિર્વિણ્ણચિત્તાયા, ગીતં શૃણુ યથા મમ ॥

નિર્વેદ આશાપાશાનાં, પુરુષસ્ય યથા હસિઃ ॥ ૨૮ ॥

ન જ્ઞાનાઽજાતનિર્વેદો, દેહબન્ધં જિહાસતિ ॥

યથા વિજ્ઞાનરહિતો, મનુજો મમતાં નૃપ ॥ ૨૮અ ॥

અર્થ—ધનની આશાથી જેનું મોઢું સુકાતું હતું એવી, અને રાંક ચિત્તવાળી તે વેશ્યાને, ચિત્તા કરતાં કરતાં, ‘હવે આ ધંધાથી બસ છે;’ એવો, તે દુઃખમાંથી ઉત્પન્ન થએલો, અને સુખ આપનારો પરમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. [૨૭] જેના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; એવી તે વેશ્યાએ, તે સમયમાં જે ગાયું; તે તમે મારી પાસેથી બરાબર સાંભળો. જેમ તલવાર, પુરૂષનાં ઠોરકા આદિનાં બંધનો કાપી નાંખે છે; તેમ વૈરાગ્ય, પુરૂષનાં (સ્ત્રી પુત્રાદિમાં થએલાં) આશાનાં બંધનો તોડી નાંખે છે. હે રાજન! જેમ અપરોક્ષ જ્ઞાન વિનાનો પુરૂષ, મમતાને તણ શકતો નથી; તેમ જેને વૈરાગ્ય થયો હોતો નથી; તે પુરૂષ, સ્ત્રીપુત્રાદિકનાં બંધનો, કાપી શકતો નથી. [૨૮-૨૮અ].

૨૭-૨૮-૨૮અ વિવેચન—

દુઃખમાંથી જે કોઈ મોઢામાં મોટો લાભ હોય, તો તે વૈરાગ્ય છે. દુઃખ પછી સુખ આવે; અને સુખમાં અનેક વૈભવ આવીને મળે; તે સાચું સુખ નથી; કારણકે આવું અનિલ સુખ, વિજળીના જળકારા જેવું છે-એટલે સદા ટકતું નથી. જતું સુખ જાય છે; એટલું જ નહીં; પણ મારતું મારતું જાય છે. એટલે-હવે પછીના આરામને-આનંદને-ભાંગીને ભૂંડા કરી નાંખે છે. જે ગરીબ મટીને ધનવાન થાય છે; તે સુખ તેઓ જરાતરા ભોગવે છે; ત્યાં ધન નાસે છે. પાછા હતા એવા ગરીબ થાય છે; પણ—‘હાય! તે ગયું કેમ?’—પણ ‘હાય! હવે આમજ!’ ‘અરરર! ધન હતું; ત્યારે કેટલા બધા લોકો મને ચાહતા હતા; અને હવે કોઈ નહીં?’—આવા અનેક અફસોસમાં, ફરી નિર્ધન થએલો પુરૂષ, બ્રુચાં કરે છે. તેમ જે પુરૂષને માંડ સ્ત્રી મળી હોય; અને જોત જોતામાં હાય તાળી દબને ચાલી જાય છે; તે ભાઈડા ભુરાયો થાય છે. ખેસતાં ઉઠતાં ફફડ્યા કરે છે. તેમજ સ્ત્રીને પતિનો વિયોગ પીડે છે. નહોતું ત્યારે કાંઈ નહીં; પણ હતું-ને ગયું; તે બહુ ખટકે છે. તેમ વાંછ્યાને પુત્રનું મરણ. સુતો જળકીને જાગે. અહો! આ રોગના વેદરાજ કોણુ?—સાચા સંત.

૨૮-૨૮અ પદ્ય-છેદ—નિર્વિણ્ણ (ખેદ-વૈરાગ્યવાળું) ચિત્તં યસ્યાઃ સા તસ્માઃ—નિર્વિણ્ણચિત્તાયાઃ—જેના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે એવી તે વેશ્યાથી. યથાગીતં—જે રીતે ગવાયું-તે. મમ શૃણુ—મારી પાસેથી સાંભળો. યથા હિ અસિઃ—તલવારની માફકજ. નિર્વેદઃ—વૈરાગ્ય. પુરુષસ્ય આશાપાશાનાં—પુરૂષના આશાના પાશોને કાપી નાંખે છે. હે અંગ!—હે મદુરાજ! અજાતઃ નિર્વેદઃ યસ્ય સઃ—જેને વૈરાગ્ય પ્રગટયો નથી—એવો પુરૂષ. દેહબન્ધં ન જિહાસતિ—દેહનાં બંધનને તણ શકતો નથી. યથા—જેવી રીતે. હે નૃપ!—હે રાજા! વિજ્ઞાનરહિતઃ મનુજઃ—અપરોક્ષ જ્ઞાન વિનાનો—અનુભવ જ્ઞાન વિનાનો માણસ. મમતાં—મમતાને તણ શકતો નથી.

આ રોગનાં દવાખાનાં ક્યાં ?-સંતોનાં સમાગમસ્થાન.

આ રોગની દવા કઈ?—આત્મજ્ઞાન.

ગામે ગામ નજર કરે ! હોસ્પીટલો માટે જેટલી પરવા રખાય છે; તેટલી સત્સંગ મંડળ માટે છે ?—‘ના નથી.’ ડોક્ટરોને માટે જેટલી પરવા છે; તેટલી સંતો માટે છે ?—‘ના નથી.’ અરે દારૂના પીઠા માટે, તથા મટન મારકીટ માટે, દરેક સારા ગામમાં પરવા રખાય છે. પણ સત્સંગ માટે નહીં. આરે આ યુગનું નામ શું ?—‘કળીયુગ’.

જેમના મૂળમાં-અચપણમાં-ધર્મના સંસ્કારો રોપાય; તે આજ નહીં; તો કાલે કામ આવે. દર્શાંતમાં-વેશ્યા. વેશ્યા ઘડી પહેલાં વેશ્યાજી હતી. આજે અને અત્યારેજ તે બદલાણી. પૂર્વના દટાઈ રહેલા સંસ્કારો ફાટ્યા.

સુજાબહઃ નિર્વેદઃ—સુખ આપનારો વૈરાગ્ય. વળી આ સુખ તે અવિનાશી સુખ. જેમ વૈરાગ્ય બચરહિત; તેમ આ સુખ પણ બચરહિત રહે છે. ભર્તૃહરિ બોલે છે કે—(વૈરાગ્યશતક).

શાર્દૂલ વિં

મોમે રોગમયં, કુલે વ્યુતિમયં, વિષ્ણુ નૃપાલાદ્ભયમ્ ।

મૌને દૈન્યમયં, બલે રિપુમયં, રૂપે જરાયા મયમ્ ॥

શાસ્ત્રે વાદમયં, ગુણે સ્થલમયં, કાચે કૃતાંતાદ્ભયં ।

સર્વે વસ્તુ મયાન્વિતં, મુષિ નૃણાં, વૈરાગ્યમેવામયં ॥ ૩૪ ॥

[સાંભળ્યું ને ? વાણી કેવી મીઠી છે ! નિજીએ કેવા અટલ છે ! ભરતખંડમાં જન્મીને, નથી નોવેલો વાંચીને, ચિત્તને લંપટ બનાવી દીધું. તેના કરતાં, આહું ઉમદા વાંચન વાંચીને, ચિત્તને ઉત્તત કર્યું-તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. યાદ રાખવું કે-લખી રાખવું કે-જે વાંચનથી વિષયો વિકાસ પામે; તે નરકપથ છે. જે વાંચનથી વિષયો સંકોચ પામે; તે આત્મપથ છે. તે કલ્યાણનો રાજમાર્ગ છે. નાનાં મોટાં સૌને આ કામની વસ્તુ છે. હસી કાઢવા જેવી, આ વાત નથી. છતાં જે હસી કાઢે; તેમના તરફ કાળ હસે.]

હવે ઉપલા શ્લોકનો અર્થ સાંભળો-ભોગમાં રોગનો ભય; કુલીનતામાં કલંકનો ભય; ધનમાં રાગનો ભય; મૌનમાં દૈન્યનો ભય; બળમાં શત્રુનો ભય; રૂપમાં ઘડપણનો ભય; વિદ્યામાં વાદનો ભય; ગુણમાં નહારાં માણસોનો ભય; શરીરને કાળનો ભય; એટલે સઘળી વસ્તુઓ જગત્માં ભયથી ઘેરાએલી છે. માત્ર એક-વૈરાગ્ય-નિર્ભય છે. [૩૪]

બાળકને ગુરને ઘેર બાળવા મોકલીએ; તે વૈરાગ્યની તાલીમ છે. કન્યા સાસરે આવીને, સાસુ સસરાની આજ્ઞામાં રહે; તે વૈરાગ્યની તાલીમ છે. જે બાળક ગુરને અંકુશ સહન ન કરે; તેને વૈરાગ્યની તાલીમ મળે નહીં. વૈરાગ્ય વિનાનું જીવન તે સ્વચ્છંદ છે. સ્વચ્છંદ એટલે માનવતાની ખુવારી-તનમન અને ધન ત્રણેનો નાશ. જે શિષ્યને ગુરને અંકુશ ગમે નહીં; તે વૈરાગ્ય વિનાના રહે. એટલે તે ધીમે ધીમે, નાથ વિનાના મારકણા સાંઢ બની જાય. એટલે સંસાર સાગરે રજળી પડે. ત્રત અને ઉપવાસ પણ, વૈરાગ્યનીજ તાલીમ છે. વૈરાગ્યનો મોટામાં મોટો નમુનો પતિવ્રતા સ્ત્રી છે. ઘરમાં સૌને શાંતિથી જમાડે. ઘરમાં સૌની શાંતિથી-જરા પણ કંટાળ્યા વિના-નાનામાં નાની સેવા કરે. [સરસ્વતીચંદ્ર બીજો ભાગ વાંચો છે ?] તેમાં વળી પતિ કમાતા ન હોય કે રોગી હોય; પણ અકળાયા વિના સેવામાં હાજર રહે. આ તપ પાસે, યોગીઓનું તપ હિસાબમાં નથી. આ વૈરાગ્ય પાસે,

વૈરાગીઓનો વૈરાગ્ય, ઝાંખો પડે છે. આ વિદ્યા પાસે, વિદ્યાનોની વિદ્યા, ધમંડ જેવી લાગે છે. વંદન હો એવી વૈરાગી મહેનોને ! જે પુત્રો અગર પુત્રીઓ, જરા પણ કંટાળ્યા વિના, દૃઢ માથાપની સેવા કરે છે; તે વૈરાગ્યની તાલીમ છે. આવાં વૈરાગી પુત્રો, પુત્રવધુઓ અને પુત્રીઓને પગલે પગલે, પૃથ્વી પાવન થાય છે. મરતાં મોહન રીઝીને સામો આવે છે. મારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે-સંસારમાં પણ વૈરાગ્ય ચળકતા સૂર્ય જેવો છે. એટલે માત્ર ભગવાં અથવા ઘર લાગ કરીને, માગી ખાવું-તે વૈરાગ્ય પહેલે નંચે નથી.

કથાવાતી સાંભળવાનાં બે મૂખ્ય ફળ છે. એક વૈરાગ્ય, અને બીજો ભગવદ્ ભાવ. ફળીયાને બે પાન; તેમ શ્રવણને આ બે ફળ આવે છે. પુણ્ય, દાન, અને પંડિતાઇથી, વૈરાગ્ય પર વસ્તુ છે.

વેશ્યા પોતાના પાપનો ખુલાસો, પોતાનાજ મન સાથે કરે છે. અહીં ઓરડામાં કાઢ નથી.

હવે વેશ્યા, પોતાના જીવનનો વિચાર કરે છે. બાહ્યવૃત્તિને ધંધ કરી, અંતરની ઓળખાણ આપે છે—

[તે સાંભળવા, હું ત્યાં હાજર છઉં. આપ સૌ સાથે છોને? સાંભળો ત્યારે—]

પિંગળા હવે આગળ શું વિચાર કરે છે; તે ભાવથી સાંભળો—

પિન્ગલોષાચ ॥

अहो मे मोहवितर्ति, पश्यताऽविजितात्मनः ॥

या कान्तादसतः कामं, कामये येन बालिश ॥૨૧॥

અર્થ—પિંગળા ગાય છે-‘અહો ! હું કે જેણે, મન જીત્યું નથી; તેના મોહનો વિસ્તાર તો તમે જીત્યો ! એટલે તુરંત પુરૂષ પાસેથી હું કામનાની ઇચ્છા રાખું છઉં. જે કારણથી હું મૂર્ખ રહી છઉં; અને તેજ કારણથી હું મૂર્ખ ગણાઉં છઉં. [૨૬].

૨૬ વિવેચન—

જગતમાં મોટા દિવસ કયો ?-પોતે પોતાને જીએ તે; પોતે પોતાને વિચારે તે; પોતે પોતાની બૂલ સમજે તે. તેમાં પહેલી બૂલ તેણીને કષ્ટ દેખાઈ ?-‘અવિજિતાત્મનઃ’ **इति मे-હું કે જેણે** મનને જીત્યું નથી તેના. માનવતા સંબંધી અનેક લેખો વાંચીએ; પણ તેમાંથી એક ભણુકરો એવો થાય-કે ‘જે મનને જીતે; તે માનવી. જે મનનો રમાડ્યો રમે; તે પામર.’ ઢોર ચારવા વગડે ગયો હોય; તેનાં ઢોર, જેમ ઘાસ ચરવાની લાલચે, દૂર દૂર ચાલ્યાં જાય; અને ઉઠવાને આજસે, તે માણસ ઢોરને ન વાળે; તો ધીમે ધીમે ઢોર ધણે દૂર ચાલ્યાં જાય. પછી તે ઢોરને વાળવાની મહેનત બહુ પડે. તેમ માન-

૨૬ પદ્મછંદ—અહો ચરે ! અવિજિતાત્મનઃ **इति मे-હું કે જેણે** મનને જીત્યું નથી તેના. મોહવિતર્તિ **पश्यत-**મોહનો વિસ્તાર આપ જીત્યો ! **असतः** કાંતાત-તુરંત પુરૂષ પાસેથી. **कामं कामये-**કામનાની ઇચ્છા રાખું છઉં. **येन-જે** કારણથી. (અહં) **बालिश-(હું)** મૂર્ખ છઉં.

વીનું મન, સંસારસુખની લાલચે, દૂર દૂર ચાલ્યું જાય. સાવધાન થઈને મનને વાળે નહીં; તો બહુ રખડતું થઈ ગએલું મન, જલદીથી વળે નહીં. સમાજના, નીતિના, યાત્રિના અથવા રાજના જે જે કાયદા છે; તે મનને અંકુશમાં રાખવા માટે છે. ધડીયાળમાં ગોઠવાઈને પડેલી કમાન, ધડીયાળને ચલાવે છે; ઉપયોગી બનાવે છે; અને ઉખલી ગએલી કમાન, ધડીયાળને બંધ રાખે છે-નિષ્પયોગી બનાવી દે છે. તેમ જેનું મન અંકુશમાં રહે છે; તે મન, તે માનવીને ઉપયોગી રાખે છે; જેનું મન રજળતું રહે છે; તે મન, તે માનવીને નિષ્પયોગી બનાવી દે છે. જીતેલા મનની કીમત, લાખ કરતાં પણ વધી પડે; અને રજળતા મનની કીમત, પાઈ કરતાં પણ ઓછી થઈ જાય. પાંચ પચીસના નુકશાન માટે, આપણે રડી પડીએ છીએ. શેરોના ભાવ હઠ્ઠરના પાંચસો યતાં, આપણે પોક મૂકીએ છીએ; પણ મનની કીમત પાંચથી ઓછી થઈ ગઈ; તેની આપણને પરવા નથી.

સ્વચ્છંદ અને સંયમ, એક એક બીજાના કટા વિરોધી છે. તે એક મનમાં વસે છે. મનના તે એક સલાહકાર છે. મનને પોતાને કંઈ કરવા, તે એક મહેનત કર્યા કરે છે. મન જ્યારે સ્વચ્છંદના કલામાં વર્તે; ત્યારે સંયમ નિર્જીવ થઈને પડ્યો રહે છે; અને જ્યારે મન, સંયમના કબજામાં વર્તે છે; ત્યારે સ્વચ્છંદ નિર્જીવ થઈને પડ્યો રહે છે. સંયમને સંતોની દોસ્તી છે. સ્વચ્છંદને ઉદ્ધતોની દોસ્તી છે. અત્યારે જે જે યુવક અથવા-યુવતીઓ, ઉદ્ધતાઈ કરવા શીખે છે; તેમનામાં અનાયાસે સ્વચ્છંદ પેસી જાય છે. સ્વચ્છંદને પોષવા કેટલાંએક યુવકો અને યુવતીઓ, પરણ્યાં નથી. ઉદ્ધત યુવતી કદિ પરણે છે; તે લગ્ન વખતેજ પતિને કહી દે છે કે-‘હું તમારી આસામાં નહીં વર્તું.’ એટલે-આપણે સંસાર-માત્ર પશુસંસાર; વિષયભોગ માટેજ સંસાર છે !

આ દોષ પિંગળાએ પોતાના જીવનમાં દેખ્યો. ચોરને દેખી, જેમ સજ્જન ચમકે; તેમ પિંગળા આ સ્વચ્છંદને દેખીને, ચમક્યા. તેનું પરિણામ શું ?-તે પોતેજ કહે છે કે-
‘મોહચિત્તિ પદ્યત-મારા મોહના વિસ્તારને જુઓ !’

પિંગળાએ બીજું શું દેખ્યું ?-પર પુરૂષને તે પિંગળા અત્યાર સુધી ‘કાંત-ચારો’ ગણતી હતી; હવે તે ચારને ‘તુચ્છ’ ગણે છે. તુચ્છની સાથે કામ પાડવાથી, પોતે પોતાને પણ, **બાલિશા-મૂખ** ગણે છે.

મનને જીતવાની બાબતમાં **ચંચલં દ્વિ મનઃ ક્લુષ્ણ** વિગેરે શબ્દોથી અણુને કહ્યું કે-‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! મન બહુ ચંચળ છે. તેને કેમ જીતાય ?’ તેના જવાબમાં પ્રભુ બોલ્યા હતા કે-‘અભાસથી અને વૈરાગ્યથી તે જીતાય છે.’ નમ્ર રહેવાનો-સરલ રહેવાનો-પોતાનો ખટકો; અને વડીલોના તથા સ્વધર્મનો દાખ-કડક નિયમ. આથી મનને જીતી શકાય. આ સંસાર નમ્રતાથી ધાર્યું કરે છે; અને એક બીજાના દાખથી શોભે છે. રાજ પ્રજાને તાબે; અને પ્રજા રાજાને તાબે; આપતિને તાબે; અને પતિ સ્ત્રીને તાબે; ચોટે યુમાસ્તા શેઠને તાબે; અને શેઠ યુમાસ્તાને તાબે. વિગેરે વિગેરે.

આજ કાલના ભણેલાં બાળકો, દાખનો ગદિમા ગણતા નથી. કાગળ વાંકાચૂંકા હોય; પણ દાખમાં મૂક્યા હોય; તો સીધા થઈ જાય. વાંકાચૂંકા લોહના પાટાને, મશીનમાં ધાલીને સીધા કરે છે. વિગેરે વિગેરે. જગતમાં જેણે કાંઈ ઉપયોગી થવું હોય; તેણે દાખમાં રહેવુંજ પડે-તેણે પોતાના મનને વાળવુંજ જોઈએ. પિંગળા પોતાના મનને વાળે છે. સમજાય છે ને ?

વંશસ્થ.

સન્તં સમીપે રમણં રતિપદં, ચિત્તપ્રદં નિત્યમિમં વિહાય ॥

અકામદં દુઃસ્વભયાધિશોક-મોહપદં તુચ્છમહં મજેઽજ્ઞા ॥૩૦॥

અહો મયાત્મા પરિતાપિતો વૃથા, સાંકેત્યવૃત્ત્યાતિવિગર્હવાર્તયા ॥

જ્ઞાનાન્નરાધાર્યતૃષોઽનુશોચ્યાત્, ક્રીતેન વિત્તં રતિમાત્મનેચ્છતી ॥ ૩૧॥

અર્થ—નિત્ય પાસે રહેનાર, આનંદ આપનાર, તથા ધન આપનાર, એવા પ્યારા પતિને તજીને, કામનાને નહીં આપનાર, દુઃખ-ભય-આધિ-શોક અને મોહને આપનાર, એવા તુચ્છ પુરૂષને, મૂર્ખ એવી જે હું, તે સેવું છઉં. (૩૦) વેશ્યાના ધંધાથી, અતિનિંદ્યા આજીવિકાવાળી મેં, મારા મનમાં નકામે ઉદ્વેગ કર્યો છે; કારણકે સ્ત્રીલંપટ, લોભી અને જેની નિંદા જ્યાં ત્યાં થાય છે; એવા (તુચ્છ) પુરૂષને, મેં મારો દેહ વેચીને, તેની પાસેથી, ધનની અને આનંદની, મેં ઇચ્છા રાખી હતી. (૩૧)

૩૦—૩૧ વિવેચન—

ભગવાત્ પતિ યતા હશે ?—જે યથા માં પ્રપચ્છંતે વિગેરે શબ્દોથી, પ્રભુ ગીતામાં મોક્ષા છે કે—‘જેવા ભાવથી મને ભજે; તેવા ભાવથી હું તેમને મળું. કૌશલ્યાએ અને દશરથે પુત્ર રૂપે ભજ્યા. તો તેમને ઘેર પુત્ર થઈને હું અવતર્યો. ‘રામ’ કહીને માતાપિતા બોલાવે; ‘યારે-આવુંછ’ કહીને હું જવાબ દેવા લાગ્યો. સીતાએ પતિ રૂપે ભજ્યા; તો સીતાનો પતિ ધર્ષને હું આપ્યો. હે પ્રિયા !’ એમ કહીને સીતાને હું બોલાવવા લાગ્યો. વળી કૃષ્ણાવતારમાં તો સૌનાં લેણુંદેણું પતાવ્યાં. રામાવતારમાં પંચવટીમાં શ્રીરામને જોઈને, ઋષિએ મોહ પામ્યા—તે ગોપીકાઓ બનીને વ્રજમાં આવ્યા. વ્રજમાં નંદ યશોદાને—અને મથુરામાં વસુદેવે વકાને—‘હે માતા ! હે પિતા !’ એમ કહીને હું પગમાં પડતો હતો. ‘મે માના—મે આપના’. આગળ ચાલતાં ગોપ બાળકોનો હું ભાઈબંધ બન્યો. મલ્લને મલ્લ દેખાશે ! કેસનો કાળ

૩૦ પદચ્છેદ—નિત્ય સમીપે સંતં-અપરાક્ષ અંતર્થમાં કે જે નિરંતર પાસે રહેનાર. રતિપ્રદં-આનંદ આપનાર, ચિત્તપ્રદં-ધન આપનાર. इति રમણં વિહાય-એવા પ્યારા પતિને તજીને. અકામદં-કામનાને નહીં આપનાર. दुःखं च भयं च आधिष्य શોકમ્ મોહમ્ તાન્ પ્રદદાતિ इति સઃ તં-દુઃસ્વભયાધિશોકમોહપ્રદં-इति તુચ્છં-દુઃખ, અથ, આધિ, શોક અને મોહને આપનાર તુચ્છ પુરૂષને. अज्ञा इति अहं મજે-મૂર્ખ એવી હું બનું છઉં.

૩૧ પદચ્છેદ—અહો-અરે ! મયા આત્મા વૃથા પરિતાપિતઃ-મેં મારા મનમાં નકામે ઉદ્વેગ કર્યો છે. કારણકે. સાંકેત્યવૃત્ત્ય इदं સાંકેત્યં તેન વૃત્ત્યા-વેશ્યાના ધંધાથી. અતિવિગર્હાં વાસો વાર્તા (આ જીવિકા) તયા-ધણીજ નિંદ આજીવિકાથી. યા-જે હું. જ્ઞાતા નરાત્-સ્ત્રીલંપટ પુરૂષ પાસેથી. અર્થતૃષઃ (લોભી-પંચમી) નરાત્-લોભી પુરૂષ પાસેથી. અનુશોચ્યાત્-જેનો જ્યાં ત્યાં ખરખરો થઈ રહ્યો છે એવા પુરૂષ પાસેથી. ક્રીતેન આત્મના-વેચેલા દેહથી. વિત્તં રતિં च इच्छतो-ધનને અને આનંદને ઇચ્છતી. ઇચ્છા રાખું છઉં એવી.

બન્યો. સોળ હજાર એક સો આઠનો વ્હાલો પતિ બન્યો અનેક રૂપે, સૌના મહેલમાં પોહું.
સૌ જાણે કે-પ્રભુ મારી પાસે રહે છે. પિંગળા તો અતિ પતિભાવે બને; પશુ નરસી
પુરુષ પશુ-પતિ ભાવે બને છે. સાંભળો—ગરબો—

મુને કૃષ્ણ જોયાનાં કોડ, સહીયર ચાલોને !

ઉનિયાળને લાગું પાય, હરિવર આલોને—ટેક.

સાખી—દેરે દેરે દીવા કંઈ, અને પૂજું શંકરદેવ;

શામળીયો વર પામવારે—

[સાખીનાં પહેલાં ત્રણ પદ ઉભા રહીને બોલવાં.]

[થવા લો-થવા લો-અસ—આજ માનવતાને ઓરડે અજવાળાં છે-થવા લો-લ્યો
ફરી કહું—સાખીનું ચોથું પદ દમકતી ચાલે બોલવું.]

શામળીયો-વર પામવારે, હું તો કંઈ શંભુ તારી સેવ-સહીયર ચાલોને—મુને

સાખી—સાસુ મારી યશોમતિ, સસરા શ્રી નંદલાલ; [લાંબે રાગે.]

કંથ કયો મેં કાનુડો રે—મારી સાસરી છે ગોકુળ ગામ—સહીયર મુને
સાખી—ખાંધે કાળો કામળો, હસ્ત લકુટીયા સાર;

હિંડે-કેવો-ફાંકડો-રે, કેવો શાભે છે નંદનો કુમાર—સહિયર મુને
સાખી—મોરલી બજાવે કાનુડો, જીમનાં જળ સ્થિર થાય;

પશુપક્ષી નથી બોલતારે, જેની મોરલીથી ભાન જૂલાય—સહિયર મુને

સાખી—ગોકુળની ગોવાલણી, હિંડે મલપતી ચાલ;

મોહનજી પર મોહી રહિરે, એનું મુખડું છે લાલ ગુલાલ—સહીયર મુને

સાખી—ગાય શીખે ને સાંભળે-રે, શ્રીરાધાજીનો રાસ;

તે નર વૈકુંઠ પામશેરે, ગુણ ગાય નરસૈયો દાસ—સહીયર મુને

કેમ સાવધાન છે ને ? દાવકાં છે ને ? આ તો નરસીનો ઉન્માદ ! જ્યાં-સન્યાસીઓ
સમજ્યા નહીં; જ્યાં માંડલીક જૂલો પડ્યો; અને જ્યાં નાગરો નિંદવા લાગ્યા. મીરાંનો
થનગનાટ દેખીને, રાણો ગભરાઈ ગયો. ‘અસ ! મીરાં ! હવે તું અહીંથી ચાલીજા’—એમ
રાણો બોલ્યો. નાગાઓની નગરીમાં ઘોખી આપડો શું કરે ? જે અક્ષરોમાં મરોડ હોય;
તે અક્ષર સારા દેખાય. તેમ જે બજનમાં પ્રેમ ખુમારી ભરી હોય; તે બજનનો ધમ-
ધમાટ ઓર હોય. માત્ર પૌષ્ટિક પદાર્થને જીરવનાર જોઈએ. માનવતાને જે ઓરડે,
અજવાળાં હોય; ત્યાં આ વસ્તુ વહેંચાય. અમારા અંગે આનંદ ઉભરાય; તે આ.

સૂરી ધર્મવાળા મુસલમાનો પ્રભુને ‘પ્રિયતામ’ કહીને પોકારે છે.

વેશ્યા વિચાર કરે છે કે—‘જેના ઉપર પ્રેમ કરવાથી, તત્કાળ કામની નિવૃત્તિ થાય;
એવા સત્પુરુષની પ્રાપ્તિ પાસેજ હોવા છતાં, સુખ લેવા હું બહુ દૂર દોડી ! જે પોતાનું પદ
અને ઐશ્વર્ય, પ્રેમથી આપે છે; અને જે નર કે નારી, બન્નેની સાથે રમી શકે છે; તેજ
સાચો રમણ છે. જે પૂર્ણ છે; તેજ બીજને પૂર્ણ કરી શકે છે; જે તૃપ્ત હોય; તેજ બીજને
તૃપ્ત કરી શકે ! હાય ! અપૂર્ણને અને અતૃપ્તને ઘણા દિવસ સેવીને, મેં પૂર્ણતા અને
સંતોષ પ્રાપ્ત કર્યા નહીં. એવા કામી તુચ્છ હુંડાઓ, મને સુખ તો ન આપી શક્યા; પણ
તેમણે મને આધિ-બ્યાધિ-ઉપાધિમાં બોળી રાખી. તેઓ સંપૂર્ણ સુખના માલીક નથી;
માટે તુચ્છ ! તેઓ ક્ષણભંચર છે માટે તુચ્છ ! દુનિયાના ધનકુબેર પણ, સંપૂર્ણ લક્ષ્મીના

આલીક નથી. તો જરા જેટલી લક્ષ્મીથી લ'પટ છઠ્ઠકાય છે માટે તુચ્છ ! જરા વાંધા પડે; તો વિકરાળ થવાનો તેમને સ્વભાવ; માટે તેઓ તુચ્છ છે. "

વેશ્યા મોડી મોડી પણ જાગી. જાગી તેને ધન્યવાદ !

૩૧ મા શ્લોકમાં—ધનમાટે પોતાના દેહને વેચવાથી, વેશ્યાને કૃત્તેલો પરતાવો થાય છે. વેશ્યાવૃત્તિ કૃત્તેલી નિષ્ઠ છે ! અત્યારનો બેકાર યુગ, વેશ્યાથી પણ, આગળ વધી પડ્યો છે. આગલા કાળની વિધવા, અથવા નિરાધાર બહેન, પારકાં દળણાં દળતી હતી; અને માત્ર એકાદ રૂપિયાનું છાયલ પહેરતી હતી; પણ પોળમાં પુછે; તો તેની પ્રતિષ્ઠા પહેલા નંબરની હતી. અત્યારે જુઓ—તો ઘરમાં કામકાજ કરનાર નોકર, અને પાંચ દસ રૂપિયાની કૌમતનો સાળુ પહેરે; પણ પોળમાં પૂછે; તો તે બહેનની પ્રતિષ્ઠા, છેલ્લા નંબરની હોય છે. ધર્મને બહાને માંદેરોમાં જતી આવતી; અથવા કથાવાતીમાં ફરતી હરતી વિધવા બહેનોમાં પણ, વિલાસનો રોગ વધતો જાય છે. દંભ અને વિલાસનો રોગ વધે; ત્યારે શીયળની અને પ્રતિષ્ઠાની કૌમત ઘટે. વિધવાઓ અથવા ત્યજબેલી બહેનો, એટલે એરડે દિક્ષા પામેલી પવિત્ર-વંદનીય સન્યાસીનીઓ ! વિધવાઓને અને વિધુરોને વાંચવા જેવું પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયું છે. કૌમત માત્ર છપાઈ છે. પોરેજ છપાઈ. એક આનો મોકલતાં, પુસ્તક ઘેર આવે. વિધવાઓને ઉસ્કેરીને, પુનર્જનને બહાને સુખ આપવા કરતાં, વિધવાઓને સમજાવતાં—શાંતિ આપતાં—તેઓ ત્યાગમાં સુખ લે; તો કેવું સાફ ! દેશમાં 'વિધવાઓ દયા ખાવા લાયક છે;' એમ કહેવાય છે; તો જ્યાં જ્યાં એવી બહેનો હોય; ત્યાં ત્યાં આ પુસ્તક કાં ન પહોંચાડે ? 'કાંઈ નહીં;' 'હીક છે;' 'ચાલે એમ ચાલવા લો;' એમ કહીને, આપણે ધણું ખોયું છે. માટે હવે પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે. જુદા જુદા સંપ્રદાયો, અને જુદા જુદા મતબેદોથી, હાલની પ્રજા ધણીજ કંટાળી ગઈ છે. તે કંટાળા સામે, રોષ કરવાની જરાએ જરૂર નથી. તે કંટાળાને શમાવવા, દરેક સંપ્રદાયે અને દરેક મતપંથે, હજાર આંખે જોઈને, અને હજાર હાથે કામ કરીને, પોતાના સંપ્રદાય જેટલી સંભાળ તો, અવશ્ય રાખવી જોઈએ. જમીને ઉઠ્યા તેમની વાતોમાં, વખત ગાળી નાંખવા કરતાં; જે જમવા બેઠાં છે—જે સાંજ સવાર આપણે મંદિરે દેવદર્શન કરવા, અથવા કથા વાતો સાંભળવા આવે છે; તેમનાં જીવન કેમ ઉત્તર થાય ! તેમને ક્યાં ક્યાં મુંજવણ છે; અને તે મુંજવણ કેવી રીતે શમે; તેનો પાકો વિચાર કરવો જોઈએ. મંદિરના રીસીવરો અગર ટસ્ટીઓ, અથવા એવા આગેવાનો, માત્ર લોટ, દાળ, લાકડાં અને બેટનો દિસાખ રાખે છે; તે અકસોસ કરવા લાયક છે. સંપ્રદાયના દરેક હિતચિંતક, પૂર્વે હતા એવા ભાગીઓ કેમ પાકતા નથી ? તેનો અહરનિશ વિચાર કરવો જોઈએ. ધર્મની સાચી શોભા, વૈરાગ્યમાં છે; વિલાસમાં નથી. પિંગળા અને અત્યારના બેકાર યુગ અથવા દંભીયુગ સંબંધી થોડી વાતો કરી.

પિંગળા હવે આગળ શું વિચાર કરે છે; તે ભાવથી સાંભળો—[ઉપજતિ]

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य-स्थूणं त्वचारोमनसैः पिनद्धम् ॥

सरस्वद्वारमगारमेतद्-विष्मूत्रपूर्णं मदुपैति काऽन्या ॥ ૩૨ ॥

૩૨ પદ્યછેદ—યત્ અગાર—પુરૂષના શરીર રૂપી જે ઘર. વંશઃ—વાંસાનું ઉણું હાડકું. વંશ્યાઃ—પડખાનાં હાડકાં. સ્થૂણાઃ—હાથ પગનાં હાડકાં. અસ્થિભિઃ નિર્મિતાઃ વંશવંશ-

અર્થ—પુરૂષના શરીરસ્વપી ધર, કે જેમાં મોહ, વળીઓ અને આડ-સર, હાડકાનાંજ બનેલાં છે. તેમાં નવ ખાળ વહ્યા કરે છે. વળી આ ધર વિદ્યા અને મુત્રથી પૂર્ણ છે; તથા ઉપર ચામડી, ફંવાડાં અને નખોથી મઢેલું છે. તેને હું વિના બીજી કઈ સ્ત્રી, ખ્યારે સમજીને સેવે ? [૩૨]

૩૨ વિવેચન—

આ તો બહાલામાં બહાલી વસ્તુની નિંદા ! [સૌથી બહાલો જીવને દેહ.] યાદ રાખવું કે આ દેહની નિંદા નથી. પણ દેહનું નિરૂપણ છે. દેહનું પ્રયક્ષરણ છે. દેહનું વિગ્ધન છે. જેણે ભાંગ પીધી હોય છે; તેને પોતાના ધરનાં ચારીચારણાં બાન હોતું નથી; તેમ માયા મદિરાનો કેદ ચડ્યો હોય છે; તેમને પોતાના દેહનું આત્મ બાન હોતું નથી. દૈભવવિલાસમાં રમતો રાવણ, પોતાના દેહને અજર અમર માનતો હતો. પણ એક દિવસે તેનાં દસ માથાં રવડી પડ્યાં. દુર્યોધનની કાયા કોમળ; મખમલને તકાચે બેસનારો; પણ જ્યારે બીમની ગદાઓ પડવા લાગી; ત્યારે તે કૂટેથી ભાંગી ગયો. આપણી આ કાયા સુંદર દેખાય છે; પણ લકવો અગર એવું ભયંકર દરદ આપણને ઘેરી લે; ત્યારે ખીન્નેલું પુષ્પ કરમાઇને નાંખી દેવા જેવું બની જાય. ઋષિરાજ કહે છે કે—

રાગ—હુમરી.

જુહું જુહું જીવતર ખરું જાણ્યો;—જુહું જુહું

જુહી જનની જુહી જાયા, જુહી મોહ ભરેલી માયા;

કાચ કુંપો છે કાયા, મમતા તાણ્યો;—જુહું જુહું

× × × × ×

ધીરજ રાખી મનમાં ધારે, ભ્રષ્ટપણું છે તનમાં ભારે;

નરકે ભર્યું નવદારે, વધુ વખાણ્યો;—જુહું જુહું

જેમ દુશ્મનાને, વીર ઝટકા મારે; તેમ સંતો દુર્યોધાને ઝટકા મારે છે; પણ આ તો જાણે અહીં મહી રાવણનાં બચ્ચાં—જેમ જેમ કહો; તેમ તેમ અવળાં ! વળી ઋષિરાજ કહે છે કે—

થોડો ફાટી જ કોણ છે થોરીરે; પ્રાણીયા પાપીરે;

પ્રભુ જાણે છે ચિતની ચોરીરે, પ્રાણીયા પાપીરે;

કાંઈક તારાથી પુણ્યવાન્ પાડેરે—પ્રાણીયા

તેંતો વાળી નાંખ્યો આંક આડેરે—પ્રાણીયા

શ્વાન તારાથી આપડાં સારેરે—પ્રાણીયા

તુઝ તેનાથી કર્મ છે—તારેરે—પ્રાણીયા

સ્વૃણાઃ યસ્મિન્ તત્-જે ધરમાં હાડકાનો બરડો, પડખાના પાંસળાં અને હાથપગના હાડકાં છે એવું ધર. ત્વચા ચ રોમાણિ ચ નક્ષાશ્ચ તૈઃ પિનક્થં (મઢેલું)—ચામડી, વાળ અને નખોથી મઢેલું દેહરૂપી ધર. ક્ષરંતિ ઇતિ ક્ષરન્, ક્ષરંતિ નવ દ્વારાણિ યસ્મિન્ તત્-ક્ષરબ્રહ્મારં-નવદારથી ઝરતું-વહ્યા કરતું દેહરૂપી ધર. ચિદ્ ચ મૂત્રં ચ તામ્યાં પૂર્ણે-ચિન્મૂત્રપૂર્ણે-મુત્ર અને મળથી ભરેલું. ઇતિ યતદ્ અગારં-એવું આ ધર રૂપી પુરૂષનું શરીર. મત્ કા અન્યા ઉપૈતિ-મારાથી બીજી કોણ તેને ખ્યારે સમજીને સેવે.

ઉચ્ચ કુળ-ને કામ કર્યા કાળારે—પ્રાણીયાં

હેયે વાર્યાં છે, ટંકાશાળી તાળારે—પ્રાણીયાં

રહે એર ધણું-ને વેણ મીઠારે—પ્રાણીયાં

શેઠ ભોળા, ને કાટલાં કુડારે—પ્રાણીયાં

પથુ બનતાં, મનુષ્યદેહ પામીરે—પ્રાણીયાં

ખરેખાત એક, પુંછડાની ખામી રે—પ્રાણીયાં

[હે જીવ ! હે વહાલા માનવ !]

તારાં લક્ષણ કહેતાં મરૂં લાજરે—પ્રાણીયાં

રૂપિરાજ રામ કેમ થાય રાજરે—પ્રાણીયાં

સાંભળાછોને ? મોટા દેશનેતા થઇને કર્યા; અગર સંતમહાત્મા, અગર આચાર્ય બનીને પૂજ્યા; પોળમાં અગર ચૌદામાં મોટા શેઠ કહેવાયા; પથુ નર થવાને બદલે, ઉલટા જે કાટી ગયા; બ્યભિચારના દોષને દેખ્યો નહીં; ભોજ મોહને સાચી રીતે ઝોળાયા નહીં; તે કેવા દર્થો ? ફરી સાંભળો—

‘ રહે એર ધણું-ને વેણ મીઠારે—પ્રાણીયાં શેઠ ભોળાને કાટલાં કુડારે—પ્રાણીયાં

વિગેરે-વિગેરે—હિંદુઓએ દેશ ખોયો; તે નુકશાન ખરૂં; પથુ તેથી વધારે નુકશાન તો; તેમણે પોતાના મનનો કાચુ ખોયો. ન્યાં જુઓ ત્યાં હિંદુ રજળતાં ! જુગાર ખાનાંમાં; સીનેમાં, નાટકશાળામાં, હોટલોમાં અને એવાં બીજાં પતિત સ્થાનોમાં, હિંદુઓ વધારે. પગ નીચે દેવતા-દાઝતાં જાય; તોપણ ત્યાં દોડે. લાખો રૂપૈયાની બીડી, ગાંજો, તંબાકુ અને ચા, હિંદુઓને નામે ખરે છે. દવાખાનામાં અને કોરોમાં, હિંદુઓની બીડ વધારે છે. દેવમંદિરે અગર કથા વાતોમાં જતાં હશે; પથુ તેમને ક્યાંય શ્રદ્ધા નહીં; કોઈ નિશ્ચય નહીં-રજળતાં. ધનનો અને સમયનો નકામો વ્યય કરનારાં ! આ વાંચીને કોઈને સુધરવાનું કહો; તે પહેલાં તમારાં પોતાનાં આંગણું વાળી ઝાડીને સાફ કરો; તો ધણું છે. કહેનારાં જૂલાં પડે; એવી આ વાત છે. કહેનારાં સંત-સાધુ-અને બ્રાહ્મણ હજી સમજ્યા નથી. સમજે તેમને ધન્ય કહીએ. દેઢવાડે પથુ, ચારિત્રવાળો પૂજ્ય છે-નિશ્ચયવાળો પૂજ્ય છે. ભક્ત અને જ્ઞાની પૂજ્ય છે. વેશ્યા વિચાર કરતાં કરતાં સમજી ગઈ. પરંતુ પુરૂષ હૈયાનો હાર હતો; તેને સર્પ સમજીને, હવે ફેંકી દીધો.

કેટલાં વાંકી વળી ગયેલી એક ડોશીને જોઇને, એક ઉદત જીવાન પુછે છે-‘અરે, ડોશી ! તું વાંકી વળીને શું શોધે છે ?’

ડોશી—સમજીને બોલી-ભાઈ ! હું મારી જીવાની શોધું છઉં. હું હમણાં જ ગુલા-બના પુલ જેવી જીવાન હતી. જોતજોતામાં મારી જીવાની યુગ થઇ ગઈ. ટિકરા ! તું તારી જીવાની સાચવી રાખજે !

જીવાન—અફસોસ કરતો કરતો બોલ્યો-અરે ! અમારે પણ આમજ થવાનું છે.

ડોશી—ભાઈ ! ત્યારે મારૂં કહ્યું માન તો ?

જીવાન—મા ! માનું ! કહો.

ડોશી—જીવાનીમાં એક અડઅગાઈ નામનો રોગ થાય છે. આ રોગ જેને થાય; તેનો સંસાર બગડી જાય છે. એટલે નર બનીને, જીવાનીનો સેવારૂપી લાભ તું લેજે. તો

પુણ્ય પુણ્ય અને પુણ્ય ! આ પુણ્ય તને તારી શ્રદ્ધાવસ્થામાં ટટાર રાખશે. જેનો સાંભલો ખોવાય; તે ઘર વાંકું વળી જાય. જેનું ચારિત્ર ખોવાય; તે માથુંસ વાંકું વળી જાય.

જીવાન—વડીલોની સેવામાં એટલો લાભ કેમ ?—

ડાશી—સેવાને ખંડાને, તેમનો સમાગમ થાય. સમાગમને ખંડાને, તને ઉપદેશ મળે. આ ઉપદેશ અંધારે વગેરે ચાલનારને, દીવા જેવો થઈ પડે. જેની જીવાની સુધરે; તેની શ્રદ્ધાવસ્થા સુખરૂપ થાય.

જીવાન—ત્યારે તમારું આમ કેમ ?

ડાશી—આપ ! હજી સમજ્યો નહીં ? જીવાનીમાં ધરાઈ ધરાઈને વિષયસુખ ભોગવ્યું. જેમાં નર્યું મળ્યુંત બહુ છે; જેની વાત કરતાં ચીતરી ચરે; એવા પુરુષના દેહને, બહુ ખારથી હું ભેટી. પુરુષના ગંદા દેહે, મારું જીવન ગંડું કરી નાંખ્યું. ખરી વસ્તુ સમજી નહીં. એટલે—જીવાનીમાં—મારે અડબંગાઈ ધણી હતી. માથાપની વાત ગમતી નહીં. પછી અંધારે અફળાણી. આ લમણામાં વાગી; ત્યારે હું જાગી ! પણ તે બહુજ મોડી ! લે હવે જા. હજી મારે ધણું કામ છે.

એમ કહીને ડાશી અને જીવાન પોત પોતાને કામે ચાલ્યાં ગયાં.

સાહિત્યકારોએ કરેલાં, શ્રીપુરુષનાં રૂપનાં વખાણ, ધડી બે ધડી માટે ઠીક છે; પણ રૂપજ નાશવંત છે. નાશવંત વસ્તુઓનાં વખાણમાં, લલચાયેલાં શ્રીપુરુષો, નિત્ય વસ્તુના સુખથી વિમુખ રહે છે. સંસાર માંડનારાં શ્રીપુરુષો, એક બીજાનાં અંગમાં લોભાય; પણ આ લોભ, કેટલા દિવસનો છે; તે સૌ જાણે છે. હવે એક મુદ્દાની વાત સાંભળો—દેહ નિંદ્રા છે; ક્ષણભંજર છે; પણ તે દારા અવિનાશી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે નિંદ્રા દેહની કૌંમલ, કરોડો રૂપિયા છે. અવિનાશી વસ્તુની પ્રાપ્તિને પ્રથમ પગથીએ, આ દેહ છે.

પિંગળા આજળ શા વિચાર કરે છે, તે ભાવથી સાંભળો—

વિદેહાનાં પુરે હસ્મિન્—નહમેકૈવ મૃદધીઃ ॥

યાડન્યમિચ્છન્ત્યસત્યસ્મા—દાત્મદાત્ કામમચ્યુતાત્ ॥૩૩॥

અર્થ—“આ મહાજ્ઞાની વિદેહ રાજાઓના પુરમાં, હું એકજ મૃદ બુદ્ધિ-વાળી અને દુષ્ટ છઉં; કારણ કે સ્વસ્ત્રુપને આપનારા આ અવિનાશી અંત-ધીમીને છોડી દઈને, બીજા ભોગની ઇચ્છા કરું છઉં.” (૩૩)

૩૩ વિવેચન—

લોકમાં એક વિભીષણ; તેમ વિદેહ રાજાના નગરમાં એક પિંગળા. સુખની ટોચે આત્મસુખ; અને દુઃખની ટોચે વિષયસુખ. માટે પોતાને મૃદધીઃ અને અસત્તીઃ—મૃદ અને દુષ્ટ, એવાં વિશેષણ લગાડ્યાં છે. ભગવાનને તજીને ભોગને લભ્યા; તેનો આ અફસોસ છે.

૩૩ પદ્યછંદ—વિદેહાનાં અસ્મિન્ નગરે—વિદેહ રાજાઓના આ નગરમાં. અહં પદ્મા પદ્મ મૃદધીઃ—હું એકજ મૃદ બુદ્ધિવાળી. અસત્તી ઇતિ યા—વળી જે દુષ્ટ છઉં—એવી હું. કારણકે. અસ્માત્ આત્મદાત્ અચ્યુતાત્—આ સ્વરૂપને આપનારા અવિનાશી અંત-ધીમીને છોડી દઈને. અન્યત્ કામં ઇચ્છતી (ઇતિ અહં અસ્મિ)—બીજા ભોગને ઇચ્છનારી હું છઉં.

હવે પિંગળા કાંધ નિર્ણય ઉપર આવે છે.

સદ્વત્સેષ્ઠતમો નાથ, આત્મા ચાર્ય શરીરિણાપ ॥

તં વિક્રીયાત્મનૈવાહં, રમેડનેન યથા રમા ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—“આ ઈશ્વરજી પ્રાણીઓના મિત્ર, પરમ પ્રિય આત્મા રૂપ તથા નાથ છે; માટે તેમને માઈ મન આપીને, તેના બદલામાં હું તેમને વેચાતા લઈશ. પછી લક્ષ્મી જેમ તેમની સાથે રમણુકરે છે; તેમ હું તેમની સાથે રમણુ કરીશ.” (૩૪)

૩૪ વિવેચન—

૫૬.

રે સગપણુ હરિવરનું સાચું, (૨) બીજું તો સર્વે ક્ષણકાંચર કાચું—રે—સગપણુ ૦ ટેક.

હરિ વિના બીજાને વરવું, (૨) તથા ગજ ખર પર ચઢી ફરવું; (૨)

એ જીવ્યાથી રૂંડું છે મરવું—રે—સગપણુ ૦

કે ફોગટ ફેરા શિદ ફરીએ, (૨) કે પર ઘેર પાણી કાં બરીએ: (૨)

કે વરીએ તો નટવર વર વરીએ—રે—સગપણુ ૦

કે—ના ડરું લોક તણી લાજે, (૨) મારે શિર ગિરધર વર ગાજે; (૨)

આ દેહ ધર્યો, નટવર ને કાજે—રે—સગપણુ ૦

હવે મેં તો પ્રીતલડી ટાળી, (૨) બાગ્યું મન મિથ્યા સૌ બાળી; (૨)

કે વરવા જેવા—મળ્યા વનમાળી—રે—સગપણુ ૦

એવું જાણી મેં સગપણુ કીધું, (૨) હારે ફળ માનવનું લીધું; (૨)

જેથી રે માઈ કારજડું સિધ્યું—રે—સગપણુ ૦

આવો નિર્ણય અનેક લ'પટ સ્થિતિ, વિધવાઓ અને ત્યજાએલી સ્ત્રીઓ કરે; જો સ્વર્ગ આકાશથી પૃથ્વી ઉપર આવે. પ્રભુને ઓળખે; તેમને આ લાલ મળે. પોપટ રાખ રાખ કરે; પક્ષી રાખનો મહિમા જાણે નહીં; એવું ધણે ટેકાણે થઈ રહ્યું છે—પક્ષી તે કામ આવે નહીં. આ તો અંતરના ઉમળકા ! મીરાં ત્યજાએલાં હતાં. મીરાં માય છે કે—

૫૬.

મુખડું મેં જોયું તાઈ, જુગ સરવે થયું ખાઈ;

મન માઈ રહ્યું ન્યાઈ તે—મોહન તારાં ૦

મુખડાની માયા લાગી રે—મોહન તારાં ૦

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાનાં નીર જેવું;

તેને તુચ્છ કરી ફરીએ રે—મોહન તારાં ૦ મુખડાની ૦

૩૪ ૫૬૨છેદ—અર્થ આત્મા—આ પરમાત્મા. શરીરિણાં સુદત્ત પ્રેષ્ઠતમઃ નાથઃ—પ્રાણીઓને મિત્ર રૂપ છે; પરમ પ્રિય છે અને પ્રાણીઓના નાથ છે. આત્મના પક્ષ તં વિક્રીય—મનથી તેમને વેચાતા લઈને. તેમને માઈ મન આપી દધને—મારે વશ કરીને. ચથા રમા, તથા અહં અનેન રમે—જેમ લક્ષ્મીજી તેમની સાથે રમે છે; તેમ હું રમું—પ્રેમ કરું.

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
તેને ઘેર શિદ્ધ જઈએ રે—મોહન તારાં સુખડાનીં

પરણું તો પ્રીતમ ખારો, અખંડ સોહાગ ખારો;
રાંડવાનો ભય ભાંગ્યો રે—મોહન તારાં સુખડાનીં

‘આત્મના પદ્મ તં ચિકીર્ય-મારૂં’ મન આપીને, પ્રભુને વેચાતા લઉં.’ દયારામભાઈ ગાય છે કે-‘ચિત્ત મારૂં ચોરોને વજરાય’ ! ગીતામાં ગોવિંદ પણ કહે છે કે-‘મનમના મય મદ્મલ્લો-મારામાં મન રાખીને મારો ભક્ત થા. [અ. ૯] તથા મય્યેવ મન આધત્સ્વ, મયિ લુપ્તિ નિવેશય-[અ. ૧૨] હે અર્જુન ! તું મારામાં મન રાખ, અને મારામાંજ તારી બુદ્ધિને પરોવ !’ વિગેરે વિગેરે લાભ, ગણિકાને થયા જણાય છે.

યથા રમા—રમા એટલે લક્ષ્મી. લક્ષ્મી એટલે વિષ્ણુની ધણીજ આરાધિત પગ આંપતી પત્ની. આજકાલ પરણનારી કહે છે કે ‘પરણું ખરી, પણ હું પતિ ! તમારું કંઈ હું નહીં માનું.’ ખ્રીસ્તીઓના લગ્નમાં પણ, કન્યાને પાદરીની હાજરીમાં, કહેવું પડે છે કે-‘હે પતિદેવ ! હું આપની આરામાં રહીશ.’ આ પ્રતિજ્ઞાનો લોપ થવા લાગ્યો છે. થાંભલા-ઓને પાટડાનું દબાણ ગમતું નથી; અને પાટડાને થાંભલાનો ખીસો ગમતો નથી. આ ઘર કેટલા દહાડા ચાલે ! અને ચાલે; તો અંદર રહેનારને અકસ્માત કચરી નાંખે. તેમ સંસારમાં પોતે ક્યાં છે ? તે વિચારીને વર્તવું જોઈએ. રામ પુત્ર બન્યા હતા. તો દશરથને ‘જી ! જી ! કરતા હતા. ડાહ્યા દીવાન, કાંઈ અપરાધને યોગે કંઠી બન્યો હોય; તો તેણે જોલના કામદા પાળવાજ જોઈએ. ‘ના મારા માટે જુદા કામદા ધડો !’ એમ કહેવાયજ નહીં ! તેમ આ સંસારમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ-પતિન અને પતિ-ધનવાન હોય કે ગરીબ હોય. સૌએ પોત-પોતાના કામદા, પાળવાજ જોઈએ. જડ પણ પોતાના કામદામાં ઉભા છે. કઠોડામાં મશાલો જાત જાતનો હોય; પણ સૌ પોત પોતાના ગુણમાંજ શોભે છે. ધાંચળની કાચળીમાં, અસ્ત્રો અસ્ત્રાનુંજ કામ કરે છે; અને નેરણી નેરણીનુંજ કામ કરે છે. વળી કાતર કાતરનુંજ કામ કરે છે. કાતર ડાહી થઈને, અસ્ત્રાનું કામ કરવા દોડે; તો ? પરિણામ માફ આવે. રમા એટલે શું ?-રમામાં ખાસ ગુણ કયો ? તે વાત કરી. ચૌદથી પૈસા કમાઈને લાવવા; તે નાનું સરખું કામ નથી; અથવા સડી ગએલા શેડીઆની, કાળજી રાખી, નોકરી કરવી; તે પણ નાનુંસરખું કામ નથી. વળી ધંધામાં અનેક જોખમ. તે વેડીને પતિ ઘેર આવે; ત્યારે તેને શાંતિ આપનારે, ઘરમાં હાજર હાજર રહેવું જોઈએ. ચૌટાનો થાક ઉતારનાર, હાજર હાજર રહેનારી સ્ત્રી છે. હાજર હાજર એટલે સેવા. સેવા એટલે ન્યાં સામો અવાજ નહીં; અકળામણ નહીં; પણ પ્રેમ પ્રેમ અને પ્રેમ. પૈસાદારને સેવા કરનાર અનેક નોકર મળે; પણ પત્ની જેવો પ્રેમી નોકર ન જ મળે. ન્યાં હૃદય એક, લાંબી સેવા જુદીજ હોય. બહેનો સાંભળો છોને ? નદીમાં પુર આવે; ત્યારે તરખલાં તણાઈ જાય; પણ ગામના ગઢ અને કાંગરા તણાય નહીં ! તેમ આત્યારે સુધારાનું પૂર આવ્યું છે. તરખલાં જેવાં-અદૃઢ મનનાં માનવી, તેમાં તણાઈ જાય; પણ જેમને આવી સુંદર વાતો સાંભળવા મળે છે; તેમણે સનાતન ધર્મના ગઢ કાંગરા બનીને, ન્યાં છાં-ત્યાંજ રહેવું.

પિંગળા આગળ શું વિચાર કરે છે ?—

કિયત્પ્રિયં તે વ્યમજન, કામા યે કામદા નરાઃ ॥

આદ્યંતવંતો માર્યાયા, દેવા વા કાલવિદ્રુતાઃ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—“ વિષયો, વિષયોને આપનારા પુરૂષો, અને દેવતાઓ પણ, કે જેઓ આદિઅંતવાળા છે; અને કાળના કોળિયારૂપ છે; તેઓએ, હું-કે-જે તેઓની ભાર્યા બની હતી; તેનું શું ભલું કર્યું છે ? કાંઈપણ ભલું કર્યું નથી. માટે આ લોકમાં અને પરલોકમાં, ઈશ્વર વિના બીજો કોઈ સેવવા લાયક છેજ નહીં” [૩૫]

૩૫ વિવેચન—

‘વિષયો, વિષયોને આપનારા પુરૂષો અને દેવો આદ્યંતવંતઃ આદિ અને અંતવાળા છે-નિત્ય નથી’. એમ વેશ્યાને ભાન થયું.

પ્રથમરણુ વિદ્યા, જેમ વૈદક ખાતામાં, મુખ્ય ભાગ ભજવે છે; તેમ અધ્યાત્મજ્ઞાનની આપ્તમાં પણ, મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. પ્રથમરણુ એટલે-યથાર્થ નિરૂપણ. પ્રથમરણુ કરીએ; ત્યારેજ તેની વસ્તુસ્થિતિનું ભાન થાય. આપણને ૫૦-૬૦ કે સો વરસ સંસારમાં થાય; પણ-બૂખ લાગે, ત્યારે જમવું; અને ઉંઘ આવે, ત્યારે સુઈ જવું. બાકીના વખતમાં ધધો કરવો; અથવા ગામની નિંદા કરવી; અથવા આપ બાકીનાં ભૂમળાં વગાડવાં. એમ કરતાં કરતાં, મોત આવે; ત્યારે મરી જવું. બસ ! ખેલ ખલાસ ! પ્રથમરણુ કરીએ તો જીજ્ઞાસ કે-મનુષ્યદેહનો હેતુ આટલોજ નથી. દર દીવાળીએ નક્કોટાટાની તારવણી થાય; તેમ દર પર્વણીએ, અથવા પોતાના જન્મ દિવસે, આપણે શું હતા; અને શું થયા છઈએ; જીવનમાં આગળ વધ્યા છઈએ; કે પાછળ પડ્યા છઈએ; ક્યાં ક્યાં જૂલ છે ? વિગેરે વિચાર કરવાજ જોઈએ. આ ઉપરાંત કયા વાતો સાંભળીને અથવા વાંચીને, પોતે ક્યાં છે ? આગળ ? કે પાછળ ? એમ પરવા રાખીને તપાસ કરવી જોઈએ.

વિષયો, વિષયોને આપનારા પુરૂષો અને દેવો આદિઅંતવાળા છે; એમ ખાત્રી થતાં, જેમ ખોટા રૂપોને ગજવામાંથી નાંખી દે; તેમ તે તમામને પિંગળાએ મનમાંથી કાઢી નાંખ્યા. તેમની જગ્યાએ આદિ અંત વિનાનાં અવિનાશી પ્રભુની પધરામણી કરી.

હવે પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે—

નૂનં મે ભગવાન પ્રીતો, વિષ્ણુઃ કેનાપિ કર્મણા ॥

નિર્વેદોડ્યં દુરાશયા, યન્મે જાતઃ સુસ્વાવહઃ ॥ ૩૬ ॥

૩૫ પદ્મછેદ—યે કામાઃ-જે વિષયો. યે કામદાઃ નરાઃ-વિષયોને આપનારા પુરૂષો. દેવાઃ વા-અને દેવતાઓ પણ. આદ્યંતવંતઃ આદિ અંતવાળા છે તથા. કાલેન વિદ્રુતાઃ-કાળના કોળિયા જેવા છે. ઇતિ ને-એવા તેઓએ. માર્યાયા-હું-કે-જે તેઓની ભાર્યા બની હતી તેનું. કિયત્ પ્રિયં વ્યમજન-કયું પ્રિય-શું ભલું-કર્યું ? કાંઈ કર્યું નથી.

૩૬ થી ૩૮/૩૯ પદ્મછેદ—નૂનં-ખરેખર. કેન અપિ કર્મણા-કાંઈપણ કર્મના સંજોગે. ભગવાન વિષ્ણુઃ મે પ્રીતઃ-ભગવાન વિષ્ણુ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય; એમ જીજ્ઞાસ

મૈવં સ્યુર્મન્દભાગ્યાયાઃ, ક્લેશા નિર્વેદહેતવઃ ॥

યેનાનુબંધં નિર્હૃત્ય, પુરુષઃ શમમૃચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

તેનોપકૃતમાદાય, શિરસા ગ્રામ્યસંગતાઃ ॥

ત્યક્ત્વા દુરાશાઃ શરણં, વ્રજામિ તમધીશ્વરમ્ ॥૩૮॥

અર્થ—“કોઈ પ્રાચીન શુભ કાર્યોના યોગથી, વિષ્ણુ ભગવાન મને પ્રસન્ન થયા હોય; એમ જણાય છે. જેથી મને આ નીરાશામાંથી, સુખ આપનાર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો.” [૩૬] “મારું ભાગ્યજ જે મંદ હોત; તો-મને આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય આપનારા કલેશ થાતજ નહીં. કે જે વૈરાગ્યથી પુરુષ, ધર આદિ બંધનને, કાપી નાંખીને શાંતિ પામે છે. [૩૭] વૈરાગ્યથી થએલા ઉપકારને માથે ચડાવીને, અને પામર લોકોને લાગુ પડતી દુષ્ટ આશાઓને તણને, તે મહાન ઈશ્વરનું, હું શરણું લઉં છું. [૩૮]

૩૬-૩૭-૩૮ વિવેચન—

મગવાન પ્રીતઃ—પ્રભુ પ્રસન્ન થયા જણાય છે. પ્રસાદે સર્વ દુઃખાનાં, હાનિ-રહ્યોપજાયતે-પરમાત્માની કૃપા ચાય ત્યારે જીવનાં તમામ દુઃખ નાશ પામી જાય.

અવળાને સવળું કયું—મહેતાજી ધરભંગ થયા; સારે બોલ્યા હતા કે-‘ભણુ થયું-ને ભાંગી જનળ; સુખે ભજ્યું શ્રીગોપાળ.’ તુલસીદાસજી અરધી રાત્રે, સાસરે જાંઘને સ્ત્રીને મળ્યા. પછી સ્ત્રી ખીજ્યાં-બોલ્યાં-‘અરરર તમે આટલા બધા કામી, કે મારા વિના એક બે દિવસ પછી ન રહી શક્યા ? મારામાં એટલું બધું શું ભર્યું છે; કે તમે મારી પાછળ, માથુંસાઈ ખોઈ નાંખી.

ચોપાઈ—ધિક્ ધિક્ તોહી મમ પ્રાણ પિયારે, હાડ ચામ સખ નિરસ હમારે;

ઐસો મન જો લાગત રામહિ, તો સુધરત તીહરે સખ કામહિ.

નારી વૈન શરસમ ઉર વાગે, પૂરવ સકલ પ્રણય ફળ જગે.

તુલસીદાસ કહ માની ગલાની, હે સતિ ! હે સતિ ! તિય તુવ વાની.

વળી કોઈ ભક્ત કવિ કહે છે કે-તુલસીદાસની સ્ત્રીએ એમ કહ્યું હતું કે—

છે. યત્-કારણકે. દુરાશાયાઃ-ખોટી આશામાંથી. સુખાવહઃ અયં નિર્વેદઃ-સુખ ઉપજાવે એવો આ વૈરાગ્ય. મે જ્ઞાતઃ-મને પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૭ પદ્યછંદ-મંદભાગ્યાયાઃ-ઈતિ મે-જો હું મંદ ભાગ્યવાળી હોત તો મને. નિર્વેદઃ-હેતુઃ-યેવાં તે નિર્વેદહેતવઃ-ઈતિ ક્લેશાઃ-વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા કલેશો. મા પવં સ્યુઃ-થાતજ નહીં. યેન-જે વૈરાગ્યથી. પુરુષઃ અનુબંધં નિર્હૃત્ય-પુરુષ ધર આદિના બંધનને તણને. શમં મૃચ્છતિ-શાંતિ પામે છે. ૩૮ પદ્યછંદ-તેન ઉપકૃતં-વૈરાગ્યથી કરેલા ઉપકારને. શિરસા આશાય-માથે ચડાવીને. ગ્રામ્યેષુ સંગતાઃ ગ્રામ્યસંગતાઃ-તાઃ-ઈતિ દુરાશાઃ-પામર લોકોને લાગુ પડતી દુષ્ટ આશાઓને. ત્યક્ત્વા-તણને. તમ્ અધીશ્વરં શરણં વ્રજામિ-તે મહાન ઈશ્વરનું શરણું લઉં છું.

૫૬.

‘જીતનો હેત હમસે’ રે પિયાજી ! હરિસે’ હોત જો ધતનો રી !
ચલો જાત બૈકુંઠ ધામમે’, ઠાકોરદારે તુલસી, જય તો ખરોરી રામા-
રટો તુલસી. સીતા હો રામ રામા-બજો તુલસી.’

ખસ ! બાજી બદલાણી. આ શબ્દોએ સુતા સિંહને જગાડ્યો. તેના જવાબમાં તુલ-
સીદાસ બોલ્યા કે—

‘તુમ તીરીયા મેરી ધર્મકી બહેના ! તોહી મોહી માન બતાયો રી.

તુલસીદાસ આશા રઘુવરકી, તીરીયા કે સંગે, તુલસી કયુ ના ગયોરી-રામા-રટો
તુલસી. સીતા હો-રામરામા બજો તુલસી.

ધરમાં આવી લડાઈ, ઐપુરૂષને ધણીવાર થાય છે; પણ અભાગીઓ પુરૂષ, બીજી
પરણવા દોડે છે—નવી આક્રમને ઉભી કરે છે. સંસારવેપારમાં, બે પાંચ દિકરા દિકરી
કમાઈ લીધા પછી, ‘પ્રિયા ! પ્રિયા ! હવે હાંઉ ! આપણે બહુ રમ્યાં. આ રમત
તો અનેક અવતારોમાં હતી. જેની પ્રશંસા દેવો કરી રહ્યા છે; એવું કાંઈ, કલ્યાણનું કામ,
હવે આપણે કરી લઈએ ! હવે તો—હે પ્રિયા ! સંતોતણા સહવાસમાં, શુણ્ણ કૃષ્ણના
ગાથા કહે.’” આવું કહેતાં—આવું બોલતાં, કોને આવડ્યું ! મારી ઠોકાને હઠાવે; ત્યારે તો
સૌ હઠે; પણ રાજી ખુશીથી, સંસારમાંથી જે હઠ્યા—તેમને ધન્ય કહીએ. ભાગવતમાં
યથાતિની આખર વાંચવા જેવી છે.

રોતી દીકરી માથાપને જોઇને રાજી થાય; તેમ સંસારમાં કુટાલો—ભાગ્યશાળી
—જીવ, વૈરાગ્યને જોઇને રાજી થાય. કલ્યાણનું પગરણ માંડી આપનાર વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્ય
વિનાના શ્રોતા અને વક્તા; તે નાટકના વેશ ધારી જેવું છે. તલવારથી બંધન કપાય; તેમ
વૈરાગ્યથી સંસાર બંધન કપાય. પછી શાંતિ શાંતિ—પછી જીવ શાંતિ પામે છે. શાંતિ
પામેલી વેશ્યા તં અધીશ્વરં શરણં વ્રજામિ—પિંગળા કહે છે કે—‘મહાન્ ઇશ્વરનું શરણું.
હવે હું લઉં છઉં.’

ભક્ત મીઠો ગાય છે કે—

૫૬.

હરિ ! આવોને માહરે મહેલેરે—સેજ બીજાવું રે !

[આ તો કોઈ વ્હાલી વહુની વાતો જણાય છે. શાંતિથી સાંભળો.]

હરિ ! આવોને માહરે મહેલેરે—સેજ બીજાવું રે !

હરિ આવો ! હે હરિ ! આવો—ને મહારે મહેલેરે. સેજ બીજાવું રે—ટેક.

હું તો શરણ પડી છઉં, સ્વામીનાથ—રે, મહારા વ્હાલારે;

હું તો વિયોગી અળળા નાર, કંઈ કાલાવાલારે—હરિ આવો.

વ્હાલા ! તલસુ તમારે માટે, મુજને મળજોરે;

મારાં સંકટ સરવે મહારાજ ! હવે દૂર કરજોરે—હરિ આવો.

મુજ બળતીને મહારાજ !, શીદ સતાવો રે ?

બાંધ પકડીને મહારાજ !, મુજને ઉગારોરે—હરિ આવો.

દાસ મીઠાના સ્વામીનાથરે, મુજ હાથ ઝાલોરે;

તમને મળ્યા વિના મહારાજ, નથી જતો દહાડોરે—હરિ આવો.

કરતાં શાંતિ ન થાય; તો ઉભા થઈને, કાગળા કરીને, તથા આંખે થોડું પાણી છાંટીને ફરી વાંચવું. સ્ત્રીને પતિના વિયોગનું દુઃખ, અથવા પતિને સ્ત્રીના વિયોગનું દુઃખ, કોમળને કહેવાય નહીં. મનમાં ને મનમાં મુંઝવણને સહેલું પડે. પણ જ્યારે અમધૂત પોતે, આપણી સંભાળ લેવા, પિંગળાને આગળ કરીને, આપણને બોધ આપે છે; ત્યારે તે બોધ આપણે કેમ ન લેવો ? લેતાં ન આવડે; તો સંતોને સાથે રાખવા. આ વિવેચન પાંચ પચીસ વખત, સમજી સમજીને વાંચતાં, અવશ્ય લાભ થશે.

સંતોષ વિના અને શ્રદ્ધા વિના, કોઈ વાત ફળે નહીં. તેથી વેશ્યા ૩૯ માં શ્લોકમાં કહે છે કે—મારે સંતોષ તથા શ્રદ્ધા બેઉ છે.

ગુજરાતનેા ડાહ્યા દીવાન પ્રીતમ, કહે છે તે સાંભળો—

૫૬.

જીરે સુંદર શ્યામ સોહામણી, જેને નિગમ નિરંતર ગાય;

તેને ભણુ બાવથી.

જીરે શિવવિરંચીને શારદા, (૨) રજ ચરણકમળ ચિત્ત રહાય. તેને ભણુ.

જેણે તાર્યો અગ્નિમેલ પાતકી, (૨) ગજ ગણિકાની કીધી રહાય. તેને ભણુ.

જેણે દ્રૌપદીનાં પટ પૂરીમાં, (૨) જેના અગણિત ગુણ ન ગણાય. તેને ભણુ.

જીરે દાસતણાં દુઃખ ટાળવા, (૨) એક શ્વાસે ઉઠીને ધાય. તેને ભણુ.

જીરે અવગુણ સામું જીએ નહીં, (૨) એવા ગુણવંતા ગોકુળરાય. તેને ભણુ.

જેનો ઠોર નહીરે ત્રેલોક્યમાં, તે તો કૃષ્ણ ચરણ ચમાય. તેને ભણુ.

જીરે પ્રીતમ પ્રભુને સંભારતાં, દુઃખ જન્મ મરણ મટી જાય. તેને ભણુ.

પ્રેમભર્યો પ્રીતમ હજી બોલે છે—[લાંબે રાગે]

૫૬.

એવો અખંડ અમર વર હું વરી, ફરી પડશે નહીં ભવકંદ—અમર વર હું વરી. ટેકો

જેનું રૂપ અનુપ સોહામણું, જે છે અખિલ લોકનો નાથ— અમર.

જેને વરવા તિરથ તપ આચરે, ધરે ખ્યાન ને જોગ વૈરાગ્ય— અમર.

કોમલ વેશ ધરે બહુ ભાતના, કાઢી શકે નહીં સતી કરો વેશ— અમર.

સતી સ્વાંગ ધરે તે નિશ્રે બળે, કરે પાવકમાંહી પ્રવેશ— અમર.

પ્રેમ પામી પતિ પરમાત્મા, રહી રૂપમાં એક રસલીન— અમર.

સ્વામી પ્રીતમનેરે શોભા ભર્યો, સિદ્ધ અમૃતમાં મન મીન— અમર.

૪૦ મો શ્લોક સાંભળ્યો ?—બરાબર સાંભળ્યો ?—શું કહ્યું ?—ફરી સાંભળો. (૧) જીવ સંસારરૂપી કુવામાં પડેલો છે. (૨) વિષયોના ઘેનથી સાફ નરસું કાંઈ જોઈ શકતો નથી; એવો અંધ છે. (૩) કાળરૂપી સર્પથી ગળાતો, એટલે બચપણ કાળ ખાઈ ગયો. પછી કૌમાર અવસ્થા; તે પણ કાળના મુખમાં પેસી ગઈ. પછી જુવાની—મદમાતી અને રાતી તાતી—તેને પણ કાળ ખાઈ ગયો. પછી ડાહતી વૃદ્ધાવસ્થા. તે પણ દિનપ્રતિદિન કાળના મુખમાં ચાલી જાય છે. દેડકાને સાપે ગળ્યો હોય; તોપણ દેડકા, જીવડાં મોમાં લેવા, મુખ ઉઘાડે, અને બંધ કરે. તેમ કાળના મુખમાં પડેલા જીવો, સંસારનાં મુખ માટે વલખાં મારતાં દેખાય છે. તેને બચાવનાર માતાપિતા નથી; મોટા મોટા સર્જનો પણ નથી.

નાગાજીન જેવા લાંબી આયુષ્યવાળા વૈદરાએ પણ, કહેતા ગયા કે—‘અમારૂં બળ કાળ પાસે કાંઈ નથી.’ મંત્ર જત્રવાળા પણ—

તંતર જલ્થો, મંતર જલ્થો, જંતર જલ્થો ટાળા;

મોત બડો મરદાન મરદ, બ્યાં ધ્રુજ પડે ધારાળા.

જ્યારે કાળ અપાટારે—માથે મરણ બીક છે મોટી.

“ભોંયડું ખોદો-શીખો સરોદો, તત્ત્વ વિચારો તાર્ન;

નાડી ભેદમાં દાડી રમો; પણ વળશે ઉંધાં વાળાં—જ્યારે.”

જેમ ભરેડી ચોર, પોલીસને ન ગાંઠે; તેમ કેટલાએક લયંકર પાપથી ઘેરાએલાં—
શ્રી પુરુષો, આવા ચાપકા સાંભળી, ‘ઠીકી-ઠીકી’ દાંત કાઢે છે. અમૂલ્ય ઉપદેશને હજી
હસી કાઢે છે; તેમને સંત કહે છે કે—

“ઠીકી-ઠીકી દાંત કરો શું ?—પળમાં બગડે પીડી;

દીઠી દીઠી-ધણ્ણની બગડી, ચડપ આવી ગઈ ચીડી.

જમ દે નિત્ય અપાટારે, કોઇ ચેતનહારા ચેતો.

x x x x x x
દર્પણ લઈ શું મુખડું દેખો ?—સમજો જમની શેહેમાં;

એક દિન કરશે કાગ કોલાહલ, ચડપ સુવારે ચેહમાં—જમ દે.

x x x x x x

‘કાશીવાસી અતી ઉદાસી, જંગલ વાસી જોગી;

કાળ અપટમાં ચપટ થયા કષ, ભાત ભાતના બોગી.

નિશ્ચે રહેવું નથી રે—માથે મોત અપાટા મારે.’

૪૧ મા શ્લોક માટે—

“કાલ્યા કૂલ્યા શું રે કરો છો ? જુઓ વિચારી જગમાં;

વણસંતાં કાંઈ વાર ન લાગે, રોગ ભર્યો રગરગમાં—નિશ્ચે રહેવું નથીરે.”

આપણે કાંઈ સમજતાં થયાં; ત્યાં માતાપિતા ઉઠીને ચાલ્યાં ગયાં. પછી આપણાં
કેટલાંએક ભાંડુઓ ચાલ્યાં ગયાં; પછી કેટલાંએક આપણાં પોતાનાં, પુત્ર પુત્રાદિ, પછી
આપણા સંબંધીઓ, અગર આપણા પાડોશીઓ—ઉઠીને ચાલ્યાં ગયાં. ક્યાં ગયાં તે ખબર
પડી નહીં. તેઓ ઘણી મમતાવાળાં હતાં; તોપણ અહીંની વસ્તુઓ તપાસવા કે સાચવવા,
પાછાં આવ્યાં નહીં. આપણા ઉપર, તેમાંના કેટલાંએકનું ઘણું વહાલ હતું; તોપણ આપ-
ણને મળવા, તેઓ પાછાં આવ્યાં નહીં. ત્યાં કેમ છે ? મુખ છે કે કુખ છે ? તેના સમા-
ચાર દેવા પણ, તેઓ પાછાં આવ્યાં નહીં. સંસારની આવી લયંકર રીતભાતથી અકળામને,
આપણે હોકારો કરીને પૂછીએ કે—‘બસ! એમજ ?’ તો—સામે હોકારો કરીને,
જગત્—નિશ્ચયપૂર્વક જવાબ આપે છે કે—‘હા! એમજ!’ સામે પ્રશ્ન કરીએ—કે—
‘ત્યારે ?’ તો તેનો જવાબ એટલોજ મળે—કે—‘ત્યારે શું ? ત્યારે એટલુંજ કે—આ નાશ
પામતાં જગત્ને, વારંવાર નિહાળીને, તું પોતે સાવધાન થઈ જા. શાસ્ત્રોએ અને
સંતોએ, દીવા ધર્યાં છે. તે દીવે દીવે, તારૂં પોતાનું કલ્યાણ સાધી લે.’ કદિ આપણે એમ
પૂછીએ કે—‘ત્યારે આ જગત્નું શું ?—તેનો જવાબ એવો આવે કે—

‘ પોતલા મોહમયીં પ્રમાદમદિરાં, ડમ્મસમ્મતં જગત્ । ’

એટલે-સોએ અઘાણુ ટકા, આ જગત્ ઉન્નત જ રહે છે. તું તારું કરી લે. તું જન્મ-તની આશમાંથી નીકળી જા. તું નિર્મળ આત્મા બની જા.

૪૦ મા શ્લોકમાં સંસારરૂપે પતિતં વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે-એક તો સંસાર રૂપી ઉંડા કુવામાં જીવ પડ્યો છે. વળી ત્યાં વિષયોથી અંધ બની ગયો છે. વળી કાળનો લય માથે ઉભો છે. અહો તેને પરમાત્મા સિવાય કાણુ બચાવે ?

ચોપાધ-સન્મુખ હોહી જીવ મોહી જબહી, જન્મકાટિ અધ નાશીં તબહી.

તેષાં અહં સમુદ્ધર્તા, મૃત્યુસંસારસાગરાત્—

અમારે શરણે આવે; તેને અમે આ મૃત્યુસંસારમાંથી બચાવી લઇએ છઇએ.

જે મનુષ્યને સર્પનું ઝેર ચડ્યું હોય છે; તેને ગોળ કડવો લાગે છે; અને લીમડો મીઠો લાગે છે. તેમ જેને સંસાર કરડ્યો હોય છે; તેને અમૃત જેવી ભગવદ્ કથા કડવી લાગે છે; અને ઝેર જેવા વિષયો, મીઠા લાગે છે. જે કુવાની અંદર છે; તે કુવાના દેડકાની માફક, કુવામાંજ આનંદ માની રહ્યાં છે. પ્રભુકૃપા થાય; તોજ કુવાની બહાર નજર કરવાની, તેમને ઇચ્છા થાય.

૪૧ મા શ્લોકમાં વેશ્યાને બળ, ધણું પ્રાપ્ત થયું જણાય છે. વિચારમાં કેટલું બળ છે; તે આપને ધણીવાર કહ્યું છે. ધડી પહેલાં પિંગળા હતી; તે આ નહોતી. વળી તેમાં યાદ રાખવું-કે આપણે અનાદિના અવળા-અગાની-છઇએ; તેથી સારા વિચારોની અસર, આપણા ઉપર મોડી મોડી થાય છે; અને ખોટા વિચારોની અસર, તુરત થાય છે. પ્રથમ તો સારા ખોટાનો વિવેક પ્રાપ્ત કરવો. પછી સારા વિચારોની અસર થોડી થાય; તોપણ તેનું સેવન કરવું.

આત્મા एव आत्मनः गोप्ता-પોતે પોતાનું કપાળુ કરી શકે એમ છે. માત્ર જીવ તેમ કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી. ગીતામાં ૬૬૨ અધ્યાયે પ્રભુ બોલ્યા છે કે—

उद्धरेदात्मनात्मानं, नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

बंधुरात्मात्मनस्तस्य, येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे, वर्तेतात्मैव शत्रुघ्नत ॥ ૬ ॥

અર્થ—પોતાનું અંતઃકરણ જ પોતાનો બંધુ છે; અને પોતાનું અંતઃકરણ જ પોતાનો શત્રુ છે. [અંતઃકરણ એટલે-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર સમજવાં]. માટે આ અંતઃકરણવતી, પોતાની અધોગતિ ન કરતાં, પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો. [૫] અંતઃકરણ ઇન્દ્રિયો સહિત જીતાયું હોય; તો તે અંતઃકરણ, જીવાત્માનું મિત્ર; અને ન જીતાયું હોય; તો તે અંતઃકરણ, જીવાત્માના શત્રુરૂપે કામ કરે છે. [૬]

જે બાળકને બહુ લાડ લડાવે; તે બાળક આપણને બહુ પજવે; તેમ ઇન્દ્રિયોસહિત અંતઃકરણને બહુ લાડ લડાવે; દરેક બાળકમાં મનનું ધાર્યું થવા દે; તો તે આપણા શત્રુનું કામ કરે. દવાખાનામાં માંદાને ખાટલે સુનારાં; અને જેલમાં જનારાં, સોએ ૮૦ ટકા,

મનના નચાવ્યા નાચનારાં હોય છે. જે કામી-કોપી અને લોભી-ધરી ધરીમાં કાંધનું કાંધ નુકશાન કરી નાંખે; તેમને ઠરવાનું દામ, દવાખાનાનો ખાટલો, અથવા જેલની ઓરડી છે.

વૈરાગ્યનું બળ—I જેમ ધૈર ઉધમાં સુતેલા પાસે કોઇ સુંદરી આવે; પણ સુતેલાને કોઇપણ પ્રકારનો વિકાર થાય નહીં. તેમ જ્યારે સ્ત્રીઓના સંગમાં રહેવા છતાં, મન વિકાર ન પામે; ત્યારે વૈરાગ્યની ઝાંખી યથા; એમ સમજવું. [આ અખતરો કરવા જેવો નથી. આતો માત્ર માપની વાત કરી. બહેનોએ અને ભાઇઓએ, અલગ અલગ રહેવાની બહુજ જરૂર છે.] II એકી કાઢેલાં અન્ન ઉપર, જેમ જમનારને રૂચિ થતી નથી; તેમ ગમે એવા મીઠા પદાર્થો માટે, તન્મનાટ થતો ન હોય; ત્યારે વૈરાગ્યની ઝાંખી યથા; એમ સમજવું.

મનુષ્યાવતારના મુખ્ય શણગાર, આ ઉપર જણાવ્યા તે બે છે. તે બે જેમની પાસે ન હોય તેમણે— [ગીતા અ. ૬]

શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્-બુદ્ધ્યા ધૃતિશુદ્ધીતયા ॥

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા, ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—તેમણે ધીરજ યુક્ત બુદ્ધિવડે, મનને ધીમે ધીમે, બીજા વિચારોમાંથી પાછું વાળવું; અને તેને પોતાનો જે ઇષ્ટ દેવ હોય; તેના ચિંતનમાં રિચર કરવું. તે સિવાય બીજે ક્યાંક મનને દોડવા દેવું નહીં.

હજારો વાતો સાંભળવાનો, જેમને શોખ હોય; અનેકની સાથે બકવાદ કરવાની જેમને ટેવ હોય; શાંતિથી બેસતાં અને બોલતાં આવડતું નહોય; કારણ વિના કોઇને ધૈર રખડતા હોય; અને પૂછ્યા વિના બોલબોલ કરતા હોય; તેમણે પોતાની આ ભયંકર બૂલો પ્રથમ સુધારવી. જેમ કાંટાને કાઢી નંખાય; તેમ આ બૂલોને, બળ કરીને કાઢી નાંખવી. મોક્ષ-પત્રિકા વાંચનારમાં જ્યારે આ દોષો જેઠું જીંઠું; ત્યારે મને અફસોસ થાય છે. દયા આવે છે. કહેનારનું કાંઇક તપ ઓછું છે; એમ પણ મને લાગે છે.

સુખ માટે ફાંફાં-પણ સાચું સુખ ક્યાં છે ?—પિંગળા સુખ માટેજ ફાંફાં મારી રહી હતી. પિંગળાને રહેવાને સુંદર મહેલ, પોઠવાને સુંદર શય્યા; પહેરવાના સુંદર શણગાર; ખાવા પીવાના પદાર્થો કીર્મતી-તેજવર્ધક; વળી નવા નવા સુંદર પુરૂષો, આશમાં આવે; એવો ધંધો; તદપિ વેશ્યા દુઃખી. અત્યાર સુધી ખોટા સુખને સાચું સમજી, તેમાં તે રમતી હતી. અત્યારે તે ઊંઘમાંથી જાગી. પડખામાં સર્પ દેખ્યો. સર્પ સુંવાળો; પણ ઝેરનો ભયો. કરડે તેને ભવોભવ બટકારે; એવો ભયંકર. સંસારનું સુખ રેશમ જેવું સુંવાળું; અને સાકર કરતાં પણ ગળુ. પણ જે તેમાં રમ્યાપમ્યા રહે; તે ભવોભવ બટકે. દહ થએલી મલીન વાસનાઓ, જીવને બીજા અનેક અવતારમાં, તેની ફજેતી કરે છે. સાંભળો ફજેતી. ભટુંહરિ ગામ છે કે—

શિખરણીવૃત્તમ્—(વૈરાગ્યશતક)

કૃશઃ કાળઃ સ્વંજઃ, શ્રવણરહિતઃ પુષ્કલચિકલઃ ।

વૃણી પૂયક્લિન્નઃ, કૃમિકુલશતૈ-રાત્રુતતનુઃ ॥

શ્લુષાશ્વામો જીર્ણઃ, પિઠરકકપાલપિતગલઃ ।

આ હા હા-તોપણ—

શૂનીમન્વેતિ શ્વા, હતમપિ ચ હંત્યેષ મદનઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—સુકાષ્ઠ ગમેલો, કાણો, લંગડો, કાને બુચો, પુંછડા વિનાનો, આખે શરીર ન્યાંત્યાં વ્રણ હોવાથી પણ નીકળી રહ્યું છે એવો, બૂબથી દુબળો થઇ ગમેલો, વૃદ્ધ અને જેને ગળે કચરાની માટલીનો કાંઠો ભરાઇ રહ્યો છે; એવો એક કુતરો, કુતરી પાછળ ભ્રમ્યા કરે છે. ખરેખર મદન (મલીન વાસના) મરેલાને પણ મારે છે. [૧૮]

કેમ સાવધાન છે ને ? આ ભયંકર વાસના ક્યાંથી આવી ? સુખની લાલસામાંથી, જે માનવીઓ—‘હાંઉ’ કરીને કદિ પાછા હઠ્યા નહીં ! તે ન્યાં ગયા; ત્યાં પોતાની સાથે, વિષયસુખની—લાલસા લેતા ગયા. પિંગળાનો આ ધંધો, એક ભવની કમાણી નહીં હોય; અનેક ભવમાં બુલથાપ ખાઈને, છાનીછપની, તે પરપુરણના કંદમાં રમતી હશે. તે વાસના દૃઢ થતાં; જીવ વેશ્યા સ્વરૂપે, સંસારમાં જીવવા આવ્યો. ભર્તૃહરિએ ચિતરેલો કુતરો, પાડો બન્યો હશે; તો ત્યાં પણ એજ. બગલો બન્યો હશે; તો ત્યાં પણ એજ. એમ અનેક યોનીઓમાં ગોથાં ખાતો ખાતો, જીવ માનવઆરે આવે. પાછલા અવતારોમાં, જે જે મલીન વાસનાઓ તેણે ભોગવી હોય; તે અહીં પણ તેની સાથેજ રહે છે. માણસ મરે; દૃઢ બદલાય—પણ વાસના ન મરે—વાસના ન બદલાય. વાસનાને બદલવા, ભયંકર પરિશ્રમ કરીએ; તોજ વાસના બદલાય. તે પણ, આ મનુષ્ય દેહમાંજ અને. વિષયરસના ખાલાઓને ઘોળી ઘોળીને પીતો હોય; તે પુરૂષ ‘અસ ! હવે હાંઉ !’ એમ કહીને, ઉભો થઈ જાય; તો તે બચી જાય. આ દોષને સમજ્યા પછી—અને હાંઉ કીધા પછી—પણ, જેમ લોહચુંબકને અને સોયને સંબંધ છે; તેમ જીવને અને વિષયસુખને સંબંધ છે. ઉપર જીણવેલો કાણો કુતરો, જે કુતરી પાછળ ભ્રમતો હતો; તે કુતરી, તેની લોહપતાથી ઘણીવાર કંટાળતી હતી. ઠપકાના રૂપમાં તેને ભસતી પણ હતી. ત્યારે કુતરો ધડી બે ધડી, ઝોરીયાળો થઈને, ઉભો રહેતો હતો; પણ પાછો એનો એ-નફટ. માનવીઓના ધરમાં નજર કરો; તો પુરૂષ પેન્શન લઈને આવ્યો હશે. મોટા મોટા પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ ધરમાં હરતાં હરતાં હશે. પણ પુરૂષો વિષયસુખ માટે પજવતા હશે. કોઈ વખત દાદીમા, સામા હોકારા પણ કરતાં હશે. ત્યારે દાદા ધડી બે ધડી, ઠાવકા દેખાતા હશે; પણ પાછા એના એ. આ તો સ્વપત્નીની વાત કરી; પણ વિપયાંધો, તેથી આગળ વધીને, પર દારાની ખુશામત કરે છે. પરદારાના ટુંકારા સાંભળે છે. આ પ્રમાણે અનેક જીવો, આ વાસનાને અનેક પ્રકારે, દૃઢ કરી રહ્યા છે. આ ભયંકર દોષની વાત, કોઇને કરાય નહીં. તમારે કરવી પણ નહીં. [અમારે અણછૂટકે તમને કરવી પડે છે.] માત્ર પોતે પોતાના સાચું જીણી નજરે જોવું—જેતાં રહેવું; અને—હવે ‘હાંઉ ક્યારે ?’ તેમ પોતે પોતાને પૂછવું. ‘હે ત્રિયા ! હવે મને તમારાં હાડકાં ચામડાંમાં મોહ નથી. તમે કોઈ વખત ખીમાર હશો; બેચેન હશો; તોપણ તમને મેં પજવ્યાં હશે. તો હે સ્ત્રી ! હવે મને ક્ષમા કરો. હવે ‘હાંઉ’ કહીને, આ ખેલ ખલાસ કંઈ જઈ. હવે આપણે સન્નિત્રોની માફક આ ધરમાં રહીએ !’ એવો અભિલાષ, પરજીનારી ન્યાં સાંભળે; એ ધર કેવાં હોય ! ઉપર કહ્યું કે—આ રોગ અહીંજ (માનવતામાંજ) મટે—એમ છે. વિષય વાસનાના રોગને, અહીં દૃઢ થવા દેશો—તો ક્રુશઃ કાળઃ સ્વજ્ઞઃ આપણે પોતે બનવું પડશે. કરમ કોઈની શરમ રાખે એમ નથી. હરિલાલ ગાંધી અબદલા બન્યા હતા; ત્યારે કરતુરબાએ લખ્યું હતું કે—‘તારો બાપ તને માફ કરશે; પણ ઇશ્વર તને માફ કરશે નહીં.’ પુત્રનો વાંક, પિતા માફ કરે; પણ પ્રભુતો, તેનો અદલ બદલોજ આપે. કેમ

સમગ્રય છે ને ? વાતનો સાર એમજ કહે છે કે—અહીં પ્રયત્ન કરશો; તો તે દોષ અહીંજ જુ'સાઈ જશે. પછી તે દોષ તમને પીડશે નહીં. જડભરત મૃગયું બન્યા; પશુ મૃગલી પાછળ દોડવા નવરા નહોતા. 'હે હરિ! બચાવી લે! બચાવી લે!' એમ કહેતાં કહેતાં મૃગનો દેહ છોડ્યો.

शक्नोतीहैव यः सोढुं, प्राक् शरीरबिमोक्षणात् ॥

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં, સ યુક્તઃ સ સુખો નરઃ ॥ ૨૩ ॥ [ગીતા અ. ૫]

અર્થ—જે માનવી મરવા પહેલાં, કામ, ક્રોધાદિના વેગને હટાવી દે; તેજ માની અથવા ભક્ત છે; અને તેજ સુખી છે; એમ સમજવું. [૨૩]

પિંગળાની વાતો કરીએ; પશુ તે તો તરી ગઈ! પિંગળાએ વિષય સુખને, સર્પ સમજને ફગાવી દીધું. આપણું શું થશે? એટલેજ હવે વિચાર કરો. આપણો વિચાર તુલસીદાસજીએ કરી રાખ્યો છે. સાંભળો—[જીએ મોક્ષવાણી પાનું ૬૮ A.] અનેક ચોનીમાં ફરતા ફરતા જીવને—

ચોપાઈ—કબહુક કરી કરણા નર દેહી, દેત ધશ ખીનુ હેતુ સનેહી.

[જીવને માંડમાંડ આ કાઠો—આ દેહ મળે.]

નરતનુ ભવવારિધ કહું વેરે, સન્મુખ મરત 'અનુગ્રહ મેરે;'

કર્ણધાર સદૃશુરે દદે નાવા, ફુલંબ સાજ સુલભ કરી પાવા.

સંસાર સાગરમાં જીવને મનુષ્યાવતાર મળતાં, માનવ દેહરૂપી નાવને ખેંચવા, મારી કૃપારૂપી અનુકુળ પવન હોય છે. નાવના ઉપર ખલાસી ન હોય; તો નાવ ન્યાંત્યાં ભટકાતું ભટકાતું તૂટી જાય. પશુ ન્યાં જીએ ત્યાં, દરેક ધર્મમાં, સંતો રૂપી ખલાસીએ જીવોને તારવા તૈયાર હોય છે. ખીજ અનેક અવતારોમાં જે ફુલંબ હવું—મળે એવું નહોતું; તે અહીં સુલભ કરી આપ્યું. પાંચ આને પરવર મળે; તે પૈસે શેર થયા! જે જે સાધનો મળ્યાં; તેથી શું કરવાનું સાંભળો—(જરા ઉપર નજર કરો; પાનું તેનું તેજ.)

ચોપાઈ—'છહતનુકરે ફળ વિષય ન ભાષ, સ્વર્ગહુ સ્વરૂપ અંત દુઃખદાષ'

આ દેહનું ફળ, આ દેહે કરવાનું કર્તવ્ય—વિષયભોગ છેજ નહીં. આ દેહમાં આબ્યા પછી તો, એવો ભોવ પ્રાપ્ત કરવો; કે તે ભોધે કરીને, સ્વર્ગનાં સુખ પશુ તુલ્ય લાગે. ખાઈ પાણી ગમે એટલું પીએ; પશુ તેથી તૃષ્ણ છીપે નહીં; તેમ સંસારનાં ગમે એટલાં સુખ ભોગવીએ, પશુ નિજસુખ વિના તૃપ્તિ થાય નહીં.

દોહરો—સાત ગાંઠ કૌપીન હે, અરે ભાજ ખીનુ લુણ;

તદપિ હટે રઘુવીર બસે; તો છદ્ર આપડો કાણુ ?

આ માર્ગે કાણુ ચાલ્યા ? આ વાત કોને ગમી ?—એમ તમે કોષ પૂછો; તો સાંભળો—

આ વાત સનાતનના રાજ્ઞપિઓને અને બ્રહ્મ્ઞપિઓને ગમી. પછી ગૌતમ મહા-વીરને ગમી. શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્ય, શ્રી સ્વામીનારાયણ, નાનક, કખીર અને એવા અનેક સંતોને ગમી. ભારતની બહાર નજર કરીએ; તો ક્રાઈસ્ટ

મુસા અને મહમદને આ વાત ગમી. અનેક શાસ્ત્રોએ છાતી ઠોકીને કહ્યું કે, આ વાત ગમે; તેજ જગમાં મોટા. તેને પગલે પૃથ્વી પાવન થાય. કદાચ મનુષ્યાવતારમાં આ કામ ન કરી શ્વે; તો—

હોહરો—જો ન તરે ભરસાગરહિ, નર શરીર અસ પાર્ધ;

સૌકૃત નિદક મંદમતિ, આતમહન ગતિ ગ્રાધ—સીયાવર૦

જે આ કરવાનું ચૂક્યો; તેનું કેમ ?

(હજી પાછા ૧૮ A ને પાને આવો.)

હોહરો—સો પરત દુઃખ પાવહી, શિર ધુનિ ધુનિ પછિતાઈ;

કાલહિ કર્મહિ મૃશ્વરહિ, મિથ્યા દોષ લગાધ—સીયાવર૦

કેમ સાવધાન છો ને ? રત્નો વીણી વીણીને આપું છઉં. ઉધતા હશે; તેમના હાથ-માંથી રત્નો પડી જશે. હવે બરાબર સમજી શકશો કે—વેશ્યાએ બગડી બાજી સુધારી લીધી.

સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ છે. તેમાં વિષયસુખ પ્રથમ નંબરનું છે. પવન ભરખીને રહેતો હોય; તેને પશુ પકડી લે. તેથી બીજે નંબરે, જીવવાનું સુખ છે. ચાનો બંધાણી; આ પાય; તેનો ગુલામ બની જાય. અરીણીયો ભેવકુદ્દ દરબારને પશુ, ‘હા બાપુ ! હા બાપુ !’ કરે. તેથી આગળ બીજા અનેક સ્વાદ છે. રાંધવા રહેલી, શુદ્ધ માતાપીતાની બાળકાઓ, ખાવાપીવાની લાલચમાં, નમાલા પાપરૂપ શૈઠની રખાત બની બેસે છે. ઉપર મચ્છનું દંટાંત આપ્યું છે; ત્યાં વિશેષ ખુલાસો કર્યો છે.

બાળકને પ્રથમ માતાનો બોળો સુખાકારી હતો. પછી રમકડાં સુખાકારી થયાં; પછી બહારની રમતગમત. પછી નિશાળ અને નિશાળના પાઠ સુખાકારી થયા. અભ્યાસ માટે વિલાયત લખ્યુતા જાય. ધન પાણીની માફક વાપરે. પછી ધંધો અને સ્ત્રી સુખાકારી થયાં. ધંધા માટે સગા ભાઈ સાથે લડે; અને સ્ત્રી માટે, જેણે ઉછેરીને મોટા કર્યો; એવા પરમકૃપાળુ માતાપિતા સાથે લડે. પછી પ્રતિષ્ઠા સુખરૂપ લાગે; પ્રતિષ્ઠામાં પશુ નાસિપાસ થાય; અગર કંટાળે; ત્યારે પુણ્યનો ઉદય હોય; તો પ્રભુ તરફ નજર કરે. પુણ્યનો ઉદય ન હોય; તો—‘પ્રતિષ્ઠામાં વાંધો કેમ પડ્યો ?’—તેના વલોપાતમાં જુરી જુરીને મરી જાય. સ્ત્રી, ધન અગર પ્રતિષ્ઠાનો વિયોગ થતાં, તેના વલોપાતમાં, જુરી જુરીને મરવું; તેના કરતાં, શ્રીહરિને શરણે આવતાં રહેવું; તે સાફ છે. શ્રીહરિનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે. શ્રીહરિની ઝોળખાણ કરાવનારાં સંતો-શાસ્ત્રો, દિવસની દરેક પળે, જીઝાસુઓને પ્રેમથી બોલાવી રહ્યાં છે.

વળી એક સુધાની વાત. એકનીએક સ્થિતિમાં ચિત્તને સદા રહેવું ગમતું નથી. શહેરમાં રહેનારને, ગામડું ગમે છે. ગામડામાં રહેનારને, શહેર ગમે છે. ધનવાન ગરીબને સુખી માને છે; ગરીબ ધનવાનને સુખી માને છે. રાજાની રાણી મહેલથી કંટાળે છે; દાસી પોતાની ઝુંપડીથી કંટાળે છે. એટલે સુખને જાંખનારાં દરેક સ્થિતિમાં ધડીતડી સુખ માની, પછી તેનાથી કંટાળે છે. તેનું કારણ એ છે કે—કાંઈ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા, આપણે પ્રયત્નજ નથી. વસ્તુના ગુણદોષ બરાબર વિચારી લેવા, આપણા મનને આપણે તૈયાર કરતાજ નથી. આપણા મનને આપણે તૈયાર કરીએ; તો આપણને જ્યાં પ્રજ્ઞા મૂક્યાં છે; ત્યાં ઢંકાઈને બેઠેલાં સુખને, આપણે શોધી શકીએ.

કેટલાએકને થોડોકાળ, લક્ષ્મી સુખકારી જણાય છે. આખરે લક્ષ્મીના સંગથી, કંટાળે છે. એટલે લક્ષ્મીમાં પણ નિત્ય સુખ નથી. કેટલાએકને થોડો કાળ સત્તા સુખકાર જણાય છે. અલ્લાહીદીન અને ઔરંગઝેબ જેવા તો, મરવાની વાતને માનતાજ નહોત તોપણ તેમને મરવું પડ્યું. મરતી વખતે જ્ઞાન થયું; કે-સત્તા પણ સાચું સુખ નથી.

અંતઃકરણની પ્રસન્નતા, એ સુખ, અને હૃદયમાં આધાત, એ દુઃખ; એમ સુખ દુઃખની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે; પણ જે પ્રસન્નતા ધરી બેઘડીની છે; તે પ્રસન્નતા મરણોનું ધ્યેય નથી. જેમને દુઃખ હોય છે; તેમણે તેથી ગભરાવું નહીં. ધર્મ પરાયણ પુરુષે સંસારમાં દુઃખી હોય છે; પણ તે દુઃખ અનંત સુખ માટે છે.

‘જે પ્રથમ કડવું, તે આખરે મીઠું; અને જે પ્રથમ મીઠું, તે આખરે કડવું,’ એ ગીતા કહે છે; આપણો અનુભવ પણ કહે છે. આવા અટલ સિદ્ધાંતો, દરેક ધર્મમાં છે છતાં ક્ષણિક સુખની ભયંકર લાલસાવાળાં, ભયંકર દોષ કરી રહ્યાં છે. પાંચને બદલ પચાસનો પગાર થાય; તોપણ લાંચ રૂસ્વત સેવા જીવ લયાય છે. અથવા નાના પગારદાર પાસેથી, કાંઈ કાંઈ પડાવે છે. ગરીબ મટીને ધનવાન થાય; ત્યારે રંડીબાજ બને છે; સામેલ છે. એટલે-એક પછી એક સુખની જાંખના, ક્યાં કરે છે.

સતો કહે છે કે—‘પાંચ મળે; તો પચીસની આશા; પરણે તો પુત્રની આશા પુત્રના પુત્રની વાડી જોવી છે; જેવા છે જુઠા તમાસા—

ક્યારે તમે પરવારશો ? આ કાળ તારી કંટે પડ્યો છે.

સંસારથી કંટાળીને સાધુ થાય; તો ત્યાં-થોડા દિવસ દેવભાવ પ્રગટે છે. બે પાં અને દસ માસ થાય, એટલે સાધુઓનાં અંદર અંદરના દેવ, ખોટાં હઠાપણ, કોષ અ કજીયા દેખી, ઉલમાંથી ચૂલમાં પડ્યા જેવું; તેને લાગે છે. નવો સાધુ નિવૃત્તિ સેવા આવે હતો; તે ભયંકર પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. ક્યાં શાસ્ત્રોની આજ્ઞા ! અને ક્યાં તે સાધુઓ વર્તન ! ચોપડામાં લખેલું કાંઈ; અને બોલે કાંઈ ! વળી ઘણા સાધુઓ, સંસારીઓના સંગ રહે છે. સંસારીઓમાં પણ, ધનવાન-બેવકુફના આપા; અથવા છળ કપટ કરીને સંપ્રદા અગર મતપંથ ચલાવી શકે; એવા તાલબાજ ભક્તનો સંગ, સાધુઓને રાખવો પડે છે આ સંગમાં અને આ રંગમાં, સો વરસે સાધુ મરવા પડે; ત્યારે કદિ લક્ષ્મી અને લક્ષ્મી અનેક સુખ, ત્યાં હાજર હોય; પણ નિત્યસુખ-આત્મતિક સુખ-એવી કાંઈ વસ્તુ, ત હોય નહીં. કેટલીએક સરંચાનાં અથવા મઠનાં નામ મોટાં ! ધ્વજનો સાક્ષાત્કાર કરા એવાં. મોટાં નામ દામ; પણ ત્યાં થોડો કાળ રહીએ; તો ખાત્રી થાય કે-પ્રપંચ અ પાખંડને બળેજ તે ચાલે છે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે-જેમ ભગવાન વિલક્ષણ વસ્તુ છે તેમ સાધુઓએ અને મુચ્છુઓએ; માનીઓએ અને ભક્તોએ; લૌકિક સુખથી ડર રહેવું જોઈએ; તેમાં અંજયા; તે ફસાયા.

નાનું બાળક નાના ચાટલામાં, અગર એવા બે ચાર પૈસાના રમકડામાં લોભાઈ પોતાની સોનાની કલ્લી આપી દે. સમજી છેતરાય નહીં. તેમ આ સંસારમાં, એક અકલ વાળાં-નાનાં બાળક; પછી તે સંસારી હોય-કે સાધુ હોય; પણ બાળકો, લૌકિક સુખ માટે, કરોડો દેતાં ન મળે; એવો માનવદેહ, અથવા માનવદેહની ધડીયો, ન્યાં ત વાપરી નાંખે. પિંગળા જળકીને જગી-કુદીને નિઘ કામમાંથી બહાર આવી. હોકારી

બોલી ઉઠી કે-‘હે હરિ ! હું આપને શરણે છઉં.’ એટલે ગમે એવા પાપીએ પણ, આવી કથા સાંભળીને, જ્ઞપ્તીને જાગવું-કુદીને નીચા કામમાંથી બહાર આવવું. પછી હોકારીને બોલવું કે-‘હે હરિ ! હું આપને શરણે છઉં.’

સંતો ગાય છે કે—

૫૬.

‘સુખ છે તમારા શરણમાં હો-શામળીયાણ !

સંસાર સઘળો ફરી વળ્યો-હો-શામળીયાણ !

પણ જીવડો જન્મે નહીં કયાંધ-રે-હો શામળીયાણ !

અસ ! સુખ છે તમારા શરણમાં-હો શામળીયાણ !

સંતો એમ પણ ગાય છે કે—

‘સુખ છે-સંતના સંગમાં રે-કાઈ રામરસ પીએરે. વિગેરે.’

સંસારમાં રહીએ; અને લૌકિક સુખને કેમ તળય ? ધંધા રોજગારને કેમ મૂકાય ? વિગેરે શંકા થાય; તો તેનો જવાબ એ છે કે-લૌકિક સુખ માટે પ્રયત્ન કરવોજ નોંધએ; અને લૌકિક સુખ આવી મળે; તે વિવેકથી ભોગવવાં પણ પડે. ધંધા રોજગાર કરવોજ નોંધએ. માત્ર યાદ રાખવા જેવું એ કે-જેમ દોર ઉપર ચડેલો નટ, સૌને દેખે; પણ તેની નજર દોરમાં. દોર ચૂકે; તો પડે. પાણીયારી પાણી ભરીને, નવાણથી ચાલી આવતી હોય; સાથે સરખે સરખી સાહેલીઓ હોય; હરખને હુલામણે વાતો કરતી હોય; એક બીજીને તાળીઓ પણ આપતી હોય; પણ નજર પાણીની હેલમાંજ રહે. નજર ખસે; તો હેલ (ખેડું) માથેથી ઉઘલી પડે. આ પ્રમાણે આપણે સૌને, સંસારમાં રહેવું છે; ધંધા રોજગાર કરવા છે. સંસારમાં સુખ પણ ભોગવવાં છે. વાતોના તડાકા મારવા છે. પણ આપણી ચોટ શ્રીહરિના ચરણમાં રહેવી નોંધએ. કાઈ એકવાર ગોખે, ત્યાં યાદ રહી જાય; અને કાઈ દસવાર ગોખે; ત્યારે યાદ રહે. પણ નિશાળીયાને, યાદ તો જરૂર કરવું જ પડે. તેમ આપણે પણ, કોઇને થોડી મહેનતે, શ્રીહરિના ચરણમાં નજર લાગે; અને કોઇને વધારે મહેનતે, નજર લાગે. પણ સમજ્યા હોય; તેમણે શ્રીહરિના ચરણમાં, નજર લગાડવીજ નોંધએ. નજર લગાડવા માટે, અને તેટલો પરિશ્રમ, ખર્ચ, અને લૌકિક સુખની ખુવારી કરતાં અચકાવું નહીં. અજાણેના નફા પાસે, ખે પાંચહજાર, કે ખે પાંચ લાખનું નુકશાન હિસાબમાં નથી. ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્થા;’ એમ પણ કહેવાય છે. જાતે નર્થા રહેવાથી પોતાને એકનેજ ફાયદો છે; એમ સમજવું નહીં. જાતે નર્થા રહીને, પારકાની સેવા કરે; તે મરદ. જાતે નર્થા રહીને, પારકાને પજવે; તે પામર ! વળી નર્થા રહેવા માટે, અહાર વિહાર સાચવવો જ પડે. આરોગ્ય આહાર વિહારની સાથે રહે છે. અસ ! ઘણી વાત કરી. ઘણાજ પ્રેમથી જયશ્રીકૃષ્ણ-જયશ્રીકૃષ્ણ-જયશ્રીકૃષ્ણ.

પિંગળાના વિચારો ઉપર અવધૂત પોતાના વિચારો જણાવે છે—

બ્રાહ્મણ ઉવાચ—

एवं व्यवसितमतिर्-दुराशां कान्ततर्षजाम् ॥

छित्त्वोपशममास्थाय, शय्यामुपविवेश सा ॥ ૪૨ ॥

૪૨ ૫૬૨છેદ—एवं-આ પ્રમાણે. व्यवसिता मतिः-ચલ્યા-સા-નિશ્ચય કરનારી (પગળાએ). कान्तस्य तर्षा (તૃષ્ણા) તથા जाता तां इति दुराशां-કાંતની તૃષ્ણાથી

આજ્ઞા હિ પરમં દુઃસ્વં, નૈરાશ્યં પરમં સુસ્વપ્ન ॥

યથા સંછિદ્ય કાન્તાશાં, સુસ્વં સુષ્વાપ પિંગ્લા ॥ ૪૩ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पकावशस्कन्धे पिङ्गलोपाख्यानोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

અર્થ—ગુરુ દત્તાત્રેય બોલે છે કે—“એ પિંગળા વેશ્યા આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને, કાંતાની તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થએલી દુષ્ટ આશાને કાપી નાંખીને, શાંતિ રાખીને પલંગમાં સુતી.” (૪૨) પતિની આજ્ઞા તણને પિંગળા નિરાતે સુતી; તે ઉપરથી મેં શીખામણ લીધી કે—આજ્ઞા એજ જીવને મોટું દુઃખ છે; અને નિરાજા એજ જીવને મોટું સુખ છે. (૪૩)

૪૨-૪૩ વિવેચન—

પંદર સોળ વરસની ઉમરથી, સ્ત્રીપુરુષોને વિષય રૂપી રોગ થાય છે. આ રોગથી સ્ત્રી પુરુષો ધડીમાં એન, અને ધડીમાં એએન રહે છે. જરા ખજવાળતાં એળ શમે; પણ ખજવાળવાનું બંધ કરતાં, બળતરા વધી પડે. વળી જ્યાં જાય; ત્યાં પોતે પોતાનો જ આનંદ ભોગવે છે. કુતરાએ માંસની લાલચથી, હાડકાના ટુકડાને મોમાં ધાલી, ચાટવા માંડ્યું. હાડકાની અણી ગલોકમાં વાગી જતાં, લોહી નીકળ્યું. લોહીનો સ્વાદ આવતાં, કુતરે રાજ થયું. પણ એમ ન સમજ્યું કે—આ લોહી તો માંસે પોતાનુંજ છે. હાડકાં સુખમાંથી કાઢી નાંખ્યું; પછી જીભ ચાંદાને અડકતાં, બળતરા થઈ. માટે ગુરુદત્તાત્રેય કહે છે કે **व्यवसितमतिः**—જેની મતિ સ્થિર થઈ છે; એવી પિંગળા. માણસે ઉપર પ્રમાણે ચિત્તને સ્થિર કરવું જોઈએ.

આવા પ્રસંગોને શણગારવા, વૈરાગ્ય શતકના શ્લોકો સારા છે. પણ તે પુસ્તકમાં આપને આપી દીધા છે; માટે અહીં લંબાણ કર્યું નથી. જેમની પાસે વૈરાગ્ય શતક ન હોય; તેમણે મંગાવી લેવું. હમણાં તેની કીમત ૧-૦-૦ ને બદલે ૦-૧૨-૦ રાખી છે. પોરટેજ ત્રણ આના જુદા. વિસ્તાર વાળી ટિકા તથા વૈરાગ્યના અનેક પદો તેમાં છે.

આશાના બંધન તૂટતાં સુખે સુતી. અત્યારે અનેક સ્ત્રી પુરુષો, રાત્રે ફફડતાં ફફડતાં માંડમાંડ ઉઠે છે. આવા ફફડાટનું ફળ કાંઈ નથી. તેઓએ આવું શાંતિથી વાંચવું—શાંતિ થશે.

આશાના ઉપર અનેક વિક્ષાનોએ પ્રહાર કર્યા છે; પણ યાદ રાખવું—કે સંસારના સુખની આશાની નિંદા છે. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા તો, કામની છે. સંતોની સેવાની આજ્ઞા તો, કામની છે. દ્રવ્ય હોય; તો એ પૈસા વાપરી લેવાની આજ્ઞા તો, કામની છે. વ્રદ માથાપ હોય; તો તેમને રાજ કરી લેવાની આજ્ઞા તો, કામની છે.

સંસારની આજ્ઞા તે અશુભ આજ્ઞા; અને ભગવાનને પામવાની આજ્ઞા, તે શુભ આજ્ઞા.

ઉત્પન્ન થએલી દુરાશાને. **छित्वा**—કાપીને. **उपशमं आस्थाय**—શાંતિ રાખીને. **सा शय्यां उपविवेश**—પલંગમાં સુતી.

૪૩ પદ્યછેદ—**आज्ञा हि परमं दुःस्व**—આજ્ઞા એજ મોટું દુઃખ છે. **निराशयाः भावः**—નૈરાશ્ય, નૈરાશ્ય પરમં સુસ્વં—નિરાજા એજ પરમ સુખ છે. **यथा**—જેમ. **कांताशां संछिद्य**—પતિની આજ્ઞા તણને. **पिंगला सुस्वं सुष्वाप**—પિંગળા સુખેથી સુતી.

આ બે આશાઓ એક બીજાની શોક છે. એક હોય; ત્યાં બીજી આવે નહીં. એટલે અશુભ આશાનો નાશ થાય; ત્યારેજ શુભ આશા હૃદયમાં આવી શકે.

एकको निस्पृहः शान्तः, पाणिपात्रो दिग्बरः ।

કદા શંભો મવિષ્યામિ, કર્મનિર્મૂલનક્ષમઃ ॥૭૦॥ વૈરાગ્ય શતક.

અર્થ—હે સદાશિવ ! એકલો, સંગ રહિત, નિસ્પૃહ, શાંત, હાથ રૂપી પાત્રવાળો, દિગંબર, અને કર્મને નિમૂળ કરવાને શક્તિમાન એવો હું ક્યારે થઈ શકીશ. [૭૦]

શિખરિણી—

कदा गोविंदेति, प्रतिदिवसमुल्लासमिलितः ।

સુધાધારાપ્રાયાસ્-ત્રિવિંશતટિનીશોચિમુખરે ॥

મવિષ્યંત્યેકાંતે, કચિદપિ નિકુંજે મમ ગિરઃ ।

મરાલીચકાણાં, શ્રુતિસુખરવાક્રાંતપુલિને ॥ ૮૬ ॥ (વિગ્નાનશતક).

અર્થ—તરંગોના ખળખળ શબ્દોથી, તથા હંસીઓનાં ટોળાઓના, કાનને પ્રિય લાગે એવા કલવશેથી, ગાજી રહેલા ગંગાનદીના તીર ઉપરના, કોઈ એકાંત નિકુંજમાં, હે ગોવિંદ ! હે ગોવિંદ ! આવી રીતે ઉલ્લાસથી ભરપૂર, અમૃતની ધારાને વર્ષતી વાણીઓને, હું પ્રતિદિવસ ક્યારે બોલીશ. (૮૬)

આવાં અનેક રત્નો, આપને ધણીવાર આપ્યાં છે. ઈતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના એકાદશસ્કંધના આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીઆ હરિ-શ્રીરામચંદ્રદેવકી જ્ય હરહર મહાદેવહર.

અમહાવાદ, મોક્ષમંદિર.
સંવત ૧૯૯૩ ના અશાઠ સુદ ૧૧. }

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

અધ્યાય ૯ મો.

વિષય—દત્તગુરુએ (૧૮મો) ટિટોડો, (૧૯) આળક, (૨૦) કુંવારી, (૨૧) આણુ ધડનારો (૨૨) સર્પ, (૨૩) કરોળીઓ, (૨૪મો) ભમરીનો કોડો, (૨૫મો) ગુરૂ દેહને કર્યો. તે કથા આ અધ્યાયમાં છે.

અધ્યાયની શરૂઆતમાં એકનાથ મહારાજ, પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે કે—ઉપદેશરૂપ તીક્ષ્ણ વજ્રથી, જડ જીવરૂપ પર્વતની, સંકલ્પવિકલ્પરૂપ પાંખો તમે તોડો છો; અને તમારા સ્થાનમાં, તે જીવને આપ સ્થિર કરો છો. વિવેકરૂપી પારિગ્ગતનાં અને વૈરાગ્યનાં મધમધતાં પુષ્પમાં, મુચુક્ષરૂપ ભ્રમર પેસીને, તેમાના ચૈતન્ય સુખરૂપ સુગંધનું સેવન કરે છે. વિગેરે-વિગેરે.

હવે ૧૮મા ગુરૂ ટિટોડા સંબંધી દત્ત ભગવાન બોલે છે—

ब्राह्मण उवाच ॥

परिग्रहो हि दुःस्वाय, यद्यत् प्रियतमं नृणाम् ॥

અનન્તં સુખમાપ્નોતિ, તદ્વિદ્વાન્ યસ્ત્વર્કિચનઃ ॥ ૧ ॥

૧-૨ પદ્યછંદ—યે લલિતઃ નિરામિષાઃ—જેઓની પાસે માંસ નહોતું એવા અજવાન પક્ષિઓ. સામિષં કુરરં જન્તુઃ—જે ટિટોડા પોતાની આંચમાં માંસ લઈને જતો હતો;

સામિષં કુરં જઘનુર્-બલિનો યે નિરામિષાઃ ॥

તદામિષં પરિત્યજ્ય, સ સુર્વં સમવિન્દત ॥ ૨ ॥

અર્થ—ગુરૂદત્તાત્રેય કહે છે કે-મારો ૧૮મો ગુરૂ ટીટોડો છે. એક ટીટોડો, પોતાની ચાંચમાં માંસ લઈને, જતો હતો; તેને ધીન બળવાન પક્ષિઓ, કે જેઓની પાસે માંસ હતું નહીં; તેઓ મારવા લાગ્યા. ત્યારે તે ટીટોડો માંસ મુકી દઈને, સુખ પામ્યો હતો. તે ઉપરથી મેં શિખામણ લીધી છે કે-જે જે વસ્તુ મનુષ્યોને બહુ પ્યારી હોય; તેનો પરિગ્રહ (સંગ્રહ) કરવો; એજ દુઃખદાયી છે. એમ સમજીને, જે પુરૂષ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે; તે પુરૂષ નિર્ધન રહીને, અનંત સુખને પામે છે. [૧-૨]

૧-૨ વિવેચન—

इयेनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥ [સાંખ્યદર્શન અ. ૪] ટીટોડાએ માંસનો ટુકડો ચાંચમાંથી કાઢી નાખ્યો; તેથી તે સુખી થયો. પરાણે તે ટુકડો કાઢી નાખવો પડ્યો; તેથી તે દુઃખી થયો.

પરિગ્રહ એટલે ધરખાર, ધનદોલત, વાડી, ખેતરો, રાયરચીકું-તે તમામ પરિગ્રહ કહેવાય છે. પરિગ્રહ એટલે ‘સંધરો’-અથવા ‘સંગ્રહ અથવા ધરવખરી.’

આ આશ્રમ-બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ. આ ચારમાં બાકીના ત્રણે આશ્રમને, પોતાના નિર્વાહ માટે, ગૃહસ્થોનો આશ્રય રાખવો પડે છે. નિર્વાહની પાછળ અનેક વસ્તુઓ જોઈએ. નિર્વાહનો ભાર માત્રાપ ઉપાડે છે; પછી બાળકોને-‘ઘીનો ભાવ શું ? લાવવું છે કે નહીં ? થઈ રહેશે; તો શું કરશું ?’ એવી કાષ્ઠપિણ પ્રકારની ખટપટ હોતી નથી. તેમ નિર્વાહનો ભાર, ગૃહસ્થોને માથે નાંખ્યા પછી, બ્રહ્મચારીએ-વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસીએ, પોતાના પેટ પુરતું અન્ન મળ્યા પછી, વધારે સંધરવું નહીં. અન્ન, વસ્ત્ર, કંથા (કામળી), અને પોતાને પ્રેમ હોય; તે પુસ્તકો સિવાય; પોતાના પાસે કાંઈ રાખવું નહીં. પાણી પીવા માટે પણ તુંબકું-કે જેને ગુમ થવાનો જરાએ ભય નહીં. આ ત્રણ આશ્રમવાળા ન્યાં સુધી ચારિત્રવાન રહ્યા; ત્યાં સુધી તેઓને કાષ્ઠપણ પ્રકારની કમી રહી નહીં; પણ જ્યારે તેઓ વિલાસી બન્યા; ત્યારે ગૃહસ્થોના જેવાં ઘર બાંધવા લાગ્યા. ઘર એટલે અનેક વસ્તુઓનો ભંડાર, અને અનેક ઉપાધિઓનો સાગર. ત્યાગીઓનાં આ ઘરનાં નામ-મઠ, મંદિર, બ્રહ્મક્ષેત્ર કે એવાં કોષ, ધડી કાઢેલાં નામ હોય છે. તેમાં સાધુ, બ્રહ્મચારી કે વાનપ્રસ્થ, કાંઈક સેવાભાવી હોય; કાંઈક બુધામતીયા હોય; કાંઈક વ્યવહાર કુશળ હોય; અને વળી કાંઈક ભણેલા-વાચાળ-હોય; તો તે મોટો સંસાર-પરિગ્રહ પાયરી દે છે. તે પોતાની હુશીયારીમાં એટલા બધા દટાઈ જાય છે; કે-પોતાને માથે, પોતાને ખાતે-કેટલા પરિગ્રહનો, કેટલાં દાન

તેને મારતા હતા. તદા-ત્યારે. આમિષં પરિત્યજ્ય-માંસને તજ દઈને. સ સુર્વં સમ-વિન્દત-તે સુખી થયો. તે ઉપરથી મેં શીખામણ લીધી કે-યત્ત્વ યત્ત્વ નૃણાં પ્રિયતમં-જે જે મનુષ્યોને વહાલું છે. તસ્ય તસ્ય પરિગ્રહઃ-તેનો સંધરો કરવો. પોતા પાસે રાખવું તે. દુઃખાય-દુઃખને માટે છે. તત્ત્વ-તે દુઃખને વિદ્વાન્ યઃ-જાણનારો જે પુરૂષ. અર્કિચનઃ સુ-નિર્ધન રહીને. અનંત સુર્વં આપ્નોતિ-અનંત સુખને પામે છે.

દક્ષણાનો-ભાર વધી પડ્યો છે; તેની તેને ખબર પણ પડતી નથી. જેમ મધમાં લોભાએલી માખી, પોતે ત્યાં ચોંટી જાય છે; તેની તેને ખબર પડતી નથી; તેમ આવા કંદમાં ઉતરેલા બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ, કે સન્યાસી, પોતે ત્યાંથી (માયામાંથી) ઉડવાને બદલે, ત્યાં (માયામાં) ચોંટી જાય છે; આસક્ત બની જાય છે; તેની તેને ખબર રહેતી નથી. ધરખાર ભોગવનારા-જી પુત્રાદિકના પોષણનો ભાર ઉપાડનારા, બ્રાહ્મણને પણ, જોમએ તેટલુંજ લેવાની શાસ્ત્રે રજા આપી. વધારે લેવાની મના કરી; ત્યારે આ તો ત્યાગનો ડાળ કરનારા-બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસી—

[મોક્ષવાણી પાનુ ૮૨A]

છંદ—તપસી ધનવંત દરિદ્ર ગૃહી, કલિ કૌતુક તાત ન જાત કહી.

બહુ દામ સંવારહિ ધામ યતિ, વિષયા હરિ લીનહ ગધ વિરતિ.

ઉપર જુઓ પાનું ૮૧.

ચોપાઈ—નારી મુઠ મુહસંપતિ નાસી, મુંડ મુઝાય બયે સન્યાસી.

x x x x x

નકે નખ અર જટા વિશાલા, સોઈ તાપસ પ્રસિદ્ધ કલિ કાલા.

આવા કાંકા રોડા ! કાંકી છંટ ? તેને અભાગીયા-અભણુ-બ્રાહ્મણો, પૂછ રહ્યા છે. માટે તુલસીદાસ કહે છે કે—

ચોપાઈ—તે વિપ્રનસન પાવ પુળવહિ, ઉભયલોક નિજ હાથ નશાવહી.

ત્રેમ દરવાજે સરયુદાસજી [મૂળ પાટડીના કડવા પાટિદાર] સાધુ હતા. તે બ્રાહ્મણને દેખે; ત્યાં પગે લાગે. કથા કરતા ત્યારે કહેતા કે—‘વ્યાસપીઠ તો વ્યાસની હોય-બ્રાહ્મણની હોય. હું તેમની ગાદી પાસે બેસીને, તેમની પ્રસાદી રૂપે આપને, સૌને ભગવાનની વાત કહું છઉં.’ આજકાલ વાણીયા, કણબી, કાળી કે વાઘરી, બાવા બન્યા એટલે—

દોહરો—વાદે શ્વકર દિગ્ગજ સન, હમ તુમસે કછુ ધાતી;

જાને બ્રહ્મ સો વિપ્રવર, આંખિ દેખાવહી ડાટિ. સીયાવરં

જે બ્રહ્મચારી, જે વાનપ્રસ્થ અથવા જે સન્યાસી-સાધુ, પરિગ્રહમાં લોભાયા; તેમને લોભ-મોહ-માન, પ્રતિષ્ઠા વિગેરે અનેક દોષોએ, જમીનદોસ્ત કરી દીધા. કચરી નાંખ્યા. તેમને લાત મારીને, તેમની પાસેથી વૈરાગ્યનાં સુખ ઝુંટવી લીધાં. તેમને ટેળું મારીને, તેમને શ્રીહરિને પગથીએથી, દૂર દૂર ફેંકી દીધા.

આજ કાલ ત્યાગ વૈરાગ્યથી પડી ગયેલા-બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થો અને સન્યાસી બધા છે. કરોડો રૂપૈયાઓના ધર્મોદો કરીને, સમાજ આંખો વીંચીને, તેમને પોશ છે. ‘આવી ભૂલ ક્યાં સુધી ચાલશે ?’-કે-‘ચાલે ત્યાં સુધી-ચાલવા દો’

યશોવિજય અને જૈન સમાજ—જૈનોમાં એક વખતે, ધરખારી સાધુએ (ગોરજી) વધી પડ્યા હતા. વિદ્યા, તપ અને ચારિત્રને બદલે, મેલી વિદ્યાનો વધારો થઈ પડ્યો હતો. મેલી વિદ્યાની ઓથે, વૈભવ અને વિલાસ ઉપાશરામાં પેદા. જૈન સમાજ અકળાઈ ગયો. મહાવીરના પુણ્ય પ્રતાપે, ‘યશોવિજય નામના રૂડા સાધુ, દગ્ધિ-મર્યાદામાં આવ્યા. જૈન સમાજની ખુરી દશા જોઈને, વિદ્યા અને ચારિત્રની કમાણી કરવા, તે કાશીએ પહોંચ્યા. ખોટી જનોઇ પહેરીને, બ્રાહ્મણ બન્યા. સેવા ભાવે બ્રાહ્મણની

પાસે રહી, વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. જુજ વખતમાં બહુ લઇને, યુર પાસે વિદાય માંગી. તેના ઉપર યુર પ્રસન્ન હતા. વિદાય માગતી વખતે, યુર પાસે પોતાનો ગુન્હો કબુલ કર્યો કે—“પ્રભુ ! હું જૈન સાધુ છઉં. વિદ્યા બહુવાના લોભથી, જાત છુપાવવાનો અપરાધ કર્યો છે. આપ પ્રાયશ્ચિત આપો. શિક્ષા કરો; તે ખમવા તૈયાર છઉં.” એમ કહી, લાકડીની માફક પગમાં પડ્યા. એક તો બ્રાહ્મણ, વિદ્યાનું અને સૌજન્યથી ભરેલો પંડિત—આવાં કામળ વચન સાંભળી, તેનો અપરાધ માફ કર્યો. યુર ઘેરથી ચાલતાં, ફરી પ્રાર્થના કરી કે—“કાંઈ વખત યુજરાત તરફ આપ પધારો; તો આ દાસને યાદ કરજો.” યશોવિજયે કાશીથી આવીને વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં. ધર્મનું પ્રથમ પગથીયું—જે સાધુ—તે સંબંધી ચર્ચા કરી. શાસ્ત્ર શું કહે છે; અને આ વહિવટ શું ચાલી રહ્યો છે; તે સૌ તપાસવા લાગ્યા. ત્યાગ વૈરાગ્ય વિનાના સાધુ, તે તાલબાજી લોકોનું ટાળું. વળી મેલી વિદ્યાના ઉપાસકો. શ્રાવકો અને યશોવિજય જેવા બીજા ડાહ્યા સાધુઓએ, ગોરજીઓને, તેમના ઉપાશરામાં રહેવા દઈ, નવા ઉપાશરા બંધાવવા માંડ્યા. મહાવીરની આરા પ્રમાણે રહેનારા સાધુઓ, ત્યાં વસવા લાગ્યા. ‘જેને કાંઈ ઠેકાણે નહીં દાવો; તે સાચો બાવો.’ મહાવીરની આરા પ્રમાણે ચાલે—એવો નવો, પશુ પ્રાચીન ઢબનો સાધુસંઘ તૈયાર થયો. અત્યારે જે દેખાય છે; તે નવો સાધુસંઘ છે. તેઓમાં પશુ, કેટલાએક દોષ હશે; પશુ આપણે દોષ જોવા બેઠા નથી. આપણે તો એટલું જ જોવું છે કે—તેઓ માનસર—માંડ માંડ—શ્રાવકોને ઘેર ભિક્ષા માંગવા આવે છે. એકાદ બે રોટલીથી વધારે લેતા નથી. જ્યાં લગનાદિ પ્રસંગ હોય; ત્યાં મીઠા પ્રસાદની લાલચમાં, લોભાતા નથી. મંદિર, મઠ પોતાને નામે બાંધતા નથી. કુકાનેથી ઉઠ્યા હોય; ત્યારે અભણ હોય છે; પશુ પછી પંડિતો પાસે બેસીને બાણે છે. અને સમાજને ધર્મ, ધ્યાન, કથાવાતાં વિગેરે જે જોઈએ; તે આપ્યા કરે છે. પેટ સિવાય અન્ય મુકવાનું, તેમની પાસે પાત્ર નથી; અને પંડ સિવાય, વસ્ત્રો મુકવાનું કપાટ, પેટી—એવું કાંઈ સ્થાન નથી; પગે જોડા નથી; માથે છત્ર નથી. દીલ્હી સુધી જાય; તોએ ગાડી આદિમાં બેસતા નથી. આ પ્રમાણે મહાવીરની સખત આમન્યાઓનું, હજી સુધી પાલન કરે છે. આપણા બધા સાધુ, બગડ્યા નથી; પશુ ધણા સાધુઓ, ‘કાંઈ નહીં’—‘હોય’—એમ પશુ ચાલે—‘હું બ્રહ્મરૂપ છઉં’, ‘હું ધ્રુવરત્ને આંખી ગએલો છઉં’; એવા અનેક દંભી બ્રહ્માનાં નીચે, નીચે નીચે ઉતરતા જાય છે. દેવદ્રવ્યથી જૈન સાધુઓ પોતે, ધણાજ ડરે છે; અને શ્રાવકોને પશુ તેથી અલગ રાખે છે. ત્યારે આપણે ત્યાં, દેવદ્રવ્ય ઉપરજ તાગડધીનાં થઇ રહ્યાં છે. દેવ પુજ્ય છે; પશુ તેમને ધરાવેલું દ્રવ્ય, બહુ ભયંકર છે. દેવને ધરાવેલો પ્રસાદ પશુ, જરા જેટલો—અથવા તુલસીને પાંદડે ઉભો રહે—એટલોજ ખવાય; તો ઠીક. બાકી વધારે ખાવા શીખ્યા; તે મતિમંદ બની ગયા છે. આ નુકશાની મશાલો લઈને બતાવવી પડે; એવી નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં, આ નુકશાની તરી આવે એવી છે—વધારે શું કહીએ !

પારાશર સ્મૃતિ કહે છે કે—

તપઃશ્રુતપરિવારાં, શમસામ્રાજ્યસંપદમ્ ॥

પરિગ્રહમ્હમ્સ્તા, ત્યજેયુર્ધાનિનોડપિ વિ ॥૧૫૧॥

અર્થ—ત્યાગીઓ પશુ જ્યારે—પરિગ્રહરૂપી ગ્રહને આધીન થઇ જાય છે; ત્યારે તપ, અને શાસ્ત્રજ્ઞાનના પરિવારવાળી સાતિરૂપી સામ્રાજ્યની સંપત્તિ નાશી જાય છે. [૧૫]

જૈન સાધુઓએ પરિગ્રહ માટે ધણું કહ્યું છે. તેમાંથી પશુ, કાંઈક કહું !

રાગ-શાદ્દલ૦

[સિંદુરપ્રકરણ]

પ્રત્યક્ષી પ્રથમસ્ય મિત્રમધુતેર-મોહસ્ય વિચ્છામમ્ :

પાપાનાં કનિરાપદાં પદમસદ્-ધ્યાનસ્ય લીલાવનમ્ ॥

ઘ્યાક્ષેપસ્ય નિર્ધિર્મદસ્ય સચિવઃ, શોકસ્ય હેતુઃ કલ્લેઃ ।

કેલીવેદમ પરિગ્રહઃ પરિહૃતેર-યોગ્યો વિવિકાત્મનામ્ ॥૪૩॥

અર્થ—વિવેકા પુરુષોએ, પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણકે પરિગ્રહ શમતાનો શત્રુ છે; અધીરનો મિત્ર છે; મોહને વિશ્રાંતિનું સ્થાન છે; પાપની ખાણ છે; આપત્તિનું સ્થાન છે; અશુભ ચિંતવનને ક્રિડા કરવાનો બગીચો છે; વ્યાકુળતાનું નિધાન છે; મદનો મંત્રી છે; શોકનો હેતુ છે. અને કલિને એટલે કલેશને ક્રીડા કરવાનું ઘર છે. [૪૩] (અસ! વધારે નહીં કરું !)

સાધુઓને પણ મીઠકતના ઝઘડા, વકીલોની ખુશામત; અને કોર્ટોમાં ધકકા. ગુના-મૃતની તૃષા છીપાવવા, માનવ દેહનો સાચો દ્હાવો લેવા, જેના ચરણમાં હાઈકોર્ટના જજે દોડ્યા આવે: તે સંત પુરુષો, ધૃશ્વરને પડ્યો મેલીને, નશ્વર પદાર્થો માટે, કોર્ટોના સિપા-ઓના ધક્કા ખાય. વિચાર કરી જોજો. સંસારમાં માલમીઠકતને સાચવતાં, ગૃહસ્થો મુંઝવે છે; ત્યારે સાધુ મુંઝવે; એમાં નવાઈ નથી.

મચ્છેન્દ્ર અને સોનું-સોનાની લગડી ઝાળીમાં લપ્પને, મચ્છેન્દ્ર વગડે ચાલ્યા આવતા હતા. સાથે ગોરખ હતા. રસ્તામાં મુકામ કરતાં, ગુર, ગોરખને પુછતા હતા કે—‘અહીં કોઈ ભય નથીને ?’ ગોરખ સમજ્યા કે—વાઘવરનો ભય. તેણે કહ્યું—‘ના’. એમ બે પાંચ ઠેકાણે મુકામ કરતાં,—‘અહીં કોઈ ભય નથી ને ?’ એમ ગુરએ વારંવાર પુછ્યું. તેથી ગુર ગોરખ સમજ્યા કે—‘ગુર પાસે કાંઈક લોચો છે.’ ગુર જંગલ ગયા પછી, ગોરખે ગુરની ઝાળી તપાસી, તો તેમાં સોનાની લગડી હતી. ગોરખે તે લગડી લપ્પને, કુવામાં નાંખી દીધી. ત્યાંથી આગળ બીજો મુકામ કર્યો; ત્યાં ગુરએ પુછ્યું કે—‘અહીં કોઈ ભય નથીને ?’ ગોરખે જવાબ આપ્યો કે—‘ભય કુવામાં નાંખી દીધો.’ ગુર સમજી ગયા. તાત્પર્ય—પરિગ્રહ, ભય-અંધન, માયા-મમતા, રાગદ્વેષ, એવા અનેક દોષોથી ભરેલો છે. ગૃહસ્થોએ પણ, બે પાંચ માસે, અગર બે પાંચ વરસે, કાંઈ સત્કર્મ કરીને, પરિગ્રહને ઉલેચતાં રહેવું જોઈએ. નહીં તો-વેદ કે-ચોરી !

આ બધી વાત કરી; પણ વચ્ચે એક વાત રહી ગઈ. તે પણ સાંભળી લ્યો. યશો-વિજયના ગુર, કાશીના પંડિત, પતિપત્ની બેઉ, કાશીથી દારકા આવ્યાં હતાં. ત્યાંથી પંદરપુર જતાં, અહીં અમદાવાદ ઉતર્યા હતાં. જૈનપુરીમાં ‘મારો યશો-મારો યશો-તે સાધુ છે.’ એમ વાતો પુછતાં, પત્નો લાગ્યો કે—તે સાધુ ખંભાતમાં છે. પંડિતરાજ પત્ની સાથે, ખંભાત પહોંચ્યા. યશોવિજય, મોટા મંડપમાં ધડધડાટ વ્યાખ્યાન કરી રહ્યા હતા. તે વખતે પંડિત ત્યાં પહોંચ્યા. તેમને છેટેથી દેખતાં, યશોવિજય, વ્યાસપીઠ ઉપરથી ઉતરી પડી, ઘણીજ નમ્રતાપુર્વક સામે ચાલ્યા. વિયોગી વાછડું ગાયને ભેટે; તેમ વિયોગી શિષ્ય, ગુર ચરણમાં આઘાટી પડ્યા. ગુરએ હાથ થોભી, ઉભા કર્યા. પછી ગુરનો હાથ થોભી, વ્યાસપીઠ પાસે લાવી, આસન આપીને બેસાડ્યા. સાધુ હાથ જોડીને, સામા ઉભા રહીને બોલ્યા કે—‘ અહો ! આજ મારાં અહો ભાગ્ય ! હું આપની શી સેવા કરું ! હું તો સાધુ-ઓષાવાળો ! અકિંચન ! આપની શી શેવા કરું.’ તે સાંભળી, ખંભાતના ગૃહસ્થો બોલ્યા

કે-‘આપ સાધુ છો-અકિંચન છો-પણ અમે સૌ ગૃહસ્થો છઈએ. અમારી પાસે જે કાંઈ છે; તે આપનુંજ છો. આગ્રા કરો; એટલીજ વાર !’

યશોવિજય—શ્રોતાઓને-એમ ? આપ સૌ રાજા છો ?

શ્રોતાઓ—ઐ પુરૂષ તમામ-આપ આગ્રા કરો; તે કરવા તૈયાર છઈએ. તમારા ગુરુ-તે અમારા ગુરુ. ગુરુસેવા કયાંથી !

યશોવિજય—ત્યારે જુઓ ! ઘેર કાંઈ લેવા જવું; તે ઠીક નહીં. અહીં આપના અંગ ઉપર, જે કાંઈ હોય; તે પ્રેમથી ગુરુના ચરણમાં ધરા.

આગ્રા થતાં, સૌએ તેમ કર્યું. એમ કહેવાય છે કે-૩ થી ૪ હજાર રૂપૈયાના સોનાના દાગીના, ગુરુ ચરણે ધરાયા હતા. ત્યાંથી ગુરુ વડોદરે યજ્ઞને પંદરપુર પધાર્યા. લગભગ ૩૦૦ વરસની ઉપર આ વાત છે. (ધણા વરસ ઉપર, કોઇ ભાર્ષીએ મને આ વાત કહી હતી. તેમાં કાંઈ જાલ હોય; તે સુધારીને વાંચજેજી.]

જે ટિટોડા પાસે માંસ હતું; તે ટિટોડો જેમ માર ખાતો હતો; તેમ કુટુંબમાં પણ, ધનવાનને હુંટવા, સૌ વાંકાંચુંકાં બોલે. લેવાદેવાના ઝંઘડામાં ધનવાનનું મરણ બગડે. ધનવાનના મુઠા પછી પણ, તેના કંગાલ સંબંધીઓ, મુવાનું માંસ ખાનારાં ગીધીની માફક લડે. જ્યાં પાછળ વાપરનાર ન હોય; તેમણે વાપરવા જેટલુંજ રાચરચીલું અને ધન, પોતાના ઘરમાં રહેવા દેવું. વાપરનાર બે, અને પલંગ પાંચ, અને પંદર ખુરશી-નકામાં છે. તેમનાં ઘર સાધુનાં ઘર જેવાં, પવિત્ર સાદાં હોય; તો બહુ શોભે ! ઘરડો રાજા રાજગાદી ન છોડે; ત્યારે તેના કુંવરસાહેબો એકઠા યજ્ઞને વાતો કરે; કે-‘ આ જમ્મિ હવે ક્યારે ઉઠશે ? છાપામાં હમેશાં પાંચપચીસ મરણ નોંધાય છે; તેમ આપણા મરહુમ મહારાજ, ક્યારે નોંધાશે ? વિગેરે. માલ મિલકતવાળા ધનવાનને બંગલામાં કોમળ છત્રીપલંગ ઉપર ઉંઘ આવે નહીં; અને બંગલાના આગલા ભાગમાં, નિર્ધન નોકર અને નોકરડી, ફાટલી ગોદડી ઉપર ધસધસાટ ઉંઘતાં હોય. વિગેરે વિગેરે સૂચવે છે-શિખવે છે-કે-‘ જોઇએ એટલુંજ રાખો. વધારે તમારું નથી; પણ કજીયાનું છે. ’ કજીયો થાય; તે પહેલાં સત્કર્મમાં વાપરી નાંખો.

પરિગ્રહમાં પ્રીતિ કરાવનાર અહંભાવ છે. અહંભાવ કેવી રીતે કાઢી નાંખવો; તે હવે કહે છે—

૧૬મો ગુરુ બાળક—

બ્રાહ્મણ સ્વાચ—

ન મે માનાવમાનોં સ્તો, ન ચિન્તા મેહપુત્રિણામ્ ॥

આત્મક્રોધ આત્મરતિર્-વિચરામીહ બાલવત્ ॥ ૩ ॥

૩ પદ્મજેદ—બાલવત્-બાળકની માફક. મે માનાવમાનોં ન સ્તઃ-મારે માન અપમાન નથી. ન મે ચિન્તા મેહપુત્રિણામ્-તેમ બાળકની માફક મારે ધરની કે પુત્રા-દિની ચિન્તા પણ નથી. આત્મના યજ્ઞ ક્રોધા યસ્ય સ્તઃ-આત્મક્રોધઃ-પોતાની સાથે ક્રોધ કરનાર હું. આત્મનિ રતિઃ યસ્ય સ્તઃ-પોતામાંજ પ્રીતિ રાખવાવાળો-હું. બાલવત્-હવે વિચારામિ-બાળકની માફક અહીં (સંસારમાં) ફરું છઉં.

દ્વાષેવ ચિન્તયા મુક્તૌ, પરમાનન્દ આપ્નુતૌ ॥

યો વિમુગ્ધો જહો બાલો, યો ગુણેભ્યઃ પરં ગતઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—બાળકને જેમ માન અપમાન નથી; તેમ ઘર પુત્રાદિની ચિંતા નથી. તેમ મને પણ, માન કે અપમાન નથી; અને ઘર તથા પુત્રાદિની ચિંતા નથી; (બાળકના મગજમાં ઝાઝું જગત્ પેઠેલું નહીં હોવાથી) તે જેમ પોતાની સાથેજ ક્રીડા કરે છે; અને પોતામાંજ પ્રીતિ રાખે છે; તેમ હું પણ (જગતને મિથ્યા સમજી જઈને) મારી પોતાની સાથેજ ક્રીડા કરું છઉં; અને મારા પોતામાંજ પ્રીતિ રાખું છઉં. આ પ્રમાણે બાળકની માફક હું આ જગતમાં વિચરું છઉં. [૩] આ સંસારમાં એક અજ્ઞાની અને ઉદ્ધમરહિત બાળક, અને બીજો ગુણથી પર ઈશ્વરને પામેલો પુરૂષ, એ બેઉ, ચિંતાથી મુક્ત રહે છે; અને પરમાનંદમાં દુખેલાં રહે છે. [૪]

૩-૪ વિવેચન—

‘આદશાહથી મોટું કોણ ?’ એમ અકબરે લવાને પૂછ્યું. લવો કહે—‘તે તો દિલ્હીમાંજ વસે છે;’ ‘તેવળી એવું કોણ છે ?’ લવો કહે—‘અતાવીશ.’ એકવાર આદશાહ અને લવો, એક પોળમાં થઈને સાથે સાથે ચાલ્યા જતા હતા. છોકરાં ધૂળની ધોલકી કરીને રમતાં હતાં. આદશાહના પગની ટેસથી, ધોલકી જરા બગડી. નાનો છોકરો બોલી ઉઠ્યો—‘અલ્યા ! આ ! દેખતો નથી ? આંધળો છે ?’ અકબર—લવાને ‘આ કોણ છે ?’ લવો—એ આદશાહથી મોટો બાળરાજા-વિગેરે.

જે માઈતાઈ કરવા શીખ્યા નથી; એવા બાળકોની આ વાત છે. જે બાળકોને માઈતાઈ નથી હોતું; તેમને અહંભાવ હોતો નથી. તેથી તે સુખી હોય છે. સંસારમાં રહેનારને માઈતાઈ કરવુંજ પડે-પણ તે કામ જેટલુંજ હોવું જોઈએ. સંસાર તજવા વખત થાય; એટલે વૃદ્ધાવસ્થા થાય; ત્યારે માઈતાઈ, જેમ અને તેમ ઓછું કરતાં રહેવું જોઈએ. તેથી આગળ ત્યાગીઓ-સન્ધ્યાસીઓ, જેઓ મારા તારાના બંધનરૂપ ઘર અને મીઠકતને મૂકીને, બહાર નીકળ્યા છે તે છે. જુદા જુદા સંપ્રદાયો, જેમ કલ્યાણકારી છે; તેમ તે સંપ્રદાયો કાચાપોચાને માઈતાઈ બહુ શીખવે છે. દરેક સંપ્રદાયમાં માઈતાઈ કરનારા પંચાણુ ટકા હોય છે. જીવને માઈતાઈ અનાદિકાળથી વળગ્યું છે. તે બળે કરીને હઠાવ્યા વિના હટે એવું નથી. જ્યાં દેહ શિવાય કોઈ નથી; એવા ત્યાગાશ્રમમાં, મારા તારાની મોકાણ મંડાય; ત્યારે સમજીએ, ધણાજ સાવધાન થઈ જવું જોઈએ. વૃદ્ધે, મુમુક્ષુએ અને ત્યાગીએ, પોતે નિર્માન છે કે નહીં ? તેની વારંવાર પરીક્ષા કરવી જોઈએ. કલ્યાણની કેડીએ પહેલી પરીક્ષા માનની છે. નિર્માનમોહાઃ, પછી જિતસંગદોષાઃ બાળભાવ પ્રગટાવવો હોય-તો નાનામાં નાના નિર્માન બનીને, કંટાળો ખાધા વિના, માયાપની સેવા કરો. આ નિર્માન બનીને પતિને સેવે. જરૂર બાળભાવ પ્રગટશે. ‘હું કાંઈક છઉં’ એ અહંભાવ છે. એજ ચિંતાનો સાગર છે.

૪ પદ્યછંદ—ચઃ વિમુગ્ધઃ જહઃ બાલઃ—એક અજ્ઞાની અને ઉદ્ધમરહિત બાળક.

ચઃ ગુણેભ્યઃ પરં ગતઃ—બીજો જે ગુણોથી પર ઈશ્વરને પામેલો પુરૂષ. જ્ઞૌ પવઃ—એવા તે બેઉ. ચિન્તયા મુક્તૌ—ચિંતાથી મુક્ત રહે છે. પરમાનંદે આપ્નુતૌ—પરમાનંદમાં દુખેલાં રહે છે.

જેમ આમાચીડીયાં અંધારા ઓરડામાં બરાઈ જાય; તેમ ધનવાન, વિદ્વાન, તપસ્વી, આચાર્યો અને મહંતો, જે અંતરે અંધારાવાળા હોય; વાણીમાં રૂઝા, પણ કાળજે કૂડા હોય; તો માન, બઝાઈ અને ધૂખ્યાં, તેમનાં અંધારા અંતઃકરણમાં, તુરત પેસી જાય છે. જેમને માન, બઝાઈ અને ધૂખ્યાંમાં, જરા જેટલી પણ પ્રીતિ હોય; તેમને નિર્દોષ બાળભાવ પ્રગટતો નથી. તેઓ પરમાનંદથી સદા વેગળાજ રહે છે. પછી તે પરમાનંદે આપ્તુતઃ પરમાનંદમાં ડુબેલો-તો કેમજ કહેવાય.

શું કહીએ ! જેમ કાળજીને કથીરના દાગીના ગમે. પોતે કાળામેશ ! સોનાના દાગીના તેણીને વરવા લાગે ! તે પ્રમાણેજ ધનવાન-વિદ્વાન-ભાગી-માનવી મોટા દેખાય; પણ અંતઃકરણ કાળામેશ હોય; તો તેમને કથીર જેવાં-માન, બઝાઈ અને ધૂખ્યાં ગમે. કેટલાએક એવા કુર્ભાગી હોય છે કે-મરે ત્યાં સુધી, આ ત્રણને પોતાના હૃદયમાંથી નસાડી શકતા નથી. આ દોષ અનાદિકાળથી જીવ પાસે છે. બળુકા ડાહીયો, પોળમાં નિર્બળ કુતરાંને ધમકાવે. બળુકો પાડો કે સાંદ, જ્યાં જાય; ત્યાં પોતાની બઝાઈ હાંકે ! ધરતું આંગણું વાળવા, જેટલી પરવા છે; તેટલી પરવા, અંતઃકરણ વાળવા-સાફ રાખવા નથી. જેમ અસુરો દોષને ઓળખે નહીં; તેમ અસુરવંશવાના માનવીઓ પણ, દોષને ઓળખતા નથી. કદી ઓળખે છે; તો તે દોષને હઠાવવા પ્રમાદ કરે છે. દોષ હઠે ત્યારેજ બાળભાવ પ્રગટે. વચ્ચે ઉપર પડેલા સખત ડાઘ કાઢવા, ધોળીને જેટલી દરકાર છે, તેટલી દરકાર ડાઘા દેખાતા માનવીને, પોતાના અંતઃકરણ ઉપર પડેલા અશુભ સંસ્કારો ટાળવા નથી.

હવે ૨૦મા ગુરુ કુમારિકા પાસેથી દત્તગુરુ જે શીખ્યા; તે સાંભળો—

કચિત્ કુમારી ત્વાત્માનં. વૃણાનાન ગૃહમાગતાન ॥

સ્વયં તાનર્હયામાસ, ક્વાપિ યાતેષુ બન્ધુષુ ॥૫॥

અર્થ—કુંવારી કન્યા પાસેથી હું આ પ્રમાણે શીખેલો છઉં; કે-કોઈ ગામમાં એક ગૃહસ્થને કુંવારી કન્યા હતી. તેને ઘરમાં રાખીને ગૃહસ્થ તથા બીજાં ઘરનાં માણસો, કાંઈ કામના પ્રસંગથી, બહાર ગયાં હતાં. તે સમયમાં, તેનું સગપણ કરવા માટે, વરના પક્ષના લોકો, કે જેઓની સાથે કન્યાના બાપે પત્રદ્વારા વાતચિત કરી મુકી હશે; તેઓ પરગામથી આવતાં, તે કુંવારી કન્યા પોતેજ તેઓની સરભરા કરવા લાગી. [૫]

૫ વિવેચન—

કુમારિકા શું છે ?—ઘરમાં દિકરા દસ હોય; પણ કુમારિકા પવિત્ર ગણાય. શુકન કુમારિકાના લેવાય. નવાં નવાણુ અંધાય; ત્યાં સોના રૂપાની ગાગરે, કુમારીકા પહેલું પાણી ભરે. વળી ભાઈ તો, જ્ઞેનને બહુજ વહાલો ! ભાઈ માટે જરાજરામાં અંધીરી થઈ

૫ પદ્મજેદ તુ-વળી. **ક અપિ યાતેષુ બન્ધુષુ**-પોતાના ઘરનાં સંબંધીઓ ક્યાંઈ બહાર ગએલા હોવાથી. **કચિત્ કુમારો**-કોઈ કુમારી કન્યા. [**વૃણાન**:-કન્યાને જોવા આવેલો માણસ.] **આત્માનં વૃણાનાન ગૃહં આગતાન**-પોતાને જોવા ઘેર આવેલા લોકોને. **સ્વયં તાનર્હયામાસ**-પોતે તેમનો સત્કાર કરવા લાગી.

જય. વળી માતાની નાનકડી મદદગાર. માતાની છાયામાં રહીને, જાણે સંસારમાં પેસવાની તૈયારી કરતી ન હોય. પિતાની હાક સાંભળી દોડી આવે. પડ્યો બોલ ઉપાડી લે. કુટુંબનો પુલસ્તીનો ક્યારો !

કુમારિકા એટલે, અત્યારના જમાનામાં, ૨૨-૨૫ કે સત્તાવીસ વરસ સુધી, કુમારિકા રહેવાનો ડોળ કરે છે-તે નહીં. કેટલીએક તો જીંદગીપર્યંત કુમારિકા રહે છે. આપણા દેશની કુમારિકા તો ૧૪-૧૫ અને સોળ વરસે, પરણીને સાસરે આવી હોય; હૃદયે સાસુસસરાની સેવાનો ભાવ પ્રગટયો હોય. કાળજે વહાલાવરનો કાંટો વાગ્યો હોય, મુખ શરમાતું-લગતું અને હૃદય આનંદની ઉર્મિઓથી ઉભરાતું હોય. વળી જરા ઠેથ વાગે તો 'બાઇને ખમ્મા ખમ્મા' કરતી જાય. બહેનોને અવારનવાર સંભાળનારા બાઇઓ, ધણાજ થોડા હોય છે. એવા થોડાને જોઇને માતાપિતા રાજ થાય છે; અને કુટુંબમાં જ્યાં ત્યાં તેનાં વખાણ થાય છે. એવી નણ્યોને અવારનવાર સંભારનાર બાબીઓ પણ, જ્યાં દિ રજુ હોય ત્યાંજ હોય.

આ કુમારિકાએ મહેમાનનો સત્કાર કેવી રીતે કર્યો તે સાંભળો—

તેષામભ્યવહારાર્થ, શાલીન રહસિ પાર્થિવ ॥

અવગ્નન્ટ્યાઃ પ્રકોષ્ટસ્થાશ્-ચક્રુઃ શંભાઃ સ્વનં મહત્ ॥૬॥

સા તજ્જુગ્પ્સિતં મત્વા, મહતી બ્રોહિતા તતઃ ॥

બમ્જૈકૈકશઃ શંભાન, દ્વૌ દ્વૌ પાણ્યોરશેષયત્ ॥૭॥

ઉભયોરપ્યમ્બુદ્વોષો, જ્ઞવગ્નન્ટ્યાઃ સ્મ શંભયોઃ ॥

તત્રાપ્યેકં નિરમિદ-દેકસ્માન્નામવદ્ધ્વનિઃ ॥૮॥

અન્વશિષ્ઠમિમં તસ્યા, ઉપદેશમરિંદમ ॥

લોકાનનુચરક્ષેતૌલ્-લોકતત્ત્વવિવિત્સયા ॥૯॥

૬ પદ્યછેદ—હે પાર્થિવ !-હે યદુરાજ ! અભ્યવહારઃ-પુલ્કિત-ભોજન. તેષાં અભ્યવહારાર્થ-તેઓના ભોજનને માટે. રહસિ-એકાંતમાં, શાલીન-ચોખ્ખાને. અવગ્નન્ટ્યાઃ દ્વિ-ખાંડતી હતી તેના. પ્રકોષ્ટે (કાંડામાં) તિષ્ઠંતિ इति પ્રકોષ્ટસ્થાઃ इति શંભાઃ-કાંડામાં રહેલી યુડીઓ. મહત્ સ્વનં ચક્રુઃ-મેટો અવાજ કરવા લાગી. ખખડવા લાગી.

૭ પદ્યછેદ—સા મહતી તત્ જુગ્પ્સિતં મત્વા-પોતે ખાંડે છે; એમ બહારથી આવેલાં લોકો જાણે; તો તે ઠીક નહીં; એવા વિચારથી તે બુદ્ધિશાળી કન્યાએ, તે કામ ગ્રસ્ત પણે કરવાનું ધારીને. બ્રોહિતા-પ્રથમ તો શરમાઈ ગઈ. તતઃ-પછી. પૈકૈકશઃ બમ્જ-એક એક યુડીને કાઢી નાંખવા લાગી. પાણ્યોઃ-હાથોમાં. દ્વૌ દ્વૌ અશેષયત્-બખ્ખે બાકી રાખી.

૮ પદ્યછેદ—અવગ્નન્ટ્યાઃ-ખાંડતી હતી તે છોકરીની. ઉભયોઃ શંભયોઃ અપિ-બાકી રહેલી બખ્ખે યુડીનો પણ. દ્વોષઃ અમૃત્-અવાજ થયો. તત્ર અપિ-તેમાંથી પણ. પૈકં સા નિરમિદત્-એક પણ કાઢી નાંખી. પૈકસ્માત્ ધ્વનિઃ ન અમ્બત-એક એક યુડી રહ્યા પછી અવાજ થયો નહીં.

૯ પદ્યછેદ—હે અરિંદમ !-હે કામાદિ શત્રુઓને મારનાર યદુરાજ ! લોકતત્ત્વં

અર્થ—હે રાજન્ ! તેઓને જમાડવા માટે, ઘરમાં ખાંડેલી શાળ નહીં હોવાથી, તે કન્યા એકાંતમાં શાળ ખાંડવા લાગી. શાળ ખાંડતાં, તેના કાંડામાં પહેરેલી ચુડીઓ, બહુજ ખખડવા લાગી. [૬] કન્યાએ વિચાર્યું કે—‘હું’ પોતે ખાંડું છઉં; એમ આ બહારનાં લોકો જાણશે; તો તેઓ મારાં માખાપને નિર્ધન ગણશે.’ તેથી તે બુદ્ધિશાળી કન્યાએ લજબંધને, બન્ને હાથમાં માત્ર બપ્પે ચુડીઓ રાખીને, ખાકીની ચુડીઓ કાઢી નાંખી. [૭] આ પ્રમાણે કરીને, ખાંડવા માંડતાં, બપ્પે ચુડીયો પણ, ખખડવા લાગી. તેથી પેલી કન્યાએ, બપ્પેમાંથી પણ, એક એક કાઢી નાંખી. પછી દરેક હાથમાં રહેલી, એક એક ચુડીમાંથી અવાજ થયો નહીં. [૮] હે કામાદિ શત્રુઓને મારનાર મહારાજ ! લોકોના તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાથી, લોકોમાં ફરતો જે હું, તેણે તે કન્યા પાસેથી એવો ઉપદેશ લીધો કે [૯]

૧ થી ૯ વિવેચન—

પોતે ખાંડે છે એમ જણાવવા ન દેવા, કુમારિકાએ પ્રયત્ન કર્યો.

જેનોના ‘શાંતસુધારસ’ [વિનયવિજયયજ્ઞકૃત] માં, આવી એક વાત છે. તેમાં નિમિરાજને એકલા રહેવાનો ઉપદેશ, કેવી રીતે મળ્યો—તે કથા છે. નિમિરાજને આખે શરીરે ભારે દાહજ્વર થયો હતો. તેને શાંત કરવા, ધણી સુંદર રાણીઓ, મલિયાગિરિનું ચંદન ધસવા લાગી. ધણી રાણીઓ એક સાથે ચંદન ધસવાથી, તેમના હાથમાં પહેરેલાં કંકણો, ખખડવા લાગ્યાં. દાહની અસહ્ય વેદનામાં, ખખડાટની વેદના વધી. રાજા અકળાયો. રાણીઓએ ખખડાટ અટકાવવા, પોતાના હાથમાં, એક એક કંકણ રાખીને, ખાકીનાં કંકણો કાઢી નાંખ્યાં. ચંદન શાંતિથી ધસીને, રાજાને આપ્યું. ‘કેવી રીતે ખખડાટ અટકાવ્યો ?’ એમ પૂછતાં, રાણીઓએ ઉપલો ખુલાસો કર્યો. તે સાંભળી, નિમિરાજ ચમક્યો. તેના હૃદયમાં પ્રેરણા થઈ કે—તેને સુઝ આવ્યું કે—અહો ! સંસારના ખખડાટને અટકાવવો હોય; તો એકલાજ રહેવું. હૃદયના ખખડાટને અટકાવવો હોય; તો પણ એકલાજ રહેવું’ મોટા જીજ્ઞે એવરમાં બેસીને, ફેસલો ધરે છે. એવર એટલે એકાંત.

અમારે અહીં મોક્ષમંદિરમાં કથા થઈ રહ્યા પછી, ચક્રાંતુ બોલે; તે પણ અમને ન ગમે. અમારે ઘેર કોઈ નવરૂં, તડાકા મારવા આવે; તે પણ અમને ન ગમે. અહીં રહેવાની ના નથી; પણ પોતે નથી; એમ શાંત રહે-અવાજ બીલકુલ કરે નહીં—તે રહે. અમારે પરિવાર અને ગૃહસંસાર. તેમાં રહીને, આ કામ કરવું; અમને ઘણું જ મુશ્કેલ લાગ્યું છે. કથાવાર્તા કરવી; અથવા વાતોના તડાકા મારવા તે ઠીક; પણ આતો લખવું, વાંચવું અને વિચારવું. હૈયે હામ જોઈએ; નિશ્ચય દૃઢ જોઈએ; મગજ સમતોલ જોઈએ. અંતરે નિર્મળ આનંદ જોઈએ; તે આનંદ રૂંવાડે રૂંવાડે નિતરવો જોઈએ. તો હાથ દ્વારા કલમમાં, તે નીતરે; અને કલમ દ્વારા, કાગળમાં તે આનંદ નીતરે. તોજ જમનારને, પુરણપોળી અને ઘીએ ઝમોળી મળે.

વેતું ઇચ્છા વિચિન્સા તથા—લોકોના તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાથી. પતાન લોકાન અનુચરન—આ લોકોમાં ફરતો એવો જે હું તેણે. તસ્યા—તે કન્યા પાસેથી. હમં ઉપદેશમ્—આ ઉપદેશ. અર્વાશક્ષમ્—શીખ્યો.

આ કામથી અમારા મનને પૂર્ણ આનંદ રહે છે. નર્થ અમૃતનું પાન થાય છે. નર્થ રાના-મૃત-ધમ્મામૃતનું પાન થાય છે. તેમાંથી આપને પણ થોડું થોડું અપાય છે. શ્રીહરિને શરણે બેઠો છઉં-એટલે-આનંદ આનંદ છે. આવા આનંદમાં આપને સૌને જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહી લઉં તો ?-લેવા તૈયાર છો ? કે ઉંઘણુસીના ભાણામાંથી દુધપાકનો વાટકો કુતરે ચાટી ગયું એવું ? સાવધાન હો-તો લ્યો ત્યારે જ્યશ્રીકૃષ્ણ.

એકાંતનો આનંદ ઝોર છે. ગુણિકા ગમે એટલી પ્રહી; પણ પતિવતાના ધર્મને જાણે નહીં; તેમ ત્યાં ત્યાં તીરથમાં, દેવ દર્શનમાં, અને કથા વાર્તામાં, રજળવાની જેમને ટેવ પડી જાય છે; તેઓ શાંતિથી બેસવાનું શીખતાં નથી. તેમને એકાંતના સુખની કીમત નથી. કોઈ ઠેકાણે જઈએ; ત્યાં પણ, બોલીએ તો બે. ન બોલીએ તો એક. પૂછ્યા વિના-કારણ વિના-બોલાયજ નહીં. ઉપનીપદો મુખ પાઠ હોય; ધ્વજસૂત્રની ટિકા જીવાએ હોય; તો તે નાંખી દેવા માટે નથી. પૂછે તોજ, બે વાત નમ્રતા પૂર્વક કરાય. નકામો બકવાદ તો કરાયજ નહીં. ઉત્તમ વસ્તુનો પ્રથમ લાભ, આપણને પોતાને સ્વે જોઈએ. જે વસ્તુથી આપણને શાંતિ નથી; તે વસ્તુ ખીજને શાંતિ નજ આપી શકે. શાંતિ આપે તે શાસ્ત્ર; શાંતિ આપે તે સંત.

૫૬.

ઓ ભાઈ રે મારા, શાંતિ પમાડે; તેને તો સંત કહીએ !

તેના દાસના દાસ યદ્ધને રહીએ-ઓ ભાઈ રે મારા.

વૈદની ગોળા ખાધએ, અને રોગ ન જાય;

ત્યારે તેની ગોળા તે શીદ ખાધએ ?-ઓ ભાઈ રે.

લીધા વળાવા, અને ચોર જ્યારે છુટે ?

ત્યારે તેની સાથે તે શિદ જઈએ ?-ઓ ભાઈ રે.

કેમ સમજાય છે ને ? કોઈ જાણતા હો; તો તમને પોતાને શાંત કરો-બકવાદમાં બહુ બોલું. એકાંત માટે શ્રીઆદ્ય શંકરાચાર્ય કહે છે કે—[વિવેક ચૂડામણિ]

વાચ્ય નિરુદ્ધે મનસઃ પ્રસન્નતા, મનઃપ્રસાદે પરમાત્મદર્શન ॥

અર્થ—બહારનો નિરોધ કરવાથી-રખડપાટ બંધ કરી દેવાથી, આત્મચિંતવનનો આનંદ વધી પડે છે. પોતાના એકેકા દોષને, ઘણા વિચારના હથોડા મારીને, હઠાવવામાં આવે છે; અને અંતઃકરણ નિર્મળ થતાં, અંતરનો આનંદ વધી પડે છે. અંતરનો આનંદ વધી પડતાં-પરમાત્મદર્શન. નિર્દોષ આનંદ, એજ પરમાનંદનું પ્રથમ પગથીયું છે. નિર્દોષ આનંદનો જથ્થો-પૂર-પ્રગટે; ત્યારે પરમાનંદ થાય. પરમાનંદ એજ પરમાત્મદર્શન.

નવમા શ્લોકમાં કહ્યું કે—‘આ મેં ત્યાં કરતાં કરતાં જોયું. એટલે આ કાંઈ કલ્પીત વાત નથી.’ આ વાતમાં એટલું યાદ રાખવું કે-જેને જેનો શોખ હોય; તેને તે ત્યાં દેખાય. સાકર રેતીમાં પડી છે. ખીજ સાકરને કચરીને ચાસ્યા જાય છે; અને કીડીઓ સાકરના કણ વીણી લેછે. કુમારિકાના આચરણમાં, વ્યવહારીઓને વ્યવહાર દેખાય. સંતને કાંઈ જુદું જ જણાય. તાત્પર્ય-રૂડા વિચાર કરતાં શીખો-તો રહું દેખાશે. કાંઈ અવળું બોલશે; તો તેમાંથી પણ, કાંઈક સાર સમજશે.

હવે ગુરુદત્તાત્રય પોતાના નિર્ણય જાહેર કરે છે—

વાસે વહ્નાં કલહો, ભવદ્વાર્તા દ્વયોરપિ ॥

एक एव चरेत् तस्मात् कुमार्या एव कङ्कणः ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—ઘણાં જણ સાથે રહેવાથી, કઠુયો થાય છે. અને બે જણ સાથે રહેવાથી, વાતચિત થયા વિના રહેતી નથી. માટે કુમારીના કંકણની માફક, યોગીએ એકલા જ ફરવું. [૧૦]

૧૦ વિવેચન—

વહ્નાં વાસે કલહઃ ભવેત્—જ્યાં ઘણા વસતા હોય; ત્યાં કલહ થાય છે. આ શ્લોકમાં કલહનું કારણ બતાવ્યું નથી. કલહનું કારણ નીચેનાં સૂત્રો બતાવે છે. સાંભળો **बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशंखवत् [૯] द्वाभ्यां अपि तथैव [૧૦]** [સાંખ્ય દર્શન અ. ૪] માફે તાફે કરવું; એ જીવનો અનાદિનો સ્વભાવ છે આ સ્વભાવ જીવને ખેંચતાણુ કરતાં શીખવે છે. ખેંચતાણુ કલહની માતા છે. જ્યાં એકજ મતના—આરા એજ આરા—ખીજ વાત નહીં; ખીજું હઠાપણુ નહીં; ત્યાં કલહ થવા સંભવ નથી. લક્ષ્મણમાં હનુરો માણસો હોય છે. હનુરોના ઉતારા, હનુરોના ખોરાક, હનુરોના પોશાક વિગેરે એકજ હબનું હોય છે. લક્ષ્મણી ડીસીપ્લીન (આરાપાલકપણું) ઘણુંજ ઉત્તમ પ્રકારનું ગણાય છે. સાંભળો—તે પણ કહું ?

Charge is the captain's cry;

There's not, to reason 'why?'

There's but, to do-or die.

‘બંધુકો ફોડો’ એવી ક્રેટનની આરા થતાં, સૌએ બંધુકો ફોડવીજ પડે. ‘કેમ ?’ ‘શા માટે ?’ એમ કાંઈ પુછાયજ નહીં. ક્રેટને જે આરા કરી; તે પાળવીજ પડે; અને ન પાળે; તો મરવુંજ પડે. એટલે તેને મોતની શિક્ષા થાય.

પુત્રાદિ આપણાં પોતાનાં; પણ મોટાં થાય; અને બાળુવા શીખે; ત્યારે તેમનામાં અહંભાવ વધી પડે.

અખો કહે છે કે—

છાપો.

દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા બાળતાં વાખ્યું શેર,

ચરચા કરતાં તોહું થયું, ગુરુ થયો તે મણુમાં ગયું.

અખા એમ ^૧હલકાથી જે ભારે થાય, તેનું હઠાપણુ એજે જાય.

૧. દિનભાવથી.

૧૦ પદ—છેદ—વહ્નાં વાસે કલહઃ ભવેત્—ઘણા જણ સાથે રહેવાથી કઠુયો થાય છે. દ્વયોઃ અપિ વાર્તા ભવેત્ અને બે જણ સાથે રહેવાથી વાતચિત થયા વિના રહેતી નથી. તસ્માત્ કુમાર્યાઃ કંકણઃ એક—માટે કુમારીના કંકણની માફક. એકઃ એક—ચરેત્—યોગીએ એકલા જ રહેવું.

લશ્કરી ડીસીપ્લીન સંબંધી એક ઇતિહાસની વાત કહું—

પુશિયાના રાજ મહાન ફેડ્રીકને ઓરડ્ટ્રીયા સાથે એક વખત લડાઈ ચાલતી હતી. લડાઈની પૂર્વ રાત્રિએ, વિરહમંડલે અમુક રીતે લડાઈ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. પ્રભાતમાં લડાઈ શરૂ થયા પહેલાં, ફેડ્રીકે ગઈકાલ રાતનો ઠરાવ રદ કરી, બીજી રીતે લડાઈ કરવાની સેનાપતિને આજ્ઞા કરી. સેનાપતિને ફેડ્રીકની આજ્ઞા બૂલ ભરેલી લાગવાથી, પૂર્વે નિશ્ચિત કરેલા ક્રમ પ્રમાણે, લડાઈ શરૂ કરી; અને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. સરદારે વિજય મેળવ્યો છતાં, તેના ઉપર આજ્ઞા તોડવા માટે, કામ ચાલ્યું. સરદાર થઇને આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો; માટે તેને તોપને ગોળે ઉડાડી દેવાની સખત શિક્ષા થઈ.

વિજય પછી, ડીસીપ્લીન (વિવેક-મર્યાદા) પહેલી. થોડા વખત ઉપર જાપાનના લશ્કરી અમલદારોએ જળવેા કર્યો હતો. તેમાં પણ, જેમણે આજ્ઞા ભંગ કર્યો; તે રત્ન જેવા દેશહિતચિંતક હતા; તોપણ—તેમને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યા. દીવાનના કરતાં નામજ દીવાન ડાહ્યા હોય; પણ ડાહ્યાએ ગાંડાની આજ્ઞા પાળવીજ પડે. તેમજ ઘરમાં, પિતા કરતાં પુત્રો ડાહ્યા હોય; તોપણ પુત્રોએ પિતાની આજ્ઞા પાળવીજ પડે. તેમાંજ તેમની શોભા. એટલે એક કુટુંબમાં વડીલની આજ્ઞા, એજ આજ્ઞા હોય, ત્યાં સો માથુસનું કુટુંબ, એક સાથે રહી શકે. વડીલથી જેમના મત નોખા થાય; તેમણે નોખા ઘરમાં રહેવા જવુંજ જોઈએ. એક રાજમાં બે રાજ ન પોસાય.

સાર સમજ્યા હશે કે—વ્યવહારમાં પણ વિજ્ઞતીય વિચારવાળા પોષાય નહીં; ત્યારે સમાગમમાં, જ્યાં લાખોનો સોદો કરવાનો હોય—જ્યાં સંસારની સમૃદ્ધિને તુચ્છ કરી દેવાની હોય; ત્યાં વિજ્ઞતીય વિચારવાળા માનવીઓ પોષાયજ નહીં. સમજ્ઞતીય માથુસો સાથે પણ, ધડી બે ધડી, કાંઈ વાંચવા અગર સાંભળવા જેટલોજ સંગ કરવો. પછી તો એકાંતે બેસીને, જે વાંચ્યું અગર જે સાંભળ્યું; તેનું મનન કરવું જોઈએ. મનનને પરિણામે પોતામાં જે શુષ્ક જણાય; તેનું રક્ષણ કરવા, અને દોષ દેખાય; તેનો નાશ કરવા, સખજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પિંગળા એકાંતે બેસીને, પોતાને ધિક્કારતી હતી. વળગી પડેલા અનેક ગોંગોડાને, કુતરો જેમ વારંવાર કાન ફફડાવીને, ખંખેરી નાંખે; તેમ પિંગળા વળગી પડેલા અનેક દોષોને, એકાંતે બેસીને, સહવિચારની આપડ મારીને, ખંખેરી નાંખતી હતી. એકાંત ઉઘવા માટે નથી; અથવા સંસારના વિચાર કરવા માટે, એકાંત નથી.

દષ્ટાંત—એક કણુખી સંસારથી કંટાળીને, સંતને શરણે ગયો. જમવાનું કામ પતી ગયા પછી, સંતને ઘેર અવકાશ ધણી હતી. સંતે તેને સામી ઓરડીમાં બેસીને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું. બે ત્રણ દિવસ પછી, સંતે પૂછ્યું. કેમ મૂર્તિ ધ્યાનમાં આવે છે ?

કણુખી—સાચું કહું-કે ખોટું ?

સંત—અરે ! ગાંડા ! હજી ખોટું સાથે રાખ્યું છે ?

કણુખી—અરે ! ખોટું તો ખસેડ્યું ખસવુંજ નથી. આપજી ! શું કહું ! છાતી ઉપર ચડીને બેઠું છે.

સંત—એટલે ? એવું શું ?

કણુખી—હું ઘેરથી નીકળ્યો; ત્યારે એક બેંસ વીયાએલી હતી. શું તેની પાડી ! કપાળમાં ઘોળું-ઘોળું તપકું છે.

બાપજી ! હું મૂર્તિનું ધ્યાન ધર્ષે છઉં-ત્યાં પાડી સાથે બેંસ, ધ્યાનમાં આવે છે. ધણું બળ કરું છઉં; પણ-પણ-પણ-

સંત-હોય ! એમ પણ હોય. ધણા દહાડાનો તે અભ્યાસ છે. હવે આ અભ્યાસ થશે; ત્યારે તે અભ્યાસ મટશે. બાપુ ! તમે મુનશો નહોં. મૂર્તિને ધ્યાનમાં લેવા પ્રયત્નો કર્યો કરજો. એકલા રહીને આળસ કરશો નહોં; અને ઉધશો નહોં. ત્યાં સંસારને આવવા દેશો નહોં.

‘બહુ સાઈ’ કહીને પટેલ, તેની ઝોરડીમાં ગયા. પાંચ છ દિવસ થયા; ત્યાં એક વખત, પોલો પટેલ ઝોરડી બંધ કરીને અંદર બેઠા હતા. તે વખતે ‘પોલો અહીં છે ?’ એમ પુછતો પુછતો, એક ભાઈ, મઠમાં આવ્યો. ‘તે પટેલને ગામથી પટેલની ખપર પૂછવા આવ્યો છે;’ એમ જાણી લઇને, સંતે તેને પૂછ્યું-પટેલને ઘેર કેમ આવે છે ? બેંશના શા સમાચાર છે ?

નવો આવનાર-સૌ ખુશીમાં છે; અને બેંશ મળ્યામાં છે.

સંત-પણ પટેલને બેંસની બહુ ફીફર પડી છે.

નવો આવનાર-ગાંડો છે ! ઘર મૂક્યું; પછી બેંશના શા હિસાબ !

સંત-ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવાનું કહું છઉં, પણ પટેલ કહે છે કે-‘મારે તો ધ્યાનમાં બેંશ આવે છે. ભગવાન આવતાજ નથી.

નવો આવનાર-ધ્યાનમાં બેંશ આવે, ત્યાં સુધી ભગવાન શીના આવે ? તમારે શરણે આવ્યો છે. તો બાપડાનું બહું કરજો.

સંત-અત્યારે તો તેનું બહું, તમારા હાથમાં છે. તમે કાઢ રીતે તેની બેંશને અહીંથી લઈ જાઓ !

નવો આવનાર-આસપાસ જોઈને-અરે ! પણ બેંશ અહીં છે ક્યાં ?

સંત-બેંશ અહીં બહાર નથી; પણ પટેલના મનમાં પેડી છે. તેને લઈ જાઓ.

નવો આવનાર-બેંશને મનમાંથી કેવી રીતે લેવાય ! ઈ કાંઈ અમને આવડે ?

સંત-હા ! હું કહું એમ કરો; તો આવડે.

નવો આવનાર-કહો ત્યારે !

સંત-તમે હમણાં પટેલને મળો; ત્યારે ધરના ખુશી ખપર આપીને, કહેજો કે-એક જુલું થયું. તે ઈ-કે બેંસને પાડી-એઉ, આફરો ચડીને, જોતજોતામાં મરી ગયાં. આથી પટેલ, એક બે દિવસ કકળશે; પણ પછી શાંત થઈ જશે. આથી બેંશને કાંઈ થશે નહીં-હો !

નવો આવનાર-ઠીક જતાવું. હ્યો રામ રામ ! હવે હું પટેલને મળું.

સંત-જુઓ ! સામી લાઇનમાં છેલ્લી ઝોરડીમાં પોલો છે.

આ સાંભળી નવો આવનાર, ત્યાં ગયો. બે ચાર આડીઅવળા વાત કરીને, બેંસના માઠા સમાચાર આપ્યા. તે સાંભળીને પોલો, પોકે પોકે રોયો. તેને માંડ માંડ છાતોં રાખીને, નવો આવનાર, સંતને ‘રામરામ’ કહીને ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી, ફરી પોલો રોયો. એમ રોતો રોતો સંતના ચરણમાં આવ્યો. ‘કેમ ભાઈ ! કેમ ભાઈ ! આ શું-અહીં વળી ?’ એમ પટાવીને પુછતાં, પોલે બેંશના મરણની વાત કરી. વાત કરતાં પોલો ફરી રોયો. સંતે તેને વારંવાર દીલાસો આપવા માંડ્યો. સંતકૃપાથી બેંશ બુલાવા લાગી. બેંશ ગઈ તે ગઈ. પછી તો ધીમે ધીમે ભગવાનની મૂર્તિ ધ્યાનમાં આવવા લાગી.

માનવી રાત્રે એકલો પધારીમાં સુવે. ગ્રેહકું ઓઢીને સુવે; પણ સંસાર છાતી ઉપર ! સંસારના અનેક વિચારો, મનમાં આવે; અને જાય. અરે જાજરમાં પેસે—ત્યાં એકલોજ હોય; તોપણ સંસાર સાથે. કાંતો નફાતોટાના સરવાળા બાદબાકી થતા હોય. આવી વાતો કરતો કરતો, હું તો હરિના ચરણને વળગી પડું ! ‘અસ ! બચાવો ! બચાવો !’ એમ પોકાર કરે. માયાએ માનવીને મગતરે બનાવી દીધું છે.

એટલે—સદ્વિચારો કરીને, જે સમજ્યા; તે સમજણને દઢ કરવા માટે એકાંત છે. ‘વિચારોમાં બળ ધણું છે;’ એમ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ, આપણને શીખવ્યું છે; તો પણ કાંઈ પશ્ચિમના ઋષિ બોલે; તો તે આપણને બહુ ગમે છે. સાંભળો ત્યારે—

By thoughts we rise, by thoughts we fall;

By thoughts we stand or go. વિગેરે. [જેમ્સ એલન]

ભાવાર્થ—(સારા) વિચારોથી, આપણે ચડીએ; ઊઠએ; અને (ખોટા) વિચારોથી, આપણે પડીએ ઊઠએ. આપણે ઉભા રહીએ ઊઠએ—કાંઈ કામમાં અટકીએ ઊઠએ; તે પણ વિચારોથી; અને આગળ ચાલીએ ઊઠએ; તે પણ વિચારોથી.

વિચારોનું જન્મદાતા કણુ ?—આપણી આસપાસનું વાતાવરણ. આસપાસનું વાતાવરણ એટલે શું ?—આપણી ઉઠ એસ—આપણા મિત્રો, આપણાગ્રન્થો, અથવા આપણી હરફર, અને આપણા ધંધો. એટલા માટેજ દરેક દેશે, દરેક ધર્મે, દરેક ગાળાપે, દરેક શુદ્ધિ—સારાની સોખત કરવાની ભલામણ કરી. બાદશાહની ડેલીએ પટાવાળા થઇને રહેવું; પણ તાલમબાજ રાજાના નાયક થવું નહીં. સંતના કુતરા થઇને રહેવું; પણ રાજાના બાપ થવું નહીં.

‘સંતનકા કુતા ભલા, નહીં રાજનકા બાપ;

સંતનધેર શાંતિ ધણી, રાજનધેર બહુ તાપ.’

કુમારીનું કંકણ એકલું રહ્યું; તેથી ખડખડાટ મટયો; અને આનંદ થયો. તેમ સંત પુરૂષે પણ, એકલા રહેવું; એ પ્રથમ નિર્ણય કર્યો. પછી એકલા રહીને કરવું શું ? તે વાત કરી.

વિજાતીય વિચારવાળા માણસો, કથાણના માર્ગમાં કાંટારૂપ છે; માટે સમજીએ એકલા રહેવું.

૫૬.

અનુભવીને એકલું આનંદમાં રહેવુંરે; ભજવા પરિબ્રહ્મને, બીજું કાંઈ ન કહેવુંરે—અનુભવીને.

એકજ ભણી આતમા, કાંઈને દુઃખ ન દેવુંરે; (૨)

સુખદુઃખ આવે સંસારમાં, તે તો સહીજ લેવુંરે— અનુભવી.

જ્યાં જોઈએ ત્યાં માયા પેડી, તેથી અળગું ન કાંઈરે;

સંતને શરણે જઈ રહું; પણ સંત ગયા છે—રોષ—રે— અનુભવી.

બહારનો જેમ જેમ થાય નિરોધ—તેમ, અંતર આનંદ ઉભરાયરે;

એકલાં રહેતાં આવડે; તેને મળવા આવે જગરાયરે— અનુભવી.

રાજા અથવા દીવાન યેંબરમાં એકલા બેસીને, વિચાર કરે; કે ‘પ્રજાનાં ધનધાન્ય કેવી રીતે વધે ? પ્રજા કઈ રીતે આબાદ થાય.’ બ્રાહ્મણ ગંગાસરસ્વતીના એકાંત ઉપર બેસીને, વિચાર કરે; કે પ્રજામાં ધર્મની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? પ્રજાના આ ભોક અને પરભોક કેવી રીતે સુધરે ? જુઓ ભાગવત સ્કંધ ૧. અ. ૪થો—

સ કવાચિત્ સરસ્વત્યા, ઉપસ્પૃશ્ય જલં શુચિ ॥

વિવિક્ત એક આસીન, ઉદિતે રવિમંડલે ॥ ૧૫ ॥

પરાશરજ્ઞઃ સ ઋષિઃ, કાલેનાઢ્યકરંદસા ॥

યુગધર્મવ્યતિકરં, પ્રાપ્તં મુવિ યુગે યુગે ॥ ૧૬ ॥

વિગેરે શ્લોકોથી સુત શૈનકોને કહે છે કે—‘પરાશરના પુત્ર વેદવ્યાસ, એક દહાડેા સરસ્વતિના પવિત્ર પાણીનો સ્પર્શ કરીને, એટલે સ્નાન સંધ્યા આદિ કરીને, સૂર્યોદય થવાને સમયે, કાંદાના એકાંત ભાગમાં બેઠા હતા. કાળના વેગથી દોડતા લોકોમાં, ધર્મપ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય ? દયા, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય વિગેરે ગ્રન્થમાં કેવી રીતે ટકી શકે ? તથા આ દૈવી સંપત્તિને આધારે આધારે, ગ્રન્થ ભગવાનની ભક્તિ કેવી રીતે કરે; એવા વિચારો વ્યાસ કરતા હતા.’

વૈશ્યે એકાંતે બેસીને ‘ગ્રન્થને જોષ્ટતા પદાર્થો, થોડી કોંમતે કેવી રીતે મળી શકે ? દૂર દેશમાં પાકેલા અથવા બનેલા પદાર્થો, આ દેશમાં કેવી રીતે થોડા ખર્ચે આવી શકે’—તેનો વિચાર કરે.

શુદ્રો એકાંતે બેસીને સેવાની તક શોધે. ગ્રન્થને સુખી કરે. મોટા બંગલા ચણાતા હોય; અથવા નવાણુ ખોદાતાં હોય; ત્યાં હજારો મજૂરો તીડની માફક ઉભરાય.

સમન્નય છે ને ?—કે એકાંતે બેસીને, ઉત્તતિના વિચારો કરવા જોઈએ. આ આગ્રાનો લોપ કરીને—ચોરા એકાંતે બેસીને, ચોરી કરવાના વિચારો કરે; તો તેમને માટે જોલ તૈયાર છે. જુગારીઓ એકાંતે બેસીને, જુગાર રમે; તો તેમને માટે પોલીસ તૈયાર છે. વિષય લોલુપ બ્રીહસ્પતે, એકાંતમાં વિષયસુખ ભોગવ્યાં કરે; તો તેમને માટે નાના પ્રકારના રોગો તૈયાર છે.

ધરમાં એકાંતે રહેવા જેવું કરી લેવું. ધરમાં સગવડ ન હોય; તો તીર્થમાં જઈને એકાંતે વસવું. સંભાળવા જેવું એટલું કે—લંગોટી સાચવવા બીલાડી પાળી. પછી બીલાડીને જમાડવા, ગાય પાળી. ગાયની પાછળ ખેતર અને ખેડ દોડ્યાં આવ્યાં. એકલા રહીને આવું ન થઈ આવે—તેમ કરવું. છોટમ કહે છે કે— [છાપો].

‘શત્રુ સખળ છે શરીરમાં, તારા મનના વિકારજી;

ધર્મરૂપી ધન એ હરે, વિના વસ્તુ વિચારજી.

સમજ ! સમજ ! શાણા ! શું કહું !’

જેમ જળખર પવન, જમ્બેલાં વાદળાંને, આમતેમ ફેંકી, આકાશ નિર્મળ કરે; તેમ જળખર વિચાર—સતત વિચાર—સતત ચિંતવન—જમ્બેલીમાયાને—માયાના વિકારોને—આમતેમ ફેંકીને, મનને નિર્મળ કરે. અખો કહે છે કે— [છાપો].

ઝીણી માયા તે છાની છરી, મીઠી થઈને મારે ખરી;

વળગી પાછી અળગી નવ થાય, રાત્રી પડિતને માંહિથી ખાય.

પણ ઝીણી^૧ થઈને ઝીણીને^૨ હણે, અખો સાચી રીત તેની ગણે.

નહાયા ધોયા ફરે ફૂટડા, ખાઈ પીધને થયા ખુટડા;

જગત પ્રમાદે જડા થઈ, પણ ઝીણી માયા તે માંહી રઈ;

કાયા કરે તે ઝીણીની^૨ પક્ષ, તે ઝીણી જડાનો કરશે ભક્ષ.

આ તો અખાની વાણી ! સાચવીને વાંચીએ તો સમન્નય. પંડિત જેને અભણ કહે; તે સમજ્યો નર ધણ !

એકામતા સંગ્રામી જ્ઞાન, દત્તપ્રભુએ ક્યાંથી લીધું ? તે માટે કોને શરૂ કર્યા ? તે વાત હવે સાંભળો—૨૧મો શરૂ બાણુધનારો.

મન એકત્ર સંયુજ્યાજ્ઞ-જિતશ્વાસો જિતાસનઃ ॥

વૈરાગ્યાભ્યાસયોગેન, ધ્રિયમાણમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૧ ॥

ઉપખતિ—

યસ્મિન્મનો લઘ્વપદં યદેતચ્-છનૈઃ શનૈર્મુઞ્ચતિ કર્મરેણૂન ॥

સત્ત્વેન વૃદ્ધેન રજસ્તમશ્ચ, વિધૂય નિર્વાણમુપૈત્યનિન્ધનમ્ ॥ ૧૨ ॥

તદૈવમાત્મન્યવરુદ્ધચિત્તો, ન વેદ કિંચિદ્બહિરન્તરં વા ॥

યથેષુકારો નૃપતિઃ વ્રજન્ત-મિષૌ ગતાત્મા ન દદર્શ પાર્શ્વે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—(એકલા રહીને ઉંઘવું ? કે ઘરબાર તબ્યાં, તેનો વિચાર ક્યાં કરવો ?) બાણુ ધડનારા પાસેથી હું આ પ્રમાણે શીખ્યો છઉં કે—એક વખતે જ્યારે તે બાણુ ધડતો હતો; ત્યારે બાણુ ધડવામાં તેનું ચિત્ત, એટલું બધું લાગી ગયું હતું કે—તે વખતે, તે જગ્યાએ થઈને વાજતે ગાજતે રાજા નીકળ્યો હતો. તેને પણ, તે બાણુ ધડનારે દીઠો નહીં. તેમ જેનું ચિત્ત બ્રહ્માકાર થયું હોય; એવા યોગીએ, કોઈ બહારના પદાર્થને દેખવો નહીં; અથવા મનમાં ઉત્પન્ન થએલા સુખદુઃખાદિકના વિકારને વિચારવો નહીં. (પછી શું કરવું ? તે હવે કહે છે.) આસન જીતવાથી શ્વાસ જીતાય છે; અને શ્વાસ જીતવાથી મન નિશ્ચલ થાય છે. એકલા યોગથી વાસનાઓનો નાશ થતો નથી. વાસનાઓ હોય ત્યાંસુધી, ચિત્ત વિશેષ પામ્યા કરે. માટે યોગ સાથે વૈરાગ્યને પણ રાખીને,

૧૧-૧૨ ૫૬૨છેદ—**જિતશ્વાસઃ**—જેણે શ્વાસને જીત્યો છે તે. **જિતાસનઃ**—જેણે આસન જીત્યું છે તે પુરૂષે. **અતંદ્રિતઃ**—આળસ રાખ્યા વિના. **વૈરાગ્યં અભ્યાસશ્ચ તયોઃ યોગઃ**—તેજ-વૈરાગ્યના તથા અભ્યાસના યોગથી. **ધ્રિયમાણ મનઃ**—સ્થિર કરેલા મનને. **એકત્ર સંયુજ્યાત્**—એક ઠેકાણે જોડવું. **યસ્મિન્**—જે ભગવાનમાં. **યત્ પતદ્ લઘ્વપદં મનઃ**—જેને સ્થાન મળ્યું છે એવું મન. **શનૈઃ શનૈઃ કર્મરેણૂન મુંચતિ**—ધીમે ધીમે કર્મવાસનાઓને તળે છે. **ચ**—અને. **વૃદ્ધેન સત્ત્વેન**—સત્ત્વશુભને વધારીને. **રજઃ તમઃ**—બિધૂય-રજોશુભને તથા તમોશુભને ખંખેરી નાંખીને. **ન નિશ્ચતે રૂઢનમ્** (શુભો અને તેઓનું કાર્ય) **યસ્મિન્ તત્ અનિધનં** **इति निर्वाण उपैति**—વૃત્તિ રહિત થઈને માત્ર ધ્યેય સ્વરૂપમાં લય પામે છે. બ્રહ્માકાર થાય છે.

૧૩ ૫૬૨છેદ—**તત્**—તેથી. **પર્વં આત્મનિ અવરુદ્ધચિત્તઃ**—આ પ્રમાણે આત્મામાં જેણે ચિત્તને રોક્યું છે એવા પુરૂષે. જેનું ચિત્ત બ્રહ્માકાર થયું હોય છે; તે પુરૂષે. **કિંચિત્ બહિરંતરં વા ન વેદ**—કોઈ બહારના પદાર્થોને અથવા મનમાં સુખદુઃખાદિકને પણ જાણે નહીં. **યથા**—જેમ **इषौ गतात्मा**—ધનુષ્યમાં જેનું ચિત્ત લીન થઈ ગયું છે એવા પુરૂષે. **પાર્શ્વે વ્રજંતં નૃપતિઃ**—પાસે આલ્યા જતા રાજાને. **ન દદર્શ**—દેખ્યો નહીં.

આળસ મુકી દઇને, યોગીએ યોગના અભ્યાસથી, મનને પરમાનંદરૂપ ભગ-
વાનમાં સ્થિર રાખવું. આ પ્રમાણે સ્થિર કરેલું મન, ધીમે ધીમે કર્મવાસના-
ઓને તજે છે. અને સત્વ ગુણને વધારીને, રજો ગુણને અને તમેા ગુણને
અંખેરી નાંખે છે. આ પ્રમાણે વૃત્તિરહિત થઇને, માત્ર ધ્યયેસ્વરૂપમાં, ચિત્ત
લય પામે છે-અધ્યાકાર થાય છે. (૧૧-૧૨-૧૩)

૧૧ થી ૧૩ વિવેચન—

શ્રુત—**દુષ્ટકારવન્નૈક ચિત્તસ્ય સમાધિદ્વાનિઃ ॥૧૨॥** (સાંખ્ય દર્શન અ. ૪)
આપણે બનાવનાર જેમ એકમાંજ ચિત્ત રાખે છે; તેમ યોગી એકમાંજ ચિત્ત રાખે; તો
તેને સમાધિ થાય છે.

કર્મરેણુ-વાસનાઓ-ધર્મેણ પાપમપનુવતિ' સાત્ત્વિક ધર્મથી, પાપનો નાશ થાય
છે. 'અહારશુદ્ધૌ ધ્રુવાનુસ્મૃતિઃ'—અહારની શુદ્ધિ થાય; પછી મન સ્થિર થાય. જેનું
મન સ્થિર નથી; તેને કયા આપડી શું કરે. ડાશીમાં કયા સાંભવા જાય; ત્યાં ઉંધે; અને
દિકરા વહુની છાની વાતો સાંભળવા, દાદરને છેલ્લે પગથીએ ચડ્યાં હોય; તો ત્યાં સાવ-
ધાનતા પૂર્વક સાંભળે. વળી બધું યાદ પણ રાખે. પાડોશી સાથે કાંઈ વાંધો પડ્યો હોય;
તે અરસામાં પાડોશીને ત્યાં કાંઈ છાની વાતો થતી હોય; તો શીયાળાની રાત્રે ઠંડીમાં
ઉઘાડે શરીરે ઉભા રહીને, એકાગતા પૂર્વક સાંભળે. આવી વાતો આપણને આત્મારે નકામી
લાગે છે; પણ આવી વાતોમાં, આપણે અનેક દિવસો—અનેક માસો અને અનેક વરસો, ફેંકી
દીધાં છે. 'દ્વિનમપિ રજની સ્વાયંપ્રાતઃ'—વિગેરે શબ્દોથી શ્રીશંકરે પણ અદ્વૈતસાસ કર્યો
છે. પાંચ પચીસ રૂપૈયા માટે, પછડાઇ મરીએ; પણ લાખો દેતાં ન મળે; એવી જીવનની
પળો, કયાં નાંખી દીધી; તેનો હિસાબ નથી. આગલા શ્લોકમાં એકાંતે રહેવાનું કહ્યું.
એકાંત એટલે—સંસારનું કામકાજ જોવાનું, કે સાંભળવાનું ન મળે; તે સ્થાન. માનવી
ડાહો હોય; મોટો સંત હોય; શરીર વૃદ્ધ હોય; તોપણ માનવીનું મન, ઝખ મારવા,
અખજ તરફ દોડ્યું જાય; એવું છે. સૌભરી મોટા તપસ્વી હતા. યમુનાજીમાં સ્નાન
કરતાં, મત્સ્યનો સંગ દેખ્યો. મુનિનું મન છટક્યું. 'બસ! મારે આ રમકડું જોઈએ!'
ત્રિભુવનપતિનું તાન, તુરત તુટી ગયું. જાણે કાચની બંગડી! પડી કે ટુકડા! હજારો વરસનું
તપ મુકીને, માનવાતાને ત્યાં, મુનિ ૫૦ કન્યાને પરણ્યા. બસ! આત્મવસ્તુથી વિમુખ થઈ
ગયા. આવો તો અનેક હતા—અનેક છે—અને થશે. પાછ બે પાછના મશાલા માટે, કરોડોનો
નફો ખોઈ નાંખે; એવું આ મન છે. એટલા માટે સન્યાસીઓએ અને ઉચ્ચ કાટિના મુમુક્ષુઓએ,
ગૃહસ્થોના ધરમાં જવું પડે તો જવું; પણ ત્યાં વસવું નહીં. વિધવા બહેનોએ અને ત્યગ્નએથી
બહેનોએ, બાઈભાઈબાઈઓના અથવા પુત્રાદિના, સંસારના રંગ ઢંગથી, બહુજ વેગળા વસવું.
કાને ખીલા, અને આંખે પાટા—જેવું કાંઈક, કરતાં શીખવું.

[આ માસીક તમને વ્હાલાં હોય; એવા સંત સદ્ગુરૂને, વંચાવો છો કે નહીં? તમને
પૂજ્યભાવ હોય; અમર તમને દયા ભાવ હોય; એવી વિધવા બહેનોને, આ માસીક વંચાવો
છો કે નહીં? સંભળાવો છો કે નહીં? ત્યાં પહોંચાડો છો કે નહીં? નહીં; તો કેમ નહીં?
તમે પોતે આ લાલ સમજ્યા નથી? સમજ્યા હો; તો ઘણીજ નમ્રતાથી, અને ઘણીજ

ત્રેમથી, સંત-સદ્ગુરુ પાસે, પૂજ્ય માતા પિતા પાસે, તથા પવિત્ર વિધવા બહેનો પાસે, ધરવા લાયક આ પ્રભુપ્રસાદ છે.]

જે ધરતો પાયો મળ્યૂત હોય; તે ધર ઉપર, સારી ઇમારત થાય. એટલે જેમનાં જીવન-જેમનાં તનમન, સારી રીતે વ્યવસ્થીત હોય-શાંત હોય; તેઓજ આસન જીતી શકે; અને તેઓજ પ્રાણુયામ કરી શકે. **યુજ-સમાધૌ** ત્રણ શ્લોકમાં 'અસંપ્રજાત' સમાધિ સુધી વાત કરી નાંખી. જેમ કચેડોની અને અખજોની વાત પળમાં કરી નાંખીએ; પણ રળતા અનેક અવતારો લેવા પડે. તેમ આ વાતો કરીએ; પણ આચરણમાં મુકતાં મહેનત પડે.

કંટલાંએક કહે છે કે-‘ભગવાનને ભજવા, એટલે ‘કાંઈ નહીં;’ ‘રામ રામ’ કરીએ; બે પાંચ ભજન ગાઈએ; ચાર ધામ ફરી આવીએ; કથા વાતો કરીએ; અગર કથા વાતો સાંભળીએ; દેર દેર દર્શન કરીએ. એટલે તે કામ પુરું.’ ના !-એમ નથી. કહેવું અને કરવું-એ કાંઈક જુદાં છે. આ તો હૃદયનો ખેલ છે. આપણે બોલીએ; પણ આપણું હૃદય કયાં દ્રવે છે; તે જોઈએ; તો તુરત ખાત્રી થાય. આપણું ચિત્ત કયે ચાળે ચડ્યું છે? આપણું મન કયાં રમે છે?—તે તપાસીએ; તો ખાત્રી થાય કે-હરિ હજી આપણાથી, ધણા ધણા દૂર છે. ‘પ્રભુ કેમ દૂરના દૂર?’ એ નામનું એક નાનું પુસ્તક, અહીંથી બહાર પાડ્યું છે. તેની કીમત માત્ર છ પાઈ તથા પોરટેજ છ પાઈ. પ્રભુ પ્રત્યેના આપણો પ્રયત્ન, કેમ અને કયાં માર્યો જાય છે? તેનો ખુલાસો, તેમાં સારી રીતે કર્યો છે. જે રખતરના પાટામાંથી, પવન નીકળી જાય; તે ગાડી દોડે નહીં. પવન કયાંથી નીકળી જાય છે; તે બરાબર તપાસીને છિદ્ર માત્ર પૂરી દબને; પછી તેમાં પવન ભરવો જોઈએ. ગુરુ ધણી સારી સારી વાતો કરે. શાસ્ત્રો પણ સારી રીતે સમજાવે. ઘડી બે ઘડી, તે ઠીક પણ લાગે. પણ આપણા મનમાં છિદ્રો ધણાં છે. કયાં છિદ્રોથી સાંભળેલું ચાલું જાય છે; તે તમારે જાણવું જોઈએ. કાલની કથા, આજ યાદ રહેતી નથી; તેમને આસન જીતવાની અને શ્વાસ જીતવાની વાત શું કરીએ! આ સાંભળીને, વાતને હસી કાઢશો નહીં. આવું ધણું હસી કાઢ્યું, હવે બસ કરો! હવે તો વરસતે વરસાદે, ખેડુ પાવડો લઈને, જેમ ખેતરમાં પેસે; તમે અવકાશ લઈને, એકાંતે શાંત મેસતાં શીખો. પછી જુઓ કે-ચિત્ત કયાં દોડે છે? થોડામાં ઘણું સમજાવ્યું છે. તે સાંભળો-‘જીતાસન’ અને ‘જીતશ્વાસ’ આ બે શબ્દોથી આસન પ્રાણુયામની વાત કરી. ‘અનિધન’ શબ્દથી પ્રત્યાહારની વાત કરી. ‘લબ્ધપદ’ શબ્દથી ધારણાનું સૂચન કર્યું. ‘નિર્વાણ’ શબ્દથી ધ્યાનનું ભાન કરાવ્યું. ‘ન ચેદ’ શબ્દથી સમાધિનું સૂચન કર્યું.

(સાંભળો છોને? કે કંટાળ્યા? સાચો કંટાળો અહીં નથી. સાચો કંટાળો તો, પશુ પક્ષીના અવતારમાં છે. જ્યાં મુખે તાણું. પાણી પીવું હોય; પણ ખીલે બાંધેલા. થોડો પગ પછાડીને સૂચના આપે; પણ રાવત સમજે તો ઠીક; નહીં તો પશુ તોફાન કરે છે; એમ સમજીને, બે ચાર લાકડી મારી દે. પાણી ન મળે-લાકડી મળે. કંટાળો તો ત્યાં છે. ‘હજી બાજી હાથમાં છે; કરી લે પ્રભુને રાજી’. કેમ સાવધાન છોને? બોલું ત્યારે?—x x x ત્યારે સાંભળો!)

મનનો છટકવાનો સ્વભાવ છે; અને આપણે તેને પ્રભુ શરણમાં લાવવુંજ છે. **વહ્મિન્ મનો લક્ષ્યપદ્**-આ આપણું-મનનું-અને માનવતાનું-અંતીમ કતર્ય છે. આ કર્તવ્ય માર્ગે અવતાર છે. કદિ આ અવતારે આ ન થઈ શકે; તો ફરી ચોરાસી!

ફરી આ કરવા માટેજ માનવ બનવું પડશે. પછી **યસ્મિન્ મનો લઘ્વપર્વ-**મન ધ્યાન-કાર થાય; ત્યારેજ **જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈઃ કર્મરેણુઃ સુંવતિ** ધીમે ધીમે મલીન વાસનાઓને મન મુકી દે. યોગ સંબંધી શ્રીકૃષ્ણે, ગીતામાં ૬ ઠો અધ્યાય કહ્યો છે. પતંજલિ ભગવાને 'યોગ-દર્શન' લખી આપ્યું છે. તેની સરલ ટિકા તૈયાર કરીને, અહીંથી બહાર પાડી છે. [વળી આ ચાતુર્નાસ માટે ૨-૪-૦ ને બદલે ૧-૮-૦ કોંમત રાખી છે. પણ આપને અવકાશ ક્યાં છે? પરવા હોય; તો લખને મુકી તો રાખો ! અવકાશે વાંચજો. સુંબધમાં કાટમાં પણ મળે છે.]

હવે ૨૨મા ગુરૂ સર્પ સંબંધી ગુરૂદત બોલે છે—

एकचार्यनिकेतः स्या-दप्रमत्तो गुहाशयः ।

अलक्ष्यमाण आचारैर्-मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥૧૪॥

गुहारम्भोऽतिदुःखाय, विफलश्चाध्वात्मनः ॥

सर्पः परकृतं वेदम्, प्रविश्य सुखमेधते ॥૧૫॥

અર્થ—૨૨ મો ગુરૂ સર્પ. તેની પાસેથી હું જે શીખ્યો; તે તમને કહું છઉં કે—સર્પ એકલો ફરે છે; પોતાનું એક રહેઠાણ રાખતો નથી; સાવચેત રહે છે; એકાંતમાં વસે છે. ગતિ ઉપરથી ઝેરી કે ઝેરવગરનો તે જણાતો નથી; કોઈને પોતાની સાથે રાખતો નથી; અને થોડુંજ બોલે છે; તેમ મુનિએ પણ, એકલાજ ફરવું; પોતાનું એક રહેઠાણ રાખવું નહીં; સાવચેત રહેવું; એકાંતમાં વસવું; કોઈ રીતે બીજાઓને પોતાની રીતભાત બાણવા દેવી નહીં. (એટલે હું આવો સિદ્ધ છઉં; તેમ જણાવવાની જરાએ જરૂર નથી. જણાવવામાં લાલ થોડો, અને ફજેતો (ખાલી વડાઈ) ઘણો છે.) કોઈને પોતાની સાથે રાખવો નહીં; અને થોડુંજ બોલવું. (૧૪) વળી સર્પ જેમ પોતા માટે દર કરતો નથી; પણ કોઈના કરેલા દરમાં પોતે વધે છે—રહે છે. (ખોદે ઉદર, અને ભોગવે ભોરી-ગ.) તેમ યોગીએ—ત્યાગીએ—પણ, પોતા માટે ઘર કરવું નહીં. બીજાએ

૧૪-૧૫/૧૪ પદ્મછંદ—**एकः एव चरति सः एकचारी**—એકલો ફરનારો. **अनिकेतः स्यात्**—ઘર વિનાનો રહે છે. **अप्रमत्तः**—સાવચેત. **गुहाशयः**—ગુહામાં રહેનારો. **आचारैः** **अलक्ष्यमाणः**—ગતિથી તે ઝેરી છે, કે ઝેર વિનાનો છે, તે જણાવવામાં આવતું નથી. **एकः**—અસહાય—કોઈને પોતાની સાથે રાખતો નથી. **अल्पभाषणः**—થોડું બોલનારો. **मुनिः**—તે પ્રમાણે મુનિએ પણ વર્તવું. ૧૫ પદ્મછંદ—**सर्प परकृतं वेदम्**—સર્પ દર કરતો નથી પણ કોઈએ કરેલા દરમાં. **प्रविश्य**—પેસીને—રહીને. **सुखं पश्यति**—સુખ પામે છે. તે પ્રમાણે યોગીએ પણ, પોતા માટે ઘર કરવું નહીં. પણ કોઈએ કરાવેલા મઠ—સન્ધ્યાસાશ્રમ—ધર્મશાળા વિગેરે સ્થાનોમાં રહેવું. કારણકે. **गुहारंभः अतिदुःखाय**—ઘરનો આરંભ કરવો; તેથી અતિ દુઃખદાયક છે. **अध्वाः आत्मा** (દેહ) **यस्य सः**—જેનો દેહ ક્ષણ બંધુર છે એવા જીવાત્માને. **विफलः**—ગુહારંભ વિફળ છે.

કરેલા સ્થાનકમાં રહીને (ધર્મ ધ્યાનમાં) વધવું. કારણકે ઘરનો આરંભ કરવો; તે દુઃખદાયી છે. અને દેહ અનિત્ય હોવાથી, નિષ્ફલ છે. (૧૫)

૧૪-૧૫ વિવેચન—

યોદ્ધા શ્લોકના પહેલા પદમાં **વૃક્ષચારી** એકલો ફરનારો. બીજા પદનાં **વૃક્ષ**—અસહાય. એકલા રહેવાની જરૂર છે; એમ ઉપર કુમારીકાની કથામાં આવી ગયું છે. છતાં અહીં ફરીવાર કહેવાનું કારણ એ છે કે—જીવને એકલું રહેવું ગમતું. કોઈ માણસ પાસે ન હોય; તોપણ તે એકલો રહેતો નથી. અનેક સંસ્કારો-વિચારો તેને વિંટીને ઉભા છે. મરનારનું પથરણું છ આઠ કે બાર માસે ઉપડે; પણ ખોટા સંસ્કારોનું પથરણું; મરે ત્યાં સુધી ઉપડે નહીં બીજા જન્મોમાં પણ, સાથેજ હોય છે. ‘સ્વભાવ’ શું છે? સારા કે ખોટા ફેદ થએલા સંસ્કારો, તે ‘સ્વભાવ’ સમજવો.

અનિકેતઃ—ઘર વિનાનો. ત્યારે તેણે ઘર ચણાવવુંજ જોઈએ? કે ના. તેને માટે **ગૃહારંભોડતિદુઃખાય**—ગૃહના આરંભથી ખડું દુઃખ થાય છે. નામના-ખાવા, સાધુ અગર સન્યાસીઓને કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી; પણ જેમને પોતાના કલ્યાણની પરવા છે; તેમણે સાવધાન રહેવું. દેશકાળને અનુસરીને કદિ સ્થાન બાંધવું પડે; તો તે બધુંજ સાદું રહેવા જોઈએ. કાંઈને મોહ થાય એવું નહીં. મુમુક્ષુએ પણ સાદા ઘરમાં વસવું. ઘર ન હોય; તો સાદું ઘર કરાવવું. આસપાસ જગ્યા હોય; તો છૂટ રાખવી. જગતમાં થોડો વખત જીવવું છે. થોડા વખતના સુખ માટે, લાંબા વખતના સુખનો ભોગ, ન આપવો—એ હેતુ છે. ઋષિઓ જડપાનની પર્ણકુટિઓમાં રહેતા હતા. લોમશ યુદ્ધમાં રહેતા હતા; અને તડકા આવે; તે તરફ એક પુળા (છત્રીના રૂપમાં) ધરી રાખતા હતા. રૈકવ (ઉપનિષદ) ગાડા નીચે રહેતા. આપણાથી એવું ન જને. મકાન જોઈએ—પણ સાદાં. મોટાં મકાન બાંધવાં; એટલે કુટાહ મરવું. કુટાઈ મરવું—ધસાઈ જવું—થાકી જવું; એટલે આત્મિક સુખ લેવાની અમૂલ્ય અવકાશ, તથા તાકાદ-બેઠીને ખોધ નાંખવાં. મમતાએ બાંધેલા ઘરમાં, માલીકની મમતા વધી પડે. પછી મરતાં મરવું ગમે નહીં. કદિ મરવું પડે; તો તે ઘરને ઓઠલે, કુતરે થઈને બેસવું પડે. તે ઘરમાં ઉંદર થઈને રહેવું પડે.

અરુપભાષણઃ—બોલવા ઉપર કેટલો અંકુશ છે! જીજ્ઞાસુ નાની; પણ ભારે અપરાધ કરે; એવી છે. બોલવું કેમ તેના પ્રથમ ગુરૂ માતાપિતા છે. પછી નિશાળના માસ્તર છે. અંગ્રેજી ત્રીજી ચોપડીમાં પાઠ છે. (થોડું બોલો; પણ ‘મીઠું’ બોલો. મીઠું બોલતાં ન આવડે; તો મુંગા રહેવું સારું.)

Speak gently.

Speak gently ! It is better far;

To rule by love than fears.

Speak gently ! let not harsh words mar;

The good we might do here. 1

x

x

x

x

Speak gently to the aged one;

Grieve not the **carek**-worm heart

The course of life is nearly run-

Let such in peace depart. ૩

Speak gently! 'tis a little thing;

oh try to do it well !

S. W. Langford.

ભાવાર્થ—મીઠું બોલ-નમ્રતા ભરેલું બોલ ! એમ બોલવાથી, તારે પાછનો ખર્ચ થતો નથી; તેમ બળ પણુ કરવું પડતું નથી. તારા વાંકા સ્વભાવને વાળ-નમાવ; એટલે મીઠી વાણી ચાલી આવશે. તેમાં એ તારી સંભાળ લેનારાં-તારી સંભાળમાં બળી જળી જનારાં, તારાં માતાપિતા પાસે, કદિ પણુ તું કડતું વેણુ ન બોલ ! તેમના થાકને મીઠા-કોમળ શબ્દોથી ઉતાર. અનેક ચિંતાઓથી સળગી રહેલાં તેમનાં અંતઃકરણને, ખરક જેવા ઠંડા-મીઠા-શબ્દોથી શાંતિ આપ. ગરીબોને અને દુઃખીઓને દેખીને, તેમને તિરસ્કાર ન કર; પણુ તેમની સેવાનો લાભ લેવા, તત્પર થઈ જા. અન્ન, ધન અને તન પાસે હોય; તો તે ત્રણને સાથે રાખીને, મનને-કોમળ વાણીને-તેમાં મેળવ. અન્ન ધન અને તનની સગવડ નહોય; તો કોમળવાણી વાપરવા, જરા પણુ આગસ ન કરીશ. [‘તન’ એટલે અહીં આરોગ્ય] આમ કરતાં શીખી જા; તો સંસારમાં જે સાફ છે; તથા જે સુખ છે; તે તારા તરફ દોડ્યાં આવશે.

જે નરમાશથી બોલતાં, ઘરમાં ન શીખ્યા; નિશાળમાં પણુ ન શીખ્યા; ધંધામાં પણુ ન શીખ્યા. જાણે કડવી વેલનાં કડવાં તુંબડાં ! સાધુ સંતો પાસે, આવા અભાગીયા જીવે કેવી રીતે આવી શકે. ડગલાં ભરતાં ન આવડે; તે ચાર ગાઉ કેવી રીતે ચાલી શકે. ન્યાં હો ત્યાં-ઝીમાં હો કે પુરૂષમાં, ઘરમાં હો; કે ધંધામાં; ગરીબ હો; કે તવંગર હો; રાજા હો; કે બ્રહ્મ હો; ત્યાં પ્રથમ બોલતાં શીખો ! થોડું-જરૂર પડતું-બોલો. તે પણુ ખાનદાખી ભરેલું-નમ્રતા ભરેલું. પછી સંતને દારે આવો.

સુત્ર-અનારંભેડપિ પરચુદે સુખી સર્પવત્ ॥ ૧૨ ॥ (સાંખ્ય દર્શન અ. ૪)

ત્યાગી ધર ન ચણાવે તો ચાલે. સપની માફક કોઇએ બનાવેલા સન્યાસાશ્રમ, મઠ અને ધર્મશાળાઓમાં રહી શકે છે. કેટલેએક કેકાણે ભોજનની પણુ સગવડ છે. સાધુઓએ તે લાભ; ધણીજ નમ્રતાપૂર્વક લેવો. ‘દેવ-તોદાન-પ્રીસાદ કરનારા પુરૂષોએ, ભગવાં પહેર્યા હોય-માથું મુંડાવ્યું હોય-તોપણુ તેઓ સાધુ નથી.’ એવું દરેક સંત અને શાસ્ત્ર કહે છે. માટે સન્યાસીઓએ તેવા ન થવું. કોઈ આકરાનો સંગ થઈ પડ્યો હોય; તો શાંતિથી કામ લઇને, તેનાથી જુદા પડી જવું. મઠના માલિકોએ અથવા કારભારીઓએ, સંતોની સાથે કોમળતાથી અને વિવેકથી વર્તવું; તથા તેમના પોતાના ધર્મોનો-ફરજોનો-પાઠ, તેમને વારંવાર પઢાવવો. આત્મકલ્યાણની વાત પછી, પ્રથમ તેઓમાં માણસાઈ છે કે નહીં ? અને ન હોય; તો ખતથી, સન્યાસી સાધુઓને માણસ બનાવવા. કારણકે માણસથી આગળ વધેલા, અને દેવ બનેલા-પુરૂષો માટે, તે આશ્રમો બાંધેલા છે. ત્યાં હમેશાં દિવસમાં બે ત્રણ વખત નિયમસર કથાવાર્તા થવીજ જોઇએ. ચાટલામાં ન જુએ; તેને મુખે ડાઘા રહી જાય.

વૃદ્ધ બાપા, અગર વૃદ્ધ ગુરૂ મહારાજ, મકાન બંધાવી આપે; તો તેમનો પરિવાર, તે મકાનમાં સુખેથી રહે. શાસ્ત્ર કહે છે કે-‘પરિવારના લૌકિક સુખ કરતાં; વૃદ્ધ પોતાના આત્મિકસુખની કીર્તિત વધારે આંકવી.’ હવે-‘મારી એક ધરી તો, લાખેણી વહી જાય.’ એ ખ્યાલને, વૃદ્ધોએ સદા આગળ ને આગળ ધરી રાખવો.

સનાતનમાં સર્પ પણ દેવ છે. નાગપાંચમે તે પૂજ્ય છે. ચિત્રકેતુએ સંકર્ષણની ઉપાસના કરી હતી. સર્પને ભજનારાએ ચિત્રકેતુનું સ્તોત્ર, મુખપાઠ કરવા જેવું છે. તે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલું છે.

હવે ૨૩ મા ગુરૂ કરોળીયાની વાત આવે છે—

एको नारायणो देवः, पूर्वसृष्टं स्वमायया ॥

संहृत्य कालकलया, कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ १६ ॥

एक एवाद्वितीयोऽभू-दात्माधारोऽखिलाश्रयः ॥

कालेनात्मानुभावेन, साम्यं नीतासु शक्तिषु ॥

सत्त्वादिष्वादिपुरुषः, प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥

परावराणां परम, आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ॥

केवलानुभवानन्द-संदोहो निरुपाधिकः ॥ ૧૮ ॥

केवलात्मानુભાવેન, સ્વમાયાં ત્રિગુણાત્મિકામ્ ॥

સંશોભયન્ સૃજત્યાદૌ, તયા સૂત્રમરિંદમ ॥ ૧૯ ॥

૧૬-૧૭/૧૬ પદ્મછંદ—**एकः नारायणः देवः**—નારાયણ નામના એકજ દેવ છે. તેણે. **इदं**—આ જગતને. **स्वमायया पूर्वसृष्टं**—પોતાની માયાથી પ્રથમ સૃજ્યું હતું. **कल्पान्ते** કલ્પના અંતમાં. **कालकलया इदं संहृत्य**—કાળની કળાથી આ જગતને નાશ કરીને. **ईश्वरः**—ધર્મસ્વરૂપે સર્વનાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહે છે. ૧૭ પદ્મછંદ—**एकः एव** અદ્વિતીયઃ—તે નારાયણ ભગવાન, જે એક અને અદ્વિતીય છે—તેણે. **स्वात्मानुभावेन** કાલેન—પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળથી. **सत्त्वादिषु शक्तिषु साम्यं नीतासु**—(જગતના કારણરૂપ) સત્ત્વાદિક શક્તિઓને, પ્રધાનમાં લઈ જતાં—લય કરતાં—લઈ જમને પછી. **आदिपुरुषः** પ્રધાન-પુરુષેશ્વરઃ—તે આદિપુરુષ તથા પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ધર્મસ્વરૂપ. **आत्माधारः**—પ્રકાશ. **अखिलाश्रयः**—સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ. **अमृत**—(બાકી) રહે છે.

૧૮ પદ્મછંદ—**परे** (બ્રહ્માદિ) અવરે (મુક્ત લોકો.) **तेषां परावराणां परमः**—બ્રહ્માદિ દેવો અને મુક્ત લોકો જેને પામે છે; તે નારાયણ. **कैवल्यसंज्ञितः**—‘મોક્ષ’ એવા નામથી ઓળખતા. **केवलानुभवानन्दसंदोहः**—વળી તે નારાયણ સ્વપ્રકાશરૂપી અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલા આનંદના સમુદ્ધરૂપ. **निरुपाधिकः**—ઉપાધિ રહિત.

૧૯ પદ્મછંદ—**हे अरिंदम !**—હે રાગાદિ શત્રુઓને દમન કરનાર ! **केवलात्मानुभावेन**—કેવળ કાળથીજ. **त्रिगुणात्मिकां स्वमायां**—પોતાની ત્રણ ગુણવાળી માયાને. **संशोभयन्**—ક્ષોભ પમાડીને—વિકારવાળી કરીને. **तया**—તે માયાથી. **आदौ सूत्रं सृजति**—પહેલાં સૂત્રને—મહતત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે. મહતત્ત્વ એજ સૂત્ર અથવા ક્રિયાશક્તિ અથવા પ્રધાન.

તામાહુસ્ત્રિગુણવ્યક્તિ, સૃજર્તી વિશ્વતોમુલ્લપ ॥

યસ્મિન્ પ્રોતમિદં વિશ્વં, યેન સંસરતે પુમાન્ ॥ ૨૦ ॥

યથોર્ણનાભિર્હૃદયા-દર્ણાં સંતત્ય વક્ત્રતઃ ॥

તયા વિદ્વત્ય ભૂયસ્-તાં ગ્રસત્યેવં મહેશ્વરઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—૨૩મે ગુરૂ કરોળીયો. કરોળીયો જેમ હૃદયમાંથી નીકળેલી લાળને, મોઢાથી વિસ્તારીને, તે લાળ-બાળ-ઉપર રમીને; તે લાળને ગળી બાળ્ય છે; તેમાં બીજા કોઈ સાધનની જરૂર રહેતી નથી. તેમ ઈશ્વર પોતા-માંથી નીકળેલી શક્તિવડે, જગતને સૃષ્ટિને, તે સૃજેલા જગત સાથે વિહાર કરીને, પાછા તે શક્તિને અને તે જગતને, ગળી બાળ્ય છે. પોતામાં લઈ લે છે. તેમાં બીજા કોઈ સાધનની જરૂર રહેતી નથી. એમ મેં કરોળીયા પાસેથી બહુયું છે. પોતાની માયાથી પૂર્વે સૃજેલા આ જગતને, બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા નહીં રાખતાં, કદપના અંતના સમયમાં, કાળશક્તિથી સંહાર કરીને, ^૧ સગતીય, વિગતીય અને સ્વગત લેદથી રહીત, અને સર્વના અધિષ્ઠાનસ્વરૂપ, પ્રભુ નારાયણ દેવ, પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહ્યા હતા. સર્વનો લય થયા પછીના સમયમાં, પોતાના પ્રભાવસ્વરૂપ કાળને, જગતના કારણસ્વરૂપ સત્ત્વ-ગુણાદિ સઘળી શક્તિઓને, પ્રધાનમાં લઈ જઈને; ઉપાધિ રહિત, સ્વયં-પ્રકાશ, અનુભવાત્મક આનંદના સમુદ્ભવસ્વરૂપ, ‘મોક્ષ’ એવા નામથી ઓળખાતા, આદિ પુરૂષ, પ્રધાન તથા પુરૂષના ઈશ્વર, અને બ્રહ્માદિક તથા બીજા પણ સુક્ષ્મ જીવ, જેને પામે છે; એવા એક પરમાત્માજ રહે છે. એ પરમાત્મા પોતાના પ્રભાવસ્વરૂપ, કેવળ કાળથીજ પોતાની ત્રિગુણાત્મક માયાને ક્ષોભ પમાડીને, પ્રથમ તે માયામાંથી, મહતત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે. હે રાગદ્વેષાદિક શત્રુઓ-

૧ એક વક્ષ બીજા વક્ષથી જુદું હોય; તે સગતીય ભેદ છે; પર્વતાદિ બીજા પદાર્થોથી, વક્ષ જુદું છે; તે વિગતીય ભેદ છે; અને પત્ર પુષ્પ આદિ પોતામાં રહેલા જે ભેદ, તે સ્વગતભેદ કહેવાય છે આવી રીતનો કોઈ પણ ભેદ પરમાત્મામાં નથી.

૨૦ પદ્યછેદ—તાં-તે મહત્ત્વને. ત્રિગુણવ્યક્તિ-ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ. વિશ્વતોમુલ્લ-વિશ્વતઃ મુલ્લાનિ यस્ય તત્-ચારે તરફ મુખ છે એવા જગતને. સૃજર્તી-મહતત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકારાદિ પંચ બુતો દ્વારા સૃજતું. માહુઃ-એમ લોકો કહે છે. યેન-જે સમષ્ટિરૂપ મહતત્ત્વથી. પુમાન્ સંસરતે-પુરૂષ જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે. યસ્મિન્ હૃદં વિશ્વં પ્રોતં-જે મહતત્ત્વમાં આ જગત ગુંધાધને રહ્યું છે.

૨૧ પદ્યછેદ—યથા ઊર્ણનાભિઃ-જેવી રીતે કરોળીયો. હૃદયાત-હૃદયમાંથી. વક્ત્રતઃ-મુખદ્વારા. ઊર્ણાં સંતત્ય-બાળને પાથરીને. તયા-પાથરેલી બાળ સાથે. વિદ્વત્ય-વિહાર કરીને. ભૂયઃ-કરીથી. તાં ગ્રસતિ-તે બાળને ગળી બાળ્ય છે. एवં મહેશ્વરઃ-એ પ્રભાણે પરમાત્મા કરે છે.

ને દમન કરનાર—^૨ યદુરાજ ! એ મહતત્ત્વનેજ, ત્રણગુણના કાર્યરૂપ સમજવું. તથા આ મહતત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થએલા અહંકારરૂપ દ્વારથી, અનેક પ્રકારનું જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે; એમ સમજવું. એ સમષ્ટિરૂપ મહતત્ત્વ, કે જેથી જીવ જન્માંતર ધર્યા કરે છે; તેમાંજ આ જગત્ ગુંથાઈ રહ્યું છે; અને તેને લીધેજ, મહતત્ત્વનું નામ ‘સૂત્ર’ કહેવાય છે. [૧૬ થી ૨૧]

૧૬ થી ૨૧ વિવેચન—

સોળથી ૨૦ મા શ્લોક સુધી ભગવાનનો મહિમા, અને સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિની કિયાની વાત છે. ૨૧મા શ્લોકમાં તે કૃતિને ઉપમા આપવા, કરોળીયાનું દર્શન આપ્યું છે.

કરોળીયાની જળ, કરોળીયામાં રહે છે. ભગવાનની માયા, ભગવાનમાં રહે છે. કરોળીયો જળ પાથરે. ત્યારે માખી મચ્છર ત્યાં બેસવા આવતાં, ચોંટી જાય. ભગવાન માયા પાથરે; ત્યારે માયામાં બેસવા આવનારાં, માયામાં ચોંટી જાય. જળમાં ચોંટી ગયેલાં માખી મચ્છરને કરોળીયો ખાઈ જાય; તેમ માયામાં ચોંટી રહેલાં જીવને, કાળ ભગવાન ખાઈ જાય છે.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा, विशन्ति नाशाय समुद्धवेगाः ॥

तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्-तत्रापि वक्त्राणि समुद्धवेगाः ॥૨૧॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति, दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु, संदश्यन्ते घूर्णितैरुत्तमांगैः ॥૨૨॥

[ગીતા અ. ૧૧.]

શ્રુતિ કહે છે કે—**यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ॥** કરોળીયો જળ પાથરે; અને પોતામાં પોછો સંકેલી લે. ભગવાન માયાને પાથરે અને સંકેલી લે. આ ગુણને લીધે, ભગવાનને કરોળીયા સાથે સરખાવ્યા. કોશેટા પણ, પોતામાંથી લાળને કાઢે છે. પણ તે લાળને પાછી પોતામાં સંકેલી શકતા નથી. અને ઉલટા લાળમાં બંધાય જાય છે. જે મનુષ્યો સંસાર પાથરે; અને પાછો સંકેલી શકે; તે ભગવાન જેવા કહેવાય છે. સંસારને પાથરવો, એટલે વાસનાઓને પાથરવી. સંસારને સંકેલવો; એટલે વાસનાઓને સંકેલવી. જેઓ સંસારને પાથરે છે, પણ સંકેલી શકતા નથી; તે કોશેટા જેવા છે. કારણ પાથરેલા સંસારમાં ભટકતા ભટકતા, કોશેટાની માફક બંધાય જાય છે; અને આખરે મરી જાય છે.

મનુષ્યાવતારની મોટાઇ તેજ છે—**अहयर्थावस्थां**, પાથરવા માટે તૈયાર થઈ જવું. શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં પાથરવાની તાલીમ, અને પાથર્યા પછી સંકેલવાની વિદ્યા, અહયર્થાશ્રમમાં મળે છે. પાથરેલા શુદ્ધસ્થાશ્રમને ૫૦-૫૫ કે-છેવટ સાટે, સંકેલવોજ જોઈએ. સંસારમાંથી પાછા વળવુંજ જોઈએ. પછી જ્યાં જવું છે; તેને માટે તૈયારી કરવીજ જોઈએ. સંકેલવું એટલે તજવું. ત્યાગમાં માત્ર બે શબ્દ છે; પણ ત્યાગ કરતાં, મહેનત બહુ પડે. ઉંચા પ્રકારની તૈયારી હોય; ત્યારેજ ત્યાગ થઈ શકે. ૫૦-૫૫ કે સાઠ પછી, અહયર્થાવસ્થામાં મળેલા જ્ઞાનથી, સંસારના અનુભવથી તથા તેમાં જોઇતી બીજી જ્ઞાનની પુરવણી કરીને,

૨. ‘મહતત્ત્વ’ ગુણના કાર્યરૂપ છે, અને મહતત્ત્વ જીવને જન્માંતરમાં ગોથાં અવરાવે છે’ એમ કહ્યું; તોપણ હું રાગ ! તારે ડરવું નહીં; કારણકે તેં રાગ દેવાદિને જીતેલા છે.’

પાથરેલા સંસારને, યથાર્થ તજવાની તૈયારી કરવી. પાથરેલા સંસારને કેમ તજવો; તે જાણવું; તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય. જ્ઞાન થયા પછી વિજ્ઞાન-અનુભવજ્ઞાન. માત્ર જાણવું તેથી મુક્તિ નથી; પણ તે પ્રમાણે કરીએ; ત્યારે મુક્તિ થાય.

સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા એક છતાં અનેક થાય છે; તે સૃષ્ટિ કરે છે; પણ તે ન્યારો ને ન્યારો દેખાય છે. વળી સૃષ્ટિ કર્યા પછી, સૌમાં તેનો તેજ રહે છે; એમ અનેક રીતે નારાયણનો મહિમા ગાયો છે.

હવે તદ્દરૂપ કોની માફક થવું; તે બાળ્યતમાં દત્તગુરુ કીડાને અથવા ઇયળને કેવી રીતે ગુરુ કરી; તે સાંભળો— આ ૨૪મો ગુરુ.

યત્ર યત્ર મનો દેહી, ધારયેત્ સકલં ધિયા ॥

સ્નેહાદ્વૃષ્ટાદ્વ્યાદ્વાપિ, યાતિ તત્તત્સરૂપતામ્ ॥ ૨૨ ॥

કીટઃ પેશસ્કૃતં ધ્યાયન્, કુઙ્યાં તેન પ્રવેશિતઃ ॥

યાતિ તત્સાત્મતાં રાજન્, પૂર્વરૂપમસંત્યજન્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—હે રાજન્ ! ભમરીએ ડંખ મારીને દરમાં પુરી રાખેલો કીડો, ભયને લીધે ભમરીનું ધ્યાન કરતો કરતો, જેમ પોતે ભમરીરૂપ બની જાય છે; તેમ પ્રાણી પણ સ્નેહથી, દ્રેષથી અથવા ભયથી, જે જે વસ્તુમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે; તે તે વસ્તુરૂપ પોતે બની જાય છે. કીડો જ્યારે પોતાના તેજ દેહથી, ભમરીરૂપ બની જાય છે; ત્યારે ભગવાનનું ધ્યાન કરનાર પુરૂષ, આ દેહથીજ ભગવદ્વસ્તુ થાય; તદ્દરૂપ થાય; તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી. [૨૨-૨૩]

૨૨-૨૩ વિવેચન—

એકાગ્રતામાં ધણું બળ છે. પોટર વકસંથી એકાગ્ર થએલો નળ, આપણે ઘેર પાણી લાવી આપે છે. જે વચ્ચે કાણો થાય; તો પાણી વેરાઈ જાય. તારમાં એકાગ્ર થએલી શક્તિ, વીજળીના કારખાનામાંથી વિજળીના કરંટને આપણે ઘેર લાવીને દીવો કરે. તારમાં એકાગ્ર થએલી શક્તિ, એક તાર ઓફીસે આપેલા શબ્દો, ખીજી તાર ઓફીસને આપે છે—સંભળાવે છે. વેરાઈ ગએલી વીજળીને બેટરીમાં ઉતારે; તો શક્તિ વધી પડે. આપણા વેરાઈ

૨૨ પદ્મછેદ—દેહો-જીવાત્મા. યત્ર યત્ર-જ્યાં જ્યાં. મનઃ સકલં ધિયા-મનને સમગ્ર બુદ્ધિપૂર્વક. સ્નેહાત્ દ્રેષાત્ મયાત્ ના અપિ-સ્નેહથી, દ્રેષથી, અથવા ભયથી પણ. ધારયેત્-ધારણ કરે છે-ચિત્ત કરે છે. તત્ તત્ સરૂપતાં મનઃ યાતિ-તે તે રૂપને મન પામે છે-મન તદ્દરૂપ થાય છે.

૨૩ પદ્મછેદ—હે રાજન્-હે રાજા ! કીટઃ-કીડો-ઇયળ. કુઙ્ઘી-સ્ત્રિલિંગ-દર. તેન (પેશસ્કૃતા-ભમરીથી) કુઙ્યાં પ્રવેશિતઃ કીટઃ-ભમરીએ (ડંખ મારીને) દરમાં પુરી રાખેલો કીડો. પેશસ્કૃતં ધ્યાયન્-ભમરીનું ધ્યાન ધરતો ધરતો. પૂર્વરૂપં અસંત્યજન્-પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કર્યા વિના. તસ્ય સાત્મતાં યાતિ-તેના રૂપને પામે છે-તેના જેવો થઈ જાય છે.

જતા ચિત્તને અથવા મનને, અમુક જગ્યાએ એકાગ્ર કરીએ; ત્યારે તેનું બળ વધી પડે. સાધારણ રીતે ચિત્ત એકાગ્ર થયા વિના, કોઇ કામ સાંડે થતું નથી. લખનારને લખતાં એકાગ્ર થવું જોઇએ; બોલનારને બોલતાં એકાગ્ર થવું જોઇએ. ચિત્રનારને ચિત્રમાં એકાગ્ર થવું જોઇએ. સ્ત્રીએ રોધતા એકાગ્ર થવું જોઇએ. તદ્દરૂપતા, એટલે ધણીજ એકાગ્રતા. પુલસીદાસજી બોલ્યા છે કે—

દોહરો—કામી નારી પિયારી જિમિ, લોભી પ્રિય જિમિ દામ;

તિમિ રધુનાથ નિરંતર, પ્રિય લાગહુ મોહી રામ.

કામી નારીમાં તદ્દરૂપ છે; લોભી ધનમાં તદ્દરૂપ છે; ભક્ત ભગવાનમાં તદ્દરૂપ છે. બીજાને દેખતો નથી ?—કે ના !

આ દુનિયામાં જેટલી નવી શોધો થઈ. તેના અનેક સાધનોમાં, એકાગ્રતા મુખ્ય સાધન છે. તેમ કીડાને ભમરી થવામાં, એકાગ્રતાની જરૂર પડી.

ત્રણ રીતે એકાગ્રતા રહી શકે—સ્નેહથી, દ્રેષથી અને ભયથી. ગોપીકાઓ અને ભક્તો, ભગવાનમાં સ્નેહ રાખીને, એકાગ્ર થયાં. શિશુપાળ શ્રીકૃષ્ણમાં દ્રેષ રાખીને, શ્રીકૃષ્ણમાં એકાગ્ર રહેતો હતો. ‘શ્રીકૃષ્ણ મને મારશે,’ એવો ભય કંસને ઉત્પન્ન થયો હતો; તેથી તે શ્રીકૃષ્ણમાં એકાગ્ર રહેતો હતો.

દશમસ્કંધમાં—‘રાસ વખતે, જે ગોપીકાઓ, પતિ પુત્રાદિના બંધનથી, રાસમાં આવી શકી નહીં; તે તેમના પોતાના ઘરમાં તદ્દરૂપ બની ગઈ;’ એમ શ્રીકૃષ્ણદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું. ત્યારે પરીક્ષિતે પ્રશ્ન કર્યો હતો—કે—‘ગોપીકાઓ જરૂરજીદથી શ્રીકૃષ્ણને ભજતી હતી. જેની વાસના મલીન હોય; તેનું કલ્યાણ કેમ થાય ?’ વળી એમ પૂછ્યું હતું કે—‘પતિ પુત્રાદિ પણ વાસ્તવિક રીતે, અક્ષનાંજ બીજાં છે. તો તેમને ભજવાથી, કેમ મોક્ષ ન થાય ?’ તેના જવાબમાં ગુરૂ મહારાજ બોલ્યા હતા કે—‘હે રાજા! પતિ પુત્રાદિમાં રહેલું અક્ષપણું, આવરણ વાળું છે. સંપૂર્ણ શક્તિ વાળું નથી. શ્રીકૃષ્ણમાં જે અક્ષપણું છે; તે આવરણરહિત, અને સંપૂર્ણ છે. એક બિંદુ, અને એક સિંધુ; એટલો બધો ભેદ છે. બીજાનો દ્રેષ કરનારનું કલ્યાણ ન થાય; તોપણ ભગવાનનો દ્રેષ કરનારનું કલ્યાણ થયું; એમ મેં આપને શિશુપાળના વધ વખતે કહ્યું હતું. ખડ તોળવાને કાંટે, હીરા તોળાય નહીં. એટલે સામાન્ય યુદ્ધિથી, શ્રીકૃષ્ણ તત્વ સમગ્ર નહીં.’

નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાય, વ્યક્તિ ભગવતો નૃપ ।

અઘ્યયસ્યામમેયસ્ય, નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥૧૬॥

કામં ક્રોધં મયં સ્નેહ-મૈક્ષ્યં સૌહૃદમેષ ચ ॥

નિત્યં દરૌ વિદ્વતો, યાંતિ તત્ત્વજ્ઞતાં હિ તે ॥૧૭॥

ન ચૈવં વિસ્મયઃ કાર્યો, ભવતા ભગવત્સજે ॥

યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે, યત પતત્વિ વિમુચ્યતે ॥૧૮॥

[અર્થ શું કરે ? પ્રથમ પૃષ્ઠી લઉં—કે દશમસ્કંધનાં મોક્ષપત્રિકાનાં પુસ્તકો ધરમાં છે કે નહીં ? હોય તો વાંચો છો ? વિચારો છો ? ન હોય; તો—એમ ક્યાં સુધી ઉંઘશો ? **કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન સ્વયં**—સોળ કળાવાળા શ્રીકૃષ્ણ છે. શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી જાણવાનું બધું છે. આમાચીડીયાને અંધારામાંથી બે યોને સૂર્ય બતાવે; અને તે જળકડી ગય; તેમ

માયામાં રમતું મન, શ્રીકૃષ્ણની વસ્તુસ્થિતિ જાણીને, જખડી જાય. દશમનાં ૮-૯-૧૦ ત્રણ પુસ્તકના રૂપેયા ૭ ને બદલે, હાલ ૫-૪-૦ કર્યા છે; તોપણ હજી જે ઉંઘતા હોય; તેમને કહીએ કે-તેથી વધારે શું કરીએ ? કરવા જેવું હોય; તો લખો. પણ કોઈ રીતે, તમારા પટારામાં, દશમને મૂકી દો. તમે વાંચવા નવરા ન હો; તો સ્ત્રી પુત્રાદિ તેનો લાભ લેશે. આ અજ્ઞેડ વસ્તુ છે. તેની નકલો હવે બહુ ન હોય. ધરેણ્યાં કરતાં મોંઘી વસ્તુ છે; એમ સમજીને તેને સંભાળથી રાખજેજી.]

અર્થ—ભગવાન કે જે અવિનાશી, અપ્રમેય, અને શુભોના નિયંતા છતાં, નિર્ગુણ છે; તેમનો અવતાર મનુષ્યોનાં કલ્યાણ માટે છે, (માટે શ્રીકૃષ્ણને સાધારણ જીવ સાથે સરખાવવા; તે યોગ્ય સરખામણી નથી.) ભગવાનમાં જેઓ નિરંતર, કામ-ક્રોધ-ભય-રોહ-સંબંધ કે ભક્તિ રાખે છે; તેઓ ભગવ-મયપણું પામે છે. [૧૪-૧૫] અજ્ઞ-મા અને યોગેશ્વરના ધ્વજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, કે જેથી સ્થાવરાદિકને પણ, મુક્તિ મળે છે; તેમના વિષયમાં, તમારે કશું આશ્ચર્ય માનવું નહીં. [૧૬]

ગીતાના કોલકરાર સાંભળો—

અનન્યચેતાઃ સતતં, યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪॥ [અ. ૮]

સતતં કીર્તયંતો માં, યતંતશ્ચ વૃદ્ધવ્રતાઃ ॥

નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા, નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૫॥ [અ. ૯]

અનન્યાશ્ચિતયંતો માં (અ. ૯-૨૨) મશ્ચિન્તા મદ્ગતપ્રાણાઃ (અ. ૧૦-૯).

તૈષાં સતતયુક્તાનાં (અ. ૧૦-૧૦) વિગેરે વિગેરે.

એક વાત ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી છે. તે એ કે-શરીર આરોગ્ય હોય; અને સુખમાં બેઠા હોઈએ; ત્યાં સુધી-‘અહં બ્રહ્માસ્મિ,’ ‘શિવોઽહં,’ ‘શિવરૂપોઽહં’ અથવા ભગવાનનાં નામ રમરણનો જપ કરીએ; પણ જ્યારે મરવા વખત થાય; જીવ પડીકે બંધાય. નવસો નવાણું નાડીઓ ખેંચાય; એયેની વધી પડે; મન હાલકલોળ થાય. તોફાની દરીએ, નાનું નાવ પછડાય. ત્યારે તે બધું બૂલી જવાય છે. ‘ઐય ! આપ’ આવીને ઉભા રહે છે. ‘અરર !’ અને ‘ઐય વેય !’ આવીને ઉભાં રહે છે. હઠાબ્યા હઠતાં નથી. અથવા સ્ત્રી પુત્રાદિકથી વીખુટા પડવાનું દુઃખ, આવીને ઉભું રહે છે. ડાહ્યાનાં ડહાપણ ખસી જાય; એવો તે મામલો છે. જીવનું બગડે; એવું કાંઈ પણતે વખતે જોવું નહીં-સાંભળવું નહીં અને વિચારવું પણ નહીં. મરનારની આસપાસ રહેનારાંઓએ પણ, આ અમોલી પળ, પોતાનાં હજારો કામ પડ્યાં મેલીને સાચવી લેવી. ‘માલે અતાલે કામ છે;’ એવાં બેવકુશી ભરેલાં વચ્ચેનાં, સંબંધીએ, તે વખતે બોલાયજ નહીં. નવા જન્મ માટે, મરનારના હૃદયનો ફોટો, અત્યારેજ (મરવાવખતેજ) લેવાતો હોય છે; એમ ગીતામાં કહે છે—

યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં, ત્યજત્યંતે કલેવરં ॥

તં તમે વૈતિ કીર્તય, તદા તદ્ભાવમાશ્રિતઃ ॥૬॥ [અ. ૮.]

ભાવાર્થ—મરવા વખતે યા મતિઃ સા મતિઃ—જેવી મતિ, તેવીજ ગતિ થાય છે.

મદમાં મરનારા સંતનું મન, મરવા વખતે ધોરમાં ગયું; તો ધોરમાં કાંડો બનવું પડ્યું.

ચોપાધ—“જન્મ જન્મ મુનિ યત્ન કરાહિ, અંત રામ કહિં આવત નાંહિ.”

વાળાને મારીને, શ્રીરામે તેને જીવાડવાની કૃપા કરી; ત્યારે વાળાએ કહ્યું હતું કે—‘હવે મારે જીવવું નથી. યોગીઓના ધ્યાનમાં ન આવો; એવા આપ, મારી સામે ઉભા છો; અને મારે મરવું; તે હીક યોગ આવ્યો છે.’

જીવનારે જીવનમાં અનેક વાત જાણી; પણ ‘મરવું કેવી રીતે’ ન જાણ્યું—તો આખરની બધાંકર અકળામણ, તેને અકળાવે. ‘મરવું કેવી રીતે?’ નામનું પુસ્તક આપને લખી આપ્યું છે. કૌમત ૦-૫-૦ છે. આપના ધરમાં હોય; તો અવાર નવાર વાંચતા રહેવું. રસ્તાથી વાકેફ રહેવાય. પુસ્તક ન હોય; તો તુરત મંગાવી લેવું. સાચવીને રાખવું; અને અવાર નવાર વાંચવું. એ ગાઠિને ગામતરે જનારને અનેક તૈયારી કરવી પડે છે; ત્યારે જ્યાં એળખાણ નથી; વળી જ્યાં મથા પછી, પાછા આવવું નથી; ત્યાં જવાની તૈયારી, નાનાં મોટાં સૌને, અવસ્ય કરવી જોઈએ.

હવે ૨૫ મેા ગુરૂ દેહને કથો. ગુરૂદત તે સંગંધી શું કહે છે; તે બાવથી સાંભળો—

एवं गुरुभ्य एतेभ्य, एषा मे शिक्षिता मतिः ॥

स्वात्मोपશिक्षितां बुद्धि, श्रृणु मे वदतः प्रभो ॥૨૪॥

વસંતતિ.

દેહો ગુરુર્મમ વિરક્તિવિવેકહેતુર્-વિષ્ણત્સમ સત્ત્વનિધનં સતતાત્યુદર્કમ ॥

तत्त्वान्यनेन विमृशामि, यथा तथापि, पारक्यमित्यवसितो, विचराम्यसङ्गः ॥૨૫॥

અર્થ—આ પ્રમાણે ૨૪ ચોવીસ ગુરૂઓ પાસેથી, મેં આ શીખામણ લીધી છે. પછી મેં મારા દેહ પાસેથી, જે શિખામણ લીધી; તે હું આપને કહું—સાંભળો. [૨૫] આ દેહે મને વેરાગ્ય અને વિવેક આપેલાં છે. આ દેહ જન્મ મરણ આખ્યાં કરે છે. તથા પરિણામે નિરંતર દુઃખભોગ-રૂપ ફળને આપે છે. તેથી મને વેરાગ્ય થયું છે. વળી તત્ત્વોનો યથાર્થ વિચાર

૨૪ પદ્મછંદ—**हे प्रभो !-हे राजन् ! एवं एतेभ्यः गुरुभ्यः-आ प्रभाषे आ गुरो पासेथी- एषा मे मतिः शिक्षिता-आ भारी बुद्धि संस्कार पायी છે. स्वात्मनः उपशिक्षिता तां इति बुद्धि-મેં મારા દેહ પાસેથી જે ઉપદેશ લીધો તે. મે વદતઃ શ્રુણુ-હું કે જે કહી રહ્યો છઉં; તેની પાસેથી સાંભળો.**

૨૫ પદ્મછંદ—**विरक्तिश्च विवेकश्च तयोः हेतुः इति वेदः-જેણે વેરાગ્ય અને વિવેક આપેલાં છે; એવો દેહ. सत्त्वनिधनं विष्रत-જન્મ મરણને ધરી રાખતો દેહ. सततं अतिः (દુઃખ) एष उदर्कः (ઉત્તરોત્તર ફળ) यस्य तत् सततात्युदर्कम् विष्रत-પરિણામે નિરંતર દુઃખ ભોગરૂપ ફળને ધરી રાખતો દેહ. अनेन-આ દેહથી. यथा-यथावत्-જેમ જેમ એ તેમ. तत्त्वानि विमृशामि-તત્ત્વોનો વિચાર કરું છઉં. तथा अपि पारक्यं इति अवसितः-દેહ આવો ઉપકારી છે તો પણ તે પારકો છે. કુતરા કાગડાનું ભક્ષ્ય છે. તેથી તેના ઉપર પ્રીતિ નહીં રાખતાં. असंगः विचरामि-હું એકલોજ અનાસક્ત રહીને-ફર્મા કરું છઉં.**

કરવા સ્વપી વિવેક-વિવેકનો લાભ પણ, આ દેહથીજ મને પ્રાપ્ત થયો છે. આવી રીતે આ દેહ અત્યંત ઉપકારી છે; તોપણ આ દેહ એક દિવસ નાશ પામશે; કાગડા કુતરા કે અગ્નિનો ભક્ષ થઈ જશે; એવું નિશ્ચયપૂર્વક જાણીને, હું સર્વ સંગ છોડી દઈને, સર્વત્ર અનાસકત રહીને, વિચરું છઉં. [૨૫]

૨૪-૭૫ વિવેચન—

કેવા ઉમદા વિચાર છે ! કેવી ઝીણી નજર છે ! સમજવા જેવું કેવું શોધી આપે છે.

હજી આગળ સાંભળો—

જાયાત્મજાર્થપશુમૃત્ય-ગૃહાસ્રવર્ગાન્ , પુણ્નાતિ યત્પ્રિયચિકીરણયા વીતન્વન્ ॥
સ્વાંતે સકુચ્છ્રમવરુદ્ધધનઃ સ દેહઃ, સૃષ્ટ્વાઽસ્ય બીજમવસીદતિ વૃક્ષધર્મઃ ॥૨૬॥
જિહૈકતોઽમુમપકર્ષતિ કહિં તર્ષાં, શિશ્નોઽન્યતસ્ત્વગુરં, શ્રવણં કુતશ્ચિત્ ॥
ધ્રાણોઽન્યતશ્ચપલદક્, ક્વ ચ કર્મશક્તિર્-વહ્નયઃ સપત્ન્ય ઇવ ગેહપતિં લુનન્તિ ॥૨૭॥

અર્થ—ધણા કબ્જે કરીને એકદું કરનારા પુરૂષ, પોતાના દેહને રાજી રાખવાની ઇચ્છાથી, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, નોકર, ઘર, અને સંબંધીઓના વર્ગોને વધારે છે; અને તેમનું પોષણ પણ કરે છે; તે દેહ પોતાનું આયુષ્ય પુરું થઈ રહેતાં, નાશ પામે છે; (એટલે એકઠાં કરેલાં કૌંઘ, દેહને બચાવી શકતાં નથી.) માટે દેહમાં દુઃખ ભોગવવાસ્વપીજ ક્ષણ રહ્યું છે. દેહનો નાશ થતાં પણ, દુઃખની સમાપ્તિ થતી નથી. કારણકે ઝાડ જેમ બીજને ઉત્પન્ન કરીને, પછી નાશ પામે છે; તેમ દેહ પણ, બીજા દેહના બીજસ્વરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરીને, નાશ પામે છે. (૨૬) અપૂર્ણ.

૨૬ પદ્મછંદ—કૃચ્છ્રેણ સહિતં યયા સ્યાત્ તયા સકુચ્છ્રમ-ધણા કબ્જે કરીને અવરુદ્ધધનઃ-જેણે ધન ભણું કર્યું છે તે પુરૂષ. યત્પ્રિયચિકીરણયા-દેહને રાજી રાખવા માટે. જાયા ચ આત્મજાત્મ અર્થેષ્વ પશવશ્ચ મૃત્યાશ્ચ ગૃહં ચ આત્મવર્ગાશ્ચ-તાન વીતન્વન્-સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, નોકર, ઘર, અને સંબંધીઓના વર્ગોને વધાર્યા કરતો-વધારીને. પુણ્નાણિ-તેમનું પોષણ કરે છે. સ્વાંતે-તે પુરૂષ પોતાનું આયુષ્ય પુરું થઈ રહેતાં નાશ પામે છે. વૃક્ષધર્મઃ સ દેહઃ-વૃક્ષના જેવો જેનો ધર્મ છે તેવો આ દેહ. અસ્ય બીજં સૃષ્ટ્વા-આ જીવનું વાસનાશરીર ઉત્પન્ન કરીને. અવસીદતિ-નાશ પામે છે.

૨૭ પદ્મછંદ-- સપત્ન્યઃ ગેહપતિં લુનન્તિ ઇવ-ધણી શાકયો જેમ એક પતિને પીડે-કનરડે-તેમ. દેહાભિમાની પુરૂષને. અમુમ-આ દેહને-પક્તઃ જિહ્વા-એક તરફ જીભ રસને માટે. અપકર્ષતિ-ખેંચે છે. કહિં-કદાચિત્. તર્ષાં-તરસ. અન્યતઃ-બીજી તરફ ખેંચે છે. શિશ્નઃ અન્યતઃ-ત્રીજી તરફથી શિશ્ન મૈથુનને માટે ખેંચે છે. સ્વક્-ચોથી તરફથી ચામડી સ્પર્શ માટે ખેંચે છે. હૃદયં-પાંચમી તરફથી પેટ અન્નને માટે ખેંચે છે. શ્રવણં કુતશ્ચિત્-કાન સાંભળવા તરફ ખેંચે છે. અન્યતઃ ધ્રાણઃ-નાસિકા સુગંધને માટે ખેંચે છે. ચપલદક્-સાતમી તરફથી ચપળ આંખો રૂપ તરફ લાઇ જાય છે. ચ અને. કર્મશક્તિઃ ક-કર્મેન્દ્રિયો પણ પોત પોતાના વિષયો તરફ ખેંચે છે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદમાં અવધૂતનો બોધ].

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનજી ભટ્ટ, હાજીપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.
અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ સું.]

ભાદરવો ૧૯૮૩.

[અંક-૫

હજી આપને કાંઈક આપું !—આ અંકના પુંઠાની છેલ્લી બાજુ ઉપર—‘લાડુ માટે લાખ, અને પુસ્તક માટે પાઇ નહીં;’ એમ જે છાપ્યું છે; તે તમારામાંના ધણા માટે છે. હું આપને ઘેર આપું; તો દસબારનો ખર્ચ કરી નાંખો; અને પુસ્તક લેવાનું કહું; ત્યાં વિચાર કરો. મારા કરતાં; મારું પુસ્તક વધારે છે. કારણ કે હું—તમારી પાસે—ઘડી બે ઘડી; અને પુસ્તક હાજર હાજર રહે. પુસ્તક માટે જે પૈસા ન ખર્ચે; તેને જ્ઞાનનો લાભ ન મળે. કથામાં જે કાંઈ સાંભળ્યું; તેને મનન કરવામાં, મૂખ્ય સાધન પુસ્તક છે. સદ્ગુરુ-શૈના વાંચનથી કેટલા લાભ છે; તે સસ્તાસાહિત્યે અનેકવાર આપણને લખી મોકલ્યું છે. જેના અંકમાં ૬૧૩ મે પાને, ચાતુર્માસ માટે ખાસ ઓછા દર કર્યા છે. તેનો લાભ ધણાએ લીધો. તોપણ હજી ધણા દયુપયુ છે. મારે હવે સંકલવા વખત છે. તો દયુપયુને પણ કાંઈક આપી દઉં; એવા હેતુથી લખું છઉં કે—ભાદરવા શુદ્ધ ૨ થી—

આવતી દીવાળી સુધીમાં—મોક્ષપત્રિકાનાં બાંધેલાં પુસ્તકોની કાંઠલો—૧૯૭૬ થી ૯૨ સુધી—૧૭ વરસની છે. તેમાં પુસ્તક બીજું (સંવત ૧૯૭૭ નું) નથી. ૭૮નું થોડા વખતમાં નહીં હોય. તો અત્યારે ૧૬ પુસ્તકો પાકા પુંઠાથી બાંધેલાં છે. તેની બંધામણી સાથે, દરેક વરસની છૂટી છૂટી કાંઠલના ૨-૬-૦ છે. તે બદલ દીવાળી સુધી દરેક વરસની છૂટી છૂટી કાંઠલના ૧-૬-૦ લેવામાં આવશે. એટલે દર પુસ્તકે એક રૂપૈયો ઓછો. સોળ પુસ્તકે ૧૬) રૂપૈયા ઓછા. આખા સેટના રૂ. ૩૮) ને બદલે રૂપૈયા ૨૨). મંગાવો તે રહેલે પારસલથી મંગાવજો. પોસ્ટમાં તમને બહુ ખર્ચ લાગશે. હવે આપને ઝોરડે આવો. કાંઠલો તપાસી લ્યો. કઈ કઈ કાંઠલો નથી. તુરત લખો. વહેલો તે પહેલો ! ઉધણો તો અમુક પુસ્તક, પછી નહીં હોય. પુસ્તક હશે; તો આપનાર હાજર નહીં હોય. પૈસા પડ્યા રહેશે—દશમસ્કંધની કાંઠલો, મુળા કરતાં સોંધી કરી. આ ખાસ સગવડ છે.

દરેક ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં, અને લાઇબ્રેરીઓમાં રાખવા લાયક વસ્તુ છે. ભાગવત ઉપર આવા ખુલાસા હજી થયા નથી—કાંઠલો આ પ્રમાણે લખ્યા નથી. અજોડ વસ્તુ છે.

દશમના ત્રણ ત્રણ વરસના એક સાથે ચિત્રાવાળાં જે છે; તેના દરેક મોટા પુસ્તકના બે બદલે રૂ. ૫-૪-૦. ત્રણ મોટાં પુસ્તકના ૧૫-૧૨-૦.

જેઠના અંકમાં બતાવેલાં બીજાં પુસ્તકોનો ઓછો દર, દીવાળી સુધી રહેશે. તે વેદાંતના ગ્રન્થો છે. દશમ એકાદશને ખાસ મદદરૂપ છે.

હવે ઉધો; તો આપની મરજી! આપ ન નમ્યા. હું નમ્યો. મળ્યા છો; તો માણી દ્યો. આજ છે; એવી કાલ નથી. પૈસા દસ ગણ્યા આપશો; પણ પુસ્તક નહોં હોય; તો નહોં મળે. વધારે શું લખું!

એકાદશ સ્કંધ.

અધ્યાય લ્હો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૬૯૬મા પાનાથી આગળ.]

ગયા અંકમાં ૨૬ તથા ૨૭ બે શ્લોક આપ્યા છે. ૨૬નો અર્થ આપ્યો છે. ૨૭નો અર્થ બાકી છે. તે પહેલાં સાંભળો.

અર્થ—ઘણી શોકયો જેમ એક ઘણીને પીટે છે; આમથી તેમ, તાણા ખેંચ કરે છે; તેમ આ દેહને અથવા દેહાભિમાની પુરૂષને, એક કોરથી જીભ, રસને માટે ખેંચે છે; બીજી કોરથી તરસ, જળને માટે ખેંચે છે; ત્રીજી કોરથી શિશ્ન, મૈથુનને માટે ખેંચે છે; ચોથી કોરથી ચામડી, સ્પર્શને માટે ખેંચે છે; પાંચમી કોરથી પેટ, અન્નને માટે ખેંચે છે; છઠ્ઠી કોરથી કાન, સાંભળવા માટે ખેંચે છે; સાતમી કોરથી નાસીકા, ગંધને માટે ખેંચે છે; આઠમી કોરથી ચપલ આંખો, રૂપને માટે ખેંચે છે—અને તે ઉપરાંત, વળી કર્મેન્દ્રિયો પણ, પોતપોતાના વિષયો તરફ ખેંચે છે. માટે દેહને દુઃખસ્વપ જાણીને, મેં વૈરાગ્ય રાખ્યું છે. (૨૭)

૨૬-૨૭ વિવેચન—

દેહનાં સુખ—દેહનાં સુખ ગ્રાણી માત્રને ગમે છે. ગ્રાણીઓમાં પણ, મનુષ્ય, દેહનાં સુખ માટે, વધારે દરકાર રાખે છે. પશ્ચિમનો સંસર્ગ થયા પછી, દેહનાં સુખની દરકાર વધી. સુખને માટે અનેક સગવડો પશ્ચિમે તૈયાર કરી. આપણે તેનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું; તે એટલે સુધી કે—ખરે ઉન્હાળે, પાટલુન અને મોઝાં પહેર્યાં વિના, બહાર જઈશકાય નહોં. કેટલાએકના વેપાર, ખાનદાન હિંદુઓના વેપાર જેવા છે; છતાં લેભાયુ ભણેલો વેપારી, કોટ પાટલુન વિગેરે ત્યાં પહેરીને, મોટા ખર્ચ વધારે છે. દેહનાં સુખ વધે; તે સાથે સુખની સામગ્રિઓ વધે. સામગ્રિઓ સાથે ખર્ચો પણ વધે. ખર્ચો નિભાવવા, જીવ સદા બેચેન રહે. એક વાસનાને તૃપ્ત કરતાં, અનેક વાસનાઓ ઉભી થાય. આ બેચેની ઉપરાંત, યુરોપ અમેરિકાનાં સુખ સાધનો, આફ્રીકાથી અને અફરિકાથી બારેલાં રહે છે. હવે આ અટકાવ્યું અટકે; એવું નથી. આમાંથી આપણે એટલુંજ તારવી લઇએ કે—દેહનાં સુખની લાલચમાં, જીવ ચગડાળે

યડે છે. પરિણામે કેટલાંકનાં હાર્ટફેલિ, કેટલાએકને ખેડારી-આપઘાત વિગેરે વિગેરે. એટલે-જેમ કોશ્ટો પોતાનીજ જાળમાં, એટલે બધા યુવાઈ જાય છે કે-તેમાં તેને, સુંબાધને મરવુંજ પડે છે. તેમ માનવી પોતાની પાથરેલી સંસારજાળમાં—

એક જીવને સહસ્ર ઉપાધિ, કેમ જીવે જીવનાર ?

ક્ષણક્ષણ દુઃખડાં-ડગલે પગલે, એક નહીં ઉપચાર.

આવોને નીચે સરજનહાર, બચાવો ! ભારતને આ વાર !

જેને શાંતિ નહીં; તેને ભગવાનને રસતે આવવાનું, મનજ થાય નહીં.

હિંદુસ્તાન સાદાર્થ અને સરલતા ચૂક્યો છે; એમ જો ખાત્રી થાય; તો બને તેટલી સાદાઈથી રહેતાં શીખજો. આપણે વાદેવાદે બગડ્યાં છઈએ. માટે હવે એવો ખોટો વાદ લેતાં શીખવું નહીં. શ્લોકમાં સુખનાં સાધનમાં-આ, પુત્ર, ધન, પશુ, નોકર, ઘર અને સંબંધીઓ ગણાવ્યાં છે. પણ આપણે આપણો બચકા ખોલીને જોઈએ; તો તેથી બમણાં તમણાં સુખનાં સાધનો, આપણા મનરૂપી બચકામાં, પેસી ગયાં છે. રાજગાદી ઉપર ખેસનારા રાજાઓ પણ, રોટલો અને શાક જમતા હતા. તેથી કાંઈ વધારે હોય; તો દહીં-દુધ અને ગોળ. પહેરવામાં સાદાં કપડાં હતાં ! આચાર્યો અને મહંતા પણ, લોકોનાં આપેલાં અનેક સુખોને, ઠાકર મારીને, પરમ વૈરાગી જીવન ગાળતા હતા. દાઢે ચકચા; તે ઠગાયા ! મયુરાસન કરાવનારા શાહજહાંનને આગ્રાના કીલ્લામાં કેદી બનવું પડ્યું હતું; અને કેદી તરીકે મરવું પણ પડ્યું હતું. કુરાને શરીફના ફકરાઓએ, ત્યાં તેને આશ્વાસન આપ્યું. મહાન સિકંદરની ભારે જાહેજલાલી ! સંસારસુખના ઢગલા, ધનના ઢગલા, અનેક સ્ત્રીયોના પણ ઢગલા; પુત્રો પણ ધણી-પણ મરવા વખતે ખાત્રી થઈ-કે- ‘બસ ! ખોટા સુખમાં હું ઠગાયો.’ નેપોલીયનની આકાંક્ષાઓ ઝોર હતી. લૌકિક સુખ માટે, તેણે આખા યુરોપને ધ્રુજવ્યો હતો; પણ સેંટહેલીનામાં તે કેદ થયો; ત્યારે તેને લાન થયું કે-જીવાનીનું જોર, ફોતરાં માટે ખરચી નાંખ્યું. આટલું બળ ખુદાને પામવા કર્યું હોત; તો ખુદા અને અહીં મળવા આવત. વિગેરે-વિગેરે. સત સમાગમના ઘડી બે ઘડીનાં સુખ પાસે, સંસારનાં અનેક સુખ તુચ્છ લાગે; એવું હૃદય પ્રથમ તૈયાર થવું જોઈએ.

ઘરમાં ઘણા ભાર્થિયોની આવજ, ઘણી ખુરસીઓ, અને દાલો દહારો-એ તમામ, પોતાનું કલ્યાણ સાધવા ઉચ્ચનારે, તજવા જેવું છે. બાવો થયા પછી પણ-જેની ઝેળમાં થોડી જંગળ, તે બાવોજ પ્રભુને ભજી શકે.

હુશીયારને હેરાન થતા દેખીએ છઈએ; ત્યારે દયા આવે છે. ઘણા હુશીયાર વફીલો, હુશીયાર ડૉક્ટરો અથવા વેપારીઓ, હુશીયારીમાં અને હુશીયારીમાં, કોશ્ટો બની ખેસે છે; પણ કરોળીયા બની શકતા નથી. મરવાની છેલ્લી પળ સુધી, ધંધામાંજ કુટાતા હોય છે. તેમાં કેટલાએક જનક વિદેહીનો ડોળ કરતા પણ દેખાય છે. આ ડોળ કરનારાઓ, અંત સુધી પોતાના અંતરને જોતા નથી; પોતાના મનને પારખતા નથી.

સ્વઃ લેહઃ વૃક્ષધર્મઃ—આ દેહમાં વૃક્ષના જેવો ધર્મ છે. વૃક્ષનો ધર્મ કેવો હોય ?—તેનો ત્યાંજ જવાબ છે કે-અસ્થ લોજં સુષ્ણા અવસ્તીવતિ-ફરી પોતાને ઉત્પન્ન થવા માટે, બીજ ઉત્પન્ન કરીને, વૃક્ષ જેમ નાશ પામે છે; તેમ આ દેહ પણ, ફરી પોતાને ઉત્પન્ન થવા માટે, આ દેહજ નવી નવી વાસનાઓ-ભાવનાઓ-પાપ અગર પુણ્યરૂપ બીજ

ઉત્પન્ન કરીને, પોતેજ પોતાનો પુનર્જન્મ તૈયાર કરી મૂકે છે. પછી આ દેહનો નાશ થાય છે. આ વાત ધણાં જાણતાં નથી. જાણે છે; તે મથાર્થ જાણતાં નથી. મથાર્થ જાણે છે; તેમાંથી દય ટકા ચેતતાં નથી. ચેતે તો તેમને પગલે, પૃથ્વી પાવન થાય; તેમને પગલે કંકુ વેરાય.

જેદના વાવિંટોળ દેખી, ધરધણી ધર ચળાવે; પશુપક્ષી સાંજ પડતી દેખી; પોતાના સ્થાન તરફ આવવા લલચાય. તેમ કદાચ જીવાની હાથથી છટકી ગયા પછી-પણ, વૃદ્ધાવસ્થામાં-દયા, ક્ષમા, દાન-ધીરજ-સંતની સેવા અને સંતનો સમાગમ થઇ આવે; તો હારી આજીવન-પુનર્જન્મને સુંદર રૂપમાં ગોઠવે. બે ગાઉને ગામતરે જતાં, જેટલી ચીવટ, એટલી ચીવટ રાખે; તોપણ નવાં બીબાં સારાં ગોઠવાય. અમે અહીં કેમ ? અને તમે ત્યાં કેમ ? અમે પુરૂષ કેમ ? અને તમે સ્ત્રી કેમ ?-તેના અનેક ખુલાસા કરીને, છેવટમાં એમ કહેવુંજ પડે; કે કર્મપ્રમાણે-પરિણામ આવ્યાં છે. પુનર્જન્મની તૈયારી, આ જન્મે થાય છે. તે વાત હવે જૂલશો નહીં.

હવે ૨૭ મા સ્લોકની વાત કરીએ—અર્થ યરાયર સાંભળ્યોને ? ફરી સાંભળો ? કેમ ? યરાયર છે ને ? ધરમાં રહે; પણ પોતાનું બારણું, ઉગમણું છે કે આથમણું ? તેની જેને ખબર નથી; એવા ભોટ; આવી વાત સાંભળેજ ક્યાંથી ? કદિ સાંભળે; તો વિચારે નહીં. પ્રજુ કૃપાથી આપણે તો, સાંભળવા અને વિચારવા, નવરા પડ્યા છપ્પમે. શાંતિથી સાંભળો—

દૃષ્ટાંત—એક પુરૂષને બે સ્ત્રી. નવી સ્ત્રી મેડા ઉપર રહે; અને જુની સ્ત્રી નીચે—ધરમાં રહે. વર નવીવહુના થઈ ગયા હતા; તોપણ જુની સાથે, હળીમળીને રહેતા હતા. એક દિવસ રાત્રે જમી પરવારીને, ત્રણેજણુ એટલે તડાકા મારતાં હતાં. ઉન્હાળાનો દહાડો હતા. અગ્નિઆર વાગતાં ત્રણે ધરમાં આવ્યાં. નવી મેડે ચડી ગઈ. જુની એરડામાં પેશી ગઈ. ધરધણી ખડકીની સાંકળ બંધ કરીને, દાદરે ચડ્યા.

જુની-ધણીને-દાદરે ચડનારને—‘બસ ! આટલીજ ભાઈબંધી ! નવીની બહુ બીક લાગે છે ?

આમ કહીને જુનીએ પતિદેવનો પગ પકડ્યો. આ રકઝક સાંભળી, નવીએ ઉપરથી એક બે પગથીઆં નીચે ઉતરી, પતિદેવની ચોટલી પકડી. આમ કરીને, ઉપર નીચે, બે ધણીયાણીઓ હસવા લાગી; અને વચ્ચે સપડાએલા પતિદેવ-કાંધક હસતાં, અને કાંધક રોડકમાં—‘અરે ! છોડો છોડો ! આ શું ગાંડપણ ! મારા વાળ તણાય છે; મારો પગ ખેંચાય છે-વિગેરે-વિગેરે.’ પતિદેવની અકળામણુ જોઈને, બેઉ વહુઓ વધારે વધારે હસવા લાગી.

પતિદેવ—અરે ! છોડો ! છોડો !

બેઉ—છોડે કેમ ? હાથમાં આવ્યા; તે છોડાતા હશે ? આ તો વહાલી વસ્તુ !

પતિદેવ—પણ મારો જીવ જાય છે.

નવી—મારી મોટી જહેન છોડે; તો હું છોડું.

જુની—એમ !-વરને બહુ વહાલાં લાગ્યાં છો-તે-જ્યાં ત્યાં—

એમ વાત કરે છે; તે વખતે, ધરમાં કાંધ મોટેથી હસી પડ્યું. ‘અરે ! આ અહીં ચોથું કાણુ છે ?’ એવો વિચાર આવતાં, મોટીએ અને નાનીએ પતિદેવને મૂકત કયાં.

પછી ચોથાની શાધમાં, ત્રણે દીવો લઈને જેવા લાગ્યાં. ડામચીયા નીચે, ચંદરવાની છાયામાં, એક ચોરને દેખ્યો. તે ચોરને પકડીને, પોલીસ ચોટીએ આણ્યો. કેસ ચાલ્યો. બધી વિગત સાંભળી લીધા પછી, મેજસ્ટ્રેટ કહ્યું કે-‘કાલે ફેંસલો આપીશ.’

ચોર-મેજસ્ટ્રેટને-સાહેબ ! મારે એક અરજ છે.

મેજસ્ટ્રેટ-શી ? બોલી નાંખ !

ચોર-આ શેઠના જેવી શિક્ષા મને ન કરજોશ !

મેજસ્ટ્રેટ-શેઠના જેવી શિક્ષા કય ?

ચોર-શેઠસાહેબને પૂછાને ?

શેઠ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા-અલ્યા ! મને વળી કય શિક્ષા થઈ છે ?

ચોર-કેમ સાહેબ ! બૂલી ગયા ?

શેઠ-મરને ! જે કહેવું હોય; તે કહી દેને !

ચોર-દાદરા ઉપર, મે બાઈડીઓની વચ્ચે, આપનો જીવ જતો હતો-તે શિક્ષા. પ્રભુ કૃપાથી હું ત્યાં હાજર હતો; તો તમે બચ્યા; નહીં તો તમારી શી વલે ચાત-વાફ ! મેં બાઈડીઓ હાથે ચડી હતી. જેવા જેવું હતું.

આ સાંભળી, સહિ હસી પડ્યા. શેઠ પ્રથમ તો જરા શરમાયા. પછી તેપણ હસ્યા; અને બોલ્યા-‘વાત ખરી છે ! સીસોડા વચ્ચે, રસ બર્થો સાંઠો પીલાય; તેમ હું પીલાતો હતો. તે હસ્યો અને-હું બચ્યો. મુક્ત થયો. વિગેરે-વિગેરે.’

શેઠનું દુઃખ જોઈને, ચોરને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; તેમ દેહનું દુઃખ જોઈને, જીવને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો જોઈએ.

મે બાઈડી વચ્ચે, એક પુરુષ અકળાય; ત્યારે અનેક ઇન્દ્રિયો વચ્ચે, જીવ કેમ ન અકળાય ! અકળાયજ. આ બધી ઇન્દ્રિયોમાં જીભ અને શિશ્ન (મૈથુન ઇન્દ્રિય) ભયંકર તોફાની છે. સાઠ ને આઠ વરસે પણ, લજ્યાં ખાવાનું મન થાય. હવે હાંઉ ?-કે ના ! તે પ્રમાણે ત્યાગીઓને-ટૂંકોને અને મુમુક્ષુઓને, મૈથુનસુખની લાલસા, વાણીમાંથી જાય; પણ હૃદયમાંથી જાય નહીં.

“કડવી વેલે, કડવી તુંબડીયાં, સખ તિરથ કરી આઈ !

ગંગા નાહી-જીમના નાહી; તોય ના મીટી કડવાધરે.”

આવી ભયંકર ભૂલો પણ, દેખે તેનેજ દેખાય. બાકી તો ‘વાસીદે સાંમેલું-આલ્યું જાય’ ફેટલાએક તો એમ માની બેઠા છે; કે-‘ન્યાં સુધી જીવવું; ત્યાં સુધી જેમ જમવું અને સુવું; તેમ વિષયસુખ પણ, ભોગવવું-પાછા હાલવું નહીં.’ જે પોતાની આંખમાંથી કણું ન કાઢી શકે; તે બીજાને કહે; કે-‘ભાઈ મારી આંખમાં જે !’ તેમ જે સમજે; છતાં, આ ભયંકર દોષને અટકાવી ન શકે; તેણે સદૃશ સંત અગર મિત્ર પાસે, પોતાનું હૃદય ખોલવુંજ નેઈએ.

‘વાંચે પણ-નહીં કરે વિચાર; તે સમજે નહીં-સધજો સાર.’

માટે આ ખુલાસા, શાંતિથી-ઝોરડાથી પાછલી પછીતે ખેસીને, વાંચો અને વિચારો. દેહની વિલક્ષણતા-દેહના જેવું ખરાબ, અને દેહના જેવું સાફ, ત્રિલોકમાં બીજું એક નથી. ખરાબ જાણીને તેનો ત્યાગ કરાય નહીં; અને સાફ જાણીને તેને ભોગવાય નહીં.

કારણ સમગ્ર છે ને? ન સમગ્ર તો સાંભળો-દેહને ખરાબ જાણીને તજ દમ્ભ; તો આપધાત દરે; અને મોક્ષરૂપી અંતીમ કર્તવ્ય રહી જાય. [દેહદારણ મોક્ષ સધાય.] વળી દેહને સારો સમજીને ભોગવીએ; તો નરકની પ્રાપ્તિ થાય. એટલે-આત્મસાધનમાંજ દેહ મુખ્ય વસ્તુ છે. દેહ ન હોય; તો આત્મા શૂન દરે. માટે તેનો ઉપયોગ આત્મસાધનામાં કરવો. તમારા ધરની આસપાસ, સંત સાધુનાં મંદિરો હોય-બ્રાહ્મણવાડો હોય; તો અવ-કાશના સમયમાં ત્યાં જઈને, સેવા માગી લેવી. ઘડી એ ઘડી તનથી સેવા કરવી. શવરી પાસે ધન નહોતું, પતીત હતી; તે તનની સેવાથી પાવન થઈ ગઈ. વહેલાં ઉડીને ધરમાં વડીલોની સેવા કરવી. રાત્રે તેમના સુતા પછી સુવું. આંગણે અમોલાં તીર્થો, જે કાઈ હોય; તો તે વડીલો છે. દેહમાં એક એવો ગુણ છે કે-દેહ વાપરે વધે; અને રાખી મૂકે-તો યમડે. Used key is always bright. માટે કલ્યાણને કેડે, દેહને વાપરતાં રહેવું.

બીજી વીલક્ષણતા એ છે કે-દેહને સુખ આપવા માટે, આ પુત્રાદિ અનેક વાસનાઓ ઉભી થાય છે. આ વાસનાઓ, ખખર ન પડે, તેવી રીતે, એવી દંઢ થાય છે કે-તેમની ચિંતામાં, જીવ પોતાનું ખ્યેય ચૂકી જાય છે; અને દેહ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતો જાય છે. નવો જન્મ આપનારી વાસનાઓનું પુર, મરવા પહેલાં વધી પડે છે. મથુરભાઈ મુંબઈ રળવા ગયા; ત્યારે પાંચસોનું દેવું હતું. મુંબઈમાં પંડ પછાડીને, ધંધો રોજગાર ઠીક કર્યો; પણ એશારામનાં અનેક સાધનોમાં, જીવડો લલચાઈ રહેલો હોવાથી, પાંચ વરસે દેવાનો આંકડો, ૫૦૦ થી વધીને ૫૦૦૦ થયો. ઉલટા ખોયા-દેવું વધ્યું.

હવે મનુષ્યદેહની વડાઇ બતાવે છે—[વસંત તિલકા].

**સદ્ધા પુરાણિ વિવિધાન્યજયાત્મશક્ત્યા, વૃક્ષાન્ સરીસૃપપશૂન્ સ્વદંશમત્સ્યાન્ ॥
તૈસ્તૈરતુષ્ટદયઃ પુરુષં વિધાય, બ્રહ્માવલોકધિષ્ણં, મુદમાપ દેવઃ ॥૨૮॥**

અર્થ—પ્રભુએ પોતાની શક્તિરૂપ અજ્યા માયાથી, વૃક્ષ, પેટે ચાલનારાં સર્પાદિ, પશુ, પક્ષી, ડાંસ, માછલાં આદિ અનેક પ્રકારનાં શરીરોને સ્રજ્યાં. પણ તેઓમાં કોઈની બુદ્ધિ પરમાત્માને અપરોક્ષ કરવામાં-સાક્ષાત્કાર કરવામાં-અનુભવવામાં-સમર્થ થઈ નહીં. તેથી હૃદયમાં સંતોષ નહીં થતાં, છેલ્લી વારે, મનુષ્ય દેહ-કે-જેની બુદ્ધિ, પરમાત્માને અપરોક્ષ કરવામાં સમર્થ છે; તેને સજીને, પ્રભુ રાજ થયા હતા. માટે મનુષ્યદેહ કે જે, અતિ દુર્લભ છે; તેને પામીને ઈશ્વરમાં નિબઠા રાખવી જોઈએ. [૨૮]

૨૮ પદ-છેદ—અજ્યા આત્મશક્ત્યા-પોતાની અજ્ય શક્તિરૂપ માયાથી. વૃક્ષાન્-વૃક્ષોને. સરીસૃપાશ્ચ (પેટે ચાલનારાં સર્પાદિ) પશ્ચાશ્ચ તાન્-પેટે ચાલનારાં સર્પાદિને અને પશુઓને. સ્વદંશાશ્ચ (ડાંસ) મત્સ્યાશ્ચ તાન્-પક્ષીઓને, ડાંસોને, અને માછલાં આદિને-એ પ્રમાણે. વિવિધાણિ પુરાણિ સદ્ધા ધણાં શરીરો બનાવીને-સજીને. તૈઃ તૈઃ અનુ-ષ્ટદયઃ દેવઃ-તે તમામ શરીરોથી સંતોષ નહીં પામીને પરમાત્માએ. બ્રહ્મણઃ અવલોકાય ધિષ્ણા (બુદ્ધિ), યસ્મિન્ સઃ તૈ પુરુષં--બ્રહ્મને અવલોકવામાં-અપરોક્ષ કરવામાં-સમ-જવામાં-અનુભવવામાં-જેની બુદ્ધિ સમર્થ છે એવા પુરુષને. વિધાય-સજીને. મુદં આપ-રાજ થયા.

૨૮ વિવેચન—

આ કથા શ્રીમદ્વેદીય ઐતરેય ઉપનિષદમાં છે. આત્મપુરાણમાં આ ઉપનિષદને પહેલું લીધું છે. તેમાં એવી કથા છે કે—

તા વતા દેવતાઃ સૃષ્ટા અસ્મિન્ વિગેરે શબ્દોથી, દેવોએ પ્રભુને કહ્યું કે—‘આપારે માટે શરીર નિર્માણ કરો. કે તેમાં રહીને, અમે અનાદિકનું લક્ષણ કરીએ.’

‘તામ્યો ગામાનયતા’ વિગેરે શબ્દોથી, શ્રુતિ કહે છે—‘ધર્મરે દેવો માટે પ્રથમ, ગાયનું શરીર બનાવ્યું. તે અપૂર્ણ લાગ્યું. પછી ધર્મરે ઘોડાનું શરીર બનાવ્યું. તે પણ અપૂર્ણ લાગ્યું.’

‘તામ્યઃ પુરુષમાનયતા અણુચન્’ વિગેરે શબ્દોથી શ્રુતિ કહે છે કે—‘પછી પરમાત્માએ મનુષ્યનું શરીર બનાવ્યું. મનુષ્ય શરીરની શોભા, અક્ષલ-હોશીયારી, હાથ-પગ-વાણી વિગેરે જોઈને, દેવો પ્રસન્ન થયા. વિગેરે-વિગેરે. ઉપર ટપકેની જેનારને, ભાગવત માત્ર પુરાણ જેવું દેખાય. જેમણે ઉપનિષદાદિ વેદાંતના ગ્રન્થો વિચાર્યા હોય; તેમને ખાત્રી થાય કે-ઉપનિષદાદિમાં, જે સમજવું કઠણ છે; તેને સારી રીતે સમજવવા, ભાગવતનો પ્રયત્ન છે.

મનુષ્યદેહનું ઉડાણ-તાલ્પાં મે પૌરષી પ્રિય! આ દેહોમાં પુરૂષનો દેહ મને વ્હાલો છે.’ ‘પુરુષત્વે ચાવિસ્તરામાત્મા’.

એમ પ્રભુ શ્રુતિઓ દ્વારા કહે છે. તુલસીદાસે, આ શ્રુતિઓ કયાં જડી દીધી છે ? બસ ! ભૂલી ગયા ?-જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૭૬. શ્રી રામ કહે છે.

ચોપાધ—મમ માયા સંભવ સંસારા, જીવ ચરાચર વિવિધ પ્રકારા;

સખ મમ પ્રિય સખ મમ ઉપજ્યે, સખ્યતે અધીક મનુજ મોહિ ભાયે.

સ્વાયંભૂ મનુના દિકરાઓ, તે મનુજે-માણસો-આપુરૂષનાં જોડાં. મોક્ષવાણીમાં આગળ જુઓ ! પાનું ૯૧.

કાગજુસંડી ગરૂજને કહે છે કે—

ચોપાધ—નર સમાન નહોં કવનેહ દેહી, જીવ ચરાચર યાયત જેહી;

નરક સ્વર્ગ અપવર્ગ નિશેની, યાન વિરાગ ભકિત સુખ દેની.

સો તતુ ધરિ-હરિ ભજહી ન જે નર, હોઈ વિષય રતિ મંદ મંદંતર;

કાય કિરાય બદલી શઠ લેહી, કરતે ડારી પરસ મણિ લેહી.

એક નગરમાં પણ, જે પુરૂષ રાગ સાથે વાત ચિત કરે; તે પુરૂષ સાધારણ ગણાય નહીં. તેમ જે પ્રાણી ભગવાનની સાથે વાતચીત કરે, તે સાધારણ પ્રાણી નથી.

માણસ શું ?-અનેક સંતોએ માનવતાનાં વખાણ કર્યા છે-પણ માનવતાનો નકશો તપાસીએ; તો માનવમાં માનવતા હોવી બહુ મુશ્કેલ છે. માત્ર હાથ પગવાળું મનુષ્યનું શરીર; એટલીજ માનવતા નથી. માનવતા જુદી વસ્તુ છે. ભલે હાથ પગવાળો માણસ હોય; પણ તે માનવતામાં ભૂલો કરતો હોય; તો તેને-‘હે ગણિકા !’ એમ કહીને બોલાવવામાં આવે છે. ભર્તૃહરિ માનવતાનાં લક્ષણ, નીચે પ્રમાણે કહે છે—

ઈદ્રવજા વૃત્ત—

યેવાં ન વિષ્ણુ, ન તપો ન વ્રત, જ્ઞાનં ન ક્ષીલં, ન ગુણો ન ધર્મઃ ।

તે મર્ત્યલોકે મુચિ ભારમૃતા, મનુષ્યરૂપેણ મૃગાચ્ચરંતિ ॥૧૩॥ (નીતિચતક)

અર્થ—જેઓમાં વિદ્યા, તપ, દાન, જ્ઞાન, સારો સ્વભાવ, ગુણ કે ધર્મ કાંઇ નથી; તેઓ પૃથ્વીને બાર આપનારાં પશુ છે. બલે તેમનો દેહ માણસનો છે; પણ તેમની ગણતરી પશુઓમાં છે. [૧૩]

અહારનિદ્રામયમૈથુન ચ, સામાન્યમેતદ્, પશુભિર્નરાણાં, વિગેરે શબ્દોથી શાણા પુરૂષ બોલી રહ્યા છે કે—‘ખાતું, ઉઘતું, ભય અને મૈથુન—એ તો પશુ-પક્ષી અને મનુષ્યોમાં સરખાં છે—સામાન્ય છે, ધર્મો હિ તેવાં-મધિકો વિદ્યેષો, ધર્મેનદોના પશુભિઃ સમાનાઃ ॥’ પશુઓમાં અને મનુષ્યોમાં જે કોઈ મોટો તફાવત હોય; તો તે એક-ધર્મ છે.

ધર્મ શબ્દથી બડકયા નથીને ? ધર્મ એટલે કોઇ સંપ્રદાય, મત, પંથ, વાડ—એવી આ વાત નથી. ધર્મ એટલે મનુષ્ય તરીકેનું કર્તવ્ય. આ કર્તવ્ય બતાવવા માટે, બ્રહ્માએ માણસની સૃષ્ટિ ચાલુ કરવા પહેલાં, સ્વાયંભૂ મનુને ઉત્પન્ન કર્યો. તેમણે મનુષ્યોએ કેવી રીતે જીવવું, તેના કાયદા ધડયા. આ કાયદાના પુસ્તકનું નામ મનુસ્મૃતિ. હાઇકોર્ટમાં મોટી અક્કલવાળા જજો પણ, ગુંચવણ ઉકેલવા, મનુસ્મૃતિની સલાહ લે છે. પ્રાચીન બગદાદ, પ્રાચીન મીસર, પ્રાચીન ગ્રીસ અને પ્રાચીન રોમમાં, ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ વહેતો હતો. અત્યારે જપાન કહે છે કે—‘ભારતે અમને જિંયા પ્રકારની સભ્યતા-માનવતા-આપી છે.’ ભરતખંડના લોકો, જપાનની સભ્યતા જોઈને, તે દેશને સ્વર્ગ કહે છે. ભારતનાં બહુલાં યુવકો અને યુવતીઓ તો એમ કહે છે કે—‘એ મનુ થાય છે કોણ ? મનુસ્મૃતિના કાયદાને માને છે કોણ ? યસ ! અમે સ્વતંત્ર છીએ; એવા કાયદા અમારે માનવા નથી.’ વિગેરે વિગેરે.

મદારીનાં રીંછ, અને માંકડાં, મદારીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે. સરકસના બચકર વાઘ—દીપડા, માલેકની મરજી પ્રમાણે નાચે છે. પણ ભારતને ઓરડે ઉબેલાં, કાલેજમાં બાળુનારાં, મોટી મોટી સભાઓમાં આંટા દેનારાં—યુવક અને યુવતીઓ; બધાં નહીં—પણુ ઘણાં, તીર્થરૂપ માતા પિતાને ગાંઠતાં નથી. માતા પિતા પ્રથમ ગુરૂ છે. વળી ગુરૂ તો, દક્ષણાની અપેક્ષા રાખે; માતાપિતારૂપી ગુરૂ તો, દક્ષણા આપ્યાં જ કરે. તેમનો અનાદર કરનારાઓમાં માણસાઇ નથી; એમ દરેક દેશ અને દરેક ધર્મ, કબુલ કરે છે. કોઇ પણ રીતે, તેમના પ્રીતિ પાત્ર થવામાં, દરેક દેશ શોભા માને છે. સ્વતંત્રતાને પ્હાને, બચકર સ્વચ્છંદ વધી પડ્યો છે. જાણે માનવ મટી ગયાં ન હોય ! સરતા સાહિત્યે ‘ભાગ્યના સ્પષ્ટા’ નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં—‘મનુષ્ય જોઈએ છે;’ તે નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં ‘અલેક્ઝાંડર ડ્યુમાસ’ નામનો સુધરેલી દુનિયાનો મોટો પુરૂષ કહે છે કે—

૧. ‘હાલની યોગ્ય અને ડાહી કહેવાતી, સમાજન્યવસ્થા અમારે જોઈતી નથી.

૨. સખ્ત બાહ્યાચાર પાળનારા ધર્મો, અમારે જોઈતા નથી.

૩. કુબેરના ભંડાર જોઈતા નથી. ૪ મહાન્ સત્તાઓ પણ જોઈતી નથી.

૫. પ્રબલ લેખિની પણ જોઈતી નથી. માત્ર ખરે મનુષ્ય જોઈએ છે.’

A man without money will do; but a man without manners, will not do. ધનાદિ વિનાનો માણસ હશે; તો તે ચાલશે; પણ માણસાઇ વિનાનો માણસ હશે; તો તે ચાલશે નહીં.

પ્રાચીન કાળમાં એથેન્સ (ગ્રીસ) નગરમાં, ‘ડાયોજનસ’ નામના આગેવાન પુરૂષે, ખરે બપોરે હાથમાં ફાનસ લઈને, સંપૂર્ણ પ્રમાણીક મનુષ્યની શોધ કરી હતી; પરંતુ

તેને તેવું કાંઈ મળ્યું નહોતું. એક વખત બનરમાં. ઘણાં માણસોને દેખીને, તે પોકારી ઉઠ્યો કે-‘હે મનુષ્યો! મારી વાત સાંભળો!’ તે સાંભળી ઘણાં માણસો તેની આસપાસ વિંટાઈ વળ્યાં. તે વખતે તે બોલ્યો હતો કે-‘મેં મનુષ્યોને બોલાવ્યાં છે; કાંઈ તેમનાં ઝોઠાંને બોલાવ્યાં નથી.’ ‘મનુષ્ય’ એટલે મનુષ્યના ગુણવાળાં; મનુષ્ય તરીકેના પોતાનાં કર્તવ્યને યથાર્થ જાણનારાં.

જગત્ એવા માણસને માગે છે કે-જો પોતાના ધર્મા કરતાં, ચારિત્રની કીર્તિ વધારે આંકે છે. ધર્માની લાલચમાં ચારિત્ર સરી પડે છે; તે ઘણા ડાહ્યા-દેખાવડા-મોટા મહેરબાન-પણ જાણતા નથી. જગત્માં ચોર પણ ખાનદાન ભોઈએ.

દષ્ટાંત—કાઈના ઘરમાં ચોર પેઠો હતો. તેણે ઘરમાં એક સ્ત્રીને ધસધસાટ ઉઘતી દેખી. તેની કાંટમાં સોનાની માળા હતી. તેને પડખું ફેરવ્યા વિના, માળા નીકળે એવી નહોતી. ચોર બાઈને પડખું ફેરવાવ્યું; ત્યારે બાઈ, એટલુંજ બોલી કે-‘હં બાઈ! હં બાઈ!’ [એટલે-ભાઈ! રહેવા દે.] આ સાંભળી, ચોર ચમક્યો. ‘આ તો મને બાઈ કહે છે. બેનને દાગીને મારાથી કેમ ઉતરે!’ એમ વિચાર કરતો કરતો, તે બહાર નીકળ્યો; ત્યાં પોલીસે તેને પકડ્યો. કાંટામાં કેસ ચાલતાં, મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે ચોરને પૂછ્યું કે-તું ઘરમાં પેઠો હતો; અને ખાલી હાથે કેમ નીકળ્યો. ઘરમાં બાઈ એકલી હતી; અને પોલીસના કહેવા પ્રમાણે, તે બાઈ ધસધસાટ ઉઘતી હતી.

ચોર—બાઈના કંઠમાંથી માળા કાઢવા, મેં બાઈને પડખું ફેરવી હતી. તે વખતે બાઈએ ‘હં બાઈ! હં બાઈ!’ એમ મને કહ્યું હતું. આમ બોલીને, તે મારી જાહેન થઈ. જાહેનનું કાંઈ લેવાય નહીં. માટે હું ખાલી હાથે નીકળ્યો.

મેજસ્ટ્રેટ—બાઈને-તારે ‘બાઈ’ કહેવાનું શું કારણ હતું?

બાઈ—હું એમ બોલી, તેની મને ખબરજ નથી. પોલીસે મને જગારી; તે પહેલાં હું સ્વપ્નામાં હતી. જાણે મારા બાપનું ઘર, અને બાઈએની વચ્ચે બેઠી હતી; તેથી કદાચ પડખું ફરતાં, મેં ‘હં બાઈ! હં બાઈ!’ કહ્યું હશે.

ચોરની આવી માણસાઈ દેખી, મેજસ્ટ્રેટ રાજ થયા. વિગેરે વિગેરે.

બહારવટીયા પણ ખાનદાન-માણસાધવાળા—

કાઠીયાવાડમાં મોરસિંધવાણી, કાઠુ અને એવા એકાદ બે બહારવટે નીકળ્યા હતા; પણ રસ્તામાં બ્રાહ્મણ, સાધુ અગર સૈયદને હુંડતાં નહીં. કાંઈ સ્ત્રી બેટી જાય; તો સત્તાવતા નહીં. ઉલટું કાપડાનું કરીને, કાંઈ આપતા હતા.

મોટા બહારવટીયો શિવાજી મહારાજ-મુસલમાનના લશ્કરોને રંજડતો હતો; પણ વગેરે મુસલમાન સ્ત્રીઓ-ધનવાન અગર ગરીબ-બેટી જાય; તો તે સ્ત્રીઓને, માનસર તેમના મુકામ પર પહોંચાડતો હતો.

શ્રીરામની વાત પણ કરીએ! યુદ્ધમાં ઈદ્રજીત મરાયો. તેની જીજ્ઞા કપાઈને, તેની સ્ત્રી (સુલોચના) જ્યાં હતાં; ત્યાં પડી. ‘પોતે રણમાં ખપી ગયો છે;’ એવા સમાચાર, જીજ્ઞાએ લખી આપ્યા. સુલોચના ભાંગતે હૃદયે, સાસુ-મંદોદરી-પાસે આવ્યાં. ‘રામચંદ્ર અત્યારે આપણા દુસ્ત્રન છે; તોપણ તેમનામાં માણસાઈ ઘણી છે-ખાનદાની ઘણી છે;’ એમ મંદોદરી, સુલોચનાને કહેતાં કહેતાં, બોલ્યાં હતાં કે—

ચોપાઈ—એક નારિત રઘુવર કરાં, લપથ્યુસુમશ તુમ સુનેહિ ધણેરાં.

હે ત્રિય પુત્રવધુ ! શ્રી રામચંદ્ર એક નારિતવાળા છે. એટલે પરદારાએને તેમની પાસે જતા, જરા પણ સંકાય રાખવાની જરૂર નથી. વળી લક્ષ્મણની નીતિરીતિ સંબંધી, તેં ધણું સાંભળ્યું છે. એટલે તે પરમ પવિત્ર પુરુષ છે. વળી શ્રીરામના સલાહકાર કાણુ છે; તે પણ તું સાંભળ !—

ચોપાઈ—હું પુનિ શ્વસુર વિભિષણુ તોરા, વાલિતનય બાળક સમ મોરા;

જાળવંત મંત્રી સુગ્રીવા, દિવિદ મયંદ મહાબલ સીંવા.

જનહુ અહાયર્થ હનુમંતા, શિવ સ્વરૂપ ભવહર ભગવંતા;

સદા નીતિરત રામ નરેશા, તહો જાત કહું કવન કલેશા !

[મોક્ષવાણી પાત્ર પદ A.]

“વળી હે સુલોચના ! શ્રીરામની પાસે તારા કાકાજી વિભિષણુ છે; તથા મારા પુત્ર જેવો ખાનદાન-અંગદ છે. જાંબુવાન, સુગ્રીવ વિગેરે ખાનદાન મંત્રીઓ છે. હનુમાનજી કે જે-સદાશિવનો અવતાર છે; તેમના અહાયર્થ સંબંધી, તું સારી રીતે જાણુ છે. આ તમામ ઉપરાંત, શ્રીરામ સદા નીતિરત છે. માટે તું તેમની પાસે જ; અને તારા પતિનું શય માગી લે. ત્યાં જવામાં કશો ડર રાખવાની જરૂર નથી.”

દુસ્મનો પણ જેની ખાનદાનીનાં વખાણુ કરે; તે માણુસ, માણુસ કહેવાય છે.

માગણુ પણ ખાનદાન-માણુસાધવાળો—

દષ્ટાંત—રાણો પ્રતાપ અરવલીના કુંગરોમાં રહેતો હતો; ત્યારે એક વખત તેને ઘેર, એક આરોટ મેમાન થયો. જે કાંધ હતું; તે તેને જમાડીને વિદાય આપતાં, ઘરમાં કાંધ વસ્તુ નહીં હોવાથી, આરોટને ખાલી હાથે ન વળાવતાં, પોતાને માથે પહેરેલી ફાટલી પાધડી, આરોટને દક્ષણમાં આપી. આરોટે ધણી ના પાડી; તોપણુ પ્રતાપે, તે પાધ તેને આપીજ. રાણાની પાધ આરોટે માથે બાંધી. કેટલોએક સમય થયા પછી, આ આરોટ એક વખત ફરતો ફરતો દિલ્હીના દરબારમાં આવ્યો. આદશાહને સલામ કરતી વખતે, આરોટે પાધ બગલમાં ધાલી, ઉઘાડે માથે સલામ કરી. દિલ્હીના દરબારમાં ઉઘાડે માથે રહેલું; અને તે પણ, સલામ કરતી વખતેજ; તે ધણુંજ ગેરવ્યાજબી ગણાય. આરોટની આવી જોઅબદી જોષને, આદશાહના નોકરો, આરોટ ઉપર તૂટી પડ્યા. ઉંચા તખ્ત ઉપરથી હાકેમ હોકાયો—‘અબડદાર ! કોઇ તેને મારશે નહીં ! તેને અહીં નજદીક આવવા દો.’ આરોટ નજદીક આવ્યો.

અકબર—તમે આરોટ લોકા, દરબારી સભ્યતાના જાણુ છો; છતાં માથેથી પાધડી કેમ ઉતારી નાંખી ?

આરોટ—ખરમા ! કહેતાં કાંઈ અપરાધ જણાય; તો ક્ષમા કરશોને ?

અકબર—હા ! હા-માફ ! સાચું કહેજે !

આરોટ—આ પાધ મને રાણા પ્રતાપે આપી છે. તે પ્રતાપ હજી આપને નમ્મે નથી; તો આ પાધ આપને શા માટે નમે ? હું આપને નમું; તં સાથે રાણાની પાધ પણ આપને નમે; તે મને ન ગમ્યું. તથા હે ખુદાના પ્યારા ! મેં માથેથી પાધ લઇ લીધી હતી.

અકબર—ધન્ય આ દેશને ! માગણુ પણ ખાનદાન ! માણુસાધવાળો ! તેને સિર-પાવ આપો !

કહેવાનો હેતુ એ છે કે-ધંધા કરતાં ચારિત્રમાં વધારે બળ સમજે-ચારિત્રની કીમત વધારે આંકે-અને તે પ્રમાણે પાળે; તેજ માણસ છે. બીજા માણસનાં યોદ્ધાં છે.

લગાધના મેદાનમાં શ્રીરામને મળતાં, સુલોચનાને આંચકો નથી લાગ્યો. ખાનદાન પહારવટીયાને, રણવગડે, એકલાં મળતાં, પરદારાઓને ગભરામણ થઇ નથી; પરંતુ કેટલાંએક કુટુંબમાં-પાડોશમાં-હરામખોર રાજાઓની પાસે, અથવા પતીત ધર્મીઓ, મહંતો, ઝાનીઓ અથવા કથાકારો-પાસે જતાં, પરદારાઓ ગભરાઈ જાય છે. રાણકદેવીને અને જસમાને, સેહરાજે, જે મુંઝવણ કરી; તે લખાણી લખાય નહીં. રાવણ ચારે વેદ બણેલો; પણ માણસાઈ બણેલો નહીં. આવા રાવણના દિકરા અત્યારે પણ છે.

કહેવાનો હેતુ એ છે કે-માત્ર મનુષ્ય દેહથી રાજ થયા જેવું નથી. મનુષ્ય દેહમાં ચારિત્ર મળે-માણસાઈ મળે; ત્યારે કુધને સાકર જેવી વસ્તુ બને. નહીં તો-તે મનુષ્ય મરે, પણ તે રાવણ-તે દુર્યોધન! તે પતીત-તે અધમ. આ વાત એટલા માટે કરી કે-લોકમાં કહ્યું છે કે-સત્ત્વ દેવઃ જ્ઞાનાત્મલોકધિવર્ણ પુરુષં વિદ્યાય મુદ્દં આપ-મનુષ્યને પનાવીને પરમાત્મા રાજ થયા. તો મનુષ્ય એટલે રાવણ નહીં; પણ વિભિષણ.

યોપાધ-તુમ સારીપે સંત પ્રિય મોરે, ધરો દેહ નહીં આન નિહોરે.

મનુષ્ય એટલે હિરણ્યકશીપુ નહીં; પણ પ્રહ્લાદ! મનુષ્ય એટલે વણસીધર નહીં; પણ ઈસીમહેતો! મનુષ્ય એટલે રાણો નહીં; પણ મીરાં; વિગેરે-વિગેરે.

જગત્ એવા માણસ માગે છે કે-જેણે બહુવાનું બણી લીધું હોય; જેના જ્ઞાનતંત્રુઓ મત્યંત ચેતન હોય; જેનું અંતઃકરણ કેળવાયેલું, તીક્ષ્ણ, વિશાળ, ઉદાર અને ગંભીર હોય. Cool Head and warm heart. જેની આંખમાં અમી હોય. નજર નીચી, અને મદા વિચાર. Simple living and high thinking (જીવન બ્યવહાર ધણેજ સદા, અને ઉમદા વિચારો).

ખ્રીસ્તીઓના એક મોટા મેળાવડામાં, એક પાદરી કહેતો હતો કે-‘ખ્રીસ્તિ થવું એજ-ધ્યામાં ઉચું પદ છે. સામેથી શ્રોતાઓએ હોકારો કર્યો કે-‘સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા એમ કહેતી થી.’

પાદરી-ત્યારે ?

સામેથી જવાબ મળ્યો કે-ખ્રીસ્તિ થવા કરતાં પણ, મનુષ્ય બનવું; તે વધારે કેતમ છે. જસસ પહેલાં મનુષ્ય બન્યો હતો; પછી ખ્રીસ્તિ થયો હતો.

અમુક માણસનાં અનેક વખાણુ સાંભળીને, ધમસન પૂછતો હતો કે ‘તે માણસ છે કે હોઈ ?’ એક મકાન બાંધતાં, યુનો, માટી, લાકડાં, વિગેરે ઉંચા પ્રકારનાં લાવીએ છઇએ; મને એક મનુષ્ય બાંધતાં-મનુષ્ય ધડતાં, કચરાળા વિચારો, કચરાળું શિક્ષણ, તેને આપીએ છઇએ. બી. એ, એમ. એ; અગર મોટા બેરીસ્ટર થવું સહેલું; પણ માણસ બનવું મોંઘું છે. માણસ બનવાની પરવા હોય; તેમણે મનુ મહારાજની સ્મૃતિ વાંચવીજ જોઇએ.

રાજ, રાજના કર્તવ્ય પ્રમાણે વર્તે; તોજ તે રાજ. સ્ત્રી, સ્ત્રીના કર્તવ્ય પ્રમાણે વર્તે; તોજ તે સ્ત્રી. પતિ, પતિના કર્તવ્ય પ્રમાણે વર્તે; તોજ તે પતિ. પુત્રાદિ, વેપારી, ટાકર, મજુર વિગેરે તમામ-પોતાના કર્તવ્યથીજ, માણસ ગણાય છે. રાજાએ જેમ રાજના મં જાણવા જોઇએ; તેમ નોકરે, નોકરના ધર્મો જાણવા જોઇએ. મજુરે મજુરના ધર્મો જાણવા જોઈએ.

દેશી રજવાડાઓમાં, વેપારીઓની પેઢીઓમાં, અને ધનીકાના કારખાનામાં—જ્યાં જ્યાં—કામના કરતાં, ખુશામતની કદર વધારે હોય; ત્યાં માણસાર્ધ ઘસાતી જાય; અને પામરતા પ્રસરતી જાય. જ્યાં ધણી ખુશામત, ત્યાં માણસાર્ધ સરી પડે—ઝોગળીને પાણી થઈ જાય.* પ્રથમ કામ કરવા સશક્ત રહેવું; તથા કામ કરવા ઉત્સાહ રાખવો. પછી કામની કદર હોય; ત્યાંજ ધંધો કરવો. જસમાને પાટણની પટરાણી થવું ન ગમ્યું; લાખોના દાગીના પહેરવા ન ગમ્યા. ‘બા ! ખમ્મા,’ એવું સાંભળવું પણ, ન ગમ્યું. માણસાર્ધ ગમી. માણસાર્ધ માટે મેવાડ પતિ વગરે વરયા. વિગેરે—વિગેરે.

ઉપર એમ કહ્યું કે—પરમાત્મા માણસનો દેહ બનાવીને રાશુ થયા; પણ માણસ તે રાવણુ નહીં; પણ રામ—Where there is all divine light in heart. જેમના હૃદયમાં દેવી પ્રકાશ પ્રસર્યો હોય છે; તે માણસ.

આવો રૂઝો મનુષ્ય દેહ મેળવીને શું કરવું; તે હવે કહે છે—[વસંતતિ]

લઢવા સુદુર્લભમિદં, बहुसंभवान्ते, मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ॥

तूर्णं यतेत न पतेतदनुमृत्यु यावन-निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात्॥२९॥

અર્થ—ધણા ધણા જન્મેને અંતે, આ મનુષ્ય દેહ—કે જે, પોતાને માથે મોત ફરવાથી અનિત્ય છતાં, મુક્તિરૂપી પુરૂષાર્થ આપનાર છે; તેને અનાયાસે પામીને, ધીર પુરૂષે, તે દેહ મરણ પામે નહીં; તે પહેલાં—તુરત, કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિષયોનું સુખ તો, પશુ આદિ અવતારોમાં પણ મળે છે; માટે વિષયોના સુખમાં લલચાવું નહીં. [૨૬]

૨૯ વિવેચન—

बहुनां जन्मनामंते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते—ધણા જન્મેની કમાણી હોય; ત્યારે જીવ, સદૃશ સંત અને શાસ્ત્ર તરફ વળે. વળી મનુષ્ય દેહ ક્ષણભંજર; તેથી તે જીવ ચીવટવાળો થઈને કામ કરે. વેપારી મોસમમાં બે પૈસા રળી લે; પછી તો બેઠા બેઠા હોય; તેમ જીવ મનુષ્યદેહમાં કાંઈક રળી લે. પછી તો મુખે તાળું, અને ગળે. દોરડું. આપે એટલું ખવાય, પાદરમાં નદી હોય; પણ ધણી ત્યાં લઈ જાય; તો જળ પીવાય. વખારમાં ઘાસ ભર્યું

* ખુશામતનાં સાચાં સ્થાન ક્યાં?—પ્રથમ માતાપિતા, પછી સદૃશ અને પછી દેવ. એને પતિ. આ ખુશામત કલ્યાણ સાધી આપે.

૨૯ પદ્યછેદ—**बहुसंभवान्ते**—ધણા જન્મેને અંતે. **सुदुर्लभं इदं मानुष्यं**—ધણોજ દુર્લભ મનુષ્ય જન્મ. **मानुष्यं अनित्यं अपि अर्थद-**માથે મોત ભમવાથી મનુષ્ય જન્મ ક્ષણભંજર છે તોપણ મુક્તિરૂપી અર્થને આપનાર છે. **तत् लब्ध्वा**—એવા દેહને પામીને. **धीरः**—ધીર પુરૂષે. **अनुमृत्युः यस्य तत् अनुमृत्यु इति मानुष्य**—આવો મરણાધીન દેહ. **यावत् न पतेत्**—જ્યાં સુધીમાં પડે નહીં ત્યાં સુધીમાં—તે પહેલાંજ. **तूर्णं**—તુરત. **निःश्रेयसाय यतेत**—પોતાના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. **[सर्वस्मिन् इति सर्वतः]** વિષયઃ **खलु सर्वतः स्यात्**—વિષયોનું સુખ તો પશુઆદિ અવતારોમાં પણ મળે છે.

૫; પણ બે પુળા નાંખે; તે ખવાય; વળી પ્રજુને પામવાનાં સાધન નહીં; તેમ તેવી બુદ્ધિ હીં. આવા સુંદર મનુષ્ય દેહને પામીને, વીવામાં વરણી કરે; એવા આકળાનું કામ નહીં; **જીવ છીરઃ-ધીરજ** વાળો થઇને, [ધીરજ વાળો એટલે-સુખ દુઃખને સમાન ગણનારો,] સારથી બચે. ધંડીના બે પૈડામાં અજના દાણા ન બચે; તેમ સુખદુઃખમાં અફળાતા ગો, સંસારમાં ન બચે. સુખ દેખીને અભીમાન કરે નહીં; અને દુઃખ દેખીને ગભરાય હીં; તે પુરુષોજ-સંસાર આરે હો સખિ ! ફાવી શકે.

અનુમૃત્યુ **इति मानुष्यं**—જેમ ઘોડાને માથે સ્વાર બેઠો હોય; તેમ મનુષ્ય દેહને માથે મોત બેઠું છે. લીધા કે લેશે. તેમાં એ વળી આ દેશ કાળમાં-તો, સુડીમાં જ મોત.

ચીકાગાનો રીપોર્ટર ૩૧-૭-૩૭ ના રોજ, મુંબઇ સમાચારને લખે છે કે-(મુંબઇ માચાર તા. ૩-૮-૩૭) યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓફ અમેરિકામાં ઇ. સ. ૧૯૩૬ ની સાલમાં, ૧૧૦૦૦ માણસો અકસ્માતથીજ મરણ પામ્યા; અને અકસ્માતથી ઇજા પામેલા માણસની સંખ્યા ૧૦૭૩૦૦૦૦ હતી. નેશનલ સેફ્ટી કાઉન્સિલ આ હિસાબ જણાવે છે. દર ત્રિય મીનીટે એક માણસનું મૃત્યુ; અને દર ત્રણ સેકન્ડે એક માણસને ઇજા. ચપળતામાં હેલો નંબર-એવા દેશમાં, આટલા અકસ્માત; ત્યારે આપણે ત્યાં મોટર હાંકનારા ધમા ખીયા; અને બેસનારાં ગભર ! સુખની લાલચમાં કેટલું જોખમ !

ધણા સમય પહેલાં ગોકર્ણે, તેના પિતા આત્મદેવને કહ્યું હતું કે—

पश्यामिहं जगदिदं, क्षणभंगनिष्ठं, ।

वैराग्यरागरसिको, भव भक्तिनिष्ठः ॥

ગોકર્ણ કહે છે કે—‘હે પિતા ! આ જગતને ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામતું તમે જુઓ ! ખાજ છે; તેમાંથી કાલ ઓછા ! જે ધરમાં માતા-પિતા મહાલતા હતા; ત્યાં હાલ આપણે ! મોત જોતામાં આપણી બાજુ સંકેતારો; અને પુત્રાદિની બાજુ પથરાશે. પુત્રાદિ પણ હજી ડાહોડ કરતા હશે; ત્યાં વાળ ઘોળા અને પગ ઢીલા. ‘ઉપડો ? ઉપડો !’ નો અવાજ સાંભળી, તૈયાર થઈ જશે. વળી ત્યાં તેના દિકરા; વિગેરે વિગેરે. આમ સમજીને હે પિતા ! રાગના રાગમાં રસીક બનજો. વૈરાગ્યમાં પ્રીતિ વધારજો; અને ભક્તિમાં નિષ્ઠા રાખજો.’

કહિ તમે પૂછો કે—‘આમ તે કાંઈ ચાલતું હશે ? આતો બાવા થવાના ધંધા !’ ॥ તેના જવાબમાં નિર્વાહ માટે ધંધો કરી લેવાની ના નથી. નિર્વાહ કરતાં વધુ બેળું રવા, વલખાં મારવાં નહીં. વધુ માટે, શ્રીહરિને પડયા મેલવા નહીં. આ બાબતમાં જનરાતના ડાણા દિકરા-દલપતરામબાઈ બોલે છે કે—

પદ.

‘કહે શું થયું ? જે વાણું તું કમાયો; કહે શું થયું ? પૂર્ણ પૈસો જમાયો !

અરે અંતકાળે જવું ઉછળીને; રખે રીઝતો રિચ્છિ સિચ્છિ રળીને.

વિગેરે—વિગેરે. સમજવા જેવી વાતો !

तूर्णं यत्नेन વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—આ શરીર ન પડે, તે પહેલાં તુરંત પ્રયત્ન રવો. ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે—[વિરાગ્યશતક]

રાગ-શાર્દૂલવિં

યાવત્ સ્વસ્થમિદં શરીરમહજં, યાવત્ દૂરે જરા ।

યાવર્ષેન્દ્રિયક્ષતિરમતિહતા, યાવત્ ક્ષયો નાયુષઃ ॥

આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ ચિત્રુષા, કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન ।

પ્રોક્તેભવને નુ કૃપચ્ચનનં, પ્રત્યુષ્મઃ કીદશઃ ॥૮૬॥

અર્થ—જ્યાં સુધી આ શરીર રોગ રહિત, અને પીડા વગરનું હોય; જ્યાં સુધી ધડપણુ આબુનું ન હોય; જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઇ ન હોય; અને જ્યાં સુધી આયુષ્ય ક્ષીણ થયું ન હોય; ત્યાં સુધીમાં સમગ્ર પુરૂષ, આત્માના કલ્યાણ માટે, મહાન પ્રયત્ન કરવો. કારણકે ઘર બળતું હોય; ત્યારે કુલો ખોદવો; તે નકામું છે. [૮૬]

દર્શાત—રૂપચંદ્ર મોદીનો વેપાર, જોત જોતામાં વધી પડ્યો. ગલ્લાં પૈસે ફાટયાં જાય; અને રૂપચંદ્રનાં હેમાં, હરખે ફાટયાં જાય. રૂપચંદ્ર જમવા નવરો નહીં. તેમનાં પત્ની સુંદર વહુ-ભગવતી હતાં. તે તેમને ફોસલાવીને, દુકાનેથી જમવા તેડી લાવતાં. રાત્રે શેઠ મોડા મોડા જમવા આવે; અને જમીને પણ પાછા, દુકાનમાં માથું મારે. સુંદર વહુને તેમની દયા બહુ આવે. જ્યારે જ્યારે તે શેઠને બેટે; ત્યારે કહે કે—‘ઘડી તો બેસો ! આમ શું કરતા હશો ! !’

રૂપચંદ્ર—તું એમાં શું જાણે ! પુરૂષને જ્ઞાસો ધંધો !

સુંદર—પણ આવો ધંધો ! કે ઘડીએ જમીને બેસવું જ નહીં. કાલે તમારા બાપનું શ્રાદ્ધ છે.

રૂપચંદ્ર—હા ! તે તું કરી લેજે.

સુંદર—જેણે જન્મ આપ્યો; તેને માટે નવરા થતા નથી; તો મારે માટે શું નવરા થાઓ ?

રૂપચંદ્ર—નવરા થઈ ને કરવું છે-શું ?

સુંદર—અરે ! ધડીક બેસો ! વાતચીત કરો ! દર્શને જાઓ ! માળા ફરવો !

રૂપચંદ્ર—ઈ બધું આત્યારે નહીં-પછી.

સુંદર—પછી ક્યારે ? કોને ખબર છે કાલની ?

રૂપચંદ્ર—મને ખબર છેને ! તું અને હું, સદા જીવવાનાં જ છઈએ !

સુંદર—અરે ! ડહાપણ રહેવા દોને ! આપણી પાસે કાંઈ નહોતું. પ્રભુ કૃપા થઇ છે. લક્ષ્મી મળી છે; તો ભોગવોને ! વાપરોને ! આ બધું પડ્યું રહેશે !

રૂપચંદ્ર—ભોગવશું ! ભોગવશું ! એમ કાંઈ મરી જશું ! ભોગવીને મરશું !

સુંદર—ગીતા કહે છે કે—અજ્ઞાનેનાચૂત જ્ઞાનં, તેન મુદ્ધતિ જંતવઃ ॥

રૂપચંદ્ર—હવે રહેવા દે ! મને આપ્પી ગીતા મોઢે છે.

સુંદર—પણ એમાં વળ્યું શું ? શાંતિથી બેઠા નહીં; વાંચ્યું તે વિચાર્યું નહીં. વિચાર્યું—તે પાળ્યું નહીં. લાડૂની વાતો કરીએ; અગર વાતો સાંભળીએ; તેથી કાંઈ બૂખ ભાંગે નહીં. લાડૂ જમીએ, ત્યારે જ બૂખ ભાંગે ! જ્ઞાન એટલે શાંતિ લે; અને શાંતિ આપે.

રૂપચંદ્ર—સુંદર ! સુંદર ! તું તો જોતજોતામાં, દાહુનો શિષ્ય સુંદરદાસ—બની જા-હો !

સુંદર—જુઓ ! પાછા વાતને હસી કાઢવા મંડયા ! બલે ત્યારે ! અમે તો ઘેલાં !

એમ વાતો કરતા કરતા, શેઠ દુકાને પહોંચ્યા. મેળવેલી લક્ષ્મીને ભોગવવાનું મન, શેઠને પશ્ય હતું. પશ્ય રળવાની લગ્ની, એટલી બધી લાગેલી કે—‘જાણે કુનીયાને છુંડીને, ધરમાં ભરી દઉં. પછી મોઢો મોઢો ભોગવું.’

આ વાત શ્રાદ્ધમાં બની. પછી આશો ગયો. દીવાળીની ધમાલમાં, શેઠ માંદા પડ્યા. તોપશ્ય દુકાને તો ખરાજ ! કારતક શુદ્ધ ૫ આવી. શેઠ અટક્યા. શેઠ ખાટલાવશ ? ટાઇફોઇડ ફીવર, અને ડબલ નીમોનીયા ! ડોક્ટર ઉપર ડોક્ટર આવે ને જાય. પુનેથી ડૉ. સી. આર. કોસ સાહેબ આવ્યા. તેમણે દવા આપી. કાંઇક આરામ જણાતાં—

રૂપચંદ—સુંદર ! સુંદર ! હવે તારી વાત, મને કાળજે વાગી. કારતક શુદ્ધ ૧૫ મે હું મરી ગયો હોત; તો આજ દસ દિવસ થઇ ગયા હોત ! તારા એવાતણે ઝાળખાણુ રાખી. હવે તું કહે; તેમ કરે !

સુંદર—પ્રથમ આપ આપની લક્ષ્મીને પવિત્ર કરો. પૈસા કમાવવા; એટલે પાપના થર નાંખવા. મેળને ખજવાળતાં, મેળ મીઠી લાગે. પશ્ય તે ખજવાળો; ત્યાંસુધીજ મીઠી. તેમ ધન કમાતાં મીઠું લાગે; પશ્ય તે કમાઓ ત્યાંસુધીજ, મીઠું. પછી પાપના થર ઉખળે. કાંતો બાગીદારો લડે ! કાંતો પુત્રાદિ લડે ! અને કાંતો રોગ આવે !

રૂપચંદ—એટલે ?

સુંદર—એટલે લક્ષ્મી દાનથી પાવન થાય. અન્નદાન અને ગ્વાનદાન, બે મોટાં દાન છે. તો અહીં એક સદાચત ખોલો. બણેલા ગણેલા ખાદ્યપાન સાધુને કેમથી તેડાવો. તે બે દિવસ અહીં રોકાય. તેમને માટે એક સુંદર, પશ્ય સાદું—આશ્રમ અહીં બંધાવો ! કયા વાર્તા કરે; અને આપણે બાવથી સાંભળીએ ! પછી તેઓ કહેશે તેમ, આગળ આગળ ધનનો વ્યય કરીશું. બહાલા ! લક્ષ્મી ઉભરાઇ પડી છે.

રૂપચંદ—પશ્ય હું પુનેમે મરી ગયો હોત—તો ? સુંદર ! હું હાથ ! હાથ ! કરતો હુંડયો જાત ! તું કહેતી હતી; તે હું માનતો નહોતો. તેની શિક્ષા ભયંકર થઇ. હવે તો ખાત્રી થઇ કે—કર્મુ તેજ ખરું; અને કરવાણું તે ખોટું !

સુંદર—‘કરીશ’—તે ખોટું ?

રૂપચંદ—હા ! ‘કરીશ’ તે ખાસ ખોટું. આયુઃ કલ્પોલ્લોલં. ધોળે દહાડે તારા જોયા. પ્રિયા ! સુંદર ! હું પડ્યો છઉં; અંધારા ઉંડા કુંવામાં; પશ્ય તું રૂપી સાંકળ, મારા હાથમાં આવી ગઈ. પ્રિયા હું અભણ નથી, પશ્ય અટવાઇ ગયો ! બણેલો બૂલ્યો.

સુંદર—એમ ? વાહ ! એમ હોય; તો હવે લગીર પશ્ય, પ્રમાદ કરશે નહીં; ખોટામાં જીવન ધણું ખરચી નાંખ્યું છે. હવે તો એક ધડી, તે લાખેણી વહી જાય.

રૂપચંદ—હવે તે પ્રમાદ હોય ! મારે તો ઝોરડે યુર. યુર ! જેમ કહેા; તેમ કરવા હું તૈયાર છઉં, (આ સાંભળી સુંદર હસે છે; અને રૂપચંદ આગળ બોલે છે.) દતાત્રાયને ૨૪ યુર હતા. સંસારનો સાર આપે; તે યુર; પછી તે સ્ત્રી હોય કે—પુત્ર હોય !

આમ વાતો કરતાં, તેમણે કાંઇક કરી લીધું. સાધી લીધું.

વિષયઃ કલ્પ સર્વતઃ સ્વાત્—આ શ્લોકમાં કેવા સુંદર શબ્દો ગોઠવી દીધા છે;

[શેઠું સરખું સંસ્કૃત આવડતું હોય; તો શ્લોકો જરૂર વાંચવા. વાંચતાં અડચણ પડે; તો પદચ્છેદ તથા ચાર વખત વાંચી જવું. તેથી શ્લોકો સહેલા થઇ પડશે. શ્લોકોમાં મોઢાશ ઝોર છે. બાપાંતર તે સેપેરેટ-મરકા બિનાનું કૃષ્ણ.]

ઉપલા શબ્દોનો એવો અર્થ છે કે—વિષયનું સુખ પ્રાણી માત્રમાં છે. એટલે અહીં ભોગવી ન શકો; તો બીજો અવતારે પણ મળશે. વળી તે ભોગવતાં, ઇંદ્રને ઇન્દ્રાણીમાં જોડેલો આનંદ; તેટલો કુતરોને કુતરીમાં આનંદ છે. તુલસી છાતી ઠોકાને બોલ્યા છે કે—

[ભોક્ષવાણી પાતુ ૬૮ A]

ચોપાધ—છેલ તનુ કર ફળ વિષય ન ભાધ, સ્વર્ગહું સ્વરૂપ અંત દુઃખદાઇ.

નર તનુ પાધ વિષય મન દેહી, પલટી સુધા તે શક વિષ લેહી.

શાંતિથી વાંચો; અને વિચારો; તો અંતરે અજવાળાં થાય; એવી આ વાત છે.

ગુરુ દત્તાત્રેય પોતાના કથનનો ઉપસંહાર કરે છે—

एवं संजातवैराग्यो, विज्ञानालोक आत्मनि ॥

विचरामि महीमेतां, मुक्तसङ्गोऽनहङ्कतिः ॥૩૦॥

नलोकस्माद्गुरोर्ज्ञानं, सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम् ॥

ब्रह्मतदद्वितीयं वै, गीयते बहुधर्षिभिः ॥૩૧॥

અર્થ—આ પ્રમાણે ઘણા ગુરુઓ પાસેથી લીધેલી શીખામણો ઉપરથી, મનમાં વૈરાગ્ય અને અનુભવજ્ઞાનસ્વરૂપી દીવો પ્રગટ થતાં, હું સ્રધાળી રીતે કામ કરવા સશક્ત છઉં; તોપણ, સર્વ સંગને છોડી દઈ ને, અને અહંકાર રહિત થઈને, આ પૃથ્વીમાં ફરું છઉં. (૩૦) જો કે જ્ઞાન આપનાર ગુરુ એકજ હોવો જોઈએ; તોપણ તે ગુરુ પાસેથી લીધેલા જ્ઞાનને, બીજાં દષ્ટાંત સ્વરૂપ ગુરુઓ પાસેથી ઉપદેશ લઈને, દબ કરવું જોઈએ; અને વધારવું જોઈએ. કારણકે આ આ બ્રહ્મ અદ્વૈત છે; તોપણ ઋષિઓ તેને અનેક પ્રકારે ગાય છે. તે તમામ-માંથી સાર કાઢવો જોઈએ.” (૩૧)

૩૦ થી ૩૧ વિવેચન—

અગાશીમાં ધાણું કરવું હોય; તેણે ચુનો સીમેટ પાથરીને, ખાંડવું પડે; ખાંડતાં ચુનો સીમેટ દબ થાય. બળરેથી લાવેલા અનાજને જાટકી નાંખવું પડે; અને ચાળી નાંખવું પણ પડે. તેમ સાંભળ્યું ધણું; પણ મનન દ્વારા તેને સાફ કરવું જોઈએ.

૩૦ પદ્યછંદ—**एवं—આ પ્રમાણે. આત્મનિ—મનમાં. સંજાતૈ વૈરાગ્યં यस્ય સઃ** સં-જને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોતો તે હું પોતે. **આત્મનિ—મનમાં. વિજ્ઞાને આલોકઃ** **યસ્ય સઃ—અનુભવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું એવો હું પોતે. મુક્તસંગઃ—અનાસક્ત. નિર્ગતા અહંકૃતિઃ** **યસ્ય સઃ—અહંકાર રહિત થઈને. પતાં મહીં વિચરમિ—આ પૃથ્વી ઉપર ફરું છઉં.**

૩૧ પદ્યછંદ—**एकस्मात् गुरोः ज्ञानं—એકજ ગુરુ પાસેથી મેળવેલું જ્ઞાન. ન સુસ્થિરં ન સુપુષ્કલં સ્યાત—દબ થતું નથી; અને વધતું નથી. એટલે—જ્ઞાન એકજ ગુરુ પાસેથી મેળવવું જોઈએ; તોપણ પછી અનેક દષ્ટાંતરૂપે બીજા ગુરુ કરીને, મેળવેલા જ્ઞાનને દબ કરવું જોઈએ; તથા વધારવું જોઈએ. કારણ કે** **एतद् ब्रह्म अद्वितीयं वै—આ બ્રહ્મ અદ્વૈત છે તોપણ. ઋષિભિઃ बहुधा गीयते—ઋષિઓથી તે અનેક પ્રકારે ગવાય છે.**

પણા મતથી ફાયદો શું?—પણા યુરથી જે ફાયદો, તેજ પણા મતથી ફાયદો. જે વસ્તુ પણા વિચારે કરીને, દહ કરી હોય; તેમાં બૂલ થવા સંભવ ન રહે; તે અંધ શ્રદ્ધા કહેવાય નહીં. ધંશ્વર એક છે; મનુષ્યોની પ્રકૃતિ બિન્ન બિન્ન છે. તેથી તેઓ ધંશ્વરને બિન્ન બિન્ન રૂપે જુએ છે. જ્ઞાનસમાં દીવો એક હોય. તેના કાચ જુદા જુદા રંગના હોય; તો તે દીવો, કોઇને લાલ દેખાય; અને કોઈને પીળો દેખાય, જેવો કાચ. શિવ મહિમ્નમાં ત્રયો સ્વિકૃત્ય યોગઃ વિગેરે શબ્દોથી, વસ્તુ સિદ્ધ કરી આપી છે.

ગીતા અ. ૧૩ કહે છે—

ઋષિર્ભિર્બહુધા ગીતં, છંદોર્ભિર્વિવિધૈઃ પ્રચક્ ॥

બ્રહ્મસૂત્રપદૈર્વૈષ્વ, હેતુમદ્ભિર્વિવિનિશ્ચિતૈઃ ॥૫॥

અર્થ—આ જ્ઞાનને ઋષિઓએ વિવિધ છંદથી બહુ પ્રકારે ગાયું છે; અને પૂર્ણ નિશ્ચત અર્થને દર્શાવનારાં, બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોમાં પણ, આ જ્ઞાન, હેતુ તથા યુક્તિ સહિત કહેલું છે. (૫)

સ્વેદ કહે છે કે—‘एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति. જે એક છે; તેને બ્રાહ્મણો અનેક રીતે વર્ણવી રહ્યા છે.’ સર્વ ધર્મ પરિપદો, આજકાલ ન્યાં ત્યાં ભરાય છે; ત્યાં દુનિયાના ડાહ્યા ડાહ્યા પંડિતો એકઠા થાય છે. તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે—‘ધંશ્વર એકજ છે; દેશકાળ અને કર્મોનુસાર, જુદા જુદા લોકો, ધંશ્વરને જુદી જુદી રીતે બજે છે.’ એક શ્લોકના ઉપર પારાવાર ટિકા થાય; તે વિદ્વાનોને મન ગમ્મત; પણ સામાન્ય વર્ગને બુલવણી સમજવી. તેમ એક ધંશ્વર, અને અનેક માર્ગો; તે શાંત, દાંત, બહુ શ્રુત માણસ ને મન, ગમ્મત—સાધારણ; પણ સામાન્ય યુદ્ધિવાળાને મન, બુલવણી સમજવી; અને તામસી યુદ્ધિવાળાને મન, કળ્યાણો વિષય સમજવો. પોતાના સિદ્ધાંતોથી જરા, કોઈ આશો પાછો દેખાય; કે તુરત તે તામસી પુરૂષ તપી જાય. માઈ તાઈ કરવું; એ જીવનો અનાદિનો સ્વભાવ છે. તેમાં રજેતમોયુક્ષો અનાયાસે મળી જાય છે, એટલે કદ્યાણ માટે કરેલા સંપ્રદાયો, હપ ટકા, કળ્યાણના રૂપમાં તણાવ જાય છે. જે પાલવમાં કસબ વધારે હોય; તે કસબી પાલવ કહેવાય; તેમ જે સંપ્રદાયમાં કળ્યા વધારે હોય; તે સંપ્રદાય કળ્યાળો કહેવાય છે. જેમ આંખને કણું પોસાય નહીં; તેમ સંપ્રદાયમાં—અશાંતિ પોસાય નહીં. ઉદાર દિલના આચાર્યોએ, તથા સાધુ સંતોએ, પોતાના સંપ્રદાયમાં, માઈતાઈ કરનારા જીવોની, બહુજ સંભાળ રાખવી જોઈએ. મોટી મોટી સુરંગો ફાડનાર ગનપાઉડર છે. સંપ્રદાયમાં માઈતાઈ કરનારા જીવો, ગનપાઉડર જેવા છે. તેઓ સળગે—કાપે, ત્યારે મોટા મોટા ધડાકા થાય.

અદૈત શું ?

શ્રીમદ્ભાગવતમાં અદૈત ક્યાંથી આવ્યું ? ‘શ્રીમદ્ ભાગવત ભક્તિમાર્ગનો ગ્રન્થ છે. શ્રીમદ્ભાગવતગ્રન્થાર્થ આદિ ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ, વિશિષ્ટાદૈત, દૈતાદૈત, શુદ્ધાદૈત વિગેરે દૈતદષ્ટિથી, શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર ટિકા કરી છે. છતાં તેમાં અદૈત ક્યાંથી ?’ એમ શંકા થાય; તો; ભાગવતનું મહાત્મ્ય વાંચવું. ભાગવતમાં દૈત, અદૈત એક સ્વિકાર્ય છે. શીથંકરાચાર્ય અદૈતવાદી છે; તોપણ સ્તોત્રોમાં—તું અને હું—એમ દૈત, ભાવ તરી આવે છે. મનસુર અનલહદ—અહં બ્રહ્માસ્મિ—કહેતો હતો. પણ ન્યારે તેની જીભ કાપવાની

તેમારી યથા; ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે—‘મને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા હો.’ તે પોતે ઈશ્વર છે; ત્યારે વળી બીજો ઈશ્વર કાણુ ? અને તેની પ્રાર્થના શી ? [મનસરેનું દૃષ્ટાંત નીચે છે.] એટલે અદૈતમાં દૈત, અને દૈતમાં અદૈત, અતીત અવસ્થા પહેલાં, ઉત્પન્ન રહે છે. અદૈત એટલે વાણીની જરૂર નથી. તદ્દન મોન; પણ અદૈતને સિદ્ધ કરવા, વાણી વાપરવી જ પડે. અદૈતને સિદ્ધ કરવા, પ્રાર્થનાઓ પણ કરવીજ પડે છે. નિર્ગુણ એટલે કાંઈ નહીં; પણ નિર્ગુણને સિદ્ધ કરવા. સચુણ ઉપાસના કરવીજ પડે. નિશાળમાં સૌ પોતપોતાની કલાસમાંજ બેસે. વેદાંતશાસ્ત્રનું અતીત પદ, અદૈત છે. અદૈતના અભ્યાસીઓ બોલે છે કે—

શ્લોકાર્ષેન પ્રવક્ષ્યામિ, યતુક્તં મંથકોટિભિઃ ।

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા, જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ ॥

અર્થ—હજારો ગ્રન્થોનો સાર અરધા શ્લોકમાં આવી જાય છે કે—‘બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે; જીવ બ્રહ્મજ છે. જીવ બ્રહ્મથી જુદું તત્ત્વ નથી.

બ્રહ્મ, જીવ અને જગત્—આ ત્રણ તત્ત્વોનો નિર્ગુણ—આ ત્રણ તત્ત્વનું વારતવરવરુપ, વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે.

જગત્ને મિથ્યા કેમ કહેવાય ?—જગત્માં રહીએ છપ્પએ; ખાઈએ પીધએ છપ્પએ; વેપાર રોજગાર કરીએ છપ્પએ; વિગેરે તમામ વહીવટ, જગત્થીજ યર્થ રહ્યો છે; છતાં તેને ખોટું કેમ કહેવાય ?—તો આ ખોટું, એવા પ્રકારનું છે કે—

સ્વકાલે સત્યવદ્ભાતિ, પ્રબોધે સત્યસદ્ભવેત ॥ ૬ ॥ (આત્મબોધ.)

જગત્ એટલે—આસક્તિ અથવા મોહ. મહાવીર અને એવા અનેક, મોહ છોડીને નાહા; આસક્તિ તોડીને નાહા. જેમ સર્પ કાંચળી કાઢી નાંખે; તેમ જગત્નાં સુખને ફગાવીને, ઉભા થયા. તેમને જગત્ મિથ્યા છે. પિંગળામાં પ્રતિષ્ઠા હતી; ત્યાં સુધી ભર્તૃહરિને જગત્ સત્ય હતું; પતિષ્ઠા ઉઠતાં, તેને જગત્ મિથ્યા લાગ્યું.

જગત્માં હમેશાં રહેવાની, કોઇને રજા નથી. જગત્ના અનેક વૈભવો તજીને, અહીંથી ચાલવુંજ પડે. અહીંથી ચાલતી વખતે—મરતી વખતે; દેહ મરે; પણ મન ન મરે. મન ગભરાઈ જાય. મન આ સર્વને મિથ્યા સમજીને મરે; તેજ સાચું મરણ છે. જીંદગી ભર ડુંગળી ખાધી હોય; તેને કરતુરીના ધચરકા આવે નહીં; તેમ જીંદગી ભર જગત્માં, જગત્ને સાચું સમજીને રાખ્યા હોય; તેઓ મરવા વખતે, જગત્ને મિથ્યા માને કેમ ? ‘હાય ! હાય ! આ બધું મુઝીને મરાય કેમ ?’ ‘હાય ! હાય ! મારે એકલાનેજ મરવાનું છે ?’ ‘હાય ! હાય ! ત્યાં મારું શું થશે ?’ આવી અનેક અકળામણો, મરવા વખતે આવીને ઉભી રહે. પશુપક્ષી વલખાં મારતાં મરી જાય; તે ઠીક ! પણ એમ મનુષ્યને મરવું, ન ધટે. મનુષ્ય કાંઈક સમજીને મરે. જે સમજીને સંસારને સંકેલવા માંડે; તે મનુષ્ય સમજીને મરે. સંસારને સંકેલવાનું શીખવે; તે વેદાંત શાસ્ત્ર કહેવાય છે. જ્ઞાનના બળથી સંસારને સંકેલવાનું શીખવે; તે સદૃશ્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જગત્ મિથ્યા ઠરે છે.

જ્ઞાને કરીને મિથ્યા ઠરેલા જગત્ને, ત્રણમાંથી બાદ કરતાં, જીવ અને પરમાત્મા એજ રહ્યા—તે બે સંબંધી હવે સાંભળો—

ચોપાધ—જૂમિપરત ભાદાબર પાની, જમિ જવહી માયા લપટાની. [મોક્ષવાણી પાતુ]

આકાશમાંથી, વરસાદ દ્વારા પડેલું પાણી, પૃથ્વીને અડકે નહીં; ત્યાં સુધી તે નિર્મળ હોય. આ નિર્મળ પાણી, પૃથ્વીને અડકે; કે તુરત, મેલું થાય. બાળક માતાના જોળામાં રહેતો હતો; ત્યાં સુધી નિર્મળ હતો; જોળામાંથી નીચે ઉતરીને દૂર દૂર રમવા લાગ્યો; એટલે માયાનો સંબંધ થયો. જળ, કપટ, જીલ્ડું બોલવું, માંડે તાઈ કરવું; વિગેરે જે-મનમાં નહોતાં; તે મનમાં આવીને ઉભાં રહ્યાં. આ પ્રમાણે સંસારમાં લપસતો હોય; ત્યાં સામેથી કોઈ જૂમ મારે—‘ઉભા રહો ! હું આવી છઉં.’ તેને જોઇને, જીવ રાજ થાય કે—‘અસ ! હવે મારો સંસાર નામ્યો.’

હજી પણુ બચવાની બારી ઉઘાડી છે. તે એ કે-સ્વધર્મમાં પ્રીતિ, માતાપિતાની તથા તથા ભાઈભાણું વિગેરે કુટુંબની સેવા, તથા સંત, શાસ્ત્ર અને દેવમાં પ્રીતિ, આ ન બને; તો તે પાકો સંસારી. સંસાર સાગરનાં જળ, તેને માથે ચડીને, તેને યુગાડી દે. તે દયાને પાત્ર બની જાય.

ચોપાધ—ધ્મિર અંશ જીવ અવિનાશી, ચેતન અમલ સહજ સુખરાશી;

સો માયાવશ બયેઉ ગુંસાધ, અંબ્યો કાર^૧ મરકટકી^૨ નાંધ. [મોક્ષવાણી પાતુ ૮૮]

મૂર્ખ—ભોળો—મુસાફર, ધુતારા પાટણમાં ફસાઈ જાય; તેમ મૂર્ખ ભોળો જીવ, સંસારમાં ફસાઈ જાય.

તોપણુ તેને બચાવવા અનેક સગવડ—અનેક મંદિરો—અનેક સંતો—અનેક શાસ્ત્રો હાજર હાજર રહે છે. કેટલાએક સંતોતો, તેનેજ ઉદ્દેશીને કહે છે કે—

૫૬.

રાગ—પહાડી તાલ કેરવા.

મતિ સોનો મુસાફર ! નિંદ બરી. (૨)

અરે હાં—તુમ પરદેશી ચાર ! જૂલે પડે હો ! (૨)

યહ સખ ચોરનકી નગરી—મતિ૦

[કેમ ધીમા બોલો છો ? બરાબર સિધા બેસી જાઓ ! તો અવાજ બરાબર નીકળે. સાંબળો—ફરી—]

તુમ પરદેશી ચાર ! જૂલે પડે હો ! (૨)

યહ સખ ચોરનકી નગરી—મતિ૦

પલ પલ છીન છીન તાક લગાવે, (૨) જોવત માલ ચૂકા નજરી—મતિ૦

લોકાં કુંટાઈ ગયે બહુ તેરે, (૨) વિરલા જાય બચા ગઈ—મતિ૦

અહાનંદ કરો અખ ત્યારી, (૨) રૈન બિતાય ભમ સગરી—મતિ૦

૧ નંદન વનમાં આંખાના વૃક્ષ ઉપર સુખરૂપ ઉડનારો, પણુ પાંજરામાં પુરાએલો ડાહ્યો પોપટ. ૨ એક વૃક્ષ ઉપરથી બીજા વૃક્ષ ઉપર, સ્વતંત્રપણે કૂંદ્યા મારનારો વાંદર, મહારીને દોરડે બંધાયો. તે મહારીનો નચાવ્યો નાચવા લાગ્યો.

આવી અનેક યુગો પડી. તે સાંભળીને જે મુસાફરો સાવધાન ન થયાં. ઉલટાં હસ્યાં-કેટલાંએક તો એવાં નહેાર-કે આલું-કાંઈ સાંભળીને, જરા પણ વિચાર ન કરે-એવાં !

ગાંડાની હોસ્પીટલમાં લાય લાગે; ત્યારે ગાંડા બહુ ખુશી થાય; કુદકા મારે. ગાંડાની હોસ્પીટલમાં દીવો કેઈ દિવસ કરાયજ નહીં. કારણકે દીવો દેખે; ને ગાંડા નાચે. તેને બચાવવા, મુનીસીપાલીટીના માણસો, ઘણી યૂઝ મારે; પણ ગાંડા તેની યૂઝોને હસી કાઢે. જોત જોતામાં અગ્નિ, ગાંડાને પકડી લે-ગાંડા અગ્નિમાં ખાખ થઈ જાય.

જીવને અનેક અવતારોમાં મુખે તાળું હતું. ખાવાનું ખડ, કુચ્ચા, એકું-બુકું, અથવા ફળપ્રલ હતાં. ઘર માટે ખોડ-બખોલ અથવા દર હતાં. તે જીવને અહીં, વાણી ઉધડી; ખાવાના છપન ભોગ મળ્યા; રહેવાના મહેલ મળ્યા; ઓ પુત્રાદિ વળી, સાથે ને સાથે રહે. આવાં અનેક સુખ રૂપી દીવા, માયા મદિરાના કેફથી ગાંડા થએલા જીવને મળ્યા. દીવા દેખીને, ગાંડા કુદે; તેમ સંસારનાં (ક્ષણિક) સુખ જોઇને, માયાવી જીવ કૂદે. તેને બચાવવા સતો પોકાર કરે; પણ તેને ગાંઠે નહી-હસી કાઢે. પરિણામે રોતો રોતો સંસારમાંથી ચાલ્યો જાય. સંતોની વાણી સાંભળીને, કદિ ચેતી જાય; તો સંસારમાંથી બચવાનાં સાધન પૂછવા, સંતને સેવે.

મુમુક્ષુ—સંતને-માફે કદયાણુ થાય એમ કરો !

સંત—ઐ, પુત્ર, ધન, તારા મગજમાં એમાં છે; ત્યાં સુધી તાર્ફ કલ્યાણુ કેમ થાય ?

મુમુક્ષુ—બાપજી ! એમ કાંઈ એકદમ બાવો થવાય ?

સંત—એકદમ ન થવાય; તો ધીમે ધીમે બાવો થા. બાવો એટલે ત્યાગી. એકદમ ત્યાગી ન થવાય; તો ધીમે ધીમે ત્યાગી થા ! ઐ, પુત્ર અને ધનને, સતકર્મમાં વાપરતાં શીખ. કુતરાં, બીખારી, અને કંગાલોને, તારે એટલે બેસાડીને જમાડ. એટલા પાવન થાય. સન્યાસી-બ્રાહ્મણને ઓરડે પધરાવીને, જમાડ. ઓરડા પાવન કર. બૂખ્યાંને અન્ન વસ્ત્ર આપ. દુઃખીને દેખીને તેને મદદ કર. યજ્ઞ યાગાદિ કર. બળ કરીને આ બધું તજ; અને દીન થઇને આ બધું વાપર ! સમજ્યો ? ત્યાગ એટલે ભગવાં નહીં.

મુમુક્ષુ—હા ! એ વાત મને ગમી.

સંત—પણ સાંભળ ! ત્યાં પ્રતિષ્ઠા અને વખાણુ, તને હુંટવા ઉભાં રહેશે. મોટા નહેા લેવો હોય; તેણે નાના નક્ષામાં નજર રખાય નહીં. ‘પ્રભુનું છે, અને પ્રભુ માટે વાપરું હઉં;’ એ મહામંત્રનો પાઠ કરતા રહેવું. ધનવાનના ઉપર, પ્રભુની કૃપા થઇ હોય; તોજ તેનું ધન, ધર્મમાં જાય. નહીં તો રંડીઆજીમાં, સદામાં, મોજશોખમાં; અથવા નવી નવી દુકાનો ખોલવામાં, તે ઉચ્ચો નીચો થાય.

મુમુક્ષુ—આ વાત પણ ખરી ! આ ઠોકર પણ સાચી !

આ પ્રમાણે સંતનો સંગ થાય; તો અહં મનની ગાંઠો ઢીલી પડે; માયાનું પૂર હૃદયમાં આવતું અટકે. સાચું શું છે ? તે સમજાય; તો હૃદયમાં પ્રભુનો પ્રકાશ આવવાનાં દ્વાર ખોલે. પ્રકાશ આવતાં હું શું હઉં; તેનું જ્ઞાન થાય. ધીમે ધીમે પ્રકાશ વધે; તો

વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાય. રાજાનો કુંવર બીલોની વચ્ચે મોટા થયો. તેથી તે પોતાને એક બીલ માનતો હતો. રાજપુત્રોએ જ્યારે તેને સમજાવ્યો કે-‘તું રાજપુત્ર છો.’ ત્યારે તેને ખાત્રી થઇ કે-‘હું બીલ નથી.’

સિંહનું બચ્ચું, બકરાં વચ્ચે રમતું હતું. તેથી તે પોતાને બકડું સમજતું હતું. બીજા સિંહે તેને પકડીને કહ્યું કે ‘તું બકડું નથી; પણ સિંહ છો.’ ત્યારે તે બચ્ચું બોલ્યું કે- ‘ના! તે હું ન માનું! એમ બનેજ કેમ ?

મોટા સિંહ—જે આ કુવામાં! જળમાં તારો પડછાયો દેખાય છે ?

સિંહનું બચ્ચું—હા-દેખાય છે ખરો !

મોટા સિંહ—ત્યાં (જળમાં) તું બકરા જેવો દેખાય છે ? કે મારા જેવો ?

સિંહનું બચ્ચું—તમારા જેવું દેખાઉં છઉં.

મોટા સિંહ—મોઢે દાઢી દેખાય છે ? કે માથે કેશવાળી દેખાય છે ?

સિંહનું બચ્ચું—અરે ! દાઢી તો બકરાને હોય ! મારે તો કેશવાળી છે.

મોટા સિંહ—ત્યારે તું કાણ છો ?

સિંહનું બચ્ચું—હું સિંહ છઉં.

મોટા સિંહ—મારામાં અને તારામાં કાંઇ ભેદ છે.

સિંહનું બચ્ચું—શરીરે કરીને હું નાનો, અને શરીરે કરીને તમે મોટા !

મોટા સિંહ—તાં શરીર મોટું થાય જો ?

સિંહનું બચ્ચું—તો પછી ભેદ જરાએ નહી ! તદ્દપ.

ઢેલવાડે અવતર્યા હતા; પણ જે સંત હતા; તે સંતજ કહેવાયા. આ પ્રમાણે જીવ અધિકારે કરીને તત્ત્વં અસ્તિ, અયં આત્મા જ્ઞાન, પરમાત્મારૂપ છે. જન્મતને તથા જીવને, ડામાંથી બાદ કરતાં, અથવા ત્રણેને એક કરતાં, એક પરમાત્મા વસ્તુ રહી. તે અદૈત.

આ તો એવી વાત છે કે—નિર્મળ યુદ્ધિવાળો અભણ, તરી જાય; અને મલીન યુદ્ધિવાળો ધણું ભણેલો ગાથાં ખાય-ગુચવાઇ જાય. જે વાત જસમા ઓડણ સમજ; તે વાત, ડાહ્યો-શપાળો-સિદ્ધરાજ ન સમજ્યો. સંસાર સોજડાખાજ છે. રમતાં આવડે; તે જીતે.

ભગવાનની ભક્તિથી વૈકુંઠ મળે; ગોલોક મળે; અથવા અક્ષર ધામ મળે; પણ તે ક્રમભેદ છે. ત્યાં દૈત છે. દૈતમાં સંસારના ભયની નિવૃત્તિ થતી નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે—‘**દ્વિતીયાદૃષ્ટૈર્મયં મચ્ચતિ.**’ ‘બીજાથી જરૂર ભય થાય છે.’ દૃષ્ટાંતમાં—જ્યવિજ્ય વૈકુંઠના દારપાળ હતા; પણ ચૂક્યા-કે પડ્યા. શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીને, તથા શ્રુતિરશ્મિઓનો સમન્વય કરી, વ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રમાં અને ભાગવતમાં, જે બ્રહ્માત્મવાદને આજેખ્યો હતો; તેમાં રંગ પૂર્યો. ઉપનિષદોએ અને ગીતાએ, જે નિર્બંધ કહ્યો; તેને શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે નવીન રૂપમાં મૂકીને, અચરાચ્યો. ‘ધર્મના વિકાસની ઉચ્ચ ભૂમિકા, અદૈતથી વિશેષ હોઈ શકે નહીં.’ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—શ્રીશંકરે અસલ વસ્તુનેજ ઠીકઠીક કરી છે. આ અસલ રંગના છાંટા, ઓસમાં સોફેટીસને ઉડ્યા હતા. જેમાંથી પહેલો વિગેરે કમાઇ ગયા. શ્રીશંકરની પદ્ધતિ, શોપનહોર, મેકસચલર, ડુસેન, ફેડરીક શ્વેગલ, રકોટ વિગેરે નવીન તત્ત્વચિંતકોને પણ ગમી. દારાશોક જેવા ઇસ્લામ ધર્મને

માનનારાએ પણ, ઉપનિષદોના કારસી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં, અદૈત ભાવનાનું સર્વોત્કૃષ્ટપણું સ્વિકાર્યું છે. સુદી ધર્મમાં અનલહૃદ્-અહા હું હઉં-અહં બ્રહ્માસ્મિ-કહેનારો મનસુર ! તેને ગાંડો બનાવનાર અદૈતવાદ છે.

‘ભગવાન છે’ એમ કહેવું; તે ઠીક વાત છે-સહન થાય; એવી વાત છે. ‘હું ભગવાનનો ભક્ત છઉં; અથવા હું ભગવાનને ભળું છઉં;’ એમ કહેવું; તે પણ સહન થાય; એવી વાત છે; પણ-‘હું ભગવાન છઉં’ એમ કહેવું, તે અધર્મ કામ છે. જે ગુમાસ્તો શેઠને ધણેજ અનુકુળ રહે; અને જેના ઉપર શેઠની પૂર્ણ કૃપા હોય; તે એમ કહી શકે; કે ‘હું કહું છઉં; તે શેઠજ ખેલે છે.’ અને શેઠ પણ એમજ કહે; કે-‘તે ખોલ્યો; તે હુંજ ખોલ્યો; એમ સમજવું.’ આ અદૈતવાદ છે. ધરમાં આવો ! જે સ્ત્રી પતિને ધણી ધણી અનુકુળ રહે; તે પતિને વશ કરી લે. પછી તે તેણીના ભગોળને એમ કહી શકે કે-‘હું ખોલું; તે તમારા કાકાજ ખેલે છે; એમ સમજવું.’ વળી કાકાને પૂછે; તો કાકા પણ એમજ કહે છે કે-‘તારી કાકાએ કહ્યું; એ મેંજ કહ્યું છે.’ આ પણ અદૈતવાત. એકમાં એક નાંખો; તો એ થાય; એ ગણિતવાદ; પણ એકમાં એક નાંખો તો એકજ થાય; તે અદૈતવાદ-તે દ’પતિવાદ-તે રાધાકૃષ્ણવાદ. યસ ! થનગન-થનગન-થનગન !

આ પ્રમાણે જે ભક્ત ભગવાનને ધણો-અનુકુળ થઈને રહે. ક્ષમા, દયા, અદ્રેષ, અરાગ વિગેરે, જે પ્રભુના ધર્મો છે; તે પ્રમાણે પોતે વર્તે; ત્યારે તેનામાં દિવ્યતા વધતી જાય. દિવ્યતા વધતાં વધતાં, જીવ પ્રભુ સાથે એકતા પામે. ગુમાસ્તાએ પોતાનું હઠાપણ અથવા પોતાના ધર્મો પડ્યા મેલ્યા; અને શેઠને ગમ્યું તેમ કર્યું; ત્યારે તે શેઠની સાથે એકતા પામ્યો. સ્ત્રીએ પોતાનું હઠાપણ પડ્યું મેલ્યું; અને પતિ રાજી રહે; એમ કર્યું; ત્યારે તે પતિ સાથે એકતા પામી. તેમ ભક્ત પોતાનું હઠાપણ પડ્યું મેલે; અને ઇશ્વરી ગુણો ધારણ કરે. ત્યારે ઇશ્વરની સાથે એકતા પામે. [ન સમજાય; તો શાંતિથી બે વાર વિચારો.]

મનસુર-ઉપર જણાવેલા અનલહૃદ્વાળા મનસુરની દિવ્યતા સાંભળો. ‘જીવ ભગવાનને ભજી શકે; પણ ભગવાનની સાથે એકતા ન પામી શકે. ભગવાનજેવો ન બની શકે; એવું-એટલુંજ-માન, જેણે દૃઢ કરેલું હોય છે; તેને ‘હું ભગવાન છઉં,’ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ, અયં આત્મા બ્રહ્મ’, અનલહૃદ્-વિગેરે શબ્દો’ ધર્મ વિરૂદ્ધ જણાય. વિગેરે શબ્દો યકવાદ જેવા જણાય. મનસુર ભગવાનની સાથે એકતા પામ્યો-ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકાએ પહોંચ્યો; ત્યારે-‘અનલહૃદ્-હું પરબ્રહ્મ છઉં’-એમ તેણે ખોલવા માંડ્યું. તે બગદાદ, યસરા, મક્કામાં ફરતો હતો; અને ‘અનલહૃદ્’ની જૂમ પાડતો હતો. લોકો તેને ગાંડો સમજીને, શીખવતા હતા કે-‘હું ભગવાનનો દાસ છઉં;’ એમ ખેલ;’ પણ મનસુરને તે શિખામણ ગમી નહીં. તે રાજ્યના રાજા ખલિકા હતા. તેમને ફર્યોદ થઇ. ખલિકાએ મનસુરને ઠેકાણે લાવવા, કેટલીએક શિક્ષાઓ કરી. છેવટે ફ્રંસીની શિક્ષા કરી. ફ્રંસીને લાકડે લટકવા મનસુર આવ્યો; ત્યારે તે પ્રસન્ન પ્રસન્ન હતો. મુખથી અનલહૃદ્નો પોકાર થઇ રહ્યો હતો. મનસુરને એકદમ નહીં મારી નાંખતાં, ધીમેધીમે-રીખી રીખીને-મારવાનો હુકમ હોવાથી, પ્રથમ તેના હાથ કાપી નાંખ્યા. પછી તેના પગ કાપી નાંખવામાં આવ્યા. છતાં ‘અનલહૃદ્’ થઇ રહ્યું હતું. પછી તેની જીભ કાપી નાંખવાની તૈયારી થઇ; ત્યારે મનસુર ખોલ્યો કે-‘હિભા રહો ! જરા પ્રાર્થના કરી લઉં.’ તેણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે-‘ હે પ્રભુ ! જેઓ મને આટલું દુઃખ આપી રહ્યા છે; તેમને હું

સુખ આપજે. તેમના ઉપર તું નારાજ થઇશ નહીં. તેમણે કૃપા કરીને મારી મુસાફરી (આયુષ્ય) ઝોછી કરી નાંખી છે. હમણાં મારું માથું કાપી નાંખશે; કે તુરત, હું આપનાં દર્શન કરીશ.’ વિગેરે-વિગેરે.

પીતળ કહે કે ‘હું’ સોનું ‘છઉં’; પણ કસોટીએ ચડે; ત્યારે પીતળ તે પીતળ; અને સોનું તે સોનું’.

દૃષ્ટાંત—લશ્કરી સિપાઇઓની બેરેકમાં, એક ડોશી લાદ લેવા આવતી હતી. સીપાઇઓ બપોરે, નવરા નવરા ખાટલા ઉપર બેઠા બેઠા, તડાકા મારતા હોય. એક દિવસે લાદની ટોપલી ભરીને, નીકળતાં નીકળતાં, ડોશીએ પેલા સિપાઇઓને પૂછ્યું. ‘બાધ તમે આમ તડાકા માર્યા કરો છો; ત્યારે ખાઓ છો-શું? રળવા જતા નથી?’

સીપાઇઓ—અમારે સરકારમાંથી પગાર આવે છે.

ડોશી—ત્યારે કામ શું કરવાનું?

સીપાઇઓ—કોઈ દિવસ લડાઈ જાશે; ત્યારે લડવા જવું પડે; બાકી આમ બેઠાં બેઠાં પગાર મળે.

ડોશી—એમ? ત્યારે તો મારું કાંઇક કરોને! હું પણ લડવા આવીશ. મને ઘોડે બેસતાં આવડે છે. અત્યારે સમાન હક્કના જમાનામાં, સ્ત્રી પુરૂષથી કાંઇ કમ નથી.

સીપાઇઓ હસ્યા. તે જોઈને ડોશીએ કહ્યું—‘હસો છો શું? જરા જીભ ચલાવો; તો મારું કામ થઇ જાય. હું કાંઇ પુરૂષથી કમ નથી.’ આમ ઘણી વાર વાતો થતી હતી; ત્યાં એક સિપાઇ રાજીનામું આપીને ગયો. દરેકરે પેલી ડોશીને તેની જગ્યાએ ગોઠવી. ડોશી ચોરણે પહેરવા લાગી. માથે સાફ બાંધે; અને ખાટલે ચડીને હોઠો પીતી પીતી, તડાકા મારે. આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું; ત્યાં લડાઈ જાગી. સીપાઇઓ તૈયાર થયા; તેની સાથે ડોશી પણ ઘોડે ચડી-ધીંગાણું જાગ્યું. લડાઈનું મેદાન દેખીને, ડોશી પાછી નાઠી. માથેથી પાઘડું ઉડી પડ્યું. ચોટલો વીંખાઈ ગયો. ડોશી દરેકરના પગમાં પડી. ‘બાઈ મને જવા ધો! મારું આ કામ નહીં.’ વિગેરે-વિગેરે.

એમ સિપાઇ થવું સહેલું; પણ સિપાઇ થઇને, લડાઈના મેદાનમાં લડવું; તે અધર્મ કામ છે. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’, અથવા ‘અનલહક્’ કહેવું સહેલું; પણ પાળવું; કેટલું ભયંકર છે તે મનસુરે જગતને બતાવી દીધું. તાતા તેલની કડામાં, જેને પ્રભુનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો; તે સુધવવા પડે; બીજો તો તેને દેખીને ધુળે. આ વાત આટલીજ. હવે બીજી વાત કહું!

અદૈત દૈત એક બીજને અનુકુળ છે—એક બીજના વૈરી નથી. વડીલની આસામાં રહેતાં શીખવું; તે દૈત ભાવની સિદ્ધિ છે. દૈત સિદ્ધ કરી શકે; તેજ અદૈતને પગથીએ પગ મૂકી શકે. શ્રી આલ્લશંકરાચાર્ય પછી, ધર્મના ક્ષેત્રમાં, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ મધ્વાચાર્ય, શ્રીમદ્ નિંબકાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિગેરે પધાર્થો. ‘તેમણે અદૈતનો અનાદર કર્યો; અથવા તેઓ અદૈતને સમજ્યા નહીં;’ એમ કહેવું; તે બૂલા પડવા જેવું છે. ‘શ્રી રામાનુજાચાર્ય વિગેરે મહાન્ વ્યક્તિઓ, શ્રી આલ્લ શંકરાચાર્યના ભાવને ન સમજી શક્યા;’ એમ કહેવાયજ નહીં. શ્રી રામાનુજાચાર્ય વિગેરે આચાર્યોએ, તે તે સમયના ભોક્ષોને અધિકાર સમજીને, અધિકાર પ્રમાણે, દવા આપી.

૧ 'ભગવાનના મંદિરમાં સ્ત્રી પુરુષોનો ભેદ શો ? શું લોકો એટલું સમજતાં નથી ? કે-દેવ મંદિરોમાં આવીને, કુદૃષ્ટિ કરવી નહીં.' તેના જવાબમાં-કુદૃષ્ટિ કરનારા અનેક મળી આવે-આંગળીને વેઠે ચડતા આવે; ત્યારે ખાત્રી થાય કે-આ સુધારાની જરૂર છે.

૨. 'આચાર્યો દેવ કરતાં મોટા છે. તેમના ચરણની રજ લેતાં, શું સ્ત્રીઓનું શીયળ ભયમાં આવે ?' એમ કદિ કોઈ બોલે; તો તેના જવાબમાં-અનેક પામર આચાર્યો, અને પામર સ્ત્રીઓ બોલી નાખે-કે-'સ્પર્શમાં કાંઈક ઝેર છે; અને તે અમારા મનને ડોલાવે છે.' તો સમજી સમજી જાય કે-આ બાબતમાં પણ, સુધારો કરવાની જરૂર છે. પીનલકોડ એક દિવસે ઘડાયો નથી. દેશકાળ પ્રમાણે કાયદા ઘડવા પડે.

સંપ્રદાય સ્થાપનારી વ્યક્તિઓ તો, ઈશ્વરથી પણ વધી પડે-એવી કૃપાળુ વ્યક્તિઓ હોય છે. પાછળથી સંપ્રદાયમાં માર્ગ તારું કરનારી અભિમાની વ્યક્તિઓ પ્રગટે; તે વ્યક્તિઓ જૂલી પડે; અને અગ્નિ પ્રગ્નને જૂલી પાડે. શ્રીમદ્ રામાનુજચાર્ય આદિ ભક્ત માર્ગના આચાર્યોએ, ઉપાસના માર્ગનો વિવેક બતાવ્યો. ઉપાસના માર્ગ એટલે-દૈત ભાવ. તે સિદ્ધ થયા વિના, અદૈત થવાય એવું નથી.

સાંભળો છોને ? દેવ, મંદિરો, પૂજા, ઉત્સવો, જપ, તપ, તિર્થો આદિ નકામાં નથી; અદૈતમાં હરકત કરતા નથી. ઉપાસનાવાળાએ યાદ રાખવું કે-ધન, સ્ત્રી પુત્ર આદિ સંસારથી, સંતોષી થવું; પણ શ્રવણથી સંતોષી થવું નહીં. ઉપાસનાવાળા જ્ઞાનને નિંદે; જ્ઞાનવાળા ઉપાસનાને નિંદે; નામ સ્મરણવાળા શ્રવણ મનને નિંદે; અને શ્રવણ મનવાળા, નામસ્મરણને નિંદે; તે તમામ અંધારે કુટાય છે. યાદ રાખવું કે-**અજ્ઞાનેનાશ્રુતં જ્ઞાનં, તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ** ॥ ધરમાં દીવો પુળાય; ત્યારે અજ્ઞાનમય થાય. સનાતન સર્વોગે સુંદર છે; તેનું એકએક અંગ નકામું નથી.

મત મતાંતરો-કેટલેએક ઠેકાણે તો-આંધળાઓએ હાથી દેખ્યો, તેના જેવું થાય છે. જે આંધળાના હાથમાં પુંછડું આવ્યું; તેણે હાથીને સાવરણી જેવો માન્યો. જે આંધળાના હાથમાં, હાથીનો પગ આવ્યો; તેણે હાથીને થાંભલા જેવો માન્યો; જે આંધળાના હાથમાં, હાથીનો કાન આવ્યો; તેણે હાથીને સુપડા જેવો માન્યો. આવા અનેક આંધળા, દરેક સંપ્રદાયોમાં હોય છે. તેઓ ભારે ઝંઘડા કર્યા કરે છે. જે દેશમાં-જે ધર્મમાં-સર્વ માન્ય ગીતા ! ગીતા જે બોલે; તે આપું જગત સાંભળે, પણ હિંદના આંધળા ન સાંભળે. રામજી હતા; તેજ શામજી થઈ, વૃંદાવન આવ્યા છે. શામજી છે; તેજ નૃસિંહ થઈને, પ્રલ્હાદની વહારે આવ્યા હતા. આવી દીવા જેવી વાતો છે-તોપણ આંધળા કળએ ચડે. બાળકના જેવા ખેલ કરે. માટે નગદ જ્ઞાનની જરૂર છે.

તાત્પર્ય—સનાતન ધર્મના નાના મોટા કોઈ પણ સંપ્રદાયે, એક બીજાને નિંદવા; એ અજ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈ નથી. અદૈત મત, દૈતનું નિકંદન કરતો નથી; પણ અમુક સમય સુધી દૈતની અપેક્ષા રાખે છે. જે દૈતમાં સાચા છે; તે અદૈતને નિંદતા નથી; અને જે અદૈતમાં સાચા છે; તે દૈતને નિંદતા નથી. એટલે આ બધો ખોટો રૂઝે-યાનો ખખડાટ છે. જે વસ્તુને સમજ્યા છે; તે મૌન છે.

હીને એક પતિમાં અનન્ય ભાવ છે; પણ તે બીજા સાથે કળ્યા કરતી નથી. માટે અનન્ય ભાવની ખાતર પણ, કળ્યા કરાય નહીં. હાલ આટલુંજ.

અભયમાં ભય-હઠાપણમાં ગાંડપણ, અને જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન-દતાત્રયે ૨૪ ગુરુ કર્યા; તે સૌને તેથી વધારે ગુરુ કરવાની પણ છુટ છે. પણ સંભાળવા જેવું એ છે કે-અભયમાંથી ભય ઉભો ન થાય. ચોથા પાંચમા માળની અટારીએ ચડીને, જોવાની સૌને રમ છે; પણ હંમેચરતાં, જેને ફેર આવતા હોય; તેણે સંભાળવું જોઈએ. જ્ઞાન એટલે વાંચવું-સાંભળવું વિચારવું અને આચરવું. વાંચતાં સાંભળતાં અને વિચારતાં, શાસ્ત્રોની કેટલીએક વાતોમાં, શંકાઓ થાય. આ શંકાઓના નિવારણ માટે, તર્ક કરવાની જરૂર પડે. તર્ક વિના કોઈ વસ્તુનું સમાધાન થાય નહીં. પણ તર્ક કરવા, તે આસ્તીક તર્ક કરવા જોઈએ. સદગુરુ સંતમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને, તર્ક કરવા જોઈએ. અચાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । આ બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયનું પ્રથમસૂત્ર છે. તેમાં અથ, અતઃ અને બ્રહ્મણઃ જિજ્ઞાસા એટલા શબ્દો છે. ‘અથ’ શબ્દનો અર્થ, ‘પછી’-થાય છે. પછી એટલે અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી. કલિ વિનાના વાસણમાં નાખેલું દહીં બગડેજ. સિંહણનું ડુધ સોનાના પાત્રમાં જ રહી શકે. તેમ બ્રહ્મવિજ્ઞાનું દાન, યોગ્ય અધિકારીએજ લેવાય; અને યોગ્ય અધિકારીનેજ અપાય. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યોદિ સમર્થ વિદ્વાનોએ, ‘અથ’નો અર્થ એવો કર્યો છે કે-સાધનસંપન્ન થવું તે. ‘અતઃ’ એટલે-‘પછી.’ આખા સૂત્રનો અર્થ-‘સાધનસંપન્ન થયા પછી, બ્રહ્મની જીજ્ઞાસા કરવી.’

સાધન સંપન્ન શું ?—તત્ત્વબોધને શરૂ કરતાં, શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય કહે છે કે—
‘સાધનચતુષ્ટયસંપન્નાધિકારિણાં મોક્ષસાધનભૂતં તત્ત્વવિવેકપ્રકારં વક્ષ્યામઃ ॥
—જેઓ ચાર સાધનો કરી ચૂક્યા છે; તેવા અધિકારીઓના, મોક્ષના સાધનરૂપ, તત્ત્વ વિવેક સંબંધી ખુલાસો અમે કરીએ છઈએ.’

ચાર સાધન કયાં ?—(૧) નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ (૨) હ્રાસુત્રાયફલભોગ ચિરાગઃ, (૩) શમાદિષ્ટસંપતિઃ (૪) મુમુક્ષુત્વં ચેતિ ॥ અર્થ—(૧) નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓમાં વિવેક-ભાન-સમજણ થાય તે. (૨) આ સંસારની તથા સ્વર્ગની કામનાઓ, કામનાઓનાં ફળ, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ભોગ વિલાસો-તેમાં જે વૈરાગ્ય થાય; તે વૈરાગ્ય. (૩) શમાદિ છ સંપત્તિઓ, (૪) મોક્ષની ઇચ્છા.

શમાદિ છ સંપત્તિઓ કઈ ?—શમો દમ ઉપરમસ્તિતિક્ષા શ્રદ્ધા સમાધાનં ચેતિ ॥
અર્થ—શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન-આ છ મુમુક્ષુની સંપત્તિઓ છે.

(૧) ‘શમ’ એટલે મનનો નિગ્રહ, (૨) ‘દમ’ એટલે આંખ આદિ આલેંદ્રિયોનો નિગ્રહ, (૩) ‘ઉપરમ’ એટલે-પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું તે, (૪) ‘તિતિક્ષા’ એટલે-ટાઠ, તડકો, સુખ દુઃખ, જીખ તરસ વિગેરે સહન કરી લેવાની શક્તિ, (૫) ‘શ્રદ્ધા’ એટલે ગુરૂના તથા વેદાંતવાક્યોમાં વિશ્વાસ, (૬) સમાધાન એટલે-ચિત્તની એકાગ્રતા.

[તત્ત્વબોધનું પુસ્તક ઘરમાં છે કે નહીં? મોટા હાથી રાજાને ઘેર હોય; પણ નાનાં ઘોડાં, દરેક મુસાફરને ઘેર હોય. શંકરાચાર્યની જ્યોતિ ઉજવાય છે; તે ઠીક છે-પણ તે સાથે, શંકરાચાર્યનાં આવા નાનાં નાનાં ઘોડાં, દોડીને સમાજના ઘરમાં પેસી જવાં જોઈએ. બાપણ એટલે સાંભળ્યું; અને ખંખેરી નાંખ્યું. કોઇ કોઈ પછે: તો યોગજ જણાઈ આવે.

બાપણથી પુસ્તક વધે. તત્ત્વબોધની કીમત માત્ર ૦-૩-૬ છે. પોસ્ટેજ ૦-૧-૦ જુદો. ચાર આનાની ટિકીટ મોકલી દો; તો ઘેર બેઠાં પુસ્તક મળે.]

નાણા વિનાનો વેપારી, આજ નહીં તો કાલ ફળેત થાય; તેમ ઉપર ગણ્યાં; તે સાધનો વિનાનો મુમુક્ષુ, સાધુ, સંત, યાત્રી અથવા ભક્ત, આજ નહીં તો કાલે, ફળેત થાય. ફળેત થાય; એટલે—રસ્તેથી રખડી પડે. કદિ વાંચેલું અગર સાંભળેલું—ભણી જાય—ગોખી જાય—ધમધમાટ વ્યાખ્યાન કરતાં શીખે; પણ તેમનાં હૃદય કોરાં ધાકકોર રહે. ધીમે ધીમે યુદ્ધિવાદ ખીલે; બકવાદ કરતાં શીખે; નાસ્તીકતા પ્રસરે. એક પોળમાં કાઠનું ધર શોધવું હોય; ત્યારે પણ, કાઠ ભોમીયો સાથે હોય; અને તેના કહેવા પ્રમાણે ચાલીએ; તો ધર તુરત જડે. તેમ અંતરના દ્વાર ખોલવાં હોય; અગર ભગવાનનું ધર શોધવું હોય; તેને એક ભોમીઓ સાથે હોય; તો ધર તુરત જડે. શાસ્ત્રો વાંચ્યા પછી, અગર સાંભળ્યા પછી—‘બસ ! હું સમજ્યો; તેજ ખરૂં !’ અથવા ‘હું કહું—તેજ ખરૂં.’ ‘સંત અને શાસ્ત્ર પ્રમાણ નહીં; પણ મારી યુદ્ધિથી સમજાય; તેજ પ્રમાણ !’ એવું ભૂત, ધણુને વળગી પડે છે. ખેતરમાં ધઉં બાજરી વવાય છે. નિંદણ વવાતું નથી; તોપણ ધઉં બાજરીના છોડ સાથે, નિંદણ ઉગી નીકળે છે; તેમ માનવની યુદ્ધિમાં જ્ઞાન રોપાય છે; મદ-માનાદિ અજ્ઞાન રોપાતું નથી; તોપણ જ્ઞાનની સાથે, મોહ-મદ-માનાદિ અજ્ઞાન ઉગી નીકળે છે. તે માટે—

ચોપાદ—કૃષિ નિવારહિ ચતુર કિસાના, જિમિ પુષ તજહિ મોહમદ-માના.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૪૨ A].

‘જેમ ડાહ્યો ખેડુ, વાવેલા છોડની પડખે ઉગી નીકળેલા નિંદણને, અવારનવાર નિંદી નાખે છે; તેમ પુષ પુરવે જ્ઞાનની સાથે ઉગી નીકળેલા, મોહ-મદ અને માનાદિને, અવાર નવાર, નિંદી નાખવાં જોઈએ.’

“ માખી બોલી મુખ થકી, ત્યારા બચ્ચા પાસ;

જમ આવું હું જ્યાં સુધી, ઉડીશ મા આકાશ. ”

પણ બચ્ચું સમજ્યું કે—‘મા થાય છે કાણુ ? તે સમજે શું ?’ પરિણામ માઠાં આવ્યાં.

કેમ સાવધાન છોને ? સાંભળો છોને ? શું સાંભળ્યું ?—ઉપલી ચોપાદ—લાખલાખની છે. ખેદરકાર ખેડુના ખેતરમાં, વાવેલા છોડના કરતાં, નિંદણ વધારે હોય છે. તેમ ખેદરકાર મુમુક્ષુ-યાત્રી, અગર ભક્તના હૃદયમાં, જ્ઞાનના કરતાં અજ્ઞાન વધારે ઉગી નીકળે છે. આવા એક નથી; પણ અનેક છે; આવા એક દેશમાં નથી; પણ દરેક દેશમાં છે; આવા એક ધર્મમાં નથી; પણ દરેક ધર્મમાં છે. જ્યાં હૃદય છે; ત્યાં આ રોગ છે; માટે હૃદયવાળા દરેકે, આ રોગનું નિવારણ કરવુંજ જોઈએ. નિવારણ ન કરે—તો ?—તો—રખડી પડે.

દષ્ટાંત—ઈટાલીમાં ‘નેપલ્સ’ નામનો પહાડ છે. તે પહાડની ખીણમાં ‘નોલા’ નામનું શહેર છે. લડાઈના અનેક પ્રસંગોએ, આ શહેરને ઉજડ બનાવી દીધું છે. હનીબાલનું લશ્કર, આ શહેરની દીવાલોએ અફળાયું હતું. આ શહેરમાં લગભગ સારીત્રણસો વરસ પહેલાં, એક રાંડીરાંડ બાધ, પોતાના જીવાન પુત્રને ઉછેરતી હતી. તેણીનો ધણી, લડાઈમાં ખપી ગયો હતો; તેથી પુત્ર લડાઈમાં ન જોડાય; અને સાધુ સંતોને માર્ગે વળે; તો ઠીક; એવી તેણીને ઉમેદ હતી. પુત્રના કાકાને તેને લડાઈમાં જોડવા આગ્રહ કરી રહ્યા હતા. બાધના ગુરૂ ‘એનસેલમ’ નામના એક પાદરી હતા. આ ખેતચાણમાં, પુત્રને પાદરી થવું

ગમ્યું. તેણે 'એનસેલમ'ના મઠમાં જઈને, વાસ કર્યો. કેસ અને કફની ધારણ કર્યા. ખ્રીસ્તીઓના તે સંપ્રદાયનું નામ 'ડોમીનિકનસંધ' હતું. તેમાં બડાબડા આચાર્યો હતા. એનસેલમ તો એક સરલ સાધુજી હતા. બાળક ભણેલો હતો. પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં. તે રોજ બાઈબલ વાંચતો હતો. વાંચતાં તેને બાઈબલની વાતો ગપ લાગી. બાઈબલની આગાઓમાં શંકા આવી. બાઈબલે સ્વિકારેલાં સત્યો, તેને જુદાં લાગ્યાં. તાત્પર્ય—તેની બુદ્ધિનો વેગ, ખ્રીસ્તિ મર્યાદાથી વેગળા દિશામાં નીકળી ગયો. કેસ વિગેરે ચિન્હો, તેને હારસરૂપ લાગ્યાં. તેથી તેને ફેંકી દીધાં. તેણે બુદ્ધિવાદ સ્વિકાર્યો. સંઘના સાધુઓ ભડક્યા. લોકોમાં વાત ફેલાતાં, લોકો પણ હાહાકાર કરવા લાગ્યા. તે કહેતા કે—'ભગવાન-બગવાન-એવી કોઈ વસ્તુજ નથી. માણસોને મુરખ બનાવવાની, આ એક ગપ છે. ભગવાનને બહાને સાધુઓ દહેર ઉડાવી રહ્યા છે. માટે મંદિરપૂજા અને સાધુપૂજાનો સમુજો નાશ થવો જોઈએ. પ્રાર્થનાઓ પણ મને હારસરૂપ લાગે છે. વિગેરે-વિગેરે.' આ વાદ સાંભળી, એનસેલમ શોકમાં દટાઈ ગયા. તે એકદમ જીવન સાધુ (જુનો)ને મળ્યા.

એનસેલમ—ખેટા જુનો ! આ ગાંડપણ, તને ક્યાંથી આવ્યું ? બુદ્ધિવાદ કરીએ; તો પ્રાચીન પવિત્ર મર્યાદાઓ વિંખાઈ ગય. આપણે રખડી પડીએ. વળી જગત—આપણને નાસ્તીક કહીને વગોવે. ઇશ્વરનો ભય રાખવો; તેજ આસ્તીકવાદ.

જુનો—બાપુ ! આપને આથી દુઃખ થાય છે ? પણ મારાથી અસત્યને આશરે રહે-વાશે નહીં. મારાથી પાપ'ડને, પોશાશે નહીં. હું સત્યશોધક છઉં. હું-ફ્રી થીંકર—Free Thinker છઉં.

એનસેલમ—તે ન ચાલે.

જુનો—એમજ ચાલે !

એનસેલમ થાકીને જતાં જતાં—વિચાર તો કરજે.

ખીજે દિવસે જુનોએ, પોતાને જે સત્ય સમજ્યું; તે લખીને જાહેર કર્યું. બાઈબલમાં 'નોહાના વહાણ'ની કથા છે. તેની ઠેકડી, જુનોએ, હસ્તલીખીત પત્રિકામાં કરી. વાત ચગ-ડોળે ચડી. એનસેલમ બાપુને પણ ખબર પડી. જુદની ચિંતા વધી પડી. રાત્રે જુનો જુદને મળ્યો.

એનસેલમ—તે બાઈબલની ઠેકડી ન કરી હત; તો સાઈ હતું. તને આ શું સૂજ્યું.

જુનો—મને સત્ય સૂજ્યું.

એનસેલમ—ખેટા ! તારા વિચારો, તારા દુસ્મન બન્યા. મઠાધીશ તારા ઉપર ચુરસે ભરાયા છે. 'તારો ન્યાય ન થાય; ત્યાં સુધી તને અહીંથી બહાર નીકળવા ન દેવો;' એવો હુકમ નીકળી ચૂક્યો છે. ખેટા હવે તું અપરાધી છો-કેદી છો !

જુનો—કોઈ ફીકર નહીં. માંડે સત્ય મારી રક્ષા કરશે. હું મારે માટે ડરતો નથી; માટે તમે મારે માટે ડરશો નહીં.

એનસેલમ—તું હજી બાળક છો. ધર્મ જેવા મઠન વિષયમાં તારૂં જગ્યું કાણુ ?

જુનો—સત્યથી કયો ધર્મ ચરે છે ?

એનસેલમ થાકીને પોતાના ઓરડામાં ગયા. રાત પોતાનું કામ કરવા લાગી. જુનો ધસધસાટ ઉઘી ગયો. એનસેલમને ઉઘ ન આવી. આર ઉપર એ વાગતાં, જુદે જુનોને જગાડ્યો.

જુદ—જુનો ! માફ એક કહ્યું માની જા તો હીક. તે એ કે—લે આ દોરકું ! આ પારીએ બાંધીને, પડખેના રસ્તા ઉપર તું ઉતરી પડ. તો તું બચી જા. નહીં તો સવારમાં તારા ભોગ મળશે. બસ ! હવે વધારે વાત કરવાનો, વખત નથી. આ મારી છેલ્લી આશા છે.

જુનો તુરત ઉભો થયો. પારીએ દોરકું બાંધી, મઠની બહારના રસ્તા ઉપર ઉતરી પડ્યો. તે ત્યાંથી ઝપાટાબંધી ચાલીને, એપીનાઇન્સના શીખરો વડીને, તે સ્વીટ્ઝરલેંડમાં આવ્યો. ‘ત્યાં ધાર્મિક સુધારકો છે. તેઓ મારા વિચારોને ઝીલશે.’ એમ તે માનવા લાગ્યો. તેણે વિદ્વાનોને નોતર્યો. વિચારોની આપ લે માગી. જીનીવામાં સભા થઈ. તે ઉદ્યોગ-વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. બોલતાં કડાકા અને ધડાકા થવા લાગ્યા. ધર્મનાં ધર્તીગો ઉઘાડાં કર્યા.

સુધારકો સુધારો માગતા હતા; નાશ માગતા નહોતા. તેથી જુનોના વિચારો તેમને ન ગમ્યા. સુધારકોએ જુનોના પ્રાણ માગ્યા. વિદ્વાનોમાં નાસ્તીકવાદના વિચાર કરવા માટે, જુનોના પહેલાં, ૨૭ વરસે, સર્વેટસ નામના વિદ્વાનને જીવતો બાળી મુકવામાં આવ્યો હતો. ચોતાની પણ આ દશા થશે; એમ જુનોના જાણવામાં આવતાં, રાત્રી પડ્યા પછી, જુનો પારીસ તરફ નાઠો. તેને ખાત્રી હતી કે—ક્રાન્સની પ્રજા જરૂર તેને સાંભળશે. પારીસમાં આવી, જાહેર ભાષણ આપવા માંડ્યાં. તેનો અવાજ ખુલ્લું હતો. તેના શબ્દો ઉપર જીવાનો મુગ્ધ થયા; પણ જુદો, વિદ્વાનો અને પાદરીઓ, વિચારમાં પડ્યા. તેના અવાજથી રાજ પણ જળકીને જાગ્યો. રાજમહેલમાં પધારવા આમંત્રણ આવ્યું. જુનો ત્યાં પહોંચ્યો.

રાજ લુધ—જુનો ! તમે અમારી વિભાષીકમાં અધ્યાપક થાઓ ! એક જગ્યા ખાલી છે. તમે વિચારક સારા છો.

જુનો—આપનો હુકમ ઉઠાવવા રાજી છઉં.

રાજ લુધ—પણ એક વાત સાંભળો—તે નજીવી છે; તો પણ પ્રથમ ચોખવટ કરવી સારી ! તમે ખીરિત તરીકેનું તમારું, નિત્ય કર્મ કરતા નથી; એમ મેં સાંભળ્યું છે. એટલે તમે દેવળમાં પ્રાર્થનામાં પણ આવતા નથી. તો હવે એમ નહીં ચાલે.

જુનો—માફ કરજો રાજજી ! હું ધાર્મિક ફરજોને માનતોજ નથી.

રાજ લુધ—તો તે અમારાથી ચલાવી લેવાય નહીં.

સમાજ પ્રથમ પગથીએ પગ મુકતાં શીખે; તોજ સુખી થાય. અને તે તમારા જેવાએજ આચરીને, અચરાવડું જોઇએ.

જુનો—રાજ માફ કરો. મારાથી તે ન બને !

રાજ—તમે કેથોલીક થઇ, પ્રાર્થનામાં હાજર ન રહો; તે કેવું કહેવાય ?

જુનો—તે ગાંડપણ ! આ ગાંડપણ પાછળજ, હું ગાંડો બન્યો છઉં.

રાજ—ત્યારે તમે કેથોલીક નહીં ?

જુનો—ના.

રાજ—ત્યારે તમે પ્રોટેસ્ટન્ટ ?

જુનો—ના—તે પણ નહીં.

રાજ—ત્યારે તમે કયા પંથના ?

જુનો—રાજજી ! મારે પંથ નથી—મારે ધર્મ પણ નથી. ‘હું’ ધર્મને ધર્તીગ કહું છઉં.’

રાજ—ત્યારે તમે નાસ્તીક છો. ત્યારે તમે ભયંકર છો. સાંભળો—

હું હજી તમારા પર રાજી છઉં; ત્યાં તમે, ક્રાન્સની હદ છોડીને નાસ્તી જાઓ ! ક્રાન્સમાં ઉભા રહવા, તમારા માટે એક પણ સ્થાન નથી.

જુનો ત્યાંથી નાઠો. તે ઇલીગ્નમેયના રાજકારભારમાં, ઈંગ્લંડમાં આવ્યો. તેણે વિદ્યાપીઠોના બારણાં ઠોક્યાં—વિચારોની આપ લે માગી. ઓક્સફોર્ડમાં સભા ભરાઈ. તેની વાણીના ધોધમાં, સૌ કોઇ ઉછળવા લાગ્યા. જીવાનો ચમક્યા. વૃદ્ધો, વિદ્વાનો અને યુવકો વિચારમાં પડ્યા. જુનોના પ્રાણીની માગણી ચર્ચા. જુનો ત્યાંથી નાઠો—તે મારબર્ગમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પણ તેના વિચારોએ કોલાહલ કર્યો. ત્યાંથી તે જર્મની આવ્યો. જર્મનીના વિદ્વાનોએ તેના વિચારોને જીરવ્યા. ત્યાં તે બે વરસ રહ્યો. ઇશ્વરને અળગો કરે; તેઓજ તેના વિચારોને જીરવી શકે.

જુનોને ઇટાલી વારંવાર યાદ આવતું હતું. ખુદી માતા પણ યાદ આવતી હતી. પણ તે ત્યાં જઈ શકતો નહોતો. એક વખતે તેને ઇટાલીના કોઇ અમીરનો પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે—‘હવે ભય નથી. માટે ચાલ્યા આવો.’ આ વાંચી જુનો ઇટાલી આવ્યો. તેના મતના તેને મળ્યા. સભા ગોઠવાઇ. ભાષણો આપવા માંડ્યાં. ઇટાલી ખળભળ્યું. વૃદ્ધો, વિદ્વાનો, અને ધર્મીયાર્થો, કોઇ પણ રીતે, તેને પકડવા, પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. અમીર મિત્રની મદદ લેવા, જુનો વેનીસ આવ્યો. પકડવાના પ્રયત્નો ચાલુ હતા. એક વખત રાત્રે, દરિયા કિનારાના એક મકાનમાં, પાછલે બારણે, જ્યાં સમુદ્રનાં મોગ્ન અંકુશો હતાં; ત્યાં જુનો પોતાના વિચારો સાથે રમતો હતો. સમુદ્રના મોગ્ન જોઇને, પોતાના હૃદયને હર્ષથી ભરતો હતો. ચાંદની ખીલી રહી હતી. મધરાત્રી લગભગ સમય હતો. તે વખતે એક વહાણ, કોઠે કોઠે ચાલ્યું આવતું તેણે દેખ્યું. જોત જોતામાં, તે વહાણ પાસે આવી પહોંચ્યું. તેમાંથી ચાર પાંચ જણા ઉતરી પડ્યા. તેઓએ જુનો પાસે આવીને, તેના ઉપર એક મોટી ચાદર નાંખી, તેને મુંજવી દીધો. પછી પકડીને વહાણમાં નાંખી, ખૂબ માર્યો. મારથી બેભાન થઈ ગયો. ફેટલાએક કલાક પછી તેને ભાન આવ્યું; ત્યારે તેણે પોતાને એક અંધારી ઓરડીમાં દેખ્યો. અંગે હાથ ફેરવતાં વસ્ત્ર નહોતું. મારના સોળ ઉડી રહ્યા હતા કેડ ફાટી જતી હતી, તે ઉડા વિચારમાં પડ્યો. થોડીવારે બારણું ઉઘડ્યું. ચાર જણ અંદર પેદા. સાથે એક ત્રેક પણ હતી.

ચારમાંથી એક ધર્મગુરુ હતો; અને બીજા સાધુ હતા. ધર્મગુરુએ આગળ વધીને જુનોને પૂછ્યું—‘કેમ ! હજી બચ્યું હોય; તો જે ઇશ્વરનો તેં ઇનકાર કર્યો છે; તેની તું દયા માગ. જે ધર્મની તેં નિંદા કરી છે; તે ધર્મનો તું આશ્રય માગ.’

જુનો—અરે ! જે વાત બને એવી નથી; તેનો આગ્રહ શું ?

ધર્મગુરુ—ત્યારે એમ હોય; તો આ રેક ઉપર સુઇ જ ! તારી મેળાએ નહીં સુવે; તો આ માણસો તને ઉપાડીને સુવાડશે. ત્યાં સુતો સુતો તપ કર. પછી વાત.

જુનોને પોતાની પરાધીનતાનું ભાન થયું. તે તુરત ઉઠ્યો. શાંતિથી રેક ઉપર સુતો. માણસોએ તેને જકડીને રેક સાથે બાંધી દીધો.

*[‘રેક’ એટલે એક માણસ સુઇ શકે; એવી લાંબી લાકડાની પાટ. તેના ઉપર યુને-ગારને સુવાડીને, બાંધી લેવામાં આવતો હતો. તેના ચારે ખુણે ગરગડીયો હતી. બાંધેલા દોરડાના છેડા, ગરગડીયોમાં ઘાલીને, ખેંચવામાં આવતા હતા. તેથી રેક ઉપર સુતેલા માણસનાં, હાંડકાં ખખડી જતાં હતાં. તેને ભયંકર વેદના થતી હતી.]

ધર્મગુરુ—કેમ હજી વિચાર થાય છે ? જુનો—એમ વિચાર ફરતો હશે ?

[યાદ રાખવું કે—સારો અથવા ખોટો વિચાર, તે પણ એક વળગાડ છે. જાણે ભૂત વળગ્યું. માટે કલ્યાણની પરવાવાળાએ, વિચારનું સ્વરૂપ ધણુંજ વિચારવું. એ પાંચ ડાહ્યાની સલાહ પણ લેવી. પછી વિચારને પોતાનો કરવો. વિચાર એટલે માન્યતા.]

ધર્મગુરુની આગ્રા થતાં, ગરગડીયા ફરવા લાગી. જુનોનાં હાડકાં અને પાંસળાં પીલાવા લાગ્યાં. આવી અનેક પીડાઓ થઇ. જીવાન જોધનાં માંસ અને લોહી સુકાઈ ગયાં. એકલાં હાડકાં દેખાવા લાગ્યાં. [ધર્મ સ્થાપનાર કાષ્ઠસ્થ આ દુઃખ દેખે તો ?]

ધર્મગુરુ—કેમ હજી સમજાય છે ?

જુનો—સમજીને કરવું છે શું ?—મારે કોઇની દયા માગવી નથી, મારે કોઇનો આશરો લેવો નથી. હું સત્યનો ઉપાસક છઉં.

[સત્ય એજ પરમાત્મા. સત્ય પરમાત્માથી વેગળું નથી. પણ જુનો પરમાત્માને માનતો નથી. ધર્મગુરુ પણ, ‘સત્ય એજ પરમાત્મા છે.’ એમ સમજીને, જુનોને છોડતો નથી. થોડું જ્ઞાન ધણુંજ ભયંકર નીવડે. અવળા પેયમાં, સવળો પુચ ફરી શકતો નથી; અને સવળા પેયમાં, અવળો પુચ ફરી શકતો નથી. પેય તો જડ છે. આ પ્રમાણે જડ માનવીઓ પણ, સરલ બની શકતાં નથી. એક બીજામાં સમાઇ શકતાં નથી.]

છેવટે, ધર્મગુરુઓની કોર્ટમાં, તેનું કામ ચાલ્યું. ‘તેને જીવતો બાળી દેવાની આગ્રા થઈ.’ તેને બાળવા વખતે, તેની યુદ્ધી માતા ત્યાં આવી હતી. પાંજરામાં પુત્રને દેખીને, મા પાંજરા ઉપર કુદી પડી. બેલાન થઈ ગઇ. પહેરેગીરોએ તેણીને ઉપાડીને દૂર નાંખી. જુનોને જીવતો બાળી દીધો. સંપ્રદાયોની ખેંચતાણમાં, આવા અનેક જુનો પાકયા હતા; પાકે છે; અને પાકશે. અને તેમાંના ઘણાને, દયાળુ ગણાતા ધર્મીઓએ, ભયંકર પીડા કરી છે. મનસુરનું દુઃખ ઉપર જોયું ને ? શીખ ગુરુ ગોવિંદસિંહના બે બાળક પુત્રોને, મુસલમાન નહોં થવા માટે, ભીંતમાં ચણી દીધા હતા. આ સિવાય અનેક હિંદુઓને મુસલમાન નહીં થવા માટે, અનેક કષ્ટ ભોગવવા પડ્યાં હતાં. ગૌતમચુદ્ધને અને મહાવીરને અહિંસાનાં વ્રત હતાં; તોપણ તેમના અનુયાયીઓએ, પોતાના મતની ખેંચતાણમાં, અનેકના જીવ લીધા. કુમારીલ ભદ્રને ફોતરામાં બેસીને દેહ તજવો પડ્યો. હેમાચાર્ય જેવા મોટા પુરૂષની જીંદગીનો અંત, ઝેરથી આવ્યો.

કુમારપાળ કકળતે હૃદયે મરણ શરણ થયો. તે પછી અજયપાળના વખતમાં, જૈનોના આજેવાનો-દીવાન કપદ્દિ, જૈન પંડિત રામચંદ્ર વિગેરે રતો, અગ્નિમાં અટવાઇ ગયાં. દીવાન કપદ્દિને તાતી તેલકડામાં, તળી નાંખવાનો હુકમ થયો હતો. કપદ્દિના મરણ વખતે, તેને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે—તારે કાંઇ કહેવું છે ?—તેના જવાબમાં તે રત બોલ્યું હતું કે—

[શાદૂલ વિં]

અર્થિભ્યઃ કનકસ્ય દોષકપિશા, બિશ્વાખિતાઃ કોટયઃ ।

વાદેષુ પ્રતિવાદિનાં વિનિહિતાઃ, શાસ્ત્રાર્થગર્ભાં ગિરઃ ॥

ઉસ્થાતપ્રતિરોપિતૈર્નૃપતિભિઃ, શારેરિષ્ ક્ષીદિતં ।

કર્તવ્યં કૃતમયિતા યદિ વિશેષ્-સ્વત્રાપિ સજ્ઞા વયં ॥

અર્થ—અમે કે જેણે, દીવાની સિખા જેવી પીળા પીળા સોના મહોરો, કરોડો ચાચ-કાને આપી; શાસ્ત્રના વાદમાં અનેક વિદ્વાનોને, પંડિતાર્જુના બળથી, બોલતા બંધ કર્યાં. સોગઠાની માફક અનેક રાજાઓને, તખ્ત ઉપર બેસાડ્યા અને ઉદાડ્યા. આ પ્રમાણે જે કર્તવ્ય અમારી પાસે આવ્યાં; તે અમે કરી ચૂક્યા છઈએ. હાલ વિધાત્રાની એવી આરા હોય કે—‘અમારે, આ તાતી કડામાં પડીને બળી મરવું;’ તો તે કરવા પણ, અમે સજ્જ છઈએ. (જુઓ રાસમાળા પાત્ર. ૩૧૧)

(આ તો નરરત્નોની વાણી ! આ શ્લોકરૂપી—રત્ન આપને પૂર્વે પણ આપ્યું છે. કાણુ ગજવામાંથી પડી ગયું નથી ને ?)

કહેવાનો હેતુ એ છે કે—મત મતાંતરોએ સમાજનું કલ્યાણ કર્યું છે; તેના કરતાં, તેમાં પાકેલા પામરોએ, ઘણું બગાડ્યું છે. આ પામરોને નાંખી દેવા પહેલાં, તેમની બુદ્ધિ વિકાસ પામે—તેઓ સત્યને સમજી શકે—તે જેવા આપણે સૌએ રાજી રહેવું જોઈએ, સંપ્ર-દાયના દરેક શુભેચ્છકોએ, પોતાના સંપ્રદાયમાં, જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય; તે પહેલું કરવું. મંદિરોના ખર્ચમાંથી ચોથો ભાગ, જ્ઞાન માટે ખર્ચાય; તોજ ખેંચતાણની દુર્ગંધી ઓછી થાય. તોજ કુવાનો દેડકો સમુદ્રને દેખે. તોજ કશ્ચા ભરેલી આંખથી, એક બીજાને જુએ.

સત્યની જરૂર—આપણે સત્યની જરૂર છે; પણ તે સત્ય, જુનો સમજ્યો; એવું નહીં. તે સત્ય પ્રલ્હાદ સમજ્યો એવું. એટલે—ધર્મિરના આશરાવાળું સત્ય, પ્રલ્હાદ સમજ્યો હતા. હિરણ્યકશીપુએ પ્રલ્હાદને અનેક પીડા કરી. પણ ન્યાં પીડા પોતેજ શમી જાય; ત્યાં પીડા કોણુ માત્ર ! પ્રલ્હાદને અગ્નિમાં નાંખ્યો. અગ્નિ બાળી શકી નહીં. એવોજ શુદ્ધ હૃદ-યનો સુધન્વા—જેને શ્રીહરિનોજ આશરો. તાતા તેલની કડા શીતળ થઈ અર્ધ. જે સત્યમાં—‘ભગવાન હાજર છે’, એવા પુરાવા દોડ્યા આવે; તે સત્ય કામનું છે. નહીં તો અભયમાં ભય—હઠાપણમાં ગાંડપણ અને જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન. કુંડુંબનું, જામનું અથવા દેશનું હિત ચાહનારે, જેમ બને તેમ, નવા પંથ ઉભા કરવા નહીં. નવા મંદિરો બાંધવાં નહીં. નવા દેવ સ્થાપવા નહીં. છે તેને સાચવો; તો ઘણું છે. ડાહ્યા હો—તો એકત્ર થતાં શીખો. [આ બધું ધીમે ધીમે વાંચજો. પછી વિચારજો.]

હવે શ્રીકૃષ્ણ અવધૂતની કથાનો ઉપસંહાર કરે છે—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

इत्युक्त्वा स यदुं विप्रसू—तमामंश्य गभीरधीः ॥

वन्दितोऽभ्यर्थितो राज्ञा, ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ ૩૨ ॥

૩૨ પદ્મછેદ—રાજા લંકિતઃ—યદુ રાજા જેના પગમાં પડ્યા હતા તે. અભ્યર્થિતઃ—રાજાએ જેની સ્તુતિ કરી હતી તે. ગમીરધીઃ—યસ્ય સઃ ગમીરધીઃ—ગંભીર બુદ્ધિવાળા. વિપ્રઃ—તે બ્રાહ્મણ. इति उक्त्वा—એ પ્રમાણે કહીને. तं यदुं आमंश्य—યદુ રાજાની સંમતિ લધને. प्रीतो—રાજી થધને. आगतं अनतिक्रम्य—યથાગતમ્, યથાગતમ્ યયૌ—જેવા આવ્યા હતા તેવા ગયા.

અવધૂતવચ્ચઃ શ્રુત્વા, પૂર્વેષાં નઃ સ પૂર્વજઃ ॥

સર્વસંગવિનિર્મુક્તઃ, સમચિત્તો વ્યભૂવ હ ॥૩૩॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे नवमोऽध्यायः ॥९॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે કે—‘યદુ રાજા જેના પગમાં પડ્યા હતા; તથા જેની સ્તુતિ કરતા હતા; તે ગંભીર બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણ ગુરૂદત્તાત્રેય, એ પ્રમાણે કદા પછી, યદુરાજની સંમતિ લઈને, રાજી થએલા હસતાં હસતાં, જેવા આવ્યા હતા તેવા ચાલ્યા ગયા. (૩૨) આપણા વડીલોના વડીલ—દાદાઓના દાદા—યદુરાજએ, અવધૂતનાં વચ્ચનો સાંભળીને, સઘળા સંગ છોડી દઈ ને, પરમાત્મામાં ચિત્ત રાખ્યું. [૩૩]

૩૨-૩૩ વિવેચન—

યદુરાજનો વિવેક જોયોને ? કેવી નરમાશ ! તમારે આંગણે સંત આવતા હશે ! અરે ! માથાપતો આંગણે ઉભાજ છેને ! પણ તમને તેમને નમવાનું સૂજતું નહી હોય. તેમની પાસે બેસીને, સારી સારી વાતો પૂછવાનું પણ સૂજતું નહી હોય. કદ્યાણ કેમ થાય ? સમય મળે; તે હા હોમાં ફેંકી દેતા હશે. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના ફાંછના દિકરા. વળી સુભદ્રાબાના પતિ—એટલે બનેલી. પણ ગીતાના બીજે અધ્યાયે—

शिष्यस्तेऽहं शशि मां, त्वां प्रपन्नम् ॥

“હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું આપને શિષ્ય છઉં; આપને શરણે આવ્યો છઉં. મને આપ બે વાત કરો.”

કહો ! આપે આતું કોઈને કહ્યું છે ? આસુબ્યની કાંઠ પણ પળ, આ ખાતે નીકળી છે ? યાદ રાખવું કે—જીવને ગુરૂ થવું ગમે છે; શિષ્ય થવું ગમતું નથી. ‘હુંજ કાલો ! બને હું બધું જાણું છઉં;’ એવું અજ્ઞાન, કાંઈક જાણ્યા પછી, વળગી પડે છે. તેમાંથી બચવા ધારો; તોજ તમે બચી શકો. ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ—બોલિઓ હરિ ! શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર.

અવધૂતનો બોધ પૂરો થયો. હવે શ્રીકૃષ્ણ પોતે ગુરૂ બનીને ઉદ્ધવને જ્ઞાન દેશે. ભાવ બાર્યા થઈને સાંભળવા આવજોજી.

અમહાવાદ, મોક્ષમંદિર.

સંવત ૧૯૯૩ ના શ્રાવણ વદી ૫. }

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

૩૩ પદ્મછંદ—નઃ પૂર્વેષાં (અપિ) પૂર્વજઃ इति सः—આપણા વડીલોના પણ વડીલ યદુ રાજએ. અવધૂતવચ્ચઃ શ્રુત્વા—અવધૂતનાં વચ્ચનો સાંભળીને. સર્વસંગવિનિર્મુક્તઃ—સઘળા સંગ છોડીને. સમચિત્તઃ વ્યભૂવ—પરમાત્મામાં ચિત્ત રાખ્યું.

નવા બ્રાહ્મકેને—ગઈ સાલના પોશથી અવધૂતનો બોધ ચાલે છે. જોઈએ તો પોશથી ચૈત્ર (ચાર અંકો) મંગાવી લેવા. બાર આના મોકલવા.

મરતું કેવી રીતે ? પાંચ આનાને બદલે અઢી આના. બાદરવા માસમાં કારણ કે બાદરવા શુદી ૧૧ અ. સૌ. બાગુની મરણતીથી છે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ].

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-થી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૯ સું.]

આસો ૧૯૮૩.

[અંક-૬

કેમ છા ?—હવે તો આપની ક્ષાઈ લો, પુસ્તક નં. ૧થી ૧૭ સુધીની બરાબર ચર્ચ ગઈ હશે. વચ્ચે ૯૧માં નીકળેલા ૨૪ ફરમા, ૯૨ના પુસ્તક પહેલાં મુકીએ; ત્યારે એકાદશ પ્રથમથી પૂરો થાય. તે ૨૪ ફરમાનું પુસ્તક પણ મૂક્યું હશે. પુસ્તકો સાચવીને રાખજો.

નાણું મળશે; પણ ટાણું નહીં મળે—હજી ઉપતા હોય; તેમને શું કહીએ ! તેમને એમ કહીએ કે—હાલ પૈસા ન હોય; તો જે પૈસા બાકી રહે; તે પૈસા, જે માસ પછી મોકલજો; પણ ક્ષાઈ લો પૂરી કરી નાંખો. પછી પૈસા હશે; પણ પુસ્તક નહીં હોય. પુસ્તક હશે; તો આપનાર નહીં હોય. હાલ અહીં દીવાળી છે. કાફડા ! પુરી-ધેબર-સુત્રફણી-જે જોઈએ; તે હાજર છે. મગને ભાવે મરી છે. દીવાળીમાં જીઓ વાસણુ-વજો ખરીદે; ત્યારે મુમુક્ષુઓ મોક્ષનાં સાધનો ખરીદે; તો કાંઈ ખોટું નથી.

પુસ્તકો મળવા માટે ખાસ સગવડ— દીવાળી સુધી.

૧ જામનગર, હડીયાણા, જોડીયા, કચ્છ દેશ વિગેરે માટે, જામનગરમાં બેડી દરવાજે, મોટા મોડાવાળા શેઠ તુલસીદાસ શામજીને ત્યાંથી પુસ્તકો મળશે.

૨ પોરબંદરમાં-દક્કર પ્લોટમાં ગોપાળજીભાઈ જીવન.

૩ મુંબઈ કાલ્યાદેવી કાવેલરટ્ટીટમાં, શેઠ હીરાલાલ રણછોડદાસ મુનીમજી

ઠે. રણછોડજીવન

૪ મુંબઈ કોટ-હોળી ચકલામાં-ઝવેરચંદ જાદવજીને ત્યાંથી.

૫ મુંબઈનાં પરાં માટે, ડાહ્યાભાઈ એન. દેસાઈ ડેપુટી રજેશન માસ્ટર,

ઠે. પીરાજીશા રોડ-મુ. શાંતાકુળ.

૬ મુંબઈમાં મસીદ બંદર, નારાયણ કુવ રટ્ટીટને નાકે-શેઠ નારણદાસ દામજી કેનવાસવાળાને ત્યાંથી.

૭ નડીયાદમાં નાગરવાડામાં-મણિલાલ હરિલાલ. સી. એમ. બ્રધર્સવાળા.

૮ ભાવનગરમાં-અયુભાઈ ગૌરીશંકર ભટ્ટ. રાણીકા કંસારાશેરી.

૯ નાસીકમાં-શેઠ હંસરાજ પરમાણુંદાસ. ડે. પંચવટી.

સાલમુખારકના કવરમાં, ગમે તેવાં કમાડં મુકા છે; તેના કરતાં, નાનાં નાનાં જ્ઞાનનાં પુસ્તકો મુકા; તો એ પૈસાનું પુસ્તક, એક પૈસે આપીએ. ઓછામાં ઓછાં દસ મંગાવવાં. દસના દસ પૈસા અને પોસ્ટેજ સવા આનો મોકલીજ દેવા.

હવે અમારે અહીંથી ઉપડવાની તૈયારી છે. શરીરે સુખે રહેતું નથી-તેની ખુશાલીમાં ઉપશે લાભ, આપને સૌને આપ્યો છે. લાભના બદલામાં, આશીર્વાદ આપો ! કે- પ્રભુ ચરણમાં અખંડ પ્રીતિ રહે.

હજી આપને કાંઈ આપું; તો ઠીક-જે આપનાં બહેન લાણેજીને, અથવા વૃદ્ધ માતા પિતાને, અથવા દૂર વસતા આપના પુત્રોને, અથવા આપના સહયુગ્મને, અથવા જે મંદિરે આપ જતા આવતા હો; તે મંદિરને, અથવા કોઈ સાર્વજનિક લાભગ્રેહીને, મોક્ષપત્રિકા મોકલવા આપુર હો-એવી કાંઈ પરવા હોય; તો લવાજમના ૨-૩-૦ ને બદલે ૧-૮-૦ મોકલવા. કુપનમાં તે પવિત્ર જીવોનો સંગ્રહ તથા તેમનું નામ ઠામ બતાવવું. આ લાભ આ એક વરસને માટે છે. ફરી બોલાય નહીં.

શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત-રાસ વખતે ગવાએલાં સુંદર કીર્તનોની મોટી છાપ-તેના ત્રણ આનાને બદલે, દોઢ આનો. પોસ્ટેજ ૦-૧-૦ જુદો. એક સાથે ૨૫ મંગાવનારને પોસ્ટેજ માફ.

બસ ! કાંઈક જગ્યાં હો-તો ઉધરો નહીંજી. પુસ્તકો મોકલવાનું કામ, જલદીથી દોવાળી પહેલાં પતી જવું જોઈએ. લાંબા પત્રો લખવા નહીં. વાંચવા અવકાશ નથી. હવે તો દયા રાખવી ઘટે !

આજ ભાદરવા સુદી ૧૧ ભાગુની મરણતિથિ છે. તેના આત્માને સદ્ગતિ અર્થે ઉપશે લાભ આપ્યો છે. ભાગીદાર રાજનામું આપીને, ઘેર ગયો હોય; તો પણ શેઠને ઘેર વરો હોય; ત્યારે પકવાનનાં પીરસાણું ત્યાં જાય. આ પુણ્યનાં પીરસાણું ત્યાં જાય છે. આવું આપ સૌ શીખજો.

પત્રિકા વાંચો છો ?-કે ગંગા કાંઠે તરસ્યાં રહો છો ? કામ બાંધું હશે. સંસાર ભયંકર વસ્તુ છે. જીવીએ ત્યાં સુધી દરીને બેસવા દે; એવો નથી. લગીદીવાળા સાધુઓને પણ, વ્યવહારમાં દાટી દે છે. તોપણ આ કરવા જેવું છે-આવશ્યક છે; એમ સમજીને, પ્રભાદ કરશે નહીં. આ સૂત્રરૂપે લખાય છે. શાંતિથી બે ત્રણ વખત વાંચો; અને નિવૃત્તિથી વિચારો; તો પરમ લાભ આપે; એવી આ વસ્તુ છે. પ્રસન્ન-પ્રસન્ન ચિત્તે બેઠો છર્વ. પ્રભુ લખાવે છે; તેમ લખું છર્વ. માફં ડહાપણુ નથી. શ્રીહરિની કૃપાનો આ ઉઘાડો લાભ છે. આડાં અવળાં ડહાપણુ, તર્કવિતર્ક, પડ્યાં મેલીને, આપ સૌ આ લાભ લ્યોજી. બાળક જેવા નિર્મળ બનો; તો પ્રસાદમાં સાકર મળે.

અફસોસ-ઘટાડેલી કીર્મતથી પણ, ઓછી કીર્મતે માગનારાં બધાં છે. વળી કેટલાએક તો મહત્તજ માગે છે. મહત્ત જાણતું નથી. મહત્ત કાગળ આવતા નથી. માગણુ શત્રુએ સનાતનનું કેટલું બગાડ્યું છે; તે વિચારવા જેવું છે.

એકાદશ સ્કંધ.

અધ્યાય ૧૦મો

વિષય—આ અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગુરૂ બનીને કહેશે કે—આત્માને દેહના સંબંધથી સંસાર દેખાય છે; વાસ્તવીક રીતે તેમ નથી. તે સિદ્ધ કરવા, બીજા મતોનું ખંડનમંડન કરશે. વળી દેહાત્મવિવેક સિદ્ધ કર્યા પછી, તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા માટે, ક્યાં ક્યાં સાધનોની જરૂર છે; તે વિસ્તારપૂર્વક જણાવશે.

સ્થળ—આ ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં થઈ રહ્યો છે. જાણે સોનાના સિંહાસન ઉપર પ્રભુ બીરાજ્યા છે. પીળું પિતાંબર પહેર્યું છે; અને સામે પરમકૃપાપાત્ર ઉદ્ધવ બેઠા છે. ત્યાં આપણે સૌ, જાણે પેસી જઈએ. શાંતિથી સાંભળીએ. સૌ સાથે છોને ? પ્રભુ કયા શરૂ કરે; તે પહેલાં પ્રભુનું પૂજન કરીએ ! (જેઓ કયામાં હંમેશાં હાજર રહ્યાં હોય; તેઓ ચંદન પુષ્પ લાવો. પૂજન કર્યું.) બસ ! ભારે કામ થયું. બસ ! સાવધાન !

નૈવેદ્ય—સગાઠ્ઠાલાંને ધણા દિવસ પ્રેમથી જમાડ્યાં—ઝીપુત્રાદિકને પણ ધણા દિવસ પ્રેમથી જમાડ્યાં; ત્યારે પ્રભુને પણ પ્રેમથી જમાડીએ ! નૈવેદ્ય ધરીએ ! નૈવેદ્યમાં સાકર માખણ અને તુલસી ! થાળ તૈયાર છે. પ્રેમથી ધરો ! જેમ બને તેમ ધડી બેઘડી સંસારને વિસરી જાઓ ! મોઢળા થઈને બેસો ! હૃદય હળવાં કરીને સાંભળો ! જેવો માનવ દેહ મોંઘો ! એવું આ ટાંછું પણ મોંઘું ! બીખારીને ઘેર રાગધિરાજ મહેમાન !

બાઈ મીરાંનો થાળ.

છાનો માનો છેડે આવે—માવલા જે ! ઘેર મારે બેજીની બીક જે ! છાનો
બાઈ મીરાંના સ્વામી ! બેઠા આવજો રે, ઝાંપલીયામાં જમણે હાથે ધર જે !—છાનો
દુધડીયાં લાવુંરે ગવરી ગાયનાંજે, છલાણામાં માગી લાવું ઘેશજે !—છાનો
ઝાલર વધાર્યાં ઝાઝા તેલમાં જે, ઉપર આલુ મરીયાળા શા મગ જે !—છાનો
ફરસા લાગે તો ફેર માગજે જે, આપણા ખેતરમાં પાક્યા ઢગ જે !—છાનો
બંટી બાવટાનો રામ રોટલો જે, ટાઢો છે પણ લાગે મેઢો દુધ જે !—છાનો
બેળાં બેસીને સીરાવશું જે, લળી લળી જેઉં તમારું મુખ જે !—છાનો

[+જીવશ્ચક્ષતી એકતા. શું કહ્યું ?]

બેળાં બેસીને સીરાવશું જે, લળી લળી જેઉં તમારું મુખ જે !—છાનો
જળ જીમનાની ઝારી પાન બીડલાં જે, હાથ ધોધને લેજો મુખવાસ જે !—છાનો
પથારી કરી આહું પરાળની જે, ઉપર આહું ચલાખાની સોડ જે !—છાનો
બાઈ મીરાંના સ્વામી મુખે પોઢજો જે, અમને સૌને દેજો ભક્તિ દાનજે !—છાનો
હવે—આપણે સૌ પ્રભુને પાનખીડી આપો !

+ ગીતિ—સત્યપિ મેદાપગમે, (૨) નાથ તચાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ॥

સામુદ્રો હિ તરંગઃ (૨) કલ્પન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥૩॥

[શ્રીષ્ટપદી સ્તોત્ર.]

અર્થ—હે નાથ ! બેદની નિવૃત્તિ થાય; તોપણ હું આપશ્રીનો છઉં; આપ મારા નથી. તરંગ સમુદ્રનો છે; પણ સમુદ્ર કદિ તરંગનો થતો નથી. (૩)

હ્યોને ! હ્યોને-રે શામળાયા ! ખીડી પાન પાનકી,
ખીડી પાન પાનકી-ખીડી પાન પાનકી,

હ્યોને ! હ્યોનેરે ! શામળાયા ! ખીડી પાન પાનકી.
• હમ તુમ મીલકર ચોસર ખેલે, બાજી બની હે-દીલોગન જનકી.
હ્યોને ! હ્યોનેરે ! શામળાયા ! ખીડી પાન પાનકી.

બસ ! હવે વધારે નહીં ગાઇ શકું ! આ તો દિલની વાતો ! દિલના ચોંટીયા !
કાળજીની કંકનગત ! મીઠી મુંઝવણ ! બસ ! આપની મીઠી નજરનો તરસ્યો ! હે નાથ !
હવે ક્યારે મળો ! હવે મારે બસ ! એકજ કામ, કે-હે નાથ ! હવે આપ ક્યારે મળો !
ધૂન-હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ !
હવે મળો ! હવે મળો ! અપરાધો ક્ષમા કરો !

આપ સ્વમુખે બોલ્યા છો કે—

ચોપાઈ—સ-મુખ હોય જીવ મોહી જખહીં, જ-મકોટિ અધ નાશીં તબહી.
બસ ! હવે હું આપને સ-મુખ છઉં.

આપના વહાલા તુલસીદાસ પશ્ય કહે છે કે—

ચોપાઈ—જન અવગુણ પ્રભુ માન ન કાઉ; દીન બંધુ અતિ મૃદુલ સ્વભાઉ.
બસ ! બહારે બહારે ચાલ્યો આવું છું. આશા બર્ષો ચાલ્યો આવું છઉં.

આધાર-મારે-એકનો !

હવે આરતિ ઉતારીયે. સિદ્ધા એસી જાઓ ! આસપાસ જુઓ ! ડોસીયો માફક
વાંકાં, કોણી કોણી બેઠાં છે ? કોઈ ઉંધતાં નથી ને ? બોલો ! શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય !
દોલક કાંસીનેડાં તૈયાર કરો ! પ્રેમથી ઉપાડજો. આ લાખોની હું છ. ગાંધી રહેશે
નહીં ! ચતુર સમજે ! અણુસારે ચાલ્યો આવે. બસ ! સાવધાન.

આરતિ

કમળ નયન શ્રીપતિ, પુરુષોત્તમ પ્યારા, પ્રભુ પુરુષોત્તમ પ્યારા;
નટવર નંદ કુલારા, (૨) જય જય રઢીયાળા-જય રાધા રમણાં
જય રાધા રમણા, પ્રભુ. જય રાધા રમણા;
કુંજ ખીહારી દયાળુ, (૨) જય પાતક હરણા-જય રાધાં
સહસ્રકૃષ્ણ રાણુ, ત્રિભુવન ત્રિપુરારી-પ્રભુ ત્રિભુવન ત્રિપુરારી.
શ્રીધારી મોરારી, (૨) જય મોરલી વાળા-જય રાધાં
ગોવર્ધન તોળ્યો, ગોકુળને તારી (૨) પ્રભુ ગોકુળને તારી;
છંદનો ગર્વ ઉતાર્યો (૨) જય જય ગીરધારી-જય રાધાં
શ્રી રણુછોડ રાયા-મોહન વનમાળી-પ્રભુ મોહન વનમાળી;
મન મંદિરમાં વસીયા (૨) વસતા સુખકારી-જય રાધાં

બસ થવાલો-થવાલો-જય રાધા રમણા-જય રાધા રમણા

જય રાધા રમણા-જય રાધા રમણા !

હવે હાથ જોડી જાઓ ! નમ્ર બાવે પ્રભુને પ્રણામ કરો ! તમે તમારા મનમાં, ધન
વિદ્યાની મોટી માનતા હો ! ધમકમાં ઘેરાયાં હો ! તો પ્રભુ પાસે તમે કંઈ નથી. જમ-

તના હિસાબે તમે કાંઈ નથી; તો બ્રહ્માંડોને હિસાબે આપ કાણુ છે! કાંઈ નથી. પ્રજુને નમી પડે!

દોહરો—નહિ વિદ્યા નહીં બાહુ બળ, નહીં ખર્ચન કો દામ;

મોસે પતિત નિભાવીએ, સીયારામ ધનશ્યામ—સીયાવર૦

‘પદ્મદી સ્તોત્ર’ અથવા ‘પદ્મદ્-મંજરી’માં શ્રી આવ શંકરાચાર્ય કહે છે કે—

ગીતિ—

અવિનયમપનય વિષ્ણો, (૨) દમય મનઃ શમય ચિષયરસતૃષ્ણામ્ ।

મૃતવ્યાં વસ્તારય, (૨) તારય સંસારસાગરતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—હે વિષ્ણુ ! મારા અવિનયને દૂર કરો ! મારા મનને દમો ! મારી વિષય સુખની તૃષ્ણાને શમાવો ! મારામાં મૃત દ્યાને વિસ્તારો ! હે નાથ ! મને સંસાર સાગરથી તારો ! [૧]

જ્યાં મોટા મોટા આચાર્યો નથી પડે; જ્યાં મોટા મોટા સમ્રાટો પગમાં પડે; ત્યાં આપણે કાણુ માત્ર ! માટે-માટે-હૃદયથી નમી નમીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં વચ્ચેના સાંભળો ! નમ્રતા વિના બ્રહ્મવિદ્યા ઠરશે નહીં. નહીં માનો; તો પતથર ઉપર પાણી જેવું થશે.

શ્રીકૃષ્ણ ધર્મો બતાવે છે—

॥ બીભગવાનુવાચ ॥

મયોદિતેષ્વવહિતઃ, સ્વધર્મેષુ મદાશ્રયઃ ॥

વર્ણાશ્રમકુલાચાર-મકામાત્મા સમાચરેત્ ॥૧॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે કે-મેં પંચરાત્રાદિક શાસ્ત્રોમાં કહેલા વૈષ્ણવોના ધર્મોમાં, સાવધાન રહીને, તે ધર્મોને વિરોધ ન આવે; એવી રીતે, નિષ્કામપણાથી, વર્ણ, આશ્રમ, અને કુળના આચાર પાળવા. [૧]

૧ વિવેચન—

મયા ઉદિતેષુ સ્વધર્મેષુ-મેં કહેલા સ્વધર્મોમાં. વેદ પોતાનીજ વાણી છે. ઉપ-નિષદો વેદના સાર છે. ગીતા સ્વમુખની વાણી છે. ‘નારદ પંચરાત્ર’ નામના શાસ્ત્રની બલામણુ શ્રીધર સ્વામી કરે છે. કાણુકે—

પંચરાત્ર મહદ્વિદ્યં, શાસ્ત્રં શ્રુતિચિંભાવનમ્ ॥

વિશેષેણાધિગંતવ્યં, ગીતં ભગવતા સ્વયં ॥૪૦॥ નારદ પંચરાત્ર (અ. ૩૦.)

૧ પદ્મઉદ-મયા ઉદિતેષુ સ્વધર્મેષુ-પંચરાત્રાદિક શાસ્ત્રોમાં મેં કહેલા વૈષ્ણવ ધર્મોમાં. અવહિતઃ-સાવધાન રહીને, અહં આશ્રયઃ यस્ય સઃ-મદાશ્રયઃ-મારો આશ્રય જેને છે તે પુરૂષે. ન ચિષ્તે કામેષુ આત્મા (મન) યસ્ય સઃ અકામાત્મા-નિષ્કામ રહીને. વર્ણાશ્રમ આશ્રમાશ્રમ કુલાનિ ચ તેષાં આચારઃ તૈ-વર્ણ, આશ્રમ અને કુળના આચાર. સમાચરેત્-પાળવા.

ભારદ્વાજ ઋષિઓને કહે છે કે—શ્રુતિઓના આધારવાળું આ ‘પંચરાત્ર’ નામનું શાસ્ત્ર ધર્મનું દિવ્ય છે. તે પ્રભુએ પોતે ગાયેલું છે. માટે તેને સમજવા, વિશેષ પ્રયત્ન કરવો. (૪૦)

‘નારદપંચરાત્ર’ શું છે ?—તે ભારદ્વાજ સંહિતા છે. તેના ઉપર ત્રણગણના પંડિત સરયુપ્રસાદ મિશ્રની સંસ્કૃત ટિકા છે. તેમાં વૈષ્ણવ ધર્મ—ઉપાસના માર્ગ, હરિશરણાં ગતિ રૂપી સાધનથી, મોક્ષનું નિર્ણય છે. ગીતાના ૧૨માં અધ્યાયમાં—મત્સ્યેષ મન જ્ઞાત્સ્વ, મયિ લુપ્તિ નિવેષય વિગેરે શબ્દોથી કહ્યુંકે—મારામાં મન રાખ, મારામાં તારી પ્રુદ્ધિને જોડી રાખ. એટલે પછી તું નિઃસંશય મારામાંજ આવીને વસીશ. (પણ આ તો સમાધિની વાત !) [૮]

અથ ચિત્તં સમાધાતું વિગેરે, શબ્દોથી પ્રભુ આગળ બોલ્યા કે—જો તું આ પ્રમાણે ચિત્તને મારામાં સ્થિર કરવા સમર્થ ન હો; તો હે ધનંજય ! અઘ્યાસની સહાય વડે; મને પામવા ઇચ્છા કર. એટલે યોગાભ્યાસ કર. (૯)

અઘ્યાસેऽપ્યસમર્થોઽસિ, મત્કર્મપરમો ભવ ॥

મદર્થમપિ કર્માણિ, કુર્વન સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

અર્થ—યોગાભ્યાસ કરવા પણ, જો તું અસમર્થ હો; તો પછી મારી પ્રાપ્તિ અર્થેજ, કર્મો કર. મારે માટે કર્મો કરવાથી પણ, તું મોક્ષને પામીશ. (૧૦)

પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે કયાં કયાં કર્મ છે. તે કર્મ કરવા માટે, કેવાં કેવાં સાધનની જરૂર છે; તે તમામ ખુલાસો, ‘નારદપંચરાત્ર’ નામના ગ્રન્થમાં છે. આ ઉપાસના માર્ગ છે. ધર્મનું આ પ્રાથમીક શિક્ષણ છે. જ્યાં જ્યાં દેવ સેવા થતી હોય; ત્યાં તેઓએ, આ પ્રાથમીક પુસ્તક, અવશ્ય વાંચવું જોઈએ—વિચારવું જોઈએ. દેવ મંદિરોના પૂજારીઓ, પોતાના સંપ્રદાયની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચાલ્યા જાય છે; ‘ડીટા ! ડીટા ! અને નીલ’ કર્યે જાય છે; તોપણ તેમણે નારદપંચરાત્રનો ગ્રન્થ, અવશ્ય વાંચવો જોઈએ. ધરમાં કામવાળી, અને ધરવાળી, બે બાઈઓ, ધરતું કામકાજ કરી શકે; પણ કામવાળી કામકાજ જ કરી શકે; અને ધરવાળી તો હૃદયને પણ સ્પર્શ કરી શકે. કામવાળી ધરધણીને ‘શેઠ’ સમજે; અને ધરવાળી ધરધણીને પોતાનો પ્યારો સમજે—પોતાનું સર્વસ્વ સમજે. નારદ પંચરાત્રનો ઉપદેશ, હૃદયમાં ઠરે; તો પૂજારીઓ પોતાને મળેલી સેવા પૂજનની અમોલી તકને સમજી જાય; તો તેઓ પ્રભુને પોતાના કરી લે. કળા વિનાનું રાંધણું; તે જેમ વેંજી ગળાય; તેમ પ્રેમ વિનાની સેવા પૂજન, વેંજી સમજવી. સેવા પૂજન અને દર્શન કરતાં, હૃદય ન ઉભરાય; તો હૃદયે મહિનતા ધણી છે; એમ સમજી લેવું. માંડ કરીને જે ટોસીનો દિકરો પરણ્યો હોય; તે ટોસી જેવા વેવાઈને સાચવે; એવું કાંઈકે, જીવ પ્રભુને કરે; તો વાહ વાહ થઈ રહે ! આ માર્ગમાં રાજી અમરીશનો નંબર પહેલો આવે. સેવા અને સમરણ—એજ શસ્ત્રો. શ્રીમદ્માનુષંગચાર્ય, શ્રીમદ્ નિબંધચાર્ય, શ્રીમદ્મધ્વાચાર્ય અને ચોથા—શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય—શ્રીકૃષ્ણના પાકા ઉપાસક ઠર્યા. પોતે જન્મ્યા; અને પોતાને આશરે આવ્યાં; તેમને પણ જમાડ્યાં. શ્રી આલ્પશંકરાચાર્યે મોટી મોટી વાતો કરી. પણ ઉપલા આચાર્યોએ, પોત પોતાના સમયમાં, જેયું કે—સહેજમાં સમાધિ થઈ જાય; એવા ઉત્તમ લોકો, હવે થોડાં છે. હાલ જે છે; તેમના કલ્યાણ માટે—મત્કર્મપરમો ભવ’ એવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો ઠીક છે,

એમ સમજને, ચાર આચાર્યોએ ઉપાસના માર્ગનો વિસ્તાર કર્યો. ઉપાસના માર્ગનાં દાર
ન્યાં ત્યાં ખુલ્લાં મુક્યાં. બ્રહ્મનારાયણની તથા દેહારનાથની મૂર્તિઓ બાહ્ય ધર્મોઓએ જળમાં
ફેંકી દીધી હતી. તે શ્રી આલશંકરાચાર્યે હાથ કરીને, તેમની ફરી સ્થાપના કરી. શિવકાંચી
વિષ્ણુકાંચીની પણ, ફરી સ્થાપના કરનાર શ્રી આલશંકરાચાર્ય છે. ગમેગમે શિવનાં
મંદિરો, તે શ્રીઆલશંકરાચાર્યનું પવિત્ર પગરણ છે. ઉપાસના માર્ગ-સેવા પુજન, નૈવેદ્ય વિગેરે,
અદ્વૈતવાદી શ્રી આલશંકરાચાર્યે નહોતું બતાવ્યું-નહોતું ઉપદેશ્યું; એમ કહેવું તે સમજ
ફેર છે. અધિકાર પ્રમાણે બાળકોને, બધી વસ્તુ ગોઠવી આપવી; તે જેમ માતા પિતાનો
ધર્મ છે: તેમ અધિકાર પ્રમાણે મુમુક્ષુઓને, બધી વસ્તુ ગોઠવી આપવી; તે તે સમયના
આચાર્યોની ફરજ છે-કર્તવ્ય છે. એટલે સેવા પુજનનું કામ, શ્રી આલશંકરાચાર્યે શરૂ કરી
આપ્યું હતું.

નારદપંચરાત્રમાં ચાર અધ્યાય છે; અને આ વિષયને લગતાં ચાર પરિશિષ્ટ
(વધારાનાં પ્રકરણો) છે. ધંધામાં પ્રથમ જરૂર. ધંધો શીખવનારની છે. એટલે ધંધામાં
ગુરૂની પ્રથમ જરૂર છે. નિશાળમાં પણ ગુરૂની પ્રથમ જરૂર છે. તેમ સેવા પૂજનાદિ માર્ગમાં
પણ, ગુરૂની પ્રથમ જરૂર છે: પ્રથમ અધ્યાયમાં—

પ્રપિતૃસ્મૃત્તનિરતં, પ્રાજ્ઞં દ્વિતપરં શુચિમ્ ॥

પ્રશાંતં નિયતં વૃત્તૌ, ભજેદ્ભિજ્જિવરં ગુરુમ્ ॥૩૮॥

સમગુરુષધિજ્ઞેયે, સંતતૈકાંતિર્નિર્મલે ॥

કુલે જાતો ગુણેયુક્તો, ચિપ્ર: શ્રેષ્ઠતમો ગુરુ: ॥૩૯॥

સ્વયં વા ભક્તિસંપન્નો, જ્ઞાનવૈરાગ્યભૂષિત: ॥

સ્વકર્મનિરતો નિત્ય-મર્દિત્યાચાર્યતાં દ્વિજ: ॥૪૦॥

નાચાર્ય: કુલજાતોઽપિ, જ્ઞાનભક્ત્યાદિર્બર્જિત: ॥

ન ચ દીનવયોજાતિ: , પ્રકૃષ્ટાનામનાપદિ ॥૪૧॥

ન જાતુ મંત્રવા નારી, ન શૂદ્રો જ્ઞાંતરોદ્ભવ: ॥

નામિશસ્ત્રો ન પતિત: , કામકામોઽપ્યકામિન: ॥૪૨॥

વિગેરે શબ્દોથી સદ્ગુરૂની પસંદગી કરવાનું ખાસ સૂચન કર્યું છે. બ્રાહ્મણ સિવાય
બીજા વર્ણને વેદોએ ગુરૂપદ આપ્યું નથી. તે પંચરાત્રને કયુલ છે. સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને
ગુરૂ ન થતો ખાસ ચેતાવ્યા છે. અનાચારી, અપવિત્ર બ્રાહ્મણોને, ગુરૂપદમાંથી
બાદ કર્યા છે. એટલે ગુરૂના નાલાયક પુત્રો, ગુરૂ ન બને; એવી ચોખ્ખવટ કરી છે. પછી
ગુરૂ મંત્રોને અને તીલકને મહિમા બતાવ્યો છે. સ્ત્રીશૂદ્રો સહિત વર્ણશ્રમ પાળનારી
પ્રજાઓએ, કેવી રીતે પૂજનાદિ કરવાં; તે વિવેક ઉત્તમ પ્રકારે આ ગ્રન્થમાં બતાવ્યો છે.
જગત્ આંધળું છે; દીવાની જરૂર છે. તેને દોરનારની પણ જરૂર છે. શાસ્ત્રો દીવા, અને દોર-
નાર ગુરૂ. માનવ દેહ ઉત્તમ; પણ અનેક ઉપાધિઓથી ભરેલો-વળી ડાહડહાપણનો દરીયો !
ઉત્તમ છતાં ક્ષણ બંધુર. આજ હોય; અને કાલે અત્યારે ન હોય એવો. ડાહી સ્ત્રી માંદા
બાળીને કાંબા ભાવે; એવી અનેક સામગ્રિ બનાવીને, તૈયાર રાખે; તેમ ઋષિઓએ, માયામાં
અટવાતા ઘેલા માનવી માટે, અનેક ઉપદેશ-અનેક સાધન-પ્રજા કર્યા છે. જે પોતાને
જ્યે; તે વસ્તુ જમી લે. નખોદીયો ન ફૂટાય. અળસ્યો ન મર્યાદા જાય ! અમદાવાદમાં બાર

વરસ રહ્યા; પણ માણેક ચોક ન દેખ્યો; એવું કોઇ પણ પ્રકારે ન થાય—તેની આ બધી ગોઠવણો છે. રાજમહેલને અનેક ગોખ ! ખુશીમાં—આવે; તે ગોખે આવીને, રાજ ભોમો રહે; તેવી માનવને જ્ઞાનની અનેક ગોઠવણો છે.

વૈષ્ણવો—કેટલાએક ભાષ્યો ‘વૈષ્ણવ’ શબ્દ સાંભળીને બડકે છે. વૈષ્ણવધર્મ શ્રી રામાનુજ અગર શ્રી વલ્લભાચાર્યથીજ શરૂ થયો; એવું કહિ સમજવું નહીં. તે અનાદિ છે. નિચુંજી બ્રહ્મનું સગુણ સ્વરૂપ વિષ્ણુ છે. વિષ્ણુને બગે; તે વૈષ્ણવ. શ્રી સદાશિવ, જનક, વસિષ્ઠ, અત્રિ અને યાગુવલ્કય; ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ આદિ તમામ વૈષ્ણવ છે. ભાગવતને માનના-રાઓએ, શિવવિષ્ણુની ભુલવણીમાં ભૂલાં પડવું નહીં. દક્ષના યજ્ઞમાં વિષ્ણુનાં વચનો વાંચવાં. રામેશ્વરની સ્થાપના વખતે ભોલેલાં, શ્રીરામનાં વચન વાંચવાં. પછી પોતાને જે ગમે; તેને ભજવા. વૃત્તિ એકજ ઠેકાણે રખાય. ધ્યેય ઘણાં ન હોય.

અર્ધાં શાસ્ત્રોમાંથી એકજ શાસ્ત્ર, કાંઈક કાંઈક દદ થાય; તો પણ ઘણું સમજવું. એકજ એટલે ભાગવત. આ ભાગવત શાસ્ત્ર, જીવોના કલ્યાણ માટે, દીક છે. આ ભાગવત શાસ્ત્રમાં, અનેક સામગ્રિ છે. વાંચે—વિચારે તેને જરૂર. આ રકંઠમાં આગળ ૨૭મા અધ્યાયમાં, પૂજન વિધિનો ઉપદેશ છે. તે પંચરાત્રને લગતો વિષય છે. હવે પંચરાત્ર સંબંધી વાતો પૂરી થય.

અજ્ઞાન—સાવધાન રહીને. આપણે સૌ વ્યવહારમાં સાવધાન; ધર્મમાં ગાંડલ. ભગવાન કૃષ્ણ કહે છે કે—‘અહીં સાવધાન થાઓ !’ કારણકે આ કર્યું—તેણે બધું કર્યું. ગામડાના ચોરામાં બ્રાહ્મણ કથા કરવા આવે છે; ત્યારે ગરીબ બ્રાહ્મણને જરા જેટલું કાંઈક (દાન દક્ષણામાં) આપીને, જાણે મોટા ઉપકાર કરતા ન હોય; એવા ગામડાના કેટલાએક ગખાઓ, કથાને જાણે હસી કાઢતા હોય; તેમ જોપરવા રહીને કથા સાંભળે છે. મોટા શહેરોમાં પણ, બ્રાહ્મણ સાધુને કાંઈક આપવાનું હોય; તો તેઓ બ્રાહ્મણ સાધુને, પોતાના બાળક જેવા નાદાન ગણીને, તેમની ઉપેક્ષા કરે છે. આ ઉપેક્ષામાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ સરી પડે છે.

માગણ—બ્રાહ્મણ સાધુ એટલે ‘માગણ’—કથાકાર એટલે ‘માગણ’; દેવમંદિરોના પુજારી એટલે ‘માગણ’,—ગોર એટલે ‘માગણ’. જે જે ‘મને આપો’ એમ કહે, તે બંધે પડિત હોય; પણ લાખના મટીને પાછના થાય. આ વૃત્તિએ સમાજની શ્રદ્ધાનો નાશ કર્યો છે; અને સાધુ બ્રાહ્મણને, આ વૃત્તિએ હડસેલીને ગટરમાં ફેંકી દીધા છે. કેટલાએક કાંઈક સુખી બ્રાહ્મણ સાધુ પણ, પોતાની માગણવૃત્તિથી લાજતા નથી. કેટલાએક મંદિરોમાં, મીઠકત સડી જાય છે—ઉધાર્ધ ખાય છે; તોપણ તે મંદિરોના સંત બ્રાહ્મણ, પર દ્રવ્યની, સદા અપેક્ષા રાખ્યાજ કરે છે. આ વિપરીત દશા, એટલી બધી વધી પડી છે; કે—તેનો અંત ક્યારે આવશે; તે સમજવું નથી. જે બ્રાહ્મણ સાધુને કલ્યાણની પરવા હોય; તેમણે પોતે, સંતોષી—આદર્શ જીવનવાળા—અનવુંજ જોઈએ. દ્રવ્યની જરૂર જણાય; તો શાસ્ત્રો લખવાનો અથવા ભણાવવાનો ધંધો કરી લેવો. અવકાશના વખતમાં કથાવાર્તા અવશ્ય કરવી; પણ કરી અપેક્ષા રાખવી નહીં. એટલે—દક્ષણાની પરવા કરવી નહીં. પવિત્ર ધંધાદારા મળેલું પવિત્ર દ્રવ્ય, નિર્મળ છે. પરિગ્રહ—દાન—દારા મળેલું દ્રવ્ય નિષેધ છે.

રઘુકુળના ગોર અનેલા વસિષ્ઠ, રામચંદ્રને કહે છે કે—

ઝોપાઈ—ઉપરોક્તિ કર્મ અતિ મંદા, વેદ પુરાણ સ્મૃતિ કર નિંદા.

દેવ મંદિરોના પુજારીઓ, કથાવાર્તા કરનારા સંત બ્રાહ્મણ, અને ગોરોએ, ભોંકાની અપેક્ષા રાખવા કરતાં, પ્રભુની અપેક્ષા રાખતાં શીખવું. એટલે—અંતઃકરણને ઉપાસના દારા

પ્રભુ સુધી લ'ખાવું. આપણી મુંઝવણો પ્રભુ સાંભળી શકે; એટલા પ્રભુની નજ દીક જઇને વસવું. જે હરિને સંભારે, તેને હરિ ના વિસારે રે—ધૂન.

ભગવાન રામચંદ્ર અયોધ્યા વાસીઓને કહે છે કે—

ઓપાપર્ધ—મેર દાસ કહાય નર આશા, કરે તો કહહું કહા વિશ્વાસા ?

અર્થ—મારો ભક્ત મારા સિવાય અન્ય લોકોની અપેક્ષા રાખે; તો તે ભક્તને મારામાં જરા જેટલો પણ વિશ્વાસ નથી; એમ સમજવું.

આ 'અવહિત'—સાવધાન'નું વિવેચન ચાલે છે. બ્રાહ્મણસાધુ જાણે કે 'સમાજને હુંટી લઉં,' અને સમાજ જાણે કે—બ્રાહ્મણને 'લઉં લઉં' થઈ રહ્યું છે. આ તાણખેંચમાં, શ્રવણમાં સાવધાન રહી શકાતું નથી. દેખાદેખીથી નહીં; પણ પોતાનું મન માને; તે સારા સંતોષી બ્રાહ્મણને, શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ સમજી, સમાજે શ્રવણનો લાભ લેવો જોઇએ. સુપાત્રે દાન થાય; શ્રદ્ધાપૂર્વક થોડું પણ અપાય—તો તે ધણું છે. 'સુપાત્ર છેજ નહીં,' એમ ધણું કહે છે, તે વાત તદ્દન ખોટી નથી. તોપણ શોધે; તેને સુપાત્ર જડી આવે છે.

જીવને ઉપાધીના ઢગલા છે; તો પણ અવકાશ લઇને, શાંતિથી—'પોતે શું છે ? અને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે ?', તે અવશ્ય જાણવુંજ જોઇએ. શ્રીકૃષ્ણ જેવા વક્તા મળ્યા છે. સાવધાન થઇને સાંભળો !

મદાશ્રય:—મારે આશરે રહીને. જેને દેખ્યો નથી; તેના આશ્રયે કેમ રહી શકાય ! અંધારા ઝોરડામાં, અજાણ્યને વસ્તુઓ કેમ જડી શકે ?—જેના હાથમાં દીવો હોય; તેને જડે. દીવાને દેખીને અંધારૂં નાસી જાય. સંત શાસ્ત્રોનાં વચનો સાંભળીને, ભગવાનનો આશ્રય કરવો; જીવને ગમે; પણ આ વચનો હૃદયમાં દરતાં નથી. દરે ક્યારે ?—તેનો જવાબ પ્રભુ આપે છે કે—

અકામાત્મા—કામના રહિત બનીને. કામના રહિત બનાય કેમ ? કામનાનો વળગાડ જીવને ભયંકર રીતે લાગેલો છે. વાસના લઇને જન્મે; અને વાસના લઇને મરે. દેહ મરે; પણ વાસના ન મરે. તેને માટે પ્રભુ ઉપાય બતાવે છે કે—

વર્ણાશ્રમકુલાધારમ સમાચરેત્ વર્ણ, આશ્રમ અને કુળના આચાર પાળવા. બરાબર સમજ્યા કે નહીં ? સાંભળો—પ્રથમ પગથીએ પ્રાથમીક શિક્ષણ એકડા છે. ધર્મો એટલે કર્મો. કર્મો ચાર પ્રકારનાં છે. નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય અને પ્રાયશ્ચિત. સંધ્યાવંદનાદિ, હમેશ કરવાનું કર્મ, તે નિત્ય; શ્રાદ્ધાદિ અમુક દિવસેજ થાય, તે નૈમિત્તિક કર્મ કહેવાય છે. સ્વર્ગોદ્ધિની કામનાથી જે કર્મ થાય; તે કામ્ય કર્મો છે. થએલાં પાપનાં નાશ માટે, જે કર્મો કરાય; તે પ્રાયશ્ચિત કર્મો કહેવાય છે. દરેક ધર્મમાં આવું ચાર પ્રકારનું કાંઇક પાલન હોય છે. આ નવીન નથી. આ મૂળને ઉખેડી નાંખવા, અત્યારે ભારે પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ગૌતમ બુદ્ધના વખતમાં અને મુસલમાન રાજ્યોના વખતમાં, આથી ભયંકર પ્રયત્નો થયા હતા. નદીના પુરમાં પાંદડાં જેવાં અનેક, તણાઈ પણ જાય છે. તો પણ પ્રભુને રાખવું છે, ત્યાં સુધી નાસ્તીકીના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રી રામાયણ અને ભગવદ્ ગીતામાં; વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મોની કેટલી આવશ્યકતા છે; તે બતાવવા, અહીંથી એક નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. તેની કીમત માત્ર છ પાઇ છે. પોરટેજ છપાઇ.

આટલું તો દરેક હિંદુએ જાણવું જોઈએ; માટે તે અવશ્ય વાંચો. દરેક સંપ્રદાયોએ અને દરેક મંદિરોએ, પોતાના આશ્રિતોને, વર્ણાશ્રમનું જ્ઞાન આપવા, આ પુસ્તક વહેંચવાં જોઈએ. બ્રાહ્મણસાધુના અને મંદિરોના દાન દક્ષણાના મંદ પૈસા, મલીન આવક, જ્ઞાનના કામમાં વપરાતી નથી. માટે બળ કરીને તેને જ્ઞાન તરફ વાપરવી. ભાગવતના સાતમા સ્કંધમાં, પ્રવહાદની કથા થઇ રહ્યા પછી, હસ્તિનાપુરના સમ્રાટ યુધિષ્ઠિર મહારાજને, નારદજી વર્ણાશ્રમના ધર્મો સંભળાવે છે. આ સંવાદમાં ઘણી ઘણી વાતો થયા પછી, યુધિષ્ઠિર મહારાજ પૂછે છે કે—‘સંસારમાં રચાપચ્યા, મારા જેવા મૂઠ પુરુષોને, સન્યાસીની પદવી (મોક્ષ), જે રીતે અનાયાસે મળે; તે વાત મને કૃપા કરીને કહો !’ આ પ્રશ્નનો જવાબ, આપણે સાંને કામનો છે. તેથી સાંભળો—

યુધિષ્ઠિર મહારાજ પૂછે છે—(સ્કંધ, -અ. ૧૪)

ગૃહસ્થ ધર્મા પદર્શી, વિધિના યેન ધ્યાંજલા ॥

યાતિ દેવશ્ચે જુહિ, માદશો ગૃહમૂઢધીઃ ॥૧॥

અર્થ—ઉપર આવી ગયો છે. પૂછવાની કેવી નત્ર બધ છે ! તે માટે આ શ્લોક આપ્યો છે. નારદજી જવાબ આપે છે કે—

ગૃહેષ્વસ્થિતો રાજન્, ક્રિયાઃ કુર્વન્ યથોચિતાઃ ॥

વાસુદેવાર્પણ સાશ્વા-દુપાસીત મહામુનીન્ ॥૨॥

શૃણ્વન્ ભગવતોઽભીષ્ણ-મચતારકયામૃતમ્ ॥

અહ્યાનો યથાકાલ-મુપશાંતજનાશૃતઃ ॥૩॥

સત્સંગાચ્છનકૈઃ સંગ-માત્મજાયાત્મજાદિષુ ॥

વિમુચ્યેન્મુચ્યમાનેષુ, સ્વયં સ્વપ્નવતુત્થિતઃ ॥૪॥

યાવદર્થમુપાસીનો, દેદે મેદે ચ પંદિતઃ ॥

ચિરકો રક્તવત્ તત્ર, મૃલ્લોકે નરતાં ન્યસેત્ ॥૫॥

જ્ઞાતયઃ પિતરૌ પુત્રા, જ્ઞાતરઃ સુહૃદોઽપરે ॥

યદ્વદંતિ યદિચ્છંતિ, ચાનુમોદેત નિર્મમઃ ॥૬॥

અર્થ—નારદજી કહે છે કે—“ ગૃહસ્થે ઘરમાં રહીને, જે જે ક્રિયાઓ કરવી, તે શ્રી કૃષ્ણપર્યંત કરવી. એટલે કર્મનાં ફળોની આશામાં બંધાવું નહીં. નિષ્કામ કર્મ કરતાં શીખવું. તથા મોટા મુનીઓની સેવા કરવી. જે પાપ છે—જે પ્રારબ્ધ છે—અથવા જે કર્મ છે; તેને સેવાદ્વારા ક્ષીણ કરવાં. (જગતમાં મોટામાં મોટા મુની—સંત અગર મહાત્મા—ડગલે ડગલે થતા આપણા અપરાધ દરગુજર કરનારાં, આપણાં માતા પિતા છે. સેવાના પાઠ તેમની પાસે શીખીને—પાઠ કરીને—પુણ્યના ઢગલા કરીને, પછી સંતની સેવા કરવા જવું. તેમ જીને પતિ; પછી સંત.) (૨) નિરંતર ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનું શ્રવણ કરવું. નીમેલા સમયમાં શ્રદ્ધા રાખીને શાંત પુરુષોના સમાગમ કરવો. સત્પુરુષોના સમાગમ બધાં ત્યાં થઇ રહ્યો છે; પણ તેમાં જેવી જોઈએ; તેવી શ્રદ્ધા હોતી નથી; માટે કહે છે કે—કામ કરો, તે નાંખી દેવાજેવું ન કરશો. (૩) દેહ, સ્ત્રી, અને પુત્ર વિગેરે કે જેઓ, એક દિવસ છૂટાં પડવાનાંજ છે; તેઓમાં થઇ પડેલી આસક્તિને, તેઓમાં વધી પડેલી મમતાને, સત્સંગના બળથી, સ્વર્ગ—પોતેજ છોડી દેવી. સ્વપ્નમાંથી ઉઠેલો માણસ, જેમ સ્વપ્નમાં દેખલાં પુત્રાદિમાં મોહ કરતો નથી;

તેમ સત્સમાગમથી જાગેલા જ્ઞાનજ્ઞ પુરૂષે, પુત્રાદિનો મોહ છોડી દેવો. (સાંભળો છોને ?-કે હવામાં હડી જાય છે ?) (૪) સમજી પુરૂષે દેહમાં અને ઘરમાં, જેટલું પ્રયોજન હોય; તેટલોજ સંબંધ રાખવો; અને અંદરમાં વૈરાગ્ય રાખીને, ઉપરથી આસક્ત માણસની પેઠે પુરૂષાર્થ કર્યો જવું. ‘સંસાર થું સરસો રહે; અને મન મારી પાસ; સંસારમાં લોપે નહોં; તેને જાણ મારો દાસ.’ વળી ખાસ વાત-

આ દુનિયા છે કંઈ ભરેલી, ઉપરથી પાલીશ કરેલી-અંદર પોલ પોલ -અંદર પોલ પોલ.” તે પ્રમાણેજ “સંત-સૃષ્ટિ છે જ્ઞાન ભરેલી; અંદરથી પાલીશ કરેલી-ઉપર પોલ પોલ-ઉપર પોલ પોલ”. નરસી, વૃકારામનાં કપડાનાં ઠેકાણાં ન હતાં. તે જમાનાને, તેમનું બોલ્યુ ગમતું નહોતું. શ્રીકૃષ્ણ હતા; ત્યારે તેમને ધણીજ શોડા ઓળખી શક્યા હતા. અવજાનંતિ માં મૃદા; વિગેરે શબ્દોથી, શ્રીકૃષ્ણે પોતે, આ વાત કયુલ કરી છે. કૌરવોની સભામાં પાંડવો હાર્યા; અને દ્રૌપદીને પકડીને સભામાં લાવ્યા. સભામાં તેણીને નમ્ર કરવા, રાજ દુર્યોધને હુકમ કર્યો. દુશાસને કહ્યું કે- ‘હે દ્રૌપદી ! છે તારી વહારે કાંઈ ?’ દ્રૌપદીએ કહ્યું કે- ‘હા મારે એક શ્રીકૃષ્ણનો ભરસો છે. તે મને અહીં બચાવશે.’ તે વખતે હસ્તિનાપુરના તખ્ત ઉપર બેઠેલો-દુર્યોધન બોલ્યો હતો કે-

(ધીમેથી-પણ ભુરસાથી.)

ગજલ

‘કૃષ્ણ’-‘કૃષ્ણ’ તું કહે; પણ કૃષ્ણ તારો-કોણ છે !

‘અબળાઓનો ઓળખીતો, એ હીચકારો-કોણ છે !

બે આનો બે બાપનો, કહે કુળ-તેનું કોણ છે ?

રશ્મિદાને નાસીયો, તે કયા ઝાડનું-મળ છે !

માટે બસ ! બકવાદ છોડ; અને અમારે આધીન થા-વિગેરે-વિગેરે.”

શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી લખતાં, ધીરેંદ્રપાલ (બેંગલ) કહે છે કે- ‘The man who lived with Him, did not know Him. જેઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે જીવતા હતા; તેઓ પણ તેમને ઓળખી શક્યા નથી; વિગેરે. The world walks hundred years back-જગત્ સો વરસ પાછળ ચાલે છે. એટલે સંતો હોય; ત્યારે તેમને જગત્ ઓળખી શકતું નથી. ઓલીયા જીવતા હોય; ત્યારે તેઓ દુકડા વીણી ખામ. મુઘા પછી તેમની કબર પાસે, મલીકો ધરાય. કારણ કે સંતો-‘અંદરથી પોલીશ બનેલા’ અને ‘ઉપર પોલ પોલ. ઉપર પોલ પોલ.’ (૫) શાંતિ, માતા પિતા, પુત્ર, ભાઈઓ, અને બીજા સંબંધીઓ, જે કહે; અને જે ધ્રુષ્ટિ; તેમાં આગ્રહ નહોં કરતાં, સંમતિ આપવી. (દુકંથી પતાવવું-હટું ચડવું નહોં. બનતાં સુધી ધણીની સાથે કામ પાડવું નહોં. જહાવસ્થામાં એકાંતમાં રહેવું-એકલા રહેવું; તેનું મૂખ્ય કારણ આ-કે લોકો તંતીલા છે. તંતમાં ખંત રાખનારાં છે. તેમનાથી દૂર વસવું.) (૬)

નારદજી આગળ કહે છે કે-જે કાંઈ મળે તેથી સંતોષ રાખવો. પેટ ભરાય તેટલુંજ ખાણીનું છે. લાંબો હાથ કરીને અપાય; તેટલીજ પોતાની કમાણી છે. તેથી અધીકનું

૧ ગોપીકાઓનો. ૨ જરાસંઘના છેલ્લા યુદ્ધમાં.

અભિમાન રાખે; તે ચોર છે—શિક્ષાને પાત્ર છે. (૭-૮) સુગાદિ પશુ પક્ષી અને જંતુઓને, પોતાના પુત્રની સમાન ગણવા. કારણકે તેઓની અને પુત્રોની વચ્ચે, ઝાઝું અંતર નથી. (૯) ધરમાં રહીને ધર્મ, અર્થ અને કામને માટે બહુ કષ્ટ વેઠવું નહીં. (૧૦) કુતરાં, પતીત, આંડાળાદિક સૂધીનાં પ્રાણીઓને, પોતાના અન્નમાંથી થયા થોગ્ય રીતે વહેંચી આપવું.

અપ્યેકામાત્મનો વારાં, નૃણાં સ્વત્વગ્રહો યતઃ ॥૧૧॥

જઘ્નાષ્ઠ્યેષુ પ્રાણાન, હમ્યાદ્યા પિતરં ગુદમ્ ॥

તસ્યાં સ્વત્વં ક્ષિયાં જઘ્નાદ્-યસ્તેન હ્યજિતો જિતઃ ॥૧૨॥

અર્થ—શ્રી કે જે મુખ્યત્વે કરીને, પોતાનીજ સેવા કરવા માટે છે. અને જેમાં મનુષ્યોને ‘આ તો મારીજ’ એવો આગ્રહ છે. તે શ્રીને પણ, ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, અતિથિઓની સેવાના કામમાં લગાડવી. (૧૧) જે શ્રી માટે પુરૂષો, પોતાના પ્રાણ પણ ખુએ છે; જે શ્રી માટે પુરૂષો, પોતાના બાપને કે ગુરૂને પણ મારે છે; તે શ્રીમાંથી જેણે અમતા તથા દીધી; તેણે ભગવાન કે જે, કાષ્ઠથી વશ થતા નથી; તે ભગવાનને તેણે વશ કર્યા એમ સમજવું. (શ્રી એજ સંસાર; શ્રી ગધ; તેનો સંસાર પણ ગયો. શ્રી ગધ; તેનો સંસાર અરણ્ય.)

પ્રિયાનાયો કૃત્સ્નં, કિલ જગદ્દરણ્યં હિ ભવતિ ॥૩૦॥

જગજ્જીર્ણરણ્યં, ભવતિ ષ કલત્રવ્યુપરમે ॥૩૮॥

(ઉત્તરરામ ચરિત અંક છઠ્ઠો)

શ્રી સંસારનું મોટું હેડ કૉર્ટર્સ-માયાનું મોટું મથક છે. તે પ્રમાણેજ શ્રીને પુરૂષ-મોહનું મોટું સ્થાન છે. સોનાની હીરે જડેલી બેડી છે. આ કીડો તૃપ્ત્યા પછી, સંસાર વેરણ હેરણ-ભાંગીને ભૂકા-થઈ જાય છે. આ શ્લોકમાં શ્રીને તજવાની વાત નથી; પણ શ્રીમાંથી અમતા તજવાની વાત છે. શ્રીપુરૂષ મરણ્યાદિથી વિખુટાં પડે; પણ વાસનાની બળવાન ગંધ, જીવનારના હૃદયમાંથી જાય નહીં. આ ગંધને, આ વાસનાને ધોવા માટે, સખજ જ્ઞાનધારા જોઈએ. સખજ જ્ઞાનધારાથી, જે પુરૂષ શ્રીની વાસનાને ધોઈ નાખે; તે અજિત ભગવાનને જીતે; એમ સમજવું. માત્ર ભગવાં, અગર ત્યાગ, તે ત્યાગનો આભાસ છે. શ્રીની વાસના હૃદયથી દૂર થાય; તે સાચો ત્યાગ છે. (વિધવા વિધુરોને ખાસ વાંચવા જેવું પુસ્તક, અહીંથી બહાર પાડ્યું છે. કૌમત છ પાછ, પોરટેજ છપાઈ વધારે. ધર ભાંગતાં, સંસાર બગડ્યો; પણ બગડ્યા સંસારને સુધારતાં આવડે; તો માલ વિનાના ગોટલામાંથી, આંખો ઉઘો થાય. તળાવના કાદવમાંથી કમળ ઉભાં થાય. ઉજડ બગીચા માટે સારો માળી જોઈએ-કુખી જીવનબગીચા માટે, સારો સહયુગ જોઈએ. ખંત રૂપી ખાતર, અને શ્રદ્ધારૂપી જળ જોઈએ.) (૧૨)

કયો વિષય ચાલે છે; તે ભૂલ્યા નથીને ? પોણ ચૂક્યા; તો ધર જડશે નહીં. રાજ્ય યુધિષ્ઠિર કહ્યાણને ઇચ્છતા ગૃહસ્થોના ધર્મ સાંભળે છે.

કૃમિવિદ્ભસ્મનિષ્ઠાંતં, ક્ષેદં તુચ્છં કલેષરમ્ ॥

ક તદ્વીયરતિર્માયાં, કાયમાત્મા નમ્રસ્છદિઃ ॥૧૩॥

અર્થ—જે અંતે કીડા, વિષ્ટા કે ભસ્મજ થવાનો છે; તે તુચ્છ દેહ કયાં ! દેહના સુખને માટેજ જેમાં પ્રીતિ થાય છે; તે શ્રી કયાં ! અને વ્યાપક તથા અસંગ એવો

આત્મા કયાં ! (કાંટા લે, તેને તોલ માપની ખબર પડે; નામું માંડે; તેને નક્કી તોટાની ખબર પડે. સમજે તેને સમજાય; એવી આ વાત છે. બાકી તો દેહનાં, અને દેહની પાછળ રહેલી સ્ત્રીનાં સુખ મારે, આપું જગત ઉચું નીચું અફળાય છે. કાંઈ મોટરમાં, તો કાંઈ એરો-પ્લેનમાં ! કાંઈ ચોરે; તો કાંઈ રથના મેદાનમાં ! જેમ આંખ અમુક અંતર સુધી દેખી શકે; તેમ સામાન્ય જીવો, ખાવા પીવામાં રમ્યાપમ્યા જીવો, દેહ અને સ્ત્રી સુધીજ દેખી શકે-વધારે દૂર ન દેખી શકે. દેહ અને સ્ત્રીની ચીકાશ, માનવીના મન સાથે, એટલી બધી વળગી પડી છે; કે-સંત મહાત્માઓ પણ સમજે; પણ સજે નહીં. શ્રોતાઓ પચીસ પચાસ કે સો વરસ સુધી, કયા વાર્તા સાંભળે; પણ અણસારે ઉભાં થાય નહીં. ચોમાસાના ધોધમાર વરસાદમાં પલળેલાં લાકડાં, સળગે નહીં. ગ્યાસલેટ વારંવાર જાંટે; તોપણ ધાર્યું કામ થાય નહીં. રાંધનારી મુંઝાય. તેમ અત્યારે જ્યાં ત્યાં, સંત મહાત્માઓ, હરદ્વારની ગંગામાં ભોળેલા-ઢગલા બંધ પરમ હંસો, જ્યાં ત્યાં કયા વાર્તા કરી રચ્યા છે. સત્સંગ મંડળો જ્યાં જુઓ ત્યાં છે. ગ્યાસલેટ જાંટાયજ કરે છે; પણ હૃદય માયાના ધોધમાર વરસાદથી, એટલાં બધાં હવાઇ ગયાં છે-કે કયાકાર મુંઝાય. અરે ! ભગવાન પોતે પણ મુંઝાય-કે આ લોકોનું શું થશે ! શ્રોતા વક્તા પોતે, પોતાનું દુઃખ સમજી જાય; તોજ બચી શકે. (૧૩) વિગેરે વિગેરે.

યાદ રાખવું કે-નાટકશાળામાં રમવાની તલવારો, લડાઇના મેદાનમાં કામ આવે નહીં; તેમ લોભી ગુરૂ, અને બાલયુ-બ્રહ્મા વિનાના શિષ્યો, તત્ત્વ જ્ઞાનના મેદાનમાં કામ આવતા નથી. વર્ણમાં ઉંચા નીચાની અકળામણમાંજ કેટલાંએક પડ્યાં રહે છે. એટલે જ્યાં પ્રભુએ મૂક્યા; ત્યાં પોતાનું મૂખ્ય કર્તવ્ય શું છે; તેનો વિચાર ધણાંજ થોડાં કરે છે. પ્રથમ તો જ્યાં હો; ત્યાં-માણસ બનો ! એટલે સદૃશ્ય સંપન્ન બનો ! એટલે શાંતિ, દયા ક્ષમા, વિગેરે ઉત્તમ ગુણોને આશરે રહો ! કર્ણને દાસી પુત્ર કહીને, અશ્વત્થામાએ ખીજવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; તેના જવાબમાં કર્ણ બોલ્યો હતો કે—

સુતો વા સુતપુત્રો વા, યો વા કો વા ભવામ્યદમ્ ।

દૈવાધીનં કુલે જન્મ, મમાધીનં ચ પૌરુષમ્ ॥

[વેણીસંહાર]

અર્થ—હે ગુરૂપુત્ર ! મનુષ્યે કયાં જન્મવું; તે તેના પોતાના હાથમાં નથી; તે દૈવના હાથમાં છે. પણ ગમે ત્યાં જન્મ્યા પછી, પુરુષાર્થ કરીને, સદૃશ્યોથી પોતાને-માનવતાને-શણગારવી; તે તેના પોતાના હાથમાં છે. એટલે હે ગુરૂપુત્ર ! આત્મ મેં કાંઈક કર્યું છે. ક્ષત્રિયોને જાજે એવા શૌર્યની બાબતમાં, મારો નંબર આગળ છે. માનવીઓને શોકે એવા દાનમાં-ત્યાગમાં-આપવાની બાબતમાં-પણ મારો નંબર આગળ આવે છે. દાની કાણુ ? કે-‘રાજ કર્ણ’.

એટલે ઉંચા નીચા વર્ણની અકળામણમાં, ન અથડાતા, ‘જે ઉંચા, તે સદૃશ્યથીજ ! ઉંચા છે; અને જે નીચા, તે દુર્શ્યથીજ ઉંચા છે’; એ મહા વાક્યને યાદ રાખવું. ઉંચા થવું હોય; તેમણે સદૃશ્યનો આશરો લેવો; અને નીચા થવું હોય; તેમણે દુર્શ્યનો આશરો લેવો. રોહીદાસ, ચોખ્ખામેળ, નાનક, કબીર, ભક્તમાળ ભખતાર ઢાઢી નાભાજ, જસમા, ચિંતામણી, મુસા, મહમદ, કાધરત, સોક્રેટીસ વિગેરે જ્યાં ત્યાં નીચા કુળમાં અવતર્યા હતા; પણ તેઓએ માનવતાને દીપાવવા, પુરુષાર્થ કર્યો. આ પ્રમાણે વર્ણોશ્રમ ધર્મોની વાત પૂરી થઇ.

નિષ્કામ કર્મોથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય; પછી શું કરવું; તે પ્રશ્ન કહે છે—

અન્વીક્ષેત વિશુદ્ધાત્મા, દેહિનાં વિષયાત્મનામ્ ॥

ગુણેષુ તત્ત્વધ્યાનેન, સર્વાર્મ્મવિપર્યયમ્ ॥૨॥

અર્થ—શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળા પુરૂષે, (વિષયોમાં લાગવું નહીં, પણ) વિષયોમાં લાગી રહેલાં લોકો, વિષયોને સાચા માનીને, જે જે ઉદ્યોગ કરે છે; તે સઘળા ઉદ્યોગોનાં ફળ, વિપરીત થાય છે; તે જોયા કરવું. કારણકે આમ કરવાથી નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થાય છે. [૨]

૨ વિવેચન—

આ શ્રીહરિના પોતાના બોલ ! બરાબર સમજાય છે ને ? પાણીપતનું મેદાન ખેત્યા પછીના, આ ઉદ્યોગો છે. એક માનવી પણ, અનેક વિંદ્યણ્યો વટીને, જે શબ્દો બોલે; તે અનુભવના ઉદ્યોગ ગણાય. ત્યારે આતો અનુભવીઓને અનુભવ આપનાર, આદર્શ માનવી ! કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન સ્વયં બોલે છે. પ્રભુની ઉપડવા વખતની આ શિખામણ !

વિશુદ્ધાત્મા—વર્ણાશ્રમના ધર્મો એટલે સૌ સૌના ધર્મોની (ફરજોની) વ્યાખ્યા. સૌ સૌના ધર્મો એટલે સ્વધર્મ. પોતે પોતાને કેવી રીતે ઠીક બનાવવા; તે સંબંધી જે શિક્ષણ, તે સ્વધર્મ કહેવાય છે. એટલે પતિએ પતિના ધર્મ; સ્ત્રીએ સ્ત્રીના ધર્મ; રાજાએ રાજાના ધર્મ; અને પ્રજાએ પ્રજાના ધર્મ. આ ઉપરાંત કેટલાએક સામાન્ય ધર્મો પણ હોય. ધર્મો એટલે કર્તવ્ય. રેલ્વે સ્ટેશનમાં સ્ટેશન માસ્ટર પોતાના કર્તવ્યમાં ઉભો રહે છે; તાર માસ્ટર પોતાના કર્તવ્યમાં ઉભો રહે છે; સાંધા વાળો પોતાનું કર્તવ્ય સંભાળે છે. પોતાનું કર્તવ્ય, તેજ પોતાનો સ્વધર્મ. સાંધા વાળો કર્તવ્ય ચૂકયો; કે મૂવો ! તે પ્રમાણજ ધરમાં સ્ત્રી પુત્ર અને પિતા; સૌએ પોત પોતાનું કર્તવ્ય કરવુંજ જોઈએ. તે પ્રમાણજ દુકાનમાં અથવા રાજમાં ! એટલા માટે ગીતા પોકારે છે કે—‘સ્વધર્મે નિધનં મ્રેયઃ, પરધર્મે ભયાનકઃ’—સ્વધર્મમાં મરવું તે સારું; અને પરધર્મ ભયકારી. આકાશે સૂર્ય-ચંદ્ર પણ, પોતાના કર્તવ્યમાં ઉભા છે; ઝડપુઓ પોતાનાં કર્તવ્યમાં ઉભા છે; સાગર અને નદીયો પણ કર્તવ્યમાં ઉભા છે. વિગેરે વિગેરે.

કર્તવ્ય એવી કસોટી છે કે—તેથી હૃદય શુદ્ધ થાય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ માસ્ટરની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાના કર્તવ્યમાં જોડાય; તે દર વરસે પાસ થાય છે; તેમ જે મુસલમાનો પોતાના સફ્ટુરની આજ્ઞા પ્રમાણે, પોતાના કર્તવ્યમાં જોડાય છે; તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. કાણા કોડીયામાં વાટ મુકીને દીવો કરીએ; તે ધડી બે ધડી પ્રકાશ આપે; કાણા ધડામાં જળ ભરીએ; તે ધડી બે ધડી ટકે; તેમ જે સ્ત્રી અગર પુરૂષ સ્વધર્મથી વિમુખ રહે છે; તેમને આપેલા ઉપદેશ, ધડી બે ધડી રહે છે. નકામો જાય છે. કેટલા

૨ પદ્યછંદ—**વિશુદ્ધાત્મા**—શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળા પુરૂષે. **વિષયેષુ આત્મા** (મન) જેવાં તે તેવાં **इति** દેહિનાં—વિષયોમાં લાગી રહેલા લોકોનાં. **ગુણેષુ**—વિષયોમાં. **સર્વાર્મ્મ**—દેહાણાં (ઉદ્યોગોનું) **વિપર્યયમ્** (વિપરીતપણું)—સઘળા ઉદ્યોગોનું ફળ અવળું થાય છે તેને. **તત્ત્વધ્યાનેન** અન્વીક્ષેત—તત્ત્વદષ્ટિથી જોયા કરવું.

એકની માન્યતા એવી છે કે ‘અમને ઠીક લાગે; તેજ અમારો સ્વધર્મ.’ એમ કામ ન આવે. શ્રીમંદ ભાગવત જેવું તટસ્થ શાસ્ત્ર બોલે; તે સ્વધર્મ ગણાય.

સૂર્ય ઉગતાં, સૂર્યનાં કિરણો, ચારે તરફ વેરાઈ જાય છે. જે માટી વિશુદ્ધ થઈને કાચ રૂપે ઉભી હોય છે; તે માટી, વેરાઈ જતાં કિરણોને વીણી લે છે. આજમાં લટકતા સૂર્યનાં દર્શન, તે કાચમાં થાય છે. જે માટી ઉત્તમ પ્રકારે શુદ્ધ થઈ હોતી નથી; તેનાં બનેલાં માટલાં, ગાળા, વેરાઈ જતાં કિરણોને, પકડી રાકતાં નથી. તે પ્રમાણેજ સદૃશનાં બોધવચનો, અવાર નવાર, આમતેમ વેરાયાં કરે છે. તે બોધવચનોને વિશુદ્ધાત્માનું હૃદયજ પકડી શકે છે.

આવા વિશુદ્ધાત્માએ શું કરવું ? તે અહીં કહે છે કે—તેણે તપાસ કરવી—ધ્યાન પૂર્વક જોવું—કે ‘જેઓ લૌકિક સુખ માટે, નવા નવા ધંધા કરી રહ્યાં છે; તે ધંધામાં તેમને સુખ કેટલું મળે છે; અને દુઃખ કેટલું મળે છે.’ પુરૂષને જરા સમજણ થતાં, સ્ત્રીની ઇચ્છા થઈ. સ્ત્રી મળતાં સુખ કેટલું, અને દુઃખ કેટલું ! પછી પુત્રની કામના થઈ. પુત્ર મળતાં, સુખ કેટલું અને દુઃખ કેટલું ! પછી ધનની ઇચ્છા થઈ. ધન મળતાં, સુખ કેટલું અને દુઃખ કેટલું ! પછી પ્રતિષ્ઠાનો પાવક સળગ્યો. આ પાવકમાં સુખ કેટલું, અને દુઃખ કેટલું ? આ અજ્ઞાન એટલું બધું રૂઢ થઈ જાય છે; કે—‘તેમાં દુઃખ છે’ એમ કોઇ બતાવે; તોપણ તે માનતો નથી. તે તો દુઃખને સુખ રૂપજ ગણે છે. ભર્તૃહરિ વૈરાગ્યશતકમાં કહે છે કે—

શિખરિણી વૃત્તમ.

ન સંસારોત્પન્નં, ચરિતમનુપદયામિ કુશલં ।

વિપાકઃ પુણ્યાનાં, જનયતિ મયં, મે વિમુચ્યતઃ ॥

મહદ્ભિઃ પુણ્યૌઘેશ્-ચિરપરિગૃહીતાશ્ચ વિષયાઃ ।

મહાંતો જાયંતે, વ્યસનમિષ્ઠ દાતું, વિવચિનામ્ ॥૩॥

અર્થ—સંસારનાં સુખ માટે ઉત્પન્ન થએલું કોઇ પણ કર્મ, હું સુખકર જોતો નથી. કારણકે વિચાર કરી જોતાં તો, પુણ્યનું પરિણામ (ભોગવિલાસ) પણ, અને ભય ઉત્પન્ન કરે છે; કારણકે મહા પુણ્યના ઝોધે કરીને, પ્રાપ્ત થએલા, અને લાંબા કાળ સુધી ભોગવાતા વિષયો પણ, વિષય ભોગવનાર પુરૂષોને, મહા દુઃખના કારણ રૂપ થઈ પડે છે. (૩)

સ્વર્ગમાં ઇંદ્રને પણ, જે ધણીમાં ધણું સુખ હોય; તો તે વિષયભોગનું સુખ છે. પુણ્ય ક્ષિણ થાય; ત્યારે ઇંદ્ર પણ ખરી પડે છે. વિજ્ઞાનશતક બોલે છે કે—

શાર્દૂલ વિ०

યથેતા મદ્નેષ્ણો મૃગદશશ્-ચેતઃકુરંગારયો

ધોરાણામપિ નો મ્ભેચુરબલાઃ, સંસારમાયાપુરે ॥

કો નામામૃતસાગરે ન રમતે, ધીરઃ સદા નિર્મલે ।

પૂર્ણનિદ્રમહોર્મિરમ્યનિકરે, રાગાદિનક્ષોઢિજ્ઞતે ॥૪॥

અર્થ—આ સંસારરૂપી માયાપુરીમાં—ગંધર્વનગરીમાં, ડાહ્યા માણસોનાં મનરૂપી હરણોને હણવાને, સ્ત્રીઓરૂપી મોહ બાણો ન હોત; તો રાગદ્વેષ રૂપી મગરમંડાથી રહિત, પૂર્ણનિદ્ર રૂપી મોટી મોટી ઉર્મિઓના સમુદાયોથી સુંદર, એવા નિર્મળ અમૃત-સાગરમાં, કયો ધીર પુરૂષ વિહાર ન કરત ? સૌ કરત. [૪૧]

હિરણ્યકશીપુને માર્યો પછી, ‘માગ ! માગ !’ એમ પ્રવ્હાદને, પ્રભુએ કહ્યું હતું. તેના જવાબમાં પ્રવ્હાદ બોલ્યો હતો કે—

[વસંતતિલકાં]

દૃષ્ટા મયા વિચિ વિમોઽજિલધિષ્ણયપાના—

—માયુઃ શ્રિયો વિમથ ઇચ્છતિ યાન જનોઽયમ્ ॥

યેઽસ્મિત્વિષ્ણુઃ કુપિતઃ સાવિર્જુમિતઃ—

ચિસ્કૂજિતેન હુલિતાઃ સ તુ તે નિરસ્તઃ ॥૨૩॥

[ભાગવત ૨૬ઁ ૭ અ. ૯] વિગેરે.

ભાવાર્થ—પ્રવ્હાદ બોલ્યો હતો કે—“ઈદ્રાદિ લોકપાળો, મારા પિતાની કરડી આંખ દેખીને, થયરી જતા હતા. એટલે ઇદ્રાદિને પણ ખડું સુખ નથી. વળી મારો પિતા—કે—જે—પોતાને ધન્ય સમજતો હતો; પગને ધમકારે પૃથ્વીને ધ્રુમવતો હતો; હાક મારીને દિગ્પાળોને ડોલાવતો હતો; ઇદની અમરાવતીમાં રાચતો હતો; જેને રાજ રાખવા, મોટા મોટા ગંધર્વો ગાતાં હતા; અને આપ્સરાઓ નાચતી હતી; ઇદ્રાદિ દેવો ‘જી હાં હજુર !’ કહીને, જેની ખીજમતમાં ખડા ખડા રહેતા હતા; તે ધરવીર—તે ભડવીર—તે સુખ સંપત્તિથી સંપૂર્ણ રીતે ભરેલો—ક્રોધનો માર્યો મરે નહીં; એવા વરદાન વાળો—મારો આ પિતા, મારી નજર પાસે, આજ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો છે. માથેથી મુગટ હડી પડ્યો છે. વાળ અને વસ્ત્રો, ધુળમાં રેળાઈ રહ્યાં છે. સુખ અને આંખ શીડી રહ્યાં છે; પગ પહોળા થઈ ગયા છે; આંખપણો વેરાઈ ગયાં છે. બસ ! માનવી આવો પરાધીન, અને પામર હોય; અથવા—બસ ! સંસારનાં અનેક સુખ, માનવીને આપરના અંતમમાંથી બચાવી શકતાં ન હોય ! તો—હે હરિ ! મારે આવાં સુખની જરા પણ લાલસા નથી. ધડી તડીનાં સુખ માટે, કરોડો દેતાં ન મળે—એવું મોધું આયુષ્ય, ગુમાવી નાંખવાની, મારે જરા પણ અવકાશ નથી.” [આ બધી આપણી વાતો છે. સાંભળો છોને !]

અત્યારે જુઓને ! રાગ મહારાગ, અથવા દેશના હાકેમો, પધારતાં અને વિદાય થતાં, તોપોની સલામતી અપાય છે. દેશનું લશ્કર નમન કરે છે. પ્રજાવર્ગ સન્માન માટે મોટી ધાનધૂમ કરે છે; પણ ઇતિહાસ કહે છે કે—“આ બધા સંસારસાગરના, નાના મોટા પરપોટા છે; આજ નહીં તો કાલે ફુટી જશે. આ બધા બગીચાનાં પુષ્પો છે; આજ નહીં; તો કાલે કરમાઈ જશે.”

પદ—“અરે ! આ માનવનું અભિમાન, પલકમાં પડી જશે રે !

ગૌરવ ગળી જશેરે—અરે ! આં વગેરે.

હજારોને હિંમત આપનારા, વૈષ્ણવ ડોકટરોને તપાસોને ! તેમને પૂછી જુઓને ! કે—તમને મોતથી બચાવનાર, કોઈ ઉપાય છે ? ભર્તૃહરિ કહે છે કે—

શાર્દૂલ વિં [વિજ્ઞાનશતક]

આયુર્વેદવિદાં રસાશનવતાં, પથ્યાશિનાં યત્નતઃ ।

વૈષ્ણાનામપિ રોગજન્મ વપુષો, શાંતર્યતો દુર્યતે ॥

દુઃશ્ચક્રઃ કલ્પલોકતત્રિભુવનો, લોકાવિહારસ્થિતઃ ।

સર્વોપાયવિનાશનૈકચતુરઃ, કાલાય તસ્મે નમઃ ॥૬૬॥

બૂલ—આગળ ૭૪૧ મેં પાને છેલ્લા પારીઆશમાં બીજી લીટી. ‘તે દુર્ગુણથી ઉંચા છે’ તેને બદલે ‘દુર્ગુણથી નીચા છે’ એમ સુધારવું.

અર્થ—જે વેલો આયુર્વેદને સારી રીતે જાણે છે; આરોગ્યને માટે રસાયણો ખાય છે; અને યત્નપૂર્વક પથ્ય ભોજન કરે છે; આટલું કર્યા છતાં પણ, તેઓના શરીરમાં રોગ દેખાવ દેશે; અને તેઓ અંતકાળના ભોગ થઈ પડે છે. જે કાળ ભયંકર દષ્ટિપાત કરીને, ત્રણ ભુવનનો, રમત માત્રમાં કોળાયો કરી જાય છે; અને લોકો કાળથી બચવા માટે, અનેક ઉપાયો કરે છે; પરંતુ તેના સર્વ ઉપાયોનો નાશ કરવામાં, જે કાળ મહાન ચતુર છે; તે કાળરૂપી પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છઉં. [૬૬]

[પાસ સૂચના-વૈદ્ય ડોક્ટરોના અને જોશીઓના ધંધાને, મન્વાદિ સ્મૃતિકારોએ, હલકા ગણ્યા છે. તેમનાં અન્ય ધન લેનારને પણ, પાપ લાગે છે; માટે વૈદ્ય ડોક્ટરોએ અને જોશીઓએ, પોતાના ધંધા સાથે, પરમારથની પાકી પાળ બાંધતાજ રહેવું જોઈએ. નહીં તો-તેમનો પરિવાર સુખથી વૈસા ઉડાવશે; અને તેમને માથે, પાપનાં પોટલાં પડ્યાં જ રહેશે. આ પાપ તેમને નવો-નીચો-જન્મ ધડી આપશે.]

ઉપલી મોતની વાત તો, આપને સૌને કહેવાય; બહાર કોઈને કહેવાય નહીં. કારણકે—
પીત્ત્વા મોહમયી પ્રમાદમદિરા-મુન્મસમૂર્ત જગત્ ॥૬૭॥ (વૈરાગ્યશતક)

મોહરૂપી મદિરા પીધને, આ જગત્ ઉન્મત્ત બની ગયું છે. સાંભળવા નવડું નથી. કદિ સાંભળે; તો પાળવાની અવકાશ નથી.

તત્ત્વધ્યાનેન અન્વીક્ષેત—‘સંસારના સુખને તત્ત્વ દષ્ટિથી જોવું’; એમ કહ્યું. અમર બનવાની આશાથી તપ કરનારો દિરંપચક્રીપુ, તપના સમયમાં તેના દુઃખનો પાર નહોતો. તપનાં સુખ ભોગવતી વખતે, તેના અજ્ઞાનનો પાર નહોતો. પૂર્વના કાલ પ્રમાણે, અંત વખતે પ્રભુ પધાર્યો; બાકી ગાંડપણનો પાર નહોતો. તેવોજ રાવણ ! નહુપે ઇંદ્ર બનવા પુણ્યના ઢગલા કરી નાંખ્યા; પણ કુમુદિ ગઈ નહીં. કાચડો બન્યો. પુરંવા ઘણાં પુણ્યના ફળરૂપે, ઉર્વશીમાં બહુ રમ્યો; પણ અંતે ત્રિયોગનો બળાપો બહુ રહ્યો. યયાતિરાજ દેવયાનીના રંગમાં, ઢંગધડા વિનાનો બની ગયો હતો. આપણા પુત્રાદિ સામે જુઓને ! જે રંગ પીધપીધને, માતા પિતા થાકી ગયા; તનમન અને ધનથી હારી ગયા; જુદા વાનર જેવા નિર્મોલ્ય બની ગયા; તે -રંગમાંજ-તે ખુવારીમાંજ-તેઓ કુદી પડે છે. કુદતાં સ્વધર્મ પણ ચૂકી જાય છે. દવા-ખાનામાં ખાટલા જુઓને ! ઘણા ભોગી, તે ઘણા રોગી કદિ તેઓ સંસારને તત્ત્વદષ્ટિથી જુએ; તો સત્યવરતનું જ્ઞાન થાય.

‘સંસારી એટલે યુડી જવાના; અને ત્યાગી એટલે તરી જવાના.’ એવું સ્થૂલ દષ્ટિથી દેખાય. અથવા સ્થૂલ દષ્ટિવાળા એમ બોલે; પણ તત્ત્વદષ્ટિવાળા તો કહે કે—

કૃષ્ણો મોગી શુકસ્ત્યાગી, રાજાનો જનકરાયવો !

વસિષ્ઠઃ કર્મકર્તા ચ, તે પત્તે જ્ઞાનિનઃ સ્મૃતાઃ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ભોગી હતા; શ્રીશુકદેવજી ત્યાગી હતા. જનક અને રામચંદ્રજી રાજ હતા; વસિષ્ઠ મુનિ કર્મકાંડી હતા. પ્રારબ્ધ બેદવડે તેમનો વિલક્ષણ વ્યવહાર હતો; તોપણ તેઓ જ્ઞાની હતા; તેઓ જીવન્મુક્ત હતા; એમ સૌ કોઈ કહે છે.

વિચારસાગરના સમય તરંગમાં તત્ત્વદષ્ટિ, અદષ્ટિ અને તર્કદષ્ટિ એવા ત્રણ શિષ્યોની

કથા છે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે-જેવી દષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ. જગતને જે દષ્ટિથી જુઓ; તે તેવું દેખાય. ખડખડાં લાકડાંને પોલીશ કરવા રદો; તેમ ખડખડી બુદ્ધિને પોલીશ કરવા માટે, નિશાળો-કોલેજો પાઠશાળા-મદ્રેસા વિગેરે તેથી આગળ, સદૃશરતું શરણુ, અને બ્રહ્મવિદ્યાની ચર્ચા.

પ્રથુ આગળ શું કહે છે તે સાંભળો—

સુત્તસ્ય વિષયાલોકો, ધ્યાયતો વા મનોરથઃ ॥

નાનાત્મકત્વાદ્વિફલસુ-તથા મેદાત્મધીર્ગુણેઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—ઇદ્રિયોથી જે જે વિષય જાણવામાં આવે છે; તે સઘળા ખોટા વિષયો છે; કારણકે તેઓ અનેક પ્રકારના હોય છે; અને અનિત્ય-ક્ષણભંગુર હોય છે. જે જે અનેક પ્રકારનું હોય છે; તે તે ખોટું હોય છે. તેમજ મનથી ઉત્પન્ન થતાં સ્વપ્ન, અને મનથી ઉત્પન્ન થતા મનોરથો, અનેક પ્રકારના હોવાથી ખોટાં છે. સુતેલાનાં સ્વપ્નો, અને જાગ્રત પુરૂષના મનોરથો, ખોટાં છે. આહું અનુમાન કરવાથી પણ, કર્મના ફળમાં, અનાસક્ત થવાય છે. [૩] ૩ વિવેચન—

સુત્તસ્ય—જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં સરખામણી તથા ભેદ, બ્રહ્મહારણ ઉપનિષદમાં, અધ્યાય ચોથો ત્રીય બ્રાહ્મણમાં જનક અને યાજ્ઞવલ્કયના સંવાદરૂપે છે. આત્મપુરાણના ભાષાંતરમાં પણ, અધ્યાય છઠ્ઠામાં (પાનું ૨૦૬) આજ વાત જણાવેલી છે. અહીં તે બાબતને ટુંકાવીને, થોડામાં બહુ સારી રીતે વ્યાસ કહે છે. ઉપનિષદો અનુભવીની વાણી! કાના માતર વિનાની. ખોડીયા અક્ષર ભણ્યા હોય; તેજ સમજી શકે.

સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના પદાર્થ ખરા. સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા પછી, તે તમામ ખોટાં માલમ પડે. જાગ્રતમાં જગત સાચું-જગતના પદાર્થો સાચા. જાગ્રતમાંથી જાગ્યા પછી, એટલે તત્ત્વનું જ્ઞાન થયા પછી, જગત મિથ્યા-જગતના પદાર્થો મિથ્યા-ભુલવણી જેવા.

જે ધણા તે ખોટાં-અને જે એક તે સાચું. જે જ્ઞાને ધણા પતિ, તે વેશ્યા; જેને એક પતિ, તે સતી-પતિવ્રતા. જે શિષ્યને ધણા ગુરૂ, તે રજળતા; અને જેને એકજ ગુરૂ, તે પ્રભુનો પ્યારો. જેને બાદ કરતાં આવડે; તે એકને શોધી શકે; જે સરવાળા મૂકેજેજ જાય; તેનો એક ગુપ્ત થઇ જાય.

સંસારમાં ધણા દહાડા સરવાળા મુક્યા પછી; એટલે ધણાની દોસ્તી-ધણી મીઠકત-ધણું ભણતર, મેટી મોટી સભાઓમાં સત્કારની લ્હાણુ-વિગેરે ક્યાં પછી, હારીને હેંટે મેઠા વિના છૂટકો જ નથી. હેંટા મેઠા પછી તો, બાદ બાકી જ ચાલે. પહેલા ધણા મળતા હતા; પછી થોડા મળે છે. પછી માત્ર ધરનાંજ મળે; અને છેવટે ધરનાં પણ કંટાળે.

૩ પદ્મછેદ—**સુત્તસ્ય વિષયાલોકઃ-વિષયાણાં આલોકઃ** (અનુભવ)-સુતેલા માણસને વિષયોનો અનુભવ. **વા-અથવા. ધ્યાયતઃ મનોરથઃ**—ચિંતવન કરનારને મનોરથ. **નાનાત્મકાનાં ભાવઃ નાનાત્મકત્વં તસ્માત્**—અનેક પ્રકારનું હોવાથી. **વિફલઃ**—વિક્ષળ છે. **તથા-તે પ્રમાણેજ. ગુણેઃ**—ગુણોથી-ઇદ્રિયોથી. **મેદેન આત્મનિ ચા ધીઃ** (જ્ઞાન) **સા-મેદાત્મધીઃ**—જે જે જુદા જુદા વિષય જાણવામાં આવે છે; તે જ્ઞાન પણ મિથ્યા છે.

એટલે પછી—માત્ર શ્રીહરિ ! જીવ અનાદિનો ક્ષીપ્રાદિમાં વળગેલો છે; તેથી કદિ મરવા વખતે, વલખાં મારે; લોહુપતા કરે; તો જેને તે જખે છે; જેને માટે તે પોતાનું અવસાન બગાડે છે; તેઓજ તેને ખખડાવીને કહી દે છે કે—‘ડા. કહ્યું; તે સાંભળ્યું’ ને! એટલે તમે હવે ધડી બેધડી છો. હવે અમે તમારાં નથી; અને તમે અમારાં નથી. હવે તો તમે ભગવાનને ભળે ! એકમાંજ ચિત્ત રાખો ! વિગેરે વિગેરે.’ જેઓ આ બાદબાકી શીખતા નથી; તેમને જગત્ બાદબાકી શીખવે છે. એટલે—નાનાત્મકત્વાત્ત્વિફલઃ સ્મનોરથઃ—નાના પ્રકારના મનોરથો વિફળ છે. જે મનોરથ એક જ પ્રકારનો હોય; તે સફળ છે. એટલે સંસાર-લૌકિક મનોરથોની બળ્લર-લૌકિક મનોરથોનું ચાલું છે. લૌકિક-મનોરથોનોજ વેપાર સંસારમાં થાય છે. પ્રલ્લદિ માગ્યું કે—‘હે હરિ ! જે આપ રાજી થયા હો; તો મારા હૃદયમાં, લૌકિક મનોરથ (કામના) ઉત્પન્ન ન થાય; તેમ કરશોજ.”

હવે પ્રભુ આગળ કહે છે; તે સાંભળો—

નિવૃત્તં કર્મ સેવેત, પ્રવૃત્તં મત્પરસ્ત્યજેત્ ॥

જિજ્ઞાસાયાં સંપ્રવૃત્તો, નાદ્રિયેત્ કર્મનોદનામ્ ॥૪॥

અર્થ—મારે શરણે આવેલા પુરૂષે, સકામ કર્મનો ત્યાગ કરવો; અને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ, કે જેઓ નિષ્કામ છે; તે કર્મો કરવાં. આત્મવિચારમાં સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થયા પછી તો, નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોનો પશુ, બહુ આદર કરવો નહીં. [૪]

૪ વિવેચન—

વિદ્વાનોનાં અનેક વ્યાખ્યાનોનો-આ સમ-વચ છે-આ સાર છે. સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો છો ને ? જ્યાં જ્યાં કામ કરવા ઉતરો; ત્યાં ત્યાં પરિશ્રમ સફળ થાય; એવી ગોઠવણી સાધતાજ રહેવી જોઈએ. અહીં સુધી પધાર્યા છે; સાંભળવા બેઠાં છો; તો ખ્યાનપૂર્વક સાંભળજોજી. પરિશ્રમ સફળ થાય. (પ્રથમ અરધા શ્લોકની વાત કરીએ—)

મત્પરઃ—મને પરાયણ. મારી ગરજવાળો. એવા ‘મત્પર’ને માટે પ્રજ્ઞનાં આ વચનો છે. આ જગતમાં જે જુકું, તે જીવને ગમે છે. એટલે જુકાને પરાયણ થતાં, વાર લાગતી નથી; અને સાચાને પરાયણ થવું અધર્મ કામ છે. ક્ષીને ક્ષી થવું ગમે; પશુ પતિને પરાયણ રહેવું ગમે નહીં. પુત્રોને માતા પિતાનો વારસો લેવો ગમે; પશુ માતાપિતાને પરાયણ રહેવું ગમે નહીં. મંદિરામાં જે દર્શન કરવા આવે; તે ક્ષીપ્રાદિકને જોટલા પરાયણ રહે; તેટલા દેવને, કે સહજરને, પરાયણ રહે નહીં. સત્ત્વગુણ વધે; ત્યારે સ્વધર્મ ગમે. સ્વધર્મ વધે; ત્યારે પ્રજ્ઞને પરાયણ થવાય. જ્યાં સત્ત્વગુણ-એટલે શાંતિ, દયા, ક્ષમા, સરલતા-નથી; ત્યાં સ્વધર્મ નથી; જ્યાં

૪ પદ્મજીવ—મત્પરઃ—મને પરાયણ થએલા-મારે શરણે આવેલા-પુરૂષે. પ્રવૃત્તં ત્યજેત્—સકામ કર્મનો ત્યાગ કરવો. નિવૃત્તં કર્મ સેવેત—નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ કે જેઓ નિષ્કામ છે; તે કર્મ કરવાં. જિજ્ઞાસાયાં સંપ્રવૃત્તઃ—આત્મવિચારમાં સારી રીતે પ્રવૃત્ત-ઉચ્ચમશીલ-થયા પછીતો. કર્મનોદનામ્ ન આદ્રિયેત્—નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મનો બહુ આદર કરવો નહીં.

સ્વધર્મ નથી; ત્યાં પ્રભુપરાયણતા નથી. ગીતામાં મત્પરઃ (મને પરાયણ) સખ્દ વારંવાર આવે છે; પણ જે સદ્ગુરને પરાયણ નથી; તે પ્રભુને પરાયણ કેમ થઇ શકે ! એકડા આવડતા નથી; તેને અઘીયાનાં પલાખાં કેમ આવડે ? આ બધું બની શકે એવું છે. પણ પરવા નથી. પરવા પ્રગટે; તો સદ્ગુરમાં પ્રેમ થાય-સદ્ગુરમાં પ્રેમ થાય; તો પરાયણતાની પવિત્ર તાલીમ લેવી ગમે.

મત્પરઃ પુરૂષે શું કરવું ? તે કહ્યું કે-‘સકામ કર્મનો ત્યાગ કરવો; અને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ, કે જે નિષ્કામ છે; તે કરવાં.’ તે સંબંધી વિચાર કરીએ-

સકામ કર્મો-સ્વર્ગના સુખમાં પણ જેમને વૈરાગ્ય થાય; તે સકામ કર્મ તણ શકે. સુખનો ત્યાગ કરવો; તે ઉત્કૃષ્ટભૂમિકા; કારણકે જગત્ આપું સુખ માટે મથી રહ્યું છે. જેને જે ગમે; તે તે આપણને શીખવે. જ્ઞાને કરીને આપણા પોતાના જગત્થી આગળ વધીએ; એટલે-સંપ્રાપ્તિનાં સુખ પણ, જ્ઞાને કરીને તુચ્છ લાગે. અહમ્મ્યાના ઘરમાં રમતો ઈંદ્ર, હિરણ્યકશીપુથી થડકતો ઈંદ્ર, રાવણના પુત્રથી જીતાએલો-ઈંદ્ર પણ, ન્યારે જ્ઞાને કરીને આપણને તુચ્છ લાગે; ત્યારે સકામ કર્મોમાં પ્રીતિ થાય નહીં; એટલે ન્યારે કર્મનાં ફળ લેવા, નિષ્કામ મન લલચાય નહીં; ત્યારે આપણને માનવની કર્મભૂમિ-દેવોની દેવભૂમિ કરતાં, ઉત્તમ જણાય.

દોહરો—પશુકી પેળની હોત, નરકી કહ્યું ન હોત;

નર જે શુભ કરણિ કરે, તો નરનારાયણ હોત—સીયાવરં

નારાયણના પદને પામવાનું દાર, માનવતા છે; એમ ખરેખર સમજાય. માનવતામાં ભૌતિક સુખ ન મળ્યાં; તો માનવતા નિષ્કળ ન ગણાય ?—જવાબ સાંભળો—

દોહરો—સાત ગાંઠ કૌપીન હે, અરૂ બાજી બીનું લુણ;

તદપિ હૃદય રઘુવીર વસે; તો ઈંદ્ર બાપડો કેણ ?—સીયાવરં

‘સંસાર ધુમાડાના બાયકા જેવો છે;’ ‘સંસાર સ્વપ્ના જેવો મિથ્યા છે;’ ‘સંસારનાં સુખ વીજળીના ચમકારા જેવાં છે;’ ‘ઘાયુઃ કલ્લોલલોલં આયુષ્ય જળના તરંગ જેવું ચપળ છે;’ વિગેરે વિગેરે ઘણી વાર સાંભળીએ છઈએ; ઘણી વાર આપણે પોતે અનુભવીએ છઈએ. તેથી સકામ કર્મોમાં પ્રીતિ કરવી નહી.

નિત્યકર્મ—જે કર્મ હમેશ કરવાનું હોય; તે નિત્યકર્મ કહેવાય છે. સંખ્યાવંદનાદિ નિત્ય કર્મ કહેવાય છે. હિંદુઓ સંખ્યા કરે; જૈનો સમાગ કરે; મુસલમાનો નિમાજ કરે; ખ્રીસ્તીઓ પ્રાર્થના કરે-વિગેરે-વિગેરે. આવું કાંઈક નિત્ય કર્મ, દરેક ધર્મને ગમ્યું છે; અને અનાદિકાળથી તે ક્રિયાઓ ચાલી આવે છે. આ નવયુગમાં લગભગ ૨૦-૨૫ વરસથી, આ ક્રિયાને, દરેક ધર્મમાં આંચકો લાગ્યો છે. ઘણા બ્રાહ્મણાદિ સંખ્યા કરતા નથી; ઘણા જૈનો સમાગને વિસરી ગયા છે; લણેલા ગણેલા ધણા મુસલમાનો, નિમાજને દારસ સમજે છે. ધર્મનું રક્ષણ ક્રિયાથીજ થાય છે; પણ અત્યારે—

શિખરિણીવૃત્ત—ન સંધ્યાં સંધત્તે, નિયમિતનિમાજ ન કુહતે ।

ન વા મૌઝીબંધં, કલયતિ ન વા સુનતવિધિમ્ ॥

ન રોજાં જાનોતે, વ્રતમપિ હરનૈવ કુહતે ।

ન કાશી મક્કા વા, શિવશિવ ન દિદુર્ન યજનઃ ॥

[આ શ્લોક દરેક ધાર્મિક સ્થાનોમાં, અને નિશાળોમાં, ચોડી દેવો જોઈએ.]

અર્થ—ધણા બાઈઓ સંધ્યા કરતા નથી; તેમ નિમાજ પણ કરતા નથી. તેમને જનોઈ અગર કંડી નથી; તેમ સુનત પણ નથી. વળી તેઓ રોજ નથી કરતા; તેમ એકાદશીનું વ્રત પણ કરતા નથી. માત્રા માટે તેઓ કાશીએ, અગર મક્કા જતા નથી. ત્યારે આ બાઈઓ હિંદુ હશે કે મુસલમાન? તેની કાંઈ ખબર પડતી નથી. (ત્યારે તો જે નહીં ઘોડું, અગર નહીં ગધેડું; તે જેમ ખચ્ચર કહેવાય છે; તેમ આ બાઈઓ વર્ણસંકર પ્રજા કહેવાય છે. જેને કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ નહીં; તે પશુ-પામર-અફસોસ કરવા લાયક માનવી ગણાય છે.

સંધ્યા આદિ નિત્ય કર્મનું રહસ્ય-કેટલાએક તેને વેઠ સમજે છે; પણ તે વેઠ નથી. જીવ અનાદિ કાળથી, સ્ત્રીપુત્રાદિના મમતાના પુરમાં તણાતો તણાતો, ચાલ્યો આવે છે. તે સાથે ધધો પણ તેને ધમી નાંખે છે. તેને આ માનવને આરે-માનવને અવતારે, પળે પળે બચાવી લેવાની જરૂર છે. પળે પળે ન બને; માટે દિવસમાં ત્રણ વખત-નિત્ય કર્મ થાય છે. નોળીયાસર્પની લડાઈ, અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે. સર્પનું ઝેર બચકર છે; તે સૌ જાણે છે. તોપણ નોળીયાને બચાવી લેવા માટે, તેના દરમાં અમુક પ્રકારની જડીયુટ્ટો હોય છે. નોળીયાને સર્પ બચકાં બરી લે છે. સર્પનાં બચકાં, એટલે મોતનાં મંડાણ. મોતના મંડાણમાંથી બચવા, નોળીયો પોતાના દરમાં પેસી જઈ, જડી યુટ્ટો સુંઘી લે છે. જડી યુટ્ટો સુંઘી; લેતાં, સર્પનું ઝેર ઊતરી જાય છે. તે પ્રમાણેજ-સંસારને અને મોક્ષને અનાદિ કાળથી લડાઈ ચાલી આવે છે. મોક્ષાર્થને સંસાર બચકાં બરી લે છે. સંસારનાં બચકાં (મોહ-વાસનાનો રાફડો), એટલે જન્મ મરણની શિક્ષા. આ શિક્ષામાંથી જીવોને બચાવી લેવા, સંધ્યાવંદન જેવી જડીયુટ્ટો, દરેક ધર્મમાં, દરેક જીવની સાથે-ગોઠવી દીધી છે. જેટલી ઘડી સંધ્યાવંદનાદિ ક્રિયા થાય; તેટલી ઘડી, સંસારનાં કામને પડ્યાં મેલવાંજ પડે. તેટલી ઘડી, મનને કાંઈકે રાહત મળેજ-શાંતિ મળેજ. મનની શાંતિ એજ જીવનનો ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમાં વાસ! મનને મળેલી આ શાંતિ, જીવને કષ્ટાણુને પગથીએ ચડાવે; એટલુંજ નહીં; પણ-આ શાંતિથી જીવ તેનાં પોતાનાં સંસારનાં કામકાજ પણ સારી રીતે કરી શકે છે. ઘર હમેશાં વાળવું; તે જેમ પોતાનાજ લાભ માટે છે; તેમ સંધ્યાવંદનાદિ નિત્ય કર્મ કરવું; તે પોતાનીજ શાંતિ (ચેન) માટે છે. જેમ બે ઘર વચ્ચે, નાની બારી હોય; તો પાડોશી એક બીજાની સાથે વાત ચીત કરે; તેમ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે, સંધ્યાવંદનાદિ ક્રિયારૂપી, નાની બારી છે. એક બીજાને મળી શકે.

ધણા અવળચંડા-પાપ લઇને પ્રગટયા છે તે-તેથી જેઓ પોતાના કષ્ટાણુની વાત ને સમજતા નથી; તે બાઈઓ, અને તે બહેનો, આવા સુલભ ધર્મની હાંસી કરે છે. યોગ, સમાધિ, ધારણા વિગેરે મોટાં મોટાં સાધનનું, આ નાનું સ્વરૂપ છે; આ પ્રથમ અંક છે.

જનોઈવાળા માટે ધાર્મિક પ્રથમ પોથી, અને જનોઈ વિનાના માટે, ધાર્મિક બીજી પોથી-એમ સંધ્યાની બે પોથીઓ, અહીંથી તૈયાર કરીને બહાર પાડી છે. દરેકની કીમત માત્ર છ પાઈ, પોસ્ટેજ છ પાઈ. હવે તો આપે સૌએ, પોતાના અધિકાર પ્રમાણે, સંધ્યાવંદન કરવુંજ જોઈએ. ત્રણ વખત ન બને; તો બે વખત, અવશ્ય કરવું જોઈએ. બને ત્યાં સુધી સ્નાન કરીને ક્રિયા કરવી. તેમ ન બની શકે; તો દસ બાર કોગળા કરીને મુખ ધોવું; આંખો ધોવી. કોણી સુધી હાથ ધોવા; અને ગોઠણ સુધી પગ ધોવા. અહો! આવી સુંદર કથા સાંભળીને, જેઓ શાંતિથી, શાંતિ માટે બેસતાં ન શીખ્યા; તે ખરેખર બેવેલવ ભટકનારાં છે.

હવે નૈમિત્તિક કર્મની વાત કરીએ-જન્મ, લગ્ન, મરણ, શ્રાદ્ધ, આદિ નૈમિત્તિક કર્મ છે. શ્રાદ્ધની વાત કરીએ !

શ્રાદ્ધ-શ્રાદ્ધ દેખાતા ધણુ-ડાહ્યા ડાહ્યા પડિતો, આચાર્યો, ભક્તો, યાત્રીઓ, અને એવો એવો ડોળ-દંબ કરનારા ધણુ લોકો, પોતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ કરતા નથી. તે દિવસે સગાં વ્હાલાંનો વ્યવહાર સાચવવા, મિષ્ટાન્ન કરે છે. પણ મરનારનો સંબંધ સાચવવા, પિંડદાન આપતા નથી. મરનારને પિંડદાન અને તર્પણની અંજળી અવશ્ય મળવી જોઈએ. શ્રીરામ અને જનક જેવા મોટા યાત્રી, પિતાનું શ્રાદ્ધ કરતા હતા. શ્રાદ્ધના દિવસને તેઓ પવિત્ર માનતા હતા. છતાં યાત્રીઓ ડોળ કરનારાં ધણાં ઓપુરૂષો, એમજ માની બેઠાં છે કે-‘અમારે હવે કાંઈ કરવાનું નથી.’ નરસી મહેતા જેવો ભક્તરાજ, પોતાના આપતું શ્રાદ્ધ કરતો હતો; અને બે પાંચ ભજન ગાઇને, ભક્ત અનેલા-દંબી ભક્તો, કહી રહ્યા છે કે-‘અમારા ભક્તિમાર્ગમાં, એવું કાંઈ હોય જ નહીં.’ આ દષ્ટાંતો વિચારવા જેવાં છે. મરનારના શ્રાદ્ધને દિવસે, સગાં વ્હાલાં જમે; ગાય જમે; કુતરે જમે; કોષ્ઠ અતિથિ પણ જમે; પણ મરનાર જૂપે મરે. કેટલાએક ભણેલા ગણેલા હજી શંકામાં છે કે-‘તે દિવસે બ્રાહ્મણાદિ જમે; તે મરનારને કેવી રીતે પહોંચે? પહોંચેજ નહીં. માટે આ પણ એક યોગણ છે.’ આવાં અનેક સમાધાન માટે ‘શ્રાદ્ધ’ નામનું એક નાનકડું પુસ્તક, આપને લખી આપ્યું છે. કીમત માત્ર ત્રણ પાઈ, પોરટેજ છ પાઈ. વાંચ્યું ન હોય; તો અવશ્ય વાંચ્યું. દ્રવ્યની સગવડ હોય; તો શ્રાદ્ધને દિવસે, મળુને બદલે બે મળુનો લાડુ કરો છો; પણ શ્રાદ્ધમાંથી શ્રદ્ધા ઓછી થતી જાય છે; તે શ્રદ્ધાને ટકાવવા, અગર જમાવવા, શ્રાદ્ધનાં પુસ્તકો મંગાવીને, વહેંચી શકતાં નથી. પામર દુપકાને પાત્ર છે. સનાતનની રક્ષા, માત્ર વાતો કરવાથી, હવે નહીં થાય. હવે તો ગરજ હોય; તો કાંઈક કરી બતાવો ! અમારૂં પુસ્તક ન ગમે; તો એવું નવું-ડુંકામાં અને સરલતામાં-બનાવીને, સમાજને આપો. ધનના દમલા કણ્યાના કાકા છે. યાત્રી માટે થયેલું ધનનું લોપણ, બહુજ શોભશે. સંપ્રદા-દાયોની અને મહંતોની ગાદીઓની શોભા, ધનથી નથી. સોના રૂપાની અંબાડીથી, અથવા બે પાંચ પંદર હાથીથી પણ નથી; પણ યાત્રી છે. યાત્રી પછીજ વૈરાગ્ય, અને પછી જ ભક્તિ પ્રગટે છે. જ્યાં યાત્રી નથી; ત્યાં કાંઈ ભાન નથી. વિદ્વાનો, પંડિતો, પુરાણીઓ અને સાધુસંતો, પૈસા કમાઇને, ધનવાન થવામાં રાજી રહે છે; બે પાંચ બંગલા કરાવી નાંખે છે; ઘરમાં સુંદર ફરનીચર, અગર સોના રૂપાના દાગીના કરાવીને, રાજી થાય છે. આ રાજીપો તેમને પામરતા તરફ ધસડી જાય છે. તેમને દેવ મટાડીને, માનવ અથવા દાનવ બનાવે છે. મહીનામાં બે ત્રણ વખત, અને તેમ ન બને; તો દર માસે, અગાનમાં પીડાતી પ્રજાને બચાવવા, નવાં નવાં પુસ્તકો, હજારોની સંખ્યામાં, ધનવાન બ્રાહ્મણે, અગર ધનવાન સાધુ મહંતે, અગર ધનવાન સંસ્થાઓએ, બહાર પાડવાંજ જોઇએ. કદિ છપાવી ન શકા; તો અહીંથી તૈયાર થયેલાં, નાનાં નાનાં પુસ્તકો, મંગાવીને વહેંચવાં જોઇએ. અહીં રૂપ રૂપનાં જોજન તૈયાર છે. આ કાંઈ અમારો ઈગરો નથી; અમારૂં અભિમાન નથી. આપનાં ચરણમાં અમારી નમ્ર અરજ છે.

શ્રાદ્ધ પછી ઉપનયન, વિવાહ તથા મરણ-આ ત્રણે પ્રસંગે, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ભોજન થાય છે. તે ઉપરાંત, આ પ્રસંગોના શો હેતુ છે; તે ઓછો પણ સમજી શકે; એવાં સરલ નાનાં પુસ્તકો વહેંચવાં જોઈએ. પડતાં મકાનને રીપેરેશની ખાસ જરૂર હોય છે; તેમ

પ્રસરતી નાસ્તીકતાને જવાબ દે; એવાં નાનાં ધાર્મિક પુસ્તકોની ખાસ જરૂર છે. આ ત્રણે પ્રસંગ માટે, ઉપનયન સંસ્કાર ૦-૪-૦. વિવાહ સંસ્કાર ૦-૩-૦. મરનારે મરતું કેવી રીતે? અને મરનારના વિયોગમાં, બહાલા સત્રાએ જીવતું કેવી રીતે? તેનું પુસ્તક ૦-૫-૦. તૈયાર છે. જે ગ્રાહકોએ આ પુસ્તકો જોયાં નહીં; તે મુંઝાઈ આવ્યાં; પણ તેમણે દોડતી ટ્રામ દેખી નહીં. ધર્મચાર્યોએ, અને જ્ઞાતિના ગોરાએ, આ કામ ખાસ કરવાનું છે. અમારાં પુસ્તક ન ગમે; તો પ્રસંગને અનુસરી, પોતાનાં સંપ્રદાયને ઘટે એવાં, નવાં પુસ્તકો બનાવીને, વહેંચવાં; પણ એસી રહેતું નહીં. આ યુગપલટો છે; આ આકૃતનો સમય છે. યુગ પલટો અથવા આકૃત, સૌની પાસે કામ માગે છે.

ઉપર જણાવ્યા તે નૈમિત્તિક કર્મો ઉપરાંત. દ્રવ્યની સારી સગવડ હોય; શ્રદ્ધા પુષ્કળ હોય અને અન્ય કામ કરનારા હોય; તો યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરવી.

સકામ નિષ્ઠ છે—ના! તદ્દન નિષ્ઠ નથી, તેમાં પણ ગુણ છે. તેમાં પણ પ્રથંસા છે. સાંભળો, કામ, ક્રોધ અને લોભ—આ ત્રણ, જીવની પાછળ વળગેલા છે. જૂખ તરસ વેઠીને તપ કરવાથી, કામનું બળ કમી થાય છે; ક્ષમા-દયાના ભાવને વધારવાથી, ક્રોધનું બળ કમી થાય છે. ધન વાપરતા શીખવાથી, લોભનું બળ કમી થાય છે. ધનને જ્યાં ત્યાં વાપરી નાંખવા કરતાં, સત્કર્મમાં વાપરવું; તે હજાર ગણો લાભ છે. જીવને માન બહાદુ બહુ ગમે છે. તેથી સત્કર્મમાંથી, માન બહાદુને જીવ તારવી લે છે. સકામ કર્મરૂપી ખોટા હીરાને ઝોળખીએ નહીં; ત્યાં સુધી પેટીમાં સાચવીને મૂકીએ! જવેરીઓને બતાવતાં સમજાય; કે તે ખોટા હીરા છે; ત્યારે તેને ફેંકી દઈએ. પોળમાં રમનારા ડાધીઆને પણ માનબહાદુ ગમે છે. મોટા શીંગડા વાળી બેશો પણ, ડોલતી ચાલે છે. વૃક્ષો ઉપર કુદનારો વાંદર પણ, માનબહાદુ મળતાં હુકાફ કરે છે. એવાજ આપણા બપ્પાભાઈ—મહત્તભાદુ વિગેરે. જરા માન મળે; જરા કોષ્ટ રત્નિત કરે; ત્યાં ફૂલીને ફાલકો થાય. શ્રીહાકારજીને રાજભોગ ધર્યો હોય; તો આખા ગામને કહી વળે કે—‘આજ અમારો રાજભોગ છે.’ જાણે હાકાર જૂએ મરતો ન હોય. બે પાંચ ધાઠાણુ જમાડયા હોય; તો સાંજ સુધી આંગણામાં પત્રાળાં પડયાં રાખે. કથા કરનારને કાંઈ આપવું હોય; તો કથામાં હજારો માણસો બેઠાં હોય; ત્યારે સૌ દેખે એમ આપે. રાગી દવાખાને આવતો રહે; તો તેને કાંઈ દવા લાગુ પડી જાય; તે પ્રમાણે આવો દંભી પણ, સત્સંગમાં આવતો રહે; તો સત્પુરૂષનાં વચનો, તેને હૃદયે અડી જાય. પછી ખાત્રી થાય કે—‘દાન કરીને બહાદુ કરવી; તે શેઠીને વાવવા જેવું છે.’ ‘દાન કરીને સ્વર્ગાદિકની ધગ્ગા રાખવી; તે પણ, જન્મમરણની શિક્ષા માંગી લેવા જેવી ભૂલ છે.’ ‘ત્યારે દાન કેવી રીતે કરવું? એમ પ્રશ્ન થતાં, રૂડા પુરૂષ બોલે; કે—‘નિષ્કામ પણ.’ ‘જમણો હાથ કરે; તે કાખા હાથને ખચર ન પડે; એવી રીતે દાન કરવું. વળી દાન કરવું; તે ધણીજ નરમાસથી—ધણીજ ભાવથી—શ્રીકૃષ્ણપણ—વિગેરે.’

લોભીને—કંજુસને—અથવા કદરીને; ધર્મને રસતે વાળવા માટે, સકામ કર્મની લાલચ અને શોભા, આપવામાં આવે છે. કદરી ફળની લાલચમાં અને જગત્તી શોભામાં લલચાય છે. કદરી પાંચ ન વાપરે; તે બસો પાંચસો શોભાની ખાતર વાપરે છે. કદરીને લલચાવતાં, પોતે લાલચુ ન બની જવાય; તેની સંભાળ, સંતોએ અને દેવમંદિરોએ, અવશ્ય રાખવાની છે. નહીં તો—‘લોભી ગુરૂ અને લાલચુ એકા, દોનુ નરકમે ઠેલમ ઠેલા.’ તારનાર યુદ્ધી જાય; એવી ધર્મની આંટી ઘુટી છે.

લાખોની લક્ષ્મી, અનેક રીતે, માલીકના હાથમાંથી છટકી જાયછે; તેમ આપણે સૌ, ધણીવાર જોઇએ છઇએ. તોપણ આ લક્ષ્મીમાંથી જે ભાગ, સકામ અથવા નિષ્કામ કર્મમાં વપરાયો હોય; તે માલીકને ખાતે જમા નોંધાઇને પડ્યો રહે છે. કોઇએ નવલાખ રૂપૈયા, અંી પુત્રાદિકમાં ભરણુ પોષણમાં અને મોજમજમાં વાપર્યા; અને માત્ર નવ રૂપૈયા, વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવામાં વાપર્યા. તેને મરણુ પછી ખાત્રી થઇ કે—નવલાખ પાણીમાં ગયા; અને નવ તેના ખાતામાં ઉભા છે.’

આ ૪થા શ્લોકમાં પ્રભુ કહે છે કે—**મત્પરઃ** મારે પરાયણુ રહેનારા પુરૂષે. એટલે ઉત્તમ કોટિના જીવે. **નિવૃત્તં કર્મ સેવેત**—નિષ્કામ કર્મ કરવું. **પ્રવૃત્તં ત્યજેત**—અને જેમાં જનમ મરણની પ્રવૃત્તિ છે; એવું સકામ કર્મ તજ દેવું. આટલો અરધો શ્લોક બરાબર સમજ્યા હશેજી. હવે શ્લોકના બીજા અરધા ભાગની વાત હવે કરીએ—

જિજ્ઞાસાયાં—‘જિજ્ઞાસા’ એટલે આત્મ વિચાર. જીવ ઉઠે ત્યારથી રાત્રે સુવે; ત્યાં સુધીમાં, હજારો વિચાર કરે; પણ આત્મવિચાર કરે નહીં. કથામાં આવે; ત્યાં પણ સાંભળે ખરો; પણ વિચારે નહીં. દેખાદેખી અને જિજ્ઞાસામાં ધણેજ તક્ષવત છે. [પરવા, ગરજ વિગેરે જિજ્ઞાસાના અર્થ છે.] ધર્મના મંદિરામાં અથવા કથાવાર્તામાં, જે કાંઇ થઈ રહ્યું છે; તે નવાણુ ટકા દેખાદેખી છે. આવી દેખાદેખી પણ ઠીક છે. કારણ કે ખોટા કામની દેખાદેખી પાપ તરફ ખેંચે; તેમ આ દેખાદેખી પુણ્ય તરફ ખેંચે. તોપણ ધ્યેય હજી દૂર છે. દેવ મંદિરો બંધાવવાં, વાવ કુવા કરાવવા; અથવા પાંચસો હજાર ગાંઠે બાંધીને, યાત્રામાં જવાની જિજ્ઞાસા થાય; પણ જ્ઞાન માટે જિજ્ઞાસા થાય નહીં. થાય તો નવાઇ! જેમ પ્રાણી-ઓમાં મનુષ્ય સૌથી ઉત્તમ; તેમ જિજ્ઞાસાઓમાં જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા સૌથી ઉત્તમ છે. કથા-વાર્તામાં કથારૂપી સાકર વેરાય. આ સાકર, હાથી જેવાં મોટાં લઇ શકે નહીં. કીડીયો જેવાં નંદ્ર હોય; તેજ લઇ શકે. અજ્ઞાન માણસને અક્કડ (અબીમાની) બનાવે; જ્ઞાન માણસને નંદ્ર બનાવે. Cold contracts; heat extends. અજ્ઞાન માણસને સંકુચીત કરે; જ્ઞાન માણસને વિશાળ કરે; અજ્ઞાન માણસને નાનો કરે; જ્ઞાન માણસને મોટો કરે; અજ્ઞાનથી માણસ મનુષ્ય રૂપે પશુ બને; અને જ્ઞાનથી માણસ મનુષ્ય રૂપે દેવ બને. દેવની પ્રાર્થના થાય; તેમ મનુષ્યની (સહ્યુરની) પ્રાર્થના થાય. દેવને પુષ્પ ચડે; તેમ મનુષ્યને (સહ્યુરને) પુષ્પ ચડે. જીવ, આત્મા અને જગત્—આ ત્રણ જ્ઞાનના વિચારવા જેવા વિષયો છે. જીવભાવ, અને જગત્ભાવ, ધણી વિચારે—ધણી તકલીફે—શ્રમી જાય; પછીજ આત્મવિચાર ફાલે. આત્મા સંબંધી ધણું જાણનારા—પંડિતો, સંતો, અને કથાકારો, જ્યાંસુધી પોતાના જીવભાવને, અને પોતાના જગત્ભાવને, શરૂાવી ન શકે; વેરી-ઝેરી નાંખી ન શકે; ત્યાં સુધી આત્માની વાતો, બવાયાના ખેલ જેવી દેખાય છે.

જિજ્ઞાસાયાં પ્રવૃત્તઃ—જેનો જીવભાવ શમી ગયો હોય છે; એવો આત્મવિચારમાં સારી રીતે લાગેલો પુરૂષ. આવા પુરૂષે **કર્મનોદનામ્ ન આચ્રિયેત**—નિસ નૈમિત્તિક કર્મોમાં આસક્તિ રાખવી નહીં. કર્મ થાય; ન થાય; તોપણ કાંઇ નહીં; એમ સમજવું. મોટા નફાની પાસે, નાનો નફો હિસાબમાં નથી. કર્મનો ત્યાગ કોણુ કરી શકે; તે વાત આપ સૌ, બરાબર સમજ્યા? અનાદિકાળથી આત્મવિચારનો ડોળ કરનારાં યાત્ર્યાં આવે છે. આપણે પોતે પણ, આવો ડોળ કરનારાં, કાંઈક કાંઈક છઇએ. બહુજ સાવધાન રહીએ;

તોજ ડોળના દોષથી બચીએ. જ્ઞાની, ભક્તો અને પરમહંસો બધાં ત્યાં દેખાય છે; તેમાંના લાખે એકાદ બે સાચા; બાકી ડોળજ છે. ગીતા અ. ૩ બે કહે છે કે—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય, ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ .

દ્વિત્રિયાર્થાન્ વિમુદ્ધાત્મા, મિથ્યાચારઃ સ ડચ્ચતે ॥૬॥

અર્થ—જો મુઠ્ઠ માણસ, કર્મેન્દ્રિયોને રોકીને, (એટલે ઉપરથી સંતપણ્યોનો-જ્ઞાનો-ભક્તિનો, અથવા દેરાગ્યનો ડોળ કરીને,) વિષયોને મનથી સ્મરે છે-વિષયોને અંતરથી ધરે છે; તે પુરૂષ મિથ્યાચારી-ઢોંગી-કહેવાય છે. [૬]

કડવી તુંબડીને ઘોવી; તે કાંઇક સહેલું; ઝેરને અમૃત બનાવવું; તે પણ કાંઇક સહેલું; વાઘ વશને પકડી લેવાં; તે પણ કાંઇક સહેલું; વૈરીઓને વ્હાલા કરવા; તે પણ કાંઇક સહેલું; પણ મનને વિષયોથી (વિષયોના સુખથી) વિખડું પાડવું; તે ધણુંજ અઘરું કામ છે. અઘરું છે; તોપણ પ્રયત્ન કરનાર પાસે, તે સહેલું છે; એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો ઉઠાં છે. માટે નાસિ-પાસ થવાનું કાંઇ કારણ નથી. રાજાની હજુરમાં રહેનારને, રાજમહેલનાં બીજાં હલકાં કામ, કરવાનાં હોય નહીં. તેમ આત્મવિચારમાં તથ્લીન રહેનારને, નિત્યનૈમિત્તિકર્મ કરવાનાં હોય નહીં. આત્મવિચાર કરનારના સંયમમાં દુનિયાના સંતો, એક અવાજે બોલે છે કે—

ઉપગતિ—

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા, ચિશ્વંભરા પુણ્યવતી ચ તેન .

અપારસંચિત્સુક્ષ્માગરેડસ્મિન્-હ્રોનં પરે બ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ ॥૧॥

અર્થ—જો મનુષ્યનું ચિત્ત, અપાર જ્ઞાનના અને આનંદના સાગરરૂપ, પરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે; તેનું કુળ પવિત્ર છે; તેની માતાને ધન્ય છે; અને તેનાથીજ પૃથ્વી પાવન થાય છે. [૧] પણ આવા મળે કયાં ! કદિ મળે; કે ઘેર આવીને વસે; તો મૂરખ જીવ, બહાર દર્શન કરવા દોડે; અથવા ઘરમાં રહેલી દેવ સેવામાં પડ્યો રહે !

હજી સાંભળો—

શાર્દૂલ વિં

સ્નાતં તેન સમસ્તતીર્થસલિલે, સર્વાપિ દત્તાબનિર્-

યજ્ઞાનાં ચ સદ્ગ્નમિદમ્સિલા, દેવાઘ સંપૂજિતાઃ ॥

સંસારાઘ સમુદ્ધૃતાઃ સ્વપિતરસ-ત્રૈલોક્યપૂજ્યોડગ્યસૌ ॥

યસ્ય બ્રહ્મવિચારણે ક્ષણમપિ, સ્થૈર્ય મનઃ પ્રાપ્નુયાત ॥૨॥

કેમ કેવો માલ ? ફરી ફરી આ ગાઓ; અને લખ્યું છે એવા થાઓ ! અર્થ સાંભળો—આતો રતો !

અર્થ—જો મનુષ્યનું મન, બ્રહ્મવિચારમાં એક ધડીવાર પણ સ્થિરતા પામે છે; તેણે સકળ તીર્થના જળમાં સ્નાન ન કર્યું હોય; તોપણ કર્યું છે એમ સમજવું; તેણે પૃથ્વીનું દાન ન કર્યું હોય; તોપણ સકળ પૃથ્વીનું દાન કર્યું છે એમ સમજવું—એમ માની લેવું; તેણે હજારો યજ્ઞો ન કર્યા હોય; તોપણ કર્યા છે એમ સમજવું. થર્ષ ચૂક્યા એમ માની લેવું. તેણે સર્વદેવોને પૂજ્યા નહોય; તોપણ પૂજ્યા છે એમ સમજી લેવું; તેણે પિતૃઓનો ઉદ્ધાર ન કર્યો હોય; તોપણ તેના પિતૃનો ઉદ્ધાર થર્ષ ગયો છે; એમ સમજવું. તે મનુષ્ય આ ત્રણલોકમાં પૂજ્ય છે. [૨]

જેમ રૂપેયામાં પાછ-એ પાછ, આનો, એ આના, પાવલી, અરધા સમાઈ જાય; તેમ આત્મવિચારમાં, સર્વ કર્મો સમાઈ જાય. સર્વે કર્મો સમાઈ પાછ, જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો જ્ઞાનમાં જ સમાપ્ત થાય છે. જેમ જ્ઞાનની કીર્તિ ઉત્તમ છે, તેમ જ્ઞાનના ડોળની કીર્તિ-ભયંકર જીલવણી છે. જ્ઞાનના ડોળમાં જે પડ્યા; તેઓ અજ્ઞાનને દરીયે રખડી પડ્યા. હિરણ્યાક્ષના મૃત્યુ પછી, દીતીને અને હિરણ્યાક્ષની સ્ત્રીને, હિરણ્યકશીપુએ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે; પણ અંતે રાક્ષસના રાક્ષસ-બદલાયા નહોં. [જુઓ સપ્તમ સ્કંધ અ. ૧૧ મો. તે વાંચવા જેવી વસ્તુ છે.] રાવણ પણ ચાર વેદનો બાણેસો હતો. માથાં ચડાવીને, તેણે શિવનું જન કર્યું હતું; પણ અંતે રાક્ષસના રાક્ષસ-બદલાયા નહોં. રાવણ પંચવટીમાં સાધુ થઇને આવ્યો; ત્યારે સીતા જેવી ચપળ સાધ્વી, તેને ઝાળખી શકી નહોં. દંભમાં પણ ઝેણા ! સાર એ છે કે-જેમ પવિત્ર બ્રાહ્મણના રસોડાને, આહાડછેટની બીક; તેમ પવિત્ર જ્ઞાનને, દંભની બીક રહે છે. યાદ રાખવું કે-માનવજીવનનું સાચું નાણું જ્ઞાન છે. તે નાણું જે ખોટું-ખનાવટી (દંભ ભરેલું-ડોળ ભરેલું) રાખશે; તો સંસાર ચાટે ફાવશે નહોં. કદિ દંભમાં, પ્રતિષ્ઠા અને સંસાર સુખ, મેળવી શકશે; પણ પેલું તો રહી જશે. નવરા પડીને, જ્ઞાનની વાતો કરે; ત્યારે પ્રથમ તમે, તમને પોતાને તપાસી જેજેજી.

શ્રીકૃષ્ણ હવે ગુરૂની આવશ્યકતા બતાવે છે—

યમાનભીર્ષ્ણં સેવેત, નિયમાન મત્પરઃ ક્વચિત્ ॥

મદભિજ્ઞં ગુરું શાન્ત-મુપાસીત મદાત્મકમ્ ॥૧૬॥

અર્થ—મારે શરણે આવેલા પુરૂષે, અહિંસાદિક યમોને, નિરંતર સેવવા, અને સ્નાનાદિક નિયમોને તો, આત્મજ્ઞાનમાં અડચણ ન આવે; એવી રીતે, બનતાં પ્રયાસે સેવવા. યમોમાં પણ, આદર મૂકીને, શાંત, હું સ્વપ્ન, અને મને સારી રીતે જાણનાર ગુરૂની સેવા કરવી. [૫]

૫ વિવેચન—

યોગનાં આદ્ય અંગો—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.

યમનાં નામ—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને પરિચ્છેદ. યમ પાંચ છે.

નિયમો પાંચ છે—પવિત્રતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અને ઈશ્વરપ્રણિધાન.

(સાધનપાદ સૂત્ર ૨૯-૩૦-૩૨)

ક્વચિત્—મત્પર થએલા પુરૂષોને નિયમ ભંગ થાય; તોપણ હરકત નહોં. ‘મત્પર’ થવું એ સામાન્ય વાત નથી. મત્પરના રંગ ધણીજ જુદા સમજવા.

૫ પદ્યછેદ—**મત્પરઃ**—મારે શરણે આવેલા પુરૂષે. **યમાન**—અહિંસાદિક યમોને. **અભીર્ષ્ણં સેવેત**—નિરંતર સેવવા. **નિયમાન**—સ્નાનાદિક નિયમોને. **ક્વચિત્**—આત્મજ્ઞાનમાં અડચણ ન આવે એવી રીતે સેવવા. **માં અભિજ્ઞાનાતિ** **इति स तं मदभिज्ञं**—મને સારી રીતે જાણનારા. **શાંતં**—શાંત. **ગુરું**—ગુરૂને. **મદાત્મકં**—મારા રૂપ જાણીને. **ઉપાસીત**—સેવા કરવી.

સદ્ગુરુ—વૃણીશ્રમ ધર્મીની કથા રાજ યુધિષ્ઠિર સાંભળે છે, અને નારદજી કહે છે.
જુઓ રસ્કંધ ૭ મો-અધ્યાય ૧૫ મો— [ગુરુભક્તિનો મહિમા બતાવે છે.]

અસંકલ્પાજ્ઞયેત્ કામં, ક્રોધં કામવિવર્જનાત્ ॥

અર્થનિર્ચેક્ષ્યા લોભં, મયં તત્ત્વાવમર્શનાત્ ॥૨૨॥

આશ્વીક્ષિક્યા શોકમોહો, દંભં મહદુપાસ્યા ॥

યોગાંતરાયાન મૌનેન, હિંસાં કાયાચનીહ્યા ॥૨૩॥

કૃપ્યા ભૂતજં કુઃસ્થં, દૈર્ઘ્યં જઘાત્ સમાધિના ॥

આત્મજં યોગશીર્યેણ, નિર્દ્રાં સત્ત્વનિષેઘ્યા ॥૨૪॥

રજસ્તમઃ સત્ત્વેન, સત્ત્વં ચોપશમેન ચ ॥

પતત્ સર્વં ગુરૌ ભક્ત્યા, પુરુષો ઘંઘસા જયેત્ ॥૨૫॥

અર્થ—કોષ્ટ પશુ સંકલ્પ નહીં કરવાથી, કામનાને જીતવી; કામનાનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને જીતવો; ધનને અનર્થરૂપ સમજીને, લોભને જીતવો; સ્વરૂપના વિચારથી ભયને જીતવો; આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકથી, શોક તથા મોહને જીતવો; મહાત્માઓની સેવાથી દંભને જીતવો; યોગમાં આવતાં વિધેનાને, મૌનથી જીતવાં; શરીર વિગેરેના વ્યવહાર છોડી દેવાથી, હિંસાની જીતવી; કોષ્ટ પ્રાણીએ આપેલા દુઃખને, તે પ્રાણી ઉપર દયા રાખીને જીતવું; દૈર્ઘ્યથી અચેક્ષા દુઃખને સમાધિથી જીતવું; દેહમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને, યોગના બળથી જીતવું; સત્ત્વગુણી પદાર્થોના સેવનથી, નિદ્રાને જીતવી; સત્ત્વ ગુણથી રંગે ગુણ તથા તમો ગુણને જીતવા; અને ઉત્તમ પ્રકારની શાંતિથી, સત્ત્વ ગુણને પણ જીતી લેવો. આ પ્રમાણે જુદા જુદા જગતો, જુદા જુદા ઉપાય બતાવ્યા; પશુ તે તમામને જીતવા માટે, એકજ સરલ ઉપાય છે. તે એ કે-ગુરુની એક ભક્તિથીજ, આ તમામ અનાયાસે જીતી શકાય છે. [૨૨ થી ૨૫]

મદ્વાત્મક—પ્રભુ કહે છે કે-‘ગુરુને મારારૂપ સમજવા’.

યસ્ય સાક્ષાદ્ભગવતિ, જ્ઞાનદીપપદે ગુરૌ ॥

મર્ત્યાલક્ષ્મીઃ શ્રુતં તસ્ય, સર્વં કુંજરશૌચવત્ ॥૨૬॥

યથૈવ ભગવાન્ સાક્ષાત્, પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ ॥

યોગેશ્વરૈર્વિમૃગ્યાંશ્ચિર-લોકો વૈ મન્યતે જરમ્ ॥૨૭॥

(સ્કંધ ૭ અ. ૧૫ મો.)

અર્થ—જ્ઞાનરૂપી હીવાને આપનાર ગુરુ, કે જે સાક્ષાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે; તેને જે પુરુષ પોતાની દુર્બુદ્ધિથી, મનુષ્ય ગણે છે; તેણે જે જે શાસ્ત્રો સાંભળ્યા હોય; તે સધળાં હાથીના નહાવાની પેઠે વ્યર્થ છે. (૨૬) જે ગુરુ છે તેજ, પુરુષપ્રધાનના હૃદય, અને યોગેશ્વરો જેના ચરણને શોધ્યા કરે છે; એવા સાક્ષાત્ ભગવાન છે; તેને મૂર્ખ લોકો મનુષ્ય કરીને માને છે-ગણે છે. (૨૭)

ત્યારે ભગવાન કેટલા ?—શ્રી શંકરાચાર્યને માનનારા, શ્રી શંકરાચાર્યને ‘ભગવાન’ કહે છે; શ્રી રામાનુજાચાર્યને માનનારા, શ્રી રામાનુજને ‘ભગવાન’ કહે છે; શ્રી વલ્લભાચાર્યને માનનારા, શ્રી વલ્લભને ‘મહાપ્રભુ’-‘ભગવાન’-કહે છે; શ્રી ચૈતન્ય ગૌરાંગને માનનારા; તેમને ‘ગૌરાંગ મહાપ્રભુ’-‘ભગવાન’ કહે છે; શ્રી સ્વામીનારાયણને

માનનારા, તેમને ‘ભગવાન’ કહે છે; શ્રેયસ્સાધકઅધિકારી વર્ગ, પોતાના ગુરૂને ‘ભગવાન શ્રી’ કહે છે; વિગેરે વિગેરે. ત્યારે ભારતમાં ભગવાન કેટલા ? ‘ભગવાન એક છે;’ તે શું અસત્ય વાત છે ? એમ શંકા થાય. તેનો ખુલાસો કરીએ—

આ તો સંપ્રદાયે સંપ્રદાયે ભગવાનની વાત કરી; પણ ભારતમાં ઝોરડે ઝોરડે ભગવાન છે. દેખ્યા છે ? સાંભળ્યા છે ? સાંભળો સારે-માથાપને મન ‘અબશો’—‘બાળક’ અથવા ‘બટુક’; પણ જે કુમારીકા આ બાળકને પરણી છે; તેણીને મન, તે ‘અબશો’ ‘બાળક’ કે ‘બટુક’ નહીં; પણ ‘પતિદેવ’, અથવા ભગવાન! ભારતમાં ભણી ગણીને ઉદ્ધત બનેલી બહેનો, આ રસને સમજે નહીં. બાકી કાળીવાડે, વાઘરીવાડે, અથવા ઢેઢવાડે ઉભેલી ખાનદાન સ્ત્રીઓ, પોતાના પતિને પ્રભુરૂપેજ સમજે છે. ભારતમાં અનેક ઝોરડે, આવાં અનેક દંપતિ ! એટલે ઝોરડે ઝોરડે ભગવાન છે. તાત્પર્ય—જેના ગુરૂ, તેના તે ભગવાન ! અરે ! ભગવાનથી પણ વધારે; કારણકે—

દોહરો—ગુરૂ ગોવિંદ દોનું ખડે; કીનકુ લાગુ પાય;

અલિહારી ગુરૂદેવકી, જેણે ગોવિંદ દીધા બતાય—સીયાવરં

દાન કરતાં દાની મોટો. પ્રભુરૂપી દાનનો દાતા ગુરૂ છે; માટે પ્રભુ કરતાં ગુરૂ મોટા છે. ગમે તે સંપ્રદાયના શિષ્યો, પોતાના ગુરૂને ‘ભગવાન’ અથવા ભગવાન જેવા માને; તેથી સાંભળનારે, અકળાવાની જરૂર નથી. માત્ર સંભાળવા જેટલું તે છે કે—પોતાના ગુરૂને ભગવાન માનીને, બીજાના ગુરૂને અથવા બીજાના ધર્મને નિંદેલા; તે અધોર પાપ છે. અનન્યભાવ એટલે વેરાધ જતી આત્મશક્તિને, એકઠી કરવાની એટરી. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને પ્રભુ માને છે; પણ બીજા પુરૂષોને નિંદતી નથી. જે પોતાનું છે; તે સોનાનું છે; એમ સમજીને રાજ રહે છે.

દૃષ્ટાંત—પોળીયાની સ્ત્રી, પોળમાં મોટા શેઠના બંગલામાં નોકર હોય; તો શેઠનો પલંગ પાથરે; ગાલ મશુરીયાં મુકે; પણ તે પલંગમાં સુવા, તે સ્ત્રી લલચાતી નથી. તેણીને તેની પોતાની ગોદડી, અને પડખામાં પોતાનો ગરીબ પતિદેવ ગમે ! કાંઈ મહેલમાં રાજ; તો કાંઈ જુંપડીએ રાજ; પણ પોતાના પતિદેવ સાથે. સ્વધર્મમાં નિર્ભય છે—પરધર્મમાં ભય છે.

ગુરૂના ઢગલા પાક્યા છે. સૌને ગુરૂ થવું ગમે છે. પણ પોતાને જે ગમે; તેને ગુરૂ કરી લેવા. ગુરૂ વિના ચાલે એમ નથી—

ચોપાઇ—ગુરૂ બીનુ ભવનાધ તરે ન કોઇ, જે બીરંચી શંકર સમ હોઇ.

બ્રહ્મા અને શંકર જેવડાને પણ ગુરૂની જરૂર છે. ‘સ્ત્રીઓ અને આત્મારના ગુરૂ’ સંબંધી સંવત ૧૯૮૫ ના વૈશાકના અંકમાં ઘણા ખુલાસા કર્યા છે. તે જરૂર વાંચજેજી. સ્ત્રીઓને પતિ ગુરૂદેવ છે. બાળકોને માતાપિતા ગુરૂ છે. તેમને સંતોષ આપ્યા પછી, તેમની આરાધીજ, બહારના ગુરૂ કરાય.

ગુરૂ કેવા ?—મદ્ભીક્ષ, શાંતિ—મને જાણનાર અને શાંતિ. જ્યાં શાંતિ નથી ત્યાં કાંઈ નથી. જ્યાં ગુરૂ આવરા; જ્યાં મગજમાં અનેક પ્રકારનો જુસો ભયો હોય; જ્યાં કાળજે અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ ઉભી હોય; ત્યાં શાંતિ આવી શકે નહીં. આટલા માટેજ ‘મદ્ભીક્ષ’ શબ્દ પ્રથમ મૂક્યો છે. “ મને જે મથાર્ય જાણે તે.” મારી માયા તરી શકાય નહીં—એવી ભયંકર છે; તોપણ મારો મહિમા જાણીને—[ગીતા અ. ૭]

संकीर्तनयोंगा श्रीश्रीचैतन्य महाप्रभु

पर्यागशंस्तीरं स्फुरद्दुपवनार्त्तिकलनया मुहुर्बुन्दारण्यस्मरणजनितप्रमदविशः ।
कञ्चिन् कृष्णावृत्तिप्रचलरगमनो भक्तिरगमिकः स चैतन्यः किं मे पुनरपि दृश्याम्यसि पदम् ॥

મામેવ ચે પ્રપદંતે, માયામેતાં તરંતિ તે ॥૧૪॥

મારે શરણે આવી જાય; તેઓ આ બચાવે માયાતે તરી જાય છે.’

આવું આવું સાંભળીને, અગર આવું વાંચીને, પોકાર કરે કે-‘હે હરિ ! હું આપને શરણે છઉં.’ ‘હે હરિ ! હું આપને શરણે છઉં.’ ‘હે હરિ ! હું આપને શરણે છઉં.’ [હજી એ પાંચ વખત.] પોળમાં રાત્રે અંધારું રહેતું હોય; તો મ્યુ. માં અરજી નાંખ્યા કરવી. સાહેબ ગમે એવા કામમાં હશે; પણ વારંવાર અરજી થતી જોઈને, સાહેબ દીવાની સગવડ કરી આપશે. તેમ પ્રભુ ગમે એવા કામમાં હશે; કદિ આપણું કર્મ જોઈને રીસાયા પણ હોય ! ગમે તેમ હોય; પણ વારંવાર પોકાર કરવાથી પ્રભુ સાંભળશે. મોટા દિકરા આપાને ‘આપા’ કહીને બોલાવતાં લાગે ! પણ નાના દિકરાને શરમ શી ! ચોટા વચ્ચે પોકાર કરીને આપાને બોલાવે. અરે ! મેળામાં ?—

મેળામાં નાનો દિકરા, આપથી વિખુટા પડી ગયો હોય; તો તે દિકરા પોકાર કરી મૂકે; એમ કરતાં આપા હાથ ન આવે; તો મોટીથી રડી પણ પડે. તેમ આ સંસારરૂપી મેળામાં, આપણે પ્રભુથી વિખુટાં પડી ગયાં છીએ. સાધનમાં સાધન પોકાર; અને તેથી પણ ન માને; તો રૂદન; કારણકે—

‘નહિ વિલા-નહોં બાહુબળ, નહોં ખર્ચ ન કે દામ !’

આ બધી ચુર કૃપા ! તેજુરીની કુંચી ચુરના હાથમાં છે. વહાણમાં બેસીએ; પણ વહાણનું સુકાન, ખલાસીને હાથ હોય.

ત્યારે શું ચુર ‘બગવાન’ છે ?—આ અનુગૃહ સૃષ્ટિની-આ કૃપાપાત્ર જીવોની-વાત છે. આ હૃદયની વાત છે. તે યુદ્ધિથી સમજાય એવી નથી. યુદ્ધિની પેલીમેરના પ્રદેશની આ વાત છે. સાંભળવાને અધિકારી હોને ? તો વાત કરીએ ! અવળચડિના દિકરા, કૃપાપાત્ર થવાની વાત સમજે નહોં. તેઓ પ્રથમ તો આપથીજ અવળા; સ્ત્રી હોય; તો પતિથી અવળા; પતિ હોય; તો સ્ત્રીથી અવળા; યુમારતો હોય; તો શેઠથી અવળા; બાપ હોય, તો બાપથી અવળા. કારણકે અવળચડિના દિકરાને સામાને અનુકૂળતા આપતાં, આવડેજ નહોં. સ્વભાવજ અવળા ! સોંદરી બળે; તો પણ વળ મૂકે નહોં; એવા હડીલા ! વાળ્યા વળે નહોં, એવા બરડ ! આપ એવા ન થાઓ ! તો આ વાત કરીએ ! ‘સંસાર દોષોથી બરેલો છે,’ એમ કહેવા કરતાં, આપણે ઘેર કેટલા દોષ, મહેમાન છે; તે હવે જોઈ લેવું ઘટે ! x x x સાંભળો ત્યારે—

દષ્ટાંત—ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ન્યારે જગન્નાથજીમાં પધાર્યા; ત્યારે જગન્નાથજીના મહા-મહોપાધ્યાયથી પણ, આગળ પદ ધરાવનારા-સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્યનો, તેમને મેળાપ થયો હતા. સાર્વભૌમ શ્રીચૈતન્યને, એક ઉત્તમ પ્રકારના ભજનીક સંન્યાસી સમજીને, માન આપતા હતા. શ્રીચૈતન્યની સાથે થોડા શિષ્યો હતા; તે શ્રીચૈતન્યને ‘મહાપ્રભુજી’ કહેતા હતા; અને તે પ્રભુ છે; એમજ તેઓ સમજતા પણ હતા. સાર્વભૌમ તે સાંભળીને ચમકતા; અને ખોટી માન્યતા-વાળા-આશીરકાસ-ની સાર્વભૌમ ટિકા કરતા હતા. આ શિષ્યોમાં સર્વભૌમના બેનેથી, ગોપીનાથ આચાર્ય પણ હતા. તેમને સાર્વભૌમની ટિકા ગમી નહોં. તેથી તેમણે કહ્યું કે-‘સાર્વભૌમજી ! યુદ્ધિ એ પ્રકારની છે. એક ભૌતિક યુદ્ધિ, બીજી પારમાર્થિક યુદ્ધિ. ભૌતિક યુદ્ધિ બાહ્ય જગ-

તમાં રાત્રે-સંસારનાં સુખની અપેક્ષા રાખે. પારમાર્થિકયુદ્ધિ હૃદયમાં પાછી ફરે. બાહ્ય સુખનો નિર્દોષ કરે. દંડા પડી ગએલા દેવતાને, પંખો મારીને, જેમ જગાડવામાં આવે છે; તેમ સંસારવાસનાઓથી મંદ પડી ગએલા-વાસનાઓથી પલળી ગએલા-અંતઃકરણને, પારમાર્થિકયુદ્ધિ જગાડે-સાવધાન કરે. ‘હું વિદ્વાન્ છઉં. મારાથી કોણુ અધીક છે ! મારે પ્રથમ પૂજન કેમ ન થાય ? મને મોટી મોટી દક્ષણાઓ કેમ ન મળે ? સંસારના કયા સુખની મારે ખોટ છે ?’ વિગેરે વિચારો, સંસારદષ્ટિના છે. તાત્પર્ય-આપની વિદ્યા-સંસારનો-માયાનો-વિસ્તાર કરે છે.

વાગ્વૈજ્ઞરી શબ્દજ્ઞરી, શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ॥

વૈકુણ્ઠ્યં વિદુષાં તદ્વત્-મુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥ ૫૮ ॥ [વિવેકચૂડામણિ]

શ્રી આશ્વ શંકરાચાર્ય કહે છે કે—મોટાં મોટાં બ્યાખ્યાનો કરીને, અથવા વાદવિ-વાદમાં ઉતરીને, બહુ બોલવું; સામાને તોડી પાડવો; અભિમાનનાં બીજ, જ્યાં ત્યાં વેરવાં; તે તમામ સંસારી સુખો માટે છે. તેથી મુક્તિ તો નથીજ. [ભાગવત ૮-૨૦/૨૫-૨૬માં મળતી વાત છે.]

સાર્વભૌમ—અમે તમારા જેવા પ્રેમલા તો નહીંજ ! અમે વિદ્વાન્ ! તમારા હૃદયનો ચોક્કીદાર બોળપણ-અજ્ઞાન; અમારા હૃદયનો ચોક્કીદાર યુદ્ધિ યુદ્ધિની કસોટીએ ચડે; ત્યારે અમને ખાત્રી થાય.

ગોપીનાથ આચાર્ય—આપ શાસ્ત્રનાં વચનો તો માનોને ? **ગુરુર્વેદ્યા ગુરુર્વિષ્ણુઃ ગુરુર્વેદો મદેશ્વરઃ । ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ, તસ્મૈ શ્રીગુરુવે નમઃ ॥** [યર બ્રહ્મા છે; યર વિષ્ણુ છે; યર સદાશિવ છે; યર સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છે. તે યરને મારા પ્રણામ છે.]

સાર્વભૌમ—તે તમારી માન્યતા પ્રમાણે બરાબર છે. તમે ચૈતન્યને ‘પ્રભુ’ માનો; પણ તમે મારા જેવા બીજને, ચૈતન્યને ‘પ્રભુ’ માનવાનું કહી શકો નહીં.

ગોપીનાથ—ઉદ્ધતાને જગાડી શકાય; પણ જે જગતા હોય; છતાં ઉદ્ધવાનો ઢોંગ કરે; તેમને જગાડી શકાય નહીં ! આપ હજી યુદ્ધિવાદમાં છો.

સાર્વભૌમ—યુદ્ધિવાદનો કિલ્લો તૂટશે; ત્યારેની વાત ત્યારે ! તે પહેલાં સાંભળી લ્યો કે—તમારા જેવા પ્રેમલા શિષ્યો, યરમાં ન હોય; એવા ચમત્કારો જણાવીને, યરને આકાશમાં ઉડાડે છે. મોક્ષમાર્ગમાં સિદ્ધિઓ-ચમત્કારો-વિધનરૂપ છે; છતાં પ્રેમલા શિષ્યો ચમત્કારમાં વડાઇ માને છે. ભારતમાં અનેક સંપ્રદાય-પંથ-વાડા ! તેમ તમારો પણ એક વાડો બનશે. પાપાડીઓનાં અનેક ટોળાં-ઓછાં છે ?

આમ વાતો કરતાં, કેટલોએક સમય ગયા પછી, એકવાર ગૌરાંગ સાર્વભૌમને ત્યાં પધારતાં, જ્ઞાન ચર્ચા ચાલી. સાર્વભૌમ જે પૂછતા, તેનો ખુલાસો, ગૌરાંગ નમ્રભાવે કરતા હતા. ગૌરાંગે કરેલા ખુલાસા, સાર્વભૌમને ગમ્યા. **સત્સંગતિઃ કથય કિંન કરોતિ પુલાં ? સત્સંગ શું ન કરે ?** રૂડા પુરુષનો સમાગમ, કયો લાભ આપતો નથી ?

મોપાધ—પુરુષપૂજ બીજુ મિલહી ન સંતા, સત્સંગતિ સંસૃતિ કરી અંતા.

વિભીષણને હનુમાન મળ્યા; ત્યારે વિભીષણ બોલ્યા હતા કે—

મોપાધ—અબ મોહી બા ભરોસ હનુમંતા, બીજુહરિ કૃપા મિલે નહીં સંતા.

સંતનો મેળાપ, એ કંથ્યાણું પ્રથમ પગથીયું; સંતનું કહેવું સાંભળવું ગમે; એ કંથ્યાણું બીજું (મધ્યમ) પગથીયું; સંત કહે; એમ કરવું ગમે; એ કંથ્યાણું ત્રીજું (ઉત્તમ)

પગથીયું. હરરાજામાં એકવાર ! બેવાર ! અને ત્રણવાર ! થયા કરે છે. તેમ આ જીવનની હરરાજામાં, એકવાર ! બેવાર ! અને ત્રીજીવારે, સોદો કબુલ થાય; તો હરરાજા ખલાસ ! બેડો પાર. આવાજ બાવનો મહાપવર્ગો જમતો થયા મહેજ્-જનસ્ય તદ્દાચ્યુત સ્વસ્તમાગમઃ (ભાગવત ૧૦-૫૧-૫૫) છે. આ પ્રમાણે સાર્વભૌમને કલ્યાણનો ભણુકારો થયો. પછીવેદાંત દર્શનની ચર્ચા ચાલતાં, ચૈતન્ય મૈત્ર બેઠા બેઠા સાંભળતા હતા.

સાર્વભૌમ—કેમ સ્વામી ! સાંભળો છો ને ?

ચૈતન્ય—હાહ. સાંભળ્યાજ કરે છું.

સાર્વભૌમ—સાંભળવાનો અર્થ એવો નથી; કે પત્થરની સુતિની માફક, મુંગા મુંગા સાંભળ્યા કરવું. વચ્ચે વચ્ચે કાંઇ વિનોદ પણ કરવો ધટે. સંક્રાંચની જરાએ જરૂર નથી.

ગૌરાંગ—વ્યાસનાં ધણાંજ સરલ સૂત્રોને, બાબ્બકારોએ, પોતાના મતની ખેંચતાણમાં, બહુજ હાંધ્યા ટુંકા બનાવી નાંખ્યાં છે. બાબ્બકારો તમામ વિદ્વાન ! પૂન્ય, માન્ય, આદર-ણીય મહાપુરુષો છે. પણ તેમની સૌની દષ્ટિ જુદી ! એકજ વસ્તુને જે દષ્ટિથી જોઇએ; તેવી તે દેખાય. એકજ સ્ત્રીને, પુત્રો માતાની દષ્ટિથી જુએ; તો તે તેમની માતાજ છે. પતિ સ્ત્રીની દષ્ટિથી જુએ; તો તે તેની સ્ત્રીજ છે; તે સ્ત્રીનો પિતા, પુત્રીની દષ્ટિથી જુએ; તો તે તેની પુત્રીજ છે. આપની પાસે વધારે બોલતાં, અવિવેક થઇ જવાની ખીક લાગે છે; બાકી આ બધો યુદ્ધિવાદ છે. વિદ્વાનોને રમવાની આ ચોપાટ છે; પણ અભણને રજાવાવી મારવાની આ જુલવણી છે. વિદ્વાન પણ સાવધાન ન રહે; તો યુદ્ધિવાદમાં અફળાઇ મરે છે. આ ધમંડનો ઘેરો છે. શંકરાચાર્યોદિ આચાર્યોએ કાંઇક થોડું થોડું કર્યું; પણ જેણે જ્ઞાનના ગ્રન્થોના દગલા કરી નાંખ્યા, એવા વ્યાસ ભગવાનને, ભાગવત રચ્યા પછી શાંતિ થઈ. દશમસ્કંધના ૧૪ મા અધ્યાયે વ્યાસ બોલ્યા કે—

અહો ભાગ્યમહો ભાગ્યં, નંદગોપવ્રજૌકલસામ્ ॥

યગ્નિમત્રં પરમાનંદં, પૂર્ણં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥૩૨॥

વ્રજમાં રહેનારાં નંદ અને ગોવાળીયાઓનાં ભાગ્યની પ્રશંસા, હું ન કરી શકું ! કારણકે જે સનાતન પરબ્રહ્મ, તે શ્રીકૃષ્ણરૂપે ત્યાં આવીને, તેમનું મિત્ર બન્યું છે.

કેમ પૂન્યવદીલશ્રી સાર્વભૌમ ગુરૂ ! વ્યાસની વાણી કેટલી સરળ ! પરબ્રહ્મને કેવું ઘટાવ્યું ! સાર્વભૌમ—પણ અમારા જેવા વિદ્વાનને ગળે, તે ઉતરે કેમ ? ભાગવત ગમે એવું સાફ; તોપણ પુરાણ ! પુરાણ જે વાંચે; તે પુરાણી. ‘પુરાણી’ એટલે વિદ્વાનોની સભામાં કાંઇ નહીં. સહેજસાજ સંસ્કૃત ભણેલા !

ચૈતન્ય—રસ ગંધાધરના કર્તા પંડિતરાજ જગન્નાથને આપ બાણુતા હશે. તે આપને માન્ય ખરા કે નહીં ?

સાર્વભૌમ—હા ! તેનું કહેલું કાંઇ છે ?

ચૈતન્ય—સાંભળો શાંતિથી— શાસ્ત્રલ વિં

રે લેતઃ કથયમિ તે હિતમિદં, વૃંદાવને વારયન્ ॥

વૃંદં કોઽપિ ગર્વાં નવાંબુદનિમો, વંધુર્ન કાર્યસ્ત્વયા ॥

સૌંદર્યમૃતમુદ્ગિરદ્ભિરભિતઃ, સંમોહ મંદસ્મિતૈઃ ॥

પથ ત્વાં તથ બહુભાષા વિષયા-નાશુ ક્ષયં નેષ્યતિ ॥

પંડિતરાજ જગન્નાથ પોતાના મનને કહે છે કે—“હે ચિત્ત ! હું તને સાવધાન કરીને કહું છું કે—વૃંદાવનમાં ગાયોને ચારનારા, અને નવીન મેઘના જેવી સ્થામ કાંતિવાળા, કાંઈ પુરુષની તું દોસ્તી કરીશ નહીં. તે પોતાના સૌંદર્યરૂપ અમૃતને વરસાવતા મંદમંદ હસવાથી, તને મોહિત કરી દેખે, તારા પ્રિય વિષયોના, તે નાચ કરી નાંખશે.”

સાર્વભૌમ—વાહ આ તો, મને ગમ્યું. હજી કાંઈ છે ?

ગૌરાંગ—લીલાશુક-નામનો પંડિતરાજ બોલે છે કે—

ઉપજાતિ—

મા યાત પાંચાઃ, પ્રતિભીમરદ્યયૌ; દિગંબરઃ કૌડપિ તમાલનીલઃ ।

વિન્યસ્તદ્વસ્તોડપિ નિતંબચિન્ને, ધૂર્તઃ સમાકર્ષતિ ચિત્તચિત્તમ્ ॥

અર્થ—હે મુસાફરો ! આ મોટા માર્ગમાં તમે જશો નહીં. કારણ કે ત્યાં પોતાના નિતંબપર હાથ રાખનારો, અને તમાલના જેવા નીલ વર્ણવાળો, દિગંબર (નાગડો) બાળક, ઉભો છે. તે દેખવામાંજ અવધૂત (દિગંબર) નિરપૂહ જણાય છે; બાકી પાસે થઇને જનારના, ચિત્ત રૂપી ધનને ખેંચી લે છે.

સાર્વભૌમ—ત્યારે શું આ પંડિતો, શ્રી કૃષ્ણના ઓળખીતા થઇ પડ્યા હશે ? હજી કાંઈ છે ?

ગૌરાંગ—સાંભળો ત્યારે ! મહા કવિ ભવભૂતિ બોલે છે.

[વસંતતિલકા]

શૈવા વયં ન સ્મરુ તત્ર, વિચારણીયં,
પંચાક્ષરીજપપરા, નિતરાં તથાપિ ।

ચેતો મદીયમતસી-કુસુમાવભાસં,

સ્મેરાનનં સ્મરતિ ગોપ-વધૂકિશોરમ્ ॥

અર્થ—અમે શૈવો છીએ; તેમાં વિચારવા જેવું કાંઈ છેજ નહીં; એટલે કેવળ નામ માત્રના શૈવ નથી; પણ ‘ૐ નમઃ શિવાય’ નામના પંચાક્ષર મંત્રનો અહર્નિશ જાપ કરનારા છીએ. તો પણ મદીયમ ચેતઃ મારું મન, અતસીકુસુમાવભાસં અતસીના સ્થામ પુષ્પોના જેવા સ્થામ સુંદીર, તથા સ્મેરાનનં—જેમનું અપહું મંદ મંદ હસી રહું છે; એવા યશોદાના બાળકને યાદ કર્યા કરે છે.

કાંઈ પ્રાચીન પંડિતરાજ બોલે છે કે— ગીતિ—

ધન્યા ગોકુલકન્યા (૨), વયમિદ મન્યામદે જગતિ ।

યાસાં નયનસરોજે (૨), અંજનમૃતો નિરંજનો વસતિ ॥

હે ગોકુળની કન્યાઓ ! અમે તમને ધન્ય માનીએ છીએ; કારણ કે નિરંજન એવું બ્રહ્મ, તમારાં નયમ કમળમાં—તમારી આંખોમાં, અંજનરૂપે વસે છે. અપૂર્ણ.

દશમસ્કંધ—આવાં અનેક રત્નો દશમમાં ઠેકઠેકાણે જડી દીધાં છે. દશમ લીધો કે નહીં ?

[નોંધ—આખા અંકમાં પાંચજ શ્લોક થયાં. શાંતિથી વાંચવા જેવું.]

સુખર્ષ મલાડ—ગાંધી સેનેટેરીયમમાં—આવતા શુક્રવારે, શનીવારે તથા રવીવારે અમારો મુકામ ત્યાં રહેશે. તા. ૮-૧૦-૩૭ ગુરુવારની ગુજરાત મેઘલમાં નીકળ્યું.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ].

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનન બદ્, હાનપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.
અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ સ્કં.

કારતક ૧૯૮૪.

[અંક-૭]

એસતા વરસના મંગળ પ્રભાતમાં—આપને સૌને ધણું ધણું હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ. બીજું આપને શું કહું ! બીજું આપને એટલુંજ કહું કે-ગદ્ય સાલમાં જે રળ્યા; તેમને આજે આનંદ છે. જેમણે દિવાળાં કાઢ્યાં; તેમને આજે આનંદ નથી. તેમ આ ઉત્તમ માનવ અવતારમાં, જે રળ્યા—જેમણે ઉત્તમ સાધન કરી લીધાં; જેમણે માનવતાની સગવડનો લાભ લીધો; તેમને નવા વરસમાં (નવા જન્મમાં) આનંદ હોય છે. આતકનો લાભ લેવો જે ચૂક્યા; તે ભલે મનુષ્ય બન્યાં હોય; પણ તેમને ખાવા રાટલો નથી; અને એઢવા વસ્ત્ર નથી. પાપ કરવામાં જેમણે પાછું વાળીને જોયું નહીં; તે મનુષ્ય બન્યા; પણ અનેક પ્રકારના રોગથી, અને આપત્તિઓથી ઘેરાયેલાંજ રહે છે. તેથી પણ આગળ વધીને, જેમણે પાપ કર્યા; તે પશુ પક્ષી બન્યાં છે. ખાવા રાડાં; અને ઉચકવાનો (ખેંચવાનો) અતોલ ભાર ! આ સંસાર મોટું કેદખાનું છે. નાના મોટા સૌ કેદીઓ છે. સૌ નાની મોટી શિક્ષા ભોગવી રહ્યા છે. આસપાસ કર્મની મજબૂત દીવાલો છે. શાસ્ત્રોચિત્તવાત (અભિસત્ર અ. ૧-૩) શાસ્ત્રોની વાતો સાંભળીને, અને તે પ્રમાણે વર્તીને; જેઓ પાપને ખપાવી દે; અને પુણ્યને વધારી દે-પુણ્યના ઢગલા કરી નાંખે; તેઓ કર્મની દીવાલોને તોડીને સંસાર-રૂપી કેદખાનામાંથી મુક્ત થાય છે. બસ ! આજે આટલી જ વાત ! અવકાશ લઇને આટલીજ વાતને, બે પાંચ વખત વાંચશો; તો તેનું રહસ્ય સમજાશે. અરણીનાં લાકડાં ઘસાય; તોજે અગ્નિ પ્રગટે; વાંચનનો વિચાર થાય; તોજે જ્ઞાન પ્રગટે.

કાંઈ નહીં-ઠીક છે-એમજ ચાલે—આ પ્રમાદમાં—આ બેદરકારીમાં—આ બેવકુફીમાં—મોટું નુકશાન થાય છે; તે સમજતાં શીખો ! ધણું વાંચે; પણ કાંઈ યાદ રાખે નહીં; તે ધણું નકાસું છે. શોડું વાંચે; પણ ધણું યાદ રાખે; તે શોડું, ધણુંજ કામનું છે. માસીકના ગ્રાહકો મળે છે; ત્યારે તે ભાઈ-માસીક બરાબર વાંચે છે કે નહીં; તેની તપાસ અવશ્ય કરું છઉં. આટલું પણ બરાબર વાંચતા નથી; તેમને માટે અકસોસ થાય છે.

આવો ! પધારો !—જ્યાં ત્યાંથી ‘અહીં આવો’ ‘અહીં પધારો !’ એવા આમંત્રણ ધણીવાર અહીં આવે છે. તે પત્રો વાંચીને રાજ થાઉં છઉં. ભગવાનખાતાની ઝોળખાણ, ભગવાન ખાતાના જીવ હોય; તેજ રાખી શકે. ધરમાં જે જોઇએ તે હોય; અને મરીએ ત્યારે, આવન કરોડ વારસામાં આપવા માટે હાજર હોય; પણ—અમારાં અત્ર, ધન અને મન, કોઇ ભગવાનના બહાલા આવીને પવિત્ર કરે;” એવી ભાવના પ્રગટવી, બહુજ બહુજ—સુરકેલ છે. અમારે અહીં આનંદ છે. અમે તો ધરી તરી છઉંએ; પણ જ્યાં આપનું મન માને; તે સંતને પધરાવીને, આપનાં આંગણાં પાવન કરજો. કારણ કે આંધળી દળે; અને કુતરાં ચાટે; એવું તો અત્રેક ઠેકાણે હોય છે. પણ—દેખતો દળે; અને સંત આરોગે; એવું હજારે એક ઠેકાણે ! જે કરે તે દીનતાપૂર્વક કરજો. નહીં તો—જે કરશે; તે અભિમાનના પૂરમાં તણાઈ જશે.

પાછલી કામલો—પાછલા વરસની મોક્ષપત્રિકાની કામલો મળી ચૂકી હશે. સાચવીને રાખશેજી. અંકો છૂટા હોય; તે અંધાવી લેશેજી. પ્રમાદ પીડે.

એકાદશસ્કંધ—સંવત ૧૯૯૧ માં ૨૪ ફરમા નીકળ્યા હતા. તે તથા સંવત ૧૯૯૨ નું પુસ્તક નં. ૧૭ મું આવે; ત્યારે એકાદશ પ્રથમથી આપની પાસે આવ્યો; એમ સમજવું. એમ ન હોય; તો તુરત ૩-૧૪-૦ નો મ. ઝો. કરો.

તદન નવા બ્રાહ્મકો—મોક્ષપત્રિકા વાંચ્યા પછી, મોક્ષપત્રિકા મંગાવવાનો, જેમને વિચાર હોય; તેમને બરાબર સૂચના કેમ આપતા નથી ? નકામો પત્ર બ્યવહાર શો ! ૨-૩-૦ નું મ. ઝો. કરીને, કુપનમાં નામઠામ લખવા કહેવું. તુરત અહીંથી અંકો મોકલાય. મોક્ષપત્રિકા ઉપરાંત, વધારે પુસ્તકો જોઇતાં હોય; તોજ વી. પી. માટે પત્ર લખાવવો. બ્યવહારનું કામ સાવધાનતા પૂર્વક નીપટી લઈએ; તોજ પરમારથના કામમાં—કલ્યાણની વાતો કરવા સાંભળવામાં—અવકાશ રહે.

‘બહેન બાણેજને, જે દેવમંદિરે જતા હો—ત્યાં, જે ગુરૂને માનતા હો; તે ગુરૂને; માસીક મોકલવા, રાજ હો; તો ઝોણસાલ માટે, ૨-૩-૦ ને બદલે ૧-૮-૦ મોકલો;’ એમ આપને ગયા અંકમાં લખ્યું હતું. તેનો લાભ બહુજ થોડાએ લીધો. શું આપને આ રંગ લાગ્યો નથી ? અથવા આપ તેમનાં પ્રત્યે દયાભાવ રાખતા નથી ? તેમના પ્રત્યે દ્રવતા નથી ? એમ કેમ ? કરવા જેવું કેમ ચૂક્યા ? ગાનઘાન સૌથી મોટું છે. વળી લેનાર બહેન બાણેજ, દેવમંદિર અને સદ્ગુરૂ-સુપાત્રમાં સુપાત્ર ! આવાં સુપાત્ર સગાં, દરેકને હોય છે. વળી તે દયા ખાવા જેવાં હોય—પુસ્તક માટે પાછ પણ ન ખરે; એવાં હોય; તો જરૂર ચાલુ સાલના માસીકનો, તેમને આ લાભ આપવો. આ એકજ બાબત માટે, કારતક વદી ૧૧ સુધી, આપને સૈને છૂટ છે. પછી નહીં. ૧-૮-૦ ના મ. આ. ના કુપનમાં, નામઠામ બરાબર જણાવવું.

એક ભૂલ—આશોના અંકને પહેલે પાને પુસ્તક નં. ૧૯ છાપ્યું છે. તે નં. ૧૮ જોઇએ. તુરત સુધારી લેશેજી. નહીં સુધારો; તો ભૂલ નડશે.

બેસતા વરસના મંગળ પ્રભાતમાં આપને સૈને, ફરી ફરી—ધણાં ધણાં હેતથી—જયશ્રીકૃષ્ણ.

એકાદશસ્કંધ

અધ્યાય ૧૦ મો-આહુ.

[ગયા અંકના ૭૬૦મા પાનાથી આગળ.]

શ્રીકૃષ્ણના રંગદંભમાં, પંડિતરાજને પણ, ઘેલા બન્યા છે. તેનાં દૃષ્ટાંત-ચૈતન્ય મહા-પ્રભુજી સાર્વભૌમને આપે છે. છેલ્લો શ્લોક કયો કહો ? યાદ નથી ? સાંભળો ત્યારે—

ગીતિ—

ધમ્યા ગોકુલકન્યા (૨) વયમિદ મન્યામહે इति जगति ।

यासां मयनसरोजो (૨) અંજનમૂતો નિરંજનો વસતિ ॥

[આવા શ્લોકો ગાતાં આવડે છે કે નહીં ? કેમ નહીં ? કેમ શીખતા નથી ? બહુતાં લાગે છે ? બહુવાની સગવડ કરી શકતા નથી ? નત્ર બનીને પંડિતાને શરણે જતા નથી ? ત્યારે આ લાભ ક્યાં મળશે ? એટલો વિચાર તો કરો ! પાતંજલના ક્રિયાયોગમાં (સામ-ગ્રિમાં) ‘તપ’ના પછી ? બીજે નંબરે ‘સ્વાધ્યાય’ને મૂક્યું છે. અર્થજ્ઞને પણ આ ભાષા શીખવાની રળ છે. અંગ્રેજો, જર્મનો, અમેરિકનો, ફ્રેન્ચો વિગેરે સંસ્કૃત-ભાષામાં પારંગત થતા નય છે; ત્યારે આપણે આપણું જૂલતા જઇએ છઇએ. સંસ્કારી બનાવનાર સંસ્કૃત ભાષા છે. ત્યારે શૂઢા દેખાતા આપ, કાં પ્રમાદ કરો ! પ્રમાદનો બચાવ કરવો; તે ઠીક નથી. ખોટા હઠાપણમાં ખેલવું; હવે રહેવા લો-તો ઠીક ! હાઈસ્કૂલ અગર કોલેજને છોડ્યા પછી પણ-ભાંડારકરની માર્ગોપદેશિકાના એ ભાગ, તૈયાર રહેવા જોઇએ. સંસ્કૃત ગ્રન્થો વાંચવાનો, અને સાંભળવાનો, શોખ રહેવો જોઇએ.]

સાર્વભૌમ—હજી કાંઈ છે ?

ગૌરાંગ—એક મહાન્ પંડિતરાજ બોલે છે કે—

परमिसुपदेशमात्रियब्धं, निगमवनेषु नितांतखेदबिम्बनाः ।

विचलुतमवनेषु बल्लवीना-मुपनिषदर्थमूलकले निबद्धम् ॥

યશોદાજીની દહીંની ગોળી ફેાડીને, પ્રભુ નાદા. યશોદા તેને પકડવા દોડ્યાં. યોગીએ જેને પકડવા-ધ્યાનમાં લેવા-અનેક ઉપાયો કરી રહ્યા છે; તે પ્રભુને પકડવા દોડતાં, યશોદા થાકી ગયાં. માતાને થાકી ગયેલાં જાણી, પ્રભુ પકડાઈ ગયા. પછી પ્રભુને દામણે બાંધવા માતાએ મહેનત કરી; પણ બંધાયા બંધાય નહીં એવા, લૌકિક લીલા કરવા બંધાયા. જે વખતે પ્રેમી પ્રભુ આ ભાંજગડમાં પડ્યા હતા; તે વખતે વેદોમાં અહમને શોધનારા અહમ-વાદી પુરૂષોને, વેદોમાં અહમનો પત્તો નહીં લાગતાં, પ્રભુનો કોઈ વિલક્ષણ બક્ત, તેમને જે કહે છે-તે આ શ્લોકમાં છે.

અર્થ—“ વેદોમાં અહમને શોધનારા હે અહમપ્રેમી ઋષિઓ ! જરા મારી વાત સાંભળો ! વિશ્વાસ રાખો; તો તમે જેને શોધો છો; તેને અમે બતાવીએ ! ” જેમને અહમની લગની લાગી હતી; તે અહમવાદીઓએ હા પાડતાં, યોગી બોલ્યો કે—“ જે અહમની તમે શોધ કરી રહ્યા છો; તથા જે અહમમાં ઉપનિષદના અનેક અર્થો, સમાઈ રહ્યા છે; તે અહમ, અત્યારે ખારણીયામાં બંધાઇને બેઠું છે. મારી સાથે આવો તો બતાવું ! ” ત્યાં તુરત આવતાં, અહમવાદીઓએ બક્તાધીન રમુજી ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.

સાર્વભૌમ—ત્યારે આતો પાગલનો પંથ ! જુઓ ! મને તેમાં ધસડી ન જતા !

ગૌરાંગ—એસ કાંઈ ધસડાય ! વજનદાર વસ્તુ તણાય નહોં—ખેંચાય નહોં. વજન (દેહાભિમાન) મૂકી દે; તેજ ધસડાય.

સાર્વભૌમ—આપનો કટાક્ષ હું સમજ્યો. મને નમ્ર થતાં હજી વાર છે.

ગૌરાંગ—શાસ્ત્રો ધણાં; મતમતાંતરો ધણા. તેમાંથી જે પોતાનો માર્ગ કરે; તે મરદ; એવી આ રમત છે. આપ ભાગવતને પુરાણ ગણીને—x x x મને માફ કરો તો કહું !

સાર્વભૌમ—ગૌરાંગ ! ગૌરાંગ ! તમને માફજ છે. તમારે જે કહેવું હોય; તે સાંભળવા હું ખેઠો છઉં.

ગૌરાંગ—મારા જેવા ગરીબ અને નિરક્ષર બિહુની વાત, આપ સાંભળો છો; તે પણ રાજી થવા જેવું છે. સાંભળોજ ! ત્યારે—વેદોનો, બ્રહ્મસૂત્રોનો, યોગશાસ્ત્રોનો, સાંખ્યશાસ્ત્રો અને ઉપનિષદોનો સાર ખેંચીને, ભાગવત બનાવ્યું હોય; એમ મને જણાય છે. પ્રથમસ્કંધનો પ્રથમ અધ્યાય, અને પ્રથમ શ્લોક જન્માદ્યસ્યયતોન્મયયા વિગેરે શબ્દોથી બોલે છે; તે શું છે ? આ બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયનું—જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥ ખીજું સૂત્ર છે. યતઃ (જે પરમાત્માથી) અસ્ય (આ જગતના) જન્માદિ (ઉત્પત્તિ વિગેરે.)

આવાં અનેક સૂત્રો અનેક ઠેકાણે ગોઠવી દીધાં છે. ઉપનિષદોના ઉતારા (ભાવ) પણ ભાગવતમાં ઠેકઠેકાણે છે. સ્કંધ ૮ મો અ. ૧ લો. સાયંજૂમતુની સ્તુતિનો પહેલો શ્લોક—

येन चेतयते विश्वं, विश्वं चेतयते न यम् ॥

यो जागति शयानेऽस्मिन्-नायं तं वेद वेद सः ॥૧॥

અર્થ—જેથી જગતને ચેતના મળે છે; પણ જગત જેને ચેતના આપતું નથી; અને જગત સુઈ રહે છે; ત્યારે પણ સાક્ષીપણાથી જે જાગે છે; તે ધર્મશ્રેણે કોઈ લોકો જાણતા નથી; પણ ધર્મશ્રેણે સર્વ લોકોને જાણે છે. [૬]

સાર્વભૌમ—સાત્તાશ ! ગૌરાંગ ! આતો વેદઉપનિષદોનો નિતારો—સત્યાંશ.

ગૌરાંગ—પ્રભુ ! હજી આગળ સાંભળો—

आत्मावाचमिदं विश्वं, यत्किञ्चिज्જगत्यां जगत् ॥

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा, मा गृधः कस्यस्विन्नम् ॥ ૧૦ ॥

આ શ્લોક ધર્શોપનિષદના પહેલા મંત્રને મળતોજ છે.x

અર્થ—જગતમાં જે કાંઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થએલી છે; તે સર્વમાં પરમેશ્વર વ્યાપી રહેલ છે. માટે તે ધર્મશ્રેણે જેટલું આપે; તેટલાથી સંતોષ રાખવો; એટલે કોઈનું ધન લઈ લેવાની ઈચ્છા રાખવી નહીં ! [૧૦]

આ સ્તુતિમાં આવા અનેક શ્લોકો, ઉપનિષદના સારને મળતા છે. ‘ ભાગવતને પુરાણ કહેવું; અને પુરાણને વાંચે; તે પુરાણી;’ એમ તિરસ્કાર યુક્તિથી કહેવું—તે આપની પંડિતાઈનું ધર્મ’ડ છે. તે યુક્તિવાદનો ધસારો છે. [કહેવામાં અવિવેક થતો હોય; તો આપ ક્ષમા કરજોજ પણ એમ કહેવુંજ નેધંએ; કે—આપ હજી શાસ્ત્રોમાં તરો છો; શાસ્ત્રોના પારને પામ્યા નથી.

x ईशावास्यमिदं सर्वं, यत्किञ्च जगत्यां जगत् ॥

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा, मा गृधः कस्यस्विन्नम् ॥ ૧ ॥

સાર્વભૌમ—હા ! તે પશુ ઠીક ! હવે કાંઈ કહેવું છે ? જેણે કાંઈ વિશેષ જાણવું હોય; તેણે પ્રથમ બધું સાંભળી જવું જોઈએ. નાના ભૂય પાસે, મોટા ઋષિઓ બેઠા હતા; તેમ આપની પાસે, હું આજ બેઠો છઉં. વિના સંકોચે વાત કરજ્યો.

ગૌરાંગ—પુરાણ વાંચે, તે પુરાણી; પશુ પુરાણનો લખનારો, તે અક્ષસૂત્રનો લખનારો અક્ષવાદી-વેદવ્યાસ ! વળી ભાગવતપુરાણ ઉપર, વ્યાખ્યાન કરનાર—શ્રીશુકદેવજી જેવા ત્યાગી-વૈરાગી અને જ્ઞાની ! વળી આ વ્યાખ્યાન સાંભળનાર પરીક્ષિત જેવો, સુસંસ્કારી પાંડવોનો પાત્ર ! પરીક્ષિતની આસપાસ બેઠેલા ઋષિઓ, તે અક્ષવાદીઓમાં શીરામણી ! પ્રથમ રક્ષના ઉમા અખાયમાં વ્યાસ કહે છે કે—

આત્મારામાઞ્ચ મુનયો, નિર્મથ્યા અપ્યુચકમે ॥

કુર્વત્યદૈતુર્કો ભક્તિ-મિત્યંભૂતગણો હરિઃ ॥ ૧૦ ॥

અથ—શાસ્ત્રોમાંથી સાર લઇને, જેઓ જ્ઞાનથી પર બન્યા છે; જેમની અહંતા મમતારૂપી ગાંઠો પશુ છૂટી ગઈ છે; એટલે જેઓ મૈત્ર રહીને આત્મામાંજ રમે છે; એવા જ્ઞાનીઓ પશુ, ભગવાનમાં નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે. કારણકે શ્રીહરિના ચાલુ, એવા અદ્ભુત છે કે—સમજી માણસ તેમની ભક્તિ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. [૧૦]

‘પ્રભુ ! સાર્વભૌમજી ! આ સુંદર શ્લોક ઉપર, આપ કાંઈ બોલો ?’ આ શબ્દો સાંભળીને, સાર્વભૌમ પંડિતે આ શ્લોક ઉપર, નવા નવા ભાવવાળી નવ ટિકા કરી. તે સાંભળી સાર્વભૌમની પંડિતાઇનું વખાણ કરતાં કરતાં, ગૌરાંગ બોલ્યા—આ શ્લોક ઉપર હજી બીજા ભાવ પ્રગટી શકે છે.

સાર્વભૌમ—તે આપ કરો ! પશુ જોજો—મારા શબ્દો તથા મારા ભાવ, અંદર આવી ન જાય !

ગૌરાંગે નત્રતાપૂર્વક અલૌકિક ભાવવાળી ૧૮ ટિકા કરી. તે સાંભળતા સાર્વભૌમનો વિદ્યાગર્વ ગળી ગયો. પૂર્વપૂર્યનો ઉદય થયો. સાર્વભૌમ બોલી ઉઠ્યા કે—**પાહિ માં ! પાહિ માં ! રક્ષ માં !**

×ચેરામ્યવિષાનિજમક્તિયોગ-શિક્ષાર્થમેકઃ પુરુષઃ પુરાણઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણચૈતન્યચારોરધારી, કૃપાંબુધિર્યસ્-તમહં પ્રપથે ॥

[ચૈતન્યચંદ્રોદય ના. ૬-૭૪]

સાર્વભૌમની આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં છે. કોમળ વાણીથી કહે છે કે—

“સંસારકૃષે પતિતો જ્ઞાનાથે, મોહાંધર્પણે વિષયાતિસક્તઃ ।

કરાવલંબં મમ દેહિ નાથ, ગોવિંદ । દામોદર ! માધવેતિ ॥

અર્થ—હે નાથ ! હે ગોવિંદરૂપ ! હે દામોદરરૂપ ! હે માધવરૂપ ! આ સંસારરૂપી અગાધ સમુદ્રમાં ડુબેલા, વિષયાસક્ત એવા મુજ અધમને, આપના હાથનો આશ્રય આપીને, તારી લ્યો !

× અર્થાત્—જે પુરાણપુરુષે જીવેને પોતાની નિષ્કામ ભક્તિ અને વૈરાગ્યવિદ્યા વિગેરે શિખવવા માટે ‘શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય’ નામવાળું શરીર ધારણ કર્યું છે; તે કૃપાના સાગર શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યનું હું શરણ લઉં છઉં.

પ્રભુ પોતે ગીતામાં બોલ્યા છે કે **यद् यद् विभूतिमत् सर्व्व-विग्रे-ते** માઈ રૂપ છે. તો હે ચૈતન્ય ! આપ પ્રભુરૂપ છો ! એમ કહીને, ઓરડા તરફ હાંક મારતાં, 'શી આરા છે ?' એમ પૂછતાં પૂછતાં, સ્ત્રી દોડ્યાં આવ્યાં.

સાર્વભૌમ—પત્નીને—ત્રિયા ! આજ મારી ફતેહનો દિવસ છે.

પત્ની—આપનો શિષ્યવર્ગ તો કહે છે કે—'આપ હાર્યા.'

સાર્વભૌમ—આજ મારી હારમાં, મારો મોટાજમ તરી આવે છે. પાયમાલીમાં આપાદી છે—અન્યથામાં જય છે. આ વાત મારે તને વધારે સમજાવવી ન પડે—કારણકે તું સ્ત્રી છો. જે સ્ત્રીઓ પોતાનો હઠ તજીને, પતિ પાસે નમી પડે છે; તેમનો જગતમાં જય થાય છે. જે પુત્રાદિ, માતાપિતા પાસે નમી પડે છે; તેમનો જગતમાં જય થાય છે. તેમ જે જીવ, પોતાનું ધર્મં તજીને, શ્રીહરિનાદસ પાસે નમી પડે છે; તમનો જય થાય છે. પ્રભુ કોઈને પર-ભારા મળતા નથી. પ્રભુનું ઘર બતાવનારા ભક્તો પણ, એકદમ મળતા નથી—પુણ્યના ઉદયે ભક્તો મળે; અને ભક્તોની વાત ગમે. ભક્તોથી હાર થાય; તે વિજયનો દિવસ છે. હે ત્રિયા ! આજ મારો જય થયો છે. હવેથી હું શ્રીચૈતન્યગૌરાંગને શરણે છઉં.

પત્ની—આજ ધન્ય ધડી ! તમારા જયમાં, મારો પણ જય છે. હવે મને શી આરા છે ?

સાર્વભૌમ—આરા એજ કે—ચંદન પુષ્પ અને આરતિ લાવો ! મારા પ્રભુને પૂજું !

આ આરા સાંભળી, સ્ત્રી ઓરડામાં તૈયારી કરવા ગયાં; અને ગૌરાંગ ઉભા થઈને ચાલવા લાગ્યા. તેમને ચાલ્યા જતા જોઈને, સાર્વભૌમે ગૌરાંગના ચરણ પકડ્યા.

ગૌરાંગ—હાં ! હાં ! આમ ન ઘટે ! હું તો આપનું એક બાળક છઉં. આમ કરો; તો બાળકનો ફજોતો થાય.

ધણી રકઝક પછી, ગૌરાંગે પૂજન વિગેરે કરવા દીધું.

સાર્વભૌમ—પત્થરની મૂર્તિમાં પ્રભુ ભાવ કરવો સહેલો; પણ માનવીમાં પ્રભુ ભાવ થવો અધરો છે. પત્થરની મૂર્તિ સામે હાથ જોડીને ઉભા રહેતાં સંકોચ ન થાય. માનવી સામે હાથ જોડીને ઉભા રહેતાં, સંકોચ થાય. અત્યાર સુધી હું આ સામાન્ય ભૂમિકામાં હતો.

ગૌરાંગ—એટલે ?

સાર્વભૌમ—સલાટે'ધડેલી, અને આપણે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી, બેસાડેલી મૂર્તિમાં થએલો ભાવ—માનેણું પ્રભુત્વ—યુદ્ધિવાદના ઝપાટા પાસે ઉડી જાય; પણ યુદ્ધિવાદને વટીને, શ્રદ્ધાની અને પ્રેમની ભૂમિકામાં પ્રવેશીએ; ત્યારેજ પત્થરની મૂર્તિમાં પ્રભુત્વ દેખાય. આપની કૃપાથી આજે હું શ્રદ્ધા અને પ્રેમની ભૂમિકામાં ઉભો રહીને, આપને નિહાળી રહ્યો છઉં. તેથી આપનામાં આજ મને પ્રભુત્વ દેખાય છે.

'महात्मकं—ગુરુ મારારૂપ છે.' એમ પ્રભુ આ શ્લોકમાં બોલ્યા; તેનું આ વિવેચન છે. મનમાન્યા ગુરુ મળતા નથી; મળે તો ઓળખાતા નથી. તોપણ ગુરુ વિના ચાલે તેમ નથી. જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને, આ મુંઝવણની વાત કરવી. સાથે સાથે દ્રવતા શીખવું. બોલું કંઈ, પણ દ્રવે—ઓગળે—પીગળે; તો તેના નવા ઘાટ થાય. બહેનને ઘેર ભાઈ આવ્યો; તે બહેન માટે તથા ભાણેજ માટે કાંઈક લાવ્યો—તે દ્રવ છે. ભાઈને ઘેર બહેન ગઈ; તો બત્રીજ માટે કાંઈક લઈ ગઈ; તે દ્રવ છે. પાડોશમાં કોઈ વૃદ્ધ હોય; તો ભાવ જરા તેનું

કામકાજ કરી આવું; તે દ્રવ છે. લાવ થોડુંક ખાવાનું પણ, ત્યાં આપી આવું; તે દ્રવ છે. ધરમાં જુદા માતા પિતા માટે, ચૌદથી કાંઈક કાંઈક ખાવાનું લેતા આવવું; અને પ્રેમથી પાસે બેસીને, તેમને ખવરાવવું; તે પણ દ્રવ છે. દાતણ હાથમાં લેતાં—‘આ લીલું’ તાજું દાતણ આપુજીને દઉં. તો કેમ ?’ એવો વિચાર થાય; તે દ્રવ સવારમાં ઉઠીને આંગણમાં પાણી છાંટી સાથીઆ પુરવા; આંગણમાં ઠારવાં. કાંઈ જમવા બેઠા હોય; તો તેમને જે જોઈએ; તે લાવી આપીને, પ્રેમથી જમાડવા; તેમનાં પેટ ઠારવાં; તે પણ દ્રવ છે. આ ભૌતિક દ્રવ, ભૌતિક સુખ એટલું બધું વધારી આપે છે—કે-દ્રવવાનું જે શીખ્યા હોય; તે સૌને દ્રવાવે છે. સુખ આપે; તે સુખ લે. તે સદા પ્રસન્ન પ્રસન્ન રહે છે.

હવે આપણે અલૌકિક દ્રવની વાત કરીએ—જેમ સંસારના સુખ માટે ભૌતિક દ્રવ છે; તેમ સાધુ સંતો પાસેથી લેવાનાં, અલૌકિક સુખ માટે, અલૌકિક દ્રવ છે. સંત પોતાને ધેર પધારે; અથવા સંતને મળવા જવું હોય; ત્યારે જરૂર કાંઈક પ્રેમથી ધરવું. ધરમાં જે જોઈએ તે હોય; પણ સંત પધારી; ત્યારે કાંઈ કામ ન આવ્યું; ત્યારે સમજી લેવું કે—હજી પોતામાં પાપ ધણું છે. સાંકડી પોળમાં ટાંગેલી ટપાલની પેટીમાં નાંખેલો કાગળ, વિલાયત પહોંચે; તેમ સંતને ધરેલું, શ્રીહરિને પહોંચે. સાચા સંત એ પરવાવાળા હોય છે; પણ આપણે તે વખતે, પાંચ પરવાવાળા થઈ જવું જોઈએ. કાંઈક ધરવુંજ જોઈએ. છેવટે પવાની મુદી. તન મન અને ધનને પવિત્ર કરવુંજ. આ અલૌકિક દ્રવ. આ દ્રવની પછી આત્મદ્રવ. રાગનું ચિન્હ ત્યાગ. જૈનના સાધુ પોળમાં વહોરવા આવે છે; ત્યારે સાવધાન શ્રાવકો—સૂત્રુષ તમામ—હજારો કામ પડ્યાં મેલીને, સાધુને કાંઈક વહોરાવવા (આપવા) તૈયાર થઈ જાય છે. એટલે દ્રવવા તૈયાર થઈ જાય છે.

આપણી મુંજવણ—આપણે ત્યાં સાધુ બ્રાહ્મણના ઢગલા છે. તેમાં સંતોષી ઐકાદશકો. નવાણું ટકા કામનાવાળા. ભગવાં પહેર્યા હોય; તોપણ કામના—તોપણ લાખણી અને માગણી ! આવા માગણ સાધુ બ્રાહ્મણની વાત, હું કરતો નથી. જે સદા સંતોષી છે—અથાચક છે—કોઈ દિવસ—કાંઈ માગતા જ નથી; તેમની વાત કંઈ છઉં. એવા પ્રભુ કૃપાથી મળી આવે; તો ગાંફલ રહેશે નહીં. તેમની અગવડો બાંગતાં, આપણી અગવડો પ્રભુ બાંગે. ઝાળખતાં શીખો ! પારખતા શીખો ! આવા સહયુરને પ્રભુરૂપ સમજવા. બાકી તો ‘આ દુનિયા છે દંભભરેલી—ઉપરથી પોલીસ કરેલી; અંદર પોલ પોલ !’ સહયુરનો મહિમા દરેક ધર્મે, અને દરેક સંતે ગાયો છે. પારખી લેવા; તે આપણું પોતાનું કામ છે.

સ્વધર્મ—સહયુરને સેવતાં, બેઉ પક્ષે સ્વધર્મનો ત્યાગ, કદિ કરવો નહીં. સ્વધર્મ સાથી મોટી વસ્તુ છે. વિલાયતના રાજા એડવર્ડે મીસીસ સોપસનને પરણવાનો વિચાર દર્શાવ્યો; ત્યારે વડા પ્રધાન બાલ્ડવીને, સ્વધર્મ સમજીને, કહી દીધું કે—‘રાજાજી ! એમ ન બને ! કારણકે જે સ્ત્રી છે; તે રાજકુટુંબની નથી. કદિ તે સ્ત્રીને પરણવા, આપને ચોક્કસ વિચાર હોય; તો રાજગાદી તજી દો. પછી તેમ કરવા, આપ સ્વતંત્ર છો.’ રાજા એડવર્ડે પણ, પોતાનો સ્વધર્મ સમજી, રાજગાદી તજી દીધી. એડવર્ડનાં માતાજીએ પણ, સ્વધર્મ સમજીને, એડવર્ડનો પક્ષ કર્યો

x સચીવ વૈદ ગુરૂ ત્રીન જો, પ્રિય બોલહી બય આશ;

રાજ-ધર્મ-તનુ ત્રીનકર, હોય વેગહી નાથ—સીમાવરં

નહીં. મેરી માતાએ બાલ્યવૃત્તિને, બે આકરા શબ્દો પણ, કહ્યા નહીં. તેમ ઈશ્વરની પ્રજાએ પણ, એકવર્ડ વર્ણાંતર લગ્ન કરે છે; એકવર્ડ રૂઢિવાદને તોડી પાડે છે; માટે તેને અભી-વંદન આપવા, મેળાવડા કર્યાં નહીં. આપણે ત્યાં એક જન્માતની પાછળ, બીજી જન્માત ચાલે છે. કારણકે સ્વધર્મનું જ્ઞાન રહ્યું નથી. જેમ રેલ્વના ડાહ્યા ડબ્બા, એનજીને પગલે પગલે ચાલ્યા આવે; તેમ ઈશ્વરની ડાહી પ્રજા, બાલ્યવૃત્તિને પગલે પગલે ચાલી આવી. રાજા એકવર્ડ સ્વધર્મ સમજીને, મોંઘી મીઠકત તજી દીધી. બે ગામડીના ગરાસીયા, આવી શાંતિથી, અટપડું કામ કરી શકતા નથી; ત્યારે એક સલ્તનતો રાજવહીવટ, જાણે કાંઈ બન્યુંજ નથી; એમ ચાલ્યો જાય છે. કારણ ?—કારણમાં સ્વધર્મ.

ગુરુપદ—ગુરુપદ બ્રાહ્મણોનું છે. તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. ઋગ્વેદીય કૌષીતિક ઉપનિષદમાં, કાશીના તત્ત્વવિદ રાજા અજીતશત્રુ, અને બાલાકિના સંવાદ વાંચ્યો. શંકરાચાર્ય સિવાય, બીજા સંન્યાસી સાધુએ, ગુરુ બનવું; તે સંસારસાગરમાં ડુબવા જેવું છે. ગુરુપદમાં જોઈું જેખમ નથી. જેઓ મોજમજ માટે ગુરુ બને છે; અથવા ગુરુ બનીને મોજમજ ભોગવે છે; તે ગુરુ મટીને લધુ થાય છે. યાદ રાખવું કે—ગુરુ વિદ્યા અને વૈરાગ્યથી શોભે. વૈભવ અને વિલાસ ગુરુને વગોવે—ઉપરથી નીચે ફેંકી દે. પવિત્રતા, સરલતા અને સાદાશ, ગુરુનાં ધરનાં ધરેણાં છે. જેમ દરેક ધરમાં ખાળકુંડી હોય છે; તેમ દરેક સંપ્રદાયોમાં, ગુરુને વૈભવવિલાસનો રંગ લગાડનારા-લેખી દંભી શિષ્યો હોય છે. આવા દંભી શિષ્યો, પાંચની ભેટ ધરીને, પચીસ ખેંચી જાય છે. આવા બધા દોષોને લીધે, આજ કાલ ગુરુપદ, એરડીયાના દીવા જેવું ઝાંખું બની ગયું છે.

ગુરુ એટલે માત્ર ધર્મનોજ જોષ આપે, એમ નથી. આલોક પરલોક બેઉ સુધારે; તે ગુરુ છે. બગીચાનો માળી સાવધાન હોય; તો બગીચો ખીલખીલાટ રહે. તેમ સદ્ગુરુ સાવધાન હોય; તો સમાજ ખીલખીલાટ રહે. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય ન્યુસપેપરો, અને તે સંબંધી તૈયાર થએલાં પુસ્તકો, આચાર્ય પાસે આવવાંજ જોઈએ. સંપ્રદાયના આગેવાનો, મીઠકત સાચવવા અને મીઠકત વધારવા, જેટલી મહેનત કરે છે; તેટલી મહેનત, વૈરાગ્ય અને વિદ્યા વધારવા કરતા નથી. આચાર્યને કીમતી કપડાં, અને ધરેણાં પહેરાવીને, રાજ થવું; તે એક દોષ છે; તે એક પાપ છે. આચાર્યને વિદ્યા અને વૈરાગ્યની સંપત્તિ વધારી દેવામાં, ખત રાખવી; તે એક પુણ્ય છે.

આચાર્ય એટલે માત્ર ગુરુપુત્ર અથવા ગાદીપતિ—અથવા હીરામોતીએ શણગારેલું એક સજીવ પુતળું—એટલુંજ નહીં; પણ સૌજન્ય ભરેલો બાહોશ વૈરાગી વિદ્વાન ! હીરો, પણ પાસા પાડેલો—ચળકતો ! રાજાઓના મુગટમાં જમીને બેસે એવો !

આંખ વિનાનો અંધ, નાણા વિનાનો નર, પતિ વિનાની સ્ત્રી; સાંકળ વિનાનું બારણું; સત્ત્વ વિનાનું કુદ; ગળપણ વિનાનો ગોળ—આ બધાં જેમ વ્યવહારમાં નકામાં છે; તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના કાર્યમાં, ગુરુ વિનાનો મુમુક્ષુ, નકામો છે. આ બાબતમાં શંકાને સ્થાન નથી. બારણાને સાંકળ જોઈએજ. મોટરને અગર ટ્રેનને બ્રેક જોઈએજ; તેમ કલ્યાણની પરવાવાળાને સદ્ગુરુ જોઈએજ. ભીલે માટીના દ્રોણાચાર્ય બનાવી, તેમને ગુરુ માનીને કાર્યની સિદ્ધિ કરી હતી. પથ્થરની મૂર્તિઓમાં, અને મનુષ્યરૂપે દેખાતા ગુરુમાં, જે દેવત છે; તે તેમની પાછળ રહેલા ઈશ્વરનું છે. ઈશ્વર ઉત્તરો નથી. સાવધાન છે. શ્રદ્ધા પ્રમાણે ફળ આપી રહ્યા છે.

ગુરુ અને ગુરુની આવશ્યકતા સંબંધી ધણી વાત કરી. હવે શિષ્યના કર્તવ્ય સંબંધી, શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તે સાંભળો—

અમાન્યમત્સરો દક્ષો, નિર્મમો દુઃસૌહૃદઃ ॥

અસત્ત્વરોઽર્થજિજ્ઞાસુ-રનસ્યુરમોઘવાક્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—ગુરુનું સેવન કરનારા પુરૂષે, માન, મત્સર, આળસ તજવું; અને સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં મમતા રાખવી નહીં. ગુરુમાં દંઢ પ્રેમ રાખવો; કૃણ લેવાની વ્યગ્રતા રાખવી નહીં; સાચા તત્ત્વનો વિચાર કરવો; ઈર્ષ્યા રાખવી નહીં; વ્યર્થ બોલવું નહીં. [૬]

૬ વિવેચન—

કેમ સાવધાન હોને ? કોઈ ઉંઘતાં નથીને ? ઝવેરાતનો સોદો કરવો હોય; તો તે પાઈ બે પાછમાં બને નહીં. તલવારો આળકોને બંધાવાય નહીં. પીનલ કોડના કાયદા, આળકોને સંભળાવાય નહીં. તેમ આ વાતો, તમે ગાંધલ હો; તો કરાય નહીં. *Laws of higher life* ઉંચા જીવનના આ કાયદા છે. લેડી એનીબીસાંટે ‘*Laws of higher Life*’ (ઉમદા જીવનના કાયદા) નામનું એક પુસ્તક, લખી આપ્યું હતું. તેમાં લખ્યું હતું કે—*There is enough of sorrow, in this world. Let the spiritual man be a source of comfort and of peace. Let him be as a light in the world, so all may walk, more safely, when they come within the circle of his influence. Let us Judge our spirituality, by our effect on the world, and let us be careful, that the world may grow purer, better, happier, because we are living in it. x x x Everywhere let us be tender and patient, gentle and helpful with all. Do not let us, in our daily paths, be harsh, so as to confuse, be wilder and perplex others.* વિગેરે વિગેરે.

અર્થ—આ સંસાર ઉપાધિઓથી (દુઃખથી, ત્રોહથી, અને શોકથી) ભરેલો છે. જેમ રણમાં શૂશ્ક, વગડામાં પાણીનાં પરબ; તેમ સંસારમાં ઉંચા જીવનવાળો માનવી. તે સુખનું અને શાંતિનું ઝરણું છે, તે આ જગતમાં દીવા સમ છે. તેના પ્રકાશમાં સૌ સહીસલામત રીતે આમતેમ ચાલી શકે છે. આપણા પોતાના દેવી જીવનથી, આ જગત ઉપર શી અસર થાય છે; તે આપણે પોતે વારંવાર જોવું જોઈએ. આપણે અત્યારે આ સંસારમાં

૬ પદ્યછંદ—**અમાની ચ અમત્સરઃ**—માન તથા મત્સરથી રહિત. **દક્ષઃ**—આળસથી રહિત. **નિર્મમઃ**—સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં મમતા વગરનો. **દુઃસૌહૃદઃ**—ગુરુમાં દંઢ પ્રેમવાળો. **અસત્ત્વરઃ**—ધીરજવાળો. **વ્યગ્રતા** વિનાનો. **અર્થસ્ય જિજ્ઞાસુઃ**—સાચા તત્ત્વનો જીજ્ઞાસુ. **અનસ્યુઃ**—અનસ્યતિ *इति* **અનસ્યુઃ**—ઈર્ષ્યા નહીં કરનાર. **અમોઘા વાક્** **યસ્ય** **સઃ**—વ્યર્થ બોલવું નહીં તે.

વસીએ છઠ્ઠાએ: માટે આપણા સંસર્ગથી, જગત વધારે પવિત્ર થવું જોઈએ; વધારે સાફ અને વધારે સુખી થવું જોઈએ. x x x જ્યાં જ્યાં આપણે હોઈએ; ત્યાં ત્યાં આપણે નમ્ર અને ધીરજવાળા થવું જોઈએ. આપણા હમેશનાં કામકાજમાં, સખત (રોદી, ક્રોધી કે દંભી) થવું ન જોઈએ. સખત થઈએ; તો ખીજા લોકો આપડાં મુંજાય-ગભરાય, કે જુલાં પડે. એકને બદલે બે જૂલ કરી બેસે.

આ શ્લોકમાં ઉત્તમ ચારિત્રના નવ લક્ષણ-નવ કાયદા-ગણાવ્યા. તે નવ કયા ?—
૧ અમાન, ૨ અમત્સર, ૩ દક્ષ, ૪ નિર્મમ, ૫ દઢ સૌહાર્દ, ૬ અચ્ચત્વર, ૭ અર્થજ્ઞાસુ, ૮ ધર્મી વિનાનો, ૯ અમોઘવાણીવાળો તે. નવ સંયંધી સાંભળો—

૧ અમાન—નિર્માનમોહા: વિગેરે શબ્દોથી, ગીતા પથ પહેલું ‘અમાન’ સ્વિકારે છે. કલ્યાણની પરવાવાળાએ માન અકરામના ફંદમાં ફસાવું નહીં. માછલું ગલમાં સપડાતાં ગભરાય; તેમ પોતાને માન મળતાં ગભરાવું. યાદ રાખવું કે-માન દેહાભિમાનને (અહં-મ-મને) દઢ કરે છે. માન દેખીઆના દેષને જન્મત કરે છે. જે સન્માનમાં લોભાય; તે અપમાનને સહન કરી શકે નહીં! અપમાનને સહન કરી શકે; તેના હાથમાંજ, કલ્યાણની ચાવી રહી શકે. જે હીરાને પાસા પડે; તે હીરાજ રાગના મુગટમાં જન્મને ખેંસે. આજકાલ માનપત્ર આપવાનો પવન વાય છે. જેને મોટા થઈને, મેળાવડામાં ધુમવું હોય; તે આવા પ્રસંગો ઉભા કરે છે. માન લેનારના પગ મજબુત હોય; તો તે આવા કાદવમાં, સરકતા નથી; લપસતા નથી. મન મજબુત હોય; તો કુલખરણીના બપકા જેરી, સંસારની વાહ વાહમાં તે લોભાતા નથી. આજકાલ ઢીલા પગવાળા અને મોળા મનવાળા અનેક છે. સાધુ સંતો પથ, માન અકરામના પૂરમાં, ફેતરાની માફક તણાય છે.

૨ અમત્સર—એટલે અદ્વેષ, દેષ રહિતપણું. અદ્વેષ સર્વભૂતાનાં વિગેરે શબ્દોથી, ગીતા અ. ૧૨ પથ, ભક્તોનાં લક્ષણોમાં, પ્રથમપદે અદ્વેષને મૂકે છે. ભોજની કચેરીમાં કાળીદાસનો દેષ કરનારા અનેક પંડિતો, કાળીદાસને ફસાવતાં, પોતે ફસાઈ ગયા. જુઓ મોક્ષપત્રિકા પુસ્તક નં. ૧૫ પાનું નં. ૨૬૫૮. દર્શાંત સમજવા જેવું છે. મચ્છર નાનો; પણ મોટા આખલાને નચાવે; તેમ મત્સર નિંષ; પણ મોટા મોટા પંડિતોને નચાવે. મોટાં રાજ્ય ખેદાન મેદાન કરી નાંખે. પ્રતાપને કસોટી પર ચઢાવનાર, જયપુરના રાજ માનસિંહનો મત્સર હતો.

મોટા મોટા પંડિતોને તોડી ફોડી નાંખનાર અંદર અંદરનો મત્સર છે. મોટા મોટા વેપારોને પથ, ભારે હાની પહોંચાડનાર મત્સર છે. અનેક દોષ મત્સરમાં છે; એમ સૌ કાઈ જાણે છે; તો પથ તેને ખબે ખેસાડીને લોકો ફેરવે છે. દીકરાને બે ચાર વરસ તેડીને ફેરવે; મત્સરને જીવે ત્યાં સુધી તેડીને ફેરવે. મત્સર જીવેના દિલોગ્ગન દોસ્ત છે. બાવા સાધુ, કે સન્માસીઓને પથ, અંદર અંદર દેષ રહે છે. મોટા તખત ઉપર બેસીને, વિદ્વતા બરેલાં વ્યાખ્યાનો કરે; તેમને પથ અઘાણું ટકા દેષ રહે છે. દેષ સૌનો દાદો છે. સત્ય વસ્તુઓ સમજાણી હોય. હૃદયમાં કોતરાઈ ગઈ હોય; તેઓજ દેષથી બચી શકે છે.

દોહરો—ખુંઘાં તો ધરણી ખમે, કાટયાં ખમે વનરાજ;

કડું વચન હરિજન ખમે, નિર સમુદ્ર સમાપ.

નિર્માન થાય; તેજ અમત્સર થાય; નિંદા સહન કરતાં થીએ; તેજ અમત્સર થાય; અને પરહિત ચાહતાં થીએ; તેજ અમત્સર થાય. વિગેરે વિગેરે.

૩ દક્ષતા-ગુરુની આરા પાળવામાં તત્પર રહેવું; અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહમાં સાવધાન રહેવું-તે દક્ષતા. જીવનમાં દક્ષતા પ્રવેશતાં, આળસ, તંદ્રા, પ્રમાદને ચાલ્યા જવું પડે.

૪ નિર્મમ-અહંમનની ઠોકર જેવી તેવી નથી. પ્રાણીમાત્રમાં અહં અને મમ બેઠાં છે. અગ્નિની આળકમાં સુતેલાં (ઉપદ્રવ રહિત) પડમાં છે. સંસારમાં મોટા થયા-સમજતા થયા-તેઓનાં અહંમમ ઉપદ્રવ કરતાં ઉઠાં છે. ઓક્સફોર્ડની યુનિવર્સિટીમાં પ્રીક્ષાસાક્ષીને વિષય લખીને પાસ થાય; તોપણ તેને કાળજે અહંમમ ઉભો રહે. કાશીમાં વેદાદિ વિષયોમાં, પારંગત થએલા, અહંમમને આશરે રહે. ધરત્યાર તજીને ત્યાગી થાય; તોપણ તેમની જેળામાં, અહંમમ બેઠાં હોય. જે પુરુષો નિર્માન હોય; અદેષ હોય; અને દક્ષ હોય; તે પુરુષોજ અહંમમના ખીલાને ઉખેડી શકે.

૫ દદ સૌહદ-દદ સગપણ. સ્ત્રીને પતિ સાથે, અને પતિને સ્ત્રી સાથે દદ સૌહદ હોય છે. એક ખીળ વિનાં રહી શકે નહીં. કદિ રહેવું પડે; તો દેહથી, છૂટાં; મનથી નહીં. તેમ મુમુક્ષુને સદ્ગુરુમાં, દદ પ્રેમ થવો જોઈએ. આ બાળ્યમાં સ્ત્રી શિષ્યાઓએ, પુરુષ ગુરુથી, ધણુંજ સંભાળીને રહેવું. ધણીજ મર્યાદાથી કામ લેવું. તેમાં બેઠીને ધર્મ, અને બેઠીની શોભા સમજવી. સ્ત્રીપુરુષનો અન્યોન્ય મોહ, અને અન્યોન્ય સંસર્ગ, ભયંકર વસ્તુ છે. આ ભયંકરતા સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી છે; માટે એક ખીળએ એક ખીળના સંગમાં આવતાં, જરા પણ ચોમલાં-કાલાં થવું નહીં. પતિ સાથે અંગસંગ અને મનસંગ બેઠે હોય છે. પતિ સિવાયના દેવની સાથે પણ, અંગસંગ કરતાં, સ્ત્રીને પતિત થવું પડે છે. અહંભાને પત્યર બનવું પડ્યું હતું. નહીં તો-**વિવેકઞ્જઞાનાં, મહત્તિ ચિન્તિપાતઃ શત્તમુક્તઃ** ॥ પિતા પુત્રીને ધણું હેત હોય છે; પણ હેત કરતાં મર્યાદા વધારે હોય છે. પાનદાન રાગઓને, ગ્રન્થનાં વડુ દીકરી પ્રત્યે, ધણું હેત હોય છે; પણ હેત કરતાં મર્યાદા વધારે હોય છે. હેત કરતાં વિવેક વધી પડે; ત્યાં ભય નથી. સંવત ૧૯૮૫ પુસ્તક નં. ૧૦ નો વૈશાકનો અંક, બહેનોએ, અને સદ્ગુરુઓએ, અવશ્ય વાંચવો. દીવાદાંડી ખોડી દીધી છે. સાવધાન રહે; તેનાં વહાણ, ખરાબે અથડાય નહીં.

૬ અસત્વર-ધીર. શવરીને તેણીના ગુરુએ કહ્યું હતું કે-‘ત્રેતાના અંતમાં, રામ અહીં આવશે.’ શવરીએ દસહજાર વરસ રામની રાહ જોઈ. ઉતાવળા-બાવરા-અધીરા, મોટા વેપાર કરી શકતા નથી. આજ આંખો વાવો; અને કાલ ફેરી ખાઈએ; એમ જેમ બનતું નથી; તેમ બે પાંચ વરસ ગુરુની સેવા કરીને, શિષ્ય પૂછે કે-‘હે ગુરુ! મને કેમ સાક્ષાત્કાર થતો નથી?’ ‘ત્યારે પ્રભુ હશે કે નહીં?’ વિગેરે-વિગેરે. ધીર એટલે નિશ્ચયવાળા. નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો.’ કરેલું કયાંઈ જતું નથી. આ અવતારે નહીં; તો ખીજે અવતારે-**તત્ત્વ તં બુદ્ધિસંયોગં, લભતે પૌર્વદેહિકમ્** ગીતા અ. ૬-૪૩.

૭ અર્થજીસાસુ-‘અર્થ’ એટલે ‘પરમાર્થ’ ‘પરમાર્થ’ એટલે-‘મોક્ષવાણી પાતું ૨૧]

ચોપાઈ-સખા! પરમ પરમારથ એહુ, મન કમ બચન રામપદ નેહુ.’

‘અર્થ’ એટલે ‘તત્ત્વ’ પણ કહેવાય. ‘તત્ત્વ’ એટલે ‘તત્ત્વજ્ઞાન.’ ‘જીસાસુ’ એટલે તીવ્ર ઇચ્છા. ધનની ઇચ્છાથી પરદેશ ગયા હોય; તે ત્યાં ધન પ્રાપ્તિના કામમાં,

મમ્મા રહે છે. તેમ તત્ત્વજ્ઞાનની તીવ્ર ધ્રુવજાથી, જેઓ આ સંસારમાં આવ્યા હોય છે; તેઓએ તત્ત્વજ્ઞાન માટે મમ્મા રહેવું જોઈએ. જીવને અનાદિકાળથી વિષયોમાં પ્રેમ છે. આ પ્રેમ કોઈ રીતે નાષ્ટ્રુદ થાય; ત્યારે વૈરાગ્યનું બળ વધે. [જુઓ મોક્ષવાણી પાનુ ૯૨]

ચોપાધ—જનીય તથા મન વિરજ્ય ગુન્સાધ, જળ ઉર યલ વિરાગ અધિકાધ;

સુમતિ ક્ષુધા બાઢે નિત નઈ, વિષય આશ કુર્ણલતા જાધ.

તત્ત્વજ્ઞાન માટે તીવ્રજીજ્ઞાસાને જન્મ આપનાર સુમતિ છે. સુમતિ એટલે-સારા વિચાર ! સાઈ વાતાવરણ !

૮ ઇર્ષ્યા વિનાનો—ઈર્ષ્યા તો જીવની વહાલી વહુ ! વહુ વિના રહી શકાય; પણ ઇર્ષ્યા વિના રહી શકાય નહી. ગુણમાં હોય જેવા તે ઇર્ષ્યા; હોય ન હોય; તો પણ હોય દેખવા તે ઇર્ષ્યા. જરા જેટલા હોયને, મોટું રૂપ આપવું; તે ઇર્ષ્યા. આખો હિંદુસ્તાન કેમ પાયમાલ ?-કે દેષ અને ઇર્ષ્યા ! સોએ ૯૮ ટકા ઇર્ષ્યાળુ બ્રાહ્મણો, ઇર્ષ્યાળુ સાધુ સન્ન્યાસી, ઇર્ષ્યાળુ આચાર્યો અને મહંતો, તથા ઇર્ષ્યાળુ દેવ મંદિરો ! આ બધાં આપણને ઇર્ષ્યા આપે. એટલે આપણને ઇર્ષ્યા કરતાં શીખવે. તેમના એક બીજના ઇર્ષ્યાળુ મનથી વાંચીએ: તો તેમાંથી પણ, ઇર્ષ્યાજ મળે. વૉટરવર્કસની ટાંકીઓમાં પાણી બગડેલું હોય; તો આપણા નળમાં, તે બગડેલું પાણીજ આવે. હાથ જોડીને પ્રભુને પ્રાર્થના કરો; કે—“ પ્રભુતુલ્ય વંદનીય-બ્રાહ્મણો, સાધુ સન્ન્યાસીઓ, આદરણીય આચાર્યો, મહંતો અને દેવ મંદિરો, સાદાં સરલ બની, વૈરાગ્યની વાટે ચડો, પોતે તરે અને આપણને તારે. ” કલ્યાણની પરવા વાળાને સાદાઈ, સરલતા અને વૈરાગ્યની ખાસ જરૂર છે. તે જ્યાં હોય; જ્યાંજ તેઓએ જવું. આડંબરમાં અડળાવું નહીં; ધમકમાં ઘેરાવું નહીં. કારણ કે—

આ દુનિયા છે દંબ ભરેલી, ઉપરથી પોલીશ કરેલી;

અંદર પોલં પોલ-અંદર પોલં-પોલ.

સંતસૃષ્ટિ છે-જ્ઞાન ભરેલી, અંદરથી પોલીશ કરેલી;

ઉપર પોલં પોલ-ઉપર પોલં-પોલ.

૯ અમોઘવાણી વાળો—સત્ય, અતિ મધુર, સાંભળતાં આનંદ થાય એવું. થોડું હિત-કર બોલવું; તે નવચું લક્ષણ છે. વડીલ અથવા ગુરૂ પાસે બકવાદ કરાય નહીં. બુદ્ધિવાદનો લવારો ત્યાં કરાય નહીં. પોતે કોઈ જાણતા હોય; તોપણ પુછ્યા વિના બોલાય નહીં.

આ નવ સાગર તરીને આવે; તે ગુરૂને ચરણે શોભે. તે ગુરૂ પાસે રહેવાલાયક ગણાય. ચોગ્યતા વિનાના શિષ્યોને એકલા કરવા; તે ખોટા પૈસા લઈને, માણેકચોકમાં વેપાર કરવા જેવી બૂલ છે. આ બૂલ અટકાવવા, તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ચોપાધ—ગુરૂ શિષ્ય અંધ બધીર કર લેખા, એક ન સુને, એક નહીં દેખા.

હરે શિષ્ય ધન શોક ન હરહિ, સો ગુરૂ ઘેર નરકમેં પરહી. (મોક્ષવાણી પાનુ ૮૧A)

દેવ અને દેવમંદિરો હજી ઉભાં છે. આચાર્યો અને મહંતો પણ હજી હાજર છે. શાસ્ત્રો જેવાં જોઈએ તેવાં છે; અને નવાં છપાય છે; છતાં ધર્મ કારસરૂપ બનતો જાય છે. તેનું કારણ ઉપરની ચોપાધ સૂચવે છે. ગુરૂઓએ અને શિષ્યોએ, દેશકાળને જોળખીને, પોત પોતાને દીકઠાક-ઉત્તમ ચારિત્ર વાળા-કરવાંજ જોઈએ. બેઉની અરસ પરસ બેદરકારીમાં, ‘આંધળી દણે; અને કુતરા ચાટે; જેવું થઈ રહ્યું છે. સંપ્રદાયોમાં અને મંદિરોમાં, લાખોની આવકો

અને મીલકતો છે; છતાં, અજ્ઞાનેનાશ્રુત જ્ઞાન, તેજ મુદ્ધતિ ઝંતવઃ । કથાવાર્તા બધું ઠેકાણે થાય છે; પશુ હવામાં ઉડી જાય છે. આજની કથા આવતી કાલે પૂછા; તો પાંચસોમાંથી, એકાદ જણ, બાંગ્રું ખોખડું બોલશે; બાકી બધા બોટ જેવા રહેશે. કથામાં જે પુસ્તક વચ્ચાય; તે પુસ્તક, દરેકના હાથમાં આપીને, કથા કરવાની ઢબ દાખલ કરો. સમાજ બહુજ આળસ છે. બાણવા લાયક છે. માત્ર સાંભળવા લાયક નથી.

આવા જીતમ ચારિત્ર વાળા શિષ્યે, આમળ શું કરવું; તે હવે કહે છે.

જાયાપત્યગૃહક્ષેત્ર-સ્વજનદ્રવિનાદિષુ ॥

ઉદાસીનઃ સમં પદ્યન્, સર્વેષ્વર્થમિવાત્મનઃ ॥૭॥

અર્થ—હી, સંતાન, ઘર, ક્ષેત્ર, સ્વજન અને ધન ઇત્યાદિકમાં, ઉદાસીન રહેવું; અને વિચાર કરવો કે—સર્વ શરીરોમાં આત્માનું પ્રયોજન સરખું છે. (જે આત્મા કીડીને ચેતન આપી રહ્યો છે; તેજ આત્મા હાથીને ચેતન આપે છે. અથવા આત્માને લઈનેજ, દેહાદિક કામનાં જણાય છે.) (૭)

૭ વિવેચન—

માદ રાખવું ઘટે છે કે—છટ્ટા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે, જેમણે ચારીત્ર વડ્યું હોય; તેજ આ બાબતમાં અનાસક્ત રહી શકે. એટલે હી પુત્રાદિકમાં થયેલો રાગ-ભાદ, સામાન્ય નથી. રેશમની દહમઠો છે. પોતે પોતાને જોષ્ઠએ-અરાયર તપાસીએ; ત્યારેજ સમજણ પડે. નહીં તો પેનશન લઈને ઘેર આવે; સરકાર કામને માટે નાલાયક દરાવીને, રત્ન આપે; અગર ફેંકી દે; તો પશુ જીવ મુલો, સંસારથી પાછો વળે નહીં.

દર્શાવે—સારાભાઈ એક રાજના દીવાન હતા. પેનશન લઈને ઘેર આવ્યા. બે પુત્રો ધંધાસર હતા. માર માસે બે ચાર હજાર રળતા હતા. પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ આગ્રાકિત હતાં. ‘મારો નવરો દહાડો કેમ જશે;’ ‘મને હજારો માણસો સલામ કરતા હતા તે હું;’ ‘મેં રાજમાં આવા આવા ફેરફાર કર્યો. મારા જેવો કોણ કોણ?’ ‘ઠાકોર સાહેબ મને પૂછીને પાણી પીતા; પશુ કોણ જાણે કેમ, મને છૂટો કર્યો!’ એવા અનેક વિચાર, દીવાન સાહેબ કર્યો કરતા હતા. અંધારા ઓરડામાં, જાણે નયોં ધુમાડો! આમ વિચાર કરતાં, પાંચ છ માસ થયા; ત્યાં દીવાન સાહેબનાં હી મરી ગયાં. દીવાન સાહેબ બાવરા બન્યા. તેનો લાભ લઈને, કોષ્ટએ ચડાવ્યા કે “હવે તમે દીકરાવડુને-આધીન, પરત્ર. તમે માંદા હો; તો તમારી પાસે આવીને કોણ બેસે! પડ્યા પડ્યા મરી જાઓ! તોય કોઈ ભાવ પૂછે નહીં. હાય! હાય! તમારી યુરી દયા થઇ. વિગેરે વિગેરે.” દીવાન સાહેબને પશુ એમજ લાગ્યું. કારણકે એકલું ગોઠે નહીં. બે પુત્રોમાંથી એક પુત્ર (યુનીલાલ) માનવી-ઓના સ્વભાવનો અભ્યાસી હતો. તે પિતાની મુંઝવણો સમજીને, પિતાની સેવા ઘણીજ ખંતથી કરતો હતો. પશુ જેના લાખો લુંટાયા; તે બેપાંચ પૈસે રાજ થાય નહીં. જીવનમાં

૭ પદ્યછેદ—જાયા ચ અપરયં ચ ગૃહં ચ ક્ષેત્રં ચ સ્વજનમ્ દ્રવિણં ચ આવીનિ ચેષુ તે તેષુ—હી, સંતાન, ઘર, ક્ષેત્ર, સ્વજન, અને ધન ઇત્યાદિકમાં ઉદાસીનઃ—ઉદાસીન રહેવું. સર્વેષુ આત્મનઃ અર્થ સમં इति पश्यन्—સર્વ શરીરોમાં આત્માનું પ્રયોજન અથવા દેહનું પ્રયોજન સરખું છે; એમ વિચારવું.

અસંતોષ વધી પડ્યો. જીવન અકાર્થ થઈ પડ્યું. દીવાન સાહેબ પેલા ધીરજ દેનારા, પોલા થાંભલાઓને, ફરી મળ્યા. ‘કેમ ભાઈઓ! શું કર્યું?’ એમ પૂછતાં, તેઓએ કહી દીધું કે—

‘આ કામ અહીં નહીં અને. મુંબઈ આવો! અમારા સાળાની દીકરી, બાવીસ વરસની બાળ વિધવા છે. મુંબઈમાં પુનર્લગ્ન કરી લ્યો. રૂપીઆ પાંચ હજાર તેના નામના મુકવા; અને બે ત્રણ હજાર બીજો ખર્ચ થશે. દસ હજાર સાથે લઈને, કંટીયર મેઈલમાં મુંબઈ આવીને, કાલાબા ઉપર, હેમરાજ દોશીને ત્યાં ઉતરજો. અમે ત્યાંજ હશું. નક્કા હોય; તો અમે આજ જન્મએ; તમે બે દિવસ પછી પધારજો.’

દીવાન—કન્યા કેવી છે ?

દલાલો—તેમાં કાંઈ કહેવાનું હોયજ નહીં તમારા ઘર શોભત? જાણે મરનારી આણું વળીને પાછી આવી! અરે! જીવે ત્યાં સુધી—બસ! મોજ કરો!

દીવાન—બસ! મારે એજ કામ છે. છતે પૈસે હું શું કામ ફુગ્ગી થાઉં! પણ એક વાધો છે. તે એ કે, તે વિધવા છે. વિધવા સાથે તો, હું નહીં પરણું! ખોટું કહેવાય!

દલાલો—અરે! ખોલો છો શું! અત્યારે પુનર્લગ્ન કરે; તેજ ડાહ્યો ગણાય છે. હવે નાત જાતની પરવા, કાણુ રાખે છે! તે તમે કરો છો!

દીવાન—ના, એમ તો ન અને!

દલાલો—એમજ અને! ગમે ત્યાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો, તેજ સુધારો.

દીવાન—ઠીક ત્યારે!

બે ત્રણ દિવસ પછી, ‘મારે મુંબઈમાં કાંઈ કામ છે;’ એમ કહીને, એક વિશ્વાસ નોકરને સાથે લઈને, દીવાન સાહેબ મુંબઈ જવા ઉપડ્યા.

યુનીલાલે (પુત્ર) પિતાજીની સાથે જવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ ફાવ્યો નહીં. પિતાના ગયા પછી, તેણે મોટા ભાઈને વાત કરી કે ‘પિતાજી નવી બાલેવા, મુંબઈ ગયા હોય; એમ મને લાગે છે.’

મોટાભાઈ—હેં! શું કહે છે! ત્યારે આપ પણ નવાજ થઈ જવાના!

યુનીલાલ—હા એમજ! મીનીરટ્ટી (કારભાર) બદલાશે.

મોટાભાઈ—નવી ગમે તેવી ડાહી હોય; તોપણ કુંસપ તેને કાળજે વળગેલો હોય છે. આપણે બધાં કજીયામાં શેકાઈ જશું! ભયંકર આગ દેખીને, તેને બુઝાવવા, ભયંકર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

યુનીલાલ—આપ કહો, તેમ કરીએ! આપ સાથે આવો; તો મુંબઈ જઈએ. પિતા માલીક છે; લક્ષ્મી તેમની પોતાની મેળવેલી છે. માત્ર વિનંતિ કરવી; એટલુંજ આપણું કર્તવ્ય છે.

મોટાભાઈ—તો હવે તુરત તૈયાર થઈ જા. મેઈલને બે કલાકની વાર છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, બેઉ ભાઈ મુંબઈ આવ્યા. દીવાન સાહેબનો પતો મેળવીને કાલાબે પહોંચ્યા. તેમને આવેલા જોઈને, દીવાન સાહેબ ગભરાઈને બોલ્યા—‘કેમ ભાઈઓ! અચાનક અહીં આવ્યા?’

ભાઈઓ—પિતાજી! આપને પ્રાર્થના કરવા. અમે જે કાંઈ સાંભળ્યું; તે સાચું હોય; તો આપને વિનવવા અહીં આવ્યા છઈએ.

દીવાન—તમે જે સાંભળ્યું; તે ખરું છે. મારે એમ કરવાની જરૂર પડી છે. તમારી આ જતાં, અત્યારે હું લાચાર બની ગયો છઉં. (એમ કહેતાં કહેતાં, આંખે આંસુ આવીને ભેળાં રહ્યાં.)

ભાઈઓ—આપને આપત્તિ આવી છે; તે ખરી છે. આ કુઃખ ટાળવા, પત્ની સિવાય કોઈને હક્ક નથી.

દીવાન—બસ ! ત્યારે મારે ફરી પરપયા વિના, ત્યાલે એમ નથી.

ભાઈઓ—તેના પરિણામનો વિચાર, આપે કર્યો હશે.

દીવાન—બધો વિચાર કરીને, હું અહીં આવ્યો છઉં.

ભાઈઓ—હજી એક વિચાર આપે કર્યો નહીં હોય.

દીવાન—બસ ! તમામ વિચારોમાં, એક વિચાર પણ સમાઈ જાય.

ભાઈઓ—આપુ ! એમ હટ કરવી આપને ન ઘટે ! અમે આપને પગે પડી કહીએ છએ કે—આ એક વિચાર આપ સાંભળો !

દીવાન—મારે કાંઈ સાંભળવુંજ નથીને ! તમારે તમારો સ્વાર્થ; એમ મારે મારો સ્વાર્થ.

ભાઈઓ—આ સ્વાર્થની વાતજ નથી. આપ મીલકતના માલીક છો. એકને બદલે પાંચ સ્ત્રી પરણો ! પણ—

દીવાન—પણ શું ? મારે પણ બધું—સાંભળવુંજ નથી !

આ સાંભળી ભાઈઓ રડતા રડતા, દીવાન સાહેબના પગમાં પડ્યા. પગ આંસુથી ધોવાયા. દીવાનનો અંતર આત્મા ગભરાયો. તે બોલી ઉઠ્યા—‘તમે મને પાંચ સ્ત્રી પરણવાની રજા આપો છો; ત્યારે તમારે કહેવું છે શું ?—’

ભાઈઓ—આપ હતા એવા, અમારા બહાલા પિતાજી ચર્ધને સાંભળો; તો કહીએ.

દીવાન—મને પરણવાની રજા છે ને ?

ભાઈઓ—અમે આપને રજા આપનાર કોણ ? આપ સ્વતંત્ર છો. આપ ધારો; તે કરી શકો છો !

દીવાન—તો હવે તમારી વાત નિર્મળભાવે સાંભળું ! તમે કયા વિચારની વાત કરો છો ?

ભાઈઓ—આપ અત્યારે કઈ અવસ્થામાં છો; અને આ અવસ્થાએ પહોંચેલાએ, શું કરવું જોઈએ; તેના વિચાર આપે કર્યો છે ? નિર્મળ ભાવે સાચું કહી દેજોજી. બે કલાક પછી, જેને ઉપડવાનું હોય; તેને ઉપડવાની તૈયારી હોય; કે પાથરવાની તૈયારી હોય ? પ્રભુ તુલ્ય પિતાજી ! નિર્મળ ભાવે વિચાર કરો.

દીવાન—શું તમે મારા ગુરૂ છો ? આચાર્ય છો ? તે આ વાત મને પૂછો છો.

ભાઈઓ—અમે આપના ગુરૂ નહીં; તેમ આચાર્ય પણ નહીં. અમે આપના પગનાં પગરખાં છએ. આપને કોટિ ન વાગે; એવી સંભાળ. અમારે—પગરખાંને—રાખવી જોઈએને ?

દીવાન—હા ! તે હું જાણું છઉં. આવી વાતો કરીને, તમે મારા કામમાં અંતરાય કરવા આવ્યા છો. તમે ધારો છો, એવો કાંઈ પણ પ્રકારનો ભય, આ કામમાં નથી. કન્યા ધણીજ કાઢી છે. કાલે મને બતાવવા, અહીં લાવ્યા હતા. રૂપે-રંગે અને સમજણે સરખી છે.

ભાઈઓ—કન્યા તો યોગ્ય હશે; પણ આપ તેને યોગ્ય છો; કે નહીં ? અત્યારે આપનું આ કર્તવ્ય છે કે નહીં ? એટલેજ વિચાર કરવા, અમારી નમ્ર પ્રાર્થના

છે. આતો અમારી બા મરણ પામ્યાં; પણ 'જીવતી સ્ત્રીને ધરમાં પડી પેલીને, આત્મસાધના કરવા, વૃદ્ધાએ વનમાં વસવું જોઇએ;' એમ દરેક ધર્મ, એક અવાજે બોલે છે; તે આપે બધીવાર સાંભળ્યું હશે; અગર વાંચ્યું હશે.

દીવાન—હા બાઇ ! હા ! તે બધું હું જાણું છું. મેં બધા વરસ દીવાનગીરી હોળી છે. હું કાંઇ બાળક નથી; તે તમે મને સમજાવો !

સુનીલાક્ષ—પિતાજી ! મારી બા હતી; ત્યારે આપને આવો વિચાર થયો હતો ? ના. તેમની ગેરહાજરીમાં, આપને આ વિચાર કરવો પડ્યો. હવે આપ ધારો; તો પરજો. તેમાં અમારી ના નથી; પણ તે કેટલા વરસ માટે ? બે ચાર કે પાંચ વરસે, આપના વિચારો ફરી બદલાશે. આપને અત્યારે જે અમૃત જેવું જણાય છે; તે પાણી જેવું લાગશે. વળી કલ્યાણની તૈયારી કરી લેવા માટે, આપને મળેલાં બે પાંચ વરસ, ધુળ ધાણીમાં વપરાઇ જશે.

દીવાન સાહેબ—જુઓ—

બાઇજો—પિતાજી ! અમારે અમારા પ્રશ્નનો જવાબ માંગવો નથી; તેમ સાંભળવો પણ નથી. જવાબ માંગવાનો, તેમ જવાબ સાંભળવાનો, અમારો હક્ક પણ નથી. અમે તો ફરી ફરી આપને પગે પડીએ છીએ. આપનું જેમ શ્રેય થાય; તેમ કરવા, આપ મુખત્યાર છો.

દીવાન—ગળગળે સાહે—ત્યારે હું શું કરું ! જરૂર દરીયે બહાણ બાંધ્યું છે !

બાઇજો—મારી બાની ગેરહાજરીમાં, આપ ગભરાઇ ગયા છો ! આ સંસારમાં મરણ જેવી કોઈ આફત નથી. તેમાં એ સ્ત્રીને પતિનું મરણ, અને પતિને સ્ત્રીનું મરણ, આફતના ઝોડકાર છે; શોકની સીમા છે. આપ માની છો; પણ કાળજે ધા વાગ્યો; તેથી ચિત્ત ભમી ગયું છે. બમેલા ચિત્તમાં કાંઇ કરતાં, કાંઈ થઇ પડે. જે આપ એકાદ બે વરસ ખમી જાઓ; ઇશ્વરની આજ્ઞાને તાબે થઇ જાઓ; તો પ્રજુ આપને જરૂર બચાવી લેશે. (સામેથી કોઇ ચાલ્યા આવે છે. એટલે આપણે આ વાતને સંકલી દઇએ !)

દીવાન—આ વાત તમે કોઇને કહી નથી ? તમારી સ્ત્રીઓ તો જાણતીજ હશે.

બાઇજો—ના ના ! સ્ત્રીઓને આ વાત કેમ કહેવાય ! આપની ફજેતીમાં, અમારી ફજેતી, રહેલીજ છે.

દીવાન—ત્યારે મારા સપુતો ! તમે કહો છો—તેમ કરીએ !

આમ વાત કરે છે; ત્યાં પેલા દલાલો આવી પહોંચ્યા. જાણે કાંઇ બન્યુંજ નથી, એવા અવાજથી, દીવાન સાહેબે તેમને પૂછ્યું કે—“કેમ બાઇજો ! શા સમાચાર છે ?” દલાલો—બધી તૈયારી છે.

દીવાન—પણ આ દિકરાઓ, વળી કાંઈ બીજાજ વાત લાવ્યા છે.

દલાલો—કઈ વાત લાવ્યા છે ?

દીવાન—ભયંકર ધોરંટની. ધોરંટનું કામ કર્યો પછીજ, બીજું કામ થઇ શકે એમ છે. માટે હાલ આ વાત મુલતવી રાખો.

દલાલો ભયંકર ધોરંટની વાત સાંભળી ગભરાયા. દીવાન સાહેબની રજા લઈને, તેઓ ધુરંટ ચાલતા થઇ ગયા.

દીવાન—પુત્રોને-કેમ, બચાંકર વોરંટની વાતજ લાગ્યા છે ને ? મરણ્ય એ બચાંકર વોરંટ છે. તેને માટે પ્રથમ તૈયારી, કરવીજ જોઈએ, એમ તમારૂં કહેવું છે. તે મને પણ હવે માન્ય થયું છે. પણ મારે સંગી જોઈએ. તમે બે બાઈમાંથી, એક બાઈ, મારી પાસે રહેવોજ જોઈએ. મારી પાસે તમે સાઈં સાઈં વાંચ્યાજ કરો ! જ્ઞાન વૈરાગ્યના વિચારોથી, મારા મનના મેલને ધોઈ નાંખો. મારા મનનો ઝીણો બદલી નાંખો. ત્યાગ વૈરાગ્યને રસ્તે મને ચડાવો. પછી મુંઝવણ મટી જશે. ગામમાં કોઈ સાધુ સંત પધારે; તો તેમને પણ લાવતા રહેજો. બકિતમુકિતના તે દલાલ છે.

બાઈઓ—આપને વિખુટા ચૂક્યા; તે અમારી જૂલ થઈ. તે જૂલ માટેજ, અમને આટલી શિક્ષા થઈ. હવે આપના નાનામાં નાના-મારી બા જોવા-ઠ્ઠાલામાં ઠ્ઠાલા-નોકર થઈને, આપની પાસે, અમે વારાફરતી રહેશું. પછી આપને એકલકું નહીં લાગે.

પંખબના રાજ કેસરીસિંહના દીવાનની આ વાત છે. તેમના સપુતો કેટલા ડાહ્યા ! સપુતો આપતમાં સુખની સગવડ કરી આપે; કપુતો આપતમાં દુઃખની સગવડ કરી આપે. આ તો વિધૂર હતા; તે નાસીને મુંબઈ ગયા; પણ વિધવા હોય; અને ઘરમાં કપુતો હોય; તો આપડી ખુણે બેઠી બેઠી રહે.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવો ! સાતમા શ્લોકમાં કહ્યું કે ‘ઋતુ પુત્રાદિમાં અનાસક્ત રહેવું.’ પણ તે બને કેમ ? સમજણ થયા; મુખે મુઠો આવી; ત્યારથી ઋતુરૂપી કાંટો, પુરૂષને કાળજે વાગ્યો. કદિ આ ઋતુ મરી જાય; તોપણ તે કાંટો, હૃદયથી નીકળે નહીં. તેનો આ ખુલાસો છે. જેમ પુરૂષને ઋતુરૂપી કાંટો; તેમ ઋતુને કાળજે, પુરૂષ રૂપી કાંટો વાગ્યો છે. વિધવા અગર વિધુર એટલે ધાયલ-જખમી. ધાયલ જખમી હમેશાં અસ્વસ્થ રહે છે. અસ્વસ્થ દશમાં ઈશ્વરને અંતરમાં આવવું ગમતું નથી. એટલે વિધવા અને વિધૂરો, અઢાણું ટકા ઈશ્વરથી વિમુખ રહે છે.

A ઋતુના વિયોગનું દુઃખ થાય; ત્યારે ગૌતમ, મહાવીર, અને એવા, ઘર ત્યાગીને વનમાં વસેલા, તીવ્ર વૈરાગી સંતોને યાદ કરવા. એવા પવિત્ર સાધુ-સાધ્વીઓના મઠમાં અગર ઉપાશ્રયમાં સેવા કરવા રહેવું. ત્યાં જીવાન સાધુ સાધ્વિઓનાં, કલંક રહિત જીવન નિહાળવાં. જીવાન વિધવાઓ પવિત્ર જીવન ગાળતી હોય; તો તેમનાં દર્શન કરવાં. રાત્રે સૂતી વેળા, માનસિક વૃત્તિથી, આવાં પવિત્ર ત્યાગીઓનાં દર્શન કરવાં. ઋતુને તન્યા પછી, ઋતુ હૃદયમાં પેસે; એટલે ઋતુ યાદ આવે; તો હૃદયે કાળા ડાઘ લાગી જાય. ઋતુને યાદ કરવાનો પણ, બધાં દોષ ગણાય છે; ત્યાં (તે નિર્ણયમાં) ચિત્તને હાજર રાખવું. દુઃખ લેવાના ભોટામાં, બીજો કયરો ન પોસાય; તેમ શ્રીહરિને પધરાવવાના હૃદયમાં, સંત, સદ્ગુરુ અથવા શ્રીહરિ સિવાય, બીજા કોઈને આવવા દેવાય નહીં. હૃદય ચોકીદાર વિના સુતું !

B. ઋતુના અંગમાં બહુ મોહ હોય; તો—

મારીસ્તનમરજજનનિવેશી, દષ્ટ્વા માયામોહાવેશમ્ ।

પતમ્માંસવસાદિચિકારં, મનસિ ચિચારય વારંવારં-મજ્જ ગોચિદં

વિગેરે શબ્દોને વારંવાર યાદ કરીને, બધાં મોહ થયો છે; ત્યાં શું બર્ણું છે; તેનો વારંવાર વિચાર કરવો. મુમુક્ષુપણામાં, વિધુરોને, વૃદ્ધોને તથા ત્યાગીઓને, ઋતુ વારંવાર યાદ આવે; તો પોતે પોતાના મનને, વારંવાર બગવદ્ રસમાં લગાડવું. અસિંધી હિના થએલા

લોહાને, લુહાર, ધણથી દીપીને, પોતાને જોઈએ; એવું કરે છે; તેમ જ્ઞાનથી ઉના કરેલા હૃદયને, વિચારો રૂપી ધણથી દીપીને, પોતાને જોઈએ એવું કરવું જોઈએ. એક બે ધાએ લોહું સીધું ન થાય; તેમ જરા જેટલા વિચારથી, હૃદય પાંચડું થાય નહીં.

રાજકારભાર સારી રીતે ચલાવવા માટે, રાજ કાંઠિસીલ નીમે છે; તેમ આ સંસારમાં આ લોક અને પરલોક બેઉ-સારી રીતે ચાલે; તે માટે જીવ કાંઠિસીલ નીમે છે. રાજની કાંઠિસીલમાં, રાજના સારા સારા ગૃહસ્થો; તેમ જીવની કાંઠિસીલમાં, જીવના દીક્ષોગ્ન મિત્રો. આ મિત્રો કયા ? આ મ્લોકમાં ગણ્યા છે તેજ-બીજ કાંઈ નહીં. પહેલે નંબરે સ્ત્રી, બીજે નંબરે પુત્ર.

મુરખજ રાજનું મન હરિ લેવા, હરિ આવ્યા જે ટાણે,

લઈ કરવત મુરતક પર મેલ્યું, પત્ની પુત્ર બેઉ તાણે.

રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે ! બીજાં પામર શું પ્રમાણે !

સમગ્રય છે ને ?

પુરુષને કાંઈ આકૃત આવે; ત્યારે પત્ની પુત્ર બેઉ ધ્રુજ જાય. ઓછાં ઓછાં ચર્ધ જાય. સુખને સીમાડે આવીને ઉભાં રહે. જેમ દુર્ગાને વિના આગમોટાનો કુપ્તન દૂર ન દેખી શકે; તેમ આ બે-સ્ત્રી અને પુત્ર, જ્ઞાન વિના પરલોકને દેખી શકે નહીં. એટલે સ્ત્રી અને પુત્ર, પુરુષના માત્ર, આ લોકનાં સુખની સંભાળ રાખે. જે તેમને ઉત્તમ જ્ઞાન મળતું હોય; તો પરલોકનાં સુખ કરી આપવા પણ, તેઓ તત્પર રહે. દીવાન સાહેબના ખાનદાન દીકરા જોયાને ? તેમના છેલ્લા શબ્દ યાદ રહ્યા છે ? x x x કેમ કાંઈ યાદ રાખતા નથી ? સાંભળો—‘ પિતાજી ! મારી બાના જેવો, બહાલામાં બહાલો નોકર થયો, આપની સેવામાં હાજર રહીશ ! તો પછી આપને એકલકું નહીં લાગે.’ આ સન્નારીની અને સપુતની વાત કરી.

રાજકાંઠિસીલના મેંબરો નાલાયક હોય; તો રાજને અને રાજને પાયામાલ કરે; તેમ જીવની કાંઠિસીલના મેંબરો (સ્ત્રી અને પુત્ર) નાલાયક હોય; તો તેઓ જીવે ત્યાં સુધી, પુરુષને જીવવા દે નહીં; જીવનાર જીવીને બેસે નહીં. તે સુવા પછી પણ, બટકતો જૂત ચર્ધને રહે.

કાંઠિસીલના મેંબરો ગમે એવા સારા હોય; તો પણ તેઓમાં મોહ રાખીને, રાજએ પ્રજાનું હિત ન બગાડાય; તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિક ગમે એવાં બલાં હોય; તો પણ તેમાં મોહ રાખીને, જીવે આત્મકલ્યાણ કરવા, જરાપણ બાળસ ન કરવું-એ તાત્પર્ય છે.

બાળકો નાનાં હોય છે; ત્યારે માતા પિતાને, તેમની સાથે મારું તારું હોતું નથી. તેજ બાળકો મોટાં થાય; ત્યારે તેમણે પણ, માતાપિતાની સાથે, મારું તારું કરાય નહીં. કરે તો કંગાલ સમજવાં. રાજ કંગાલની સાથે વાતચીત કરતે નથી; તેમ માતાપિતાએ, મારું તારું કરનારા કંગાલ પુત્રો સાથે, બહુ કામ પાડવું નહીં.

ધર, ક્ષેત્ર, સ્વજન અને ધન—આ ચાર પણ, જીવની કાંઠિસીલના મેંબરો છે. સ્ત્રી અને પુત્ર મુખ્ય મેંબરો છે. પ્રધાનપદે છે. ધર, ક્ષેત્ર, સ્વજન અને ધન, પવિત્ર હોય; તો તે પણ, આ લોક અને પરલોક સાધવામાં, ધણીજ અનુકુળતા આપનારાં છે.

ધર-ધરમાં રહેવા જેટલુંજ જેઓ સમજ્યા છે; તે યોડમાં અગર માળામાં રહેનારાં પશુ પક્ષી જેવાં છે. તેથી આગળ વધે; જેઓ કલ્યાણની પરવાવાળાં થાય; તે લોકો, અવાર નવાર ધરમાં સંતને પધરાવે; કથા વાર્તાઓ કરાવે; બ્રાહ્મણ ભોજન કરાવે; પર્વણીને દિવસે શિવ-વિષ્ણુનાં પૂજન પણ કરાવે. જે ધરનાં આંગણ્યાં ઉંઘરા પવિત્ર થાય; તે ધરને ધન્ય છે. બાકી તો ધરમાં રહેવું; લગ્ન આવે, ત્યારે ત્યાં લગ્ન કરવાં; અને મરણ આવે; ત્યારે ત્યાં 'મારા બાપારે !' એમ કરીને, પોક મૂકવી; આટલુંજ જેઓ સમજ્યા; તેઓ માનવતાનો મર્મ સમજ્યા નથી.

‘જે ઘેર કથા-નહીં હરિકીર્તન, સંત નહીં મીળ્યાના:

તે ઘેર જમડા ડેરા દીના, સાંજ પડે સમયાના.’

ઉદાસી-આ પુત્રાદિ મમતાનાં મોટાં સ્થાન છે. ગયા શ્લોકમાં નિર્મમ: શબ્દ છે. તેની અસર જેમનાં મન ઉપર થઇ હોય છે; તેઓ તેમાં **ઉદાસીન**: અનાસક્ત થઈ શકે છે. ઉદાસી થઇને ધનને સંગ્રહી રાખવું-વાપરવું નહીં-એવો અનર્થ, કદિ સમજવો નહીં. ધર, ધન આદિને જે સત્કર્મમાં વાપરે છે; તેજ સાચો ઉદાસી છે. સત્કર્મમાં વાપરતાં શીખવું; તેજ અનાસક્તિનું મૂખ્યસ્વરૂપ છે. દેવદર્શન કરવા જાઓ; કથાવાર્તામાં જાઓ; સંતના દર્શને જાઓ; તો કુલ નહીં ને કુલની પાંખડી, યથારાશિત, પોતાના હાથમાં હોવીજ જોઇએ. સામાને કાંઈક આપવું; એજ જીવનની સાર્થકતા છે. તેમાં એ સુપાત્ર સંત બ્રાહ્મણ કયાં છે ? શોધ્યા જડતા નથી.

પ્રસાદીયા—આજકાલ પ્રસાદીયા બહુ થઈ પડ્યા છે. ભેટમાં કાંઈ દેવું નહીં; પણ ઉલટું કાંઈ લઈ લેવું. આ પાપવૃત્તિ છે. પ્રસાદનો ખરો અર્થ-‘કૃપા’ થાય છે. કૃપારૂપી પ્રસાદજ લેવાય. બાળક બાઉઆ દેખીને, લલચાય; પણ જેઓ કાંઈ સમજ્યા હોય; તેમણે પ્રસાદીયા-મફતીયા થવાય જ નહીં.

દીકરાની જાનની રક્ષા કરવા, વળાવીઆ સાથે લઇએ. તે ગાડાં સાથે ચાલે. ચોર હુંટારાનો ભય આવે; ત્યાં પોતે પહેલાં મરે; પછી જાનને તુકશાન થાય. તેમ આ, પુત્ર ધન, ધર વિગેરે, આપણા જીવનના વળાવીયા છે. આ લોક અને પરલોકના રક્ષક છે. વળાવીયા રક્ષણ કરવાને બદલે, પોતેજ રણવગડે જાનને હુંટે; તો ‘ભારે થઇ’-‘ભારે થઇ’ એમ આપણું હૃદય પોકારે. તે પ્રમાણે આ, પુત્ર ધન, અને ધર, આપણને આ લોકમાં પજવે; અને પરલોક સાધવા દે નહીં; તો-સમજી લેવું કે-‘ભારે થઇ’-‘ભાઈ! ભારે થઈ!’ પસ્તાવાનો પાર રહે નહિ. સુગ્રીવને કીરકંધાની ગાદીની લાલચ આપ્યા પછી, તેને શ્રીરામે થોડા દિવસ, પોતા પાસે રાખ્યો હતો. સમાગમનું સુખ મળતાં, રાજ્યાદિનું સુખ તેને તુચ્છ લાગ્યું-તેણે શ્રીરામને કહ્યું હતું કે— (મોક્ષવાણી પાનુ ૪૦ A)

ચોપાઈ—‘સુખ સંપત્તિ પરિવાર બડાઈ, સખ પરિહરિ કરિહો’ સેવકાઈ;

ચહ સખ, રામભક્તિ કે વાઘક, કહહિ સંત તવપદ અવરાધક.

આ લોકનું સુખ બે ત્રણ દસકા; અને પરલોકનું સુખ ઘણાકાળનું. પરલોકના સુખમાં જેઓ આડાં આવે; તેમનો સત્ત્વર ત્યાગ કરવો જોઇએ; એમ દરેક ધર્મ કહે છે. પ્રભાદે પિતાને તજ્યા; વિભીષણે બાઇને તજ્યા; મીરાએ રાણાને તજ્યા; શ્રીરામે યશોધરાદિને તજ્યાં; મહાવીરે આને તજ્યાં. વિગેરે-વિગેરે.

ઉગતું, ખીલતું, કરમાતું અને નાશ પામવો—આ ચાર અવસ્થા, પ્રાણી પદાર્થ—સૌને થયા કરે છે. માનવ ઉગ્યો, ખીલ્યો, અને કરમાયો. માત્ર નાશ બાકી છે. જેમ માતાના ગર્ભમાંથી જીવ એકલોજ આવ્યો હતો; અને કરમાયા પછીની દશામાં, એટલે નાશના સમયમાં, એકલોજ અહીંથી વિદાય-થવાનો છે. મમતાજી માણસને વિદાય વશથી લાગે છે. મરતું મમતું નથી. જેમને પોતાનાં માન્યાં હોય; તેમનાથી વિપ્રુટાં પડતું, તેને મમતું નથી. વિપ્રુટા પડતું મમતું નથી; પણ વિપ્રુટા પડતુંજ પડે છે. નાશના કાયદાને કાંઈ તોડી શકતું નથી. જે અનિવાર્ય હોય; તેને અનુકૂળ થવુંજ જોઈએ. તેને માટે તૈયાર રહેવુંજ જોઈએ. આ શ્લોક શીખવે છે કે—હી પુત્રાદિમાં અનાસક્ત રહેતાં આવડે; તેમની વિદાય—તેમનો નાશ—તેમનું મરણ—આકસ્મિક રૂપ હોતું નથી; પણ કલ્યાણકારી હોય છે.

ઉદાસી થવાનું સાધન ?—તેના જવાબમાં કહે છે કે આત્મનઃ સર્થે इव सर्वेषु समं पश्यन्—જે અર્થ સાધવા હું આવ્યો છઉં; તે અર્થ સાધવાજ, આ સૌ આવ્યાં છે. એટલે—આ સૌનો હેતુ એકજ છે. છતાં જેઓ મોહમાં પડ્યા; તે માર્યા ગયા છે. માટે મારે કદિ મોહમાં પડવું નહીં. એટલે મારે તેઓમાં રાગ અથવા દ્રેષ કાંઈ કરવું નહીં. સંગ કરવા લાયક એક સહચર છે.

દેહ પણ આપણો નથી—દેહમાં પણ મમતા કરવી ઘટતી નથી; ત્યારે ઉપર જણાવ્યાં તે હી પુત્રાદિ, આપણું કેમ સંભવે; અને તેમનામાં મમતા કરવી કેમ ઘટે ?—તે હવે કહે છે—

વિલક્ષણઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માદ્-દેહાદાત્મેક્ષિતા સ્વદક્ ।।

યથાઽગ્નિદીપ્તિરુગ્નો દાહ્યાદ્-દાહકોઽન્યઃ પ્રકાશકઃ ।।૮।।

નિરોધોત્પત્ત્યણુબૃહન્-નાનાત્વં તત્કૃતાન્ ગુણાન્ ।।

અન્તઃપ્રવિષ્ટ આધત્ત, एवं देहगुणान् परः ।। ९ ।।

અર્થ—સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહ કે—જે દૃશ્ય છે; તેથી તેનો દૃષ્ટા આત્મા જુદો છે. જેમ બાળવાના કાષ્ઠથી તેને બાળનારો અગ્નિ જુદો છે. વળી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહ જડ છે. તેને પ્રકાશ આપનાર આત્મા, સ્વયં પ્રકાશ છે.

૮ પદ્મછંદ—આત્મા ईक्षिता च स्वदक्—આત્મા કે જે દ્રષ્ટા છે તથા સ્વયં પ્રકાશ છે તે આત્મા. સ્થૂલસૂક્ષ્માદ્ દેહાત્ વિલક્ષણઃ—સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહથી વિલક્ષણ છે. યથા—જેમ દાહકઃ અગ્નિઃ અન્યઃ—બાળનાર અગ્નિ, બાળનારો લાકડાંથી જુદો છે. પ્રકાશકઃ—બીજને પ્રકાશ આપનાર તે અગ્નિ છે. દાહ્યાત્ દાહનઃ—બળતા લાકડાંથી બાળનાર અગ્નિ વિલક્ષણ છે.

૯ પદ્મછંદ—અંતઃ પ્રવિષ્ટઃ—લાકડાંની અંદર પેટેલો અગ્નિ. નિરોધઃ (નાશ) उत्पत्तिश्च अणुश्च बृहत् च इति नानात्वं તં—બળતા લાકડાંમાં નાશ, ઉત્પત્તિ, નાનાપણું, મોટાપણું એમ અનેકપણું છે તેને. અંતઃપ્રવિષ્ટઃ—અંદર પેટેલો અગ્નિ. તેન (લાકડાંથી) કૃતાઃ તાન્ ગુણાન્ આધત્તે—લાકડાંથી થએલા નાના મોટા આકારોને ધારણ કરે છે. एवं અંતઃ પ્રવિષ્ટઃ દેહમાં પેટેલો આત્મા. પરઃ—ન્યારો ન્યારો છતાં. દેહગુણાન્ આધત્તે—દેહના ગુણોને ધારણ કરે છે.

બળતાં લાકડાં પ્રકાશ આપે છે; પણ તેને પ્રકાશ આપનારો અગ્નિ તે લાકડાથી જુદો છે. આવા વિચારોથી આત્માને દેહાદિકથી જુદો સિદ્ધ કરવો. એમ સિદ્ધ થતાં, ઔપુત્રાદિકમાં મમતા ઓછી થશે. [૮]

અર્થ—લાકડામાં પેટેલા અગ્નિ, જેમ લાકડાને લીધેજ, નાશ, ઉત્પત્તિ, નાનાપણું, મોટાપણું, અને અનેકપણું પામે છે; પણ નાશ, ઉત્પત્તિ વિગેરે ધર્મોથી તે ખરી રીતે મુક્ત હોય છે; તેમ દેહની અંદર રહેલો આત્મા પણ, દેહને લીધેજ, નાશાદિ શુભવાળો જણાય; પણ વાસ્તવિક રીતે આત્મા નાશાદિ ધર્મોથી રહિત છે. એટલે આત્મા નિત્ય, અનાદિ, મૂક્ત અને એક છે; અને દેહ અનિત્ય, ઉત્પન્ન થએલ, બદલ અને અનેક છે. એટલે આત્મા દેહથી જુદો છે. [૯]

૮-૯ વિવેચન—

દેહ કેટલા?—સ્થૂલ દેહ, સૂક્ષ્મ દેહ, અને કારણ દેહ.

સ્થૂલ દેહ—આ દેખાય છે; તે પંચમહાભૂતનું શરીર. તે સંબંધી તત્ત્વબોધ કહે છે કે—

પંચીકૃતપંચમહાભૂતૈઃ કૃતં સત્, કર્મજન્યં, સુક્ષ્મદુઃખાદિભોગાયતનં શરીરમ્ ।
અસ્તિ જાયતે વર્ધતે પરીણમતે અપક્ષીયતે વિનશ્યતીતિ વદ્વિકારવદેતત્
સ્થૂલશરીરમ્ ॥

અર્થ—પૃથ્વી, જળ, તેજ વાયુ અને આકાશ, એવા પંચમહાભૂતોનું બનેલું, સુખ દુઃખાદિ ભોગનું જે સ્થાન, તે સ્થૂલ દેહ કહેવાય છે. વળી તે શરીર ગર્ભમાં આવે છે; ત્યારે ગર્ભ કહેવાય છે. પછી જન્મે છે; પછી વધે છે; પછી પુખ્ત થાય છે; પછી વૃદ્ધ થાય છે; અને છેવટે નાશ પામે છે. એવા છ વિકારવાળું આ સ્થૂલ શરીર છે.

સૂક્ષ્મ શરીર—તત્ત્વબોધ કહે છે કે—

અપંચીકૃતપંચમહાભૂતૈઃ કૃતં સત્, કર્મજન્યં, સુક્ષ્મદુઃખાદિભોગસાધનં,
પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ, પંચકર્મેન્દ્રિયાણિ, પંચમાણાદયઃ, મનચ્ચેકં, બુદ્ધિચ્ચેકા, યથં સત્-
વચકલામિઃ સદ્, યત્ તિષ્ઠતિ તત્ સૂક્ષ્મશરીરમ્ ॥

અર્થ—એકલા નહીં થયેલા પંચ મહાભૂતોથી બનેલું, કર્મથી ઉપજેલું, તથા સુખ દુઃખ વિગેરે ભોગ ભોગવવાનું સાધન છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, એક મન, તથા એક બુદ્ધિ, એમ સત્તર તત્ત્વોવાળું સૂક્ષ્મ શરીર છે.

કારણ શરીર—તત્ત્વ બોધ કહે છે; તે સાંભળો—

અનિર્વાચ્યાનાયવિષ્ણુરૂપં, શરીરદ્વયસ્ય કારણમાત્રં સત્, સ્વરૂપાજ્ઞાનં,
મિથિકરૂપરૂપં, યદસ્તિ તત્ કારણશરીરં ॥

અર્થ—જેને સત્ય અથવા અસત્ય એવું કંઈ કહી શકાય નહીં; એવું અનિર્વાચ્ય, અને ધણી કાળથી ચાલી આવતી માયા અથવા અજ્ઞાન; તે અજ્ઞાનરૂપ કારણ શરીર

છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બેઉ શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર કારણ શરીર છે. સ્વસ્વરૂપ પણ કહી શકાતું નથી; એવું નિર્વિકલ્પ જે છે; તે કારણ શરીર છે.

સમજાય છે ને ?—પરીક્ષિત તો આ બધું બણીને શ્રવણ કરવા બેઠો હતો. આપણે તો અજણ છીએ. ધણીખરાએ, તત્ત્વબોધનું પુસ્તક, દેખું પણ નહીં હોય. બકિત માર્ગના કોઇ કોઈ આચાર્યોએ, શિવને, અને શંકરાચાર્યને નિંદા; તે તો ઠીક; કે ત્યાં દેખ હતા; પણ શ્રીશંકરાચાર્યના આવા ઉત્તમ ગ્રંથોના લાભ લેવાનું, જે ચૂક્યા; અને જેમણે ચૂકાવ્યું; તે થોડું નુકશાન નથી. થોડામાં ઘણું આપનાર શ્રીઆલ્લશંકરાચાર્ય છે. અધરી વાતને ધણીજ સહેલાઈથી સમજવનાર—Smart teacher—ચપળ શિક્ષક—શ્રીઆલ્લશંકરાચાર્ય છે. પચીસ પચાસ વરસ કથા વાર્તા સાંભળે; અગર ભાગવત સાંભળે; અગર લાંબેરાજે ભજન ગાય; પણ દેહ કેટલા ? અને તે સંબંધી શું ? તેમ પૂછે; તો સોએ નેવું ટકા, અંધારૂં ધળ છે. કથા કરનારા પડિતો, રાંધવા બેઠા છે; પણ શેટલી ઉધી ચીતી કરતા નથી; દાળ હલાવતા નથી. તે અક્ષોસની વાત છે. શ્રોતાએ જે સાંભળે છે; તે તેઓ સમજે છે કે નહીં, તે તેમને પુછીને ખાત્રી કરો ! સમાજ બાળક છે. બણાવો !

સાંભળો ! હજી જરૂરની વાત કરી લઈએ—

ત્યારે આત્મા શું છે ?—તત્ત્વબોધ કહે છે કે—

૧ આત્મા સત્યસ્તદવ્યયત્ સર્વં મિથ્યેતિ ॥ આત્મા સત્ય છે. તે સિવાયનું તમામ મિથ્યા છે.

૨ સ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરાદ્યતિરિક્તઃ, પંચકોશાતિતઃ સન્, અવસ્થા ત્રય-સાક્ષી, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપઃ સન્, યઃ તિષ્ઠતિ સ આત્મા ॥ અર્થ—સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી, આત્મા અલગ છે. જુદો છે; પાંચ કોશોથી પણ જુદો છે; ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી છે; અને સચ્ચિદાનંદ છે; તે આત્મા છે.

પાંચ કોશ કયા ?—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિદ્યાનમય, અને આનંદમય.

ત્રણ અવસ્થા કઈ ?—જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ.

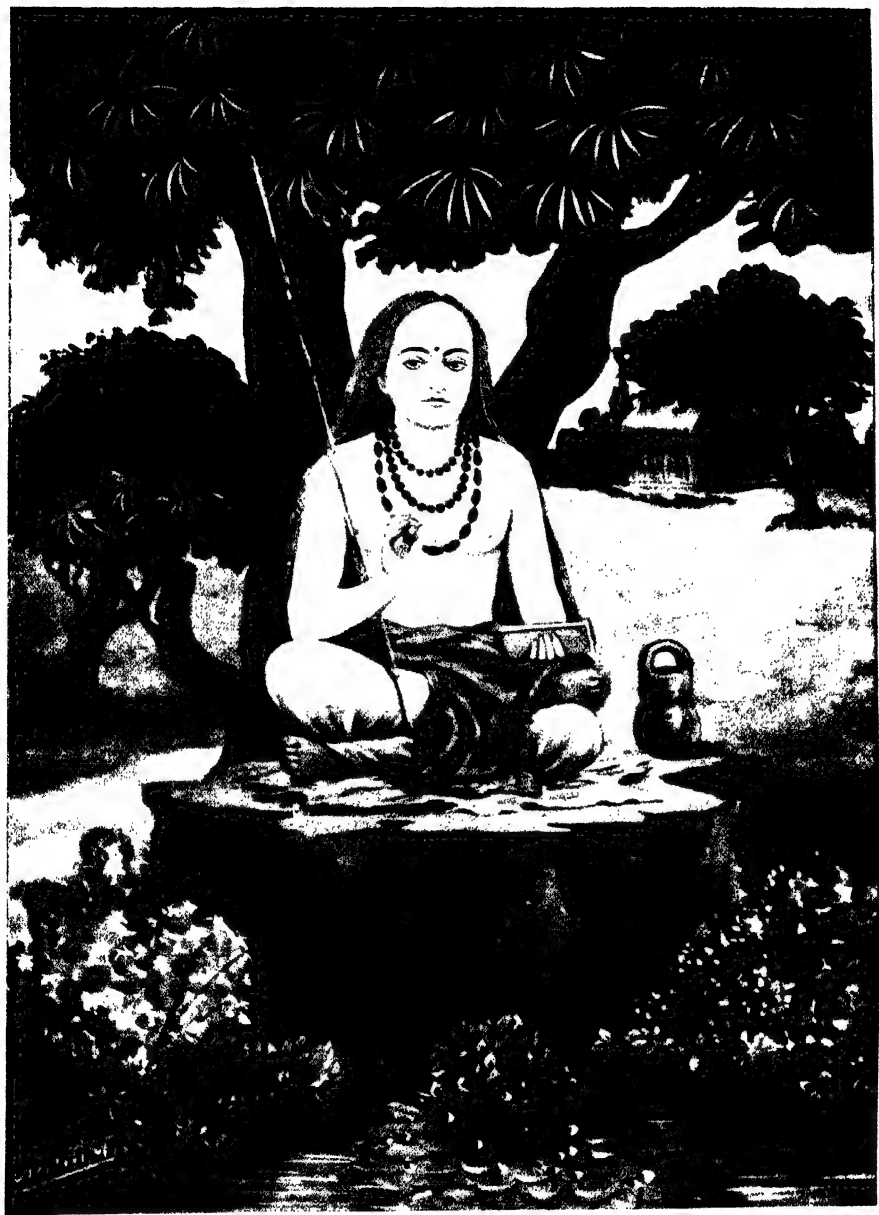
અંતઃકરણ શું ?—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર. સંકલ્પ વિકલ્પ કરે; તે મન; નિશ્ચય કરે, તે બુદ્ધિ; ચિંતવન કરે તે ચિત્ત; અને અહંબુદ્ધિ થાય; તે અહંકાર.

ગીતા અ. બીજો આત્માને દેહથી અલગ બતાવે છે.

દગ્દૃશ્યવિવેક—રૂપાદિને જોનાર આંખ છે. આંખને જોનાર મન છે; અને મનને જોનાર આત્મા છે. ‘દગ્’—સૌને જોનારો અથવા સાક્ષી આત્મા કહેવાય છે. મન આંખ વિગેરે જે જે દેખાય છે; તે દૃશ્ય કહેવાય છે. દેહ દૃશ્ય છે. આત્મા દગ્-દૃષ્ટા-સાક્ષી છે.

વિશેષ વાંચવું હોય તો ‘તત્ત્વબોધ’નો ગ્રંથ વાંચવો. ગ્રંથ નાનકડો છે. કીમત માત્ર ૦-૪-૬ છે. જે ઘરમાં રહીએ; તેનાં બારી બારણાં ક્યાં પડે છે; તે અવસ્ય જાણવું જોઈએ; તેમ જે દેહમાં રહીએ છઈએ; તેનું તત્ત્વજ્ઞાન અવસ્ય જાણવું જોઈએ.

‘આત્મા દેહ નથી; પણ દેહથી અલગ છે,’ એવું જે શિક્ષણ, તે હિંદુ ધર્મમાં, પ્રાથમીક શિક્ષણ છે. આત્મા ચેતન, અને દેહ જડ; એવું જે શિક્ષણ; તે હિંદુધર્મમાં પ્રાથમીક શિક્ષણ છે. શ્રી આલ્લશંકરાચાર્યે આ શિક્ષણ માટે, તત્ત્વબોધ, આત્મબોધ,

भगवान् श्रीवेंकटेश्वरजी

[દશ્યવિવેક વિગેરે પ્રાથમીક ગ્રન્થો લખી આપ્યા છે. નિશ્ચળદાસજીએ વિચારસાગર લખતાં, 'અને આત્મા, બિન બિન વસ્તુ છે; એમ પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું છે. કચ્છ કીચવાડમાં રામ સ્વામીએ, પંચીકરણ લખી આપ્યું છે. જગતમાં અનેક પ્રકારના વેક છે. તેમાં આત્મા આનાત્માનો વિવેક, પ્રથમ નબ્બે છે. આપણા પોતાના અનુ-વમાં, આપણા હમેશના વ્યવહારમાં પણ, આપણે કહીએ છીએ કે-‘મારો દેહ દુબળો યો છે;’ ‘મારો હાથ પાકયો છે;’ ‘મારી આંખ દુઃખે છે;’ વિગેરે વિગેરે વાક્યો, દેહને, લનારથી-આત્માથી, જુદા પાડે છે. હવે બીજો પક્ષ સાંભળો-‘હું બહેરો છઉં, હું આંધળો ઉં; હું ઠીંગણો છઉં, હું જડો છઉં;’ વિગેરે વાક્યો, આત્મા પોતાને દેહરૂપ માનીને લે છે. કારણકે જોલનાર બહેરો નથી; પણ દેહ બહેરો છે; જોલનાર આંધળો નથી; પણ દેહ આંધળો છે; વિગેરે. કેમ સમજાય છે ને ? ન સમજાય તો ફરી વાંચો; અને વિચારો !

તલવારથી માથું કાપ્યું; પણ તલવાર જડ છે. તેને વાપરનાર ચોદો ચેતન છે. દેહ 'ડ છે, તેને વાપનાર જીવાત્મા ચેતન છે. લોઢામાં પેટેલો અગ્નિ, લોઢાને લાલચોળ-રમ-ખનાવી દે છે; તેમ જડ દેહમાં પેટેલો જીવાત્મા, દેહને ગતિ આપી રહ્યો છે. બ્રહ્માદિ મામ દેવને, ચેતન આપનાર પરમાત્મા છે. હિરણ્યગર્ભ અથવા બ્રહ્માંડના સૂક્ષ્મદેહથી પણ આત્મા અલગ છે. અગ્નિ લાકડામાં પેસે છે; તેથી તે લાકડું થતો નથી; તેમ લાકડું મગ્નિ થતો નથી. ખેડના ધર્મ જુદા છે. તેમ દેહમાં આત્મા રહે છે; પણ ખેડના ધર્મ જુદા છે. આત્મા દેહ નથી; પણ દેહને ચેતન આપનાર દેહથી જુદો છે; તે વાત . સ. પૂર્વે, સોફ્ટેસિ ગ્રીસમાં સાંભળી હતી. તેણે તેનો પ્રચાર કર્યો. દેહને આત્મા નાનનારા ચમકયા. સોફ્ટેસિને દેહાંત દંડની શિક્ષા થઈ. ક્રાઇસ્ટ, હુયાનત્સંગ, વિગેરે અનેક રૂંદેશી તત્ત્વવિદ્ પુરોએ, આત્મા અને દેહ સંબંધી નિર્ણય, હિંદ પાસેથી લીધા; પણ હિંદમાં રહેલો ચાર્વાક, જુલો પડયો.

ચાર્વાક દેહને અને મનને આત્મા કહે છે. તે પુનર્જન્મને માનતો નથી. ભર્તૃહરિએ, શ્રીઆણશંકરાચાર્યે અને બીજા અનેક વિદ્વાનોએ, ચાર્વાકના મતનું ખંડન કર્યું છે. તો પણ હજી ચાર્વાકનો પંથ ચાલ્યો આવે છે. ચાર્વાકનો પંથ, એટલે સ્વછંદ-દેહારામ. વચ્છદ ખાતું, પીતું, અને ખેલવું. અભ્યારે સુધારાને નામે, ચાર્વાકમત ફેલાતો જાય છે. ભર્તૃહરિ મહારાજની થોડી પ્રસાદી આપું—

શાસ્ત્રલવિકીરિત, [વિગ્ધાન શતક]

કો દેવો મુચનોદયાલનકરો, વિશ્વેશ્વરો વિચરે ।

યસ્યાજ્ઞાવશવર્તિનો જલધયો, નાપ્લાવયંતિ ક્ષિતિમ્ ॥

इत्याम्नातमपोश्वरं सुरशिरो-रत्नं जगत्साक्षिणं ।

सर्वज्ञं धनयौवनोद्धतमना, नो मय्यते बालिशः ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે પરમાત્મા આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરે છે; વળી જે વેશના ધર્મિય છે. સાત સમુદ્રો જેમની આસાને આધીન રહીને, પૃથ્વીને જોળી દેતા નથી; તે વેદ તથા ઉપનિષદમાં વર્ણન કરાયેલા, સર્વ જગતના સાક્ષી, અને સર્વજ્ઞ એવા ધર્મિયને, ધન તથા જીવાનીના જોરમાં ઉદ્ધત બનેલા મૂર્ખાઓ, માનતા નથી. એટલે ધર્મિય જોઈ નહીં; એમ તેઓ કહે છે. [૬]

ચાર્વાકો ખુલ્લી રીતે કહે છે કે—

ન સ્વર્ગો નાપવર્ગો વા, નૈવાત્મા પારલૌકિકઃ ॥

અર્થ—સ્વર્ગ નરક જેવું કંઈ છેજ નહીં; કેાની ચીઢીઓ આવી ? આત્મા પર જેવી વસ્તુ પશુ, છેજ નહીં. હોય તો દેખાય ને ? કોઈએ દેખી નથી; અને કોઈ વાના નથી. આ બધા ગપ્પીદાસોનાં ગપ છે; ટાઢા પહોરના તડાકા છે. નવરાના ધ આ નાસ્તીકો એમ જ કહી રહ્યા છે કે—

યાચત્ત્ જીવેત્ સુખં જીવેત્-ક્ષ્મણ કૃત્વા વૃત્તં પિબેત્ ।

અસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય, પુનરાગમનં કૃતઃ ॥

બાવાર્થ—બસ ! ખાઓ ! પીઓ ! ને મોજ કરો ! ઉઝાઓ દારૂ, સોડા, લેમન, & પુરી વિગેરે. બસ ! દેવું કરીને પશુ, મળે ત્યાં સુધી, બસ ! મોજ કરો. મરી ગયા પાપ પુણ્યનો હિસાબ આપવો પડે; એવું કંઈ છેજ નહીં. તેમ ખોટાં કર્મ કરે બુરો અવતાર આવે; એવું પશુ કંઈ નથી. દેહને અહીં બાળી દીધા પછી, પુન સંભવેજ નહીં. માટે બસ ! મોજ ઉઝાવો ! ખાઓ, પીઓ, અને ખેલો ! ઘરમાં ન તો ગમે ત્યાંથી ઉઠાવી લાવો. જગત બંધુ આપણું છે. મારા તારાનો ભેદ મૂખ હોય ! વેદાંત શાસ્ત્ર કહે છે કે ‘ભેદભાવ રાખવો નહીં—’ ‘માફે તાફે કરવું નહીં.’ બધાં પડ્યું હોય; ત્યાંથી ઉપાડી લ્યો ! અને બસ ! મોજ મગ્ન કરો ! નાત બંધન તોડી નાંખો; કારણકે બંધન તો, મૂર્ખાઓને હોય ! આપણે તો સ્વતંત્ર કોલેજના ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધા પછી, કુળ, ગોત્ર અને આચારની વાડો તોડી પાડો પ્રેમ થાય, ત્યાં પરણો ! પછી ભલે તે જહેન હોય. બસ ! આપણને પૂછનાર કોણ પ્રેમમાં આડે આવનારના પ્રાણુ લ્યો ! બસ ! ખાઓ પીઓ અને મોજ કરો ! ”

શાર્દૂલ વિ० [વિજ્ઞાન શતક]

કસ્યેમો પિતરૌ મનોભવવતા, તાપેન સંયોજિતા—

—અન્યોન્યં તનયાદિકં જનયતો, મુખ્યાદિભૂતાત્મભિઃ ॥

દૃશ્યં કુઃશ્યમતિર્મનોભવરતિદ્-યો મન્યતે ગાસ્તિકઃ ॥

શાંતિસ્તસ્ય કથં ભવેદ્ધનવતો, તુષ્કર્મચર્માશ્રયાત્ ॥૧૦॥

બાવાર્થ—નાસ્તીકો કહે છે—માતાપિતાઓ, પોતાની વિષયવૃત્તિઓને તૃપ્ત અસ્પર્શ સંયોગ કરે છે; અને બાળક ઉત્પન્ન કરે છે. આમાં માતાપિતાનો (શા ? કે જેથી અમારે, માતાપિતાની આગ્રામાં રહેવું; અથવા તેમના પ્રત્યે પૂજન રાખવી. કુષ્ટ બુદ્ધિવાળા, ધનમાં છકેલા, વિષય વિલાસમાં રમ્યા પચ્યા રહેનારા, ખોટાં કામ કરનારા નાસ્તીકો, આ પ્રમાણે માને છે.

બસ ! આવો કચરો શું ચુથીએ ? ‘પાપ પુણ્યના બે રસ્તા છે; ઠીક પડે તે

અજવાળું ન ગમે; તો ધ્રુવડ, ચામાચીડીયાં વિગેરેની મિત્રાઈ કરીને, તેમની અંધારામાં રહો ! અંધાઈ ન ગમે; તો સંત, શાસ્ત્રો અને દેવની મિત્રાઈ રાખી; બનો ! અજવાળામાં રહો !

દેહને આત્મા અલગ છે; એમ ખાત્રી થઇ હોય; તો સાંભળો—

શ્રીશંકરાચાર્યે આત્મવટકં નામનું સ્તોત્ર લખી આપ્યું છે.

રાગ—ભુજંગ પ્રયાત છંદ.

૧મનોભુજંગચક્રકાર—ચિત્તાનિ નાહં, ૨ન મે શ્રોત્રજ્ઞઽહં, ન ચ ધ્યાણનેત્રે.

ન ચૈવ્યોમ ભૂમિર્—ન તેજો ન વાયુશ્ચ—ચિદાનંદરૂપઃ શિવોડહં શિવોડહં ॥૧॥

[આમ ન બોલાય ! આતો જાણે મુડદાં બોલે છે ! આતો પ્રાણવાનના ઉચ્ચાર છે. પ્રેમથી અને ઉત્સાહથી બોલો ! જ્ઞેનાએ પણ શીખી લેવા જેવું છે—તેથી યુગરાતી ટાઇપમાં છે.]

૪ન મે પ્રાણસંજો, ન પંચાનિલા મે, ન ૧તાયં ન મે ધાતવો પંચકોશાઃ

ન વાક્ ઉપાણિપાદો, ન વ્યોપસ્થપાથ, ચિદાનંદરૂપઃ, શિવોડહં શિવોડહં ॥૨॥

[સામાયશ ! હવે ઠીક બોલો છો ! મુડદાં સજીવન કરવાં, તે અમારું કામ છે. ઠીલા પોઆની સાથે, હું કામ કરી શકતો નથી]

ન મે દ્રેષરાગો, ન મે લોભમોહો, મદો નૈવ મે, નૈવ માત્સર્યભાવઃ ।

ન ધર્મો ન ચાર્થો, ન કામો ન મોક્ષઃ, ચિદાનંદરૂપઃ શિવોડહં શિવોડહં ॥ ૩ ॥

ન પુણ્યં ન પાપં, ન સૌખ્યં ન દુઃખં, ન મંત્રો ન તીર્થં, ન વેદા ન યજ્ઞઃ ।

અહં ભોજનં નૈવ, ભોજ્યં ન ભોક્તા, ચિદાનંદરૂપઃ, શિવોડહં શિવોડહં ॥ ૪ ॥

ન મે ઇન્દ્રિયશંકા, ન મે જાતિભેદઃ, પિતા નૈવ મે, નૈવ માતા ન જન્મ ।

ન બંધુર્ ન મિત્રં, યુક્તિર્ નૈવ શિષ્યઃ, ચિદાનંદરૂપઃ, શિવોડહં શિવોડહં ॥ ૫ ॥

અહં ૧૦નિર્વિકલ્પો, નિરાકાર રૂપો, ૧૧વિભુર્ વ્યાપ્ય સર્વત્ર, સર્વેન્દ્રિયાણિ ।

સદા મે સમર્થં, ન મુક્તિર્ ન બંધઃ, ચિદાનંદરૂપઃ શિવોડહં શિવોડહં ॥ ૬ ॥

આવા અનેક સ્તોત્રો લખી આપ્યાં છે. થોડામાં સમજી જાઓ, કે આત્મા સૌથી અલગ છે.

આત્મા અને દેહની સરખામણી સાંભળો—[અપરોક્ષાનુભૂતિ.]

આત્મા વિનિષ્કલો હોયો, દેહો बहुभिरावृतः ।

તયોરૈક્યં પ્રપश्यति, કિમજ્ઞાનમતઃ પરં ॥ ૧૭ ॥

આત્મા નિયામકઞ્ચાંતર-દેહો વાહ્યો નિયમ્યકઃ ॥ તયોં ॥ ૧૮ ॥

આત્મા જ્ઞાનમયઃ પુણ્યો, દેહો માંસમયોઽણુચિઃ ॥ તયોં ॥ ૧૯ ॥

આત્મા પ્રકાશકઃ સ્વચ્છો, દેહસ્તામસ ઉચ્ચતે ॥ તયોં ॥ ૨૦ ॥

આત્મા નિત્યો હિ સદ્રૂપો, દેહોઽનિત્યો હ્યસત્મયઃ ॥ તયોં ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—આત્મા નિરવયવ અને એક છે; દેહ હાથપગાદિથી અવયવ વાળો છે. તો પછી આત્માનું અને દેહનું એકપણું કેવી રીતે સંભવે ? એટલે જ નજ સંભવે. છતાં જો મનુષ્યો એકપણું માને; તો તેનાથી બીજું અજ્ઞાન કયું ? (૧૭) આત્મા નિયામક અને

૧ હું મન, બુદ્ધિ, અહંકાર કે ચિત્ત નથી. ૨ મારે કાન, જીભ, નાસિકા અને આંખ નથી. ૩ આકાશ. ૪ મારું નામ પ્રાણ પણ નથી ૫ હું પવન પણ નથી. ૬ જળ. ૭ હાથ કે જનને-દ્રિય તથા યુદ્ધ. ૮ મરવાની બીક. ૯ સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા; તે મનના ધર્મ છે. હું મન નથી. ૧૧ વ્યાપક.

હૃદયમાં વસે છે; દેહ નિષ્ક્રમ્ય અને બહાર છે. તે બેનું એકપણું ૦૦ ? (૧૮) આત્મા પ્રકાશ સ્વરૂપ અને પવિત્ર છે; અને દેહ માંસાદિના સમુહરૂપ છે; અને અપવિત્ર છે. તે બેનું એકપણું ૦૦ ? (૧૯) આત્મા પ્રકાશક અને સ્વચ્છ છે; દેહ તમોગુણના કાર્યરૂપ છે. તે બેનું એકપણું ૦૦ ? (૨૦) આત્મા નિલ અને સદ્ગુણ છે; દેહ અનિત્ય અને અસદ્ગુણ છે; તે બેનું એકપણું ૦૦૦ ? (૨૧)

વિગેરે અનેક આધારોથી, દેહને આત્માથી પ્રયત્ન (જુદો) જણાવે છે. ભાગવતના મહાત્મ્યમાં ગોકર્ણ; તેના પિતા આત્મદેવને—‘દેહેડસ્થિમાંસહધિરેડમિમતિ સ્યજ રથં વિગેરે શબ્દોથી સૂચવે છે કે—‘તમે આ દેહ નથી; પણ દેહમાં રહેનારા છો.’

જૂતનો વળગાડ થયા પછી, ધૂણનારા પોતે જ છે; તેને પોતે બૂલી જાય છે. અને પોતે કોઈ બીજો જ છે; એમ સમજીને બોલે છે. આ પણ એવો જ ભ્રમ છે. અધારામાં જે કુંડું ચોર જણાતા હતા; તે સવાર પડતાં, જાડું કુંડું છે; એવી ખાત્રી થઈ.

આ બે શ્લોકોનો સાર એ છે કે—આપણે દેહ પણ નથી. દેહ સાથે પણ, આપણે કામચલાઉ સંબંધ છે; તો પછી દેહની પાછળ રહેલાં—આ, પુત્ર, ધન, ઘર વિગેરેને કામ ચલાઉ સમજી, તેમાં મગત કરવો ઘટતો નથી. તેમાં થએલાં અહં—મમને, જ્ઞાનના તાપથી ઓગાળી નાંખવાં જોઈએ.

હવે શંકાના સંભવને બતાવે છે—

યોડસૌ ગુણૈર્વિરંચિતો, દેહોડયં પુરુષસ્ય હિ ॥

સંસારસ્તન્નિવન્ધોડયં, પુંસો વિદ્યા ચ્છિદાત્મનઃ ॥ ૧૦ ॥

તસ્માન્નિજ્ઞાસયાત્માન-માંત્મસ્યં કેવલં પરમ્ ॥

સંગમ્ય નિરસેદેતદ્-વસ્તુબુદ્ધિં યથાક્રમમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—અગ્નિને તો, લાકડાના સંયોગથી, લાકડાના ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ આત્મા તો અસંગ હોવાથી, તેને દેહથી અથવા દેહના ધર્મોથી સંબંધ શી રીતે ઘટે ? એવી શંકા થાય તો યાદ રાખવું કે—આ સ્થુલ અને સૂક્ષ્મદેહ, ઈશ્વરની માયાના ગુણોથી રચાયેલા છે. આ દેહનો અધ્યાસ, એજ જીવનો સંસાર. અધ્યાસ જો મટે; તોજ સંસાર મટે. સ્વસ્વસ્વપના જ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ મટે છે. [૧૦] એટલા માટે દેહાદિકમાં રહેલા કેવળ અને

૧૦ પદ્યછેદ—યઃ અસૌ—જે આ સૂક્ષ્મ દેહ. અયં દેહઃ—અને આ સ્થુલ દેહ. પુરુષસ્ય ગુણૈઃ વિરંચિતઃ—ઈશ્વરની માયાના ગુણોથી રચાયેલા છે. તસ્ય નિવંધઃ—દેહનો અધ્યાસ. પુંસઃ અયં સંસારઃ—જીવને આ સંસાર થયો છે. (તસ્ય) ચ્છિદ્—તે અધ્યાસને કાપનાર. આત્મનઃ વિષ્ણુ-સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન.

૧૧ પદ્યછેદ—તસ્માત્ તેથી. આત્મસ્યં કેવલં પરં—દેહમાં રહેલા કેવળ અને પર આત્માને જિજ્ઞાસયા—વિચારથીજ. સંગમ્ય—જાણીને, શોધીને. યતસ્મિન્ વસ્તુબુદ્ધિઃ (સત્ય બુદ્ધિ) યતદ્વસ્તુબુદ્ધિઃ તાં—દેહમાં માની લીધેલી સત્યતાને. યથાક્રમમ્ ધીમે ધીમે, અનુક્રમે નિરસેત્—તજ દેવી.

પર આત્માને, વિચારથીજ સારી રીતે શોધી લઇને, દેહાદિકમાં થએલી આત્મબુદ્ધિનો અનુક્રમે ત્યાગ કરવો. પહેલા દેહમાં, પછી સ્ત્રીમાં, પછી પુત્રાદિમાં થએલી ભ્રમતાને, અનુક્રમે તજવી. [૧૧]

૧૦-૧૧ વિવેચન—

મનુષ્યની અક્ષલમાં ધણી ચમત્કૃતિ છે. કેટલીએક વ્યાપ્તમાં, મનુષ્યની અક્ષલ, કુદરતને પણ વશ વર્તાવે છે. પાણીની વરાળ, મોટા એન્જિનોમાં ભરીને, ટ્રેન ચલાવે છે. હવાને પાતળી બનાવીને, એરોપ્લેનને આકાશે દોડાવે છે. સારા સારા બગીચાઓમાં, એક છોડ ઉપર અનેક જાતનાં પુષ્પો, અને અનેક જાતનાં ફળો, માનવી બનાવી શકે છે. વિગેરે વિગેરે કરે છે; તો પણ, માનવીની અક્ષલ, કુદરતને બરાબર વશ કરી શકી નથી. ધરતીકંપ, અણુધાર્મી વરસાદ, અણુધાર્મી વાવાઝોડાં, જાતજાતના રોગ; અને ઉપચાર કર્યા છતાં મરણ, વિગેરે બનાવો, માનવીની અક્ષલને ડરાવી રહ્યાં છે. જે કુદરત ઇશ્વરને આધીન છે; તેને બરાબર વશ કરવા, માનવીની અક્ષલ અસમર્થ છે; તો પછી ઇશ્વરની પોતાની કૃતિ, માનવીને અટપટી લાગે; તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. બુદ્ધિને દોડાવવાની ના નથી; તકો કરવાની હા છે; છતાં જ્યાં બુદ્ધિ યાકી જાય; ત્યાં તે કામ, ઇશ્વરને શરણે મૂકી દેવું. તર્કના સંબંધમાં કાગ બુરાંડી ગરડાને કહે છે કે—

ઔપાધ—નયન દોષ જન પાવે કોઈ, પીતવરણ શશી દેખે સોધ;

જન જેહિ દિગ્બ્રમ હોધ ખગેશા, સો કહ પશ્ચિમ ઉગેહ દિનેશા.

નૌકારૂઢ ચલત જગ દેખા, અચલ મોહવશ આપુહી લેખા,

બાલક ભ્રમહિ, ન ભ્રમહિ ગૃહાદિ, કહહિ પરપર મિથ્યાવાદી.

હરિ વિષયિક અસ મોહ વિહંગા, સ્વપ્ને નહિ અગ્નિ પ્રસંગા,

માયાવશ મતિમંદ અભાગી, હૃદય જવનિકા બહુ વિધિ લાગી;

તે શઢ હૃદયશ સંશય કરહિ, નિજ અગ્નિ રામપર ધરહિ.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૭૪]

આ તો શ્રીકૃષ્ણનાં પોતાનાં વચનો છે; માટે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. માત્ર સમજવા જેવો ‘અધ્યાસ’ છે. જેમાં જે છે; તે ન દેખાય; અને બીજીનું દેખાય; તે અધ્યાસ કહેવાય છે. સંસારમાં જે કરવા જેવું છે; તે ન દેખાય; અને બીજીનું જે કરવા જેવું નથી; વિષયોની ભોલુપતા; તજવા જેવી છે; તે અમૃત કરતાં પણ મીઠી લાગે; તે અધ્યાસ છે. છીપમાં છીપજ છે. છતાં રૂપું દેખાય, તે અધ્યાસ છે. દોરડીમાં દોરડીજ છે; છતાં સર્પ દેખાય; તે અધ્યાસ છે. આ અધ્યાસનો અર્થ ભ્રમ-ભુલવણી-અગ્નિ વિગેરે. જેમ પાણીમાં ચંદ્ર દેખાય છે; તેમ ચૈતન્ય પુરૂષ માયામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. એટલે જીવ નામથી ઓળખાય છે. જીવમાં અહંભાવરૂપી આભાસ, પ્રથમ પ્રગટે છે. અહંભાવ વાસનાને જન્મ આપે છે. વાસના એટલે લિંગદેહ. વાસના દેહ યતાં, સ્થૂલ મહાબૂતોમાંથી, સ્થૂલ દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મદેહ એકરૂપ યતાં, દેહમાં આત્મબુદ્ધિ દેહ થાય છે. એટલે અહંભાવ વધી પડે છે. જેમ અંધારામાં પોતે પોતાને દેખી શકે નહીં; તેમ અહંભાવના અંધારામાં, ‘પોતે દેહ નથી; પણ આત્મા છે;’ તે વાતને વીસરી જાય. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં પડેલા પુરૂષ, પોતાની સાચી વસ્તુસ્થિતિને જૂલીને, સ્વપ્નાના ખેલ ખરા માને; તેમ—

દર્શાવે—જનક અપોરે જમીને સુતા હતા. સ્વપ્ન આવ્યું. કે કોઈ રાજ ચડી આવ્યો. તેણે દેશનો કબજો કર્યો. પોતે માંડમાંડ નાસી છૂટ્યો. પોતે બૂખ્યો તરસ્યો, લણે દૂર નીકળી ગયો. રાત પડતાં એક ગામમાં આવી પહોંચ્યો. અમુક ઠેકાણે સદાવ્રત મળે છે; એમ જાણી, ત્યાં અન્ન લેવા ગયો; તો ત્યાંના માથુસે કહ્યું કે ‘વાસણ લાવ; તો તેમાં ખીચડી આપું!’ સ્વપ્નાવસ્થાવાળો જનક, કુંભારને ઘેરથી વાસણ લઇને, ખીચડી લેવા ગયો. મોડું થઇ જવાથી, ખીચડીના બળોટા મળ્યા. ‘ભાઈ! જરા ઘી આપો!’ એમ આજીજી કરતાં, સામેથી તાડુકા સાંભળ્યો કે—‘ઘી ખાવાવાળો હતો; ત્યારે અહીં કયાંથી આવ્યો?’ તે સાંભળી, મુંગો મુંગો જનક, ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ‘કોઇ ઠેકાણે જરા ભેસવાનું મળે; તો આ ભોજન કરી લઉં;’ એમ વિચાર કરતો, તે આગળ જાય છે; ત્યાં વચ્ચે આપ્તલા લડતા હતા; તેની હડફેટમાં આવતાં, હાથમાંથી માટીનું વાસણ પડી ગયું. વાસણના કકડા થઇ ગયા. ખીચડી ધૂળમાં ઢળી પડી. ‘ઝો-હો-હો! રાજ છોડ્યું—પાટ છોડ્યું! સદાવ્રતમાં ખીચડી માંગી! બળોટા મળ્યા! તો પણ ખાવાની રમ્મ નહીં. કયાં કર્મ ઉગી નીકળ્યાં હશે!’ એવો વિચાર આવતાં, રોવા માંડ્યું. રોતાં રોતાં આંખ ઉધડી. આસપાસ જોતાં ‘પોતે રાજમહેલમાં છે; અને આ બધું શું!’ એમ વિચાર થયો. ઘણીવારે મનને મનાવ્યું કે—‘આ તો સ્વપ્ન! આ તો બધા ખોટા ખેલ! હું તો રાજ જ છઉં,’ આ બધા ફેરફાર, જગ્યા પછી થયા. એટલે જગત અવસ્થાએ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે—સ્વપ્ન ખોટું છે. તે પ્રમાણેજ આ સંસારને સાચો માનીને, ખાઈએ, પીઈએ, અને મોજ કરીએ. કોઇને ગાંડીએ નહીં. ગંગો જેમ જાણુમાંજ રાજ! તેમ આપણે વિષયસુખમાંજ રાજ. આમ કેટલોએક કાળ ચાલ્યા પછી, પ્રભુ કૃપા થઈ આવે; કોઇ સંતશાસ્ત્ર મળી આવે. તે આપણને સંસારનિર્દમાંથી જગાડીને, જ્ઞાનસૃષ્ટિમાં લઇ જાય; તો જગેલાને જેમ સ્વપ્ન મિથ્યા લાગે, તેમ જ્ઞાનીને સંસાર મિથ્યા લાગે.

આ તો વાતો! કોહીનરની ખરીદી! ગજવાં તપાસી લ્યો? તેજુરીઓ તપાસી લ્યો! મુડી કેટલી છે? કંગાલોને—કોહીનરની ખરીદીની વાત કરાય નહીં; તેમ જે કોઈ ખોલી રજા હોય; કે—‘અમારે આ કામ કરવા અવકાશ નથી;’ તેમને આવી વાતો કરવી નકામી છે. સોદા કરનારને, લક્ષ્મી હાથવગી હોવી જોઈએ. જ્ઞાનનો સોદો, અવકાશ વિના બન્યો નથી. જ્ઞાનની જરૂર હોય; તો નવરા થતાં શીખવું જ જોઈએ.

ઝો-હો-હો! વિધવાઓ, વિધૂરો, વૃદ્ધો, પેનશનરો, ધંધો રોજગાર મૂકીને નિવૃત્ત થએલા, અને માંદાઓ! જો આપ પણ, આ કામ કરવા, નવરાં નહીં થાઓ; તો પાકી ફળેતી થશે. સંતો કહે છે કે—

૫૬

અવસર આવ્યો છેરે અભાગીયા, સમજીને શાણા હતા;

તે જગીયા, હરિરસ પ્રેમે પીવાને લાગીયા.

વિગેરે—વિગેરે.

૧૧ મા શ્લોકમાં તસ્માત્—આમ છે માટે. આત્મસ્થ કેવલં પરં જિજ્ઞાસવા સંગમ્ય—દૂર નથી, દેહમાં છે. તે કેવળ અને પર આત્માને વિચારથી જાણીને. કસ્તુરી મૃગની નાભિમાં છે; પણ મૃગ સુગંધ શોધવા, આખે વગડે રખડે છે. કોઈ ગુરૂ મળી જાય; તો સુખીયો થાય છે.

કબીર બોલે છે કે—

૫૬

પાનીમે' મીન પ્યાસી, મોથે દેખત આવત હાંસી-રે-પાનીમે' મીન પ્યાસી.

આત્મજ્ઞાન વિના નર બટકે, કોઈ મથુરાં કોઈ કાસી; (૨)

જોગી હોકર બસે જંગલમે' (૨), બન બન ફીરે ઉદાસી-રે-પાનીમે'૦

કસ્તુરી મૃગનાભિ બસતહે, હુંદત હે બન ધાસી; (૨)

પોથી ૫૬ ૫૬ પંડિત થાકે; તોય ન મિલે અવિનાસી રે-પાનીમે'૦

મસીત ચઢકર મુસ્લાં પોકારે, તોથે ન મિટે જમ ફાંસી; (૨)

કહેત કબીરા સુનો બાઈ સાધો, ગુર બિના ન ટળે ચોરાસી-રે-પાનીમે'૦

‘પાનીમે’ મીન પ્યાસી’ કબીર કહે છે કે—‘માછલું જળમાં રહે છે; પથ્થુ તરસ્યું મરે છે.’ આ આપણી પોતાની બુલોની નોંધ છે. બુલો વિચારતાં વશમું લાગે ! બસ ! વધારે નહીં બોલી શકું ! જરા જેટલા લાભ માટે, લાખોનું નુકશાન ! (આંચકા વાગે; એવી આ વાત છે.) ધરી ધૂન થવા લો.

ધૂન—‘હરિ ! હરિ ! રાધાકૃષ્ણ, ગોવિંદ ગોપાલ વાસુદેવ.’

‘હરિ ! હરિ ! રાધાકૃષ્ણ, ગોવિંદ ગોપાલ વાસુદેવ.’

[થવા લો ! થવા લો !]

કેમ સમજાય છે ને ? ચાત્રામાં જઈને, બે પાંચ હજાર માઈલ ફરી આવ્યા; તો પથ્થુ હરીને ખેસતાં શીખ્યા નહીં. પોતે-આત્મસ્થ-છતાં પોતાને જોવા, વિચાર કર્યો નહીં.

પચીસ, પચાસ કે સો વરસ, કથાવાર્તા સાંભળવા ગયા; પથ્થુ પોતે પોતાની પાસે ખેસતાં શીખ્યા નહીં. દેવ દર્શન, અથવા દેવ પૂજન કરા છે; તે ફીક છે; પથ્થુ-પથ્થુ હવે તો-તત્તઃ પદં તત્ પરિમાર્ગિતવ્યં, યસ્મિન્ ગતા ન, નિર્વર્તતિ મૂયઃ ॥

આ કામ કોને માટે રહેવા દેવું ? આ કામ પુત્રાદિ નહીં કરી શકે.

ઋણમોચનકર્તાૃઃ, પિતુઃ સંતિ સુતાદયઃ ।

બંધમોચનકર્તા તુ, સ્વસ્માદ્યમ્યો ન કલ્મશ ॥૬૧॥ વિવેક૦

અર્થ—મરતી વખતે પાંચ પચીસનું દેવું રહી જશે; તો તે કામ પુત્રાદિ કરશે; સંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થવાનું રહી જશે; તો તે કામ, પોતા સિવાય કોઈ કરશે નહીં. [૫૧]

માથા ઉપર ઘણે ભાર હોય; તો તે કોઈને આપીને, ભારનું દુઃખ મટાડીએ; પથ્થુ જુખનું દુઃખ થયું હોય; તો પોતેજ જમવું પડે. તે કામ કોઈને સોંપાય નહીં. રોગ મટાડવાની દવા, પોતેજ પીવી પડે; બીજને તે કામ સોંપાય નહીં.

વિત્તસ્ય શુદ્ધયે કર્મ, ન તુ વસ્તુપલ્લભયે ।

વસ્તુસિદ્ધિર્ચિચારેજ, ન કિંચિત્ કર્મકોટિમિઃ ॥૧૧॥ [વિવેકચુડામણિ]

અર્થ—યજ્ઞાદિ કર્મો, વાવ કુવા અથવા દાનાદિ કર્મો, અંતઃકરણની પવિત્રતા માટે છે; પથ્થુ આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે નથી. આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ તો, વિચાર (જ્ઞાસા) વડેજ થાય છે. આત્મવિચાર સિવાયનાં બીજાં કરોડાં કર્મોવડે, આત્મવસ્તુ લેશ પથ્થુ પ્રાપ્ત થતી નથી [૧૧] [કર્મો નકામાં નથી; પથ્થુ પ્રાથમીક પાઠ છે.]

વિવેકચુડામણિ ખખડાવીને કહે છે. બહેરાકાને સંભળાય છે ને ?

‘ તારે માથે નગારાં વાગે મોતનાં રે, નથી એક ધરીનો નિરાધાર !

અભ્યા ! ગાંડા ! તે ઉધ તને કેમ આવે ! ’

વિવેકચૂડામણિનું પુસ્તક છે કે નહીં ? ન હોય; તો કેમ નથી ? મરીખ હો; તો તેનું પ્રથમ પ્રકરણ (દેહનિરૂપણ) લ્યો ! કૌંમલ માત્ર ૦-૧૦-૦. પોસ્ટેજ ૦-૨-૦ છે.

૧૧મા શ્લોકના છેવટમાં કહ્યું કે 'દેહમાં થએલી આત્મ ભાવનાને યથાક્રમ નિરસેત્ ધીમે ધીમે-ક્રમે ક્રમે-તજ દેવી.' ઉનાળે નદીનાં જળ, ખપ્પર ન પડે; તેમ સંક્રાન્તિયા. તેમ સમજણ પામતાં, જ્ઞાન થતાં-દેહાભિમાન ક્ષીણ થતું જાય; લૌકિક વ્યવહાર કમી થતો જાય; વાસનાઓનું બળ ઓછું થતું જાય; ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો, ગમતા જાય. બહારી વહુમાં જેવાં હેત; તેવાં હેત; ત્યાં ગંધાતાં જાય. જૂખ ઉઘડે; ત્યારે માદિ સાગે થતો જાય છે; એમ સમજવું. તે પ્રમાણે જ, જીવનમાં ઉપર જણાવ્યું; તેવું કાંઈક થતું આવે; ત્યારે આત્મકલ્યાણને ઉપરે આવ્યા; એમ સમજવું.

જેઠ અશાઠ અને શ્રાવણમાં, આકાશ ધમધોર હોય; મેઘ ગાજતો હોય; પથુ બાદરેવો અને આશો આવતાં, વાદળાં વેરાઈ જાય; આકાશ નિર્મળ થતું જાય; તેમ અજ્ઞાન હોય; ત્યાંસુધી ચિત્ત ધમધોર હોય. મોહાદિ ચોદાઓ ચિત્તમાં ગર્જના કરતા હોય; પથુ જ્ઞાનનો પ્રકાશ-અણ્ણાદય-થવા લાગે; ત્યારે અજ્ઞાનને નાસવું જ પડે. મોહાદિ સુબટાએ પોતાની જગ્યા, ક્ષમા, દયા, પવિત્રતા વિગેરેને ખાલી કરી આપવીજ પડે.

કૃપાના સાગર શ્રીકૃષ્ણજી, આગળ શું કહે છે;—તે ભાવથી સાંભળો.

આચાર્યોરણિરાઘઃ, સ્યાદન્તેવાસ્યુત્તરાડરણિઃ ॥

તત્સંધાનં પ્રવચનં, વિદ્યાસંધિઃ સુત્રાવહઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉપગતિ—

વૈજ્ઞાનદી સાડતિવિશુદ્ધબુદ્ધિર્-ધુનોતિ માયાં ગુણસંપ્રસૂતામ્ ।

ગુણાંશ્ચ સંદઘ્ન, યદાત્મમેતત્-સ્વયં ચ જ્ઞામ્યત્યસમિધયાગ્નિઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—ગુરૂરૂપી નીચલી શરણી, શિષ્યરૂપી ઉપલી અરણી, અને

૧૨ પદ્યછેદ—આચાર્યઃ આઘઃ અરણિઃ સ્યાત્-ગુરૂરૂપી નીચલી અરણી સમજવી. ંતૈ (સમીપે) વસતિ इति અંતેવાસી-શિષ્ય. સઃ ઉત્તરા અરણિઃ-શિષ્ય ઉપલી અરણી. તયોઃ સંધાનં પ્રવચનં—તે એ અરણી વચ્ચે જે આવે છે; તે લાકડારૂપી પ્રવચન, (ઉપદેશ). વિદ્યા પથ સંધિઃ વિદ્યાસંધિઃ—મથનથી પ્રાપ્ત થએલી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી અગ્નિ. સુત્રાવહઃ—સુખ આપનારી.

૧૩ પદ્યછેદ વિજ્ઞાનદેવ (ઉત્તમ વિચારથી અથવા ઉત્તમ પુરૂષથી) પ્રાપ્તા વૈજ્ઞાનદી—ઉત્તમ વિચારથી અથવા ઉત્તમ પુરૂષથી આવેલી અને ઉત્તમ પુરૂષે પ્રાપ્ત કરેલી બ્રહ્મવિદ્યા. સા અતિવિશુદ્ધબુદ્ધિઃ—એવી પવિત્ર બ્રહ્મવિદ્યા. ગુણસંપ્રસૂતામ્ માયાં ધુનોતિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી માયાને ખંખેરી નાંખેછે. ચ ગુણાન્ સંદઘ્ન—અને ગુણોને બાળીને. ચેમ્યઃ આત્મા (રૂપ) યસ્ય તત્ યદાત્મમ્—જે ગુણોથી જેનું રૂપ થયું છે; તે જગત-ગુણોના કાર્યરૂપ જગત-તેને. સંદઘ્ન—બાળીને. પતત્ સ્વયં—તે બ્રહ્મવિદ્યા પથ. ન વિષતે સમિત યસ્મિન્ તત્ અસમિત્—इति અગ્નિઃ—અગતજી પિતાનો અગ્નિ. યથા જ્ઞામ્યતિ—જેમ થાંત પડે છે; તેમ તે જ્ઞાન પથ થાંત પડી જાય છે.

વચ્ચે ઉપદેશસ્વરૂપી મથન કરવાનું કાષ્ટ છે એવી ભાવના કરવી. તેમાંથી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી અગ્નિ પ્રગટ થશે. તે અગ્નિ પરમસુખ આપશે. [૧૨] નિપુણ શિષ્યે મેળવેલી, અને નિપુણ ગુરૂએ આપેલી, અથવા ઉત્તમ વિચારથી પ્રાપ્ત થએલી, એ અત્યંત પવિત્ર બ્રહ્મવિદ્યા, ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી માયાને ખંખેરી નાંખે છે. ગુણોને અને ગુણોના કાર્યરૂપ જગતને ખાળીને, તે બ્રહ્મવિદ્યા પશુ, બળતણ વિનાના અગ્નિની માફક શાંત પડી જાય છે. [૧૩]

૧૨-૧૩ વિવેચન—

આચાર્યઃ પૂર્વરૂપમ્ ॥ અંતેવાસ્યુત્તરરૂપમ્ ॥

વિષ્ણુ સંધિઃ ॥ પ્રવચનમ્ સંધાનમ્ ॥ इति श्रुतिः

ભાગવત બોલે છે; તે શ્રુતિપ્રમાણ છે. સાર્વભૌમ ભૂત્યા; તેમ અનેક બણેલા અને અબણ, ભાગવતને પુરાણ સમજીને, તેના રસનું પાન કરતા નથી.

૧૨-૧૩ વિવેચન—

બ્રહ્મવિદ્યા શું?—વૈશારદી સાડતિચિન્મુદ્ધુદિર—અત્યંત પવિત્ર બ્રહ્મવિદ્યા. **યા વિષ્ણુ સા વિમુક્તયે**—ધણ પ્રકારની વિદ્યાઓ છે, પણ તેમાં જે વિદ્યા જીવને સંસારનાં બંધનમાંથી મુક્ત કરે; તેજ વિદ્યા. નદીઓમાં મોટી ગંગા; મીઠામાં મીઠું અમૃત; ગળ્યામાં ગળ્યો ગોળ. હંસોનું ભોજન મોતી; માનવીઓનું ભોજન બ્રહ્મવિદ્યા. અસુરોને ભોગવિલાસ; દેવોને રંગવિલાસ; પણ માનવીઓને બ્રહ્મવિલાસ. ઉંચામાં ઉંચી અગાસી બ્રહ્મની. ત્યાંથી નીચે જોતાં, સમ્રાટોના રોજમહેલ છુંપડીઓ જેવા લાગે. ધનવાનોના; ધન-વૈભવ ઝાંઝવાનાં પાણી જેવાં દેખાય. ભોગ અનેક પ્રકારના છે; તેમાં બ્રહ્મવિદ્યાજ ઉત્તમ ભોગ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે—

શાર્દૂલવિકીતિવૃત્તમ્—

ब्रह्मेन्द्रादिमहद्गणांस्त्वृणकणान्, यत्र स्थितो मम्यते ।

यस्त्वावाद्बिरसा भवति बिभवास्-त्रैलोक्यराज्यादयः ॥

भोगः कोऽपि स एक एव परमो, नित्योदितो जृम्भते ।

भो साधो ! क्षणभंगुरे तदितरे, भोगे रति मा कृषाः ॥૨૭॥

અર્થ—હે સળગત પુરૂષ ! અનિર્વચનીય અને નિત્ય પ્રકાશનારો, અથવા ધણેજ સુપ્રસિદ્ધ, એવો એકજ ઉત્તમ ભોગ, આ સંસારમાં-માનવતામાં-પ્રકાશી રહ્યો છે; કે જે ભોગમાં સ્થિતિ કરનારો પુરૂષ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓને તરખમાં સમાન ગણે છે. અને જે ભોગને આરવાદ કરવાથી-જે ભોગને ચાખવાથી-ત્રણેલોકના રાજ્ય આદિ વૈભવો, રસ વિનાના-લુપ્તા થઈ પડે છે. માટે હે સળગત ! આ અલૌકિક ભોગને તજીને, ખીજા ક્ષણભંગુર ભોગ ઉપર પ્રીતિ કરીશ નહીં. (૨૦)

બ્રહ્મરસ સંબંધી પ્રીતમ કહે છે કે—

રસ અગમ અપાર, સુરનર પાર ન પામે, મનવાણી વડે.

મહારા બહાલાજી ! જોગેશ્વર જોતાં, તે કોઈને નહીં જડે-રસ૦ ૮૬

રસ પ્રેમીજન હોય; તે પામે; જેમ જળ આવે નીચે ઠામે;
આ જગત્ ચડ્યું અવળે કામે-રસ અગમ૦

રસ બ્યાસજના કુંવરે ભાખ્યો, રસ પાંડવ પૌત્ર પરિક્ષિતે ચાખ્યો;
રસ બ્રહ્મસુતાએ ઊર પર રાખ્યો-રસ અગમ૦

રસ પ્રલ્હાદે પ્રેમે પીધો, રસ પીતે દ્રુવ અવીચળ કાધો;
રસ વ્રજવનિતાએ વહેંચી લીધો-રસ અગમ૦

રસ પીધને મીરાં મતવાલી, રસ ના પીધો-તે રહી કાલી;
રસ કર્મસંજેગે કુબળ પામી-રસ અગમ૦

રસ અજર અમર રે એવો છે; રસ માનવીઓનો મેવો છે;
રસ સૌને પીવા જેવો છે-રસ અગમ૦

રસ પીએ પીધાને ટાણે; પછી નહોં મળે ખરચે નાણે;

[બસ ! થવા લો !-થવા લો-થવા લો-શું કહ્યું ? સાંભળ્યું ? આ રસ પીવાનું ટાણું છે. શેરડીના વાઢ હોય; ત્યારે રસ મળે. પછી શેરડીનાં સુકાં રાડાં પણ દેખાય નહોં. આજ આપણે ઘેર દીવાળી છે. કેમ ! આપ સૌ સાવધાન છો ? ‘લ્યો હીરા !’ ‘લ્યો હીરા !’ ‘કાઠ લ્યો હીરા !’ આવી બૂચો, કંગાલોની નગરીમાં નકામી જાય. ધનવાનોની પોળમાં, હીરાનો બ્રાહ્મક કોઈ નીકળે ! આપ સૌ ધનવાન છો ! અત્યારમાં હજારો કામ પડ્યાં મેલીને, અહોં પધાર્યો છો. સાવધાન છોને ? રાજના ડાયરામાં ખેસવાનું કયાંથી મળે ! તેમ જેનાં આચાર વિચાર શુદ્ધ હોય; તે આ રસની વ્હાણ લેવા આવે. શું કહ્યું; તે ફરી સાંભળો-]

રસ પીએ પીધાને ટાણે, પછી નહોં મળે ખરચે નાણે;

રસ દૂરીજન હોય; તે શું જાણે ?-રસ અગમ૦

રસ રસીયા ! રસ રાખો જરી, રસ પીએ રસના આધકારી;

પ્રીતમના સ્વામીની પ્રીત ન્યારી-રસ અગમ૦

આ પ્રેમનો હિંચકો છે. ખેસતાં આવડે છેને ? ફેર આવતા નથીને ? પ્રેમથી ખેસો ! બુલો ! અને બુલાવો ! બસ ! આ અમારી મોજ છે. અમારી મોજનાં ભાગીદાર થાઓ !

યુદ્ધના મેદાનામાં ખેસવા પહેલાં, કષ્ટ રીતે વિજય કરવો; તેનું શિક્ષણ સારી રીતે અપાય છે. કોર્ટોમાં કેસ મંડાયો હોય છે; ત્યારે પણ, કેમ જવાબ આપવા, તેની તૈયારી વધીલો કરી આપે છે; તેમ સંસારના મેદાનમાં ખેસનારને, કષ્ટ રીતે આ સંસાર જીતવો; તેની તાલમ, શસ્ત્રો અને સંતો આપે છે. જીવ અનાદિ કાળના અંધારામાંથી ચાલ્યો આવે છે; અને સંસાર માયાનો ફંદ છે. કોઈ ધુતારા પાટણમાં ખેસતાં, કેવી રીતે ધુતારાથી બચવું; તેની તાલમ અપાય છે. વહાણ સાગરના જળથી ડોલે, અને તેમાં ખસાયા છતાં, સંભાળવાળો નાવીક, સુખરૂપ પાર પહોંચે છે. સંસાર ગમે એવો બચકર છે; તો પણ અનેક સાવધાન પુરૂષો, તેના પારને પામ્યા છે. તેઓ જે વિચારી, જે માનથી, પાર પામ્યા છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા છે.

અપૂર્ણ

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ].

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાજીપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ ન્યુમિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ સું.]

xનવેંબર-ડીસેંબર ૧૯૩૭.

[અંક-૮-૯

xપોસ્ટના નવા કરાર પ્રમાણે—અંગ્રેજી માસની છેલ્લી તારીખે માસીક પોસ્ટ થશે.
સાત અંક અપાઈ ગયા છે—આ ૮-૯ છે. હવે જાનેવારી ફેબ્રુઆરી અને
માર્ચ—એમ ત્રણ અંક બાકી રહેશે. એપ્રિલની ૧લી તારીખથી વરસ બદલાશે.

લવાજમ—આવતી સાલનું લવાજમ આવવા મંડ્યું છે. પરવાવાળાઓએ પ્રમાદ
કરવો ઘટતો નથી. આજકાલ કરતાં વી. પી. આવે; ત્યાં સુધી પ્રમાદ રહી શકે છે. નસાડો
તોજ નાસે. ચાલુ રહેલું ન હોય; તો ના લખી નાંખવી.

ભાગવતનું વ્યાખ્યાન અગર સમાહ—નવી જુની સંસ્કૃતિયુક્ત વ્યાખ્યાન કરનાર-ક્યાં
ક્યાં છે? કોણ કોણ છે. તપાસ કરીને ચોક્કસ ખબર આપશેજી. ભાગવતનો અભ્યાસ
ઉત્તમ પ્રકારે હોવો જોઈએ. અભ્યાસ જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યથી રંગાએલો હોવો જોઈએ.

ગુરૂપદ—ગામમાં અગર પોળમાં, આચાર્યો સિવાય, કયા કયા સાદા, સરલ બ્રાહ્મણને
ઘેર ગુરૂપદ છે? ગુરૂપ્રાણ્યમા અગર ખેસતા વરસને દિવસે, ભાવિક લોકો, હાથમાં શ્રીફળ
લઈને, બ્રાહ્મણનાં દર્શને આવે; એવાં ઘર ક્યાં ક્યાં છે? ત્યાં જીડી ચામર હોય નહીં;
ત્યાં રૂપાની ચાંખડીઓ હોય નહીં. ત્યાં વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ચારિત્રજ હોય.

એકાદશસ્કંધ

અધ્યાય ૧૦ મો—ચાલુ.

[ગયા અંકના ૭૯૨ માં પાનાથી આગળ].

બ્રહ્મવિદ્યા શું છે? તે સંબંધી વાતો ચાલે છે. છેવટમાં એમ કહ્યું હતું કે—

‘રસ પીળે પીવાને ટાણે, પછી નહીં મળે ખરચે નાણે.’

આ વાત તો બરાબર સમજાણી હશે. આ ટાણું ઝોળખાણું હશે. નહીં તો—

દોહરો—ભાગ્યહીનકું ના મિલે, ભલી વસ્તુકો ભોગ,
આંખ પકે કે દીનમે, હોત કાગકું રોગ—સીમાવરં

આંખો પાકે; ત્યારે કાગડાની આંચમાં, ગમે ત્યાંથી રોગ આવીને ઉભો રહે. તેમ અભાગીયા જીવને માનવતા મળે; જીવનનો આંખો પાકે; ત્યારે ગમે ત્યાંથી ઉપાધીઓ આવીને ઉભી રહે. મોતીના દાણા જેવા જળ ઉપર, લીલ બાજેજ; પણ જળ પીનારે, લીલને ધકેલીને મોતીના દાણા જેવું જળ પીવું જોઈએ. રાજના મહેલમાં પણ, ઉડતી ધૂળ આવીને કચરો કરે. પણ સાવધાન સેવકોએ, સાવરણીના અંપાટ મારીને, રાજનો મહેલ, ચોખ્ખો રાખવો જોઈએ; તેમ માનવ અંતઃકરણમાં, અનેક ઉપાધિઓ આમ તેમથી દોડીજ આવે છે; પણ સમજણના અંપાટ મારીને, ઉપાધિઓને હડસેલતાં રહેવું જોઈએ. ઉપાધિઓ જાતજાતની હોય છે; તેમ સમજણ પણ, જાતજાતની હોય છે. રોગ ધણી, તેમ દવાખાનામાં દવાઓ પણ ધણી. તે ઉપરાંત દવાખાનામાં યંત્રો ધણાં. કામ પડ્યું હોય; તે જાણે. દવાખાનામાં વૈદ-ડૉક્ટર રોગને સમજીને દવા આપે. તેમ સત્સંગમાં સહયુર, ઉપાધિઓને સમજીને, રસ્તો બતાવે. સહયુર એટલે ભોટ-અભણ, અથવા રંગીલું રમકડું નહીં; પણ સાંજન્ય બરેલો બાહોશ અતુભવી, છતાં નિર્માન વિદ્વાન. માતાપિતાથી વધી પડે—એવા હિતકર.

કહેવાનો હેતુ એ છે કે—શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બહાસા સખા ઉદ્ધવને, ઉત્તમ ઉત્તમ વાતો કરે છે. તે સાંભળવા આપને અવકાશ નહીં હોય. ઉપાધિઓ આસપાસ ઉભી હશે. માંદો ગભરાય; ત્યારે સારા વકીલ પાસે જાય. મુમુક્ષુ ગભરાય; ત્યારે રૂડા સહયુર પાસે જાય. અત્યારે આપ ગમે તે હો; અને ગમે ત્યાં હો—પણ પ્રભુનાં આ વચનો સાંભળવાની, અને સમજવાની પરવા રાખજો. ઉપાધિઓ નડતી હોય; તો આસપાસ રૂડા પુરૂષ હોય; તેમને મળીને નીકાલ કરજો. **અદ્યાંતસ્થ કુતઃ સુસ્થ**—પવન વાતાં, વહાણ ઉચ્ચતીચું અકળાય; અંદર ખેસનારો અકળાય. ઉપાધિઓ આવતાં, ચિત્ત ઉચું નીચું થાય; અંદર ખેસનારો જીવાત્મા અકળાય. આવું કાંઈ થાય છે ? થતું હોય; તો તે મહા રોગ છે. પ્રમાદ કરશો; તો આ મહારોગ બેલાભ બટકાવશે. થોડો પ્રમાદ મોટું તુકથાન કરશે.

રાજકન્યાની માગણી, રાજકુમારજ કરી શકે. મોતીની માગણી હંસ હોય; તેજ કરી શકે. સોમવલ્લીના રસની માગણી—સાચા બ્રાહ્મણજ કરી શકે; તેમ બ્રહ્મવિદ્યાની માગણી, બ્રહ્મવિદ્યાના રહસ્યને જાણનારજ કરી શકે. કન્યા સુપાત્રે દેવાય; તેમ બ્રહ્મવિદ્યા સુપાત્રનેજ દેવાય. યાગવલ્કયે જનકને આપી; જનકે શ્રીશુકદેવને આપી. કપિલે દેવહુતિને આપી; સનતકુમારે પૃથુને આપી. ગાર્ગી અને મૈત્રેયી યાગવલ્કયને રસોડે જમ્યાં. પાર્વતી સદાશિવને રસોડે જમ્યાં; દૃનચિકિતા યમને રસોડે જમ્યાં; વિગેરે. ઉપનિષદમાં અનેક સંવાદ, બ્રહ્મવિદ્યા માટેજ છે. ઉપનિષદ એટલે બ્રહ્મવિદ્યાના દાની અને ઉપાસકોનો ઇતિહાસ ! ઉપનિષદની વાતો—કથાઓ—જલદીથી સમજાય; એવા હેતુથી, શ્રીભાસે તેજ કથાઓ, ધણીજ સહેલી કરીને, ભાગવતમાં ગોઠવી છે. ત્યો ઉપનિષદની એક વાત કહું—

સામવેદના હાદિગ્ય ઉપનિષદમાં, સાતમા પ્રપાઠકમાં સનતકુમાર, અને નારદનો સંવાદ છે.

૭૬ ॥ અધીહિ મગધ इति ह्योपससाद सनत्कुमारं नारदस्तः होवाच
यद्वेष्य तेन मौपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच ॥૧॥

એક વખત નારદજીને બ્રહ્મ વિદ્યાની જગ્યાસા થતાં, હાથમાં સમિત લઇને, તેઓ સનકાદિકને ઘરજી બેઠાં, બોલ્યા કે—“હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો !” તેના જવાબમાં સનત્કુમાર બોલ્યા હતા કે—“ગાન સંબંધી, આપ જે કાંઇ જાણતા હો; તે મને પ્રથમ કહો. આપનું કહેવું સાંભળ્યા પછી, આપ જે નહીં જાણતા હો, તે હું આપને કહીશ.”

તેના જવાબમાં નારદ બોલ્યા હતા કે—

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि, यजुर्वेदः, सामवेदमायर्वर्णं चतुर्थमितिहासपुराणं
पंचमं वेदानां वेदं, पित्र्यं राशिं दैवं निधिं बाकोवाक्यमेकायनं देव-
विद्यां, ब्रह्मविद्यां, भूतविद्यां, क्षत्रविद्यां, नक्षत्रविद्यां, सर्पदेवजनविद्यामेतद्
भगवोऽध्येमि ॥ ૨ ॥

તેના જવાબમાં નારદે સનકાદિકને કહ્યું કે—“હે ભગવન્ ! હું ઋગ્વેદ જાણું છઉં; યજુર્વેદ, સામવેદ અને ચોથો અયર્વ વેદ પણ જાણું છઉં; ઇતિહાસ પુરાણરૂપી પાંચમો વેદ પણ મારા જાણવામાં છે. વેદોના વેદને (એટલે વેદોને જાણવાના સાધનરૂપ વેદવ્યાકરણને) હું જાણું છઉં. શ્રાદ્ધકર્મ, ગણિત, ઉત્પાતગાન, નિધિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, નિરૂક્ત, વેદવિદ્યા [શિક્ષા, કર્મ, હંદ, અને ચિતિ (અગ્નિહોત્રના-અગ્નિને એક કરવાની વિદ્યા)] ને હું જાણું છઉં. હે ગુરુ ! ભૂતતંત્ર, ધનુર્વેદ, જ્યોતિષ, અને સર્પદેવજનવિદ્યા, હું જાણું છઉં, [સર્પદેવજનવિદ્યા એટલે-સર્પવિદ્યા, ગારૂડવિદ્યા. તથા-દેવજનવિદ્યા એટલે ગંધધારણ કરવાની વિદ્યા] વૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને શિષ્ય આદિનું ગાન, હે ભગવન્ ! મને છે.” [૨]

નારદજી આગળ બોલ્યા કે—

सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रुतः ह्येव मे भगवद्दृष्टोऽभ्य-
स्तरति शोकमात्मविदिति, सोऽहं भगवः शोचामि, तं मा भगवाच्छोकस्य पारं
तारयत्विति तः होवाच यद्वै किञ्चित्दृश्यगोष्ठा नामैवेतत् ॥ ૩ ॥

નારદજી આગળ બોલ્યા છે-કે “હે ભગવન્ ! હું મંત્રકર્મ જાણનાર છઉં. આત્મ-વેત્તા નથી. મેં આપના જેવા પાસેથી સાંભળ્યું છે કે-‘આત્મજ્ઞાની પુરુષ આ સંસારના શોકને-સંસારના દુઃખને-જન્મમરણને તરી જાય છે. વટી જાય છે.’ હે નાથ ! હું આત્મ-જ્ઞાની નથી; તેથી આ સંસારના તાપમાં તપું છઉં; હવે આપ મને શોકને પાર-સંસારને પાર-લઇ જાઓ ! આપ મને જ્ઞાનરૂપી નૌકા આપો ! હું ભવસાગર તરી જાઉં !” તેના જવાબમાં સનત્કુમાર બોલ્યા કે-“જે કાંઇ આપે જાણ્યું છે; તે નામ માત્રજ છે. (દમ વિનાનું છે.) એટલે જે જાણુવા જેવું છે; તે હજી આપે જાણ્યું નથી.”

સાંભળો ! સાંભળો ! જરા જેટલી કથા સાંભળીને, “હું બધું જાણું છઉં;” એવો બકવાદ કરનારા-એવી બૂલવણીમાં ભમનારા, આજકાલ ધણા છે. વક્તાઓએ પણ, ‘હું બધું જાણું છઉં.’ એમ કહેવું ધટતું નથી. જ્યાં શિવ-બ્રહ્મા, જૂલા પડે; ત્યાં કાળના મુખમાં ઉભેલું, અને સંસારના ટાઢા ઉના પવનથી મૂંજતું, આમતેમ દોડતું, જરા જેટલું માનવજીવડું, કાણુ માત્ર !

સાવધાન છો ને ? સાંભળો છો-ને ? આ આપણી પોતાની વાતો થાય છે. નારદ તો કામ કરી ગયા. આપણે કરવાનું બાકી છે. સંસારમાં સત્કાર પામેલા, કેટલાએક વિદ્વાનો, અને કેટલાકએક ધનવાનો, ‘અમે બધું બાળીએ છઇએ’ એવા ભયંકર અંધારામાં ઉભા છે: આપણે પણ અંધારામાં જ ઉભા છઇએ ! **યદા કિંચિજ્ઞોડહં દ્વિપ દ્વચ મદાંધ: સંમમચ** વિગેરે શબ્દોથી, ભતૃહરિ કહે છે કે-‘થોડુંક બાળ્યો છતાં; ત્યારે ‘મારા જેવા કોઇ બાળ્યનાર નથી’ એવો મદ મને થયો હતો. જ્યારે હું બાળ્યનાર પાસે જરા જરા જવા લાગ્યો; ત્યારે મને ખાતી થઇ કે-‘હું મૂર્ખ છઉં.’

નારદ જેટલું તો આપ, નહીં બાળ્યતા હો; તોપણ સનકાદિકા, નારદજીને કહે છે કે-‘તમે કાંઇ બાળ્યતા નથી.’

વા વિષા લા વિમુક્તયે । એટલે જે બાળ્યવાનું છે, તે તમે બાળ્યું નથી. [પૂર્વે સાર્વભૌમ અને ગૌરાંગનો સંવાદ છે. તે બરાબર વાંચ્યો ?]

બાળ્યું બાળ્યું; પણ બ્રહ્મવિદ્યા બાળી નહીં; એટલે હૃદયે હર્ષશોકના આંચકા આવતા બંધ થયા નહીં; તો-સોમાં નવાણી બૂલ છે; એમ નહીં; પણ **સોમાં ૧૦૧ ની બૂલ છે; એમ સમજ લેવું**. માંડ કરીને મેળવેલી માનવતા મારી ગઇ; એમ સમજ લેવું.

વરધોડીમાં પરણીને ગોત્રીજને પગે લાગે છે; ત્યારે એકોએકી રમે છે. તેમના મુખ પાસે, એક મોઢું ત્રિભાણું મુકે છે. ગોર તેમાં જળ પૂરીને, ગુલાલ અથવા કંકુ નાંખે છે. જળ મેલું બની જાય છે. પછી તેમાં ૭ સોપારી, ૭ પાંદળ અને એક રૂંચેશો નાંખવામાં આવે છે. [ડોળા પાણીમાં સાત-સાત-અને એક, જરાએ દેખાતાં નથી.] પછી ગોર વરકન્યાને આરા કરે છે કે-‘રૂંચેશો શોધી લાવો !’ વરકન્યાના જમણા હાથે, ત્રિભાણામાં શોધપોળ કરી રજા હોય છે. જેના હાથમાં રૂંચેશો આવી જાય; તે જીતે છે. સંસારમાં સાત સોપારી વિદ્યારૂપે; સાત પાંદળ અવિદ્યારૂપે; જળ મોહરૂપે મેલું, અને પરમાત્મા રૂંચેશ રૂપે સમજવા. વિદ્યા અવિદ્યાથી પર, એવા પરમાત્માને, જે પકડી લે; તે જીતે. પરમાત્માને પામવા માટે, વિદ્યારૂપી નિસરણી છે.

સાતે સોપારી, અને સાતે પાંદળ, વર અથવા કન્યા પકડી લાવે; તોપણ તે હાંધાંજ ગણાય છે. તેમ લૌકિક સમગ્ર વિદ્યાઓને બાળ્યું; અને શાસ્ત્રોમાં પારંગત થાય; પણ શાંતિથી બેસતા શાંખ્યા નહીં; પોતે પોતાના સામું જોયું નહીં; તેઓ હરિને હિસાબે હાથાંજ ગણાય છે. ઈદ્રાસન ઉપર બેસનારો ઈદ્ર, યૃહરપતિને નમે: રાજગાદી ઉપર બેસનારો રાજા, કુળગુરુને નમે; કાટ્યાધિપતિ, ગરીબ બ્રાહ્મણના ચરણમાં પડે. આ બધું શું છે ?-બ્રાહ્મણો પાસે બ્રહ્મવિદ્યા છે. બ્રાહ્મણો જગતને દોરનારા છે. ધંધા રોજગાર માટે અનેકની ખુશામત કરનારા, તથા ‘લ્યો બેમણીયા ચા’ એમ કહીને ખૂમ મારનારા, ક્ષુદ્ર બ્રાહ્મણોની આ વાત નથી.

કોરટોમાં આટલી બધી બીડ; દવાખાનામાં ગીરદી; જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો કામી-કોધી અને લોભી ! ધડીધડીમાં આપઘાત કરી નાંખે; અથવા કોઇને મારી નાંખે-એવા ઉતાવળા. એટલે-અનેક પ્રકારના દુઃખમાં પીડાતાં ! તેના અનેક કારણોમાં, મુખ્ય કારણ, બ્રાહ્મણોની બેદરકારી અને બ્રાહ્મણોનો અનાદર છે. બ્રાહ્મણ (ગુરુ) સમાજનું મરતક છે. મરતક વિનાનું ધડ; તેમ બ્રાહ્મણ વિનાનો સમાજ ! જે જે બ્રાહ્મણો અને આચાર્યો,

ધર્મના ક્ષેત્રમાં, અત્યારે કામ કરી રહ્યા છે; તે વંદનીય છે; તોપણ દેશકાળને અનુસરીને, તેમણે પોતે ઠીકઠીક થવાની ખાસ જરૂર છે.

ગુરુ, શિષ્ય અને જ્ઞાન, આ ત્રણ માનવ જીવનના અંગ છે. આ અંગે જે ન આવ્યા; તે માનવરૂપી મહેલમાં માણ્યા ગણાય નહીં.

કર્મકાંડ-પૂર્વમીમાંસા—હવે શ્રીકૃષ્ણ જે વાત કરે છે; તે કર્મકાંડ સંબંધી છે. કર્મકાંડનો વિષય નકામો નથી; પણ તેમાં અમુક કરવાનું, અને અમુક નથી કરવાનું—તે હેતુ છે. કર્મકાંડ ચિત્તની શુદ્ધિને માટે છે; પણ કર્મના ફળની લાલચ ભયંકર છે. આ લાલચમાં, ચિત્ત પોતાની શુદ્ધિ કરવાનો માર્ગ ચૂકીને, આડે માર્ગે ચડી જાય છે. આડો માર્ગ એવો હોય છે; કે—તે માર્ગે જેમ જેમ આગળ વધીએ; તેમ તેમ ખરા માર્ગથી છેટે જતા જઈએ. ‘કર્મજ ફળદાતા છે—સુખદાતા છે; તો પછી ઈશ્વર જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. અને હોય; તો તેની દરકાર શી છે?’ એમ પણ કર્મકાંડિઓ માને છે. સકામ અને નિષ્કામ એવા બે કર્મમાર્ગ છે. સકામ એટલે કામનાવાળાં કર્મ, અને નિષ્કામ એટલે શ્રીકૃષ્ણપર્યંક કર્મ. સકામકર્મ એટલે પ્રવૃત્તિ માર્ગ, અને નિષ્કામકર્મ, એટલે નિર્વૃત્તિ માર્ગ. પ્રવૃત્તિ માર્ગ એટલે કર્મો કરીને, અત્યારે છે; તેના કરતાં સારા અવતારમાં જવું; અથવા દેવાદિ લોકોમાં જવું. નિર્વૃત્તિમાર્ગ એટલે કર્મ કરવાં; પણ આ લોકનાં તથા પરલોકનાં સુખની લાલચમાં, ન પડીને, જન્મ મરણના બંધનને તોડી નાંખવું; તે. અથવા ભગવદ્દરૂપ બની જવું; તે. ઋષિ મુનિઓએ નિર્ણય કર્યો છે કે—શ્રુતિઓ તેને ટેકા આપે છે કે—

આત્મા સ્વયં પ્રકાશ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, નિત્ય અને એકજ છે. કર્તાપણું અને લોકતાપણું આદિ ધર્મો, આત્માના નથી. દેહરૂપી ઉપાધિને લઈને, કર્તાપણું, અને લોકતાપણું આત્મામાં દેખાય છે. આત્મા સિવાય બીજું બહુ, અનિત્ય અને માયામય છે. માટે પુરૂષે સર્વથી વિરક્ત થઈને, આત્મજ્ઞાનમાં પ્રીતિ કરવી. આત્મજ્ઞાનથીજ મુક્ત થવાય છે.

મીમાંસકોની માન્યતા એવી છે કે—(૧) હું એવી પ્રતીતિથી જાણવામાં આવતો આત્મા, પ્રત્યેક શરીરમાં જુદો જુદો છે. મીમાંસકો કહે છે કે—સર્વમાં એક અદ્વિતીય આત્મા માનીએ; તો એકને સુખે, સર્વને સુખ થવું જોઈએ; અને એકને દુઃખે, સર્વને દુઃખ થવું જોઈએ. (૨) આત્મા કર્મોને કર્તા છે; તથા સુખ દુઃખનો ભોક્તા છે. (૩) આ આત્માના સ્વરૂપભૂત કોઈ એક નિર્વિકાર પરમાત્મા નથી. (૪) ભોગના સ્થાનકરૂપ આ સંસાર તથા સ્વર્ગ, ભોગનો કાળ, ભોગના ઉપાય રૂપ કર્મોને જાણવાનારો વેદ, તથા ભોગને ભોગવનારો જીવાત્મા—નિત્ય છે. સઘળું નિત્યજ છે; તો પછી વૈરાગ્યની કાંઈ જરૂર નથી. સંસારને માયિક કહેનારા મૂર્ખ છે, (૫) અત્યારે જગત્ જે સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે; તે સ્થિતિમાં કોઈ સમયે નહોતું; એમ માનવું નહીં. તેથી જગતનો કર્તા, કોઈ ઈશ્વર છેજ નહીં. (૬) આત્મા નિત્ય જ્ઞાનરૂપ નથી; પણ આત્મોમાં અનેક પ્રકારના જ્ઞાનના ફેરફાર થયા કરે છે. જ્ઞાનના આવા ફેરફારથી આત્માનું નિત્યપણું હણીતું નથી. (૭) મુક્તિમાં આત્મા ઈન્દ્રિયાદિકથી રહિત થઈ જવાને લીધે, તેમાં જ્ઞાનના પરિણામ થતાં નથી. તેથી આત્મા ઉલટો જડ બની જાય છે. માટે મુક્તિની પ્રાપ્તિ પુરૂષાર્થ રૂપજ

નથી. તેથી પ્રવૃત્તિજ (સકામ કર્મમાર્ગજ) સારી છે. નિવૃત્તિ નિષ્કામકર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, અથવા મુક્તિમાર્ગ સારો નથી.”

આ બે નિશ્ચયોને—આ બે માન્યતાઓને—બરાબર સમજી શ્યો; તો હવે કહેવાનાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો બરાબર સમજીશો.

કર્મકાંડ છ દર્શનમાંનું એક દર્શન છે. તેના કર્તા વેદવ્યાસના શિષ્ય જૈમની છે. આ દર્શનનું નામ ‘પૂર્વમીમાંસા’ કહેવાય છે. તેના અનુયાયીઓ મીમાંસકો કહેવાય છે. તેઓ કહે છે કે—અમુક કર્મ કરો; તો અમુક સુખ મળે; અમુક કર્મ કરો; તો અમુક અવતાર મળે; અમુક પ્રકારના વૈભવ મળે. વિગેરે વિગેરે.” મીમાંસકોની માન્યતા ઉપર જણાવી છે.

ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે ઇસાસો કયો છે કે—

યમિમાં પુષ્પિતાં વાચં, પ્રવદંત્યવિપચિતઃ ॥

વેદવાવરતાઃ પાર્થ, નામ્યદસ્તીતિ વાચિનઃ ॥૪૨॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા, જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥

ક્રિયાવિશેષબહુલાં, ભોગૈશ્વર્યગાત પ્રતિ ॥૪૩॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં, તથાપહૃતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાર્તિકા બુદ્ધિઃ, સમાર્થો ન વિધીયતે ॥૪૪॥

[કેમ સાવધાન છોને ?]

અર્થ—હે પ્રાર્થ ! એવા કામનાઓથી ભરેલા અજ્ઞાનીઓ, કેવળ ફળશ્રુતિમાં (કર્મનાં સારાં સારાં ફળ મળે-તેમાં)જ પ્રીતિવાળા, અને સ્વર્ગનેજ સર્વોત્તમ સમજનારા હોવાથી, ‘સ્વર્ગથી ચઢીયાતું બીજું કંઈ નથી’ એમ કહે છે. તથા કેવળ ભોગ અને એશ્વર્ય તરફજ પ્રેરનારી, ઉંચા ઉંચા જન્મ તથા કર્મફળની પ્રશંસા કરનારી, તથા જેમાં પુષ્કળ ક્રિયાઓ બતાવવામાં આવી છે: એવી સુંદર અને કામળ વાણી, કર્મકાંડી ભોક્ષો બોલે છે. [૪૨-૪૪] આવી આકર્ષક વાણીને લીધે, સુખના ભોલુપ ભોક્ષોનાં ચિત્ત, ભોગ અને એશ્વર્ય તરફ ખેંચાઇને તેમાંજ આસક્ત રહે છે. આ પ્રમાણે વ્યવસાયમાં પડેલી તેમની બુદ્ધિ, સ્થિર થવાને બદલે, ચંચળ થાય છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તની ચંચળતા દોષરૂપ ગણાય છે; કારણકે ચંચળ ચિત્ત પરમાત્મામાં યોગદંતું નથી. [૪૪]

આગળ બોલે છે કે—

યદા તે મોહકલિલં, બુદ્ધિર્વ્યતિતરિચ્યતિ ॥

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં, ઓતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે, યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ॥

સમાધાવચ્ચલા બુદ્ધિઃ—તદા યોગમવાત્સ્યસિ ॥૫૩॥

અર્થ—કર્મકાંડના ફળરૂપી મોહ. જ્યારે તારી બુદ્ધિ, મોહરૂપી કાદવની પાર પહોંચી જશે; ત્યારેજ સાંભળેલાં, અને સાંભળવા જેવાં કર્મફળોમાં તને વૈરાગ્ય થશે. [૫૨] કર્મ અને તેનાં ફળ સાંભળી સાંભળીને, વિપરીત થએલી તારી બુદ્ધિ, આ પ્રમાણે ઉપરામ પામીને, પરમાત્મામાં અડગ નિષ્ઠા વાળી થશે; ત્યારેજ સમતારૂપી અને નિષ્કામતારૂપી યોગબુદ્ધિને તું પામીશ. [૫૩]

સકામ કર્મ અને નિષ્કામ કર્મ; અથવા આસક્તિ અને આનાસક્તિ; અથવા પ્રજ્ઞા માર્ગ અને નિર્જ્ઞાતિ માર્ગ, બંને દૂર દૂરના પ્રદેશો છે. તેમને આસ્થાન જમીનનું અંતર છે. સકામ કર્મ લાલચમાં પડેલા ચિત્તને બાંધી લે છે; અને નિષ્કામ કર્મ, લાલચનો તિરસ્કાર કરી, વૈરાગ્યના બળને વધારી, મુક્તિને માર્ગે લઇ જાય છે.

ત્યારે શું સકામકર્મમાર્ગ નકામો છે?—જૈમિની જેવાએ જૂલ બાંધી છે? બ્યાસ જેવા ગુરૂએ, તે માર્ગ ચાલવા કેમ દીધો?—તેનો ખુલાસો પણ સાંભળો.

લક્ષ્મી માટે જીવેા ઉંચા નીચા અફળાય છે. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરતાં વધારે વ્હાલી છે. સ્ત્રી પુત્રાદિનાં સુખ માટે, અને વ્યવહાર માટે જીવેા લક્ષ્મી ઉછાળે છે. ધર્મ માટે ધન વાપરતાં, જીવ અચકાય છે—વિચાર કરે છે. ‘જે સુખ હાલ છે; તે કરતાં વધારે સુખ મળશે.’ રૂપાનું સોનું કરી આપે-એવું; એવું કાંઇ સાંભળે; તો લોકો ધન વાપરે છે. સુંગ્રીને પણ, શોભા (પ્રતિષ્ઠા) ની અને સુખની પરવા હોય છે. આ સંસારનાં, અને પરલોકનાં સુખમાં લલચાવું; તે માનવજીવનનો હેતુ નથી.

[મોક્ષવાણી પાત્ર]

મોપાધ—ઇહતનુ કર ફલ વિષય ન ભાઈ, સ્વર્ગહું સ્વરૂપ અંત દુઃખદાહ;

નરતનુ પાધ વિષય મનદેહી, પલટી સુધા તે શઠ વિષ લેહી.

આવી ઉત્તમ વાતો, ઉત્તમ અધિકાર વિના સમગ્રતી નથી. ઉપર ગીતા અ. ૨ જ એ **મોક્ષવર્ચ** વિગેરે શબ્દોથી, આજ વાત કરી છે. છતાં બાળક જેમ રમકડામાં લલચાય; તેમ જ્ઞાને કરીને જેમનાં ચિત્ત શાંત થયાં ન હોય; તે વિષય સુખમાં લોભાય. એટલે આ લોકનાં અથવા પરલોકનાં સુખ માટે, તેઓ સકામ કર્મ કરે. પ્રાણથી પણ પ્યારી લક્ષ્મી વાપરે; બ્રાહ્મણોને નોતરે; સત્કર્મ કરે; બ્રાહ્મણોને ભોજન, દાન દક્ષિણા વિગેરે આપે. સંબંધીઓને પણ જમાડે, વિગેરે. નહોતો વાપરતો; તે વાપરતાં શીખે; નહોતો નમતો; તે નમતાં શીખે; નહોતો નવરો થતો; તે નવરો થતાં શીખે—વિગેરે. દેવની અગર ગુરૂની આરતિ, ગમે તે ઉતારે; તો કાંઈ મળે નહીં; પણ આરતિની ઉછામણી કરે; તો સુંજી પણ ચડસાચડસીમાં પડી. રાજી થઈને પૈસા વાપરે. પૂર્વ મીમાંસામાં અથવા કર્મમાર્ગના દર્શનશાસ્ત્રમાં, ‘**ઔ અચાતો ધર્મજિજ્ઞાસા**’ એવું પ્રથમ સૂત્ર છે. એટલે સકામ કર્મની લાલચ, જીવને ધર્મમાં પ્રીતિ કરાવે છે. નિષ્કામ કર્મથી ચિત્ત શુદ્ધ થતાં, અને સાધન સંપન્ન થતાં, ઉત્તરમીમાંસા અથવા જ્ઞાનમાર્ગના દર્શન-શાસ્ત્રમાં, **ઔ અચાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા** ॥ એવું પ્રથમ સૂત્ર છે. એટલે આટલી તૈયારી થયા પછી, બ્રહ્મને જાણવાની જગાસા, જીવને પ્રગટે છે. એટલે—કલ્યાણના માર્ગમાં, સકામ કર્મ પાથે છે. પાથા ઉપર દીવાલ ચણીએ તો રહેવા જેવું થર થાય. સકામથી આજળ વધીને નિષ્કામમાં પેસીએ; તો ચિત્ત શુદ્ધ થાય. **સત્ચાત્ સંજાયતે જ્ઞાન** ॥ પ્રાથમિક લાભ, સકામ કર્મથીજ થાય છે. પછી પુણ્યના ઢગલા થઈ પડે; તો સંતસમાગમ ગમે. જે નહોતું સાંભળ્યું; તે સંભળાય. અંતરે અજવાળાં થાય. સકામ કર્મનું સ્વરૂપ સમજાય; પછીજ નિષ્કામમાં પ્રીતિ થાય.

આટલું બે ત્રણ વાર વાંચ્યા વિચાર્યા પછી; શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો બરાબર સમજશે. સાંભળો—

અયૈષાં કર્મકર્તૃણાં, ભોક્તૃણાં સુખદુઃખયોઃ ॥

નાનાત્વમથ નિત્યત્વં, લોકકાલાગમાત્મનામ્ ॥૧૪॥

મન્યસે સર્વભાવાનાં, સંસ્થા શૌત્પત્તિકી યથા ॥

તત્તદાકૃતિભેદેન, જાયતે મિથતે ચ ધીઃ ॥૧૫॥

અર્થ—મીમાંસકો કહે છે કે—“હું છઉં; એવી પ્રતીતિથી જાણવામાં આવતો આત્મા, પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. આ આત્મા સુખ દુઃખનો લોકતા છે. આ આત્માના સ્વરૂપભૂત કોઈ એક નિર્વિકાર પરમાત્મા નથી. ભોગના સ્થાનકરૂપ આ સંસાર, ભોગનો કાળ, ભોગના ઉપાય રૂપ કર્મોને જાણવાનારો વેદ, અને ભોગને ભોગવાનારો જીવાત્મા અનિત્ય હોય; તો વૈરાગ્ય થવું સંભવે; પણ તે સઘળાં (૪) નિત્ય છે; માટે વૈરાગ્ય થવું સંભવતું નથી. ભોગ્ય પદાર્થો વચમાં ઝુટી જતા હોય; અથવા માયામય હોય; તો વૈરાગ્ય થવું સંભવે પણ એમ નથી. કારણકે જગત્ની અંદરના અંદન, માળા વિગેરે ભોગના પદાર્થોની સ્થિતિ, પ્રવાહરૂપે નિત્ય આદ્યા કરે છે. તે સ્થિતિ દસ્ય હોવાથી—અનુભવમાં આવવાથી—સાચે સાચી લાગે છે; માટે વૈરાગ્ય થવું સંભવતું નથી. હમણાં જે સ્થિતિમાં જગત્ જોવામાં આવે છે; તે સ્થિતિમાં કોઈ સમયે નથી હોતું; એમ છેજ નહીં. પ્રવાહ રૂપે જગત્ આદ્યાજ કરે છે. તેથી જગત્ને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ છે; એમ માનવાની જરૂર નથી. એટલે ઇશ્વર જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. આત્મા પોતે નિત્ય જ્ઞાનરૂપ નથી; પણ આત્મામાં અનેક પ્રકારના જ્ઞાનના ફેરફાર થાય છે. જેમકે એક ક્ષણમાં આત્માને ઘટનું જ્ઞાન થાય છે; બીજા ક્ષણમાં વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે; અને ત્રીજા ક્ષણમાં ત્રીજા પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે; ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે ઘટપટાદિક વસ્તુઓના ભેદને લીધે, જ્ઞાન પણ નવું નવું ઉત્પન્ન થાય છે; અને

૧૪-૧૫ પદ્મછેદ—અર્થ—હવે જેમિનીના કર્મકાંડરૂપી મત પ્રમાણે. **પણાં કર્મકર્તૃણાં નાનાત્વં**—આ કર્મકાંડ લોકોનાં નાના પ્રકારનાં કર્મ. **ભોક્તૃણાં સુખદુઃખયોઃ** નાનાત્વં—ભોગવાનારોઓનાં સુખદુઃખ—ભોગ અથવા કર્મનાં ફળ પણ નાના પ્રકારનાં છે. **અથ**—અને. **લોકઞ્ચ કાલઞ્ચ આગમઞ્ચ** (વેદ) **આત્મા** (જીવાત્મા) **ચ તેષાં નિત્યત્વં**—આ સંસારનું, કાળનું, વેદનું અને જીવાત્માનું નિત્યત્વ છે. તેમનો નાશ નથી. માટે વૈરાગ્યની જરૂર નથી. ૧૫—**યદિ મન્યસે**—કદિ તમે મીમાંસકોના મતને માનો. **સર્વભાવાનાં**—સઘળા પદાર્થોની. **સંસ્થા**—રિચતિ. **હિ**—અને. **શૌત્પત્તિકી**—જન્મ. **યથા**—યથાવત્—અનુક્રમે એટલે મુક્રિત એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી એમ કદિ માનો તો. અને તેણાં તેણાં **આકૃતિભેદેન**—તે તે પદાર્થોના આકૃતિ ભેદથી. **ધીઃ**—જીવની યુદ્ધિ—જ્ઞાન. **જાયતે મિથતે ચ**—ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે.

તે વળી પહેલા પહેલા જ્ઞાનથી નોંખું પડે છે. માટે આત્મા નિત્ય જ્ઞાનસ્વપ નથી. પણ આત્મામાં અનેક પ્રકારના અનિત્ય જ્ઞાનોનાં પરિણામ થયાં કરે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-જ્ઞાનના ફેરફારથી, આત્મા અનિત્ય થઈ શકતો નથી. એટલે જ્ઞાનસ્વપી વિકાર, આત્માના નિત્યપણામાં, કોઈ રીતે આડો આવતો નથી. મુક્તિની બાબતમાં આત્મા ઈન્દ્રિયાદિકથી રહિત થઈ જવાને લીધે, તેમાં જ્ઞાનનાં પરિણામ થતાં નથી. જ્ઞાનનાં પરિણામ બંધ પડતાં, આત્મા જડ બની જાય છે. માટે મુક્તિની પણ જરૂર નથી. મુક્તિ માટે પુરૂષાર્થ કરવાની પણ જરૂર નથી. તાત્પર્ય-નિર્વૃત્તિ સારી નથી; પણ પ્રવૃત્તિજ સારી છે.” [૧૪-૧૫]

૧૪-૧૫ વિવેચન—

કેમ સમજાય છે ને ? ‘નાનાત્મકત્વાદ્વિફલસ્તથા મેદાર્યધોર્મુખેઃ ॥ મુક્તિઃ ॥’ એમ રાજ એક અને પ્રજા ઘણી. તેમ આત્મા એક, અને તેને આધારે રહેનારાં દેહાદિ અનેક. નાનાત્મ ભીમાંસકો લોક, કાળને નિત્ય કહે છે; તેના ખુલાસો પ્રભુ આગળ કરશે. ભીમાંસકો મુક્તિને જડ કહે છે. પાતંજલયોગદર્શનના કેવલ્યપાદમાં, કેવલ્ય શું છે ? મુક્તિ શું છે ? તે આપણે બતાવ્યું છે.

ભીમાંસકો એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે-‘પ્રતિભાગ માટેજ, એટલે સકામ કર્મ માટેજ, પુરૂષાર્થ કરવો.’ આ સંબંધી શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહેશે.

‘અથેવાં કર્મકર્તૃણાં મોક્તૃણાં સુखदुःखयोः’ [શ્રુતિ] ભીમાંસકો માને છે કે-‘કર્મનો કર્તા તથા તેના ફળનો ભોક્તા આત્મા છે.’ આ સંબંધી પણ શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહેશે.

પ્રભુ હવે શું કહે છે તે સાંભળો—

एवमप्यङ्ग सर्वेषां, देहिनां देहयोगतः ॥

કાલાવયવતઃ સન્તિ, માવા જન્માદયોઽસકૃત્ ॥ ૧૬ ॥

अत्रापि कर्मणां कर्तु-रस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते ॥

મોક્તુશ્ચ દુઃસ્વમુલ્લયોઃ, કોન્વર્થો વિવશં મજેત્ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ પદ્યછેદ—હે અંગ ! હે ઉદ્ધવ ! **પર્વે અપિ**—કદિ ભીમાંસકોના મતને ખરો માનો તોપણ. **સર્વેષાં દેહિનાં દેહયોગતઃ**—સર્વે પ્રાણીઓને દેહના યોગને લીધે **કાલસ્ય અવયવાઃ** તેમજ—વરસ, માસ, દિવસ, પળ આદિ કાળના અવયોથી થતા. **જન્માદયઃ માવાઃ**—જન્મ મરણાદિ બાવો. **અસકૃત્ સન્તિ**—વારંવાર થયા કરે છે.

૧૭ પદ્યછેદ—**અત્ર અપિ**—ભીમાંસકોના આ પ્રમાણેના મતવ્યમાં પણ. **કર્મણાં કર્તુઃ**—કર્મ કરનારને. અને **સુखदुःखयोઃ મોક્તુઃ**—સુખદુઃખના ભોક્તાને. **અસ્વાતંત્ર્યં ચ (જ) લક્ષ્યતે**—પરાધીનતાજ દેખાય છે. **નુ-ત્યારે. કઃ અર્થઃ**—કયો પુરૂષાર્થ—કયો લાભ ? **વિવશં મજેત્**—પરતંત્ર પુરૂષને મળે ?

અર્થ—હે ઉદ્ધવ ! તમે મીમાંસકોના મત પ્રમાણે કદિ માનો તો; આલો ધરીબર એ પ્રમાણે માનીએ. તોપણ-પ્રવૃત્તિનો માર્ગ અનર્થના કારણ સ્વપજ છે. [પ્રવૃત્તિનો માર્ગ એટલે કર્મનાં ફળમાં આસક્તિ રાખીને, કર્મ કર્યે જવાં; અને કર્મનાં ફળને ભોગવવાં; એટલે નવાનવા જન્મ લેવા, તે પ્રવૃત્તિનો માર્ગ સમજવો.] કારણકે સઘળાં પ્રાણીઓને, દેહના સંબંધને લીધે, વરસ અને માસાદિસ્વપકાળના અવયવોથી થતાં જન્મમરણાદિક, કે જે વારંવાર થયાં કરે છે; તે મીમાંસકોના મત પ્રમાણે મટતાં નથી. [૧૬]

અર્થ—મીમાંસકોના મત પ્રમાણે, કર્મના કરનાર, અને સુખદુઃખના ભોગવનાર જીવને, પરતંત્રપણું મટતું નથી. અને એમ તે પરતંત્ર છે; તો—પરતંત્ર પુરૂષને, કેાઈપણ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ થતીજ નથી; એમ માનવુંજ પડે. જીવ જે સ્વતંત્ર હોય; તો તેને હુષ્ટ કર્મ થવાં, અથવા દુઃખના ભોગ પ્રાપ્ત થવા, સંભવેજ નહીં. [૧૭]

૧૬-૧૭ વિવેચન—

જ્યાં જન્મ મરણ હોય; ત્યાં દુઃખ હોય જ.

‘જન્મ મરણ તણી વેદના, નથી કાંઈ સંકટ સહેલ.’

પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં જન્મ મરણ ચાલ્યાંજ કરે છે. તે ઉપરાંત જીવ પરતંત્ર બનતો જાય છે. જે પરતંત્ર હોય છે; તેનું સુખ વીજળીના જળકારા જેવુંજ હોય છે. દિલ્હીનો દિવાન માનસિંહ પોતાને સુખી માનતો હતો. તે સુખ નહોતું; પણ ચુલામી હતી.

દર્શાવે—ચિતોડના રાણા પ્રતાપને ઘેર, માનસિંહ મહેમાન થયો. તેની મહેમાનગીરી પ્રતાપે કરી નહીં; પણ પ્રતાપની આગ્રાથી, તેના પુત્ર અમરસિંહે કરી. બોજન તૈયાર થયું; ત્યારે અમરસિંહે માનસિંહને જમવા પધારવા વિનંતિ કરી. તેના જવાબમાં માનસિંહે કહ્યું કે—

‘અમર ! અમર ! તમારા પિતાજી હજી કેમ દેખાતા નથી ?’

અમરસિંહ—રાજના કામકાજને લીધે, પિતાજી આવી શક્યા નહીં હોય, પિતાજીને મોડું થશે. આપ સુખેથી બોજન કરી લ્યો !

માનસિંહ—કામ તો હમેશ હોય છે. આપણે ઘેર આવેલા મહેમાનનો, સત્કાર કરવા જેટલી પણ, પુરસદ નહીં ?

અમરસિંહ—તેથીજ આપના સ્વાગતનું કામકાજ, પિતાજીએ મને સોંપ્યું છે.

માનસિંહ—અમારાં સ્વાગત, બાળકને હાથે ન હોય ! અમારાં સ્વાગત માટે, રાણાજીએ પડે પધારવું જોઈએ. જાઓ ! તેડી લાવો !

અમરસિંહ—અકળાઈને—પિતાજી નહીં આવી શકે. આવવા અશક્ત છે.

માનસિંહ—એટલે તબીયત બરાબર નથી ?

અમરસિંહ—તબીયત બરાબર છે. તેમની બીમારી આપની કલ્પનામાં નહીં આવી શકે.

માનસિંહ—એટલે હું બરાબર સમજ્યો નહીં.

અમરસિંહ—શ્વેા ત્યારે સમજો કે-જેમણે પોતાની બહેનદિકરીઓને યવનો સાથે પરણાવી છે; શેટલીના ઢુકડા માટે, જેમણે પોતાના ધર્મને વેચ્યો છે; અને અંતર સ્વાર્થની ખાતર, સ્વજનોને પરાધીન કરવામાં, પોતાનો હિસ્સો નોંધાવ્યો છે; એવા યુલાઓની સાથે, મેવાડપતિએ વાત કરવાની પથ્થ ના પાડી છે.

માનસિંહ—અમર ! અમર ! શું મારે આતું ખુદલું અપમાન ?

અમરસિંહ—અપમાન નહીં-પથ્થ; દેશ દ્રોહીઓને જાજો એવું ધનામ-યુલાઓને આપી શકાય એવું સ-માન !

“જેનાં જીવન યુદ્ધામ !-તેને માન થાં !-અપમાન થાં !

ધર્મ વેચ્યો, દેશ વેચ્યો, તો પછી-અભિમાન થાં !”

તાત્પર્ય—અમરસિંહ પોતાને ગમે એટલો સુખી માને; પથ્થ તે પરતંત્ર છે. ખોટાં સુખની ખાતર, તેણે પોતાની સ્વતંત્રતા વેચી દીધી છે. પાંજરામાં પુરાયેલો સિંહ, બહુ હોકારા કરે; તો તેનો રમેવાળ કંટાળાને, બહારથી લોઢાના સળાયા ઘોષે. પાંજરે પુરાએલો પોપટ, મનહર મેવા ખાય; પથ્થ કેદી છે. સ્વતંત્ર નથી. બ્રાહ્મણ સમાજનું સુસ્તક છે; પથ્થ તે કોઇનો નોકર ન બને-ત્યાં સુધી ! બ્રાહ્મણ નોકર બન્યા; કે તુરત, ફર્ટ (પહેલા) કલાસ-માંથી ફેર્થ (ચોથા) કલાસમાં જઇને ઉભો રહે. એટલે તેમનું લેખું, શરીરમાં ગણાય છે. બ્રાહ્મણ નોકરી કરતાં શરમાતો નથી; પથ્થ કેટલાએક ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, બ્રાહ્મણને પોતાની નોકરીમાં રાખતાં, સંકોચ પામે છે. વેરાની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણોમાંથી ગણાય છે. તેના પરિણામે, અત્યારસુધી વેરાઓ દાબીએ બનાવીને, યજ્ઞરાત ચલાવે છે; પથ્થ પોતાની નાત સિવાય, કોઈના નોકર બનતા નથી. સકામ કર્મો કરીને ઈદ્રાસન પર એટલો નહુપ, સર્પ બન્યો હતો; અને પ્રુપથના ઢગલા કરનારો તુગરાજ, કાચકો બન્યો હતો. તાત્પર્ય—સકામ કર્મ જીવને પરતંત્ર બનાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—જેઓ સારી રીતે સકામ કર્મ કરી જાય છે; તે પથ્થ દુઃખી હોય છે—

न देहिनां सुखं किंचिद्-विद्यते विदुषामपि ॥

तथा च दुःखं मूढानां, वृथाऽहंकरणं परम् ॥૧૮॥

અર્થ—વિદ્વાન્ લોકોને પથ્થ, કોઈ કોઈ સ્થળમાં, અદ્ય પથ્થ સુખ જોવામાં આવતું નથી; અને મૂખ્ લોકોને કોઈ કોઈ સ્થળમાં, જરાપથ્થ દુઃખ જોવામાં આવતું નથી. માટે ‘અમે કર્મ કરવામાં કુશળ હોવાથી સુખી છઈએ;’ એવો તે લોકોનો અહંકાર તદ્દન વૃથા છે. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

વૈદરાજ પથ્થ માંદા ! માંદા તો હોય; પથ્થ મરીએ જાય. અનેક પ્રકારની દવાઓ છતાં, મંદવાડ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ-એવી ત્રણ વસ્તુઓ, દેહને વળગેલી રહે છે. કર્મની

૧૮ પદ્યએક—વિદુષાં અપિ દેહિનાં-વિદ્વાન્ પ્રશ્નોને પથ્થ. કિંચિત્ સુખં ન વિચિત્-કોઈ પથ્થ સુખ હોતું નથી. તથા-અને. મૂદાનાં દુઃખં ચ-મૂદોને દુઃખ પથ્થ હોતું નથી. અહંકરણં-કર્મ કરવાની બાબતમાં અહંકાર કરવો-તે. પરમ્ વૃથા-બહુજ નકામું છે.

ગતિ પશ્ય, એવીજ વિલક્ષણ છે. જે વૈદો પોતાના વડાઇ ગાય છે; તે જેમ મિથ્યા છે; બકવાદ છે; તેમ જે કર્મકાંડીઓ કર્મ કરવામાં, પોતાને કુશળ માને; તે મિથ્યા છે—બકવાદ છે. તે અહંકારનું ઓઢણ છે. સર્વથા એક શ્રીહરિ છે; તોપણ જ્ઞેશીઓ સર્વથાપણનો ડોળ કરે છે; અમરત્વ આપનાર શ્રી હરિ એકજ છે; તો પણ વૈદો, અમર મુટિકા નામ પાડીને, પોતાને મહિમા ગાય છે; તેમ સુખ, નિસુખપાળા શ્રીહરિને હાથ છે; તોપણ કર્મકાંડીઓ, સુખ આપવા અપાવવાનો ડોળ કરે છે. તાત્પર્ય—જેમ પતંગને દીવો ભુલવણીરૂપ છે; ફસાવનાર છે; તેમ કર્મકાંડીઓને સુખ ભુલવણીરૂપ છે. સુખની લાલસા ફસાવનારી છે.

દેહની હદ મૃત્યુ. શ્રીકૃષ્ણ હદ ઉપર આવીને બોલે છે—

યદિ પ્રાપ્તિં વિષાતં ચ, જાનન્તિ સુખદુઃસ્વયોઃ ॥

તેડપ્યદ્ધા ન વિદુર્યોગં, મૃત્યુર્ન પ્રમથેદ્યથા ॥૧૧॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે કે—કદાચ એમ સ્વિકારીએ કે—‘મીમાંસકો સુખની પ્રાપ્તિના ઉપાયને, અને દુઃખની નિવૃત્તિના ઉપાયને જાણે છે.’ તોપણ એ લોકો એવો ઉપાય જાણતા નથી કે—જેથી સાક્ષાત્ મોત ન આવે. [૧૮]

૧૬ વિવેચન—

અભિમન્યુનો ઉત્સાહ કેટલો? બળ કેટલું? કૌશલ્ય કેટલું? મોટા મોટા મારથીઓ પાછા હટ્યા. પણ સાતમે કોઠે, તે મરાણો. તેમ આ જગતમાં અનેક મોટા-પણ તે છ કાંઠા સુધી. સાતમે કોઠે સૌ મરાય. બધું જાણ્યું; પણ મરવાનું જાણ્યું નહીં; તેણે કાંઈ જાણ્યું નહીં. મરવાનું જાણ્યું; તેણે બધું જાણ્યું. મરવાની તૈયારી કરી; તેમણે તમામ તૈયાર કરી. મરવું તે સામાન્ય વસ્તુ છે; પણ સામાન્ય જીવો, તેને દેખતાજ નથી; તેઓ તે સંબંધી વિચારજ કરતા નથી. વૃદ્ધ થાય અને માંદા પડે; તોપણ દવામાં અને હવામાં જેટલો વિશ્વાસ; તેટલો વિશ્વાસ ‘મરણ શું છે’ તે જાણવામાં નહીં. આપણે ત્યાં સવારમાં અંગળાચરણમાં ગવાય છે કે—

“અલ્યા! અંત આવશે; ને હરિ ક્યારે કરીશ? એત એત નહીં તો—પરતાપ્તશ

મરણ નહીં આવે, કાનમાં કહીને, થાશે અંધાઈ ઝાંચિતું દબને !”

છાપામાં જોયુંને? સાંભળ્યું ને? કે—વિલાયતના માણ મુખ્ય દીવાન, જેમ્સ રામ્સે એકડોનાદક, એક ગરીબના દિકરા હતા. પણ રફતે રફતે વિલાયતના વડા પ્રધાન બન્યા. ફેટલી હોશીમારી હશે! કેવાં હડાપણ હશે! ૬૮-૬૯ વરસની ઉંમર સુધી, રાજકારભારનો બોળે ઉપાડતાં, તખીયત લથડી. ધણી હવા દવા કરી. થોડા વખત ઉપર, હવા ફેર માટે તેઓ દક્ષિણ અમેરિકા જતા હતા. સાથે એક પુત્રી હતી. રસ્તામાં તખીયત વધારે બગડી. રડીમરના કેપટન વિગેરે સૌ, સેવામાં આવીને ઉભા રહ્યા. પણ ડચકાં આવ્યા; અને હસો ઉડી ગયો. ન્યુ યૉર્કના

૧૯ પદ્મછેદ—**યદિ સુખદુઃસ્વયોઃ પ્રાપ્તિં વિષાતં ચ જાનન્તિ—**કદિ સુખની પ્રાપ્તિને તથા દુઃખના નાશને તેઓ જાણે છે. **અથા મૃત્યુઃ ન પ્રમથેત્—**જેવી રીતે મૃત્યુ ન થાય. **તથા યોગં અપિ—**તેવા પ્રકારના યોગને—કાર્યને—કર્મને. **તે અદ્ધા ન વિદુઃ—**તેઓ ખરેખર જાણતા નથી. મૃત્યુના દુઃખને મટાડી શકતા નથી.

श्रीकृष्ण उवाच ॥

પૂર્વમાં ખરચ્યુડના ટાપુ છે; ત્યાં શબને ઉતાર્યું. વામરસેસ વિલાયત પહોંચ્યો. શહેનશાહ જેનો ખરખરો કરે; પાર્લામેન્ટ મુલતવી રહે; અને પ્રજા શોક સહાઓ ભરે; એવા ડાહ્યા ! પણ ગયા તે ગયા ! કેવા હોશીયાર ? કે-બસ ! લેખક અને ઉત્તમ વક્તા, પણ ખરા ! બહું આવડ્યું; પણ એક ન આવડ્યું. એક એ કે, જે જાણવા, પરીક્ષિત ગંગાકાંઠે દોડ્યો આવ્યો-તે. જે જાણવા ઋષિઓ સંસારથી દૂર ભાગતા હતા તે. જે જાણવા શ્રીરામચંદ્રે વસિષ્ઠ પાસે યોગવાસિષ્ઠ સાંભળ્યું હતું તે. જે જાણવા, હસ્તીનાપુરના સમ્રાટ યુધિષ્ઠિર, વ્યાસ, નારદ, આદિ સંતોને, સેવી રહ્યા હતા તે; જે જાણવા જનશ્રુતિ રાજ, રૈકવના હુંકારા સાંભળતો હતો તે. જે જાણવા નચિકેતા, યમને દાર ઉભો હતો તે. જે જાણવા જનક, યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રત્યે દ્રવી રહ્યો હતો તે. મરણનો ભય ધણો !

‘મોત બડો મરદામ મરદ, જ્યાં ધુજી પડે ધારાળા-

જખરો કાળ ઝપાટારે-કાઈ એતન દારા એતો !

તદપિ-તોપણ-ધ્રુવ પ્રસ્તાદ અને એવા અનેક, ‘મોતને માથે પગ મૂકીને ચાલ્યા ગયા. કૌરવાનું આખું સૈન્ય, મરણને શરણ થયું. પણ બીજમ અટક્યા, બીજમનો હુકમ સાંભળવા, મોત ઉભું રહ્યું. મોતે ‘આરા ! આરા !’ કહેતાં, બીજમ બોલ્યા કે-‘હાલ નહીં આવું; ઉત્તરાયણ પછી આવીશ !’ શરભંગ ઋષિને આશ્રમે મોત આવીને ઉભું રહ્યું. ઋષિએ કહી દીધું કે-‘હાલ નહીં. શ્રીરામચંદ્ર રાવણને મારવા, આ રસ્તેથી નીકળશે. તેમનાં દર્શન કર્યા પછી હું આવીશ.’ ‘જેવી આપની આરા !’ એમ કહીને મોત ચાલ્યું ગયું. વિગેરે. [આવી વાતો સાંભળવા લાયક છોને ? સાંભળીને વિચારવા અવકાશ છોને ? ત્યારે સાંભળો !] માનવજીવન એટલે મોતને જીતવાનું મેદાન, શરવીરોની સમરભૂમિ; વીરનેરોની વીરભૂમિ; આત્મવીરોની અમરભૂમિ; દેવલોકોની દિવ્યભૂમિ, એવું આ માનવમેદાન છે.

અશ્વસ્થમેનં સુવિરૂદ્ધમૂલ-મસંગશ્ચેન દૃઢેન છિત્ત્વા ।

તતઃ પદં તત્ પરિમાર્ગિતવ્યં, યસ્મિન્ ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ ॥

ગીતા. અ. ૧૫

નીમાજ પદતા ગસીદ કાટે વળગે, -તેમ સંસાર ભોગવતાં, સંસાર વળગી પડે એવો છે. જૂત વળગે તેનો એક ભવે છૂટકો, અને સંસાર વળગે; તેને અનેક ભવ લેવા પડે. સંસાર કેવો ? -કે-સુવિરૂદ્ધમૂલ-જેનાં મૂળીયાં ધણાંજ ઉડા છે એવો. ત્યારે તેમાંથી બચવાનો કાંઈ ઉપાય નથી ? -છે ! સાંભળો:-અસંગશ્ચેન દૃઢેન છિત્ત્વા-સંસારમાં બહું ન લોભા ! અને લોભાતો હો-તો ત્યાંથી ઓછો ઓછો ચર્ધ જા. આંચકો મારતાં આવડે; તો આંચકો મારીને, સંસારને તોડી નાંખ-મૂળીયાં ઉમેડી નાંખ. પછી તત્ પદં.

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે કે-‘હે ઉદ્ધવ ! સકામ કર્મ, સંસારનાં મૂળને મળખૂત કરે છે. જ્ઞાન સંસારનાં મૂળને ઉમેડી નાંખે છે ’’

હવે પ્રભુ કહે છે કે-મરણ પહેલાં જીવને જે સુખ છે; તે સુખ મરણને જાણનારો ભોગવી શકતો નથી—

કો ન્વર્થઃ સુખયત્યેનં, કામો વા મૃત્યુરન્તિકે ॥

આઘાતં નીયમાનસ્ય, વધ્યસ્યેવ ન તુષ્ટિદઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ પદ્યછેદ-આઘાતં નીયમાનસ્ય વધ્યસ્યેવ દ્વ-વધરથાન તરફ લઈ જવાતા દેહાંતરંડની શિક્ષા પામેલા પુરુષને જેમ. અર્થઃ કામઃ વા તુષ્ટિદઃ ન-લક્ષ્મી અગર ભોગ

અર્થ—‘મોત, તો આવેજ-અટકાવું અટકે નહીં; પણ તે ઉપરાંત, તેઓ જીવે છે ત્યાં સુધીમાં, કર્મ કરવાથી તેમને સુખજ રહેશે-દુઃખ નહીં આવે; એમ પણ નથી. કારણકે જેને માથે મોત ફરે છે; તે પુરૂષને કયું ધન, અથવા કયો ભોગસુખ આપે છે? નજ આપે. દેહાંત દંડની શિક્ષાવાળા અપરાધીને, ફાંસી દેવાના સ્થાનમાં, લઈ જવાના સમયમાં, તેને મનગમતું ખાનપાનાદિક આપવામાં આવે; તે તેને જરાએ ગમતું નથી. તેમ મનુષ્યને માથે મોત નિરંતર ફર્યા કરે છે. તેથી તેને સંસારનાં સુખ ગમતાં નથી. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

ફાંસીને લાકડે લટકાવવા પહેલાં, ગ્રન્હેગારને કાંધક સુખ આપવાનો, રીવાજ અનાદિકાળથી આવ્યો આવે છે. ઋષભદેવના પુત્ર જડભરતને, દેવીને ભોગ આપવા, ચોરલોક લાવ્યા હતા. તે વખતે જડભરતને સાઈ સાઈ ખાવાનું આપ્યું હતું. જડભરતને મરણનો ભય નહોતો-જડભરત જીવનમુક્ત હતા; તેથી તેતો જમ્યા; પણ જેને મરણનો ભય હોય; તેને ગળે વસ્તુ ઉતારે નહીં.

ઉપલા બે શ્લોકમાં કહેલી વાતને, આ ૨૦ મો શ્લોક, વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. મૃત્યુ અટકાવું અટકે એમ નથી; પણ મૃત્યુ વખતે થતી ગભરામણી, અટકાવી અટકે છે. ‘મરનારે મરવું કેવી રીતે? અને જીવનારે મરનારના વિયોગમાં’ જીવવું કેવી રીતે?’ તે નામનું એક પુસ્તક, આપને લખી આપ્યું છે. આપણે એક વખત મરવુંજ પડશે. આલે એમજ નથી. માટે મરણ સંબંધી to the point-તે પ્રસંગને અનુસરતા ખુલાસા, ગણવાજ જોઈએ. મરનારના વિયોગમાં, વ્હાલા સગાને જીવવું ગમે નહીં; તોપણ જીવવુંજ પડે. મરી શકાયજ નહીં. ત્યારે કેવી રીતે જીવવું; તે બાબત પણ અવશ્ય ગણવીજ જોઈએ. આ પુસ્તક આપના ઘરમાં છે? ન હોય તો મંગાવો. પાંચ આના મોકલવા. હોય; તો સાચવીને મુકો-વરસમાં બે ત્રણ વખત શાંતિથી સાંભળો. આસપાસ કોઇ માંદા હોય-વૃદ્ધ હોય; તો તેમને પ્રેમથી અને શાંતિથી સંભળાવો.

શ્રીકૃષ્ણ હવે સ્વર્ગાદિલોકનાં સુખની વાત કરે છે—

શ્રુતં ચ દૃષ્ટ્વદુષ્ટં, સ્પર્ધાંસુયાડત્યયવ્યયૈઃ ॥

बहंतरायकामत्वात्, कृषिवच्चापि निष्फलम् ॥ २१ ॥

સુખ આપતાં નથી તેમ. મૃત્યુ: અંતિકે ધન-પાસે આવેલું મૃત્યુ તે પુરૂષને. જુ-ખરેખર. ક: અર્થ: વા ક: કામ:-કઈ લક્ષ્મી અથવા કયો ભોગ. સુખયતિ-સુખ આપે છે?

૨૧ પદ્મોદ-સ્પર્ધાં ચ, અસુયા (દોષ જોવા તે) ચ, અત્યયજ્ઞ (સુખનો નાશ), વ્યયજ્ઞ (અર્થ. એટલે બીજાનું સુખ જોઈને બળવું તે.) તૈ:-સ્પર્ધાં, અદેખાઈ, સુખનો નાશ અને બીજાનાં સુખ જોઈને બળવું. તે કારણથી. શ્રુતં ચ-સ્વર્ગાદિ સુખ પણ. દૃષ્ટ-વત્તુ દુષ્ટ-આલોકના સુખની માફક ખરાબ છે. કૃષિવત્-ખેડ સફળ થવામાં જેમ ધણું વિધેનો છે તેમ. બહુલ: અંતરાયા: યસ્મિન્ સ: બહંતરાયઃ, બહંતરાયઃસૌ કામઃ બહંતરાયકામઃ તસ્ય ભાવઃ બહંતરાયકામત્વં તસ્માત્ જન-યગાદિકથી

અન્તરાચૈરવિહતો, યદિ ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ ॥

તેનાપિ નિર્જિતં સ્યાનં, યથા ગચ્છતિ તત્કૃણુ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે આલોકમાં જેમ સુખ નથી; તેમ પરલોકમાં પણ સુખ નથી. કારણકે સ્વર્ગાદિ લોકમાં પણ, પરાયા સુખની અસહનતા, પરાયા શુભોમાં હોષનો આરોપ, સુખનો નાશ, અને બીજાને મળતું સુખ પોતાને પ્રાપ્ત નહીં થવાનું દુઃખ, આ સંસારની પેઠેજ રહે છે. માટે સ્વર્ગાદિક પરલોક પણ, આ સંસારની પેઠેજ હોષોથી ભરેલા છે. વળી જેમ ખેડ સફળ થવામાં, ઘણાં વિઘ્નો આડાં આવે છે; તેમ યજ્ઞાદિકથી મળવાના સ્વર્ગાદિક સુખોમાં પણ, કર્મમાં ભૂલ ચૂક થવા આદિ, ઘણાં વિઘ્નો આડાં આવે છે—નડે છે. માટે સ્વર્ગાદિક સુખ પણ નિસ્સાર છે. [૨૧] “વિઘ્નોને નડવા નહીં દેતાં, કર્મ કરીએ; તો સ્વર્ગાદિકનું જેવું જોઈએ તેવું સુખ મળે;” એમ સ્વિકારીએ; તો તે સુખ પણ, પરિણામ વાળું છે. એટલે અચુક વખતે, તે સુખ નાશ થવાનું છે. સુખનો નાશ એટલે દુઃખનું દર્શન—દુઃખનો ભોગ. એટલે દુઃખ હમેશને માટે મટતુંજ નથી. વિઘ્નોને આડાં ન આવવા દેતાં; એટલે યજ્ઞાદિ કર્મો, જો નિવિઘ્ને કરવામાં આવે; તો તેથી પ્રાપ્ત થવાના સ્થાનમાં, નીચે પ્રમાણે સુખ ભોગવાય છે. [૨૨]

૨૧-૨૨ વિવેચન—

‘ચિત્રયા યજેત પશુકામઃ, કારીયાં વૃષ્ટિકામો યજેત’ તથા ‘દર્શપૂર્ણમાસામ્બાં સ્વર્ગીકામો યજેત’ એવી વિધિઓ સંભળાય છે અને દેખાય છે.

મુળામાં મીકુંજ નખાય; અને કેળામાં ખાંડજ નખાય. દુધપાક આમજ કરાય; અને કઢી આ પ્રમાણેજ થાય. સાકરના કાંચળા ભર્યા હોય; પણ જોઈએ તેટલીજ સાકર દુધપાકમાં નખાય. તેમ દરેક કર્મ વિધિ પ્રમાણેજ થાય.

આ કાંતિયુગમાં સૌ થોડા ઘણા બ્રહ્મવાદી બની ગયાં છે. પરમહંસોની પદવી, કેટલાં-એક પામી ગયાં છે. એટલે વિધિ કોઇને ગમતી નથી. પરણવું ગમે છે; પણ પરણવાની ક્રિયા ગમતી નથી. લગ્નક્રિયા કરે; તો અરધી કલાકમાં થાય; એવી વિધિ ગમે છે. પછી ચેવડો પેંડા અને આ પાણી. વરકન્યા બેઉ મોટી ઉમરનાં ભણેલાં ગણેલાં હોય છે. વર કન્યાને પૂછે છે—‘તું કોણ?’

કન્યા કહે છે કે—‘હું પત્ની અને આપ પતિ!’

મળવાના સ્વર્ગાદિકમાં પણ, કર્મમાં ભૂલચૂક થવા આદિ ઘણાં વિઘ્નો આડાં આવે છે તેથી. **અપિ નિષ્ફલમ્**—તે પણ નિષ્ફળ સમજવું.

૨૨ પદ્મ-અર્ચ-જો. અંતરાચૈઃ અવિહતઃ—વિધોથી નહીં હણાયેલો. **સુ અનુષ્ઠિતઃ ધર્મઃ**—અને સારી રીતે કરાએલો ધર્મ—એટલે કરાએલાં કર્મો હોય; તો. **તેન અપિ**—તે ધર્મથી પણ. **નિર્જિતં સ્યાનં**—પ્રાપ્ત કરેલા સ્થાનને. **યથા ગચ્છતિ તત્** શ્રુણુ—શ્રવાત્મા જેવી રીતે પામે છે તે વાત તમે સાંભળો.

વર પૂછે છે-‘હું પતિદેવ નહીં ?’

કન્યા કહે છે-‘ના ! એટલું બધું હું હજી સમજી શકી નથી. ‘દેવ’ કોને કહેવાય; તે તમે પણ નહીં જાણતા હો. પછી તમે દેવ થયા લાયક ક્યાં રહ્યા !’

પતિ પૂછે છે-‘ત્યારે આપણે કેવા પ્રકારનાં પતિપત્ની ?’

સ્ત્રી કહે છે-હજી ન સમજ્યા ? આતો સ્નેહલક્ષ્મી ! સ્નેહ હોય; ત્યાં સુધી તમે પતિ, અને હું પત્ની ! સ્નેહ તૂટે-વાંધા પડે; તો તુરંત છૂટા છેડા ! મારે દુનિયામાં પતિની ખોટ નથી; તમારે પત્નીની ખોટ નથી. કદિ તમને સ્ત્રી ન મળે; તો તમે રખડી મરજો; પણ મને તો પતિ મળવાનાજ ! આજની દુનિયામાં, સ્ત્રીનું માન પુરૂષ કરતાં વધારે છે.

પતિ બોલ્યો-હાં ! હવે હું સમજ્યો. કુતરા કુતરી ક્યાં લસ કરે છે ? સ્નેહ હોય ત્યાં સુધી સાથે સાથે રહે; સ્નેહ તૂટે; તો એકબીજાને બચકાં ભરીને નોખાં પડે. તેમને વિધિ નિષેધનો આદેશ નથી.’

સ્ત્રી કહે છે-‘જેમ તમારે સમજવું હોય; તેમ તમે સમજો. અને જેમ મારે સમજવું હોય; એમ હું સમજું. આ તો સ્વતંત્ર યુગ છે. તેમાં ગાંધિબંધન, રૂઢિબંધન, કંઈ ધર્મબંધન કંઈ ન જોઈએ. વળી આપણું સ્વરાજ થશે; ત્યારે તો, રશિયાની માફક રાજબંધન પણ નહીં હોય. વધારે પડતું બોલીને પતિ-દેવ થવું હોય; તો ચાલો કોર્ટ ! છૂટાછેડા કરીએ ! મારા જેવી બહુલી ગણેલી સ્ત્રીને, તમારા જેવો જુના વિચારનો સડેલો યુવક, કંઈ કામનો નથી.’

આવાં એક નહીં; પણ અનેક દંપતિ, સુધારાના ડોળમાં રખડી પડ્યાં છે. કિયાનું રહસ્ય સમજતાં નથી. પ્રભુ બચાવે; તેજ બચે. ‘વિવાહસંસ્કાર’ નું એક પુસ્તક લખી આપ્યું છે. વાંચ્યું છે ? વાંચ્યું હોય; તો બીજાને વંચાવો. સાવરણી ફરતી રહેશે; તો બાવાં નહીં બાજે. આટલાં બધાં દેવમંદિરો ! આટલા બધા સાધુ બ્રાહ્મણો ! તે ઉપરાંત ઘણા ઘણા ડાહ્યા પેનશનરો, વૃદ્ધો, અને નિવૃત્ત થએલા સ્ત્રીપુરૂષો, આપણે ત્યાં છે. પણ બાવાં બહુ બાજે છે. અસ ! એકજ વાત ! સાવરણી ફેરવતા રહો; તો વિધિમાં પ્રીતિ થાય. અત્યારે સૌએ સાવધાન થવું ઘટે છે.

‘ઉપનયન સંસ્કાર’ નામનું એક પુસ્તક પણ, લખી આપ્યું છે. વાંચ્યું છે ? જનોઈની આ દશા કેમ ?-વિધિ ચૂક્યા છંદ્રએ. જે વવાય છે; તે ઉગે છે. જે વિચારો દહ થાય છે; તે વિચારો ઉગે છે-તે પ્રગટે છે; અને તેજ ફાલે છે. કર્મકાંડોએ વિધિ રહસ્યના વિચારો, ન્યાં ત્યાં વાવવા જોઈએ. આ નવેસરથી યુગ મંડાય છે.

આ પ્રમાણે યત યાગાદિક સકામ કર્મોમાં પણ, વિધિ પળાય નહીં. તો દોષ આવીને ઉભા રહે. ધાર્યું કળ મળે નહીં.

માનસીક રોગોની બાબતમાં, જેવું આ લોકમાં છે; એવુંજ પરલોકમાં છે. એટલે દ્રેષ, ઈર્ષ્યા, અસહનશીલતા વિગેરે દોષો, આલોકમાં અને પરલોકમાં છે. માનસીક રોગો સંબંધી વિશેષ ખુલાસો, મોક્ષવાણીના ૭ઃમે પાને છે.

નિર્માનમોહા જિતવંશ દ્વોષા: વિગેરે શબ્દોથી ગીતા અ. ૧૫ કહે છે કે-આ દોષોની પેલીમેર, આ દોષો શમ્યા પછીજ, પરપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આપુ એમ પણ કહી દે છે કે—‘કદિ વિદ્ધોને પહોંચી વળીને, યદાદિ કરીને સ્વર્ગમાં જાય છે; અનેક પ્રકારનાં સુખ ત્યાં ભોગવે છે; પણ આ સુખ પરિણામી છે.

તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં, ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિચીતિ ।

एवं त्रयीधर्ममनुमपन्ना, गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥ (અ. ૯.)

અર્થ—નિર્વિદ્ધને કર્મકાંડ કરનારા લોકો, સ્વર્ગના અનેક સુખ ભોગવીને, પુણ્યક્ષીણ થઇ રહેતાં, આલોકમાં પાછાં જન્મે છે. અને એવી રીતે ત્રણે વેદોમાં, સ્વર્ગના સાધનરૂપ કહેલા સકામ ધર્મને, શરણે ગએલા, તે ભોગેત્રણો, આ અશુભ સંસારમાં આવાગમન પામ્યા કરે છે. [૨૧]

સ્વભાવનું અથવા રૂઢીનું અથવા સંસ્કારનું બળ-એટલું બધું છે કે-સકામ કર્મકાંડમાં જન્મેના સ્વભાવ દહ થઈ ગએલો હતો; તેઓએ શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનોને, માન્યાં નથી. હજી પણ ધોળા દિવસે મશાલો લઇને ફરનારા છે. ધ્રુવડ, આમાચીડીયાં અને વાગોળોને, સૂર્યની હેયાતીની વાત કરવી નકામી છે; તેમ સ્વર્ગમાં પ્રીતિ રાખનારા જે છે; તેમને મોક્ષની વાતો કરવી; નકામી છે. શ્રીઆવશંકરાચાર્યે મંડન પંડિતને, સકામ કર્મકાંડને માર્ગેથી પાછા વાળી, દિગ્વિજય કર્યો; તે દીવા જેવી વાત છે; તોપણ અનાદિકાળના અંધારામાં રહેનારા, અજ્ઞવાળે આવવા ખુશી નથી. ગીતામાં એથી અધ્યાય અનાસકત કર્મયોગ છે. દીવાદાંડી જેવો છે-યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ । જ્ઞાનામિદગ્ધકર્માર્ણ, તમાહુઃ પંદિતે મુષાઃ ॥ અ. ૪. ૧૬ ॥ તોપણ આંખો વીંચીને વહાણ હાંકનારા, ખરાબે અફળાય છે. પ્રાચીનબર્હી રાજાને નારદ મળ્યા; સમજણનાં સૂત્ર બણાવ્યાં. સ્વર્ગને માર્ગેથી પાછો વળીને, મુક્તિને માર્ગે તે આલ્યો.

યાદ રાખવું ધરે છે કે—યદાદિ કર્મોની આ નિંદા નથી. આ નિંદા ફલાસકિતની છે. સુખના ભોલુપ થવાની આ નિંદા છે. ગીતા અ. ૧૮ મે પ્રભુ બોલ્યા છે કે—

यज्ञदानतपः कर्म, न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञो दानं तपश्चैव, पावनानि मनीषिणाम् ॥ ૬ ॥

एताम्यपि तु कर्माणि, संगं त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ, निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ૬ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ કર્મ, કદિ તજવાં જેવાં નથી. પણ કર્તવ્યરૂપ-કરવા જેવાંજ-છે. કારણ-કે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ તો વિદ્વાનોને પણ, પાવન કરનારાં છે. [૫] આ કરવાં જેવાં કર્મો પણ, ફલેત્રજા તથા અહંતામમતા રૂપી સંજને તજીને કરવાં જોઈએ; એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે. [૬]

ગામે ગામે ગીતા પાઠશાળા; ગામેગામ ગીતાનાં કરોડો પુસ્તકો; પણ દેવ દર્શનમાં જુઓ; તો સોએ નેવું ટકા, સકામ દર્શન થઈ રહ્યાં છે. કર્મકાંડમાં જુઓ; તો સોએ પચાણુ ટકા સકામકર્મ થઇ રહ્યાં છે. સંધમાં જુઓ ! તો ‘આવાપીવાનું મફત છે’; ‘તારે ચાલો ધરનાં સૌ જમએ.’ ચોપડીઓ વહેંચો; ત્યાં ‘મફત છે’; તો ‘મારા બળલા માટે પણ આપો’; અને ‘એકજ પૈસો લેવાનો છે’; એમ સાંભળે; તો તુરત પાછાં વળે છે. જ્યાં જુઓ; ત્યાં કામનાવાળો ધર્મ ! આનું કારણ શું ?—

‘સમન્થા વિનાનું ધૂળધાણી ! ઝો ભાધરે મારા ! સમન્થા વિનાનું ધૂળધાણી !
તમે શાને વસાવો એહા પાણી; ઝો ભાધરે મારા ! સમન્થા વિનાનું ધૂળધાણી.’

લાલચુ ચુર મળ્યા; માગણુ સાધુ મળ્યા; યજ્ઞમાનને ‘રાજા’ કહેનારા બ્રાહ્મણ મળ્યા. ગીતા વાંચીને સંભળાવનારા પશુ, અંતરે-આસક્ત-આસક્ત અને આસક્ત જ મળ્યા. સંજી-તના જલસા કરનારા, હરિકીર્તનકારો, ધનવાનોને રીજવવામાં જ રાણ રહ્યા; વિગેરે-વિગેરે.

બધા એવા આસક્ત નથી; પશુ સોએ નવાણુ ટકા એવા છે. પરિણામે સમાજ પશુ સોએ નવાણું ટકા, આસક્ત; અને એક ટકા અનાસક્ત. એક કાંટા કાઢનાર પશુ, કુશળ હોય; તો કાંટા સહીસલામત નીકળે; નહીં તો ભાંગી જાય. સંસારના સુખમાં ભોલુપ જીવની, ભોલુપતા કાઢી નાંખવી; ખેંચી લેવી; એ સામાન્ય વાત નથી. કાઠીની ઘોડીને જેવો તેવો સ્વાર પોસાય નહીં; તેમ સમજી પુરૂષને, ચપળ માનવીને, જેવો તેવો (આસક્ત) સંત-ચુર-આચાર્ય-અગર સન્યાસી કામ આવેજ નહીં. આજકાલ માગણુનો પરિવાર, વધી પડ્યો છે. માગણુથી કલ્યાણ થાય એમ નથી. કલ્યાણને પહેલે પગલે, સંતોષ અને ચારિત્ર ઉભાં છે.

ઝોરડે ઝોરડે કચરો ભરાય છે. ઝોરડા હમેશાં વાળવાજ નોંધએ. તેમ કામ, કોષ, ભોભાદિ, હૃદયે હૃદયે વેરાય છે. રજ ઉડ્યાજ કરે છે. માર્કેડ ઋષિ કલિયુગથી ડરીને, શિવ-લિંગને વળગી પડ્યા હતા. તેમ આપણે સૌએ-કામકોષાદિ દોષોથી ડરીને, શ્રીહરિને શરણે વળગી પડવુંજ નોંધએ—

“ હે હરિ ! આ દોષોથી આપ મને બચાવો ! હું દોષોથી ભરેલો છઉં; પશુ દોષોને દેખતો નથી. મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનમ્ ચ-(ગીતા ૧૫-૧૫) એ આધારે, આપ મને બચાવો ! હે હરિ ! હું આપને શરણે છઉં. શરણાંગનની લાજ રાખો ! ”

આવા પોકાર દિવસમાં બે પાંચ વખત, નિર્મળ ભાવે-દિનતાપૂર્વક, થવાજ નોંધએ. છે ગરજ ? ધમંડ ગળી જાય; તો ગરજ પ્રગટે. ‘ખોટા ધમંડમાં ક્યાં સુધી રહેશું ?’ એમ તો, તમે તમને પૂછો ! એક બે નહીં; પશુ લાખો સંત બોલ્યા છે; બોલે છે; અને હજી બોલશે-કે—

“ આ જુડી દુનિયા, દુનિયાના જુડા વ્યવહાર છે; (૨)

ખાવી ખત્તા, ખત્તા ખાવાનો-તેમાં સાર છે—આ જુડીં

મોઢા જે જે, મોહીને ખાધો-તે માર છે—આ જુડીં

લાખો દેતાં, ફરી ન મળે-એવો, (આ) અવતાર છે—આ જુડીં

બસ ! વધારે શું કહું ! સમજી જાઓ ! થોડામાં ઘણું સમજી જાઓ !

સ્વર્ગમાં કેવા પ્રકારનાં સુખ છે; તે પ્રભુ કહે છે—

इष्टेह देवता यज्ञैः, स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥

શુક્તી દેવવત્તત્ર, મોગાનુ દિવ્યાન્નિજાર્જિતાનુ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ પદ્યછેદ—યાજ્ઞિકઃ-યજ્ઞ કરનાર પુરૂષ. ઇહ-આ લોકમાં. યજ્ઞઃ દેવતા; દેહ્વા-યજ્ઞોથી દેવોને પૂજીને. સ્વર્લોકં યાતિ-સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. તત્ર-ત્યાં. નિજાર્જિતાનુ

સ્વપુણ્યોપચિત્તે શુભ્રે, વિમાન ઉપગીયતે ॥

ગન્ધર્વૈર્વિહરન્ મધ્યે, દેવીનાં દૃષ્યવેષધૃક્ ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીભિઃ કામગયાનેન, કિંકિણીજાલમાલિના ॥

ક્રોઢન્ ન વેદાત્મપાતં, સુરાક્રીડેષુ નિર્વૃત્તઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—યજ્ઞ કરનારો પુરૂષ, અહીં યજ્ઞો કરવાથી, ઈદ્રાદિક દેવતાઓને પૂજીને, સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. ત્યાં પોતે મેળવેલા દિવ્ય ભોગોને, દેવની પેઠે ભોગવે છે. પોતાનાં પુણ્યને લીધે, સર્વ ભોગથી સંપન્ન થએલા સુંદર વૈમાનમાં, મનોહર વેશ ધરીને, અપ્સરાઓની સાથે વિહાર કરતા—એ પુરૂષની પાસે, ગંધર્વ લોકો, તેના યશસ્વં ગાન કરે છે. (૨૩-૨૪). ધુધરીઓના સમુદયી શોભતા, અને ઈચ્છા થાય; ત્યાં જનારા વૈમાનમાં બેસીને, દેવતાઓના બગીચાઓમાં, સ્ત્રીઓની સાથે વિહાર કરતો, અને આનંદ પામેલો પુરૂષ, પોતાને ત્યાંથી (સ્વર્ગમાંથી) એક દિવસ પડવું પડશે; તે વાતને, તે કદિ જાણ્યો નથી. (૨૫)

૨૩ થી ૨૫ વિવેચન—

કુતરાને સુખની લાલચમાં, હાડકું ચગળતાં ચગળતાં, ગલોફામાં વાગી જાય; તો લોહી નીકળે. તે એમ જાણે કે—‘આ લોહી હાડકામાંથી જાયું.’ પણ એમ નથી—ચાકીને હાડકું ફેંકી દીધા પછી, ખાત્રી થાય કે—જાળવામાં ધા વાગ્યો છે. તેમ મહા કળે કરીને પોતે કરેલાં પુણ્યદાનતપ વિગેરેનાં ફળરૂપ સુખ છે. વિષયસુખ માટે પુણ્યરૂપ સંપત્તિ વપરાય જાય; તો સંસારના ખેલમાં તે ઠગાયો જ ગણાય. જાણેલો ગણેલો માસીક પણ જૂલો પડે; ત્યારે અજાણ્ય યજ્ઞમાનને શું કહીએ !

આ વિદ્યાનયુગ છે. યટન દાખો; ત્યાં લાખો દીવા થાય. ધનવાનોના ફરનીચરથી ભરેલા મહેલ ! નાટકના અને સીનેમાના દેખાવો, આખને આંજ નાંખે એવા હોય છે. અહીંજ સ્વર્ગ ખડું કરી આપે છે. આ સુખોમાં એક વાત જુલાઈ જાય; તો તેની પાછળ, અનેક જૂલો

દિવ્યાન્ ભોગાન્—પોતે મેળવેલા દિવ્ય ભોગોને. દેવલત્ત મુંજીત—દેવની માફક ભોગવે છે.

૨૪ ૫૬૨છેદ—સ્વપુણ્યેન ઉપચિત્તં તસ્મિન્ શુભ્રે વિમાને—પોતાના પુણ્યથી પ્રાપ્ત થએલા સુંદર વૈમાનમાં. દેવીનાં મધ્યે—અપ્સરાઓની વચ્ચે. વિહરન્—વિહાર કરતા—ફરતા. દૃષ્યં (મનોહર) વેષં ધરતિ इति દૃષ્યવેષધૃક્—મનોહર વેષને ધરનાર. ગંધર્વઃ ઉપગી-યતે—ગંધર્વોથી ગવાય છે. ગંધર્વો તેના યશનાં વખાણુ કરે છે.

૨૫ ૫૬૨છેદ—કિંકિણીનાં જાલં (જથ્થો) તેન માલતે (શોભે છે) इति કિંકિણી-જાલમાલી તેન કિં—ધુધરીઓના સમુદયી શોભતા. કામેન (મરજ પ્રમાણે) ગચ્છતિ इति કામગં, કામગં ચ તત્ યાનં (વેમાન) કામગયાનં તેન કા—મરજ પ્રમાણે ચાલતા વૈમાનથી. સુરાનાં આક્રીડાઃ (બગીચા) તેષુ સુરાક્રીડેષુ—દેવતાઓના બગીચામાં. સ્ત્રીભિઃ ક્રોઢન્—સ્ત્રી સાથે વિહાર કરતો; અને. નિર્વૃત્તઃ—આનંદ પામેલો. આત્મનઃ પાતં ન વેદ—પોતાને સ્વર્ગમાંથી પડવું છે; તે વાતને તે જાણ્યો નથી.

દોડી આવે. એક વાત યાદ રહી જાય-હૃદયે ચોડાઇ જાય; તો અનેક જુલો સુધરી જાય. **આત્મનઃ પાતં ન ચેદ-**પોતાને મરી જવું છે; અથવા પોતાને અહીંથી સદાને માટે ચાલ્યા જવું છે; તે વાતને, મોહમાં પડેલો તે માનવી, જુલો જાય છે. આ એક જુલ, અનેક જુલોને નોતરે છે. આંધળાને સૂર્ય જેવા દિવા પણ, નકામા છે; તેમ ધૌર અગ્નિમાં પડેલા-દેવ, દાનવ તથા માનવને, મરણની વાત યાદ રહેતી નથી. કદિ મોત યાદ રહે છે; કદિ મોતને જાણે છે; તોપણ ખાટકીને આધીન થએલું બકડું, જેમ લાચારીથી તેની પાછળ પાછળ ખેંચાય છે; તેમ પાપને આધીન થએલો જીવ, લાચારીથી વૈભવ તરફ ખેંચાય છે-મોહમાં ફસાય છે. મરણની ઉપેક્ષા કરે છે. રાજગાદી ઉપર બેઠેલો રાજા, અથવા દીવાનપદે બેઠેલો દિવાન, આ વાતને જાણે તો ભાગ્યશાળી. અથવા ફાટીને ધુમાડે ગએલો મોટો અમલદાર, પોતાના પતનને યાદ રાખે; તો ભાગ્યશાળી.

“લાખોની પાંખો ગઈ છે પીંખાઈ; જેની મુછ પર લીંચુ ઠરાણા,

અરે! પુછી જોને તું પંડિત પુરાણારે; કોઇના અમર છે લેખ લખાણા?”

આવા અટલ સિદ્ધાંતને, વૈભવમાં પડેલો જીવ, જુલો જાય છે.

દણ્ડાં—એક ભવ્ય મહેલમાં મરવા પડેલી એક સુંદરી, પોતાના પતિને કહે છે કે—

‘ઠ્ઠાલા! ઠ્ઠાલા! મારે મરવું પડશે; તે તો હું જાણતીજ નહીં.

પતિ—કેમ તું દુનિયામાં મરણ નહોતી દેખતી?

સ્ત્રી—દેખતી હતી. પણ તે મરણ દુનિયા માટે છે—આપણે માટે નથી; એમ હું ચોક્કસ જાણતી હતી. આ ડોક્ટર કહે છે; ત્યારે આજ અને ખબર પડે છે કે—આપણે ધનવાનને પણ, મરવું પડે છે.

પતિ—કથાવાર્તા સાંભળી નથી?

સ્ત્રી—કથાવાર્તા સાંભળી હતી ખરી; પણ મને તે ફારસ જેવી લાગતી. બ્રાહ્મણો તેમની ગરજે કથા કરે છે; એમ હું માનતી હતી. આપણા પોતાના સ્વાર્થને, કથામાં હું દેખતી નહીં. કથામાંથી મેં કંઈ લીધું નહીં.

પતિ—સારાસારને જુલાવવો; એજ લક્ષ્મીનું, અથવા વૈભવનું કર્તવ્ય છે. મોહ એટલે મદિરા; લક્ષ્મી એટલે મદીરા; વૈભવ એટલે મદિરા. ધનવાનનું હૃદય, એટલે અંધારી ધૌર ગુફા.

સ્ત્રી—ત્યારે આ દોષમાંથી બચવાનું કંઈ સાધન નહીં હોય?

પતિ—સાધન કેમ ન હોય. લક્ષ્મી વૈભવ માટે વપરાય છે; તેમ વૈરાગ્ય માટે, કલ્યાણ માટે-વપરાય; તો બેડો પાર થઈ જાય.

સ્ત્રી—પણ હાય! તે બને કેમ? મમતાના કિલ્લા, બેદાય ત્યારે ને? ત્યારે બસ! શું મારે આમ ટળવતાં ટળવતાં મરી જવું? મારાથી કંઈ નહીં બને?

પતિ—હજી ઉપાય હાથમાં છે. સીધાની યાળાઓ તૈયાર છે. વસ્ત્રોના ગાંસડા તૈયાર રાખ્યા છે. રૂપૈયાની કોથળાઓ અહીં મૂકી છે. હાથમાં જળ લે! સંકલ્પ કરાવું. લે તે તમામ ચીજોને હાથ લગાડ. ‘હજી હાથમાં છે બાજી, કરી લે પ્રભુ ને રાજી?’

સ્ત્રી—હવે મારે શું કરવાનું?

પતિ—હવે જે દેવનું તે ‘ઠ્ઠાલથી દર્શન કર્યું હોય; તે દેવના ચરણનું ચરણ લે.

શ્રી—મારે તો તમેજ દેવ ! મેં તમથી વ્હાલ કર્યું છે. ‘પતિરેષ ગુરુર્મતા’ શાસ્ત્રોનું વચન સત્ય હોય; તો મારું કલ્યાણ ચતુર્જ જોઇએ.

પતિ—તો હવે બસ ! પ્રભુનું રમરણ કર. ‘સંસાર મિથ્યા છે;’ એમ કહીએ; અને સાંભળીએ; પણ મન ઢચુપયુ રહે. મરવા વખતેજ મરનારને અનુભવપૂર્વક ખાતી થાય છે કે—‘સંસાર મિથ્યાજ છે.’

શ્રી—અત્યારે કોઇ કોઇનું નથી. જાણે હું એક લાંબા સ્વપ્નમાંથી જાગી. મને એમ લાગે છે કે—સગપણના મોટા શણગાર ખોટા છે. વૈભવ તમાસા જેવો છે. તોપણ મારે અવલંબન જોઇએ; તે આપનું શરણ છે. તમારા સગપણની ઝાળખાણ, મારે ત્યાં—કામ આવશે. પતિ પરાયણ શ્રી પ્રત્યે, પ્રભુ બહુ દયાળુ રહે છે.

આમ જોલતાં જોલતાં, પ્રાણુ ચાલ્યો ગયો. તાત્પર્ય—માણસ મરણ વખતે સંસાર સ્વપ્નામાંથી જાગે છે આસપાસ સાવધાન સંબંધીઓ હોય; તો તેને બચાવી લે છે. નહીં તો હાથ ધસતા આત્મા; જીવ્યા ત્યાંસુધી હાથઝોાય કર્યું; અને હાથ ધસતા ચાલી નીકળ્યા સાથે લગેજમાં—પાપનાં પોટલાં; અને એક ખીજની સાથે જગવેલી, ઝેરવેરની જવાળાઓ! દેવાદિને સ્વર્ગમાંથી ખરી પડવુંજ છે, પણ ન વેદ આત્મજ્ઞાન—પોતાના મોતને તે દેવ જાણતો નથી. તેમ કરેડપતિને પણ, એક દિવસ ‘રામ જોલો ! ભાઇ રામ !’ થયા વિના રહે એમ નથી; છતાં શાસ્ત્ર સંતની વાત સાંભળવા, તેમને ધડીની અવકાશ નથી. લાંબી મુસાફરીની તૈયારી કરવા, જરા જોટલી પણ સમજણ નથી.

“મરકટ તે વળી મદિરા પીએ; અને અખા તેથી સૌ કો ખીહે.”

હજી આગળ સાંભજો—

તાવત્ પ્રમોદતે સ્વર્ગે, યાવત્ પુણ્યં સમાપ્યતે ॥

ક્ષીણપુણ્યઃ પતત્યર્વા—ગનિચ્છન્ કાલચાલિતઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—જ્યાં સુધી પુણ્યની સમાપ્તિ થાય; ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે તે પુણ્યવાન પુરૂષ મોજ ઉડાવે છે. પછી પુણ્ય ક્ષીણ થાય; ત્યારે કાળથી ચલાયમાન થઇને, પોતાની ઇચ્છા નહીં છતાં, નીચે પડે છે. [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

અમુક વરસના પટાથી ધર બાડે આપું હોય; અને બાડવાત યુજ્યોર હોય; તો તે બાડવાત, ધર બગાડી મુકે; અંદર ઉડા ખાડા પાડે; પણ ધરધણી કાંઇ જોલે નહીં. પટો પૂરો થાય; ત્યારે કાન પકડીને બાડવાતને કાઢી મુકે; ફરીથી તેને ધર બાડે આપે નહીં.

તેમ દેવ પણ ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિવૃંતિ ॥ પુણ્ય પરવારે; ત્યારે આ લોકમાં ખરી પડે. સંસાર ચોટામાં જુઓને!—મોટા મોટા રાજાઓ, આકાશમાં ઉભા રહેતા હતા.

૨૬ પદ્મઉદ- યાવત્ પુણ્યં સમાપ્યતે તાવત્ સ્વર્ગે પ્રમોદતે—જ્યાં સુધી પુણ્ય હોય ત્યાંસુધીજ તે સ્વર્ગમાં દોર કરે છે. ક્ષીણપુણ્યઃ—જેના પુણ્ય ક્ષીણ થઇ ગયા હોય છે તે પુરૂષ. કાલેન ચાલિતઃ—કાળથી ચલાયમાન થએલો. ગનિચ્છન્ અપિ—નીચે પડવા ખુશી નથી તો પણ. અર્વાક્ પતતિ—નીચે પડે છે.

તેમનાં પુણ્ય પરવારતાં, તેમની લુહિ ફરી; ન કરવાનું કશું. ગુન્હેગાર ઠાર્યા આકાશમાંથી પાતાળમાં પેસી ગયા. ચૌટાના વેપારી જીએ; પુણ્ય પરવારતાં લુહિ ફરે. લુહિ ફરતાં, ન કરવાના સોદા કરે; આકાશમાંથી પાતાળમાં પેસી જાય

આમાંથી જયવાનો માર્ગ કાંઈ છે?—હા ! પુણ્યથી સુખ મળ્યાં છે. સુખને ટકાવવાં હોય; તો પુણ્યને વધારતાં રહેવું જોઈએ. જે પુરૂષ એકંતી ચોપડીમાં, ઉપાડે તેના કરતાં, વધારે જન્મા કર્યા કરતો હોય; તેનું ખાતું એકવાળા કઢી કાઢી નાંખે નહીં. આંખે પડળ આવે—મોતીયા આવે; તો તે ઉતરાવવા જોઈએ. તેમ ધનવૈભવ મળતાં, મદ થાય—પાપ કરવાનું મન થાય. બસ ! મને પૂછનાર કોણ છે ? માતા પિતાને અને ગુરૂને, ‘નીચું’ કાંઈ કરીને નમે નહિ—એવો દોષ ઉભો થાય. ત્યારે સંતને શરણુ જઈને, દોષ રજી કરવા જોઈએ. બતાવે તે દવા લેવી જોઈએ; અને ચરી પાળવી જોઈએ. મદનાં પડળ ઉતર્યા પછી, જીવન નિર્મળ થાય !

દષ્ટાંત—એક સટોડીયાને એક તડાકે એક લાખ રૂપૈયા આવ્યા. તે સાંભળી એક મોટા સંત, ત્યાં બિહ્વા માગવા ગયા. આંગણમાં ઉભા રહીને, ‘ભવંતિ’ બિહ્વા દેહિ’ કહેતાં, બીએ બહાર આવીને પૂછ્યું—‘મહારાજ ! આપને કાચી રસોઈ આપું કે પાકી ? સંત—આ કાચીપાકી રસોઈની બિહ્વા નથી. બિહ્વા ભાગ્યશાળી પુરૂષનાં દર્શનની છે. આ શબ્દો સાંભળતાં બીનું સુખ જરા મલકાયું. ‘દ્યો ત્યારે હું તેમને પૂછી જોઉં.’ સંત—પૂછો તેની સાથે, એમ પણ કહેજો કે—‘અમારે તમારી એક પણ પાઈ જોઈતી નથી. સુદી અનાજ પણ જોઈતું નથી. વસ્ત્રોના કકડો પણ જોઈતો નથી. એટલે કોઈપણ પ્રકારના પદાર્થની, કે પૃથ્વીની આ બિહ્વા નથી. બિહ્વા માત્ર ભાગ્યશાળીનાં દર્શનની છે.

બીએ અંદર જઈને સંતનાં વચનો સંભળાવ્યાં. સાંભળી શેઠ આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી હસતો હસતો બોલ્યો કે—‘સામી ગાદી ઉપર, આસન બીજાવીને પછી બોલાવ.’ બોલાવતાં સંત પધાર્યા. શેઠ ઉઠીને તેમને સામી ગાદી ઉપર બેસાડ્યા. હાથ જોડીને કહ્યું કે—‘જે આરા હોય; તે કહો !’

સંત—એક તડાકે એક લાખ મળે; એવા પુરૂષ, ચૌટામાં એક બેજ હોય. વળી તે કેક દિવસજ બને; હમેશાં ન બને. માટે આપનાં દર્શનની જીરાસા થઈ.

શેઠ—મારાં દર્શન ? એટલે હું કાંઈ સમજ્યો નહીં.

સંત—બાળું પુણ્ય હશે; ત્યારે આ તડાકો લાગી ગયો હશે. પુણ્ય વિના તો બનેજ નહીં.

શેઠ—હા ! એમ તો ખરું; કાંઈક પુણ્ય ઉદય થયાં.

સંત—પુણ્યને સાચવી રાખજો. તો લક્ષ્મી ટકશે.

શેઠ—કોઈનું સાચવ્યું સચવાતું નથી. લક્ષ્મી આજ હોય; અને કાલ ન હોય. લક્ષ્મી સદા ટકે; એવી કોઈ યુક્તિ, આપ જાણતા હો—તો કૃપા કરીને કહો !

સંત—લક્ષ્મીને મેળવવા માટે જે યુક્તિ; તેજ યુક્તિ, લક્ષ્મીને સાચવવા માટે રાખવી. એટલે લક્ષ્મી પુણ્યથી મળી છે; અને મળેલી લક્ષ્મીમાંથી પુણ્ય કર્યા કરો; તો લક્ષ્મીને ટકવુંજ પડે. એકું ખેતરમાંથી દાણાના ઢગલા લાવે. ખાંચ ખવરાવે અને પાછા વાવે. વાવે તે ઉગે. પાછા ઢગલા થાય. પુણ્ય વાવે; તો પુણ્ય ઉગે; પાપ વાવે; તો પાપ ઉગે. યાદ

રાખજે કે-પાપ પુણ્યને ખાધ જાય; તેમ પુણ્ય પાપને ખાઈ જાય. જ્યો બસ ! હવે હું રજા લઉં.

શેઠ—એમ ઉઠાય નહીં. કાંઈક ભિક્ષા તો જ્યોજ !

સંત—ભિક્ષા એટલીજ કે-આવ્યા અવસરને જોળખી લેજો. આ સંસાર જુગાર છે. તેમાં પ્રારબ્ધના પાસા છે. નાંખતા આવડે; તે ફાવે. એમ કહી સંત ચાલ્યા ગયા.

સકામ કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. એક ધર્મમાં પ્રીતિ કરાવીને સ્વર્ગાદિ સુખ અપાવનારાં કર્મ; બીજાં અધર્મમાં પ્રીતિ કરાવીને, કાંઈનું ધન ખેંચી લેવા માટે કરેલાં કર્મ, અથવા કાંઈની જીને, પોતાના ફંદમાં ફસાવવા માટે કરેલાં કર્મ; ત્રીજે પ્રકાર-અભિચારાદિ ક્રિયાઓ કરીને, સામાને માંદા પાડવા, સામાને હેરાન કરવા; અથવા તેમના જીવનનું જોખમ કરવું વિગેરે.

પહેલા પ્રકારની વાત થઈ ગઈ. બીજા અને ત્રીજા પ્રકાર સંબંધી શ્રીકૃષ્ણ હવે કહે છે—

યદ્યધર્મરતઃ સંગા-દસતાં વાઙ્જિતેન્દ્રિયઃ ॥

કામાત્મા કૃપણો લુબ્ધઃ, ક્ષેણો ભૂતચિહ્નિસકઃ ॥ ૨૭ ॥

પશૂનવિધિનાલભ્ય, પ્રેતભૂતગણાન્ યજન્ ॥

નરકાનવશો જન્તુર્-ગત્વા યાત્યુલ્લ્લખં તમઃ ॥ ૨૮ ॥

[ઉપર જે પ્રકાર કહ્યો; તે વિધિ પ્રમાણે સકામ કર્મ કરવા સંબંધી કહ્યો. વિધિને વટીને અભિચાર પ્રયોગ કરવા સંબંધી હવે કહે છે. અભિચારપ્રયોગ એટલે પોતાને માટે પાપ કર્મ કરવાં તે; અથવા સામાનું ભૂંડું કરીને રાજ થવું તે. વિધિને વટીને અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરનારને નીચી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.]

અર્થ—નીચ પુરૂષોના સંગથી, અથવા અજિતેન્દ્રિયપણાથી વિષયોમાં લાગેલો, કૃપણ, ભોગની તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ, અને સ્ત્રીઓમાં લંપટ થએલો પુરૂષ, જે અધર્મમાં લાગી જઈને, પ્રાણીઓની હિંસા કરે; અને ધનાદિકની લાલચને લીધે, અવધિથી પશુઓને મારીને, પ્રેતના અને ભૂતોના ગણોનું પૂજન કરે, તો તે પુરૂષ લાચાર બનીને, નરકમાં પડે છે, અને પછી સ્થાવરનો અવતાર પામે છે. [૨૭-૨૮]

૨૭ પદ્યછંદ—યદિ-જે. અસતાં સંગાત-નીચ પુરૂષોના સંગથી. વા અજિતેન્દ્રિયઃ-અથવા અજિતેન્દ્રિયપણાથી. કામાત્મા-કામેષુ (શબ્દાદિ વિષયોમાં) આત્મા (મન) यस્ય સઃ-શબ્દાદિ વિષયોમાં લાગેલો. કૃપણઃ-ભોળો. લુબ્ધઃ-ભોગની તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ. ક્ષેણઃ-સ્ત્રી પ્રધાના यस્ય इति ક્ષેણઃ-સ્ત્રીઓમાં લંપટ થએલો પુરૂષ. અધર્મરતઃ-અધર્મમાં પ્રીતિ કરનારો પુરૂષ. ભૂતચિહ્નિસકઃ-પ્રાણીઓની હિંસા કરનારો.

૨૮ પદ્યછંદ—અવિધિના પશૂન અલભ્ય-અવિધિથી પશુઓને મારીને. પ્રેતભૂત-ગણાન્ યજન્-પ્રેત અને ભૂતોના ગણોનું પૂજન કરતો-કરનારો-તે ક્ષુદ્ર જીવ. અવશઃ-પરવશપણાથી. નરકાન્ ગત્વા-નરકમાં જઈને. ઉલ્લ્લખં તમઃ-ચાતિ-સ્થાવરના અવતારને પામે છે.

૨૭-૨૮ વિવેચન—

આ મંત્ર તંત્ર વિદ્યા ભયંકર છે. બાળકના હાથમાં સળવેલી ચપ્પુ હોય; તો તે બપોં ત્યાં કાપા કરે; તેમ અનધિકારી પુરુષો પાસે, મંત્ર તંત્ર હોય; તો તેઓ જોને તેને હેરાન કરે. કેટલાએક ભયંકર સાધુઓ, સ્ત્રીને બીલાડી બનાવી દેતા હતા. કોઇ ન દેખી શકે; એવા બનીને, પરધરમાં પ્રવેશ કરતા હતા. સામાને વશ કરીને, તેનું દ્રવ્ય હરી લેતા હતા. કોઇ સ્ત્રી પતિને વશ કરવાના મોહમાં, અથવા કોઇ પુરુષ, સ્ત્રીને વશ કરવાના મોહમાં, આવા પ્રયોગ કરે છે. કોઇ કાપાલીકે શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યને ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ભાગવતના દશમસ્કંધમાં અધ્યાય ૬૬ મેં જુઓ ! ભગવાને પૌંડ્રકને માર્યો પછી, કાશીના રાજાને પણ માર્યો હતો. કાશી રાજાના પુત્ર સુદક્ષિણે અભિચારનો પ્રયોગ કર્યો. દક્ષિણાગ્નિને તેણે દારકા તરફ મોકલ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણ માયાના પતિ હોવાથી, તેમણે તે અગ્નિ સામે સુદર્શનને દોડાવ્યું. અગ્નિએ કાશીમાં પાછા આવીને, ઋત્વિજ સહિત યજ્ઞમાનને બાળી દીધા હતા. દશમસ્કંધના અ. ૭૬-૭૭ માં, માયાવી શાસ્વના અનેક અખતરા છે. માયાના પતિ શ્રીકૃષ્ણે શાસ્વનો નાશ કર્યો. વિગેરે-વિગેરે.

રાવણે હારવા પહેલાં, અભિચારનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો. વાનરોએ તે યજ્ઞ ભંગ કર્યો હતો. આવા નીચ લોકો, જૂત-પ્રેત-ઐરવ વેતાળ વિગેરે દેવોની ઉપાસના કરે છે. વામ માર્ગમાં આ પવન વધી પડતાં, સમાજ સળગી ઉઠેલો હતો. રેશમના કાળા દોરાના પ્રયોગ, કાળા ભ્રમરને પકડીને થતા પ્રયોગ-વિગેરે અનેક પ્રકારના પ્રયોગ છે.

કામી, ક્રોધી અને લોભીને, આવી મેલી વિદ્યા બહુ ગમે છે. આવા સાધુ પાસે કાંઇ ચમત્કાર દેખીને, તે શીખવા, તેઓ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. સમજીએ યાદ રાખવું જોઇએ કે-આ વિદ્યા જીવને નરકે પહોંચાડનારી છે. ભગવાનનો આશરો લેનારા જીવોએ, આવા કંદમાં કદિ પડવું નહીં. શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે કે ‘આવા નીચ લોકોને, હું નરકમાં ફેંકી દઉં છઉં. ત્યાંથી તેઓ સ્થાવરના અવતારને પામે છે.’

હવે પ્રભુ કહે છે કે ‘મરણથી જે છૂટ્યો નથી; તેને અનેક સુખ દુઃખમાં પરિણમે છે.

कर्माणि दुःखोदकर्णि, कुर्वन् देहेन तैः पुनः ॥

देहमाभजते तत्र, किं सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—કર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલા પુરુષને, સુખ મળતું નથી; અને નિવૃત્તિ પણ થતી નથી. કારણ કે દેહ ધરીને જેઓમાં પરિણામે દુઃખજ છે; એવાં કર્મ તે કરે છે; અને તે કર્મોને લીધે, પાછો તે બીજો દેહધારણ કરે છે. જન્મ મરણના રોગમાં કુટાતા પ્રાણીને, કદિ સુખ થાય; તો તે સુખાભાસ છે. સાચું સુખ નથી. [૨૯]

૨૯ પદ્યછેદ—**दुःखं उदकं (છેવટનું ફળ) येषां तानि दुःखोदकर्णि इति कर्माणि-જેમાં પરિણામે દુઃખજ છે; એવાં કર્મ. देहेन कुर्वन्-આ દેહથી કરીને. तैः-તે કર્મોથી. पुनः देहं आभजते-બીજા દેહને પામે છે. तत्र-આ બાબતમાં. मर्त्यधर्मिणः-જેને માથે મોત છે તેને. किं सुखं-કયું સુખ છે ?**

૨૬ વિવેચન—

સર્પના મુખમાં સપડાએલો દેડકો, જેમ જીવડાં પકડવા ઉચો નીચો થાય; તેમ કાળના મુખમાં પડેલો જીવ, આ લોકનાં તથા પરલોકનાં મુખ માટે વશમાં મારે.

મરણને જીતવું; તેજ સુખ સમજવું. જન્મવામાં મીઠાઈ હોય; કાચે તાંતણે બાંધેલી તલવારો, માથે લટકતી હોય; તો મીઠાઈ ફીકી ફ્ય સમજાય છે. તેમ જ્યાં સુધી મરણ માથે ભમતું હોય; ત્યાં સુધી આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખ, ફીકા ફ્ય સમજવાં.

‘તારે માથે કાપી રહ્યા છે કાળરે,—ઉધ તને કેમ આવે ?

પાણી પહેલાં બાંધી લેને પાળરે,—ઉધ તને કેમ આવે ?

આ તો સ્વાના જેવો સંસાર રે,—ઉધ તને કેમ આવે ?—વિગેરે.’

જન્મમરણના રેંટમાંથી નીકળવું; એજ જ્ઞાન, એજ સમજણ, અથવા એજ તત્ત્વજ્ઞાનની ટાય સમજવી. આ સમજે; કે મારે સંતાન થાય; તો સુખ થાય. પણ આ સુખની પાછળ અનેક દુઃખ-અનેક કષ્ટાધ ઉભી છે. સંતાન પેટે આવે; ત્યારથીજ કષ્ટાધ મંડાય. જ્ઞાને કરી, મોહનું બળ, કાંધક કમી થયું હોય; તોજ આ, આ કષ્ટાધને સમજી શકે. નહીં તો પાડાને ભેંસ સમજે; અંધારે કુટાય કુટાતી કુટાતી યુલાબના ડુલ જેવી મટીને, સુકા પાંદડા જેવી થઇ જાય. સવાર સાંજ, આ અરિસામાં મુખ જુએ; પણ અકાળે પ્રાપ્ત થએલા ધડપણના કારણને સમજી શકે નહીં. સમજણનાં સોમકાં ગોઠવાય; ત્યારેજ આ બાજી જીતાય. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-‘કર્મ કરીને અમરાપુરી પામે; પણ અંતે ચોરાશી માંદીરે.’

હવે કહે છે કે-બ્રહ્મા બની શકે; એવા ઉચા પ્રકારનાં સકામ કર્મ છે. તોપણ ત્યાં મરણનો ભય છે.

લોકાનાં લોકપાલાનાં, મદ્ભયં કલ્પજીવિનામ્ ॥

બ્રહ્મણોઽપિ ભયં મત્તો, દ્વિપરાર્દ્ધપરાયુષઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—લોકો નિત્ય હોવાથી, અને લોકપાળો અમર હોવાથી, લોક પાળોને સુખ છે; એમ પણ સમજવું નહીં. કારણ કે લોકોને પણ, હું કે જે કાળસ્વય છઉં; તેનો ભય રહે છે. વળી કલ્પપર્યંત જીવનારા લોકપાળો ને પણ, મારો ભય રહે છે. જેનું બે પરાર્ધ સુધીનું લાંબુ આયુષ્ય છે; એવા બ્રહ્માને પણ, મારી ખીક રહે છે. [૩૦]

૩૦ વિવેચન—

આજ્ઞાસુષનાલ્લોકાઃ, પુનરાવર્તિનોઽર્જુન । [ગીતા અ. ૮-૧૬] આ લોકથી માંડીને, બ્રહ્મા સુધીના તમામ લોકો, પુનર્જન્મવાળા છે. નીચે પાતાળમાં, અને ઉપર સ્વર્ગમાં, પુનર્જન્મવાળા લોકો વસે છે. જ્યાં પુનર્જન્મ ટુટી ટુટી જાય, જ્યાં કરીને માતાના

૩૦ પદ્યછંદ—મત્ત્ ભયં મદ્ભયં. લોકાનાં મદ્ભયં-લોકોને મારો ભય છે. કલ્પ જીવિનાં લોકપાલાનાં મદ્ભયં-કલ્પ પર્યંત જીવનારા લોકપાળોને મારો ભય છે. જ્ઞો પરાર્દ્ધો પરં આયુઃ વસ્ય સઃ તસ્ય રૂતિ બ્રહ્મણઃ અપિ-જેનું બે પરાર્ધ સુધી મોટું આયુષ્ય છે એવા બ્રહ્માને પણ. મત્તઃ ભયં-મારાથી ભય છે.

ગર્ભમાં આવવું ન પડે; તેવી જો કંઈ સગવડ હોય; તો તે અહીં, મનુષ્ય દેહમાં છે. પરીક્ષિત જ્યારે ગંગા કાંઠે કથા સાંભળવા બેઠો હતો; ત્યારે દેવો અમૃતનો ધડો લઈને, આવ્યા હતા. તે આપીને તેમને યાનામૃત લેવું હતું. 'પરીક્ષિત અમૃત પીધને અમર થાય.' એમ પણ તેમણે શ્રી શુકદેવજીને કહ્યું હતું. શ્રી શુકદેવજીએ તેનો સ્વિકાર કર્યો નહોતો. દેવોના અમૃત કરતાં, યાનામૃત ઉત્તમ છે; એમ સમજવું.

ભગવાન્ રામચંદ્ર પ્રગ્ભને કહે છે કે—

યોપાર્ધ—નરતનુ ભવવારિધ કહં વેરે, સન્મુખ મરત અનુગ્રહ મેરે.

કર્ણધાર સદ્ગુરુ દદ નાવા, ફુલ્લ સાજ સુલભ કરી પાવા.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૬૮ એ]

માનવરૂપી આંખા ઉપર, કેવાં ફળ આવતાં હશે ?

અર્કિચનસ્ય શાંતસ્ય, શાંતસ્ય સમચેતસઃ ॥

સદા સંતુષ્ટમનસઃ, સર્વાઃ સુખમયાઃ દિશઃ ॥

અર્થ—મમતા રહિત, જીતેન્દ્રિય, શાંત અને સમાન સ્વભાવવાળા, તથા સર્વદા સંતોષી મનના પુરુષને, સર્વ દિશાઓ સુખમય છે,

સુખની પરવાવાળાએ, કેવી જીવનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ; તે સાંભળ્યુંને ? ગળવામાં પાર્ધ એ, અને અમદાવાદની ચોરાશી કરવાની ઉમેદ, તે કેમ અને ? ધણીં ૫૦-૬૦ કે સીતેર વરસનાં આ પુરુષોને, જગતમાં જીવતાં આવડતું નથી; ગમે તેમ બોલતાં આવડે છે. હજી પોતાનો તંત છોડતાં આવડતું નથી. હજી પારકા પૈસા લેઈ લેવાની ઘાનત છે; કહો કદ્યાણુ કેમ થાય. તમે તમારૂં પોતાનું સુખ ચાટલામાં જુઓ ! આવું કાંઈ કલાંક, નથી ને ? કેરી મોટી, પણ ખાટી ! ખાનદાનનું ઘર, પૈસે ટકે સુખી; પણ ઘડીઘડીમાં ખીન્નજી જાય; મીઠાજી ખોઈ એસે, ઘડીઘડીમાં બાળક જેવા ખેલ કરી નાખે. કહો ! તેમનું કદ્યાણુ કેમ થાય ? તમે તમારૂં પોતાનું સુખ ચાટલામાં જુઓ ! જોતાં ન આવડે; તો જોતાં શીખો ! હમણાં તૈયારીના હુકમ છુટશે. ગમે એવા ડાહ્યા આપ હશે; ધનના ઢગલા પાસે પડ્યા હશે. કોઈ ગામના ધણી હશે. પણ સંમીલને નયનયોર્ન તુ કિચિ-વસ્તિ ॥ તમે ગયડીને પડ્યા; ત્યારે કાંઈ, કાંઈ કામનું નથી. વિચાર કરતાં આવડે; તો વિચાર કરી લ્યો ! ગયડીને પડવાનો ભય, બ્રહ્મા સુધી છે; તો તમે કોણ ? બ્રહ્માના એક દિવસમાં, ઔરાવત ઉપર એસનારા ચૌદ ઈંદ્ર બદલાય છે. જેને યમ, વશુ, ચંદ્ર, સૂર્ય,—સૌ નમે; તે ઈંદ્ર બાપડો ગયડી પડે છે; ત્યારે તમે કોણ ?

પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ આગળ શું કહે છે; તે સાંભળો—

ગુણાઃ સૃજન્તિ કર્માણિ, ગુણાંડનુસૃજતે ગુણાન ॥

જીવસ્તુ ગુણસંયુક્તો, યુક્તે કર્મફલાન્યસૌ ॥૩૧॥

૩૧ પદ્યછેદ—ગુણાઃ—સૃજન્તિ ગુણાન—ગુણો ઈન્દ્રિયોને પ્રવર્તીવે છે. ગુણાઃ—ઈન્દ્રિયો સહિત દેહ. કર્માણિ અનુસૃજતે—તે પ્રમાણે કર્મો કરી આપે છે. ગુણસંયુક્તઃ—અસૌ જીવઃ તુ—ઈન્દ્રિયોથી સંયુક્ત અહંકાર જ. કર્મફલાનિ યુક્તે—કર્મનાં ફળ ભોગવે છે.

અર્થ—મીમાંસકો કહે છે કે—‘આત્માજ ઈદ્રિયોને પ્રવર્તાવીને, કર્મ કરાવે છે’ તે હે ઉદ્ધવ ! તમારે માનવું નહીં. પણ એમ માનવું કે—ગુણો ઈદ્રિયોને પ્રવર્તાવે છે. તથા એમ પણ માનવું કે—ઈદ્રિયોસહિત દેહ, તે પ્રમાણે કર્મો કરી આપે છે. મીમાંસકો કહે છે કે—‘આત્મા કર્તા છે.’ તે પણ તમારે માનવું નહીં. પણ એમ માનવું કે—ઈદ્રિયોસહિત અહંકારજ, કર્મનાં કૃણ લોગવે છે. તાત્પર્ય અહંકાર—કે—જે અંતઃકરણનો એક ભાગ છે; તે અહંકારજ, કર્મનો કર્તા છે; અને કર્મનાં કૃણોનો લોકતા છે. [૩૧]

૩૧ વિવેચન—

આત્મા કર્તા ભોક્તા નથી. આ વાત શ્રી આચાર્યકરાચાર્યે, ધણીજ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. શ્રીશંકરાચાર્યનાં ગ્રન્થોને વાંચો છે કે નહીં ? નહીં તો—It is equal to a man, whether he is born in India, or in Afghanistan, if he remains unaware of the luster of Shankara-charya-હિંદમાં અવતરીને, અને હિંદુ થઈને, જે શ્રી આચાર્યકરાચાર્યનું ગૌરવ જાણ્યું નહીં; તેમના લાખેલા સદ્ગ્રન્થો વાંચ્યા નહીં; તો તે માનવી હિંદુસ્તાનમાં અવતર્યો; અથવા અફઘાનીસ્તાનમાં અવતર્યો—તે ભેદ સરખું છે. ધંધો રોજગાર કરવો; ખાતું પીવું; અને મળી આવે; તેટલી મોજમજ કરવી; તે બંને દેશોમાં બની શકે એવું છે. અફઘાનીસ્તાનમાં ન બની શકે; એવું જો કાંઈ હોય; તો તે શ્રીઆચાર્યકરાચાર્યના ગ્રન્થો, ત્યાં ન મળી શકે. હિંદુસ્તાનમાં મળી શકે. એટલે હિંદુસ્તાનમાં અવતર્યો છતાં; આ લાલ ન લીધો; તો અફઘાનીસ્તાનમાં અવતર્યો બરાબર છે.

અવકાશ ક્યાં છે ?—લક્ષ્મી ક્યાં છે ? લક્ષ્મી જલદીથી નથી મળી શકતી; તોપણ તેને માટે, તનમન તોડી નાંખીને, લક્ષ્મી ભેળી કરીએ છીએ. અવકાશ તેના કરતાં મોંઘી નથી. મોંઘી હોય; તો મિત્રો સાથે મીજલસમાં રખડાય નહીં. સગાં બહાલાને ત્યાં સારે માટે પ્રસંગે, જોઈએ તેના કરતાં, વધારે વખત ફેંકી દેવાય નહીં; એટલે બેસીને તડાકા મરાય નહીં. કારણ વિના કોઈને મળવુંજ ન જોઈએ. કારણ વિના કોઈને ઘરે, જવાય જ નહીં. જઈએ અને તે પૂછે—કે કંમ આવ્યા ?—તો તેનો જવાબ “અમથા” એમ બોલાય જ નહીં. કારણકે ગધેડું પણ, અમથું રખડવું નથી. તેમાંએ રાત્રે કામ વિના બહાર જવું—તે પાકી મૂખાંધ છે. મૂખ માખાપના દિકરા થવું તે સાફ; પણ મૂખાંધના દિકરા ન થવું. જે મૂખાંધના દિકરા થાય; તે પોતાના જીવનમાં ઝેર રેડે; જીવનપથમાં કાંટા પાથરે. સંસારનાં જે કામ, કલાક બે કલાકમાં થાય; તે કામ માટે, કેટલો સમય જાય છે; તે વિચારવું જોઈએ. જેમ ધન બચાવીએ છીએ; તેમ અવકાશને બચાવવી જોઈએ. જે ધંધો કરતા હો; તે ધંધાની ચારે બાજુએ, બરાબર તપાસ કરીને, તે ધંધાને બરાબર ગોઠવવો જોઈએ. થોડા વખતમાં ઘણું કામ થાય; એવી ચપળતા, એવો ઉત્સાહ—એવો પ્રેમ—તે કાર્યમાં રાખવો જોઈએ. રોતાં રોતાં કામ કરે; તો કલાકનું કામ, પાંચ કલાકે થાય. પછી અવકાશ ક્યાંથી હોય ! જ્યાં બેસો ! જ્યાં ઉઠો ! જે કામકાજ કરો ! તે પૂરા પ્રેમથી અને ખંતથી કરો. ખોટા કામથી, નકામા કામથી અને લાલચથી દૂર રહો; સંતોષને સાથે રાખો. ખોટાં કામ, નકામાં કામ અને

લાભય, ઉપાધિઓથી ભરપૂર હોય છે. જેને ઉપાધિઓ ગમતી હોય; તેમણે ત્યાં માથું મારવું. ઉપાધિવાળાને અવકાશ હોય નહીં.

મુંબઈ જનારે ધોળકાની ગાડીમાં બેસવું; તે રખડી મરવા જેવું છે. તેમ અવકાશની પરવાવાળાએ, રજળપાટની ગાડીમાં બેસવું; તે રજળી મરવા જેવું છે. વર માંડવે આવે; ત્યારે આસપાસનાં લોકો, હજારો કામ પડ્યાં મુકીને, તેને જોવા આવે છે. તેમ આ વર (જીવાત્મા), અત્યારે માનવમાંડવે આવ્યો છે. ભક્તિ મુક્તિ નામની કન્યાઓ, જીવાત્માને વરવા તૈયાર છે. આવે વખતે, જીવાત્માની આસપાસ રહેનારી, તમામ વૃત્તિઓએ, પોતાનાં હજારો કામકાજ પડ્યાં ચેલીને, જીવાત્માને જોવા આવવું જોઈએ. વૃત્તિઓમાંથી નકામાં કામકાજ ખેંચી લઇને, તેને જીવાત્મા જોવાની અવકાશ આપવા માટેજ, દેવદર્શન, યાત્રા, વનવાસ અને સન્યાસ, સમજવાં. કીર્તન ભક્તિ અથવા સમાધિ પણ, તેટલા માટેજ છે.

આવું કાંઈક સમજે; તો અવકાશ મળે. જીવનપથે પ્રકાશ મળે; એવાં પુસ્તકો વંચાય-વિચારાય-વિગેરે.

કર્તા ભોક્તાના સંબંધમાં અહંકાર કોણ છે? તે સંબંધી સાંભળો—

શાર્દૂલવિં

બ્રહ્માનંદનિધિર્મહાવલ્લભતા-હંકારઘોરાહિના ।

સંવેદ્યવાત્મનિ રક્ષયતે ગુણમયૈશ્-ચંદૈશ્ચિર્મિર્મસ્તકે ॥

વિજ્ઞાનાત્મ્યમહાસિના છુતિમતા, વિચ્છિદ્ધ શોર્ષત્રય ।

નિર્મૂલ્યાહિમિમે નિધિ સુલ્લકરં, ધીરોઽનુભોક્તું ક્ષમઃ ॥ ૩૦૨ ॥

[વિવેકચૂડામણિ]

અર્થ—બળવાન અહંકારરૂપી ઘોર સર્પ, પોતાનાં ત્રણ ગુણરૂપી ભયંકર માથાં વડે, બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી બંડારને, પોતામાં વિંટી લઇને, રક્ષણ કરે છે—સંતાડી રાખે છે. જેમાં શ્રુતિઓનો ધણો આધાર છે; એવી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી મોટી તલવાર વડે, જે ધીરપુરૂષ, આ સર્પનો મૂળસહિત નાશ કરે છે; તે ધીરપુરૂષ, સુખકર બ્રહ્માનંદરૂપી બંડારને, ભોગવવાને યોગ્ય ગણાય છે. [૩૦૨].

ગુણોના સંબંધમાં ગીતા અ. ૧૪.

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં, યદ્વા પ્રજાનુપદયતિ ॥

ગુણેભ્યઃ પરં વેતિ, મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૯॥

ગુણાનેતાનતીત્ય ગ્રીન, વેદો વેદસમુદ્ભવાન્ ॥

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્-વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥૨૦॥

અર્થ—જ્યારે દ્રશ્ય ત્રણ ગુણો સિવાય, બીજા કશાને કર્તા જોતો નથી; તથા મને ત્રણ ગુણોથી પર-જુદો જાણે છે; ત્યારેજ તે મારા પરમાત્મભાવને પામે છે. [૧૯] દેહની ઉપતિના કારણરૂપ, એ ત્રણ ગુણોને ઝોળંગીને, જન્મ મરણ તથા વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખોથી છૂટેલો મનુષ્ય, ભોક્ષરૂપ અમૃત અનુભવે છે. [૨૦]

વેદાંત મત પ્રમાણે આત્મા ‘કર્તા’, ‘ભોક્તા’ નથી. આત્મા છદ્મિણે પ્રવર્તીવે છે; જ; એમ જે કહેવાય છે તે પણ ખોટું છે; વિગેરે વાત યાદ રાખવી.

શું સમજ્યા ? કહો જોઇએ ?—જસ ! આમજ ?—યાદ રહેતું નથી ? સાંભળો—
સારસાર કહી દઉં—

સૂર્ય જો છે; ત્યારે જીવે કામે લાગી જાય છે. લોકો અનેક કામકાજ કરે છે. તેમાં સૂર્યની પ્રેરણા નથી; તેમ લોકોએ કરેલાં કામકાજથી, સૂર્યને લાભ હાની નથી. એટલે સૂર્ય તો સાક્ષી-અથવા દષ્ટા છે. રાત્રે ઘરમાં દીવો કરીને, પાપ કરો; અથવા પુણ્ય કરો; તેમાં દીવાને કાંઈ લેવાદેવા નથી. દીવો તો સાક્ષી અથવા દષ્ટા છે. તેમ આ દેહમાં, જીવ સાક્ષી અથવા દષ્ટા છે. લોહું જડ છે; તોપણ લોહચુંબક પાસે હોય; તો લોહું ગતિમાન થાય છે. લોહું આમતેમ દોડતું દેખાય. કર્તા ભોક્તા યુક્તો છે; ઇંદ્રિયોને પ્રેરનાર પણ, યુક્તો છે. છતાં જે ઉડા ન ઉતરે; તેમને જીવ કર્તાભોક્તા જણાય છે. ધોળા દિવસે તારા ન દેખાય; પણ મારવાડના ઉડા કુવામાં ઉતરીને જુએ; તો તારા દેખાય. તેમ અહીં ગાનના ઉડા કુવામાં ઉતરીને જુએ; તેમને જીવ સાક્ષીરૂપે દેખાય. નરી આંખે સૂર્ય, પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો દેખાય છે. ખગોળશાસ્ત્રીઓ ચંદ્રોદારા સામીત કરી આપે છે; કે-પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે રાત્રે ચાંદનીમાં ઉતાવળે ચાલતાં, ચંદ્ર આપણી સાથે દોડતો દેખાય; પણ આપણા જેવા અનેક છે. સૌની સાથે ચંદ્ર દોડતો હોય; તો આકાશમાં ચંદ્ર કેટલા ? તેમ ચંદ્ર, આપણી સાથે દોડતો દેખાય છે; તે વાસ્તવિક નથી. તે પ્રભાણેજ જીવ કર્તાભોક્તા દેખાય છે, તે વાસ્તવિક નથી. [આવી વાતો એચાર વખત વાંચીને વિચારવી જોઇએ.]

મીમાંસકો કહે છે કે-‘આત્મા અનેક છે’ પણ તેમ નથી; તે વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

યાવત્ સ્યાદ્ગુણવૈષમ્યં, તાવજ્ઞાનાત્વમાત્મનઃ ॥

નાનાત્વમાત્મનો યાવત્, પારતંત્ર્યં તદૈવ હિ ॥૩૨॥

યાવદસ્યાસ્વતંત્રત્વં, તાવદીશ્વરતો મયમ્ ॥

ય ઇતત્ સમુપાસીરંસુ-તે મુહ્યન્તિ મુચાઽર્જિતાઃ ॥૩૩॥

અર્થ—‘આત્મા અનેક છે’ એવો મીમાંસકોનો મત છે. પણ તે ખોટો છે. કારણકે-જ્યાંસુધી અહંકારાદિક ઉપાધિઓ, ચિત્તમાં હોય છે; ત્યાંસુધીજ આત્મામાં અનેકપણું દેખાય છે. રિક્તાટીકનું બાણ એકજ; પણ તે લીલા પુષ્પના સંગમાં લીલું દેખાય છે; અને લાલ પુષ્પના સંગમાં, લાલ દેખાય

૩૨ પદ્યછેદ—યાવત્ ગુણવૈષમ્યં-જ્યાંસુધી અહંકારાદિ ઉપાધિઓ. તાવત્ આત્મનઃ નાનાત્વં મતિ-ત્યાંસુધી આત્મામાં અનેકપણું દેખાય. યાવત્ આત્મનઃ નાનાત્વં-જ્યાંસુધી આત્મામાં અનેકપણું દેખાય છે. તદૈવ મયમ્-ત્યાંસુધીજ. પારતંત્ર્યં-આત્માને પરતંત્રપણું રહે છે.

૩૩ પદ્યછેદ—યાવત્ અસ્ય અસ્વતંત્રત્વં-જ્યાંસુધી આત્માનું પરતંત્રપણું હોય છે. તાવત્-ત્યાંસુધી. ઈશ્વરતઃ મયમ્-કાળનો ભય રહે છે. એ-જે પુણ્યો. ઇતદ્-દેહાભિમાનથી થતા ભોગોને અને કર્મોને. સમુપાસીરંસુ-સેવે છે-ભોગવે છે. તે-તે લોકો. મુચા-શોકથી-દુઃખથી. અર્જિતાઃ-પીડાએલા. મુહ્યન્તિ-તે મોહ પામે છે.

છે.] જ્યાંસુધી આત્મામાં અનેકપણું દેખાય છે; ત્યાંસુધી આત્મામાં પરતંત્ર-પણું રહે છે. (૩૨) પરતંત્રપણું રહે છે; ત્યાંસુધી તેને કાળનો ભય રહે છે. જે પુરૂષો દેહાભિમાનથી થતા ભોગોને, અને કર્મોને ભોગવે છે; તે પુરૂષો, મોહ પામેલા હોવાથી, દુઃખથી પીડાયા કરે છે. (૩૩)

૩૨ થી ૩૩ વિવેચન—

રેલ્વેના એનજીનમાં વરાળ તો જોઇએજ. આ વરાળ એનજીનના પ્રમાણમાં થોડી અથવા ઘણી હોય છે. દરેક માનવીમાં આત્મા એકજ છે; પણ કર્મના પ્રમાણમાં, તે નાનો મોટો દેખાય છે. કર્મના પ્રમાણમાં, તે સુખદુઃખ ભોગવી રહ્યો જણાય છે. જેમ આત્મા એક છે; તેમ પ્રાણી માત્રના દેહ પણ, પંચ મહાભૂતના બનેલા છે. આત્મામાં એકજ પ્રકારનો મશાલો; તેમ દેહની કૃતિમાં પણ, એકજ પ્રકારનો મશાલો છે. છતાં આ બધું બિન્ન બિન્ન દેખાય છે; તેનું કારણ દરેકનું સૂક્ષ્મ શરીર, અથવા વાસના શરીર છે.

મનુષ્યનાં બે સ્વરૂપ છે. એક આ જે દેખાય છે તે; અને બીજું વાસના શરીર, અથવા અંતઃકરણ સારા નરસા ગુણ દોષનું ધામ, અંતઃકરણ છે. માણસની કીંમત ગુણ-દોષ ઉપરથી થાય છે. ગુણદોષની બિન્નતાથી, માનવીઓ બિન્ન બિન્ન જણાય છે. મીમાંસકો આ બિન્નતાને આત્માની બિન્નતા લેખે છે. પોતે પોતાને જોવાની, આ અવતારમાં સગવડ છે. પછી ગુણને પોષણ આપવાની, અને દોષને નિર્મૂળ કરવાની, આ અવતારમાં સગવડ છે. ધડી-યાળી ધડીયાળને સુધારીને નિયમીત બનાવે છે; તેમ મુમુક્ષુ પોતાના અંતઃકરણને સુધારીને, જીવ-મુક્ત બનાવે છે. તુલસીદાસ જીને મળવા, અંધારી રાત્રે, જીમના તરીને ગયા હતા. તેમને અંધારી રાત્રે, ચોરની માફક, પોતાની પાસે આવેલા જોધને, સ્ત્રી ચમકી. એમ કાંઈક મોલી પણ ખરી કે—‘બસ ! મારા વિના આટલીવાર પણ, તમે ન રહી શક્યા ? આટલા બધા કામી ? જરા પણ સંયમ નહોતો ? શું ત્યારે સંપૂર્ણ કંગાલ ? સંપૂર્ણ લંપટ ? તોપણ પતિદેવ છો; માટે એક વાત કહી દઉં કે—

‘જીતના લૂંટ, હમસેરે પિયાજી, હરિસે’ હોત જે છતનોરી.

ચલો મત વેકુંકે ધામમે’, દાકોરદારે તુલસી જાય તો ખરા—રી રામા !

રોય તુલસી ! સીતાઓ રામરામા ! બજો તુલસી.’

તુલસીદાસજી ઉંઘમાંથી જાગ્યા—મોહનાં પડળ ઉતરી ગયાં. તેમણે જીને જવાબ આપ્યો હતો કે—

‘તુમ તિરીયા મેરી ધર્મકી જહેના, તોહી મોહી ધર્મ સીખાયો—રી.

તુલસીદાસ આશા રહુવરકી, તિરીયાકી સંગે તુલસી, કયુ ના ગયો—રી રામા !

રોય તુલસી ! સીતા હો—રામરામા ! બજો તુલસી.

તુલસીદાસે બગડેલા ધડીયાળને (અંતઃકરણને), સુધારીને ઠીક ઠીક કર્યું. ચિંતામણીના હૃદમાં પડેલા, બીલ્વમંડળને જેવા હતાને ? બડા કામી ! કાંઈક સમજીને, તે વૃંદાવનની વાટે ચડ્યા. રસ્તામાં પનઘટ ઉપર, સુંદરીને દેખી, તેની પાછળ પાછળ ગયા. જાન જૂલ્યા. પછી જાન આવતાં, આંખો ફેડી નાંખી.

‘આંખ વિના અંધારૂં રે; સદાય મારે, આંખ વિના અંધારૂં’.

લ'પટ કામીએ પોતાનો પ્લોટ બદલી નાંખ્યો. પ્રભુ સામે આવ્યા. કહેવાનો હેતુ એ છે કે—અંતઃકરણને સ્વચ્છ કરવાની સગવડ અહીં છે.

શ્રીકૃષ્ણ હવે પોતાના કથનનો ઉપસંહાર કરે છે—

કાલ આત્માઽઽગમો લોકઃ, સ્વભાવો ધર્મ એવ ચ ॥

इति मां बहुधा प्राहुर्-गुणव्यतिकरे सति ॥૩૪॥

અર્થ—મીમાંસકો સ્વર્ગોદ્ધિ લોકોને નિત્ય માને છે. તે ખોટું છે. તે અનિત્ય છે એટલું જ નહીં; પણ અજ્ઞાનથી મારા સ્વરૂપમાં કલ્પાએલા હોવાથી, મિથ્યા પણ છે. માયાનો ક્ષોભ થતાં, મારા સ્વરૂપમાં જ કાળ, જીવ, વેદ, લોકસ્વભાવ, અને ધર્મોદ્ધિક ઘણા પદાર્થોની કલ્પના થઈ છે. વાસ્તવિક રીતે કોઈપણ પદાર્થ, મારાથી ભિન્ન નથી. [મત્ત પરતરં નામ્યત, કિંચિદસ્તિ ધનંજય ॥] (૩૪)

૩૪ વિવેચન—

‘જગત્ મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય.’ મિથ્યા એટલે કલ્પના માત્ર, સ્વાપ્નાના ખેલ અનેક, પણ કલ્પનામાત્ર. તેમ સંસારના ખેલ અનેક; પણ સમગ્રના પછી, કલ્પનામાત્ર. ધંતુરાના ખી ખાધા પછી, દેવ-દાનવ-માનવ, ગાય, ભેંસ વિગેરે, પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં, પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; તેમ માયાથી ભ્રમીત થએલા ચિત્તને, મિથ્યા જગત્ સત્ય સમજાય છે. દિલ્હીના તખ્ત ઉપર અનેકને સાંભળ્યા; પણ છે ક્યાંક ? અત્યારે આપણે છાંએ; પણ પચીસ પચાસ કે સો વરસે, ‘આપણે હતા’; એમ કહેવાશે; પછી આપણે શોધ્યા નહીં જડીએ. કલ્પના માત્ર બની જશું. આવા હજારો અગદાવાદ, અથવા અત્યારે દેખાય છે; એવી હજારો દુનિયા, કાળના પડદામાં પેસી ગઇ છે. કલ્પના માત્ર થઇ પડી છે.

રાજ્યો

માળી વીણે રૂડાં પુલડાં રે, કળીઓ કરે છે કલ્લોલરે;

આજનો દિન રળીયામણો, પ્રભાતે આપણાં એ હાલ જો;

હેતે હરિરસ પીજીએ.

ગાયા ધુમાડાના બાયકારે; સાથે આવે ન કાંધરે;

ખાવા પીવામાં ખૂબ મગ્માં, રે-સાથે લીધું ન કાંધરે.

હેતે હરિરસ પીજીએ.

વિગેરે—વિગેરે.

દોહરો—પીપળપાન ખરંતાં, હસતાં કુંપળીયાં;

અમ વીતી તમ વીતશે, ધીરે આપડીયાં. સીયાવરં

૨૪ પદ્મછેદ—ગુણવ્યતિકરે સતિ—માયાનો ક્ષોભ થાય ત્યારે. એટલે સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં. કાલઃ આત્મા આગમઃ લોકઃ સ્વભાવઃ ધર્મઃ એવ ચ—કાલ, જીવાત્મા, વેદ, લોક, સ્વભાવ, અને ધર્મોદ્ધિક ઘણા પદાર્થો. इति मां बहुधा प्राहुर્—હું જ છઉં એમ ઘણે પ્રકારે કહેવાય છે. એટલે તે તમામ મારામાં જ કલ્પાએલાં છે. કોઈ પણ પદાર્થ મારાથી ભિન્ન નથી.

વહુ જાણે કે—સાસુને પીડું; પણ વહુને ખબર નથી—કે—તારાં કર્મ તારે ભોગવવાં પડશે. એટલે તને પીડવા, એક કુમારીકા (તારા દિકરાની વહુ) તેના આપને ઘેર તૈયાર થાય છે. તે વ્યાજ શીખે, તને પીડશે. દિકરા જાણે કે—આપાને પીડું; પણ દિકરાને ખબર નથી કે—તને પીડનારા, બે, પાંચ કે દસ દિકરા, તારી સ્ત્રીના ગર્ભમાં તૈયાર થતા આવે છે. તે તારા પાપનો બદલો લેશે. સમજાય છે ને ? સંસાર ખોટો; સ્વપ્ના જેવો; કલ્પનામાત્ર; પણ ભોગવતાં, પાપ પુણ્ય વળગી પડે; એવો ભયંકર.

શ્રીકૃષ્ણે જે કહ્યું તે ટુંકામાં કહી દઉં. સાવધાન છોને ?—પ્રભુ એમ બોલ્યા છે કે—‘મોક્ષના માર્ગમાં—સુક્તિના માર્ગમાં અથવા કલ્માણના માર્ગમાં, સ્વર્ગાદિ સુખ લાલચરૂપે છે—બુલવણીરૂપે છે. તેથી મુમુક્ષુઓએ સાવધાન રહેવું.’

પાતજલ યોગદર્શનમાં ત્રીજો પાદ (અધ્યાય) ‘વિભૂતિપાદ’ છે; અને યોથોપાદ ‘કેવલ્યપાદ’ છે. વિભૂતિપાદ એટલે—‘યોગીને સિદ્ધિઓથી થતા, અનેક લાભનું વર્ણન.’ તાત્પર્ય—‘યોગી સિદ્ધિઓમાં ન લોભાય; ન અટવાય; તોજ તે—કેવલ્યને દારે આવીને ઉભો રહે.

મેવાડ કેમ મોડું ? મેવાડ પતિનાં અભારે પણ, આટલાં માન કેમ ?—તેનો જવાબ એકજ—કે—અકબરની અનેક લાલચોને, અરવલ્લીમાં બટકતા પ્રતાપે, ઠોકર મારી. અરવલ્લીના ડુંગરોની ખીણમાં, પ્રતાપની ઝુંપડીમાં, એક વખત અકબરશાહનું કહેણ આવ્યું હતું. કે—‘જે તમે શરણે થાઓ; તો તમને તમારો દેશ પાછો મળે.’ તેના જવાબમાં પ્રતાપે કહાવ્યું હતું કે—

‘સળગી રહ્યા છે—ઘોર દાવાનળ—અમારા શિરપર;
બરખી રહ્યા છે—કાળ પંજે—અમારા તકદીર પર.
શેષ ખીછાવી—છે અમે તો—કાળની તલવારપર;
વંદન અમારા—દૂરથી છે—તમારા ઉપકાર પર.’

વિગેરે—વિગેરે જુએ મરવું; તે ખરું; પણ લાલચમાં પડવું નહીં.

એટલે મુમુક્ષુએ આલોકનાં, અને પરલોકનાં સુખમાં, જરાએ લલચાવું નહીં. સત્કર્મ કરવાની ના નથી. તેના ફળમાં લોભાવાની ના છે.

નોકરીના બદલામાં, યુમાસ્તાને પાંચપચીસ કે સો રૂપૈયા પગાર મળે; અને શેઠના દિકરાને, પાંચ નહીં; પચીસ નહીં; સો પણ નહીં; બસો પણ નહીં. ત્યારે ?—શેઠની માદી મળે, લેવાદેવાનો વહીવટ, બ્યાં જોઈએ ત્યાં હોયજ. તે વહીવટની પેલી મેર, સુક્તિનો પ્રદેશ છે.

દૃષ્ટાંત—વનવાસે નીકળેલા રામ, શૃંગવેરમાં કેવટને ત્યાં, મેમાન થયા. મુકામ ગામ બહાર સીસમના વૃક્ષ નીચે હતો. રાત પડતાં લક્ષ્મણે સીતાજીને અને રામને, રેતીની પથારી કરી દીધી. ઉપર કામળ કામળ પોદડાં પાથરી હતાં. શ્રીરામ અને સીતાજી સુતા પછી, તેમની રક્ષા કરવા, લક્ષ્મણજી હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઇને, ચોકી કરતા હતા. કેવટ પણ લક્ષ્મણજી પાસે આવીને બેઠો હતો. રામને અને સીતાજીને પૃથ્વી ઉપર ઉઘી ગયેલાં જોઈ, કેવટને લાગી આવ્યું. ‘અહો ! કેકેયે બહુજ બૂંડુ કર્યું.’ એમ કહીને, કેવટ કેકેયની નિંદા કરી. તે સાંભળીને, લક્ષ્મણજીએ તેને જવાબ આપ્યો હતો—કે—[મોક્ષવાણી પાનું ૨૧ A.]

યોપાધ—કાહું ન કોઇ સુખદુઃખકર દાતા, નિજકૃત કર્મ બોગ સખ ભાતા.

યોગ—વિયોગ—ભોગ બલમંદા, હિત અનહિત મધ્યમ ભ્રમ દંદા;

જન્મમરણ જહાં લગિ જગજહું, સંપતિ વિપતિ કર્મ અર કાલુ.

ધરણિ ધામ ધન પુર પરિવાર, સ્વર્ગ નર્ક જહાંલગિ વ્યવહાર.

દેખિયે સુનીએ ગુણીએ મનમાંહી, માયાકૃત પરમારથ નાંહિ.

દોહરો—સ્વપ્ને હોધ બિખારી તૃપ, રંક નાકપતિ હોધ;

જાગે લાભ ન હાનિ કછુ, તિમિ પ્રપંચ જિય જોધ—સીધાવર૦

ચોપાધ—અસ વિચારી નહોં કીજીએ રોષુ, કાહુહિ વાદિ ન દેખય દોષુ;

મોહનિશા સખ સોવનિહારા, દેખહિ સ્વપ્ન અનેક પ્રકારા;

ચહિ જગ યામિની જગહિ યોગી, પરમારથી પ્રપંચવિયોગી.

જનીય તખહિ જીવ જગ જગા, જખ સખ વિષયવિલાસવિરાગા;

હોય વિવેક મોહજમ ભાગા, તખ રઘુનાથ ચરણ અનુરાગા.

સખા પરમ પરમારથ એહુ, મનકંમ બચન રામ પદ નેહુ.

[નર્થી રત્નો છે. સેવાલાયક છોને ? ૨-૩-૦ ના બદલામાં આ વાતો નથી. આ વાતો તો, આપના નિર્મળ ભાવના બદલામાં છે. આવું સુંદર સુંદર સાંભળવા, આપને ભાવ પ્રગટયો છે; તેનો આ બદલો છે.]

[મોક્ષવાણી ધરમાં છે ને ? શબ્દે શબ્દના અર્થ વિચારી લેશોજ.]

તાત્પર્ય—કર્મોના બેદ-સુખદુઃખ આવે. સુખદુઃખના વહીવટની પેલીએર, જે કાંધ છે; તે પરમારથ છે. પરમ અર્થને સિદ્ધ કરનારું તે છે. તે એટલે સમજ્યા છોને ? ‘તે’ એટલે—(૧) વિષયોમાં વૈરાગ્ય; (૨) વિવેક થાય ત્યારેજ, મોહનો જામ ભાગે. (૩) ત્યારેજ મન કર્મ અને વચનથી, શ્રીરામના ચરણમાં પ્રેમ.

મુક્તિ અથવા મોક્ષ અથવા કેવલ્ય—તે શું છે ? મીમાંસકોના મત પ્રમાણે શું તે જડ છે ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ‘તે જડ નથી.’ ત્યારે શું છે ? જે સ્થિતિને ‘કૈવલ્યપદ’ અથવા ‘પરંપદ’ અથવા ‘સર્વાતીતપણ્ય’ અથવા ‘દ્વાતીતપણ્ય’ અથવા ‘નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ’ કહેવામાં આવે છે; તે સ્થિતિને આપણે અવશ્ય સમજવી જોઈએ. માનવજીવનનો જે અંતીમ હેતુ, તે આપણે અવશ્ય જાણવો જોઈએ આજ આપણે આંગણે દીવાળી છે. આજ શરીર આરોગ્ય છે. આજ સંત, શાસ્ત્ર અને સદ્યુદ્ધિ આપણી સમક્ષ હાજર હાજર છે. આ સંબંધી પાતાંજલયોગના કૈવલ્યપદમાં, અમે ખુલાસો કર્યો છે. પણ આપની પાસે તે પુસ્તક જ નહીં હોય. પુસ્તકના પૈસા, મરદા પાસે હોય. કદિ પુસ્તક હશે; તો વાંચવા નવરા નહીં હો. દ્યો ત્યારે તેનો સાર આપને કહી દઉં, [જુઓ પાતાંજલયોગદર્શન પાનું ૨૮૯]

મુક્તિ અથવા કેવલ્ય શું છે ? મીમાંસકોને અને એવા બીજાઓને, કૈવલ્યપદ પાપાણ્ય જેવું જડ લાગે છે. તેમના મત પ્રમાણે-પાપાણ્ય જેવા જડ પદાર્થો, અને વિચાર શક્તિવાળા જીવો, એમ બે પ્રકારના પ્રાણી પદાર્થો, આ જગતમાં હૈયાતી ભોગવે છે. વિચારશક્તિથી આગળ કાંઇ ભગિકા છે કે કેમ ? તેનો જવાબ તેમની પાસે હોતો નથી. તે સંબંધમાં આપને કાંધક કહું.

પ્રકાશનાં કિરણો, જ્યારે ધણાંજ મંદ હોય છે; ત્યારે આપણે તે કિરણોને દેખી શકતાં નથી; અને સઘળું અંધકાર મય લાગે છે. જ્યારે એ મૃદુ કિરણો, તેજસ્વી થાય છે; ત્યારે જ તે કિરણોને, આપણે દેખી શકીએ છીએ. વળી એજ કિરણો જ્યારે અતીશય

ઉત્તા ધારણ કરે છે; ત્યારે પાછાં આપણે તે કિરણોને જોઈ શકતાં નથી; અને આપણને સધળું અંધકારમય લાગે છે. એટલે આપણે તેજમાં અંતઃ જઈએ છીએ. [યસ ! આટલી વાત કાંઈ ખ્યાલમાં આવે છે ? વિચાર કરી જુઓ ! હવે આગળ વાત સાંભળો !] આ દૃષ્ટાંતથી આપણને ખાતરી થાય છે કે-પહેલા પ્રકારનો અંધકાર; અને આ બીજા પ્રકારનો અંધકાર, એ બેક અંધકાર ખરા, પણ તે બેક સર્વ રીતે એકજ નથી. તે બેની વચ્ચે આસમાન જમીન જેટલો તફાવત છે. એ પ્રમાણે પાષાણની જડતા, અને કેવલ્યની જડતા, એક પ્રકારની નથી; પણ તે બેમાં આસમાન જમીન જેટલો તફાવત છે. [યસ ! આટલે સુધી બરાબર આવ્યા ? આટલું બરાબર સમજ્યા ? સમજી લ્યો. હવે આગળ સાંભળો.] જેમ પ્રકાશની પેલીબેર ઉત્તમ પ્રકાશ; તેમ યુદ્ધિની પેલીબેર, શક્તિ યુદ્ધિ; વિચારની પેલી બેર, સૂક્ષ્મ વિચાર, એટલે સામાન્ય યુદ્ધિની પેલીબેર. કોઈ ઉત્તમ પ્રકારની ભૂમિકા છે. મોમાંસકો અને એવા બીજાઓની માન્યતા એવી છે કે ‘ આ જગતથી આગળ, એક સાઈ જગત છે. તે સ્વર્ગના નામથી ઓળખાય છે. તે જગત મનુષ્યનું અંતીમ લક્ષ્ય છે.’ ગીતા. અ. ૨-૪૨ ચામિમાં પુષ્પિતાં, તથા ગીતા અ. ૬-૨૧. તે તં શુક્લસ્વર્ગલોકં ચિદ્દાલં વિગેરે વચનો, સૂચવે છે કે—‘સ્વર્ગની પેલીબેર કેવલ્યપદ છે; અને તેજ પામવા જેવું છે.’

વળી બીજા કેટલાએક એમ માને છે—‘કે પરબ્રહ્મ કેવળ શન્ય-અચેતન છે. નિરપેક્ષ શાશ્વત બ્રહ્મમાં, કોઈપણ ગુણ નથી. વળી આ વ્યક્ત અવસ્થામાંજ (મનુષ્યદેહમાંજ) સુખનો ભોગ થઈ શકે છે. મારે આ દેહને, તપશ્ચર્યાદિ દુઃખ દબાવે, કેવલ્યમાં સુખની આશા રાખવી; તે ગાંડપણ છે.’ તે સંબંધમાં દરેક ધર્મનાં સંતો અને શાસ્ત્રો, બેધડક રીતે કહે છે કે ‘વિરલપદને પામવા મારેજ, આ મનુષ્ય દેહ છે. પરમ પદને પામવા મારેજ, તપવ્રતાદિ તપશ્ચર્યા આ દેહ કરવીજ જોઈએ. બાકી તો મનુષ્ય દેહ, ક્ષણભંગુર અને અનેક ઉપાધિઓથી વિંટાએલો છે. આ સંસારના ગમે એવા મોટા આનંદને, બ્રહ્મના આનંદના નાનામાં નાના ટિપ્પણીઓ ગણે છે. એટલે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છતાં, પૂર્ણાનંદથી ભરપૂર છે. જીવને અંતીમ સુખનું સ્થાન બ્રહ્મ છે.

કેટલાએકની માન્યતા એવી છે કે ‘જીવ તે આખર સુધી જીવજ રહે છે. તે કદિ શિવ થઈ શકતો નથી. એટલે તે કદિ કેવલ્યનો અધિકારી થઈ શકતો નથી.’ તે સંબંધમાં, ચતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે, ચેન જાતાનિ જીવંતિ. વિગેરે શબ્દોથી, શ્રુતિ કહે છે કે-જેમાંથી પ્રાણી માત્ર આ અપિલ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે; અને જેમાંથી સમગ્ર જીવપ્રાણીજીવન મેળવે છે; તેઓ અંતે તેમાંજ મળી જવાના છે. વિજ્ઞાની શક્તિ, જે યંત્રમાંથી નીકળે છે; તે યંત્રમાંજ તે શક્તિ વર્તુલાકારે પાછી દાખલ થાય છે. તેમ જીવો જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યાંજ પાછા સમાય છે. ગમે એવી સીધી લીટી, લાંબી લાંબી ખેંચે જતાં, વર્તુલાકારે બીજા છેડાને મળી જાય છે. વૃક્ષને પૃથ્વીમાંથી પોષક તત્ત્વો મળે છે. પણ આખરે વૃક્ષ પડી જતાં, એ તત્ત્વો પાછાં પૃથ્વીમાંજ સમાઈ જાય છે. આ નિયમ જેમ બાહ્ય જગતને લાગુ પડે છે; તેમ આંતર જગતને પણ, લાગુ પડે છે. [ચાક્યા નથી ને ? સમજાય છે ને ? આ માનવ મેળો છે. મેવા મીકાઈ, આવા જ્ઞાનરૂપી-ભાગ્યશાળીને ઝોરડે હોય ! આગળ સાંભળો !] મન ગમે એટલું ચંચળ છે; પણ આખરે તેના ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાંજ લય પામે છે. આપણી ઇચ્છા હોય, કે ન હોય; પણ આપણે આપણા મૂળ

તરફ ચાલ્યા વિના છુટકોજ નથી. આપણું મૂળ, તે હ્રદય, પરબ્રહ્મ, અથવા કેવલ્ય પદ સમજવું.

જે કપડું બીનું થયું; તે સુકાવાનું તો છેજ. પણ તે કપડું ત્વરાથી સુકાવવું હોય; તો તેને પહોળું કરી નાંખવું જોઈએ. તડકાં અને પવન પુષ્કળ મળી શકે; ત્યાં તેને સુકાવવું જોઈએ. સુકવવાની ઉતાવળ ન હોય; તો તે કપડાને એવડું તેવડું ગમે ત્યાં નાંખી મુકવું. ધીમે ધીમે સુકાશે. તે પ્રમાણે-ન્યાંથી આપણે નીકળ્યા; ત્યાં પહોંચવા ઉતાવળ હોય; તો સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને ‘કાંધ નહો’-‘ચાશે’-એવો પ્રમાદ હોય; તો ધીમે ધીમે, અનેક અવતારે ગોથાં ખાતાં ખાતાં, ત્યાં પહોંચીશું. જેમ પાઘડીનો વળ છેડેજ આવે; તેમ ત્યાં પહોંચ્યા વિના તો, છુટકોજ નથી.

લૌકિક ફળ માટે, લૌકિક પ્રયત્ન, અલૌકિક ફળ માટે, અલૌકિક પ્રયત્ન થાય છે. લૌકિક લાભ માટે, લૌકિક યુદ્ધિના પ્રદેશમાં રમવું પડે છે; અને અલૌકિક લાભ માટે, અલૌકિક યુદ્ધિના પ્રદેશમાં રમવું પડે છે.

અલૌકિક યુદ્ધિના પ્રદેશમાં, કેવી રીતે પ્રવેશ થાય; તેનું દર્શાવ-જમીનમાં વાવેલું ખીજ, જળ મળતાં, સડી જાય છે. એટલે પોતાના દરેક પરમાણુઓને છૂટા પાડીને, તેમનો નાશ કરી નાંખે છે. તે નાશમાંથીજ પોતે ફળગા રૂપે-વૃક્ષરૂપે, પેદા થાય છે. તે પ્રમાણેજ, કલ્યાણના માર્ગમાં વાવેલું જીવત્વ, માનવતાને ઉંખરે ઉભેલું જીવત્વ, સર્સંગનું જળ મળતાં, સડી જાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભાદિ દરેક પરમાણુઓને, છૂટા પાડીને, તે પરમાણુઓનો નાશ કરી નાંખે છે. એટલે પોતાના જીવભાવને, અથવા પોતાની મહીન વાસનાઓને તોડી ફોડી નાંખે છે. આ પ્રમાણે નાશ પામેલા જીવત્વમાંથીજ, જ્ઞાનવૈરાગ્ય અને ભકિતરૂપે અથવા જીવ-મુક્તિ રૂપે પોતેજ પ્રગટે છે. વૃક્ષને પેદા કરવા માટે, ખીજને સડી જવુંજ પડે; તેમ જીવ-મુક્તિને (કેવલ્યને) પેદા કરવા માટે, જીવભાવને સડી જવુંજ જોઈએ. વૂટી કૂટી જવુંજ જોઈએ.

ઉપર કહ્યું કે—‘યુદ્ધિની પેલીમેર. એટલે વિચારબુનિકાની ઉપર, ખીજ કોઈ વધારે ઉંચી બુનિકા છે. અનેક સંતોનાં જીવન તપાસીએ; તો ખાત્રી થાય છે કે—તેઓએ પોતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની શરૂઆત, યુદ્ધિથી ઉપરની બુનિકામાં રહીને કરી છે. યુદ્ધિ અને વિચારથી ગોપીકાઓ ડરી ગઇ હોત; તો તેઓ અમર થઇ શકત નહોં. નરસી મહેતા યુદ્ધિની બુનિકામાં હોત; તો કુંવરબાઇના સીમંત ઉપર, ખાલી હાથે જઇ શકત નહોં. જે પ્રહ્લાદ યુદ્ધિ અને વિચારને આધીન થયો હોત; તો અગ્નિમાં પડત નહોં. તો ત્યાં વૃસિહનું પ્રાગટ્ય હોત નહોં. મીરાં યુદ્ધિના પ્રદેશમાં રમતી હોત; તો મધ્ય રાત્રે રાણાનો મહેલ તજીને, નીકળી પડત નહોં. સગાળશા યુદ્ધિના પ્રદેશમાં ઉભો હોત; તો એક કંગાલ રોગી માગણ માટે, પુત્રનો નાશ કરત નહોં. મોરખજ યુદ્ધિના પ્રદેશમાં ઉડતો હોત; તો એક માગણ બ્રાહ્મણ માટે, માથે કરવત મુકાવત નહોં.

તાત્પર્ય—યુદ્ધિ, વિચાર, તર્ક, વિગેરે પ્રદેશોને વટીને આગળ વધીએ; ત્યારેજ કેવલ્યપદની પ્રાપ્તિને પહેલે પગથીએ, આપણો પગ આવ્યો; એમ સમજવું. એટલે—પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયોના કાર્યપ્રદેશમાંજ, આપણા જ્ઞાનની સીમા આવી જતી નથી. આપણે જ્ઞાનેદ્રિયોના કાર્યપ્રદેશને, વટી શકીએ છીએ. ‘મારી યુદ્ધિમાં આવે

એજ ખરું; બાકી બધું ખોટું; એમ કહેનારા યુદ્ધિવાદી લોકો, આજકાલ ધણા છે. “આવું પીવું અને મોજમજ કરવી, એજ મનુષ્યદેહની સફળતા છે. બાકી સ્વર્ગ અને અપવર્ગની ચીઠ્ઠીઓ કાઢને ઘેર આવી નથી. આવી હોય; તો મને બતાવો;” એમ બોલનારા પણ, ધણા છે. આ બધું હહાપણ—

‘ઝોછું પાત્ર, અને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વહુએ, દિકરો જણ્યો.’ [અખો]

તેના જેવું છે. હિંદુઓનો જ્ઞાનપ્રસાદ, જેઓ ચાવી ચાવીને જમ્યા; એવા યુરોપ અમેરિકામાં ધણા છે. જર્મન તત્ત્વવેત્તા મી. કાન્ટ કહે છે કે—‘યુદ્ધિરૂપી સજ્જડ દિવાલને ભેદીને, આપણે આગળ જમ શકતા નથી; એજ આપણી ગંભીર ભૂલ છે. કારણકે અહીં આગળથીજ, હિંદુઓનું તત્ત્વદર્શન, નવો ઉત્તમ આગ, ઉઘાડી આપે છે. સર્વધર્માન પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ । આ શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે— તારાં તમામ હહાપણ (તર્ક-વિચાર) ને પડ્યાં મેલીને, મારે શરણે ચા. સ્ત્રી, એમ. બી, બી. એસ. માં પાસ થઇ હોય; પણ પતિ પાસે તમામ હહાપણ પડ્યાં મેલીને, અર્ધાંગના—આસાંકિત—ઢાલામાં ઢાલી વસ્તુ બને; તો તે ત્યાં (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) શાભે. પુત્ર હાઇકોર્ટના જજ હોય; પણ પોતાની હુશીયારી સંતાડી રાખીને, માતાપિતાની સેવા બાળભાવે નાનામાં નાના, અને ઢાલામાં ઢાલા સેવક થઇને કરે; તો જીવન સફળ થાય. આ દૃઢ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. જેમ સિંહને દેખીને વનનાં પશુઓ નાસે; તેમ દૃઢ શ્રદ્ધાને દેખીને, જીવ ભાવ નાસે. જીવભાવનાં યુદ્ધિ-તર્ક-વિચાર વિગેરે નાસી જાય. લૌકિક વ્યવહારમાં પણ, દૃઢ શ્રદ્ધાવાળો પુરૂષ, ધણીવાર, યુદ્ધિ, તર્ક અને વિચારને ગોથાં ખવરાવી દેછે. ચત્તો ઘાતો નિવર્તેતે, તદ્ધામ પરમં મમ ॥ જ્યાં વાણી ગહગદ કંઠે થઇ જાય; આંખોમાં પ્રેમનાં આંસુ આવી જાય. [ગહગદ ગિરા નયન બહ નીરા] રગેરગમાં ‘હરિશરણ’ ના ઝણકારા થાય; તે માઈ પરમ ધામ છે. તેજ કેવલ્ય છે—તેજ જીવન્મુક્તિ છે. બસ ! ધણી વાત કરી. પ્રેમથી અને શાંતિથી વાંચશોજ.

શ્રીકૃષ્ણ આ વિષય, ઉલટાવી ઉલટાવીને ઉદ્ધવને કહે છે. આપણે પણ, ઉલટાવી ઉલટાવીને શાંતિથી આ બાબતનો વિચારવો જોઇએ.

હ્રદય ઉવાચ ॥

ઉદ્ધવ હવે પ્રશ્ન કરે છે.

ગુણેષુ વર્તમાનોઽપિ, દેહજેષ્વનપાવૃતઃ ॥

ગુણૈર્ન વદ્યયતે દેહી, વદ્યયતે વા કથં વિભો ॥ ૩૫ ॥

કથં વર્તેત વિહરેત્, કૈર્વા જ્ઞાયેત લક્ષણૈઃ ॥

કિં ધુંજીતોત વિમ્લજેચ્-છયીતાસીત યાતિ વા ॥ ૩૬ ॥

૩૫ પદ્યછંદ—દેહજેષુ ગુણેષુ-દેહથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણોમાં વર્તમાનઃ અપિ-રહેલો હોય તોપણ એટલે જીવતો. ન અપાવૃતઃ-આવરણ રહિત જીવાત્મા. ગુણૈઃ ન વદ્યયતે-ગુણોથી બંધાતો નથી. એટલે મુક્ત થાય છે. વા-એટલે. હે વિભો ! હે પ્રભુ ! યદિ વદ્યયતે-કદિ બંધાય છે તો. કથં વદ્યયતે-કેવી રીતે બંધાય છે ?

૩૬ પદ્યછંદ—કથં વર્તેત વિહરેત્-અહિ પુરૂષ અથવા મુક્ત પુરૂષ કેવી રીતે વર્તે;

અર્થ—શ્રીઉદ્ધવ પૂછે છે કે—‘હે પ્રભુ ! આપે કહ્યું કે—‘આત્મા એકજ છે. તેને ગુણોના કાર્યરૂપ દેહના સંબંધને લીધેજ, સંસાર થાય છે. એટલે પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલવાથી, સંસાર થાય છે; અને પોતાનું સ્વરૂપ બાણવાથી મુક્તિ થાય છે.’ આ સંબંધમાં મારો એવો પ્રશ્ન છે કે—મુક્તિ જીવતાં થાય છે; કે મુક્તિ મુવા પછી થાય છે ? એટલે દેહાદિક અત્યંત ટળી ગયા પછી, મુક્તિ થાય છે; કે—દેહાદિકમાં રહ્યા છતાં, મુક્તિ થાય છે ? કદિ આપ એમ કહો કે ‘મુવા પછી, એટલે દેહાદિક અત્યંત ટળી ગયા પછી, મુક્તિ થાય છે;’ તો તે સંબંધમાં મારું એમ કહેવું છે કે—દેહાદિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે. તે અત્યંત ટળી ગયા પછી, કયા સાધને જ્ઞાન થાય ? જ્યાં જ્ઞાન નથી; ત્યાં મુક્તિ સંભવેજ શી રીતે ? મુક્તિ સંભવેજ નહીં. આ એક વાત. કદિ આપ એમ કહો કે ‘મુવા પહેલાં મુક્તિ થાય છે.’ તો તે સંબંધમાં મારો એવો પ્રશ્ન છે કે—‘દેહાદિકમાં રહ્યા છતાં, દેહાદિકથી થતાં કર્મોમાં, અને કર્મોનાં ફળરૂપ સુખદુઃખમાં, બંધાયા વિના, શી રીતે રહી શકાય ? હે કૃપાળુ કૃષ્ણ ! કદિ આપ એમ કહેતા હો કે—‘આત્મા આકાશની પેઠે આવરણરહિત છે; માટે બંધાતો નથી’. તો તે સંબંધમાં મારો એવો પ્રશ્ન છે કે—આત્મા આવરણ રહિત હોય; ત્યારે પ્રથમથીજ શામાટે બંધાયો ? કે જેથી તેને મુક્તિની અપેક્ષા રહી ? (૩૫) ‘દેહાદિકમાં રહ્યા છતાં પણ, તેમાં અહંકાર કરવાથી બંધાય છે; અને અહંકાર છોડી દેવાથી મુક્તિ પામે છે.’ એમ આપનો મત હોય; તો આ અહંકારવાળો છે; એટલે બદ્ધ છે; અને આ અહંકારથી રહિત છે; એટલે મુક્ત પુરૂષ છે; એમ કયાં કયાં લક્ષણોથી સમજી શકાય ? એટલે બદ્ધ તથા મુક્ત પુરૂષ, આ જગત્માં શી રીતે વર્તે ? શી રીતે વિહાર કરે ? કેવી રીતે ભોગ ભોગવે ? અને કેવી રીતે ભોગને તજી દે ? શી રીતે સુવે ? શી રીતે બેસે ? શી રીતે ચાલે ? વિગેરે ખુલાસા મને કરો. (૩૬)

૩૫ થી ૩૬ વિવેચન—

પ્રશ્ન પુછવાની છતાં કેવી છે ! કારણમાં કેસ ચાલે; ત્યારે અરજદારની અરજ, અને ખયાવ પક્ષનો જવાબ, ગમે એટલા લાંબાં હોય; પણ જજ સાહેબ તેમાંથી બે પાંચ પોઇન્ટ—મુદ્દા-ઇસ્તુ, શોધી કાઢે છે. શ્રીકૃષ્ણ એડવોકેટ જનરલની માફક, વકીલાત કરે છે. ઉદ્ધવના મનને ઠેકાણે લાવવા, અનેક દલીલો રજૂ કરે છે. તે સાંભળી, ઉદ્ધવ મુદ્દા તારવી આપે છે. ઉપર અર્થમાં ઘણા ખુલાસા કર્યા છે. તે પહેલાં શાંતિથી વાંચો.

તથા કેવી રીતે વિહાર કરે ? **કથં મુજોતં ઉત કિં વિમુજેત**—કેવી રીતે ભોગ ભોગવે ? તથા શું છોડી દે ?—**તન્ને ? કથં શયીત આલીત વા યાતિ**—કેવી રીતે સુવે ? કેવી રીતે બેસે ? અને કેવી રીતે ચાલે ? **કૈઃ લક્ષણેઃ જ્ઞાયેત**—આ બદ્ધ તથા મુક્ત કયાં લક્ષણોથી બાણવામાં આવે ?

કેટલાંએક કામઠાં લોકો કહે છે કે ‘ભલે અહીં કાંઇ ન કરી શકાય. જે કરવાનું છે; તે મુવા પછી કરશું. અહીં અમે નવરા નથી. ત્યાં નવરા થાશું.’ તેમણે ઉદ્ધવનો પ્રશ્ન બરાબર યાદ રાખેલો. ધરમાં જે જોઇએ તે હોય; રાંધતાં પણ આવડતું હોય; છતાં માત્ર આ પાણી પીઇને, તડાકા માથો કરવા; અને જૂપે મરવું; તે જેમ ગાંડપણ છે; તેમ મનુષ્યાદેહમાં સંત, શાસ્ત્ર અને સદ્બુદ્ધિ-ત્રણે-હાજર છતાં,

‘કર્ણધાર સદ્ગુરુ દદ નાવા. દુર્લભ સાળ સુલભ કરી પાવા.’

ત્રણે હાજર છતાં, પામરતામાં પડ્યા રહેવું-વ્યવહારમાં વટાઇ જવું; ધંધામાં હેલાઇ જવું; તે ગાંડપણ છે. તે સોમાં નવાણીની જૂલ છે. મુમુક્ષુઓની, વૃદ્ધોની, વિધવાઓની-વિધુરોની, અને માંદાઓની, એક ધડી, તે લાખેણી છે. લાખ દેતાં ન મળે-એવી મોંઘી છે. તે જ્યાં ત્યાં ફેંકી દેવાય નહીં.

ઉદ્ધવ ગાંડા નથી; અગ્નિ નથી. તે જે કાંઇ પૂછે છે; તે આપણે માટે છે. ઉદ્ધવના પ્રશ્નો સાંભળી; આપણે આપણને તપાસવા જોઇએ. આ બાબતમાં આપણી શી માન્યતા છે? તે; આપણે વિચારવી જોઇએ.

પરગામ જતી વખતે, બાતું ઘેરથી કરી લેવાય, કે રસ્તામાંથી લેવાય? કદિ રસ્તામાંથી લઇએ; તો તે કેવું હોય? કદિ તેમાં સાઈ ઘી-સાઈ તેલ, હોય; પણ ધરે જે વસ્તુ, રૂપિયાની ખશર; તે રસ્તામાં રૂપિયાની એક શેર મળે. રસ્તાની ધર્મશાળામાં, કદિ બાતું કરવા બેસીએ; તો જોઇએ એવી તાવડી, તાવેશો વિગેરે ન મળે. એટલે-મુસાફરે જેટલી બને તેટલી સગવડ, ધરેથીજ કરી લેવી જોઇએ. તેમ કલ્યાણ માટે જેટલી બને તેટલી સગવડ; અહીંજ કરી લેવી જોઇએ. ગર્ભવાસનો કોલ સંભારોને? આ કામ કરવા માટેજ, ગર્ભ-વાસમાંથી મુક્તિ માગી લીધી છે. દરેક દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રો તપાસો; તો તે પણ એમજ કહે છે કે-‘Birth is for salvation-મુક્તિ માટેજ આ જન્મ છે.’ મુક્તિ માટેજ; રાજ્ય ત્યાગ-દેશ ત્યાગ-ધર ત્યાગ, સંબંધીઓનો ત્યાગ-વિષયોનો ત્યાગ-સાઈ સાઈ ખાવા પીવાનો ત્યાગ-નિદ્રાનો ત્યાગ વિગેરે વિગેરે.

પત્થરા બાંધીને, તરવું મુશ્કેલ છે. તેમ કામ, કોષ અને લોભરૂપ પત્થરા, જેમણે કોટે બાંધ્યા હોય; તે કદિ તરી શકતા નથી. સત્ત્વ રજ અને તમ નામના ત્રણ ગુણો, કોટે બાંધ્યા હોય; તે તરી શકતા નથી. તરનારે પોતાનો બાર આ કાંઠે મુકીને, તરવા પડાય. તેમ જેમને સંસાર સાગર તરવાની પરવા હોય; તેમણે કામ, કોષ અને લોભ રૂપી પત્થરા, આ કાંઠે (આ સંસારમાં) મૂકી દેવાજ જોઇએ.

આ વાતનો ખુલાસો ગીતા અ. ૫ માં છે; સાંભળો—

શ્રક્ષ્મનોતીદૈવ યઃ સોદુઃ, પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ॥

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં, સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

અર્થ—જે મનુષ્ય શરીર છૂટે; તે પહેલાંજ, કામ ક્રોધ અને લોભના વેગને-આક્રમણને, છૂતી લે; તે પુરૂષજ, આ સંસારમાં સાચો યોગી-રાત્રી અથવા ભક્ત છે. અને તે પુરૂષજ સુખી છે. ૨૩.

વિગતેષ્ટાભયક્રોધો, ય સદા મુક્ત एव सः ॥૨૮॥

તથા 'નિષ્કેયુષ્ણો મવાડ્યુન !' વિગેરે શબ્દો સૂચવે છે કે-જે કાંઇ કરવાનું છે; તે અહીંજ-આ દેહેજ-મરવા પહેલાં-કરી લેવું જોઇએ. વિચારણ્ય સ્વામીએ 'જીવ-મુક્તિ' નામનો ગ્રન્થ લખી આપ્યો છે.

'જગત્ મારાં પૂજન કરે; મારાં દર્શન કરે; પણ મારા પરમ ભાવને કોણ જાણે ? તે સંબંધમાં કહે છે કે-[ગીતા અ. ૪]

લીતરાગમયક્રોધા, મમ્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ॥

બહ્વો જ્ઞાનતપસા, પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥૧૦॥

અર્થ—રાગ ભય અને ક્રોધ રહિત થએલા, અનન્ય ભાવે મારામાંજ લાગેલા, સર્વ ભાવે મારે શરણે આપેલા, અને જ્ઞાનરૂપી તપ વડે પવિત્ર થએલા, એવા એક બે નહીં; પણ પુષ્કળ પુરૂષો, મારા પરમાત્મભાવને પામ્યા છે.

જ્ઞાનનીઓ કેમ વર્તે; તે પ્રશ્ન અર્જુનને થતાં, જીવ-મુક્તનાં લક્ષણ, ગીતા અ. ૨માં ૫૫ થી ૭૨ માં શ્લોક સુધી છે. ભક્તોનાં લક્ષણ શાં ? તે ખુલાસો ગીતા અ. ૧૨ના શ્લોક ૧૩ થી ૨૦ સુધીમાં છે.

ઉદ્ધવ હજી પૂછે છે—

एतदच्युत मे ब्रूहि, प्रश्नं प्रश्नविदां वर ॥

નિત્યમુક્તો નિત્યબદ્ધ, एक एवेति मे भ्रमः ॥૩૭॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धसंवादे दशमोऽध्यायः ॥૧૦॥

અર્થ—હે પ્રશ્નના ઉત્તર દેનારાઓમાં ઉત્તમ શ્રીકૃષ્ણ !-વળી બીજી પણ મને જ્ઞાતિ રહે છે. તે એ-કે-એકજ આત્મા, દેહાદિકના અનાદિ સંબંધને લીધે, અનાદિ કાળથી બદ્ધ છે. એમ માનીએ; તો તેની મુક્તિને માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે. પ્રયત્ન થાય; તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય; તો મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આ આત્માને જ્યારે આપણે બદ્ધ માન્યો હતો; ત્યારે તે નિત્ય મુક્તપણાને લીધે, મુક્ત પણ હતો. એકજ સમયમાં, આત્માની બદ્ધ અને મુક્ત-બે સ્થિતિ કેમ મનાય ? (૩૭)

૩૭ વિવેચન—

જ્ઞાન લેનારની ગરજ—વ્યવહારમાં કોઇ એકાદ પુરૂષનું કહ્યું, માનવુંજ જોઇએ. 'બસ ! મારા પિતા કહે છે; તે મારે કયુલ છે.' 'આ વાત મને ગમતી નથી; તો પણ મારા મોટા ભાઇ, અથવા મારા શેઠ કહે છે; તે મારે કયુલ છે.' બાપ નહીં; ભાઇ નહીં અથવા શેઠ નહીં; તો કોઇ સન્નિવ્રત, અથવા શ્વસુરપક્ષમાં સસરો.

૩૭ પદ્યછેદ—**हे प्रश्नविदां वर !**—હે પ્રશ્નને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ! સામાની મુંઝવણને સમજી લેવામાં ચપલ હે શ્રીકૃષ્ણ ! **हे अच्युत**—હે અખંડ ! **एतद् !** પ્રશ્ન મેં બ્રૂહિ-આ પ્રશ્નનો મને ખુલાસો કરો. **एकः एव नित्यमुक्तः अपि**—જે એક છે તથા જે નિત્ય મુક્ત છે છતાં. **नित्यबद्धः इति मे भ्रमः**—નિત્ય બદ્ધ રહે છે તે ભ્રમ મને છે.

ગમે તે એકનું માનવુંજ નોંધ્યો. જેમ નાથ વિનાનો બળદ ભયંકર છે; જેમ એક વિનાની મોટર, અથવા ટ્રેન ભયંકર છે; તેમ જો કોઇનું માનતા નથી; ‘મસ ! હું કહું; તેજ ખરૂં’ એમ કહેનારાં માનવીઓ ભયંકર છે. રાવણને પ્રથમ મારીએ એતવ્યો હતો. પછી હનુમાને, મંદોદરીએ, વિભીષણે, અંગદે અને છેવટે કાળનેમીએ પણ એતવ્યો હતો. પણ તેણે કોઇનું માન્યુંજ નહી. જાણે નાથ વિનાનો આપણો. તે પ્રમાણે દુર્યોધનને સમજાવવા, પિતા ધૃતરાષ્ટ્રે, વિદુરે, અને શ્રી કૃષ્ણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા; પણ ‘ના તે ના.’ જાણે અંકુશ વિનાનો મદોનમત હાથી ! પરિણામ એવાં આવ્યાં; કેરણવગર તેમનાં માથાં રવડયાં. આ તો લૌકિક સૃષ્ટિની વાત કરી. આ પ્રમાણેજ દિવ્ય સૃષ્ટિમાં, એટલે કથા વાર્તામાં, કલ્યાણના માર્ગમાં, કોઇ રૂડા સાધુ, સંત અથવા બ્રાહ્મણ મળી આવે. પણ કોઇનું માનવુંજ નથી; એવો જ્યાં હક હોય; અથવા એવી જ્યાં મંદ બુદ્ધિ હોય; ત્યાં પરિણામમાં મોડુંજ આવે. અત્યારે જ્યાં નોંધ્યો ત્યાં, લઇ લેવાની આવડત જોવામાં આવે છે. કથા વાર્તામાં, પેંડા અગર પુસ્તક મહત્ત્વ વહેંચાતાં હોય; તો બે હાથ ધરે. પણ કથામાં જો કોઇ કહેવાય છે; તે લઇ લેવાની બેદરકારી છે. કથામાં કોઇ સાંભળ્યું હોય; તો ખોટા ખાનદાનની માફક, જે સાંભળ્યું હોય; તે ત્યાંને ત્યાં, પડયું મેલીને નાસે છે. ‘કાલે ક્ષણ કથા કરી હતી?’ એમ વળતે દિવસે પૂછે; તો તુરત આ બૂલ, આ બેદરકારી, તરી આવે છે. શ્રોતા વક્તાઓ સમજે છે—કે ખાર ભૂમિમાં, કોઇ ઉગતું નથી. એટલે હૃદય ખારભૂમિ જેવું થઇ ગયું છે; તેની પરવા, શ્રોતા વક્તા કોઇ રાખતું નથી. ધુડી નિશાળનો મહેતાજી પણ, એકડો આવડે, પછી બગડો શીખવે છે. એટલી સમજણ, નવાણું ટકા વકતાને નથી.

ગીતામાં ગોવિંદનાં વચનો સાંભળવા, અર્જુનને કેટલી ગરજ ? ભાગવતમાં પરીક્ષિતને કેટલી ગરજ ? અહીં એકાદશમાં ઉદ્ધવને કેટલી ગરજ ? ગરજમાન ઉદ્ધવે શ્રી કૃષ્ણને સંબોધન કેવું કર્યું ? લ્યો કહું ! ‘**हे प्रभुविदां वर !**’ ‘અશ્વિના ઉત્તર દેનારાઓમાં ઉત્તમ—એવા હે શ્રી કૃષ્ણ !’

સદૃશુ કેવો નોંધ્યો ?—ભયંકર કેસ જીતવા માટે, કોઇ મોટો વકીલ નોંધ્યો. Well aware of old and new rules and regulations. તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં, પ્રાચીન અને અર્વાચીન મત કયા કયા છે ? તેમની માન્યતા કઇ કઇ છે ? માન્યતાઓમાં કયાં કયાં બૂલ છે ? તે બધા મથનમાંથી માખણ શું છે ? વિગેરે જાણનાર બાહોશ સદૃશુ નોંધ્યો. જો દર્શનો, કઇ કઇ દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે ? તેમનો સમન્વય કરતાં, સાર શું નીકળે છે ? પરસ્પર વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરતાં, સાર શું નીકળે છે ? વિગેરે જાણનાર તથા સમજાવનાર બાહોશ સદૃશુ નોંધ્યો. તે તમામ સદૃશુઓમાં, ઉત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણ, ઉદ્ધવને મળ્યા છે. શ્રી કૃષ્ણે ઉદ્ધવને જે જે ખુલાસા કર્યા; તે ઉદ્ધવ માટે છે; અને આપણે માટે નથી; એમ જરાએ સમજવું નહીં. જે જે વસ્તુ આપણને ન સમજાય; તે વસ્તુ આપણે આ સંવાદમાંથી, ખંત પૂર્વક જાણી લેવી નોંધ્યો. આ સંવાદ સાંભળ્યા પછી, અજ્ઞાની રહેવું; અને આ સંવાદમાં આવી ગયા હોય; તે પ્રશ્નો, જેને તેને પુછવા; દેણું વારંવાર દેણું; તે આપણા અજ્ઞાનને આગળ કરવા જેવું છે. શ્રી કૃષ્ણથી આગળ, કોઇ પ્રમાણ નથી. માટે પ્રશ્ન જે કહે છે; તે ખંત રાખીને સાંભળવું; અને સમજણ પૂર્વક માનવું. કોઇ ન સમજાય; તો બે ત્રણ વખત વાંચવું—વિચારવું અંદર જો હશે; તે બોલશે.

આ શ્લોકમાં એવો પ્રશ્ન છે કે-આત્મા નિત્ય મુક્ત છે; છતાં અગ્નિ હોય; ત્યાં સુધી તે બદલે છે; એમ એકજ સમયમાં, તેને મુક્ત અને બદલે એક, કેમ કહી શકાય? જેમ લાકડાં તોળવાને કાંટે, હીરા ન તોળાય; તેમ આપણી બુદ્ધિથી, આત્મા ન માપી શકાય. ફેનોઆફ્ર સૌ સાંભળે; પણ અંદર બોલે છે; તે કેવી રીતે અંદર પેટા? તેનો ખ્યાલ, સૌને આવે નહીં. રેલવેની ગાડીમાં, સૌ બેસે; પણ હજારો ટન, વરાળ કેવી રીતે બેસે; તેનો ખ્યાલ સૌને આવે નહીં. ગજવામાં ધડીયાળ સૌ રાખે; પણ ધડીયાળની ખુખી, ધડીયાળીજ નાણી શકે. ઘીના બગ્ગરમાં રમતા હોય; તે ઘીના બાવતાલ, અને ઘીના ગુણ દોષ જાણે; સોનાના બગ્ગરમાં રમતા હોય; તે સોનાના બાવતાલ, અને ગુણ દોષ જાણે; તેમ આત્મસૃષ્ટિમાં રમતા હોય; તે આત્મા સંજ્ઞાથી ખુલાસા જાણે. આ સંવાદમાં, આત્મા સંજ્ઞાથી ખુલાસા કરનાર પરમાત્મા પોતે છે. હવે પછીના અધ્યાયમાં, તેના ખુલાસા પ્રભુ કરશે. પ્રભુ જેવા ઉપદેશક મળ્યા છે. માટે બહુ ડહાપણ કરશે નહીં. શાંતિથી સાંભળી લેજો. નહીં તો ખરેખર! ભર્તૃહરિએ ક્યો છે-કે—

આમાં—

અક્ષઃ સુક્ષ્મમારાધ્યઃ (૨) સુક્ષ્મતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ

જ્ઞાનલ્લબ્ધુર્વિદગ્ધઃ, (૨) બ્રહ્માડપિ તં નરં ન રંજયતિ ॥

અહીં—

કૃષ્ણોડપિ તં નરં ન રંજયતિ ॥૩॥ [નીતિશતક]

અર્થ—તદન અબાણને ઉપદેશ આપવો; તે સહેલું; અને સારા વિદ્વાનને ઉપદેશ આપવો; તે પણ સહેલું; પણ જરા જેટલા યાનથી-ગાંડા થએલાને; (કાંઈ જાણતો નથી; તો પણ—‘બસ! હું બધું જાણું છું’ એમ કહેનારા માનવીને,) બ્રહ્મા પણ સમજવી શકતા નથી. [૩] હવે પ્રભુ કહે; તે શાંતિથી દીનભાવે સાંભળજો.

પ્રતિ શ્રીમન્ મહા પુરાણ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ! બોલીયો હરિ! બોલો શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય; દ્વારકાધીશકી જય, રાજ રણછોડની જય; હરહર મહાદેવ હર. આસપાસ બેઠાં હોય; તે સૌને જયશ્રી કૃષ્ણ કહેશેજી.

અમદાવાદ
સંવત ૧૯૬૪ કારતક

}

લી. રામશંકર મોનજી બહે

એકાદશસ્કંધ

અધ્યાય ૧૧ મો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં—બદલ, મુક્ત, સાધુ અને બકિતનાં લક્ષણ વિશે ભગવાન કહેશે.

ગયા અધ્યાયમાં ૩૫-૪૬ અને ૩૭મા શ્લોકમાં ઉદ્ધવના પ્રશ્નો છે. તેનો જવાબ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે. પ્રશ્નો જૂલી ગયા હો; તે વાંચી લેવા જોઈએ. પછીજ પ્રશ્નના ઉત્તર વાંચવાની મજ પડે. સાંભળો ત્યારે—

જો મનવાનુવાચ ॥

વદ્ધો મુક્ત इति व्याख्या, ગુણતો મે ન વસ્તુતઃ ॥

ગુણસ્ય માયામૂલત્વાન્-ન મે મોક્ષો ન વન્ધનમ્ ॥૧॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવના પ્રશ્નોનો જવાબ આપે છે—‘તમારા પૂછવા પ્રમાણે, આત્માને બદ્ધપણાનો અને મુક્તપણાનો, જે વિરોધ છે; તે દેખાવ પૂરતો છે; પણ વાસ્તવિક રીતે નથી. આત્માને બંધ અને મોક્ષ, એવું જે કાંઈ સમજાય છે; તે મને આધીન રહેલા સત્ત્વાદિ ગુણરૂપ ઉપાધિને લીધે છે. વાસ્તવિક નથી. વાસ્તવિક ન હોવાનું કારણ, એ છે કે—ઉપાધિરૂપ સત્ત્વાદિ ગુણો પોતેજ, માયાથી કલ્પાયેલા છે. માયાનું મૂળ અજ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઈ નથી. જે પદાર્થો અજ્ઞાનથી કલ્પાયેલા હોય; તે પદાર્થો રજ્જુ-સર્પની પેઠે મિથ્યાજ ગણાય છે. માટે બંધ અને મોક્ષ, એ બે—આત્માના સ્વરૂપમાં છેજ નહીં; એવો મારો પોતાનો સિદ્ધાંત છે. ગુણો માયાના દિકરા; માયા મને આધીન. એટલે હું ગુણોને આધીન નથી; પણ ગુણો મારે આધીન છે. હું ગુણોનો નિયંત્રક છઉં. તેથી ગુણોની અસર મને ન થાય. એટલે બંધ કે મોક્ષ મારે છેજ નહીં. (૧)

૧ વિવેચન—

કાષ્ટરતા સંદેશા, કિશ્કિયન દુનિયા સાંભળે; મહમદ સાહેબના સંદેશા, ઇસ્લામ દુનિયા સાંભળે; ગૌતમ બુદ્ધના સંદેશા, બૌદ્ધદુનિયા સાંભળે. મહાવીર સ્વામીનાં વચનો, જૈન દુનિયા સાંભળે; શ્રીકૃષ્ણના સંદેશા, આખું જગત સાંભળે. કારણ કે કાષ્ટરત, મહમદ સાહેબ, બુદ્ધ અને મહાવીર મોટા સંત; પણ ઇશ્વર નહીં. શ્રીકૃષ્ણ ઇશ્વર—હસતે પોતે ! ગીતામાં ઇશ્વરરૂપે શ્રીકૃષ્ણ ઉપદેશ દે છે. અહીં એકાદશમાં પણ, ઇશ્વરરૂપે શ્રીકૃષ્ણ બોલે છે. સૂર્યની પાસે રહેનારાં, સૂર્યના પ્રકાશમાં અંતર્ગત જાય; તેમ ધણા હિંદુઓ, શ્રીકૃષ્ણના પ્રકાશમાં અંતર્ગત ગયા છે. શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન કહેતાં લાગે છે. વસ્તુ પાસે પણ દેખતા નથી. ગીતામાં અને ભાગવતમાં જે કાંઈ કહેવાનું હતું; તે શ્રીકૃષ્ણે કહી નાંખ્યું છે; તોપણ હજી ધણા બધા (બાળકો), ગીતા ભાગવતને પડ્યાં મેલીને, અન્ય ગ્રંથોમાં અધુણાય છે. ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા, ભાગવત સુગીત કર્તવ્ય । બંધાણીને, સમય મળે; કે બીડી પીએ; તેમ જ્ઞાનના બંધાણીએ, સમય મળે; કે તુરત, ગીતા ભાગવતમાં ઉતરી પડ્યું નેહમ્. કયા વાર્તા ધણે ઠેકાણે થાય છે. પણ તેનું મનન-અભ્યાસ ધણેજ ઝોછો થઈ ગયો છે. ખાર પંદર વરસ કયા સાંભળે; પણ—‘સીતાનું હરણ થયું; અને પછી હરણની સીતા થઈ કે નહીં ?’ એવા પ્રશ્ન પુછનારા, આજ કાલ ધણા છે. એટલે—કયાવાર્તા સાંભળે છે ખરા, પણ ધણીજ બેદરકારીથી. આપ

૧ પદ્યછેદ—**વદ્ધઃ મુક્તઃ इति व्याख्या**—આત્મા બદ્ધ છે અને આત્મા મુક્ત છે; એમ કહેવું—તે. **ગુણતઃ**—ગુણથી થાય છે. **વસ્તુતઃ મે ન**—વાસ્તવિક રીતે એવા ફેરફાર મારામાં નથી. **ગુણસ્ય માયામૂલત્વાન્**—ગુણનું મૂળ માયા છે માટે. માયાનું મૂળ અજ્ઞાન છે—તેથી બંધ મોક્ષ એવું જે દેખાય છે તે મિથ્યા છે. **ન મે મોક્ષઃ ન મે વન્ધનમ્**—મારો મોક્ષ નથી; તેમ મને બંધન પણ નથી.

સૌ, અહીં એમ ન કરશે. લાખ લાખના હીરા, અહીં અમને જડે છે; ત્યારે તે હીરા કોને આપવા? એમ અમને વિચાર થાય છે. એ પાંચ કે દસ હજાર માણસો, કયા સાંભળવા આવે; પણ જ્ઞાનના અધિકારી, શોધ્યા જડતા નથી. આ આખતનો અફસોસ, ભર્તૃહરિએ વિદિત કર્યો છે. સાંભળો—[વૈરાગ્ય શતક]

બોદ્યારો મત્સરશસ્તાઃ પ્રભવઃ સ્મભવૃષિતાઃ ॥

અબોધોપહતાશ્ચાન્યે, જીર્ણમંગે સુમાષિતમ્ ॥૨॥

અર્થ—પાંડવો—વિદ્વાનો—જ્ઞાનીઓ, મત્સરથી ઘેરાએલા રહે છે; રાજાઓ પોતાના અભિમાનમાં મરડાતા રહે છે; બાકીના બધા, વસ્તુને સમજી ન શકે; એવા અભણ છે. તેથી સાઈં સાઈં કહેવા જેવું—જે-મારી પાસે ધણું છે; પણ તે કોને કહેવું? તે સાંભળવાની પરવા કોને છે? કાંઈને નથી. ત્યારે તો આતું સુંદર કથન, અમારા અંગમાં જીવ્યું થઈ જશે. [૨]

મારા જેવાને આવો નિરાશાવાદ ગમે નહીં. મારે તો ઉત્સાહ પૂરે; એવું કાંઈક જોઈએ. સાંભળો—મેષ્ટુંગાચાર્ય નામનો સંત, પ્રત્યંધચિંતામણી નામના ગ્રન્થના ઉપસંહારમાં બોલે છે કે—

શાર્દૂલ વિં

કુષ્પ્રાપેષુ બહુશ્રુતેષુ ગુણવદ્-વૃદ્દેષુ ચ પ્રાયશઃ ।

શિષ્યાણાં પ્રતિભાભિયોગચિગમા-કુચ્ચૈઃ શ્રુતે સીદતિ ॥

પ્રજ્ઞાનામથ ભાવિનામુપકૃતિ, કર્તું પરામિચ્છતા ।

મ્રેયઃ સત્પુરુષપ્રબંધઘટનાન્-ચક્રે સુધાસન્નવત્ ॥

અર્થ—અત્યારના સમયમાં, બહુ શ્રુત, ગુણવાન, (અવકાશ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા) વૃદ્ધ પુરુષો, સામાન્ય રીતે મળવા દુર્લભ છે. તેમ શિષ્યોનું તેજ [ઉત્સાહ-બુદ્ધિ વિગેરે] દિનપ્રતિદિન ઘટતું જાય છે. તેથી તેમણે લીધેલું જ્ઞાન, ઘણે ભાગે વિસરાતું જાય છે. પણ આથી મારે નાસિપાસ થવાની જરૂર નથી. કારણકે હજી ભવિષ્યનો લાંબો સમય બાકી છે. તે કાળમાં, એવા વિરલા વિદ્વાનો પાકશે; કે જેઓ મારા આ ગ્રન્થનો ઉપયોગ કરશે આ આશાથી તેમના ઉપર ઘણો ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાથી, સત્પુરુષોના આરિત્રો-માંથી સારી સારી વાતો વીણી લઇને, જેમ કાંઈ અમૃતનું સદાપ્રત બાંધે; તેમ આ ગ્રન્થ મેં રચ્યો છે.

[આ મારી મોક્ષપત્રિકા પણ, અમૃતનું સદાપ્રત છે. ‘આપ ખત રાખીને વાંચો-વાંચો,’ એમ આપને સૌને લખ્યા કરે છઉં; તોપણ નહીં વાંચો; તો ભવિષ્યમાં વિરલા પાકશે; તે તે ખતથી વાંચશે. આ અમારા જીવનનો રસ છે. આ અમારી મસ્તી છે. આ અમારો સુસ્વાદ છે. આ અમ્રે, અને અમ્રે આ-એવું કાંઈક થઈ પડ્યું છે. આ સિવાય અમને કાંઈ ગમતું નથી. આ સિવાયના બીજાં કામ, કાંટા જેવાં લાગે છે. આ કાંટા અમને કાળજે વાગે છે. જે અમારાં હોય; તેમણે આ સિવાય બીજી વાત, અમને કરવી ન જોઈએ.]

વસ્તુતઃ જ—વાસ્તવિક નથી. એટલે મૃગજળને કોઈ ઉંડું કહે; અથવા છીંછડું કહે; તો તેમાં કાંઈ વાંધો નથી. કાગળમાં લખેલી આગથી, ઘર સળગતું નથી. સ્વપ્નામાં જમનારની જૂપ ભાંગતી નથી. નાટકના થીએટર ઉપર રમનારો ભર્તૃહરિ, માળવાની માઠી ઉપર બેસી શકતો નથી.

ચુલા ઉપર ચુકેલી તપેલી, તેમાં રાંધેલા ભાત. તપેલીને અગ્નિનો સંગ થવાથી, ભાત પાકી જાય છે. તેમ દેહમાં રહેલા આત્માને, ગુણોની અસર થાય છે; એમ કદિ સમજવું નહીં. કારણકે ભાત જડ વસ્તુ છે. જીવાત્મા તેથી વિલક્ષણ-ચેતન વસ્તુ છે. અગ્નિનો વેશ પહેરનારને, પતિની તન-મના થતી નથી આંધળાનો પાઠ જન્મવાનાર આંધળો થતો નથી. તેમ ગુણના સંગમાં રમનાર આત્મા, ગુણી થતો નથી. પણ નિર્ગુણજ રહે છે. ચાટણું મેલું થતાં પ્રતિબિંબ મેલું દેખાય છે—બરાબર દેખાતું નથી. તેમ અંતઃકરણ કામાદિ દોષોથી મેલું થતાં, જીવાત્મા કંગાલ જેવો જણાય છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં, પ્રતિબિંબ (જીવાત્મા) શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જણાય છે.

હવે જાગ્રત અવસ્થાને સ્વાપ્નાવસ્થા સાથે સરખાવે છે—

શોકમોહૌં સુર્ત્વં દુઃસ્વં, વેદોત્પત્તિશ્ચ માયયા ॥

સ્વપ્નો યથાત્મનઃ ક્ષયાતિઃ, સંસૃતિર્ન તુ વાસ્તવી ॥૨॥

અર્થ—જીવને પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, વાસ્તવિક રીતે, બંધ કે મોક્ષ એવું કંઈ નથી. પણ જીવ પોતે અજ્ઞાનથી ગુણરૂપ ઉપાધિને પરત્વે થઈ ગએલો છે. તેથી બંધ અને મોક્ષ એવું જે કંઈ દેખાય છે; તે દેખાવ માત્ર છે. સ્વપ્ન જેમ કેવળ બુદ્ધિનોજ વિવર્ત છે; તેમ શોક, મોહ, સુખ, દુઃખ, જન્મમરણાદિ સંસાર પણ, અજ્ઞાનને લીધે બુદ્ધિનો વિવર્ત છે. [વિવર્ત એટલે વિપરીત સમજણ. દોરડીને સપ્ત સમજવો, તે વિવર્ત છે.] આ સંસાર પણ વિવર્ત છે. [૨]

૨ વિવેચન—

આ સંસારને સ્વપ્નના સાથે સરખાવ્યો. અનેક ભકતોએ આ સંગ્રંધી પદ બનાવ્યા છે.

‘જગત્ હે રેનકા સ્વપ્ના, નહીં કોઇ આખરે ખપના.’

વિગેરે. ઉઘમાં રાજ હોય તે બીખારી થાય; અને બીખારી હોય; તે રાજ થાય; પણ જગ્યા પછી કંઈ નથી. સંસારરૂપી સ્વપ્ન પણ એવુંજ.

દષ્ટાંત—સૌભરીને ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવાનું મન થતાં, સાઠ હજાર વરસનું તપ મુકી દઇને, તે જીવાન શપાળા બન્યા. માનધાતાને ત્યાં ૫૦ કન્યાઓ સ્વયંવર હતો. તેમાં પહોંચ્યા. પચાસે કન્યાઓ સૌભરીને જોઇને, મોહ પામી—સૌભરીને પરણી. ઋષિએ ૫૦ સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો. તપના બળથી, રિદ્ધિ સિદ્ધિ ઉભરાઇ રહી હતી. એક વખત પૃથ્વીપતિ માનધાતા, સૌભરીને ઘેર આવી પહોંચતાં, તેની સમૃદ્ધિ જોઇને, આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ જ્યારે ઋષિ, આ નિંદમાંથી જગ્યા—પસ્તાવો થઇ પડ્યો; ત્યારે તુરત, આ સંસારને મિથ્યા માનીને ગંગાતટે ચાલ્યા ગયા.

૨ પદ્મછંદ—સ્વપ્નઃ યથા આત્મનઃ (બુદ્ધિની) ક્ષયાતિઃ (વિવર્ત)—સ્વપ્ન જેમ બુદ્ધિનો વિવર્ત છે; બુદ્ધિની વિપરીત સમજણ છે. તથા શોકમોહૌં સુર્ત્વં દુઃસ્વં વેદોત્પત્તિઃ ચ માયયા—તે પ્રમાણે શોક અને મોહ, સુખ અને દુઃખ, તથા જન્મમરણાદિ, અજ્ઞાનથી બુદ્ધિની વિપરીત થએલી સમજણ છે. સંસૃતિઃ ન તુ વાસ્તવી—અરે આ આખો સંસાર પણ, વાસ્તવિક નથી—સાચો નથી.

સ્વપ્નામાંથી જાગેલાને સ્વપ્ન ખોટું; તેમ આરામમાંથી જાગેલાને સંસાર ખોટો.

‘અહ’ અને ‘મમ’ જીવજાવના મોટા દિકરા છે. શોક, મોહ, સુખદુઃખ અહંમમનો પરિવાર છે. જેને પગલે પૃથ્વી પાવન થાય; એવા રૂઝ પુરોષો, અહંમમને મૂળમાંથી કાઢી નાંખવા, પ્રયત્ન કર્યા કરતા હોય છે. દેવ, માનવ અને દાનવ-ત્રણેમાં, અહંમમનું બળ, હોય છે. આ ત્રણે અહંમમમાં બહુજ લોકાય છે. આ સંસારમાં સંત કાટિના જીવ હોય; તેજ અહંમમના દોષને ઝોળખી શકે છે; બીજા તો આ દોષને ઝોળખી પણ શકતા નથી. તેઓની આસપાસ અહંમમની કાંટાળી વાડ ઉભી થતી જાય છે. તે એટલે સુધી કે-તેઓ જરા પણ દૂર દેખી શકતા નથી.

આ લાયકર રોગને ઢીલો કરવાનાં સ્થાન—(૧) પ્રથમ માતાપિતાનું ચરણ, અને તેમની આરા. કોઇ વાત પોતાને ન ગમતી હોય; તોપણ પિતાએ આરા કરી; માટે રાજપુત્રીથી તેનું પાલન કરવુંજ નોંધ્યે. રાજ્યાલિષેકની તૈયારી થઇ રહી હતી; છતાં રામને વનવાસ ! રામ રાજ થઇને વન જવા નીકળ્યા. શ્રીરામને શૂંગવેર સુધી સુગ્રીને, સુમત અયોધ્યા પાછો આવ્યો. રાજ દશરથને સમાચાર આગ્યા. તે વખતે દશરથ શ્રી રામને યાદ કરતાં ખોલે છે કે—

યોપાધ—રામ રૂપ ગુણ શિલ સ્વભાઉ, સુમરી સુમરી ઉર શોચત રાઉ;

રાજ સુનાઇ દીન્હ વનવાસુ, સુનિ મન બયેઉ ન હર્પ હરાસુ

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૫ A]

તુલસીકૃત રામાયણ ઘેર ઘેર પહોંચી; અનેક ઠેકાણે વંચાય છે. પણ અહંમમને ક્ષીણ કરનારી દવા-માતાપિતાની આરા-કેટલે ઠેકાણે પળાય છે ! તેનો વિચાર કરવા કોઇ નવરો નથી. શ્રીરામની જ્યંતિ તથા તુલસીદાસની જ્યંતિ પણ ઉજવાય છે. પણ-‘બસ ! કાંઇ લેવુંજ નહીં. કાંઇ પાળવુંજ નહીં; ખાલી ભાષણ (પકવાદ) કરવાં.’ એવા પવન પુકે છે. સમજી હોય; તેમણે તે દિવસે, એક માસ માટે અથવા એક વરસ માટે, અથવા આખી જીંદગી માટે, પિતાની આરા પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લેવીજ નોંધ્યે. માતાપિતા એટલે આશીર્વાદનું કાલ્યું કલ્યું વૃક્ષ. તેને છાંયડે ખેસીને, ‘અહંમમને ક્ષીણ કરી નાંખવા નોંધ્યે.

(૨) અહંમમને ક્ષીણ કરવાનું સ્થાન, ઝીને પતિ, અને પતિને સદ્ગુરુ ! પતિસેવા કરનારી પતિવ્રતા. પતિવ્રતાનાં તપ પાસે, ચોગીઓનાં તપ પાણી બારે છે. ઝીને રાજ રાખવામાં, પતિનું અહંમમ, ઘણુંજ ક્ષીણ થઇ જાય છે. પણ જે તે, માત્ર વિષયની લાલચ માટેજ હોય; તો તે નિંબ છે. જે તે પવિત્ર પ્રેમ માટે હોય; તો પ્રશંસાપાત્ર છે.

(૩) નોકરો પોતાના શેકના ચરણમાં, પોતાનું અહંમમ સુકે છે; તે ઉપર જીજ્ઞાસા પ્રસંગો જેવું પવિત્ર નથી; પણ ગુલામી છે. ગુલામીનાં વખાણ ન કરાય.

૪ સદ્ગુરુનું દાર અથવા દેવમંદિર-શિવાજીનું અહંમમ, રામદાસસ્વામીના ટુંકારામાં ગળી ગયું હતું. માતા પિતાના તથા ગુરુના ટુંકારા જેણે ન સાંભળ્યા; તેને ચમરાજના દૂતોના ટુંકારા સાંભળવા પડે.

ગિર્મિર્ગુરુનાં, પરુષાક્ષરાભિસ્-તિરસ્કૃતા યાંતિ નરા મહત્ત્વં ॥

મલ્લઞ્જ્ઞાનોત્કવણા નૃપાણાં, ન જ્ઞાતુ મૌલૌ મળયો વસંતિ ॥

અર્થ—કીંમતી મણિઓને, રાજાઓના મુગટમાં જઇને ખેસવું હોય; તો સરાજી

ઉપર ચડવું પડે-પાસા પડાવવા પડે, [સરાણુ ઉપર ચડતાં અગ્નિ ખરે. એવું કષ્ટ વેઠવું પડે.] તે પ્રભાણેજ ખાનદાન સ્ત્રી પુરુષોને પણ, મોટા થવું હોય; કલ્યાણુ સાધી લેવું હોય; તો યુરના તીખા તમતમતા ઠપકા, સહન કરવાજ જોઇએ.

ગમે એવા મોટા ધનવાન હો; અગર વિદ્વાન હો; પણ યુરદારે, અને દેવમંદિરે, નાનામાં નાની-નીચામાં નીચી-સેવા કરીને, અહંમમને તોડી નાંખજો છ.

લાકડું, પથર કે લોહું પણ, પોલીશ કરેલું હોય; તો આંખને ગમે; તેમ માનવી પણ, પોલીશ કરેલો-એટલે નમ્ર-પ્રેમાળ-સહનશીલ-હોય; તોજ સામાના મનને ગમે.

અહો ! ગંગાકાંઠે કપડાં નહીં ધોષ લ્યો; તો ક્યાં ધોશો ? આ અવતારમાં માતા-પિતાની અને યુરની આરા પાળીને, અહંમમને ઢીલો નહી કરો; તો ક્યાં કરશો ? પણ પક્ષીના અવતારમાં ? સાપ વીંછી કે મંકાડા થશો-ત્યાં ? ત્યાં નહિ બને.

હવે શ્રીકૃષ્ણ વિદ્યા તથા અવિદ્યા સંબંધી કહે છે—

વિદ્યાઽવિદ્યે મમ તન્, વિદ્યુદ્ધવ શરીરિણામ્ ॥

મોક્ષબંધકરી આદ્યે, માયયા મે વિનિર્મિતે ॥ ૩ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ધવ ! પ્રાણીઓને મોક્ષ આપનારી બ્રહ્મવિદ્યા, અને બંધન કરનારી અવિદ્યા, એ બન્ને, મારી અનાદિ કાળની શક્તિઓ છે. તે મારી માયાથીજ રચાએલ છે; એમ તમે જાણો ! [ચાદ રાખવું ઘટે છે કે-મતઃ સ્મૃતિજ્ઞાનમપોહનં ચ. -દોરી સર્વની મારા હાથમાં, હું ચલાવું; તેમ ચાલે-] હું જ્યારે અવિદ્યા પ્રવર્તાવું છઉં; ત્યારે જીવને બંધ થાય છે; અને હું જ્યારે વિદ્યા પ્રવર્તાવું છઉં; ત્યારે જીવને મોક્ષ સ્પુરે છે. (૩).

૪ વિવેચન—

ગીતાને સોળમે અધ્યાયે દેવી અને આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન છે. તે વાંચતાં ખાત્રી થશે-કે મારામાં વિદ્યા છે; કે અવિદ્યા ?

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર-જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ॥

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ, સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

અર્હિજ્ઞા સત્ત્વમક્રોધસ્-ત્યાગઃ શાંતિરપેશુનમ્ ॥

દયા ધૃતેષ્વલોલુપ્તધ્વં, માર્દવં દ્વીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચ-મદ્રોહો નાતિમાનિતા ॥

મહંતિ સંપર્વં દૈવો-મભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩ ॥

[નર્મ્યા અમૃદ્ય રત્નો ! આ રત્નોને પડ્યાં મેલીને, જે બ્રાહ્મણુ, સાધુ-સન્ધ્યાસી-આચાર્ય, અથવા મહંત, બળરમાં વેચાતાં રત્નોને લેવા દોડ્યા; તે દેવ મટીને દાનવ થયા. બલે

૩ પદ્મછંદ—**હે ઉદ્ધવ !-હે ઉદ્ધવ ! શરીરિણામ્-પ્રાણીઓને. મોક્ષબંધનકરી-મોક્ષ કરનારી વિદ્યા (જ્ઞાન) તથા બંધન કરનારી અવિદ્યા (અજ્ઞાન). મમ આદ્યે તન્-તે મારી અનાદિ કાળની શક્તિઓ છે-મે માયયા વિનિર્મિતે-આ બે શક્તિઓ મારી માયાથી રચાએલ છે. इति ચિદ્ધિ-એમ જાણો.**

વાધરીવાડે અથવા ઢેઢવાડે અવતર્યા હોય; પણ આ શણગાર-આ દૈવી સંપત્તિ-જેમને ગમે; તે પુષ્પે પુળવ. દરેક ધર્મ અથવા સંપ્રદાય, પોતાની વડાઇ ગાય; ‘બસ! અમે મોટા યુદ્ધના ચેલા!’ એમ કહીને, માત્ર રાજ થાય; પણ એ પાંચ વરસે, આખા સંપ્રદાયમાં, આવા એકાદ, કેમ પાકતા નથી? તે ચીવટ તેઓ રાખતા નથી.]

અર્થ—નિર્ભયતા, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગને અનુસરતી વ્યવસ્થા (સગવડ), દાતાપણું, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ; સરલતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, કર્મફળનો ત્યાગ, શાંતિ, નિંદા ચાડી ન કરવી તે, પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે દયા, અલોલુપતા, નમ્રતા-કોમળતા, લજ્જા, અચપળતા, તેજસ્વિતા, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ, અને પૂજ્યપણાના અભિમાનનો અભાવ, આ ૨૬ ગુણો, હે કુંતાના પુત્ર અર્જુન! દૈવી સંપત્તિ પામેલાને હોય છે. [૧ થી ૩].

હવે આસુરી સંપત્તિ સંબંધી સાંભળો—

દંભો દર્પાંઽભિમાનશ્ચ, ક્રોધઃ પાદ્મ્યમેવ ચ ॥

અજ્ઞાનં જ્ઞામિજ્ઞાતસ્ય, પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—દંભ (દોંગ), ધર્મ’ડ, અભિમાન, ક્રોધ, કંઠેરવાણી, અને અજ્ઞાન, આસુરી સંપત્તિ પામેલાને હોય છે. ॥ ૪ ॥

સાધુ, સંત, સન્યાસી, આચાર્ય કે મહંત; અથવા જગત્ના છાપેલા યુદ્ધ, બ્રાહ્મણ હોય; પણ દંભાદિથી કંગાલ બની ગયા હોય; તે તે ભાગેલા વહાણુની માફક તણ દેવા જેવા છે. પોતે પોતાને પણ, વારંવાર જ્ઞેતા રહેવું જ્ઞેષ્ઠએ; કે આવા ક્રોધ પણ દોષ, પોતામાં પેસી ગયા નથીને? પેસવા પામતા નથીને? આવા ક્રોધ પણ દોષમાં, પોતાને પ્રીતિ નથીને?

કારણ કે—

દેષી સંપદ્વિમોક્ષાય, નિર્વંધાયાસુરી મતા ॥ ૫ ॥

અર્થ—દૈવી સંપદ મોક્ષને માટે છે; અને આસુરી સંપદ બંધન કરનારી છે.

આ તો પરવાવાળાનો સોદો! ગમારોને કાંઈ કહેવાયજ નહીં. કથામાંથી તમે શ્રેર જશે; ત્યારે ગમારો હજી ઉંધમાંથી ઉઠતા હશે; કાં તો આ પાણી પીતા હશે; કાંતો છાપાં વાંચતા હશે; અને કાંતો કળ્યા કરતા હશે.

અનેક અવતારે પણ, આ સોદો કર્યો વિના ચાલે એમ નથી; છતાં તેની દરકાર જેમને ન થાય; તે ગમાર. ગમારની પેલી તરફ નિંદકોના પ્રદેશ છે. પોતે કરે નહીં; અને કરતા હોય; તેમની નિંદા કરે. તેઓ અધમકાદિના જીવો છે!

અવિદ્યા—

મોષાદ્યા મોષકમાણો, મોષજ્ઞાના જિજ્ઞેતસઃ ॥

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ, પ્રકૃતિં મોહિનીં ધિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

[ગીતા અ. ૬].

અર્થ—તેમની આશાઓ અનાત્મ પદાર્થો માટે છે—એટલે વિદ્યુષ્ણ છે; તેમનાં કર્મો વિદ્યુષ્ણ છે; તેમનું જ્ઞાન વિદ્યુષ્ણ છે; કારણ કે તેઓ રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિને આશ્રયે રહેનારાં છે.

વિદ્યાના સંબંધમાં કહે છે કે—

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્યં, દેવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥

મત્સ્યમન્યમનસો, જ્ઞાત્વા મૃતાદિમન્યવમ્ ॥ ૧૩ ॥

સતતે કીર્તયંતો માં, યતંતઃ દદૃશ્વતાઃ ॥

નમસ્યંતઃ માં મક્ત્યા, નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥ [અ. ૬].

[કેમ ! સાંભળવા અવકાશ છેને ? વાત બરાબર સમજાય છેને ?]

અર્થ—પરંતુ હે પાર્ય ! મહાત્માઓ તો, મને પરમાત્માનેજ, સર્વજ્ઞતોના મૂળરૂપ, અને નાશ રહિત જાણતા હોવાથી, તેઓ દેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને, અનન્ય મનથી મનેજ બળે છે. તેઓ મારીજ પ્રાપ્તિ માટે, દૈવ વ્રતવાળા (અથવા દૈવ નિશ્ચયવાળા) થઇને, નિરંતર મારાજ શુશ્રુ મહાત્માનું કીર્તન કરતા હોય છે. તે સાથે તેઓ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે; વારંવાર મને નમસ્કાર કરે છે; છટકી જતા ચિત્તને તેઓ વારંવાર મારામાંજ જોડે છે; આ પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિથી તેઓ મારી ઉપાસના કરે છે. [૧૪].

જે દેવસ્થાનોમાં હાથી, ઘોડા અને ઉંટ ભેળાં કર્યા હોય; જ્યાં અનાતમવસ્તુઓનો મહિમા વધી પડ્યો હોય; ત્યાં આ વાતો કરવા—સાંભળવા, કોઈ નવફંજ નથી. દેવસ્થાનોમાં—મંદિરોમાં અને મઠોમાં, દેવ અને શાસ્ત્ર સિવાયની તમામ, ખાસ જોઇએ; એટલી વસ્તુઓજ રખાય. ગંધારી ખાળ કુંડીઓની દુર્ગંધિ કરતાં, અનાતમવસ્તુઓના આનંદની દુર્ગંધિ બાંધકર છે. સમજી સમજે. હિરણ્યકશ્યપુ અને રાવણ સમજી હતા. વેદનાં બાળ્ય કરે; એવા તેઓ ભણેલા હતા; પણ અનાતમવસ્તુઓના આનંદની દુર્ગંધિમાં દટાઇ ગયા હતા. સાંભળો ! સાંભળો !—જ્યાં અનાતમ વસ્તુઓમાં આનંદનો મોહ હોય; ત્યાં આત્મ વસ્તુને જીજ્ઞાસું રહેવું ગમતું નથી. રાવણની સોનાની લંકા; પણ ત્યાં રામ નહોતો.

જો જીવ બધા એકજ હોય; તો એકને સુખે બધાને સુખ કેમ નથી ? અથવા એકને દુઃખે, બધાને દુઃખ કેમ નથી; વિગેરે પ્રશ્નના ખુલાસા શ્રીકૃષ્ણ કરે છે.

एकस्यैव ममांशस्य, जीवस्यैव महामते ॥

बन्धोऽस्याविद्यायानादिरू-विद्यया च तथेतरः ॥ ૪ ॥

અર્થ—હે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા ઉદ્ધવ ! જીવ કે જે મારો અંશ છે; તે તમામ પ્રાણીઓમાં ચૈતન્યરૂપે એકજ છે. આ જીવને અવિદ્યાને લીધે, અનાદિકાળથી બંધ હોય છે. જો તેને જ્ઞાન મળે; તો તે પોતાના સાચા સ્વરૂપને સમજે. તો તેનો મોક્ષ થયો; એમ કહેવાય છે. હું કે જે ઈશ્વર છઉં; તેને બંધ કે મોક્ષ એવું કાંઈ નથી. (૪) અપૂર્ણ.

૪ પદ્મછંદ—હે મહામતે !—હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! એટલે હે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા ! મમાંશસ્ય જીવસ્ય एव—જીવ કે જે મારો અંશ છે—તેનેજ. एकस्य एव अस्य—અહીં દરેક પ્રાણીઓમાં ચૈતન્યરૂપે તે એકજ છે; તો પણ અસુકનેજ. अविद्याया बंधः—અવિદ્યાથી બંધ થાય છે. अनादिः—તે બંધ અનાદિ છે લાંબો કાળ રહે છે. च—તોપણ. विद्यया तथा इतरः भवति—જ્ઞાનથી તે પ્રમાણેજ તે પ્રાણીનો મોક્ષ પણ થાય છે.

નોંધ—બાકીના બે ફરમા આવતા માસમાં અપાશે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ].

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનલ્લ ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-થી ડાયમંડ બુધિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ સું.]

જાનેવારી-૧૯૩૮.

[અંક-૧૦

ગયા અંકમાં બાકી રહેલા બે ફરમા, આ અંકમાં છે.

જૂલ-૮૦૩ મે પાને દસમી લીટીમાં 'તાત્પર્ય' પછી. અમરસિંહ નહીં; પણ
માનસિંહ સમજવું. સુધારી દેવો.

લવાજમ-લવાજમનું કામ જેમ બને તેમ ત્વરાથી પતાવી દેવું જોઈએ. અમારી
અને તમારી વચ્ચે, પ્રભુ સિવાય કોઈને આવવાની રજા ન હોય. લવાજમ લીધા વિના
છૂટકો નથી. છાપખાનાને અને કાગળવાળાને 'રામ રામ' ન કરાય. એટલુંજ કામ
આપની વચ્ચે આવે છે. પણ તેમાં વખત જવો ન જોઈએ. કદિ આપ અમારાથી થાક્યા
હો; તો 'ના' લખી નાંખવાની આપને રજા છે. થાક્યા ન હો; તો જરાએ વિલંબ કરવો
ધટતો નથી. આપની માર્ગે કોઈ ગ્રાહકો હોય; તો તેમનું લવાજમ પણ વસૂલ કરી, મોકલી
દેવું. એક ગામમાં બે, ત્રણ, ચાર, પ્રભુના લાડીલા હોય; તો તેમણે સાથે મળીને મ. ઓ.
કરવો. કુપનમાં ગ્રાહક નં. તથા નામ બરાબર જણાવવાં.

ઉનાળામાં અમે અહીં હશું નહીં. આપ મોકું કરશો; તો અંક મોકો મળશે.

મફત-માસિકો મફત બહુ જાય છે; પણ તેઓ વાંચતા હોય; એમ જણાવું નથી.
વાંચતા હોય; તો પ્રસન્નતાનો ઉભરો, પત્રદારા પ્રગટવોજ જોઈએ. નવી સાલમાં ચાલુ
રાખવા ખુશી હોય; તો તેમણે કૃપા કરીને પત્ર લખવો. તો નવી સાલમાં મોકલી શકાય.

નવા ગ્રાહકોને-૯૧ માં નીકળેલા ફરમા તથા ગપ્પ સાલનું પુસ્તક ૧૭ સું આપની
પાસે હોય; ત્યારેજ આપની પાસે એકાદશસ્કંધ પ્રથમથી આવે. તે બેઉના ૩-૪-૦,
અને પોસ્ટેજ ૦-૮-૦. મ. ઓ. કરવો.

એકાદશસ્કંધ

અધ્યાય ૧૧ મો—ચાલુ.

[ગયા અંકના ૮૪૦ માં પાનાથી આગળ.]

કેમ સાવધાન છે ને ? ગાંધીલના હાથમાંથી પડી ગય; એવો આ માલ છે.

૪ વિવેચન—

જીવ અનેક છતાં ચૈતન્યરૂપે એક છે. જીવ ચૈતન્યરૂપે એક છતાં, દરેકની ઉપાધિઓ જુદી જુદી હોવાથી, તે તમામ જીવ જુદા જુદા છે. **યથૈકસ્મિન્ ઘટાકાશે, રજોધૂમાદિભિર્ભૂતે ॥ ન સર્વે સંપ્રયુજ્યંતે, તથા જીવાઃ સુક્ષ્માદિભિઃ ॥** આકાશ તરવ દરેક ધડામાં પેસી ગયું છે. આકાશરૂપે તે એક છે. છતાં એક ધડામાં રજ અને ધુમાડો પેદાં હોય; તો તે દરેક ધડામાં પેદાં છે; એમ મનાય નહીં. તેમ એક જીવ પોતાનાં કર્માનુસાર સુખી હોય; તેથી બધા સુખી છે; એમ મનાય નહીં. અમે નાના હતા; ત્યારે ગુજરાતમાંથી દેવ સમા ભોળા બ્રાહ્મણો, ટેલ નાંખવા કાઠીયાવાડમાં આવતા હતા. તેઓ પ્રભાતમાં નાહી ધોઇને, પોળોમાં ગાતા હતા કે—

એક આપના બે દિકરા—ભાઇ ! રામ રામજીરે.

એક ચડે હાથી હોદ્દે—ભાઇ ! રામ રામજીરે.

બીજો ચાલે પગ પાળે—ભાઇ ! રામ રામજીરે.

એક કુંભારના બે ધડા—ભાઈ ! રામ રામજીરે.

એક ઘડો જળાધારીમાં—ભાઈ ! રામ રામજીરે.

બીજો ઘડો રમશાને પહોંચે—ભાઈ ! રામ રામજીરે.

સૂર્ય એક; પણ જળથી ભરેલાં જુદા જુદા કુંડામાં, તેનાં જુદાં જુદાં પ્રતિબિંબ પડે. જે એક કુંડું ડાલે; તો તેમાં પડેલું પ્રતિબિંબ પણ ડાલે. એક કુંડું ધૂટી ગય; તો તેમાં પડેલું પ્રતિબિંબ પાછું વળીને, બિંબમાં સમાઇ ગય. ઇશ્વરને સૂર્યરૂપે અને જીવોને પ્રતિબિંબ રૂપે સમજવા. જે શરીર સુખદુઃખાદિથી ડાલે; તે શરીરમાં રહેલો જીવાત્મા પણ ડાલે. જે શરીર તૂટી ગય; તે શરીરનો જીવાત્મા, પરમાત્માને મળી ગય. શરીર તૂટી ગય; એટલે શરીરમાંથી આસક્તિ મટી ગય; આસક્તિ મટતાં, જીવાત્મા મુક્તિપદ પામે. ઇશ્વર નિત્ય મુક્ત છે. જીવો અનાદિકાળથી અજ્ઞાનમાં છે; તેથી બદ્ધ છે. દીવો આવતાં અંધારું નાસે; તેમ અનુભવ જ્ઞાન (એટલે વિજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થતાં, અજ્ઞાન નાસે; અને બંધન તૂટી ગય. તેજ એકજ છે; અને અભિન્ન છે; પણ જુદા જુદા દીવારૂપે, તેજ જુદું જુદું દેખાય છે. સુખડના કકડા જુદા; પણ તે તમામમાં સુગંધ એકજ છે. બે કોડીયામાં બળતી બે જ્યોત, એક થઇ શકશે; પણ બે કોડીયા તો જુદાંજ રહેશે. જડનો ભેદ રહેજ. [આ વાતો વિચાર્યા વિના સમજાય નહીં. વિચારો !]

મહામતિ:—‘ હે મોટી સમજણવાળા ! ’ એમ પ્રજુએ ઉદ્ધવને સંબોધન કર્યું. ‘ મહામતિ ’ પદ એમ. એ ના પદની પેલીમેર છે. ‘ એમ. બી. બી. એસ. ’ અથવા મોટા સર્જનના પદથી પણ વધારે છે. કોલેજોમાં અને વિદ્યાપીઠોમાં શૈક્ષણિક વિદ્વાનો પાકે છે. પણ તે બધા ‘ મતિમાન ’ ગણાય. એટલે અનાતમ વસ્તુમાં રમનારા ગણાય. ‘ મહામતિ ’ નહીંજ. મહામતિ

વિવેકાનંદ; મહામતિ સ્વામી રામતીર્થ; મહામતિ તિલક. એવા એ પાંચ કે પચ્ચીસ ગણ્યા ગાંઠ્યા હોય. કુરૂક્ષેત્રના રણમેદાનમાં, ૧૮ અક્ષોહિણી સેનામાં, એક અર્જુન મહામતિ ! છપ્પન કોટિ યાદવોમાં એક ઉદ્ધવ મહામતિ ! ગોરખપુરથી નીકળતા કલ્યાણપેપરમાં, ‘સંત અંક’ નીકળ્યો છે. તેમાં નરરત્નોની નોંધ છે. વાંચો છો ? વાંચો છો; તો વિચારો છો ?

‘વાંચે પણ નહીં કરે વિચાર, તે સમજે નહીં સધળો સાર.’

ખાટી કેરી પણ, ચાસણીમાં બોળી રાખી હોય; તે મુરખો થાય. આપ ગમે એવા પાપી હશે. કર્માનુસાર ઉપાધિઓમાં દટાએલા રહેતા હશે; પણ જો સાંડે સાંડે વાંચવાનું મળે; અને પછી પાળવાનું બળ વધે; તે પાપ ધોવાઇ જાય; અને ઉપાધિઓ ધીમે ધીમે અળગી થાય.

જીવની અંધારી—દરજી આખા ગામના કપડાં શીવે; પણ પોતાના અંગરખાની કસ ટાંકવા નવરો ન પડે. કલાઇ વાળો આખા ગામનાં વાસણુને કલાઇ કરે; પણ પોતે પોતાના વાસણુને કલાઈ કરવા નવરો ન પડે; ધોળી આખા ગામનાં કપડાં ધુવે; પણ પોતે મેલાં કપડાં પહેરે; તેમ ઘણા બાહોશ મતિમાન-વિદ્વાન પુરૂષો, મોટા રાજના કારભાર કરે; એવા ડાહ્યા ! મોટી મોટી કોલેજોમાં, ઉંચા પ્રકારના વિષયો ઉપર, છટાદાર વ્યાખ્યાન કરી શકે; એવા સમજી ! દુનિયાનું દુઃખ ભાંગવા દોડ્યા જાય; પણ પોતાનું કલ્યાણ કરવા નવરો ન પડે. આપણાથી તેમને કાંઇ કહેવાય તો નહીં. પણ કદિ તેઓ ભેટી જાય; અને આ વાત આપણે તેમને કરીએ; તો તેઓ અવળુંજ બોલે-કે-‘બસ ! એમાંજ અમારું કલ્યાણ છે.’ પાલગઢ પછી, મુંબઈ તુરત આવે; પણ પાલગઢ, મુંબઈ નહીં-મુંબઈ પાલગઢથી જીંદી. તત્ત્વનું જ્ઞાન, અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનોથી જીંદુ સમજવું. તત્ત્વજ્ઞાનનું જ્ઞાન, અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનોથી ઉચું છે. નીજસુખ અનેક પ્રકારનાં સુખોથી જીંદુ સમજવું. ઈદ્રાદિ સમ્રાટનાં સુખ, જેની પાસે તુરંત-તે નિજસુખ.

મર્માંશસ્ય જીવસ્ય—જીવ કે-જે મારો અંશ છે; તેનું. જીવને પોતાનો અંશ પ્રભુએ ગણ્યો હોય; એવું આપે કયાં વાંચ્યું છે ? x x x સાંભળો ! ગીતાજી અ. ૧૫. **મર્મૈર્વાંશો જીવલોકે, જીવભૂતઃ સનાતનઃ** ॥૭॥ ‘આ જીવલોકમાં જે જીવ છે; તે મારોજ સનાતન અંશ, જીવરૂપે થયો છે.’ અગ્નિની જ્વાળામાંથી છૂટો પડેલો તણખો. આવી દીવા જેવી વાતો છે; તોપણ કુતર્કને રસ્તે ચડેલા માણસો, ‘જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે;’ એમ હજી માનતા નથી. યાદ રાખવું કે-કુતર્કની હદ નથી. કુતર્ક કરીએ; તો બાપને બાપ માનવામાં પણ લાંબો લાંબો વિચાર કરવો પડે. લાંબો વિચાર કર્યા પછી પણ, શંકા તો ઉભીજ રહે. ખસ ગુબ્બડાનો ચેપ કરતાં, કુતર્કનો ચેપ ભયંકર છે. કારણ શું ?-સમજાય છે ? x x x ખસગુબ્બડાનો ચેપ, એકજ અવતારમાં નડે; અને કુતર્કનો ચેપ, અનેક અવતાર લેવરાવે. જેમ સોની સોનાને ગાળીને સાફ કરે; તેમ મુમુક્ષુએ કુતર્કોને ગાળીને, બુદ્ધિને સાફ કરવી જોઇએ. સ્વ અનુભવ, શાસ્ત્ર અને સંત-ગ્રંથ પ્રદારના તાપથી, કુતર્ક ઓગળી જાય. સ્વઅનુભવ અને શાસ્ત્ર બુલા પાંગળાં છે. તે બેઉને ગતિ આપનાર, સંત-સહયુર અથવા બ્રાહ્મણ છે. સંત, સહયુર અથવા બ્રાહ્મણને જેઓ શોધતા નથી; શોધ્યા પછી જેઓ તેઓનાં વચનમાં વિશ્વાસ કરતા નથી; તેઓમાં જેઓ અનન્ય ભાવને કેળવતા નથી; તેઓ પોતાને ગમે એટલા ડાહ્યાં માનતાં હોય;—આગળ વધેલાં માનતાં હોય; યાની

અથવા ભક્ત માનતાં હોય; પણ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે લુલા પાંગળાં છે. કથાવાર્તામાં બસો પાંચસો કે હજારની હાજરી રહેતી હોય; પણ જેમ ખોટા રૂપેયા ચોટે ચાલતા નથી; તેમ લુલાં પાંગળાં સત્સંગમાં ચાલતા નથી; રણસંગ્રામમાં ડોશીઓ શોભે નહીં; વ્યવહારમાં નિર્ધન શોભે નહીં; પરીક્ષામાં ડોહ નિશાળીયા શોભે નહીં; તેમ સત્સંગમાં લુલા પાંગળાં શોભે નહીં. લુલા પાંગળાં, એટલે સહયુર વિનાનાં.

ચોપાઈ—સહયુર વૈભવ વચન વિશ્વાસ, સંયમ યદ ન વિષય કર આશા.

આપણું નાનાં બચ્ચાં, અલ વસ્ત્ર માટે, આપણી અપેક્ષા રાખે. પક્ષીઓનાં નાનાં બચ્ચાં, ચણુ માટે માથાપતી અપેક્ષા રાખે. તેમ સત્સંગમાં નાનાં-લુલાં પાંગળાં-સહયુરની અપેક્ષા રાખે. શાસ્ત્રોના સારને, અને સ્વ અનુભવના વિકાસને, ખીલવનાર સહયુર છે. પંચદશી બોલે છે કે—

સ્વાનુભૂતાવિશ્વાસે, તર્કસ્યાપ્યનવશ્ચિત્તે: ॥

કથં વા તાર્કિકં મન્યસ્-તત્ત્વનિશ્ચયમાનુયાત્ ॥

અર્થ—પુરૂષને સ્વાનુભવ ઉપર અવિશ્વાસ હોય; અને તર્કનો છેડો નથી; એટલે તર્કના છેડાને કોઇ પામે; એમ નથી. તો પછી તે તર્ક કરનારો પુરૂષ, કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરી શકે? નિશ્ચય નજ કરી શકે.

ત્યારે શું તર્ક કરવાની જરૂર નથી?—તેના જવાબમાં પંચદશી કહે છે કે—બુદ્ધિને ખીલવવા માટે, તર્ક કરવાની રગ છે. કુતર્ક કરવાની રગ નથી. સ્વાનુભવને અનુસરીને તર્ક કરવો. કૌપનિપદ્—દ્વિતીયવસ્ત્રી—માં યમદેવ નચિકેતાને કહે છે કે—

નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા, પ્રોક્તાન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ ॥

યાત્સ્વમાપ: સત્યધૃતિર-વતાસિ, સ્વાધુક્ત્ત્વો મૂયાન નચિકેત: પ્રષ્ટા ॥૧॥

અર્થ—આ જ્ઞાન તર્ક (કુતર્ક) થી પ્રાપ્ત થતું નથી. કોઇ અન્ય (સહયુર) સહબોધ આપે, ત્યારેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તું સત્ય માટે ધીરજ રાખે છે. તેથી તે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પ્રશ્ન કરતાં તને આવડે છે. [૬]

વિગેરે બાબતમાંથી કહેવાનું એ છે કે—જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે; એમ અનેકવાર કહેવાયા છતાં, તર્કમાં ઉતરીને, સમયને બગાડી નાંખવો નહીં. જેને જડયું; તે શોધે નહીં; તેમ જે સમજ્યા હોય; તે બકવાદ કરે નહીં.

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે બદ્ધ મોક્ષાદિકની વ્યવસ્થા સંબંધી કહ્યું. હવે બદ્ધ અને મુક્ત વચ્ચે જે ભેદ છે; તે સંબંધી ઉદ્ધવનો જે પ્રશ્ન છે; તેનો ખુલાસો પ્રભુ કરે છે—

અથ બદ્ધસ્ય મુક્તસ્ય, વૈલક્ષણ્યં વદામિ તે ॥

વિરુદ્ધધર્મિણોસ્તાત, સ્થિતયોરેકધર્મિણિ ॥૫॥

૫ પદ્મછેદ—અથ-હવે. હે તાત !—હે બાહ ! **પ્રકધર્મિણિ** (એકજ શરીરમાં) સ્થિતયો:—જીવ તથા ઇશ્વર એકજ શરીરમાં રહ્યા છે તોપણ. **વિરુદ્ધધર્મિણો:** **इति** **बद्धस्य** **मुक्तस्य**—જીવના અને ઇશ્વરના વિરુદ્ધ ધર્મો છે. એટલે જીવ બદ્ધ છે; અને ઇશ્વર મુક્ત છે તેના. **वैलक्षण्यं** **ते** **वदामि**—તદ્વાત આપને કહું છઉં.

ઉપનિત—

સુપળાંવેતૌ સદશૌ સત્વાયૌ, યદ્વચ્છયૈતૌ કૃતનીહૌ ચ વૃક્ષે ॥

एकस्तयोः स्वादति पिप्पलाक-मन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥६॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—હવે બદ્ધ અને મુક્ત વચ્ચે શો ભેદ છે; તે કહું છઉં ! તે ભેદ બે પ્રકારનો છે. એક ભેદ—જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચેનો ભેદ છે; અને બીજો ભેદ—જીવ જીવ વચ્ચે ભેદ છે. પહેલા ભેદ સંબંધી બાણવા જેવું એ છે કે—જીવ અને ઈશ્વર એકજ શરીરમાં રહેલા છે. તોપણ જીવનો ધર્મ શોક છે; અને ઈશ્વરનો ધર્મ આનંદ છે. જીવ પરતંત્ર છે; અને ઈશ્વર સ્વતંત્ર છે. એટલે ઈશ્વર નિયંતાપણાથી રહેલો છે. અને જીવ નિયમ્યપણાથી રહેલો છે. (૫) વૃક્ષમાં માળો કરીને જેમ બે પક્ષી રહે; તેમ જીવ અને ઈશ્વર દેહસ્વપી વૃક્ષમાં, હૃદયસ્વપી માળામાં રહેલા છે. આ બેઉ, દેહસ્વપી વૃક્ષ ઉપર રહ્યા છતાં; બેઉ, દેહથી ભિન્ન છે. જીવ અને ઈશ્વર ચૈતન્યરૂપે સરખા છે; અને સાથેજ રહેવાથી, તથા એકમતપણાથી, પરસ્પરના સખા છે. તે બે શરીરસ્વપી વૃક્ષ ઉપર, શા કારણથી આબ્યા ? એમ પૂછો; તો તેનો જવાબ માયા છે. માયા કેવી ? તેનો જવાબ એ છે કે—માયા અનિર્વચનીય—વર્ણવી ન શકાય; એવી અટપટી છે. આ બેમાંથી જીવસ્વપી પક્ષી, શરીરસ્વપી વૃક્ષની ટેડીઓને (કર્મનાં ફળોને) ખાય છે. એટલે સુખદુઃખ ભોગવે છે. બીજો ઈશ્વરસ્વપી પક્ષી, દેહસ્વપી વૃક્ષની ટેડીઓને ખાતો નથી. ત્યારે તે ભૂખ્યા રહેતો હશે ? એવી શંકાના જવાબમાં કહેવાનું કે—તે પોતાના આનંદથીજ તૃપ્ત રહે છે. તે પોતાની જ્ઞાનાદિક શક્તિ-ઓથી, જીવ કરતાં વધારે પ્રબળ છે. (૬)

પ થી ૬ વિવેચન—

આ બે શ્લોક ત્રતીય મુંડક ઉપનિષદના, પ્રથમ ખંડના બે ત્રણ શ્લોકોને યજ્ઞતા છે. શ્રીમદ્ ભાગવત એટલે કસગી દુપટ્ટો ! તેમાં જ્યાં ત્યાં ઉપનિષદ રૂપી કસબ, ઓતપ્રોત વણી લીધો જણાય છે. પ્રથમ ખંડમાં તત્ત્વ અને ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ છે. તત્ત્વ એટલે પરમાત્મા, અને ત્વં એટલે જીવ. 'તત્ત્વ ત્વં અસિ'—જે પરમાત્મા છે; તે તું છો; અથવા જે તું છે; તેજ તે પરમાત્મા છે. એકજ જવાણાના જુદા જુદા તણખા. એકજ સૂર્ય અને જીવરૂપી જુદાં જુદાં પ્રતિબિંબ ! દેહરૂપી એકજ વૃક્ષ ઉપર, હૃદયરૂપી માળામાં, ઈશ્વર અને જીવરૂપી બે પક્ષી, રહેલાં છે. આ બે પક્ષીઓના ધર્મો, અમુક બાબતમાં સરખા છે; અને

૬ પદ્મછેદ—**एतौ सुपर्णौ**—આ બે પક્ષી—જીવ અને ઈશ્વર. **सदशौ**—ચૈતન્યરૂપે સરખા છે. **सत्वायौ**—સાથે રહેવાથી તથા એકમતપણાથી પરસ્પરના સખા છે. **अ-पक्षी**. **एतौ यद्वच्छया वृक्षे कृतनीहौ**—દેહરૂપી વૃક્ષમાં તેઓએ અનાયાસે હૃદયરૂપી-માળો કર્યો છે. **तयोः एकः**—તે બેમાંથી એક (જીવ). **पिप्पलाकम् स्वादति**—તે વૃક્ષની ટેડીઓ ખાય છે. **सुખदुःखादिने भोगवे** છે. **अन्यः**—બીજો ઈશ્વર. **निरान्नः अपि**—ખાતો નથી; તોપણ **बलेन भूयान्**—આનંદના બળથી અને જ્ઞાનના બળથી મોટો છે.

અમુક બાબતમાં વિરોધી છે. એકજ દેહમાં બે ચેતન શક્તિઓને માનવી, તે બાબત અટપટી છે. શાંતિથી સમજવા જેવી છે. બ્રહ્મચાનના ક્ષેત્રમાં રમનારા બોલે છે કે—

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ, ચતુર્ક્તં ગ્રંથકોટિભિઃ ॥

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા, જીવો બ્રહ્મેષ નાપરઃ ॥

‘જીવ બ્રહ્મજ છે; અન્ય નથી.’ જીવ અન્ય નથી;’ ત્યારે તેને અન્ય શા માટે ગણવે? તે સંબંધમાં યાદ રાખવું કે-રણમાં મરનારા કોઇ વીર પુરુષનું પુતળું ઉભું કર્યું હોય. તેની બે બાજુએ બે ઢાલ રાખી હોય. એક ઢાલ સોનાની હોય; અને બીજી રૂપાની હોય. સોનાની ઢાલમાં સોનાના ગુણ હોય; અને રૂપાની ઢાલમાં રૂપાના ગુણ હોય. પુતળું એકજ. તેનાં બે પડખાં. તે બે પડખાને જુદા જુદા ગુણવાળાં માનવાંજ પડે. તેમ ચેતન એકજ. તેને બે પડખે રહેલી વિદ્યા અને અવિદ્યા બે શક્તિઓ, જુદી જુદી છે; એમ માનવુંજ પડે. આટલું સમજ્યા પછી મુંડક ત્રીય ઉપનિષદના પ્રથમ ખંડનો શ્લોક સાંભળો—

દ્વા સુપર્ણં સયુજા સન્ધ્યાયા, સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્થજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાઝ્વત્યનન્નન્ન્યોઽભિચાકશીતિ ॥૧॥

અર્થ—સર્વદા જોડાએલાં તથા ચિત્તરૂપ હોવાથી, સમાનરૂપવાળાં બે પક્ષીઓ. જીવ અને શિવ એકજ વૃક્ષનો (દેહનો), આશ્રય કરીને રહેલાં છે. આ પક્ષીઓ માંહેલું એક પક્ષી (જીવ), તે વૃક્ષનાં સ્વાદવાળાં ફળોને, અર્થાત કર્મનાં ફળ રૂપે દેખાતાં-સુખદુઃખાદિકને, ભોગવે છે. તથા બીજું પક્ષી (શિવ-પ્રશ્નર), દેહનાં સુખદુઃખાદિકને ભોગવતું નથી; પણ સાક્ષીરૂપે રહે છે. પ્રશ્નર કર્મનાં ફળને ભોગવતા નથી; અને જોયા કરે છે. (૧)

બેઉને પક્ષી કેમ કલાં?—પક્ષી જેમ એક વૃક્ષ ઉપરથી ઉડીને, બીજા વૃક્ષ પર બેસે; તેમ આ બેઉ, એક દેહનો નાશ થતાં; બીજા દેહ ઉપર જન્મને બેસે છે. તે સાથે એમ પણ સ્પષ્ટ્યું કે—આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. દિવે અને પ્રકાશ એકત્ર થઇને, જેમ કામ-કાળ કરે છે; તેમ જીવ અને શિવ, એકત્ર થઇને, આ સંસાર ચલાવે છે. દુકાનમાં ભાગ રાખે; તેને નફા તોટાની અસર થાય; દુકાને જે માત્ર બેસવાજ આવે—સાક્ષીરૂપે બેસે; તેને નફા તોટાની અસર થાય નહીં. જીવ દેહાદિકમાં મમતા બાધે; શિવ બાધે નહીં. મમતા બાધે; તે તેનાં બંધાય; મમતા રાખે નહીં; તે મમતાથી મુક્ત રહે.

જીવ શિવના વિશેષ ધર્મો સંબંધિ, શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે—રાગ-ઉપજાતિ—

આત્માનમન્યં ચ સ વેદ વિદ્વા-નપિપ્પલાદો ન તુ પિપ્પલાદઃ ॥

યોઽવિદ્યયા યુક્ સ તુ નિત્યવદ્દો, વિદ્યામયો યઃ સ તુ નિત્યમુક્તઃ ॥ ૭ ॥

૭ પદ્મછંદ—પિપ્પલં અત્તિ ઇતિ પિપ્પલાદઃ, ન પિપ્પલાદઃ ઇતિ અપિપ્પલાદઃ વૃક્ષની ટેટીઓને નહીં ખાનારા પ્રશ્નર. વિદ્વાન્-સર્વજ્ઞ છે. સઃ આત્મા અન્યં ચ વેદ-તે પોતાને અને જીવને જાણે છે. તુ પિપ્પલાદઃ ન-પણ કર્મનાં ફળને ખાનારો જીવ પોતાને અને પ્રશ્નરને જાણતો નથી. યઃ અવિદ્યયા ઇતિ યુક્તઃ—આ જે જીવ છે; તે અવિદ્યાથી યુક્ત છે. સ તુ—તેથી તે. નિત્યવદ્દઃ—નિત્ય બદ્ધ છે. યઃ વિદ્યામયઃ સ તુ નિત્ય-મુક્તઃ—જે જ્ઞાનથી યુક્ત છે તે નિત્ય મુક્ત છે.

અર્થ—ઈશ્વર કે જે કર્મોનાં ફળોને ભોગવતો નથી; તથા સર્વજ્ઞ છે, તે પોતાને બાણ છે; અને જીવને પણ બાણ છે. જીવ કે જે કર્મોનાં ફળોને ભોગવે છે; તે અલ્પજ્ઞ છે. તે પોતાને યથાર્થ રીતે બાણતો નથી; અને ઈશ્વરને પણ બાણતો નથી. આ પ્રમાણે જીવ કે જે, અવિદ્યાથી ભેડાયેલો છે; તે અનાદિકાળથી બદ્ધ છે; અને ઈશ્વર કે જે, વિદ્યાથી (જ્ઞાનથી) ભેડાયેલો છે; તે સત્વગુણના વધારાને લીધે સર્વજ્ઞ છે; અને અનાદિકાળથી મુક્ત છે. વિદ્યામાં આવરણ કરનારપણું, તથા આશ્રયોને મોહ કરનારપણું નથી; તેથી ઈશ્વર નિરંતર મુક્તજ છે. [૭]

૭ વિવેચન—

સાવધાન છોને ? આવી ઉત્તમ વાતો સાંભળવા અધિકારી છોને ?

સ્થૂલશરીરાભિમાની જીવનામકં ભક્ષ્યપ્રતિષ્ઠિં ભવતિ વિગેરે શબ્દોથી તત્ત્વ-બોધ, ઉપલા સ્લોકને ટેકો આપે છે. આપણે શું ઇર્ષ્ય; તે જોવું હોય; તો—તે આપણી મુઠીમાં છે. આપણે જીવ છદ્મ્યે કે શિવ ? આપણામાં જીવભાવ છે ? કે—શિવભાવ ? તે વિદિત થઈ શકે એવું છે. ચાલતી ટ્રેને એનજીન અટકે છે; ત્યારે ડાઇવર સાવધાન થઈને, બૂલ-ચૂક શોધી કાઢે છે કદિ પોતે બૂલચૂક શોધી શકતો નથી; તો કોઇ ડાહ્યા એનજીનયરને બોલાવીને, તેની મદદથી, પોતાનું એનજીન સુધારે છે. તે પ્રમાણેજ આપણા ચાલતા માનવજીવનમાં, આપણે જો કંઇ સમગ્રયા હોઇએ; તો આપણે ક્યાં છદ્મ્ય; તે અવશ્ય તપાસવું જોઈએ. તપાસતાં વૃત્તિઓ, જીવ ભાવથી ઓતપ્રોત જણાય; તો સાવધાન થઈ જવું જાઈએ. પોતાથી બૂલ ન સુધરે; તો વિના વિલંબે સહજરને શરણે જવું જોઈએ. જીવભાવ એજ બંધન; અને શિવભાવ એજ મુક્તિ. જીવભાવમાં સુખદુઃખના આંચકા સાચા લાગે; અને શિવભાવમાં, સુખદુઃખના આંચકા મૃગજળ જેવા જણાય.

‘અસ ! હવે આમ ક્યાં સુધી ?’—ધંધાની તંગીથી મુંઝતો વેપારી, ગામડામાં ગભરાય. પણ ‘અસ ! હવે આમ ક્યાં સુધી ?’ એમ હૃદયે આંચકો આવે; અને કુદીને સુબધ જેવા મોટા શહેરમાં આવી પહોંચે; તો ધંધો જડી રહે. ખંત રાખીને ધંધાને ખેડે; તો ધનના ઢગલા થાય, તે પ્રમાણેજ ગરજવાળો મુમુક્ષુ, કલ્યાણ માટે એકલો એકલો ગભરાય; પણ ‘અસ ! હવે આમ (જીવભાવ) ક્યાં સુધી ?’ એમ વિચાર કરીને, સહજરને શરણે જાય; તો જરૂર જીવભાવ કમી કરવાના સાધન મળી રહે. સાધનોનો વિકાસ કરતાં, જીવભાવ, કરમાઈ જાય; અને શિવભાવ વિકસે. લક્ષ્મી માણેકચોકમાં પડી છે. કોઈ કહે કે—‘ધનવાનોની પેટીમાં—તાળામાં—લક્ષ્મી પડી છે;’ તે વાતને હું માનતો નથી. કારણ કે—જેવો જોઈએ તેવો પ્રયત્ન કરનાર, લક્ષ્મીને પેટીઓમાંથી ખેંચી શકે છે. કોઇ કહે કે—‘પ્રારબ્ધ વિના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય;’ તો એવા પાંચ ટકા બાદ કરો; તોપણ પંચાણું ટકા, પ્રયત્નના ફળને ભોગવી રહ્યા છે. માટે આપને આપની તપાસ કરતાં, જીવનમાં જીવભાવ જણાય; તો ‘અસ ! હવે આમ ક્યાં સુધી ?’ એટલો વિચાર તો જરૂર કરજો. વિચાર દબ થાય; તો પ્રયત્ન કરવા ઉભા થજો. શાસ્ત્રની તથા સંતોની વાતો, આપણને માંડી લાગે; અને આપણે પોતાનો જીવભાવજ આપણને ખરો લાગે; તો આપણે પશુપક્ષીના અંધારા દેહમાં છદ્મ્ય; એમ સમજવું.

એકજ દેહમાં જીવ જુદો જુદો દેખાય છે; તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

દેહસ્યોઽપિ ન દેહસ્યો, વિદ્વાન સ્વપ્નાવયોત્થિતઃ ॥

અદેહસ્યોઽપિ દેહસ્યઃ, કુમતિઃ સ્વપ્નદૃશ્યથા ॥૮॥

અર્થ—હવે જીવ જીવ વચ્ચેના ભેદ વિશે કહું છઉં—‘જીવ-જીવ’ એટલે જુદા જુદા દેહમાં રહેલા, જુદા જુદા જીવ સંબંધી આ વાત નથી. પણ એકજ દેહમાં રહેલો, એકજ જીવ, નવાં નવાં પટકુણ પહેરીને; નવો નવો દેખાય છે; તે સંબંધી આ વાત છે. સાંભળો—જીવ જ્યારે સ્વપ્નામાં હોય છે, ત્યારે જાગૃતના દેહને તદ્દન ભૂલી જાય છે; અને સ્વપ્નાના દેહને ખરો માને છે. જાગૃતમાં પોતે શું હતો? પોતે કયાં હતો? અને પોતે શું કરતો હતો? તે તમામ વાત, તે ભૂલી જાય છે; અને સ્વપ્નામાં પોતે જે હોય, અને પોતે જે કરતો હોય; તે વાતનેજ, તે ખરી માને છે. એટલે જાગૃતની સમજણવાળો જીવ, સ્વપ્નામાં નથી. સ્વપ્નામાં તે કાંઈ જુદીજ રીતે બદલાઈ ગયેલો જણાય છે. સ્વપ્નામાંથી જ્યારે તે જીવ જાગે છે; ત્યારે તેને સ્વપ્નું ખોટું લાગે છે. સ્વપ્નાનો તમામ વહીવટ, તેની સ્મરણ શક્તિમાં રહે છે; તોપણ તે તમામ વહીવટને, તે ખોટો માને છે. [સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગૃત અવસ્થાનું સ્મરણ નહોતું. જાગ્યા પછી જાગૃત અવસ્થામાં, સ્વપ્નાવસ્થાનું સ્મરણ રહે છે.] એટલા માટેજ સ્વપ્નાવસ્થા કરતાં, જાગૃત અવસ્થા, ઉંચી ભૂમિકામાં છે. જાગૃત અવસ્થા કરતાં, જ્ઞાનાવસ્થા ઉંચી ભૂમિકા છે. જ્ઞાનાવસ્થામાં જાગૃતના સંસ્કાર, સ્મરણશક્તિમાં રહે છે; પણ તે તમામ, સ્વપ્નામાંથી જાગેલાને જેમ, સ્વપ્નાના સંસ્કાર મિથ્યા લાગે છે; તેમ જાગૃતમાંથી જાગેલા જ્ઞાનીને, જાગૃત અવસ્થાના (અજ્ઞાન અવસ્થાના) સંસ્કારો, મિથ્યા લાગે છે. ત્યારે જ્ઞાન થયા પછી, તે તુરંત મરી જાય છે? આ દેહને છોડી દેછે? તેના જવાબમાં કહું કે—**અદેહસ્યઃ અપિ દેહસ્યઃ**—જીવ-મુક્ત થયા પછી પણ, પ્રારબ્ધકર્મ લોગવવા, આ દેહમાં તે રહે છે. શ્લોકના છેવટમાં કહું કે—**કુમતિઃ યથા સ્વપ્નદૃક્-સ્વપ્નાવસ્થાવાળો જીવ, સ્વપ્નાના દેહને ખરો માને છે. વાસ્તવીક રીતે સ્વપ્ના**

૮ પદ્મછંદ—સ્વપ્નાત ઉત્થિતઃ યથા—જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગેલો જીવાત્મા. દેહસ્યઃ અપિ—સ્મરણમાં રહેલા સ્વપ્ન સંબંધી દેહમાં રહેલો છતાં. એટલે સ્વપ્ના વખતના તે દેહમાં હતો—તોપણ. જાગૃત અવસ્થામાં સ્વપ્નાવસ્થાના સુખદુઃખનો અભાવ થઈ જવાથી. ન દેહસ્યઃ इति विद्वान્—હું તે સ્વપ્નાના દેહમાં રહ્યોજ નથી એમ જ્ઞાન થવાથી. એમ જાણે છે; તેથી અદેહસ્યઃ અપિ—મુક્તિ પામેલો છતાં. દેહસ્યઃ—પ્રારબ્ધકર્મ પૂરાં થાય; ત્યાંસુધી દેહમાં રહે છે. સ્વપ્નામાંથી જાગેલાને સ્વપ્નાના સંસ્કાર યાદ છે. તોપણ તેને મિથ્યા માને છે. તેમ જ્ઞાનીને અજ્ઞાન દયાના સંસ્કાર યાદ છે; તોપણ તે સંસ્કારોને તે મિથ્યા માને છે. યથા સ્વપ્નદૃક્—સ્વપ્ના અવસ્થાવાળો જેમ સ્વપ્નાના દેહને ખરો માને છે; તથા—તેમ. કુમતિઃ—અજ્ઞાની જાગૃત અવસ્થાના દેહને ખરો માને છે.

વસ્થાવાળો જીવ પોતે શું છે ? પોતે કયાં છે ? અને પોતે અત્યારે શું કરે છે ? તે તમામ વાતને ભૂલી જાય છે. ‘બસ ! સ્વપ્નજ ખરું’ એમ સ્વપ્નાવસ્થામાં માને છે. તે પ્રમાણેજ અજ્ઞાની જીવ, પોતાના સત્યસ્વરૂપને ભૂલીને, પોતાના સંસારનેજ સત્ય માની બેસે છે. આગળ પાછળ કાંઈ દેખી શકતો નથી; માટે ‘કુમતિ’ કહ્યો છે. [૮]

૮ વિવેચન—

ઉપર અર્થમાં ધણા ખુલાસા કર્યા છે. ફરી વાંચી જુઓ. બે વખત વિચારી જુઓ ! કેવો માલ છે ? આ એકાદશસ્કંધ ? પંદર દિવસમાં એકાદશી એકજ; જેની ધન્ય પ્રભાત; જેના ધન્ય બપોર; જેના ધન્ય સાયંકાળ, જેની ધન્ય રાત્રિ ! રાત્રિનાં ધન્ય જગરણ. નવાં દંપતી જગરણ કરે; કામી જગરણ કરે; કે આત્મારામી જગરણ કરે.

દોહરો—કામ કોષ મદ લોભ સખ, નાથ નરકકર પંથ;

સખ પરિહરિ રઘુવીર પદ, ભજહું કહહિ સદ્ગ્રન્થ—સીયાવર૦

ઉપર અર્થમાં, છેલ્લી લીટીઓ વાંચી ? શું કહ્યું ? ‘કુમતિ’ કોને કહ્યો ? આગળ પાછળ જે કાંઈ દેખી શકતો નથી; તે ‘કુમતિ’ કહેવાય છે. જે પોતાનું જુકું કરવા તૈયાર થયો છે; તે ‘કુમતિ.’ જે છતી આંખે દેખતો નથી; તે ‘કુમતિ.’ જે છતી સગવડે ચેતતો નથી; તે ‘કુમતિ.’

હજારો વરસથી શાસ્ત્રો અને સંતો, ઉપદેશ આપી રહ્યાં છે; તોપણ કુમતિવાળાં કરોડો પાકે છે; અને સુમતિવાળાં બે પાંચ કે દસ પાકે છે. અમદાવાદમાં ધનવાનનાં ઘર ધણાં; પણ સોનાને ખાલે દુધ પીએ; એવાં એક બે ઘર હોય. સદ્બોધ આપનારાં, અને લેનારાં, કરોડો પાકે છે; પણ તે પ્રમાણે પાળનારાં એક બે કે દસ પાકે છે. જ્યાં કાંટાકાંકરા ધણાં; ત્યાં પગે પગરખાં પહેરવાંજ પડે. આ સંસાર કુમતિઓથી ભર્યો છે; માટે સંતોએ બહુજ સાચવીને રહેવું જોઈએ. ધનવાન ધન રેદું ન મૂકે.

ઝોપાધ—સુમતિ કુમતિ સખકે ઉર રહહી, નાથ પુરાણ નિગમ અસ કહહી;

નહાં સુમતિ ત્યાં સંપત્તિ નાના, નહાં કુમતિ ત્યાં વિપત્તિ નિદાના.

શાસ્ત્રોએ આવી દીવા દાંડીઓ, સંસાર સાગરે ઝોડી રાખી છે; પણ બેભાન-અજ્ઞાનથી અંધ, પોતાનાં નાવ, ખરાબે અક્ષળાવે છે. પરિણામે દુઃખી !

જળમાં પોતાના પ્રતિબિંબને ડોલતું જોઈને—‘હું યુકું હર્ષ-મને કાઢવા દોડો;’ એમ કહેવું; તે ગાંડપણ છે. સ્વપ્નામાં આપણને કોઈએ તલવાર મારી. જગ્યા પછી આપણે કહીએ-કે-‘આ ધાથી હું નહીં બચું;’ તે ગાંડપણ છે.

ઝોપાધ—મોહનિશા સખ સોવનીહારા, દેખહી સ્વપ્ન અનેક પ્રકાશ;

જનીયે તખહી જીવ જગ જગા, જખ સખ વિષય વિલાસ વિરાગા.

બળીયો દુશ્મન, દુખળો દુશ્મનને, બાથમાં ધાલીને પીલી નાંખે; તેમ બળવાન માયા, દુખળો જીવને-પામર પ્રાણીઓને, બાથમાં ધાલીને પીલી રહી છે. [તાપી કાંઈ દુખળો લોકો વસે છે. દેશનેતાઓ તેમનો પક્ષ કરે છે. પણ સંસાર કાંઈ રહેનારાં, આ દુખળા (વિલાસી) લોકોનો પક્ષ, કોઈ કરતું નથી.] શ્રીહરિને યારણે રહીએ જગતને અને જગતના

ભોજ વિલાસને, તુચ્છ ગણી શકીએ; ત્યારેજ બળીયા થઇએ; ત્યારેજ પામર મટીએ; ત્યારેજ માયાને હંફાવી શકીએ.

‘મામેષ ચે પ્રપચંતે, માયામેતાં તરંતિ તે.’

પત્નીસ પત્યાસ સ્ત્રીઓનો પતિ, એ મરદ નથી; પણ માયાને હંફાવે તે મરદ છે. હાથીના કુંભરથળ તોડનારા મરદ નથી; પણ માયાને હંફાવે; તે મરદ છે. પત્નીસ પત્યાસ લાખના આશામીઓ મરદ નથી; પણ માયાને હંફાવીને, ધનને વાપરવા શીખ્યા, તે મરદ છે. મુક્ત કોને કહેવાય; તે હવે કહે છે—

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु, गुणैरपि गुणेषु च ॥

गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्-न विद्वान् यस्त्वविक्रियः ॥९॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનું ગ્રહણ થાય છે; એટલે ઇન્દ્રિયો વિષયોને ભોગવે છે; તોપણ રાગદ્વેષાદિકથી રહિત થએલો મુક્ત પુરૂષ, ‘એ વિષયોને હું ભોગવું છઉં,’ એમ માનતો નથી. કારણકે ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો—એઉ, શુભનાં કાર્યો છે. લોહું લોહાંને પકડે, તેમ શુભનાં કાર્યોરૂપી ઇન્દ્રિયો, શુભનાં કાર્યોરૂપી વિષયોને પકડે—ભોગવે, તેથી અસંગ-અનાસક્ત-પુરૂષને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. [૬]

૯ વિવેચન—

નાટકના થીએટર ઉપર સ્ત્રી બનેલો નટ, પતિ બનેલા નટને ‘પ્રાણાધાર’ કહે છે; પણ હૃદયથી સમજે છે કે—‘આ ખેલ છે; આ કલ્પનાસૃષ્ટિ છે; આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ છે.’ સીનેમાના થીએટર ઉપર રમનારી નટીનો હાથ, સંજોગોવશાત, નટ પકડે છે; પણ પછી હાથ પકડે; તો તે કાયદેસર ગુન્હેગાર થાય છે. સીનેમાનું થીએટર, કલ્પનાસૃષ્ટિ છે. દલાખાનાનો ડૉક્ટર, અથવા વૈજ, માંદી સ્ત્રીના, ગમે તે શુભ અંગોનો સ્પર્શ કરે છે; પણ પછી સ્પર્શ કરવા આવે; તો કાયદેસર ગુન્હેગાર થાય છે. મલીન કામનાઓથી રંગાએલો, અને મલીન કામનાઓથી રહિત—શુદ્ધ; એવા બે, હૃદયસૃષ્ટિના મોટા માર્ગો છે. પ્રથમ માર્ગે બદ્ધ વિચરે છે; અને બીજે માર્ગે મુક્તો વિચરે છે. बद्धो हि को यो, विषयानुरागो । को वा विमुक्तो, विषयेष्वरक्तः ॥ કામકોષાદિથી ઘેરાએલા તે બદ્ધ! કામકોષાદિથી મુક્ત તેજ મુક્ત!

કેમ આટલું સમજાય છે ને? ન સમજાય; તો ફરી વાંચો; અને વિચારો. આ અનેક શાસ્ત્રોનો સાર છે; આ અનેક સંતોની વાણી છે; આ અનેક નિર્ણયોનો નિર્ણય છે. હોશીયાર હો; તો કાંઈ કરી લ્યો! મરદ હો; તો મદાને આવો!

“दृष्ट्वा ढोल वगाडी कल्लुं, रडा पुरषने हृदये रल्लुं;

समञ्चु नर तो बेशे सार; गांइल नर तो आशे मार—ढक्का०”

[પ્રીતમનો કકડો.]

૯ પદ્યછેદ—इन्द्रियैः इन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणेषु—ઇન્દ્રિયોથી ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવતો હોય ત્યારે. अविक्रियः न अहंकुर्यात्—રાગદ્વેષથી રહિત થએલો મુક્ત પુરૂષ. તે હું કંઈ છઉં; એમ માનતો નથી. કારણકે. गुणैः गुणेषु गृह्यमाणेषु—શુભના કાર્યોરૂપી ઇન્દ્રિયો, શુભના કાર્યરૂપ વિષયો ભોગવે છે,

કયો વિષય ચાલે છે; તે જુદા નથીને ? પોળ જુલ્યાં; તો ધર જડશે નહીં. 'યુક્ત પુરુષોની ઇન્દ્રિયો, પોત પોતાના વિષયો ભોગવે; છતાં યુક્ત પુરુષો તેમાં બંધાય નહીં,' તે વિષય ચાલે છે. તે સંબંધમાં-ગીતા અ. ૫.

નૈવ કિંચિત્ કરોમીતિ, યુક્તો મન્યેત તત્ત્વચિત્ ॥

પદ્યન્ શૃણ્વન્ સ્પૃશ્યન્ જિહ્વન્-નશ્નન્ ગચ્છન્ સ્વપન્ શ્વસન્ ॥૮॥

મલ્લપન્ વિમૃજન્ શૃઙ્ખન્, મુગ્ધિમવન્ નિમિષન્નપિ ॥

ઈન્દ્રયાર્ણૌત્રિયાર્યેષુ, ચર્તેત ઇતિ ધારયન્ ॥૯॥

અર્થ—તરવને બાજુનારો યુક્ત પુરુષ આંખે જુએ છે; કાને સાંભળે છે; ત્વચાથી સ્પર્શ કરે છે; નાકથી સુંબે છે; યુગ્મથી ખાય છે; પગથી ચાલે છે; બુદ્ધિથી ઉઘે છે. પ્રાણથી શ્વાસ લે છે; વાણીથી બોલે છે; મનથી ત્યાગ કરે છે; હાથથી પકડે છે; નેત્રાદિને ઉઘાડે છે; અને મોંએ છે; તોપણ—“ઇન્દ્રિયોજ ઇન્દ્રિયાનાં વિષયોમાં વર્તે છે;” એવું સમજીને, ‘પોતે કંઈજ કરતો નથી;’ એમ માને છે. [૮-૯]

અનેક દંભીઓને રખડાવી મારનારા, આ બે શ્લોકો છે. માટે આ બે શ્લોકો, પોતાને ફીટ (ચોગ્ય) છે કે નહીં; તેનો પાકો વિચાર કરી, પછી તે પ્રમાણે વર્તવું. આ હૃદયની ચોખવટનો સવાલ છે; વાણીની ચોખવટનો સવાલ નથી. [વિવેક ચૂડામણી]

બીળાયા રૂપસૌંદર્ય, તંત્રીવાદનસૌંદર્યમ્ ॥

મજારંજનમાત્રં તન્-ન સામ્રાજ્યાય કલ્પતે ॥૫૭॥

વાગ્વૈભરી શબ્દશરી, શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ॥

વૈદુર્યં વિદુષાં તદ્વદ્-મુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥૫૮॥

x x x x

શબ્દજાલં મહારથં, ચિત્તમ્રમણકારણમ્ ॥૬૦॥

અર્થ—બીણાના રૂપનું સુંદરપણું, અને તેના તારો વગાડવાનું નિપુણપણું, આ બેઉ, સાંભળનારા લોકોને, રાજ કરવા જેટલુંજ છે. એટલે તેથી કલ્યાણ થાય; એમ સમજવું નહીં. કરોડોના માલીક થવું હોય; તેણે કરોડો પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. કરોડો કરતાં મોંઘું કલ્યાણ. કલ્યાણ-સાધવું હોય; તેણે દંભ પાખંડ વિનાની સાધના સાધવી જોઈએ. [૫૭] બોલવામાં આવતી વેખરી વાણી, શબ્દોનો હોકારવાળો પ્રવાહ, અને શાસ્ત્રોનાં વ્યાખ્યાનોમાં કુશળપણું, એવા પ્રકારની લૌકિક વિદ્યાનોની, લૌકિક વિદ્તા, રણી ખાખા જેટલીજ છે. પણ મોક્ષના સાધન રૂપ નથી. [૫૮] વાદ વિવાદમાં રમનારાઓ પાસે, શાસ્ત્રોના શબ્દોના સમુદ્ધરૂપ, મોટું અરણ્ય પડ્યું રહે છે. આ અરણ્યમાં તેમનું ચિત્ત ભટક્યા કરે છે. [૬૦]

ગૌતમ મહાવીરનો આ પ્રદેશ છે. મહમદ, મુસા અને કાદરે, આ પ્રદેશમાંથી માલ ઉપાડ્યો. માલ આપનારા ઋષિઓ કેવા હતા ?

આજ્ઞા ગુણમવિચારણીયા-ધરમાં પિતાની આજ્ઞા થાય; તેમજ કરાય, તેમાં વિચાર કરવાનો કંઈ હોયજ નહીં. કારણ કે આ દુનિયામાં પિતાના ઉપકારોની ગણતરી, ઇશ્વરના ઉપકારોની ગણતરી કરતાં વધી પડે એવી છે. આ સંસારમાં અખંડે આપતાં, ન મળે એવી તે વસ્તુ છે. અજેડ છે. શ્રીરામ, પરશુરામ, અને એવા અનેક પિતાની આજ્ઞારૂપી, નીસરણી ઉપર ચડીને, ઉત્કૃષ્ટતા પામ્યા છે. યુરોપનો એક વિદ્વાન્ છાતી ઠોકીને લખે છે કે— ‘પ્રાચીન રોમની ઉન્નતિ સાધી આપનાર, પિતાની આજ્ઞારૂપ આ એકજ સાધન હતું. આ

એકજ સાધન, તેઓ હિંદમાંથી લઇ ગયા હતા. આ એકજ સાધનમાંથી અનેક સાધનોનો વિકાસ થયો. અનેક સાધનોનો વિકાસ થતાં, રોમમાં વૈભવ અને લક્ષ્મી વધી પડ્યાં.' ઉકરડો વધી પડતાં; જેમ દુર્ગંધી છૂટે; તેમ વૈભવ અને લક્ષ્મી વધી પડતાં, યુદ્ધવાદ અને ઉદ્ધતાઇ ઉભરાણું. રેલ્વેના પાટા આધા પાછા થઇ જાય; તો તે પર દોડતી ટ્રેનો, ઉથલી પડે; તેમ પિતાની આસારૂપી, અને આસાના પાલનરૂપી, એ મળ્યુત પાટા, આધા પાછા થઈ જતાં, અનેકની જીવનટ્રેનો ઉથલી પડવા લાગી. પરિણમે રોમ પાયમાલ થઇ ગયું. પિતાની આસાના પાલનરૂપી એકજ સાધન, રોમના વિદ્વાન મુસાફરે, હિંદ પાસેથી લીધું. સમાજ વ્યવસ્થા, રાજ વ્યવસ્થા અને ધર્મ વ્યવસ્થા, ત્રણે ઉત્તર થયાં. આસા બંધ થતાં, ત્રણે કથળી ગયાં. આસાપાલક શાંત હોય. જેમનાં મન શાંત ન હોય; તેમના સંસાર શાંત ન હોય; તેમને આવું સાંભળવાની અવકાશ પણ ન હોય.

સાર એ છે કે—'ઇંદ્રિયો ઈંદ્રિયોના વિપયો ભોગવે; તેમાં મારે શું; મને કાંઈ પાપ લાગે નહીં.' એમ દંભથી કહેવું નહીં. યાની રાગાદિ વિકારોથી મુક્ત રહે છે; તે સંબંધમાં ગીતા અ. ૪ કહે છે કે—

તત્ત્વવિલુ સદ્વાહો, ગુણકર્મવિભાગયોઃ ॥

ગુણા ગુણેષુ વર્તેત, इति मत्वा न सज्જते ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—હે મહાબાહો ! ગુણોના અને ગુણોવડે કરાતા કર્મોના સ્વરૂપને જાણનારો તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષ, 'ગુણો ગુણોમાં વર્તે છે' એમ માનીને, આસક્ત થતો નથી. [૨૮]

ત્યારે મુકતો કર્મ નહીં કરતા હોય ? તેના જવાબમાં ગીતા અ. ૨૭એ બોલે છે કે—

આપૂર્વ્યમાણમચ્છલપ્રતિષ્ઠં, સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ ચક્ત ॥

તક્ત કામા ચં પ્રવિશંતિ સર્વે, સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

અર્થ—સમુદ્ર અચ્છલ પ્રતિષ્ઠાવાળો, અને સર્વ તરફથી ભરપુર છતાં, તેમાં જેમ અનેક નદીઓ પડે છે; તોપણ સમુદ્ર જેમ વિકાર પામતો નથી; તે પ્રમાણેજ જે પુરૂષમાં સર્વ પ્રકારની કામનાઓ, તેને ચલાવમાન કર્યા વિના સમાઈ જાય; તે પુરૂષજ સાચી શાંતિને પામે. કામનાઓથી વિકાર પામનારો પુરૂષ સાચી શાંતિને પામતો નથી. [૭૦]

આ તો રત્નો ! ગરીબોને રત્નોનાં દાન ! પાતાળમાં રહેનારાઓને આકાશની વાત ! તોપણ કાંઈ સમજે; તો સાવધાન થઈ જાઓ. ભલે પાતાળમાં બેઠાં; પણ આકાશ ઉડવાની સૌને પરવાનગી છે. અરે ! એટલા મારેજ, આ માનવ દેહ માગી લીધો છે,

હજી અજ્ઞાનીની વાત કરે છે—

દૈવાધીને શરીરેઽસ્મિન્, ગુણભાવ્યેન કર્મણા ॥

વર્તમાનોઽબુધસ્તત્ર, કર્તાઽસ્મીતિ નિબધયતે ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—પૂર્વ કર્મથી પ્રાપ્ત થએલા આ દેહમાં, ઇંદ્રિયોથી થતાં કર્મોને 'હું કરું છઉં', એમ માનનારો મૂખ માનવી, કર્મોથી બંધાયે જાય છે, [૧૦]

૧૦ પદ્મછેદ—અસ્મિન્ દૈવાધીને શરીરે—પૂર્વ કર્મોથી પ્રાપ્ત થએલા આ શરીરમાં. ગુણભાવ્યેન કર્મણા—ઇંદ્રિયોથી થતા કર્મોવડે. વર્તમાનઃ અબુધઃ—વર્તમાન એવો મૂખ માનવી. (અહં) કર્તા અસ્મિ इति નિબદ્ધયતે—હું કર્તા છઉં એવો અહંકાર ધરવાને લીધે બંધાયે જાય છે.

૧૦ વિવેચન—

અહંકાર, અભિમાન, આપણા હૃદયમાં રહે છે; પણ તેથી થતા નુકશાનને આપણે દેખી શકતા નથી. દુરમન આપણું છું કહે; તે કરતાં અભિમાન આપણું વધારે છું કહે છે; તોપણ આપણે-આ વાતને, અભિમાનના પરિણામને, સમજતા નથી.

લાખોની પાંખો ગઈ છે પોંખાઈ, જેની મુછપર લીંચુ ઠેરાણા !

પુછી જોને તું પંડિત પુરાણારે; કાઈના અગર છે લેખ લખાણા !

નાટક સીનેમા, અભિમાનથી થતા નુકસાનના ખેલ કરી બતાવે છે. ફોનાગ્રાફની થાળાઓ ઘેર ઘેર વાગે છે. રેડીઓ હોટલ મંદિરોને શણગારી રહ્યો છે. ઉત્તમ ઉત્તમ વચનોને વેરે છે. મધુર આવાપે ચિત્તને ચોરે છે; પણ ચિત્ત વધારે વધારે બગડતું બળ્ય છે. ધાણીનો બળદ ધણું ફરે, પણ ત્યાંનો ત્યાં. માયાના કુંડાળામાં. તેમ માનવી ધણું સાંભળે; પણ માયાના કુંડાળામાં. એટલે કામી, ક્રોધી અને લોભી; અભિમાનને ધડી પણ અળગો ન કરી શકે એવો પામર. લાકડા વહેરવાના કરવતે, પત્થર વહેરાય નહીં; અને પત્થર વહેરવાના કરવતે, ગજવેલ વહેરાય નહીં. આપણા અભિમાનને વહેરવા માટે, કેવા પ્રકારના કરવતની જરૂર છે; તેનો વિચાર, આપણે પોતેજ કરવો ધટે છે.

ગીતા અ. ૩ બોલે છે કે—

प्रकृतेः क्रियमाणानि, गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥

अहंकारविमूढात्मा, कर्ताहमिति मन्यते ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—કર્મો ગમે તે રીતે, પ્રકૃતિના ગુણોથીજ કરાય છે. છતાં અહંકારી વિમૂઢ પુરૂષ, ‘હું કર્તા છઉં’ એમ માને છે.

મુક્ત પુરૂષ કેવી રીતે વિષયભોગ ભોગવે છે; તે હવે કહે છે.

एवं विरक्तः शयन, आसनाटनमज्जने ॥

दर्शनस्पर्शनघ्राण-भोजनश्रवणादिषु ॥ ૧૧ ॥

न तथा बध्यते विद्वांसू-तत्र तत्रादयन् गुणान् ॥

प्रकृतिस्थोऽप्यसंસक्तो, यथा खं सविताऽनिलः ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—‘ઈન્દ્રિયોનાં કર્મો મને લાગતાં વળગતાં નથી; પણ હું તે કર્મોનો સાક્ષી છઉં;’ એમ સમજનારો વિરક્ત પુરૂષ, શયન, આસન, ફરવું

૧૧-૧૨ પદ્યછંદ—વિરક્તઃ-વિરક્ત પુરૂષ. શયને-શયનમાં. આસનાટનમજ્જને-આસન, ફરવું અને નહાવું તેમાં. દર્શનસ્પર્શનઘ્રાણભોજનશ્રવણાદિષુ-દર્શન, (જોવું), અડકવું, સુંઘવું, જમવું, સાંભળવું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓમાં તત્ર તત્ર ગુણાન્ આદયન્-તે તે ક્રિયાઓમાં વિષયોને ભોગવનારો. एवं विद्वांसू-ઈન્દ્રિયોનાં કર્મો મને લાગતાં વળગતાં નથી; પણ હું તે કર્મોનો સાક્ષી છઉં; એમ સમજનારો જ્ઞાની. प्रकृतिस्थः अपि-જ્ઞાની હૃદયમાં રહ્યો છે; તોપણ यथा खं सविता अनिलः-જેમ આકાશ સર્વમાં રહેલું છતાં બંધાતું નથી; સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબીત થયા છતાં બંધાતો નથી; વાયુ સર્વમાં ફરતા છતાં બંધાતો નથી તેમ. असंસक्तः-અનાસક્ત. न तथा बध्यते-અસાનીની માફક બંધાતો નથી.

નહાવું, બેવું, અકકવું, સુંઘવું, જમવું અને સાંભળવું ઇત્યાદિક ક્રિયાઓના, તે તે ભોગને તે ભોગવે છે; તોપણ અજ્ઞાનીની પેઠે, તે તે ક્રિયાઓમાં તે બંધાતો નથી. જેમ આકાશ સર્વમાં રહેલું છે; તો પણ તે કોઈથી બંધાતું નથી; જેમ સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે; તો પણ જળથી બંધાતો નથી; જેમ પવન સર્વમાં હરતો ફરતો રહે છે; તો પણ કોઈથી બંધાતો નથી; તેમ જ્ઞાની પુરૂષ, દેહમાં રહ્યા છતાં, દેહમાં બંધાતો નથી. (૧૧-૧૨)

૧૧-૧૨ વિવેચન.

આ સંબંધી ધણે ખુલાસો ૬ મા શ્લોક નીચે કર્યો છે. ખીલાને બરાબર ખોડનારો પુરૂષ, જેમ ખીલાને હલાવતો જાય; અને તેને માથે હથોડો મારતો જાય; તેમ કૃપાળુ શ્રી કૃષ્ણ, ઉદ્ધવના હૃદયમાં તત્ત્વગાનને ઉતારવા, એકની એક વાત, ઉલટાવી ઉલટાવીને કહી રહ્યા છે. વિવેકયુગમણિ કહે છે કે—

વંશસ્થ.

न क्षिणते नो विषयैः प्रमोदते, न सज्जते नाऽपि विरज्यते च ॥

स्वस्मिन् सदा क्रीडति नन्दति स्वयं, निरंतरानंदरसेन तृप्तः ॥૧૩૬॥

અર્થ—અખંડાનંદરૂપ અમૃતવડે તૃપ્ત થએલો બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ, પ્રતિકુળ પ્રસંગમાં ખેદ પામતો નથી; અને અનુકુળ વિષયો મળવાથી પ્રસન્ન થતો નથી. સુખનાં સાધનોમાં આસક્ત થતો નથી; અને દુઃખનાં સાધનોથી, ઉદ્વેગ પણ પામતો નથી. સર્વદા આત્મામાં ક્રીડા કરે છે. તથા આત્મામાંજ પોતે આનંદ અનુભવે છે. (૫૩૬)

પ્રથમ દેહથી એકાંત રહેતાં શીખવું. પછી મનથી એકાંત રહેતાં શીખવું. ‘મનથી એકાંત’ એટલે મનમાં શ્રીહરિ સિવાય, બીજી વૃત્તિઓ નહીં તે. કુંભારના ચાક ઉપર બેઠેલી માખી, હાલ્યા ચાલ્યા વિના, ફર્યો કરતી જણાય છે. તેવુંજ મુક્તાનું હરવું ફરવું છે. સર્વ ક્રિયાઓમાં તેનું માઈ જે રમરણુ રહે છે; તેથી તેને ખીજાં તમામનું વિરમરણુ રહે છે. સમુદ્ર શાંત હોય; છતાં તેમાં જેમ દહેર આવે છે; તેમ મુક્ત પુરૂષ અંદરથી શાંત હોય છે; છતાં તે ઉપરથી ક્રિયા કરતો જણાય છે. મુક્ત પુરૂષને સર્વજ્ઞ આત્મભાવ હોવાથી, તેના આહંમનના બંધ દીલા પડી ગએલા હોય છે. નિર્વિકારીને નિયમનું બંધન હોતું નથી. મુક્ત નિર્વિકારી છે. આકાશ જળમાં ઘુડેલું જણાય છે; પણ તે કોઈ છે.

સૂર્યકાંત મણિ (આગીઓકાચ), સૂર્યના તેજને લીધે, ૩ વિગેરે પદાર્થોને બાળે છે; તોપણ સૂર્ય બકતો છે.

ઉનાળે આકાશમાં સૂર્ય તપે; તેથી આકાશ તપતું નથી. શીયાળે આકાશમાં ઠંડા પવન દોડ્યા આવે; પણ આકાશ ઠંડું થતું નથી. ચોમાસે મેઘગર્જનાઓ થાય. મુશળધાર વરસાદ થાય; પણ તેથી આકાશ ભીંજતું નથી. તે પ્રમાણે મુક્ત પુરૂષ શીતાળ્યાદિ શુભોથી વિકાર પામતો નથી.

અહો! હો! આ બ્રહ્મગાન કેટલી ઉમદા વસ્તુ છે! કેવી તેની સુગંધ છે! તેના વિના આપણે કેટલા દુઃખી છીએ! આ વસ્તુ મેળવવા મારેજ માનવ દેહ છે. આ વસ્તુ મેળવવા મારેજ, દેવ-દર્શન, કથા-વાર્તા, તીર્થાટન વિગેરે વિગેરે અનેક સાધનો છે. બે પાંચ પચ્ચીસ

પચાસ નહીં; પણ સાઠ સીતર વરસ સુધી, આ જગતમાં જીવીએ; અને કલ્યાણનાં સાધન કર્યાં કરીએ. દેવ મંદિરમાં રહીએ; અગર કાશી ક્ષેત્રમાં રહીએ; પણ ‘પ્રતિકુળ પ્રસંગમાં ખેદ કેમ થાય છે? અને અનુકુળ પ્રસંગમાં હરખ કેમ થાય છે?’ તેનો વિચાર આપણે કરતા નથી. બ્રહ્મરાત્રીની વાતો કરીએ; તેથી ‘બ્રહ્મવેત્તા’ થવાય નહીં. આપણા મનને સુખદુઃખની અસર થાય; ત્યાં સુધી યાદ રાખવું કે-આપણે સંસારમાં રહ્યા પચ્યા છીએ. અંધારામાં બહુ કાળું જણાય; તેમ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખદુઃખ હોય; તે તમામ મિથ્યા ગણાય. ‘મિથ્યા વસ્તુમાં મોહ ક્યાં સુધી?’ એમ તમે તમને કદિ પૂછો છો? કલ્યાણની પરવા હોય; તો અવસ્થ પૂછજો.

હવે કહે છે કે-જ્ઞાનને વૈરાગ્યની જરૂર થયી છે.

વૈજ્ઞાન્યોક્ત્યાસંગ-શિતયા છિન્નસંશયઃ ॥

પ્રતિબુદ્ધ ઇવ સ્વમાન્-નાનાત્વાદિનિવર્તે ॥ ૧૩ ॥

યસ્ય સ્યુર્વોત્તસંકલ્પાઃ, પ્રાણેન્દ્રિયમનોધિયામ્ ॥

વૃત્તયઃ સ વિનિર્મુક્તો, દેહસ્યોડપિ હિ તદ્ગુણૈ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—વૈરાગ્યથી તીક્ષ્ણ થએલી બ્રહ્મવિદ્યાથી, જેના અસંભાવનાદિક દોષો કપાઈ ગયા હોય છે; તે જ્ઞાની પુરૂષ, જાગેલો માણસ જેમ સ્વપ્નાથી નિર્વૃત્તિ પામે છે; તેમ જ્ઞાની દેહાદિક પ્રપંચથી નિર્વૃત્તિ પામે છે. એટલે મુક્ત પુરૂષ, દેહાદિકનાં અભિમાનને તજે છે; અને બદ્ધ પુરૂષ દેહાદિકનાં અભિમાનને રાખે છે. (૧૩)

અર્થ—જે પુરૂષના પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ, સંકલ્પથી રહિત થઈ ગએલી હોય છે; તે પુરૂષ દેહમાં રહેલો હોય; તોપણ દેહના ગુણોથી મુક્ત છે. એટલે મુક્ત પુરૂષ, સંકલ્પોથી રહિત થએલી પ્રાણાદિકની વૃત્તિઓથી, વિહાર કરે; અને બદ્ધ પુરૂષ, સંકલ્પો સહિત રહેલી પ્રાણાદિકની વૃત્તિઓથી, વિહાર કરે; એમ સમજવું (૧૪)

૧૩ પદ્યછેદ—અસંગેન-(વૈરાગ્યથી) શિતા (તીક્ષ્ણ) તયા-વૈરાગ્યથી તીક્ષ્ણ થએલી. વિજ્ઞાનરહસ્ય ઇયં વિજ્ઞાનરહી-(જ્ઞાન સંબંધી) તયા વિજ્ઞાનરહા ઇતિ ર્જ્ઞાન્યા (બુદ્ધિથી)-બ્રહ્મવિદ્યાથી. છિન્નાઃ સંશયઃ યસ્ય સઃ-જેના અસંભાવનાદિક દોષ મટી ગયા છે તે. સ્વમાત્ પ્રતિબુદ્ધઃ ઇવ-સ્વપ્નાથી જાગેલો માણસ જેમ સ્વપ્નાથી નિર્વૃત્તિ પામે છે તેમ. નાનાત્વાત્ વિનિર્વર્તે-દેહાદિક પ્રપંચથી નિર્વૃત્તિ પામે છે.

૧૪ પદ્યછેદ—યસ્ય-જે પુરૂષને. પ્રાણાશ્ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ મનસ ધીમ્ તાસાં વૃત્તયઃ પ્રાણેન્દ્રિયમનોધિયામ્ વૃત્તયઃ-પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ. શીતાઃ સંકલ્પાઃ યાસાં તાઃ સ્યુઃ-સંકલ્પથી રહિત થઈ ગએલી હોય છે. સઃ-તે. દેહસ્યઃ અપિ-દેહમાં રહેલો છે તો પણ તસ્ય (દેહના) ગુણૈઃ-દેહના ગુણોથી. વિજ્ઞેષેણ નિર્મુક્તઃ-બહુ સારી રીતે મુક્ત છે.

૧૩-૧૪ વિવેચન—

વિવેક અને વૈરાગ્ય—એ સાથે રહેવા જોઈએ. એક વિના બીજો અપંગ છે. વિવેક બતાવે તેટલાનેજ વૈરાગ્ય તજે. વૈરાગ્ય હોય; તોજ વિવેક શોભે. વૈરાગ્ય વિનાનો વિવેક, ડોહડોપણ જેવો લાગે.

અસંગશ્ચેણ દદેન છિત્ત્વા—દૃઢ વૈરાગ્યના બળરૂપી શક્તિથી, સંસારવૃક્ષને છેદી નાંખવું. કેવી રીતે છેદવું ? તે કાણ શીખવે ?—બ્રહ્મવિદ્યા.

વૈશારદી ર્જ્ઞા—બ્રહ્મવિદ્યા. ર્જ્ઞા એટલે ‘યુદ્ધિ’. યુદ્ધિ એટલે ‘નિર્મળ જળ’. તેમાં જે પ્રકારનો રંગ પડે; તેવી તે બને. ધંધાનો રંગ પડે, તો યુદ્ધિ ધંધાદારી થઈ જાય; વૈરાગ્યનો રંગ પડે; તો યુદ્ધિ વૈરાગી બની જાય; પાપમાંનો રંગ પડે તો યુદ્ધિ પાપમાંની બની જાય; કુસંગનો રંગ પડે; તો યુદ્ધિ કુસંગી થઈ જાય; સત્સંગનો રંગ પડે, તો યુદ્ધિ સત્સંગી થઈ જાય. ભક્તિનો રંગ પડે; તો યુદ્ધિ ભક્ત બની જાય; જ્ઞાનનો રંગ પડે; તો યુદ્ધિ જ્ઞાની બની જાય. [કેમ સમજાય છે ને ? તમારી યુદ્ધિમાં કયો રંગ પડ્યો છે ? તે કાંઈ દેખાય છે ? સમજાય છે ? જગત જુઓ મારે છે. આપણે જગતની ફીકર નથી; પણ આપણી પોતાની યુદ્ધિની ફીકર તો છે. એટલા માટેજ, આપ સૌ અહીં આવો છો. કેમ ?] તમામ પ્રકારના જ્ઞાનથી આગળ બ્રહ્મજ્ઞાન. યા વિદ્યા સા મુક્તયે જેથી મુક્તિ થાય; તેજ વિદ્યા. યુદ્ધિમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો રંગ પડી જાય; તો યુદ્ધિ બ્રહ્મજ્ઞાની. નાની મોટી મોટરગાડી, તેના મશીનના પ્રમાણમાં બંધાય છે. મશીન નાનું હોય; તો મોટર નાની કરવીજ પડે. તેમ જ્ઞાનની બંધારણ, યુદ્ધિના પ્રમાણમાંજ બંધાય છે.

ત્રણ ભાઈ હોય; તેમાં એક એડવોકેટ જનરલ થાય; તે હાઇકોર્ટમાં કામકાજ કરે; અને બીજો ભાઈ એન્જનીયર હોય, તો જ્યાં એન્જન હોય; ત્યાં કામકાજ કરે. ત્રીજો મહેતાજી હોય; તો નિશાળમાં કામકાજ કરે. એક (એડવોકેટ) કલાકે પાંચસો લે. બીજો (એન્જનીયર) કલાકે રૂપેયો કમાય; ત્રીજો (મહેતાજી) કલાકે ત્રણ આના કમાય. એકને ધણું માન; બીજાને થોડાં; અને ત્રીજા ભાઈને તેથી પણ થોડાં માન ! એટલે માનવીને નાના મોટા બનાવનાર, તેમની પોતાની યુદ્ધિનો વિકાસ છે. જે યુદ્ધિનો વિકાસ કર્યા કરે છે; તે ધંધામાં આગળ વધતા જાય છે. જે સંતોષવું બહાનું કાઢીને, આજસ કરે છે; પ્રમાદ કરે છે; તે ત્યાંને ત્યાં પડ્યા રહે છે. જે ધંધામાં પેસવું હોય; તે ધંધા માટે ચોગ્ય બનવુંજ જોઈએ; તે વાત દીવા જેવી છે. જાપાન કહે છે કે—

‘Even those who are well educated are required to attend the class, where education is given, as to how to be a wife.’
 સ્ત્રીઓને ગમે એવી સારી કેળવણી મળી હોય; તોપણ જે સ્ત્રીઓએ પત્ની થવું હોય; તે સ્ત્રીઓએ પત્ની થવા પહેલાં, પત્ની થવાની કલાસમાં, પત્ની કેમ થવાય, તે શિક્ષણ લેવુંજ જોઈએ. પતિ થવું હોય; તેણે રામચંદ્ર જેવા આદર્શ પતિના પાઠ લખવાજ જોઈએ; વિગેરે વિગેરે. ઉપદેશ સમાજનું માથું, પણ તે માટે શીક્ષણની કલાસજ નથી. પાઠશાળામાં અનેક ભણે; પણ તે ભણતર, રળી ખાવા જેટલું ! કામ-કોષ અને લોભ તજે; તે ઉપદેશક, બાસ

પીઠ ઉપર શામે. તજે તે તખ્તે; પાળે તે પળાવે. બાકી તો પોથીનાં રીંગણાં. આવા દીક્ષા-પોચા ઉપદેશકો, કામ આવે નહીં. ઉપદેશકની કલાસની જરૂર, એટલા માટે છે કે-જ્યાં જેનું ખાતું હોય; ત્યાં તે સંબંધીજ, શિક્ષણ હોય. વળી તે શિક્ષણના સંબંધમાં, જરૂર જણાતાં અનેક સાધનો, ત્યાં હાજર હોય. જુઓ મેડીકલ કોલેજ; જુઓ ટેકનીકલ કોલેજ; જુઓ કોલેજ ઓફ કોમર્સ. [કેમ સમજાય છે ને ? યુદ્ધ કેળવવાનું આવું ઉત્તમ રહસ્ય જાણ્યા વિના, અહમદાનના ક્ષેત્રમાં દોડ્યા આવવું; તે અનેક પ્રકારે નિષ્ફળ નીવડે છે.] મેડીકલ કોલેજમાં, યુદ્ધનેમેડીકલ લાઇનમાં કેળવવા માટે, જોઇએ તેવું શિક્ષણ, અને જોઇએ તેવાં સાધન હાજર હોય છે. ટેકનીકલ કોલેજમાં, મેડીકલ લાઇનનું શિક્ષણ, અને મેડિકલ લાઇનનાં સાધનો નકામાં છે. એક ખાતાનું ગમે એવું ઉંચા પ્રકારનું ડહાપણ, બીજા ખાતામાં નકામું છે. એટલે ટેકનીકલ કોલેજમાં, ટેકનીકલ ખાતામાં કામ આવે; એવુંજ શિક્ષણ, અને એવાંજ સાધનો (હથોળાં) જરૂરનાં છે. (કેમ સમજાય છે ? વિચાર કરતાં શીખો. ચિત્તને શાંત કરીને વિચારો ? ‘વાંચે પણ નહીં કરે વિચાર; તે સમજે નહીં સમજો સાર;’) હવે આગળ.

અહમદાન, ઉપનિષદો, યોગવાસિષ્ઠ, ગીતા, અને આ એકાદશસ્કંધ, અહમદાનનાં શિક્ષણ માટે છે. આપ મોટા વકીલ હશે; પણ આપની વકીલાત અહીં નકામી છે. આપ મોટા ડોક્ટર અગર વેદ હશે; પણ આપની દુશીયારી અહીં નકામી છે. વેપાર રાજ-ગારમાં આપ કલાકે કરોડ કમાતાં હશે; પણ આપનાં ડહાપણ, આ ક્ષેત્રમાં કામનાં નથી. મોટા રાજની દીવાનગીરી ભોગવી શકો; એવા આપ મુત્સદ્દિ હો; અગર મોટા રાજ હો; અરે! સમ્રાટ હો; અથવા આપ ઇંદ્ર હો; પણ આપનાં ડહાપણ અહીં નકામી છે. આ બધાં ડહાપણ મુકીને, નિર્ભળ બાવે આવો; તોજ કાંઈક લઈ શકો. કાંચળા વિગેરે આવરણ તજીને, પત્ની પતિને ભેટે; તોજ તે સગલાં થાય. તોજ તે પુત્રવતી થાય. મુમુક્ષુ મન મુકીને, નિર્ભળ બાવે, સદ્ગુણને અને શાસ્ત્રને ભેટે; પીલાઇ જવાની બીકને તજીને, નિર્ભળ બાવે, તે ભેડની યાચમાં રહે; તો જ્ઞાન ગર્ભમાં આવે. વળી એક રંગમાં બીજો રંગ નાંખવો, તે ભેડ રંગને અગાડવા જેવી વાત છે. માટે જેમ બને તેમ, વૈરાગ્યનાં સાધનોથી, યુદ્ધને નિર્ભળ કરતાં રહો. જ્ઞાન સિવાયના અનેક રંગોને, પડતા મુકતાં શીખો ! હૃદય સ્વચ્છ થયા વિના, અહમદાનની વાતો, નાટકના ખેલ જેવી છે. (પરવા છે ને ?)

આ બધી યોગ્યતા સંબંધી વાત કરી ‘Deserve and then desire યોગ્ય થાઓ; અને પછી તેની માગણી કરો.’ ‘One who is well aware of the action; is only allowed to work there—જે કોઈ અમુક કામથી વાકેફ હોય; તેનેજ ત્યાં કામ સોંપાય છે ?’ લક્ષ્મી અને વિદ્યા મેદાનમાં પડ્યાં છે; પણ અધિકારીને વરે છે. સમ્રાટનું સિંહાસન પણ, મેદાનમાં પડ્યું છે; પણ તે અધિકારી માટે છે. કોઈ કહે કે ‘તે પ્રાર્થના ખેલ છે. તેમાં પુરુષાર્થની જરૂર નથી.’ પણ પ્રારબ્ધને ઘડનાર, કોઈ જુદો નથી. આ અવતારે નહીં; તો પૂર્વ અવતારે, પુરુષાર્થ કરીને, પોતેજ પોતાનું પ્રારબ્ધ ઘડ્યું હશે. ખબર છે ને ? કે-દેહ બદલાય છે; પણ જીવાત્મા બદલાતો નથી. સાંભળો—

देहिमोऽस्मिन् यथा देहे, कौमारं यौवनं जरा ॥

તથા દેહાંતરમાપ્તિર્-યૌરસ્તન્ ન મુક્ષતિ ॥

બાસાંસિ ઝીર્ણાનિ યથા વિહાય, નવાનિ મૃદ્ધાનિ મરોઽપરાણિ ॥
તથા શરીરાણિ વિહાય ઝીર્ણા-ન્યન્યાનિ સંચાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥
[ગીતા અ. ૨]

લઘુનાં જન્મનામંતે, જ્ઞાનવાન માં પ્રવચતે ॥ ગી. અ. ૭-૧૬ ॥

આ અવતારેજ, મોક્ષને દરવાજે આડી જવાય; એવો પ્રયત્ન કરો; પણ કદાચ આ અવતારે તેમ ન બને; તો જેમ સંધરી રાખેલું ધન કામ આવે; તેમ પૂર્વ કરેલાં કર્મો, કામ આવે. જડવાદીઓ કહે છે કે-‘પૂર્વ અવતારની, અને હવે પછીના અવતારની વાતો, ગપગોળા છે.’ એમ હવે આપને કહેવું ઘટતું નથી. આપે સૌએ આટલા અધિકારી તો, થવુંજ નોંધ્યો.

મુક્ત કોણુ ?-તેના જવાબમાં ૧૪મો શ્લોક કહે છે કે-**પ્રાણેન્દ્રિયમનોષિયામ ચસ્ય બુદ્ધયઃ સૌતસંકલપાઃ**—જે પુરૂષની પ્રાણુ, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની ટટિઓ, સંકલ્પથી રહિત થઇ ગએલી હોય; તે મુક્ત પુરૂષ છે.

આ નિર્ણયમાં જરા જેટલો પણ પક્ષપાત નથી. કોઇ સમજ્યા છે કે ‘સંયાસીનુંજ કલ્યાણ થાય;’ કોઇ સમજ્યા છે કે ‘સંસારીનુંજ કલ્યાણ થાય.’ તે બેઉને આ શ્લોક બુદ્ધિજ વાત કરે છે.

‘પ્રાણુ’—એટલે ખાવાપીવાનો શોખ, જેમનો વીરમો ગયો હોય છે તે.

ઇન્દ્રિય એટલે—જેમાં મૈથુન સુખ મુખ્ય છે; એવા શબ્દાક વિષયો. મન અને બુદ્ધિ સ્વપ્નામાં પણ કુદે. માત્ર સુષુપ્તિમાં શમી જાય. પ્રાણુ, ઈન્દ્રિયો, મન, અને બુદ્ધિ. આ ચાર, જીવનના સલાહકાર તથા મદદગાર છે. આ ચાર સવળા ચાલે; તો કલ્યાણને પકડી આપનારાં છે. અવળાં ચાલે; તો જીવને કલ્યાણથી ઘણે દૂર ફેંકી દેનારાં છે.

અટપટુ—જેમ ધનુર અટપટો છે; તેમ જ્ઞાની, ભક્ત, મુમુક્ષુ વિગેરે અટપટા છે. પાસે હોય; તોપણ ઝોળખાય નહીં.

આ પ્રમાણે બદ્ધ અને મુક્ત પુરૂષનો ભેદ કલો. આ ભેદ તેઓ પોતેજ સમજી શકે; એવી રીતે કલો. હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની જે લક્ષણોથીજ ઝોળખાય; તે વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

યસ્યાત્મા હિંસ્યતે હિંસૈર્-યેન કિંચિદચ્છયા ॥

અર્ચયતે વા ક્વચિત્ તત્ર, ન વ્યતિક્રિયતે બુધઃ ॥ ૧૫ ॥

ન સ્તુવીત ન નિન્દેત, કુર્વતઃ સાધ્વસાધુ વા ॥

વદતો ગુણદોષાભ્યાં, વર્જિતઃ સમદહ્મુનિઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ પદ્મછેદ—યસ્ય આત્મા-જેનો દેહ. હિંસૈર્-દુર્જનાથી. હિંસ્યતે-પીડાય છે ક્વચિત્-કોઈ સ્થળમાં. ચ્છયા-અનાયાસે. યેન-કોઈ પણ માણસથી. કિંચિત્ અર્ચયતે-કાંઈક પૂજાય છે. તત્ર-તે બંને બાબતમાં. બુધઃ ન વ્યતિક્રિયતે-જ્ઞાની વિકાર પામતો નથી. ૧૬ પદ્મછેદ—ગુણદોષાભ્યાં વર્જિતઃ-ગુણદોષથી રહિત થએલો પુરૂષ. સમં પર્યતિ-હિત સમદહ્, સમદહ્ બાસી મુનિષ્ઠ સમદહ્મુનિઃ-સમદષ્ટિવાળો મુનિ પુરૂષ. સાધુ

ન કુર્યાન્ન વર્દેત્કિંચિન્-ન ધ્યાયેત્ સાધ્વસાધુ વા ॥

આત્મારામોઽનયા દૃશ્યા, વિચરેજ્જહન્મુનિઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—પીડા કરનારા હૃદ્બોધી, અથવા એવા કોઈ હિંસક પ્રાણીઓથી, પીડા કરવામાં આવે; તોપણ જેનું મન વિકાર પામતું નથી; તે મુક્ત પુરૂષ છે; અને જેનું મન વિકાર પામે છે; તે બદ્ધ પુરૂષ છે. વળી કોઈ ઠેકાણે અનાયાસે પૂજન કરવામાં આવે છે; તો તેથી પણ, જેનું મન વિકાર પામતું નથી; તે મુક્ત પુરૂષ છે; અને જેનું મન વિકાર પામે છે; તે બદ્ધ પુરૂષ છે. [૧૫] શુશ્રુઠોપથી રહિત થએલો, અને સમદષ્ટિવાળો જે મુનિ પુરૂષ, સાડ કરનારાઓની, અથવા સાઈ બોલનારાઓની સ્તુતિ કરતો નથી; અને નરતું કરનારાઓની, તથા નરતું બોલનારાઓની નિંદા કરતો નથી; તે મુક્ત પુરૂષ છે. જે તેમ નથી કરતો, તે બદ્ધ પુરૂષ છે. [૧૬] જે પુરૂષ કાંઈ સાડ અથવા નરતું કરતો નથી; સાઈ અથવા નરતું બોલતો પણ નથી; અને સારા નરતાનો વિચાર પણ કરતો નથી; અને આવી વૃત્તિ રાખીને, આત્મારામપણથી જડની પેઠે ફરે છે; તે મુક્ત પુરૂષ છે. જે તેમ નથી કરતો; તે બદ્ધ પુરૂષ છે. [૧૭]

૧૫ થી ૧૭ વિવેચન—

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મોની, સંતુદ્ધી ચેન કેનચિત્ ॥ ૧૯ ॥ (ગીતા અ. ૧૨)

નિંદા—કહેવાય છે કે 'શસ્ત્રના ધા ખાવા; તે સહેલા; પણ નિંદા સાંભળવી; તે અધર્મ છે.' 'ઝટકે કપાઈ મરતું; તે ઠીક; પણ તિરસ્કાર સાંભળવો; તે ઠીક નહીં.' ભૌતિક કહેણીઓ આવી છે; તોપણ પુરૂષ, સ્ત્રીના હોકારા ટુંકારા ધણીવાર સાંભળે છે. પુત્રો કપુત હોય; તો કપુત પુત્રોના હોકારા ટુંકારા પણ સાંભળે છે. વેવાઇ વાંકા હોય; તો વેવાઇના હોકારા ટુંકારા પણ, શ્રવ સાંભળે છે. નોકરી હોય; તો ત્યાં ઊપરી અગર શેઠ પણ, હોકારા ટુંકારા કરે છે; તે માનવીઓ સાંભળે છે. એટલે સ્ત્રી અગર પુરૂષ, હોકારા ટુંકારા અથવા નિંદા સાંભળવા, ટેવાઇ ગયાં છે ખરાં. માત્ર જ્યાં તેનું પોતાનું કલ્યાણ છે; ત્યાં તે હોકારા ટુંકારા સાંભળી શકતો નથી. જે આરે નિર્મળ જળ ભર્યાં છે; ત્યાં હોકારા ટુંકારાક્રૂપી ધોંકા ખાઇને, તે પોતાનાં પાપ ધોઈ શકતો નથી. નિર્મળ જળવાળા કાંઠા ક્યા ક્યા ? પ્રથમ પગલે માતા પિતા; બીજે પગલે સહચર, ત્રીજે પગલે સાસ્ત્ર. આ ત્રણ આરા (કાંઠા)

કુર્ષતઃ વા સાધુ વદતઃ ન સ્તુવીત-સાઈ કરનારા અથવા સાઈ બોલનારાની સ્તુતિ કરતો નથી. વા-અથવા. અસાધુ કુર્ષતઃ વા અસાધુ વદતઃ ન નિંદેત-ખોદું કરનારાની તથા ખોદું બોલનારાની નિંદા કરતો નથી.

૧૭ પદ્યછેદ—કિંચિત્ સાધુ વા અસાધુ ન કુર્યાત્ વા ન વદેત વા ન ધ્યાયેત્—કાંઈ ઠીક અથવા અઠીક તે કરતો નથી, અથવા બોલતો નથી; અને તેનો વિચાર પણ કરતો નથી. અનથા કુર્યા-આવી વૃત્તિ રાખીને. અત્મારામઃ મુનિઃ—આત્મારામ મુનિ. અજહત્ વિચરેત્—જડની માફક ફરે છે.

માં હોકારા ટુંકારા સાંભળીને, પોતાનાં પાપ ધોષ નાંખે; તેને સજ્જન-મુમુક્ષુ અથવા દેવકાંટિનો જીવ સમજવો.

માતા પિતાના ધરુષી અખાડામાં; જે કડવાં વચન સહન કરી લેતા શીખ્યા નથી; તે પામરો, પારકાઓની નિંદા તો, કેમજ સાંખી શકે? માતાપિતાના અખાડામાં પાસ થયા હોય; તે સદૃશુરને ઘેર પોસાય. તેને શાસ્ત્રોનાં કડવાં વચન મીઠાં લાગે. કવીનાઇન કડવામાં કડવું; પશુ જેને તાવ ઉતારવો હોય; તેણે કવીનાઇન લેવુંજ પડે. બલે કમડું મેલામાં મેલું હોય; પશુ જેને પોતાનો મેલ કાઢવો હોય; તે કપડાએ, બટીમાં બધાવું જ પડે; અને ધોબીના ધોડા ખાવાજ પડે. કાંટો પગમાં પેડો હોય; પશુ કાંટાને બહાર નીકળવું હોય; તો સોયના ગોદા ખાવાજ પડે. તેમ જેમને પોતાના દોષ કાઢવા હોય; તેમણે **આજ્ઞા ગુરુણામચિચારણીયા**-વરીયોનાં કડવાં ખોલ, સુખપૂર્વક સાંભળવાજ જોઇએ.

નિંદકો-ગંગાને ઘાટે ઘાટે ધોખી; તેમ જીંદગીને આરે આરે-દરેક અવસ્થામાં-નિંદકો ઉભાજ છે. કાંધ દોષ હોય; અને નિંદે; તે તો દીક; પશુ ગુણ હોય; તોપણ નિંદકો નિંદે. જાણે ચક્ષમાજ એવાં! સંત પુરુષોએ-મુમુક્ષુઓએ, દોષથી સદા દૂર રહેવું જોઇએ; છતાં દુર્જનો નિંદા કરે; તો સહન કરી લેવી. સામે જવાખ દેતાં, સંતનાં પુણ્ય ક્ષીણ થાય. **કુષઃ ન વ્યતિક્રિયતે**-નિંદાથી વિકાર પામવામાં, બુધ પુરુષને દોષ લાગે છે.

‘જેવા થાય એવા થઇએ; તો ગામ વચ્ચે રહીએ.’ આ કહેવત લૌકિક છે. લૌકિક સંતોને લાગુ પડે. અલૌકિક સંતો જેવા થાય; એના થતાજ નથી. સોમલ પોતાનો ગુણ છોડતો નથી; તો પછી સાકર પોતાનો ગુણ, શા માટે છોડે!

ગીતામાં વારંવાર લખે છે કે-**સમસ્તં યોગ ઉચ્યતે** એરોપ્લેધનમાં બેસીને, આટલાંટિક સાગર પાંચ પચીસ વખત વટાય; પશુ સમવિષમનો સાગર, અનેક અવતારે વટાય. પ્રાણી માત્ર સમવિષમની બટીમાં શેકાઇ રહ્યાં છે. તેમાં ન પડે; તે બચે. સમ-વિષમ એજ સંસાર. સંસારનાં સુખ એજ દુઃખ; અને સંસારનાં દુઃખ એજ સુખ! સાંભળો! કાંઇક કહું—

I શિયામાં ઝારનો અંત આણીને, લોકોએ પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. પ્રજ્ઞની સ્વતંત્રતાનાં વખાણું ઠેર ઠેર સંભળાય છે. છતાં ત્યાં એવાં બચંકર કાવત્રાં થાય છે; કે મોટા માણસો સંદો બચંમાં રહે છે. અત્યારનો સરમુખત્યાર **રટેલીન** છે. આ પ્રમુખ રસ્તે નીકળે છે, ત્યારે અનેક લોકો તેને નમે છે; પણ તે સંદા ગભરાતો રહે છે. મોસ્કોમાં તેને માટે બેદી ઝોરડો છે. તે ઝોરડો હથીયારબંધ ઓશીસના રૂપમાં છે. તેમાં એવી ખૂબી છે કે-બટન દબાવતાં, તે જમીનમાં ઘણે ઉંડે ઉતરી પડે છે; અને બીજું બટન દબાવતાં, તે પાછો ઉપર આવે છે. આ ઓશીસનું લીફ્ટ પણ, બેદી કારીગીરીવાળું છે. જુદા જુદા અવાજો થતાં, જુદા જુદા અમલદારો, સરમુખત્યાર સાહેબ પાસે આવીને ઉભા રહે છે.

II ઘણા વખત અગાઉ ચીકાગોમાં, ચીકાગો મીલ દરતના પ્રેસીડેન્ટને બચાવવા; આવો ઝોરડો, બનાવવામાં આવ્યો હતો.

III જર્મનીમાં પાંચ પચીસ કમાનારો, ગમે ત્યાં સુવે છે; બેસે છે; અને હરેહરે છે; પણ જર્મનીનો સરમુખત્યાર **હેરહીટલર**, ઘણા જ બંદોબસ્તવાળા સ્થાનમાં રહે છે.

તેને મળવું; તે દેવને મળવા જેવું મુશ્કેલ છે. uneasy lies the head, that wears the crown-જગતમાં તાજ પહેરનાર માથું, હમેશાં બેચન-આવડે રહે છે. ત્યારે આ સુધારો, અથવા આ નવીન સંસ્કૃતિ કેવા પ્રકારની ? કેટલી ઝેરી ? કેટલી ખૂની ?

IV વિજ્ઞાનમાં આગળ વધેલું યુરોપ, ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ માં, કળએ ચડ્યું; ત્યારે લાખોનો નાશ કર્યો; અને ઐકાગ્રીજ, લાખોના દેવામાં દટાઇ ગયા. આટલા નાશ પછી પણ, હજી સાચા સુખે પહોંચ્યું નથી. ઓક્સફોર્ડ, અને કેમ્બ્રિજ યુનીવર્સીટીનાં શિક્ષણ ક્યાં ? અને આત્મ નૃત્ય દંભી જીવન ક્યાં ? ફૂટબોલના જેવું પોલું ! પ્રુટબોલના જેવું ગોળમટોળ.

V રૂપેનતી યાદવારથળાનો વિચાર કરો; તો દેશ નાનકડો; પણ મશીનગનો અને અને બોંબથી ભરેલો ! બીજી ડીસેંબરનું મુંબઈ સમાચાર ખુવારીનો આંકડો આપે છે કે- પાંચ લાખ માણસો માર્યા ગયાં. જેમાં સવાબે લાખ જેટલાં તો, કેવળ નિર્દોષ શહેરીજનો હતાં ! આ ઉપરાંત બન્ને પક્ષે, આઠ અમળ ૪૨ કરોડ, ચાળીસ લાખ રૂપૈયાનો હુમલો કર્યો ! પુણ્યદાન કરવા પૈસો નથી; અને પાયમાલી કરવા, ધનના ઢગલા થાય છે.

VI ચીન અને જપાન લડી રહ્યાં છે. બેઉ પોતાને ડાહ્યાં સમજે છે. બેઉ પોતાનાં અમાનુષી પાપોને, પુણ્ય માની રહ્યાં છે. પરિણામ આવે તે ખરું.

VII સીતેમાની નટીઓ અને નટો, જગતને રાજી કરવામાં કુશળ હોવાથી, મોટા મોટા પગાર ખાય છે. પણ તે પોતે, પાંચ દસ કે પંદર મહીને, પોતાના ધંધાથી કંટાળી જાય છે. મોટા પગારને પડ્યા મેલીને, સાચા સુખની શોધમાં બટકે છે.

VIII રાજાઓ અને રાજના મોટા મોટા અમલદારો, તથા મોટા મોટા ધનવાનો, ચારે તરફથી 'ખમા-ખમા'ના અવાજ સાંભળી રહ્યા હોય છે. તેમને હિંચકવા સોનાના હિંચોળા, સુંદર સ્ત્રીઓ સેવામાં, ભોજનમાં હિંચા પ્રકારના પદાર્થો, જરા પણ કુર્ચી; બંગલામાં ન પેસે; એવા સુંદર બગીચા, બંગલાની આસપાસ; છતાં પાંચ દસ કે પચીસ વરસે; તેઓ પોતાનાં ગ્રામ સુખથી કંટાળી જાય છે; અને સાચા સુખની શોધમાં નીકળે છે. આવા એક-બે-કે બસો નથી; પણ હજારો મૃગજળ પીનારા છે.

ત્યારે સંસારસાગરમાં થાકેલાંઓનો વિશ્વામઘાટ કયો ?—મથુરામાં ભુમના તટે, વિશ્વામઘાટ છે-તે ? ના ! તે હોય; તો મથુરાના ચોખ્ખાઓ ત્યાંથી ખસે નહીં. કાશીમાં મણિકર્ણિકાનો ઘાટ છે તે ? ના-તે પણ નહીં. તે હોય; તો કાશીના પંડિતો, અને રૂઢા રૂઢા સાધુ સન્યાસીઓ, ત્યાંથી જરા પણ દૂર ખસે નહીં. જે મૃગે કરતુરી સુંબી, તેનું નાક, નાહિ (ફૂંટી) ઉપર લાગ્યુંજ રહે. ત્યારે સંસારથાકેલાઓનો વિશ્વામઘાટ કયો ? સંસારથાકેલાઓનો વિશ્વામઘાટ, અજ્ઞાન છે-તત્ત્વજ્ઞાન છે. બકરાના ટોળામાં ભુલા પડેલા સિંહના બચ્ચાને, કુવાના જળમાં, તેનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું; ત્યારે તે ચમક્યો. તેને ખ્યાલ આવ્યો; કે 'હું બકડું નથી !' સમુદ્રનું પાણી પીનારાં, બાળ નહીં; તો કાલે કંટાળે. સંસારસાગરે દોડતી મોટી મોટી આગબોટો પણ, પોતાના મુકામપર આવે; ત્યારેજ શાંતિ થાય. આ વિશ્વામઘાટનું દર્શન કરવા પણ, જેઓ નવરાં નથી; તેમને માનવી કેમ કહેવાય ? તેઓ ભલે મોટા તખત ઉપર બેસતા હોય; હીરામાણિક પહેરતા હોય; પણ તેમને સંસારના પોઠીઆ-જાર ઉપાડનારા મજુરો-કઠીએ; તો કાંઈ ખોટું નથી.

૧૫ મા શ્લોકના સંખ્યામાં ચાગવલકમ કહે છે; તે સાંભળો—

‘યઃ કંટકૈર્વિતુદતિ, ચંદનૈર્યજ્ઞ લિપતિ ।

અકુહ્યોઽપરિતુષ્ટઃ, સમસ્તસ્ય ચ તસ્ય ચ ॥’

અર્થ—કાંટાથી વિંધનારના ઉપર, અને ચંદનથી પૂજનારના ઉપર, શાની સમભાવ રાખે છે. તે એક ઉપર ક્રોધ કરતો નથી; અને બીજા ઉપર ખુશ થતો નથી.

ઓહો! હો—આ શાની, તે કેવા હશે! ‘એવા શાની હતા—છે—અને હશે;’ તે વાત ચોક્કસ છે. માટે તેમને ઘણા ઘણા પ્રેમથી વંદન કરો. તે આજના ચાંબલા છે. પાંચ બે પાંચમાં હીરા માણેકની ખરીદી કરવા નીકળેલા, આપણે ક્યાં! અને આવા કરોડ પતિ ક્યાં! પણ કાંઈ ફીકર નહીં—આપણે કરોડપતિને રસ્તે ચડ્યા છીએ. કરોડપતિ એક દિવસે થયા નથી. પગલે પગલે આગળ વધ્યા છે. હાંમતથી અને ખંતથી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવ્યા! પાંચ ડગલાં ચાલેશો; તો પ્રભુ દસ ડગલાં સામે દોડ્યો આવશે. હજી વિશ્વાસ છે કે નહીં? કે હજી કાળા ફીકરા જેવા, કાળાજ છે? ઉલ્લસ કરનારને માટે, ઉત્તરિનાં દાર ખુલ્લાં છે. ભલે તમે ગરીબ હો; પણ અવકાશ લઇને, કરોડપતિને મળતા રહો. તેમની સાથે ખેસતાં ઉડતાં રહો. પછી દ્રવતા શીખો! દ્રવે નહીં; તે પત્થર!

‘સંત પંથ અપવર્ગ કે, કામી ભવ કર પંથ.’

વધારે શું કહું! થોડામાં સમજી જાઓ!

સત્તરમા શ્લોકના છેવટમાં કહ્યું છે કે—

આત્મારામો અનયા વૃક્ષ્યા, ચિત્તરેઝ્જહલ્લમુનિઃ ॥

જાણે આગમોટ મુકામ પર પહોંચી. હાંકનારા ખારવાઓ ખુશી થયા. રહુગણ રાગને જે મળ્યા હતા; તે જડભરતને દેખ્યા હતાને? શમીકના બાળકનો શાપ સાંભળીને, પરીક્ષિત ગંગા કાંઠે આવ્યો. મુક્તિ માટે શું કરવું? કેમ કરવું? તેનો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો; તેને વખતે; જડવત વિચરતા શ્રીશુકદેવજી, ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. આ દેશમાં હજી કાંઈક આવ્યા છે તેમને હાથ જોડીને પ્રણામ કરો. શ્રી રામચંદ્ર વિભીષણને પ્રથમ મળ્યા; ત્યારે બોલ્યા હતા કે—

ઓપાછ—સુનો સખા નિજ કહોં સવભાઉ, જન ભુશંડિ શંભુ ગીરભજી;

જે નર હોય ચરાચર દોહી, આવે સભય શરણ તકી મોહી.

તજ મહ મોહ કપટ છલ નાનાં, કરોં સઘ તેહિ સાધુ સમાના;

જનની જનક બંધુ સુત દારા, તન ધન ભુવન સુહૃદ પરિવારા;

સબકી મમતા ત્યાગ બેટારી, મમપદ મનહી બાંધી બટી ડેરી.

સમદર્શી પ્રમ્લા કષ્ટ નાહિ, હર્ષ શોક ભય નહિં મન માંહિ.

અસ સજ્જન મમ ઉર બસ કેસે, લોભી હૃદય બસત ધન જેસે.

પ્રમ સારીખે સંત પ્રિય મોરે, ધરોં દેહ નહોં આન નિહોરે.

‘અદ્વૈતવાદમાં દ્વૈતવાદ ક્યાંથી આવ્યો?—નિર્ગુણ બ્રહ્મામાં, સગુણ બ્રહ્માની વાત, ક્યાંથી લાભ્યા?—’એવા બ્રમમાં હવે નથીને? મોક્ષપત્રિકા બરાબર વાંચતા હો; તો ભટકારા મટવાજ જેમ્સ. અથડામણ યોજી થવીજ જેમ્સ. આજકાલ જુઓ તો—ડાહ્યા ડાહ્યા લોકો, અંધારે અથડાય છે. ૧૦-૭૦ થયા હોય; તોપણ શંકા કર્યા કરતા હોય છે. જેમ વેશ્યાને

કોઈ પતિમાં વિશ્વાસ નહોં; તેમ રક્ષણતા સુસુક્ષ્મને, કોઈ સાધુ સંતમાં વિશ્વાસ નહોં. જ્યાં વિશ્વાસ નહોં; ત્યાં અથડાયા કરવામાંજ આનંદ ! ‘પાથરતાં વહાયું વહાણું’; એવું બહુ બને છે. સુવા નવરાજ ન પકયા, મોટા મોટા પંડિતો પણ, રાંધીને જગતને જમાડે છે; પણ પોતે જમતા નથી. ‘ધનુર હશે કે-નહોં ?’ ‘આચાર વિચારથી વિશેષ શું ?’ એવા તર્કમાં, પોતેજ ઉભા હોય છે. આપ એવા થશો નહોં, જીલવણીમાં પોતે જીલાં ન પડે; તે ભોમીયા. જીલવણીમાં બીજને જીલાં ન પડે; તે ભોમીયા. ‘અદૈત ખોડું, અને દૈત ખડું;’ અથવા ‘દૈત ખડું, અને અદૈત ખોડું’ એ ઝકાલાના કકળાટ છે. પલંગની ઇંસ ઉપળાં અને પાયા-એ તમામ, જેમ પલંગની ગોઠવણુ છે; તેમ અદૈત અને દૈત, અથવા સચણુ અને નિર્ગુણુ-એ તમામ યાનની ગોઠવણુ છે. ગોળ, ધી અને શોટ-એ જેમ લાડુની ગોઠવણુ છે; તેમ દૈત અદૈત અથવા સચણુ નિર્ગુણુ-એ તમામ, યાનની ગોઠવણુ છે. રસોડામાં મથાલા માત્ર જોઈએ. ત્યારેજ રાંધણું સાફ થાય. ‘બસ ! એકહું ધીજ લાવો !’ ‘એપાંચ તોલાને બદલે, બશેર પાંચ શેર કેસર લાવો ! અને કરતુરી પણ, શેર બશેર લાવો ! પછી જીઓ ! રસોઈ કેમ સારી ન થાય ?’ એમ કહેનારાં સ્ત્રીપુરુષો, ખોટા બકવાદ કરે છે. મોટા વરામાં, સારા રસોઈઆની શોધ થાય છે; તે શોભા માટે નહોં; પણ સુંદર પકવાન માટે. વિચાર કરી જોજો !

વિદ્વાન કેવા જોઈએ; તે પ્રભુ કહે છે-સાંભળો—

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાનો, ન નિષ્ણાયાત્-પરે यदि ॥

શ્રમસ્તસ્ય શ્રમફલો, જ્યેનુમિવ રક્ષતઃ ॥૧૮॥

અર્થ—પાંકડી ગાયની સેવા કરનારને જેમ દુધ ન મળે; પણ પરિશ્રમ જ મળે; તેમ શાસ્ત્રાદિ બણીને કોઈ પંડિત બન્યો હોય; પણ પરબ્રહ્મમાં કુશળ થયો ન હોય; તો તેના પરિશ્રમનું ફળ પરિશ્રમજ છે; બીજું કંઈ નથી. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

પંડિતાધનો ડોળ કરતા હોય; પણ ધડી ધડીમાં કોષ કરતા હોય; લોભ કરતા હોય; સ્ત્રી પુત્રાદિમાં ગાઠો મોઢ રાખતા હોય; તો તેમનું બહુતર ભારરૂપ છે. જે બપ્પા પણ બપ્પા નહોં; તેમનું અહીં કામ નથી. દયારામબાઈ કહે છે કે—

‘શ્રમ કરી બહુ વિદ્યા બપ્પો, મહા પંડિત કહાવ્યો જન;

પણ સાર તેનો સમજ્યો નહોં; ના થયો ભગવંતનો ભક્ત.

અધ્યા ભક્તિ વિના શ્રમ એ ફળ સાર, જેમ ગદ્દો વહે ચંદન ભાર.

જેમ અહી મણિ મેળવી ધુતવે અહાર, તેમજ તે ઉદર ભરનાર.’

— સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળુ—વિગેર.

૧૮ પદ્મછંદ—શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ-વ્યાકરણાદિ બણીને પંડિત બનેલો. यदि-કદિ. પરે ન નિષ્ણાયાત્-પર બ્રહ્મમાં કુશળ ન બને તો. તસ્ય શ્રમઃ શ્રમફલો-તેના પરિશ્રમનું ફળ પરિશ્રમજ છે; બીજું કંઈ નથી. [શ્રમઃ યજ્ઞ ફલં યસ્ય જ્ઞઃ શ્રમફલઃ] અર્થનું રક્ષતઃ જ્ઞ-પાંકડી ગાયની સેવા કરનારને જેમ દુધ ન મળે-તેમ.

× જે કંઈ સમજતા નથી; છતાં બકવાદ કર્યા કરે-તે કાલા.

કાગબુશંડિ ગાન ભક્તિનો મહિમા કહેતાં કહેલાં બોલ્યા હતા કે—[જુઓ મોક્ષ-વાણી પાનુ ૮૬] [આંખો પાકે; ત્યારે નમી પડે]

ચોપાઈ—જે અસ ભક્તિ જની પરહરહી, કેવલ ગાન હેતુ શ્રમ કરહી;
તે જડ કામધેનુ ગૃહ ત્યાગી, બોજત આક ફિરહી પથ લાગી.

વિદ્વાનોને ભક્તિ કરતાં, ગાનનું ધમંડ વધારે હોય છે. તેમને જુશંડિ કહે છે કે—ભક્તિને તજીને, એકલા ગાન માટેજ, પ્રયત્ન કરે; તેનું ફળ કાંઈ નથી. ઘેર કામધેનુ હોય; અને કુધ માટે આકડો શોધે; તેના જેવું તે હઠાપણુ છે. થોડા વખત ઉપર સાર્વ-ભાગ પડિનેને જોયા હતા ને ? [જુઓ પાછલા આશો કારતકના અંકો.]

દશમ સ્કંધના ૧૪ અધ્યાયમાં બ્રહ્મા સ્તુતિ કરે છે. ત્યાં બ્રેય: કૃતિ મક્તિમુવચ્ચ તે ચિમ્તો ॥૬॥ વિગેરે શબ્દો કાગબુશંડીના બોલોને મળતા છે.

પાંકડી ગાય-કુધ ન દે તે પાંકડી ગાય, માલીકને બારરૂપ લાગે; તેમ વિદ્વા અથવા ગાન, પરબ્રહ્મમાં પ્રીતિ ન કરાવી શકે; તો તે ગાન બારરૂપ છે.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ વિદ્વાની, અથવા વિદ્વાનોની, નિંદા નથી, વિદ્વા અને વિદ્વાન તો, દેશના, સમાજના, અને ધર્મના શણગાર છે. માનવજીવન અને વિદ્વા, તે કુધને સાકરના જેવો મેળ છે. કુધમાં ઝેર પડી જતાં, જેમ કુધ ત્યાજ્ય છે; તેમ વિદ્વામાં ધમંડ (અભિમાન, દ્રોહ થવા દ્રેષ) પડી જતાં, તે વિદ્વા ત્યાજ્ય છે. કુધ સાકરમાં પડેલા ઝેરની નિંદા થાય; કપડામાં પડેલા મેલની નિંદા થાય, તેમ ગાનમાં પડેલા ધમંડની નિંદા થાય. વિદ્વા વિવેકને તેડી લાવે; વિવેક બ્રહ્મગાનને તેડી લાવે. જેથી માનવ મુક્ત થાય.

સોયના નાકામાંથી નીકળી જાય; એવો હાથી જોઇએ—ગમે એવો વિદ્વાન અગર ધનવાન, નમ્રતા અને સૌજન્યથી ભરેલો હોય; તો તે મુક્તિરૂપી સોયના નાકામાંથી નીકળી જાય. માનવી ગમે એવો મોટો હોય; પણ ‘હું પ્રજુ પાસે કાંઈ નથી.’ એમ તેણે સમજવું જોઈએ.

વિદ્વાનો પાર નથી. ચારે વેદ મુખપાઠ હોય; ચારે વેદના ભાષ્યો સમજાવી શકે; એવા પ્રવીણ હોય; વ્યાકરણના આચાર્ય હોય; સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય વિગેરે છ દર્શનો સમજાવી શકે; એવા ડાહ્યા હોય. મંત્રશાસ્ત્ર, પાકશાસ્ત્ર, શીલ્પશાસ્ત્ર, અશ્વશાસ્ત્ર, ધનુર્વિદ્યા, સંગીતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, રાજવિદ્યા વિગેરે અનેક વિદ્યામાં માનવી કુશળ હોય; બહરપતિના જેવો વક્તા હોય; પણ તેને ઝોરડે અંધારા હોય; તો તે ધમંડી માનવી—માતેલો સાંઠ, કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં કામનો નથી. મોરના પીંછામાં આંખ જેવાં અનેક ચિત્રો છે; પણ તે આંખ નથી. તેમ વિદ્વાન અનેક રીતે ડાહ્યા દેખાય; પણ તેના હઠાપણુમાં, હીંગોના વધાર નથી. જે વિદ્વાન ધનની અને માનની અપેક્ષા રાખે; તે કલ્યાણથી વિમુખ રહે છે. ધનનો અને માનનો વળગાડ, જેવો તેવો નથી. આ બે વડવાડ, વિદ્વાનને ખબરે ભેસી રહે છે; પણ વિદ્વાન તેને દેખતો નથી. શેરડીનો ચીચોડો (ધાણી), બીજનાં પાત્ર, પોતાના રસથી ભરી આપે; પણ તે ધાણીની આસપાસ તો, સાંઠાના કુચાજ પડ્યા હોય. તપેલીમાં ફરતી કડછી, જમનારને ભાતભાતનાં શાક જમાડે; પણ પોતે શાકના સ્વાદને સમજે નહીં. ખડ્ડ પૂછો—તો, ધમંડી વિદ્વાનનું અમૂલ્ય જીવનધન, કોડી માટે ખપી જાય છે. ધરત્યાર તજીને બાવા અનેલા પાડતો પણ, આ વાત સમજતા નથી. એટલે તેઓ પણ, ધન માટે, અને માન માટે, અંધારે અથડાય છે તેમને અંધારામાં કુટાતા જોઇને, દયા આવે છે.

नामीड्य तेऽश्रवपुपे तडिदम्यगाय गुञ्जावतंसपगिपिच्छलमन्मुखाय ।
 वन्यम्रजे कवलवत्रविपाणवेणुलक्ष्मश्रिये मुदुपदे पशुपाङ्गजाय ॥

જગતના કાણુ કાણુ ભારરૂપ છે; તે શ્રીકૃષ્ણ ગણાવે છે—

ઉપપતિ—

ગાં દુગ્ધદોહનમસતીં ચ માર્યા, દેહં પરાધીનમસત્પજા ચ ॥

વિત્તં સ્વતીર્થીકૃતમન્ન વાચં, હીનાં મયા રક્ષતિ દુઃસ્વદુઃસ્વી ॥૧૯॥

યસ્યાં ન મે પાવનમન્નં કર્મ, સ્થિત્યુદ્ભવપાણનિરોધમસ્ય ॥

લીલાડવતારેપ્સિતજન્મ વા સ્યાદ્-વન્ધ્યાં ગિરં તાં વિમૃયાન્ ધીરઃ ॥૨૦॥

અર્થ—હે ઉદ્ધવ ! જે પુરૂષ ઉપર કદા પ્રમાણે, પાંકડી ગાયને, ગરજ વિનાની ઓને, ક્ષણે ક્ષણે રોગાદિથી દુઃખ દેનારા દેહને, આ લોકનાં અને પરલોકનાં સાધનથી રહિત પુત્રોને, પાત્રને નહીં અપાએલા અથવા નહીં અપાતા ધનને, અને મારા વર્ણનથી રહિત વાણીને રાખે; તે પુરૂષને દુઃખીયાથી દુઃખીયો સમજવો. (૧૯) હે ઉદ્ધવ ! જે વાણીમાં આ જગતની ઉપત્તિ, સ્થીતિ, તથા પ્રલય કરવા સ્વપી, મારાં પવિત્ર કર્મોનું અથવા લીલાથી ધરેલા અવતારોમાં જગતને ખ્યારા અવતારનું વર્ણન ન આવે; તે વાંઝણી વાણીને યુદ્ધિમાન પુરૂષે રાખવી નહીં. [૨૦]

૧૯-૨૦ વિવેચન—

કાણુ કાણુ ભારરૂપ ? યાદ રહ્યાં ? × × સાંભળો-૧ પાંકડી ગાય, ૨ ગરજવિનાની ઓ, ૩ રોગી શરીર, ૪ આ લોક અને પરલોક ન સાધી શકે એવા પુત્રો, ૫ પાત્રને નહીં દેવાએલું ધન, ૬ મારા વર્ણનથી રહિત વાણી.

૧ પાંકડી ગાયની વાત થઇ ગઇ.

બેઠે યુદ્ધિ કેમ ?—પ્રહરાનમાં-સમસ્તં યોગ ઉચ્યતે—‘ સર્વ પ્રત્યે સમાન યુદ્ધિ

૧૯ પદ્ય-હે અંગ-હે ઉદ્ધવ ! દુગ્ધઃ (દોવાઇ ગયું છે) દોહઃ (દુધ-અકારાંત પુલ્લિંગ) યસ્યાઃ સ્તા તાં-દુધ વિનાની ગાય. એટલે પાંકડી ગાય. તે ગાયને. જ-અને. અસતીં માર્યા-ગરજ વિનાની ઓ. પરાધીનં દેહં-ક્ષણે ક્ષણે દુઃખ આપનારા દેહને. રોગાદિથી ધેરાએલા દેહને. અસત્પ્રજાઃ-કપુત પુત્રોને. આ લોકનાં અને પરલોકનાં સાધનથી રહિત પુત્રોને. તુ-અને. તીર્થાય કૃતં તીર્થીકૃતં (પાત્રને આપેલું), ન તીર્થીકૃતં મતીર્થીકૃતં इति વિત્તં-પાત્રને નહીં અપાયેલું ધન. મયા હીનાં વાચં-મારા વર્ણનથી રહિત વાણીને. (યઃ) રક્ષતિ (સઃ) દુઃસ્વદુઃસ્વી-જે રાખે છે તે મહા દુખીયારો છે.

૨૦ પદ્ય-હે અંગ-હે ઉદ્ધવ ! યસ્યાં-જે વાણીમાં. અસ્ય-આ જગતની. સ્થિતિઃ ઉદ્ભવઃ પ્રાણનિરોધઃ યસ્મિન્ તત્ इति પાવનં કર્મ ન સ્યાત્-ઉપત્તિ, સ્થિતિ, અને પ્રલય કરવાસ્વી પવિત્ર કર્મોનું વર્ણન ન હોય. અથવા. લીલાયા અવતારાઃ લીલાઅવતારાઃ તેષુ યત્ ईप्સિતં જન્મ તત્ ન સ્યાત્-લીલાથી ધરેલા અવતારોમાં જગતને ખ્યારા અવતારનું વર્ણન ન હોય. તાં વન્ધ્યાં ગિરં-તે વાંઝણી વાણીને. ધીરઃ ન વિમૃયાન્-ધીરપુરૂષે રાખવી નહીં.

રાખવી; એજ ઉત્તમ;’ એવો નિર્ણય છે; છતાં વિષમ યુદ્ધિની વાત કેમ આવી ? કે-‘આ કામનું, અને આ નકાસું.’ ખુલાસો સાંભળો-જે રસોડામાં રસોઈ થતી હોય; ત્યાં ગોંધાટ થતો હોય; અને કચરો પણ પડ્યો હોય. જમવા વખતે ત્યાં ગોંધાટ અને કચરો ખેંચી ન હોય. જે એનજીનો તૈયાર થતાં હોય; તે અમદાવાદથી મુંબઈ દોડી શકે નહીં. જે બાળક નાનાં હોય; તે ચોટે રળવા જાય નહીં. નાનાં બાળકોએ બહુવુંજ જોઈએ; એટલે સમવિષયને જુદાં જુદાં તારવવાંજ જોઈએ. એટલે સાધનસૃષ્ટિ, અને સફળસૃષ્ટિ એ બેઉ, જુદી જુદી ભૂમિકા છે. સાધન ભૂમિકામાં સમ વિષય હોય; સફળમાં ન હોય. આ સંસાર સાધન-ભૂમિકા છે; આપણાં ઘર સાધનભૂમિકા છે; આપણા માતાપિતા સાધનભૂમિકા છે; આપણાં સહયુર, કથા વાર્તા અને દેવદર્શન-તમામ સાધન ભૂમિકા છે. સાધનભૂમિકામાં અજ્ઞાનનો નાશ થાય; અને જ્ઞાનનો ઉદય થાય જ્ઞાનનો ઉદય થાય; ત્યારે શમ વિષયની વેલ કરમાતી જાય. ‘પ્રાણી માત્ર મારાં મિત્ર છે; પ્રાણી માત્રનો હું મિત્ર છઉં.’ મારે રાગદ્વેષ ન હોય; ‘મારે શમવિષય નહોય’. વિગેરે નિર્ણયો, જ્ઞાનાવસ્થામાં હૃદયે આવીને વિરમે.

૨. ગરજ વિનાની સ્ત્રી—જે સ્ત્રીયો રળવા શીખે છે; તેમનાં મગજ પ્રભુ સાચવે તોજ નત્ર શીતળ-રહી શકે. નહીં તો-‘બસ ! મારે એમની શી ગરજ છે ?’ એવા બોલ વાણીમાં, અને એવી ઉદ્ધતાઇ વર્તનમાં; આવીને ઉભાં રહે. પચીસ પચાસ કે સો રૂપૈયાની સ્ત્રીકમાઈ, સંસારને કેટલો ખેદાન ખેદાન કરે છે; તે જેને વીતી હોય; તે જાણે. વગડે હોલો હોલી, પોપટ-પોપટી, વિગેરે પક્ષીઓ, જે ગેલ કરી રહ્યાં હોય છે; તે આનંદ, આ સુધરેલા દંપતીના સ્વપ્નામાં પણ આવતો નથી. સુરંગ પત્થરના પોપડા ઉખેડી નાંખે; અને સ્ત્રીની કમાઈ, પ્રેમના પોપડા ઉખેડી નાંખે, ડાહી વાઘરણ અથવા ડાહી ધાંધજી, જેટલા પ્રેમથી, જેટલી મર્યાદાથી, અને જેટલા સંતોષથી, પતિ સાથે વર્તે; તે વર્તન, બલે ઉંચા કુળની હોય; પણ બહુ ગણીને કમાતાં શીખી હોય; તો પાળી શકતી નથી. ‘મકંડ તે વળી મદિરા પીએ; અને અપ્પા તેથી સોડો ખીંહે’. બધી બહેનો એવી નથી; પણ ઘણી એવી છે. જેમ બ્રાહ્મણ શ્રીહરિ સિવાય, કોઈનો નોકર શોભે નહીં; તેમ સ્ત્રી પણ, પતિ સિવાય કોઈની નોકર શોભેજ નહીં. પાછળ દંડેરનું દૃષ્ટાંત જુઓ. દશમ સ્કંધ પાનું—બહુવાની ના નથી; પણ નોકરી કરવાની અને ખેતરવા રહેવાની ના છે.

૩ રોગી શરીર-મરણ પહેલાં કોઈથી મરી શકાતું નથી. આ શરીર સંચા જેવું છે. જે સંચાને તેલ ઊંચાતું હોય; અને મેલ ધોવાતો હોય; તે સંચો સારો રહે. તેમ જે શરીરને પથ્ય ભોજન મળતું હોય; અને જેછતી કસરત મળતી હોય; તે શરીર સાંચું રહે. ખોટી ખુમારીમાં રહીને, ઘરનું કામકાજ ન કરે; તેમનું શરીર દીન પ્રતિ દીન બગડતું જાય; Used key is always bright-વપરાતી કુંચી ચળકતી રહે. મુદત પહેલાં કોઈથી મરી શકાતું નથી. મારે મુદત થાય ત્યાં સુધી, અને તેટલું શરીરને સાચવવું. તેલ, મરચું, આંબલી, આંબણાં, જીભે મીઠાં લાગે; પણ શરીરને ઉંદરની માફક ફોલી ખાય. રાતના ઉજાગરા પણ શરીરને નબળું કરે છે. આ શરીર સ્વરથ હોય; તોજ બગવાન બગાય. આ શરીર પાઈ બે પાઈમાં મળી ગયું નથી. અનેક પુણ્ય કર્યા હશે.

‘દીધે કરોડો દામ, માનવદેહ આ મળતો નથી;

તે પણ તૃથા કહેવાય, જે હરિચરણમાં હળતો નથી.’

શરીર સંબંધી હજી ઉંડા વિચાર કરીએ; તો સ્ત્રીને પતિ, અને પતિને સ્ત્રી, એક બીજાના પ્રેમમાં, એક બીજાને તીસોવી નાંખે છે; એક બીજાને ચુસી લે છે. પતિપત્ની શુભાશનાં પુલ જેવાં હોય; જીવાની ઝગારા ભારતી હોય; પણ વિષયભોગને રંગે ચડ્યાં હોય; તો પાંચ કે દસ વરસે, ધરડાં દુબળાં અથવા ભયંકર રોગથી પીડાતાં-જેવામાં આવે છે. જીવનનું મોઢું તેજ, પાણીને ચૂસે ફેંકા દે છે. ‘જેમ ઉંદરડે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઈ ડોલે રે.’ દંપતી આપડાં શું કરે! કારણકે જ્યાં જીવે; ત્યાં, વિષયભોગનો, વૈભવવિલાસનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. આ તો આટલાં તમે, આવી વાતો સાંભળો છો; અગર વાંચો છો. દુનિયા નવાણું ટકા, પાયમાલીને પંથે દોડી રહી છે. ડાકોર જાય; ત્યાં પણ, વિષયભોગ ગળવામાં!

૪ કપુત પુત્રો—આ લોકનાં અને પરલોકનાં સાધનો વિના, જીવ અંધ છે. માતા પિતાને આવા પુત્રો ભારરૂપ છે; એટલુંજ નહીં; પણ તેઓ પોતાને ભારે નુકસાન કરી રહ્યા છે. કારણકે ઉન્નતિ માટેજ માનવ દેહ. જ્યાં ઉન્નતિ અંધ; ત્યાં નુકસાનનો પાર નહીં.

૫ પાત્રને નહીં દેવાએલી લક્ષ્મી—ધન રળવાનો હેતુ, માત્ર પેટ ભરવાનો નથી. પેટ તો કાગડા, કુતરાં, બીલાડાં, મોર, પોપટ સૌ ભરે છે. પેટ ભરવા ઉપરાંત કાંઈક બચાવી-ને, સુપાત્રે ધનને પહોંચાડવું, એજ ધનની સફળતા છે. સો મણુ ધાન, પોતાના ખાવામાં વપરાય; તો તેની કીંમત કાંઈ નથી; તે જળજૂ ખાતે જાય છે. પણ તેમાંથી પાંચ પચીસ સુડી, સુપાત્રે પહોંચી, તેની કીંમત છે. ‘પુણ્યપુજ બીનુ મીલહી ન સંતા.’ પુણ્ય વિના સુપાત્ર મળતા નથી. કદિ મળી આવે; તો જે હાજર હોય; તે વાપરી નાંખજો. આજસ કરશે નહીં-દીર્ઘસૂત્રી બનશે નહીં. સુપાત્ર નિરપૂલ હોય છે-એ પરવાળા હોય છે. પણ તમારે પાંચ પરવાળા થવું. સુપાત્રને રૂબરૂ મળવાની સગવડ ન હોય; તો તેઓ જ્યાં હોય; ત્યાં મ. ઓ. દારા વસ્તુ પહોંચાડી દેવી. નહીં તો ‘ઉંઘતાનો પાડો.’

૬ વાણી-વાણી માટે રંગના શ્લોકમાં પણ કહ્યું; છતાં તેનું મહત્ત્વ હોવાથી, ફરી પ્રશ્ન યોદ્યા. ધરમાં નળનું વાણી આવે; તેનું માપ. વીજળીનો કરંટ આવે; તો તેનું પણ માપ. પણ વાણીનું માપ નહીં. કેટલાએક તો જ્યારે જીવે! ત્યારે, બકવાદ કરતાજ હોય. મટરને જાળી, કે રંગે અંદર કચરો કાંકરા જાય. પણ અભાગીયાની વાણીને, જરાએ સંમમ નહીં. કોઈ ટેકાણે તે ગયો હોય; ત્યાં પણ બોલબોલ કરે; ત્યારે તેને ગમે. ‘પૂછ્યા વિના બોલાય નહીં.’ પૂછ્યા વિના અભિમાનની વાત પણ, કરાય નહી. જીવો ગીતા; જીવો આ ઐકાદશ; જીવો અનેક ઉપનિષદો! મૌનમાં કેટલું બળ છે; તે મહાત્મા ગાંધી, દરેક આઘવાડીયે શીખવે છે-પણ સમજવા પ્રયત્ન કરે; તે સમજે. જેમ સંસારની વાતો કરવા, અગર સાંભળવા, સામે સંસારી જોઈએ; તેમ ભગવાનની વાતો કરવા, અગર સાંભળવા, સામે ભગવાનનો લાડિલો જોઈએ. શેતરંજ રમનારની સામે, શેતરંજને જાણનાર જોઈએ, ક્રીકેટ રમનારની સામે, ક્રીકેટ જાણનાર જોઈએ. તેમ ભગવાનની વાત કરવી, અગર સાંભળવી હોય; તો ભગવાનનો લાડિલો સામે જોઈએ. છે ક્યાંક આવી દોસ્તી? આ બેમાં, એક ત્રીજો પણ, ત્યાં હાજર રહે છે. વિના બોલાવ્યો આવે છે. ઓળખે છે? **મદ્ભક્તા યત્ર ગાયંતિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥** એટલે-ભગવદ્ કથામાં ભગવાન હોયજ.

એક થાણુદારની કચેરીમાં, જરા પણુ ગોંધાટ ન કરાય; સારે રાત્રની કચેરીમાં તો કેમજ બોલાય! ત્યારે રાત્રઓના રાત્ર-શ્રી હરિ, જ્યાં હાજર હોય. જ્યાં એમની કથા વાર્તા થતી હોય; ત્યાં જરા પણુ ગડબડ કરાય નહીં. લાકડાના જ્યુપીટરના ઉપર બેસીને, જેમ દેડકાંઓ તરતાં હતાં; તેમ આજકાલ ધણે ઠેકાણે, કથા વાર્તામાં આગળ બેસનારાં સ્ત્રી પુરુષો, કથાવાર્તાને બાણ મૂળા સમજે છે. કથા કહેનારને એક માગણ (લાલચુ-આશ્રિત) સમજે છે. એમ સમજીને, આગળ બેસનારાં, ચાલતી કથાએ કાંઈકાંઈ ગડબડ કરતાં જોવામાં આવે છે. જાણે-‘કાગ મોતીને શું કરે, મોતી ભરખે મરાળ.’ જાણે કથાવાર્તાનો માલ, તેમને કામનોજ ન હોય. જાણે તેઓ બહુજ ડાહ્યાં !

વાણીમાં ભગવાનને લાવવા; એ કાંઈ નાની સુની વાત નથી. શહેનશાહના મહેલને પગથીએ પહોંચવા જેવી અધરી વાત છે. વધારે શું કહું ! બૂલચૂક થતી હોય; તે સુધારીને, પ્રયત્નને સફળ કરો. જગતથી (ગોંધાટથી) દુર બેસીને, ભગવાનની વાતો કરો. ત્યાં શાંતિ રાખતાં શીખો. કામ માત્ર પછી કરવાં. કાંઈ બહુજ આવશ્યક કામ હોય; તો કથા પછી કરવી; પણુ બે બગડે; એવું કરવું નહીં.

એક ખાસ વાત-જેમ બેવકુફ પુત્રોને, માતાપિતા પાસે, બેસતાં અને બોલતાં આવડતું નથી; તેમ ધર્મગ્રંથી મુમુક્ષુઓને, સંત બ્રાહ્મણ પાસે બેસતાં અને બોલતાં આવડતું નથી. આટલુંય ન શીખાય ! સંત બ્રાહ્મણ સરલ હોય; નિરુદ્ધ હોય. બેપરવા હોય; પણુ આપણે પાંચ પરવાવાળા થવું. મોસમમાં વેપારી સાવધાન રહે છે. સાવધાન રહે; તે થોડામાંધણું રહે.

વિચારના બળને વધારવાની વાત કરે છે—

एवं जिज्ञासयाऽपोह, नानात्वभ्रममात्मनि ॥

उपारमेत विरजं, मनो मय्यर्प्य सर्वगे ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને, વિચારના બળથી, દેહાદિકના અધ્યાસને દૂર કરી, અને સર્વવ્યાપક એવો જે હું, તેના સ્વરૂપમાં નિર્મળ મન રાખીને, તૃપ્તિ પામવી. પણુ કેવળ પંડિતાર્ધ રાખીને રાણ થવું નહીં. [૨૧].

૨૧ વિવેચન—

વિચારના બળને વધારવા માટે, સાઈ વાંચન અને સાઈ શ્રવણ જોઈએ. પ્રથમ તો અમુક એક વિષયને પકડતો જોઈએ. પછી તે વિષય સાધવા માટે, પાકો નિર્ણય કરવો જોઈએ. પછી તે વિષય સંબંધીજ-ખીજું આડુંઅવળું નહીં-શ્રવણ અને વાંચન થવું જોઈએ. આગભોટો અમુક ઠેકાણે જવાનો નિર્ણય કરીને નીકળે; તોજ ભોકો તેમાં બેસે; અને તે આગભોટ બે પૈસા કમાય. દૂરનો અમુક ઠેકાણે જવાનો નિર્ણય કરીને

૨૧ પદ્મછેદ—एवं-આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને. जिज्ञासया-વિચારના બળથી, અથવા વિચાર કરીને. नानात्वभ्रमम्-દેહાદિકના અધ્યાસને દૂર કરીને. सर्वगे इति मयि आत्मनि-સર્વ વ્યાપક એવું જે માઈ રૂપ તેમાં વિરજં मनः-અર્પ્ય-નિર્મળ મનને ધરીને. सः उपारमेत-તણે ઉપરામ પામવું.

× ખ્રીસ્તીઓના દેવ.

નીકળે; તોજ લોકો તેમાં બેસે; અને તે બે પૈસા કમાય. ‘બસ! ગમે ત્યાં જશું;’ ‘ન્યાં જવાશે; ત્યાં જશું.’ ‘બસ! અમને પૂછનાર કાણુ છે?’ એમ કહીને, નીકળતી ભોટાની, અથવા ટ્રેનોની, જે દશા થાય છે; તે દશા, અત્યારે રજળતા લોકોની છે. જેમ ધંધામાં; તેમ ધર્મમાં પણ થઇ રહ્યું છે. નિર્ણયવાળા ધંધાદારીઓ, પોતાને ગમતા ધંધા સંબંધી, જ્ઞાન સંપાદન કરીને, પોતાના ધંધાને ઉત્તમ રીતે ઠીકઠાક કરે છે; તેમ નિર્ણયવાળા મુમુક્ષુઓ, પોતાને ગમતા વિષયને, સારા વાંચનથી અને સારા શ્રવણથી, ઉત્તમ રીતે ઠીકઠાક કરે છે. [કેમ! આટલું તો સમગ્રન્ય છે ને? આપનું ચિત્ત શાંત છેને? આપ જગતના ગાંધાટથી દૂર છોને? નહીં તો આંધળી દળે; અને કુતરાં ચાટે. x x x સાંભળો ત્યારે!]

સ્વાર્થ અને પરમારથ—સ્વાર્થ નિષ્ઠ વસ્તુ છે. તોપણ ધણું પામર મનુષ્યો, સ્વાર્થ સાધી લેવા જેટલાં પણ ડાઘાં નથી. આત્માવસ્થામાં ભણી લેવું તે સ્વાર્થ છે. છતાં ધણું પામર બાળકો, ભટકતાં-દેખાય છે. પતિના ઘરમાં પેસતી વહુએ, સાસુ સસરાની પ્રેમથી સેવા કરીને, દોડવા આવતા બર્થકર સંસાર માટે, તૈયાર થઇ જવું; તે પણ સ્વાર્થ છે. જીવાનીમાં ધંધારોજગારને ખીલવવો; એ સ્વાર્થ છે; માતાપિતાને અને સંબંધીઓને રાજ રાખવાં, એ પણ સ્વાર્થ છે. છતાં જીવાન આખલા, ન્યાં ત્યાં રજળતા જેવામાં આવે છે. કોઇ કાંઇ હિતની વાત કરે; તો સાંભળવા દરકાર કરતા નથી. સ્વાર્થ સીધી વસ્તુ છે. સ્વાર્થ હમેશાં પોતાને માટેજ હોય છે; છતાં રજળતા બાળકો, રજળતી વહુઓ, અને રજળતા જીવાનીયા, સ્વાર્થમાં પણ આંધળા છે. જેઓ આત્માવસ્થા અને જીવાની આમ બરબાદ કરે; તેમનાં ઘડપણમાં ભલીવાર હોય નહીં. સંસારને પહેલે પગથીએ, સ્વાર્થ છે—સ્વાર્થ સાધવામાં ચપળ ન બન્યા; તે પરમારથની વાતો સાંભળવાને લાયક નથી. સ્વાર્થનાં કામકાજ ત્વરાથી આટોપી શકે; તેને અવકાશ મળે. જે સ્વાર્થમાં રમદોળાયા કરે; તે પરમારથ સામે જોઇ શકે નહીં. પરમારથ સંબંધી વિચાર પણ કરી શકે નહીં. તાત્પર્ય—આપને સ્વાર્થ વ્હાલો હોય; તો તે પણ, સજ્જનને શોકે એવા ગુણથી, સાધતાં શીખો.

‘સામાને અનુકુળ રહીને, તેને પોતાને અનુકુળ કરવા; તે પણ સ્વાર્થ છે. માતાપિતાને અને માતાના રીતરીવાજને અનુકુળ રહીને, માતાપિતાને પોતાને અનુકુળ કરવાં; પોતાને વશ કરવાં; તે પણ સ્વાર્થ છે. ધંધામાં શેઠને અથવા ગ્રાહકોને અનુકુળ રહીને, શેઠને અથવા ગ્રાહકોને વશ કરવા; તે પણ સ્વાર્થ છે. જે સામાને અનુકુળ રહેતાં શીખતો નથી; તે સામાને વશ કરી શકતો નથી. આજકાલ પતિના ભવેડાના મૂળમાં આ રોગ છે.’

કુદરત—કુદરતને અનુકુળ રહેનારા, કુદરતને વશ કરી, વિજ્ઞાનના અનેક અપ્તરાઓ કરે છે. યાદ રાખવું કે—જગત્માનો પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થ, કુદરતના નિયમેને આધીન છે. પરંતુ એ નિયમોની રચના, માણસને ચત્રવત્ જડ, અને પરતંત્ર બનાવી દેવા સાફ નથી. એ રચના તો, માણસને જ્ઞાન—આરિત સંપન્ન બનાવીને, જડતા, દુઃખ અને પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરવા સાફ છે. તથા સદાને માટેની અને સુખ સ્વાતંત્ર્યની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડવા સાફ છે. એ મહા નિયમો ધણાજ અટલ, ઉદાર, અને ઉચિત્તિદાયક છે. એ નિયમો દ્વારા કુદરતે મનુષ્યોને, એટલું બધું સ્વાતંત્ર્ય અને સામર્થ્ય આપી રાખ્યું છે કે—મનુષ્ય તેને જે બરાબર સમજીને, વાપરતાં શીખે; તો આ જગત્માંની કોઇપણ વસ્તુ સ્વીતિ, તેને માટે

અસાધ્ય રહે નહીં. [સાંભળો ! સાંભળો ! હજી આગળ સાંભળો !] જે વસ્તુને મહિમા વર્ણવાને સહસ્રસુખી શેષ પણ અસમર્થ છે; તથા જે સ્થીતિની તુલનામાં, આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય પણ, અણુમાત્ર છે; એવા પરમપદને પણ, તે ત્વરાથી અને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

કર્મના ભોગવટામાં, કર્મનાં શુભાશુભ ફળ ભોગવવા વખતે પણ, કુદરતના નિયમોનું જ્ઞાન, મનુષ્યોને ઘણુંજ લાભદાયક છે. સુખના ભોગકાળમાં, તે જ્ઞાન, પોતાના સુખમાંથી, દુઃખી દરિદ્રિઓનો અને તેટલો ભાગ અપાવીને, દાતાના હૃદયને વધારે પવિત્ર અને ઉજ્જત બનાવે છે. તે સાથે પ્રાપ્ત સુખને, આ જ્ઞાન, વધારે સંગીન અને ટકાઉ બનાવે છે. આવા આચરણથી તેનું ભાવિ-ભવિષ્યનું જીવન-પણ, વધારે સુખી અને ઉચ્ચ કક્ષાનું રચાતું ચાલે છે. દુઃખના ભોગકાળમાં-દુઃખી અવસ્થામાં-એવો જ્ઞાની પુરુષ, સમજે છે કે-પોતાનાજ કોષ્ટ કર્મનાં ફળરૂપે, દુઃખ આવી પડ્યું છે. ઉનાળે ગરમીથી બચવા, જેટલો પ્રયત્ન થાય; તેટલો પ્રયત્ન, સૌ કરે છે. શીયાળે ઠંડીથી બચવા, જેટલો પ્રયત્ન અને; તેટલો પ્રયત્ન સૌ કરે છે. તેમ આ દુઃખથી બચવા, અને તેટલો પ્રયત્ન કરવાની ના નથી. તેને સમય પૂરો થતાં તે ચાલ્યું જશે. સમય પૂરો થાય ત્યાં સુધી, અને તેટલી શાંતિથી, તે દુઃખ સહન કરવુંજ પડે. આવી સગળણ હોવાને લીધે; કુદરતના નિયમોને સમજનારો જ્ઞાની, નકામી હાથવોય કરીને, દુઃખના એકઠા ઉપર, મીઠાં ચડાવતો નથી. વળી તે જ્ઞાની હોવાથી, દુઃખની ગભરાગણમાં, અનીતિને માર્ગે ચડીને, ભવિષ્યની ચોખ્ખી ભૂમિ ઉપર, દુઃખનાં બીજ વેરતો નથી. [કેમ સમગ્રય છેને ? આગળ વાત કહું ?]

બીજા હાથ ઉપર, અજ્ઞાની મનુષ્ય, સુખી સ્થીતિને પણ, અધીકાધીક લોભ અને પ્રપંચ વડે, દુઃખમય બનાવે છે. ધનના મદમાં અનેકને ડરાવે છે; અનેકની સાથે વેર બાંધે છે. આ પ્રમાણે તેનું ભાવિ-ભવિષ્યનું જીવન-પણ, વધારે દુઃખી, અને નીચ કક્ષાનું રચાતું ચાલે છે. કદિ તે અજ્ઞાની પુરુષની સ્થીતિ દુઃખી હોય; તો હાથવોય, ઇર્ષ્યા, અનીતિ અને એવા બીજા કાંટા, જીવનપથમાં પાથરીને, ભાવિ જીવનપથમાં, દુઃખનાં બીજ વેરે છે.

સાવધાન છોને ? આ શ્લોકમાં કહ્યું કે-“વિચારના બળથી.” વિચાર તો આવા જોષ્ઠ્ય; કે જેથી જીવનપથ સ્વચ્છ થાય.

તમે તમારા મનને ડાહ્યાં સમજતાં હશે; પણ તમારામાંના નેત્રું ટકાને, સુખમાં કેવી રીતે રહેવું; અને દુઃખમાં કેવી રીતે રહેવું; તે આવડતું નથી. મોર કળા પુરીને નાચે, ત્યારે બહુ રાજી થાય; પણ તેની ગુદા ઉઘાડી થાય છે; તેનું તેને જરાએ ભાન રહેતું નથી. તેમ આ જગતનાં નેત્રું ટકા ડાહ્યાં માનવીઓ, પોતાના મન ધાર્યાં આનંદમાં રાચે છે; પણ માનવતાને પગથીએથી, તેમના પગ સરકતા ચાલ્યા જાય છે; તેનું ભાન, તેમને રહેતું નથી. જ્યાં માનવતાજ નથી; જ્યાં માનવતાને દબ કરવા-સ્થાપ કરવા, પ્રયત્નજ નથી; ત્યાં મોક્ષની વાત કેમ કરાય. પોળની ચોરાસી કરવા પૈસા નથી; તેને નગરચોરાસી કરવા કેમ કહેવાય !

નવયુગ મોલે છે. નવયુગનાં નાટકો, સીનેમા, રેડીયો, ફોનોગ્રાફની થાળીઓ, અને સાંજ સવાર ઉભરાતાં પેપરો મોલે છે કે-“ સમાજને દોરનારા ઉપદેશકો, સમાજના કરતાં વધારે મલીન, મોજીલા અને વિલાસી બની ગયા છે. જ્ઞાનની વાતો બુઢી તલવારના જેવી, ધર્માંભાસ છે; તેથી તેની અસર કોઇને થતી નથી. વિગેરે. ” આ બાબતનો આપણે

વિચાર કરીએ; તો આપણને પણ, સોએ પંચાણુ ટકા એમજ લાગે. જે ધડીયાળને જોઇને, ખીજી ધડીયાળો મેળવાતી હોય; તે ધડીયાળનો ટાઇમ, બરાબર રહેવાજ જોઇએ. નવયુગને ઉપદેશકો બગડી ગયેલા જણાય; પણ પ્રાચીન ઋષિઓના તટસ્થ મંથો-જ્યાં મારું તારું નથી; જ્યાં રાગદેવ નથી-એવા મંથોને માટે, તેમના બે મત નથી. એવા મંથોનું વાંચન, શ્રવણ અને મનન બહુજ ખતથી વધારવાં. તે સાથે પોતે પોતાને જોતાં રહેવું. મોટી ધડીયાળ પ્રમાણે, પોતાની ધડીયાળ છે કે કેમ ? તે જોતાં, તે મેળવતાં, પોતાની ધડીયાળ બરાબર ટાઇમ આપશે.

બ્રાહ્મણ-સાધુ-સંત વિગેરે ઉપદેશકો સારા નથી; માટે આપણે આપણો પ્રયત્ન ન કરવો; તે છતી રસોઇએ, બૂખ્યા મરવા જેવી જૂલ છે. ખત રાખીને સદ્ગ્રન્થોનું વાંચન શ્રવણ કર્યાં કરશો; તો જોનાં વખાણુ થઈ રહ્યાં છે; તે કૃપાળુ કૃષ્ણ, કોઇ રૂડા સંતને બેટાડી દેશે. ધણા સંત ખરાબ છે; તેથી બધા સંત ખરાબ છે; એમ માનવું; તે જૂલ છે. ધણા દેવમંદિરો સારાં નથી; તેથી બધા દેવમંદિરો સારાં નથી; એમ કહેવું તે જૂલ છે.

આપા રૂડા વિચાર કરીને, શાસ્ત્ર, સંત અને દેવમાં પ્રીતિ કરવી. ઘી, ગોળ અને લોટ, જેની પાસે ન હોય; તે લાડુ જમી શકતો નથી; તેમ શાસ્ત્ર, સંત અને દેવ, જેમના હૃદયમાં ન હોય; તે કદ્યાણુની કેડીએ આવી શકતો નથી.

જે ગોળી પાણીમારા ઉપર બરાબર ગોઠવી હોય; તેમાં જળ રેડાય. દડતી ગોળીમાં જળ રેડતાં, ગોળી દડી પડે; અને જળ રેલાઇ જાય. શાંતિવાળા હૃદયમાં, આવી કાંઇક સમજણુ દઢ થાય; તે પછી, યાગવલ્કય જનકને કહે છે-તે સંજળાય. તે પછી યમદેવ નચિકેતાને કહે છે-તે સંજળાય. ગીરની ખીણોમાં બટકતા માનવીને, મુંબઘના માળા દેખાય નહીં. મુંબઘના માળા જોવા હોય; તેણે ટ્રેનમાં બેસી, મુંબઈ જવુંજ જોઇએ. [કેમ સમજાય છે ને ? સાવધાન છોને ? તૈયાર થાઓ ! તૈયાર થવાની આ તક મળી છે. તકનો લાભ આજ નહીં લ્યો ! તો ક્યારે લેશો ? રાજ હશે. પણ રાજ અહીં પડયું રહેશે. અહીં ધડી બે ધડી છે. દોડતો સૂર્ય, હમણાં અસ્તાચળે જઇને બેસશે. પક્ષીઓ ઉડીને માળે બેસશે. આપ આપને માળે નહીં બેસો ?]

યાદ રાખો કે—We live in a new, and exceptional age. We are born for opportunity, and we are allowed to seize every opportunity. Our whole history appears like a last effort for the Divine Providence, in behalf of the human race. x

‘લોકમાં સુંદર શબ્દો કેવા છે ! સર્વજે હે ઉદ્ધવ ! ‘હું અહીં છઉં’ અને બીજે નથી; એમ કદિ સમજવું નહીં. હું સર્વત્ર છઉં. સર્વજે इति मयि, विरजं मनः अर्घ्यं હું કે જે સર્વત્ર છઉં તેમાં નિર્મળ મનને અર્પણુ કર. મનને અર્પણુ કરવાનાં સ્થાન ધણાં. નિર્મળ મનને અર્પણુ કરવાનાં સ્થાન થોડાં. સ્ત્રીને પતિ અને પતિને સ્ત્રી, નિર્મળ મન અર્પણુ કરવાનાં સ્થાન. પછી પુત્રાદિમાં માતાપિતાનાં નિર્મળ મન લાગી રહે. બચ્ચાં

x અર્થ—આપણે એક નવાજ, અને અપવાદી જમાનામાં જીવીએ છઈએ. તકને માટેજ આપણે જન્મ્યા છઈએ; અને તકને પકડી લેવા આપણને રત્ન છે—કરમાન છે. માનવ તરીકેજ આપણો ઇતિહાસ તપાસી જોઈએ; તો ખાત્રી થાય છે કે-દેવી જ્ઞાન માટે આ છેલ્લો પ્રયત્ન છે.

માટે હોલી મરી ગઇ; અને સ્ત્રી તથા બચ્ચાં માટે હોસો મરી ગયો. સંસારથી આગળ વધીને, દૈવીસૃષ્ટિમાં જન્મ શકીએ; તો નિર્ભળ મન અર્પણ કરવાનું પ્રથમ સ્થળ સદ્ગુરુ; પછી પ્રભુ. સદ્ગુરુની આપેલી આવીથીજ, પ્રભુનું દ્વાર ખુલે; એમ સર્વાનુભવે સિદ્ધ થયું છે. બંગી આભડછેટથી ન ડરે; અને મન મેલથી ન ડરે. મલીન સંસ્કાર મનમાં છુપાઇને પડેલાજ હોય; તોપણ બાસ્થાવસ્થામાં, મન કાંઇક નિર્ભળ હોય. પછી જેમ જેમ બાળક મોટા થાય; તેમ તેમ મન મલિનતાથી ઘેરાતું જાય. મલીન મનવાળો બાળક માથાપને ઠગે; મહેતાજીને ઠગે; ધંધામાં શેટને ઠગે; ગુરુદ્વારે ગુરુને ઠગે; દેવદ્વારે દેવને ઠગે. અંતકાળ સુધીમાં પાપનાં પોટલાં બાંધી લે. મનને મલીનતામાંથી બચાવવા, માતાપિતાની અને મહેતાજીની શુભ શિખામણો જીવન પથમાં હાજર હોય છે. રૂડા સંબંધીઓ અથવા સદ્ગુરુની શિખામણો પણ, એટલાજ માટેજ છે. તોપણ સાવધાન સમજે; સુધરે; અને મલીનતાથી બચે.

ઉપારમેત—તૃપ્તિ પામે. ઉપરામ પામવું; એ જીવનનો અંતીમ હેતુ છે. યાનીઓ ઉપરામ પામે; અને ઉપરામ પામવા બોધ કરે.

પરબ્રહ્મમાં ચિત્ત સ્થિર ન થઇ શકે; તો પ્રભુ બીજો સહેલો ઉપાય બતાવે છે.

યદ્યનીશો ધારયિતું, મનો બ્રહ્મણિ નિશ્ચલમ્ ॥

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ, નિરપેક્ષા સમાચાર ॥૨૨॥

અર્થ—કદિ પરબ્રહ્મમાં મનને સ્થિર કરવા, તમે અશકત હો; એટલે—કદિ યોગાભ્યાસ તમને ન આવડતો હોય—તો; તેમ કરવાનું છોડી દઇને, કર્મનાં ફળની આશા ન રાખીને, એટલે નિષ્કામ ભાવથી, સર્વ કર્મો અને અર્પણ કરવાં. [૨૨]

૨૨ વિવેચન—

અથ ચિત્તં સમાધાતું, ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ॥

અભ્યાસયોગેન તતો, મામિષ્ટાપ્તું ધનંજય ॥૧॥

અભ્યાસેડપ્યસમર્થોડસિ, મત્કર્મેપરમો ભવ ॥

મદર્થમપિ કર્માણિ, કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

અથૈતદપ્યશક્તોડસિ, કર્તુ મબોગમાશ્રિતઃ ॥

સર્વકર્મફલત્યાગં, તતઃ કુરુ યતાત્મવાન ॥૧૧॥ [ગીતા અ. ૧૨]

આ શ્લોકોને આ ૨૨ મો શ્લોક, વધારે રૂપે કરે છે. એટલે—મન અત્યંત પ્રયત્ન છે; વિષયની વાસના પણ અત્યંત પ્રયત્ન છે. એક તો ‘ગાંડી, અને તેણીને શૂત વળગ્યું!’ ‘મર્કટ તે વળા મહિરા પીએ; અને અખા તેથી સૌકો બીહે.’ મન અંચળ અને તેને વાસનાનો ભયંકર રોગ. ભયંકર પરિણામ લાવે. ‘નાટક, સીનેમા, અને હોટલો, લોકોનાં હિત

૨૨ પદ્મછેદ—યદિ બ્રહ્મણિ—કદિ પરબ્રહ્મમાં. મનઃ નિશ્ચલં ધારયિતું અનીશઃ—મનને નિશ્ચલ રાખવા તમે અશકત હો—તો તેમ કરવાનું છોડી દઇને. નિરપેક્ષઃ—કર્મનાં ફળની આશા ન રાખીને. સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સમાચર—સર્વ કર્મો મારામાં (એટલે મને) અર્પણ કરો.

માટે છે; એમ કેટલાંએક ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષો હજી સમજે છે. દવાખાનામાં આટલાં બધાં માંદા કેમ વધી પડ્યાં છે? કોરોમાં આટલા બધા કળ્યાઓની નોંધ, કેમ? તેનો વિચાર કરવા, જગત નવરૂં થશે; ત્યારે તેને ખાત્રી થશે કે-અત્યારના નાટક સીનેમા અને હોટલો, ચંચળ અને બહેંકાવી રહ્યાં છે. વિષયવાસનાનું જળ પાર્શ્વે રહ્યાં છે.

આ પ્રમાણે ચંચળતાને શીખરે ચડેલું મન, સગુણ બ્રહ્મમાં પ્રવેશી શકે નહીં; ત્યારે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં તો કેમ પેસી શકે? કેમ વિરમી શકે? ગણીતના કાયડા જેવી આ સહેલી વાત છે. બહેને મીઠા હોય; પણ તે આંકડા ઉપર ચડે; તો સંખ્યા વધેજ. એકના ઉપર એક મીઠું દસ; બે મીઠું સો; અને ત્રણ મીઠું હજાર. તેમ નાટક સીનેમા બહે કૃત્રિમ છે; ખોટાં છે; મીઠાં જેવા છે; તોપણ તે ચિત્ત ઉપર ચડે; ત્યારે ચિત્તની ચંચળતા વધે. ગમલીલાઓ અને કૃષ્ણલીલાઓ પણ, નાટકના અથવા ભવાઇના રૂપમાં હોય; તો તે મીઠું ઝેર છે. વિચાર કરી જોજો. ઠીક જણાય; તો માનજો.

ઉપાસના માર્ગ—જેમ અભયુને માટે, એકડા, અને કકડો બારફડી જરૂરીનાં છે; જેમ માંદા માટે પકવાનની જરૂર નથી; પણ કાંજની જરૂર છે. તેમ ભટકતા ચિત્તવાળાં સ્ત્રી પુરૂષો માટે, ઉપવાસના માર્ગ (ભક્તિમાર્ગ) ઉત્તમ છે. આ ઉપાસના માર્ગ, ધ્રુવ પ્રહ્લાદના વખતનો અનાદિ છે. વસિષ્ઠ વાલ્મીકિ પણ, ઉપાસના માર્ગે ચાલનારા હતા. રાજા અમરીશ ઉપાસના માર્ગનો પાકો અભ્યાસી છે. સાંભળો તેમની થોડી વાત કરે! જુઓ—શ્રીમદ્ ભાગવત રકંધ ૯ મો, અધ્યાય. ૪ થો—

અંબરીષો મહાભાગઃ, સત્ત્વીપવર્તી મહીમ્ ॥

અઘ્યયાં ચ શ્રિયં લઘ્વવા, શિખરં ચાતુલં મુખિ ॥૧૫॥

મેનેડતિદુર્લભં પુસાં, સર્વં તત્ સ્વપ્રસંસ્તુતમ્ ॥

વિદ્વાન શિખરિણીર્વાળં, તમો વિશતિ યત્પુમાન ॥૧૬॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે કે-મહાભાગ્યશાળી અંબરીશ રાજાને, સાત દીપવાળી પૃથ્વીનું રાજ્ય, અખૂટ લક્ષ્મી, અને સર્વોત્તમ વૈભવ હતો; કે જે બીજા પુરૂષોને અત્યંત દુર્લભ છે. આમ છતાં ‘અંતે વૈભવ નાશ પામનાર છે;’ એમ જાણવાથી, તે સર્વ વૈભવને રવળ સમાન ગણ્યો હતો. કારણકે વૈભવને લીધે મનુષ્ય મોહમાં પડે છે. મોહને લીધે રખડી પડે છે. [૧૫-૧૬]

શાસુદેવે ભગવતિ, તદ્ભક્તેષુ ચ સાધુષુ ॥

પ્રાપ્તો ભાવં પરં વિશ્વં, યેનેદં લોમુષત્ સ્મૃતમ્ ॥૧૭॥

અર્થ—એ રાજા પોતાનું મન ભગવાનનાં, અને ભગવાનના ભક્તોમાં રાખ્યો હતો. કે જેથી આ સધળું જગત તેને તુચ્છ લાગતું હતું. [૧૭]

ભગવાનના ભક્તો, સંસારથી અવળા હોય છે. સંસારને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને વૈભવ ગમે છે. ભક્તો સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને વૈભવને નિંદે છે-તુચ્છ ગણે છે. જેવો સંગ, તેવો રંગ! કોલસાની કોટડીમાં જતાં કાળા હાથ; અને કંકુની કોટડીમાં જતાં રાતા હાથ થાય છે. ભગવાનની સેવા કરવાથી, ભગવાનમાં ભાવ થાય; અને ભક્તોનો સંગ કરવાથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

રાજ અંખરીય કેવી રીતે સેવા કરતો હતો; તે વાત હવે કહે છે—

રાગ-વંશસ્થ—

સ વૈ મનઃ કૃષ્ણપદારવિંદ્યયોદ-ચર્ચાસિ વૈકુંઠગુણાનુવર્ણને ॥

કરૌ દરેર્મદિરમાર્જનાદિષુ, શ્રુતિ ચકારાચ્યુતસત્કથોદયે ॥૧૮॥

મુકુંદલિંગાલયદર્શને વૃન્દો, તદ્ભુત્યગાત્રસ્પર્શોડગસંગમમ ॥

ઘ્રાણં ચ તત્પાદસરોજસૌરભે, શ્રીમત્કૃષ્ણ રસનાં તદ્વર્ષિતે ॥૧૯॥

પાદૌ દૃઢેઃ ક્ષેત્રપદામુસર્પણે, શિરો દ્વયીકેશપદાભિવંદનૈ ॥

કાર્મ ચ દાસ્યે ન તુ કામકામ્યવા, યથોત્તમશ્લોકજનાશ્રયા રતિઃ ॥૨૦॥

અર્થ—તે રાજ વાણીનો ઉપયોગ, ભગવાનના ગુણો ગાવામાં કરતો હતો; હાથનો ઉપયોગ, ભગવાનના મંદિર સાફ કરવા વિગેરેમાં કરતો હતો; કાનનો ઉપયોગ ભગવાનના પવિત્ર યથ સાંભળવામાં કરતો હતો. [૧૮] નેત્રાનો ઉપયોગ, ભગવાનની મૂર્તિના સ્થાનકનાં દર્શનમાં કરતો હતો. અંગનો ઉપયોગ, ભગવાનના બકતોના શરીરનો સ્પર્શ કરવામાં [ચરણ ચાંપવા વિગેરેમાં] કરતો હતો. નાસીકાનો ઉપયોગ, ભગવાનના ચરણારવિંદમાં પડેલાં મુદર તુલસીના સુગંધમાં કરતો હતો. જીભનો ઉપયોગ ભગવાનને અર્પણ કરેલા નૈવેદ્યને જમવામાં કરતો હતો. [૧૯] પગનો ઉપયોગ, ભગવાનના મંદિરોમાં જવા આવવા માટે, તે કરતો હતો. મસ્તકનો ઉપયોગ, ભગવાનના ચરણારવિંદમાં પ્રણામ કરવામાં તે કરતો હતો. અંદનાદિક સુખકારી સામગ્રિનો ઉપયોગ, પોતાના સુખ માટે નહીં; પણ ભગવાનની સેવામાં, તે રાજ કરતો હતો. ભગવાનના બકતોની સાથે, જે રીતે પ્રીતિ થાય; તે રીતે સંઘળું, રાજ કરતો હતો. [૨૦]

[મોટા ઘડીયાળ સાથે નાનું ગડીયાળ મેળવાય; તેમ ભગવાનના મોટા બકતોના ચારિત્ર સાથે, આપણાં ચારિત્રો મેળવાય. જૂલસુક સુધારી લેવાય. પરવા છેને ?]

અમરીશ્વના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કેવા પ્રકારની હતી; તે હવે કહે છે—

રાગ-વંશસ્થ.

પથં સદા કર્મકલાપમાત્મનઃ પરેડધિયક્ષે ભગવત્યધોડક્ષજે ॥

સર્વાત્મમાર્ગં વિવૃણુ મહીમિમાં, તન્નિષ્ઠવિપ્રાભિહિતઃ શાશ્વતઃ ॥૨૧॥

અર્થ—સર્વમાં આત્મા છે; એવી ભાવના રાખીને, એ પ્રમાણે પોતાનાં સર્વ કર્મોને, યગ્નના ઇશ્વર પૂર્ણ પુરષોત્તમમાં અર્પણ કરતો એ રાજ, વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણોના ઉપદેશ પ્રમાણે, પૃથ્વીનું પક્ષન કરતો હતો. (૨૧)

સંપ્રદાયો—‘અહં બ્રહ્માસ્મિ-હું પોતે બ્રહ્મ છઉં,’ તે માર્ગ જેમ અનાદિ છે; તેમ ભક્તિમાર્ગ પણ અનાદિ છે. સેવક સેવ્યભાવ પણ અનાદિ છે. ‘જ્ઞાનમાર્ગ’ અને ભક્તિમાર્ગ બેઉ માર્ગ, એક બીજાને મદદગાર છે; એક બીજાના વેરી નથી.’ આટલું તો જરૂર શીખી લેવું. નહીં માનો; તો ધરતીકંપ જેવા આંચકા, હૃદયે આવશે; અને કાંઈક દૃઢ થએલા સિદ્ધાંતો, ટુટી પડશે. સંપ્રદાયો, મતમતાંતરો, અથવા વાડાઓ, કાંઈ ખોટા નથી. તેને સ્થાપનારા મહાપુરૂષ હતા. તેમના હેતુ શુદ્ધ અને દયાળુ હતા. પાછળથી જે જે સંપ્રદાયોમાં, મીઠકત અને માન પેદાં; તે તે સંપ્રદાયો, ઈર્ષ્યાના તાપમાં તપીને કાળા બની ગયા. સંપ્રદાયોનું કથ્યાણ ચાહનારાઓએ, વિદ્વા અને વૈરાગ્યને આગળ લાવવાં જોઈએ; અને મીઠકતને અને

માનવબાધને સંતાડી રાખવાં જોઇએ. તખ્ત ઉપર બેસનારો રાજા, ફાટયાં તુટયાં વસ્ત્રોથી લાજે; તેમ દરેક સંપ્રદાયોએ, મીઠકત અને માન બાધથી (માનથી) લાજવું જોઇએ. કેટલાએક સંપ્રદાયોમાં, અંદર અંદર ઇર્ષ્યાનું અને મારા તારાનું બળ-એટલું બધું વધી પડ્યું છે-કે, સંપ્રદાયનાં ડાહ્યા માણસો, પશુ કલ્યાણને રસ્તા શોધી શકતાં નથી. યુવવાઈ ગયાં છે. સંપ્રદાયની બહારનાં માણસો, અને નાસ્તીકો, સંપ્રદાયના કળ્યાણ જોઇને, કુદાકુદ કરી મેલે છે. દરેક સંપ્રદાયમાં પ્રભુ ગોખમાં બેઠા છે; પશુ તેમની શરમ, અગર તેમનાં વચનોની શરમ, સંપ્રદાયના કળ્યાણના આગેવાનોને આવતી નથી. બહાર ફજેતી થઈ રહી હોય; તો પશુ તે નફત ધર્મોષો લાજતા નથી. દરેક સંપ્રદાયમાં જ્ઞાનની અને ભક્તિની, મોટી મોટી વાતો છે. પશુ જે જે વહીવટદાર બન્યા છે; તે પંચાણું ટકા બગડ્યા છે. દંભ પાખંડથી ઘેરાય ગયા છે. ભણ્યા ગણ્યા વિનાના લોભી, લાલચુ અને આળસુ આચાર્યો, આ યુગમાં નબે એવું નથી. માટે એવા હોય; તેમણે પ્રથમ પોતાને ઠીક ઠીક કરવા જોઇએ. પોતેજ દ્રેષથી અને કળ્યાણથી ભર્યા હોય; તો આખો સંપ્રદાય, દ્રેષથી અને કળ્યાણથી ઉભરાય છે. સદ્ગુરુ અથવા આચાર્ય, એટલે સાંજન્ય ભરેલો આદર્શ પુરૂષ. જેવું બિંબ, એવું પ્રતિબિંબ.

સિયાજીરાવ ગાયકવાડ, પ્રથમ વડોદરે આવ્યા; ત્યારે એક ગામડીયા બાળક હતો. સરડી માધવરાવે, અને રેસીડેન્ટ સાહેબે, જેવા જોઇએ એવા માસ્તરો રાખીને, સીયાજીરાવને એક બાહોશ રાજકર્તા બનાવ્યા. આચાર્યોએ જેવા જોઇએ એવા પંડિતો રાખીને, તૈયાર થઇ જવું જોઇએ. જે થોડું દશરાની સ્વારીમાં ન દોડે; તે થોડું માલીકને ભારરૂપ લાગે. સમાજ ભારરૂપ આચાર્યોથી બહુ કંટાળી ગયો છે.

આચાર્યોને - આ તમારી નિંદા નથી. આ નમ્ર પ્રાર્થના છે. આ ચીવટ ભરી ચેતવણી છે. આદર્શ થઇને આગળ આવો; તો જગત્ આપનું પૂજન કરવા તૈયાર ઉજી છે. આચાર્યોના દોષ દેખીને, જગત્ બડકે છે. જગત્ જ્ઞાન માટે-ધર્મ માટે, જ્યાં ત્યાં બટકે છે. સાદા, સરલ અને પવિત્ર સ્વભાવના, આપના મૂળ પુરૂષને યાદ કરો; તેવું વર્તન કરવા આમ્રહ રાખો; તો ધણી દોષો અનાયાસે સરી પડશે. આ વ્હાભની વસ્તુ આપી; તે કાળજે મુકી રાખજોજી. દરેક સંપ્રદાયને પોતાના કાયક આચાર્યો માટે, હજી બહું માન છે. ધણી ભાવિક લોકો, પોતાના આચાર્યોને કહે છે કે—

“તમારી ચર્ચાધુરીમાં, અમારા શીશને ધરશું;

તમારા કાળને માટે, અમારા પ્રાણ પાથરશું.”

નિરપેક્ષ:-અપેક્ષા રહિત, અકામ, નિષ્કામ. નિરપેક્ષ થવાય કેમ ? એક જ્ઞાનથી, અને બીજું કંટાળાથી અથવા દુઃખથી. જ્ઞાનથી બહુજ થોડું; અને દુઃખથી બહું. દુઃખમાં સમજીશુની ધક, બશબર બેસી જાય; તો નિરપેક્ષ થવાય. સંસારમાં દુઃખ વારંવાર આવ્યા કરે છે. રોગ દેખીને રડ્યા કરવા કરતાં, વૈદને ઘેર જવું; તે સાઈ છે. તેમ દુઃખ દેખીને મભરાયા કરવું; અથવા રોઢડાં રોવાં; તેના કરતાં કોઇ સમજીને શરણે જવું; તે સાઈ છે. દુઃખમાં સુખ દેખાય; એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. દુઃખમાં સુખ દેખાય; તો મોહ કરનારાં પ્રાણી પદાર્થોમાંથી મોહ મટે. સાચો હીરો સમજીને, તેને સાત ગાંઠે બાંધ્યો હોય; પશુ ઝવેરીને દેખાડતાં, તે પોખરાજ (ખોટો હીરો) કરે; તો પછી તેને સાચવી રાખવાની જરૂર નથી. એટલે તેમાં અનાયાસે નિરપેક્ષ થવાય.

ભક્તિ માર્ગ અનાદિ છે; તેપણુ શ્રીમદ્ રામાનુજયાર્યે; શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે; અને શ્રીસ્વામીનારાયણે, તે માર્ગને, જેમ જેમ જરૂર જણાતી ગઇ; તેમ તેમ સુધારે વધારે કરીને, સારા રૂપમાં મુક્યો. શ્રીઠાકોરજીને સારા સારા શયુગાર ધરાવવાને બહાને, મીઠકત અને વૈભવ વધ્યા; તે જે જે ઝીરવી શક્યા નહીં; તે લગ્યા. જેમ સોમલ ખાવો; તે સહેલું નથી; તેમ લક્ષ્મીને અને વૈભવને ઝીરવવા; તે સહેલું નથી. વિલાસતમાં માનવી ધણાં; પણ ઉંચા પ્રકારના ચારિત્ર વાળા હોય; તેજ હિંદના વાઇસરોય થઇને આવે. લોકિક લાભથી જેમ અને તેમ, ચિત્ત મુક્ત રહે; તેજ જ્ઞાન અને ભક્તિ કાલી શકે.

ભક્તિ કેવાં સાધનથી થાય; તે શ્રીકૃષ્ણ હવે કહે છે.

શ્રદ્ધાલુર્મે કથાઃ શ્રુણ્વન્, સુમદ્રા લોકપાવનોઃ ॥

ગાયન્નનુસ્મરન્ કર્મ, જન્મ ચાભિનયન્ મુહુઃ ॥૨૩॥

મદર્થે ધર્મકામાર્થા-નાચરન્ મદપાશ્રયઃ ॥

લભતે નિશ્ચલાં ભક્તિ, મય્યુદ્ભવ સનાતને ॥૨૪॥

અર્થ—‘હે ઉદ્ભવ ! જે પુરૂષ શ્રદ્ધાથી પરમમંગળરૂપ, અને લોકોને પવિત્ર કરનારી, મારી કથાઓને સાંભળ્યા કરે; મારાં જન્મ અને કર્મોનું વારંવાર ગાયન કરે; માંડે સ્મરણ કર્યા કરે; માંડે અનુકરણ કર્યા કરે; તથા મારી પ્રીતિને માટેજ, ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે; અને મારા આશ્રયથીજ રહે; તે પુરૂષને હું કે જે સનાતન બ્રહ્મ છઉં; તેમાં દૃઢ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. [૨૩-૨૪] ૨૩-૨૪ વિવેચન—

કથાનો મહિમા શા માટે ?

યોપાધ-જ્ઞાને ધીનું નહીં હોય પરતીતિ, ધીનું પરતીતિ હોય નહીં પ્રીતિ [મોક્ષવાણી]

મચ્ચિતા મદ્ગતપ્રાણા, બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥

કથયન્તશ્ચ માં નિર્યે, તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥૧॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં, ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ હુલ્લિયોર્ગં તં, યેન મામુપયાન્તિ તે ॥૨૦॥

તેષામેવાનુકંપાર્થ-મહમજ્ઞાનજં તમઃ ॥

નાશયાન્મ્યાત્મભાવસ્થો, જ્ઞાનદોષેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥ [ગીતા અ. ૧૦]

૨૩-૨૪ પદ્મછંદ-શ્રદ્ધાલુઃ-જે શ્રદ્ધાવાળો પુરૂષ. સુમદ્રાઃ-પરમ મંગળરૂપ, લોકપાવનોઃ-લોકોને પવિત્ર કરનારી. મે કથાઃ-મારી કથાઓ. શ્રુણ્વન્-સાંભળે. જન્મ કર્મ ચ મુહુઃ ગાયન્ન અનુસ્મરન્ ચ મુહુઃ અભિનયન્-મારા જન્મને અને કર્મને વારંવાર ગાય, વારંવાર સ્મરણ કરે અને વારંવાર અનુકરણ કરે. હે ઉદ્ભવ !-હે ઉદ્ભવ. મદર્થે-મારે માટે. ધર્મકામાર્થાન્ આશ્રયન્-મારે પ્રીતિને માટેજ, ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે. અહં एव उपाश्रयः (આશ્રય) यस्य सः-મદપાશ્રયઃ-મારોજ જેને આશ્રય છે તે મયિ સનાતને-હું કે જે સનાતન છઉં તેમાં. નિશ્ચલાં ભક્તિ લભતે-નિશ્ચળ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ તો રત્નો ! જાણે આપને આપેજ જાઉં । પણ આપ ઉદ્ધતા નથી ને ? યાદ રાખજો કે ‘જગતાની પાડી, અને ઉદ્ધતાનો પાડો’ અર્થ કરવા નહીં રોકાઉં. વાંચી લેશોજી.

૨૩ મા શ્લોકમાં પહેલો શબ્દ **અદ્વાલુ**: છે. અદ્વાવાળો હોય તે મારી પવિત્ર કથાઓ સાંભળે. શ્રદ્ધાપૂર્વક કથા સાંભળી; એજ કાળની સાર્થકતા છે. હરિકથાના અર્થમાં, અને તેનાં રહસ્યમાં ચિત્તને પરાવાય; એ શ્રદ્ધાનું મૂખ્ય ફળ છે. જેવા તેવા ભોટામાં દુધ ભેવાય નહીં; તેમ જેવા તેવા અંતઃકરણમાં કથા સંભળાય નહીં. અવાજ (શ્રવણ) હૃદયે પહોંચે નહીં. [‘જેવા તેવા’ એટલે વિષયોની લાલચમાં ડહોળાઇ ગએલા અંતઃકરણમાં, કામ ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાઇ ગએલા અંતઃકરણમાં.] કથા સાંભળવા પહેલાં, અરધી કલાક ચિત્ત શાંત રહેવુંજ જોઇએ. કથામાં યુદ્ધની વાતો આવે; ત્યારે શ્રવણમાં સુખ થાય, તો તે સુખ રાજસ છે. દુઃખ અને શોકની કથા સાંભળીને આંખમાં આંસુ આવે; તો તે તામસ સુખ છે. ભગવાનના શણગારની કથા સાંભળીને સુખ થાય; તો તે સાત્ત્વિક સુખ છે. પ્રજ્ઞાના અનેક ઉપકાર સાંભળીને, અતર્ક્ય આનંદ થાય, દેહભાવ હચમચી ઉઠે; ચિત્ત ચૈતન્યની ભેટ કરે; નેત્રમાં પ્રેમનાં આંસુ આવી જાય; વાણી ગદગદ થાય; ત્યારે—

ચોપાઈ-ગદગદગિરા નયનબહ નીરા, મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા.

x

x

x

x

x

પ્રેમભક્તિ જલ ખીતુ રધુરાઈ, અભ્યંતર મલ કબળુ ન જાઇ.

બસ ! કાંઈક લેવા જેવું મળ્યું; એમ સમજવું. દુસ્મનના કિલ્લાને ઘેરા લાલી, તે કીલ્લા ઉપર ચડી જઈ, વાવટો ચડાવવો; તે જેટલું ભયંકર કામ છે; તેના કરતાં આ વધારે ભયંકર છે. ભયંકર છે; છતાં કોમળ છે. માટે ડર રાખ્યા વિના, આત્માં આવે. સ્ત્રીનાં હાવભાવનાં અને સૌંદર્યનાં વખાણ સાંભળીને, તેમાં પ્રીતિ થાય; તે મેળવવા તન્મના થાય. જેમ માતાપિતાના ઉપકાર, અને પુત્રવત્સલતાનો મહિમા સાંભળીને, માતાપિતામાં પ્રીતિ થાય. તેમ ભગવાનનો મહિમા સાંભળતાં, ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય. પ્રીતિ થતાં થતાં—પ્રીતિ વધતાં વધતાં, ભગવાનનાં દર્શન કરવાનું મન પણ થાય.

આગળ શું કહ્યું ?—સાંભળો—**મદ્યે ધર્મકામાર્ષાનિ**—મારી પ્રીતિને માટેજ ધર્મ, કામ અને અર્થ. ખેડેને સાસરે વળાવતાં, પલંગ, પંખા વિગેરે સુખનાં સાધનો અપાય છે. તે તમામ સુખનાં સાધનો, પતિના સુખને માટેજ હોય છે. કોઇ રીતે પતિને રાજી રાખવો; કોઈ રીતે પતિના હૃદયમાં પોતાનો સમાસ કરવો. આ તો અનન્યભાવ વાળી સ્ત્રીઓની વાત છે. “આજ પરણું; અને ફાવે નહીં; તો કાલે નાતરે જાઉં;” તેની આ વાત નથી. તેમ પાંચ દસ ઠેકાણે દર્શન કરતા હોય; પાંચ દસ કલાક સંધ્યા વંદનાદિ ક્રિયાઓ કરતા હોય; પણ જેમને કાંઇ નિશ્ચય નથી; કોઇ સંત બ્રાહ્મણમાં શ્રદ્ધા નથી; કોઇ ઇંદ્રિય નથી; એવા રજળતાને માટે, આ વાતો નથી.

આ ભક્ત તે કેવો હોય ? તેના જવાબમાં કહ્યું છે કે—

મદ્વપાશ્રયઃ—જેને મારો આશ્રય છે તે. ધરમાં ઘણાં; પણ પતિને સ્ત્રી, એકજ સાચો આશ્રિત છે; ખીજાં નહીં. પુત્રો મોટાં થાય; પાંખ આવે; કે તુરત ઉડી જાય. પુત્રીઓ મોટી થાય; પાંખ આવે; કે સાસરે જઈને બેસે; પણ પતિના આશરારૂપી, સુંદર શણગારથી શોભતી સ્ત્રી, પતિ સાથેજ હોય. શ્રીકૃષ્ણ મોટા થયા; ત્યારે વસુદેવથી

પોતાના મહેલ જુદા બંધાવ્યા. પણ દેવકીજનો મહેલ, વસુદેવથી જુદો બન્યો નહીં. ચંદ્ર અને ચાંદની સાથેજ રહે; તેમ ભક્ત ભગવાનથી વિમુખ રહી શકે નહીં.

મયિ સ્નાતને—હું કે જે સનાતન બ્રહ્મ છઉં તેમાં. દશરથ કૌશલ્યાના પુત્ર, તે તો માત્ર દેખાવ. વસુદેવ દેવકીના પુત્ર, તેતો માત્ર દેખાવ. તેતો માત્ર અવતારલીલા ! બ્રાહ્મી શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ વિગેરે અવતારો, વિષ્ણુના છે. ઉદ્ધવને બોધ આપનાર હસ્થર પોતે છે.

સત્સંગથી થતા લાભને પ્રભુ બતાવે છે—

તત્સજ્જલ્બય્યા ભક્ત્યા, મયિ માં સ ઉપાસિતા ॥

સ વૈ મે દર્શિતં સન્નિ-રંજસા વિન્દતે પદમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—“આ પ્રમાણે સત્સંગના બળથી પ્રાપ્ત થએલી ભક્તિથી, તે ભક્ત માઈ ધ્યાન ધર્યા કરે છે; અને સાધુ પુરૂષે દેખાડેલા મારા સ્વરૂપને, અના-થાસે અવશ્ય પામે છે. એટલે ભક્તિથીજ કૃતાર્થ થાય છે.” [૨૫]

૨૫ વિવેચન—

કેટલીએક ખાણોમાં હીરા ભર્યા છે; સોનું ભર્યું છે. પણ સાથે બોમીયા જેઠાએ. તેમ આ જગતરૂપી મોટી ખાણમાં પ્રભુ ભર્યા છે. પણ સાથે બોમીયા-ભક્તો-જેઠાએ. ભક્તોની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા, આપણો પ્રયત્ન કેવો અને કેટલો છે; તે તપાસતાં રહેવું જોઈએ.

ચોપાઈ—ભક્તિ સ્વતંત્ર સકલસુખ ખાણી, બીનું સત્સંગ ન પાવહી પ્રાણી.

જ્ઞાનનું ગાંડપણ—જ્ઞાનીઓને ભક્તિ અને ભક્તો ગમતાં નથી. થોડાં ઉપનિષદ વાંચ્યાં, અથવા બ્રહ્મસૂત્ર સાંભળ્યાં-કે તુરંત જ્ઞાનનું ગાંડપણ પ્રગટે. આંખો વાવીએ; તે ફળ માટે. ફળ ઉતરવાનું ન હોય; તો આંખો કાઢ વાવે નહીં. ભક્તિ જ્ઞાનનું ફળ છે. જરા ઉડો વિચાર કરીએ; તો—‘જ્ઞાન ભક્તિનું ફળ છે.’ એમ કેમ આવળું બોલો છો ?—તેનો જવાબ એ કે—સદૃશની અથવા સંતની ભક્તિ કરીએ; તોજ તે પ્રસન્ન થાય. ગમે એવો યુગ્મી હોય; કાઢને પાઈ આપે એવો ન હોય; તોપણ જે તેની ભક્તિ (સેવા) કરે; તેને પોતા પાસે જે હોય; તેમાંથી કાંઈ કાંઈ આપે. દીવા જેવી વાત છે ભક્તિથી પ્રસન્ન થએલો સંત, ભગવાનની ભક્તિ કરતાં શીખવે. પરમપદને પંથે આસ્થો જતો સંત, પોતાના સેવકોને, તે રસ્તે દોરી જાય.

સંતોની સેવાથી જે લાભ થાય; તે લાભ-તપ, વિદ્યા, તિર્થાટન આદિથી થતો નથી; એમ શશરી, કરમા, તુકારામ, શેહિદાસ, ચોખામેળ, આદિ અનેક સંતો કહેતા ગયા છે. તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટેજ, ઝંજલા (અનાયાસે) શબ્દ શ્લોકમાં મૂક્યો છે. માતાના આખા અંગમાં, બાળકને માતાના સ્તન ગમે; કારણ કે—ત્યાંથી દુધ સ્ત્રવે છે; ત્યાંથી પોપણ મળે છે; તેમ સંસારના આખા અંગમાં, સુસુક્ષ્મોને

૨૫ પદ્મછેદ—સત્સંગેજ લલ્લા તથા હિતિ મયિ ભક્ત્યા-સત્સંગથી પ્રાપ્ત કરેલી મારી ભક્તિથી. માં સઃ ઉપાસિતા [ઉપાસિત્વ શબ્દ] તે મારી ઉપાસના કરે છે. વૈ-અને. સદ્ભિઃ દર્શિતં પદ્મ-સત્પુરૂષોએ બતાવેલા મારા પદને ઝંજલા વિન્દતે-તે સુખેથી પામે છે.

૧ પાપોનો નાશ અને પુણ્યનો ઉદય.

ભગવાનના ભક્તો મને છે; કારણકે ત્યાંથી જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્ય વિગેરે મને છે; મુમુક્ષતાને પોષણ મળે છે.—ભાવ વધે છે.

સોરઠો—' ભાવવસ્થા ભગવાન, સુખનિધાન કરણાણુવન '

હવે ઉદ્ધવ પૂછે છે—

॥ ઉદ્ધવ ઉવાચ ॥

સાધુસ્તવોત્તમશ્લોક, મતઃ કીદૃશ્વિધઃ પ્રભો ॥

મક્તિસ્ત્વયુપયુજ્યેત, કીદૃશી સદ્ધિરાહતા ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—હે ઉત્તમ કીર્તિવાળા પ્રભુ ! પોતપોતાની બુદ્ધિથી અનેલા સાધુઓ ઘણા છે. પરંતુ કેવા લક્ષણવાળાને આપ સાધુ કહો છો ? તે મને કહો ! તથા ભક્તિ પણ, લોકમાં ઘણા પ્રકારની છે. પરંતુ કેવા પ્રકારની ભક્તિથી, આપ રાજ થાઓ છો. એટલે સત્પુરૂષો કેવા પ્રકારની ભક્તિનો, આદર કરે છે ? તે મને કહો ! [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

મુખ્ય ચોરાસી બંદરનો વાવટો. જ્યાં જાત જાતનાં વહાણો દોડ્યાં આવે; અને દોડ્યાં જાય. કયા વહાણમાં ખેસવું; તે ખેસનારે જાણવુંજ જોઈએ. તેમ સનાતન ચોરાસી બંદરનો વાવટો. જાત જાતના સતો ! સાધુને શિખાસૂત્ર ન હોય; એવો પ્રાચીન ઋષિઓનો પાઠો નિયમ છતાં, શિખાસૂત્રવાળા સાધુઓ જોવામાં આવે છે. વિગેરે અનેક ફેરફાર થઈ ગયા છે; અને થાય છે. ત્યારે સાચા સાધુ કોણ ? એવો પ્રશ્ન થાય જ. તેમાં વળી નવા નવા સંપ્રદાયો થતાં; ગોટાળો વધી પડ્યો છે. ઉદ્ધવનો આ પ્રશ્ન આપણે મારે છે; એમ સમજીને બરાબર સાંભળો !

ભક્તિ પણ અનેક પ્રકારે થઈ રહી છે. તેમાં કયો પ્રકાર ખરો ? તે પ્રશ્ન પણ સંભવિત છે. રામાયણમાં લક્ષ્મણે અને ભરતે પણ, આ બે પ્રશ્નો કર્યા હતા. .

ઉપલા બે પ્રશ્નોના જવાબ લેવા, પોતામાં કંટલી યોગ્યતા છે; તે ઉદ્ધવ બતાવે છે—

પ્રતન્મે પુરુષાધ્યક્ષ, લોકાધ્યક્ષ જગત્પ્રભો ॥

પ્રજાતાયાનુરક્તાય, પ્રપન્નાય ચ કથ્યતામ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—હે જીવોના, લોકોના, અને જગતના સ્વામી ! આ વાત અત્યંત રહસ્યની છે. [આપ બે કહો; તે અનેક નિષ્ણંદોને નિષ્ણંદ છે. પોતાના ઉત્તમ

૨૬ પદ્મછંદ—હે ઉત્તમશ્લોક પ્રભો !—હે ઉત્તમ કીર્તિવાળા પ્રભુ ! ત્વ કીદૃક્-વિધઃ સાધુઃ, ત્વ (ત્વચા) મતઃ—આપ કેવા લક્ષણવાળાને સાધુ માનો છો ? સદ્ધિઃ આહતા—સત્પુરૂષોએ રિવકારેલી. કીદૃશી મક્તિઃ—કેવા પ્રકારની ભક્તિ. ત્વચિ ઉપયુજ્યેતે—વિષ્ણુ કર્મણિ—આપની કરવામાં આવે છે ?

૨૭ પદ્મછંદ—હે પુરુષાધ્યક્ષ !—હે પુરૂષોમાં મુખ્ય ! લોકાધ્યક્ષ—હે લોકોના સ્વામી ! હે જગત્પ્રભો—હે જગતના સ્વામી ! પ્રજાતાયા અનુરક્તાય પ્રપન્નાય ચ કથ્યતામ્—આ કહે ! કે જે નમેશે હૃદય; આપનો રનેલી હૃદય; શરણાંગત હૃદય; તેને. પતત્ કથ્યતામ્—આ કહે !

લક્ષ્મણને કહેવાય; એવી આ શુભ વાત છે.] માટે હું કે જે નમેલો છઉં; આપનો સ્નેહી તથા શરણાંગત છઉં; તેને આપે આ રહસ્ય કહેલુંજ જોઈએ. [૨૭]

૨૭ વિવેચન—

‘પ્રણતાય, અનુરક્તાય પ્રપન્નાય—હું કે જે આપને, નમેલો છઉં; આપનો સ્નેહી છઉં; અને આપનો શરણાંગત છઉં. તાત્પર્ય—હું યોગ્ય અધિકારી છઉં.’ અને પતિની મીલન લેવી ગમે છે; પણ અધિકારી થવું ગમતું નથી. પુત્રોને પિતાની મીલન લેવી ગમે છે; પણ અધિકારી થવું ગમતું નથી; નોકરોને વધારે પગાર લેવાનું મન હોય છે; પણ અધિકારી થવું ગમતું નથી. અધિકાર વિના વસ્તુ કેમ મળે ! નજ મળે. તે પ્રમાણે કથા વાર્તામાં અનેક આવે; પણ અધિકાર માટે પરવા નથી. એક રોગ અંગમાં પેટો હોય; તો વૈદ્ય ડોક્ટરની, અનેક પ્રકારે સેવા કરવામાં આવે છે. સેવાદારા અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે. વૈદ્ય ડોક્ટર તે માંદા પ્રત્યે, આકર્ષાય છે. તે પ્રમાણે સંસારરૂપી-વાસનારૂપી-ભયંકર રોગ આપના હૃદયમાં પેટો છે. તેને ટાળવા, અનેક ટેકાણે, કથાવાર્તા સાંભળતા હશે; પણ કોઈ ટેકાણે, નર્મતાપૂર્વક-નિર્મળ ભાવે, ‘પ્રણત’, ‘અનુરક્ત’ અને પ્રપન્ન’—એવા ત્રણ શબ્દો, વાણીમાં આવ્યા છે ? જહાલા સંતને સંભળાવ્યા છે ? એમાં પૈસા બેસે છે ? ના. ત્યારે વાંક કોનો ? તે સમજાય છે ? x x x વાંક હૃદયનો છે. હૃદય હજી પોતાનું હિત સમજ્યું નથી. વિચારનું યજ્ઞ વધે; તો હૃદય સમજે.

આપના અવતારનો લાભ લેવા માટેજ, મારા આ પ્રશ્નો છે; એમ ઉદ્ધવ કહે છે—

ત્વં બ્રહ્મ પરમં વ્યોમ, પુરુષઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ॥

અવતીર્ણોઽસિ ભગવન, સ્વેચ્છોપાતપૃથગ્વપુઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—ઉદ્ધવ આગળ કહે છે કે “હે ભગવન ! આપ આકાશની પેઠે અસંગ છો; પ્રકૃતિથી પર છો; આપ પરમપુરુષ અને પરબ્રહ્મ છો; તો પણ તમારી પોતાની ઇચ્છાથી, [અથવા તમારા ભક્તોના ઉપર અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી,] આપ જુદા જુદા અવતાર ધારણ કરો છો. અહીં પણ આપ, એ પ્રમાણેજ, અવતાર લઇને પધાર્યા છો. [૨૮]

૨૮ વિવેચન—

શુર ધણા; પણ કોઈ કામી, કોઈ ક્રોધી; કોઈ લોભી. કોઈ જ્ઞાની, તો ભક્તિમાં અધૂરા; કોઈ ભક્ત, તો જ્ઞાનમાં અધૂરા; કોઈ સ્વધર્મમાં અધૂરા. આપ સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ ! આપના જવાબમાં શંકાને સ્થાન ન રહે. આપે કરી આપણો નિર્ણય. સાંભળ્યા પછી, ખીન્નને પૂછવું રહે નહીં; માટે હે કૃપાળ ! આપ કહો !

ઉદ્ધવ કહે છે કે—‘આપ શું છો; તે મેં જાણ્યું છે—આપ આકાશની પેઠે અસંગ છો; આપ પ્રકૃતિથી પર છો; આપ પરમપુરુષ છો; આપ પરબ્રહ્મ છો. ભક્તોના મનોરથો પૂરવા માટેજ, આપ અવતાર લઇને, આ જૂમિ ઉપર પધાર્યા છો.

૨૮ પદ્મછેદ—હે ભગવન—હે પ્રભુ ! ત્વં બ્રહ્મ—આપ કે જે પરમાત્મા છો તે. પરમં વ્યોમ—આકાશની પેઠે પરમ છો. પ્રકૃતેઃ પરઃ પુરુષઃ—પ્રકૃતિથી પર પુરુષ છો. સ્વેચ્છયા ઉપાસાન્તિ (ધારણ કર્યા છે) પ્રથમ્ વપૂર્વિ યેન સઃ—તમારી પોતાની ઇચ્છાથી જુદા જુદા અવતાર ધારણ કરો છો તે. અવતીર્ણઃ અસિ—અહીં અવતર્યા છો.

પાસે રહેવું અને પીછાણવું; એ અધર્મ કામ છે. હરપન કાટિ યાદવામાં એક ઉદવળ નીકળ્યા. વસુદેવ દેવકીને પ્રભુત્વના અપકારા ધણીવાર થયા હતા; પણ પુત્ર ભાવના ઉત્તમમાં, પ્રભુભાવ અંખો પડી જતો હતો. માત્રાપના કલ્યાણ માટે, શ્રીકૃષ્ણે કઈ ગોઠવણ કરી હતી ? યાદ છે ? x x નારદજીને આગ્રા કરી દીધી હતી કે-‘તમારે અવાર નવાર, અમારાં માતા પિતાને મળવું; અને કલ્યાણની વાતો કરવી.’ એકાદશ સ્કંધની શરૂઆતમાં, નવ-યોગેશ્વરોની કથા છે; તે નારદજીએ, વસુદેવ દેવકીને સંભળાવી હતી. કમળ કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થાય; પણ કાદવ કમળની સુગંધ લે નહીં. સરોવર પણ ખીલેલાં કમળોને દેખીને, રાજ થાય નહીં. દૂર દૂરથી દોડ્યા આવતા અમરોજ, કમળોનો રસ પીએ. પાસે રહેવું, અને પીછાણવું; તે અધર્મ કામ છે; છતાં ઉદ્ધવે તે લાભ લીધો. યાનીઓના અને ભક્તોના ઘરમાં, પાસે રહેનારાં પીછાણતા નથી; તે એવકુશીની અસર, આપણા મનપર થવી ન જોઈએ. કારણકે આપણે મીરાં, વૃકારામ, નરસી. વિગેરેના ગૃહ-સ્થાત્રમ જોયા છે. ઈતડી આઠમાં વળગે; પણ લોહી પીએ. કુષ પીએ નહીં. ઈતડી જેવા આપણે થઈ નહીં. સાર સમજ લેવો કે-પાસે રહેનારનાં ભાગ્ય, બળવાન હોય; તોજ વસ્તુને યોગ્યે.

સ્વેચ્છોપાસત્રમયગ્વપુઃ—ભક્તોને ગમે એવું રૂપ લેનારા પ્રભુ.

પદ.

રાગ-કરતુરી તાલ ૩.

તેરી શરણ પડામેં આય, નાથ ! મોહે દે દર્શન ખારા. (૨)
ગોકલ હુંદી મથુરા હુંદી, બિંદાબન સારા; (૨)
કાથી પુરી સકલ ફિર હુંદી, (૨) હંદા હરદારા—નાથં તેરી
કોઈ વૈકુંઠ કૈલાસ બતાવે, કોઈ સાગર પારા; (૨)
કોઈ કહે સખ જગકે બીતર, (૨) બ્યાપક કર્તારા—નાથં તેરી
સંત બતાવે ઘટકે માંહી, પરગટ ઉજારા; (૨)
કોઈ કહે વો અલક નિરંજન, (૨) સખસેં હે ન્યારા—નાથં તેરી
ચતુર્ભુજ પિતાંબર સોહે, શીય મુગટ ધારા; (૨)
અઢાનંદમેં દર્શન પાઉ, (૨) જઉં બલિહારા—નાથં તેરી
હવે પ્રભુ સાધુનાં લક્ષણ ગણાવે છે—

શ્રીમગવાનુવાચ ॥

કૃપાલુરકૃતદ્રોહસુ-તિતિષ્ઠુઃ સર્વદેહિનામ્ ॥

સત્યસારોઽનવદ્યાત્મા, સમઃ સર્વોપકારકઃ ॥૨૯॥

૨૯ પદ્યછેદ—કૃપાલુઃ—કૃપાળુ. સર્વદેહિનાં અકૃતઃ દ્રોહઃ એન સઃ—કોઇનો દ્રોહ નહીં કરનાર. તિતિષ્ઠુઃ—સહન કરી લેનાર-ક્ષમાવાળો. સત્યં યથ સારઃ વસ્ય સઃ—સત્યરૂપ બળવાળો. અવચઃ—ધર્મવાળો. ન અવચઃ અનવચઃ, અનવચઃ આત્મા વસ્ય સઃ અનવચાત્મા—ધર્મારહિત જેનું મન છે એવો. સમઃ—સુખદુઃખમાં સમાન. સર્વેષાં ઉપકારકઃ—સર્વનો ઉપકાર કરનારો.

કામૈરહતથીર્દાન્તો, મૃદુઃ શુચિરકિચનઃ ॥

અનીહો મિતશુક્ જ્ઞાન્તઃ, સ્થિરો મચ્છરણો મુનિઃ ॥૩૦॥

અગ્રમત્તો ગમ્भीરાત્મા, ધૃતિમાઙ્ગિતવદ્ગુણઃ ॥

અમાની માનવઃ કલ્પો, મૈત્રઃ કારુણિકઃ કવિઃ ॥૩૧॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—“સાધુઓનાં લક્ષણ ત્રીશ છે. અને તે નીચે પ્રમાણે છે—પરાયાં દુઃખોને નહીં સહન કરનાર, કોઇપણ પાણીના ટ્રોહ નહીં કરનાર, ક્ષમાવાળો, સત્યરૂપ બળવાળો, ઈર્ષ્યાદિકથી રહિત, સુખદુઃખમાં સમાન, સર્વનો ઉપકાર કરનાર, વિષયોથી જેનું મન ક્ષોભ ન પામે એવો, ઇન્દ્રિયોને જીતનાર, કોમળ ચિત્તવાળો, સારા આચારવાળો, પરિશ્રદ્ધ નહીં કરનાર, આલોકનાં તથા સ્વર્ગોદિ સુખ માટે કશી ક્રિયા નહીં કરનારો, થોડું જન્મનાર, શાંત, સ્વધર્મમાં સ્થિર, મારાજ આશ્રયથી રહેનાર, મનન કરનાર, સાવધાન, નિર્વિકાર, કષ્ટના સમયમાં પણ ધૈર્ય રાખનાર, ક્ષુધા-પિપાસા, શોકમોહ, જરા અને મૃત્યુને યોતાનાં નહીં માનનાર, માનની ઇચ્છા નહીં ધરાવનાર, બીજાઓને માન આપનાર, બીજાઓને જ્ઞાન દેવામાં ચતુર, કોઈને નહીં ઠગનાર, કંઈપણથીજ સંપન્ની પ્રવૃત્તિ કરનાર, અને સારી રીતના જ્ઞાનવાળો જે પુરૂષ હોય; તે સાધુ કહેવાય છે.” [૨૯-૩૦-૩૧]

૨૯ થી ૩૧ વિવેચન—

જન્મોંધ કાલ્યાદેવી રોડ ઉપર થઇને, પચીસ પચાસ વખત આવે અને જાય; પણ તે રસ્તાની આસપાસના મકાનોને જોઇ શકે નહીં; તેથી કાલ્યાદેવી રોડનું એંધાણ રાખી શકે નહીં. તેમ અનેક જન્મોથી માયામાં રમનારા, વક્તાઓ અને શ્રોતાઓ, આ ત્રણ શ્લોકોને અનેક વાર વાંચે; અને અનેકવાર સાંભળે; પણ તેમાં ઉઝા ઉતરે નહીં. તેમાંથી એક પણ લક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરે નહીં. બહેરાને કાને બાર ઢાક વાગે; પણ બહેરા ફરકે

૩૦ પદ્યછેદ—કામૈઃ-વિષયોથી. અહતા ધીઃ-(મુદ્ધિ) યસ્ય સઃ-ક્ષોભ નહીં પામનાર. દાંતઃ-ઇન્દ્રિયોને જીતનાર. મૃદુઃ-કોમળ ચિત્તવાળો. શુચિઃ-પવિત્ર આચારવાળો. અકિચનઃ-પરિશ્રદ્ધ નહીં કરનાર. અનીહઃ-આલોકનાં અને સ્વર્ગોદિ સુખ માટે કશી ક્રિયા નહીં કરનારો. મિતશુક્-થોડું જન્મનાર. જ્ઞાન્તઃ-જ્ઞાત. સ્થિરઃ-સ્વધર્મમાં સ્થિર. અઙ્ગં એવ શરણં યસ્ય સઃ મચ્છરણઃ-માર્ગ શરણ રાખનાર. મુનિઃ-મનન કરનાર.

૩૧ પદ્યછેદ—અગ્રમત્તઃ-સાવધાન. ગમ્ભીરઃ આત્મા યસ્ય સઃ-નિર્વિકાર. ધૃતિમાનઃ-કષ્ટના સમયમાં પણ ધીરજ રાખનાર. ઙ્ગિતઃ વદ્ગુણઃ-ચેન સઃ-ક્ષુધા, પિપાસા, શોક, મોહ, જરા અને મૃત્યુ એવા છ ગુણ યોતામાં છે, એવું નહીં માનનાર. અમાની-માનની ઇચ્છા નહીં રાખનાર. [માર્ગં વદાતિ ઇતિ માનવઃ] માનવઃ-બીજાઓને માન આપનાર. કલ્પઃ-બીજાઓને જ્ઞાન દેવામાં ચતુર. મૈત્રઃ-કોઈને નહીં ઠગનાર. કારુણિકઃ-કંઈપણથી સંપન્ની પ્રવૃત્તિ કરનાર. કવિઃ-સારી રીતના જ્ઞાનવાળો.

નહીં. એવું કાંઇ થઈ પડ્યું છે. આજ આપ સૌને જે જે લક્ષણ ગણાવ્યાં; તે પ્રેમથી થાદ રાખજો; અને એક બે ત્રણ, એમ જીવનમાં લેતા જજો.

સંત અસંત કોણ છે ? તે મુંઝવણ અનાદિની છે. પંપા સરોવર ઉપર રામ લક્ષ્મણ બેઠા હતા. તે વખતે નારદે ત્યાં આવીને, સંતનાં લક્ષણ પૂછ્યાં હતાં. તુલસીકૃત રામાયણ છેલ્લો અંથ છે. તેમાં જે જે વાતો થઇ હોય; તે ધણીજ તારવીને કરી હોય. શાંતિથી અને પ્રેમથી સાંભળો—

[જુઓ મોક્ષવાણી પાત્ર ૩૮]

ચોપાઈ—પુનિ સાદર બોલે મુનિ નારદ, સુનહુ રામ ૧વિગ્ન વિશારદ;

સંતનકે લક્ષણ રઘુવીરા, કહહુ રામ ભંજન ૨ભવબીરા.

શ્રીરામ—સુન મુનિ સંતનકે ગુણ કહહુ, જેહિતે મેં ઉનકે વચ રહહુ;

૪પટવિકાર તણ ૪અનંધ ૫અકામા, ૬અચલ ૭અક્રિયન, ૮સુચિ સુખધામા.

૯અમિતબોધ ૧૦પરમારથબોગી, ૧૧સત્યસાર કવિ કાવિદ યોગી;

૧૨સાવધાન ૧૩મમતા મદ હીના, ૧૪ધીર ભક્તિપથ પરમ પ્રવીના.

દોહરો—ગુણગાર ૧૫સંસાર દુઃખ-રહિત ૧૬વિગત સંદેહ;

૧૭તણ મમ ચરણ સરોજ પ્રિય, તિનકહૈ દેહ ન ગેહ—સીધાવર૦

ચોપાઈ—નિજગુણ શ્રવણ સુનત ૧૮સકુચાહી, પરગુણ ૧૯સુનત અધીક હપાંહી.

સમ શીતલ નહીં ત્યાગહી નીતિ, સરલ સ્વભાવ ૨૦સખહી સન પ્રીતિ.

જપતપવ્રત અર સંયમ નેમા, ગુર ગોવિંદ વિપ્રપદ પ્રેમા.

શ્રદ્ધા ક્ષમા મેયત્રી દાયા, મુદિતા મમ પદ ૨૧પ્રીતિ અમાયા.

૨૨વિરતિ વિવેક વિનય વિગ્નાના, બોધ ૨૩ચથારથ વેદ પુરાણ.

દંભ માન મદ કરહિ ન કાઉ, ૨૪ભૂલી ન દેહી કુમારગ પાઉ.

ગાવિહિ સુનહી સદા મમ લીલા, ૨૫હેતુ રહિત પરહિતરત શિલા.

સુન મુનિ સાધુનકે ગુણ જે તે, કહિ ન શકહિ ૨૬શારદ મુનિ તે તે.

શ્રીરામચંદ્ર રાજ્યાસન પર બેઠા પછી, એક વખત ચારે ભાઈ આનંદથી બેઠા હતા. તે વખતે ભરતજી પૂછે છે. પૂછવાની ઢબ કેવી છે તે જુઓ. [મોક્ષવાણી પાત્ર ૬૬] ઉત્તરકાંડ.

ચોપાઈ—૨૭કરૈં કૃપાનિધિ એક દિદાર્ધ, મેં સેવક તુમ જન સુખદાર્ધ;

સંતનકી મહિમા રઘુરાઈ, બહુ વિધિ વેદ પુરાણુન્હ ગાઈ.

૧ તત્ત્વને બજાનાર. ૨ સંસારના દુઃખને હરનાર. ૩ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર. ૪ નિર્દોષ. ૫ નિઃકામ. ૬ કંઠતાવાળો. ૭ ધનનાત્યાગી. ૮ પવિત્ર. ૯ અપાર બોધ વાળો. ૧૦ સ્વાર્થને તજનારો. ૧૧ સારા ગુણને મહણ કરનારો. ૧૨ સત્કર્મમાં સાવધાન. ૧૩ મમતા તથા મદથી રહિત. ૧૪ ધીરજવાળો તથા ભક્તિ માર્ગમાં પરમપ્રવિજ્ઞ. ૧૫ સંસારના દુઃખથી રહિત. ૧૬ સંત શાસ્ત્ર અને ધર્મરમાં શંકા રહિત. ૧૭ હે પ્રિય નારદજી ! સંત લોકો, મારા ચરણને છોડીને, દેહમાં અથવા ધરમાં પ્રીતિ કરતા નથી. ૧૮ સંકોચ પામે છે ૧૯ સાંભળીને. ૨૦ કોઇની સાથે ઝેર વેર નથી. ૨૧ જળ રહિત પ્રીતિ. ૨૨ વેરાળ્ય. ૨૩ બરાબર. ૨૪ જોઈ રસ્તે પગ મુકતા નથી. ૨૫ સ્વાર્થ રહિત ૨૬ સારદા. ૨૭ અવિવેક કહે છઠ્ઠે. આપને પૂછાય નહીં; પણ એક ઠાસ તરીકે પુછું છઉં.

૧શ્રીયુષ્મ ત્વમ પુનિ કીન્દ્ર યડાધ, ૨તિન્દ્રપર પ્રભુહિ પ્રીતિ અધિકાર્ધ;
૩સુના ચઢહું પ્રભુ તિનકર લક્ષણ, કૃપાસિદ્ધિ ગુણગાન વિચક્ષણ.
સંત અસંત ૪ભેદ બિલગાધ, પ્રણવપાલ મોહી કહિય યુગાધ.

શ્રીરામ—સંતનકે લક્ષણ સુન બાતા, અગણીત શ્રુતિ પુરાણ વિખ્યાતા.
૫સંત અસંતનકી અસ કરણિ, જિમિ કુદાર ચંદન આચરણી.
કાટે પરશુ મલય સુગ બાધ, નિજ ગુણ દે સુગંધ બસાધ.
[નર્થા રત્નો છે. સાવધાન થમને સાંભળો !]

દોહરો—તાતે સુરશીશન ચઢત, જગવલ્લભ શ્રીખંડ;
અનલદાહી પીટત ધનહી, પરશુવદન ચઢ દંડ—સીધાવર.

ચોપાધ—વિષય ૧અલંકાર ૭શીલ ગુણાકર, ૮પરદુઃખ દુઃખ, સુખ દેખે પર;
૯સમ ૧૦અભૂતરિપુ, ૧૧વિમલ વિરાગી, ૧૨લોભામર્ષ હર્ષ બય ત્યાગી.
કામલ ચિત્ત દીનનપર દાયા, ૧૩મન વચ કર્મ મમ ભક્તિ અમાયા.
૧૪સખલુ માનપ્રદ આપુ અમાની, ભરત ! પ્રાણ સમ મમ તે પ્રાણી.
૧૫વિગત કામ, મમ નામ પરાયન, શાંતિ વિરતિ વિનિત ૧૬મુદિતાયન.
શિતળતા સહ સરલતા મયત્રી, ૧૭દ્વિજપદ પ્રેમ ૧૮ધર્મજનયિત્રી.
થહ સખ લક્ષણ બસહિ જસુ ૧૯કર, જનેહુ તાત સંત સંતત કર;
શમ દમ નેમ ૨૦નીતિ નહીં ડોલહિ, ૨૧પરપ વચન કબલુ નહિં બોલહિ.

દોહરો—નિંદા અરતુતિ ૨૨હિભય સમ, મમતા ૨૩મમ પદકંજ;
તે સજ્જન મમ પ્રાણપ્રિય, ગુણ મંદિર ૨૪સુખપુંજ—સીધાવર.

હવે શ્રીરામચંદ્ર અસંતનાં લક્ષણ કહે છે—

અસંતના લક્ષણની શી જરૂર છે ? એમ પ્રશ્ન થાય; તો સાંભળો—કાલસાને અડ-
કવાથી હાથ કાળા થાય; એમ જાણતા હોઇએ; તો તેને નકામા અડકીએ નહીં. સોમલ
ખાવાથી, મોત આવે છે; એમ જાણતા હોઇએ; તો તે ન ખાઇએ. કડવાં વચન બોલ-
વાથી, કળ્યાથ થાય; એમ જાણતા હોઇએ; તો જેમ બને તેમ મીઠાં વચન બોલીએ.
ચોરી કરવાથી જેલમાં જવું પડે; એમ જાણીએ; તો ચોરી કરવાનું મન ન થાય વિગેરે-વિગેરે.

૧ આખા મુખથી. ૨ ભક્તો ઉપર આપની પ્રીતિ ધણી છે. ૩ સાંભળવા મરજી કરે છઠ્ઠ. ૪ જુદા
જુદા. ૫ સંતની કરણી સુખડના જેવી છે; અસંતની કરણી કુઠારો જેવી છે. કુઠારો કાપીને રાજ
થાય. સંત કપાઇને રાજ થાય. સંત કપાય તોપણ કુઠારોને પોતાથી સુગંધ આપે. ચંદનને
સહનશીલતાના બદલામાં દેવો પણ બાલ પર લે. અને કુઠારોને તેની જુઠાઈના બદલામાં જુદા-
રની ભક્તોમાં શોકાવું પડે. ૬ છતેન્દ્રિય. ૭ સુશીલ તથા ગુણના ભંડારરૂપ. ૮ પારકાના
દુઃખને દેખીને દુઃખી અને પારકાના સુખને દેખીને સુખી. ૯ સમતાવાળો. ૧૦ કોઇને પોતાનો
શત્રુ નહીં માનનાર. ૧૧ મદ તથા રાગથી રહિત. ૧૨ લોભ, ક્રોધ, હર્ષ, તથા ભયનો ત્યાગી.
૧૩ કોઇ પણ પ્રકારના લૌકિક સ્વાર્થ વિના, મન વચન અને કર્મથી મારી ભક્તિ કરે છે. ૧૪
ખીલને માન આપનાર. ૧૫ સંસારની કામનાઓથી રહિત. ૧૬ ખીલઓની ઉન્નતિ જોઈને રાજ
થાય છે. ૧૭ બ્રાહ્મણના અરણ્યમાં પ્રેમ. ૧૮ ધર્મના દાતા. ૧૯ હૃદયમાં. ૨૦ નીતિ ચૂકતા નથી.
૨૧ કડવું વચન. ૨૨ બેઠ સરખા. ૨૩ માંડે ચરણ કમળ. ૨૪ સુખનો સમુદ.

હવે શ્રીરામનાં વચનો સાંભળો—

ચોપાદ—સુનહુ ૧અસંત કેર સ્વભાઉ, બુલેઉ સંગતિ કરિય ન કાઉ;
તિનકર સંગ સદા દુઃખદાઇ, જિમિ ૨કપિલહિ ધાલે હરિકાઇ.
ખલન હૃદય અતિ ષ્ટાપ વિશેખી, ૪જરહિ સદા પર સંપતિ દેખી;
ઝઠો તઠો નિંદા સુનહિ પરાઇ, ૫હર્ષહિ મનહુ, પરિનિધિ પાઇ.
કામ કોઇ મદ લોભ ૬પરાયન, નિર્દય કપટી ૭કુટિલ ૮મલાયન;
વૈર ૯અકારણુ સય કાહુસો, ૧૦કરહિત અનહિત તાહુસો.
૧૧ઝૂંઠે લેના ઝૂંઠે દેના, ઝૂંઠે ભોળન ઝૂંઠે ૧૨ચખેના;
બોલહિ અચન મધુર જિમિ ૧૩મોરા, ખાહિ મહા ૧૪અહિ હૃદય કઠોરા.

[આવા એક નહોં; બે નહોં; પાંચ નહોં; પાંચસો નહોં; પણ હજારો છે. ચેતી ચેતીને ચાલો ! સુધરેલી દુનિયાનો સડો વધતો જાય છે.]

દોહરો—પરદોહી પરદારત, પરધન પર ૧૫અપવાદ;
તે નર પામર પાપમય, દેહ ધરે ૧૬મનુગદ—સીયાવર૦

[અર્વાચીન હિંદ, પરદોહમાં-પરદારમાં-અને પરધનમાં બહુજ લપસી પડ્યું છે. લપસતું જાય છે. પાપના ઢગલા કરતું જાય છે. પરિણમે દુઃખી દુઃખી થતું જાય છે.]

ચોપાદ—લોભે ઝોઢન લોભે ૧૭ગ્રાસન, ૧૮શિશ્નોદરપર યમપુર ત્રાસ ન;
કાહુકી જો સુનહિ ૧૯બડાઇ, આસ લેહિ ૨૦જનુ જુડી આઇ.
જળ્ય કાહુકી દેખહિ વિપતિ, સુખી હોઇ ૨૧માનહુ જગનૃપતિ;
સ્વાંરચરત પરિવાર વિરોધી, લપટ કામી લોભી અતિ કોધી.
માતૃ પિતા ગુરૂ ૨૨વિપ્ર ન માનહિ, ૨૩આપુ ગયે અરૂ ધાલહિ આનહિ.
કરહિ મોહવશ દ્રોહ પરાયા, સતસંગતિ હરિભક્ત ન ૨૪ભાવા.
અવગુણુ સિંધુ મંદમતિ કામી, ૨૫વેદવિદુશક પરધન સ્વામી;
વિપ્રદોહ પરદોહ વિશેખી, દંભ કપટ, ૨૬જિય ધરે વિશેખી.

દોહરો—ઐસે અધમ ૨૭મનુજ ખલ, કૃતયુગ ત્રેતા નાંહિ;
૨૮દ્વાપર કછુકવંદ બહુ, હુમ્મહે કલિયુગ માંહિ—સીયાવર૦

આપ આપને જોતાં શીખો ! આતું શું-શું ? હૃદયમંદિરમાં પેસી ગયું છે ? તે નિકળે

૧ દુર્જન. ૨ કપિલા ગાયને રજળતી ગાયનો સંબ થયો હોય. તો રજળતી ગાયની સાથે કપિલા ગાયની ડોકમાં લાકડાનો ઘોકો બાંધવો પડે. ૩ દેવ. ૪ બળે. ૫ બહુ કોઇની પડી લક્ષ્મી જડી. ૬ પરાયણ-પ્રીતિવાળો. ૭ પ્રપંચીટ પાપી. ૮ કારણ વિના વેર. ૧૦ ભદ્ર કરનારનું ઝૂંડું કરે. ૧૧ ખોટું. ૧૨ અવેણું. ૧૩ મોર. ૧૪ સાપ. ૧૫ નિંદા. ૧૬ રાક્ષસ. ૧૭ પાચરડું. ૧૮ શિશ અને હરપરાયણ અને ચમનો ભય પણ રાખતા નથી. ૧૯ વખાણ. ૨૦ ટાડીયોતાવ. ૨૧ બહુ શબ્દ મળ્યું. ૨૨ આકાણ. ૨૩ યોતે તો બજરે; પણ બીભ્રમોને પણ બગારે. ૨૪ ગમતી નથી. ૨૫ વેદની મશ્કરી કરે. ૨૬ મનમાં ધણી રાખે. ૨૭ માણસ. ૨૮ દ્વાપરમાં થોડાં. અને કળિયુગમાં ટાળે ટાળાં.

એમ છે કે નહીં ? તે ગાટે પ્રયત્ન થાય છે કે નહીં ? થતો ન હોય; તો કેમ નહીં ? હવે વિલંબ ન થટે. આપું કાંઈ મુકવા માટેજ, આપણે સૌ, આ આરે આવ્યાં છઈએ.

સંતાને—‘પરિબ્રહ્મ’ સંત બ્રાહ્મણ અને આચાર્યોનું બહુ જ ભુંડું કરે છે. પોતાનું ભુંડું ચાહનારા, પરિબ્રહ્મને ન ઝોળખે; તે તો ઠીક; પણ જેમને કલ્યાણની પરવા હોય; તેમણે પરિબ્રહ્મના દોષને, ઘણોજ વિચારવો જોઈએ. વૈભવ, વિલાસ, ઉદ્દતાઈ, નાસ્તીકતા, કાર્ટના કજમા વિગેરે ભયંકર દોષો, પરિબ્રહ્મના દોષની પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવે છે.

જે ચાર કે પાંચ વખત, તુલસીદાસની વાણી વાંચવી; અગર સાંભળવી. જ્ઞાન વિનાનું કાંઈ નથી. જાણ્યા વિનાનું કાંઈ નથી. પણ પક્ષી પણ જન્મે છે; અને કામકાજ કરે છે—તેમને ઘેર પણ ખચ્યાં છે. એટલુંજ કરવા, જગતમાં આપણે આવ્યાં નથી; એટલું જ કરવા, આ મોંઘી મુસાફરી આદરી નથી; એમ બરાબર સમજાય; તો જીવનને ઠીકઠીક કરો. જલચક્ર સુધારી લ્યો. હજી બાજુ હાથમાં છે. આવાં સુંદર વિવેચનથી, શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને કહેલાં સંતનાં લક્ષણોને દઢ કરો. સાંભળ્યું સફળ કરો ! આપું સુંદર ટાણું આજ છે; કાલ નથી. [કેક બાંધીને હું લખવા બેઠો છઉં] વીજળીને ઝબકારે મોતી પરાવી લ્યો ! યાદ રાખો કે—

મહતા પુણ્યપુણ્યેન, ક્રીતેયં કાયનોસ્તથા ।

પારં દુઃસ્વોદધેર્ગતું, તર યાવન્ન મિષતે ॥

અર્થ—જે વસ્તુ પાઈ બે પાઈમાં મળી હોય, તે ગમે તેમ વપરાય; તો તેની ચિંતા નહીં; પણ જે વસ્તુ કરોડો દેતાં મળી; તેનો ઉપયોગ સંભાળીને થાય. તેમ આ માનવદેહ પાઈ બે પાઈમાં મળ્યો નથી; પણ અનેક જન્મોમાં પુણ્યો કર્યા પછી, મળ્યો છે. દુઃખથી ભરેલા આ ભવસાગરને તરવા, આ માનવદેહરૂપી નાવ મળ્યું છે. જ્યાં સુધીમાં તે નાવ ભાંગી ન જાય; નકામું બની ન જાય; ત્યાં સુધીમાં તરી લે.

આ ૨૬ થી ૩૧ શ્લોક સુધીમાં, શ્રીકૃષ્ણે સંતનાં લક્ષણ ગણાવ્યાં. પ્રથમ ‘કૃપાલુ’ શબ્દ મૂક્યો છે. ‘કૃપાલુ’ કેણુ થઈ શકે ?—ક્ષમા, દયા, અને સહનશીલતા, જે પુરૂષમાં હોય; તે કૃપાળુ કહેવાય. માંદા બાળકને મા સાચવે. મા કૃપાનો ભંડાર છે. કૃપાની બાળકમાં બાપ કરતાં મા ચડી જાય. પોતાના બાળકને પ્રત્યે જેવો ભાવ છે; તેવો ભાવ, જગત પ્રત્યે થાય; ત્યારે તે સંતકાંટિનો જીવ ગણાય. દરેક લક્ષણનું જુદું જુદું વિવેચન કરીએ; તો જુદાં જુદાં પુસ્તક ભરાય; પણ આપ સૌ અધિકારી છો. ઘણા દિવસથી મોક્ષપત્રિકા વાંચો છો; માટે મોક્ષમાં સમજ જશો. આપ આપની મેળાએ; અથવા આપ આપનાં મંડળમાં, એક એક લક્ષણ લઈને, તે સંગ્રંધી ઉડા વિચાર કરશો. હવે વાંચવા સાથે વિચારવા શીખો. લાડનું માત્ર નામ લેવાથી, જૂખ ભાંગે એમ નથી. લાડુ જમવાથી જૂખ ભાંગે. તેમ વાંચ્યા પછી અને વિચાર્યા પછી, તે લક્ષણોમાંથી પોતાને ગમે તે; પોતાથી બને તે-લક્ષણ, અવશ્ય અમલમાં મૂકવું.

ગીતા અ. ૨ જમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ પ્રભુએ ગણાવ્યાં છે. તે જ્ઞાનીનાં લક્ષણ છે. ગીતા અ. ૧૨ માં ભક્તોનાં લક્ષણ છે. આ બેઉનું મીશ્રણ કરીને, પ્રભુ અહીં બોલે છે. સમજવા ધારો; તો સમજાય એવું છે.

ભક્તો સંબંધી બોલતાં ગરુડ કહે છે કે—[જુઓ મોક્ષવાણી પાત્ર ૯૪]

ચોપાઈ—સંત-વિટપ-સરિતા-ગિરિ-ધરણી, પરહિત હેતુ સખન્હકર કરણી.

સંત હૃદય નવનીત સમાના, કહા બાંધે પણ્ય કહા ન જના.

નિજ પરિતાપ દ્રવે નવનીતા, પરદુઃખ દ્રવહિ સુસંત પુનીતા.

સંત, વૃક્ષ, નદી, પર્વત અને પૃથ્વી, એ તમામ પારકાના હિત માટે છે. માખણ જગત્માં કામળમાં કામળ છે. માખણ સાથે સંતનું હૃદય સરખાવતાં, એક ભૂલ દેખાય છે; તે-એ-કે-માખણ પોતાના દુઃખે દ્રવે છે-તપે છે; અને સંતનું હૃદય, પારકાના હિત માટે દ્રવે છે. સંત, બ્રાહ્મણ, મહંત, આચાર્યો, યાત્રી અગર ભક્ત, હજી ધણી કામળ છે; તોપણ તેઓ કાળખળને લીધે, અથવા કળીયુગને લીધે, માખણ જેવા છે. એટલે પોતાને દુઃખે દ્રવે છે. પારકાને દુઃખે દ્રવતા નથી. પારકાને દુઃખે દ્રવતા હોય; તો દરેક સંત, બ્રાહ્મણ, આચાર્ય અથવા મહંત, અથવા સદ્ગુરૂ પાસે, પરહિતનું કામ, ઢગલાખંધ પડ્યું છે. પોતપોતાનાં ધર સાફ કરે; તોપણ આણું નથી. દરેક સંપ્રદાય, મત અથવા પંથ, રીપેરેંગ [ચોગ્ય સુધારો] માગે છે. ઉનાળે ફુલકેરી પેરણ પહેરાય. કામળા, રમણઓ, ગોદાં, ચોક્કાળ, વિગેરે કપડાં, ધરમાં ભર્યાં હોય; પણ ઉનાળે કામ આવે નહીં. તે પ્રમાણે આ યુગપલટો છે. આ ઉનાળો છે. પોતાને માનનારાં સ્ત્રીપુરૂષો ધર્મમાંથી ખસી ન જાય; ધર્મમાં તેમને પ્રીતિ રહે; એમ કરવુંજ નેમએ. પવન ફુંકે ત્યારે દીવો સાચવવોજ નેમએ.

હજી સત્પુરૂષો સંબંધી પ્રભુ બોલે છે—

આજ્ઞાયૈવં ગુણાન્-મયાદિષ્ટાનપિ સ્વકાન્ ॥

ધર્માન્ સંત્યજ્ય યઃ સર્વાન્-માં મજેત સ સત્તમઃ ॥૩૨॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—“વેદ માફ સ્વરૂપ છે. વેદ ઉપદેશ કરેલા સ્વધર્મોનું પાલન કરવાથી, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે; અને સ્વધર્મો નહીં પાળવાથી દોષ લાગે છે; એમ મારો ભક્ત જાણે છે; છતાં—‘એ ધર્મો પ્રભુની ભક્તિમાં વિક્ષેપ કરનારા છે; અને હું નહીં પાળું; તોપણ એ સઘળા ધર્મો, ભક્તિથીજ સિદ્ધ થશે’—એવા દૃઢ નિશ્ચયથી, જે ભક્ત સ્વધર્મને તજીને, મને ભજે છે; તે ઉત્તમ ભક્ત છે.” [૩૨]

૩૨ વિવેચન—

મારી પોતાની ભૂલો કહી દઉં-બ્રાહ્મણ તરીકે ત્રણે કાળની સંખ્યાવંદન કરી ચકું છઉં. તે સિવાય વૈશ્વદેવાદિ ક્રિયાઓ મારે કરવી નેમએ; પણ કરી ચકતો નથી. કરવા રાજી છઉં;

૩૨ પદ્મ-ઉદ્—સ્વકાન્ ગુણાન્ મયા આદિષ્ટાન્-સ્વધર્મો પાળવા સંબંધી વેદદારા મેંજ કહેલું છે. એટલે સ્વધર્મો પાળવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે; એમ મેંજ કહેલું છે. દોષાન્-સ્વધર્મો નહીં પાળવાથી દોષ લાગે છે; તે પણ મેંજ કહેલું છે. ધર્મ આજ્ઞાય અપિ-એમ જણાવ્યો છતાં. ‘એ ધર્મો પ્રભુના ધ્યાનમાં વિક્ષેપ કરનાર છે; અને હું નહીં પાળું તોપણ એ સઘળા ધર્મો ભક્તિથીજ સિદ્ધ થશે એમ સમજી. યઃ સર્વાન્ ધર્માન્ સંત્યજ્ય-જે પુરૂષ સર્વ ધર્મોને તજીને. માં મજેત-મને ભજે. સઃ સત્તમઃ-તે ઉત્તમ ભક્ત છે.

પણ અવકાશ અને સગવડ બેઠી નથી. તે ક્રિયાઓને હું આવશ્યક માનું છઉં; તોપણ હું કરી શકતો નથી. માળા ફેરવવા લલચાઉં છઉં; પણ માળા ફેરવી શકતો નથી. પુનમે પુનમે ડાકારે જવા, બહુ રાજી છઉં; પણ ડાકારે જઇ શકતો નથી. હું અને હરિ, એક ખાટા ઉપર બેસીને, હિંચકતા હઇએ; ત્યારે હું ક્યારે રાંધું ! અને ક્યારે સીંધું ! બસ ! જે કાંઇ મળે છે; તે જમી લઉં છઉં. હરિ મને રેઠા મુકતા નથી; કે હું હરિને રેઠા મુકતો નથી; તેની મને કાંઇ ખબર પડતી નથી. કાનું ખેંચાણ વધારે છે, તેના નિષ્ક્રિય, હજી મારાથી થઇ શક્યો નથી. માત્ર બહારનો અવાજ મને ગમતો નથી. બહારની વાતો, મારા મગજમાં ભરવા હું ખુશી નથી. બસ ! જમું-જમાડું. બસ ! ગાઉ-ગવરાવું. બસ ! રમું-રમાડું. બસ ! નાચું-નચાવું ! શરીર ધરતું બનતું જાય છે; બાકી હૃદયનો ચનગનાટ ઓર વધતો જાય છે. ભાવ બર્યો-મંદ મંદ હસતો-પ્રભુ શરણે બેઠો છઉં. કાંઇ ઓર મળ આવી છે ! આપને સૌને તેની કાંઇ કાંઈ ઝાંખી, કરાવું છઉં. નવરા હો ! અપવાળા હો ! તો બેદરકાર રહેશો નહીં. સમયને સફળ કરજો. બહુ ડાહ્યાં થશો નહીં. બહુ ડાહ્યાં રખાડી પડે છે. બસ ! હવે વધારે નહીં બોલી શકું ! ધડી ધૂન થવાલો—

“વિકૃલ વહારે વહેલા આવો, માળા મોગરાની લાવો !

માળા મોગરાની લાવો, મહેતા નરસીને પહેરાવો— વિકૃલ૦

થવા લો ! થવા લો ! બસ ! થવા લો ! આ-તો-મૌલીની-મળ !

બહો ભાચડો પોતાની ઓને કહે છે કે-‘તારા મોહમાં, હું મૌલી બન્યો. બસ ! તારા સિવાય દુનિયામાં હું કાંઈ દેખતો નથી. મને મોટા કરનારાં માયાપ પણ, મને શીકાં કચ્ચ લાગે છે.’ આવાં ભોળપણ-આવાં ગાંડપણ-શ્રીહરિ પાસે કેમ ન કરવાં ? જીંદગીનું નવનીત, શ્રીહરિને કાં ન ધરવું ? જીવન વાડીનાં મોંઘાં-ખુશબોદાર પુષ્પો, પ્રભુને કાં ન ધરવાં ? બસ ! અમને આમજ ઠીક લાગ્યું.

પ્રભુ કહે છે; એવા બકતો, કેવા હશે ? તે જોયા નથી; પણ વિચાર્યા છે. જે નિશા-ળાણે શરતું કામકાજ કરે; તે કદાચ, લખવા આપેલા આંક, ન લખી લાવ્યો હોય; તો માફ થાય છે. માટે-વિચાર્યો હો; તો મહેતાજીને નમી પડે; બાળક હો; તો માયાપને નમી પડે; સ્ત્રી હો; તો પતિને નમી પડે; અને મુમુક્ષુ હો; તો ભગવાનને અને બકતોને નમી પડે. વધારે પડતું ડહાપણ મૂકી-લોજ.

કર્મની મજબૂત ગાંઠ-નિષ્કામ કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ માટે છે. ચિત્તશુદ્ધિ પરમ પદ માટે છે. જીવને નિષ્કામ કર્મ ગમતાં નથી. દુઃખના નિવારણ માટે, જીવો સકામ કર્મ કર્યા કરે છે. સકામને અટકાવીને, નિષ્કામ કર્મ કરતાં, પ્રથમ શીખવું જોઈએ. પછી નિષ્કામ કર્મનું ફળ-ચિત્તશુદ્ધિ, પ્રાપ્ત કરવા, મથવું જોઈએ. કર્મની ગતિ ગઢન છે. તેથી ડાહ્યાં ડાહ્યાં પણ, કર્મ માર્ગમાં ગોચાં ખાતાં દેખાય છે. ખીચડી પાક્યા પછી, ચુલા ઉપરથી ઉતારી લેવી જોઈએ. ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી, જેમ અને તેમ, જ્ઞાનનો લાભ લઇને, પ્રભુને પરાયણ રહેતાં શીખવું જોઈએ. એકડા, બગડા અને પારાક્ષીની જરૂર છે. આવશ્યક છે; પણ તે ક્યાં સુધી ? આવડ્યા પછી આગળ વધવું જોઈએ. સોના રૂપાનો બેદ સમજે; તે સકામ નિષ્કામનો બેદ સમજે. કર્મ માર્ગનો અને જ્ઞાનમાર્ગનો બેદ સમજે; તે ચિત્ત શુદ્ધિ માટે મથે. વિગેરે.

અપૂર્ણ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ].

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.
અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છબનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ પૃં.

ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૮.

[અંક-૧૧]

લવાજમ—હજી એક માસ બાકી છે. તોપણ ધણીનાં લવાજમ આવી ગયાં છે. બાકી હોય; તેમણે ચાલુ રાખવું હોય; તો વિલંબ ન કરવો. આ તો માનવીઓનો મેવો છે; સમજીએ જમવા જેવો છે.

મફત—માસીકો મફત જાય છે; તેમાંથી ધણીજ થોડાના પત્રો ચાલુ રાખવા આવ્યા છે. પત્ર લખવા સગવડ નથી; અને સમય નથી; તેમને મોક્ષપત્રિકા કેમ મોકલી શકાય ! આપને જરૂર ન હોય તો બીજા મફત માગે છે; તેમને મોકલી શકાય. પત્ર લખવા જેટલા પૃથુ ન પલખ્યા; તે પત્રિકાનો વાંક છે.

સુગંધ—જેમ સારી વસ્તુ જ્યાં હોય; ત્યાં આસપાસ તેની સુગંધ ફેલાય. તેમ સજ્જનની સજ્જનતા ફેલાય. મુંબઈમાં સોની કપુરચંદ, મુનીમજી, શાંતાકુંઝમાં ડાહ્યાભાઈ, માસીકોનો ઠીક પ્રચાર કરી રહ્યા છે. પોરબંદરમાં જોશી ગોપાળજી, પોરબંદરમાં તથા આસપાસનાં ધણીં ગામડામાં મોક્ષપત્રિકાનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. જામનગરમાં મોટા મોડાવાળા બાટીયા જમુભાઈ ઠીક કામ કરી રહ્યા છે. પુસ્તક મફત આપે; તો એક લાખ પુસ્તકને માનનારા, દોઢ લાખ નીકળે. પુસ્તકના પૈસા આપવાના હોય; તો ધનવાન પણ મુંજી બની જાય. આમ છે છતાં, મોક્ષપત્રિકાનો આટલો બધો પ્રચાર થાય છે; લવાજમ તુરતાતુરત મોકલી આપે છે; તે રાજી થવા જેવું છે.

તોપણ અસંતોષ—ઘાનના પ્રચારમાં, હું સદા અસંતોષી રહું છઉં. કારણકે અહીં જેટલા જોષએ; તેટલા પકવાન તૈયાર થાય છે; છતાં જ્યાં જમનારા હોય; ત્યાં તમે કેમ પહોંચાડતા નથી ? રાંધવે કાયર નથી; તો જમાડવે કેમ કાયર થાઓ છો ? શું પત્રિકાનો રંગ, તમને લાગ્યો નથી ? હજી તમારાં હૃદય કોરાં ધાકકોર છે ? વાતો હૃદયને ડોહાવે એવી છે. તેનો બરાબર અભ્યાસ (મનન) કરતા નથી ? અભ્યાસ હોય; તો અમૃત જમવું; અને જમાડવું મમે. આ જમે; કોઈ સંત સુજાણ. પરવાવાળાને શોધી કાઢો. જરા પણ-સગીર પણ-

થોડા પથ્થ-પ્રમાદ કરવો ઘટતો નથી. બસ ! ઉડાઓ જ્ઞાનામૃત ! આજે આપણે ઘેર દીવાળી છે. જ્ઞાન જેવી જગમાં કોઇ પવિત્ર વસ્તુ નથી. તેનાં પીરસણાં (પેકેટો), અહીંથી ઢગબંધ આત્માં જાય છે. તે ક્રિયામાં તમારો જરા પથ્થ ભાગ ન હોય; તો તેનો આ દપકો છે. લવાજમ જીજ્ઞ છે. બાર માસમાં બે પથ્થ નવા ગ્રાહક કરી ન શકો; તો તે વાંચન કેવું ? દમ વિનાનું. નવા ગ્રાહકે પત્ર ન લખવો. ૨-૩-૦ નો મ. ઝો. કરી, કુપનમાં નામ દાખ લખવું.

‘ માનવીઓનો મેલો, માનવીઓએ લેવા જેવો ’—આ અંકમાં સાધકે સાધવાનાં ત્રીશ લક્ષણનું વિવેચન છે. તે માનવીઓનો મેલો છે. એમ સમજી, તેનું એક જુદું પુસ્તક, બહાર પડશે. તેની કીંમત માત્ર એક આનો. પોસ્ટેજ છપાઇ. દોઢ આનો મોકલવો.

એકાદશ સ્કંધ.

[અધ્યાય ૧૧ મો ચાલુ]

૮૮૮ પાનાથી આગળ—

ગયા અંકના અંતમાં ૩૨ મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલુ કર્યું હતું. તે પહેલાં ૨૯ થી ૩૧ શ્લોકોમાં, શ્રીકૃષ્ણે સંતનાં ત્રીશ લક્ષણ ગણાવ્યાં છે.

ત્યાં અમે આપને કહ્યું હતું કે—‘ શ્લોક ૨૯-૩૦-૩૧ માં, શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને ગણાવેલાં ત્રીશ લક્ષણો, આપ સૌએ, અવકાશ લઇને વિચારવાં. ’ પથ્થ આપ તે કરવા, હજી નવરા થયા નહીં હો. આપમાંથી કેટલાએક તો, એટલા બધા કામઢા હશે કે—તેઓ બસો પાંચસો વરસ સુધી, આ જગતમાં જીવતા રહે; તોપથ્થ આ ૩૦ લક્ષણ વિચારવા નવરા થાય નહીં. કૃપા કરીને આ વાતને હસી કાઢશો નહીં. પરવાવાળા થઇને, આ વાતનો વિચાર કરજો—કે—જીવને પોતાનું કલ્યાણ સાધવામાં પ્રમાદ ધણો છે ! પ્રમાદ તજવા માટે, માનવતા મળી છે; આંખ ઉઘાડવા માટે, અવસર મળ્યો છે. લ્યો ! પ્રભુકૃપાથી મને અવકાશ ધણો મળ્યો છે. મારે ઝોરડે અવકાશનાં અજવાળાં દોડ્યાં આવ્યાં છે. બહાર (વ્યવહારમાં) ગોંધાટ ધણો છે; પથ્થ મારે અંતરે આરામ છે. ઝોરડે શ્રીહરિ બેઠા છે. લ્યો ! હું આ ત્રીશ લક્ષણો વિચારું ! આપ, સૌ પ્રેમથી સાંભળો. મકાન છીટ ચૂને ચણાય; માનવતા આ ત્રીશ લક્ષણો ચણાય. પૃથ્વીની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તરદક્ષિણ, ચારે દિશામાં નજર કરો; તો ગૌતમ, મહાવીર, કાષ્ઠસ્ત, મહમદ, મુસા, શ્રી આલ્મશંકરાચાર્ય, શ્રીમદ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ વલ્લભાચાર્ય આદિ, જે માનવ હતા. છતાં, દેવની માફક પૂજયા; તે આ ત્રીશ લક્ષણથી. શુભકરણિની સામગ્રિ, આ ત્રીશ લક્ષણોમાં છે.

દોહરો—પશુકી પેળની હોત, નરકી કછુ ન હોત;

નર જો શુભ કરણિ કરે; નરનારાયણ હોત—સીયાવરં.

પ્રથમ આપણી પોતાની, વસ્તુસ્થિતિ વિચારી લ્યો ! આપણે દેશ જોયો, તે જીજ્ઞ નુકશાન છે; પથ્થ માનવતા ખોઇ નાંખી; તે બચંકર નુકશાન છે. એટલે શું ?—એટલે આપણે ભાઇના ભાઇ નથી; પત્ની, પતિની નથી; પતિ, પત્નીનો નથી. બચંકર સ્વાર્થની ભઠ્ઠીમાં, આપણે સૌ ખદબદી રણાં છઇએ. માનવ મટીને દેવ બનવા અહીં આવ્યા છઇએ;

છતાં જીવનના બ્વહારમાં, અસુરતા પથરાતી જાય છે. ક્ષણિક સુખ માટે વલખાં મારી રહ્યાં છાપએ. હલકા વિચારો, આપણા કુસ્મન થઇને, આપણી આસપાસ ઉભા છે. માનવ મટીને દાનવ થતા જાઇએ છાપએ. સમજણને ચશ્મે જુઓ ! શાસ્ત્ર ગુરુમાં શ્રદ્ધા નથી. કોઇ છાપ દેવ નથી. કોઇ ઈશ્વરનાં દામ નથી. ભરદ્વારીયે આપણી નૌકા જોકાં ખાય છે. કેમ સમજાય છે ? વિચારનું દુર્બળ ન ચડાવે; તો આપણું પ્રાપ્ત જીવન, અને આપણું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય, દેખાય એવું છે. આપણે ક્યાં છાપએ; અને આપણે ક્યાં પહોંચવું છે; તે તમામ દેખાય એવું છે. કેમ સાવધાન છો ને ? જરા સાંતિથી તમે તમને જુઓ ! હજી જરા શાંત થાઓ ! આંખો વીંચી જાઓ ! બહારનાં તમામ ડહાપણને ચૂકી દો. તમારી કરોડની કમાણી; અને જગત્પ્રવહારનાં તમારાં તમામ ડહાપણ, કાળની હડફેટે ચડે; ત્યારે કોડીનાં છે. કાળની હડફેટે ચૂકાવવા માટે, આ એકજ ઉપાય છે. માટે હજી જરા શાંત થાઓ ! અજ્ઞાંતસ્ય કુતઃ સુખં ? ખસ ! હવે સાંભળો કે-આ જ્ઞાનનો અધિકારી કોણ ?—

૨૯-૩૦-૩૧ વિવેચન—ફરીથી. ગયા અંકના (૮૮૭) પાનાથી આગળ, આ ત્રણ શ્લોકોમાં ૨૮ લક્ષણ છે.

૨૮ લક્ષણ ક્યાં ?—તે પ્રથમ સાંભળો. ૧ કૃપાળુ. ૨ કોઈનો દ્રોહ ન કરનાર. ૩. ક્ષમાવાળો. ૪ સત્યરૂપ બળવાળો. ૫ ધર્મોદિકથી રહિત. ૬ સુખદુઃખમાં સમાન. ૭ યથાશક્તિ સર્વનો ઉપકાર કરનાર. ૮ વિષયોથી ક્ષોભ ન પામે એવા મનવાળો. ૯ ઈદ્રિયોને જીતનાર. ૧૦ ક્રોધજિતવાળો. ૧૧ સારો આચાર પાળનાર-પાવત્ર. ૧૨ પરિશ્રદ્ધ નહીં કરનાર. ૧૩ આ લોકનાં અને સ્વર્ગનાં સુખ માટે પ્રયત્ન નહીં કરનાર. અક્રિય. ૧૪ શોકું જન્મનાર. ૧૫ શાંત. ૧૬ સ્વધર્મમાં સ્થિર. ૧૭ મારાજ આશ્રયથી રહેનાર. ૧૮ મનન કરનાર. ૧૯ સાવધાન. ૨૦ નિર્વિકાર. ૨૧ કષ્ટના સમયમાં પણ ધૈર્ય રાખનાર. ૨૨ ભૂખ-તરસ, શોક-મોહ, જરા અને મૃત્યુ એવા છ ગુણને પોતામાં નહીં માનનાર. ૨૩ માનની ઇચ્છા નહીં ધરાવનાર. ૨૪ બીજાઓને માન આપનાર. ૨૫ બીજાઓને જ્ઞાન દેવામાં ચતુર. ૨૬ કોઈને નહીં ઈગનાર. ૨૭ કશ્ચાથી સંભળી પ્રવૃત્તિ કરનાર. ૨૮ કવિ એટલે વિદ્વાન. (૨૯ ચું લક્ષણ ૩૨માં શ્લોકમાં છે. ૩૦ ચું લક્ષણ ૩૩માં શ્લોકમાં છે.)

યાદ રાખવું કે-સાધકોનાં આ સાધન છે; અને સિદ્ધોના આ લક્ષણો છે. એટલે-સાધકે કૃપાળુ થવું; અને સિદ્ધે કૃપાળુ રહેવું; શંકાની દષ્ટિ ન્યાં ત્યાં કરવાની આપણને ટેવ છે; કુતકો કરવાની પણ આપણને કટેવ છે. પણ શ્રીકૃષ્ણમાં જો આપણને ભાવ હોય; તો શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનોમાં શંકાને સ્થાન નથી. આમાં કુતક કરવાની જરૂર નથી. યાદ રાખવું કે—

શ્રુતિયો વિભિન્નાઃ સ્મૃતયોઽપિ ભિન્નાઃ । નૈકોઽપિ ચિરં સતં પ્રમાણં ॥
જ્ઞાનસ્ય સર્વં, નિહિતં ગુહ્યાર્થં । મહાજનો જેન ગતઃ સ પંથાઃ ॥ શ્રુતિઓ એક બીજાથી વિરોધી દેખાય; સ્મૃતિઓ પણ વિરોધી દેખાય. કોઇ એક ઋષિનો મત પ્રમાણ નથી. જ્ઞાનનું તત્ત્વ હૃદયરૂપી ગુહ્યમાં છે. ત્યારે શું કરવું ? તેના જવાબમાં કહે છે કે-મોટા પુરૂષો જે રસ્તે ચાલ્યા હોય; તે રસ્તો કલ્યાણનો સમજવો. અહીં શ્રીકૃષ્ણ મોટા ઋષિઓનો નિર્ણય સંભળાવે છે. રાજસ્ય યગમાં પ્રથમ પૂજન શ્રીકૃષ્ણનું થયું હતું.

હવે દરેકનું જીવું જીવું વિવેચન સાંભળો—ખોલો—હરહર મહાદેવ હર.

૧ કૃપાળુ—કૃપાનો સાગર કોને આંગણે છે ? દેખાય છે ? પ્રથમ માતાપિતાને આંગણે. માતાપિતાની કૃપાને જે સમજે નહીં; તે સંત સદ્ગુરુની કૃપાથી ધણીજ વેગળા રહે. જીવોના ઉપર, ઇશ્વરની કૃપા ફેટલી છે; તેનો ખ્યાલ આવે; તોજ ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ થાય. સંત સદ્ગુરુની કૃપાનો ખ્યાલ આવે; તોજ તેમના પ્રત્યે પ્રેમ થાય. અહો ! બહોલો વાળવા પશુ ન શીખ્યા. લીધું એટલું દેવા ન શીખ્યા; ઉપકાર માનવાનું પશુ ન શીખ્યા; તે માનવ નહીં; પશુ દાનવ છે. લીધું તેના કરતાં ઘણું આપે છે; તે કૃપાળુ. બહોલાની આશા ન રાખે; તે કૃપાળુ. કૃપા સંતના ઘરનો ચણુગાર છે. કૃપાને વસવાનું ઠામ સંત છે. જ્યાં કૃપા વસે; ત્યાંથી કઠોરતા અને નિર્દયતાને ખસવુંજ પડે. જેથી પોતાને દુઃખ થાય; તેથી ખીજને પશુ દુઃખ થાય એવી સમજણ કૃપાળુને હોય છે. ‘હું બલે જૂખ્યો રહું; પશુ મારાં બાળકોને શેટલો મળે; તો ઠીક; એવું જગત્માં જે કોઇ સમજે; તે માથાપ કહેવાય. પંખો આમ તેમ ફરતાં, પોતે દુઃખી થાય; પશુ આસપાસ એમાં હોય; તેમને પવન આપે; તે કૃપાળુ. વૃક્ષ પોતે કપાય; અને કાપનારને સગવડ આપે; માટે કૃપાળુ ! પચાસ પંચાવન કે સાઠ વરસના થાય; પશુ કૃપાળુ થતાં ન શીખે; અથવા કોઇના કૃપાપાત્ર પશુ ન થાય; તેમનાં જીવન વેશન વગડા જેવાં છે.

કુંડળીયો.

અકલ બિચારો આપકી, ગઈ અંધેરી રાત.

અબહુ વેશ ગણેશકા, કહાં ખેલકી બાત !

કહાં ખેલકી બાત, જીદન અજહું નહીં આયા.

કહાં અંડા મનિહાર, રામદે રંગ સવાયા.

કથે સુકવિયાં કાન, દિનકર બયો જીભરો;

ગઇ અંધેરી રાત, અકલકો આપ વિચારો.

રાત્રે ભવાઇમાં, બાર ઉપર બે વાગ્યા; ત્યારે માંડ ગણપતિનો વેશ આવ્યો. ત્યારે બીજા વેશ કે જેમાં, ઘણી તૈયારી કરવાની હોય છે; તે વેશ ક્યારે આવશે ! તેમ મનુષ્ય દેહમાં કૃપાળુ થતાં ન શીખ્યા; કોઇના કૃપાપાત્ર ન બન્યા; તેમને બીજા ગુણ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય !

૨ અદ્રોહ—ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં, ભકતોનાં લક્ષણ ગણાવતાં, ‘અદ્રોહા સર્વભૂતાનાં’ એમ કહીને, અદ્રોહને પ્રભુએ પ્રથમ પદ આપ્યું છે. રાત્રી, ભકતો, પાંડિતો, પૂજારીઓ, આચાર્યો અને મહંતો—સૌને, પ્રભુ પામવા માટે, જીદાં જીદાં મેદાન તૈયાર હોય છે; છતાં આસપાસ નજર કરીને—‘અમુકને લોકીક સુખ વધારે કેમ ?’ ‘અમુકની પાસે માલમીલકત વધારે કેમ ?’ ‘તેને વધારે માન કેમ ?’ એવા ખોટા મોહમાં તણાઇને, જેઓ દ્રેષને પોતાને દેશે એસાડે છે; તેઓ ભગવદ્ રસ્તેથી ઉતરી પડે છે. પાડો-શીનું ઘર પડે આખડે; તેની આપણે ચિંતા ન હોય; પશુ તે-ઘરને જે આપણે વેચાનું લઇ આપણું કર્યું હોય; તો તેની ચિંતા રાખવીજ પડે. નાતીલાની દીકરી આપણા પુત્ર સાથે પરણાવી હોય; આપણે આપણી કરી હોય; તો તેની ચિંતા પશુ રાખવીજ પડે. એટલે શું સમજ્યા ? એટલે એમ સમજવાનું કે—જેને આપણે આપણાં માનીએ; તેની સાથે આપણે જરા પશુ દ્રોહ હોય નહીં. તેમાં રાગજ હોય. મોટા માણસને ઘણા

બંગલા; અને ધણી સંબંધી ! તમામ બંગલામાં અને તમામ સંબંધીઓમાં, તે અદ્રોહ રહે છે. તેથી મોટા રાજા ! રાજાને પોતાના રાજમાં સર્વત્ર પ્રેમ અને અદ્રોહ હોય છે. તેથી મોટા સંત ! સંત પૃથ્વીના રાજા. તેમને સર્વત્ર અદ્રોહ.

વિષાદિનયસંપન્ને, દ્રાક્ષણે ગયિ હસ્તિનિ ॥

શુનિ ચેષ શ્વપાકે ચ, પંક્તિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥૧૮॥ (ગીતા અ. ૫)

અર્થ—વિષા ઉપરાંત વિનયવાળા, એટલે જ્ઞાન પ્રમાણે ચારિત્રવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કુતરામાં, ચંડાળમાં, પંડિતો સમદર્શિવાળા થઇને રહે છે. (૧૮)

આ પંડિતો કેવા હશે?—

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં, ચેષાં નાશિતમાત્મનઃ ॥

તેષામાવિત્યવજ્ઞાનં, પ્રકાશયતિ તત્પરમ ॥૧૯॥

તદ્વૃદ્ધયસ્-તદાત્માનસ્-તન્નિદ્રાસ્-તત્પરાયણાઃ ॥

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિ, જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥૨૦॥

અર્થ—જેમના અંતઃકરણનું અજ્ઞાન, અધ્યાત્મજ્ઞાન વડે નાશ પામ્યું હોય છે; તેમનું તે અધ્યાત્મ જ્ઞાનજ, સૂર્યની પેઠે પરમાત્માને બતાવી આપે છે. (૧૯) એવા પંડિતો—જ્ઞાનીઓ, પરમાત્મ પ્રાપ્તિમાંજ નિશ્ચય રાખે છે; તેમાંજ ચિત્તને જોડે છે; તેમાંજ એક નિબંધ રાખે છે; તેને જ પરાયણ રહે છે. વળી જ્ઞાન પ્રમાણે ચાલીને, પાપને ધોઈ નાંખે છે. તેથી તેઓ પુનર્જન્મ રહિત, એવી પરમગતિને પામે છે. (૨૦)

પંડિતાઇનો ડાળ કરનારાઓએ, પોતે ક્યાં ક્યાં પંડિત નથી; અને ક્યાં ક્યાં પંડિત છે; તે આ ચાટલામાં જેમ્મ ભેળું. આજ કાલ ઘેર ઘેર પંડિતો પાડ્યા છે. સૌ કહે છે કે ‘અમે ધણી જાણીએ છઇએ—’ પણ યાદ રાખવું કે—જે કહે છે કે—‘અમે જાણ્યું;’ તો તે કાંઇ જાણતાજ નથી. માત્ર બકવાદમાં થરા હોય; તે અધ્યાત્મગત જીતી શક્તા નથી.

(અદ્રોહનો વિષય ચાલે છે.) સંત હરિ શરણે રહે છે. સર્વત્ર ભગવાનને દેખે છે, પછી તેમને દેષ કરવાનો રહેતો નથી. સંસારમાં રહેનારને, આફતો આવવાનો સંભવ છે. આફતો માટે સંસારનાં દ્વાર ખુલ્લાંજ રહે છે. આફતો ન આવે; તો મરદો જાગ્રમશે ક્યાં? આફતો ન આવે; તો સંતો શાંતિ રાખે ક્યાં? આફતે રાખને અને સ્ત્રીતાને દેવ બનાવ્યાં; આફતે પ્રતાપને અમર કર્યો; આફતે ખીરાને મોટી કરી. આફતે નરસિંહને નામાંકિત કર્યો. શાંતિમાં શાંતિ રહે; તે તો બને; પણ આફતમાં શાંતિ રહે, તે દાર તો સંતનાં હોય. તે દાર તો ઉચ્ચ કોટિના જીવોનાં હોય.

૧ માનસિંહ શુદ્ધનું આમંત્રણ આપીને ગયા; એમ ન્યારે પ્રતાપે સાંભળ્યું; ત્યારે પ્રતાપ બાદ્યો હતો કે—

ભલે આખા વિશ્વમાં, વન્દિ-વિપત્તિનાં-બળે;

ભલે કોપે કાળ કે-રોષ નિજ રથાને ચળે.

ત્રિકાળ તોફાને થડે-કે-ત્રિશુનન અગ્નિ હરે.

રૂઢી રમે તડિવ-કલિકા, રક્તનાં અપ્પર ભરે,

જાનવ વિજયને સાંપડે, ઘડાસનો થે થરથરે;

મૂક્યું પ્રતાપે બે કદમ, પાછું કદાપિ ના ફરે.

[એક વિદ્વાન]

દર્શાત—જીવકોરખહેન અહીં કથામાં આવતાં હતાં. ઘેર ધણી વધીલ, અને દીકરા પણ વધીલ. એક દિકરાની વહુ ઘેર આવી હતી; દીવાળીના દહાડા ચાલતા હતા. ધનતેરસ ની સવારમાં, કંસાર કરવાનું વહુને કહીને, અહીં કથામાં આવ્યાં હતાં. નવના ટકોરા થતાં, કથા બંધ થઈ. સૌ સૌને કામે નાદાં. જીવકોર ખહેન દોડતાં ઘેર ગયાં. રાંધણીયામાં ડોકીયુ કરીને, વહુને પૂછ્યું—‘કેમ કંસાર આવડ્યોને ? જોવા દે જોઈએ !’ વહુએ તપેલું આગળ લાવીને, કંસાર બતાવ્યો.

જીવકોર—હેં વહુ ! કંસાર આટલો બધો પીળો કેમ ?

વહુ—તે હું શું જાણું !

જીવકોર—પીળો દેખાય છે ને ? તેમાં કાંઈ જૂલ નથી ને ?

વહુ—હા પીળો તો દેખાય છે.

જીવકોર—પીળો કેમ થાય ?

વહુ—તે હું શું જાણું ?

જીવકોર—અરે ! કાળીચતુર્દશી માટે વડાનું ભરડી રાખ્યું હતું; તે તપેલું ક્યાં છે ?

સાસુ વહુએ ધરમાં આમતેમ ફાંફાં મારતાં, વડાનું તપેલું, ખાલી દેખ્યું. વહુ ધ્રુજ ગઇ—સાસુ પણ, ગભરાણી. તોપણ સત્સંગને બળે, ધીરજ રાખીને વહુને કહ્યું—‘હવે થયું તે ખરું. તું જલદીથી મોટા ભાઇને (પ્રાધમસને) પેટાવ; હું વસ્ત્ર બદલીને આવું છઉં.’ સાસુ રસોડામાં ઉતરી પડી. પ્રાધમસ કુંફાડા મારવા મંડ્યો. કંસાર થઇ જવા આવ્યો. મોડા ઉપરથી ખૂમ પડી કે—‘શી વાર છે ?’ જીવકોરે જવાબ દીધો કે—‘સહેજ વાર છે.’ સહેજ સહેજ કરતાં, કંસાર તૈયાર કરી લીધો. સૌને જમવા બેસાડ્યા. સૌ જમી પરવારી કોટમાં ગયા. પછી સહુણી સાસુ બોલ્યાં—‘હવે પેલું પીળો લોટનું તપેલું, પાડોશમાં ગાયને આપી આવ; પછી આપણે જમવા બેસીએ !’ વહુ આપીને આવી. ‘બીજી સાસુ હોત; તો આજ મારો ભવેડો કરત;’ એમ કહેતાં કહેતાં, વહુ સાસુના પગ ચાંપવા લાગી. ‘બસ કર ! બસ કર ? બેટા ! આ તો મારી કથાનું ફળ. સંસાર આફતથી ભરેલો છે. અકળાવું કામ ન આવે; પણ યાદ રાખજે કે—રસોડું એટલે રમતનું રથળ નહીં; સંપૂર્ણ સાવધાનતાનું રથળ. મીઠાની કીમત કાંઈ નહીં; પણ બે વખત નાંખ્યું હોય; તો જમનારા કકળી ઉઠે. જમણું અને રમણું; એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

૩ તિતિક્ષા—આવ્યાં દુઃખને પ્રેમપૂર્વક સહન કરી લેવું તે. સાસરે આવેલી કુલવંતી કન્યા, ખાટાં ખારાં સાસરીયાંને વેઠી લેછે; તો તેનાં વખાણુ થાય છે. નિશાળીયા મેતાજીને વેઠી લેછે. સપુત્રો જીની દબ્યાં વૃદ્ધ માતાપિતાને વેઠી લેછે. ખાનદાન નોકરો વાંકાચુંકા શેઠને વેઠી લેછે. પછી તૈથી આગળ—અધ્યાત્મજીવન ! અધ્યાત્મ જીવનનું રહસ્ય સમજ્યા પછી, અધ્યાત્મ જીવનને માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. પ્રયત્નો કરતાં દુઃખ આવે; તે શાંતિથી સહન કરવાં પડે.

બબડાટ—આખું જગત માથે આવેલાં કામકાજ કરે છે; આખું જગત ધણું સહન કર્યાં કરે છે. પણ રોતાં રોતાં કરે; બબડતાં બબડતાં કરે; તેનું કામ દીપતું નથી. આવ-

● પુરૂષો બહારથી આવે; અગર જમવા બેસે; ત્યારે પ્રસન્નતા પૂર્વક કામકાજ કરી, તેમને રાજ રાખવા તે. કાંઈ દુઃખ હોય; તો દુઃખનો નિવેડો, કળ્યા કરીને લાવવો નહીં. એજ આપણું બહુતર છે.

સ્થક કામ કરવુંજ પડે. પછી તેમાં બળડાટ શો ! આવસ્થક કામ કરતાં, પ્રસન્નતા પ્રગટે; એવા સ્વભાવ રાખવો. સ્ત્રી રોતી રોતી રાંધે; તે જરૂર દાઝી જાય. હંસતી રમતી રાંધે; તે સૌને પ્રેમથી જમાડે; અને પોતે પણ જમે. પુરુષ રોતો રોતો ધંધો કરવા જાય; તો જરૂર ક્રોધની ગટરમાં પડી જાય; વિગેરે.

૪ સત્ય—ખોટાની સાથે કામકાજ કરવું પડે; ત્યાં સત્ય બોલવું, અધર્ષ લાગે. સત્યની પરવા હોય; તો જેમ અને તેમ, થોડા ખોટાની સાથે, કામકાજ કરવું. વાણીને નિયમમાં રાખવી. પાંચ શબ્દ જોઇએ; ત્યાં બે શબ્દથી ચલાવવું. અસત્યમાં રમતાં બહુ કાળ ગયો; એમ સમજી, સત્યમાં પ્રીતિ કરવી. અસંગ રહેવાની આગ્રા, એકાંત રહેવાની આગ્રા; તે આગ્રામાં સત્યની રક્ષા થાય છે. હિંદમાં હરિશ્ચંદ્રનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. દુષ્પ્રભો પાર રહ્યા નહોતો; પણ સત્ય છોડ્યું નહીં. સત્યમેજ્ઞ જયતિ—આખરે સત્ય જીતે છે—એમ તેણે સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. સત્ય વિના ચાલે એમ નથી. સત્ય આજનો થાંભલો છે; તોપણ સત્ય ધણા લોકોને ગમતું નથી. કારણકે દુનિયા પાપે ઘેરાતી જાય છે. આપણે જેમ અને તેમ સત્ય બોલવું. ઉચ્ચકોટિના જીવોને સત્ય ગમે. નીચ કોટિના જીવોને અસત્ય ગમે. સત્ય સંતોનું વહાલું ધન છે. સત્ય ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે. સત્યરૂપી બળવાળો, એટલે ઇશ્વરને શરણે રહેનારો.

૫ ધર્મ્યાદિકથી રહિત—પ્રાચીનકાળમાં ધર્મીનો રોગ, કુતરાં, બીલાડાં, માગણી (દાન લેનારા), નમાલા દિકરા, ગાય, અને કુકડાંમાં હતો. આજકાલ આ રોગ, ન્યાં ત્યાં પ્રસરી ગયો છે. એક ધંધો કરનારામાં તો હોયજ. બ્રાહ્મણ સાધુ કે સન્યાસી, દેવના દિકરા ગણાય; પણ તેઓ સોએ અઘાણુ ટકા, ધર્મીના દિકરા થઇ પડ્યા છે. જેમ લુણી ગમે એવા મહેલને તોડી ફેડી નાંખે; કાંટ લોઢાને ખાઈ જાય; તેમ ધર્મી માનવની અમૂલ્ય માનવતા ખાઈ જાય. સામાનું ભુંડું કરવાનું મન થાય; તે મેલી ધર્મી છે. પુરુષાર્થ કરીને સામાથી આગળ વધવું; તે ખાનદાન ધર્મી છે. મેલી ધર્મીની મના છે. નિશાળમાં ઠાઠ નિશાળીયા, હુશીયાર છોકરાના દાખલા ભુરેસી નાંખી, તેની ધર્મી કરે; એવી ધર્મી કદિ કરવી નહીં. પણ હુશીયાર છોકરા કરતાં, વધારે મહેનત કરીને, તેનાથી સારા પાઠ કરવા જેવી ધર્મી કરવી. પુરુષાર્થ કરવા માટે, મેદાન ખુલ્લાં પડ્યાં રહે છે. છતાં ન ફાવીએ; ત્યારે કર્મનું મહાનખળ—કર્મની ગહનગતિ, યાદ કરવી. કર્મને શરમ નથી. એક બાપના બે દિકરા, અગર બે દિકરી—હોય; પણ ભાગ્ય પ્રમાણેજ ભોગવે. આ ભવે કયું ન હોય; કરતા ન હોય; તેમના પૂર્વ ભવના પુણ્યના થર હોય; તો તે પણ કામ આવે. આટલું સમજાય; તો આ ભવે પુણ્ય કરીને—સત્કર્મ કરીને—આવતા ભવને સફળ કરવો. જ્ઞાનદારા ન્યાં ત્યાં પ્રભુજ દેખાય; તો પછી ધર્મીને ઉભા રહેવાની જગ્યા નથી.

૬ સમભાવ—સમત્વ યોગ ટચ્યેતે—સમભાવ કરવો; તેજ યોગ કહેવાય છે. સમભાવનાં વખાણુ સૌ કરે છે; પણ તેમ બનવું બહુજ મુશ્કેલ છે. પોતાના ભાંડરડામાં સમભાવ રાખે; તોપણ ધણું છે. સાથે બેસીને ખાય પીએ; અને એક બીજાને દુઃખે દુખાય; તો તે પણ, આ કાળમાં ધણું છે. દેવ મંદિરોમાં અને ગુરૂદારે; ધનવાનને ધણું માન, અને ગરીબોને ધક્કા ! કોઇ પૂછે કે—‘પ્રભુના દારમાં આમ કેમ ?—તો સામેથી જવાબ મળે—કે—‘પ્રભુ પણ લક્ષ્મીજીને લઇને બેઠા છે.’ મંદિરો અને ગુરૂદાર કલ્યાણનાં સ્થાન

છે; ત્યાં જેમ અને તેમ, લૌકિક વ્યવહારને—સેવા દેવાના વ્યવહારને—આછો રાખવો. રૂપેયો આપ્યો છે; તેને પ્રસાદનો મોટો પડો; અને બે આના વાળાને મુઠી સાકરરીયા—આપવા; તે બચાંકર અપરાધ છે. રૂપેયો આપનારાએ, ધણી પ્રસાદની આશા રાખવી; તે પણ અપરાધ છે. આ વાત પામરો માટે નથી. પામરો દીવાના પતંગીયાં છે. પતંગીયાં સમજે; તોપણ દીવામાં પડીને, તેમાં ખાખ થાય છે. એટલે સમભાવ સંબંધી બોલવું સહેલું છે; પણ પાળવું કઠણ છે. કઠણ છે; તો પણ સમભાવ વિના ચાલે તેમ નથી. શમવિષમ—નાનું મોડું—ઠીક અઠીક—ભય અભય, સુખ દુઃખ, વિગેરે વૃત્તિઓને, યાનદ્વારા શમાવવી. યાનદ્વારા સર્વત્ર પ્રભુભાવ થાય; તો સર્વત્ર સમભાવ પ્રવર્તે. મીઠું સમુદ્રમાં પડતાં, એકરૂપ થઇ જાય છે. સુખદુઃખમાં સમાન રહેવું; તે સમભાવનું ફળ છે.

૭ પદ્મોપકારપદ્ય—જ્યાં સામે બદલો ન હોય; તે ઉપકાર કહેવાય. વૃક્ષ સૈને ફળપુલ અને લાકડાં આપે; નદી સૈને જળ આપે; પર્વત પણ પર ઉપકારી છે. સૂર્ય બદલાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, સૈને પ્રકાશ આપે છે. ચંદ્ર પ્રકાશ આપે છે. ચંદ્રચક્રોર ને ચંદ્રાચૂતનું પાન કરાવે છે; અને બીજાને ના છે; એમ નથી. આ તો બધી લૌકીક પરમારથની વાત કરી. પણ અલૌકિક પરમારથ, તે આત્મજ્ઞાનનું દાન. એ પરમારથનું ફળ—પ્રભુ ચરણમાં પ્રીતિ.

જોપાદ—સખા પરમ પરમારથ એકું, મન કમ વચન રામપદ નેહું.

મરુણ ભુરૈંડિને કહે છે કે—

જોપાદ—મોરે મન પ્રભુ અસ વિશ્વાસા, રામ તે અધિક રામ કર દાસા.

શ્રીરામના કરતાં રામના ભક્ત, મને અધીક બહાલ છે. કારણકે રામમાં પ્રીતિ કરાવનારા આપ—કે જે—રામના દાસ છો; તે છો.

નિશાળો અને દવાખાના બંધાવવા, ધનવાનોની નજર દોડે; પણ જ્ઞાનનું પરમ બંધાવવા નહીં. નવાં નવાં આરોગ્યભુવન (સેનીટેરીયમ) પણ બંધાતાં જાય છે. તેમાં બેને બદલે બાર બ્લોક ગોઠવાય છે. પણ તેમાંથી એક બ્લોક, કોઇ સંતને અંવારનવાર પધરાવી, ત્યાં રહેનારાંઓને જ્ઞાન Light on reason અથવા Light on difficulties which often appear before us. બુદ્ધિ ઉપર પ્રકાશ અથવા સંસારમાં અનેક મુંઝવણો દોડી આવે; તે મુંઝવણો ઉપર પ્રકાશ (જ્ઞાન) આપે; એવું કાંઇક મળે; તેની બીલકુલ ગોઠવણ નથી.

દવાખાનાં અને આરોગ્યભુવન, બૂલો કરનારાઓને ઉત્તેજન પણ આપે છે. અહાર-વિહારની બૂલો કેવી રીતે અટકે; તેના પાકો વિચાર કરવામાં આવે; અને તે વિચારનું પાલન પણ કરવામાં આવે; તો ધણાં દવાખાનાં અને આરોગ્યભુવન ખાલી પડ્યાં રહે. કેમ ! સમજાય છે ને ? બેતરમાં બોરડી થાય; ત્યારે ખેડુ કાપી નાંખે. પણ તેનાં મુળીયાં હયાત હોવાથી, ચોમાસે જળ મળતાં, બોરડી ફરી ફાલે. બોરડીના મૂળમાં મીઠું ભરવામાં આવે; તો બોરડી મૂળસહિત નાશ પામે. ફરી ફાલે નહીં. તેમ દવાખાનામાં અને આરોગ્ય ભુવનમાં, માંદાની સેવા કરવાની ના નથી; પણ તેમને ઉત્તમ ઉપદેશ મળવો જોઇએ; કે તેઓ ફરી ફરી, દવાખાનામાં અથવા આરોગ્ય ભુવનમાં આવે નહીં. 'જોડલી નાંખી, લીખારી ન સખો,' એ આપે સૌએ વાંચ્યું તો હશેજ.

જ્ઞાનના જેવું ઉત્તમ એક જ્ઞાન નથી. જ્ઞાનના જેવો એક પ્રોપકાર નથી. આ પત્રિકા વાંચો; એટલુંજ નહીં; પણ વંચાવો-સાંભળો-સંભળાવો. અંધારે ટૂંખાં ખાનારને, દીવાસળીનો સહેજ પ્રકાશ પણ, કેટલો ઉપયોગી છે ! અનુભવ હશેજ.

૮ વિષયથી ક્ષોભ ન પામે એવું મન—વિશ્વામિત્ર મેનકાને જોધને મોહ પામ્યા; પ્રાશર મત્સ્યગંધાને જોધને મોહ પામ્યા; સદાશિવ મોહની સ્વરૂપને જોધને મોહ પામ્યા. એટલે સુંદર સ્ત્રીને જોધને, પુરૂષ ક્ષોભ પામે છે; અને સુંદર પુરૂષને જોધને, સ્ત્રી ક્ષોભ પામે છે; એવું કાંઈક છે. તે કાંઈક નહીં; પણ ઘણું ભયંકર આકર્ષણ છે. ત્યાં પ્રેમનો માત્ર દેખાવ છે; અને હાડકાં ચામડામાં ઘણી મોહ છે. મદિરાથી મોંઘો મોહ. ત્યાં પાયમાલીમાં આપ્તાદી દેખાય છે. આજકાલ સહશિક્ષણવાળા યુવકયુવતીઓ, અને તેમના માસ્તરો ડોળ કરે છે કે-‘અમારું મન વિષયથી ક્ષોભ પામતું નથી.’ દાંભીક ભકતો અને દાંભીક વેદાંતીઓ પણ, ધણીવાર ડોળ કરે છે કે-‘અમારું મન વિષયથી ક્ષોભ પામતું નથી.’ ‘આ બધો દંભ છે;’ એમ અનેક દૃષ્ટાંતો બોલી રહ્યાં છે.

તેમાંથી બચવા માટે સહેલામાં સહેલો ઉપાય, એટલોજ છે કે-સ્ત્રી પુરૂષે એકબીજાના સંસર્ગમાં, જેમ અને તેમ ઝોણું આવવું. એકબીજાનાં દર્શન પણ, અતી ભયંકર છે. જેમને આંખોની અણીઓ વાગી ગય છે; તેમનાં હૃદય ભાંગી તૂટી ગય છે. એકબીજાની વાણી પણ, અતી ભયંકર છે. વચને વિધાણ્યા; ને સંધાણ્યા નથી. પચાસ વરસ ઉપર અમુક ભાઈ બોલતા હતા કે-‘અમારા મિત્રને ઘેર, અમે જઈએ છીએ; પણ મિત્રની સ્ત્રીનું મુખ હજી જોયું નથી. જોયું નથી; તેમાં મોહ થયો નથી. મોહ થયો નથી; તો તેને પામવા, તનમનાટ થયો નથી. આ તો સહેલો ઉપાય.

અંધરો ઉપાય-જ્ઞાને કરીને મોહને બાળી નાંખવો. પછી અનેક વેશ્યાઓની વચ્ચે જોધને રહેવું. અનેક રાગરંગમાં રોળાવું; પણ અંતર નિર્લેપ. વ્રત, નિયમ, ટેક, કુલાભિમાન અને સંસ્કારાભિમાન, તત્ત્વ જ્ઞાનને મદદગાર છે. શકુંતલાને જોતાં કુબ્જતને ક્ષોભ થયો; પણ તુરત તે બોલ્યો કે-‘પુરૂષશના રાજાઓને રૂપિકન્યામાં મોહ થાયજ નહીં.’ ઉર્વશીએ અર્જુનને લલચાવ્યો; પણ ‘પાંડુ પુત્રને એમ ઘટે નહીં;’ એવા બળથી તે બચ્યો. દેવયાનીએ કચ્ચને લલચાવ્યો; પણ-‘ગુરુપુત્રી ઉપર, જરા પણ કુદૃષ્ટિ ન કરાય,’ એમ કચ્ચ બોલ્યો. કંદર્પદર્પહર શ્રીકૃષ્ણે ઠ્યાં. બિલ્વરેત્સુ શ્રી આલશંકરાચાર્ય ઠ્યાં.

સુંદરતાથી ક્ષોભ થાય. સુંદરમાં સુંદર શ્રીકૃષ્ણનું મંદમંદ હસતું મુખું છે; એમ સમગ્રય-એમ દંભ થાય; તો ત્યાં ક્ષોભ થાય. આ ક્ષોભ બેડો પાર કરી નાંખે. શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ કેવું ?—

૫૬.

શીશ મુગટ તિલક ભાલ, કાનન કુંડલ વિશાલ;

કંઠમે વેજંતી માલ, શોભત અતિ ભારી.

૧

[કેમ ચાંત છોને ? સાવધાન છોને ?]

વિલસત તન પીતવસન, વદન મંદ મંદ હસન;

તીન લોક તાપ ગ્રસન, ચતુર ભુજ ધારી.

૨

શંખચક્ર ગદા સંગ, રમા બસત વામ અંગ;

સુંદર શુભ શામ રંગ, ગરૂડ કે સવારી.

૩

કુટિલ કુટિલ અલક રાજે, પગમેં ધુપર બિરાજે;
અઘાનંદ મદન લાજે, રૂપકો નિહારી.

આવું મુખકું મીરાંએ જોયું-ધેલી બની ગઇ—

૫૬.

મુખકું મેં જોયું તારૂં, જીગ સરવે થયું ખાઈ;
મન મારૂં રહ્યું ન્યાઈ—રે મોહન તારાં

વેદાંતીએ જગતને મિથ્યા કહે; બકતો ભગવાન સિવાયની બધી બાબતોને મિથ્યા માને; પણ આ વાત-આ દહતા-કાળને ચોંટી નય; ત્યારે ક્ષાયદો થાય. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-ક્ષોભનું બળ ધણું છે. તોપણ ક્ષોભથી બચવા માટે શ્રીકૃષ્ણનાં અંગેઅંગ નિહાળવાં.

૯ દાંતતા—બાહ્ય ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખવી તે. બાહ્ય ઇદ્રિયો બચથી નિયમમાં રહે; અને જ્ઞાનથી નિયમમાં રહે. A rod for a fool; and a nod for a wise. મૂરખ લાકડીથી માને; અને સમજી ઇશારતથી માને. તોફાની દરીએ સઢ સંકે-લવા અધરા. વા વંટીળમાં છત્રીને બંધ કરવી તે અધરૂં કામ; માનવીએ સાધારણ રીતે, કામી-કોષી અને લોભી રહે છે. આ ત્રણ રોગ, દરેકને થોડા ધણા પ્રમાણમાં હોય છે. તેમને બાહ્યેદ્રિયો વશ રાખવાનું કામ, ધણુંજ અધરૂં લાગે છે. થોડીવાર બેસવાનું કહેા; તો બેસી શકતા નથી. થોડીવાર મૌન રહેવાનું કહેા; તો મૌન પણ રહી શકતા નથી. ઘડાને ચારે તરફ કાણું. ચારે તરફ જળ દ્રવે. 'દાંતતા' એવો શબ્દ, તેમણે સાંભળ્યો પણ હોતો નથી. એક વિનાની મોટર અથવા ટ્રેન નકામી. તેમ એક-સંયમ-દાંતતા-વિનાનો માનવી પણ, નકામો છે. સરકારના કાયદા અથવા સમાજના કાયદા, દાંતતા માટે છે. એટલે બાહ્યેદ્રિયોના નિગ્રહ માટે છે. આજકાલ ગમે ત્યાં હરવું ફરવું; અને ગમે એમ બોલવું-તે માનવની માનવતા ઉમેડી નાંખે છે. કેટલાએક તેને સ્વતંત્રતા કહે છે; પણ 'તે સ્વમ્મંદ છે,' એમ ધણા લોકનેતાઓ પણ સમજી ગયા છે.

૧૦ મૃદુતા—

મૃદુતામાં પ્રભુતા રહે, પ્રભુતાસેં પ્રભુ દ્વર,
કીડી મીસરી યુગતે, ગજ ઉઠાવે ધૂર—સીયાવરં

ધનવાન અને મૃદુતા, વિકાન અને મૃદુતા, જીવાની અને મૃદુતા, સૌંદર્ય અને મૃદુતા; આ બધા દુધ સાકરના મેળ સમજવા. મૃદુતા જ્ઞાનની એથિ રહી શકે-અજ્ઞાનની એથિ ન રહી શકે. અજ્ઞાનની એથિ ઉદ્ધતાઈ રહી શકે. ઉદ્ધતાઈની એથિ કઠોરતા રહી શકે; કઠોરતાની એથિ, કુરતા રહી શકે.

મૃદુતાના શયુગાર સીતાએ પહેર્યા હતા; લક્ષ્મણે અને ભરતે પહેર્યા હતા. કેટલાએક એમ સમજે છે કે-મૃદુતા એટલે બાબલાપણું-કાયરપણું ના એમ નથી. સીતા રામ પ્રત્યે મૃદુ; રાવણ પ્રત્યે કઠોર. લક્ષ્મણ અને ભરત રામ પ્રત્યે મૃદુ, દુસ્મનો પ્રત્યે કઠોર. જનકના મંડપમાં રામે ધનુષ્ય બાંધ્યા પછી, પરશુરામ મંડપમાં પધાર્યા હતા. શ્રીસદાશિવનું ધનુષ્ય હતું; સદાશિવ પરશુરામના યુર હતા. ક્ષત્રિઓ ઉપર પરશુરામની કરડી નજર હતી.

કોઈ ક્ષત્રિએ ગુરુનું ધનુષ્ય ભાંગ્યું છે; એમ જાણીને, પરશુરામ ખીંગ્યા. ફાવે તેમ પરશુરામ ખેલવા લાગ્યા. તે સાંભળી શ્રીરામ કાંઈ બોલ્યા નહીં; પણ લક્ષ્મણે જવાબ દીધો કે—

ચોપાધ—સુર મહિસુર હરિજન અરૂં ગાઈ, હમરેકુલ ધનપર ન થરાધ. વિરે.

‘અમે રઘુકુળના બાળક છઈએ. પૃથ્વીને પલટી નાંખવા જેટલું અમારામાં બળ છે. પણ આપને ડાખે ખંભે જનોઈ જોઈને, ખાત્રી થાય છે કે—આપ કોઇ બ્રાહ્મણ છો. અમે ગમે એવા બળીયા છઈએ; પણ—દેવલોકો, બ્રાહ્મણો, ભગવાનના ભક્તો અને ગાય—આ ચાર પાસે, અમારું બળ કામનું નથી. આ ચારના અમે દાસ છઈએ. આ ચાર અમને મારે તો પણ, તેમના પગમાં અમે પડીએ. તેમની સામા થવામાં, અમારી શોભા નથી, પણ તેમના ચરણમાં પડવામાં, અમારી શોભા છે.’

આ વાત ત્રેતાના અંતમાં બની. પછી દ્વાપરયુગ આવ્યો ગયો. પછી કલિયુગ ચાલે છે; પણ તેમની મૃદુતાની સુગંધ, હજી ઉડી ગઈ નથી. કાળ પણ કીર્તિનાં કોટડાં પાડી શક્યો નથી. વાહ જેટલું બળ હોય; પણ આજ્ઞા ગુરાણામચિવારણોયા-પિતાની આજ્ઞા થઈ; પછી તેમાં opposition—ના—ન હોય. આ એકજ સૂત્રે, રોમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ધડી હતી. રોમના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક—ત્રણે બંધારણને, આ એકજ સૂત્રે ધડી આપ્યાં હતાં. [આ વાત ગયા અંકમાં થઈ ગઈ છે.] મૃદુતા વિના આજ્ઞા પાલક થવાય નહીં. આજ્ઞા પાલક થયા વિના, કોઈ ક્રિયા ફળ આપે નહીં.

કપાસનો દડો કોઈનું માથું ફેડતો નથી. તેમ—ઝોરડે માતા પિતા અને દેવમંદિરે સંત—તેમની વાણી, ટપકા ભરેલી હોય—કડરી હોય; તો પણ મૃદુ-મંજુલ અને શીતળ સમજીને, જે સાંભળે; તેનું કલ્યાણ શોધી આપવા, શ્રીહરિએ હાજર રહેવું પડે.

૧૧ પવિત્રતા—જેમ મન, ધરમાં અને બહાર—બધે, સુખની અપેક્ષા રાખે છે; તેમ માનવતા, અંદર અને બહાર, બેઉ ઠેકાણે, પવિત્રતાની અપેક્ષા રાખે છે. અંતઃકરણની પવિત્રતા—એ રાજયોગ છે. રાજયોગનાં સાધન, તે અંતઃકરણની પવિત્રતાનાં સાધન છે. (પાતંજલ યોગદર્શન, અહીંથી આપને લખી આપ્યું છે. ધરમાં છે ને ? કે હજી મંગલ-વવાનાં વિચારમાં છો ?) અંતઃકરણની પવિત્રતા, બહારની પવિત્રતા કરતાં, ઉંચી ગણાય છે; તોપણ તે બેમાંથી જેમની પાસે એકજ હોય છે; તે પાંગળો છે. અંતઃકરણની પવિત્રતા એજ માનવતા—માણુસાધ અથવા ખાનદાની. એટલે બેઉ પ્રકારની પવિત્રતાની જરૂર છે. અંતઃકરણની પવિત્રતા વિનાની બાહ્ય પવિત્રતા, દંભના પૂરમાં તણાઈ જાય છે. પોતાના ગુરૂ બતાવે; અને પોતાના શરીરને રૂચે; એવી બાહ્ય પવિત્રતા રાખવી જોઈએ. આચાર અને વિચાર. આચારો પ્રથમો ધર્મ: આચાર એટલે બાહ્ય પવિત્રતા; વિચાર એટલે આંતર પવિત્રતા. બાહ્ય પવિત્રતા, અંતઃકરણની પવિત્રતાને ધણી મદદ કરે છે. દેવ જેવા બનીને દેવને અડકાય—પૂજાય. માટે તેને પ્રથમપદ આપ્યું છે. જુદાં માંદા અથવા અશક્ત, સુતાં બેઠાં ભગવદ્ ભજન કરે; તો પણ પવિત્ર છે. કાયાને તપથી પવિત્ર કરાય; વાણીને ભગવદ્ રમરણથી પવિત્ર કરાય; કર્મને નિષ્કામતાથી પવિત્ર કરાય; લક્ષ્મીને દાનથી પવિત્ર કરાય; ધરના આંગણાં સંતના ચરણની રજથી પવિત્ર કરાય. ધરના ઝોરડા સંતનાં કથા કીર્તનથી અને ભોજનથી પવિત્ર કરાય. ધરના ઓટલા, કુતરાને, ગાયને અથવા માગણુને ત્યાં બેસારીને, ભોજન કરાવવાથી પવિત્ર થાય. ધર એટલે

માત્ર રહેવું-દિકરા દિકરીનાં ત્યાં લગ્ન કરવાં; અથવા કોઇ મરે; ત્યારે ત્યાં પોકા મુકીને રડવું-એટલેજ અર્થ નથી. કલ્યાણનાં પગલાં, ઘરમાં બેસીને મૂકાય છે. કલ્યાણની સાધના, ઘરમાં બેસીને સધાય છે. સંસારને માંડવો ત્યાં (ઘરમાં); ખીલવવો ત્યાં; અને સંસારને સ્થળગાવવો પણ ત્યાંજ. સંસાર એટલે સંસારની વાસના. સાંભળો છો ને ? કે મન છટકયું છે ? આ આપણી પોતાની વાત થાય છે. આપણે પોતાને જે કરવાનું છે; તે કહેવાય છે. ચાન બકિતનો ડોળ કરનારાં, ધણાં સ્ત્રીપુરુષો, બાહ્ય પવિત્રતાને હસી કાઢે છે, કોઇને નદીએથી સ્નાન કરીને આવતો દેખીને, કહે છે-કે-‘એમ તો માછલાં પણ નહાય છે ?’ યાદ રાખવું કે-લોક ઠગાય; પણ ધન્યર દગાતો નથી. ધન્યરનું કામ કરવા, આપણે બેસવું નહીં. સાફ દેખીને રાજ થવું.

૧૨ અપરિગ્રહ—પરિગ્રહ એટલે એકદું કરવું. પરિગ્રહ એટલે દાનનો સ્વિકાર. બ્રાહ્મણો સંસારમાં રહે છે; તોપણ તેમને જોઈએ તેથી વધારે દાન લેવાની મના કરી છે. ત્યારે ત્યાગીને રાગી દેખી—

‘તપસી ધનવંત દરિદ્ર ગૃહી, કલિ કૌતુક તાત ન જાત કહી.’

જગત્ હસે; તેમાં નવાઇ શી ? આજકાલ તપસીઓ-ત્યાગીઓ-પણ, પાકા બ્રહ્મચારી બની ગયા છે. જેમ બ્રહ્મ નિર્લેપ છે; તેમ ત્યાગીઓ પણ, જગતના હસવા સામું જોતા નથી. પરિગ્રહની લાલચમાં, ત્યાગીઓ, એક બીજા ત્યાગીઓનો, અને બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરે છે. પરિગ્રહના બયથી સંસાર તળ્યો. ધરત્યાર તળ્યાં; છતાં પરિગ્રહમાં પ્રોતિ, એ પાપ સિવાય બીજું કંઈ નથી. બાળકોને તણ ચેલા કર્યો. ચેલાઓ માટે આગળ પડીને પરિગ્રહ કરવો; તે ધોએલા પગ, કચરામાં ધાત્રવા જેવી ભૂત છે. શ્રી હાકોરજીની સેવા, પૂજા અને શણગારને બદલે, પરિગ્રહનું પ્રમાણ વધ્યું છે. પણ તેમાં કરે; તે કુટાય છે. એકદું કરનારા સાધુ અગર બ્રાહ્મણ, દયાને પાત્ર છે. તે સમાજમાં બંધે આંધળી આંખે, મોટા દેખાય; પણ તેના પરિગ્રહના તે જવાબદાર છે. તે ધન્યરને ઘેર નાનામાં નાના છે. અહીં અકિંચન-નિર્ધનનો મહિમા છે. દેહમાં પણ અસંગ રહેવું. શુક નારદના જેવો અંતર ત્યાગ અને બાહ્ય ત્યાગ-તે અપરિગ્રહ છે.

૧૩ અકિંચ—આ લોકનાં અને પર લોકનાં સુખ માટે, પ્રયત્ન ન કરવો, તે અકિંચ. તે બંને કેમ ? સુખ માટે જગત્ ‘ઉંચું નીચું’ અકુળાય છે; અને સુખનો પ્રયત્ન ન કરવો; તે વાત ક્યાંની ? તે બંને કેમ ? આવો વિચાર કરીએ; તો દુનિયાનાં કારખાનાં બંધ થઇ જાય. જગતનો વેપાર રોજગાર ભાંગી પડે; કોઇ કોઇની પરવા રાખે નહીં. અરે ! પણ-આવી વાત બોલે છે કોણ ? આ સાંભળે છે કોણ ?—આ શ્રી શુકદેવજી બોલે છે; અને રાજ પરીક્ષિત સાંભળે છે. હજારો બ્રહ્મ ઋષિઓ, અને રાજ ઋષિઓ, જ્યાં શાંતિથી સાંભળી રહ્યા છે; એવા પવિત્ર ગંગાને તટે આ વાત થઇ રહી છે. કેમ આપ સૌ સાવધાન છોને ?—સાંભળો ! ત્યારે—

આ ગીતાજીનો અનાસકત કર્મયોગ છે. આ સકામ કર્મની સમાપ્તિ, અને નિષ્કામ કર્મનો વિકાસ છે. ક્રિયા વિના તો કોઇ રહી શકેજ નહીં; પણ આ ક્રિયા તો-શ્રીહરિને અડી જવાની છે.

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા, લાભાભામૌ જયાજયૌ ॥

તતો યુદ્ધાય યુદ્ધસ્થ, નૈવં પાપમવાત્સ્યસિ ॥૩૮॥

કર્મણ્યે बाधिकारस्ते, मा फलेषु कदाचन ॥

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥૧૪૭॥

योगસ્યઃ કુરુ કર્માણિ, સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ॥

સિદ્ધર્થસદ્ધયોઃ સમો મૃત્વા, સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૧૪૮॥ ગીતા અ.

ગીતાનાં પુસ્તકો લાખો-કરોડો; ગીતા સમજવનારા હજારો; પણ હિંદ ક્યાં છે? એમ તમે પૂછો; તો-સામેથી જવાબ મળે-કે-ગટરમાં. કારણ કે હિંદમાં કળ્યા ધણા; અણુ-સમજ ધણી; આપઘાત ધણા; અવિવેક ધણા; કામ-કોષ અને લોભનો વધતો જતો વિકાસ. દેવમંદિરો, આચાર્યો, અને સાધુ સન્ધ્યાસીઓ તરફ નજર કરો; તો જાણે જગતનો કચરો, ત્યાં આવીને ભરાતો ન હોય! બધા એવા નથી; પણ ધણા-નવાણુ ટકા-આવા છે. ગીતા આપડી શું કરે! છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યું કે. યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ-પણ યોગજ નથી; સંબંધજ નથી; કોષ સાધુ-સંત શાસ્ત્ર અથવા દેવને આપણા ઇષ્ટ-અનન્ય-કર્તાજ નથી. પોતાનાં કર્યા હોય; તોજ તેમને માટે, કર્મો કરવાની વાત થાય! ખીજા અધ્યાયના છેવટમાં રિથતપ્રત્નનાં લક્ષણ કહીને, પ્રભુ-જગદ્ ગુરુ-ખોદ્યા છે કે—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य, न वायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्ति-रशान्तस्य कुतः सुखं ॥

સમજાય છે ને? આપ સૌ ડાઘાં છો; પણ કર્તવ્યપરાયણ નથી. જેમ ડાહી વઢું વહેલી ઉડીને, નહાય ધ્રુવે; ચાંદલો ચોટલો કરે; એમ બપોર સુધી ટાપ ટીપમાં રહે. પછી બપોરે થાળાથો ખખડે. બપોર થાય ત્યાં સુધીમાં, થાળાઓમાં ભરવાનું તૈયાર કરવુંજ જોઇએ! કર્તવ્યપરાયણ થયા વિના, ડાહી ડાહી વાતો નકામી છે. ‘અયુક્ત’ એટલે નહીં જોડાએલા-રખડતા. પાણીનો મોટો નળ આપણા ઘર પાસે થઇને જતો હોય; પણ આપણે જોડાણુ ન કર્યું હોય; કનેકશન શી ભરી ન હોય; તો આપણા ઘરમાં જળ ન આવે. વીજળીનો તારનો ચાંબલો, આપણા ઘર પાસે હોય; પણ આપણે તેનો કરંટ (સંબંધ), લીધો ન ન હોય; તો આપણા ઘરમાં અજવાળું ન થાય. એટલે કોષ સદ્ગુરુ સંત જોઇએ; કોષ કરવાનું કામ જોઇએ. પછી અયુક્તસ્ય ન ભાવના-વિધવા અગર કુમારિકા, ઘરમાં જે હોય; તે ખાઇ લે. પતિ વાળી સધવા હોય; તે-‘મારા પતિ માટે આ કંઈ; તો ઠીક; કે આ કંઈ! શું તેમને ભાવશે!’ વિગેરે ભાવના કરે. પછી-અમાવયતઃ શાંતિઃ ન-જેને કોષ પણ પ્રકારનો ભાવજ થતો નથી; તેને શાંતિ થતી નથી. પછી અશાંતસ્ય કુતઃ સુખં-જે અશાંત હોય છે; તેમને સુખ ક્યાંથી હોય? નજ હોય.

આ પ્રમાણે ગીતા સમજવી જોઇએ. ગીતા સુગોતા કર્તવ્યા. અહીંથી બહાર પડેલા ગીતાના અધ્યાયો, આપના ઘરમાં છે? વાંચો છો?

આ ‘અક્રિય’ વિષય ચાલે છે. યાત્રવસ્કમ, જનક જેવા કેટલાએક શાંતીઓ, સક્રિય હતા; અને શ્રી શુકદેવજી, દત્તાત્રેય વિગેરે શાંતીઓ ‘અક્રિય’ હતા. બેઉ માર્ગ સારા છે. અન્યોન્ય માર્ગને વૈરભાવ નથી; માટે આપ સૌ, ઠીક અઠીક કરવાનું ભૂલી જાઓ. ‘તે ખોટા અને અમે ખરા,’ તે વાતને ભૂલી જાઓ. જે બને તે કરી લેજો. એટલું વિશેષ બાદ રાખવું કે-તમે પોતે સચણુ હો; ત્યાં સુધી સચણુ ઉપાસના કરવી; અને સક્રિય રહેવું. જ્યારે ચિત્ત યુક્તોને વડી જામ-ચુણાતીત થાય; ત્યારે નિયુક્ત ગમતું હોય તો નિયુક્તમાં પ્રવેશ કરજો; અને અક્રિય રહેવું ગમતું હોય; તો અક્રિય રહેજો. કલ્યાણની

પરવા હોય; તો ડાળ દંભ કાંધ કરશે નહીં. અનીહા. નો અર્થ—‘અનિચ્છા.’ ‘કાંધ પશુ પ્રકારની ઇચ્છાજ નહીં; કામનાજ નહીં; એવો અર્થ પશુ થાય છે. જ્યાં પ્રાણી ત્યાં પ્રાણ અને ઇચ્છા હોયજ. ઇચ્છા પ્રાણીને પ્રાણ સમાન બહાલી છે. ઇચ્છા પ્રાણીનું ધણુંજ બગાડે છે; તો પશુ પ્રાણી ઇચ્છાનો ન્યાયો નાચે છે. યુદ્ધિ જ્ઞાને કરીને કાંધક સમજે; ત્યારેજ તે ઇચ્છાના દોષને સમજી શકે. સમજ્યા પછી, ધણે કાળે ઇચ્છાઓને તજી શકે. સ્થિત પ્રજ્ઞને પહેલે પગલે-ઇચ્છાનો ખુલાસો છે.

મજ્જાતિ યથા કામાન, સર્વાન્ પાર્થ મનોગતાન ॥

ત્યારે કામના વિના માણસને ગોઠ કેમ ?—‘હાય ! નવરો કયાં જાઉં ?’ તેના જવાબમાં બોલે છે કે—

આત્મચ્ચેષાત્મના તુષ્ટઃ, સ્થિતમજ્જસ્તવોચ્યતે ॥૬૬॥ [ગીતા અ. ૨]

આત્મનિ આત્મના તુષ્ટઃ—પોતે પોતામાં સંતોષી. આ તો આત્મધન ! કાંઈને બતાવાય નહીં. આપ આપમાં છો; અમારે આંગણે ! બહાલમાં વધી પડ્યાં છો; ત્યારે આત્મ કાંધક કહી દઉં ! આપને દષ્ટ દઉં. મરદ હો; તો લપ્ત લેજો. આ તો મરદનો મેળો છે; ડોસીઓને અહીં આવવાની રજા નથી. સકામ કર્મમાર્ગમાંથી મન લોભામણ્ય માર્ગમાંથી, આગળ વધાય; તોજ કામનાઓનું બળ ઓછું થાય.

૧૪ મિત ભોજન—મિત એટલે જોઇએ તેનાથી કાંધક થોડું. અત્યાહારમના-હારં નિત્યં યોગો વિવર્જયેત્ ॥ ઉપનિષદ ॥ ન અતિ, તેમ ન અત્પ, એવો આહાર. નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ॥ ગીતા—એકજ ભાવ સૂચવે છે. સંત રસનાના દાસ થતા નથી; તેમ ક્ષુધા (ભુખ) ને આધીન પશુ રહેતા નથી. ભાવવું—ન ભાવવું જોઇતું વિરમરથ કરીને, સંત ભોજન કરે છે. જ્યાં કાળાએ કાળાએ બ્રહ્માર્પણ છે; જ્યાં કણ્ઠીએ કણ્ઠીએ; દાણે દાણે; સુવર્ણના મેશ સમાન પુણ્ય છે; તે સંતનું મિત ભોજન છે. જ્યાં ગળ્યા ભોજનની રપહા નથી; જ્યાં અનાયાસે મળે તેમાં આનંદ છે; તે મિત ભોજન છે. જેવો અહાર તેવો ઝોડકાર. માંદો પશુ મિત ભોજન કરે છે; પશુ તેનો હેતુ શેગ મટાડવા જેટલો જ છે.

વિષયા વિનિવર્તેતે, નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય, પરં દષ્ટ્વા નિવર્તેતે ॥૬૭॥

અર્થ—નિરાહારી પુરૂષના વિષયો વિરમી જાય છે; પશુ વિષયોને પોપણ મળતાં વિષયો ફાલે છે.

બેરડીનાં મૂળ બળા ગયાં ન હોય; ત્યાં સૂધી કપાઇ ગએલી બેરડી પશુ ફાલે. જ્ઞાને કરીને વિષય વાસના બળા જાય; તો પશુ મનનો વિશ્વાસ કરવો નહીં; એમ સંતોનો મત છે. દીપસ્તિમિરં મક્ષયતિ કવ્જલં ચ પ્રસૂયતે—દીવો અંધારાને ખાય; તેને પરિણામે દીવામાંથી મેશ નીકળે છે. સર્વ ધર્મે અને સર્વ શાસ્ત્રે, સાર્વિક ભોજનનો મહિમા બહુ ગાયો છે. કારણકે—

આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ, સત્ત્વશુદ્ધૌ ક્ષુધા સ્મૃતિઃ ॥

સ્મૃતિર્લભે સર્વપ્રયોનાં વિપ્રમોક્ષઃ ॥૧॥

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્ય-સુસ્ત્રપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ॥

રસ્યાઃ સ્નિધ્યાઃ સ્થિરા હ્રદ્યા, આહારાઃ સાર્વિકપ્રિયાઃ ॥ ગીતા.

અર્થ—આહારની શુદ્ધિથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે; અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી, શાન્તિ અને સદગુણો ઉપદેશ દદે થાય છે. ઉપદેશ દદે થયા પછી, અહંતા મમતા આદિ મનથીઓ (ગાંઠો) તૂટી જાય છે. ૥૧૥ આયુષ્ય, અંતઃકરણનું સાત્ત્વિકબળ, આરોગ્ય, સુખ, અને પ્રસન્નતાની વૃદ્ધિ કરનારા, મીઠા મધુરા રસવાળા, શરીરમાં વિશેષ સમય સ્થિર રહેનારા, અને અંતઃકરણમાં ઋચિ ઉપજવનારા અહારો, સાત્ત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય લાગે છે. [ગીતા]

સામા પક્ષને જીતવા રાજાઓ અનેક પ્રકારની યુદ્ધ સામગ્રિઓ તૈયાર કરે છે; તેમ શૂરા પુરુષે કોષાદિ શત્રુઓને જીતવા, અનેકપ્રકારની સામગ્રિ તૈયાર કરવી પડે. સિંહ વાઘ માંસાહારી પ્રાણીઓનો કોષ, બળવાન હોય છે; તેમ મરચાં, તેલ, ડુંગળી, લસણ વિગેરે પદાર્થો ખાનારા પ્રાણીઓનો કોષ, વધારે હોય છે. ગાય ખડ ખાય છે. તે સાત્ત્વિક પ્રાણી છે. પારેવાં જીવારાદિ દાણા ખાય છે. તે સાત્ત્વિક છે. કાગડો વિષ્ટા હાડકાં વિગેરે ચુષે છે; તે વ્યંઙ ગણાય છે.

વ્યસનો—ભોજન ઉપરાંત, વ્યસનો તરફ માણસો બહુજ વળી ગયાં છે. બીડી, ચા અને પાનના વેપારી, લાખો કમાય છે. તે નફો ભેવકુફેની ભેવકુફીમાંથી છે. અફીણ, ગાંજો, મદિરા વિગેરે માદક પદાર્થો ઉપર, સરકાર સખત કર નાંખે છે. તોપણ ગમારોની ગાંડામ મટતી નથી. સમજી મનુષ્યોએ વ્યસનોને ધીમે ધીમે હઠાવી દેવાં જોઈએ. સીનેમા નાટકનું પણ વ્યસન છે. ઉપાન, છત્રી કે વાસણ વેચીને પણ, જોનારાં છે. પુરમાં માણસ ઉભો રહી શકે; ત્યાં સુધી તે ગમે; પણ જ્યારે તેના પગ અદ્ધર થઇ જાય; ત્યારે તે ગોથે ચડે-પડી જાય; અને મરી પણ જાય. તેમ વ્યસનો પોતાને કબજે રહે; ત્યાં સુધી તો ઠીક; પણ જ્યારે વ્યસનો, મિત મટીને અખીત થાય; ત્યારે જીવ પામર બની જાય. ચા પીવી તે ઘેરજ પીવી, બહાર નહીં. બીડી પીવી; તે ઘેરજ પીવી; બહાર નહીં. ઘેર પણ અમુક વખતજ પીવી; બહાર ગામ જઇએ; અને ત્યાં ન મળે; તો ચાલે. આવી આવી કાંઇક હદ આંધી હોય; તો તે વ્યસની કાંઇક ઠીક છે. બાકી તો રેડીયાર પશુથી પણ જીવંત ! જોવાં ન ગમે; એવાં. કોઇને ઘેર ગયાં હોય; તો આંખના કણાં જેવાં ખટકે.

અહાર—સ્થુળ શરીરનો અહાર ભોજન; તેમ આંખનો અહાર દર્શન. કાનનો અહાર શ્રવણ. મનનો અહાર સંકલ્પ વિકલ્પ. આ ત્રણ અહાર પણ મિત થાય; સમજીને થાય; સાત્ત્વિક થાય; તો ચિત્તની પ્રસન્નતા વધે. ગટરે ગરણી (જળી), પણ મુવાની આંખે ગરણી નહીં; મુવાને કાને ગરણી નહીં; મુવાને મને ગરણી નહીં. મુવો વારંવાર, મિત મટીને અમિત થાય. તાવ નોરમલ (વ્યાજબી) મટીને, ૧૦૬-૭ ડીગ્રી થાય. કહો ! પછી તે જીવે કઇ રીતે ? કેમ સમજાય છેને ? આ તો માનવના શણગાર ! જેટલી પરવાથી વાત કહું છઉં; જેટલી પરવાથી સાંભળો; તોજ સમજાય. વિવેકે કરીને વાંચો; તોજ સમજાય.

૧૫ શાંતિ—એક બીજને અકળાએલો જોઇને, શાંતિ રાખવાનું કહે છે; પણ પોતે અકળાય છે; ચારે શાંતિ રાખી શકતો નથી; એવો શાંતિમાં છટકવાનો ગુણ છે. અશાંતસ્થ ક્રુતઃ સુસ્થ અશાંતને સુખ ક્યાંથી હોય ? [ગીતા] જેને સુખની જરૂર હોય; તેણે શાંતિની શોધમાં રહેવું. સુખની ધૃષ્ટિવાળાએ, મનને અકળાવે એવા પ્રસંગોમાં પેસવું નહીં. પેસવું પડે; તો કાંટામાં ચાલનાર, જેમ જેમ (ઉપાન) પહેરે; તડકામાં બહાર જનાર છત્રી ઓઢે;

તેજ અકળામણના પ્રસંગમાં પેસનારે, મૌન, સામાની અનુકૂળતા, પોતાની સરલતા, પોતાને થતા નુકશાનને ખમી લેવા જેટલું ડહાપણ, વિગેરે સદ્ગુણોથી પોતાના ચિત્તને શાંત રાખવું. શાંત સાગરે આગભોટા શાંતિથી હંકાય; તે તો દીક; પણ તોફાની દરીએ, આગભોટા ધીરજથી હંકાય; તે મરદામી છે. આ સંસાર તોફાની સાગર છે. ઘેર ઘેર નાનાં મોટાં મોજાં ઉછળ્યાંજ કરતાં હોય છે. છતાં જીવનનોકા શાંતિથી હંકાય; તો તે સદ્ભાગ્ય છે. સ્ત્રીઓના અવગુણ બહુ ગવાયા છે; તેમ સદ્ગુણો પણ છે. સાહસી છે; તેમ શાંત પણ છે.

દૃષ્ટાંત—જંગાળના મીઠનાપુર જીલ્લામાં, એક ધનવાનના પુત્રને, કોઇ ખાનદાને, પોતાની ખાનદાન કન્યા પરણાવી. ધનવાનના પુત્રનું નામ લહેરી; તેની સ્ત્રીનું નામ શાંતા હતું. શાંતાએ સાસરે આવીને આમ તેમ નજર કરી; તો પતિમાં અનેક દોષ દેખ્યા. ખાતું પીતું અને મોજમજ સિવાય, ખીજું કંઈ શાંતાએ પતિમાં દેખ્યું નહીં. મોજમજ મદિરાપાનમાં અને લક્ષ્મીમાં લપસી પડી હતી. શાંતાને વાત કરવાનું ઠેકાણું, તેનું પોતાનું મનજ હતું. રાતના અગીઆર વાગ્યા હતા; લહેરી બહારથી આવ્યો નહોતો શાંતા પથારીમાં બેઠી હતી. એક પછી એક વિચાર આવવા જવા લાગ્યા. અનેક વિચાર કર્યા પછી, તે મનમાં કહેવા લાગી કે—“આફતમાં અકળાવું કામ, આવે નહી. આફત નહીં હોય; તો મરદો જીવંત કયાં? પાસા પાડ્યા વિનાના હીરા, રાગઓના મુગટમાં જઇને બેસતા નથી. આ મારી કસોટી છે. પણ મારો ધર્મ મારે હાય છે. સ્વે સ્વે કમણ્યમિરતઃ, સંસિદ્ધિ લભતે નરઃ। આ વચન શ્રીકૃષ્ણનાં છે. તેમાં મને શ્રદ્ધા છે. પતિને સજ્જન બતાવી દઉં; તોજ મેં મારો સ્વધર્મ સાચવ્યો ગણાય. પ્રેમથીજ કામ કરવું છે. પતિમાં કદિ અભાવ કરવો નથી. ભલે હું બાળક છઉં; પણ—‘ધર્મજ જેની મહાન્ શક્તિ, શરણાંગતોની પાછળ ઉભી રહે છે.’ એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. તે પ્રભુ મારી લાજ રાખશે.” આમ વિચાર કરે છે; ત્યારે ધડીયાળમાં બારના ટકોરા થયા; અને લહેરીએ બોરડામાં પગ મૂક્યો.

લહેરી—કેમ હજી તું જાગે છે ?

શાંતા—હા.

લહેરી—પણ કેમ જાગે છે.

શાંતા—બહાલાની વાટમાં. આપ અસાર સુધી કયાં હતા ?

લહેરી—એમ પુછવાનો તારે હક્ક નથી.

શાંતા—મારે હકની માગણી હોયજ નહીં. મારે આપના પ્રેમની માગણી હોય.

લહેરી—એટલે ?

શાંતા—આપને જોઉં ત્યારે રાજ રાજ ! આપ કયાં હતા; તે કહેવું ધરે; તો કહો !

લહેરી—ના તે હું નહીં કહું !

શાંતા—તો આપની મરજી.

[શાંતા મનમાં સમજી ગઈ કે—મોટામાં મોટું અપલક્ષણ આ—કે—‘રાત્રે જે પુરૂષ રખડે; તે હરાયું ઠોર’. રાત્રે રખડવાની કુટેવ, બેવકુફને અનાયાસે વળગી પડે છે. હજારો ઉગતા જીવોને પાયામાલ કરનાર આ કુટેવ છે.]

લહેરી—લે આ દાશની બોટલ. પ્યાલી ભરી દે.

શાંતા એક પ્યાલી ભરી લાવી.

લહેરી—તારા માટે પ્યાલી કેમ ન બરી લાવી ?

શાંતા—હું પીતી નથી.

લહેરી—તારે પીવે પડશે.

શાંતા—ધીમેથી—ના ! તે નહીં બને. ધર્મને તીલાંજલી આપી શકું એમ નથી.

લહેરી—કયો ધર્મ ? બ્રાહ્મણો અને આચાર્યો, બીજી ખાવા, માંડી બેઠા છે; તે ધર્મ ? તે તો નર્ત્ય પાખંડ છે. જે જે દેવમંદિરે જતી નહીં.

શાંતા—કુરાન અને બાયબલ પશુ, મંદિરાપાનની નિંદા કરે છે.

લહેરી—તાઈ ડહાપણ મારે સાંભળવું નથી. માઈ કહ્યું તારે કરવું છે; કે નહીં ? એટલીજ વાત કર.

શાંતા—સ્વધર્મને હરકત આવે; એવું કહ્યું—કેમ મનાય !

લહેરી—તો તૈયાર થઇ જા. જોઇ લે આ હંટરના ઝપાટા.

‘તૈયાર છઉં,’ એમ કહીને, શાંતા ઉભી થઇ. લહેરીએ હંટર ચલાવ્યો. હંટર તૂટી ગયો. લહેરી રીસાઇને ચાલ્યો ગયો.

શાંતા જ્યારે જ્યારે પોતાના ભાગ્ય સામે જોતી; ત્યારે તેણીને યાદ આવતું કે—

अमरु ब्रजांते नवमंजरीषु, न वट्पदो गंधफलीममिषत् ।

सा किं न रम्या, स च किं न रंता, बलीयसी केवलमीश्वरेष्ठा ॥

અર્થાત—‘બગીચામાં નવી નવી મંજરીઓ ઉપર ભરતા રૂબરૂ, ઉચ્ચપાની મંધ ન લીધી. શું તે ચંપો સુંદર નહોતો ? અથવા તે ભરજ રખડેલ હતો ? ના. સાચી વાત તો—એ છે કે—‘માત્ર ભગવાનની ઇચ્છાજ પ્રત્યણ છે.’

શાંતા વિચારતી કે—‘હું સર્વાંગે સુંદર છઉં. માઈ યૌવન ઝગારા મારી રહ્યું છે. વસંત ખીલી રહી છે; આંખે સાખો આવી ગઇ છે; વળી પતિને હું વફાદાર છઉં; આચાંકીત છઉં. તેના દુઃખે હું દુઃખાઉ છઉં; છતાં મારી સુગંધ, આ પતિ લેતો નથી; તેનું કારણ ભગવાનની એમજ ઇચ્છા છે. કોઇનો દોષ કાઢું; તો ભગવાનને બાબુપર મૂક્યો ગણાય. બસ ! મારે ભગવાનની ઇચ્છાને, આધીન થવુંજ જોઇએ. આ દુઃખથી મારે જરાપણ ગભરાવું, ન જોઇએ. આદ્યત મને અમર કરશે. સ્વધર્મપાલનની બટ્ટીમાં, આદ્યત ઝોગળી જશે.’

થોડા દિવસ પછી લહેરી પાછો શાંતાને મળ્યો. ધડી વાર હેતની વાતો કરીને, તે બોલ્યો કે—‘જે ! હાલમાં ચોરીઓ બહુ થાય છે; માટે લાવ તારાં ધરેણાં, ઠેકાણે મૂકી દઉં.’

શાંતા—આમ કપટ કાં રમે ! આપને ધરેણાં જોઇએ; તો તેની ના નજ હોય. શ્યો આ ધરેણાં.

એમ કહીને શાંતાએ ધરેણાં ઉતારી આપ્યાં. લહેરી લઇને ચાલ્યો ગયો. આમ રગડગડ સંસાર ચાલતો હતો. આ ઉપરાંત કાચાપોચા ધનવાનોને ધમકાવીને, તે પૈસા પડાવી લાવતો હતો. કોઇ આપવા ના કહે; તો તેનું ખૂન પશુ કરી નાંખતો હતો. એક વખત ખૂન કરીને, લહેરી આમતેમ નાસતો હતો. શાંતાએ તેને હાથ કરીને, સમજાવ્યો કે—‘તમે પોલીસચોક્કીએ જઇને, ચુન્હો કચુલ કરી દો; તો કાંઇક બચશે.’

લહેરી—બસ ! જ્યારે જોઇએ; ત્યારે તું મારા કામમાં આવે આવે છે. તું તારૂં ક્ષાપણ્ય મુકતી નથી.

શાંતા—સત્ય વાત તો મારે કહેવીજ નોઇએ. તમારા હિતની હું ચોક્કસ જાણું.

લહેરી—ત્યારે તું પણ તૈયાર થઇ જા. આ ખંજરથી તારા પ્રાણ લઇ લઉં. હવે વિલંબ ન કર. [લહેરીની આંખ ફાટી; શાંતામાં શાંતિ ઉભરાણી.]

શાંતા—તૈયાર છઉં; પણ મને જરા સમય આપવો જોઇએ.

‘ઠીક જરા સમય લે’—એમ કહીને લહેરી, શાંતા પાસે ખંજર લઇને, ફાટી આંખે ઉભો રહ્યો. શાંતાએ એક નોટબૂક લઇને, તેને પહેલે પાને લખ્યું કે—‘હું બાઇ શાંતા, સરકારને જાહેર કરું છઉં કે—x x x નું ખૂન મેં પોતે કર્યું છે. મારો પતિ લહેરી નિહોંપ છે.’

લહેરી તે વાંચીને, મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—‘મરતાં મરતાં પણ, મારો બચાવ કરે છે.’ ફરીથી તેણે તાણીને હાક મારી કે—‘કેમ હજી શી વાર છે ?’ તેના જવાબમાં શાંતા બોલી કે—‘હવે જરા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી લઉં.’ લહેરીએ ઠીક-કહેતાં, શાંતાએ પ્રભુને પ્રાર્થના શરૂ કરી—શાંતાએ વધારે વધારે શાંત થઇને, પ્રભુ ચરણમાં ચિત્ત ચોડ્યું. ટેલીફોન ઝાંપીસે, પ્રભુના ઘરનો નંબર સાંધી આપ્યો. ‘એલાઉ-એલાઉ’ થતાં, શાંતાનું મુખ ઉઘડ્યું. શબ્દો સરકવા લાગ્યા—કે ‘હે દીનાનાથ ! હું મરવા અને મારા કર્મનો જવાબ દેવા, આપની પાસે આવવા તૈયાર છઉં; પણ લહેરીને સુધારવા—એક સન્નિવેશ-શોભિતો શહેરી—બનાવવા, મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; તે મારી પ્રતિજ્ઞા અધૂરી રહી જાય છે. (લહેરી ઉભોઉભો સાંભળે છે.) આ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા, મને બીજો જન્મ, લહેરીજ પતિ મળે.’ આ છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યાં, લહેરીના હાથમાંથી ખંજર પડી ગયું; આંખમાં આંસુ આવી ગયાં; અને તે શાંતાના પગમાં પડ્યો. ‘બસ ! હવે થઇ ગઇ. ક્ષમા કર ! બસ ! તું કહે; તે કરવા; હું તૈયાર છઉં !’ (શાંતાને ખાતરી થઇ કે—જન્મના નાથે, મારી વાત સાંભળી. પછી.)

શાંતા—પોલીસ ચોકીએ જઇને, ગુન્હો કયુલ કરી લો, એટલીજ મારી પ્રાર્થના છે. ગુન્હો કર્યા પછી, આફતથી અકળાવું ઘટતું નથી.

લહેરી તુરત તૈયાર થયો. શાંતા સાથે ચાલી. બેઉ પોલીસચોકી પર આવ્યાં. લહેરીએ ગુન્હો કયુલ કર્યો. મીઠનાપુર ન્યાય કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. હવે આ લહેરી, પહેલાં હતો; તે નથી. પોતાના અનેક ગુન્હા તેણે કયુલ કર્યા. શાંતાનો સંસાર સળગાવી મુક્યો હતો; તે માટે પણ, જે શિક્ષા ઘટે; તે કરવા, કોર્ટને પ્રાર્થના કરી. શાંતાની શાંતિ, અને સત્યમાં પ્રીતિ નોંધતાં નોંધતાં, કોર્ટનો અંગ્રેજ જજ ડાલ્યો. શું ફેસલો આપવો; તે તેને સૂઝતું નહોતું. હિંદુસંસ્કૃતિનો ઉંડો અભ્યાસ કરવાની, તેને તક મળી.

જજ—શાંતાને હે-સાબ્વી આ ! કેસનો ચુકાદો શો આપવો; તે મને તથા મારા સલાહકારોને સૂઝતું નથી.

શાંતા—જે વ્યાજબી હોય તે; કાયદો જેમ કહે, તેમ કરો !

જજ—કાયદો તો કહે છે કે—ખુનીને ફાંસીની શિક્ષા થવી જોઇએ; પણ કોર્ટ આ કેસમાં, તેમ કરી શકે એમ નથી.

શાંતા—એમ કેમ ?

જજ્જ—એમ કરવા જતાં; તને મોટા અન્યાય થાય છે. આ કેસમાં ફાંસીની શિક્ષા કરતાં, તારી તરી આવતી ખાનદાની, જજ્જમાય છે—નફવાય છે. ન્યાય આપનાં, ભય'કર અન્યાય ન જવો જોઈએ; એવું કાયદાનું લક્ષ્યબિંદુ છે.

શાંતા—મને મોટા અન્યાય થતો હોય; તો મને મોટો લાભ આપવો જોઈએ.

જજ્જ—કયો મોટો લાભ ?

શાંતા—આપ નામદારને હું શું કહું ! જગતમાં સ્ત્રીને, પતિની દેખાતી જેવા, એકે મોટો લાભ નથી.

‘ઠીક’ એમ કહીને, મિદનાપુર જીલ્લા કોર્ટના જજે, કલકત્તા હાઇકોર્ટ પાસે કેસ રજુ કર્યો. કલકત્તેથી જવાબ મળ્યો કે—તમે ફાંસીની શિક્ષા કરી; તે બરાબર છે; પણ આ કોર્ટ બાઈ શાંતાને, તેણીની મોંઘવા લાયક શાંતિની ખાતર, લઈરીને મુક્ત કરે છે. સળગતી અગ્નિમાં શાંતિ રાખનારને, સરકાર કેમ બાળી શકે ! ભારતની આ સાખી સ્ત્રીનું મોટું ચિત્ર, મિદનાપુર કોર્ટમાં મુકાવું જોઈએ, વિગેરે વિગેરે.

આવી તો અનેક સ્ત્રીઓ, સંસારમાં તવાઇ રહી છે. શાંતિથી દુઃખોને વેડી રહી છે.

જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીઓ દેવતા જેવી આકરી હોય છે; ત્યાં—‘પરચું પાનું સુધારી બે;’ એ ન્યાયે, ડાહ્યા પુરૂષો, શાંતિ રાખી રહ્યા છે. શાંતિ ન રાખે તો કોષ; કોષ પછી કજીયા; કજીયાની પાછળ, કોષ કોષ વખત, આપઘાત—અકાળ મરણ પણ થઈ આવે છે. સુખની પરવા રાખનારે, શાંતિ રાખવીજ જોઈએ. શાંતિના દાતાઓ પાસેથી, શાંતિને મેળવવીજ જોઈએ. શોકથી ક્ષોભ ન પામે; તે શાંત રહી શકે; દુઃખથી વિકાર ન પામે; તે શાંત રહી શકે. હાનીના આંચકાને ન મણકારે; તે શાંત રહી શકે. અપમાનને સહન કરી શકે; તે શાંત રહી શકે. કયો ગુણ તમારામાં છે; તે તમે જોઈ શ્યો.

એક ખાસ વાત—જગતમાં બધા પદાર્થો સરખા નથી. દારૂખાનું, મધક, પેટ્રોલ, વિગેરે કેટલાએક પદાર્થો, ત્વરાથી સળગી ઉઠે એવા પણ હોય છે. તેને જેમ સાચવવા પડે છે; તેમ અશાંત (કોધી) પુરૂષોને, કામ પડે ત્યારે, સાચવી લેવા પડે છે. નહીં તો દારૂખાનું, જેમ સળગે; અને સળગાવે; તેમ કોધી પુરૂષો (અશાંત પુરૂષો), પોતે સળગે; અને બીજાને સળગાવે. કોધી માણસ ઉઠાણે બરફ ખાય; પણ આશ્તમાં સંતને ન મળે.

૧૬. સ્થિરતા. પ્રથમ સ્વધર્મમાં સ્થિરતા થવી જોઈએ. સ્વધર્મમાં જેમને સ્થિરતા થાય; તેમને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિરતા થાય.

સ્વધર્મ—સ્વધર્મ સંબંધી પહેલાં બોલીએ. પોતે કયા આશ્રમમાં છે ? કયા વર્ણમાં છે ? અને પોતે સ્ત્રી છે કે પુરૂષ; અથવા પોતે પુત્ર છે કે પિતા; અથવા પોતે પત્ની છે કે પતિ; પોતે શેઠ છે કે નોકર; અથવા પોતે ધનવાન છે કે ગરીબ ? પોતે રાજા છે કે રંક ? આ બધી બાબતોનો, પોતે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. પછી પોતે પાળવાના શા ધર્મ છે ? તે અવસ્થા જાણવું જોઈએ. વધારે સ્પષ્ટતાથી કહું તો—શેક્સ્પીયરના શબ્દોમાં કહું તો—
‘This world is all, & but a stage—આ સંસાર એક મોટી નાટકશાળા છે. આપણે સૌ આ સંસારરૂપી નાટકશાળાના નાનામોટા નટ છીએ. (સમજણના ચક્ષુ પહેરી શ્યો; તો દેખાશે.) નાટક શાળામાં દરેક નટ, પોતે બજવવાનો પાર્ટ (ભાગ), બરાબર સમજી લેવો જોઈએ. તેમાં

આવતાં બાંધણી, તથા ગાયન ગોખી રાખવાં જોઇએ. તેમાં કરવો જોઇતો અભિનય પણ શીખી લેવો જોઇએ. સ્વધર્મ એટલે પોતાને બજવવાનો પાટ. તે સૌએ શીખી લેવો જોઇએ. શાંતાનો ખેલ વાંચ્યોને ? લહેરી બાપુ સ્વધર્મપાલનમાં ગાંફલ હતો; તે સંસારમાં કુદાઇ મુવો; અને ધણેજ વજોવાયો; અને શાંતા સ્વધર્મ પાળવામાં સાવધાન હતી. કલકત્તા હાઇકોર્ટના જજ પણ, કેસ વાંચીને વિચારમાં પડ્યા. કામદાને બાળુએ મુકી દીધો. 'અસ ! સ્વધર્મ પાસે કામદો કેણુ થાય છે ? સ્વધર્મ પાસે કામદાએ નમવુંજ પડે,' એમ જજસાહેબ પોકારી ઉઠ્યા. સ્વધર્મનો નિર્ણય, મન્વાદિ સ્મૃતિકારોએ બહુ સારી રીતે કર્યો છે. તેનો સાર ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત અને ગીતામાં બહુ સારી રીતે નીતારી લીધો છે. સ્મૃતિકારોના કામદા, ન્યાય કોર્ટોને ગમે છે. કાંઈ સમજતા નથી; છતાં પોતાને સુધરેલા-માનનારા દુર્ભાગી હિંદુઓ, સ્મૃતિકારોનો અનાદર કરે છે. સ્મૃતિકારો કહે છે કે-‘દુસ્ત્રમન પણ યુદ્ધસ્થને ધેર, મહેમાન યથને આવે; તો તે યુદ્ધસ્થે તેનો સારી રીતે સત્કાર કરવો જોઇએ.’ પ્રતાપને ત્યાં અંબરનો રાજા માનસિંહ મહેમાન થયો; ત્યારે પ્રતાપે તેનો તિરસ્કાર કર્યો. માનસિંહ ભોજન લીધા વિના ચાલ્યો ગયો. પ્રતાપ સ્વધર્મ ચૂક્યો. પરિણામે હલદીધાટના યુદ્ધનું નવું તોફાન, ઉભું થયું. પ્રતાપને યુદ્ધના મેદાનમાંથી નાસવું પડ્યું. રાણી અને કુંવર રણવગડે રખડતાં પ્રતાપને મળ્યાં. અન્ન વસ્ત્રના વાંધા યથ પડ્યા. જીવન પંથે, નર્મો કાંટા વેરાઇ ગયા. જીવવું વસવું યથ પડ્યું. આ ઉપરાંત મુસલમાની લશ્કરે, મેવાડ દેશ ખુદી નાંખ્યો. એકૂત પાયમાલ; રૈયત પાયમાલ; મેવાડનાં દેવમંદિરો પાયમાલ. અસ ! એકજ ભૂલ. તેની પાછળ અનેક પાયમાલીઓ દોડી આવી. ટેકની કીંમત કાંઈ ઓછી નથી; તોપણ ટેકવાળાએ, સ્વધર્મ ચૂકાય નહીં. માનસિંહ ધેર આવ્યો; ત્યારે ટેકને સાચવાને, ધણા ધણા વિવેક, તેને રીઝવવો હતો; પોતાનો કરી લેવો હતો. દેશકાળ સમજવો હતો. એ માદ છે ને કે-પોતાની ટેક સાચવવા, શીવાજી, જોધપુરના રાજા જસવંતસિંહને, બ્રાહ્મણ વેશે, ગોદાવરી કાંઠે, જસવંતસિંહના તંબુમાં મળ્યો હતો. (પછી અફઝલખાનનો નાશ કર્યો.) એમ તો કહેવુંજ પડે કે-સ્વધર્મના પાલનમાં, કાંઈક વિશેષ બળ છે. આપણે દુઃખી છીએ; તેનાં અનેક કારણોમાં, આપણો સ્વધર્મ ઢીલો પડી ગયો છે; તે મૂખ્ય કારણ છે. સ્વધર્મની ઓથે, સાદાઇ, સરલતા, પોતે અમાન, અને વડીલોને માન દેવાની ઢબ, વિગેરે વસે છે. વડસાવિત્રી વ્રત કાણે કર્યો ? યમદેવને કાણે નોતર્યો ? સાવિત્રીએ. સાવિત્રી પાસે કયું બળ હતું ?-સ્વધર્મ. શશ્વણ નિર્ધન-પહેરવાં વસ્ત્રો નહીં; અને ખાવા અન્ન નહીં; પણ તે સ્વધર્મ પાળીને, આભનો થાંભલો બન્યો. જસમા કાણુ જત ! કર્વે યુનીવર્સીટીમાં પણ નહિ ભણેલી. અંગ્રેજ, સંસ્કૃત કે લેટીન, કાંઈ તેને આવડે નહીં. પણ સ્વધર્મે, તેણીને અમર કરી. અસ ! ધણી વાત કરી. કાંઈ સમજ્યા હો; તો તમારો સ્વધર્મ શું છે; તે તમારા સદ્ગુણને શાંતિથી પૂછીને જાણી લેશોજી. સ્વધર્મમાં સ્થિર થયા ધણીજ, બીજે પગલે-સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવી. પહેલે ડગલે પગ ટક્યા વિના, બીજે પગલે પહોંચાય નહીં. સંત બ્રાહ્મણમાં પ્રીતિ, કથા વાર્તામાં રાજ્યો, વિગેરે સ્વસ્વરૂપનાં સાધનો છે. કાલે અહીં કહ્યું હતું-કે-‘ધનવાનોની દૃષ્ટિ, નિશાળો, દવાખાનાં, સેનિટેરીયમ વિગેરે સુધી પહોંચે છે. યા વિદ્યા સા વિમુક્તયે-જે વિદ્યા મુક્તિનું મૂખ્ય સાધન છે; તે વિદ્યા સુધી નહીં. હજાર બે હજાર ગાંઠે બાંધીને, યાત્રાઓ કરી આવે છે; પણ આ પત્રિકા મંગાવવાનું કહો; તો ધણા મરવા પડે છે. જાણે ત્રીજા ક્લાસના પેસેન્જર, પહેલા ક્લાસના ડબામાં જતાં, સંકોચાતા ન હોય. ગમે એવા કઠણ પત્થરને તોડવા સહેલા;

ગમે એવું ગજવેલ લોહું કાપવું સહેલું; પણ હૃદયને તોડવું-હૃદયમાં ભરાઇ બેઠેલા, અનેક દોષોને તોડવા; અહંતા મમતાની બંધાઇ ગએલી ગાંઠોને છોડવી; તે બધુંજ ભયંકર કામ છે.

તથ કથામૃતં તત્તજીવનં, કવિભિરીક્ષિતં કરુમવાપદમ્ ॥

અષ્ઠગર્ભગર્ભં શ્રીમદાતતં, મૃચિ વૃણંતિ ચે મૃચિદા જનાઃ ॥

અર્થ—આપની કથા તેજ ખરેખર અમૃત છે. દેવોનું અમૃત અમૃત નથી; એમ વાંચ્યું. સંસારથી સંતાપ પામેલાઓને, કથામૃત નવજીવન આપે છે. અહાવેતા મહાપુરુષોએ પણ, આપના કથામૃતની પ્રશંસા કરી છે. (દેવોનું અમૃત દેવોને વિષય ભોગમાં રમાડીને, પાપોનો વધારો કરી આપે છે.) કથા સાંભળનારને પણ, મંગળરૂપ છે. આપની કથા જ્યાં થતી હોય છે; ત્યાં શોભાની વૃદ્ધિ થયા કરે છે. જે જ્ઞાની આપની કથા વાર્તા કર્યા કરતા હોય છે; તે મોટા દાની છે. આ સુંદર કામ થાય; તોજ જીવનની સફળતા છે; એમ અનેક ધર્મ-શાસ્ત્રો અને સંતો બોલે છે. આ સુંદર કામ કરવા માટેજ, આ માનવતા છે. કેમ એમજને? કે બસ! ખાવા-પીવા, અને પેટ ભરીને વિષયસુખ ભોગવવા માટે, માનવતા છે? કે એક બીજા સાથે લડી મરવા માનવતા છે? એમ નહીં હો! હૃદયને સ્વચ્છ કરીને, હૃદયને હરિ રંગમાં રંગી નાંખવા, માનવતા છે. આ કામ એક પણ પળ યુમાળ્યા વિના કરવાનું છે. સંતો પોકારે છે કે—(કાંસીજોડાં સળજ કરો.)

૫૬.

તેરી ઉમર ખીતી જય-રે પ્રાણી, રામ સુમર લે. ટેક૦

(કેમ આમ ઢીલા ઢીલા? ઢોલક કેમ આમ બોલું વાગે છે? રણુકાર વિના ઝણુકાર થાય નહીં. મારી સાથે કામ કરવું હોય; તો રંગબેર આલ્યાં આવો. રાતલ અને ગમતાં નથી. મેદાન મેઠોં માટે છે. આ તો મરદોને આમંત્રણ છે. અંખર પંતિ માનસિંહે, પ્રતાપને યુદ્ધનું આમંત્રણ આપ્યું; ત્યારે કહ્યું હતું કે—

ગજલ.

કાળ સામે ઝુઝવા, તલવાર-કાઠી-મ્યાનથી;

પ્રતાપને કહેજો મળે, સમરાંગણે-અભિમાનથી.

તલવારનાં તાંડવ રમાશે, રક્તનાં-તોફાનમાં;

હવેથી મેળાપ થાશે, યુદ્ધના-મેદાનમાં. (એક વિદ્વાન)

મનુષ્યોને યમરાજ પોતે, યુદ્ધનું આમંત્રણ આપી રહ્યા છે. માનસિંહનું યુદ્ધ એકજ ભવ માટે હતું; અને યમરાજનું યુદ્ધ, અનેક ભવ માટે છે. ત્યારે આમ ઢીલા કેમ? સાંભળો ફરી ગાઈ—

રાગ માઢ—તાલ દાદરા.

તેરી ઉમર ખીતી જય-રે પ્રાણી!-રામ સુમર લે—ટેક૦

(બસ! હવે હું રાજી! મરદો હો; તે સાથે ચાલ્યાં આવો!)

તેરી ઉમર ખીતી જય-રે પ્રાણી!-રામ સુમર લે—ટેક૦

બુદ્ધ બુદ્ધ ટપકતા રે, જ્યાં અંજલીકા નીર; (૨)

પલ પલ છિન છિનમેં તેરા; (૨)

છીજત જાય શરીર-રે-પ્રાણી૦ હારે તેરી ઉમર૦

હાથી ઘોડા પાલખી રે-દાસી દાસ અનેક; (૨)

મહેલ ખળના નારીયાં તેરે; (૨)

સંગ ન આવે એક રે-પ્રાણીં હારે તેરીં

ચાર દિનકી જીંદગી રે, જાણી હંસ વિલાય; (૨)

કર લે જો, કુછ હો સકે તો; (૨)

ફિર પીછે પછતાય રે-પ્રાણીં હારે તેરીં

ખાલી આવ્યા જગતમે' રે; ખાલી જાવન હાર—

(અસ ! શાંત—વિચારી શ્યો ! વિચારી શ્યો ! શું કહ્યું ?—)

ખાલી આયા જગતમે' રે; ખાલી જાવન હાર; (૨)

બ્રહ્માનંદ બજન બિના તેરા; (૨)

જુદા સખ સંસાર રે-પ્રાણીં હારે તારી ઉમરં

તમે તમને ઝોળખવા: અને તમારા ઝોળખેલા સ્વરૂપમાં, સ્થિર થવા, પ્રયત્ન કરો. કહેવાનો એ હેતુ એ છે કે-જગતમાં સ્થિર થવાનાં સ્થાન ઘણાં છે. તે તમામ સ્થાન મિથ્યા છે. એટલે-કામી કામમાં સ્થિર છે: ક્રોધી ક્રોધમાં સ્થિર છે; લોભી લોભમાં સ્થિર છે; દ્રોહી દ્રોહમાં સ્થિર છે; રાગી રાગમાં સ્થિર છે; ક્રોધી જ્ઞીમાં સ્થિર; ક્રોધ ધનમાં સ્થિર; ક્રોધ ધંધામાં સ્થિર; ક્રોધ પ્રતિષ્ઠામાં સ્થિર. જેમ હજારની નોટ પાસે પાંચસો પાંચસો અગર બદામો, કાંઈ લેખામાં નથી; તેમ સ્વસ્વરૂપની સ્થિરતા પાસે; તમામ સ્થિરતા બાજુ મૂળા છે. નિજસુખ સમાન સુખ નથી. તંબુની આસપાસ ખોડેલી ખીલીઓ નીકળી જાય; ત્યારે જેમ તંબુ સુખ જાય; તેમ આપણી આસપાસથી રાગ દ્રેષની ખોડેલી ખીલીઓ નીકળી જાય; ત્યારે આપણો આત્મા, નિજ સુખમાં સુખ જાય.

૧૭ માર્ગ શરણ—

ये तु सर्वाणि कर्माणि, भयि सन्यस्य मत्पराः ॥

अनन्येनैव योगेन, मां ध्यायंत उपासते ॥६॥

तेषामहं समुद्धर्ता, मृत्युसंसारसागरात् ॥

भवाभि न चिरात् पार्थ, मय्यावेशितचेतसाम् ॥૭॥

મર્યેવ મન આધત્સવ, મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ॥

निवसिष्यसि मय्येव, अत उर्ध्वं न संशयः ॥૮॥ [ગીતા અ. ૧૨]

શરણની આ પ્રમાણે વાતો કરતા કરતા, અ. ૧૮ માં પ્રભુ બોલી ઉઠ્યા કે—

सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं व्रज ॥६६॥

અસ ! હઠાપણ માત્ર મૂકીને; મારે શરણે આવતો રહે. ॥૬૬॥

આ પોતાનાં હઠાપણ મૂકીને, પતિને શરણે રહે; બાળકો પોતાનાં હઠાપણ તજીને, માતાપિતાને શરણે રહે; નોકરો પોતાનાં હઠાપણ મૂકીને, શેઠને શરણે રહે; માંદો પોતાનાં હઠાપણ મૂકીને, વૈદને શરણે રહે; શિષ્ય પોતાનાં હઠાપણ મૂકીને, સદ્ગુરુ શરણે રહે; તેમ જીવ પોતાનાં હઠાપણ મૂકીને, શ્રીહરિને શરણે રહે. પછી-પ્રભુ અંધાય છે કે—

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो, मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥६६॥

એક બે નહીં; પણ તમામ પાપથી તને મુક્ત કરીશ. તે આત્મતામાં તારે શોક કરવો નહીં. ॥૬૬॥

મોટાનાં વચનો; તે દસ્તાવેજ! જે જીવે પાપે પ્રગટયા હોય છે; તે જીવે આવી સહેલી વાત સમજી શકતા નથી. વૈદની દવા કરવી છે; પણ તેમાં અદ્વા નથી; પછી આરોગ્યની વાત ક્યાં રહી! મુંબઈ જવું છે; પણ રેશન ભારતર, મુંબઈની ગાડી બતાવે છે; તે ખર્ચે હશે કે નહીં—એમ શંકા કરીને, રેશનમાં જે પડ્યો રહે; તે મુંબઈ પહોંચે નહીં. મુંબઈ પહોંચનારે, રેશન ભારતરનાં વચનોમાં, અદ્વા રાખવીજ પડે.

માતાપિતા અનેક કષ્ટ વેડીને, બાળકોને મોટાં કરે; છતાં બાળકો જે બાગ્યશાળી હોય; તોજ એમ કહી શકે કે—‘અમે આપને શરણે છઈએ.’ સ્ત્રી ધણીજ ડાહી હોય; પણ આ વચનો, જીવે ચડવાં; બહુજ મોંઘા છે. ધણી સ્ત્રીયો આમ બોલવામાં નાનપ સમજે છે. કથા-વાર્તા સાંભળવા, કરોડવાર ગયા; કરોડ ટેકાણે ગયા; પણ—‘અમે આપને શરણે છઈએ;’ એવું કોમળ—એવું ખાનદાની બર્થ—વચન, ભાગ્ય વિના હૃદયેથી ઉઠે નહીં; અને જીવેથી સરકે નહીં. પદાર્થપાઠ બાળકોને શીખવે છે; તેનું કારણ એ છે કે—અમુક પદાર્થમાં, અમુક ખાસ ગુણ છે; તે બાળક જાણે. તેમ શરણુનો મહિમા અવશ્ય જાણવો જોઈએ. આપણું ડહાપણ મુકવું નહીં; અને વૈદની દવા કરવી; તે કાર્યની નિષ્ફળતા છે.

જે સ્ત્રી પરણે છે; પતિ કરી લેછે; તે ચોટે શાક પાંદડું લેવા જતી નથી. જે જોઈએ; તે તેણીને પતિ, લાવી આપે છે. બોડાણો ધરડો થયો; તેની ફિકર રણછોડરાખને પેઠી. દારકાથી ડોકોર પધાર્યા. નરસીએ લખી હુંડી; દારકામાં શકરાણી. નરસીના પિતાનું શ્રાદ્ધ, શામળશાના વિવાહ, કુંવરબાઈનું મામેરું, વિગેરે મોટાં મોટાં કામો, શરણ પડ્યામાં થઈ ગયાં છે. માછલું ગંગાનદીનું શરણાંગત છે. જળમાં સામે પૂરે ચાલે; તોપણ તણાય નહીં; અને હાથી કે—જે શરણાંગત નથી; તે સામે પૂર ચાલે; તો તણાય. જેમ આમે ચડી શકાય નહીં; તેમ ભગવાન કેવા? અને કેવડા? તે માપી શકાય નહીં. માત્ર શરણ ખુલ્લું છે.

પદ. [રાગ—કરતુરી તાલ. ૩]

શરણ પડેકી લાજ આજ, તુમ રાખો ભગવાના? ટેકો

મોરલીધર મહારાજ! લાજ તુમ રાખો ભગવાનાં શરણું

જપ તપ યોગ યગ્ન નહીં કીજા, નહીં તીરથ દાના; (૨)

ખીરયા ખીત ગઇ સખ ઉમરા, (૨) વિપયન ભરમાના—લાજું શરણ પડેકી

સતસંગતમેં ખેઠ તુમારા, કિયા ન ગુણ ગાના; (૨)

ભવસાગર જલ દુસ્તરભારી, (૨) કેસે તરજના—લાજું શરણું

ચૌરાશી લખ જીવ જીનમેં, પુનિ પુનિ ભટકાના; (૨)

તુમરે ભજન ખિના નહીં કંબલુ, (૨) હોય મોક્ષ પાના—લાજું શરણું

દીનદયાલ દયા કે સાગર, તુમ સખ ગુણ ખાના; (૨)

હસાનંદ મેં દાસ તુમારા, (૨) મુજે ન વિસરાના—લાજું શરણું

પ્રજુએ અનેક શરણાંગત બકતોની રક્ષા કરી છે; અને અનેક બકત કવિઓએ, આવાં પદ જગતને વારસામાં આપ્યાં છે.

ચોપાઈ—સરિતા જલ જલનિધિમેં જાઇ, હોઈ અચલ જિમિ જીવ હરિ પાઈ.

નદી, સમુદ્રને શરણે જમ્મને, પોતાનાં નામ રૂપ ખોઈ નાંખે; સમુદ્ર રૂપ બની જાય. ‘અદૈત સિદ્ધિ’ નામના વેદાંતના અન્યકર્તા ‘મધુસૂદનસરસ્વતી’ કહે છે કે—

વંચીવિમુક્તિકારાન-નયનોરદામાત્ ।

પીતાંબરાવરુણવિષ-ફલ્લાધરોદ્રાત્ ॥

પૂર્વેકુલંદરમુખા-ધરવિદ્યનેષાત્ ।

કૃષ્ણાત્ પરં કિમપિ તત્ત્વ-મદં ન જ્ઞાને ॥

અર્થાત—હું વેદાંતની મોટી મોટી વાતો કઈ છઉં; અદૃત આનંદમાં વિચરું છઉં; તોપણ શ્રીકૃષ્ણથી બીજું કોઈ મોટું તત્ત્વ હોય; એમ હું જાણતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ એવા સુંદર છે કે—તેમના હાથમાં વાંસની સુંદર બંસી છે; આકાશ જેવા તે ધનસ્થામ છે; ચળકતું કિનારીદાર પીછું પિતાંબર તે પહેરે છે; રાતા રંગના પાતળા, અને કામળ બહાલા લાગે એવા, તેમના હોઠ છે. વળી તેમનું મંદ મંદ હાસ્ય ભર્યું, મનોહર મુખ છે; અને કુટિલ કટાક્ષો વાળાં, કમાન સરખાં મોટાં મોટાં તેમનાં નેત્રો છે.

૫૬.

‘આવા હરિ જ્ઞેષ્ઠ, જેમનાં નયણાં ન હરખ્યાં;

તેમનાં લોચનમાં રાધને લુણ્ણ છેરે—જેને ભજન ન આવે.’

કાંકરા ગોળના શરણાંગત થાય; એટલે ગોળમાં બળે; ત્યારે તે ઉપર ઉપરથી, ગોળ ગોળ દેખાય; જરા આખતાં, ઉપરથી ગળ્યા પણુ લાગે; પણુ તેનું બીતર ધૂળ જેવું હોય છે. આવા શરણાંગત થવાની જરૂર નથી. ત્રેલોકના રાજ્ય વેલવને તળને આવ્યા; તે પ્રભુને ગમ્યા છે. ‘તણ મદ મોહ કપટ છલ નાનાં, કરીં સઘ તેહી સાધુ સમાના.’

અપિ ચેત્સુકુરાચારો વિગેરે શબ્દોથી, શરણાંગતના ખુલાસા કર્યા છે.

૧૮ મનન—કીડાને ભરતી બનાવનાર મનન છે. અસતને સત બનાવનાર મનન છે. ઘેર અનાજ લાવ્યા પછી, ડાહી વહુ તે અનાજને સુપડે ધાલીને, ફેતરાં કાંકરા જુદાં પાડે છે. સાફસુફ કરેલો દાણો, કાઠીએ ધાલે છે; તેમ કથાવાતી સાબળ્યા પછી; સમજણને સુપડે સાંભળેલાને સાફસુફ કરવું જોઈએ. પછી જે ઠીક લાગે; તેનું વારંવાર મનન કરવું જોઈએ. વારંવાર મનન કરવા લાયક, થોડાં સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છે—

૧. ખાલી હાથે આવ્યા; અને ખાલી હાથે જવું; તોપણ કાંઈ સત્કર્મ કરી લઈએ; તો તે સત્કર્મ આપણી આગળ દોડે. જ્યાં પુનર્જન્મ થાય; ત્યાં તે હાજર રહે. રહ્યા તે રહ્યા નહીં; પણુ જે વાપરવા શીખ્યા; તેજ રહ્યા.

૨. જીવ કર્મોધીન છે; તો પણુ ધન્યર જેવી કોઈ મહાન શક્તિ નિષ્પત્તા છે. તેમની મરજી વિના કાંઈ બનતું નથી. માટે ધન્યરની ઉપાસના અવશ્ય કરવી.

૩. આ સંસારમાં સદા રહેવું નથી. ઘડી તડીનો મામલો છે; માટે બને ત્યાં સુધી, સૌને સંતોષ દેવો. કળ્યા કરવા નહીં. કળ્યા કરવાનો, દેષ કરવાનો, સ્વભાવ પડી જાય; તો માણસ અહીં જીવે; ત્યાં સુધી તો અફળાય; પણુ મુવા પછી, જ્યાં જન્મ થાય; ત્યાં કળ્યા તેની કાટમાં બાંધ્યા હોય.

૪. સંતશાસ્ત્રમાં કોઈપણ પ્રકારે પ્રીતિ થવી જોઈએ. કદમાણની ચાવીઓ, પ્રભુએ તેમને આપી છે.

૫. મનન કરવા લાયક મોહન છે. તેમના રૂપમાં તદરૂપતા થાય; તોજ પ્રયત્ન સફળ થયો જણાય. આ માર્ગનું નામ ઉપાસના માર્ગ. વિગેરે વિગેરે સૂત્રો, સુક્તિ પ્રયુક્તિથી ચિત્તમાં પેસાડવાં. તેનું વારંવાર મનન કરીને, તેમાં પ્રીતિ કરવી.

૧૯ સાવધાન—લગવેળાએ—‘વરકન્યા સાવધાન’—‘વરકન્યા સાવધાન’—એવા પોકાર થયા કરે છે. ભોક્ષા સમજે છે કે—લગવેળા ગોરને એમ બોલવાની ટવ પડી હોય છે. ના ! એમ નથી. એમાં ધણું રહસ્ય છે. સમજવા જેવું છે. આ રહસ્ય જે સમજ્યા છે; તે કુનિયામાં ફાળ્યા છે. ગોરનો આ પોકાર એમ સૂચવે છે કે—

‘હે વર ! અને હે કન્યા ! તમારી કુમારઅવસ્થા, અથવા કુમારિકા અવસ્થા, અત્યારે સમાપ્ત થાય છે. તમારા અચપણના ખેલ, અત્યારે ખલાસ થાય છે. ફાવે તેમ તમે રમ્યા; રખડ્યા અથવા ફર્યા; તે સ્વચ્છંદ અત્યારે સમાપ્ત થાય છે. જેમ ફાવે એમ બોલ્યા, બક્યા અથવા નાચ્યા કુણા; તે અત્યારે સમાપ્ત થાય છે; માથાપની છાયામાં નિષ્ક્રિય થઈને તમે બેઠે ફરતાં હતાં; વ્યવહારમાં તમને કાઈ પૂછતું નહીં; તે નિષ્ક્રિયપણું અત્યારે અદશ્ય થાય છે. હવે દરેક આત્મતામાં ફિક્કર રાખશો; તોજ આ સંસારમાં ફાવશો. જળમાં રંગ પડે; સારે જેમ જળનો રંગ બદલાય; તેમ તમારા જીવનમાં, અત્યારે નવો રંગ પડે છે. તમારાં જીવન હવે બદલાશે. આ સંસારને કાઢના આપની તમા નથી. પહેલવાનોને પણ, સંસાર પાંથરા કરે છે. બાદશાહોને અથવા બાદશાહ જેવા ધનવાનોને પણ, સંસાર પાંથરા કરે છે; બોલતાં ન આવડે; તેને સંસાર બોલતાં શીખવે છે. સારી રીતભાત ન રાખે; તે સંસાર તેને પછાડી પછાડીને પાંથરા કરે છે. એવા દુર્ધટ સંસારમાં, પ્રવેશ કરવાનો, આપનો આ સમય છે. પાંથરા થઈને અને સાવધાન રહીને, સંસારમાં પેસો; તે સંસાર સુખરૂપ છે. સરકારના કાયદા પાળો; તે જેલ જેવી ન પડે; તેમ સંસારના કાયદા પાળો; તે દુઃખ જેવું ન પડે. નવલાં વરવડુ ! એકબીજાને જોતાં ધરાતાં નથી—એવાં પ્રેમી દંપતિ ! સાવધાન રહીને, સંસારને સ્વર્ગ બનાવો ! સ્વર્ગ કેવું હશે ?—તેના જવાબમાં કહેવાનું કે—ઝોરડે તમને જોઇને માતાપિતા રાજ થાય; પાડોશમાં પાડોશી તમને જોઇને રાજ થાય; ચોટે વેપારીઓ તમને જોઇને રાજ થાય; રાજદરબારમાં, રાજસભા તમને જોઇને રાજ થાય; ગુરુદારે ગુરુ તમને જોઇને રાજ થાય. અસ ! જેમ ચંપાડોલરનાં ખીસેલાં પુષ્પો, આખા બાગને સોરમથી ભરી નાંખે; તેમ તમે જ્યાં હો; ત્યાં તમારી ખાનદાનીથી, સૌને આંજ નાંખો. સાવધાન માટેજ આ સંસાર છે. સાવધાનને સંસારમાં બહુ મળે. કેમ આપ બેઠે સાવધાન છોને ?” વિગેરે.

ગરીબ ગોરનાં વચનો, ધણી દહાડા હસી કાઢ્યા; એમ હવે ન કરશેજી. ગોરશાસ્ત્રનાં બોલાવ્યાં વચનો બોલે છે. ભરદરિએ સમુદ્રને તળીએ પહોંચે; તે મોતી લાવે. કાંઠે કાંઠે તરે; ઉપર ઉપર તરે; તેના હાથમાં મોતી આવતાં નથી. શાસ્ત્રોમાં ઉંડા ઉતરે; તે આવું રહસ્ય સમજાય.

ટાવરની વાગતી ધડીયાળ, અથવા ધરમાં રાખેલી ટકોરા વાગતી ધડીયાળ, જડ છે. તે ‘ટક ટક’—કર્ચા કરે છે. પણ આપણને સાવધાન રાખે છે. ધડીયાળના ટકોરાને માંડીએ નહીં; તે કામકાજમાં વહેલા મોડા થઇ પડીએ. કામકાજ અવ્યવસ્થીત થઇ પડે.

રેલ્વે સ્ટેશનમાં આપ સૌ આવો ! ૮-૧૦ નો પગારદાર સાંધાવાળો, ટકોરા માર્યા કરે. સૌને સાવધાન કર્યા કરે. રેલ્વેનો દ્રાક્ષીક સુગ્રી. પણ, તે ટકોરાને માન દઇને સાવધાન રહે. રેલ્વે ટ્રેનો વિસલ (સીસોટી) મારીને, સૌને સાવધાન કરે.

ખીસેલાં અને એવાં કારખાનાઓમાં, વીસલ વાગ્યાજ કરે; છતાં તેને જે માંડે નહીં; તે કામદારો રજા પડે.

ધરમાં વૃદ્ધ માતાપિતા, ધરનાં બાળકોને 'ટકટક' કરીને, સાવધાન રાખ્યાં કરે; છતાં માટે નહીં; તે બાળકો રજળી પડે. ટકટક પ્રમાણે કામ કરનારી વહુ, ધરતું કામ કરે; અને બહાર વખાણ થાય.

જેમ ધંધારોજ્યાર માટે, જેમ સંસારનાં સુખો માટે, સાવધાન રહેવાની જરૂર છે; તેમ આત્મકલ્યાણ માટે પણ, સાવધાન રહેવું જોઈએ. ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, અથવા કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ—એવાં અનેક દાર, કલ્યાણ માટે ખુલ્લાં છે. પણ ત્યાં પહોંચવા સફળ રહેજો. સાવધાનતાપૂર્વક સફળરૂપે સેવતાં, આપણી યોગ્યતા અને આપણી શક્તિ જોઈને, સફળરૂપે કલ્યાણનું દાર ખોલી આપે. ૮૪ લાખ અવતારોમાં, આ એકજ અવતારે, 'હું કોણ?' 'ક્યાંથી આવ્યો?' અને 'મારું કર્તવ્ય શું છે?' તે સમજવાની સમજણ, સગવડ અને તક છે. માટે તેમાં પ્રમાદ કરવો; જરા પણ ઘટતો નથી. 'એક ઘડી તે લાખેણી વહી જાય.' આ લાભ માટે સમજી પુરષોએ, સંસાર તજ્યો; રાજપાટ તજ્યાં વિગેરે-વિગેરે. ભટ્ટહરિએ સાવધાનતા માટે, વૈરાગ્ય શતક લખી આપ્યું છે. સંતશાસ્ત્રો સાવધાનતા આપી રહ્યાં છે.

૨૦ ભરીરાત્રી—નિર્વિકાર. સમુદ્રમાં, નદીયો મળે; છતાં ઉભરાય નહીં; નદીયો ન મળે; છતાં સૂકાય નહીં. સંત સુખદુઃખમાં સરખો રહે. જેને ખરું માન્યું હોય; તે ખોવાય; ત્યારે બહુ દુઃખ થાય. જેને પ્રથમથીજ ખોટું માન્યું હોય; તે ખોવાય; ત્યારે બહુ દુઃખ થાય નહીં. જે બહાલું લાગતું હોય; તેને ચારે તરફથી નિહાળો. નિહાળતાં આવડે; તો ખાત્રી થાય કે-તેમાં શુણ્ય થોડા છે; અને દોષ ઘણા છે. આ વાત સમજાય નહીં; તો સમજીને પૂછો. સમજી એટલે તે ખાતાનો અનુભવી! વક્રીલાતમાં કાંઈ ગમે એવો ડાહ્યો હોય; પણ તે ડા. નું લખેલું સમજી શકે નહીં; વિગેરે-વિગેરે. યાદ રાખવું કે જીદી જીદી અવસ્થાઓમાં, જે મનની એકજ સ્થિતિ રહે; તો તે ગભીરતા.

૨૧ ધૃતિ—ધીરજ—સ્વયંવરમાં જીતેલી કન્યાની રક્ષા, માથા સાટે હોય છે; તેમ ૧૬મા લક્ષણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, મનને એક સ્થિતિમાં લાવ્યા પછી; તેને ચસકવા ન દેવું; તે ધૃતિ છે. જીવને અનાદિકાળથી દેહાત્મભુક્તિ થઈ પડેલી છે. ધૃતિમાન પુરુષ, મનને દેહાત્મભુક્તિથી ધણેજ દૂર રાખે છે. સૌભરી ધૃતિમાન મટી જતાં, માનધાતાને ઘેર કન્યા પરણવા ગયા હતા.

વિધવાઓએ અને વિધુરોએ, ફરી પરણવાનો સંભવ ન હોય; અથવા ફરી પરણવાનો વિચાર ન હોય; ત્યારે ઘણાજ ધૃતિમાન રહેવું. ચિત્ત યોગાયમાન થાય; તો દોષ લાગે. આ દોષમાંથી બચવા, ઉપાસનામાર્ગમાં અને શાસ્ત્રવ્રણમાં વધારે શેકાવું.

સાધુ, બ્રહ્મચારી, અને સન્યાસીઓ ધૃતિમાનપણાથીજ પૂજાય છે; જે ચૂક્યા તે મુવા પડ્યા છે. મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, અને પ્રાણને ધર્મ રાખીને, આત્માની સન્મુખ કરવા, અને ત્યાંથી પાછા ફરવા ન દેવા; તે ધૃતિ છે. દેહમાં આત્મભુક્તિ ન થવા દેવી તે ધૃતિ છે. આફતો ચારે તરફની દોડી આવે; કાળજી કરેલી જાય; તોપણ મનને દેહની બેટ ન થવા દેવી; તે ધૃતિ છે.

ધૃતિની વહેંચણી—બ્રાહ્મણોની ધૃતિ જીદી; ક્ષત્રિઓની ધૃતિ જીદી; વૈશ્યોની ધૃતિ જીદી; શૂદ્રોની ધૃતિ જીદી. સંસારીઓની ધૃતિ જીદી; અને સંન્યાસીઓની ધૃતિ પણ જીદી; સ્ત્રીની ધૃતિ જીદી, અને પુરુષની ધૃતિ પણ જીદી. ધૃતિ એજ માનવતા, અથવા જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા. એજ મરદાનું સ્તંભ. વસિષ્ઠના સો પુત્રોને વિશ્વામિત્રે માર્યા; તોપણ ક્ષમા. મોટા રાજાઓ ઋષિબ્રાહ્મણના ચરણમાં મુસ્તક નમાવે; રાજારાણીઓ

2100 7004

શિષ્ય થઇને, બ્રાહ્મણોને સેવે; તોપણ બ્રાહ્મણોના ધરમાં, લૌકીક વૈભવનું એક પણ રમકડું (ફરનીચર) હોય નહીં. બ્રાહ્મણોનાં ધર સાદાં; આહારવિહાર સાદો; વિગેરે. ક્ષત્રિઓની ધત્તિની વાત કરૂં. પાંડવો વનવગરે રખડ્યા; રાજ્ય ધર્મ તે ધર્મ ! પ્રતાપ હલદીધાટના યુદ્ધમાં ઉતર્યો હતો; ત્યારે અકબરના પુત્ર સલીમ, તેને લલચાવીને કહ્યું હતું કે—‘પ્રતાપ ! અકબરશાહને શરણે આવીશ; તો તું સુખી થઇશ.’ તેના જવાબમાં પ્રતાપે કહ્યું હતું કે—‘સુખની લાલચ અમારે ક્ષત્રિયોને હોયજ નહીં. લાલચના ઢુકડા માટે, ધર્મને વેચવા, પ્રતાપ ખુશી નથી. સાંભળ—[અળ કરીને બોલો—]

ગઝલ.

[એક વિદ્વાન.]

ધર્મ કાળે સુખને, સળગાવવા તૈયાર છું;

આખું જીવન અંગારમાં, પટ્ટાવવા તૈયાર છું.

સુકી ધરા મમ રક્તથી, બીજાવવા તૈયાર છું;

મૈયાને ચરણે શીશ, આ ઉતારવા તૈયાર છું.

સલીમ—બાદશાહી લસકર પાસે, તારો કાણુ હિસાબ છે ?

પ્રતાપ—તું હજી બાળક છે. અમને જોગબતો નથી. સાંભળ—

[મહાંધથી બોલો].

ગઝલ

દંતુશળો દિગ્પાળના, તૂટી પડે અમ ધાકથી;

દશે દિશ ક’પી ઉટે, રણવીરની રણ હાકથી.

કાયર નથી પણ કકળાતો, આ કાળોને અવતાર છે;

તરસી અનેલી લોહીની, પ્રતાપની તલ્વાર છે.

સલીમ—પ્રતાપ ! આ મૂર્ખતા છે.

પ્રતાપ—મૂર્ખતા તો, પોતાના સિદ્ધાંતોને વેચીનું, પરાધીન બનાવવામાં છે. મૂર્ખતા તો, પોતાની બહેન બેટીઓને સત્તાને ભોળે, પરધર્મીઓ સાથે પરણાવવામાં છે. તું સમજી લે ને કે—

‘અમારી આ મૂર્ખતા, પણ મહત્તા મરદાઇ છે;

એમાં રહ્યા છે—ન્યાય—નીતિ, ધર્મની સમ્માર્થ છે.’

પ્રતાપમાં કેટલી તાકાત હશે ! કેટલું ઝોમ-હશે ! પ્રતાપ પણ માનવી; પણ ન્યાય ક્ષાત્રતેજ બોવાણું નથી; એવો ધૃતિમાન ક્ષત્રિય.

વૈશ્યની ધૃતિ—લાખોના વેપાર કરે; લાખો કમાય; અને લાખો ખુવે; પણ હિંમત હારે નહીં. ધર્મના કામમાં અથવા દેશના કામમાં, ધનના દગડા કરી નાંખે; તે વૈશ્યોની ધૃતિ. પ્રતાપ સાથે પણ એક ધૃતિમાન વૈશ્ય યુધામ્નિય ગયો હતો. તેનું નામ જાણો છો ? x x x હા—ભાગાશા. અસહકારના યુદ્ધમાં; અનેક વૈશ્યો વટાઇ ગયા—ભીંસાઇ ગયા—પીસાઇ ગયા. યુદ્ધાળ વગેરે પીસાય; ત્યારે તેનું અત્તર બને. તેમ ને પીસાયા; તેમની કીર્તિ અમર થઇ. વિગેરે વિગેરે.

૨૨ પદ્મ યુજીને જીતવા તે—કુધા, તૃષા, શોક, મોહ; વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ.

કુધાતૃષાને જીતવાની વાત પહેલાં કરૂં—જેમ ખાવાપીવામાં આનંદ છે; તેમ સ્વસ્વરૂપમાં પણ, એવો કાંઈક આનંદ છે. ખાવાપીવાથી જેમ જૂખ તરસ મટે છે; તેમ સ્વસ્વરૂપના આનંદથી પણ, જૂખતરસ મટે છે. ધર્મરોજગારમાં બહુ કમાતો હોય; તેને જૂખ તરસ જાણી લાગે છે. કામીને, કોધીને અને ભોભીને, જૂખ તરસ જાણી લાગે છે. કારણકે પોતાના હંદમાં, તે લવલીન છે. તે પ્રમાણે કથાવાર્તામાં, જે લવલીન હોય; તેને પણ જૂખ તરસ જાણી લાગે છે. પરીક્ષિત રાજા હેનું પ્રમાણ છે.

નૈવાડતિવુઃસહા ક્ષુદ્ધાં, ત્યક્તોદયમપિ વાચતે ॥

પિવંતં ત્વન્મુખાંભોજ-ચ્યુતં હરિકથામૃતમ ॥ ૧૩ ॥ (દશમસ્કંધ અ. ૧)

અર્થ—જે કે મેં અન્ન અને જળ છોડી દીધાં છે; તોપણ તમારા મુખારવિંદમાંથી નીકળતું, ભગવાનની કથારૂપી અમૃત, પીધા કંઈ જાઉં. તેથી જૂપ અને તરસ, જે ખીન્નજોને અસહ્ય લાગે છે; તે મને અડચણ કરતી નથી. (૧૩)

સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, સહેલી વસ્તુ નથી. સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને પંથે કથાવાર્તા આવશ્યક સાધન છે. કથાવાર્તા સાંભળો; પણ તેમાં પ્રીતિ થવી મુશ્કેલ છે. અમે અને તમે અહીં કથામાં મળીએ છોડ્યો; પણ પ્રીતિની વાત જુદી છે. લાખ દોઢ લાખ માણસો, અહીં કથામાં આવ્યાં હશે. તેમાં પ્રીતિવાળાં પાંચદસ; બાકી બધાં રખડતાં. પ્રીતિના સોદા જુદા છે. પ્રીતિ માટે તન, મન અને ધન કુરબાન કરવાં પડે. એવી અમારી માગણી નથી. અમે કાંઈને તાવી જોતા નથી. અમારે જે જોઈએ તે છે. ઇસ્ત્રીકૃપાની અમારે જરૂર નથી; ત્યાં માનવીની કૃપા, કોણ માત્ર છે. સંતોષનું શસ્ત્ર સદા પાસે રહે છે. થોડું કરે છે; તેને અમે ઘણું ઘણું, માની લઇએ છોડ્યો. અમારામાં પ્રીતિ હોય; તોજ અમારાં વચનોમાં પ્રીતિ થાય. અમારાં વચનોમાં પ્રીતિ થાય; તોજ જીવનનૌકા આત્માનંદને પંથે વળે-સરકે. આપ જ્યાં જ્યાં કથાવાર્તા સાંભળતા હો; ત્યાં ત્યાં કથાકારને માટે, પ્રાણ પાથરતાં શીખો; નિર્મળ પ્રેમ પાથરતાં શીખો; તોજ તેમનાં વચનોમાં પ્રીતિ થશે. તોજ તમને કાંઈક પાળવું ગમશે. બાકી તો ફેતરનાં વેપાર ! લાખો મણુ લઇએ અને દઇએ; પણ તેમાં જીજ્ઞાસા મળે !

શી વાત ચાલે છે ? તે તો જૂઠ્ઠાં નથી ને ? એમ કહ્યું કે-‘સ્વસ્વરૂપના સ્વાદાનંદથી જૂપ તરસ લાગે નહીં. તેમાં પરીક્ષિતનું દષ્ટાંત આપ્યું’. પછી એમ કહ્યું કે-‘સ્વાદાનંદ પાછો બે પાછની વસ્તુ નથી. કથાવાર્તામાં પ્રીતિ ન હોય; તેમને સ્વસ્વરૂપસ્વાદાનંદની વાત કરવી તે ગરીબોની વચ્ચે બેસીને, હીરા મોતીની વાત કરવા જેવી જૂલ છે.

શોક મોહ-આ બેઉ અજ્ઞાનની ઝાંથે રહે છે. આપણી પાસે ધન કેટલું છે; બળ કેટલું છે; તેનું માપ આપણે કરીએ છોડ્યો; પણ આપણી પાસે અજ્ઞાન કેટલું છે; તે માપ આપણે કરી શકતા નથી. કેટલાએક તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન માનીને, અજ્ઞાનમાં ઉંડ ઉતરતા ગય છે.

ગીતામાં ગોવિંદે અર્જુનને પહેલે પગલેજ કહ્યું હતું કે—ગીતા અ. ૨ જો.

અજ્ઞોઽધ્યાનસ્વશોચસ્ત્વં, પ્રજ્ઞાવાદાંચ ભાષયો ॥ ૧૧ ॥

જે શોક કરવા લાયક નથી; તેનો તું શોક કરે છે. ગજીતો કાંઈ નથી; છતાં જ્ઞાનીન જેવાં વચનો બોલીને, તું જ્ઞાનીનો ડોળ કરે છે. (૧૧)

અંધારે દોરડું સાપ જેવું દેખાય. તાવવાળો થરમામીટરની સળી પાસે રાખીને, તાવ માપ્યા કરે; તેમ સમજી માનવીએ; જ્ઞાનથી અજ્ઞાનને માપતાં રહેવું જોઈએ. અજ્ઞાન રહે ત્યાં સુધી શોક મોહ રહેજ. શોક મોહ થાય; ત્યાં સુધી પોતામાં અજ્ઞાન છે; એમ સમજ લેવું. અજ્ઞાનને હરાવવા, જ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. કથાવાર્તામાં પ્રીતિ સિવાય જ્ઞાન માટે બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

મોહ—ઘણી રીતે ઝાળખવા જેવો જગતમાં મોહ છે. મોહ શોકનો આપ છે. પહેલે મોહ પછી શોક. ત્રણ લોકના જીવો, મોહની ઘાણીમાં પીલાય છે. મોહમાં એટલી બધ

ચીકાસ છે કે, જેવા તેવા જ્ઞાનજળથી તે ધોવાતો નથી. મોહ માયાનો મોટો દિકરો છે. જ્યાં સંસાર ત્યાં, મોહ હોયજ. જ્યાં અજ્ઞાન, ત્યાં મોહ હોયજ. યુરોપ અમેરિકાથી, અથવા જર્મની જાપાનથી, અનેક નવી નવી વસ્તુઓ દોડી આવે છે. સાથે ઢગલાબંધ મોહને તેડી લાવે છે. જડભરતે દયાની ખાતર મૂગલામાં મોહ કર્યો; ત્યાં ત્રણ અવતાર લેવા પડ્યા. યૃહસ્થને ધરમાં રહેવાની ના નથી; પણ પણ ધરમાં રહીને, સ્ત્રી પુત્રાદિમાં મોહ કરવાની ના છે.

દોહરો—શોચીયે યૃહી જો મોહ વચ, કરે ધર્મ પથ ત્યાગ;

રાજને રાજ કરવાની ના નથી; પણ રાજવૈભવમાં મોહ કરવાની ના છે. વેપારીને વેપાર કરવાની ના નથી; પણવેપારમાં મોહ રાખીને, તેમાં ભુડી મરવાની ના છે. પતિ પત્નિને મોહ(પ્રેમ) કરવાની ના નથી; પણ મોહાંધ થવાની ના છે. સ્ત્રીને પુત્રો જણવાની ના નથી; પણ પુત્રોમાં ફસાઈ પડવાની ના છે. નાના મોટા સર્વ ધરોમાં, સાવરણી રાખવામાં આવે છે. ડાહી વહુ દિવસમાં બે ત્રણ વખત સાવરણી ફેરવીને, ધરમાંથી કચરો કાઢી નાંખે છે. તેમ દરેક ધર્મે નાના મોટા દરેક માનવીને, મંથ્યા, નિમાજ, પ્રાર્થના અથવા એવું કાંઈ, દિવસમાં ત્રણ વખત કરવાનું કહ્યું છે. તે શું છે ? તે પોતે પોતાને તપાસનો સમય છે. પોતે પોતાના અંતરનો કચરો કાઢવાનો સમય છે. બે ચાર કલાકમાં ક્યાં ક્યાં મનને મોહ થયો ? ક્યાં ક્યાં મને જીલ કરી; તે તપાસી લેવાની તક છે. ધર્મને ફારસ સમજીને, આ સાવરણી ખીલીએ ભરાવી રાખે; તો અંતઃકરણમાં અનેક પ્રકારનો કચરો એકઠો થતો જાય. જે કથાવાર્તા, જે શાસ્ત્રવાચન, જે સંતસમાગમ, મોહને ન મટાડે, તે ઉજળું દુષ ખડે; પણ અંદર પાણીનો ભેગ ધણે. જમતાં શીકું લાગે; અને દહીં મેળવતાં ફાદ ફાદા !

મોહથી ઋષિ મુનિઓ બહુ ડરતા હતા. શંકુતલાને મુકવા આવેલા ઋષિ કુમારોનો સત્કાર દુબળે કર્યો હતો. પણ ઋષિકુમારો, રખે વૈભવમાં મોહ થાય; એમ સમજીને ઘરત વનમાં પાછા ગયા. કુંતાજી મોહને ઓળખી ગયા હતા. એકવાર શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી વિદાય લેતાં, પ્રભુ ફાઇલાને પગે લાગવા, કુંતાજીને મહેલે પધાર્યા. શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળી, ફાઇલા સામા આવ્યાં. પ્રભુ ચરણમાં પડ્યા, ‘કાંઈ આરા ? આરા ?’ એમ પ્રભુએ કહેતાં, કુંતાજી બોલ્યાં કે—‘આમ વિવેક કરો: તે તમને ઘટે દે. કારણકે યદુ કુળના સપુત છે. વળી મનુષ્ય બન્યા છે; તો મનુષ્યે કરવાનું, મનુષ્યોને આપ શીખવે છે. પણ પ્રભુ ! તમારી કૃપાથી હું તમને કાંઈક, તત્ત્વથી ઓળખું છઉં. મારી આરા નહીં; પણ મારી પ્રાર્થના—મારી વિનંતી—આજીજી—મારા કાલાવાલા ! આપ આરા કરો; તો—કહું.’

શ્રીકૃષ્ણ—સાંભળવા તૈયાર છઉં.

કુંતાજી—આ જગતમાં મોહ—મારો રોયો ! બહુજ પાછ છે. તે જીવોને ભવોભવ બટકાવે છે. પાંડવોમાં અને યાદવોમાં મારે ધણો મોહ છે. મારો આ બધો મોહ, ગળી જઇને, તમારા ચરણમાં મોહ થાય; એમ કરો—

‘હીક—એમ થશે;’ એમ કહીને પ્રભુ વિદાય થયા. પછી તો કુંતાને પ્રભુનાં નવાં નવાં સ્વરૂપનાં દર્શન વારંવાર થવા લાગ્યાં. કુંતા, પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યાં.

વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ—વૃદ્ધાવસ્થાને અને મરણને અટકાવવા, મોટા મોટા ડોક્ટરો અને વૈદો, ભારે મહેનત કરી રહ્યા છે; પણ હજી ફાળ્યા નથી. માત્ર એટલું છે—કે જે નિતાહારી રહે; તેમને વૃદ્ધાવસ્થાનાં અને મરણનાં દુઃખ, ઓછાં વેઠ્યાં પડે. આ દેહના ધર્મો છે. જ્ઞાને કરીને દેહભાવ ઓછો થાય; તોજ દેહનાં દુઃખનું જ્ઞાન, ઓછું થાય. જેમ કમ્બોરોફેમ

સુંદાડ્યા પછી, દરદીનો હાથપગ કાપતાં; તેને દુઃખનું બાન થતું નથી. કર્ણોરોફોર્મ સરતુ છે; અને દેહભાવ જૂલવો અધર્મ છે. દેહમાં આત્મયુક્તિ દૃઢ થઇ ગઇ છે. અનાદિનો અભ્યાસ અવળો છે; તોપણ પ્રભુરૂપા થાય; તો કથાવાર્તામાં પ્રીતિ થાય; અંતરે અજ્ઞાણાં આવે. એટલે—નથી ગમતું તે ગમે; નથી સમજતું, તે સમજાય. વિગેરે. ભીષ્મની વૃદ્ધાવસ્થા, અને ભીષ્મની બાણશય્યા વિચારવા જેવાં છે. ગણે તે કાળને પી ગયા ન હોય !

૨૩ અમાન:—માનની ઇચ્છા નહીં ધરાવનાર. દેહાભિમાન જેમ જેમ વધે; તેમ માન પામવાની ઇચ્છા વધે. સ્ત્રી અને પુત્ર ધણાજ અમાન હોય છે; માટેજ તે પુરૂષનાં અંગ ગણાય છે. છતાં સ્ત્રીમાં દેહાભિમાન વધે; ત્યારે તે પતિ પાસેથી માનની અપેક્ષા રાખે; અને પુત્રમાં દેહાભિમાન વધે; ત્યારે તે પિતાની પાસેથી માનની અપેક્ષા રાખે. ગૌરાંગ મહાપ્રભુજી સાર્વભૌમ પંડિત પ્રત્યે યોગ્યા હતા કે—‘હું તો આપનું બાળક ! માફ પૂજન હોય નહીં.’ ગીતા અ. ૧૩ માં, જ્ઞાનનાં લક્ષણો ગણાવતાં, ‘અમાનીત્વમવંમિત્ત્વં’ વિગેરે શબ્દો, પ્રભુ યોગ્યા છે. ત્યાં અમાનને પ્રથમપદ આપ્યું છે. વળી ૧૫મા અધ્યાયમાં પણ, ‘નિર્માનમોહાજિતસંગવોષા’ : વિગેરે શબ્દોથી, અમાનને મૂખ્ય સાધન બતાવ્યું છે. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક—એવાં ત્રણ પ્લેટફોર્મ, સંસારમાં હોય છે. રાજકીય અને સામાજિક પ્લેટફોર્મો ઉપર, અભિમાની લોકો ધણા હોય છે. ધાર્મિક પ્લેટફોર્મ ઉપર—Those who are still and still ignorant, await for honours. શાસ્ત્રોથી પણ જે ન સૂધયો; તે ધણા ઘાટા અજ્ઞાની લોકો, માનની અપેક્ષા રાખે છે. આવા માનીઓથી, યુરૂપદ લઘુ બની જાય છે. જેમ અંધારાથી અંધારું ફેલાતું જાય છે; તેમ ધર્મમાં માનીઓથી અજ્ઞાન ફેલાતું જાય છે.

૨૪ બીજાઓને માન આપનાર—માન આપીએ; તોજ માન મળે; એવો ઉઘાડો ન્યાય છે; તોપણ દેહાભિમાનને લીધે, કાઈને માન આપવું ગમતું નથી. સંત બ્રહ્માથી કીડી સુધીના જીવોને, માન આપે છે; સર્વત્ર પ્રભુને દેખે છે. સાકરની લીંબોળી કડવી હોતી નથી. તેમ સંતનું હૃદય, કાઈનો દ્રોહ કરતું નથી.

૨૫ બીજાઓને જ્ઞાનદેવામાં ચતુર—દેવા આનામાં દેવા ધણા પ્રકારની હોય; પણ જે વૈદને રોગનું અને દેવાનું સાઈ જ્ઞાન હોય; તેજ રોગીનો રોગ મટાડી શકે. તેમ ધર્મમાં અનેક શાસ્ત્રો હોય; અનેક દેવ હોય; પણ જે સંતને શાસ્ત્રોનું અને મનુષ્યોના સ્વભાવનું સાઈ જ્ઞાન હોય; તે સંત માનવીઓના ભવરોગ મટાડી શકે છે.

રાગ-શાદ્દલ—

(સુભાષિત રત્નભંડાર ૭૪-૪૪)

રુદ્રોઽપિ જલધિં હરિર્દિવિષદો, વૂરં વિહાયઃ શ્રિતાઃ ।

મોર્ગીંદ્રાઃ પ્રવલ્લા અપિ પ્રથમતાઃ, પાતાલમૂલે સ્થિતાઃ ॥

હીના પદ્મવને સરોજનીલયા, અન્યઽર્થિસાર્થાદ્ભિયા ।

દીનોદ્ધારપરાયણા કલિયુગે, સત્પૂરુષાઃ કેવલમ્ ॥

અર્થ—જ્ઞાનાર્થિઓ મને વધારે ન પજવે; એવા ભયથી, શ્રીસદાશિવ કૈલાસ પર્વત ઉપર જતા રહ્યા છે; વિષ્ણુએ સમુદ્રમાં નિવાસ કર્યો છે; આકાશમાં રહેનારા દેવો, દૂર દૂર નાસી ગયા છે; વાસુકી વિગેરે, સમર્થ હોવા છતાં, પ્રથમથીજ પાતાળમાં વસવા ગયા છે; અને લક્ષ્મીજીના કમળના વનમાં છૂપાઈ ગયાં છે. ત્યારે હવે આ કળીયુગમાં, સંત પુરુષોજ, જ્ઞાનના બિશ્વકર્માને, જ્ઞાનબિશ્વા આપી, તેમનો ઉદ્ધાર કરવા રહી ગયા છે. ભગવાને અને ધર્મના દરેક આચાર્યોએ, ભક્તોને દીનતા ઉદ્ધારક ગાન્યા છે.

સંતપુરુષોની વિલક્ષણતા—સંતો જીવે ત્યાં સુધી, ગાંડાધેલા. ઓળખ્યા ઓળખાય નહીં.

મરી ગયા પછીજ, મહિમા ગવાય. આ બુલવણીમાં જુલાવું નહીં. સો વરસ સુધી કાશી, હરદ્વાર કે કેદારનાથમાં રહીએ; પણ એક ઘડીનો સંતોનો સમાગમ, ફલજ ગણાય છે.

ન્યાં ન્યાં કામ કરી શકે એવા, બ્રાહ્મણ સાધુ હોય; ત્યાં ત્યાં આ મોક્ષપત્રિકા અવશ્ય પહોંચાડો. પ્રાર્થનસ ને પંપોંગ જોઈએ; તેમ આ તેમને ગ્રેમભયું-વિનયવાળું-નમ્રતાભયું-અમારૂં પંપોંગ છે. પંપોંગ કર્યા પછી, પ્રાર્થનસ ફંફાડ મારે એવું; કાંઈ રકું-ઉત્સાહ ભર્યું કામકાજ કરો; તો સમાજનું ઉવળી ગએલું મન, કાંઈક કેકાણે આવે. કામ ન કરી શકે એવા હોય; તેમણે રવધર્મની ખાતર, કામ કરનારની શોધમાં રહી; કામ કરનારાં-આને ઉત્સાહ આપવો. પાછલી છૂટી ફાઇલો ૨-૬-૦ ને બદલે એથી મંગાવી, કેકેકાણે વંચાવો.

૨૬ મૈત્રી-કેાઇને નહીં ઠગનાર—‘પ્રાણી માત્ર મારા મિત્ર છે; પ્રાણી માત્રનો હું મિત્ર છઉં.’ આ મહાન સૂત્ર હૈયે વસે; તો સંત સર્વના નજીકના સગા જેવા છે. બાઈબંધ-બાઇના કરતાં પણ એક બંધ-ન્યાં વધારે હોય; તે બાઈબંધ. જે વાત બાઇને ન કહેવાય; તે વાત બાઈબંધને કહેવાય. રક્ષમણીને શ્રીકૃષ્ણને પરણવાનું મન હતું. રક્ષમૈયાને શીશુપાળ સાથે રક્ષમણીને પરણાવવાં હતાં. રક્ષમણીનાં માતા પિતા, તે અભાગિયા પુત્રથી બહોતાં હતાં. ‘જેમ બાઈ કહે; તેમ કરો’ એમ કુંડીનપુરનાં લાચાર રાજરાણી બોલી રહ્યાં હતાં. રક્ષમણી પોતાના મનની વાત, કેાઇને કહી શકે; એમ નહોતું. રક્ષમણીને જગત્નો મિત્ર-બ્રાહ્મણ-યાદ આવ્યો. તેને બોલાવીને, પોતાના મનની વાત કરી. ‘કાંઈ ફિકર નહીં;’ એમ કહીને, બ્રાહ્મણ દ્વારકા પહોંચ્યો. બાપુને તેડી લાવ્યો. રક્ષમણીને ખાનગીમાં મળીને, પ્રભુ પધાર્યોના સમાચાર આપ્યા; તથા કેવી રીતે નાસવું છે; તે પણ કહી સંભળાવ્યું. રક્ષમણી હોશીયાર બની ગયાં. દ્વારકાવાળો ફાવ્યો. બ્રાહ્મણે કેટલી હિંમતથી અને હોશીયારીથી કામ કર્યું હશે! જરા ખચર પડી હોત; તો બ્રાહ્મણનું માથું, ધડથી નોખું થઈ ગયું હોત. આવું આંટી ધુટીવાળું કામ, સાધુઓને આવડે નહીં. સંસારીઓને આવડે. મારે બ્રાહ્મણ જગત્નો મિત્ર છે. જસવંતસિંહજીને સમજાવવા, શિવાજીને બ્રાહ્મણ થવું પડ્યું હતું. એવા જગત્નો મિત્ર, બ્રાહ્મણોને અમારા વંદન હો. મૈત્રી બ્રાહ્મણો પાસેથી શીખાય.

૨૭ કંઈપણથી સઘળી પ્રવૃત્તિ કરનાર—પ્રથમ પગલે સંકટનિવારણ માતા પિતા છે. વૈદ સંકટનિવારણ છે; પણ ધનની લાલચથી; શ્રી નક્કી કરીને કથા કરનારા સંકટનિવારણ છે; પણ ધનની લાલચથી. ન્યાં કાંઈ પણ પ્રકારની લાલચ ન હોય-ત્યાં ‘કાંઈપણ’ શબ્દ શોભે. ન્યાં કાંઈ પણ પ્રકારની લાલચ ન હોય; ત્યાં સંત શબ્દ શોભે. જે શેડીયાને કથા વાર્તામાંથી કાંઈ લેવુંજ નથી; તેને કથાવાર્તા સંભળાવવા, અનેક સાધુ બ્રાહ્મણ દોડાદોડ કરે; પણ જે અનાથ છે; નિર્ધન છે. વ્યસનોમાં સપડાઇ ગયાં છે; કથા વાર્તામાંથી કાંઈક લે એવાં ડાહ્યાં છે; તેમને કથાવાર્તા સંભળાવવા, કોઈ સાધુ બ્રાહ્મણ નવરાજ નથી.

૨૮ કવિ એટલે વિદ્વાન—વિદ્વાન ખરા; પણ કલ્પના શક્તિવાળો વિદ્વાન. હશે-ળીમાં આવેલું આમળું, જેમ સર્વ દિશાએથી જોઈ શકાય છે; તેમ વેદાદિશાસ્ત્રોનો રહસ્ય સાથે અર્થ, સર્વ રીતે સમજી શકે; એવો વિદ્વાન-સંત. ભોટ વિદ્વાન કામનો નથી; તેમ વિદ્વાની સાથે વેર બાંધી બેઠેલો સંત પણ, કામનો નથી. જળવિનાની વાદળાઓ કામની નથી. પરોક્ષ અને અપરોક્ષ યાનને, સાદી સરલ બાણમાં સમજાવી શકે; એવો સંત. મંદિરોમાં પુજા કરવા રહેલા બ્રાહ્મણ સાધુ, વિદ્વા બળુવામાં બહુજ પ્રમાદ કરે છે. ‘અમારે તો ઠાકારજીના ચરણ મળ્યા; તેમાં બધું આવી ગયું’; એવો દંભ કરીને, પુજારી અબજ

રહે છે. યુગળીના હાથમાં દારકાધીયનાં ચરણ હતા; પણ યુગળી હાર્મો; અને ખોડાણો જીમ્મો. આંખ વિના કાણુ; તેમ જ્ઞાન વિના આંધળો. દેવમંદિરોના દરટીઓ પણ, એટલા બધા ગમાર હોય છે કે-પુળરીઓને બાણાવવા પાછ વાપરતા નથી. દેવ જેવી અમોલી મીઠકત, દેવ જેવા હોય; તેમનેજ સોંપાય.

અપૂર્ણ

ખેરાગી—અમે રાગી નહીં; તેમ ત્યાગી પણ નહીં; અમે સંસારી નહીં; તેમ સન્યાસી પણ નહીં. અમે નિર્ધન વૈરાગી પણ નહીં. ત્યારે અમે કાણુ? અમે **ખેરાગી**. ખેડ રાગમાં મરદ થઇને, અમારે ઉભા રહેવું પડે છે. જે પડાઉપર ઉભો હોઈ જઈ; ત્યાં ખેંખારે કામ કરી રહ્યો હોઈ જઈ. લેણું દેણું રાજ થઇને ચૂકવવું જોઇએ. પુત્રાદિ લોકિક કામો ઉપાડી લે; તો પ્રભુના કામમાં વધારે રોકાઈ. એવો લોક ચાલુ છે.

દશમસ્કંધ—લંડનના મ્યુઝીઅમમાં ચિત્રોવાળો સુંદર દશમસ્કંધ, લંડનના મ્યુઝીઅમમાં મુકવા માટે, સરકારે માંગણી કરી; અને તા. ૨૩-૧-૩૮ નકલ આપી. [સરકારી નં M.A.G. (R) ૩૮. તા. ૧૭-૧-૩૮]

દશમ આપના ઘરમાં છે કે નહીં? તે તો જુઓ! ન હોય તો મંગાવી લ્યો. દરેક સંપ્રદાયોમાં, અને પાઠશાળાઓમાં, ધનવાનોએ દાનમાં આપવા જેવી વસ્તુ છે. સંપ્રદાયોમાં અને પાઠશાળાઓમાં દ્રવ્યની સગવડ હોય; તો તુરત મંગાવી લેવા જેવી વસ્તુ છે.

અખંડ સૌ. સવિતા બહેનનું અવસાન—બહેન મુંબઈમાં માંદા હતાં. દવા હવાથી ત્યાં ફાયદો ન થયો; ત્યારે માગસર સુદી ૧૧, અહીં અમદાવાદ આવ્યાં. ‘પિતાજી તમારી પાસે રહીશ; તો મને ઘણી શાંતિ વળશે; હવે અહીં મરી જઈ; તોપણ હરકત નથી.’ એમ કહીને, અહીં રોકાયાં. વૈદ ડોક્ટરોએ ઘણી સારવાર કરી; અમે પણ હાજર હાજર રહ્યા. પણ ફાયદો નહીં. તા. ૨૦-૧-૩૮ પોપ વદી ૫ ગુરવારે રાત્રે ૮-૨૦ મીનીટે પ્રભુચરણમાં પ્રયાણ કર્યું. ઉંમર વરસ ૩૨. ઉમર નાની, પણ મરવા પહેલાં, દાનાદિ કરવાં ધટે; તે તમામ, સંભારી સંભારીને પ્રેમથી કર્યાં. ઉત્તરાયણને વળતે દિવસે સવારમાં, દાંતણ કરીને બહેન બોલ્યાં કે—‘બીજા બાણશયા ઉપર સુતો છે. ઉત્તરાયણના સૂર્ય થઈ ગયા છે; હવે શીકર નથી.’ અંતકાળ સુધી પ્રભુ રમરણમાં બહેન સાવધાન રહ્યાં. પિતાજીને માટે પ્રાણ પાથરનાર, આ એકજ દિકરી હતી. ‘મારા પિતાજીને કાંઈ કુઃખ થાય; તે મને ન ગમે.’ ‘મારા પિતાજીને કાંઈ કાંઈ કડવું વચન કહે; તેની સામું જોવું મને ન ગમે!’ આવા નિર્મળ ભાવ કરતું કરતું પુણ્ય, અમારે સંસારબગીચે ફાલ્યું-ફૂલ્યું, અને અકાળે કરમાયું. પ્રભુને કાંઈ વચમાં ગમતું નથી. અ. સૌ. ભાગ્યને સંવત ૧૯૯૧માં બોલાવી લીધાં. પછી આ બહેન હેત કરતાં હતાં; તેમને પણ ખેંચી લીધાં. પ્રભુને એમજ ગમતું હશે. આકૃતનાં નાણાં ખોવાઈ ગયાં. એકવાર મરવું તો છેજ. પણ આવું મરણ થાય; તે પૂજ્યભાગ્ય! આ દેવભૂમિમાં દૈવી મરણ થયું. દધીચી ઋષિના પવિત્ર આરા ઉપર, અગ્નિસંસ્કાર કર્યાં. આ માટે ખરખરાતા પત્રો લખવા નહીં; પણ પ્રભુ રમરણની એકાદ બે માળા, બહેનની સદ્ગતિ અર્થે ફેરવવી. એકાદ એકાદશીનું પુણ્ય આપવું. જે બને તે પ્રેમથી કરવું. બસ! કાંઈ આપો! આપો—ને આપો! અમારે આંગણે આવ્યાં; તેને પુણ્ય દઈને ન્યાહલ કરી નાંખો! જેવું મરણ ભયંકર છે; એવું તરણ પણ ભયંકર છે. તરણ માટે આપણે જોખમદાર જઈએ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત—એકાદશ સ્કંધ.

[શ્રીકૃષ્ણઉદ્ધવસંવાદ].

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, હાળપટેલની પોળ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-ધી કાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પુસ્તક ૧૮ મું.]

માર્ચ-૧૯૩૮.

[અંક-૧૨

હથો ત્યારે રામ રામ—

આ અંકની સાથે પુસ્તક ૧૮ મું પુરું થાય છે. હવે ચાલુ રાખવું કે નહીં; તે આપની મરજી ઉપર છે. કારણકે લવાજમ લીધા વિના-મફત-અમે આપને માસીક મોકલી થકતા નથી. તે બાબતમાં લખવાનું એટલુંજ કે-જો માસીક પ્રિય હોય; તો વિના વિલંબે ૨-૩-૦ મોકલી આપવા. એટલે એપ્રિલનો અંક સૌ સાથે આપને પશ્ચ મળી જાય.

ના—ન ગમતું હોય; તો તુરત 'ના' નો પત્ર લખી નાંખવો, એટલે વી. પી. ની તકલીફ બચે. વી. પી. આવે ત્યાં સુધી, 'ના' ન લખો; અને વી. પી. આવે ત્યારે, 'નથી રાખવું' કહીને, પાછું મોકલો-તે ખાનદાની ગણાય નહીં. આટલો પશ્ચ વિવેક ન શીખો; તો અફસોસ કરવા જેવું થાય. ન ગમતું હોય; તો તુરત 'ના' લખશોજી.

વી. પી.—વી. પી. કરવું પડે; તે પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું થાય. આવું તો અમને નજ ગમે. મુંબઈ, સુરત, મદ્રાસ વિગેરે સ્થળે કામ કરનારા ભાઈઓ, લવાજમ લેવા, તમારા ઘર સુધી આંત્રિ ખાય; તે પશ્ચ પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું છે. કાંઈ સમજ્યા હો; તો તેમને મદદ કરો. તકલીફ ન આપો. આ તો પ્રેમનો સોદા છે. આ તો પરવાવાળા માટે છે. માટે પરવાવાળા બનીને, ૨-૩-૦ તુરત મોકલી દોજી. હિંદુસ્તાનની બહારનું લવાજમ ૨-૧૧-૦ છે. રંગુનના પશ્ચ ૨-૧૧-૦ છે.

એપ્રિલની ૧૦ મી પછી—અમે અહીં નહીં હમણે. ઉનાળાની રજા.

બીજું આપને શું લખું!—માસીક બરાબર વાંચતા હો-તો માસીક ચાલુ રાખવાની, જરા પશ્ચ લલામણ કરવાની જરૂર નથી. આખા વરસની હજમતના અથવા સાચાના અથવા ઘાતજીના ખર્ચ કરતાં, લવાજમ ધણુંજ થોડું છે. સુવા ખેસવાના ઝોરમાં, હવા પ્રકાશની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા; તેમ સંસારમાં રોળાતા ચિત્તને, આવું તમતમાટવાળું વાંચન, તફન આવશ્યક છે.

એકાદશ સ્કંધ પ્રથમથી—એકાદશ સ્કંધ સંવત ૧૯૯૧થી શરૂ થયો છે. ૯૧-૯૨-૯૩ ત્રણ હાઇલો સાથે બાંધેલી, બંધામણી સાથે. ૫-૦-૦, પોસ્ટેજ ૦-૭-૦ જુદું. લવાજમ ૨-૩-૦ ઉમેરીને રૂ. ૭-૧૦-૦નો મ. ઓ. કરવો. ચાલુ પુસ્તક ૧૮ સું જુદું. બાંધેલું, ૨-૬-૦થી એપ્રિલમાં મળશે. પોસ્ટેજ ૦-૬-૦ જુદું.

એકાદશસ્કંધ.

અધ્યાય ૧૧ મો. ચાલુ.

[ગયા અંકના ૯૨૦મા પાનાથી આગળ.]

માનવીઓનો મેવો જમ્યા ? કે હજી નવરા થયા નથી ? ગયા અંકમાં મેવો બચ્યો છે. ૨૮ લક્ષણ સંગ્રહી વિવેચન થઈ ગયું છે. ૩૨ મા શ્લોકમાં ૨૯ મા લક્ષણનું વિવેચન, ૧૦ મા અંકના છેવટમાં (૮૮૮મા પાના ઉપર) છે.

૩૨ મા શ્લોકનું વિવેચન-હજી વિશેષ સાંભળો—

૨૯ પરાયણતા—આપણા ઘરમાં ઘણાં માનવીઓ હોય; પણ જે આપણને પરણે; તેજ આપણને પરાયણ રહે. બીજાં બધાં કેવાં ?—કે-હીક હીક. પરણવામાં એવું કાંઈ રહસ્ય છે કે-એવું કાંઈ આકર્ષણ છે કે-એવું કાંઈ કર્તવ્ય છે કે-પરણનારે પરાયણ રહેવુંજ પડે. લંપટ સ્ત્રીપુરુષો માટે, આ વાત નથી. સ્વચ્છંદી સ્ત્રીપુરુષો માટે, આ વાત નથી. માત્ર કામશાસ્ત્રમાંજ અથવા અર્થશાસ્ત્રમાંજ, સર્વસ્વ સમજનારાં સ્ત્રીપુરુષો માટે પણ, આ વાત નથી. સ્વધર્મની ઝોથે રહેલી, ખાનદાનીનો આ ખેલ છે. સ્વધર્મની ઝોપાટે રમવા આવવા, પતિ સ્ત્રીને લલચાવે છે-આમત્રે છે-પરણે છે. પિતા પુત્રને પરણાવીને, પતિને પરાયણ કરે છે. સ્વધર્મ પરાયણતાના પાઠ દૃઢ કરે છે-પછી સ્વધર્મો પણ, ખસી જાય છે—

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ ।

‘સર્વ ધર્મો તજીને, એટલે સર્વ પ્રકારના કર્તવ્યોને પડ્યાં મેલીને, અથવા સર્વ પ્રકારનાં હઠાપણ પડ્યાં મેલીને, મારેજ શરણે આવ. અથવા મારે એકનેજ શરણે આવ. બીજે ક્યાંઈ જવું રહેવા દે.’ એમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આકબરો-આમત્રે-સમજાવ્યો.

તેના જવાબમાં અર્જુન એમ કહે કે-‘આમ બધાં કર્તવ્યો પડ્યાં મેલતાં, મને પાપ લાગશે તો ?’ તેના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે કે—

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો, મોક્ષયિष्याમિ મા શુચઃ ॥૬૬॥ ગીતા અ. ૧૮

હે અર્જુન ! સ્વધર્મના પાલનમાં અપરાધ થશે; તો તે તારા તમામ અપરાધ, હું ક્ષમા કરીશ. તે માટે તારે શોક કરવો નહીં-જરા પણ ચિંતા રાખવી નહીં.’

ઉપલા શ્લોકમાં પણ, પ્રભુએ એમજ કહ્યું છે કે—

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો, મદ્યાજી માં નમસ્કુર ॥

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે, પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

‘મારામાંજ મનવાળો થા ! મારોજ ભક્ત થા ! મનેજ પૂજનારો થા ! તથા મનેજ નમસ્કાર કર. એમ કરવાથી તું મનેજ પ્રાપ્ત થઈશ.’ આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા તારી પાસે એટલા માટે કઈ હઈ કે-તું મારો પ્રિય સખો છો.

સતકાદિકો ભજી છે કે-“શ્રીહરિશરણુ”-“શ્રીહરિશરણુ”-“શ્રીહરિશરણુ”. આપણે પણ ખાતાં પીતાં; જમતાં રમતાં; હરતાં કરતાં; પોકાર્યાં કરો કે-‘હે હરિ! હું’ આપને શરણુ છઉં’-‘હે હરિ! હું’ આપને શરણુ છઉં. ’ અરજ્યો કર્યાજ કરો; તો કોઈ દિવસ તે પર પ્રભુનો શેરો થશે.

એકનાથ મહારાજ આ ડર મા શ્લોકની ટિકા લખતાં લખે છે કે-‘આ સંસાર પ્રપંચરૂપ નગરી છે. તેની ચારે બાજુએ કર્મરૂપી ખાઈ છે. આ સંસારરૂપી નગરીમાંથી નીકળી, પરમારથને રસ્તે જતાં, જીવે કર્મરૂપી ખાઈઓ ઓળંગવી પડે છે. ચાર વેદે વિધિરૂપી ઘણાં વરસાદ વરસાવ્યો છે. આ વરસાદથી કર્મરૂપી ખાઈઓમાં પૂર આવ્યાં કરે છે. આથી કર્મરૂપી ખાઈઓ એવી ભયંકર રહે છે કે-તે ખાઈઓને ઓળંગતાં ઘણાં જીવે, કર્મરૂપી ખાઈઓમાં પડીને, કુબ્ધી જાય છે. પાર ઉતરવાનો રસ્તો ઘણોજ ગુંચવણુ બર્યો છે. કર્મરૂપી ખાઈઓમાં ગુણુ તથા દોષરૂપી ચક્કરો છે; વિધિ નિષેધરૂપી મોટા પ્રવાહ તેમાં છે; અને કર્મ અને અકર્મ રૂપી મોટા વમળ છે. ભાગ્યશાળી વિરલા પુરૂષો, કર્મની આ ગુંચવણુમાંથી માર્ગ માટે, મુક્ત થવાના જ્ઞાન માટે, તલખે છે. તેઓમાંથી જેઓનાં પુણ્યનો ઉદય થઈ ગયો હોય છે; તેમને ભક્તિરૂપી નાવ હાંકનારા ભક્તો મળી આવે છે. કર્મમાર્ગમાં તણાતા જીવે, જરા પ્રાર્થના કરતાં, દયાળુ ભક્તો તેમને કર્મમાર્ગના ભયંકર પ્રવાહમાંથી ઉપારી લઇને, પોતાના નાવમાં બેસાડી દે છે.’ આ નાવમાં બેઠા પછી, કેટલાંએક નાવીકના કરતાં, પોતાને વધારે ડાહ્યાં સમજનારાં, અથવા કર્મમાર્ગનાં ઉંડા મૂળ, જેમના હૃદયમાંથી તદ્દન નિર્મૂળ થયાં નથી; તે જીવે, કુદીને પાછા કર્મમાર્ગમાં પડે છે; અને વમળમાં ગોધાં ખાતાં ખાતાં, સંસારચક્રમાં ફર્યાં કરે છે. ગમે તે ધંધામાં-ગમે તે લાઈનમાં-ગમે તે પંથ અગર માર્ગમાં-પેસવું; તે સહેલું છે; પણ ત્યાં સત્યાસત્યનો વિચાર કરીને, ઠીક જણાય; તો-ટકી રહેવું; તે અધરું કામ છે. વિજય દરેક લાઇનમાં છે- Everywhere there is sphere of rise-વિજય ટકીરહેનાર માટે છે; રખડતા ચિત્તવાળા માટે, વિજય નથી. યાદ રાખવું કે-સ્વધર્મને અને સ્વકર્મને જાણ્યા વિના તજી દઈને, નાસ્તીકવાદના ઓઠા નીચે, કર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરવાની આ વાત નથી. આજસુ, પ્રમાદી અને એવા પશુ જેવા અમાની માણસો, અનાયાસે કર્મમાર્ગથી વિમુખ રહે છે. તેમને માટે આ વાત નથી. જેઓ ભગવાન માટે, અને ભગવાનના ભક્તો માટે, નવા નવા ભાવ પ્રગટાવે છે. એવા પવિત્ર ભાવમાં, સ્વકર્મને પણ, જેઓ ભૂલી જાય છે; તેમની આ વાત છે. ભજન કરતાં કરતાં, પોતાના દેહને પણ ભૂલી જાય છે; તેમની આ વાત છે. પરપુરૂષ ગમે એવા સુંદર હોય; ધનવાન હોય; અગર ગુણીયલ હોય; પણ તેમાં મન જાય; તો તે પતિવ્રતા ન ગણાય. તેમ સંસારનાં અનેક સુખ, ગમે એવાં સારાં હોય, તોપણ તેમાં મન ન જાય; તેમની આ વાત છે. મનવાણી અને કાયાથી પ્રભુને ભજતાં, રાત્રિ દિવસ ક્યાં ચાલ્યાં જાય છે; તેની ખબર ન રહે; તેમની આ વાત છે. જીજ્ઞાસુ નહીં; છતાં હૃદય જમ્યાજ કરે; ધારણા કર્યાં વિના, ધ્યાન થયા જ કરે; સંકલ્પ કર્યાં વિના, સર્વ કર્મ પ્રભુને અર્પણ થયાજ કરે; વાહુનો નિરોધ થયાં વિના, ધડી ધડીમાં ચિત્ત સ્થિર બની જાય; વિષયભોગ સિવાય, સદા સ્વાદાનંદનું સુખ મળ્યાજ કરે; એટલે અખંડ સ્વરૂપસ્થિતિ ભોગવાય; તે ઉચ્ચકોટિના જીવોની, આ વાત છે. એવા જીવે જ્યાં હોય; ત્યાં તેમને અમારા ઘણા ઘણા પ્રણામ કહેજો.

હવે ૩૦ મું લક્ષણ પ્રભુ કહે છે.

જ્ઞાત્વાઽજ્ઞાત્વાથ યે વૈ માં, યાવાન્યશ્ચાસ્મિ યાદૃશઃ ॥

મજન્યનન્યમાવેન, તે મે મક્તમા મતાઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—હું કે જે દેશકાળાદિકના પરિચ્છેદથી રહિત છઉં; સર્વનો આત્મા, અને સચ્ચિદાનંદરૂપ છઉં; તેને જાણીને અથવા ન જાણીને, જે પુરૂષ દેહ અને અનન્યભાવથી મને બાંધે છે; તેઓને પણ હું ઉત્તમ સાધુ માનું છઉં[૩૩]

૩૩ વિવેચન—

૩૦ મને જાણીને અથવા ન જાણીને પણ, મને બાંધે—

દરેક શાસ્ત્રમાં ભગવાન કહે છે કે—

“મારી આખતમાં ઉડા ઉતરવાની કોઇને ના નથી. સર્વે જ્ઞાનીઓને અથવા ભક્તોને મને જાણી લેવાની, સંપૂર્ણ પરવાનગી છે. સંતોની અને શાસ્ત્રોની સંપૂર્ણ સગવડ છે. દેવ અને દેવમંદિરો પણ, મને જાણી લેવા મારેજ છે. સંપૂર્ણ સગવડવાળા મનુષ્યદેહ પણ, મને જાણી લેવા મારેજ છે. મનુષ્યદેહની સુધિને જેટલી સૂક્ષ્મ કરવા ધારે; તેટલી થઈ શકે એમ છે.

શુદ્ધયા વિશુદ્ધયા યુક્તો, ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ॥

શબ્દાદીનં વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા, રાગદ્વેષો ષ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

વિવિક્તસેવો લઘ્વાશી, ચતુષ્કાયમાનસઃ ॥

ધ્યાનયોગપરો નિત્યે, વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

અહંકારં ચલં વર્ષં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ॥

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતો, બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

[ગીતા અ. ૧૮]

આમાં અનેક સાધનોથી, જીવાસુ મને જાણી શકે છે. ગાર્ફ રવરૂપ, સચ્ચિદાનંદ છે; જગતનો હું આનંદકંદ છઉં; હું નિત્યસિદ્ધ અને પરમશુદ્ધ છઉં; જૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં, હું જઈ-જડ અને જઈ. કદિ નથી એમ નહીં. હું સર્વવ્યાપક છઉં; એટલે અહીં જઈ; અને ત્યાં નથી; એમ સમજવું નહીં. હું સર્વનો આત્મા છઉં; તથા બેદરહિત છઉં. હું એકજ છઉં. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં હું અનેક રૂપ થાઉં છઉં; અને સૃષ્ટિના પ્રલય કાળમાં, હું અનેક મટીને, એક થાઉં છઉં. જ્ઞાનરવરૂપ હું છઉં; અને અનંત પણ હું છઉં. જે પરબ્રહ્મ કહેવાય છે; તે હું પોતે છઉં. માફે આવું રૂપ છે, એમ સમજીને, જે મને બાંધે છે; તે ઉત્તમ ભક્ત, અથવા ઉત્તમ જ્ઞાની છે. કદિ આટલું બધું જાણવાની બોળા ભક્તોને સગવડ ન હોય; અને પોતાના યુરના કહેવાથીજ, મારી ભક્તિમાં લાગ્યો

૩૩ ૫૬૨૭૬—**યઃ યાવાત્ અસ્મિ-હું કે જે આવડોજ છઉં. ચ-અને. યઃ યાદૃશઃ અસ્મિ-હું કે જે આવોજ છઉં. इति માં જ્ઞાત્વા અથ અજ્ઞાત્વા-એમ મને જાણીને અથવા ન જાણીને. યે વૈ અનન્યમાવેન માં મજંતિ-જે નિશ્ચયપૂર્વક અનન્ય ભાવથી મને બાંધે છે. તે મે મક્તમાઃ મતાઃ-તે મારા ઉત્તમ ભક્તો છે, એવી મારી માન્યતા છે.**

હોય; તો તે ભક્ત પશુ, મને માન્ય છે. શવરી, કરમા, નાભો, નામદેવ, વિગેરે કાંધ બધ્યા નહોતા. પ્રભુ કેવા હશે; તે જાણતા પશુ નહીં. માત્ર ગુરૂના વચને કુદી પડ્યા. તોપશુ પાર પામ્યા. ખેતરમાં સવળા અવળા, ગમે એમ દાણા વાવે; પશુ તે સવળાજ ઉગે. જાણે અજાણે સાકર ખાઓ; તો ગળાજ લાગે.

સુતીક્ષણ શ્રીરામને કહે છે કે—

ચોપાધ—જે જનહિ તે જનહુ સ્વામી, સગુણ અગુણ ઉર અંતરયામી,
જે કૌશલપતિ રાજ્યવ નયના, કરો સો રામ હૃદય મમ અયના.

દષ્ટાંત—નારદ ફરતા ફરતા એક ખેતરમાં આવ્યા. ખેડુત હળ હાંકી રહ્યો હતો. ઉનાળોના દહાડો, તાપ સખત. ખેડુતને તાપમાં કામ કરતો જોઈને, નારદને ખેડુત ઉપર દયા આવી.

નારદ—કેમ પટેલ ! કાંઈ ધર્મધ્યાન કરો છો ?

પટેલ—વળી ધર્મધ્યાન કેવું હોય ! અહીં તો ! ખેતર, જળદીવા અને અમે એટલું ધર્મધ્યાન થાય છે.

નારદજી—નામ રમરણ કરતા હો; તોપશુ ઠીક. મનુષ્યાદેહ ફરી ફરી નહીં મળે.

પટેલ—કયું નામ ઠીક ? તમે શોધી આપો; તો પછી મુકુજ નહીં.

નારદે પ્રભુનાં ઘણાં નામ ગણાવ્યાં. તેમાં ‘ગોપાળજી’ નામ પટેલને મચ્યું. ‘ગોપાળજી’ નામનો તે ગામનો તલાટી હતો. તેથી તે નામ માદ રહેશે; એમ પટેલે નારદને કહ્યું. ‘ઠીક’ કહીને, નારદજી ત્યાંથી વિદાય થયા. નારદના વચનમાં પટેલને પાંદો વિશ્વાસ મેટો. પટેલ ‘ગોપાળજી, ગોપાળજી’ ભજતો જાય; અને હળ હાંકતો જાય. એવામાં એક મોડું ઢેકું હળની કાશમાં ભરાયું. હળ ચોટયું. પટેલ ઢેકું ભાંગી નાંખવાની ભાંજમડમાં પડ્યો. ગોપાળજીનું ચિંતવન મટીને, ઢેકાનું ચિંતવન પટેલના હૃદયમાં થઈ પડ્યું. ‘ગોપાળજી’ ને બદલે ‘ઢેકાળજી’ વાણીમાં ચડી આવ્યા. જીભ ‘ઢેકાળજી’ નું ભજન કરવા લાગી. ‘ઢેકાળજી, ઢેકાળજી, ઢેકાળજી’ એવો અવાજ ચારે તરફ સંભળાવા લાગ્યો. વેકુંડમાં સોનાને હિંચકે હિંચકતાં, શ્રી હરિએ, પટેલનું ભજન સાંભળ્યું. લક્ષ્મીને હાક મારી. લક્ષ્મી આવી પહોંચતાં, પ્રભુ બોલ્યા કે ‘મારી સાથે ચાલ્યાં આવો; કાંઈ જોવા જેવું છે.’ પ્રભુ આગળ અને લક્ષ્મી પાછળ ! રહીયાળું જોડું ! જોત જોતામાં પટેલના ખેતર લગભગ ખેત્ર આવ્યાં. ખેત્ર એક ખાડામાં સંતાયાં. ‘ઢેકાળજી, ઢેકાળજી’ એવો એકજ અવાજ ત્યાં થઈ રહ્યો હતો.

લક્ષ્મી—હેં પ્રભુ ! આ શું ? આ વળી કોનું ભજન ?

પ્રભુ—ત્યાં જઈને પુછો.

લક્ષ્મી ખાડામાંથી બહાર નીકળી, પટેલની પાસે જઈને પુછવા લાગ્યાં, ‘અલ્યા આ ભાઈ ? તું કોનું ભજન કરે છે ?’ આમ બે પાંચ વખત પુછ્યું. રમે નારદજીએ આપેલું નામ જૂસી જવાય; એવા ભયથી, પટેલે જવાબ આપ્યો નહીં ! લક્ષ્મીએ પુછયાજી કહ્યું; ત્યારે પટેલે કંટાળીને જવાબ આપ્યો કે—‘તારા માટીનું ભજન કરું છઉં ?’

લક્ષ્મી—મારો માટી કયાં છે ?

પટેલ—ઓ પેલી ખાડામાં પડ્યો.

આ સાંભળી લક્ષ્મી હસી પડ્યાં; પ્રભુ ખાડામાંથી નીકળી લક્ષ્મી પાસે આવ્યા.
લક્ષ્મી—પ્રભુને-પણ બહા! આ નામ વળી કષ્ટ ફાઈખાએ પાડ્યું હતું?
પ્રભુ—તે પણ હશે. તમે જાણો છો ને કે—

મક્ષ: પરતરં નાન્યત્, કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં, સૂત્રે મળિગણા દ્વય ॥ ૭ ॥ [ગીતા અ. ૭]

બોળા પટેલને દર્શન દીધે, પ્રભુ લક્ષ્મી સાથે વૈકુંઠ પાછા ગયા.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે—પુરુષાર્થ કરીને, પ્રભુ શું છે; તે બરાબર જાણો. કદિ પુરુષાર્થ ન કરી શકે; કદિ પ્રભુને તેના વારતવ સ્વરૂપમાં ન જાણી શકે; તો પણ પ્રભુને જાણવાના લોભમાં, બેસી રહેવું નહીં! પ્રભુને ભજવા માંડવા. જાણવા કરતાં, ભજવાનો મહિમા વધારે છે. એટલે જાણો અથવા ન જાણો; પણ આંખો વીંચીને ભજો. ભજવાનું જૂલો નહીં.

જે આખો દિવસ દુઃખ કરે; તે જમ્યા વિના રહી જાય; જે આખી જીંદગી રજ્યા કરે; તે ભોગવ્યા વિના રહી જાય; તેમ જે આખી જીંદગી જાણ્યા કરે; તે ભજ્યા વિના રહી જાય.

દર્શાવે—એક સંત ગામમાં ચડી આવતાં, હીરાભાઈએ તેમની બહુ સેવા કરી. હીરાભાઈની નિધનતા જોઈને, સંતે નીકળતી વખતે, હીરાભાઈને એક પારસમણી આપ્યો; અને કહ્યું કે—‘પ્રભાસથી વળતાં, એક માસ થશે. એક માસ સુધીમાં, પારસમણિને ઉપયોગ કરી લેજો. પછી પારસમણી પાછો આપવો પડશે.’ પારસમણી મળતાં હીરાભાઈના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. ચાર પાંચ દિવસ તો આનંદમાં ને આનંદમાં ચાલ્યા ગયા. પછી હીરાભાઈએ ગામમાંથી લોહું એકઠું કરવા માંડ્યું. ઘરમાં ન્યાં જોઈએ ત્યાં લોહાના ઢગલા! ઘરની બહાર પણ, ઢગલાબંધ લોહું એકઠું થવા લાગ્યું. ઘરમાં જે કંઈ નાણું હતું; તે લોહું ખરીદવામાં વપરાઈ ગયું. પૈસા ઉછીના લાવીને, લોહાની ખરીદી ચાલુ રાખી. આ ધંધામાં માસ ઉપર બે દિવસ થયા. સંત પધાર્યો. સંતે પારસમણી પાછો માગ્યો.

હીરાભાઈ—પણ તેનો ઉપયોગ, હું કરી શક્યો નથી.

સંત—અરે! ત્યારે તમે અત્યાર સુધી કર્યું શું?

હીરાભાઈ—જીએને! આ લોહું એકઠું કર્યું.

સંત—અરે! લોહું એકઠું થતું ગયું; તેમ તેનું સોનું બનાવી લેવું હતું ને?

હીરાભાઈ—હું લોહું એકઠું કરવામાં મગી પડ્યો.

સંત—પણ તેથી વળ્યું શું? મુદત વીત્યા પછી, લોહું કામનું શું? હવે તો લોહાને આહોં ઘરમાંથી, અને ઘરની બહારથી, ઉપડાવવાના પૈસા બેસશે.

હીરાભાઈ—લોહું એકઠું કરવાની ધાંધલામાં, મુદતનું જાન રહ્યું નહીં. ત્યારે હવે?

સંત—હવે જીતી બાજુ હાર્યો.

તાત્પર્ય—જ્ઞાન મેળવવાના મોહમાં, અથવા તર્ક વિતર્કના તાનમાં, આયુષ્યની મોંઘી પળો ચાલી જાય છે; અને જોત આવીને ઉજી રહે છે; તેનું જીવન જાન રહેતું નથી. ધણી ધણીયાણી એકજ ઘરમાં, સો વરસે સાથે રહે; પણ એકાંતમાં પાસે પાસે બેસીને, એક બીજાના પ્રેમનું પાન કરે; તેટલીજ કલાકો, અને તેટલીજ પળો—કાંપત્યજીવને ચોપડે

નોંધાય. તેમ જીવ અને શિવ, એકજ દેહમાં સો વરસ સાથે રહે; પણ જેટલી કલાકો, અથવા જેટલી પળો, જીવ પ્રભુમાં તદ્દરૂપ થાય; એટલીજ આયુષ્યની સફળતા. આ ભજન તે, પેટમાં કાંધ, અને ઉપર કાંધે-તે નથી. આ ભજન તે લાંબે રાગે, બે પાંચ ભજન ગાઇને હો-હો કરીએ. અને પછી કરતા હો-સો કરીએ; તે નથી. આ તો ખાંડાના ખેલ ! અંતર્યામીને રીજ-વવાની રમત. જગતને રીજવવાની રમત નહીં. જીનાગદમ ધણાં ડાહ્યા-ગોકુળજી ઝાલા જેવા મોટા વેદાંતી-થયા; પણ નરસીના છાયામાં બેસનારા મળ્યા નથી. વડોદરા રાજમાં ધણા વિદ્વાન થયા; પણ દયારામની જેડમાં ઉભા રહે; એવા હજી જડયા નથી.

ત્યારે આ ભક્તો કેવા ?—

ચોપાઈ—સોઈ સર્વશ્ચ ગુણી સોઈ જ્ઞાતા, સોઈ મહિમંડન પંડિત દાતા;
ધર્મ પરાયણ સોઈ કુલ ત્રાતા, રામ ચરણ જાકર મન રાતા.
નીતિ નિપુણ સોઈ પરમ સયાના, શ્રુતિ સિદ્ધાંત નીકે તેહી મના.
સોઈ કવિ કોવિદ સોઈ નર ધીરા, જે છલછાંડિ ભજે રઘુવીરા.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૬૫].

કૈલાસ ઉપર શ્રીસદાશિવ, સતી પાર્વતીને આગળ કહે છે કે—

દોહરો—સો કુલ ધન્ય ઉમા ! સુન, જગત પુન્ય સુપુનીત;
શ્રીરઘુવીર પરાયણ, જેહિ કુલ ઉપજ વિનીત-સીયાવર.

એવા સંતોને પ્રણામ-પ્રણામ-પ્રણામ-પ્રણામ.

યાદ રાખવું—કે-આ જ્ઞાનની નિંદા નથી. જ્ઞાનમાં, ધર્મડ નામનું, ધાંધલ નામનું, તંક' વિતંક' નામનું-અજ્ઞાન પેસી જાય છે; તેની આ નિંદા છે. સમુદ્રની સીમા છે; પણ જ્ઞાનની સીમા નહીં. પ્રભુ જેમ અનંત છે; તેમ જ્ઞાન પણ અનંત છે. રાંધનારે રાંધવામાંજ રહેવું; અને જમવું નહીં; તે જેમ ગાંડપણ છે; તેમ જ્ઞાનના જણાસુએ, જ્ઞાનની શોધમાં રહેવું; અને શ્રીહરિની સાથે બેસવું ઉડવું નહીં; તે ગાંડપણ છે. દરેક ધર્મમાં સ્વધર્મની ગોઠવણ છે. તે શ્રીહરિ સાથે ઉડતાં બેસતાં શીખવે છે. સ્વધર્મના પાલન સાથે, જ્ઞાનની ગોઠવણ રાખવીજ જોઈએ. સ્વધર્મ પાલન મુખ્ય છે; તોપણ જ્ઞાન વિનાનું સ્વધર્મપાલન શીકું છે. જ્ઞાનપૂર્વક સંધ્યાવંદનાદિ ક્રિયાઓ થાય; તે ઠીક. જ્ઞાનપૂર્વક દેવદર્શન, પૂજન થાય; તે ઠીક. આ જીવને એકજ અવતારનું કામકાજ નથી. પૂર્વ અવતારમાં જ્ઞાનનું કામકાજ થઈ ગયું હોય છે; તે આ અવતારે કામ આવે છે. ત્રીશ લક્ષણ સંબંધી વાતચીત થઈ રહી.

હવે દેવપૂજન સંબંધી પ્રભુ બોલે છે—

મલ્લિન્કમદ્ભક્તજન-દર્શનસ્પર્શનાર્ચનમ્ ॥

પરિચર્યા સ્તુતિઃ મહુ-ગુણકર્માનુકીર્તનમ્ ॥૩૪॥

૧ અરાબર.

૩૪ પદ્યછંદ—મમ લિંગં મલ્લિંગં, (ચિ-હ-મૂર્તિ) મલ્લિંગં ચ મદ્ભક્તજનાઘ, મલ્લિન્કમદ્ભક્તજનાઘ (મારી મૂર્તિ અને મારા ભક્તો) તેષાં દર્શનં ચ સ્પર્શનં ચ અર્ચનં ચ તેષાં સમાહારઃ-મારી મૂર્તિનાં અને મારા ભક્તોનાં દર્શન સ્પર્શ અને

અર્થ—મારી મૂર્તિઓનું અને મારા ભક્તજનોનું દર્શન, સ્પર્શન, અને પૂજન કરવું. તેઓની સેવા, સ્તુતિ, અને તેઓના શુભ તથા કર્મોનું કીર્તન, નમ્રતા પૂર્વક કરવું. [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

મૂર્તિપૂજ તથા બ્રાહ્મણ સાધુ વિગેરે જે ભગવદ્ભક્ત છે; તેમનું પૂજન, દર્શન વિગેરે આવશ્યક છે; એમ પ્રભુ આ શ્લોકમાં કહે છે. તેમની સેવા, સ્તુતિ અને તેમનાં જન્મ-કર્મનું કીર્તન પણ આવશ્યક છે; એમ પ્રભુ કહે છે.

મૂર્તિપૂજ—વિદ્યાનના આ જમાનામાં, મૂર્તિપૂજની વાત કરવી; તથા બ્રાહ્મણદિનાં પૂજન, દર્શન, સેવા વિગેરેની વાત કરવી; તે આસ્તીકા પાસે તો ઠીક; પણ નાસ્તીકા પાસે, ગાંડા ગણાવા જેવી વાત છે. ‘નામનકે ગામનમે’, ધોળનકા કહાં કામ ?’ જેમ જેમ દેશમાં કાલેજો, યુનિવર્સિટીઓ, કન્યાશાળાઓ વધી પડી; તેમ તેમ નાસ્તીકવાદ—અનારથા—અશ્રદ્ધા ફાટી નીકળ્યાં. તોપણ હજી તેમાં કેટલાંએક યુવક અને યુવતીઓ, આસ્તીક માયાપનાં બાળકો છે. વાળ્યાં વળે એવાં નમ્ર છે—અરુ નથી. સમગ્રવ્યાં સમજે એવાં ખાનદાન છે. તેમને મૂર્તિપૂજ સંબંધી, થોડી વાત કહું તો ઠીક. મૂર્તિપૂજની પ્રથા, દરેક દેશમાં અનાદિકાળથી ચાલુ છે. કેટલાંએક દેશ, સુધારાના ડોળમાં, મૂર્તિપૂજનો અનાદર કરતા જણાય છે; તોપણ તેઓ ઈશ્વરને નામે, કાંઈ કાંઈ વસ્તુને પૂજતા જોવામાં આવે છે. ખ્રીસ્તીઓ મૂર્તિપૂજનો અનાદર કરે છે; તોપણ તેઓ કૌસને પૂજે છે—માને છે. મુસલમાનો મૂર્તિપૂજનો અનાદર કરે છે; તોપણ કબરને તેઓ પૂજે છે. જેમ મૂર્તિને ઘરેણું પહેરાવાય છે; તેમ કેટલીએક કબરોને હીરાસત્ત જડેલાં હોય છે. ખ્રીસ્તીઓ કૌસને અને મુસલમાનો કબરને, પ્રાણથી અધીક ગણીને, સાચવે છે.

ગૌતમચુદ્ધે મૂર્તિપૂજનો અનાદર કર્યો; તે બદલ સ્તંભપૂજન સ્વિકાર્યું હતું. વળી તેના મરણ પછી, ગૌતમચુદ્ધની અનેક મૂર્તિઓ, અનેક ઠેકાણે ગોઠવાઈ ગઈ. રામકૃષ્ણ પરમહંસને માનનારાઓમાં, ધણા સુધારકો છે. તોપણ આપે મુંબઈ સમાચાર તા. ૧૫-૧-૩૮ માં વાંચ્યું હશે કે—કલકત્તાના બેલુર મઠમાં મોટું મંદિર બાંધીને, તેમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસની મૂર્તિને પધરાવી છે. મોટા પુરુષોના બાવલાં, ન્યાં ત્યાં સુકવામાં આવે છે; તે તેમની મૂર્તિજ છે. એટલે જે આપણું ઈષ્ટ હોય; પૂજ્ય હોય; તેની મૂર્તિ બનાવીને પૂજવી; મનુષ્યોને બહુ ગમે છે. મૂર્તિ નહીં તો છબી; અને છબી નહીં તો, તેમની કાંઈ વસ્તુ. જેમ ભરતે પૂજન માટે શ્રીરામની પાદુકા માગી લીધી હતી. ગૌરાંગ મહા પ્રભુજીનાં જી—વિષ્ણુપ્રિયાએ, પોતાના અવલંબન માટે, પ્રભુની પાદુકા માગી લીધી હતી. આવું કાંઈ પૂજવાની મનુષ્યોને ટેવ પડી છે; અને આ ટેવમાં તેમના આત્માને કાંઈક શાંતિ થતી હોય; એમ સૌ કાંઈ સમજે છે. કૌસ, કબરો, માનવીઓનાં બાવલાં, અથવા તેમની પાદુકા વિગેરે પૂજાય છે; ત્યારે ભગવાન રામચંદ્રની અથવા શ્રીકૃષ્ણની, અથવા એવા દેવોની મૂર્તિઓ પૂજાય; તો તેમાં કંટાળવા જેવું કાંઈ નથી. કદિ મૂર્તિને

પૂજન. પરિચર્યા—સેવા. સ્તુતિ—સ્તુતિ. [મદ્ધ—પ્રણામ. ગુણાઃ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ, તેષાં અનુકીર્તનમ્] મદ્ધેજ ગુણ—તેઓના શુભોનું અને તેઓનાં કર્મોનું કીર્તન, નમ્રતા પૂર્વક કરવું.

તિરસ્કાર હોય; તો આપણે પોતે, દેહ છે ત્યાં સુધી, મૂર્તિમાન છીએ. સચ્ચુ છીએ. નિશ્ચય નથી. મૂર્તિને ધરાતા શયુગારોના કંટાળો હોય; તો આપણને પોતાને, શયુગારો પહેરવા હજી ગમે છે. મૂર્તિને શયુગારો ધરાવે; તોજ મૂર્તિ પ્રિય લાગે. આકર્ષણ કરે. તોજ આપણું ચિત્ત ત્યાં ચોંટે. કદિ મૂર્તિપૂજા ટાલ્યાં જેવી લાગે; તેમાં વખત માગતાં કંટાળો આવે; તો આપણા રસોડામાં જીઓને ! સાદી રસોડા પણુ જમાય; છતાં કેટલાં ટાલ્યાં તેમાં વધી પડ્યાં છે ! આપણાં વસ્ત્રો જીઓને ! એ પાંચ વસ્ત્રોથી ચાલે; પણુ ના ! એમ નહીં. સમે સમેના પોશાક જીદા. ટાલ્યાં ક્યાં નથી વધ્યાં ! જે વાતચીત પાંચ દસ કે પંદર મીનીટમાં પતી જાય; તે વાતચીત, કલાકોના કલાક ચાલ્યાં કરે. કેમ તે ટાલ્યાં નથી ? ત્યારે મૂર્તિપૂજામાં કંટાળો કેમ આવ્યો. તે સમજાય છે ? જે ધરમાં અંદર બહારથી અગ્નિ ફાટી નીકળે; તે ધર ત્વરાથી સળગી ઉઠે.

અંદરથી કેમ ?—કેવી રીતે આગ લાગે છે ? તે સાંભળો—મૂર્તિ જેવી અમેલી વસ્તુ, સોએ નવુ ટકા, કામી, કોધી અને લોભી પૂજારીઓને સોંપાય છે. દેવ જેવા હોય; તેમને દેવ સોંપાય. દેવજૂમિમાં રહેનારા પુજારીઓએ, દેવ જેવા બનીને, સમાજની દેવમાં થએલી શ્રદ્ધાને, દેહ કરવી એછાએ. લોકો ભોળાં છે. દેવદર્શને આવતાં, તેઓ પૂજારીનાં સંબંધમાં વધારે આવે છે. પૂજારી વિદ્વાન અને ચારિત્રવાન હોય; તો તેની છાપ, દર્શને આવનારના ઉપર, પડ્યા વિના રહેતી નથી. તેમ પૂજારી અલણુ હોય; તો તેના અંધકાર, આસપાસ ફેલાતો જાય છે.

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના તા. ૨૮-૧૨-૩૭ ના અંકમાં, (સુંબષ સમાચાર તા. ૨૨-૧-૩૮ ના અંકમાં) એક એવી વાત આવી હતી કે—ગતપુરમાં વશુદેવનું મંદિર છે. ગયા ચોમાસામાં વરસાદ આવતાં ઢીલ થઇ. પુજારીએ સલાહ આપી કે ‘કોઈ માણસનો ભોગ આપીએ; તો વશુદેવ પ્રસન્ન થાય; અને વરસાદ આવે.’ ભોળા લોકોએ પૂજારીની વાત માનીને, સપ્ટેમ્બર માસમાં એક જીવાન માણસને પકડીને આણ્યો. તેને ત્રણ દિવસ જૂએ મારીને ઢીલો કરી નાખ્યો. પછી સાંકળે બાંધીને, અને તેના ગળામાં પુષ્પના હાર નાંખીને, વશુદેવ આગળ લાવીને, તેને મારી નાંખ્યો. પોલીસને ખબર પડતાં, ગુન્હેગારોને પકડ્યા. કેસ ચાલ્યો. ફેસલો આવતાં, જજે ધર્મના અગ્નિની ધણી ટીકા કરી. મુખીએ ખુનમાં મુખ્ય ભાગ લીધો લતો. માટે તેને દેશનિકાલની સજા થઇ. પુજારીને દસ વરસની સખત મજૂરી સાથે કેદની શિક્ષા થઇ. વિગેરે. આવું ખુન બધે બનતું નથી; પણ આવું કાંઇક કાંઇક કાંઇક, નેવું ટકા, અગ્નિની એથે બન્યા કરે છે. કામ, કોધ અને લોભના પડામાં બન્યાજ કરે છે. માંદાને માનતા અપાય છે કે ‘જીવ સાટે જીવ ચડાવ, તો બચી જઇશ.’ આ પ્રમાણે અનેક પશુઓનો નાશ થાય છે. પુજારીઓ દોરા ધાગા કરીને ધન ધુતવે છે. દર્શન કરવા આવતી સુંદરીઓના મોહમાં ફસાઇ પડવું; તે ઘણુંજ સહેલું અને સંભવીત છે. બહેનો પણ ભોળા અને અગ્નિ હોય છે. આવે ઠેકાણે ઉત્તમ ચારિત્રવાનની જરૂર છે. કામમાં અને લોભમાં જે ફાવતા નથી; તે કોધે ભેરાય છે. એટલે આ ત્રણ મુકવા માટેજ, દેવદર્શન, દેવપૂજન વિગેરે થાય છે. તે ત્રણ દેવમંદિરોને ઉમરેજ ઉભાં હોય; તો જવું ક્યાં ? જ્યાં રક્ષણ ત્યાં બક્ષણ ? ત્યારે ઠરવાનું કામ કયું ? માદ રાખવું કે—ધર્મ એટલે વૈભવ નહીં; પણ ધર્મ એટલે વૈરાગ્ય. જ્યારથી ધર્મની એથે ઉભેલા ખાદ્યણો, આચાર્યો અગર મહંતો, વૈભવમાં લોભાયા; અથવા વૈભવવાળા થયા; ત્યારથી ધર્મ વગાવાયો છે; અને વૈભવી સંતો

હાંસીને પાત્ર બન્યા છે. રહેલે પ્રથમ નિયમીત થાય; તોજ લોકો નિયમીત થાય. ઝોફી-સનો અમલદાર, નિયમીત હાજર રહે; તોજ તાબાના નોકરો નિયમીત હાજર રહે. જે રાજનો રાજ સાલસ; તે પ્રજને સાલસ બનાવી શકે; જે રાજ પોતેજ રડીયાજ; તે પ્રજને સાલસ રહેવાનું કેમ કહી શકે? પ્રજમાં ધર્મચાર્યોનું અગર મહતોનું પદ, રાજઝોના પદથી મોટું છે. રાજ પૃથ્વીના નાનકડા દુકડાનો રાજ; અને પુખ્તરી વિગેરે આખી પૃથ્વીના રાજ છે. અરે પ્રભુ પછી, પહેલાં તે બધા વંદનીય પુરૂષો વંદાય છે. આપણી નોકાના તે બધા કેટલ છે. નમ્રતાપૂર્વક કહેવાનો હેતુ એ છે કે-દેવમંદિરોના પૂજારીઓ અથવા વહીવટદારો, ધણાજ ખાનદાન, ઉચ્ચકોટિના, જીવે હોવાં જોઈએ.

દેવમંદિરો-સંસારના તાપથી બળ્યા જળ્યા લોકોને, ઠરવાનું ઠામ, દેવમંદિરો છે. આખા ગામમાં પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થળ દેવમંદિર છે. ગરીબોનું પવિત્ર તીર્થ, દેવમંદિર છે. સ્વધર્મના એકડા દેવમંદિરોમાં ઘુટાય છે. દેવમંદિરોનાં જે કહ્યું; તે સોએ પંચોતેર ટકા માન્ય હોય છે. સાચું સંગઠન દેવમંદિરમાં થાય છે. સમાજ સુધારાના ધણા પ્રયત્નો, દેવમંદિરોમાં ચર્ચાય છે. ત્યાં જે નિર્ણય થાય; તે ધણીને માન્ય થાય છે. આવું પવિત્ર સ્થળ પાગલના હાથમાં મુકતાં, વિચાર કરવો જોઈએ. મંદિરમાં જે દેવ હોય; તેદેવ સંબંધી શાસ્ત્રો ત્યાં અવશ્ય રહેવાં જોઈએ. આચાર્ય, મહંત અગર પૂજારીએ, ને શાસ્ત્રો અવશ્ય જાણવાં જોઈએ. મંદિરમાં આવનારાંએ, પોતાના ઇષ્ટ દેવ સંબંધી, ધણું જાણવું જોઈએ. કેટલાએક કહે છે કે-‘ચાલે તેમ ચાલવા લો.’ પણ એમ કરવામાં, મંદિરોની અને દેવોની પ્રતિષ્ઠા, શ્રદ્ધા, આરથા ઝોફી થતી જાય છે. મંદિરના ટુટ્ટીઓ જેમ આવકનો હિસાબ રાખે છે; તેમ પૂજારીના ચારિત્રનો, વિદ્વાનો અને વૈરાગ્યનો હિસાબ રાખે; તે સમાજની આરથા, દિન પ્રતિદિન વધતી જાય.

II દેવમંદિરોની બહારથી, કેવી રીતે આગ લાગે છે; તે હવે સાંભળો!—

અંગ્રેજ રાજ્ય, પશ્ચિમની કેળવણી અને ધણાં મંદિરોની શોચનીય સ્થિતિ-આ ત્રણે બંગાળમાં, બ્રહ્મોસમાજ, ગુજરાતમાં પ્રાર્થનાસમાજ. ઉત્તર હિંદમાં આર્યસમાજ, કાશીમાં થીઓસોફી વિગેરે, અનેક નવા નવા સમાજને જન્મ આપ્યો. કુહાડામાં હાથા નહોતા મળ્યા; ત્યાં સુધી જુદો, કુહાડાના ઢગલાથી ડરતાં નહોતાં. એકજ કુહાડામાં હાથો મળતાં, અનેક જુદો ડરવા લાગ્યાં.

ખ્રીસ્તીઓ અને મુસલમાન, હિંદુઓના દેવોની અને દેવમંદિરોની નિંદા કરતા હતા; અને કરે છે; પણ તેમનાથી જે ભય નહોતો; તે ભય આપણા પોતાના ભાઈઓથી થઈ પડ્યો છે. કોઈ માંદું પડ્યું હોય; તે તેને દવા આપીને, સુધારવાની ના નથી; પણ તેને મારી નાંખવાની ના છે. હાથે યુંખડું થયું હોય; તે યુંખડું મટાડવાની ના નથી; પણ યુંખડાની ખાતર, હાથ કાપી નાંખવાની ના છે. તેમ દેવમંદિરોના વહીવટ બગડી ગયા હોય; તે સુધારવાની ના નથી; પણ તે પ્રથા કાઢી નાંખવાની ના છે. તે પ્રથા કામની છે. જીવને શાંતિનું સ્થાન દેવમંદિર છે. સાચી કેળવણી ત્યાંથીજ શરૂ થાય છે.

આટલા બધા દેવ શા? અને આટલા બધા સંપ્રદાય પંથ, મત શા?—જેમ માનવીઓની પ્રકૃતિએ જુદી જુદી છે; તેમ તેમના દેવ પણ જુદા જુદા છે. ગંગાનું જળ એકજ; આરા જુદા જુદા. ગમે તે આરેથી પાણી પી શકાય. કુંડાળાનું મધ્યબિંદુ એકજ. તેમાં આવતી

ત્રીભ્યોઽભ્યો જુદી જુદી. સંસારરૂપી કુંડાળું, અને મધ્યધ્વિંકુ રૂપે પ્રભુ, ત્રીભ્યારૂપે દરેક સંપ્રદાય અથવા પંથ, મત વિગેરે. દરેક સંપ્રદાયના મૂળ પુરૂષે આપેલું જ્ઞાન, તે તરવાનું મૂખ્ય સાધન છે. ગમે તે ત્રીભ્યા ઉપર ચડીને; મધ્યધ્વિંકુમાં અવાય છે. તેમ ગમે તે સંપ્રદાયમાં રહીને, પ્રભુને પમાય છે. આ અનાદિ સિદ્ધ વાત છે. આ કોઈ નવી વાત નથી.

કળીયુગ-દરેક ધર્મના મૂળ પુરૂષોએ, અન્ય ધર્મની નિંદા ન કરવાની, આગ્રહ કરી હોય છે; પણ કળીયુગના બળથી, પાપે ઘેરાએલા જીવો, અન્ય ધર્મને નિંદા વિના રહી શકતાં નથી. કયાં ક્રાઈસ્ટની ઉદારતા; અને કયાં પાદરીઓની ધર્મધેલછા ! કયાં મહમદ પેગંબરની ઉદારતા; અને કયાં મુસલમાનોની ધર્મધેલછા !!

“ You should show equal respect, to the churches of the Christians, Synagoques of the jews, and temples of the sahib (Hindus), as you do to your mosques, for the name of Allah is extolled there ” (The Holy Quran).

મહમદ પેગંબર, કુરાને શરીફમાં. પોતાના અનુયાયીઓને આગ્રહ કરે છે કે “ ક્રીશ્ચીયનોના, યાહૂદીઓના, અને હિંદુઓના દેવાલયો પ્રત્યે, જેમ તમે તમારી મસ્જીદો તરફ માનવી વર્તો છો; તેમ તમારે વર્તવું; કારણ કે ત્યાં ખુદાનો મહિમા ગવાય છે.

સંપ્રદાયો, દેવમંદિરો, અને દેવો, બહુજ ઉદાર દિલથી, માનવીઓના મોટા હિતની ખાતર, કરવામાં આવ્યાં છે. છતાં દેવના દિકરાઓ, આવા સાર્વજનીક હિતને બંધકર નુકસાન કરી રહ્યા છે. ન્યાં અજ્ઞાન હોય; ત્યાં ધર્માધતા હોયજ. ન્યાં ધર્માધતા, ત્યાં દેવ હોયજ. ન્યાં જ્ઞાન, ન્યાં પોતપોતાનો ધર્મ પાળવા દેવાની ઉદારતા, ત્યાં દેવ ઉભો પણ રહી શકે નહીં. અંગ્રેજના રાજ પહેલાં, પ્રજા અજ્ઞાત હતી; હવે બણી ગણી; પણ બણી ગણીને જો કાંઈ વિશેષ શીખી હોય; તો તે વૈભવની અને મોજમગ્નની લાલસા. વૈભવ અને મોજમગ્નની લાલસા હોય; ત્યાં દેવ હોયજ. ‘ આખું જગત મારું કુટુંબ છે; ’ એ વાત તો ઉડી ગઈ; પણ જે કુટુંબ છે; તે પણ કુટુંબ રહ્યું નથી. કુટુંબમાં પણ દેવ પેસી ગયો છે. આખું ભણતર, આખું જ્ઞાન, આવી સમજણ, આવો સુધારો, પાયમાલીને પંથે કુચ કરી રહ્યો છે.

આપણા શાસ્ત્રસંપ્રદીના અજ્ઞાનનો લાભ, નાસ્તીકો બહુ લે છે- ‘ કોઈએ કહ્યું કે ‘પુરાણોમાં ટાઢા પહોરના ગપોડાં છે. ’ તે સંપ્રદી જેમણે ઉઠો અભ્યાસ ન કર્યો હોય; અને તે સંપ્રદી વિશેષ જાણવા, જેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી; તેઓ મોટા ગાડરની પાછળ, જેમ નાનાં ગાડર ચાલ્યાં જાય છે; તેમ મોટા નાસ્તીકની પાછળ, નાના નાસ્તીકો ચાલ્યાં જાય છે. કોઈએ કહ્યું કે ‘ વેદમાં મૂર્તિની વાત નથી. ’ તો તેને માનનારા પણ મળી રહ્યા. કોઈએ કહ્યું કે ‘ ઈશ્વર નિર્ગુણ છે. તેના અવતાર સંભવે નહીં; તો તેની મૂર્તિ કેમ સંભવે ? ’ તો તે માનનારા પણ મળી રહ્યા. કોઈએ કહ્યું કે ‘ ઈશ્વર એવી કોઈ વસ્તુજ નથી; ધર્મ એ સાધુ બ્રાહ્મણોનું રળી ખાવાનું નિર્ધૃત વૃત્ત છે. ’ તો તે બાળકમાં પણ, ઉડા કિતર્યા વિના, હામાં હા મેળવનારા મળી આવ્યા. આ પ્રમાણે સમાજ ન્યાં ન્યાં ઠોકર ખાતો હોય; ત્યાં ત્યાં જ્ઞાનના દીવા મુકવા જોઈએ. મોટાં પુસ્તકો કરતાં, નાનાં પુસ્તકો ધણું કામ કરશે. પંડિતાઈ ભરેલી મોટી ભાષા કરતાં, સાદી ભાષામાં લખાએલાં પુસ્તકો, પહોડની ટેકરી ઉપર વસનારાં પણ, વાંચી શકશે-સમજી શકશે. ધનવાનોનાં ધન, અનેક સંસ્થાઓમાં,

પ્રવાહની માફક હોડ્યાં જાય છે; તે ઠીક હોય; તેા તેની ના નથી; પણ સુદરીનું નાક કપાણું હોય; તેા તે પહેલું સાંધવું જોઈએ. સનાતન ધર્મમાંથી લોકોની શ્રદ્ધા દીનપ્રતિદીન ઉઠતી જાય છે; તે સ્થાપવા માટે, સાંઝે-ઝાં પુરૂષ તમામે-પોતાથી અને તે પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. ધગથવાળાએ અમને અને તેા મળવું જોઈએ.

સામે પ્રયત્ન કેમ નથી ?-દેવમાં અને દેવમંદિરોમાં રહેલી શ્રદ્ધાને કળાવવા, તેાડી પાડવા, વિધર્મીઓનેા, અને સુધારા વાળાઓનેા, લગભગ સેા વરસથી, ભારે પ્રયત્ન થઈ રહ્ો છે. તે સામે આપણેા કાંઈ પ્રયત્નજ નથી. અને છે; તેા નહીં જેવો છે. આ સંસાર તેા ‘ટગ ઝાફ ધાર’ છે. દોરડા ખેંચવાની રમત જેવો છે. જેનું ધણું ખેંચાણુ, તે જીતે. પંચોતર ટકા લોકો નારતીક બની ગયા છે; તેા પણ હજી જાણે કાંઈ બન્યુંજ નથી; એમ દેવમંદિરોમાં, સંતોષ સેવાઈ રહ્ો છે. આ સંતોષ અથવા આ શાંતિ, નાદિરશાનેા ધસારો, અને મુગલ બાદશાહની શાંતિ જેવી શાંતિ છે. દેવમંદિરના પુજારીઓએ, સમાજમાં થતી ટિકાઓ સાંભળવી જોઈએ; વિચારવી જોઈએ; કાંઈ ભૂલચૂક હોય; તેા સુધારવી જોઈએ. તેમાં જરા પણ દુરાગ્રહ કરવો ન જોઈએ. પોતાની ભૂલચૂક ન હોય; સમાજની જેર સમજ થતી હોય; તેા તેનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. આ સંસાર બંધકર જીલવણી છે. જીવોને ઉધે રસ્તે ચડી જતાં વાર લાગતી નથી. વગડે લીધું ધાસ ચરવાને લોભે, ગાયો આમતેમ ચડી જાય છે; પણ સાવધાન જોવાળીયો, ગાયોને અવળે રસ્તેથી વાળીને, સવળે રસ્તે લાવે છે. તેમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ-સંત-અથવા પુજારી અથવા આચાર્ય, સાવધાનતા પૂર્વક સમાજને અવળે માર્ગેથી વાળી, ભગવદ્ પ્રાપ્તિમાં જોડવો જોઈએ. ભર દરીયે પવન કવાય છે; ત્યારે સ્ટીમરનો કેપ્ટન અને ખારવા, જીવ સટોસટનું બળ કરીને, સ્ટીમરમાં ખેડેલાં-ઓને બચાવે છે. સંપ્રદાયો-પંથ-મત, એ જીદી જીદી સ્ટીમરો છે. કેપ્ટનની સ્ટીમરમાંથી પડેલા માણસનો, એકજ ભવ બગડે છે; અને આચાર્યોની સ્નેહ સ્ટીમરમાંથી પડી ગયેલો-ગયડી પડેલો માણસ. અનેક ભવ ઉભા કરે છે.

સૌ સમજે છે કે-‘હું ડાહ્યો છઉં’-‘હું જ્ઞાની છઉં.’ પણ પોતે તેમ છે; કે નહીં ? તે સાવધાનતા પૂર્વક, અને નમ્રતા પૂર્વક, વારંવાર તપાસવું જોઈએ. કારણ કે આ ભૂલ ભવોભવ બટકાવે છે. સાચા જ્ઞાનમાં પોતાનો અંતીમ સ્વાર્થ છે.

દેવ મંદિરો વિનાનાં, અને દેવ વિનાનાં માનવીઓ, કટાતા લોભા જેવા બનતા જાય છે; સુકાતા સરોવર જેવાં થતાં જાય છે. ધડીભર ધારો કે-આપણે દેવ મંદિરોની અને દેવોની જરૂર નથી; પણ આ સંસાર એક બગીચો છે. આ બગીચામાં જે આજ ખીલ્યાં; તે કાલે કરમાય છે; અને જે આજ કરમાય છે; તે કાલે ખરી પડે છે. જીવાનીના જોરમાં, અથવા વૈભવના તાનમાં; અથવા સત્તાના મદમાં, આપણે પોતાને મરી જવું છે; તે વાત તદ્દન ભૂલી જવાય છે. લોકોનાં થતાં મરણુ, નજરે જોવાય છે; તેા પણ આપણું મરણુ, જાણે થવાનુંજ નથી; એવું ધાકું અજ્ઞાન, અંતરે પથરાઈ રહ્યું છે. x x x ધડી વિચાર કરી શ્વો. આ અજ્ઞાનને ઉચકવા, શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કાંઈક સંભળાવી રહ્ો છે; તે આપણે સાંભળવું જોઈએ. જ્ઞાનનાં અનેક સાધનોમાં, ઉપાસના માર્ગ મૂખ્ય સાધન છે. ઉપાસના માર્ગનાં અનેક સાધનોમાં, દેવની મૂર્તિ મૂખ્ય સાધન છે.

શું મૂર્તિ જડ નથી ?-મૂર્તિ પથરની અગર ધાતુની છે; પણ તેમાં પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા

કરી દેવત્વ સ્થાપ્યા પછી, તે દેવ છે. કાળળના ટુકડા ઉપર, શહેનશાનો સહી સીકકા થયા પછી, તે નોટ છે. તે ટુકડાના-જે અંદર જાપ્યા છે તે-દસ વીસ કે સો રૂપયા મળે છે.

શું મૂર્તિમાં ભગવાન છે ?-ભગવાન ક્યાં નથી ? ભગવાન બધે છે; તો ભાવ ધરીને ત્યાં માન્યા; ત્યાં કેમ ન હોય ? મૂર્તિ જડ છે. છતાં જેને નામે તે મૂર્તિ ભગવત છે; તે દેવને ત્યાં ચમકવાની (દર્શન દેવાની) ધણી ફિકર છે. આ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. આ હૃદયનો વિષય છે. પુત્ર આપણે; પણ જેણે હૃદય આપ્યું; તે સ્ત્રી, તેને નચાવે છે. શ્રી દારકાધીશનાં દર્શને, દારકામાં અનેક આવતાં હતાં. મોટા મોટા આચાર્યો, અને રાગઓ, ચાર ઘોડા જેડેલા રથમાં બેસીને, દારકા આવતા હતા; સાધુ સન્યાસીઓ ત્યાં પધારતા હતા. અનેક સુંદરીઓ, કીર્તન ગાતી ગાતી, બાપુનાં દર્શન કરતી હતી; પણ બાપુને બોડાણો ગમ્યો. બાપુ બોડાણાની પાછળ ચાલી નીકળ્યા. હૃદયનો ખેલ એવો છે. નામદેવના પિતા, ધણા કાળથી પ્રભુને કુધ ધરતા હતા; પણ પ્રભુ કુધ પીતા નહોતા. નામદેવે બે દિવસમાં પ્રભુને રીજવ્યા. કુધ પાડ્યું. શ્રી આચાર્ય મહાપ્રભુજી, શ્રીનાથજીબાવા સાથે વાતો કરતા હતા. એક બ્રાહ્મણ લાલજીનું પૂજન કરતા હતા; તે વખતે ત્યાં બે સાધુ આવ્યા. સામે આસન નાંખી દેતાં, સાધુઓ બ્રાહ્મણની સામે બેઠા. બ્રાહ્મણે લાલજીને તરબાણામાં નવરાવી, સિંહાસન ઉપર, પોતાની સામે બેસાડયા. જરાવાર પછી જીએ; તો લાલજીનું મુખ સાધુ સામે; પુંઠ પોતા સામે. પોતે બેસાડવામાં બૂલ કરી હશે; એમ સમજીને, બ્રાહ્મણે લાલજીને પોતાની સામે બેસાડયા. પણ થોડીવારમાં, લાલજી સાધુ સામે ફરી ગયા. આમ એક બે વખત નહીં; પણ પાંચ સાત વખત થયું; ત્યારે બ્રાહ્મણને ખાત્રી થઇ કે-લાલજીના ઝોળખીતા સંત પધાર્યા છે. બ્રાહ્મણને સાધુ પ્રત્યે ધણો પ્રેમ થયો. આતો અમારી ગાંડી ગાંડી વાતો ! જે સંસારજાલમાં હોય; તેમને કહેવાય નહીં.

જૈનો-ગામે ગામ જૈનોનાં દેરાસર છે; તોપણ ધનવાનો, મોટા શંખ લઇને, પાલીતાણે જાય છે. મૂર્તિને બદાને ધર્મ, ધ્યાન, પુન્યદાન વિગેરે અનેક સત્કર્મ કરે છે. મૂર્તિને બદાને સાધુઓ, સંઘપતિને માનવતાનાં અમોલક લાડ લડાવે છે. નવ્રાણ કરોડ ભંડારમાં હોય; તે કોણે જાણ્યા ! તેમાં પુણ્ય પણ શું ! સંઘપતિ સાધુઓના સંગમાં, સાંજન્યને, લક્ષ્મીને, અને ધર્મને રેલાવતો રેલાવતો, છલકાવતો છલકાવતો નીકળે; તે ગંગાના પ્રવાહ જેવો પવિત્ર, અને પાવનકારી ગણાય. અમદાવાદમાં શેઠ મનસુખભાઈના સપુત માંકુભાઈએ, આ દહાણુ લીધી હતી. જામનગરના શેઠ પોપટલાલ ધારસીભાઈ, આ દહાણુ લઈ રહ્યા છે. ધનવાનોની લક્ષ્મી, હાઇકોર્ટમાં અને કવાખાનામાં દોડે છે. જે પાયમાલીનો પંથ છે; તે પાપની લક્ષ્મી છે. પોતાના ધર્મ માટે વપરાય; તે પુણ્યની લક્ષ્મી છે. સંઘપતી ઠેક ઠેકાણે શ્રી દાકોરજીને રત્નોના હાર ધરે છે. પોપટભાઈ પાલીતાણે રૂપ૦૦૦નો રત્નોનો હાર ધરે છે. સાધુઓ પાસે રહીને, શ્રાવકોને ધર્મમાં પ્રીતિ કરાવે છે. મૂર્તિ જેવી કાંઈ વસ્તુજી ન હવત; તો તેઓ આકાશ સામે ઉભા રહીને, એકલા એકલા-લુખા લુખા-ભગવાનને ભજત ? લુખો રેટલો ભાવતો નથી; તો લુખા ભગવાન કેમ ભજય ! હજી આપણે પોતે સગુણ છઇએ-ગુણોથી ભરેલા છઇએ. આપણે પોતે પ્રભુ કૃપાથી નિર્ગુણ થઇએ; ત્યારે નિર્ગુણની વાત કરીશું. શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણજી કહે છે કે-‘હું નિર્ગુણનો ઉપાસક છઉં; તોપણ સગુણ ભગવાનના ગુણ ગાતાં, મને કંઈક વિશેષ આનંદ થાય છે.

મારું હૃદય દ્રવે છે; કોઈ કોઈ વાર ગદ્ગદ કંઠે થઇ જાઉં છઉં; કોઇ કોઈ વખત આંખો પ્રેમનાં આંસુથી ઉભરાય છે.” જનક વિદેહી; પણ જ્યારે તેણે શ્રીરામચંદ્રનાં, વિશ્વામિત્ર સાથે, પ્રથમ દર્શન કર્યાં; ત્યારે—

ચોપાદ—મુરતિ મધુર મનોહર દેખી, ભયેઉ વિદેહ વિદેહ વિશેષી.

મૂર્તિથી કંટાળીએ; તો ચિત્રકળાનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઇએ. આ જગત્ આપું આપણે—તમે સૌ—મૂર્તિમાન છો; તેનો પણ નાશ કરવો જોઇએ. ભગવાનની છબીથી આપણને ગમતી ન હોય; તો પછી આપણી પોતાની છબીઓમાં, આપણને શો મોહ છે? વિગેરે—વિગેરે.

સનાતનધર્મની મૂર્તિપૂજા, સાવધાનતા પૂર્વક સમજવા જેવી છે; ઉંડા ઉતરીને જોવા જેવી વાત છે. સાંભળો! કપિલ ભગવાન દેવહૂતીને કહે છે—શ્રીમદ્ ભાગ. રકંધ ૩-અ. ૨૯

અહં સર્વેષુ મૂર્તેષુ, મૂર્તાત્માડબ્ધિચિત્તઃ સદા ॥

તમવજ્ઞાય માં મર્યઃ, કુરુતેડર્શાચિદંબનમ્ ॥૨૧॥

અર્થ—“સર્વનો અંતર્યામી હું, સર્વ પ્રાણીઓમાં સદાય રહેલો છઉં; તેની અવગત કરીને, માણસ જો મૂર્તિપૂજા કરે; તો તે ચાળા યુથે છે.” હજી આગળ સાંભળો—હું કે જે સંતરૂપ છઉં, સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેનાર ધર્મી છઉં; તેની ઉપેક્ષા કરીને, જો કોઇ મૂર્તિ પૂજા કરે; તો તે મૂર્ખપણથી લીધે રાખમાં હોમે છે; એમ સમજવું. [૨૨] (હજી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે કે—) પરામાં શરીરમાં આત્મારૂપે હુંજ છઉં; તેનો દેવ કરનાર, અભિમાની, ભેદ દષ્ટિ રાખનાર, પ્રાણીઓ સાથે વૈર બાંધનાર માણસનું ચિત્ત, મૂર્તિપૂજા કરે; તો પણ તે શાંતિ પામતું નથી. (૨૩) નોખી નોખી અનેક પદાર્થોની સામગ્રિઓથી, કોઇ માણસ, મૂર્તિનું પૂજા કરતો હોય; તોપણ જો તે પ્રાણીઓની નિંદા કરતો હોય; તો હું તેથી પ્રસન્ન થતો નથી. (૨૪) વિગેરે.

શ્રીમદ્ભાગવતના સાતમા સ્કંધમાં ૧૪ મા અધ્યાયમાં, નારદજી યુધિષ્ઠિર મહારાજને શ્રદ્ધેયના ધર્મ સંભળાવે છે; ત્યાં મૂર્તિ સંબંધી જે વાત કરે છે; તે સાંભળો—

તેષ્વેષુ ભગવાન રાજસ્-તારતમ્યેન વર્તતે ॥

તસ્માત્ પાત્રં હિ પુરુષો, યાવન્નાત્મા યચ્ચયતે ॥૩૮॥

અર્થ—“હે યુધિષ્ઠિર રાજા! આ આખું જગત્ પ્રભુએ સૃજ્યું છે. તોપણ—પશુ પક્ષીઓનાં શરીર કરતાં, મનુષ્યોનાં શરીરમાં, ભગવાન અધીક વ્યક્ત છે. માટે માણસો પૂજાને પાત્ર છે. તેઓમાં પણ, તપ વિગેરેને લીધે, જ્ઞાનનો ભાગ જેમાં વધુ દેખાય; તે માણસ ઉત્તમ પાત્ર છે; એમ સમજવું.” (૩૮) (હજી સાંભળો—)

“હે રાજા! પ્રથમ તો મનુષ્યોનાં શરીરોમાંજ ભગવાનની પૂજા કરવાની પ્રથા હતી. પણ તેઓમાં પરસ્પર મોટાઇના વાંધા ઉઠવાને લીધે, એક બીજાનાં અપમાન થવા લાગ્યાં; તે જોઇને, ત્રેતાયુગથી વિદ્વાનોએ, ભગવાનની પ્રતિમા પૂજવાનો રીવાજ દાખલ કર્યો. (૩૯) મૂર્તિનું પૂજા કરતાં બીજાં માણસોનો દેવ કરે; તો તેને મૂર્તિપૂજાનું કળ મળતું નથી. (૪૦) (આ મૂર્તિપૂજા મંદ અધિકારી માટે છે. કદિ કોઇ ઉત્તમ અધિકારી, ઉત્તમ બ્રાહ્મણને શોધી કાઢે; તો તેને મૂર્તિપૂજાની જરૂર નથી. એમ હવે કહે છે—આ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ કેવો હોય? તેનો ખુલાસો હવે કરે છે—) હે મોટા રાજા! માણસોમાં

પણ જે બ્રાહ્મણ, તપ, વિદ્યા, અને સંતોષ પૂર્વક, ભગવાનના શરીરરૂપ વેદનો અભ્યાસી હોય; તે ઉત્તમ પાત્ર છે; એમ મહાત્માઓ કહે છે.' (૪૧)

मन्त्रस्य ब्राह्मणा राजन्, कृष्णस्य जगदात्मनः ॥

पुनंतः पादरजसा, त्रिलोकीं देवतं महत् ॥૪૨॥

ચરણરજથી ત્રેલોક્યને પાવન કરનારા બ્રાહ્મણોજ, આ જગતના આત્મા શ્રીકૃષ્ણના મોટા દેવતરૂપ છે. (૪૨) મૂર્તિ માટે અચેતન રૂપ છે; બ્રાહ્મણ માટે ચેતન રૂપ છે.

મૂર્તિ એટલે મૂર્તિજ-જડ; અને તેથી આગળ કાંઈ નથી; એવા અંધારામાં, સનાતન ધર્મ રહ્યો નથી. મૂર્તિની આગળ પાછળ જે કાંઈ જન્યુવા જેવું છે; તે તમામ કહી દીધું છે. કેટલાએક મૂર્તિને બદલે જ્યોતિને (દીવાનીસગને) અથવા અન્યને માને છે. મૂર્તિ, જ્યોત, અથવા એવું કાંઈક, ધ્યાન વખતે ધ્યાનમાં લેવું સુગમ પડે; માનસીક સેવાપૂર્ણ સહેલાઈથી થઈ શકે; તે આ બધા પરિશ્રમનો અંતીમ હેતુ છે. મૂર્તિ વિના ધ્યાન કરવું બને નહીં. જ્યોતમાં અથવા અન્યમાં પ્રભુની મૂર્તિનાં દર્શન ન થાય-અન્ય અન્ય જણાય; તો તે કામનું નથી. ચિત્ત ચોટે એવી મૂર્તિ સામે હોય; તોજ ચિત્ત ત્યાં ટકે. ડાકારનાથને વારંવાર નિહાળીએ; તે એટલા માટેજ કે, નવરા પડયા; અને આંખો વીંચીએ; ત્યાં સામા આવીને ઉભા રહે.

જ્યોતિના ધ્યાનના સંગંધમાં, હનુમાનજીની કથા સાક્ષીરૂપ છે. સાંભળો શ્રીરામચંદ્રજીના રાજ્યાભિષેક વખતે સીતાજીએ હેત કરીને, ધણી પ્રકાશવાળા મણિઓની માળા, હનુમાનજીના કંઠમાં પહેરાવી.

ચોપાદ—મહાવીર મનમાંહી વિચારી, હૈ કાઇ શુણ માલામે' ભારી;

પરમાનંદ પ્રમરસ પાગે, મણીપે સકલ વિલોકન લાગે,

બીનું' પ્રકાશ કછુ એર ન તામે', મન લાગે ભક્તનકો ભમે.

[મોક્ષવાણી પાનું ૬૩ A].

આ તેજસ્વી મણિમાં, 'રામ' છે કે નહીં; તેની તપાસ કરવા, હનુમાનજી રાજસ-ભાથી દૂર જઇને, એક એક જુણિ હાંત વડે તોડવા લાગ્યા. તે મણિમાં તેજ સિવાય કાંઈ નહીં દેખતાં, હનુમાનજી નાસિપાસ થયા.

પૂજનનો કાઠ—પૂજન વખતે ધૂપદીપ, પુષ્પ, આરતિ ધંટા વિગેરે, જે કાંઈ થાય છે; તે ક્ષારસરૂપ નથી. સ્નાન તથા પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરવું; અને પવિત્ર વસ્ત્ર ઓઢવું; તે પણ ક્ષારસરૂપ નથી. તેથી ચિત્તની પ્રસન્નતા વધે છે. આ ક્ષિપ્ર ધરમાં થાય; તો ધર પણ દેવમંદિર જેવું સુંદર લાગે છે. આ પ્રમાણે પ્રસન્ન થએલા ચિત્ત વડે પ્રભુની પ્રાર્થના અથવા સ્તુતિ થાય; પ્રભુના વિચોગનું કષ્ટ સમજાય; પ્રભુની કૃપાનું ભાન થાય; તો જરૂર હૃદય દ્રવે. દ્રવ્યું એજ પરિશ્રમની સફળતા. સગાં ધણાં; પણ દ્રવે એવાં ધણાંજ થોડાં. જીવનના પ્રસંગ ધણાં; પણ દ્રવીએ; એવું કાંઈ વખતજ બને. સુખદુઃખની ટોચે હૃદય દ્રવે.

ચોપાદ—મમગુણ ગાવત, પુલક શરીરા, ગદગદ ગિરા, નયન બહુ નીરા.

કામ આદિ મદ દંભ ન જકે, તાત નિરંતરે વશ મેં તાકે.

આવું કાંઈ દિવસ બન્યું છે? આપનું પોતાનું ફક્તર તપાસી જુઓ. પાદ બે પાદ માટે તલપાપડ થયા હશે; પણ કરોડો માટે નહીં.

ચિત્ત જેનું ચિંતવન, ધણું કરે; તે જાગ્રતમાં હૃદયમાં વારંવાર આવે; એટલુંજ નહીં; પણ ઉંઘતાં સ્વપ્ન પણ, તેનુંજ આવે. ‘યોગ માટે તું અશક્ત હો; તો હે અર્જુન! મત્કર્મ પરમો મજા!-મારી ભૂતિની સેવા પૂજામાં લાગ્યો રહે. મારા ભક્તોને પ્રસન્ન કર! મારા ભક્તોના સંગમાં મારી કથાવાર્તા સાંભળ્યા કર-મારા મહિમાને દહ કર.’

સંસાર લાંબો અને પહોળો, પણ સ્ત્રી વિના સંસાર ફીકકો! (યંગલામાં લાખ એ લાખનું ફરનીચર ગોઠવ્યું હોય; પણ સ્ત્રી એરડે ન હોય; તો તમામ જંગલ જેવું જણાય.) ચૌદું લક્ષ્મી વિના ફીકકું! દુકાનો લાંબી પહોળી હોય; પણ કાંઈ કમાણી ન હોય; તો ચૌદું ઉજડ લાગે. તેમ દેવમંદિરો, દેવની ભૂતિએ વિના શીકાં! રાજા વિનાનું રાજ; ધણી વિનાની ધણીયાણી; તેમ દેવ વિનાનું મંદિર! નેટલી કાચની નિર્મળતા; તેટલું તેમાં પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય. તેમ નેટલી હૃદયની નિર્મળતા; તેટલું તેમાં ભૂતિનું આકર્ષણ સ્પષ્ટ જણાય. આપણું હૃદય રંગીલાં છે. તેને રંગીલી વસ્તુઓ ગમે છે. હૃદયને રંગીલી ભૂતિ બતાવવી. રંગીલી ભૂતિમાં પ્રીતિ કરાવવી. ઇશ્વર સિવાયના અનેક પદાર્થોમાં મોહ થાય; તો તે મોહ જીવને મારી નાંખે છે; ઇશ્વરમાં મોહ થાય; તો જીવનો ખેડો પાર થઈ જાય છે. કોઈ રીતે ઇશ્વરમાં મોહ કરવો; એજ સર્વ ધર્મોનો અંતીમ હેતુ હોય છે. શ્રીરામનું અને શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ, વૈરાગીએને રાગ કરાવે એવું છે. તેમાંએ શ્રીકૃષ્ણે તો હદ કરી છે. જે ગમે તે, એક સુંદર ભૂતિ રાખવી. લળી લળીને મુખ સામે જેવું. સામા ઉભા રહીને આતું કે-લટકાળા મંદિરોએ આવ, લટકે મોહી રહી જઈ. (મીરાં) વિગેરે.

યોગશાસ્ત્ર પ્રાણ્યાયામ વિગેરેની મોટી મોટી વાતો કરે છે; પણ ધ્યાન, ખ્યેય, અથવા સમાધિમાં, ભૂતિ વિના ચાલે એમ નથી. ભૂતિવાળી સમાધિ સિદ્ધ થયા પછીજ, ભૂતિ વિનાની-તદ્વસ્તુતા વાળી સમાધી, સંભવી શકે છે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે-સમન્યા વિનાનું ધૂળધાણી ધણું થાય છે. કોઈ કાંઈ કહે; તે સાંભળી લ્યો. પછી વિચાર કરતાં શીખો. વિચારતાં ભૂલાં પડે; તો તે ખાતાના જીવોને પૂછો! કર્તમખાતાની ભૂલ, ન્યાયખાતું ન શોધી શકે; અને ન્યાયખાતાની ભૂલ, કર્તમખાતું ન શોધી શકે. દરેક ખાતામાં પણ, જે Expert-બાહોશ-હોય; તેનીજ સલાહ લેવાય છે. આંખના દવાખાનામાં, આંખનીજ દવા મંગાય; વિગેરે-વિગેરે. વિના વિચાર્યું માનો નહીં; અને સમન્યા વિના ખોલો નહીં.

ધર્મની શીથીજતાનું પરિણામ ધણુંજ યુર છે. સાધન વિનાના સિદ્ધો દંભી હોય છે. ધર્મના કાષ્ઠા કડક હોય; તોજ માનવતા ખીલે. ધર્મના કાચદા શીથીલ હોય; તો માનવતા બગડે. અત્યાર વિજ્ઞાનના યુગમાં, દેશેદેશમાં માનવતા બગડતી જાય છે. અમેરિકા જેવો દેશ; પણ ત્યાં હજારો ગુન્હેગારો! જર્મની જેવો દેશ; પણ ત્યાં માનવતા ભયમાં છે. નરસાક્ષસોની યાદ આપે એવું જર્મનીપણું. (જુઓ મુંબઈ સમાચાર તા. ૧૫-૧-૩૮ પાનું ૧૧) જર્મનીના પ્રમુખ હેર ફ્રીટલરને કારભાર વખણાય છે; પણ દેશજરમાં શંકા અને ભયનું વાદળ, ઘેરું બનતું જાય છે. દેખાતા મોટા ખાનદાન, સુધરેલા અને સમજી દેખાય. સભાઓ ગળવે; એવા પ્રબળ પેખાય; પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે, સામાને ધમકાવીને-ફસાવીને, ચંત્રતંત્રમાં ઉતારીને, અને જરૂર પડે; તો તેનું ખૂન પણ કરીને, પૈસા પડાવી લાવવા; અને બસ! મોજ ઉડાવવી; એટલેજ માનવતાનો અંતીમ હેતુ સમજાયો છે. દેવ કે દેવમંદિરો, તેમને ગમતાં નથી. શાસ્ત્રો અને સંતો, તેમને શ્વેતાં નથી. ધર્મ ફારસ રૂપ લાગે છે. પછી પરીણામ કેવાં હોય? આવાંજ હોય.

અહારનિદ્રામયમેધુનં ચ । સામાન્યમેતત્ પશુમિર્નરાણાં ॥

ધર્મો દિ તેષામષિકો વિદ્યેવો, ધર્મેણ દ્વીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

આવું પીવું અને વિષય સુખ ભોગવવું; તે તો પશુઓમાં પણ છે. મનુષ્યોમાં તેથી કાંઈ વિશેષ હોય; તો તે ધર્મ છે. ધર્મ વિનાનાં મનુષ્યો પશુ જેવાં છે.

આ એકલા હિંદુસ્તાનની વાત નથી. આ આખી દુનિયાના સુધરેલા દેશોની વાત છે. જ્યાં વિજળીના જળકારા થઈ રહ્યા છે; ત્યાં અંતરે ધાટાં અંધારાં પથરાતાં જાય છે. ત્યાં વિષયસુખની લાલસા વધતી જાય છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા—‘જે પોતાને ગમે તે ધર્મ-જે પોતાની બુદ્ધિ કહે તે ધર્મ.’ આવી સમજણ બયકર છે. આ જીવવણીમાં હિરણ્યકશીપુ અને રાવણ પણ જૂલા પડ્યા હતા. કશ્ચપનો ધર્મ પડ્યો મુકીને, હિરણ્યકશીપુ બુદ્ધિવાદને વંટાળે ઉડ્યો હતો. રાવણ પણ પિતાનો ધર્મ પડ્યો મેલીને, ‘બસ! હું કહું તેજ ધર્મ;’ એમ કહેતો હતો. દરેક દેશમાં દરેક ધર્મમાં, ધર્મના પ્રાથમીક શિક્ષક માળાપ છે. પછી સંત. સ્વધર્મ માળાપ પાસેથી સમજી શ્યો. માળાપ જૂલાં પડ્યાં હોય; તો સગાસંબંધી અને સંતને પુછી શ્યો. આવી બાબતોમાં બહુ ડહાપણ કરવું, રહેવા હો; તોજ આવી બાબતોમાં પ્રવેશ થઇ શકે. મુંઝવે જનારે રેશન માસ્તરનું કહ્યું માનીને, તે બતાવે, તે ગાડીમાં બેસવુંજ જોઈએ. ‘ના! મને મુંઝવે બતાવો; તોજ તમારી ગાડીમાં બેસું!’ એમ કહેનારો ડાહ્યો ભાઈ, કદિ મુંઝવે, પહોંચતો નથી. કેમ સાવધાન છોને? આ વાતો સમજાય છે ને? ન સમજાય તો, એ પાંચ વખત શાંતિથી વાંચો. દીવાસળીના ટોપકામાં, અગ્નિ ડોકીયું ન કરે; ત્યાં સુધી દીવાસળી, ધસવીજ જોઈએ. ધસતાં દીવાસળી ભાંગી ન જાય! તે મોભાળવું.

મૂર્તિઓને અને દેવમંદિરોને કાઠી નાંખવા, ઘણા લોકો મથી રહ્યા છે; પણ તે બને એવું નથી. જ્યાં સુધી જગત્ રહેશે; ત્યાં સુધી તે રહેશે. ખ્રીસ્તિઓ મૂર્તિને માનતા નથી; તો પણ જેસાલમમાં, કાઇરટની કબર ઉપર પુષ્પ વેરે; ત્યારે તેમને શાંતિ થાય છે. સુસલમાનો મૂર્તિને માનતા નથી; તો પણ હજારો માણસો મકકે જઇને, પેગંબર સાહેબની કબરને પુષ્પ ચડાવે છે; ત્યારે તેમને શાંતિ થાય છે. આવું પવિત્ર કાંઈ ન હત; તો તે દેશના બગીચાઓમાં થતાં પુષ્પો, ક્યાં વપરાત! પુષ્પ એટલે સુમન. સુમન એટલે પવિત્ર મન. મૂર્તિઓ, કબરો, અથવા કોસ એવું કાંઈ ન હોત, તો સુમન (પુષ્પો અથવા પવિત્ર મન) વેરાત ક્યાં! અંદરનો આત્મા વિરમત ક્યાં!

શ્રી કૃષ્ણ આગળ કહે છે તે સાંભળો—

મત્કયાશ્રવણે શ્રદ્ધા, મદનુધ્યાનમુદ્ધવ ॥

સર્વલાભોપહરણં, દાસ્યેનાત્મનિવેદનમ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ધવ! મારી કથા સાંભળવામાં શ્રદ્ધા રાખવી; માંડે ધ્યાન

૩૫ પદ્યછેદ—હે ઉદ્ધવ!—હે ઉદ્ધવ! મત્કયાશ્રવણે શ્રદ્ધા—મારી કથા સાંભળવામાં શ્રદ્ધા. મમ અનુધ્યાનં મદનુધ્યાનં—માંડે ધ્યાન ધરવું. સર્વલાભસ્ય ઉપહરણં—જે કાંઈ મળે તે બધું મને અર્પણ કરવું. દાસ્યેન આત્મનિવેદનમ—દાસપણથી શરીરનું નિવેદન કરવું—શરીરને વાપરવું.

ધરતું; જે કાંઈ મળે; તે બધું મને અર્પણ કરતું. દાસપણાથી શરીરનું નિવેદન કરતું; એટલે ગુરૂદ્વારે તથા દેવદ્વારે, નાનામાં નાના નોકરની માફક, સજ્જ-વારી કાઢવી આદિ, નીચામાં નીચું કામકાજ, નમ્રતાપૂર્વક અને રાજ્ય ખુશીથી કરતું. [૩૫]

૩૫ વિવચન—

મત્કયાશ્વજે જાહા—મારી કથા સાંભળવામાં શ્રદ્ધા રાખવી. અત્યારે શ્રદ્ધા ધણીજ ધટી ગઈ છે; અને દેખાદેખી વધી પડી છે. કસ્યાણને માર્ગે દેખાદેખી પણ સારી છે. તો પણ તે શ્રદ્ધાસુક્ત હોય; તો વધારે લાભ થાય. કથા કહેનારો ધણીજ સંતોષી હોવો જોઈએ; છતાં—‘તે તેના પોતાના સ્વાર્થથી આવ્યો છે,’ એવી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ આતાઓના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય; તો ત્યાં શ્રદ્ધા રહી શકે નહીં. શ્રદ્ધા નાસે; તેની સાથે શ્રવણ પણ નાસે. સાંભળેલું હૃદયમાં ઉગેજ નહીં. મારે જ્યાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય; ત્યાંજ સાંભળવું. કથાકારને દેવ સમજી, તેમના પ્રત્યે ભાવ કરવો—દ્રવવું. **યથા દેવે તથા ગુરૌ** તોજ તેમના વચનમાં વિશ્વાસ થશે. કથાકારને કાંઈ આપવું પડે; તો કથાકાર જે કાંઈ આપે છે; તેની પાસે, આ કાંઈ નથી; એવા ઉદાર ભાવથી આપવું. જગત્માં દાન આપવાનાં ઠેકાણાં ધણાં છે. તે તમામમાં જ્ઞાન આપનાર, સર્વોત્તમ પાત્ર છે.

મદનુધ્યાને—મારું ધ્યાન ધરવું. ધ્યાન ધરવું. એટલે મારામાં એકાગ્ર થવું. આપણા ધરમાં ધણાં માનવી હોય; પણ આપણામાં એકાગ્ર કોણ હોય? અથવા આપણે એકાગ્ર કોનામાં હોઈએ! બધામાં નહીં. એકાદમાં. જેને ધણાં સુખનું સાધન સમજીએ; તેમાં આપણે એકાગ્ર થઈએ. ભગવાનની કથા સાંભળીને, ભગવાનનો મહિમા જાણીને, ભગવાનને ધણાં સુખનું સાધન સમજીએ; તોજ તેમાં એકાગ્ર થઈએ. આપણું શ્રવણ કેવું છે? તે તપાસતા રહો. જે ચુલા નીચે દેવતા ન હોય; ત્યાં ઉભરા નહીં આવે.

પાંચ હજાર ગાંઠે બાંધીને, ચાર ધામની યાત્રા કરવા જવાશે; મુસાફરીમાં હેરાન હેરાન થઈ જવાશે; પણ ધરને આંગણે રહીને, કથામાં સાવધાન રહી શકાશે નહીં. કથામાં સાવધાન એટલે—કથા શરૂ થાય; તે પહેલાં લગભગ અરધી કલાકે, કથામાં હાજરી; અને કથા ઉઠ્યા પછી, પાંચ દસ મીનીટ પ્રયાણ. કથામાં ચાલતા વિષયમાં, સંપૂર્ણ રસ. કથાકારમાં સંપૂર્ણ સત્કાર; તથા કથામાં ચાલેલા વિષયનું અવકાશ લઈને મનન. તે પછી તે વચનોનું પાલન. સમગ્રય છેને? આ અંધશ્રદ્ધાની વાત નથી; પણ કર્તવ્યશ્રદ્ધાની વાત છે. કથા વાતમાં, પ્રભુનો મહિમા દઢ થયા પછી, પ્રભુનું પૂજન દર્શન વિગેરે જે કાંઈ થાય; તે મનને ધીમે ધીમે, ધ્યાનસમીપે લઈ જાય. **‘નીરખતાં જીવડાં જોલાં ખાય’ સાંભળતાં હેયે હરખ ન ખાય.**’ જુની ઝોળખાણો, આગળ આવીને ઉભી રહે.

હે ઉદ્ધવ!—ઉદ્ધવ સામે બેઠો છે; છતાં વારંવાર ‘હે ઉદ્ધવ’ એવું સંબોધન કેમ? ગીતામાં પણ ‘હે ભારત!’—‘હે કુંતાના પુત્ર!’ એવાં સંબોધન વારંવાર કેમ?—આ પડકાર છે. જીવ કાલો થઈને કથામાં બેસે; પણ તેનું મન અનાદિકાળનું માયાવી છે. શરીર કથામાં બેઠું દેખાય; પણ મન માળવે દોડે; એવું અનાદી છે. તે મનને સન્મુખ રાખવા

માટે, પ્રભુ હૃદયને અને અર્જુનને, વારંવાર સંબોધે છે. અહીં આપણી કથામાં, વારંવાર 'જે' બોલાય છે; તે તમારાં સૌનાં મનને ખેંચીને, મારા તરફ લાવવા માટે છે. તમને તમારૂં, ધડી બે ધડી, જુલાવવા માટે, તમારા સૌનાં હૃદયમાં, મારી વાતો ધાલવા માટે છે. થોડા કાળમાં, ઘણું આપી દઈ; એવો હું અધીરો છઉં. લેવા તૈયાર છોને? જે કથામાં ખીલકૂલ પડકાર થતો ન હોય; તે કથામાં, સોએ પચાસ ટકા, વારંવાર out of mind - ખસી ગયેલા મનના-હોય છે; અથવા જોકે ખાતા હોય છે. જોકે ખાતાં, માથું ડોલાવીને, જાણે કથાકારને કહેતાં ન હોય! કે-‘રાખો! રાખો! અમારે કાંઈ લેવું નથી.’

સર્વલભસ્ય ઉપહરણ—જે કાંઈ મળે; તે બધું મને અર્પણ કરવું. પિતા પુત્રને સર્વસ્વ અર્પણ કરે; સ્ત્રી પતિને સર્વસ્વ અર્પણ કરે; અથવા પતિ સ્ત્રીને સર્વસ્વ અર્પણ કરે. ધર્મવાન પુરુષ, ધર્મની સંસ્થાઓને સર્વસ્વ અર્પણ કરે; સ્વદેશપ્રેમી પુરુષ, દેશને અર્પણ કરે. પણ ‘મારૂં’ જે કાંઈ છે; તે ભગવાનનું છે.’ ‘મારૂં’ જે કાંઈ છે; તે ભગવદ્ભક્તો માટે છે; ભગવાનની કથા વાતો માટે છે; ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે.’ એવા વિચારો વિરલને આવે છે. વામનજીને ત્રણ ડગલાંનું દાન આપતાં, બલીરાજા બોલ્યો હતો કે-‘મારૂં’ જે કાંઈ છે; તે ભગવાનનું છે; તો પછી જે માગે; તે આપતાં, શી વાર? મુરધ્વજ બોલ્યો હતો કે-‘મારૂં’ જે કાંઈ છે; તે પ્રભુનું છે. તો પછી મારે માથે કરવત મુકાવતાં, શી વાર હોય? સગાળશા બોલ્યો હતો; કે ‘મારૂં’ જે કાંઈ છે; તે પ્રભુનું છે; તો પછી પુત્રને વધરેતાં, વાર કેમ કરાય? દ્રૌપદી બોલ્યાં હતાં કે ‘જે કાંઈ મારૂં છે; તે આપનું છે; તો પછી ચીર વધરેતાં શી વાર હોય?’ યુરૂ ગોવિંદસહના બે પુત્રો, પોતાના દેહને પોતાને સમજ્યા હોત; તો તેઓ જીવતા દીવાલમાં ચણાઈ જત નહીં. બે પૈસા રળી લાવીને, જે દિકરા મા આપને આપે; તેને આઠ પૈસા મળે. જે રળીને પોતાના કરે; તેને બેનો એક થાય. ગાડીમાં બેસે; તો પણ પોટકું માથે મુકી રાખે; તેને ભાર લાગે. નાનપણમાં મા આપની છાયા; સ્ત્રીને પતિની છાયા; મોટપણમાં શેઠની છાયા; તેથી આગળ પ્રભુની છાયા. તેમને સંસારવગડાના વા વાય નહીં; અને વાય; તો ઘણાજ થોડા વાય. ખરે બપોરે મોટા રસ્તા ઉપરથી યઈને ચાલીએ; પણ છત્રી માથે હોય; તો તાપ ઓછો લાગે. સંસાર ખરા બપોરથી અધીક છે. સંસારનો તાપ, અગ્નિના તાપથી અધીક છે. માટે સમજી સ્ત્રી પુરુષે, જે કાંઈ મળે; તે પ્રભુને અર્પણ કરીને વાપરવું. [જુઓ ગીતા અ. ૯]

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં, યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ॥

તદહં ભક્ત્યુપહૃત-મશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

યત્કરોષિ ચદશ્રાસિ, ચઙ્ગુહોષિ દદાસિ ચત્ ॥

યત્પત્સ્યસિ કૌંતેય, તત્ કુહસ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—જે પ્રયત્નવાન પુરુષ, મને પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ, ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરે છે; તેની તે ભક્તિયુક્ત અર્પણેલી ભેટને, હું પ્રેમથી સ્વિકારી છઉં. [૨૬] માટે તું પણ જે કાંઈ કરે; જે કાંઈ જમે; જે કાંઈ હોમે; જે કાંઈ દાન કરે; અને જે કાંઈ તપ કરે; તે સર્વ હે કૌંતેય! મને અર્પણ કરતો રહે. [૨૭]

માઈ તાઈ કરનારા પામરો માટે, આ વાત નથી. બાઈબાંકુમાં પણ, અને માતા પિતા સાથે પણ, મારા તારાની પાળો બાંધી રાખનારા માટે, આ વાતો નથી. સદ્ગુણ સંગાતે પણ, મારા તારાની મુંઝવણ ઉભી હોય; તેમને આ ધર્મમૃતનું ટીપું અપાય નહીં. અસ! પામરોને પડ્યા રહેવા હો; સમન્યાં હો; તે સાવધાન થઈ જાઓ.

દ્વાસ્યેન આત્મનિવેદન—દાસપણાથી શરીરનું નિવેદન કરવું. ‘શરીરનું નિવેદન કરવું,’ એટલે સામાનાં કામકાજ કરવાં. કામકાજ તો સૌ કરે છે. કામકાજ વિના જગત ચાલેજ નહીં. ત્યારે તેમાં વિશેષતા એ છે કે—**દ્વાસ્યેન**—દાસપણાથી—સેવા ભાવથી—નાનામાં નાના નોકર બનીને—બળડયા વિના—સામાનાં કામકાજ કરવાં તે. અંગદ અયોધ્યામાં શ્રી રામચંદ્ર પાસે રહેવા માટે, બોલ્યો હતો કે—

ઓપાર્ષ—નીચ ટહેલ ગૃહકી સખ કરી હૈં, પદપંકજ વિલોકી ભવ તરી હૈં.

‘આપનાં ઘરનાં નીચામાં નીચાં કામકાજ કરીને, આપના ઘરમાં રહીશ. આપનાં ચરણકમળ જોતો જોતો—નિરખતો નિરખતો—આ ભવસાગર તરી જઈશ.’

અમારે ત્યાં ધણાં ધણાં આવ્યાં; તેમાં આવાં પણ આવ્યાં છે. પોતાની અનેક પ્રકારની બઝાઇ તજીને, નમી પડવું; તે નાની સુની વાત નથી. આ લાભ જેમણે લીધો; તે કાંઈ દેવ હશે. ધણા જન્મેની તેમની ખેડ હશે. રામદાસ સ્વામીના મદમાં શીવાજી, પોતાનાં માન ગુમાન બૂલીને, સેવા કરતો હતો. રામાનુજ સ્વામીના મદમાં પીપો, પોતાનાં માન ગુમાન બૂલીને, સેવા કરતો હતો. શ્રીમદ્વલ્લભ મહાપ્રભુજી પાસે, શ્રીકૃષ્ણદાસ વિગેરે—માત્ર જેત્રણ, આવા બાવિક હતા. શ્રીસ્વામીનારાયણ પાસે દાદાબાચર, ગુણાતીતાનંદ, મુક્તાનંદ વિગેરે બાવિક હતા. આવી નીચી ટહેલ કરનારા, કાંઈ ગરીબડા નથી હોતા. આ તો પૃથ્વીના સ્તંભ, ધર્મની દીવાદાંડીઓ. જ્યાં જાઓ ત્યાં—‘નમે તેજ ગમે.’ નાતની વાડીમાં નાતનો પટેલ, નાત જમવા બેસે; ત્યારે હાથમાં વાંસડો લઇને, કામડા ઉડાડે; નાતને પીરસાવે; સૌને પ્રેમથી જમાડે; અને પછી પોતે જમે. ઘરમાં જીઓને ! કૃપાળુ માપ્યાપ, અને માપ્યાપમાં પણ નમ્ર પદે ઉભેલી માતા; સૌને જમાડીને, જે વધે તે જમે. એ મહેમાન આવી ચડ્યા હોય; તો જમતી ઉભી થઇને, આવેલાને પ્રેમથી જમાડે; અને પોતે બૂખી રહે. આ પ્રમાણે પતિના પદ પંકજ વિલોકી, ભવ તરી જાય. આવાં નમ્ર, વંદનીય, માનવીઓ, સંસાર ચોટે, પુણ્યનો સોદો કરવા આવ્યાં હોય છે. આવાં નમ્ર માનવીઓને, જ્યાં દેખો; ત્યાં તેમને અમારા પ્રણામ કહેજો. તમે સાંભળનારાં ! એવાં નમ્ર થશો; ખરાં કે નહીં ? એવાં નમ્ર થવાની ઇચ્છા તો, અવશ્ય રાખજોજી. જે કાંઈ કરો; તે પ્રેમથી અને નમ્રતાથી કરો ! પ્રેમ અને નમ્રતા, સત્કર્મનાં ખાતર અને જળ છે. શેકેલા દાણા ઉગતા નથી; તેમ બળડાટથી, અથવા બઝાઈથી કરેલું સત્કર્મ, ઉગતું નથી. કાંઈનું કાંઈ કામ કરવું; અથવા કાંઈને કાંઈ આપવું; તે મરવા જેવું મોંઘું છે; કારણકે વીરલાથીજ બને છે. તેમાં નમ્રતાનો અને પ્રેમનો રંગ પૂર્યો હોય; તો જીણે દુધમાં સાકર અને કેસરનો સ્વાદ આવ્યો; એમ સમજવું. આવો સુંદર નમ્ર સ્વભાવ, આવા સુંદર સંસ્કાર, ચારિત્રરૂપી સોનાની રેકાખીમાં ભરીને, શીહરિને ધ્યાં હોય; તો ?—તો બાપુ રાજી રાજી ! [બાપુને દેખ્યા ? મંદ મંદ હસતું બાપુનું મુખડું જોયું ?] ઉમળકા વિના આનંદ નહીં.

હજી શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે—

મજ્જન્મકર્મકથનં, મમ પર્વાનુમોદનમ્ ॥

ગોતતાબ્દવવાદિત્રગાષ્ટીભિર્મદ્ગૃહોત્સવઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—મારા જન્મોત્તુ અને કર્મોત્તુ વર્ણન કરવું. મારા જન્માષ્ટમી આદિક ઉત્સવોત્તુ અનુમોદન કરવું. તે દિવસોમાં ગાયન, નૃત્ય, વાજ્રંત્ર, અને કથા-વાર્તા માટે સભાઓ ભરીને, મારા મંદિરોમાં ઉત્સવ કરવા. [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

મમ જન્મકર્મકથનં—મારાં જન્મોત્તુ અને મારાં કર્મોત્તુ કથન. એટલે મારી કથાવાર્તા સાંભળવી. કથાવાર્તા સંબંધી ઉપર ધણી વાત થઇ ગઇ છે; અને ફરી અહીં કેમ ?—સાંભળો—કથાવાર્તાનો વિષય અગત્યનો જણાય છે. મનુષ્યોને એક બીજાની વાતો કરવાની, અને એક બીજાની વાતો સાંભળવાની ટેવ હોય છે. કાંઈ કામ બતાવો; તો કહેશે—‘નવરા નથી;’ પણ કોઇ ગપાટા મારતું હોય; તો ત્યાં જો કલાક ખોટી થાય. ગામડે જતાં થાક્યા હોઇએ; અને કોઇ ચારણબાટ, વાત જાહેર; તો થાકની વાત ઉડી જાય. રાત્રે ઉંઘ આવતી હોય; પણ કોઇ રસીક પુરુષ, વાર્તા કહેતો હોય; તો ઉંઘ ઉડી જાય. આ સ્વભાવને, ભગવાનના જન્મની, અને ભગવાનના કર્મની કથામાં, વાળી દઇએ; તો એક પાર થઇ જાય. પાણીનો નળ ઉઘાડો રહી ગયો હોય; તો જળ ગટરમાં ચાલ્યું જાય. પણ જો તે જળને બગીચામાં વાળી દીધું હોય; તો સુંદર પુષ્પો થાય. કથાવાર્તાથી કંટાળેલાં લોકોને, કાળીદાસાદિ કવિ-ઓએ, રઘુવંશ વિગેરે કાવ્યોદ્ધારા, ભગવદ્ગુરુસ ચખાડ્યો. નાટક ભજવી બતાવનારાઓએ, અમરીશ, સુદામા, નરસીંગહેતો વિગેરે નાટક ભજવી બતાવ્યાં. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—‘હે જીવ! કોઇ રીતે પ્રભુચરણમાં આવ.’

કેટલાએક રાજક કથાઓથી (ગમ્મતની કથાથી) કંટાળે છે. કેટલાએક ભાગવતમાં આપેલાં દષ્ટાંતોને. ગપાટા કહે છે. ઉપપિદોમાં પણ દષ્ટાંતો છે. ત્યાં પણ ‘નચીકેતા યમપુરીમાં ગયો;’ એમ કહ્યું છે. ‘ઇંદ્ર અને પુરોચન બ્રહ્મા પાસે બ્રહ્મવિદ્યા લેવા ગયા હતા.’ ‘કોણે તેમને જોયા ?’ ‘ઇન્દ્ર એક છે; ત્યારે વળી બ્રહ્મા કોણ ? ઇંદ્ર કોણ ?’ એવા તર્કો કરીએ; તો ઉપનિષદોમાં પણ, બૂલાં પડી જઇએ. વળી એક મુદ્દાની વાત એ છે કે—માનવી એટલે સંસારસૃષ્ટિ ! અને શાસ્ત્ર એટલે અધ્યાત્મસૃષ્ટિ ! જેમ ગરીબ તવંગરના વહીવટને સમજી ન શકે; તેમ સંસારમાં રચ્યા પચ્યા જીવો, શાસ્ત્રોની વાતોને, એકદમ સમજી શકે નહીં. દરેક વસ્તુ અબ્યાસથી સહેલી થાય. તે નિયમને આધારે, શાસ્ત્રોની કથાઓ, શાસ્ત્રોનાં શ્રવણમનાદિરૂપી અબ્યાસવડે, સહેલી થાય. વળી એક બીજી મુદ્દાની વાત, તે એ કે—શાસ્ત્ર વાંચતાં, અગર સાંભળતાં, જે જે વાત ન સમજાય; ગપાટા જેવી લાગે; તેને બાળ્યું એ સુકવી; તજ દેવી. પણ જે વાત સમજાય; આપણને ઉપયોગની લાગે; તે વાત જરૂર મનમાં

૩૬ પદ્મછેદ—**મજ્જન્મકર્મકથનં**—મારાં જન્મોત્તુ અને કર્મોત્તુ વર્ણન કરવું. **મમ પર્વસુ અનુમોદનમ્**—જન્માષ્ટમી આદિક મારો પર્વોત્તુ અનુમોદન કરવું. **ગોતં ચ તાંડલચ્ચ વાદિત્રાણિ ચ ગોમુચચ્ચ તામિઃ મદ્ગૃહેષુ** (મારા મંદિરોમાં) **ઉત્સવઃ**—ગાયન, નૃત્ય વાજ્રંત્ર અને કથાવાર્તા માટે સભાઓ ભરીને, મારા મંદિરોમાં ઉત્સવો કરવા.

લેવી. દહીને વલોવતાં, જેમ માખણ; તેમ શાસ્ત્રની વહાલી લાગેલી વાતનું, મનન કરતાં, તેમાં ભાવ થાય. આ પ્રમાણે એક વાતમાં થએલો ભાવ, બીજા અભાવને દીલો પાડી દે.

શાસ્ત્રમાં અનેક વાતો એટલા માટેજ હોય છે; કે-સૌ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે, શાસ્ત્રના બોધ ઉપાડી શકે. ‘ગંગાને ધણા આરા કેમ?’ એવી ચિંતામાં પડ્યા રહેવું નહીં; પણ જે આરે ગમે; તે આરે, સ્નાન કરી લેવું.

મમ પર્વાનુમોદનમ્—મારા જન્માષ્ટિ આદિ ઉત્સવોમાં, અનુમોદન-રાજ્યો-ઉત્સાહ રાખવો. દેશનેતાઓની જયંતિ દરવરસે ઉજવાય છે; તે તેમની માત્ર કીર્તિ માટેજ નહીં; પણ તે પ્રસંગે જે સ્ત્રી પુરુષો, તેમાં ભાગ લેતાં હોય; તેમનાં પોતાનાં ચારિત્રને ઠીકઠાક કરીને, ધીમે ધીમે તેવા ઉત્તમ થવા માટે હોય છે. માત્ર ભાષણ અને ભપકો, આપણું કલ્યાણ નહીં કરે; એમ હવે સૌ સમજ્યાં છે. દેશ નાયક અથવા ધર્મ નાયકની જયંતિને દિવસે, તે મહા પુરુષનું જીવન ચરિત્ર જેમાં છાપેલું હોય; એવું નાનું પુસ્તક, ત્યાં વહેંચાવુંજ નેમ્મએ. તે મહાપુરુષે જગતને વારસામાં આપેલાં-લખી આપેલાં પુસ્તકોની આવૃત્તિ, ખેત્રણ વરસે કેમ થતી નથી? તે અવશ્ય શોધી કાઢવુંજ નેમ્મએ. ગદ્ય સાલે જયંતિ ઉજવ્યા પછી, એણે સાલ, એવાં કેટલાં પુસ્તકો છપાયાં અને ખર્ચ્યાં? તે અવશ્ય જોવુંજ નેમ્મએ. નહીં તો જયંતિ ઉજવવા, ખારસો ખખલા ભેળા થાય; અતે પુસ્તક લેવાનું કહો; ત્યાં બધાનાં ગળવાં ખાલી! બકરાનાં ટાળાં, વાઘને ન વાળી લાવે. દેશનાયકોમાં અગર ધર્મનાયકોમાં મોટા કોણ? કે-જેમની જયંતિને દિવસે, તેમણે લખી આપેલાં બસો પાંચસો પુસ્તકો ખપી જાય. તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટેજ, જયંતિનો ઉત્સવ છે.

તે પ્રમાણેજ શ્રીરામની જયંતિને દિવસે, પાંચ-પચીસ રામાયણ ખપે; શ્રીકૃષ્ણની જયંતિને દિવસે, પાંચ-પચીસ ભાગવત ખપે. જયંતિમાં કલાક બે કલાકની હોહો કરવી; તે નકામી નથી. તોપણ જે તે સંબંધી જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય; તો સુંદરી અને શણગાર ધર્યાં. દેવદ્રવ્યથી અથવા પરિશુદ્ધથી, જેમની બુદ્ધિ મંદ બની ચર્ધ ગઈ હોય છે; તે પુજારીઓ, તે આચાર્યો, અથવા તે મહંતા, જ્ઞાનપ્રચારના કામમાં રસ લેતા નથી. પોતે લખી છપાવી શકતા નથી; તો કાંઈ નહીં; પણ જે પુસ્તકો પોતા પાસે હોય; અગર અમારા જેવા તૈયાર કરી આપતા હોય; તેમની પાસેથી આર માસે, બે પાંચ આનાનાં પણ, મંગાવીને, પ્રચાર કરતા નથી. અહીંથી ધણાં પુસ્તકો, એવા રૂડા પુરુષો ઉપર, મક્ત મોકલાય છે; પણ તે પોતે વાંચતા નહીં હોય, અગર કાંઈને બતાવતા પણ નહીં હોય. કારણ કે તેમના તરફથી, વધારે પુસ્તકોની માગણી નથી. પુસ્તકોની માગણી થાય; ત્યારેજ સમજાય; કે મોકલેલાં મક્ત પુસ્તકોનો, કાંઈક પ્રચાર થાય છે. ખારણું ખખડાવ્યા છતાં, અંદરથી કાંઈ કાંઈ બોલે નહીં; ત્યારે સમજવું શું? આ વર્તન ધણુંજ ખોટું છે. આ ધમંડ હોય; તો તે ધમંડ પણ, શરમાવા જેવું છે. બ્રાહ્મણ, સાધુ, સન્ધારી, આચાર્યો અને મહંતા, જે કાળમાં જીવે છે; તે કાળના ધર્મરક્ષણ માટે, જવાબદાર છે. તેમને અમારી ધણીજ નહિ પ્રાર્થના છે કે-પોતાના સંપ્રદાયને અથવા મંદિરને, ઠીક ઠીક રાખવા, તેમણે તનતોડ મહેનત કરવી નેમ્મએ. ઉત્સવનો દિવસ એટલે માત્ર માલપુવા અને દુધપાકનું જમણું; અથવા બે પાંચ વાચાળ પુરુષોનાં ભાષણ થાય; તે નથી. કદિ તે છે; તો તે કાર્ય જેવું તેવું છે; બરાબર નથી. સ્વચ્છ હૃદયથી લખી આપેલાં પુસ્તકો, ઉત્સવની સભામાં વંચાય; અને ધેર જઈને, શાંતિથી ઓરડે બેસીને, લોકો વાંચે અને વિચારે.

અમ્હાનીઓના ઉત્સવ, મોજમગ્ન મારેજ હોય; યાનીઓના ઉત્સવ, મોજમગ્નની સાથે, ચારિત્ર, યાન, વિગેરેથી ઓપેલા હોય. ગામમાં કોઈ સંત પધારે; ત્યારે પણ ઉત્સવ કરવો. મૂર્તિ, તીર્થ અને શાસ્ત્ર-ત્રણેના કર્તા સંત છે.

ગીત—ગીત, નૃત્ય, વાજંત્ર, કથાવાર્તા અને સભાઓ ભરીને, મારાં મંદિરોમાં ઉત્સવો કરવા.

ગીત—લાંબે રાગે બજનકીર્તન ગાવામાં, કેટલાએક નાનપ સમજે છે. આપને નાનાં આળકો, ‘હે આપા!’ એમ તાણીને બોલાવે છે. મોટા દિકરા, આપને ‘આપા’ કહેતાં, શરમાય છે. આપાના ઉપકાર—‘ટગ મગ પગ ટકતો નહોં; ખાઈ ન શકતો ખાજ; ઉડી ન શકતો આપથી; લેશ હતી નહોં લાજ.’ એ દિવસે આપાએ કરેલી કૃપાઓના ઢગલા, નજરે આવે; હૃદયે સમજાય; તો હૃદય ક્રોધળ થાય. માતાપિતા પ્રત્યે હૃદય દ્રવે. ‘મારેટું પાઉં પરીયે તુમારે!’—‘હે માતાપિતા! મારો તોપણ આપના ચરણમાં નમવામાંજ, અમારી શોભા છે.’ આવી ક્રોધળતા-આવી ખાનદાની, જે હૃદયે ઉભરાય; તે હૃદય માતાપિતાના ગુણ ગાય. જેમ આંધળાને સૂર્ય પણ અંધારું; તેમ મૂર્ખને માતા-પિતા જેવી અમોલી વસ્તુ પણ, ભાજી મૂળા. સંસારમાં માતાપિતાના ઉપકારમાં રાત્યાં હોય; તે ઉચું જોતાં-યાનની નીસરણીએ ચડતાં, શ્રીહરિના કૃપાના ઢગલા દેખી શકે. શ્રીહરિ પ્રત્યે દ્રવી શકે. શ્રીહરિના ગુણ લાંબે રાગે ગાઈ શકે.

નૃત્ય—સુગટ ઉપર જેમ કલગી શોભે; તેમ ગીત ઉપર નૃત્ય શોભે. પણ તે અને કેમ? કાળજી હેઠાણે હોય; ત્યાંસુધી તો નૃત્ય કરવું નજ અને. કાળજી ખસી જાય; ત્યારે અને. સ્ત્રીનોમામાં, અથવા નાટકમાં, અથવા લક્ષમાં, અથવા નવા જમાનાએ આણેલા, નવા સુધારા પ્રમાણે, સભાઓમાં નાચવું; તે અને; પણ—

‘જયુ’ તો જગજીવન જયુ;

નાચુ તો હરિ આગળ નાચુ;

ઋષિરાજ કહે રાચુ, સંત સમાજમાં રે,

ગોવિંદ જાણ્યા વિનાનાં વરસો ગાળ્યાં રે.

એમ ન અને-કેમ? તો એમજ. જીવ નાનો, ને અભિમાન મોટું. કદિ કોઈ પ્રભુ પાસે નાચવા શીખે; તો લૌકિક શોભામાં તણાઈ જાય. ખંત રાખીને નમ્ર ભાવે કરવા જેવું, આ કામ છે. સોના રૂપાની ભરમ, કીંમતી હોય છે; પણ તે ભરમ બનાવવાનું યાન હોય; તેનીજ ભરમ, રોગ ઉપર કામ કરે. તેમ જે સ્ત્રી અગર પુરુષ, પ્રભુનો મહિમા જાણીને, નાચવા શીખે; લોકોની વાહવાહમાં ન તણાય; તેમનું નાચવું સફળ છે. બીજા તો ભવાયાની ભવાઈ જેટલું જ કમાય.

વાજંત્ર—ગીત અને નૃત્ય, વાજંત્ર વિના શીક્ષાં લાગે. વગાડનારા કાબેલ મળે; તો ગાનારાં અને નાચનારાં સોનાને હિંચકે ઝુલે. આ રંગ અમને બહુ મળ્યો. આ રંગ અમે બહુ પીધો; બહુ પાયો અને ઘણો છલકાવ્યો. તેની પ્રેમ ભરી ઝાલકો, હિંદની સરહદ વટીને બહાર પણ નીકળી ગઈ. આ પત્રિકા રંગની રેલ છે. જ્યાં જાય છે; ત્યાં રંગમાં રંગ રેડે છે. જે અધ્યાત્મ સૃષ્ટિના જીવો છે; તેમને જરૂર જાગ્રત કરે છે.

કથાવાર્તા અને સભાઓમાં અપાતાં ભાષણ—કથાવાર્તા સંબંધી અને સભાઓમાં અપાતાં ભાષણો સંબંધી, ઉપર ઘણી વાતચીત કરી છે. ફરી પણ એજ કહેવાનું કે—માત્ર ભોલતું, તે આજનું કહેલું કાલ યાદ રહે નહીં. તે પાણીના પરપોટા જેવું નાશવંત. માટે જે કાંઇ કહેવાનું હોય; તે જેમ અને તેમ ટુંકાવીને—સત્ત્વ કાઢીને, થોડામાં લખીને આપો. તે પુસ્તકો સભામાં વંચાવો; લખાવો અને ઘેર જઇને વાંચો; એવી લલામણ કરો. ઉત્સવ પછી એકાદ અઠવાડીયું, કથામાં એજ વિષયની ચર્ચા કરીને, તે વસ્તુને દઢ કરો. પાંચસો ખીલીઓ ખોડીએ; પણ ક્યુમચ ખીલી ઉપર, કીમતી પાઘડી મુકાય નહીં.

પ્રશ્ન આગળ કહે છે તે હવે સાંભળો—

યાત્રાબલિવિધાનં ચ, સર્વવાર્ષિકપર્વસુ ॥

વૈદિકી તાંત્રિકી દીક્ષા, મદીયવ્રતધારણમ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—જે જે ઉત્સવો વરસમાં એકજ વખત આવે છે; તે ઉત્સવોમાં, યાત્રા અને મહા નૈવેદ્ય, અથવા છાપન ભોગાદિ બ્રહ્મભોજન વાળા યજ્ઞો કરવા. વેદમાં કહેલી અથવા પંચરાત્રાદિ તત્રોમાં કહેલી દીક્ષા લઈને, મારા પ્રતોને ધારણ કરવાં. (૩૭)

૩૭ વિવેચન—

યાત્રા—જન્માષ્ટમી, રામનવમી, શિવરાત્રી, કુલડોલ વિગેરે વાર્ષિક ઉત્સવો. તે દિવસે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પાસે યાત્રાએ જવું. કુલડોલે ડાકોરનો ડાકોર ફાંકડો. શરદ પુનમે ડાકોરનો ડાકોર, રાસોત્સવમાં ઉભો રહે; એવો રંગીલો. મેળામાં જવું; તો મેળા પછી બે દિવસ ત્યાં વધારે રોકાવું. કારણકે મેળામાં ધક્કા ધક્કી. ડાકોર નવરો નહીં; અને આપણું હૃદય પણ બેચેન. ફરતો મચ્છ તો, અર્જુન વિધિ શકે. તેમ ફરતું ચિત્ત, શ્રીહરિના ચરણમાં ચોંટવું મુશ્કેલ. કુંભના મેળા પણ, જ્ઞાનના પ્રચાર માટે છે.

બલિવિધાન—છાપન ભોગ અથવા યજ્ઞો કરવા. છાપન ભોગનો ખર્ચ, અથવા યજ્ઞોનો ખર્ચ, કરવા શક્તિ હોય, તો જ્ઞાનદાન માટે, મોટા મંડપો બંધાવવા; જ્ઞાનીઓને અને ભક્તોને પ્રેમથી ભોલાવવા. આ પ્રસંગ શું છે; અને શા માટે કરવો; તેનાં વ્યાખ્યાનો ત્યાં થવાંજ જોઇએ. જે પ્રસંગ હોય; તેનાં પુસ્તકો છૂટથી વહેંચાવાંજ જોઇએ. જ્ઞાન વિનાની ધર્મક્રિયા પાંગળી છે.

વૈદીકી દીક્ષા અને તાંત્રિકી દીક્ષા—પ્રથમ તો દીક્ષા શું ?—દિશાઓને બાંધવી—દષ્ટિને બાંધવી—હદ કરવી—મર્યાદા બાંધવી—તે દીક્ષા છે. એટલે અમુક કર્મ કરવાનો સંકલ્પ કરવો; તે દીક્ષા છે; અમુક પ્રકારનું ધર્મોચરણ તે દીક્ષા છે. અમુક પ્રકારનું ધોરણ તે દીક્ષા છે. જનોઇ

૩૭ પદ્યછંદ—**સર્વાણિ ચતાનિ વાર્ષિકપર્વાણિ ચ તેષુ**—વરસ વરસની મુદતે આવતા પર્વોના દિવસોમાં. **યાત્રા ચ બલિવિધાનં ચ પતયોઃ સમાહારઃ—યાત્રા**—યાત્રા અને છાપન ભોગ આદિ મોટાં નૈવેદ્ય અથવા બ્રહ્મભોજનવાળા યજ્ઞો કરવા. **વૈદિકી તાંત્રિકી દીક્ષા**—વેદમાં કહેલી રીતે, અથવા પંચરાત્રાદિ ભક્તમાર્ગના ગ્રન્થોમાં કહેલી તાંત્રિક રીતે—દીક્ષા લેવી—લઇને પછી. **મદીયવ્રતાનાં ધારણ**—મારાં પ્રત કરવાં.

આપવી, પરણું, સન્યાસ લેવો; એ તમામ દીક્ષા છે. [પરણીત જીવન-દાંપત્ય-પણ, ધર્મોચરણથી બરેહું છે; માટે તેને દીક્ષા કહેવામાં વાંધા નથી.] બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય અને વૈશ્યો, વેદના અધિકારી છે. યજ્ઞોપવીત પહેરતા હોય; વૈશ્વદેવાદિ ક્રિયાઓ કરતા હોય; વેદનું અધ્યયનાદિ કરતા હોય; તો તેઓ વૈદીકી દીક્ષાના અધિકારી છે. જેઓ યજ્ઞોપવીત ન પહેરતા હોય; તેઓ તાંત્રીકી દીક્ષાના અધિકારી છે. દીક્ષા લીધા પછી પ્રભુનાં વ્રત કરવાં. એકાદશી આદિ પ્રભુનાં વ્રત છે.

મહાવ્રત કયાં ?—અસ ! આમજ ? x x x પાતંજલ યોગદર્શન આપને અહીં વંચાવ્યું; તે જૂલી ગયા ? x x x હાં બરાબર ! સાંભળો ફરી કહું. [જે યજ્ઞો છે; તેજ મહાવ્રત છે.] **અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૩૦ ॥** [સાધનપાદ] અર્થ—અહિંસા, સત્ય. અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. એ પાંચ યજ્ઞો છે. **જાતિ-વૈશ્યાકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ॥ ૩૧ ॥** અર્થ—આ યજ્ઞો મહાવ્રત કહેવાય છે; કારણ કે જાતિ, દેશ, કાળ, અને અવસરની તેમના ઉપર અસર થતી નથી. તેથી તે સાર્વભૌમ-આખી પૃથ્વીના-કહેવાય છે.

બ્રહ્મચારી, સાધુ, સન્યાસી અને પરમહંસાએ આ વ્રતોને ધારણ કરવાંજ જોઇએ. મઠ, ધનાદિ રાખનારા ત્યાગીઓ, out of line-મર્યાદાથી બહાર-છે. સન્યાસી જેવું જીવન ગાળનારા સંસારીઓએ પણ, આ વ્રત ધારણ કરવાં. આ વ્રતોનું પાલન, તેજ તપ છે. આ તપનું તેજ ધણું હોય છે. જેમ રણવીરોની રણહાકથી દિગ્પાળો ખળભળે; તેમ આ તપથી તપી ગએલા સંતોની ઇચ્છાથી, બ્રહ્માંડે ખળભળે.

હવે દેવમંદિરો બંધાવવાનો વિવેક પ્રભુ બતાવે છે—

મમાર્ચાસ્થાપને શ્રદ્ધા, સ્વતઃ સંહત્ય ચોદયમઃ ॥

ઉદ્યાનોપવનાક્રીડ-પુરમન્દિરકર્મણિ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—મારી મૂર્તિના સ્થાપનમાં શ્રદ્ધા રાખવી; મારે માટે પુલવાડી, ફળ વાડી, કીડાનાં સ્થાન, નગર અને મંદિર કરવાના કામમાં, સામર્થ્ય હોય; તો પોતે કરવાં. સામર્થ્ય ન હોય; તો બીજાઓની મદદ લઈને તે કામ કરવાં. [૩૮]

૩૮ વિવેચન—

દેવ મંદિરોની આવશ્યકતા પ્રભુ બતાવે છે. મનહર મૂર્તિ પસંદ કરવી. જેતાં તનમન ધન વિસરાય; જૂલી જવાય; એવા ભગવાન જોઇએ. જોયા છે એવા ભગવાન ? ડાકોરમાં અને નાથદારામાં, અમને એવા પ્રભુ મળ્યા હતા. અસ ! x x x x શું કહું ! કહેતાં કહેવાઈ જાય. શ્રી આલ શંકરાચાર્યે અદ્રેતની ધણી વાતો કરી. તોપણ આખરે હિમાલય ઉપર બ્રહ્માનારાયણ અને કેદારેશ્વર; દક્ષીણમાં શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચી વિગેરે દેવાલયો.

૩૮ પદ્મછેદ—મમ અર્ચાર્ચાઃ (મૂર્તિનું) સ્થાપનં તસ્મિન્ શ્રદ્ધા-મારી મૂર્તિના સ્થાપનમાં શ્રદ્ધા રાખવી. ઉદ્યાનં ચ ઉપવનં ચ આકોટાદ પુરાણિ ચ મંદિરાણિ ચ તેષાં કર્મ તસ્મિન્-મારે માટે પુલવાડી, કીડાનાં સ્થાન; નગર અને મંદિરો કરવાના કામમાં. સ્વતઃ-સામર્થ્ય હોય તો પોતાથીજ, ચ-અને શક્તિ ન હોય તો. સંહત્ય-બીજાઓની સાથે મળીને. ઉદયમઃ-ઉદય કરવો.

બધાવી, તેમાં દેવની સ્થાપના કરી. અદૈત એટલે ધણીજ જલદ વસ્તુ. એક ધર્મિય સિવાય બધું મિથ્યા. જ્યાં ખ્યાતા-ખ્યેય અને ખ્યાન એવી ત્રિપુટી નહીં; ત્યાં પશુ દેવ મંદિરો સ્થાપવાનો વિચાર કરવો પડ્યો. શ્રીમદ્ રામાનુજસ્વામી, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, અને શ્રી સ્વામીનારાયણે, આત્મનિષ્ઠા-ભક્તિનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા દૃઢ કરવા માટે, ધણું વ્યાખ્યાનો કર્યા. પુસ્તકો પણ લખી આપ્યાં. પણ, દેવમંદિરો વિના તેમને ચાલ્યું નથી. કળીયુગના બળથી, સાધુ-બ્રાહ્મણ-આચાર્યો, સન્ન્યાસીઓ અગર પરમહંસો-પોતાના વાસ્તવ ધર્મથી ખસી જાય; બગડી જાય; કાંઈને સન્માર્ગે દોરી શકે નહીં; તો તેવા સમયમાં, ભાવિક લોકો, દેવમંદિરોને આશરો રહી શકે. અત્યારે સમાજને દેવમંદિરોનો આશરો નેતું ટકા છે. ઉપદેશકોનો આશરો માત્ર દસ ટકા છે. કેટલાંએક ભાગ્યશાળી-વંદનીય-આચાર્યો તથા પુનરીઓ, પ્રભુની ભૂતને, અનેક શણગાર અને ભોગ ધરાવીને, દર્શને આવનારનાં ચિત્તને પ્રભુમય કરે છે. સાધુસંત ગામની જગમ મિલકત; આજ હોય; અને કાલે ન હોય. - દેવમંદિરો સ્થાવર મિલકત છે. તમારા ગામનું, તમારા સમાજનું, અથવા તમારા ધર્મનું હિત ચાહતા હો; તો તમારા ગામમાં, દેવ મંદિરોની વ્યવસ્થા પર, ધણુંજ લક્ષ્ય આપો. નવાં કરતાં, છે તેને સારા રૂપમાં યુક્તો.

જુદા જુદા મત-પંથ, સમાજના હિતને માટેજ થયા છે. નહીને એક આરે, સૌ નાહી ધોષ ન શકે. જુદા આરા હોય, તોજ ઠીક પડે. એમ સમજીને જુદા મતપંથથી અકળાવું નહીં. માટે તેનો સમન્વય કરીને, સૌએ સાથે બેસી, ભગવાનને ભજવા. ધર્મમાં તંત કરે; વિખવાદ કરે; તેના જેવું ભયંકર એકે પાપ નથી. તંત કરનારના હાથમાં, હરિ આવી જતા નથી. હરિનું પહોંતું કાઢીને, જો કાષ્ઠ તંત કરતો હોય; તો હરિ તેનાથી વેગળા નાશી જાય છે. તંત તોફાનનો આપ છે. [આ વાંચીને વિચારો.]

મંદિરોને કુલવાડી, ફળવાડી અને કીડાનાં સ્થાનથી શણગારવું. એટલે ગામને દરવાનું ઠામ; અને રમત ગમતનું ઠામ મંદિર છે. ત્યાં નાનકડી લાખચેરી; અને કથા કરવાનું સ્વચ્છ સ્થાન પણ જોઈએ. [આ પાંચ દસ ટેકાણે સંભળાવો.]

આ મંદિરોમાં નોકર કેને રાખવા; તે વાત હવે કહે છે—

સંમાર્જનોપલેપામ્યાં, સેકમન્દલવર્તનૈઃ ॥

ગૃહશુદ્ધવર્ણ મઘં, દાસવદ્યદમાયયા ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—મારા મંદિરોમાં વાસીદું વાળવું; લીંપવું; પાણી છાંટવું અને મંડળ પૂરવાં વિગેરે કામકાજ ઠાસની માફક કરવાં; પણ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થાદિ છલ કપટને, આવવા દેવા નહીં. [૩૯]

૩૯ વિવેચન—

કેટલાંએક પોતાને ડાહ્યાં માનનારાં, દેવમંદિરોમાં અને કથાવાર્તામાં, હોકારા કરીને બોલે છે. એક થાણુદારની કચેરીમાં ચુંપચાપ; અને કાટિ બ્રહ્માંડના નાથની સજામાં

૩૯ પદ્મછેદ—સંમાર્જનં ચ ઉપલેપઘ્ન (લીંપવું) તામ્યાં-વાસીદું વાળવું તથા લીંપવું. સેકઘ્ન મંદલવર્તનૈઃ ચ તૈઃ-પાણી છાંટવું તથા મંડલ ભરવાથી. મઘં ગૃહેષુ શુદ્ધવર્ણ-મારા મંદિરોમાં સેવા. દાસવત્ત વત્ત અમાયયા-સેવકની માફક કરવી; પણ તેમાં સ્વાર્થાદિ છળ કપટ ન જોઈએ.

અકવાદ ! આ કેમ ચાલે ! તાણીને બોલવાની કટેવ, દેવ મંદિરોમાં, અને કથાવાર્તામાં ન અટકે; તો પછી અટકે કયાં ? બસ ! ગાંડું ગધેડું, જ્યાં જાય ત્યાં જૂકે !

નિર્માનપણે અનેક પ્રકારની સેવાઓ કરવાની, મુમુક્ષુઓને પ્રભુએ આગ્રહ કરી. ધનનો નોકર નહોતો; મનનો નોકર ત્યાં રાખવો. ધનના નોકર સોંધા છે. મનના નોકર મોંધા છે. આપે તો તે, દેખ્યા પણ્ય નહોતો હોય. કદિ દેખી જાઓ; તો તેમના ચરણમાં નમી પડજો. આવા પ્રકારના આચરણ માટે, શ્રીકૃષ્ણે—**दासवत् चत् अमायया-तथु** શબ્દો લખ્યા છે. નોકરની માફક કામ કરે; પણ્ય કોઇ પ્રકારની કામના રહિત થઇને, કામ કરે; તે તરફ પ્રભુ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ધનવાનો બાવા સાધુને સેવે; પણ્ય તેમનો હેતુ એવો હોય છે કે—‘અમારી લક્ષ્મીનો કદિ નાશ થાય નહોતો. અમારા વૈભવ સદા ટકી રહે.’ નિર્ધનો સાધુઓને સેવે; પણ્ય તેમનો હેતુ એવો હોય છે કે—કુનિયાની લક્ષ્મી, અમારી તરફ દોડી આવે; ચોટે અમે ધારીએ; તે બાવતાલ રહે.’ અપુત્ર પુત્ર માટે; વિધુર સ્ત્રી માટે; એવા કંગાસોની આ વાત નથી. આ વાત તો મરદો માટે છે. ઇદ્રાદિના વૈભવો, જેમને તુચ્છ છે; તેમની આ વાત છે. મન માયામાં લદબદ છે. ધણા ધણા પ્રકારે મનને નીચોવીએ; ત્યારે મન, માયાના ફંદમાંથી મુક્ત થાય. સંસારનાં કામકાજ માટે રોકટોક છે; ભગવાનના કામકાજ માટે રોક ટોક કયાં છે ? હોય; તો જરૂર કાંઇક લાભ થાય.

દૃષ્ટાંત—રાજા રાત્રે રોન કરીને, દેવ દર્શન કરતો કરતો ૭-૮ વાગે, રાજમહેલમાં આવ્યો. રાણી સાહેબ દાતણ્ય કરતાં હતાં.

રાજા—રાણીને—અરે ! હજી દાતણ્ય કરો છો ?

રાણી—ત્યારે શું કરું ?

રાજા—જે જોઇએ તે આપની પાસે છે; અને આમ રાંકની માફક કાં બોલો ?

રાણી—એટલે ?

રાજા—જુઓ ! રાત્રે માળીને આગ્રહ કરો; તો બાત બાતનાં પુષ્પો લાવી રાખે. તેના એ સુંદર હાર બનાવી રાખો. પછી સવારમાં જરા વહેલાં ઉઠીને, સ્નાન કરીને, પ્રભુ સેવામાં આવો. ગરમ પાણી કરનારા નોકરો પણ્ય તૈયાર છે. તમે કહો તેટલીજ વાર.

રાણી—હા, એમ છે તો બધું હાજર.

રાજા—હાજર છે; ત્યાં નહોતો બને; તો પછી બનશે કયાં ?

રાણી—આપે ઠીક યાદ આપી.

રાજા—તમને પ્રભુ સેવામાં હાજર થએલાં જોઇને, હું પણ્ય સ્નાન કરીને ત્યાં હાજર થઇ જાઉં.

રાણી—એમ ? આપ આવો ખરા ? તો તો મારા જીવને ધણીજ ચીવટ રહે.

રાજા—હું આવીને તમને મદદ કરું. એક હાર પ્રભુને તમે ધરાવો; અને બીજો હાર હું પ્રભુને ધરાવું. પછી હું આરતિ ઉતારું; અને તમે ઘટડી વગાડો.

રાણી—પછી તો જાણે ! રાજા અમરીશનો મહેલ ! પણ્ય એક વાત રહી જાય છે. રાજા અમરીશ માટે. એક હાર વધુ જોઇએ.

રાણીનો આવો બાવ સાંભળી, રાજા હસી પડ્યો. પતિપત્નીનાં હેતુ; વળી હૃદય ઉમળકે છલાય ! ત્યારે સંસાર સ્વર્ગ બને.

રાજા—શ્રીહરિને જે હાર તમે ધરા; તે હાર પ્રસાદીરૂપે મને આપો.

રાણી—‘આપો’ એમ નહોં. મારા હાથે આપના કંઠમાં તે હાર ધારણ કરૂં. પછી આરત ઉતારવાની. કેમ ! એમ કરવાની અને રત્ન ખરી કે નહોં ?

રાજા—પ્રિયા ! સંતરાણી ! આપને કંઈ રત્ન નથી ? આપણે જે ઉપાત્તઃકાળમાં, કોઈ રીતે પ્રભુની સેવામાં જોડાઈએ; એમાં હું તમને મદદ કરૂં; તમે અને મદદ કરો. પછી પ્રભુની સ્તુતિનાં સ્તોત્રો પણ, નત્ર બાવે સાથે સાથે ગાઈએ.

રાણી—પ્રભાતે જે ધરમાં આવાં કામ થાય-આવા બાવ પ્રગટે-ત્યાં દાંપત્ય સુખના સાગર ઉતરે. જીવનમાં ઠરવાનું ઠામ દેવપૂજા; અને તરવાનું ઠામ કથા વાર્તા.

આ વાતચીત થયા પછી, ઘણા કાળ સુધી, રાજા રાણી નિયમીતપણે પ્રભુ સેવામાં હાથમાં આપ્યાં. રોકણી ટોકણી ઘણું કામ કરે છે. કદિ મૂખોએને અસર ન થાય; પણ અધિકારી હોય; તે તો સદ્બોધને ઝડપીજ લે.

સારાં દેવમંદિરો બંધાયાં પછી; જીવ તેમાંથી કાંઈ લોકિક નફો લેવા લલચાય; તો તેને માટે પ્રભુ બંદોબસ્ત કરે છે.

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વં, કૃતસ્યાપરિકીર્તનમ્ ॥

અપિ દીપાવલોકં મે, નોપયુંજ્યાન્નિવેદિતમ્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—અભિમાન અને દંભ રાખવાં નહોં. કરેલા ઉપકારને કહી દેખાડવો નહોં. મને અર્પણ કરાએલો દિવાનો પ્રકાશ પણ, પોતાના ખાનગી વ્યવહારમાં લેવો નહોં. (એટલે-મને અર્પણ થએલા પદાર્થોનો ઉપયોગ, પોતે કરવો નહોં. બીજા દેવને અર્પણ કરેલો પદાર્થ પણ, મારા ઉપયોગમાં લાવવો નહોં) [૪૦]

૪૦ વિવેચન—

‘આ મેં કર્યું;’ ‘આ મેં કર્યું;’ એમ વારંવાર કહીને, અભિમાન કરવાની ટેવ; અને પાંચ વાપર્યો હોય; તો પચીસ બતાવીને, દંભ કરવાની ટેવ, જીવને અનાદિકાળથી પડી છે; તેથી આ શ્લોકમાં પ્રભુ ચેતવે છે કે—‘આ કામ માન માટે કરવું નહોં; તેમ આ કામ, દંભ માટે પણ કરવું નહોં. આ જે ઠેસો, સત્કર્મ કરનારને, જ્યાં ત્યાં વાગ્યા કરે છે.’ નફો મેદાનમાં પડ્યો છે; પણ લેતાં આવડવો જોઈએ.

‘કરેલા ઉપકારને ગાવો નહોં.’ ધર્મઃ ક્ષરતિ કીર્તનાત્—કરેલા ઉપકારને કહી દેવાથી ઉપકારનો નાશ થાય છે. આ કટેવ પણ, સત્કર્મ કરનારને કંટે, ટોકરા માફક આંધેલી હોય છે. પ્રભુ જ્ઞાનસ ધરે છે. ચેતે તે બચી જાય.

‘મને જે અર્પણ કર્યું હોય; તેમાંથી દિવાનો પ્રકાશ પણ, પોતાના સુખ માટે વાપરવો નહોં’. શેડી ચોક્કસાઈ કરી નથી. દેવમંદિરના પુજારીઓ, અથવા માલીકો, મંદિર સુદ્ધિના કેમ છે, એમ કોઈ પ્રુછે; તો ઉપલી કોઈ જૂલ થતી હશે; એમ સમજી લેવું.

૪૦ પદ્મછેદ—અમાનિત્વં અદમ્ભિત્વં—અભિમાન અને દંભ રાખવાં નહોં. કૃતસ્થ અપરિકીર્તનમ્—કરેલા ઉપકારને કહી દેખાડવો નહોં. મે નિવેદિતમ્—મને અર્પણ કરાએલો. દીપાવલોકં અપિ—દિવાનો પ્રકાશ પણ. ન ડપયુંજ્યાત્—પોતાના ખાનગી ઉપયોગમાં લેવો નહોં.

અનુયાયને જરા જેટલો પ્રસાદ, અને પોતા માટે પાંચશેર પ્રસાદ ! બધા એવા નથી. આ વાત બધા માટે નથી. જે જૂલ કરતા હોય; તેમણે ચેતવું: એમ પ્રશ્ન કહે છે.

‘પ્રશ્ન તને પ્રસન્ન તે કેમ થાય, તારા દિલનું કપટ નવ જાય.’

‘શિવ નિર્માલ્ય ન હોવાય;’ ‘દેવદ્રવ્ય ન હોવાય.’ એવા કાયદા શાસ્ત્રોએ બાંધી આપ્યા છે; પણ લોભાંધ પુરૂષો, કાયદાને દેખતાજ નથી. પછી તેનાં પરિણામ, આ દેખો છો તે. સં. ૧૯૭૫ માં અમે મોક્ષમંદિર ખોલ્યું. પણ મૂર્તિ પધરાવી નહીં; કારણકે શહેરમાં દર્શનની સગવડ ઘણી છે. ‘મૂર્તિની ઝોથે ઝોથે, આપણો નિર્વાહ ચાલે. ખાદ્યએ પીધએ; અને મોજ હડાવીએ;’ એવો મોહ પણ રાખ્યો નહીં. આ બધી પ્રભુકૃપા ! પ્રભુ ગ્રેરણા ! નહીં તો નજર આગળ, સંસારનાં સુખજ દેખાય ! આત્મિકલાભ, સમજણની (હકાપણની) સાવરણીમાં, તણાઈ જાય. બેપરવાએ વાતો કરવાની, અમારે મજ પડી; અને તમારે મક્ત સાંભળવાની મજ પડી. નહીં તો ‘શેઠ કયાં ગયા ?’ ‘કેમ દેખાતા નથી ?’ વિગેરે ચિંતા થયા કરે. સનાતન ધર્મના શેઠ, એટલે સંતોના માતા-પિતા; સંતોના નાત્ર પુત્રો નહીં. નાનામાં નાના દાસભાવે સેવા કરનારા નહીં. અભિમાનથી આપેલું, અને લાચારીથી લીધેલું. તેમાં કાંઈનું કલ્યાણ થાય નહીં. તે આંખે રસભરી કેરીઓ ન પાકે. પરડા પાકે. જરા વાંધો પડે; ત્યાં કાંટા (મતભેદ, વિરોધ, કળ્યા) ઉગે. જેમ સુપાત્રને આપવાનો મહિમા છે; તેમ સુપાત્ર પાસેથીજ, ઘણાજ ભાવપૂર્વક લેવાનો મહિમા છે. આપી દીધું; એટલે નાંખી દીધું; નહીં; પણ કાશીક્ષેત્રમાં વાળ્યું-તે. લીધું એટલે ફાવી ગયા નહીં; પણ પરિગ્રહનું પાપ લાગ્યું. તેનું નિવારણ કરતાં આવડતું જોઈએ. પોતાનું અને સમાજનું કલ્યાણ કરવું હોય; તેણે ઘણીજ સાદાઈથી રહેવું. ધંધો કરી લેતાં, દિલ ચોરવું નહીં. બસ ! પછી પરાધ પરવા ઘણીજ ઝાછી રહે.

જીવોને આ સંસારમાં બચાવવા, પ્રભુ આગળ શું કહે છે; તે ભાવથી સાંભળો—

यद्यदिष्टतमं लोके, यच्चातिप्रियमात्मनः ॥

तत्तन्निवेदयेन्मम, तदानन्त्याय कल्पते ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—આ સંસારમાં જે જે વસ્તુ સુંદરમાં સુંદર હોય; અને જે વસ્તુ પોતાને બહુજ ંહાલી હોય; તે તે વસ્તુ, અને અર્પણ કરવી. તેમ કરવાથી અનંત (અક્ષય) ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. [૪૧]

૪૧ વિવેચન—

‘ઇષ્ટ’ નહીં; પણ ‘ઇષ્ટતમ’’. ‘બહુ’ નહીં; પણ ‘બહુલામાં બહુ’.

પ્રભુ કહે છે કે—“બસ ! જે તારા હૃદયમાં હોય; તેને હૃદયમાંથી કાઢી નાંખી, અને આપ-હૃદય ખાલી કર. હૃદય સ્વચ્છ કર; પછી આપણે વાતો કરીએ. તારા ચિત્તનું આકર્ષણ કાણુ છે ? ને તમામ આકર્ષણને, તોડી નાંખ. બસ ! મારા આકર્ષણમાં અંજલ જ ! મારા આકર્ષણમાં ફસાઈ જા.”

પ્રભુ જીવના કાંટા માગી લે છે.

૪૧ પદ્મજેઠ—યત્ યત્ ઇષ્ટતમં લોકે—આ સંસારમાં જે જે વસ્તુ સુંદરમાં સુંદર હોય. યત્ ચ આત્મનઃ અતિપ્રિયમ્—અને જે વસ્તુ પોતાને બહુજ બહાલી હોય. તત્—તે તે વસ્તુ. મમં નિવેદયેત્—અને અર્પણ કરવી. તત્—તે. [અનંતસ્થ આત્મઃ આનંત્યં તસ્મૈ આનંત્યાય.] આનંત્યાય કલ્પતે—અનંતફળને આપે છે.

આવી માગણી કાણુ કરે ? દેખ્યાં છે ? સાંભળ્યાં છે ? અનુભવ્યાં છે ? x x x x સાંભળે ત્યારે—પતિ પત્ની આવી માગણી, અરસપરસ કરે. આંખને કણું પોસાય નહીં; તેમ એક બીજાને પરનું થતું આકર્ષણ, જરાએ પોસાય નહીં. પુરુષ દુકાને બેસીને ધંધો કરે; બહાર હરેફરે; પથુ પરસ્પરીમાં જરા લોભાય; તો પત્નીની આંખ ફાટે. તેમ સ્ત્રી અનેક ટેકાણે જાય આવે; પથુ પર પુરુષમાં જરા લોભાય; તો પતિની આંખ ફાટે. આ કાંટો તો નીકળે; ત્યારેજ ચેત પડે.

દષ્ટાંત—ઈંદુભતી બાવીસ વરસે બી. એ. થયા પછી, તેના પિતાએ, એલ. એલ. બી.માં તેજ વરસે પહેલે નંબરે પાસ થએલા સુંદરલાલ સાથે વિવાહ કર્યો. એહ એક બીજાને ચાહતાં હતાં. એક જ્ઞાતીનાં હતાં. અને ખાનદાન માથાપનાં બન્ન્યાં હતાં. લગ્ન પુરત કરવાનાં હતાં; તેથી એહ પક્ષે ધરખાર રંગાવી—ધોળાવી રચ્યાં હતાં. નવાં વસ્ત્રો માટે કાપડીયા માંસડીઓ લઈને આવતા જતા હતા. ઝવેરી ઝવેરાત બતાવવા આવતા હતા. સગા વહાલાને ઉછરેજ અપાર હતા. વરધોડીયાંને તો હોયજ ! આ પ્રમાણે ધામધૂમ થઈ રહી હતી, તેવામાં એક વખત સાંજના સાત વાગતાં, સુંદરલાલ ઈંદુભતીને મળવા આવ્યો. ઈંદુના ઓરડામાં પેસતાં, છોટુભાઈ નામના કોઈ યુવકને, ઈંદુ સાથે વાતો કરતો જોયો. ‘કોઈએ, વાત કરતાં હોય; ત્યાં અંદર ન જવાય’. એવો વિવેક યાદ આવતાં, સુંદરલાલને બહાર ઉભા રહેવું પડ્યું. થોડી વારે છોટુભાઈ ઉઠી જતાં, સુંદરલાલ ઓરડામાં પેઠો. સામે ખુરસી પડી હતી; ત્યાં બેઠો. તેની આંખો કાંઈક કરડી, અને કાંઈક લાલ બની ગઈ હતી. કાંધેનો આવેશ હૃદયે આવ્યો હતો.

ઈંદુભતી—સુંદરલાલને—ધણાજ નિર્ભજ પ્રેમથી—કેમ અત્યારે આંટો ખાધો ?

સુંદરલાલ—તારા ચાળા જોવા.

ઈંદુભતી—મારા ચાળા કયા ?

સુંદરલાલ—કેમ એની સાથે એકાંતે બેસી હતી ?

ઈંદુભતી—એ તો મારી કોલેજના મિત્ર છે; અને અહીં ધણી વખત આવે છે. (બોળે ભાવે) આજ નવા નથી આવ્યા.

સુંદરલાલ—એમ ? ત્યારે તેને અહીં આવતો બંધ કરી દે !

ઈંદુભતી—અરે ! પથુ, એમ—એકદમ—બને કેમ ?

સુંદરલાલ—કેમ ન બને ? તારાં સ્ત્રીચરિત્રની વાત, મારે વધારે નથી સાંભળવી.

ઈંદુભતી—બોળે ભાવે—અરે ! પથુ વકીલો, કોર્ટમાં આવી મુદ્દા વિનાની વકીલાત કરતા હશે !

સુંદરલાલ—તું છોટુભાઈ માટે વકીલાત કરે છે; તે મુદ્દાની છે ? જોઈ લે તેનું પરિણામ !

એમ કહીને સુંદરલાલ ચાલ્યો ગયો—આ સાંભળી ઈંદુ ગભરાઈ ગઈ. શું કરવું; તે તેણીને સૂઝતું નહીં. ઋણાનુંબંધ શું કરવા માગે છે; તે માનવીની અકલમાં ઉતરી શકતું નહીં. કર્મનો કાયડો, તે ઉકેલી શકી નહીં. સ્ત્રીને અન્યપુરુષની ભાષબંધી, ભયંકર ચપ્પ પડી.

રાત્રે આઠ વાગે સુંદરલાલે ઘેર આવી, પોતાની રીવાજ્વર તૈયાર કરી. તે છુપે વેશે; છોટુભાઈની તપાસમાં નીકળ્યો. રાત્રીના દસ વાગે છોટુભાઈ, એક માથુસની સાથે, મોટા રસ્તા ઉપર, વાતોના તડાકા મારતો હતો. ત્યાં સુંદરલાલ પહોંચ્યો. બે બડાકે છોટુભાઈનો શ્વ લીધો. ‘હાશ’ કહીને, રીવાજ્વર રસ્તા ઉપર ફેંકી દઈ, તે પોલીસ ચોકીએ આવ્યો.

પોલીસને ખબર આપતાં, કેસ તૈયાર થયો. વરકન્યાનાં ઘર રંગાતાં હતાં. ધામધૂમ થઇ રહી હતી. તે ધામધૂમ ઉડી ગઈ. પ્રેમીલાં ધનવાન વેવાઈ, મદ્રાસ હાઈકોર્ટમાં હાજર થયાં. જે વરરાજા અઠવાડિયામાં પરણવાનો હતો; વળી વકીલાતમાં એકો ! તેને ગુન્હેગારના પાંજરામાં આવેલો જોઈને, હાઈકોર્ટની કુલ ખેંચ, દસ બાર મીનીટ તો, યુપ ચાપ બેસી રહી. સુંદરલાલને બચાવવા, કુલ એંચે ગુન્હાનું કારણ ઉથલાવી ઉથલાવીને પૂછ્યું; પણ તેનો એકજ જવાબ હતો કે—‘મને એમજ લાગ્યું કે—મરનાર મારી પ્રિયતમાનું હૃદય રોજીને બેઠો છે. મારી પ્રિયતમાના હૃદયને આકર્ષણ કરનાર, હું એકજ છઉં; છતાં આ બીજો કોણ ? આ સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી.’

જજ—તો તે બાબતમાં, આટલી બધી ઉતાવળ શી ? આટલું બધું સાહસ શું ?

સુંદરલાલ—તે આપ સહેલાઈથી ન સમજી શકો; એવી વાત છે. આ તો વીતી હોય; તેજ જણે. ઇફુના હૃદયમાં કોઈને દેખીને, મારા હૃદયમાં આંચકો લાગ્યો. આ આંચકો મને મારા કર્તવ્યમાં જોડ્યો.

જજ—અમને તો એમ જણાય છે કે—આપને પ્રથમ કોષ થયો. જો કોષ શમ્યો હત; તો આ બધું બનત નહીં.

સુંદરલાલ—કોષ શમે કેમ ?

જજ—દેવમંદિરો અને સંતો, કોષ શમાવવાનાં કારખાનાં છે. તે કારખાનાવાળાને કદિ મળ્યા નહીં હો.

સુંદરલાલ—નાજ !

જજ—ભલે લણ્ણિને વિદ્વાન થાઓ; પણ સંસારમાં પેસતું હોય; તેણે સંતોને અવશ્ય મળતા રહેવું જોઈએ. કારણકે આ સંસાર, અટપટી આંટીધુંટીઓથી ભરેલો છે. રીવોલ્વર લઇને ઘેરથી ચાલ્યા; ત્યારે સંતોને મળ્યા હોત; તો બચી જત. શાળાઓમાં ચાલતા પ્રેમના પાઠ, સંસારમાં અનુભવાતા પ્રેમના પાઠોથી કાંઇક વિલક્ષણ છે. કારણ કે પેલી માત્ર પ્રેમની વાતો છે; અને આ પ્રેમનો અનુભવ છે. સંસારમાં સ્ત્રી પુરુષોને; સો વખત વાંધા પડે. વાંધાને ના પડાયજ નહીં. સો વાંધા મારે યસો વખત, જે સ્ત્રી, અગર જે પુરુષ, દર ગુજર કરી શકે; તેજ પરણવાને લાયક છે. બીજાં બધાં તો, આ સુંદરભાષ જેવાં ધાંધલીયાં સમજવાં. સંસારમાં સહન કરતાં આવડે; એજ ચોખ્ખતા છે. સંતોને મળ્યા હોત; તો સંતો કહી દેત કે—

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ, સંમોહાત્ સ્મૃતિવિવ્રમઃ ॥

સ્મૃતિવિવ્રમઃ શુદ્ધિનાશો, શુદ્ધિનાશાત્ પ્રણયયતિ ॥ ૬૩ ॥

[ગીતા અ. ૨]

અર્થ—ક્રોધમાંથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. મોહથી સ્મૃતિમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. ભ્રમથી શુદ્ધિનો નાશ થાય છે; અને શુદ્ધિના નાશથી અધોગતિ થાય છે.

ફેસલો—આ બાબતમાં બારીક તપાસ કર્યા પછી જણાય છે કે—છોટુભાઈ, ઇફુમતિ અને તેનાં માબાપ ધણીજ નિર્દોષ છે. માત્ર સુંદરલાલ ગુન્હેગાર છે. કોર્ટ ધણીજ રહેમ લાવીને, સુંદરલાલને દેશનિકાલની શિક્ષા કરે છે. [કહો ! કાંટાએ કોપ કર્યો ?

હવે મોહની વાત કરીએ—

મોહ—સંસારમાં અનેક વસ્તુઓ, અને અનેક સ્ત્રીપુરુષો, એટલાં બધાં સુંદર હોય છે;

કે, તેમને જોતાં તનકુ તલખી ઉઠે; મનકું તેની પાછળ પાછળ જાય; ચિત્તકું ત્યાં ચોંટી ચોંટી જાય. આ બાબતમાં ઉડો વિચાર કરતાં, સમજાય કે—અરે! આ તો મોહ છે! આ તો દુષ્ટારાપદ્મ્યનો ધણી મોહ મહારાજ છે. આ મોહના ફંદમાં, જે ફસાય; તે ધડીતડીના સુખ માટે, કુટાતો કુટાતો મરી જાય. તે અનેક નવા ભવ ઉભા કરે. જ્ઞાન અને ત્યાગ જેવી ઉત્તમ વસ્તુને, તે જોત જોતામાં ખોધ નાખે. ત્યારે કરવું શું? તેનો જવાબ સાંભળો—બહાર જોવું રહેવા ઘો; બહારનું સાંભળવું રહેવા ઘો. જ્યાં મોહ થઇ પડતો હોય; ત્યાં જવું આવવું રહેવા ઘો.

ઘાઘે નિકલે મનસઃ પ્રસન્નતા, મનઃ પ્રસાદે પરમાત્મલક્ષ્મીનં. [શ્રીઆલયંકરાચાર્ય]

વંટાળ ઉડતો હોય—નરી ધૂળ ઉડતી હોય; ત્યારે આંખો વીંચી જવી; એજ ઉત્તમ ઉપાય છે. એમ કરવાથી આંખની રક્ષા થાય છે. તેજ પ્રમાણે મોહ થાય; એવાં અનેક પ્રાણી પદાર્થો, જ્યાં જોવામાં આવતાં હોય; સાંભળતાં હોય; ત્યાં જવું આવવું બંધ થાય; તે મન વિહ્વળ ન થાય. મનની પ્રસન્નતા જેમ જેમ વધે; તેમ તેમ પરમાત્માનું દર્શન થાય.

ધરમાં પેટેલો મોહ—આ તો ધર બહારના મોહની વાત કરી. આપણા પોતાના ધરમાં પેસી ગએલાં મોહક પ્રાણી પદાર્થો સંબંધી હવે સાંભળો—આપણી પોતાની સ્ત્રીમાં અથવા કોઈ સુંદર વસ્તુમાં અથવા લક્ષ્મીમાં, આપણને મોહ થઈ પડ્યો હોય; તે આ મોહ પણ, આપણને સંસારમાં અફળાવી અફળાવીને મારી નાંખે છે. આ મોહમાંથી બચવા માટે, પ્રભુ કહે છે કે—‘સુંદર સ્ત્રી અથવા એવી કોઇ સુંદર વસ્તુ, મને અપૂર્ણ કરવી—મારી સેવામાં વાપરવી.’

સ્ત્રી, લક્ષ્મી અને બાલી વસ્તુઓ, માતાપિતાની સેવામાં, અથવા બાઇબાંડુઓની સેવામાં, અથવા સદ્ગુરૂની તથા સંતની સેવામાં વપરાય; તેથી પણ પ્રભુ રાજ થાય છે. સ્ત્રીની સેવાની બાબતમાં એક વ્યત્ત યાદ રાખવી કે—જ્યાં સ્ત્રીના શીયળને, જરાસરખી આંચ આવે; ત્યાં ધણુંજ સાવધાન રહેવું. સદ્ગુરૂ, સંત અગર અન્ય પુરૂષ વરજે, સ્ત્રીના સંસર્ગથી ધણુંજ ડરતા રહેવું. સ્ત્રી એવી વસ્તુ છે કે—જ્યાં મોટા મુનીવર મોહ્યા; ત્યાં અક્ષયના અને હિંમતના શદ્, સંકેલી રાખવા. ઝેરનાં પારખાં કરવાં નહીં.

અર્નતાય કલ્પતે—બાલામાં બાલી વસ્તુ, પ્રભુને અપૂર્ણ કરે; તો તેને અનંત ફળ મળે. તે શું?—સાંભળો. બાલામાં વસ્તુ એટલે મમતાનું મોટું સ્થાન; અથવા મમતા પોતે. આપણે આપણી મમતા પ્રભુને અપૂર્ણ કરી દઇએ; આપણે **નિર્મલ-મમતા** રહિત, બનીએ; તે મમતા રહિત થવું તેજ અનંતફળ.

ચોટે કોઇ વસ્તુમાં પ્રીતિ થાય; તો તે ઘેર લાવીને પ્રભુને ધરવી; પછી પોતે વાપરવી. વધારે હોય; તો સંતને અગર માતાપિતાને અપૂર્ણ કરો. પછી તમે વાપરો; નો પણ સાફ છે. માડી, ઘોડા, પાલખી; અથવા નવી મોટર બાંધ્યા હો. તો તે મોટર, સંત બ્રાહ્મણની સેવામાં, અવાર નવાર મોકલતા રહો. બધા સંત બ્રાહ્મણ માટે, આ વાત નથી. જ્યાં આપનું મન દુર્લ્પ હોય; એવા એક બે માંડ હશે. તેમને માટે આ વાત છે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે—સ્વાર્થમાંથી પરમારથ સાધી શ્યો. બળતામાંથી બુદ્ધી શ્યો.

અપૂર્ણ.

નોંધ—પુશી હો; તો તુરંત લવાજમ મોકલો. અંક મોકલવા ચાલુ રહે.

મૂર્તિઓ અને દેવમંદિરોનું જુદું પુસ્તક તૈયાર થાય છે. કીંમત નવ પાઈ. પોરંદેજ નવ પાઈ.

